Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

A Practical Vedic Dictionary

GIFT

SURYAKANTA

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

SURYAKANTA

A Practical Vedic Dictionary

294.101
SUR - P
SUR-1

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Almost all the words in the four Vedas have been defined in Hindi and English in this new dictionary. The entries have been illustrated with examples to make their meanings clear, and many words not found in earlier dictionaries are included in this work. In several instances fresh and more accurate meanings (and etymologies) have been provided where those in the traditional and other modern dictionaries seemed misleading. The work incorporates the results of the latest researches in the field and includes, besides many others, all the words treated in Macdonell's great *Vedic Grammar* (1909). This *Dictionary* is the first comprehensive Vedic dictionary, for earlier works cover either the Rgveda alone or the whole of Sanskrit literature—in either case they do not adequately meet the needs of the Vedic student.

Dr Suryakanta is a celebrated Sanskrit scholar and teacher and the author of several major books in the field, including a *Sanskrit-Hindi-English Dictionary* (1975). Educated in Lahore and Oxford, he taught in the University of Punjab, Lahore, before 1947. Thereafter, he has been a member of the Legislative Council of Punjab (India), Professor and Head of the Department of Sanskrit and Pali at Banaras Hindu University and Professor at Aligarh Muslim University. In 1966 he moved to Kurukshetra University and taught there until 1969.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

120300

Returned on

Rs. 200

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

R
294.103
SUR-P

पुस्तकालय

गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय, हरिद्वार

Stock Verification-2024

वर्ग संख्या.....

आगत संख्या 120300

पुस्तक-विवरण की तिथि नीचे अंकित है। इस तिथि सहित ३०वें दिन तक यह पुस्तक पुस्तकालय में वापिस आ जानी चाहिए अन्यथा ५० पैसे प्रति दिन के हिसाब से विलम्ब दण्ड लगेगा।

Stock Verification-2024

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

A PRACTICAL VEDIC DICTIONARY

GIFT

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

A PRACTICAL VEDIC DICTIONARY

R294.103,SUR-P
120300

Exchange Programme
Dayanand Anusandhan
Pratishthan Kendra
Gurukul Kangri (Hardwar)

SURYAKANTA

पुस्तकालय
पुस्तकालय
गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय
120300

DELHI
OXFORD UNIVERSITY PRESS
BOMBAY CALCUTTA MADRAS
1981

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Oxford University Press
OXFORD LONDON GLASGOW
NEW YORK TORONTO MELBOURNE
NAIROBI DAR ES SALAAM CAPE TOWN
KUALA LUMPUR SINGAPORE HONG KONG TOKYO
DELHI BOMBAY CALCUTTA MADRAS KARACHI

© Oxford University Press 1981

R
29.4.03
P

Typeset by Bharat Bharati (P) Ltd., 1 Ansari Road, New Delhi 110002
printed by Jay Print Pack (P) Ltd., 8/39 Kirti Nagar Industrial Area, New Delhi 110015
and published by R. Dayal, Oxford University Press
2/11 Ansari Road, Daryaganj, New Delhi 110002

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Acknowledgements

In keeping with the Vedic gospel of action, my esteemed friend Shri Dharma Vira arranged a grant through the Śrīkṛṣṇārpaṇa Trust for the publication of this volume. I am deeply grateful to him, to the Trust and to Shri Ghansyam Das Birla, the Chairman of the Trust, for their invaluable help towards the completion of the project. I also acknowledge the memory of a very dear and gifted pupil of mine who is, alas, no more, but who assisted me in placing this work with the Oxford University Press.

New Delhi
15 September 1980

Suryakanta

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Introduction

The word *Veda*, primarily meaning 'knowledge', signifies the 'sacred lore' treasured in the four poetical collections (called the Vedas for this very reason) and the ancillary literature comprising explanations of Vedic verses, philosophical speculations and legends. The four chief *Saṁhitās* or collections were named according to the uses their verses were put to: the Ṛgveda, the book of prayers or laudatory verses; the Yajurveda, the book of sacrificial formulae, divided into the Black and the White; the Sāmaveda, the book of chants; and the Atharvaveda, the book of magical spells and philosophical speculations.

After the Vedas come their explanations, the Brāhmaṇas, Āraṇyakas, Upaniṣads and a variety of sūtras, split up into Śrauta, Gṛhya and Dharma.

By far the most important as well as the oldest – for it is the very foundation of the entire Vedic literature – is the Ṛgveda. The number of hymns in the Ṛgveda is 1,017, or 1,028 if the eleven supplementary hymns, called Vālakhilyas – which are inserted in the middle of the Eighth Book – are added. All these hymns are grouped in the various books, called *maṇḍalas*, which vary in length, except that the tenth contains the same number of hymns as the first, i.e., 191.

The Ṛgveda contains a total of 10,600 stanzas, which are repeated with variants in the other Saṁhitās. It begins and ends with a prayer to Agni, the god of fire; but Ṛgvedic prayers are also addressed to a number of other gods, the chief being Indra, Varuṇa, Mitra, Āditya, Yama and Mātariśvan. The salient features of these gods are similar and their unity is proclaimed thus:

> 'They call him Indra, Mitra, Varuṇa, Agni; and he is the divine Garutmant of fair wings. To the One the sages give many a name: they call him Agni, Yama, and Mātariśvan.' (RV. I.164.46.)

It is clear from RV. II.1 that this unified god is Agni:

> 1. O Agni, thou art the mighty Indra of the devout; thou the wide-striding Viṣṇu. Thou, O Brahmaṇaspati (art) Brahman, the wealth-finder; thou, O Sustainer, tendest (us) with wisdom.
>
> 2. Thou art King Varuṇa, O Agni, the upholder of law; thou art Mitra, the wondrous, adorable. Thou art Aryaman, the lord of the pious, bestowing agreeable gifts. Thou art Aṁśa, O god, the distributor.
>
> 3. Thou art Tvaṣṭar, O Agni, (imparting) heroism to the worshipper; the divine women enjoy thy kinship, O wielder of Mitra's power. Thou of swift impulse bestowest wealth, rich in high-bred horses. Thou of abundant riches, constitutest the might of men.
>
> 4. Thou art, O Agni, Rudra, the gift-giver of the mighty heaven; thou art the zeal of the Maruts; thou rulest over food. Thou rushest along the ruddy winds (as harbinger of) weal to the dwellings. As Pūṣan, thou protectest the pious.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

5. Bestower of riches on the worshipper art thou; thou art the divine Savitar, giver of wealth. As Bhaga thou rulest over wealth; thou protectest him at home who renders worship to thee.

6. Ṛbhu art thou, O Agni, to be closely adored; thou rulest over food-laden booty and wealth. Thou shinest wide and burnest bright for the patron; a competent guide art thou, perpetually extending sacrifice.

7. Thou, O god Agni, art Aditi to him who offers oblations; thou, as Hotrā Bhāratī waxest strong with song. Thou art the hundred-wintered Ilā for competence. Thou art, O god of riches, the slayer of Vṛtra. Thou art Sarasvatī.

The hymn continues in the same strain. Its purport is clear. And, as it stands at the beginning of the second *maṇḍala* – the first of the eight Books that constitute the core of the Ṛgveda – it sets the tone for the whole of the Ṛgveda. It is after this hymn that hymns in praise of other gods appear; and from this one should infer that other gods are extolled in the Ṛgveda as so many facets of Agni, the pivot round which the entire ritual revolves. Identification of Agni with Mātariśvan is repeated in RV. III.29.11, while that with Varuṇa and Mitra is evident in VII.12.3. It is significant that no other god has been so clearly identified with other gods.

What constitutes Agni, the supreme Vedic god, the one god into whom all the gods coalesce so willingly? It was his indwelling immanence, his all-pervasiveness, signified by the felicitous epithet *Sī-rá*, the quality of illumination, his power of imparting life to all things that are epitomized in the word Agni, 'the self-revealing one'. Agni, as such, is a synonym for the life-principle, the *elan vital* that vibrates the entire universe. The Ṛgveda sings of him and the Śatapatha discusses Agni in detail time and again (cf. XI.4.6.4).

The life-giving properties of Agni are signalized by the two words *óṣa-dhi* and *atas-á*, both meaning 'plant'. *Óṣa* means fire, while *atas* may be a cognate of the Persian *ātiś*, meaning 'fire'. It is hardly necessary to add that in ancient medical systems the plant symbolizes healing and life, a fact made clear by 'thou art born in the sparkling womb of the plants' (RV. II.1.14).

The Vedic sage comes again and again to Agni with awe and questioning wonder and is repeatedly told that Agni imparts life to him and activates the entire universe. To track this source of life to its home, to capture it and to wrest from it its magical secrets has been the major ambition of the Vedic sages.

The Ṛgveda employs ever-new imagery to lay bare the immanence, omnipotence and all-sustaining power of Agni. Agni is *Śī-rá,* lies behind every atom, radiating it; Agni is the indwelling life and energy at work in the depths of every personality; in fact the existence of all things derives from Agni's glory. RV. I.66–67 present this kaleidoscope of quickly changing pictures, with the poet manipulating the marionettes he employs to reveal the countless facets of Agni, the all-refulgent god. Agni is indeed seen in the Ṛgveda from all angles 'like a dome of many-coloured glass'.

This fullness, this all-immanent dynamic energy of Agni ultimately turns this god into Puruṣa, 'the Full one, the Perfect Male', who immolates himself in order to create the universe. The Puruṣa-sūkta (RV. X.90) extols this cosmic sacrifice in words of magic, the awesome spectacle of Puruṣa parcelling out his body into infinitely varied lumps of blood and clay. For the Vedic sage Nārāyaṇa it was indeed

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

the culmination of everything he had yearned for when he experienced with amazement the vision of the blazing Primal Being, rather as did Arjuna the unique splendour of the universal form of Śrīkṛṣṇa.

The Veda beckons the devotee to behold this spectacle and learn from it the undying iesson of self-sacrifice for the redemption of himself and for the advancement of society. It moves him again and again, with a push as it were, towards the Primal Loom at which Puruṣa is busy weaving the countless patterns of eternal life (RV. X.130.2).

The pattern of life and society that evolves from the pursuit of such an ideal was inspiring and creative. Vedic life was one of ceaseless sacrifice, culminating in the *Sarva-Vedasa*, that demands surrender of one's entire property, even life itself.

The major symbol of the Vedic man was his horse, which he extols in vibrant verse and imagery. His descriptions of the symmetrical beauty of the horse are revealing, as typified in RV. I.163.10:

> 'Full of momentum in the fore and hind legs, sleek and slender in the middle, the fleet divine horses press along like swans, in a line, when they take to the divine course.'

So potent indeed is the appeal of the horse to Vedic man and so passionate the devotion it arouses in him that there is almost no sphere of his intellectual, spiritual or physical activity which has not been deeply touched by this animal. In course of time the horse became a symbol of Vedic culture, so that the moment a Vedic sage sees an orb of sparkling glory he at once recollects his horse. Take for example the die, dangling on the gaming table; it is enough to induce the Vedic sage to sing of the hypnotic power of the die, as a brown horse: 'since he yokes the brown horses (dies) in the morning, he falls down in the evening near the fire, a beggar' (RV. X.34.11).

This identification of the horse with the die may seem a little far-fetched; but it is explicit in this context; indeed the horse is identified with other objects too that bear no physical resemblance to it except that they vibrate and vibrate with force. Nothing can be more instructive in this regard than the identification of the horse with the Sòma-drop; and one is struck by the felicity with which this is done in the ninth *maṇḍala* of the Ṛgveda, which is exclusively devoted to singing of the glory of Soma. While the glistening Soma-drop earns the sobriquet *vājin* (the stallion stalwart), the expression occurring one hundred and seventeen times in the ninth *maṇḍala* of the Ṛgveda (RV. IX.80.3), the stones that grind the Soma plant are called *grāvan*, i.e., the singers of the beauty and courage and speed of the horse (the word *grāvan* being derived from the root *gṛ* meaning 'to sing').

In the Veda the divinity of the horse soars over everything, as is indicated by its identification with Agni. According to the Veda, the horse is born of Agni, he lives in Agni and he returns to Agni through the Aśvamedha sacrifice at which his every limb is glorified and every movement lauded. The delineation of the horse's life from birth to slaughter is unique and couched in terms of mystical magic suggesting the life beyond, both for the horse and the sacrificer. A reference to the words *vañcant*, *parivañcant*, *saṁvañcant*, *anu-vañcant*, and *ud-vañcant* (TS.VII.4.22) and a study of

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

the concluding portion of the seventh *kāṇḍa* of the Taittirīya-Saṁhitā will make this clear.

My insistence on the horse as the sign and symbol of the Vedic culture is deliberate, for it establishes its close affinity with the corresponding cultures of Iran and Greece with which Vedic India was intimately connected in matters of language, mythology and religion. In this connection, it is worth noting that the Hittites were known for their excellent cavalry.

If the word *Puruṣa* holds untold exciting properties, no less pregnant is the word *Brahman*, which derives from the root *bṛh*, meaning 'to make or be big', and denotes the Primal Being, the Cosmic *Ṛta*, prayer, priest and the vast priestly creation covered by the name Vedic literature.

Agni, *Puruṣa*, and *Brahman* – these three words are then the three pillars on which rests the undying edifice of Vedic India; and it is through the analysis of these words that the essence of Vedic life can be distilled.

I have referred above to the self-revelation of the Puruṣa at his immolation, and have suggested that it had the deepest impact on Vedic man, who interpreted it as the sole divine command enjoining on him the performance of ceaseless sacrifice (X.130), culminating in sacrifice of his own self at the altar of society. The divine command to observe *Ṛta* or sacrifice led to a belief in a life of intense activity, and Vedic man, with the world before him lit up for his purposes by the god of fire (VII.33.7), went beyond his settlements, demolishing corrupting cults that had culminated in phallus-worship which was so repugnant to the Vedist: 'Let not the phallus-worshippers ever come to our sacrifice' (VII.21.5). There were no doubt people who rose and fought against the Vedic beliefs: they had to be vanquished in battles; where the Vedic warrior charged on horseback, his adversary fought on elephant. Victory gained in battle was often rewarded with *vāja*, i.e., booty that was distributed among the priests at sacrifice. The Veda is loud in its praise of the patrons scattering treasure in sparkling showers; but it is far louder in its denunciation of the niggardly *pra-magan-da* (*pra-magham,* root *dā* III.53.14), the usurer, thriving on money-lending, the black-skinned *dasyu* (root *das* 'waste away'), the low man of stammering speech, the petty foe of impotent speech (= *mṛdhra-vāc*, *vadhri-vāc*).

The performance of the *Ṛta* or the Cosmic Sacrifice by Puruṣa for the creation of the universe devolved upon man as his most sacred obligation, but on a diminished scale limited to offerings in fire to the gods. As time passed this simple ceremonial multiplied and split into a variety of rituals, puzzling in content and baffling in variety; and this, in turn, necessitated the creation of the vast literature comprising the Brāhmaṇas, Āraṇyakas, Upaniṣads and the Sūtras divided into Śrauta, Gṛhya and Dharma.

Because the sacrifice that devolved from god to man was a replica of the sacrifice performed by Puruṣa, it was thought prudent to use Vedic verses in its execution; the outcome of this process turned out to be rather haphazard as the centuries progressed: there were verses whose connection with the ritual at hand was obvious, while there were others that had no rational relevance to the ritual to which they were tagged; and this created confusion, as is clear from RV. X.114.9: *káś chándasāṁ yógam áveda dhīraḥ.*

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

It was primarily to clear such confusion that the vast Brāhmaṇa literature was evolved. A Brāhmaṇa unfolds step by step the development of a given sacrifice, explains the verses with reference to their application to the relevant parts of the sacrifice, and finally – and this is its prime function – it beckons the sacrificer back to the Cosmic Sacrifice, which he, in fact, is meant to be performing through his acts at a small altar. This, then, is the real function of the Brāhmaṇas, and it is emphasized by the meaning of the word Brāhmaṇa, 'that which leads to Brahman'.

My emphasis in the preceding paragraph on the word Brāhmaṇa is deliberate; for it is this aspect of sacrifice which invests it with mystic import and which demands the utmost care and accuracy on the part of the sacrificer in its performance. The sacrifice performed by a devotee was holy and divine because it was a replica of the sacrifice once performed by the *Puruṣa*, the Primal Male.

The entire ceremonial, with its format sharply defined, was performed with material oblations in the Brāhmaṇa period. In the Āraṇyaka period the format of the ceremonial became a little blurred, material oblations generally yielded to the contemplative, now offered in the forests by the husband and wife living together, with their joint fantasy world overlapping the world of actual action. The sacrifice was still the same in name, but in essence it had materially changed. In other words, by the time of the Āraṇyakas, Vedic religion had changed from active material performance of sacrifice to the mental rumination of it; what originally consisted of warm flesh and blood now became a symbol. The once active Vedic man withdrew from the physical world into one of thought, a process carried further in the period of the Upaniṣads, where nothing exists in flesh and blood, but only as illusion, no more than dreams of the waking.

Is there then any relation between the early Vedic spirit and the spirit dominating the Upaniṣads? The answer is brief and can best be indicated by the silver streak discernible between the two: sacrificial activity is the very essence of the Veda (V. 7.5); in the Brāhmaṇas sacrifice takes on its full dimensions while in the Āraṇyakas a man's ideal emerges as the transformation of himself into Puruṣa (the Primal Being) through meditation, i.e. performance of sacrifice in the form of contemplation. Nonetheless, the dynamic or vitalizing element remains the same in the Veda, Brāhmaṇa and Āraṇyaka, as will be clear from the Śāṅkhāyana Āraṇyaka. XI.5:

> 'Agni resides in my speech, Wind resides in my breath, Thunder dwells in my Apāna, Parjanya dwells in my udāna, Āditya resides in my eye, the moon resides in my mind, the quarters reside in my ear, the earth resides in my body, waters reside in my semen, Indra resides in my might, Īśāna resides in my wrath, the sky resides in my forehead, Brahman resides in my soul – hail!'

And so the passage goes on; it is long and inspiring. It exemplifies the spirit of grandeur that is the hallmark of Vedic religion.

Considering the importance of Vedic literature and the splendour of its verse, it is strange that there is no dictionary in any language that is exclusively devoted to an exposition of this great literature. The monumental work of Roth and Bohtlingk

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

embraces the whole of Sanskrit literature – Vedic and Classical – while Grassmann's *Worterbuch Zum Ṛgveda* deals with the Ṛgveda alone. Both are excellent in their respective spheres and represent the pinnacle of the scholarly effort. Monier-Williams' *Sanskrit-English Dictionary* is admirable, but it hardly serves the purpose of a Vedic student.

The present work is an attempt to fill this lacuna. The field is uncommonly varied and immensely rich. But an effort has been made to incorporate in it all the vocables of the Ṛgveda, Atharvaveda, Vājasaneyi-Saṁhitā, Kāṭhaka-Saṁhitā and Maitrāyaṇī-Saṁhitā. The work includes basic words of the Aitareya-Brāhmaṇa, the Śatapatha-Brāhmaṇa, the Taittirīya-Brāhmaṇa, the Tāṇḍya-Mahābrāhmaṇa, the Jaiminīya-Brāhmaṇa and Gopatha-Brāhmaṇa. Words have been chosen from the Aitareya-Āraṇyaka and the Taittirīya-Āraṇyaka, while some words have been included from the Upaniṣads and the sūtras, with special emphasis on the Satyāṣāḍha-Śrautasūtra.

In order to make the work really useful to both Hindi-knowing and English-knowing students, meanings have been given both in Hindi and English, while, at places, Sanskrit explanations have been added to facilitate use by traditional pandits. In this respect the present work is a continuation of my *Sanskrit-Hindi-English Dictionary*, published in 1975.

The technique I have adopted here is to explain the many meanings of words in the light of their derivation. The significance of words so analysed emerges clearly or, in Vedic terminology, 'speech so closely worshipped reveals her secret charms as a loving wife to her husband' (X.71.4). Help is taken in this from the Brāhmaṇas and kindred literature, followed by the penetrating analytical studies offered by Pāṇini and others. Where necessary, reference has been made to the middle Indo-Aryan languages and the literatures preserved in them.

But the Vedic dictum '*vācá virūpanítyayā*' (RV. VIII.75.6 and TS.II.6.11.2; Sāyaṇa offers two different meanings) 'speech is eternal through its varying forms', turns out peculiarly instructive when we consider many obscure Vedic words in the light of their current vernacular cognates. To give a few examples from Hindi: the Sanskrit *asira* = *hansiyā* in Hindi; *kakardu* = *khaṛdū*; *karīṣa* = *karasī*; *khaḍūra* = *khaṭolā*; *khṛgala* = *khulī*; *dūrśa* = *doraḍā*; *pātalya* = *pachallā*; *vaṭūrin* = *batoḍā* and *sthūri* = *ṭhū* or *ṭhūr* in Punjabi; the list can easily be multiplied.

I have thus accepted in my Hindi vocabulary words that are spoken by the people at large, by working men. At the same time I have avoided an excess of democratic zeal that flaunts these very words before an unwilling public.

But if the modern Indian languages offer unexpected help in the elucidation of so many obscure Vedic words, help is also available from the group of languages that belong to Persia and the lands adjacent to Persia, to the north and east, to the regions beyond Khotan. Persian itself is one member of this group. How indispensable Persian or Iranian studies are to Old Vedic studies can be realized if one turns to the inscriptions of the Achaemenid kings and the large religious compilation of the Avesta. The Avesta is the most ancient repository of Iranian religious traditions, modified and adopted by the Zoroastrians. These traditions show many points of contact with the old Indian traditions preserved in the Vedas. They stand so close

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

indeed that each is illuminated by the other. The languages of the Avesta and old Persian inscriptions on the one hand, and the language of the Vedas on the other, appear as two developments of one language; neither can be fully understood without some knowledge of the other. And just as the Indo-Aryan vernaculars still preserve many derivatives of the Vedic vocables, so some stray vocables still current in the Persian vernaculars throw an unexpected light on the meaning of the Vedic words. For example, the meaning of the word *paśutṛp* occurring in Ṛgveda VII.86.5 at once becomes clear by the study of the root *tṛp*, in the sense of 'stealing' in Persian. Geldner has made judicious use of the Persian material in his German translation of the Ṛgveda, and a band of devoted scholars are still working on the Iranian and connected languages; their priceless contributions have been duly incorporated by Mayrhofer in his admirable *Etymological Sanskrit Dictionary*.

A word on etymologies: on some I have ventured to differ from my predecessors. To cite some: *anūjjhāvarī*, *andha*, *kakucchala*, *kubera*, *chubuka*, *jalāṣabheṣaja*, *jāmbīla*, *tūsta*, *prapharvī*, and *pramaganda*.

Accentuation: all the words from the Ṛgveda, Atharvaveda, Vājasaneyi-Saṁhitā, Taittirīya-Saṁhitā and the Śaṭapatha-Brāhmaṇa have been listed with accents. Words from the Kāṭhaka-Saṁhitā, Maitrāyaṇī-Saṁhitā, Taittirīya-Brāhmaṇa and Taittirīya-Āraṇyaka have been taken as they occur in their texts: with accents if they so occur, and unaccented if they are without them. Accentuation, however, presents difficulties, for it differs on some words from text to text:

alomáka TS — alómaka ŚBr.
upavāká AV. — upavā́ka ŚBr. XII.3.2.3
upástha RV. — upasthá ŚBr III.3.5.1
punarṇavá MS. – púnarṇava AV.
aúdgrabhaṇa ŚBr.III.1.4.2. — audgrabhaṇá elsewhere
kṣémya KS — kṣemyá elsewhere
chadís RV. — chádis MS.II.2.3.
jarádaṣṭi RV. — járadaṣṭi MS.II.3.4.
túrīya MS. — turī́ya ŚBr.
vyáthi RV. – vyathí AV.
dvirūpá TS. — dvírūpa ŚBr.

Examples can be easily multiplied. A determined effort had been made by scholars to fix accentuation in the Ṛgveda, but editions of other Vedic works have not received due attention in this regard. In fact, on this particular point we stand even today where we stood in the times of Roth, Weber, Max Müller, and Schroeder; for a wholly correct edition of the Śatapatha-Brāhmaṇa alone demands the passionate devotion of a lifetime.

Regarding the method adopted in this work: a vocable is followed by its meaning or meanings in Hindi, and then in English, illustrated by an example or examples taken from the respective work or works. In this way alone does the proper meaning of a Vedic word become clear. Meanings given in Hindi and English are generally the result of modern research. Only pertinent portions of a quotation are given, followed by the traditional meanings offered by Sāyaṇa or the band of pandits working under

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

his direction. The modern and traditional meanings frequently differ from each other; the traditional contradict themselves from passage to passage and occasionally go against the accent; but in several instances they are decidedly superior to those offered by modern scholars. This method of juxtaposing modern and traditional meanings is designed to offer a comparative study of the two sets of interpretations. It gives an insight into the inspired flashes of the early modern Vedists led by Roth and Bohtlingk, together with an idea of the vast sweep of Sāyaṇa or the pandits covered by that name. In short, the present work is not a stereotyped dictionary; it is in fact a practical study of Vedic, incorporating the salient research of the traditional as well as modern scholars.

I have thought it wise to incorporate typical forms of the verbs of general occurrence as given by Macdonell in his *Vedic Grammar* (1910) and condensed by him in the *Vedic Grammar for Students* (1916). For verbs of common occurrence their forms are shown with the prefixes attached to them, so as to afford an insight into the mercurial texture of verbs capable of yielding diverse meanings under the touch of different prefixes.

I have avoided unnecessary punctuation in order to keep the presentation of the dictionary as simple as possible. A semicolon has been placed between Hindi and English meanings; no punctuation occurs between meanings and quotations, and none between the quotation and the traditional meaning (which is invariably within quotation marks).

The present work offers a comprehensive study of the Ṛgveda and, as such, it incorporates every vocable of that Veda. For convenience, the abbreviation RV. is not used before references to this Veda; references without a source-name are thus invariably from the Ṛgveda: in addition, they always precede the illustrations. Likewise, references from the Atharvaveda and Vājasaneyi-Saṁhitā are also given before their respective illustrations. A flexible system has been used for the references from the Taittirīya-Saṁhitā, Kāṭhaka-Saṁhitā, Maitrāyaṇī-Saṁhitā and Śatapatha-Brāhmaṇa and other works; but this should not confuse the patient student.

A vocable is generally followed by a crotchet which embodies etymological and related singularities of the word and is devised to shed light on the texture of the vocable.

And now a word about the method of marking accents: I have discarded the age-old method of showing the accent through a process of '*neti, neti*' (not this, not this): instead I have adopted the international method of indicating Udātta by an acute accent (´) placed on the syllable bearing it; and the independent Svarita by a vertical stroke above the relevant syllable. Insertion of the numerals 1 and 3 has been dispensed with due to the exigencies of printing. It should be conceded that the international system of accentuation is rational and easier.

During my protracted study of the Veda with my students at Lahore, Banaras, Aligarh and Kurukshetra I keenly realized the handicaps under which a Vedic student worked. To help my students, I found time at Lahore to prepare an index to Macdonell's *Vedic Grammar*, with word-meanings in English, and later translated Grassmann's *Worterbuch* into English at Aligarh. The present work is in confinua-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

tion of these two, though on an entirely new level, embracing the entire Vedic literature with specific illustrations at every turn in order to get at the basic import of the words listed. Mine is thus an endeavour to penetrate into the hidden recesses of the Vedic words and thereby shed light on the life they so brilliantly represent.

I am conscious of my indebtedness to many scholars too numerous to mention here. But I would like again to acknowledge how much my research owes to my late revered teacher Professor F. W. Thomas who was gracious enough to continue writing encouraging letters to me till his last days. Those letters have sustained me through this labour at the feet of the Vedic *Vāc*.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

List of abbreviations

(i) *Abbreviations: Texts*

AA. = Aitareya-Āraṇyaka
ABr. or AitBr. = Aitareya-Brāhmaṇa
AUp. = Aitareyopaniṣad
Āgniveśya Gṛ. = Āgniveśya-Gṛhyasūtra
AGS or ApGS = Āpastamba-Gṛhyasūtra
ApDS = Āpastamba Dharmasūtra
ApŚS = Āpastamba Śrautasūtra
APr. = Atharva Prātiśākhya
ArṣBr. = Ārṣeya-Brāhmaṇa
AŚŚ = Āśvalāyana-Śrautasūtra
AŚ GS = Āśvalāyana-Gṛhyasūtra
AV = Atharvaveda
Baudh = Baudhāyana-Dharmasūtra
BṛU = Bṛhadāraṇyakopaniṣad
ChBr = Chāndogya-Brāhmaṇa
Gaut. = Gautama-Dharmasūtra
GBr = Gopatha-Brāhmaṇa
Gobh or GGS = Gobhila-Gṛhyasūtra
Hiraṇyakeśi Gṛ = Hiraṇyakeśi-Gṛhyasūtra
Īśa = Īśopaniṣad
JBr. = Jaiminīya-Brāhmaṇa
JŚS. = Jaiminīya-Śrautasūtra
JUB. = Jaiminīyopaniṣad-Brāhmaṇa
Kap. or Kapiṣṭhala = Kapiṣṭhala-Kaṭha-Saṁhitā
Kaṭha. = Kaṭhopaniṣad
Kauś. = Kauśikasūtra
Kauś-Up. = Kauśītaki-Brāhmaṇopaniṣad
Kena. = Kenopaniṣad
Khādira. = Khādira-Gṛhyasūtra
KS. = Kāṭhaka-Saṁhitā
KŚS. = Kātyāyana-Śrautasūtra
LŚ. = Lāṭyāyana-Śrautasūtra
Māṇḍūkya = Māṇḍūkyopaniṣad
MBr. = Mantra-Brāhmaṇa
MS. = Maitrāyaṇī-Saṁhitā
Muṇḍaka = Muṇḍakopaniṣad
MUp. or MaitrUp. = Maitrāyaṇī-Upaniṣad
Nids. = Nidānasūtra
Nir. = Nirukta
Paipp. = Paippalāda recension of AV.
PGS. = Pāraskara-Gṛhyasūtra
Praśna = Praśnopaniṣad
RPr. = ṚK-Prātiśākhya
ṚV. = Ṛgveda
Śāṅkh-Br. = Śāṅkhāyana-Brāhmaṇa
Sat. = Satyāṣāḍha-Śrautasūtra
ŚBr. = Śatapatha-Brāhmaṇa
ŚGS. = Śāṅkhāyana-Gṛhyasūtra
ŚŚS. = Śāṅkhāyana-Śrautasūtra
ŚA. = Śāṅkhāyana Āraṇyaka
ŚUp. = Śvetāśvataropaniṣad
SV. = Sāmaveda
TBr. = Taittirīya-Brāhmaṇa
TMB. = Tāṇḍya-Mahābrāhmaṇa
TPr. = Taittirīya-Prātiśākhya
TS. = Taittirīya-Saṁhitā
VPr. = Vājasaneyi-Prātiśākhya
VS. = Vājasaneyi-Saṁhitā

(ii) *Other abbreviations*

a. = Adjective
A. = Ātmanepada
Abl. = Ablative case
Acc. = Accusative case
Act. = Active voice
Aor. = Aorist
av. = Adverb
Aw. = Awesta
Caus. = Causative
Cl. = Classical Sanskrit
Co. = Conditional
Comm. = Commentator on RV., AV., VS., ŚBr. etc.
Comp. = Comparative degree
CS. = Causative
Dat. = Dative case
Des. or Desid. = Desiderative
du. = Dual number
E. = English
f. = Feminine gender
Ft. = Future tense
Gd. = Gerund

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Gdv. = Gerundive
Gen. = Genetive case
Germ. = German
Gk. = Greek
Goth. = Gothic
Gr. = Grammar = *Vedic Grammar* by Macdonell (1910, 1918)
IE. = Indo-European
IIr. = Indo-Iranian
Imp. = Imperfect
Inf. = Infinitive
Inj. = Injunctive mood
Int. = Intensive
Ipr. = Imperative
L. or Loc. = Locative case
Ln. or Lat. = Latin
Lett. = Lettish
Lith. = Lithuanian
m. = Masculine gender
M. = Mahīdhara on VS.
mfn. = Masculine, feminine, neuter = A
MW. = Monier-Williams, *Sanskrit-English Dictionary*
n. = Neuter gender
Nom. = Nominative case
NS. = Nominative singular
Op. = Optative
P. = Pāṇini, and Parasmaipada
Pers. = Persian
Pf. = Perfect tense
Pl. = Plural number
Pp. = Past participle
Ppf. = Pluperfect
Pr. = Present indicative
Prec. = Precative
Prep. = Preposition
Ps. = Passive voice
Pt. = Participle
Ptcle. = Particle
Russ. = Russian
Redupl. = Reduplicated
Sg.-Sing. = Singular number
Subj. = Subjunctive mood
UV. = Uvaṭa on VS.
voc. = Vocative case
W. = Whitney on AV.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अ

अंश्-अ *m.* एक देवता; name of a god ŚBr. v.3.2.9.

अंश-अं *m.* सूक्ष्म भाग, भाग; a tiny part, share vii.32.2 उर्दिन्वस्य रिच्यतेंऽशः 'भागः'. **—भू** [अंशं द्रव्यभागं भजते आप्नोतीति] *m.* दायाद, भागी, साझी; partner, associate TS. vi.4.8; पण; wager इन्द्रश्च रुशमा चांशं प्रास्येताम् TMB. xxv.13.3.

अंशु-उं *m.* प्रादेशमात्र सोमलताखण्ड, सोमलेश; a little Soma यो वै सोमस्याभिपूर्यमाणस्य प्रथमोंऽशुः स्कन्दति 'लेशः' TS. iii. 1.8.2; सोमवल्ली i.37.3 अंशुं दुहन्त्यद्रिभिः 'वल्लीरूपं सोमम्'; सोमरस; Soma juice viii.48.3 अपाम सोममृता अभूम 'सोमम्'; अंशुग्रह; a kind of Soma-oblation; एक स्तोता का नाम; name of a singer viii. 5.26 अंशुं गोष्वर्गस्त्यम्; चन्द्र की एक कला; a digit of the moon TS. ii.4.14.1 अंशुमाप्याययन्ति. **—परिप्लावन** *n.* अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रग्नीन्नेष्टृद्वारा होतृचमसे राज्ञोंऽशूनां पूरणम्.

अंशु-मन्त् *a* रेशों-भरा; rich in filaments or shoots AV. viii. 1. 2 उदेनं सोमो अंशुमान्; किरणवान्; rich in rays AV. viii.2.7 सुखं सूर्यं रथमंशुमन्तम्. **—मती** सोमवती; rich in Soma, a name viii.96.13 अव द्रप्सो अंशुमतीमतिष्ठत् 'अंशुमतीं नाम नदीम्'.

अंस्-अ [√अंस् 'समाघाते'] *m.* कंधा; shoulder i.158.5 उरो अंसावपि ग्ध, ŚBr. i.2.2.5 अंसा उन्नयति. **अंस-त्र** *n.* (कंधे का) कवच; (shoulder-) armour viii.17.14 अंसत्रं सोम्यानाम् 'अंसोपलक्षितस्य कृत्स्नशरीरस्य त्रायकम्'. **अंसत्रकोश** *a.* कवच है कोश जिसका; having armour as reservoir x.101.7 अंसत्रकोशं सिञ्चता नृपाणाम् 'अंसत्रा धनूंषि कवचानि च कोशस्थानीयानि यस्मिन्'. **अंस-दघ्न** [√दघ् 'reach'] *a.* कंधे तक पहुंचने वाला; reaching up to the shoulder. **अंस-ध्री** *f.* पाकपात्रविशेष; a kind of cooking vessel AV. xi.1.23 अंसध्रीं शुद्धामुप धेहि नारि 'shoulder-bearer' W., Comm. अंशध्री.

अंस-फलर्क *n.* खवा; shoulder-blade AA. i.2.2. **अंस-ल** *a.* मांसल, पुष्ट; strong ŚBr. iii.1.2.21 अंसलं चेद् भवति. **अंस्-य** *a.* कंधे का; belonging to shoulder i.191.7 ये अंस्याः 'अंसार्हाः अंसगाः अंसे भवाः अंसाभ्यां खादन्तो वा'.

अंह् *f.* चिन्ता, क्लेश, परेशानी; anxiety, perplexity, distress vi.3.1 देव पासि त्यजसा मर्तमंहः 'अंहसः पापात्'. **अंह्-अ-र्ति** *f.* चिन्ता, क्लेश, परेशानी, आर्ति, दारिद्र्य, द्रोह; anxiety, distress, perplexity, indigence, enmity i.94.2 नैनमश्नोत्यंहर्तिः 'आर्तिः दारिद्र्यम्', TS. ii.6.11.2 परि-द्वेषसो अंहर्तिः 'द्रोहः'. **अंह्-अस्** *n.* = अंहति i.42.1 व्यंहो विमुचो नपात् 'विग्रहेतुं पाप्मानम्', TS. ii.2.7 स एवैनं पाप्मनोंऽहसो मुञ्चाते 'अत्यधिकात् पापात्'. **अंहस्-पति** *m.* क्लेश का स्वामी; lord of perplexity, i.e. an intercalary month. **अंहस्-पत्य** *n.* परेशानी या कठिनाई पर प्रभुत्व; power over perplexity or calamity TS. i.4.14.1. **अंहस्पत्यः** 'पापात् पालयिता' TBr. iii.10.7. **अंह-हं** *a.* पापनाशी; dispelling sin TBr. iii.7.5.

अंह्-ईयस् [comp. of अंहु] *a.* अति संकुचित, कनीयस्; very small, younger KS. xxiv.9 तस्मादात्मनः प्रजांहीयसी.

अंह्-उ (1) *a.* तंग, सांकरा; narrow. (2) **—हु** *mn.* क्लेश; distress i.107.1 अंहोश्चिद् या वरिवोर्वितरासत् 'दारिद्र्यं प्राप्तस्यापि पुरुषस्य', ii.26.4 अंहोश्चिदस्मा उरुचक्रिरद्भुतः 'अवृत्तेर्दारिद्र्यात्, यद्वा आगत्य हन्तुरपि'. **अंहु-भेदी** *f.* अल्पयोनि; having a narrow slit VS. xxiii.28 यदस्या अंहुभेदाः 'अल्पयोनेः'. **अंह्-उर** *a.* तंग, आर्त, पापी; narrow, distressed, sinner x.5.6 तासामेकामिदभ्यंहुरो गात् 'पापवान्' = AV. v.1.6. **अंह्-ऊर्ण** (1) *a.* तंग, आर्तिकारी; narrow, distressing vi.47.20 उर्वी सती भूमिरंहूरणाभूत् 'अंहवः आहन्तारो दस्यवः तेषां रमणा रमयित्री'. (2) **—र्णम्** *n.* आर्ति; distress i.105.17 कृण्वन्नंहूरणादुरु 'पापरूपादस्मात् कूपपातात्'. **अंहो-मुच्** *a.* संकटमोचन; delivering from distress x.63.9 अंहोमुचं सुकृतं दैव्यं जनम् 'पापस्य मोचकम्'. **अंहो-यु** *a.* आर्तिकर; distressing; *f.* **—यू. अंहोर् उरुचक्रि** *a.* क्लेश से उबारने वाला, तंगी से छुड़ाने वाला; granting relief from distress ii.26.4.

अंह्-रि cp. अङ्घ्रि.

अं-क *n.* दुःख, पीड़ा; unhappiness, trouble, pain TS., ŚBr. अंकं भवति तस्य he fares not well.

अं-कनिष्ठ [**—ष्ठाः**] *a.* जिनमें कोई भी कनिष्ठ नहीं है; of whom none is the youngest [i.e. younger than the others] v.60.5 अज्येष्ठासो अकनिष्ठास एते 'परस्परं ज्येष्ठकनिष्ठभावरहिताः'.

अं-कराल [करालो घर्घरस्वरो विकरालमुखश्च तद्भिन्नः] not ugly.

अं-कर्ण *a.* बेकान अथवा ह्रस्व-कर्ण; having no ears or

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

having diminutive ears=अकर्णक 'deaf' KS. v.5.3 अकर्णकाय स्वाहा. **अ-कर्मन्** *a.* दुष्कर्मा; wicked.

अ-कल्प-अ *a.* मूक; dumb BṛUp. **अ-कल्प्-अ** *a.* अव्यवस्थित, असंयत, अनियन्त्रित, अद्वितीय; not subject to rules, uncontrolled, matchless i.102.6 अकल्प इन्द्रः प्रतिमानमोजसा 'कल्पेनान्येन रहितः स्वतन्त्रः'. **अ-कल्याण** (1) *a.* कुरूप; not handsome. (2) **—णम्** *n.* आर्ति, अशिव; adversity.

अ-कव-अ [√कु] *a.* अकुत्स्य, उदार, अनल्प; not contemptible, not stingy or small x.58.5 प्रप्र जायन्ते अकवाः 'अनल्पाः', vi.60.3 युवं रथोभिरकवेभिः 'अकुत्सितैः'.

अ-कवर्च *a.* निष्कवच; having no coat of mail, defenceless.

अ-कवारि *a.* अस्वार्थी, उदार, निर्लोभ; not selfish, not stingy viii.47.5 अकवारिम् इन्द्रम् 'प्रभूतशत्रुकम्।यद्वा अकुत्सितारिम्', vii.96.3 अकवारी चेतति 'अकुत्सितगमना', on TS. i.4.17.'यस्य शत्रवोऽप्यकुत्सिताः'.

अ-कवि *a.* अप्रबुद्ध; not wise vii.4.4 अकविषु प्रचेताः 'अकान्तदृक्षु.'

अ-कस्य-विद् *a.* किसी को या कुछ भी न जानने वाला; knowing no one or nothing.

अ-काण *a.* सुआंखा; not one-eyed. **अ-काम** *a.* वीतराग; without desire or wish ŚBr. **अ-काम-कर्शन** *a.* इच्छाओं को न दबाने वाला; not disappointing or suppressing desires i.53.2 शिक्षानरः प्रदिवो अकामकर्शनः 'कामान् कर्शयति नाशयतीति कामकर्शनः न कामकर्शनः'. **अ-काम-प्रीत** *a.* अतुष्ट; not gratified KS. xxxv.17 अकामप्रीता एनं कामा नीनु प्रयायुः. **अकाम-संज्ञपन** *n.* स्वतःसिद्ध मरण, व्याध्यादिना मरण; natural death. **अ-काम-हत** *a.* वीतराग, calm, not affected by desire ŚBr. xiv. **अ-कार्य** *a.* अशरीर; bodyless VS.xl.8 अकार्यमव्रणम्.

अ-कितव *a.* अद्यूतकारिन्; not gambling. **अ-किल्बिष** *a.* निष्पाप; sinless.

अ-कुत्र कहीं नहीं, कुपथ पर; nowhere, astray i.120.8 मा कुत्रा नो गृहेभ्यो धेनवो गुः 'अस्माभिरगम्ये प्रदेशे'. **अ-कुध्र्यू-अञ्च्** [–कुध्रि√अञ्च्] *a.* कहीं न जाने वाला, निरुद्देश्य; going nowhere, aimless x.22.12 etc.मा कुध्र्यगिन्द्र शूर 'कुध्र्यक् कुत्सिताः विफलाः'. **अ-कुमार** *a.* बड़ा; not a boy (said of Indra) i.155.6 युवाकुमारः 'अनल्पः'

अ-कूट *a.* जिसके मस्तक पर उभार न हो; having no prominence on forehead **—कूटा** [कूटा एकशृङ्गी तद्विपरीता] having two horns (cow). **अ-कूपार** (1) *a.* असीम; unbounded x.109.1 अकूपारः सलिलः 'अकुत्सितपारो महागतिः;' v.39.2 अकूपारस्य दीवने 'अकुत्सितः पारोऽन्तो यस्य'. (2) **—रः** *m.* समुद्र; sea; कश्यपगोत्रीय अकूपारनामा ऋषि; name of a sage TMB. xv.5.30. **—रा** *f.* आकूपार-नामक साम की द्रष्ट्री; a woman who evolved the Ākūpāra Sāman. **अ-कूर्म-पृषत्** [न विद्यन्ते कूर्मस्येव पृषन्तो बिन्दवो यस्मिन्] कूर्म के तुल्य बिन्दुओं से रहित; having no drops or signs like those of a kūrma Sat. i.8. **अ-कूलयत्** [=अकूडयत् 'दग्धवान्' √कूड्] उसने जला दिया; he burnt. **अ-कृत** *a.* अनिष्पन्न, अपक्व; not made or done vi.18.15 अकृतं यत् ते अस्ति; (not ready), i.104.7 मा नो अकृते योनौ 'अनिष्पादिते धनशून्ये'; not cooked Khādira Gṛhya i.5.11. **अ-कृत्त-रुच्** [√कृत] *a.*अहतप्रभ, पूर्णतः भासमान; having unimpaired lustre x.84.4 अकृत्तरुक् 'अछिन्नदीप्ते'. **अ-कृत्स्न** *a.* अपूर्ण; incomplete.

अ-कृश *a.* पुष्ट, पीवर; not emaciated, unimpaired.

अ-कृषीवल *a.* अकृषक; not agricultural x.146.6 अकृषीवलाम् 'कृषिरेषामस्तीति कृषीवलाः कर्षकाः। तैर्वियुक्ताम्'.

अ-कृष्ट (1) *a.* अनजुती, पड़ी (धरती); not ploughed, untilled. (2) **—ष्टम्** *n.* कल्लर; unploughed land ŚBr. **अकृष्ट-पच्य** *a.* आरण्य, बिना हल चलाये पकने वाला; ripened in unploughed land AV. v.29.7 अकृष्टपच्ये धान्ये.

अ-कृष्ण (1) *a.* जो काला न हो; not black. (2) **—ष्णः** *m.* चन्द्र; moon VS. xxiii.13 ब्रह्माऽकृष्णश्च वोऽवतु 'चन्द्रः' Uv.

अ-केतु *a.* अप्रकाशित, अनभिज्ञेय; not lighted, not recognizable i.6.3 केतुं कृण्वन्नकेतवे.

अ-कोष-धावनी *a.* सुच्छिद्रों में से न दौड़ने वाली; not running through good holes TBr. iii.10.2.

अक्-र्त [√अञ्ज्] *a.* अभ्यक्त; sprinkled (with ghee) अक्तं रिहाणाः ChBr. ii.43.

अक्-र्तु [√अञ्ज्] *m.* उबटन, अभ्यञ्जन; ointment, means of anointing vii.79.2 व्यञ्जते दिवो अन्तेष्वक्तून् 'तेजांसि', iii.17.1 समक्तुभिरज्यते 'अञ्जनसाधनैर्घृतादिभिः'; प्रकाश, किरण; day-light, ray i.143.3 भात्विक्षसोऽत्यक्तुर्न सिन्धवः 'जगदञ्जकं नैशं तमः', ii.30.1 अहरहर्यात्यक्तुरपाम् 'सेचकं स्रोतः', x.92.2 अक्तुर्न यह्वम् 'स्वररश्मिभिरञ्जकम्'; रात्रि; night x.40.5 भूतं मे अह्न उत भूतमक्तवे 'रात्र्यै', iii.7.6 उक्षा ह यत्र परिधानमक्तोः 'रात्रेः'. **अक्तोस्** *av.* at night VS. xxviii.12 प्राक्तोर्भूतम् 'रात्रौ प्रभूतम्'. **अक्तौ** *Loc.sg.* at night ix.49.10 रुद्रं दिवा वर्धया रुद्रमक्तौ.

अ-क्र-अ [√कृ] *a.* अलस, नाकारा; inactive i.120.2 नू चिन्नु मर्ते अक्रौ 'शत्रुभिरनाक्रान्तौ'. **अक्-र** [√अञ्च्] *n.* ध्वज; banner i.143.7 इन्धानो अक्रः 'ज्वालासमिदादिभिराक्रान्तः। अन्यैरनाक्रान्तो वा', 189.7 उर्शिग्भिनर्क्रिः 'आक्रमिता', iii.1.12

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अक्रो न वर्त्रिः 'परेषामाक्रमिता अन्यैरनाक्रान्तो वा'.

अ-क्रतु *a.* निःसंकल्प, अकर्मठ, मन्द, अयज्ञमन्मा; destitute of power or intention or energy or sacrifice, foolish x.83.5 अक्रतुर्जिहीळार्हम् 'कर्मरहितः', vii.6.3 न्यक्रतून् ग्रथिनो मृध्रवाचः 'अयज्ञान्'; वाह्यविषयोपरतचेताः, अकाम; disinterested Kaṭha.

अ-क्रविहस्त *a.* स्वच्छ हाथों वाला; not having bloody hands, clean-handed v.62.6 अक्रविहस्ता सुकृते परस्पा 'अकृपणहस्तौ दानशूरौ'. **अ-क्रव्याद्** [voc.] *a.* अमांसभक्षी; not eating flesh (Agni) AV. xii.2.3.

अ-क्रीडन्त् *a.* न खेलने वाला; not playing x.79.6 अक्रीळन् क्रीळन् हरिः.

अक्रूरं-कार्-अ *m.* क्रूर कर्म न करना; not doing any cruel act अस्या अक्रूरंकाराय TS. v.1.7.

अ-क्लिष्ट *a.* नूतन; new (cloth), opp. to क्लिष्ट 'पुराणम्'.

अ-क्लृप्त (1) *a.* असिद्ध, निष्फल; fruitless आहुतयो वा एतस्या-क्लृप्ताः TS. iii.4.8.3. (2)—म् *n.* सामर्थ्याभाव; weakness मध्यतो वा एतस्याक्लृप्तम् TS. iii.4.9.3.

√**अक्ष्** काटना, वधिया करना; to mutilate, emasculate; V : *Pr. Ipv.* 'अक्ष्णुहि', *Pf. Pt.* आक्षाण. *Ao. is.* : आक्षिषुः with निस् : i.33.6 निरष्टाः 'निराकृताः'.

अक्ष् *n.* आंख; eye. See अन्-अक्ष्.

अक्-ष *m.* धुरी; axle, axis iii.53.19 अक्ष वीळो वीळित वीळयस्व, i.164.13 तस्य नाक्षस्तप्यते भूरिभारः, 166.9 अक्षो वः, iii. 53.17 वीळुरक्षः, vi.24.3 अक्षो न चक्र्योः, viii.5.29 ईर्षा अक्षो हिरण्ययः. **अक्-ष** *n.* आंख; eye; in अनक्ष, भूर्यक्ष, षडक्ष, चतुरक्ष etc. —**क्षः** *m.* हंसली; collar-bone AA. i.2.2. **अक्-ष** *m.* गोटी; die for gambling (possibly connected with अक्ष 'eye') x.34.4 वाज्यक्षः, 34.2, अक्षस्यार्हमेकपरस्य हेतोः, x.27.17 न्युप्ता अक्षा अनु दीर्व आसन्. **अक्ष-काम** *a.* द्यूतकाम; fond of dice AV. ii.2.5 अक्षकामा मनोमुहः. **अक्ष-कृत्या** *f.* अक्षसंबन्धी जादूगरी; witchcraft based on dice AV. xix.34.2 अक्षकृत्यास्त्रिपञ्चाशीः 'witchcrafts that are thrice fifty' [W. reading याः कृत्या] .

अ-क्षत [√क्षण्] *a.* अहत; uninjured, whole v.78.9 निरैतु जीवो अक्षतः, x.166.2 इन्द्र इवारिष्टो अक्षतः. —**ताः** unhusked barley-corn. **अक्ष-द्रुग्-ध** *a.* जूए का मारा, अभागा; hated by dice, unlucky (at gambling) AV. v.18.2 अक्षद्रुग्धो राजन्यः. **अक्षण्-वन्त्** *a.* आंखों वाला, सुआंखा; having eyes i.164.16 पश्यदक्षण्वान्, x.71.7 अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायः.

अक्ष-धुर् [अक्षश्चक्रयोर्मध्यतनं तिर्यक्काष्ठं तस्मिन् यत्र चक्रं प्रोतं भवति स प्रदेशोऽक्षधूः] चक्र की नांह; the nave of a wheel=अक्षधुरा.

अक्ष्-अन् *n.* आंख; eye viii.25.9 अक्ष्णश्चिद् गातुर्वित्तरा, vii. 55.6 सं हन्मो अक्षाणि, ix.102.8. कृत्वा शुक्रेभिरक्षभिः.

अक्ष-पराजय्-अ *m.* जूए में हार; defeat at play AV. iv. 17.7 अथो अक्षपराजयम्. **अक्ष-प्रमाण** *a.* चतुरधिकशत; one hundred and four Sat. xxv.2.

अ-क्षय्-य [√क्षि] *a.* अविनाशी; imperishable, undecaying.

अ-क्षर्-अ *a.* अक्षय; imperishable (sky, water, god-given gift and syllable) iii.55.1 महद् वि जज्ञे अक्षरं पदे गोः (sky) 'आदित्याख्यं महज् ज्योतिः', vi.16.35 विदिद्युतानो अक्षरे (sky) 'क्षरणरहिते वेद्याख्ये स्थाने', i.164.42 ततः क्षरत्यक्षरम् (water) 'उदकम्', i.34.4 अस्मे अक्षरेव पिन्वतम् 'उदकानि', vii.1.14 सहस्रपाथा अक्षरा समेति 'क्षयरहितेन स्तोत्रेण', i.164.24 अक्षरेण मिमते सप्त वाणीः (syllable), x.13 अक्षरेण प्रति मिमतम् (syllable). **अ-क्षरा** *f.* वाणी; speech vii. 15.9 उपाक्षरा सहस्रिणी 'वाक्'; वाग्देवी; goddess of speech vii.36.7 मा नः परि ख्यदक्षरा चरन्ती 'वाग्देवता'.

अक्ष-राज्-अ *a.* अक्षों का सरदार; king of dice, the die called Kali.

अ-क्षरिताग्र *a.* साग्रभाग; having a tip or front.

अक्षरे-स्थ-अ *a.* अक्षर में स्थित; abiding in akṣara TMB. xx.14.8. —**स्था** *f.* अग्निष्टोमसंस्थ एकाह में ब्रह्मसाम की स्तोत्रीयाक्षर संख्या के अनुपात में दी जाने वाली एक सहस्र गौओं की दक्षिणा; dakṣiṇā of 1000 cows in conformity with the number of syllables in the Brahmasāman, cp. ऋक्स्था TMB. xvi.8.4.

अक्षर्-या [अक्षरपरिगणनया संपन्ना] *a.* अक्षरों की संख्या से निष्पन्न; composed of a number of syllables (विराज्) TMB. viii.6.7.

अक्षा-नंह् *a.* धुरी में बंधा; tied to the axle (*f.* —नंह्) x.53.7 अक्षानंहो नह्यतन 'अक्षेषु बन्धनीयान् अश्वान्'.

अक्षा-वप्-अन [अक्षा उप्यन्ते अस्मिन्निति अक्षावपनं पात्रम्] *n.* गोटियों का फलक; dice-board.

अक्षावाप्-अ *a.* अक्षक्षेप्ता, द्यूतकार; gambler.

अक्ष्-इ *n.* आंख; eye ix.9.4 या एकमक्षि वावृधुः, i.116.16 तस्मा अक्षी नासत्या विचक्षे. **अ-क्षि-त** *a.* अक्षय; imperishable. **अ-क्षि-त** (1) *a.* अक्षीण; not lost, not injured, whole i.64.6 उत्सं दुहन्ति स्तनयन्तमक्षितम्, viii.7.16 उत्सं दुहन्तो अक्षितम्, viii.72.10 नीचीनबारमक्षितम्, ix.26.2 सहस्रधारमक्षितम् (इन्दुम्). (2) —तम् *n.* सर्वेभ्योऽधिका संख्या, यस्याः परं संख्यान्तरं नास्ति TMB. xvii.14.1. **अ-क्षिता-वसु** *a.* अक्षय धन वाला; possessed of undecaying wealth viii.49.6 वीरं···अक्षितावसुम्.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अ-क्षिति *f.* (1) अक्षय; imperishableness i.40.4 स धत्ते अक्षिति श्रवः, ix.66.7 दधानो अक्षिति श्रवः [can be adjective also]. (2) *a.* अविनाशी, अक्षय, अक्षय फल का दाता; imperishable अक्षितयः पिबन्ति TS. ii. 4.14.1, imparting immortality पुरुषो वा अक्षितिः BṛUp. **अ-क्षितोति** *a.* स्थायी सहायता वाला; granting permanent help i.5.9 अक्षितोतिः सनेदिमम् 'अहिंसितरक्षणः'.

अक्षि-पत् *a.* आंख में पड़ा; fallen into the eye. *av.* किंचित; a little vi.16.18 नहि ते पूर्तमक्षिपत् 'अक्ष्णोः पातकं विनाशकम्', x.119.6 नहि मे अक्षिपच्चनं 'चक्षुःपतनं दृष्टिसंचारं नहि'.

अक्षि-भू *a.* स्पष्ट; visible, manifest, being in the eye VS. xxiii.29 सत्यस्याक्षिभुवो यथा.

अ-क्षियन्त् [√क्षि 'dwell'] *a.* न बसा, उजड़ा; not inhabiting iv. 17.13 क्षियन्तं त्वमक्षियन्तं कृणोति.

अ-क्षीण *a.* अक्षित, अव्यय; not perishing or failing TaiUp.

अक्षु-षु [√अश्] *m.* जाल; a kind of net i.180.5 जूर्णा वार्मक्षु रंहसः 'चिरकालव्याप्तो दीर्घजीवी', AV. ix.3.8 अक्षुमोपर्शं वितत्तम् 'net', viii.8.18 इन्द्रश्चाक्षुजालाभ्याम् 'by snare and net'.

अ-क्षुध् (1) *f.* तृप्ति; satiety TS. iv.7.4.2. (2) *a.* तृप्त; satisfied.

अ-क्षेत्र (1) *a.* क्षेत्रविहीन; destitute of fields. (2) **—त्रम्** *n.* माड़ा खेत; a bad field. **—त्रतर** *a.* अतिशयेन निवासायोग्य; unworthy of residing ŚBr. i.3.3.15. **—त्रविद्** *a.* अक्षेत्रज्ञ; not knowing the field v.40.5 अक्षेत्रविद यथा मुग्धः.

अ-क्षोध्-उक *a.* न भूखा; not hungry Khādira Gṛhya ii.1.5.

अक्ष्णया [कोणच्छिद्रतः] *av.* व्यत्यासेन, कौटिल्येन, वक्रगत्या; transversely TS. vi.2.8. अक्ष्णया व्याघारयति, यद्यनेन किंचिदक्ष्णयाकृतं भवति 'कोणच्छिद्रतः + अकृतं भवति BṛUp. **—कृत** *a.* done wrongly. **—देश** *m.* बीच का देश; intermediate region. **—या-द्रुह्** गलती से नुकसान करने वाला; injuring wrongly i. 122.9 न वां सुनोत्यक्ष्णयाध्रुक् 'वक्रेण मार्गेण द्रुह्यति'. **—क्ष्ण-यावन्, -या-या-** *a.* बीचोंबीच पार करने वाला; going across viii.7.35 अक्ष्णयावानो वहन्ति 'अक्ष्णा व्याप्तं गच्छन्तो यद्वा अक्ष्णोऽपि शीघ्रं यान्तीति'. **अक्ष्णया-स्तोमीया** एक इष्टका; a kind of Iṣṭakā ŚBr. viii.3.1.3 'मन्त्रपाठक्रममुल्लङ्घ्य वक्रत्वेनानुष्ठेयत्वात् अक्ष्णयास्तोमीयाः'; cp. **अक्ष्णा** *f.* कोणसाधिनी रज्जुः the cord making a koṇa : अक्ष्णया मानेन Sat. vii.4.

अक्ष्य्-आमय *m.* चक्षुरोग; disease of the eye. **—यिन्** *a.* suffering from eye-disease TMB. xii.5.19.

अ-खनन्त् *a.* न खोदने वाला; not digging x.101.11 अखनन्त उत्सम्.

अ-खर्व *a.* अ-ह्रस्व, अनल्पीकृत, अभग्न; not short, not shortened, not mutilated vii.32.13 मन्त्रमखर्वं सुधितम् 'अनल्पम्'.

अ-खलति *a.* बालों वाली; not bald KS. xxxviii.8 तस्मात् स्त्र्यखलतिः. **अ-खलति-भावुक** *a.* गंजा न होने वाला; not liable to become bald-headed TBr. iii.2.8.

अ-खिद्-र *a.* अक्षिन्न; not weak or dejected. **अ-खिद्र-यामन्** *a.* बाट का पक्का, चलने में न थकने वाला; unwearied in course i.38.11 यातेर्मखिद्रयामभिः 'खिद्रं यान्तीति खिद्रयामानः न खिद्रयामानः तैः'.

अ-गत *a.* जहां लोग न गये हों वह स्थान; not yet frequented (dominion of death) AV. xi.13.15 अगतस्य पन्थाम्. **अगत-श्री** *a.* अप्राप्तश्री; not thriving TS. ii.5.3.4.

अ-गद (1) *a.* नीरोग, स्वस्थ; free from disease, healthy. (2) **—दः** *m.* आरोग्य; health x.47.2 इमं मे अगदं कृत 'रोगरहितम्'.

अ-गर्तम्-इ-त् *a.* गर्त में न पड़ा; not buried in a hole.

अ-गव्यूति *a.* चरागाहरहित; सूखा कल्लर; pastureless, barren vi.47.20 अगव्यूतिं क्षेत्रम् 'गोसंचाररहितं, निर्जनम्'.

अगस्ति *m.* एक नाम; name of a sage. **अगस्त्य** *m.* एक नाम; name of a sage i.170.3 किं नो भ्रातरगस्त्य.

अगार *n.* [अपवरक] गृह; house.

अ-गिरौकस् [–गिरा+ओ] *a.* गीतों पर न रीझने वाला; not to be kept at rest by songs or hymns, not to be kept back by songs or hymns i.135.9 जीरा-श्विदगिरौकसः 'गिरा ओकः स्थानं येषां नास्ति ते। भर्त्सनादिना स्थितिमलभमानाः'.

अ-गु *a.* गोरहित; cowless, poor viii.2.14 अगोररिरा चिकेत 'अस्तोतुः'.

अगुणाख्यान [निर्गुणस्य परब्रह्मणः कथनं निरूपणम्] *n.* निर्गुण का निरूपण; propounding the attributeless (God).

अ-गृभीत *a.* अगृहीत, अवशीकृत; not seized, unsubdued viii.79.1 अयं कृत्नुरगृभीतः.

अ-गृभीत-शोचिस् *a.* अनपहृततेजस्क; having unsubdued splendour v.54.12 तं नाकमर्यो अगृभीतशोचिषम् 'अनपहृततेजस्कम्'.

अ-गोः-प्रापण *a.* इतना ऊंचा कि गौ न पहुंच सके; so high that a cow or an ox cannot reach.

अ-गोता *f.* गौओं का अभाव; lack of cows iii.16.5 माम-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गोतायै मा निर्दे 'गवादिपशुसंपत्त्यभावाय'. **अ-गोत्र** *a.* अनन्वय; having no family, Muṇḍaka.

अ-गोपा *a.* गोपरहित; having no herdsman ii.4.7 पशुनैति स्वयुरगोपाः 'गोपरहितः'. **अ-गो-रुध्-अ** *a.* गौओं को न रूंधने वाला; not enclosing the cows viii.24.20 अगोरुधाय गविषे 'गाः स्तुतीः रुणद्धीति गोरुधः। न गोरुधोऽगोरुधः'. **अ-गोह्-य** *a.* अगोप्य; not to be concealed, bright i.161.13 अगोह्य क इदं नो अवूवुधत् 'अगोपनीयादित्य'.

अ-ग्धाद् [अग्ध √अद्] *a.* न खाये को खाने वाला; eating what is not yet eaten TS. iii.3.8.2 अग्धादेकः.

अग्न्-आयी *f.* अग्निपत्नी; wife of Agni v.46.8 इन्द्राण्यग्न्यायिनी राट्.

अग्-नि [√अञ्ज्] *m.* अग्नि; fire. **अग्नि-कर्मन्** *n.* अग्निकृत्य; fire-act, piling up the wood ŚBr. **अग्नि-कल्प** *a.* अग्नितुल्य; having the nature of fire. **अग्नि-केतु** *a.* अग्निध्वज; having fire as banner TS. iv.3.11.5. **अग्नि-गर्भ** *a.* pregnant with fire BṛUp. **अग्नि-चित्** [अग्निं चितवान्] *a.* अग्निचेता; arranging or piling up the sacrificial fire. **अग्नि-चिति** *f.* अग्निचयन; arranging the sacrificial fire-place = **अग्नि-चित्या**.

अग्नि-ज *a.* अग्निजात; fire-born AV. x.4.23 ये अग्निजा ओषधिजाः. —**अग्नि-जिह्व्-अ** *a.* अग्नि है जीभ जिसकी; having fire for tongue i.44.14 अग्निजिह्वा ऋतावृधः.

अग्नि-तनू *f.* यज्ञतनूनामक मन्त्र; mantras called यज्ञतनू Sat. iii.4.

अग्नि-तप् *a.* अग्नितापी; enjoying the warmth of fire v.61.4 अग्नितपो यथासथ 'अग्निना तप्ताः'. **अग्नि-तपस्** *a.* अग्निताप वाला; having the heat of fire, i.e. glowing x.68.1 अग्नितपोभिरर्कैः.

अग्नि-तप्त *a.* आग से तपा; glowing with fire vii.104.ɔ अग्नितप्तेभिर्युवमश्महन्मभिः 'अग्निना संतप्तैः'. **अग्नि-तेजस्** *a.* अग्नि के तेज वाला; having the glow of fire. **अग्नि-त्रा** *a.* अग्निरक्षक; tending fire; cp. अनग्नित्रा.

अग्नि-दग्ध *a.* आग से दाझा; burnt with fire. **अग्नि-दग्ध** *a.* चिता पर जला; burnt on a funeral pyre x.15.14 ये अग्निदग्धा ये अनग्निदग्धाः 'अग्निना भस्मीकृताः। श्मशानं प्राप्ताः'. **अग्नि-दूत** *a.* अग्नि है दूत जिसका; having Agni for a messenger x.14.13 अग्निदूतो अरंकृतः. **अग्नि-देवत** *a.* अग्निदेवताक; having Agni for a deity.

अग्नि-ध् [√धा –त् ns.] *m.* अग्निस्थापक, आग्नीध्र; the priest who prepares fire x.91.10 त्वमग्निद्दतायतः = ii.1.2 'आग्नीध्रः'. **अग्नि-धान** *n.* पचनाग्निस्थल, होमकुण्ड; fire-place, receptacle for the sacrificial fire x.165.3 पदं कृणुते अग्निर्धाने 'यत्र पचनाग्निर्निधीयते तस्मिन् स्थाने'.

अग्नि-नुन्-न [√नुद्] *a.* अग्निना अपनुत्त; driven away by fire, struck by fire or lightning. **अग्नि-नेत्र** [–नेतृ–] *a.* अग्निप्रमुख; having Agni as leader TS. i.8.7.1.

अग्नि-न्यक्त *a.* प्रक्षिप्ताग्निशब्द; having the word agni inserted TBr. i.3.1.

अग्नि-पद *m.* जिसका पैर आग पर पड़ गया है; whose foot has stepped on the sacrificial fire-place, name of a horse. **अग्नि-पुच्छ** *n.* अग्नि की पूंछ; the tail or extreme point of sacrificial fire. **अग्नि-पुरी** *f.* अग्निदुर्ग; the castle of Agni ŚBr. **अग्नि-प्रणयन** [अग्निःप्रणीयते यैः काष्ठैः तानि] *a.* अग्निप्रज्वालक; the sticks used in producing fire Sat. iv.2. **अग्नि-प्रायश्चित्ति** *f.* अग्न्याधान के मध्य प्रायश्चित्त; an expiatory act during the preparation of the sacrificial fire ŚBr.

अग्नि-भाण्ड *n.* औपासन भाण्ड, औपासनाग्निभाण्ड; the kuṇḍa for the fire used for domestic worship Sat. xxviii.1. **अग्नि-भ्राजस्** *a.* अग्नितेजस्; fire-bright v.54.11 अग्निभ्राजसो विद्युतः.

अग्नि-मन्त् *a.* आग वाला, जलता; fiery AV. viii.4.2 चर्रुरग्निमाँ इव = अग्निवन्त्. **अग्नि-मन्थन** *n.* (अरणी) रगड़ कर आग निकालना; producing fire by friction. **अग्नि-मय** *a.* अग्निमय; fiery ŚBr. **अग्निम्-इन्ध्-अ** *m.* अग्निप्रज्वालक पुरोहित; the priest who kindles fire i.162.5 होताध्वर्युरावया अग्निमिन्धः = 'अग्नीत्'. **अग्नि-मुख** *a.* आग है मुंह जिसका; having Agni for mouth TS. ii.6.9 अग्निमुखानेवर्तून्. **अग्नि-मूढ** *a.* अग्नि द्वारा विमोहित; made insane by fire x.10.3 (Pariśiṣṭa) तेषां वो अग्निदग्धानामग्निमूढानाम्.

अग्नि-रहस्य *n.* शतपथ का दशम काण्ड; title of the tenth book of the Śatapatha. **अग्नि-राजन्** अग्नि है राजा जिनका; having Agni as king, name of the Vasus. **अग्नि-राशि** *m.* अग्निपुञ्ज; heap of fire, burning pile. **अग्नि-रूप** (1) *a.* अग्निस्वरूप; fire-shaped x.84.1 नरो अग्निरूपाः 'अग्निवत्तीक्ष्णदाहादिकर्माणः'. (2) —**पम्** *n.* अग्नि का रूप; shape of fire. —**रूपाणि** 'अग्निरूपवाचिभिर्मन्त्रैरुपधेया इष्टकाः' Sat. xii.2. —**अग्नि-रेतस्-अ** *a.* अग्निज; sprung from fire's seed.

अग्नि-वन्त् *a.* अग्नि वाला, आग लगा, आग में पड़ा; being near the fire, thrown into fire vii.104.2 चर्रुरग्निर्वाँ इव 'अग्नियुक्तोऽग्नौ प्रक्षिप्तः'. **अग्नि-वासस्** *a.* आग में लिपटी, रक्तवस्त्रा; fire-clad, wearing red garment AV. xii.1.21 अग्निवासाः पृथिवी. **अग्नि-विर्धा** *f.* आग का

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रकार; manner or fashion of fire. **अग्नि-वेला** *f.* अग्नि-प्रज्वालन की वेला; the time for kindling fire (afternoon). **अग्नि-वेश;** see आग्निवेशि.

अग्नि-शाल *n.* अग्निगृह; house for keeping the sacrificial fire AV. ix.3.7 हविर्धानमग्निशालम्. **अग्नि-शिखा** *f.* लपट; flame. **अग्नि-श्री** *a.* अग्नि के समान भ्राजमान; fire-bright iii.26.5 अग्निश्रियो मर्ततः.

अग्नि-ष्टुत् [अग्निस्तोत्रम्, अग्निष्टुतो नामैकाहाः सोमविकृतयः; अग्नेरेव स्तोत्रं येषु नान्येषां देवानाम् इति; त्रिवृत्-पञ्चदश-सप्तदशैकविंशाः स्तोमाः यस्य तथाविधोऽयमग्निष्टुत्] *m.* अग्निस्तवनवाला; laudatory of Agni, the first day of the Agniṣṭomá sacrifice.

अग्नि-ष्टोम [अग्निः स्तूयते यस्मिन्, अग्निस्तुतिसंपादकेन यज्ञायज्ञियनामकेन स्तोत्रेण संस्था समाप्तिर्यस्य सः] *m.* अग्नि-स्तवन, एक क्रतु; praise of Agni, a protracted ceremony performed by one, who desires to go to heaven. The performer is a Brahmin who maintains the sacred fire, the offering is the Soma, the deities are Indra etc. and the number of priests required is 16; the ceremonies continue for five days. It is the chief modification of Jyotiṣṭoma. **अग्नि-ष्टोम-सद्य** [अग्निष्टोमपर्यन्तं यत् सदनं तत्] *n.* अग्निष्टोमपर्यन्त बैठक; to sit out till the end of Agniṣṭoma ŚBr. **अग्निष्टोम-स्तोत्र** *n.* VS. xxvii.42 यज्ञायज्ञा वो अग्नये etc.

अग्नि-ष्ठ-अ [अग्निसमीपे तिष्ठतीति] (1) *a.* अग्निसमीप निखात; placed near fire ŚBr.iii.7.2.4 अग्निष्ठमेवोच्छ्रयेत् 'उत्तरवेदेः पुरोदेशस्थम्'. (2) —ष्ठः *m.* पूर; fire-pan; अग्निशकटी; a vehicle carrying fire ĀpŚr.; अश्वमेध में ग्यारहवां अग्निष्ठाख्य यूप; in the Aśvamédha sacrifice the eleventh yúpa which is nearest the fire and to which the horse is tied. —ष्ठा *f.* यूप का वह कोना जो अग्नि के समीपतम है; that corner of the sacrificial post which is nearest the fire TS. v.i.3.4. **अग्निष्ठिका** *f.* अंगीठी; fire-pan.

अग्नि-ष्वात्त [√स्वाद्; अयज्ञनिष्ठाः आधानसंस्काराभावेन त्रेताग्न्यभावात् केवलमौपासनाग्निनैव आस्वाद्यमानाः, अग्निना आखादिताः दग्धाः, इह यज्ञरहिता गृहमेधिनो ये गृहस्थास्ते पितृलोकं प्राप्याग्निष्वात्ता इत्युच्यन्ते] *a.* अग्नि में भस्म; consumed or sweetened by fire x.15.11 अग्निष्वात्ताः पितरः 'अग्निनाखादिताः एतन्नामकाः पितरः'.

अग्नि-संकाश *a.* अग्निकल्प; resplendent like fire ŚBr.

अग्नि-सव-अ *m.* अग्निदीक्षा ; consecration of fire.

अग्नि-हव्-अन *n.* एक आहुति; a sacrificial libation. **अग्नि-हवनी** *f.* अग्निहोत्रीय कड़छी; sacrificial spoon. **अग्नि-हुत** *a.* अग्नि द्वारा हुत; sacrificed by fire = **अग्निहुत्** VS. **अग्नि-होतृ** *a.* अग्नि है होता जिसका; having Agni for a priest x.66.8 अग्निहोतार ऋतसापः 'अग्निर्होता आह्वाता येषां ते'.

अग्नि-होत्र *a.* अग्न्यर्थ हवन करने वाला; sacrificing to Agni AV. vi.97.1 एवा विधेमाग्निहोत्रा इदं हविः. **अग्नि-होत्र** [अग्नये होत्रं होमोऽस्मिन् कर्मणि । आहिताग्नौ सायंप्रातश्च क्षीराज्यादिद्रव्येण होमः] *n.* सायंप्रातः अग्नि में होम; oblation to Agni. **अग्निहोत्र-हवणी** [or —नी, अग्निहोत्रे हविर्हूयते यया दर्व्या सा] *f.* कड़छी; ladle for oblations TS. i.6.8.6. **अग्निहोत्र-हुत्** *a.* हवन करने वाला; offering oblations to Agni AV. iii.28.6 अग्निहोत्रहुतां यत्र लोकः. **अग्निहोत्र-होम** *m.* हवन पर आहुति; oblation to Agni.

अग्निहोत्रायण्-ईन् [अग्निहोत्रमेवायनं यस्य नान्यानि कर्माणि, अग्निहोत्रेणैव आप्रयणं कर्तुमिच्छन्] *a.* केवल अग्निहोत्र करने वाला; one who offers only Agnihotra KŚS. **अग्निहोत्रावृत्** *f.* मन्त्रपाठरहित अग्निहोत्र; mere Agnihotra without recitation of mantras KŚS. **अग्निहोत्राहुति** = अग्निहोत्र-होम.

अग्निहोत्र्-ईन् [कालद्वयेनाग्निहोत्रं जुहोतीति] *a.* प्रातःसायं हवन करने वाला; one propitiating fire both morning and evening.

अग्निहोत्री *f.* अग्निहोत्र-द्रव्यधुक् धेनु; the cow yielding sacrificial milk etc. Sat. xv.2.

अग्निहोत्रोच्छिष्ट *n.* हवन का अवशेष; the remains at the Agnihotra ŚBr. = अग्निहोत्रोच्छेषण TS.

अग्नि-ह्वर्-अ *a.* अग्नि के विषय में अपराधी; making a mistake in the fire-ceremonial.

अ-ग्नीध् [अग्निमिन्धे इति] *m.* अग्नि-प्रज्वालक; fire-kindler, the priest who kindles fire VS. Cp. अग्नित् and आग्नीध्र.

अग्नी-पर्जन्य [—न्यौ] *m.* अग्नि और पर्जन्य; Agni and Parjanya vi.52.16 अग्नीपर्जन्यावेवतं धियं मे. **अग्नी-षोम** [—मौ] *m.* अग्नि और सोम; Agni and Soma i.93.1 अग्नीषोमौ [voc.]; अग्निव्रत एवं सोमव्रत-नामक साम; the two Sāmans named अग्निव्रत and सामव्रत LŚ. I.6.39.

अग्नीषोम-प्रणयन *n.* अग्नि और सोम को बाहर लाना; bringing out Agni and Soma, a ceremony in the Jyotiṣṭomá sacrifice.

अग्नी-षोम्-ईय *a.* अग्निसोम-देवता-संबन्धी; related or sacred to Agni and Soma AV. ix.6.6 य एवाग्नीषोमीयः पशुः.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

अग्निषोमीय-निर्वाप्-अं *m.* अग्निषोमीय पुरोडाश की आहुतियां; making libations with the cake sacred to Agni and Soma, a ceremony in the Darśapaurṇamāsa sacrifice. **अग्नीषोमीय-पश्व्-अनुष्ठान** *n.* अग्नीषोमीय पशु-संबन्धी अनुष्ठान; the rite connected with the victim sacred to Agni and Soma at the Jyotiṣṭoma sacrifice. **अग्नीषोमीय-पुरोडाश** *m.* अग्नि-सोम-देवताक पुरोडाश; cake sacred to Agni and Soma (baked in eleven kapālas).

अग्नेर्-यानी *f.* अग्निप्रापक; taking to Agni or procuring fire TS. iv.4.6.2.

अग्नेः-सहस्रसाव-अ *m.* एक सत्र; name of a sattra TMB. xxv.9.

अग्नेः-स्तोम *m.* एतन्नामा क्रतु; name of a Soma sacrifice TMB. xix.11.1.

अग्न्य्-अगार *n.* यज्ञशाला; the place for keeping the sacred fire.

अग्न्य्-अर्चिस् *n.* ज्वाला; flame.

अग्न्य्-आधेय [अग्नीनामाधेयम्, अग्निराधेयोऽस्मिन् कर्मणीति वा] *n.* अग्न्याधान; placing the fire on the sacrificial fire-place [कुरुक्षेत्रे परीणहि स्थले अयं शब्दः अग्न्यगारकरणादीष्ट्यन्तस्य कर्मसमुदायस्य संज्ञा] AV. xi.7.8 अग्न्याधेयमथो दीक्षां.

अग्न्याधेय-रूप *n.* अग्न्याधेय का रूप; form or shape of the Agnyādheya. **अग्न्याधेय-शर्करा —राः** [pl. figurative use] *f.* अग्न्याधेय का अवैध अनुष्ठान; bad performance of Agnyādheya. **अग्न्याधेय-हविस्** *n.* अग्न्याधेय पर आहुति; oblation at the Agnyādheya.

अग्न्य्-उत्पात्-अ *m.* आग्नेय उत्पात; a fiery portent, conflagration PārGṛ. **अग्न्य्-उपस्थान** *n.* अग्निपूजन; worship of Agni at the conclusion of Agnihotra. **अग्न्य्-एध्-अं** *a.* अग्नि-प्रज्वालक; fire-kindler VS. xxx.12 प्रभाया अग्नेर्धर्म् 'अग्निमेधयतीति तमग्नेर्धर्मकम्'.

अग्र्-र [√अञ्ज्] (1) *a.* प्रथम, श्रेष्ठ, प्रशस्त, पूर्व, ज्येष्ठ; first, foremost, best, excellent, anterior, eldest अग्रमेवैतया यजमानं गमयन्ति, 'श्रैष्ठ्यम्' TMB. vii.2.1 = xii.11.4 ज्यैष्ठ्यमेवैतया यजमानं गमयन्ति, iii.39.3 जिह्वाया अग्रम् 'tip of the tongue'. (2) —**म्** *n.* प्रथम बिन्दु; the first point, beginning iv.13.1 उर्षसामग्रमख्यत् 'पूर्वकालम्' 'beginning' iv.5.8 रुपो अग्रं पदं वेः 'front', iii.55.7 अन्वग्रं चरति. अग्रम् and अग्रे='पूर्वम्', 'पुरस्तात्' i.127.10 अग्रे रेभो न जरते 'पूर्वम्', ix.86.12 अग्रे सिन्धूनां पवमानो अर्षति 'in front', i.112.18 अग्रं गच्छथः 'पुरस्तात्'.

अग्र-जा *a.* आगे या पहले उत्पन्न; first-born ix.5.9 त्वष्टारमग्रजाम्. **अग्र-जिह्व** *n.* जीभ का अग्रभाग; tip of the tongue. **अग्र-णीति** *a.* प्रथम आहुति वाला; one making the first offering ii.11.14 वार्यवः पान्त्यग्रणीतिम् 'अग्रे नीयमानं सोमम्' [Accent Bahuvrīhi]. **अग्र-तस्** *av.* अग्रे; in front, before. **अग्र-दिधुर्षु** see अग्रेदिधुर्षु.

अग्र-पेय *n.* पान में प्राथम्य; precedence at drinking. **अग्र-प्रशीर्ण** *a.* भग्नाग्र; broken at the tip (a tree). **अ-ग्रभ्-अर्ण** *a.* जहां पकड़ने को कुछ नहीं है; having nothing that can be grasped i.116.5 अनास्थानेऽग्रभर्णे समुद्रे 'अग्रहणे। हस्तेन ग्राह्यं शाखादिकमपि यत्र नास्ति तस्मिन्'. **अग्र-भुज्** *a.* सामने आये को खाने वाला; eating what comes before (fire).

अग्र-र्या-वन् *a.* नेता; going in front or before x.70.2 देवानामग्रर्यावा 'अग्रेगन्ता'. **अग्र-वन्त्** *a.* सिरे पर; being at the top. **अग्र-शस्** *av.* आगे या पहले से; from the beginning AV. xii.4.33 तथा संभूतमग्रशः.

अग्राद्-वन् [*voc.* √अद्] *a.* पहले खाने वाला; eating first. vi.69.6 अग्राद्वाना नमसा रातहव्या 'सोमग्रहस्य शुक्रस्य अत्तारौ'.

अग्र्-इम *a.* अगुआ, श्रेष्ठ; being in front, foremost v.44.9 अव तस्थे अग्रिमा 'अत्यन्तं श्रेष्ठा'. **अग्र्-इय** [also अग्र्-ई] *a.* अगला, श्रेष्ठ, प्रधान; foremost, excellent, principal, oldest i.16.7 स्तोमो अग्रियः 'श्रेष्ठः'.

अ-ग्र्-उ [√ग्] *a.* जिसका वाग्दान नहीं हुआ है, अविवाहित; unmarried v.44.7 वेत्यग्रुर्जनिवान् वै 'अग्रगामी', vii.96.4 जनीर्यन्तो न्वग्रवः 'उपगन्तारः' *f.* —**ग्रू** कुमारी, अङ्गुली; virgin, maid, finger iv.19.9 पुत्रमग्रुवो अदानम् 'अग्रूनाम काचित् तस्याः पुत्रम्', iv.30.16 पुत्रमग्रुवः 'एतन्नाम्न्याः', i.140.8 तमग्रुवः केशिनीः सं हि रेभिरे 'अग्रतः स्थिताः। यद्वा अङ्गुलिनामैतत्', 191.14 सप्त स्वसारो अग्रुवः 'नदीनामैतत्', iii.29.13 दश स्वसारो अग्रुवः समीचीः 'कर्मकरणार्थमग्रमङ्गन्तीति अग्रुवोऽङ्गुलयः', vii.2.5 समग्रुवो न समनेष्वञ्जन् 'नद्यः', ix.1.8 तमीं हिन्वन्त्यग्रुवः 'अङ्गुलयः', ix.66.9 मृजन्ति त्वा समग्रुवः 'अङ्गुलयः'.

अग्रे *av.* आगे; in front. **अग्रेण** *av.* आगे; in front, cp. ŚBr. xiv.1.3.1 अग्रेण गार्हपत्यम् 'गार्हपत्यस्यादूरेण'. **अग्रे-गा** *a.* अग्रणी; going before or in front = **अग्रेग** ix.86.45 अग्रेगो राजा = **अग्रेगू** VS., ŚBr. **अग्रे-णी** *a.* अग्रणी; leader VS. **अग्रेत्वन्** [अग्र-इत्वन्] *a.* अग्रेगा; going in front AV. xii.1.57 मन्द्राग्रेत्वरी. **अग्रे-दिधिर्षु** [= अग्रे-दधुर्षु, अग्रदिधिर्षु, अग्रे-दधिर्षु] *m.* वह व्यक्ति जो प्रथम विवाह में ऐसी स्त्री से विवाह करता है, जिसका पहले विवाह हो चुका है; a man who at his first marriage takes a wife who was married before; *f.* —**र्षू** a married woman, whose elder sister is still unmarried. **अग्रे-र्पा** *a.*

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रथम पीने वाला; having precedence at drinking iv.34.7 अग्रेपाभिः सजोषाः 'प्रथमपातृभिः' = **अग्रेपू** TS. 1.1.5.1 'अग्रे पुनातीति'. **अग्रे-वर्ध** *a.* सामने आये का घातुक; hitting or killing what is in front TS. iv.5.8.1. **अग्र्-र्य** = अग्रिय.

अ-ग्लानि *a.* उत्साही; not lethargic, active Sat. xxvi.1.

अघ्-अ [√अंह्] (1) *a.* पापी, अभद्र, हिंस्र; sinful, bad, dangerous i.42.2 अघो वृकः 'आहन्ता', vii.104.2 अघशंसमभ्यघम् 'आगत्य हन्तारम्'. (2) **—घम्** *n.* वैकल्य, दुःख, आर्ति, क्लेश, पाप; distress, misery, misfortune, sin x.102.10 आरे अघा कों न्वित्था दद्दर्श 'अघानि दुःखानि', viii.47.5 परि णो वृणजन्नघा 'पापानि'; तलवार; sword TAr. iv.38 अघस्य त्वा धारया विध्यामि.

अघ-कृ-त् *a.* पापी, हानिकारक; doing evil or harm AV. x.1.5 अघमस्त्वघकृते. **अघ-द्विष्ट** *a.* आर्ति है द्वेषी जिसकी; hated by mischief AV. ii.7.1 अघ-द्विष्टा देवजाता. **अघ-मार्-अ** *a.* क्रूर घातक; fearfully destructive AV. vi.93.1 यमो मृत्युरघमारः.

अघ-रुद् *a.* दुर्भाग्य पर झींकने वाला; crying over misfortune AV. viii.1.19 मा त्वाघरुदो रुदन्. **अघ-र्ल** *a.* भयानक; fearful AV. viii.8.10 मृत्योर्ये अघर्ला दूताः. **अघ-विष** *a.* भयानक विष वाला; fearfully venomous AV. v.18.3 आविष्टितार्घविषा 'ill-poisonous'.

अघ-शंस्-अ *a.* पापाशय, निन्दक; desiring evil, wicked i.129.6 अव स्वेदघशंसः 'पापानां हिंसादीनां शंसिता', vi.28.7 मा वः स्तेन ईशत माघशंसः 'व्याध्यादिशत्रुः', 71.3 माकिर्नो अघशंस ईशत 'अनर्थमाशंसमानः शत्रुः', TS. 1.2.14.1 यो नो दूरे अघशंसः 'विचित्रवधकारी, पापापवादनिन्दकः'. **अघशंस-हन्** *a.* पापाशय को मारने वाला; slaying the wicked ix.24.7 देवावीरघशंसहा 'अघं पापं शंसन्तीत्यघशंसा असुराः तेषां हन्ता'.

अघ-हार्-अ *a.* खौफ़नाक डाकू; outrageous robber.

अ-घात *m.* क्षत का अभाव; no injury. **अ-घात्-उक** *a.* अहिंस्र; not injurious.

अघायति [denom.] हानि की घात में है; wishes or plans to injure 1.131.7 यो नो अघायति 'अघं पापं दुःखं वा इच्छति'. **अघायन्त्** *Pt.* **अघाय्-उ** *a.* मक्कार, द्रोही; malignant, malicious, intending to injure 1.147.4 अररिवाँ अघायुः 'मारणादिरूपपापेच्छावान्'. *f.* **—यू.**

अ-घार्-इन् [√घृ] *a.* न पोतने या न मलने वाला; not anointing.

अघाश्व *m.* अड़ियल या बिदकने घोड़े वाला; having a vicious horse i.116.6 अघाश्वाय शश्वदित् स्वस्ति 'अहन्तव्याश्वाय'.

अ-घोर *a.* शान्त; calm TS. iv.4.12.5. **अघोर-घोरतर** *a.* एक साथ अघोर एवं घोरतर; having a form both not terrific and terrific. **अघोर-चक्षुस्** *f.* स्मितवदना, स्मिताक्षी; tender-eyed x.85.44 अघोरचक्षुरपतिघ्न्येधि.

अ-घ्नन्त् [√हन्] *a.* अहन्ता, अहानिकर; not killing, not injurious v.51.15 पुनर्ददताघ्नता. **अ-घ्न्-य** *a.* अहन्तव्य, वृष; not to be killed, a bull i.37.5 प्र शंसा गोष्वघ्न्यम् 'अहन्तव्यम्', i.30.19 न्यघ्न्यस्य मूर्धनि 'विनाशयितुमशक्यस्य' *f.* **—घ्न्या** cow viii.1o2.19 नहि मे अस्त्यघ्न्या 'गौः'. **अघ्न्यास्या** *a.* गोमुखी; cow-faced.

अङ्क्-अ [√अञ्च्] (1) *m.* अङ्कुश, चक्र; hook, wheel; cp. न्यङ्क 'चक्रयुक्तपक्षः'. (2) *a.* अङ्कित; marked i.162.13 अङ्काः सूनाः 'हृदयाद्यवयवाङ्कनसाधना वेतसशाखाः' = TS. iv.6.9.1 'मांसलेशेनाङ्किताः सूनाः'.

अङ्क्-अस् *n.* रास्ते का मोड़; bend of a path iv.40.4 पथामङ्कांस्यन्वापनीफणत् 'कुटिलानि निम्नोन्नतानि'; श्रृङ्गार; ornament of a horse [वस्त्रचामरादि]. **अङ्कस्-अ** *mn.* घोड़े की छाती या साज; the flank or trappings of a horse iv.40.3 श्येनस्येव ध्रजतो अङ्कसं परि 'पादाधारमुरः-प्रदेशं वा'.

अङ्काङ्क *n.* जल; water VS. xv.15 अङ्काङ्क छन्दः 'अङ्के स्थले गर्तपाषाणादिचिह्नानि यत्रेत्यङ्काङ्कं जलम्' Mah.

अङ्क्-इन् *a.* अङ्कुशवान्; possessing a hook iii.45.4 फलमङ्कीव धूनुहि 'अङ्कुशी'.

अङ्क्-उप *n.* जल; water. **अङ्कु-ली** *f.* मार्जारी; female cat TMB. vii.9.11.

अङ्क्-उ-र्श *mn.* अङ्कुश; hook viii.17.10 दीर्घस्ते अस्त्वङ्कुर्शः. **—श्-इन्** *a.* having a hook x.34.7 अक्षासः इदङ्कुशिनः.

अङ्कूर्यन्त् *a.* टेढ़ामेढ़ा चलने वाला; moving tortuously vi. 15.17 यमङ्कूर्यन्तमानयन् 'इतस्ततः पलायमानम्'.

अङ्क्याते [= अङ्कयाते] आलिङ्गन करता है; embraces x.16.7 दधृग् विधक्ष्यन् पर्यङ्क्याते 'सर्वतो विस्तारयति', ŚBr. i.5.5.17 अङ्क्यन्निवैवानुवाक्यामनुब्रूयात् 'वर्णानालोडयन्निव' = शनैःशनैः.

अङ्ग [particle] हे, एव, केवल, सचमुच; vocative, just, only, also, indeed i.118.3 किमङ्ग वां प्रत्यवर्ति गमिष्ठाः 'हे अश्विनौ', x.129.7 सो अङ्ग वेद यदि वा न वेद 'स एव'.

अङ्ग्-अ [√अञ्ज्] *n.* अवयव; limb, member x.85.30 स्वमङ्गमभिधित्सते. **अङ्ग-कषाय** *m.* शरीर का सार, वीर्य; essence of the body, semen. **अङ्ग-ज्वर** (1) *m.* बदन में दर्द; pain in the limbs. (2) *a.* तापकारी; causing fever AV. v.30.9 अङ्गभेदो अङ्गज्वरः. **अङ्ग-भेद** *m.* शरीर टूटना; breaking sensation in the limbs. **अङ्ग-शस्** *av.* =अङ्गादङ्गात्; from every limb. **अङ्गीभवति** 'संपूर्णाङ्गो भवति' ChUp.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अङ्गाद्-अङ्गात् हर अङ्ग से; from every limb x.163.6.

अङ्गा-पर्रूंषि *n.* अङ्ग और जोड़; limbs and joints TS. ii.5.6.1.

अङ्ग्-आर [√अञ्ज्] *m.* अंगारा; burning coal ŚBr. iii.9.3.26 अङ्गारोऽग्निना स्यात्, x.34.9 दिव्या अङ्गाराः.

अङ्गारावक्षयण [अङ्गारा अवक्षीयन्ते यस्मिन्] *n.* अंगारे बुझाने की हंडिया; a pot in which burning coal is extinguished.

अङ्ग्-इर *m.* अङ्गिरस् i.83.4 आदङ्गिराः प्रथमं दधिरे वयः 'अङ्गिरसः', iv.51.4 अङ्गिरे दशग्वे, Muṇḍaka तां पुरोवाचाङ्गिरे ब्रह्मविद्याम् 'अङ्गिरनाम्ने'.

अङ्ग्-इरस् [√अञ्ज्, अङ्गसौष्ठववान्] *m.* अग्नि, एक नाम; fire, name of a sage i.31.1 त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरा ऋषिः, x.108.10 अङ्गिरसश्च घोराः. **अङ्गिरसामयन** *n.* एक सत्र; a sattra. **अङ्गिरसां-संक्रोश** *m*, name of a Sāman. **अङ्गिरसां-गोष्ठ** *m.* name of a Sāman TMB. xiii.9.24. **अङ्गिरस्तम** *a.* श्रेष्ठ अङ्गिरस्; one who possesses most the characteristics of Aṅgiras i.75.2 अथा ते अङ्गिरस्तमाग्ने. **अङ्गिरस्वत्** *av.* like Aṅgiras i.31.17 मनुष्वदग्ने अङ्गिरस्वत = TS. iv.1.6.1. **अङ्गिरसां-पुरस्तात्-पृष्ठ्य** *n.* name of a sattra TMB. xxv.2.

अङ्ग्-उरि *f.* अङ्गुली; finger. **अङ्गुल्यग्र** *n.* tip of finger.

अङ्ग्-उष्ठ *m.* अंगूठा; thumb.

अङ्गे-ष्ठा *a.* अङ्गों में स्थित; situated in a member, existing in limbs.

अङ्गोष्-ईन् *a.* गूंजने वाला, स्तुत्य; resonant, praiseworthy (name of Soma)=अङ्गूष-ईन् 'अञ्ज्-ऊष'.

अङ्ग्-य *a.* अङ्गवर्ती; found in a limb i.191.7 ये अंस्या ये अङ्ग्याः.

अङ्गारि –रे [voc.] *m.* सोमरक्षक देव; enemy of distress = guardian of Soma TMB. i.4.7. **अङ्घ्रूणि** *a.* दीप्यमान; glistening TAr. iv.16. **अङ्घ्-रि** *m.* पैर; foot = अंहि, *अङ्ग्-रि.

√ **अच्** [√अञ्च्] to bend. I.Pr. अचति. Ipv. 2.8 अच; अचस्व. *Ps.* अच्यते. *Pt.* अच्यमान; *Ipf.* अच्यन्त; *Pp.* अक्त (B). *Gd.* –अच्य. With परि x.119.5 पर्यचामि हृदा मतिम् 'परिगच्छामि', with सम् in v.54.12 समच्यन्त व्रजना, with आ in x.15.6 आच्या जानु 'भूमौ निपात्य'.

अ-चक्र *a.* चक्ररहित; having no wheels x.135.3 रथमचक्रम्. **अ-चक्रावर्ती** [कुलालचक्रेण न विद्यते भ्रमणं यस्याः] *a.* not revolved by a potter's wheel Sat. iii.7. **अ-चक्षुष्क** *a.* अन्ध; blind. **अ-चरन्त्** *a.* न चलने वाला; immovable. **अ-चरम** *a.* अन्तिम या निकृष्ट नहीं; not last, not least v.58.5 अरा इवेदचरमाः 'अनिकृष्टाः'. **अ-चर्मक** *a.* चर्महीन; having no skin.

अ-चिकित्-वस् [√चित्] *a.* अज्ञ; ignorant of, not knowing i.164.6 अचिकित्वाञ्चिकितुषश्चिदत्र 'अजानन्'.

अ-चित् *a.* अज्ञ, अधार्मिक; senseless, without understanding, irreligious x.87.12 अचितं न्योष 'अज्ञानम्'. **अ-चि-त** *a.* एकत्र नहीं; not heaped up. **अ-चित्-त** *a.* अनदेखा, अचिन्त्य; unnoticed, not an object of thought i.152.5 अचित्तं ब्रह्म जुजुषुर्युवानः 'चित्ताविषयम्', TS. i.3.14.1 अग्निं पुरा तनयित्नोरचित्तात्. **अ-चित्-ति** *f.* अज्ञान, अन्यमनस्कता, व्यामोह; thoughtlessness, want of sense, infatuation vii.86.6 सुरा मन्युर्विभीदको अचित्तिः 'अज्ञानम्', iv.54.3 अचित्ती यच्चकृमा 'अप्रज्ञया'.

अ-चित्र (1) *a.* भदरंग, चितकबरा नहीं, अनभिज्ञेय; colourless, not variegated, indistinguishable. (2) —**म्** *n.* अन्धकार; darkness iv.51.3 अचित्रे अन्तः पर्णयः ससन्तु 'अचायनीये'.

अ-चिन्त्य *a.* inconceivable. **अच्-इ-ष्टु** *a.* अञ्चनशील, सर्वगत; always on the move VS. xx.44 अपार्कोऽचिष्टुः 'स्त्यानशरीरः अञ्चनशीलो वा, सर्वगतः' UvMah. On TBr. iii.6.2 'चेष्टारहितः चाञ्चल्यरहितः'.

अ-ची-रम् [= अचिरम्] *av.* क्षिप्र; quickly.

अ-चेत्-अन *a.* अज्ञानी, बुद्धिहीन; senseless, thoughtless. **अ-चेत्-अस्** *a.* अज्ञानी senseless, imprudent i.120.2 अपरो अचेताः 'ज्ञानेन रहितः'. **अ-चेत्-आन** *a.* अज्ञानी; ignorant vii.4.7 अचेतानस्य मा पथो वि दुक्षः 'अविदुषः'.

अ-चोद्-अन्त् *a.* अप्रेरयिता; not impelling or driving v.44.2 विरोचमानः कर्कुभामचोदते 'अप्रेरयितुः'. **अ-चोद्-अस्** *a.* अनन्यप्रेरित, सहज; not impelled by others, spontaneous ix.79.1 अचोदसो नो धन्वन्त्विन्दवः 'अनन्यप्रेरिताः'.

अच्छ [or अच्छा metrically lengthened] –की ओर; to, towards.

अच्छ √चर् [or गम् or √इ] –की ओर जाना, पाना; to go towords, attain x.30.6 यदीमुर्शन्नुशतीरित्यच्छ.

अ-च्छदिर्-दर्शम् *av.* इतनी दूर कि छानें न दीख पड़ें; at a distance from where the roofs are not seen TAr.

अच्छ √द्रु –की ओर या –के समीप भागना; to run towards or near to iii.14.3 द्रवतां त उर्षसा वाजयन्ती···पथ्याभिरच्छ 'अभिगच्छ'.

अच्छ √धन्व् –की ओर भागना; to run towards iii.53.4 अभिष्ट्वा दूतो धन्वात्यच्छ 'आभिमुख्येन गच्छेत्'.

अच्छ √नक्ष् –के अभिमुख जाना, पहुंचना; to go towards, approach vi.22.5 गातुमिषे नक्षते तुभ्यमच्छ 'अभिमुखं गच्छति'.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अ-च्छन्दस्-क *a.* छन्दोरहित; metreless.

अ-च्छन्दोम *a.* छन्दोमरहित; without Chandoma : छन्दोमशब्देन चतुर्विंशश्चत्वारिंशोऽष्टाचत्वारिंश इत्येते त्रयः स्तोभा उच्यन्ते.

अच्छ√ब्रू न्यौतना, –के समीप आना, –को समीप बुलाना; to invite, come near to, call near इमाम् अच्छा ब्रूष्व 'यथेयमभिमुखी भवति तथा कथय' TMB. xiii.6.9.

अ-च्छम्बट्-कारम् *av.* अवैयर्थ्येन, जिससे कि व्यर्थ न जाय; without failure, so that it is not in vain, so that no injury is done to oneself TS. ii.6.2.5 भ्रातृव्याय प्र हरत्यच्छम्बट्कारम्, see also TS. i.5.7.6.

अच्छयन्ति [√अच्छ् = अभिगच्छन्ति] –की ओर जाना; to go to अच्छेम 'अभिगच्छेम'.

अच्छला *f.* मांस-शकल; bits of flesh TS. v.7.13.1 = ऋक्षरा.

अच्छ√स्रु –के समीप बहना; to flow near to ix.92.2 अच्छा नृचक्षा असरत् पवित्रे 'अभितः सरति'.

अच्छ√स्यन्द् –के समीप बहना; to flow near to ix.81.2 अच्छा हि सोमः कलशाँ असिष्यदत् 'अभिमुखं स्यन्दते'.

अच्छा √नश् –के समीप जाना या आना; to come near to v.24.4 अच्छा नक्षि 'आभिमुख्येन व्याप्नुहि'. **अच्छा√नी** –की ओर ले चलना; to lead to or towards iv.1.10 अग्निर्नयतु प्रजानन्नच्छा रत्नम् 'आभिमुख्येन नः प्रापयतु'. **अच्छा √नु** –की स्तुति करना, –को प्रसन्न करना; to call out to, cheer i.6.6 अच्छा···महाम् अनूषत 'प्राप्तुं स्तुतवन्तः'.

अच्छा √पत् –की ओर उड़ना; to fly towards v.45.9 श्येनः पतयदन्धो अच्छा 'अभिलक्ष्य आगच्छति'.

अ-च्छाय्-अ *a.* छायारहित; without shade x.27.14 अच्छायो अपलाशः 'छायावर्जितः'.

अच्छा√या, see अच्छा√चर् iii.33.2 अच्छा समुद्रं रथ्येव याथः 'आभिमुख्येन गच्छथः'.

अच्छा√वच् न्यौतना, कुछ पाने के लिये कहना; to invite, speak to anyone for getting something v.41.14 अच्छा सुमखाय वोचम् 'अभिप्राप्तुं ब्रवीमि', viii.75.2 उत नो देव देवाँ अच्छा वोचः 'अभिब्रूयाः'. **अच्छा √वञ्च्** –की ओर बढ़ना या बढ़ना, –के समीप जाना; to extend oneself towards, go towards i.142.4 इयं हि त्वा मतिर्मर्माच्छा वच्यते 'त्वामाभिमुख्येन प्राप्तुं वच्यते'.

अच्छा√वद् नमस्कार करना; to salute viii.21.6 अच्छा च त्वैना नमसा वदामसि 'अच्छ च अपि च आभिमुख्येन त्वामभिवदामः', TS. i.7.10.2 अग्ने अच्छा वदेह नः 'अस्माकमाभिमुख्येन हितं कथय'.

अच्छावाक [अच्छशब्देन अच्छशब्दादिसूक्तं लक्ष्यते, अच्छा वो अग्निमवस इति । तत् आ अत्यन्तं समीचीनं वक्तीति] *m.* ऋत्विग्विशेष; a kind of priest.

अच्छावाक-सामं, –मम् अच्छावाक को अभिलक्षित करके गाया गीत, साम; Sāman sung towards the Acchāvāka priest : संकृत्यच्छावाकसामं भवति TS. v.4.12.3. **अच्छावाकीया** [अच्छावाक ! वदस्वेत्येवमध्वर्युणोक्तोऽच्छावाको यामृचं ब्रूते सा] *a.* अच्छावाक द्वारा वाच्य ऋचा; the verse recited by the Acchāvāka.

अच्छा√वृत् समीप लाना; to cause to come near i.186.10 अच्छा सुम्नाय वव्रतीय देवान् 'आभिमुख्येन अभिवर्तयेयम्'.

अ-च्छिद्यमान *a.* अभग्न; unbroken ii.32.4 सूर्याच्छिद्यमानया 'अविच्छिन्नया'.

अ-च्छिद्र (1) *a.* छिद्ररहित, अव्यवच्छिन्न, अच्छिन्न, सतत, निर्दोष; free from clefts or flaws v.62.9 अच्छिद्रं शर्म 'अनवच्छिन्नम्' = अच्छिद्रं शरणम् TS. iv.1.11.2, अच्छिद्रा गात्रा TS. iv.6.9.2, TS. v.6.8.6 अच्छिद्रा पदा 'विनाशरहितानि स्थानानि' (2) **—द्रम्** *n.* name of a Sāman TMB. xiv.9.35. **अच्छिद्र-यामन्** *a.* सुरक्षित मार्ग वाला; of secure way (i.38.11 listed by Grassmann but the reading is अखिद्रया).

अ-च्छिद्रोक्थ [छिद्ररहितमुक्थं शंसतीति] *a.* निर्दोष उक्थवाचक; one who recites flawless Ukthas. **अ-च्छिद्रोति** *a.* प्रयतरक्षी; of flawless help i.145.3 अच्छिद्रोतिः शिशुः 'अविच्छिन्नरक्षणः'. **अ-च्छिद्रोध्नी** *f.* सुथरे वांक वाली; having a flawless udder x.133.7 अच्छिद्रोध्नी पीपयद् यथा नः.

अ-च्छिन्न-पत्र *a.* अच्छिन्नपक्ष; having the wings uncurtailed i.6.11 अच्छिन्नपत्राः सचन्ताम् 'अच्छिन्नपक्षाः'. **अ-च्छिन्न-पर्ण** *a.* जिसके पत्ते न तोड़े हों; whose leaves have not been plucked AV. xix.32.2 यस्मा अच्छिन्नपर्णेन दर्भेण.

अच्छोक्ति *f.* आभिमुख्यन कथन, निमन्त्रण; invitation v.41.16 मर्तो अच्छोक्तौ 'आभिमुख्येन वचने'.

अ-च्यु-र्त *a.* न डिगने वाला: steady; नित्य; obligatory : उभयत्राच्युर्त आग्नेयः पुरोडाशः ŚBr. i.4.4.22. **अ-च्युत-र्क्षि-त्** [परैरच्यावितं यथा न चलति तथा क्षियतीति] पक्के में बसा; having solid ground. **अ-च्युत-च्युत्** *a.* अडिग को हिला देने वाला; shaking what is firm ii.12.9 यो अच्युतच्युत्. **अ-च्युत-मनस्** *m.* एक नाम; name of a sage.

√अज् हांकना; to drive. I : *Pr.* अजति, अजते; *Sb.* अजानि, अजासि, अजाति; *Op.* अजेत; *Ipv.* अजतु; *Pt.* अजन्त्, *Ipf.* अजत्; *Ps.* अज्यते, *Pt.* अज्यमान. *Inf.* अजे.

अज् *m.* चालक; driver. **अज्-अ** (1) *a.* चालक, प्रेरक; driver,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

leader, instigator iii.45.2 अर्पामर्जः 'प्रेरकः', vi.50.14 अर्ज एकपाद् 'जन्मरहितः' = vii.35.13 = x.64.4. (2) —र्जः *m.* जनविशेष; name of a people vii.18.19 अर्जासश्च शिग्रवो यक्षवश्च. **अज्-अ** *m.* बकरा; he-goat, ram i.162.4 यज्ञं देवेभ्यः प्रतिवेदयन्नर्जः, i.163.12 अर्जः पुरो नीयते. —**र्जा** *f.* **अ-ज्-अ** *a.* अजन्मा; unborn, God, Savitṛ etc. i.67.5 अर्जो न क्षां दाधार 'जन्मरहितः', viii.41.10 अर्जो न धर्मधारयत् 'आदित्यः'.

अजर्का *f.* छोटी बकरी; a young she-goat; आंख का रोगविशेष; a disease of the pupil of the eye (small reddish tumours protruding through the cornea and discharging pus). **अजका-र्व** *m.* एक यज्ञपात्र; name of a sacrificial vessel dedicated to Mitrá and Váruṇa and having an ornament similar to *ajāgalastana*. —**र्वः**, —**र्वम्** एक विषैला कीट; a species of venomous vermin, centipede or scorpion vii.50.1 अजकार्वं दुर्दृशीकं तिरो दधे 'अजकावनाम रोगविशेषः', cp. अजगाव.

अज-गर्-अ *n.* अजगर; boa-constrictor (= goat-swallower) AV. iv.15.7 उत्सा अजगरा उत. **अजगार्व** *m.* name of a snake अजगावः प्रतिहर्ता TMB. xxv.15.3.

अ-जग्ध-पाप्मन् *a.* जिसने पाप नहीं खाया है; one who has not eaten sin (or one who has not eaten alone).

अ-जघन्-वांस् [अजघ्निवांस् *Pfpt.* √हन्] *a.* जिसने नहीं मारा है; not having killed viii.67.15 अस्मदेत्वजघ्नुषी.

अज्-अन see अश्वाजनि (voc.). **अ-जर्न** *n.* विजन; destitute of men, desert.

अज-पाल्-अ *m.* गडरिया; goat-herd. **अज-बभ्रु** *a.* अज की तरह भूरे रंग का; goat-brown AV. v.5.8 सिलाची नाम कानीनोऽजबभ्रु पिता तव. **अर्ज-मायु** *a.* बकरे की तरह टरनि वाला; a goat-bleat, bleating like a goat (said of a frog) vii.103.6 अर्जमायुरेकः.

अ-र्जर्-अ *a.* अजर; unaging i.58.4 रुशद्वर्मे अजर. **अ-जरन्त्** *a.* अजर; not decaying VS. **अजर-र्यु** *a.* जरारहित; not aging i.116.20 वि पर्वताँ अजरयू अयातम्. **अ-जर्-र्य** *a.* जरामुक्त; not subject to old age ŚBr.

अजर्षभ *m.* बोक; he-goat. **अ-जर्वस्** [√जू] *a.* माठा, मन्द; not swift, not quick ii.15.6 अजर्वसो जर्विनीभिर्विवृश्चन् 'जवहीनाः सेनाः'.

अज-शृङ्गी *f.* एक वनस्पति; goat's horn, a kind of shrub AV. iv.37.2 अजशृङ्ग्यर्ज रक्षः.

अ-जस्-र *a.* अनथक, सतत, अनुपक्षीण; unwearied, constant, not exhausted viii.60.4 देवाँ अजस्र वीतये, iii.26.7 अजस्रो घर्मः, i.100.14 यस्यांजस्रं शवसा मानमुक्थम् 'अनवरतम्'.

अजा-क्षीर *n.* बकरी का दूध; goat's milk = आजम्.

अ-जात *a.* अनुत्पन्न; unborn, not yet born v.15.2 जातैरजाताँ अभि ये ननक्षुः. —**शत्रु** *a.* शत्रुहीन, अप्रतिम; one having no enemies, having no adversary (Indra) viii.93.15 अजातशत्रुरस्तृतः.

अ-जानि *f.* अजन्म, अनुत्पत्ति; negation or absence of birth.

अ-जानि *a.* पत्नीरहित; having no wife.

अ-जामि *a.* असंबन्धी; not related i.111.3 जामिमजामिं पृतनासु सक्षणिम्. **अ-जामिता** *f.* दोषाभाव, दोषपरिहार. —**तायै** 'दोषपरिहारार्थम्' ŚBr. i.2.5.9.

अजाश्व *a.* छागवाहन; having a goat for a horse vi.55.3 वसो राशिरजाश्व (पूषा), vi.58.2 अजाश्वः पशुपाः 'छागवाहनः'.

अज्-ईन *n.* खाल; skin, hide. **अजिन-वास्-ईन्** *a.* चर्मधारी; clad in skin ŚBr. **अजिन-संधि** *a.* चर्मसंधाता, चर्मचीरसंधानजीवी; one who prepares skin VS. xxx.15., TBr. iii.4.13.

अज्-इर [√अज्] (1) *a.* फुर्तीला, करेर वाला; active, agile viii.101.3 अजिरो दूतः. (2) —**रः** name of a snake : अजिरः सुब्रह्मण्यः TMB. xxv.15.3. **अजिर-शोचिस्** *a.* तूर्णप्रकाशवान्, विस्तीर्ण-प्रकाशवान्; having a quick or extensive light viii.19.13 गिरा वाजिरशोचिषम्. —**राधिराज** *m.* क्षिप्रकारी सम्राट्; agile emperor AV. vii.70.3 अजिराधिराजौ श्येनौ 'speedily overtaking'.

अजिरायते is quick viii.14.2 स्तोम इन्द्राजिरायते. **अजिह्म** *a.* ऋजु; straight. **अ-जी-जि** [√जि] *f.* अजय, अपराभव; victory : अजीजिमा वह ChBr. ii.2.10.

अ-जी-त [√ज्या] *a.* अक्षित, अपीडित; not faded, not faint, not oppressed AV. xii.1.11 अजीतोऽहतः 'unharrassed'. **अजीत-पुनर्वण्य** [√वन्] *a.* नष्ट वस्तु का प्राप्तिसाधन; means of getting what has been lost AitBr. xxxiv. **अ-जीति** *f.* अज्यानि; the state of being uninjured ix.97.30 आ पवस्व अजीतिम् 'अपराभवम्'.

अ-जीवन (1) —**म्** *n.* जीवनाभाव; lifelessness. (2) *a.* वृत्तिहीन; destitute of livelihood AV. xviii.2.30 योऽत्रासदजीवनः.

अ-जुर् [√जॄ] *a.* अजर; not subject to old age viii.1.2 वृषभं यथाजुरम्. **अ-जुर्-र्य** = अजुर् vi.17.13 महामुग्रमजुर्यम्.

अ-जुष्ट *a.* असेवित, असेव्य; not enjoyed, unsatisfactory v.77.2 न सायमस्ति देवया अजुष्टम् 'असेव्यम्'. **अ-जुष्टि** *f.* अनुपभोग, मायूसी; non-enjoyment, feeling of disappointment vi.3.2 एवा च नं तं यशसामजुष्टिः 'अप्राप्तिः'.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अ-जूर्-र्य *a.* अजर; not aging TS. iii.2.2.1. **अ-जूर्यन्त्** *a.* अजुर् iii.46.1 अजूर्यतो वज्रिणः.

अ-जोष्-अ *a.* न छका, असंतुष्ट; not gratified, insatiable.

अ-जोष्-य *a.* अरुचिकर; not liked, not welcome i.38.5 मा जरिता भूर्दजोष्यः 'असेव्यः'.

अ-ज्ञात *a.* अनजाना; unknown vii.32.27 मा नो अज्ञाता वृजना: 'अज्ञातमनाः'. **—केत** *a.* गुप्त-संकल्पवान्; having secret designs v.3.11 अज्ञातकेता वृजिना अभूवन् 'अप्रज्ञात-चिह्नाः'. **—यक्ष्म** *m.* गुप्त रोग; unknown disease x.161.1 अज्ञातयक्ष्मादुत राजयक्ष्मात्.

अ-ज्ञास् [√जन्] *a.* संबन्धिहीन; having no kindred x.39.6 अनापिरज्ञाः 'अकृतज्ञा'.

अज्-म *m.* गमन, मार्ग; march, course यदाक्षिषुर्दिव्यमज्ममश्वाः 'गमनम्', i.163.10 'गमनं गन्तव्यं वा मार्गम्' = TS. iv.6.7.4, प्रैषामज्मेषु 'गमनेषु' TS. iv.3.13.7. **अज्-मन्** (1) *m.* मार्ग, संग्राम; course, passage, battle VS. xvii. 38 जयन्तमज्म = x.103.6, i.158.3 शूरो नाज्म पतयद्भिरेवैः. (2) *a.* गन्ता; going.

अ-ज्य्-अ *a.* ज्यारहित; with its bow-string cut.

अ-ज्यानि *f.* अजीति, अहानि; the state of being uninjured TS. iii.3.8.3 स नो रास्वाज्यानिम् 'अक्षीणत्वम्'; इष्टका-विशेष, अज्यानिशब्दोपेतैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टकाः TS. v.7.2.3.

अ-ज्यामयिन् [–ज्या+आ–] *a.* जरा एवं रोग से मुक्त; free from decay and disease TAr. i.27.4.

अ-ज्येय्-ता *f.* क्षतिराहित्य; the state of being unhurt or not overpowered.

अ-ज्येष्ठ *a.* जेठा नहीं; not the eldest or the best x.59.6 अज्येष्ठा अकनिष्ठासः (मरुतः).

अज्-र *m.* क्षेत्र; plain iii. 27.18 अज्रे चिदस्मै कृणुथा न्यञ्चनम्, vi.24.8 अज्रा इन्द्रस्य गिरयः 'सुगमनाः', iv.19.7 धन्वान्यज्राँ अपृणक् 'मार्गस्य गन्तॄन्'. **अज्र्-य** *a.* क्षेत्रिय; being in or connected with a field x.69.6 समज्र्या पर्वत्या वसूनि 'अजन्ति गच्छन्तीत्यज्रयो जनाः। तेभ्यो हितानि'.

अज्-र्विन् *a.* कर्मण्य; active.

√**अञ्ज्** मलना, पोतना; to smear, anoint. VII.: *Pr.* अनक्ति, अङ्क्ते; *Sb.* अनजत्; *Ipv.* अङ्धि, अनक्तु; *Pt.* अञ्जन्त्, अञ्जान. *Inf.* अञ्जन्. *Pf.* आनञ्ज; आनजे, आनञ्जे; *Sb.* अनजा; *Op.* अनज्यात्; *Pt.* आनजान. *Ps.* अज्यते; *Pt.* अज्यमान. *Pp.* अक्त. *Gd.* अक्त्वा, –अज्य. Cp. TS. v.1.11.1 घृतेनाञ्जन् पथः 'द्रवीकुर्वन्'; प्रकाशित करना; to illuminate TS. v.1.11.1 अञ्जन् कृदरं मतीनाम् 'प्रकाशयन्'.

अञ्ज्-अन *n.* (1) अंजन; collyrium. (2) [घृताभिघारः प्राण-दानं च] घी छिड़कना और फूंक मारना; sprinkling ghee and anointing the *havis* with ghee KŚS.

अञ्जनाभ्यञ्जन *n.* अञ्जन और मर्दन; unction and inunction. **अञ्जनी-कार्-अ** *a.* आंखों में अञ्जन डालने वाला; one who beautifies the eyes with collyrium TBr. iii.4.10.

अञ्जलि [पुटीकृतं करद्वयम्] *m.* अंजली; open hands placed side by side and slightly hollowed.

अञ्ज्-अस् *n.* लेप; ointment, a mixture i.132.2 स्वस्मिन्नञ्जसि कार्णस्य 'अभिव्यक्तिमति संग्रामे। यद्वा शत्रौ'; *av.* तुरत, सीधे; quickly, instantly AV. ii.5.6 अञ्जः समुद्रमव जग्मुरापः. **—सा** *av.* साक्षात्, सम्यक्, साधुया; straight, straightway vi.54.1 यो अञ्जसानुशासति.

अञ्जसायन *n.* सीधे मार्ग पर चलने वाला; leading a straight course.

अञ्जसी *f.* एक दिव्य नदी; name of a heavenly river i.104.4 अञ्जसी कुलिशी 'आञ्जस्योपेता नदी'.

अञ्जस्-ईन *a.* सीधा; straightforward x.32.7 उत स्तुतिं विन्दत्यञ्जसीनाम् 'ऋजुना मार्गेण गन्तव्यानाम्'.

अञ्जस्क्-ईय *m.* ऋजुगामी जनविशेष, सारस्वतसत्रानुष्ठायिजन; name of a people going straight TMB. xxv.10.17.

अञ्जस्-पा *a.* सीधे या तुरत पी जाने वाला; one who drinks instantly x.92.2 इर्ममञ्जस्पामुभये अकृण्वत 'अञ्जसः रक्षकम्'.

अञ्जः-सव्-अ [ऋजुमार्गेण सोमाभिषवो यस्मिन् यागे सः] *m.* आसान अभिषव वाला; the sacrifice in which Soma is rapidly pressed AitBr. xxxiii.5.

अञ्ज्-ई [√अञ्ज्] *fn.* भूषण, रंग, चमक, लिङ्ग : व्यनक्ति पुंस्त्वम्, क्रत्वभिव्यक्तिकरी वाणी; adornment, hue, brilliancy, sleek (membrum virile), speech expressing vigour viii.20.11 समानमञ्ज्येषाम् 'रूपाभिव्यञ्जकमाभरणम्', i. 124.8 अञ्ज्यङ्क्ते समनगा इव व्राः 'व्यञ्जकं तेजः। यद्वा व्यक्तं जगत् अङ्क्ते प्रकाशयति', iv.58.9 अञ्ज्यञ्जाना अभि चाकशीमि 'अञ्जकमाभरणं तेजो वा व्यञ्जयन्त्यः', vii.57.3 समानमञ्ज्यञ्जते 'आभरणमभिव्यक्तीकुर्वन्ति', viii.29.1 युवाञ्ज्यङ्क्ते हिरण्ययम् 'आभरणमभिव्यञ्जयति', i.166.10 वक्षःसु रुक्मा रभसासो अञ्जयः 'व्यक्तानि', vii.78.1 ऊर्ध्वा अस्या अञ्जयो वि श्रयन्ते 'व्यञ्जका रश्मयः'.

अञ्जि-मन्त् *a.* रंगभरा, चमकदार, आभूषण वाला; coloured, bright, adorned v.57.5 पुरुद्रप्सा अञ्जिमन्तः सुदानवः 'आभरणवन्तः'. **अञ्जि-र्य** *a.* श्लक्ष्ण, सम; slippery, smooth AV.viii.6.9 अस्याः कर्मलमञ्जिर्यम्.

अञ्जि-सक्थ्-अ *a.* श्लक्ष्ण जंघाओं वाला; having smooth, ornamented, or coloured thighs (a god) VS. xxiv.4. **अञ्ज्य्-एर्त** *a.* काले और श्वेत रंग वाला; black and

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

white-coloured.

अट्टणार्र *m.* कोसल के एक राजा का नाम; name of one of the kings of Kosala.

अणिक [= ऋण्-इक] *a.* पुत्र से वेद पढ़ने वाला, ऋणजीवी; one learning the Veda from his son, one living off lending money Sat. xxvi.5.

अ-णिकाष्-अ *a.* घिसन से रहित; free from rubbing : न विद्यते निकाषो घर्षणं स्रुवेण यत्र Sat. i.8.

अण्-इमन् *m.* लघुता; minuteness, fineness.

अण्-ईयांस् *a.* अति सूक्ष्म; smaller = अणीयस्कं AV. x.8.25.

अ-णु [√ऋ] *a.* सूक्ष्म; minute. **अणवः** सूक्ष्मशालि; small rice TS. iv.7.4.2. *f.* **अण्वी.** **अणु-जङ्घ्-अ** *a.* लघुजङ्घ; of short legs MBr. ii.5.6.

अणू-क *m.* पुरुष की तैंतीस अंगुलियाँ, एक नाप; a measure of 33 angulas.

अण्ड *n.* आण्ड; egg. **अण्-व्** *n.* (सोम-चलनी के) छेद; holes in the Soma strainer ix.10.5 सूरा अण्वं वि तन्वते. **अणूव्-अन्त** *m.* बाल की खाल निकालना; a hair-splitting question.

√अत् चलना, जाना; to move, go. I. *Pr.* अतति.

अत ऊ षु अतोऽपि सुष्ठु ; still better TS. iii.5.10.1.

अ-तथा *a.* 'तथा' न कहने वाला; not saying tathā (yes), giving a negative answer i.82.1 मघवन् मातथा इव 'पूर्वं यथाविधस्त्वं तद्विपरीतो मा भूः'. **अ-तन्द्र्-अ** *a.* जागरूक, प्रबुद्ध, अनलस; alert, unwearied viii.60.15 अतन्द्रो हव्या वहसि.

अतप्त-तनू *a.* आग में न तपा, कच्चा; whose body or mass is not prepared in fire, raw ix.83.1 अतप्ततनूर्न तदामो अश्नुते 'पयोव्रतादिना असंतप्तगात्रः'. **अ-तप्यमान** *a.* अक्लिष्ट; not suffering i.185.4 अतप्यमाने 'अपीड्यमाने'.

अ-तमस् *a.* अन्धकाररहित; without darkness.

अ-तम्-एरु [अतमनशीलः] *a.* अग्लान, अक्लान्त; not languid.

अ-तवीयांस् *a.* अतवस्वान्, निर्बल; weak TS. ii.2.12.5. = **अ-तव्यांस्** [√तु 'grow strong'] *a.* अधिक बली नहीं; not stronger, not very strong v.33.1 तर्वसे अतव्यान्.

अतस् *av.* यहां से, इसलिये; from this place, hence, for this reason = अस्मात्.

अतर्स *n.* वनस्पति, झाड़ी; wood, shrubs iv.4.4 अतर्सं न शुष्कम् 'काष्ठम्', viii.60.7 वृद्धमतर्समग्ने संजूर्वसि क्षमि 'शुष्कं काष्ठम्'; cp. ii.4.7, x.89.5 = TS. ii.2.12.2 'सर्वत्र संततानि'; गमन; going, action iii.7.3. अतर्सस्य धार्सेः 'सततगमनस्य', i.169.3 अतर्से शुशुर्कान् 'संतते कर्मणि'.

अत्-अ-र्सि *a.* रमताराम, अतनशील; wandering mendicant viii.3.13 कर्मन्यो अतर्सीनां तुरो गृणीत 'अतन्तीनां सततगामिनीनाम्'.

अतस्-आर्य *a.* भिक्षा-प्राप्य; to be got by begging i.63.6 ऊर्तिर्वाजेष्वतर्साय्याभूत् 'योद्धृभिः प्राप्तव्या'.

अ-तस्थान [*Pfpt.* √स्था] *a.* ठीक न बैठने वाला; unsuitable or not fitting.

अ-तान्तव्-अ *a.* तन्तु-विकार-भिन्न वस्त्र, वाल्कल वस्त्र; cloth made of bark etc. LŚ. ii.8.24. **अ-तापस** *a.* अतपस्वी; not an ascetic.

अति [Prefix] पार, परे, ऊपर आदि का द्योतक उपसर्ग; as a prefix to verbs and their derivatives *ati* expresses : beyond, over; and when prefixed to nouns it expresses 'beyond, surpassing' as in अति-कश 'passed the whip'.

अति-कल्याण *a.* अभद्र; beyond beauty, not beautiful. **अति-किरिट** *a.* अत्यल्प दन्तवान्; having too small or very few teeth TBr. iii.4.19. **अति-कुल्व** *a.* अति खल्वाट; very bald VS. xxx.22. **अति-कृश** *a.* अति दुर्बल; very thin, emaciated. **अति-कृष्ण** *a.* अत्यन्त कृष्ण; very dark or black.

अति √क्रम् उल्लङ्घन करना, पार जाना, नष्ट करना; to go beyond or over or across, destroy : भ्रातृव्यमेवाप्त्वाऽतिक्रामति 'विनाशयति' TBr. ii.1.4.

अति-क्रमण *n.* उल्लङ्घन; the act of passing over.

अति-क्रुष्ट (1) *n.* ऊंची चीख; extraordinary cry or wailing. (2) *a.* अतिनिन्दित; much censured TBr. iii.4.1.

अति √क्षर् बहना या बरसना; to flow or rain through x.66.5 अति क्षरन्ति यामभिः 'अत्यर्थं वर्षन्ति'. **अनतिक्षारयन्त्** *a.* तर न करता हुआ 'अतिक्षरणमङ्गानां यथा न भवति तथानुपरिमार्ष्टि' Sat. i.6.

अति-खात *a.* अधिक खुदी (वेदि); dug in excess 'पितृदेवत्या' अतिखाता TS.ii.6.4.2., नैता मात्रा अतिखनति 'अतिक्रम्य न खनति' Sat. i.6.

अति √ख्या उपेक्षा करना, त्याग देना; to neglect, abandon मा नो अति ख्यतम् 'अतीति प्रतीत्यस्मिन्नर्थे वर्तते। मा निवारयतम्', viii.22.14 मा नो रिषे अति ख्यतम् 'मा ब्रूतम्, शत्रवे अस्मान् मा कुरुतम्'.

अति √गाह् पार करना; to pass through ix.67.20 पवित्रमति गाहते 'अतिक्रम्य गाहते'; रौंदना; to trample over अति गाहेमहि द्विषः ChBr. i.2.5.

अति √गुर् जोर से चिल्लाना; to cry out, give a shriek i.173.2 मृगो नाश्वो अति यज्जुगुर्यात् 'अत्यर्थमुद्युङ्क्ते'.

अति-प्राह्-अ, -र्हाः [इन्द्रियाणां स्पर्शादयो विषयाः] *m.* इन्द्रिय-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विषय, विषय; objects त्वग् वै ग्रहः स स्पर्शेनातिग्राहेण गृहीतः BṛUp.

अति-ग्राह्-य [इतरग्रहानतिक्रम्य दुष्प्रापं फलं गृह्यत एभिरिति] *m.* kind of oblations at the Soma sacrifice TS. iii.5.10.

अति-घ्नी [अतिशयेन दुःखं हन्तीति] *f.* आनन्द की परमावस्था, सुषुप्ति; profound sleep, utter oblivion BrUp. **अति-घ्न्-य** *a.* सुषुप्त, परमानन्दस्थ; one who is in the condition of *atighnī*.

अति-चरितवै [*Dat. Inf.*] अतिचार करने को; to transgress. **अति √ चृत्** जोड़ना; to stick on, fasten.

अति-च्छन्द्-अ *a.* कामातिग, कामवर्जित; free from desires BṛUp. **अति-च्छन्दस्** *a.* अक्षराधिक्येन छन्दों को अतिक्रमण करने वाली जगती; Jagatī metre : अतिच्छन्दसर्चा TS. vi. 1.9; note छन्दः 'कामः', छन्दस् 'metre'.

अति-र्जन *a.* जनशून्य, विजन; uninhabited : अतिजनेऽरण्ये ChUp. 'अत्यन्तविगतजने'. **अति-जीव** *a.* खूब चलता-फिरता; very lively AV. viii.2.26 अमृतोऽतिजीवः.

अति √ तप् तपकर लाल हो जाना; to be very hot. **अति-तराम्** *av.* अतिशयेन, बहुत, खूब; far better, higher, more.

अति-तारिणी *f.* नौका; boat. **अति-तार्य** *a.* तरण-योग्य; to be crossed or overcome AV. viii.2.27 यां नाष्ट्रा अतितार्याः.

अति-तृण्ण [√ तृद्] *a.* अतिस्फटित; very much split or pierced VS. xxxvi.2 अतितृण्णं छिद्रम्. **अति-तृष्ण्-अ** *a.* पिपासाकुल; excessively thirsty, rapacious.

अत्-इ-थि [√ अत्] *n.* पाहुना; guest i.73.3 अतिथिर्न प्रीणानः. **—थि-र्व** (1) *a.* जिसके पास अतिथि आते हैं; one to whom guests go i.112.14 अतिथिर्व दिवोदासम्. (2) **—र्वः** *m.* a name i.53.10 कुत्समतिथिर्वमायुम्. **अति-थिन्** [√ अत्] *a.* पर्यटक; travelling x.68.3 अतिथिनीरिषिरा: (गाः). **अतिथि-पति** *m.* अतिथिसेवक; entertainer of guests AV. ix.6.3 यद्वा अतिथिपतिरतिथीन् प्रतिपश्यति.

अति √ दघ् अतिक्रमण करके निकल जाना; to go beyond, pass over ii.11.21 माति धग् भगो नः 'अस्मानतिक्रम्य मा दाः'.

अति-दन्तुर *a.* दांत; whose teeth are too prominent.

अति √ दा —से बढ़कर या अधिक देना; to surpass in giving viii.1.33 अति दासदन्यान् 'अन्यानतिक्रम्य ददाति'.

अति √ दाश् देय देना; to favour with a gift i.16.20 स हि विश्वाति...रयिं दाशन् महित्वना 'अतिक्रामन् ददातु'.

अति √ दिव् —से बढ़कर बाजी लगाना; to play higher x.42.9 उत प्रहामतिदीव्या जयाति 'अभिपूजितं गमयित्वा'.

अति √ दिश् देना; to give अतिदिशेत् 'प्रदद्यात्'.

अति-दीर्घ *a.* प्रलम्ब; very long. **अतिदीव्य** cp. अति √ दिव्.

अति √ द्रु —को पीछे छोड़ देना; to run by, pass x.14.10 अति द्रव सारमेयौ.

अति √ ध्वंस् दौड़ते हुए धूल उड़ाना; to raise dust in running through or over viii.55.5 श्यावीरतिध्वसन् पथः 'अतिशयेनाधः पतन्'.

अति-नति [√ नम्] *f.* एक ओर को झुकाव; keeping on one side ŚBr. i.1.1.4 अतिनत्येव पात्राण्यव धूनोति, TS. vi.3.4 अतिनामयेत्.

अति-नार्ष्ट्र [अतीतो नाष्ट्रान् नाशयितृन्] *a.* खतरे से बाहर; beyond danger ŚBr. i.6.3.3.

अतिनिस् √ तन् आरपार हो जाना; to penetrate i.141.13 सिंह न सूरो अति निष्टतन्युः 'अत्यर्थं शब्दयन्तु'.

अति √ नी पार ले जाना; to lead over or beyond vi.45.6 नयसीदिति द्विषः, vi.47.16 अन्यमन्यमतिनेनीयमानः 'अत्यन्तं पुनःपुनर्नयन्'.

अति √ नुद् पार हांक ले जाना; to drive by AV. viii.7.15 वीरुद्भिरतिनुत्तः 'driven beyond'.

अति √ नेद् अति ध्वनि करना; to create much sound अति नेदन्ति 'अतीव शब्दं कुर्वन्ति' (मांसाहुतयः) BṛUp.; [= —नदन्ति], अति वा एतां वर्षं नेदन्ति 'अतिक्रामन्ति' TS. i.6.8.1.

अति √ पद् विहितानुष्ठान बिना दिन बिता देना; to pass over an appointed day without doing the prescribed thing पौर्णमासीमतिपादयति TS. ii.2.5; दूर चले जाना; to go across or very far यदाप्ते प्रवतीः कुर्युरतिपद्येरन् 'अतिदूरं गच्छेयुः' TMB. xv.9.3.

अति-पन्न [√ पद्] *a.* विनष्ट, भूत; destroyed, passed अतिपन्न आहुरिदं कार्यमासीदिति TS. vi.3.8.

अतिपरा √ नी अपने-आप से परे ले जाना; to take away from one's own self ŚBr. i.2.2.3 अत्येव वयमिदमस्मत् परा नयाम.

अति-पवित्र [√ पू] *a.* जीर्ण-सोम; one who has assimilated the Soma : opp. to सोम-वामिन् TBr. i.8.5.

अति √ पश् [√ दृश्] पार देखना; to look beyond, look through i.94.7 रात्र्याश्चिदन्धो अति देव पश्यसि.

अति-पाद *m.* अतिपत्ति; delay.

अति-पारय्-अ *a.* पार ले जाने वाला; conveying across iv.47.7 भवा सुपारो अतिपारयो नः 'शत्रूनतिक्रामय'.

अति-पितृ *a.* पिता को पीछे छोड़ देने वाला; surpassing his own father ŚBr. xiv.

अति-पुरुष *m.* मुखिया; headman.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अति √पू खूब साफ करना, –में से छानना, –से बाहर बह जाना; to purify through x.60.2 अति वारमपाविषुः, ŚBr. v.3.2.3 सोम इन्द्रमत्यपवः 'शरीरादधो निरगच्छत्', नैनं सोमोऽतिपवते 'नेतस्ततः संचारेण बाधते' TS. vi.5.11.

अति √पॄ पार ले जाना, उबारना; to carry across, help over vii.66.5 ये नो अंहोऽतिपिप्रति, रात्रिर्नो अत्यपीपरत् ChBr. ii.4.13.

अति-प्र √चित् स्पष्ट दीख पड़ना, पहचान में आ जाना; to be clearly distinct or distinguishable i.55.3 प्र वीर्येण देवताति चिकिते 'प्रकर्षेण ज्ञाता बभूव'.

अति √प्रच्छ् पूछते रहना; to go on asking.

अति-प्र √च्यु पास से होकर निकल जाना; to pass by.

अति-प्र √णश् [√नश्] सुतरां वञ्चित हो जाना; to be entirely deprived of. **अति-प्र √णी** पार ले जाना; to lead beyond.

अति-प्र √यम् देना या सुपुर्द करना; to give or hand over.

अति-प्रयुक्ति *f.* अतिशयित प्रयोग; greater use TS. ii.2.9.

अति-प्र √युज् अलग करना; to separate from (with instr.).

अति-प्र √वे –के साथ और टुकड़ा बुनना; to weave on an additional piece ŚāṅkhBr.

अति-प्र-व्यख्य [अतिशयेन प्रवृश्च्य प्रवृश्च्य वृक्षांश्छित्वा छित्त्वा कृतं देवयजनम्] पेड़ों को साफ करके निर्मित; made by clearing the trees Sat. x.1 = निर्व्यख्य.

अति-प्रश्न *m.* इन्द्रियातीत के विषय में प्रश्न; a question regarding what is beyond questioning Praśna.

अति-प्र √श्रु औरों से अधिक ख्याति पाना; to become more famous than others x.11.7 अति सं प्र शृण्वे 'सर्वानतीत्य प्रकर्षेण श्रूयते'.

अति-प्र √सृ आगे बढ़ जाना, अतिक्रमण करके पसर या फैल जाना; to outstrip, surpass ii.25.1 जार्तेन जार्तमति सं प्र सर्सृते 'अतीत्य भृशं प्रसरति'.

अति-प्र √स्था –से बेहतर हालत में होना; to have an advantage over i.64.13 प्र नू सं मर्तः शवसा जनाँ अति तस्थे 'अतीत्य प्रतिष्ठितो भवति'.

अति-प्र √हा देना, सुपुर्द करना; to give, hand over अतिप्र जिहीत [उत्तरां वेदिमतिक्रम्य तदिडापात्रं] प्रगमयेत् ŚBr.

अति-प्रेषित [सर्वान् प्रेषानतीत्य वर्तते] (1) *a.* प्रेषों से परे; beyond commands. (2) —म् *n.* प्रैष के बाद का समय; the time following the Praiṣa ceremony.

अति-बहु *a.* बहुत अधिक; very much. **अति-भव** *m.* जन्म-मरणातीत; beyond birth and death. **अति √भा** झिलमिलाना; to blaze or be very bright AV. x.3.17 यथा सूर्यो अतिभाति. **अति-भाव-अ** *m.* उत्कर्ष, अभिभवन; superiority, overcoming.

अति-भूत *a.* अतिक्रान्त; surpassed. Cp. अद्भुत.

अति √भृ –के ऊपर फैलना; to extend over ix.86.29 त्वं द्यां च पृथिवीं चाति जभ्रिषे 'बिभर्षि'.

अति-मति *f.* अभिमान; haughtiness i.129.5 निं नू नमाति मर्तिं कयस्य चित्.

अति √मन् अवज्ञा करना : यदि यज्ञमतिमन्येत 'अवजानीयात्' TS. vi.4.2; अपने-आप को बड़ा मानना; to disdain, despise, regard oneself superior vi.52.2 अति वा यो मरुतो मन्यते नः 'अस्मत्तोऽपि स्वयमधिक इति मन्यते'; –से अधिक चाहना : साध्या वै देवा यज्ञमत्यमन्यन्त 'यज्ञभागमतिलङ्घ्याधिको भागोऽस्माकं स्यादित्यमन्यन्त' TS. vi.3.4.

अति-मर्शम् [अतिमृश्यातिमृश्य । प्रथमसूक्तस्य प्रथमायामृचि प्रथमपादमुक्त्वा तदनन्तरभाविसर्वमतिलङ्घ्य द्वितीयसूक्ते द्वितीयस्यामृचि द्वितीयपादेन योजयेत् । सोऽयमतिलङ्घ्य मृश्यमानत्वात् अतिमर्श इत्युच्यते] पहले सूक्त की प्रथम ऋचा का प्रथम चरण बोल कर, द्वितीय सूक्त की द्वितीय ऋचा के द्वितीय पाद के साथ मिलाकर बोलते हुए; by reciting the first Pāda of the first stanza of the first Sūkta with the second Pāda of the second stanza of the succeeding hymn (so as to grasp while leaving in between) AitBr.

अति-मात्र *a.* मान से बाहर; beyond measure AV. v.19.1 अतिमात्रमवर्धन्त. **अति-मान** *m.* अभिमान; arrogance.

अति-मिमिर *a.* बहुत टिमटिमाता; twinkling excessively.

अति-मुक्ति (1) *f.* मोक्ष; salvation ŚBr. ii.3.1.9; एतन्नामक आहुति; oblations of this name चतस्रोऽतिमुक्तीर्हुत्वा Sat. iv.2. (2) *a.* अतिमोक्ष-साधन; means of complete salvation BṛUp.

अति √मुच् छूट जाना; to get release ŚBr. xi.1.10.5 मृत्युमति मुच्यते, ChUp. सा यदा मृत्युमत्यमुच्यत 'अतीत्य अमुच्यत मुक्ताभूत्'.

अति-मृत्यु [मृत्युमतिक्रान्तः] *a.* मृत्यु के पार; one crossing death अतिमृत्यु साम ChUp.

अति-मेमिष [√मिष्] *a.* अत्यधिक आँख झपकने वाला; opening and closing the eyes excessively, 'सदाविस्फारिताक्षः स्तब्धदृष्टिर्वा' on TBr. iii.4.19.

अति-मोक्ष *m.* = अतिमुक्ति. —**मोक्षिणी** *f.* अति मोक्षवती प्रजापति तनू on TS. vi.5.4. **अतिमोक्षमन्त्राः** 'ये देवा यज्ञहनः' etc. TS. iii.5.4.

अति √यज् किसी (देवता) का अतिक्रमण करके होम करना, किसी (देवता) की उपेक्षा करना; to neglect or pass over in offering a sacrifice यो वै स्वां देवतामतियजते 'स्वकीयां

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

देवतामतिक्रम्य यजते' TS. ii.5.3.4.

अति √या अतिक्रमण करना, पार जाना, –के पास होकर गुजर जाना, –से बढ़ जाना; to pass over, pass by, to surpass v.77.3 येनातियाथो दुरितानि विश्वा.

अति-याज्-अ *a.* अतियाजी; sacrificing excessively, overpious vi.52.1 निं हीयतामतियाजस्य यष्टा 'अतियाजो नाम कश्चिदृषिः'.

अति √राज् –पर चमकना; to shine over vi.12.5 ऋणो न तार्युरति धन्वा राट्.

अति-रात्र [रात्रिमतीत्य संस्था यस्य सः] (1) *a.* रात बीते तक चलने वाला; performed overnight vii.103.7 ब्राह्मणासो अतिरात्रे न सोमे. (2) *m.* [रात्रिमतीत्य परदिनपर्यन्तं वर्तत इति] ज्योतिष्टोम का एक अङ्ग; an optional part of Jyotiṣṭoma. **—रात्रम्** *av.* रात्रिमतीत्य, दिवानक्तमित्यर्थः TS. ii.4.7.2.

अति-रिक्-त *a.* बच रहा, शेष, व्यावृत्त अर्थात् अतिश्रेष्ठ; left over as surplus, redundant, very superior AV. viii.9.17 यतमोऽतिरिक्तः, TAr. x.63 तपसामतिरिक्तमाहुः, TS. iii.4.1.4 अतिरिक्त एवातिरिक्तं दधाति.

अति √रिच् अतिरिक्त करना; to make in excess यस्य हविरतिरिच्यते TS. iii.4.1.1 'वपायाधिक्यं भवति', Sat. ix.7 राजानमतिरेचयति 'अतिरिक्तं करोति'.

अति √रुच् आरपार चमकना; to shine across or through i.94.7 दूरे चित् सन् तर्डिदिवाति रोचसे.

अति-रुच् [अत्यन्तं रोचत इति] *m.* घोड़े का जानुदेश; a horse's fetlock or knee VS.

अति √रुह् –पर चढ़ना; to climb or ascend over ix.17.5 अति त्री सोम रोचना रोहन्; –से बढ़ जाना; to grow higher x.90.2 यदन्नेनातिरोहति; उत्पन्न होना; to be produced from.

अति-लोमश *a.* बालों-छपा; very hairy, excessively hairy.

अति √वद् ऊंचा बोलना, अधिक्षेप करना; to speak louder, censure : अत्युद्य = अधिक्षिप्य; –से अधिक होना; to surpass स गां नातिवदति 'गोनामकं क्रतुमतिक्रम्य न भवति' TMB. xix. 6.1.

अति √वा –के परे बहना या चलना; to flow beyond.

अति-वाद [अधिक्षेपरूपो वादः] *m.* अधिक्षेप, मन्त्रों को अधिकाक्षर बना कर पढ़ना; censure, reciting a verse with a syllable in excess TS. vi.4.9. **अति-वादिन्** [अतीत्य अन्यान् वदितुं शीलमस्य] *a.* औरों से बढ़कर बोलने वाला; one who talks too much or surpasses others नातिवादी Muṇḍaka.

अतिविद्ध-भेषजी *f.* क्षत को ठीक करने वाली; remedy for what is pierced AV. vi.109.1 पिप्पली अतिविद्धभेषजी.

अतिवि √धा खुले हाथों देना; to distribute too much.

अतिवि √वृत् अत्यधिक फासला कर देना; अत्यधिक भेद दिखाना; to separate too far, to make too great a distinction between.

अति √वी –के आगे निकल जाना; to outstrip v.44.7 वेर्त्यमुर्जनिवान् वा अति स्पृधः 'अतिगच्छति'.

अति-वीत *a.* अधिक कपड़े पहने; overclothed.

अति-वोढृ *a.* पारक, तारक; carrying across or over.

अति √व्यध् आरपार बींधना; to pierce through v.62.9 बंहिष्ठं नातिविध्य 'अतिवेद्धुमशक्यम्'.

अति-व्यवहार *m.* आवश्यकता से अधिक लेना; excessive taking = अतिमात्रापहारः Sat. xxvi.7.

अति-व्याधिन् *a.* आरपार बींधने वाला; piercing through VS. xxii.22 अतिव्याधी महारथः.

अति √व्रज् –के पास से निकल जाना, उड़ जाना; to pass by, fly over i.116.4 तिस्रः क्षपस्त्रिरहातिव्रजद्भिः.

अति √शंस् बांचते हुए छोड़ देना; to omit in reciting AitBr. xvii.4 सूर्यो नातिशंस्यः 'सूर्यमतिलङ्घ्य शंसनं न कर्तव्यम्'. **अतिशंसन** *n.* अतिक्रमण करके शंसन; to praise omitting something.

अति √शङ्क् शङ्का करना; to think : अनुव्याहारिषीन् मामिति यमतिशङ्केत 'मन्येत' LŚ. ii.1.10.

अति-शर्वर [–रे loc.] आधी रात; late at night AV. ix.4.4 रात्रीणामतिशर्वरे 'in the depth of nights'.

अति √शि [शिशीते] पैनाना; to sharpen [cp. √शा √शो] i.36.16 यो मर्त्यः शिशीते अत्यक्तुभिः.

अति-शिष्ट *a.* अवशिष्ट; remaining. **अति-शुक्र** *a.* भ्राजस्वी; too bright. **अति-शेष** *m.* = अतिशिष्ट ChUp.

अति-षक्-त [√सञ्ज्] *a.* संलग्न; very well attached or connected with AV. xii.3.23 आज्येनातिषक्ता.

अति-षित *a.* कसकर बंधा, परिबद्ध; tied around (so as to prevent the flow of liquid) x.73.9 पृथिव्यामतिषितं यदूधः 'विमुक्तम्'.

अति-ष्कद्-अस् [*Abl. Inf.*] लांघना; leaping over x.108.2 अतिष्कदो भियसा 'अतिक्रमणाज्जातेन'. **अति-ष्कद्-वन्** *a.* उल्लङ्घनकारी; transgressing. **—ष्कद्-वरी** *f.* अतिस्राव वाली; of excessive flow VS. xxx.15 ईर्द्वत्सरायातिष्कद्वरीम् 'अतिस्कन्दति स्रवतीति' Mah.

अति-ष्टिघम् [√स्तिघ् to step, stride; *Acc. Inf.*] दबोच लेने को; so as to overwhelm.

अ-तिष्ठ्-अमान *a.* सामने न आता हुआ; not coming forword TS. vi.1.3 यज्ञायातिष्ठमानः 'अप्रकाशयन्'. **अ-तिष्ठन्त्** *a.*

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

न खड़ा, चलने वाला; moving x.89.2 अतिष्ठन्तमपस्यं न सर्गम्. **अति-ष्ठा** [सर्वानतिक्रम्यावस्थानम्] (1) *f.* उत्कर्ष; excellence, superiority. (2) *a.* [अतीत्य भूतानि तिष्ठतीति] परम उत्कृष्ट; superior to all BṛUp. —**वन्त्** *a.* उत्कृष्ट, व्यावृत्त; superior to others AV. iii.226 हस्तौ मृगाणाम् अतिष्ठावान् 'superior'.

अति-संधम् [अतीत्य संधाम् = अतीत्य मर्यादाम्] *av.* संधा अर्थात् मर्यादा अथवा समझौता तोड़ते हुए; so as to violate an agreement or any fixed order ŚBr. i.6.2.3 अति-संधं वा अयं चरति.

अति-सर्-अ (1) *m.* प्रयास, प्रयत्न; effort; (2) *a.* अतिधावी; over-runner AV. v.8.2 इमं ऐन्द्रा अतिसरा: 'प्रयत्ना: or 'अतिधाविन:'.

अति-सर्ग्-अ *m.* पृथग्भाव, विसर्ग, अनुज्ञा; act of parting with, dismissal, granting permission. **अति-सर्ज्-अन** *n.* विसर्जन; the act of giving away, granting. **अति √सृज्** –में से होकर बहना; to pass through ix. 107.25 पवमाना असृक्षत पवित्रमति धारया; छोड़ना; to leave ŚBr. i.2.4.2 अत्यु तं सृजेते, Ait.Br. नास्तुतो अति स्रक्ष्ये 'युष्माभिरस्तुतोऽहं द्वारावरोधनं न परित्यक्ष्ये', अति मा सृजैनम् 'परित्यज' Kaṭha. **अतिसृज्य** *a.* त्याज्य; to be dismissed.

अति √सृप् गुजरना, बहना, पाना : अत्यसृपत् 'अतिशयेन प्राप्नोत्'; अतिक्रमण करके जाना : TS. vi.31 अतिसर्पेत् 'अतिक्रम्य गच्छेत्', viii.102.21 यद् वस्त्रो अतिसर्पति 'अतिगच्छति'.

अति-सृष्-ट *a.* अनुज्ञात; permitted AV. xv.12.4 व्रात्येनातिसृष्ट:. **अतिसृष्टि** [आत्मनोऽप्यतिशया सृष्टि: = देवसृष्टि:] *f.* उत्कृष्ट रचना; superior or excellent creation ChUp.

अति √स्रंस् –से बच जाना, एक ओर हट जाना; to turn away from vi.11.6 अति स्रसेम वृजनं नीह: 'अतिक्रामेम'.

अति √स्वर् to recite or sing very slowly : अतिस्वरति 'अतिस्वारमतिमन्द्रं करोति' TMB. xiii.12.

अति-ह-त [व्याप्त:, कीलित:] *a.* कीलित हो गया (पैर); got firmly fixed (foot).

अति √हा छोड़ जाना; to jump over, go wrong i.162.20 मा ते गृध्नुरविशस्तातिहाय 'पूर्वा आहुती: परित्यज्य'. **अतिहान** *n.* उल्लङ्घन; jumping over.

अति-हि-त [√धा, अतिक्रम्य हितम्] *a.* अधिक रखी; put in excess AV. vii.53.3 आयुर्यत्ते अतिहितम् 'set over'.

अति √हृ छोड़ना; to leave ŚBr. i.1.1.21 तां नातिहृत्य सादयेत् 'उत्तरभागमतीत्य'.

अती-काश्-अ *m.* (1) छिद्र, छीद, द्वार; intervening space between the woven threads, door Sat. vii.1. (2) प्रकाश; light TS i.2.2,2 अतीकाशात् पाहि 'प्रकाशात्'.

अ-तीक्ष्ण *a.* खुंडा; blunt.

अतीत्य [√इ] कर्मानुष्ठान समाप्त करके; concluding a rite.

अतीत्वरी [इत्वन्] *a.* अतिकुलटा; very unchaste VS. xxx.15, 'प्रसवकालात्ययकरणकुशला' on TBr. iii.4.11.

अतीनि [अति used as noun : यानि अन्यत् ज्योतिष्टोमादिकमतिक्रम्य हविष्मन्ति सन्ति] *n.* अधिकसंख्यक हविस् वाले; having larger number of oblations ŚBr.

अती-पान [देवर्षिपितृतर्पणमतीत्य पीतमुदकम्] *n.* ऋणशोधन बिना जलपान; water taken without clearing the threefold debt.

अती-मोक्ष्-अ *m.* अतिमोक्ष-नामक मन्त्र; name of particular stanzas : ये देवा यज्ञहन: इत्यादय: Sat. vi.4.

अती-रेक *m.* अतिरिक्त वस्तु; surplus.

अ-तुङ्ग *a.* अनुच्च; not high or raised Sat. i.6.

अ-तुर्-अ *a.* अनुदार; miser AV. vii.50.2 तुराणामतुराणां विशाम्.

अ-तुर्यथु: [√तुर्] they copulated TAr. i.10 मिथुनं तां अतुर्यथु: 'परस्परं गच्छथ:'. i.126.1

अ-तुष *a.* तुषरहित; without husk.

अ-तूतुज्-इ [√तुज्] *a.* मन्द; not quick, slow vii.28.3 अतूतुजिं चित् तूतुजिरशिश्नत् 'अदातारम्'.

अ-तूर्-त [also अतूर्ति √तूर्व् 'overcome'] (1) *a.* अरुद्ध, अक्षत: i.126.1 अतूर्तो राजा 'अहिंसित:'; not outdone, not obstructed, unhurt viii.99.7 अतूर्तं तुम्यार्वृधम् 'अहिंसितम्'. (2) —म् *n.* असीम प्रदेश; limitless space. **अतूर्त-दक्ष** *a.* अटूट संकल्प वाला; having designs that cannot be obstructed viii.26.1 अतूर्तदक्षा वृषणा 'परैरहिंसितबलौ'. **अतूर्त-पन्था** [=पथिन्] *a.* निर्बाध मार्ग वाला; having a free path x.64.5 अतूर्तपन्था: 'त्वरारहित: पन्था यस्य'.

अ-तृणाद् [√अद्] *a.* घास न चुगने वाला; not eating grass = still very young ŚBr. xiv. **अ-तृद्-इल** *a.* अतृण्ण, अभिन्न, घना; having no interstices, solid x.94.11 तृदिला अतृदिलासो अद्रय: 'अभिन्ना:'.

अ-तृप्-अ *a.* अतृप्त, अतुष्ट; not satisfied iv.5.14 प्रतीत्येन कृधुनातृपास: 'अतृप्ता:'. **अ-तृष्णुवन्त्** *a.* अतृप्त; not satisfied iv.19.3 अतृष्णुवन्तम् 'अतृप्यन्तम्'.

अ-तृष्-इत *a.* न तिसाया, तृष्णारहित; not thirsty or greedy x.94.11 अतृषिता अतृष्णज:. **अ-तृष्णज्** *a.* नि:स्पृह; free from desire or greed x.94.11 अतृष्णज: 'तृष्णारहिता:'. **अ-तृष्-र्य** *a.* तृष्णा से परे; beyond thirst or greed AV. xii.60.4 अक्षुध्या अतृष्या: स्त. **अ-तृष्यन्त्** *a.* अलालायित, वीतराग; not thirsting after, not longing for

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

i.71.3 अतृष्यन्तीरपसः 'तृष्णारहिताः'.

अत्-क *m.* कपड़ा, कवच; garment, armour (carried on the body) viii.41.7 यं आस्वत्कं आशये, i.95.7 उच्छुक्रमत्कमजते 'सारभूतं रसम्', i.122.2 स्तरीर्नात्कं व्युतं वसाना 'अक्तं संततं वा रूपम्', iv.16.13 अत्कं न पुरो जरिमा वि दर्दः 'वयोविशेषं रूपमिव', iv.18.5 अत्कं वसानः 'तेजः', v.74.5 वव्रिमत्कं न मुञ्चथः 'कवचमिव', vi.29.3 वसानो अत्कम् 'सततगमनशीलमात्मीयं रूपम्', ix.69.4 अत्कं न निर्क्तम् 'कवचमिव', x.95.8 सचा यदासु जहतीष्वत्कम् 'अत्क इति रूपनाम'; एक असुर; name of an Asura x.49.3 अहमत्कं कवये शिश्नथं हथैः 'आच्छादकं शत्रुपुत्रम्'.

अत्-ति *a.* खाने वाला; eater ŚBr. xiv.

अत्-य [√अत्] (1) *m.* घोड़ा; a courser, steed i.163.10 दिव्यासो अत्याः 'अतनशीलाः', i.56.1 अत्यो न योषाम् 'अश्वः', i.58.2 अत्यो न पृष्ठं प्रुषितस्य रोचते 'अश्वः', i.65.6 अत्यो नाज्मन् 'अश्वः'. (2) *a.* अतनशील, क्षिप्रगामी; quick, running (race-horse) i.149.3 अत्यः कविर्निभन्यो नार्वा 'अतनशीलः', TS. iv.24.2 अत्यं न संप्तिम्.

अत्य्-अंह्-अ *m.* एक नाम; name of a person ŚBr. **अत्य्-अंहस्** *a.* क्लेशातीत, पापातीत; beyond the reach of distress or sin TS. iv.6.5.5, ŚBr. iii.10.9.

अत्य्-अग्र *a.* उद्गताग्र, जिसका अग्रभाग आगे को निकला है; whose point is jutting over : नात्यग्रम् 'अग्निमतिक्रान्तमग्रं यस्य न भवति तादृशम्' Sat. ii.4.

अत्य्-अनेदत् [अतिक्रम्य अगच्छत्] लांघ गया; jumped over : cp. अतिनेद्.

अत्यन्त-प्रदेश *m.* आत्यन्तिक विधि; absolute injunction Sat. xxviii.2.

अत्य्√अर्ज् प्राप्त कराना, देना; to lead to, earn for अति नो अर्जसि 'त्वदीयां ज्वालामतिक्रम्य अर्जयितुं स्वर्गं प्रापयितुमर्हसि' AitBr. xiv.4; रखना; to place : तं तुरीयेऽत्यार्जत 'तं चतुर्थभागेऽतिशयेन स्थापितवान्' AitBr. ix.1.

अत्य्-अवि *a.* ऊन में से छना; pressed through the wool ix.1.31 सहस्रधारो अत्यविः.

अत्य्√अश् –से पहले खा लेना; to eat before (any other) ŚBr. i.1.1.9 देवानत्यश्नाति.

अत्य्-आय्-अ [√इ] *m.* अतिचार, उल्लङ्घन, विनाश; the act of going beyond, transgression, destruction viii.101.14 प्रजां ह तिस्रो अत्यायमीयुः 'विनाशमायन्'.

अत्य्-आयु-पात्र *n.* उत्कृष्ट पात्र अर्थात् द्रोणकलश; the excellent vessel of men (i.e. Droṇakalaśa).

अत्य्-आश्-अ *m.* अत्यशन; over-eating Sat. xxvi.9.

अत्य्-आ-श्रावित *a.* अतिरिक्ताश्रावणयुक्त; a man made to listen in excess TBr. iii.7.11.

अत्य्-आसार्-इन *a.* अत्यासारिणी अर्थात् मूसलाधार (वर्षा); heavy rain TS. ii.6.5.4.

अत्युद्√हा –से ऊपर उभरना, उभारना; to lift oneself above : अत्युज्जिहीते 'अतिक्रम्य 'उद्गमयति, यूपं शिरसा स्पृशन् तमतिक्रम्य स्वशिरः उन्नमयति'.

अत्युप√यज् होम में लगे रहना; to continue offering sacrifice.

अत्यूर्मि *a.* ऊपर से बह निकलने वाला; surging over, overflowing ix.17.3 अत्यूर्मिर्मत्सरो मदः.

अत्यूह् [–ओहते] उपेक्षा या घृणा करना; to despise viii.59.14 ओहते इन्द्रो विश्वा अति द्विषः 'अतिक्रम्य गच्छति'.

अत्यृज् [√ऋज्] पार ले जाना; to convey across.

अत्योत्य [अत्यैरुत्यः] *a.* अश्वों से रक्षणीय; to be helped by horses TAr. i.10.4.

अत्-त्र [√अद्] *m.* भक्षक, एक राक्षस; devourer, a demon v.32.8 अपादमत्रं महता वधेन 'अमत्रममात्रं परिमाणरहितम्', i.129.8 यां न उपेषे अत्रैः 'भक्षकैः'.

अत्-त्र [√अद्] *m.* खाद्य; eatable x.79.2 अत्राण्यस्मै...सं भरन्ति.

अ-त्र *av.* यहां, इस प्रसङ्ग में; here, in this matter, in this respect. **अत्र-दघ्न** *a.* reaching upto this.

अ-त्र-अ [न त्रायते केनचिदन्येन तत् क्षत्रम्] *a.* जिसे अपनी रक्षा के लिये दूसरे की अपेक्षा नहीं है; one who does not stand in need of protection from others : अत्रं क्षत्रम् BṛUp,

अ-त्रपु [or –पुस्] *a.* रांगे से शून्य; not tinned **अ-त्रस्-नु** *a.* निडर; fearless ŚBr i.7.2.5.

अ(त्)त्रि (1) *a.* अत्ता; devouring ii.8.5 अत्रिमनु स्वराज्यम् 'अन्नानां भक्षकम्'. (2) —त्रिः *m.* एक नाम; name of a sage v.40.6 ब्रह्मणाविन्ददत्रिः. Cp. अत्री: प्रजाः 'ब्राह्मणादयः'; opp. to आद्याः प्रजाः 'भोग्या नीचजातयः' TS. vi.4.10 **अ(त्)त्र-इन** *a.* भक्षक; devouring, demon i.36.14 विश्वं समत्रिणं दह 'भक्षकं राक्षसम्'. Cp. TS. iv.6.1.5. **अ-त्रिकिणिन्** *a.* तीन चिह्नों से रहित; not having three scars : किणाः आघातादिना जातानि देहगतचिह्नानि. **अत्रि-वत्** *av.* अत्रि की तरह; like Atri i.45.3 प्रियमेधवदत्रिवत्.

अत्रो [अत्र+उ = अत्रापि] इसमें भी, यहां भी; here too : अत्रो सा संपद् ŚBr. i.2.2.3.

अ-त्वक्-क *a.* त्वचाविहीन; skinless TS. अ-त्वच्.

अ-त्सरु-क [अवृन्तकश्चमसः कुण्डप्रतिरूपः] *a.* हत्थारहित; (a ladle) having no handle.

अ-थ [Pronominal base अ–] अच्छा तो अब, अब; so

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

then, now then, moreover : अथैव 'तदैव' : अथैव प्रतिष्ठा 'तदानीमेव' TMB. xviii.11.5.

अथर्-ई [or —र्री] *f.* नोक, ज्वाला, अङ्गुलि; tip, flame, finger iv.6.8 उषर्बुधमथर्यो न दन्तम् 'स्त्रियः'. **अथर्-यु** *a.* जलता; flaming, lambent vii.1.1 गृहपतिमथर्युम् 'आगम्यमानमतनवन्तं वा'. **अथर्-वन्** (1) *m.* अग्निपुरोहित; fire-priest [*f.* —र्वी priestess] i.112.10 याभिर्विश्पलां धनसामथर्व्यम् 'अगच्छन्तीम्', x.120.9 अथर्वावोचत 'अथर्वणः पुत्रो बृहद्दिवाख्य ऋषिः', ix.11.2 अभि ते मधुना पयोऽथर्वाणो अशिश्रयुः 'अथर्वाण ऋषयः'. (2) अथर्वप्रोक्त मन्त्र; the spells seen by Atharvan : भेषजं वै देवानामथर्वाणः 'अथर्वणा ऋषिणा प्रोक्ता मन्त्राः' TMB. xvi.10.10. **अथर्वाङ्गिरस्** (1) *m.* अथर्वन् और अङ्गिरस्; members of the sacerdotal class or race called Atharvan and Aṅgiras. (2) *a.* अथर्वन् और अङ्गिरोनिर्मित मन्त्र; hymns composed by Atharvans and Aṅgirases=Atharvaveda.

अथो [अथ+उ अथो अपि पक्षान्तरद्योतकौ] अच्छा तो अब, ऐसे ही, आगे, इस लिये; now, otherwise, next, therefore.

√**अद्** खाना; to eat, devour. Forms II. *Pr.* अद्मि, अत्सि; अदन्ति, *Sb.* अदत्; *Pl.* अदान्; *Op.* अद्यात्; *Ipv.* अद्धि, अत्तु; अत्तम्, अत्ताम्, अत्त, अदन्तु; *Pt.* अदन्त्, अदान; *Ipf.* आदत्; *Ft.* अत्स्यति; *Pp.* अन्न; *Gd.* अत्त्वाय. *Inf.* अत्तुम्, अत्तवे, अत्तोस्. *Cs.* आदयति. Cp. अदनीयः 'उपजीवनीयः' TMB. vi.1.10.

अ-दक्षिण *a.* अचतुर, अदाता; not dexterous, inexperienced, miser x.61.10 अदक्षिणासो अच्युता दुदुक्षन् 'दक्षिणारहिताः'. **अ-दक्षिण्-ईय** [दक्षिणायामनर्हः] *a.* दक्षिणा के अयोग्य; not entitled to dakṣiṇā. **अ-दक्षिण्-र्य** *a.* दक्षिणा के रूप में अदेय; not fit to be used as dakṣiṇā.

अ-दण्ड्-र्य *a.* अदण्डनीय; not deserving punishment.

अ-दंत् *a.* दन्तहीन; toothless x.79.6 हरिरत्तवेऽदन्, i.189.5 मा दत्वते दशते माऽदते नः 'अदन्तकाय' = अदन्त् or अदन्तः.

अ-दत्त *a.* न दिया; not given.

अद्-अन *n.* खाना; the act of eating vi.59.3 अश्वा सप्ती इवादने; Comm. 'आदने भक्षणीये घासे'.

अ-दत्रया [*av.* of अदत्त्रा 'non-giving'] *av.* बिना दिये अथवा देय के; without a gift, not through a present v.49.3 अदत्रया दयते वार्याणि 'अदत्रया अदनीयानि। यद्वा अत्तीत्यदत्रा जिह्वा तया'.

अ-दब्ध [√दभ्] *a.* अक्षत; uninjured i.24.13 विद्वाँ अदब्धः (वरुणः). —**चक्षुस्** *a.* अहत-दृष्टि; having undamaged sight. —**धीति** *a.* अक्षतकर्मा; whose action is not impaired vi.51.3 अर्यमणं भगमदब्धधीतीन् 'अहिंसितकर्मणः'. —**नीति** *a.* पक्के नेतृत्व वाला; affording secureguidance iv.92.4. —**व्रत-प्रमति** [अनुपहतकर्मविषयप्रकृष्टमतिः] *a.* संतत व्रतों के कारण प्रकृष्ट मति वाला; superior-minded owing to unbroken observances ii.9.1 अदब्धव्रतप्रमतिर्वसिष्ठः 'अदब्धानि व्रतानि कर्माणि यस्याः सा अदब्धव्रता प्रमतिः प्रकृष्टा बुद्धिर्यस्य'=VS. xi.36, ŚBr. vi.3.3.7, TS. iii.5.11.2 'अहिंसितकर्मणि प्रकृष्टा मतिर्यस्य'. **अ-दब्धायो** [Voc.] *a.* अहत शक्ति वाला; having undiminished vigour VS. **अ-दब्धासु** *a.* पूतात्मा; having a clean life AV. v.1.1 अदब्धासुर्व्राजमानः.

अ-दर्भ-अ *a.* ऋजु; not deceiving v.86.5 मर्ताय देवावदर्भा 'अहिंस्यौ'. **अ-दर्भ-र** *a.* अनल्प, प्रभूत; not scanty, plentiful viii.47.6 देवा अदभ्रमाश वः 'अनल्पम्'.

अ-दय्-अ *a.* निर्दय; pitiless x.103.7 अदयो वीरः 'निर्दयः'.

अ-दशन् दस नहीं; not ten. **अदस्** [असौ, अदः-शब्दो विप्रकृष्टपदार्थवाची] वह; that, certain. *av.* वहां; yonder, there येऽदो रोचने दिवः 'अमुष्मिन्' TS.iv.2.8.3.

अ-दस्-त *a.* अनुपक्षीण; unimpaired TAr. iv.42 अदस्तां वाचम्.

अ-दान *n.* दानाभाव; not giving. **अद्-आन** *a.* खाने वाला, खाद्यमान; eating, being eaten iv.19.9 वम्रीभिः पुत्रमग्रुवो अदानम् 'अद्यमानम्'.

अ-दान्-र्य *a.* अपात्र, दानानर्ह; unworthy of gifts AV. ii.35.3 अदान्र्यान्त्सोमपान् मन्यमानः.

अ-दाभ्-य (1) *a.* अहिंस्य; inviolable i.31.10 सुवीरं यन्ति व्रतपामदाभ्य 'अहिंसनीय', i.22.18 विष्णुर्गोपा अदाभ्यः 'हिंसितुमशक्यः'. (2) —**भ्यः** *m.* अदाभ्यनामक ग्रह : असुरदम्भनहेतुरयं ग्रहः स्वयमन्येन दम्भितुमशक्यत्वाददाभ्यः; oblations bearing this name TS. iii.3.3.2.

अ-दामन् (1) [√दा 'bind'] *a.* बन्धनरहित; untied vi.24.4. (2) [√दा 'give'] *a.* अदाता; not liberal vi.44.12 मा त्वादामान आ दभन् 'अदातारः'.

अ-दार्य [√दा 'bind'] *a.* निर्बन्ध; free from check TS. iv.6.4.2 सहसा गाहमानोऽदार्यः 'दयारहितः'.

अ-दायाद a. जिसका रिक्थ में भाग न हो; not entitled to be an heir, destitute of heirs.

अ-दार-सृत् (1) *a.* दराड़ में न सरकने वाला; not falling into a crack or difficulties AV. i.20.1 अदारसृद् भवतु, on TBr. iii.7.5 'दाराणामस्रंसयिता'. (2) —**सृत्** *n.* cp.भरद्वाजस्यादारसृत.

अ-दाश्-उ *a.* अदाता, अयज्वा; not worshipping, impious i.174.6 चोदप्रवृद्धो हरिवो अदाशुन. **अ-दाश्-उरि** = अदाशु

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

viii.45.15 यस्ते देवाँ अदाशुरिः 'अदानशीलः'. **अ-दाश्वांस्** *a.* अदाता, अयज्वा; not worshipping vii.19.1 यः शश्वतो अदाशुषः 'अयजमानस्य'.

अ-दाह्-उक *a.* अदाहक; not prone to consume by fire.

अ-दिक्-क *a.* निर्वासित; banished from beneath the sky.

अ-दि-ति [√दा 'bind' used both as adj. and substantive] *f.* असीम; boundless, limitless v.59.8 मिमातु द्यौरदितिर्वीतये नः (the sky unlimited); असीमता; limitlessness personified i.89.10 अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षम्; अखण्डितत्व; wholeness, completeness TS. i.5.11.4 अनागासो अदितये स्याम 'अखण्डितत्वाय', vii.52.1 अनागास्त्वे अदितित्वे तुरासः 'अदीनत्वे' = TS. ii.1.11.6 'अखण्डितत्वे'; एक देवी; a particular goddess i.72.9 माता पुत्रैरदितिर्धायसे वेः; the mother of seven Ādityas—especially of Mitrá and Váruṇa—but later on of all the gods, and daughter of Dakṣa x.72.5 अदितिर्ह्यजनिष्ट दक्ष या दुहिता तव; कामधेनु; milch-cow ix.26.1 तममृक्षन्त वाजिनमुपस्थे अदितेरधि. Cp. सर्वं वा अत्तीति तददितेरदितित्वम् BṛUp.

अ-दित्सन्त् [√दा Desid.] *a.* अदाता; not inclined to give vi.53.3 अदिसन्तं चिदाघृणे.

अ-दीक्षित *a.* जिसने दीक्षा नहीं ली है; one who has not undergone the initiatory ceremony (connected with the Soma sacrifice).

अ-दीन *a.* उत्साही; not depressed, high-spirited. **अ-दीर्घ** *a.* लम्बा नहीं, छोटा; not long, small.

अ-दुग्ध *a.* अनदुही; not milked vii.32.22 अदुग्धा इव धेनवः. **अ-दुच्छुन** *a.* अहानिकर, भद्र; bringing no harm, propitious ix.61.12 मदो राजन्नदुच्छुनः 'रक्षोवर्जितः'. **अ-दुर्मख** [अदुष्टयागः, सम्यगनुष्ठितयागः] अभग्न-याग; whose sacrifice has not been defiled viii.75.14 अदुर्मखस्य 'अदुष्टयागस्य' = TS. ii.6.11.3. **अ-दुर्मङ्गली** *f.* सुमङ्गली; auspicious x.85.43 अदुर्मङ्गलीः पतिलोकमा विश. **अ-दुष्कृत्** *a.* अपापकृत्, भोला; not doing evil iii.33.13 मादुष्कृतौ व्येनसा.

अ-दू [√दा] *a.* अदाता, अदाश्वान्; miserly, not worshipping vii.4.6 मास्मवः परि वदाम मादुवः 'परिचरणहीनाः'. **अ-दून** *a.* अक्षत; uninjured.

अ-दृप्-इत *a.* अदर्पित, अवलेपशून्य, अवहित; not infatuated iv.3.3 आश्रृण्वते अदृपिताय मन्म 'अप्रमत्ताय' = अदृप्त. **अ-दृप्त-क्रतु** *a.* शान्तमनाः; sober-minded viii.79.7 अदृप्तक्रतुरवातः 'अप्रमत्तप्रज्ञः'. **अ-दृप्यन्त्** *a.* अवहित; not infatuated i.151.8 अदृप्यता मनसा 'अनभिभववता'. **अ-दृष्ट** *a.* अनदेखा, अदृश्य; unseen, invisible i.191.3 मौर्जा अदृष्टाः 'अदृश्यमानाः'. **अदृष्ट-हन्** *a.* अनदेखा मारने वाला; slaying unseen, a vermin i.191.8 विश्वदृष्टो अदृष्टहा 'अदृष्टा विषविशेषाः विषधरविशेषा वा । तेषां हन्ता'.

अदेव (1) *n.* असुर; Asura, not a divinity vi.17.8 अदेवो यदभ्यौहिष्ट देवान् 'वृत्रोऽसुरः', vi.22.11 अदेवो वरते न देवः 'असुरः'. (2) *a.* आसुर; belonging to the Asuras इन्द्रमदेव्यो माया असचन्त 'असुरसंबन्धिन्यः' TMB. xix.19.1. **अ-देवक** *a.* देव के लिये नहीं, अदेवताक; not referring to or not intended for any deity ŚBr. **अ-देवत्र** *a.* अदेवयाजी; not devoted to the gods v.61.6 अदेवत्रादराधसः 'देवा अनेन त्रायन्ते स्तुत्यादिना स देवत्रः । न देवत्रः'. **अ-देव-यजन** *n.* देवयागानर्ह (भूमि); place not fit for sacrifice TS. iii.4.3.7. **अ-देवयन्त्** *a.* देवों के प्रति उदासीन; indifferent to the gods ii.26.1 देवयन्निदेवयन्तमभ्यसत्. **अ-देवयु** *a.* अपूजक, नास्तिक; impious viii.97.3 य इन्द्र सस्त्यत्रतोऽनुष्वापमदेवयुः 'देवानकामयमानः'. **अ-देवी** *f.* देवविरोधिनी; hostile to the gods.

अ-देवृ-घ्नी *f.* देवर के लिये अहानिकर; not harming her brother-in-law AV. xiv.2.18 अदेवृघ्नी.

अ-दोम-द्-अ [or -घ्-] *a.* तंग न करने वाला; not causing inconvenience AV. vi.63.1 अदोमदमन्नमद्धि.

अदो-मय *a.* उसका बना; made of that; opp. to इदंमय made of this BṛUp.

अ-दोह्-अ *m.* जिस मौसम में दुहना कठिन हो, दुहने का असमय; the season when milking is difficult.

अद्-ग *m.* चावलों का यज्ञिय पुरोडाश, अंकुआ; a sacrificial cake, sprout.

अद्-धा [अद = अ pronominal base] *av.* इस प्रकार, प्रत्यक्षतः, सचमुच, निश्चयेन; in this way, manifestly, certainly, truly i.52.13 अद्धा नकिरन्यस्त्वावान्; ŚBr. ii.2.3.27 अद्धा हि तत्. —**तमाम्** [प्रत्यक्षतमाम्] *av.* अति स्पष्ट; quite obvious ŚBr. i.5.1.9.

अद्धा-र्ति *m.* प्रत्यक्षदर्शी, एक ऋषि; a sage x.85.16 तदद्धार्तय ईद विदुः 'मेधाविनः'.

अध्या-लोह-कर्ण [= अध्या-] *a.* अति लाल कानों वाला; having ears quite red.

अ-द्भ्-उत [√दभ्] *a.* अजीब, अनोखा; supernatural, wonderful vi.15.2 वीतहव्ये अद्भुत 'महन्'. —**क्रतु** *a.* विचित्र-शक्ति; possessing supernatural power viii.23.8 यज्ञेभिरद्भुतक्रतुम् 'विचित्रकर्माणम्'. **अद्भुतैनस्** *a.* अभूत-पाप, निष्पाप; in whom no fault is visible v.87.7

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
R 294.113 SUR-P

शर्धास्यदभुतनैसाम् 'अपापानाम्'.

अद्-मन् *n.* खाना, खाद्य; eating, food i.58.2 आ स्वर्मद्म युवमानो अर्जरः 'अदनीयम्'. **अद्म-सद्** *a.* खाने पर बैठा; seated at a meal, companion at table i.124.4 अद्म-सन्न्न ससतो बोधयन्ती 'पाचिका योषित्', vi.30.3 निं पर्वता अद्मसदो न सेदुः 'अद्म अदनीयमन्नम्। तदर्थं सीदन्तः पुरुषा इव', vii.83.7 सत्या नृणामद्मसदामुपस्तुतिः 'अद्मनि अन्ने हविषि सीदन्तीत्यद्मसद ऋत्विजः। तेषाम्'. **अद्म-सद्-य** *n.* सहभोज; commensality viii.43.19 अद्मसद्याय हिन्विरे 'अन्नस्य भजनाय'. **अद्म-सद्-वन्** [अन्ने सीदतीति] *a.* पंगत का साथी; companion at a meal vi.4.4 वर्ह्मा हिं सूनो अस्यद्मसद्वा 'अदनीयेषु सीदन्' = TS. i.3.14.7 'भुक्तमन्नं जरयितुं जठराग्नि-रूपेणात्र सीदति'.

अद्-य *n.* भोज्य; food, *in* हविरद्य. **अ-द्य** [अ-यमि] *av.* आज, अब; today, at once. **अद्य-सु-त्या** *f.* एक ही दिन सोम तैयार करना; preparation (and consecration) of the Soma on the same day. **अद्याश्व** *n.* आज और कल; today and tomorrow, two day's time अद्याश्वादे-वैनमन्तरेति 'दिनद्वयात' TS. iii.1.7.2, TMB. ix.4.18.

अ-द्य्-उ *a.* न जलने या चमकने वाला; not burning (= not sharp) vii.34.12 अद्युं कृणोत शंसं निनित्सोः 'अदीप्तिम्'.

अ-द्युत् *a.* निष्प्रभ; destitute of brightness vi.39.3 अयं द्योतयदद्युतो व्यक्तून् 'अद्योतमानान्'.

अ-द्यूत्-य *n.* खोटा द्यूत, द्यूतहतक; luckless gambling i.112.24 अद्यूत्येऽवसे नि ह्वये वाम् 'प्रकाशनरहिते रात्रे: पश्चिमे यामे' = VS. xxxiv.29 'द्यूते भवमवसमनं द्यूत्यम्। तद्रिते' UV., 'संग्रामागते' Mah.

अ-द्र्-इ [√द्र] *m.* शिला, चट्टान, पत्थर, पाषाणबहुल पहोड़, सोम पीसने का पत्थर, वज्र; rock, stone, mountain, thunder-bolt, stone for pounding Soma with or grinding it on x.28.9 अद्रिं लोगेन व्यसेदमारात् हिमवदादिकं पर्वतम्, i.168.6 व्यद्रिणा पतथ त्वेषमर्णवम् 'वज्रेण', i.165.4. प्रभृतो मे अद्रिः 'वज्रः' (Soma-stones), iv.1.14 तं मर्मृजत दश्वासो अद्रिम् 'गवां निरोधकं पर्वतम्' (cloud). Cp. अद्रि 'आदरणीयः' on TBr. iii.6.8 तां ह्यद्री.

अद्रि-जा *a.* पत्थर (पर रगड़ने) से उत्पन्न; produced from (the friction of) stones iv.40.5 ऋतजा अद्रिजा ऋतम् 'उदयाचले जातः' = TS. iv.2.1.5 'अद्रौ दावानलरूपेण जातः'. **अद्रि-जू-त** *a.* पत्थर (की रगड़) से त्वरावान्; excited by (the friction of) stones iii.58.8 रथो ह वामृतजा अद्रि-जूतः 'स्तोतृभिराकृष्टः'. **अद्रि-दुग्-ध** *a.* पत्थरों से दुहा (सोम); milked (or extracted) with stones ix.97.11 तिरो रोमं पवते अद्रिदुग्धः.

अद्रि-वर्ह्-अस् *a.* पत्थर जैसा पोढ, पक्का; fast as a rock x.63.3 यैरदितिरद्रिवर्हाः 'मेघैः परिवृढा प्रवृद्धा परिवृद्धमेघा वा.' **अद्रि-बुद्ध** *a.* मार्गस्थ क्षुद्रपाषाणों से ज्ञात; inferred from broken stones (अश्वः) TS. iv.2.10.3. **अद्रि-बुध्न** *a.* पाषाण है आधार जिसका, पाषाण-निहित; deposited under a rock x.108.7 अयं निधिः सरमे अद्रिबुध्नः 'अद्रिबन्धको यस्य तादृशः'. **अद्रि-भिद्** *a.* पर्वत को फाड़ डालने वाला; mountain-cleaving vi.73.1 यो अद्रिभित् प्रथमजा ऋतावा 'शिलोच्चयानां भेत्ता मेघानां विदारको वा'. **अद्रि-मातृ** *a.* शिला है माता जिसकी, शिलाजन्य; having a rock or a mountain for a mother ix.86.3 कोशं दिवो अद्रिमातरम् 'अद्रिर्मेघः। तेन तज्जन्यमुदकं लक्ष्यते। तस्य निर्मातारम्'.

अद्रि-वस् [voc.] *a.* वज्री; armed with a bolt i.10.7 कृणुष्व राधो अद्रिवः 'अद्रिर्वज्रं तदस्यास्तीति'. **अद्रि-षुत** *a.* पत्थरों से चुआ; prepared with stones (Soma) i.139.6 इमे सुता अद्रिषुतास उद्भिदः. **अद्रि-संहत** *a.* पत्थरों से अभिषुत; expressed with stones ix.98.6 स्वसारो अद्रिसंहतम् 'ग्रावभिरभिषुतम्'. **अद्रि-सानो** [*voc.*] *a.* पर्वत-शिखर पर रहने वाला; dwelling on mountain-tops vi.65.5 इदा हि त उषो अद्रिसानो 'आदृतसानो'.

अ-द्रुह् [—ध्रुक्] *a.* अद्रोग्धा; free from malice or hatred, not hating vi.5.1 पुरुवारो अध्रुक् (अग्निः). **अ-द्रुह्-वन्** [voc.] = अद्रुह् v.70.2 ता वां सम्यगद्रुह्वाणौ 'अद्रोग्धारौ'.

अ-द्रेश्-य *a.* अदृश्य; not visible, Muṇḍaka.

अ-द्रोघ्-अ *a.* द्रोहरहित; free from falsehood or deceit, true iii.32.9 अद्रोघ सत्यं तव तन्महित्वम् 'द्रोहवर्जित'. —**म्** *av.* विना धोखे; without falsehood. **अ-द्रोघ-वाच्** *a.* ऋजु-वाक्; free from treacherous speech vi.5.1 अद्रोघ-वाचं मतिभिर्यविष्ठम्. **अद्रोघावित** [–घ+अ–] *a.* धोखे से या द्रोह से दूर रहकर प्रसन्न; loving freedom from malice or treachery AV. xi.1.2 अद्रोघाविता वर्चसा च 'aided by the unhateful'.

अद्र्यक् [अदृक्] *a.* न देखा; unseen ŚBr.

अ-द्वय्-अत *a.* दुतरफा न बोलने वाला; not double-tongued i.187.3 मन्थता नरः कर्विमद्वयन्तम्; 'द्वयमनाचरन्तम् अद्वैतं कुर्वा-णम्। मनसा वाचा च एकविधमेव कर्म कुर्वाणम्'. **अ-द्वय्-अस्** *a.* निष्कपट, सरल; free from duplicity i.187.3 सखा सुशेवो अद्वयाः 'द्वयरहितः'. **अ-द्वया-विन्** *a.* दुतरफी बात न करने वाला, ऋजु; free from duplicity or double dealing vii.56.18 सो अद्वयावी हवते च उक्थैः 'मायारहितः'. **अ-द्वय्-उ** *a.* निष्कपट, ऋजु; free from duplicity viii. 18.15 उप द्वयुं चाद्वयुं च वसवः 'कापट्यरहितम्'.

अ-द्वार् *f.* दरवाजा नहीं; not a door. **अ-द्वार्-अ** *a.* बेदर;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

a place without a door, an entrance which is not the proper door ŚBr. xiv.

अ-द्विष्-एर्ण्य *a.* अद्वेष्टा; not malevolent i.187.3 मयोभुर-द्विषेर्ण्यः सखा सुशेवो अद्वयाः 'प्रियरसः'.

अ-द्वेष्-अ *a.* अद्वेष्टा; not malevolent ix.68.10 अद्वेषे द्यावा-पृथिवी हुवेम 'द्वेषरहिते'; repeated in x.45.12. **अ-द्वेष्-अस्** *a.* साधु; without malevolence v.87.8 अद्वेषो नो मरुतो गातुमेतन 'अद्वेषसः', x.35.9 अद्वेषो अद्य बर्हिषः स्तरीमणि 'द्वेषवर्जितान् आदित्यान्'.

अ-द्वैत [द्विधा इतं द्वीतम्। द्वीतस्य भावो द्वैतम्। तन्न विद्यते यस्य स अद्वैतः एकरसः] (1) *a.* द्वैतरहित; destitute of duality, having no duplicate. (2) *n.* non-duality.

अ-ध [= अ-थ] अब, तो फिर, इसलिये, और; now, then, therefore, moreover, so much the more, cp. however अधा यथा नः पितरः परासः (TS. ii.6.12.4) 'अधा अधस्तात् अतीते काले', अमुत्रभूयादध यद्यमस्य TS. iv.1.7.4 'अधशब्दो धकारयुक्तः इदानीमित्येतस्मिन्नर्थे वर्तते'.

अर्ध-उपासन [= मैथुनम्] *n.* मैथुन; copulation. Cp. अर्धोपहास.

अध त्मना *av.* ठीक अब; just now i.139.10 जगृभ्मा दूर-आदिशं श्लोकमद्रेरध त्मना 'अध त्मना आत्मना'. **अध द्विता** [adverbial use] और वह भी विशेषतः; and that too doubly or especially i.132.3 वि तद् वोचेरध द्विता 'अतः कारणात् द्वितान्तः द्वित्वोपेतयोः द्यावापृथिव्योः'. **अध-प्रिय** [*voc.*] और अब खुश; (you who are) now pleased viii.8.4. आ नो यातं दिवस्पर्यान्तरिक्षादधप्रिया 'अधः अधस्तादस्मिल्लोके विद्यमानेन सोमेन प्रीयमाणौ'.

अध-म *a.* निम्नतम; lowest, worst vii.104.16 विश्वस्य जन्तोरधमस्पदीष्ट, अधमं तमः 'महद् दुःखम्' TS. vi.3.9.

अध-र *a.* निचला; lower, inferior i.32.9 उत्तरा सूरिधरः पुत्र आसीत् 'अधोभागस्थितः'; बाद का; posterior. **अधर-कण्ठ** *mn.* कण्ठ का अधोभाग; lower part of the neck or throat VS. xxv.2 अधरकण्ठेनापः 'कण्ठाधोभागेन' Uv. **अधर-सपत्न** *a.* नतशत्रु; whose enemies are subdued or silenced.

अधर-स्थ-अ *a.* अधीन; subordinate = **अधरेय** *a.* 'अधरे भवः' ChUp. **—र-हनु** *f.* निचला जबड़ा; lower jaw-bone AV. ix.7.2 पृथिव्यधरहनुः

अधराञ्च् [√अञ्च्] *a.* निम्नगामी, अधोमुख, अवाङ्मुख; going downward x.133.2 त्वं सिन्धूँरवा सृजोऽधराचः 'अधोमुखं गन्तॄन्', x.131.1 अपोदीचो अप शूराधराचः 'अधस्तनान्'. *av.* नीचे, दक्षिण की ओर, पाताल में; beneath, in the south, in the lower region.

अधरात् [*av. abl.*] नीचे; below xi.19.9 ओत्तरादधरात्. **—त्-तात्** *av.* नीचे; below x.36.14 सवितार्धरात्तात्.

अधरारणि *f.* निचली अरणि; the lower of the two pieces of wood used in producing fire by friction. Cp. उत्तरारणि.

अ-धर्म *m.* पाप; unrighteousness, wickedness. **अधर्म-मय** *a.* पापमय; made up of wickedness.

अधः-कृष्णाजिनम् *av.* कृष्णचर्म के नीचे; under the black skin KŚS.

अधः-शय्-अ *a.* नीचे पड़ा; sleeping on the ground.

अधस् *av.* नीचे; below. अक्षमधोऽधः = अक्षस्याव्यवहितेऽधः-प्रदेशे TMB. vi.6.14. **अधस्तराम्** *av.* बहुत नीचे; very far down.

अधस्ताल्लक्ष्मन् *a.* निचले भाग पर चिह्नित; having a mark on the lower part.

अधस्-पद [पादयोरधस्तात्, प्रणतशिरस्कः] (1) *a.* प्रणतशिरस्क, पैरों-तले; placed under the feet, underfoot x.133.4 अधस्पदं तमी कृधि 'पादस्याधस्ताद् वर्तमानम्', viii.5.38 अधस्पदाः कृष्टयः. (2) **—म्** *n.* पैरों के नीचे का स्थान; the place under the feet x.166.5 अधस्पदान्मि उद्वदत 'पादस्याधस्ताद् वर्तमाना यूयम्'. **—दम्** *av.* पैरों-नीचे; underfoot.

अ-धा *av.* सच पूछो तो; in truth, however.

अधासन-शाय्-इन् *a.* नीचे बैठने और पड़ने वाला; sitting and lying below Sat. xxvi.1.

अ-धि [Prefix] ऊपर, पर; above, over, on to. As a separable adverb or preposition with ablative it expresses : over, from above, from, for, instead of. With locative : over, on, at. With accusative : over, upon, concerning.

अधि *f.* गृहवास देकर किराया लेना, किराया; rent Sat. xxvi.5.

अधि √इ अपेक्षा करना, चाहना, मैथुन करना, याद करना, निहारना, पढ़ना, पढ़ाना, जानना, पाना, उत्पन्न करना; to attend to, desire or long for, copulate ता अभिरध्यैत् 'मिथुनभावेन संगतवान्' TBr; to remember : पुत्रो मातरमध्येति 'पुनः पुनः 'स्मरति' TMB. xxii.1.3, यद्यधीयात् 'वडवां गर्दभीं वा स्मरेत्' TBr. iii.9.17; observe, understand x.32.3 पुत्रो यज्जानं पित्रोरधीयति 'अधिगच्छति'; learn, teach अधीहि भगवः 'अध्यापय' TaiUp.; get or beget प्रजां अधीयन्त 'उदपादयन्त' TS. iv.3.10.1.

अधि √ऊह् –में स्थापित करना; to place in as superior to अथो ब्रह्मैव विश्यध्यूहति 'ब्राह्मणं वैश्यजातावधिकत्वेन स्थापयति' TS. iii.5.7.3.

अधि √ऋध् संपन्न होना; to prosper : इदं सर्वमध्याध्नोत्

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'अधिऋद्धिं प्राप' BṛUp.; फैलना; to expand ŚBr.

अधि-कल्पिन् *m.* द्यूताधिष्ठाता; gamble-manager VS. xxx.18 द्वापरायाधिकल्पिनम् 'अधिकल्पनाकर्तारम्'.

अधि √क्रीड् –पर खेलना; to play or dance over त एनमध्यक्रीडन् TBr. i.6.7 'त एनं भूमौ नृत्येनाक्रीडन्'.

अधि √क्षि –पर बसना; to be settled in or over, be extended over or along i.154.2 अधिक्षियन्ति भुवनानि.

अधि-क्षित् *m.* शासक; ruler, lord x.92.14 विशामार्सामधिक्षितम् 'अन्तर्निवसन्तम्'.

अधि-गर्त्-य *a.* सारथि की सीट पर बैठा; being in the driver's seat v.62.7 सनेम मध्वो अधिगर्त्यस्य 'रथस्योपरि'.

अधि-गव्-अ *a.* गोवर्ती, गो-संबन्धी, गौ से प्राप्त; derived from or belonging to a cow AV. ix.6.39 अधिगवं क्षीरम्.

अधि √गा याद करना, निहारना; to remember, notice viii.20.22 अधि नो गात मरुतः 'अस्मत्पक्षपातवचना भवत'.

अधि-चंक्रम्-अ *a.* चढ़ने वाला; climbing over AV. xi.9.16 खर्ज्ज्रेऽधिचंक्रमाम् 'striding upon'.

अधि √चर् –पर चलना या बैठना; to walk or move or sit on or over नाप्रोक्षितामधिचरति 'अधितिष्ठति' Sat. vii.4.

अधि √जन् पैदा करना; to beget अधिजनयति 'पुनरुत्पादयति' ŚBr. i.5.3.15.

अधि √जि अधिक या और जीत लेना; to win in addition to vi.32.5 त्रिधातु गा अधि जयासि 'अधिकं जयेः'.

अधि-ज्य [आरोपितज्याकम्;opp. to उज्ज्यम् 'अवतारितज्याकम्'] *a.* प्रत्यञ्चा चढ़ा, डोरी खिंचा; having the bow strung. **अधि-ज्योतिषम्** *av.* ग्रहों के विषय में; on the luminaries TUp.

अधि √दिश् देना; to bestow x. 93.15 अधीन्न्वत्र सप्तर्ति ... दिदिष्ट तान्वः 'अधिपूर्वो दिशिर्याचनार्थः। ययाचे'.

अधि-देवतम् [देवताः अधिकृत्य प्रवृत्तं, देवताविषयं दर्शनम्] *av.* देवता के विषय में; with reference to the deity ŚBr. **—देवता** [**—ताः** 'आधिक्यगुणोपेताः देवताः'] उत्कृष्ट देवता;superior deities. **अधि-देवन** [अधिदीव्यन्ति अस्मिन् स्थाने] *n.* द्यूतस्थान, द्यूतफलक; gaming board AV. v.31.6 यां चक्रुरधिदेवने, TS. iii.4.8.2 अधिदेवने जुहोति 'द्यूतस्थाने'. **अधि-द्यु** *a.* आकाश की ओर लक्षित; directed to heaven. **अधि-द्यौ** [दिव्, दिवोऽप्यधिका] *a.* आकाश से भी विपुल; greater than heaven (पूः) TS. iv.4.5.2.

अधि √द्रु –पर चढ़ना; to cover (said of a bull).

अधि √धा –पर रखना, देना; to place upon, bestow vii.68.6 अधि यद् वर्प इतऊति धत्थः 'अध्यधत्तम्'.

अधिनि √धा –पर रख देना; to place upon, grant, impart.

अधि-निर्णिज् *a.* अधिवस्त्र, परिहित; having a garment on, covering viii.41.10 यः श्वेताँ अधिनिर्णिजः 'आत्मीयान् रश्मीन्'.

अधिनिर् √धमा धो निकालना; to wash out अधि निर्धमति (अधिकत्वेन निस्तमस्का यथा भवन्ति तथा शोधयति) cleanses thoroughly (कश्यपः सूर्यान्) TAr..

अधिनिर् √हन् नष्ट करना, उन्मूलित करना; to destroy, root out from i.80.4 निरिन्द्र भूम्या अधि वृत्रं जघन्थ निर्दिवः.

अधिनि √व्यध् आरपार बींधना; to pierce thorougly viii.6.24. हृदयेऽधि नि विध्यताम्.

अधिनि √सद् किसी जगह पर डेरा डालना, बसना; to settle in a place i.164.59 यस्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदुः.

अधि √नी –से परे ले जाना, बढ़ाना; to lead away from, increase viii.30.3 मा नः पथः पित्र्यान् मानवादधि दूरं नैष्ट 'मार्गादपनयनं मा कुरुत'.

अधि √नृत् –पर नाचना; to dance upon.

अधि-पति [अधिष्ठाय पालयिता or अधिकत्वेन फलदाता] *m.* स्वामी, राजा; overlord AV. v.24.6 मरुतः पर्वतानामधिपतयः. **अधि-पत्नी** (1) *a.* पालयित्री; effective protectress TS. iv.3.4.2 अधिपत्नी भुवनानाम्. (2) रानी; sovereign lady, a female sovereign ruler. (3) अधिपतिशब्दयुक्तैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका अधिपत्न्यः, a kind of brick TS. v.4.2.3.

अधि-पथम् *av.* सड़क पर; over a road. **अधि-पश्य** *m.* अधीक्षक; superintendent. **अधि-पा** *m.* शासक, राजा; ruler, king vii.88.2 स्वर्यद्दृशमन्नधिपा उ अन्धः. **अधि-पेषण** *mn.* पीसने का पाषाण; stone to pound or grind upon.

अधि-प्रजम् *av.* प्रजनन के विषय में; on procreation (as a means of preserving the world) TUp.

अधि-प्रष्टि-युग *n.* चौथा घोड़ा जोड़ने का अग्रिम युग; yoke for attaching a fourth horse laid upon the Praṣṭi or foremost of three horses. ŚBr.

अधिप्र √सृ –से परे पठाना; to send away from.

अधि √ब्रू [साधुरयं यजमानः इत्याद्यादरेण कथनम्] –की प्रशंसा में बोलना; to speak in favour of TS. ii.6.12.3 त इह श्रुवन्त्वधि ब्रुवन्तु, TS. ii.5.11.9 ब्राह्मणायाधि ब्रूयात् 'ब्राह्मणस्याधिक्यं ब्रूयात्'.

अधि-भोजन *n.* अतिरिक्त भोग्य; additional gift vi.47.23 दश वस्त्राधिभोजना 'भोजनमिति धननाम। अधिकं धनं येषां मूल्यं तादृशानि दशसंख्याकानि 'वस्त्राणि'.

अधि-मन्थन (1) *n.* अग्न्यर्थ अरणिमन्थन; friction of the araṇis for producing fire. (2) *a.* मन्थनसाधन viii.29.1 अस्तीदमधिमन्थनम् 'मन्थनसाधनम्', ŚBr. iii.3.2.19 सोऽधि-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मन्थनं शकलमादत्ते 'यूपतक्षणोत्पन्नो अधरारण्याः अधः स्थाप्यमानः शकलः यस्योपरि मन्थनं क्रियते'. **अधि-मात्र्-अ** [मात्रामधिकृत्य वर्तत इति] *a.* मात्राओं में विभक्त; divided into mātrās : Khādira Gṛhya i.1.

अधि-यज्ञम् *av.* यज्ञ के विषय में; about a sacrifice : कामं त्वधियज्ञं व्याहरेत्.

अधि √यत् बांधना, जोड़ना; to fasten, join i.64.4 वक्षःसु रुक्मां अधि येतिरे शुभे 'उपरि चक्रिरे', vi.6.4 यार्तयमानो अधि सानु पृश्नेः 'अधि उपरि स्वकीयमग्रं व्यापारयति'.

अधि √यम् –से अधिक देना, –के ऊपर फैलना; to stretch out over i.85.12 त्रिधातूनि दाशुषे यच्छतादधि 'अधिकं प्रयच्छथ'; to strive for x.64.2 देवेषु मे अधि कामा अयंसत 'नियम्यन्ते'.

अधि-रज्जु *a.* रस्सी में (बंधा); one with a rope on AV. vi.118.2 यमस्य लोके अधिरज्जुरायत्. **अधि-रथ** *a.* रथवर्ती; being upon a car, what lies in a car x.98.4 इन्द्र देह्यधिरथं सहस्रम् 'रथस्योपरि वर्तमानम्'. **अधि-राज** [—जः or —जा, अधिकं राजत इति] *m.* चक्रवर्ती; supreme king x.128.9 उग्रं चेत्तारमधिराजमक्रन्. **अधिराष्ट्र** *a.* राष्ट्र पर हावी; having control over dominion. **अधि-रुक्म** *a.* सोना पहने; wearing gold viii.46.33 योषणा अधिरुक्मा 'अधिरुक्माभरणा'. Cp. अधिनिर्णिज्. **अधि-रोहण** *n.* चढ़ना; act of ascending or mounting. **अधि-लोकम्** *av.* लोक के विषय में; about the universe.

अधि-वक्तृ *a.* एडवोकेट, सान्त्वयिता; advocate, comforter i.100.19 विश्वाहेन्द्रो अधिवक्ता नो अस्तु 'पक्षपातवचनयुक्तः'.

अधि √वच् –के पक्ष में बोलना; to speak in favour of vii.83.2 तत्रा न इन्द्रावरुणाधि वोचतम् = अधि √ब्रू.

अधि √वप् पहनना, बांधना; to put on, fasten i.92.4 अधि पेशांसि वपते नृतूरिव 'अधिवपते छिनत्ति', ŚBr. i.1.2.1. अथ हविर्धि वपति 'तण्डुलादिकं दृषद उपरि प्रक्षिपति'.

अधि-वर्जन [पुरोडाशस्याग्नौ अधिश्रयणम्] *n.* पुरोडाश का अग्नि पर स्थापन; to place Puroḍāśa on fire. ŚBr. i.1.2.2.

अधि √वस् पहनना, ढकना; to put on or cover with (clothes) x.75.8. उतादधि वस्ते सुभगा मधुवृधम् 'आच्छादयति'.

अधि-वस्त्र *a.* कपड़ा-पहने; having garment on viii.26.13 अधिवस्त्रा वधूरिव 'उपरिनिहितवस्त्रा'.

अधि-वाक्-अ *m.* वकालत, बचाव; advocacy, protection viii.16.5. तमिद्धनेषु हितेष्वधिवाकाय हवन्ते 'पक्षपातवचनाय'. **अधि-वाद्-अ** *m.* अपने से बड़े के साथ संवाद; discussion with a superior person TBr. iii.12.5; अधिक्षेप; offensive words MS. **अधि-वास्-अ** *m.* ऊपरी कपड़ा; upper garment.

अधि-वि-कर्तन-अन *n.* काटना; cutting off x.85.35 आर्शसनं विर्शसनमथो अधिविकर्तनम्.

अधि-वि √क्रम् किसी के पक्ष में आगे बढ़ना; to come forth on behalf of.

अधि-वि √धा बांटना, –पर बखेरना; to distribute or scatter over.

अधि-वि √राज् औरों से बढ़कर चमकना; to surpass in brightness i.188.6 अधि श्रिया वि राजतः 'अधिकं विशेषेण दीप्येते'.

अधि-वि √श्रि ऊपर रखना; to place something above अधि विश्रय 'सर्वेषामुपरि विशिष्टत्वेन स्थापय'; place me above all.

अधि-वृक्ष-सूर्य [वृक्षानधि सूर्यो यत्र] *av.* जहां वृक्षों पर सूर्य आ चुका है; where the sun has covered the trees Sat. ii.7.

अधि √वृज् [वृणक्ति, –वृङ्क्ते] (अग्नि पर) रखना; to place upon (fire). अधिवर्क्ष्यन् 'पुरोडाशस्याग्नावधिश्रयणं करिष्यन्'; अधिवृक्तः 'अधिश्रितः', cp. अधिवर्जन.

अधि √वृत् –पर घूमना; to move or pass along or over x.27.6 अध्यू न्वेषु पर्वयो ववृत्युः 'उपरि वर्तन्ते'.

अधि √वृध् ताजा होना या करना, खुश होना या करना, बढ़ना; to refresh, gladden, prosper vi.38.3 महांश्च स्तोमो अधि वर्धदिन्द्रे.

अधि-वेदम् *av.* वेद के संबन्ध में, concerning the Veda.

अधि √शी : या हुता अधिशेरते 'अधि अधो गत्वा भूमेरधिशेरते पयःसोमाहुतयः' BṛUp.

अधिश्रयण-मन्त्र *m.* the verse 'घर्मोऽसि विश्वायुः' etc. used in अधिश्रयण Sat. viii.1.

अधि √श्रि (आग) पर रखना; to put on (fire) : अधि श्रयति 'अग्नेरुपरि स्थापयति'.

अधि-श्रित *a.* पाकार्थ अग्नि पर रखा; placed on fire for cooking or boiling.

अधि-षवण [ययोरधि उपरि सोमः सूयते कण्ड्यते ते द्वे फलके] (1) *n.* सोम निकालने के फट्टे; hand-press for extracting Soma-juice AV. v.20.10 अश्नेव ग्रावाधिषवणे. (2) *n.* अवघात; pressing of Soma. **अधिषवण-चर्म** सोम चुआने का चर्म; skin on which the Soma is pressed. **अधिषवण्य** [dual] *n.* सोमरस निकालने की चरखी के ऊपर और नीचे के दो भाग; the two parts of the hand-press for extracting Soma-juice i.28.2 यत्र द्वाविव जघनाधिषवण्या कृता 'उभे अधिषवणफलके'.

अधि √षु सोमरस निकालना; to extract Soma-juice ix.91.2 अधि सुवानो नहुष्येभिरिन्दुः.

अधि √ष्कन्द् [√स्कन्द्] –पर चढ़ना; to cover in copula-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

tion x.61.7 पिता यत् स्वां दुहितरमधिष्कन् 'अध्यस्कन्दत्'; **अधि-ष्कन्ना** TS. ii.2.8.2 गौर्यत्राधिष्कन्ना 'covered by a bull'.

अधि-ष्ठातृ *a.* अधिष्ठाता; superintendent. **अधि-ष्ठान** (1) *n.* –पर खड़ा होना; standing upon or over. (2) रथी का उपवेशन-स्थान; the seat of the charioteer LŚ. ii.8.7 'अधितिष्ठत्यस्मिन्निति'.

अधि√ष्वन् गरजना; to roar along or over.

अधिसं√वस् इकट्ठे बसना; to dwell together.

अधिसं√वृत् –से उत्पन्न होना; to originate from x.129.4 कामस्तदग्रे समवर्तताधि.

अधि-सत्त्व *a.* सत्त्वों से बढ़ कर; superior to what exists TAr.

अधिसं√धा जोड़ना, रखना; to put or join together iii.3.3 अपांसि यस्मिन्नधि संदधुः 'संदधते'.

अधि-स्पर्श *m.* जोर का स्पर्श, अधिक व्यवधान का अभाव; to press with force, to place in proximity (to eliminate excess of inter-space) : देवयजनगर्तयोर्मध्ये शकटस्य गमनाय यावदन्तरं पर्याप्तं तावदेवान्तरं कर्तव्यं सोऽयमधिस्पर्शः.

अधि√स्पृध् –के लिये स्पर्धा करना; to compete for an aim vi.34.1 पस्पृध्र इन्द्रे अध्युक्थाकाँ.

अधि√स्पृश् हाथ फेरना; to touch lightly. Cp. अधिस्पर्श.

अधि√स्रु –में से छन जाना; to trickle or drip off.

अधि-हस्त्य *a.* हस्तवर्ती, हाथ में; that which is in the hand अधिहस्त्यमादाय Sat. xxvi.2 'हस्तभवमादाय स्वयमेव गृहीत्वा'.

अधि√हु –में आहुति डालना; to make an oblation upon i.51.5 स्वधाभिर्ये अधि शुप्तावजुह्वत.

अधीत-वेद *a.* अधिगत-वेद; one who has studied the Veda or Vedas.

अधीति [√इ] *f.* इच्छा, स्मृति; desire, recollection ii.4.8 पूर्वस्यावसो अधीतौ 'स्मरणे'.

अधीयान [√इ] (1) *a.* पढ़ने वाला; reading, studying यज्ञमधीयानाः 'यज्ञशास्त्राध्ययनं कुर्वाणाः' BṛUp. (2) **—नः** *m.* छात्र; a student.

अ-धीर *a.* अदूरदर्शी; imprudent i.179.4. अधीरा धयति श्वसन्तम्.

अधी-लोहकर्णा [= अध्यालोहकर्णा = अधीलोधकर्णा TS. v.6.16.1] *a.* आंखों पर पड़ने वाले कानों वाली; one whose ears fall on the eyes : 'चक्षुषोरधि उपरि लम्बमानकर्णा गौः कर्णस्योपरि वर्णान्तरं यस्या वा' Sat. ix.7.

अधी-वास [= अधिवासः, उपरि सर्वत आच्छाद्यत इति] *m.* महाकन्चुक; upper garment, cloak i.140.9 अधीवासं परि मातृ रिहन्नहं 'उपर्याच्छादनस्थानीयं' तृणगुल्मौषध्यादिकम्'. Cp. TS. iv.6.9.2; 'शयनासनार्थो बहुमूल्यश्चर्मपटः' on Sat. x.4.

अधीष्ट [√यज्] *a.* सान्त्वित; propitiated ŚBr. 1.7.1.10 अग्नयोऽधीष्टाः 'सान्त्विताः'.

अधुना *av.* अब; at this time, now [cp. अध्वना along the way].

अ-धूमक *a.* निर्धूम; smokeless ज्योतिरिवाधूमकः Kaṭha.

अ-धृत *a.* असंयत; unrestrained, loose अधृत इव वा एषः TMB. xiv.9.4 ईश्वरो वा एषोऽयतोऽधृतः परा परावतमेतोः TMB. xxi.4.11. **अ-धृष्ट** *a.* अधर्षणीय; not to be ventured against viii.61.3 अधृष्टं चिद् दधृर्ष्वणिम् 'अधर्षणीयम्', x.108.6 अधृष्टो व एतवा अस्तु पन्थाः 'असमर्थः'.

अ-धेनु (1) *f.* निर्दुग्ध गौ; cow yielding no milk i.117.20 अधेनुं दस्रा स्तर्यं विषक्ताम् 'अदोग्ध्रीम्'. (2) *a.* रिक्त, निष्फल; unfruitful x.71.5 अधेन्वा चरति माययैषः 'कामानामदोग्ध्र्या'.

अधो-अक्षा *a.* धुरी से नीचे बहने वाली; running below the axle iii.33.9 अधोअक्षाः सिन्धवः स्रोत्याभिः.

अधोऽक्षम् [अक्षस्याधः] *av.* अक्ष के नीचे; below the axle Sat. viii.3.

अधो-जानु *av.* घुटने से नीचे; below the knee.

अधो-नाभम् [नाभि] *av.* नाभि से नीचे; below the navel.

अधोपहास [अधः+उ–] *m.* मैथुन; sexual intercourse ŚBr. xiv.

अधो-राम *m.* श्वेतकृष्णोदर अज; (a goat) having white and black spots on the lower part of the body TS. v.5.22.1.

अधो-वर्चस् *a.* ऊनबल; of diminished energy, dejected, of downward spirit AV. v.11.6 अधोवर्चसः पर्णयो भवन्तु [Whitney's suggestion अधोवचसः unnecessary, 'powerful below' Mac. Gr. 173].

अधोऽश्वम् *av.* घोड़े के नीचे; under the horse.

अध्यंस *a.* कन्धे पर (रखा); being on the shoulder ĀśvGṛ.

अध्य-अक्ष (1) **—क्षः** *m.* आंखों देखने वाला, अधीक्षक; eye-witness, overseer x.129.7 यो अस्याध्यक्षः (2) *a.* इन्द्रियविषय; perceptible to the senses. **अध्य-अक्षर** [अक्षरमधिकृत्य वर्तमानः] *a.* अक्षरों में विभक्त; consisting of akṣaras : अ, उ, म् Māṇḍūkya. **अध्यन्तेन** *av.* के समीप; close to.

अध्यप√विच् [–विनक्ति] –में से पृथक् कर के –में रखना; to put into by singling out from ŚBr i.1.1.4.

अध्यभि√सिच् अधीश्वर के रूप में अभिषेक; to be sprinkled over as a king TMB. xviii.6.11.

अध्ययन-संवृत्ति [अधीतस्याभ्यासः] *f.* अधीत (वेद) का अभ्यास;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

study of what has been read Sat. xxvi.2.

अध्य्-अर्ध [उपरि अर्धं यस्य] *a.* ड्योढ़ा; having an additional half. **—कारम्** *av.* 'एकमर्धचं कृत्वा'. **अध्यर्धेड** [अर्धाधिकया इडया युक्तं साम] a Sāman having the word iḍā one and a half TMB. x.12.4.

अध्यव√रुह पहनना; to put on उपानहावध्यवरोहति 'उपमुञ्चते' Sat. xix.3.

अध्यव√सो [–वस्यति निश्चिनोति] निश्चय करना; to resolve, Caus. अध्यवसा यति TS. v.2.3.1. **अध्यवसित** *a.* स्वीकृत; adopted, taken over ग्रामेणाध्यवसितेन क्षेत्रेण 'ग्रामतया स्वीकृतेन' Sat. xxvi.3.

अध्यव-हनन (1) *a.* अन्न कूटने, खोटने या दरड़ने की ओखली; an implement in which anything is thrashed. (2) **—म्** *n.* ऊपर चोट मारना; pounding upon ŚBr. i.1.1.4. तस्मादध्यवहननम्.

अध्य्-अस्थ्-अ [अस्थ्नोऽधि उपरि वर्तमानम्] *n.* हड्डी के ऊपर का भाग; the upper part of a bone TS. ii.1.2.3 यदध्यस्थ्यदपाकृन्तन्.

अध्य्-आण्डा [= अध्यण्डा] *f.* कौंच; cowage.

अध्य्-आत्म [आत्मानमधिकृत्य प्रवृत्तम्] *a.* आत्मिक; having soul as its subject; अध्यात्मन् 'स्वशरीरे' TS. ii.5.3.3. **—त्मयोग** [आत्मानमधिकृत्य वर्तत इति अध्यात्मम्। तथाविधो योगश्चित्तैकाग्र्यम्] अध्यात्मयोग; concentration on soul.

अध्या√भृ पास लाना; to bring near from.

अध्य्-आय्-अ [√इ] (1) *m.* अध्येतव्य अर्थात् पठनीय, पाठ, ग्रन्थभाग, अध्ययन; chapter, lesson, study विश्वमनसं वा ऋषिमध्यायमुद्व्रजितम् 'अध्ययनार्थमागतम्' TMB. xv.5.20 (but अध्यायम् 'अधीत्य' उद्व्रजितम् is correct), प्रौष्ठपदीं हस्तेनाध्यायानुपाकुर्युः 'हस्तनक्षत्रे छन्दोगा अधीयन्त इत्यध्यायाः वेदभागाः' Khādira. iii.2. (2) *a.* अधीतवेद, विद्वान्; learned, one who has studied the Veda TaiUp. **अध्यायोपाकर्म** [यत्राध्यायः क्रियते अभ्यस्यते इति] स्वाध्याय आरम्भ करने का समय; the time for commencement of studies.

अध्यालोह-कर्ण *a.* रक्त-कर्ण; having red-coloured ears (a goat).

अध्या√वप् –पर बखेरना, ओरना, बोना; to scatter upon.

अध्य्-आस्-अ [√अस्] *m.* अधिक पद या पदों का निवेशन; insertion.

अध्या√सञ्ज् लटकाना; to hang up, suspend AV. xiv. 2.48 तां स्थाणावध्यासजामि.

अध्य्-उद्धि *f.* बांक का ऊपरी भाग; the vessel above the udder Sat. iv.4 = ŚBr. i.6.3.13.

अध्य्-ऊढ *a.* उपरिभावेन स्थित; situated above.

अध्य्-ऊर्ध्व [अधिकत्वेन ऊर्ध्वभागे मन्त्रावसाने पठितः] मन्त्रावसान में अधिकत्वेन उच्चारित; pronounced in excess at the end of a mantra TMB. xx.14.3.

अध्य्√ऊह् अध्यूहेत् 'उपरि उत्थाप्य योजयेत्, अनडुहः स्कन्धदेशे यथा धूस्तिष्ठति तथा योजयेत्', अध्यूहति 'उपरि स्थापयति' TMB. i.2.6., विश्येव राष्ट्रमध्यूहन्ति 'स्थापयन्ति' TMB. vi.6.1., अध्यूहति चर्म 'आच्छादयति', अध्यूह्य 'उपरि निधाय'; placing over KŚS.

अध्य्-ऊह्-अन *n.* पुरोडाश पर भस्म एवं अंगारे रखना; to place ashes etc. on Puroḍāśa : the sequence being **पेषणम्** 'चूर्णनम्', **यवनम्** 'पिष्टस्योदकमिश्रणम्', **वापः** 'उदकमिश्रणाय पिष्टस्य पात्रे प्रक्षेपः', **तापः** 'कपालानामङ्गारैः प्रतापनम्', **उपहितिः** 'अङ्गारेषु कपालस्थापनम्', **प्रथा** 'कपालेष्ववस्थापितस्य पुरोडाशस्य हस्तसंघट्टनेन सर्वेषु कपालेषु प्रसारणम्', **मार्जनम्** 'श्लक्ष्णीकरणम्', **अध्यूहनम्** 'भस्मनाङ्गारैश्चोपर्याच्छादनम्', **ज्वाला** 'दर्भपुञ्जीलैः प्रज्वालनम्', **व्युद्धृत्य सादनम्** 'कपालेभ्यः पृथक्कृतस्य पुरोडाशस्य अन्तर्वेद्यवस्थापनम्'.

अध्य्-ऋष्ट [√ऋष्] *a.* पास आया; one who has come near AA. i.2.4.

अ-ध्रा [√ध्रु, प्राणादिज्ञानशक्त्यभावः] *f.* शक्ति का अभाव; lack of energy TAr.

अ-ध्रु-इ *a.* वेरोक, अप्रतीत; irresistible AV. v.20.10 ग्रावाधिषवणो अध्रिः [Whitney's ed. अद्रि].

अ-ध्रिगु (1) *a.* अनवरोध्य; irresistible iii.21.4 अध्रिगो शचीवः 'अधृतगमन'. (2) *m.* निगदविशेष; a particular nigada अध्रिगु होता प्रतिपद्यते Sat. iv.4.

अ-ध्रिज *a.* = अध्रिगु v.7.10 इति चिन् मन्युमध्रिजः 'अधृष्यः'.

अ-ध्रुव *a.* अस्थिर; not fixed.

अध्व-र्य *a.* पान्थ; traveller viii.35.8 हंसाविव पतथो अध्वर्याविव = **अध्वर्गत्** AV. xiii.1.36 अध्वर्गतो हरयः, TBr. iii.5.1.

अध्व-वन् *m.* मार्ग; road. Note येन हर्ता दीर्घमध्वानमायन् 'मरणं प्राप्ताः' TBr. ii.5.6. √ऋध्-वन्; so ऋध्-वरः अध्वर.

अ-ध्वर्-अ [√ध्वृ] (1) *a.* अहानिकर; not injuring. (2)**—रः** *m.* याग; sacrifice. **—कर्मन्** *n.* याग करना; performance of adhvara. **—कृत्** *a.* याजक; performing sacrifice. **—धिष्ण्य** *n.* सोमयाग की द्वितीय वेदि; second altar at the Soma-sacrifice. **—प्रायश्चित्ति** *f.* यागसंबन्धी प्रायश्चित्त; expiation connected with sacrifice. **अध्वर्यु** *a.* अध्वरस्थापक, यजमान, पुरोहित; one who institutes an adhvara, any officiating priest. **—अध्वर-श्री** *m.* यज्ञालंकार; adorning sacrifice i.44.3 यज्ञानामध्वर-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्रियम् 'यागसेविनम्'. Cp. आध्वरिकी 'अध्वरे भवा'.

√अध्वरीय [*denom.*] अध्वर करना; to perform an Adhvará ii.1.2 त्वमध्वरीयसि.

अध्वरे-ष्ठा *a.* अध्वरलग्न, अध्वरस्थ; standing at or engaged in an Adhvara x.77.7 यं उदंचि यज्ञे अध्वरेष्ठाः 'यागे सीदन्'.

अ-ध्वर्-तव्य *a.* अहिंस्य; not to be injured TS. iii.2.3.3.

अध्वर्यन्त् [अध्वरं कर्तुमिच्छन्] *a.* अध्वर करने का इच्छुक; wishing to complete an Adhvara i.181.1 अध्वर्यन्ता यदुन्निनीथः, TS. iv.6.3.3 देवा देवेभ्यो अध्वर्यन्तो अस्थुः.

अध्वर्यु *m.* यज्ञारम्भकर्ता, प्रतिप्रस्थाता, नेष्टा और उन्नेता; one who institutes an Adhvará, any priest (= अध्वर्यवः).

अध्वर्यु-वेद *m.* यजुर्वेदः.

अ-ध्वस्-मन् *a.* काला अथवा धुंधला नहीं, भ्राजमान; undimmed, shining i.139.4 रथयुजः अध्वस्मानः 'ध्वंसमकुर्वाणाः', ii.35.14 अध्वस्मभिर्विश्वहा दीदिवांसम् 'ध्वंसनरहितैस्तेजोभिः'.

अध्वापन्न [अध्वानं प्राप्तः] *a.* रास्ते पर पड़ा; on the way Sat. xxvi.2.

√अन् सांस लेना; to breathe *i.* अनिति; *vi.* अनंति; *ii.* अनिति; *ipv.* अनिहि; *pt.* अनन्त्; *ipf.* आनीत्; *pf.* आन; *aois.* आनिषुर्. *ft.* अनिष्यति. *pp.* अनित; *gd.* –अन्य; *inf.* अनितुम्. *cs.* अनयति.

अन्-अंशु *av.* अंशु के विना; without Soma TS. iii.2.2.1 अनंशु कुर्वन्तः.

अन्-अं *m.* प्राण; breath ChUp.

अन्-अकाममार *a.* अनिच्छया मरण को भगाने वाला मन्त्र; the mantra averting unwanted death : भूर्भुवः स्वः etc. Khādira. iv.1.

अन्-अक्ष् [—क् *nom. sing.*] *a.* अंधा; blind ii.15.7 प्रति श्रोणः स्थाद् व्यनंगचष्ट 'अन्धः' = **अनक्ष** ix.13.6 अपानक्षासो बधिरा अहासत. **अनक्ष-स्तम्भम्** [अक्षसंस्पर्शो यथा न स्यात्तथा] जिससे धुरी को न रोक ले; so as not to stop or interfere with the axle ŚBr., KŚS. **अनक्षसङ्गम्** *av.* जिससे कि धुरी को न लगे; so as not to interfere with the axle TS. vi.3.3.

अन्-अक्षिक = अनक्ष्.

अ-नग्न *a.* परिहित; not naked iii.1.6 यह्वीरवसाना अनग्नाः.

अन्-अग्नि [or अनग्नि] (1) *m.* आग नहीं; non-fire, absence of fire. (2) *a.* अनाहिताग्नि; not maintaining the sacred fire. **अन्-अग्निता** *a.* आग को न रखने वाली; not maintaining the sacred fire i.189.3 अनग्निता अभ्यमन्त कृष्टीः 'पापिन्यः'. **अन्-अग्नि-दग्ध** *a.* चिता पर न फुका; not burnt on the funeral pile x.15.14 ये अनग्निदग्धाः.

अन्-अङ्ग (1) *a.* अशरीरी; bodiless. (2) —ङ्गः *m.* काम; Cupid. —**हीन** *a.* अविकलाङ्ग; of complete body = अन्यूनाङ्गः.

अन्-अङ्गुरि *a.* अङ्गुलिरहित; destitute of fingers AV. viii.6.22. पञ्चपादादनङ्गुरेः.

अनड्-वह् [अनस्-वह्] *m.* बैल; ox. *f.* अनड्वही 'cow' (or अनड्वाही).

अन्-अणु *a.* असूक्ष्म, स्थूल; not minute, coarse (gram, peas etc.).

अन्-अतिक्रम *m.* अनुल्लङ्घन; non-transgression, moderation ŚBr.

अन्-अतिक्षार [√क्षर्] *m.* अतिक्षरणाभाव, अनपगम; not going or leaking away TMB. xiii.7.9.

अन्-अति-दृश्नम् [अतिशयेन दर्शनमतिदृश्नं तद् यथा न भवति] *av.* जिससे कि (भूमिभाग) बहुत न दीखे; without exposing (the earth) too much अनतिदृश्नं स्तृणाति TS. ii.6.5.2, TBr. iii.3.6., Sat. 1.8. **अन्-अतिदृश्य** *a.* आरपार न दीखने वाला; not transparent, opaque ŚBr.

अन्-अतिद्भुत *a.* अनतिक्रम्य, अनुपम; unsurpassed viii.90.3 क्रियन्ते अनतिद्भुता 'अतिक्रम्य न भवन्ति'.

अन्-अतिनेद *a.* झागरहित; not foaming over.

अन्-अतिपाद्-अ *m.* उल्लङ्घनाभाव; अतिदूरगमनाभाव; non-transgression KS. xxxiii.6 अनवपादायानतिपादाय, TMB. xv.9.3 आवत्यो भवन्त्यनतिपादाय 'अतिदूरं गमनाभावाय'.

अन्-अतिप्रश्न्-य *a.* मीमांसा का अविषय; beyond investigation BṛUp.

अन्-अतिरिक्त *a.* अतिरिक्त नहीं; not redundant, one's own share ŚBr. **अन्-अतिरेच्-अ** *m.* अनाधिक्य; not in abundance.

अन्-अतिवाद्-अ *m.* अतिवादाभाव; absence of censure TMB. xi.3.6.; साम्य : वाचोऽनतिवादाय 'साम्याय' TMB. xxi.5.4. **अन्-अतिवाद्-उक** *a.* अनिन्दक; not prone to censuring, not surpassing in speech TS. vi.4.5 = **अनतिवादिन्.**

अन्-अतिव्याध्-य *a.* अभेद्य; invulnerable AV. ix.2.16 वर्म वितत्मनतिव्याध्यम्.

अन्-अतिस्कन्दन्त् *a.* अटूट, अव्यवहित; without break or loose intervals TBr. iii.3.6 अनतिस्कन्दन् पर्जन्यो वर्षति.

अन्-अती [√अन्] *f.* तड़फड़ाती; struggling for life.

अन्-अत्य्-अय्-अ *m.* पार न जाना; not going across.

अन्-अत्युद्य [√वद्] *a.* अनिन्द्य; beyond censure AV. x.7.28 हिरण्यगर्भं परममनत्युद्यं जना विदुः, cp. अति√वद and अनभिशस्त.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अन्-अं-थ *m.* श्वास, प्राणन; breathing.

अन्-अदन्त् [√अद्] *a.* न खाने वाला; not eating AV. iii.1.6 अनदती: 'अभक्षयन्ती:'.

अन्-अद्धा *av.* वृथा, अस्थाने; in vain, uselessly ŚBr. iii.1.4.10 अनर्द्धैवैता आहुतयो हूयन्ते. —**द्धा-पुरुष** *a.* असत्पुरुष; not a true man.

अन्-अधस् *av.* नीचे नहीं; not below TBr.

अन्-अनियोग [नियोग:, अद्य तुभ्यमिदमाहरिष्यामि तद् भवता प्राश्यमिति निवेदनम्] *m.* भोजनादि के लिये पहले न्यौता देना; prior promise of offering food etc. Sat. xxvi.5.

अन्-अनूक्त [अनु+उ–] *a.* अवाचित, अपठित; not recited, not studied ŚBr. xiv.

अन्-अनूक्ति [न अनूक्तिर्येषाम्] *a.* अवेदाध्यायी; one who has not read the Veda or Vedas.

अन्-अनुख्याति *f.* न देखना; not perceiving. MS.

अन्-अनुध्याय्-इन् *a.* अपूर्वसुखोपेत; घात में रहने वाला नहीं; extremely joyous, not insidious : अननुध्यायिनं लोकं जयति 'अपूर्वसुखोपेतं लोकं प्राप्नोति' AitBr. xv.3.

अन्-अनुषङ्गम् *av.* संबन्धराहित्येन; without connection TAr. i.26.1.

अन्-अन्त *a.* अनन्त; having no end i.113.3 समानो अध्वा स्वस्रोरनन्त:; अनन्तलोकाप्तिम् 'अनन्तं स्वर्गलोकफलप्राप्तिसाधनम्' Kaṭha. —**न्तता** *f.* सदातनता; eternity, infinity.

अन्-अन्तर [नान्तरयति इति] *a.* अन्तररहित; having no interior, uninterrupted Sat. xxvi.2.

अन्-अन्तर्-अय्-अ *m.* अपरित्याग; not giving up TMB. iv.1.6.

अन्-अन्तरायं-अ *m.* अविच्छेद, सातत्य; non-interruption, continuity. **अन्-अन्तरायम्** *av.* अन्तरायवर्जित, निरवशेषेण; without a break, so that not a single deity is left out AitBr. **अन्-अन्तरित** *a.* अव्यवहित, सतत, अपरित्यक्त; not separated, unbroken, not forsaken. **अन्-अन्तर्-इति** *f.* अव्यवधान, अनपवाद, न छोड़ना, विद्यमानता; non-intervention, non-exclusion, not passing over (AitBr.), non-disappearance : अमृतस्यानन्तरित्यै TAr. i.2.6.

अन्-अन्तर्गर्भ *a.* जिसके बीच में कुछ नहीं है, रीता; having nothing within, empty अनन्तर्गर्भौ दर्भौ 'सूचीरहितौ' Sat. i.8.

अन्-अन्तर्हित [√धा] *a.* अव्यवहित, प्रत्यासन्न, प्रकट; not separated, close-set, not concealed, manifest ŚBr. ix.3.17.21 तमनन्तर्हितं पूर्वस्माज्जुहोति.

अन्-अन्त-शुष्म *a.* असीम शक्तिमान्; possessing boundless power or vehemence i.64.10. अनन्तशुष्मा ··· नर: 'अनवच्छिन्नबला:'.

अं-नन्द्-अ *a.* अनानन्द अथवा असुख लोक; the world having no happiness BṛUp.

अन्-अन्ध *a.* अन्धा नहीं, सुआंखा; not blind.

अन्-अन्न बुसा या बोदा अन्न; bad food ŚBr. xiv.

अन्-अन्य *a.* अन्य नहीं, वही; not another, identical : अस्मानन्यान् 'अनन्यगतिकान्' TS. iii.2.8.2(note accent).

अन्-अन्वच-चार्-अ *m.* अननुगमन, प्रवेशाभाव; not following anyone (= अनन्ववाय: MS, ŚBr.); negation of entry रक्षसामनन्ववचाराय 'प्रवेशाभावाय' TS. ii.2.2.3.

अन्-अन्वा-भक्त *a.* भाग से वञ्चित; not receiving a share ŚBr. ii.2.3.20.

अन्-अपक्रम (1) —**म:** *m.* अपरागमन; not going away. (2) *a.* निर्गमरहित; having no exit or going away (path). **अन्-अपक्रमिन्** *a.* परे न जाने वाला, अनुषक्त, सखा; not going away, attached, devoted ŚBr. i.2.2.4.; अनपक्रमिणी ŚBr. i.5.4.7. **अन्-अपक्रामुक** *a.* परे न भागने वाला; not running away MS.

अन्-अपग *a.* अनपगामी; not departing from ŚA. vi.12.

अन्-अप-चाय्यमान [√चाय्√चि] *a.* अपूज्यमान; not enjoying respect, TS. quoted on TMB. xix. 18.1.

अन्-अप-च्युत *a.* अडिग, holding fast, firm iv. 31.14 युमाँ इन्द्रानपच्युत:.

अन्-अप-जर्य्यम् *av.* अपजयराहित्येन; unconquerably, irrevocably ŚBr. i.2.2.9 कथं त्वेनाननपजर्य्यं जयेम 'अन्यैर्जेतुं यथा न शक्यते तथा'.

अन्-अपत्य (1) *a.* नि:संतान; childless. (2) —**त्यम्** *n.* अनपत्यता; childlessness iii.54.18 युयोत नो अनपत्यानि गन्तो: 'पुत्राणामहितानि कर्माणि'. **अन्-अपत्यवन्त्** *a.* नि:संतान; childless.

अन्-अपहितम् [√धा] *av.* बिना कुछ छोड़े; without leaving out anything ŚBr. ii.1.5.15.

अन्-अपप्रोषित [√वस्] *n.* प्रवासदोषाभाव; negation of the fault of residence outside.

अन्-अपव्रच्-अं *a.* अपकीर्तिरहित; free from censure TBr. iii.12.5.

अन्-अपर *a.* अपररहित; without another, alone.

अन्-अपराद्ध *a.* निर्दोष, परिपूर्ण; faultless, whole ŚBr. xix.

अन्-अपराधम् *av.* अवैकल्येन; wholly ŚBr. i.3.2.10.

अन्-अपरुध्-र्य *a.* अ-विभ्रंश्य, जिसका राज नहीं छिनना है; not subject to a fall, not liable to lose kingdom TS.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ii.3.1.2.

अन्-अपरोध्य *a.* बेरोक; not to be stopped.

अन्-अपवाचर्न *a.* बातों से न टलने वाला; not to be talked away, not to be ordered away AV. viii.8.9 आर्तिश्चानपवाचर्ना.

अन्-अपवृर्ज्य *a.* न तय होने वाला (रास्ता); not to be finished (way) i.146.3 अनपवृर्ज्याँ अध्वनो मिमाने 'अपवर्जनीयरहितान् केशाद्यमेध्यरहितान्'.

अन्-अपवृष्ट *a.* opp. to अपवृष्ट Sat. xxv.1.

अन्-अपव्ययन्त् [√व्ये] *a.* न भागने वाला, पिला रहने वाला; not running away, unremitting vi.75.7 क्षिर्णन्ति शत्रूँरनपव्ययन्तः 'अपलायमानाः' = TS. iv.6.6.3 'प्रत्यापत्तिमकुर्वन्तः। भीतिरहिताः' = VS. xxix.44 'न नश्यन्तः। अपरित्यजन्तो वा स्वामिनम्' Uv-Mah.

अन्-अपव्याहरन्त् [√ह] *a.* अवदन्त्; not speaking Sat. ii.1.

अन्-अपश्रित *a.* दीवार आदि का सहारा न लेकर बैठा; not sitting with his back to the wall etc. Sat. xxvi.2.

अन्-अपसरण *n.* परे न हटना; not leaving a place.

अन्-अपस्पृश् *a.* न बिदकने वाली, सीधी; not shying away, not obstinate (a cow) AV. xiii.1.27 देवानां धेनुरनपस्पृगेषा = **अनपस्फुर्** viii.69.10 सुदुघा अनपस्फुरः 'अत्यन्तं प्रवृद्धाः'. —**स्फुरन्ती** = अनपस्पृश् iv.42.10 विश्वाहा धत्तमनपस्फुरन्तीम् 'अनवहिंसिताम्'.

अन्-अपस्वरी *f.* सुन्दर मृदु शब्द करने वाली; sounding sweetly (आपः) Sat.xiv.1.

अन्-अपहतपाप्मन् *a.* अक्षीणपाप; not freed from evil.

अन्-अपहनन *m.* अविनाश; non-destruction TMB. xiii. 10.14.

अन्-अपाय *a.* विघ्नरहित; having no obstacles.

अन्-अपावृत् *a.* न लौटने वाला; not turning away. —**वृत्** *av.* सातत्येन; unremittingly vi.32.5 इत्था सृजानां अनपावृदर्थम् 'पुनरावर्तनं यथा न भवति तथा'.

अन्-अपाश्रित *a.* सहारा न लिये हुए; not leaning over (wall etc.) LŚ ii.6.2.

अन्-अपिनद्ध [√नह्] *a.* अबद्ध; untied vi.72.4 जगृभ्रुरनपिनद्धमासु 'अबद्धम्'.

अन्-अपेत *a.* न अपेत, अनुपक्षीण; not gone off, not past, inexhaustible VS. xviii.65 यत्र धारा अनपेताः.

अन्-अपोद्धार्य *a.* जिसमें से कुछ भी नहीं निकलना है; of which nothing is to be taken off ŚBr.

अन्-अपोब्ध [√उभ्, अप्रतिबद्धशक्तिकः] *a.* अबद्ध, स्वतन्त्र; unbound, unfettered, invincible, of unhindered power TS. ii.4.13.1.

अन्-अप्त *a.* निर्जल; not watery ix.16.3 अनप्तमप्सु दुष्टरम् 'शत्रुभिरनाप्तम्'.

अन्-अप्रस् *a.* निर्धन; destitute of property or wealth ii.23.9 जम्भया तां अनप्रसः 'कर्महीनान्'.

अन्-अभिजित *a.* अजित; not conquered TS. iii.4.3.4.

अन्-अभिद्रुह् *a.* अद्वेष्टा; not malicious ii.41.5 राजानावनभिद्रुहा.

अन्-अभिनिहित *a.* अनामित; not subjected to अभिनिहित saṁdhi.

अन्-अभिमानुक *a.* अपापाशय; not having crooked designs against AitBr.

अन्-अभिम्लात-वर्ण *a.* जिसका वर्ण फीका नहीं पड़ा है; of undimmed colour ii.35.13 सो अपां नपादनभिम्लातवर्णः, cp. अध्वस्मन्.

अन्-अभिविद्ध *a.* अनुपहत, अविकल; not pierced through, not made deficient TS. ii.6.8.4 अनभिविद्धं यज्ञस्याभिविध्येत्, cp. अनाव्याध.

अन्-अभिशस्त *a.* अनिन्द्य, निर्दोष; blameless ix.88.7 अनभिशस्ता विट् 'अनिन्दिता'. —**भिशस्ति** *a.* निन्दारहित; free from reproach. —**भिशस्तेन्य** *a.* अनिन्द्य, अहिंस्य; not to be reviled, not to be injured TS. vi.2.2.

अन्-अभिहित *a.* अकथित, अबद्ध; not named, not fastened ŚBr., cp. अभिधानी.

अन्-अभीर्शु *a.* बेलगाम; having no bridles i.152.5 अनश्वो जातो अनभीर्शुरर्वा.

अन्-अभ्यवचार्-उक [√चर्] *a.* अनाक्रामक; not attacking MS.

अन्-अभ्यारूढ *a.* अरूढ; not mounted or ascended AV. xi.5.23 अनभ्यारूढं चरति. —**भ्यारोह** *m.* न चढ़ना; not ascending TAr. i.26. —**भ्यारोह्य** *a.* न चढ़ने योग्य; not to be ascended ŚBr.

अन्-अभ्युद्दृष्ट *n.* अदृश्यमान-चन्द्र; when the moon is not seen.

अन्-अभ्रि *a.* कसीरहित; without shovels or spades AV. xix.2.3 अनभ्रयः खनमानाः.

अ-नमस्-यु *a.* अप्रह्व, अप्रणतिशीलः not prone to bowing x.48.6 अनमस्युर्नमस्विनः.

अन्-अमित्र (1) *a.* असपत्न; foeless AV. xii.1.47 अनमित्रमतस्करम्. (2) —**म्** *n.* शत्रुराहित्य; freedom from foes AV. vi.40.3 अनमित्रं नो अधरात्.

अन्-अमीव (1) *a.* नीरोग; free from disease अनमीवा भवा नः TS. iii.4.10.1. (2) —**म्** *n.* स्वास्थ्य; good

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

health x.14.11 अस्मा अनमीवं च धेहि.

अन्-अरुस् *a.* अक्षत; not wounded अनरुरेवैतद् भवति ŚBr. iii.1.3.7.

अन्-अर्थ-लुप्त *a.* अनर्थरहित; freed from all that is worthless.

अन्-अर्थ्-य *a.* अहित; not beneficial, useless ŚBr.

अन्-अर्धुक [√ऋध्] *a.* न फलने-फूलने वाला, व्यृद्धिकर; not condusive to prosperity, not growing or flourishing.

अन्-अर्पण *n.* न सौंपना, न त्यागना; non-abandonment, non-surrendering AV. xii.4.33 तस्या आहुरनर्पणम्.

अन्-अर्व [√ऋ] *a.* अवार्य; irresistible i.164.2 चक्रमर्जरमनर्वम् 'अशिथिलम्'. **अन्-अर्वन्** *a.* अवार्य; irresistible iv.17.20 चर्षणीधृदनर्वा 'अप्रत्यृतः', TS. 1.3.8.2 अनर्वा प्रेहि 'शत्रुरहिता सती'.

अनर्-विश् *m.* सारथि; seated on the car (अनस्), driver i.121.7 अनर्विशे पश्विषे 'शकटेन अरण्यं प्रविशते, यद्वा गन्तुमशक्ताय पुरुषाय'.

अन्-अर्शनि *m.* इन्द्र का एक शत्रु; name of a demon slain by Indra viii.32.2 यः सृबिन्दमनर्शनिम् 'अनर्शनिनामकम्'.

अन्-अर्श-राति *a.* अहानिकर अथवा उपादेय देयों वाला; one whose gifts do not hurt viii.99.4 अनर्शरातिं वसुदामुप स्तुहि 'अपापकदानम्'.

अन्-अर्ह्-अ *a.* अभिजनविद्यावृत्तरहित; an uncultured man, a man of low status.

अन्-अवकर्-अ *a.* उपहतिरहित; free from damage TMB. i.6.5.

अन्-अवक्लृप्त *a.* असंगत, अनधिकृत; not entitled to ŚBr. i.1.1.8 तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्तः.

अन्-अवग्राह्-अ *m.* अप्रतिबन्ध; freedom from impediments, non-obstruction TMB. xv.7.3.

अन्-अवग्लायन्त् *a.* अम्लान; not growing remiss AV. iv.4.7 क्रमस्वर्शी इव रोहितमनवग्लायता सदा (पसर्सा).

अन्-अव-तृण्ण [√तृद्] *a.* अच्छिन्न, अच्छिद्र; not cut, continuous, having no holes.

अन्-अवद्य *a.* निर्दोष, निरपराध; faultless i.31.9 देवो देवेष्वनवद्य जागृविः. **अन्-अवद्यरूप** *a.* अभिरूप; of faultless form or beauty x.68.3 सुवर्णा अनवद्यरूपाः 'प्रशस्यरूपाः'.

अन्-अव-द्राण [√द्रा] *a.* अनिद्र; not sleepy AV. viii.1.13 अस्वाप्नश्च त्वानवद्राणश्च रक्षताम्.

अन्-अवधृष्य *a.* अधृष्य; not to be defied = अनवधर्ष्य ŚBr.

अन्-अवपाद्-अ *m.* पतनाभाव; not falling down KS. xxxiii.6 धृत्यै प्रतिष्ठायै अनवपादायानतिपादाय.

अन्-अव-पृग्ण [√पृच्] *a.* अभग्न, घना, अटूट, असमाप्त; unending, continuous i.152.4 अनवपृग्णा वितता वसानम् (Sāyaṇa leaves unexplained), cp. अव √पृच्.

अन्-अव-ब्रव्-अ *a.* अनिन्द्य; irreproachable x.84.5 इन्द्र इवानवब्रवः 'अनिन्दितवचनः'.

अन्-अव-भ्र्-अ-राधस् [√भृ –अवभ्रअ–] *a.* अहार्य धन देने वाला; giving as much wealth as cannot be borne away i.166.7 प्र स्कम्भदेष्णा अनवभ्रराधसः 'अभ्रष्टहविरादिधनाः', ii.34.4 पृषदश्वासो अनवभ्रराधसः 'भ्रंशनरहितं धनं येषाम्', 'of undiminished wealth' Mac., Ved. Gr. p. 231.

अन्-अवमर्शम् *av.* बिना छुए; without touching ŚBr. **अन्-अवमृश्य** *a.* अस्पृश्य; not fit to be touched ŚBr. i.3.5.2.

अन्-अवर्ण *a.* सुरूप; beautiful TAr. i.8.2 अनवर्णे इमे भूमी.

अन्-अवरुद्ध *a.* आधिपत्यादि के लिये स्वीकृत; apportioned, accepted TBr. i.3.8 अनवरुद्धस्यावरुद्ध्यै 'अस्वीकृतस्य स्वीकाराय'.

अन्-अवर्ति [अवर्तिर्दारिद्र्यं तद्राहित्यम्] *a.* अदरिद्र, धनी; rich : अनवर्तिः पशुतो भवति TMB. vii.9.21.

अन्-अवस्-अ [अवसा 'rest'] *a.* बेचैन, विकल; restless vi.66.7 अनवसो अनभीशू रजस्तूः 'पथ्यदनरहितः'.

अन्-अव-स्यन्त् [√सो] *a.* न छोड़ता हुआ; not leaving vi.13.3 ध्रुवक्षेमा अनवस्यन्तो अर्थम् 'अविमुञ्चन्तः कुर्वन्त एव'.

अन्-अव-ह्वर्-अ *a.* अकुटिल, ऋजु; not crooked, straightforward ii.41.6 सचेते अनवह्वरम् 'अकुटिलम्'.

अन्-अवानम् [√अन्] *av.* सांस लिये बिना, विरामरहित; not stopping अनवानं यजति Sat. v.1. **अन्-अवानन्त्** [अनुच्छ्वसन्] *a.* not taking breath ŚBr. i.3.2.13.

अन्-अवाय्-अ [√इ] *a.* निर्बाध, निरन्तर; uninterrupted vii.104.2 द्वेषो धत्तमनवायं किमीदिने 'अव्यवायं, नैरन्तर्येण'. **अन्-अवेत** [√इ] *a.* अन्यून; not lessened एको मासः अनवेतः TS. ii.6.3.5.

अन्-अशन *n.* व्रत; fasting, abstinence from food.

अन्-अशनाय *a.* भूखा नहीं; not hungry. **अन्-अशनायुक** *a.* तृप्त; satisfied. **अन्-अशित** *n.* न खाना; fasting.

अन्-अशनि [अशनिर्यथा न पतति तथा] *av.* बिना बिजली गिरे; without a clap of thunder TS. ii.4.7.2.

अन्-अश्नन्त् *a.* न खाता; not eating i.164.20 अनश्नन्नन्यो अभि चाकशीति. **अनश्नन्त्सांगमन** [सभ्योऽग्निः अनश्नन् किमपि हविरगृह्णन् संगमयति यजमानमग्निहोत्रफलम्] *m.* न खाता हुआ भी फलप्रद; the sacrificial fire (in the Sabhā) procuring fruit without eating ŚBr. ii.2.4.1.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अन-श्रु [अनसि शकटे श्रुतः] *a.* गाड़ी के लिये ख्यात; known as good for a cart TS. i.2.8.2 धूर्षाहावनश्रू. **अन्-अश्रु** *a.* आंसूरहित; tearless x.18.7 अनश्रवोऽनमीवाः.

अन्-अश्व *a.* अश्वरहित; having no horse i.152.5 **अन्-अश्वदा** *a.* घोड़े न देने वाला; one who does not give horses v.55.4.

अ-नष्ट-पशु *a.* जिसके पशु भागे या खोये नहीं हैं; one whose cattle have not run away x.17.3 अनष्टपशुर्मुवनस्य गोपाः.

अ-नष्ट-वेदस् *a.* अनष्ट-संपद्; having one's property unimpaired vi.54.8.

अनस् *n.* गाड़ी; cart; cp. अनड्-वह्.

अन्-असूरि [न-असूरि] *a.* सूरि, उदार; liberal, not miser ChUp.

अनस्तम्-इतके *av.* सूर्यास्त से पूर्व; before sunset. **अन्-अस्तमिता** [अविनाशिदेवता] *f.* अविनाशी(देवता); imperishable (goddess).

अन्-अस्थ्-अ *a.* अस्थिरहित; boneless viii.1.34 = **अन-स्थन्** i.164.4. = **अनस्थिक** ŚBr. i.5.2.40

अनस्-वन्त् *a.* गाड़ी में जुता; yoked to a cart v.27.1. **अनस्विन्** *a.* छकड़े वाला; having a cart TS. v.2.2.3.

अनी [*Instr.*] *av.* इस प्रकार; thus.

अन्-आकाल *m.* unseasonable time ŚBr. ii.3.4.4.

अन्-आकाश (1) *a.* आकाशरहित; having no ether. (2) **—म्** *n.* non-ether.

अन्-आकृत *a.* न अपनाया, न लिया; not appropriated i.141.7 जरणा अनाकृतः 'अप्रतिबद्धप्रसरः'; अप्रयत्नेन उत्पादित, अनायासकृत; begotten effortlessly अनाकृतमेषां प्रजयते TMB. xxiii.13.5 (cp. नाकृताः = न आकृताः TMB. xxiii.13.4).

अन्-आक्षित् *a.* न बसने वाला, न नष्ट होने वाला, अविच्छिन्न; not abiding, continuous.

अन्-आग *a.* निष्पाप; sinless iii.64.19 अनागान् नः, VS. xxxiii.17 = **अनागस्** iv.39.3. **अन्-आगत** *a.* न आया; not come. **अन्-आगमिष्यन्त्** *a.* न आनेवाला; one who will not come AV. xvi.6.10 अनागमिष्यतो वरान्. **अन्-आगस्** *a.* अहानिकर; not injurious x.165.2 शिवः कपोतः···अस्त्वनागाः. **अन्-आगास्त्व** *n.* निरपराधित्व, निष्पापता; sinlessness i.94.15.

अन्-आगूर्तिन् *a.* जिसने 'आगुर्' नहीं बांचा है; one who has not recited 'Āgur'.

अन्-आगो-हत्या *f.* निरपराध की हत्या; murder of an innocent person AV. x.1.29 अनागोहत्या वै भीमा.

अन्-आग्रयण *a.* शारदादि कर्तव्यशून्य; devoid of Āgrayaṇa rites Muṇḍaka.

अन्-आच्छृण्ण [√छृद्] *a.* असिक्त; not poured upon or cooled with water TS. v.1.7.

अन्-आजानन्त् *a.* न जानता या देखता; not learning or perceiving AV. vi.119.3.

अन्-आढ्य *a.* असमृद्ध; not wealthy.

अन्-आतत *a.* न फैला; not stretched. **अ-नाति** [√नम्] *f.* अस्वीकृति; not appropriating TBr. i.7.9 इन्द्रियस्य वीर्यस्यानात्यै 'अस्वीकाराय' [अनाप्त्यै ?]. **अन्-आतुर** [also **अना–**] *a.* अनामय; free from disease TS. iv.2.6.5 सर्वमस्त्वनातुरम्. **अन्-आत्त** [√दा = अनात्तरसः, सरसः सोमः] *a.* सरस सोम; juicy Soma KŚS. **अन्-आत्म्य** [आत्म्यमात्मीयं लिङ्गम्, तद्रहितम्] *a.* अगम्य; not to be known or inferred. **अन्-आत्यय** *m.* अनतिक्रम; non-transgression (यादृच्छिको दीर्घः) Sat. xxvi.1. **अ-नार्थ** [**—र्थम्**] *n.* नाथराहित्य; want of protection x.10.11 यदनार्थं भवाति 'नाथरहितम्'.

अन्-आदर *a.* असंभ्रम, संभ्रमरहित; free from delusion ChUp. **अन्-आदिष्ट** *a.* असंकेतित; not indicated AV. xv.6.6, not instructed. **अन्-आद्-य** [√अद्] *a.* अभोज्य; not eatable AV. viii.2.19 यदाद्यं यदनाद्यम्.

अन्-आधृष् *a.* न रोकने वाला; not checking AV. vi.21.3 रेवतीरनाधृषः. *f.* **—धृष्**.

अन्-आ-धृष्ट *a.* अपराभूत, अनवरुद्ध; not humbled or checked, invincible vii.15.14 अनाधृष्टो नृपीतये, अनाधृष्टं क्षत्रम् TS. iv.4.12.2. **अन्-आ-धृष्य** *a.* अधर्षणीय; unassailable iv.18.10 अनाधृष्यं वृषभम्, TS. iv.6.4.3 अनाधृष्या यथासथ.

अन्-आ-नत [√नम्] *a.* न झुका; unbent, not humbled vi.45.9 बृहं मायां अनानत 'अप्रह्वीभूत, सर्वोच्छ्रित'.

अन्-आनु-कृ-त्य *a.* अननुकरणीय; inimitable, unparallelled x.68.10 अनानुकृत्यमपुर्नश्चकार 'अननुकरणीयम्'.

अन्-आनु-जा *a.* विपरीताचारी; acting contrary to injunction : अनानुजामनुजां मामकर्त TS. iv.3.11.3 'अनुष्ठानरहितं मामनुष्ठानोपेतं कृतवत्यः'.

अन्-आनु-द्-अ *a.* क्षमा न करने वाला, न मानने वाला, निर्बन्धवान्; not forgiving, obstinate ii.23.11 अनानुदो वृषभो जरिमाहर्वम् 'दात्रन्तरशून्यः'. Cp. ii.12.10 यः शर्धते नानुददाति शृध्याम् ('न प्रयच्छति') where अनु√दा means 'to forgive'.

अन्-आनु-दिष्ट *a.* अप्रार्थित; unsolicited x.160.4 ब्रह्मद्विषो हन्त्यनानुदिष्टः 'अप्रार्थितः'.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अन्-आनु-भूति [cp. अनाभू] *a.* आज्ञाघातक; disobedient, neglectful vi.47.17 अनानुभूतीरवधून्वानः 'अपरिचरणाः प्रजाः'.

अन्-आपि *a.* संबन्धिरहित; having no relatives or friends x.39.6 अनापिरज्ञा असजात्यामितिः 'अबन्धुः'.

अनापूयित [समन्तात् पूयं दौर्गन्ध्यं प्राप्तः पूयितः । न पूयितोऽपूयितः] *a.* न सड़ा; not putrefied ŚBr. i.1.1.3.

अन्-आप्त *a.* अप्राप्त, असंपूर्ण; not attained, not complete एकस्मादक्षरादनाप्तं पदम् TS. vi.1.2. **अन्-आप्-र्य** *a.* अप्राप्य; unattainable vii.66.11 अनाप्यं क्षत्रम्.

अन्-आबयु [–वयु √वी] *a.* अभक्ष्यमाण; not being eaten AV. vi.16.1 आवयो अनावयो. **अन्-आ-भय्-इन्** *a.* निडर; fearless viii.2.1 अनाभयिन् ररिमा ते.

अन्-आभू [*mf.*] *a.* अनाज्ञाकारी, परिचर्या में प्रमादी; disobedient i.51.9 आर्भूमिरिन्द्रः श्नथयन्नभुवः 'आभुवः स्तोतारः । तद्विपरीतान्'.

अ-नामन् *a.* बेनाम, बदनाम; nameless ŚBr. xiv.

अन्-आम्-अर्न *mn.* रोगविशेष; name of a disease AV. xii.4.5 अनामनात् सं शीर्यन्ते. Lud. 'without becoming ill' preferable. **अन् -आमर्य** (1) *a.* स्वस्थ, नीरोग; free from disease. (2) **—र्यम्** *n.* स्वास्थ्य, व्याधिराहित्य; health. **अन्-आमयत्** *n.* व्याधिराहित्य; freedom from disease अनामयच्च मे TS. iv.7.3.1. **—यता** [*instr.*] *av.* स्वास्थ्य में; in good health TMB. xvii.12.1 'आमयरहितेन देहेन'. **अन्-आमयित्नु** *a.* आरोग्यकर; not making ill, curative x.137.7 अनामयित्नुभ्याम् (हस्ताभ्याम्) 'आरोग्यहेतुभ्याम्'.

अन्-आ √मन्त्र् : मामनामन्त्र्य 'माम् अपृष्ट्वा, ममानुज्ञां विना' LŚ i.8.6.

अ-नामिका *f.* कन्नो अङ्गुलि के पास की अङ्गुलि; ring-finger ŚBr xiv.

अ-नामिन् *a.* अनमनशील; unbending vi.8.6 अनामि क्षत्रम् 'अनमनीयमनपहार्यम्'.

अन्-आ-मृर्ण *a.* अहिंस्य, हिंसकरहित; inviolable, having no enemy that can injure i.33.1 अनामृर्णः 'हिंसकरहितः.' **अन्-आमृत** *a.* अमर; not struck by death ŚBr. i.2.3.18, TS. v.2.3 'प्रेतरहितः, मृतैः प्राणिभिराक्रान्तमामृतं तथा न भवतीति', ChBr. i.5.11 यत् पृथिव्या अनामृतम् 'अमरणधर्मकम्'.

अन्-आयत [√यम्] *a.* अबद्ध; not tied or fastened iv.13.5 अनायतो अनिबद्धः 'आयत-शब्दो दृरवाची । तद्विपरीतः । आसीनः सन्'. **अन्-आयतन** (1) **—नम्** *n.* घर अथवा वेदि नहीं; that which is not a resting place or an altar. (2) **अन्-आयतर्न** *a.* गृह अथवा वेदिरहित; having no resting place or an altar AV. xi.3.49 अनायतनो मरिष्यसि.

अन-आयुध *a.* निःशस्त्र, उपकरणरहित; weaponless, having no implements (for sacrifice) iv.5.14 अनायुधास आसता सचन्ताम् 'हविरादिसाधनरहिताः'.

अन्-आ-रम्ब्-अर्ण *a.* अनालम्बन, निरालम्ब; having no support ŚBr. xiv. **अन्-आ-रम्भ्-अर्ण** *a.* जहां पकड़ने को कुछ नहीं है; giving no support i.116.5 अनारम्भर्णे तदवीरयेथाम् 'आलम्बनरहिते', अनारम्भर्ण इव वा एतर्हि अध्वर्युः TS. ii.6.5.6.

अन्-आर्त *a.* स्वस्थ; not sick, well. **अनार्त-गृह** = अपन्न-गृह. **अन्-आर्ति** *f.* पीडाराहित्य; painlessness, cp. अरिष्टि and अज्यानि.

अन्-आर्यव [आर्याणां भावः आर्यम् , तद् यस्मिन्नाचारेऽस्ति तद् आर्यवम् , ततोऽन्यत्] *a.* असत्यभाषणादि अनार्य कृत्य; unbecoming of the nobility Sat. xxvi.7.

अन्-आर्षेय *a.* ऋषियों से असंबद्ध, अज्ञातकुलगोत्र वैदेशिक (TMB. xx.15.10); not connected with the sages AV.xi.1.33 नानार्षेयाणामप्यस्त्यत्र.

अन्-आलम्भुका *f.* स्पर्शानर्हा, रजस्वला; a woman in menstruation Sat. xv.1, TBr. iii.7.1.

अन्-आ-वयस् [√वी] *a.* गर्भ न ठहराने वाला; not producing conception AV. vii.90.3; cp. आवी, आवर्य and अप्रवीत. **अन्-आविद्ध** [√व्यध्] *a.* अक्षत; not wounded vi.75.1 अनाविद्धया तन्वा 'अबाधितया'. **अन्-आवृत्** *a.* न लौटने वाला; not turning back x.95.14 सुदेवो अद्य प्रपतेदनावृत् 'अनावृत्तः सन्'. **अन्-आवृत** [√वृ] *a.* अनाच्छन्न, खुला; not covered, open. **अन्-आवृत्त** [√वृत] *a.* –की ओर न मुड़ा; not turned about or round, not approached AV. xv.6.7 सोऽनावृत्तां दिशमनु व्यचलत्. **अन-आ-व्याध्-अ** *a.* अभेद्य, अवेध्य; not to be forced open AV. xiv.1.64 अनाव्याधां देवपुरां प्रपद्य. **अन-आ-व्रस्क्-अ** [√व्रश्च्] *m.* अविच्छेद, अनपराधत्व, अपतन; guiltlessness, uninjured condition आ लभते आत्मनोऽनाव्रस्काय TS. iii.5.1.1, AV. xii.4.47.

अन्-आश-क [अश्] *n.* उपभोग का अभाव, व्रत, अनशन; non-gratification of desires, fasting ŚBr. ii.3.5.2. **अनाशकायन** [अनाशकस्यात्मनः प्रापकम्] *a.* आत्मा की ओर ले जाने वाला; leading to the Soul ChUp.

अन्-आ-शस्त *a.* अस्तुत; not praised i.29.1 अनाशस्ता इव स्मसि 'अप्रशस्ताः'.

अन्-आशिष्ठ [आशिष्ठ *superl.* of आशु] *a.* अतिवेगरहित;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मन्द; very slow.

अन्-आशीर्-क *a.* आशीषरहित, निष्फल; lacking a blessing, not containing a prayer or blessing, fruitless TS. i.6.10.4 अनाशीर्केण यज्ञेन यजते 'निष्फलेन'. **अन्-आशीर्-दा** *a.* आशीष न देने वाला, आशा पूरी न करने वाला; not giving a blessing, not fulfilling expectations x.27.1 अनाशीर्दामर्हमस्मि प्रहर्ता 'आशीरन्यत्र प्रार्थना इह तु सामर्थ्यात् प्रार्थितं हविरुच्यते । तन्मह्यमददतं जनम् । यद्वा आशीरिति सोमाश्रयणं दध्युच्यते । तस्यादातारम् । असोमयाजिनम्'.

अन्-आर्शु (1) *a.* मन्द; not quick, slow xi.45.2 अनार्शुना चिर्दर्वता, x.39.3 अनार्शोश्चिदवितारौ 'अनशनस्यापि', viii.1.14 अमन्महीदिनार्शवः 'अशीघ्राः'. **अन्-आर्शु** (2) *a.* जिसके पास तेज घोड़े नहीं हैं; not having quick horses i.135.9 धन्वञ्चिर्वे अनार्शवः 'नाशरहिता अव्याप्ता वा'.

अन्-आश्-वांस् [√अश्, —श्वान, —शुषी, —श्वस्] *a.* जिसने नहीं खाया है, भूखा; not having eaten, fasting. **अन्-आश्रान्त** *a.* एकत्र निवासशील; residing at one place = not going about.

अ-नार्ष्ट्र *a.* हिंसकरहित; free from dangers or dangerous opponents ŚBr. i.1.1.2.

अन्-आस् *a.* बेमुंह; faceless v.29.10 अनासो दस्यूँरमृणो वधेन 'आस्यरहितान् मूकान्'. **अ-नासिक** *a.* नकटा; noseless.

अन्-आस्थान *a.* बेटेक, आधारशून्य; having no basis i.116.5 : अनास्थाने अग्रभर्णे समुद्रे 'आस्थानो भूप्रदेशः तद्रहिते'. **अन्-आस्मार्क** *a.* हमारा नहीं; not belonging to us.

अन्-आ-स्राव्-अ *a.* अपीडाकर; causing no pain AV. ii.3.2 तेषामसि त्वमुत्तमनाक्षार्वमरोगणम् 'free from flux'.

अन्-आहत-शीर्षन् *a.* अज्ञात-प्रारम्भ; one whose beginning is not known : अनाहतशीर्ष्णी वाक् TS. iii.2.5.1. **अन्-आहवनीय** *m.* आहवनीय अग्नि नहीं; no Āhavanīya fire. **अन्-आहिताग्नि** *a.* जिसने अग्न्याधान नहीं किया है; one who has not performed the Agnyādhāna.

अन्-आहुति *f.* अहोम; non-sacrifice x.37.4 विश्वामनिरामनाहुतिम्.

अ-नि-कामम् [or **अनिकामतः**] *av.* विना काम या इच्छा के; unintentionally. **अ-नि-गुप्त** *a.* अरक्षित; unprotected Sat. xix.4. **अन्-इङ्गन** (1) *n.* न चलना, चेष्टाभाव; not moving. (2) *a.* अचेष्ट; that does not move.

अ-नित्य *a.* विनाशी; non-eternal; स्थूल; gross or fat : साऽनित्या 'स्थूला' Sat. xxvi.1. **अ-नित्यत्व** *n.* अनियतकालत्व, अनित्यता; limited existence.

अ-नि-धावयन्त् [अप्रतिनिवर्तयन्] *a.* न लौटाता हुआ, न फिराता हुआ; not moving briskly (in the eye) Sat. x.1. Cp. अक्षि निधावयति.

अन्-इध्म *a.* समिद्रहित; requiring or having no fuel ii.35.4.

अन्-इर्न [√इ] *a.* अशक्त; feeble i.150.2 व्यनिनस्य धर्निनः 'अस्वामिनः'.

अ-निन्दा *f.* निन्दा नहीं; no reproach. **अ-निन्द्य** *a.* निन्दा का अविषय; unblameable, faultless ix.82.4. **अन्-इन्द्र** *a.* इन्द्र-शत्रु, इन्द्र की अवज्ञा करने वाला; disregarding Indra vii.18.16.

अ-निपद्यमान *a.* न पड़ने वाला; not going to rest, not falling down i.164.13 अपश्यं गोपामनिपद्यमानम्, VS. xxxvii.17. **अ-निबद्ध** *a.* अबद्ध; not tied down iv.1.35. **अ-निबाध्-अ** *m.* स्वातन्त्र्य; liberty iii.1.11 अनिबाधे ववर्ध. **अ-निभृष्ट** [√भृज्√भ्रज्ज्] *a.* अपरिभूत, अजित; not defeated x.116.6 अनिभृष्टस्तन्वं वावृधस्व 'अपरिभवनीयः', VS. x.6, TS. i.8.12.1 'यवादिवद् भर्जनायोग्यः', TBr. iii.10.3. **अ-निभृष्ट-तविषि** [तविषी, 'power'] *a.* अजेय शक्ति वाला; having unabated power ii.25.4 अनिभृष्टतविषिर्हन्त्योजसा 'परैरबाधिता तविषी बलं यस्य'.

अ-निमान *a.* असीम; boundless, unlimited i.27.11 महाँ अनिमानः 'अपरिच्छिन्नः'. **अ-निमिष** *a.* निमेषरहित; not winking x.103.1 = VS. xvii.33, TS. iv.6.4.1. **—षम्** *av.* without winking. **अ-निमिषन्त्** *a.* पलक न मारता हुआ, सावधान; not winking, vigilant v.63.4 अनिमिषन्तो अर्हणा.

अन्-इयसित *a.* अव्यक्त, अपरिदृश्य; invisible, not seen ŚBr. ii.1.4.27.

अ-नियुक्त *a.* लब्धुमयोग्य; not to be acquired : opp. to नियुक्तं 'लब्धुं शक्यम्' Sat. x.4.

अन्-इर *a.* सारहीन; destitute of matter or essence iv.5.15 अनिरेण वचसा 'इरा अन्नं तद्रहितेन'.

अ-निराकरण *n.* अविस्मरण; not forgetting (scriptures). **अ-निराहित** [√धा] *a.* अपराकृत, अपृथक्-कृत; not to be kept off AV. xii.2.35 यः क्रव्यादनिराहितः.

अन्-इरिण *a.* इरिण अथवा ऊसर नहीं, तृणधान्यादिसंपन्न प्रदेश; place rich in grass and crops. **अ-निरिण** [निरिणो बिलस्तदभावोऽनिरिणः] *a.* अच्छिद्र; not a hole Sat. xxix.2.

अ-निर्-उक्त [इदमीदृगिति वक्तुमशक्यम्] *a.* अनुच्चारित, अव्याख्यात, अनिर्ज्ञात, अव्याकृताक्षर (सामन्); unuttered, unexplained TUp., unknown, with syllables not

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

 Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

distinguished TMB. xii.18 अनिरुक्तं गेयम् ; कारणात्मना विद्यमान: existing in the form of cause : opp. to निरुक्तं 'कार्यात्मना परिणतम्'; अनिर्दिष्टदेवताक मन्त्र; a stanza with no particular deity specified : तस्मादनिरुक्तेन यजुषा गृह्णाति 'प्रसिद्धदेवताग्न्यादिशब्दरहितेन मन्त्रेण' ŚBr. i.1.2.1, प्र वो वाजा ईर्त्यनिरुक्तां प्राजापत्याम् 'निरुक्तं नामविशेषकथनं तद्रहिताम्' TS. ii.5.7.3. **अनिरुक्तं प्रातःसवनम्** the Prātaḥ-savaná wherein the Gāyatra-sāman is sung by the Udgātṛ́ in a manner which requires him just to think of his Bhakti (i.e. the udgītha) and upadrava-Bhakti in mind and speak out Oṁkāra (resembling Svara-bhakti) cp. Sāyaṇa on TMB. xvii.10.1.

अ-निर्घात *m.* अविनाश; non-destruction TS. iii.18.3 पशूनामनिर्घाताय.

अ-निर्दश [अनिर्गतो दशाहः] *a.* दस दिन बीतने से पहले; before the expiry of ten days after death of someone Sat. xxvi.5.

अ-निर्भक्त [भागादनिष्कासितः] *a.* अपने भाग से अवञ्चित, भागी; entitled to a share. **अ-निर्-भिण्ण** [अभेदेनावस्थितः] *a.* अविच्छिन्न; not broken asunder.

अ-निर्हाणर्च *a.* संपूर्ण याज्यापाठ वाला वषट्कार; Vaṣaṭkārá accompanied by the complete recitation of a Yājyā́.

अन्-इल *m.* वायु; air, wind. **अ-निलय** *a.* अनायतन; having no abode, all-pervading. **अ-निलयन** *n.* अनाश्रय, अनावास; that is no abode or support.

अ-निविशमान *a.* आराम न करता हुआ, अविरत; not retiring for rest vii.49.1 पुनानां यन्त्यनिविशमानाः 'सर्वदा गच्छन्त्यः'. **अ-नि-वृत** *a.* अनवरुद्ध; not checked iii.29.6 यामन्ननिवृतः 'अप्रतिबद्धगमनः'. **अ-नि-वृत्-ति** *f.* अपुनरावर्तन; non-return Sat. xxvi.1. **अ-निवेशन** *a.* बिस्तर पर न जाने वाला, आराम न करने वाला; not taking rest i.32.10 अतिष्ठन्तीनामनिवेशनानाम् 'उपवेशनरहितानाम्'.

अ-नि-शि-त [√शी] *a.* न पड़ा, अनलस, संतत; restless, not lazy, incessant. **—तम्** *av.* विना आराम लिये; without rest, incessantly ii.38.8 अनिशितं निर्मिषि जर्भुराणः 'अतीक्ष्णं सुखकरम्'. **अनिशित-सर्ग** *a.* अतीक्ष्णस्वभाववान्; of mild disposition TBr. ii.4.4.

अ-निःशस्त *a.* अनिन्दित; not censured iv.34.11 अनिःशस्ता ऋभवः.

अ-निषङ्ग *a.* निरस्त्र, निस्तूणीर; having no quiver, unarmed i.31.13 अनिषङ्गाय चतुरक्ष इध्यसे 'रक्षोभिरसंबद्धाय'.

अन्-इषव्य [इषु–] *a.* तीरों [की मार] से बाहर; not to be wounded with arrows xi.108.6 अनिषव्यास्तन्वः सन्तु पापीः 'इष्वहाणि न सन्तु पराक्रमराहित्येन'.

अ-निषेधू-र् [√षिध्] *a.* अनिरुद्ध; unimpeded ŚBr. ii.4.2.12 तां हेदमनिषेधा इव चेरुः.

अ-निष्कास्-इन *a.* निष्कास अर्थात् खुरचनरहित; free from remains of food : पूर्वनिष्कासरहितम्' Sat. i.7.

अ-निष्कृत (1) *a.* अपरिसमापित; not done with, unfinished. (2) **अन्-इष्कृत** viii.99.8 इष्कर्तारमनिष्कृतम् 'अन्यैरसंस्कृतम्'.

अ-निष्पत्र *a.* अनिःसृतपत्र; not yet leafy.

अन्-इष्ट [यज्] *a.* अनाहुत; not offered in sacrifice TS. ii. 6.1.5. **अन्-इष्टिन्** *a.* जिस राजा ने पहले वाजपेय नहीं किया है; that king who has not yet performed at Vājapéya. **अ-निष्टृत** [√स्तृ] *a.* अजित, अक्षत; not overthrown, unhurt viii.33.9 यं उग्रः संन्ननिष्टृतः = TS. iv.17.2 'अहिंसितः शत्रुभिरनिस्तीर्णः'.

अ-निसात *m.* अनाश; non-destruction वीर्यस्यानिसाताय TS. iii.2.4.2.

अ-निहत्य *a.* अमारणीय; not to be killed or struck down Sat. xvii.2.

अन्-ई-क [√अन्] (1) *mn.* आनन, मुख; aspect, face ii.48.3 मर्मानीकं सूर्यस्येव दुष्टरम् 'सेनासमूहः', ii.35.11 तदस्यानीकमुर्त चारु नाम 'रश्मिसमूहरूपं शरीरम्' vi.51.1 दर्शतमनीकम् 'सूर्यस्य तेजः'. (2) *a.* प्रमुख; chief अनीकं कृत्वा 'प्रमुखं कृत्वा' TS. vi.2.3. **—वन्त्** *a.* मुखवान्; having a face, occupying the front TS. 1.8.4.1 अग्नेयेऽनीकवते 'सैन्यवते'. **अनी-क-शस्** *av.* पंक्तिशः; in rows or marching columns AV. v.21.8 अमी ये यन्त्यनीकशः.

अ-नीड *a.* नीडरहित; having no nest x.55.6.

अन्-ईशा *f.* दीनभाव; depression अनीशया शोचति Muṇḍaka.

अन्-ईश्वर *a.* जिसके ऊपर बड़ा नहीं है; having no superior AV. xii.3.42.

अनु [*Prefix*] –के पीछे, साथ-साथ, –की ओर; after, along, towards; is a part of : ध्रुवामनु 'ध्रुवाया भागः' ŚBr. i.4.1.6. **अनुः** name of a man or race = मनुः, अनवस्ते रथमश्वाय तक्षन् TS. i.6.12.6.

अनु-क *a.* अनुग, अधीन; dependent, following ŚBr. iii.9.1.11.

अनु √कम् चाहना; to desire.

अनु-कर्-अ *a.* अनुकर्ता, imitating, assistant AV. xii.2.2 करेणानुकरेण च.

अनु-कार्म (1) *m.* इच्छा; desire TS. iv.7.3.1 अनुकार्मश्च मे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(2) *a.* काम्यमान पदार्थ; a thing desired, according to one's wish, agreeable. **—मम्** *av.* इच्छानुसार; as desired ix.113.9 यत्रानुकामं चरणम्. **—म-कृत्** *a.* इच्छानुसार काम करने वाला; acting according to one's desire ix.11.7 देवेभ्यो अनुकामकृत्. **—कामिन्** *a.* आज्ञापालन का अभिलाषी; desirous of compliance TS. iii.5.6.1.

अनु-कूल *a.* धारा के साथ; down-stream, according to the current AV. v.14.13 अनुकूलमिवोदकम्.

अनु√कृप् –के लिये विलाप करना, चाहना; to mourn for, long for i.113.10 अनु पूर्वाः कृपते वावशानां 'अनुकल्पते समर्था भवति'.

अनु√कॄ पीछे पीछे ओरना; to scatter along AV. xviii. 3.69 यास्ते धानां अनुकिरामि.

अनु-क्लृप्त *a.* सुघटित; well-fashioned TAr. iii.11 प्रदिशोऽनुक्लृप्तम् 'सर्वेषु प्रदेशेष्ववस्थितम्'.

अन्-उक्थ *a.* गीतरहित; hymnless, not singing hymns v.2.3 किं मामनिन्द्राः कृणवन्ननुक्थाः 'अस्तुतयः इन्द्रमस्तुवन्तश्च'.

अनु√क्रन्द् अनुक्रन्दन करना; to shout or cry after one viii.3.10 यं क्षोणीरनुचक्रदे 'अनुगच्छति,क्रदिरत्र गत्यर्थः'. **अनु-क्री** *m.* एतन्नामा साद्यस्क एकाह; name of an Ekāha : TMB. xvi.14.1. **अनु√क्रुश्** जोर से बुलाना; to shout at iv.38.5 उतं स्मैनं···अनु क्रोशन्ति क्षितयो भरेषु.

अनु-क्रोश्-अ *m.* संताप, दया; anguish, compassion. **अनु-क्रोश्-अक** *a.* (नृत्त सभा में जनों का) आह्वाता; one who calls men (in the Nṛttasabhā) TBr. iii.4.15.

अनु-क्षत्-तृ *m.* प्रतिहार-सेवक, दरवान का साथी; doorkeeper's mate, attendant VS. xvx.11 अध्यक्ष्यायानुक्षत्तारम् 'सारथ्यनुसारिणम्' Mah., 'सारथेरनुचरः' on TBr. iii.4.9.

अनु√क्षर् –में या पर टपकना, रिसना; to flow into or upon viii.69.12 अनुक्षरन्ति कार्कुदम्.

अनु√क्षि उपक्षीण होना; to decay gradually.

अनु√ख्या बखान करना, बदनाम करना; to describe, to decry vii.70.4 अनु पूर्वाणि चख्यथुर्युगानि 'ख्यातवन्तौ'.

अनु-ख्याति *f.* दर्शन, सम्यग् दर्शन स्वर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै TMB. xi.18.14; अनुस्मरण, पश्चात् कथन, प्रख्यापन, प्रकाशन; remembering, saying afterwards, revealing यज्ञस्यानुख्यात्यै 'यज्ञकर्तव्यस्यानुस्मरणाय' TS.ii.5.11.3. (सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै 'प्रकाशाय' TS.). **अनु-ख्यातृ** *a.* अभिज्ञाता; cognziant TS. iii.3.8.5., 'अनुक्रमेण ख्यापयिता' on TBr. iii.7.5. **अनु-ख्यान** *n.* सम्यग् दर्शन; correct view or knowledge.

अनु-ग-अ *a.* अनुर्क; नौकर; follower, servant. Cp. नुलम्ब.

अनु√गम् पीछे चलना, बुझना; to follow, get extinguished अनुगतेऽग्नौ 'when the fire is extinguished' KŚS., न वा अस्यैषोऽनुगच्छति 'उपशाम्यति' ŚBr. ii.1.6.17.

अनु√गा अनुगमन करना, पालना; to follow, observe a Vrata व्रतमनु गेषम् TMB. xxi.3.7.

अनु-गाय्-अस् [√गै] *a.* गीतानुगत; followed by hymns viii.5.34 रथं वामनुगायसम् 'स्तोतृभिरनुगातव्यम्'.

अनु√गॄ स्तोत्र में शरीक होना; to join in praising i.147.2 अनु त्वो गृणाति 'अनुकूलमुच्चारयति'.

अन्-उग्र *a.* शान्त, भद्र; not harsh, gentle vii.88.7 भगमनुग्रो अध याति रत्नम्.

अनु-ग्राभ्-अ *a.* अनुगृह्यमाण; being favoured.

अनु√घुष् घोषणा करना; to name aloud i.162.18 परुष्परुअनुर्घुष्या विशस्त 'इदमवद्यमिति संशब्द्य' = TS. iv.6.9.2.

अनु√चक्ष् –पर या –की ओर देखना; to look at or up to i.121.2 अनु स्वजां महिषश्चक्षत त्रिम्, iv.18.3 परायतीं मातरमन्वचष्ट.

अनु-चर्-अ *a.* अनुग, following, attending. *f.* **—चरी** or **—चरा**.

अनु-चर्चू-इ *a.* साथ मिलकर बोलने वाला; reciting in a chorus ĀśŚS.

अनु चर्चूर्यमाण [√चर् *intens.*] *a.* सातत्येन पीछे चलने वाला; continuously following x.124.9 अनुष्टुभमनु चर्चूर्यमाणमिन्द्रम् 'पुनः पुनश्चरन्तं गच्छन्तम्'.

अनु√चि स्मरण करना; to remember AV. vi.53.1 अनु स्वधां चिकिताम्.

अनु-च्छाद्-अ [अनुलोममाच्छादयत इति] *m.* लटकता कपड़ा, चोगा; a garment which hangs down ŚBr. iii.1.2.18 वायोरनुच्छादः.

अन्-उच्छित्ति-धर्मन् *a.* अनश्वर; indestructible BṛUp.

अनु√छो काटना; to cut open or cut up AV. ix.5.4 अनु छ्य श्यामेन त्वचम्.

अनु-र्जा *a.* अनुजनयिता, अनुष्ठानवान्; performing a rite leading to fruition, acting according to injunction TS. iv.3.11.3 अनानुजामनुर्जां मामकर्त 'अनुष्ठानरहितं मामनुष्ठानोपेतं कृतवत्यः'. Distinguish between अनुर्ज and अनुर्जा. TS. expects आनुर्जा.

अनु-जिघ्र्-अ [√घ्रा] *a.* –पर नाक की हवा छोड़ने वाला, सूंघने वाला; snuffing at, smelling at AV. viii.6.6 अनुजिघ्रं प्रमृशन्तं क्रव्यादम्.

अनु-ज्ञा *f.* आदेश, अनुमति; permission. **अनुज्ञाक्षर** *n.* 'अनुज्ञा च तदक्षरं च' ChUp.

अनु-ज्येष्ठ *a.* जेठे के बाद का; next to the eldest.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अनु √तक्ष् किसी की सहायतार्थ कुछ घड़ना या मोहिया करना; to create or procure for the help of i.86.3 उर्त वा र्यस्य वार्जिनोऽनु विप्रमतक्षत 'हविष्प्रदानादिना तीक्ष्णीकुर्वन्ति'.

अनु √तप् सताना, खिजाना; to annoy AV. xix.49.7 रात्रि र्हि र्तानर्नु तप.

अनु-तर्माम् [अत्यर्थम्] *av.* अत्यधिक, सातत्येन; most, continuously.

अनु-तुन्न [√तुद्] (1) *a.* सताया, छेड़ा; ruffled, pricked. (2) **—म्** *n.* अनुतोदन; repeated thrust (of penis etc.) अनुतुन्नाद्धि रेतो धीयते 'अनुतोदनात्' TMB. xii.10.11.

अनु √तृद् फाड़ना; to split open v.12.2 तस्य धारा अनु तृन्धि 'अनुविध्य'.

अनु √तृ पार तक साथ देना, पूरा करना; to follow to the end or across AV. vi.122.2 तर्तं तन्तुमन्वेके तरन्ति.

अनु-तोद्-अ *m.* अनुतोदन, अभ्यास; repeated thrust, repetition TMB. viii.9.13 'सकृत्प्रयुक्तस्यैव ऋगवयवस्य पुनःपुनरुत्पादनम्'.

अन्-उत्काम्-उक *a.* अपलायिन्; not inclined to run away from.

अ-नुत्त [√नुद्] *a.* अजित; invincible i.165.9 अनुत्तम् आ ते मघवन् 'अप्रेरितम्'; cp. VS. xxxiii.79.

अन-उत्सन्न [√सद्] *a.* अनष्ट; not lost ŚBr. vii. **अन्-उत्सिक्त** [√सिच्] *a.* अनाप्यायित दुग्ध; milk not increased by the addition of water etc. KŚS.

अन्-उदर्क *a.* निर्जल; waterless. **—र्कम्** *av.* without touching water. **अन्-उदग्र** *a.* अनूर्ध्वाग्र; whose front is not raised Sat. ii.4. Comm. अनुदगग्र : the form should have been अनुदक्क.

अनु √दह् भस्म करना; to burn up ii.1.10 अनु दक्षि दावने 'अनुक्रमेण दहसि'.

अनु √दा अनुज्ञा देना, क्षमा करना; to permit, give way, yield, forgive ii.12.10 यः शर्धते नानुददाति शृध्याम्.

अन-उद्-इत (1) [√वद्] *a.* अनुच्चारित; not spoken x.95.1 मन्त्रा अनुदितास एते. (2) [√इ] *a.* न उदय हुआ; not risen (sun). **अनुदित-होमिन्** *a.* सूर्योदय से पूर्व अग्निहोत्र करने वाला; one performing Agnihotra before sunrise : बह्वृचाः, कातीयाः, छन्दोगाश्च. Cp. उदितहोमिन्

अनु √दृश् ईक्षण करना; to survey, behold x.130.7 पन्थामनुदृश्य.

अनु-देय *n.* देय, दातव्य, तोहफा, भेंट; present vi.20.11 अनुदेयं ददाथ. **—देयी** *f.* दाज के साथ दी जाने वाली सखी; bride's companion given as present x.85.6 रैभ्यासीदनुदेयी 'दीयमानवधूविनोदनाय दीयमाना वयस्या'.

अनु-देश्-अन *n.* मन्त्रेण उपस्थान; going near or performing with a mantra. **अनु-देश्य** *n.* श्राद्धान्न; food offered at a Śrāddha Sat. xxvi.1.

अन्-उद्-ध-त [√हन्] (1) *a.* विनीत, humble. (2) **—तः** *m.* अनुन्नत पद; not a high place; अनाच्छन्न; not covered अनुद्धते देशे 'कम्बलपीठादिभिरनन्तर्हिते' TMB. xix.13.9. **अन्-उद्धान** *n.* अपरित्याग; not abandoning लोकस्यानुद्धानाय TMB. xviii.10.10.

अन्-उद्-धृ-त [√हृ] *a.* न निकाला; not removed or taken away (as fire). **अन्-उद्धृताभ्यस्तम्-अय** [√इ] *m.* उस समय सूर्यास्त जब कि अभी गार्हपत्य से आहवनीयाग्नि नहीं ले जाई गई है; sunset taking place while the Āhavanīya fire continues unremoved from the Gārhapatya fire KŚS.

अन्-उद्-यमान [√वद्] *a.* अनुच्चार्यमाण; not being spoken.

अन्-उद्-र *a.* निर्जल; waterless x.115.6 अनुद्रे चिद् यः.

अनु-द्रु-त्य बोलकर; reciting Sat. xxiv.2. अनुद्रवति 'अनुक्रमेण मन्त्रान् पठति'.

अनु √धन्व् –के समीप दौड़ना; to run near ii.5.3 दधन्वे वा यदीमनु 'धारयति'.

अनु √धम् [=√ध्मा] –पर छिड़कना; to sprinkle over viii.7.16 ये द्रप्सा इव रोदसी धमन्त्यनु वृष्टिभिः 'साकल्येन व्याप्नुवन्ति'.

अनु √धा उत्तेजित करना, बढ़ावा देना; to stimulate to vi.36.2 सत्रा दधिरे अनु वीर्याय 'पुरो दधिरे'; to concede vi.20.2 दिवो न तुभ्यमन्विन्द्र सत्रासुर्यं देवेभिर्धायि विश्वम् 'व्यधायि'.

अनु √धाव् –के पीछे भागना, प्रशंसा के पुल बांधना; to run after, praise very much ŚBr. ii.3.2.11.

अनु √धी [√ध्यै] –के विषय में सोचना; to think of iii.4.7 अनु व्रतं व्रतपा दीध्याना: 'दीप्यमानाः अथवा अग्निं दीपयन्तः', x.40.10 दीर्घामनु प्रसितिं दीधियुर्नरः 'अनुदधति'.

अनु-धूपित *a.* फूला, कुप्पा हुआ, अभिमानी; puffed up, proud ii.30.10 ज्योगभूवन्ननुधूपितासः 'धूपायमानहृदयाः'

अनु √धे चुंघाना; to cause to suck ŚBr. xiv., स्तनं वानु धापयन्ति 'पश्चात् पाययन्ति' BṛUp.

अनु-ध्या *f.* शोक; sorrow AV. vii.114.2 प्रेतो यन्तु व्याध्यः प्रानुध्याः.

अनु √ध्यै मन में खार रखना; to bear a grudge against.

अनु √ध्वंस् [*Pf.* दध्वंसे] –पर गिर पड़ना; to fall upon.

अनु √नम् –के संमुख झुकना; to incline to, bow to

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

v.32.10 अनु स्वधाव्ने क्षितयो नमन्त 'आनुकूल्येन वर्तमानाः संनमन्ति'.

अनुनि √ऋ पीछे जाना; to follow TS. vi.4.6 अनु न्यृच्छेत् 'निर्गच्छन्तमनु निर्गच्छेत्'.

अनुनि √क्रम् क्रम से चलना; (अन्त्याक्षरी-सी को) पूरा करना; to follow in an order ŚBr. i.4.5.6 वाचं व्याहृतां मिथुनेन नानु निं क्रामात्.

अनु √निक्ष् बींधना; to pierce along AV. ix.8.15 या अनुर्निक्षन्ति पृष्टीः.

अनुनि √तुद् आर से हांकना; to drive with a goad TMB. xiii.7.10.

अनुनि √पद् –के समीप पड़ना या लेटना; to lie down by the side of.

अनुनि √युज् व्यवस्था में रखना; to place in order अनु नि युनक्ति 'आनुकूल्येन पश्चादवस्थापयति। प्रथमतो ब्राह्मणजातिः पश्चात् क्षत्रियजातिरित्येवं नियोगं करोति' ABr.

अनु-निर्-उप्-य [√वप्] *a.* अनुनिर्वपनीय; that ought to be scatterd or offered KS. viii.8 अस्न एवानुनिरुप्यमशिथिलत्वाय.

अनु-निर्-जिहान [√हा] *a.* –से उभरता या उत्पन्न होता हुआ; proceeding from.

अनु-निर् √दह् आनुपूर्व्येण जलाना; to burn down in succession AV. ix.2.9 अग्ने वास्तून्यनु निर्दह त्वम्.

अनु-निर्-वाप्य *a.* –में से निकालकर भाग लेने योग्य; to be taken out and shared subsequently TS.

अनुनि √वृज् क्रमशः डुबाना; to plunge into in succession vii.18.12 अनु द्रुह्युं निं वृणग् वज्रबाहुः 'आनुपूर्व्येण न्यमज्जयत्'.

अनुनि √वृत् लौटा लाना; to bring back ABr.

अनु √नी पास लाना; to bring near to iv.30.19 अनु द्वा जहिता नयः.

अनु √नु स्तुति करना; to follow in acclamations of praise i.80.9 शतैनमन्वनोनवुः 'पुनः पुनरस्तुवन्'.

अनु-न्याय्-अ [√इ 'to perform a rite'] *m.* आनुक्रमिक अनुष्ठान; ritual in succession,

अन्-उन्मदित *a.* अनुन्मत्त, अवहित; not mad, sane AV. vi.111.1,3 यदानुन्मदितोऽसति.

अन्-उप-किंच *a.* कोई भी वस्तु जिस तक नहीं पहुंचती; which nothing approaches अनुपकिंचया वाचा 'अनुपहतया उच्चैर्भूतया' Sat. xix.4.

अन्-उपक्रान्त *a.* अनारब्ध; not yet commenced.

अन्-उप-क्षित *a.* अनुपदस्त, अक्षत; uninjured, undecaying iii.13.7 वर्षिष्ठमनुपक्षितम्, AV. vi.78.2.

अन्-उपगीतम् *av.* ऐसे जिससे कि दूसरे व्यक्ति गान में शरीक न हो सकें; so that no other person accompanies in singing ŚBr.

अन्-उपजीव्-अनीय *a.* आजीविका न देने वाला; yielding no livelihood ŚBr. vi.

अनु √पत् [Caus.] गिरा देना; to cause to fall vi.134.3 अन्वञ्चमनु पातय.

अनु-पथ *a.* मार्गगामी; going along the road v.52.10 अन्तस्पथा अनुपथाः 'अनुकूलमार्गाः'.

अनु √पद् *a.* आ पड़ना; to come to pass VS. xv.8 अनुपदसि अनुपदं त्वा 'प्रतिदिनमनुपद्यते'.

अन्-उप-दस्यन्त् *a.* अक्षीयमाण; not decaying TS. v.2.9.2.

अन्-उप-दस्वत् = अनुपदस्यत् AV. iv.11.9; ii.36.5 नविर्मनुपदस्वतीम्.

अन-उप-दह्यमान *a.* न जलता हुआ; not being burnt Sat. v.4.

अन्-उप-दास्-उक *a.* अनुपक्षयी; not liable to perish TS. vi.1.7., TMB. xxiii.1.4.

अन्-उप-बाध्-अ *a.* निर्बाध; unobstructed ŚBr. ii.4.1.6; but **अनुपबाधा** *f.* पीड़ाराहित्य; absence of torment ŚBr. ii.4.1.6 अस्य सर्पत्नानुपबाधा 'बाधाराहित्यम्'.

अन्-उप-रत *a.* अव्यवहित, अरुद्ध; uninterrupted, not stopped.

अनुपरा √गम् भागते का पीछा करना; to follow one who is escaping MS.

अनुपरा √भू पराभूत करना; to humble or degrade any one by making him follow a bad course TS. v.2.8 असुरयोनिमेवैनमनु परा भावयति 'एनमसुरजात्यनुसारिणं कृत्वा पराभूतं करोति'; नष्ट हो जाना; to come to nought TS. v.4.10 तां स्रवन्तीं यज्ञोऽनु परा भवति 'विनश्यति'.

अनुपरा √मृश् पकड़ना; to seize.

अनुपरि-क्रमम् [अनुक्रमेण परितो भ्रमणं कृत्वा] *av.* अनुक्रमेण परिक्रमा करके; while walking round in due order TS. v.4.5.3 = **अनुपरिचारम्** TS. v.4.5.3.

अनु-परिधि [परिधिसंनिकृष्टेषु त्रिषु अग्निप्रदेशेषु] *av.* परिधि-समीप; near the Paridhi of the sacrificial fire KŚS.

अनुपरि √प्लु चहुं ओर पानी छिड़कना; to sprinkle water on all sides अनुपरिप्लावयति 'समन्तात् प्लावयति' Sat. i.6.

अनुपरि √वृत् लौटना; to return ŚBr.

अनु-परि-श्रित *av.* बाड़ के समीप; at the surrounding fence ŚBr., KŚS.

अनु-परिहारम् *av.* अनुक्रमेण रखते हुए; piling in an order TS. v.3.1.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अनुपर्या √धा –के पीछे बखेरना; to scatter round after someone : अनु पर्यादध्यात् 'यजमानमनु परितः क्षिपेत' ĀGṛ.

अनुपर्या √वृत् पीछे पीछे चलना; to follow ŚBr. **—पर्यावृत्या** [अनु पृष्ठतः पर्यावृत्या परितः संचरणयोग्या आपः] *f.* परिक्रमायोग्य; fit to be gone round (waters).

अनुपर्य् √उक्ष् चहुं ओर छिड़कना; to sprinkle round Gobh.

अनुपर्य् √ए [√इ] अनुक्रमेण आना; to go round AV. xv.17.8 ऋतवोऽनु पर्यियन्ति.

अनु-पलालौ *m.* एक राक्षस; name of a demon AV. viii. 6.2 पलालानुपलालौ.

अनु √पश् [√दृश्] देखना; to look at, perceive अनु पश्य यथा पूर्वे 'विभावय' Kaṭha. Cp. **अनु √स्पश्** दिखाना; to show x.14.1 पन्थामनुपस्पशानम् 'अबाधमानम्'.

अन्-उपसाद्य [√सद्] न रखकर, पकड़ कर; holding in hand ŚBr. ii.2.3.17.

अन्-उपसेचन *a.* जिसके पास उपसेचन नहीं है; having nothing that moistens AV. xi.3.24 नाल्पं इति ब्रूयान्नानुपसेचन इति.

अन्-उपस्थित *a.* गैरहाजिर, सदायुक्त, अपरिसमाप्त; absent, everpossessing ŚBr. ii.2.3.13 अनुपस्थितो ह वै श्रिया 'सर्वदा श्रीयुक्तः', ii.2.3.13 अनुपस्थिता इमाः प्रजाः 'परिसमाप्तिरहिताः'.

अन्-उपसमुह्य [अनवष्टभ्य] *av.* (शरीर-मध्य को) न संभाल कर; not supporting the middle of the body.

अन्-उपस्थ-कृत *a.* पलौथी मार कर न बैठने वाला; not sitting with the legs bent Sat. xxvi.2.

अन्-उप-हू-त *a.* न बुलाया, अनिमन्त्रित; not called upon or invited ŚBr. **—पहूयमान** *a.* not being invited MS.

अन्-उपाक्त [√अञ्ज्] *a.* अञ्जनाद्यनलंकृत; अञ्जनरहित, न ऊंगा (अक्ष); not anointed TS. ii.6.3.3 अक्षोऽनुपाक्तः.

अन्-उपाधाय [पक्षाग्राणि अविस्तीर्य] न फैलाकर, न खोलकर; not spreading.

अनु-पान *n.* समीपवर्ती पेय; drink to be had near at hand ChUp. i.10.3.

अन्-उपानत्-क *a.* नंगे पैर; having no shoes on. **अनुपानीया** *f.* बाद में प्रयुक्त ऋचा; a verse to be used afterwards.

अनु √पिश् चसपा करना, गांठना, जोड़ना; to fasten along. **अनु √पिष्** छूना; to touch, strike against KŚS.

अनु √पू व्याप्त होना; to pervade ŚBr. xiv.2.3.7 लोकान् अनु पवते 'अनुविश्य व्याप्य वर्तते'; बहना; to flow ŚBr. i.5.4.12 तिर्यङ्ङनु पवते 'तिर्यग् गच्छति'.

अनु-पूर्वम् [पूर्वं पूर्वमनु] *av.* आनुपूर्व्येण; following the one preceding, in regular order x.18.6 अनुपूर्वं यतमाना यतिष्ठ, अनुपूर्वं गत्वोत्तरतस्तिष्ठेत् Khādira ii.3

अनु-पृष्ठम् *av.* पीठ पीछे; behind the back अनुपृष्ठं गत्वा 'पृष्ठदेशेन गत्वा'. **अनु-पृष्ठ्य** *a.* पीठ से पड़ा या पकड़ा; spread or held lengthwise KŚS.

अन्-उपेत [–उप+इत] *a.* गुरुकुल में न आया; not yet entered at a teacher's Āśrama = अनुपनीतः.

अन्-उपोष्य [√उष्] न जलाकर; not burning TS. iii.3.8.3 यदनुपोष्य.

अनुप्र √अन् : अनुप्राणिति 'श्वासमनुरुध्य मुञ्चति' Sat. ii.1.

अनुप्र √इ पीछे चलना; to follow vi.54.6 अनु प्र गा इहि; प्रारम्भ करना; to begin TS. ii.6.10.4 पंक्तिमेवानु प्र यन्ति पंक्तिमनूद्यन्ति 'पंक्तिमेव संपादयन्ति', TS. vi.5.6 प्राणमेवानु प्र यन्ति 'प्राणमनुसृत्य प्रारभन्ते'.

अनुप्र √ऊह् प्रक्षेप करना; to insert ĀpŚr.

अनु √प्रछ् –के विषय में पूछना; to inquire after.

अनुप्र √ज्ञा पता लगाना; to track, discover iii.26.8 हृदा मतिं ज्योतिरनु प्रजानन्.

अनुप्राते-क्रामम् *av.* लौटकर; returning.

अनुप्रति √स्था –के बाद में प्रतिष्ठित या समृद्ध बनना; to follow in getting a firm footing or prosperity in life TS.

अनु √प्रथ् फैलाना, बढ़ाना, प्रशंसा करना; to extend or spread along, praise VS. viii.30 भुवनानु प्रथन्ताम् 'प्रख्यातां कुर्वन्तु' Mah.

अनुप्र √धाव् –के पीछे भागना, अनुगमन करना; to rush after, follow x.145.6 मामनु प्र ते मनो धावतु.

अनुप्र √पत् –की ओर उड़ना; to fly towards vi.63.6 प्र वां वयो वपुषेऽनु पप्तन्.

अनुप्र √पद् एक दूसरे के पीछे चलना या करना; to walk or do one after another नान्योऽन्यमनुप्रपद्येत 'एकः पुरतः अन्यः पृष्ठतः इत्येवं न गन्तव्यम् Sat. viii.8.

अनुप्र-भूत *a.* अनुव्याप्त; penetrating or pervading viii.58.2 सूर्यो विश्वमनु प्रभूतः.

अनुप्र √भूष् परिचर्या करना, भेंट चढ़ाना; to serve, offer ix.29.1 देवाँ अनु प्र भूषतः 'प्रभवितुमिच्छतः'.

अनुप्र √मुच् क्रमशः छोड़ना या जाने देना; to let loose or go successively iv.22.7 यत् सीमनु प्र मुचो बद्बधानाः 'अनु एता नदीरुद्दिश्य प्रमुचः प्रकर्षेणामोचयः'.

अनुप्र √यम् भेंट चढ़ाना; to offer. **अनुप्र-याणम्** *av.* प्रयाण के बाद; after the fore-running AV. vii.73.6 सविता

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अनु प्रयाणमुर्षसो वि राजति. **अनुप्र √युज्** जोड़ना; to employ after, add after, join after भगो अनु प्रयुङ्क्ताम् AV. xii.1.40.

अनुप्र √रुह् के अनुसार बढ़ना; to grow in accordance with.

अनु-प्रवच्-अन *n.* वेदाध्ययन; study of the Veda or Vedas. **अनुप्रवचनीय** *a.* स्वाध्यायसंबन्धी; belonging to the study of the Veda with a teacher ĀśGṛS.

अनुप्र √वद् किसी के कथन को दुहराना; to repeat another's words TS.

अनुप्र √विश् पास आना; to come near, approch नैनं शूद्रोऽनुप्रविशति 'न प्रतिपद्यते' Sat. x.2.

अनुप्र √वृज् भेजना, –के पीछे फेंकना; to send, throw after ŚBr.

अनुप्र √वृत् –के पीछे चलना; to proceed after x.135.5 तं सार्मानु प्रावर्तत.

अनुप्र √व्यध् फेंकना; to throw तृणं काष्ठं वानुप्रविध्येत् 'प्रक्षिपेत्' Sat. i.4.

अनुप्र √व्रज् देश-निकाले में साथ जाना; to follow in exile.

अनुप्र √सञ्ज् चसपा करना; to fasten ŚBr.

अनुप्र-सर्सृाण [*Int. pt.* √सृ] *a.* –के साथ साथ चलता हुआ; moving along v.44.3 प्रसर्सृाणो अनु बर्हिः 'बर्हिः अनु प्रकर्षेण सरन्'.

अनुप्र √सृ फैलना, पसरना; to extend over x.56.5 प्रासारयन्त पुरुधा प्रजा अनु 'प्रसारितवन्तः'.

अनुप्र-हर्-अण *n.* अग्नि में प्रक्षेपण; throwing into fire अनुप्रहरेत् 'अग्नौ प्रक्षिपेत्' ŚBr.

अनुप्र √हृ अग्नि में डालना; to throw into fire अनुप्रहृत्य 'अग्नौ प्रक्षिप्य'. **अनुप्र-हृत** *a.* प्रक्षिप्त; thrown *LŚ.* ii.13.

अनुप्रास् [प्र √अस्] –के पीछे फेंकना; to throw after.

अनु-प्रैष *m.* बाद का निमन्त्रण; a subsequent invitation.

अनु √प्लु –के पीछे बहना; to float after (as clouds), follow.

अनु √बुध् पहचानना; to recognize ŚBr. ii.3.2.7 उतो भर्ता भार्यं नानु बुध्यते.

अनु √ब्रू उच्चारण करना, स्वाध्याय करना : यदनुब्रूते 'स्वाध्यायमधीते' ChUp.; to pronounce, recite, study v.44.13 अनु ब्रुवाणो अध्येति न स्वर्पन् 'अनु क्रमेण संकीर्तयन्'.

अनु-भर्तृ *a.* पोषक, समान; supporting, like i.88.6 मरुतोऽनुभर्त्री 'युष्माननुहरन्ती, युष्मद्गुणसदृशी'.

अनु √भा –के बाद चमकना; to shine after another iii.6.7 उषो विभातीरनु भासि पूर्वीः.

अनु-भाव्-इन् *a.* अवर-वयस्क; born later than, younger Sat. xxvi.3 'अनु पश्चाद् भूता जाताः'.

अनु √भिद् फाड़ना; to split or break along.

अनु √भू बराबर होना; to be equal to iii.32.11 न ते महित्वमनु भूदध द्यौः.

अनु √भृ भरण करना, प्रक्षेप करना, घुसाना; to support, insert, enter x.61.5 दुहितुर्रा अनुभृतमनर्वा. **अनु-भृत** *a.* निहित, प्रवेशित; deposited, inserted.

अनु-मति *f.* सहमति, अनुज्ञा, अनुज्ञाकर्तृदेवता, चतुर्दशीमिश्र पूर्णिमा की अभिमानी देवता; assent, permission, permission personified as a goddess VS. xxxiv.8 अन्विदनुमते त्वम् : कलाहीने सानुमतिः पूर्णे राका निशाकरे.

अनु √मन् पसंद करना, अनुज्ञा देना, अपनी हां भरना; to approve, permit, grant TAr. iv.2.2. **अनु √मद्** –पर प्रसन्न होना; to rejoice over, gladden; स्तुति करना; to praise iv.38.3 यं सीमनु···विश्वः पूर्रुमदति हर्षमाणः.

अनु-मन्तृ *a.* अनुज्ञाता; permitting.

अनु √मन्त्र् अनुनय के साथ आह्वान करना; to call with courtesy तं देवा अन्वमन्त्रयन्त 'अनुनयेनाह्वयन्त' ŚBr. i.4.3.6., 'आह्वानमकुर्वन्' on TMB. vi.75.

अनु-मन्त्रण *n.* मन्त्र पढ़कर अग्नि जलाना; to kindle fire while reciting mantras अग्निमनु मन्त्रयते 'अनु लक्षीकृत्य मन्त्रेण प्रकाशयति' Sat. iii.3.

अनुमर्शम् *av.* सोचकर, पकड़कर; thinking, seizing.

अनु √मा –की ओर रंभना; to bleat or roar towards i.164.28 गौरमीमेदनु वत्सं मिषन्तम् 'शब्दं करोति'. (2) **अनु √मा** नाप में कम निकलना, –के बराबर न होना; to be behind in measure, be unable to equal i.163.8 अनु देवा ममिरे वीर्यं ते 'त्वामनुसृत्य ते वीरकर्म ममिरे स्तुत्या मान्ति'.

अनु-माद्-य *a.* अनुमदनीय, वाह-वाह-योग्य; to be praised in succession, to be acclaimed vi.34.2 अस्माभिरिन्द्रो अनुमाद्यो भूत् 'स्तुत्यः', ix.76.1 दक्षो देवानामनुमाद्यो नृभिः 'अनुमदनीयः'

अनु-मान *n.* स्वीकृति, अनुमति; permission TBr. ii.7.1.

अनु √मार्ज् [खननेन विषमस्य समीकरणम्] दरेसना, बराबर करना; to make level TS. i.1.1.1. **अनु-मार्जन** *n.* अनुलोम संमर्शन; rubbing lengthways for cleaning : उन्मार्जनमुदकैः अनुमार्जनं तु केवलेन हस्तेन.

अनु √मुद् खुशी में शरीक होना; to join in rejoicing viii.1.14 अनु स्तोमं मुदीमहि 'अनुमोदेमहि'.

अनु √मृज् शोधना, दरेसना, लंबाई में एक-सा करना; to purify x.142.5 बाहू यदग्ने अनुमर्मृजानः; rub lengthways, make even अनु मार्ष्टि 'समीकरोति वेदिम्'.

अनु √मृश् सोचना, पकड़ना; to consider, grasp, seize

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

v.68.5 बृहस्पतिरनुमृश्या वर्लस्य 'विचार्य'.

अनु-मेय *a.* माप-योग्य, जिसे नापना है; to be measured AV. vi.137.2 अभीशुना मेया आसन् व्यामेनानुमेयाः.

अनु-म्रोक्-अ [√म्रुच्] *m.* एक नाम; name of some spirit AV. ii.24.3 म्रोकानुम्रोकौ. **अनु-म्लोचन्ती** *f.* name of a nymph TS. iv.4.3.2.

अनु-य-त [√यम्] *a.* अनुगत; followed v.41.13 क्षुभा मर्तमनुयतं वधस्नैः 'अभिगतम्'.

अनु-याज् *a.* अनुग; following VS. xv.6. **अनु-याज्-अ** [प्रधानयागाद् अनु पश्चादिज्यत इति] *m.* पश्च-याग; secondary or final sacrifice x.51.8 प्रयाजान् मे अनुयाजांश्च केवलान् 'अनु प्रधानात् पश्चाद् यष्टव्यानेतन्नामकान् यागान्'.

अनु√युज् जोड़ना, –के साथ लगाना; to join ABr. xix.4 तां वासन्तिकाभ्यां मासाभ्यामन्वयुञ्जत 'चैत्रवैशाखमासाभ्यामनुगम्य अयुञ्जत। तद्युक्ता भवाम इत्यपेक्षितवन्तः'.

अनु-युव्-अन्त् [√यु] *a.* मिलाता हुआ; mixing.

अनु-यू *a.* निर्भर, आश्रित; dependent.

अनु-रज्जु *av.* रस्सी के बराबर-बराबर; along the rope KŚS.

अनु√रम् रुक जाना; to stop. **अनु√राज्** –के अनुकूल चमकना; to shine in accordance with ii.43.1 गायत्रं च त्रैष्टुभं चानु राजति 'श्रृण्वतोऽनुरक्तान् करोति'.

अनु-रात्र्-अम् *av.* रात में; in the night. **अनु-राध्-अ** *a.* अनुराधा में उत्पन्न; born under the asterism Anurādhā.

अनु√रिच् बाद में खाली होना; to be emptied after.

अनु√री –के पीछे या –के अनुसार बहना; to flow after i.85.3 वर्त्मान्येषामनु रीयते घृतम् 'अनुसृत्य स्रवति'.

अनु√रुध् –का शौकीन होना, प्यार करना; to be fond of, love, coax viii.43.9 सौषधीरनु रुध्यसे 'अनुरुणत्सि'.

अनु-रुध् *a.* अभिषक्त; loving, adhering VS. xxx.9.

अनु√रुह् चढ़ना; to ascend, mount x.13.3 पञ्च पदानि रुपो अन्वरोहम् 'अनुरोहामि'.

अनु-रूप (1) *a.* अनुकूल, अनुवर्ती, अनुपाती, सदृश; conformable, corresponding, like. (2)—**पः** *m.* स्तोत्रिय तृच के बाद का द्वितीय तृच; the antistrophe which has the same metre as the stotriya or strophe.

अनु-रोध्-अन *n.* इच्छापूरक, वशीकरण; fulfilling the wishes of, means of winning the affection of AV. vi.102.3 अनुरोधनमुद्रे 'means of subjugation' W. **अनु-रोह्-अ** *m.* प्रथमसंतानोत्पत्त्यनन्तर संतान; offsprings born after the first one TS. iv.4.1.3. Cp. प्ररोहः 'प्रथमसंतानोत्पत्तिः'.

अनु√लभ् पकड़ना (पीछे से); to take hold of from behind ŚBr.

अनु-लोमम् *av.* आनुलोम्येन, नियमितरूपेण; in a regular order ŚBr.

अनु-उल्वर्ण *a.* अनतिरिक्त, अविकृत : अन्यामिष्टिमनुल्वणां कृत्वा Sat. xv.4, अदुःसह; not extra, not excessive, not defective, keeping the regular measure, not hard to bear viii.29.9 अनुल्वणेन चक्षसा 'अदुःसहेन', TS. iii.4.2.2 अनुल्वर्णं वयत जोगुवामपः 'अनतिरिक्तम्'.

अनु-वक्-तव्य *a.* जिसे दुहराना है; to be repeated. **अनु-वच्-अन** *n.* बाद में बोलना, दुहराना, बांचना; speaking after, repetition.

अनु-वत्सर *m.* पांच वर्षों के वैदिक चक्र में चतुर्थ वर्ष; the fourth year in the Vedic cycle of five years TBr. **अनु-वत्सर्-ईण** *a.* अनुवत्सरीय; relating or referring to the Anuvatsara.

अनु√वप् ओरना, बखेरना, चढ़ाना या भेंट करना; to scatter or sow, offer, be scattered or offered i.176.2 अनु स्वधा यमुप्यते 'यमनु स्वधान्नं दीयते'.

अनु√वर्त् [= **अन्वर्त्**] –के पीछे पड़ना, विवाहार्थ लड़की मांगना; to go after, ask for a girl in marriage AV. xiv.1.56 तामन्वर्तिष्ये सखिभिः 'I will go after her.'

अनु-वर्त्-मन् [अनुकूलं वर्त्म वर्तनं यस्य] *a.* अनुग, वशंवद; following, obedient AV. iii.8.6 मम यात्रमनुवर्त्मान एत; cp. ŚBr. i.4.1.9.

अनु-वषट्कार [or —**वषट्-कृतम्**; सर्वेष्वपि ग्रहेषु वषट्कारानन्तरं 'सोमस्याग्नेर्वीही श्रौषट्' इत्यनेन पुनरपि स्विष्टकृदर्थं हविःशेषो हूयते] *m.* पश्चाद्भावी वषट् का उच्चारण; secondary exclamation of Vaṣaṭ.

अनु√वस् कपड़े पहनना, पहनाना; to clothe, cover vi.75.18 सोमस्त्वा राजामृतेनानु वस्ताम् 'आच्छादयतु' = **अभिवस्ताम्** TS. iv.6.4.5; बछड़ा छोड़ना; to let loose a calf TBr. i.6.7 अनु वत्सानवासयन् 'वत्सान् स्तनपानार्थमवासृजन्'.

अनु√वा –के साथ-साथ या पीछे चलना या बहना; to blow along or after iv.7.10 यदस्य वातो अनु वाति शोचिः.

अनु-वा *f.* पीछे बहने या चलने वाली; blowing after TS. iv.4.1.1 अनुवासि 'अनु सूर्यास्तमयात् पश्चाद् वाति चरतीत्यनुवा सायंसंध्या'.

अनु-वाक्-अ *m.* बांचना, दुहराना, पढ़ना, ऋक्-समूह, वेद-खण्ड; reciting, repeating, reading, a number of stanzas, a section of the Veda. **अनु-वाक्-य** [=**अनुवाच्** ŚAr.] *a.* वाचनीय; to be recited or repeated : अनु-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वाक्याः कुर्युः Khādira iii.2.20. **—क्या** [अनुपठनविषया ऋक्; हविःस्वीकाराय देवताह्वानार्थमनुवचनम्] *f.* होता अथवा मैत्रावरुण द्वारा पठनीय ऋचा; the verse to be recited by the Hotṛ́ or Maitrāvaruṇá priest, in which the god is invoked to partakeof the offering intended for him.

अनु-वाच् = अनुवाक्या. **अनुवाचन-प्रैष** [अनुवाचनार्थं प्रैषः = पुरोऽनुवाक्यार्थः प्रैषः] *m.* पुरोऽनुवाक्यार्थ आदेश; command for Puronuvākyā.

अनुवि√काश् आरपार देख लेना, भांप जाना; to penetrate with one's vision.

अनुवि√कृ विशिष्ट रूपों में ढालना; to shape in various forms अनु विकरोति 'विशिष्टरूपं करोति' ŚBr. ii.3.2.8.

अनुवि√क्रम् –के पीछे-पीछे चलना; to step or walk after.

अनुवि√क्षर् छिड़कना; to sprinkle अनु व्यक्षरत् 'सिक्तवान् रसेन'.

अनुवि√चर् –में से होकर चलना, –तक चलना; to walk or pass through, walk upto vi.28.4.

अनुवि√तन् सारे पर फैल जाना; to extend all along or all over.

अनु-वित्-त [√विद्] *a.* अनुलब्ध; found : अनुवित्तयज्ञः 'लब्धयज्ञः' ŚBr. **—वित्ति** (1) *f.* प्राप्ति; finding. (2) [अन्विष्य लभ्यतेऽपेक्षितः पदार्थो यया इष्ट्या] *a.* प्रापयित्री; leading to TBr. iii.1.22; cp. दिवःश्येनयः 'श्येनवदाकाशे स्वेच्छासंचारं ददत्य इष्टयः' TBr. iii.122.

अनु√विद् पूरी तरह जान लेना, पीछे चलकर पा लेना; to know thoroughly, get अनु विवेद 'अनुसृत्य लब्धवान्', अनु वेत्स्यामः 'प्राप्स्यामः', नानु विद्यते 'शुभकर्मानुकूलो नास्ति' ŚBr.

अनुवि√दृश् : अनु व्यपश्यन् 'अनुगम्य विविच्य अपश्यन्' TMB. ix.1.1.

अनु-विद्-वांस् *a.* जिसने पा लिया है; one having found AV. xii.2.38.

अनु√विध् [√व्यध्] अनुवेधति, destroys TAr. i.2.7.4.

अनु-विध *a.* विधानुसारी; regular AA. iii.2.3.

अनुवि√धाव् –में व्यापना; to permeate vii.17.5 अनु गात्रा वि धावतु 'व्याप्नोतु'.

अनुवि√नश् नष्ट हो जाना; to disappear, perish.

अनुवि√पश् [√दृश्] निहारना; to look at, view.

अनुवि√भू –के बराबर हो जाना, व्यापना; to equal, pervade अनु विभवति 'व्याप्नोति' ŚBr., अनु व्यभवन् 'अन्वेष्टुं समर्था अभवन्' TAr.

अनुवि√मृज् लीपना; to smear : अनुविमृष्टे 'प्रलिम्पति' ŚBr.

अनुवि√राज् –के बराबर-बराबर चमकना; to be bright along v.81.2 अनु प्रयाणमुषसो वि राजति 'उदयमनु विराजति प्रकाशते'.

अनुवि√ली –में घुलमिल जाना; to dissolve into (as salt in water) ŚBr. xiv.

अनु-वि-वक्षन्त् [√वच् *Desid.* अनुवक्तुमिच्छन्] *a.* बांचने का इच्छुक; desirous of reciting ŚBr. i.3.2.14.

अनुवि√विश् अलग-अलग बसना; to settle along separately.

अनुवि√वृत् –की ओर आना या लौटना; to come to viii.103.3 अनु मातरं पृथिवीं वि वावृते.

अनुवि-षण्-ण *a.* अनुषक्त, अनुगत; accompanied by ChUp.

अनुवि√षिच् [√सिच्] अतिरिक्त सिञ्चन करना; to pour in addition to.

अनुवि√ष्ठा [√स्था] –पर फैल जाना, –में अनुप्रविष्ट हो जाना; to extend over, enter into ŚBr. i.5.3.6 तं गोभिरनु विष्ठाप्य 'अनुप्रविष्टं कृत्वा'.

अनुवि√ष्यन्द् [√स्यन्द्] –के बराबर बराबर बहना; to flow over or along.

अनुवि√सृज् –पर फेंकना, पठाना; to shoot at, to send along v.53.6 वि पर्जन्यं सृजन्ति रोदसी अनु 'द्यावापृथिव्यावनुसृत्य विमोक्षयन्ति'.

अनुवि√स्रंस् ढीला करना; to loosen ŚBr.

अनु√वी [–व्येति] पार्थक्य में अनुगमन करना; to follow in going off or separating.

अनु√वृत् [written अन्वर्त्] –का पीछा करना, विवाहार्थ लड़की मांगना; to go after, demand a girl in marriage **अनु-वृत्** *a.* अनुग; walking after, following MS.

अनु√वृष् –पर बरसना; to rain upon.

अनु-वेद्-अन [√विद् 'know'] *n.* विद्या की फलावसान प्राप्ति; acquisition of knowledge accompanied by its fruition.

अनु-वेद्यन्तम् *av.* वेदि के समीप; near the altar.

अनु√वेन् आकृष्ट करना, चाहना; to allure, entice, long after x.135.1 पुराणां अनु वेनति 'अनुग्राह्यत्वेन कामयते'.

अनुव्यम् [√वी] *av.* पीछे, नीचे; behind, below ŚBr. i.2.3.1 ततो देवा अनुव्यमिवासुः 'न्यग्भूतिं प्राप्ता इव बभूवुः', TMB. x.3.2 अनुव्यं भवत्येव 'अनुगमनं प्रति भवति = अनुगन्ता भवति'.

अनुव्यवे [अव√इ] एक दूसरे के बाद व्यवधान के साथ चलना; to follow one another with intervention = **अनु व्यव√गा** : अनुव्यवागुः followed.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अनुव्यश् [√अश्] पकड़ लेना; to overtake.

अनुव्याख्यान *n.* ब्राह्मण का वह भाग जो उसके दुरूह भाग का व्याख्यान करता हो; that portion of a Brāhmaṇa which explains an obscure statement occurring in another portion of it.

अनुव्या√स्था इधर-उधर भेजना; to send away in different directions.

अनुव्या-हार्-अ *m.* अधिक्षेप, आक्षेप, शाप; censure, imprecation AA. iii.1.3. **—व्याहारिन्** *a.* निन्दक, शाप देने वाला; censuring, cursing ŚBr. i.4.6.18 अनुव्याहारीव र्न स्यात्. **अनुव्या√हृ** बार-बार बोलना, शाप देना; to utter repeatedly, curse, find fault with : अनुव्याहारिषीत् =अनुव्याहार्षीत् 'आक्षिप्तवान्'.

अनुव्युद्√चर् –के पीछे बाहर जाना; to follow in going forth.

अनुव्यू√ऊह् छाना, फैलाना; to spread : चितावनु व्यूहति 'प्रसारयति' Sat. xxiii.2.

अनुव्येति [√व्या] व्यापता है; pervades.

अनु-व्रत *a.* अभिषक्त; devoted to, ardently attached viii.13.19 स्तोतार्यत् ते अनुव्रतः.

अनु√शंस् स्तुति में शरीक होना; to join in praising. **अनुशंसि** [*Dat. inf.*, स्तोतुम्] to praise v.50.2 ये चेमां अनुशंसि. **अनु-शंस्-अ** *a.* ख्यापक; one who carries tales.

अनु√शक् अनुकरण कर सकना; to be able to imitate or come with x.43.5 न तत् ते अनु वीर्यं शकत् 'अनुकर्तुं न शक्नोति'

अनु-शय्-अ *m.* पाप-पुण्य-बीज; the residue of good and bad actions lying within ChUp.

अनु-शासत् *a.* अनुशासक, निदर्शक; showing i.139.4 पर्यवर्यन्तावनुशासिता रजः 'विधेयीकुर्वन्तौ'. **—शास्-अन** *n.* निदेशन, उपदेश, आदेश, षडङ्ग; direction, precept, command x.32.7 एतद् वै भद्रमनुशासनस्य 'मार्गोपदेशरूपस्य', the six Aṅgas [अनुशिष्यन्ते व्युत्पाद्यन्ते एभिरिति अनुशासनानि व्याकरणनिरुक्तादीनि]. Cp. **अनुशिष्-ट** *a.* ज्ञापित, बोधित; told, made to understand.

अनु-शिख्-अ *m.* name of a serpent : शिखानुशिखौ नेष्टापोतारौ TMB. xxv.15.3.

अनु-शिशु *a.* शिशु द्वारा अनुगत; followed by its young अनुशिशुं च वडवाम् Sat. xxiii.1.

अनु√शुष् शनैः शनैः सूखना; to dry up gradually ŚBr. xiv.

अनु√श्रथ् [अनुश्रन्थति] ढीला करना, खोलना, डराना, नष्ट करना; to loosen, untie, frighten, annihilate iv.32.22 मांभ्यां गां अनु शिश्रथः 'विनष्टा मा कार्षीः'.

अनु√षच् [√सच्] साथ बने रहना, साथ देना; to adhere to, keep at the side of i.140.9 अनु श्येनी सचते वर्तनीरह 'अनुक्रमेण सेवते'.

अनु-षत्यम् *av.* सत्येन, यथार्थतः; according to truth iii. 26.1 अनुषत्यं स्वर्विदम् 'सत्यप्रतिज्ञम्'.

अनु-षिक्त *a.* सिंचा, पानी पड़ा, भीगा; dripped upon.

अनु√षिध् क्रमेण (रास्ते पर) फिर ले आना; to bring back (along the path) i.23.15 षड् युक्ताँ अनुसेषिधत् 'अनुक्रमेण पुनःपुनर्नयन् वर्तते'.

अनु-षू-र्क [व्रीहिस्तम्बेषु कूनेषु अवशिष्टमूलेभ्योऽनुसूयन्ते पश्चादुत्पद्यन्ते इति द्वितीयरूपा व्रीहयः] *m.* मौल; after-growth. Cp. आनुषूर्क.

अनु√ष्टु [√स्तु] स्तुति करना; to praise viii.3.8 आर्यवोऽनुष्टुवन्ति पूर्वथा.

अनु-ष्टुति *f.* स्तवन, स्तोत्र; hymn of praise viii.63.8 इयमु ते अनुष्टुतिः 'अनुकूला स्तुतिः'.

अनुष्टुप्-कर्म-ईण *a.* अनुष्टुभ् से करणीय; to be performed with an Anuṣṭubh verse ŚBr.

अनु-ष्टुभ् [following in praise or invocation] *f.* एक छन्द; a metre consisting of four pādas of eight syllables each.

अनु-ष्ठा *f.* क्रमवर्ती, आनुक्रमिक; standing after, i.e. in succession i.54.10 विश्वा अनुष्ठाः प्रवणेषु जिघ्नते 'अनुक्रमेण तिष्ठन्तीः', **अनु-ष्ठातृ** *a.* अनुष्ठानकर्ता; one who undertakes some work AV. xv.5.2 भवमिष्वार्समनुष्ठातारमकुर्वन्.

अनु-ष्ठि *a.* समीपवर्ती; at hand, present ŚBr.

अनु-ष्ठुर्या [= **अनुष्ठर्या** or **अनुष्टुर्या** TBr. iii.6.6.] *a.* अनुक्रमेण, साक्षात्, एकदम, तुरत, सम्यक्, अनुष्ठानेन समीचीन; immediately, straightway ŚBr. ii.1.2.12 तद् वा अनुष्ठुर्या यद् धस्तेन प्रदीयते.

अनु-ष्यद्-ए [*Dat. inf.* √स्यन्द्] बहने को; to flow or run along ii.13.2 समानो अध्वा प्रवतामनुष्यदे 'अनुष्यन्दनीयः'.

अनु-ष्यन्द्-अ *m.* पिछला चक्र, प्रान्त; hind wheel, end.

अनु-ष्वधम् *av.* इच्छा से; by one's own will VS. xvii.88 अनुष्वधमा वह 'अन्वन्नम्', 'पूर्वमन्नमुपकल्प्य पश्चात्.'

अनु-ष्वापम् *av.* सोते-सोते; sleeping, continuing to sleep viii.97.3 य इन्द्र सस्त्यव्रतोऽनुष्वापमदेवयुः 'अनुवृत्तस्वप्नं यथा भवति तथा'.

अनुसं√रभ् पकड़ना; to catch hold of, take recourse to x.193.6 इन्द्रं सखायो अनु सं रभध्वम्.

अनु-सं-वंन् *f.* संभजन, भाग लेना; to appropriate.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अनुसं√वह. बगल या पक्ष में वहन करना; to run by the side of AV. x.8.8 प्रष्ट्यो युक्ता अनु संवहन्ति.

अनुसं√विद् साथ-साथ जानना; to know together with AV. x.7.17 तं स्कम्भमनु संविदुः. **अनुसं√विश्** आराम के लिये जाना; to retire for sleep AV. xviii.3.9 मनो निविष्टमनु संविशस्व.

अनुसं-संनिष्यदत् [√स्यन्द्] *a.* पीछे बहता हुआ; running or flowing after VS. ix.14 क्रतुं दधिक्रां अनुसंसंनिष्यदत 'अत्यर्थं संतनोति' Uv.

अनुसं-सर्पम् *av.* –के पीछे सरक कर; creeping after. **अनुसं√सृप्** क्रमशः पास सरकना; gradually to get close to KŚS.

अनुसं√स्था परिपूर्ण होना, समाप्त होना; to conclude, be completed अनु संतिष्ठातै 'संस्थितं समाप्तं भवेत्' ŚBr.

अनुसं√ख्या [*Caus.* —ख्यापयति] दिखाना; to show.

अनु√सच् अनुगमन करना; to follow.

अनुसं√चर् व्याप्त होना; to pervade ŚBr. i.2.5.3 सर्वाण्यङ्गान्यनु संचरति. **—संचर** *a.* अनुगामी, परिचर; follower, companion.

अनुसं√तन् अनवच्छिन्नरूपेण फैलाना; to spread in continuation of : अनुसंतनवत् 'अनुक्रमेण संतनुयात्', **अनुसमतनुताम्** 'तैः सह संयोजयामासतुः'. **अनु-संतति** *f.* सातत्य, अविच्छेद; continuation.

अनुसं√तॄ पार तक ले जाना, पूरा करना; to carry to the end AV. vi.122.1 अच्छिन्नं तन्तुमनु संतरेम.

अनुसम्√अश् –को पकड़ लेना, पहुंचना, –के साथ हो लेना; to overtake, reach, unite : अनु संमशनुते 'संगतो भवति' ŚBr.

अनुसम्√अस् : अनुसमस्यति जोड़ता या मिलाता है, अग्नि में डालता है; adds further, throws into fire = 'प्रक्षिपत्यग्नौ' ŚBr.

अनुसम्√आप् बाद में पूरा करना; to complete or accomplish subsequently.

अनुसमा√हृ : अनुसमाहरति 'अनुसंधत्ते, चिकित्सयेव धातुवैषम्यसमीकरणम् अनुसमाहरणम्' ChUp.

अनुसम्√इ : अनुसमियात् 'आनुकूल्येन सम्यक् प्राप्नुयात् = उपचरेत् (अतिथिम्).

अनुसम्√ईक्ष् दृष्टि में रखना; to keep in view. ŚBr.

अनुसंप्र√या –की ओर जाना; to go towards AV. xi.1.36 सर्माचिनुष्वानु संप्रयाहि.

अनुसम्√भिद् अनुसंश्लेषण करना, संसर्ग में लाना, संभिन्न करना अथवा जोड़ना; to bring in contact with, combine KS., तेनेतरावनुसंभिनत्ति Sat. ii.4.

अनु-सं-अनम् *av.* प्रति सवन अथवा हवन पर; at every sacrifice KS. ix.14.

अनु-सीतम् [लाङ्गलपद्धतिमनुसृत्य] *av.* खूड़ के साथ-साथ; along the furrow KS. xx.3 अस्मा अनुसीतमुप दधाति, TS. v.6.2.4.

अनु-सृज् –के पीछे जाने देना, बहाना; to let go after, release x.66.8 अपो असृजन्नु वृत्रतूर्ये 'अन्वसारयन्'. **अनु-सृष्ट** [√सृज्] *a.* अनुक्रमेण रचित; created in succession VS. xxiv.16 मरुद्भ्यः स्वतवद्भ्योऽनुसृष्टान्. **अनु-सृष्ट** [यमयोर्यः परो जातः] *a.* of the twins the one born later. **अनु-सृष्टा** 'पृष्ठतो मातृतः अविच्छिन्ना' Sat. xiv.3.

अनु-सोमम् *av.* सोम के साथ; with the Soma : अनुशब्दः सहार्थे कर्मप्रवचनीयः.

अनु-स्तर्-अणी [मृतं दीक्षितमनु हन्यत इति] *f.* मृतसंस्कारार्थ उपाकरणीय गौ; a cow sacrificed at the funeral ceremony TS. vi.1.6 = **परिस्तरणिका.**

अनु√स्था उपासना करना; to contemplate upon चलनिकेतं येऽनुतिष्ठन्ति 'उपासते' Sat. xxvi.6, अनुष्ठाय न शोचति 'ध्यात्वा' Kaṭha.

अनु-स्थि-त *a.* समीपस्थ; close at hand.

अनु-स्पष्-ट *a.* दृष्टिगोचर; noticed x.160.4 अनुस्पष्टो भवत्येषः.

अनु√स्पृश् छूना, तक फैलना; to touch, extend to iv.43.2 अनु स्पृश धृषता शोशुचानः.

अनु√स्फुर् –की ओर फुरना, सनसनाना; to whizz towards vi.67.11 अनु यद् गावः स्फुरान् 'अनुस्फुरेयुः'.

अनु-स्फुर्-अं *a.* सनसनाता; whizzing, quivering (arrow) AV. 1.2.3 अनुस्फुरं शरम्.

अन्-उस्र-यामन् *a.* दिन में (प्रकाश में) न निकलने वाला; not going out during daylight iv.32.24 अरं म उस्रयाम्णेऽरमनुस्रयाम्णे 'पद्भ्यामेव गच्छते'.

अनु-हर्-अण *n.* पीछे खींचना; to take backwards.

अनु-हव्-अं [√ह्वे] *a.* न्यौतने वाला; inviting AV. xix.8.4 अनुहवं परिहवम्.

अनु√हा to run after अनुहाय 'पृष्ठतो गत्वा' TMB. vi.1.4, अन्वजिहत 'अस्मानुग्रहीतुं प्राप्तवन्तः' TS. i.7.13.1.

अनु√ह्वे फिर बुला लेना, वापस बुलाना; to call again, call back.

अनूक [अनु√अञ्च्, शिरःपक्षपुच्छाद्यवयवसंधिः, मूत्रवस्तिः] *mn.* अंसप्राचीरक, रीढ़; spine, bladder, the back part of the altar ŚBr. iii.8.3.27.

अनू-काश्-अं *n.* अधस्तनदेह-कान्ति, अवकाश, द्यावापृथिवी का मध्य, TS. v.7.12.1, दृष्टान्त, किंचित् प्रकाश : अनूकाशमिवैतानि

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ज्योतींषि कुरुते TS. v.4.2.3; beauty of the lower body VS. xxv.2, space, the middle of heaven and earth, dim light.

अनूक्त [√वच्] *n.* वेदाध्ययन; study of the Veda AA. iii.2.4 न तस्यानूक्ते भागोऽस्ति.

अनूक्-र्य (1) *a.* रीढ़-संबन्धी; belonging to the backbone. (2) *n.* रीढ़; backbone x.163.2 कीकसाभ्यो अनूक्र्यात् 'अस्थिसंधेः', cp. ŚBr. iii.8.3.11 अनूक्र्यश्च मज्जा.

अनूच्-आन [√वच् *pfpt.*] *a.* वेदाध्यापक, साङ्गवेदाध्यायी, वेदार्थानुवचनसमर्थ; one so well-versed in the Vedas and Vedāṅgas as to be able to repeat them, cp. ŚBr. i.4.2.12.

अनूच्-ई [प्राक्प्रत्यगायता] *a.* पूरब पश्चिम को बिछी; laid east and west; पृष्ठतः आगच्छन्ती; coming from behind; cp. प्रतीची 'संमुखमागच्छन्ती', तिरश्ची 'पार्श्वयोर्गच्छन्ती' TS. v.5.7.2. **अनूच्-ईन** [अन्वञ्चति] *a.* पीछे चलने वाला, क्रमिक; coming after, successive iv.54.2 अनूचीना जीविता मानुषेभ्यः 'अनुक्रमयुक्तानि, पितृपुत्रपौत्रा इत्यनुक्रमः' = VS. xxxiii.54. **अनूचीन-गर्भ** [पौर्वापर्येण जातगर्भौ] *a.* क्रमेण उत्पन्न; born in successive order ŚBr. **—चीनाहम्** [अनूचीने पूर्वापरीभूते अहनी अनूचीनाहम्। अनु सम्यक् अञ्चतीत्यन्वक्। अन्वगेवानूचीनम्। अनूचीनं नैरन्तर्येण वर्तमानमहः] *av.* अगले दिन, प्रतिदिन; on successive days, daily, every day ŚBr. ii.4.4.1 स वै द्व्यहमनूचीनाहं यजते. **अनूच्य** [आसन्द्याः पादाग्रेषु आयततिर्यक् काष्ठानि] (1) *n.* पीढ़ी के पैरों में चतुर्द्वार काष्ठ; a part of the feet of āsandī. (2) *a.* पश्चात् पठितव्य अथवा वाच्य; to be recited after. **अनूच्ये** 'पार्श्वद्वयवर्तिनी फलके' (in Soma-pressing), cp. ŚBr. i.2.3.1 स एव तत्र प्रथम एति अनूच्य इतराः 'going behind'.

अनूज्झा-वरी [अनु+उज्झ] *f.* झालवाली, लहरों वाली; a river having wavy flow, having fluctuating waves TAr.

अन्-ऊति [also **—ती**] *f.* सहायता का अभाव; no help vi.29.6 अनूती 'अनागमनेन'.

अनूत्√क्रम् : अनूत्क्रम्य 'मध्ये अवतीर्य' LŚ. i.2.22.

अनूत्सारम् [√सृ] *av.* क्रमेण हटकर; while leaving a place or retiring successively ABr. xvi.

अनूत√सृज् प्रारम्भ करके छोड़ देना; to give up after commencing; किसी को किसी के पीछे लगाना; to set anything after anything TS. v.2.8.5 आरण्यान् पशून् शुचमनूत्सृजति 'आरण्यान् पशून् प्रति वह्नितापं प्रास्यति'.

अनूद्√अस् —को लक्ष्य करके ऊपर फेंकना; to throw up towards ŚBr. v.1.6.16 अथैनमूषपुटैरनूदस्यन्ति 'यजमानमभिलक्ष्य ऊर्ध्वान् प्रतिदिशं प्रक्षिपन्ति'.

अनूदाहृत्य [*Gd.*] —के समीप लाकर; bringing close to Sat. xv.2.

अनूदेश्या *f.* देवता को समर्पित करके बाद में दी दक्षिणा; dakṣiṇā first offered to a deity and then given to a Brahmin TBr. iii.11.8.

अनूद्√द्रु पीछे भागना; to run after.

अनूद्भासिन् *a.* न चमकने वाला; not glittering अनूद्भासि वासः Sat. xxvi.8 : अनुद्भासि.

अनूद्√वा बुझना (आग का); to get extinguished : नश्यति अग्निः; नष्टोऽनुगत उद्वातः इति पर्यायाः.

अन्-ऊधस् [also **—ऊधन्**] *a.* बेबांक; udderless xi.115.1 अनूधा यदि जीजनत् 'ऊधोरहितः'.

अन्-ऊन *a.* अन्यून, संपूर्ण; not less, complete vi.17.4 महर्मनूनं तवसं विभूतिम्. **अनून-वर्चस्** *a.* प्रदीप्त; having full splendour vi.140.2 अनूनवर्चा उदियर्षि.

अनून्यन्ते *av.* समीप में; चरममनून्यन्ते 'चरमसमीपे', cp. S. on TS. iii.2.5.5.

अनूप्-अ [अनु-अप्-अ] (1) *mn.* तालाब, जलाशय; pond. (2) *a.* जलसमीपवर्ती; situated near water, watery ix.107.8 अनूपे गोमान् 'निम्ने देशे'. **अनूपसदम्** [√अनु-उप, उपसदि उपसदि] *av.* हर उपसद पर; at every Upasad Sat. xii.4. **अनूपे** [अनूप√इ] निधनमनूपेयात् 'अनुब्रूयात्' LŚ. i.6.12.

अनूपहत *a.* चण्डालपिशाचादि से अदूषित; not defiled by Caṇḍālas and the like Sat. xxviii.1 : अनुपहत correct.

अनूप्-र्य *a.* जलाशयवर्ती; being in pond.

अनू-बन्ध्-र्य *a.* बन्धनीय, अनुबन्धवान्, चरमकालीन पशु (यज्ञसमाप्तिमनु बध्यत इति TS. v.6.22.1); to be fastened for slaughtering ŚBr.; that to which everything stands fastened TAr. i.11 अनूबन्ध्योऽस्म्यहम् 'संबन्धवान्', or the one to which everything is fastened.

अनू-याज्-अ cp. अनुयाज. **अनू-राध्-अ** *a.* कल्याणकारी; causing welfare. **—राधा** *f.* एक नक्षत्र; name of a constellation TS. iv.4.10.2.

अनू-रुध् [= अनुरुध्] iii.55.5 आर्क्षित् पूर्वास्वपरा अनूरुत 'अनुरुन्धन्', cp. TBr. iii.4.4 'परकीयानुरोधेन यः प्रवर्तते सः'.

अन्-ऊर्ध्व-भास् *a.* अनुन्नतप्रभ; whose splendour does not rise v.77.4 अनूर्ध्वभासः सदमित् तुतूर्यात् 'अनुन्नततेजस्कान्'.

अन्-ऊर्ध्वभाव्-उक *a.* ऊर्ध्व-भाव न देने वाला, स्वर्ग-प्राप्ति साधन न बनने वाला; not being a means of attaining heaven TS. ii.6.5.3 अनूर्ध्वभावुकं यजमानस्य स्यात्.

अन्-ऊर्मि *a.* ऊर्मिरहित, उछालरहित, प्रशान्त; not fluctuat-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ing, calm, serene viii.24.22 अनूर्मिं वार्जिनं यमम् 'ऊर्मिहिंसाकर्मा । अहिंस्यम्'.

अनू-र्वृज् [only in *dual*] *mf.* पसलियों का समीपवर्ती भाग; a part of the body near the ribs AV. ix.4.12 भगस्यास्तामनूर्वृजौ, TS. v.7.23.1 पन्थामनूर्वृग्भ्याम् 'वृक्ययोः समीपवर्तिनी मांसखण्डे'.

अन्-ऊषर *a.* नमकीन या खारा नहीं; not salted, not saline.

अन्-ऊह्य *a.* विचारातीत; inconceivable MSUp.

अन्-ऋक्षर *a.* निष्कण्टक; thornless (as path or couch) i.41.4 सुगः पन्था अनृक्षरः 'कण्टकरहितः'.

अन्-ऋच् [later **अनृच**] *a.* वेद-विहीन; hymnless x.105.8 ऋचा वनेमार्नृचः.

अन्-ऋजु *a.* टेढ़ा, वक्र; not straight, crooked मा भ्रातुरग्न अनृजोर्ऋणं वेः.

अन्-ऋण *a.* अनृणी; free from debt : **अनृणा-कर्तोस्** [*Gen. Inf.*] कर्ज से छुड़ाने को; of getting clear of debt : ईश्वरो हानृणाकर्तोः 'वैकल्यराहित्यं कर्तुं प्रभवति' ABr. iii.4.

अन्-ऋत *a.* असत्य, मृषा, अवैदिक, अन्याय्य; not true, false i.152.3 ऋतं पिपर्त्यनृतं नि तारीत्, contrary to the injunction of the scripture बहु वै राजन्योऽनृतं करोति 'अशास्त्रीयं करोति' TBr. i.7.2; unjustified सोऽनृतं करोति 'अन्याय्यम्' TS. iii.5.5.1.

अनृत-देव *a.* असत्य है देवता जिसका, असत्य हैं देवता जिसके, रोंडी का जूआ खेलने वाला; whose god is untruth, whose gods are not true vii.104.14 यदि वार्हमनृतदेव आस 'असत्यभूता देवा यस्य'; gambling deceitfully. **अनृत-द्विष्** *a.* असत्य-द्वेषी; hating untruth vii.66.13 घोरासो अनृतद्विषः 'अयष्टृद्वेष्टारः'. **अनृत-वाच्** *a.* असत्यभाषी; speaking untruth AV. iv.16.7 मा ते मोच्यनृतवाक्. **अनृत-संगर** [यः प्रतिश्रुत्य न करोति] *a.* असत्यवादी; one breaking his promise Sat. xxxvi.5. **अनृताभिसंध** *a.* असत्यभाषी; telling untruth ChUp.

अन्-ऋतु *m.* खराब मौसम; bad weather. **—तु** *av.* उलटे समय में; unseasonably MS. **अनृतु-पा** *a.* असमय पीने वाला; drinking at odd times iii.53.8 अनृतुपा ऋतावा 'बहुशः सोमं पिबन्'.

अनेक-काम *a.* विविध इच्छाओं वाला; having many wishes ŚBr. **अन्-एकाकिन्** *a.* सहायवान्; not alone, having helpers.

अ-नेद्-य [√निद्] *a.* अनिन्द्य; not to be blamed viii. 37.1 अनेद्य पिबा सोमस्य 'अनिन्द्य'.

अन्-एन *a.* हरिणरहित; without stags vi.66.7 अनेनो वो मरुतो यामः 'पापरहितम्', but cp. अनश्व in the same verse. **अन्-एनस्** *a.* निष्पाप; guiltless i.129.2 अनेनाः शूर मन्यसे. **अन्-एनस्-य** *n.* पापराहित्य; freedom from guilt or fault ŚBr.

अ-नेमन् *a.* प्रशस्य, स्तुत्य; to be praised (नेमन् √नम् 'to bend').

अन्-एव *av.* नहीं तो, वरना; otherwise AV. xvi.7.4 एवानेवाव सा गरत्.

अन्-एह्-अस् [cp. एहस् 'anger'] (1) *a.* अतुल, अप्रतिम; without a rival i.8.5 अनेहो दात्रमदितेः 'अपापं दुःखरहितम्', TS. iv.6.6.4 द्यावापृथिवी अनेहसा 'अनेहसि सर्वस्मिन्नपि काले', VS.xxi.6 द्यामनेहसम् 'वाहयित्रीम्' Uv., 'क्रोधरहिताम्' Mah. = TS.1.5.11.5 'कालात्मिकां चिरकालस्थायिनीम्', vi.75.10 = VS. xxix.47 'अनुपहिंसिन्यौ, अनपराधिन्यौ वा' Uv., 'अपराधनिवर्तिके' Mah. (2) **—हः** *n.* सुरक्षा; security.

अन्-ऐडकी [एडको मेषः । तत्संबन्धरहिताः अनैडक्यः ऊर्णाः] *f.* भेड़ से अन्य किसी की ऊन; wool of an animal other than goat or sheep.

अ-नैश्चारिक [निश्चरश्चित्तस्य बहिर्विक्षेपः । तस्मै ये प्रभवन्ति क्रोधादयस्ते नैश्चारिकाः । तत्प्रतिपक्षभूताः] *m.* शमदमादि; self-control and the like Sat. xxvi.6.

अनो-वाह्-अ *a.* गाड़ी खींचने वाला; carrying a waggon or a carriage TS. v.6.21.1; cp. उष्ट्र 'सीरवाहः'. **अनो-वाह्-य** *a.* गाड़ी का बोझा; to be carried in a carriage. **—ह्यम्** *av.* गाड़ी भर कर; in waggon-loads KŚS.

अन्त (1) *n.* समीप (समीपदेशः, opp. to परार्क); near i.30. 21 अन्तादा परार्कात 'समीपपर्यन्तम्', x.34.11 सो अग्नेरन्ते वृषलः पपाद 'समीपे'; प्रान्त; edge, border : अन्ते धारयति 'अङ्गारप्रान्ते स्थिरीकरोति' Sat. iii.7, i.37.6 यत् सीमन्तं न धूनुथ 'वृक्षाग्रम्', v.47.3 रजसस्पान्त्यन्तौ 'पूर्वापरभागौ, vi.43.2 मध्यमन्तं च रक्षसे; end i.179.2 न ह्यन्तमापुः, अन्तान् समुत्पार्य 'having tied the ends ŚBr. iii.2.5.18; विच्छेद, अवसान; end अन्तं करवाणि 'विच्छेदं करवाणि' ABr. xxxiii.6; नीच जाति; low folk : अन्तान् वः प्रजा भक्षीष्ट 'नीचजातिविशेषान्'. (2) *a.* परम, श्रेष्ठ; the best, highest अन्तो वा अश्वः पशूनाम् 'परमः' TMB.xxi.4.6.

अन्तः √ख्या भीतर देखना; to look into i.81.9 अन्तर्हि ख्यो जनानाम् 'मध्ये विद्यमानं धनं पश्यसि'.

अन्तः-परिधि *av.* परिधि-मध्ये; inside the Paridhis TMB. xiii.12.5. **अन्तः-पर्शव्-य** *a.* पसलियों के बीच का (मांस); (flesh) between the ribs VS. **अन्तः-पवित्र**

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

a. पवित्रवर्ती (सोम); the Soma when in the straining vessel ŚBr.

अन्तः √पश् [—दृश्] –में देखना; to look into i.132.3 अन्तः पश्यन्ति रश्मिभिः.

अन्तःपशुः कालः वह समय जबकि डंगर गांव में रहते हैं; that time when the cows are in the village : morning and evening KŚS.

अन्तः-पात्-अ *m.* यज्ञशाला का मध्यवर्ती स्तूप; post fixed in the middle of the place of sacrifice KŚS. **अन्तः-पात्-य** [मुद्गरादिभिः कुट्टनेन भूमिमध्ये गमितः] *m.* धरती में धंसाया शङ्कु; a post firmly dug into the earth KŚS.

अन्तःपात्र *n.* पात्र का पेट; the interior of a vessel AV. xi.8.15 अन्तःपात्रे रेरिहतीम्. **अन्तः-पार्श्व्-य** *n.* कक्षवर्ती, (मांस); flesh on both sides VS.

अन्तः-पेय *n.* अन्तःपान; drinking up x.107.9 भोजा जिग्युरन्तःपेयं सुरायाः 'अन्तःपानम्'.

अन्तः-शर्-अ *m.* भीतरी सरकंडा; interior reed or cane TS. **अन्तः-शल्-य** *a.* भीतर शल्य वाला; having an extraneous body sticking inside ŚBr. **अन्तः-शव्-अ** *a.* मुर्दा वाला; having a dead body in Sat xxvi.3.

अन्तः-श्लेष्-अण *n.* भीतरी सहारा; internal support ŚBr. = **अन्तः-श्लेषः** MS.

अन्तः-सदस्-अम् *av.* सभा-बीच; in the middle of the assembly ŚBr.

अन्तः-स्थ-अ *a.* मध्य-स्थित; being in between ŚBr. **—स्थाः** य् र् ल् व्; semivowels.

अन्तः √स्था मार्ग में रोक लेना; to stand in the way of, stop AV. vi.53.2 अन्तस्तिष्ठाति दुरितानि विश्वा.

अन्त-र्क *n.* सीमा; border, boundary ŚBr. **अन्त-क** [अन्तं करोतीति] *m.* मृत्युदेव; Yáma, king of death x.132.4; एक राजर्षि; name of a man favoured by the Aśvins i.112.6. याभिरन्तकं जसमानमारणे 'एतत्संज्ञं राजर्षिम्'.

अन्तक-द्रुह् *m.* मृत्युदानव; demon of death x.132.4 एतावैतेनसान्तकध्रुक् 'अन्तकस्य राक्षसादेर्यमस्यैव वा द्रोग्धा'.

अन्त-ग्-अ *a.* पर्यन्तवासी; living in a forbidden place. **अन्त-गत** *a.* अन्त तक गया; gone to the end, thoroughly penetrating. **अन्त-गति** [or **—गामिन्**] *a.* अन्त की ओर जाने वाला; going to the end, perishing. ŚBr.

अन्त-तस् *av.* अन्त में; finally, from the end.

अन्त-म *a.* दूसरा, समीपतम; next, nearest TS. i.5.6.3 त्वं नो अन्तमः 'अन्तिकतमः', TS. vi.4.2 नान्तमा वहन्तीरतीयात् 'अन्तिकतमाः' or the nearest. **अन्त-र्म** *a.* अन्तिकतम, अन्तिम, चरम; the last. i.165.5 वयमन्तमेभिर्युजानाः 'अन्तिकतमैः'.

अन्तर्-आयत्ता [अभिधेयावसानम् अभिधेयनिर्णयमनुगता वाक्] *f.* अर्थायत्त वाणी; speech wedded to meaning.

अन्तर् *av.* भीतर, बीच में; within, between, amongst, in the middle or interior ix.15.3 अन्तः शुभ्रावता पथा 'मध्यदेशे', x.173.1 आ त्वाहार्षमन्तरेधि 'अस्मासु मध्ये', i.135.9 अन्तर्नदी ते पतयन्ति; [*Acc.* between] iii.6.4 अन्तर्यावा माहिने हर्यमाणः, ix.87.8 एषा ययौ परमादन्तरद्रेः [*Abl.*], x.177.2 तां गन्धर्वोऽवदद् गर्भे अन्तः [*Loc.* 'in the womb']

अन्तर *a.* समीप, अभ्यन्तर, संबन्धी, निज; near, related, interior, intimate ii.41.8 न यत् परो नान्तरः 'समीपवर्ती', iii.18.2 तपो ष्वग्ने अन्तराँ अभित्रान्. **—म्** *n.* अभ्यन्तर, छिद्र; the interior, hole, opening. **—कोश** *m.* अभ्यन्तर कोश; inner sheath TS. iii.4.1.4. **अन्तर-तस्** *av.* [अभ्यन्तरतः] भीतर से; from within, from the interior. **—दिशा** *f.* उपदिशा; intermediate quarter. **अन्तर्-अय्-अ** *m.* विच्छेद, त्याग, उत्सर्ग; giving up LŚ. i.1.25. **अन्तर्-अवचार्-इन्** *a.* भीतरी बाधक, घर में घुस कर बाधा डालने वाला; one creating trouble inside the house TBr. i.6.10. **अन्तरा** *f.* अभ्यन्तरवर्तिनी देवता; the inner goddess TS. v.7.14.10. **अन्तरा** *av.* अन्तराले, मध्ये; in the middle inside, within, between, among i.105.1 चन्द्रमा अप्स्वन्तरा = ix.107.1. Cp. ix.67.23 वितितमन्तरा.

अन्तरांस *m.* कन्धों का मध्यवर्ती भाग, छाती; the part of the body between shoulders, the breast ŚBr.

अन्तर्-आत्मक *a.* भीतरी; interior MaitrUp.

अन्तरा √धा भीतर धारण करना; to contain.

अन्तर्-आधान *a.* लगाम-लगा घोड़ा; a horse having rein in mouth TBr. 1.6.3.

अन्तरा-पथ्-अ *a.* मार्गवर्ती; being on the way or within the way.

अन्तरा-भर्-अ *a.* पास लाने वाला; bringing close to viii.32.12 दानवाँ अन्तराभरः 'अन्तराहरश्छिद्राणामापूरकः, छिद्रापिधायी'.

अन्तर्-आय्-अ *m.* लोप, बाधा; disappearance, obstacle.

अन्तराशृङ्गम् *av.* सींगों के मध्य में; between the horns KŚS.

अन्तर् √आस् –में बैठना; to sit in ix.78.3 आसीना अन्तरभि सोममक्षरन् 'यज्ञमध्ये आसीनाः पात्रेषु वर्तमानाः'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अन्तर् √इ [अन्तरेति –अन्तरितं करोति] व्यवहित करना; संवत्सरात् सर्पत्नान्तर्रेति 'व्यवहितान् करोति' ŚBr. i.4.4.3; निकालना; to make non-participant in ŚBr. 11.5.2.36 नान्तरेति 'अन्तरितान् न करोति', अन्तरियात् 'विलोपयेत्', ŚBr. i.2.2.4 अन्तरेति 'व्यवहितं करोति', TS. ii.6.8.3 देवा वै यज्ञाद् रुद्रमन्तरायन् 'अन्तरितवन्तः; निष्कासितवन्तः', TS. ii.6.8.3 आभ्यामेवैनमन्तरेति 'प्रच्युतं करोति'.

अन्तरि-क्ष्-अ *n.* आकाश; mid-region, air. **—प्रा** *a.* अन्तरिक्षचारी; traversing the air vii.45.1 अन्तरिक्षप्रा वहमानो अश्वैः 'अन्तरिक्षस्य पूरयिता', **—प्रु-त्** *f.* आकाशवाहिनी; floating over the surface or floating in the air i.116.2 नौभिरन्तरिक्षप्रुद्भिः = TAr. 1.10.2 अन्तरिक्षप्रुड्भिः. **—यानी** *f.* अन्तरिक्षप्रापक; taking to mid-region, name of an Iṣṭakā TS. iv.4.6.2. **—लोक** *m.* आकाशलोक, स्वर्लोक; the sky as a world. **अन्तरिक्ष-सं-शि-त** *a.* अन्तरिक्ष में तेजित; sharpened in the atmosphere x.5.26. **अन्तरिक्ष-सद्** *a.* आकाशवासी; dwelling in the atmosphere iv.40.5. **—क्ष-सद्-य** *n.* आकाशवास; residence in the sky.

अन्तरिक्षायन *a.* आकाशवासी; having abode in the atmosphere ŚBr.

अन्तरिक्ष्-य *a.* आकाशीय; atmospheric v.54.9.

अन्तर्-इत *a.* प्रविष्ट, व्यवहित; gone within, intervened, passed. **अन्तरित-काल** *a.* उत्थित-काल, अकृत; the action whose time has passed. **अन्तर्-इ-ति** *f.* अन्तराय; intervention.

अन्तर् √इष् मन ही मन चाहना; to long for viii.72.3 अन्तरिच्छन्ति तं जने.

अन्तरेण *av.* भीतर, मध्य में; within, amidst, between.

अन्तरौ रश्मी [*Nom. du.*] *m.* प्रग्रह; reins.

अन्तर् √गम् बीच में आ जाना, व्यवहित करना, अन्तरित करना; to go between so as to exclude from ŚBr. = **अन्तर् √गा** to go between, separate, deprive of portion ŚBr. iii.2.2.3 इमां यज्ञादन्तरगाम 'यज्ञे भागरहितामकुर्म'.

अन्तर्-जम्भ *m.* दाढ का आन्तर भाग; the inner part of the jaw ŚBr.

अन्तर्-दग्-ध *a.* भीतर जला; burnt within. **अन्तर्-दाव्-अ** *m.* ज्वाला के भीतर; within the flame AV. vi.32.1 अन्तर्दावे जुहुत. **अन्तर्-देश्-अ** *m.* मध्यदेश; intermediate region AV. viii.8.22 अन्तर्देशाः किंकराः.

अन्तर्-धू-ई *m.* अन्तर्धान; concealment, covering TAr. iv.5.13. **अन्तर्-धिन्** *m.* दास; slave अन्तर्धिने वा शूद्राय 'अन्तर्धानमन्तर्धिः सोऽस्यास्तीति' Sat. xxvi.1.

अन्तर्-निर्बाध *a.* भीतर की ओर है निर्बाध जिसका; with its nirbādhas inside; cp. nirbādha.

अन्तर् √यम् रोकना, बाधा डालना; to stop, hinder.

अन्तर् √भू भीतर होना, साररूपेण रहना; to be contained within vii.86.2 कर्दा न्वन्तर्वरुणे भुवानि.

अन्तर्-याम्-अ [अन्तर् यम्यत इति] *m.* मौन सोमाहुति; the Soma libation offered with suppression of breath and voice ŚBr., a particular Gráha of the Soma; हल के पाये का भीतरी भाग; the inner part of the plough-shoe ? = अन्तराखण्ड-कूटः Sat. xi.6.

अन्तर्-वती *f.* गर्भवती; pregnant x.91.6 अन्तर्वतीश्च सुवते च विश्वहा.

अन्तर्-वर्त्-अ *m.* खाली स्थान को घास से भरना; the act of filling up gaps with grass TS. vi.2.10.

अन्तर्-वसु *m.* एतन्नामा पशु-दायक त्रिरात्र; name of a Trirātra TMB. xxi.7.

अन्तर्-वावत् [√वन्] *a.* भीतर धन वाला; containing wealth within i.40.7 अन्तर्वावत् क्षयं दधे 'अन्तःस्थित-बहुधनोपेतम्'.

अन्तर्-विद्वांस् *a.* आन्तरिक ज्ञान वाला; knowing exactly i.72.7 अन्तर्विद्वाँ अध्वनो देवयानान् 'द्यावापृथिव्योर्मध्यं जानन्.'

अन्तर्-विध्-अ *n.* परिमित क्षेत्र, क्षेत्राभ्यन्तर; inside the field, limited or measured field अन्तर्विधाद् बहिर्विधमापन्नाः 'परिमित-क्षेत्राद् बहिः' Sat. xi.6.

अन्तर्-वेदि *av.* वेदिमध्ये; within the sacrificial ground ŚBr., Sat. i.3.

अन्तर्-हस्तम् हाथ में; being within reach of the hand AV. vii.50.2 अन्तर्हस्तं कृतं मम. **—हस्त्-ईन** *a.* हाथ में; hidden in the fist.

अन्तर्-हि-त *a.* असंनिकृष्ट, अप्रत्यक्ष; not visible अन्तर्हितमिव वा एतद् यत् पयः TMB. ix.29.3. **अन्तर्-हि-ति** *f.* अन्तर्धान, अदर्शन; hiding, concealment TS. v.2.5.4.

अन्तः-श्लेष्-अ TS. iv.4.11.1. = **अन्तः-श्लेषण** *n.* दीवार आदि के भीतर लोहा आदि; reinforcing iron-bar (placed within a wall) TBr. 1.8.7 अन्तःश्लेषणं त्वा अन्यत्.

अन्तश् √चर् बीच में या भीतर चलना; to move between, move within.

अन्तश् √छिद् बीच में पड़कर पृथक् करना; to come in between any two things and separate them ŚBr. i.6.3.6 उदकमन्तश् छैत्सीत् 'तद्देशमध्यं भित्त्वा पृथगकार्षीत्'.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अन्तस्-त्व *n.* उदरगतावयव; internal organ.

अन्तस्-पथ्-अ *a.* मार्गवर्ती; being on the way v.52.10 अन्तस्पथा अनुपथाः 'दरीसुषिरादिमार्गाः'.

अन्तः-सदसम् *av.* सदोमध्ये; in the middle of Sadas or यज्ञशाला.

अन्-ति [= अन्तिके] *av.* पास; near i.79.11 अन्ति दूरे पदीष्ट सः, ix.67.21 यदन्ति यच्च दूरके. **—क** *a.* समीप; proximate. **—कम्** *av.* समीप में; in proximity x.161.2 यदि मृत्योरन्तिकं नीत एव. **—कात्** *av.* समीप से; from the proximity.

अन्ति-गृह *m.* पड़ोसी; neighbour x.95.4 यदि वष्ट्यन्तिगृहात् 'स्वभर्तृगृहान्तिके यत् श्वशुरस्य भोजनगृहं तत्'.

अन्ति-तस् *av.* पास से; from near ii.27.13 नकिष्टं घ्नन्त्यन्तितो न दूरात्. **अन्ति-देव** *a.* देवताओं के निकट; being in the presence of the gods, near the gods i.180.7 पाथो हि ष्मा वृषणावन्तिदेवम् 'अन्तिके वर्तमानं, देवान् प्राप्नुवानं सोमम्'. **अन्ति-मित्र** *a.* पास है मित्र जिसके; having friends at hand KS. xviii.6 अन्तिमित्रश्च. **अन्ति-वाम** *a.* धन अथवा सौन्दर्य के साथ समीप खड़ा; at hand with wealth or loveliness vii.77.4 अन्तिवामा दूरे अमित्रमुच्छ 'अस्मदन्तिके धनं यस्याः सा'. **अन्ति-सुम्न** *a.* सुलभ है अनुग्रह जिसका; having benevolence at hand AV. xiv.2.45 अन्तिसुम्ने महिव्रते.

अन्ते-वास्-अ (1) *a.* समीपवासी; living close by. (2) **—सः** *m.* समीप-वास; living close to. **अन्तेवास्-इन्** *m.* गुरुकुलाध्यायी; a pupil who dwells in the house of his teacher ŚBr.

अन्त्य्-अमित्र *a.* बगल में शत्रु; enemy at hand TS. iv.6.5.6.

अन्त्य्-ऊति *a.* सुलभ है सहायता जिसकी; having aid at hand, at hand with help i.138.1 अन्त्यूतिं मयोभुवम् 'आसन्नरक्षणम्'.

अन्-त्र [√अन् 'breathe'] see आन्त्र.

अन्ध्-अ [Nasalised √नध् = √नह्; surviving in Hindī as नांद 'trough' on which oxen are tied for feeding, 'having eyes arrested' or 'having covered eyesight', cp. अन्धस् 'अन्न' which binds the nomad to a place of food or agriculture, and अन्धस् banks or shore that bind the river in between] (1) *a.* अन्धा; blind i.164.16 न वि चेतदन्धः; अन्धत्वापादक, सघन; dense x.89.15 अन्धेनामित्रास्तमसा सचन्ताम् 'अन्धत्वापादकेन तमसा दृष्ट्याच्छादकेन तमसा'.

अन्ध्-अस् *n.* अन्धकार; darkness i.62.5 वि वरुषसा सूर्येण गोभिरन्धः 'अन्धकारम्', i.94.7 रात्र्याश्चिदन्धो अति देव पश्यसि 'बहुलमन्धकारम्', vii.88.2 स्वर्यदश्मन्नधिषा उ अन्धः 'सोमलक्षणमन्नम्' ('darkness').

अन्धस् *n.* वनस्पति, घास, सोम, अन्न; plant, the Soma plant, edible i.28.7 हरी इवान्धांसि बप्सता 'चणकादीनि खाद्यानि', v.41.3 प्रान्धांसीव यज्यवे भरध्वम् 'अन्नादिहविर्लक्षणानि हवींषि', x.116.4 परिषिक्तमन्धः 'सोमलक्षणमन्नम्'; कासपूर्ण तट; grassy bank or shore vii.96.2 उभे यत्ते महिना शुभ्रे अन्धसी अधिक्षियन्ति पूर्वः.

अन्धीगव *n.* name of a Sāman TMB. xv.11.7.

अन्-न [√अद्] *n.* अन्न, भोज्य; food i.140.2 त्रिवृदन्नम्.

अन्न-काम्-अ *a.* अन्नेच्छु; desirous of food x.117.3 अन्नकामाय चरते कृशाय. **अन्न-जीव्-अन** *a.* अन्न पर जीवित; living by food ŚBr. **अन्न-तम** *a.* श्रेष्ठ अन्न; the best food AA. i.4.1. **अन्न-तेज्-अस्** *a.* अन्न-बल; having the vigour of food AV. x.5.34 कृषिसंशितोऽन्नतेजाः.

अन्न-पति *m.* अन्न का स्वामी; lord of food. **अन्न-पत्नी** *f.* अन्न-देवता; goddess presiding over food ABr. **अन्न-पत्-य** *n.* अन्न पर आधिपत्य; lordship over food. **अन्न-पाश्-अ** *m.* अन्नरूप बन्धन; food as fetter ChBr. i.38. **अन्न-पू** *a.* अन्न छड़ने-पछोड़ने वाला; purifying food ŚBr. **अन्न-पेय** *n.* खान-पान; food-drink ŚBr. **अन्न-प्र-द्-अ** *a.* अन्नदाता; giver of food. ŚBr. **अन्न-प्राशन** [यस्मिन् कर्मणि अन्नं प्राशनाति कुमारः तत्] *m.* संस्कार-विशेष; a rite when a child is given food for the first time.

अन्न-भाग्-अ *m.* अन्न में हिस्सा; a share of food AV. iii.30.6. सह वोऽन्नभागः. **अन्नम्-अन्नम्** *n.* अटूट भोज्य; food in perpetuity.

अन्न-वन्त् *a.* अन्नवान्; possessed of food. **अन्न-विद्** *a.* अन्न पाने वाला; acquiring food AV. vi.116.1 कर्षीवणा अन्नविदः.

अन्न-होम *m.* अश्वमेध-संबन्धी कृत्यविशेष; a sacrifice connected with the Aśvamedha ŚBr.

अन्नाद्-अ *a.* भोक्ता, अन्नाशी; eating food अन्नाद एव भवति 'व्याधिराहित्येन दीप्ताग्निः' TS. ii.1.3.3., अन्नमत्ति अन्नादो भवति 'रोगरहितः' TMB. xix.11.5. **अन्नाद्-अन** *a.* अन्न खाने का साधन; (mouth) meant for eating food अन्नादनं शीर्षम् TS. ii.5.1.1. **अन्नादि-तमा** *f.* अत्यधिक खाने वाली; eating most, name of the forefinger ŚBr. **अन्नादी** *f.* भोजन; proper food.

अन्नाद्य [अन्नं च तदद्यं च; अत्तुं योग्यमन्नम्] *n.* भोज्य, अन्नादन-सामर्थ्य; food, capacity to enjoy food VS. xx.3, TS. iii.4.3.3. **अन्नार्यु** *a.* अन्नेच्छुक, अन्नबन्धन, अन्नजीवन;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

living on food AitUp. **अन्ना-वृध्** *a.* अन्न से बढ़ने वाला; prospering by food x.1.4 अन्नावृधं प्रति चरन्त्यन्नैः 'अन्नस्य वर्धनम्'.

अन्नियत् [*Pt.* of अन्निय, *Denom.* of अन्न] *a.* अन्नाकाङ्क्षी; being desirous of food ix.2.7 यस्ते भरादन्नियते चिदन्नम् 'अन्नमिच्छते', cp. अन्नीयात् 'अन्नमिच्छेत् अदनीयमिच्छेत्' Sat. x.2.

अ-न्य *n.* अविनाश अथवा सातत्य; inexhaustibleness AV. xii.1.5 सा नो भूमिर्गोष्वप्यन्ये दधातु. But cp. TBr. i.6.5 अन्यमेव वरुणमवयजते 'भोज्यद्रव्यविनाशिनम्'.

अन्य *a.* दूसरा, भिन्न; other, different. **—क** = अन्य. viii.21.18 राजका इदन्यके, TS. 1.7.13.5 नभन्तामन्यकेषां ज्याकाः 'कुत्सितानां वैरिणाम्'. **—कृत** *a.* परकृत; done by another vi.51.7 मा व एनो अन्यकृतं भुजेम. **अन्य-क्षेत्र** *n.* दूसरा खेत; another territory or sphere AV. v.22.8 अन्यक्षेत्राणि वा इमा.

अन्यङ्ग-श्वेत [वर्णान्तरेण मिश्रितः श्वेतः; वर्णान्तरेण संपादितं चिह्नम् अन्यङ्गम्, तादृशश्चासौ श्वेतश्च] *a.* चित्रित; variegated.

अन्य-जात *a.* दूसरे से उत्पन्न; born of another (family) vii.4.7 न शेषो अग्ने अन्यजातमस्ति.

अन्यत् : अन्यदन्यद् वा एताश्छन्दः = अन्यदन्यच्छन्दो वै=विच्छन्दस्का इत्यर्थः TMB. xxi.4.9. Note syntax.

अन्यत-एत *a.* एक ओर चित्रित; variegated on one side अन्यतएनी VS. xxx.19.

अन्य-तर *a.* दो में से एक; one of the two. **—तस्** *av.* किसी एक ओर; on one of the two sides ŚBr. **—तरतो-दन्त** *a.* एक-पंक्ति दन्तवान्; having teeth on one side ŚBr. **—तर-मोद** *a.* एक मोद शब्द वाला प्रतिगर; a Pratigara having the word मोद once Sat. ix.3; for उभयतोमोद;cp. मोदा इव मोदा मोद इव Sat. ix.4.

अन्य-तस् *av.* दूसरे से; from another. **—तः-क्षुत्** *a.* एकधारा; sharp on one side ŚBr. **—तः-प्लक्षा** *f.* कुरुक्षेत्रवर्ती एक ताल; name of a pond in Kurukṣetra ŚBr. **अन्यतः-शितिबाहु** *a.* अन्य स्थान में श्वेत बाहु वाला; having an arm white in a place different from that in another TS. v.6.13.1. **—शिति-रन्ध्र** *a.* पहले से अन्य स्थान में श्वेतरन्ध्रवान्; having white spot in a place other than the first one. **अन्यतस्त्य-जायु-इन्** *a.* सपत्नजेता; conquering foes BrUp. **—तो-घातिन्** *a.* एक ओर मार करने वाला; striking in one direction. **अन्यतो-दन्** *a.* दांतों की निम्न पंक्ति वाला; having only the lower line of teeth TS. ii.1.1.5. **अन्यतो-मुख** *a.* एक-तरफा मुंह वाला; with his mouth fixed on one side only ŚBr. **अन्यतोऽरण्य** *a.* एक ओर जंगल वाला स्थान; land woody only on one side VS. xxx.19.

अन्य-त्र *av.* और जगह; elsewhere. **अन्य-था** *av.* नहीं तो; otherwise. **अन्य-देवत्य** *a.* अन्यदेवताक; having another divinity, i.e. addressed to another deity.

अन्य-नाभि *a.* दूसरे वंश का, असंबन्धी; of another family, unrelated AV. i.30.1 सनाभिरुत वान्यनाभिः.

अन्य-पूर्वा [अन्यः पूर्वः पतिरस्याः सा] *a.* प्रथम पति जीवित है जिसका; having her first husband alive.

अन्य-राष्ट्र-ईय *a.* पर-राष्ट्रीय; from another kingdom ŚBr. **अन्य-रूप** (1) *a.* भिन्न शकल वाला; of other form vii.100.6 यदन्यरूपः समिथे. (2) *n.* भिन्न रूप; another form. **अन्य-वर्ण** *a.* भिन्न रंग का; having another colour. **अन्य-वाप्-अ** *m.* परार्थ ओरना या बोना; sowing for others, i.e. leaving her eggs in the nest of other birds = cuckoo VS. xxiv.37. **अन्य-व्रत** *a.* अन्य का भक्त; devoted to others, infidel x.22.8 अन्यव्रतो अमानुषः 'श्रुतिस्मृतिव्यतिरिक्तकर्मा'.

अ-न्या *f.* अक्षय; inexhaustible viii.1.10 इन्द्रं धेनुं सुदुघामन्यामिषम् 'उक्तविलक्षणाम्'. **अन्या-दृश्** *a.* अन्य जैसा; of another kind TS. iv.6.5.5.

अ-न्यून *a.* निर्दोष, न्यून नहीं; not defective, not less than. **अ-न्यूनातिरिक्त** *a.* न कम और न अधिक; not too little and not too much ŚBr. **अन्ये-द्युस्** *av.* दूसरे दिन; another day.

अ-न्य-ओकस् *a.* अपने घर न टिकने वाला; not remaining in one's habitation AV. xii.2.4 यदि वा व्याघ्र्य इमं गोष्ठं प्रविवेशान्योकाः.

अन्योदर्-य *a.* दूसरे पेट से जन्मा; born from another womb vii.4.8 अन्योदर्यो मनसा मन्तवा उ.

अन्वक्-त्व *n.* पश्चभाविता; the condition of being posterior.

अन्वक्-स्थानिन् *a.* आचार्य-व्यतिरिक्त गुरु; a teacher other than the Ācārya Sat. xxvi.2.

अन्व्-अञ्च् [अनु पर्यायेणाञ्चतीति] *a.* अनुक्रमगामी; successive TS. ii.6.6.4 यदन्वञ्चौ पुरोडाशौ यजति 'अनुक्रमगतौ'. **अन्वञ्चः** वृद्धबालाऽनुक्रमगत; विच्छेदवर्जित, अव्यवहित, सतत; having no break or intervention, in succession, continuous TS. ii.2.2.5 येषां पूर्वापरा अन्वञ्चः प्रमीयन्ते.

अन्वति√सिच् –पर छिड़कना; to pour out over TBr. i.6.8.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अन्वन् *a.* प्राणी; breathing, living TBr. i.9.8 अन्वासि.

अन्वप√क्रम् –के पीछे भाग निकलना; to run away after another TS. ii.3.7.1.

अन्वर्च् [√अर्च्] गीतों में स्तुति करना; to honour with songs v.29.2 अनु यदीं मरुतो मन्दसानमर्चन् 'अन्वस्तुवन्'.

अन्वर्तितृ [= अनुवर्तितृ] *a.* पीछे-लगा, प्यार में पीछा करने वाला; wooer x.109.2 = AV. v.17.2 अन्वर्तिता वरुणो मित्र आसीत् .

अन्वव् [√अव्] उत्साहित करना; to encourage viii.7.24.

अन्वव√कृ घृणा करना, मना करना; to despise, refuse. **—√गा** किसी से जा मिलना; to go and join another अन्वेवागात् 'अनुप्राप्नोत्' ŚBr. **—√चर्** चुपके से घुस आना; to enter stealthily. **—चार्-अ** *m.* अन्तरनुप्रवेश; entering stealthily TS. vi.2.1. **—√धा** रखना; to put down अन्ववधाय 'निधाय' Sat. xxiv.1. **—√पा** –के बाद पीना; to drink after others. **—√प्लु** –के पीछे डुबकी मारना; to dive after. **—√मृश्** संसर्ग में आना; to touch or come in contact with.

अन्वव-सार्यिन् *a.* प्रयुत, संलग्न, अनुग; adhering to, following.

अन्वव√सृज् –की ओर भेजना; to let go towards TS. vi.5.6 रुद्रं प्रजा अन्ववसृजेत् 'प्रजा अनुलक्ष्य रुद्रं प्रेरयेत्'.

अन्वव√सो [अन्ववस्यति] जोड़ना, रखना, छाना; to fix down कटान् छदिषामन्तरालेऽन्ववस्यन्ति 'अन्तरालप्रदेशमनु लक्षीकृत्य अवस्यन्ति अधोऽधो योजयन्ति' Sat. vii.5; अनुक्रमेण प्रसन्न करना; to propitiate successively TBr. i.4.10 देवानेव तद् अन्ववस्यति; समापित या पूर्ण करना; to complete यत् पूर्वमन्ववस्येत् 'समापयेत्' TBr. i.4.4; अवसन्न होना; to become dejected नात्यन्तमन्ववस्येत् 'अवसीदेत्' Sat. xxvi.6.32.

अन्वव√स्था किसी की सहायता के लिये उसके समीप उपस्थित हो जाना; to stand by someone TS. vi.5.1 इन्द्रमन्ववातिष्ठत् 'सहकारी सन्नवस्थितः'.

अन्वव√स्रु –किसी या कहीं तक बहाना; to cause to flow down upto TS. v.6.3.2 मुखादन्ववस्रावयति Sat. vii.7, आमूलादन्ववस्रावयति 'अग्रमारभ्य मूलपर्यन्तमौदुम्बरीमनु लक्षीकृत्य स्रावयति' Sat. vii.7.

अन्ववार्ज् [अनु-अव √अर्ज्] –के पीछे या किसी ओर भेजना; to cause to go after or in a particular direction ŚBr.; –के साथ संयुक्त करना; to join with AitUp. तमशनापिपासाभ्यामन्ववार्जत् 'संयोजितवान्'.

अन्वश् पहुंचना: to reach, come upto ii.16.3 न ते वज्रमन्वश्नोति कश्चन, AV. iv.25.2 यथो: प्रायं नान्वानशे कश्चन.

अन्व्-अष्टका *f.* नवमी-विशेष; the ninth day in the latter half of the four months following the full moon in Āgrahāyaṇa, Pauṣa, Māgha and Phālguna. **अन्वष्टक्-य** *a.* अन्वष्टका पर क्रियमाण श्राद्ध; Śrāddha performed on the Anvaṣṭakās Khādira iii.5.1 नवमीं दशमीं वान्वष्टक्यम्.

अन्व्√अस् पास होना; to be on hand, reach i.57.2 अध ते विश्वमनु हासदिष्टये. **अन्वस्-त** *a.* –पर फेंका, निकाला; shot up at, interwoven (as in silk).

अन्व्√अह् उच्चारण करना, बोलना; to pronounce ŚBr. i.3.3.14 सोऽन्वाह.

अन्व्-अर्हम् [अहन्यहनि] *av.* प्रत्यहम्, प्रतिदिन; day by day; सद्यः; quickly अन्वहं दीक्षामेके समामनन्ति 'सद्यः' Sat. xvi.1.

अन्वा√कृ पुत्री को भाग देना; to give a portion to one's daughter ŚāṅkhBr. **अन्व्-आ-कृति** *f.* अनुकृति; shaping after, imitation ŚāṅkhGr.

अन्वा√क्रम् –की ओर चढ़ना; to ascend towards or to TS.

अन्वा-कर्शाय्-अम् [= ख्यायम्] *av.* क्रमशः बोल कर; reciting successively. **अन्वा√ख्या** गिनना; to enumerate LŚ. **अन्वा-ख्या-न** [सृष्ट्यनुक्रमकथनरूपं ब्राह्मणम्] *n.* विवृति; Brāhmaṇa expounding the order of creation, explanation keeping close to the text.

अन्वा√गम् पीछे जाना; to follow, come after.

अन्वा√गा पीछे चलना; to follow i.126.3 षष्टिः सहस्रमनु गव्यमा गात्.

अन्वा√चक्ष् –के बाद नाम लेना; to name after ŚBr.

अन्वा-जिगांसन् [√गम्, देवाननु प्रविश्य हिंसितुमैच्छन्] desired to go after (to kill) ŚBr. –जिघांसन्; preferable.

अन्वा√तन फैलाना; to spread viii.48.13 अनु द्यावापृथिवी आ ततन्थ 'क्रमेण विस्तारयसि', AV. xviii.2.32 विवस्वानन्वा ततान.

अन्वाति√रिच् फिर से भर लेना; to replenish अन्वाति रेचयति 'replenishes' TAr. ii.16.1.

अन्वा√दा फिर से हाथ में लेना; to resume.

अन्वा√धा आग पर समिधा डालना; to add fuel (to fire).

अन्वा√धी याद करना; to recollect, think of.

अन्व्-आध्यः [*N. Pl.*] *m.* एक प्रकार के देव; a class of divinities.

अन्वा√ध्या पूरी तरह ध्यान देना; to observe or pay attention closely TAr. iv.20.8 अन्वादीध्यायाम्.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अन्वा√नु [–नोनवीति] –की ओर लगातार बोलते जाना; to sound towards x.68.12 पूर्वीरन्वा नोनवीति 'अनुक्रमेण अत्यन्तमाभिमुख्येन ब्रवीति'.

अन्व्-आन्त्र्-य *a.* आन्त्रवर्ती; being in the entrails AV. ii.31.4 अन्वान्त्र्यं शीर्षण्यम्.

अन्व्√आप् पा लेना, पहुंच जाना; to attain, reach.

अन्व्-आ-भक्त *a.* अनुप्राप्त; come after, connected with.

अन्वा√भज् –के बाद या –के साथ भाग दिलाना; (*Caus.*) to cause to take a share after or with another TS. vi.4.6 मघवन्नु न आ भज 'त्वामनु अस्मानपि भागिनः कुरु'.

अन्वा√भू नकल करना; to imitate; समान होना; be alike TS. vi.3.4 मनुष्या नोऽन्वा भविष्यन्ति 'अस्मत्सदृशा भविष्यन्ति'.

अन्वा√यत् अनुगत करना या होना; to bring in consonance with, be in consonance with TBr. iii.8.8 अस्मिन्नन्वायातयति 'अस्मिन्ननुगताः करोति'; पाना, अधिकारी होना; to get, be entitled to ŚBr. i.5.2.41 अग्नीषोमयोरेव रूपमन्वायत्ते.

अन्वा-यत्त *a.* अन्वाबद्ध, अनुप्रविश्य स्थित; connected with, entered into सर्वेषु वा एषु लोकेषु मृत्यवोऽन्वायत्ताः 'अनुप्रविश्य स्थिताः' TBr. iii.9.15.

अन्वा-रब्-ध [√रभ्] *a.* परस्पर स्पृष्ट; touching each other.

अन्वा√रभ् पीछे से पकड़ना या छूना, किसी के पास खड़ा होना, हाथ से पकड़ना; to touch or seize from behind, take hold of TS. iii.1.2.4 चमसं वान्वारभ्य 'हस्ते गृहीत्वा'; place one's self at the side of AV. xii.2.47 पप्रिमन्वा रभध्वम्; observe a rite after someone TS. 1.7.10.3 अग्निमन्वारभामहे 'अनुसृत्य पश्चादारभामहे'. *Caus.* **अन्वारम्भयति** : TS. ii.6.2.5 ब्रह्मन्नेव क्षत्रमन्वारम्भयति 'ब्राह्मणमनु पश्चात् क्षत्रियं प्रवर्तयति'. **अन्वारभमाण** [विविधं स्पृशन्] *a.* पीछे से छूता हुआ; touching variously from behind ABr. **अन्वारभ्य** *a.* पीछे से स्पृश्य; to be touched from behind TS. ii.6.2.5.

अन्वा-रम्भ्-अ *m.* पीछे से स्पर्श, प्रारम्भिक मन्त्र; touching from behind, initiatory stanza अथैनं यज्ञस्यान्वारम्भं वाचयति BaudhŚr.

अन्वारम्भणीया ईष्टि [आधानानन्तरमेव प्रारम्भार्थं क्रियत इति] *f.* दर्शपूर्णमास के प्रारम्भ में अनुष्ठेय ईष्टि; subsidiary oblations before commencing Darśa-Paurṇamāsa TS. iii.5.1.

अन्वा√रुह् चढ़ना, आरोहण या अनुष्ठान करना; to ascend after AV. vi.122.4 यज्ञं यन्तं मनसा बृहन्तमन्वा रोहामि.

अन्वा-रोह्-अ [—हाः] *m.* सोमाहुतियों पर जपविशेष; name of particular Japas uttered at the Soma-oblations.

अन्वा√लभ् पकड़ना, आरम्भ करना, रचना; to lay hold of, grasp, start, take in hand x.130.7 अन्वालेभिरे रथ्यो न रश्मीन् 'अनुक्रमेण आरब्धवन्तः' = VS. xxxiv.49 'सृष्टवन्तः' Uv-Mah.

अन्वा√वप् छिटकना, फेंकना; to scatter in addition, to throw सक्तून् वास्मा अन्वावपेयुः 'निवपेयुः प्रक्षिपेयुः' Sat. x.2.

अन्वा√वह् –के समीप लाना; to convey to x.29.2 अनु त्रिशोकः शतमा वहन्नृन् 'अनुचरभूतान् नृन् मनुष्यान् लब्धवान्'.

अन्वा-वाप्-अ *m.* छिटकना; scattering in addition.

अन्वा√विश् –में घुसना, अधिकार में ले लेना; to enter into, to occupy ChUp.

अन्वा√वृत् –के समीप चक्कर काटना, –के पीछे जाना; to revolve or move after, follow v.62.2 अनु वार्मेकः पर्विरा ववर्त 'अनुक्रमेण परिभ्रमति', AV. x.5.37 सूर्यस्यावृतमन्वावर्ते 'turn after the sun's turn'.

अन्वा√शी –की बाजू में पड़ना या लेटना; to lie along, be extended over AV. x.7.9 किंयद् भविष्यदन्वाशयेऽस्य 'lies along'.

अन्वा√स्था –की ओर जाना, –पर बैठना, मिलना, पाना; to go towards, ascend, meet, attain. **अन्व-आ-स्थाय** [*Gd.*, तूष्णीं रथमारुह्य] चुपचाप (रथ पर) चढ़ कर; ascending the car ŚBr.

अन्व्-आ-हर्-अण *n.* प्रापण, अन्वाहार, अनुत्सर्ग, प्रयोग; supplying, using the mantra LŚ. i.1.25 : opp. to अन्तरयः 'त्यागः'. **अन्व्-आ-हार्-य** [हीनं यज्ञस्यान्वाहरतीति, अन्वाहरति यज्ञसंबन्धिदोषजातं परिहरत्यनेनेति अन्वाहार्यो नाम ऋत्विग्भ्यो देय ओदनः] *m.* दर्शपूर्णमास के ऋत्विजों को दिया जाने वाला भात; a gift consisting of food prepared with rice, presented to the Ṛtviks at the Darśapaurṇamāsa ceremonies. **—पचन** [अन्वाहार्यः पच्यतेऽस्मिन्निति अन्वाहार्यपचनो दक्षिणाग्निः] *m.* दक्षिणाग्नि; Dakṣiṇāgni on which the Anvāhāryà is cooked. **—स्थाली** [पुरुषचतुष्टयभोजनपर्याप्तान्नपचनयोग्यं ताम्रं पैत्तलं वा पात्रम्] *f.* a vessel for cooking the Anvāhārya.

अन्वा√हृ मोहिया करना; to supply.

अन्व्√इ –के पीछे जाना, अनुगमन करना, प्रवेश करना : अन्वित्य 'प्रविश्य' TS. vi.2.9; –के भाग में आना; to follow, enter, fall to one's share, reach iv.4.11 तन् मा पितुर्गोतमार्दन्वियाय 'प्राप्तम्'. **अन्व्-इ-ति** (1) *f.* अनुकूल गति, अनुगमन; following after. (2) [देवानामनुकूला गतिर्यस्याः सा] *f.* name of a goddess TS. iii.5.2.2.

अन्व्√इष् चाहना, ललकना, ढूंढना; to desire, long for,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

seek, search AV. vi.37.1 शप्तारमन्विच्छन्.

अन्व्-ईक्ष्-इ-तव्य *a.* अन्वीक्षणयोग्य; to be kept in view or mind.

अन्व्-ईपम् [अप्] *av.* प्रवाहानुकूल्येन; along the water of a river TS. vi.4.2 : प्रवाहो यन्मुखस्तन्मुखत्वेनावस्थानमन्वीपत्वं, तद्वैपरीत्यं प्रतीपत्वम्.

अन्व् √ ऋ अनुगमन करना; to follow (in rising) v.52.6 अन्वेनाँ···भार्नुरर्त 'अनुगच्छति'.

अन्व्-ऋचम् [प्रत्यृचम्] *av.* हर ऋचा के साथ; with each verse.

अन्वृजु [अनुकूलश्चासौ ऋजुश्च] *a.* अनुकूल एवं ऋजु; pliant and straightforward TS. ii.2.8; ईन्द्रायान्वृजवे, Sat. xxii.3.

अन्व् √ ऋध् पूरा करना, सिरे लगाना; to carry out, accomplish vii.87.7 अनु व्रतान्यदितेर्ऋधन्तः 'समर्धयन्तः'

अन्व्-ए-तवे [*Dat. Inf.* √इ] अनुगमन को; to follow vii.33.8 स्तोमो वसिष्ठा अन्वेतवे वः 'अनुगन्तुम्'.

अप् [*Gen.* अपस्] *n.* कर्म; work i.151.4 गां न धुर्युप युञ्जाथे अपः 'कर्म'.

अप् [used in *Sing.* and *Pl.*] *f.* जल; water viii.4.3 यथा गौरो अपा कृतं तृष्यन्नेति 'अद्भिरुद्रकैः', i.180.4 अपो न क्षोदः 'उदकानीव'; plural common अपां ग्रहान् गृह्णाति 'गृह्यन्त आप एष्विति ग्रहाः कुम्भाः कुम्भ्यश्च । ते चाद्भिः पूरितत्वादपांग्रहाः' TS. v.6.2.1.

अप (उपसर्गरूप में द्योतित करता है) : दूर, परे, पीछे; as a prefix to nouns and verbs it expresses: away, off, back : (opposed to anu, upa, sam and pra). Prefixed to nouns it may sometimes denote negation : अप-भी 'fearless'.

अप √ ऋ खोलना; to open by removing anything v.45.6 अप या माताँ ऋणुत व्रजं गोः 'अपावृणोत्', ix.132.8 ऋणोरप व्रजं दिवः.

अप-कार्म *m.* अनिष्ट; unfavourable, harm vi.75.2 धनुः शत्रोरपकार्मं कृणोति 'कामस्यापायम्', TS. iv.6.6.1 'कामेभ्योऽपनयोऽपकामस्तम्' **—र्मम्** *av.* बिना प्रयोजन के; without any special aim or desire AV. iii.13.3 अपकार्मं स्यन्दमानाः 'प्रयोजनविशेषमनपेक्ष्य'.

अप-कार्-अ *m.* द्रोह, क्षति; enmity, hurt.

अप √ क्रम् दूर चले जाना, हट जाना; to go away from x.164.1 अप क्राम परश्चर; अपक्रमयति 'अपगमयति' : opp. to अभिक्रमयति 'प्रापयति' TMB. xii.5.25.

अप-क्रम्-अ *m.* अपगमन, प्रस्थान; going away, departure, retreat ŚBr. **अप-क्रम्-अण** *n.* उपराम, विरति; passing off or away. **अप-क्रान्ति** *f.* = अपक्रमण MS. **अप-क्राम्-उक** *a.* दूर चला जाने वाला; going away, retiring TS. **अप √ क्रुश्** निन्दा करना, गाली देना; to revile. **अप √ क्री** खरीदना; to buy AV. viii.7.11 अपक्रीताः संहीयसीः.

अ-पक्ष *a.* पक्षहीन; without wings AV. xi.2.21 अपक्षाः पक्षिणश्च ये **—क्ष-पुच्छ** *a.* बिना पंख और पूंछ का; without sides or tail ŚBr.

अप-क्षामम् *av.* क्षीण कर करके; wasting away : अपक्षामं नाशयति.

अप √ क्षि उपक्षीण होना, चल देना; to waste away, go away अग्निमपक्षायन्तम् 'आयतनादपगच्छन्तम्' Sat. xv.1.

अप-ग्-अ *a.* अपगामी; going away AV. i.34.5 यथा मन्नापगा असः.

अप-गर्-अ (1) *m.* निन्दा; censure. (2) *a.* निन्दक; reviler.

अप-गल्भ्-अ [सभायामवाङ्मुखो वक्तुमशक्तः] *a.* धाष्ट्यरहित, अप्रगल्भ, संशयित; wanting in boldness, perplexed TS. ii.5.1.6, VS. xxx.17 व्यृद्ध्या अपगल्भम्, TBr. iii.4.14.

अप √ गुर् प्रत्याख्यान करना, नापसन्द करना, घुरकना; to reject, disapprove, threaten v.32.6 उच्चैरिन्द्रो अपगूर्या जघान 'वज्रमुद्यम्य', TS. ii.6.10.2 योऽपगुरति.

अप √ गुह् छिपाना; to conceal, hide x.27.24 मा स्मैतादृगप गूहः समर्ये 'अपावृणोः'. **अप-गूढ** *a.* छिपा; hidden, concealed i.23.14. **अप-गूहमान** *a.* छिपाता हुआ; concealing vii.104.17.

अप √ गृ : अपर्जगुराण *a.* खा जाने वाला; devouring v.29.4 जिगर्तिर्मिन्द्रो अपर्जगुराणः 'आच्छादनाद् विमोचयन्'.

अप √ गै गाना बन्द कर देना; to break off singing.

अप-गोह्-अ *m.* गुहा, छिपने की जगह, तिरोभाव; hiding place, disppearance ii.15.7 स विद्वाँ अपगोहं कर्नीनाम् 'तिरोभावम्'.

अप-घाटिला *f.* काण्डमयी वीणा; a kind of lute TMB. v.6.8.

अप-घात्-अ *m.* अपहनन, प्रतिघात, निवारण; striking off, warding off.

अप √ चाय् डरना, आदर करना; to fear TBr.; to respect ŚBr.; निन्दा करना; to revile TBr. i.1.1.

अप √ चि ध्यान देना, आदर करना; to pay attention to, respect AV. i.10.4 ब्रह्म चापि चिकीहि नः.

अप √ चित् [*Caus. Subj.* चेतयातै] छोड़ देना, –से हट जाना; to abandon, turn off from. *Desid.* अप चिकित्सति to wish to abandon anyone AV. xiii.2.15 ततो नाप चिकित्सति. Note. अपचित्यति 'पूजयति' TAr.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अप-र्चित् *f.* एक विषैला कीट; a noxious insect AV. vi.83.3., TS. v.2.2.3 अपर्चित् प्र पतिष्यति. **अप-चि-त** *a.* आदृत; respected. **अप-चि-ति** *f.* पूजा, हरजाना, दण्ड, बदला; respect iv.28.4 अविन्देथामपचितिं वधत्रैः 'पूजाम्', TS. v.2.3 अपचितिमेवास्मिन् दधाति = अपचिती TS. v.7.4.3; अपचितिप्रद सोमयाग; a Soma sacrifice bestowing veneration TMB. xix.8.1.; punishment, revenge.

अप√छद् ढक्कन हटाना, खोलना; to take off a cover.

अप√छिद् छीनना; to take by force अपच्छिद्य 'आदाय' KŚS. **अप-च्छिद्** *f.* काट, छोल, शकल; cutting, chip, shread अपच्छिदिव वा एतद् यज्ञस्य TMB. xi.11.2.

अप-च्यव्-अ *m.* अपसारण; pushing away i.28.3 यत्र नार्यपच्यवमुपच्यवं च शिक्षते 'शालाया निर्गमनम्'. **अप√च्यु** गिर पड़ना, बचना; to fall off, avert x.173.2 मापि च्योष्टाः 'मापगमः'

अप-जर्गुराण [√गृ] खाता या सटकता हुआ; devouring v.29.4 जिगर्तिर्मिन्द्रो अपजर्गुराणः 'आच्छादनाद् विमोचयन्'.

अप√जि निराकरण करना; to ward off, keep off अपजयति 'निराकरोति', पुनर्मृत्युमपजयति 'पुनर्मरणं निवारयति' BṛUp.; हारी वस्तु को फिर से जीत लेना; to win back anything TS. vi.3.1 तमग्नीध्रात् पुनरपाजयन् 'असुरेभ्यो अपच्छिद्य अजयन्'.

अप-जि-ति (1) *f.* अपजय; defeat. (2) *a.* अपजय-हेतु; cause of defeat TBr. iii.11.8.

अप√तक्ष् तराशना, घड़ना, छोलना; to chip off AV. x.7.20 यस्माद् ऋचो अपातक्षन् 'अपतक्ष्णुवन्ति तक्षणेन लघूकुर्वन्ति'.

अपतरम् *av.* और दूर; farther off.

अ-पति *m.* पति नहीं; not a husband or master AV. viii.6.16 अपतिः स्वपतिं स्त्रियम्. **अ-पति-घ्नी** *f.* पति को न मारने वाली; not killing her husband x.85.44 अघोरचक्षुरपतिघ्न्येधि.

अप-तूल *a.* विगताग्रभाग शर; reed with its front taken off : opp. to सतूल.

अप-तेजस् *a.* गततेजस्; lustreless TS. ii.5.2.6.

अप-त्य *n.* संतान; offspring i.174.6. Cp. वर्धमाना अपत्यम्. Cp. नपात्. **अपत्य-वन्त्** *a.* बाल-बच्चों वाला; possessed of offspring. **अपत्य-साच्** *a.* ससंतान; accompanied by offspring i.117.23 रयिं···अपत्यसाचम् 'पुत्रादिभिः समवेतम्'.

अप√त्रस् डर में भाग खड़ा होना; to flee from in terror x.95.8 अप···अत्रसन्.

अ-पथ्-अ *n.* मार्गाभाव; not a path AV. vi.73.3 पूर्षा परस्तादपथं वः कृणोतु.

अ-पद् [or **अ-पद्** = **अ-पाद्**] *a.* पैरहीन; footless. *f.* **अपदी** x.22.14 अहस्ता यदपदी वर्धत; cp. i.185.2. पद्वन्तं गर्भमपदी दधाते 'द्यावापृथिव्यौ'. **अ-पद्-अ** *n.* स्थान या निवास का अभाव; no place, no abode AV. vi.29.2. कपोतोलूकाभ्यामपदं तदस्तु.

अप-दक्षिणम् *av.* बाईं ओर; to the left side KŚS.

अप-दर्द्रत् [√दृ] *a.* फाड़ता हुआ; tearing open vi.77.5 अप दृढानि दर्द्रत् 'अपदारयन्'.

अप√दस् उपक्षीण होना; to fail, i.e. become dry i.135.8 अप दस्यन्ति धेनवः 'उपक्षीणा भवन्ति'.

अप√दह् जला डालना; to burn up vii.1.7 अप दहाराती:.

अप-दुष्पद् *n.* पक्का कदम; firm step x.99.3 स वजं यातापदुष्पदा यन् 'अपगतदुष्टपतनेन'.

अ-पद्यमान *a.* न टूटता हुआ; not breaking TS. iv.1.6.3.

अप√द्रा भाग खड़ा होना; to run away x.85.32 अप द्रान्त्वरातयः.

अप√धम् [√ध्मा] फूक मार उड़ा देना; to blow away or off ix.73.5 इन्द्रद्विष्टामप धमन्ति मार्यया.

अप√धा अलग रख देना, हटा देना, उड़ा लेना; to take off, place aside iv.28.2 महो द्रुहो अप विश्वायु धायि 'अपाहारि'.

अप-धा *f.* अपावरण; unclosing ii.12.3 यो गा उदाजदपधा वलस्य 'अपधाः निरुद्धाः'. Cp. ii.14.3 यो गा उदाजदप हि वलं वः.

अप√धाव् भाग निकलना; to run away.

अप-धि *f.* अपधान, परे रखना, छिपा देना, छिपने का स्थान; putting away, hiding place. *loc.* अपधा, cp. अन्तर्धि.

अप-धुरम् *av.* जूए से अलग; away from the yoke TBr. i.6.5 अपधुरमेवैना युनक्ति.

अप√धृष् दबा लेना; to subdue; cp. अनपधृष्य.

अप-ध्वंस्-अ *m.* गोपन, तिरस्करण; concealment AV. iv.3.5 पथामपध्वंसेन.

अप-ध्वान्त *n.* कांस्य के समान स्वर वाला गान; music having the tone of kāṁsya when broken or struck with a stick ChUp.

अप-न-त *a.* अतिनत, झुका, बाहर को निकला; bent outward, bulging out; see उपनत.

अप√नम् –के सामने झुक जाना; to bow down before vi.17.9 अध द्यौश्चित्ते अप द्वितानमत् 'अपननाम'.

अप√नश् तिरस् हो जाना; to disappear.

अप-नाभि *a.* नाभिरहित; without a navel, without a focal centre (as the Vedi) अपनाभिमग्निम् TS. v.2.8.7

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'नाभिरहितम्'.

अपनि√धा छिपा देना, अलग उठा रखना; to conceal, put aside.

अपनि√ली अपने आप को छिपा लेना; to hide oneself. x.84.7 पराजितासो अप निं लयन्ताम् 'अपनिलीना भवन्तु'.

अप-निं-हित [√धा] *a.* निक्षिप्त; placed down ŚBr.

अप-नुत्-ति *f.* अपनोदन, निराकरण; spurning away भ्रातृव्यस्यापनुत्त्यै TMB. xii.4.10.

अप√नुद् निराकरण करना, नष्ट करना; to remove, destroy iii.47.2 अप मृधो नुदस्व. **अप-नोद्-अ** [अपनयः, निष्कासनम्] *m.* अपाकरण, निराकरण, निकाल फेंकना; exclusion.

अ-पन्न-गृह *a.* अभग्न-गृह; whose house has not fallen VS. vi.24 अपन्नगृहस्य सदसि सादयामि; cp. ŚBr. iii.9.3.13 = TS. i.3.12. **अ-पन्न-दत्** *a.* दन्तपातरहित, पूरे दांतों वाला; whose teeth have not fallen out TBr. i.3.4, अपन्नदती भवति TS. ii.1.2.7.

अप√पद् खिसक जाना, बच निकलना; to escape, run away.

अप-परे [परा√इ] परे निकल जाना; to go off x.83.5 अभागः सन्नप परतो अस्मि.

अपपर्या√वृत् –से मुंह फेर लेना; to turn the face away from नाप पर्यावर्तेत 'गुरोरपसव्यं न पर्यावर्तेत' Sat. xxvi.2. **अप-पर्यावर्तम्** [अभ्यादेः पृष्ठतः करणम् : opp. to उपपर्यावर्तम् 'अभिमुखतया भवनम्'] *av.* –की ओर पीठ करके; turning the back towards.

अप-पात्र [अपगताः पात्रेभ्यः] *a.* अछूत, अभोजनीय; untouchable, he who is not to be offered food in one's own vessels अपपात्रेण वा दृष्टम् Sat. xxxi.5.

अप-पापजे [√पज् *Pf.*] पीछे फिर गया; started back x.105.3 अप योरिन्द्रः पापजे 'आ इत्यनर्थकः । पापाज्जायत इति पापजो वृत्रः । तस्मिन्'.

अप-पित्व [keeping away from food, cp. अभिपित्व] *n.* पृथक् हो जाना, पार्थक्य; turning away from, separation iii.53.24 इमं इन्द्र भरतस्य पुत्रा अपपित्वं चिकितुर्न प्रपित्वम् 'अपगमनं प्रगमनम्'; cp. पित्व.

अ-पपिवांस् [*Pfpt.* √पा] *a.* जिसने नहीं पिया है; one who has not drunk AV. vi.139.4 यथोदकमपपुषः.

अप√पृ दूर कर देना, भगा देना; to drive away from, scare away from i.129.5 विश्वानि पूरोरप पर्षि 'अपकृत्य पालयसि'.

अपप्र√इ चले जाना, दूर हो जाना; to go away, withdraw x.117.4 अपास्मात् प्रैयात्.

अपप्र√गा हट जाना, दूर हो जाना; to go away, yield to i.113.16 अप प्रागात् तमः.

अपप्र-सर्पन्ति [अपगतज्योतींषि भूत्वा प्रकर्षेण संचरन्ति] निस्तेज होकर घूमते हैं; move on with their light dimmed (said of the stars).

अप√प्रु उतर पड़ना; to jump down अप प्रवते 'अवरोहति' ŚBr., KŚS.

अप√प्रुथ् फूंक मार उड़ा देना, नष्ट कर देना; to blow off vi.47.30 अप प्रोथ दुन्दुभे दुच्छुनाः 'बाधस्व' = VS. xxix.56 'अपकृत्यापकृत्य नाशय' Uv. Mah. = TS. iv.6.6.7 'अपसारय'.

अप√प्लु प्लावन द्वारा दूर करना; to sprinkle off TBr. iii.8.4 अपप्लावयति 'प्लावनेन दूरीकरोति'.

अप-बर्हिस् [बर्हिश्चतुर्थः प्रयाजः तद्वर्जम्] *a.* बर्हिर्यागवर्जित; not having the Barhis-yāga ŚBr. ii.5.2.23 अपबर्हिषश्चतुरः प्रयाजान्, KŚS. v.8.37 अपबर्हिषः प्रयाजाः 'बर्हिःप्रयाजवर्जिताः चत्वारः प्रयाजा भवन्ति'.

अप√बाध् खदेड़ना, नष्ट करना; to drive away, repel, destroy vi.6.6 बाधस्वाप भर्या सहोभिः.

अप√ब्रू रहस्यमय या अशिष्ट वाणी बोलना; to speak some mysterious or bad words upon AV. vi.57.1 येनेषुमेकतेजनां शर्तशल्यामपब्रवत्.

अप√भज् –को हिस्सा देना; to cede or transfer a share to, share with x.108.9 अप ते गवां सुभगे भजाम 'पर्वतादपगमय्य भजाम । त्वं च वयं च विभजाम', KŚS. xxii.1.10 ज्येष्ठं पुत्रमपभज्य = 'ज्येष्ठपुत्रस्य भागं दत्त्वा'.

अप-भर्-अणी [*Pl.*] अन्तिम नक्षत्र; the last lunar mansion TS., TBr.

अप-भर्-तवै [*Dat. Inf.* √भृ] परे ले जाने को; for carrying off x.14.2 नैषा गव्यूतिरपभर्तवै. **अप-भर्-तृ** *a.* अपहर्ता; taking away ii.33.7 अपभर्ता रपसो दैव्यस्य.

अप√भिद् नष्ट कर देना; to destroy viii.45.40 भिन्धि विश्वा अप द्विषः 'विदारय'.

अप√भू दूर होना, न्यून होना; to be off or absent, be deficient ix.85.1 अपामीवा भवतु, x.67.2 मृधो अप भवन्तु विश्वाः. **अप-भूत** *a.* अपाकृत, भ्रष्ट, राज्यभ्रष्ट; deprived of authority यो राष्ट्रादपभूतः स्यात् TS. iii.4.8.2. **अप-भूति** *f.* दोष, हानि; defect, damage AV. v.8.5 यममीं पुरो दधिरे ब्रह्मणमपभूतये : opp. to विभूति. **अप-भ्रंश्-अ** *m.* अधः-पात; falling down, a fall TMB. xii.10.3; देहपात; death TBr. i.5.1.

अप-र्म *a.* दूरतम, अन्तिम, निम्नतम; farthest, the last, the lowest x.30.3 अनाशोश्चिदवितारापमस्य चित् 'जात्यातिनिकृष्टस्य'.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अप √मा नापना; to measure AV. xix.5.76 नवारत्नीनपमाय.

अप-मार-ईन् *a.* बुरी मौत मरने वाला; dying a bad death TS. ii.5.1.7.

अप-र्मि-त्य *Gd.* उधार लेकर; having borrowed. **—म्** *n.* कर्ज; debt AV. vi.117.1 अपर्मित्यमप्रतीत्तम्.

अप √मृज् रगड़ कर मांजना, दूर करना; to wipe off, remove AV. iv.98.8 अपर्मृज्य यातुधानान्.

अप-मृष्ट [√मृज्] *a.* मंजा, साफ किया; cleansed AV. vi.113.3 तृतस्यापमृष्टम् 'wiped off by Tṛtá'.

अप √म्यक्ष् –से दूर रखना; to keep away from ii.28.6 अपो मु म्यक्ष वरुण भियसम् 'अपगमय'.

अप-म्लुक्-त [√म्लुच्] *a.* तिरोभूत, उपरत; hidden, retired x.52.4 अपम्लुक्तं बहु कृच्छ्रा चरन्तम् 'अपक्रम्य आगतम्'.

अप √यम् पृथक् करना, दूर करना; to keep away from Sat. i.71 वर्षन्निवाव यच्छति 'पृथक् करोति', Sat. viii.4 पात्रमपयम्य 'दूरीकृत्य'.

अप √यु पृथक् करना; to repel, disjoin i.92.11 अप स्वसारं सनुतर्युयोति 'अपगमय्य पृथक् करोति'.

अप-र *a.* निकृष्ट; inferior i.74.8 पूर्वस्मादपरः 'निकृष्टः'; पश्चवर्ती; later x.18.5 यथा न पूर्वमपरो जहाति 'अर्वाक्कालीनः'; पश्चिमी; Western x.136.5 उभौ समुद्रावा क्षेति यश्च पूर्व उतापरः; अपकृष्ट, कनीयान्; inferior, younger vii.20.7 यदिन्द्र पूर्वो अपराय शिक्षन् 'कनीयसे'; cp. ii.29.3. किमू नु वः कृणवामापरेण 'अपरकालभाविना', अपरासु संध्यासु 'सायंसंध्यासु' Khādira iv.2; दूसरा, अन्य; another i.120.2 अपरो अचेताः 'अन्यः'. **अपरम्** *av.* बाद में; later i.36.6 स त्वं नो अद्य सुमना उतापरम् 'उत्तरं कालम्'. **अपरेण** *av.* अपरेण वेदिम् 'वेदेः पश्चात्' KŚS.

अपर-ज्-अ *a.* अर्वाक्कालीन (शत्रु); existing (enemy) TS. iii.5.3.2.

अपर-पक्ष *m.* कृष्ण पक्ष; the dark half of a month. **अपर-पुरुष** *a.* अधीन, निर्भर; dependant ŚBr. **अपर-रात्र्-अ** *m.* रात्रि का पिछला पहर; the latter half of the night. **अ-पर-वन्त्** *a.* जिसके पीछे कोई नहीं है; having none following. **अपर-सक्थ्-अ** *m.* पिछली जंघा; the hind thigh ŚBr.

अ-परशु-वृक्-ण *a.* परशु से न काटा (काष्ठ); not cut by a hatchet TS. v.1.10.

अपराग्नी [*Dual.*] *m.* दक्षिण एवं पश्चिमीय अग्नि; the Southern and Western fires.

अ-परा-जाय्-इन् *a.* अजेय; never losing at play TBr. i.7.10. **अ-परा-जि-त** *a.* अजित; unconquered, invincible i.11.2 जेतारमपराजितम्. **अ-परा-जिता** *f.* ऐशानी दिक्. **अ-परा-जिष्णु** *a.* जयशील; unconquerable BṛUp.

अप-राद्-ध *a.* अपराधी; guilty AV.vi.116.2 यद्वा पितापराद्धो जिहीडे. **अप-राद्-धि** *f.* गलती, चूक, व्यृद्धि; mistake, non-prosperity ŚBr. ii.1.4.6.

अप √राध् लक्ष्य चूकना, खो बैठना; to miss one's aim TS. vi.4.11 ईयति नापरात्स्यामि 'इयति दूरे स्थितो लक्ष्यच्युतो न भविष्यामि', Sat. xvi.6 मापरात्सीर्मातिव्यात्सीः; to destroy ABr. xxx.10 अपैव स एतेषु कामं राध्नुयात 'विनाशयेत्'; द्रोह करना; to harbour evil designs TBr. i.6.7 अपाराधमिति मन्यमानः 'द्रोहमकार्षमिति मन्यमानः'.

अप-राध्-अ *m.* कसूर; fault; अन्यथाकरण; doing a thing or a rite in a wrong way Sat. xv.1 विधेरपराधः 'अन्यथा-क्रिया'.

अ-पराधीन *a.* स्वतन्त्र; not dependant, free.

अ-परापरर्ण *a.* संतानहीन; not having offspring AV. xii.5.45 अपरापरर्णो भवति क्षीर्यते.

अ-परा-भाव्-अ *m.* अपराभूति; the state of not succumbing or breaking down TBr. **अ-परा-भू-त** *a.* अभग्न; not broken down ŚBr.

अ-परा-वप्-इष्ठ *a.* सुतरां अविनाशी; utterly indestructible TS. iv.1.3.1.

अ-परा-वाप्-अ *m.* अविनाश; non-destruction.

अ-परा-सिक्त *a.* इधर-उधर न बहा (वीर्य); not spilled (as the semen virile) ŚBr.

अ-परा-ह-त *a.* न भगाया; not driven off AV. xviii.4.38 वयोधा अपराहतः.

अपराह्ण्-अ *m.* अहस्तृतीयो भागः, तीसरा पहर; afternoon.

अ-परि-क्रामम *av.* एकत्र स्थित्वा, इधर-उधर न घूमते हुए; without going about.

अ-परि-ज्या-नि *f.* विनाशाभाव; not falling into decay: name of a sacrificial ceremony ABr.

अ-परि-पर *a.* सीधा; straight, not zigzag AV. xviii.2.46 अपरिपरेण पथा.

अ-परि-प्लुत *a.* अप्रतिहतः unfailing Sat. viii.3 सत्यमपरिप्लुतम्.

अ-परि-भिन्-न *a.* अभग्न; not broken into small pieces ŚBr. v.2.6.7.

अ-परि-माण (1) *a.* मान से बाहर; beyond measure, immense. (2) **—म्** *n.* अपरिमेयता; immeasurableness. **अ-परि-मि-त** *a.* नियत-परिमाणरहित, असंख्यात; unmeasured, unlimited AV. ix.5.21 एष वा अपरिमितो यज्ञः.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अ॑-परि-मोष्-अ *m.* अस्तेय; non-stealing TS. vi.1.11.

अ॑-परि-याण *a.* मार्ग-प्रतिरोधक; obstructing the way अपरियाणा आपः.

अ-परि-वत्सर *a.* वत्सर की समाप्ति से पूर्व परिपूर्ण; completed before the expiry of a year Sat. xxvi.3 श्रोत्रिय-संस्थायामपरिवत्सरायाम्.

अ॑-परि-वर्गम् *av.* निःशेषेण; without leaving, completely TS. iii.4.10.4 अपरिवर्गमेवैनं शमयति.

अ॑-परि-वाद्-इन् *a.* अपिशुन, 'ना' न कहने वाला; who does not censure, who never says 'no' ChBr. ii.5.14 पूर्णामपरिवादिनीम् (नावम्).

अ॑-परि-विष्-ट *a.* असीम; not enclosed, unbounded ii.13.8 अपरिविष्टमास्यम् 'अव्याप्तम्'.

अ॑-परि-वीत *a.* बिना वस्त्र का, नंगा; not covered, naked ŚBr. iii.7.2.4 अपरिवीता वा एतं एतां रात्रिं वसन्ति.

अ॑-परि-ह्वृ-त *a.* अक्लिष्ट, अनापन्न; unafflicted, not endangered x.6.2 अपरिह्वृतो अत्यो न संक्षिः 'अपरिहिंसितः, अपरिश्रान्तः'.

अपरी [only in *Pl.*] *f.* आने वाले दिन; coming days. **—षु** *av.* भविष्य में; in coming days i.113.11 ये अपरीषु पश्यान्.

अ॑-परीत [√इ] *a.* अप्रतिहत; अबाध, बेरोक; unobstructed, irresistible viii.24.9 अपरीतं शवः; cp. however upon VS. xxv.14 अपरीतासः 'अपरिज्ञाताः'. **अ॑-परीवृत** *a.* घिरा नहीं; unsurrounded ii.10.3 अपरीवृतो वसति प्रचेताः 'असंस्पृष्टः'.

अप-रुद्-ध *a.* शत्रुओं से घिरा, राज्यान्निष्कासित; besieged, dethroned : 'स्वराष्ट्राद् वैरिणा निःसारितः'. **ज्योगपरुद्धः** 'चिरं राज्यभ्रष्टः' TS. ii.1.4.7. **अपरुद्ध-यज्ञ** [अपरुद्धेन क्रियमाणो यज्ञः] *m.* आक्रान्त द्वारा संपाद्यमान यज्ञ; sacrifice being performed by one who is divested of his kingdom TMB. xii.12.31. **अपरुद्ध-राजन्य** *a.* स्वराज्य से बहिष्कृत राजन्य; a Kṣatriya divested of his kingship.

अप √रुध् निकाल या खदेड़ देना, त्याग देना; to disown यो राजापरुध्यते 'राष्ट्रेण परित्यज्यते' TMB. xviii.5.6; to drive out, expel x.34.2 अप जायामरोधम् 'परित्यक्तवान्', Sat. xv.1 तामपरुध्य यजेत 'तामपहाय यजेत'. Cp. अव √रुध्.

अप-रुध्-य *a.* निष्कासनीय; to be driven out.

अ॑प-रूप (1) *n.* रूपाभाव, विरूपता; absence of form, difference in form AV. xii.4.9 ततोऽपरूपं जायते. (2) *a.* कुरूप, विरूप; of bad form, of different form TS. iii.5.7.3 नास्यापरूपमात्मनो जायते 'विरुद्धस्वरूपोपेतमपत्यम्'.

अपरे-द्युस् [परस्मिन् दिवसे] *av.* दूसरे दिन; next day.

अप-रोद्-धृ *a.* निष्कासयिता; one who keeps another off TS. ii.3.1.1. **अप-रोध्-अ॑** *m.* निष्कासन, परावर्जन, निषेध; exclusion, prohibition KŚS. **अप-रोध्-उक** *a.* अपरोद्धा, अवरोधक; detaining, hindering MS.

अ-पर्ण *a.* पर्णरहित; leafless TS. **अप-र्तु** *a.* गैर मौसम का, खराब मौसम का, मौसम के बाहर; untimely, unseasonable AV. iii.28.1 यत्र विजायते यर्मिन्यपर्तुः सा पशून् क्षिणाति.

अ॑-पर्यन्त *a.* असीम; unbounded, unlimited ŚBr. x. xiv.

अ-पर्यावर्तयन्त् *a.* न चलाता या पलटता हुआ; not rolling round Sat. i.8 पुरोडाशमुद्वासयति अभिनन्दन्नपर्यावर्तयन्.

अ-पर्व-क *a.* बेजोड़; jointless ŚBr.

अ-पर्वन् *n.* जोड़ नहीं, मार्मिक पर्व; not a point of junction, vital joint iv.19.3 अहिं वज्रेण वि रिणा अपर्वन् 'अपर्वणि पौर्णमास्याम्'.

अप-लालपन्त् *a.* अपलाप करता हुआ; evading = अपाख्यातृ.

अ-पलाशा = अपर्ण x.27.14 अच्छायो अपलाशः.

अप √लिख् खुरचना; to scrape off AV. xiv.2.68 अपास्याः केश्यं मलमप शीर्षण्यं लिखात्.

अ॑-पलित *a.* पलित या पका नहीं; not grey AV. xix.60.1 अपलिताः केशाः [पलित = पर्-इत = पूर्ण √पृ].

अप √लुम्प् निकाल कर आग में डाल देना; to take out and consign to fire ŚBr. ii.3.3.8 तृणान्यपलुम्पति.

अ॑-पल्पूलन-कृत *a.* सज्जी आदि लगा कर न धोया; not washed by chemicals, simply washed, squeezed and dried out ŚBr. iii.1.2.19. यदिदं स्नातवस्त्रं निहितमपल्पूलनकृतं भवति; for पल्पूलन cp. AV., TS., Kauś.

अप-वक्-तृ *a.* अपलाप करने वाला, अपह्नोता; speaking away, averting i.24.8 AV. xviii.4.24 उतापवक्ता हृदयाविधश्चित् 'निराकर्ता'.

अप-वती *f.* प्रवाह छोड़ कर फिर प्रवाह में मिल जाने वाला जल; waters that flow away from the current and then flow into it.

अप √वद् निन्दा करना, गाली देना; to revile, abuse TBr.

अ॑प-वन्त् *a.* जलमय; watery AV. xviii.4.24 अपूर्वानपवांश्चरुः (Aw. āfant 'rich in water').

अप √वध् काट डालना; to cut off x. 146.4 एषो अपावधीत् 'अपहन्ति'.

अप √वप् तितर-बितर कर देना, नष्ट कर देना; to disperse, drive off, destroy viii.96.9 चक्रेण ताँ अप वप ऋजीषिन् 'अपनुद'; देना; to give TS. iii.3.7.3 यद् यतीन् अपावपत् 'प्रायच्छत्'.

अप-वर्ग-अ *m.* परिसमाप्ति; conclusion. **अप-वर्तृ** *a.* उद्घा-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

टक: one who opens iv.20.8 व्रजमपवर्तासि गोनाम् 'मोचयिता'.

अप √वस् प्रभा द्वारा भगा देना; to drive off by excessive light vii.104.23 अपोच्छतु 'विवासयतु, अपवर्जयतु'. **अपवास्-अ** *m.* तिरोभाव; extinction AV.iii.7.7 अपवासे नक्षत्राणामपवासे उषसामुत.

अप-वाह्-अ *m.* कूल, नाली; channel. **अप √वा** सांस बाहर निकालना, अपान वायु छोड़ना; to exhale, to let out apāna; निकलना; to come out यदूर्ध्वमुदरस्यापवाति 'अपगच्छति'= TS. iv.6.84 'शकृदादिदुर्गन्धरूपेण वायुना सहागच्छति'.

अप-विच् छांटना, अलग करना; to single out from, remove husk.

अप √विश् परे पठाना; to send away AV. ix.2.25 अन्यत्र पापीरेप वेशया धियः.

अप √वी दूर होना; to turn away from v.61.18 न कामो अप वेति मे 'अपगच्छति'.

अ-पवीर-वन्त् *a.* जिसके पास भाला नहीं है; not armed with a lance x.60.3.

अप √वृ खोलना, उघाड़ना; to open, uncover, exhibit iv.20.8 व्रजमपवर्तासि गोनाम्.

अप √वृज् काटना, तै करना; to cover x.117.7 यन्नध्वानमप वृङ्क्ते चरित्रैः; समाप्त करना; to complete Sat i.6 कृत्स्नमेकैकमपवर्जयति 'समापयति', ŚBr. i.3.3.34 अपवृङ्क्त इव 'परिसमापयतीव'; छोड़ जाना; to leave out ŚBr. iv.2.5.8 नेतॄँरपवृर्णजे 'ऋत्वात्मिका देवताः परित्यक्ताः स्युः'; cp. अपवर्गः 'परिसमाप्तिर्निराकाङ्क्षता' Sat. i.1.

अप √वृत् – से मोड़ना; to turn away from ii.23.7 बृहस्पते अप तं वर्तया पथः 'निवर्तय'. **अप-वृत्त** *a.* परिसमाप्त; concluded Sat. vii.1 अपवृत्ते दीक्षापरिमाणे 'समाप्ते'. **अपवृत्त-कर्मन्** *a.* समाप्तकर्मा; one who has concluded a ritual.

अप-वृष्ट *a.* हिमवृष्टि आदि से अवभृष्ट तृणादि; withered by snowfall etc.

अप √वे बुने को उधेड़ना; to unweave what has been woven x.130.1 प्र वयाप वयेत्यासते ततं 'अपवानं कुर्वन्तः'.

अप √वेन उकता जाना, – से मुंह मोड़ना; to turn away from, be unfavourable to AV.iv.8.2 अभि प्रेहि माप वेनः.

अप √वेष्ट् खोलना या उतारना; to strip off.

अप-वेष्टिनिन् [कटिप्रदेशो द्वितीयेन वाससा वेष्टितो यस्य सः] *a.* कटि प्रदेश पर दूसरा वस्त्र पहरे हुए; having a second covering on the loin Sat. xxvi.2.

अप √व्यध् खदेड़ना, भगाना, फेंक देना; to drive away, throw off vi.75.4 अप शत्रून् विध्यताम्.

अपव्या √दा खोलना (मुंह); to open (mouth). **अपव्यादाय** खोल कर; opening the mouth wide.

अपव्या √हृ असंबद्ध बोलना; to talk irrelevantly: न अपव्याहरेत् 'प्रस्तुतानुपयोगिवचनं न ब्रूयात्'.

अप √व्ये खोलना; to uncover vii.81.1 अपो महि व्ययति चक्षसे तमः 'अपवृणोति'.

अप-व्रत *a.* दुश्चरित; unrighteous v.40.6 गूल्हं सूर्यं तमसापव्रतेन 'अपगतकर्मणा' VS. xvii.47.

अ-पशव्-य *a.* पशुओं के लिये अहित, जो पशु-प्राप्ति का साधन न हो; not fit for cattle, not leading to the acquisition of cattle TMB. xxiv.3.2.

अप √शत् [√शद्] फेंकना, चलाना; to throw or shoot off an arrow: अप शातय.

अप-शिरस् *a.* शिरोहीन; headless ŚBr.

अप √शिष् बचाना, पीछे रहने देना; to save अपशिष्यात् 'अवशेषयेत्' ŚBr.

अ-पशु *m.* पशु नहीं; not cattle, i.e. not fit for sacrifice ŚBr. **अ-पशु** *a.* निर्धन; deprived of cattle MS. **अ-पशुता** *f.* गोधन का अभाव; want of cattle MS.

अप √शुच् लपटों द्वारा भगा देना; to drive off by flames i.97.1 अप नः शोशुचदघम्.

अप-शुष्-क *a.* अपरक्त; hostile TS. ii.1.4.8 एतस्मै लोका अपशुष्काः.

अ-पशु-हन् *a.* अपशुघाती; not killing cattle AV. xiv.1.62 अपशुघ्नीम्.

अ-पश्चाद्-दघ्-वन् *a.* फिसड्डी नहीं, पीछे न रहने वाला; not remaining behind, not a loser vi.42.1 अपश्चाद्दघ्वने नरे 'अग्रगामिने', AV. xix.55.5 अपश्चाद्दघ्वान्नस्य भूयासम्; on TBr. iii.7.10 'भक्षोत्तरकालं दीप्तिरहिताय'.

अप √इनथ् परे हटा देना; to push away, repel ix.101.1 अप श्वानं श्नथिष्टन 'अप बाधध्वम्'.

अ-पश्य्-अ *a.* अद्रष्टा; not seeing i.148.5 अन्धा अपश्या न दभन् 'अद्रष्टारः' = **अ-पश्यन्त्** x.135.3 अपश्यन्नधि तिष्ठसि 'कर्तव्याकर्तव्यविभागमजानन्'.

अप-श्रय्-अ *m.* आसरा, सहारा; bolster AV. xv.3.8 उद्गीथोऽपश्रयः. **अप-श्रित-त** *a.* – में या – पर आश्रित; gone to v.61.19 पर्वतेष्वपश्रितः 'आश्रितः'.

अप्-अस् *n.* कर्म; work, action i.110.1 ततं मे अपः 'अग्निष्टोमादिरूपं कर्म'.

अप्-अस् *a.* अपस्विन्, कर्मवान्, क्रियाशील; active iii.60.3 ऋभवः...अपसो दधन्विरे 'यागादिलक्षणकर्मवन्तः', x.106.1 वि तन्वाथे धियो वस्त्रापसेव 'अपस्विनौ कुविन्दौ' (artists); अङ्गुली; finger (active) i.71.3 अतृष्यन्तीरपसो यन्त्यच्छा 'प्रजाः'; धारा; stream (active, rushing) vi.17.12 प्रदियो

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नीचीरपसः समुद्रम् 'अपः उदकानि, अपस इत्यप एवार्थे वर्तते'; कर्म; action i.31.8 ऋध्याम कर्मापसा नवेन 'अपसा प्राप्तेन त्वद्दत्तेन पुत्रेण'.

अप √सच् पाना, – को मिलना; to get, come to v.20.2 अप द्वेषो अप ह्वरोऽन्यव्रतस्य सश्चिरे 'अपसश्चिरे आत्मानं प्रापयन्ति'.

अपसलम् [अप्रादक्षिण्यम्, तद्विपरीतं प्रसलं प्रादक्षिण्यम्] *av.* वाम; left.

अपसलवि [अप्रदक्षिणम्] *av.* बाईं ओर को; to the left (opposed to प्रसलवि = to the right = अवसलवि) ŚBr. iii.2.1.13 सा यत् प्रसलवि सृष्टा स्यात्··अपसलवि सृष्टा स्यात्; अपसलविसृष्टा रज्जुः = अप्रदक्षिणवलिता रज्जुः.

अप √सिध् खेदना; to drive away i.35.10 अपसेधन् रक्षसो यातुधानान् 'निराकुर्वन्'.

अपसी *f.* कर्मण्या; industrious. ŚBr. v.3.2.19 अपस्यः.

अप-सु [= अपः सु *Loc.*] क्रियाशीलों में; among the active viii.4.14 इन्द्रमपसु वक्षतः 'अस्मदीयेषु कर्मसु'.

अप √सृ खदेड़ना; to drive off x.37.4 अप दुःष्वप्न्यं सुव 'अपगमय'.

अप √सृ परे खिसक जाना; to slip off from iv.30.10 अपोर्षा अनसः सरत्; 'अपजगाम'.

अप-स्कंद्-वरी [गर्भपरिणामात् प्रागेव प्रसवप्रतिबन्धोऽपस्कत् तस्मिन् कुशला] *f.* जननप्रतिरोधिका; one avoiding delivery TBr. iii.4.11.

अप-स्कम्भ्-अ *m.* बन्धन; fastening; AV. iv.6.4 अपस्कम्भस्य शल्यान्निरवोचमहं विषम्.

अप-स्खल्-अ *m.* तिड़क कर बाहर गिरना; slipping (outside of a threshing floor) ŚBr. i.6.1.26 अपस्खल इव ह स हविषाम्.

अपस्-तम *a.* अतिकर्मण्य; most active, most rapid x.75.7 अपसामपस्तमा 'वेगाख्यकर्मवती'.

अप √स्पृ – में से निकालना, उबारना, ताजा करना; to extricate from, deliver from, refresh viii.2.5 अपस्पृण्वते सुहार्दम् 'प्रीणयन्ति'.

अप √स्फर् बिदकना; to move suddenly aside, bound forth vi.61.14 मापि स्फरीः 'अप्रवृद्धान् मा कार्षीः'. **अप-स्फुर्** *a.* बिदकने वाला; moving suddenly aside, bounding forth viii.69.10 अपस्फुरं गृभायत 'अत्यन्तप्रवृद्धम्'.

अपस्-य *a.* कर्मण्य, प्रवेगवान्; active, rushing, surging x.89.2 अपस्यं न सर्गम् 'कर्मण्यमिव'. **—वती** 'अपामिदम्' इत्येवमप् शब्दो विद्यते यस्यामृचि सा' TS. v.4.4.5. **—स्या** *f.* कर्मेच्छा, क्रियाशीलता; desire to act, activity vii.45.2 मूरश्चिदस्मा अनु दाद् अपस्याम् 'कर्मेच्छाम्'; इष्टका-विशेष 'अव्लिङ्गतैर्मन्त्रैरुपधेयाः'; bricks piled up while reciting verses containing a word for water (ap) TS. iv.3.1.

अपस्यति [*Denom.*] to be active यद् वनधितिरपस्यात् 'कर्म कर्तुमिच्छेत्'. **अपस्-यु** *a.* क्रियाशील; active ix.14.2 पञ्च व्राता अपस्यवः 'कर्मेच्छवः'. *f.* **स्यू**.

अप-ह-त *a.* हटाया, मारा; warded off, killed. **—हता** *f.* 'पर्यारिणी समन्तादार्तिमती गौः'. **—पाप्मन्** *a.* धौतपाप, विशुद्ध; free from evil ŚBr. **अप-हति** *f.* अपक्षय; destruction पाप्मनोऽपहत्यै TMB. xii.10.23. छोड़ना; to leave एनं साम नापहते 'न परित्यजति' TMB. vi.4.9.

अप √हन् भगा देना, दूर करना, नष्ट करना; to beat off, ward off, give up, repel, destroy TS. vi.1.3 भ्रातृव्यं मध्यतोऽप हते 'हन्ति', TS. iii.2.9.5 तद् यन्नापि हनीत 'निवारयेत्'.

अप-हन्-तृ *a.* अपघातक; beating off, destroying ŚBr.

अप-हर्-अस् *a.* भद्र; gentle.

अप √हा छोड़ देना, लक्ष्य पर न पहुंच पाना, फेर लेना, अपहाय मुखम् 'परावृत्याननम्' Sat. xxiv.1; to remain behind, not reach the desired end AV. xviii.3.73 मध्यतो मापि हास्थाः.

अप-हिङ्-कार *a.* हिङ् इस ध्वनि से रहित; without the sound 'हिङ्' (inserted in a Sāman) ŚBr.

अप-ह्नव्-अ [√ह्नु] *m.* गोपन, अपह्नुति; denial of or turning away from truth ŚBr.

अप √ह्नु निषेध करना; to refuse i.138.4 न ते सख्यमपह्नुवे 'नैवापनयामि'. ह्नुवे is *Dative Inf.* 'for refusal'.

अपाक् *av.* पश्चिम की ओर; westward iii.53.11. राजा वृत्रं जङ्घनत् प्रागपागुदक्.

अपा-क *a.* दूरादागत, दूरवर्ती; coming from a distant place, distant vi.11.4 अदिद्युतत् स्वपाको विभावा 'पाकः पक्तव्यप्रज्ञो मूर्खः तद्विलक्षणः', vi.12.2 आ यस्मिन्त्वे स्वपाके 'अपाके प्राज्ञे', i.110.2 अपाकाः प्राञ्चो मम केचिदापयः 'परिपक्वज्ञानाः'. **अपाकात्** *av.* दूर से; from afar viii.2.35 अपाकाच्चिद् यमवति 'अविपक्वप्रज्ञाच्छत्रोः'; cp. Uv. and Mah. on VS. xx.44.

अपाक-चक्ष्-अस् *a.* दूर से या दूर तक भासमान; shining from afar, shining far viii.75.7 अग्नेरपाकचक्षसः 'अनल्पचक्षसः', on TS. ii.6.11.2 'अपाकमनल्पं चक्षो ज्ञानं यस्य सोऽग्निः'.

अपाकां [*Instr.*] *av.* दूरः far i.129.1 अपाकां सन्तम् 'अपाका अपाकम् अनल्पप्रज्ञयाधिकारवन्तम्'.

अपा-कृ-ति *f.* अपाकरण; removal viii.47.2 आदित्यासो अपाकृतिम् 'अपाकरणम्'.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अपाक्-तस् *av.* पीछे से; from behind, from the west viii.47.2, AV. viii.4.19 प्राक्तो अपाक्तः = **अपाक्तात्** vii.104.19 प्राक्तादपाक्तात् 'प्रतीच्याः'.

अपा-ख्या-तृ *a.* अपकीर्ति फैलाने वाला; one speaking ill of others.

अपाच्-ईन *a.* पृष्ठवर्ती, पश्चिमी; situated backwards, western vii.6.4 अपाचीनं तमसि मदन्ती 'अप्रकाशमाने', vii.78.3 अपाचीनं तमः 'नीचीनम्'. **अपाच्-य** *a.* पश्चिमी; western viii.28.3 तं नो गोपा अपाच्यास्तं उदक् तं इत्था न्यक् 'प्रतीच्याः'.

अपाञ्च् [√अञ्च्] खदेड़ना; to drive away ix.97.54 अपामित्रां अपाचितो अचेतः 'अपगमय'.

अपाञ्च् *a.* प्रतिमुख, विमुख, पश्चिमी; going or situated backwards, backward, behind, western v.48.2 अपो अपाचीः 'प्रतिनिवृत्तमुखीः', viii.4.1 यदिन्द्र प्रागपागुदक् 'प्रतीच्यां दिशि', x.67.5 विभिद्या पुरं शयथेमपाचीम् 'पराङ्मुखीम्'.

अपात्त [√दा] *a.* अपाकृत्य स्थापित; put aside Sat. viii.3; प्राप्त; obtained BṛUp. अस्ति हिरण्यस्यापात्तम् 'प्राप्तम्'.

अ-पात्र्-य *a.* अपात्र बना देने वाला; rendering unfit TBr. iii.9.15.

अ-पाद् = अपद्.

अ-पाद्-क = अपाद्.

अपा √दा लेना; to take Sat. vii.2 अपादाय हिरण्यम् 'गृहीत्वा'.

अपा-दा-तृ *a.* झपटने या छीनने वाला; one who takes off.

अ-पाद्या *f.* इष्टि-विशेष; name of certain Iṣṭis (performed with the Cayana Vaiśvasṛja) TBr. iii.12.4.

अपाधस्ता *av.* अधस्तात्; below ŚBr. i.5.4.1 अपाधस्ताभ्यार्यत्य.

अपान् [√अन्] भीतर की ओर श्वास लेना; to breathe in Sat. viii.2 प्राणानपान्य 'प्राणान् प्रत्याहृत्य'.

अपान्-अ *m.* अपान वायु; that of the vital airs which goes downwards and out at the anus AV. ii.24.3. **अपान्-अती** *f.* breathing out x.89.2 'अपानतं नाडीभिरवाङ्मुखं वायोर्नयनम्'. **अपान्-अन** *n.* अधो वायोर्नयनम्. **अपान-दा** *a.* अपान का दाता; giving the downward breath VS. xvii.15. **अपान-दृंह्** *a.* अपान को शक्ति या स्थिरता देने वाला; strengthening Apāna. **अपान-पा** *a.* अपानरक्षक; protecting the downward breath. **अपान-भृत्** = अपानपा; इष्टका-विशेष; a sacrificial brick TS iv.3.3.

अपानृत *a.* अनृत से अछूता; free from falsehood.

अपान्तर-तमस् *m.* एक ऋषि; name of an ancient sage (=with his inner darkness removed).

अ-पाप-काश्-इन् *a.* भद्रदर्शी, प्रियदर्शी; not ill-looking TS. iv.5.1.1. **अ-पाप-कृ-त्** *a.* पाप न करने वाला; not committing sin. **अ-पापवस्यस** *n.* उपरातली या अव्यवस्था का अभाव; not disorder ŚBr. 1.6.4.13. **अ-पाप-विद्-ध** *a.* पाप से अछूता; not afflicted with sin or evil VS. xl.8 शुद्धमपापविद्धम्.

अपाम *a.* अपगत-रोग; free from disease ChBr. ii.1.14 अपाम एधि.

अ-पामं-भविष्णु *a.* खाज का अविषय; not subject to herpes MS.

अपा-मार्ग्-अ [√मृज्] *m.* लटजीरा का पौधा; the plant Achyranthes aspera.

अपार्मित्य *a.* अपाकर्तव्य; to be removed or paid back (debt) TBr. iii.7.9., AV. vi.17.8.

अपा √मृश् स्वीकार करना; to accept येनापामृशतं सुराम् ChBr. i.7.5.

अपां-गर्भ *m.* = अपां नपात्. **अपां-नपात्** *m.* जलपुत्र (अग्नि); son of waters, Agni as sprung from waters i.143.3.

अ-पार्-अ *a.* जिसका पार नहीं; not having a shore, boundless v.87.6 अपारो वो महिमा.

अपा-लम्ब्-अ [अपकृष्य आलम्बत इति । उपस्तम्भनार्थं पश्चाद् बद्धं दारु] *m.* उराल; a piece of wood fastened at the back of a cart to keep the cart up when loaded ŚBr. iii.3.4.13.

अपा √वृ उघाड़ना; to uncover LŚ. ii.10.20.

अपा-वृक्-त *a.* हटाया, बचाया; removed, avoided viii.80.8 अपावृक्ता अरत्नयः, √वृज्.

अपा-वृ-त *a.* खुला, खोला; open, laid open i.51.1 शर्वमे अपावृतम् 'अपगतावरणम्'. **अपा-वृ-ति** *f.* गुप्तिस्थान; hiding-place viii.66.3 स ऊर्वस्य रेजयत्यपावृतिम् 'अपवरणीयम्'.

अपा-वृत्-त *a.* विवृत; open : विवृतं द्वारमपावृत्तं संवृतं द्वारमपिहितम्. **अपा-वृत्-य** [*Gd.*] – से उलट कर; turning away from AV. xii.2.34 अपावृत्य गार्हपत्यात्.

अपाव्य [अप-आव्य] (1) *m.* देवविशेष, मन्त्रविशेष; name of particular gods and mantras TBr. (2) *a.* अन्यतोरक्षणनिरपेक्ष; not requiring protection from others TBr. iii.8.17.

अपाष्ठ्-अ [√स्था] *m.* कांटा, आंकड़ा; barb of an arrow AV. iv.6.5 अपाष्ठाच्छृङ्गात्. **अपाष्ठ-वन्त्** *a.* कांटेदार;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

barbed x.85.34 अपाष्ठवद्विर्यवत् 'अपस्थितमृजीषं तद्वत्'. **अपाष्ठ-हन्** *a.* पंजों से मारने वाला; killing with the claws ŚBr. xii.3.2.6 अपाष्ठिहा.

अ-पि [*Prefix*] – की ओर, पास, पर, में, भी; unto, close upon, near, in, on, also, even; तुल्यता; comparison : समपित्रत.

अपि √अस् – में होना, समीप होना, – से संबद्ध होना; to be in, be near to, be closely connected with x.71.6 न तस्य वाच्यपि भागो अस्ति.

अपि √इ – में या समीप जाना, – में प्रवेश करना; to go in or near x.115.1 न यो मातरावप्येति धातवे; enter into or upon, come near, approach (in copulation).

अपि-कक्ष *m.* पक्षमूल, बगल; armpit, the part between the arms iv.40.4 ग्रीवायां बद्धो अपिकक्ष आसनि, x.134.7 पक्षेभिरपिकक्षेभिः 'अपिकक्षो नाम बाह्वोर्मध्यभागः'. **अपि-कक्ष्-य** *a.* कक्षवर्ती; situated near the armpit i.117.22 यद् दस्रावपिकक्ष्यं वाम् 'कक्षप्रदेशेन संधानम्'.

अपि-कर्ण *mn.* कर्णदेश; the region of the ears vi.48.16 शंसिषं नु ते अपिकर्ण आघृणे 'कर्णावपिगते समीपदेशे'.

अपि √कृ व्यवस्था में लाना, अनुष्ठान करना; to bring into order, arrange, observe or perform a rite TMB. xiii.5.5 यदत्र नापिक्रियते 'अनुष्ठीयते'; to complete : तद् यज्ञेनापिकरोति 'संपूर्णं करोति' TMB. xiii.5.5.

अपि √कृत् काट डालना; to cut off.

अपि √क्षै जला डालना; to consume by fire AV. xii.5.44 सर्वानपि क्षापयति. *Caus.*

अपि √गम् – में जाना, प्रवेश करना, पास पहुंचना, मिलना; to go into, enter, approach, join v.33.10 व्रजं न गावः प्रयता अपि ग्मन्; approach a woman i.139.1 अप्यू नु पत्नीर्वृषणो जगम्युः, cp. BṛUp. देवानपि गच्छति 'देवात्मभावं प्रतिपद्यते' = **अपि √गा** vii.21.5 मा शिश्नदेवा अपि गुर्ऋतं नः.

अपि √ग्रह् ढकना; to cover up अपिगृह्णीयात 'वस्त्रादिना आच्छादयेत्', अपिगृह्य स्मयेत्, 'मुखमाच्छाद्य' Sat. x.2; तस्मादपिगृह्य नासिके न हिंकर्तुं शक्नोति ŚBr. i.3.3.2.

अपि √घस् खा जाना; to eat off or away i.158.5 स्वयं दार्स उरो असावपि ग्ध 'हतवान् विदारितवान्'.

अपि-ज-अ *a.* बाद में उत्पन्न; born after or in addition to (name of Prajāpati and other divinities) VS. xviii.28 अपिजाय स्वाहा, Mah. takes 'अप्सु जायत इति अपिजः । जलक्रीडारतत्वादपिजो ज्येष्ठः'; वाजश्च प्रसवश्चापिजश्च, 'प्रसव उत्पत्तिः । अपिजस्तस्यैव पुनःपुनरुत्पत्तिः' TS. i.6.9.1.

अ-पिं-त् [√ पिं] *a.* न फूलने या भरने वाली; not swelling, dry vii.82.3 अपिन्वतमर्पितः पिन्वतं धियः 'जलरहिता नदीः'.

अ-पितृ *m.* पिता नहीं; not a father ŚBr. **अ-पितृ-देवत्-य** *a.* अपितृदेवताक; not having the Manes as divinities.

अपित्व [= अपि-पित्व 'share in food'] *n.* भाग; share ŚBr. i.6.3.8 तस्यामपित्वमीषाते. **अपित्व्-ईन्** *a.* भागी; receiving a share ŚBr. i.9.1.3 देवानां प्रीत्वा तेष्वपित्वी भवति, i.7.1.24 अपित्विन्यो मन्यन्ते.

अपि √दा काटना; to cut off. **अपि √धा** करना; to do or make अपिदधाति 'कृतवान् भवति' ŚBr.; – में डालना; to throw in अपिदध्मसि 'अग्नौ प्रक्षिपामः'; नष्ट करना; to destroy TS. v.3.7.4 यजमानस्य प्राणं चायुश्चापि दध्यात् 'विनाशयेत्'. **अपि-धा-तवे** [*Dat. Inf.*] ढकने को; to cover up.

अपि-धान (1) *n.* आच्छादन-पात्र; cover i.51.4 त्वमपामपिधानावृणोः, TS. iv.6.9.1 ऊष्मण्यापिधाना. (2) *n.* ढकना; the act of covering. **अपिधान-वन्त्** *a.* ढक्कनदार; furnished with a cover v.29.12 ऊर्वमपिधानवन्तम्. **अपि-धानी** *f.* कुण्डी, चटखनी; bolt.

अपि-ध्-ई *a.* अग्नि पर रखा, अग्नि को चढ़ाया; that which is placed upon fire, a gift to Agni i.127.7 प्रियां अपिधीर्वेनिषीष्ट 'पर्याप्तिपर्यन्तं दत्तान्'.

अपि √नह् बांधना, नत्थी करना; to tie, fasten. **अपि-नद्-ध** *a.* बन्द, गुप्त, गोपित; closed, concealed x.68.8 अग्नापिनद्धं मधु.

अपि-ने-तृ *m.* नेता; one who leads towards ŚBr.

अपि-पक्ष *m.* बगल; the region of sides; cp. अपिकक्ष.

अपि √पद् संगत होना, पाना; to come to, unite अपिपद्येरन् 'प्राप्नुयुः, संगच्छेयुः'.

अपि-पाथयति [पार्थयति, *Denom.* of पथ्] रास्ते पर लाता है; leads upon a path ŚāṅkhŚr.

अ-पिपास्-अ *a.* अतृष्ण; free from thirst or desire ŚBr. xiv.

अपि √पृच् मिलाना; to mix with AV. x.4.26 विषं विषमप्राग् अपि.

अपि-प्राण्-अ *a.* प्राणवान्, जीवन से भरपूर; full of life, very active i.186.11 अपिप्राणी च सदनी च भूयाः 'सर्वदा चेष्टयित्री'.

अपि-भाग्-अ (1) *a.* संसृष्ट-भाग, भागी, संभावित-भाग; having a part or share in TBr. iii.9.11. (2) **—गः** *m.* कल्पित भाग; prepared share Mah. on VS. xxv.1.

अपि √भू – में भागी होना; to have a part in x.142.1 अर्यमन्ने जरितां त्वे अभूदपि.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अपि √मृष् भूलना; to forget, neglect vii.22.5 न ते गिरो अपि मृष्ये.

अपि-यन्त् [√इ] *a.* प्रयाण करता हुआ; entering the other world, dying i.162.20 मा त्वा तपत् प्रिय आत्मापियन्तम्.

अपि √याच् माँगना, पकड़ लेना; to ask, take hold of AV. xii.4.38 अप्यस्य पुत्रान् पौत्रांश्च याचयते बृहस्पतिः W. 'does cause to be asked for'.

अपि-रिप्-त [√रिप्] *a.* लिपा, अंधा बना; smeared over, grown blind i.118.7 कण्वायापिरिप्ताय चक्षुः प्रत्यधत्तम्; cp. viii.5.23.

अपि √रुह् बढ़ना, परिपूर्ण होना; to grow, become full or complete TS. ii.5.1.4 पुरा ते संवत्सरादपि रोहात् 'पूरितो भवेत्'.

अपि √वत् मन में लाना, ध्यान करना; to comprehend, bring to mind vii.3.10 अपि क्रतुं सुचेतसं वतेम 'वनेम', vii.60.6 अपि क्रतुं सुचेतसं वतन्तः 'गच्छन्तः', x.13.5 पित्रे पुत्रासो अप्यवीवतन्नृतम् 'स्तोत्रं संगमयन्ति स्तुतिं कुर्वन्ति'.

अपि-वती *a.* अपिशब्दोपेता; containing the word अपि : अपिवतीं वाचं वदति TBr. i.3.2.

अपि √वप् – पर बखेरना; to scatter upon ŚBr.; समृद्ध बनाना; make prosperous; यज्ञस्य व्यृद्धमपिवपति 'संमृद्धं करोति' TBr. i.8.6; on TS. iii.4.1.1 'वैगुण्यं समादधाति'.

अपि-वाप्-अ *m.* बखेर; scattering upon; सवनीय पुरोडाश; the Puroḍāśa that is to be sacrificed TBr. i.5.3.

अपि √वृ (1) पसन्द करना; to choose iii.38.8 अपीव योषा जनिमानि वव्रे 'वृणोति'. (2) **अपि √वृ** छिपा या ढक लेना; to conceal.

अपि √वृज् देना; to bestow upon x.48.3 मयि देवासो ऽवृजन्नपि क्रतुम् 'समपादयन्', त्वे क्रतुमपि वृञ्जन्ति 'समापयन्ति' TS. iii.5.8.1.

अपि √वृत् – में डाल देना; to throw into i.121.13 अपि कर्तमवर्तयोऽयज्यून् 'असुरादीन् प्रक्षिप्य तत्र कर्तमवर्तयः'.

अपि √व्ये ढकना; to cover AV. i.21.1 वयमक्ष्यावपि व्ययामसि.

अपि-व्रत [ते येषां यजमानव्रते अपित्वमस्ति । दायाद्येनाविभक्ताः] *a.* एक व्रत में संमिलित, सपिण्ड रिश्तेदार; sharing in the same religious acts, related by blood ŚBr.

अपि √व्रश्च् काट फेंकना; to cut off vi.62.10 अपि शीर्षा वव्रक्तम्.

अपि-शर्वर्-अ (1) *mn.* रात्रि का आरम्भ अथवा अन्तिम काल; time at the beginning or end of the night iii.9.7 त्वां यदग्ने पशवः समासते समिद्धमपिशर्वरे 'शर्वरीमुखेऽग्निविहरणकाले', viii.1.29 मम प्रपित्वे अपिशर्वरे वसो 'शर्वरीं रात्रिमपिगतः कालः अपिशर्वरः । शार्वरे काले'. (2) *n.* प्रातः; early morning.

अपि √शस् छेदन करना; to split, rip up TBr. iii.6.6 पुरा नाभ्या अपिशर्सः.

अपि-शीर्-ण *a.* प्रभग्न; broken AV. iv.3.6 मूर्णा मृगस्य दन्ता अपिशीर्णा उ पृष्टयः.

अपि-ष्ठि-त *a.* उपगत; approached i.145.4 गच्छन्त्युशतीरपिष्ठितम् 'व्याप्य वर्तमानम्'.

अपि-सं √गृभाय धारण करना; to have in, assume x.44.4 ओजः कृष्व संगृभाय त्वे अपि 'त्वयि अस्मानपि संगृहाण'.

अपि √सृज् – पर रखना, नीचे रखना; to place upon TS. iii.2.2.1, प्रस्तरे पवित्रे अपिसृज्य 'स्थापयित्वा' Sat. ii.4, ix.3; मिलाना; to mix up Sat. vii.8 अपिसृज्य तृणम् 'मेलयित्वा'.

अपि √स्था – के समीप खड़ा होना, – के मार्ग में खड़ा होना; to stand near to, stand in anyone's way AV. iii.13.4 एको वो देवोऽप्यतिष्ठत्.

अपि √हन् (गर्भ) गिराना; to remove (pregnancy) TS.

अपि-हि-त [√धा] *a.* पिहित, ढका; placed into, concealed, covered i.32.11 अपां बिलमपिहितम्. **अपि-हि-ति** *f.* अपिधानी, अर्गला; a bar.

अपि √ह्नु अपलाप करना; to revile viii.31.7 न देवानामपि ह्नुतः 'अपलापं न कुरुतः'

अपि √ह्वे – साथ में बुलाना; to call in addition to x.19.4 यो गोपा अपि तं हुवे.

अपीच्-य [अपि √अञ्च्] *a.* गुप्त, रहस्यमय; concealed, secret ii.35.11 अपीच्यं वर्धते (नाम).

अपीज्-ऊ [√ईज्] *f.* प्रेरिका; impelling ii.31.5 उषासानक्ता जगतामपीजुवा.

अपीत [√इ] *a.* – में प्रविष्ट; gone into, entered ŚBr. **अपी-ति** *f.* प्रवेश, निलय; entering into i.121.10 पुरा यत् सूरस्तमसो अपीतेः 'संग्रामात्'.

अपी-वृ-त *a.* परिवृत; concealed x.32.8 अपीवृतो अधयन् मातुरूधः 'तेजोभिः परिवृतः'.

अ-पुत्र *m.* पुत्र नहीं; not a son. **अ-पुत्र** *a.* पुत्ररहित; sonless. **अ-पुत्रता** *f.* पुत्राभाव; sonlessness.

अ-पुनर् फिर नहीं; not again, only once x.68.10 अपुनश्चकार.

अ-पुनर्-दीयमान *a.* न लौटाया जाता; not being given back AV. xii.5.44 क्षत्रियेणापुनर्दीयमाना. **अ-पुनर्-नि-वर्तम्** *av.* पुनर्निवृत्तिराहित्येन; so that one does not

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

return TMB. iv.3.10. **अ-पुनर्-मार्-अ** *a.* पुनर्मरण-रहित; devoid of repeated deaths TBr. iii.9.22 अपुनर्मारं पदम् 'पुनर्मरणरहितं स्थानम्'.

अ-पुरुषाभि-वी-ता *f.* पुरुष से न लगी; not united with a male. **अ-पुरो-गव्-अ** *a.* नेतृहीन; without a leader ABr. **अ-पुरो-रुक्-क** *a.* पुरोरुच्-रहित; without a Purorúc ŚBr. **अ-पुरो-हि-त** (1) *m.* पुरोहित नहीं; not a priest. (2) *a.* पुरोहितरहित; without a priest.

अपुवायते बीमार पड़ता है; gets ill TS. vi.2. Cp. अप्वा.

अ-पुष्-प *a.* न फूलने वाला; not flowering x.71.5 वाचं शुश्रुवाँ अफलामपुष्पाम्.

अ-पू-त *a.* अशुद्ध, गंदा; impure. **अपूप** *mn.* पिष्टनिर्मित भक्ष्य, पूआ, मधुछत्ता; cake iii.52.7 अपूपमद्धि. **अपूप-नाभि** *a.* अपूपरूप नाभिवाला; having a navel consisting of a cake AV. x.9.5 अपूपनाभिं कृत्वा. **अपूप-वन्त्** *a.* अपूप-समेत; accompanied by a cake iii.52.1 अपूपवन्त-मुक्थिनम्. **अपूपापिहित** *a.* अपूप से ढका; covered with a cake AV. viii.3.68 अपूपापिहितान् कुम्भान्.

अ-पूरुष *a.* बेजान, पोच; lifeless x.155.3 दारु प्लवते अपूरुषम् 'निर्मात्रा पुरुषेण रहितम्'. **अ-पूरुष-घ्न्-अ** *a.* आदमियों को न मारने वाला; not killing men i.133.6 अपूरुषघ्नो अप्रतीत शूर.

अ-पूर्व (1) *a.* जैसा पहले नहीं देखा है; unprecedented VS. xxxiv.2. (2) **—म्** *n.* दिव्य उपलब्धि; divine gain TMB. xii.12.3 अपूर्वं गमयन्ति. **अ-पूर्व्-य** *a.* प्रथम, अभूत-पूर्व, अतुल; first, unprecedented, incomparable i.134.6 त्वं नो वायवेषामपूर्व्यः.

अ-पृणन्त् *a.* अदाता, सूम; not giving, niggardly x.117.7 पृणन्नापिरपृणन्तमभि ष्यात्.

अपे [√इ] चले जाना; to go away x.72.6 तीव्रो रेणुरपायत; परे हो जाना, हट जाना; to withdraw from v.2.8 अप ऐयेः 'अपागाः'.

अपेक्ष् [√ईक्ष्] उपेक्षा करना, इधर-उधर देखना; to look away, look around.

अपेज् [√ईज्] खदेड़ना; to drive away v.48.2 अपेजते 'अपचालयति'.

अपेत-प्रजनन [अपगतप्रजननेन्द्रियसामर्थ्यः] *a.* पोचं, निर्वीर्य; impotent.

अपेन्द्र *a.* इन्द्ररहित; without Indra ŚBr.

अ-पेशस् *a.* अरूप; formless, shapeless i.6.3 पेशो मर्या अपेशसे 'रूपरहिताय' = VS. xxxiv.37 'अविद्यमानसुवर्णाय, अविद्यमानरूप्याय वा' Uv-Mah.

अपोदक *a.* पानी से ऊपर, निर्जल; above water, waterless i.116.3 नौभिः ···अपोदकाभिः.

अपोदित्य [*Gd.* √इ] – से पृथक् होकर; completely going away from : अपोदेति 'अपगच्छति,' अपोदिहि 'उत्कर्षेण अपेहि'. *Gdv.* ŚBr. xiii.3.5.19.

अपोद् √ऊह् उतार फेंकना, निकाल देना; to strip off, remove TBr. i.1.9 अपोदूह्य 'निःसार्य.'

अपोद् √धृ [√हृ] बाहर करना, बाहर रखना; to place outside Sat. iii.8 अपोद्धरति 'बहिः स्थापयति.'

अपो-नप्त्र्-ईय *a.* अपोनप्तृ-देवताकः a Caru having Aponaptṛ as its deity TS. ii.3.12.5.

अपोब्ध [√ उभ्] *a.* बद्ध, निगडितः bound, restrained TS. ii.4.13.1.

अपोभ् बाँधना और ले जाना; to bind and take away AV. viii.8.11 यमदूता अपोम्भत.

अपोम्भ्-अन *n.* बेड़ी; fetter.

अपोर्णु उघाड़ना, खोलना; to uncover, open AV. ix.3.18 अपिनद्धमपोर्णुवन्.

अपोह् [√ ऊह्] धकेलना, निकालना, डराना; to push off, expel, frighten away x.61.5 अपोहन्.

अ-पौल्कस *m.* पौल्कस नहीं; not a Paulkasa : son of a Niṣāda or a Śūdra father and of a Kṣatriyā mother.

अप्-तस् *n.* याज्ञिक अनुष्ठान; sacrificial act.

अप्-तु *a.* अल्प-देह, सूक्ष्म; small, tender ŚBr. iii.5.2.8 स्तोकौ ह्यप्तुः.

अप्-तुर् (1) *a.* जल पर विजयी; overcoming or crossing the waters. (2) [अप् = अपस्+तुर्] *a.* कर्मण्य; active iii.27.12 अग्निं यन्तुरमप्तुरम् 'अपां प्रेरकम्', iii.51.2 तूर्णिमप्तु-रम् 'अपां प्रेरकम्'.

अप्-तूर्-य *n.* जोश, अभिवेग, लगन; zeal, activity, dili-gence iii.12.8 युवोरप्तूर्यं हितम् 'प्रेरकत्वम्'.

अप्तोर्-यामं *m.* सोमयाग की विधाविशेष; the seventh saṁsthā of Somayāga; the previous being : अग्निष्टोमसंस्था, उक्थ्यसंस्था, षोडशिसंस्था, अतिरात्रसंस्था, अत्यग्निष्टोमसंस्था and वाजपेयसंस्था.

अप्-त्य *a.* जलीय; watery i.124.5 पूर्वे अर्धे रजसो अप्त्यस्य 'व्यापनशीलस्य'.

अप्न-राज् *m.* धनपति; ruling over riches x.132.7 युवं ह्यप्नराजौ 'अप्नसा कर्मणा राजमानौ'.

अप्नव्-आन *m.* एक नाम; name of a sage iv.7.1 यमप्नवानो भृगवो विरुरुचुः 'भृगुसंबन्धी कश्चिदृषिः' = VS. iii.15 'अप्नवान-प्रभृतयः' Uv. 'अप्नवानः पुत्रवन्तः' or अप्नवानृषिः अप्नवानः Mah. **अप्नवान-वत्** *av.* अप्नवान की तरह; like Ápnavāna

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

viii.102.4.

अप्-नस् [√आप् or अप् work] (1) *n.* धन, संपत्ति; property, possession i.113.20 यच्चित्रमप्न उषसो वहन्तीः 'आप्तव्यं धनम्'; कर्म; work i.113.9 तद् देवेषु चकृषे भद्रमप्नः 'कर्म'. (2) *a.* कर्मशील; active x.80.2 अग्नेरप्नसः समिदस्तु भद्रा 'कर्मवतः'.

अप्नः-स्थ्-अ *a.* कर्मस्थ, धनी; active, rich vi.67.3 अप्नःस्थो अर्पसेव जनान् 'कर्मण्यधिकृतः'. **अप्नस्-वती** *f.* कर्मवती; accompanied by actions i.112.24 अप्नस्वतीम् 'कर्मभिः संयुक्ताम्' = VS. xxxiv.29 'कर्मवतीम्' Uv-Mah.

अप्-य *a.* जलवर्ती, जलागत, जल-संबन्धी; being in water, coming from water, connected with water (once अपी in vi.67.9 अयज्ञसाचो अप्यो न पुत्राः 'अपः कर्म तद्वन्तः').

अप्य्-अय्-अ [√इ] *m.* संधि, पक्षपुच्छात्मसंधि, अपीति, विलय, एकीभाव; joint, confluence इषद्वत्या अप्यये Sat. xviii.4; destruction, becoming one with another. Cp. अपीति.

अप्य्-अर्धम् *av.* – के सामीप्य में; within proximity, near to (*Gen.*).

अ-प्र-कल्पित *a.* अविहित; not explicitly enjoined. **अ-प्र-कृष्-ट** *n.* नवीन एवं स्वच्छ (वस्त्र); new and decent (cloth) Sat. xxvi.8.

अ-प्र-केत्-अ [√चित्] *a.* अविज्ञेय; indiscriminate, unrecognizable x.129.3 अप्रकेतं सलिलम्.

अ-प्र-क्षि-त *a.* अनून, अक्षय; undiminished, inexhaustible i.55.8 अप्रक्षितं वसु.

अ-प्र-घ्नती *f.* भूमि में न घुसती हुई; not entering into the earth ŚBr. xiii.4.4.9.

अ-प्र-चङ्कश्-अ *a.* दृष्टिहीन; without power of seeing AV. viii.6.16 पर्यस्ताक्षा अप्रचङ्कशाः.

अ-प्र-चेत्-अस् *a.* अज्ञ, पाक, मूढ; foolish, deficient in understanding i.120.1 कथा विधात्यप्रचेताः.

अ-प्र-च्याव्-अ *m.* अप्रच्युति, अविनाश; non-deviation, non-destruction. **अ-प्र-च्यु-त** *a.* स्थिर, शाश्वत; fixed ii.28.8 अप्रच्युतानि व्रतानि. **अ-प्र-च्यु-ति** *f.* प्रभ्रंशाभाव, विनाशराहित्य; non-deviation, not decaying, not perishing ŚŚS.

अ-प्र-ज्-अ [√जन्] *a.* निःसंतान; without progeny i.21.5 अप्रजाः सन्त्वत्रिणः 'अनुत्पन्नाः'.

अ-प्र-जज्ञि (1) [√जन्] *a.* अप्रजननशील, बेजान; not generative ŚBr. ii.2.3.4 अप्रजज्ञि वै रेतः 'उपदग्धम्'. (2) [√ज्ञा] *a.* अबोध, अप्रगल्भ; inexperienced, inexpert x.71.9 सिरीस्तन्त्रं तन्वते अप्रजज्ञयः 'अविद्वांसः'.

अ-प्र-जन्-इष्णु = अप्रजज्ञि MS.

अ-प्रजस् *a.* संततिरहित; childless. **अ-प्र-जस्-ता** *f.* संतानराहित्य; childlessness AV. ix.2.3 अप्रजस्तामस्वर्गताम्. **अ-प्रजास्-त्व** = अप्रजस्ता AV.viii.6.26 अप्रजास्त्वं मर्तवत्सम्. **अ-प्र-जस्-य** = अप्रजास्त्व.

अ-प्र-ज्ञात *a.* अविज्ञात; not known TS. **अ-प्र-ज्ञात्र** *a.* अबोध, गलती पर; not knowing, erring.

अ-प्र-णाश्-अ *m.* अविनाश; not perishing.

अ-प्रता [*Loc. S.* of **अ-प्रति**] *av.* बिना बदले के; without recompense, for nothing viii.32.16 न सोमो अप्रता पपे 'अविस्तीर्णधनेन'.

अ-प्रति (1) *a.* अबाध, अधृष्य, अप्रतिम; irresistible, having no equal v.32.3 य एक इदप्रतिर्मन्यमानः. (2) *av.* बेरोक, असांमुख्येन; irresistibly TS. iii.2.11.3 हथो अप्रति; बिना बदले या उजरत के; without recompense vii.83.4 इन्द्रावरुणा वर्धनाभिरप्रति 'अप्रतिगतमप्राप्तम्'.

अ-प्रति-ख्य्-अ *a.* अप्रतिम; matchless TAr.

अ-प्रति-ख्या-त *a.* अदृष्ट; not seen TBr.

अ-प्रति-गृहीत *a.* प्रतिग्रहदोषरहित; free from the guilt of taking TMB. xiii.7.12. **अ-प्रति-गृह्-य** *a.* जिससे लेना वर्जित है; one from whom one must not accept anything ŚBr. xiv. **अ-प्रति-ग्राह्-अक** *a.* न लेने वाला; one not accepting ĀśvŚS.

अ-प्रति-धुर् *a.* जूआ लेने में अद्वितीय; without a match at the pole of a carriage (an ox or a horse) ŚBr.

अ-प्रति-धृष्-ट *a.* अप्रतिहत; irresistible. **अ-प्रति-धृष्ट-शव्-अस्** *a.* अप्रतिहत-शक्ति; of irresistible power i.84.2 इन्द्रम् ··· अप्रतिधृष्टशवसम्. **अ-प्रति-धृष्-य** = अप्रतिधृष्ट TAr. iv.9.1.

अ-प्रति-नोद्-अ *m.* अनिष्कासन; not repelling TMB. xxiii.6.6.

अ-प्रति-पद् *a.* प्रतिपत्तिरहित, संस्कारहीन; confused VS. xxx.8; devoid of Saṁskāras TBr. iii.4.5.

अ-प्रति-प्रोच्-य [*Gd.* √वच्] अनुज्ञा न लेकर; without obtaining permission TBr. iii.8.3.

अ-प्रति-ब्रुवन्त् *a.* प्रतिवाद न करता हुआ; not contradicting AV. iii.8.3.

अ-प्रति-भा *f.* प्रतिभान का अभाव, विस्मृति; not coming to the mind, forgetting.

अ-प्रति-मन्यूयमान *a.* क्रोध का जवाब क्रोध से न देता हुआ; not retaliating anger for anger AV. xiii.1.31 अधरे पद्यन्तामप्रतिमन्यूयमानाः.

अ-प्रति-मार्न *a.* अतुल; matchless viii.96.17 अप्रतिमार्न-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मोर्जः.

अ-प्रति-रथ *m.* 'आशुः शिशानः' इत्यादि सूक्त (x.103) का द्रष्टा ऋषि; name of the author of x.103.

अ-प्रति-रूप *a.* अननुरूप; discordant ŚBr. xiv.1.1.3.

अ-प्रति-वाद्-अ *a.* प्रतिवादरहित; unanswerable AA. v.3.2. **अ-प्रतिवाद्-इन्** = अप्रतिब्रुवन्त्.

अ-प्रति-विद्-ध *a.* अताडित; not hit or struck TS. i.5.11.1. **अ-प्रति-वीर्य** = अप्रतिधृष्टशवस्.

अ-प्रति-शंसन्त् [प्रतिध्वनिपराहतिर्यथा न भवति तथा प्रातरनुवाकं नीचैः स्वरेणोपगच्छन्] *a.* उपांशु-रूपेण पढ़ता हुआ; reciting the Prātaranuvāka in a low tone.

अ-प्रति-शर्-अ *m.* शत्रु से अनाघात; non-injury from foe ABr.

अ-प्रति-शीर्णाग्रम् *av.* जिससे कि मूँज का अग्रभाग बिखर न जाय; so that the tips of the Muñja grass are not scattered about ŚBr.

अ-प्रति-शुष्काग्र *a.* जिसका अग्रभाग नहीं सूखा है; with its front undried.

अ-प्रति-श्रृणन्त् [√श्रृ 'पाके'] *a.* न भूनता हुआ; not burning or roasting Sat. ii.4.

अ-प्रति-षिक्-त *a.* अनभिषिक्त; not poured upon, not moistened. **अ-प्रति-षेक्-र्य** *n.* प्रतिषेक-रहित; (a ceremony) at which there is no abhiṣeka or pouring upon.

अ-प्रति-ष्कु-त *a.* अहिंस्य, अवार्य, शत्रुरहित; not to be kept off, unrestrained i.84.7 ईशानो अप्रतिष्कुतः 'परैरप्रतिशब्दितः'; foeless TBr. i.5.3.

अ-प्रति-ष्टब्-ध *a.* अनाश्रित; not supported by अप्रतिष्टब्धः पाणिना Sat. xxvi.2.

अ-प्रतिष्ठा *f.* अवस्थातुमयोग्यता, अस्थिरता, प्रजापशु-राहित्य; instability, lack of men and cattle. **अ-प्रतिष्ठातोस्** [अप्रतिष्ठातुम् *Dat. Inf.* ईश्वरो यजमानोऽप्रतिष्ठातोः TMB. xvi.15.9 'अप्रतिष्ठानमनाश्रयं गन्तुम्'] to be without support. **अ-प्रतिष्ठान** *a.* निराधार; having no solid ground AV. xi.3.49 अप्रतिष्ठानोऽनायतनः. **अ-प्रतिष्ठाय्-उक** = अप्रतिष्ठान. **अ-प्रतिष्ठित** (1) *a.* प्रतिष्ठारहित; having no solid base यो वा अप्रतिष्ठितो वज्रमुद्यच्छति 'असंबद्धः' ŚBr. i.1.1.18. (2) **—तम्** *n.* असंस्थापन; non-conclusion यज्ञस्य वा अप्रतिष्ठितात् TS. vi.6.6.1.

अ-प्रति-हार्-अ *m.* अविनाश; non-destruction TMB. xxiv.1.12. **अ-प्रतिहृत** *a.* प्रतिहाररहित; without causing प्रतिहार in chanting TMB. vii.1.3 अप्रतिहृतेनोद्गायति.

अ-प्रती-त्-त [√दा] *a.* अप्रत्यर्पित; not given back vi.117.1 अपर्मित्यमप्रतीत्तम्, TS. iii.3.8.4 यत् कुसीदमप्रतीत्तम्. TBr. iii.7.9 अप्रतीतानि may be corrected into –तीत्तानि.

अ-प्र-त्-ता [√दा] *a.* जिसे बांड आदि नहीं दिया गया है; not offered tasteful food to eat (a cow).

अ-प्रत्यभि-मृष्ट *a.* मन्त्रपूर्वक आत्मस्पर्शरहित; not touched by self with mantras; see प्रत्यभिमर्श.

अ-प्रत्यवरोह्-इन् *a.* अनभ्युत्थायी, बड़ों के आने पर न खड़ा होने वाला; not rising to receive the elders TMB. xxiii.6.12.

अ-प्रत्याम्नाय्-अ *m.* विरुद्ध कथन या प्रतिवाद नहीं; not a contradictory statement.

अ-प्रत्या-लभमान *a.* सामना न करता हुआ, हननोद्योगशून्य; not offering resistance.

अ-प्र-त्रास्-अ *m.* अभय; non-fear TMB vi.7.18.

अ-प्र-दग्-ध *a.* न जला; not burnt up. ŚBr. **अ-प्र-दद्-इ** [√दा] *a.* अनुदार; not liberal, miser AV. xx.128.8. **अ-प्र-दाह्-अ** *m.* क्षुत्संपादित दाह की शान्ति; removal of hunger ŚBr. **अ-प्र-दुग्-धा** *a.* पूरी न दुही; not milked fully iii.55.16 सबर्दुघाः शशयाँ अप्रदुग्धाः 'अक्षीणरसाः'. **अ-प्र-दृप्-इ-त** *a.* अदृप्त, अवहित; not thoughtless, not careless i.145.2 अस्य क्रत्वा सचते अदृपितः 'अनुद्दण्डः'

अ-प्र-पद्-अन *n.* अनाश्रय; not a place of support ŚBr. i.2.2.3 अवष्ठ्यूताः स्थ यां अप्रपदनं स्थ.

अ-प्र-पाण *a.* जिसमें पीने योग्य पानी नहीं है; not containing drinkable water AV. xx.128.8 अप्रपाणा च वेशन्ता.

अ-प्र-पाद्-अ *m.* (गर्भ) न गिरना; non-abortiveness TS.

अ-प्र-पाद्-उक *a.* अपतनशील; not abortive TBr. iii.2.1 तस्माद्गर्भा अप्रपादुकाः. Cp. परापातुक.

अ-प्र-भु *a.* अशक्त; powerless, unable, incompetent ix.73.9 कर्तमेव पदात्यप्रभुः.

अ-प्र-भू-ती [*Instr.* = भूत्या] *av.* अल्प-प्रयत्नेन; with little effort x.124.7 अप्रभूती वरुणो निरर्पः सृजन् 'अल्पेनैव प्रयत्नेन'.

अ-प्र-भ्रंश्-अ *m.* – से वञ्चित न होना, न खोना; not getting deprived of, not losing ŚBr.

अ-प्र-मण्-इ *a.* अप्रमादी, यतचित्त; attentive ChBr. ii.4.3 अप्रमणी अनिमिषतः. **अ-प्र-मत्-त** *a.* अवहित; alert, attentive, vigilant ŚBr. **अ-प्र-मय्-अ** [√मी] *a.* अक्षय, अप्रमेय; imperishable, beyond knowledge एतदप्रमयध्रुवम्

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

BṛUp. **अ॑-प्र-माय्-उक** *a.* अपमृत्युरहित; not dying suddenly AV. xix.44.3 कृणोत्वप्रमायुकम्. **अ॑-प्र-मूर** *a.* अमूर्ख, प्राज्ञ; not foolish, prudent i.90.2 ते अप्रमूराः 'प्राज्ञाः'.

अ-प्र-मृश्-र्य *a.* अविस्मरणीय; not to be forgotten, not to be neglected ii.35.6 आर्मासु पृष्ठं परो अप्रमृष्यम् 'अप्रमृष्यमाणम्'.

अ॑-प्र-य-त [√यम्] *a.* अप्रसारित-हस्त; one who has not spread out his hand ABr.

अ-प्र-याज्-अ॑ *a.* प्रयाजरहित; without a Prayāja TS.

अ॑-प्र-यावम् *av.* अप्रमादेन, ध्यानपूर्वक; not carelessly, attentively AV. iii.5.1 मा जिन्वत्वप्रयावम्, AV. xix.55.1 अप्रयावं भरन्तः = TS. iv.1.10.1 'एकदिनमप्यवर्जयित्वा'.

अ॑-प्र-युक्-त *a.* प्रयोग में न लाया; not used or applied.

अ॑-प्र-युच्छन्त् *a.* अप्रमादी, अवहित; attentive i.143.8 अप्रयुच्छन्नप्रयुच्छद्भिरग्ने 'अप्रमाद्यन्'. **अ॑-प्र-यु-त** = अप्रयुच्छन्त् vii.100.2 अप्रयुतां ··· मतिम् 'दोषैर्विमुक्ताम्'. **अ॑-प्र-युत्वन्** = अप्रयुच्छन vi.48.10 अदब्धैरप्रयुत्वभिः 'अपृथग्भूतैः'.

अ॑-प्र-वक्तृ *a.* अनध्यापक; not a teacher. **अ॑-प्र-वर्ग्-य** *a.* प्रवर्ग्यरहित; without the Pravargya ceremony. **अ॑-प्रवर्त्-इन्** *a.* निश्चेष्ट, निरीह; devoid of activity ŚBr. xiv.2.1.5, ChUp. **अ॑-प्रवीता** *f.* अकामिता, अप्रजाता, अक्षतयोनि, अगृहीतगर्भा; not impregnated iv.7.9 यदप्रवीता दधते ह गर्भम्. **अ॑-प्र-वेद्-अ** [अस्मदीयानां दोषाणामकथयिता] *a.* मक्कार नहीं, दोषों को न बखानने वाला; not insidious TBr. iii.5.10.

अ॑-प्र-व्लय्-अ [√व्ली] *a.* न डूबने वाला; not sinking down AitBr., KS. xxxiii.6 सप्तदशानां धृत्या अप्रव्लयाय.

अ॑-प्र-शस्-त [also —**स्तं**] *a.* अस्तुत, बदनाम, दोषी; not praised, infamous, blameable ii.41.16 अप्रशस्ता इव स्मसि 'असमृद्धा इव', i.167.8 चयत ईमर्यमो अप्रशस्तान् 'क्षीणान्'.

अ॑-प्र-साह्-अ [न प्रसह्यते इति] *a.* अप्रधृष्य; not to be overcome ChUp.

अ॑-प्र-सृ-त *a.* अननुमत, अननुज्ञात; not allowed. **अ॑-प्र-सृप्-त** *a.* सभा में अप्रविष्ट; not entered in an assembly Sat. x.5.4; cp. सृप्तः 'गतः'. **अ॑-प्र-स्रंस्-अ** *m.* स्रंसनराहित्य, अपतन, अलोप; not loss, not falling down TS. ii.5.7.2. **अ॑-प्र-हन्** *a.* अहन्ता; not hurting vi.44.4 त्र्यमु अप्रहणं गृणीषे.

अ॑-प्र-हा-वन् *a.* अहीन, अव्यय, अक्षय; not diminishing, not vanishing.

अ॑-प्र-हि-त *a.* अप्रेरित, अप्रेषित; not stirred up, not sent out viii.99.7 प्रहेतारमप्रहितम् 'अप्रेषितम्'.

अ॑-प्र-हृ-त *a.* अनस्त; not thrown.

अ॑-प्राण्-अ *a.* निष्प्राण; inanimate. **अ-प्राण्-अ॑** *m.* प्राण नहीं; no breath. **अ॑-प्राणन्त्** *a.* अजीव; inanimate, material.

अ॑-प्राप्-त *a.* न मिला; unobtained, not arrived.

अ॑-प्रामि-सत्य [–प्र-आ √मी] *a.* ध्रुव सत्य; unalterably true viii.61.4 अप्रामिसत्य मघवन् तवेदसत् 'अहिंसितसत्य'.

अ-प्रा-यत्य [√यम् *Gd.*] अशुचि हो कर; not having cleaned oneself Sat. xxvi.3 : प्रयमणं प्रायत्यं मूत्रपुरीषप्रक्षालनादि.

अ॑-प्रायु *a.* श्रमी, मुस्तैद, अप्रमादी; assiduous, not careless i.89.4 अप्रायुवो रक्षितारः 'अप्रगच्छन्तः'. **अ॑प्रायु** *av.* मुस्तैदी से; assiduously v.80.3 रयिमप्रायु चक्रे 'अविचलितम्', VS.xxv.14.

अ॑-प्रायुस् = अप्रायु i.127.5 अप्रायुषे दिवातरात् 'न प्रगतमायुर्यस्यासौ अप्रायुः। तस्मै'.

अ॑-प्रावृ-त *a.* अनावृत; not covered ŚBr. **अ-प्राशित्र्-इर्य** *a.* प्राशित्रानर्ह; not fit for food called Prāśitra TS. ii.6.8.5.

अ॑-प्रिय (1) *a.* अरुचिकर, अमित्र; disagreeable, disliked, unfriendly. (2) —**र्यः** *m.* शत्रु; foe. **अ॑-प्रेत** [√इ] *a.* अ-परेत; not gone away ŚBr. **अ॑-प्रोक्ष्-इत** *a.* अनभिषिक्त; not sprinkled, not consecrated ŚBr. **अ॑-प्रोदित** [√वद्] *a.* अनुच्चारित; not uttered TS. **अ॑-प्रोष्-इ-वांस्** [√वस्] *a.* जो बाहर नहीं गया है; not gone away, staying at home viii.60.19 अप्रोषिवान् गृहपतिः.

अ॑-प्लव्-अ *a.* नौ-विहीन; without a ship AV. xix.50.3 गम्भीरमप्लवा इव.

अप्-वा॑ *f.* जलोदर; dropsy x.103.12 अप्वे परेहि 'पापाभिमानिनि देवते'; cp. अपुवार्यते = अप्वायते.

अ-प्सरस् [also अप्सरा; cp. मधुप्सरस्] *f.* अप्सरा; nymph x.123.5 अप्सरा जारमुपसिष्मियाणा; variously interpreted : अप्-सरस् 'water-sporting', अ-प्सरस् formless, having no pudendum; the word occurring five times in the RV.

अप्सरा-पति॑ *m.* अप्सरा का पति; lord of the Apsarses, Indra AV. 4.37.7 गन्धर्वस्याप्सरापतेः.

अप्-सव्-अ॑ [√सू] *a.* जलदाता; giving water x.65.3 ये अप्सवमर्णवम् 'रूपवन्तम्'. **अप्सव्-र्य** [अप्सु *Loc.*] *a.* जलवर्ती; being in the waters, of the waters

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

KS. xii.6 या एवास्याप्सव्यौ पाशौ.

अप्सस् *n.* रूप, रूप-केन्द्र अङ्ग; beauty, centre of beauty : अपस् work, what is worked up, i.e. beauty, anything that is the centre of beauty i.124.7 उषा हस्रेव नि रिणीते अप्सः 'दन्तस्थानीयानि रूपाणि नीलपीतादीनि', v.80.6 योषेव भद्रा नि रिणीते अप्सः 'रूपम्', viii.45.5 गिर्वपसो न योधिषत् 'अलंकृतो गजः' (is it अप्-स ? the word अप्सस् has been variously interpreted : the hidden part of the body, secret charms (of a wife), cheek, forehead, face).

अप्-सा *a.* जलप्रद; giving water i.91.21 स्वर्षामप्साम् 'उदकानां दातारम्' = VS. xxxiv.20.

अ-प्सु [√भस्] *a.* भोज्यविहीन; without food, having no breath (Thieme) vii.4.6 माप्सवः परि षदाम 'रूपरहिताः'.

अप्सु-क्षि-त् *a.* जलवासी; dwelling in water i.139.11 अप्सुक्षितो महिनैकादश स्थ 'अप्सु इत्यन्तरिक्षनाम'. **अप्सु-जा** (also —**ज**) *a.* जलज; born of water viii.43.28 अप्सुजा वा सहस्कृत. **अप्सु-जि-त** *a.* जल में विजयी; vanquishing in the waters or in the region of clouds viii.13.2 अप्सुजित्. **अप्सु-मन्त्** *a.* जलवान्; possessed of waters MS.

अप्सु-योग्-अ *m.* जलवर्ती संधान-शक्ति; the connecting power in waters AV. x.5.5 अप्सुयोगैर्वा युनज्मि. **अप्सु-यो-नि** *a.* जलजात; born of water TS. **अप्सु-वाह्** *a.* जलों में बाहने वाला; driving in waters.

अप्सु-षद् *a.* जलवासी; dwelling in water iii.3.5 अप्सुषदं स्वर्विदम्, TS. i.4.10.1 अप्सुषदो देवाः 'अवुपलक्षितेऽन्तरिक्षे सीदन्तीति' = **अप्सुषदस्** MS. **अप्सु-षा** [अपां सविता] *a.* जलप्रेरक; impelling or stirring waters. **अप्सु-षोम** *m.* जलों में सोम; Soma in waters, a cup filled with water ŚBr.; name of a Camasa Sat. x.5. **अप्सु-सं-शि-त** *a.* जलों में तेज; excited or sharpened in waters, quickened by the waters AV. x.5.33 अप्सुसंशितो वरुणतेजाः.

अ-फल *a.* बेफलफूल, निष्फल, फरड़ा; unfruitful, barren x.97.15 या अफलाः = TS. vi.2.6.1 'फलेन तद्धेतुपुष्पेण च रहिताः'; वृथा; vain x.71.5 वाचं शुश्रुवाँ अफलामपुष्पाम्.

अ-वण्ड *a.* लंगड़ा-लूला नहीं, सर्वाङ्ग; not crippled, whole = अश्रोणः.

अ-वद्ध *a.* असंयत, स्वतन्त्र; unbound, unrestrained, free अवद्धं मनः TS. iii.1.1.2.

अ-वधिर *a.* बहरा नहीं, सुनने वाला; not deaf viii.45.17 उत त्वावधिरं वयम्.

अ-बन्धन *a.* बन्धनरहित; without fetters iii.55.6 अबन्धनश्चरति. **अ-बन्धु** *a.* बन्धुरहित without kindred, friendless i. 53.9 अबन्धुना सुश्रवसा. —**कृत्** [√कृत्] *a.* बन्धुओं को न काटने वाला; not cutting off kin. **अ-बन्ध्र** [– बन्धू+त्र] *a.* बन्धनरहित; without bonds or ligatures AV. iv.16.7 कोश इवाबन्ध्रः.

अ-बल *a.* दुर्बल; weak, feeble v.30.9. अबला अस्य सेनाः. **अबल-धन्वन** *a.* बोदे धनुष वाला; having a weak bow AV. iii.19.7 तीक्ष्णेषवोऽबलधन्वनः.

अ-बलास *a.* बलास अथवा क्षय न पैदा करने वाला; not causing consumption.

अ-बल्-इमन् *m.* अबलभाव, कृशत्व; infirmity ChUp. Cp. अशितिमन् 'food'.

अ-बल्-य [or **अबल्य**] *n.* दुर्बलता; debility, sickness ŚBr. iii.2.1.10 अङ्गिरसो ह वै दीक्षितान् अबल्यमविन्दत्.

अ-बहिर्-धा *av.* बाहर नहीं; not outside ŚBr.

अ-बाध्-इत *a.* अरुद्ध; unimpeded, unobstructed x.92.8 संहुरिः स्तर्नबाधितः. **अ-बाह्-य** *a.* भीतरी; internal ŚBr.

अ-बि-भी-वांस् *a.* निडर, भरोसे वाला; fearless, confident i.6.7 इन्द्रेण · · · अबिभ्युषा'.

अ-बीभत्सा [√ बाध्] *f.* अजुगुप्सा; non-disgust TBr. i.1.2

अ-बुध्-अ [or **अबुध्**] *a.* मूर्ख; stupid, foolish BrUp.

अ-बुध्न *a.* बिना पेंदी का; bottomless i.24.7 अबुध्ने राजा.

अ-बुध्-य *a.* न जगाने योग्य; not to be awakened iv.19.3 अतृष्णुवन्तं वियतमबुध्यम्. **अ-बुध्यमान** *a.* न जागता हुआ; not being awake i.124.10 अबुध्यमानाः पणयः ससन्तु.

अब्-जा = अप्सुजा iv.40.5 अब्जा गोजाः = TS.iv.2.1.5. **अब्जाम्** [= अब्जानाम् *Gen. Pl.*] कमलों का; of lotuses. **अब्-जि-त्** *a.* जलों पर विजयी; winning waters ix.78.4 स्वर्जिदब्जित्.

अब्-द्-अ (1) *a.* जलद, बादल; giving water, cloud. (2) —**दः** *m.* समा, वर्ष; a year सर्जूरब्दोऽयावभिः TS. v.6.4.1. **अब्दया** [*Instr. av.* of अब्दा 'desire to give water'] पानी देने की इच्छा से; out of desire for giving water v.54.3 : अब्दया चिन् मुहुरा ह्राहुनीवृतः 'मुहुरुदकानां दातारः'.

अब्दि-मन्त् *a.* अब्धिमत्, बादलों वाला; possessed of clouds v.42.14 यो अब्दिमान् 'मेघवान्'.

अब्-भू *a.* = अब्जा; water-born TAr. iv.5.7.

अ-ब्रह्म-ता *f.* प्रार्थनाभाव; lack of devotion v.33.3 अयुक्तासो अब्रह्मता यदसन् 'ब्रह्म परिवृढं कर्म तद्रहितत्वात्', VS. x.22 अब्रह्मता विदसाम 'ब्रह्मभावादन्यद् वस्तु'. **अ-ब्रह्मन्** (1) *a.*

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रार्थना न करने वाला, अभक्त; lacking devotion x.105.8 नाब्रह्मा जोषति त्वे 'ब्रह्म परिवृढं स्तोत्रं तद्रहितः'. (2) *a.* पुरोहित-हीन; without a priest.

अ-ब्राह्मण *a.* ब्राह्मणेतर; not a Brahmin AV. xii.4.43 कस्या नाश्नीयादब्राह्मणः. **—णोक्त** *a.* ब्राह्मणाननुज्ञात; prohibited by a Brahman to perform a sacrifice, cp. TS. ii.6.10.1 यदेवाब्राह्मणोक्तो यजतै. **अ-ब्राह्मण्-य** *n.* ब्राह्मण के कर्तव्य का उल्लङ्घन; violation of the duties of a Brahmin.

अ-भक्त *a.* [भाग के रूप में] न पाया, अप्राप्त; not received (as a share) iii.30.7 अभक्तं चिद् भजते 'पूर्वमप्राप्तमपि'. **अ-भक्षित** *a.* न खाया; not eaten.

अ-भग्-अ *a.* अभागा; without enjoyment, unfortunate AV. v.31.11 अभगो भगवद्भ्यः.

अ-भय्-अ (1) *a.* निर्भय; free from danger ii.27.11 अभयं ज्योतिरश्याम्. (2) *n.* सुरक्षा; security ii.41.12 सर्वाभ्यो अभयं करत्. **अभयं-कर्-अ** *a.* अभयप्रद; procuring security = अभयंकृत् x.152.2 सोमपा अभयंकरः. **अभय-तम** *n.* पक्की सुरक्षा; greatest safety x.17.5 अभयतमेन नेषत् 'अत्यन्तं भयरहितेन मार्गेण'. **अभय-सनि** *a.* अभयप्रद; giving safety.

अ-भाग्-अ *a.* निर्भाग; having no share x.83.5 अभागः सन्., TS. ii.6.3.2 अभागानि छन्दांसि.

अभि as a prefix to verbs and nouns it expresses : – की ओर, – के विरुद्ध, – के ऊपर; to, unto, towards, against, over : अभिजुहुयात् 'उपरि जुहुयात्' Sat. ii.6. As a prefix to nouns not derived from verbs : उत्कर्ष, आधिक्य;superiority, intensity : अभिताम्र, अभिनव.

अभि √ऋ [ऋणोति] व्याप्त कर लेना; to pervade i.35.9 अभि कृष्णेन रजसा द्यामृणोति 'सर्वतो व्याप्नोति' = VS. xxxiv.25.

अभि-कामम् *av.* काममभिलक्ष्य; having an object in view ŚBr. ii.1.5.5.

अभि√काश् चमकाना, प्रकाशित करना; to illuminate, irradiate; देखना; to perceive x.86.19 अभि धीरमचाकशम्.

अभि-कीर्यमाण [√कॄ] *a.* छलकता हुआ; (Soma-juice) shaking in the vessel but not flowing out, for which cp. विष्यन्दन्.

अभि √कृ – के लिये करना, की ओर से करना; to do with reference to or in behalf of, to effect AV. iii.9.1 यथाभिचर्क देवाः; बढ़ाना; to increase अभि करोति 'अभिवर्धयति'.

अभि-कृत्-वरी *f.* जादूगरनी; bewitching, a female demon AV. ii.8.2 अपोच्छन्त्वभिकृत्वरीः.

अभि-क्लृप्-त *a.* अभिप्रकाशित; manifested मनसाभिक्लृप्तः Kaṭha : पर्याप्त; adequate to.

अभि-क्न्यम् *av.* गीला करके; moistening ŚBr.

अभि-क्रतु *a.* बल के जोम में, अभिमानी; insolent, haughty iii.34.10 दमितार्भिक्रतूनाम् 'बलीयसां शत्रूणाम्'.

अभि √क्रन्द् गरजना, दहाड़ना; to shout at, roar at ix.68.2 स रोरुवदभि पूर्वा अचिक्रदत्. **अभि √क्रम्** बढ़ जाना; to exceed आदशाक्षरताया अभिक्रामति 'वर्धते' NidS. *i.1* : opp. to प्रतिक्रामति; आक्रमण करना; to assail vi.49.15 स्पृधो अदेवीरभि च क्रमाम; cp. ŚBr. i.4.4.6 अभितरामु वै जयन् क्रामति. **अभि-क्रम्-अ** *a.* दोनों ओर बढ़ाने या फल देने वाला; generating (fruit) on both sides TMB. xx.1.1.

अभि-क्रान्त (1) **—न्तम्** *n.* आरोहण; ascending; opp. to अपक्रान्तम् 'अवरोहः'. **अभि-क्रान्ति** *f.* अभिवृद्धि, अभितो व्याप्ति; advancement, prosperity TMB. xxiv.19.3, pervading on both sides TBr. i.1.6. Cp. TMB. xi.11.5 अभिक्रान्त्यै 'अभिभवाय'. **अभि-क्रामम्** *av.* पास जाकर; stepping near to TS. ii.6.1.4 अभिक्रामं जुहोति Sat. ii.1.

अभि√क्री प्रयोजन-विशेष के लिये खरीदना; to buy for a special purpose.

अभि √क्रुश् कोसना; to abuse or revile अभ्यक्रोशन् 'अभितस्तस्याक्रोशं कृतवन्तः' TS. ii.5.1.2. **अभि-क्रोश्-अक** *a.* निन्दक, चिल्लाने वाला; reviler, one who cries out VS. xxx.20.

अभि-क्षत्-तृ [√क्षद्] *a.* काटने वाला; carver, one who carves and distributes food ii.29.2 अभिक्षत्तारो अभि च क्षमध्वम्.

अ-भिक्ष-दा *a.* बिना मांगे देने वाला; giving without being asked to vi.50.1 अभिक्षदाम् 'अभिक्षत्तारं शत्रूणां हिंसितारम्'.

अभि √क्षम् – के प्रति दयालु होना, क्षमा करना; to be gracious or propitious to, pardon ii.33.7 अभी नु मा वृषभ चक्षमीथाः.

अभि √क्षर् –के पास या इधर-उधर बहना; to flow near to or round ix.97.45 निर्न्नमभि वाज्यक्षाः 'अभिक्षरति'.

अभि-क्षि-त् *a.* शासक; ruler.

अभि √क्षिप् –पर फेंकना, मारना; to fling at v.83.3 कशयाश्वाँ अभिक्षिपन्.

अभि√ख्या देखना, निहारना, किसी को दया के साथ देखना; to see, perceive, cast a gracious look upon any one vii.86.2 कदा मृळीकं सुमना अभि ख्यम् 'अभिपश्येयम्'.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अभि-ख्या *f.* अनुग्रह, कृपादृष्टि; gracious look x.112.10 अभिख्या नो मघवन्; प्रभा, शोभा; splendour i.148.5 अन्धा अपश्या न दभन्नभिख्या 'अभितः ख्यातिं माहात्म्यम्'. **अभि-ख्यातृ** *a.* अधिष्ठाता; supervisor iv.17.17 अभिख्याता मर्डिता सोम्यानाम्.

अभि-गन्-तृ *a.* अधिगन्ता, मक्कार; one who understands, insidious.

अभि √गम् – के समीप जाना, – के पीछे चलना, पाना, समझना, निश्चय करना; to go to or near, follow, obtain, understand, resolve यद्धृदयेनाभिगच्छति 'निश्चिनोति' TS. vi.3.10, iii.60.1 उर्शिजो जग्मुरभि तानि वेदसा 'प्राप्नुवन्ति'.

अभि-गर्-अ [√गृ, अभिशंसनम्] (1) **—रः** *m.* पसन्द के साथ बुलाना; calling with approbation; part of a ceremony. (2) *a.* स्तोता; praising = प्रस्तोतृप्रतिहर्तारौ; opp. to : अपगर 'निन्दिता'. Cp. अभिगरापगरौ TMB. v.5.13, KŚS. xiii.3.14.

अभि √गा – के समीप जाना, पहुंचना; to go near to, arrive at i.33.13 अभि सिध्मो अजिगादस्य शत्रून्. **अभि √गाह्** –में घुसना; to penetrate into x.103.7 अभि गोत्राणि सहसा गाहमानः 'प्रविशन्'.

अभि-गीत *a.* गीतों द्वारा स्तुत; praised in song ix.96.23 अभिगीत इन्द्रः.

अभि √गुप् चारों ओर से रक्षा करना; to guard on all sides ŚBr. 1.2.2.5 यज्ञमभ्यजुगुपताम् 'अभितोऽरक्षिष्टाम्'. **अभि-गुप्ति** *f.* सुरक्षा; guarding, protecting ŚBr. 1.2.2.5.

अभि-गूर्-त [√गृ] *a.* पसन्द किया, आगूर्युक्त; approved of, accompanied by आगुर् 1.162.15 इष्टं वीतमभिगूर्तं वषट्कृतम् 'ये यजामहे इत्यागूर्युक्तम्', TS. iii.2.8.1 स्वयमभिगूर्ताय 'स्वयमेव सोमपार्श्वे गन्तुमुद्यताय'. **अभि-गूर्ति** *f.* स्तुतिगीत; song of praise i.162.6 तेषामभिगूर्तिर्न इन्वतु 'संकल्पः सर्वथा करणीयमिति बुद्धिः' = VS. xxv.29 'स्वकाले सर्वं करणीयमिति बुद्धिः' = TS. iv.6.8.3 'संकल्पः'. **अभि-गूर्-य** [√गृ *Gd.*] दया के साथ स्वीकार करके; graciously accepting ii.37.3 अभिगूर्या त्वम् 'उद्यम्य'.

अभि √गृ [–गृणाति, अभिष्टौति] स्वागत करना, स्तुति करना; to address with approbation, welcome, praise.

अभि-गेष्ण *a.* – को लक्ष्य करके गाने वाला; singing to ABr.

अभि √गै –के प्रति गाना; to call or sing to, sing.

अभि-गोप-तृ *a.* रक्षक, guarding, protecting ŚBr.

अभि √ग्रह् पकड़ना, हाथ में लेना, ढकना; to seize, take up, cover सप्तमं पदमभिगृह्णाति 'छादयति अञ्जलिना' Sat. vii.2.

अभि-घार्-अ [√घृ] *m.* छिड़काव, घृत डालना; sprinkling over. **अभि-घार्-अण** *n.* पुरोडाशस्योपरि घृतस्य स्रुवेण क्षारणम्. **अभि-घार्-इत** *a.* जिस पर अभिघारण हुआ है; sprinkled with AV. v.21.3 आज्येनाभिघारितः.

अभि √घृ अग्नि पर घृतधारा छोड़ना; to pour upon : अभिघारयति 'अभितो घृतधारया सिञ्चति'. **अभि-घृ-त** *a.* सिञ्चित; sprinkled upon.

अभि-घ्नन्त् *a.* प्रहरन् : अभिघ्नंते च नमः TS. iv.5.9.2.

अभि √चक्ष् निहारना; to look at, perceive v.3.9 कर्दा चिकित्वो अभि चक्षसे नः 'अभिपश्यसि', v.31.12 आयं जना अभिचक्षे जगाम, TS. iv.2.5.4 विश्वा रूपाभि चष्टे 'अभितः ख्यापयति प्रकाशयति'. **अभि-चक्षण** *n.* झाड़-फूक, टोना; incantation, conjuring. **अभि-चक्ष्-य** *a.* दर्शनविषय, प्रकट; manifest viii.4.7 महत् ते वृष्णो अभिचक्ष्यं कृतम्.

अभि √चर् जादू खेलना; to bewitch x.34.14 मा नो घोरेण चरताभि धृष्णु. **अभि-चरण-ईय** *a.* जादू-योग्य; fit for exorcising. **अभि-चार्-अ** *m.* जादू-टोना; incantation, employment of spells for evil purposes AV. xi.1.22 मा त्वा प्रापच्छपथो माभिचारः. **—चारिन्** *a.* जादू-टोना करने वाला; bewitching AV. x.1.9 विद्वला अभिचारिणः.

अभि-च्छन्-न *a.* पिहित; covered up (with garments) ŚBr. 1.2.6.6.

अभि-च्छार्यम् *av.* अंधेरे या छाया में; in darkness AV. xiii.1.57 यो माभिच्छार्यमत्येषि.

अभि √जन् – के पैदा होना; to be born for or to i.168.2 ईषं स्वरभिजायन्त धूतयः 'अभिलक्ष्य प्रादुर्भवन्ति'.

अभि √जभ् हड़पने की कोशिश करना, मुंह बाना; to try to swallow, open the mouth to do so AV. v.20.6 अमित्रसेनामभि जज्ञभानः, cp. TS. vii.5.25.2 यज्जज्ञभ्यते 'गात्राणि विनामयति'.

अभि √जि पूरी तरह जीत लेना; to conquer completely, acquire by conquest अभिजयन्ते 'अभिप्राप्नुवन्ति' *Praśna.*

अभि √जिघ्र् अभिजिघ्रति 'आभिमुख्येन रसमादत्ते' (सूर्यः). **अभि-जिघ्रन्त्** *a.* छूता, चूमता-चाटता; caressing i.185.5 अभिजिघ्रन्ती भुवनस्य नाभिम् 'स्पृशन्त्यौ', ता अश्वो भूत्वाभ्यजिघ्रत् 'सर्वत आघ्राणं कृतवान्' TMB. xx.4.5.

अभि-जित् [अभितो जयतीति] (1) *a.* विजयी; victorious VS. xv.7 अभिजिता तेजसा. (2) **—त्** *m.* अभिजिदाख्य एकाह; a particular Soma sacrifice AV. xiv.7.4 अभिजिन्मे रासतां पुण्यमेव, TMB. xvi.4.7, TS. iii.5.2.4 अभिजिदसि; cp. TS. v.6.5.2. **अभि-जित** *a.* पूर्णतः पराजित अथवा अधिकृत; completely overpowered or acquired AV. xii.3.6 यज्वनामभिजिताः स्वर्गाः. **अभि-जिति** [अभितः सर्वेषु देशेषु जितिः] *f.* विजिति; victory. Cp. जितिः 'जयः'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

र्विजितिः 'संजयः'.

अभिजिद्-अतिरात्र *m.* name of a Soma yāga TMB. xx.8.1.

अभिजिद्-विश्वजितौ the two Soma-sacrifices called अभिजित् and विश्वजित्.

अभि √जुष् – से प्रसन्न होना, – को पसन्द करना; to be pleased with, like iv.23.1 यज्ञं जुषाणो अभि.

अभि √ज्ञा जानना; to know अभिज्ञायम् 'ज्ञात्वा' TBr. i.3.1.

अभि-ज्ञु *av.* घुटने पर, घुटने तक; on the knee, upto the knee i.37.10. वाश्रा अभिज्ञु यातवे.

अभि √ज्वल् – को ज्वाला दिखाना; to heat from above दर्भैरभिज्वलयति 'अभि उपरि ज्वालां करोति' Sat. i.6.

अभि √तंस् आक्रमण करना; to attack, rob iv.50.2 अभि ये नस् ततस्रे 'आत्मानमुपक्षिपन्ति स्तुवन्ति वा'.

अभि √तप् तपस्या के साथ पर्यालोचन करना; to think over : अभ्यतपत् 'सारजिघृक्षया पर्यालोचितवान्'.

अभि-तरम् [or **—तराम्**] *av.* और समीप; nearer; और अधिक; gradual increase अभितरं वसीयान् स्यात्.

अभि-तस् *av.* चारों ओर, दोनों ओर, आगे-पीछे; around, on both sides, before and after TAr. ii.15.1 अभितो वदन्ति 'परिवदन्ति निन्दन्ति'.

अभि √तृद् तोड़कर खोल देना, खोलना, प्रकाशित करना; to burst open, open, manifest vi.17.1 अभि यमुग्र तर्दः 'प्रकाशितवानसि', x.74.4 अभि य ऊर्वं गोमन्तं तितृत्सान् 'हिंसितुमैच्छन्', ŚBr. ii.2.4.14 अन्नाद्यं तत् क्षिप्रेऽभितृन्द्यात् 'अन्नमुत्पादयेत्', TMB. vi.6.8 सा लोहिनी यया वर्णमभ्यतृणत् 'प्रकाशयांचकार'.

अभि-तृद् *f.* अभिपूर्वक √तृद् धातु के रूप वाली ऋक्; a verse containing any form of अभि√तृद्.

अभि √तृप् छका देना; to satiate, refresh AV. xviii.4.39 अभितर्पयन्तीरापः.

अभि√तृ – के समीप आना; to approach i.140.3 उभा तरेते अभि मातरा शिशुम् 'आभिमुख्येन प्राप्नुतः'.

अभितो-रात्रम् *av.* रात पड़े, लगभग रात को; near about the night : either at the beginning or at the end of it.

अभितोऽस्थि *a.* अस्थियों से परिवृत; surrounded by bones ŚBr.

अभि-त्-ति *f.* अभिदा; not bursting VS. xi.64, TS. iv.1.7.2.

अभि-त्रास्-अ *m.* भयोत्पादन; striking fear Sat. xxvi.3.2.

अभि √त्सर् जाल में फांस लेना; to catch, entrap viii.2.6 अभि त्सरन्ति धेनुभिः 'अभिमुखं कुत्सितं गच्छन्ति'.

अभि-दक्षिणम् *av.* दाईं ओर को; to or towards the right KŚS.

अभि-दद्-ई (1) *m.* घी-छिड़के चावल; an oblation of boiled rice upon which ghee has been sprinkled TS. vi.6.7.2. (2) *m.* अतिरिक्त दान; additional gift.

अभि √दह् दाझना, जलाना; to singe, burn ii.4.7 स यो व्यस्थादभि दक्षदुर्वीम् 'आभिमुख्येन प्रवर्धमानः' (अग्निः).

अभि √दास् किसी के साथ शत्रुवत् बरतना; to consider and treat as an enemy vi.5.4 यो नः सनुत्यो अभिदासदग्ने 'उपक्षयति बाधते', AV. v.6.10 अघायुरभिदासात्.

अभि-दिग्-ध [√दिह्] *a.* उजाला; polished, glazed (in the fire तपसा) AV. v.18.8 दन्तास्तपसाभिदिग्धाः.

अभि-दिप्-सु [√दभ्, *f.* —सू] *a.* मक्कार; wishing to deceive, cunning ii.23.10 मा नो दुःशंसो अभिदिप्सुरीशत, ii.23.13 विश्वा ईर्यो अभिदिप्स्वो मृधः.

अभि √दी लशकार मारना, – की ओर चमकना; to radiate, beam forth towards ix.108.9 अभि द्युम्नं बृहद् यश ईषस्पते दिदीहि.

अभि √दीप् चहुं ओर चमकना; to shine all around iv.19.3 ज्योतिषा वाभिदीपयन्.

अभि √दु जलाना, सताना; to burn, pain by burning AV. v.22.2 उच्छोचयन्नग्निरिवाभिदुन्वन्.

अभि√दुह् – के ऊपर दुहना; to milk upon अभि दोग्धि 'उपरि दोग्धि' Sat. xxiv.1.

अभि √दृश् [*Caus.* दर्शयति] दिखाना; to show.

अभि-द्यु *a.* आकाशगामी; going or directed to heaven i.6.8 अनवद्यैरभिद्युभिः 'द्युलोकमभिगतैः'; अभितो दीप्तिमान्; all resplendant i.119.10 अभिद्युं पृतनासु दुर्धरम् 'अभिगतदीप्तिम्', viii.75.6 तस्मै नूनमभिद्यवे 'अभिगतदीप्तये', i.47.4 कण्वासः ··· अभिद्यवः 'अभिगतदीप्तयः', i.127.7 कीस्तासो अभिद्यवः 'अभितो द्योतमानाः', cp. iii.27.1 वाजा अभिद्यवः 'अभितो द्यावो दिवसा येषु इत्यभिद्यवः'.

अभि√द्रा भाग कर पकड़ लेना; to overtake viii.47.7 न द्रासदभि तं गुरुः.

अभि √द्रु – तक दौड़ना; to run upto or near to x.75.2 यद् वाजाँ अभ्यद्रवस्त्वम्.

अभि-द्रुग्-ध *a.* अवकीर्णिन्; one who has spilt semen virile. **अभि-द्रुह्** [–ध्रुक्] *a.* द्रोही; inimical i.122.9 यो मित्रावरुणावभिध्रुक्. **अभि-द्रोह्-अ** *m.* द्रोह, द्वेष; enmity vii.89.5 अभिद्रोहं मनुष्याश्चरामसि.

अभि-धन्व् – के समीप झपट कर आना; to come up to in

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

 Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

haste ix.13.7 वाश्रा अर्षन्तीन्दवोऽभि दधन्विरे गभस्त्योः.

अभि√धम् [√ध्मा] फूँक मारना, बजाना; to blow towards or against i.117.21 अभि दस्युं बकुरेणा धमन्त.

अभि√धा सौंपना, दे देना; to surrender one to another i.120.8 मा कस्मै धातमभ्यमित्रिणे; to bring upon यो नो अभि ह्वरो दधे; to protect, cover up viii.67.5 जीवान् नो अभि धेतन. **अभि-धा** *f.* घेरा; surrounding, what is bound TS. vii.1.11. **अभि-धानी** *f.* सरक-फांसी; halter Sat. i.3. **अभि-धाय** [*Gd.* √धा] बांध कर; haltering AV. xix.50.5 यो अर्वतः शिरोऽभिधाय निनीषति.

अभि√धाव् – की ओर भागना, – पर टूट पड़ना, छापा मारना; to run towards, rush upon, attack iv.28.4 अभि द्रोणानि धावति. **अभि-धाव्-अ** *a.* – की ओर दौड़ने वाला; running to TAr. i.3. वि ननादाभिधावः.

अभि√धी [√ध्या] – पर ध्यान देना, – पर गौर करना; to reflect upon, consider iii.38.1 अभि तष्टेव दीधया मनीषा, x.32.4 तदिद् सधस्थमभि चारु दीधय 'अभितो दीप्यस्व'.

अभि√धृष् दबा लेना; to overpower AV. i.27.3 नाभिर्का अभि दाधृषुः.

अभि-धृष्-णु *a.* धर्षक; powerful over ŚBr. iii.7.1.12 ब्राह्मणः पशूनभिधृष्णुतमः.

अभि√ध्यै किसी पर मन जमा लेना; to set one's heart upon आपो वरुणस्य पत्नय आसन्। ता अग्निरभ्यध्यायत। ताः समभवत्। तस्य रेतः परापतत् TBr.

अभि-ध्रुव *n.* अयवायाव् संधि [एचोयवायावः *P.* vi.1.78] the saṁdhi ay, av, āy, āv.

अभि√नक्ष् – पर जा पहुंचना; to arrive at i.95.10 अभि नक्षति क्षाम् 'अभिव्याप्नोति'.

अभि-न-ति [√नम्] *f.* झुकाव, प्राप्ति; inclination, obtaining KS. viii.10 यज्ञस्याभिनतिमिच्छामहै. **अभि-नद्धाक्ष** *a.* बद्धचक्षुः; with a band on eyes ChUp.

अभि√नन्द् रुचिकर होना, अच्छा लगना; to please AV. ix.2.2 यन्मे नाभिनन्दति. **अभि-नन्द्-अ** [—**नन्दाः** 'सुखलवाः'] *m.* प्रसन्नता; delight ŚBr. xiv.

अभि-नभ्यम् *av.* अभ्र के पास; near the clouds x.119.12 अभिनभ्यमुदीषितः 'अन्तरिक्षमभि'.

अभि√नश् पाना, पहुंचना; to attain, reach vii.104.23 मा नो रक्षो अभि नट्.

अभि-नह्-अन *n.* बन्धन; tying a cord or rope.

अभि-नि√इ संवेश करना (मैथुन में); to enter into (as in approaching a woman) x.149.4 पतिरिव जायामभि नो न्येतु.

अभि-नि√क्रम् रौंदना; to tread down x.60.6 पणीन् न्यक्रमीरभि.

अभि-निधन *a.* 'अभि' इस निधन वाला; the Kāṇva Sāman having '*abhi*' as *nidhana* TMB. xiv.4.4.

अभिनि√धा – में या – पर रखना, ढकना पश्चार्धेनाभिनिदधाति 'छादयति' Sat. i.5. (= अभिगृह्णाति अञ्जलिना Sat. i.6), to place in or upon; अपने ऊपर रखना; to place upon oneself (as a burden); धीमे से छूना; to touch slightly with; वश में करना; to set down under control अभिनिधास्यामः 'अभितः सर्वतो निरुद्धगतीन् निहितान् करिष्यामः' ŚBr. v.1.2.2. **अभिनिधान** *n.* ऊपर रखना; placing upon. **अभिनि-नतम्** *av.* क्रमशः पूरा करते हुए; so as to accomplish step by step, KauśBr. **अभिनि√नी** – पर पानी डालना; to pour out water upon.

अभिनि-म्रुक्-त *a.* वह जिसके सोते सूर्यास्त हो गया है; upon whom, while asleep, the sun has set TBr. iii.2.8 सुप्ते यस्मिन्नस्तमेति सुप्ते यस्मिन्नुदेति च। अंशुमानभिनिम्रुक्ताभ्युदितौ तौ यथाक्रमम्. **अभि-नि√म्रुच्** – के सोते या काम करते सूर्यास्त हो जाना; the setting of the sun upon anyone who is sleeping or has not finished his work.

अभिनिर्-जित *a.* विजित; completely conquered. **अभिनिर्√दिश्** दिखाना; to point out, indicate TS.

अभिनिर्मुक्त = अभिनिम्रुक्त (wrong spelling).

अभिनिर्√वप् किसी पदार्थ को किसी दूसरे पर डालना या जोड़ना; to add anything to another thing.

अभिनि-वर्तम् [अभिलक्ष्य पुनः पुनः निवृत्य] *av.* की ओर बारबार मुड़कर; so as to turn back towards TS. vi.4.11.

अभिनिः√सृज् – की ओर डालना या छोड़ना; to pour out towards ŚBr.

अभि-निष्-कार्-इन् *a.* अघशंसी, दुराशय; intending evil against, injuring AV. x.1.31 अभिनिष्कारिणः प्रजाम्.

अभि-निष्ठान *n.* विसर्जनीय Sat. xx.1. **अभि√नि-ष्ठीव्** – की ओर थूकना; to spit towards अभिनिष्ठीवानि 'अभिलक्ष्य ष्ठीवनं करवाणि' ŚBr.

अभिनिः-सृत *a.* निर्गत; gone out piercing through : मूर्धानमभि निःसृतैका Kaṭha.

अभिनि√सद् नीचे बैठना; to sit down, settle round vii.15.2 पञ्च चर्षणीरभि निषसाद.

अभिनिस्√पत् – की ओर उड़ना; to fly out towards AV. vii.64.1 कृष्णः शकुनिरभिनिष्पतन्. **अभिनिस्√पद्** – में घुसना, सत्ता में आना; to enter into, become.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अभिर्नि-हि-त (1) *a.* संस्पृष्ट; touched ŚBr. i.3.1.13 एतदाहाभिर्निहित एवं सर्व्येन पार्णिना भवति. Cp. also i.1.1.4. (2) **—तम्** *n.* पूर्वरूपापररूपलक्षणसंधि; elision of a letter : हरेऽव.

अभि √नी – की ओर ले जाना, – के समीप लाना; to conduct towards, bring near to vii.88.2 अभि मा वर्पुर्दृशये निनीयात्.

अभि √नु – किसी की ओर जाना या रुजू होना; to turn oneself towards ix.100.1 अभी नवन्ते अद्रुहः प्रियम्.

अभि √नु – के प्रति बोलना, स्तुति करना; to shout towards ix.103.3 अभि वाणीर्ऋषीणां सप्त नूषत 'अभिष्टुवन्ति'.

अभि-नेतृ *a.* संमुख लाने वाला; who brings near iv.20.8 वस्वो राशिमभिनेतासि 'प्रापयिता'.

अ-भिन्-न *a.* अभग्न, अव्यवहित; unbroken, uncut, uninterrupted vi.28.2 अभिन्ने खिल्ये निदधाति 'अन्यैर्गन्तुमशक्ये स्थले'.

अभिन्य् √अस् [अभिन्यस्यति = अभिनिदधाति = पाणिभ्यामुत्करादेः पिधानं करोति or पाणिभ्यामधः पीडयति] नीचे करना या दबाना; to depress (as fire).

अभिन्य् √उब्ज् नीचे दबा देना; to press down, hold down AV. viii.8.6 तेन शत्रूनभि सर्वान् न्युब्ज.

अभि √पत् (1) – की ओर उड़ना, – पर आक्रमण करना, – पर गिरना; to fly near to, assail, fall down upon AV. vi.124.1 अपां स्तोकाँ अभ्यपतत्. (2) – का स्वामी होना; to lord over viii.102.9 अयं विश्वा अभि श्रियोऽग्निर्देवेषु पत्यते 'अभिगच्छति'.

अभि-पत्-ति *f.* ग्रहण; seizing ŚBr. **अभि √पद्** पकड़ना, दबा लेना, पाना; to catch : हस्ताभ्यां विशाखेष्वभिपद्यते Sat. 1.2; overpower, cover ŚBr. vi.3.7.20 बिलमभिपद्यते 'अभिगृह्णाति', i.7.1.9 परिधिमभिपद्य 'अभिगम्य हस्तेनालभ्य', स एतमभ्यपद्यत 'अभिप्राप्नोत्' TMB. xvi.1.

अभि-पन्-न *a.* गृहीत, पकड़ा, दबाया; seized, overpowered BrUp. मृत्युनाभिपन्नम् 'वशीकृतम्'.

अभिपरि √हन् पूरी तरह दबा लेना; to overpower completely.

अभिपरि √हृ परिक्रमा या प्रदक्षिणा करना, व्याप्त होना; to move round (in a circle), pervade ŚBr. iv.5.11.23 वसतीवरीभिरभिपरिहरति 'व्याप्नोति'; परिहार करना; to leave aside Sat. i.1.

अभिपरे [√इ] – की ओर जाना; to go towards AV. xiv.2.34 अभि ताः परेहि.

अभिपर्या √धा घेर लेना; to surround (as a pan with fire) ŚBr.

अभिपर्या-वर्त्-अ *m.* पूर्ण विस्तार, अभिवृद्धि; all-round expansion TS. ii.4.12.3 अभिपर्यावर्ताद् ध्यविभेत्.

अभिपर्या √वृत् – की ओर मुड़ना; to turn oneself towards AV. xv.7.4 अन्नं चान्नाद्यं च भूत्वाभिपर्यावर्तन्त, cp. TS. ii.5.8.5.

अभिपर्य् √ऊह् – की ओर लाना; to carry or bring towards.

अभिपर्य् √ए [√इ] बीत जाना (समय); to pass away or elapse (said of the time) ŚBr.

अभि √पा रक्षा करना, चौकसी करना; to guard, behold with attention viii.59.3 यो वामदब्धो अभिपाति चित्तिभिः; पीना; to drink Khādira iv.4.21 भूयोऽभिपाय 'पुनःपीत्वा'.

अभि-पित्व *m.* भोजन-वेला, भोजन; time of meals, meals x.40.2 कुह स्विद्दोषा कुह वस्तोरश्विना कुहाभिपित्वं करतः कुहोषतुः 'where have you been at night, where by day; where did you take refreshment and where have you resided' 'अभिप्राप्तिम्', iv.16.1 तस्मा इदन्धः सुषुमा सुदक्षमिहाभिपित्वं करते गृणानः for him indeed do we press the effective Soma; here he, being praised, would refresh himself 'अस्मदभिमतप्राप्तिम्', vii.18.9 आशुश्चनेदभिपित्वं जगाम 'even the fleet one could not come to his desired place (place of refreshment), 'अभिप्राप्तव्यम्', i.189.7 अभिपित्वे मनवे शास्यो भूः 'at the feast or meals' 'अभिगमनवति यज्ञे', cp. VS. xxxviii.34. **—प्रपित्व** 'time before refreshment', **—अप-पित्व** 'keeping away from feast', separation (boycott of meals or feasts), सपित्व 'common feast'.

अभि √पिश् सजना, सजाना, प्रसाधन करना, मलना, खरेरा आदि करना; to adorn with v.60.4 अभि स्वधाभिस्तन्वः पिपिश्रे; घिसना, रगड़ना; to rub तमेतेन वाससाभिपिनष्टि 'घर्षयति, संमार्ष्टि' (अश्वम्) Sat.

अभि √पू – की ओर छनकर बहना; to flow purified towards or for ix.23.4 अभि सोमासः पवन्ते.

अभि-पूर्त *a.* अभिपूरित, परिसमापित; that which has been fulfilled AV. ix.5.13 पूर्तमभिपूर्तम्.

अभि-पूर्य [√पृ *Gdv.*] *a.* भरने योग्य; to be filled MS.

अभि-पूर्वम् *av.* अनुक्रमेण, अनुपूर्वं; in succession, in a regular order AV. xi.2.22 अभिपूर्वं निर्णयते = अभिपूर्वेण : अभिपूर्वेण वा एते पाप्मना गृहीताः TMB. xvii.22.

अभि √प्यै [√प्या] फूलना, भरपूर होना; to swell, abound with vii.36.6 अभि स्वेन पयसा पीप्याना:.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अभिप्र√कम्प् ललचाना; to entice, make one greedy अभिप्रकम्पयति 'हिरण्यादिना लोभयति'.

अभिप्र√क्रम् – के समीप जाना; to go upto ŚBr.

अभि-प्र-क्रम्-य [*Gdv.*] *a.* अभिगन्तव्य; to be gone to TMB. xx.11.6. परो लोकोऽभिप्रक्रम्यः.

अभिप्र√क्षर् – की ओर बहना; to stream towards.

अभिप्र√गाह् – में घुस जाना, प्रवेश करना, गोता मारना; to plunge or dip into, penetrate ix.99.2 वाजाँ अभिप्र गाहते. **अभिप्र√गै** स्तुति आरम्भ करना; to begin to praise i.37.1 कर्ण्वा अभि प्र गायत.

अभिप्र-र्चक्षे [*Dat. Inf.*] देखने को; to see, observe, follow i.113.6 विसदृशा जीविताभिप्रर्चक्षे.

अभिप्र√च्यु – की ओर बढ़ना, – पर पहुंचना, पाना; to move towards, arrive at, get TS. ii.2.6 सर्निमभिप्र च्यवते 'धनलब्धिमभिप्राप्नोति'.

अभिप्र√जन् उत्पन्न करना; to bring forth, bear v.19.1 अभ्यवस्थाः प्र जायन्ते.

अभिप्र√ज्ञा – के लिये सोचना और कुछ करना; to think of anyone and do something for him AitUp. आवाभ्यामभिप्रजानीहि 'आवाभ्यामधिष्ठानं चिन्तय विधत्स्वेत्यर्थः'.

अभिप्र√णक्ष् [√नक्ष्] जीत लेना; to overpower viii.57.8 प्र यो ननक्षे अभ्योजसा क्रिविम्.

अभिप्र√णी – की ओर लाना; to bring towards i.31.18 उर्त प्र णेष्यभि वस्वो अस्मान्. **अभिप्र√णोनु** [√नु *Intensive*] – की ओर बोलना, स्तुति करना; to shout towards, praise highly iv.32.9.

अभि-प्र-तार्-इन् *m.* कक्षसेन का पुत्र, एक राजा; name of a king TMB. xiv.1.12.

अभिप्रति√गृ नियत समय से पूर्व अथवा बाद में प्रतिगर करना; to announce either before or after the appointed time यदभि प्रतिगृणीयात् 'यदि अभितः प्रतिगरं कुर्यात्' TS. iii.2.9.5. Cp. अभिप्रतिगर, अर्धर्च की समाप्ति से पूर्व या पश्चात् बोलना; to speak either before or after the *ardharca* Sat. viii.8.

अभिप्रति√पद् प्रारम्भ करना; to begin with.

अभिप्रति√पिष् पीस डालना; to crush out.

अभिप्रत्यव√रुह् – पर उतरना; to step down upon.

अभिप्रत्ये [√इ] – की ओर लौटना; to come back towards.

अभि√प्रथ् पसरना, पसारना, – की ओर फैलना, फैलाना; to spread, extend oneself towards ix.80.3 सं विश्वा भुवनाभि पप्रथे 'प्रथयति'.

अभि-प्र√दृ पैदा करने को खुल जाना या खोलना; to put forth by bursting or opening iv.19.5 अभि प्र दद्रुर्जनयो न गर्भम् 'अभिप्रजग्मुः'.

अभि-प्र√पश् [√दृश्] – की ओर देखना; to look out towards x.113.4 प्रापश्यद् वीरो अभि पौंस्यं रणम्.

अभि-प्र-भङ्ग्-इन् *a.* पूरी तरह तोड़ डालने वाला; breaking completely viii.45.35 उग्रादभिप्रभङ्गिणः 'शत्रूणामभिप्रहर्तुः'.

अभि-प्र√भू सहायता करना; to assist x.132.1. ईजानं भूमिरभि प्रभूषणि 'प्रभवने । यद्वा प्रकृष्टभूषणे अलंकारे निमित्तभूते सति'.

अभि-प्र√भृ – को भेंट चढ़ाना; to offer to ix.56.5 प्र वाम् अभ्युपस्तुतिं भरामहे.

अभि-प्र√मन् – के रूप में देखना; to take any one for, look upon one as AV. vi.84.1 भूमिरिति त्वाभि प्र मन्वते जनाः.

अभिप्र√मन्द् प्रसन्न करना, कांदिशीक बना देना; to gladden, confuse vi.18.9 अभि प्र मन्द पुरुदत्र मायाः 'अभिगम्य प्रकर्षेण जहि', TS. i.4.46.2 त्वामभि प्र मन्दे 'सर्वतः प्रकर्षेण तोषयामि'.

अभिप्र√मुर् [√मृ] *a.* विघातक; breaking completely x.115.2 अभिप्रमुरा जुह्वा स्वध्वरः 'समुच्छ्रितेन उद्यतेन' = **अभिप्रमुर**.

अभिप्र√मृश् पकड़ना; to seize, grasp i.140.5 यत् सीं महीमवनिं प्राभिमर्मृशत्.

अभिप्र√या – की ओर जाना, पहुंचना; to come towards, approach viii.27.6 अभि प्रिया मरुतो या वो ··· प्रयार्थन. **अभिप्र-यायम** [अभिगत्याभिगत्य] *av.* जा जाकर; approaching TMB. xxiv.19.8. **अभिप्र-या-यू-इन्** *a.* आक्रान्ता; attacking, enemy TS. v.3.2.4.

अभिप्र√युज् पकड़ लेना, धर लेना; to seize, grasp.

अभिप्र√विप् – के विरोध में उठना, धमकी देना; to move against, threaten TS. ii.5.3.1 इन्द्रं मृधोऽभि प्रावेपन्त.

अभिप्र-वृत् – की ओर बढ़ना, विरोध में आगे बढ़ने को उकसाना; to advance upto, advance, cause to advance against.

अभि-प्र√व्रज् संमुख जाना; to go in front अभिप्रव्रज्य 'अभिमुखं गत्वा' Sat. i.2.

अभि-प्रश्न्-इन् *a.* जिज्ञासु; inquisitive; पूर्वप्रश्ननिराकर्ता, प्रतिवक्ता; disputant.

अभिप्र√सद् बैठना, बस जाना; to sit down, settle along iv.1.13 पितरो मनुष्या अभि प्र सेदुः, x.32.1 वरेभिर्वरा अभि षु प्रसीदतः.

अभिप्र√सृ किसी की ओर टांग पसारना; to stretch one's legs out towards, stretch out towards ŚBr. iii.1.1.7 देवानभिप्रसार्य शया इति 'पादौ अभिप्रसार्य', Sat.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

xxvi.3 न चैनमभिप्रसारयीत 'पादौ न प्रसारयेत्'.

अभिप्र √सृप् सरकना; to creep near to AV. viii.6.22 वृन्तादभि प्रसर्पतः.

अभिप्र √स्तु स्तोम द्वारा स्तवन करना; to praise with a Stoma.

अभिप्र √स्था –की ओर चलना या बढ़ना, पहुंचना, उत्कृष्ट होना, प्राथम्य पाना; to start or advance towards, reach, surpass, have the precedence of (with or without *Acc.*) i.74.8 त्वोतो वाज्यहयोऽभि पूर्वस्मादर्पर: । प्र दाश्वाँ अग्ने अस्थात्, x.65.15 ये विश्वा भुवनाभि प्रतस्थुः.

अभिप्र √हन् पराभूत करना, जीत लेना; to overpower vi.46.10 अभिप्रघ्नन्ति धृष्णुया.

अभि-प्र-हित *a.* –की ओर प्रहित; sent towards AV. x.1.15 अभिप्रहितां प्रति त्वा प्र हिण्मः.

अभि-प्राण् [= प्र √अन्] –पर फूँक मारना; to breathe forth towards (*Acc.*), exhale ŚBr. ii.1.6.15 तज्जातमभि प्राणिति 'उपरि प्राणनं करोति'.

अभि-प्रातर् *av.* प्रत्यूषे, सुबह की ओर; towards morning, early ŚBr. xiv.

अभि-प्राय [√इ] *m.* मतलब, आशय, इच्छा; purpose, intention, wish.

अभि-प्रार्च् [= प्र √अर्च्] गीतों में मनाना; to celebrate in song viii.49.1 अभि प्र वः सुराधसमिन्द्रमर्च, viii.69.4 अभि प्र गोपतिं गिरेन्द्रमर्च.

अभि-प्रिय्-अ *a.* सुतरां रुचिर; very agreeable TS. iv.6.8.1.

अभि-प्री *a.* प्रसादक; gladdening i.162.3 अभिप्रियं यत् पुरोडाशमर्वता, ix.31.3 तुभ्यं वाता अभिप्रियः 'अभितर्पयितारः'.

अभि √प्रु –की ओर बढ़ना; to hasten near to or towards iv.58.8 अभि प्रवन्त समनेव योषाः 'अभि नमयन्ति । निमग्नं कुर्वन्ति'.

अभि √प्रुष् छिड़कना, सींचना; to sprinkle with x.26.3 अभि प्रुषः प्रुषायति व्रजं न आ प्रुषायति 'आभिमुख्येन सिञ्चति'.

अभि-प्रे [√इ] –की ओर जाना, –को मन में लाना; to go near to, approach, approach with one's mind, think of x.83.7 अभि प्रेहि दक्षिणतो भवा मे.

अभि-प्रेष् [√इष्] बुला भेजना; to summon, command AV. xvi.7.2 प्रैषैरभि प्रेष्यामि.

अभि-प्रोक्ष् [√उक्ष्] –की ओर छिड़कना; to sprinkle towards Sat. i.5 अग्निमभि प्रोक्षणं न कार्यम्.

अभि-प्लव्-अ [अभ्यासेनाभिपूरणम्] *m.* षडह; Ṣaḍahá = a religious ceremony lasting six days and performed five times during the sacrifice called Gavāmáyana.

अभि √बाध् रोकना; to check, stop viii.5.34 न चक्रमभि बाधते 'न अभिहन्ति'.

अभि-भङ्ग्-अ *a.* भञ्जक; breaking down ii.21.2 अभिभङ्गाय वन्वते 'भञ्जकाय'. **अभि √भञ्ज्** तोड़ना, नष्ट करना; to break down, destroy x.103.8 देवसेनानामभिभञ्जतीनाम् 'आभिमुख्येन मर्दयन्तीनाम्'. **अभि-भव्-अ** (1) *a.* विजयी, शक्तिशाली; overpowering, powerful AV. i.29.4 अभीवर्तो अभिभवः. (2) *m.* पराभव; act of overpowering.

अभि-भा *f.* छांह, परेत, अपशकुन; apparition, inauspicious omen ii.42.1 मा त्वा का चिदभिभा विदत् 'अभिभवः'. **अभि-भाग्-अ** *a.* जिसने अपना भाग पा लिया है; one who has got his share अभिभागोऽसि सर्वस्मिन् ChBr. ii.4.8. **अभि-भार्-अ** *a.* आगे से भारी; very heavy in front.

अभि-भु [also –भू] *a.* –से उत्कृष्ट, अभिभविता; superior to viii.98.2 त्वमिन्द्राभिभूरसि 'अभिभविता', सर्वायुरभिभूः TS. ii.4.3.2.

अभि √भू –के समीप आना; to come near to, approach iv.31.3 अभी षु णः सखीनाम् । शतं भवास्यूतिभिः; विजयी होना; to be victorious or prosperous v.37.5 पुष्यात् क्षेमे अभि योगे भवाति 'प्रभुर्भवति'.

अभि-भू-ति (1) *f.* उत्कृष्ट शक्ति; superior power ix.38.9 उत स्मास्य पनयन्ति जनाः · 'अभिभूतिमाशोः 'अभिभवित्रीम्'. (2) *a.* अभिभविता; that can overpower i.53.3 अतः संगृभ्याभिभूत आ भर 'शत्रूणामभिभवितः', छन्दांसि वा अभिभूतयः 'अभिभवितारः' TMB. ix.4.7. **–त्योजस्** *a.* उत्कृष्ट शक्ति वाला; having superior power iii.48.4 उग्रस्तुराषाळभिभूत्योजाः 'शत्रूणामभिभवनपराक्रमोपेतः'. **अभि-भू-य** *n.* उत्कर्ष; superiority AV. xix.37.3 अभिभूयाय त्वा पर्यूहामि. **अभि-भू-वन्** *a.* अभिभवी, विजयी; superior, victorious; *f.* **–भूवरी** x.159.5 जयन्त्यभिभूवरी. **अभि-भूषणि** [*Loc. Inf.* √भू] सहायतार्थ; to aid.

अभि √भृ मत्थे मढ़ना, आरोप लगाना; to lay or throw upon (as a fault or blame) v.3.7 यो न आगो अभ्येनो भरति 'नः अभितः करोति'.

अभि √मन् सोचना, चाहना, क्रोध करना : छन्दांसि खलु एतमभि मन्यन्ते 'अभि क्रुध्यन्ति'; मक्कारी करना, हानि पहुंचाना, घात में रहना; to think of, long for, intend to injure, be angry or insidious, injure x.27.11 कस्तां विद्वाँ अभि मन्याते अन्धाम् 'आत्मन्याश्रयदानेन कः पूजयति', TBr. iii.9.11 न तत्र रुद्रः पशूनभिमन्यते 'हिनस्ति', TMB. xxi.14.13 यदि रुद्रोऽभिमन्येत 'प्रणाशयेत्', Sat. xxvi.7 यो ह्यात्मानं परं वाभिमन्यते 'मारयति'; पूजा या मान करना; to

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

worship TBr. ii.4.7 यो घृतेनाभिमानितः 'पूजितः'.

अभि√मन्त्र् मन्त्र द्वारा किसी को दीक्षा देना; to address or consecrate with a mantra x.191.3 समानं मन्त्रमभि मन्त्रये वः 'ऐकविध्याय संस्करोमि'.

अभि-मन्त्र्-अण [आभिमुख्येन मन्त्रणं जपो वा। अनुमन्त्रणम्। अभिशब्दोऽन्वित्यर्थे] (1) *n.* अनुमन्त्रण; muttering prayer in front of. (2) *a.* अभिमन्त्रण करने का साधन मन्त्र; a mantra.

अभि√मन्द् प्रसन्न करना; to gladden viii.50.3 अभि प्रियममन्दिषुः 'अमादयन्'; प्रसन्न होना; be pleased with x.50.2 वृत्रे वाप्स्वभि शूर मन्दसे.

अभि-मा *f.* माप (चौड़ाई में); measure (with regard to breadth).

अभि-माति [अभिमन्यमानः सपत्नः] (1) *a.* धोखेबाज, मक्कार, शत्रु; insidious, inimical iii.24.1 अग्ने सहस्व पृतना अभिमातीरपास्य 'अभिमानिनः शत्रूनपास्य', cp. ŚBr. iii.9.4.9 सपत्नो वा अभिमातिः. (2) **—तिः** *f.* साजिश; plot to injure x.69.5 मा त्वा तारीदभिमातिर्जनानाम् 'अभिभवनशीलयुक्तोऽभिभविता'. **अभिमाति-जित** *a.* सपत्न-जेता; conquering foes. **अभिमातिन्** *a.* मक्कार, साजिश करने वाला; insidious, inimical i.85.3 वर्धन्ते विश्वमभिमातिनम् 'शत्रुम्'. **अभिमाति-षाह्** [अभितो मातीनां हिंसकानां शत्रूणामभिभविता] *a.* शत्रुजेता; subduing adversaries x.104.7 सहस्रवाजमभिमातिषाहम्. = **अभिमातिषाहः** x.83.4 स्वयंभूर्भामो अभिमातिषाहः. **अभिमाति-षाह्-य** *n.* शत्रुपराजय; conquering enemies iii.37.3 इन्द्राभिमातिषाह्ये 'शत्रूणां सहनमेव सह्यम्। तस्मिन् युद्धे'. **अभिमाति-हन्** *a.* वैरिहा; destroying adversaries ix.65.15 स पवस्वाभिमातिहा.

अभिमाद्यत्-क *a.* मत्त; intoxicated, half-drunk ŚBr. i.5.2.4.

अभि-मान [जिघांसा] *m.* हानि का संकल्प; intention to injure, insidiousness. **—नम्** *n.* अभिषव, कुट्टन; pressing of the Soma KŚS. ix.5.13. **अभि-मान्-उक** *a.* घाती, ताक में रहने वाला; insidious.

अभि√मिथ् अपशब्द बोलना, अपमान करना; to address with insulting speech, insult.

अभि-मिह्य *a.* ऊपर मूत्र करने योग्य; to be wetted (by urinating upon) ŚBr. iii.2.2.20 इयं वै पृथिवी देवी ··· दीक्षितेन नाभिमिह्या.

अभि√मृज् मांजना, साफ करना; to clean, cleanse.

अभि√मृड् अनुग्रहपूर्वक बचाना या रक्षा करना; to protect graciously from x.25.3 मृळा नो अभि चिद् वधात्.

अभि-मृश् छूना; to touch, come in contact with ii.10.5 अग्निर्नाभिमृशे 'अभिमर्शनीयो न', TS. iv.2.10.1 मा मिमृक्षः 'स्पर्शं मा कार्षीः'.

अभि-मेथ्-इका [√मिथ्] *f.* कामाविद्ध वाणी; amorous conversation in the Aśvamedha.

अभि√या – पर अभियान करना, आक्रमण करना; to go upto in a hostile manner, attack i.174.5 अभि स्पृधो यासिषद् वज्रबाहुः.

अभि-युग्-वन् *a.* आक्रान्ता; attacking vi.45.15 स रथेन रथीतमोऽस्माकेनाभियुग्वना 'शत्रूणामभिभवित्रा'. Cp. VS. xxxix.7. **अभि-युज्** *a.* अभियोक्ता, आक्रान्ता; assailant iv.38.8 ऋघायतो अभियुजो भयन्ते 'अभियोक्तारः'.

अभि√युध् – के विरुद्ध लड़ना; to fight against.

अभि√रक्ष् रक्षा करना, बचाये रखना; to guard or protect, preserve x.157.4 देवा देवत्वमभिरक्षमाणाः.

अभि√राध् छका देना, सेवा करना; to satisfy, serve ŚBr. ii.2.2.6. Cp. अभिरिराधयिषति 'सेवितुमिच्छति' ŚBr.

अभि-राष्ट्र *a.* प्राप्त-राज्य; one who has acquired dominion x.174.5 अभिराष्ट्रो विषासहिः 'अभिगतराष्ट्रः प्राप्तराज्यः'.

अभि√रिष् चूक जाना, पूरा न कर पाना; to fail, miscarry AV. iv.35.1 यो लोकानां विधृतिर्नाभिरेषात्.

अभि√रु – की ओर गरजना; to roar or howl towards AV. v.20.3 गव्यन्नभि रुव.

अभि√रुह् चढ़ना; to ascend, mount v.7.5 अभीमह स्वर्जेन्यं भूमा पृष्ठेव रुरुहुः.

अभि-रूप्-अ *a.* सुन्दर, रुचिर; beautiful, pleasing AV. viii.9.9 विश्वं मृशन्तीमभिरूपाम्; रूपभरा; of adapted character.

अभि-रोद्-धृ *a.* प्रतिरोद्धा; warding off MS.

अभि-रोरुद्-अ *a.* रुला देने वाला; causing tears AV. vii.38.1 भेषजम् ··· अभिरोरुदम्.

अभि√लुभ् दबाना, हिंसा करना; to suppress अभिलोभयतेव गेयम्; हानि करना; to injure TMB. vii.7.11 वज्रमेवाभिलोभयति 'हिनस्ति'.

अभि√लोक् ऊंचे पर से देखना; to look (at from a height).

अभि√वक्ष् – की ओर बढ़ना; to grow or rise towards i.146.2 उक्षा महाँ अभि ववक्ष एने 'ववक्षे वहति व्याप्नोति'.

अभि√वच् : अभ्युक्तं मन्त्रेण 'प्रकाशितम्' BrUp.

अभि√वद् नमस्कार करना; to salute with reverence अभ्युद्य प्रस्तौति 'अभिवन्दनं कृत्वा' TMB. vi.8.7.

अभि√वन् कामना करना; to long for i.51.2 अभीमवन्वन्त स्वभिष्टिमूतयः 'आभिमुख्येनाभजन्त'.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अभि√वप् – पर बखेरना, ढकना; to scatter over, cover with ii.15.9 स्वप्नेनाभ्युप्या चुमुरिं धुनिं च 'संयोज्य'.

अभि√वम् – पर क़ै करना; to vomit on TS. vi.3.7 पशुमभ्यवमीत् 'पशुमभिप्राप्य तदुपरि वमनमकरोत्'.

अभि-वयस् [√वी] *a.* पोषक, पोषावह; refreshing, fresh x.160.1 तीव्रस्याभिवयसो अस्य पाहि 'अभिगतं चरुपुरोडाशाद्यन्नं यस्य सोमस्य'.

अभि-वर्त्-अ *m.* सामविशेष; name of a Sāman = **अभीवर्त** TS. iv.3.8.1.

अभि√वल्ग् बुलबुले उठना; to bubble up AV. xii.3.29 अभि वल्गन्ति तर्प्ताः.

अभि√वश् चाहना; to long for ii.25.3 वृषेव वंध्रीरभि वष्ट्योजसा 'हन्तुमभितः कामयते'.

अभि√वस् ढकना; to clothe, cover TS. ii.6.3.4 भस्मनाभिवासयति 'आच्छादयति'.

अभि√वह् – की ओर ले चलना; to carry near to or towards viii.32.29 वोर्व्हामभि प्रयो हितम्; cp. अभ्यूढः 'स्वीकृतः' TBr. ii.7.8.

अभि√वा – की ओर बहना; to blow towards vii.35.4 शं न इषिरो अभि वातु वातः.

अभि-वात *a.* व्याधिगत, व्याहित; ill, sick. **अभिवातम्** *av.* हवा की ओर; windwards.

अभि-वान्-त *a.* जिसने वमन किया है; one who has vomitted ŚBr. iii 6.4.11.

अभि-वान्या [अन्येन वत्सेन ऊधःप्रस्नुता] *f.* अन्यवत्सा, मृतवत्सा; a cow who sucks an adopted calf = **अभिवान्यवत्सा** [अभिवान्यो वत्सो यस्याः सा] TS. i.8.5.1.

अभि√वाश् – को लक्ष्य करके रांभना; to low towards x.123.3 समानं पूर्वीरभि वाशमानाः.

अभि-वासस् *av.* कपड़े पर; over the garment ŚBr. i.2.3.1. **अभि-वास्-य** *a.* जिसे ढकना है; to be covered.

अभि-वासित *n.* अङ्गारों से ढकी हुई भस्म; ashes covered with burning embers : साङ्गारं भस्माध्यूहनमभिवासनमुच्यते on Sat. ix.5.

अभि-वाह्-अ *m.* निम्न-देश, प्रवण, प्रवाह-तल; the bed of a river, TS. vi.6.5 अभिवाहर्तः.

अभिवि√क्षिप् – पर पंख मारना; to flap one's wings over ĀpŚr.

अभिवि-क्षेप्-अ *m.* – पर पंख मारना; flapping one's wings over.

अभिवि√ख्या निहारना; to look at, view VS.

अभिवि√चक्ष् – की ओर देखना; to look towards iii.55.9 वंपूषि बिभ्रदभि नो वि चष्टे. Cp. अभिविख्येषम् TS. i.3.4.3.

अभिवि√चर् – के समीप जाना; to go near to iii.4.5 अभीमं यज्ञं वि चरन्त पूर्वीः.

अभि√विज् कांपना; to shake i.162.15 मोर्खा भ्रजन्त्याभि वित्त जंघ्रिः 'मा अभिवित्त अभितो माचीचलत्' = TS. iv.6.9.2 'अभितो वित्तं विदग्धं मा करोतु'.

अभिवि√जंह् हाथ-पैर मारना; to struggle, move in convulsions AV. v.19.4 ब्रह्मगवीं पर्च्यमाना यावत्सार्भि विर्जङ्गहे.

अभि-वि-ज्ञान *n.* अनुभूति, बोध; experience, knowledge AitAr. ii.3.2.

अभिवि√तन् (धनुष् पर डोरी) तानना; to stretch (the string) over or across (the bow) AV. i.1.3 इहैवाभि वि तनूमें आर्त्नी इव ज्यया.

अभि√विद् पा लेना; to obtain, find ŚBr.

अभिवि√द्युत् प्रकाश द्वारा खोल देना; to open by light iv.4.6 द्युम्नान्यर्यो वि दुरो अभि द्यौत्.

अभिवि√धा – के समीप या संसर्ग में लाना, अभिपीडन करना; to bring near to or in contact with Sat. xv.1.

अभिवि√धाव् – के समीप भागना; to run near to x.29.3 दुरो गिरो अभ्युग्रो वि धाव.

अभिवि√पश् [√दृश्] देखना, इधर निहारना; to look at, look hither iii.23.2 अग्ने वि पश्य बृहताभि रायां 'अनुग्रहदृष्ट्या वीक्षस्व', ŚBr. i.1.21 स्वैरेवैतदतोऽभि वि पश्यति 'अवलोकयति'.

अभिवि√भा चमका देना; to illuminate vii.5.2 सं मानुषीरभि विशो वि भाति, AV. xiii.2.42 यावतो लोकानभि यद् विभाति.

अभि-वि-मान [अभिविमीयत इति] *m.* आत्मा; soul ChUp.

अभिवि√या – के समीप पहुंचना; to go near to i.48.7 इयं वि यात्यभि मानुषान्.

अभिवि√वस् प्रभात हो जाना; to dawn TMB. ix.3.3 यदि पर्यायैरस्तुतमभिव्युच्छेत् 'प्रभातकालो भवेत्'.

अभिवि√शंस् एक छन्द के दोनों ओर दूसरे छन्द का मन्त्र रख कर शस्त्र पढ़ना; to bracket a verse of a particular metre with a verse of different metre and recite it TS. vi.6.11 अभिव्यशंसन् 'गायत्रीछन्दसा पंक्तिच्छन्दोऽभितो विहृत्य शस्त्रमपठन्'.

अभिवि√ष्ठा [√स्था] अपने आपको – की ओर या – पर पसारना; to extend one's self towards or over v.8.7 अभि ज्रयांसि पार्थिवा वि तिष्ठसे 'अभिव्यज्य वर्तसे'.

अभि√वी – की ओर आना; to come towards from different parts vi.9.5 एकं क्रतुमभि वि यन्ति साधु 'आभि-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मुख्येन विविधमुपयन्ति । उपासते'.

अभि-वी-त *a.* अभिकाङ्क्षित; desired vii.27.4 नृभ्यो अभिवीता सखिभ्यः 'अभिप्राप्ता'.

अभि-वीर *a.* वीरों से आवृत; having heroes around x.103.5 अभिवीरो अभिसत्वा सहोजाः = VS. xvii.37, TS. iv.6.4.2.

अभि √वृत् – की ओर बढ़ना, आक्रमण करना; to go towards, attack v.31.5 अभ्यवर्तन्त दस्यून्, x.174.2 अभिवृत्य सपत्नान्; जीत लेना; to conquer x.174.3 अभि त्वा देवः सविताभि सोमो अवीवृतत्; हांक ले जाना; to drive over ii.34.9 वर्तयत तपुषा चक्रियाभि तम् 'अभितो निवर्तयत'.

अभि-वृत्-ति *f.* अभिगमन, उपलब्धि; coming towards, acquisition.

अभि √वृध् दूसरों से बढ़ जाना, उत्कृष्ट अथवा व्यावृत्त बनना; to grow higher than, surpass ix.47.1 महश्चिदभ्यवर्धत 'महतो देवान् प्रति प्रवृद्धोऽभूत्'; बढ़ाना; to increase, strengthen iii.44.2 वर्धस इन्द्र विश्वा अभि श्रियः 'अभितो वर्धयसि', v.44.5 वर्धस्व पत्नीरभि जीवो अध्वरे.

अभि √वृष् – पर बरसना; to rain upon vii.103.3 उशतो अभ्यवर्षीत्; – के समीप आना; to come near to TMB. xv.9.9 तानभीकेऽभ्यवर्षत् 'अभिप्राप्नोत्'; cp. Hindi idiom : कैसे बरस पड़े ? why have you come ? unless the reading is emended to अभ्यवार्षीत् √ऋप् 'go'.

अभि-वृष्-ट [यत्र बिन्दुः पतितः सोऽभिवृष्टः] *a.* जिस पर बरसा है; rained upon vii.103.4 मण्डूको यदभिवृष्टः, cp. Sat. x.2 अभिवृष्यमाणो जपति.

अभि-वेग्-अ *m.* कम्पन, मन की वृत्तिविशेष; tottering, impulse x.27.1 असत् सु मे जरितः साभिवेगः 'अभिवेगोऽभिगमनं मनसो वृत्तिविशेषः'.

अभि √व्यध् बींधना; to wound TS. iii.3.4.3.

अभि √व्यन् [√अन्] पर श्वास छोड़ना; to breathe upon TS. v.1.6.10 अभिव्यनिति 'आभिमुख्येन श्वासं करोति', TS. iii.3.4.3 हिरण्यमभिव्यनिति 'हिरण्यस्योपरि श्वासं गृह्णाति'.

अभि-व्या √दा मुंह बाना; to open one's mouth for swallowing अभिव्याददात् 'मुखव्यादानं कृतवान्' BṛUp.

अभि-व्याध्-इन् *a.* बींधने वाला; wounding AV. i.19.1 मो अभिव्याधिनो विदन्.

अभि-व्या-हर्-अण *n.* उत्कीर्तन; glorification (of the gods). **अभि-व्या-हार्-अ** *m.* कथन, शपन; saying, cursing.

अभि-व्या √हृ उच्चारण करना; to utter, pronounce. Cp. अभिव्याहार्षन *a.* as he is about to recite AitAr. iii.1.6, अभिव्याहारयन्ति Sat. x.i. **अभिव्याहृत्य** *a.* वाचनीय, शंसनीय; to be recited.

अभिव्य् √उक्ष् –पर छिड़कना; to sprinkle over ŚBr. i.3.3.1 यथाग्निं नाभिव्युक्षेत् 'अग्नेरुपरि न पतेज्जलादिकम्'.

अभि √व्ये अपने आपको ढकना; to wrap oneself into iii.53.19 अभि व्ययस्व खदिरस्य सारम् 'अभितो निधेहि'.

अभिव्यैक्ष् [ईक्ष्] Note अभिव्यैख्यत् 'व्याकरोद् भूतानि' AitUp. for confusion of क्ष् and ख्य्.

अभि √व्रज् – के समीप जाना; to go upto i.58.5 अभिव्रजन्नक्षितं पाजसा रजः.

अभि-व्लङ्ग्-अ *m.* नाग-पाश; magical noose i.133.4 यासां तिस्रः पञ्चाशतोऽभिव्लङ्गैरपावपः 'अभिगमनैः'; cp. i.133.1 अभिव्लग्य यत्र हता अमित्राः, i.133.2 अभिव्लग्या चिदद्रिवः etc.

अभि √व्ली डूबना, शिथिल हो जाना, गिर पड़ना; to sink, become loose, fall down TMB. xxv.10.11 साभ्यव्लीयत 'शिथिलाभूत्'.

अभि √शंस् दोष मढ़ना; to accuse, blame.

अभि-शंस् *f.* दोषारोपण; accusation x.164.3 यदाशंसा निःशंसाभिशंसोपारिम 'अपगताभिलाषेण कारणेन'. **अभि-शस्-र्त** *a.* आरोपितदोष, पतित, ब्रह्महा; accused, fallen, one who has killed a Brahmin Sat. xxvi.6 कोऽभिशस्तायभिक्षाम्. **अभि-शस्-ति** *f.* दोषारोपण, अभिशंसन, दुर्वचन; accusation, curse, imprecation iii.30.1 तितिक्षन्ते अभिशस्तिं जनानाम् 'हिंसाम्', VS. xxxiv.18 'दुर्वचनम्'. **अभि-शस्ति-कृत्** *a.* दोषारोपण करने वाला; accusing. **अभि-शस्ति-चात्-अन** *a.* अभिक्रोश को दूर करने वाला; keeping off imprecation iii.3.6 दमूना अभिशस्तिचातनः 'रक्षसां नाशयिता'. **अभिशस्ति-पा** *a.* अभिक्रोश से बचाने वाला; defending from imprecation ix.23.5 सुवीरो अभिशस्तिपाः 'अभिशस्तिः अभितो हिंसा । ततो रक्षकः'. **—स्ति-पा-वन्** = अभिशस्तिपा i.76.3 भवा यज्ञानामभिशस्तिपावा 'हिंसायाः पाता रक्षिता'. **—स्ति-हन्** *a.* मिथ्यापवादघाती; doing away with censure TS. iv.2.1.1. **अभिशस्यमान** *a.* पातकारोपण दूष्यमाण; being censured TS. ii.2.5.

अभि √शास् मार्ग प्रदर्शन करना; to guide vi.54 2 यो गृहाँ अभिशासति. **अभि-शास्-तृ** *a.* प्रदर्शक; guide.

अभि √शुच् अभिदीप्त होना, जलाना; to inflame, burn, consume x.16.1 नैनमग्ने वि दहो माभि शोचः 'अभितः संतापेन युक्तं मा कुरु', vi.52.2 अभि तं शोचतु द्यौः 'अभिदहतु'.

अभि-शुन-तर [अभितः हस्तयोः पादयोश्च बलवत्तरः] *a.* अधिक बलवान्; more powerful, having an advantage

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

over (as a wrestler) TBr. 1.7.1.

अभि √शुभ् अपने आपको सजाना; to adorn oneself with i.92.10 समानं वर्णमभि शुम्भमाना 'अभिप्राप्य शोभमाना'.

अभि-शूलम् *av.* शूल की ओर; towards a spike or spit VS. xxv.34.

अभि-शोक्-अ *m.* जोश; ardour AV. i.25.3 यदि शोको यदि वाभिशोकः.

अभि-शोच्-अ *a.* दीप्तिमान्, प्रभावान्; shining, glowing with heat AV. iv.37.10 अवकादनभिशोचान. **—शोच्-अन** *a.* संतापक; tormenting (a spirit or demon) AV. ii.4.2 विष्कन्धादभिशोचनान्. **अभि-शोचय्-इष्णु** *a.* आर्तिकर; causing torment AV. vi.20.3.

अभि √श्चुत् छिड़कना; to sprinkle with. **अभि-श्नथ्** *a.* वेद्धा; piercing x.138.5 इन्द्रस्य वज्रादभिभेदभिश्नथः 'अभितो हिंसकान्'.

अभि-श्राव्-अ [√श्रु] *m.* अभिश्रवण, सुनवाई; listening to (prayer) i.185.10 पृथिव्या अभिश्रावाय 'सर्वतः श्रवणाय'.

अभि √श्रि फैलाना, पसारना; to spread, extend (as brightness) AV. xiii.2.9 अभि ज्योतिरश्रेत्.

अभि-श्रिष्-अस् [*Abl.*] बन्धन से; from ligature viii.1.12 यं ऋते चिदभिश्रिषः 'अभिश्रिषः अभिश्लिषः अभिश्लेषणात् संधानद्रव्यात्', TAr. iv.20.4.

अभि-श्री (1) *f.* मिश्रण; mixture of warm milk with Soma (अभिश्रितः anything mixed to the other) ix.80.5 एवा त इन्दो ··· रसं तुञ्जन्ति प्रथमा अभिश्रियः (mixtures) 'अभिश्रियः अभिश्रयन्तः सन्तः', ix.86.27 असश्चतः शतधारा अभिश्रियः 'अभितः सोमं श्रयन्त्यः सूर्यस्य दीप्तयः'. (2) *a.* व्यवस्थापक, शोभाकर; manager, decorator viii.44.7 अध्वराणामभिश्रियम् 'अभिश्रयितारम्', i.144.6 एते बृहती अभिश्रिया 'प्राप्तैश्वर्ये अभितः सेव्ये वा', x.66.8 अध्वराणामभिश्रियः 'अभिसेवकाः' (क्षत्रियाः).

अभि-श्रु-त *a.* विश्रुत; renowned AV. vi.138.1 त्वं वीरुधां श्रेष्ठतमाभिश्रुतास्योषधे.

अभि √श्वस् की ओर फुंकार मारना; to blow towards i.140.5 अभिश्वसन् स्तनयन्नेति नानदत्. **अभि-श्वस्-अस्** [*Abl. Inf.*] फूँक मारने से; from blowing. **अभि-श्वास्-अ** *m.* फूँक मारना; blowing (to kindle fire).

अभि-षच् *a.* अभिषक्त; accompanying; cp. अभिषाच्.

अभि-षण्-ण [√सद्] *a.* घिरा, अभिभूत; besieged, oppressed TS. ii.4.1.3.

अभि √षद् [√सद्] घेरा डालना; to besiege ix.7.5 पवमानो अभि स्पृधो विशो रजेव सीदति 'नाशयितुमभिगच्छति'.

अभि-षव्-अण [√सु] *n.* चुआना; रस निकालना; pressing out the juice of the Soma-plant. **—षवणी** *f.* पीसने का पत्थर; grinder for extracting the Soma-juice.

अभि √षह् जीतना; to conquer, gain, win x.159.1 पतिमभ्यसाक्षि.

अभि-षाच् = अभिषच् vi.63.9 दश वशासो अभिषाच ऋष्वान् 'शत्रूणामभिभावुकान्'.

अभि √षिच् गीला करना; to wet i.121.6 सुवर्णं सिञ्चन् जरणाभि धाम.

अभि-षिद्-ध [√सिध्] *a.* अभितो बद्ध; इधर लाया गया; tied on both sides, driven hither.

अभि √षु सोम-रस निकालना; to extract the Soma-juice with stones; संस्कार करना; (वितुषीकरणादिभिः संस्करणम्) to purify ŚBr. i.1.1.7 द्वयदुपलाभ्यां हविर्यज्ञमभि षुणोति. **अभि-षुत** *a.* पिसा, चूर्णित; pressed (as Soma-juice).

अभि √षू [√सू] दीक्षित करना; to endow with, consecrate for a purpose.

अभि √षूद् [√सूद्] मारना, नष्ट करना; to kill, destroy.

अभि-षेक्-अ *m.* जल छिड़क कर तिलक आदि लगाते हुए दीक्षा देना; anointing, consecrating by sprinkling water, inauguration of a king. **अभि-षेक्-तृ** *a.* अभिषेककर्ता; consecrator. **—षेच्-अनीय** (1) *a.* अभिषेक-योग्य; worthy of consecration. (2) **—म्** *n.* एक कृत्य; name of a ceremony performed at the consecration of a king.

अभि-षेण *a.* –की ओर तीर चलाने वाला; directing arrows against vi.44.17 अभिषेणा अभ्यर्दिदिशानान्.

अभि √षो [√सो √सा] बांधना, बेड़ी डालना; to chain, fetter iv.16.9 तैस्त्वा सर्वैरभि ष्यामि पाशैः.

अभि √ष्टन् [√स्तन्] कड़कना; to thunder AV. vi.126.2 अभि ष्टन दुरितं वाधमानः.

अभि-ष्टन्-अ *m.* गर्जन, सिंहनाद; roaring 1.80.14 अभिष्टने ते अद्रिवः 'सिंहनादे'.

अभि-ष्-टि [√अस्] *f.* सहायता; help i.129.1 सद्यश्चित्तमभिष्टये करः 'आभिमुख्येन यागायाभिमतप्राप्तये वा'.

अभि-ष्-टि *a.* सहायक; helper iii.34.4 जिगायोर्शिग्भिः पृतना अभिष्टिः, i.9.1 महाँ अभिष्टिरोजसा. Cp. विश्वा हि भूयाः पृतना अभिष्टीः 'अभिभवितुं समर्थः' TS. ii.4.14.2. **अभिष्टि-कृत्** *a.* सहायक; helper iv.11.4 अभिष्टिकृज्जायते सत्यशुष्मः. **—ष्टि-द्युम्न** *a.* सहायता से दीप्यमान; abounding in help, of benevolent majesty iv.51.7 अभिष्टिद्युम्ना ऋतजातसत्याः 'अभिगमनमात्रेण द्युम्नं धनं यासां ताः'.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अभिष्टि-र्पा *a.* सहायता द्वारा बचाने वाला; protecting with aid ii.20.2 त्वायतो अभिष्टिर्पासि जनान् 'अभिष्टयोऽभिगन्तारः शत्रवः। तेभ्यः पाता'. **—ष्टि-मन्त्** *a.* सहायक; rendering help i.116.11 अभिष्टिमन्नासत्या वरूथम् 'अभ्येषणयुक्तमाभिमुख्येन प्राप्तव्यम्'. **अभिष्टि-शव्-अस्** *a.* सहायता में है शक्ति जिसकी; whose power consists of assistance, granting powerful aid iii.59.8 मित्राय ··· अभिष्टिशवसे 'शत्रूणामभिगन्तृबलयुक्ताय'.

अभि-ष्टु-त *a.* स्तुत; praised ix.3.6 एष विप्रैरभिष्टुतः.

अभि √ष्ठा [√स्था] रौंदना; to step upon i.42.4 पदाभि तिष्ठ तपुषिम्; जीतना; to overpower enemies i.110.7 अभि तिष्ठेम पृत्सुतीरसुन्वताम्, iv.50.7 शुष्मेण तस्थावभि वीर्येण; – पर छा जाना; to extend or rise over i.149.4 अभि द्विर्जन्मा विश्वा रजांसि अस्थात्. **अभि-ष्ठित** *a.* पादस्पर्शेन जनित; born of the contact of feet etc. ŚBr. ii.1.1.2.

अभि √ष्ठीव् – की ओर थूकना; to spit towards ŚBr. i.2.1.1.सोऽपोभि तिष्ठेव. **अभि-ष्ठ्यू-त** *a.* जिस पर थूका है; spat upon ŚBr. ii.1.1.2.

अभि √स्फूर्ज् – की ओर गर्जन करना; to sound towards.

अभिष्णक् [√भिष्णज् 'उपसेवायाम्'] उपचार किया, सेवा की; served. Cp. VS. x.34 with Uv.

अभिसं √या – के समीप जाना; to approach ix.86.15 अतो विश्वा अभि सं याति 'सम्यगभिगच्छति'.

अभिसं √रभ् सहारे के लिये पकड़ना; to take hold of (for support) iii.29.13 पुमांसं जातमभि सं रभन्ते.

अभिसं √वस् पहरना; to wrap oneself with AV. xii.3.52 समानं तन्तुमभि संवसानौ, TS.iv.2.5.1 ईषमूर्जमभिसंवसानौ; साथ बसना; to settle together TBr.

अभिसं √विद् पूरी तरह जानना; to know thoroughly AV. iii.21.5 यं त्वा होतारं मनसाभि संविदुः, VS.xxix.6 मुखं यज्ञानामभि संविदानं 'प्रकाशयन्त्यौ'.

अभिसं √विश् घेरना; to surround ते वै माभिसंविशत 'समन्ततो मामाभिमुख्येन निविशत' ChUp.

अभिसं √वृत् – की ओर मुड़ना; to turn towards AV. vi.102.1 ममाभि ते मनः सं वर्तताम्.

अभिसं √वेष्ट् समावरण करना; to cover up TMB. vi.6.11.

अभिसं-सारम् *av.* एक साथ समीप दौड़कर; running together towards ŚBr.

अभिसं √सु – के लिये सोम चुआना; to press out the Soma-juice for the sake of.

अभिसं √स्था – पर समाप्त कर देना, – पर रुक जाना; to finish at, stop at.

अभिसं √स्वज् आलिङ्गन करना; to embrace AV. xii.3.12 पितेव पुत्रानभि सं स्वजस्व नः.

अभिसं √स्तृ मिलकर स्तुति करना या न्यौतना; to praise, call or invite unanimously x.96.2 हरिं हि योनिमभि यं समस्वरन् 'अभिसंस्तुवन्ति'.

अभिसं √खिद् उकता जाना, खिन्न होना; to be weary of अभिसमक्खिदत् 'समुपादाय श्रान्तोऽभवत्' TS. vi.6.11.1.

अभिसं √गम् साथ पहुंचना; to approach together ix.14.7 अभि क्षिपः समग्मत.

अभिसं √गृ प्रतिज्ञा करना; to promise अभिसंगिरन्ते.

अभि √सच् साथ देना; to accompany iii.31.4 अभि जैत्रीरसचन्त स्पृधानम् 'सर्वतः समगच्छन्'; स्तुति करना; to praise vii.67.3 अभि वां सुहोता स्तोमैः सिषक्ति 'सेवते'.

अभिसं √चर् चारों ओर जाना, ढूंढना; to move in every direction, seek for vii.33.9 सहस्रवल्शमभि सं चरन्ति.

अभिसं √ज्ञा सहमत होना, मान जाना; to agree, concede anything to अभिसंजानान्तै = 'अभिसंजानीरन्', 'अनुमन्यन्ताम्' ŚBr.

अभि-सत्वन् [=अभिवीरः] *a.* बहादुरों अथवा परिचरों से परिवृत; surrounded by heroes x.103.5 अभिवीरो अभिसत्वा सहोजाः = VS. xvii.37 'अभितः सत्वानः परिचारका यस्य'; 'सत्वं सत्वमभि' TS. iv.6.4.2.

अभिसं √तप् चारों ओर से दबा लेना; to press hard on all sides AV. ii.12.6 ब्रह्मद्विषं द्यौरभि संतपाति.

अभि-सं-दष्-ट *a.* बुरी तरह काटा; badly bitten TS. ii.5.2.3.

अभिसं √धम् [√ध्मा] – पर फूँक मारना; to blow at AV. viii.2.4 प्राणेन त्वा अग्निमिव जातमभि सं धमामि.

अभिसं √धा – पर लपकना (खाने को), –मुंह बढ़ाना; to snap at (for devouring) x.87.3 जम्भैः सं धेह्यभि यातुधानान्; cp. अभिसंधत्त 'रक्षत' ŚBr.

अभिसं √नम् बदलना, परिवर्तन करना; to alter, modify.

अभिसं √नह् जकड़ लेना, एकत्र बांधना; to bind together, grasp together तं एनमभिसमनह्येताम् TS. ii.5.6.5 'आभिमुख्येन सभोगाय गृहीतवत्यौ'.

अभिसं √नु – पर मिलकर खुशी मनाना, गीत गाना; to rejoice or cheer together at or towards viii.69.5 यत्राभि सं नवामहे 'अभिसंस्तुमः'.

अभि √सप् परिचर्या करना; to serve vii.38.5 अभि ये मिथो वनुषः सपन्ते 'परिचरन्ति'.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अभिसमा√पद् प्रवेश करना; to enter upon.

अभिसमा√यम् – के साथ बांधना, नत्थी करना; to fasten or bind to.

अभिसमा√रुह् प्रवेश करना (यज्ञ-वेदि पर); to enter upon the sacrificial fire-place TBr.

अभिसमा√वृत् लौट आना (घर); to return (home) iii.32.15 संमु प्रिया आ वव्रुत्रन् मदाय प्रदक्षिणिदभि सोमास इन्द्रम्. **अभिसमा-वृत्य** [*Gd.*] गुरुकुल से लौट दार-दीक्षा लेकर; having returned home and taking a wife ChUp.

अभिसम्√इ इकट्ठे पहुंचना, एकत्र होना; to approach together, come together, meet at i.125.7 अवृणन्तमभि सं यन्तु शोकाः.

अभिसम्√इन्ध् सम्यग् दीप्त करना; to blaze up fire TMB. xiv.8.2.

अभिसम्√उब्ज् कपड़ा आदि डाल कर ढक देना; to spread a covering upon TMB. viii.5.16 देवकोशो वा एष यज्ञमभिसमुब्जितः.

अभिसम्√ऊह् एकत्र करना, कूड़ना और ढक देना; to heap up and cover with (ashes etc.) TMB. viii.5.2 तदभिसमौहत 'सम्यगवहत्'.

अभिसम्√ऋ पहुंचना, पकड़ना; to reach, seize ix.79.3 धन्वन् न तृष्णा संमरीत ताँ अभि 'प्राप्नोति'.

अभि-समे [√इ] आभिमुख्येन इकट्ठे समीप आना; to approach together vi.19.9 आ विश्वतो अभि संमेत्वर्वाङ्.

अभिसं√पद् पाना, अपने आपको कुछ मान बैठना; to obtain, consider oneself as BṛUp. शरीरमभिसंपद्यमानः 'शरीरे आत्मभावमापद्यमानः'.

अभिसं-पद् *f.* अभिसंपत्ति; becoming anything. **अभिसंपन्-न** *a.* बना, बदला; become or changed into.

अभिसं√भू बनना; to become, come to x.18.8 पत्युर्जनित्वमभि सं बभूथ; पैदा होना; to be born अभिसंभवति 'शरीराकारेण परिणमते'; – को व्याप लेना, खा जाना; to cover up anything, devour anything ŚBr. i.5.2.8 सोऽग्नीषोमावेवाभिसंबभूव, TS. ii.2.4 तौ संभवन्तौ यजमानमभिसंभवतः 'तौ संसृज्यमानौ यजमानं भक्षयितुमभिलक्ष्य संभवतः', TS. ii.4.12.2 अग्नीषोमावभिसंभवत् 'अग्नीषोमावभिव्याप्य समुत्पन्नः'; पाना; to obtain ChUp. अर्चिषमेवाभिसंभवन्ति 'अर्चिरभिमानिनीं देवतां प्रतिपद्यन्ते'.

अभि-सं-भव्-इतृ *a.* प्रतिपत्ता, प्राप्तिकर्ता; one who obtains ChUp.

अभि-सर्-अ *a.* रथ का पुरोगन्ता; one going in front of a chariot TBr. iii.4.10.

अभि-सर्-तृ *a.* प्रेमी; lover VS. xxx.14 शोकायाभिसर्तारम्.

अभि√सिध् पाना; to win, obtain ChUp. (लोकान्) अभिसिध्यति 'प्राप्नोति'.

अभि√सु सोम पीसना; to press the Soma.

अभि√सृ – की ओर जाना या बहना; to go to, flow towards i.52.5 अभि स्वर्वृष्टिं ··· रघ्वीरिव प्रवणे सस्रुरूर्तयः.

अभि√सृज् – की ओर बहाना; to pour into ix.106.12 असर्जि कलशाँ अभि; किसी को उद्देश्य करके बहना या बहाना; to pour out for a purpose ix.88.6 एते वामभ्यसृक्षत तिरः पवित्रमार्शवः; – की ओर जाना; to go to ŚBr. iv.1.3.5 ते देवा अभ्यसृज्यन्त 'सोममभिलक्ष्य अन्तरिक्षं गतवन्तः'; संसर्ग करना; to copulate BṛUp. तेनैनामभ्यसृजत् 'स्त्रिया सह अभिसंसर्गं कृतवान्'.

अभि-सृत-तर *a.* क्षिप्रतर आक्रान्ता; more quick in attacking तौ समलभेताम् । सोऽस्मादभिसृततरोऽभवत् TS.

अभि√सृप् सरक कर पास आना; to approach silently or softly.

अभि-सृष्-ट *a.* – की ओर छोड़ा; let loose in a particular direction iii.35.1. पिबास्यन्धो अभिसृष्टो अस्मे 'अनुज्ञातः'.

अभि√स्कन्द् – पर चढ़ना; to ascend AV. vii.115.2 या मालक्ष्मीः अभिचस्कन्द. **अभि-स्कन्दम्** *av.* भागते हुए चढ़ कर; running and ascending AV. v.14.11 उदिर्णीव वारण्यभिस्कन्दं मृगीव.

अभि√स्था आक्रमण करना; to attack v.28.3 शत्रूयतामभि तिष्ठा महांसि 'आक्रमस्व' = VS. xxxiii.13, TS. v.2.8.10 अभ्यस्थात् विश्वाः पृतनाः.

अभि-स्थिरम् *av.* पक्की तरह, दृढ़ता से; very firmly ŚBr. iii.2.1.37. साम वाभिव्याहरत्यभिस्थिरम्.

अभि√स्फूर्ज् – की ओर ध्वनि करना; to sound towards AV. xii.5.20 वाश्यमानाभि स्फूर्जति.

अभि√स्रु [*Caus.*] – की ओर प्रवाहित करना; to cause to flow near x.9.4 शं योरभि स्रवन्तु नः.

अभि-स्वयमातृण्णम् *av.* स्वयमातृण्णा नामक इष्टका पर; on the brick called स्वयमातृण्णा ŚBr.

अभि-स्वर् *f.* आवाहन; invocation ii.21.5 अभिस्वरा निषदा गा अवस्यवः 'अभितः स्वरः स्वरणं शब्दनं यस्य तेन स्तोत्रेण', viii.97.12 नेमिं नमन्ति चक्षसा मेषं विप्रा अभिस्वरा 'अभिस्वरणेन स्तोत्रेण'. **अभि-स्वरे** [*Loc.*] *av.* आवाज पर, पीछे; behind x.117.8 चतुष्पादेति द्विपदामभिस्वरे 'अभिगमने'.

अभि-स्वर्-तृ *m.* आवाहक; one who invokes x.78.4 अभिस्वर्तारो अर्कं न सुष्टुभः 'अभितः शब्दयितारः'.

अभि√स्तृ मिलकर आवाहन या स्तुति करना; to join in invoking or praising.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अभि-हत *a.* पीटा, मारा; struck, killed AV. xi.10.22 अज्मनाभिहतः.

अभि √हन् मारना; to strike, kill v.29.2 अभि यदहिं हन् 'अभ्यहन्'.

अभि √हर्य् पसन्द करना, अभिकामना करना, पास रखना या देखना चाहना; to like, love, wish anything to be near x.112.6 यं विश्व ईदभिहर्यन्ति देवाः 'अभिकामयन्ते'.

अभि-हस्-य *a.* उपहास्य; ridiculous AV. vi.30.2 येनाभिहस्यं पुरुषं कृणोषि.

अभि √हा – के प्रति उठना; to rise up for अभिहाय 'आभिमुख्येनोत्थाय'.

अभि-हिं-कार्-अ *m.* जप-विशेष में 'हिङ्' यह ध्वनि; the sound *hiṅ* used or inserted in (a certain Japa formula).

अभि-हि-त [√धा] *a.* जोड़ा; harnessed, put up (as a horse); बद्ध; tied अभिहिता 'बद्धा'; cp. अश्वाभिधानी.

अभि-हु-त (1) *a.* हुत, प्रदत्त; poured upon with an oblation, offered to AV. vi.133.2 आहुतास्यभिहुत ऋषीणामस्यायुधम्. (2) *n.* अभिहव, अभिहवन; pouring the oblation on.

अभि √हृ लाना, पेश करना, चाहना और संसर्ग करना; to bring, offer, long for and copulate मनसा वै सम्राट् स्त्रियमभिहार्यते BṛUp.

अभि-हृत *a.* आबद्ध (स्रगादिना); adorned with garland and the like अभिहृतमाहृतः Sat. xxvi.2.

अभि √हेष् – की ओर आवाज करना; to neigh towards अभिहेषन् 'घासार्थमाभिमुख्येन हेषाशब्दं कुर्वन्' AitBr.

अभि-हो-तवै [*Dat. Inf.* √हु] होम करने को; to pour upon. **अभि-हो-म** *m.* इष्टका-चयन से पूर्व होम; a rite performed before laying bricks; cp. उपरिहोम Sat. xv.1.

अभि-हूर्-त् (1) *a.* मक्कार, द्वेष्टा; who causes fall or injury i.189.6 अभिहूर्तामसि हि देव विस्पष्ट् 'कुटिलं कुर्वताम्'. (2) *f.* हानि, क्षति; damage, injury, fall i.128.5 सं नस्त्रायते दुरितादपहूर्तेः 'अभितो हियमाणात्'. **अभि-हूरु-ति** *f.* क्षति; injury i.166.8 तमभिहूरुतेरघात् 'कुटिलस्वभावात्'.

अभि-हार्-अ [√हृ] *m.* टेढ़ा मार्ग या स्थान; crooked way or place AV. vi.76.3 नाभिहारं पदं नि दधाति.

अभी-क [अभि-क] *a.* टकराने वाला; colliding ix.92.5 प्रावन् मंतुं दस्यवे कर्भीकम्. **अभी-के** *av.* सामने; before, near iv.28.3 पुरां दस्यून् मध्यंदिनादभीके 'संग्रामे', i.71.8 शुचि रेतो निषिक्तं द्यौरभीके 'अभ्यक्तेऽभिगते गर्भस्थाने' = VS. xxxiii.11 'निकटे' Uv-Mah.

अभीक्ष् [√ईक्ष्] – की ओर देखना; to look towards x.121.6 अभ्यैक्षेतां मनसा रेजमाने.

अभीति *f.* आक्रमण; attack ii.33.3 विश्वा अभीती रपसो युयोधि 'अभिगमनानि'.

अभीत्-वन् *a.* आक्रान्ता; one who attacks TS. iv.1.10.2 या सेना अभीत्वरीः.

अभीद्ध [√इन्ध्] *a.* समिद्ध, प्रज्वलित; inflamed i.164.26 अभीद्धो घर्मः.

अभीप-तस् [अभि-अप्] *av.* जलाधार या अभ्र से; from the waters or clouds i.164.52 अभीपतो वृष्टिभिस्तर्पयन्तम् 'अभिगमनवतः' = TS. iii.1.11.3 'अभितः पतनात्'.

अभीमोद-मुद् *a.* अतिप्रहृष्ट; excessively joyful AV. xi.7.26 प्रमुदो अभीमोदमुदश्च ये.

अभीर् [√ईर्] पूरी तरह पा लेना; to obtain completely अभ्यैरयन्त 'सर्वतः प्राप्तवन्तः'.

अ-भीरु *a.* बेधड़क, निडर, प्रगल्भ; bold viii.46.7 ऊतयो विश्वा अभीरवः 'अकातराः', iv.29.2 अभीरुर्मन्यमानः = **अभी-रुण** vii.89.3 यच्च शेषे अभीरुणम्.

अभी-लाप-लप् *a.* ठिनकने वाला; excessively whimpering AV. xi.8.25 अभीलापलपश्च ये.

अभी-वर्ग्-अ *m.* दायरा, परिधि, वृत्त; circuit, compass iii.5.2 अहं राष्ट्रस्याभीवर्गे निजो भूयासमुत्तमः.

अभी-वर्त्-अ *a.* विजयकारी; rendering victorious x.174.1 अभीवर्तेन हविषा 'अभिगच्छन्त्यनेनेत्यभीवर्तः', AV. i.29.1 अभीवर्तेन मणिना. (2) **—र्तः** *m.* र्त वो दस्मृतीर्षहम् viii.88.1 इसमें उत्पन्न साम; name of a Sāman.

अभी-वृत् *a.* आने या पहुंचने वाला; approaching.

अभी-वृ-त *a.* परिवृत, सजा; surrounded, adorned TS. iii.5.11.1 रथो न योरभीवृतः 'यजमानैराभिमुख्येन स्वीकृतः', i.35.4 अभीवृतं कृशनैः 'adorned', AV. x.10.16 अभीवृता हिरण्येन 'decked'.

अभीशव *n.* एक साम; name of a Sāman TMB. xv.3.27.

अभीशु [अभि √अश्] *m.* प्रग्रह, लगाम, किरण; rein, bridle, ray i.38.12 सुसंस्कृता अभीशवः 'दीधितयः'; शङ्कु; peg TMB. xii.9.16 अभृतमभीशुना दाधार 'शङ्कुना'.

अभीषहा *av.* बलात्; forcibly TS. vi.1.10.3, ŚBr. iii.2.3.4 मैनामभीषहेव नेष्ट.

अभी-षाह् *a.* विजेता; overpowering vii.4.8 वाज्यभीषाट्.

अभीष्ट (1) *a.* इच्छित, अभिकाङ्क्षित; desired, dear. (2) **—ष्टः** *m.* प्रेमी; lover. **—ष्टम्** *n.* इच्छा; desire = **अभीष्टिः** vii.18.8 अभीष्टौ; but cp. दिशामभीष्ट्यै TMB. vi.4.4 'अभितो यागाय' from √यज्.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अ-भुज् *a.* अभोक्ता; one who has not enjoyed x.95.11 किमभुग् वदासि 'प्रतिज्ञातार्थमपालयन्'.

अ-भुञ्जन्त् [√भुज्] *a.* अभोक्ता, कंजूस: not liberal, stingy i.120.12 अभुञ्जतश्च रेवत: 'परानरक्षत:': cp. अभुजिष्य not liberal.

अ-भूति *f.* अभाव; non-existence AV. xii.5.35 अभूतिरुप-हियमाणा.

अ-भोग्-घ्न् [√हन्] *a.* कंजूस को मारने वाला; killing the stingy i.64.3 अजरा अभोग्घ्न: 'ये देवान् हविषा न तर्पयन्ति तेषां हन्तार:'.

अ-भोज्-अनीय *a.* अभोज्यान्न; one whose food is not to be taken Sat. xv.1.

अभ्य्-अक्त [अञ्ज्, तैलादिना कृताभ्यङ्ग:] *a.* तैल-मला, अलंकृत: smeared, decorated AV. x.1.25 अभ्यक्ताक्ता स्वरंकृता.

अभ्य्-अग्र *a.* अविरत; constant विद्युति चाभ्यग्रायाम् Sat. xxvi.3; समीप; in proximity.

अभ्यज् [√अज्] जोड़ना: to combine, unite i.179.3 यत सम्यञ्चा मिथुनावभ्यजाव

अभ्यञ्ज् [√अञ्ज्] शरीर पर सुगन्ध लगाना, सजाना; to decorate x.86.43 मधुनाभ्यञ्जते, TBr. i.6.7 आञ्जताभ्य-ञ्जत 'नेत्रयोरञ्जनं प्रक्षिप्तवन्त:। अभ्यञ्जत अभ्यङ्गं कृतवन्त:': स आ चाङ्क्त, अभि चाङ्क्त 'स्वकीययोरक्ष्णोरञ्जनं प्रक्षिप्तवान्, स्वशरीरं सुगन्धिद्रव्यैरभ्यङ्गमपि कृतवान्' TMB. xxiv.13.2.

अभ्य्-अञ्ज्-अन *n.* मालिश, मालिश का साधन तैल, अलकार: rubbing with unctuous substance, oil which is rubbed, ornament viii.3.24 ओजोदा अभ्यञ्जनम् 'अभि-व्यक्तं यथा भवति तथा', viii.78.2 गर्मिण्वमभ्यञ्जनम् 'तैलम्', x.85.7 चक्षुरा अभ्यञ्जनम् 'अभ्यञ्जनं तैलम् आञ्जनं कज्जलम्'.

अभ्यञ्जन्-य *a.* जिस (के पैरों) की मालिश करनी है; whose feet are to be rubbed with unguents TBr.

अभ्यति √क्षर् – के दोनों ओर बहना; to flow on either side of आयुष्या एवैनमभ्यति क्षरन्ति 'एनमभित: क्षरन्ति' TBr. 1.8.9.

अभ्यति √रिच् – के लिये बच जाना; to remain for the sake of.

अभ्यति √सृज् जाने देना; to let pass AV. x.5.15 तेन तमभ्यति सृजामो योऽस्मान् द्वेष्टि.

अभ्यत्यर्जन्ति [अभि-अति √अर्ज्] अतिशयेन प्राप्नुवन्ति; they get abundantly, they carry over or transfer upon.

अभ्य्-अध्वम् *av.* मार्ग पर; upon the way KŚS.

अभ्यनु √वच् – को लक्ष्य करके बांचना: to recite towards अभ्यनूक्ता [ऋक्] 'समाम्नाता': अभ्यनूच्यन्ते 'are traditionally said'.

अभ्यनु √वद् – के विषय में बोलना; to utter with reference to.

अभ्यनु √शास् दिखाना; to indicate, denote.

अभ्यन्तर-पांसु [—सव:; अभ्यन्तरा: पांसव:] *m.* भीतरी पांसु; inner sands.

अभ्यप √क्रम् – के पास आना; to come up to AV. xii.2.18 स नो मर्भ्यपक्रमी:; – की ओर चले जाना; to go away towards.

अभ्यम् [अभि√अम्] – के विरुद्ध बढ़ना, क्षति पहुंचाना; to advance violently against, hurt i.189.3 अनमि-मिता अभ्यमन्त कृष्टी: 'त्वया अभ्यमितुमभितो रोगै: प्राप-यितुमर्हन्ति', vii.25.2 अभि ये नो मर्तासो अमन्ति 'अभिभवन्ति', x.86.8 त्वमभ्यमीषि वृषाकपिम् 'अभिकुध्यसि', VS. xxii.5 अभ्यमीति 'हिनस्ति'.

अभ्यर्च् [√अर्च्] स्तुति करना; to praise, celebrate in song iv.1.14 पर्वयन्त्रासो अभि कार्मर्चन् 'अस्तुवन्', x.64.3 देवेद्धमभ्यर्चसे गिरा 'अभिष्टुहि'.

अभ्यर्तिढ्वम [(मा) 'अभि √अर्द् 'न अभिबाधध्वम्'] क्लेश मत दो; do not torment us TMB. vii.8.2. Note त् for द्.

अभ्यर्ध *a.* अभिप्राप्तार्ध; one obtaining the half of TS. ii.3.7.1. **—र्धस्** *av.* पृथक्, पार्थक्येन; apart. **—र्धे** *av.* संनिहित प्रदेश में, – के संमुख; in close proxi-mity ŚBr. i.6.1.2 in face of ŚBr. i.6.1.21 स वा अभ्यर्धं इवेतराभ्य आहुतिभ्यो जुहोति. **अभ्यर्ध-र्यज्वन्** *a.* भागश: हवि देने वाला: offering apart, distributor; विभागश: हव्यों का स्वीकर्ता; receiving sacrifices apart vi.50.5 सिषक्ति पूर्षा अभ्यर्धर्यज्वा.

अभ्यर्ष् [√अर्ष्] – के समीप बहना: to flow near to ix.12.8 अभि प्रिया दिवस्पदा सोमो हिन्वानो अर्षति 'प्रियाणि पदानि अभिगच्छति'.

अभ्यव् [√ अव्] ताजा करना: to refresh ix.97.39 अभि नो ज्योतिषावीत 'अभिरक्षतु'.

अभ्यव √चर् – के समीप जाना, आक्रमण करना; to approach, assail.

अभ्यव √ज्वल् उद्भासित करना; to illumine.

अभ्यव √तन् फैलना, फैलाना: to spread ŚBr. ii.3.1.7 अभ्यवतायन्ते 'अभिलक्ष्य अवतायन्ते'.

अभ्यव √दा काट फेंकना; to cut off in addition to.

अभ्यव-दान्य *a.* वञ्चक, छीनने वाला; depriving of ŚBr. xiv.

अभ्यव √निज् धो डालना; to wipe off, wash AV. x.5.15 तं मर्भ्यव निक्षि 'let me not wash down against

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

myself'. **अभ्यव √नी** उतारना (पानी में); to lead down (into water).

अभ्यव √रुह् – पर उतरना; to step down upon.

अभ्यव √वृत् – से लौटना, मुंह फेर लेना; to turn oneself away from, turn this side.

अभ्यव √सृज् – की ओर भेजना, छोड़ देना; to let go towards, dismiss.

अभ्यव √स्ना : अभ्यवस्नाय 'अभितः स्नात्वा'.

अभ्यव √स्यन्द् – की ओर चलना; to drive (in a carriage) towards; मारना; to kill ŚBr. अभ्यवस्यन्तुम् 'हन्तुम्'.

अभ्यव √हृ जल में फेंकना; to throw into water ŚBr. v.3.2.6 तदेतदप्यभ्यवहरन्ति 'अप्सु प्रक्षिपेयुः', भस्मापोऽभ्यवहरन्ति 'भस्मोदके निक्षिपन्ति' ŚBr., अपः पिण्डानभ्यवहरति 'अपोऽभिलक्षीकृत्य प्रक्षिपन्ति' Sat. ii.7, अपः कबन्धान्यभ्यवहरति 'निक्षिपति' Sat. xi.1.

अभ्यव-हर्-अण *n.* नीचे या परे फेंक देना; throwing down or away ŚBr.

अभ्यवायिन [√इ] *n.* नीचे जाना; going down ŚBr. iii.7.1.10 यद्यु अभ्यवायिनाय ग्लयित्.

अभ्यवे see अभ्यवायिन, TS. ii.6.3.2 अभ्यवायिन् 'अभिलक्ष्य आगताः'; पानी में उतरना; to go down into water अपोऽभ्यवेयुः 'अप्सु स्नानं कुर्युः', अभ्यवेत्य 'उदकमध्येऽवतीर्य', जले अभ्यवयन्ति 'जले स्नान्ति'. **अभ्यवेत्य** *a.* प्रवेष्टव्य; to be entered into TS. iii.1.9.6 तस्माद् यज्ञवास्तु नाभ्यवेत्यम 'न प्रवेष्टव्यम्'.

अभ्यवेक्ष् निहारना; to look at or upon.

अभ्यवैष्यन् [√इ] *a.* अभिमुखं गमनक्रियां कुर्वाणः; about to go towards Sat. x.8.

अभ्य् √अश् व्यापना, पाना, दबा लेना; to pervade, gain, overpower ix.97.51 अभि र्येन द्रविणमश्नवाम, i.179.3 विश्वा ईत् स्पृधो अभ्यश्नवाव 'अभितो व्याप्नुयाव'.

अभ्य् √अस् शासन करना, अभिभूत करना; to reign over, overpower viii.24.19 कृष्टीर्यो विश्वा अभ्यस्त्येक ईत् 'अभिभवति', viii.100.4 विश्वा जातान्यभ्यस्मि मह्ना 'अभिभवामि'.

अभ्यस्तम् [with √इ or √गा] अस्त होना; to set upon any one, who is not working or while anything is not done or performed. **अभ्यस्तम्-इत** *a.* वह व्यक्ति जिसके सोते सूर्यास्त हुआ है; one on whom, while not working or while asleep, the sun has set.

अभ्याकारम् [पुनःपुनरभ्याकृत्य] *av.* अपनी ओर खींचकर; drawing near to oneself Sat. i.7.

अभ्याक्रामम् *av.* – की ओर कदम बढ़ाकर; by stepping towards AV. x.7.42 अभ्याक्रामं वयतः.

अभ्या-ख्या-त *a.* अभ्युक्त, आरोपित-दोष; said to be accused TaiUp.

अभ्या-गत *a.* गृहागत; come home, returning home.

अभ्या √गम् समीप आना; to come near to, approach = अभ्या √गा.

अभ्यागारम् [√गृ] परस्पर बोल कर; calling or showing to each other. **अभ्यागारे** घर में; in the house.

अभ्याघात्यम् *av.* अभ्याहनन अर्थात् अभ्यास के साथ; repeating the Pada or Pāda TMB. xiv.9.30.

अभ्याघात्य-सामन् *a.* अभ्यस्यमानावयव साम; a Sāman whose Pada is repeated TMB. xiv.9.30.

अभ्या √चर् समीप आना; to come near to viii.96.15 विशो अदेवीरभ्याचरन्तीः.

अभ्याचरे *av.* = अभ्यागारे.

अभ्य्-आ-चार्-अ *m.* = अभीति AV. x.3.2 अवारयन्त देवा अभ्याचारमसुराणाम्.

अभ्या-ज्ञा-र्य *m.* आदेश; command ŚBr.

अभ्य्-आ-त-ति *f.* वशीकरण; bringing under control.

अभ्या √तप् सताना; to torment vii.83.5 अभ्यातपन्ति मार्घानि.

अभ्य्-आ-तान्-अ *m.* निशान बिठाना; aiming at, name of certain war-songs TS. iii.4.5 अग्निर्भूतानामधिपतिः etc., Sat. xxii.1.

अभ्या √तृ – के पास पहुंचना; to come upto viii.75.15 परस्या अधि संवतोऽवराँ अभ्या तर 'अभ्यागमय'.

अभ्य्-आ-त-त [√दा] *a.* अभिव्याप्त; pervaded, pervasive ChUp.

अभ्य्-आत्मम् *av.* आत्माभिमुखम्; towards oneself ŚBr. x.1.2.30, LŚ. ii.11.20.

अभ्य्-आ-दाव्-र्य *m.* वह अयज्ञिय अग्नि जो यज्ञाग्नि के समीप आकर जल उठी है; name of the non-sacrificial fire which, on coming close to the sacrificial one, blazes up along with it.

अभ्य्-आ-दाह्-य *a.* गृहदाही; who burns house Sat. xv.i.

अभ्या √दिश् निशाना लगाना; to aim at (in a hostile manner) vi.44.17 अभिषर्णो अभ्यदिदिशानान् 'अस्मदभिमुखमायुधानि पुनः पुनरादिशतः'.

अभ्य्-आ-धान *n.* – पर रखना; laying on (fuel on fire) ŚBr. **अभ्य्-आ-हि-त** [इन्धनैरुपचितोऽग्निः] *a.* काष्ठों द्वारा समिद्ध अग्नि; kindled with fuel (fire).

अभ्या √नृत् – के संमुख नाचना; to dance towards, hasten near to.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अभ्याप् [√आप्] प्राप्त करना; to obtain; *Caus.* अभ्यार्पयति makes accessible to, procures ŚBr. i.1.1.15. **अभ्याप्ति** *f.* प्राप्ति; obtaining. Cp. अभ्यापयन् AitBr. 'ज्ञातवन्तः'.

अभ्यापादम् *av.* प्रवेश करके; entering into.

अभ्या√भू – पर आ पड़ना, हो जाना; to happen to or occur to.

अभ्या√यम् लंबा करना, खींचना; to lengthen (as a syllable in speaking), draw or pull (as udder in sucking); देना; to grant VS.iii.38 अग्ने सम्राडभि द्युम्नमभि सह आयच्छस्व; लक्ष्य बनाना; to aim at viii.92.31 मा न इन्द्राभ्यादिशः सूरो अर्क्तुष्वा यमन् 'अभ्यायच्छस्व अभिगमय', ŚBr. i.6.2.3 अभ्यायत्य 'बाणयुक्तं धनुरभित आकृष्य'.

अभ्य्-आ-यंस्-एन्य *a.* आकृष्यमाण; allowing oneself to be drawn near to (for accepting the sacrificial oblation) i.34.1 अभ्यायंसेन्या भवतं मनीषिभिः 'अभितो नियन्तव्यौ अनुग्रहवशात्तदधीनौ'.

अभ्यायति [अभि-आ-अयति] समीप आता है; comes near to viii.55.1 वीर्यैर्व्यख्यमभ्यायति राधस्ते दस्यवे वृक 'आभिमुख्येन प्राप्नोति'.

अभ्यायाम्य *a.* दोनों ओर दीर्घ करने योग्य; to be lengthened both ways.

अभ्य्-आरब्-ध *a.* संमुख आरब्ध; commenced in front.

अभ्या√रभ् पकड़ना, छूना, आरम्भ करना; to lay hold of, touch, commence.

अभ्य्-आर्रम् [√ऋ] *av.* समीप; at hand viii.72.11 अभ्यारिर्मिर्दद्रयः.

अभ्य्-आ-रम्भ्-अ *m.* आरम्भ, उपक्रम, पुनःपुनरभ्यास; commencement, beginning अभ्यारम्भेण षट् पदाः 'अभित आद्यन्तयोरारम्भे पुनःपुनरादाने सति' TMB. xiii.10.2. **—रम्भम्** *av.* पदमभ्यस्य; repeating a Pada TMB. viii.6.6.

अभ्या√रुह् किसी को लक्ष्य बना कर उसकी ओर चढ़ना; to ascend अभि वा एते देवानारोहन्ति TMB. xv.7.6; वश में कर लेना; to bring under control TS. i.5.9.5 अग्निं वा एषोऽग्नीं आ रोहति 'स्ववशीकरोति', TS. ii.5.5.5 साक्षाद् वा एष देवानभ्यारोहति 'प्राप्नोति'; अनुष्ठान करना; to perform a rite TS. ii.5.5.5 एषां यज्ञमभ्यारोहति 'सम्यगनुतिष्ठति'.

अभ्य्-आ-रूढ *a.* चढ़ा; ascended TS. i.5.9.5(उत्तमं पदं) मभ्यारूढः.

अभ्य्-आ-रोह्-अ (1) *m.* आरोहण, प्राप्ति; ascending, obtaining. (2) *a.* आरोहण-साधन; means of ascending. **अभ्यारोह-जप्-अ** *m.* 'असतो मा सद् गमय' इत्यादि मन्त्र का जप; muttering of the mantra असतो मा सद् गमय etc. BṛUp.

अभ्य्-आ-वर्तम् [अभ्यावृत्याभ्यावृत्य] *av.* फिर-फिर लौटकर; coming again and again ŚBr. i.2.6.16 पुनरभ्यावर्तं प्रजायन्ते. **अभ्य्-आ-वर्त-इन्** *a.* लौटने वाला, पास आने वाला; returning, coming near to.

अभ्या√वृत् लुढ़कते आना; to roll (as a cart) towards, come up or towards iv.43.5 रथः ··· समुद्रादिभि वर्तते वाम्, Sat. i.1 प्रतितन्त्रं संस्कारोऽभ्यावर्तते. **अभ्यावृतम्** *av.* आवृत्यावृत्य. **अभ्य्-आ-वृत्-त** *a.* समीप आया; come near to VS. viii.58 वर्तोऽभ्यावृत्तः.

अभ्य्-आ-सङ्ग्-य (1) *a.* संयोज्य; to be closely linked together. (2) **—ङ्ग्यः** *m.* तीन पञ्चरात्रों में एक; a variety of the Pañcarātra sacrifice : the other two being पञ्चशारदीय and अन्तर्महाव्रत = पञ्चरात्र.

अभ्या√सद् – में बैठना; to sit into ix.3.1 अभि द्रोणान्यासदम्.

अभ्या√हन् जख्मी करना; to wound ix.85.2 जहि शत्रूँरभ्या भन्दनायतः.

अभ्य्-आ-हार्-अ *m.* समीप लाना; the act of bringing near to.

अभ्य्-आ-हि-त *a.* – पर रखी (समिधा), सामने रखा; laid on (as fuel on fire), placed before or in front अभ्याहितस्याग्नेः 'अभितः प्रज्वलितस्याग्नेः' BṛUp.

अभ्य्√उक्ष् छिड़कना; to sprinkle over.

अभ्य्-उक्ष्-अण *n.* मुट्ठी बांध कर सिञ्चन करना; sprinkling with closed hands : उत्तानेन हस्तेन कर्तव्यं सेचनं प्रोक्षणम्, मुष्टीकृतेन हस्तेन कर्तव्यं सेचनमभ्युक्षणम्.

अभ्युच्√चर् ऊपर उठाना; to raise over viii.25.21 भोजेष्वस्माँ अभ्युच्चरा सदा 'अभिमुखं प्रेरय'.

अभ्युच्-छ्रि-त *a.* उन्नत; elevated.

अभ्युत्√क्रम् – के समीप जाना, चढ़ना; to go upto, ascend.

अभ्युत्√क्रुश् – के प्रति जयजयकार करना; to raise loud acclamations towards AitBr. **अभ्य्-उत्-क्रुष्-ट** *a.* अभ्युत्कीर्तित; applauded with acclamations. **अभ्युत्क्रोशन-मन्त्र** *m.* गुणाख्यान मन्त्र; a hymn of applause with which Indra is addressed AitBr.

अभ्युत्√तॄ – की ओर पार करना; to cross over towards, penetrate viii.53.8 शिवान् वर्यमुत्तरेमाभि वाजान्.

अभ्युत्-सिच्-य् [*Gd.* उपरि आज्यमासिच्य] छिड़ककर; scattering or sprinkling.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

 Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अभ्युत्√सु : अभ्युत् षुण्वन्ति 'सवनादुपरि अभिषवं कुर्वन्ति' TMB. v.10.7.

अभ्युत्√स्था – को लक्ष्य करके उठना; to have anything in view and stand up अन्नाद्यमभ्युत्तिष्ठन्ति 'अन्नाद्यमभिलक्ष्य साम्ना उत्तिष्ठन्ति' TMB. xv.9.5.

अभ्युद्-अय्-अ *m.* अभिवृद्धि, फलकाल; prosperity, time of result निष्फला ह्यभ्युदये भवन्ति Sat. xxvi.6.

अभ्युद्√ए [√इ] : अभ्युदित see अभिनिम्रुक्तः. अभ्युद्यन्ति पथ्यां स्वस्तिम् 'समापयन्ति' AitBr. ii.5, AV. xv.11.2 स्वर्यमभ्युदेत्य ब्रूयात् 'going out in order to meet'.

अभ्युद्√गा उठना; to rise over or during *(Acc.)* viii. 93.4 उदगा अभि सूर्य.

अभ्युद्√धृ [√हृ] निकालना (अग्नि); to take out (one fire in order to add it to another).

अभ्युप√धा – पर मूंधा रखना; to place something upside down on anything ŚBr. i.1.2.1 तं मध्यमेन कपालेनाभ्युपदधाति (अङ्गारम्).

अभ्युपा√कृ – को लक्ष्य करके प्रारम्भ करना; to commence something having an eye to anything आज्येनाभ्युपाकृतस्य 'चमसमभिलक्ष्य प्रारब्धस्य' TMB. ix.9.12.

अभ्युपाव√हृ लाना, – पर रखना; to bring, set down upon; (बांहें) नीची करना; to lower (as one's arms): बाहू अभ्युपावहरामि.

अभ्युपा√वृत् – की ओर मुड़ना; to turn oneself or go towards ŚBr. ii.1.5.13 मनुष्यानभ्युपावर्तते 'अभ्युपगच्छति'. **अभ्युपावृत्-त** *a.* – की ओर मुड़ा; turned or gone towards अभ्युपावृत्तः 'अभ्युपागमत' ŚBr.

अभ्युपे [√इ] पास आना, प्रवेश करना; to go near to, enter vi.28.4 न संस्कृतत्रमुप यन्ति ता अभि 'अभिगच्छन्तु'; पाना; to obtain AitBr. xxxv.3 ईश्वरो हास्मात् द्वितीयो वा तृतीयो वा ब्राह्मणतामभ्युपैतोः 'ब्राह्मण्यं प्राप्तुमीश्वरः समर्थो भवति'.

अभ्य्√उष् जलाना; to consume by fire ix.97.39 स्वर्विदो अभि गा अद्रिमुष्णन्.

अभ्युष्ट-मिश्र [अभित ओषणमभ्युष्टं दाहः । तेन मिश्रः] *a.* आधा जला; partly burnt ŚBr.

अभ्य्-ऊर्ढि [√वह्] *f.* – की ओर ले जाना; carrying towards TBr.

अभ्य्√ऊर्णु ढकना, छिपाना; to cover, conceal viii.79.2 अभ्यूर्णोति यन्नग्नम्.

अभ्य्√ऊह् ढकना; to cover with TS. v.2.3.7 पुरीषैरभ्यूहति 'आच्छादयति'.

अभ्यूहन *n.* ढकना; covering (with ashes).

अभ्य्√ऊह् [*Aor.* औहिष्ट, *Pt.* ओहसान] घात में रहना; to watch for, lie in ambush for *(Acc.)* vi.17.8 अदेवो यदभ्यौहिष्ट देवान् 'अभिगतवान् । ओहतिर्गतिकर्मा'.

अभ्य्√ऋ – की ओर जाना, पहुंचना; to go towards, reach i.35.9 अभि कृष्णेन रजसा द्यामृणोति 'सर्वतो व्याप्नोति'.

अभ्य्√ऋञ्ज् – की ओर तेजी से बढ़ना, हाथ फैलाना; to hasten towards, stretch out the hand for i.140.2 अभि द्विर्जन्मा त्रिर्वृदन्नमृज्यते 'प्राप्नोति, आभिमुख्येन नयति भक्षयति'. **अभ्य्√ऋष्** – के समीप जाना; to flow or run near to ix.77.4 गवामुरुर्ज्जमभ्यर्षति व्रजम् 'गच्छति'.

अभ्र्-र [see √नभ्] *n.* बादल; cloud x.20.4 कर्विरभ्रं दीधानः 'मेघोपलक्षितमन्तरिक्षम्'. **अभ्र-र्जा** *a.* अभ्रों या बादलों से उत्पन्न; born of the clouds AV. i.12.3 यो अभ्रर्जा वातर्जाः. **अभ्र-र्प्रुष्** *m.* बादलों की बूंदें; drops or sprinkling of the clouds x.77.1 अभ्रर्प्रुषो न 'मेघान्निर्गच्छन्त उदकबिन्दवः'.

अभ्रयन्ती [*Denom.*] *f.* बादल बनाती हुई; forming clouds, bringing rainy season : name of one of the seven Kṛttikās TS. iv.4.5.1. **अभ्र-वर्ष** *a.* बादलों से बरसने वाला; raining from clouds ix.88.6 दिव्या न कोशासो अभ्रवर्षाः 'अभ्रैर्वृष्यमाणाः'. **अभ्र-सन्-इ** *a.* बादल लाने वाला; procuring clouds TS. iv.4.6.1.

अ-भ्रातृ *f.* भाई-रहित; brotherless i.124.7 अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची. **अ-भ्रातृ-घ्नी** *f.* भाई को न मारने वाली; not killing her brother AV. xiv.1.62 अभ्रातृघ्नीं वरुणापशुघ्नीम्. **अ-भ्रातृव्य** *a.* प्रतिद्वन्द्वि-रहित; having no rival viii.21.13 अभ्रातृव्यो अना त्वम्.

अभ्रानध्याय *m.* झड़ी के कारण छुट्टी; pause in study due to rainy weather.

अभ्-रि *f.* दारुमय खनित्र, कसी; hoe AV. x.4.14 हिरण्ययीभिरभ्रिभिः.

अभ्र्-ईय [also —र्यः] (1) *a.* अभ्रसंबन्धी, अभ्रवर्ती, अभ्र से प्राप्त; belonging to or derived from clouds x.68.12 इर्दमकर्म नमो अभ्रियाय 'अभ्रेषु भवायान्तरिक्षाय'. (2) —र्यः *m.* विद्युत्; thunder x.99.8 सो अभ्रियो न 'मेघानां संघः', x.68.1 वावदतो अभ्रियस्येव घोषाः 'अभ्रसमूहस्य'.

अ-भ्रेष्-अ *m.* अभ्रंश, अच्युति; non-deviation.

अ-भ्व्-अ [√भू] (1) *a.* अतिप्रभूत; monstrous, colossal i.63.1 विश्वा गिरयश्चिदभ्वा 'महन्नामैतत्'; वीभत्स, घृणित; disgusting, offensive i.39.8 आ यो नो अभ्व ईषते 'शत्रुः'. (2) —म् *n.* अतिप्रभूत शक्ति; immense power i.24.6 न ये वातस्य प्रमिनन्त्यभ्वम् 'वेगम्'; अतिविचित्र एवं भयावह वस्तु; anything exotic or causing horror i.92.5 बाधते कृष्णमभ्वम् 'अतिशयेन विपुलं तमः', i.140.5

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कृष्णमभ्वम् 'महान्तम्', i.168.9 तें सप्सरासोऽजनयन्ताभ्वम् 'मेघम्', ŚBr. iii. 1.5 .26 महद् वा इतोऽभ्वं जनिष्यते 'अपत्यम्'; रूप; form ŚBr. xi.1.11.4 तें हैतें ब्रह्मणो महतीं अभ्वे 'रूपे'; अभाव; non-existence, destruction TBr. ii.8.5.

√**अम्** – की ओर जाना, शपथ लेना; to go to or towards, take oath ऋतममीष्व 'शपथं प्रतिपद्यस्व' TS. ii.3.5.1; बीमार होना, हानिकर होना; to be sick, to be pernicious or injurious मों एषां किंचनाममत् 'मा रुग्णमभूत्' TS. ii.1.1.3, यस्य ज्योगामयति 'यं पुरुषं चिरमामयो बाधते' TS. Forms ii. : *Pr.* अमीषि, अमीति; i. : *Pr.* अमे; *Inj.* अमन्त; *Ipv.* अमीष्व; *Pt.* अममान. *Inf.* आमीत्; *Pf.* आमिरे; *Ao.* आममत्. *Ps.* अम्यते. *Cs.* आमयति.

अम *[Pron.]* यह; this AV. xiv.2.71 अमोऽहमस्मि.

अम्-अ *m.* बल, रभस्, वेग, उल्बणता, शक्ति; power, impetuosity, zeal, strength v.56.3 वो मरुतः शिमीवाँ अमः 'बलम्', vi.61.8 अमश्चरति रोरुवत् 'बलम्', viii.93.14 विदन् मृगस्य ताँ अमः 'सर्वतो गमनशीलं बलं तज्जातं भयं वा', iv.22.3 द्यामिन रेजयत् 'बलेन', ix.90.6 अमेन विश्वा धनिघ्नत् 'बलेन'; भय; fear, terror, stupefaction, bewilderment i.63.1 द्यावा जज्ञानः पृथिवी अमे धाः 'भये', i.67.3 अमे देवान् धात् 'भये', iv.17.7 अमे अधिथाः 'भये', TS. ii.6.11.2. अमैरमित्रमर्दय 'आमयैः', TS. iv.7.2.1 अमश्च मे 'अमोऽप्रमेयत्वं विरोधिभिरियत्तया परिच्छेत्तुमशक्यत्वम्'.

अ-मणि *a.* भूषणरहित; without ornament = **अमणिवः**.

अ-मत *a.* अज्ञात; not felt, not perceptible by the mind.

अम्-अ-ति [√अम्] *f.* आकृति; bulk, form, shape v.69.1 वावृधानावमतिं क्षत्रियस्य 'रूपं व्रतं कर्म च'; दीप्ति; lustre iii.38.8 हिरण्ययीममतिं यामशिश्रेत् 'दीप्तिम्' = vii.38.1, vii.45.3 विश्रयमाणो अमतिमुरूचीम् 'रूपं दीप्तिमित्यर्थः'.

अ-मति *f.* दारिद्र्य, लाचारी; indigence vii.1.19 मा नो अमे ··· अमतये 'अभिहान्यै', viii.66.14 त्वं नो अस्या अमतेरुत क्षुधः 'दारिद्र्यात्मिकायाः', x.42.10 गोभिष्टरेमामतिं दुरेवाम् 'दुर्बुद्धिम्'. Cp. x.39.6 अनापिरज्ञा असजात्यामतिः 'अभिशस्तिः'. Cp. TS. iv.3.4.2 where अमति means 'loss or dimness of intelligence'. **अमती-वन्** *a.* लाचार, गरीब; indigent viii.19.26 न मे स्तोतामतीवा न दुर्हितः 'अशोभना बुद्धिः तद्वान्'.

अम्-अत्र [√अम्] *a.* हिंसक; violent i.61.9 स्वरिरमत्रो ववक्षे रणाय 'युद्धादिषु गमनकुशलः'। इयत्तारहितो वा', TS. ii.4.14.2 स्वरिरमत्रः 'अमाद्रोगात् त्रायत इति'. **—त्रम्** *n.* भोजन-पात्र; a vessel : √ अम् 'go' wherein water goes.

अमत्र्-इन् *a.* पात्रवान्; having a large drinking vessel vi.24.9 गम्भीरेण न उरुणामत्रिन् 'अमत्रं बलं तद्वन्'.

अ-मधव्-य *a.* मधु अथवा मिठास के अयोग्य; unworthy of sweetness (of the Soma) AitBr. **अ-मधु** *n.* मधु नहीं; no sweetness.

अ-मध्यंदिन-साचिन् [मध्यंदिनसवनसंबन्धायोग्यम्] *a.* मध्यंदिनसवन-संबन्धानर्ह; not fit to be associated with midday pressing. **अ-मध्यम** *a.* मध्यमरहित; of whom none is the middle one v.59.6 तें ··· अमध्यमासो महसा वि वावृधुः.

अ-मनस् (1) *n.* अज्ञान; non-perception ŚBr. **अ-मनस्** (2) *a.* अज्ञ; without perception or intellect ŚBr. xiv.

अ-मनी-भाव्-अ *m.* मन या बुद्धि का अभाव; the state of not having perception or intellect MaitrUp.

अ-मन्-तु *a.* बुद्धू; silly, ignorant x.22.8 अकर्मा दस्युरभि नो अमन्तुः 'अज्ञाता। यद्वा अवमन्ता'. **अ-मन्-तृ** *a.* विमर्श-शून्य; not thinking MaitrUp. **अ-मन्द** *a.* जो मन्द न हो, जीवट, आशुकारी, हंसमुख; not slow, active, jolly i.126.1 अमन्दान् स्तोमान् प्र भरे मनीषा.

अ-मन्य-मान *a.* न मानने वाला, उद्धत; disregarding ii.35.10 अमन्यमानाञ्छर्वा जघान. **अ-मन्युत** *a.* अक्रोधी; not affected with anger AV. xii.3.31 अमन्युता नो वीरुधो भवन्तु.

अ-म-म्र्-इ *a.* अमर; undying. **अ-मर्-अ** *a.* अमम्रि; ŚBr. xiv. **अ-मर्-इष्णु** *a.* अमर्त्य; immortal. **अ-मर्-त** = अमर v.33.6 नृतमानो अमर्तः (इन्द्रः). **अ-मर्त्य** *a.* अमर्त; undying, permanent i.44.1 चित्रं राधो अमर्त्यं.

अ-मर्ध्-अन्त् *a.* न ऊबता हुआ, अथक; not getting tired or inactive iii.25.4 अमर्धन्ता सोमपेयाय देवा 'अनागमनेन यज्ञ-हिंसामकुर्वन्तौ', v.43.1 अमर्धन्तीरुप नो यन्तु मध्वा 'अहिंसन्त्यः'; not making tired vii.76.2 अमर्धन्तो वसुभिरिष्कृतासः 'अहिंसन्तः' (पन्थानः).

अ-मर्-मन् (1) *a.* मर्म-रहित; having no vital spot, invulnerable iii.32.4. (2) **—र्मन्** *n.* मर्म नहीं; no vital spot.

अम-वन्त् *a.* बलवान्, उल्बण; strong, impetuous i.38.7 सत्यं त्वेषा अमवन्तः 'बलवन्तः', i.36.20 अग्नेरमवन्तो अर्चयः 'बलवन्तः'; mighty, potent i.52.9 अमवद् यदुक्थ्यम् 'बल-युक्तम्', v.86.3 तयोरिद् अमवच्छवः 'अभिभावुकम्' = TS. ii.6.11.3 'अमो रोगस्तद्वत्'. **अमवत्** *av.* तैश अथवा वेग से; impetuously, blusteringly v.58.1 यं आश्वश्वा अमवद् वहन्ते 'बलवन्तो यथा भवन्ति तथा'. Cp. however TS. i.2.14.1 अमवाँ इभेन 'अमात्ययुक्तः'. **—वत्-तर** *a.* अधिक बलवान्; mightier.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

 Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अ-मव्-इष्णु [√मू √मीव्] *a.* अचल, स्थिर; immovable x.94.11 अजरा स्थामविष्णवः 'उत्क्षेपणावक्षेपणगत्युपेताः'.

अ-महीयमान *a.* छोटे दिल का, खिन्न, उदास; not high-spirited, downcast, depressed, being degraded iv.18.3 अपश्यं जायामहीयमानाम्.

अमा *loc. av.* घर पर, घर में; at home, in the house, i.124.12 अमा सतें वहसि भूरि वामम्; साथ; together TS. iv.7.14.3 अमैषां चित्तं प्रबुधा वि नेशत् 'प्रबुधा अमा प्रबोधेन सह'; along with, with अमोते 'सह प्रोते' Sat. vii.2. **अमार्जूर्** *f.* घर पर बैठ बूढ़ी हुई; aging at home ii.17.7 अमार्जूरिव पित्रोः सचा सती 'गृह एव जीर्यन्ती'.

अमात् [*Able.* of अम 'this'] *av.* पास से, समीप; from near, at hand v.53.8. आ यात मरुतो दिवं आन्तरिक्षादमादुत 'अस्माल्लोकात्', ix.97.8 अमादस्तं वृषगणा अयासुः 'शत्रूणां बलात् त्रासिताः सन्तः'.

अमाती-वन् *a.* कसर में आया; suffering want.

अ-मातृ *f.* मां नहीं; not a mother ŚBr. xiv.

अमा-त्य *m.* सखा, साथी; companion vii.15.3 स नो वेदो अमात्यमग्नी रक्षतु विश्वतः 'अन्तिके भवं सहभूतं वा'; 'एकपाकाशि सगोत्रज्ञाति, भ्रातृपुत्रादि; relatives who eat together Sat. xii.8.

अ-मात्र्-अ *a.* अमित, असीम; without measure, boundless i.102.7 अमात्रं त्वा धिषणा तित्विषे महीं 'इयत्तया रहितम्'.

अ-मानुषी *a.* अमानव, देवता; not human, anything but a man x.95.8 अमानुषीषु मानुषो निषेवे 'देवताभूतासु'.

अ-माय्-अ *a.* निष्कपट, ऋजु, भोला; not cunning, not sagacious ŚBr.

अमा-वास्-य (1) *n.* पड़ोस; neighbourhood AV. iv.36.3 यं आगरे मृगयन्ते प्रतिकोशेऽमावास्यै. (2) *a.* अमावास्या में उत्पन्न; born in the Amāvásyā night.

अ-मित *a.* = अमात्र; unmeasured, boundless i.119.3 अमिता जायवो रणे. **अमित-क्रतु** *a.* प्रभूत-शक्तिमान्; of unbounded energy i.102.6 गोर्जिता बाहू अमितक्रतुः. **अमितौजस्** *a.* असीम शक्ति वाला; almighty i.11.4 अमितौजा अजायत.

अ-मित्र *m.* शत्रु; enemy vi.25.2 अमित्रस्य · · मन्युम्. **अमित्र-खाद्-अ** *a.* शत्रुभक्षी, वैरिहा; devouring enemies x.152.1 अमित्रखादो अद्भुतः. **अमित्र-दम्भ्-अन** *a.* रिपु-दमन; injuring enemies ii.23.3 भीममित्रदम्भनम्. **अमित्रयन्त्** [*Denom.*] *a.* शत्रुता बरतने वाला; playing the enemy x.180.3 जनममित्रयन्तम्. **अ-मित्र-र्यु** *a.* विरोधी; hostile AV. xx.127.13 मासाममित्रर्युर्जनः. **अ-मित्र-साह्-अ** *a.* शत्रुंजय; overcoming enemies AV. i.20.4 अमित्रसाहो अस्तृतः = RV. x.152.1 —अमित्र-खादो अद्भुतः. **अ-मित्र-सेना** *f.* विरोधी सेना; hostile army AV. iii.1.3 अमित्रसेनां · · · शत्रूयतीम्. **अ-मित्र-हन्** *a.* शत्रुघाती; killing the enemies ix.11.7 अमित्रहा विचर्षणिः (सोमः).

अ-मित्रा-र्युध् *a.* शत्रुयोधी; fighting the enemies iii. 29.15 अमित्रायुधो मरुतामिव प्रयाः. **अ-मित्र-ईन्** *a.* प्रतिपक्षी; hostile i.120.8 मा कस्मै धातमभ्यमित्रिणे नः. **अ-मित्र-ईय** *a.* शत्रु; inimical vi.17.1 विश्वा वृत्रममित्रियाः.

अ-मिथ्-इत *a.* अनाकुष्ट, अक्रोधित, अबाधित; not reviled, not provoked, not plagued by others viii.45.37 को नु मर्या अमिथितः सखा सखायमब्रवीत् 'अनाकुष्टः'.

अ-मि-नं [√मी] *a.* अक्षय; undiminishing.

अम्-इनं *a.* शक्तिशाली; mighty, impetuous vi.19.1 उत द्विर्वहा अमिनः सहोभिः 'अहिंसनीयः', x.116.4 आ द्विर्वहा अमिनो यात्विन्द्रः 'सर्वत्र गन्ता। अमतेर्गत्यर्थात्। यद्वा कान्त्यर्थात्। सर्वैः काम्यमानः'.

अ-मिनन्त् [√मी] *a.* परिवर्तन से बाहर, अभञ्जक; not altering, not violating iv.56.2 अमिनती तस्थतुरुक्षमाणे 'प्रजा अहिंसन्त्यौ', i.124.2 अमिनती दैव्यानि व्रतानि 'अहिंसन्ती'.

अ-मिश्र *a.* अनमिला, खालिस; unmixed, exclusive.

अ-मीत-वर्ण *a.* जिसका रंग नहीं बदला है; of unchanged colour iv.51.9 अमीतवर्णा उषसश्चरन्ति. Cp. अनभिम्लात-वर्ण.

अमीव [—वा *f.*] *n.* बीमारी, क्लेश; disease, distress, pain; (cp. अमीत) ii.33.2 व्यमीवाश्चातयस्व 'रोगान्'. —वा *f.* the spirit of distress or disease x.85.1 अपामीवा भवतु रक्षसा सह; sickness : i.35.9 अपामीवां बाधते 'रोगादिबाधाम्'. **अमीव-चातन** *a.* रोगनाशक; driving away disease or pain i.12.7 देवममीवचातनम्, but TS. 1.4.46.2 = **अमीवशातन** *a.* 'dispelling suffering'.

अ-मुख *a.* बेमुंहा; having no mouth ŚBr. **अ-मुग्-ध** [√मुह्] *a.* अमूढ; not foolish, not perverse. **अ-मुच्** *f.* न छोड़ना; not setting at liberty ŚBr. i.2.2.4 अमुचे 'अमोचनाय'. **अ-मुची** *f.* न छोड़ने वाली; not setting at liberty, name of an evil spirit AV. xvi.6.10 अमुच्या द्रुहः पाशान्.

अमुतः-प्रदान *n.* परलोक से मिला देय; gifts from the higher world TS. iii.2.9.7. **अमु-तस्** (cp. अदस्) *av.* वहां से; thence i.179.4 आजातो अमुतः कुतश्चित्.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अमु-त्र *av.* वहां, वहां ऊपर, दूसरे लोक में; there, there above, i.e. in the next world. **अमुत्र-भूय** *n.* परलोक में होना; state of being in the next world AV. vii.53.1 अमुत्रभूयादधि यद् यमस्य = TS. iv.1.7.4 – र्दध. **अमु-था** *av.* उस प्रकार; in that manner. **अमु-र्या** *av.* अनेन प्रकारेण; thus, in this manner i.29.5 नुर्वन्तं पार्पयामुर्या. **अमु-र्हि** *av.* उस समय; at that time ŚBr.

अ-मूर *a.* अमूर्ख; not foolish, wise, intelligent i.141.12 अमूरोऽग्निः 'अमूढवलः', TS. i.2.14.5 अग्ने अमूर 'मुर् मूर्छा तद्वान् मूरः ततोऽन्यत्वादमूरः'.

अ-मूर्त [√ मूर्छ्] *a.* निराकार; formless, unembodied ŚBr. xiv.

अ-मूल *a.* बेजड़, निराधार; rootless, baseless ŚBr.

अ-मृक्-त [√ मृच्] *a.* अमृदित, अक्षत; unhurt iii.11.6 क्रतुर्देवानामर्मृक्तः 'अहिंसितः'. **अ-मृडय** *a.* निर्दय; pitiless TS. iii.4.7.2.

अ-मृण्-मय-पाय्-इन् *a.* मिट्टी के बरतन में न पीने वाला; not drinking in an earthen vessel.

अ-मृ-त (1) *a.* अमर; undying, immortal i.38.4 स्तोर्ता वो अमृतः स्यात्; अविनाशी पदार्थ; imperishable or unchanging object iii.53.15 श्रवो देवेष्वमृतमजुर्यम्; अमर देव एवं देवियां; immortal gods and goddesses i.44.5 विश्वस्यामृत भोजन (अग्ने), viii.48.3 किमु धूर्तिरमृत मर्त्यस्य (सोम), ix.110.4 अजीजनो अमृत मर्त्येषु (इन्द्र); विश्वे देवाः; all the gods i.59.1 त्वे विश्वे अमृता मादयन्ते. (2) अमरता; immortality i.125.6 दक्षिणावन्तो अमृतं भजन्ते 'जरामरणरहितं स्थानम्', vi.75.18 सोमस्त्वा राजामृतेनानु वस्ताम्, अमृतं म आगात् 'अमरणधर्मत्वम्' ChBr. i.1.15; immortality as a collective name of all the gods i.13.5 यत्रामृतस्य चक्षणम्.

अमृत-गर्भ *a.* अमृत से उत्पन्न, अमर गर्भ; child of immortality (sleep) AV. vi.46.1 देवानाममृतगर्भोऽसि स्वप्न. **अमृत-चि-त्** *a.* अमरता के लिये चिनी; piled up for the sake of immortality MS. **अमृत-चि-ति** *f.* अमर बना देने वाला चयन; the piling up (of sacrificial bricks) conferring immortality ŚBr. **अमृत-त्व** *n.* अमरता; immortality i.96.6 अमृतत्वं रक्षमाणासः. **अमृत-पक्ष** (1) *m.* अमर पंख; the immortal wing (of sacrificial fire) ŚBr. (2) *a.* हिरण्यपक्ष; having golden wings (fire) ŚBr. **अमृत-बन्धु** *m.* अमर-बन्धु; having immortals as brothers x.72.5 भद्रा अमृतबन्धवः 'अमरणबन्धनाः'. **अमृत-मय** *a.* अमर; immortal ŚBr. **अमृत-योनि** *m.* अमरता का घर; the home of immortality ŚBr. **अमृत-लोक** *m.* महर्लोक, मुक्तिपद; salvation. **अमृत-वाका** *f.* एक पक्षी; name of a bird ŚBr. x. **अमृतेष्टका** *f.* यज्ञिय ईष्टका; brick used for the sacrificial altar.

अ-मृत्पात्र-प्-अ *a.* मिट्टी के बरतन में न पीने वाला; not drinking in an earthen vessel MS.

अ-मृत्यु (1) —त्युः *m.* अमरता, अपमृत्यु; immortality, sudden death. (2) *a.* अमर; deathless vi.48.12 श्रवोऽमृत्यु.

अ-मृध्-र *a.* अयोध्य; not to be fought against TS. iv.6.6.3 ईषुवला अमृध्राः 'परैर्योद्धुमशक्याः', vi.75.9, v.43.13 वसान ओषधीरमृध्रः 'अहिंसितः'.

अ-मृन्मय-प्-अ *a.* मृत्पात्र से न पीने वाला; not drinking in an earthen cup TMB. xvi.6.14.

अ-मृषा *av.* सत्यम्, निश्चयेन; not falsely, certainly BṛUp. तथैव पुरुषोऽमृषा.

अ-मृष्यमाण *a.* असह; not tolerating ŚBr. xii. **अ-मेदस्-क** *a.* पतला; lean.

अ-मेध्-र्य *a.* अयज्ञिय, अशुचि; unfit for sacrifice, impure वहु वै पुरुषोऽमेध्यमुपगच्छति 'अशुचिर्भवति' TBr. i.7.2.

अ-मेन *a.* अपत्नीक; wifeless v.31.2 अमेनाश्चिज्जनिवतश्च-कर्थ 'मेनाशब्दः स्त्रीवाची'. **अ-मेनि** *a.* न फेंकने वाला, निरस्त्र; not casting, weaponless AV. v.6.9 अमेनयस्ते सन्तु, VS. xxxviii.14 अमेन्यस्मे नृम्णानि धारय 'अहिंसन्'.

अमेष्ट [अमा + इ – √यज्] *a.* घर पर आहुत; sacrificed at home.

अ-मेह्-अ *m.* आध्मानकृत उदावर्त, मूत्ररोध; retention of urine KS. xxv.8 अमेहेनाध्वर्युः प्रमीयेत = TS. vi.2.9.

अ-मोक्-र्य *a.* अमोचनीय; that cannot be unloosed AV. iii.6.5 मृत्योः पाशैरमोक्यैः. **अ-मोघ** *n.* सफलता; success ŚBr. iii.6.4.14 तथो हामोघाय देवतानां मनांस्युपसंगतानि भवन्ति 'साफल्याय'.

अमोर्त [अमा √वे] *a.* घर पर बुना; woven at home AV. ix.5.14 अमोर्तं वासो दद्यात्. **अमोत-क** *m.* जुलाहा; protected at home, a weaver. **अमोत-पुत्रक** *m.* a weaver's son, a child protected at home AV. xx.127.5 अमोतपुत्रका एषाम्.

अ-मोह्-अ *m.* अवधान; concentration Sat. xxvi.6.

अ-मौत्र-धौत [अरजकप्रक्षालितम्] *a.* सज्जी खार से न निखारा; not washed with alkaline lye KŚS.

अ-मौन्-अ *n.* मौनाभाव; the state of not keeping the vows of a Múni ŚBr. xiv.

अर्म्णस् [= अर्म्नस्] *av.* तुरन्त, एकाएक; at once, suddenly,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

unawares AV. viii.6.19 ये अम्नो जातान् मारयन्ति

अम्बर [anu-varam : अनु वृणोति √वृ] (1) *n.* परिधि, पड़ोस, सामीप्य; circumference, neighbourhood, proximity viii.6.19 यद् वा स्थो अध्यम्बरे 'समीपे'. **अम्बरीष** *n.* शाकादिभर्जनार्थ लौहपात्र, कड़ाही; frying pan अम्बरीषे वा अन्नं भ्रियते 'शाकादिभर्जनार्थं लौहादिपात्रम्' TS. v.1.9. (having circumference ?). (2) *m.* एक राजर्षि; name of a king i.100.17 ऋज्राश्वः प्रष्टिभिरम्बरीषः 'राजर्षिः'.

अम्बा *f.* माँ; mother [=**अम्बाली** TS.] ii.41.16 प्रशस्तिमम्ब नस्कृधि. = **अम्बि** i.23.16 अम्बयो यन्त्यध्वभिः 'मातृस्थानीया आपः'. **अम्बिका** *f.* अम्बा, भद्र महिला; mother, a good woman TS. **अम्बितमे** [*Voc.*] dearest mother, most motherly ii.41.16 अम्बितमे नदीतमे. **अम्बी** *f.* अम्मी; mother viii.72.5 वेति स्तोतव अम्ब्यम् 'अम्ब्यं स्तोतारम् । अथवा माध्यमिकां वाचम्'.

अम्बु *n.* जल; water. **अम्भस्** *n.* अम्बु; water x.129.1 अम्भः किमासीत्.

अम्भण *n.* छेद, गर्त; cavity अमुष्या अम्भणम् AA. iii.2.5.

अम्भिणी [अम्भृणी] *f.* यजुर्वेद की एक अध्यापिका; name of a preceptress who transmitted the white Yajurveda to Vāk ŚBr. xiv.

अम्भृण [=अम-भृ-ण impetuous, striking terror] (1) *a.* शक्तिशाली; powerful i.133.5 पिशङ्गभृष्टिमम्भृणम् 'अतिभयंकरं शब्दायमानम् । भ्रण् शब्दे'. (2) **—णः** *m.* सोमपात्रविशेष; a kind of vessel used in preparing the Soma-juice. **—णौ** *m.* पूतभृत् और आधवनीय; the two vessels Pūtabhṛt and Ādhavanīya. Cp. Uv. and Mah. on VS. xix.27.

अम्यक् *av.* – की ओर, इधर; towards, here i.169.3 अम्यक् सा त इन्द्र ऋष्टिरस्मे 'मेघसमीपे'; see √म्यक्ष्.

अय्-अ (1) *a.* पर्यटक; wanderer x.116.9 अया इव परि चरन्ति देवाः 'ऋत्विजः कर्मकरा वा'. (2) *m.* अक्ष; die AV. iv.38.3 यथैः परिनृत्यति, VS. xxx.8 अयेभ्यः कितवम्, TBr. i.7.10 एते वै सर्वेऽयाः; युग; aeon TS. ix.3.31.

अ-यक्ष्म (1) *a.* यक्ष्मरहित, सांवटा, नीरोग; not consumptive, healthy; स्वास्थ्यप्रद; salubrious ix.49.1 अयक्ष्मा बृहतीर्षिः 'अनामयानि'. (2) *n.* रोगाभाव; health TS. iv.1.5.2 अयक्ष्माय त्वा.

अयक्ष्मं-कर्-अण *a.* स्वास्थ्यकर; producing health AV. xix.2.5 अयक्ष्मंकरणीरापः. **अयक्ष्म-ताति** *f.* स्वास्थ्य; health AV. iv.25.5 अयक्ष्मतातिं धत्तम्.

अ-यजमान *a.* अयाजक; not instituting a sacrifice. **अ-यजुष्-क** *a.* यजुर्मन्त्रहीन; without a Yājuṣa formula ŚBr. **अ-यजुष्-कृत** *a.* याजुष मन्त्रों से अदीक्षित; not consecrated with a Yājuṣa formula. **अ-यजुस्** *n.* यजुर्मन्त्र नहीं; not a Yājuṣa formula ŚBr.

अ-यज्ञ (1) *m.* खोटा यज्ञ; not a real sacrifice अयज्ञो वा एष योऽसामा TS. ii.5.8.1. (2) *a.* अयाजक; not performing a yajña x.138.6 यदिक एकमकृणोरयज्ञम्. **अ-यज्ञ-साच्** *a.* अयाजक; not performing a sacrifice vi.67.9 अयज्ञसाचो अप्यो न पुत्राः; 'न यज्ञयुक्ताः । वृथाकर्माणि कुर्वन्तः'.

अ-यज्ञ-इय *a.* यज्ञानर्ह; unfit for sacrifice, profane x.124.3 अयज्ञियाद् यज्ञियं भार्गमेमि 'यज्ञानर्हात् प्रदेशात्'. **अ-यज्-यु** *a.* अयज्वा; not sacrificing i.131.4 मर्त्यमयज्युम् = **अ-यज्वन्** i.33.4 अयज्वानः सनकाः प्रेतिमीयुः.

अ-य-त *a.* असंयत; unrestrained, uncontrolled irregular; cp. अ-धृत.

अ-यतन्त् *a.* अप्रयतमान; not straining oneself ii.24.5 अयतन्ता चरतो अन्यदन्यदित् 'अप्रयत्नौ'.

अय्-अ-थ [√इ] *n.* पैर; a foot x.28.10 अयथं कर्षदेतत् 'अयत्नेन लीलया'.

अय्-अन (1) *n.* गति, मार्ग, पद; going, way, way of doing things, place iii.33.7 अयन्नापोऽयनमिच्छमानाः; अनुष्ठान; observance गायत्रमयनं भवति 'अनुष्ठानम्' TMB. xiii.4.6.

अ-यथादेवतम् *av.* नियत देवता के विपरीत; contrary to the deity of the sacrifice TS. iii.1.6.1. **अ-यथापूर्वम्** *av.* यथा-पूर्व नहीं; not in a regular order. **अ-यथायथम्** [अयथास्वम्, अन्याय्यम्] *av.* जैसा चाहिये वैसा नहीं; not as it ought to be, unsuitably ŚBr.

अय्-अनि *f.* प्रापिका; leading to स्वर्गस्य लोकस्यायनिः TBr. iii.12.5 = स्रुतिः.

अ-यन्त्र *n.* नियन्त्रणाभाव; non-restraint, without reins x.46.6 विधर्मणायन्त्रैरीयते नॄन्.

अ-यभ्या [√यभ्] *f.* अगम्या; a woman with whom one ought not to copulate AV. xx.128.8 अयभ्या कन्या.

अयम् यह, यहाँ; this, here (on earth, at present).

अ-यवस् [अयवनात् अमिश्रणात्] *n.* शुक्लपक्ष : opp. to यवाः 'कृष्णपक्षः'; bright half of the month VS. xii.74 संजूर्ण्दो अयवोभिः, TS. अयाव or अयावन्, ŚBr. i.5.5.25 अयवोभिः 'अर्धमासैः'.

अयः-शर्फ *a.* लौह सुम वाला; having iron-hoofs TAr. **अयः-शिप्र** *a.* लोहे के जबड़े या ओठ वाला; having iron cheeks or lips iv.37.4 अयःशिप्रा वाजिनः. **अयः-शीर्षन्** *a.* लोहे के सिर वाला अथवा लोहेदार सिर वाला; iron-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

headed viii.101.3 अयःशीर्षा मंदेरघुः 'हिरण्यालंकृतशिरस्कः'. **अयः-शृङ्ग** *a.* लोहे जैसे सींगों वाला; iron-horned. **अयः-स्थूण** *a.* लोहे के थुन वाला; having iron supports v.62.8 अयस्थूणमुदिता सूर्यस्य 'अयोमयशङ्कुं गर्तम्' = अयः-स्थूणावुदितौ सूर्यस्य 'लोहस्तम्भवदत्यन्तदृढौ बाहू' TS. i.8.12.3.

अय्-अस् [√इ] *n.* धातु, तांबा, लोहा; metal, copper, iron iv.2.17 अयो न देवा जनिमा धमन्तः; iron-weapon vi.3.5 अयसो न धासम् 'अयोमयस्य परश्वादेः', TS. iv.6.7.4 अयो अस्य पादाः 'अयोवद् दृढाः'.

अयस्-ए [*Dat. Inf.* √इ] जाने को; to go i.57.3 ज्योतिर्-कारि हरितो नायसे 'गमनाय'.

अयस्-तार्प *a.* लोहकार; ironsmith VS. xxx.14., TBr. iii.4.10. **अयस्-पात्र** *n.* लोहे का बरतन; an iron-vessel AV. viii.10.22 अयस्पात्रं पात्रम्. **अयस्-मय** *a.* लोहनिर्मित; made of iron or metal v.30.15 'अयोमयः हिरण्मयः'. Cp. TS. iv.2.5.3 अयस्मयं बन्धम्.

अर्या [= अर्नया] *av.* अनेन प्रकारेण; thus, in this manner.

अ-याचिता *a.* न मांगी; not asked for TS. v.5.7.2. **अ-याज्-य** *a.* यज्ञानर्ह, अयाजनीय; one for whom one should not offer sacrifice ŚBr. xiv.

अ-याट्-कार *m.* 'अयाट्' इसका उच्चारण; pronouncing the word ayāṭ ŚBr.

अ-यात-याम [ससारः] *a.* ताजा, सारवान्; fresh, not worn out by use TS. ii.63.1 अयातयाममज्यिम्. **अ-यातयाम-ता** 'सारवत्ता'. **अ-यात-यामन्** *a.* अगतसार, अशिथिल; not weak, not loose TS. ii.6.3.2 अयातयामा हि देवानां प्रजापतिः, TBr. i.1.6.

अ-यातु *m.* मायावी नहीं; not a sorcerer or demon vii.34.8 ह्वयामि देवाँ अयातुरग्ने 'अहिंसादिनियमयुक्तेन क्रतेन'.

अ-या-म *m.* मार्ग नहीं; not a path TS. **अ-या-मन्** [*Loc. Sing.*] *n.* यात्रा पर नहीं; not on a march or expedition i.181.7 यामन्नयामञ्छृणुतं हवं मे 'अयामन् अगमने'.

अ-याव्-अ *m.* कृष्णपक्ष; the dark half of a month : opp. to अयवस्. **अ-याव्-अन** [√यु] *a.* न मिलाने वाला; not causing to mix or unite.

अ-यार्शु *a.* मैथुनायोग्य, नपुंसक; unfit for copulation AV. viii.6.15 कुम्भमुष्का अयार्शवः 'अयो वायुः वायुवदाशु-गामिनः'.

अ-र्यास् [√यस्] *a.* त्वरित, आशु; agile, dexterous i.87.4 अर्या ईशानः 'अया अस्य सर्वस्य जगतः', i.64.11 मर्त्या अर्यासः 'देवयजनदेशं प्रति गन्तारः', TS. 1.3.6.2 गावो भूरिशृङ्गा अर्यासः 'अनपायाः'. = **अ-र्यास्-य** *a.* त्वरित, दक्ष; agile, dexterous i.62.7 अर्यास्यः स्तवमानेभिरर्कैः 'यासः प्रयत्नः। तत्साध्यो यास्यः। न यास्योऽयास्यः। युद्धरूपैः प्रयत्नैः साधितु-मशक्यः'.

अ-युक्-त *a.* न जुड़ा; not yoked x.27.9 अथो अयुक्तं युनजद्.

अ-युगू *f.* बिना जोड़ी की, अकेली; the only daughter of a mother, the daughter of a mother who has delivered only once before GGS.

अ-युग्-धातु *a.* विषम बांट वाली (रस्सी); of uneven twists, i.e., three or five : धातवस्तृणमुष्टयः, त्रिधातु पञ्च-धातु वा शुल्वं करोति.

अ-युङ्ग *a.* अयुग्म, विषम; odd ŚBr. iii.9.3.34.

अ-युज् *a.* अयुग्म, विषम; uneven = **अयुजिन्**.

अ-युज्-अ *a.* अकेला; companionless viii.62.2.

अ-युत *a.* अप्रतिरुद्ध; unimpeded, unrepelled AV. xix.51.1 अयुतोऽर्हमयुतो म आत्मा.

अ-युत *n.* दस सहस्र, हजारों, लाखों; ten thousand, myriad iv.26.7 सहस्रं सर्वाँ अयुतं च सार्कम् 'अपरिमितसंख्याकम्'.

अ-युद्-ध *a.* अजित; unconquered viii.45.3 अयुद्ध ईद् 'अयोद्धा'. **अयुद्ध-सेन** *a.* जिसके शर अथवा सेना अजेय हैं; whose arrows or armies are unconquered x.138.5. **अ-युध्-य** *a.* अजेय; unconquerable x.103.7, TS. iv.6.4.3.

अ-युव्-अ *a.* पृथग्भावरहित, ध्रुव, स्थिर; steady, stable. **—मारिन्** *a.* अपमृत्युरहित; not subject to premature death ABr.

अ-यूर्प *a.* विमोहरहित; not perplexed TBr. ii.4.6.

अयो-अग्र *a.* लोहे की नोक वाला; iron-pointed x.99.6 विर्पा वराहर्मयोअग्रया हन्.

अ-योग *m.* विक्षिप्तचित्तता; negation of concentration. **अयो-गू** *m.* शूद्र पिता और वैश्य माता की संतान; off-spring of a Śūdra father and Vaiśya mother VS. xxx.5. Cp. अयोगव. **अयो-दंष्ट्र** *a.* लोहे जैसी दाढ़ वाला; iron-toothed I.88.5.

अ-योद्-धृ *a.* न लड़ने वाला, अबल; not fighting, weak i.32.6. **अ-योध्-य** *a.* अजेय; not to be fought against AV. v.20.12. **अ-योनि** *mf.* योनि नहीं; any place other than the pudendum muliebre ŚBr. **अ-योनि-क** *a.* योनि-शब्द-रहित मन्त्र; a verse not having the word 'yoni'.

अयोऽपाष्टि *a.* लोहे के पंजे वाला; having iron claws x.99.8 श्येनोऽयोपाष्टिः 'अपयष्टिर्व्याप्तिर्यस्य स प्रदेशोऽपाष्टिः।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अयोमयोऽपाष्टिः पार्ष्णिर्यस्य सः'.

अयो-मुख *a.* लोहमुख; having an iron mouth AV. xi.10.3 अयोमुखाः सूचीमुखाः.

अयो-रस [लोहसिंघाणः कीट इति ख्यातः] *m.* लोहरस कीट, अयोमल; iron-rust.

अयो-हत [अयसा लोहेन उत्कीर्णम्] *a.* लोहे पर खुदा या बनाया; embossed in ironwork ix.1.2 अभि योनिर्मयोहतम् 'हिरण्येन हतम्' = VS. xxvi.26 'कृष्णलोहेन उत्कीर्णम् सोमभाजनीकृतम्' Uv. **अयो-हनु** *a.* लोहे के जबड़े वाला; iron-jawed vi.71.4 अयोहनुर्यजतो मन्द्रजिह्वः; 'हिरण्मयहनुः'.

अर्-अ [√ऋ] *a.* तेज, फुरतीला, आशु, लघु; swift, speedy, very minute, small अरमन्तरम् 'अल्पं छिद्रम्' TUp. **अर्-अ** *m.* अरा; spoke of a wheel i.32.15 अरान्न नेमिः परि ता बभूव.

अ-रक्ष-अस् *a.* अहानिकर; harmless vii.85.1 पुनीषे वामरक्षसं मनीषाम् 'राक्षसैरसंस्पृष्टाम्'. **अ-रक्षस्-य** *a.* राक्षसों से दूर; free from evil spirits MS.

अरगराट *m.* घाटी; valley AV. vi.69.1 गिरीवरगराटेषु Comm. 'kings that go in chariots or shouts of soldiers that go at the enemy.' Better : minstrels or singers who go about with ready praise = अर-गर√अट्, cp. अरंगर्-अ.

अरं-कृ-तृ *a.* तैयार करने वाला; preparing (a sacrifice), worshipper viii.1.10 उरुधारामरंकृतम् 'अलंकर्तारं पर्याप्तकारिणम्', viii.67.3 आदित्यानामरंकृते 'अलंकर्त्रे पर्याप्तकारिणे'. **अरं-कृत** *a.* तैयार; prepared, ready. **अरं-कृति** *f.* परिचर्या, सेवा; service vii.29.3 कां ते अस्त्यरंकृतिः 'अलंकृतिः'. **अरं-कृत्या** [= त्य *Gd.*] तैयार करके; having prepared x.51.5 अरंकृत्या तमसि क्षेष्यग्ने 'अलंकृत्य'.

अरं-गम्-अ *a.* सहायतार्थ आने को उद्युक्त; ready to help vi.42.1 अरंगमाय जग्मये 'पर्याप्तगमनाय'. **अरं-गर्-अ** *a.* स्तोता; one who bestows praise AV. xx.135.13 अरंगरो वावदीति. **अरं-घुष्-अ** *a.* उच्चैर्घोषी; loud-sounding AV. x.4.4 अरंघुषो निर्मज्योन्मज्य पुनरब्रवीत्.

अ-रजस् *a.* निर्धूल; dustless ŚBr. xiv. **अ-रज्जु** *a.* रज्जुरहित; not having cords ii.13.9 अरज्जौ दस्यून्त्समुनव् दभीतये 'रज्जुवर्जिते बन्धनागारे'.

अरट्व (1) *a.* अरटु का बना; made of the Araṭu tree. (2) *m.* एक नाम; name of a man viii.46.27 अरट्वे अक्षे नहुषे सुकृत्वनि 'अरट्वादयो राजानः'.

अरडु = **अरटु** *m.* the tree Colosanthes Indica AV. xx.131.15 अरडुपरम.

अर्-अण [√ऋ] *a.* परदेसी, दूर का; foreign, distant x.117.4 पृणन्तमन्यमरणं चिदिच्छेत् 'अर्यं स्वामिनमेव', vi.75.19 यो नः स्वो अरणः 'अरममाणः', vii.4.8 नहि ग्रभायारणः सुशेवः 'अरममाणः', iii.53.24 हिन्वन्त्यश्वमरणं न नित्यम् 'अरिमिव'.

अ-रण्-इ *f.* बेचैनी, क्लेश; discomfort, distress AV. i.18.2 निररणि सविता साविषक्.

अर्-अणि [or —णी] *f.* समिधा; fire-stick used for generating fire by friction v.9.3 नवं जनिष्टारणी.

अरण्-य [अरण–] *n.* दूर देश, परदेश, जंगल; foreign or distant land, forest i.163.11 अरण्येषु जर्भुराणा चरन्ति (शृङ्गाणि); forest AV., VS. **अरण्य-भाग** *m.* जंगल का टुकड़ा; forming part of a forest ŚBr.

अरण्यानी [or —नि] *f.* महावन; great forest x.146.1. वसन्नरण्यान्यां सायम् 'महारण्ये'.

अरण्येऽनु-वाक्-य *a.* अरण्य में पठनीय; to be recited in a forest TBr. = **अरण्येऽर्नूच्य**; आहुतिविशेष; name of an oblation (so called because of its being offered with a verse which is to be recited in a forest) KŚS.

अर्-अ-र्ति [√ऋ] (1) *f.* अरणि; fire-stick v.2.1 पुरः पश्यन्ति निहितमरतौ 'अरण्याम्'; नेमि; nave vi.7.1 मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्याः 'गन्तारम्'. (2) *a.* उद्युक्त; always up and doing TS. iv.4.4.4 प्रियं चेतिष्ठमरतिम् 'रती रुक् तद्रहितं सर्वदोद्युक्तम्'.

अरत्नि *m.* हस्त, कुहनी, कोना, चतुर्विंशत्यङ्गुलिपरिमाण; hand, elbow, corner, a measure x.160.4 निररत्नौ दधाति 'अरत्नौ हस्ते', TS. vi.3.3 पञ्चारत्नि वृश्चेत् 'चतुर्विंशत्यङ्गुलयोऽरत्निः'.

अ-रति (1) *f.* अरति, खेद; languor. (2) *a.* खेदकर, विरोधी; causing affliction, enemy viii.80.8 अपावृक्ता अरत्नयः 'शत्रवः'. **अ-रत्नु-इन्** *a.* दरिद्र; indigent TBr. v.1.7.3.

अ-रथ *a.* रथहीन; without a chariot x.99.4 अरथा द्रोण्यश्वासः. **अरथी** [—थीः *NS.*] *m.* असारथि; not a charioteer vi.66.7 यमजर्त्यरथीः 'न रथिररथीः'.

अ-रध्र-र *a.* अकिंचन; indigent vi.18.4 अरध्रस्य रध्रतुरो बभूव.

अ-रन्तोस् [√रम् *Inf.*] न रमण करना; not to like ABr. xv.4 ईश्वरो हास्य वित्ते देवा अरन्तोः 'अस्य धनकामस्य वित्ते देवाः अरन्तुं अक्रीडितुं समर्थाः'.

अ-रप्-अ *a.* अक्षत; unhurt VS. viii.5 अरप एधते गृहे.

अ-रप्-अस् [—पाः] (1) *a.* अक्षत; unhurt; अपाप;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

sinless viii.18.9 शं वातो वात्वरपाः 'अपापः'. (2) —पः *n.* पापराहित्य; freedom from sin TS. ii.6.12.3 अरपो दधात.

अरम् [= अलम् √ऋ] *av.* तुरन्त, औचित्येन; readily, fitly, so as to answer a purpose, enough, sufficiently i.142.10.

अर्र-मण्-अस् [अर्र-मनस्] *a.* उद्युक्तमनस्क; ready-minded, obedient vi.17.10 निर्काममर्रमणसम् 'शत्रूणामरमभिगन्तृ मनो यस्य तम्'.

अर्र-मति (1) —तिः *f.* समीचीन प्रार्थना; suitable prayer or devotion. (2) *a.* अलंमति; ready-witted vii.1.6 अरमतिर्वसूयुः = vii.34.21 'पर्याप्तबुद्धिः सर्वविषयव्यापिबुद्धिर्वा'.

अ-रमति *a.* अविरत; with no relaxation ii.38.4 अरमतिः सविता देवः 'अनुपरतिः' = TS. iv.3.13.6 'उपरतिरहितः' = **अ-रममाण** ix.72.3 अरममाणो अत्येति.

अरम्-इष् *a.* त्वरित आने वाला; hastening near viii.46.17 अरमिषे स्तवामहे 'अरं गमनमस्मद्विषयमिच्छामि'.

अररि-द्-अ [अररि 'Sóma' √ऋ = अररिंध] *n.* एक पात्र; a vessel used in preparing the Soma-juice i.139.10 अधारयदररिंदानि सुक्रतुः 'वृष्टिलक्षणान्युदकानि। अररिः चेष्टा तत्प्रदानानि'.

अ-ररिवांस् [*Pfpt.* √रा] *a.* न देने वाला, कंजूस; not liberal, miser i.147.4 अररिवाँ अघायुः.

अर्-अर्-उ [√ऋ] *a.* सक्रिय; active i.129.3 कं चिद्यावीररं शूर मर्त्यम् 'गमनस्वभावम्' (Grass. 'non-giver' √रा); शत्रु, विरोधी, एक असुर: foe, hostile, name of a demon x.99.10 अमिमीतारररुम् 'एतन्नामानमसुरम्'.

अ-रश्-मन् *a.* रासरहित; having no reins ix.97.20 अरश्मानो येऽरथा अयुक्ताः 'रश्मिवर्जिताः' = अरश्मिकाः ĀśvGS.

अ-रस *a.* नीरस, अशक्त; sapless, having no strength i.191.16 वृश्चिकस्यारसं विषम्. **अ-रसयितृ** *a.* रस न लेने वाला; one who does not enjoy MaitrUp. **अरसाश्-अ** [√अश्] *m.* नीरस भोजन खाना; eating dry food KauśGṛ.

अ-राज-क *a.* राजहीन; having no king. **अ-राजन्** *m.* राजा नहीं; not a king : क्षत्रियः सन्नपि राज्यानर्हः TBr. iii.8.5. **अ-राजन्य** *a.* राजन्यहीन; without a Rājanya ŚBr. **अ-राज्-ईन्** *a.* निष्प्रभ; not shining viii.7.23 पर्वताँ अराजिनः 'स्वामिनानधिष्ठितान्'.

अराटकी *f.* वनस्पतिविशेष; name of a plant AV. iv.37.6. Cp. अरट्ट.

अराड *a.* उच्छृत-शृङ्गवान्; having high horns. Cp. अराल 'crooked' TS. v.6.21.1 अराड्यौ दिव्यौ, ŚBr. iv.4.5.5.

अ-राति (1) *f.* दानशून्यता, अनौदार्य, दुर्भावना; non-liberality, ill-disposition ii.7.2 मा नो अरातिरीशत 'अदानं शत्रुत्वम्'. (2) *a.* अदाता; niggardly, enemy TS. iv.2.8.1 विश्वाः पृतना अराती:. **अराति-दूष्-अण** *a.* वैरिहा; destroying adversary AV. xix.34.4 अथो अरातिदूषणः. **अराति-दूष्-इ** = अरातिदूषण AV. ii.4.6 अथो अरातिदूषिः. **अराति-ह्-अ** *a.* वैरिहा; destroying adversary AV. xix.35.2 परिपाणमरातिहम्. **अराती-य्-ति** [अरातित्वं कर्तुमिच्छति] हानि करना चाहता है; plots injury i.99.1, TS. iv.2.1.1. **अराती-यु** *a.* किनहबाज, कंजूस; hostile, niggardly AV. x.6.1 अरातीयोर्भ्रातृव्यस्य. **अराती-वन्** *a.* अदाता, शत्रु; niggardly, enemy (cp. अररिवांस्) i.147.4 अघायुररातीवा 'स्वयमदानवान्'.

अ-राद्-धि *f.* व्यृद्धि, असमृद्धि, असाफल्य; ill-success VS. xxx.9 अराद्ध्या एदिधिषुःपतिम्. **अ-राध्-अस्** *a.* अदाता, अनुदार; not liberal i.84.8 कदा मर्तमराधसम् 'राधसा धनेन रहितम्'.

अ-राय्-अ *a.* कंजूस; niggardly viii.61.11 नरायासः. **अ-राय्-अ** *m.* राक्षस; demon, evil spirit. *f.* —यी राक्षसी ix.155.1 अरायि काणे विकटे 'दानविरोधिनि'. **अराय-क्षय्-अण** *a.* रक्षोहन्ता; destroying evil spirits AV. ii.18.3 = **अरायचातन** AV. ii.18.3 अरायक्षयणमस्यरायचातनं मे दाः.

अ-रा-वन् *a.* अदाता; not giving vii.56.15 आर्दभर्दरावा. **अरावन्** [√ऋ = अर्वन्] *m.* अश्व; steed vii.68.7 निरिं पर्षदरावा 'अरणवानभिगन्ता'.

अ-राष्ट्र *n.* राष्ट्र नहीं; not a kingdom.

अर्-ई [√ऋ] *a.* – में संलग्न, यजमान, विश्वासपात्र, याजुक; attached to, devout, faithful, sacrificing i.9.10 बृहद् बृहत एदरिः 'यजमानः', v.54.12 तं नाकमर्यो अगृभीतशोचिषम् 'गन्तारः'.

अ-रि (1) *a.* अदाता, अनुदार, ईर्ष्यालु; not liberal, envious. (2) —रिः *m.* शत्रु; enemy vi.13.5 वृकायारये जसुरये 'शत्रवे'. **अरि-गूर्-त** *a.* भक्तों द्वारा स्तुत; praised by pious i.186.3 अरिगूर्तः सूरिः 'अदातृषु सदा शब्दितः। अरीणां हननाय उद्युक्तो वा'.

अर्-इ-तृ [√ऋ] *a.* खिवैया; rower ii.42.1 अरितेव नावम् 'कर्णधारः'.

अर्-ई-त्र [also अ— √ऋ] (1) *a.* तारक, प्रेरक; propelling x.46.7 अस्यार्जरासो दर्यामरित्राः 'तारकाः'. (2) *mn.* केन्द्र-दण्ड, तरणसाधन वंश-दण्ड, चप्पू, नौका; oar, boat i.46.8 अरित्रं वां दिवस्पृथु 'गमनसाधनं नौरूपम्'. **अरित्र-पर्-अण**

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

a. चप्पू द्वारा पार जाने वाली; crossing with oars x.101.2 नविमरित्रपर्णी कृणुध्वम्.

अरि-धाय्-अस् *a.* खुशी-खुशी चुँघाने वाली; willingly yielding milk i.126.5 अरिधायसो गाः 'अरिभिरीश्वरैर्धारणीयाः बहुमूल्याः'.

अ-रिप्-र् *a.* स्वच्छ, निर्मल, निष्कलङ्क; spotless, clear vii.47.1.

अरिम्-एजय्-अ *m.* एक सर्प; name of a snake TMB. xxv.15.3.

अ-रिषण्य *a.* न चूकने वाला, अहिंसक; unfailing, not hurting ii.39.4 अरिषण्या तर्नूनाम् 'अहिंसकौ'. **अ-रिषण्यन्त्** = अरिषण्य i.63.5 त्वं ह त्यदिन्द्रारिषण्यन् 'हिंसनमनिच्छन्'.

अ-रिष्-ट [√रिष्] (1) *a.* अक्षत; unhurt, secure, safe x.63.13 अरिष्टः स मर्तः. (2) **—म्** *n.* क्षेम, मङ्गल; security, welfare. **—गातु** *a.* सुरक्षित मार्ग वाला; having a secure course v.44.3 अरिष्टगातुः स होता 'अहिंसितगमनः'. **—गु** *a.* सुरक्षित पशुओं वाला; whose cattle are secure AV. x.3.10 अरिष्टोऽहमरिष्टगुः. **—ग्राम** *a.* सुरक्षित दल वाला; whose troops are secure i.166.6 अरिष्टग्रामाः सुमतिं पिपर्तन 'अहिंसितसंघाः'.

अरिष्ट-ताति *f.* सुरक्षा, सलामती; security, non-injury x.60.8 अथो अरिष्टतातये 'अविनाशाय'. **अरिष्ट-नेमि** (1) *a.* जिसके पहिये की पुट्ठी पक्की है; the felly of whose wheel is secure i.180.10 अरिष्टनेमिं परि द्यामियानम् 'अहिंसितचक्रवलयम्'. (2) **—मिः** *m.* name of a village headman TS. iv.4.3.2. **अरिष्ट-भर्-मन्** [*Voc.*] *f.* सदाभर्त्री; yielding security viii.18.4 अरिष्टभर्मन्ना गहि 'अहिंसितभरणे'. **अरिष्ट-रथ** *a.* पक्के रथ वाला; whose carriage is secure x.6.3 अरिष्टरथः स्कभ्नाति शूर्षैः. **—वीर** *a.* जिसके भट अक्षत हैं; whose men are unharmed i.114.3 अरिष्टवीरा जुहवाम ते हविः.

अरिष्टासु *a.* अक्षत-जीवन; whose vital power is unhurt AV. xiv.2.72 अरिष्टासू सचेवहि.

अ-रिष्-टि *f.* अविनाश, सलामती; security ii.21.6 अरिष्टिं तर्नूनाम्. **—ष्टूय्-आमय** *m.* अस्त्र से उत्पन्न आमय से भिन्न बीमारी; illness not caused by weapon : रिष्टिरायुधं तत्कृत आमयो रिष्ट्यामयः । न रिष्टयामयः.

अ-रिष्यन्त् *a.* अक्षत; not being hurt AV. ii.4.1 अरिष्यन्तो दक्षमाणाः.

अ-रीढ [√रिह्] *a.* अनचटा, अस्पृष्ट; unlicked ix.18.10 अरीळ्हं वर्त्सम्.

अ-रुग्-ण *a.* अभग्न; not broken vi.39.2 रुजदरुग्णम्.

अ-रुच् *a.* हतप्रभ, निष्प्रभ; lustreless, not shining vi.39.4 अरुचो रुचानः 'प्रकाशरहितान्'. **अ-रुचित** *a.* अरुचिकर; not agreeable or suitable to.

अर्-उर्ण [√ऋ] (1) *a.* गरड़ा, लाल-भूरा; reddish-brown, tawny, red. (2) *f.* **—र्णी, —र्णा** *f.* red cow, dawn v.63.6 अरुर्णामेरपर्सम्. **—र्णः** *m.* इस नाम का द्वीप; name of an island TAr. ii.2.1; इस नाम का सर्प; name of a serpent TMB. xxv.15.3 = –णस्.

अरुण-दूर्वा [अव्यक्तराग दूर्वा] *f.* वाली दूब; young grass, reddish fennel. **—ण-पिशङ्ग** *a.* गरड़ा, लाल-भूरा; reddish-brown. **—र्ण-पुष्प** *a.* अरुण फूलों वाला; having red flowers. **—र्ण-प्सु** [√भास् or better √भस् 'eat'] *f.* रक्तमुखी; of reddish appearance viii.73.16 अरुर्णप्सुरुषा अभूत् 'शुभ्रवर्णा'. **—रुर्ण-बभ्रु** *a.* रक्त-कपिल; ruddy and yellow VS. xxiv.2., TS. v.6.11.1. **—ण-युज्** *a.* लाल, रक्ताश्व; of red colour, furnished with ruddy bays vi.62.2 अरुणयुग्भिरश्वैः 'अरुणवर्णयुक्तैः'. **—र्ण-ललाम** *a.* संध्यावर्ण-पुण्ड्रवान्; having forehead of red colour TS. v.6.12.1, Sat. xiv.3. **—ण-श्वेता** *f.* संध्यावर्ण; having the colour of dawn.

अरुणाश्व *a.* रक्ताश्व; having red horses v.57.4 अरुणाश्वा अरेपसः—said of the Maruts.

अरुर्णी *f.* अरुण—वर्ण ऊर्णा, गौ अथवा उषा; reddish : wool, cow, or dawn VS. xix.63 आसीनासो अरुर्णीनामुपस्थे, TS. ii.6.12.4 अरुर्णीरप व्रन् 'तेजोरूपा देवताः'.

अरुणैर्त *a.* ईषद्रक्त; slightly red TS. v.6.18.1.

अ-रुत-हनु *a.* अभग्नहनु; one whose cheeks or jaws are not broken x.105.7 अरुतहनुरद्भुतं न रजः 'अबाधितहनुः'.

अरुंधती *f.* एक वनस्पति; a medicinal climbing plant.

अरुर्-मघ *m.* रक्षोविशेष; a certain miserly evil spirit ABr.

अर्-उ-र्श *a.* लाल, गरड़ा; red. *f.* **—र्शी. —श-र्हन्** *a.* घने बादलों को थपेड़ने वाला; striking the dark clouds x.116.4 अरुशर्हा वृषस्व 'अरुशाः शत्रवः । तेषां हन्ता'.

अर्-उ-र्ष (1) *a.* लाल; red, flame-coloured v.1.5 अरुर्षो वनेषु 'आरोचमानः', x.1.6 अरुर्षो जातः पदं ईळायाः 'आरोचमानः', TS. iv.2.2.2 ईयर्ति धूर्षमरुर्षम् 'अरोषमुपद्रवरहितम्', iv.2.10.2 अरुर्षं भुरण्युम्. (2) **—र्षः** *m.* सूर्य, दिन; sun, day vii.71.1 रिणक्ति कृष्णीररुषाय पन्थाम् 'आरोचमानायाह्ने सूर्याय वा', i.85.5 अरुर्षस्य वि ष्यन्ति धाराः 'आरोचमानस्य सूर्यस्यावनेर्वा'. **—र्ष-स्तूप** *a.* लाल कूब वाला, ज्वाला-मूर्ति; red-backed, mass of brilliance iii.29.3 = VS. xxxiv.14.

अरुष्-कृत *a.* बाधित, क्षत; wounded कूरीकृतेव हि भवत्यरुष्कृता

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

TBr. iii.9.18, वाचमरुत्कृतां क्रूरामृच्छेयुः TMB. ix.8.13.

अर्-उस् (1) *n.* क्षत; wound. (2) *a.* विक्षत; sore ŚBr. iii.1.3.7. अरुर्वै पुरुषोऽवच्छितः; क्षतहेतु; cause of wound TBr. iii.9.21.

अरु-स्राण [√स्रु] *n.* क्षतक्षारी मरहम; kind of medicinal preparation for wounds AV. ii.3.3 अरुस्राणमिदं महत् 'व्रणस्य पाकस्थानं व्रणमुखम्'.

अ-रूक्ष *a.* श्लक्ष्ण, मृदु; soft. **अरूक्ष-ता** *f.* मार्दव; softness ŚBr. **अ-रूक्षित** *a.* मृदु, श्लक्ष्ण; soft, tender iv.11.1 अरूक्षितम् ··· अन्नम् 'स्निग्धम्' = TS. iv.3.13.2 'रूक्षोपलक्षितमक्षिकाद्युपद्रवरहितम्'.

अ-रूक्ष्-ण *a.* मृदु, श्लक्ष्ण; tender AV. viii.2.16 संस्पर्शेऽरूक्ष्णमस्तु ते.

अ-रूप *a.* रूपविहीन, कुत्सित-रूप; devoid of form, of ugly form.

अ-रेडन्त् [√रेड् √रिष्] *a.* अहिंसक, शान्त; not insulting or offensive अरेडता मनसा TS. i.6.3.2.

अ-रे-र्णु [√रि] *a.* अपांसुल, अनवद्य, निरुपद्रव, स्वर्गीय; dustless, spotless, free from hindrance, not earthly, celestial i.35.11 ये ते पन्थाः ··· अरेर्णवः 'धूलिरहिताः' = VS. xxxiv.27 'अपांसुलाः', i.56.3 अरेर्णु ··· र्शवः 'अनवद्यम्'.

अ-रेत्-अस् [cp. रित्] *a.* निर्बीज; not receiving seed ŚBr. **—तस्-क** *a.* निर्बीज; seedless ŚBr.

अ-रेपू-अस् = अरिप्र, निष्कलङ्क; spotless iv.10.6. तनूरेरपाः.

अ-रोग्-अण *a.* आरोग्यकारी; freeing from disease AV. ii.3.2 अनास्रावमरोगणम् 'free from disease' W.

अ-रोच्-उर्क *a.* अरुचिकर; not pleasing MS.

अर्क्-अ [√अर्च्] *m.* प्रकाश, किरण; gleam, ray vii.39.7 यच्छन्तु चन्द्रा उपमं नो अर्कम् 'अन्नम्'; वज्र; thunderbolt or flash of lightning x.153.4 अर्कं बिभर्षि बाह्वोः 'वज्रम्'; सूर्य; sun vi.49.8 अभ्यानळर्कम् 'अर्चनीयं पूषणम्'; गीत; song i.10.1 अर्चन्त्यर्कमर्किणः 'अर्चनहेतु-मन्त्रयुक्ताः', i.62.1 अर्चामार्कम् 'मन्त्रम्' = VS. xxxiv.16, TS. iv.3.11.2 बृहदर्कं युजानाः 'मन्त्रम्'; स्तोता; singer i.167.6 अर्को यद् वो मरुतो गायत् 'स्तोता'; प्रकाश, दीप्यमान लिङ्ग; shining (membrum virile) AV. vi.72.1 एवा ते शेपः सहसायमर्कः (Comm. emulet of Arka plant); अश्वमेधाग्नि; fire in which Aśvamedha is performed TS. ii.2.7; a particular holy tree; name of a Sāman; cp. दीर्घतमसोऽर्कः.

अर्क-कोशी [—श्यौ] *f.* नासिका, नथने; nostrils. **अर्कधानाः** [*F. Pl.*] अर्क के बीज, दांत; seeds of the Arka plant, teeth SBr. x. **अर्कपुष्प** [—ष्पे] *n.* आंखें; eyes. **—पुष्पम्** name of a Sāman TMB. xv.3.22. **अर्क-मूल** *n.* अर्क की जड़; root of the Arká plant. **अर्क-ल** *m.* प्रभा; brightness ŚBr. **अर्कल्-इन्** *m.* सूर्य; sun AA. iii.2.2. **अर्क-वन्त्** *a.* वज्रधारी; holding the thunderbolt TS., receiving oblation in the Arka ceremony. **अर्कविध** *a.* अर्कतुल्य; Arka-like ŚBr. **अर्क-शोक** *m.* किरणों की तपिश; the heat of the rays vi.4.7 त्वां हि मन्द्रतममर्कशोकैर्वृमहे 'अर्चनीयैः प्रशस्यैर्दीप्तिकिरणैः स्तोत्रैः' = VS. xxxiii.13 'मन्त्रैर्दीप्तैः'. **अर्क-समुद्ग** [—द्गौ ओष्ठौ] *m.* अर्क-कली; the tip of an Arka-bud (lips). **अर्क-सा-ति** *f.* सूक्तोपलाभ; invention of hymns i.174.7 रपत् कविरिन्द्रार्कसातौ 'अर्चनीस्यात्रास्य लाभे', vi.20.4 दशोणये कवयेऽर्कसातौ 'अर्कसातिर्युद्धम्', vi.26.3 त्वं कविं चोदयोऽर्कसातौ 'अन्नलाभाय'. **अर्क-स्तुभ्** *a.* गायक; singing hymns ŚŚS.

अर्काश्वमेध [—मेधौ] *m.* अर्क और अश्वमेध; the Arka ceremony and the Aśvamedha AV. xi.9.7. **—श्वमेध्-इन्** *a.* अर्क और अश्वमेधयाजी; performing the Arka ceremony and Aśvamedha. **अर्काष्ठीला** *f.* अर्कफल की गुठली; grain of the fruit of Arka plant. **अर्काहुति** *f.* सुवर्ने घर्मः स्वाहा (TS. v.7.5.2) इत्यादि मन्त्रों से दी आहुति; oblations offered reciting सुवर्ने etc.

अर्क्-ईणी *f.* प्रभावती; radiant viii.101.13 इयं या नीच्यर्किणी 'स्तुतिमती'.

अर्क्-ईन् (1) *m.* स्तोता, बह्वृच; praising i.7.1 इन्द्रमर्केभिरर्किणः 'अर्चनहेतुमन्त्रोपेता होतारः' = TS. i.6.12.3 'बह्वृचाः'. (2) *a.* प्रभावान्; radiant viii.101.13.

अर्क्-य *a.* अर्चनीय-देव-संबन्धी शस्त्र; the Śastra pertaining to the lauded god.

अर्गलेषीका *f.* अर्गलादण्ड; the iron bar of the door ŚA. ii.16 अर्गलेषीके परिव्ययेत्.

अर्घ्-अ [√अर्ह्] *n.* मूल्य; price, worth, value, cp. सहस्रार्घ; पूजा; worship. **अर्घ्-य** *n.* अर्घार्थ जल; water meant for Argha.

अर्च् प्रशंसा करना; to praise; I. : *Pr.* अर्चति; *Sb.* अर्चा; अर्चात्; अर्चाम, अर्चान्; *Inj.* अर्चत; अर्चन्; *Ipv.* अर्चतु; *Pt.* अर्चन्त्; *Ipf.* आर्चन्; *Pf.* आनृचुर्; आनृचे. *Ps.* ऋच्यते; *Pt.* ऋच्यमान; *Inf.* ऋचसे. *Cs.* अर्चयति.

अर्च् *a.* भासमान; shining : occurs only in *Instr.* अर्चा vi.34.4 अस्मा एतद् दिव्यर्चेव मासा 'अर्चनसाधनेन स्तोत्रेणेव'.

अर्च्-अ-त्रि *a.* स्तोता; praising vi.66.10 अर्चत्रयो धुनयो न

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वीर्राः 'अर्चनीयाः'. **अर्चत्र्-र्य** *a.* अर्चनीय; to be praised vi.24.1 अर्चत्र्यो मघवा 'अर्चनीयः'.

अर्चद्-धूम *a.* चमकदार धूम्र वाला; whose smoke is shining x.46.7 अर्चद्धूमासो अग्नयः 'अर्चनीया धूमोपलक्षिता ज्वाला येषाम्' = VS. xxxiii.1.

अर्चनानस् [– न + अ –] *m.* एक नाम; a name; having a shining or sounding wain v.64.7 नरा बिभ्रतावर्चनानसम्.

अर्च्-अन्त् *a.* स्तोता, प्रभावान्; praising, shining vii.22.4 बोधा विप्रस्यार्चतो मनीषाम्, i.80.1-16 अर्चन्तो अङ्गिरसः.

अर्चा *f.* पूजा; worship, adoration ŚBr.

अर्च्-ई *m.* किरण, ज्वाला; ray, flame i.36.20 अग्नवन्तो अर्चयः 'ज्वालाः', TS. iv.2.2.1 शिवेभिरर्चिभिः 'ज्वालाभिः'

अर्चिः-प्रत्य्-अवाय *m.* ज्वाला का तिरोभाव; cessation of blaze.

अर्च्-इ-तृ *a.* स्तोता; praising. **अर्च्-ईन्** *a.* प्रभावान्; radiant viii.41.8 अर्चिना पदास्तृणात् 'अर्चिष्मता'. **अर्चिर्मन्त्** *a.* प्रभावान्; shining x.61.15 अर्चिर्मन्ता 'दीप्तिमन्तौ'. **अर्चि-र्वत्** = अर्चिर्मत् vii.81.2 उर्वन्नक्षत्रमर्चिर्वत्.

अर्च्-ईस् *n.* किरण, ज्वाला; ray, flame iii.6.3 शुक्रमर्चिः, v.79.9 तपाति सूरो अर्चिषा.

√**अर्ज्** अवस्थापित करना, धरना; to deposit TMB. xiii.5.8 पशुष्वेव तन् मिथुनमप्यर्जति 'अर्जयति अवस्थापयति', xv.3.17 पशुष्वेव तन् मिथुनमप्यर्जति 'संपादयति'.

अर्ज्-उन [√ऋज्] *a.* श्वेत; white, shining vi.9.1 अहश्च कृष्णमहरर्जुनं च, TMB. ix.5.3 यदि न पूतीकानर्जुनानि 'श्यामलानि तृणानि'. **अर्जुन-काण्ड** *a.* श्वेत पोरी वाला; having a white joint AV. ii.8.3 वब्रोरर्जुनकाण्डस्य.

अर्-ण [√ऋ] *mn.* उदक, वीचि, धारा; water TS. iv.2.4.2 अग्ने दिवो अर्णमच्छा जिगासि; wave, flood, stream v.50.4 अर्णा धीरिव संनिता (figuratively applied to the tumult of battle) 'अरणकुशला योषिदिव। यद्वा अर्णानि हवींषि'.

अर्ण-र्व (1) *a.* वीचिमान्, विक्षुब्ध; billowy, agitated x.190.1 ततः समुद्रो अर्णवः. (2) —**र्वः** *m.* वीचिमान् प्रवाह, समुद्र; billowy flood vi.61.8 त्वेषश्चरिष्णुरर्णवः 'उदकवान् उदकप्रदः'.

अर्-णस् *n.* वीचि, वीचिमय प्रवाह; wave, wavy stream i.4.12 महो अर्णः सरस्वती 'प्रभूतमुदकम्'. **अर्णस्-अ** *a.* विक्षुब्ध; agitated v.54.6 यदर्णसे मोषथा वृक्षम् 'उदकवन्तम्'.

अर्ण-साति *f.* कदन-तुमुल; tumult of battle i.63.6 त्वां ह त्यद् इन्द्रार्णसातौ 'अर्णानां गन्तॄणां युद्धे प्रवृत्तानां पुरुषाणां सातिर्लाभो यस्मिन्'.

अर्णो-वृत् *a.* प्रवाहरोधक; enclosing the waters ii.19.2 अर्णोवृतं वि वृश्चत्.

अर्त्-अर्न (1) *a.* आर्त, परापवादी; miserable, reviling VS. xxx.19. (2) —**र्नम्** *n.* अपवाद; censure, blame. Cp. तामिन्वर्तिष्ये 'I shall court her', √अर्त् with अनु, or अनु√वृत्.

अर्त्-उक *a.* छेड़ने वाला, उपद्रवी; provoking, quarrelsome ŚBr.

अर्-तोस् [√ऋ *Inf.*] जाने को; to reach or go ABr. viii.2 ईश्वरो ह यशोऽर्तोः.

अर्-थ [√ऋ] *mn.* लक्ष्य, प्रयोग; goal, use x.18.4 मैषां नु गादपरो अर्थमेतम् 'गन्तव्यं मरणाख्यं मार्गम्', TS. iv.3.11.5 समानमर्थं बिभ्रती 'सूर्येण सह समान-प्रयोजना'; penis तस्यार्थं निष्ठाय BṛUp. x.26. —**कर्मन्** [अर्थाय क्रतुसाफल्य-प्रयोजनाय क्रियमाणं कर्म] *n.* क्रतुपूर्त्यर्थक कर्म; rite performed for the completion of sacrifice.

अर्थयति [*Denom.*] चाहता है, प्रार्थना करता है; seeks (= makes an object of) x.106.1 उभा उ नूनं तदिदर्थयेथे 'प्रार्थयथः'.

अर्थ-वन्त् *a.* प्रयोजनवान्; having an end in view.

अर्थापेक्ष *a.* प्रयोजनापेक्षी; having a motive in view Sat. xx.4 नार्थापेक्षो भोजयेत्.

अर्थाभिप्रापण *n.* वाक्यार्थावगति; knowledge of the meaning of a sentence NS. ii.3.

अर्थ्-ईन् *a.* प्रयोजनवान्, कर्मण्य; seeking, active vii.1.23 सूरिरर्थी पृच्छमान एति 'प्रयोजनवान्'.

अर्थेत् [अर्थ + इत्; अर्थं प्रयोजनमुद्दिश्य यज्ञदेशं गच्छन्तीति अर्थेतः आपः] *a.* अर्थ की ओर जाने वाला; going to the aim, i.e. sacrifice (said of the waters) TS. i.8.11.1 अर्थेतः स्थ.

अर्ध्-अ [√ऋध्, cp. ऋधक्] *m.* पक्ष, भाग, प्रदेश, क्षेत्र; side, part, place, region i.92.1 पूर्वे अर्धे रजसः, i.164.17 कं स्विदर्धं परा गात्.

अर्ध्-अ *a.* आधा, अपर भाग; half, another part v.27.18 पचाति नेमो नहि पक्षदर्धः 'अपरो भागः'. **अर्ध-गर्भ** *a.* अर्धगर्भजन्य; born of half womb i.164.36 सप्तार्धगर्भा भुवनस्य रेतः 'संवत्सरस्यार्धे गर्भं गर्भस्थानीयमुदकं धारयमाणाः। यद्वा ब्रह्माण्डस्यार्धे मध्येऽन्तरिक्षे गर्भवद् वर्तमानाः'.

अर्धत्रयोदश [—**शाः**] साढ़े बारह; twelve and a half.

अर्ध-देव *m.* अर्ध-देवता; सब देवों का आधा; demi-god; one half of all the gods iv.42.8 इन्द्रं न वृत्रतुरमर्धदेवम्

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'देवानामर्धे समीपे वर्तमानम्। यद्वा देवानामर्धभूतम्'.

अर्ध-पञ्चदश [*Pl.*] साढ़े चौदह; fourteen and a half ŚŚS. **अर्ध-पद्-या** *f.* आधे पैर भर (ईंट); a brick measuring half a foot KŚS. **अर्ध-पुरुष्-ईय** *a.* आदमी की लंबाई का आधा; having half the length of a man KŚS. **अर्ध-बृगल** [अर्धं च तद् बृगलं चार्धबृगलम्। बृगलं विदलम्] *n.* आधा भाग; half a portion, one piece ŚBr अर्धविदलम्. **अर्ध-बृहती** *f.* सामान्य चौड़ाई की आधी; having half the usual breadth; a kind of sacrificial brick KŚS. **अर्ध-भाज्** *a.* साझी; sharer, part-sharer AV. vi.86.3 देवानामर्धभागसि. **अर्ध-मास** [मासस्यार्धम्] *m.* आधा मास; half-month. **अर्ध-मास-शस्** [मासस्यार्धमर्धमासः। अर्धमासेऽर्धमासे = पौर्णमास्यां-दर्शे च] प्रति-पक्ष ; on Paurṇmāsī and Darśa ŚBr. i.1.12.11.

अर्ध-र्च्-अ *n.* आधी ऋचा; hemistich. **अर्धर्च-शस्** [एकैकस्मिन् ऋचोऽर्धेऽवसाय] *av.* आधी-आधी ऋचा करके; by hemistichs. Cp. पर्च्छस् = एकैकस्मिन् पादेऽवसाय. **अर्धर्च-शस्-य** *a.* अर्धर्चों में बोला जाने वाला; to be recited in hemistichs Vait. **अर्धर्चान्तर** *n.* दूसरी आधी ऋचा; another hemistich KŚS. **अर्धर्च्-य** *a.* = अर्धर्च-शस्य AA.

अर्ध-वर्शा *f.* आधी गौ; half a cow MS. **अर्ध-व्याम** *m.* चार हाथ या छह फुट (नाप); half a fathom KŚS. **अर्ध-व्रत** *n.* आधा दूध; the half portion of milk ŚBr.

अर्ध-शस् *av.* आधा-आधा करके; by halves KŚS. **अर्ध-शिरस्** [शिरसोऽर्धम्] *n.* सिर का आधा; half of the head Sat. iv.3. **—षष्ठ** [**—ष्ठाः**] साढ़े पांच; five and a half PGS. **—सप्तदश** [**—शाः**] साढ़े सोलह; sixteen and a half KŚS. **—सप्तम** [**—माः**] साढ़े छह; six and a half PGS. **—सोम** *m.* आधा सोम; half the Soma KŚS.

अर्धात्म *m.* देहार्ध; half of the body. **अर्धाध्वे** *Loc. av.* आधे मार्ग में; half-way.

अर्ध्-इन् *a.* आधा देने या पाने वाला; forming a half, receiving half, giving half (of Dákṣiṇā) LŚ.

अर्ध्-उक [√ऋध्] *a.* समृद्धिशील; prospering TS. ii.5.5.4.

अर्धेडा *f.* आधी इडा; half the Iḍā (the syllable *up* inserted in some Sāman verses). **अर्धेन्द्र** *a.* वह जिसका आधा इन्द्र का है; that of which a half belongs to Indra TS. v.4.8.3 अर्धेन्द्राणि जुहोति 'येषां वाक्यानामर्धेष्विन्द्रः पठ्यते तान्यर्धेन्द्राणि'.

अर्ध्-य [√ऋध्] *a.* अनुष्ठेय, निष्पाद्य, प्राप्य; to be accomplished or made, to be obtained i.156.1 विदुषा चिदर्ध्यः 'प्रवर्धनार्हः', v.44.10 विदुषा चिदर्ध्यम् 'समर्धनीयम्'.

अर्प्-अण [√ऋ अर्पयति 'puts into, fixes'] *n.* खरोंच, कुरेद; piercing AV. xii.3.22 यद्यद् द्युत्तं लिखितमर्पणेन 'by driving' Whitney. **अर्प्-इत** [or **अर्पित**] *a.* प्रवेशित, निमित, स्थापित; inserted, fixed i.164.48 शङ्कवोऽर्पिताः, vi.58.2 भुवने विश्वे अर्पितः 'स्थापितः'.

अर्ब्-उद [√अर्ब् 'go'] **—दम्** *n.* एक करोड़; one crore. **—दः** *m.* एक दैत्य; name of a serpentlike demon ii.11.20 न्यर्बुदं वाद्धानो अस्तः 'अर्बुदाख्यमसुरम्'.

अर्ब्-उर्द *m.* एक दानव; a serpent-like demon i.51.6. महान्तं चिदर्बुदं नि क्रमीः पदा. **अर्बुदि** *m.* name of a god AV. xi.9.4 अर्बुदिर्नाम यो देवः. **अर्बुदोदासर्पणी** *f.* इस नाम का मार्गविशेष; name of a particular path.

अर्-भ *a.* अल्प; little, small, young i.146.5 महो अर्भाय जीवसे 'अल्पस्य'. **अर्भ-क** *a.* अल्प, सूक्ष्म, स्तोक, पोच; small, minute, little, weak vii.33.6 परिच्छिन्ना भरता अर्भकासः 'अल्पाः'. **अर्भ-ग** *m.* बच्चा; youthful i.116.1 अर्भगाय विमदाय 'बालाय'.

अर्म [√ऋ] *Mpl.* खण्डहर, कूड़ा-करकट; ruins, rubbish VS. xxx.11 अर्मेभ्यो हस्तिपम् = **अर्म-क** i.133.4 वैलस्थानके अर्मके महविलस्ये अर्मके 'कुत्सिते शवैः अरणीये स्थाने'. **अर्म-कपाल** [**—लाः** चिरंतने जीर्णग्रामदेशेऽवस्थिताः भाण्डांशाः] *m.* ढोबरे; broken earthen jars in a deserted place; पूर्वगामी, पूर्वभावी; anterior TBr. ii.4.6.

अर्-मि *f.* गति; movement TBr. ii.8.9.

अर्-य [√ऋ] (1) *a.* अभिगमनीय, कृपालु, अनुग्रही, अभिषक्त; kind, gracious, favourable, devoted to समर्यो गा अजति 'स्वामिरूप इन्द्रः'; उत्तम; excellent अर्यो विशाम् 'गन्तव्यः'. (2) **अर्यः** *m.* स्वामी, वैश्य; master, Vaiśya TS. iv.3.10.2 शूद्रायार्यसृज्येताम्. **अर्यपत्नी** *f.* अभिगमनीय-पतिका; wife of a noble husband vii.6.5 यो अर्यपत्नीरुषसश्चकार 'अर्यः सूर्यः पतिर्यासां ताः'. **अर्या** *f.* कृपालु; kind i.123.1. **अर्य-जारा** *a.* वैश्य की रखैल; the mistress of a Vaiśya VS. xxiii.30 शूद्रा यदर्यजारा.

अर्यमन् *n.* प्रातःकालीन आदित्य, जानी मित्र, साथी, संगी; morning sun, bosom friend, companion (specially a friend who asks a woman in marriage for another) AV. v.3.2 त्वमर्यमा भवसि यत् कनीनाम्; देवविशेष; god of hospitality. **अर्यमणोऽयन** *n.* name of a Sārasvata Sattra TMB. xxv.12.

अर्यम-गृहपति *a.* अर्यमा है गृहपति जिसका; having Aryaman

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

as Gṛhapati (= keeper of the precedence at a great sacrifice) MS. **अर्यम्-र्य** *a.* घनिष्ठ, जानी, समीपी; intimate v.85.7 अर्यम्र्यं वरुण मित्र्यं वा 'अर्यमैवार्यम्यः'.

अर्यल-गृहपति *a.* अर्यल है गृहपति जिसका; having Aryala as Gṛhapati TMB. xxiii.1.5.

अर्-र्या *f.* कृपालु, दयालु; kind, favourable i.123.1 कृष्णादुदस्थादर्या विहायाः 'अरणीया पूजनीया'.

अर्-वत् [√ऋ] (1) *a.* भागने वाला, गतिकुशल; running, courser v.54.14 यूयमर्वन्तं भरताय वाजम 'अश्वम्', AV. iv.9.2 अश्वानामर्वताम् 'coursing horses'; आशु; hasting vi.12.6 स त्वं नो अर्वन्··· अग्ने 'गन्तः'. (2) *m.* अश्व; courser i.91.20 सोमो अर्वन्तमाशुम् 'अश्वम्'; छकड़ा; wagon iv.31.4 चक्रं न वृत्तमर्वतः 'उपगन्तॄन् नः'; सारथि; charioteer or driver x.40.5 अश्वावते रथिने शक्तमर्वते 'भातृव्याय'; यज्ञियानुष्ठान का भाग; part of a sacrificial action viii.71.12 अग्निमर्वति 'आगते भ्रातृव्ये'.

अर्-वती *f.* घोड़ी,गाड़ी,स्तुति; mare, wagon, praise i.145.3 तमिद् गच्छन्ति जुह्वस्तमर्वतीः 'प्राप्तिमत्यः स्तुतयः' (wagons full of Soma etc. required for sacrifice). **अर्वतो मांसभिक्षाम्** : i.162.12 घोड़े के मांस की भीख; begging for the flesh of a horse. **अर्-वन्** [√ऋ] = अर्वत् iv.7.11 आशुं न वाजयते हिन्वे अर्वा 'गमनशीलोऽग्निः', i.104.1 स्वानो नार्वा 'अश्वः'.

अर्व-श [also **अर्व-शः**] *a.* आशु; quick x.92.6 इन्द्रो देवेभिरर्वशेभिरर्वशः 'अश्ववद्भिः अश्ववान्'.

अर्वाक् [see अर्वाञ्च्] *av.* इधर, इस ओर, पहले, न्यूनत्वेन; hither, on this side, before, less यद्यर्वाक् स्तुवन्ति 'न्यूनत्वेन' TMB. ix.3.7.

अर्वाके [*Loc.* of अर्वाक्] *av.* पास; near viii.9.15 यन्नासत्या परावि अर्वाके अस्ति भेषजम् 'समीपे'. **अर्वाक्-चत्वारिंश** *a.* चालीस से कम; under forty ŚBr. **अर्वाक्-पञ्चाश** *a.* पचास से कम; under fifty ŚBr. **अर्वाक्-शत** *a.* सौ से कम; under a hundred ŚBr. **अर्वाक्-सहस्र** [सहस्रादर्वाचीना ऋचो यस्मिन् शस्त्रे तत्] *a.* हजार से कम ऋचाओं वाला शस्त्र; a śastra having stanzas less than a thousand. **अर्वाक्-सामन्** [*Pl.*] सोम-याग के तीन दिन-विशेष; name of the three days during which a Soma sacrifice is performed ŚBr.

अर्वाग्-अशीत *a.* अस्सी से कम; under eighty ŚBr. **अर्वाग्-बिल** *a.* अधोमुख; having the mouth downwards ŚBr. **अर्वाग्-वसु** *a.* धनदाता; offering riches VS. xv.19 अर्यमुपर्यर्वाग्वसुः = TS. iv.4.3.2. **अर्वाग्-विंश** *a.* बीस से कम; under twenty ŚBr.

अर्वाच्-ई *f.* अर्वाङ्मुखी, अभिमुखी; hitherward ii.34.15 अर्वाची सा मरुतो या व ऊतिः, ŚBr. i.3.3.4 गायत्रीमिवैतदर्वाचीं च पराचीं च युनक्ति 'अभिमुखीं पराङ्मुखीं च'.

अर्वाच्-ईन [or —ईन] *a.* इधर को मुड़ा, दयालु; turned hitherward, favouring iv.20.2 अर्वाचीनोऽवसे राधसे च; turned towards (in a hostile manner) vi.25.3 अर्वाचीनासो वनुषो युयुज्रे 'अस्मदभिमुखाः'; पहले; before अर्वाचीनं जनितोः; पैदा होने से पूर्व; before being born. **अर्वाञ्च्** [अर्व 'near, hither' √अञ्च्] *a.* इधर आने वाला, समीपवर्ती; coming hitherward, coming to meet anyone, turned towards i.164.19 ये अर्वाञ्चस्ताँ उ पराच आहुः 'अर्वागञ्चना अधोमुखाः'.

अर्वा-वत् *f.* सामीप्य; proximity iii.40.9 यदन्तरा परावतमर्वावतं च हूयसे 'अतिसंनिकृष्टस्य देशस्यान्तरा'. **अर्वा-वसु** [अर्वाक् अभिमुखं वसु धनं यस्य सः, cp. 'तव प्रसादस्य पुरस्तु संपदः Kālidāsa] *m.* एक होता; name of a Hotṛ or Brahman of the gods ŚBr. i.4.2.25.

अर्श्-अत् [√ऋश्] *a.* गन्ता; going, moving VS. xl.4. पूर्वमर्शत्. **अर्श्-अस्** [√ऋश्] *n.* बवासीर; piles VS. xii.97 नाशयित्री बलासस्यार्शस उपचितामसि. **अर्शस्-अ** *a.* अर्शोरोगी; suffering from piles TBr. iii.7.2. **अर्श्-असान** [√ऋश्] *a.* किनहवाज, द्रोही; striving to hurt, malicious i.130.8 न्यर्षसानमोषति 'हिंसारुचिम्', x.99.7 आ साविषदर्शसानाय शरुम् 'शत्रूणां हिंसित्रे'.

अर्ष्-अर्णी [√ऋष्, 'rushing against'] *f.* कारणा, वेदना; pricking pain AV. ix.8.13 यीः सीमानं विरुजन्ति मूर्धानं प्रत्यर्षर्णीः. **अर्ष्-र्तु** [√ऋष्, आर्ति गच्छन्] *a.* आपन्न; falling into misery इष्टीः खलु वै पूर्वोऽष्टुः क्षीयते TS. iii.1.7.1, TBr. i.4.6.

√**अर्ह्** योग्य होना; to deserve, is worth, is obliged to do. Forms I : *Pr.* अर्हति; *Sb.* अर्हात् ; *Pt.* अर्हन्त्. *Pf.* आनर्हुः; अर्हिरे. *Inf.* अर्हसे.

अर्ह्-अण (1) *n.* पूजा; worship. (2) *a.* पूजासाधन; means of worship अर्हणा पुत्रवाससा 'पूजासाधना' ChBr. ii.8.1.

अर्ह्-अणा *Instr. av.* योग्यता से; by merit i.127.6 यज्ञस्य केतुरर्हणा 'पूजनीयः', x.63.4. नृचक्षसो अनिमिषन्तो अर्हणा 'लोकस्य परिचरणार्थं स्तोतव्यत्वाय.'

अर्ह्-अन्त *a.* योग्य, अधिकारी; deserving, entitled to ii.3.3 इळितो अग्ने मनसा नो अर्हन् 'यागयोग्य'. **अर्हयत्** *a.* अर्हणकर्ता, पूजाकर्ता; one who shows respect अर्हयत्सु वा 'अर्हणकाल एव वा' Khādira iv.4.17.

अर्-हरिष्-र्वणि [= हर्हरिष्वणि √हृष्] *a.* अतिप्रसन्न, प्रहृष्ट;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

exultant i.56.4 ईयर्ति रेणुं बृहद्दर्हरिर्ष्वणिः 'गच्छन्तो हरन्तीति अर्हरयः शत्रवः। तेषां व्यथोत्पादनेन स्वनयिता शब्दयितेन्द्रः'.

अर्हा *f.* अर्हणा, अर्चा; respect.

अल-कम् [= अलम्] *av.* वृथा; in vain x.71.6 अलकं शृणोति.

अ-लक्षण *a.* व्यावर्तकचिह्नरहित; having no particular marks ŚBr. **अ-लक्षित** *a.* अचिह्नित; having no particular marks ŚBr. **अ-लक्ष्मी** *f.* दुर्भाग्य, अवर्ति, दारिद्र्य; bad luck, distress, poverty ŚGS.

अल-गर्द्-अ [= अर-गर्द्-अ, √गर्द् 'make sound', sounding without a break] *m.* जलसर्प; water-serpent. **अ-लग्लम्** [S. —ग्न—] *av.* न हकलाकर; not in a stammering manner ŚBr. iii.2.3.11.

अलं-कार्-अ *m.* अलंकरण; the act of decorating, ornament ŚBr. **अलं-कर्-अण** [अभिधारण-प्राणदानादि संस्कारः। तेन हि पुरोडाशो यागयोग्यो भवति] *n.* पुरोडाश का संस्कार; the sprinkling etc. of the Puroḍāśa. **अलं-कृत** *a.* सजा; adorned, decorated. अलंकृत्य [*Gd.*] सजाकर; having decorated.

अलर्ज *m.* श्येन-जातीय पक्षिविशेष; a particular bird VS. xxiv.34, अलजर्चितं चिन्वीत, TS. v.4.11.1. Cp. कङ्क. **अलजर्चि-त्** *f.* अलजाकार चिनी (वेदि); piled up in the shape of the Alaja bird = **अलजचित** Śulbasūtra.

अलर्जि *f.* अंजनियारी; inflammation of the eye (at the edge of the cornea) AV. ix.8.20 वातीकारस्य वालर्जेः.

अलं-जुष्-अ *a.* पर्याप्त; sufficient ŚBr. iii.8.5.8.

अलम् [= अरम्] *av.* बस, पर्याप्त; enough. **अलंपशुरपशुः** [पशु-योग्यः सन् यो नाम पशून् न विन्दते सः] पशु-योग्य होकर भी पशु-हीन; one who deserves cattle and yet has none KŚS. xix.1.4. **अलं-प्रजनन** *a.* प्रजनन-योग्य; able to beget or generate ĀśŚS.

अलं-म *m.* name of a seer TMB. xiii.10.8.

अलर्द *m.* पशुविशेष; a fabulous animal with eight legs = शरभ? ŚA. xii.4.

अलर्षि-राति [√ऋ *Intens.*] *a.* देने को उतावला; eager to bestow; see अनर्षराति.

अलला-भवन्त् *a.* ठहाके मारती; making merry, sounding cheerfully iv.18.6 एता अर्षन्त्यललाभवन्तीः 'अललेत्येवं शब्दं कुर्वत्यः'.

अ-लस्-अ *a.* आलसी; lazy, inactive ŚBr.

अलसाला [= अलसारा] *f.* विष का सार; the essence of poison AV. vi.16.4 अलसालासि पूर्वा सिलाजालार्स्युत्तरा; Comm. takes 'सस्यवल्ली'.

अलातृण [अर+आ √तृ-ण, cp. सदापूर्ण] *a.* क्षिप्र पार ले जाने वाला; readily taking across i.166.7 अलातृणासो विदथेषु सुष्टुताः 'आतर्दन-रहिताः। अथवा अलं पर्याप्तमातर्दनाः शत्रूणाम्। यद्वा अलमत्यर्थं दातारः'. Macdonell 'not granting anything' Ved. Gr. p. 45. iii.30.10 अलातृणो वल इन्द्र व्रजो गोः 'बहूदकतया अलमत्यर्थमातृद्यते रिष्यत इति'.

अलाबु [√रब्. Cp. Ln. labi] *f.* कद्दू, तुम्बी; bottle-gourd, gourd. **अलाबु-क** *n.* लौकी, कद्दू; the fruit of the bottle-gourd AV. xx.132.1 अलाबुकं निखातकम्. **अलाबु-पात्र** *n.* कमण्डलु; water-jar made of the bottle-gourd AV. viii.10.29 अलाबुपात्रं पात्रम्.

अल्-आर्य [= अराय्य √ऋ] *m.* इन्द्र; epithet of Indra (to be gone to) ix.67.30 अलार्य्यस्य परशुर्ननाश 'अभिगमनशीलस्य शत्रोः'.

अलिं-श [अलिं-अंश 'bit of a poisonous sting'; cp. परिंश] *m.* जहर का टुकड़ा, एक नाम; the bit of a poisonous sting, name of a demon AV. viii.6.1 अलिंश उर्त वर्त्सपः.

अलिं-क्रव्-अ *m.* शिकरा; buzzard, a carrion bird AV. xi.2.2 शुनि क्रोष्टरि मा शरीराणि कर्तमलिक्रवेभ्यः; may be = अलि-क्रव्-अ = अलि-क्रवण 'fearful of poisonous sting', timid. Cp. क्रवर्ण in v.44.9.

अलिन [√ऋ] *m.* जन-विशेष; name of a tribe vii.18.7 अलिनासो विषार्णिनः शिवासः 'तपोभिरप्रवृद्धाः'.

अलीक [√ऋ = अरीक 'sharp', cp. अनीक] *a.* घृणित; unpleasing, disagreeable, offensive (as a serpent) AV. v.13.5 आ मे शृणुतासिता अलीकाः.

अ-लुभ्-यन्त् *a.* अलालायित, व्यवस्थित, शान्त; not disorderly AV. iii.10.11. गृहानलुभ्यतो वर्य सं विशेमोप गोमतः.

अ-लूक्ष *a.* अरूक्ष, स्नेही; free from anger, affectionate TS. ii.5.11.3, TUp. **अलूक्षान्तत्व** *n.* स्नेहान्तत्व, घृतवत्त्व; the condition of being moist TBr. i.1.6.

अ-लेलायत् [चाञ्चल्यं प्राप्नोत्] हिला, कंपा; became unsteady.

अ-लोक्-र्य *a.* परलोक के लिये अहित; not conducive to the next world. **—र्य-ता** *f.* परलोकानर्हता; the loss of the next world, i.e. heaven.

अ-लोपाङ्ग *a.* सकलाङ्ग; having all the limbs.

अ-लोम-क *a.* जिसके बाल नहीं हैं; hairless TS. ii.6.5.1.

अ-लोलुप्-अ *a.* अगृध्नु; free from greed.

अ-लोहित *a.* रक्तहीन; bloodless Praśna.

अलूर्ग [*Du.* अलूर्गौ] *m.* पेट और जंघा के बीच का स्थान, ऊरुसंधि; the groin VS. xxv.6 मित्रावरुणावलूर्गाभ्याम्

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'वड्क्षणौ ऊरुसंधी' Uv.Mah.

अलूर्गण्डु *m.* विषैला जन्तु; a noxious worm or animal AV. ii.31.3 अलूर्गण्डून् हन्मि महतो वधेन 'शोणितमांसदूषकान् जन्तून्' : अलर्गण्डु 'worm having poisonous sting'.

अल्प [cp. अर्भ] *a.* छोटा, थोड़ा, सूक्ष्म, लघु; small, a little, minute, trifling TS. ii.5.4.3 यस्मै वा अल्पेनाहरन्ति 'अल्पेन परिमाणेन'. **अल्प-कं** *av.* कुछ; a little. **—कात्** *av.* कुछ बाद; shortly after.

अल्प-पशु *a.* कम पशुओं वाला; having a small number of cattle AV. xii.4.25 अनपत्यमल्पपशुम्.

अल्प-शय्-उ [अल्पं शेते इति] *m.* अशयालु, कम सोने वाला (लगातार काटने या कुतरने वाला); an insect sleeping very little (gnawing incessantly) AV.iv.36.9 जने अल्पशयूनिव.

अल्प-शस् *av.* थोड़ा-थोड़ा करके, कम, कभी ही; little by little, a little, seldom. **अल्प-स्व** *a.* अल्पधन; poor.

अल्पाञ्जि *a.* छोटे-छोटे धब्बों वाला; having minute spots VS. xxiv.4.

√अव् प्रसन्न होना, प्रयत्न करना, कृपा करना, सहायता करना; to be pleased, be gracious, strive, protect, refresh. Forms : I. *P.* : *Pr.* अवति; *Sb.* अवात्; *Inj.* अवत्; *Op.* अवेत्; *Ipv.* अवतु; *Pt.* अवन्त्. *Ipf.* आवत्; *Pf.* आविथ, आव; *Ao. Root* : *Op. 2.* अव्यास्; *Prec. 3.* अव्यास् (=अव्यास् -त्); *-iṣ* : अवीत्; *Sb.* अविषत्; *Inj.* अवीत्; *Ipv.* अविड्ढि, अविष्टु; अविष्टम्, अविष्टाम्; अविष्टन. *Ft.* अविष्यति; *Pt.* अविष्यन्त्. *Pp.* ऊत. *Gd.* अव्य. *Inf.* अवितवे.

अव as a prefix to verbs and verbal nouns it expresses : परे, दूर, नीचे; off, away, down; as a preposition with ablative : down from, downward AV. vii.55.1 ये ते पन्थानोऽव दिवः.

अव [only *Gen. Du.* अवोर् with वाम् 'of you both'] रक्षिता; protector vi.67.11 अवोरित्था वाम् 'अवतोः वां युवयोः', vii.67.4 अवोर्वा नूनमश्विना 'रक्षित्रोः', x.132.5 अवोर्वा यद् धातं तनूष्वः 'हविर्भिस्तर्पयितुः'.

अव्-अ (1) *n.* कृपा; favour i.128.5 कृत्वा अग्नेर् अवेण 'तृप्तिनिमित्तेन'. (2) *a.* रक्षक; protector TBr. iii.4.5.

अव-ऋ-ति *f.* दारिद्र्य, दुर्भाग्य, आर्ति; indigence, bad luck, distress (cp. अवर्ति) VS. xxx.12 अवऋत्यै वर्धाय.

अ-वंश *a.* बांसरहित, बिन-बल्ली, आकाश; that which has no pillars or support, the ether ii.15.2 अवंशे द्यामस्तभायत् 'आकाशे'.

अव-क [—का] *mf.* शैवाल; a grassy plant growing in marshy land अवकामर्नूपदधाति TS. v.4.2.1.

अव-कर्-अ *m.* कूड़ा-करकट, रेतःस्राव; sweepings, spilling semen virile.

अव√कल्प् मूर्तरूप देना; to give shape तान् नु मेऽवकल्पयत 'मूर्तियुक्तान् कुरुत' ŚBr. i.2.6.10.

अवकाद्-अ *a.* अवका खाने वाला; eating the Avakā plant AV. iv.37.8 अवकादान् गन्धर्वान्.

अव√काश् दीख पड़ना; to be manifest or visible *Caus.* अवकाशयति 'अवेक्षयति' ŚBr. i.2.4.20. **अव-काश्-अ** *m.* विराम, स्थान, देश, प्रकाशक मन्त्र : अवकाशयन्ते प्रकाशयन्ते इत्यवकाशाः मन्त्राः TBr. iii.3.5 स एतमिन्द्र आज्यस्यावकाशमपश्यत्. **अवकाशमन्त्र** *m.* अपश्यं गोपामनिपद्यमानम् इत्यनुवाके तामाम्नाताः दश मन्त्राः; cp. i.164.30-40. **अवकाश-वन्त्** *a.* खुला; spacious ŚBr. **अव-काश्-य** *a.* अवकाश में वाचनार्ह; to be admitted in the recitation of the Avakāśa mantras.

अवक्-ईन् *a.* शैवलिन्; filled with Avakā plants.

अव-किर्-अण *n.* रेतःस्कन्दन; breach of celibacy. **अव-कीर्-ण** (1) *a.* खण्डित-ब्रह्मचर्य; one spilling his semen virile. (2) *n.* रेतःस्कन्दन; act of spilling semen virile, loss of celibacy. **अव-कीर्ण्-ईन्** [यो ब्रह्मचारी सन् स्त्रियमुपैति] *a.* स्खलित-ब्रह्मचर्य, दुराचारी; one who has spilt his semen virile, of defiled character.

अव-कृत्-त *a.* निकृत्त; cut off KŚS.

अव√कृश् अपक्षीण अथवा लिस्सा होना या करना; to emaciate, make lean vi.24.7 न द्यावं इन्द्रमव कर्शयन्ति.

अव-कृष्-ट *a.* पराकृत; removed, being at some distance KŚS.

अव√कॄ वीर्यस्राव करना; to discharge semen अवकिरते 'मिथुनीभवति'; copulates, enseminates. Cp. अवकीर्ण.

अव√क्लृप् अवकल्पते : यह ठीक है, इससे काम चल जावेगा; it is suitable, it fits in. **अव-क्लृप्-त** *a.* उचित, ठीक, संगत; right, fit, corresponding with. **—स-तमा** 'क्लृप्तसामर्थ्या'.

अव-केश *a.* लटकते बालों वाला; having the hair hanging down AV. vi.30.2 यस्ते मदोऽवकेशो विकेशः.

अवकोल्ब [-का+उ-] *a.* शैवालाच्छन्न; covered with Avakā plant AV. viii.7.9 अवकोल्बा उदकात्मानः.

अव-कृक्षिन् [√कृष्] *a.* धड़कने वाला (सांड़); rushing down viii.1.2 अवकृक्षिणं वृषभम् 'अवकर्षणशीलं शत्रूणां हिंसितारम्'.

अव√क्रन्द् चिल्लाना, गरजना, -पर झपटना; to cry out, roar, rush down upon with a loud cry ix.75.3 अव द्युतानः कलशाँ अचिक्रदत्. **अव-क्रन्द्-अ** (1) *a.* गरजने

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

या धड़कने वाला; roaring, neighing. (2) —न्दं *m.* वर्णोत्पत्ति-स्थान, हेषा; source of the rise of sounds, neighing VS. xxii.7 अवक्रन्दाय स्वाहा; a particular deity VS. xxv.1 अवक्रन्देन तालुम् TS. v.7.12.1.

अव√क्रम् –पर कदम रखना, उतरना, अवज्ञापूर्वक दबा देना, कुचल डालना, अवज्ञा के साथ चलना या अतिक्रमण करना; to step down upon, trample upon ŚBr. i.4.1.2 विष्णो र्मा त्वावक्रमिषम् 'अवज्ञया त्वां नातिक्रमामि', vi.75.7 अवक्रामन्तः प्रपदैरमित्रान्. Cp. KŚS. x.8.21 अपोऽवक्रमयन् 'उदकमध्ये प्रवेशयन्'.

अ-वक्र-चेतस् *a.* ऋजुचेताः, सरल; of serene mind Kaṭha.

अव-क्राम्-ईन् *a.* कुचल डालने वाला; trampling down AV. v.14.10 बन्धमिवाक्रामी 'treading down by bound' W.; अतिचारी; transgressor.

अव√क्री अपने लिये खरीदना, उत्कोच अथवा घूस देना; to purchase for oneself, bribe ŚBr.

अव√क्षर् [*Caus.* –क्षारयति] बहाना; to cause to flow down upon.

अव-क्षाण [√क्षा] (1) *a.* अवदग्ध, दह्यमान काष्ठ; burnt down, burning wood. (2) —णः *mn.* क्षामावशिष्ट काष्ठ, उल्मुक; fire-brand TS. iii.4.10.4 यदवक्षाणान्यसंप्रक्षाप्य; तेभ्य एवावक्षाणेभ्योऽधि मन्थितव्यः Sat. xv.3. **अव-क्षाम** *a.* कृष्ट, अवदग्ध; emaciated, meagre, burnt AV. vi.37.3 पेष्ट्रमिवावक्षामम् 'withered' W. **अव-क्षायम्** *av.* प्रहार करके; giving a blow ĀpŚS.

अव√क्षि क्षीण होना, बसना; to waste away, dwell, settle down मास्मांकं प्राणेन प्रजया पशुभिरवक्षेष्टाः योऽस्मान् द्वेष्टि तस्य प्राणेन प्रजया पशुभिरवक्षीयस्व BṛUp. ii.6.

अव√क्षिप् नीचे फेंक देना; to throw down, hurl iv.27.3 अव ह क्षिपज्ज्यामि 'चिक्षेप'.

अव√क्ष्णु मिटा देना; to rub off, efface x.23.2 अव क्ष्णौमि दासस्य नाम चित् 'अवहन्मि'.

अव-खाद्-अ (1) *a.* सटक जाने वाला, नाशक; devouring, destroying. (2) *m.* यातयाम खाद्य; stale food i.41.4 नात्रावखादो अस्ति वः 'अवमन्तव्यः खादो जुगुप्सितो हविर्विशेषः'.

अव√ख्या नीचे देखना, निहारना; to look down, perceive viii.47.11 आदित्या अव हि ख्यत, i.161.4 यदावाख्यच्चमसाध्वर्युः कृतान्, TS. iii.2.5.1 सुचक्षा अव ख्येषम् 'अवेक्षे'. *Caus.* अवख्यापयति 'अवेक्षयति' ŚBr. i.2.3.1.

अव-गत *a.* प्राप्तराज्य, प्राप्तैश्वर्य, धनिक; one who has gained his kingdom, prosperous TS. vi.6.5.3 योऽवगतः सोऽपरुध्यताम्, Sat. ix.8.

अव-गध्-अ [अवगृध्यन्ते इति] *m.* व्रीहियवादि; grain AA.

अव-गन्तोस् [*Gen. Inf.*] प्राप्त करने को, वश में करने को; to get, control TS. ii.3.1.4 विशोऽवगन्तोः.

अव√गम् उतरना, पास आना, पाना; to go down, descend, come to, obtain.

अव-गमयं-इ-तृ [पुनः स्वराष्ट्रं प्रापयिता] *a.* फिर से राज्य दिलाने वाला; one who re-establishes a king TS. ii.3.1.

अव√गा खोया जाना, जाते रहना; to be lost, pass away AV. xii.3.46 मा नो द्यूतेऽव गात् 'let it not be lost'.

अव√गुण्ठ् ढकना; to cover with ŚGS.

अव-गुदम् *av.* गुदा में, गुदोपरि योन्याम्; in the womb VS. xxiii.21 उत्सक्थ्याः अवगुदं धेहि.

अव√गुह् ढकना, छिपाना, गूंथना; to cover, hide, string अवगूहति 'ग्रथयति', ŚBr. मूलमार्गे ग्रन्थिमवगूहति. **अव-गूह्-अन** *n.* छिपाना; concealing.

अव√गृ नीचे उतारना, निगलना; to swallow down AV. xvi.7.4 अव सा गरत् 'may she swallow down'.

अव-गोर्-अण [√गुर्] *n.* घुरकना; threatening.

अव√ग्रह् छोड़ देना, जाने देना; to let loose, let go. **अव-ग्रह्-अ** (1) *m.* प्रतिबन्ध; impediment. (2) *a.* प्रतिबन्धक; impeding अन्नाद्यस्य सोऽवग्रहः 'प्रतिबन्धकः' TMB. xx.7.3.

अव-घरिका [= अवघटिका, cp. आघाटि and अपघाटिला] *f.* औंधी घड़िया या घड़ा (बजाने के लिये); a jar placed upside down for keeping time in music ŚŚS.; 'name of a musical instrument' M. W. and others.

अव-घ्नतीं [√हन्] *a.* पछाड़ती हुई; smiting down AV. xi.1.9 अवघ्नतीं नि जहि.

अव-घ्र्-अ *m.* अवघ्राण, सूंघ; smelling at Sat. xxiv.5 अवघ्राणेन भक्षयति 'अवघ्राणेन आघ्राणेन न तु प्रत्यक्षम्'. **अव-घ्राण** *n.* आजिघावनार्थ अश्वसंस्कार; smelling at. **अव-घ्रेय** *a.* जो सूंघा जाय; to be smelt at TBr.

अव√चक्ष् नीचे देखना, किसी को निहारना; to look down upon ix.71.9 सुपर्णोऽव चक्षत क्षाम्; दीख पड़ना; to be seen iv.58.5 रिपुणा नावचक्षे 'यथा दृष्टं न भवति तथा'.

अव-चलुक *m.* एक देश; name of a country ABr.

अव-चन्द्रमस्-अ *n.* चन्द्रमा का तिरोभाव; disappearance of the moon ŚBr.

अव√चर् –से नीचे आना; to come down from x.59.9 अव ··· दिवश्चरन्ति भेषजा; हानि करना; to do damage to यज्ञमवचरन्ति TS. vi.4.2.6. **अव-चरन्तिका** नीचे आती हुई; coming down from AV. v.13.9 गिरेरवचरन्तिका.

अव-चाकशत् [√काश्] *a.* नीचे निहारता हुआ; looking

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

down from above AV. vi.80.1 विश्वा भूतावचाकशत्.

अव √चि कपड़े उतारना, हटाना, चुन डालना; to draw back or open one's garment, remove iii.61.4 अव स्यूमेव चिन्वती 'अपक्षयं प्रापयन्ती'.

अव √चृत् खोलना, जाने देना; to let loose, let go TS. vi.1.3.8.

अव-च्छा-त *a.* कटी; reaped KŚS.; अवक्षीण; emaciated.

अव-च्छाद्-अन *n.* ऊपर से बिछाना, छप्पर छाना; overspreading, covering LŚ. i.7.6.

अव-च्छा-य [*Gd.* √छा] काट कर, खाल उतार कर; cutting, skinning ŚBr. iii.1.2.15. **अव-च्छि-त** [√छा] *a.* त्वचा-वियुक्त, खाल-उतरा; whose skin has been taken off ŚBr. iii.1.2.16अवच्छितो हि वै पुरुषः.

अव √छिद् – से पृथक् करना; to separate anything from, छोड़ देना; to omit; अनुष्ठान छोड़ जाना; not to observe a rite TMB. viii.3.5 तेऽवच्छिद्य तृतीयसवनम् 'अननुष्ठाय'.

अव-च्छिन्-न *a.* पृथक्कृत; set apart. **अव-च्छेद्-अ** *m.* काट, कतर; anything cut off (as from clothes).

अव √छो काटना; to cut off.

अव-ज्योत्-अन [ज्वलता द्रव्येणावाङ्मुखेन पयस उपरि द्योतनम्] *n.* अवद्योतन, जोत दिखाना; illuminating. **अव-ज्योत्-य** [*Gd.* √ज्युत् काष्ठैरग्निं प्रज्वाल्य] जोत दिखाकर, आग सुलगा कर; having kindled fire, having lighted.

अव-ज्वलित *a.* अवद्योतित; illuminated.

अव-र्ट [अ-वर्-त] *m.* छिद्र, गर्त, गढ़ा; hole, cavity in the ground TS. iv.1.6.1. **अवट्-य** *a.* छिद्रवर्ती; being in a hole TS. iv.5.7.2.

अ-वण्डा [वण्डा वर्धिष्णुः तद्विपरीता] *f.* बौनी गौ; a short-statured cow ŚBr.

अव-र्त [= अवर्ट] *m.* कूंआ; well i.85.10 ऊर्ध्वं नुनुद्रेऽवर्तम्.

अव-तक्ष्-अण *n.* छोल, कुट्टी; anything cut into pieces (as chopped straw) KauśS.

अव-त-त *a.* नीचे को फैला; extended downwards AV. ii.7.3 दिवो मूलमवततम्. **अव-तत-धन्वन्** *a.* उतरे धनुष् वाला; having the bow unstrung VS.iii.61 अवततधन्वा ··· कृत्तिवासाः. **अव √तन्** प्रत्यञ्चा उतारना; to unstring the bow अवतन्मसि 'अवततज्याकानि कुर्मः' TS. iv.5.11.1.

अव √तप् नीचे को तपना; to radiate heat (or light) downwards AV. xii.4.39 महदेषाव तपति. **अव √तम्** प्राणायाम करना; to practise Prāṇāyāma त्रिरवताम्यन्ति 'प्राणायामत्रयं कुर्वन्ति' Kalpa quoted on TS. i.8.6.

अव-तरम् *av.* और दूर; farther away i.129.6 अव स्रवेद-दर्घशंसोऽवतरम् 'अत्यन्तनिकृष्टम्' (correct विकृष्टम्). **अव-तर्द्-अ** *m.* क्षति, विनाश; splitting, perforation, destruction नैवंविदुषोऽवतर्दः ŚA. i.8.

अव-तान्-अ *m.* धनुष् उतारना; unbending of a bow; name of the VS. verses xvi. 54-63; sacrifice performed reciting these verses : अवतन्यन्ते अवरोह्यन्ते धनूंष्येभिरिति. **अव-तान्-त** *a.* अवसन्न, मूर्छित; fainting away TS. v.6.2.2 अद्रिरवतान्तमभिषिञ्चन्ति. **अव-ताप्-इन्** [यस्मिन्नुपरि स्थितः सूर्यस्तपति तत् स्थानम्] *a.* ऊपर से तपा; heated from above (by the sun) ŚBr.

अव-तीर्यती [√तॄ; अवकीर्यती √कॄ preferable] *a.* फटती हुई, बिखरती हुई; cleaving down, being scattered AV. xix.9.8 शं भूमिरवतीर्यती. **अव √तॄ** –में उतरना, –से उतरना; to descend into, alight from.

अव-तोका [√तुच्] *f.* निरपत्या, गर्भस्राविणी; who has aborted or miscarried AV. viii.6.9 मृतवत्सामवतोकामिमां स्त्रियम्, VS. xxx.15.

अव-त्क्-अ [√तक्] *a.* नीचे बहने वाला; flowing down, a brook AV. ii.3.1 अदो यदवधावत्यवर्त्कमधि पर्वतात्.

अव-त्-त [√दा 'cut'] *a.* कटा; cut off ŚBr.

अवत्-तर [अव् *Pt.*] *a.* अधिक सहायक; more helpful AV. xviii.3.5 अवत्तरो नदीनाम्. **अवत्-तरम्** *av.* अधिक कृपा, सहायता या खुशी के साथ; with greater favour, aid or pleasure TS. iv.6.1.2 'अतिशयेन रक्षकत्वं यथा भवति तथा'.

अव √त्सर् खिसक जाना; to fly away, run away i.71.5 अव त्सरत् पृशन्यश्चिकित्वान् 'भयात् पलायते'.

अव-त्सार्-अ *m.* एक ऋषि; name of a sage, descendant of Kaśyápa and son of Prasrávaṇa v.44.10 अवत्सारस्य स्पृणवाम रण्वभिः.

अ-वदन्त् *a.* न बोलने वाला; not speaking x.117.7 वदन् ब्रह्मावदतो वनीयान्.

अव √दय् [–ते 'ददाति', दयतिर्दानार्थः] धन देकर पिण्ड छुड़ाना, काटना; to give a sum of money for the purpose of silencing or keeping one off, cut off AV. xvi.7.11 तस्मादेनमव दये 'I cut him off'.

अव √दह् जला भगाना; to burn down, expel with heat or fire i.33.7 अवादहो दिवं आ दस्युमुच्चा.

अव √दा – में से कुछ काट लेना; to cut off some from.

अव-दा-त [√दै 'cleanse'] *a.* पूत, श्वेत; cleansed, white. Cp. व्यवदात.

अव-दान (1) **—म्** *n.* काटना, भाग, (पशुहृदयजिह्वाक्रोडादि), अवत्त हवि, चरुपुरोडाशादि; cutting or dividing into pieces, oblation (Caru etc.), part, portion (heart

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

etc.) of the sacrificial animal. (2) [अवदयतेऽनेनेति] *a.* अपाकरण-साधन; means of removal TS. vi.3.10.5 अवदानैरेवाव दयते. **अवदानीय** *n.* भाग; portion (of meat) TBr.

अ-वदान्य *a.* कदर्य; low, base.

अव-दार्-अ [√दृ] *m.* विदारण; breaking or bursting through.

अ-वदावद्-अ *a.* अनिन्द्य, कचकच के अयोग्य; not deserving censure ABr.

अव √दिश् दिखाना या बताना, बरतना (दया), देना; to show or practise kindness, bestow x.132.6 अव प्रियां दिदिष्टन 'अस्मदभिमुखं दिशत दत्त'.

अव√दीप् भड़क उठना; to burst out in a flame ĀśŚS.

अव√दुह् दूध देना; to give milk to vi.48.13 भरद्वाजायाव धुक्षत द्वितां.

अव√दो [–द्यति, विभज्य गृह्णाति] काटना, टुकड़े करना; to cut off, divide TS. i.8.6.2 अवादिमहि 'पुरोडाशावदानमकार्ष्म', ŚBr. ii.3.2.18 आत्मनस्तर्दव द्यर्त्यायुषो वा वर्चसो वा.

अ-वद्-र्य (1) *a.* गर्ह्य, ओछा, निकृष्ट; not to be praised, blamable, low, inferior ix.18.5 अवद्यमिव मन्यमाना गुहाकः 'गर्ह्यम्'. (2) —म् *n.* पाप, दोष, न्यूनता, अपूर्णता, अवगुण, निन्दा; vice, blame, want, imperfection, censure. **अवद्य-गोहन** *a.* दोषों या कमी को ढकने वाला; concealing imperfection i.34.3 समानें अहन् त्रिरवद्यगोहना 'दोषाणां संवरणकारिणौ'. **अवद्य-भी** *f.* निन्दा का भय; fear of censure x.107.3 अवद्यभिर्या बहवः पृणन्ति 'पापभिया'. **अवद्य-वन्त्** *a.* निन्दावह; disgraceful, reproachful AV. vii.103.1 को अस्या नो द्रुहोऽवद्यवत्या उन्नेष्यति.

अव√द्रै सो जाना; to sleep. Cp. दड़ (द्रा) खींचकर पड़ना.

अ-वध्-र्य (1) *a.* अहन्ता, अहानिकर, कल्याणकृत्, अनश्वर; not hurting, beneficial, indestructible i.185.3 हुवे स्वर्वदवर्धे नमस्वत् 'अहिंसितम्'. (2) —र्धः *m.* न मारना, क्षति न पहुंचाना; the not striking or hurting.

अव√धा नीचे रखना, पीछे छोड़ देना; to put down, surpass ŚBr. i.5.2.11 अवैर्वावरं समुद्रं दधौ 'शरीरवृद्ध्या अवाक् चकार'.

अव√धाव् – पर से गिर पड़ना या लुढ़क जाना; to run down, drop down from i.162.11 अभि शूलं निहतस्यावधावति 'अभिलक्ष्य निर्गच्छति'.

अव-धि [√धा] *m.* सीमा; limit.

अव√धी [*Ipf.* –दीधेत्] ध्यान रखना, चौकसी करना; to watch x.144.3 अव दीधेदहीर्शुवः 'दीपयतु'.

अव-धीर्यमान [√धा] *a.* अधः स्थाप्यमान; being placed or set down AV. xii.5.30 परिष्ठ्यमवधीर्यमाना 'being set down'.

अव√धू हिलाना; to shake अवधून्वीत 'विचालयेत्' ŚBr.

अव-धूत *a.* झाड़ा, फेंका, पराकृत; shaken off (as evil spirits) VS. i.14 अवधूतं रक्षः.

अ-वध्-र्य *a.* अहिंस्य; not to be killed, inviolable VS. viii.46 त्रातारमिन्द्रमकृणोरवध्र्यम्. —**र्यता** *f.* अवध्यत्व; inviolability.

अ-वध्-र *a.* अहिंसक, भद्र; innoxious, beneficent vii.82.10 अवध्रं ज्योतिः 'अहिंसकम्'.

अव√ध्वंस् ध्वस्त हो जाना; to be scattered or dispelled x.113.7 तमोऽव दध्वसे 'विनष्टमभूत्'.

अव-ध्वस्त *a.* छिड़का, शबल; sprinkled, spotted.

अव्-अन *n.* तृप्ति, रक्षण; satisfaction, protection.

अव√नक्ष् – को पकड़ लेना; to overtake anyone i. 180.2 युवमित्यस्याव नक्षथः 'अव अवस्तात् तदुदयात् पूर्वं नक्षथो व्याप्नुथः'.

अव-नद्-ध [√नह्] *a.* बद्ध, आच्छन्न; tied down, covered with i.116.24 अवनद्धं शनथितम्. = **अवविद्धम्** TBr. ii.8.7.

अव-नय्-अन *n.* – पर डालना; pouring down ĀśŚS.

अव-नर्द्-अ [अवस्वरणम्] *m.* साम में स्वरों को विभिन्न रूप देना; slur or trilling on the svaras TMB. vii.1.2.

अव√नह् – से ढक लेना; to cover with.

अर्व-नि *f.* मार्ग, नदीतल, नदी; course, bed of a river, river i.140.5 यत् सीं महीमवनिम् 'अवनिं भूमिम्', iv.19.6 त्वं महीमवनिं विश्वधेनाम् 'अवनिं भूमिम्', v.11.5 सिन्धुमिवार्वनीर्महीः 'अवन्यो नद्यः', vii.87.1 चकार महीरवनीरहभ्यः 'रात्रीः'.

अव√निज् धोना (पैर); to wash (specially feet), wash oneself अवनिज्य 'प्रक्षाल्य'.

अव-नि-नीय [*Gd.* √नी] पानी में डालकर; having brought into water.

अव√नी पानी में या नीचे फेंकना अपोऽवनयति 'निक्षिपति' Sat. iv.4, to lead into water, make low TS. iii.2.8.6 अव सोमं नयामसि. **अव-नीत** *a.* – में धकेला; led or pushed into i.116.8 ऋबीसे अत्रिमश्विनावनीतम्. **अव-नीय** *a.* – पर छिड़का जाने वाला; to be poured down or out. **अव-नीयमान** *a.* पानी में ले जाया जाता हुआ; being led down into water.

अव√नु – की ओर सरकना; to move towards ix.86.27 हरिं नवन्तेऽव तां उदर्न्युवः 'संगच्छन्ते'.

अव-नेग्-अ [√निज्] *m.* स्नान; bath, washing; see

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रातरवनेग. **—नेग्-र्थ** [अवनेज्यते हस्ताद्यनेन] *a.* प्रक्षालनार्थ जल; water for washing ŚBr. i.6.3.1 अवनेग्र्यमुदकमा जहुः. **अव-नेज्-अन** (1) *a.* धोने के लिये पानी; water for washing AV. xi.3.13 हस्तावनेजनम्. (2) **—नम्** *n.* प्रक्षालन; washing with water.

अव √पत् नीचे उड़ान भरना, कूदना, गिरना; to fly down, jump down x.97.17 अवर्पतन्तीरवदन् दिर्व ओषधयस्परि = TS. iv.2.6.5, TĀr. i.9.1 ऊर्ध्वा अवर्पतन्ताश्च 'one of the eleven winds'.

अव √पद् गिरना, – में सरक या गिर जाना, – पर स गिरना, – से वञ्चित हो जाना, आपद् में पड़ जाना; to fall down, glide down into, drop from, be deprived of. Cp. iv.13.5 न्यङ्ङुत्तानोऽव पद्यते न 'हिंस्यते', vi.54.3 न कोशोऽव पद्यते 'हीयते', ix.73.9 अत्रा कर्तेमव पदात्यप्रभुः 'अवस्तान्नरके पतति', अवपद्यै 'आपदं प्राप्नुयाम्'. **अव-पदस्** [*Abl. Inf.*] गिरने से; from falling down ii.29.6 त्रीध्वं कर्तादवपदः 'from falling into a pit', 'आपदः कर्तात् कर्तुः सकाशात्'. **अव-पद्यमान** *a.* – पर आ पड़ने वाला; descending upon AV. v.17.4 दुच्छुनां ग्रमिमवपद्यमानाम्.

अव √पश् [√दृश्] – नीचे की ओर देखना; to look down AV. xviii.4.37 सजाता अव पश्यतेत.

अ-वपा-क *a.* वपारहित; having no omentum TBr.

अव-पात्-अ *m.* अधःपात; fall. **अव-पाद्-अ** *m.* अवपात; falling KS. xxxiii.6 स्वर्गाल्लोकादवपादादबिभयुः.

अव-पान *n.* सोमपान का दौर; drinking bout i.136.4 अवपनिष्वाभगः 'अवाङ्मुखचमसपानेषु', x.43.2. अस्मिन्त्सु सोमेऽवपानमस्तु ते.

अव √पृज् समाप्त करना या होना; to come to an end नाव पृज्यन्ति 'न समाप्यन्ते' TBr. ii.5.6; cp. अनवपृग्ण.

अव-प्रज्जन *n.* तानी का छोर; the end of the warp of a web : opp. to pra-vayaṇa ABr.

अव-प्र-भ्रंश्-अन *n.* नीचे खिसक पड़ना; falling downwards, AV. xix.39.8 यत्र नावप्रभ्रंशनम्.

अव-प्रस्नुत *a.* वीट से सना; wetted by the fluid excretion (of a bird) अवप्रस्नुते (चमसे) 'उपरि मूत्रादिस्रवणे जाते'.

अव-बाढ [√बंह् √बह्] *a.* खोद निकाला, खोजा; dug out, discovered : said of the valaga.

अव √बाध् परे करना; to keep off ii.14.4 यो अर्बुदमव नीचा बबाधे. **अव-बाधन** *n.* निपीडन; oppressing.

अव-ब्रव्-अ cp. अनवब्रव.

अव √भा – नीचे की ओर चमकना; to shine downwards i.154.6 परमं पदमव भाति भूरि.

अव √भृ – में फेंक देना; to throw, push or press down or into; काट डालना; to cut off ii.20.6 अव शिरोऽभरत्.

अव-भृ-र्थ [= अवभरणम्, ऋजीषस्य, आज्यस्य वा जलेऽवनयनम्, कर्मसमाप्तौ जले स्नानं च ŚBr. 14.4.5.1.] *m.* पराहरण, यज्ञपरिसमाप्ति पर स्नान, समाप्ति; carrying off or removing, purification or oblation of the sacrificer after completion of sacrifice, completion viii.93.23 अच्छावभृथमोजसा 'अन्त्यदिवसम्'. **—र्थम्** *n.* जल में होम; oblation in water TS. v.5.7.7 अवभृथेनापं त्वाग्ने. **अवभृथ-सामन्** *n.* 'अग्निष्टपति' इत्यादि साम; name of a Sāman.

अव-भेद्-इन् *a.* भेत्ता; splitting.

अव-म *a.* निम्नतम, प्रथम, समीपतम, अवितृतम; the lowest, first : अग्निर्वै देवानामवमः (ABr. i.1.), nearest, newest vi.21.5 उतावमस्य पुरुहूत बोधि 'अर्वाचीनस्य'; best protector VS. xx.4 स त्वं नो अग्नेऽवमो भव.

अव-मर्शम् [अवमृश्यावमृश्य] छू-छू कर; touching ŚBr. i.2.3.24 तं ह स्मावमर्शं यजन्ते, i.2.4.8 यथावमर्शं निर्णिज्यानवमर्शमुत्तमं परिक्षालयेत्.

अव-मार्ज्-अन (1) *a.* खरेरा; a curry-comb. (2) **—नम्** *n.* शोधन, खरेरा करना; cleansing, rubbing with curry-comb i.163.5 इमा ते वाजिन्नवमार्जनानि = VS. xxix.16 'अवमार्ज्यते यैस्तानि वेतसकटादीनि' = TS. iv.6.7.2 'लोहमयानि शरीरशोधनसाधनानि'.

अव √मिह् – की ओर मूत्र करना, बरसाना, डालना; to urinate towards, pour out (as Soma) ix.74.4 नरो हितमव मेहन्ति पेरवः 'अवस्ताद् वर्तमानं पार्थिवमुदकं वर्षन्ति'.

अव √मुच् ढीला करना, छोड़ देना; to loosen down AV. viii.2.2 अवमुर्चन् मृत्युपाशात्.

अव √मृज् धो डालना; to clean off, rub off लेपमवमार्ष्टि 'अवगमयति' Sat. iii.8.

अव √मृश् छू फेंकना; to touch and throw away AV. vii. 64.2 कृष्णः शकुनिरवामृक्षत्, TS. iii.2.6.2 यत् कृष्णशकुनः पृषदाज्यमवमृशेत्. **अवमृष्-ट** *a.* संस्पृष्ट, संस्कृत; having the touch of अमेध्यैरवमृष्टम् 'कलञ्जपलाण्ड्वादिभिः संस्पृष्टम्' Sat. xxvi.5.

अव √यज् (देवऋण आदि चुकाने के लिये) याग करना, याग द्वारा दूर करना; to offer a sacrifice for satisfying the claims of, remove or get rid of (by performing a sacrifice) iv.1.5 अव यक्ष्व नो वरुणं रराणः 'विनाशय' = VS. xxi.4 'अवपूर्वो यजतिर्नाशनार्थः। इह तु धात्वन्तरयोगात् स्वार्थमेव वक्ति'. अवयजामहे 'समर्पयामः। कृतस्यैनसोऽवयजनं तस्मात् प्रमोचनं विश्लेषः' अवेष्टाः 'विनाशिताः'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ŚBr.; तदेव तद् अवयजति 'निरस्यति' TMB. xiii.1.6.

अव-र्यज्-अन *a.* अपगमनसाधन, विनाशक; destroying TS. iii.2.5.7. **अव-र्यज्या** *f.* विनाश, याग; destruction, sacrifice NS. ii.5.

अव √या नीचे आना, उतरना; to come down i.94.12 अवयातां मरुतां हेळः 'अवस्ताद् गच्छताम्'.

अव-र्याः [अव-याज्-स् = अव-यज्-स्] *f.* यज्ञिय भाग अथवा आहुति; sacrificial share, sacrificial oblation i.173.12 अस्ति हि ष्मा ते शुष्मिन्नवर्याः 'अवयजनम् अवयुज्य पृथक्कृत्य यजनं हविर्भागः', TS. 1.8.3.1 ते शुष्मिन्नवर्या। मर्हीं 'अवया अवयजनम् अनिष्टनाशनम्' (to be read –याः), TS. iii.2.8.3 इयं तेषामवर्याः 'विनाशयित्री'.

अवयात-हेड्-अस् *a.* शान्त-क्रोध; whose anger is appeased i.171.6 भवा मरुद्भिरवयातहेडाः 'अपगतमन्युः'.

अव-या-तृ *a.* शमयिता; who averts or appeases i.129.11 अवयातां दुर्मतीनाम् 'अधो यापयिता प्रापयिता'. **अव-र्या-न** *a.* शामक, शमन; appeasing i.185.8 इयं धीर्भूया अवयानमेषाम्.

अव-यास्-अ *m.* एक दैत्य; name of an evil spirit TS.

अव-यु-ति *f.* पार्थक्य; separation. **—युत्या** *Instr. av.* पार्थक्येन; separately ĀpŚS.

अ-वयुर्न *a.* अप्रकेत; indistinguishable, dark vi.21.3 सं ईत् तमोऽवयुर्न ततन्वत् 'अप्रज्ञानं प्रज्ञाननाशनम्'.

अव-यै [√या *Dat. Inf.*] चले जाने को; to go away viii.47.12 नावयै नोपया उर्त 'अवगच्छते'.

अवर् *av.* अवस्तात्; down; cp. अवर्ट, i.83.2 अवः पश्यन्ति वितितम् 'अवस्तात्'.

अवर-र *a.* अधस्तन, निचला; lower ii.9.3 विधेम ते परमे जन्मन्नग्ने विधेम स्तोमैरवरे सधस्थे 'द्युलोकादधस्तने'; बाद का, इदानींतन; posterior, later x.15.1 उदीरतामवर उत् परासः 'निकृष्टासः'; अतीत; past अवरेणैवाह्ना 'अतीतेन पूर्वेणाह्ना' ABr. xvii.1; समीपवर्ती; near, at hand x.88.17 यत्रा वदेते अवरः परश्च 'अवरः पार्थिवोऽग्निः'; घटिया; inferior vi.9.2 परो वदात्यवरेण पित्रा 'अर्वाचीनेन सृष्टयुत्तरकालमुत्पन्नेन', TS. 1.2.12.2 शं ते परेभ्यो गात्रेभ्यः शमस्त्ववरेभ्यः 'निकृष्टेभ्यः', ii.6.11.4 परस्या अधि संवतोऽवराँ अभ्या तर 'निकृष्टान्'; cp. **अवरजाः** 'संततयः'; progeny.

अवर-परम् *av.* एक दूसरे पर, उपरातली; 'one upon the other' AV. xi.3.20 त्रयोऽवरपरं श्रिताः 'one below the other'.

अव √रम्ब् लटकना; to hang down viii.1.34 ऊरुरवरम्बमाणः 'अवाङ्मुखं लम्बमानः'.

अवर-वयस् *a.* आयु में छोटा; younger.

अवरस्-परं *a.* जहाँ निचला उपरला बन गया है; in which the lower is higher, topsy-turvy VS. xxx.19, on TBr. iii.4.13 'हीनोत्तमशब्दः'.

अव √राध् अपराध करना, न कर पाना, फेल हो जाना; to commit a fault, fail AV. v.6.6 अवैतेनारात्सीः 'thou hast failed by that'. **अव-राध्-अ** *m.* व्यृद्धि; lack of prosperity.

अवरार्ध-तस् *av.* नीचे से; from below ŚBr.

अवरार्ध्-य [अवरस्मिन्नर्धे भवः] *a.* इस ओर का; being on the nearer side; अल्पतम, कम-से-कम; least LŚ. i.11. 24-25 त्र्यवरार्ध्या उपगाः 'त्रयः न तु ततो न्यूनाः' : opp. to परार्ध्य in परार्ध्या उपगाः not more than six; cp. द्वादशावरार्ध्यम् 'द्वादश वर्षाणि अवरा मात्रा अवरमानं यथा भवति तथा'.

अव √रिफ् कण्ठ्य-ध्वनि करना; to utter a murmuring guttural sound.

अव √रुच् नीचे को चमकना; to shine down AV. iii.7.3 अदो यदवरोचते 'what shines down yonder'.

अव √रुज् उखाड़ देना; to uproot अवरुज्य 'उत्खाय' Sat. xxviii.1.

अ-वरुणम् *av.* वरुण के चंगुल में पड़े बिना; without falling into the power of Varuṇa MS. **अ-वरुण्-य** *a.* वरुण का नहीं, वरुण के फंदे में नहीं; not belonging to or falling into the power of Varuṇa.

अव-रुद्-ध *a.* आत्मसात्कृत; under control TS. iii.4.8.2. **अव-रुद्-धि** *f.* परिग्रह, अवरोधन, प्राप्ति ; obtainment MBr. ii.8.8.

अव √रुध् रोक लेना, घेर लेना, हेर लेना; to obstruct, enclose, contain x.105.1 अव श्मशा रुधद् वाः 'अवरोत्स्यति', अवरुन्धीय 'स्वाधीनं कुर्याम्' ŚBr.; पृथक् करना, एक को लेना दूसरे को त्यागना; to seclude, remove TBr. i.7.5 सत्यानृते एवावरुन्धे 'सर्वत्र सत्यं वक्तुमनृतं वर्जयितुं क्षमत्वं तयोरवरोधः'.

अव-रुधम् [*Inf.* अवरोद्धुम्] पाने को; to obtain, gain TS. ii.3.7.1; v.4.1. = **अवरुन्धम्**; स्वीकार करने को; to accept, adopt TBr. i.3.3.

अव-रूढ [√रुह्] *a.* पास आया; come near AV. vi.140.1 यौ व्याघ्रावविरूढौ.

अव-रोक्-इन् [√रुच्] *a.* भ्राजमान; brilliant VS. xxiv.6 श्वेतो अवरोकिणः 'अवलोकिनः' Uv. Mah.

अव-रोध्-अ (1) *m.* नीचे की ओर बढ़ना; growing downwards. (2) *a.* अवरोह, अवाङ्मुख बढ़ने वाला; moving down, a shoot sent down by a branch

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ABr. **अव-रोध्-अन** (1) *a.* प्रापक; procuring. (2) **—नम्** *n.* किसी वस्तु का अन्तरतम भाग; the innermost part of anything ix.113.8 यत्रावरोधनं दिवः 'भूतानां प्रवेशनम्'; अपहरण, हांक ले जाना; taking away अवरोधनं पशूनाम् Sat. xxvii.6.

अव-रोह्-अ *m.* उतार; descent : opp. to आरोह.

अ-वर्चस् *a.* निस्तेज; having no lustre AV iv.22.3 अवर्चसं कृणुहि.

अ-वर्जुषी [√वर्ज् √वृज्] *f.* जो बच नहीं सकती, न छोड़ने वाली; who cannot avoid AV. vii.50.1 विशामिवर्जुषीणाम्.

अव-र्ति [अव+ऋति] *f.* व्यृद्धि, दारिद्र्य, लाचारी; bad luck, distress iv.18.13 अवर्त्या शुन आन्त्राणि पेचे 'जीवनोपायराहित्येन', TS. 1.5.3.2 मृत्युना यदवर्त्या. **—काम** *a.* वैराग्यकाम; not greedy, disinterested TĀr.

अ-वर्-त्र *a.* बेरोक, अवार्य; unimpeded vi.12.3 अमर्त्योऽवर्त्रे ओषधीषु 'अवारणीयः'.

अ-वर्-मन् *a.* निष्कवच; having no armour AV. xi.10.23 ये वर्मिणो येऽवर्माणः.

अ-वर्ष्-उक *a.* अवर्षणधर्मा, न बरसाऊ; not prone to rain ŚBr.

अ-वर्ष्टोस् [√वृष् *Inf.*] न बरसने को; not to rain ABr. xii.7 ईश्वरः पर्जन्योऽवर्ष्टोः 'वृष्टिराहित्यं कर्तुं समर्थः'. **अ-वर्ष्-र्य** *a.* वर्षानिरपेक्ष (जल); rainless water VS. xvi.38 नमो वर्ष्याय चावर्ष्याय च, TS. iv.5.7.2.

अव √लग् लगाना, चसपा करना; to fasten to.

अव-लिप्-र्त *a.* लिपा, पुता, संकीर्णवर्ण; smeared VS. vxiv.3 अवलिप्ता रौद्राः 'सगर्वाः', TS. v.6.23.1 अवलिप्तास्त्रयः शैशिरः 'संकीर्णवर्णाः'.

अव √लुप् काटना, नष्ट करना; to cut, take off, destroy TS. iii.2.2.1 सर्वनमव लुम्पन्ति 'विनाशयन्ति'.

अव-लुप्-ति *f.* विनाश; destruction; cp. अन्ववलुप्यते 'अनु क्रमेण पश्चाल्लुप्यते'.

अव-लेख्-अन *n.* खुरचना, कंघी करना; brushing, combing ĀśŚS.

अव √वद् अपवाद करना; to speak ill of. **अव-वद्-अन** *n.* अपवाद; censure; cp. दुरववदम् 'अववादेन निन्दया रहितम्'. **अव-वदितृ** [अवच्छिद्य वदितुं समर्थः] *a.* अन्तिम निर्णायक; one who speaks finally, one who gives definitive opinion ABr.

अव-वर्ष्-अण *n.* – पर बरसना; raining down upon ABr.

अव √वा नीचे की ओर चलना; to blow down x.60.11 न्यग् वातोऽव वाति 'नीचीनं गच्छति'; – की ओर खुरटि भरना; to snort towards i.58.5 अव वाति वंसगः 'व्याप्नोति'.

अव-विद्-ध [= अवश्नथित] *a.* निक्षिप्त; thrown down into i.182.6 अवविद्धं तौर्म्यमस्वन्तः 'अवस्ताच्छत्रुभिः पातितम्'.

अव √वी खाना, उपभोग करना; to eat, enjoy x.23.4 अव वेति सुक्षयम् मधु 'अभिगच्छति'.

अव √वृज् पृथक् करना; to separate, remove.

अव-वृष्-ट [अवपतितेन वर्षेण दूषितम्] *a.* जिस पर बरस चुका है, वर्षेण दूषित; rained upon (Soma, अव वर्षेत् 'उपरि वर्षेत्'), defiled by rain अववृष्टस्य भक्षयेत् TMB. ix.9.10, TBr. iii.7.2.

अव √व्यध् – में फेंक देना; to throw down into ix.73.8 अवाजुष्टान् विध्यति कर्तैं अवर्तान् 'अवाङ्मुखान् कृत्वा ताडयति। हिनस्ति', TS. ii.5.5.6 यद्यवविध्यति 'किञ्चिद् वैकल्यं करोति', TBr. i.6.3 अवविध्येत् 'प्रच्यावयेत्'.

अव √व्ये उतार फेंकना (जैसे वस्त्र); to take off (as clothes) iv.13.4 अवव्ययन्नसितं देव वस्म 'अवाचीनं यथा भवति तथा संवृण्वन्, तिरस्कुर्वन्'.

अव √व्रश्च् काट फेंकना; to cut off i.51.7 वृश्चा शत्रोरव विश्वानि वृष्ण्या 'छेदनं कुरु', vii.18.17 अव स्रक्तीर्विश्वावृश्चदिन्द्रः 'अवक्तवान्'.

अव-व्रश्च्-अ *m.* छोल, तराश; splinter, chip ŚBr.

अ-वर्श *a.* उद्दाम; uncontrolled, unsubmissive AV. vi.42.3 यथावर्शो न वादिषः.

अव-र्शस् *f.* बुरी नीयत, अनुचित इच्छा; wrong desire AV. vi.45.2 अवर्शसा निःर्शसा यत् परार्शसोपारिम = RV. x.164.3 यदार्शसा निःर्शसाभिर्शसोपारिम.

अ-वशा *f.* गौ नहीं, बुरी गौ; not a cow, a bad cow AV. vii.4.17 य एनामवशामाह.

अव-शान्-त *a.* अनबुझा; not burnt down : अवशान्ता अङ्गाराः 'शान्तिरहिताः'.

अव √शि [√शो, अवशिशीते] घिस फेंकना, नष्ट करना; to remove, destroy x.105.8 अव नो वृजिना शिशीहि 'अत्यर्थं तनूकुरु। विनाशय'.

अ-वश्-इन् *a.* पराधीन; not having one's own free will, not independent.

अव-शिरस् *a.* अधःशिरस्, अवाङ्मुख; having the head turned down.

अव √शी गिर पड़ना; to fall or drop down AV. xviii 3.60 शं ते प्रुष्वाव शीयताम्, अवशीयन्ते 'अधः पतन्ति' ŚBr.

अव-शीर्-ण [√श्रृ] *a.* भग्न; broken, shattered.

अव √श्रृ चूर-चूर कर डालना, भङ्ग करना (क्रोध), तितर-बितर हो

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जाना; to break (as anyone's anger), be dispersed, fly in all directions.

अ-वश्-य *a.* वश से बाहर; अशक्य-निवारण; out of control, difficult to control Kaṭha.

अव √श्रथ् ढीला करना, खोलना; to loosen i. 24. 15 र्वि मध्यमं श्रथाय.

अव-श्रय्-अण *n.* किसी वस्तु को आग पर से उतार लेना; taking off anything from the fire.

अव-श्वर्सम् [*Acc. Inf.*] फूँक मार उड़ाने को; to blow away AV. iv.37.3 अपां तार्मवश्वर्सम्.

अव √श्वित् –पर या नीचे की ओर चमकना; to shine down i.124.11 अर्वियमश्वैत्.

अ-वषट्-कृत *a.* वषट्कारहीन; without the exclamation Vaṣaṭ.

अव-ष्टब्-ध *a.* दीवार आदि का सहारा न लिये; not leaning backwards, i.e. on Kuḍī or wall : opp. to 'प्रतिस्तब्ध' 'leaning on hands or a stick'.

अव-ष्ठ्यू-त [√ष्ठिव्] *a.* जिस पर थूक पड़ा है; spit upon ŚBr.

अव्-अस् *n.* अवन, कृपा, अनुग्रह, दया, सहायता; favour, aid iv.1.20 देवानामव आवृणानः 'अवः अन्नम्', VS. xxxiii.15 'अन्नम्'.

अर्वस् [cp. अर्वर् only in अर्वर्महः 'अवस्तात्' i.133.6.] *av.* नीचे; down, below : opp. to परस् 'above'; i.83.2 अर्वः पश्यन्ति 'अवस्तात्'; cp. अर्वस्तरः 'अत्यन्तं नीचः' ŚBr.

अव्-अस्-अ [रक्षकं पाथेयम्] *n.* पोषक तत्त्व, भोज्य, पाथेय; refreshment, food i.93.4 यदमुष्णीतमवर्सम् 'गोरूपमन्नम्', ii.9.6 अवर्सं पिप्यथुर्गवि 'रक्षकं पयः'.

अव-सन्-न [शिथिलतामापन्नः] *a.* जीर्ण-शीर्ण, दौर्बल्यात् संचाराक्षम; dispirited, dejected Sat. x.3.

अव-सभा *f.* अवगतजन-समुदाया; known by the company of men present at the sacrifice ŚBr. i.2.4.21 अवसभा अह देवानां पत्नीः करोति 'अवगतजन-समूहाः'.

अव-सर्ग्-अ [√सृज्] *m.* विसर्जन; letting go. **अव-सर्ज्-अन** *n.* खोलना; releasing AV. vi.84.1 बद्धानामवसर्जनाय = TS. iv.2.5.3 बन्धानामवसर्जनाय.

अव-सर्प्-अण [अवसृप्तोऽनेन] *n.* वह स्थान जहां मनु नौका से उतरा था; the place where Manu descended after leaving his ark ŚBr. i.6.3.6. **अवसर्पति** अस्त होता है; sets (sun) [illegible] xvi.7 असौ योऽवसर्पति; ŚBr. i.6.3.6 अवसर्पासि 'अवतरेः'.

अव-सलर्वि cp. अप-सलर्वि. **अव-सर्वि** *av.* बाईं ओर; to the left.

अव-सा [√सो] *f.* बचाव, रक्षा, मुक्ति; deliverance iv.23.3 अवसामस्य वेद 'रक्षणानि'. **अव-सार्तृ** *a.* रक्षक, मोचक; deliverer, liberator x.27.9 अवसार्तारमिच्छात् 'आत्मनः संभक्तारम्'.

अ-वसान *a.* निर्वस्त्र, बिना वस्त्र का; not dressed iii.1.6 अवसानाः अनग्नाः 'वस्त्रमनाच्छादयन्त्यः'.

अव-सान [अवस्यन्त्यस्मिन्निति, स्यतिरुपसृष्टो विमोचने] (1) *n.* अस्तबल, घर, स्थान, प्रदेश, विश्रामस्थान; where the horses are unharnessed, residence, resting place x.14.9 यमो ददात्यवसानमस्मै 'दहनस्थानम्' = VS. xxxv.1, अवसानमगन्म TBr. iii.7.9. (2) **—नम्** *n.* विमोचन; unyoking. (3) *a.* निश्चित; certain TS. ii.5.6.1 अवसाने वैरं. **—सान-दर्श्-अ** *a.* गृही; having a resting-place AV. iv.41.1 नृचक्षा अवसानदर्शः; पारदृश्वन् : स्वर्गस्य लोकस्यावसानदर्शौ 'पारदृश्वानौ' TMB. xi.5.19. **अवसान-पति** *m.* याग-समापक; one who sees to the completion of a sacrifice TBr. iii.7.9. **अवसान्-य** *a.* मन्त्रपादसंबन्धी; belonging to the line of a verse VS. xvi.33 नमः श्लोक्याय चावसान्याय च = TS. iv.5.6.1 'अवसानं वेदान्तस्तत्र भवः'.

अव-सा-य [√सो *Gd.*] खोल कर; having unharnessed AV. i.104.1 अवसायाश्वान् 'विमुच्य'. **अव-साय्-य** [*Caus.* √सो *Gd.*] उपवेश्य; making sit स्थलेऽवसाय्य TS. iii.4.8.7. **अव-सि-त** *a.* रहा, ठहरा, बैठा; one who has put up at any place, who dwells or resides i.32.15 अवसितस्य राजा 'एकत्र स्थितस्य'; समाप्त; concluded, ended TS. v.2.2.4.

अव √सिच् जल नीचे डालना; to throw down water नावसिञ्चति 'न प्रस्रावयति' Sat. iii.2.

अ-वसीयस्-अ (1) *a.* जिससे अच्छा और नहीं, अति श्रेष्ठ; the very best. (2) **—म्** *n.* अतिधनवत्ता; extreme riches.

अव √सृज् बुझाना; to extinguish अग्नीनवसृजन्ति 'उद्वासयन्ति' Sat. iii.6; छोड़ना; to leave. **अव-सृष्-ट** *a.* मुक्त, छुटा, निकला, अभ्यनुज्ञात, काटकर डाला; hurled, let loose AV. i.3.9 अवसृष्टाधि धन्वनः, permitted VS. xx.45 वनस्पतिरवसृष्टः 'अभ्यनुज्ञातः', offered after carving VS. xx.75 'अवदायावदाय निक्षिप्ताः' Uv.

अव-सेच्-अन *n.* छिड़कना; sprinkling KŚS.

अव-सैं [*Dat. Inf.* √सो] आराम के लिये, खोलने को; to rest, unharness iii.53.20 स्वस्त्यै गृहेभ्य आवसैं [= आ+अवसैं] 'यावदश्वेगावसानं तावत्'.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अव √सो [–स्यति 'अवसानं प्रापयति', अव-स्य 'समापय', *Caus.* अवसाय्य 'उपवेश्य'] ढीला करना, छुड़ाना; to loosen, deliver from vi.74.3 अव स्यतम् 'श्लथयतम्' (= TS. i.8.22 'विनाशयतम्'), vii.28.4 अव द्वितां वरुणो मार्यी नः सात 'अव स्यतु विमोचयतु'; घोड़े खोलना; to unharness horses 1.104.1 अवसार्याश्विवान् 'विमुच्य'; किसी के घर ठहरना, विश्राम करना; to put up at anyone's house, take rest i.179.2 तें चिर्दवासुः 'अवक्षिपन्ति रेतः। स्यतिरुपसृष्टो विमोचने'; कहीं पर डेरा डालना; to take one's abode or standing-place in or upon AV. ix.2.14 उर्त पृथिव्यामिव स्यन्ति विद्युतः 'on earth also stay thunderbolts', स्वकृत इरिणे प्रदरे वा नावस्येत् 'अवस्थानं न कुर्यात्' Sat. vi.5; काम पूरा कर लेना; to finish one's work ŚŚS.; पसन्द करना या छांटना (स्थान, रहने या याग के लिये); to choose or appoint (as a place for dwelling or for a sacrifice) TS., ŚBr.; निश्चय करना; to decide अवसाने वरे देवानामिव स्यति 'अध्यवस्यति' TS. ii.5.5.1.

अव-स्कव्-अ [√स्कु 'आप्रवणे'] *m.* (नीचे की ओर रेंगने वाला) कीटविशेष; a kind of worm AV. ii.31.4 अवस्कवं··· जम्भयामसि 'अवाग्गमनस्वभावः'.

अव-स्तर्-अण (1) *n.* छितराना; strewing KŚS. (2) *a.* बिछौना; cover for a bed.

अवंस्-तात् *av.* नीचे; down, below; पहले; before.

अव-स्तीर्-ण *a.* छितराया; strewed. **अव √स्तृ** बखेरना, छितराना; to strew, scatter VS. v.25 अव स्तृणामि वैष्णवान्.

अव-स्थ्-अ [= अधःस्थः] *m.* गुह्येन्द्रिय, लिङ्ग; penis AV. vii.90.3 अवस्थस्य क्लदीवतः 'स्त्रिया अधः प्रदेशे संभोगाय तिष्ठतः', (अवस्-स्थ ? where enjoyment resides. Cp. अवस्वत्). —**स्था** *f.* स्त्रीयोनि; female organ.

अव √स्था – में नीचे ठहरना या जाना; to go down into, reach down to viii.24.30 वर्लो गोमतीमिव तिष्ठति 'तस्यास्तीरे अवतिष्ठति'; – से दूर रहना; to stay away from v.53.8 मा वि स्थात परावतः 'दूरदेशे अवस्थितिं मा कुरुत'; – से वञ्चित होना; to be deprived of or be separated from ii.27.17 मा रायो राजन्त् सुर्यमार्दव स्थाम् 'अवयुत्य स्थितो मा भूवम्'.

अव-स्था-वन् *a.* थामने वाला; fixing, supporting TS. v.5.10.2 अवस्थावा नामास्युदीची दिक्.

अव-स्पर्-तृ [*Voc.*] *a.* पारयिता, पालक; saver, preserver ii.23.8 अवस्पर्तरधिवक्तारमस्मर्युम् 'उपद्रवेभ्यः पारयितः'.

अव √स्फूर्ज् गरजना, घोरना; to thunder, make a noise like a thunder-clap अवस्फूर्जन् 'शब्दयन्' TS. ii.4.7.2, on TS. iv.4.3.2 'मारकोऽशनिः'.

अव √स्मि नीचे की ओर झमालना; to flash down i.168.8 अव स्मयन्त विद्युतः 'अवाङ्मुखं प्रकाशन्ते'.

√अवस्य सहायता चाहना; to seek help. **अवस्-र्यु** [also अवस्यू ŚBr. i.4.2.1 अयं वै लोकोऽवस्यूः] *a.* सहायता का इच्छुक; seeking aid i.25.19 त्वामवस्युरा चके. **अवस्युवाताः बृहतीः** 'अवस्यवो रक्षयितारो वायवो यासां ताः बृहतीः' TS. iv.4.12.3.

अव-स्रंस्-अस् [*Abl. Inf.*] गिरने से; from falling down ii.17.5 अस्तभ्नान् मायया द्यामवस्रंसः 'अवपतनात्'. **अव-स्रु-त** *a.* पतित; dropped down ĀGS.

अव-स्राव्-अण *n.* बहाना, चुआना; to cause to flow down; cp. समवस्रावण 'सम्यगवस्रावणमुच्चप्रदेशात् आकाशात्' 'समवस्राविणी वृष्टिः'.

अवस्-वन्त् *a.* सहायक; helpful AV. iii.26.6 अवस्वन्तो नाम देवाः. **अवस्वद्-वन्त्** *a.* सहायक-वाला; united with the aiding one MS.

अव √स्वन् गरज के साथ नीचे झपटना; to fly down with noise iv.27.3 अव यच्छ्येनो अस्वनीत् 'अवाङ्मुखं शब्दमकरोत्'. **अव-स्वन्-र्य** *a.* गरजने वाला; roaring VS. xvi.31 नम ऊर्म्याय चावस्वन्याय च = TS. iv.5.5.2 'अवस्वने ध्वनिरहिते स्थिरजलेऽवस्थितः'. **अव-स्वान्-अ** *n.* गर्जन; roar of thunder Sat. xxvi.3.

अव √स्वृ ध्वनि करना; to sound (as an instrument) viii.69.9 अव स्वराति गर्गरः 'शब्दयति'.

अव-ह-त *a.* दरड़ा, दांत्र चलाया (अनाज); threshed KŚS.

अव √हन् पटकना, दे मारना; to throw down, kill v.32.1 अव दानवं हन् 'अभिहतवान्'; भगा देना; to drive away, keep off, fend off ii.34.9 अव रुद्रा अर्शसो हन्तना वधः 'अवयुत्य अस्मत्तः पृथक्कृत्य नाशयत'; (अनाज से दाने) पृथक् करना, मसलना; to thresh i.191.2 अथो अवघ्नतीं हन्ति 'अवहन्यमाना'. Note दृढान्योघ्नात् 'हतवान्' TBr. ii.4.5.

अव-हन्-अन *n.* खोटना, गाहना; threshing KŚS. **अव-हन्-तृ** *a.* हिंसिता; one who throws off iv.25.6 दुष्प्राव्योऽवहन्तेर्देवाचः (–हन्तां+ईत्) 'हिंसिता'.

अव-हर्-अण *n.* अवभरण, फेंकना; putting aside, throwing away KŚS.

अव √हा छोड़ना; to leave, quit i.116.3 ममृवाँ अवाहाः [अव+अहाः], x.34.5 अव हीये संखिभ्यः.

अवहित-पाणि *a.* समित्पाणि, कुछ हाथ में लिये; having something in hand Sat. xxvi.[illegible]

अव √हु चुआना, टपकाना; to shed (as drops of sweat) v.7.5 अव स्म यस्य वेषणे स्वेदं पथिषु जुह्वति.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अव√हृ [अवहरति 'स्थापयति'] नीचे करना, अलग रखना; to move down (as the arms), put down or aside KŚS.; वश में करना; to bring under control अवहरते 'वशयति'. *Caus.* 'to cause to pay taxes'.

अव√ह्वे नीचे बुलाना; to call down from x.56.1 मरुतामेव ह्वये दिवश्चिद्.

अवाक् [अव√अञ्च्] *av.* अवाङ्मुखत्वेन, अधोमुखत्वेन; downwards अवागादित्यस्तपति. **अ-वाकिन्** [वागेव वाकः स न विद्यते यस्य] *a.* वाग्रहित; having no speech ChUp. **अवाक्-क** *a.* निम्नाभिमुख; turned downward. **अवाक्-र्क** *a.* मूक; speechless ŚBr.

अवा√कृ वारण करना, परे करना; to ward off, remove viii.53.4 विश्वा द्वेषांसि जहि चाव चा कृधि.

अवाक्-शाख्-अ *a.* निम्नगामी शाखाओं वाला; having branches going downwards, qualifying Aśvattha Kaṭha.

अवाग्र [अव+अ–] *a.* जिसका अग्र नीचे या एक ओर को है; having the point turned down or aside.

अ-र्वाच् *a.* मूक; speechless. **अवाच्-ईन** *a.* निम्नाभिमुख; turned downwards AV. x.4.25 अवाचीनं तदितु ते; अधःस्थ; situated below ŚBr. i.2.3.1 अस्ति वै पत्न्या अमेध्यं यदवाचीनम् 'नाभेरधोभागः'.

अवाज् [√अज्] नीचे की ओर खदेड़ना; to drive down i.161.10 उदकं गर्मवाजति 'बाह्यभूमिं प्रति गमयति'. **अ-वाजिन्** *a.* अड़ियल घोड़ा; a bad horse iii.53.23 नावाजिनं वार्जिना हासयन्ति 'वाचामिनो वाजिनः सर्वज्ञः। तद्विलक्षणं मूर्खजनं वार्जिना वागीशा न हासयन्ति हास्यास्पदं न कुर्वन्ति'.

अवाञ्च् [अव अधो अञ्चति गच्छतीति] *a.* अधोमुख, निम्नस्थ, –से घटिया; turned downwards, situated below, lower than iv.25.6 दुष्प्राव्योऽवहन्तेर्देवाचः 'स्तुतिरहितस्य', but cp. accent अवाक् 'speechless'. ŚBr. i.3.5.10 अवाङ् प्राणः 'अपानाख्यमिन्द्रियम्' membrum virile.

अ-वा-त [√वन्] *a.* अनाक्रान्त, अक्लिष्ट; unattacked, unchallenged vi.16.20 वन्वन्नवातो अस्तृतः 'अप्रतिगतः' = VS. xix.53 'वातायुपद्रवरहितः, एकचित्तः', TS. ii.6.12 'वायुमनपेक्ष्य भक्षयन्'. **अ-वार्त** [√वै] *a.* अशुष्क, तर; not dried up, fresh i.52.4 अवार्ता अहूरुतप्सवः 'वान्ति प्रातिकूल्येन गच्छन्तीति वाताः शत्रवः तद्रहिताः'. **अ-वार्त** *a.* निर्वात; windless i.38.7 मिहं कृण्वन्त्यवार्ताम् 'वायुरहिताम्'.

अवा√दा किसी को पृथक् करके कुछ बचा लेना; to save by keeping off anything : अवादीमहि [= अवदीयामहै 'हविर्भागेन रुद्रमवयुज्य पृथक् कृत्य प्रजाः रक्षामहै'] रुद्र को पृथक् करके प्रजा को बचा लें; we would protect people by keeping Rudra off VS. iii.58.

अवान् [अव√अन्, अवानिति] सांस लेना; to inhale.

अवान्-अ *m.* श्वास; breath : उच्छ्वास-निश्वासौ 'breathing out and in'.

अवान्तर *a.* मध्यवर्ती; intermediate TS. **—दिक्-स्रक्ति** [आग्नेयनैर्ऋतवायवैशानीष्ववान्तरदिक्षु स्रक्तयः कोणाः यस्याः सा] *a.* अवान्तर दिशाओं में हैं कोण जिसके; having corners in mid-quarters KŚS. **—र-दिश्** *f.* intermediate region of the compass. **—र-दीक्ष्-अ** *a.* मध्य में दीक्षा लेने वाला; performing an intermediate consecration. **—र-दीक्षा** *f.* मध्यदीक्षा; an intermediate consecration ĀpŚS. **—र-देश** *m.* मध्यवर्ती स्थान; a place situated in an intermediate region. **—रेडा** *f.* पांच भागों में विभक्त इडा; Iḍā sub-divided into five parts ABr.

अवा√पद् निम्नमुख होना; to be cast down अवापद्येत 'अधोमुखी भवेत्' KŚS.

अवाय्-अ [√इ] *m.* पानी में उतरना; going down (into water) KŚS. **—यती** [√इ] *a.* –में उतरती हुई; coming down into viii.91.1 कन्या वारवायती 'स्नानार्थमभ्यवगच्छन्ती'.

अवाया [अव-आ√या] (पानी में) फेंकना; to throw down (into water) अवायासिषम् 'अप्सु प्रक्षिप्तवान्'.

अ-वार्यु *a.* = अवार्त; windless.

अवार् [अवर] *m.* इस ओर; this side, the near bank of a river VS. xxx.16 अवारार्य कैवर्तम्. **—र्-तस्** *av.* इस ओर से; from this side, to this side x.65.6 पयो दुहाना व्रतनीरवारतः 'अवरणेन अप्रार्थनेन'.

अवार्छ् [√ऋछ्] नीचे गिर पड़ना; to fall down, become damaged TS. अवार्छेत् = अधः पतेत् ŚBr. i.71.2.7.

अवार्ज् [√अर्ज्] छोड़ देना; to dismiss अवार्जन्ति = अवसृजन्ति = विमुञ्चन्ति (अर्जेर्गत्यर्थस्य) ŚBr. iv.

अवार्-य *a.* अवारवर्ती; being on this side of a river VS. xvi.42 नमः पार्याय चावार्याय च = TS. iv.5.8.2.

अवार्य-क्रतु [√कृ] अरुद्धशक्तिक; of irresistible power viii.92.8 नरमवार्यक्रतुम् 'अनिवारणीयकर्माणम्'.

अवा-श्रृङ्ग *a.* अवाक्श्रृङ्ग, अवनतश्रृङ्गवान्; whose horns are turned downwards TS. ii.1.8.5; opp. to प्राश्रृङ्ग.

अवास् [√अस् 'throw'] नीचे फेंकना, छोड़ देना; to put down i.140.10 अवास्या शिशुमतीरदीदेः 'अवक्षिप्य, विहाय'.

अ-वास्तु (1) *a.* बेघर; having no home AV. xii.5.45 अवास्तुमिनं करोति. (2) **अवास्तु** *n.* अयज्ञभूमि; no place for sacrifice TS. iii.4.10.3 अवास्त्वेवं तत्.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अ-वाहर्न *a.* वाहनरहित; having no vehicle ŚBr.

अंव्-इ *a.* सहायक, तर्पयिता; kindly disposed AV. v.1.9 अविं वृधाम. **अंवि** *f.* भेड़; sheep; चलनी; woollen Soma-strainer ix.109.7 महामवीनामनु पूर्व्यः 'रोम्णां सकाशात्'.

अ-वि-कथयन्त् *a.* प्रलाप न करता हुआ; not talking idly.

अं-वि-कर्षन्त् *a.* पृथक् न करता हुआ; not separating two words AA. iii.1.5.

अ-वि-कल्-अ *a.* समग्रावयव; complete in body BṛUp.

अवि-र्का भेड़; ewe i.126.7 गन्धारीणामिवाविर्का 'अवयो मेषाः, अथवा अविका अत्यर्थं तर्पयन्ती योनिः यस्याः'.

अं-वि-कृत *a.* विकाररहित; unchanged. **अं-विकृष्ट** *a.* न लूटा; not robbed or plundered; अनपकृष्ट; not deprived of.

अं-विक्रीत *a.* जिसने नहीं बेचा है; one who has not sold iv.24.9 अविक्रीतो अकानिषं पुनर्यन्.

अं-वि-क्षि-त *a.* अक्षीण, पूर्णायु; undiminished vii.1.24 अविक्षितास आयुषा 'पूर्णायुषः'.

अं-वि-क्षुब्-ध *a.* शान्त; undisturbed (as a sacrifice) ŚBr. **अं-विक्षोभ्-अ** *m.* शान्ति; the not being disturbed TBr. iii.7.6.

अं-वि-गूढ *a.* ढीला; loose.

अ-वि-चर्त्-र्य = अविवृत्र्य. **अं-वि-चाचल्-अ** *a.* अचल, स्थिर; firm, not staggering AV. x.8.4 अविचाचला र्ये = **अं-वि-चाचलन्त्** AV. vi.87.1. = **अं-विचाचलि** x.173.1 ध्रुवस्तिष्ठाविचाचलिः = TS. iv.2.1.4.

अं-वि-चिकित्सन्त् *a.* असंदिग्ध; having no doubt अविचिकित्सा 'असंशयः'.

अ-विवृत्-र्य [or —**चर्त्य**] *a.* ढीला न होने वाला, पक्का; not to be loosened VS. xii.65 पाशं ग्रीवास्वविवृत्र्यम् = **अविचर्त्यम्** TS. iv.2.5.3.

अ-विचेत्-अर्न *a.* जो समझ में न आवे; unintelligible viii.100.10 वाग् वदन्त्यविचेतनानि 'अप्रज्ञातार्थान्'. **अं-विचेतस्** *a.* जिसे चेता या ज्ञान नहीं है; unwise ix.64.21 मज्जन्त्यविचेतसः 'विपरीतमतयः'.

अं-वि-च्छेद्-अ *m.* सातत्य, अव्यवधान; continuity, uninterruptedness AV. ix.6.38 यज्ञस्याविच्छेदाय.

अं-विजाता *f.* अप्रसूता, द्वितीयप्रसवरहिता; one who has not brought forth, not delivering a second time (TBr. iii.4.11) VS. xxx.15 परिवत्सरायाविजाताम्. **अं-विजानन्त्** *a.* नासमझ; not understanding, ignorant i.164.5 मनसाविजानन्.

अ-वि-जित्-इन् *a.* अविजयी; not victorious ABr.

अं-विज्ञात *a.* अज्ञात, अविविक्त; unknown, indiscriminated. —**त-गदा** *f.* जिसकी बात समझ में न आवे; speaking unintelligibly AV. xii.4.16 चरेदेवात्रैहायणार्द-विज्ञातगदा सती.

अं-विज्ञान्य *a.* विज्ञानहीन; ignorant.

अंव्-इतवे [*Dat. Inf.*] हौंसला बढ़ाने को, सहायता को; to refresh, help vii.33.1 दूरादिवितवे वसिष्ठाः. **अविर्तृ** *a.* रक्षक; protector, favourer i.44.10 अविता पुरोहितः 'रक्षकः'.

अं-वि-तार्-इन् *a.* अविगामी, स्थायी; crossing straight, permanent viii.5.6 सुमेधामविताराणीम् 'अनपायिनीम्'.

अव्-इ-र्तृ *a.* दयालु, रक्षक; favourer, protector.

अं-वित्-ति *f.* अलाभ, अनुपलब्धि; not finding, non-acquisition AV. xvi.6.10.

अं-विथ्-उर *a.* अडिग, अचल, दृढ़; not staggering, firm i.87.1 अनानता अविथुराः 'अवियुक्ताः संघीभूताः'.

अ-विदल [अविलग्नानि असंश्लिष्टानि दलानि यस्य] *a.* छितरे पत्तों वाला; having sparse leaves Sat. i.3.

अ-विदर्स्य *a.* अनुपक्षयी, नित्य; not ceasing, permanent vii.39.6 धाता रयिमविदर्स्यं सदासाम् 'अनुपक्षपणीयम्'.

अं-वि-दहन्त् [विपरीतदाहमकुर्वन्] *a.* गलत तरीके से न जलाता हुआ; burning properly TS. ii.6.3.4.

अ-विदास्-इन् [√दस्] *a.* अनुपक्षयी, अशोष्य; not to be dried up in summer अविदासिनि ह्रदे Khādira iv.1.

अं-विदित = अविज्ञात.

अं-वि-दीधयु [√ध्यै] *a.* सोच में न पड़ने वाला, बेधड़क; not deliberating or hesitating iv.31.7 दातारमविदीधयुम् 'विदीधयुरदीप्यमानः । न विदीधयुः'.

अं-विदुष्-टर *a.* निपट नासमझ; (= पाक); not learned, quite ignorant x.2.4 विदुषां देवा अविदुष्टरासः 'अत्यन्त-मजानन्तः'.

अं-वि-दोह्-अ *m.* उत्तम दोहन; not a bad milking; अविनाश; non-destruction सोमपीथस्याविदोहाय 'अविनाशाय' TMB. xviii.3.12.

अ-विद्ध [√व्यध्] *a.* सहचारी, सहभू; not separated from, accompanying तामविद्धः 'पत्न्या सह' Sat. xxviii.2.

अं-विद्या *f.* अज्ञान; ignorance AV. xi.8.23 विद्याश्च या अविद्याश्च.

अ-वि-द्र्-इर्य [√द्रा] *a.* अडिग, पक्का, शाश्वत; not faltering, good, permanent i.46.15 अविद्रियाभिरूतिभिः 'विद्रिर्निन्दा तद्विरोधिनी अविद्रिः स्तुतिः । तां यान्तीति' = VS.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

xxxiv.28 'अनवखण्डिताभिः'.

अ-विद्वांस् *a.* अज्ञानी; ignoramus.

अ-वि-द्विष् (1) *m.* अद्रोह, प्रेम; non-enmity, concord AV. i.34.5 इर्ष्णागामविद्विषे. (2) *a.* अद्वेष्टा; not showing hostility.

अ-विद्विषे [*Dat. Inf.* √द्विष्] cp. अ-विद्विष्. **अ-विद्वेष्-अ** *m.* अद्रोह, पारस्परिक प्रेम; non-enmity, harmony AV. iii.30.1 अविद्वेषं कृणोमि वः.

अ-विधृत *a.* अनियमित; not controlled TMB. xxiv.11.2.

अ-वि-नंश्-ईन् *a.* अविनाशी; that lasts very long VS. xviii.28 अविनंशिन आन्त्यायनाय 'न विनश्यतीत्यविनंशी। तस्मै विष्णुरूपाय मार्गशीर्षाय' Mah.

अ-वि-नाश्-इन् *a.* अक्षय, नित्य; imperishable, permanent.

अ-विपर्यासम् *av.* विना व्यत्यय अथवा विपर्यास; so that there is no interchange ŚBr. **अवि-पाल्-अ** *m.* गडरिया; shepherd.

अ-विप्-र *a.* अप्रतिभानवान्; not inspired vi.45.2 अविप्रे चिद् वयो दधत् 'विप्रः स्तोता। तद्विलक्षणे'.

अ-वि-भवन्त् [= असंभवन्] *a.* न होता हुआ; not being or coming into existence.

अ-विभ्रंश्-इन् *a.* अखण्ड; not crumbling to pieces ŚBr. iii.

अवि-मन्त् *a.* भेड़-बकरियों वाला; possessing sheep iv.2.5 गोमाँ अग्नेऽविमान्.

अ-वि-मुक्-त *a.* न छूटा, न खुला; not loosened, not unharnessed.

अ-विमोक्-य *a.* न खुलने वाला, पक्का; not to be released or loosened AV. vi.63.1 दाम ग्रीवास्वविमोक्यं यत्.

अ-वि-रण्-अ *m.* अकलह, शान्ति; freedom from fight i.174.8 अविरणाय 'संग्रामनाशनाय'.

अ-वि-राधयन्त् *a.* अविरोधी, सहमत; not disagreeing, not being at variance with AV. ii.36.4 पत्यविराधयन्ती.

अ-वि-वर्ह्-अ *m.* अविनाश; non-destruction तदिमौ पक्षौ व्यतिषजत्यविवर्हाय ŚA. ii.4.

अ-विवाक्-य *a.* विवाद का अविषय; indisputable, name of the tenth day of a certain Soma sacrifice.

अ-विवाद्-इन् *a.* विवाद न करने वाला, ननुनच न करने वाला; not quarrelling.

अ-वि-वेनन्त् *a.* न ऊबा, न उचाट, अभिकांक्षी; not disaffected, desiring iv.24.6 सध्रीचीनेन मनसाविवेनन् 'विवेनो विगतेच्छः। तदन्यः। आत्मानं कामयमानः'.

अ-वि-शस्-तृ *a.* खराब काटने वाला; unskilled carver i.162.20 मा ते गृध्नुरविशस्तातिहाय = TS. iv.6.9.3.

अ-विश्वम्-इन्व्-अ *a.* असर्वव्यापी; not pervading the universe i.164.10 वाचमविश्वमिन्वाम् 'असर्वव्यापिनीम्.

अ-विश्व-विन्-न *a.* सबको अज्ञात अथवा अनुपलब्ध; not known to all, not found by all AV. x.9.10 वाचमविश्वविन्नाम्.

अ-विष *a.* जहरीला नहीं, रुचिकर; not poisonous, agreeable viii.25.20 अविषस्य दावने 'प्रीतिकारिणः'.

अ-विषाण *a.* शृङ्गरहित; hornless.

अव्-इष्ठ *a.* अतिवर्धक, श्रेष्ठ रक्षक; gladly increasing, best protector vii.28.5 ब्रह्मकृतिमविष्ठः 'अतिशयेन रक्षिता गन्ता'.

अव्-इर्ष्यन्त् *a.* सहायता को उत्सुक; helping readily x.115.6 महिन्तमाय धन्वनेदविष्यते 'पालकाय'.

अ-वि-ष्यन्द्-अन *n.* बाहर न निकलना; not letting out 'कुम्भीगतं पयः तापकाले तापाधिक्येन यथा बहिर्न पतेत् तथा करणम्'.

अव्-इर्ष्या *f.* इच्छा, अभिवेग; desire, zeal ii.38.3 अर्यमणां चिन्न्यया अविर्ष्याम् 'गमनेच्छाम्'. **अविर्ष्यु** *a.* इच्छुक; desirous i.189.5 अविर्ष्यवे रिपवे 'अविर्ष्यतिरत्तिकर्मा। अत्रेच्छवे'.

अ-वि-सर्प्-इन् *m.* नरकविशेष; a hell where there is no room even to move about TAr.

अ-वि-सृग्-दार्-इन् *a.* जहां वृक्षों की लापरवाही एवं दारण नहीं होता; a place where trees are not neglected nor cut down.

अ-वि-स्रग्-धार्य *a.* वह स्थान जहां कि गढे एवं भट आदि नहीं हैं; a place free from clefts and the like Sat. xxviii.1.

अ-वि-स्रस्-अ *m.* न गिरना, शैथिल्याभाव, संधान, दृढ़ता, धृति, स्थैर्य; not falling asunder, not loosening, joining, keeping together, fixity TMB. x.5.7. **अ-वि-स्रस्-त** *a.* अभग्न, अविच्छिन्न, अविनाशी; unbroken, uninterrupted, imperishable.

अ-वि-हर्यत-क्रतु [*Voc.*] *a.* रुचिर शक्ति वाला; of pleasing power i.63:2 येनाविहर्यतक्रतो 'हर्यतिः प्रेप्साकर्मा। विहर्यतोऽनभिलषितः। अविहर्यतोऽभिलषितः'.

अ-वि-हृत *a.* वह पाठ जिसमें ऋचाएं परस्पर नहीं मिली हैं; recitation of the Ṛks as they stand in the Veda.

अ-वि-हृरुत *a.* मुड़ा नहीं, अहिंस्य, अखण्ड; unbent, not to be crushed, unbroken v.66.2 क्षत्रमविहृतम् 'अहिंस्यम्'.

अ-वि-ह्वरन्त् [√हृ] *a.* स्थिर, अडिग, टस से मस न होने वाला; not deviating iv.36.2 अविह्वरन्तं मनसस्परि ध्र्यया 'अकुटिलम्'.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अ-वीक्षित *a.* अविचल; unmoved TBr.

अ-वीत *a.* अनुपभुक्त; not enjoyed (as the sacrificial oblation) iv.48.1 विहिं होत्रा अवीता 'अन्यैरभक्षितानि'.

अ-वीर (1) *a.* असार, निष्फल; weak, fruitless vii.61.4 अयन् मासा अयज्वनामवीराः 'अपुत्राः'. (2) निःसंतान; childless vii.4.6 मा त्वा वयं सहसावन्नवीराः 'पुत्रादिरहिताः', x.86.9 अवीरामिव मां (husbandless or childless ?). (3) —**रम्** *n.* निर्जन देश; a country destitute of men or heroes ŚBr.

अ-वीर-ता *f.* पुत्रराहित्य; want of sons iii.16.5 मावीरतायै रीरधः 'अपुत्रतायै'.

अ-वीर-हन् *a.* मनुष्यों को न मारने वाला; not slaying men i.91.19 अवीरहा प्र चर 'पुत्राणामहन्ता'.

अ-वीर्य [also **अ-वीर्य**] *a.* निर्बल, पोच; weak, ineffective ŚBr. **अ-वीर्य-वन्त्** *a.* पोच, निर्बल; weak MS.

अ-वृक (1) *a.* अघातुक; not hurting vi.2.2 त्वां वाजी यात्यवृकः 'हिंसकरहितः'. (2) —**कम्** *n.* सलामती; safety vi.4.4 अवृके क्षेष्यन्तः 'बाधकैर्वियुक्तेऽस्मदीये अभ्यगारे'.

अ-वृजिन *a.* निष्पाप, ऋजु, सरल; free from blemish or sin, straightforward ii.27.2 अवृजिना अनवद्याः 'अवर्जितारः । सर्वानुग्राहकाः'; cp. वृज्-अन 'circle' = family, sons.

अ-वृ-त *a.* अरुद्ध; unchecked viii.33.6 योऽवृतः 'शत्रुभिरपरिवृतः'. **अ-वृ-त** *a.* अनिमन्त्रित; uninvited. **अ-वृत्-ति** *f.* रोजी का अभाव, दारिद्र्य; indigence; अवृत्तिमपजयति TMB. xvi.6.5. Cp. अवर्ति.

अ-वृध्-अ *a.* अवर्धक; not furthering vii.6.3 पर्णाँरश्रद्धाँ अवृधान् 'स्तुतिभिरग्निमवर्धयतः'.

अ-वृष्टि *f.* अवर्षा; drought, famine ŚBr.

अवे [√इ] नीचे ले जाना, करना; to take down, do or observe अपोऽवभृथमवैति 'अपः प्रति अवभृथमनुतिष्ठेत् । अप्सु कुर्यादित्यर्थः' TBr. i.6.5.

अवेक्ष् [√ईक्ष्] निहारना; to perceive viii.79.9 अव यत् दुर्मतीरीक्षि, Sat. i.5 तण्डुलानवेक्षते 'अवनत ईक्षते'.

अवेत [√इ] *a.* अतीत; elapsed, passed.

अ-वेद *m., pl.* वेद नहीं; not the Vedas ŚBr.

अ-वेद्-इ (1) *f.* अविद्या; ignorance BṛUp. (2) —**दिः** *a.* अविद्वान्; ignorant BṛUp. न चेदवेदिः. **अ-वेदिन्** *a.* अज्ञानी; having no knowledge ŚBr.

अ-वेनन्त् *a.* निष्काम; not having any desire x.27.16 अवेनन्तं तुषर्यन्ती 'अकामयमानम्'.

अवेन्व् [√इन्व्] बरसाना; to send down (rain) vi.64.2 अव दिव इन्वतम् 'अवस्तात् प्रेरयतम्'.

अवेष् हटा देना; to remove or keep away इमानितोऽसुरान् रात्रीमन्ववेष्यावः 'इमानसुरान् रात्रीमनुगतान् इतो रात्र्या अवेष्यावो अपसारयिष्यावः' ABr. xvi.5.

अवेष्टि [भूतानां यक्षादीनामवयजनस्य विनाशस्य हेतव आहुतयः] *f.* विनाशक आहुति; oblation meant to destroy the evil spirits भूतानामवेष्टीर्जुहोति TBr. i.7.7., अवेष्टाः दन्दशूकाः 'विनाशिताः' TBr. i.7.8.

अ-वैभीदक *a.* बहेड़े पर न उगा; not having its origin on the Vibhīdaka tree MS.

अ-वैर-हत्य *n.* वीरों को न मारना; non-destruction of men or heroes AV. vi.29.3 अवैरहत्ययिर्दर्मा पपत्यात्.

अवोक्षण [अधस्तात् पाणिना उक्षणम्] *n.* हाथ से छींटे मारना या पानी छिड़कना; besprinkling. **अवोक्षितम्** *a.* 'उदकसिक्तम्'.

अवो-देव *a.* अधोदेव, देवों से नीचे, देवताओं को नीचे आकृष्ट करने वाला; below the gods, calling down the gods viii.19.12 अवोदेवमुपरिमर्त्यं कृधि 'देवानामवस्तात्'.

अवोह् [√ऊह्] नीचे खींचना; to attract downwards अवाचीमवोहेत वृष्टिमेवं नियच्छति TS. vi.3.4 'अधोदेशे पुनरप्यपकर्षेत्' : opp. to उदूहेत्.

अव्-य (1) *a.* अवि-संबन्धी; ovine, belonging to sheep. (2) —**व्यः**, —**व्यम्** सोम छानने की चलनी; woollen Soma-strainer ix.13.6 वि वारमव्यमार्शवः 'दशापवित्रम्'.

अ-व्य्-अग्र *a.* अवहित; having concentration upon.

अ-व्य्-अङ्ग *a.* सकलाङ्ग; having all the limbs.

अ-व्यच्-अस् *n.* अविस्तार; non-expansion AV. xix.68.1 अव्यचसश्च व्यर्चसश्च 'of non-expansion'.

अ-व्यति-मोह्-अ *m.* अव्यामिश्रण; the not confounding by error ŚBr. xiii.

अ-व्यतिषक्त *a.* अव्यामिश्र; not intermingled ŚBr. **अ-व्यति-षङ्गम्** *av.* सांकर्यपरिहारेण; without exchanging one for another TAr.

अ-व्यतिस्रंस cp. अव्यवस्रंस.

अ-व्यती [√वी] *f.* संभोग-विमुख; not longing for copulation x.95.5 मेऽव्यत्यै पृणासि 'सपत्नीभिः सह पर्यायेण पतिमागच्छती सा व्यती । न तादृशी'.

अ-व्यतीपात्-इन् *a.* मर्यादापालक; non-transgressing.

अ-व्यथमान (1) *a.* निर्भय; fearless TS. iv.2.9.1. (2) भङ्गरहित; not breaking अव्यथमानामिष्टकाम् TS. iv. 3.6.1. **अ-व्यथयन्त्** *a.* व्यथा को दूर करता हुआ; taking away pain TS. iv.4.2.1.

अ-व्यथा *f.* स्थिरता; firmness TAr.; cp. भिदा. **अ-व्यथ्-ई** (1) *a.* अचल, स्थिर, पक्का; not tremulous, sure-footed,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

unfailing (help) i.112.6 यांभिरव्यर्थिभिर्जिजिन्वथुः 'व्यथारहिताभिः'. (2) —र्थिः *f.* अचूक डिग, पक्के पांव; surefootedness x.27.21 तदव्यर्थी जरिमाणस्तरन्ति 'व्यथारहिता जरिमाणः स्तोतारः' (= अव्यर्थ्या *Instr.*).

अ-व्यथिषे [*Dat. Inf.*] न डगमगाने को; not for trembling.

अ-व्यथ्-र्य *a.* अचल, स्थिर; unshakable ii.35.5 अस्मै अव्यथ्यर्याय 'अव्यथमानाय'.

अ-व्य्-अनत् [√अन्] *a.* सांस न लेता हुआ, स्थावर; not breathing, inanimate x.120.2 अव्यनच्च व्यनच्च 'स्थावरम्'.

अ-व्यन्त *a.* अनतिदूर; not very far, being near, attached Sat. ii.1.

अ-व्यप-देश्-अ *m.* अनादेश, अकथन; absence of specification LŚ. i.1.1.

अव्य्-य [also अव्य-य] *a.* अवि से प्राप्त, भेड़-बकरी की खाल का बना; derived from sheep, made of sheepskin, consisting of sheep viii.97.2 भार्गमव्ययम् 'व्ययरहितम्', ix.49.4 स न ऊर्जे व्यव्ययं पवित्रं धाव 'अविमयम्'.

अ-व्यर्थ्-उक *a.* न खोने वाला; not losing anything TBr. iii.3.1.

अ-व्यवकिरन्त् [√कृ] *a.* न बखेरता हुआ; not scattering Sat. i.5.

अ-व्यव-च्छिन्-न *a.* विच्छेदरहित, सतत; uninterrupted ŚBr. i.3.2.13.

अ-व्यव-च्छेद्-अ *m.* विच्छेदराहित्य, सातत्य; uninterruptedness ŚBr. ix.3.2.6 स युनक्त्यव्यवच्छेदाय.

अव्यव-नयन्त *a.* व्यवधान न करता हुआ; not making interruption.

अ-व्यवस्-त [= अ-व्यवसित] *a.* अबद्ध; not tied or bound ĀśŚS.

अ-व्यव-स्रंस्-अ *m.* विच्छेदाभाव, अशैथिल्य; not falling asunder TMB. xiii.11.5.

अ-व्यवानम् [√अन्] *av.* बीच में सांस लिये बिना; without breathing in between.

अ-व्यवाय्-अ [√इ] *m.* व्यवधानराहित्य; non-separation, not entering between LŚ. i.2.15.

अ-व्य्-अस्-त् *a.* अनवकीर्ण, अखण्डित; undecomposed, undispersed.

अ-व्य्-आ-कृत *a.* अव्याख्यात, अपरिणत; unexpounded, undeveloped.

अ-व्या-वृत्-त *a.* अविभक्त, अपृथग्भूत, अविशेषित, समकालिक; not divided, contemporaneous TS. v.3.4.7. —**वृत्ति** *f.* अनभिमुखता; the act of not turning away from LŚ. i.2.15 अव्यावृत्तिश्च यज्ञाङ्गैः.

अ-व्य्-आहावम् *av.* पृथक् आहावमन्त्र बिना; without separate Āhāva mantras.

अ-व्य्-उष्-ट [√वस् 'shine'] *a.* अप्रभात, न चमकी (उषा); not yet shining (as dawn) ii.28.9 अव्युष्टा इन्नु भूयसीरुषासः. —**व्युष्टि** *f.* प्रभाताभाव; lack of dawn TS. i.5.7.5.

अ-व्य्-ऊढ [√वह्] *a.* अपृथक्कृत; not moved asunder or separated ŚBr. v.

अ-व्य्-ऋद्-धि [√ऋध्] *f.* ऋद्धि, सफलता; success AV. x.2.10 अव्यृद्धिः कुतः.

अ-व्येष्यन्त् [वि√इ] *a.* दूर न होता हुआ; not disappearing AV. xii.4.9 तस्मादव्येष्यदेनसः.

अ-व्रण *a.* अक्षत, परिपूर्ण; unhurt, sound, entire VS. xl.8 अकार्यमव्रणम्.

अ-व्रत [यस्य नास्ति व्रतम्] *a.* निर्व्रत, कृत्यरहित; lawless, not performing a sacrifice viii.97.3 यं इन्द्र संस्त्यव्रतः 'कर्मरहितः'. **अ-व्रत्-र्य** (1) —**म्** *n.* व्रतविभङ्ग, निषिद्धाचरण; transgression of observance. (2) *a.* व्रतविरोधी; anything out of harmony with a religious obligation. —**त्योपचार** *m.* व्रतविरुद्धाचरण; practising anything that offends one's obligations.

अ-व्रात्य *a.* व्रात्य नहीं; not a Vrātya, non-Vrātya AV. xv.13.6 अव्रात्यो व्रात्यब्रुवः.

√**अश्** खाना; to eat. Forms, IX : *Pr.* अश्नाति, अश्नन्ति; अश्नीते, अश्नते; *Op.* अश्नीयात्; *Ipv.* अशान; *Pt.* अश्नन्त्. *Ipf.* आश्नाम्, आश्नात्; आश्नन्, अश्नन. *Pf.* आश. *Ao. is* : आशिषम्, आशीस्, आशीत्; *Inj.* अशीत्. *Ft.* अशिष्यति. *Ps.* अश्यते; *Pp.* अशित. *Gd.* अशित्वा; —अश्य. *Cs.* आशयति. *Ds.* अशिशिषति.

√**अश्** [√अंश्] पाना; to attain. Forms, V: *Pr.* अश्नोति; *Sb.* अश्नवत्; *Ipv.* अश्नोतु; *Pt.* अश्नुवन्त्. *Pf.* आनंश and आनाश; आनश्म, आनश्, आनशुर्; आनशे; *Sb.* अनशामहै; *Op.* आनश्याम्; *Pt.* आनशान; *Pf.* also आश, आशतुर्, आशुर्; *A.* du. आशथे, आशाते. *Ao.root : A. 3. s.* आष्ट, *Pl.* आशत; *Inj.* अष्ट, *pl.* अशत; *Op.* अश्यात्, *Prc. 3. s.* अश्याः (= अश्यास्-त्); *S. : Sb.* अक्षत; *a* : अशेत्. *Inf.* अष्टवे. Cp. तें द्वेद्वे जाये अभ्याक्षत 'प्राप्तवन्तः' TBr. i.3.10.

अ-शत *n.* पूरे सौ नहीं; not a full hundred ŚBr. —**दक्षिण** *a.* जिसमें दक्षिणा पूरे सौ नहीं है; where Dakṣiṇā is less than a hundred.

अ-शत्रु *a.* अजातशत्रु; foeless i.102.8 अशत्रुरिन्द्र जनुषा

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सनादिसि.

अशन् *m.* अश्मन्, पत्थर; stone x.68.8 अशनापिनद्धम् 'अश्मना'; आकाश; sky, firmament i.164.1 तस्य भ्राता मध्यमो अस्त्यश्नः 'सर्वत्र व्याप्तः'.

अश्-अन *n.* खाना; eating. **अशन-कृत्** *a.* पाचक; cook AV. ix.6.13 यदशनकृतं ह्वयन्ति. **अशनानशने** *n.* खाना और न खाना; eating and non-eating AV. xix. 6.2 तथा व्यक्रामद् विष्वङ्ङशनानशने अनु. **अशनायति** [अशनमात्मन इच्छति] खाना चाहता है; desires to eat ŚBr. **अशनाया** *f.* अशनेच्छा, क्षुधा; desire for eating, hunger (TAr. iv.22 अशनया may be corrected into —नाया). **अशनायन्त्** *a.* क्षुधार्त; afflicted with hunger. **अशनायुक** *a.* क्षुधित; hungry ŚBr. vii.

अश्-अनि [also —नी] *f.* बिजली, अस्त्र; thunderbolt, missile i.143.5 दिव्या यथाशनिः. **अशनि-हत** *a.* बिजली से मरा (वृक्ष); (a tree) struck by lightning. —**मन्त्** *a.* वज्री; possessing thunderbolt iv.17.13 अशनिमाँ इव द्यौः.

अ-शपन्त् *a.* अशप्ता; not cursing AV. vi.37.3 यो नः शपादशपतः. **अ-शब्द** *a.* निःशब्द; soundless ŚBr. xiv.

अ-शम् [*Particle*] असुख, आर्ति; non-welfare, woe AV. ii.25.1 अशं निर्ऋत्या अकः, ŚBr. ii.1.2.5 अशमिव वै तत् 'असमीचीनम्'.

अ-शम-रथ *m.* प्रजवी रथ; a speeding chariot; opp. to शमरथ 'मन्दगतिः' TBr. i.3.5.

अ-शम-रथं-भाव्-उक *a.* प्रजवी रथ में परिवर्तित; being changed into a speedy chariot TBr.

अ-शर-मय *a.* सरकण्डों का न बना; not made of reeds.

अ-शरव्-य *a.* अनिषव्य; beyond the reach of arrows ŚBr.

अ-शरीर *a.* अशरीरी; bodiless, incorporeal ABr.

अ-शवाग्नि *m.* शवाग्नि नहीं; not a corpse-fire or fire kindled to burn a corpse ŚBr.

अ-शंस् *a.* द्रोही; hating, not wishing well ii.34.9 अशंसो हन्तना वधः 'भक्षकस्य राक्षसादेः'. **अ-शस्-त** *a.* अकथित, अनिष्ट; unuttered, unwished, bad AV. vi.45.1 किमशस्तानि शंससि. **अशस्त-वार्-अ** *a.* अकथ धन वाला; having untold riches x.99.5 स रुद्रेभिरशस्तवार ऋभ्वा 'अप्रार्थितधनः । स्वयमेव प्रदाता'. **अ-शस्-ति** *f.* शाप; curse, imprecation vi.68.6 वनुषामशस्तीः 'अकीर्तीः अयशांसि', AV. i.20.1 मो अशस्तिः. **अ-शस्ति-हन्** *a.* शाप-निवारक; averting curses or cursers viii.89.2 अपाधमदमिशस्तीरशस्तिहा 'स्तोत्रशंसनरहितानां शत्रूणां हन्ता'.

अ-शान्त *a.* जो शान्त नहीं, रुजाकर, हिंसक, क्रोधी; unappeased, violent, irascible; प्रत्यवायहेतु; impeding TS. iii.1.1.2 आपोऽशान्ताः.

अशायत [√अश् 'reach'] पहुंचा; has reached x.92.1 केतुर्यजतो द्यामशायत 'प्रतिशेते'.

अ-शास्-य *a.* अनियम्य, काबू से बाहर; not to be controlled viii.33.7 स्त्रियो अशास्यं मनः.

अश्-इत *a.* भुक्त; eaten AV. xii.4.38 अशिता ··· ब्रह्मगवी. **अशिता-वन्त्** *a.* जो खा चुका है; one who has eaten AV. ix.6.38 अशितावत्यतिथावश्नीयात्. **अश्-इ-तव्य** *n.* भोज्य; to be eaten MS.

अश्-इ-तृ *a.°* भोक्ता; eater. **अश्-इ-त्र** *n.* भोज्य; food.

अ-शिथ्-इर *a.* अशिथिल, पक्का; not loose, tight. **अ-शिथिलं-भाव्-अ** *m.* पक्का होना; the becoming tight or firm TBr.

अ-शिपर्द *a.* शिपद-रोग-निवारक; averting the sickness called शिपद vii.50.4. शिवा देवीरशिपर्दा भवन्तु 'शिपदं नाम रोगविशेषः । तदकुर्वत्यः'. But शिपद as a disease is not quotable, while सीप (white spots on the neck and trunk of the body) is common in the Ganges basin. I should therefore render 'averter of the सीप disease'; or is it अशि-प-र्द 'giving food and drink'?.

अ-शिमिर्द *a.* अखेदकर; averting languor vii.50.4 सर्वा नद्यो अशिमिर्दा भवन्तु 'शिमिर्वधकर्मा । अहिंसाप्रदाः'. Cp. AV. iv.25.4 अप रक्षांसि शिमिदां च सेधतम्, VS. xxxviii.7 अशिमिदाय त्वा वाताय स्वाहा 'अक्लेशदाय, क्लेशात्मकं कर्म शिमि तन्न ददातीति' Uv.; or is it अशि-रमि-र्द 'giving food and enjoyment' ?. **अ-शिमि-विद्विष्** *a.* कर्माविरोधी; not unfavourable to the labours of men : one of the seven Parjanyas for which cp. TAr. i.9.45.

अश्-इर *a.* भोक्ता; consumer (fire).

अ-शिव (1) *a.* अभद्र, अमङ्गल; unkind, unpropitious AV. xii.2.27 ये असन्नशिवाः. (2) —**म्** *n.* अमङ्गल; ill-luck i.116.24 अशिवेना नव द्यून्.

अश्-इश्-इषु [√अश् *Desid.*] *a.* बुभुक्षु; desiring to eat ŚBr. iii.2.1.1.

अ-शिशु *a.* निःसंतान; childless i.120.8 स्तनाभुजो अशिश्वीः.

अ-शिष्-ट (1) *a.* न बचा; not left AV. ii.31.3 शिष्टानशिष्टान्. (2) *a.* मूर्ख; uncultured (√शास्).

अश्-इष्ठ *a.* सबसे अधिक खाने वाला; eating most ŚBr. = **अशीतम** [*Voc.*] अशीतम ··· पाहि VS. ii.20, ŚBr.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

i.7.3.20.

अशीर्ति *f.* अस्सी; eighty ii.18.6 आशीर्त्या नवर्त्या. **अशीतिशत** *n.* अशीत्युत्तरशत; one hundred and eighty. **अशीर्तीष्टक** *a.* अस्सी ईंटों वाला; having eighty Iṣṭakās ŚBr. **अशीतिकावर** *a.* कम से कम अस्सी वर्ष का; being at least eighty years old.

अ-शीर्-य [√शॄ] *a.* अनश्वर; indestructible ŚBr. xiv.

अ-शीर्षक *a.* बिना सिर का; headless TS. **अ-शीर्षन्** = अशीर्षक iv.1.11 अपादशीर्षा.

अ-शुक्ल *a.* असित; not white ŚBr. vii. **अ-शुक्ल-वन्त्** *a.* शुक्लशब्दरहित; not containing the word शुक्ल ŚBr. vi.

अ-शुद्-ध *a.* अपवित्र; impure ŚBr.

अ-शुन [= शून] *n.* नाश; destruction AV. xiv.2.16 मादुष्कृतौ व्यैनसावघ्न्यार्वशुनमरिताम् = iii.33.13 शूनमरिताम्.

अ-शुश्रू-षु *a.* सुनने या पढ़ने से जी चुराने वाला; not desirous of hearing or learning GBr.

अश्-उष्-अ [√अश्] *a.* खादू, पेटू; voracious i.174.3 अग्निमशुषम् 'अशोषयितारमशान्तं वा'.

अ-शूद्र *m.* शूद्र नहीं; not a Śūdra. **अ-शूद्रोच्छिष्ट्-इन्** *a.* शूद्र एवं झूठन को न छूने वाला; not coming in contact with a Śūdra or leavings ŚBr. xiv.

अ-शून्य-ता *f.* शून्यता नहीं, पूर्णता; non-emptiness ŚBr. x. **अ-शून्योपस्था** *f.* गोदभरी, पतिपुत्रवती; whose womb or lap is not empty ChBr. i.1.11.

अ-श्रृत *a.* अपक्व; uncooked ŚBr.; युवा; young TAr. i.27.4 अश्रतासः श्रृतासश्च.

अ-श्रथ्-इत *a.* अशिथिल; not loosened, not becoming loose x.94.11 अश्रमणा अश्रथिताः 'अशिथिलीकृताः'.

अ-शेव *a.* असुखकर; not giving pleasure vii.34.13 व्यैतु दिर्युद् द्विषामशेवा 'असुखकरी'.

अ-शेष्-अस् *a.* नपूता, निःसंतान; without descendants vii.1.11 मशिषसोऽवीरता परि त्वा 'अपुत्राः'.

अ-शोक्-अ *a.* अनुष्ण; without heat ŚBr. xiv. **अ-शोकान्तर** *a.* वीत-शोक; free from sorrow.

अ-शोण *a.* लाल नहीं; not reddish AV. xix.60.1 अशोणा दन्ताः; W. 'not broken' = अश्रोणाः.

अश्-न [√अश्] *a.* पेटू; voracious ii.14.5. अध्वर्यवो यः स्वशनं जघान 'भक्षयति प्राणिजातमिति। यद्वा अश्नुते स्वतेजसा सर्वम्'. Cp. i.164.1 तस्य भ्राता मध्यमो अस्त्यश्नः.

अश्-न्-अन्त् *a.* खाता हुआ; eating vii.67.7 अश्नन्ता हव्यम्. **अश्न्य्-उष्णि** [अश्नीनां भोक्तॄणामुष्णिर्दाहकः] *a.* भोक्ताओं को जलाने वाला (अग्नि); burning him who eats or consuming and burning TAr.

अश्म-गन्धा *f.* वनस्पतिविशेष; a kind of plant ŚBr. xiii.

अश्म-चक्र *a.* पत्थर के चाक वाला; furnished with a disc of stone x.101.7 द्रोणाहावमवर्तमश्मचक्रम् 'कूपप्रान्तनिबद्धाश्मसदृशप्रहरणायुधवन्तम्'.

अश्म-चित *a.* पाषाणाच्छन्न; covered with stones TMB.

अश्म-दिद्यु *a.* पाषाणास्त्रवान्; whose weapons are stones or thunderbolt v.54.3 नरो अश्मदिद्यवः 'व्याप्तायुधा अश्मसारमयायुधा वा'.

अश्-मन् *m.* पाषाण; stone iv.16.6 अश्मानं चिद् ये बिभिदुः; पाषाणमय उपकरण; implement made of stone i.191.15 तर्के भिनदर्म्यश्मना; वज्र; thunderbolt i.172.2 आरे अश्मा यमस्यथ 'व्यापक आयुधविशेषः'; चित्रवर्ण पाषाण, सूर्य; speckled stone v.47.3 मध्ये दिवो निहितः पृश्निरश्मा 'अश्मसदृश आदित्यः', cp. ŚBr. vi.1.2.3; आकाश; sky vii.88.2 स्वर्यदश्मन्नधिपा उ अन्धः 'अभिषवार्थे पाषाणे'. **अश्मन्-मय** *a.* पाषाणनिर्मित; made of stone iv.30.20 अश्मन्मयीनां पुरां. **अश्मन्-वन्त्** *a.* पथरीला; stony VS. xxxv.10 अश्मन्वती रीयते = x.53.8.

अश्म-पुरी *f.* पाषाण-दुर्ग; a castle built on a rock ŚBr. iii.

अश्म-चर्-मन् *n.* पत्थर की ढाल; stone-shield, stone-defence AV. v.10.1-7. **अश्म-व्रज** *a.* अश्मन् ही है घेर जिसका; having rock as a pen iv.1.13 अश्मव्रजाः सुदुघाः = **अश्मापिधान** TMB.

अश्म-हन्-मन् *m.* बिजली की मार वाला; inflicting stroke of thunderbolt vii.104.5 अग्नितप्तेभिर्युवमश्महन्मभिः 'अश्मसारभूतस्यायसो विकारैः आयुधैः'.

अश्माखण *m.* अधर्षणीय अश्मा; a stone that cannot be removed or undug ChUp. **अश्मापिधान** = अश्मव्रज TMB. xix.7.1. **अश्मास्य** *a.* पाषाण से निकला; flowing from a rock ii.24.4 अश्मास्यमवर्तम् 'अश्मवद् दृढतरास्यम्'.

अश्-र्य *a.* अशनीय; to be eaten.

अ-श्येताक्षी *f.* अरक्ताक्षी; not red-eyed KŚS.

अश्-र् *n.* कोना; corner; cp. अश्रि.

अ-श्रद्-दधान *a.* अनास्थावान्; not trusting in ŚBr. xii., TS. ii.6.10.1.

अ-श्रद्ध्-अ *a.* श्रद्धारहित; without faith vii.6.3 पर्णैरश्रद्धान्, AV. xii.2.51 येऽश्रद्धा धनकाम्यात्.

अ-श्रद्-धा *f.* श्रद्धा का अभाव; non-faith AV. xi.8.22.

अ-श्रम्-अ *a.* अथक; indefatigable vii.69.7 पतत्रिभिरश्रमैः.

अ-श्रम्-अर्ण *a.* अथक; indefatigable x.94.11 अश्रमर्णा

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अश्रथिताः. **अ-श्रमिष्ठ** *a.* थकान से कतई दूर; quite indefatigable iv.4.12 अतन्द्रासोऽवृर्का अश्रमिष्ठाः.

अ-श्रव्-अण *n.* आस्थाभाव; not caring for anything declared in the sacred texts LŚ.

अ-श्रा-त *a.* अपक्व; uncooked x.179.1 यदश्रातो ममर्त्तन 'अपक्वः'.

अ-श्राद्ध *n.* श्राद्ध से असंबद्ध भोज्य; food having no relation to funeral rites.

अ-श्रान्त *a.* = अश्रमः x.62.11. अश्रान्ता असनाम वाजम् 'कर्मसु अनलसाः'.

अश्-रि [= अश्र] *f.* कोना, किनारा; the sharp edge of anything, corner, angle ŚBr.

अ-श्री-र [= अश्लील] *a.* कुरूप, भौंडा; unlovely, ugly AV. iv.21.6 अश्रीरं चित् कृणुथा सुप्रतीकम्.

अश्-रु *n.* आंसू; tear x.95.12 चर्कर्त्ताश्रु वर्तयत्.

अ-श्रुत *a.* न सुना; unheard ŚBr. **अ-श्रुति** *f.* अश्रवण; oblivion ŚBr. xiii; अवैदिक; not a Vedic text KŚS. **अश्रु-मुखी** *f.* आंसू-भरी गालों वाली; tear-faced AV. xi.9.7 प्रतिघ्नानाश्रुमुखीं.

अ-श्रेष्-मन् [√श्रिष्] *a.* बिना पट्टी का; without bands or claspers AV. iii.9.2 अश्रेष्माणो अधारयन्.

अ-श्रो-तृ *a.* न सुनने वाला; one who does not hear. **अ-श्रोत्र** *a.* बिना कान का; without ears ŚBr. xiv. **अ-श्रोत्र्-इय** *a.* वेदानभिज्ञ; not versed in the Veda.

अ-श्ली-ल [= अश्रीर] *a.* कुरूप; unlovely, ugly AV. xiv.1.27 अश्लीलं सुवासस दिदृक्षन्ते, TMB. xviii.1.9 अश्लीला वागभ्यवदत् 'सर्व एनं निनिन्दुः'.

अ-श्लेष्-मन् *a.* बिना ऊंग का, संश्लेषक-विहीन; devoid of grease TMB. xvi.1.13.

अ-श्लोण [Slav. chromu 'clame'] *a.* अश्रोण, लंगड़ा नहीं; not lame AV. i.31.3 अश्लोणस्त्वा जुहोमि 'नीरोगाङ्गः'.

अश्-व *m.* घोड़ा; horse. **—श्वा** *f.* घोड़ी; mare. **अश्व-क** *m.* कदश्व; a small or bad horse VS. xxiii.18. **—कुणप** *n.* अश्व की लोथ; the carcass of a horse TS. **अश्व-क्रन्द्-अ** *m.* एक नाम; name of a mythical being. **—क्षर्भा** [= अश्वस्कर्भा AV. xix.49.7] *f.* अश्व की टेक; support of a horse. **—जित्** *a.* अश्वजेता; gaining horses by conquest ii.21.1 अश्वजिते. **—तर** *m.* खच्चर; mule AV. iv.4.8 अश्वस्याश्वतरस्य च, viii.8.22 दिशश्चतस्रोऽश्वतर्यः. **—तरी-रथ** *m.* खच्चर-ठेला; a car driven by a she-mule ABr.

अश्व-त्थ [√स्था, अश्वस्तिष्ठत्यस्मिन्] *m.* पीपल; the holy fig tree AV. iii.6.5.

अश्व-त्रिरात्र्-अ *m.* अश्वमेधत्रिरात्र; a variety of Trirātra TMB. xxi.4.

अश्व-त्व *n.* घुड़पन, the state of being a horse ŚBr. xiii.

अश्व-र्थ *m.* एक नाम; name of a man vi.47.24 अश्वर्थः पार्यवेऽदात्.

अश्व-र्दा *a.* अश्वदाता; bestowing horses x.107.2. ये अश्वर्दाः. **अश्व-दा-वन्** [*Voc.*] *a.* = अश्वर्दा v.18.3 व्यश्वदावन् नीयते.

अश्व-द्वादशा गावः [अश्वो द्वादशो यासां ताः गावः] अश्वसमेत बारह गौएं; twelve cows of whom horse is the twelfth KŚS.

अश्व-नाय्-अ *m.* अश्वपाल; keeper of horses ChUp.

अश्व-निर्-णिज् *a.* अश्वों से सुशोभित, अश्वपरिवृत; decorated with horses x.76.3 अश्वनिर्णिजि 'निर्णिगिति रूपनाम। अश्वरूपे। अपहृतैरश्वैर्वृते'.

अश्व-प्-अ *m.* सईस; groom VS. xxx.11 जवायाश्वपम्. **अश्व-पति** *m.* घोड़ों का स्वामी; lord of horses (said of Indra) viii.21.3 अश्वपते. **अश्व-पर्ण** *a.* अश्व है पौन जिसका, अश्ववाहन; horse-winged, carried by horses i.88.1 रथिभिः अश्वपर्णैः 'अश्वानां पतनं गमनं येषामस्ति तैः', AV. vi.126.3 सर्मश्वपर्णाः पतन्तु नो नरः, cp. TS. iv.6.6.7. **अश्व-पस्त्य** *a.* जिसकी शाला में अश्व हैं; having horses in his stable ix.86.41. **अश्वपुरुष्यौ धेनुके** [अश्वा वडवा पुरुषी मानुषी स्त्री च ते उभे धेनुके प्रत्यग्रप्रसूते सापत्ये] सापत्य घोड़ी और नारी; a mare and a woman both with offspring KŚS. xxiv.6.8. **अश्व-पृष्ठ** *a.* घोड़े की पीठ पर सवार; borne on horse-back viii.26.24 ग्रीवाणं नाश्वपृष्ठम् 'सर्वतो व्याप्तपृष्ठम्'. **अश्व-पेश्-अस्** *a.* घोड़ों से सजी; decorated with horses ii.1.16 गोअग्रामश्वपेशसम् 'पेश इति रूपनाम। अश्वेन निरूपणीयाम्'. **अश्व-प्रणीत** *a.* अश्व द्वारा नीत; carried by a horse. **अश्व-प्रथम** [**—माः**, अश्वः प्रथमो अग्रयायी येषाम्] *a.* led by a horse Sat. xxiv.1. **अश्व-बुध्न** *a.* अश्वपृष्ठ; based on horses x.8.3 अरुषीरश्वबुध्नाः 'व्याप्तमूला अशनबन्धना वा। हविराहारान्विता इत्यर्थः'. **अश्व-बुध्य** [= बुध्न्य] *a.* अश्वाधार; based on horses, consisting of horses i.92.7 अश्वबुध्यान् 'अश्वाः बुध्याः विद्यमानत्वेन बोद्धव्या येषु वाजेषु तान्। यद्वा अश्वबुध्नान् अश्वमूलान्। अश्वैर्हि राजानो धनान्यन्नानि च लभन्ते'.

अश्वम्-इष्टि [cp. पश्विष्टि] *a.* घोड़ों का अन्वेष्टा; seeking horses viii.61.7 उदिन्द्राश्वमिष्टये 'अश्वैषणवते मह्यम्'. **अश्व-मुख** *m.* एक नाम; name of a mythical being. **अश्व-मेध** *m.* एक राजर्षि का नाम; name of a descendant of

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Bharata v.27.4. अश्वमेधाय सूरये 'राजर्षये'. **अश्व-मेध** *m.* राजयज्ञ; the horse-sacrifice of Vedic antiquity, though the hymns i.162-63 referring to it are of comparatively late origin.

अश्व-यज्ञ *m.* घोड़ों की समृद्धि के लिये यागविशेष; a sacrifice offered for the prosperity of horses.

अश्वर्या *f.* अश्वेच्छा; desire for horses viii.46.10 अश्वर्यांत रथर्या 'अश्वप्रदानेच्छया'. **अश्वर्युज्** *a.* अश्वयोक्ता; harnessing horses v.54.2 वयोर्वृधो अश्वर्युजः 'अश्वानां योक्तारः'. Cp. AV. xix.7.5, TS. iv.4.10.3. **अश्व-यूप** *a.* अश्वबन्धनार्थ यूप; the post to which the sacrificial horse is tied i.162.6 चर्षालं यें अश्वयूपाय तक्षति, TS. iv.6.8.20.

अश्व-योग *a.* घोड़े की तरह सुयोज्य या सधी (मति); harnessed easily like a horse i.186.7 मर्तयोंऽश्वयोगाः 'अश्वसमानप्राप्तयः'.

अश्व-रथ (1) *a.* अश्वयुक्तरथवान्; going by a carriage drawn by horses TMB. xvi.13.10 अश्वरथाः सोमप्रवाका विधावन्ति. (2) *m.* अश्ववान् रथ; a carriage drawn by horses LŚ. ii.7.20. **अश्व-राधस्** *a.* अश्वदा; giving horses v.10.4 अश्वराधसः (गिरः) 'अश्वधनाः'.

अश्व-र्ल *m.* एक नाम; name of the Hotṛ priest of Janaka, king of Videha ŚBr. xiv.

अश्व-वन्त् *a.* अश्वी; having horses AV. vi.68.3 अश्ववानर्यम्, viii.46.5 दधानो गोमदश्ववत् सुवीर्यम् 'अश्वैरुपेतम्'. **अश्व-वाल** *m.* घोड़े की पूँछ का बाल, काश; hair from the tail of a horse, the Kāśa reed TS. vi.2.1. **अश्व-विद्** *a.* अश्वलम्भक; procuring horses ix.55.3 उर्त नो गोविदश्वविद् 'अश्वप्रदः'. **अश्व-वृष** *m.* घुड़साँड; stallion ŚBr. xiv.

अश्व-शर्क *m.* घोड़े की लीद; excrement of a horse TS. v.1.7.1. **अश्व-शर्फ** *m.* घोड़े का सुम; horse's hoofs ŚBr. xiv. **अश्व-श्चन्द्र** *a.* अश्वों से झिलमिल; brilliant with horses vi.35.4 अश्वश्चन्द्रा वाजश्रवसः 'अश्वैराह्लादयन्तीः'.

अश्व-सन्-ई *a.* = अश्वविद् gaining horses VS. viii.12 यस्ते अश्वसनिर्भक्षः. **अश्व-सा** = अश्वसनि ix.2.10 अश्वसा वाजसा उर्त 'अश्वानां दाता', cp. vi.53.10. **अश्व-साद्-अ** *m.* घुड़सवार; a horseman VS. xxx.13. **अश्वसूनृता** [—ते *Voc.*] *a.* अश्व के समान मनोरम; pleasant like a horse v.79.10 युजाते अश्वसूनृते 'अश्वार्था प्रियसत्यात्मिका स्तुतिवाक् यस्याः'.

अ-श्वस्-तन *a.* आगामी कल का नहीं; not connected with tomorrow, i.e. 'will die' TMB. v.7.5.

अश्व-स्तोम्-ईय [अश्वस्य स्तुतिः यस्मिन् सूक्तेऽस्तीत्यश्वस्तोमीयम्] *a.* यज्ञिय अश्व की स्तुति से संबद्ध सूक्त; relating to the praise of the sacrificial horse : name of the hymn i.162, VS. xxv.24.39.

अश्व-हय्-अ *m.* घोड़ों को हांकने वाला; urging on horses ix.96.2 अश्वहयैरनिशितं नमोभिः 'व्याप्तैः'.

अश्वाजनी *f.* कशा; a whip v.62.7 अश्वाजनीव 'अश्वा व्यापनशीला मेघाः। तानजति गमयतीति अश्वाजनी विद्युत्'.

अश्वाभिधानी [अश्वोऽभिधीयते बध्यतेऽनयेति] *f.* घोड़ा बाँधने की रस्सी; a halter. **अश्वाभिधानी-कृत** *a.* रस्सी-पड़ा; having the halter put on ŚBr. **अश्वा-मघ** *a.* घोड़ों का धनी; rich in horses xii.71.1.

√**अश्वाय** [*Denom.*] घोड़े चाहना; to wish for horses vi.45.26 अश्वायते 'अश्वानात्मन इच्छते'.

अश्वा-वती *f.* घोड़ों वाली; furnished with horses AV. iii.12.2 अश्वावती गोमती.

अश्व्-ईन् *a.* अश्ववान्; possessing horses. **अश्विनौ** *m.* name of the two divinities bringing treasure to men and averting misfortune and sickness also called 'Nāsatyau'.

अश्विन-कृत [= अश्वि-कृत] *a.* अश्विनों द्वारा कृत; done by the Aśvins VS. xx.35 अश्विनकृतस्य ते.

अश्व्-इया *f.* घुड़फौज; troop of horses iv.17.11 समश्विर्या मघवा यो ह पूर्वीः 'अश्वसमूहान्'. **अश्व्-य** = अश्विर्य; equine iv.14.10 यभिर्वेशमश्व्यं प्रेर्णिमावितम् 'अश्वाख्यस्य पुत्रम्'; अश्व्यं शिरः 'अश्वस्य स्वभूतं शिरः' BṛUp.

√**अष्** चलना, जाना; to go, move. Cp. उपाष्टा 'उपनीता' IŚS.i.2 derived from √अञ्ज् by Bhavatrāta on the basis of उपाञ्जन्ति (IŚS.i.2), which may itself be उपाजन्ति.

अष-तर *a.* अतिसुलभ; more accessible 1.173.4 तां कर्माषतरास्मै 'अर्षतराणि व्याप्ततराणि वा'.

अ-षाढ [√सह्, असोढः, सोढुमशक्यः] *a.* अजित, अजेय; invincible iii.15.4 अषाळ्हो वृषभः 'शत्रुभिरपराजितः', VS. xxxiv. 20 अषाढं युत्सु. **—ढा** *f.* इष्टकाविशेष; a sacrificial brick TS. iv.2.9.2; *f.* एक नक्षत्र; a particular constellation TS. iv.4.10.2.

अष्ट-क *a.* अट्ठा, आठ भागों वाला; consisting of eight parts. **—का** *f.* 'the eighth day'.

अष्ट-कर्णी *a.* आठ कानों वाला; eight-eared. **—कर्णी** *f.* कान पर दाझी गौ; a cow with notched ears, a cow branded on the ear x.62.7 ददतो अष्टकर्ण्यः 'अश् व्याप्तौ। निष्ठायां रूपम्। विस्तृतकर्णाः। व्याप्तसर्वावयवाः'.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अष्ट-कृत्वस् *av.* आठ बार; eight times AV. xi.2.9 नमो-अष्टकृत्वो भवाय. **अष्ट-गृहीत** *a.* आठ बार लिया; drawn eight times ŚBr. = अष्टागृहीत.

अष्ट-र्धा *av.* आठ प्रकार से, आठ बार; in eight ways, eight times AV. xiii.3.19 अष्टर्धा युक्तो वहति.

अष्-टन् [√अश्, = 'pervade'] *f.* आठ; eight.

अष्ट-पत्नी *a.* आठ पतियों वाली; having eight husbands TAr. **अष्ट-पुत्रा** *f.* आठ पुत्रों वाली; having eight sons. **अष्ट-म** *a.* आठवाँ; eighth ii.5.2.

अष्ट-योनि *f.* आठ गर्भों वाली, अष्टपुत्रा (x.72.8 अष्टौ पुत्रासो अदितेः); having eight wombs or eight sons AV. viii.9.27 अष्टयोनिरदितिः. **अष्ट-रात्र्-अ** *m.* अहीन-विशेष; name of the sacrifice lasting eight days TMB. xxii.11. **अष्ट-र्च्-अ** [अष्टानामृचां समाहारः] *m.* आठ ऋचाओं का वर्ग; a hymn having eight verses ŚBr. ix, TMB. xv.1.7. **अष्ट-वृष** *m.* आठगुना सरदार; eight-times chief AV. v.16.8 यद्यष्टवृषोऽसि 'If thou art eight times chief'.

अष्ट-स्तना *f.* आठ थनों वाली; having eight teats (a cow).

अष्टा-कपाल *a.* आठ कपालों में संस्कृत अथवा हुत; (an oblation) prepared or offered in eight pans. **अष्टाक्षर** *a.* आठ अक्षरों वाला; eight-syllabled ŚBr.

अष्टा-चक्र *a.* आठ पहियों वाला; eight-wheeled AV. x.2.31 अष्टाचक्रा नवद्वारा. **अष्टा-चत्वारिंश्-अ** *a.* अड़तालीसवां; forty-eighth ŚBr. **अष्टा-चत्वारिंशत्** *f.* अड़तालीस; forty-eight ŚBr. **अष्टा-चत्वारिंशद्-अक्षर** *a.* अड़तालीस अक्षरों वाला; consisting of forty-eight syllables ŚBr.

अष्टातय [अष्टसंख्याका अवयवा येषां दध्यादीनां तानि] *n.* आठ वस्तुएं; eight different things ABr. **अष्टा-त्रिंश्-अ** *a.* अड़तीसवां; thirty-eighth. **अष्टात्रिंशद्-रात्र्-अ** *m.* name of a Sattra lasting 38 days TMB. xxiv.8. **अष्टात्रिंश-शत** *n.* एक सौ अड़तीस; a hundred augmented by thirty-eight ŚBr. **अष्टा-दंष्ट्र** *m.* विरूप का पुत्र, ऋग्वेद x.111 का द्रष्टा; name of the son of Virūpa, author of the hymn x.111. **अष्टा-दश्-अ** *a.* अठारहवां; eighteenth. **अष्टा-दशन्** *f.* अठारह; eighteen. **अष्टादश-रात्र्-अ** *m.* name of a Sattra lasting eighteen days TMB. xxiii.12. **अष्टा-दशर्च्-अ** *a.* अठारह मन्त्रों का सूक्त; a hymn consisting of eighteen verses AV. xix. 23.15. **अष्टादश्-ईन** *a.* अष्टादश-संख्या वाला; eighteen अष्टादशिन आलभ्यन्ते TBr. iii.8.23.

अष्टा-नवति *f.* अठानवे; ninety-eight ŚBr.

अष्टा-पक्षा *f.* आठ कोठों वाली शाला; having eight side-rooms AV. ix.3.21 अष्टापक्षां दशपक्षां शालाम्. **अष्टा-पञ्चाशत्** *f.* अट्ठावन; fifty-eight. **अष्टापदी** *f.* अष्टचरणा; eight-footed i.164.41, AV. v.19.7. **अष्टा-पृड** *a.* आठ-गुनी खुशी देने वाला; affording eightfold delight KS. xviii.10 अष्टापृडं हिरण्यम्. **अष्टा-प्रुष्** *a.* अष्टबिन्दुक (हिरण्य); marked with eight (signs similar to) drops TS. iii.4.1.4, Sat. xv.8.

अष्टा-योग *m.* आठ (बैलों) का जुआ, आठ जोड़; yokes of eight AV. vi.91.1 इमं यतमष्टायोगैः.

अष्टारत्नि *a.* आठ हाथ; eight elbows or hands KS. xxvi.4.

अष्टा-वन्धुर *a.* आठ सीटों वाला; having eight seats x.53.7 अष्टावन्धुरं रथम् 'वन्धुरं सारथिनिवासस्थानम्। अष्ट-संख्याकवन्धुरोपेतम्'.

अष्टा-विंश्-अ *a.* अट्ठाईसवां; twenty-eighth. **अष्टा-विंशति** *f.* अट्ठाईस; twenty-eight.

अष्टा-शत *n.* एक सौ आठ; a hundred and eight. **अष्टा-शफ** *a.* आठ सुमों या खुरों वाला (पशु); eight-hoofed अष्टाशफाः पर्शवः TS. v.4.11.4, TMB. xv.1.8. **अष्टाश्रि** *a.* अठ-कोना; eight-cornered. ŚBr.

अष्टा-सप्तति *f.* अठत्तर; seventy-eight. **अष्टाह** *m.* आठ दिन चलने वाला; lasting eight days : (a particular Soma-sacrifice) KŚS.

अष्-टि *f.* एक छन्द; name of a metre consisting of 64 syllables as in ii.22.1. **अष्-टि** [√अश्] (1) *f.* प्राप्ति, पहुंच; attaining, reaching AV. vi.54.1 इन्द्रं शुम्भाम्यष्टये. Cp. जरदष्टि in x.85.36. (2) *a.* प्राप्तव्य; what is acquired देवाः सर्वा अष्टीराप्नुवत ŚA. i.4.

अष्टेड-पदस्तोभ *m.* एक साम; name of a Sāman TMB. xiii.5.21.

अष्टौ [when followed by a vowel, but अष्टा followed by a consonant] *f.* आठ; eight.

अष्-ट्रा [√अष् 'move'] *f.* पैनी, आर, हल की फाली; goad vi.53.9 या ते अष्ट्रा गो-ओपशा 'आरा', plough-share अष्ट्रां वैश्याय 'लाङ्गलाग्रस्थां लौहशलाकाम्' Sat. xxiii.4. **अष्ट्रा-विन्** *a.* आर से चलने वाला; obedient to the goad x.102.8 शुनमष्ट्राव्यचरत् 'अष्ट्रा प्रतोदः तद्वान्'.

अष्ठी-वन्त् [—वन्तौ *Du.*] *m.* घुटना; knee vii.50.2, TS. v.7.15.1, TMB. xvii.5.6.

√अस् होना, समृद्ध होना; to be, be affluent : यो वा अस्ति सोऽधिपतिः TMB. xix.12.4. Forms, II. *P.* : *Pr.* अस्मि,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

असि, अस्ति; स्थस्, स्तस्; स्मस्, स्थ and स्थन, सन्ति; *Sb.* असानि, अससि and असस्, असति and असत; असथस्; असाम, असथ, असन्; *Inj. 3. Pl.* सन्; *Op.* स्याम्, स्यास्, स्यात्; स्यातम्, स्याताम्; स्याम, स्यात and स्यातन, स्युः; *Ipv.* एधि, अस्तु; स्तम्, स्ताम्; स्त, सन्तु; *Pt.* सन्त्. *Ipf.* आसम्, आसीस्, आस् (= आस्-न्) and आसीत्; आस्तम्, आस्ताम्; आसन्. *Pf.* आस, आसिथ, आस; आसथुर्, आसतुर्; आसिम, आसुर्.

√अस् फेंकना, छोड़ना (तीर आदि); to throw, shoot at, hurl. Forms, IV : *Pr.* अस्यामि, अस्यति and अस्यते; अस्यामसि, अस्यन्ति; *Ipv.* अस्य and अस्यतात्, अस्यतु; *Pt.* अस्यन्त्. *Ipf.* आस्यत्; *Pf.* आस. *Ft.* असिष्यति. *Ps.* अस्यते *Pp.* अस्त. *Gd.* –अस्य. *Inf.* अस्तवे, अस्तवै.

अ-संयत् [√इ] *a.* अननुकूल, प्रतिकूल; not consonant with AV. xviii.1.14.

अ-सं-य-त [√यम्] *a.* ठीक न बिठाया; not put together, not well laid TS. v.2.10.6 'संयदिष्टकाभिरद्दीकृतम्'.

अ-सं-यत्-त [√यत्] *a.* जिसके साथ टक्कर नहीं हुई है; not opposed i.83.3 असंयत्तो वर्ते ते 'शत्रुभिः सहः युद्धार्थमनभिगतः'.

अ-संयोग-संयोग *m.* त्याज्यों के साथ संसर्ग; communication with untouchables Sat. xxvi.6.

अ-सं-रोह्-अ *m.* एक दूसरे पर न चढ़ना; non-juncture (as of roads) TS. ii.5.11.2 पथामसंरोहाय 'अन्यो मार्गोऽन्यत्र च गच्छति इत्येतादृशो मार्गभ्रंशः मार्गकृतः संरोहः, तदभावः'.

अ-संलोकिन् *a.* अनालोकित; not seen by outsiders Khādira iv.2.18.

अ-संवत्सर-भृत *a.* वर्ष भर न संभाली; not maintained a whole year (as a sacred fire). **असंवत्सर-भृतिन्** *a.* वर्ष भर अग्नि की देख-रेख न करने वाला; one who does not maintain (fire) for a whole year.

अ-सं-वर्तमान [मैथुनमनुपगच्छन्] *a.* मैथुन न करता हुआ; not copulating.

अ-सं-विज्ञात *a.* – के साथ असहमत; not agreeing with; अविज्ञात; not known.

अ-सं-विद्-अ *a.* अचेत, बेसुध; unconscious. **अ-संविदान** *a.* परस्पर असहमत, संकेत न करता हुआ अर्थात् अपने आशय को प्रकट न करता हुआ; not agreeing together, not showing his intention.

अ-सं-वृत *a.* न ढका, खुला; uncovered, unconcealed open ŚBr.

अ-सं-वृत्-ति *f.* अनधिगम, अनभ्यास; non-comprehension Sat. xxvi.4.

अ-सं-व्याथ्-अ [= अविस्रंसः] *m.* स्थिरता; absence of trembling or irregular order TMB. x.5.6.

अ-सं-व्लय्-अ *m.* न डूबना; not sinking down ŚBr.

अ-सं-शिञ्जयन्त् *a.* न खनखनाता हुआ; not creating sound.

अ-सं-श्राव्-अण *n.* श्रवणबाह्यता; the being out of hearing.

अ-सं-श्लिष्-ट *a.* असंयुक्त, विच्छिन्न, स्वैर; not in close contact, going at will TMB. xiii.4.6.

अ-सं-सक्-त *a.* असंबद्ध; unconnected, incoherent.

अ-सं-सूक्त-गिल्-अ *a.* बिना चबाये निगलने वाला; swallowing without chewing; बिना सूक्त निगलने वाला; swallowing without hymns AV. xi.2.30 रुद्रस्यैलबकार्येभ्योऽसंसूक्तगिलेभ्यः.

अ-सं-सृष्-ट *a.* अमिश्र; not mixed with KŚS.

अ-सं-सृष्टि *f.* अमिश्रण; non-mixture MS.

अ-सं-स्कृत *a.* अपक्व; not prepared or cooked ŚŚS.

अ-सं-स्थित *a.* असमाप्त, अपरिनिष्ठित, अपूरित; not completed, unfinished, unaccomplished AV. vi.50.2; उठाऊ-चूल्हा; always on the move.

अ-सं-स्पन्दयन्त् *a.* न मिलाता हुआ; not mixing Sat. i.6.

अ-सं-स्यन्दमान *a.* परस्पर असंगत; not mingling with each other.

अ-सं-स्वादम् *av.* बिना चखे; without tasting.

अ-सं-हार्य्यम् [√हा *Idn.*, यथा मिथो न संगच्छेयुस्तथा कुर्वन्] जिससे कि परस्पर संहत न हो जाय; so that these do not come together TMB. ix.1.21.

अ-सं-ह्रादयन्त् [असंशिञ्जयन्] *a.* न खनखनाता; not producing sound.

अस-कौ = असौ; cp. अदस्.

अ-सक्-रा [√सच्] तली में न लगने वाली, न सूखने वाली; not ceasing to flow, not drying up vi.63.8 धेनुं न इर्षं पिन्वतमसक्राम् 'मत्तोन्यत्रासंक्रमणीम्'.

अ-सं-कल्पनीय *a.* संकल्पातीत; beyond thought ChUp.

अ-सं-ख्यात *a.* अगणित; uncounted, innumerable AV. xii.3.28 असंख्याता ओप्यमानाः सुवर्णाः. **अ-संख्येय** *n.* अगणित संख्या; innumerable number or multitude AV. x.8.24 असंख्येयम् 'an innumerable number'. **अ-सङ्ग्-अ** *a.* वीत-राग; free from ties, independent.

असच-द्विष् [*Voc.*] *a.* अभक्तों से खीजने वाला; hating the non-pious viii.20.24 असचद्विषः 'असक्तशत्रवः

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शत्रुरहिताः'.

असच्छाखा *f.* असत् की शाखा; the branch of the non-existent AV. x.7.21 असच्छाखां प्रतिष्ठन्तीम्.

अ-स-जात *a.* असंबन्धी, जो सगा नहीं है; not related by blood VS. v.23 यं मे सजातो यमसजातो निचखान.

अ-सजात्य *a.* निर्वंश; without family x.39.6 अनापिरिङ्गा असजात्यामतिः 'अश्रद्धेया'.

अ-सं-चर्-अ *m.* यातायात-शून्य मार्ग; सुनसान, अमार्ग; not a passage, not frequented.

अ-सं-चरन्त् *a.* न चलने वाला; not moving about KŚS. (said of a Prāṇa in ŚBr.). **अ-सं-चार्-अ** *m.* अव्यवस्था; no good arrangement (as in a verse) LŚ.

अ-सं-चित *a.* न चिना, ठीक न चिना, अव्यवस्थित; not piled up, not completely or duly arranged ŚBr. ii.1.2.15 अल्पकादेवाग्निरसंचित आस.

अ-सं-छन्न *a.* ठीक तरह न ढका; not covered well ŚBr.

अ-सं-जानान *a.* ऐकमत्यरहित, नानामति; not unanimous.

अ-सं-ज्ञप्-त *a.* दम घोट कर न मारा; not killed (as a victim) ŚBr. xiii.

अ-संज्ञा *f.* ऐकमत्याभाव, मतिभेद; disunion, discord AV. xii.5.34. **अ-संज्ञान** *n.* वैमत्य, यथार्थ ज्ञान का अभाव; discord, want of right notion or perception KS. xx.10.

अ-सत् [√अस् 'be'] *a.* अवर्तमान, अयथार्थ; not existing, unreal vii.104.8 सचासच्च वचसी पस्पृधाते 'असत्यम्', non-existent x.129.1 नासदासीत्; cp. TBr. iii.2.3. **असत्-तरा** *a.* अधिक असत्; more non-existent AV. vii.76.1 असतीभ्यो असत्तराः.

अ-सत्-य (1) *a.* झूठा; untrue, false iv.5.5 अनृता असत्याः. (2) **—म्** *n.* झूठ; untruth, falsehood.

अ-सद्यस् *av.* उसी दिन नहीं; not on the same day KŚS.

असृ-अन् [cp. असृज्] *n.* रक्त; blood AV. v.5.9, VS. xxv.9.

असृ-अन *n.* फेंकना; throwing, hurling AV. i.13.4 इषुं कृण्वाना असनाय धृष्णुम्. **असृ-अना** *f.* अस्त्र; missile x.95.3 इषुधेरसना 'असनायै प्रक्षेप्तुम्'.

अ-सनाभि *a.* असजात; not related by blood KS. ii.11 यानसनाभिर्निचखान.

अ-संतत [√ तन्] *a.* व्यवहित; interrupted KS. xxiv.8 असंततोऽनवरुद्धः.

अ-संतार्प *a.* प्रसन्न; free from torment, glad AV. xvi.3.6 असंतार्पं मे हृदयम्.

अ-सं-तृण्-ण *a.* असंश्लिष्ट; not closely joined Sat. vii.6.

अ-संदर्श *m.* अदर्शन; the place wherefrom one cannot see गुरोरसंदर्शे Sat. xxvi.1.

अ-सं-दित [√दा 'bind'] *a.* अबद्ध, असंयत; unbound, unrestrained iv.4.2 असंदितो वि सृज 'परैरनिरुद्धः' = KS. xvi.15 = TS. 1.2.14.1 'अखण्डितः'. **अ-सं-दिन** = असंदित viii.102.14 बर्हिस्तस्थावसंदिनम् 'अबद्धम्', KS. 40.14.

अ-संधेय *a.* अप्रतीकार्य (अपराध); (guilt) that cannot be washed or atoned.

अ-सन्-न *a.* सतत, बेचैन; continuous, restless KS. xxviii.7 तस्मादसन्नाः पशवः सदसि प्रजायन्ते; अविनाशी; not perishing असन्नो वै प्राणः 'विनाशरहितः' TS. vi.4.5; अनुचित स्थान पर न पड़ा; not fallen in a wrong place TS. vi.5.7 असन्नाद्धि प्रजाः प्रजायन्ते 'गर्भाशयव्यतिरिक्तस्थानेऽपतितात्'.

असन्-पांसव्-अ *m.* आवसथ्य अग्नि; Āvasathya fire. Cp. अनश्नन्त्सांगमन ŚBr. ii.2.4.3.

असन्-मन्त्र *m.* खोटा मन्त्र; wrong spell AV. iv.9.6 असन्मन्त्रादुः दुःष्वप्न्यात्.

अ-सपत्न (1) *a.* प्रतिद्वन्द्विरहित; having no rivals or enemies x.159.4 असपत्नां किलाभुवम् 'शत्रुरहिता'. Cp. KS. v.1. (2) **—त्नः** *m.* प्रतिद्वन्द्वी नहीं; not a rival AV. i.19.4 यः सपत्नो योऽसपत्नः. **अ-सपत्ना** *f.* इष्टका-विशेष; a particular brick 'शत्रूणां विनाशकत्वात्' TS. iv.3.12.1.

अ-सप्त-शफ *a.* जिसके सात शफ या खुर नहीं हैं; not having seven hoofs TS. vi.

अ-स-बन्धु *a.* असंबन्धी; not related VS. v.23 यं मे सबन्धुर्यमसबन्धुर्निचखान = KS. ii.11 यानसबन्धुर्निचखान, AV. vi.15.2 सबन्धुश्चासबन्धुश्च. **अ-सभ्-अ** *a.* एकल, एकाकी; lone, without company TS.

अ-सम *a.* अतुल; unequalled AV. xii.3.38 प्रथतामसमः स्वर्गः. **अ-समद** *m.* अवैमत्य, सामत्य; non-conflict, concord ŚBr. i.1.2.18. **अ-सम्-अन्-अ** *a.* एक-सांस नहीं, बिखरे, असंमत; not united i.140.4 असमना अजिरासो रघुष्यदः 'असमानमनस्काः'; विषम; uneven vi.46.13 असमने अध्वनि 'विषमे'.

अ-सम-रथ *a.* अतुल-रथ; one having an unequalled chariot तस्य रथप्रोतश्चासमरथश्च सेनानिग्रामण्यौ TS. iv.4.3.1, KS. xvii.9.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अ-समर्ति [cp. समर्र] *f.* अक्षति, अविनाश; non-injury गृहाणामसमर्त्यै 'अविनाशाय' TS. iii.3.8.2.

अ-सम्-अव-हितम् *av.* ऐसे रखना जिससे कि एक दूसरे को न छू जायें; so as not to touch each other ŚBr. ix.4.4.15 देवता भवन्त्यसमवहितं स्विष्टकृतं.

अ-समवेत *a.* अनेकत्रित; not assembled.

अ-सम्-अष्ट-काव्य *a.* अप्राप्यबुद्धिक, जिसकी समझ पहुँच से बाहर है; of unattainable wisdom ii.21.4 गम्भीर ऋष्वो असमष्टकाव्यः' 'अन्यैरव्याप्तकर्मा'.

अ-समाति *f.* अतुलता; unequalledness AV. vi.79.1 असमातिं गृहेषु नः, TS. iii.3.8.2 असमर्तिम्. **अ-समात्य्-ओजस्** *a.* अप्रतिम-शौर्यसंपन्न; of unequalled strength vi.29.6 एवा हि जातो असमात्योजाः 'अनुपममोजो बलं यस्य'.

अ-समान *a.* असम, जो बराबर का न हो, unequal KS. ii.5 यो नः समानो योऽसमानः.

अ-सम्-आय्-इन् [बहुभिः संभूय गन्तुमशक्यम्] *a.* वह स्थान जहां अनेक एक साथ नहीं चल सकते; not to be trodden together; cp. समायिन्.

अ-समायुत *a.* अमिश्र; not jumbled up TAr. i.12.1 निर्ऋत्यैरसमायुतैः 'न ह्येकस्मिन् काले वर्तमाने कालान्तरं सह प्रवर्तते'.

अ-समुदेत [–आ √इ] *a.* विद्याकुलशील से असंपन्न; not literate and cultured Sat. xxvii.2.

अ-समृद्ध [√ऋध्] *a.* व्यृद्ध, हीणा, असफल; unsuccessful, not prosperous AV. i.27.2 असमृद्धा अघायवः. **अ-समृद्धि** *f.* व्यृद्धि; ill success, failure AV. v.7.1 नमो वीत्सायां असमृद्धये.

अ-सं-पात्-अ *a.* अनुपस्थित; not present Kauś.

अ-सं-पृक्त *a.* असंपृक्त; not being in contact with ŚBr. iii.

अ-संप्रक्षाप्य [*Gd.* √क्षा, अदग्ध्वा] न जलाकर; not burning fully TS. iii.4.10.4; नक्षाणानि असंप्रक्षाप्य Sat. iii.8.

अ-सं-प्रज्ञात-बन्धु *a.* जिसके सगे-संबन्धी अज्ञात हैं; one whose relatives are not known Sat. ii.1.

अ-संप्रति *av.* समयानुचित, अ-समयानुकूल; not according to the moment ŚBr. ix.

अ-संप्रत्त [√दा] *a.* सम्यगननुष्ठित, अवैध; not offered duly TS. ii.6.9.2 असंप्रत्तो यज्ञः 'सम्यगप्रवर्तितः'.

अ-संप्रदायम् *av.* दूसरों को न देकर; not giving amongst others.

अ-सं-बाध्-अ (1) *a.* जिसमें दम न घुटे, खुला, विस्तृत; unoppressive, wide, not confined or narrow, open AV. xviii.2.20 असंबाधे. (2) **—धम्** *n.* रोक का अभाव, अवकाश; unoppressiveness, non-confinement, open space AV. xii.1.2 असंबाधं मध्यतो मानवानाम्.

अ-संभव्-अ *m.* अभाव, असंभूति; non-existence, non-development (of Brahman into kārya) VS. xl.10 अन्यदाहुरसंभवात्. **असंभव्यम्** *av.* जिससे कि फिर न हो जाय; irretrievably AV. v.18.12. असंभव्यं पराभवन्, ABr. xix.1 तानसंभाव्यं पराभावयन् 'शत्रु-शेषो यथा न संभाव्यते तथा पराभूतानकरोत्'.

अ-संभिन्दन्त् (1) *a.* चोट न पहुँचाता हुआ; not damaging यथाङ्कुली पुत्रान् असंभिन्दती TMB. vii.9.11. (2) न मिलाता हुआ; not mingling TBr. 'अवदानयोः परस्परं संभेदं संगतिं मर्यादाभङ्गमकुर्वन्'. **अ-संभिन्न** *a.* अव्यामिश्र, पृथक्; not being in contact with, separated TS. vi.2.11 असंभिन्नाः प्राणाः.

अ-सं-भूति *f.* अभाव; non-existence VS. xl.9 येऽसंभूतिमुपासते.

अ-सं-भृत *a.* अपूर्ण, औचित्येन अननुष्ठित; incomplete, not properly carried out KS. xxiii.2 असंभृतोऽस्य यज्ञः स्यात्.

अ-सं-भेद्-अ *m.* पार्थक्य, असांकर्य, अव्यामिश्रण, अविच्छेद, सातत्य; the being separate, negation of break सवनानामसंभेदाय TMB. xviii.5.16.

अ-सं-मि-त *a.* अमित, अमेय; not measured, immeasurable असंमितो ह्यसौ लोकः TMB. xviii.8.14.

अ-सं-मृष्ट *a.* अनमंजा, गंदा; uncleansed v.11.3 असंमृष्टो जायसे मात्रोः शुचिः 'अबाधितः'.

अ-संम्लेत्य [*Gd.* √म्ले म्लानिं ग्लानिमप्रापय्य, cp. असंभिन्दन्त्] न काटकर; not crushing by teeth असंम्लेत्यावगिरति Sat. ii.8.

अ-सयोनि *a.* सगर्भेतर; not of the same womb, not of the same origin KS. viii.8 शिथिलं वा एतत् यज्ञस्य क्रियतेऽसयोनि.

अ-सर्-अण *n.* न सरकना, न चलना; not proceeding, not going KŚS.

अ-सर्व *a.* अपूर्ण; not complete. **असर्व-क्रतु** *a.* सामान्य याग नहीं; not a general or optional sacrifice ŚBr. xi. **अ-सर्व-वीर** *a.* जिसके सब साथी नष्ट हो गये हैं; with all his heroes killed AV. ix.2.14 असर्ववीरश्चरतु प्रणुत्तः.

अ-सञ्च्-अन्त् [√सच् 'accompany'] *a.* बेजोड़; unequalled ii.32.3 धेनुं पिप्युषीमसर्ञ्चतम् 'असक्तावयवाम्', vii.67.9 असर्ञ्चता मघवद्भ्यो हि भूतम् (unequalled in

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

plenty, unobstructing ?), i.160.2 उरुव्यचसा महिनी असश्चंता 'असज्जमाने परस्परवियुक्ते', i.142.6 द्वारो देवीरसश्चंतः 'परस्परविप्रकृष्टाः', AV. v.6.3 मधुजिह्वा असश्चंतः (unhindered W.); अक्षय; inexhaustible (the idea of unequalledness in plenty predominating) iii.57.6 धारासश्चन्ती पीपयत् 'अस्मादन्यत्र संगतिमकुर्वाणा', viii.31.4 असश्चन्ती ईडा 'सश्चतिर्गतिकर्मा । अगमनशीला'; cp. ŚBr. ii.3.2.38 नेन्द्र सश्चसि दाशुषे where सश्चसि means द्रुह्यसि. **असश्चंता** *av.* अक्षयरूपेण; in an inexhaustible manner x.69.8 असश्चंतेव समर्ना सबर्धुक् 'संगवर्जितेन, कुत्रापि न संयुक्तेन'.

अ-सश्चिवांस् *a.* अरुद्ध, अप्रतिबद्ध; not ceasing, ever-yielding ix.86.18 यो नो दोहते त्रिरहन्नसश्चुषी 'अप्रतिबन्धा'.

अ-सस्-अन्त् *a.* न सोता हुआ, जागृत; not sleeping, wakeful i.143.3 असस्न्तो अजराः 'अस्वपन्तः अविरताः'.

अ-सह्-य *a.* असहनीय; unbearable SV. ii.93.7.4.

अ-साकमेध *a.* साथ न बढ़ने वाला; not growing together KS. xxxvi.10 सवत्सा गावो वसन्ति साकमेधत्वाय । यत् पत्नी नाश्नीयादसाकमेधाः स्युः.

अ-साद्-अ *a.* अनारोही; not mounted on horseback AV. xi.10.24 असादा ये च सादिनः.

अ-साधु *a.* दुष्ट; not good, wicked ŚBr.

अ-सामन् *n.* सामरहित; without a Sāman ŚBr. i. **अ-सामन्-य** *a.* प्रतिकूल; unfavourable ABr.

अ-सामि *a.* संपूर्ण; not half, entire i.39.10 असाम्योजः 'संपूर्णम्'. **अ-सामि-शव्-अस्** *a.* अनल्पबल, सर्व-शक्ति-संपन्न; having full strength v.52.5 नरो असामिशवसः 'अनल्पबलाः'.

अ-साम्ना *av.* झड़प के साथ; in an unfriendly manner ChUp.

अस्-ई [√अस् 'throw'] *m.* तलवार; sword.

असिक्-नी [= असिता] *f.* काली; black ix.73.5 त्वचमसिक्नीम्. **असिक्-नी** *f.* चेनाब; a river in Punjab x.75.5. असिक्न्या मरुद्वृधे 'अवयवभूतया'.

अ-सि-त [√सि 'bind'] *a.* अबद्ध; unbound TS. vii, ŚBr. xiv. **अ-सित** *a.* काला; black iv.51.9 गृहन्तीरभ्वमसितम्. **अ-सित-ग्रीव** *m.* नीलकण्ठ; VS. xxiii.13 असितग्रीवश्छगैः 'अग्निः' Uv.

असित-ज्ञु *a.* कृष्णजानु; having black knees AV. xii.1.21. **असित-वर्ण** *a.* काला; dark-coloured TS. **असित-शीर्ष** *a.* कृष्णशिरस् ; black-headed Sat. ix.8.

असिद [= असिर, confusion of द and र common in Mss.] *m.* हंसिया; a hatchet Sat. i.2.

अ-सिद्-धि *f.* असाफल्य, अधःपात; failure, falling down, a fall TBr. i.5.1.

अ-सिन्व *a.* अतृप्त; insatiable v.32.8 असिन्वं वव्रम् 'सपत्नानवक्षेप्तारम् । अस्यतेरिदं रूपम्', x.89.12 असिन्वा हेतिः 'unchecked'. 'भेदनरहिता'.

असि-पथ *m.* शस्त्रमार्ग; way of the sword : अश्वशरीरे सूचीभिः कृतो मार्गः विशसनार्थम् TBr. iii.9.6. **असि-मन्त्** *a.* तलवार वाला; equipped with a sword KS. xvii.12 नमोऽसिमद्भ्यः.

अस्-इर [अस् 'throw'] *m.* अस्त्र, किरण; missile, ray ix.76.4 यः सूर्यस्यासिरेण मृज्यते 'क्षेपकेण रश्मिना'.

अस्-इष्ट *a.* श्रेष्ठ क्षेप्ता; most skilful in shooting (arrows) AV. iv.28.2 विदितविषुभृतामसिष्टौ.

अस्-उ [√अस् 'be'] *m.* प्राण, जीवन; breath, life i.164.4 भूम्या असुः.

अ-सुत *a.* अनपिसा; not pressed out, not ready (Soma) vii.26.1 न सोम इन्द्रमसुतो ममाद.

असु-तृप् [cp. पशु-तृप् vii.86.5, √तृप् 'steal' in Iranian] *a.* प्राणों का चोर, प्राण लेकर पिण्ड छोड़ने वाला; stealing lives, feeding on lives x.14.12 उरूणसावसुतृपा 'परकीयान् प्राणान् स्वीकृत्य तैस्तृप्यन्तौ', AV. viii.3.13 परासुतृपः शृणीहि, VS. xvii.12, TS. iv.6.2.2.

असु-नीत *n.* प्रेत-जगत्; the world of spirits, nether world AV. xviii.2.56 असुनीताय वोढवे. **असुनीति** *f.* प्रेत-जगत्; the world of spirits x.12.4 अहा यद् द्यावोऽसुनीतिमायन् 'असुः प्रज्ञा । तया नीयत इत्यसुनीतिः स्तुतिः', AV. xviii.3.59 तेभ्यः स्वराडसुनीतिमेताम् 'आत्मना द्वितीयं सहायं कृत्वा'.

अ-सुन्व्-अ [सोमयागमकुर्वन्] *a.* सोम याग न करने वाला, हविर्यज्ञ न करने वाला; not pressing Soma, not performing Soma-yāga or any other sacrifice viii. 14.16 असुन्वामिन्द्र संसदम् 'सोमाभिषवहीनाम्'; cp. TS. iv.7.5.4 असुन्वन्तमयजमानमिच्छ.

अ-सुप्-त *a.* न सोया, प्रबुद्ध; not asleep, alert ŚBr. xiv.

अ-सुम्न *a.* अशिव, विरोधी; harsh, contrary, adverse VS. xxxv.1 पर्णयोऽसुम्ना देवपीयवः.

असु-र *m.* देवता; lord, powerful, divine spirit i.35.7 गभीरवेपा असुरः 'प्राणदः'; क्रीयमाण सोम; the Soma being purchased TS. iv.4.9.1 असुरः क्रीयमाणः. **असुर-क्षय्-अण** [असुर 'demon powerful'] *a.* असुर-घाती; destroying the Asuras AV. xi.10.10 असुरक्षयणं वधम्. **असुर-क्षिति** *f.* असुरनाश; destruction of

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Asuras AV. x.6.22 यमबध्नाद् बृहस्पतिर्देवेभ्यो असुरक्षितिम्. **असुर-तमस्र** *n.* असुररूप अन्धकार; Asuras as darkness. **असुर-त्व** *n.* असुरता, दैवी तेज; divine dignity iii.55.1 महद् देवानामसुरत्वमेकम् 'अस्यति क्षिप्यति सर्वानित्यसुरः प्रबलः । तस्य भावोऽसुरत्वं प्राबल्यम्'. **—ब्रह्म** *n.* असुरों का पुरोहित; a priest of the Asuras KS. xxx.1 त्रिष्टावरूत्री आस्तामसुरब्रह्मौ. **—माया** *f.* आसुरी माया; demoniacal magic AV. iii.9.4 देवा इवासुरमायया. **—योनि** *m.* or *f.* आसुरयोनि; the womb of the Asuras. **—रक्षस्-अ** *n.* असुर-राक्षस; a demoniacal being having the qualities of an Asura as well as of a Rākṣasa, hostile to the gods ŚBr. ii.2.4.17. **असुर-विश** [**—म्**] *n.* असुर-प्रजा (सैन्यरूपा); the demon-world, armies of the demons. **—हन्** *a.* असुरघाती; destroying the Asuras x.170.2 असुरहा सपत्नहा 'क्षेप्तॄणां घातकः'.

असुर्-य (1) **—र्यम्** *n.* दैवी ओज या प्रभुत्व; divine dominion ii. 35.2 असुर्यस्य महा 'असुरः शत्रून् क्षेप्ता । तस्य स्वभूतस्य बलस्य'. (2) *a.* असुर-संबन्धी; belonging to the Asuras VS. xl.3 असुर्या नाम ते लोकाः.

अ-सुवर्ग्-य *a.* अस्वर्ग्य; not leading to heaven.

अ-सुष्वि = असुन्वि iv.24.5 आर्दित् सोमो वि पपृच्यादसुष्वीन् 'अनभिषुतसोमान्'.

अ-सुषिर *a.* खोखला नहीं; not hollow.

अ-सुषिर-त्व *n.* खोखलेपन का अभाव; absence of hollowness MS.

अ-सुहित *a.* अतृप्त; not fully satisfied.

अ-सू *f.* न जनने वाली; not bringing forth, not giving birth AV. vii.35.3 अस्वं त्वाप्रजसं कृणोमि. **अ-सूतिका** *f.* वन्ध्या; barren AV. vi.83.3 असूतिका रामायणी.

√असूय [*Denom.*] असूया करना; to be envious x.135.2 असूर्यन्नभ्यचाकशम्.

अ-सूर्-अ [सूर् = स्वर् 'light'] *n.* अप्रकाश; absence of light, night viii.10.4 असूर्ये यन्ति सूर्यः 'स्तोतृरहितेऽपि देशे'.

अ-सूर्त *a.* अप्रकाशित; not illuminated x.82.4 असूर्ते सूर्ते रजसि 'सरणवर्जिते', VS. xviii.28 'असुसमीरिते' Uv., TS. iv.6.2.2 असूर्ता सूर्ता रजसो विमाने 'प्राणयुक्तानि'.

अ-सूर्य *a.* सूर्यरहित; sunless x.32.6 असूर्ये तमसि 'सूर्यरहिते'. **असूर्यम्** *av.* रात में; at night TMB.

अ-सू-सू *f.* फरड़ा को जनने वाली; begetting a barren AV. x.10.23 सर्वे गर्भादवेपन्त जायमानादसूस्वः.

असृक्-त्व *n.* रक्तत्व; the state of being blood MS. **असृक्-पा-वन्** *a.* रक्तपायी; drinking blood AV. ii.25.3 अरायमसृक्पावानम्. **असृङ्-मुख** *a.* मुखे स्रवद्रक्तः, खूनी मुंह वाला; blood-faced AV. xi.9.17 कुम्भमुष्काँ असृङ्मुखान्. **असृ-ऋज्** *n.* रक्त; blood.

अ-सेन्-र्य *a.* अस्त्र की मार से बाहर; beyond the range of missiles x.108.6 असेन्र्या वः पणयो वचांसि 'सेनार्हाणि न'.

अ-सोढ *a.* अनभिभूत; not overcome, not overpowered यद्वा असुराणामसोढमासीत् TMB. xii.9.21.

अ-सोम-प्-अ *a.* सोम न पीने वाला; one who does not drink the Soma juice ABr. = **अ-सोम-पी-थ** ŚŚS. = **अ-सोम-पीथ्-इन्** KŚS.

अ-सोमयाज्-इन् *a.* जिसने सोम-याग नहीं किया है; one who has not offered a Soma sacrifice ŚBr. i.

असौ [अर्दस्] वह, वहां; that, there (remote from the speaker). **असौ-नामन्** *a.* अमुकनामा; having such and such a name ŚBr. xiv.

अ-स्कन्द्-अ *m.* अस्खलन; non-spilling (as of semen or havis) TS.; non-deviation TMB. vi.7.12. **अ-स्कन्-न** *a.* अविकीर्ण; not spilt VS. ii.8 अस्कन्नमाज्यम्; cp. TS. ii.6.1.7 **अस्कन्ना** 'अप्राप्तयौवना'.

अ-स्कम्भ्-अर्न *a.* विना टेक का; with no support x.149.1 अस्कम्भनें सविता द्यामदृंहत्.

अ-स्कृधोयु *a.* अह्रसित; not shortened, not deficient (cp. कृधु) vi.22.3 अस्कृधोयुरजरः 'अविच्छिन्नः'.

अ-स्क्-र [√सच्] *a.* न रोकने या न अड़ने वाला; not stopping TBr. ii.8.6; Comm. 'आभिमुख्येन कर्ता' deriving from √कृ.

अ-स्खल-अ *a.* अचल; not shaking PGS.

अस्-त [√अस् 'be'] *n.* घर; home AV. iv.15.6 कृशगुरेत्वस्तम् = **अस्तक** AV. ii.26.5.

अस्तं-यन्त् *a.* अस्त होता हुआ; setting (sun). **अस्त-ताति** *f.* घर; home v.7.6 अस्ततातिम् 'अस्ते गृहे निवासकर्तारम्.'

अस्तम्-अय [√इ] *m.* स्वरूपनाश, सूर्यास्त; disappearance, setting (of the sun.) **अस्तम्-अय्-अन** *n.* सूर्यास्त; setting of the sun ŚBr. xiii. **अस्तम्-इत** *a.* डूबा; that has set AV. xvii.1.23 अस्तमिताय नमः. **अस्तमीके** *av.* घर पर; at home i.129.9 संचस्वास्तमीके आ 'अत्यन्तान्तिके देवयजनदेशे'. **अस्तम्-एष्यन्** [*Ft.*] अस्त होने को; about to set AV. xvii.1.23 नमोऽस्तमेष्यते.

अ-स्तर्-य [√स्तृ] *a.* अहिंस्य; indestructible. Cp. स्तर्य.

अस्तिका [√अस् 'throw'] *f.* आजि या दौड़ का पाला; goal of a race or contest TMB. xiv.3.13.

अ-स्तुत *a.* अप्रशंसित; not praised ABr., not liked, not popular v.61.8 उत घा नेमो अस्तुतः.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अस्-तृ *a.* क्षेप्ता; shooter i.61.7 विध्यद् वराहं तिरो अद्रिमस्ता.

अ-स्तृत *a.* अजित, अहिंसित; unconquered i.41.6 अच्छा गच्छत्यस्तृतः 'केनाप्यहिंसितः', TS. iii.2.6.2, iv.2.9.1. **अस्तृत-यज्वन्** *a.* अथक याजक; sacrificing indefatigably viii.43.1 अग्नेरस्तृतयज्वनः 'अहिंसित-यजमानस्य'. **अ-स्तृति** *f.* अजेयता; invincibility.

अ-स्तेन *m.* अचौर; not a thief ŚBr. xiv.

अ-स्तोभ्-अ *a.* स्तोभरहित; without insertion of the sound called Stobha.

अ-स्तोम-कृन्तत्र *n.* स्तोमों का अविच्छेद अथवा सातत्य; non-ceasing of the Stomas : 'सोमानां त्रिवृत्पञ्चदशादीनां कृन्तत्रं कृन्तनं छेदः तद्राहित्यम्'.

अस्-त्र *n.* = असिर, हथियार; missile.

अ-स्त्रैण *a.* अपत्नीक; without wives AV. viii.6.16 अस्त्रैणाः सन्तु पण्डगाः.

अ-स्त्र्य्-उपायिन् *a.* अस्त्रीगामी; not enjoying a woman KŚS.

अस्-थ्-अन् [√अस् 'be', cp. असृज्] *n.* हड्डी; bone i.84.13 इन्द्रो दधीचो अस्थभिः. **अस्थन्-वन्त्** *a.* हाड वाला; bony i.164.4 अस्थन्वन्तं यदनस्था बिभर्ति; cp. अन्-अस्थ-क 'without bones'.

अ-स्थ्रा *av.* बिना ठहरे, तुरत, खड़ोखड़ी; without standing, at once x.48.10 आविरस्थ्रा कृणोति 'क्षेपणसाधनेन अस्त्रेण.'

अ-स्थान्-इन् *a.* स्थानभ्रष्ट; not being in one's proper place.

अस्-थ्-इ *n.* = अस्थन्. **अस्थि-र्ज** *a.* हड्डियों में उत्पन्न; produced in the bones i.23.4 अस्थिजस्य किलासस्य. **—भू-यांस्** *a.* अस्थि-प्रधान; having bones as chief constituent AV. v.18.13 गरगीर्णो भवत्यस्थिभूयान्. **अस्थि-यज्ञ** *m.* अस्थियाग; bone-sacrifice, funeral ceremony KŚS.

अ-स्थिर *a.* चंचल; unsteady, trembling.

अस्थि-स्रंस्-अ *a.* हड्डियों को मड़का देने वाला; causing the bones to fall asunder or become loose AV. vi.14.1 अस्थिस्रंसं परःस्रंसम् 'bone-dissolving'. W.

अ-स्थूरि [or अ =] *a.* एकाश्ववाही नहीं, द्वन्द्ववाही रथ; not single-horsed (chariot) vi.15.19 अस्थूरि नो गार्हपत्यानि सन्तु 'एकाश्वयुक्तः शकटः स्थूरिरित्युच्यते । तद्विपरीतो बहुभिरश्वैरुपेतः शकटः' = TBr. iii.5.12 'आश्लिष्टानि' = TS. v.7.2.1 'स्थूरिशब्दः सारवाची । अस्थूरीणि साररहितानि'.

अ-स्थूल *a.* तनु, श्लक्ष्ण; not gross or bulky, delicate ŚBr. xiv.

अ-स्थेयांस् [*Comp.*] *a.* अदृढ़, निर्बल; not firm x.159.5 राधो अस्थेयसामिव 'अस्थिरतराणां शत्रूणाम्', TS. v.2.6.2 तस्मात् स्थेयानस्थेयसो नोप हरते 'प्रबलः पुरुषः दुर्बलान् पुरुषान् नोपाश्रयति'.

अ-स्नातृ *a.* स्नान न करने वाला, न तैरने वाला; not bathing, not swimming ii.15.5 अस्नातृनपारयत् 'स्नातुमशक्तान् तरणासमर्थान्'.

अ-स्नार्व-क *a.* स्नायुरहित; without sinews TS. vii. **अ-स्नाव्-इर** = अस्नार्वक VS. xl.8 अस्नाविरं शुद्धम्.

अ-स्नुह् [= अस्निह् ?] *m.* कोष्ठबन्ध; constipation TAr. iv.22.

अ-स्नेह्-अ *a.* अश्लक्ष्ण, परुष; without unctuousness ŚBr. xiv.

अ-स्पन्दमान *a.* न डिगता हुआ, न लड़खड़ाता हुआ; not staggering, not gliding away iv.3.10 अस्पन्दमानो अचरत्.

अ-स्पर्श्-अ (1) *a.* स्पर्शशून्य; स्पर्शानुभूतिशून्य; not having the faculty of perception by touch. (2) **—र्शः** *m.* स्पर्शाभाव; non-contact. **अस्पर्श-योग** *a.* सर्वसंबन्धशून्य; devoid of all contact with.

अ-स्पृ-त *a.* न छीना या झपटा; not forcibly carried off (as the Soma) viii.82.9 अस्पृतम्.

अस्मत्-प्रेषित *a.* हमारे द्वारा या हमारी ओर प्रहित; sent by or sent towards us ŚBr. vi.

अस्मत्-सखि *a.* हम हैं मित्र जिसके; having us as friends vi.47.26 अस्मत्सखा प्रतरणः.

अस्म(त्)-त्रा *av.* हमारे बीच; among us viii.18.14 यो अस्मत्रा दुर्हणावान् 'अस्मासु'. **अस्मत्राञ्च्** *a.* हमारी ओर झुका; turned towards us vi.44.19 अस्मत्राचः 'अस्मान् प्रति अञ्चन्तो गच्छन्तः'.

अस्मद्-दात *a.* हमारे द्वारा प्रदत्त; given by us VS. vii.46 अस्मद्दाता देवत्रा गच्छत.

अस्म-द्रुह् *a.* अस्मच्छत्रु; inimical to us i.36.16 यो अस्मध्रुक् 'अस्मद्विषयद्रोहकारी'.

अस्मद्र्य्-अञ्च् [अस्मद्रि– the suffix –रि on the anology of सध्री] *a.* हमारी ओर उपनत; turned towards us vii.19.10 अस्मद्र्यञ्चो ददतो मघानि 'अस्मदभिमुखाः'. **—अक्** *av.* हमारी ओर; towards us KS. iv.8 अस्मद्र्यग् वावृधे वीर्याय = TBr. iii.5.7 'अस्मत्सदृशः'.

अस्म-र्यु *a.* हमें चाहने वाला; desiring or favouring us i.131.7 त्वं तमिन्द्र वावृधानो अस्मर्युः 'अस्मान् कामयमानः'.

अस्मरन्त् *a.* न याद करता हुआ; not remembering.

अस्माक *a.* हमारा; ours.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अ-स्मृत-ध्रु [—ध्रुक्] *a.* द्रोहियों को धता बताने वाला; not caring for enemies x.61.4 अस्मृतध्रू 'अस्मृतद्रोहौ। मयि द्रोहमस्मरन्तौ'.

अ-स्मृति [= —स्मृत्या] *av.* भूल से; through forgetfulness AV. vii.106.1 यदस्मृति चकृमा किंचिदग्ने.

अ-स्मेर *a.* शर्मीला; not smiling ii.35.4 अस्मेरा युवतयः = TS. ii.5.12.1 'स्मयरहिताः अनुकूलाः'.

अस्मे-हि-ति *f.* हमारे लिये संदेश या प्रैष; errand for us x.108.1 कास्मेहितिः 'कोऽस्मासु त्वदपेक्षितार्थो निहितः'.

अस्-र (1) *a.* अस्ता, फेंकने वाला; one who throws TBr. (2) —म् *n.* रक्त; blood; cp. असृज्.

अ-स्रवन्त् [√स्रु] *a.* न बहता या न चूता हुआ, अच्छिद्र; not flowing, not leaky x.63.10 अस्रवन्तीम् (नावम्) 'अगच्छन्तीमविनश्वरीम्' = VS. xxi.6 'अच्छिद्राम्'.

अ-स्राम *a.* अश्रोण; not lame, not withered AV. i.31.3 अस्रामस्त्वा हविषा यजामि.

अ-स्रिध् *a.* न चूकने वाला; not failing i.89.3 दक्षमस्रिधम् 'शोषणरहितम्, सर्वदैकरूपेण वर्तमानम्'. **अ-स्रिधान** = अस्रिध् vii.69.7 उद्वृहथुर्रणसो अस्रिधानैः 'अक्षीयमाणैः'; cp. TBr. ii.8.7.

अ-स्रीव्-अयस् [√स्रीव्] *n.* दोषराहित्य, निरपराधत्व; faultlessness VS. xiv.18 अस्रीवयश्छन्दः = TS. iv.3.7.1 अस्रीविश्छन्दः.

अ-स्रुत *a.* अक्षय्य; imperishable, inexhaustible.

अ-स्रेध्-अन्त् *a.* = अस्रिध् VS. xviii.75 'अनन्यगतम्'.

अ-स्रे-मन् *a.* निर्दोष; faultless iii.29.13 अस्रेमाणं तरणिम् 'क्षयरहितम्'.

अ-स्व-ग *a.* घर को न लौटने वाला, बेघर; not going back to his house, homeless AV. xii.5.45 एनमस्वगम्. —**गता** AV. xii.9.2.

अ-स्वदित *a.* अरुचिकर; not made agreeable to the taste ŚBr. i.

अ-स्वपन्त् *a.* न सोता हुआ; not sleeping. **अ-स्वप्न** *m.* उन्निद्र रोग; sleeplessness ŚBr. iii. **अ-स्वप्न** *a.* न सोने वाला, अवहित; not sleeping, attentive AV. v.30.10 अस्वप्नो यश्च जागृविः. **अ-स्वप्नज्** *a.* = अस्वप्न ii.27.9 अस्वप्नजो अनिमिषाः 'असंजातस्वप्नाः', VS. xxxiv.55 तत्र जागृतो अस्वप्नजौ 'ययोर्न जायते स्वप्नः', on TS. i.2.14.5 'स्वप्नजन्मानो मिथ्याभूता न भवन्तीति'.

अ-स्वरम् *av.* उपांशु; in a low tone ŚBr. xi.

अ-स्वर्ग्-य *a.* स्वर्ग को न ले जाने वाला; not leading to heaven ŚBr. x.

अ-स्व-वेश *a.* जिसका अपना घर नहीं है; having no home of one's own vii.37.7 अस्ववेशं यं कृणवन्त मर्ताः 'स्वकीये स्थानेऽनुपविशन्तम्'.

अ-स्वाहाकृत *a.* स्वाहा बोले बिना हुत; offered to the gods without pronouncing the exclamation Svāhā ŚBr.

√**अह्** कहना; to say. Forms, *P.* : *Pf.* आह, आत्थ; आहतुर्; आहुर्.

अह [a particle of emphasis] निश्चय से, सचमुच; certainly, indeed, just. Cp. TS. v.3.1.1. किं वा अह एतस्य क्रियते 'अहशब्दो निषेधार्थः'.

अह *n.* दिन; day viii.22.13 तविदा चिदहानाम् 'अह्नाम्'.

अहं-यु *a.* अहंकारी, स्वार्थी; proud, haughty, selfish i.167.7 सचा यदी वृषमणा अहंयुः 'अहंकारवती'.

अहंल्लि-क [अहनि लीयत इति] *m.* भूत; goblin, ghost.

अहं-श्रेयस् *n.* अपने को बड़ा बताना; claiming superiority for oneself ChUp. = **अहंश्रेयस** ŚBr. xiv.

अहं-सन्-अ *a.* 'मैं ले लूं, मैं पा जाऊं' यह कहने वाला; obtaining or claiming for oneself v.75.2 तिरो विश्वा अहंसना, viii.61.9 प्राचामन्यो अहंसन 'संग्रामेऽहमित्यात्मनो महत्त्वं प्रकाशयन् यः शत्रुं संभजते स तथोक्तः'.

अहं-कार्-अ *m.* मैं-पन; conception of one's own individuality.

अ-हत *a.* अक्षत, अव्रण, पूर्ण; unhurt, whole AV. xii.1.11 अजीतोऽहतो अक्षतः; अप्रहत अथवा नव वस्त्र; an unused or new cloth. **अ-हति** *f.* अक्षति; non-injury ix.96.4 अहतये पवस्व. = **अ-हन्ति** VS. xvi.18 नमः सूर्यायाहन्त्यै.

अहन् *n.* दिन; day; एकदिनेन निष्पाद्य सोमयाग; the Soma-sacrifice to be completed in one day TMB. xviii.11.7. **अहन्-अ** *a.* आह्निक; appearing daily i.123.4 गृहंगहमहर्ना यात्यच्छा 'द्योनामैतत'.

अ-हन्-त्व *a.* अहन्तव्य; not to be struck or killed KS. xvii.12 भूतायाहन्त्वाय. = **अहन्त्याय** TS. iv.5.2.1.

अहं-नामन् *a.* मैं-नामक; self-named ŚBr. xiv.

अहन्-य *a.* प्रतिदिन आने वाला; appearing daily i.190.3 अस्य क्रत्वाहन्यो यो अस्ति 'अह्नि साधुः'.

अहम्-उत्तर *m.* 'मैं बड़ा हूँ, मैं बढ़ कर हूँ' यह विवाद; dispute or contest for precedence or pre-eminence AV. iv.22.1 तान् रन्धयास्मा अहमुत्तरेषु.

अहं-पूर्व *a.* 'मैं पहले रहूँ' इसके लिये लालायित; eager to be first i.181.3 अहंपूर्वो यजतः 'अहंकारपूर्वो मनस्वी वा'. **अहं-भद्र** *n.* = अहंश्रेयस्. ŚBr. i.4.1.8 मनश्च ह वै वाक् चाहंभद्रं ऊदाते. **अहं-भूत** *m.* एक ऋषि का नाम; name of a sage TS. ix.3.3.2.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अहर् [अहन्, अहर्, अह्] *n.* दिन; day TS. vi.3.9 अहोभ्याम् 'अहोरात्राभ्याम्'; एक दिन में निष्पाद्य सोमयाग; one day Soma sacrifice TBr. i.8.10. **अहर्-अहर्** *av.* प्रतिदिन; day by day i.123.9 अहरहर्निष्कृतमाचरन्ती.

अ-हरित *a.* ‾रितेतर; not green AV. i.22.2 अथो अहरितो भुवत्.

अहर्-जर्-अ [अहानि जीर्यन्ते अस्मिन्] *m.* संवत्सर; year. **—जरम्** *av.* so that the days become old by and by MBr. ii.6.4.

अहर्-जात *n.* दिन में जन्मा; born in day. **—दिनम्** *av.* प्रतिदिन; daily. **—दिव** *a.* दैनिक; daily VS. xxxviii.12 अहर्दिवाभिरूर्तिभिः. **अहर्-दिवि** *av.* दिनों-दिन; day by day ix.86.41 सुभरा अहर्दिवि 'अहोरात्रयोः'. **—दृश्** *a.* दिन देखने वाला; beholding the day, living viii.66.10 बेकनाटाँ अहर्दृशः 'अहःशब्देन तदुत्पादक आदित्योऽभिधीयते। तं पश्यन्तीति'.

अहर्-पति *m.* दिनमणि; lord of the day, sun. **—भाज्** *a.* दिन में भाग वाला; partaking of the day (said of a sacrificial brick) ŚBr. x.

अहर्-लोका *f.* यज्ञिय इष्टकाविशेष; name of a sacrificial brick. ŚBr. x. **—विद्** *a.* समयज्ञ, मौसम का पारखी; knowing the right days or the right season i.156.4 उत्तममहर्विदम् 'अहर्वेत्तारं स्वर्गोत्पादकम्'.

अ-हल *a.* बेजुती (धरती); unploughed AV. xx.131.9. **अ-हल्या** *f.* गौतम की पत्नी; name of the wife of Gautama or Śaradvant ŚBr. iii.

अहल्लिक *m.* भूत; goblin ŚBr. xiv. Cp. अहंल्लिक.

अ-हविर्याजिन् *a.* बिना हवि यज्ञ करने वाला; offering a sacrifice without oblation. **अ-हविष्-य** *a.* हवि के अयोग्य; objects that are not fit to be offered as oblation. **अ-हविस्** *a.* अयाजक; not offering oblations i.182.3 जनो यः कश्चिदहविर्महीयते 'यज्ञार्थहवीरहितः'.

अ-हव्य-वह् *m.* अयाजक; not offering a sacrifice ŚBr. i.

अहः-संस्था *f.* दिन की परिनिष्ठा; completion of the day TBr. iii. **अहः-सहस्र** *n.* एक सहस्र दिन; a thousand days ŚBr. x.

अहश्-चर्-अ *a.* दिन में फिरने वाला; wandering during the day ABr.

अहश्-शस् *av.* अनुदिन; day by day ABr.

अहस् [in *Pl.*] *n.* दिन; days AV. xviii.1.55 अहोभिरद्भिरक्तुभिः.

अ-हस्त *m.* हाथ नहीं; not a hand. **अ-हस्त** *a.* बेहाथ; handless i.32.7 अपादहस्तः 'हस्तरहितः'.

अहस्-पति *m.* आदित्य; sun.

अ-हिं-सन्त् *a.* हिंसा न करता हुआ; not hurting x.22.13 अहिंसन्तीरुपस्पृशः. **अ-हिंसा** *f.* न मारना; non-injury. **अ-हिंसान** = अहिंसन्त् v.64.3 प्रियस्य अहिंसानस्य. **अ-हिंस्यमान** *a.* अहिंसित; not being harmed i.141.5 अहिंस्यमान उर्विया वि वावृधे. **अ-हिंस्-र** *a.* अघातक; harmless.

अह्-इ [*Ln.* anguis, *Lith.* angis. Cp. अंहस्; a serpent causing distress] *m.* सांप; snake TS. i.8.14.2 अहिं बुध्न्यिम् 'न हीयत इत्यहिरुत्तमाङ्गम्'. **अहि-गोपा** *f.* सर्परक्षित; guarded by the dragon i.32.11 दार्सपत्नीरहिगोपाः. **अहि-घ्न्-अ** *n.* सर्पहत्या [= वृत्रहत्यम्]; the slaying of the dragon vi.18.14 अनु त्वाहिघ्ने 'मेघहननाय। वृष्टिप्रदानायेत्यर्थः'. **अहि-घ्नी** *a.* सर्पहन्ता; dragon-killer AV. x.4.7 इमान्यिवतः पर्दाहिघ्न्यो वार्जिनीवतः. **अहि-जम्भ्-अन** *a.* सर्पनाशक; serpent-killing ChBr. ii.1.6.

अ-हित *a.* कुढब्बा, अनुपयुक्त, अनुचित; unfit, improper viii.62.3 अहितेन चिदर्वता 'अयोजितेन अप्रेरितेन'. **अहित-नामन्** *a.* अकृतनामधेय; having as yet no name ŚBr.

अहि-नामन् *a.* 'सांप' इस नाम वाला; named snake ix.88.4 त्वमहिनाम्नां हन्ता 'आगत्य हन्तीत्यहिः। तन्नामकानाम्'. **अहि-निर्ल्वयनी** [√ल्ली] *f.* केंचुली; the cast off skin of a snake BṛUp. **अहि-भानु** *a.* सर्पदीप्ति; having the sheen of a snake i.172.1 मरुतो अहिभानवः 'अहीयमानप्रकाशाः'.

अ-हिम *a.* ठण्डा नहीं not cold ŚBr. xiv.

अहि-मन्यु *a.* सांप जैसे क्रोध वाला; enraged like a serpent i.64.8 शर्वसाहिमन्यवः 'आहननशीलमन्युयुक्ताः'. **अहि-माय्-अ** *a.* मायावी सांप की तरह चालाक; cunning like a serpent vi.52.15 मर्हिनो अहिमायाः 'माया प्रज्ञानाम। आहन्तृप्रज्ञाः'.

अ-हिरण्य-वन्त् *a.* जिसके पास स्वर्ण नहीं है; having no gold AV. xx.128.6 अमणिवो अहिरण्यवः.

अहिर्-बुध्न्-य *a.* मूलवर्ती सांप; the serpent of the deep; cp. iv.55.6 अहिना बुध्न्येन; TS. iv.4.10.3 अहिबुध्न्यो देवता may be अहिर्बु–.

अहि-शुष्म-सत्वन् *a.* जिसके परिचर सांप की तरह फुंकारते हैं; one whose attendants (Maruts) hiss like serpents v.33.5 अस्माञ्जिगम्यादहिशुष्मसत्वा (*Pp.* अहिशुष्म। सत्वा) 'हे अहिशुष्म। अहिरयनात्। सर्वतोव्याप्तबलेन्द्र त्वदनुग्रहात् ··· सत्वा-भृत्यादिः'. **अहि-हत्य** *n.* सर्पहत्या; slaughter of the

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

dragon i.130.4 सं श्यद् अहिर्हत्याय 'अहेर्वृत्रस्य मेघस्य वा हननाय', VS. xxxiii.63. **अहि-र्हन्** *a.* सर्पहा; killing the dragon ii.19.3 प्रैरयदहिर्हा 'अहिं मेघं हतवानिन्द्रः'. **अहीं** *m.* = अहिः ix.77.3 ईक्षेण्यासो अह्यो न चारवः (cp. अहिभानु) 'अह्यः स्त्रियः आहननात्', x.138.1 अह्यश्च दर्सयः 'अहेर्वृत्रस्य च', x.144.4 अह्यो वर्तनिः 'अहेर्वृत्रस्य'.

अह्-ईन [अहर्गणसाध्यसुत्याकः सोमयागः द्व्यहप्रभृतयो द्वादशाहपर्यन्ताः द्विरात्रप्रभृतयो द्वादशरात्रपर्यन्ताः अहीनाः] *a.* कई दिन चलने वाला; lasting several days.

अ-हीन *a.* अन्यून, समृद्ध; unimpaired, entire, prosperous. **अहीन्वा** *m.* एतन्नामा ऋषि; name of a sage TBr. iii.10.9.

अहीशुव [अही √शिव] *m.* एक इन्द्रशत्रु; name of a demon conquered by Indra viii.32.2 दार्समहीशुवम् 'अहीशुवं च शत्रुम्'.

अ-हुत *a.* न भेंट किया, न चढ़ाया; unoffered, not yet offered (as oblation) AV. xii.4.53 यर्वहुताम्. **अहुतादु** [अहुतं होमसंस्काररहितं भक्षयतीति] *a.* अहुतभक्षी; one who eats that is not made an oblation AV. i.30.4 हुतभागा अहुतादश्च देवाः, VS. xvii.13 अहुतादो हविषो यज्ञे 'अहुतादः प्राणाद्या देवाः' TS. iii.3.8.2 अहुतादु 'होमरहितमत्तीति'.

अहुर [= असुर 'life-giver'] *m.* जाठर अग्नि; the fire in the stomach.

अहुरि [√हु] *m.* वायुविशेष; a variety of wind, straight wind ChBr. i.6.22.

अ-हूत *a.* अनबुलाया; uncalled, unsummoned x.107.9 ये अहूताः प्रयन्ति 'बलाधिक्येनाहूयमानाः'.

अ-हृणान *a.* अकुपित, सौम्य; not being angry, friendly vii.86.2 मे हव्यमहृणानो जुषेत. **अ-हृणीयमान** = अहृणान v.62.6 राजाना शर्त्रुमहृणीयमाना, TS. ii.1.11.3

अ-हृदय *a.* बेदिल; without a heart ŚBr. xiv. **अ-हृदय-ङ्-अ** *a.* अमनोज्ञ, अरुचिकर; not pleasing to the heart ChUp.

अ-हेड्-अन्त् *a.* = अहृणान; not angry, favourable i.91.4 सुमना अहिळन् 'अक्रुध्यन्' = **अ-हेडमान** i.24.11 अहिळमानो वरुणेह बोधि 'अनादरमकुर्वन्'. **अ-हेड-यन्त्** = अहिळन्त् x.37.5 अहेळयन्नुर्चरसि 'अक्रुध्यन्'.

अहैव [अह+एव] स्वयमेव; themselves ŚBr. iv.3.1.4 अहैव देवाः.

अ-हो-तृ *a.* अहोता; not an invoker, incompetent Hotṛ AV. ix.6.52 तेषां न कश्चनाहोता.

अ-हो-म *m.* अयाग; not oblation ŚBr. xii. **—संयुक्त** [यैर्होमो न क्रियते तानि पात्राणि] *a.* होम में अप्रयुक्त (पात्र); vessels not used in a homa.

अहो-रात्र [**—त्राः, —णि** अहानि च रात्रयश्च] *m.* दिनरात; day and night AV. xvi.8.21 सोऽहोरात्रयोः पाशान् मा मोचि; x.190.2 अहोरात्राणि विदधत्.

अ-ह्वय्-आर्य्य [√हु] *a.* अप्रत्याख्येय; not to be denied or set aside viii.45.27 विदानो अह्वार्य्यम् 'अह्वाय्यनामकं शत्रुम्'.

अह्वां-रूपाणि the Iṣṭakās to be piled with the verses 'अग्न आ याहि वीतये TS. v.5.6.

अह्न्-य *a.* प्रजव पुरुष द्वारा एक दिन में तै की जाने वाली दूरी; the distance to be covered by a running man in one day, daily course TMB. xxi.1.9. Cp. आश्वीन.

अह्य्-अर्ष्-उ [√ऋष्] *a.* साँप के समान लहराने वाला; gliding like a serpent ii.38.3 अह्यर्घृणां चिन्न्यर्याँ अविष्यम् 'अहिमाहन्तारं शत्रुमर्षन्त्यभिगच्छन्तीत्यह्यर्षवः'.

अ-ह्य्-अ [√ही] *a.* निर्लज्ज, प्रगल्भ; not bashful, bold i.74.8 त्वोतो वाज्यह्यः 'लज्जारहितः'. **अ-ह्याण** *a.* प्रगल्भ; bold, keen i.62.10 दुवस्यन्ति स्वसारो अह्याणम् 'लज्जारहितम् । प्रगल्भम्'.

अ-ह्रि *a.* अह्रय; not bashful ix.54.1 शुक्रं दुदुह्रे अह्रयः 'कवयः', TS. i.5.5.1.

अ-ह्री *a.* निर्लज्ज; shameless (as a beggar) ŚBr. xi.

अ-ह्रुत [= अहुरि; अह्रुताः 'अकुटिलाः' TAr.] *a.* अडिग, स्थिर, ऋजुगामी, अकुटिल; not stumbling, steady, going in a straight line x.56.2 अह्रुतो मर्हो धरुणाय देवान् 'अनवपतितः', vi.61.8 अह्रुतस्त्वेषः 'अहिंसितोऽकुटिलः', ix.34.6 अह्रुता गिरः 'अकुटिलाः'.

अह्रुत-प्सु *a.* सौम्यदर्शन; of straight appearance i.52.4 अवार्ता अह्रुतप्सवः 'अकुटिलरूपाः । शोभनावयवाः', viii.20.7 वहन्ते अह्रुतप्सवः 'अकुटिलरूपाः', TS. iii.3.10.1 अङ्गान्यह्रुता यस्यै 'अकुटिलानि'.

अ-ह्वला (1) *f.* न डगमगाना, स्थिरता; not stumbling, firmness ŚBr. iii.1.1.5. Cp. ŚBr. i.1.1.2 अह्वलामाशास्ते. (2) *a.* निष्पाप; guiltless.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आ

आ [Preposition and *av.*] पास, – की ओर, – पर, तक; near, to, unto, at, upto iii.53.20 आवसा आ विमोचनात्; emphasizes words expressive of number or degree or sometimes even ordinary adjectives and substantives i.142.3 त्रिर् आ दिवः 'three times each day', i.37.6 को वो वरिष्ठ आ नरः 'who is the very mightiest of you, heroes?', i.134.3 प्र बोधया पुरंधिं जार आ ससतीमिव 'awake the wise man, just as a lover a sleeping maiden', TS. i.3.13.3 आ तू भर 'आहरैव'.

आ √इ आना; to come Sat. i.3 गा आयतीः प्रतीक्षते 'आगच्छतीः'.

आ √ऋष् जान लेना; to come to know आर्षन् = आरिषन् 'ज्ञातवन्तः'.

आ √कन् प्रसन्न होना; to be pleased with *(Loc.)* x.147.3 एषु चाकन्धि पुरुहूत, i.122.14 आर्त्नाश्चाकन्तूभयेष्वस्मे 'कामयन्ताम्'.

आ-कर्-अ [√कृ] *a.* बखेरने वाला, उदार दानी; one who scatters or distributes abundantly v.34.4 न किल्विषादीषते वस्व आकरः 'आभिमुख्यकर्ता', viii.33.5 य आकरः सहस्रा; जनसंमर्द, युद्ध; battle iii.57.3 आकरे वसोर्जरिता पनस्यते 'आकरो युद्धम्'.

आ-कर्ष-अ *m.* अपनी ओर आकृष्ट करना; drawing towards oneself; आंकड़ा; an implement to draw things near to Sat. xix.4.

आ √का इच्छा करना, चाहना; to desire, love, long for. *Pf.* आ-चके.

आ √काङ्क्ष् चाहना, पाने का यत्न करना; to desire, long for, endeavour to gain ABr. xxxii.11 तूष्णीं वै श्रेयस आकाङ्क्षन्ते 'आगत्य प्रार्थयन्ते'.

आ-कार्य्य [आ √का] *a.* स्पृहणीय; desirable iv.29.5 आकार्य्यस्य दावने पुरुक्षोः 'स्तुत्यस्य'.

आ-कार्-अ [√कृ] *m.* आकार; shape. **आ-काल** *m.* उचित समय; the right time. **—म्** *av.* उस समय तक; until the same time on the following day : परेद्युरागतस्य कालस्य प्राप्तिपर्यन्तम्. **आ-काल्-इक** *a.* सामयिक; momentary.

आ √काश् चमकना; to shine JUB. i.8.1.2. एतस्मिन् ह्युदिते सर्वमिदमाकाशते.

आ-काश्-अ *m.* आसमान, अवकाश; sky, a free or open space ABr. xiv.4 आकाशं नः कुरु 'अस्मभ्यमवकाशं कुरु'. **आकाशमय** *a.* आकाशीय, आकाश का; consisting of ether ŚBr. **आकाशात्मन्** *a.* आकाशरूप; having the nature of air, aerial.

आ-कीम् *av.* – से; from (with *Abl.*) i.14.9 आकीं सूर्यस्य रोचनात्.

आ √कू [आकुवते] संकल्प करना; to intend ŚBr. iii.1.4.12.

आ-कूत *n.* संकल्प, प्रयोजन, इच्छा, मन; intention, purpose, wish, mind : आकूतमिति निश्चयावस्थं मन उच्यते, हृद् इति मनोऽवस्थानप्रदेशः, मनो विमर्शात्मकम्। कृत्स्नमपि कर्म हृदयस्थेन मनसा विचार्य निश्चयात्मकेन तेनैव निश्चित्य पश्चाच्चक्षुषा तत्साधनं दृष्ट्वा क्रियते; AV. xi.9.1 चित्ताकूतं च यद् धृदि, TS. v.7.7.1 यदाकूतात् समसुस्रोत्. **आ-कूति** [= अवकूति *JUB.*] *f.* मानस संकल्प, प्रयोजन, उद्देश्य; intention, wish, purpose x.128.4 आकूतिः सत्या मनसो मे अस्तु 'संकल्पनमभीष्टस्य प्रार्थनम्'; intention personified AV. vi.131.2 आकूते समिदं नमः. **आकूति-प्र-अ** *a.* इच्छा-पूरक; fulfilling wishes AV. iii.29.2 आकूतिप्रोऽविदर्त्तः.

आ √कृ – के पास अथवा – की ओर लाना, करना; to bring near to or towards, make AV. x.1.6 प्रतीचीः कृत्या आकृत्य.

आ-कृ-त *a.* घटित, रचित, निर्मित, अवस्थापित; arranged, built (as a house) viii.10.1 यद् वा समुद्रे अध्याकृते गृहे 'निर्मिते'. **आ-कृ-ति** *f.* घटक, शकल; constituent part x.85.5 = AV. xiv.1.4 समानां मास आकृतिः, 'आकर्ता व्यवच्छेदकः'; form, figure, shape, aspect.

आ √कृन्त् [आकृणत्ति 'आश्लिष्टं करोति] मिलाना, सटाना; to unite, bring near to.

आ √कृ बखेरना, भरपूर देना; to scatter or sprinkle, give abundantly viii.49.4 आ यथा मन्दसानः किरासि 'कार्त्स्न्येन ददासि'.

आर्के [*Loc.*] *av.* समीपे, पास; near ii.1.10 त्वमग्न ऋभुरार्के नमस्यः. **आके-नि-प्-अ** *a.* समीपतः रक्षक; protecting in the vicinity (said of the Aśvins' horses) iv.45.6 आकेनिपासो अहभिर्दविध्वतः 'आकेऽन्तिके निपतन्तीत्याकेनिपाः रश्मयः'.

आ-कोश *m.* पद्ममुकुल; lotus bud.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आ-क्खेदन [√खिद्] *n.* किंचिदुद्यमन; raising a little Sat. vii.3.

आक्त [√अञ्ज्] *a.* मला, लिपा, सना; anointed, smeared AV. x.i.25 अभ्यर्क्ताक्ता स्वरंकृता. **आक्त-ख** [आक्तानि आप्यायितानि खानि इन्द्रियाणि अवयवा यस्य प्रवर्ग्यस्य] *a.* जिसकी नाभि का छिद्र तेल-लगा है; in whose nave the hole is smeared, whose limbs or parts have been well-nourished (said of Pravargya). **आक्ताक्ष** *a.* अंजनपड़ी आँखों वाला; whose eyes are anointed AV. xx.128.7.

आक्रंस्यमान [√क्रम्] *a.* कदम भरने को; about to step unto AV. ix.5.8 आक्रंस्यमानस्त्रींणि ज्योतींषि.

आ-क्रन्द्-अ *m.* युद्ध-घोष; war-cry AV. xii.1.41 युध्यन्ते यस्यामाक्रन्दः, समन्ताद्घोषणा; proclaiming TBr. iii.4.13.

आ-क्रम्-अ *m.* पहुँच, प्राप्ति, वशीकरण; approaching, obtaining, overcoming VS. xii.9 आक्रमोस्याक्रमाय त्वा 'आक्रामति पराभवति क्षुधामित्याक्रमोऽन्नम्' Mah.; सोपान, श्रेणि; stairs KS. xxxviii.4 माध्यंदिनाद् वै सवनाद् देवाः स्वर्गं लोकमायंस्तेषामेत आक्रमाः; BṛUp. केनाक्रमेण यजमानः स्वर्गलोकमाक्रमते. **आ-क्रम्-अण** (1) *n.* आक्रमण, – पर पैर रखना, – के पास पहुँचना, चढ़ना; attack, stepping upon, reaching AV. v.30.7 आरोहणमाक्रमणम्, ascending. (2) **—णः** [आक्रम्यते प्राप्यते स्वर्गोऽनेन] *m.* सोपान, सेतु; stair, bridge TS. vi.5.3, JUB. i.1.3.2 वृक्षमाक्रमणैराक्रममाणः.

आ-क्रय्-अ [**—र्या**] (1) *mf.* व्यापार, वणिज; trade, commerce VS. xxx.v आक्र्याया अयोर्गूम्. (2) *a.* सर्वद्रव्यक्रयाभिमानी देव; god of trade TBr. iii.4.1.

आ √क्रुश् कोसना, चिल्लाना; to assail with angry words, speak aloud : उत्साहातिशयेन क्रियमाणः उच्चतमो ध्वनिराक्रोशः, for which cp. TS. vii.2.1.4.

आक्षार्ण [√अक्ष् *Pf. Pt.*] *a.* प्राप्त; got, arrived, obtained x.22.11 आक्षार्णे शूर वज्रिवः 'योद्धृभिर्व्याप्यमाने'. **आ-क्षार** *n.* पर्वते हर्यतो हरिः इत्यादि में गेय साम; name of the sāman sung on ix.65.25.

आ √क्षि [–क्षियति] बसना; to dwell AV. x.5.45 यत्ते अन्नं भुवस्पते आक्षियति पृथिवीमनु.

आ-क्षित् *a.* बसने वाला; dwelling iii.55.5 आक्षित् पूर्वा-स्वपरा अनूरुत् 'आवर्तमानः'.

आ √क्ष्णु [–क्ष्णौति] रगड़ना, साफ करना, चमकाना, उजालना; to rub up, polish up.

आ-ख्-अ [वराहादीन् पातयितुं मार्गे यो गर्त आयासेन खन्यते सः] *m.* गढ़ा; a trap, pitfall TS. vi.4.11.3 यथा त्सारीयति म आखः.

आ-खण्-अ [खनितुमशक्यः] (1) *m.* प्रावा; stone. (2) *a.* अखननीय, अटूट; that cannot be dug into, unbreakable JUB. i.1.7.5 यथाश्मानमाखणमृत्वा लोष्टो विध्वंसेत.

आ-खण्डल [√खण्ड्] *m.* आभञ्जक, इन्द्र; epithet of Indra viii.17.12 आखण्डल प्र हूयसे.

आ-खर्-र [√खन्] *m.* मांद; lair x.94.5 आखरे कृष्णा इषिरा अनर्तिषुः, आवास; place of residence अश्वस्याखरः.

आ-खिद्-अ *a.* ईषत्-खेदकारी; inflicting minor pain VS. xvii.15 नम आखिदाय च विखिदाय च; cp. TS. iv.5.9.2 नम आक्खिदते च प्रक्खिदते च.

आ-ख्-उ [√खन्] *m.* मूसा; mole ix.67.30 आखुं चिदेव देव सोम 'सर्वस्याहन्तारम्'. **आखु-करीष** [मूषकोत्कीर्णा मृत्] *n.* बिल से बाहर आई मिट्टी; mole-hill ŚBr. **आखु-किरि** [√कृ] = आखुकरीष = **आखूत्करः**.

आ √ख्या निहारना; to behold iv.2.18 आ यूथेव क्षुमति पश्वो अख्यत्.

आ-ख्यान *n.* कथा-कहानी; tale, story, legend.

आ-ग-त *a.* आया; arrived. **आ-ग-ति** *f.* आगमन, प्राप्ति; coming, arrival, obtainment ii.5.6 तासामध्वर्युरागतौ 'प्राप्तौ सत्याम्', KS. xxxviii.4 त्वङ् म आनतिरागतिः.

आ-गन्-तु *a.* आपाती; adventitious, incidental KŚS. **आ-गन्-तृ** *a.* आने वाला; about to come. **आ-गन्-तोस्** [*Inf.*] आने को; to return or come ŚBr. xii.

आ √गम् आना; to come viii.98.4 एन्द्र नो गधि, TS. iv.4.9.1 आगतः 'आस्ये प्रवेशितः सोमः'.

आ-गम्-अ (1) *a.* पास आने वाला; approaching. (2) *m.* पहुँच, आगमन; arrival, approach AV. vi.81.2 तं त्वमा गमयागमे 'आगमा' 'comer' W. **आ-गम्-इष्ठ** *a.* अतिशयेन आगन्ता; coming best, coming with pleasure iii.58.9 रथो वामागमिष्ठः.

आ-गर्-अ [√गृ] – के प्रति बोलना; crying out to AV. iv.36.3 यं आगरे मृगयन्ते प्रतिकोशे 'assent' W. **आ-गव्-ईन** *a.* पशुओं को वापस लाने के लिये यत्नशील; striving to take cattle back.

आ-ग्-अस् [√अघ् √अंह्] *n.* पाप, उल्लङ्घन, अपराध; sin, transgression, offence i.179.5 यत् सीमागश्चकृमा.

आ √गा [जिगाति] समीप आना, आ पहुँचना; to come towards or unto, approach v.2.8 अर्हमागाम्.

आ-गा [√गै] *f.* गान; saying in a low voice, singing TMB. xiii.10.8 एतामागां गायन्तम्, JUB. i.6.1.6 साम्नः तिस्र आगाः 'त्रीण्यागीतानि'.

आ-गाम्-उक *a.* आगन्ता; coming to.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आ √गुर् [आगुरुते] समर्थन करना, सहमत होना; to approve, agree or assent to iii.52.2 पुरोडाशं पचत्यं जुर्षस्वेन्द्रागुरस्व च 'उद्यमं कुरु', AV. v.20.4 दैवीं वाचं दुन्दुभ आ गुरस्व 'respond to' W., संकल्प करना; to think of doing a rite Sat. xv.6 सर्वक्रतुभ्य आगूर्य 'संकल्पं कृत्वा', TBr. i.4.7 सर्वाभ्यो देवताभ्य आत्मानमागुरते.

आ-गुर् [*Ns.* आगूः] *f.* प्रतिज्ञा, अनुमोदन; promise, affirmation, applauding or approving exclamations used by the priests at a sacrifice.

आ-गुर्-अ *m.* कर्मोद्यम, समर्थक वचन; effort for performing a rite, exclamation of approval TS. i.2.1.2 यद्वो देवास आगुरं 'कर्मोद्यमे'.

आ-गूर्त्-ईन् *a.* प्रसन्नता-द्योतक वाक्य बोलने वाला; one who pronounces the Āgur ŚBr. xii.2.3.5. **आ-गूर्य** [*Gd.*] उपक्रम करके, प्रतिज्ञा करके; having promised द्विरागूर्य 'द्विः प्रतिज्ञाय'.

आ-गेय *a.* उपांशु गेय; to be sung in a low voice TMB.

आ √गै गीतों में स्तुति करना; to praise in songs viii.27.2 आ पशुं गासि पृथिवीं वनस्पतीन्; गान द्वारा निष्पादन करना; to bring into being anything through a song JUB. i.2.2.16 तदात्मने आगायत.

आगो-मुच् *a.* पापमोचन; liberating from guilt TS. vii.5.22.1 मित्रावरुणाभ्यामागोमुग्भ्याम् = **एनोमुच्** TS. vii.5.22.1

आग्ना-पौष्ण्-अ *a.* अग्नि और पूषादेवताक; having Agni and Pūṣan as deities. **आग्ना-वैष्णव्-अ** *a.* अग्निविष्णुदेवताक; having Agni and Viṣṇu as deities KS. xv.ii आग्नावैष्णव एकादशकपालः.

आग्न्-ईक *a.* अग्निसंबन्धी; belonging to the preparation of sacrificial fire. Cp. आग्निक्यः सामिधेन्यः KŚS.

आग्नि-पावमानी [अग्निः पवमानो देवता यस्या ऋचः सा] *f.* 'अग्ने पवस्व' इत्यादि शब्दों वाली ऋचा (= ix.66.21); the verse containing the words अग्ने पवस्व स्वपाः; cp. TS. i.5.7.3 आग्निपावमानीभिरुपतिष्ठते. **आग्नि-मारुत** *a.* अग्निमरुद्देवताक; having Agni and Maruts as deities VS. xxiv.7 आग्निमारुताः श्यामाः. —**तं शस्त्रम्** 'वैश्वानराय पृथुपाजसे' इत्यादिकं शस्त्रम् TS. iv.4.2.3. **आग्नि-वारुण** *a.* अग्निवरुणदेवताक; belonging or referring to Agni and Varuṇa KS. xiii.6 आग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेत.

आग्निवेश्-इ *m.* अग्निवेश-वंशज; descendant of Agniveśa v.34.9 सहस्रमाग्निवेशिं गृणीषे.

आग्निष्टोम्-इक *a.* अग्निष्टोमसंबन्धी; belonging to the Agniṣṭoma = **आग्निष्टोमीय.** —**ष्टोम्-य** *n.* अग्निष्टोमता; the state or condition of being Agniṣṭoma LŚS. **आग्निहोत्र्-ईक** *a.* अग्निहोत्रसंबन्धी; belonging to Agnihotra. **आग्निहोत्री गौः** वह गौ जो अग्निहोत्र से पूर्व दुही जाती है; the cow that is milked before Agnihotra.

आग्नीध्-र्-अ [= आग्निध् -ध्र -अ √धृ; अग्निमिन्धे इत्यग्नीत् तस्य गृहम्] (1) *n.* अग्नीध् का गृह; the abode of Agnīdh ii.36.4 पिर्वाग्नीधात् 'अग्नीध्रयागात्'. (2) *a.* अग्नीध्-संबन्धी कृत्य; belonging to the fire-kindler, the office of the Agnīdh आग्नीध्रं कुर्वते 'अग्नीधः कर्म कुर्वते'. —**ध्र्-ईय** [अग्निमिन्धे इत्यग्नीत् तस्य स्थानमाग्नीध्रम्। तत्र भव आग्नीध्रीयोऽग्निः] *a.* अग्नीध्रवर्ती; being in the place where the sacrificial fire is kindled Sat. vii.3 विभूरसीत्याग्नीध्रीयमाग्नीध्रागारे. **आग्नीध्र्-य** *a.* अग्नीध्रसंबन्धी; belonging to the priest who kindles the sacred fire.

आग्नीन्द्र *a.* अग्नि और इन्द्रदेवताक; consecrated to Agnī and Índra = **आग्नेन्द्र** KS. xii.4 आग्नेन्द्रीमालभेत. **आग्नेन्ध्-अ** *a.* अग्निप्रज्वलनकर्ता; one who kindles the sacrificial fire TBr. iii.4.8.

आग्न्-एय *a.* अग्निदेवताक; belonging or consecrated to fire KS. viii.10 आग्नेयानि हवींषि, ŚBr. i.3.2.4 आग्नेयीरन्वाह. **आग्नेय-पावमानी** = आग्निपावमानी. **आग्नेयीतमा** *f.* नितरां आग्नेय; best Āgneyī KS. xix.1. सा हि आग्नेयीतमा.

आग्न्याधेय्-ईक *a.* अग्न्याधेयसंबन्धी; belonging to Agnyādheya.

आग्रयण *m.* अग्निष्टोम पर दी जाने वाली प्रथम सोमाहुति; the first Soma libation at the Agniṣṭomá sacrifice, a particular graha TS. iv.7.7.1. —**णी इष्टिः** [नवान्नेष्टिः] *f.* नवान्नेष्टि; oblation consisting of the first fruits. —**णम्** *n.* वर्षर्तु के अन्त पर देय नवान्नाहुति; oblation consisting of the first fruits at the end of the rainy season. —**ण-पात्र** *n.* आग्रयणाहुतिपात्र; the vessel used for the Āgrayaṇa libation. —**णाग्र** [आग्रयणमग्रं प्रथमं येषां ते ग्रहाः] *a.* beginning with the Āgrayaṇa libation TS. vi.4.11. —**णेष्टि** *f.* नवान्नेष्टि: वर्षासु नवैः श्यामाकैः, शरदि नवैर्व्रीहिभिः, वसन्ते च नवैर्यवैः कर्तव्या.

आ-ग्रस्-त *a.* छिद्रित; bored, perforated.

आ √ग्रह् पकड़ लेना; to hold in viii.45.39.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आग्रहायणी [= प्रत्यवरोहिणी] *f.* मार्गशीर्ष की पूर्णिमा; the full moon day in Mārgaśīrṣa, the rite to be performed on that day Sat. xx.8.

आग्रायण [= आग्रयण] KS. iv.5 उपयामगृहीतोऽस्याग्रायणो जिन्व यज्ञम्.

आ-ग्लो *f.* ग्लानि; languor JUB.

आ-घाट्-अ [√हन्] *m.* वाद्यविशेष; a musical instrument, cymbal or rattle AV. iv.37.5 यत्राघाटाः कर्कर्यः सेर्वदन्ति = **आघाटि** x.146.2 आघाटिभिरिव धावयन् 'काण्डवीणाः' = **आघाटी** TBr. ii.5.4.

आ-घार्-अ [√घृ] *m.* आहुति, अग्नि पर घृत की धारा छोड़ना; offering of ghee poured into the fire in a thin stream ŚBr. ii.4.3.30 उत्तरौ आघारौ. **आघार-संभेद** *m.* धारारूप आहुतियों का संधान-बिन्दु; the point where the two āhutis meet in the altar Sat. ii.2; cp. वसोर्धारा.

आ √घुष् घोषणा करना; to proclaim iii.33.8 आ यत्ते घोषानुत्तरा युगानि.

आ√घृ घी की धारा डालना; to sprinkle with ghee iv.17.14 आ कृष्णं ईं जुहुराणो जिघर्ति 'आसिञ्चति'.

आ-घृ-णि *a.* तमतमाता; glowing with heat i.23.14 पूषा राजानमाघृणिः. **आ-घृणी-वसु** [*Voc.*] *a.* गरमी ही है धन जिसका; rich in heat viii.60.20 आघृणीवसो 'दीप्तधन'.

आङ्गयन्त [आ √अङ्ग् = अगि 3 *Pl.*] उन्होंने वेष्टित किया; they surrounded ŚBr. iii.3.4.2 तेऽग्निनैव त्वचं विपल्यङ्गयन्त 'विविधं परि परितः आङ्गयन्त अवेष्टयन्'.

आङ्गिरस्-अ *m.* अङ्गिरोगोत्रजात; TMB. xi.8.10 अयास्यो वा आङ्गिरसः; descended from or belonging to the Aṅgirases or to Aṅgiras vi.73.1 बृहस्पतिराङ्गिरसो हविष्मान् 'पश्चाज्जातः', x.47.6 यं आङ्गिरसो नमसोपसद्यः 'आङ्गिरोगोत्रोत्पन्नः', vi.68.2 सं गोभिराङ्गिरसो नक्षमाणः 'अङ्गिरसः पुत्रः', vi.164.4 प्रचेता न आङ्गिरसो द्विषतां पात्वंहसः 'अङ्गिरोभिः स्तोतृभिः सबान्धवो वरुणः', vi.149.5 आङ्गिरसो जुहे वाजे अस्मिन् 'अङ्गिरसः पुत्रः', iv.40.1 बृहस्पतेराङ्गिरसस्य जिष्णोः S. takes as a deity here, vi.35.5, आङ्गिरसान् ब्रह्मणा विप्र जिन्व 'अङ्गिरोगोत्रजान् अस्मान्'.

आङ्ग्-ऊर्ष [आ √अङ्ग् move, like पीयूष] *mn.* (देवताओं को) इधर लाने वाला स्तवन, स्तोम, मन्त्र; that moves or brings the gods hitherward, hymn, praising aloud i.117.10 ब्रह्माङ्गूर्षं सदनं रोदस्योः 'आघोषणीयं ब्रह्म मन्त्ररूपं 'स्तोत्रम्', VS. xxxiii.76 आङ्गूर्षैरार्विवासतः 'स्तोमैः'. **आङ्गूर्ष्य** *a.* उच्चैराघोष्य; praising aloud, sounding i.62.2 आङ्गूर्ष्यं शवसानाय सामि 'आघोषयोग्यंरथन्तरादिसाम' (= VS. xxxiv.17 'आङ्गूषाय हितम्' Uv.), ix.97.8 आङ्गूर्ष्यं पवमानं सखायः 'सर्वैरभिगन्तव्यम्। यद्वा घोशब्दस्य गू इत्यादेशः'.

आ-चक्र्-ई *a.* आकर्ता, परिवर्तनकारी; changing one thing into another. vi.24.5 असच्च सन् मुहराचक्रिरिन्द्रः 'कर्ता'.

आ √चक्ष् निहारना; to look at, inspect vii.34.10 आ चष्ट असां पथः 'अभिपश्यति'; to tell, relate, announce.

आ-चतुरम् *av.* चौथी पीढ़ी तक; till the fourth generation KS. viii.10 आचतुरं हीमे पशवो द्वन्द्वं मिथुनाः.

आच परांच – की ओर और – से परे; moving towards and away from x.17.6 आ च परा च चरति प्रजानन्. **आचपरार्चम्** *av.* आगे-पीछे; forward and backward KS. xxiii.1. आचपरार्चं हि मनुष्या आर्जन्ते.

आ √चम् आचमन करना; to sip from the palm of the hand; खाना; to eat पच्छ आचामति 'पादशः पठित्वा एकैकं ग्रासं भक्षयति' ChUp.

आ-चम्-अनीय *n.* आचमनार्थ उदक; water meant for sipping.

आ √चर् – के समीप आना; to come near to, approach iv.51.8 तां आ चरन्ति समना पुरस्तात्; उपभोग करना; to use शय्यासने आचरिते 'गुरुणा उपयुक्ते' Sat. xxvi.2.

आ-चर्-अण *n.* आगमन, पहुँच; arrival (as of dawn i.48.3 ये अस्या आचरणेषु दध्रिरे 'आगमनेषु'.

आ-चर्षणि-प्रा [चर्षणयो मनुष्याः, आगत्य तानीप्सितफलप्रदानेन पूरयतीति] *a.* मनुष्यों को धनादि से भर देने वाला; bountiful giver.

आचान्त *a.* जिसने आचमन किया है; one who has sipped water ĀśGS. **आ-चाम्-अ** *m.* वह जल जिसमें चावल पके हैं; water in which rice has been boiled KŚS.

आ √चाय् सोचना; to think TS. ii.2.1 आचायत् 'अचिन्तयत्'.

आ-चार्-य *m.* आचार सिखाने वाला, आत्मिक गुरु; one who instructs in rules of conduct, spiritual guide or teacher AV. xi.5.3 आचार्यं उपनयमानः. **आचार्य-जाया** *f.* आचार्याणी; a teacher's wife. **आचार्य-वचस्-अ** *n.* आचार्य का वचन अथवा उपदेश; instruction from the teacher. **आचार्यवन्त्** *a.* 'उपनयनादूर्ध्वमासमावर्तनादाचार्यो यस्यानु शास्ता सः' BṛUp.

आ √चित् समझना, जानना, – पर ध्यान देना, मन में रखना, दीखना, प्रकट होना; to comprehend, know, attend to, keep in mind, appear, become visible viii.68.18 एषु चेतद् वृषण्वती 'आज्ञायते', v.1.10 आ भन्दिष्ठस्य सुमतिं चिकिद्धि, x.28.4 इदं सु मे जरितर्ना चिकिद्धि, x.28.5 कथा त एतदहमा चिकेतम्, vii.61.1 स मन्युं मर्त्येष्वा चिकेत, i.166.13

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सार्कं नरो दंसनैरा चिकित्रिरे.

आ-र्चित् *f.* ध्यान; attention vii.65.1 विश्वस्य यामन्नार्चिता जिगर्त्तु 'आचिता आचित उपचिते'.

आ-चि-त *a.* एकत्रित; collected AV. iv.7.5 परि ग्रामिमिर्वाचितम्; शाकट भार; a cartful : आचितशतं भवति 'शकटशतपरिमितधान्यलाभः' Khādira iv.2.5.

आ√चृत् बांधना, नत्थी करना; to fasten, affix AV. v.28.72 आ त्वा चृतत्वर्यमा; opp. to वि√चृत्.

आचोपच –की ओर और ऊपर को बढ़ने वाला; moving towards and upwards KS. xii.13 स एष आचोपचः.

आ-च्छद् *f.* ढक्कन; cover VS. xv.6 आच्छच्छन्दः संयच्छन्दः 'आच्छादयति शरीरमिति आच्छन् अन्नम्' M. Cp. TS. iv.3.12.2 where it refers to a particular heavenly metre. **आच्छद्-विधान** *a.* रक्षक-विधान; protecting dispensation x.85.4 आच्छद्विधानैर्गुपितः 'आच्छादयन्ति विधानानि येषां विद्यन्ते ते' = AV. xiv.1.5 'guarded by covering arrangement' W.

आ-च्छाद्-अन *n.* ढकना, गोपन; covering, concealing, hiding KŚS.

आ-च्छिन्न *a.* कटा; cut ŚBr. ii.3.4.17 सकृदाच्छिन्नानि 'एकयत्नेन छिन्नानि'. **आ-च्छेत्-तृ** *a.* काटने वाला; one who cuts KS. i.2. आच्छेत्ता ते मा रिषत्. **आ-च्छेद्-अन** *m.* आच्छेदन-मन्त्रः name of the passage in TBr. (iii.7.4.9 : अपां मेध्यम् ··· शरदः शतम् 10) in which the word आच्छेदन occurs.

आच्-य [√अञ्च् *Gd.* न्यग्भूतं कृत्वा] झुका कर bending आच्या जानु = AV. xviii.1.52.

आ√च्यु गिरना, गिराना; to fall, to make fall TS. ii.4.8 आ चुच्युवुः 'समन्ताच्च्यावितवन्तः' *Caus.* दर्भैराच्यावयति 'विलोडयति' Sat. ix.2.

आ√छद् ढकना, पहनाना; to cover, clothe.

आ√छिद् काटना; to cut शाखामाच्छिनत्ति 'शस्त्रेण वृक्षात् पृथक् करोति'.

आ√छृद् [–छृणत्ति] सींचना, तर करना; to sprinkle around, pour upon, fill VS. xi.65 वसवस्त्वा छृन्दन्तु गायत्रेण छन्दसा 'समन्तात् सिञ्चन्तु' = TS. vi.1.6.3 'सिञ्चन्तु'.

आ√छो खाल उतारना; to skin, flay VS. xxiii.39 कस्त्वाच्छ्यति TS. v.2.11

आज्-अ *a.* अजीय; coming from or belonging to goats, produced from goats ĀśGS. **आज्** [आ√अज्] (–की ओर) हांकना; to drive towards v.37.4 आ सत्वनैरजति.

आज्-अनी *f.* पैनी, सांटा; a stick for driving AV. iii.52.3 आजामि त्वाजन्या 'I goad thee hither with a goad.'

आजमायव्-अ *n.* एक सामन् का नाम; name of a Sāman (अर्जमायु).

आजमीढ *m.* अजमीढ का अपत्य, आधाल; descendant of Ajamīḍha iv.44.6 सर्धस्तुतिमाजमीळ्हासो अग्मन् 'अजमीढ-संबन्धिनः'.

आ-जरस्-अ *a.* जरापर्यन्त, पूर्ण आयु; reaching to old age x.85.43 आजरसाय समनत्त्वर्यमा 'जरापर्यन्तं जीवनाय'. **–र्सम्** *av.* बुढ़ापे तक; till old age.

आजातशत्रव्-अ *m.* अजातशत्रु का वंशज; a descendant of Ájātaśatru ŚBr. v.

आ-जान्-अ *n.* जन्म; birth, descent VS. xxxi.17 तन् मर्त्यस्य देवत्वमाजानमग्रे 'आप्तम्' Uv. 'आजानदेवत्वम् मुख्यं देवत्वम्' Mah. = KS. xxxix.2 तन्मर्त्यस्य देवमाजानमग्रे, VS. xxxiii.72 कव्ययोराजनिषु 'उत्पत्तिस्थानेषु' Uv. 'आ समन्ताज्जन्मसु' Mah. **आजाना** *a.* गर्भधारिका; conceiving AA. i.4.2. **आजान-ज्-अ** [पितृलोकादूर्ध्वभावी कश्चिदाजानाख्यो देवलोकः तत्रोत्पन्नाः] आजानलोकोत्पन्न; born in the Ājāna-loka S. on TAr. and Śaṁkara on TUp.

आजान-देव [**–वाः** 'उत्पत्तित एव देवाः] *m.* पुराणदेव, जन्मनादेव; gods of old, gods by birth; opp. to karmadevāḥ.

आ-जनि *f.* आविर्भाव, जन्म; birth TS. iii.2.11.2 तिस्रो आजनीः. **आजान्-एय** *a.* कुलीन, साधुवाही अश्व; of noble birth (as a horse).

आजाविक *a.* अजा और अवि के बालों का बना; made from the hairs of goats and sheep.

आज्-ई [आजिर्नाम गन्तव्यावधिभूतः पदार्थः, धावनावधिः] *mf.* स्पर्धा, दौड़, सांमुख्य, प्रतिद्वन्द्विता, मर्यादा; race, conflict, contest iv.41.8 आजिं न जग्मुः, AV. vi.92.2 आजिं जय, ŚBr. ii.3.5.4 आजिमाजन्त 'आजिधावनं कृतवन्तः'. **आजि-कृत्** *a.* दौड़ कराने वाला, योद्धा; instituting a contest, contesting viii.45.7 यदाजिं यात्याजिकृत् 'युद्धकृत्'. **आजि-जित्या** *f.* आजि में जय; victory in race or battle. **आजि-तुर्** *a.* स्पर्धा अथवा युद्ध में विजयी; victorious in battle viii.53.6 आजितुरं सत्पतिम् 'जित्वरम्'. **आजि-पति** [*Voc.*] lord of battle viii.54.6. **आजि-सृत** *a.* पाले की ओर दौड़ने वाला; one who runs after the goal.

आ-जिज्ञासा [आज्ञातुमवज्ञातुमिच्छा] (1) *f.* अवज्ञा की इच्छा, अन्वेषणेच्छा; desire for overlooking, investigation. (2) ऋग्विशेष; name of the Kuntāpa hymn of

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

the AV.

आ√जिन्व् ताजा करना; to refresh iv.45.3 आ वर्तनिं मधुना जिन्वथः 'प्रीणयतम्'.

आ-जोहुवान *a.* बारबार हवि प्रदान करता हुआ; offering oblation again and again.

आ√ज्ञा पहचानना; to recognize TMB. x.2.7 पशूनां वाच आजानाति 'अभिजानाति'.

आ-ज्ञार्तृ *a.* निदेशक; one who directs x.54.5 त्वमाज्ञार्ता 'प्रापयिता'.

आज्-य [√अज्, 'प्रापकम्'; गव्यं माहिष माजं वा] *n.* हव्य, जल, रेतस्; melted butter, water ChBr. i.1.4 तेनाज्यमकृष्वन् त्रैष्टुभम्, semen. **—ग्रह** *m.* घृतपात्र; vessel for clarified butter KŚS. **आज्य-दोह** *m.* सामविशेष; name of a particular Sāman TMB. xxi.2.3. **आज्य-पू-अ** *a.* घृतपायी; drinking ghee. **आज्य-भाग** [**—गाः** 'प्रधानयागात् पूर्वमनुष्ठेया आज्यहविष्का यागाः'] *m.* आज्यहविष्क याग; secondary sacrifices; आज्य का भाग; a portion of clarified butter. **—भागौ** the two portions of ghee belonging to Agni and Soma KS. viii.10 आवामेवाग्र आज्यभागौ यजानिति, TS. ii.6.2.1 चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागौ. **आज्य-विलापनी** [आज्यं विलाप्यतेऽस्याम् स्थाली जुहूर्वा] *f.* घी ताने की कछाली; the vessel for heating ghee. **आज्य-लिप्त** *a.* घी-सना; anointed with ghee. **आज्य-हविस्** *a.* घृत की आहुति वाला; having an oblation consisting of clarified butter. **—ज्याहुति** *f.* आज्यहोम; an oblation consisting of clarified butter.

आञ्च् [आ√अञ्च्] झुकाना; to bend AV. xi.10.16 वायुरमित्राणामिष्वग्राण्याञ्चतु.

आञ्ज् [आ√अञ्ज्] पानी छिड़क कर श्लक्ष्ण बनाना; to polish, prepare, sprinkle vii.44.5 आ नो दधिक्राः पथ्या अनक्तु 'उदकेनासिञ्चतु'; आदर करना, आदर के साथ स्वागत करना; to honour, receive respectfully vi.63.3 आ वां नक्षन्तो अद्रय आञ्जन् 'आ समन्तात् व्यक्तीकृतवन्तः'.

आञ्जन [अक्ष्णोरञ्जनम्] *n.* कज्जल, मरहम; collyrium, ointment x.18.7 आञ्जनेन सर्पिषा सं विशन्तु 'सर्वतोऽञ्जनसाधनेन घृतेनाक्तनेत्राः'. **आञ्जन-गन्ध्-इ** *f.* अञ्जन की गन्ध वाली; having the smell of ointment x.146.6 आञ्जनगन्धिं सुरभिम् 'अञ्जनस्येदमाञ्जनं कस्तूर्यादि । तस्य गन्ध इव गन्धो यस्याः' **आञ्जनाभ्यञ्जन** *n.* काजल और तैल; collyrium and oil AV. ix.6.11 यदाञ्जनाभ्यञ्जनमार्हरन्ति 'ointment and unguent'. **—नाः** [*Pl.*] name of a Sattra which lasts for forty-nine days. **आञ्जनाभ्यञ्जनीया** [-याः *Pl*] *f.* उनचास दिन चलने वाला सत्रविशेष; name of a sattra lasting forty-nine days LŚS. **आञ्जनी-कारी** *f.* अञ्जनकर्त्री; a woman who makes ointment or anoints VS. xxx.14 शीलायाञ्जनीकारीम्, **आञ्जन-य** *a.* जिसकी आँखें अञ्जनीय हैं; one whose eyes are to be anointed. **आञ्जस्येन** *av.* तुरन्त, आसानी से; immediately, straight.

आट् अव्यक्तानुकरण, मेंढक की ध्वनि का अनुकरण; a croak, imitation of the sound uttered by a frog.

आट्-अ (1) *a.* पीछा करने वाला; going, going after : in कन्याट, क्षपाट etc. (2) *m.* अट का अपत्य; son of Aṭa TMB. xxv.15.3 अरुण आटः. **आटिकी** *f.* अनुपजातपयोधरादिव्यञ्जना स्त्री; a woman having no breast etc. ChUp.

आट्-णार *m.* अट्णार का अपत्य; descendant of Aṭṇāra ŚBr. xiii.

आडम्बर *m.* ढोलविशेष; a kind of drum ŚBr. xiv. **आडम्बराघात** *m.* ढोल बजाने वाला; one who beats a drum VS. xxx.19 शब्दायाडम्बराघातम्.

आड्वालन *n.* आलोडन; stirring.

आढर्य [=आर्ध्य √ऋध्] *a.* धनिक, समृद्ध; rich ŚBr. iv, xiv.

आर्णि *m.* धुरी की कील; pin of the axle i.35.6 आर्णिं न रथ्यम् 'अक्षच्छिद्रे प्रक्षिप्तः कीलविशेषः'.

आण्ड *n.* अण्ड; egg. **—ण्डौ** [*Du.*] अण्डकोश; testicles AV. ix.7.13 मन्युराण्डौ. For अण्ड cp. KS. xxxviii.4 आनन्दनन्दा अण्डौ मे. **आण्ड-ज** = अण्डजम्, अण्डाज्जातम् पक्ष्यादि. **आण्ड-पीत** [अण्डस्पृष्टोदकपायिनः अभक्ष्यभक्षिणः] *a.* अभक्ष्यभक्षी, मूत्रपायी; eating what is not to be eaten, drinking urine. See. रेतःपीताः. **आण्डाद्** *a.* अण्डे खाने वाला; eating eggs, name of a demon, AV. viii.6.25 आण्डादो गर्भान् मा दभन्.

आण्ड्-ईक *a.* अण्डे देने वाली; egg-bearing AV. iv.34.5 आण्डीकं कुसुदम्.

आण्डी√भू ब्रह्माण्ड में आना; to be born in the egg (world) TAr. i.27.

आण्ड्-ईर *a.* अण्डकोशवान्; having big testicles.

आण्ड्-य *m.* अण्डकोश; testicles AV. vi.138.2 अथास्येन्द्रो ग्रावभ्यामुभे भिनत्त्वाण्ड्यौ.

आ-र्त *m.* ढाँचा; frame ix.5.5 उदतिर्जिहते 'आताभ्यो दिग्भ्यः'; वाहन; vehicle TS. v.1.11.2 वि पक्षोभिः श्रयमाणा उदातैः 'आतानि गमनसाधनानि वाहनानि'.

आ√तंस् अलंकृत करना; to adorn, furnish with x.106.1 आ तंसयेथे 'अलंकुरुथः'.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आ √तक्ष् घड़ना, बनाना, देना; to make, procure i.111.2 आ नो यज्ञाय तक्षत 'समन्तादुत्पादयत', i.111.3 आ तक्षत सातिमस्मभ्यम् 'समन्तात् कुरुत', iv.36.8 आ नो रयिमृभवस्तक्षतां वयः.

आ √तञ्च् जमाना; to cause coagulation.

आ-तञ्च्-अन [ईषदम्लतक्रम्] *n.* जामन; that which causes coagulation TS. ii.5.3.5 दध्नातनक्ति.

आ-त-त *a.* फैला; spread, extended, stretched x.57.2 तन्तुर्देवेष्वाततः. **आ-तताय्-ईन्** *a.* जिसका धनुष तना है; having one's bow drawn VS. xvi.18 नमो रुद्रायातताविने = KS. xvii.12. **आ-तताव्-ईन्** = आततायिन् आततज्याकधनुष्मान्; with his bow drawn TS. iv.5.2.1. **आ-तन्-इ** *a.* वर्धयिता, विस्तारयिता; furthering, extending ii.1.10 त्वं विविक्षुरसि यज्ञमार्तनिः 'सर्वतो विस्तारयिता'.

आ-तप् (1) *a.* तपाने या गरमाने वाला; that which heats v.73.5 घृणा वरन्त आतपः 'आतापनाः'. (2) *m.* गरमी; heat viii.73.8 वरेण्ये अग्निमातपः 'आतपात् औष्ण्यात्', cp. **आतपस्** [*Abl. Inf.*] 'from burning'.

आ-तप्-अ (1) *a.* तापक; causing pain i.55.1 चर्षणिभ्य आतपः 'आ समन्तात् तापकारी'. (2) **—पः** *m.* धूप; sunshine Sat. vii.8. **आ-तप्-अन्त्** *a.* चमकता; shining, gleaming. Cp. उपतपन्त्. **आतप-वर्ष्या** [आतपयुक्तवर्षाभवा आपः] *f.* धूप खिली वर्षा से प्राप्त; got from rain, when the sun shines.

आतप्-य *a.* आतप में बरसा जल; water raining in sunshine TS. iv.5.72.

आ-तम्-इ-तोस् [आग्लानेः, निरुद्धश्वासगतेरात्मनो यावत् तमनं ग्लानिनिर्भवति तावत्] ग्लानिपर्यन्त; till one gets dejected ŚBr. ii.3.4.21 स वा आर्तमितोरासीत = TS. vi.4.5.

आ-तर्द्-अ *m.* गढ़ा, छिद्र; hole, opening.

आ-ता *f.* दरवाजे का ढांचा; frame of a door [cp. *Ln.* antae] iii.43.6 प्र ये द्विर्ता दिवं ऋजन्त्याताः 'दिशः आभिमुख्येन गम्यन्ते प्राणिभिरिति'.

आ-तान्-अ [आ समन्तात् तन्यत इति आतानो यज्ञः] *m.* यज्ञ, शस्त्र, शस्त्रक्लृप्ति; sacrifice, a śastra KS. iii.6 आतानानर्वा प्रेहि, TS. i.3.8.2 नमस्त आतान 'आ समन्तात्तानो व्याप्तिर्यस्य सूर्यरश्मेः सः'.

आ-तार्-य *a.* आतार अथवा पार जाने से संबद्ध, पार करने योग्य; relating to landing, water to be crossed TS. iv.5.8.2.

आर्ति *f.* जलपक्षिविशेष; an aquatic bird x.95.9 ता आर्तयो न तन्वः 'आतिभूताः'.

आतिच्छन्दस्-अ *n.* पृष्ठ्य के छः दिनों में अन्तिम दिन; name of the last of the six days of the Pṛṣṭhya ceremony.

आतिथिग्व *m.* अतिथिग्व का वंशज; a descendant of Atithigvá, viii.68.16 सुरथाँ आतिथिग्वे.

आतिथ्-य (1) *n.* अतिथिसत्कार; hospitality i.76.3 आतिथ्यमस्मै चकृम 'अतिथ्यर्हं सत्कारम्', iv.4.10 यस्त आतिथ्यमानुषग् जुजोषत्. (2) *a.* अतिथ्यर्थ; meant for a guest Sat. vii.3 आतिथ्यं हविः. (3) **—थ्यः** *m.* अतिथि; a guest. **—थ्या** [क्रीतं सोमं शकटेऽवस्थाप्य प्राचीनवंशं प्रति सोमानयनेऽभिमुखो यामिष्टिं निर्वपति सा] *f.* यज्ञार्थ आनीत सोम के स्वागतार्थ इष्टि; Iṣṭi offered for the reception of the purchased Soma Sat. vii.3.

आतिविज्ञान्य *a.* विज्ञान की पहुँच से परे; surpassing the understanding ŚBr. i.3.3.8 तदतिविज्ञान्यमिव भवति.

आतिष्ठ *n.* उत्कर्ष; superiority ABr. **—त्वम्** [चिरकालवासित्वम्] *n.* प्रलम्ब वास; a long or protracted stay.

आतिसृणां दोग्धोः [ŚBr. *Dat. Inf.* √दुह्] जब तक कि तीन गौएं दुही जांय; till the milking of three cows.

आती *f.* कुरङ्गी; a female deer TS. v.5.19.1. **आतीषादीय** *n.* name of a Sāman to be sung on सोमः पुनानः ऊर्मिणा ix.106.10.

आतु एव और कुछ न मिले तो; lacking other things आ त्वेव श्रद्धायै होतव्यम् 'सर्वद्रव्यालाभे श्रद्धामेव जुहुयात्' ABr. xxv.2.

आ-तुच् *f.* साँझ; growing dusk, evening viii.27.21 यदद्य सूर उदिते यन् मध्यंदिन आतुचि 'सूर्यस्य निम्रोचने सायम्'.

आ-तुज्-ई *a.* आक्रान्ता; rushing on vii.66.18 पिबतं सोममातुजी 'शत्रूणां सर्वतो हिंसकौ'.

आ-तुज्-ए [*Inf.*] पास लाने को, पाने को; to win vii.32.9 कृणुध्वं राय आतुजे 'शत्रूणामभिहिंसकाय धनानां प्रदात्रे वा'.

आ √तुद् मारना, आगे बढ़ाना, धक्का देना; to strike, push, spur on, stir up x.16.6 यत् ते शकुन आतुतोद 'ईषत्तुन्नवान्'. **आ-तुन्न** *a.* क्षत; struck ŚBr. xiv.

आ-तुर्-अ [= अतुर 'dull'; cp. अदिव] *a.* रोगी; suffering, sick viii.22.10 भिषज्यतं यदातुरम्.

आ-तृण्-ण [√तृद्] (1) *a.* बिंधा, छिदा, क्षत; pierced, split, injured. (2) *n.* गलबन्धनसूत्रार्थ छिद्र; hole TS. v.2.7.5 यदीष्टिकाया आतृण्णमनूपदध्यात्.

आ √तृद् जोड़ना; to unite Sat. xxvi.1 या आतृणत्यवितथेन कर्मणा 'संयोजयति'. **आ-तृद्-अस्** [*Abl. Inf.*] वेधन से; from being pierced viii.1.12 पुरा जत्रुभ्य आतृदः 'रुधिरनिःस्रवणात् पुरा'.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आ √तृप् छकना, तृप्त होना; to be satisfied vii.56.10 आ यत् तृपन् मर्त्तः.

आ√तृ पार करना, – को दवा लेना; to overcome iv.30.3 यदहा नक्तमातिरः 'आ समन्तात् शत्रूनवधीः', vii.82.6 अजामिमन्यः श्रथयन्तमातिरत् 'अभिहन्ति'. In Ātmanepada it signifies 'to increase, make prosperous or glorify' vii.7.6 एते द्युम्नेभिर्विश्वमातिरन्त 'वर्धयन्ति'.

आ-तोद्-इन् *a.* तोदक, पेलने वाला; striking, on-thruster AV. vii.95.3 आतोदिनौ नितोदिनावथो संतोदिनावुत.

आ-त्त-त [√दा] (1) *a.* लिया; taken. (2) *m.* अवभृथार्थ स्वीकृत सोम; Soma taken for Avabhṛtha ceremony TS. iv.4.9.1. **आत्त-तेजस्** *a.* निर्गतसार : तक्वाजिनादि; with essence taken out Sat. xxvii.5. **आत्त-रेतस्** *a.* गतप्रजननसामर्थ्य; devoid of reproductive power TS. vii.1.1.3 न प्र जायते आत्तिरेता हि, TMB. vi.1.4. **आत्त-वचस्** *a.* अपहृतवचन; destitute of speech ŚBr. iii.2.22.23; स्वीकृतवचन; whose word has been accepted.

आत्म-काम *a.* अपने आप को चाहने वाला; ब्रह्मेच्छुक; loving one's self, loving the Supreme Spirit ŚBr.xiv. **आत्म-कृत** *a.* स्वयंकृत; done or committed by oneself VS. viii.13 आत्मकृतस्यैनसः 'आत्मविषये कृतस्य'. **आत्म-क्रीड** *a.* आत्मा में रमा; sporting in his own self. **आत्म-दक्षिण** *a.* वह सत्र जिसमें अपने शरीर को दक्षिणा रूप में चढ़ा दिया जाता है; a sacrifice in which one offers one's body as dakṣiṇā TS. vii.4.9.1 आत्मदक्षिणं वै सत्रम्. **आत्म-दा** *a.* जीवनदायी; granting breath of life x.121.2 य आत्मदा बलदाः, on TS. vii.5.17.1 'शरीरप्रदः'. **आत्म-दूष्-इ** *a.* आत्मदूषक; soul-harming AV. xvi.1.3 आत्मदूषिस्तनूदूषिः.

आत्मन् [आ-त्मन् ā = * n̥ = √an 'breathe', breath, soul, or 'आत्मन् wanderer 'going from body to body'] *m.* आत्मा, श्वास, मध्यदेह, देह, हृदयदेश, मुख; soul, breath, trunk of the body, body ABr. xxvii.5 आत्मा वै होता 'योऽयं होता सोऽयमात्मैव 'देह एव'; the region of the heart Sat. i.2 आत्मानं प्रत्यभिमृशति 'हृदयदेशम्'; mouth Sat. iii.5 शबलमिव तस्यात्मन् जायते 'आत्मनि मुखे'. **आत्म-निष्क्रय्-अण** *a.* अपने आप को बेचने वाला; ransoming oneself ŚBr. xi. **आत्मन्-या** *a.* आत्मसंबन्धिनी; relating or belonging to self TMB. xvi.1-9. **आत्मन्-वन्त्** (1) *a.* आत्मवान्, दृढ़शरीर वाला; possessing soul AV. iv.10.7 आत्मन्वचरत्यप्स्वन्तः, i.182.5 आत्मन्वन्तं पक्षिणम् (दृढकायम् refers to plava), i.116.3 नौर्भिरात्मन्वतीभिः 'आत्मीयाभिः युवयोः स्वभूताभिः' ('strong-bodied', better), TS. ii.3.13.3 आत्मन्वन्तमेवैनं करोति 'दृढशरीरोपेतम्', यावात्मन्वद् बिभृतः 'स्वशरीरमिव' TS. iv.7.14.3. (2) *n.* चेतन जगत्; the living world TBr. ii.1.5.

आत्म-परा-जित *a.* जो अपने आप को हार गया है; one who has lost himself (at gambling) AV. v.18.2 अक्षद्रुग्धो राजन्यः पार्प आत्मपराजितः.

आत्म-भूय *m.* आत्मभाव; becoming self AA ii.5.1 तत स्त्रिया आत्मभूयं गच्छति 'that becomes the self of the woman'. **आत्म-मात्र्-अ** *a.* देह के परिमाण वाला; of the measure of body KS. xxxvii.16. **आत्मं-भर्-इ** *a.* स्वार्थी; selfish; opp. to सर्वंभरि.

आत्म-रूप *n.* अपना रूप; own form KS. xxiii.10. **आत्म-वन्त्** *a.* जितेन्द्रिय; self-controlled Sat. xxvi.6. **आत्म-विद्** *a.* आत्मज्ञानी; knowing the nature of soul ŚBr. **आत्म-विद्या** *f.* आत्मसंबन्धी विद्या; knowledge of soul ŚBr. x.

आत्म-संयुक्त *a.* आत्म-संमिश्र; fully assimilated, cp. Sat. xxvi.3. **आत्म-संस्कृति** *a.* जीव के संस्कार का साधन; means of the development of soul.

आत्म-सद् *a.* आत्मस्थ; dwelling in self AV. v.9.8 आत्मसदौ मे स्तम्. **आत्म-सं-मित** *a.* आत्मानुपाती; corresponding to the person ŚBr. x.6-10. **आत्म-सन्-इ** *a.* जीवनदायी; life-winning, granting the breath of life VS. xix.48 आत्मसनि प्रजासनि. **आत्म-साच्-ईन्** *a.* अपना साथी; one's own companion.

आत्म-स्पर्-अण *a.* आत्मा का त्रायक; saving the soul or self. **आत्म-स्वस्त्य्-अयन** *n.* आत्मत्राण; self-protection Sat. xxvii.4.

आत्म्-ईय *a.* आत्मसंबन्धी; relating to self, made of self KS. xxxi.7 यदात्मनो निरमिमीत तदात्मीयानामात्मीयत्वम्.

आत्म्-एर्य *m.* देवविशेष; a class of divinities also called आत्म्य : busy with discussing the nature of soul.

आत्र्-एर्य *m.* अत्रिगोत्रोत्पन्न; descendant of Atri Sat. x.4. **आत्रेयी** *f.* सृतगर्भा रजस्वला; a woman aborting and in menses ŚBr. i.4.1.13; on Sat. xxvi.6.58 'ऋतुस्नाता आत्रेयी'.

आथर्वण्-अ (1) *a.* अथर्वप्रोक्त, अथर्वसंबन्धी; originating from, belonging or relating to Atharvan. (2) **—र्णः** *m.* अथर्ववंशज; descendant of Atharvan

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

i.116.12 दध्यङ् आथर्वणः; a priest or Brahmā whose ritual is comprised in the AV., conjurer. (3) —**णम्** *n.* कतिपय साम; name of particular Sāmans; अथर्वणां समूहः; host of Átharvans.

आद् [*Abl.* of pronoun अ = from or after that] *av.* तब, उसके अनन्तर; then, after that i.115.4 यदेर्दयुक्त हरितः सधस्थादद्रि रात्री वासस्तनुते, ii.17.4 अंधा यो विश्वा भुवनाभ्यर्वधत अद्रिर्दिवी ज्योतिषा बर्हिरातनोत्. **आद्-ईद्** अनन्तरमेवः immediately after TS. v.6.1.4 आदित् पश्यामि.

आ-द्-अ [√दा] *a.* लेने वाला; taking, receiving.

आदिका *f.* भक्षयित्री, प्राणाभिमानिनी देवता; goddess of breath TS. v.7.11.1.

आ √दघ् –पर आ पड़ना, हानि पहुँचाना; to come to, hurt, injure vi.61.14 मा न आ धक्, 'नाभिदह'; इच्छा को कुण्ठित करना; to frustrate a wish i.178.1 मा नः कामं महयन्तमा धक्, 'मा धाक्षीः'; सिर पर आ पड़ना; befall anyone vii.1.21 मा त्वे संचा तनये नित्य आ धक् 'माभिधाक्षीः'.

आ-दघ्-न [आ = आस्, आसन्, आस्य] *a.* मुंह तक पहुंचने वाला; reaching up to the mouth x.71.7 आदघ्नास उपकक्षास उ त्वे.

आदत् [*Ao.* √दा] *a.* लिया; took; but S. on i.127.6 आदत् 'अभक्षयत्' अत्ति..

आ-दद्-ई *a.* भरपूर लेने वाला; receiving viii.46.8 य आददिः स्वः, i.127.6 आददद्व्यान्यादर्दिः 'सर्वत्र हविरादानशीलः'.

आ √दभ् हानि करना; to harm, injure viii.21.16 न ते दामान आदभे *(Inf.)* 'आदम्भितुं न शक्यन्ते'.

आ-दर्दिर्-अ [√दृ] *a.* भञ्जक; crushing x.78.16 आदर्दिरासो अद्रयः 'आदरणशीलाः', viii.100.4 आदर्दिरो भुवना दर्दरीमि.

आ-दर्श्-अ (1) *m.* देखना; the act of perceiving by the eyes. (2) शीशा; mirror ŚBr.

आ √दशस्य अपर्ण करना, चढ़ाना, परिचर्या करना; to present with, honour v.50.3 पत्नीर्दशस्यत 'प्रयच्छत'.

आ-दह्-अन *n.* दाहस्थान; a place where anything is burnt AV. xii.5.48 तस्यार्दहनं परि नृत्यन्ति केशिनीः.

आ √दा [–ददाति] लेना; to take, receive from. **आ-दा-तोस्** [*Inf.*] 'आदातुम्' TBr. i.7.9. **आददायन्** in आहुतयो ह्याददायन्. **आदाय** [*Gd.*] taking x.166.5 योगक्षेमं व आदाय.

आ √दा [आद्यति] बांधना, चस्पा करना; to bind, fasten to.

आ-दान *n.* बांधना, बन्धन; binding on or to, tying up, fettering AV. vi.104.2 इर्दमादानमकरम्.

आ-दाप्-अन *n.* पकड़वाना; causing to seize.

आदाभ्-य *a.* अदाभ्यसंबन्धी; meant for adābhya graha (Soma) Sat. viii.3.

आ-दाय्-ईन् *a.* प्रतिग्राही; prone to take.

आ-दार्-अ [√दृ] *m.* क्षीरयुक्त सोमतुल्य वल्ली; a Soma-like plant, name of a plant that can be substituted for Soma Sat. xv.6.

आ-दार्-ईन् *a.* आदर्ता; breaking open viii.45.13 आदारिणं यथा गयम्.

आ-द्-ई *m.* प्रारम्भ; beginning; a division of Sāman JUB. i.3.2.4 आसंगवम् आदिः.

आदित्-एय *m.* अदितिपुत्र; son of Áditi x.88 11 सूर्यमादितेयम्.

आदित्-य (1) *m.* अदितिपुत्र; son of Áditi. (2) *a.* अदिति-देवताक; having Áditi as deity TS. v.5.1.6; आदित्यश्चरुः; आदित्य-संबन्धी; belonging to Ādityá 1.105.16 पन्था आदित्यः. —**त्यम्** [आदित्यस्य ऋषेरिमानि वाजसनेयकानि यजूंषि] Yajus. —**त्यः** *m.* name of a Sattra TMB. xxv.1.

आदित्य-ग्रह *m.* सायं होम में सोम की आहुतिविशेष; a particular ladleful of Soma in the evening oblation ŚBr. iv.3.3.16. Cp. **आदित्यग्रहमन्त्राः** –सूर्यो मा देवो देवेभ्यः पातु etc. in TS.iii.5.5.

आदित्य-जू-त *a.* आदित्यप्रेरित; urged by the Ādityas viii.46.5 आदित्यजूत एधते. **आदित्य-ज्योतिस्** *a.* सूर्य-वर्ण; having the light of the sun. —**देवत्-अ** *a.* सूर्य-देवताक; one whose deity is the sun. —**धामन्** *a.* आदित्यवासी; residing in the sun or having the lustre of the sun KS. xx.11 आदित्यधामानो वा अन्ये प्राणाः. —**त्य-नामन्** *n.* सूर्य का नाम; name of the sun ŚBr. —**त्य-पात्र** *n.* आदित्यग्रह भरने के उद्धरणार्थ पात्र; a vessel for drawing off the Ādityagraha ŚBr. iv.3.5.6. —**त्य-मण्डल** *n.* सूर्यमण्डल; the disc or orb of the sun.

आदित्य-वन्त् *a.* आदित्यों से परिवृत; surrounded by the Ādityas AV. xix.18.4. —**त्य-वद्-गण** [आदित्या यस्मिन् गणे तद्वान्] *a.* आदित्यों के गण वाला; having the Ādityas for his host TS. iii.2.5.3 आदित्यवद्-गणस्य सोम देवते. —**वनि** *a.* आदित्यों की कृपा को देने वाला; winning the favour of the Ādityas KS. ii.9 = TS. i.2.12.3. —**त्य-स्थाली** *f.* आदित्यग्रह-पात्र; the

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

receptacle from which the Ādityágraha (Sóma) is drawn.

आदित्येष्टका [आदित्यशब्दोपेतैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टकाः] *f.* आदित्य-नामक इष्टका; the bricks piled up while reciting verses containing the word Āditya TS. v.3.10.2, KS. xxii.6.

आद्-ईन् *a.* खाने वाला; eating.

आदिनर्व *n.* खोटा भाग्य; want of luck in dice AV. vii. 109.4 आदिनर्वं प्रतिदीव्ने. **—व-दर्श्-अ** *a.* दोषदर्शी; one who sees defects VS. xxx.18 = TBr iii.4.16 'देवनस्य परीक्षकः'.

आदिप्रदिष्ट [आदिर्मन्त्रस्याद्यैकदेशः तेन प्रदिष्टाः मन्त्राः] *a.* the mantras are shown by citing the initial word or words Sat. i.1.

आ-दिश् *f.* आदेश, संकल्प, आकृति; command, intention x.61.3 अस्याश्रीणीतादिशं गभस्तौ 'आदिशमादिश्य इदमश्विभ्यामिति निर्दिश्य', viii.93.11 यस्य नू चिदादिशं न मिनन्ति स्वराज्यम् 'आदिग्वलम् अथवा आदेश एवादिक् आज्ञा', viii.92.31 मा न इन्द्राभ्यादिशः सूरो अर्क्तुष्वा यमन् 'आदेष्टारः', ix.21.5 अस्मिन् पिशङ्गमिन्दवो दधाना वेनमादिशे 'आदेशनाय'.

आ √दिश् – को लक्ष्य बनाना, घुरकना; to aim at, have in view, threaten ix.52.4 यो अस्माँ आदिदेशति 'बाधार्थमाह्वयति'.

आदिष्ट-दक्षिणा *f.* प्रतिनियत दक्षिणा; dakṣiṇā to be given to each as enjoined.

आ √दीप् जलाना; to kindle आदीपयति 'प्रज्वालयति'.

आ-दुर्-इ [√इ, *Voc.* —रे] *a.* अवहित, आदर्ता; attentive iv.30.24 वामं-वामं त आदुरे 'शत्रूणामादरयितः'.

आ √दृ आदर करना; to show respect to JUB. iii.2.2.1 तं ह नादद्राते.

आ-दृ-ढ्वम् [√इ] आदर करो; pay respect to ŚBr. xi.4.5.5.

आ √दृश् दीख पड़ना; to appear, be seen x.111.7 आ यन्नक्षत्रं ददृशे.

आ-देव्-अ [= अदेवः] (1) *a.* देवद्रोही; godless, hostile to the gods. (2) *a.* देवता जिसके समीप हैं (cp. आभग); having the gods near, i.e. devoted to the gods ii.22.4 भुवद् विश्वमभ्यदेवमोजसा 'तमोरूपमसुरम्', vi.49.15 विश आदेवीरभ्यश्नवाम 'अदेवीः आसुरीः', iv.1.1 अमर्त्यायजत मर्त्येष्वा देवमादेवं जनत 'आदेवमागन्तारम्', vii.92.4 ये वार्यव इन्द्रमादिनास आदेवासः 'आदेवासः जागतैरुपेताः'.

आ-देश्-अ *m.* श्रौतविधि; Vedic injunctions (cp. उपदेशः 'स्मार्तो विधिः'); कृत्य; sacrifice, ritual (cp. S. on TAr. i.31.2) उपदेश; instruction आदेशस्योपव्याख्यानम् ChUp. तस्यैष आदेशः 'उपदेशः' Kena.

आ √दो [आद्यति, –दाति] काटना; to reduce to pieces, crush.

आद्य *a.* आदि में, प्रथम; at the beginning, first, primitive.

आद्य [√अद्] *a.* अदनीय, भोज्य, भोग्य; to be eaten, edible AV. viii.2.19 यदाद्यं यदनाद्यम्, TS. iii.4.3.7 तां एवाद्याः कुरुते 'भोग्याः', KS. xxvii.8 अत्रीश्चाद्याश्च.

आ √द्युत् सड़ना; to become rotten AV. vi.24.2 यन्मे अक्ष्योरादिद्योत्.

आ √द्रु आना; to come, approach आद्रवति 'approaches' Sat. i.5 आद्रवेति राजन्यस्य 'आगहि' इति वैश्यस्य; cp. उन्नीय प्राङुदाद्रवेत् 'आगच्छेत्' TBr. ii.1.9.

आ-द्वादशम् *av.* बारह तक; upto twelve x.114.6 छन्दांसि च दधत आद्वादशम्.

आ-धव्-अ (1) *a.* झाड़ने वाला; one who shakes or stirs up x.26.4 विप्राणां चाधवम् 'परिचर्याद्वारेण कम्पयितारम्'. (2) *m.* मिश्रण; mixture i.141.3 यदीमनु प्रदिवो मध्व आधवे 'आधवने प्रक्षेपे'. **आ-धव्-अनीय** [आधूयते प्रक्षाल्यते सोमोऽस्मिन्निति पृथुमुखो मृन्मयो महाकलशः] *m.* वह बरतन जिसमें सोम को मथकर साफ किया जाता है; a vessel in which the Soma plant is stirred and cleansed VS. xviii.21; KS. xxxiv.16 निभूयपूराधवनीये सुपूतपूः; cp. TS. iv.7.8.1.

आ √धा – पर रखना, रख देना, गर्भाधान करना, – पर प्रभाव डालना, लगाना; to place on, deposit, put, impregnate, instil, impress, appoint AV. i.28.3 यावं मूरमादधे, v.25.2 भूतानां गर्भमादधे.

आ-धान *n.* – के पास या – पर रखना, स्थापित करना, अधिकरण : आधीयते अस्मिन्; putting near or upon, depositing, placing, location KS. xix.12 तत एतद्द्वयोऽग्नये ह्योषमाधानमपश्यन्, x.94.8 तेषामाधानं पर्येति हर्यतम् 'प्रक्षेपणमभिषवकर्म'; लगाम; rein TBr. i.6.3, TS. vi.59.2 ऋक्सामे वा इन्द्रस्य हरी । तयोः परिधय आधानम्; cp. निराधान. **आधानाप्रतिज्ञात** *a.* आधान करते ही जिसकी कीर्ति नष्ट हो जाय; one whose fame is lost immediately after establishing fire KŚS.

आ-धार्-अ *m.* सहारा; support AV. xii.3.48 अत्र नाधारो अस्ति.

आ-धाव्-अ [√धू] *m.* वह जो मथा जाय; that which is cleansed by stirring; that which cleanses : आधूयन्ते सर्वतः कम्पयन्ते आपो यैर्मन्दादिमन्त्रैस्ते मन्त्रा आधावाः, TS. iii.3.4.1 अपां नामधेयं गुह्यं यदाधावाः; तक्षा; carpenter KS.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

xxii.10 स तक्षाणं तिष्ठन्तमब्रवीत् आधावास्येमानि शीर्षाणि छिन्धि.

आ-धू-ई [√धा] *m.* गिरवी; pledge x.109.3 हस्तेनैव ग्राह्य आधिरस्याः 'आधिः शरीरम्'; किराया; rent Sat. xxvi.5.

आ-र्धि [√धी, √ध्यै] *m.* विचार, ध्यान, शोक, व्यथा; thought, care, mental agony, anxiety, pain x.95.13 चर्कर्न्न क्रन्ददाध्यै शिर्वायै 'आध्याते वस्तुनि', i.105.7 र्त मा व्यन्त्याध्यः 'मानस्यो व्यथाः'.

आधिकार्-इक *a.* अधिकार अर्थात् अध्याय-संबन्धी; belonging to a particular section, head, or chapter.

आधि-पत्-य *n.* स्वामित्व, प्रभुत्व, साम्राज्य; lordship, supremacy, power x.124.5 मम राष्ट्रस्याधिपत्यमेहि. Cp. राज्य, साम्राज्य, भौज्य, स्वाराज्य, वैराज्य, पारमेष्ठ्य, स्वावश्य and आतिष्ठत्व.

आ-र्धिष-माण *a.* ध्यानी, देखने वाला; seeing.

आ-र्धी [√धी, √ध्यै] cp. आर्धि.

आ√धी [√ध्यै] – के बारे में सोचना; to think about vii.7.6 आ र्ये मे अस्य दीधयन्नृतस्य 'आदीपयन्', x.34.5 यदा-दीध्ये न दविषाण्येभिः 'ध्यायामि', स आदीधीत 'आध्यायेत्' TMB. vii.8.8; (correct आदधीत 'into' आदीधीत 'in' TMB. vii.6.2).

आ-धी-त [आ समन्ताद् धीतं मनसा ध्यातम्] (1) *a.* मनसा ध्यात, उच्चारित; reflected or meditated upon, recited. (2) —**तम्** *n.* विचार का विषय; object of thought, anything intended or hoped for i.170.1 उतार्धीतं वि नश्यति 'आध्यातं चिन्तितम्', KS. ix.8 आधीतं बर्हिः, TS. iv.7.1.2 आधीतं च मे.

आधीत-यर्जुस् [–यजूंषि = आध्यानलिङ्गकानि यजूंषि = आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये VS. iv.7 etc.] *n.* आध्यानलिङ्गक यजुस्; a sacrificial prayer which is meditated upon; cp. KS. xix.10.

आ-धी-र्ति *f.* विचार, आकूति; thinking about.

आधी-पर्ण *a.* इच्छा-रूप पक्षवान्; winged with longing or care AV. iii.25.2 आधीपर्णा कामशल्यामिषुम्.

आ-धीष्-अमाण [*S. Ao. Participle*] *a.* ध्यान करता हुआ; thinking, deliberating x.26.6 आधीषमाणायाः पतिः शुचायाश्च शुचस्य च.

√आ-धुनय् – की ओर तेजी से बढ़ना; to rush towards with violence iii.55.16 आ धेनवो धुनयन्तामशिश्वीः 'आदुहन्तु'.

आ√धू कँपाना; to stir, agitate ix.72.8 स्तोत्रे शिक्षन्ना-धून्वते च सुक्रतो, TS. iii.3.3.1 मन्दिसु ते शुक्र शुक्रमा धूनोमि 'कम्पयामि'. **आ-धूयमान** *a.* कंपाया जाता हुआ; being stirred TS. iv.4.9.1 'अदाभ्यग्रहे सोमाँशुभिश्चाल्यमानः सोमः'.

आ√धूपय् धूप दिखाना; to envelop in smoke TAr.

आ-धू-य [प्रक्षाल्य *Gd.*] धोकर, मथकर; having shaken, having washed KŚS.

आ√धृ धारण करना, थामना, देना; to support, prop, supply i.52.8 अधारयो दिव्या सूर्यं दृशे (दिवि । आ) 'स्थापितवानसि', ix.12.9 आ पवमान धारय रयिम्.

आ√धृष् धर्षण करना; to assail, attack, injure v.85.6 मायां महीं देवस्य नकिरा दधर्ष, vi.7.5 व्रतानि नकिरा दधर्ष.

आ-धृष् आधर्षण; attack, assault ii.1.9 त्वं सखा सुशेवः पास्याधृषः 'आधर्षकात्मा'. Cp. AV. vi.33.2 नाधृष आ दधृषते धृषाणो धृषितः शवः पुरा यथा व्यथिः श्रव इन्द्रस्य नाधृषे शवः, where the forms can as well be *Dat.* and *Abl. Inf.* √धृष्; cp. आर्रुजे.

आ-धेनव्-अ [cp. अदिव] *n.* गौओं का अभाव; want of cows.

आ√ध्मा चिल्लाना; to cry out, utter with a loud voice TBr.; फूलना; to swell : आध्मायति 'वाह्येन वायुना पूर्यते' BṛUp.

आध्यक्ष्य *n.* अध्यक्षता; superintendance.

आध्यात्म्-इक [अध्यात्मं भवः] *a.* आत्मसंबन्धी; pertaining to self = अध्यात्मिक in Sat. xxvi.6 अध्यात्मिकान् योगान् 'आत्मनो लम्भयितॄन्'.

आ-ध्र्-अ *a.* आधरणीय, दरिद्र, निर्बल; to be supported, indigent, weak i.31.14 आर्ध्रस्य चित् प्रमतिरुच्यसे पिता 'दुर्बलस्य'.

आध्वर्-इक *a.* अध्वर अर्थात् ज्योतिष्टोम-संबन्धी; belonging to the Soma sacrifice called Jyotiṣṭoma; आध्वरिक्यः पञ्चाहुतयः-आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेति स्रुवेण चतस्रः स्रुचा पञ्चमी.

आध्वर्यव्-अ (1) *a.* अध्वर्युसंबन्धी, अध्वर्युकृत; belonging to the Adhvaryú (= Yajurveda), ritual performed by Adhvaryú. (2) *n.* अध्वर्यु का कर्म एवं पद; the doings or the office of the Adhvaryu priest x.52.2 अहरहरश्विनाध्वर्यवं वाम्.

आन्-अ [√अन्] *m.* मुख = आनन; face, mouth, nose i.52.15 नि त्वमिन्द्र प्रत्यानं जघन्थ 'आननं मुखं प्रति'.

आनडुह्-अ *a.* वृषसंबन्धी; coming from or belonging to a bull ŚBr.

आ-न-त (1) *a.* झुका, टेढ़ा; curved inwards (as a bow). (2) —**म्** *n.* ग्रीवाप्रदेश; neck TS. v.7.21.1. **आ-न-ति** [आगत्य नमनम्] *f.* झुकना; bending KS. xxxviii.4

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्वङ् म आनतिरागतिः; प्राप्ति; onset, cp. नानतौ स्मयेत 'हास्य-प्राप्तावपि न स्मयेत' Sat. x.2.

आनन्त्य *a.* अनन्त; infinite, eternal.

आ-नन्द्-अ *m.* हर्ष, मैथुनजन्य प्रहर्ष; happiness, joy ix.113.6 सोमेनानन्दं जर्नयन्; sexual pleasure KS. xxxvii.18 एष ते योनिर्मोदाय त्वानन्दाय त्वा. **आ-नन्द्-ईन्** *a.* सुखी; happy. **आनन्द-नन्द्-अ** *a.* रतिजन्य सुख का उपभोक्ता; having the enjoyment of sexual intercourse VS. xx.9 आनन्दनन्दावाण्डौ मे 'संभोगजनितसुखभोक्तारौ' = TBr. ii.6.5 : 'आनन्दः पुंसः सुखं, स्त्रियाः सुखं नन्दः'. **आनन्द-नन्दथू** = आनन्दनन्दौ; KS. v.13.9 आनन्दनन्दथुभ्यां कामम्.

आ√नम् – के प्रति आनत होना, – पर दयालु होना; to condescend, be propitious to (as gods to men) vi.50.4 आ नो रुद्रस्य सूनवो नमन्ताम् 'आनता भवन्तु'. **आ-नंम्-अम्** [*Acc. Inf.*] नमस्कार कराने को; causing to bend iv.8.3 स वेद देवं आनमम् 'नमस्कारयितुम्'.

आ-नर्त्-अन *n.* – के समीप नाचना; the act of dancing towards or near to.

आनव्-अ (1) *a.* अनु अर्थात् मनु के प्रति दयालु; kind to men viii.74.4 ज्येष्ठमर्भिर्मानवम् 'मनुष्याणां हितकारिणम्', vi.62.9 द्रोघाय चिद् वचस आनवाय 'मनुष्यसंबन्धिने'. (2) *m.* अनु का पुत्र; son of Ánu vii.18.13 व्यानवस्य तृत्सवे गयं भाक् 'अनोः पुत्रस्य'.

आनस्-अ *a.* अनस् अथवा छकड़े से संबद्ध; belonging to a cart. ŚBr. v.3.5.16.

आ√नह् – के साथ बांधना; to bind to or on AV. vi.67.3 एषु नह्य वृषाजिनम्.

आनाय्य [√नी] *m.* आनेय अग्नि; consecrated fire taken from the Gārhapatya or household fire and placed on the south side, where it is called Dakṣiṇāgni.

आ-निर्-हर्त *a.* अविनाशी; of indestructible nature TS. iv.5.9.2.

आ√नी – की ओर अथवा – के पास ले चलना; to lead towards or near to, carry to a place AV. v.17.2 अग्निर्होता हस्तगृह्या निनाय, viii.21.9 यो न इदमिदं पुरा प्र वस्य आनिनाय; डालना; to put or throw. अग्निहोत्रहवण्यामप आनीय 'अपः प्रक्षिप्य' Sat. i.3; – में रखना; to put in अग्निहोत्रोच्छेषणं कुम्भ्यामानयति 'प्रापयति' Sat. i.3.

आनीकवत *a.* अनीकवत् अर्थात् अग्नि से संबद्ध; relating to Anīkavant = Agni KŚS.

आ√नु ध्वनि करना, पूजना, स्तुति करना, – के समीप अथवा – की ओर ध्वनि करना; to sound, praise, roar towards or near to i.151.6 आ वामृताय केशिनीरनूषत 'अभिपूजयन्ति', ix.65.14 आ कलशा अनूषत 'आभिमुख्येन स्तूयन्ते'.

आनु-जावर [* अनु-जावन् *f.* –वरी स्वयं सर्वेषामग्रजत्वेन पूज्यः सन्नप्यनुजवदवरो भूत्वा यः सर्वैस्तिरस्क्रियते सः] *a.* पीछे उत्पन्न, छोटे भाई का दास, अदना; born later, dependant on his younger brother, very inferior KS. xi.4 बृहस्पतिर्वै देवानामानुजावरः = TS. vi.6.11; TS. ii.3.4.3 इन्द्रो वै देवानामानुजावरः.

आनु-नासिक्-य *m.* अनुनासिकता; nasality RPr.

आनु-पूर्व्य *n.* पौर्वापर्य, क्रम; order, succession KŚS. **आनु-मत्-अ** *a.* अनुमतिसंबन्धी; belonging to the goddess Anumati : आनुमतो यागः. **आनुमान्-इक-त्व** *n.* आनुमानिकता; the state of being inferable KŚS.

आनुश्रव्-इक [अनुश्रवो वेदस्तत एवावगतः] *a.* वेदमात्रावगत; known from the Veda alone.

आनु-षक् *av.* अटूट क्रम में (= प्रतिदिनम् = अनु द्यून्); in continuous order or succession, daily v.16.2 विं हर्व्यमग्निरानुषक् 'देवेष्वनुषक्तं करोति', AV. iv.32.1 सह ओजः पुष्यति विश्वमानुषक् 'in succession', TS. i.2.14.4, iii.5.11.1 हर्व्या वो वक्षदानुषक् 'अनुषक्तः आदरयुक्तः'.

आनु-षू-र्क [लूनेषु व्रीहिषु मूलेभ्योऽनुसूयन्ते पश्चादुत्पद्यन्त इति द्वितीयफलरूपा व्रीहयोऽनुषूकाः। तेभ्यो निष्पन्नः] *a.* अनुषूकों से निष्पन्न; made or consisting of the aftershoots of rice TS. ii.3.4 आनुषूकमिकादशकपालम्, KS. xi.14 आनुषूर्का वा एते व्रीहयः.

आनुष्टुभ्-अ *a.* अनुष्टुप्छन्दस्क; consisting of Anuṣṭúbh (composed of four divisions) x.181.1 आनुष्टुभस्य हविषः 'अनुष्टुप्छन्दसा युक्तस्य'. **आनुष्टुभौष्णिह** *a.* अनुष्टुभ् और उष्णिह् का बना; consisting of Anuṣṭúbh and Uṣṇíh RPr.

आनूर्क *n.* आभूषण; ornament v.33.9 आनूर्कमयो वपुषे नार्चत् 'आभरणम्'. **—म्** *av.* लगातार; continuously.

आनूप *n.* सामविशेष; name of a Sāman LŚS. iv.6.1.

आ√नृत् – की ओर नाचना; to dance towards, jump near to v.52.12 उत्सर्मा कीरिणो नृतुः 'आनीतवन्तः', AV. iv.37.7 आनृत्यतः शिखण्डिनः.

आनोभद्रीया name of RV. i.89.

आन्तम् *av.* अन्त तक, सिर से पैर तक; to the end, completely KS. xxv.10 आन्तमेव वनस्पतिषु रसं दधाति, TS. vi.2.10 आन्तमन्वावस्रावयति.

आन्तरिक्ष्-अ *a.* अन्तरिक्षसंबन्धी; belonging to the

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

mid-region KS. v.7.10 अलज आन्तरिक्षः.

आन्तर्-वेदिक *a.* वेद्यन्तर्वर्ती; being within the place of sacrifice KŚS.

आन्त्-य *m.* अन्तकारी; one who finishes, lord of Bhuvanas KS. xviii.12 आन्त्योऽन्त्यो भौवनो भुवनस्य पतिः, TS. iv.7.4.2 आन्त्यश्च भौवनश्च भुवनश्चाधिपतिश्च.

आन्त्यायन्-अ *a.* अन्तिम शरण; the last refuge VS. xviii.28 आन्त्यायनाय स्वाहा.

आन्-त्र [√अन्, *Gk.* énteron, *Arm.* enderk] *n.* अंतड़ियां: entrails, bowels iv.18.13 अवर्त्या शुन आन्त्राणि पेचे. **आन्त्रानुचारिन्** *a.* आंतों में फिरने वाला; moving in the bowels MBr. ii.7.3.

आन्द [= आद √दा 'bind'] *m.* जंजीर या बेड़ी घड़ने वाला; one who makes fetters VS. xxx.16 तीर्थेभ्य आन्दम् 'बन्धनकर्तारम्' Mah., TBr. iii.4.12 'तीर्थे शङ्कुबन्धनेन मत्स्यग्राही'; *n.* अण्डा; egg AA. iii.1.2 पुरुषो ह वा अयं सर्व आन्दम्.

आन्धीगव्-अ *n.* अन्धीगुष्ट-साम; Sāman evolved by Andhīgu TMB. xii.11.21.

आन्यतर्-एय *m.* एक वैयाकरण; name of a grammarian RPr.

√आप् प्राप्त करना, पाना; to obtain, gain ix.108.4 येन विप्रास आपिरे 'आप्नुवन्'; जा पहुँचना, to reach, arrive at x.32.8 एमेनमाप जरिमा युवानम् 'आभिमुख्येन व्याप्नोति'; पकड़ लेना; to overtake, meet with, fall upon, come to an end : आप्यन्ते वै स्तोमाः 'समाप्ता भवन्ति' ABr. xxi.3; सफल होना; to obtain one's aim सर्वा वै संस्थिते यज्ञे वागाप्यते 'कृतप्रयोजना भवति' TBr. iii.9.18. Forms. V. : *Pr.* आप्नोति. *Pf.* आप, आपिथ; आपिरे; *Pt.* आपान. *Ao. red.* : आपिपन्; *a* : आपत्; *Op.* आपेयम्; *Ft.* आप्स्यति, –स्यते; आप्ता. *Ps.* आप्यते; *Ao.* आपि; *Pp.* आप्त. *Gd.* आप्त्वा, –आप्य. *Inf.* आप्तुम्. *Cs.* आपयति. *Ds.* ईप्सति, ईप्सते. *Ao.* ऐप्सीत्; *Ds. of Caus.* आपिपयिषेत्.

आप् [आप्नुवन्ति सकलं जगत्] (1) *f.* जल; water. (2) *a.* व्यापक; pervading VS. xxxiv.55 सप्तापः स्वपतो लोकमीयुः 'आपः व्यापनाः'.

आपण्-ईय *a.* पण्यवीथि से प्राप्य; got from market Sat. xxvi.5 नापणीयमन्नमद्यात्.

आ√पत् – की ओर उड़ना, – की ओर या – पर झपटना या लपकना; to fly or hasten towards, rush upon AV. vi.29.3 अवैरहत्ययिर्दमा पपत्यात्.

आ-पति *m.* यहां का स्वामी; the lord of this world VS. v.5 आपतये त्वा परिपतये त्वा, 'अभिमुखं पतत्यागच्छतीति वायुः' Mah. on TS. i.2.10.2 आपतये त्वा गृह्णामि 'निःश्वासरूपेण बहिर्गतः पुनराभिमुख्येनान्तः पतत्तीत्यापतिः प्राणः'.

आ-पत्-ई *m.* सततवाही; incessantly moving = air.

आ-पत्ति *f.* घटना, हो जाना, परिवर्तन; happening, changing into KŚS.

आ-पथ्-इ [also आपर्थि] *m.* मार्गवर्ती, यात्री; being on the way, travelling hither or near to v.52.10 आपर्थयो विपर्थयः 'अस्मदभिमुखा मार्गा येषां ते'. **आ-पथ्-ई** *m.* यात्री; traveller i.64.11 उज्जिघ्नन्त आपथ्यो न पर्वतान् 'पथि गच्छन्'.

आ√पद् मुसीबत में पड़ जाना; to fall into misfortune AV. viii.8.18 मृत्योरोषमा पद्यन्ताम्; प्राप्त करना; to come to, attain यो हि यज्ञक्रतुमापद्यते 'प्राप्नोति' TMB. xvi.1.4.

आ√पन् स्तुति करना; to praise x.74.4 आ तत् त इन्द्रार्यवः पनन्त, 'सर्वतः स्तूयन्ते'.

आप्-अनेय *a.* प्रापणीय; to be reached or obtained नैषा तर्केण मतिरापनेया Kaṭha.

आ-पन्न *a.* पतित; fallen TS. vi.1.9.1 यथाक्षन्नापन्नं विधावति 'आपन्नम् सोमे पतितं तृणादिकम्', Sat. viii.1.

आप-र्या [= आपगा] *f.* एक नदी; name of a river iii.23.4. दृषद्वत्यां मानुष आपयायाम् 'काचिन्नदी तस्याम्'.

आपराह्ण्-इक *a.* अपराह्ण में होने वाला; occurring in the afternoon KŚS., Sat. vii.4.; opp. to पौर्वाह्णिकी 'पूर्वाह्णे भवा'.

आ√पश् [= √दृश्] निहारना; to look at AV. iv.20.1 आ पश्यति प्रति पश्यति परा पश्यति पश्यति.

आपस् *n.* धार्मिक अनुष्ठान; religious rite, work i.178.1 विश्वा ते अश्यां पर्यापः आयोः 'आपः आप्तव्यानि'.

आ√पा पी जाना; to drink in, suck in, sip.

आपाके-स्थ्-अ *a.* तन्दूरवर्ती; standing in the oven AV. viii.6.14 आपाकेस्थाः प्रहासिनः. **आपाघ्-अ** *a.* अपाघानामक पांच इष्टियों से संबद्ध; belonging to the five Apāghā Iṣṭis आपाघं हविः.

आ-पान *n.* यज्ञशाला का मार्ग; the passage of the place of sacrifice. **आप्-आन** *a.* जो पहुँच या पा चुका है; one who has reached or obtained ii.34.7 आपानं ब्रह्म चितयद् दिवेदिवे 'आप्नुवन्तम्'.

आपान्त-मन्यु *a.* पीते ही जोश देने वाला; instantly invigorating, excessively vigorous x.89.5 आपान्तमन्युस्तृपलप्रभर्मा 'आपातितमन्युः'=TS. ii.2.12.3 'अन्ततोऽपगतः आपान्तः सर्वात्मना विनष्टो मन्युर्यस्य सः'.

आ-पाय्-इन् [ऋत्विग् भूत्वा सोममा समन्तात् पाययतीति] *a.* सोम पिलाने वाला; one who offers Soma for drinking,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

fond of drinking ABr.

आप्-ई [आप्नोतीति] (1) *m.* ज्ञातिक, संबन्धी, साथी, मित्र; kinsman, ally, friend ii.29.4 हर्ये देवा यूयमिदापयः स्थ 'धनस्य प्रापयितारो बन्धवः'. (2) *f.* व्याप्ति; pervasion TMB. vi.3.14. **आपि-र्त्व** *n.* मित्रता, बन्धुत्व; friendship, relationship viii.20.22 आपित्वमस्ति निंध्रुवि 'बन्धुत्वम्', viii.21.13 युर्घेदापित्वमिच्छसे 'बान्धवम्'.

आ-पित्व [√पत्] *m.* दिन का आगमन; incoming of the day viii.4.3 आपित्वे नः प्रपित्वे तूयमा गहि 'बन्धुत्वे'.

आपिपयिषति [*Ds.* √आप्] पाना चाहता है; desires to obtain ŚBr. ii.5.4.11.

आ-पिंब्दमान [√पिन्द्] *a.* आवाज करता हुआ; making a noise, crackling x.101.11 उभे धुरौ वहिरापिंब्दमानः 'शब्दमानः'.

आ√पिश् सजाना; to decorate, colour vii.57.3 आ रोदसी विश्वपिशः पिशानाः 'प्रकाशयन्तः'.

आपिशर्वर *a.* शर्वरी या रात का; nightly, nocturnal KS. v.3.3 मा विशत्वापिशर्वरः.

आ√पिष् रगड़ना, छूना; to press or rub against, touch VS. xix.11 यदापिपेष मातरं पुत्रः प्रमुदितो धयन्.

आ-पीत [√प्यै] (1) *a.* फूला, पुष्ट, स्थूल; swollen, fat, stout, puffed up viii.9.19 यदापीतासो अंशवः 'समन्तात् पीतवर्णाः'. (2) *a.* पीया; drunk. **आ-पीन** = आपीत AV. ix.1.9 यामापीनामुपसीदन्त्यापः.

आपीपिपत् [√आप् *Caus.*] 'has made me come to' BṛUp. अत्रैव मा भगवान् मोहान्तमापीपिपत्.

आ√पू पवित्र बनना, – की ओर बहना; to be pure, flow towards.

आ√पूय् सड़ना; to putrefy आपूयत् 'पूतिगन्धोऽभवत्' ŚBr.

आ-पूर्-य *a.* सर्वतः पूर्ण; complete TS. iii.2.5.5.

आपूर्यमाण-पक्ष [आपूर्यमाणश्चासौ पक्षश्च। स हि चन्द्ररश्मिभिरापूर्यते] *m.* शुक्लपक्ष; the white or bright half of a month; opp. to अपक्षीयमाणपक्षः.

आ√पृ सहायता देना, रक्षा करना; to give aid, protect x.143.4 समने पर्षथो नरा 'अभितो रक्षथः'.

आपृक् *av.* मिश्रितरूपेण, संश्लेषेण; in a mixed manner, in contact with x.89.14 पृथिव्या आपृगमुया शयन्ते 'आपर्चनाहताः सन्तः'.

आ√पृच् भरना, व्यापना, छका देना; to fill, pervade, satiate i.84.1 आ त्वा पृणक्त्विन्द्रियम् 'आपूरयतु'. **आपृचे** [*Dat. Inf.*] संतुष्ट करने को; to satisfy. **आ-पृच्** *a.* भरने वाला; filling viii.40.9 वस्वो वीरस्यापृचः 'धनान्युपयच्छतः'.

आ-पृच्छ्-य *a.* जिससे पूछना है, आदरणीय; to be asked, to be honoured or respected i.60.2 आपृच्छ्यो विश्पतिः 'आप्रष्टव्यः पूज्यः', i.64.13 आपृच्छ्यं क्रतुम् 'आप्रष्टव्यं शोभनम्'.

आ√पृ [or √पॄ] भरना, पूरा करना; to fill, fill up, fulfil KS. viii.8 इमानेव लोकानापृणाति, vi.9 यन् मे अग्न ऊनं तन्वस्तन् म आपृण, ii.12 घृतेन द्यावापृथिवी आपृणेथाम्.

आपेय *m.* देवगणविशेष; a particular class of gods = आपीय in KS. xxxi.7 यददस्यो निरमिमीत तदापीयानामापीयत्वम्.

आ-पेष्-अम् [आपिष्यापिष्य] हिला-हिला कर; touching with hands पार्णिनापेषम् BṛUp.

आपोहिष्ठीय *a.* 'आपोहिष्ठा मयोभुवः (x.9)' इस सूक्त से संबद्ध; belonging to the hymn x.9.

आप्-त (1) *a.* प्राप्त, पकड़ा, युक्त TS. iii.4.3.8 तेषामेवैषाप्ता 'युक्ता' reached, overtaken, proper; संपूर्ण; completed TMB. xxiii.1.2 एष वा आप्तो द्वादशाहः; सुरक्षित; secure TS. vi.3.2.1 आप्तमात्मानं कृत्वा (2) *n.* वेदिविशेष; a particular vedi TS. vi.2.6. **आप्त-द्वादश** *m.* name of a Sattra lasting twelve days TMB. xxiii.1.

आप्-ति *f.* प्राप्ति, पहुँच, गोचरता: BṛUp. केन मृत्योराप्तिमतिमुच्यते 'मृत्युगोचरत्वम्'; चिति; reaching, meeting with, obtaining, gaining, subjugation to, piling (of fire) KS. xxii.8 योऽग्नेराप्तिं वेद; अन्त; end कामस्याप्तिम् Kaṭha. **आप्-ती** *f.* स्वर्गप्रापक; leading to heaven आप्तीभिर्जुहोति (ईष्टयः) TBr. iii.8.17; for the eight Āptyāhutīs cp. TS.; vii.3.11.

आप्तेष्टक *a.* इष्टका जिसके लिये चिनी हैं; for whom the Iṣṭakās have been piled KS. xxi.3 आप्तेष्टकमेवैनं चिनुत.

आप्-र्त्य (1) *a.* आप्तव्य; to be obtained or reached x.41.9 पनिर्त आप्त्यो यजतः 'आप्तव्यः सर्वैः'. (2) [अपां पुत्रः] *m.* त्रित i.105.9 त्रितस्तद् वेदाप्त्यः 'अपां पुत्रः', viii.12.16 यद् वा घ त्रित आप्त्ये.

आप्-नान [√आप्, based on आप्न(स्) 'property'?] (1) *a.* व्यापक; pervading x.115.8 आप्नानं तीर्थम् 'व्यापनशीलम्'. (2) *n.* आप्नानसंज्ञक तीर्थ (= चात्वालोत्करयोर्मध्यम्); the middle of the Cātvāla and Utkara LŚS. i.5.4.

आप्-य (1) *a.* प्राप्तव्य; to be reached or obtained KS. v.4.3 आप्यानां गणानाम् (does it mean आपेय, आपीय 'a class of gods'?). (2) —म् *n.* संबन्ध, मैत्री; relationship, friendship i.36.12 तेऽग्ने देवेष्वाप्यम् 'प्रापणीयं सख्यम्', i.105.13 देवेष्वस्त्याप्यम् 'बान्धवम्', iii.2.6 अग्ने

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दुव इच्छमानास आप्यम्, vii.15.1 यो नो नेदिष्ठमाप्यम् 'बन्धुः स्वार्थिकस्तद्धितः', vii.32.19 नहि त्वदन्यन् मघवन्न आप्यम् 'ज्ञातेयम्'.

आ-प्यायि-अन [द्रोणकलशात् सोमरसमादाय तेन वर्धनम्, जलेन प्रोक्षणम्, भक्षितेषु चमसेषु पुनः पूरणम्] *n.* वर्धन, सेचन, जल-प्रोक्षण, पूरण; increasing, sprinkling with water, the filling up again of the camasa, touching with hands the place sprinkled with water.

आ √प्यै फूलना, बढ़ना, मोटा बनना; to swell, increase, grow larger or fat.

आप्र्-अ *a.* आप्रीसूक्त से संबद्ध; belonging to or being in the Āprī.

आप्-र्र [√आप् not from √पृ] *a.* – पर पड़ने वाला; getting at (enemies in order to kill them) i.132.2 स्वर्जेषे भर आप्रस्य वक्मनि 'आपनशीलस्य'.

आ √प्रच्छ् अनुज्ञा लेना, विदा होना, मिलने और विदाई पर नमस्कार करना; to take leave, bid farewell, salute on receiving or parting with a visitor.

आ-प्रणखात् *av.* नखाग्रेण सह; along with the tip of the nail ChUp.

आ-प्रती [–प्रति √इ] किसी की ओर उसे मिलने को जाना; to go towards anyone to meet him vi.42.2 एमेनं प्रत्येतन 'प्रतिगच्छत'.

आ √प्रथ् फैलना, फैलाना, पसरना, पसारना; to spread, extend viii.94.9 आ ये विश्वा पार्थिवानि पप्रथन्.

आ-प्रदिवम् [द्युलोकावस्थित्यवसानम्] *av.* सदा के लिये; for ever ŚBr.

आ-प्र √यम् सौंपना, इधर आ पहुँचना; to hand over, reach forth hither AV. vii.26.8 आ प्रयच्छ दक्षिणादोत सव्यात् 'reach forth hither'.

आ √प्रा भरना, पूरा करना, चाह पूरी करना; to fill, fulfil, accomplish anyone's desire AV. xix.49.1 आ पप्रौ द्यावापृथिवी महित्वा, i.52.13 विश्वमाप्रा अन्तरिक्षं महित्वा 'समन्तादपूरयः' (= आ अप्राः), AV. xix 47.1 आ रात्रि पार्थिवं रजः पितुरप्रायि धामभिः 'has been filled.'

आप्रातर्होतोस् प्रातर्होम तक; till the morning homa.

आ-प्रावृषम् *av.* बरसात तक; until the rainy season ŚBr.

आ √प्री संतुष्ट करना, मनाना, खुश करना, आवाहन करना; to satisfy, conciliate, please, invoke with the Āprī verses

आ-प्री ['winning favour' यस्मादादित्यं पशुमेताभिराप्रीणात् तस्मादाप्रियः, or सामर्थ्यपूरिका ऋचः, or 'आत्मानमाप्रीणात्याभिः'] (1) *f.* आप्रीणन, सांमनस्य, संतोषण; gaining one's favour, conciliation, propitiation. (2) आप्रीणन-साधन : आप्रियः or आप्रयः *Pl. f.* [प्रयाजानूयाजानां संज्ञा। सुसमिद्धो न आवहेत्याद्या एकादशर्चो दाशतय्यामाम्नाताः आश्वलायनेन 'समिद्धो अद्य' इति 'सर्वेषां यथर्षि च' इति प्रयाजयाज्यत्वेन विहिताः] आहुतिप्रदान से पूर्व बोले जाने वाले कतिपय मन्त्र; names of particular invocations spoken prior to the offering of oblation : समित्तनूनपात् इत्येकादश प्रयाजा आप्रियः, cp. TS. iv.1.8. Āprīs differ in different schools v.28.1 समिद्धो अग्निर्दिवि शोचिरश्रेत् etc. in the school of Śaunaka; beginning with vii.2.1 जुषस्व नः समिधमग्ने अद्य upto vii.2.11 आ याह्यग्ने समिधानो अर्वाङ्, these eleven stanzas are called आप्रीसूक्त [पशाविष्टौ प्रयुक्तम्] in the school of Vasiṣṭha; beginning with x.110.1 समिद्धो अद्य मनुषो दुरोणे, upto x.110.11 सद्यो जातो व्यमिमीत यज्ञम् these eleven are Āprīsūkta in other schools. Cp. अग्निचयनाङ्गभूते प्राजापत्ये पशौ सर्वेषां नित्यमिदमाप्रीसूक्तम् 'S. on x.110.1.' On i.113.1 he adds : सुसमिद्ध इत्यादिकं द्वादशर्चं द्वितीयमाप्रीसूक्तम्'; the Sūkta beigns with सुसमिद्धो न आ वह and ends with युक्ष्वा ह्यरुषी रथे. According to the Anukramaṇī quoted by S. twelve deities are propitiated by this Āprīsūkta, the deities being personified objects belonging to the fire sacrifice, viz. the fuel, the sacred grass, the enclosure etc., all regarded as different forms of Agni; hence the objects also are called Āprīs; from this the hymns received their name. Cp. KS. xiii.1 प्रजापतेर्या आप्रियस्ता आप्रियः.

आ-प्रीत [प्रयाजयाज्यादिभिराप्रीभिः सस्कृताः पशवः] (a) *a.* यज्ञिय पशु; purified sacrificial animal ŚBr. यर्हि पशुमाप्रीतमुदवं नयन्ति 'आप्रीतम् इष्टप्रयाजम्'. (b) *a.* प्रसादित; propitiated, (क्वचित् कार्ये पाकादौ उपयुक्तं पात्रादि) उपयुक्त; used before अनाप्रीते मृन्मये भोक्तव्यम् Sat. xxvi.4.

आप्रीत-पा *a.* खुश होने पर रक्षा करने वाला; guarding when pleased VS. viii.57 विश्वे देवा अंशुषु न्युप्तो विष्णुराप्रीतपाः.

आ √प्रुषाय सींचना, छिड़कना; to besprinkle x.26.3 व्रजं न आ प्रुषायति 'आभिमुख्येन सिञ्चति.'

आ-प्लव्-अ *m.* आप्लवन अर्थात् शरीर का प्रक्षालनमात्र (नतूपमज्जनम्), जन्म; bath, ablution, birth = **आप्लवन** = समावर्तन Khādira i.3.

आ √प्लु स्नान करना, पैदा होना; to bathe, be born

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

TAr. i.27.1 आप्लवस्व प्रप्लवस्व. **आ-प्लू-य** [*Gd.*] स्नान करके; bathing ŚBr. xiv.6.4.12.

आ √फण् फांदना, कूदना; to skip, jump iv.40.4 पर्थामङ्गां-स्यन्वार्पनीफणत्.

आ-बद्ध *n.* आभूषण, कपड़ा; ornament, cloth ŚGS.

आ-बंधि [*Dat. Inf.*] बांधने को; for binding.

आ √बन्ध् – पर बांधना, चस्पा करना, अपने आप से बांधना; to bind or tie on, tie to oneself AV. v. 28.11 यं आबेधे प्रथमो देवो अग्रे 'what god first bound on in the beginning' W., AV. i.35.1 यदाबध्नन दाक्षायणा हिरण्यम्.

आबयु [—यो *Voc.* = आभयु √भी ?] *m.* एक पौधा; name of a plant AV. vi.16.1 आबयो अनाबयो रसस्त उग्र आबयो.

आबर्ह्-अ [√बृह्] *m.* उखाड़ फेंकना; tearing out or away, pull off.

आबल्य *n.* अबलता; weakness KauśUp. iii.3 आबल्यं न्येत्य = आबल्यमेत्य ŚA. v.3.

आ-बाध्-अ *m.* आक्रमण; assailing, attack येषामाबाध ऋग्मियः 'शत्रूणामाभिमुख्येन बाधकः'.

आबिर्ल [= आबिर्ल √बृ] *a.* गदला; turbid. **—र्लम्** *av.* आकुलता के साथ; confusedly.

आ √बुध् – पर ध्यान देना; to attend to, mind vii.22.3 बोधा सु मे मघवन् वाचमेमाम् 'अभिबुध्यस्व'.

आ-बृढ [√बृह्] *a.* फटा, उखड़ा; torn out or away ŚBr. ii.1.2.16.

आ √बृह् तोड़ना, खींच फेंकना, दूर करना, निकालना; to tear up or off, pull off x.61.5 पुनस्तदा बृहति 'सर्वत उत्खिदति, उद्गमयति', ŚBr. ii.1.2.16 तामभिपर्याबबर्ह 'उद्ययाम स्थानाद-चालयत्'.

आब्दम् *av.* साल भर; during a year.

आ-भग *a.* भागी, भाग लेने वाला; sharer, one who is to be honoured by a share i.136.4 अवपनिष्वाभगो देवो देवेष्वाभगः 'आभजनीयः', x.44.9 सुत इष्टौ मघवन् बोध्याभगः 'आभजनीयः', viii.53.6 कृधि प्रजास्वाभगम् 'आभिमुख्येन भगं भजनीयं धनम्'.

आ √भज् – में भाग लेने देना, किसी को किसी काम में सहायता देना, किसी को कुछ लेने देना; to cause to share or partake, help anyone to anything, let anyone have anything, let anyone share in viii.80.8 मा सीमवर्धं आ भाक् 'मा भजतु', i.156.5 ऋतस्य भार्गे यजमानमा भजत् 'भजति समीपयति', ŚBr. 1.4.3.4 सर्वं यज्ञं आभक्तम् 'यज्ञमनुप्रविष्टम्, यज्ञे भागवत्'.

आ-भर *n.* कतिपय सामों का नाम; name of some Sāmans.

आ-भरद्-वसु *a. f.* धनप्रापक; bringing wealth or good things v.79.3 सा नो अद्याभरद्वसुः 'आहृतधना'.

आ √भा – की ओर अथवा – पर चमकना; to shine or blaze towards, illumine i.50.4 विश्वमा भासि रोचनम् 'समन्तात् प्रकाशयसि'.

आ-भार्-अ *m.* आभरण; ornament TBr. iii.12.2.

आभिचरण्-इक [अभिचारः प्रयोजनं यस्य] *a.* वह मन्त्र जिसका प्रयोजन अभिचार है; having abhicārá as its object KŚS.

आभिप्रतार्-इण्-अ [अभितः शत्रून् प्रकर्षेण तरतीति अभिप्रतारिन्, तस्य पुत्रः] *m.* अभिप्रतारिन् का पुत्र; descendant of Abhipratārin TMB. ii.8.4.

आभिप्लव्-इक *a.* अभिप्लवसंबन्धी; relating to the religious ceremony called अभिप्लव.

आभिरूप्-य *n.* क्रियमाण-कर्माभिवादित्व; suitability with the action being performed LŚS. i.6.16.

आभिशस्-य *n.* अवमानजनक पाप; a sin or offence through which one becomes disgraced. **आभिशंस्-य** *n.* ब्रह्महत्या; slaughter of a Brahmin; cp. अभिशस्तो ब्राह्मणघाती Sat. xxvi.6.

आभीक *n.* अभीकरचित साम; Sāman composed by Abhīka TMB. xx.9.8.

आभीशव्-अ *n.* अभीशुरचित साम; Sāman composed by Abhīśu KŚS. xxv.14.15.

आ-भु [= अभु] *a.* रिक्त; empty, void x.129.3 तुच्छ्येनाभ्व-पिहितम् 'आसमन्ताद् भवतीत्याभुः'. Cp. आभुरस्तु निषङ्गथिः 'ईषत्प्रभुः' TS. iv.5.1.4.

आ √भू होना, उत्पन्न करना; to be, beget आबभूव 'उत्पादित-वान्' TS. i.7.10.1; आवृत्त होना; to reappear यज्ञं आ बभूव 'पुनरप्यावृत्तो बभूव' TS. iii.2.7.2.

आ-भू *a.* वर्तमान, समीप स्थित, सत्, सहायक, – की ओर अपने आप को झुकाने वाला; present, being at hand, assist-ing, helping, turning oneself towards (as a worshipper to a deity) i.51.9 आभूभिरिन्द्रः श्नथयन्न-नाभुवः 'आभिमुख्येन भवन्तीत्याभुवः स्तोतारः', i.133.7 सुन्वानार्-येन्द्रो ददात्याभुवं रयिं ददात्याभुवम् 'समन्ताद्भवनशीलम्, पुनर्भवन-शीलम् = अतिसमृद्धम्', i.151.4 युवं दिवो बृहतो दक्षमाभुवम् 'सर्वतो भवनशीलम्', v.35.3 वृषजूतिर्हि जज्ञिषे आभूभिरिन्द्र तुर्वणिः 'सर्वतो भवद्भिर्व्याप्तैः', विदथेष्वाभुवः 'आभवन्ति यज्ञभूमिमा-गच्छन्ति इत्याभुवः ऋत्विग्यजमानाः' TS. iii.1.11.7; name of certain verses TS. vii.3.13.

आ-भूति *f.* (a) पहुंच, प्राप्ति, अलौकिक विभूति; reaching, attaining, superhuman power or strength x.84.6

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आभूत्या सहर्जा वज्र सायक 'आभूतिरभिभवः तेन सहोत्पन्न', JUB. ii.2.2.3 आभूतिरिति कारीरादयः. (b) जाया; wife [रेतोरूपेणागत्य अस्यां पुत्ररूपेण भवति पतिरिति आभूतिर्जाया] ABr.

आ √भूष् – पर फैल जाना, पहुंचना; to spread over, reach AV. vii.11.1 दैवैः केतुर्विश्वमाभूषतीर्दम्; जीवन गुजारना; to pass one's existence or days x.11.7 आ र्स द्युमाँ अमवान् भूषति द्यून् 'भूषति भवति'.

आ-भूष्-एण्य *a.* महनीय; to be obeyed or honoured v.55.4 आभूषेण्यं महित्वनम् 'स्तुत्यम्'.

आ-भोग्-अ (1) *a.* सर्वभोग-साधन-संपन्न; having all means of enjoyment TAr. ii.4. (2) *m.* उपभोग; enjoyment. **आ-भोग्-अय** *a.* उपभोग्य, पुष्टि; to be enjoyed, refreshment आभोगयं प्र यदिच्छन्त ऐतन 'उपभोग्यं सोमम्'. **आ-भोग्-ई** *f.* पुष्टि, उपभोग; nourishment, enjoyment i.113.5 आभोगय इष्टये राय उ त्वम् 'आभोग्याय शब्दादिविषयार्थम्'.

आभ्युदय्-इक *n.* माङ्गलिक श्राद्ध; Śrāddha performed for auspicious things.

आ-भ्राज्-अ *m.* 'परि सुवानो गिरिष्ठाः' इसमें उत्पन्न साम; name of the Sāman sung in परि सुवानो गिरिष्ठाः etc. ix.18.1.

आ-भ्राश्-इ-तम् [√भ्रंश्, समन्ताद् यथा न भ्रश्यति तथा] *av.* जिससे कि न गिरे; so that it does not fall; cp. S. on TS. i.3.3.1. **आ-भ्राश्-इन्** *a.* प्रकाशवान्; luminous अथैनं सिकताभिराभ्राशिनं करोति BŚS. (firmly fixed?).

आम्-अ [√अम्] *a.* अपक्व; raw, uncooked, young (epithet of a cow considered as repository of raw material, grass etc.) iii.30.14 आमा पक्वं चरति विभ्रती गौः 'नवप्रसूतिका', TS. vi.5.9.1 न मंष्यामं होष्यसि, ii.35.6 आमासु पूर्षु 'natural', TS. i.8.22.5 आमासु उर्ह्रियासु 'तरुणीषु गोषु'.

आ √मन् चाहना, मन में लाना; to long for or wish for iii.58.4 आ मन्येथामा गतं कच्चिदेवैः 'जानीतम्', viii.26.5 जुहुराणा चिदश्विना मन्येथाम् 'जानीतम्'.

आ-मन्-अ *m.* अनुग्रह; friendly disposition, affection TS. ii.3.9.1. **आ-मनस्** *a.* आकृष्ट, अभिशक्त, प्रेमी; of favourable mind, kindly disposed AV. ii.36.6 वरमामनसं कृणु 'hither-minded'.

आ √मन्त्र् बुलाना, आह्वान करना; to call or call near to TMB. xiii.3.24 पुत्रका इत्यामन्त्रयत 'आह्वानं कृतवान्'; अनुज्ञा मांगना किं करवाणीत्यामन्त्रयते 'अनुज्ञार्थं पृच्छति' Sat. i.5; to address, call, speak to, seek permission. Cp. अन्यतरेणैनमामन्त्रयेरन् 'संबोधनादिना व्यवहरेयुः' Sat. xx.i.

आ-मन्त्र्-अण (1) —**म्** *n.* बुलावा, अनुज्ञा मांगना; addressing AV. viii.10.7 सर्वमन्त्रणे न्यक्रामत 'at address'; speaking to, seeking permission. Note 'स्वयं कर्म कर्तुं यत्रानुज्ञा पृच्छ्यते तत्रामन्त्रणशब्दः। यत्र तेन किंचित् कारयति तत्र प्रैषशब्दः'; निवेदन; submission : अपरेद्युर्द्वितीयमामन्त्रणम् 'निवेदनम्' Sat. xxvii.5. (2) [आमन्त्र्यते संमुखीक्रियते येन स मन्त्रः] *a.* आमन्त्रणार्थक मन्त्र; the verse containing address उपह्वयस्वेत्यामन्त्रणः Sat. viii.7. **आ-मन्त्र्-अणीय** *a.* आमन्त्रणयोग्य; worthy to be addressed or asked AV. viii.10.7 यन्त्यस्यामन्त्रणमामन्त्रणीयो भवति. **आ-मन्त्र्-इ-त** *a.* बुलाया, पूछा (कस्त्वम् इति); addressed, spoken to, asked.

आम-पात्र *m.* कच्चा भांडा; raw vessel AV. viii.10.28 आमपात्रं पात्रम्.

आम-पेषू-अ [—**षाः** *Pl.*] *m.* कच्चा दरड़ा अनाज; grains pounded in a raw condition KS. xxxvi.6 आमपेषा भवन्ति सर्वस्याँहसोऽवेष्ट्यै. **आम-भृष्ट** *a.* अधभुना, ईषद्भृष्ट; a little roasted आमभृष्टा यवाः.

आमय [√मी] *m.* रोग; sickness, disease; cp. पृष्ट्यामय. **आमया-विन्** *a.* चिररोगी; diseased for long KS. x.4 आमयावी वरुणगृहीतो वा एषः. **आमय्-इ-र्तु** *a.* रोगकारी; sickening in अनामयित्नु.

आ-मर्-ई-तृ *a.* विनाशक; one who destroys iv.20.7 न राधस आमरीता मर्घस्य 'नाशयिता'.

आ-मर्श्-अ *m.* सामीप्य, समानता; nearness, similarity AŚS. ii.2.13.32.

आ-मर्श्-अन *n.* स्पर्श; touch.

आ √मह देना; to give, grant vii.97.2 बृहस्पतिर्नो मह आ सखायः 'आमहते आदत्ते'.

आमहीयव *n.* सामविशेष; name of a Sāman TMB. vii. 5.1-2.

आ-मही-या *f.* name of अपाम सोममर्मृता अभूम : viii.48.3.

आ √मा – पर बोलना; to bleat at KS. xix.13 वत्स ईमेनास्तरुण आमिमीयात्.

आमाद् [√अद्] *a.* क्रव्याद्; eating raw flesh x.87.7 आमादः क्ष्विङ्काः.

आमावास्य *a.* अमावास्या या उसके पर्व से संबद्ध, अमावास्या पर देय; belonging to the new moon or its festival, to be offered on Amāvāsyā.

आर्मिक्ष-वन्त् *a.* आमिक्षामिश्र; having āmikṣā TBr. i.6.2.5.

आर्मिक्षा [दध्ना संस्कृतः पयोविकारः] *f.* पयस्या, दूध और दही

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मिले, दही; mixture of boiled and coagulated milk, curd; cp. M. on VS. xix.21.

आमित्र *a.* विरोधी, शत्रुसंबन्धी, शत्रुकृत; hostile, belonging to an enemy vi.28.3 नासामामित्रो व्यथिरा दधर्षति 'शत्रोः संबन्धि शस्त्रम्', AV. v.20.5 आमित्री भीर्ता 'अमित्रसंबन्धिनी नारी'.

आ-मिश्ल *a.* मिश्रणकर्ता; having a tendency to mix. **आमिश्ल-तम** *a.* अच्छी तरह मिलाने वाला, सुमिश्रित; readily mixing, readily mixed vi.29.4 स सोम आमिश्लतमः सुतोऽभूत् 'आभिमुख्येन मिश्रतमः'.

आ-मिष् *f.* मोहन; lure.

आम्-इष् *n.* आमिष; raw flesh vi.46.14 आ यं वयो न वृतत्यामिषि 'मांसे' (only in *Loc.*).

आ √मी नष्ट करना, कम करना, अलग रख देना, लुप्त कर देना, बदल देना; to destroy vii.32.5 नकिर्दित्सन्तमामिनत् 'न हिंस्यात्'; curtail, lessen, cause to disappear or vanish i.79.2 आ ते सुपर्णा अमिनन्तँ एवैः 'हिंसन्ति'; push or put out of place, exchange i.92.10 श्वघ्नीव कृत्नुर्विज आमिनाना 'हिंसन्ती'; cp. iv.30.23, vi.28.4.

आ-मीवन्त् *a.* धकेलता हुआ; pushing ŚBr. xiii.4.4.7, प्रतिमीवन्त् ŚBr. xiii.4.4.9. **आ-मीवत्-क** *a.* धक्का देने वाला; pushing, pressing TS. iv.5.9.2. **आ-मीव्-इ-त** *a.* दबाव से खुला; opened by pressure TBr.

आ-मुखात् *av.* मुख तक; upto mouth TBr. i.3.8 आमुखादन्ववस्रावयति 'शिरस आरभ्यानुलोम्येन मुखपर्यन्तम्'.

आ-मुर् *a.* बाधक, नाशक; destroyer iv.31.9 नहि ष्मा ते शर्त चर्न राधो वरन्त आमुरः 'बाधका राक्षसादयः'. **आ-मुर्-इ** = आमुर् viii.97.10 कृत्वा वरिष्ठं वर आमुरिमुर्त 'आभिमुख्येन मारयितारम्'.

आ √मुष् छीन लेना; to draw or pull towards oneself, take away x.67.6 अरोदयत् पर्णिमा गा अमुष्णात् 'आजहार'.

आमुष्यायण [अमुष्य, अदस् *Gen.*] *a.* अमुक का पुत्र; descendant of so and so AV. iv.16.9 असावामुष्यायणामुष्याः पुत्र.

आ √मृज् धो डालना, रगड़ना; to wipe away or off, cleanse x.26.6 वासोवायोऽवीनामा वासांसि मर्मृजत् 'आ समन्तात् शोधयन् भवति'.

आ-मृ-र्त *a.* मरा; struck by death.

आ मेध्याद् भवितोः पवित्र होने तक; till becoming pure.

आ-मेन्य *a.* परिमेय; to be measured from all sides v.48.1 आमेन्यस्य रजसः 'समन्तात् मातव्यस्य'.

आ-मोद्-अ (1) *a.* प्रसादक, पोषक; gladdening, cherishing ŚBr. (2) **—दः** *m.* प्रमोद, प्रहर्ष; happiness, ecstasy. **आ-मोष्-अ** *m.* डाका, चोरी; robbery, theft, ŚBr. xii.

आ-म्ना-त *a.* वैदिक ग्रन्थों में परंपरा से आया; handed down in sacred texts.

आ-म्नातव्य *a.* निर्देश्य, उद्धरणीय; to be mentioned or quoted. **आ-म्नान** *n.* कथन, परंपरया कथन; handing down by sacred texts. **आ-म्नाय** *m.* परंपरा, श्रुति, वेद; sacred tradition, sacred texts handed down by tradition, Veda.

आम्र्व *m.* धान्यविशेष; a species of grain KS. xv.5 आम्वानां चरुः 'कमलबीजमित्येके'.

आम्बष्ठ्-य *m.* अम्बष्ठों का राजा; a king of the Ambaṣṭhas ABr. viii.21.10.

आम्भृणी *f.* वाणी, अम्भृण-पुत्री; speech, daughter of Ambhṛṇá.

आ √म्यक्ष् –में निहित होना; to be contained in vi.29.2 आ यस्मिन् हस्ते नर्या मिमिक्षुः 'आसिच्यन्ते आपूर्यन्ते'.

आ-म्रेडित (1) *n.* आवृत्ति; repetition of a sound. (2) *a.* आवृत्त; repeated.

आय्-अ [√इ] *m.* पहुंच, आगमन; arrival, approach ii.38.10 आर्ये वामस्य 'आगमने'.

आ √यज् आहुति देना, आदर करना, यज्ञ द्वारा प्राप्त करना; to make oblations (to gods), do homage, receive or procure through offerings, gain vii.7.5 आ यं होता यजति विश्ववारम्, i.26.3 आ हि ष्मा सूनवे पितर्पिर्यजत्यापये 'सर्वथा ददाति', i.94.2 यस्मै त्वमार्यजसे स साधति 'आभिमुख्येन यजसि'.

आ-यजि [or **—जिन्**] *a.* याग द्वारा आवाहक, शास्त्रीय मर्यादा से याग करने वाला; procuring or bringing near by offering oblations, duly performing sacrifice i.28.7 आयजी वाजसातमा, viii.23.17 आयजिं त्वा मनवे जातवेदसम् 'आभिमुख्येन 'यष्टारम्', 'आयजी होता, शास्त्रमर्यादया यागकर्ता' on TBr. iii.6.13. **आ-यज्-इष्ठ** [अति सौष्ठवेन कृत्स्नयागसमाप्तिकारी] *a.* अतिशयेन यागकर्ता; sacrificing most or best ii.9.6 देवाँ आयजिष्ठः 'यष्टृतमः'; cp. TS. iv.3.13.2. **आ-यजीयांस्** *a.* procuring more or better, sacrificing more or better KS. xix.13.

आ-यज्-र्यु = आयजि ix.97.26 आयर्ज्यवः सुमतिं विश्ववाराः 'आभिमुख्येन प्रयच्छन्तः'.

आ √यत् पहुंचना, प्रवेश करना, रहना, पाना; to arrive,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

enter, abide, attain to iii.16.4 आ देवेषु यतत आ सुवीर्ये 'आभिमुख्येन गच्छति', v.66.6 आ यतिमहि 'गच्छेम'.

आ-यत [√यम्] *a.* फैला, द्राघित; stretched, lengthened; लंबा पड़ा, सोया; slept ŚBr. xiv.4.1.15 तन्नायतं बोधित्, cp. TS. iii.2.9.5 यथा वा आयतां प्रतीक्षते 'नियतां वाचम्'.

आ-यत्-अन *n.* विश्रामस्थान, स्थान : संग्रामायतनम् 'संग्रामभूमिः', श्मशानायतनम् 'दहनदेशः', ब्रह्मायतनम् 'ब्रह्मणः प्रवेशनदेशः' Sat. xix.1; आश्रय, आसन, घर, परिमाण : अर्धमासायतनाः 'अर्धमासपरिमाणाः' Sat. xvii; resting place, one's own place, place, support, seat, home, entrance, measure. **—तन-वती** *a.* आश्रयवती, आहुतिस्थानवती TS. iii.1.8.2

आ-यति *f.* (1) संबन्ध; connection, relationship i.139.9 तेषां देवेष्वायतिः 'दीर्घकालसंबन्धः'. (2) आगमन; coming in उत्पत्तिमायतिं स्थानम् Praśna.

आयत्त-मूल *a.* स्थिरमूल; of fixed or firm roots TMB. xx.16.1 अस्यामध्यायत्तमूलम्.

आयद्-गवम् *av.* जब गौएं लौटती हैं; when the cows return home. **आ-यद्-वसु** *a.* जिसके पास धन आता है; to whom wealth comes AV. xviii.6.2; cp. सं-यद्-वसु.

आयि-अन (1) *n.* आगमन; coming x.24.6 मधुमत् पुनरायनम् 'प्रत्यागमनम्'. Cp. KS. viii.4 यतआयनस्तत एनं प्रतीच्छति. (2) *a.* प्रगन्ता; going forth TS. vii.1.13.1 आयनाय स्वाहा. **आयन-वत्** *av.* यथाशास्त्रम्; according to Agama TAr. ii.6.12.

आ-यन्तृ *a.* रोधक, नियन्त्रक; restrainer viii.32.14 आयन्तारं महि स्थिरम् 'आगन्तारम्'.

आ√यम् [*Caus.* आयामयति] (1) पहुंचाना; to cause to reach VS. xxv.39 देवेष्वायामयन्ति 'गमयन्ति प्रापयन्ति'. (2) बढ़ाना, लंबा करना, फैलाना; to stretch, lengthen out, extend TS. iv.6.9.1 'प्रसारयन्ति', viii.34.2 आ त्वा ग्रावा वदन्निह सोमो घोषेण यच्छतु, TS. iv.5.3.2 नम आयच्छद्भ्यः 'ज्याकर्षणं कुर्वद्भ्यः'.

आ-यवन् *m.* कृष्णपक्ष; the dark half of a month.

आ-यव्-अन *n.* चमस; a spoon.

आ-यवस् [= आयवन्] KS. xxii.5 सजूरब्द आयवोभिः.

आयवस *m.* एक राजा का नाम; name of a king i.122.15 त्रयो रज्ञि आयवसस्य जिष्णोः 'एतन्नाम्नो राज्ञः'; अल्पघास प्रदेश; pasture land with scanty grass TS. v.2.8.3 न खलु वै पशव आयवसे रमन्ते 'अल्पघासे प्रदेशे'.

आ√यस् जी-तोड़ काम करना; to work hard, exert oneself, weary oneself. **आयस्त** *a.* आयासित, खेदित; exhausted.

आयस्-अ (1) *a.* अयोनिर्मित; made of metal; लोहे का बना; made of iron i.80.12 अभ्यैनं वज्र आयसः, viii.96.3 इन्द्रस्य वज्र आयसः, i.121.9 आयसम् अश्मानम्, vii.15.14 आयसी पूः. (2) **—म्** *n.* लोहमय महान् वादित्र, पटहादि; a big musical instrument made of iron.

आयसूयन्त् [आगमनप्रेरकत्वं गच्छन्,वृष्टिं प्रेरयितुमुद्यमं कुर्वन्] *a.* वर्षा कराने वाला; causing or bringing rain TAr. i.10.4 आयसूयन्.

आ-र्या-न *n.* आगमन; arrival viii.22.18 अस्मिन्ना वामायनि 'प्रत्यागमने'.

आ-याम्-अ *m.* दीर्घीकरण, दीर्घता; extending, length RPr.

आ-यास्-अ *m.* आयास; weariness KS. v.5.6 आयासाय स्वाहावयासाय स्वाहा.

आ-यास्-य [अयास्येन दृष्टं साम] *n.* the two Sāmans seen by Ayāsya TMB. xi.8.9.

आय्-ईन् *a.* आगन्ता; coming near to TS. ii.4.7.1, KS. xi.13 श्येनमायिनम्.

आ√यु अपनी ओर खींचना, पकड़ना, अधिकार कर लेना; to draw or pull towards oneself, seize, take possession of ix.77.2 स मध्व आ युवते वेविजानः 'पृथक् करोति द्युलोकात्', i.105.2 आ जायां युवते पतिम् 'आभिमुख्येन प्राप्नोति'.

आय्-उ (1) *a.* जीवनशक्ति; vital force i.66.1 आयुर्न प्राणः (S. takes आयु = वायु). (2) *n.* आयुस्, जीवन; life ix.100.1 वत्सं न पूर्वे आयुनि, 'वयसि', x.5.7 पूर्वे आयुनि वृषभश्च धेनुः; *m.* जीवन का अधिष्ठातृदेव; a divine personification presiding over life x.17.4 आयुर्विश्वायुः

आय्-उ [*f.* —यू] (1) *a.* चर, सक्रिय, जीवित; moving, active, living i.162.1 मा नो मित्रो वरुणो अर्यमायुः 'the active Aryman'; S. takes 'वायुः', ix.67.8 आयुः पवत आयवे; Āditya, the moving one TS. iv.4.3.3 आयोस्त्वा सदने सादयामि = TMB. vi.4.3 आयोष्ट्वा; Agni the active one, i.31.11 त्वामग्ने प्रथममायुम्; man, the active one ii.2.8 राजा विशामतिथिश्चारुरायवे; mankind v.49.1 भगं च रत्नं विभजन्तमायोः. (2) *m.* एक नाम; name of a man persecuted by Indra ii.14.7 कुत्सस्यायोरतिथिर्वस्य; इन्द्र का एक मित्र; name of a man friendly to Indra viii.15.5 येन ज्योतींष्यायवे मनवे च विवेदिथ; name of Apsarases TS. iii.4.7.1.

आय्-उक *a.* भागने वाला; runner. **आयु-कृ-त्** *a.* जीवनदाता; giving life ĀpŚS. **आ-युक्-र्त** *a.* अपरेण प्रयुक्त;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

made to work by another युक्ता आयुक्ता: TUP.

आ√युज् जोड़ना; to yóke iii.50.2 आ ते सपर्यू जवर्से युनज्मि, TS. iv.6.7.1 त्रिर्त एनमायुनक् 'आयोजितवान्'.

आ-र्युज् *a.* जोड़ने वाला; joining on AV. xi.8.25 शरीरं सर्वे प्राविशन्नार्युज: प्रर्युजो र्युज: 'joiners on' W.

आ-यु-त *n.* ईषद्विलीन घृत; slightly melted ghee.

आ-युध्-अ *mn.* शस्त्र, संग्राम; weapon. ii.15.4 विश्वमधागायुधमिद्धे अग्नौ; battle Sat. xxvii.5 आयुधे राद्धि: 'संग्रामे जय:'. **आयुध्-ईन्** *m.* योद्धा; warrior VS. xvi.36 नमस्तीक्ष्णेषवे चायुधिने = TS. iv.5.7.1.

आ√युप् मिटा देना; to blot out x.134.7 नकिर्देवा मिनीमसि नकिरा योपयामसि 'अननुष्ठानेन विमोहयाम:'. Cp. x.18.2 मृत्यो: पदं योपयन्त:.

आयु-पत्नी *f.* नर-पालिका; sustaining men TMB. i.5.17.

आयुर्-दद् [or —दा or —दावन्] *a.* प्रलम्ब आयु देने वाला; giving long life AV. vi.52.3 आयुर्ददं विपश्चितम्, AV. ii.13.1 आयुर्दा अग्ने जरसं वृणान:.

आयुर्-धा [=आयुर्दा] KS. vi.6.9 आयुर्धा अग्नेऽस्यायुर्मे धेहि.

आयुर्-युध् *a.* जीवन के लिये लड़ने वाला, जीवन की बाज़ी लगाकर लड़ने वाला; struggling for one's life, struggling with life at stake VS. xvi.60 ये पथां पथिरक्षय ऐलबृदा आयुर्युध: 'आयुर्जीवनं पणीकृत्य ये युध्यन्ति ते' Uv., 'यावज्जीवं युद्धकरा:' Mah.

आयुष्-अ *n.* आयु; duration of life ŚBr.

आयु-र्षक् *av.* जीवनशक्ति के साथ; with vital power ix.25.5 सोम: पवत आयुर्षक् 'अनुषक्तम्', ix.63.22 पवस्व देवायुर्षक्, 'अनुषक्तम् इन्द्रम्'.

आयुष्-काम *a.* जीवनेच्छुक; wishing for long life or health. **आयुष्-कृ-त्** *a.* आयुर्वर्धक; creating long life AV. iii.31.8.

आयु(:)ष्टोम *m.* प्रलम्बजीवनार्थ सत्र; ceremony performed to obtain longevity. Cp TS. vii.4.11.1, KS. xxxiii.3

आयुष्-पत्नी *f.* जीवन की अधिष्ठात्री देवी; ruling over long life AV. v.9.8. **आयुष्-पा** *a.* जीवनरक्षक; life-protector. **आयुष्-प्रतर्-अण** *a.* आयुर्वर्धक; life-lengthening AV. iv.10.4 आयुष्प्रतरणो मणि:. **आयुष्-मन्त्** (1) *a.* चिरंजीवी; long-lived AV. vi.98.2 आयुष्मत् क्षत्रम्. (2) giver of long life TS. ii.2.3 अग्नय आयुष्मते.

आयुष्-य (1) —म् *n.* प्रलम्ब जीवन; longevity AV. ii.29.1 आयुष्यमस्मा अग्नि:. (2) *a.* आयुष्कर; giving life. —ष्य: *m.* आयुष्यहोम, एक आहुतिविशेष; name of a kind of oblation. —ष्या *f.* आयु:शब्दोपेतैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका: TS. v.3.11.2.

आयु-उर् [√इ] (1) *n.* जीवनकाल, उम्र; life iii.49.2 अभिनादायुर्दस्यो:, TS. i.6.6.2 अग्न आयूंषि पवसे 'अपमृत्युं परिहरसि'. (2) *a.* oblation giving long life TS. iii.2.11.2 त्रीण्यायूंषि तव जातवेद: 'आयुर्वृद्धिकारणानि हवींषि'; आयुरारख्य सोमयाग; name of a Soma sacrifice TMB. xvi.3.1.

आयु:-र्सद् *a.* जीवन पर अधिष्ठित; standing over life or living beings KS. xiv.3 दृषदं त्वा नृषदमायु:सदम्.

आये [*Dat. Inf.* √इ] आगमनाय; to approach.

आयोगव [संकरजात:] *m.* शूद्र से वैश्य स्त्री में उत्पन्न; a man born of a Śūdra father in a Vaiśya woman ŚBr.

आयो-लौह *a.* अयस् और ताम्र से बना; made of iron and copper LŚ. ii.8.4.

√आर् प्रशंसा करना; to praise viii.16.6 तमिच्छ्यौत्नैरार्यन्ति 'ईश्वरं कुर्वन्ति'. **आरित** *a.* स्तुत; praised i.101.4 य आरित: कर्मणिकर्मणि स्थिर: 'स्तुतिभि: प्रत्यृत:'.

√आर् [आ√ऋ] – में प्रविष्ट करना; to insert, place in, i.30.14 आ ऋरोर्ति 'आनीय प्रचिक्षिपतु:'; समीप लाना; to bring near to, fetch i.144.5 आ स ऋण्वति 'आगमयति', viii.7.13 आ ··· ईयर्त 'आगमयत'; पा लेना; to obtain, gain v.74.5 आ कामिमृण्वे 'प्राप्तवान्'; क्लेश में पड़ जाना; to come to grief iii.33.13 मा ··· शूनमारताम् 'मा आरताम् आगच्छताम्'.

आर *n.* आर; goad = अरक. —र: *m.* एतन्नामक ह्रद; name of a lake ŚA. iii.4.

आर् [आरात्, आर्ते √ऋ] *av.* संनिहित देश से; from near i.129.9 पार्हि नो दूरादारात् 'संनिहितदेशात्' = VS. xx.48 दूरादासात् 'आसात अन्तिकात्' (= अमात्), i.163.6 आत्मानं ते मनसारादजानाम् 'अतिदूरे', i.74.1 आर्ते अस्मे च शृण्वते 'दूरे' = **आरकात्** from afar ŚBr. iii.2.22.9 आरकादिवैवाग्र आसूयत्.

आ√रक्ष् देखभाल करना, बचाना; to watch over, defend vii.50.1 आ मा मित्रावरुणेह रक्षतम्.

आरं-गर्-अ *m.* मधुमक्खी; a bee x.106.10 आरंगरेव मध्वेरयेथे 'शब्दवन्तौ मेघाविव'.

आरड्य *a.* उच्छृतशृङ्गवान; having high horns. **आराड्य** = आरड्य KS. v.10.1 आराड्यौ ऋषभौ.

आरण [अरण] *n.* गहराई, खड्ड; depth, abyss i.112.6 यामिरन्तकं जसमानमारणे 'आरणमगाधं कूपादि'.

आरण्-र्य *a.* वन्य; being in or belonging to forest, wild x.90.8 आरण्यान् ग्राम्याश्च ये, TS. v.5.12.1

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आरण्योऽजः, 'शरभः' आरण्यमाच्छादनम् 'अजिनवल्कलादि' Sat. xxvii.5. **आरण्यक** [अरण्येऽनूच्यमानम्] *n.* अरण्य में पठनीय ग्रन्थविशेष, वह वैदिक ग्रन्थ जिनमें कर्मकाण्ड उपासना की ओर झुक चुका है; name of a class of religious and philosophical writings connected with the Brāhmaṇas and called Āraṇyakas because either they were composed in forests or studied there.

आ√रप् फुसफुसाना, कहना; to whisper towards VS. xx.2; say, speak or ask TS. vii.1.11.1 सर्मारपन्ती.

आ√रभ् पकड़ना; to lay or take hold of, keep fast, cling to viii.45.20 आ त्वा रम्भे न जिव्रयो ररम्भा शवसस्पते 'रभामहे', TBr. i.6.8 अनारभ्योपमन्थति 'बन्धनमकृत्वा'; to begin कर्म आरब्धुम्. **आ-रभम्** [*Acc. Inf.*] आरम्भ करने को; to begin.

आ√रम् आराम करना; to take rest आरमन्तः 'विश्रान्ता सन्तः' LŚ. i.11.26.

आ-रम्-अण *n.* प्रसन्नता, प्रहर्ष, संचारस्थान; delight, enjoyment TS. vi.5.11.4 स आत्मन्नारमणं नाविन्दत; sexual pleasure Gaut. xxiv.4; place for walking or recreation.

आ-रम्भ्-अ *m.* प्रारम्भ; commencement = **आलम्भ**. **आ-रम्भ्-अण** (1) *n.* पकड़ना; the act of taking hold of. (2) *a.* पकड़ने की वस्तु, उपादान कारण; a thing to be taken hold of x.81.2 किं स्विदासीदधिष्ठानमारम्भणं कतमत् स्वित् कथासीत् = TS. iv.6.2.4; उपक्रम; commencement TMB. xvi.3.7. **आरम्भण्-ईय** [आरभ्यतेऽनेन विशेषतः संवत्सरं सत्रमित्यारम्भणीयम्] *a.* प्रारम्भिक; that with which one has to begin.

आरा *f.* आर; goad. **आराग्रा** *f.* मध्य में मोटी एवं ओरे-धोरे में पतली; thick in the middle but thinner in the two ends (रज्जुः) Sat. ix.8, x.3.

आरात् see आर.

आ-राति [= अराति:, cp. अदिव] *m.* शत्रु; enemy MS.

आरात्-तात् *av.* बड़ी दूर से; from a distant place vii.32.1 आरात्ताच्चित् सधमादं न आ गहि 'दूरेऽपि वर्तमानः'.

आराद्-घोष *m.* दूर-दूर तक ख्याति; fame extending far and wide TS. vii.5.13.

आराम्-अ *m.* रमण, क्रीडा, प्रसन्नता; recreation, delight, pleasure BṛUp.

आ√रिच् देना, सौंपना; to give or make over to ii.19.5.

आरित [आ√ऋ] *a.* प्रतिगत; approached viii.33.5 इन्द्रो यः पूर्भिदारितः, 'प्रत्यृतः स्तोमान्' Nir. v.15, 'कर्मणि स्थिरः' S.

आ√रिफ् खुर्राटे भरना; to snore ŚāṅkhBr. xvii.19.

आ√रिश् स्वाद लेकर खाना; to eat and enjoy (as a cow does in grazing) i.187.8 यदपामोषधीनां परिशमारिशामहे 'भक्षयामः', TS. vii.4.17.1 ओषधीर्रा रिशन्ताम् 'आस्वादयन्तु'.

आ√रिष् हानि पहुंचाना, नष्ट कर देना; to destroy i.104.6 मन्तिरां भुजमा रीरिषो नः 'मा हिंसीः', ABr. xiii.1.9 य एनमारिष्यति 'य एनमार्तिं प्रापयितुं क्षमः'.

आ√रिह् चाटना; to lick x.162.4 योनिं यो अन्तररेळिह 'भक्षयति, जिह्वयास्वादयति'.

आ√री गिराना, बहाना; to pour, let drop, let stream ix.71.6 एते रिणन्ति बर्हिषि प्रियम् 'अभिमुखं प्रेरयन्ति, स्तुवन्ति', i.30.2 एदु निम्नं न रीयते 'आगच्छति', x.40.9 अस्मै रीयन्ते निवनेव सिन्धवः 'अभिगच्छन्तु'.

आरी [आर्या] *f.* आर्यों की; Aryan; cp. Cl. आली 'a female friend'.

आ√रु – की ओर चिल्लाना; to shout or cry towards i.10.4 अभि गृणीह्या रुव 'आलक्ष्य शब्दं कुरु'.

आर्-उक [√ऋ with उक] *a.* आर्तिकर; hurting, injuring TAr. i.5.9.

आ√रुच् – की ओर चमकना; to shine towards or near lii.6.7 दिवश्चिदा ते रुचयन्त रोकाः 'आरोचन्ते'.

आ√रुज् तोड़ना, फाड़ना; to break up, tear out iv.31.2 दृळ्हा चिदारुजे वसु (*Dat. Inf.*) 'भङ्क्तुम्', AV. iv.31.1 त्वया मन्यो सरथमारुजन्तः.

आ-रुज्-अ *a.* भञ्जक; destroying viii.45.13 इन्द्र दृळ्हा चिदारुजम् 'भङ्क्तारम्'. **आ-रुज्-अ-र्तु** *a.* भञ्जक; breaking into i.6.5 वीळु चिदारुजर्तुभिः, 'भञ्जद्भिः'.

आरुणकेतुक [—कोऽग्निः. अरुणादिभिर्मुनिभिश्चितत्वादयमग्निरारुणकेतुः । अरुणाः केतवश्च मुख्याः अतोऽयमग्निः आरुणकेतुकः] *m.* अरुणकेतु आदि द्वारा चित अग्नि; fire piled up by Aruṇaketu etc.

आरुण्-इ *m.* अरुण का पुत्र उद्दालक; Uddālaka, son of Aruṇa Aupaveśi and father of Śvetaketu. —**होतृ** *a.* having Āruṇi as their Hotṛ TMB. xxiii.1.5.

आरुणी *f.* अरुणवर्ण अश्वा; a reddish mare i.64.7 यदारुणीषु तविषीरयुग्ध्वम् 'अरुणवर्णासु वडवासु'. Cp. MS. ii.12.13, VS. xii.74 अरुणी.

आरुण्-एय *m.* आरुणिपुत्र श्वेतकेतु; name of Śvetaketu as Āruṇi's son ŚBr.

आरुण्-य *n.* ललाई (पौ फटने की); the red glow (at dawn) Sat. xxiv.1.

आ√रुध् रोक लेना, बन्द कर लेना, दूर कर देना; to enclose

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

AV. iii.20.10 आ रुन्धां सर्वतो वायुः 'let wind enclose on all sides' W., AV. iv.31.3 उग्रं ते पाजो नन्वा रुरुध्रे 'they have not impeded or warded off' W.

आ-रुप्-इत *a.* आरोपित, स्थापित; placed iv.5.7 अग्रे रुप आरुपितं जबारु 'आरोपितम्' (Pada अरुपितम 'fallen').

आरुषी *f.* आहन्त्री; hitting, killing x.155.2 सर्वा भ्रूणान्यारुषी 'आहन्त्री'.

आ-रुह् (1) *f.* अङ्कुर; shoot AV. xiii.1.9 यास्ते रुहः प्ररुहो यास्त आरुहः. (2) *a.* चढ़ने वाला, आरोही; ascending i.124.7 गतारिंगिव सनये धनानाम् 'गतमारोहतीति'.

आ-रुह्-अम् [*Acc. Inf.*] चढ़ने को; to mount x.44.6 नं र्ये शेकुर्यज्ञियां नावमारुहम्.

आरूढवद्-आङ्गिरस *n.* name of a Sāman LŚ. i.6.36.

आरे [*Loc.*] *av.* दूर; far, outside, without i.74.1 आरे अस्मे च शृण्वते 'दूरेऽपि'. **आरे-अघ** *a.* अपगत-पाप; having evil far removed vi.56.6 आरेअघामुपावसुम् 'दूरे पापं यस्याः'. **आरे-अवद्य** *a.* = आरे-अघ x.99.5 हित्वी गयमारे-अवद्य आगात् 'दूरेगतगर्ह्यः'. **आरे-शत्रु** *a.* जिससे शत्रु दूर है; having enemies far removed, whose foes are far away AV. vii.8.1 आरेशत्रुं कृणुहि सर्ववीरम्.

आ-रेह्-अण (1) *a.* आलेहन; what is licked AV. vi.9.3 यासां नाभिरारेहणम्. (2) *n.* आलेहन; the act of licking.

आ-रोक्-अ [√रुच्] *m.* आलोक, प्रकाशविन्दु, अन्तराल, दन्तान्तराल; shining through, inner holes or small points of light appearing through the threads of worn cloth viii.43.3 आरोका इव घेदहं 'आरोचमानाः पशव इव'; space between the yūpas TMB. xxi.4.73 आरोकेषु आरण्यान् धारयन्ति 'यूपान्तरालेषु'; space between the teeth TBr. i.3.4 आरोकेषु च दन्तेषु.

आ-रोग्-अ [√रुज्] *m.* सृष्टि के अन्त में दीख पड़ने वाले सात सूर्यों में से एक; one of the seven suns at the end of a period of the world TAr.

आ-रोध्-अन *n.* (a) आरोह; ascent. (b) *n.* आन्तरतम स्थान, गुप्ततम स्थान; innermost part, secret or sacred place (√रुध् 'enclose') iv 8.2 महाँ आरोधनं दिवः 'आरोहणं देवानां स्थानम्', iv.8.4 विद्वाँ आरोधनं दिवः 'आरोहणाई देवानां स्थानम्'.

आ-रोह्-अ [वृक्षमारुह्य जायत इति 'शाखाजः'] *m.* शाखा से निकला वृक्ष; a small tree grown from a branch.

आ-रोह्-अण (1) *n.* चढ़ना, उभरना, चढ़ाई, प्रवेशद्वार (=आरुह्यतेऽनेन), शकट, युग्य, हस्त्यश्वादि वाहन; the act of ascending, rising AV. v.30.7 आरोहणमाक्रमणम् 'ascent and climb', entrance ŚBr. ii.3.1.16, cart ŚBr. iii.2.6.15 अथ रजानमादायारोहणमभिप्रैति. (2) *a.* देशगमनार्थक; meant for going out or riding Sat. xvii.1 आरोहणे हविर्धाने 'देशगमनार्थे शकटे'.

आरोहण-वाह्-अ *a.* बहल खींचने वाला; drawing a carriage TS. v.6.21.1 वार्यव आरोहणवाहावनड्वाहौ.

आर्क्ष-अ (1) *a.* ऋक्ष-संबन्धी; stellar, belonging to or regulated by the stars or constellations. (2) *m.* ऋक्षपुत्र; descendant of Ṛkṣa viii.74.4 यस्य श्रुतर्वा बृहन्नार्क्षो अनीक एधते 'ऋक्षपुत्रः श्रुतर्वा'; see also viii.68.16.

आर्चत्क *m.* ऋचत्क का पुत्र शर; epithet of Śara, son of Ṛcatka i.116.22 शरस्य चिदार्चत्कस्य 'ऋचत्कपुत्रस्य'.

आर्छ् [आ √ऋछ्] क्लेश में फंस जाना; to fall into calamity or mischief AV. ii.12.5 पार्पमर्छित्वपकार्मस्य कर्ता.

आर्जीक (1) *a.* ऋजीक-संबन्धी; belonging to the country Ṛjīka ix.65.23 य आर्जीकेषु कृत्वसु 'ऋजीकानामदूरभवा आर्जीकाः देशाः', viii.7.29 आर्जीके पस्त्यावति 'ऋजीकानाम देशाः। तत्संबन्धिनि'. (2) *m.* एक सोमपात्र; a particular Soma vessel ix.113.2 आ पवस्व दिशां पत आर्जीकात् सोम मीढ्वः 'ऋजीकानामदूरभवो जनपदः आर्जीकः । तस्मात्'.

आर्जीक्-ईय *n.* एक सोमपात्र; kind of Soma vessel viii.64.11 आर्जीकीये मर्दिन्तमः 'एतन्नामके देशे'. **—कीया** एक नदी; a river x.75.5 आर्जीकीये.

आर्जुन्-एय *m.* अर्जुन का अपत्य कुत्स; Kutsa, son of Árjuna (= Indra) i.112.23 कुत्समार्जुनेयम् 'अर्जुनस्य (इन्द्रस्य) अपत्यम्', vii.19.2 आर्जुनेयाय शिक्षन्.

आर्ज्ज् [आ √ऋन्ज्] अर्जन अथवा कुछ पाने के लिये यत्न करना, अमुक वस्तु इधर आ जाय यह चाहना; to endeavour to obtain v.13.6 आ रथिश्चित्रमृञ्जसे 'प्रसाधय', x.76.1 आ व ऋञ्जस ऊर्जाम् 'आप्रसाधयामि'.

आर्त [√आर्छ्, √ऋ] (1) *a.* क्लिष्ट; afflicted, struck by calamity. (2) **—र्तम्** *n.* विनाश; ruin TS. vii.4.81 आर्तं वा एतं संवत्सरस्यार्भि दीक्षन्ते 'विनाशमभिलक्ष्य'.

आर्तना *f.* पड़ी धरती, कल्लर; uncultivated land, waste i.127.6 आर्तनास्विष्टनिः 'आर्तनाः पृतनाः तासु'.

आर्त-पात्र [परस्यार्तत्वप्रापणात्] *n.* मन्थिपात्र; vessel of the crushed Soma so called because it destroys the enemies KS. xxx.3 आर्तपात्रं वा एतद् यन्मन्थिपात्रम्, TS. vii.2.7.3.

आर्तभाग *m.* ऋतभाग का अपत्य; son of Ṛtabhāga BṛUp.

आर्त-यज्ञ *m.* क्लिष्ट द्वारा अनुष्ठेय याग; a yajña to be performed by the afflicted KS. xii.10 आर्तयज्ञो वा

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एषः न अनार्त एतया यजेत.

आतव्-अ (1) ऋतु-संबन्धी; related to the seasons AV. v.28.2 आर्तवा ऋतुभिः संविदानाः, आर्तवाः सदस्याः TMB. xxv.18.4. (2) —**वः** *m.* ऋतुपुत्र; son of the season TS. vii.2.6.2 ऋतूनां वा एते पुत्रास्तस्माद् आर्तवाः; ऋतुदेव; god of the season TS. iv.3.10.1. आर्तवोऽधिपतिरासीत् 'ऋतूनां देवताविशेषः'.

आर्ति [√आर्छ् √ऋ] *f.* क्लेश, अंहस्, विनाश, भ्रेष अथवा भ्रंश, अतिशय; pain, distress, destruction TS. ii.6.6.8 यज्ञस्यार्त्या वसीयान् स्यात, TS. vi.4.4 न सौम्यामार्तिमार्छति 'सोमयागविनाशं न प्राप्नोति'; 'superiority'.

आर्तीय् अतिशय की इच्छा करना; to emulate TS. ii.5.11.4 वाक् च मनश्चार्तीयेताम् 'आर्तिरतिशयस्तामैच्छेताम्'.

आर्-तोस् [*Inf.* √ऋ] पाना, अनुभव करना; to go to, experience ŚBr. x.1.4.13 ईश्वर आर्तिमार्तोः 'दुःखं गन्तुमीश्वरो भवति'.

आर्त्नी [*Du.*] *f.* धनुष्कोटि; ends of a bow vi.75.4 आर्त्नी इमे.

आर्त्यश्रु-करण *n.* पीड़ाजन्य अश्रुपात; weeping due to pain KŚS.

आर्त्विज्-ईन *a.* आर्त्विज्य-योग्य, ऋत्विक्-कर्म-योग्य; fit for the office of the priest KS. xiii.4 स आर्त्विजीनः; ऋत्विज्-योग्य; one who is fit for a Ṛtvij., ŚBr., TBr. **आर्त्विज्-य** *n.* ऋत्विक्कर्म, पौरोहित्य; office of the priest i.94.6, KS. xxxiii.3 आर्त्विज्या ··· पुष्यसि 'ऋत्विजः कर्माणि'.

आर्त्व्य *m.* द्विमूर्धन् असुरविशेष; name of the Asura Dvimūrdhan AV. viii.10.22 द्विमूर्धात्व्यः (= ऋतोरपत्यम्).

आर्थ *a.* अर्थ-संबन्धी; relating to a thing or object, material, significant.

आर्द्र [√अर्द्] (1) *a.* गीला, स्नात; wet, moist, damp ii.13.6 आर्द्रादा शुष्कं मधुमद् दुदोहिथ 'आर्द्रात् काण्डात्', bathed: नार्द्रः 'न स्नातः'. (2) —**म्** *n.* water TAr. आर्द्रं ज्वलति 'जलं प्रकाशते', i.116.4 आर्द्रस्य पारे 'आर्द्रीभूतस्य समुद्रस्य' = **आर्द्रक. आर्द्रा** *f.* नक्षत्रविशेष; a particular constellation TS. iv.4.10.1.

आर्द्र-दानु *a.* रसीले देयों वाला, जलप्रदाता; granting delicious gifts, water-giver VS. xviii.45 नभस्वानार्द्रदानुः; TS. iv.4.12.3 इदं क्षत्रम् आर्द्रदानु. **आर्द्र-पवि** *a.* गीली पुट्ठी वाला; having dripping fellies, wet-rimmed AV. xvi.3.4.

आर्द्र-पवित्र *a.* गीली चलनी वाला; having a wet strainer AV. ix.6.27 युक्तग्रावार्द्रपवित्रः. **आर्द्र-मूल** *a.* गीली जड़ वाला; having wet roots ŚBr. i.3.3.4. **आर्द्र-हस्त** *a.* गीले हाथों वाला; having wet hands AV. xii.3.13 यद् वा दास्यार्द्रहस्ता समङ्क्ते.

आर्द्रैधाग्नि [आर्द्रैरेधोभिरिद्धोऽग्निः] *m.* गीली समिधाओं से प्रज्वलित अग्नि; a fire maintained by wet sacrificial fire-wood ŚBr. xiv.5.4.10.

आर्द्र-य *n.* सील; wetness GBr. i.1.1.

आर्ध् [आ √ऋध्] तृप्त करना, पूरा करना; to satisfy, fulfil (a wish) iii.50.1 अस्य हविस्तन्वः कममृध्याः 'सर्वतः पूरयतु', AV. vi.118.2 ऋणान्नो नर्णमर्त्समानः 'desiring to win from us' (आ+ईर्त्समान, *Des.* √ऋध्).

आर्ध्म [= ऋद्धवन्तः] हम फले-फूले हैं; we have become prosperous ŚBr. i.9.1.4.

आर्भव्-अ [ऋभुनामका देवा यस्मिन् सूक्ते सन्ति तत्] *a.* ऋभुदेवताक, तृतीय सवन पवमान; belonging to the Ṛbhús, Pávamāna of the third libation.

आर्य [from अर्य 'lord of the house', *Denom.* आर्यति 'behaves like an Ārya'] (1) *m.* वे संमान्य व्यक्ति जिनमें वेद फले-फूले थे और जो अनार्य लोगों के विरोधी थे; name of the race among whom the Vedas flourished and who were opposed to the Anāryas or Dāsas vi.25.2 अभिर्विश्वा अभियुजो विषूचीरार्याय विशोऽव तारीर्दासीः 'यज्ञादिकर्मकृते यजमानाय'. In later times Ārya came to signify the inhabitants of the Āryāvarta. (2) *a.* आर्यन, आर्यों के अनुकूल; Aryan, favourable to the Āryans v.34.6. यथावशं नयति दासमार्यः 'आर्यः स्वामी', vi.33.3 त्वं ताँ इन्द्रोभयाँ अभित्रान् दासा वृत्राण्यार्या च शूर 'कर्मातृष्ठातृत्वेन श्रेष्ठानि वृत्राणि', ix. 63.14 एते धामान्यार्या 'आर्याणां श्रेष्ठानां यजमानानाम्'. **आर्य-कृती** आर्य द्वारा रचित; made ready by an Ārya MS. i.8.3.

आर्य-व *n.* शिष्ट व्यवहार; honourable behaviour.

आर्वनानस्-अ *m.* अर्वनानस् का पुत्र; son of Arvanānas TMB viii.5.9. आर्चनानस ?

आर्श्-य *a.* ऋश्य अर्थात् हरिण-संबन्धी; belonging to an antelope AV. iv.4.5 उतार्श्यमसि वृष्ण्यम् 'of the stag'.

आर्ष्-अ *m.* आर्ष विवाह; a form of marriage derived from the Ṛṣis (the father of the bride receiving one or two pairs of kine from the bridegroom) ĀśGS. i.6.4.

आर्षभ्-अ (1) *a.* ऋषभ से प्राप्त; coming or derived from a bull. (2) —**भम्** *n.* विश्वामित्रपुत्र ऋषभ द्वारा दृष्ट साम;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Sāman evolved by Ṛṣabha.

आर्ष्-र्य (1) *a.* ऋषि-संबन्धी, ऋषिकुलोत्पन्न; belonging to or derived from a seer; वह जो अपने ऋषि को जानता है अर्थात् प्रवराभिज्ञ; he who knows his own Ṛṣi; शुश्रुवान्; अधीतवेद, well-versed in the Veda or Vedas; प्रख्यातकुलगोत्र; of a famed family or gotra : opp. to अनार्षेयः 'अज्ञातकुलगोत्रो वैदेशिकः'. (2) **—यम्** *n.* ऋषिसंबन्ध TMB. xii.11.14 सामार्षेयेण प्रशस्तम् 'ऋषिसंबन्धेन'; वैदिक निगद, वेद, ब्राह्मण, ऋषि का अपत्य; Vedic Nigada, a mantra, Brāhmaṇa ix.97.51 अभ्यार्षेयं जमदग्निर्वन्नः 'आर्षाणां योग्यमन्नं धनं वा'; son of a Ṛṣi TS. ii.5.9.1 आर्षेयं वृणीते 'ऋषेरपत्यमार्षेयम्' 'आत्मीयगोत्रर्षीन् यथाप्रवरं वृणीते यथा अग्ने महाँ असि ब्राह्मण भारत ।' भार्गव– च्यावन– अप्नवान– और्व– जामदग्न्येति भृगुगोत्राणां पञ्चार्षेयः प्रवरः । अनेन तत्तदपत्यतयाग्निरुपचर्यते । एवं वृणीते'. **आर्षेयवरण-सामन्** 'अग्निर्देवो होता यक्षदित्यादिनिगदपाठः' TBr. i.6.9. Cp. होतृवरर्ण.

आर्ष्टि-षेर्ण *m.* ऋष्टिषेण का पुत्र; Devāpi, son of Ṛṣṭiṣeṇa x.98.5 आर्ष्टिषेणो होत्रर्मृषिर्निषीदन्.

आ-लब्धि *f.* आलम्भन; seizing, holding KS. xxvi.4.

आ√लभ् पकड़ना, संस्पर्श करना TS. ii.1.1.1 वायव्यं श्वेतमालभेत 'संस्पृशेत्', पकड़ कर बांधना; to take hold of and tie up ABr. iii.5 रक्षांसि वा तर्ह्येनमालभन्ते 'संस्पृशन्ति प्रतिबध्नन्ति', x.87.7 उतालब्धं स्पृणुहि जातवेद आलेभानाद् ऋष्टिभिर्यातुधानात्; आरम्भ करना; to commence TS. iii.5.1.2 आलभन्त 'उपक्रान्तवन्तः'; प्रवेश करना; to enter TS. vi.5.1 संद आलभ्य 'प्रविश्य'.

आ-लभ्-य [*Gdv.*] *a.* आलम्भयोग्य; to be killed or sacrificed = **आलभ्यः**.

आ-लम्भ्-अ [उपाकरणमारभ्य मारणपर्यन्तो व्यापारः] *m.* पकड़ना, संस्पर्श; taking hold of, seizing, touching and tying up, killing. **—म्भम्** *av.* पकड़ कर, छू कर, संस्पर्श करके; seizing, touching.

आलाक्ता [आल+अक्ता] *f.* जहर में बुझा; smeared with poison vi.75.15 आलाक्ता या रुरुशीर्ष्णी 'विषेण अक्ता'.

आलाट्य [= आराट्य] *a.* आरटनीय; to be cried upon or down, name of an ocean TS. iv.5.8.2. I should prefer आलाद्य = आलम् अद्यं यस्य सः शिवः' 'eating the poison. S. explains : 'अलं संपूर्णं यथा भवति तथा कर्मफलमत्तीत्यलादो जीवः तस्य प्रेरकः'.

आ√लिख् कुरेदना, खरोचना; to make a scratch on, scratch. **आलिखन्त्** (1) *a.* 'scratching'. (2) **—न्** *m.* एक प्रेत; name of an evil spirit.

आ-लिगी [√लिङ्ग् = आलिङ्गी 'twining'] *f.* सर्पविशेष; a kind of serpent AV. v.13.7 आलिगी च विलिगी च.

आ√लिप् लेपना, पोतना; to besmear, anoint.

आलिशन्त [= अभक्षयन्, √लिश् अल्पीभावे] खाया; they ate ŚBr. ii.35.11 आलिशन्त पर्शवः. Cp. आ√रिश्.

आ√लुप् विच्छिन्न करना, पृथक् करना; to tear out or asunder, separate : आलुप्य 'छित्त्वा'.

आ√लुभ् अव्यवस्थित हो जाना; to become disturbed or disordered.

आ-लेख्-अन (1) *m.* एक ; name of a teacher ĀśGS. (2) *n.* marking out by scratches.

आ-लेश्-अ [√लिश्] *m.* चुगना; grazing TS. v.1.5.9.

आ-लोपम् *av.* समाप्तिपर्यन्त; so as not to leave remains JUB. i.6.38 मध्वालोपमद्यात्.

आ-लोहवन्त् *a.* ललाई को लिये; a little reddish ĀśGS. iv.8.6.

आ√वक्ष् बढ़ना; to increase TS. ii.4.14.2 आ ववक्षे रणाय 'आभिमुख्येन वहति सेनां प्रापयति'.

आ√वच् – के प्रति बोलना, आवाहन करना; to address, invoke i.63.9 ब्रह्माण्यर्योक्ता नमसा हरिभ्याम् आभिमुख्येन उक्तानि'.

आ√वञ्च् – की ओर लाना; to bring towards or near to ix.2.2 आ वच्यस्व महि प्सरः, 'अस्मान् प्रत्यागमय'.

आ-र्वत् *f.* सामीप्य; proximity AV. v.30.1 आर्वतस्त आर्वतः परार्वतस्त आर्वतः 'thy nearnesses (are) nearnesses, thy distances nearnesses'. **आर्वत्-पूर्व** *a.* समीपतः पूर्व; in immediate proximity TS. vi.4.8.3 आर्वत्पूर्वो ग्रहो गृह्यते.

आ√वद् – के प्रति बोलना, वाणी द्वारा कुछ संपन्न करना (cp. आ√गै), मनाना; to address, cause something by speaking, celebrate AV. iv.15.14 वर्षमावद तादुरि 'bring here rain through croaking', AV. vi.69.2 वाचमा वदानि जनाँ अनु.

आ√वध् पीस डालना; to shatter, crush viii.72.4 दृषदं जिह्वयावधीत् 'भिनत्ति'.

आ√वन् चाहना, देना; to wish, desire, procure i.140.11 तेनास्मभ्यं वनसे रत्नमा त्वम् 'संभजस्व', v.75.7 को वामद्य पुरूणामा वन्ने मर्त्यानाम् 'सर्वतो भजति', i.127.7 आ वनिषीष्ट मेधिरः 'संभक्तवान् संभजतां वा'.

आ√वप् ओरना, बखेरना, डालना, मिलाना, एकत्र रखना; to throw or scatter into उलूखले हविरावपति 'निक्षिपति' Sat. i.5; mix with, put together i.31.9 त्वं कल्याण वसु विश्वमोपिषे 'यजमानार्थमावपसि'.

आ-र्वप्-अन (1) *a.* वह जिसमें बोया जाता है, पात्र; where the

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

seeds are scattered, i e. field VS. xxiii.9 किं वावपनं महत्, vessel, jar, bc AA. ii.3.1 आवपनमाकाशः, AV. xii.1.61 त्वमस्यावपनी जनानाम्. (2) *n.* प्रक्षेपण, निक्षेपण; scattering, sowing.

आ-वपन्तिका *f.* बोने वाली; scattering AV. xiv.2.63 पूल्यानावपन्तिका 'scattering shrivelled grains'.

आवभृथ *a.* अवभृथसंबन्धी; belonging to Avabhṛtha.

आर्वम् = आर्वाम् आर्वं न्वेर्व वेदाव ŚBr. i.1.1.4 formed on अहम्, वयम्.

आ-वय्-अ [Cl. आवी] *n.* प्रसववेदना; pangs of childbirth, painful childbirth AV. viii.6.26 अप्रजास्त्वं मर्तिवत्स-मद्रोघमघ्न्यावर्यम् 'barrenness'.

आवियत [√वी, cp. सं प्रजा आवियत under आ √वी] चलाता था; carried on, managed तेनाशिनमावियत 'अगमयत्'. अविरत्र गत्यर्थः' ŚBr. i.5.1.5, तदपानेनाजिघृक्षत् तदावयत् AA. ii.4.3.

आवयाः [अव-याज्-स्] *m.* प्रतिप्रस्थाता; a priest who offers a share of the oblation = Pratiprasthātṛ i.162.5 होताध्वर्युरावया अग्निमिन्धः 'आभिमुख्येन हविषां गमयिता' = VS. xxv.28, TS. vi.4.8.2 'आ समन्ताद् वेति गच्छतीति आवयाः'.

आ-वर्ग्-अ *m.* खण्ड; part, portion. **आ-वर्त्-अ** *m.* जन्ममरण-चक्र; cycle of birth and death; वलि; fold ChBr. i.3.1. **आ-वर्त्-अन** (1) *a.* आवर्ती; revolving TS. (2) —**म्** *n.* चक्कर काटना, लौटना; turning round, turning hither, returning x.19.4 आवर्तनं निवर्तनम् = AV. vi.77.2 'the turning hither' W. **आ-वर्तम्** [आवृत्यावृत्य] *av.* घूम-घूम कर; turning round and round. **आ-वर्त्-ईन्** *a.* आवृत्त होने वाला; to be repeated LŚ. ii.5.18.

आ √वल्ग् घोड़े का अपने आगे के पैर उठा लेना; to raise its forefeet at a time (horse) TBr. vii.1.13.1.

आ-वस्-अ-र्ति *f.* आवास; shelter, night's lodging TBr. **आ-वस्-अर्थ** [एत्य वसन्त्यस्मिन्निति, आवसथमासनं गृहम् अतिथिशाला वा] *mn.* निवासभूमि, आवास; abode ŚBr. ii.2.4.5 न वावसथे वैनमाहरेयुः, AV. ix.6.7 यदावसथान् कल्पयन्ति; आवसथं दद्यात् 'विश्रामस्थानं दद्यात्' Sat. xxvii.1. **आवसथ्-ईय** *a.* गृह्य; domestic fire TBr. iii.7.4.6 = **आवसथ्य**. **आवसथ्याधान** *n.* आवसथ्य अग्नि का आधान; establishing domestic fire.

आवसाय्-ईन् [अवसमन्नं तत्संबन्धि याचनमावसम् । तमेति प्राप्नोतीति] *a.* अन्नार्थी; one seeking food ABr. vii.29.2.

आ √वह् इधर लाना, प्राप्त कराना; to bring, fetch, procure vii.78.4 आ यमश्वासः सुयुजो वहन्ति. **आवोढवै** [*Dat. Inf.*] तत् स्वं महिमानमावोढवा आह ŚBr. i.3.4.18.

आ √वा – की ओर या – पर चलना, – के लिये लाना; to flow towards or upon, procure x.137.2 दक्षं ते अन्य आ वातु.

आवापाहुति *f.* प्रधानाहुति; the main oblation Sat. ii.2.

आर्वि see आर्वी. **आविक** [अवेरिदमूर्णादि] *a.* अविसंबन्धी, अवि की; got from sheep (wool), skin, hide Sat. xxvi.1 आविकं सार्ववर्णिकम्.

आविक्षित्-अ *m.* अविक्षित् का पुत्र; descendant of Avikṣit ABr.

आविज्ञान्य *a.* अविज्ञेय; indistinguishable ŚBr. i.6.3.39.

आ-वित्-त *a.* आवेदित, वर्तमान, विद्यमान; informed, existing, being VS. x.9 आवित्तो अग्निः.

आ √विद् पूरी तरह जानना; to know well or thoroughly x.114.9 कश्छन्दसां योगमा वेद धीरः 'आजानाति'. *Caus.* आवेदयति to address, invite iv.36.2 आ वो वाजा ऋभवो वेदयामसि 'आवेदयामः'.

आ-विद् [गृहपतित्वादिलाभः] (1) *f.* उपलब्धि; acquisition; आज्ञा, आवेदन, यज्ञविषयक मति, ज्ञान; order, submission, devotion, knowlege ŚBr. i.7.28 तयोराविदि; कीर्ति; fame TBr. i.8.3 आविदमेवैनं गमयति 'आसमन्ताद् वेद्यते ख्याप्यते इत्यावित् कीर्तिः; आजि; goal in a race TMB. xiv.3.13 यदीमाविदम्; आवित्रो अग्निः इत्यादि आवित्संज्ञक मन्त्र, for which cp. TS. i.8.12.2-3, VS. x.9. (2) *a.* ख्यापक; one who makes anything known आविद एर्ता भवन्ति 'एतदीयं शासनमा समन्ताद् वेदयन्ति' TBr. i.8.3.

आ-विद्-ध [√व्यध्] (1) *n.* उपहत, क्षत; pierced, wounded तस्यांविद्धं निरकृन्तन् 'उपहतम्' TS. ii.6.8.3 = **आव्याधः**. (2) *a.* क्षत; wounded, pierced.

आ-विन्-न [लब्धवान्] *a.* वह जो पा चुका है; one who has acquired TS. i.8.12.2 आवित्रो अग्निः 'लब्धवान्'.

आ-विद्-वांस् *a.* – से सुपरिचित, विज्ञ; acquainted with, knowing well.

आवि √भा – के समीप या – की ओर चमकना; to shine near to or towards i.71.6 स्वं आ यस्तुभ्यं दमे आ विभाति 'आ समन्तात् समिदादिभिः काष्ठैः प्रज्वलयति'.

आविर्-ऋजीक *a.* आविर्भूतमुष्क, जिसके संमुख सोम है, प्रकटदीप्ति; showing massive testicles, having the Soma mixture before eyes *(Gr.)*, having lustre (Weber),

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

iv.38.4 आविर्ऋजीको विर्दथा निर्चिक्यत् 'आविर्भूतसाधनः आविर्भूतमुष्को वा'. **आविर्-मूल** *a.* प्रकट मूल वाला; with its roots exposed AA. ii.3.6.

आ√विश् – में प्रविष्ट होना; to enter, go, arrive in or towards AV. ii.31.5 ये अस्मांकं तन्वमा विविर्शुः, TS. iii.5.1.1 वसून्यावेशयन्ती 'प्रवेशयन्ती'.

आविशोषण *a.* शोषक; one who dries up JUB. iv.1.1.7.

आविष्√कृ सामने लाना, खोल देना; to make manifest. **आविष्-कृण्वान्** *a.* प्रकट करता हुआ; making visible.

आ-विष्ट्-इ-त [√विष्ट्, √वेष्ट्] *a.* आवेष्टित, घिरा, ढका; enveloped, surrounded, covered AV. v.18.3 आविष्टिताघविषा 'enveloped'.

आविष्ट्य [आविस्+त्य, cp. निष्ट्य] *a.* प्रकट, आविर्भूत; manifest, visible i.95.5 आविष्ट्यो वर्धते चारुरासु.

आविष्-पृष्ठ [प्रकटमभग्नं पृष्ठं यस्य] *a.* प्रकट पीठ वाला; with its back visible Sat. v.1. आविः TS. i.6.3.5.

आविस् *av.* प्रकटम्; openly. **आविस्-तराम्** *av.* अधिक स्पष्टता से; more manifestly ŚBr.

आ-विस्रसस् [*Inf.* आविस्रंसनात् देहपातपर्यन्तम्] *av.* मृत्यु तक; till death.

आ√वी पास आना; to hasten near, approach, drive on or near to vi.15.1 वेतीद् दिवो जनुषा कच्चिदा शुचिः 'आगच्छति'; स्वाधीन करना; to subjugate स प्रजा अवियत् 'स्वाधीना अकरोत्' TBr. ii.2.11; for अविवीरन् cp. TS. iii.2.9.5.

आवी [अविरूर्णायुः, तत्संबन्धिनी ऊर्णा] *f.* अवि की ऊन; the wool of a sheep.

आ-वी-त [√व्ये] *a.* यज्ञोपवीती; invested with the sacred thread. **आ-वीत्-इन्** *a.* यज्ञोपवीतधारी; one having the sacred thread on KŚS.

आ√वृज्- के स्वामित्व में लाना, – के लिये लाना, देना; to bring into possession of, procure for i.33.1 गवां केतं परमा वर्जते नः 'अधिकं प्रापयति'; कृत्य संपादित करना; to perform a rite TS. vii.3.11.3 आ वृज्जे सुवः.

आ√वृत् घूमना, – की ओर मुड़ना या फिरना; to turn round or back or near to x.117.5 ओ हि वर्तन्ते रथ्येव चक्रा, iii.42.3 आवृतै सोमपीतये 'आवर्तयितुम्'.

आ-वृत् (1) *a.* आवर्तमान, लौटने वाला; returning x.130.7 सहस्तोमाः सहच्छन्दस आवृतः 'आवर्तमानाः' = VS. xxxiv.49 where Uv. and Mah. 'आवृतः कर्मसहिताः कर्मणामनुष्ठातारः'. (2) —त् *f.* कर्मानुष्ठान, क्रियाप्रयोग, अनुष्ठानप्रकार TS. i.6.6.2 ऐन्द्रीमावृतमन्वावर्ते; प्रकार, परिपाटी ŚBr. vi.4.6.10 एतयैवावृता 'अनेनैव प्रकारेण', सूर्यस्यावृतमन्वावर्तस्व ChBr., i.6.20, तस्यैवावृता 'परिपाट्या' LŚ. i.77. (3) *f.* Turning towards or turning home, entering ii.36.6 अच्छा राजाना नमसा एत्यावृतम् 'ऋत्विग्भिर्वेष्टितम्' v.46.1 नास्या वशिम विमुचं नावृतं पुनः 'पुनरावरणं धारणम्'; turn of a path or way, course, direction AV. vi.77.3 शतं ते सन्त्वावृतः = TS. iv.2.11.3.

आ-वृ-त [√वृ] *a.* प्रच्छन्न; covered, concealed i.51.2 तविषीभिरावृतम्.

आ-वृत-त *a.* लौटा; returned TS. iv.4.9.1. **आ-वृत्-ति** *f.* आवर्तन, – की ओर मुड़ना, लौटना, भाग पड़ना, सूर्य का दक्षिणायन एवं उदगयन; turning towards, turning back from, retreat, flight, the sun's course north and south of the equator.

आवृत्-वन्त् *a.* आवर्तनवन्त, लौटा; turned hither viii.105.36 आवृत्वद् भूतु ते मनः 'आवर्तनवत्'.

आ√वृध् बढ़ना; to grow up, increase आ श्वैत्रेयस्य जन्तवो द्युमद् वर्धन्त कृष्टयः 'अभिवर्धयन्ति'.

आ√वृष् बरसाना, अपने आपको किसी चीज से भर लेना; to pour forth, fill oneself with something viii.61.3 आवृषस्व पुरुवसो सुतस्येन्द्रन्धिसः, x.116.4 गव्या सुतस्य प्रभृतस्य मध्वः सत्रा खेदामरुशर्हा वृषस्व. **आवृषायध्वम्** वृष के समान बरतो, खूब खाओ; act like a bull, eat fully ŚBr. ii.3.4.20 यथाभागमा वृषायध्वम् 'आड्पूर्वो वृषतिरभ्यवहारे.'

आ√वृह् उखाड़ फेंकना, क्षति पहुंचाना; to tear out or off, inflict wound TMB. xxi.4.4 अश्वस्य सक्थ्यावृहत् 'व्रणं चकार'.

आवे [आ-अव√इ] – पर झपटना; to rush down upon v.41.13 दयश्चर्न सुभ्वे आवयन्ति 'गच्छन्ति'.

आ√वे कसीदा निकालना; to weave on to, interweave ŚBr. xiii.1.15.8 कर्चानावियन्ति 'मणीनाबध्नन्ति'.

आ√वेद् [cp. आ√विद्] *n.* कहना; to say or speak त्रिरुच्चैरावेदयति 'कथयति' Sat. vii.1.

आ√वेष्ट् घेरना, लपेटना, ढकना; to envelop, cover. **आ-वेष्टित** *a.* ढका, लिपटा, घिरा; enveloped, surrounded, covered.

आव्-य (1) *a.* अविसंबन्धी; belonging to sheep. (2) —म् *n.* पाप, रोग; sin, disease TS ii.2.6 आव्यं वा एष प्रतिगृह्णाति, TS. iii.2.9.4 आव्यमस्मिन् दधाति 'रोगविशेषम्'; cp. KS. xxx.9.

आ√व्यध् फेंक देना; to throw in, fling away ŚBr.; बींधना; to shoot at, wound TS. Cp. अनाविद्ध.

आ-व्याध्-अ (1) *m.* बींधना; the act of piercing or

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

making an incision TBr. (2) *a.* विद्धप्रदेश; the part pierced TBr. iii.7.5. **आ-व्याध्-ईन्** *a.* आक्रामक; attacking. **—र्धिनी** *f.* आक्रामक दस्ता; assailing band TS. iv.1.10.2 = KS. xvi.7 र्या: सेना अभीत्वरीरा-व्याधिनी:, आव्याधिनीनां पतये TS.iv.5.3.1, TBr. iii.9.1.

आ-व्युष्-अम् *av.* पौ फटने तक; until daybreak AV. iv.5.7 ओत्सूर्यमन्यान्त्स्वार्पयाव्युषं जागृतादर्हम्.

आ √व्ये अपने आपको ढक लेना या छिपाना, शरण लेना; to cover or hide oneself, take refuge ix.101.14 आ जामिरंत्के अव्यत 'आवृणोति', ii.29.6 आ वो हार्दि भयमानो व्ययेयम् 'आभिमुख्येन प्राप्नुयाम्'. Note आव्ययांचकार 'विगतकाठिन्यं बभूव' ŚBr.

आ √व्रज् पास आना; to come near to, proceed to.

आ √व्रश्च् काट डालना, दूर करना; to cut off, remove i.27.13 मा ज्यायस: शंसमा वृक्षि 'विच्छिन्नं मा कार्षम्', AV. xii.4.6 आ स देवेषु वृश्चते 'falls to the wrath of the gods', TS. v.5.5.1 तभ्यो वा एष आ वृश्च्यते 'तासां द्रोही भवति'.

आ-व्रश्च्-अन [आवृश्च्यते यूपोऽस्मादिति आव्रश्चनं स्थाणोश्छेदनप्रदेश: or आवृश्च्यते वृक्षो यस्मात् स्थानात] (1) **—म्** *n.* मूल; the stump of a tree TS. vi.3.3.3 तस्माद् आव्रश्चनाद् भूयांस उत्तिष्ठन्ति. (2) **—म्** *n.* काटना; cutting.

आ-व्रस्क्-अ (1) *m.* फटना, कटना; the being torn off or dropping down, or being cut KS. xiii.5. (2) **—स्क:** *m.* फन्ना; wedge that is forced into the wood while being split.

आश् [आ √अश्] पहुंचना, पाना; to reach, obtain i.71.8 आ ··· तेज आनट् 'समन्ताद् व्याप्नोत्', आक्ष्यन्ति 'will pervade'.

आ √शंस् आशा करना, चाहना, संदेह करना, डरना; to hope, desire आशंसते = कामयते; to suspect, fear. Cp. आ-शंस्-अ.

आ-शंस्-अ *a.* निन्दित, संदिग्ध; censured, suspected.

आश्-अ *m.* भोज्य, खाना; food, the act of eating.

आ √शक् करना; to carry on, perform x.88.17 आ शेकुरिति सधमादं सखाय: 'कर्तुं शक्नुवन्ति'; पास लाना; to bring near x.29.3 आ त्वा शक्यामुपमं राधो अन्नै: 'मत्समीपं संगमयेयम्'; सहायता करना; to help or render help viii.32.12 स न: शर्कश्चिदा शकत् 'शक्तान् करोतु'; देना; to give, bestow vii.20.9 त्वमङ्ग शक्र वस्व आ शको न: 'धेहि'.

आ-शङ्क्-अ *mn.* आशङ्का; fear अपि तत्र वधाशङ्कं भवति BrUp.

आ-शय्-आन [√शी] *a.* घेर कर पड़ा; lying round, surrounding i.121.11 त्वं वृत्रमाशयानं सिरासु 'समन्ताद् व्याप्य वर्तमानम्', ii.11.9 इन्द्रो महो सिन्धुमाशयानम्.

आ-शर्-ई-क [√श्र] *n.* वायु का दर्द; rheumatic pains AV. xix.34.10 आशरीकं विशरीकम् 'the crusher' W.

आ-शस् [√शंस्] *f.* आशा, इच्छा; hope, desire iv.5.11. तवाशसा जातवेदो यदीदम् 'त्वत्स्तुत्या', v.56.2 तदिन्मे जग्मुराशस: 'आशंसितार: इच्छन्त: शत्रून् हिंसन्तो वा', viii.24.11 त्वन्नो जग्मुराशस: 'आशंसनानि अभिलाषा:', viii.66.12 पूर्वीश्चिद्धि त्वे तुविकूर्मिन्नाशसो हवन्त इन्द्रोतय: 'आशंसनानि', ix.1.5 इन्दो त्वे न आशस: 'आशंसनानि'.

आ-शस्-अन *n.* काटना; cutting up (a killed animal) x.85.35 आशसनं विशसनम् 'तूषाधानम्'.

आशा [√अश्] *f.* क्षेत्र, दिशा; region, quarter of the heavens v.72.3 तदाशा अन्वजायन्त, i.39.3 व्याशा: पर्वतानाम् 'regions', TS. iv.1.7.3 विश्वा आशा: प्रमुञ्चन् मानुषीर्भिय: 'setting at nought fears from men in all directions'.

आशा [= आशस् 'earlier form of आशा'] *f.* इष्टार्थ-प्रार्थना, इच्छा; wish, desire, hope, prospect AV. xix.4.2 यामाशामेमि केवली सा मे अस्तु 'expectation' : अनिर्ज्ञात-प्राप्येष्टार्थ-प्रार्थना 'आशा', निर्ज्ञातप्राप्यार्थ प्रतीक्षणं प्रतीक्षा.

आ-शात्-इका [√शत्] *a.* काटने वाली, घुत्ती; gnawing, biting TAr. i.8.6 आशातिका: कृमय इव 'आगत्य शात्यमाना:', ChBr. ii.7.6. हता: क्रिमय: साशातिका:.

आशा-पाल्-अ *m.* दिक्पाल; guardian of the region or quarter AV. i.31.2 आशानामाशापाला:.

आशारैषिन् *a.* शरणार्थी; seeking shelter AV. iv.15.6 आशारैषी कृशगुरेत्वस्तम् : आशार: 'care, attention'; उपाशार: 'protection'.

आ √शास् चाहना, कामना या आशा करना; to wish, hope i.24.11 तदा शास्ते यजमानो हविर्भि:, implore i.30.10 तं त्वा वयं विश्ववारा शास्महे; निदेश या उपदेश करना, दिखाना; to instruct, show ix.99.5 दूतं न पूर्वचित्तय आ शासते मनीषिण: 'प्रार्थयन्ते'; प्रार्थना करना; to pray to someone for a thing i.165.4 आ शासते प्रति हर्यन्त्युक्थ्या 'प्रार्थयन्ते'; to utter prayer to someone viii.24.1 सखाय आ शिषामहि 'आशास्म:'; किसी के हिस्से में कुछ लगाना; to assign or allot something to someone i.163.13 अर्था शास्ते दाशुषे वार्याणि 'प्रार्थयते यजमानार्थम्'; ले चलना; to direct, lead ii.28.9 आ नो जीवान् वरुण तासु शाधि 'समन्तात् अनुशिष्टान् कुरु'.

आशा-सं-शि-त *a.* दिशा द्वारा तेजित; sharpened by the

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

quarters AV. x.5.29 आशासंशितो वाततेजाः.

आ-शंस्-अन *n.* प्रार्थना, इच्छा; praying or craving for, desire.

आ-शंस्-आना *f.* आशा करती हुई; hoping for AV. xiv.1.42 आशासाना सौमनसम्.

आश्-इ *f.* खाना; eating. **आ√शिक्ष्** पढ़ाना; to instruct TBr. ii.4.4 आशिक्षन्तो न शेकिम 'शिक्षां कुर्वन्तः आचार्याः'. **आ-शिक्षा** *f.* पढ़ने की इच्छा; desire for learning VS. xxx.10 आशिक्षायै प्रश्निनम्.

आश्-इत (1) *a.* भुक्तवान्, छका; satiated x.117.1 उताशितमुप गच्छन्ति मृत्यवः 'भुञ्जानम्'. (2) *n.* भोज्य; food, grain x.117.7 कृषन्नित् फाल आशितं कृणोति 'भोक्तारम्', TBr. i.6.6 आशिता एवायोपवसाम 'भुक्तवन्तः'. **आशित्-इर्मन्** *m.* तृप्ति; satisfaction, satiety KS. v.1.8 आशितिर्न्ने स्वाहा.

आश्-इर्न [√अश् 'attain'] *a.* बूढ़ा; aged, having reached old age i.27.13 नमो युवभ्यो नम आशिनेभ्यः, MS. आशीर्न.

आशिर् [√श्रृ or √श्री 'mix' यत् क्षीरं दोहनपात्रस्थमेवाक्षतादिप्रक्षेपेण घनीभवति तत् रेफान्ताशीःशब्दार्थः] *f.* मिश्रण, मथित दधि; mixture, especially the milk which is mixed with the Soma juice to purify it iii.53.14 नाशिरं दुह्रे न तपन्ति घर्मम् 'सोममिश्रणयोग्यं पयः', viii.31.5 देवासो नित्ययाशिरा 'गोक्षीरेण', यमाशिरा दंपती वाममश्नुतः TS. iii.2.8.3; cp. viii.2.9 क्षीरैः ··· आशीर्तिः.

आ-शिर्-अ [√श्रृ, औपवसथ्ये सायंकाले यजमानव्रतदुघां दुग्ध्वा यत् पयो दधि क्रियते तत्] *n.* क्षीर; milk mixed with Soma TS. iii.2.7.4. **आशिर-दुह्** *a.* आशिर् का दोग्धा; one who milks आशिर ĀŚS. xii.8.34.

आशिषाम् आरम्भ *m.* 'आ वो देवासः' (VS. iv.5) यह मन्त्र; name of VS. iv.5.

आश्-इष्ठ (1) *a.* आशुतम; swiftest आशिष्ठो द्रढिष्ठो वलिष्ठः TUp. (2) [√अश् 'eat'] *a.* भोक्तृतम; best eater TMB. xi.1.5 आशिष्ठान् वहिष्ठान्. **—ष्ठम्** *av.* अतित्वरितम् KS. xx.3 कृष्टे ह्याशिष्ठमोषधयः प्रतितिष्ठन्ति.

आ-शिस् [√शास् with आ; सकारान्त आशीःशब्दः प्रार्थनामाचष्टे] (1) *f.* कामना, प्रार्थना, इच्छा; wish, prayer x.128.3 मय्याशीरस्तु. (2) [आशासनीयोऽपेक्षणीयः पदार्थः] *a.* अपेक्षित वस्तु; the desired thing.

आ√शी भीतर रहना; to lie within TS. iii.4.1.2 यत् त्वा मनसा गर्भं आशयत् 'त्वयि शयनं कृतवान्'.

आश्-ईयांस् *a.* आशुतर; quicker आशीयः संगच्छातै TMB. xvii.12.3.

आ-शीर् [√श्रृ] *f.* मिश्रण; mixture. **आशीर्वन्त्** *a.* क्षीरमिश्र; mixed with milk viii.95.7 शुद्धं आशीर्वान् ममत्तु 'आश्रयणवान् गव्यादिभिः'. **आशीर्-दा** (1) *a.* आशीष पूरा करने वाला; fulfilling benediction. (2) *f.* इच्छापूर्ति; fulfilment of wishes. **आशीर्-दाय्-अ** = आशीर्दा TS. iii.28.4 आशीर्दाया दंपती. **आशीर्-पद** *a.* प्रार्थनार्थक पदों वाली ऋक्; a verse containing words denoting prayer Sat. vii.5. **आशीर्-वन्त्** *a.* आशिरवन्त; having āśir Sat. ix.1.

आश्-उ [√अश्] *a.* क्षिप्र, शीघ्रगामी; fast, quick, going quickly iv.11.4 त्वदाशुर्जिजुर्वा अग्ने अर्वा 'शीघ्रगामी, व्यापकः', TS. iv.5.5.2 नम आशवे 'व्यापकाय'. **आशु-ग्-अ** *a.* आशुगामी; going quickly = **आशुंग** AV. vi.14.3 आशुंगः शिशुर्को यथा; cp. पतंग.

आ√शुच् चमक द्वारा प्रदान करना; to bestow by shining forth i.97.1 अग्ने शुशुग्ध्या रयिम् 'समन्तात् प्रकाशय'. Cp. आ√गै and आ√वद्.

आशु-पत्-वन् *a.* आशुग; swift-flying iv.26.4 श्येनः आशुपत्वा. **आशु-मन्त्** *a.* आशु; quick. **—मत्** *av.* क्षिप्रम्; quickly AV. vi.105.1 यथा मनो मनस्केतैः परापतत्याशुमत्.

आशु-र्या *av.* = आशुमत् iv.4.2 तव त्रमास आशुर्या पतन्ति.

आशु-रथ *a.* क्षिप्ररथवान्; having a fast car TS. iv.5.6.2.

आशु-व्रीहि [षष्टिभिरेव दिनैः पच्यमाना व्रीहयः] *m.* सांठी; rice ripened in sixty days; cp. महाव्रीहि 'स्थूलबीजम्'.

आ√शुष् –के लिये प्रयत्न करना; to strive after viii.93.16 आ शुषे राधसे मर्हे 'प्रयच्छामि'.

आ-शुशुक्-षणि [√शुच्] *a.* प्रभावान्; gleaming forth ii.1.1 त्वमाशुशुक्षणिः 'सर्वतो दीप्यमानः' on TS. iv.1.2.5 'आर्द्रां भूमिं शीघ्रमेव शोषयिता'.

आ-शुषाण [√शुष्] *a.* –के लिये प्रयत्नवान्; striving after, stimulating VS. xix.69 ऋतमाशुषाणाः 'अनुवाना व्याप्नुवन्तः' = TS. ii.6.12.4 'यज्ञमनुवानाः'.

—शु-षेण *a.* शीघ्रगामी सेना वाला; having a quickly moving army TS. iv.5.6.2.

आशु-हेमन् *a.* तीव्र आवेग वाला; of swift impulse, swiftly speeding ii.1.5 त्वमाशुहेमा ररिषे 'आशु प्रेरयिता', TS. i.7.7.2. **आशु-हेषस्** *a.* तेज हिनहिनाते या हींचते अश्वों वाला; having fleet horses, having neighing horses viii.10.2 अश्विनावाशुहेषसा 'शीघ्रं स्तूयमानौ'. Cp. हेषक्रतु.

आ-श्रुत *a.* ईषद्वक्र; slightly curved ŚŚS. iv.3.7.

आशौच *n.* अपवित्रता; impurity.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आ √श्चुत् टपकना; to drip : आश्चुतिता: 'आक्षारं प्राप्ता:' 'dripped'.

आ-श्रम्-अ [श्राम्यन्त्येषु पुरुषा: श्रेयोऽर्थिन:] *m.* ब्रह्मचर्य, गृहस्थ, वानप्रस्थ, संन्यास; the four stages of life.

आ-श्रवस्य [*Denom.*] – की ओर शीघ्र जाना; to hasten towards v.37.3 आस्य श्रवस्याद् रथ: 'श्रवस्यात् अन्नमिच्छति'.

आ-श्रान्त *a.* थकावट से चूर; completely tired.

आ-श्रावि-अण *n.* सुनवाना; causing to listen; cp. प्रत्याश्रावण 'प्रत्युक्ति:' 'अस्तु स्वधा' इति उत्तरम्. **आ-श्रावम्** [आश्राव्य आश्राव्य] *a.* सुना-सुना कर; repeatedly pronouncing Sat. vii.8.

आ-श्रावित *n.* – आश्रावण, यज्ञिय प्रक्रिया में प्रयुक्त शब्दविशेष; name of certain words used at a sacrifice JUB. iv.6.1.5 आश्रावितप्रत्याश्रावितं देवान् गच्छत:.

आ √श्रि टिकाना; to set up AV. xi.16.10 त्रिषन्धिं दिव्याश्रयन्; गिरना: to fall TS. iv.6.8.4 मा तद् भूम्यामा श्रियत् 'भूम्यां लग्नं मा भूत्'.

आ √श्री मिश्रण करना; to mix x.61.3 अस्याश्रीणीतार्दिशं गभस्तौ 'श्रीणाति', ix.71.4 मूर्धञ्छ्रीणन्त्यग्रियम् 'आमिश्रयन्ति'.

आ √श्रु गुरुमुख से सुन कर किसी उपलब्धि को पाना; to bring into effect something by the efficacy of learning TS. xii.3.2 आ शृणोमि ते (शृणामि misprint).

आ √श्रुत (1) **—तम्** *n.* आश्रावण (ओ श्रावय इति); calling out the command O Śrāvaya. (2) *a.* सुना जाने वाला; audible. Cp. आश्रुत-प्रत्याश्रुते = आश्रावण-प्रत्याश्रावणे Sat. ii.1

आ-श्रुति (1) *f.* श्रवण; hearing, range of hearing. (2) आश्रावणस्थान; place of hearing VS. xxxvii.12 आश्रुतिरुत्तरत: 'आश्रावयन्त्यस्यां यजमाना: सा आश्रुति: यज्ञियो ह्युत्तरदेश:'.

आश्रुत्-कर्ण *a.* सुनते कानों वाला; having listening ears 1.10.9 आश्रुत्कर्ण श्रुधी हवम् 'सर्वत: श्रोतारौ कर्णौ यस्य'.

आ-श्रेष्-अ *a.* आलिङ्गनकर्ता; one who embraces AV. viii.6.2 आश्रेषं वर्त्रिवाससम् = TBr. आश्रेषा = TS. आश्लेषा.

आ √श्लिष् लगा देना, बांधना; to tie up LŚ. ii.8.25 औदुम्बर्यामाश्लेषयेत् 'बद्ध्वा स्थापयेत्'.

आ-श्लेषा *f.* नक्षत्रविशेष; a particular constellation TS. iv.4.10.1 आश्लेषा नक्षत्रम्, TBr. iii.1.1 आश्लेषा: 'नक्षत्रदेहा:'.

आश्व *n.* एक साम; name of a Sāman (ix.33.2 'अर्मिद्रोणानि' इत्यस्यामृचि गेयम्) TMB. xi.3.4.

आश्व-घ्न-अ *m.* एक नाम; name of a person x.61.21 आश्वघ्नस्य वावृधे सूनृताभि: 'अश्वघ्नोऽश्वमेधयाजी पुरुष: । तस्य पुत्र:'.

आश्वतर *m.* अश्वतर का पुत्र; son of Aśvatara, a sage = **आश्वतराश्वि** *m.* अश्वतराश्व का अपत्य; descendant of Aśvatarāśva.

आश्व-अपस्-तर *a.* अतिक्षिप्रकारी; working very quickly x.76.5 आश्वपस्तरेभ्य: 'शीघ्रकर्मभ्य:'

आश्वमेध *m.* अश्वमेध का पुत्र; descendant of Aśvamedha viii.68.15 आश्वमेधस्य रोहिता; cp. आश्वघ्न.

आश्वयुजी-कर्मन् *n.* पाकयज्ञ; a small sacrifice to be performed on the day called Āśvayujī.

आश्व-वाल [or **—वार**] *a.* अश्ववाल-सदृश काश से निर्मित; made of kāśa KS. xxiv.8 आश्ववाल: प्रस्तरो भवति, Sat. vii.2 आश्ववालं प्रस्तरम्.

आश्व्-अश्व *a.* क्षिप्राश्व; having a fleet horse v.58.1 य आश्वश्वा अमवद् वहन्ते 'शीघ्रगाम्यश्वोपेता:'. **आश्वश्व्य** *n.* क्षिप्राश्वता; the condition of having fleet horses v.6.10 आश्वश्व्यमिषं स्तोतृभ्य आ भर, TS. i.8.22.4. **आश्व-सूक्त** *n.* name of a Sāman TMB. xv.5.8.

आश्विन्-अ (1) *a.* आश्वीन, घुड़सवार की एक दिन की यात्रा; a day's journey for a horseman AV. vi.131.1 पञ्चयोजनमाश्विनम्. (2) *a.* अश्विदेवताक; having Aśvins as deity Sat. ix.7 आश्विनं शस्त्रम्.

आश्विन-पात्र *n.* अश्विन् का पात्र; the vessel belonging to the Aśvins ŚBr. vi.1.5.19; आश्विननामक ग्रह; an oblation of Soma offered to the Aśvins TS. v.7.7.1. **आश्विन-प्रयवस्** [आश्विनमन्त्रा: प्रवृद्धा यस्मिन् प्रवर्ग्ये] *a.* वह प्रवर्ग्य जिसमें आश्विनमन्त्र अधिक अथवा प्रबल हैं; that Pravargya in which stanzas addressed to Aśvins preponderate.

आश्विनी *f.* अश्विशब्द वाले मन्त्र द्वारा चित इष्टका; bricks piled up while reciting a verse containing the word Aśvin Sat. xii.1.

आश्विनी *f.* घुड़सवारों के तुल्य; like horsemen ix.86.4 प्र त आश्विनी: पवमान धीर्जुव: 'व्याप्ता:', cp. आश्विन and आश्वीन TMB. xxi.2.9.

आष्कार-णिधन [आष् इति शब्दो निधनं यस्य तत् साम] *n.* name of the Sāman seen by Kaṇva and applied to 'नृभिर्येमान:' ix.109.8.

आष्ट्री *f.* पैनी; a goad. **आष्ट्री** *f.* वेदि; fire-place x.165.3 आष्ट्र्यां पदं कृणुते अग्निधाने 'व्याप्तायामरण्यान्याम् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यद्वा आष्ट्री पचनशाला। अग्निधाने यत्र पचनाग्निर्निधीयते तस्मिन् प्रदेशे'. **आष्ट्रा-दंष्ट्र** *n.* अष्टादंष्ट्र ऋषि द्वारा दृष्ट साम; the two Sāmans evolved by Aṣṭrādaṁṣṭra TMB. xi.11.11.

आस् [= आर्स्य, आर्सन्] (1) *n.* मुख; mouth vii.99.7 वर्षट् ते विष्णवास आ कृणोमि 'आसः आस्यात्'. (2) संनिधि; proximity TS. i.3.4.7 अभ्यासा वजिंषु सासहत्.

√**आस्** बैठना; to sit vi.10.6 यं त आसानो जुहुते हविष्मान् 'आसीनः'; सत्रानुष्ठान करना; to perform a Sattra TS. vii.5.1.5 आसते केन यन्ति 'ये यजमानाः सत्रमनुतिष्ठन्ति', TMB. ix.2.12 यः सत्रमास्ते 'सत्रानुष्ठायी भवति' = ŚBr. xiv.1.1.1 देवा ह वै सत्रं निषेदुः. Forms. II. A. : *Pr.* आस्ते; आसाथे, आसाते; आस्महे, आसते; *Sb.* आसते; *Opt.* आसीत; *Ipv. S. 3.* आस्ताम्, *Pl. 2.* आध्वम्; *Pt.* आसानं and आसीन. *Ipf. Pl. 3.* आसत. *Pf.* आसांचक्रे. *Ao.* आसिष्ट. *Ft.* आसिष्यति, –ते. *Pp.* आसित. *Gd.* आसित्वा. *Inf.* आसितुम्. *Cs.* आसयति.

√**आस्** [आ√अस्] – पर फेंकना, – पर रखना, बहाना; to throw upon, lay or put upon, cause to flow in, pour in x.30.2 तमास्यध्वम् 'आभिमुख्येन प्रक्षिपत'.

आस्-अ [—स्ताः 'भस्मपांसवः', ऊषखननपांसवः] (1) *n.* राख, रेत; ashes, sands. (2) आसन; seat (cp. स्वासस्थ); the lower part of the body, behind, posteriors. **आसपुट** *n.* रेतभरा शकोरा; the bowl full of ashes or sands तमेवमासपुटैर्घ्नन्ति.

आस्-अ [अस्यते क्षिप्यते कर्मानुष्ठानाय प्रेर्यते इति] *m.* यजमान; sacrificer TS. ii.2.12.4 आस आ कृणोमि 'यजमानः'.

आ-सक्-त *a.* उद्भूताभिलाष, अभिषक्त; deeply attached. **आ-सक्-ति** *f.* लगन; pursuit, the act of attaching oneself. firmly behind x.85.28 कृत्यासक्तिर्व्यज्यते. **आसक्ति** *av.* केवलम्; only.

आसक्ति-शुक्ल *a.* असक्तिशुक्ल, खालिस श्वेत; whitish due to the non-contact with other things TMB. vi.6.10.

आ-सङ्ग्-अ (1) *m.* अभिषङ्ग, भय; attachment, fear ŚBr. i.1.1.2. (2) प्रतिबन्ध; what stops. (3) एक नाम; name of a man viii.1.33 ह्यायोगिः · · · आसङ्गः 'आसङ्गो नाम राजा'.

आ-सं-गव्-अ *mn.* गौओं के एकत्र होने का समय; the time when cows get together for milking JUB. i.3.2.4.

आ√सच् ढूंढना; to seek for i.136.3 स्वर्वतीर्मा सचेते 'संगतौ भवतः'; संगत होना; to accompany iv.11.6 यं देवं आ चित् सचसे स्वर्स्ति.

आ-सज्-अ *a.* प्रतिबन्धक, रोधक; stopping, break v.34.6 वित्वक्षणः समृतौ चक्रमासर्ज: 'रथचक्रस्यासञ्जयिता'.

आ√सज्ज् – पर बांधना, – पर लगाना, पहरना (कवच आदि); to fasten on, attach, fix, fasten on oneself, put on x.124.7 कविः कवित्वा दिवि रूपमासजत 'आसक्तं करोति'.

आ-सञ्ज्-अन (1) *n.* खींचना : आसक्तं कृत्वा, समाकर्षणम्; to draw towards self स एवाङ्कुश आसञ्जनाय ABr. xxii.6. (2) [शिक्याधारः काष्ठविशेषः; नागदन्तकादौ आसज्यते येन तत् = अवलगनरज्जुपाशः] a handle, hook. **आसञ्जन-वन्त्** *a.* हैण्डल वाला, कुन्दे वाला; having a handle KŚS.

आसत् [= असत्] *a.* असत्; non-existent.

आ√सद् बैठना, पास बैठना; to sit down, sit near ix.2.2 आ योनिं धर्णसिः सदः 'आसीद'; अध्यक्षता करना; to preside over viii.42.1 आसीदद् विश्वा भुवनानि सम्राट् 'अध्यतिष्ठत्'; – की प्रतीक्षा में बैठना; to lie in wait for x.85.32 यं आसीदन्ति दंपती 'अभिगच्छन्ति'. *Caus.* आसादयति [= निदधाति] puts down ŚBr. आसादितः 'आसन्द्यां स्थापितः सोमः' TS. iv.4.9. **आ-सद्-अम्** [*Acc. Inf.*] बैठने को; to sit down iii.62.13 ऋतस्य योनिमासदम्, ix.71.1 आ दक्षिणा सृज्यते शुष्म्यासदम् 'आसदम् आस्थानम्'. **आ-सद्-ए** [*Dat. Inf.*] बैठने को; for sitting TS. i.1.2.1.

आ-सद्-अन *n.* बैठना; sitting down KŚS.

आस्-अन् *n.* मुंह; mouth, face v.73.6 आस्ना भुरण्यति.

आ√सन् पाना; to gain, obtain AV. xiv.2.70 सा संनद्धा सनुहि वाजमेमम्.

आस्-अन *n.* बैठना, विशेष प्रकार से बैठना; sitting, posture of sitting; रहना, बसना; staying, abiding AV. xx.127.8; बैठने की चीज, स्टूल आदि; seat, place, stool etc. —**नी** *f.* स्टूल; stool. आसनं ŚBr. xiv.5.2.7

आ-सन्त्-स्यन् [*Ft. Pt.* आसन्नतां करिष्यन्] *a.* समीप आने को; about to come in proximity.

आसन्दी [= आसदी; जानुमात्रपदी मञ्चिका] *f.* पीढ़ी; a low seat : आसन्दी आसनार्था खट्वा। तल्पाः शयनार्थाः इति भेदः. **आसन्दी-सद्** *a.* पीढ़ी पर बैठने वाला; sitting on an āsandī ŚBr. xii.8.3.4.

आ-सन्-न *a.* बैठा, स्थापित, आसादित; seated down, set down, placed TS. ii.4.3.5 तं ऋतमासन्नम् 'आसादितम्', Sat. xi आसन्नमभिमन्त्रयते 'स्थापितम्'.

आर्सन्-इषु *a.* मुंह में तीरों वाला; having arrows in the mouth i.84.16 आर्सन्निषून् 'येषामासनि इषवो बाणा बद्धा-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्तान् = TS. iv.2.11.3 'अस्मदीयमास्यं मुखमिष्यन्ति गच्छन्तीत्यासन्निषवस्तान्'.

आसन्-र्य *a.* आस्यवर्ती; being in the mouth TS. iii.1.7.1 आसन्र्यान् मा मन्त्रात् पाहि. **आसन-वन्त्** *a.* मुखवान्; having mouth AV. vi.12.2 यद् भूतं भव्यमासन्र्वत.

आस-पुट *n.* मृत्तिकापूर्ण दोना; a bundled up leaf full of sands = ऊषपुट in Sat. ii.10.

आसर्या *av.* आसात्; near i.127.8 पितुर्नि यस्यासर्या 'आसेत्यन्तिकनाम'.

आ-सव्-अ *a.* प्रेरक; exciting, enlivening VS. xxii.13 आसर्व देर्ववीतये 'सवितारम्'. **आ-सव्-इतृ** *a.* प्रेरक; exciting.

आ √सह् पूरी तरह अभिभव करना; to subdue on all sides or completely आसह्य 'सर्वतोऽभिभूय' TBr. i.4.5.

आसात् *av.* अन्तिकात्; from near VS. xx.48 आ न इन्द्रो दूरादा न आसात्.

आ-साद्-अ (1) *m.* स्टूल; foot-stool AV. xv.3.8 सामासादः. (2) *m.* आसत्ति, प्राप्ति; attainment TMB. xvi.3.7 आसाद एव सः. **आ-साद्-अन** *n.* समीप निधान; placing near KŚS.

आसायं होतोस् शाम के होम तक; till the evening homa.

आ-साव्-अ *m.* सोमरस निकालने वाला पुरोहित; the priest who presses out Soma juice viii.103.10 स्तुह्यासावातिथिम् 'स्तोतः'.

आ √सि पोट में बांधना; to wrap and pack up x.28.10 सुपर्णे इत्था नर्वमा सिषाय 'आबबन्ध'.

आ-सिक्-त (1) *a.* सिंचा; poured in or on. (2) *n.* आसेक; on-pouring AV. iv.7.1 तत्रामृतस्यासिक्तम्.

आ √सिच् सींचना, भरना; to pour in, fill up viii.17.5 आ ते सिञ्चामि कुक्ष्योः (मधु).

आ-सिच् *f.* सोमाहुति; an oblation of Soma poured out towards or for gods ii.37.7 स पूर्णा वष्ट्यासिचम् 'सिच्यमानाहुतिम्'.

आसित *n.* name of the Sāman seen by Asita TMB. xiv.11.18.

आ-सि-सङ्क्तन् [√सञ्ज् आसङ्गं प्रतिबन्धमैच्छन्] उन्होंने प्रतिबन्ध चाहा; they desired attachment or contact or stoppage ŚBr. i.4.6.12.

आ √सु सोमरस निकालना; to press out Soma juice ix.108.7 आ सोता परि षिञ्चत.

आ-सु-र्ति (1) *f.* आसव; brew, mixture viii.1.26 परिष्कृतस्य रसिन इर्यमासुर्तिः 'आसवः', ii.1.14 मर्तासः स्वदन्त आसुर्तिम् 'रसरूपमन्नादिकम्'. (2) [√सू] *f.* जीवन, प्रेरणा; impulsion, enlivening i.104.7 क्षुध्यद्भ्यो वय आसुर्ति दाः 'पयं क्षीरादिकं च', vii.97.7 पुरू संखिभ्य आसुर्ति करिष्ठः 'अन्नम्'.

आसुर (1) *a.* दैवी, आत्मिक; divine, spiritual iii.29.11 तनूर्नपादुच्यते गर्भ आसुरः 'असुराणां हन्ता'; *m.* असुरपुत्र; son of Asura v.40.5 न यत् त्वा सूर्य स्वर्भानुस्तमसाविध्यदासुरः 'असुरस्य प्राणापहर्तुः पुत्रः'. (2) *a.* राक्षसी; demoniacal x.131.4 नमुचावासुरे सचा 'असुरपुत्रे'.

आसुरायण *n.* आसुरिवंशज; descendant of Āsuri ŚBr.

आसुरि *m.* एक गुरु; name of a teacher ŚBr.

आ √सू [आ-सुवति, आ-सुवानं] – की ओर भेजना, देना; to throw to, send off towards, grant VS. xxx.3 यद् भद्रं तन्न आ सुव 'आगमय'.

आ √सृ – की ओर लपकना, भाग कर आना; to hasten towards, come running to ix.3.8 एष दिवं व्यासरत् 'गच्छति'.

आ √सृज् – पर डालना, –पर चढ़ने देना; to pour out upon, admit (a stallion on a mare) ix.97.18 अत्यो न क्रदो हरिरा सृजानः 'पात्रेष्वासृज्यमानः'.

आ-सृत *a.* आगत; come ŚBr. ii.1.4.5 पुनरासृतेषु 'पुनरागतेषु'.

आ-सेच्-अन *m.* सोम टपकने का मुंह, भात में घृत के लिये गर्त, डिश या तश्तरी; channel for the outlet of Soma, a small depression in the middle of rice made for ghee, dish, bowl i.162.13 या पात्राणि यूष्ण आसेचनानि 'आसेचनसाधनानि' = TS. iv.6.9.1. (2) **—म्** छिड़कना; sprinkling, pouring. **आ-सेचम्** [आसिच्यासिच्य] *av.* बार-बार छिड़क कर; sprinkling repeatedly.

आ-स्कन्द्-अ *m.* गोटी (विशेषतः चतुर्थ); a die, specially the fourth VS. xxx.18 आस्कन्दाय सभास्थाणुम्; the die called Kali TS. iv.3.3.2 आस्कन्दोऽयानाम्. **आस्कन्दम्** [उत्प्लुत्य] *av.* उछल कर; leaping, skipping VS. xxiii.56 शर्श आस्कन्दमर्षति.

आ √स्कभ् पक्की तरह जमा देना; to fix firmly into x.6.3 आ स्कभ्नाति 'आदरेण प्रक्षिपति'.

आ √स्कु ऐंठना, मरोड़ना, तोड़ना; to pull, punch, pluck AV. xii.4.6 कर्णावास्कुनोति, ŚBr. i.1.5.5. आस्कौति 'विभजति'.

आ-स्क्र-अ [√सच् with elision of अ] *a.* संयुक्त; united i.186.2 आस्का गमन्तु देवाः 'शत्रूणामास्कन्दयितारः आक्रमितारो वा', iii.6.4 आस्क्रे सपत्नी 'आक्रमणशीले'.

आ-स्तर्-अण (1) *n.* फैलाना, बिछाना; the act of spreading. (2) *n.* बिछौना, गद्दा आदि (= तूलिका, cp. अवस्तरणम् 'उपपटः' 'चादर'), carpet, a layer of sacred grass spread out at a sacrifice AV. xv.3.7 वेद आस्तरणम्.

आस्तार-पंक्ति *f.* छन्दोविशेष; name of a metre, the first

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

verse of which consists of two pādas of eight syllables each, the second of two pādas of twelve syllables each.

आ-स्ताव्-अ [स्तुवन्त्यस्मिन्] *m.* स्तोत्रगान का स्थान, बहिष्पवमानदेश; the place where a particular Stotra is sung TS. iii.2.4 'प्रथमे सौत्येहनि चात्वाले समीपप्रदेशे बहिष्पवमानस्तवनम्, इतरेषु अहःसु सदसि एवेति'.

आ-स्तीर्-य [*Gd.* √स्तृ] बिछा कर; having strewed. Cp. **आस्तीर्ण** 'परितः स्तीर्णम्'.

आ-स्तुत *a.* पूर्वस्तुत; recited or sung before TMB. iv.3.11.

आ-स्तृ-त *a.* आस्तीर्ण; strewed, spread.

आ √स्तृ फैलाना, बिछाना; to strew, spread आस्तृणाति 'प्रसारयति' Sat. i.5.

आस्त्र-बुध्न *m.* अस्त्रबुध्न का पुत्र; son of Astrabudhna x.171.3 आस्त्रबुध्नाय वेन्यम् 'अस्त्रबुध्नस्य पुत्राय'.

आ √स्था चढ़ना; to ascend, mount i.118.5 आ वां रथं युवतिस्तिष्ठदत्र 'आरूढवती'; – में स्थित होना; to go into, remain in ix.84.2 आ यस्तस्थौ भुवनान्यमर्त्यः 'आस्थितवान्'; लौटना और ठहरना; to return and stay or abide iii.14.3 आ बन्धुरेव तस्थतुर्दुरोणे 'आवृत्य तिष्ठताम्'; सामना करना; to challenge, vie with one another TS. vi.2.2.1 तेऽन्योन्यस्मै ज्यैष्ठ्यायातिष्ठमानाः; come to पन्थानमातिष्ठते 'पन्थानं प्रपद्यते' Sat. vii.1.

आ-स्था *f.* संज्ञप्ति; suffocation, killing of a sacrificial animal ŚBr. **आ-स्थातृ** *a.* अवस्थाता, रथारूढ; standing on, mounting on, a warrior on chariot vi.47.26 आस्थाता ते जयतु जेत्वानि 'त्वयि अवस्थितो रथी'. **आ-स्थान** *n.* स्थान; place, site, stand-point (cp. अनास्थान) KS. xvi.2 अस्मादास्थानात्. **आस्थापयन्ति** [संज्ञपयन्ति] they kill the sacrificial animal ŚBr. iii.6.3.8. **आ-स्थित** *a.* अनुष्ठेय; to be done presently TS. i.3.9.1 यदास्थितं तत् त आप्यायताम्.

आ-स्नान *n.* प्रक्षालन-जल; water for washing AV. xiv.2.65 आस्नाने तां निं दध्मसि 'in the bath'.

आस्न्-एय *a.* रक्तवर्ती; being in blood AV. xi.8.28 आस्नेयीश्च वास्तेयीश्च.

आस्-पात्र [TS. ii.5.9.3 आस्-पात्र, आस्यरूपं पात्रम्] *n.* मुखपात्र; vessel for the mouth, a drinking vessel ŚBr. i.3.4.13 आस्पात्रं जुहूर्देवानाम्, TS. ii.5.9.3 'लोहपात्रवद् दृढम्'.

आ √स्पृ अपने लिये मोहिया करना; to procure for oneself.

आ-स्पृष्ट *a.* आसमन्तात् स्पृष्ट अथवा ईषत् स्पृष्टः touched on all sides or slightly touched Sat. viii.1.

आ-स्फार्-अ *m.* द्यूतफलक; a dice-board; cp. S. on x.34.1.

आस्मार्क [अस्मार्कम्, अस्मत्संबन्धी] *a.* हमारा; belonging to us.

आस्य *n.* मुख; mouth, face ii.13.8 अपरिविष्टमास्यम्. **—स्यां** *av.* मुंह के सामने; before the face. **आस्यदघ्न** = आदघ्न KS. xxiii.4 आस्यदघ्नः कार्यः.

आ-स्राव्-अ *m.* प्रवाह; flow, discharge AV. i.2.4 एवा रोगं चास्रावम् 'flow' W.; (यैः पुरुषः बहिराकृष्यते ते आस्रावाः शब्दादयो विषयाः) *m.* external objects Sat. xxvii.1.

आ √स्रु छन जाना, क्षीण हो जाना; to flow off, go off, deteriorate.

आ √स्विद् पसीना आना; to perspire x.106.10 आसिष्विदानां 'समन्तात् स्वेदयन्तौ प्रक्षारयन्तौ'.

आ √हन् धीमे-धीमे हाथ से मारना (हांकने को, cp. उप √हन्) आक्रमण करना; to strike at gently, hit, beat, attack vi.75.13 आ जङ्घन्ति सन्विषाम् 'आघ्नन्ति'; ठोकना, बिठाना; to insert, fix AV. xiv.1.12 व्यानों अक्ष आहतः 'inserted', AV. i.11.4 मर्जस्वाहतम् 'stuck', x.8.4 तत्रा-हतास्त्रीणि शतानि शङ्कवः; cp. आहतात् 'छिन्नाद् वृक्षात्' BṛUp.

आ-हन्-अन (1) *n.* पीटना, मारना, कण्डन; the act of striking at, beating, killing, crushing of the Soma. (2) *n.* कम्मच, बेंत, डंडा; a stick for beating a drum AV. xx.133.1. **आ-हनन्-य** *a.* आहनन-संबन्धी, आहननजन्य; produced from beating (as sound from a drum) KS. xii.14 नमो दुन्दुभ्याय चाहनन्याय च = VS. xvi.35, TS. iv.5.7.2.

आ-हन्-अस् (1) *a.* शोख, दुश्चरित्र; voluptuous, lascivious, wanton x.10.8 अन्येन मदाहनो याहि तूयम्, v.42.13 यं आहनां दुहितुर्वक्षणासु 'आहन्ता सेक्ता'. (2) *a.* आहन्तव्य; to be pressed out ii.13.1 तदाहनां अभवन् पिप्युषी पयः 'अभिषोतव्यः सोमः'. **आहनस्-य** *n.* दुश्चरित्रता; unchastity. ABr. **—स्या** *f.* आहनस्-संबन्धी ऋचाः verses referring to lascivious character, a section of the Kuntāpa hymns in the AV. Cp. व्याहनस्या वाक्.

आ-हरण *n.* पकड़ना, लाना; seizing, bringing; अभिज्वालन; kindling of fire. **आहरन्तिकी** [अहरन्ते भवा] दिनान्तवर्ती; being at the close of the day LŚ. i.4.9. **आ-हर्तृ** *a.* पकड़ने वाला, लाने वाला; one who seizes or fetches.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आ √हर्य् पसन्द करना; to like x.96.1 आ रोदसी हर्यमाणो महित्वा नव्यंनव्यं हर्यसि मन्म नु प्रियम् 'आपूरयसीति शेषः'.

आहिलक् *av.* अव्यक्त ध्वनि के साथ; crying 'हले-हले' VS. xxiii.22 आहिलगिति वब्वति 'हलेहले' इति शब्दयन्ती = KS. v.4.8 आहलमिति वब्वति = TS. vii.4.19.3 आहिलमिति सर्पति 'आहलशब्दः पक्षिध्वनेरनुकरणम्'.

आ-हव्-अ [√ह्वे, cp. आहूत, हवीतवे] *m.* परचारना, युद्ध; challenge, battle i.155.6 युवाकुमारः (-वा-अ) प्रत्येत्याहवम् 'आह्वानं यज्ञदेशम्', ii.23.11 जग्मिरावहम् 'आहूयतेऽत्रेत्याहवो युद्धम्'. **आ-हव्-अन** [√हु 'sacrifice'] *n.* हविस्, आहुति; offering, an oblation vii.1.17 त्वे अग्न आहवनानि भूरि 'हवींषि'. **आ-हवन्-ईय** *m.* यज्ञियाग्नि; sacrificial fire KS. vii.13; cp. जुहू 'हूयतेऽनया'.

आहस्-पत्-य *n.* आदित्यसंबन्धी; relating to the sun ChBr. i.5.14 आहस्पत्यं मासं प्रविश.

आ-हार्-अ *m.* आहरण; bringing; प्रयोग, अनुष्ठान; application, performance of a rite Sat. vii.1. Cp. पुनराहारम् *av.* पुनराहृत्याहृत्य. **आ-हार्-य** *a.* आनेतव्य; to be brought near to. **आहार्य-पुरीषा** *f.* वह वेदि जिस पर बाहर से लाकर मृत् डाली जाय; that altar into which earth is put from outside.

आ-हाव्-अ [√ह्वे] (1) *m.* नांद, निपान; trough, pail, vessel x.101.5 निराहावान् कृणोतन 'आहूयन्ते पानार्थं गावोऽत्रेत्याहावाः निपानानि'. x.112.6 पूर्णं आहावः 'पानस्थानीय-पात्रविशेषः' = TS. iv.2.5.5, vi.7.2 महामाहावमभि सं नवन्त 'आहूयन्तेऽस्मिन्नाहुतय इत्याहावः। तादृशम्। यद्वा वृष्ट्युदकधारणमाहावं निपानस्थानीयम्', i.34.8 त्रय आहावाः 'सोमस्याधारभूताः कूपसदृशास्त्रयः द्रोणकलशाधवनीयपूतभृदाख्याः'. (2) 'शंसावोम्' यह आह्वान; the invocation शंसावोम् = 'शंसाव' 'let us two pray' by which the Hotṛ addresses the Adhvaryu; *m.* आह्वान; calling. Note संततक्रमपठितर्ग्-गतो मध्यतन आहावः तदन्तगतो व्याहावः.

आ-हि-त (1) *a.* अग्न्याधानकर्ता; a sacrificer, who maintains the perpetual sacred fire in a family. (2) [अन्यदायतनं कृत्वा नूतनमुत्पाद्य स्थापितोऽग्निः] स्थापित अग्नि; fire duly established; other varieties being : उद्धृतः 'उद्धरणात् संपादितः', प्रहृतः 'प्राकृतप्रणयनात् संपादितः', विहृतः 'इतस्ततो विहरणात् संपादितः'. (3) *a.* रखा, निहित; placed, deposited i.166.9 तविषाण्याहिता. **आहिताग्नि** [आहिताः आधानसंस्कृता अग्नयो यस्य] *a.* जिसने अग्न्याधान किया है; one who has placed the sacred fire upon the altar.

आ √हु होम करना; to sacrifice, offer an oblation vii.1.17 आ जुहवाम नित्या; किसी को गीत प्रस्तुत करना; to offer songs to someone i.110.6 आ मनीषाम् ··· जुहवाम; – पर डालना; to throw something on x.99.4 स यह्वयोऽर्वनीगोर्ध्वर्वा जुहोति 'आक्षिपति'.

आ-हु-त *a.* अर्पित; offered as oblation AV. vi.5.1 उदेनमुत्तरं नयाग्ने घृतेनाहुत; शवरूपेण आहित; laid in the fire as corpse x.16.5 आहुतश्चरति 'चितौ मन्त्रेण समर्पितः'.

आ-हु-ति [√ह्वे] *f.* आवाहन, न्यौता; invocation, invitation; cp. संहूति 'joint invocation'. (2) [√हु] अग्नि में समर्पित करना; offering oblations into the fire. Cp. आहुती = आहुत्या.

आहुति-भाज् *a.* आहुतिभागी; one who partakes of an oblation MS. **आहुति-मय** *a.* आहुतिरूप; consisting of oblations ŚBr. **आहुति-वन्त्** *a.* आहुति वाला; accompanied by oblations. **आहुतीष्टका** *f.* इष्टकाविशेष; a kind of Iṣṭakā TS. **आहुती-वृध्** *a.* आहुति में आनन्द लेने वाला; delighting in oblations or sacrifice ix. 67.29 युवानमाहुतीर्वृधम् 'आहुतिभिर्वर्धनीयम्'.

आ-हू *f.* पुकार; call viii.32.19 कृष्टीनामन्वाहुवः 'आह्वातव्यः'.

आ-हूर्-य [√हृ] *a.* संमान्य; one to whom homage is to be paid i.69.4 जने न शेव आहूर्यः 'आह्वातव्यः'.

आ √हृ समीप लाना, लाना; to bring near, fetch x.161.2 तर्मा हरामि निर्ऋतेरुपस्थात्; साधन जुटाना; to collect means or subsidiaries तर्माहरत् ŚBr. xiii.4.1.1 'तत्साधनानि उपादत्त' : आहरणं सामग्रीसंपादनम्, यजनमनुष्ठानम्; प्रज्वलित करना; to kindle fire अन्वाहार्यपचनमाहारयेत् 'दक्षिणाग्नेरभिज्वलनं कुर्यात्' ABr. xxxii.11; अनुष्ठान करना; to observe a rite अग्निष्टोममाहरत् 'अन्वतिष्ठत्' TMB. vi.1.1 दिवा वै यज्ञानाहरन्त 'अनुष्ठितवन्तः' TBr. i.3.2 आहृत्यः 'अनुष्ठेयः' TMB. vi.7.14; आहर्तोः (*Inf.*) 'आहरणपर्यन्तम्'.

आहैन्-इक [cp. अहीन = आहीनिक] *a.* अहीनसंबन्धी; belonging to Ahīna AŚS. xi.2.11.

आहो प्रश्न अथवा संदेहसूचक अव्यय; interjection expressing doubt or clarification : is it so ?

आ-हो-तोस् [√हु *Inf.*] होम तक; till the sacrifice continues Sat. viii.3.

आह्न्-अ [अह्नां समाहारः] *n.* दिनवर्ग; many days.

आह्न्-एय [अह्निसंज्ञितायाः मातुः पुत्रः] *m.* अह्नि का पुत्र; son of Ahni TAr. ii.12.2.

आ-ह्राद्-अ *m.* बिजली की कड़क; clap of thunder ChUp.

आ-हु-त [√हृ] (1) *a.* टेढ़ा; crooked, curved. (2) **—तम्** *m.* क्षत; wound. **आहुत-भेषज** *a.* क्षतसंधायक; healing

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

the wounded or hurt AV. xix.2.5 तास्त आहृत भेषजीः 'healers of dislocation' W.

आहार *m.* अह्वार ऋषि का पुत्र; son of Ahlāra TMB. xxv.17.3 आह्वारस्त्रसदस्युः.

आ-ह्वान Cp. प्रैष.

आ√ह्वृ टेढ़ा करना, क्षति पहुंचाना; to make crooked, hurt vii.1.9 मा नो दंमे मा वन आ जुहूर्थाः.

आ√ह्वे पास बुलाना, न्यौतना, आवाहन करना; to call near, invite, invoke, summon AV. vii.85.1 स्वस्तये तार्क्ष्यमिहा हुवेम, आर्जुह्वानः 'आभिमुख्येन हूयमानः' TS. iv.6.5.3.

इ

√इ जाना, चलना, बहना, किसी के समीप प्रार्थना के साथ जाना; to go, walk, flow, approach anyone with a prayer; किसी एक दशा में बने रहना; to continue in any condition or relation ŚBr. i.1.4.14 असुररक्षसानि मृद्यमानानि यन्ति 'the Asuras and Rākṣasas are being continually crushed', KŚS. xxv.5.2 गवामयनेन ईयुः 'they remained engaged in the Gavāmayana'. Cp. also तौ प्रजापतिं प्रश्नमैताम् 'तौ प्रजापतिमुपेत्य पृष्टवन्तौ' TS. ii.5.8.5; अनुष्ठान करना; to perform a sacred act Sat. xvii.8 बृहद्रथंतराभ्यां यन्ति 'स्तोत्रमनुतिष्ठन्ति'. Forms. II. : *Pr.* एति; यन्ति; Ā. *1. s.* इये, *Du. 3.* इयाते, *Pl. 1.* ईमहे; *Sb.* अया, अयसि and अयस्, अयति and अयत; अयाम, अयन्; *Inj. Pl. 3.* यन्, *Opt.* इयाम्, इयात्; इयाम; *Ipv.* इहि, एतु; इतम्, इताम्; इत and एत, इतन, यन्तु; *Pt.* यन्त, इयान. *Ipf.* आयम्, ऐस्, ऐत्; ऐतम्, ऐताम्; ऐत, आयन्; *A. 3. Pl.* आयत. I. : अयति, अयते; *Inj.* अयन्त; *Ipv. 3. Du.* अयताम्, *Pl.* अयन्ताम्. V. : *Pr.* इनोति; इन्विरे. *Ipf.* ऐनोस्, ऐनोत्. *Pf.* इयेथ and इयथ, इयाय; ईयथुर्, ईयतुर्, ईयुर्; *Pt.* ईयिवांस्. *Ppf.* ऐयेस्. *Ft.* एष्यति; अयिष्यति; एता. *Pp.* इत. *Gd.* इत्वा, –इत्य. *Inf.* एतुम्; एतवे, एतवै, इत्यै, इयध्यै, अयसे; एतोस्.

इक्षु [√इष्] *m.* ईख, गन्ना; sugar-cane AV. i.34.5. —**काण्ड** *n.* गन्ना; stem of sugar-cane.

ईक्ष्वाकु *m.* एक नाम; name of a man AV. xix.39.9 यं त्वा वेद पूर्वे ईक्ष्वाकोः. But इक्ष्वाकु in x.60.4 यस्येक्ष्वाकुरुप व्रते.

√इङ्ग् चलना, हिलना-डुलना; to go, move or agitate, shake; (*Caus.* इङ्गयति) v.78.7 पुष्करिणीं समिङ्गयति सर्वतः, i.164.45 गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति 'न चेष्टन्ते न प्रकाशन्ते', Sat. i.4 ता नेङ्गयन्ति 'न चालयन्ति'.

इङ्ग्-अन [√इङ्ग 'move, agitate'] *n.* समास का विश्लेषण; separation of one member of a compound from another, separation by Avagraha RPr. **इङ्ग्-य** *a.* अवग्राह्य; a word to be separated in the Padapāṭha by Avagraha mark RPr.

इज्-या [√यज्] *f.* याग; sacrifice.

ईट्-अ *mn.* नरसल, चटाई; a kind of reed, mat AV. vi.14.3 अथो ईट इव हायनोऽप द्राह्यवीरहा.

इट्-अन्त् [√इट् = √अट्] *a.* घुमक्कड़; wanderer (cp. अतिथि 'guest') x.171.1 त्वं त्यमिटतो रथमिन्द्र प्रावः सुतावतः 'इटस्य एतत्संज्ञस्यर्षेः'.

इट्-सूर्न *n.* [√सिव्] चटाई; mat.

इठिमिका [अधिष्ठिमिका' Pkt. हेट्ठिम, हिट्ठिम] *f.* काठकसंहिता में खण्डों का नाम; name of a section of the KS.

ईड् [generally in *Instr.* इडा, *Nom. Acc. Pl.* ईडः, and *Gen.* इडस्, √इष् 'इच्छायाम्' ईड्, ईरा, ईला 'what is desired', 'इडयन्तीतीडोऽन्नानि'] *f.* पौष्टिक पेय; refreshment i.128.7 सं हव्या मानुषाणामिडा कृतानि पत्यते 'इडायां वेद्याम्', iii.24.2 अग्न इडा समिध्यसे 'इडायामुत्तरवेद्याम्', iii.27.10 दक्षस्येडा सहस्कृत 'वेद्यादिलक्षणा भूमिः', TS. iii.5.6.3 इडं ईडिताः 'फलसाधनभूताः स्तोत्रविशेषाः ऋत्विग्भिः प्रयुक्ताः'.

इड्-अ *m.* अग्नि; epithet of Agni VS. ii.3 अग्निरिडं ईडितः 'इडे स्तोत्राय' Uv., 'इडः स्तुतियोग्यः' Mah.

ईड-प्रजस् *m.* इडा का वंशज; descendant of Iḍā TS. i.5.6.1 'इडा धेनुस्तस्याः प्रजा अपत्यानि'.

इडस्-पति *m.* पौष्टिक पेय का स्वामी; lord of refreshment vi.58.4 पूषा सुबन्धुः ··· इडस्पतिः, v.42.14 इडस्पतिं जरितर्नूनमश्याः (epithet of Bṛhaspati). **इडस्-पदे** याग के स्थान में; at the altar or place of offering i.128.1 अदब्धो होता नि षददिडस्पदे 'भूम्याः पदे', ii.10.1. इडस्पदे मनुषा यत समिद्धः, x.91.1 दमे दमूना इषयन्निडस्पदे.

ईडा [=ईरा√इष्] *f.* पौष्टिक पेय; refreshing draught iii.59.3 ईडया मदन्तः 'अन्नेन', iii.53.1 ईडया मदन्ता 'अस्मा-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भिर्दत्तेन हविषा', iii.7.5 ईडा येषां गण्या महिना गौः 'इडा गीः स्तुतिरूपा वाक्', vii.16.8 येषामिळा घृतहस्ता दुरोणे 'अन्नरूपा हविर्लक्षणा देवी', x.70.8 ईळा देवी घृतपदी 'एतन्नामिका देवी'; गोशरीरधारिणी देवता; cow, ईडा हि गौः ŚBr. ii.3.2.34, ईडामग्न पुरुदंसम् 'ईड्यमानम्' TS. iv.2.4.3.

इडा-दढ *n.* इष्टयनविशेष; name of a particular Iṣṭyayana or sacrificial observance ABr. : इडादढ ?

इडानां सं-क्षार्-अ *m.* एक सामन्; name of a Sāman TMB. xx.3.14.

इडा-पात्र् *n.* इडावदान को रखने का चमस; the vessel for keeping Iḍā or Iḍāvadāna : इडाया हविषः आधारपात्रम्। हुतशेषादवदाय इडापात्रे स्थाप्यमानो हविर्भागः इडा इत्युच्यते.

ईडा-प्रजस् *a.* इडोत्पादक; begetting Iḍā.

ईडायास्-पदे इडा के पद में; at the place of Iḍā iii.23.4 निं त्वा दधे वर आ पृथिव्या ईडायास्पदे 'गोरूपधारिण्याः पृथिव्याः पदे उत्तरवेद्याम्'.

ईडा-वन्त् *a.* पुष्टिप्रद; granting fresh vital spirit iv.2.5 ईडावाँ एषो असुर प्रजावान् 'इडा हविर्लक्षणमन्नं तद्वान्'.

इण्ड्व [परिमण्डलः पदार्थविशेषः शिरसि स्थापनार्थः] *n.* इण्डवा; covering of grass to protect hands from fire or head from the friction with water-pitcher placed on it.

इ-र्त *n.* गमन, मार्ग; going, path.

इर्तः-प्रदान *n.* यहां से दिया दान; offering from this world TS. iii.2.9.7 इर्तःप्रदानं देवा उपजीवन्ति 'एतल्लोकानुष्ठितकर्मसंपादितमेवान्नम्'.

इर्त-ऊति *a.* जिसकी सहायता इधर है, हर समय पास; helping on this side, helping from here, always at hand i.146.2 अर्जरस्तस्थावितऊतिर्ऋष्वः, 'प्राप्तरक्षणः', x.31.7 संतस्थानें अर्जे इर्तऊती 'इत एतेभ्यो देवेभ्यो रक्षणं ययोस्ते'.

ई-तर [*Pronominal Derivative* of ई-] *a.* दूसरा; other x.18.1 यस्ते स्व इतरो देवयानात्. Mark **इतरा** 'mother of Aitareya'. **इतर-जन** [—ना: *Pl.*] *m.* और जन; other men or beings AV. xi.10.1 सर्पा इतरजना रक्षांसि. **इतर्र-तस्** *av.* भिन्न, दूसरी ओर; different from, from or to another direction. **इतर्र-था** *av.* और प्रकार से, दूसरी ओर; in another manner, perversely, on the other hand. **इतरथा-वृत्ति** *f.* प्रत्यावृत्तिः return, coming back.

इतरेतर *a.* परस्परः mutual, several. —**म्** *av.* आपस में; mutually.

इ-र्तस् *av.* यहां से, यहां; from this point, from this world, here.

इर्तासु [= इत+असु] *a.* गतासु; dead TS. ii.2.4.3.

ई-ति [= इद्-ति] *av.* ऐसे, प्रभृति; so, thus : इति त्वेव 'एवमेव तु', et cetera. (2) *f.* अयन, इष्टप्राप्त्युपाय; going, means to obtain one's object ईतिश्च मे TS. iv.7.5.2 = इर्त्या च मे VS. viii.15.

इति-र्थ [इयतां पूरणः] *a.* इतनवां; so manieth ŚBr.

इति-नु [पूर्वखण्डोक्त-प्रकारेणैव] ऐसे जैसाकि कहा जा चुका है; in the manner aforesaid.

इति-रात्र्-अ *a.* इस प्रकार की रात्रि वाला; having such a night (a rite) TBr. iii.10.11.

इति-वाव [इत्येव] यही; this indeed.

इति-ह-आस्-अ *m.* कथा-प्रतिपादक इतिहास; thus indeed it was = ākhyāna : देवासुराः संयत्ता आसन् इत्यादि.

ईतीव *av.* इसी प्रकार; in this manner ŚBr. i.2.3.1.

इत्-र्थम् *av.* इस प्रकार; thus, in this manner viii.70.14 यदित्थमेकमेकमित् KS. xxvi.10 काममित्थं चेत्थं च 'so and so'. **इत्थं-विद्** *a.* इस प्रकार जानने वाला; यागप्रक्रियाविद्; one versed in ritual.

इत्-र्था *av.* अनेन प्रकारेण; thus viii.13.26 इत्था स्तुवतो अद्रिवः (= इत्थात् 'so') TAr. iv.33 इत्थादुलूक आ पप्तत्, JUB. i.2.6 अथेत्थाद् वातीति 'from here'; = इतोऽवासीत्. **इत्था-धी** *a.* ऐसी मति वाला; having such a thought, having correct thought, devout ii.20.2 इत्थाधीरभि नो नक्षति त्वा 'एवंविधोपद्रवोपशमरूपकर्मा'.

इत्य्-अहे-सुत्या *f.* उस-उस दिन सुत्या; pressing on that day ŚBr. iii.3.4.19.

इ-र्त्या *f.* गति, चर्या; going VS. xii.62 स्तेनस्येत्यामन्विहि तस्करस्य 'गतिम्'; मार्ग; way i.167.5 नभसो नेर्त्या 'गतिः', vii.36.3 आ वातस्य ध्रजतो रन्त इर्त्याः 'गतयः'.

इत्य्-उन्-मृश्-य *a.* इस प्रकार छूने योग्य; to be touched in this manner.

इर्त्यै [*Inf.* √इ] जाने को; to go i.113.6 अर्थमिव त्वमित्यै, i.24.1 प्रासावीद् द्विपत् प्र चतुष्पदित्यै.

ई-त्वन *a.* जाने वाला; going. Cp. प्रातरित्वन्. **इ-तृ-वर्** *a* गन्ता; going x.88.4 सं पतत्रीत्वरं स्था जगर्थत् 'गमनशीलं सरीसृपादिकम्'.

ई-द् [*Emphasizing Particle*] ठीक, अवश्य, सचमुच; just, indeed, surely ii.41.4 मर्मेदिह श्रुतं हवम् 'mine indeed', ईद् एव 'निश्चयेन' TS. ii.4.14.2; नेद् 'lest'.

इद्-अद्-वसु [इदं-वसुः] *a.* इस और उसमें धनिक; rich in this and in that AV. xiii.4.54 भवद्वसुरिदद्वसुः; W. 'of increasing good'.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इ-र्दम् *av.* यहां; here i.53.2 तमिर्दं गृणीमसि; अब; now ii.37.2 तमिर्दं हुवे, TMB. xvi.13 इदमग्नेर्जातान् 'इदानीम्'. **इर्दमिदम्** *av.* यहां-वहां; here and there vii.59.1 ये त्रायध्व इर्दमिदम्.

इर्द-रूप *a.* इस रूप का; having this shape ŚBr. **इदं-विद्** *a.* इसका ज्ञाता; knowing this ABr.

इर्द-मधु *m.* 'इदं मधु' यह शब्द, इर्दमेव सारघं मधु इत्यादि मन्त्र; the word इदं मधु, or the verse इर्दमेव etc. (ĀŚS. xxi.19.19) TS. vii.5.10.1 इर्दमधु गायन्त्यः. **इदं-मय** *a.* इसका बना; made of this ŚBr. xiv.7.2.6. **इद-वत्सर** *m.* छः वर्षों में पञ्चम वर्ष; the fifth in the cycle of six years TAr. iv.19.1.

इ-र्दा *av.* इदानीम्; now iv.33.1 इदाह्नः पीतिम् 'इदानीम्'.

इ-र्दानि *n.* समय का एक परिमाण; a measure of time ŚBr. xii.3.2.5.

इ-र्दानीम् [= इर्दा] *av.* अब; now, at this moment, in this case, just, even i.35.7 क्वेदानीं सूर्यः कश्चिकेत, vii.41.4 उतेदानीं भगवन्तः.

इदा-वत्सर [इर्दा = इदानीम् प्रभवविभवादीनां षष्टिसंवत्सराणां मध्ये एकैकस्मिन् पञ्चके स्थिताः संवत्सराः क्रमेण संवत्सरपरिवत्सरेदावत्सरेदुवत्सरवत्सरशब्दैर्विवक्षिताः] *m.* वर्तमान वर्ष, पांच वर्षों में वह वर्ष जब दिया दान अधिक फलदायक होता है; the present or current year, one of the five years in which gifts of clothes etc. are productive of greater rewards AV. vi.55.3 इदावत्सराय परिवत्सराय संवत्सराय कृणुता बृहन्नमः. Idā-vatsará 'current year'. **इदावत्सरीय** *a.* 'belonging or relating to the current year' KS. xiii.15.

इद्-उ वत्सर *m.* छः वर्षों में चतुर्थ; the fourth in the cycle of six years TAr. iv.19.1, TS., TB., but VS. इद्-वत्सर.

इद्-ध [इन्ध्] *a.* प्रज्वलित, सुलगा; kindled, blazing i.95.9 स्वयशोभिरिद्धः. **इद्धाग्नि** *a.* प्रज्वलिताग्नि; whose fire is kindled i.83.4 इद्धाग्नयः शम्या ये सुकृत्यया.

√**इध्** [√इन्ध्] सुलगाना; to kindle TS. iv.2.2.3 अग्न उर्षसामिधानः 'इध्यमानः'. Forms of √इन्ध् VIII. Ā.: *Pr.* इन्द्-र्धे; इन्धर्ते and इन्धते; *Sb.* इर्नधते; *Ipv.* इन्धाम्; इन्ध्वम्, इन्धताम्; *Pt.* ईन्धान. *Ipf.* ऐन्ध. *Pf.* ईर्धे; ईधिरे. *Ao. Sb.* इधर्ते; *Op.* इधीमहि; *Pt.* इधान. *Ps.* इध्यते; *Ipv.* इध्यस्व; *Pt.* इध्यमान; *Pp.* इद्ध. *Inf.* –ईधम्; –ईधि. From the nasalized, *is. Ao.* ऐन्धिष्ट; *Op.* इन्धिषीय.

इ-र्ध = इ-र्ह.

इध्-म *m.* ईंधन, अग्निसमिन्धनार्थं काष्ठ; fuel, sacrificial fuel viii.45.2 बृहन्निदिध्म एषाम्. **—काष्ठानि** 'अग्नीन्धनार्थं यज्ञियवृक्षकाष्ठानि'. **—चिति** *f.* ईंधन का चयन; a pile of fuel. **—प्रवश्चन** वह जिससे समिधा ली हैं; the Palāśa wood from whose upper part fuel has been taken. **इध्म-भृति** *a.* ईंधन लाने वाला; bringing fuel vi.20.13 दर्भीतिरिध्मभृतिः 'इध्मानां भर्ता आहर्ता वा'. **—वन्त्** *a.* ईंधन वाला; furnished with fuel TBr. **—संवृश्चन** *n.* समिधाओं का छोल; shavings of the fuel. **—संनहन** [इध्मबन्धनार्थास्तृणाः] *n.* ईंधन बांधने की रस्सी; a rope or cord to tie up fuel.

इध्मा-बर्हिस् *n.* ईंधन और बर्हि; fuel and litter TS. ii.6.5.1 इध्माबर्हिः प्रोक्षति.

इ-र्न [√इ] *a.* शक्त, समर्थ; able, strong, energetic i.53.2 वसुन इर्नस्पतिः 'स्वामी'.

√**इनक्ष्** [*नि-नक्ष *Des.* of √नश् 'reach'] पाने को प्रयत्न करना; to desire to reach or obtain, endeavour to attain x.75.4 यदासामग्रं प्रवतामिनक्षसि 'व्याप्नोषि', TS. iv.2.2.2 शोचिषा यामिनक्षत् 'व्याप्नोत्'.

इन्द्-उ [= बिन्दु] (1) *m.* बूंद, चन्द्र; drop, moon i.127.6 इन्दुर्येभिराष्टे 'सोमः'. (2) *a.* परमैश्वर्योपेत; glorious TS. iv.2.9.2 अजस्रमिन्दुम्.

इन्द्-र [√इन्ध् : इन्धो ह वै तमिन्द्र इत्याचक्षते ŚBr.] *m.* विजयसनि देवता; name of the god of victory.

इन्द्र-ऋषभा *f.* जिसका गोहरा इन्द्र है; impregnated by Indra AV. xii.1.6 इन्द्रऋषभा द्रविणे नो दधातु.

इन्द्र-गुप्त [= इन्द्रगोपा] *f.* इन्द्र द्वारा रक्षित; whose protector is Indra AV. xii.1.11 पृथिवीमिन्द्रगुप्ताम्. **इन्द्र-गाथा** [इन्द्रो गाथ्यते गीयते यासु ताः] *f.* इन्द्रविषयक गाथा; song praising Indra = AV. xx.128.2 से 128.16 तक; the five verses beginning with यदिन्द्र AV. xx.128.12 to 128.16, so designated in ABr. vi.32.25. **इन्द्र-गोप्-अ** *m.* जुगनू; a glow-worm in rain. **इन्द्र-गोपा** *a.* इन्द्ररक्षक; having Indra as one's protector viii.46.32 इन्द्रगोपा मदन्ति देवगोपाः. **इन्द्र-घोष्-अ** *m.* इन्द्र कहाने वाला; having the name Indra TS. vi.2.7.4.

इन्द्र-जा [√जास् *NS.*] *m.* इन्द्र से उत्पन्न; descended from Indra AV. iv.3.7 इन्द्रजाः सोमजा आथर्वणमसि. **इन्द्र-जाल** *n.* इन्द्र का जाल; the net of Indra AV. viii.8.8 तेनाहमिन्द्रजालेन. **इन्द्र-जूत** *a.* इन्द्रप्रसूत; sped or excited or prompted by Indra iii.33.11 गर्व्यन् ग्रमि इषितं इन्द्रजूतः. **इन्द्र-ज्येष्ठ** [इन्द्रो ज्येष्ठो वयोगुणाभ्यामधिको येषाम्] *a.* जिनका जेठा अर्थात् प्रमुख इन्द्र है; having Indra

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

as chief i.23.8 ईन्द्रज्येष्ठा मरुद्गणाः 'इन्द्रो ज्येष्ठो मुख्यो येषु ते', TS. iii.5.8.1 ईन्द्रज्येष्ठेभ्यः.

इन्द्र-तनू [विश्वार्षाडित्यादिशब्दाः इन्द्रतनूविशेषवाचकाः । तद्युक्तैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टकाः] *f.* एक प्रकार की इष्टका; a kind of bricks TS. iv.4.8. **ईन्द्र-तम** *a.* वीर्यवत्तम; a most mighty VS. xxxviii.16 ईन्द्रतमे अग्नौ 'वीर्यवत्तमे' Uv. **इन्द्र-तुरीय** [इन्द्रस्तुरीयश्चतुर्थो हविर्देवता यस्मिन् कर्मणि; इन्द्रस्य तुरीयो भागो यस्मिन् ग्रहे] *a.* इन्द्रचतुर्थदेवताक; having Indra as the fourth deity TBr. i.7.1. **ईन्द्र-त्वोत** [त्वा+ऊत] *a.* इन्द्र ! तेरे द्वारा रक्षित; favoured by thee, O Indra ! i.132.1 ईद्रत्वोताः सासह्याम पृतन्यतः 'अतिप्रबलेनेन्द्रेण त्वया रक्षिताः'. **ईन्द्र-द्विष्-ट** *a.* इन्द्रद्रुग्ध; hated by Indra ix.73.5 ईन्द्रद्विष्टार्मप धमन्ति. **इन्द्र-धनुस्** *n.* इन्द्रधनुष; rainbow AV. xv.1.6 सं धनुरादत्त तदेवेन्द्रधनुः. **इन्द्र-नक्षत्र** *n.* इन्द्र का नक्षत्र; Indra's lunar mansion = Phālgunī ŚBr. **ईन्द्र-नासत्य** *m.* इन्द्र और नासत्य; Indra and Nāsatya (Aśvins) viii.26.8 ईन्द्रनासत्या गतम्. **ईन्द्र-पत्नी** *f.* जिसका पति इन्द्र है; having Indra as husband x.86.10 उतार्हमस्मि वीरिणीन्द्रपत्नी 'इन्द्रस्य भार्या इन्द्राणी.' **इन्द्र-पा-तम** *a.* खुशी-खुशी इन्द्र द्वारा पीत; most eagerly drunk by Indra, most drunk by Indra ix.99.3 मदो यं इन्द्रपातमः 'इन्द्रेण अत्यन्तं पातव्यः.' **इन्द्र-पान** *n.* इन्द्र का पेय; serving as drink for Indra ix.96.3 मर्हे सोम पसरस इन्द्रपानः 'इन्द्रेण पातव्यः', i.54.9 चमूषदश्चमसा इन्द्रपानाः 'इन्द्रस्य पानेन सुखकराः' (—पाने ?). **ईन्द्र-पीत** *a.* जिस सवन में इन्द्र ने सोम पिया है; the Savana in which Indra has drunk Soma ix.8.9 ईन्द्रपीतं स्वर्विदम् 'इन्द्रेण पीतम्', ईन्द्रपीतस्य TS. iii.2.5.2. **इन्द्र-पुत्रा** *f.* जिसका पुत्र इन्द्र है; having Indra as son AV. iii.10.13 ईन्द्रपुत्रे सोमपुत्रे. **ईन्द्र-प्रसूत** *a.* इन्द्रप्रेरित; incited by Indra x.66.2 ईन्द्रप्रसूता वरुण प्रशिष्टाः 'इन्द्रेण प्रेरिताः'. **इन्द्र-भाजन** *n.* इन्द्र का प्रतिनिधि; substitute for Indra ŚBr. iii.4.2.15. **इन्द्र-मद्-अन** *a.* इन्द्र को मस्त करने वाला; delighting Indra vii.92.4 ये वार्यव इन्द्रमदिनासः 'इन्द्रस्य तर्पयितारः'. **ईन्द्र-मेदिन्** *a.* जिसका मित्र इन्द्र है; having Indra as ally AV. v.20.8 ईन्द्रमेदी संत्वनो निं ह्वयस्व 'allied with Indra'.

√**इन्द्रय्** इन्द्र की तरह बरतना; to act like Indra iv.24.4 आदिन्नेमि इन्द्रयन्ते अभीके 'युद्धे इन्द्रमिच्छन्ति'. **इन्द्र-र्यु** *a.* इन्द्रेच्छुक; longing for Indra ix.2.9 अस्मभ्यमिन्दविन्द्रर्युः 'इन्द्रकामः'. **इन्द्र-योग्-अ** *m.* इन्द्रदेवताक योग; the yoga or amulet having Indra as deity AV. x.5.3 जिष्णवे योगायेन्द्रयोगैर्वी युनज्मि 'with Indra-junctions'. **इन्द्र-योनि** *f.* परमेश्वर का निवास; abode of Indra = सुषुम्ना नाडी; Suṣumnā.

इन्द्र-लोक *m.* इन्द्र का जगत्; Indra's world ŚBr.

ईन्द्र-वन्त् *a.* इन्द्रसहित; associated or accompanied by Indra i.116.21 निरहतं दुच्छुना ईन्द्रवन्ता 'इन्द्रेण संयुक्तौ'. **इन्द्र-वाह्** *a.* इन्द्र को वहन करने वाला; conveying Indra iv.35.5 इन्द्रवाहावृभवो वाजरत्नाः 'इन्द्रवोढारौ अश्वौ'. **ईन्द्र-वाततम** [√वन्] *a.* इन्द्र को अत्यन्त अभीष्ट; much desired by Indra x.6.6 अस्मे ऊतीरिन्द्रवाततमाः 'इन्द्रेणाभिगताः'. **इन्द्र-वायू** *m.* इन्द्र और वायु; Indra and wind i.23.3 इन्द्रवायू मनोर्जुवा.

ईन्द्र-शत्रु *a.* जिसका शातयिता इन्द्र है; having Indra as a foe i.32.6 सं रुजानाः पिपिष ईन्द्रशत्रुः 'इन्द्रः शत्रुर्घातको यस्य : details of legend TS. ii.4.12. **ईन्द्र-श्रेष्ठ** = ईन्द्रज्येष्ठ.

ईन्द्र-सखि *a.* इन्द्रमेदी; having Indra as friend vii.34.24 अनु द्युक्षो वरुण ईन्द्रसखा 'इन्द्रः सखा यस्य'. **इन्द्र-संधा** *f.* इन्द्र के साथ समझौता; alliance with Indra AV. xi.10.9 तयार्हमिन्द्रसंधया 'Indra-agreement'. **इन्द्र-सव्-अ** *m.* एक विशेष सोमयाग; a particular Soma sacrifice KS. xiv.8 यदि राजन्य इन्द्रसवो ह्येषः. **ईन्द्र-सारथि** *a.* इन्द्र के साथ एक रथ पर सवार = इन्द्र का साथी; Indra's companion iv. 46.2 निर्युत्वाँ ईन्द्रसारथिः 'इन्द्रसहायः'. **इन्द्र-सेना** *f.* इन्द्र का अस्त्र, इन्द्र की सेना; Indra's missile, Indra's army x.102.2 भरे कृतं व्यचेदिन्द्रसेना 'इन्द्रस्य सेना'. **ईन्द्र-स्वन्त्** *a.* इन्द्र जैसा, इन्द्र वाला; like Indra, accompanied by Indra iv.37.5 ईन्द्रस्वन्तं हवामहे 'इन्द्रवन्तम् इन्द्रियवन्तम्'. **इन्द्र-स्तु-त** [or —**स्तोम**] *m.* इन्द्र की स्तुति; praise of Indra, name of particular hymns to Indra in certain ceremonies ŚBr.

इन्द्र-स्तोम [इन्द्र एव यत्र स्तूयते] *m.* एतन्नामा सोमयाग; name of a Soma sacrifice TMB. xix.16, पञ्चदर्श इन्द्रस्तोमो भवति TS. vii.4.3.3.

इन्द्र-हव्-अ *m.* इन्द्र का आह्वान; invocation of Indra ix.96.1 कृण्वन्निन्द्रहवान् संखिभ्यः 'इन्द्रस्य आह्वानानि'.

ईन्द्र-हूति [= इन्द्रहव] *f.* इन्द्र का आह्वान; invocation of Indra vi.38.1 युर्मतीर्मिन्द्रहूतिम् 'इन्द्रस्य स्तुतिम्'.

ईन्द्रा-कुत्स *m.* इन्द्र और कुत्स; Indra and Kutsa v.31.9 ईन्द्राकुत्सा वहमाना रथेन. **ईन्द्राग्नि** *m.* इन्द्र और अग्नि; Indra and Agni i.21.5 ईन्द्राग्नी शर्म यच्छतम्. **इन्द्राग्नि-स्तोम** *m.* name of a Soma sacrifice TMB. xix.17. **इन्द्राग्न्योरयन** name of a Sattra, a variety of

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Sattra TMB. xxv.11. **इन्द्राणी** *f.* इन्द्रपत्नी; wife of Indra i.22.12 इहेन्द्राणीमुप ह्वये. **इन्द्रा-पर्वत** *m.* इन्द्र और पर्वत; Indra and Parvata i.122.3 शिशीर्तमिन्द्रा-पर्वता युवं नः. **इन्द्रा-पूषन्** *m.* इन्द्र और पूषा; Indra and Pūṣan vii.35.1 शं न इन्द्रापूषणा वाजसातौ. **इन्द्रा-बृहस्पति** *m.* इन्द्र और बृहस्पति; Indra and Bṛhaspati iv.49.5 इन्द्राबृहस्पती वयम्. **इन्द्रा-ब्रह्मणस्पति** *m.* इन्द्र और ब्रह्मणस्पति; Índra and Bráhmaṇaspáti ii.24.12 अच्छेन्द्राब्रह्मणस्पती हविर्नः. **इन्द्रा-मरुत्** *m.* इन्द्र और मरुत्; Indra and the Maruts ii.29.3 स्वस्तिमिन्द्रामरुतो दधात. **इन्द्रा-वन्त** = इन्द्रवन्त,इन्द्रावन्तो मरुतः TS. iv.7.14.1. Cp. iv.27.4 इन्द्रावतो न भुर्ज्युम्; may be उद्रावतो न भुर्ज्युम् 'समुद्रात्'. **इन्द्रा-वरुण** *m.* इन्द्र और वरुण; Indra and Varuṇa vi.68.3 इन्द्रावरुणा चकार्ना. **इन्द्रा-विष्णु** *m.* इन्द्र और विष्णु; Indra and Viṣṇu iv.2.4 इन्द्राविष्णू मरुतः अश्विनोर्त. **इन्द्रा-सोम** *m.* इन्द्र और सोम; Indra and Soma vii.35.1 शर्मिन्द्रासोमा सुवितायं शं योः.

इन्द्र्-इर्य (1) *a.* इन्द्रसंबन्धी, इन्द्र के लिये हित, उचित अथवा प्रीतिकर; belonging to Indra, fit for or agreeable to Indra viii.3.20 निः सोम इन्द्रियो रसः 'इन्द्रेण सेव्यः', viii.3.13 महिमानमिन्द्रियम् 'इन्द्रस्य लिङ्गम्, इन्द्रस्यासाधारणम्'. (2) *n.* इन्द्र की शक्ति, विशेषता, वीर्य अथवा सामर्थ्य; power, force or quality which belongs specially to Indra, i.e. virility or vigour i.55.4 जनिषु प्रब्रुवार्ण इन्द्रियम् 'इन्द्रस्य वीर्यम्'. (3) *n.* अन्य देवताओं की इन्द्रसमान शक्ति; Indra-like power of other gods x.124.8 ज्येष्ठमिन्द्रियं सचन्ते 'नीर्यं वरुणस्य', i.111.2 तन्नः शर्धाय धासथा स्विन्द्रियम् 'धननामैतत्'. (4) *n.* शारीरिक शक्ति, इन्द्रियशक्ति, इन्द्रियपाटव; bodily power, power of senses इन्द्रियाण्याप्नोति 'चक्षुरादिपाटवमाप्नोति' TMB. xxii.4.3. (5) *n.* लिङ्ग; membrum virile VS. xix.76 योनिं प्रविशदिन्द्रियम्. (6) *n.* इन्द्रियायतन; the seat of Indriyas इन्द्रियाण्यद्भिः संस्पृशेत् Khādira i.1.

इन्द्रिय-काम *a.* वीर्येच्छु; desirous of power, desirous of Vājīkaraṇa. **इन्द्रिया-वन्त्** *a.* इन्द्रियवृद्धिकारी; conducive to power, very powerful KS. ii.4 ऊर्मिर्हविष्य इन्द्रियावान्. Cp. however AV. xv.10.10 इन्द्रियवान् भवति and KS. x.8 इन्द्रायेन्द्रियवते. **इन्द्रियाविन्** = इन्द्रियावन्त. **इन्द्रियैष्या** *f.* वीर्यार्थ एष्टव्य अथवा दातव्य; to be sacrificed for power TMB. xxi.1.5. **इन्द्रेणता** [– ण नता इषीका] *f.* इन्द्रेणनिर्मिता; made by Indra TMB. xv.5.20. **इन्द्रेषित** *a.* इन्द्रप्रेरित; impelled by Indra x.8.8 इन्द्रेषित आप्त्यः 'इन्द्रेण प्रेषितः'. **इन्द्रोर्त** एक नाम; name of one of the sons of Atithigva viii.68.15 ऋज्राविन्द्रोर्त आ ददे 'एतन्नामके अतिथिग्वनाम्नो राज्ञः पुत्रे'.

इन्ध्-अ *a.* प्रदीप्त; kindled : इन्धो वै नामैषः BṛUp.

इन्धन्-वधिस् *a.* ज्वलन्त; flaming.

इन्धन्-वन् *a.* ज्वलन्त; flaming ii.34.5 इन्धन्वभिर्धेनुभिः 'समिन्धनवद्भिः'.

√**इन्व्** जाना, – के लिये प्रवर्तित करना, शक्ति देना, पुष्ट करना, खुश करना; to go, set in motion, infuse strength, invigorate, gladden v.28.2 विश्वं स धत्ते द्रविणं यर्मिन्विसि, TS. iii.1.4.4 यज्ञं देवेभिरिन्वितम् 'व्याप्तम्', v.6.6 ते हिन्विरे त इन्विरे 'हिन्विरे प्रीणयन्ति, इन्विरे व्याप्नुवन्ति'. Forms. I. P. [= V. इ-नु+अ] : *Pr.* इन्विसि, इन्विति; इन्वथस्, इन्वतस्. *Sb.* इन्वात्; *Ipv.* इन्व, इन्वतु; इन्वतम्, इन्वताम्; *Pt.* इन्वन्त्, *Pp.* इन्वित.

इन्व्-अ *n.* प्रेरक, पोषक; urging, nourishing; cp. विश्वमिन्व.

इन्वर्का [= इन्वर्गा] *f.* मृगशीर्षगत तारागण; name of the stars in Mṛgaśīrṣa nakṣatra KS. xxxix.13 इन्वर्का नक्षत्रम्.

इन्वा [इद्-नु आ इति निपातत्रयसमुदायो अपिशब्दार्थं ब्रूते] मनुष्या इन्वा उपस्तीर्णमिच्छन्ति 'मनुष्या अपि' TS. i.6.7.3.

ई-भ [अनेन एवं वा भातीति] *m.* परिचर, परिवार; servants, family vi.20.8 आ तुग्रं शश्वदिभं द्योतनाय 'एतन्नामकमसुरम्', iv.4.1 यार्हि रजिवामिवाँ ईभेन 'गतभयेन तेजःसंघेन युक्तः', i.84.17 कं ईभायोर्त रार्ये 'गजाय', ix.57.3 ईभो रजिव सुव्रतः 'गतभयो राजेव'. **ईभ्-य** *a.* परिचरसंबन्धी, परिचर; belonging to one's servants, servants i.65.7 ईभ्यान् न राजा 'इभ्याः शत्रवः । यद्वा इभ्या धनिनः'. **ईभ्य-तिल्विल** *a.* भृत्यादि से भरपूर; full of servants etc.

इ-र्म The base of some cases of the demonstrative pronoun इदम्. See इर्मम्.

इर्म-था *a.* इस प्रकार; in this way or manner v.44.1 विश्वयेर्मथा 'इमे इदानीं वर्तमानाः' इर्मथा = 'इदानींतना यजमाना इव' on TS. i.4.8.1.

√**इयक्ष्** [*Des.* √यज् इयक्षति] यज्ञ करना चाहता है; desires to sacrifice viii.31.16-18 देवानां यं इर्न्मनो यजमान ईयक्षति 'यष्टुमिच्छति'.

इ-यक्ष-उ *a.* यागेच्छु; longing for sacrifice x.4.1 इयक्षवे पूषे 'यष्टुमिच्छते'.

ई-यत् *a.* इतना (बड़ा आदि); so (great etc.) viii.21.17 ईयन्मघम्. **इयत्-तर्क** *a.* इतना छोटा; so small i.191.15 इयत्तर्कः कुषुम्भकः 'अल्पप्रमाणः' **—त्तिर्का** *f.* i.191.11 इयत्तिर्का

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शकुन्तिका.

इयर्सा [*यियस् or इयस् √यस्+इ = इयत् = *इयस्या] *f.* इयत्तया परिच्छित्ति, हीनावस्था, श्रम; fatigue, dejection ŚBr. ii.2.1.3 इयर्सेवास 'हीनावस्थां प्राप'. **इयस्-इर्त** *a.* अवसित; stopped, shrunk ŚBr. i.7.3.14 इयसिर्तं हं कुर्यात्.

√**इयस्य** [*यियस्य or इ√यस् 'to exert so much that one gets exhausted'] कमजोर हो जाना, गिरना, लुप्त हो जाना; to weaken, fall down, vanish ŚBr. ii.2.10 अधस्पदमिवेयस्यते 'पादयोरधस्तादिव प्राप्नोति'.

√**इरज्य** [*रिरज्य or इ+√रज्, —Gk. orego—to direct in such a way that the desired result is obtained] निदेशन करना; to direct x.75.2 यदेषामग्रं जगतामिरज्यसि 'ईशिषे', TBr. iii.5.7 इरज्यन्ता वसव्यस्य भूरेः; व्यवस्था में लाना; to arrange; चमकना; to shine TS. iv.2.7.2 इरज्यन्नग्ने 'दीप्यमानः'.

इरज्-यु *a.* व्यवस्थाकारी, निदेशक; arranging, preparing, directing x.93.3 विश्वेषामिरज्यवो देवानाम् 'ईश्वराः'.

√**इरध्** [*रिरध्] साधने या पाने की इच्छा करना; to endeavour to win i.129.2 तमीशानासि इरधन्त 'संराधयन्ति'. **इरध्यै** [*Dat. Inf.*] पाने को; to win i.134.2 यद्ध क्राणा इरध्यै 'प्रापयितुं परिचरितुं वा'.

इर-पाद [= उरःपाद ?] *m.* सांप; snake.

इरं-मद् *a.* see इरंमद KS. vii.i इरंमदो मयि वो रायः श्रयन्ताम्.

इरं-मद्-अ *a.* पौष्टिक पेय का आनन्द लेने वाला; rejoicing in the draught KS. xvi.7, इरंमदं बृहदुक्थं यजत्रम् TS. iv. 1.10.2 'समिद्भूपेणान्नेन माद्यतीति'.

√**इरस्य** क्रुद्ध होना, ईर्ष्या करना; to be angry x.86.3 यस्मा इरस्यसि 'प्रयच्छसि', x.174.2 अभि यो न इरस्यति 'ईर्ष्यति', vii.40.6 मात्र पूषन्नाघृण इरस्यः 'विघातं मा कृथाः'.

इरस्-या *f.* ईर्ष्या; enmity v.40.7 इरस्या द्रुग्धो भियसा निगारीत् 'अन्नेच्छया द्रुग्धः'.

ईरा [also इरा AV. xv.2.3 = ईडा] *f.* पेय; a draught of milk v.83.4 ईरा विश्वस्मै भुवनाय 'भूमिः'; भोज्य; edible, refreshment TS. vii.5.9.1 ईरां ऋतामवारुन्ध 'विच्छिन्नमन्नम्'. **इरा-पुष्टि** *f.* पेयसमृद्धि, धनसमृद्धि; increase in draught or wealth. **इरा-मणि** *m.* बिल्वनिर्मित पुष्टिदायी मणि; a nourishing amulet made of bilva ŚA. xii.4. **ईरा-वन्त्** *a.* पुष्टि-संपन्न; granting drink or refreshment vii.67.10 यासिष्टं वर्तिरश्विनाविरावत् 'हविर्युक्तम्'.

ईर्-इण [√ऋ, cp. आरना 'dry dung' in Hindi] *n.* ऊसरक्षेत्र, सूखा कल्लर; saltish land, dry land TBr. i.6.1; द्यूतफलक; dice-board x.34.1 ईरिणे वर्वृतानाः. **इरिण्-य** *a.* ऊसरवासी; living in saltish land TS. iv.5.9.1 नमः इरिण्याय च.

ईर्-इन् [√ऋ] *a.* क्रियावान्, शक्तिशाली; active, powerful, impetuous v.87.3 न येषामिरी सधस्थ ईष्टे आ 'ईरिता, प्रेरिता'.

ईर्-य [√ऋ] *a.* कर्मठ, शक्त; active, powerful vii.13.5 ईर्यः परिज्मा 'स्वामी प्रेरयन् वा' = TS. i.5.11.2. **इर्य-ता** 'the condition of being ईर्य, TBr. iii.4.5.

√**इल्** चुप होना, निश्चेष्ट होना; to stand still, become quiet AV. x.7.37 कथं वातो नेलयति ··· किमापः ··· नेलयन्ति कदाचन 'cease', ŚBr. iii.7.3.5 अथैता एवं नेलयन्ति.

ईला *f.* ईरा; refreshment; भक्तिदेवी; goddess of devotion.

इला-दध [√धा] *m.* दर्शपूर्णमास की विकृति, यागविशेष; a vikṛti of Darśapaurṇamāsa.

इलान्द *n.* 'अग्निरस्मि जन्मना' iii.26.7 में उत्पन्न साम; name of a Sāman (= इरान्द) TS. vii.5.9.1.

इली-विश [= अलि-विष ?] *m.* एक दानव; a demon i.33.12 न्याविध्यदिलीविषस्य दृढा 'इलाया भूमेर्बिले शयानस्य'.

इलु-वर्द्-अ [= ऋतुवर्त] *m.* वर्ष; name of the Saṁvatsara year TBr. iii.8.20.5.

इलू-य *m.* इलाप्रद वृक्ष; a mythical tree yielding refreshment ŚA. iii.1.

इ-व [= व *Particle*] – की तरह; as, like; एवं; certainly TMB. vi.5.9 ब्राह्मणमिव मन्यते 'ब्राह्मणमेव', एक इव 'एक एव' BṛUp. **इव-वत** (*Particle*) अनुकम्पाद्योतक; expresses pity or compassion. **इव-ह** एवं; certainly; ŚBr. i.1.1.5 पश्चेव वा 'पश्चादेव'.

√**इष्** चाहना, प्रार्थना करना; to wish, desire, request. Forms. VI. : *Pr.* इच्छति, –ते; *Sb.* इच्छात्; *Inj.* इच्छस्; इच्छन्त; *Op.* इच्छेत्; इच्छेत; *Ipv.* इच्छ, इच्छतु; इच्छत; इच्छस्व, इच्छतम्; *Pt.* इच्छन्त्; इच्छमान. *Ipf.* ऐच्छत्. *Pf.* इयेष, ईषुर्; ईषे, ईषिरे. *Ao.* ऐषीत्, ऐषिषुर्. *Ft.* एषिष्यति, –ते. *Pp.* इष्ट. *Gd.* –ईष्य. *Inf.* एष्टुम्, एष्टवै.

√**इष्** [गतौ] भेजना; to send; प्रेरणा करना; to impel; पाना; to get viii.96.14 ईष्यामि वः 'अहमिच्छामि', i.34.10 घृतवन्तमिष्यति 'प्रेरयति', ix.64.9 हिन्वानो वाचमिष्यसि 'प्रेरयसि'; to endeavour to get, viii.44.27 स्तोमैरिषेमार्भयं 'स्तुतिं कर्तुमिच्छेम', i.63.2 पुरं इष्णासि पुरुहूत पूर्वीः 'अभिगच्छसि', x.67.8 गोपतिं गा इयानासि इषणयन्त धीभिः (impelled, urged) 'ऐच्छन्', vii.43.1 द्यावा नमोभिः

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पृथिवीं इर्षध्यै 'अभिप्राप्तुम्', इष्णतो हृदा TBr. iii.7.6. Forms. IV. : *Pr.* ईष्यति, –ते; *Ipv.* ईष्यतम्; ईष्यत; *Pt.* ईष्यन्त्. IX. : *Pr.* इष्णाति; *Pt.* इष्णन्त्; इष्णान. VI. : *Pr.* इर्षे; *Inj.* इर्षन्त; *Op.* इर्षेम; *Ipf.* ऐषन्त. *-Pf.* ईर्षथुर्, ईर्षुर्; ईर्षे, ईर्षिरे. *Pp.* इषित. *Gd.* –इष्य. *Inf.* इर्षध्यै. *Cs.* इर्षयति, –ते; *Inf.* इषर्यध्यै.

ईष् [ईड् √इष् 'इष्णाति इति'] *f.* पोषक पेय, अन्न; refreshing drink, refreshment TS. iv.4.4.3 सम्र्यच्चर्मिषम् 'समीचीनमन्नम्', i.71.8 आ यदिर्षे नृषतिं तेजमानट् 'अन्नाय' = VS. xxxiii.11 'अन्नाय' Uv., 'वृष्टयै' Mah., i.63.8 चित्रामिषम् 'अन्नम्', i.181.6 पूर्वीरिषश्चरति, मध्व इष्णन् 'इषः अन्नानि', TBr. iii.5.7 आ यजतामेज्या इषः 'अभीष्टा देवताः'.

इष्-अ (1). *a.* रसीला, सारवान्, समर्थ, उर्वर; possessing sap or strength, strong, juicy, fertile i.165.15 विद्यामेर्षम् 'अन्नम्'. (2) **—र्षः** *m.* आश्वयुज मास; Sept.-Oct. TS. iv.4.11.1.

इष्-अणि *f.* आवेग, अभिवेग; impulse, setting in motion (cp. तरणि) ii.2.9 त्मना शर्तिनं पुरुरूपमिर्षणि 'एषणायां सत्याम्'. **इष्-अण्या** *f.* प्रेरणा; impulse, instigation viii.60.18 इषण्यया नः पुरुरूपमा भज.

√**इषय्** बली अथवा सारवान् होना; to be strong or powerful, be sappy or fresh i.183.3 इषर्यध्यै 'यज्ञं प्राप्तुम्', i.185.9 इर्षा मदन्त इषयेम देवाः 'इच्छेम', vi.16.25 इषयर्ते मर्त्याय 'इषमन्नमिच्छति ददातीत्यर्थः', TS. iv.4.12.5 विश्वव्यचा इर्षयन्ती 'अन्नं कुर्वती'.

इषर्यु *a.* ताजा, शक्त; fresh, strong i.120.5 प्रैषर्युर्न विद्वान् 'इषमन्नमात्मनः कामयमानः'.

इर्ष-वन्त् *a.* शक्तिशाली; powerful i.129.6 इर्षवान् मन्म रेजति 'एषणवान्'. **इषव्य** [इषुषु साधुः] *a.* सधा तीरंदाज; skilled in archery VS. xxii.22 शूर इषव्यः 'इषौ कुशलः'.

इषः-स्तुत् *a.* शक्ति का स्तोता; praising vigour or prosperity v.50.5 इषःस्तुतो मनामहे 'एषणीयस्य सवितुः स्तोतारः'.

इष्-ई *f.* पुष्टि; refreshment vi.52.15 ते अस्मभ्यमिर्षये विश्वमायुः 'इष्यत इतीषिः पुत्रादिः तस्मै'.

इष्-इ-त *a.* प्रेरित; moved, sent out, urged अग्निरिषितः 'इच्छावान्' TS. iv.2.7.1.

इषितत्वता *f.* जोश, उल्लास; excitement, inspiration, enthusiasm x.132.2 सुषुम्नेषितत्वता यजामसि 'इषितव्यत्वेन प्राप्तव्यत्वेन'.

इष्-ईध् *f.* आहुति; libation, offering vi.63.7 इर्षिधो अनु पूर्वीः 'इषिध एषणीया इषः अन्नानि'.

इष्-इ-र [Gk. ieros] *a.* उल्लासी, ताजा कर देने वाला; lively, refreshing, vigorous i.129.1 इषिर प्रर्णयसि 'यज्ञगमनशील', vii.35.4 इषिरो अग्नि वातु वातः 'गमनशीलः', iii.5.4 इषिरो दमूनाः 'प्रेरको वायुः', vii.97.7 इषिरः स्वर्षाः 'गन्ताभ्येषणीयो वा', ix.96.15 पयो न दुग्धमदितेरिषिरम् 'अन्वेषणीयम्'.

इषीका *f.* (नरसल का) बाण, नरसल; arrow of reed, reed AV. xii.2.5.4 इषीकां जरतीमिष्ट्वा 'cane'. **इषीकातूलम्** इषीकायाः अग्रम् ChUp.

ईष्-उ *mf.* तीर; arrow vi.75.15 ईष्वे देव्यै = इषुर्का; इषु-नामक एकाह ज्योतिष्टोम का विकार; a particular sacrifice like Śyenayāga. **इषु-कार्-अ** *m.* इषुकृत्; maker of arrows VS. xxx.7 शरव्यायाः इषुकारम्. **इषु-कृ-त्** = इषुकार i.184.3 इषुकृतेव देवा 'आजिधावनाय इषुवच्छीघ्रमृजुगामिनौ कृतावेव सन्तौ'.

इषु-धृ-ई *m.* शरव्या, बाणकोश; quiver vi.75.5 इषुधिः संङ्काः. **—धि-मन्त्** *a.* तूणीरवान्; equipped with quiver TS. iv.5.3.1.

√**इषुध्य** [Aw. 'iśidya' 'to repay debt of thanks' from Aw. iśud 'to demand payment'] प्रार्थना या निहोरे करना; to implore viii.69.2 पतिं वो अघ्न्यानां धेनूनामिषुध्यसि 'अन्नमिच्छसि'. Cp. ABr. i.2.2.1 इषुध्यसीति यदाह पतीयसीत्येव तदाह, TS. i.2.2.1 रायं इषुध्यसि 'ईशिषे'. **इषुर्ध्या** *f.* प्रार्थना या निहोरे; imploring i.122.1 इषुर्ध्येव मर्तः 'इषुध्या शत्रून् यथा निरस्यति तथा'. **इषुध्-र्यु** *a.* निहोरे करने वाला; imploring, requesting v.41.6 इषुर्ध्यव ऋतसापः पुरंधीः 'गन्त्र्यः'.

इषु-पर्ष्-ईन् [इषून् साधु पर्षति अस्यति] *a.* इषव्य; a skilled archer. **ईषु-बल** *a.* तीरों के बल वाला; strong because of arrows vi.75.9 चित्रसेना ईषुबलाः 'बाणबलाः'. **इषु-भृ-त्** *m.* तीरंदाज; archer AV. iv.28.2 इषुभृतामसिष्टौ. **ईषु-मन्त्** *a.* बाणधारी; equipped with arrows ii.42.2 ईषुमान् वीरो अस्ता. **इषु-मात्रम्** [इषुपातो यावति देशे भवति तावन्तं देशं व्याप्य] *av.* इषु भर; as far as an arrow goes TS. ii.4.12.2. **ईषु-हस्त** *a.* हाथ में तीर वाला; having an arrow in hand x.103.2 ईषुहस्तेन वृष्णा.

√**इषूय** [cp. इषुर्ध्यति] पाने को प्रयत्न करना; to strive for, endeavour to obtain i.128.4 कृत्वा वेधा इषूयते 'इष्यत इति इषुः अन्नमागमनं वा । तदिच्छते यजमानार्थम्'.

इषोवृध्-ईय *n.* name of a Sāman [इषा वर्धयितृत्वात्] TMB. xiii.9.8.

इष्-कर्तृ *a.* व्यवस्थापक; arranging viii.99.8 इष्कर्तारमनिष्कृतम्

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'शत्रूणां संस्कर्तारम्', VS. xii.110 इष्कर्तारमध्वरस्य 'निश्चयेन कर्तारम् निरुपसर्गस्यादिलोपः' Uv., 'निष्कर्तारं निश्चयेन कर्तारम्' Mah. **ईष्-कृत** *a.* तैयार; arranged, set in order, ready; cp. अनिष्कृत. **ईष्कृताहाव** *a.* जिसका सोमपात्र तैयार है; one whose Soma-vessel is prepared or ready x.101.6 ईष्कृताहावमवर्तम् 'संस्कृताहावम्'. **ईष्-कृति** *f.* उपचार; healing x.97.9 ईष्कृतिर्नाम वो मार्ता 'रुग्णानां निष्कर्त्री' = VS. xii.83.

इष्-ट (1) *a.* √इष्, काङ्क्षित; wished, desired. (2) √यज्, यागनिमित्तं धर्मजातम्; यज्ञ में चढ़ाया, अनुष्ठित; sacrificed, performed TS. v.7.7.2 यदिष्टं यत् परादानम् 'अनुष्ठितं दर्शपूर्णमासादि कर्म'.

ईष्ट-का [√यज्, used in sacrifice for constructing an altar] *f.* ईष्टिका, ईंट; brick.

इष्टका-मात्रा *f.* ईंट का आकार; size of a brick.

इष्ट-नि [*निस्तनिः] *a.* गर्जक; roaring i.127.6 उर्वरास्विष्टनिः 'यष्टव्यः' (so Gr. इष्टनिः = निःस्तनिः 'roaring').

इष्ट-यजुस् [इष्टं यज्ञसाधनत्वेन प्रयुक्तं यजुर्यस्य] *a.* जिसे मन्त्र अर्पित किये हैं; to whom sacrificial verses have been offered KS. iv.11 शस्तोक्थस्येष्टयजुषः = TS. i.4.28 (सोमस्य), iii.2.5.4. Cp. TMB. i.6.4.

इष्ट-यामन् *a.* इष्टमार्ग, मनचाहे मार्ग अथवा गति वाला; having desired course ix.88.3 वायुर्ने यो नियुत्वाँ इष्टयामा 'इष्टगमनः'.

इष्टय्-ए [often in the sense of *Dat. Inf.*] ताजा करने को; to refresh i.30.12 यथा त उर्श्मसीष्टये 'अभिलषितार्थम्'.

इष्ट-रश्मि *a.* अभिलषित रश्मि वाला; having the rein (of rule) as desired i.122.13 किमिष्टाश्च इष्टरश्मिरेते 'इष्टरश्मिः एतन्नामको राजा'.

इष्टर्ग [इष्ट √वृज् इष्टं वृङ्क्ते विनाशयतीति] *a.* कायविनाशक; destroyer of the body TS. iii.1.7.1 इष्टर्गो वा अध्वर्युर्यजमानस्य 'इष्टं कायमृच्छति प्रमादादिना विनाशयतीति'; or इष्-टर्ग fighting in front, fighting before; or *इषु-वर्ग √वृज् 'hurling arrows', 'a fighter' ?

इष्ट-व्रत *a.* कामचारी; obeying desire iii.59.9 ईष इष्टव्रता अकः 'इष्टानि कल्याणानि व्रतानि कर्माणि याभिः सिध्यन्ति ता इषः अन्नानि'. **इष्ट-स्विष्ट-कृ-त्** *a.* वह जिसके लिये स्विष्टकृत किया है; one to whom a Sviṣṭakṛt sacrifice has been offered.

इष्टा-पूर्-र्त [इष्टं यागजं फलं पूर्तमारामादिक्रियाजं फलम्] *n.* इष्ट और पूर्त (=प्रदत्त); the fruit of sacrifice and other charitable acts. (2) *n.* इच्छापूर्तिः fulfilment of desire = happiness, bliss x.14.8 सं गच्छस्व पितृभिः सं यमेनेष्टापूर्तेन परमे व्योमन् 'श्रौतस्मार्तदानफलेन'.

इष्टा-वन्त् *a.* जिसने यज्ञ किया है; one having sacrificed; अभीष्ट अर्थ वाला; possessing a desired object AV. xviii.3.20 इष्टावन्तो रातिषाचः 'those who have sacrificed'. **इष्टाश्व** *a.* अभिलषित अश्व वाला; having a horse suiting his wish i.122.13 किमिष्टाश्व इष्टरश्मिरेते 'एतन्नामको राजा'. **इष्टा-होत्र्-ईय** *n.* name of a Sāman LŚ. i.6.8.

ईष्-टि [√यज्, पुरोडाशादिद्रव्येण पक्षेपक्षे निष्पाद्यं दर्शपूर्णमासाख्यं कर्म; निर्वपतिना चोदिता इष्टयः, आलभतिना चोदिताः पशुबन्धाः] *f.* यजन, याग; offering i.166.14 तदभीष्टिमश्याम् 'इष्टिम् एषणं गमनम्', x.169.2 ईष्टया नामानि वेद 'यागेन हेतुना'. **इष्-टि** [√इष् 'desire'] (1) *f.* इच्छा, आवेग, सहायता, पुष्टि; desire, impulse, help, refreshment. (2) *a.* एष्टव्य; desirable i.143.8 अदब्धेभिरदृपितेभिरिष्टे 'एषणीयाग्ने', vi.8.7 अदब्धेभिस्तव गोपाभिरिष्टे 'एषणीय', iv.4.7 सुदिना सासदिष्टिः. See also i.125.3, i.145.1.

इष्ट्-ईन् *a.* याजक; sacrificing TS. i.7.3.3 यज्ञेन वा इष्टीः. **इष्टि-याज्-उक** *a.* काम्येष्टियजनशील; one who offers a Kāmyā Iṣṭi BṛUp. **इष्टि-हौ-त्र** *n.* इष्टि में होतृ का पद या कृत्य; the office or function of a Hotṛ at an Iṣṭi sacrifice, cp. comm. on TBr. iii.5.1.

इष्-र्म *m.* वसन्त; spring.

इष्-र्मिन् *a.* जोशीला, रभस; impetuous, speeding v.52.16 इर्ष्मिणं रुद्रम् 'गमनवन्तमन्नवन्तं वा', TS. ii.1.11.2 ते वाशीमन्त इर्ष्मिणः 'गतिमन्तः'.

इष्व्-अग्र *a.* तीरभर; arrow-point = ईषत् TS. v.2.3.2 इष्वग्रेण वा अस्या अनामृतमिच्छन्तः.

इष्-वर्ग्-अ [= इषु-वर्ग] *a.* बाण छोड़ने वाला; hurling arrows. Cp. इष्टर्ग.

इष्व्-आयुध *n.* तीर और आयुध; arrows and weapons AV. v.31.7 यो चकृरिष्वायुधे.

इ-र्ह *av.* इध, अब; here, now i.35.6 इर्ह ब्रवीतु 'अस्मिन् विषये', x.119.9 इर्ह वेर्ह वा 'here or there'. **इर्ह-क्रतु** *a.* जिसकी इच्छा या शक्ति इस ओर अथवा यहां है; whose will or power is hitherward AV. xviii.4.38 इर्हचित्त इर्हक्रतुः 'with thought here, with ability here'. **इर्ह-चित्त** *a.* whose thought is hitherward. Cp. above. **इर्हेह-मातृ** [—रा *Du.*] *a.* जिनकी माता यहां और वहां है; whose mother is here and there vi.59.2 युवं यमाविहेहमातरा 'इह च इह च सर्वत्र माता ययोस्तौ'.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ई

ई [*Particle*] बलाधायक अव्यय; emphasizing particle in ई-दृश्, ई-म् etc.

√**ईक्ष्** [√अश्, cp. अक्षि 'eye'] देखना, निहारना; to see, look, behold. Forms. I. Ā : *Pr.* ईक्षे, *Pt.* ईक्षमाण. *Ipf.* ऐक्षत; ऐक्षिताम्; ऐक्षन्त. *Pf.* ईक्षांचक्रे. *Ao. iṣ.* : ऐक्षिषि. *Ft.* ईक्षिष्यति, –ते. *Pp.* ईक्षित. *Gdv.* ईक्षेण्य. *Gd.* ईक्षित्वा. *Caus.* ईक्षयति, –ते.

ईक्ष्-अ *a.* दृष्ट; anything seen ŚBr. **ईक्ष्-अक** *a.* द्रष्टा; beholder, spectator. **ईक्ष्-एण्य** *a.* दर्शनीय; worthy to be seen ix.77.3 ईक्षेण्यासो अह्यो न चारवः.

√**ईङ्ख्** झूलना; to swing vii.88.3 प्र प्रेङ्ख ईङ्खयावहै. Forms. *Cs.* ईङ्खयति, –ते; *Sb.* ईङ्खयातै, ईङ्खयावहै; *Ipv.* ईङ्खय; *Pt.* ईङ्खयन्त्; *Pp.* ईङ्खित.

ईङ्ख्-इ-त दोलायित; swung x.143.5 रजसः पारे ईङ्खितम् 'दोलायितम्'; विलम्बित; tardy, delayed (mode of pronunciation).

√**ईज्** [√अज्; ईजते = अजति] हांकना; to drive, set in motion vi.64.3 अपेजते शत्रो अस्तेव शत्रून् 'अपगमयति'.

ईजमान *a.* हांकता अथवा चलाता हुआ; setting in motion vi.29.5 अप्सु समीजमानः 'सम्यग् यजन्'.

ईज्-आन [यज्ञं कृतवान्] *a.* यजमान; one who has sacrificed iv.51.7 यास्वीजानः शशमान उक्थैः.

√**ईड्** [Gk. aidomai] पूजा या स्तुति करना; to praise, adore v.69.3 ईळे तोकाय 'स्तौमि'. Forms. II. Ā : *Pr.* 1. ईळे *3.* ईट्टे; ईळते; *Sb.* ईळामहै and ईळामहे; *Inj.* ईळत *(3. pl.)*; *Op.* ईळीत; *Ipv.* ईळिष्व; *Pt.* ईळान. *Pf.* ईळे *(3. s.)*. *Pp.* ईळित *Gdv.* ईड्य, ईळेन्य.

ईड् *f.* स्तुति; praise viii.39.1 अग्निमीळा यजध्यै 'स्तुत्या'.

ईडान *a.* स्तुति करता हुआ; praising x.66.14 देवा ईडानाः 'स्तुवन्तः' = ईड्यमानः, ईडानो वह्निः 'स्तुतिप्रियः' TS. iv.1.7.5.

ईळित *a.* स्तुत; implored i.13.4 देवाँ ईळित आ वह. **ईळितृ** *a.* स्तोता; one who praises. **ईळेन्य** *a.* स्तुत्य; to be implored i.146.5 ईळेन्यो महो अभाय जीवसे 'स्तुत्यः'. **ईड्-य** *a.* स्तुत्य; to be praised or implored i.1.2 ईड्यो नूतनैरुत.

ई-दृक्ष्-अ *a.* ऐसा दीखने वाला, ऐसा; looking like this, such = ईदृश्. **ई-दृङ्** *a.* = ईदृश् TS. i.8.13.2, iv.6.5.5 ईदृङ्डन्यादृङ्. **ई-दृश्** [*m.*-दृङ्] *a.* ऐसा; such i.17.1 तां नो मृडात ईदृशे = ईदृश KS. v.3.7.

ईध्-ईय [√इन्ध्] *a.* स्वच्छाकाश-संबन्धी; belonging to the clear sky (water) TS. iv.5.7.2.

ईप्-स-ति [√आप् *Des.*] **ईप्-सन्त्** *a.* desiring to obtain Av. ix.5.12 लोकमीप्सन् ŚBr. xiv.4.2.25 ईप्सन्तः

ई-म् [= इम्-अम्, *Enclitic Particle*] उसे; him, her, it i.38.11 यातेमखिद्रयामभिः 'यात ईम् गच्छत एव'; किंतु, तो भी; but, however vii.56.1 क ईं व्यक्ता नरः 'but who are these', TS. i.6.12.4 अधस्पदं तमीं कृधि 'तमपि'.

ई-यक्षमाण = इयक्षमाण MS. ii.10.6.

ईय-चक्षस् [*Voc. Du.*] *a.* पारगामी आंख वाला; of far-reaching sight v.66.6 आ यद् वामीयचक्षसा 'व्याप्तदर्शनौ'.

ई-यि-वांस् [–वान्, ईयुषी] *f.* जो जा चुका है, जाकर; having gone iii.9.4 ईयिवांसमति क्षिधः.

√**ईर्** [cp. ईयर्ति] चलाना, उभरना; to set in motion, arise from viii.19.21 यं देवा दूतमरतिं न्येरिरे; (*Pf. Pt.*) iv.39.5 उदीराणा यज्ञमुपप्रयन्तः, iv.2.1 हव्यैरग्निमीनुष ईरयध्यै. Forms. II. : *Pr.* ईर्ते, ईरते; *Sb.* ईरत; *Ipv.* ईर्ष्व; ईराथाम्; ईर्ध्वम्; *Pt.* ईराण. *Ipf.* ऐरम्, ऐरत, ऐरतम्; ऐरत. *Pp.* ईर्ण. *Cs.* ईरयति; *Sb.* ईरयामहे. *Inj.* ईरयन्त; *Ipv.* ईरय, ईरयतम्, ईरयस्व, ईरयध्वम्; *Pt.* ईरयन्त. *Ipf.* ऐरयत्, ऐरयन्; *Inf.* ईरयध्यै. *Pp.* ईरित.

ईर्त्-स-ति [√ऋध् *Des.*] desires to thrive येन कर्मणेर्त्सेत् 'ऋद्धिमिच्छेत्' TS. iii.4.6.1.

ईर्-म [= **ईर्-मा** *Inst.* of ईर्म] *av.* यहां, इस जगह, तुरंत; here, in this place, presently, already iv.27.2 ईर्मा पुरंधिरजहादराती: 'सर्वस्य प्रेरकः', v.73.3 ईर्मान्यद् वपुषे वपुः 'अर्तेरीर्मा इति रूपम्। गन्तर्यादित्ये', viii.22.4 ईर्मान्यद् वामिषण्यति 'ईर्मा ईर्मौ सर्वस्य प्रेरकौ, यद्वोदकस्य प्रेरयितारौ', x.44.6 ईर्मैर्वं तें न्यविशन्त केपयः 'ऋणेनैव', v.62.2 ईर्मा तस्थुषीरहभिर्दुदुहे 'सततगन्ता सर्वस्य प्रेरको वादित्यः'.

ईर्-म [√ईर्] (1) *m.* बाहु; arm, the forequarter of an animal AV. x.10.21 ईर्मभ्यार्मयनं जातम् 'from the forelegs'. (2) *a.* क्षिप्र; quick. See in **ईर्मान्त** *a.* आगे-पीछे ईर्म अर्थात् कुदकने वाले या अति क्षिप्र; very swift or moving in the front and behind, i.e. forelegs and hindlegs' i. 163.10 ईर्मान्तासः सिलिकमध्यमासः 'ईरिताः प्रेरिता अन्ता येषां ते विरलान्ता इत्यर्थः' = TS. iv.6.7.4 'गलभागो जघनभागश्च अश्वस्यान्तौ तावीर्मौ प्रसृतावुन्नतौ येषाम्', TMB. xxi.1.7 ईर्मतो हसीयसी 'जघनप्रदेशतः'.

ईर्य-ता *f.* गतिमत्ता, यायावरता; habit of moving about, mendicancy AA. i.5.1 तस्मात् पशवो वीर्यमनूपतिष्ठता

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ईर्यतां चैवाभ्युत्थानं च 'from that the animals derive strength and movement'.

ईर्ष्-र्यु [cp. इरस्यति] *a*. ईर्ष्यालु; envious AV. vi.18.2 ईर्ष्योर्मृतं मनः.

√**ईल्** [=ईर् ईलयति] चलना, हिलना-डुलना; to move TS. vi.4.2.6 न ह्येता ईलयन्ति. **ईलित** [= ईडित] *a*. स्तुत, हृष्ट; praised, gladdened ŚBr. ii.2.3.3 ईलिता हि शेरे.

ईं-वन्त् [*ईद्-वन्त्] इतना बड़ा; so great v.49.5 ईवदा नमो दुः 'गमनवत्', viii.46.21 य ईवदा अदेवः 'गमनवत्', iv.4.6 य ईवते ब्रह्मणे गातुमैरत 'गमनवते', vi.73.2 जनाय चिद् य ईवत उ लोकम् 'उपगच्छते', vii.56.18 ईवतो वृषणः 'गच्छतः', vii.23.1 उपश्रोता म ईवतो वचांसि 'उपगमनवतः', iv.15.5 अस्य घा वीर ईवतः 'गमनवतः', iv.43.3 मक्षू हि ष्मा गच्छथ ईवतो दूनू 'गमनवतः आगामिनः'.

√**ईश्** स्वामी होना, – पर हावी होना; to be master of, have power over ii.28.6 नहि त्वदारे निर्मिषश्चनेशे. Forms. II. Ā. : *Pr*. ईशे, ईक्षे and ईशिषे, ईष्टे and ईशे, (once) ईशते; ईशाथे; ईश्महे, ईशिध्वे, ईशते; *Inj*. ईशत (*3. s.*); *Op*. ईशीय, ईशीत; *Pt*. ईशान. *Pf*. ईशिरे.

ईश् [ईष्टे इतीट्] *a*. ईशिता, स्वामी; lord VS. xi.1 ईशा वास्यमिदं सर्वम् 'स्वेनात्मना' Mah. **ईश्-अ** *a*. स्वामी, ईश्वर; owning, possessing, lord ChBr. ii.4.10 ईशानेशान् प्रयच्छ मे 'grant me lordly (sons)'; S. 'कामान्', **ईश्-आ** *f*. स्वामित्व, राज्य; lordship, dominion. **ईश्-आन** [ईष्ट इति] *a*. स्वामी, शासक; owning, reigning, i.87.4 ईशानस्तविषीभिरावृतः 'ईशनशीलः'. **ईशान-कृत्** *a*. शासन करने वाला; acting as a ruler, ruler i.61.11 ईशानकृद्दाशुषे दशस्यन् 'आत्मानमैश्वर्यवन्तं कुर्वन्', ii.17.4 ईशानकृत् प्रवया अभ्यवर्धत 'आत्मानं सर्वस्याधिपतिं कुर्वन्', vi.18.6 ईशानकृन् महर्ति वृत्रतूर्ये 'स्तोतॄन् ईशानान् समर्थान् करोतीति', viii.90.2 असि सत्य ईशानकृत् 'स्तोतॄन् ऐश्वर्ययुक्तान् कुर्वन्'.

ईश्-वर (1) *a*. समर्थ; capable of KS. xi.2 स ईश्वरोऽन्यद् रूपं पोष्टोः, स ईश्वर आर्तिमार्तोः 'he can fall into misfortune', ईश्वरो हानृणाकर्तोः (ABr. iii.4) 'वैकल्य-राहित्यं कर्तुं प्रभवति'. (2) *m*. स्वामी; master, lord.

√**ईष्** जाना, चलना; to go, move i.124.6 नर्भादीषिते 'गच्छति', i.186.4 उप व एषे नमसा जिगीषा 'एषे इच्छामि । ईष् गतौ इत्यस्य वा ईषतेर्वा गत्याद्यर्थस्य'. Forms. I. : *Pr*. ईषति, – ते; एषति; *Inj*. एषस्; *Ipv*. ईषतु, एषतु; *Pt*. एषन्त, ईषमाण. *Pf*. ईषे (*1.3*). *Pp*. ईषित.

ईषत् [ई-सद्] *av*. कुछ-कुछ; somewhat : ईषदिव = अल्पमिव.

ईषा *f*. हलस, गाड़ी की फड़; the pole or shaft of a carriage or plough iii.53.17 मेषा वि वर्हि 'दण्डः'; ईषाग्रम् 'रथमुखम्'.

ईषीका = इषीका.

√**ईह्** पाने के लिये चेष्टा करना, चाहना; to endeavour to obtain, long for, desire VS. xxxvi.21. यतः स्वः समीहसे 'चेष्टसे'.

उ

उ [also ऊ *Particle*] और, निश्चयेन, दूसरी ओर; and, also, indeed, on the other hand अपि यैरु कैश्च 'यैः कैश्चापि'.

√**उ** बुलाना, घोषणा करना; to call, announce, proclaim x.86.7 उवे अम्ब सुलाभिके 'उवे इति संबोधनार्थो निपातः', v.31.1 यूयेव पश्वो व्युनोति गोपाः 'प्रेरयति'.

उक्तानुशासन *a*. आदिष्ट, आज्ञप्त; one who has received an order ŚBr. xiv.7.3.25. **उक्तोपनिषत्क** [उक्ता आचार्येण उपनिषदो यस्मै] *a*. having learnt Upaniṣads from his teacher BṛUp.

उक्-थ [√वच्, अप्रगीतमन्त्रसाध्या स्तुतिः शस्त्रम्] *n*. कथन, स्तुति, स्तोत्र, शस्त्र; saying, praise, song i.8.10 स्तोम उक्थं च शंस्या 'स्तोमः सामसाध्यं स्तोत्रमुक्थं च ऋक्साध्यं शस्त्रम्', i.10.5 उक्थमिन्द्राय शंस्यम् 'शस्त्रम्', i.86.4 उक्थं मदश्च शस्यते 'शस्त्रम्' = TS. iii.3.11.1 'उक्थं शस्त्रं हर्षहेतुः प्रतिगरश्च', i.100.14 यस्याजस्रं शवसा मानमुक्थम् 'प्रशस्यम्'.

उक्थ-दोह्-अ *m*. शस्त्र का अन्तिम भाग; final part of a śastra ABr.

उक्थ-पत्र *a*. [= उक्थवाहस्] जिसका पत्र अर्थात् पौन उक्थ है; (–यज्ञ); carried by praise VS. xvii.55 उक्थपत्र ईड्यः, TS. iv.6.3.2 'शस्त्राणि वाहनं यस्य सः'. **—भाग** *a*. प्रशंसा का भागी; receiving praise KS. xxviii.7 उक्थभागा वै पितरः. **—भृत्** *a*. शस्त्र प्रस्तुत करने वाला; offering song of praise vii.33.14 उक्थभृतं सामभृतं बिभर्ति 'शस्त्राणां संभक्तारम्'. **—मुख** *n*. स्तोत्र का आरम्भ; beginning of an uktha recitation ABr.

उक्थ-वर्धु-अन *a*. स्तोत्र से प्रसन्न होने वाला; delighted by praise vii.14.11 त्वं हि स्तोमवर्धन इन्द्रास्युक्थवर्धनः.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

—क्थ-वाहस् *a.* स्तोत्र प्रस्तुत करने वाला; offering verses viii.12.13 विप्रा उक्थवाहसः 'शस्त्राणां वोढारः प्रापयितारः'; to whom songs are offered vi.59.10 इन्द्राग्नी उक्थवाहसा 'स्तुतिभिर्वहनीयौ'. **—विद्** *a.* स्तोमवेत्ता; conversant with hymns of praise ŚBr. **—विध** *a.* उक्थसमान; verse-like ŚBr.

उक्थ-शंस् [**—शंसः**; उक्थं शस्त्रं शंसतीति, उक्थैर्वा शंसतीति उक्थशंसः होता] *m.* मन्त्रवक्ता; uttering verses, invoker x.107.6 यज्ञन्यं सामगामुक्थशंसम् 'उक्थशंसं शस्त्राणां शंसितारं होतारमिति ब्रुवन्ति', ii.39.1 ब्रह्मणेव विदथ उक्थशंसा 'उक्थशंसितारौ', iv.2.16 शुचीदयन् दीधितिमुक्थशंसः 'शस्त्राणां शंसितारः', x.82.7 असुतृप उक्थशंसश्चरन्ति 'यज्ञेषु उक्थं प्रउगनिष्केवल्यादिकं शंसन्तः' = TS. iv.6.2.2 = **उक्थ-शंस.** **उक्थ-शंस्-ईन्** *a.* मन्त्रपाठी; psalm-singing, uttering praise viii.103.4 स वीरं धत्ते अग्न उक्थशंसिनम् 'उक्थानां शंसितारम्'. **उक्थ-शुष्म** *a.* स्तुतिबल, मन्त्रशक्तिमान्; one whose strength is praise, resonant with verses vi.36.3 समुद्रं न सिन्धव उक्थशुष्माः 'उक्थं शस्त्रं तदेव बलं यासां तादृश्यो गिरः', x.63.3 उक्थशुष्मान् वृषभरान् 'स्तुतिबलान्'; उक्थस्तोत्रभागः 'उक्थ्यक्रतुरूपः' TMB. xx.1.3.

उक्था-मर्द *mn.* स्तोत्र एवं प्रहर्ष; praise and rejoicing AV. v.26.3 इन्द्र उक्थामदान्यस्मिन् यज्ञे 'praise and revel', TS. ii.4.11.6 उक्थामदानां धेनुः 'उक्थैः शस्त्रैर्देवतानां जायमाना मदा यासु ऋक्षु तासाम्', TS. iii.2.2.2 बृहस्पतिरुक्थामदानि 'उक्थैः शस्त्रैर्जायत मदो हर्षो येषु मन्त्रवाक्येषु तानि'. Cp. TĀr. iii.8.5 where S. explains 'उक्थामदशब्दः शस्त्रवाची'.

उक्थाय्-उ [शस्त्रमात्मन इच्छतीति] *a.* स्तोत्रार्थी; eager for praise TS. i.4.12.1.

उक्थार्का *n.* स्तोत्र और गीत; praise and songs; उक्थ और ऋचाएं; recitation and hymns vi.34.1 स्तुतय ऋषीणां पस्पृध्र ईन्द्रे अध्युक्थार्का 'उक्थं शस्त्रं तद्रूपाण्यर्काणि अर्चनसाधनानि स्तोत्राणि च'.

उक्थ्या-वी *a.* उक्थों का प्रेमी; fond of praise ŚBr. iv.2.2.10 उक्थ्यां गृह्णामि = उक्थान्यवति गच्छतीति or उक्थैराव्यः गन्तव्यः (√वी 'enjoy' preferable) KS. iv.5 उक्थाव्यं यत्त इन्द्र.

उक्था-शस्त्राणि *n.* उक्थ और शस्त्र; recitation and praise.

उक्थ्-ईन् *a.* स्तुतिमान्, स्तोता; praising, having uktha or praise iii.52.1 अपूर्वपन्तमुर्विथनम् 'शस्त्रिणम्' = VS. xx.29 'स्तुतिमन्त्रम्' Uv., viii.15.6 तदर्या चित्त उर्विथनः 'शस्त्रिणः स्तोतारः'.

उक्थ्-य (1) *a.* शस्त्रयोग्य, स्तुत्यः fit for śastra or praise iv.36.1 अनभीशुरुक्थ्यः 'स्तुत्यः', i.79.12 होता गृणीत उक्थ्यः 'शस्त्रैः स्तूयमानः'; स्तुतिमान्; accompanied by praise, consisting of praise viii.91.2 मन्त्रं वदन्त्युक्थ्यम् = VS. xxxiv.57 'शस्त्रयोग्यम्' Mah. (2) **—क्थ्यः** *m.* प्रातः एवं मध्याह्न याग की आहुति (= ग्रह); a libation at the morning and midday sacrifice TS., ŚBr.; (उक्थ्यपर्यायैः सह संस्था यस्य सः or उक्थ्यनामकानि स्तोत्राणि यस्मिन् क्रतौ सः) name of a liturgical ceremony forming part of the Jyotiṣṭoma TS. An Ekāha, i.e. Soma-yajña. LŚ., TMB. xix.6.3 उक्थ्यः षोडशिमान्.

उक्थ्य-पात्र *n.* उक्थोच्चारण के समय उपयुक्त आज्यपात्र; vessel for the libation during an Uktha recitation KS. xxvii.10. **उक्थ्य-स्थाली** *f.* उक्थ्य आहुति का पात्र; a jar for the preparation of an Uktha libation ŚBr.

√**उक्ष्** छिड़कना, गीला करना; to sprinkle, moisten i.157.2 घृतेन नो मधुना क्षत्रमुक्षतम् 'प्रवर्धयतम्', i.166.3 उक्षन्त्यस्मै मरुतः 'सिञ्चन्ति'; सजाना; to adorn vi.66.41 अनु श्रिया तन्वमुक्षमाणाः 'भूमिं सिञ्चन्तो भवन्ति'; निचोड़ना; to squeeze out, press out iii.60.5 इन्द्र ऋभुभिर्वाजिवद्भिः समुक्षितं सुतं सोमम् 'सम्यगद्भिः सिक्तम्'.

√**उक्ष्** [= वक्ष्] बढ़ना; to grow, increase x.27.7 अभूर्वोक्षीः 'पृथिवीं सिञ्चसि', x.55.7 येभिरौक्षद् वृत्रहत्याय वज्री 'वर्षति', vi.17.4 इमे पीता उक्षयन्त द्युमन्तम् 'सेचयन्तु', i.114.7 मा न उक्षन्तमुत मा न उक्षितम् 'सेक्तारम्', उक्षितं गर्भरूपेण स्त्रीषु निषिक्तमपत्यम्', v.57.8 बृहद्गिरयो बृहदुक्षमाणाः 'हविर्भिः सेविताः उदकं वा सिञ्चन्तः'. Forms. I. and VI.: *Pr. Pt.* उक्षन्त्, उक्षमाण. *Ipf.* औक्षन्. *Ao. s.* औक्षीस्. *Pp.* उक्षितं. *Cs.* उक्षयते, *Pf.* ववक्ष.

उक्-ष [वच्] *n.* शस्त्र; praise TS. 1.4.26.

√**उक्षण्य** [*Denom.*] बैल का सा आचरण करना, बैल चाहना; to act like a bull, wish for bulls viii.26.9 वयं हि वां हवामह उक्षण्यन्तो व्यश्ववत् 'धनादिसेक्तारावात्मन इच्छन्तः'. **उक्षण्य्-आयन** *m.* उक्षण्य का अपत्य; descendant of Ukṣaṇya viii.25.22 ऋज्रमुक्षण्यायने रजतं हरयाणे 'उक्षण्यस्य गोत्रापत्यम्'. **उक्षण्-यु** *a.* वृषभार्थी; wishing for bulls viii.23.16 उक्षण्युरप्रीणाद् ऋषिः 'धनानां सेक्तारमात्मन इच्छन्'.

उक्ष्-अन्त् [= वक्षन्त्] *a.* बढ़ता हुआ, बढ़ा, तरुण; growing, youth TS. iv.5.10.2 मा न उक्षन्तम् 'सेचनसमर्थम्'.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उक्ष्-अन् [√उक्ष् 'sprinkle, inject', Aw. uxšan] *m.* गोहरा, सांड; bull, ox i.146.2 उक्षा मंहाँ अभि ववक्ष एने; सार्धसंवत्सरचतुष्टयपरिमित (वयस्); four years and a half TS. iv.3.5.1 उक्षा वयः.

उक्ष-वर्श *m.* व्यर्थवीर्य वृष; a bull that does not impregnate TS. ii.1.7.2. Cp. TS. ii.1.4.4 उक्षवर्शौ 'bull and cow' for उक्षवर्शे; for aberration in gender cp. ŚBr. iii.6.2.9 दीक्षातपसौ for regular दीक्षातपसी. **उक्ष-वेहत्** *m.* बधिया सांड; impotent bull ŚBr.

उक्षान्न *a.* जिसका बैल अदनीय है; one whose food is oxen viii.43.11 उक्षान्नाय वशान्नाय 'उक्षान्नमदनीयं हविर्यस्य'.

उक्ष्-इ-र्त (1) *a.* सिंचा; sprinkled, sprinkled in womb, in the womb TS. iv.5.10.2. (2) [√वक्ष्] *a.* बढ़ा, बली; of full growth, powerful i.36.19 ऋतजात उक्षितः 'हविर्भिस्तर्पितः', ii.21.3 युध्मो अनु जोषमुक्षितः 'सिक्तः', v.8.7 ओषधीभिरुक्षितः 'सिक्तः', ix.72.7 सिन्धुष्वन्तरुक्षितः 'सिक्तः', v.55.3 सार्कमुक्षिताः 'सेक्तारो वर्षकाः', i.85.2 तं उक्षितासो महिमानमाशत 'अभिषिक्ताः सन्तः'.

उक्ष्ण-वेष्टित [उक्ष्णविकारैः स्नायुभिः वेष्टितं स्यूतम्] *a.* स्नायुओं से मढ़ा (धनुष); tied with tendons (a bow).

उख्-अ [उत्खन्यते, cp. ओखल in Hindi] *n.* डेग, स्थाली, कुम्भी; caldron, a particular part of the thigh. **—खा** [मृन्मयं पात्रम्] *f.* स्थाली, कुम्भी; sacrificial vessel, boiler KS. xvi.11, i.162.15 मोखा भ्राजन्ती 'स्थाली'. **उखा-संभरण** *n.* उखार्थं मृदः संभरणम् Sat. x.8.

उख-च्छिद् *a.* डेग की तरह फूट जाने वाला; fragile like a pot iv.19.9 निर्भूदुखच्छित् संमरन्त पर्व 'वल्मीकाख्याया उखायाश्छेदकानि · · ·'.

उख्-य *a.* डेग में (स्थित) अग्नि, डेग का; being in a caldron, boiled or cooked in a pot KS. xxii.10 प्रजापतिर्वा उख्यमग्निमबिभः, उख्यस्य केतुम् TS. iv.3.4.1.

उ-गण [उद्गण = उत्कृष्ट-गणः or उद्गूर्ण-गणः; may be अवगण or उपगण, cp. Kāśika on P. v.4.73] *m.* उत्कृष्ट गणोपत; consisting of troops (army) VS. xi.77 याः सेना अभीत्वरीराव्याधिनीरुगणा उत 'उद्गूर्णगणाः उद्यतायुधगणोपेताः' Uv.-Mah. = TS. iv.1.10.2 'उत्कृष्टगणोपेताः', TS. iv.5.4.1 नम उगणाभ्यः 'उत्कृष्टगणरूपाः सप्तमातृकाद्याः ताभ्यः'.

उग्-र [√वज्] (1) *a.* बली, शूर : शतेनाराजभिः उग्रैः 'शूरैः' Sat. xiv.1; विशाल, क्रूरकर्मा, भीषण; strong (cp. ओजस्), mighty, virile, terrible; (*f.* **—ग्रा** or **—ग्री** यं उग्रीणामुग्रबाहुः AV. iv.24.2) ii.23.13 शासामुग्रो मन्यमानो जिघांसति 'पाप-चित्तः', v.73.7 उग्रो वां ककुहो यर्यिः 'उद्गूर्णबलः'. (2) **—ग्रः** *m.* शिक्षक; instructor TS. iii.4.4.1 सं उग्रः 'शिक्षकः' **—ग्रा** *f.* दक्षिण दिशा; southern quarter उग्रा दिशाम् TS. iv.4.12.1.

उग्र-गाध्-अ *a.* तीव्र-धारावान्; having very swift current TMB. xiv.8.4. **उग्र-जित्** *a.* बलियों का जेता; fierce-conquering AV. vi.118.1. **उग्र-धन्वन्** *m.* उग्र धनुष वाला; having a mighty bow x.103.3 उग्रधन्वा प्रतिहिताभिरस्ता. **उग्र-पुत्रा** *f.* भीषण पुत्र वाली; having a mighty son viii.67.11 उग्रपुत्रे जिघांसतः 'उद्गूर्णाः पुत्रा यस्मिन् तत् 'तस्मिन्नुदके'. **उग्र-बाहु** *m.* शक्तिशाली भुजाओं वाला; having mighty arms viii.61.10 उग्रबाहुर्म्रक्षकृत्वा पुरंदरः. **उग्रं-पश्य** *m.* दीखने में भीषण; fierce-looking; भीषणता से देखने वाला; looking fiercely AV. vi.118.1 उग्रंपश्ये उग्रजितौ 'fierce-seeing'. **उग्र-वीर** *a.* जोशीले पुत्र देने वाला; bestowing impetuous sons TS. iv.4.12.2.

उग्रा-देव *m.* एक नाम; having mighty deities, name of a seer i.36.18 उग्रादेवं हवामहे 'उग्रादेवनामकं च राजर्षिम्'.

√उच् प्रसन्न होना; to be pleased, – का शौकीन होना, – का अभ्यासी होना, – में खुश होना; to be wont of, be fond of, take delight in v.81.4 सूर्यस्य रश्मिभिः संमुच्यसि 'संगच्छसि' उच समवाये इत्यस्य रूपम्', vii.37.3 उवोचिथ हि मघवन् देष्णम् 'सेवसे उचतिः सेवा-कर्मा', vii.4.3 निं यो गृभं पौरुषेयीमुवोच 'निषेवते, अत्र वचिः सेवार्थः', vii.21.1 न्यस्मिन्निन्द्रो जनुषेमुवोच 'नितरां संगतो भवति', vii.20.4 अन्धसा मदेषु वा उवोच 'संसेव्यते संगच्छते वा, उच समवाये', viii.82.2 पिबा दधृग् यथोचिषे 'तान् समवैषि सेवसे', x.40.5 राज्ञि ऊचे दुहिता पृच्छे वां नरा 'उक्तवत्यस्मि', i.103.4 तदूचुषे मानुषेमा युगानि 'उक्तवते स्तुवते', x.33.6 क्षेत्रं न रण्वमूचुषे 'सेवमानाय'. Cp. **उच्-इ-र्त** 'habituated', 'correct'. Forms. IV. P. : *Pr.* उच्यसि. *Pf.* उवोचिथ, उवोच; ऊचिषे, ऊचे; *Pt.* ओकिवांस्, ऊचुषे. *Pp.* उचित.

उच्-अ-थ [√वच्] *n.* वचन, स्तोत्र, स्तुति; speech, praise, verse i.182.8 यद् वां मनास उचथमवोचन् 'स्तोत्रम्'. **उचथ्-य** *a.* स्तुत्य; praiseworthy viii.46.28 उचथ्ये वपुषि 'स्तुत्ये'.

उच्-च [= उद्-च] *a.* ऊंचा; high. **—उच्चा** [*Instr. av.*] i.24.10 निहितास उच्चा.

उच्√चर् [उद्√चर्] ऊपर की ओर चलना, चढ़ना, उठना, उत्प्लुत होना, उछलना; to go upwards, ascend, rise AV. vi.62.3 सूर्यमुच्चरन्तम्, BṛUp. यथोर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेत्, flow or fly over यो बिन्दूनामुच्चरति Sat ix.5. **उच्चरण्येत्** : घृतमुच्चरण्येत TS. i.8.20.1 'उत्कर्षेण भक्षयेत्'.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उच्चल [उद्-चल] *n.* ककुद्; hump : अंसोच्चलयोः 'अंसयोः उच्चले च'.

उर्ध्वा *av.* ऊपर, स्वर्ग में, आकाश में; above, in heaven, from above AV. xiii.2.36 उर्ध्वा पतन्तमरुणं सुपर्णम् 'flying on high'.

उर्ध्वा-चक्र *a.* जिसका चाक ऊपर है; having the wheel above (said of a well) viii.72.10 अवर्तमुर्ध्वाचक्रम् 'उपरिस्थितचक्रम्'. (Note that the walls of the well are laid on a wheel below; that wheel comes up when the well is turned upside down). **उर्ध्वा-बुध्न** *a.* जिसकी तली ऊपर है; with its bottom upwards i.116.9 उर्ध्वाबुध्नं चक्रथुर्जिह्मबारम् 'उच्चैरुपरिष्टात बुध्नो मूलं यस्य'.

उच्चार्-अ (1) *a.* उठने वाला; rising TS. ii.3.12.2. (2) **—र्:** *m.* पुरीषकर्म; evacuation.

उच्चावर्च [= उद् च अव च] *a.* ऊंचानीचा; high and low, various BṛUp. Cp. आ च परा च i.164.31.

उच्चैर्-घोष *a.* ऊंची आवाज वाला; sounding aloud AV. v.20.1 उच्चैर्घोषो दुन्दुभिः 'the loud-noised drum'. **—घोषा** AV. ix.1.8 उच्चैर्घोषाभ्येति; cp. TS. iv.5.2.2.

उच्-चैस् *av.* ऊंचे; on high, from above v.32.6 उच्चैरिन्द्रो अपगूर्या जघान.

उच्चैः-श्रव्-अस् *a.* ऊंची ध्वनि वाला; neighing aloud.

उच्छंस् [√शंस्] प्रशंसा अथवा स्तुति करना; to extol, praise v.52.8 शर्धो मारुतमुच्छंस 'उत्कृष्टं स्तुहि'.

उच्छास् [√शास्] – की ओर ले जाना; to lead up to vii.1.20 नू मे ब्रह्माण्यग्न उच्छशाधि 'उत्कर्षेण शोधितानि कुरु'.

उर्च्छति cp. √वस्. **उच्छिद्** [√छिद्] काट फेंकना, नष्ट कर देना; to cut out or off, destroy AV. vii.113.1 उदमूं छिन्धि तृष्टिके; उच्छेत्तवै ŚBr. i.2.3.10.

उच्छित्-ति *f.* विनाश, उन्मूलन; destroying, destruction ŚBr.

उच्छिष् [√शिष्] बचाना; to leave, remaining vi.75.16 मामीषां कंचनोच्छिषः 'अवशिष्टं मा कुरु'.

उच्छिष्ट (1) *a.* उपयुज्य त्यक्त, बचा TS. vii.3.20. (2) **—ष्टम्** *n.* भुक्तशेष; leavings of food. **उच्छिष्ट-खर** *m.* अवशिष्ट को धोने के लिये थड़ा; place meant for washing the remains of gharma Sat. xxiv.2.

उच्छी [√शी] दूसरों से व्यावृत्त होना; to be prominent ŚBr. iv.5.7.5.

उच्छुच् [√शुच्] तपाना; to inflame AV. v.22.2 उच्छोचयन्नग्निः.

उच्छुष्म [√शुष्] *a.* उद्भूतबल, ऊपर को फुंकार मारने वाला; of great energy, hissing upwards (said of Agni) TS. i.6.2.2.

उच्छेष्-अण *a.* उच्छिष्ट; remainder, leavings TS. vi.5.61 उच्छेषणान्म इमेऽङ्गत. Cp. KS. vii.15 उच्छेषणभागा वा आदित्याः; cp. TBr. i.8.6.

उच्छोच्-अन *n.* तापक; burning AV. vii.95.1 उच्छोचन-प्रशोचनौ 'up-heater and forth-heater'.

उच्छोष्-उक *a.* शोषणधर्मा; drying up, withering.

उच्छ्राय्-इन् [उच्छ्रीयत इति] *a.* ऊंचा; raised, lofty. **उच्छ्रार्यी** *f.* ऊपर को उठा सीधा तख्ता; an upraised plank ŚBr. **उच्छ्रि** [√श्रि] उठना, सीधा खड़ा होना; to rise, stand erect iii.8.3 उच्छ्रयस्व वनस्पते 'उच्छ्रितो भव'. *Caus.* : VS. xxiii.26 'ऊर्ध्वमिनामुच्छ्रापय 'ऊर्ध्वा कुरु'. **उच्छ्रित** *a.* उठा; raised, lifted up ŚBr.

उच्-छ्लर्ख [उद्+श्ल–] *m. Du.* देह का अवयवविशेष; a particular part of the human body AV. x.2.1 केनोच्छ्लर्खौ मध्यतः कः प्रतिष्ठाम्. W. leaves it untranslated = उच्छ्लिषौ (उद्-श्लिषौ ?) the buttock-bones ? joining the upper part of the body ?.

उच्छ्वङ्क्-अ [√श्वञ्च्] *m.* दराड़; cleaving open, forming a fissure ŚBr. v.4.1.9.

उच्-छ्वञ्च् [√श्वञ्च्] ऊपर को उभरना, खुल जाना, फट जाना; to heave up, cleave open x.142.6 उच्छ्वञ्चस्व निं नम वर्धमानः 'उद्गच्छस्व', x.18.11 उच्छ्वञ्चस्व पृथिवि 'ऊर्ध्वगतोच्छ्वासमेनं कुरु'.

उच्छ्वस् [√श्वस्] लंबे सांस लेना, खुर्राटे भरना; to breathe hard, snort; cp उच्छ्वार्स.

उच्छ्वास्-अ *m.* प्राण, बाहर को सांस लेना, बाहर की ओर उभार; breathing out, breath, heaving upwards ix.86.43 सिन्धोरुच्छ्वासे पतयन्तमुक्षणम् 'उच्छ्वासे देशे'; उच्छ्वासपर्यन्तम् जीवनपर्यन्तम् KŚS. √उज् see √वज्.

उज्-जग्-इर्वांस् [*Pf. Pt.* √गै 'sing'] *a.* उद्गीतवान्, उद्गाता, one who has sung TMB viii.6.12.

उज्जन् [√जन्] उत्पन्न करना; to beget, produce vii.8.6 उदग्नये जनिषीष्ट द्विर्वहाः 'उदजीजनत्', iv.18.1 यतो देवा उदजायन्त विश्वे, i.74.3 उदग्निर्वृत्रहाजनि.

उज्जि [√जि] जीत लेना; to conquer thoroughly AV. iv.17.1 ईशानां त्वा भेषजानामुज्जेष आ रभामहे [उज्जेषः 'conquering one' W., but comm. उज्जेषे 'उज्जेतुम्', *Dat. Inf.*]. **उज्जिगाय** 'उत्कर्षेण जयं प्राप्तवती' TS. iii.5.1.1; *Caus.* उज्जापयति : आर्यवर्णमुज्जापयन्ति 'विजयिनं कुर्वन्ति' TMB. v.5.14.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उज्-जिति *f.* उत्कृष्ट जय, प्राप्ति; victory, obtainment KS. xiv.16 वाजस्योज्जित्यै. **—तिर्मन्त्राः** 'अग्निरेकाक्षरेण वाचमुदजयत्' beginning with this eleven verses in TS. i.7.11, TBr. i.3.2.

उज्-र्जिहान [√हा, 'उत्पतन्'] *a.* उठता हुआ, उत्थित; rising up (to the sky), standing up. v.1.1 यर्ह्या इव प्र वयामुज्जिहाना: 'प्रोद्गमयन्तः' = TS. iv.4.4.2' उत्पतन्तः'.

उज्-जेष्-अ *a.* विजयी; victorious; cp. W. on AV. iv.17.1. **उज्-जेष्-इन्** *m.* मरुद्विशेष; name of one of the Maruts.

उज्-ज्य्-अ [उद्गतज्यम्] *a.* जिस पर प्रत्यञ्चा आरोपित है; with the bow-string drawn. **उज्ज्य-धन्वन्** *a.* = अधिज्यधन्वा.

उज् √ज्वल् जल उठना, धधकना; to blaze forth ŚBr. i.3.3.13 अग्निर्वैश्वानरो मुखादुज्जज्वाल.

√उज्झ् [√हा] छोड़ना; to leave, give up.

उज्-झि-ति [√हा] *f.* त्याग; abandoning आशीय उज्झित्यै TMB. xviii.6.10.

√उञ्छ् शिला चुगना; to glean, gather. Mark उञ्छ = उञ्छनम्. **उडुम्बर** [उडु √भृ] *m.* तारों-भरा, जीवफल, गूलर; Ficus Glomerata (the fruit is full of white granular parts).

उत् cp. उद्.

उत [*Particle* = अथ] दोनों ··· और; both, . . . and, also, even, or i.34.1 विर्भुवां यामि उत रात्रिरश्विना, i.94.8 तदा जानीतोत पुष्यत. **उत स्म** 'अपि च' TS. i.7.8.3 उत स्मा ह्येवतः 'अपि च' = **उतो** [उत+उ] 'अपि च'.

उ-त [√वे 'weave'] *a.* बुना, निविष्ट; woven, set in VS. xix.89 कुवलैरुतानि 'चक्षुर्निविष्टानि' Mah.

उतूल [उत्तल = उत्-त्वर] *m.* कर्मकर; servant PGṛ. iii.7.1.

उत्-क *a.* उत्सुक; longing for.

उत्-कर्ट [उत्कृतः] *a.* मत्त, भीषण; drunk, furious.

उत् √कम्प् पंखा झोल कर आग जलाना; to fan the fire ŚBr. xiv.2.1.17 अथ हुत्वोर्ध्वमुत्कम्पयति.

उत्-कर्-अ [उत्कीर्यत इति, वेद्युद्धृतमृत्कूटः] *a.* कूड़ी; heap of earth; cp. Sat. i.6 where सतृणपांसु may be corrected into सतृणपांसु.

उत्-कर्त्-अम् *av.* काट कर; cutting off ŚBr. xiii.71.9.

उत्-कल्-अन्त् [इतस्ततः उच्छलन्] *a.* उछलता हुआ; flowing up (gharma) KŚS.

उत्कूल-निकूल *a.* (पहाड़ के) ऊपर और नीचे जाने वाला; going uphill and downhill VS. xxx.14 उत्कूल-निकूलेभ्यस्त्रिर्ष्टिनम् = TBr. iii.4.10 'उत्कूलः कांक्षितादधिक-लाभः निकूलः कांक्षितादल्पलाभः'.

उत् √कृत् कातना; to continue spinning x.130.2 पुमाँ एनं तनुत उत्कृणत्ति 'उद्वेष्टयति'.

उत् √कृत् काटना; to cut out or off, tear out or off, cut up, carve.

उत् √कृष् धरती को पाड़-पाड़ करना; to plough the land TS. iv.2.5.6 उर्दितं कृषति गाम् 'उद्धतानि प्रौढलोष्टानि यथा भवन्ति तथा कृषति'; – में से कुछ निकाल लेना; to take out some from शेषमुत्कृष्य ब्राह्मणान् भोजयेत 'किंचिदवशेष्य' Sat. xx.5.

उत् √कॢप् घड़ना,रचना; to fashion AV. xii.4.41 यां वर्शा उदकल्पयन् 'shaped out'.

उत् √क्रम् ऊर्ध्वक्रमण करना, चढ़ना; to go up, ascend AV. iv.3.1 उदितस्त्रयो अक्रमन् 'up from here have stridden'; ऊपर पैर उठाना; to raise up legs (horse) TS. vii.1.19.3 उत्क्रामते स्वाहोत्क्रान्ताय स्वाहा; मरने के लिये उच्छ्वास लेना; to breathe out for death BṛUp. स उत्क्रामन् 'म्रियमाणः'.

उत्-क्रम्-अ *m.* उत्क्रमण, ऊर्ध्वक्रमण, मरना; going up or out, dying उत्क्रमोऽसि TMB. i.10.12 = उत्क्रान्ति. **उत्-क्रम्-अण** *n.* = उत्क्रम. **उत्क्रमय्य** [*Caus.* √क्रम्] चढ़ाकर; having caused to ascend.

उत्क्रान्त-मेध [= अमेध्यः, अयज्ञियः] *a.* अयज्ञिय; not fit for sacrifice : whose fat or essence has departed ŚBr.

उत्-क्रान्ति *f.* ऊर्ध्वगति, स्वर्गप्राप्ति; going up, going to heaven TMB. xii.10.22. **उत्-क्रामि-अन्त्** *a.* म्रियमाण; dying.

उत्क्री *m.* एक सोमयाग; name of a Soma sacrifice ŚŚS. xiv.42.8.

उत्-क्रोद्-अ *m.* हर्षजन्य उच्च ध्वनि, उछल-कूद; jumping up, exultation TS. vii.5.9.2. **उत्-क्रोद्-इन्** *a.* उछल-कूद में मस्त; exulting MS. ii.5.9 तेऽसुरा उत्क्रोदिनोऽचरन्.

उत् √क्ष्विद् चीं-चीं करना; to creak MS. iii.2.2 यद्वयक्ष उत्क्ष्वेदेत् ईश्वरो वा एष उत्क्ष्वेदन् यजमानस्य प्रजां पशून् निर्क्ष्विदः.

उत् √खन् खोदना; to dig up or out ŚBr. **उत्खानम्** *av.* खोद कर; digging up LŚS.

उत् √खिद् खींचना, निकालना, लगे या लिपटे को पृथक् करना वपामुत्खिदति Sat. iv.4; to draw out, extract AV. iv.11.10 इरां जङ्घाभिरुत्खिदन् 'extracting', TS. ii.1.1.4 आत्मनो वपामुदक्खिदत् 'उत्खिद्य उद्धृतवान्'. Cp. TS. ii.1.4.1 तं पृष्टं प्रति संगृह्योदक्खिदत् 'उत्क्षिप्तवान्', शकटमुत्खिदति 'उद्यच्छति, उत्थापयति' Sat. vii.3.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उत् √तक्ष् किसी चीज में से कुछ घड़ना; to form anything out of any other thing vii.104.4 उत्तक्षतं स्वर्यं पर्वतेभ्यः 'उद्धृतं कुरुतम्'.

उत्-त-त [√तन्] *a.* ऊपर की ओर फैला या उभरा; risen upwards, stretching oneself upwards AV. ii.7.3 पृथिव्या अध्युत्ततम् 'stretched up'.

उत √तन् अपने आपको ऊपर तानना, उठाना; to stretch oneself upwards, endeavour to rise; फैलाना; to stretch out i.37.10 उदु त्यं मूर्नवो गिरः काष्ठा अर्ज्मेष्वत्नत 'उत्कर्षेण विस्तारितवन्तः'.

उत्-तप्-अन [अधस्तात् समिध्यमानाग्नेरर्चिषा नितप्यमाने पात्रे तुषादिप्रक्षेपाद्यो अग्निः सः] *m.* fire created in a vessel by burning fire below it Sat. xxviii.4. **उत्-तप्-अनीय** *m.* भाड़ की आग; the fire of a frying-pan Sat. xx.1.

उत्-तब्-ध [√स्तम्भ्] *a.* थमा, थामा; upheld = **उत्तभित** ix.11.7 सत्येनोत्तभिता भूमिः सूर्येणोत्तभिता द्यौः. **उत-तब्-धि** *f.* टेकन, थाम; support.

उत्-तम [उद्गततमः] *a.* सर्वोच्च, श्रेष्ठ TBr. vi.5.2 आङ्गिरसा उत्तमाः; अन्तिम उत्तमखुवे 'अन्तिमखुवे' Sat. vii.1; अग्र, अग्रेतन : उत्तममङ्गुलिकाण्डम् 'अग्रम्' TBr. iii.12.5,अग्रेतनमुभयं पादम् LŚ. i.6.29; highest, final, ultimate उत्तम उच्छ्वासः 'प्राणवियोगः', उत्तम षड्ऋचः 'अन्त्यः' TMB. xv.1.10, ध्रुवः उत्तमो ग्रहाणाम् 'चरमः' TS. vi.5.2. **उत्तम-पद्-ईन्** *a.* उत्तम पद वाला; enjoying the highest office KS. xx.7 स्वर्गस्य लोकस्योत्तमपदी. **उत्तमर्ण** *a.* ऋणप्रदाता; one lending money. **उत्तम-वयस्** *n.* जीवन का अन्तिम भाग; the last period of life. **—र्म-श्लोक** *a.* उत्तमकीर्तियुक्त; of high fame TS. v.7.4.3 समानानामुत्तमश्लोको अस्तु.

उत्तमाय्य *a.* शिखर, उत्तम, अतिस्तुत्य; summit, to be raised or celebrated ix.22.6 उर्तेदमुत्तमाय्यम् 'उत्तमीकृतम्'. **—मार्ध** *m.* अन्तिम चरण; the last part KS. xxxiii.8 तदुत्तमार्धे संवत्सरस्योपेत्यम्.

उत्तम्भ् [√स्तम्भ्] थामना, टिकाना, संभालना; to uphold, support iii.5.10 उदस्तम्भीत् समिधा 'उदस्तभ्नात्'.

उत्-तम्भ्-अन *n.* टेक, थाम, सहारा, गाड़ी के पीछे लगी टेक (= विष्कम्भकदण्डः); prop, stay, support, piece of wood fixed behind the cart to keep balance against excessive load TS. vi.6.8 = उपस्तम्भनम्.

उत्-तर *a.* ऊर्ध्व, ऊँचा, उपरिवर्ती : सद् उत्तरेण 'उपरिवर्तिना ओष्ठेन' VS. xxv.2; शक्तिमान् ; mighty; पश्चवर्ती; later, following; उपरला, उत्तरदिग्वर्ती; northern, on the right or north x.102.10 उत्तरो धुरो वहति 'दक्षिणस्य वृषभस्य स्वयमुत्तरतः सन्'. **उत्तर-तस्** *av.* उत्तर दिशा में; in the north उत्तरतः पुरस्तात् 'ऐशान्यां दिशि'. **उत्तरम्** *av.* ऊपर को; higher VS. उत्तरम् 'further away', AV. xii.1.33 उत्तरामुत्तरां समाम् 'always to the following year, year by year'.

उत्-तर्-अण *a.* उत्तरण-साधन; means of crossing KS. xvii.15 नमः प्रतरणाय चोत्तरणाय च = TS. iv.5.8.2.

उत्तरर्त-उपचार [विहारादुत्तरदेशे उपचरणं कर्म यस्यासौ] *a.* उत्तरदिक्कर्मा; one whose duty is in the northern quarter TS. v.3.7.4 तस्मादुत्तरर्त-उपचारोऽग्निः 'येषूपचारेषु देशविशेषो न विहितस्ते सर्वेऽपि वह्नेरुत्तरतः स्थित्वा कर्तव्याः'. Cp. Sat. i.1.2 उत्तरत-उपचारो विहारः 'विहारस्य य उत्तरभागस्तत्र चारो गमनागमने कार्ये न दक्षिणभागे'.

उत्तर-द्रु *n.* उपरिवर्ती काष्ठः upper wood AV. vi.49.2.

उत्तर-परिग्रह [वेदिनिर्माणादूर्ध्वम् 'ऋतमसि' इत्यादिभिर्मन्त्रैः वेदिसीम-निर्देशः] *m.* निर्माणान्तर वेदि को नापना; taking measure of the vedi after making it TS. iii.6.4.3; opp. to पूर्वपरिग्रह. **—बर्हिस्** *a.* बर्हिस् के ऊपर रखी प्लक्ष शाखा; above the sacrificial grass TS. vi.3.10 'प्लक्षनामकस्य वृक्षस्य शाखा बर्हिष उपरि स्थापिता उत्तरबर्हिरित्युच्यते'. **—मूला** [उपरिभागावस्थित-मूल-युक्ता] *a.* ऊपर को मूल वाली; with root upwards. **उत्तर-लक्ष्मन्** *a.* ऊपर चिह्न वाली, बाईं ओर चिह्नित; marked above or on the left side TS. v.2.8 उत्तरलक्ष्माणं तस्योपदध्यात् 'ऊर्ध्वदेशवर्तिचिह्नयुक्ताम्'; opp. to अधरलक्ष्मन. **—लोमन्** [ऊर्ध्वभागे लोमानि यस्य चर्मणः] *a.* उपरिष्टाल्लोम; skin having hair above. **उत्तर-वयस्** = उत्तमवयस KS. xx.6 यद्युत्तरवयसे चिन्वीत. **उत्तर-वर्त्मन्** *a.* उत्कृष्ट मार्गवान : having an excellent path TBr. iii.11.2. **—वेदि** [उत्तरा चासौ वेदिश्च । उत्तरत्वमुत्कृष्टत्वम् । स चोत्कर्षः ऐष्टिकपाशुकसौमिकादि बहुतन्त्रार्थकाम्यधिकरणत्वं रूपगुणाधिक्यात्] *f.* उत्कृष्ट वेदि; the best altar.

उत्तर-सत्वन् *a.* उत्कृष्ट सत्त्वा अर्थात शरीर वाला; having a superior body (god) : उत्कृष्टा मूर्तिविशेषा येषां ते देवाः TBr. iii.11.2.

उत्तर-हनू *f.* ऊपरी जबाड़ा; the upper jaw-bone.

उत्तराघार [नैर्ऋतीं दिशमारभ्यैशानीं दिशं प्रत्यनवच्छिन्नधारया होमः] *m.* उत्तराघार; pouring continuous stream of ghee northward = द्वितीयाघारः.

उत्तरात् *av.* उत्तर से; from the north vi.19.9 ओत्तरादधरादिं पुरस्तात् 'उत्तरभागात्'. **उत्तरात्तात्** *av.* उत्तर से; from the north x.27.15 अष्टोत्तरात्तात् समजग्मिरन्ते 'उत्तरात्'.

उत्तरात्-सद् *a.* उत्तर की ओर बैठने वाला; sitting on the

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

north KS. xv.2 ये देवा उत्तरात्सर्दः. **उत्तरार्द्-आयतन** *a.* उत्तर की ओर घर वाला; having abode in the north KS. xx.2 उत्तरादायतनाः पर्शवः. **उत्तराद्-वार्त** *a.* उत्तर से बहने वाला; flowing from north TS. iv.3.3.2, KS. xxxix.7.

उत्तराधर *a.* ऊपर-नीचे; one upon another TMB. xvi.8.6 यावद् वै सहस्रं गावः उत्तराधराः 'अन्योन्यस्योपरि उत्तराधरभावेनावस्थिताः'; ऊंचा-नीचा, भला-बुरा; higher and lower, superior and inferior.

उत्तरापर *a.* अधस्ताद् भाग; the part below; opp. to उत्तर 'upper' Sat. i.6, iv.4. **उत्तरारणि** *f.* उपरली अरणि; the upper aráṇi called pramantha or churner.

उत्तरार्ध *m.* उत्तरीय भाग; the northern part KS. xxvi.5 अस्या उत्तरार्ध ओषधयः. **उत्तरार्ध्-य** *a.* उत्तर भागवर्ती; being on the northern side Sat. i.2.6 भ्रातृव्य उत्तरार्ध्यः; opp. to दक्षिणार्ध्य 'दक्षिणभागे भवः'.

उत्तरा-वत् *a.* उपरला, उच्च, उत्कृष्टज्ञानादिमान्, विजयी, उत्कर्षदाता; being above, high, superior in knowledge etc., victorious, giving superiority ŚBr. iii.1.3.16, AV. iv.22.5 युर्नज्मि त उत्तरावन्तमिन्द्रम्. **उत्तरा-वती** *f.* उत्तरोत्तराधिक्यवती ऋक् : एका च मे तिस्रश्च मे इत्यादि TS. iv.7.11.1. **उत्तरावती आहुति** [प्रथमाहुतावल्पमेव द्रव्यं हुत्वा द्वितीयस्यामधिक द्रव्यहोमे सत्युत्तरमधिकमस्यामिति उत्तरावती आहुतिः] TBr. ii.1.4. **उत्तरा-वार्त** *m.* उत्तरी वायु; northern wind TS.

उत्तरा-र्सद् *a.* उत्तर में बैठा; seated northward or on the left side; see उत्तरार्त्सद्. **उत्तरा-हि** *av.* उत्तर से; from the north, northerly.

उत्तरीय *n.* चाल, उपरला वस्त्र; upper or outer garment.

उत्तरे [*Voc.*] अधिक शक्तिशालिनी; mightier. **उत्तरेण** *av.* उत्तर में; northward, on the left side of. **उत्तरे-द्युस्** *av.* अगले दिन; on the subsequent day, tomorrow.

उत्तरोत्तरि *n.* उत्तरोत्तर स्वरयुक्त स्तवन; praise with increasing voice LŚ. ii.2.6.

उत्तरोत्तरि-क्रम *m.* आनुपूर्वी; succession AA. ii.3.3.

उत्तरोत्तरिणी [दिनेदिने वर्धमाना] *a.* प्रतिदिन बढ़ने वाली; increasing day by day

उत्तरोपवासिन् *a.* उत्तरा में उपवास करने वाला; fatsing on Uttarā Paurṇamāsī ŚBr. i.5.2.

उत्-तान-र्अ *a.* तना, पीठ के बल पड़ा, ऊर्ध्वमुख (opp. to न्यङ् अधोमुखः); stretched out, lying on the back, sleeping supinely or with the face upwards iv.13.5 न्यङ्डुत्तानोऽव पद्यते न 'ऊर्ध्वमुखत्वेन तिष्ठन्', KS. xx.6 उत्तानायां स्त्रियां पुमान् रेतः सिञ्चति, उत्तानौ हस्तौ 'संहतप्रस्तरिताङ्गुलिकौ' **उत्तान-पद्** *f.* उठी टांगों वाला; whose legs are extended upwards x.72.4 भूर्जह्न उत्तानपदः 'उत्तानमूर्ध्वतानं पद्यन्त इत्युत्तानपदो वृक्षाः', 'उत्तानपदः वृक्षात्'. **उत्तान-पर्णे** [*Voc.*] खुले पत्तों वाली; having extended leaves x.145.2 उत्तानपर्णे सुभगे 'ऊर्ध्वमुखानि पत्राणि यस्याः'. **उत्तान-शीर्षरी** *f.* चौपट लेटी; lying extended AV. iii.21.10 अप उत्तानशीर्षरीः 'lying supine'. **उत्तान-हस्त** *a.* खुले हाथों वाला; with outstretched hands vi.16.46 उत्तानहस्तो नमसा विवासेत् 'कृताञ्जलिपुटः सन्'.

उत्तिरन्त् [उद्√तॄ] *a.* निकालता हुआ, खींचता हुआ; drawing out AV. vi.36.2 यज्ञस्य र्वय उत्तिरन् 'drawing out'.

उत्तु [√तु] उत्पन्न करना, फलना-फूलना, बढ़ाना; to effect, bring about, prosper, increase x.59.1 र्अध र्च्यवान उत् तवीर्त्यर्थम् 'वर्धयति'.

उत्तुद् [√तुद्] धकेलना, धक्का देकर खोल देना; to push up, tear up, push open AV. iii.25.1 उत्तुदस्त्वोत्तुदतु 'let thrust thee up'.

उत्तुद्-र्अ *a.* धकेलने वाला; stirring up; cp. AV. iii.25.1.

उत्तृद् [√तृद्] विच्छेद करना, फाड़ या काट डालना; to split or cut through उदतृणत् 'विच्छिन्नवान्' TBr. ii.1.1.

उत्था [√स्था] खड़ा होना, उठना vii.38.2 उदु तिष्ठ सवितः 'ऊर्ध्वं गच्छ', iv.18.8 इन्द्रः सहसोदतिष्ठत्; उद्यत होना, प्रयत्न करना; x.53.8 उत्तिष्ठत प्र तरता सखायः, iv.4.4 उदग्ने तिष्ठ 'उद्यतो भव', उत्थान करना; i.40.1 उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते 'त्वदीयनिवासादुत्थानं कुरु', से उत्पन्न होना; v.11.3 मन्द्रः कविरुदतिष्ठो विवस्वतः 'उदितोऽभवः'; to stand up, rise up, get ready, make effort, strive for, originate from.

उत्-था-र्तृ *a.* खड़ा होने वाला, अध्यवसायी; upstanding, resolving AV. ix.4.14 उत्थार्तुरब्रुवन् पर्दे.

उत्-थ्या-न *n.* – में से उठना, निर्गमन, समाप्ति; act or time of standing up or rising from (as from concentration) TS. vii.2.1.4; completion; सूतिकागार में से उदकुम्भादि का अपनयन; taking out vessels from the lying-in-chamber Sat. xxvi.4. **उत्थान्-ईय** *a.* समाप्ति संबन्धी; belonging to completion TMB.

उत्-थाप्-अन *n.* उठाना; causing to rise or get up KŚS. **उत्थाप्-अनीय** *a.* उठाने योग्य; to be raised or

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

made to get up. **उत्-थापि-य** *a.* उठाने या भेजने योग्य; to be raised, to be sent away ABr. vii.29.4.

उत्थित-काल *a.* अन्तरित-काल; not done in time.

उत्√पट् फाड़ना, तोड़ना; to tear up or out, pluck.

उत्-पट्-अ *m.* वृक्षनिर्यास; exudation from a tree ŚBr. xiv.6.9.31.

उत्√पत् उड़ना, चढ़ना, उठना, उछलना; to fly, ascend, rise, hop ii.43.3 यदुत्पतन् वदसि, i.191.9 उदपप्तदसौ सूर्यः 'ऊर्ध्वं गच्छति', AV. xix.65.1 दिवमुत्पतन्तम्, KS.x.7 पुनस्त उत्पत्यायुध्यन्त, Sat. xxi.5 उद्वा पतेत् 'उत्प्लुत्य वा गच्छेत्'.

उत्-पत्-ति *f.* उद्गम, जन्म; origin, birth.

उत्-पव्-अन [उदगग्राभ्यां पवित्राभ्यामूर्ध्वपवनं शोधनम्] (1) *n.* पछोड़ना; cleaning, cleansing. (2) *a.* साफ करने का साधन; means of cleaning; उत्पवन मन्त्र; the verse causing utpávana Sat. iii.8.

उत्-पव्-इ-तृ *a.* शोधक; purifier ŚBr. i.1.3.6.

उत्√पश् ऊपर को देखना; to see overhead i.50.10 उद्वयं तमसस्परि ज्योतिष्पश्यन्त उत्तरम्.

उत्√पा – के विरुद्ध उठना; to rise up against AV. x.20.7 अभि क्रन्द स्तनयोत्पिपानः.

उत्-पात्-अ *m.* उत्पात; portent AV. xix.9.7 उत्पाताः पार्थिवान्तरिक्षात्.

उत्-पार्-अण *n.* पार ले जाना; transporting AV. v.30.12 उत्पारणस्य यो वेद 'who conducts away'.

उत्-पिपीते [√पी swell, 'torment'] भ्रातृव्य उत्पिपीते TS. iii.2.10.2 'उल्लंघ्य सोमं पिबति'.

उत्-पिबन्ते [उत्कटं पिबन्ति प्राणिनो भक्षयन्ति] हड़प जाते हैं; devour ŚBr. v.2.3.11.

उत्√पू साफ करना; to purify AV. xii.1.30 पवित्रेण पृथिवि मोत्पुनामि. **उत्-पू-त** *a.* उत्पवनेनोद्दीपितबल; strengthened by cleaning TS. i.6.1.1.

उत्√पृ पार ले जाना; to transport over, conduct out of (ocean) i.183.6 उदर्श्विभ्यामिषिताः पारयन्ति 'उत्तारयन्ति'; बचाना; to save AV. viii.1.17 ओषधयः सोमराज्ञीरपीपरन्.

उत्√पृ भरना; to fill up v.6.9 उतो न उत् पुपूर्याः 'उत्पूरय फलैः'. Cp. BṛUp. समुदपारयत् 'प्रजननेन्द्रियं पूरितवान् स्त्रीव्यञ्जनं प्रति'.

उत्प्रु [√प्रु] कूदना; to spring up, leap.

उत्पुष् *f.* बुलबुला; a bubble Kauś. 6.

उत्प्लु [√प्लु] तैरना; to swim upward, emerge.

उत्-स [*उद्स] *m.* झरना, निष्यन्द; fountain i.154.5 मध्व उत्सः, TBr. i.4.4 सारस्वतौ त्वोत्सौ.

उत्-सक्थ्-अ [also उत्सक्थ्य] *a.* उद्गतसक्थ; having thighs raised VS. xxiii.21 उत्सक्था अवगुदं धेहि.

उत्-सङ्ग्-अ *m.* गोद; lap KS. xii.3 उत्सङ्गे पात्राण्योप्य.

उत्√सद् दूर करना, नष्ट करना; to remove, destroy Sat. viii.6 अत्र पात्राण्युत्सादयति 'विनाशयति', Sat.xix.3 स्नानीयेनोत्साद्य 'प्रक्षाल्य मलम्', Sat. xxiv.5.4 धर्मायोत्साद्यमानाय 'संसाद्यमानाय'; ऊपर उभरना; to go up JUB. iii.3.4.7 अन्नाद्यमुत्सीदति स्तनाभ्यम्.

उत्स-धू-ई *m.* कूप; reservoir of water, well i.88.4 ऊर्ध्वं नुनुद्र उत्सधिम् 'कूपम्'.

उत्-सन्-न *a.* अन्तरित, विशीर्ण, भग्न, अवस्थित, मृत; interrupted AV. xi.7.8 उत्सन्ना यज्ञाः; broken, dead. **उत्सन्न-यज्ञ** *a.* भग्नयाग; whose sacrifice has been interrupted or suspended.

उत्-सर्ग्-अ *m.* त्याग, पात, निकास; pouring out, emission, voiding by stool etc. **उत्सर्गम्** *av.* उत्सृज्योत्सृज्य; leaving TS. vi.1.9 एकैकयोत्सर्गम्. **उत्सर्ग-मन्त्र** *m.* verses contained in TS. iv.2.10 on account of the words अनु ते दिशामि.

उत्सर्गिणाम्-अयन *n.* गवामयन जैसा अनुष्ठानविशेष; a particular rite for which cp. Sat. xvi.8.

उत्-सर्ज्-अन्त् *a.* शब्द करता हुआ; squeaking (a cart). **उत्-सर्ज्-अन** *n.* त्यागना; letting loose, leaving. **उत्-सर्ज्-अम्** = उत्सर्गम्.

उत्-सर्प्-अण *n.* ऊपर को उठना, उदय होना, सूर्योदय; gliding upwards, rising, sunrise.

उत्-सव्-अ [√सु] *m.* उद्योग, आरम्भ, अभ्युदय; enterprize, beginning VS. xxxiii.29 तमुत्सवे च प्रसवे च 'अभ्युदये' = i.102.1 'अभिवृद्ध्यर्थम्'.

उत्√सह् उत्साहवान् होना; to be able to, make effort ŚBr. i.2.6.12 अहमेतदुत्साक्ष्ये 'उत्साहं करिष्यामि', TBr. i.1.6 तदग्निर्नोत्सहमशक्नोत.

उत्-साद्-अ (1) *m.* विनाश; ceasing, vanishing, ruin; देवविशेष; name of a deity VS. xxv.1 जिह्वाया उत्सादम् 'उत्सादं देवम्'; छेदन-प्रदेश; that part of a sacrificial animal where he is cut VS. xxi.43 उत्सादतः 'छेदनप्रदेशात्', TS. v.7.11.1 उत्सादेन जिह्वाम् 'उत्सादः उन्नतप्रदेशः' (of the cut of a horse); गुदकाण्ड; anus TBr. iii.6.11 उत्सादतः. (2) *a.* कार्यविनाशक; destroying TBr. iii.4.6.

उत्-साद्-अन *n.* = उद्वर्तन (Sat. xxvi.2), विनाश; rubbing, anointing, destroying. **उत्सादन-देश** [महावीरादीनां परित्यागो यत्र भवति स देशः = परिष्यन्दः] *m.* परित्याग-स्थान; the place where Mahāvīra etc. are to be

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

thrown.

उत्सि [√सि] बेड़ी डालना, बांधना; to fetter, chain i.125.2 पदिमुत्सिनाति 'बध्नाति'.

उत् √सिच् छिड़कना, भरना; to pour upon, make full vii.16.11 उद्वा सिञ्चध्वम्. **उत्सिच्य** 'filling in ladle' etc. ŚBr. i.1.1.18. Cp. अप उत्सिञ्चति 'ऊर्ध्वं त्यजति, उत्क्षिपति' Sat. iii.7.

उत्-सि-त *a.* बद्ध; entangled, fettered AV. vi.112.2 त्रयस्त्रिभिरुत्सिताः 'tied up', AA. vi.112.3 अङ्गे अङ्ग आर्पित उत्सितश्च 'applied and tied up'.

उत् √सिध् भगाना; to drive off TMB. xv.9.11 उत्सेधेन वै देवाः पशूनुदसेधन् निषेधेन पर्यगृह्णन्.

उत् √सू उभारना; to cause to go upwards KS. xix.5 ऊर्ध्वामेव वरुणमेनिमुत्सुवति.

उत्सूर्य [in ओत्सूर्यम्] सूर्योदय; sunrise.

उत् √सृ सरक जाना, बच निकलना; to hasten away, escape AV. iii.9.5 उदाशवो रथा इव शर्पथेभिः सरिष्यथ 'ye shall go up'.

उत् √सृज् छोड़ना, जाने देना; to let loose, let off or go vii.81.2 उदुस्रियाः सृजते सूर्यः 'उद्गमयति'; उत्पन्न करना; to create TMB. xxiii.15.2 पशूनेवैताभिरुत्सृजन्ते; ध्वनि करना; to squeak ŚBr. vi.5.5.10 स यदक्षि उत्सर्जेत 'शब्दं कुर्यात्' = TS. vi.2.9, Sat. xii.5, TS. v.2.2.3 यदेन उत्सर्जति, Sat. xxvi.3 यथाध्यायमुत्सृजन् वाचा.

उत् √सृप् बाहर या ऊपर को सरक जाना, उठना; to creep out or upwards, rise up, soar upwards उत्सर्पयन्ति (उत्कृष्टज्योतींषि भूत्वा प्रवर्तन्ते) move up (with the stars); opp. to अपप्रसर्पन्ति, AV. vi.134.2 पृथिव्या मोत्सृपत् 'may he not creep out of earth', viii.14.14 मायाभिरुत्सिसृप्सतः 'wishing to get up', उत्सृप्य 'बहिर्निर्गत्य, ŚBr. ii.2.3.21 उत्सृप्याचामति 'taking out of fire'.

उत्सृष्ट *a.* छुटा; released or set free (a bull) TS. ii.1.6.5 उत्सृष्टमालभेत 'गलितवृषणं बलीवर्दम्'. **उत्-सृष्टि** *f.* जाने देना, संचार; letting go KS. xx.6 स्वयमातृण्णा भवति प्राणानामुत्सृष्ट्यै = TS. v.2.8.1 'संचाराय'.

उत्-सेध्-अ (1) *m.* उच्छ्राय; height, elevation; *m.* name of a Sāman TMB. xv.9.10, xix.7.1. (2) *a.* उन्नतदेशवर्ती; what is on a high place TBr. iii.8.23.

उत् √स्तम्भ् TMB. viii.8.13 उदस्तम्भुवन् 'उपरि स्तम्भितवन्तः' (= उदस्तभ्नुवन्); for अस्तम्भुवन् cp. TMB. vii.4.7, TBr. iii.7.9 उदस्ताप्सीत् 'उत्तम्भनमकरोत्'.

उत्-स्ना-य पानी से निकल कर; stepping out of the water ii.15.5 तं उत्स्नाय रयिमभि प्र तस्थुः 'नदीमुत्तीर्य'.

उत् √स्पृश् ऊपर पहुंचना; to reach upwards AV. v.19.1.

उत्स्-य *a.* उत्सवर्ती; of the fountain AV. xix.2.1 शंमु ते सन्तूत्स्याः.

उत्-स्यू-त *a.* सिला, टंका; sewed up to.

√उद् गीला करना; to wet. Forms. VII. : *Pr.* उनत्ति; उन्दन्ति; उन्दते *(3 pl.)*. *Ipv.* उन्धि; उनत्त; *Pt.* उन्दन्त्. VI. P. : *Pr.* उन्दति. *Ipf.* औनत्. *Pf.* ऊदुर्. *Ps.* उद्यते; *Pp.* उत्त. *Gd.* –उद्य.

उद् *f.* जल, लहर; water, wave v.41.14 उदा वर्धन्तामर्मिषाता अर्णः 'उदकेन', viii.98.7 उदेव यन्त उदभिः 'उदकेन ··· उदकैः'.

उद् [*Prefix*] ऊपर, बाहर; up, out v.83.8 महान्तं कोशमुदचा, i.95.7 उच्छुक्रमत्कमजते सिर्मस्मात्, x.8.9 भूरीर्दिन्द्र उदिनक्षन्तमोजः 'व्याप्नुवन्तम्', ix.72.1 उद्वाचमीरयति, i.50.10 उद्वयं तमसस्परि ··· अगन्म ज्योतिरुत्तमम्, v.83.10 अवर्षीर्वर्षमुदु षू गृभाय, iv.18.1 यतो देवा उदजायन्त विश्वे, vii.104.5 उत् तक्षतं स्वर्यं पर्वतेभ्यः, x.59.1 अध च्यवान उत् तवीत्यर्थम् and so on. With nouns it denotes 'over'. Cp. उदोजस् 'overmighty, very very powerful'.

उदर्क *n.* उदन्; water i.161.8 इदमुदर्क पिबत. **उदक-पात्र** *n.* जलपात्र; water-jar ABr. xxxv.2 ऊधसि उदकपात्रग्रहणम् = ऊधसि जलस्योत्क्षेपणम् 'washing the udder with water'. **उद-कमण्डलु** *m.* जलपात्र; water-jar ŚBr.

उद-स्तोर्क *mn.* उदकबिन्दु; drop of water ŚBr. ii.2.3.16 उदस्तोर्कमाश्चोतितवै = उदकस्य बिन्दुराश्च्योतयितव्यः = आसेक्तव्यः.

उद-कुम्भ *m.* जलपात्र, जलकलश; water-jar ŚBr.

उदके-चर्-अ *a.* जलवासी; living in water, aquatic.

उदकोपस्पर्शन *n.* स्नान; bathing.

उदकोपस्पर्शी-इन् *a.* स्नाता; one who bathes.

उदक्-कूल *a.* उत्तराभिमुख; directed towards the north.

उद्-अक्-त [√अञ्च्] *a.* उत्क्षिप्त; thrown upwards.

उदक्-तस् *av.* ऊपर से, उत्तर से; from above, from the north AV. viii.3.19 त्वं नो अग्ने अधरादुदक्तः 'उत्तरतः'. **उदक्-तात्** [= उदक्तः] vii.104.19 प्रक्तादपाक्तादधरादुदक्तात्.

उदक्-प्रव्-अण [√प्रु, उदङ्-निम्नः, दक्षिणोच्छ्रायः] *a.* उत्तर की ओर झुका; sloping towards the north. **उदक्-प्रस्रवण** *a.* उत्तर की ओर बहने वाली; flowing towards the north Kauś.

उदक्या [= उदकयोग्या, स्नानयोग्या] *f.* रजस्वला; in

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

menses.

उदक्-शुल्ब *a.* उत्तरतःपाश; with the rope towards north. **उदक्-संस्थ्-अ** *a.* उत्तर में समापनीय; ending in the north. **उदक्-समास** *a.* उत्तर में बंधा; being united or tied in the north.

उदग्-अग्र *a.* उत्तर की ओर अग्र वाला; turned to the north KŚS. **उदग्-अपवर्गम्** *av.* उत्तर में समाप्त करके; ending to the north. **उदग्-अर्यन** *n.* 'मकरादिमासषट्कम्'. **उदग्-आयत** *a.* उत्तर की ओर प्रसृत; extending towards the north. **उदग्-ईष** *a.* जिसकी हलस या फड़ उत्तर की ओर है; with its pole or shaft turned to the north; opp. to प्रागीषं शकटम्.

उदग्-दश *a.* उत्तर की ओर छोर वाला; having the border turned to the north. **उदग्-द्वार** *a.* उत्तर-मुहाना; having the door or entrance in the north.

उद-ग्राभ्-अ *a.* उदकग्राही; holding water ix.99.15 उदग्राभस्य नर्मयन् वधस्नैः 'उदकग्राहिणं मेघम्'.

उदङ् आवर्तते [= उत्तरायणम् = सूर्यो यस्मिन् काले दक्षिणगोलादुत्तरं गोलं प्रति पर्यावर्तते]; the sun's progress to the north.

उद्-अङ्क्-अ [अञ्च्] *m.* तेल का कुप्पा; bucket for oil; name of a sage, son of Śulba TS. vii.4.5.4. **उदङ्क्-य** *m.* एक राक्षस; name of a demon.

उदङ्ङीशा [-ङ्+ई-] *f.* उत्तराभिमुख फड़ वाली; having the pole turned to the north (cart) KŚS. vii.9.25.

उदङ्न्याय *a.* उदगपवर्ग (कर्म); rites to be concluded in the north (न्यायः समाप्तिः) Sat. i.1.3.

उदङ् प्राङ् तिष्ठन् [ŚBr. vi.4.4.3] *a.* ईशान-दिशाभिमुखस्थ; facing the north-east.

उदङ्-मुख *a.* पहाड़-मुहाना; facing the north KŚS.

उद-चमस *a.* जलपात्र; a cup holding water, any vessel for water Sat. xi.6.

उद् √अज् खदेड़ना, भगाना; to drive out, expel ii.14.3 यो गा उदाजत् 'निरगमयत्'.

उद् √अञ्च् उठाना, खींचना; to raise up, lift up, throw up v.83.8 महान्तं कोशमुदचा, – में से निकालना; to take out from TS. vii. 5.6.1 यः पूर्णादुदचाति 'उद्धरति'.

उद्-अञ्च् [opposed to अधराञ्च्] *a.* ऊपर को उठा, उत्तर को; turned or going upwards, northward (उदङ् = उदक्शिराः) AV. v.4.8 उदङ् जातो हिमवतः 'born in the north from the snowy mountain'. Cp. प्राचिमुदचम् 'ईशान्यभिमुखम्' Sat. ii.1. **उद्-अञ्च्-अन** [उन्नयनपात्रम् सोमग्रहणार्थश्चमसः] *a.* उन्नयनपात्र (डोल); bucket, pail v.44.13 सं धियामुदचनः.

उद् √अञ्ज् सजाना; to adorn. **उद्-अञ्ज्-इ** *a.* उत्थितशिश्न; with erect and unctuous penis TS. vii.4.19.1 उदञ्जिमन्वज, KS. xxiii.21.

उद-धान *n.* मटका, मणिक आदि; water-jar Sat. xxvii.1.

उद-धि *m.* समुद्र, मेघ; receptacle of water, sea, ocean, cloud vii.94.12 उदधिं हन्मना हतम् 'उदधानं कुम्भमिव', AV. iv.15.6 अर्दयोदधिम् 'excite the water-holder' (sea, ocean).

उद् √अन बाहर को सांस निकालना; to emit the breath in an upward direction AV. iii.13.4 उदानिषुः 'have breathed up', उदानिषुर्महीः 'उत्कर्षेण चेष्टितवत्यः' TS. v.6.1.3.

उद्-अन् *n.* उदक; water. **उद-अन** *a.* गीला करने वाला; wetting PGṛ. **उदनि-मन्त्** *a.* लहरदार; abounding in waves v.42.14 यो अब्दिमाँ उदनिमाँ ईयर्ति 'उदकवान्'.

उद्-अन्त (1) *a.* पात्र के ऊपरी छोर तक पहुंचा (पयस्), किनारे तक बुलबुले वाला, किनारों पर से बहता; reaching to the upper end or border ŚBr. ii.2.3.14 यर्हि उदन्तं तर्हि शृतम् 'उद्गतान्तं बुद्बुदवत्'. (2) *m.* [पात्रस्यान्तपर्यन्तं गमनम्, प्रान्तदेशः] *m.* प्रवर्ग्य में लबालब भर जाना, किनारा; filling to the brim, border, cp. समुदन्त. **उद-अन्त** *m.* फलदशा; harvest time TBr. i.2.6. **उदन्त्-य** [उद्गतोऽन्तः उदन्तः अत्यन्तनीचजातिः तत्र भवः] *a.* अतिनीच जात का; belonging to a very low caste, living beyond limit or boundary ABr. xxiii.6.

√उदन्य् पानी देना; to irrigate x.99.8 सो अद्रियो न यवस उदन्यन् 'उदकं दातुमिच्छन्'.

उदन्-य *a.* जलीय; watery ii.7.3 धारा उदन्या इव.

उदन्य-ज *a.* जल में उत्पन्न; born or living in water x.106.6 उदन्यजेव जेमना मदेरू 'उदके भवमुदन्यम्, तत्र जाते रत्ने'.

उदन्या *f.* पिपासा; thirst. Cp. अशनाया.

उदन्-यु *a.* जलेच्छु; liking or seeking water v.57.1 उदन्यवि 'उदकेच्छवे'; सींचने वाला; irrigating v.54.2 प्र वो मरुतस्तविषा उदन्यवः 'उदकेच्छवः', ix.86.27 हरिं नवन्तेऽव ता उदन्युवः 'वृष्टिकामाः'. *f.* —न्यू.

उदन्-वन्त् *a.* जलवान्; rich in waters v.83.7 उदन्वता रथेन 'उदकवता', vii.50.4 उदन्वतीरनुदकाश्च याः.

उद-पात्र *n.* उदकपूर्ण पात्र, पात्रवर्ती जल; water-jar, water in a jar Sat. vii.2. उदपात्रं निनीय 'पात्रस्थितमुदकं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रक्षिप्य'. **उद-पान** *n.* कूप; well. **उद-पुर** *n.* जलपूर्ण टंकी; reservoir full of water TS. iv.4.5.2 पृथिव्युदपुरम् = **उदपुरा** KS. xxxix.3 उदपुरा नामासि = MS. ii.14. **उद-पू** *a.* जलपूत; purified by waters AV. xviii.3.37 उदपूरसि मधुपूरसि 'water-purifying' W.

उद-प्रु-त् *a.* जल में तैरने वाला; swimming in waters; जलप्रद (उदकं प्रावयन्ति प्लावयन्ति ददतीति); bestowing waters v.74.4 पौरं चिद् ध्युदप्रुतम् 'उदकप्लावकं मेघम्', ix.108.7 वनक्रक्षमुदप्रुतम् 'उदके प्लवमानम्', iv.45.4 उदप्रुतो मन्दिनः 'उदकस्य प्लावयितारः', vii.42.1 प्र धेनव उदप्रुतो नवन्त 'उदकानि सिञ्चन्त्यः', ix.106.8 तंव द्रप्सा उदप्रुतः 'उदकं प्रति गच्छन्तः। उदकस्य निर्गमयितारः', x.68.1 उदप्रुतो न वयो रक्षमाणाः 'उदकस्योद्गमयितारः', TS. iii.1.11.7 उदप्रुतो मरुतः 'उदकदातॄन्'. Note √प्रु = √स्कन्द् प्रथमप्लुतमंशुम् 'प्रथमपतितम्'. **उद-प्लुत** *a.* पानी पर उतराता; swimming in water AV. x.4.3 उदप्लुतमिव दारु 'water-floated wood'.

उद-मन्थ्-अ *m.* उदकमिश्रित सक्तु; saktus mixed with water.

उद्-अमृष्ट [√मृज् *Aor.* हस्ताभ्यां स्वाङ्गस्योन्मार्जनं कृतवान्] उसने उन्मार्जन किया; he wiped off.

उद-मेघ *m.* दौंगड़ा, सूड़; shower of water i.116.3 तुग्रो ह भुज्युमश्विनोदमेघे 'उदकैर्मिद्यते सिच्यते इति उदमेघः समुद्रः'.

उद-अय्-अ *m.* उदय, सूर्योदय; going up, rising (cp. अस्तमयः = स्वरूपनाशः) viii.41.2 यः सिन्धूनामुपोदये 'उदये उद्गच्छति', उदयास्तमयौ 'उत्पत्तिप्रलयौ' Kaṭha. **उद्-अय्-अन** *n.* (1) उदय (सूर्य का); rising of the sun i.48.7 सूर्यस्योदयनादधि 'उदेत्यत्रेत्युदयनम् अधिकरणे ल्युट्'. (2) *n.* समाप्ति (opp. to प्रायण); conclusion (of sacrifice). Cp. AV. v.39.7 अनुहूतः पुनरेहि विद्वानुदयनं पथः 'knowing the upgoing'. **उदयन्-ईय** [संवत्सरसत्रस्य प्रथममहः प्रायणीयं, चरममहरुदयनीयम्] *a.* अन्तिम; belonging to end, finishing (as a ceremony) KS. xxxiv.6 प्राण एव प्रायणीयोऽपान उदयनीयः.

उद्-अर्-अ *n.* [*Aw.* उदर] *n.* पेट; belly, stomach ABr. xxxiii.3 तस्य होदरं जज्ञे 'हरिश्चन्द्रस्योदरं जलेन पूरितमुच्छूनं महोदरनामकरोगस्वरूपमुत्पन्नम्', i.42.9 शिशीर्हि प्रास्युदरम्.

उद्-अर्-अण [उदीरणहेतुः] (1) *a.* उदार बनाने वाला; causing generosity or greatness KS. ix.15 ब्रह्मणो वा एतदुदरणं यदभ्याधेयं ब्रह्मण एतदुदरणं यच्चतुर्होतारो ब्रह्मण एतदुदरणं यदसा आदित्य उदेति. (2) *n.* उद्गम; coming out TMB. xx.14.5. **उदर-दार्-अ** *m.* उदररोगविशेष, पसली का दर्द; colic ? AV. xi.3.42 उदरदारस्त्वा हनिष्यति.

उद्-अर्क्-अ *m.* (*a*) गूंज; resounding i.113.18 वायोरिव सूनृतानामुदर्के 'समाप्तौ'. (b) समाप्ति; completion.

उद् √अर्च् निकालना; to cause to come out by song AV. xii.139 ऋषयो गा उदानृचुः 'sang out the kine'.

उद् √अर्द् : उर्दर्दति : उभरता है, उठता है; rises up, swells, undulates ŚBr. v.3.4.5.

उदर्-य *a.* उदरवर्ती (मांस); being in the stomach VS. xxv.8 उदर्येण चक्रवाकौ 'उदरस्थमांसेन' Uv.-Mah., TS. v.7.16.1.

उद्-अर्ष्-अ *m.* ऊपर से बहने वाला, उद्भूतावयव; overflowing TBr. iii.7.9.

उदला-काश्यप *m.* एक कृषिदेवी; name of a goddess of agriculture PGṛ.

उद्-अवग्रह *m.* अवगृहीत प्रथम पद पर उदात्त वाला समास; having udātta on the first part of a compound which contains an avagraha VPr.

उद्-अवसार्तृ *a.* यज्ञशाला से बाहर जाने वाला; one who goes away from the place of sacrifice.

उद्-अवसान *n.* यज्ञभूमि-त्याग; the act of leaving the place of sacrifice. **उद्-अवसानीय** [उदवसानीयार्था इष्टिः] *f.* अन्तिम इष्टि; forming the end of a sacrifice. Cp. आग्नेयं पञ्चकपालमुदवसानीयं निर्वपेत् 'उदवसानीयाख्यं कर्म' TS. iii.5.4.3.

उद्-अव √सो [उत्पूर्वोऽवस्यतिः प्रदेशान्तरगमने वर्तते] छोड़ना, चले जाना, उठ जाना; to leave off, go away, finish, end AV. ix.6.54 यदनुतिष्ठत उदवस्यत्येव तत् 'he is shifting the place of sacrifice'.

उद्-अवसाय [*Gd.* पूर्वदेशान्निर्गत्य, गृहेभ्योऽन्यत्र गत्वा] *a.* दूसरी जगह जाकर; going to a place different from that of sacrifice Sat. v.1.

उद्-अव-स्यन् [उदवसानीयेष्ट्या सोमयागं समापयन्] *a.* उदवसानीयेष्टि से समाप्त करता हुआ; completing the yāga with Udavasānīyeṣṭi.

उद-वाह्-अ *a.* पनिहारा; bringing water i.38.9 पर्जन्येनोदवाहेन 'उदकानि वहतीति उदवाहः। कर्मण्यण्', v.58.3 आ वो यन्तूदवाहासो अर्य 'उदकस्य वोढारो मरुतः'.

उद-व्रज्-अ *m.* एक नाम; name of a place=water-house vi.47.21 उदव्रजे वर्चिनं शम्बरं च 'उदकानि व्रजन्त्यस्मिन्नित्युदव्रजो देशविशेषः'.

उद् √अश् पाना; to attain v.59.4 को वो महान्ति महतामुदश्नवत् 'उत्कृष्टं प्राप्नुयात्', उदश्नुवाते ŚBr. iv.2.1.26.

उद-शराव [उदकपूर्णः शरावः, उदपात्रम्] *m.* पानी-भरा शकोरा;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

earthen cup full of water. **उद-र्श्वित्** *n.* श्वेत जल अर्थात् आधा पानी आधी छाछ; mixture consisting of half water and half butter-milk MS. ii.1.6 सोमारौद्रं चरुं निर्वपेत् उदर्श्विति.

उदस् [√अस् 'throw'] उठा फेंकना, निकालना, छोड़ना; to raise up and then throw, leave Sat. i.6 सायमुदस्यति 'किंचिद् दूरत एवोर्ध्वं मुञ्चति त्यजति', TMB. xv.7.6 अवदधाति ता उदस्यति 'उत्क्षिपति'; पैदा करना; to create TBr. iii.11.8 स हिरण्यमुदास्यत् 'उत्पादितवान्'.

उद-स्तोक *m.* जलबिन्दु; drop of water ŚBr. ii.2.3.16 उदस्तोकमाश्च्योतितवै 'उदकबिन्दुरासेक्तव्यः'.

उद-स्थाली *f.* पानी की पतीली; a kettle with water.

उद-हर्-अण *n.* कलश; a jar for carrying water.

उद-हार्-अ *a* कहार; one who fetches water AV.x.8.14 कुम्भेनैवोदहार्यम् (—हारी *f.*), TS. iv.5.1.3 अदशन्नुद हार्यः 'उदकानां हारिण्यः'.

उदा √इ उठ जाना; to rise and go TS. iii.5.6.2 प्रेह्युदेहि 'उत्थाय गच्छ', TS. v.2.2.5 पुनरुदैति 'पूर्वमपनीतमग्निं पुनरुखायां स्थापयति'.

उदा √कृ खदेड़ना, प्रादुर्भूत करना; to expel, drive out : तां होदाचिकार 'उत्कालितवान्' BṛUp., TS. vii.1.5.6 उदाकृत्या सां वशं चरेत् 'यज्ञभूमेरुद्गतां कृत्वा', 'to fetch out of' x.67.4 उदुस्रा आकर्विं हि तिस्र आवः 'उदाकः उदकार्षीत् प्रादुर्भूता अकार्षीत्' ŚBr.

उदा-ख्या-य *Gd.* जोर से कह कर; having related aloud ŚBr. iii.3.3.3.

उद्-आ √गा – की ओर आना; to come up towards AV. xiv.2.44 सुर्वासा उदागाम् 'I have risen'.

उद्-आ √चक्ष् जोर से कहना; to declare or say aloud ŚBr. iii.2.6.4 उदाचष्टि

उदाचं न्याच्-अम् *av.* उठा कर और नीचे करके; lifting up and lowering ŚBr. iii.3.2.14 . . . 'समञ्च प्रसार्य च', अंगुली सिकोड़ कर और फैला कर ŚBr. iii.2.5.14.

उदाच्-अम् [√अञ्च्] *av.* उठा कर; lifting up, raising ŚBr. iii.2.5.14.

उद्-आ √चर् – में से उभरना; to rise out of (the ocean) vii.55.7 यः समुद्रादुदाचरत् 'उदागच्छति'. **उदाचर्-य** [*Gd.*] उल्लङ्घन करके; transgressing.

उद्-आ-चार्-अ *m.* संचरण-स्थान; the place where people come and go Sat. xxvi.1 गुरोरुदाचारेषु.

उद्-आज्-अ *m.* लूट; booty उदाजमुदजते; सिपाहियों की कूच; leading out (soldiers), marching out.

उद्-आ √जन् – में से उभरना; to arise from v.31.3 यद् यत् सहः सहस आजनिष्ट 'उपरिष्टात् प्रादुर्बभूव'.

उद्-आ √तन् फैलना, पसरना; to spread, extend TMB. xx.14.2 सोर्ध्वा उदातनोत् 'उत्कर्षेण समन्ताद् विस्तृताभवत्'.

उद्-आ-त्-त [√दा] *m.* ऊंचे बोला स्वर; acutely accented RPr., APr., Yāska iv.25 उदात्तं प्रथमादेशेऽनुदात्तमन्वादेशे; तीव्रार्थकरमुदात्तमल्पीयोऽर्थकरमनुदात्तम्.

उद्-आद्य्-अन्त *a.* जिसके आदि एवं अन्त में उदात्त हो; preceded and followed by an udātta VPr.

उद्-आन्-अ *m.* ऊर्ध्ववृत्ति प्राण; breathing upwards AV. xi.8.4 व्यानोदानौ.

उदा √नी उठा लाना; to raise up and bring Sat. viii.1 पत्नीमुदानयति 'उत्थाप्यानयति', 'संबोधयति अम्बे अम्बालिके इत्येवम्' TBr. iii.9.6.

उदा-नी-त *a.* बहिर्निःसारित; taken out. **उदा-नेष्यन्त्** [पत्नीमानेष्यन्] *a.* लाने वाला; about to bring his wife; बाहर ले जाने वाला; about to take out = निर्गमयिष्यन्.

उद् √आप् ऊपर फेंकने पर नीचे आना; to come down after being thrown up ŚBr. ii.5.3.16 यथा गौर्नोदाप्नुयात् = यथा गौः पृथिवी तान् पुरोडाशान् नोदाप्नुयात् = उत्क्षिप्ताः पुरोडाशाः यथा भूमौ न पतन्ति तथान्तरिक्षेऽञ्जलिना धारयन्.

उदाप्यम् [√आप् 'water'] *av.* प्रवाह के विरुद्ध; upstream, against stream AV. x.1.7 यस्त्वोवाच परेहीति प्रतिकूलमुदाप्यम् 'against the current, upstream'.

उद्-आ-मन्त्र्-अण *n.* उच्चैः संबोधन; addressing or calling loudly.

उद्-आय्-अ *m.* प्रोद्भवन, आगे गमन; coming forward, emerging.

उद्-आ √यम् लाना, संभालना; to bring out, fetch out, hold up AV. v.30.15 उदायच्छतु रश्मिभिः 'let Sūrya hold thee up out of'.

उद्-आ √यु मिलाना; to mix up well उदायुवन् 'ऊर्ध्वं मिश्रयन्' Khādira ii.113.

उद्-आर्-अ [√ऋ] (1) *a.* उद्गमयिता : x.45.5 श्रीणामुदारः 'उद्गमयिता'; प्रापक, प्रेरक, उच्च, शान्त, वक्ता; origin, creator, high, inciting, unperplexed, eloquent; अतिबहुल; excessive उदारान् सलिलान् TBr. iii.12.7. (2) *m.* उल्बण ज्वाला; strong flame TBr. ii.2.8.

उद्-आरर्थि *a.* उठने वाला; rising, arising i.187.10 पीवो वृद्धं उदारर्थिः 'ऊर्ध्वगमः, इन्द्रियाणामुद्दीपयिता'.

उद्-आवर्त *m.* उछाल; turning up, a particular disease of the bowels TS. vi.4.1.1 उदावर्तः प्रजां ग्राहुकः स्यात्,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उद्-आ √वह् परे ले जाना, हटाना; to lead away, carry or draw away.

उद्-आ √व्रज् चलना, – की ओर आगे बढ़ना; to go or move towards.

उदा √शंस् व्रतचर्या नोदाशंसीत 'न शक्ष्यामि कर्तुम्' इत्युदीक्ष्य नाशंसीत नेच्छेत्' Sat. xvi.1.

उद्-आस्-अ [√अस् 'throw'] *a.* फैलाने या बढ़ाने वाला; extending, stretching.

उद्-आ √स्था फिर से उठना; to rise again AV. iii.31.11 आ पर्जन्यस्य वृष्टयोदस्थाम् 'hither have I stood up'.

उद्-आ √हन् बजाना; to strike at, cause to sound (as lyre).

उद्-आर्हरण [एकदेशप्रसिद्धया अशेषप्रसिद्ध्यर्थमुदाहियत इति] *n.* उदाहरण; example ChUp.

उर्दा-हि-त [√धा] *a.* ऊपर उठा, उच्च; elevated high. **—तर** *a.* उच्चतर; more elevated ŚBr. vii.5.1.38, AA. v.1.3.

उद्-आ √हृ रखना; to set up, put up ŚBr. i.1.1.22 द्वन्द्वं पात्राण्युदाहरति; कहना, उद्धृत करना, घोषणा करना; to relate, quote, declare.

उद् √इ ऊपर आना, उभरना, उदय होना, समाप्त करना : उदेति 'समापयति'; opp. to प्रैति प्रारभते; to go up to, move up, proceed i.50.5 प्रत्यङ् ईदेषि मानुषान् 'उदयं प्राप्नोषि', i.164.55 उच्चैर्त्यव चाहिभिः 'ऊर्ध्वं गच्छति', TS. vi.5.8 प्राणमनु उद्यन्ति 'समापयन्ति'; opp. to प्रयन्ति 'प्रारभन्ते'. उद्यती *f.* ऊर्ध्वं गच्छन्ती; उदेत्य 'उदयनीयाद्युदवसानीयान्तं कर्म कृत्वा'.

उद् √इङ्ग् हिलाना, उठाना; to impart a tremulous motion iv.57.4 शुनमष्ट्रामुदिङ्गय.

उद्-इत (1) *a.* उदय हुआ, उभरा; risen, ascended x.121.6 यत्राधि सूर उदितो विभाति. (2) √वद् *a.* क्रथित; spoken ŚBr. i.4.1.8 मनसश्चैव वाचश्च अहंभद्रं उदितम्. **—होर्मिन्** : सूर्योदयादनन्तरं यच्छाखिनोऽग्निहोत्रं कर्तव्यतया विहितं सः। कठाः तैत्तिरीया मैत्रायणीयाश्च उदितहोर्मिनः. **उदितानुदिते** 'अर्धोदिते सूर्ये'. **उद्-इति** (1) *f.* आरम्भ, उदय; beginning, rising of the sun i.115.6 उदिता सूर्यस्य 'उदये', vi.51.1 स्कम्भो न दिवं उदिता व्यथौत् 'उदये'. (2) अस्त; setting of the sun, exit of the sun v.69.3 मध्यंदिन उदिता सूर्यस्य 'तत्समृद्धिकाले'.

उद् √इनक्ष् [√अश्] पाने या पहुंचने की इच्छा करना; to wish or endeavour to obtain or reach x.8.9 उदिनक्षन्तम् 'व्याप्नुवन्तम्'.

उद् √इन्ध् अग्निद्वारा पावसाना; to induce fruit in speech by kindling fire JUB. ii.5.1.3 वाचं देवीमुदिन्धे.

उद् √ईक्ष् – की ओर देखना, निहारना; to look upto, look at ŚBr. xiv.5.1.1; उभर आना; to come up Sat. xix.5 वल्मीक उदैक्षीत् 'उत्थितो जातः'.

उर्द्-ईच्-ई [√अन्च्] *f.* उत्तर दिशा; the northern quarter, north AV. iii.27.4 उदीची दिक्, उदीची वै मनुष्याणां दिक् ŚBr. xiii.8.1.6. **—चीन** *a.* उत्तराभिमुख; turned towards north, northern AV. xii.2.29 उदीचीनैः पथिभिः 'by northern paths'. **—चीनकुम्बा** *f.* उदीचीनं कुम्बमूर्ध्वभागो यस्याः सा; with its raised part placed northwards Sat. i.5 = उदग्रकुम्बा शम्या.

उदीच्-य *a.* उत्तरवर्ती; being or living in the north AV. iv.7.2 अरसं यदुदीच्यम्.

उद् √ईर् – में से निकालना, उभारना; to help out of, bring out of, hold up i.118.6 उर्द्वन्दनमैरतं दंसनाभिः 'उदगमयतम्', x.36.2 उत् पुरंधीरीरयतम् 'उदगमयतं प्रेरयतम्'; चेष्टा करना; to move or be working AV. xii.1.28 उदीराणा उतासीनाः 'arising also sitting'; प्रेरित करना; to excite v.55.5 उदीरयथा मरुतः समुद्रतः 'प्रेरयथ' (see also i.48.2); गीत गाना; to sing songs vii.23.1 उदु ब्रह्माण्यैरत श्रवस्या 'उदैरत'; स्तुति करना, प्रशंसा करना; to extol, glorify v.42.3 उदीरय कर्वितमं कवीनाम् 'ऊर्ध्वं प्रापयत, हर्षयत'; – में से निकलना; to go out of x.97.8 उच्छुष्मा ओषधीनां गावो गोष्ठादिवेरते 'उदगच्छन्ति'.

उद्-ईर्-अण *a.* उदार बनाने वाला, उठाने वाला, प्रेरक; causing generosity, exciting, raising.

उर्द्-ईर्-इत *a.* उठा, उभरा; risen, elevated x.119.12 आ मनमर्यमुदीषितः 'उदगतः'

उद् √उक्ष् ऊपर को उलीचना; to sprinkle upwards ŚBr., KŚS xi.35.7 एतां दिशमुदौक्षिषम् 'ऊर्ध्वमुक्षणं कृतवानस्मि'.

उर्द्-उ-त [√वे] *a.* बंधा, – पर चसपा हुआ; bound up, tied on ŚBr. v.4.6.28.

उर्द्-उप्-त [√वप्] *a.* उत्खात; scratched out : उदुप्तं पात्रम् 'मध्यतः उत्खातम्' MŚS.

उद् √उब्ज् फोड़ देना, खोल देना; to open by breaking TS. vi.5.9.1 तस्य शीर्षकपालमुदौब्जत्; उकसाना; to urge up AV. xi.1.7 उदुब्जैनां महते वीर्याय 'urge her up'.

उदुम्बर [= उडुम्-भर्-अ 'तारों भरा'; 'full of starlike rounded parts', Sanskritization of उडुम्बर] *m.* जन्तु-फल; the tree Ficus Glomerata KS. vi.1 तत उदुम्बरोऽजायत, KS. viii.2 ऊर्ग् उदुम्बरः. **उदुम्बर्ल** (1) *a.* ताम्रवर्ण; copper-coloured x.14.12 उरणसावसुतृपा उदुम्बर्लौ, AV. viii.6.17 उपेषन्तमुदुम्बर्लम् 'copper-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

coloured'. (2) *m.* name of a people. उदुंभर [√भृ] = उडुम्भर ŚBr. vii.5.1.22 मा सर्वस्मात् पार्मन उदभार्षीर्दिति यदब्रवीदुदभार्षीन्मेति तस्मादुदुंभरः.

उद् √उष् गरम करना, सताना; to heat, burn up, torment AV. xii.5.72 अग्निरेनम् ··· उदोषतु 'burn up', उदुवोष = ददाह. उद्-उष्-ट *a.* तपा लाल; red-hot ŚBr. vii.2.4.14.

उद्-उह्-अं *m.* = उदूह TBr. iii.8.43.

उद्-उह्-य [√वह् *Gd.*] ऊपर ले जाकर; having carried up AV. xix.25.1 उदुह्य प्रति धावतात्.

उदूखल cp. उलूखल.

उद्-ऊढ [√वह्, उत्कर्षेणापसारितः] *a.* हटाया; thrown or turned out.

उद् √ऊह् ऊपर को धकेलना; to push upwards ŚBr. i.6.4.1 उल्मुके उदूहन्ति, AV. xi.1.9 ऊर्ध्वं प्रजामुद्रैरन्त्युदूह 'lift up'; निकाल फेंकना; to turn out, throw out उदूह्य 'उद्धृत्य', ऊर्ध्वामुदूहेत् वृष्टिमेवोद्यच्छति (TS. vi.3.4) 'ऊर्ध्वप्रदेशे बद्धां रशनां पुनरप्युत्कर्षेत् तेन वृष्टिमुद्यच्छति। ऊर्ध्वं प्रवर्तयति। निवारयतीत्यर्थः', उदूहति भूमिं 'संमार्जयतीति'.

उद्-ऊह्-अं *m.* छाती, झाड़ू; bosom, broom, Sat. xiv.1 ऐषीकमुदूहमाहरन्ति; डांड; means of rowing, barge pole : उदूह्यते ऊर्ध्वं तीरप्रदेशे प्रेर्यते येन दण्डबद्धतृणसमूहेन सः TBr. iii.8.4.

उद्-ऊह्-अन [ऊर्ध्वं नयनम्] *n.* उभारना; lifting up.

उद् √ऋ ऊपर उठना, उभरना; to rise, move up iv.58.1 समुद्रादूर्मिर्मधुमाँ उदारत् 'उपर्युपरि उद्भूतः'; ऊपर आना; to arise, be born ii.9.3 यस्माद् योनेरुदारिथाः 'प्रादुर्भूतोऽसि' = TS. iv.6.5.4; प्रेरित करना; to raise, excite i.113.17 स्यूमना वाचं उदियर्ति वह्निः 'उद्गमयति, उच्चारयति'.

उद् √ऋच् cp. उदर्च्. उद्-ऋच् [उपरिभाविनी ऋक्। अन्ते भवा उत्तमा ऋक्, – समाप्तिर्लक्ष्यते] *n.* समाप्ति, अन्त; conclusion, end i.53.11 यं उदृचीन्द्र देवगोपाः 'उदर्के यज्ञसमाप्तौ', x.77.7 यं उदृचि यज्ञे अध्वरेष्ठाः 'यज्ञे समाप्तस्तुतिके सति', ŚBr. iii.3.4.15 यज्ञस्योदृचं गच्छेम 'समाप्तिं गच्छेम', यदिनार्त उदृचं गच्छति 'उत्तमामृचं समाप्तिम्' TS. iii.4.3.6.

उद् √ऋष् बींधना; to perforate, pierce x.155.2 तीक्ष्णशृङ्गोदृषन्निहि 'उद्गमयन्'.

उदे [उद्+आ √इ] ऊपर आना, उठना, उदय होना; to go up, rise, arise from vi.51.1 उदु त्यं चक्षुर्मेहि मित्रयोरा एति, AV. v.30.11 उदेहि मृत्योर्गम्भीरात्.

उद् √एज् उभरना, उठना, उदय होना; to go up, move upwards, rise AV. iv.4.2 उदेजतु प्रजापतिः.

उद्-ओजस् *a.* अति ओजस्वी; exceedingly powerful or effective x.97.7 ऊर्जयन्तीमुदोजसम्, v.54.3 रभसा उदोजसः 'उद्धृतबलाः'.

उदौदन *n.* पानीमिला भात; boiled rice mixed with water.

उद्-गति (1) *a.* उभरने वाली; rising, elevated TAr. i.24.3. (2) *f.* उन्नति; elevation. उद्-गन्-तृ *a.* बाहर ले जाने वाला; one who leads out MUp. vi.31.

उद् √गा उभरना; to rise, come up v.45.1 उत् स्वर् गात् 'उदगात्'.

उद् √गा [√गै] गाना आरम्भ करना; to begin to sing, sing, chant; औद्गात्र कर्म करना; to perform the Udgātṛ's duties TMB. vi.7.1 बृहस्पतिर्वै देवानामुदगायत् 'देवानां यज्ञे औद्गात्रमकरोत्', ŚBr. xiv.1.1.3 त्वं न उद्गाय 'त्वमस्मभ्यमौद्गात्रं कर्म कुरु'.

उद्-गा-तृ [उद्गीथमुद्गायतीति; उद्गातार इति कथने प्रस्तोतृप्रतिहर्तृसुब्रह्मण्येष्वपि उद्गातृसंज्ञा सिध्यति] *m.* उद्गाता; one of the four chief priests; the one who chants the hymns of the Sāmaveda ii.43.2 उद्गातेव शकुने साम गायसि.

उद्-गाह्-अन *n.* जल में से निकलना; coming out of water.

उद्-गी-र्थ [उद्गात्रा गातव्यः सामावयवः भक्तिविशेषो वा] *mn.* उद्गान, सामगान; chanting of the SV. mantras AV. xv.3.8 उद्गीथोऽपश्रयः, TS. iii.2.9.5 प्रवाहुग् वा ऋत्विजामुद्गीथः; औद्गात्रकर्म देवा उद्गीथमाजहृरुः 'उद्गीथभक्त्युपलक्षितमौद्गात्रं कर्माहृतवन्तः' ChUp. (उद्गातॄणां सामगानामुद्गीथनाम्नैव गानविशेषः प्रसिद्धः। प्रस्तावमन्त्रादुपरितना भक्तिरुद्गीथः। स च प्रणवपुरःसरं गीयते। एवमुक्थशंसिनां होतॄणां संबन्धी प्रणव उद्गीथः। अध्वर्यूणां तु प्रतिगर उद्गीथः). —विद्या *f.* ओंकार की प्राणरूपेण उपासना; concentrating on Om in the form of breath (छान्दोग्ये सामभक्तिविशेषस्योद्गीथस्यावयवो य ओंकारः स एव प्राणदृष्ट्योपासनीयः। काण्ववेदे तु कृत्स्नोद्गीथभक्तेर्य उद्गाता वागिन्द्रियप्रेरकः प्राणः स उद्गातृत्वेनोपास्यः इति वेद्यभेदाद् विद्याभेदः).

उद् √गुर् आवाज को उभारना; to raise one's voice. उद्-गुर्माण *a.* स्वर ऊंचा करता हुआ; raising one's voice VS. xvi.46 नम उद्गुर्माणाय 'उद्यमनशीलाय' Uv.-Mah.

उद् √गुह् तोड़ना-मरोड़ना; to twist through ŚBr. i.2.3.1 ऊर्ध्वमेवोद्गूहति.

उद्-गूहन *n.* मरोड़ना, ऐंठना; to twist through KŚS.

उद् √गृभाय ऊपर को पकड़ना, उठाना; to hold up v.84.10 उदु षू गृभाय 'सुष्ठु गृहाण'.

उद्-गेय *a.* गातव्य; to be sung.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उद् √ग्रन्थ् जूड़ना, बांधना, गूंथना; to bind up, tie up, bind into a bundle Sat. x.7 दर्भस्तम्बमुद्ग्रथ्य 'बद्ध्वा', Sat. xv.5 दक्षिणान् केशपक्षानुद्ग्रथ्य 'बद्ध्वा'.

उद् √ग्रभ् अपने आप को उठाना; to raise oneself up ŚBr. iii.1.3.1 उद्गृभ्णीते वा एषोऽस्माल्लोकात् देवलोकमभि; परे ले जाना; to take away AV. iv.20.8 उदग्रभं परिपाणाद् यातुधानम्.

उद्-ग्रभ्-अण *n.* उठाना; the act of taking up, raising KŚS.

उद् √ग्रह् उठाना, संभालना; to lift up, raise, keep above AV. ix.6.47 उद्गृह्णन् निर्धनम्, 'holding it up in the conclusion', उद्गृह्णाति 'उच्चं नयति'; निकालना; to take out = प्र √ग्रह् : प्रगृह्य स्रजम् = उद्गृह्य स्रजम् TMB. xvi.4.1.

उद्-ग्रह्-अण *n.* ऊर्ध्वकरण, वसूल करना, निकालना; raising, taking out, recovering (debt) ŚBr.

उद्-ग्राभ्-अ *m.* उद्ग्रहण, उत्कर्षण, ऊपर को पकड़ना, उभारना; taking up, raising, elevating TS. iv.6.3.4 उद्ग्राभेणोदग्रभीत् 'उद्ग्रहणसामर्थ्येन', KS. i.12 उद्ग्राभेनोदजीगृभम्.

उद्-ग्राह्-अ *m.* एक संधि जिसके अनुसार अः, ए, ओ अ में परिवर्तित हो जाते है; name of a Saṁdhi which causes the change of *aḥ, e, o* into '*a*' before a vowel RPr. 133. **—पदवृत्ति** the Udgrāha Saṁdhi before a long vowel RPr. 134. **—वत्** *n.* a Saṁdhi causing the change of *a* and *ā* into '*a*' before *ṛ* RPr. 136.

उद्-ग्रास्-अक *a.* भसकने वाला; devouring NṛUp. 203.

उद्-दालि-अक *m.* एक गुरु; name of a teacher ŚBr.

उद् √दिश् –की तरफ दिखाना; to show or direct towards.

उद्-दिश् *f.* एक उपदिशा; name of a particular point or direction of the compass VS. vi.19 दिशः प्रदिश आदिशो विदिश उद्दिशो दिग्भ्यः स्वाहा left unexplained by Uv.-Mah.

उद् √दिह् (एक आकारविशेष में) चिनना; to heap up in a particular shape उद्दिहन्ति = मृदमुद्धृत्य निष्पादयन्ति.

उद् √दीप् जल उठना, भभक उठना; to flame, blaze up, be kindled xi.2.5 पुनस्त्वोद्दीपयामसि (*Caus.*)

उद्-दीप्-अन *n.* समिधा डालकर अग्नि को प्रज्वलित करना; kindling of fire by throwing fuel into it. **उद्दीप्ति** *f.* धधक; blazing KS. xxix.3 आघारमाघारयति समिद्धया एवोद्दीप्त्यै.

उद् √दृंह् दृढ करना; to make firm VS. xvii.72 तेजसा दिशं उद्दृंह 'दृढीकुरु'.

उद्-दृष्ट (1) *a.* दृष्ट, प्रकट; seen, visible. (2) **—म्** [उत् ऊर्ध्वं चन्द्रमा अस्मिन् दृश्यते इति] शुक्लपक्ष प्रतिपद्; the Pratipad of the bright half TBr. i.8.10.

उद् √द्युत् चमक उठना; to blaze up, shine forth iii.5.9 उदु ष्टुतः समिधा यह्वो अद्यौत् 'द्योतते'.

उद्-द्राव्-अ *a.* कूद-कूद कर भागने वाला, अगली टांगों पर खड़ा होने वाला; running with jumps TS. vii.1.13.1, VS. xxii.8; उद्द्रवण-साधन; leading to heaven TBr. iii.8.17.

उद् √द्रु उठ जाना; to stand up and go Sat. iii.7 प्राग् उद् द्रवन् 'प्राचीं दिशं गच्छन्'; कूद-कूद कर भागना; to run while jumping, to recite quickly.

उद्-द्रुत *a.* आगे बढ़ा; hastening on VS. xxii.8; पिछले पैरों पर खड़ा होने वाला (घोड़ा); (a horse) standing on its hind legs TS. vii.1.13.1 उद्द्रुताय स्वाहा; आहवनीयादि में डालने के लिये उन्नीत (घृत); raised to pour into fire TBr. i.4.3 यर्युदद्रुतः स्कन्देत, cp. TS. vii.4.22.3 उद्द्रवते (उत्थाय आज्यं प्राङ् नेतुं प्रक्रान्तः); आगे जाने वाला; hastening on Sat. xv.1; running away VS. xxii.8; उच्छलित; flowing over उद्द्रुतस्य सोमरसस्य Sat. ix.1. **उद्-द्रुत्य** [*Gd.*] भाग कर; running away TBr.; तेजी से बोल कर; reciting quickly ŚGS. iv.17.5.

उद्-धन्त [√हन्] *a.* ऊंचा, उभरा; high, elevated ŚBr.; उत्सादित, उत्खात; dug up TMB. xii.4.4. **—त्व** *n.* उद्दण्डता; arrogance.

उद् √धन् [√हन्] ऊपर को धक्का देकर निकालना, फेंक देना, मारना; to move or push or press upwards or out, hit up, throw away, destroy x.102.7 उर्त प्रधिमुद्हन्नस्य विद्वान् 'उदगमयत्', iii.33.13 उद्व ऊर्मिः शम्या हन्तु 'ऊर्ध्वं यथा भवन्ति तथा हन्तु', i.102.2 उत्पर्णं हतम् 'उन्मूल्य हतम्', i.64.11 उज्जिघ्नन्त आपथ्यो न पर्वतान् 'ऊर्ध्वं गमयन्ति। स्थानात् प्रच्यावयन्ति'; धरती खोदना; to turn up the earth ŚBr. xiii.8.1.20 अथोद्धन्तवा आह 'ऊर्ध्वं हन्तवै'.

उद्-धन्-अन *n.* उत्खनन; digging out.

उद्-धर्ष्-अ [√हृष्] *m.* अग्नि का औन्नत्य; rise of fire; opp. to निहर्षः = नीचत्वम्, cp. S on ABr. iii.4.5. **उद्-धर्ष्-इन्** *a.* रोमाञ्चित; one whose hair is erect viii.6.17 उद्धर्षिणं मुनिकेशम् 'the bristling'.

उद् √धा उठाना, पेलना; to erect, incite x.101.12 कपृथ्रमुद्धातन 'चोदयत प्रेरयत'; (शिशु आदि को) उठा रखना;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

to expose (an infant) ŚBr. iv.5.2.13 क्वैतं गर्भं कुर्यादिति वृक्ष एवैनमुद्दध्युः; – की अपेक्षा ऊंचा होना; to rise higher than KŚS. xiv.5.11 यूपमुज्जिहीते 'यूपाग्रादूर्ध्वं शिरः करोति'.

उद्-धार्-अ (1) *m.* उठाना, उभारना; the act of raising, lifting up. (2) [उद्ध्रियते असाधारण्येन विभज्यते इत्युद्धारः प्रतिनियतो असाधारणः उत्कृष्टो वा भागः] *m.* (a) प्रतिनियत अथवा उत्तम भाग; individual share. (b) सत्कार; [उत्कर्षं निमित्तीकृत्य यः पुंसां पूजाविशेषो ह्रियते संपाद्यते सोऽयं सत्कार उद्धारः] special respect : पशोरुद्धारमुद्धरे TS. vi.3.10; उत्कर्षाभिमान TBr. i.6.1 उद्धारं वा एतमिन्द्र उदहरत 'उत्कर्षाभिमानमुत्पादितवान्'; ग्रहविशेष (उद्ध्रियते गृह्यत इति) ladleful of Soma TS. vi.5.5.3.

उद्-धू-ई [ऊर्ध्वमवस्थितोऽवयवविशेषः] *m.* गाड़ी का ऊंटना; the front part of a carriage; उखा का ऊपरी भाग; the upper part of Ukhā. Cp. निर्धि Sat. xi.1.

उद्-धि-त *a.* उन्नत; raised.

उद् √धी चाह के साथ ऊपर को देखना; to look upwards with desire vii.33.5 उदू ष्वामिर्वेत् तृष्णजो नाथितासोऽदीधयुः 'उददीधयन्'.

उद् √धू हिलाना, कंपाना, झकझोरना, उठाना, उड़ना; to shake up, move, cause to rise (dust) x.23.4. उदिद् धूनोति वातो यथा वनम् 'उत्कम्पयति', to fly.

उद् √धृ [√हृ] निकालना, उभारना, खींच लेना, प्रयोग न करना : यत् त्रिवृतमुद्धरन्ति 'न प्रयुञ्जते' TMB. xviii.10.8; to take out, draw out, not use, extricate x.68.4 बृहस्पतिरुद्धरन्नश्मनो गाः 'ऊर्ध्वं गमयन्', AV. viii.2.15 उत् त्वाहार्षम्; बचाना, to save, free AV viii.2.28, उद्धर्तवै (*Dat. Inf.*) 'उद्धर्तुम्' : श्यामाकानुद्धर्तवै 'उद्धार्य आहर्तुम्' Sat. ii.2. **उद्-धृत** *a.* उभारा, निकाला, उद्धरण द्वारा संपादित (अग्नि); drawn up or out, taken away or removed fire (उद्धरणात् संपादितोऽग्निः) AV. xv.12.1 तर्ह्यस्यैवंविद्वान् व्रात्य उद्धृतेष्वग्निर्ष्वधिश्रितेऽग्निहोत्रे 'fires are taken up', xii.5.34 असंज्ञा गन्धर्वेन शुग् उद्ध्रियमाणाशीविर्ष उद्धृता 'taken up', उद्धृतपूर्वफलकम् अनस् cart with its previous (older) underspread taken away Sat. vii.2. **उद्-धृत्य** [*Gd.*] – को छोड़ कर; with the exception of ŚBr.

उद् √धृष् [√हृष्] अति प्रसन्न होना; to rejoice, do anything with joy iv.21.9 किं नोदुदु हर्षसे दातवा उ 'हृष्टो भवसि', AV. iii.19.6 उद्धर्षन्तां मघवन् वाजिनानि 'be excited'. *Caus.* v.27.5 यस्य मा परुषाः शतमुद्धर्षयन्त्युक्षणः 'उत्कर्षेण हर्षयन्ति'; उठाना; to raise up x.103.10 उद्धर्षय मघवन्नायुधानि 'उत्कृष्टं हर्षय' = TS. iv.6.4.4.

उद्-धर्माय [*Gd.* उद्ध्मानम् ऊर्ध्वश्वसनं तत् प्राप्य] ऊपर को सांस लेकर; breathing (swelling) upwards ŚBr. i.3.5.8 उद्ध्माय मरिष्यसि.

उद्-ध्वे [√ह्वे] बुलाना, फांस लेना; to call out, entice. AV. x.10.22 तंतस्त्वा ब्रह्मोदह्वयत्.

उद् √नी अन्दर ले जाना; to take in anything violating the rule तेषां यं उन्नयते हीयत एव TS. vi.2.4 'तेषां मध्ये यः कोपि हीनमनस्को यथोक्तव्रतादूर्ध्वम् ओदनादिकमन्तर्नयेत् स्वर्गाद्धीयते'; उदय करना : आदित्यमेवास्मा उन्नयति 'उदयं प्रापयति' TBr. i.8.2.

उद् √बन्ध् बांधना, अपने आप को लटकाना; to tie up, hang oneself ŚBr. xi.5.1.8 सुर्देवोऽद्योद् वा बध्नीत प्र वा पतेत 'देहत्यागार्थं पाशेन उद्बन्धनं वा कुर्यात्'.

उद्-बन्ध्-उक *a.* लटकने वाला; one who hangs up TS. ii.5.1.7 यो रज्जुं सृजति तस्या उद्बन्धुकः.

उद्-बर्हिस् *a.* जिसके ऊपर बर्हि है; having sacrificial grass above MS. ii.2.3 उद्बर्हिः प्रस्तरः स्यात्.

उद् √बाध् जलाना; to burn ŚBr. iv.1.6.19 यद्यग्निर्नोद्बाधित 'न दहेत्'.

उद्-बाहु *a.* ऊर्ध्वबाहु; having the arms raised ŚBr.

उद् √बुध् जगना, जगाना; to awake vii.72.3 उदु स्तोमासो अश्विनोरबुध्रन् 'उत्कृष्टं बोधयन्ति', x.101.1 उद् बुध्यध्वं समनसः सखायः 'उत्कृष्टं जानीध्वम्', VS. xv.54 उद् बुध्यस्वाग्ने प्रति जागृहि 'प्रतिबुद्धो भव'.

उद्-बुध्न्-य-ति [बुध्न–] तली में से उभरता है; comes out of the bottom MUp.

उद् √ब्रू परस्पर बोलना; to speak to one another TBr. i.7.10 ओदनमुद्ब्रुवते 'ओदनं पणत्वेन परस्परं ब्रूयुः'; ऊंचे बोलना, स्तुति करना; to speak aloud, extol TBr. i.7.10.6.

उद् √भर्त्स् धमकाना, घुरकना; to threaten, use roughly ŚŚS. xii.23.1, AV. xx.134.1 अरालामुदभर्त्सथ.

उद्-भव्-अ *m.* जन्मस्थान; birth-place ŚUp.

उद् √भिद् उत्पन्न करना; to produce TMB. xvi.16.2 एतेन वै प्रजापतिरेषां लोकानामुदभिनत् 'वस्तूनि उद्भिन्नवान्', TS. iv.2.2.4 उज्जातेन भिनर्दुर्ज्जनित्वैः.

उद्-भिद् (1) *a.* उद्भेत्ता, उद्भेदक, फल का उत्पादक, फलोद्भेदसाधन; producing, bursting forth viii.79.1 विश्वजिदुद्भिद् 'फलस्योद्भेदकः', i.102.9 कारुमुपमन्युमुद्भिदम् 'शत्रूणामुद्भेत्तारम्', x.76.1 सदःसदो वरिवस्यात उद्भिदा 'उद्भेदकेन धनेन', i.89.1 अपरीतास उद्भिदः 'शत्रूणामुद्भेत्तारः', x.116.9 ये अस्मभ्यं धनदा उद्भिदश्च 'शत्रूणामुद्भेत्तारः', TS. iv.3.12.1 त्रिवरूथ उद्भित् 'उत्पादकः'. (2) —द् *m.* a variety of

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Soma sacrifice उद्भिद्बलभिद्भ्यां पशुकामः Sat. vvii.5, TMB. xix.7.1., (3) स्थावर जगत्; inanimate objects, trees etc.

उद्-भिन्-न *a.* फटा, खुला; burst forth, opened; ऊपर आया, प्रकट; appearing above AV. x.5.36 उद्भिन्नमस्माकम् 'what has shot up'.

उद् √भू – के समीप आना, पहुंचना, बराबर होना; to come up to, reach, be equal to.

उद्-र्भृ *a.* पर्याप्त, उद्यमी; sufficient, persevering AV. ix.2.16 त्रिवरूथमुर्द्भ 'sufficient', *f.* xviii.4.26 तास्ते सन्तूद्भ्वीः प्रभ्वीः 'be they for thy uprising'. त्रिवरूथ उद्भौ TAr. ii.5.7 (उर्द्भू = उर्द्भिद्, उत्पादकः Sāyaṇa).

उद् √भृ ले जाना; to take or carry away or out viii.19.23 वशीमर्भिर्भरत उच्चावि च 'उद्धरते उद्धरति उद्गमयति ऊर्ध्वमुखम्', i.28.9 उच्छिष्टं चम्वोर्भर 'शकटस्योपरि हर', x.5.5 विद्वान् मध्व उज्जभारा दृशे कम् 'ऊर्ध्वं हृतवान्', iii.21.5 ओजिष्ठं ते मध्यतो मेद उद्भृतम् 'उद्धृतम्'.

उद्भृत *a.* उद्धृत; raised ABr. i.2.3.

उद्-भ्यस्-अ *a.* उत्कम्पक; trembling AV. xi.9.17 स्वभ्यसा ये चोद्भ्यसाः 'self-frighting and frighting'.

उद्-र्मन् [उद्] *n.* प्रवाह; surge, flood TS. iv.3.1.1 अपां त्वोर्द्मन्त् सादयामि 'उन्दने'.

उद्-य [*Gdv.* √वद्] *a.* जो बोलना है; to be spoken.

उद्-य [= उज्ज्यम्, अवतारितज्याकं धनुः] *a.* प्रत्यञ्चा उतरा धनुष; a bow with its string taken down.

उद्-यन्त् [√इ] (1) *a.* उठता हुआ; rising i.124.1 उद्यन्त्सूर्यः, उद्यत्सु 'आगच्छत्सु' Sat. x.8. (2) —**न्** *m.* तारा; a star PGS. —**ती** *f.* उच्चारण का प्रकारविशेष; a particular mode of recitation TMB.

उद्-य-त [√यम्] *a.* भेंट किया; presented, offered vi.68.1 वां यज्ञ उद्यतः 'प्रवृत्तः', x.103.1 सोमाय वच उद्यतम् 'उद्युक्तम्', ix.68.5 गुहा हितं जनिम नेर्मर्मृज्यतम् 'प्रकाशितं भवति'. —**तर** *a.* उद्गततर; higher : उद्यततरो ह वा एषोऽस्माल्लोकाद् भवति ŚA. i.7.

उद्यत-स्रुच् *a.* जिसने कड़छी उठाई या संभाली है; one who has raised the ladle (to throw ājya into the fire) i.31.5 उद्यतस्रुचे भवसि श्रवाय्यः 'उद्धतया स्रुचा युक्ताय'.

उद्-य-ति *f.* उद्यमन, उद्ग्रहण, उद्धार, भेंट; present, offering i.190.3 उपस्तुतिं नमस उद्यतिं च 'उद्धारम्', ऋचा जुहोति यज्ञस्योद्यत्यै TS. vi.1.2. —**ती**: 'त्रिवृत्स्तोमसंबन्धिनी विशिष्टा स्तुतिः', particular way of chanting the Sāman; cp. S. on TS. i.8.13.1.

उद्यत्-स्तोम *m.* उत्तरोत्तर उत्कृष्ट स्तोम; the stomas successively superior to the previous ones TS. vii.1.8.2.

उद्-यन्-तृ *a.* उठाने वाला; one who raises i.178.3 उद्यन्ता गिरः 'उच्छ्रयिता'.

उद् √यम् उठाना : वयसे पाणिमुद्यम्य Sat. xxvi.4; बढ़ाना, उभारना; to lift up : उद्यच्छतीध्मम् 'समूहीकृत्य ऊर्ध्वमुत्क्षिपति' Sat. iv.2; to raise, increase v.32.7 उद्यीर्देन्द्रो महर्ते दानवाय वधर्यमिष्ट 'उदयच्छत', vi.71.5 उद् अयाँ उपवर्क्वेव बाहू 'उद्यच्छतु', i.143.7 उदु नो यंसते धियम् 'उद्योजयति', MS. ii.4.3 तपो वै स वज्र आसीत् तमुद्यमं नाशक्नोत् (= उद्यमितुम् *infinitive*); संसर्ग करना; to unite or copulate JUB. i.18.1.9 नौ वाव मा द्वे उद्यंस्यथः; मोहिया करना, देना; to procure, bestow iv.53.1 तन्नो महाँ उदयान् देवः 'उद्यच्छतु, करोतु', उदयच्छत 'अनुष्ठानयोग्यं चकार' TBr. iii.8.10; उठाना, जोश में लाना; to rouse i.10.1 ब्रह्माणस्त्वा शतकत उद् वंशमिव येमिरे; निर्वाह करना, निष्पन्न करना, समाप्त करना; to complete ABr. xiii.4, माध्यंदिनं सवनमुदयच्छत् 'माध्यंदिनं सवनप्रयोगं निरवहत्'; to stop : TS. vi.3.4 वृष्टिमेवोद्यच्छति 'वृष्टिमूर्ध्वं प्रवर्तयति निवारयतीत्यर्थः'; opp. to निर्यच्छति 'न्यग्भावेन प्रवर्तयति'.

उद्-यम्-अ *m.* छींके की रस्सी; cords for hanging a śikya. **उद्-यम्-अन** *n.* ऊर्ध्वकरण; to hold up anything. **उद्-यम्-ईयस्** *a.* अति-उत्क्षेप्ता; very much raising up x.86.6 न संक्ष्युद्यमीयसी 'अत्यन्तमुत्क्षेप्त्री'.

उद् √या उदय होना; to rise x.37.3 उदन्येन ज्योतिषा यासि सूर्य 'उदेषि'; हट जाना, परे चले जाना, बाहर जाना; to go out or away ŚBr. xiv.5.4.1.

उद्-यान *n.* उत्थान, ऊपर अथवा बाहर जाना; up-going, going out AV. viii.1.6 उद्यानं ते पुरुष नावयानम् 'upgoing'. **उद्-याम्-अ** *m.* उत्कर्ष, उत्थान, फैलाव, छींके की रस्सी; act of raising or stretching ŚBr. viii.5.1.13 दक्षिणतउद्यामो हि वज्रः 'दक्षिणत उद्याम उत्कर्षो यस्येति', षडुद्यामं शिक्यम् TS. v.6.9.1. **उद्-याम्-इन्** *a.* उद्युक्त; ready. Cp. प्रत्युद्यामिनी.

उद्-यास्-अ *m.* प्रयास; exertion, effort VS. xxxix.11.

उद् √यु मिलाना; to unite with vi.57.6 उत् पूषणं युवामहे 'उद्योजयामः'.

उद्-युग्-अ *m.* रोगविशेष; a kind of disease AV. v.22.11 बलासं कासमुद्युर्गम् (does it not qualify kāsá meaning 'virulent, strong' ?).

उद् √युज् मिलाना, फंसाना; to join, bring in contact with AV. vi.70.2 पर्देन पर्दमुद्युजे 'strains' W.; चले जाना; to go off or away ŚBr. iv.i.5.7 स ह तत एवं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शर्यातो मानवं उद्युयुजे 'तदनुकूलमुद्योगमकरोत'.

उद्-युज् *f.* प्रयत्न, उद्योग; endeavour, effort.

उद्-यु-त *a.* मिश्रित; mixed with; उन्मिश्र, उखड़ा, उचाट; confounded vi.3.2 यदि ते मन उद्युतम् 'excited ?'.

उद् √युध् अभिमुख होकर युद्ध करना; to face and struggle AV. xii.3.29 उद्योधन्त्यभिवल्गन्ति तर्त्ताः; to show enmity or hatred against TMB. vii.5.2.

उद्-योज्-अन *n.* संधान; proper application or use उद्योजनम् 'वस्त्राणां संधानम्' Sat. xi.6.

उद्-र *m.* जलबिडाल; a kind of aquatic animal VS. xxiv.37 अपामुद्रः 'कर्कटसंज्ञः', TS. v.2.20.1 'जलबिडालः'. —म् *n.* जल; water.

उद् √रञ्ज् विरक्त होना; to have aversion to or hatred against AV. vi.71.2 यस्मान् मे मन उदिव रारजीति 'is excited at' W.; opp. to अनु √रञ्ज्.

उद् √रम् आराम करना; to rest ŚBr.

उद्-रश्मि *a.* ऊपर को रश्मि फेंकने वाला; radiating upwards ŚBr. iii.6.2.

उद्रा-वन्त् *m.* समुद्र; sea iv.27.4 उद्रावतः.

उद्-रिक्-त *a.* बढ़ा, बचा, अतिरिक्त, समृद्ध; increased, superfluous, remaining, possessing all TS. vii.3.20.1.

उद् √रिच् दूसरों को पीछे छोड़ देना, दूसरों से उत्कृष्ट होना; to be prominent, stand out, excel i.102.7 उत् सहस्राद् रिरिचे कृष्टिषु श्रवः 'अधिकं भवति', vii.32.12 उदिन्वस्य रिच्यतेऽशः 'अतिरिच्यते'.

उद्र्-इन् *a.* जलपूर्ण; abounding in water viii.49.6 उद्रीव वज्रिन्नवतो न सिञ्चते, viii.50.6 उद्रीव वज्रिन्नवतो वसुत्वना, ii.24.4 बहु साकं सिसिचुरुत्समुद्रिणम् 'उदकवन्तं मेघम्', viii.7.10 उत्सं कबन्धमुद्रिणम् 'उदकवन्तं मेघम्', ix.74.7 दिवस्कबन्धमर्षव दर्षदुद्रिणम् 'उदकवन्तम्', x.101.5 सिञ्चामिहा अवतमुद्रिणं वयम् 'उदाववन्तम्' = TS. iv.2.5.5.

उद्-रिष्ट *n.* शुक्ल प्रतिपदा; Pratipadā of the bright half TMB. xviii.11.8.

उद् √रुच् चमक उठना; to shine forth AV. xiii.3.23 उदरोचथा दिवि.

उद् √रुध् धकेलना, निकालना; to push away, turn out ŚBr. xiv.7.1.41.

उद्-रेक्-अ *m.* शेष; remainder Sat. iv.5.

उद्-रोध्-अन [उद्रुध्यते समाप्यते येन कर्मणा तत्] *n.* (a) समापक कर्म; concluding rite; cp. अवरोधन. (b) *n.* (= उद्रोहण) उभरना, बढ़ना; rising, growing ABr. iv.14.5.

उद् √लिख् लकीर खींचना; to draw lines : उल्लिख्य = रेखाः कृष्ट्वा.

उद्-वंश *m.* एक ऋषि; name of a ṛṣi. —य् एक साम; name of a Sāman TMB. viii.9.6 = उद्वंशपुत्र, उद्वंशीय. —शीय [यं एकं ईद् विर्दयते i.84.7 इति तृचे गेयं साम]; name of a Sāman. —योत्तर *n.* name of a Sāman TMB.

उद्-वत् *f.* ऊंचाई, उच्छ्रित प्रदेश; height; opp. to निवत् i.161.11 उद्वत्स्वस्मा अकृणोतना तृणम् 'उन्नतेषु प्रदेशेषु', cp. also iii.2.10, vii.50.4, x.127.2, x.41.4. —वती *f.* उच्छन्द-घटिता ऋक्; a verse containing the word *úd* TMB. xviii.8.14.

उद्-वत्सर *m.* वर्षचक्र का अन्तिम वर्ष; the last year of a cycle of years KS. xi.6. —रीय *a.* belonging to udvatsará.

उद् √वद् ऊंचे बोलना, उच्चारण करना; to raise one's voice, utter, pronounce x.166.5 अधस्पदान् म उद्वदत 'उच्चैराक्रोशत', AV. v.20.11 सांग्रामजित्यायेषमुद्वदेह 'speak up'; ऊंचे पढ़ना; to recite in a high tone TMB. xx.14.3 अत्यूर्ध्वं उद्वदति 'उच्चस्वरेण पठति', उद्वदति 'उच्चैराह्वयति' ŚBr. i.1.1.4; निकलना, उत्पन्न होना; to come out ŚBr. i.1.1.4 वाग् उद्वदति 'उदगच्छति'. *Caus.* उद्वादयति 'शब्दं जनयति'.

उद्-वद्-अन *n.* घोषणा; the act of crying aloud, proclaiming.

उद्वद्-भार्गव *n.* एक सामन्; name of the Sāman to be sung in धर्ता दिवः iii.49.4, TMB. xiv.9.39.

उद् √वध् मार डालना; to kill ii.42.2 मा त्वा श्येन उद्वधीत् 'मा हिंसीत्', TS. iv.2.9.1 मा त्वा सन्तं उद्वधीत् 'निमज्जनरूपं वधं मा कार्षीत्'.

उद्-वन् (1) *n.* उन्नतप्रदेशस्थ वन; forest on highland. (2) *a.* सीधा, ऊंचा, ढालदार; steep, precipitous KS. xxv.4 दक्षिणत उद्वनां कुर्यात् (वेदिम्).

उद् √वप् खोदना, फेंकना; to dig up, throw in उदवपन 'ऊर्ध्वमपागमयन्', TS. vi.2.11.2 तमिवोद्वपति 'अवटादुद्धरति', (ŚBr.) 'पराकरोति', viii.66.4 उद्दर्शतादूपथुर्वन्दनाय 'उदहार्ष्टम्', TS. iv.1.6.3 देवस्त्वा सवितोद्वपतु 'ऊर्ध्वमानयतु'.

उद्-वप्-अनी [in पिष्टोद्वपनी] *f.* यज्ञिय पात्रविशेष; a particular sacrificial vessel.

उद्-वयस *a.* उदगतान्न, उद्भूतान्न, उद्भूत-जीवन; creator of corn, promoting life VS.i x.3 अपां रसमुद्वयसम् (वायुम्) 'उदगतं वयोऽन्नं यस्माद् वायोः' Uv.-Mah. उद्भूतशक्तिम् प्रवृद्धशक्तिम् preferable ?

उद्-वर्ग [वृज्] *a.* नाशक; destroyer Kauś., BṛUp. ii.5,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ŚA. iv.7. उद्गोंऽसि पाप्मानं म उद्वृङ्ग्धि.

उद्-वर्त्मन् *n.* कुपथ; wrong path MUp. vi.30.

उद् √वस् प्रवास देना, छेकना, निकाल देना, नीचे रखना; to cause to live away, banish, separate, put down उद्वासयति 'निदधाति'; पक्वमन्नमुद्वास्य 'अग्नेर्बहिर्निःसार्य स्थापनमुद्वासनम्', कर्षन्निवोद्वासयति 'निर्गमयति' Sat. i.3, उद्वासयन्ति 'अवसृजन्ति' Sat. iii.6.

उद् √वह् परे ले जाना, ऊपर ले जाना, खींचना, बचाना; to lead or carry away : कूलमुद्वहाते TMB. xiv.3.13; to draw out उदुह्य 'उत्कृष्य', रशनामुदुह्य KŚS. ix.7.14; i.50.1 उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः 'ऊर्ध्वं वहन्ति'; to save vii.69.7 युवं भुज्युमंवविद्धं समुद्रं उदूहथुः.

उद्-वह्-अ *a.* उद्वोढा; carrying or leading up AV. xix.25.1 उत्कूलमुद्वहो भव 'up-carrier'.

उद् √वा : उद्वाति 'सूर्य अस्त होता है, अग्निरुद्वायति 'उपशाम्यति'; the sun sets, fire is extinguished : स यद् उद्वायति 'सोऽग्निर्यदि विनश्यति' TBr. iii.7.1.

उद्-वाच्-अन युद्धाह्वान; challenge AV. v.8.8 यथेन्द्र उद्वाचनं लब्ध्वा चक्रे अधस्पदम्. Cp. W. on it. I should prefer उद्वाजनम् = प्रोत्साहनम्.

उद्-वाद्-अयति [= उच्चैराह्वयति] जोर से बुलाता है; calls aloud ŚBr. i.1.1.4.

उद्-वाप्-अ [= अवटादूर्ध्वं नयनम्] *m.* गढ़े में से निकालना; to take out (earth) from a hole; cp. उपवाप. **उद्-वाप्-अन** *n.* (आग) बुझाना; the act of putting out fire.

उद्-वार *a.* उत्पुच्छ; having the tail raised TS. i.8.9.2, TBr. i.7.6.7.

उद्-वास्-अ *a.* जिसने कपड़े उतारे हैं; one who has taken off clothes (said of a woman after menstruation) KŚS.

उद्-वास्-अन [अग्नेर्बहिर्निःसार्य स्थापनम्] *n.* बाहर निकालना; the act of taking out (from fire) KŚS.

उद्-वास्-इ-त [अग्निस्थानाद् बहिरवस्थापितं क्षीरम्] *a.* बाहर निकाला; (milk) taken out of (Vedi).

उद्वासी-कार्-ईन् [देशमुद्वासं निवासशून्यं कर्ता] *a.* उजाड़ने वाला; making a country desolate TBr. i.2.6.7.

उद् √विज् उछलना, कूदना, बह निकलना; to gush or spring upwards AV. iv.15.3 अपां वेगासः पृथगुद्विजन्ताम् 'let rush up'.

उद् √वृज् उठाना, उखाड़ना, छोड़ देना; to raise, tear out, pluck out, raise up and leave vi.58.2 अष्ट्रां पूषा शिथिरामुद्वरीवृजत् 'उद्यच्छन्' = TBr. ii.8.5 'उद्वृत्य परित्यक्तवान्'.

उद् √वृत् काटना; to cut off viii.14.13 शिरं इन्द्रोदवर्तयः 'अच्छैत्सीः', उदवर्तयत् 'उदच्छिनत्' TBr. i.7.1.

उद्-वृढ [√वृह्] *a.* उखड़ा; pulled out, eradicated KŚS.

उद् √वृध् [*Caus.*] बढ़ाना; to increase ix.114.2 कश्यपोद्वर्धयन् गिरः 'उपर्युपरि वर्धयन्'.

उद् √वृष् बरसना, बांटना; to pour out, distribute liberally viii.61.7 उद् वावृषस्व मघवन् गविष्टये 'उत्सिञ्चस्व'.

उद् √वृह् उखाड़ना, ढीला करना; to pull out by the roots, loosen vi.48.17 मा काकम्बीरमुद्वृहः 'मा उद्वर, मा बाधस्व', iii.30.17 उद् वृह रक्षः सहमूलमिन्द्र, ŚBr. ii.3.4.24 अथ नीर्विमुद्वृह्य 'विस्रंस्य', TS. vi.2.4.3 स दर्भपुञ्जीर्लमुद्वृह्य.

उद् √वे [उद्वयति] बुनना, चसपा करना; to weave or fasten to or upon ABr. iv.19.31 उदवयन् = 'ऊर्ध्वमुत्कृष्य वयनं कृतवन्तः = दृढं बद्धवन्तः'.

उद् √वै [उद्-वायति] कमजोर हो जाना, बुझना; to become weak, languish, faint, go out (as fire) ŚBr. x.3.3.8 उद्वापयति 'causes to extinguish (fire)', TBr. i.4.4.7.

उद् √श्रथ् तोड़ देना, नष्ट करना; to do away with उद् ··· श्रथाय TS. iv.2.11.4 'उत्कृत्य विनाशय'.

उद् √सद् चले जाना; to depart उत्ससाद = गतवान् ŚBr., उत्सीदन्ति = नानुष्ठीयन्ते इष्टयः ŚBr.

उर्धन् [= ऊर्धन्] *n.* बांक; udder.

उन्-न [√उद्] *a.* गीला; wet.

उन्-नत [√नम्] *a.* उन्नतपृष्ठ; hump-backed : उन्नतं ऋषभः TS. v.6.14.1; उठा, ऊंचा; raised, high.

उन् √नभ् [*Caus.* उन्नम्भयति] खोलना, गीला करना; to tear open, make wet TS. ii.4.8.2 उन्नम्भय पृथिवीम् 'उत्कर्षेण क्लेदय'.

उन्-नयन (1) *n.* पात्र में लेना; to take ghee in ladle, drawing out a fluid (अग्निहोत्रहवण्या सेचनम्). (2) *a.* वह पात्र जिसमें से घी आदि लिया जाता है; the vessel out of which a fluid is taken : उन्नयन्ति अस्मात् = पूतभृत्.

उन् √नश् पहुंचना, पाना; to reach, obtain i.164.22 तन्नोन्नशद् यः पितरं न वेद 'न प्राप्नोति'.

उन् √नी उभारना; to raise vi.5.1 उदेनमुत्तरं नय 'lead him up still high'; भरना; to fill up TBr. i.4.5 होतुश्चमसमनून्नयन्ते 'होतुश्चमसं पूरयित्वा पश्चादन्यान् पूरयन्ति'; विभक्त करना; to divide Sat. xx.1 सीमन्तमुन्नीय 'केशान् विभज्य'.

उन्नी-त (1) *m.* चमस में गृहीत सोम; the Soma filled in

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

a ladle TS. iv.4.9.1. (2) *a.* नीत, उत्थापित, उद्धृत; led up, raised, drawn out.

उन्-ने-तृ [उन्नयति चमसेषु सोमरसम्] *m.* पुरोहितविशेष; the priest who pours the Soma juice into the receptacle.

उन्√मज्ज् पानी में से ऊपर आना; to emerge AV. x.4.4 निर्मज्योन्मज्य पुनरब्रवीत्.

उन्-मत्-त *a.* मत वाला; crazed, deranged in intellect AV. vi.111.3 उन्मत्तं रक्षसस्परि 'crazed'.

उन्√मथाय मथना, चलाना; to stir up AV. xx.132.4 तद् वात उन्मथायति.

उन्√मद् उन्मत्त होना; to get crazed यः उन्मद्येत् 'उन्मत्तो भवेत्' TS. iii.4.8.4, vii.3.10.4.

उन्-मदित *a.* आविष्ट; crazed AV. vi.111.3 देवैनसा-दुन्मदितम्.

उन्-मद्-इ-तोस् [*Inf.*] उन्मत्त होने को; to become intoxicated TBr. i.8.3. ईश्वरो वा एष दिशोनून्मदितोः = एष दिशोऽनुलक्ष्य उन्मत्तो भवितुं समर्थः.

उन्√मन्द् प्रसन्न करना, मस्त बनाना; to cheer up, delight, amuse viii.64.1 उत् त्वा मन्दन्तु स्तोमाः 'मादयन्तु'.

उन्-मर्द्-अन *n.* उद्वर्तन; rubbing or kneading the body; *a.* चन्दनादि उन्मर्दनसाधन; things used in rubbing.

उन्-मर्श्-अन [अश्वपृष्ठस्योपरि पाणिधारणम्] *n.* थपथपाना, – के ऊपर हाथ रखना; to place hand on the back of a horse ŚBr.

उन्-मा *f.* ऊंचाई का माप; measure of height KS. xvii.10 सहस्रस्योन्मासि; cp. TAr. iv.4.13.

उन्-माद्-उक *a.* पीने का शौकीन; fond of drinking. TS.

उन्मान *n.* माप, ऊंचाई और मुटाई का नाप, मूल्य; measure, measure of altitude or longitude, worth नद्वस्य सोमस्योन्मानम्; cp. पृश्निग्रहाख्या उन्मानविशेषाः dealt with in TS. iii.3.3.5.

उन्-मार्ज्-अन *n.* स्वच्छीकरण; purifying : उन्मार्जनमुदकेन अनुमार्जिनं तु केवलेन हस्तेन.

उन्मार्-अ *m.* उदुम्बरमूल; the root of उदुम्बर tree.

उन्√मि ठोकना, जमाना, बिठा देना; to set up right (a post) उन्मिन्वन्ति = ऊर्ध्वतया निखनन्ति ABr. ii.2.7.

उन्√मी छिप जाना; to disappear x.10.9 सूर्यस्य चक्षुर्मुहु-रुन्मिमीयात् 'उदेतु'; उन्मीयते ChUp. viii.6.5 'प्रमीयते ऊर्ध्वं गच्छति' Śaṁkara.

उन्-मुक्-ति *f.* मुक्ति; deliverance MS. **उन्-मुक्ष्ा** *f.* = उन्मुक्ति MS.

उन्√मुच् खोलना; to unfasten, set free i.25.1 उदुत्तमं मुमुग्धि नः 'उत्कृष्य मोचय'; to unfasten oneself, get free AV. xiv.1.57 न स्तेयमद्मि मनसोदमुच्ये 'I was freed by mind'.

उन्√मूल् उखड़ना; to be eradicated उन्मूलति; उखाड़ना; to eradicate उन्मूलयति. **उन्मूल** *a.* उखड़ा; eradicated.

उन्√मृज् पाना; to gain AV. xviii.3.23 एतदारोह वय उन्मृजानः 'gaining vigour'; उजालना, साफ करना; to wipe or cleanse TS. iii.2.3.1 तस्य ते इदमुन्मृजे 'उत्कर्षेण उज्ज्वलं करोमि'; संस्कार करना; to decorate or fashion or create x.167.4 स्तोमं चेमं प्रथमः सूरिरुन्मृजे 'उन्मार्ज्मि संस्करोमि'; अपनी ओर खींचना; to draw near to oneself TS. v. 5.2.17 उद् राधो गव्यं मृजे.

उन्√मृद् रगड़ना, मिलाना; to rub, mix, mingle KŚS.

उन्√मृश् – के ऊपर हाथ फेरना; पीठ ठोकना, उत्साहित करना; to touch above, make vigorous ŚBr. vi.3.3.12 viii.70.9 उद् षु णो वसो मर्हे मृशस्व 'उत्थापय'. **उन्मृश्-य** *a.* हस्तस्पृश्य, स्पृश्य; to be touched उन्मृश्या द्यौः 'हस्तस्पृश्या', ŚBr. i.3.3.22 उन्मृश्या हैव द्यौरास.

उन्-मृष्-ट *a.* रगड़ा, मंजा; rubbed, wiped.

उन्-मोच्-अन *n.* उन्मुक्ति; deliverance AV. v.3.2-4 उन्मोचनप्रमोचनं 'deliverance and release'.

उप [*Prefix*] – के समीप, – की ओर, पर, ऊपर; near to, unto, towards, at, upon TS. i.5.6.4 उपोपेन्नु मघवन् 'अत्यन्तसमीपे एव'.

उप-आ√वृत् – के पास लौट आना; to return to TS. vi.1.3 यं वा इमं उपावर्त्स्यतः 'प्राप्स्यतः'.

उप√इ : उपयन्ति 'अनुतिष्ठन्ति' ABr. vii.6 एतदहरुपयन्ति, 'निधनमुपयन्ति' (KŚS. x.8.18) 'निधनं साम्नोऽन्त्यो भागः तत् पठन्ति', उपैति 'प्रारभते'.

उप√उद् सींचना, गीला करना; to make wet ŚBr. i.2.5.4 ओषधीनां मूलान्युपोनत्ति 'उपसिञ्चति', KŚS. ii.210.

उप-उद्√सद् – के समीप आ जाना; to get near to उपोत्ससाद 'समीपमभ्यागतः' ŚBr.

उप√ऋध् – के पास जाना, स्वीकार करना; to approch, accept ŚBr. ii.1.2.17 तस्मादेतत् क्षत्रिय एवं नक्षत्रमुपैत्सेत् 'उपगच्छेत् स्वीकुर्यात्'.

उप-कक्ष *a.* कक्ष तक पहुंचने वाला; reaching upto the shoulder or armpit x.71.7 आदघ्नास उपकक्षास उ त्वे 'कक्षसमीपप्रमाणोदकाः'.

उप-कल्प्-अन *n.* तैयारी; preparation KŚS.

उप-काश्-अम् [समन्ततः प्रकाशे जाते] *av.* पौ फटने पर; at dawn Sat. xxiv.7.

उप-किर्-अण *n.* बखेरना, छाना, दबाना, act of scattering,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

covering up (with earth), burying KŚS.

उप-कीर्-ण [पांस्वादिभिर्युप्तः] *a.* जिस पर बखेरा गया है, ढका; besprinkled, covered ŚBr. ix.1.3.14.

उप√कृ समीप लाना; to bring near to अन्नमेवास्मा उपाकः 'समीपे आनीतवान् भवति' TMB. vi.9.3.

उप√कॄ बखेरना, पूरना, छिड़कना; to scatter near or around, besprinkle उपकिरति = उपक्षिपति (आखूत्करे) ŚBr., ŚBr. ii.4.2.18 नोपकिरन्त्युत्तरवेदिम् 'उपकिरन्ति = आलेखनमात्रं कुर्वन्ति न खनन्ति'.

उप√कल्पृ [उपकल्पते] – के योग्य होना, – के समीप होना; to be fit for, be ready at hand; *Inf.* उपकल्पयितवै ŚBr. iv.5.2.2.

उप-कल्पृ-त *a.* पूर्वमेव संभृत, पूर्वतः तैयार; ready, prepared beforehand उपक्लृप्ताः संभाराः Sat. iii.3. **उपक्लृप्त-सोमः** 'उपक्लृप्तं सोमयागाय दक्षिणान्नघृतसोमादिकं द्रव्यं येन'.

उप-केरु *m.* एक नाम; name of a man MS.

उप-कोसल *m.* एक नाम; name of a man ChUp.

उप√क्रम् – पास जाना, पहुंचना; to go near to, approach, come to viii.1.4 उप क्रमस्व पुरुरूपर्मा भर 'उपगच्छ'; आरम्भ करना, हाथ में लेना; to begin, undertake LŚS. अग्निहोत्रस्य सायमुपक्रमः प्रातरपवर्गः (समाप्तिः).

उप-क्रान्-त *a.* प्रारब्ध; commenced KŚS. viii.4.23 उपक्रान्ते सीवनकर्मणि.

उप-कुष्-ट (1) *a.* कोसा, झिड़का; cursed, scolded. (2) *m.* नीच जाति का; a person of low caste ĀŚS. ii.1.13.

उप√क्षर् – की ओर बहना; to flow towards i.125.4 उप क्षरन्ति सिन्धवो मयोभुव ईजानम् 'उपेत्य स्रवन्ति प्रीणयन्ति', v.62.4 उप सिन्धवः प्रदिवि क्षरन्ति.

उप√क्षि क्षीण होना, झुरना; to waste away, decay; cp. अ-क्षित, अन्-उपक्षित, अ-विक्षित, अ-प्रक्षित.

उप√क्षि के पास रहना या बसना; to dwell near, reside, abide i.73.3 पृथिवीम् उप क्षेति 'पृथिव्यां निवसति', ii.27.13 शुचिरपः ··· उप क्षेति 'अपां समीपे निवसति'.

उप-क्षि-त् *a.* पड़ोस में बसा; dwelling near viii.19.33 अग्नय उपक्षितो वर्या इव 'समीपे निवसन्तः'.

उप√क्षिप् ऊपर फेंकना, मारना (कशा); to throw upon, strike ŚBr. i.3.6.15 कशयोपक्षिपति.

उप-क्षीण [कालभूयस्त्वेन शुष्कः] *a.* शुष्क; dried up.

उप-क्षुद्र *a.* छोटा-सा somewhat small TMB.

उप-क्षे-तृ = उपक्षित् iii.1.16 उपक्षेतारस्तव सुप्रणीते 'उपगन्तारः। अत्र क्षितिर्गत्यर्थे वर्तते'.

उप√ख्या दीखना; to be seen or perceived ŚBr. iv.1.2.13 सुतमिस्रायामुपैर्व किंचित् ख्यायते 'कियांश्चित् प्रकाशो जायते'.

उप-ख्यातृ *a.* द्रष्टा; one who sees KS. xxvi.13 उपख्यात्रे नमः.

उप√गम् – के पास जाना या आना, पाना; to go near to, come near to, attain viii.87.4 तं वावृधानो उप सुष्टुतिं दिवो गन्तम् 'उपगच्छतम्', x.160.5 हवामहे त्वोपगन्तवा उ 'उपगन्तुम्, प्राप्तुम्'; मैथुन करना; to copulate उपगच्छेत् 'रेतोऽवस्कन्दयेत्'.

उप-गम्-अन *n.* मैथुन; copulation सर्वाण्युपगमनानि मन्त्रवन्ति Sat. xix.7.

उप√गा – के पास जाना, – पर पहुंचना; to go near to, arrive at i.164.4 को विद्वांसमुप गात् प्रष्टुमेतत् 'उपगच्छति', vii.93.3 उपो ह यद् विदथं वाजिनो गुः 'उपगच्छन्ति', उपगेषम् 'प्राप्तवान्'.

उप-गा [उपगायतीति] (1) *a.* उपगाता; (they are four) singer of a Sāman Sat. viii.4. (2) *f.* accompaniment of a song KŚS. **उप-गातृ** *m.* उद्गाता के साथ गाने वाला; one who accompanies the song of Udgātṛ TS. iii.3.2.1 विश्वे देवा उपगातारः (गातव्यस्य साम्नः पञ्च भागाः — हिंकारः, प्रस्तावः, उद्गीथः, प्रतिहारः, निधनं च। तत्र तत्र हिंकारनिधनरूपावाद्यन्तभागौ सर्वैः पठनीयौ। द्वितीयं प्रस्ताव-भागं प्रस्तोता गायति। तृतीय-मुद्गीथ-भागमुद्गाता गायति। चतुर्थं प्रतिहार-भागं प्रति-हर्ता गायति। एतेषु गायत्सु सर्वेऽपि ऋत्विजोऽध्वर्युव्यतिरिक्ता 'ओम्' इत्युपगायन्ति। यजमानस्तु 'हो' इत्युपगायति).

उप-गीर्थ *n.* उपगीति; a variety of Āryā metre.

उप-गु *m.* एक नाम; name of a king उपगुर्वै सौश्रवसः TMB. xiv.6.8.

उप√गुह् ढकना, छिपाना; to cover, hide उपगूहति 'संवृतं करोति'.

उप-गुल्फन [प्राणधारणाय यथा पर्याप्यते तथा हविःशेषस्याधिक्येन संपादनम्] *n.* हविःशेष को अधिक मात्रा में बचाना; to keep remainder of ājya in a good quantity.

उप-गुह्य [*Gd.*] आलिङ्गन करके; embracing. **उप-गूढ** *a.* संवृत; covered.

उप-गूहन *n.* ढकना, छिपाना; covering, concealing, hiding KŚS.; गाड़ना; to fix in शाखामुपगूहति ŚBr. i.5.4.8.

उप-गृहीत *a.* नीचे से थामा या पकड़ा; held from below ĀśGS. iv.7.10.

उप√गॄ पूजना, गीतों में परिचरण करना; to approach with songs, praise, revere, worship ii.34.14 उप घेदेना नमसा गृणीमसि 'उपेत्य स्तुमः'.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उप √गै किसी के प्रति अथवा किसी के लिये गाना, गान में संमिलित होना, गीतों में स्तुति करना; to sing to any one, join in singing, praise in song viii.32.17 पन्य ईर्दुप गायत 'उपगानं कुरुत', ix.11.1 उपास्मै गायता नरः 'उपगानं कुरुत', viii.81.5 प्र स्तोषर्दुप गासिषत् 'उपगानं करोतु', उप जगौ = उक्तवान् ŚBr.

उप-गोह्-य *m.* अग्निविशेष; a kind of fire considered as impure PGS.

उप √ग्रन्थ् लपेटना; to bind or wind round, Comm. on TS. i.2.7. **उप-ग्रथन** *n.* गोलिकाकरणम् ऊर्णास्तुकादीनाम् Sat. vii.2.

उप √ग्रभ् नीचे से पकड़ कर थामना, पकड़ना, थामना; to seize from below, hold under, support AV. vii.110.3 उप त्वा देवो अग्रभीत् 'अन्यत्र यथा न गच्छसि तथा स्वाधीनं कृतवान्'; स्वीकार करना; to own ब्रह्महत्यामुपाग्रहान्' 'स्वीचकार' TS. ii.5.1.2 (ग्रह्).

उप-ग्रह्-अ *m.* कुशा की मुट्ठी या गैरा; a handful of Kuśa grass KŚS.; an *e* used before nidhana LŚS. i.6.3 'निधनात् पूर्वं पठित एकारः'. **उप-ग्रह्-अण** [हस्तेनाधारकरणम्] *n.* हाथ से पकड़ना या थामना; to support with hand KŚS. i.10.6.

उप-घात्-अम् [उपहत्योपहत्य] *av.* (चम्मच से) निकाल-निकाल कर; taking out, ladling out ŚBr. xiv.6.4.18 स्थालीपार्कस्योपघातं जुहोति.

उप √घ्रा सूंघना, मुंह से छूना; to smell at, touch with mouth AV. xii.4.5 यां मुखेनोपजिघ्रति 'who snuffs at her with mouth'. **उप-घ्रायम्** *av.* सूंघ कर; smelling at MS. ii.1.3 तं ह स्म वै व्याघ्रा उपघ्रायं तूष्णीमेवापक्रामन्ति.

उपचं [उपचिनोतीत्युपचम्। अल्पेनापि माषपिष्टेन मिश्रितं व्रीहिपिष्टं त्रिचतुरान् यामानपि स्थापितं बहु भवति इति प्रसिद्धम्] *a.* बढ़ने वाला; growing; ŚBr. i.1.1.10 उपजं.

उप √चर् पास आना; to come near vii.46.2 अवर्नवन्तीरुप नो दुरश्चर 'उपगच्छ'; परिचर्या करना; to wait upon, serve, attend, assist ŚBr.; काटना; to cut ŚBr. vii.1.4.5 सृण्योपचरन्ति 'दात्रेण लुनन्ति'.

उप-चर्-अ *a.* सहायक; accessory. **उप-चर्-अर्ण** *n.* पहुंच; approach. Cp. सूपचरणा. **उप-चर्-अणीय** *a.* परिचरितव्य; to be attended TBr. i.3.2.3. **उप-चर्-इ-त** *a.* विशेष प्रकार की संधि; a particular mode of saṁdhi VPr.

उप-चर्-य (1) *n.* सेवा; service. (2) *a.* सेवायोग्य; worthy of attendance JUB. ii.5.2.1 नेदिष्ठमुपचर्यो अग्निः.

उपचाय्य-पृड्-अ *a.* उपचाय्यनामक अग्नि को प्रसन्न करने वाला; delighting the Upacāyya fire KS. xi.1 उपचाय्यपृडं हिरण्यम्.

उप-चार्-अ *m.* उपचरण, समाश्वासन, व्यवहार, पहुंच, सेवा, परिचर्या, मार्ग (= संचरः 'उपचर्यते प्रवेशात्मकं कर्म क्रियते येनेति Sat. vii.7.3), प्रयोग, प्रकार : स्थालीपाकस्योपचारः Sat. xxvii.1; service, approach, path, application, manner; साधारण धर्म; common attribute एष इष्टिरुपचारः 'साधारण्यम्' ŚBr. i.3.2.10.

उप √चि चुगना, बीनना; to gather together TS. i.1.7.2.

उप-चि-त् *m.* रोगविशेष; a kind of disease. Cp. उपसर्ग 'infection' VS. xii.97 नाशयित्री उपचितामसि 'उपचिन्वन्ति शरीरं वर्धयन्तीत्युपचितः श्वयथुगण्डश्लीपदादयो रोगाः' Mah.-Uv.

उप √चृत् बांधना, चसपा करना; to fasten, tie or bind on Kauś.

उप-च्यव्-अ *m.* लिपटना, पास लग-लग कर स्खलन; act of pressing or moving leading to emission (said of a woman in sexual intercourse) i.28.3 यत्र नार्यपच्यवमुपच्यवं च शिक्षते 'अपच्यवं शालाया निर्गमनम् उपच्यवं शालायाः प्राप्तिम्'.

उप-ज्-अ [√जन्] *a.* अतिरिक्त, सहायक; additional, accessory. Cp. ŚBr. i.1.1.10 व्रीहियवयोर्वा एतदुपचं यच्छमीधान्यम्; –से उत्पन्न; produced or coming from Gaut. xii.36. **उप-जन्-अ** *m.* वृद्धि; addition, increase ĀŚS. **उप-जन्-अन** *n.* (a) उत्पादन; procreation MGS. i.14. (b) शरीर (आत्मसामीप्येन जायत इति); body ChUp.

उप-जा *f.* दूर की पीढ़ी; distant posterity AV. xi.1.19 पितामहाः पितरः प्रजोपजा 'progeny, descendants'. **उप-जा-त** *a.* अतिरिक्त; additional APr.

उप √जि जीतना, जीत कर पा लेना; to acquire by conquest.

उप-जिज्ञास्य *a.* ज्ञातव्य; to be found out or ascertained.

उप-जिह्विका *f.* दीमक; a kind of ant viii.102.21 यदत्त्युपजिह्विका यद्वम्रो अतिसर्पति 'उपजिघ्रतीत्युपजिह्विका = TS. iv.1.10.1 'प्रधानज्वालासमीपवर्तिनी क्षुद्रज्वाला'.

उप-जी-का *m.* दीमक; white ants AV. ii.3.4 उपजीका उद्वरन्ति 'वल्मीकनिष्पादिका वम्रयः'.

उप √जीव् –पर जीना; to live on, exist on i.190.5 पार्पा भद्रमुपजीवन्ति पर्णाः 'उपेत्य प्राणन्ति'.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उप-जीव्-अ *m.* जीव; soul AV. xix.69.2 उपजीवा: स्थोप जीव्यासम्. **उप-जीव्-अन** *n.* वृत्ति; livelihood, subsistence. **उप-जीव्-अनीय** *a.* जिस पर जिया जाय; to be subsisted on AV. viii.10.22 उपजीवनीयो भवति य एवं वेद, cp. ŚBr. i.2.6.10. **उप-जीवा** *f.* जीवन-साधन वृत्ति; subsistence TBr. i.5.6.4.

उप√जुष् प्रसन्न करना; to excite pleasure, gladden viii.23.9 उपो एनं जुजुषुर्नमसस्पदे 'उपासेवध्वम्'.

उप√ज्ञा आविष्कार करना; to invent, hit upon AV. iv.36.8 न पापमुप जानते 'they devise not evil'; उपाय निकालना; to find out means ŚBr. i.5.3.7 यथेदं मयि श्रयातै तथोपजानीत 'तथा उपायं बुध्यध्वम्'.

उप-ज्ञा-त *a.* आविष्कृत; found out, invented.

उप-ज्-मन् [√अज्] *m.* बटिया, मार्ग; way SV. i.4.1.5.6.

उप√ज्रि – के पास जाना; to go near to ix.71.5 जिगार्दुप ज्रयति गोरपीच्यम् 'उपगच्छति'.

उप-ज्वालित *a.* जला, सुलगाया, दीपित; lighted up in अनुपज्वालित ŚBr. xi.4.8.7 नानुपध्मातो नानुपज्वालितो ज्वलति.

उप√तप् गरमाना; to make warm, heat; सताना; to afflict (as an illness); पीड़ित होना; to feel pain ĀśGS. iv.1.1; अतिरिक्त तप करना; to undergo additional penance AV. vii.61.1 यदग्ने तपसा तप उपतप्यामहे तप: 'O Agni, we perform penance, we perform additional penance'.

उप-तप्-अन्त् [उपतपतीत्युपतपन् संतापकरो रोग:] *a.* ज्वरादि रोग; causing burning, fever JUB. iv.2.2.4 उपतपदुपद्रवेत्, TBr. iii.9.17, Sat. xiv.2.22 यद्यश्वमुपतपद् विन्देत्.

उप-तल्प्-य *m.* स्टूल; stool TBr. iii.8.14.

उप-ताप्-अ *m.* ज्वर; fever Sat. xv.5.

उप-ताप्-ईन् *a.* उपतप्त, ज्वरार्त; suffering from fever or disease, afflicted ŚBr. i.4.5.1, Khādira iv.3.15.

उप-तार्-अक *a.* ऊपर से बहने वाला; overflowing.

उप-तृण्-य *a.* तृणवर्ती; lurking in the grass, a kind of snake AV. v.13.5 कैरात पृश्न उपतृण्य. Cp. AV. उपाप्-अ 'found in waters'.

उप√तृद् [–तृणत्ति] बींधना, फाड़ना; to pierce, cleave TS. vi.3.9.3.

उप-तोष्-य [*Gd.*] संतुष्ट करके; having satisfied ĀśGS. i.6.

उपत्सर्-य [*Gd.*] चुपके-चुपके पास आकर; having approached stealthily ŚBr. i.5.2.28 तमुपत्सर्य वज्रेण अघ्नन्.

उप-दद्-य [√दा *Gd.*] – में लेकर, अपने ऊपर लेकर; having taken in, taking upon oneself AV. x.8.18 स देवान्त् सर्वानुरस्युपदद्य संपश्यन् 'putting all the gods in heart'.

उप√दम्भ् उपदस्त करना, नष्ट करना; to lessen, diminish ŚBr. xvi.4.8.1 साधुकृत्यामुपदम्भयन्ति 'हिंसन्ति'.

उप√दस् चूकना, उपक्षीण होना, घटना; to fail i.139.5 मा वां रातिरुप दसत 'मा उपक्षीणं भूत्', viii.43.33 दात्रं यन्नोपदस्यति, x.117.1 उतो रयि: पृणतो नोप दस्यति.

उप√दह् जलाना; to burn.

उप√दा और देना, अतिरिक्त देना; to give in addition vi.28.2 उपेद्दाति न स्वं मुषायति 'उपेत्य सर्वदा ददाति' = AV. iv.21.2.

उप-दा (1) *a.* भेंट देने वाला; giving a present VS. xxx.9 बलायोपदाम् 'उपायनदातारम्' Uv. (2) *f.* विवाह में केवल जीवननिर्वाह के लिये दी जाने वाली स्त्री; a woman given as a wedding gift.

उप-दास्-अ *m.* उपक्षय; to waste away. **उप-दास्-उक** *a.* उपक्षयशील; diminishing, prone to diminish TS. iii.6.1 उपदासुकास्य वाक् स्यात्, vii.3.3.2.

उप√दिश् दिखाना, बताना, सिखाना; to point out, instruct, teach ŚBr. x.4.6.1 मूर्धानमुपदिशन्.

उप-दिशा *f.* उपदिशा; intermediate region KS. xi.10 चतस्र उपदिशा:. **उप-दिश्-य** *a.* उपदिशावर्ती; being in the intermediate region, pertaining to the intermediate region.

उपदीक [—क: —का] दीमक; a species of ant, cp. उपजीका. **उपदीक-संतत** [—ता: उपदीकाभिर्वम्रीभिर्भक्षितशेषा:] *a.* दीमकों से बचे दर्भ; left standing by the white ants Sat. xxiv.6.15 यत्र दर्भा उपदीकसंतता: स्यु:.

उप-दीक्ष्-ईन् *a.* साथ में दीक्षित; one who has been initiated in addition to KSS. xxv.14.3 उपदीक्षी स्वेष्वग्निषु.

उप-दृश् (1) *f.* शकल, सूरत; aspect viii.102.15 भद्रा सूर्य इवोपदृक् 'उपदृष्टि:'. (2) *a.* उपद्रष्टा; one who sees ix.54.2 अयं सूर्य इवोपदृक् 'उपद्रष्टा'.

उप-देश्-अ *m.* स्मार्त विधि; Smārta injunction = नोदना = विधि : 'नोदना चोपदेशश्च विधिश्चैकार्थवाचका:'. **उप-देश्-अन** *n.* शिक्षण; the act of advising, instruction, doctrine TBr. **—वत्** *a.* accompanied by instruction TMB. vi.2.1. **उप-देश्-य** *a.* जिसका उपदेश देना है; to be taught AV. xi.8.23 यद्वान्यदुपदेश्यम्.

उप-द्रष्-ट्र [साध्वसाध्वनुसंधायक: सदस्य:] *a.* साक्षी; looker

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

on, witness AV. xi.3.54 स यं एवं विदुष उपद्रष्टा भवति, उपद्रष्टारम् TS. iii.3.8.5.

उप√द्रु – की ओर भागना, समीप आना; to run towards ii.30.3 उप हीमिदुद्रोत 'उपागमत्', iv.16.1 द्रवन्त्वस्य हरय उप नः 'समीपे आगच्छन्तु', AV. vii.73.6 उप द्रव पयसा गोधुगोर्षम् 'run up', AV. xviii.2.23 अधा पितॄँ रुप द्रव; सताना; to afflict JUB. to iv.2.2.4 स यद्येनमुपतपदुपद्रवेत 'should he suffer from fever'.

उप√धा – पर रखना, –के पास या –में रखना; to place upon, put on or into, place x.87.3 उप धेहि दंष्ट्रा 'प्रतिष्ठापय'; (घोड़े) जोड़ना; to yoke horses iv.29.4 उप त्मनि दधानो धुर्याशून् 'संस्थापयन्'; संतत करना; to make continuous TS. ii.2.5 संवत्सरमेवास्मा उपदधाति 'विच्छेदरहितं करोति'; ढकना; to cover Sat. ii.1. उपभृति जुहूमुपदधाति 'जुहूमुपभृता संवृणोति'.

उप-धा *f.* उपान्त; a penultimate letter RPr.

उप-धान *a.* वह जो ऊपर रखने में प्रयुक्त हो; used in placing upon (as a verse in piling up sacrificial bricks). (b) **—नम्** *n.* ऊपर रखना; the act of placing upon. (c) *n.* उच्छीर्षक, उपबर्हण; cushion AV. xiv.2.65 यदासन्द्यामुपधाने यद्वोपवासने कृतम्.

उप-धाप्-अयते [√धा 'suck'] दूध पिलाती है, पुष्ट करती है; nourishes VS. xxxiii.5 वत्सर्मुपधापयेते 'क्षीरं पाययतः'.

उप√धाव् भाग कर पास आना, पहुंचना, ध्यान में लाना; to run near to, approach, think of viii.3.21 उपेव दिर्वि धावमानम्, वत्सायोपधावेत् 'वत्समुपचिन्तयेत्' ChUp.

उप-धू-र् [√धा] *m.* पुट्ठी; part of the wheel between nave and felly ii.39.4 नभ्येव न उपधीव प्रधीव.

√उपधूपय धूप दिखाना; to fumigate, envelope in smoke.

उप√धृष् आरम्भ करने को उद्यत होना; to venture to undertake ŚBr. ix.4.2.1 अथ हैतत कर्मोपदधर्ष; कर सकना; to be able to सोऽपूयत्। तं देवा नोपाधृष्णुवन् 'स्वादुं कर्तुं नाशक्नुवन्' TS. vi.4.7.1.

उप√धे [Cp. उपधापयते] i.95.1 अन्यान्या वत्सर्मुप धापयेते 'रसं पाययतः'.

उप√ध्मा – पर फूक मारना; to blow or breathe at or upon v.9.5 उप ध्मातेव धमति 'उपवर्धयति'.

उप-ध्मान *a.* – पर फूक मारने वाला; blowing or breathing upon AV. viii.8.2 पूतिरर्जुरुपध्मानी 'breathing on'. **उप-ध्मा-नीय** *a.* **प्** और **फ्** से पूर्व विसर्ग का रूप; Visarga as pronounced before प् and फ्.

उप-ध्वस्-र्त [**—स्ता** अन्येन वर्णेनाभिभूतो यो वर्णः स उपध्वस्तः तद्वती वर्णद्वयविशिष्टा] *a.* संकीर्णवर्ण; speckled, spotted VS. xxiv.14, TS. i.8.9.2, Sat. vii.2.

उप√नक्ष् पास आना; to come near to viii.54.7 अस्मान्नक्षस्व मघवन्नुपावसे 'समीपे व्याप्नुहि'.

उप-न-त *a.* नम्र, ईषन्नत; bent towards or inwards, slightly bent. **उप-न-ति** *f.* उपनमन-स्थान; where things converge VS. xx.13 मांसं म उपनतिः 'उपनमन्ति भूतानि यत्र' = KS. xxxviii.4.

उप-नद्ध *a.* दृढ़तया बद्ध; tied tightly TS. iv.4.9.1, TS. vii.5.6.2 यथा ईतिरुपनद्धः.

उप-नय्-अ *m.* = उपनर्यन Sat. xxvi.1.

उप-नय्-अन *n.* उपनयन संस्कार; the ceremony in which a teacher draws a pupil towards himself and invests him with the sacred thread.

उप-नम्-उक *a.* उपगामी; bending towards, approaching. **उप-नाय्-अ** *m.* नेता; leader ix.91.4 ये अन्ति दूरादुपनायमिषाम् 'उपनेतारं स्वामिनम्'. **उप-नाह्-अ** (1) *m.* बण्डल, पोट; bundle, load AV. ix.4.5 देवानां भार्ग उपनाहं एषः 'load'. (2) *a.* बन्धन-साधन; means of binding देवानामेष उपनाहं आसीत् TS. iii.3.9.1.

उप-नि√गम् – से जा मिलना, पाना; to meet with, fall upon, get.

उप-नि√ग्रह् – पर दबाव डालना; to press down upon; – पर रखना; to put on to सर्वास्वङ्गुष्ठमुपनिगृह्णाति 'सर्वासु अङ्गुष्ठं योजयति' Sat. vii.2.

उप-नि-ग्रहण *n.* जोर से पकड़ना; holding tight : अजायाः दाढर्येन संश्लेषणविशिष्टं धारणम्.

उप-नि√धा – के समीप रखना, – के संमुख रखना; to put down near to, place before; – में डालना; to throw in उपनिहिताः 'भाजने स्थापिताः' ChUp.

उप-नि-धा-तृ *a.* नीचे रखने वाला; one who places down. **उप-नि-धा-न** *n.* नीचे रखना; the act of putting down.

उप-नि√नी सींचना, छिड़कना; to sprinkle अपः उपनिनयति 'उपसिञ्चति' ŚBr. i.2.6.4.

उप-नि√पत् नीचे की ओर उड़ना; to fly down to ChUp.; पास सुलाना; to make lie down near to Sat. xxviii.2 अत्र पत्नीमुपनिपातयति 'पतिसमीपे शाययति'.

उप-नि√पद् – के समीप पड़ना; to lie down by the side of i.152.4 पश्यामसि नोपनिपद्यमानम् 'निषीदन्तम्'.

उप-नि√मज्ज् पास डुबकी लगाना; to dive near TBr. i.1.3.6.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उप-नि √मद् छकाना, तृप्त करना, बढ़ाना; to nourish, increase उपनिमदति = तर्पयति, समर्धयति ŚBr.

उप-नि √मन्द् रोकना; to restrain ŚBr.

उप-नि √म्रेड् प्रसन्न करना; to make happy ChUp.

उप-नि √युज् जोड़ना; to tie or join to KS.

उप-नि √रज्ज् देना; to grant ChBr. ii.4.7, आकाश उपनिरज्जतु मह्यमन्नम्.

उप-नि √रुध् बन्द करना; to shut up.

उप-निर् √हृ पास से हटाना; to remove from near Sat. xx.1 उपनिर्हरन्त्यौपासनम् 'अस्य समीपात् निर्गमयन्ति'.

उप-नि √वप् नीचे फेंकना, बखेरना, छिड़कना; to throw or pour down in addition Sat. i.6.

उप-नि-वप्-अन *n.* – पर डालना; the act of pouring or throwing down upon KŚS.

उप-नि √वृत् दुहराना; to repeat ABr. xi.11 न तत् पुनरुप निवर्तेत 'न तत् सूक्तं पुनः पठेत्'.

उप-नि √वेष्ट् घेरना; to surround ŚBr. v.3.3.11 गर्भैं वा एतर्दाप उपनिवेष्टन्ते.

उप-निः √सृप् – से निकल कर पास आना, खड़ा होना; to go out from and stand near to Sat. i.5 परिणह उपनिःसर्पति 'परिणहः सकाशाद् उप समीप एव निर्गत्य तिष्ठति.'

उप-नि √श्रि – का आश्रय लेना; to go near or to the side of BṛUp. ब्रह्मैवान्तर्त उपनिश्रयति 'आश्रयति'.

उप-नि √षद् [√सद्] – के समीप नीचे बैठना, – का अनुष्ठान करना; to sit down near to, approach, observe AV. xix.41.1 तपो दीक्षामुपनिषेदुरग्रे 'sat down in attendance upon'.

उप-नि-षद् *f.* समीप जाकर चरणों में बैठना, उपासना, वेदान्त-विद्या, रहस्य; sitting down at the feet of a teacher, secret knowledge obtained from the teacher उपनिषदं भो ब्रूहि Kena, गर्भजन्मजरादिनिशातनात्, अवसानाद्वा, ब्रह्मणो वोपनिगमयितृत्वात्, उपनिषण्णा वास्यां वेदान्तविद्या परं श्रेयः Śaṁkara.

उप-निष्-क्रम्-य [*Gd.*] निकलकर; going out.

उप-नि √हन् – के समीप गाड़ना; to fix in a stake by the side of.

उप √नी – के पास ले जाना, देना; to lead near to, bring near, offer ii.3.10 त्रिधा समक्तं नयतु ··· उप 'समीपं प्रापयतु', Sat. xix.2 आत्मन्नुपनयते 'आत्मन आभिमुख्येनानीय उपनयते समीपं नयति नीत्वा संस्पर्शयति'.

उप-नी-त *a.* पास लाया गया; brought near i.121.9. दिवो अश्मानमुपनीतमृभ्वा 'आनीतम्'; उपनयन-संस्कारवान्.

उप-न्यञ्च्य [√अच् *Gd.*] नीचे करके; making low. Cp. न्यञ्चति = संकोचयति ŚBr. iii.1.3.24 अथाङ्गुलीर्न्यञ्चति, cp. न्यक्ताङ्गुलिः = संकुचिताङ्गुलिः.

उप-न्या √चर् – में प्रवेश करना, भीतर घुसना; to enter into, penetrate.

उप-न्या-पुप्लुवे [उप समीपे नीचैः आपुप्लुवे आगतः] पास आ पहुंचा; came close to ŚBr. i.6.3.5, उप-न्या-प्लवते 'समीपे आगच्छति' i.5.3.18.

उप-न्या √हृ पास लाना; to bring near to, offer (a present) Khādira i.3 उपन्याहृत्य गुरवे.

उप-न्येति [√इ, उपगच्छति, संनिहितो भवति] पास आता है; comes close to BṛUp.

उप-पक्ष *m.* बाहुमूल, कक्ष; armpit उपपक्षाभ्यामश्विनौ TS. v.7.13.1. **उपपक्ष-दघ्-न** *a.* बगल तक पहुंचने वाला; reaching the armpit. **उप-पक्ष्-य** [औपपक्ष्य ŚBr.] *a.* बाहुमूलवर्ती; upto the sides AV. vii.76.2 अथो या उपपक्ष्याः 'along the sides'.

उप √पत् पास उड़ना, पास आना; to fly near to, come near to, approach i.33.2 उपेदहं ··· वसतिं पतामि 'उप आप्नोम्येव', x.123.6 नाकं सुपर्णमुप यत् पतन्तम्.

उप-पत्-अनीय *n.* उपपातक; minor offence SvBr. i.5.14.

उप-पर्ति *m.* यार; paramour VS. xxx.9 गेहायोपपर्तिम्.

उप-पत्-ति [√पद्] *f.* प्राप्ति, औचित्य, संभावना; acquisition, propriety, possibility.

उप √पद् – की ओर बढ़ना; to go towards AV. iv.18.2 तं प्रत्यर्गुप पद्यताम् 'let it go back unto him'.

उप-पन्न [√पद्] *a.* संपन्न, संपादित, संस्कृत (अन्न); made ready, cooked (food).

उप-परा √मृश् cp. उपोपपरा √मृश्.

उप-परा-सृ-त्य [*Gd.*] चुपके-चुपके पास आकर; having crept near to or towards ŚBr. xiv.1.1.9 तस्योपपरासृत्य.

उप-परे [√इ, उपपरैति = उपप्राप्नोति] पास आना; to get close, come near to, approach ŚBr. ii.3.2.32.

उप-पर्चू-अन *n.* मैथुन, संसर्ग, गर्भाधान; coition, impregnation vi.28.8 उपैर्दमुपर्पर्चनमार्सु गोर्रूप पृच्यताम् 'उपपर्चनमाप्यायनम्'; on TBr. ii.8.8 'समीपे संपर्कयोग्यतृणादिकम्'.

उप-पर्या √वृत् – की ओर पीछे मुड़ना; to turn round towards न विहारादुपपर्यावर्तते 'विहारं प्राप्य न पर्यावर्तते' Sat. x.1 : उपपर्यावर्तनम् 'अग्न्यभिमुखतया भवनम्, अपपर्यावर्तनम् 'अग्नेः पृष्ठतः करणम् Sat. x.2.

उप-पर्वन् *n.* छोटा पर्व; the day before the Parvan or change of the moon ŚGS. vi.1.11.

उप-पल्यू-अय्य [*Gd.* of उप-परि √अय्] – की ओर मुड़ कर;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

turning back or round ŚBr. ii.3.4.22 अथोपपर्ल्यग्य जपति.

उप√पा पिलाना; to cause to drink Sat. xiv.3.52 अश्वमुपपाययन्ति 'पाययन्ति'.

उप-पातक *n.* सामान्य पातक; minor offence Gaut. xxi.11, Baudh. ii.2.12-14.

उप-पूर्वाह्णम् *av.* दुपहर से कुछ पहले; about forenoon.

उप√पृच् बढ़ना; to grow, enlarge, increase i.40.8 उप क्षत्रं पृञ्चीत 'स्वात्मनि संपृक्तं कुर्यात्'; संपर्क करना; to mix, couple v.47.6 उपपृञ्चे वृषणो मोदमानाः 'उपपर्चने संपर्के सति'; पास आना; to come near to AV. xviii.4.50 यौवने जीवानुपपृञ्चती जरा 'coming close to', ŚBr. ii.3.2.38 उपपृच्यते 'समीपं प्राप्नोति'.

उप-पृक्त् *a.* साथ लगा, अभिषक्त; adhering to i.32.5 अहिः शयत उपपृक् पृथिव्याः 'सामीप्येन संपृक्तः'.

उप√पृ भरना; to fill up vii.16.11 उद्वा सिञ्चध्वमुप वा पृणध्वम्.

उप-प्र√इ पास आना; to come forth near to, approach TS. i.5.5.1 उपप्रयन्तो अध्वरम् 'प्राप्नुवन्तः'.

उप-प्र√गा पास आना, –पर पहुंचना; to step near to, approach i.162.7 उप प्रागात 'उपप्रैतु', i.163.12 उप प्रागाच्छसनम् 'उपप्रैति', AV. i.28.1 उप प्रागाद् देवो अग्निः, AV. vi.37.1 उप प्रागात् सहस्रार्क्षः.

उप-प्र√जन् –के बाद उत्पन्न होना; to be born after.

उप-प्र-जिघ्युः [√हि *Pf.*] उन्होंने भेजा; they sent forth ŚBr. xi.5.1.11.

उप-प्र√जिन्व् पास आकर मन बढ़ाना; to please on approaching i.71.1 उप प्र जिन्वन्नुशतीरुशन्तम् 'उपेत्य प्रीणयन्ति'.

उप-प्रति√ग्रह् फिर से समझौता करना; to conciliate again.

उप-प्र√तॄ पार ले जाना; to convey across AV. ii.36.5 तयोपप्रतारय 'with that cause to cross over'.

उप-प्र√दा सौंप देना, देना; to deliver over, present or give away ŚBr.

उप-प्र√बृह् समीप लाना; to bring near to ŚBr. उपप्रबृहस्व = समीपं प्रापय.

उप-प्र√भिद् टूट जाना, बिखर जाना; to crumble and scatter TBr. i.1.3.5. **उप-प्र-भिन्न** *a.* चूर-चूर, एकीभूत, संघीभूत; crumbled, made into one TBr. i.2.13.

उप-प्र√भू सहायता को प्रस्तुत रहना, सहायता करना; to be present for help ŚBr. xii.4.2.10 उप मां देवाः प्रभूवन्.

उप-प्र√भूष् परिचरण करना, अनुष्ठान करना; to attend to, observe iii.55.1 व्रता देवानामुप नु प्रभूषन् 'कर्मसु प्रभवितुमिच्छन्'.

उप-प्र√यम् अतिरिक्त भेंट करना; to present in addition to ŚBr.

उप-प्र√या –की ओर जाना, पहुंचना; to go towards, approach i.82.6 उप प्र याहि दधिषे गभस्त्योः 'उपगच्छ'; आक्रमण करना; to attack TS. ii.2.1 संग्राममुपप्रयाति, उपप्रयास्यन् 'जिगमिषुः'.

उप-प्र√वद् संमिलित होकर बोलना; to join in speaking AV. iv.15.14 उप प्र वद मण्डूकि 'speak forth unto (it)'.

उप-प्र√वृत् [–वर्तयति *Caus.*] पाद-प्रक्षालनार्थ आगे बढ़ाना (जल), जल डालना; to throw or push forth TS. vi.5.8.6 अप उपप्रवर्तयति.

उप-प्र√वृह् अपने पास ले आना; to bring near to oneself ŚBr. iii.9.4.22 उपैवैतां प्र बृहस्व 'समीपं प्रापय'; cp. √बृह्.

उप-प्र√सद् (घर में) प्रवेश करना, बसना; to enter (a house), inhabit AV. iii.12.9 गृहानुप प्र सीदामि 'I set forth into the house'.

उप-प्र√सृ –की ओर बढ़ना या सरकना; to move towards, reach ii.35.5 कृता इवोप हि प्रसर्से अप्सु 'प्रसरन्ति'.

उप-प्र√स्तृ –पर लेट जाना; to lie down upon vi.67.2 इयं मद्वां प्र स्तृणीते मनीषा 'प्रच्छादयति'.

उप-प्र√हि भेजना; to send forth. See उपप्रजिघ्युः, AV. xviii.4.40 आपो अग्निं प्र हिणुत पितॄरुप.

उप-प्रायन् [–प्र√इ, उपक्रान्तवन्तः] उन्होंने आरम्भ किया; they began or commenced.

उप-प्रा√या [प्र-आ√या] पास आना; to come near to vii.70.6 उप प्र यातं वरमा वसिष्ठम् 'प्रकर्षेणोपागच्छतम्'.

उप-प्रुत् *m.* समीप बहने वाला; flowing near ix.71.2 उपप्रुतं कृणुते निर्णिजं तना 'उपगमनशीलम्'.

उपप्रे [प्र√इ] पास आना, आरम्भ करना; to come near to, set about, undertake iii.53.11 उपप्रेत कुशिकाः, iii.12.7 उप प्र यन्ति धीतयः.

उप-प्रेष् [√इष्] प्रेरणा करना, भेजना; to impel, send AV. xviii.2.53 उप प्रेष्यतं पूषणम् 'send ye unto us'; बुलाना, आमन्त्रित करना; to invite, summon (said of the Adhvaryu priest who summons the Hotṛ priest to sacrifice) ABr. iii.5.6. Cp. ŚBr. ii.2.1.2 विजयं वोपप्रैष्यन्तः 'विजेतुमुपगमनसमये'.

उप-प्रैष्-अ *m.* न्यौता, बुलावा; invitation, summons ABr. ii.5.7.

उप-प्लव्-अ *m.* अग्नि के पूर्ववर्ती दो स्थान; the two places in the east of fire LŚS. i.5.7 पूर्वेणोपप्लवौ. **उप-प्लव्-अन**

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

n. स्नान; bath.

उप √प्लु पास बहना या तैरना, समीप आना; to float near to, come near to ŚBr. xiii.1.29 चतुरक्षं हत्वाऽधस्पर्दमश्वस्योपप्लावयति (*Caus.*), TMB. xii.5.14 गायमानान् वागुपाप्लवत् 'उपागच्छत्'. Cp. उपप्लुतः 'तिरोहितः' in TBr. iii.2 स पृथिव्यामुपप्लुतोऽशयत् 'गूढरूपेण भूमौ शयानः' = उपर्पृच् 'lying close to'.

उप-बद्-ध *a.* बंधा; tied up AV. i.7.7 उपबद्धाँ इहाविह.

उप √बन्ध् बांधना, चसपा करना; to tie up, fasten on ŚBr. ii.1.4.3.

उप-बन्ध्-अ *m.* बन्धन, संबन्ध; union, connection; उद्धरण; quotation TBr.

उप-बर्ह्-अण *m.* उपधान; pillow x.85.7 चित्तिरा उपबर्हणम्, AV. ix.5.29 अनड्वाहमुपबर्हणम्. **—बर्हणी** *f.* तकिया, सेज; pillow, bed i.174.7 दार्सायोपबर्हणीं कः 'शय्याम्'.

उप-बिलम् *av.* बिल अर्थात् पात्रमुख तक; reaching up to the mouth of a vessel so as not to spill out Sat i.4 उपबिलं पूरयित्वा.

उप √बृह् आलिङ्गन करना, बढ़ाना, फैलाना; to cling closely, embrace passionately, extend x.10.10 उप बर्बृहि वृषभाय बाहुम् 'शयनकाले उपबर्हणं कुरु', v.61.5 यां दोर्वीरायोपबर्बृहत 'उपोदयच्छदालिङ्गनाय'.

उप-ब्द्-अ [√पद्] *m.* कदम, ध्वनि; tread, trampling, noise vii.104.17 ग्रावाणो घ्नन्तु रक्षस उपब्दैः 'अभिषवशब्दैः = AV. viii.4.17. Cp. दूर-उपब्द 'crying at a distance'. **उप-ब्द्-ई** *m.* ध्वनि; sound AA. iii.2.4 रथस्येवोपब्दिः. **उपब्दि-मन्त्** *a.* ध्वनिमान्; noisy TS. iii.1.9.1 यानूध्वांस्तानुपब्दिमतः.

उप √ब्रू – के साथ बोलना, मिन्नत करना, मांगना; to speak to, address, entreat, ask for i.134.2 उप ब्रुवत ईं धियः, i.188.8 यां वः सर्वा उपब्रुवे 'उपेत्य स्तौमि', i.40.2, मर्त्य उपब्रूते धनि हिते 'समीपं प्राप्य स्तौति'.

उप-ब्लय्-अ *m.* हंसली के पास की जगह; the region round the clavicle LŚS. i.5.7.

उप √भज् पाना; to obtain ix.102.2 उप त्रितस्य पाष्यौरभक्त 'समभजत'.

उप √भू पास आना; to come near to, approach x.183.2 उप मामुर्चा युवतिर्वभूयाः 'मत्समीपं प्राप्य युवतिर्भूयाः'; to help i.138.4 उप सातये भुवः 'समीपस्थो भव'.

उप √भूष् पास आना (पूजार्थ), अलंकृत करना; to approach (in order to revere), decorate x.104.7 उप भूषन्ति गिरो अप्रतीतम् 'अलंकुर्वन्ति', VS. xxxiii.88 आ यातमुप भूषतम् 'अलंकुरुतम्' Uv.-Mah.

उप √भृ पास लाना to bring or convey near AV. v.20.4 वेधाः शत्रूणामुप भरस्व वेदः 'bring'.

उप-भृ-त् *f.* यज्ञिय कड़छी; sacrificial ladle Sat. ii.1 उपभृति जुहूमव दधाति.

उप-भोक्-तृ *a.* उपभोक्ता; one who makes use of ŚUp.

उप-र्म *a.* उच्चतम; highest ix.86.35 दिवो विष्टम्भ उपर्मो विचक्षणः 'उपमीयमानः', i.61.3 उपर्म स्वर्षा भराम्याङ्गूर्षमा स्येन 'उपमीयतेऽनेनेत्युपमः'.

उप √मज्ज् [उपमज्जयति = जले प्रक्षिपति] जल में डाल देना; to throw into water; स्नानं द्विविधम् : आप्लवः उपमज्जनं च। आप्लवस्तु शरीरप्रक्षालनमात्रम्। उपमज्जनम् अप्सु अन्तर्धानात्मकम्.

उप √मथ् [or √मन्थ्] मथना, विलोना, आलोडन करना; to whirl round x.136.7 वायुरस्मा उपामन्थत् 'उपमथ्नाति'.

उप-मथ्-इ-त *a.* आलोडित; stirred ŚBr. ii.6.1.6. **उप-मथ्-य** [*Gd.*] मथकर; having stirred, churned Kauś.

उप √मद् मस्त कर देना, स्तुति करना, हर्षित करना; to exhilarate, praise, celebrate ŚBr. i.3.4.1 तमिदद्गरिष्ठे युक्तवोपामदन् 'अस्तुवन्', cp. विप्रानुमदितः 'praised by the vipras' ŚBr. i.3.4.7.

उपम-द्रिक् *a.* समीप आने वाला; approaching near TBr. ii.4.3.

उप-मध्यमा *f.* अनामिका अङ्गुलि; the ring-finger.

उप √मन्त्र् संकेत करना, अपने समीप बुलाना; to beckon, call near oneself, induce to come near तेन वै त्वोपमन्त्रये (ABr. xxxiii.5) 'तेनैव प्रकारेण त्वां प्रयत्नेन व्यवहरामि', ŚBr. i.3.3.34 उभय एवोपमन्त्रयां चक्रिरे 'दूतमुखेनाहूतवन्तः', TS. vi.1.3 तं उपामन्त्रयन्त 'केनाप्युपायेनोपच्छन्दितवन्तः', TS. vi.2.7 तामुपामन्त्रयन्त 'प्रार्थितवन्तः'. **उपमन्त्रित** *a.* पास आमन्त्रित; called near ŚBr.

उप-मन्त्र्-इन् *a.* उपमन्त्रण करने वाला; adviser ix.112.4 हसनामुपमन्त्रिणः 'नर्मसचिवाः'.

उप-मन्थ्-अनी *f.* रई; churning stick. **उप-मन्थ्-इतृ** *a.* बिलोने वाला; one who churns VS. xxx.12; वैरस्य जनयिता; one who causes quarrel TBr. iii.4.8; opp. to उपसेर्तृ.

उप-मन्यु *a.* मन्युमान्, जोशीला; zealous, 'having manyu near oneself' i.102.9 कारुमुपमन्युम् 'उपमन्तारं, सर्वज्ञम्'.

उप √मह् पूजा करना; to worship उपमहयति 'पूजयति'.

उपर्म-श्रव्-अस् *a.* प्रभूत-कीर्तिमान्; of highest fame x.33.6 उपर्मश्रवसः पितुः 'राज्ञो नाम'. **—स्तम** *a.* अतिप्रभूत-कीर्तिमान्;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

of the highest fame i.23.1 कविं कवीनामुपमश्रवस्तमम् 'उपमानं श्रवोऽन्नं यस्य सः' = TS. ii.3.14.32 'उपमानत्वेन श्रवः कीर्तिर्यस्यासौ, अतिशयेनोपमश्रवाः उपमश्रवस्तमः'.

उप-मा (1) *f.* तुलना; comparison, resemblance ŚBr. (2) *av.* अति समीप अथवा पड़ोस में; in the closest proximity or neighbourhood viii.69.13 उपमा यो अमुच्यत 'उपमानभूतः'. **—मम्** *av.* अत्याधिक्येन; in the highest degree v.34.9 सहस्रसामग्निवेशिं गृणीषे शत्रिमग्न उपमां केतुमर्यः 'उपमानभूतम्', AV. xviii.3.65 दिवश्चिदन्तादुपमामुदानट् W. उप मम्.

उप-मात् [√मा 'fix'] *f.* थाम, टेक; support vi.67.6 दृंहेथे सानुमुपमादिव द्यौः 'उपमीयते प्रक्षिप्यते इति उपमात् स्थूणा'.

उप-माति [√मन्] *f.* स्तुति, धनदान; friendly speech, praise, granting of wealth iv.43.4 का वां भूदुपमातिः 'उप समीपे मातिर्गुणानां परिच्छित्तिर्यस्यां सा स्तुतिः', x.61.21 अधा गव उपमातिं कनायाः 'उपमानभूतमिन्द्रम्', iv.23.3 का अस्य पूर्वीरुपमातयो ह 'दानानि', viii.40.9 पूर्वीष्टि इन्द्रोपमातयः 'उपमानानि'; मित्र; friendly viii.60.11 रास्वा च न उपमाते पुरुस्पृहम् 'उपास्मत्समीपे मातिर्धनमित्युपमातिः'. **—ति-र्वनि** *a.* स्तुतिभाक्; receiving friendly speech v.41.16 अस्माकं भूदुपमातिवनिः 'शत्रूणां हन्ता'.

उप-माद्-अ (1) *m.* आनन्द; प्रसाद; enjoyment iii.5.5 पाति देवानामुपमादमृष्वः 'उपमादकं यज्ञम्'. (2) *a.* उपमादक; gladdening. **उप-मान** *n.* शकटादि का यथास्थान अवस्थापन; to put back in its proper place. **उप-मास्-य** *a.* प्रतिमास होने वाला; occurring every month AV. viii.10.19.

उप-मि-त् *f.* स्थूणा; support iv.5.1 उप स्तभायदुपमिन्न रोधः 'उप समीपे मीयते क्षिप्यत इति उपमित् स्थूणा'. **उप-मि-त** *a.* लगाया, बांधा; stuck or fastened on, put into.

उप-मीमांसा *f.* विचारविमर्श; investigation, deliberation.

उप-मुखम् *av.* मुंह पर; on the mouth LŚS. iv.2.6.

उप√मुच् पहरना; to put on TBr. i.7.9 वाराही उपानहौ उपमुञ्चते, cp. उपमोक 'परिधारणम्'; opp. to उन्मोक.

उप-मूर्यमाण [√मृ 'समीप एव म्रियमाणः] *a.* समीप में मरता या नष्ट होता हुआ; dying close to ŚBr. i.6.2.12 अस्य गृहाः पर्शव उपमूर्यमाणा ईयुः.

उपमूलम् [मूलसमीपे] *av.* जड़ में; at the root KŚS. iv.1.11 उपमूलं सकृदाच्छिन्नानि 'मूलसमीपमेकेनैव प्रयत्नेन छिन्नानि'.

उप√मृ पानी में डुबो मारना; to throw into water, plunge ŚBr. उपमारयति अप्सु 'निमज्जयति अप्सु' Sat. ix.5. **उपमृत** *a.* मृत; dead TS. vi.2.8.6.

उप√मृज् थपथपाना, छूना, साफ करना; to stroke, touch, wipe ix.15.7 एतं मृजन्ति मर्ज्यमुप द्रोणेष्वायवः 'निष्पीडयन्ति'.

उप√म्रुच् अपने आप को छिपाना; to hide oneself among.

उप√म्लुच् [= उपम्रुच्] पास में अन्तर्हित हो जाना; to disappear near by ŚBr. i.2.5.8 ओषधीनां वै स मूलान्युपाम्लोचत् 'मूलान्युपेत्यान्तर्हितोऽभवत्'.

उप-म्लुप्-त [= उपम्लुक्त] *a.* छिपा, अन्तर्हित; concealed TBr. iii.2.9.

उप√यज् अतिरिक्त आहुति डालना; to sacrifice in additior to.

उप-र्यज् [अनूयाजसमीपे इज्यन्त इति उपर्यट्संज्ञका होमाः तेषां मन्त्राश्च] *f.* उपयट्संज्ञक होम एवं उनमें प्रयुक्त 'समुद्रं गच्छ' इत्यादि ग्यारह मन्त्र; name of particular homas and the eleven verses used at these animal sacrifices, dealt with in VS. vi.21. **—र्यजः** 'पशुबन्धे गुदहोमाः'. Note उपर्यद्भिः TS. vi.4.1.1.

उप√यत् : उपयत्य [*Gd.*] ऊपर रखकर; putting upon = 'वेदस्योपरि स्रुवमवस्थाप्य'.

उप-य-त [√यम्, उपयम्यत इति] *a.* नियमित, उपरिगृहीत अग्नि; sacrificial fire held above Sat. iii.4.

उप√यम् पकड़ना, छूना, ऊपर संभालना; to seize, lay hold of, touch vii.92.1 उपो ते अन्धो मद्यमयामि 'उपयतं पात्रे गृहीतमासीत्'; नीचे से संभालना; to support from below cp. उपर्यमनी; पास जाना, मैथुन करना; to copulate Sat. xix.7 वधूमुपयच्छते 'अवकिरति, मिथुनीभवति'.

उप-र्यम्-अ [महावीरस्याधस्ताद् धार्यमाणः काष्ठविशेषः] *m.* महावीर को थामने का काष्ठ; a piece of wood to hold up Mahāvīra from below. **उप-र्यम्-अन** [पात्रे अग्नेरधः पार्श्वेषु च सिकतानां स्थापनम्] (1) *n.* अधःस्तम्भन; to put support below. (2) *a.* सहारा; anything serving as support. **—र्यमनी** [उप अग्नेरधस्ताद् यम्यते अग्निधारणार्थम्, औदुंबरी बाहुप्रमाणा महापुष्करस्रुक्] *f.* (अग्नि को) थामने के लिये प्रयुक्त स्रुक् आदि; any support (of stone, clay, gravel etc.) for holding fire-wood ŚBr. iii.4.2.2 उपर्यमनीरुप कल्पयन्ति.

उप-यष्-टृ [उपयजतीति] *m.* प्रतिप्रस्थाता; the priest Pratiprasthātṛ Sat. iv.5.

उप√या समीप आना; to come up to viii.47.12 नविर्यै नोपर्या उर्त 'उपगच्छते'.

उप-याम्-अ [उपयच्छति सोममित्युपयामः पार्थिवपात्रम्] *m.*

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कड़छी; a ladle VS. xix.6.8, ŚBr. xi.4.3.7, TS. i.7.12.1; पृथिवी उपर्यामर्मधरेणोष्ठेन TS. v.7.12.1.

उप√युज् जोड़ना; to harness to iii.35.2 उपाजिरा ··· हरी रथस्य धूर्ष्वा युनज्मि, x.102.7 उपायुनग् वंसगम्; अपना बना लेना, स्वीकार करना, ग्रहण करना; to appropriate, take i.165.5 महोभिरेताँ उप युज्महे 'स्वीकुर्महे', आचार्यादुपयुङ्क्ते 'गृह्णाति' Sat. xxvi.2; पहरना; to wear वास उपयोजयेत् Sat. xxvi.4.

उप-यै [*Dat. Inf.* √या] समीप आने को; to come near to viii.47.12 नविर्यै नोपर्या उर्त.

उप-योजन *n.* (रथ में) जोड़ना; the act of harnessing or yoking ABr. v.30.6.

उप-र (1) *a.* निचला, बाद का, पास का; lower, the lower stone on which the Soma is laid for pressing i.139.3 त्वचं पृञ्चन्त्युपरस्य योनौ 'मेघस्य', x.94.5 न्यङ् निं यन्त्युपरस्य निष्कृतम् 'उपलस्य'; the lower part of the post which is fixed in the earth, posterior, VS. xix.68 ये पूर्वासो य उपरास ईर्युः = TS. ii.6.12.4 'उपरासः यजमानजननादुपरि उत्पन्नाः कनिष्ठभ्रात्रादयः', 'उपरतव्यापाराः' Uv. and Mah.; पड़ोसी; neighbour. (2) **—रः** *m.* [भूमिखातम्] गढ़ा; hole Sat. iv.1.

उप-रक्त [उपान्तस्थितरक्तिमगुणं हविः] *a.* ओर-छोर पर लाल; red on border, heated, inflamed.

उप-र-र्त [√रम्] *a.* रुका; ceased, stopped; विरक्त; indifferent ŚBr.

उपर्र-तात् [**—ताति**] *loc. av.* सामीप्ये; in proximity, near i.151.5 स्वरन्ति तां उपरताति सूर्यम् 'उपरताति उपरतातौ सप्तम्या लुक्', vii.48.3 विश्वाँ अर्यो उपरताति वन्वन् 'उपरताति' सप्तम्या लुक्। उपरैः उपलैः ··· आयुधैस्तायते विस्तार्यत इत्युपरताति युद्धम् तस्मिन्' (उपर्र-तात् = उपर्र 'superiority' ?).

उप√रम् रुक जाना, उपराम करना; to cease from motion, stop TS, ŚBr.; प्रतीक्षा करना; to wait for ŚBr.

उप-रव्-अ [उपरिष्टाद् ग्राव्णां रवः शब्दो येषु ते उपरवाः दक्षिणहविर्धानस्याधस्तात् खाताश्चत्वारो गर्ताः] *m.* अवट, कूपक, गढ़ा; pit TS. i.3.2, iv.7.8.1.

उपर-सं-मिता [यस्यामुपरा एव समानाः सोपरसंमिता] *f.* यूपों के अधोभाग से मित रज्जु; the cord measured by the lower part of the yūpas Sat. ix.8.

उप-रा *f.* पड़ोसन; neighbour.

उप-रि *av.* ऊपर; above : उपरि अग्नौ 'अग्नेरुपरि'. **उपरि-तन** *a.* ऊपरी; upper; opp. to अधस्तन. **उपरि-प्रु-त्** *a.* ऊपर फुदकने वाला; springing on above VS. vii.3 उपरिप्रुता हतः 'उपरिगतेन'. **उपरि-बुध्न** *a.* उपरिमूल; raised above ground or above bottom x.73.8 उपरिबुध्नान् वर्निनश्चकार 'उपरिमूलान्'. Cp. *Aw.* उपइरिझेम 'found over the earth'. **उपरि-मर्त्य** *a.* मर्त्यों से ऊपर; being above men, rising above mortals viii.19.12 अवोदेवमुपरिमर्त्यं कृधि 'मर्त्यानामुपरिष्टात्'. **उपरि-शयन** *n.* खट्वा; couch, elevated couch, bed AV. ix.6.9 यदुपरिशयनमाहरन्ति 'a coverlet' W. = **उपरिशय्या** Sat. xxviii.1. **उपरि-षद्** *a.* उपरि स्थित; sitting above KS. xx.2 ये देवा उपरिषदः.

उपरि-ष्टात् *av.* उपरि; above, from above, behind; cpp. to पुरस्तात् ix.91.4 वृश्चोपरिष्टात्. **उपरिष्टाद्-उदर्क** *a.* टेक में समाप्त; ending in a burden (as a song); see S. on ABr. v.2.17. **उपरिष्टाद्-उपयाम** [येषां ग्रहाणां मन्त्रेषु उपरिष्टात् अनन्तरं 'उपयामगृहीतोऽसि' इति पठितम्] *a.* the Grahas in whose mantras 'उपयामगृहीतोऽसि' is read in the end Sat. viii.4 पुरस्तादुपयामा यजुषा गृह्यन्ते उपरिष्टादुपयामा ऋचा. **उपरिष्टाद्-धोम-भाज्** *a.* बाद में आहुति पाने वाला; partaking afterwards of the oblation, Comm. or ĀpŚS. vii.20.9. **उपरिष्टाद्-बृहती** *f.* छन्दोविशेष; name of a variety of Bṛhatī having twelve syllables in the last Pāda and eight syllables in each of the three preceding lines. **उपरिष्टाद्-वार्त** *m.* ऊपरी वायु; wind coming from above MS. **उपरिष्टाल्लक्ष्मन्** [मन्त्रप्रतिपाद्याया देवताया नामधेयं लक्ष्म तद् यस्यामृचि उत्तरार्धे विद्यते सा] *a.* उत्तरार्ध में चिह्न अर्थात् देवता नाम वाली; having the deity's name in the latter half : उपरिष्टाल्लक्ष्मा याज्या TS. ii.6.2.3.

उपरि-सद्य [उपरि सदनम्] *n.* ऊपर बैठना; act of sitting above.

उपरि-स्पृश् *a.* ऊपर (स्वर्ग को) छूने वाला, अत्युन्नत; touching upwards, reaching above, very high VS. xxxiv.46 उपरिस्पृशं मा 'आधिपत्येऽवस्थितम्' Uv. = TS. ix.7.14.4.

उप√रुच् चमक के साथ आना; to approach shining vii.77.1 उपो रुरुचे युवतिर्न योषा 'समीप एव दीप्यते'.

उप√रुध् घेरा डालना, घेर लेना; to close in, besiege ŚBr., TBr. etc.

उप-रोध्-अ *m.* आपद्, क्षति; trouble, damage PGS.

उपर्यर्ध *a.* आधे से अधिक; more than half KŚS.

उपर्यासन *n.* ऊपर बैठना; the sitting high or above.

उपर्यासीन *a.* ऊपर बैठा; sitting above.

उपर्युपरि-अक्षम् *av.* अक्ष के अव्यवहित ऊपर; just above the axle TMB. vi.5.14.

उप-ल [= उप-र] *m.* ऊपरी पाट; upper millstone Sat. i.5. द्विर्दृषदि सकृदुपलायाम्.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

उप √लक्ष् निभालना; to behold, perceive; उच्चारण करना; to pronounce Sat. ii.1.

उप-लक्ष्-अक *a.* उपलक्षक, दर्शक; designating by implication. **उप-लक्ष्-अण** *n.* उपलक्षण; designation, the act of implying something that has not been specified, implying any analogous object where only one is specified.

उपल-प्रक्ष्-इन् [√पृच्] *a.* चक्की का उपरला पाट चलाने वाला; moving the upper stone of the grinding mill ix.112.3 उपलप्रक्षिणी नर्ना.

उप-लब्-धि *f.* ज्ञान; perception, appearance TPr. = उपलम्भः, उपलम्भनम्.

उप √लिप् लीपना, पोतना; to besmear (with cow-dung).

उप √लुभ् ललचाना; to excite the desire of, allure PGS.

उप-वक्तृ *a.* मर्मस्पर्शी वक्ता; that speaker who rouses listeners vi.71.5 उदू अयाँ उपवक्तेव बाहू 'अधिवक्तेव', ix.95.5 ईष्यन् वाचिमुपवक्तेव होतुः 'यथाध्वर्युः प्रतिगरं कुर्वन् प्रोत्साहयति तद्वत्', iv.9.5 उपवक्ता जनानाम् 'अध्वर्युप्रभृतीनां सर्वेषां कर्मणामनुज्ञानार्थं 'मां प्रणय' इत्यादिरूपस्य वाक्यस्य वक्ता'; होता का समीपवर्ती वक्ता मैत्रावरुण; a variety of priests.

उपवत्स्यद्-भक्त [√वस्] *n.* व्रत से पूर्व खाया भात; rice taken before fasting Kauś.

उप √वद् निन्दा करना, डाटना; to speak ill of, rebuke : यद्येनं निर्भुजं ब्रुवन्तं पर उपवदेत् AA. iii.1.3; to abuse AV. xv.2.2 व्रात्यमुपवदति 'reviles', JUB. i.1.7.6 विद्वांसमुपवदति.

उप √वध् मारना; to strike at or upon AV. xx.136.2 यदा स्थूलेन पसाणौ मुष्कौ उपावधीत्.

उप √वप् फेंकना, तिड़कना, ओरना, भर देना, भरना, बनाना; to scatter, throw उपवपेत् 'प्रक्षिपेत् महावीरम्', ŚBr. ii.3.2.9 अस्यामिर्व तर्दुपोप्यते 'निलीयते', यद् अग्नौ चित्ये उत्तरवेदिमुपवपति 'उत्तरवेदिं निष्पादयति' TBr. iii.9.2.1, भस्मना शुनः पदमुपवपति 'शुनः पदानि भस्मनाभि पूरयति' Sat. xv.2.

उप-वप्-अन *n.* प्रक्षेपण; the act of throwing चात्वालाद् धिष्णियानुप वपति 'निवपति प्रक्षिपति'.

उप √वल्ह् प्रधान या प्रमुख बनाना; to make someone a chief ŚBr. xi.2.7.9 य एनमुपवल्हेत 'य एनं प्रधानं श्रेष्ठं कुर्यात्'; to ask earnestly एतद् ब्रह्मन्नुपवल्हामसि त्वा 'स्पर्धया पृच्छामः' VS. xxiii.51.

उप-वल्ह्-अ *m.* प्राधान्य; pre-eminence : बहूनां मध्ये कस्यचिज्ज्ञानाधिकतारतम्येन जयपराजयाध्यवसायहेतुकं प्राधान्यम्.

उप √वस् बैठना; to sit; उपवसामः 'उपविशामः', उपवसेत् 'यमनियमचारी भवेत्' 'he should observe rules and regulations', TS. vi.3.2.3 उपवासयति 'स्थापयति'.

उप-वस्-अथ *m.* व्रतदिवस, पर्वदिवस, अग्नीषोमीय दिवस; a fast-day, a day of preparation for sacrifices. **—थीय** *a.* उपवसथसंबन्धी; belonging to the Upavasatha day = **उपवसथ्य**.

उप-वस्-तव्य *a.* व्रत के माध्यम से मनाने योग्य, उपवासयोग्य; to be celebrated by fasting, worthy of fasting.

उप √वह् पास लाना; to bring or convey near i.16.2 हरी इहोप वक्षतः 'वेदिसमीपे वहताम्'.

उप-वह्-अ [वहः स्कन्धप्रदेशः तस्योपरि शिलष्टमौन्नत्यकरं स्थूलपीठिकादिकं यत् लौकिकाः कुर्वन्ति तत्] *m.* कन्धे पर रखने की गद्दी आदि; a piece of wood or any cushion placed on the neck of an ox under the yoke (to raise it to the level of a yoke-fellow of greater height).

उप √वा सूखना; to dry up कलशश्चेदुपवायात् 'शुष्येत्', KŚS. xxv.12.12; धौंकना; to blow upon ŚBr. xiii.3.8.6; सड़ जाना : उपवायेत TS. vi.3.2.3 'उदरं पूति भवेत्'.

उप-वा (1) *f.* धौंकना, फूक मारना; the act of blowing upon AV. xii.1.51 वातस्य प्रवामुपवामनु वात्यर्चिः 'the toward blowing'. (2) *a.* फूक द्वारा नष्ट करने वाला; one that blows off JUB. iii.5.1.1 उपवासि तं वायस्व योऽस्मान् द्वेष्टि.

उप-वार्क [or **—वार्का √अञ्च्** 'अशूकाः अचूलिकाः] *m.* यवाङ्कुर, हरितयवसक्तु; shoots of barley, saktus of the fresh yavas VS. xix.90, उपवाकासक्तून् Sat. xxiii.1.

उप-वाक्-अ [√वच्] *m.* स्तवन; praising, addressing i.164.8 नमस्वन्त ईदुपवाकमीयुः 'उपेत्य वचनम्' = AV. ix.9.8. **उप-वाक्-य** *a.* स्तोतव्य; to be addressed or praised x.69.12 नमसोपवाक्यः 'उपस्तोतव्यः'. **उप-वाच्-य** = उपवाक्य i.132.2 शीर्ष्णाशीर्ष्णोपवाच्यः 'शिरसा प्रणम्यः', iv.54.1 उपवाच्यो नृभिः; to be addressed by men.

उप-वाज्-अन [उच्चैर्ज्वालनम्] (1) *n.* धधकाना; to stir up the fire, fanning. (2) *m.* व्यजन; fan. **उप-वाज्-अयति** [संधूनोति अत्यन्तं वेगवन्तं करोति] जोर से जलाता है, और तेज करता है; fans the fire, urges on त्रिरुपवाजयति TS. ii.5.11.6. **उप-वाज्-य** [*Gd.*] accelerating : त्रिरुपवाज्य (= त्रिर्हिंकृत्य) तीन बार हिं करके; pronouncing 'him' thrice.

उप-वा-त *a.* जिस पर फूक मारी है; blown upon पात्रीं निष्टप्योपवातायाम् 'उपतप्तायाम्' Sat. i.6. Comm. 'उपवात-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शब्दः शीतलीकरणे रूढः'.

उप-वाद्-अ *m.* निन्दा; censure KŚS. **उप-वाद्-ईन्** *a.* निन्दक, परदोषख्यापक; speaking ill of others ŚBr. xi, ChUp.

उप-वाप्-अ [अवटे प्रक्षेपः] *m.* (गढ़े में) धंसाना; to throw into hole (a post); प्रतिपत्ति, प्राप्ति; acquisition : तुषोपवापः 'तुषाणां प्रतिपत्तिः' Sat. i.1. **उप-वाप्-य-** [*Caus.* √वप् *Gd.*] नीचे रख कर; placing, fixing ŚBr. xi.4.5.4 पात्राणि निर्णिज्योपवाप्य 'निधाय'.

उप-वास्-अ [उपवासो नाम आधान-संभारान् संभृत्य गार्हपत्यायतनसमीपे व्रतचारिणो अवस्थानम्] *n.* उपवास; fasting near sacrificial fire. **उप-वास्-अन** [cp. वसन 'cloth'] *n.* पोशाक; dress, clothing AV. xiv.2.49 यावतीः कृत्या उपवासने 'outer garment'.

उप-वि √गुल्फ् भरपूर जोड़ना; to add copiously ĀŚS. ii.6.8.33.

उप-विद् *f.* ज्ञान; looking up, ascertaining viii.23.3 उपविदा वहिर्विन्दते वसु 'उपवेदनेन ज्ञानेन'.

उप√विध् पूजना; to worship i.149.1 उप ध्राजन्तमद्रयो विधर्त्रित् 'परिचरन्ति'.

उप-वि-मोक्-अम् [उपविमुच्योपविमुच्य] *av.* छोड़ कर; unharnessing (i.e. changing) the oxen ABr. iv.27.4.

उप√विश् पास आना; to come near to viii.96.6 उपो नमोभिर्वृषभं विशेम 'अस्मदभिमुखमेव कुर्याम'; to sit down (as men), lie down (as animals) ŚBr., ABr. उपाविक्षत् 'अध्यासितवान्', कपोत उपाविक्षत् (Sat. xix.5) = कपोतश्चेदगारमुपहन्यात्.

उप√विष् प्रयत्न करना, प्राप्त करना; to be active for, gain by activity x.61.2 विश्वं विवेष्टि द्रविणमुप क्षु 'उपव्याप्नोति पुनरादातुम्'; परिचर्या करना; to perform service TBr. iii.3.11 उपवेषोप विड्ढि नः प्रजाम् 'उप समीपे प्रजां विड्ढि व्याप्तां कुरु चिरजीविनीं कुरु'.

उप-विष्ट [विश्] *a.* बैठा; seated, sitting KŚS.

उप-वि √ष्ठा [स्था] पास खड़ा होना; to stand near ŚBr. vii.4.1.14.

उप√वी समीप आना, कामना करना; to come near, desire viii.11.4 नोप वेषि जातवेदः 'नैव कामयसे'.

उप-वीं *a.* उपाकर्मार्थ जाने वाला; one going to perform Upākarman TS. i.3.7.1 उपवीरसि; समीपवर्ती; being near to TS. vi.36.1.

उप√वीज् बीजना झोलना; to fan : उपवीजयति.

उप-वी-र्त [व्ये] (1) *a.* यज्ञोपवीती, उपनयन संस्कार वाला; invested with the sacred thread. (2) **—म्** *n.* [दक्षिणं बाहुमुद्धरतेऽवधत्ते सव्यम्] दक्षिण बाहु के नीचे और वामबाहु के ऊपर यज्ञोपवीत; sacred thread worn above the left arm and below the the right arm.

उप-वीत्-ईन् [सव्यस्कन्धस्थितयज्ञोपवीतधारिन्] *a.* यज्ञोपवीती; wearing the sacred thread over the left shoulder and under the right arm VS. xvi.17, TS. vi.5.2.1. **उप-वीं-य** [√व्ये *Gd.*] जनेऊ पहन कर; having put on the sacred thread TBr. i.6.8.2.

उप-वीर *m,* दानवविशेष; a kind of demon PGS. i.16.23.

उप√वृत् —पर कदम रखना या चलना; to step or walk upon ĀśGS. ii.4.8.3.

उप-वेद *m.* आयुर्वेद-धनुर्वेद-गान्धर्वार्थशास्त्राणि चत्वार उपवेदाः.

उप-वेश्-अ (1) *m.* बैठना; the act of sitting down TS. iii.1.7.1 संवेशाय त्वोपवेशाय त्वा. (2) *a.* बैठने वाला; one who sits TMB. ix.4.6 उपवेशाय छन्दसे. **उप-वेश्-अन** *n.* निषदन; the act of sitting down.

उप-वेष्-अ *m.* आग कुरेदने का काष्ठखण्ड; a stick of green wood for stirring the sacrificial fire KŚS. ii.109; cp. TBr. iii.3.11.

उप-वेष्टित्-ईन् *a.* लुङ्गी बांधे; one who has wrapped himself round the loins in a strip of cloth ĀpDhS. = **उप-वेष्टिर्निन्** Sat. xxvi.2.

उप√वै cp. उपवा : to dry up, shrink in drying TMB. ix.9.5 यस्य नाराशंस उपवायति.

उप-व्यान [√व्यै] *n.* यज्ञोपवीत संस्कार; sacred thread ceremony. **उप-व्युष्-अम्** *av.* उषःसमीपे; about dawn Sat. iii.3. **उप-व्युषस्-अम्** [विगच्छन्त्या उषसः समीपे] = उपव्युषम्.

उप√व्यै यज्ञोपवीत पहनना; to put on the sacred thread TS. ii.5.11.1.

उप-व्रज्-य [*Gd.*] समीप आकर; coming near to TBr. iii.10.11.

√उपव्रतय व्रत्य पदार्थों के साथ अन्य पदार्थ खाना; to eat together with the food prescribed for a vrata or fast : उपव्रतयेरन् 'उपभुञ्जीरन्' ĀŚS. ii.6.8.39.

उप√शक् —करने को समर्थ होना; to be able to accomplish AV. vi.114.2 शिक्षन्तो नोपशेकिम 'have not accomplished'.

उप-शद्-अ *m.* एकाहविशेष; a particular Ekāha performed in one day ĀŚS. संतति-निरोध का निराकरण; removal of impediment in begetting children S on TMB. xix.3.1.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उप-शफ *m.* क्षुद्र या चढ़ा शफ; a smaller hoof which sometime grows near the hoof; cp. कुष्ठिका.

उप √शम् शान्त हो जाना, समाप्त हो जाना; to become calm or quiet, cease, become extinct.

उप-शम्-अ *m.* शान्ति; becoming quiet Māṇḍūkya.

उप-शयू-र्अ (1) *a.* समीपशायी; lying close by : उपशर्या मृत् 'मन्त्रसंस्कृता मृत्'; made ready for use, or consecrated; cp. KS. xxix.8. (2) —र्यः *mn.* [एकादशिन्या दक्षिणतोऽवस्थापितो यूपः, शयानत्वेन पतितः । स तु तत्तद्यूपस्य समीपे शेत एव नावटे स्थाप्यते इति] *mn.* the yūpa laid supine near the Ekādaśinī = आखुनिर्देशः.

उप-शाक्-र्अ *a.* सहायक; helper, companion i.33.4 एकश्चरन्नुपशाकेभिरिन्द्र 'समीपवर्तिभिः शक्तियुक्तैः'.

उप √शिक्ष् प्रसन्न करना; to propitiate, please TMB. xiv.2.3 परोक्षमुपशिक्षति 'प्रीणयति'; स्वीकार करना; to accept TBr. ii.3.2 यद्येनं पुनरुपशिक्षेयुः 'स्वीकुर्युः'.

उप-शिक्षा *f.* वेदशास्त्रपरिचय; knowledge of the Vedas TBr. ii.4.6; रहस्यजिज्ञासा; desire for learning secret things VS. xxx.10 उपशिक्षायै अभिप्रर्शिनम्. Note Sat. v.7 उपशिक्षणम् 'आर्त्विज्ये पुनः स्थापनम्'.

उप-शी-र्वन् *a.* समीपशायी; lying close by KS. xxxix.9 आयुर्दा उपशीवरी.

उप √शुष् सूख जाना; to dry up TS. iii.1.10.3.

उप √श्रम् विश्राम करना; to rest, repose.

उप √श्रि – का सहारा या आसरा लेना; to lean against x.18.12 सर्हस्रं मित उप हि श्रयन्ताम् 'उपसेवन्ताम्'; to cling to, fit closely vii.56.13 वक्षःसु रुक्मा उपशिश्रियाणाः 'आश्रिता भवन्ति'; cp. TBr. i.6.6.2.

उप-श्रित *a.* आश्रित; having recourse to TS. iv.5.11.1 दिवं रुद्रा उपश्रिताः, vii.86.1 हृदि स्तोमं उपश्रितः 'उपगतः समवेतः'.

उप √श्रु कान लगा कर सुनना; to listen to, give ear to x.97.21 यश्चेदमुपशृण्वन्ति, AV. xii.4.27 नोपशृणुयाद् वचः स्वयम्.

उप-श्रु-ति *f.* सुनाई, श्रवण; hearing i.10.3 गिरामुपश्रुतिं चर 'समीपे श्रवणम्', viii.8.5 आ नो यातमुपश्रुती (*Instr.*, but Pada –श्रुति) 'श्रूयत इति श्रुत स्तुतिः । उपगता श्रुद् यस्मिन् तस्मिन् यज्ञे', viii.34.11 आ नो यातमुपश्रुती (Pada –श्रुति) 'उपश्रुतौ'. **उप-श्रु-त्य** [*Gd.*] पास से छिपे सुन कर; having overheard AV. xii.4.28 यो अस्या ऋचं उपश्रुत्य. **उप-श्रो-तृ** *a.* श्रोता; listener, hearer vii.23.1 उपश्रोता म ईवतो वचांसि; cp. TS. iii.3.8.5; श्रवण द्वारा साक्षी; witness by hearing TBr. iii.7.5.

उप-श्लाघा *f.* डींग मारना, शेखी बघारना; boasting, brag GBr.

उप-श्लिष्-य *a.* उपसृष्ट, संश्लिष्ट, सतत; brought into close contact with, contiguous, adjoining TBr. iii.8.17.4.

उप √श्वस् [*Caus.* उपश्वासयति] गुंजा देना; to fill with sound vi.47.29 उप श्वासय पृथिवीम् 'जयघोषेणाश्वासय' = VS. xxix.55 = उपशब्दय Uv.-Mah.

उप-श्वस्-र्अ *m.* हवा का झोका; breeze, draught of air AV. xi.1.12 उपश्वसे द्रुवये सीदत 'wooden blower' ?

उप-र्ष्टु-त् (1) *f.* आवाहन; invocation. (2) *a.* स्तुत्य; to be invoked or praised ix.87.9 शिक्षा शचीवस्तव तां उपर्ष्टुत् 'उपस्तूयमानः'.

उपस् [extension of उप, only in *Loc.* उपसि] *n.* गोद; lap v.43.7 पितुर्नं पुत्र उपसि प्रेष्ठः 'उपस्थे, उपान्तिके'.

उप-सं √या एकत्र होकर – की ओर आना; to come in a body towards AV. vi.73.1 अस्य श्रियमुप सं यात सर्वे.

उप-सं √रुध् रोक लेना, घेर लेना; to besiege ŚBr. i.2.2.11 अर्हमुत्तरतः पर्यैष्यार्म्यथ यूयमिमं उपसंरोत्स्यथ 'प्रतिबन्धगतान् करिष्यथ'.

उप-सं √विश् – के चहुं ओर एकत्र होना, – के समीप लेटना; to gather round, lie down by the side of; *Caus.* उपसंवेशयति 'causes to lie or sit down by the side of'.

उप-सं √व्ये एकत्र करना, अपने पास लाना; to envelop oneself in AV. ii.13.3 रायश्च पोषमुपसंव्ययस्व 'do thou gather, about thee'.

उप-सं √शंस् साथ में बांचना या बोलना, जोड़ना; to recite in addition, add ŚBr. xiii.5.1.8 पङ्क्तिमाज्यं शस्त्रैकाहिकमुपसंशंसति. **उप-सं-शंस्-य** [*Gd.*] उपशंसन करके; having recited in addition.

उप-सं √श्रि [उपसंश्रयन्ते 'उपगच्छन्ति'] पास आना; to come near to, attach oneself to TBr. i, ŚBr. ii.

उप-सं-श्लिष्ट-त्व *n.* उपसंश्लेष; coherency.

उप-सं-सृप्-य [*Gd.*] – के समीप सरक कर; having crept towards ŚBr. iv.

उप-संस्कार *m.* सामान्य संस्कार; secondary saṁskāra S. on TBr. ii.1.4.

उप-सं-हार्-अ *m.* एकत्रण; the act of withdrawing, drawing towards oneself; ह्रास, diminution.

उप-सं √हृ उपसंहरण करना, सिकोड़ना; to draw together, contract.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उप-सं-हृ-त *a.* समीप आकृष्ट, संपृक्त; drawn near, brought into contact.

उप-सं√क्रम् [दूसरे लोक की ओर] कदम बढ़ाना; to step to the other side (next world) ŚBr. iv, xii.

उप-सं-ख्या-न *n.* परिगणन; enumeration.

उप-सं√गम् एक साथ पास जाना; to approach together.

उप-सं-गम्-अन *n.* संगम, अभिगमन, मैथुन; act of coming together, sexual union Gaut. iv.13.

उप-सं-गृह्-य [*Gd.*] आलिङ्गन करके; taking hold of, embracing ŚBr.

उपसं√ग्रह् अपने दक्षिण हाथ से आचार्य का दक्षिण पैर और वाम से वाम पैर छूना; to touch with one's right hand one's teacher's right foot and with left hand his left foot.

उप-सं-ग्राह्-य *a.* दण्डवत् प्रणम्य; one whose feet are to be touched.

उप√सच् साथ साथ पीछे चलना, – के साथ लगना; to follow closely, attach oneself to i.190.2 तमृत्विया उप वाचः सचन्ते 'समीपे सेवन्ते', AV. xviii.4.40 आसीनार्मूर्जमुप ये सचन्ते 'they who attach themselves unto'; to pursue ABr. vi.36.2.

उप-सं√चर् पास आना, प्रवेश करना; to approach, enter AV. iii.12.1 तां त्वा शाले ··· अरिष्टवीरा उपसं चरेम.

उप-संचार *m.* प्रवेश; entrance, access GGS. iv.2.7.

उप-सत्-तृ [उपसदनस्य कर्ता समीपगः] *a.* समीपी, सेवक, यजमान (स ह्यग्निमुपसीदति); attendant, one who institutes a sacrifice VS. xxvii.2 मा च रिषदुपसत्ता ते अग्ने 'उपसदनस्य कर्ता यजमानः' = TS. iv.1.7.1.

उप√सद् – में या पर बैठना; to sit upon vi.75.8 तत्रा रथमुप शग्मं सदेम 'उपगच्छेम'; परिचरण करना; to attend reverently, approach with respect vi.1.6 तं त्वा वयम् उप ज्ञुबाधो नमसा सदेम; अनुष्ठान करना; to perform a rite TS. v.7.4.3 उप सेदुरग्ने तपो दीक्षामृषयः 'अनुष्ठितवन्तः'; पास आकर प्रार्थना करना; to approach with a request TS. ii.5.1.2 स पृथिवीमुपासीदत् 'उपेत्य प्रार्थितवान्', i.89.2 देवानां सख्यमुप सेदिमा वयम् 'प्राप्नुवामः'; दुहने के लिये गौ के पास जाना; to approach a cow for milking TS. vii.5.3.1 यां वै त्रिरकस्याह्न उपसीदन्ति दहं सा दुहे; पाना; to obtain viii.47.16 तं भार्गमुपसेदुषे 'प्राप्नुवते'; आरम्भ करना; to begin TBr, i.5.9; उपसद् नामक कृत्य करना; to perform the Upasad ceremony TS. vi.2.3 प्रातरुपसदं उपासीदन् 'अनुष्ठितवन्तः'; पास रखना; to place near गार्हपत्यमुप सादयति 'समीपे स्थापयति' Sat. i.5. **उप-सद्यम्** 'उपसदनीयम्, उपसदनं कर्तव्यम्'.

उप-सद् [उप उपगतानि संगतानि पुराणि विशीर्णानि भवन्ति यया सा उपसद्] (1) *m.* ईष्टिविशेष; name of a ceremony preceding the Sutyā or pressing of the Soma (lasting several days and forming part of the Jyotiṣṭoma); cp. (येषु दिवसेषु सायं-प्रातःकालयोः प्रवर्ग्योपसदोरनुष्ठानं ते दिवसा उपसद इत्युच्यन्ते), the days when in the morning and evening Pravargya and upasads are performed. (2) *a.* समीपासीन; sitting close by, VS. xxx.9 प्रक्रमोद्यायोपसदम् 'समीपस्थितम्'. (3) *f.* घेरा; siege TS. vi.2.3 उपसदैर्वाजिगीर्षन् 'परितोऽवरुध्य चिरं तत्समीपेऽवस्थानम्'. **—सद्-रूप** *n.* उपसद् के रूप में; in the form of Upasad ceremony ŚBr. xi.2.7.27 **उपसद्-वन्** *a.* पूज्य; receiving worship ĀŚS ii.5.9 **उपसद्-व्रत** *n.* उपसद् में अनुष्ठेय पयोभक्षण. observance consisting principally of drinking milk in certain quantities = उपसत्सु व्रतम्। उपसदः प्रसिद्धा ज्योतिष्टोमे। तत्र स्तनोपचयापचयद्वारेण पयोभक्षणम्. **—र्तिन्** *a.* उपसद् व्रत करने वाला; one performing the Upasad-vrata = पयोव्रतिन् BṛUp. ŚBr. xiv. **—सद्य** *a.* अनुष्ठेय; to be observed TS. vi.4.9 उपसद्यः 'अनुष्ठेयः'; आदर के साथ अभिगम्य; to be respectfully approached iii.59.5 नमसोपसद्यः, vii.15.1 उपसद्याय मीळ्हुषे.

उपसं√तन् – के तुरन्त बाद बांचना; to recite immediately after ĀŚS.

उप-संतान *m.* आन्तर संबन्ध; close connection (in reciting mantras) ĀŚS. v.9.14.18.

उप-सं√धा समीप-समीप रखना, जोड़ना, बढ़ाना; to put to, add, increase, connect; cp. उपसमदधात 'तां प्राविशत' ABr. viii.5. **—धाय** [*Gd.*] अभिलक्ष्य; aiming at ŚŚS.

उप-सन्न *a.* समीप आया, समीप बैठा, वेदि पर आसादित (क्षीर), स्थापित; approached (for protection or instruction or worship) = उपविष्ट, placed in vedi (क्षीरम्).

उप-संनद्ध [√नह्] *a.* – पर बंधा, – पर चसपा, टंका; tied on or to.

उपसं√नुद् – की ओर प्रेरित करना; to impel near or towards, bring near TBr. iii.1.1.8, TAr. iv.39.1.

उप-सम्√अश् पहुंचना, पाना; to reach, obtain iv.51.1 उपांशुना समृतत्वमानट् 'प्राप्नोति'.

उप-सम्-अस्-य [*Gd.*] – पर रख कर, मिलाकर: placing on

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

putting on ŚBr. vi. Cp. Sat. i.5 भसदमुपसमस्यति 'मांसभागेन सह मांसभागस्य संधानं करोति'.

उप-सम्-आ √कृ जोड़ना; to combine together, connect ŚBr. iv.

उप-सम्-आ √धा –पर रखना, –में डालना (समिधा आदि आग में), सुलगाना; to put on, add (fuel to fire), kindle (fire) ŚBr., अग्निमुपसमाधास्यन् 'प्रतिष्ठापयिष्यन्' Sat. xxvii.1.3, उपसमिध्य 'शल्कैर्धमनेन च प्रज्वाल्य'.

उप-सम्-आ-धा-य [*Gd.*] सुलगाकर; having kindled fire अग्निमुपसमाधाय, अश्वशकृन्ति उपसमाधाय 'प्रक्षिप्य' Sat.

उपसम् √आप् उपासना द्वारा पाना; to obtain through devotion JUB. i.2.1.4 तं देवाश्च ऋषयश्चोपसमैप्सन्.

उप-सम्-आ √वृत् घर लौटना; to return home TBr. iii.2.1.5.

उप-सम्-आ-हित [√धा] सुलगाया; kindled ChUp.; बढ़ाया; increased अन्नेनोपसमाहिता कला ChUp.

उप-सम्-आ √हृ एकत्र करना; to bring together.

उप-सम् √इ साथ पहुंचना; to approach together AV. iii.8.4 विश्वे वो देवा उपसंयन्तु 'let all the gods conduct you together here'.

उप-सम् √इन्ध् उपशान्त को फिर से सुलगाना; to rekindle TAr. ii.4.8 पुनरुल्ल्यमुपसमिन्धे 'उपशान्तं पुनः संदीपयति'.

उप-सम् √ऊह् सिकोड़ लेना, अपनी ओर खींच लेना; to draw together, contract, draw near to oneself उपसमूहन्ते 'पक्षमूलभागं मध्यभागसमीपे संकोचयन्ति' ŚBr.

उप-सम्-ऊह्-अन *n.* संकोचन, एकत्रण; the act of drawing together or in.

उप √समै [–सम्–आ √इ] –से मिलना; to meet with, meet, come to face : उपसमेति = अभिमुखं संप्राप्नोति.

उप-सम् √पद् पाना; to come to, obtain ChUp.

उप-सं-पन्-न *a.* प्राप्त, आगत; arrived at, reached BṛUp.; staying in the same house Gaut. xiv.22.

उप-सं-परा √नी –की ओर एक साथ ले जाना; to lead away collectively towards AV. xviii.4.50 पितृभ्य उपसंपराणयादिमान् 'will lead these away together.'

उप-सं-प्र √या –के पास जाना, पहुंचना; to go near to or approach VS. xv.53 संप्रच्यवध्वमुप संप्रयात 'आगत्य सम्यक् प्राप्नुत' Mah.

उप-सं-बद्-ध *a.* बंधा; tied on TBr. iii.8.4.3.

उप-सं √भिद् जोड़ना; to join, unite : उपसंभिनत्ति LŚS. v.1.4.

उप-सर्ग्-अ (1) **—र्गः** *m.* जोड़; addition ABr. iv.4.1; उपसर्ग; prefixes (**प्र, परा** etc.) RPr., APr. (2) *a.* [उपसृज्यते संयोज्यत इति] जो जोड़ा जाय; that which is added or inserted in a Mantra. **उप-सर्ग्-ईन्** *a.* मिलाने वाला; one who adds or mixes LŚS. iv.8.21.

उप-सर्ज्-अन *n.* –पर छोड़ना, सींचना; the act of pouring upon, infusion KŚS. **उप-सर्ज्-अनी** [उपसृजति आभिरिति, पिष्टसंयवनार्था आपः] *f.* जलविशेष; waters used in mixing sacrificial ground barley etc. ŚBr. i.1.6.2; subordinate उपसर्जन्यां संख्यार्यमानायाम् ŚA. ii.17.

उप-सर्-तव्य *a.* अभिगमनीय; to be approached (for help) ŚBr.

उप-सादन *n.* स्थापन; the act of placing upon, S. on TBr. ii.1.3.6.

उप √सिच् –पर छिड़कना; to pour upon, sprinkle iv.57.5 तेनैमामुप सिञ्चतम् = AV. iii.17.7. **उप-सिच्-य** [*Gd.*] छिड़क कर; pouring on AV. ix.6.40 क्षीरमुपसिंच्योपर्हरति, Sat. iii.2 प्रभूतेन सर्पिषोपसिच्य 'बहुतरेण सर्पिषा युक्तं कृत्वा'.

उप √सृ –की ओर सरकना या जाना, से मिलना; to go towards, visit; आरम्भ करना; to undertake ChUp.

उप √सृज् –की ओर छोड़ना अथवा प्रवाहित करना; to let loose upon or towards vi.36.4 सं रायस्खामुप सृजा गृणानः 'विमुञ्च', x.98.12 अपां भूमानमुप नः सृजेह, i.180.6 उप स्वधाभिः सृजयः पुरंधिम्; to admit a calf to its mother viii.72.7 दुहन्ति सप्तैकामुप द्वा पञ्च सृजतः 'प्रयोजयतः', ix.69.1 वत्सो न मातुरुप सर्ज्यूधनि; बढ़ाना, जोड़ना; to increase, join : मूले मूलमुप सृजति 'श्लेषयति' Sat. i.3.

उप-सृ-त *a.* समीपागत; one who has approached TBr. i.4.6.1.

उप-सृप्-य [*Gd.* उपक्रम्य] आरम्भ करके; commencing, having undertaken.

उप-सृष्-ट [सृज्] *a.* बछड़ा-छुटी (गौ); (a cow) whose calf has been permitted to suck for milking; वत्स द्वारा चोष्य दूध; milk sucked by the calf TBr. ii.1.5; अनुज्ञात; done in response to another, as asked by another AA. v.3.2; संगत; united with ŚA. ii.1 तन्नदेनोपसृष्टं शंसति.

उप-सेक्-तृ *a.* छिड़कने या सींचने वाला; one who pours upon or sprinkles VS. xxx.12; वैर का शमयिता; one who appeases TBr. iii.4.8; opp. to उपमन्थितृ 'वैरस्य जनयिता'. **उप-सेंच्-अन** (1) *a.* उपसेक्ता; one who sprinkles vii.101.4 त्रयः कोशास उपसेचनासः; उपसेचन-साधन; serving for sprinkling (a ladle)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

x.21.2 वेति त्वामुपसेचनी 'क्षरणशीला आहुतिः', x.105.10 श्रियं ते पृश्निरुपसेचनी भूत् 'पयसो दोग्ध्री'. (2) *n.* छिड़कना, सिञ्चन; the act of pouring upon or sprinkling. (3) *a.* कोई भी पदार्थ जो छिड़का या डाला जाय; anything poured over or upon, infusion, juice AV. xi.3.13 कुल्योपसेचनम्, मृत्युर्यस्योपसेचनम् Kaṭha.

उप √स्कम्भ् थामना, संभालना; to support vi.72.2 उप द्यां स्कम्भथुः स्कम्भनेन.

उप-स्तब्-ध [प्रतिबद्धगतिः, विनाशरहितः; अविच्छिन्नप्रवाहः] *a.* रुका; stayed ŚBr. ii.1.2.6 एकरूपा उपस्तब्धास्तस्थुः.

√उप-स्तभाय थामना; to support vi.17.7 उप द्यामृष्वो बृहदिन्द्र स्तभायः, iv.5.1 उप स्तभायदुपमिन्न रोधः.

उप √स्तम्भ् – पर टिकाना या रखना; to place on उपस्तभ्नोति 'काष्ठेऽवस्थापयति'.

उप-स्तम्भ्-अ [उपस्तभ्यते प्रतिबध्यते इत्युपस्तम्भः शकटाग्राधारकाष्ठम्] *m.* ऊंटना, टेक; the wooden piece on which the fore part of a carriage rests. **उप-स्तम्भ्-अन** (1) *a.* थाम, टेक; support, stay TS. vi.6.8.1. (2) *n.* अवस्थापन; putting on to.

उप-स्तर्-अ *m.* सांथरा, बिछावन; anything laid under AV. xiv.2.21 अस्यै नार्या उपस्तरे. (W. takes उपस्तिरे as *Inf.* 'to spread under this woman').

उप-स्तरण [उपर्याच्छादनम्] (1) —म् *n.* बिछौना; a sheet, an under-mattress ĀśGS., आच्छादन; a cover ix.69.5 उपस्तरणं चम्वोर्नभस्मयम् 'आच्छादनशीलम्'; बिछावन; what is spread under, couch AV. v.19.12 तद् वै ब्रह्मज्य ते देवा उपस्तरणमब्रुवन् 'couch'. (2) —म् *n.* बिछाना; the act of spreading over (यागे तु पात्र्यां स्रुवेण घृतक्षेपणमुपस्तरणम् । पुरोडाशस्योपरि स्रुवेणैव घृतस्य क्षारणमभिघारणम्).

उप-स्ति [or उप-स्तिं, उप-अस्ति उप समीपे भृत्यत्वेनास्तीति] *a.* निचला, गौण, अधीन; lower, inferior, subordinate, subject x.97.23 तव वृक्षा उपस्तयः 'अधःशायिनः'; क्षीण; perished TS. vii.2.5.4 भ्रातृव्यमेवोपस्तिं कुरुते 'क्षीणं करोति', TS. vi.5.8.2 स्त्रियः पापात् पुंसः उपस्तितरं वदन्ति 'inferior'.

उप-स्तिर् *f.* बिछौना, आच्छादन; anything spread over, cover ix.62.28 अग्निं शुक्रामुपस्तिरम् 'उपस्तीर्यमाणम्'.

उप-स्तिरे [*Dat. Inf.* √स्तृ] बिछाने को; to spread over, cover v.85.1 उपस्तिरे पृथिवीं सूर्याय 'आस्तरणाय', ix.71.1 उपस्तिरे चम्वोः 'उपस्तरणाय आच्छादनाय', ii.31.5 त्रिविधा उपस्तिरे 'उपस्तृणे । आज्येनोपस्तरणाभिघारणपूर्वकं प्रयच्छामीत्यर्थः', iv.33.1 उपस्तिरे शर्वैतरीं धेनुमीळे 'सोमोपस्तरणाय'.

उप-स्तीर्-ण *a.* बिछाया, बखेरा, उड़ेला; spread, scattered over, poured out.

उप √स्तु आवाहन करना, स्तुति करना; to invoke, celebrate in song, praise viii.86.2 विमना उप स्तवत्, i.12.7 कर्विमग्निमुप स्तुहि.

उप-स्तु-त् *f.* आवाहन; invocation.

उप-स्तु-त *a.* स्तुत, आहूत; praised, invoked vii.27.3 चोदद् राधि उपस्तुतश्चिदर्वाक्, x.96.5 त्वंत्वमहर्यथा उपस्तुतः, TS. iv.2.8.1 उपस्तुतं जनिम यत्ते अर्वन्. **उप-स्तु-ति** *f.* आवाहन, स्तुति; invocation, praise i.158.4 उपस्तुतिरौचथ्यमुरुष्येत् 'स्तुतिः', vii.83.7 सत्या नृणामद्मसदामुपस्तुतिः, viii.1.16 उपस्तुतिर्मघोनाम्, x.64.11 भद्रा रुद्राणां मरुतामुपस्तुतिः. **उप-स्तु-त्य** *a.* स्तुति या आवाहन-योग्य; to be praised or invoked vi.61.13 उपस्तुत्या चिकितुषा सरस्वती 'स्तोतव्या'; उपस्तुत्यं महि जातं ते अर्वन् TS. iv.6.7.1.

उप √स्तृ फैलाना, बिछाना; to spread vi.44.6 इन्द्रायोपस्तृणीर्षणि (*Inf.* to spread out for Indra); ढकना; to cover with, spread over i.162.16 यदश्वाय वास उपस्तृणन्ति 'सर्वत आच्छादयन्ति'; आहवनीय एवं गार्हपत्याग्नि के चहुं ओर घास बिछाना; to surround the Āhavanīya and Gārhapatya fire with grass TBr. iii.7.4.18.

उप(स्)स्थ *m.* उत्सङ्ग, उदरमध्य : उपस्थ इवैनदभार्षुः 'उदरमध्य इव' ŚBr. i.1.1.23; सुरक्षित स्थान; lap, secure place ii.35.9 अपां नपादा ह्यस्थादुपस्थम्; आनन्देन्द्रिय; generative organ ChBr. i.1.3 इमं त उपस्थं मधुना संसृजामि; गोमुखासन; the Gomukha posture in sitting : दक्षिणजानुं सव्ये कृत्वा पादयोः पाष्ण्यौ व्यत्यासेन उपस्थसमीपे नयेत्.

उपस्थ-दघ्-न *a.* गोद तक पहुंचने वाला; reaching upto the lap ŚBr. **उपस्थ-सद्** *a.* गोद में बैठा; sitting in the lap x.156.5 प्रेष्ठः श्रेष्ठ उपस्थसत्.

उप-स्थ *a.* खड़ा; standing upon AV. xii.1.62 उपस्था स्ते अनमीवा अयक्ष्माः 'standers upon', ŚBr. ii.3.4.3 उपस्थं कृत्वोपासीदन् 'उपस्थप्रावरणेन उपासीदन्' (आसनविशेषं कृत्वा 'they sat contracting the left leg and placing right foot on it'.

उप √स्था पूजा करना; to worship; संगत होना, – के समीप ठहरना; to attend, stand by the side of, be near to iii.22.3 यश्चिचार्वस्तादुपतिष्ठन्त आपः 'वर्तन्ते', i.135.8 यमश्वत्थमुपतिष्ठन्त जार्यवः 'उपेत्य तिष्ठन्ति', TMB. xiii.4.10 मधुनास्मिन् लोके उपतिष्ठते 'संगच्छते'.

उप-स्था *f.* प्रेममिलन; courtesy visit.

उप-स्थान [उपेत्य स्थानं नमस्करणं मन्त्रपूर्वकम्] *n.* समीप आना

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(याञ्चार्थम्), समीप अवस्थान, पहुंच, आगमन, प्रवेश; the act of placing oneself near to, approach, access, to give access or scope for भ्रातृव्याय नोपस्थानं करोति ŚBr. i.3.2.16 'प्रवेशोपायभूतं द्वारं न ददाति' : उपतिष्ठते प्राप्नोत्यनेनेति उपस्थानं प्राप्तिसाधनं द्वारम्; पास आकर नमस्करण; coming near in order to show respect = एत्य नमस्करणम्.

उपस्थाय [*Gd.*] पास आकर प्रार्थना करके; approaching, frequenting iii.48.3 उपस्थाय मार्तरमन्त्रमैट्ट 'प्रार्थयित्वा'.

उप-स्थाय्-अम् *av.* पास आकर; approaching, i.145.4 उपस्थायं चरति. **उप-स्थाय्-ईन्** *a.* समीप आने वाला; arriving, one who makes his appearance. **उप-स्थाय्-उक** *a.* समीप आने वाला; approaching KS. vii.4 उपस्थायुका एनं पशवो भवन्ति.

उप-स्था-वन् *a.* समीप स्थित; standing near or at hand ŚŚS. **उप-स्था-वर** *a.* पास खड़ा; standing near or at hand VS. xxx.16 उपस्थावरीभ्यो दर्शम् = उपस्थावरीभ्यः तरूणां समीपे स्थिताभ्यः अद्भ्यः TBr. iii.4.12.

उप-स्थि-त *a.* समीपस्थ, विद्यमान; come near, appeared.

उप-स्थे-य *a.* पूजनीय; to be attended to or worshipped.

उप-स्थेषम् [उपेत्य तिष्ठेयम्] पास बैठूं; I would sit close to ŚBr. i.4.1.2 अग्ने ते छायामुप स्थेषम्.

उप-स्पर्श-अन [अपां स्पर्शनमाचमनं च] *n.* जल छूना और आचमन करना; touching and sipping water KŚS. V. vi.

उप-स्पिज् *f.* स्पर्धा, पृच्छा; emulation, inquisitiveness. **उपस्पिजम्** *av.* पृच्छा के साथ; with inquisitiveness x.88.18 नोपस्पिजं वः पितरो वदामि 'स्पर्धायुक्तं वचनम्'.

उप √स्पृश् ऊपर छूना, व्यापना, आचमन करना : अप उपस्पृश्य 'आचम्य' LŚS. ii.11.14; to touch above, touch, pervade x.125.7 उतामुं द्यां वर्ष्मणोप स्पृशामि 'व्याप्नोमि', vii.2.1 उप स्पृश दिव्यं सानु स्तूपैः, Sat i.2 to sip.

उप-स्पृश् (1) *f.* स्पर्शवान्; caressing AV. xx.127.2 ईर्षमाणा उपस्पृशः (cp. उप-माति). (2) प्रेमस्पर्श; act of caressing x.22.13 सत्यार्हिसन्तीरुपस्पृशः 'उपगम्य स्पृशन्तीत्युपस्पृशः 'स्तुतयः'.

उप √स्मि – पर मुसकराना; to smile upon x.123.5 अप्सरा जारमुपसिष्मियाणा 'कान्तसमीपमुपगम्येषद्धसन्ती'.

उप √स्मृ याद करना; to remember.

उप-स्रव्-अण *n.* प्रवाह, स्त्रीरक्तरोध; the flowing out, termination of the periodical flow of a woman KŚS. xxv.11.13 पत्न्युदक्या दीक्षारूपाणि निधाय सिकतास्वासीतोपस्रवणात् 'आरक्तविरमणात्'.

उप √स्रु – की ओर बह निकलना; to flow upon or towards VS. xxxv.20 मेदसः कुल्या उप तान् स्रवन्तु.

उप-स्वज्-अ [अतिशयेन स्वजनमालिङ्गनं येन] *n.* वक्षस्; breast Sat. x.3.

उप √स्वृ गान में संमिलित होना; to join in singing LŚS. i.8.9.

उप-ह-त *a.* हानिग्रस्त, स्पृष्ट : शुना उपहतः 'स्पृष्टः' Sat. xxv.4, क्षत; hit, hurt, injured, infected, touched; स्खलितानुष्ठान; one who has erred in the performance of a rite TS. vii.3.1.2 उपहताय न व्युच्यम्.

उप-घातम् *av.* निकाल कर, खींच कर; taking out, ladling out ŚBr., PGS.

उप-ह-र्तु *a.* ताडक, नाशक; hitting, destroying ii.33.11 मृगं न भीममुपहर्तुमुग्रम् = TS. iv.5.10.4.

उप-हर्त्य [गृहीत्वा] लेकर: taking ŚBr. iii.5.4.10 स्रुवेणोपहर्त्याज्यम् 'आदाय'.

उप-हर्त्या *f.* क्षति, आंख आदि का आ जाना; damage, morbid affection (as of the eyes) AV. v.4.10 उपहर्त्यामक्षोः 'attack'.

उप √हन् वर्णलोप करना; to elide or omit a letter ABr. xiii.11 अधीयन्नुपहन्यात् 'वर्णलोपं कुर्यात्'; संहत होना; to become solid ŚBr. vi.1.3.3 स यदोपहन्यते 'यदा फेनः संहतो भवति'; कीलित करना; to force a nail into TS. ii.3.1.5 मर्यूखान् सर्प मध्यमेषायामुपहन्यात् 'कीलयेत्'; घुसना या प्रवेश करना; to enter कपोतश्चेदमुपहन्यात् 'प्रविशेत्' (Sat.), छूना, ठोकना; to touch LŚS. i.12.2 जंघामुपहत्य 'स्पृष्ट्वा'; खोदना; to dig Sat. x.2 लोष्टमुपहत्य 'खनित्वा'.

उप-हन्-तृ *a.* घातक; one who hurts or destroys, S. on ii.33.11.

उप-हव्-अ [√ह्वे] *m.* उपह्वान, अनुज्ञा, परस्परानुज्ञापन; invitation, mutual permission Sat. viii.7 अन्योन्यस्मिन्नुपहवमिच्छन्ते, TS. i.6.3.1 ते उपहवमशीय; यज्ञ; sacrifice : उपह्वयन्तेऽस्मिन्निति TS. iii.2.4.1 उप मा होत्रा उपहवे ह्वयन्ताम्; cp. TS. vii.2.5.6.

उप-हव्-य [√हु] *n.* गौण आहुति; supplementary libation or sacrifice; name of a particular Ekāha TMB. xviii.1.9. Cp. AV. xi.7.15 उपहव्यं विधूर्वन्तं ये च यज्ञा गुहा हिताः.

उप-हस्-वन् *a.* उपहासी; mocking, reviling viii.45.23 मोपहस्वान आ दभन् 'उपहसनपराः'.

उप-हार *m.* समर्पण; offering. **उप-हास्-अ** *m.* मजाक;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

jest, sport.

उप-हि-त [√धा] *a.* रखा; put on or upon KŚS. **उप-हि-ति** [अङ्गारेषु कपालस्थापनम्] *f.* उपस्थान, सेवा; the putting or placing upon, devotedness TS. ii.2.11.

उप√हु अतिरिक्त आहुति देना; to offer a libation in addition to KŚS.

उप-हूत [√हे, समीपे यथा तिष्ठति तथाह्वानं कृतः] *a.* कृतोपह्वान, अनुज्ञात; called near, permitted x.15.5 उपहूताः पितरः, AV. ix.6.10 उपहूतः पृथिव्यां भक्षयति.

उप√हृ पास लाना, देना, रखना; to bring near, place: पत्न्या उपहरति 'पत्न्या हस्तयोर्निदधाति' Sat. i.7; offer AV. xii.5.35 अभूतिरुपहियमाणा पराभूतिरुपहृता, JUB. iii.5.1.13 तन्मे मोपहृथाः; हरना; to take by force TBr. i.7.2 उप जाम्यै हरते 'जाम्यै जायायै जायात्वं संपादयितुमुपहरते यस्य कस्यचिद् गृहमुपेत्य स्त्रियं हरति'.

उप-होम [प्रधान-याग-समीपे स्विष्टकृतः पूर्वं होतव्याः होमाः] *m.* गौण होम; secondary sacrifices SBr. xi.

उप-ह्वर्-अ [√ह्वृ] *m.* चक्करदार मार्ग, उपत्यका, ढलान, गहन; winding course, declivity, slope, depth 1.62.6 उपह्वरे यदुपरा अपिन्वन् 'उपह्वर्तव्ये गन्तव्ये पृथिव्याः संबन्धिनि समीपदेशे', viii.6.28 उपह्वरे गिरीणाम् 'उपह्वर्तव्ये प्रान्ते', viii.96.14 उपह्वरे नद्यो अंशुमत्याः 'अत्यन्तं गूढे स्थाने', i.87.2 उपह्वरेषु यदचिध्वं ययिम् 'उपह्वर्तव्येषु गन्तव्येषु अस्माकं संनिकृष्टेषु नभसः प्रदेशेषु', TS. iv.3.13.7 उपह्वरेषु यदचिध्वम् 'उपेत्य ह्वर्तव्येषु ताडनीयेषु मेघेषु'.

उप√ह्वे पास बुलाना, न्यौतना, आवाहन करना; to call near to, invite, invoke AV. vi.23.1 अपो देवीरुप ह्वये, VS. iii.42 गृहानुप ह्वयामहे 'आह्वयामः'; उत्साह बढ़ाना, अनुज्ञा देना; to cheer up, encourage, permit ABr. iii.20.1 उप मास्मिन् यज्ञे ह्वयस्व 'मां क्षत्रियमस्मिन् यज्ञे उपह्वयस्व = अनुजानीहि = मामाहूय यज्ञेन संयोजय', TS. iii.2.4.1 तं मास्मिन् यज्ञ उपह्वयध्वम् 'अनुजानीत'; रखना; to place TS. vi.4.1 प्राणानेव यथास्थानमुपह्वयते 'स्थापयति'; मैथुनार्थं बुलाना to invite for copulation Sat. xix.1 स्नातामुपह्वयते 'मैथुनार्थं समीपमाह्वयते'.

उपांशु [यत्र ओष्ठस्पन्दनमेव दृश्यते नतु शब्दः श्रूयते तादृशम्] (1) *av.* छिपे-छिपे, चुपचाप, चुपके-चुपके; in a whisper, in secret x.83.7 उभा उपांशु प्रथमा पिबाव 'अप्रकाशम्'; चुपके से; in a low voice, in a whisper SBr., ABr. (2) **—शुः** [यज्ञमुखं, प्रथमो ग्रहः] *m.* प्रथम ग्रह; the first Graha or ladleful of Soma pressed out at a sacrifice SBr., VS., TS. iv.3.2.1, iv.7.7.1. **—शुता** or **—त्व** the being uttered in a low voice or whisper ŚŚS. **उपांशु-पात्र** *n.* उपांशुग्रहार्थं चमस; the ladle to hold the Upāṁśu = graha. **उपांशु-पावन** *a.* उपांशु-संज्ञक ग्रह के पावन; purifying the उपांशु ग्रह : पूयते ग्रहणकाले यैस्ते पवनाः पवना एव पावनाः Sat. viii.3 **उपांशु-याज्-अ** [उपांशु इज्यते देवता अस्मिन् यागे इति] *m.* चुपचाप किया जाने वाला यज्ञ; a sacrifice offered with muttered prayer उपांशुयाजमन्तरा यजति TS. ii.6.6.4. **उपांशु-सव्-अन** [उपांशुग्रहार्थः सोमः सूयते कण्ड्यते येन स ग्रावा] *n.* उपांशुग्रह को पीसने का ग्रावा; stones with which the Upāṁśu-graha is pressed out Sat. viii.1.

उपांश्व्-अन्तर्-याम्-अ *n.* सांस रोक कर छोड़े जाने वाले सोम चमस; name of the two particular ladles full of Soma offered with the breath held and inaudible ŚBr. iv. **उपांश्व्-आयतन** *a.* शान्त घर वाला; सुनने से बाहर (जैसे कि श्वास); having a silent abode, kept inaudible (as the breath) ŚBr. x.

उपा√इ उच्चारण करना; to recite, pronounce TS. vi.6.3 त्रिर्निर्धनमुपैति 'उच्चारयति'.

उपाक्-अ [उप√अञ्च्] *a.* समीपतः संबद्ध, परस्पर संनिहित; closely connected, brought near to each other, joined, approximate i.142.7 आ भन्दमाने उपाके 'उपाके परस्परं संनिहिते' (नक्तोषासा) = iii.4.6; x.110.6 आ सुष्वयन्ती यजते उपाके 'उपकान्ते'.

उपार्क *av.* समीप; approximate i.27.6 सिन्धोरूर्मा उपार्क आ 'समीपे'; iv.11.1 अनीकमुपार्क आ रोचते 'समीपभूते दिवसे' = TS. iv.3.13.1, vii.73.2 अश्नीतं मध्वो अश्विना उपार्क आ 'अन्तिके समीपे', i.81.4 उपार्कयोः ··· हस्तयोः 'समीपवर्तिनोः', iv.10.5 श्रिये रुक्मो न रोचत उपार्के 'अन्तिके'.

उपार्क-चक्ष्-अस् *a.* आंखों के सामने; standing before the eyes, to be seen from near at hand viii.6.25 अभि व्रजं न तत्निषे सूर उपार्कचक्षसम् 'अन्तिके द्रष्टव्यम्'.

उपा-कर्-अण *n.* समीप लाना; the act of bringing near, fetching SBr.; आरम्भ; commencement ŚBr. i.4.3.12; commencement of reading the Veda (after the performance of preparatory rites such as Upanayana), उपाकरणोत्सर्जने 'प्रारम्भोत्सर्गौ'; प्रार्थना-विशेष; name of a particular prayer at sacrifices KŚS; होता के प्रति प्रैषोक्ति; the praiṣa to Hotṛ priest : देवतामुद्दिश्य पशोरुपस्पर्शनपूर्वकं निर्देशः 'अग्नये त्वा जुष्टमुपा 'करोमि' etc.

उपाकर्मन् *n.* तैयारी, आरम्भ; preparation, commence-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ment (of reading the Veda) : अध्यायोपाकर्म 'यत्राध्यायः क्रियते आरभ्यते तत्'.

उपा√कृ पास या – की ओर लाना, भेंट करना; to bring near or towards, offer i.114.9 उप ते स्तोमान् पशुपा इवाकरम् 'समर्पयामि', x.169.4 शिवाः सतीरुप नो गोष्ठमाकः 'गोष्ठसमीपे करोतु'; आरम्भ करना; to commence : उपाकुर्यात् 'आरम्भयेत्', स्तोत्रमुपाकरोति 'प्रक्रमयति' Sat viii.4; अन्यद् वृत्तमुपाकरिष्यन् 'उपाचिकीर्षुः' BṛUp.; अनुज्ञा देना; to extend permission TS. iii.3.3.2 उद्गातृभ्य उपाकरोति 'स्तोत्रपाठानुज्ञां ददाति'.

उपा-कृत *a.* पास लाया गया; brought near, fetched AV. ii.34.2 उपाकृतं शशमानं यदस्थात; देवता के लिये संकल्पित; intended for a god TBr. iii.9.16.

उपाक्त [√ अञ्ज्] *a.* ऊंगा; greased TS. ii.6.3.3.

उपाक्ष-अ *m.* गाड़ी का भागविशेष (वांक); a particular part of a cart LŚS. i.9.23.

उपा√गम् पास आना, पहुंचना; to come near to, approach viii.7.11 आ तू न उप गन्तन 'उपगच्छत', viii.7.27 आ ··· देवास उप गन्तन, viii.32.6 आरर्दुप स्वर्धा गहि (स्वर्धा आ), i.2.4 उप प्रयोभिर्रा गतम्, TS. iii.3.11.5 ताभिर्नो अद्य सुमना उपा गहि 'अनुगृहाण'.

उपा√गा पास आना, – पर झपटना; to come near to, go towards, rush upon iii.56.2 उप गाव आगुः, x.73.5 उप दस्युमागात्.

उपाग्रहायणम् *av.* आग्रहायण की पूर्णिमा के पास; near the day of full moon in the month Āgrahāyaṇa.

उपाघ्नार्न [√हन्] *a.* हाथ से पीटता हुआ; striking his legs with hands. **—र्नाः** 'हस्तेन वादयन्तः वामानूरून्'.

उपाङ्क्य-पृष्ठ *m.* एकाहविशेष; name of an Ekāha.

उपाङ्ग *n.* पुराणानि, न्यायविस्तरः, मीमांसा, धर्मशास्त्रमिति चत्वारि.

उपा√चर् पास आना; to come near to, approach i.46.14 युवोरुषा अनु श्रियं ··· उपाचरत् 'इहागच्छतु', ŚBr. ii.1.4.21 यथैनमेष प्रत्यङ्ङुपाचरेत् 'अभिमुखमुपावर्तेत'.

उपा-चर्-इ-त *m.* क् और प् से पूर्ववर्ती विसर्ग को स् आदेश; a particular saṁdhi rule (by which visarga in the Padapāṭha becomes स् before क् and प् in the Saṁhitāpāṭha) RPr. iv.74.

उपाचिकीर्-षु [√कृ] *a.* आरम्भ करने को; one who is about to undertake or commence BṛUp.

उपाज् [√अज्] – की ओर हांकना; to drive towards x.19.2 अग्निर्रेना उपाजतु 'उपगमयतु उपक्षिपतु उपयोग्याः करोतु', i.161.6 बृहस्पतिर्विश्वरूपामुपाजत 'उपागमत् स्वीकृतवान्'.

उपाञ्च् [उप √अञ्च्] खींचना (जल); to draw up (water) ŚBr. xiii.

उपाञ्ज् [√अञ्ज्] (घी) मलना, ऊंगना; to anoint (with butter or oil) the axle TS. ii.6.3.4 अर्धस्तार्दुपानक्ति, Sat. vii.5 सर्वा उपानक्ति.

उपाञ्ज्-अन [अक्षसंस्कारः] *n.* ऊंगना, लीपना, पोतना; the act of anointing, smearing NS. ii.4 अक्षस्योपाञ्जनम्.

उपा-तङ्क्-र्य *n.* आतबन, झाग; runnet for coagulating milk TBr. iii.7.4.

उपाती [उप-अति √इ] अतिरिक्त के रूप में जुड़ना; to be added as a surplus ŚBr. xii.

उपा√दा प्रसन्न करना; to please देवानां चित्तमुपाददे 'प्रसादयामि'.

उपा-दीप्-त *a.* प्रदीप्त; blazing, flaming ŚBr. vii.

उपाद्य *a.* प्रथम के पास का, द्वितीय; next to the first, second ĀŚS. v.6.27.

उपा√द्रु – के पास भागना, – की ओर लपकना; to run or hasten near to vi.48.16 आ मा पूषन्नुप द्रव 'अभिगच्छ'.

उपा√धा – पर रखना; to place upon ŚBr. x. **उपा-धाय** [*Gd.*] लेकर; taking up or with, together with ŚBr. iv.

उपाधार्य्यपूर्वय [वस्त्रस्योभयपार्श्वान्तयोरुपाधानीयं स्थापनीयं रक्तसूत्रमुपाधार्य्यं, तच्च पूर्वमेव उपाधानकाले वस्त्रं याति प्राप्नोतीति पूर्वयम्, उपाधार्य्यं पूर्वयं यस्मिन् वाससि तत्] *n.* लाल डोरीपड़ा कपड़ा; a cloth having red threads in the border TS. ii.2.11.4.

उपा√धाव् – की ओर ले जाना; to carry towards उपाधावयति ŚBr. x.

उपाधि√रुह् चढ़ना; to ascend or mount upon ŚBr. iii., vi.

उपानद्-युग *n.* जूतों का जोड़ा; a pair of shoes ĀśGS. iii.8.1.

उपानस्-अ [अनस्] (1) *a.* अनस् अथवा गाड़ी पर स्थित; being on the car, standing on the carriage x.105.4 उपानसः सपर्यन् 'आरूढरथः'. (2) *n.* गाड़ी में (बैठने की) जगह; the space for sitting in a carriage AV. ii.14.2 निर्वो गोष्ठादजामसि निर्रक्षान्निरुपानसात् 'out of the wagon-body'.

उपा-नह् *f.* पादपरिधान; shoe, a sandal. **उपा-नह्-इन्** *a.* जूतों वाला; having shoes.

उपानु-वाक्-र्य (1) *a.* अनुवाक्याओं द्वारा आवाहन-योग्य; to be invoked with Anuvākyās. (2) **—र्यः** *m.* अग्नि; epithet of Agni TĀr. i.22.11. **—र्यम्** *n.* name of

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

a particular section of the TS.

उपान्त्त (1) *a.* उपान्तिम; near to the end, last but one. (2) **—न्तम्** *n.* उपान्तता, छोर; proximity to the end or edge or margin, border, edge TS. vi.

उपाप् [√आप्] – पर पहुंचना, पा लेना; to arrive at, reach, obtain.

उपा √पत् – के पास या – पर उड़ना, – के पास आना; to fly near to or upon v.78.1 हंसाविव पततमा सुताँ उप 'उपागच्छतम्'.

उपाप्त *a.* प्राप्त; got, arrived at quickly or easily स्वाध्याय उपाप्तो भवति 'अधीतो भवति' Sat. xxxi.4. **उपाप्ति** *f.* प्राप्ति, संपादनप्रकार; obtaining, way of doing a thing.

उपाभि-प्र-गद्-अ *a.* बहुत बोलने में असमर्थ; unable to speak much ŚA. iv.15.

उपा √भूष् पास आना; to come near to vii.92.1 आ वायो भूष शुचिपा उप नः 'आगच्छ'.

उपा-भृ-ति *f.* पास लाना; bringing near i.128.2 स न ऊर्जामुपाभृति 'उपाहरणे'.

उपा √मन्त्र् संकेत द्वारा बुलाना, उपच्छन्दन करना; to call by gesture : उपामन्त्रयस्व 'संकेतेनाह्वय' TĀr., उपामन्त्रयत 'उपच्छन्दितवान्' TĀr.

उपायन *n.* पास आना; the act of coming near to, approach ii.28.2 उपायन उर्षसाम् 'उपागमने'; चरणस्पर्श; touching the feet of a teacher.

उपा √यम् पास लाना, समीप रख कर जोड़ना या चढ़ाना; to place together and join TMB. xiv.9.27 गायत्रपार्श्वेनोपायच्छन् 'शिथिलावयवानां पुनःसंधानार्थमुपादानमकुर्वन्'.

उपा √या – की ओर या – के समीप आना; to come near to or towards i.130.1 एन्द्र याह्युप नः परावतः 'अस्मत्समीपे प्रत्यागच्छ', i.135.3 आ नो उप याहि 'उपागच्छ', viii.92.10 नः उपायाहि.

उपाय्-ईन् [उप प्रकृतकर्मणः समीपे तदुपजीव्य एति आयातीति उपायिकर्म] *a.* गौण कर्म; secondary ceremony or rite; मैथुनार्थ आने वाला; sexually approaching.

उपाय्-उ *a.* आगन्ता; approaching TS. i.1.1.1, ŚBr. i.5.4.3.

उपा √युज् जोड़ना; to harness iii.35.2 उपाजिरा. . .हरी रथस्य धूर्ष्वा युनज्मि 'योजयामि'.

उपार् [उप √ऋ] पास जाना; to go near to viii.5.13 मो ष्वन्याँ उपारतम् 'उपगमतम्'; (सहायतार्थ) जल्दी जाना; to hasten near to (for help) x.40.7 युवं शिञ्जारमुशनामुपारथुः 'उत्तारयितुमुपगतवन्तौ भवथः'; रखना; to place TBr. i.7.8 हिरण्यमुपारयति 'places'; चूक, अपराध अथवा पाप करना; to offend, err, make a mistake x.164.3 यदाशसा निःशसाभिशसोपारिम 'उपगतवन्तः'.

उपार्-अ *m.* अपराध, पाप; offence, sin vii.86.6 अस्ति ज्यायान् कनीयस उपारे ('पाप-प्रवृत्तौ उपारे उपागते समीपे नियन्तृत्वेन स्थितः'; but उपारे may be construed as *Dat. Inf.* of उपार् 'to commit sin or offence'.)

उपारण = उपारे viii.32.21 अतीहि मन्युषाविणं सुषुवांसमुपारणे 'ब्राह्मणा उपेत्य यस्मिन् देशे न रमन्ते स उपारणः तस्मिन्'.

उपा √रुह् चढ़ना, – की ओर जाना; to ascend, mount.

उपा-रुह् [**—क्** NS.] *f.* उगने वाला, अंकुआ; that which comes forth, sprout, shoot ix.68.2 उपारुहः श्रथयन्त् स्वादते हरिः 'ऊर्ध्वं प्रादुर्भवनशीला ओषधीः'.

उपार्छ् [√ऋछ् √ऋ] बलात् करना; to molest TS. i.5.9.6.

उपार्ज् [उप √अर्ज्] बछड़ा छोड़ना; to release the calf for milking cow उपार्जति 'उपसृजति वत्सम्' ŚBr. xiv.

उपार्ध् [उप √ऋध्] पूरा करने की इच्छा करना; to wish to accomplish, persevere.

उपार्ध (1) *n.* पहला अर्ध; the first half; cp. Comm. on ŚGS. vi.1.11. (2) *a.* साधक; conducive to accomplish यच्चान्यद् दृढार्थमुपार्ध मन्यते 'उपगतं' Sat. xi.1.

उपार्प्य [समीप एव अर्पयित्वा] पास देकर; giving or placing near, bringing near ŚBr. viii.

उपार्ष् [उप √कृष्] बींधना, सालना; to pierce, prick, goad AV. ix.8.14 या हृदयमुपार्षन्ति (W. उपर्षन्ति); cp. ŚBr. v.3.58 दक्षिणा युग्यमुपार्षति. Mark. कृषदगु *a.* 'flinging the cows'.

उपा √लभ् छूना; to touch ŚBr.; लेना; to receive ŚBr. i.7.3.21; निन्दा करना; to censure, revile, scold ChUp. **उपालम्भ्-अ** *m.* निन्दा; censure Sat. iii.1.

उपालम्भ्-य *a.* पकड़ने योग्य; to be seized or slain (as a sacrificial animal) KŚS.

उपाव् [√अव्] भद्र व्यवहार करना, सहमति प्रकट करके हौसला बढ़ाना; to behave friendly towards, encourage by approval x.146.2 यदुपावति चिच्चिर्कः 'उपगच्छति उपेत्य पालयति वा', x.140.2 पुत्रो मातरा विचरन्नुपावसि 'उपगतान् यजमानान् रक्षसि'.

उपाव-नत [√नम्] *a.* भीतर को झुका; bent in ĀpŚS.

उपा √वप् पास लाना, पैदा करना; to bring near, produce : इन्द्रः संवर्तमुपावपत् 'उपागमयत्' TMB. xiv.12.7.

उपावपातम् *av.* कुछ लेने के लिये नीचे उड़ते हुए; swooping down upon JUB. i.3.1.8 उपावपातमिव चरन्ति (वयसः).

उपाव √रम् आनन्द लेना, क्रीड़ा करना; to take pleasure in, play about (as a horse does) अश्व उपावरमते 'उप समीपे अवरमते क्रीडति' TMB. vi.7.18.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उपाव √रुह् – पर उतरना, – की ओर बढ़ना, पाना प्रजास्त्वमुपावरोह 'प्राप्नुहि' TS. i.3.13.2; to descend upon, come out towards, attain, be master of VS. vi.26 विश्वास्त्वं प्रजा उपावरोह विश्वास्त्वा प्रजा उपावरोहन्तु 'अधितिष्ठ'.

उपाव-रोह्-अण *n.* अवतारण, अरणियों को रगड़ कर उनमें आग उतारना; the act of causing fire to come out of the two Araṇis Sat. iii.8; उपावरोहण, समारोहण, समारोप, अनुप्राणन all synonyms.

उपा-वर्त्-अन *n.* अनुव्रज्य प्रत्यावर्तन; to accompany someone and then return Sat. xxvii.2.

उपावर्ति-र्तृ *a.* – की ओर मुड़ने वाला अथवा जाने वाला; one who turns towards TBr. i.6.7.3.

उपाव √श्रि – का सहारा लेना; to betake oneself to ŚBr. iv.6.9.5.

उपावसाय्-ईन् *a.* समीपावस्थायी, अभिषङ्गी; attaching oneself to, compliant ŚBr. i.5.2.34.

उपावसित *a.* पास टिका या ठहरा; settled near, abiding close by ŚBr. iii.

उपा-वसु *a.* प्राप्तधन; procuring riches ix.84.3 देवानां सुम्नं इर्षयन्नुपावसुः 'प्राप्तधनः', ix.86.33 जनयन्नुपावसुः 'उपागच्छद्धनः', vi.56.6 उपावसुम् 'उपगतधनाम्' = having vasu near oneself.

उपाव √सृज् देना; to give, bestow x.110.10 उपावसृज 'उपागम्य प्रयच्छ'; समीप लाना; to bring near to iii.4.10 वनस्पतेऽव सृजोप देवान् 'समीपे कुरु'; स्वैर वर्तना; to act wilfully i.142.11 अवसृजन्नुप त्मना 'स्वैरं वर्तयन्'; to let loose (a calf, arrows) ŚBr. i.4.3.20 वत्समुपावासृजन् 'वत्सस्य पाशं व्यश्लेषयन्'; संयोजित करना; मिलाना; to join उपावसृक्षत् 'संयोजयतु' TBr. iii.6.2.

उपाव √सृप् – की ओर सरकना; to creep towards ŚBr.

उपाव-सृष्ट (1) *a.* छुटा; let loose (as a calf to its mother). (2) —**ष्टम्** *n.* पावस; the milk of a cow at the time when its calf is admitted. —**सृष्टा** *f.* 'वत्सेन संयोजिता दुह्यमाना गौः'.

उपाव √सो उपचरण करना; to attend to TS. ii.6.8.6 अग्निमुपावस्यति (sits near at) 'उपचरति'.

उपा √वह् समीप लाना; to bring near to i.74.6 आ च वहासि ताँ इह देवाँ उप प्रशस्तये 'अस्मत्समीपं प्रापय', iii.35.2 उपेमं यज्ञमा वहात इन्द्रम् 'सम्यग् वहताम्'.

उपावहित *a.* सावधान; attentive.

उपाव √हृ नीचे करना; to take down (arms, बाहू) उपावहरति 'अवतारयति अधः स्थापयति' ŚBr. vi.5.5.12, उपावहर्यमाणः 'उपावहरणमधस्तादानयनम्'; opp. to उद्ग्रहण; on TS. iv.4.9.1 'शकटादधिषवणफलकस्थग्रावसु अवरोप्यमाणः सोमः', ग्रावसूपावहरति 'उपसादयति' Sat. viii.1, xi.1, पादावुपावहरति 'भूमेरासन्नं स्थापयति' TMB. v.5.7; बाहर लाना; to bring out इत्युपावहरति 'शकटद्वारेण बहिरानयति' Sat. vii.2; देना; to offer to TS. vi.4.3.1 सर्वाभ्यो देवताभ्य उपावहर्हरत्.

उपावि *m.* एक ऋषि; name of a sage ABr. i.25.15.

उपावी [समीपे स्थित्वा रक्षकः] *a.* रक्षक, दिल बढ़ाने वाला, भरण करने वाला; encouraging, cherishing, protecting KS. iii.4 इषे त्वोपावीरसि.

उपा √वृत् – की ओर मुड़ना : देवान् वा एष उपावर्तते ŚBr. i.1.1.11, – के समीप खड़ा होना, – के समीप सोना; to turn towards, go towards, approach, stand by the side of TS. vi.2.7.1 यतरान् वा इयमुपावत्स्यति = ŚBr. i.3.3.34 'उपगमिष्यति'; आवृत्ति करना; to repeat उपावर्तध्वम् 'अभ्यावृत्त्या स्तुध्वम्' ŚBr.; प्राप्त करना; to obtain भूतिमेवोपावर्तते 'प्राप्नोति' TBr. i.6.1; जपना; to mutter मनसोपावर्तयति 'जपति' TMB. iv.9.8.

उपा-वृत् *f.* आवर्तन; return AV. vi.77.3 सहस्रं त उपावृतः 'returns'; on VS. xii.8 'समीपवर्तिनां पुरुषाणां द्रव्यविशेषाणां चावर्तनमुपावृत्'.

उपा-वृत्त *a.* लौटा, पास आया; returned, come close to. —**वृत्ति** *f.* आवर्तन; return.

उपावे [उप-अव √इ] नीचे आना, उतरना; to go or come down, descend AV. ix.6.53 अवमृत्यमेवं तदुपावैति 'going down unto'; बुलाने में संमिलित होना; to join in calling, assent, consent.

उपावेक्ष् [–अव √ईक्ष्] – को नीची दृष्टि से देखना; to look down upon ŚBr.

उपा-व्याध्-अ *m.* मर्म; a vulnerable spot, uncovered spot; बाधा; harrassment, affliction TS. vii.2.5.3 तस्य न कुतश्चनोपाव्याधः.

उपा-शार्-अ *m.* शरण; shelter, refuge KS. xxix.8 यस्माद् विट् क्षत्रस्योपाशारमवस्यति.

उपा-श्रि-त *a.* आस्थित, – के सहारे बैठा, – को पकड़ कर बैठा; lying or resting upon, leaning against ŚGS.

उपास् [√अस्] – के समीप होना; to be near to ii.27.7 शर्म उप स्याम पुरुवीराः 'उपगता भवेम'.

उपास् [√अस् 'throw'] पास फेंकना; to throw near by उपास्यति 'समीपे प्रक्षिपति' ŚBr. i.7.3.33, दक्षिणत उपास्यन्ति 'निक्षिपन्ति' Sat. ix.1.

उपास् [√आस्] – के समीप बैठना, समीप होना (परिचर्यार्थ);

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

to sit by the side of, sit near at hand (in order to honour or wait upon) AV. iv.2.1 यस्य विश्व उपासते प्रशिषम्; परिचर्या करना, पूजना, आदर करना, – का भक्त होना; to wait upon, do homage, worship, be devoted to i.36.7 नमस्विन उप स्वराजमासते; – की प्रतीक्षा में रहना, आकांक्षा करना; to remain in expectation of, crave for i.62.12 ये चर्वितो मांसभिक्षामुपासते 'काङ्क्षन्ते'; उपभोग करना; to enjoy x.154.1 घृतमेक उपासते 'उपभुञ्जते'; किसी काम को करते रहना अथवा किसी दशा में बने रहना; to remain or continue in any action or situation.

उपा√सज् [or √सञ्ज्] जोड़ना; to yoke Sat. vii.2 अनड्वाहौ उपासजति 'शकटसमीपे आनयति'.

उपा√सद् – पर बैठना, समीप बैठना; to sit down upon, come or sit near to viii.1.8 यभिः काण्वस्योप बर्हिरासदम् 'उपासत्तुमुपगन्तुम्'.

उपासन [√आस्] *n.* तत्परता; devotion. **उपासा** *f.* अभिध्यान, पूजा; concentration of mind, adoration Muṇḍaka ii.3 शरं ह्युपासानिशितम् 'संतताभिध्यानेन तनूकृतम्'. **उपास्-ईन** *a.* समीपस्थ; sitting near to.

उपा√सृज् करना, रचना, अनुष्ठान करना; to make, compose (a song) viii.27.11 उप वो विश्ववेदसो नमस्युराँ असृक्षि 'उपासृजामि करोमि', observe.

उपास्तमयम् [अस्तमयसमीपकाले] *av.* सूर्यास्त के आसपास; about the time of sunset.

उपास्ति *f.* = उपासा. **उपास्-य** [*Gdv.*] अनुष्ठेय, करणीय; to be performed TUp. xi.4 एवमु चैतदुपास्यम्.

उपा-स्थि-त *a.* सवार (गाड़ी पर); one who has mounted (a car) ŚBr. v.4, ii.5.6 यदी मातुरुप स्वसा···अस्थित if the sister (coming) from the mother, has approached.

उपा√हन् – को पीटना; to beat upon ŚBr. ii. **उपा-हि-त** *a.* पर रखा, प्रस्तावित; put or placed upon, proposed (as a prize) ŚBr. xi. **उपा√हृ** पास लाना, देना; to bring near to, offer, give. **उपा-हृ-त** *a.* लाया, भेंट किया; brought near, offered, given AV. x.1.19 उपाहृतमनुबुद्धं निखातम्.

उपा√ह्वे बुलाना, न्यौतना, चैलेंज करना; to call near to, invite, challenge उपाह्वयस्व = आमन्त्रयस्व.

उपे [उप√इ] पास आना, पहुंचना; to go or come near to, approach viii.103.3 अन्यो अन्यमुप वदन्तमेति; करना, अनुष्ठान करना, to undertake, perform a sacrifice ii.2.11 यमग्ने यज्ञमुपयन्ति वाजिनः 'उपयन्ति हविःस्तोत्रादिना', AV. ix.6.4 दीक्षामुपैति, TMB. xx.11.8 अधिरात्रिमुपयन्ति 'रात्रिस्तोत्राण्यनुतिष्ठन्ति'; पाना; to obtain iv.33.2 आदिद्देवानामुप सख्यमायन् 'आगमन्'; गुरु के समीप आना; to approach a teacher; निश्चय करना; to resolve TS. vii.4.10.1 यज्ञक्रतूनुपेत्य तानालम्भ्य परिगृह्य 'अनुष्ठातुं निश्चित्य, तान् क्रतूनुपक्रम्य, परितः स्वीकृत्य, (note the subtle distinction).

उपेक्ष् देखना, निहारना, उपेक्षा करना; to look at or on, neglect.

उपेक्ष्-अण *n.* अकरण, वर्जन; not doing LŚS. i.2.1.

उपेक्ष्य-तम *a.* अतिशयेन आदरणीय; to be highly respected.

उपेत *a.* कृतोपनयन; one who has undergone the Upanayana ceremony. **उपेतव्य** *a.* अनुष्ठेय, आरभ्य; to be commenced TMB. iv.10.3.

उपेति [उप+इति] *f.* उपगमन; approach i.76.1 कां त उपेतिः 'उपगमनम्', iii.18.1 भवा नो अग्ने सुमना उपेतौ.

उपेत्य [*Gdv.* √इ] *a.* प्रारम्भणीय; to be commenced or performed TMB. iv.10.3.

उपेनित [√इन्व्] *a.* भीतर धकेला; driven in, pushed in; अल्पपरिमाण; of small measure or size ŚBr. v.4.1.2.

उपेप्सा [आप् *Des.*] *f.* प्राप्ति की इच्छा; desire to obtain MS. ii.9.8.

उपेत्सेत् [√ऋध् *Des.*] *f.* अपना ले; one should adopt ŚBr. ii.1.2.17 क्षत्रिय एवं नक्षत्रमुपेत्सेत् 'उपगच्छेत्', see also ŚBr. ii.1.2.19.

उपेष् [√इष् 'move'] पाने का प्रयत्न करना; to endeavour to attain MS. i.2.14 दिवः सानूपेष; to move close to AV. vi.67.3 अर्वाची गौरुपेषतु; to approach with prayer, implore i.186.4 उप व एषे नमसा 'उपेत्य इच्छामि'; to offer v.41.7 उप व एषे वन्द्येभिः शूषैः 'उपप्रापयामि हविः', *Dat. Inf.* उपेषे i.129.8 यां न उपेषे अत्रैः 'उपगन्तुम्'.

उपै [√इ] पास आना; to approach, come near to or towards viii.100.1 वागस्मानुप सुष्टुतैतु; याच्ञा करना; to implore viii.20.22 उप भ्रातृत्वमायति 'उपगच्छति'.

उपोक्ष् [√उक्ष्] और छिड़कना; to sprinkle in addition to.

उपोत [√वे] *a.* – में रखा, परिहित, ढका; put into, enveloped (in armour) LŚS viii.5.8.

उपोत्क्रम् – की ओर चढ़ना; to go up or ascend towards ŚBr. i.6.1.1 यज्ञेन वै देवाः दिवमुपोदक्रामन्.

उपोत्त [√उद्, वसतीवरीभिरद्भिः क्लेदितः सोमः] *a.* गीला हुआ; moistened TS. iv.4.9.1.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उपोत्तर्म *a.* अन्तिम से पूर्ववर्ती; last but one, penultimate AV. xix.22.11 उपोत्तर्मेभ्यः स्वाहा.

उपोत्थ्या [√स्था] मिलने के लिये बढ़ना, पहुंचना, समीप आना; to stand up or rise towards, advance to meet, come near to TS. vii.5.15.2 रुद्रोऽशान्त उपोत्थाय प्रजाः पर्शूनभि मन्यते 'समीपमागत्य'. **उपोत्थित** *a.* उठा, आगे बढ़ा; risen up, approached VS. viii.55 क्रयायोपोत्थितोऽसुरः 'उपस्थापितः' M.

उपोत्पद् रोकने को खड़ा होना; to stand up to obstruct ŚBr. i.6.1.3 र्स आयतयोत्तरर्त उपोत्पेदे 'प्रतिरोद्धुमुत्तस्थौ'.

उपोत्सद् – की ओर चलना, अभ्युत्थान करना; to set out towards, depart towards.

उपोत्सिच् चहुं ओर (पानी) छिड़कना; to sprinkle around उपोत्सिचेत् = सर्वतो विकिरेत्.

उपोद् [उपोनत्ति आर्द्रीकरोति] गीला करना; to wet ŚBr. i.2.6.4.

उपोदक *a.* जलसमीपवर्ती; near to water VS. xxxv.6 उपोदके लोके 'जलसमीपवर्तिनि स्थाने'.

उपोदयम् *av.* सूर्योदय के आसपास; about the time of sunrise ŚŚS.

उपोदासर्पत् [उप+उद्-आ √सृप्] उसकी ओर सरका; came near to him ŚBr. **उपोदासृप्-त** *a.* उपनिष्क्रान्त; crept out towards ŚBr. vii.2.4.14 तमद्भ्यः उपोदासृप्तम् 'उपनिष्क्रान्तं पद्मिनीपत्रे स्थितम्'.

उपोदा √हृ उद्धरण या हवाला देना; to quote in addition to PGS.

उपोद्-इहि [√इ, उत्कर्षेणापेहि, दूरेऽपसर] दूर जा; off ye go.

उपोद्√ग्रह् (मुंह के पास) लाना, जानना; to bring near (to the mouth) after (others have done so) ABr. vii.33.2; जानना; to perceive, know उपोद्गृह्णन् 'जानन्' ChUp. iv.2.4. **उपोद्गृह्य** एक-साथ ऊपर उठाकर; holding together and holding upwards GGS. ii.2.16.

उपोद्-घात्-अ *m.* आमुख; introduction, commencement.

उपोद्घन् [√हन्] उपोद्घात के रूप में कुछ कहना; to speak at the beginning, introduce, S. on ŚBr. xi.7.2.8.

उपोद्√यम् [–यच्छति] सहारा देकर खड़ा करना; to keep erect by supporting.

उपोद्√स्था सामना करना; to oppose तें ह स्म यद् देवा असुरान् जयन्ति ततो ह स्मैवैनान् पुनरुपोत्तिष्ठन्ति (ŚBr.); as often as the gods defeated the Asuras the latter always opposed them again; उपोत्तिष्ठतः 'संहतहस्तौ उत्तिष्ठतः'; stand up with hands clasped Khādira i.3.16.

उपोन्नी – की ओर या – के पास ले जाना; to lead towards, bring close to ŚBr. ii.

उपोप √धा पास लाना, – के साथ में लाना; to bring near to, procure in addition to viii.74.9 सा ··· उपोप श्रवसि श्रवः । दधीत वृत्रतूर्ये 'पुनरुपरि दधातु'.

उपोप-परा √मृश् पास से छूना, पूरी तरह छूना; to touch closely i.126.7 उपोप मे परा मृश 'उपेत्य स्पृश सम्यक् स्पृश'.

उपोप √विश् – के समीप बैठना; to sit down by the side of, sit down near to.

उपोप्त [√वप्] *a.* विकीर्ण, समीकृत, थड़ा बनाया; सिकताभिरुपोप्ते 'स्थण्डिलीकृते', उपोप्तेऽन्ये ग्रहाः सार्यन्ते 'खरीकृते प्रदेशे' TS. vi.5.2 : औपरवपुरीषकृतखररूपं स्थलमुपोप्तं तद्भिन्नमनुपोप्तम्; आच्छादित; scattered around with, covered, made level.

उपोप्यते [√वप्, निलीयते] लीन अथवा गुप्त हो जाता है; disappears.

उपोलर्प *a.* घास जैसा; shrub-like MS. i.7.2 यद् दर्भा उपोलर्पा भवन्ति; cp. दर्भैरुपोलवैः in Sat. iii.6 'उपमूलं लूनाः, लवेभ्यो वोत्थिताः पूर्वच्छिन्नदर्भेभ्य उत्थिता दर्भा इति यावत्'.

उपोष् [√उष्] जलाना; to burn down TS. iii.3.8.4 उपोषेत् 'दहेत्'.

उपोष्-अण *n.* दहन, दाह; burning Sat. ix.6.

उपोह् [√ऊह्, उपोहति 'उपदधाति'] पास रखना; to place near to, insert स्फ्यमुपोह्य 'उपनिधाय' ŚBr. i.1.1.2, शूर्पमुपोहति 'समीप आनयति' Sat. i.5, ध्रुवाया उपोह्य 'ध्रुवायाः समीपं गमयित्वा' Sat. ii.3, अङ्गारेषूपोहति 'प्रवेशयति' Sat. ii.4; चलाना; to move ग्लौ वा एतानुपोहन्ते 'प्रेरयन्ति, चालयन्ति'; आवेष्टन करना; to wind round व्याघ्रचर्मण्युपोहति 'आवेष्टयति' Sat. xiii.5; to strike उत्तरत उपोहते यथा वीणाम् 'strikes' AA. v.1.3.

उपोह्-अ (1) *m.* समीप लाना; bringing close to. (2) *a.* समीप लाने वाला; one who brings close to AV. iii.24.7 उपोहश्च समूहश्च 'bringer and gatherer'. **उपोह्-अन** *n.* प्रच्छादन; the act of covering.

उप्-य [√वप्] *n.* शुण्ठी पिप्पली आदि सुरभि; fragrant herbs like ginger and long pepper.

√उब्ज् बाधित करना; to force or coerce, keep under, suppress, subdue iv.19.5 अतर्पयो विसृत उर्ज्ज ऊर्मीन् 'अवधीः', i.21.5 इन्द्राग्नी रक्ष उब्जतम् 'ऋजु कुरुतं कौर्यं परित्याजयतम्', vii.104.1 तपतं रक्ष उर्ज्जतम् 'हिंस्तम् । उब्जतिर्हिंसाकर्मा', vi.52.1 उर्ज्जन्तु तं सुभ्वः पर्वतासः 'हिंसन्तु', i.52.2 उर्ज्जन्नर्णांसि 'उब्ज आर्जवे'. Forms : VI. P. : *Pr.* उर्ज्जति; *Ipv.* उर्ज्ज, उर्ज्जतु; उर्ज्जतम्; उर्ज्जन्तु;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Pt. उर्ज्जन्त्. *Ipf.* 2. उर्ज्जस्, 3. और्ज्जत्. *Pp.* उर्ज्जित. *Gd.* –उर्ज्य.

√**उभ्** घेरना; to confine; क्षति पहुंचाना, मारना; to hurt, kill i.63.4 वृत्रं यद् वज्रिन् वृषकर्मन्नुभ्नाः 'अतुभ्नाः अहिंसीः', iv.1.15 तं गव्यता मनसा दृध्रमुब्धं ···अद्रिम् 'समुब्धं संहतम्'; ढकना; to cover. Forms : VII. P. : *Pr.* उभ्नाति, उनर्प्ति, *Ppf.* उर्नप् *(2. s.)*, औम्भन्. VI. P : *Ipv.* उम्भत *(2. Pl.)*; *Ipf.* औम्भत्. IX. P : *Ipf.* उभ्नास्, औभ्नात्. *Pp.* उब्ध.

उभ [from *द्वि-भ, Aw. uva.] दोनों; both. **उभय** [also उभय्यः] Num. *a.* दोनों, उभयविध, दोनों प्रकार से; both, of both kinds, in both ways उभयीषामवरुद्ध्यै TS. v.2.5.5.

उभयं-कर्-अ *a.* दोनों का कर्ता; doing both viii.1.2 विद्वेषणं संवननोभयंकरम् 'निग्रहानुग्रहयोरुभयोः कर्तारम्'.

उभयत-उक्थ्-य *a.* जिसके दोनों ओर उक्थ्य हों, दो उक्थ्यों के मध्य में; having the Ukthya sacrifices on both sides, between the two Ukthya sacrifices ŚBr. xiii. **उभयत-एत** [उभयोः पार्श्वयोः शुक्ररेखा यस्य] *a.* दोनों ओर शुक्ररेखावान्; having white lines on both sides KS. xxxiv.1 त्रिरूपः स्यादुभयत-एतः; *f.* उभयतएनी Sat. xvii.6. **उभयतः-क्ष्णुत्** [निशित-पार्श्वद्वयः] *a.* उभयतस्तीक्ष्ण-मुखी; two-edged ŚBr. vi., KS. xix.1 उभयतः-क्ष्णुद् भवति, TMB. xvi.66 उभयतः क्ष्णुदभ्रिर्भवति. **उभयतः-क्ष्णू** *a.* अग्र एवं पश्च भाग में तीक्ष्ण; two-edged TS. v.1.1. **उभयतः-परि-गृहीत** *a.* दोनों ओर से परिवृत; enclosed on both sides. **उभयतः-पाद्** [= उभयपद्] *a.* दोनों पैरों वाला; having both feet ABr. v.33.4. **उभयतः-प्रउग** [प्राक् पश्चाच्च शकटमुख-सदृशम्] *a.* जिसके दोनों ओर प्रउग हों; having a Prauga on both sides. **उभयतः-प्रज्ञ** *a.* भीतर और बाहर दोनों ओर देखने वाला; whose cognizance is directed both inwards and outwards MāṇḍUp i.7. **उभयतः-प्राण** *a.* दोनों ओर प्राणों वाला; having vital air on both sides.

उभयतः-शीर्षन् *a.* दो-सिरा; two-headed VS. iv.19 अदितिरस्युभयतः-शीर्ष्णी. **उभयतः-सं-श्वाय्-इन्** *a.* दोनों ओर सूजा या फूला; swelling on both sides TS. **उभयतः-सस्य** *a.* दुफसला (खेत); having a crop in both seasons. **उभयतः-सुजात** *a.* दोनों पक्षों से सुजन्मा; well-born both by the paternal and maternal side. **उभयतः-स्तोभ** [पादस्याद्यन्तयोः स्तोभयुक्तम्] *a.* दोनों ओर स्तोभ वाला; having a Stobha both at the beginning and end (as a Sāman) TMB. x.9.1 = **उभयतः-स्तोत्रम्** TMB. xii.3.17. **उभयतश्-चक्र** *a.* दोनों ओर चक्र वाला; having wheels on both sides ABr. v.33.4. **उभय-तस्** *av.* दोनों ओर, दोनों दशाओं में; from or on both sides.

उभयतो-ज्योतिस् *a.* दोनों ओर प्रभा वाला; having light on both sides KS. xxxiii.3. **उभयतोऽतिरात्र** *a.* दो अतिरात्रों के मध्य में; between two Atirātra sacrifices. **उभयतो-दत्** *a.* ऊपर और नीचे दोनों ओर दांतों वाला; having teeth in both jaws TS. ii.6.2.2. **उभयतो-मुख** *a.* दोनों ओर विक्कू वाला; having a spout on both sides (as a pitcher) ŚBr. **उभयतो-मोद** *a.* दोनों ओर मोद शब्द वाला; having the word मोद on both sides.

उभय-त्र *av.* दोनों जगह; in both places, in both cases or times iii.53.5 उभयत्रा ते अर्थम्. **उभय-था** *av.* दोनों प्रकार से; in both ways. **उभय-र्द्युस्** *av.* दोनों दिन; on both days AV. i.25.4 यो अन्येद्युरुभयद्युरभ्येति.

उभय-पद् = उभयतः-पाद् ChUp. —**सामन्** *a.* दोनों सामों वाला; having both the Sāmans : रथंतरं बृहद्रथंतरं चेत्युभयविधं साम यस्मिन्नभिजिदादौ सः.

उभया [*Instr. av.*] दोनों प्रकार से; in both ways x.108.6 बृहस्पतिर्व उभया न मृळात्, JUB. iii.4.2.7 यथा पुरुष उभया पद्यन् श्रेयं न न्येति 'walking on two feet' or उभयापद् यन्?

उभया-द [= उभयादत्] *a.* cp. उभयतोदत् AV. **उभया-दम्** *Acc. S.* of उभया-दन्त् 'like' श्यावद = AV. श्यावदन्त्. **उभया-दत्** = उभयाद VS. xxxi.8 यं कं चोभयादतः = x.90.10.

उभया-बाहु *a.* बाहुद्वयोपेत; having two arms TBr. i.6.4.

उभया-र्विन् *a.* दोनों में साझी, दोनों वाला; partaking of both, possessing of both kinds viii.1.2 मंहिष्ठमुभया-र्विनम् 'उभयविधधनेनोपेतम्'. **उभया-हस्ति** *av.* दोनों हाथों में, दोनों हाथों से; in both hands, with both hands v.39.1 उभयाहस्त्या भर [–हस्ति] 'उभाभ्यां हस्ताभ्याम्'. **उभया-हस्त्या** [*Instr.* of –हस्त्य] दोनों हाथों से; with both hands i.81.7 सं गृभाय पुरू शतोभयाहस्त्या 'उभाभ्यां हस्ताभ्यां संगृभाय'.

उभये-र्द्युस् *av.* दोनों दिन; on both days ABr. v.29.3

उमा [√वे] *f.* शण; flay, hemp.

√**उम्भ्** cp. √उभ्.

उर-ग *m.* सांप; snake. *f.* —**गा. उर-ण** [उर-भ्र; * उर√वृ 'wool'; उर used as an adjective in उरा for which cp. विर्षा] *m.* ऊनभरा, मेंढा; ram ŚBr. xi.; a shaggy

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

demon slain by Indra ii.14.4 अध्वर्यवो यं उरणं जघान 'एतन्नामकमसुरम्'.

उर्-अस् [√वृ] *n.* छाती; breast i.158.5 स्वयं दासं उरो अंसावपि ग्ध.

उरा *f.* भेड़, बकरी; ewe, sheep x.95.3 उरा न मायुं चितयन्ते धुनयः 'उरा उरौ विस्तीर्णे संग्रामे', viii.34.3 उरां न धूनुते वृकः 'मेषीम्'.

उर्-आर्ण [*Pfpt.* √वृ] *a.* छांटने वाला, फैलाने या बढ़ाने वाला; choosing, making broad or wide, increasing iv.6.4 त्रिविष्ट्येति प्रदिव उरार्णः 'उरु कुर्वाणः', iv.7.8 दूतं ईयसे प्रदिव उरार्णः 'बहु कुर्वाणः'.

उरा-मंथ्-इ *a.* भेड़-बकरी मारने वाला; killing sheep viii.66.8 वृकश्चिदस्य वारणं उरामथिः 'शत्रूणां मार्गे गच्छतां मथिता'.

उर्-उ [√वृ] *a.* विस्तृत, अधिक, विपुल, महान्; wide, great vi.45.31 उरुः कक्षो न गाङ्ग्यः 'विस्तीर्णः', ii.13.7 उरुर्ह्वा अर्भितः सास्युक्थ्यः 'महान्'; अधिक; more ABr. ii.7.10 उरोः रिषः 'अधिकान् हिंसकान्'.

उरुक *m.* उलूक; owl ABr. ii.7.19.

उरु-कृ-त् *a.* प्रभूतकारी, स्वतन्त्र बनाने वाला; making wide, giving freedom viii.75.11 उरुकृदुरु णस्कृधि. **—क्रम** *a.* प्रभूत गति वाला, चौड़ी डिगों वाला; of wide stride i.90.9 शं नो विष्णुरुरुक्रमः. **उरु-क्षय्-अ** (1) *a.* सब का गृह; abode of all i.2.9 तुविजातां उरुक्षयां 'बहुनिवासौ'. (2) **—यः** *m.* विशाल गृह; spacious dwelling x.118.8 उरुक्षयेषु दीयत 'विस्तीर्णेषु निवासेषु'. **—क्षिति** *f.* विस्तीर्ण निवास; spacious dwelling vii.100.4 उरुक्षितिं सुजनिमा चकार 'विस्तीर्ण-निवासम्'.

उरु-गव्-यूति *a.* विस्तीर्ण चरागाह अथवा क्षेत्र वाला; having a wide pasture land or domain or territory ix.90.4 उरुगव्यूतिरभयानि कृण्वन् 'विस्तीर्ण-मार्गः'. **उरु-गाय** *a.* बड़ी डिगों वाला; wide-striding, of unrestrained gait x.29.4 मित्रो न सत्य उरुगाय भृत्या 'बहुकीर्तिः', i.154.1 विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायः 'महद्भिर्गीयमानः प्रभूतं गीयमानो वा', viii.29.7 त्रीण्येक उरुगायो वि चक्रमे 'बहुषु देशेषु गन्ता बहुकीर्तिर्वा'; स्थायी; permanent vi.65.6 उरुगायमधि धेहि श्रवो नः 'बहुभिर्गातव्यम्'; free space vi.28.4 उरुगाय-मभयम् 'विस्तीर्णगमनम्', vii.35.15 तं नो रासन्तामुरुगायमद्य 'बहुकीर्तिं पुत्रम्', = x.65.15 'प्रभूतयशस्कम्', ŚBr. i.1.1.2 वातायोरुगायं कुरुते 'कीर्तनम्' (free space preferable). **—गूला** *f.* एक प्रकार की सांपन; a kind of snake v.13.8 उरुगूलाया दुहितां (उरुपुच्छी ?). **—ग्राह** *a.* विस्तृत पकड़ वाला; far-gripping AV. xi.9.12 उरुग्राहैर्वाह्वङ्गैः 'far-gripping'.

उरु-चक्र *a.* विशाल-चक्र; having wide wheels ix.89.4 रथे युञ्जन्त्युरुचक्रं ऋष्वम् 'प्रभूत-चक्रे'. **—चक्रि** *a.* महाकृत्यकारी; doing large work ii.26.4 उरुचक्रिरद्भुतः 'विस्तीर्णस्योपकारस्य कर्ता'; मोचक; making free from v.67.4 अंहोश्चिदुरुचक्रयः 'प्रभूतधनादिकर्तारः' = viii.18.5.

उरु-चक्ष-अस् *a.* दूरदृष्टि, महादर्शक, दूर तक देखने वाला; far-seeing vii.35.8 शं न सूर्य उरुचक्षा उदेतु 'विस्तीर्णतेजाः', vii.63.4 दिवो रुक्मं उरुचक्षा उदेति 'प्रभूततेजाः', i.25.5 मृळीकायोरुचक्षसम् 'बहूनां द्रष्टारम्', i.25.16 इच्छन्तीरुरुचक्षसम् 'बहुभिर्द्रष्टव्यम्', viii.101.2 वर्षिष्ठक्षत्रा उरुचक्षसा नरा 'महादर्शनौ', vi.51.9 उरुचक्षसो नॄन् 'बहुद्रष्टॄन्'.

उरु-ज्मन् [√अज्] (1) *a.* खुले मार्ग वाला; having a wide path or range AV. vi.4.3 उरुज्मन्नप्रयुच्छन् 'O wide-goer'. (2) *m.* प्रसार, विस्तार; extension.

उरु-ज्रय्-अस् *a.* अति विस्तृत, विस्तृत मार्ग पर चलने वाला; extending over a wide space, moving in a wide course viii.6.27 उरुज्रयसर्मिन्दुभिः 'विस्तीर्णं, व्यापिनं विस्तीर्ण-जवं वा'. **उरु-ज्रि** *a.* = उरुज्रयस् vii.39.3 अवाङ् पथ उरुज्रयः कृणुध्वम् 'प्रभूतगमनाः', viii.70.4 यस्मिन् महीरुरुज्रयः 'बहुवेगाः धेनवः'.

उरु-ता *f.* चौड़ाई; width. **उरु-द्रप्स** *a.* महाबिन्दुमान्; having large drops TS. iii.3.10.2 उरुद्रप्सो विश्वरूपः 'बहुसारावयवः'. **उरु-धार** *a.* विपुल धारा वाला; having or giving broad stream viii.92.3 उरुधारेव दोहते, ix.69.1 उरुधारेव दुहे 'बहुविधपयोधारा गौरिव', viii.1.10 उरुधारामरं कृतम् (धेनुम्) 'बहूदकधाराम्'.

उरु-प्रथ्-अस् *a.* विस्तृत फैलाव वाला; far-spread.

उरु-बिल *a.* खुले या चौड़े मुंह वाला (बरतन); having a wide opening (a jar; *f.* **—बिली**) ŚBr. vi. ix.

उरुर्ज [उदुर्ज ?] *a.* चौड़ा खुला; wide open ix.77.4 गवामुरुर्ज्जमभ्यर्षति व्रजम् 'प्रभूतानामपां जनकम्'.

उरु-युग *a.* चौड़े जुए वाला; furnished with a broad yoke viii.98.9 रथं उरुयुगे.

उरु-रात्रि *f.* रात का पिछला भाग; the latter portion of the night.

उरु-लोक *a.* प्रभूत, विस्तीर्ण; ample, vast (visible to a distance) x.128.2 ममान्तरिक्षमुरुलोकमस्तु 'विस्तीर्ण-प्रकाशम्। लोक आलोकः प्रकाशः। उरुर्लोको यस्य'.

उरु-व्यच्-अस् *a.* = उरुप्रथस्, सप्रथस् 'wide-extending' iii.50.1 ओरुव्यचाः पृणतामेभिरन्नैः 'प्रभूतव्याप्तिः', i.105.9 उरुव्यचा जठर आ वृषस्व 'विस्तीर्णं व्यापनं यस्य', x.128.8 उरुव्यचा नो महिषः 'विस्तीर्ण-व्यापनः', v.46.6 उरुव्यचा

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

अदितिः, vii.31.11 उरुव्यचसे महिने, i.160.2 उरुव्यचसा महिनी असश्चता, viii.26.14 यो वामुरुव्यचस्तमम् 'अतिशयेन ग्रहेषु भूतं व्याप्तम्'.

उरु-व्यञ्च् *a.* दूर तक फैला; spreading far and wide v.1.12 दिवीव रुक्मममुरुव्यचमश्रेत् 'उरुगमनम्'.

उरु-व्रज [*Voc.*] *a.* दूर तक फैला; extending afar viii.67.12 अनेहो न उरुव्रजे 'हे विस्तीर्णगमने'.

उरु-शंस्-अ *a.* पुरुस्तुत; praised by many i.24.11 उरुशंस मा न आयुः प्र मोषीः 'बहुभिः स्तुत्य'.

उरु-शर्-मन् *a.* प्रभूत अथवा विस्तृत शरण वाला; of extended refuge, finding refuge everywhere VS. x.9 अदितिरुरुशर्मा 'महत् शरणं यस्याः सा' Uv.-Mah.

उरु-षा [√सन्] *f.* बहुदात्री; granting much v.44.6 महीमस्मभ्यमुरुषाम् 'बहुदात्रीम्'.

√उरुष्य [*Denom.*] रक्षा करना; to save, protect from, avert (= to make wide or ample) x.176.4 अर्यमग्निरुरुष्यति 'रक्षति' = TS. iii.5.11.1 'प्रबुद्धो भवितुमिच्छति', i.155.2 त्वेषमित्था सर्मरणं ··· उरुष्यति 'रक्षति यागेन पूजयति', i.119.6 युवं रेभं परिषूतेरुरुष्यथः 'रक्षथः'.

उरुष्-या *f.* सहायता करने की इच्छा; desire to help vi.44.7 उरुष्या पार्युरभवत् संखिभ्यः 'रक्षणेच्छया'.

उरुष्-यु *a.* रक्षा करने का इच्छुक; wishing to protect viii.48.5 इमे मा पीता यशसं उरुष्यवः 'अस्माकं रक्षाकामाः'.

उरूक *m.* उलूक; owl TBr. iii.6.6.

उरूची [उरु अञ्चतीति] *f.* दूरगामिनी = उरुव्यचस्; far-reaching VS. xxi.5 अजरन्तीमुरूचीम् 'बहुव्यञ्जनाम्' Uv. 'बहुगमनशीलाम्' Mah., vii.45.3 विश्रयमाणो अमतिमुरूचीम् 'विस्तीर्णगमनाम्', vi.11.4 रोदसी उरूची 'विस्तीर्णमञ्चन्त्यौ विस्तृते'.

उरू-णस्-अ *a.* बड़ी नाक वाला; broad-nosed x.14.12 उरूणसावसुतृपा उदुम्बलौ; for lengthening; cp. AV. पवीनसं, TS. वाध्रीणसं, VS. वाध्रीनसं.

उर्व्-अंज्र [or is it उर्व-ज्र = उर्व-अज्र 'productive field' ?] *m.* बड़ा खेत; extensive field x.27.9 अहं यवादं उर्वंज्रे अन्तः 'विस्तीर्णे क्षेत्रे'.

उर्-वरा [*Aw.* urvarā 'plant'; उर्+वरा √ऋ or उर्व-रा 'well ploughed, productive' ? √उर्व हिंसायाम्] *f.* चलती धरती; (arable) field TS. vi.6.7.4 यथा वै लाङ्गलेनोर्वरां प्रभिन्दन्ति, viii.91.6 असौ च या न उर्वरा 'ऊषरं क्षेत्रम्', viii.91.5 शिरस्तर्तस्योर्वराम् 'ऊषरं क्षेत्रम्', i.127.6 उर्वरास्विष्टनिः 'उरुवरणयुक्तासु श्रेष्ठासु', iv.41.6 तोके हिते तनय उर्वरासु 'सस्याढ्यासु भूमिषु', v.33.4 गवे चर्कर्योर्वरासु युध्यन् 'सस्योपेतासु भूमिषु', vi.25.4 वि क्रन्दसी उर्वरासु व्रवैते 'सर्वसस्याढ्यासु भूमिषु', x.50.3 स्वासूर्वरासु पौंस्ये 'सर्वसस्याढ्यासु भूमिषु'.

उर्वरा-र्जि-त् *a.* उर्वर क्षेत्रदाता; winning fertile fields ii.21.1 उर्वराजिते (इन्द्राय) 'उर्वरा सर्वसस्याढ्या भूः। तस्या जेत्रे'. **उर्वरा-पति** [only *Voc.*] *a.* उपजाऊ धरती का स्वामी; lord of the fertile fields viii.21.3. **उर्वरा-सा** [√सन्] *a.* उपजाऊ खेत देने वाला; granting fertile land iv.38.1 क्षेत्रासां ददथुरुर्वरासाम् (दधिक्राम्) 'उर्वरा सर्वसस्याढ्या भूः। तां सनोतीत्युर्वरासाः पुत्रः तम्', vi.20.1 तं नः सहस्रभरमुर्वरासाम् 'उर्वराणां भूमीनां सनितारं संभक्तारम्'.

उर्वरी [उर्वन् √ऋ] *f.* श्रेष्ठ पत्नी; the excellent wife (a wife presented together with many others for choice) AV. x.4.21 ओषधीनामहं वृण उर्वरीरिव साधुया 'I choose as it were the filaments of herbs successfully'.

उर्वर्य *a.* उर्वरासंबन्धी, चलती धरती से संबद्ध; belonging to cultivated land TS. iv.5.6.1 नमं उर्वर्याय.

उर्व्-अंशी [उरु √अश्] *f.* व्यापक; widely extending, name of the dawn, personified as an Apsaras, who became the wife of Purūrávas RV., AV. xviii.3.23, VS., ŚBr.

उवष्टीव *a.* भारी हड्डियों वाला; having broad bones AA. i.5.1.

उर्वारु-र्क [उर्वा-रु-र्क] *n.* ककड़ी, पेठा, कद्दू; fruit of the gourd vii.59.12 उर्वारुकमिव बन्धनात् 'कर्कटीफलम्'.

उर्विया *av.* विस्तार से; widely i.92.9 उर्विया विभाति 'उर्वी विस्तीर्णा सती', TS. iv.1.10.4 उर्व्या व्यद्यौत्.

उर्व्-ई (1) *f.* पृथिवी, मही; earth, the wide one. (2) *a.* विस्तृत; wide, extensive iii.33.3 विपाशमुर्वीम्, v.62.5, v.66.3 उर्वीं गव्यूतिम्.

उर्व्यञ्च् *a.* विस्तीर्णगतिमान्; of wide gait, extensive TS. iv.4.4.2 रुक्ममुर्व्यञ्चमश्रेत.

उर्व्या *f.* विस्तार, वैपुल्य; vastness, amplitude ŚBr. i.5.1.17. उर्वीथाम्.

उर्व्-ऊति *a.* प्रचुर सहायता वाला; having wide aid, giving wide aid vi.24.2 उर्व्यूतिः 'विस्तृतरक्षः'.

उल्-अ [√वृ 'he covers'] *m.* आरण्य पशुविशेष; a kind of wild animal AV. xii.1.49 उलं वृकं ··· दुर्च्छुनाम्.

उलप [Tamil : *ulavai* 'branch'; परिणताः शुष्कदर्भाः; उशीरतृणानीत्येके, वल्वजतृणानीत्यपरे] *m.* घासविशेष; स्तम्बशेष (= आव्रश्चन); a kind of grass, bush, shrub x.142.3 बर्होरिव उलपस्य स्वधावः 'तृणजातस्य'; the remains of stalks : 'भूमौ येऽवशिष्टाश्छेदनकाले' Sat. i.2. **उलप-राजी**

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

[or —जि, or —राजिका] *f.* दर्भपंक्ति; a row of ulapa Sat. i.3. **उलप्-य** [उलप्य MS.] *a.* घासवर्ती; abiding in or belonging to ulapa TS. iv.5.9.1.

उलुलि [Ln. ululāre, 'to howl'] *m.* ऋद्धिसूचक ध्वनि; an outcry indicative of prosperity AV. iii.19.6 पृथग्घोषा उलुलयः 'noises'.

उलूक [Ln. ulucus] *m.* दिवाभीत, उल्लू; owl x.165.4 यदुलूको वदति मोघमेतत्. **उलूक-यातु** *m.* उल्लू-राक्षस; owl-demon vii.104.22 उलूकयातुं शुशुलूकयातुम् 'उलूकरूपी यातीत्युलूकयातुः' = AV. viii.4.22.

उलूखल [= उरु-खन्-अ, dug out broadly or उरु+उखल 'having a broad head', Tamil ulakkai; cp. उलूलव] *n.* ओखली; mortar i.28.6 सुतं सोममुलूखल. **उलूखल-क** *n.* छोटी ओखली; a small mortar i.28.5. **उलूखल-बुध्न** *a.* स्थिरासन; firmly set (a yūpa) KŚS. **उलूखल-मुसल** *nm.* ओखली और मूसल; mortar and pestle AV. ix.6.15 यान्युलूखलमुसलानि. **उलूखल-रूपता** *f.* ओखली के रूप का होना; the state of having the shape of mortar ŚBr. vii. **उलूखल-सुत** *a.* ओखली में पिसा; pounded in a mortar (Soma) i.28.1-4 उलूखलसुतानाम्.

उलू-लव [= उरूरव] *a.* पृथुलरववान्; having a protracted sound ChUp.

उलूलि [= उलुलि] *a.* शोर करने वाला; noisy ChUp. iii.19.3 = उलुलुः LŚS. iv.2.9.

(उ)लोक [उरु-लोक, cp. Tamil उलोकम्, उलकम्, उलक-लोक] *n.* खुला जगत्, विस्तृत अवकाश; world, free space. **उलोक-कृ-त्** *a.* अवकाशप्रदाता; procuring free space = **उलोक-कृ-त्नु**.

उल्का [cp. वर्चस्] *f.* उल्कुशी, टूटता तारा; meteor, a fiery phenomenon in the sky (cp. खोल्क and ख-खोल्क in Cl. Skt. 'sun' 'pair of cows') iv.4.2 असंदितो वि सृज विष्वगुल्काः, x.68.4 अवक्षिपन्नर्क उल्कामिव द्योः; महाज्वाला TS. i.2.14.1 विसृज विष्वगुल्काः 'महाज्वालाः'. **उल्काभिहत** *a.* बिजली लगा; struck by thunderbolt.

उल्कुषी *f.* उल्का, जलती करसी अथवा लकड़ी; meteor, burning dung or wood ŚBr. i.2.9. **उल्कुषी-मन्त्** *a.* टूटते तारे वाला; accompanied by meteors AV. v.17.4 यत्र प्रापादि शर्श उल्कुषीमान्.

उल्-ब [उल्-व √वृ, पटसदृशं गर्भस्यान्तर्वेष्टनम्, जरायु तु एतस्यापि वेष्टनं येन क्रियते स पदार्थः] *mn.* गर्भप्राकार, झिल्ली; membrane, kaul x.51.1 महत्तदुल्बम्; प्रावरण; cover AV. iv.2.8 उल्ब आसीद्धिरण्ययः.

उल्ब-ण (1) *n.* उल्ब; membrane TAr. i.10.7; (शास्त्रार्थादतिरिक्त, ..धमतिक्रम्यानुष्ठितमङ्गम्] *n.* दोष; flaw, anything done beyond injunction TS. iii.4.3.7 यदेव यज्ञ उल्बणं क्रियते, AA. iii.2.3 यो यज्ञस्योल्बणं पश्येत्. (2) *a.* स्थूल; thick, huge. **उल्बण्-इष्णु** *a.* वृथासा, अतिरिक्त; superfluous AA. ii.3.8.4 यच्चास्याः क्रूरं यदि चोल्बणिष्णु. **उल्ब्-य** *a.* गर्भप्राकारवर्ती; being in the membrane ŚBr.

उल्मुक [cp. अलात] *mn.* अंगारा; firebrand; piece of burning charcoal used for kindling fire TBr. iii.2.8.12, ŚBr.

उल्मुकावक्षय्-अण [अर्धदग्धकाष्ठमुल्मुकं तस्य बहिर्निरसनं विनाशः। तथाविधम्] *a.* अधजले काष्ठ के समान विनाशी, नश्वर; perishing like burnt coal ŚBr. xi.4.6.3. **उल्मुक-मथ्-य** *f.* अंगारों को मथ कर उत्पाद्य (अग्नि); to be produced out of a firebrand ŚBr. xii.4.3.3. **उल्मुक्-या** *a.* अलातज; produced out of a firebrand ŚBr. xii.

उल्लिख् खरोंचना, रेखा निकालना, हल चलाना; to make an incision or line, mark by scratching, to furrow.

उल्-लुप्त *a.* निकाला, खींचा; taken out, drawn up AV. v.28.14 घृतादुल्लुप्तम्, ix.33.2. **उल्-लोपम्** *av.* निकालकर; having taken out. **उल्-लू-न** *a.* कटा; cut off. **उर्वे** [= O vai; Particle, an interjection] x.86.7 उर्वे अम्ब सुलाभिके 'संबोधनार्थो निपातः'.

उर्श-धक् [उर्श-दह्] *a.* अतिकामयमान; burning with desire iii.6.7 अर्षो यदग्न उर्शधग् वनेषु 'कामयमानः', iii.34.3 उर्शधग् वनेषु 'शत्रुवधं 'कामयमानः', vii.7.2 उर्शधग् वनानि 'वनानि कामयमानः', VS. xxxiii.26.

उर्शनस् [उर्शना] *m.* एक नाम; name of an ancient sage with the patronymic Kāvya i.83.5 उर्शना काव्यः 'भृगुः'.

उर्शना [*av. Instr.* √वश्] ललक के साथ, क्षिप्रम्; with desire or haste i.130.9 उर्शना यत् परावतोऽजगन् 'उशना उशनस एतन्नाम्नो महर्षेः', v.29.9 उर्शना यत् सहस्रैर्-यातम् 'उशना काव्यश्च', v.31.8 सं ह यद् वामुशनारन्त देवाः 'उशना भार्गवः', viii.7.26 उर्शना यत् परावतः 'उशनसा काव्येन स्तूयमाना', x.22.6 अध गर्मन्तोर्शना पृच्छते वाम् 'उशना भार्गव ऋषिः'.

उशार्ना *f.* उंसुले ?; name of a plant ŚBr. iii, iv.

उर्शमान [√वश्] *a.* चाहता हुआ; desiring; cp. **उर्षमाण** iv.22.2 and वसान √वस्.

उश्-ईज् [√वश्] *a.* कामयमानः, कमनीयः; desiring i.60.4 उर्शिक् पावकः 'कामयमानः' = x.45.7, iii.3.7 उर्शिग् देवानामसि, x.11.2 उर्शिग् दूतः, iii.2.9 उर्शिजो अमृत्यवः 'कामय-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

माना:' (= उशेन्य), TS. i.3.5.1 उशिगसि 'कमनीय'.

उशिज *m.* कक्षीवान् का पिता; name of the father of Kakṣīvant.

उशीनर *m.* मध्यभारत की एक जाति; name of an ancient people in Central India x.59.10 यं अविहदुशीनराण्या अन: 'एतन्नामिकाया ओषधे:'.

उश्-एन्य *a.* स्पृहणीय, कमनीय; to be desired vii.3.9 आ यो मात्रोरुशेन्यो जनिष्ट 'कमनीय:'.

√**उष्** जलाना; to burn ii.4.7 अतसान्युष्णन् 'दहन्', i.175.3 दस्युमवर्तमोषि: 'दह', i.130.8 दक्षन्न विश्वं ततृषाणमोषति 'दहति', MS. 1.1.13 मा मोदोषिष्टम् = ŚBr. i.4.2.25 'उत् उत्कृष्टमाधिक्येन मा उषिष्टम्'. Forms. I. P : *Pr.* ओषति; *Inj.* ओषस्; *Ipv.* ओष and ओषतात्, ओषतु; ओषतम्; *pt.* ओषन्त्. IX. P : *Pf.* उष्णन्त्. *Ipf.* उष्णन्. *Pf.* उवोष. *Ao.* औषीत्. *Pp.* उष्ट.

उष् *f.* उषा; dawn i.69.1 उषो न जार: 'उषसो जरयिता', vii.10.1 उषो न जार: 'उषसो जार:', x.8.4 उष उषो हि वसो अग्रमेषि 'सर्वस्या एवोषस:', viii.41.3 उषस्तिस्रो अवर्धयन् (*Acc. Pl.*).

उष्-अ [उष् 'burn'] *a.* कामयमान; burning with desire, desiring x.95.4 उषो यदि वष्टयन्तिगृहात् 'हे उष:'.

उष-धक् *a.* ललक के साथ जलाने वाला, इच्छानुसार पहुंचने वाला; burning with eagerness, reaching according to choice or option : उष-दघ्:.

उषर् *f.* उषा; dawn = उष्-अर् = उषस् see उस्.

उषर्-बुध् [-भुत् *NS.*] *a.* प्रात:प्रबुद्ध; early awake i.65.9 विशामुषर्भुत् 'प्रात:कालेऽग्निहोत्रादौ प्रबुद्ध:', iii.2.14 रोचनस्थामुषर्बुधम् 'उषसि प्रबुध्यमानम्', vi.15.1 अतिथिमुषर्बुधम्, ix.84.4 वाचमिषिरामुषर्बुधम्, i.127.10 उषर्बुधे दाशुषे नाग्नये, i.132.2 उषर्बुध: स्वस्मिन्नञ्जसि (MW. lists उषर्बुध as base for iii.2.14, i.132.2; all these cases are covered by उषर्बुध्).

उष्-अस् [√वस्] *f.* उषा; dawn.

उषस्-त *m.* एक ऋषि; name of a sage ŚBr.

उषस्-य *a.* उषोदेवताक; having dawn as deity, sacred to the dawn VS. xxiv.4.

उष्-आ *f.* उषस्; dawn i.181.9 उषा न जरते हविष्मान्, x.68.9 सोषामविन्दत्, ix.41.5 उषा: सूर्यो न रश्मिभि: (*Acc. Pl.*). **उषासा-नक्ता** [*f. Du.*] उषा और रात्रि; dawn and night i.122.2 उषासानक्ता पुरुधा विदाने, i.186.4 उषासानक्ता सुदुघेव धेनु:, ii.3.6 उषासानक्ता वय्येव रण्विते. **उषे** [*N. Du.*] उषा और रात; dawn and night VS. xxi.17 उषे यह्वी सुपेशसा 'उषाश्च रात्रिश्च' Uv.-Mah.

उष्-र्ट [—र्ष्टा : उक्षन्, but cp. Aw. vastar 'draught-animal' √vaz = √vah.] *m.* बलीवर्द; bullock x.106.2 उष्टारेव फर्वरेषु श्रयेथे 'वोढारौ अनड्वाहौ', ओजोदाभ्यामुष्टारौ TS. v.6.21.1 'शकटवाहिनो: सहकारत्वेन पुरोयुगवोढारौ'.

उष्-ट्र [√वस्] *m.* ऊंट, महिष; camel, buffalo i.138.2 उष्ट्रो न पीपरो मृध:, TS. iv.2.9.3 उष्ट्रमारण्यम्.

उष्-ण *a.* गरम; hot x.4.2 गाव उष्णमिव व्रजं यविष्ठ, AV. vi.68.1 क्षुरेणोष्णेन वाय उदकेनेहि.

उष्णिग्-गर्भा *f.* एक वैदिक छन्द; name of a Vedic metre (consisting of three Pādas of six, seven and eleven instants) RPr.

उष्णिह् *f.* एक छन्द; name of a Vedic metre (consisting of twenty-eight syllabic instants, viz. two Pādas with eight instants and one with twelve) RPr.; a brick sacred to the above metre KŚS.

उष्णिह्-आ *f.* उष्णिह् छन्द; the Uṣṇih metre x.130.4 उष्णिहया सविता सं बभूव; गुद्दी; nape of the neck x.163.2 ग्रीवाभ्यस्त 'उष्णिहाभ्य:; रथवाहनदेश, रथमुष्णिहाभि: TS. v.7.14.1.

उष्णीष [cp. उष्णिहा; उष्णि √ईष् ?] *n.* पगड़ी; turban. **उष्णीष-भाजन** *n.* उष्णीषस्थानीय; serving as turban. **उष्णीष्-ईन्** *a.* पगड़ी वाला; wearing a turban VS. xvi.22 उष्णीषिणे गिरिचराय = TS. iv.5.3.1.

उष्-य-ल *n.* पलंग का चौकाठ; a frame of a bed AV. xiv.1.60 भगस्ततक्ष चत्वार्युष्यलानि.

उस्-त्रि [√वस्] *f.* उषा; dawn vii.15.8 क्षप उस्रश्च दीदिहि (*Acc. Pl.*, = उषासानक्ता), iii.58.4 उस्रो अग्रे (*Gen.*), vi.12.4 उस्र: पितेव (*Gen.*), x.6.5 तमुस्रामिन्द्रं न रेजमानम् (S. उस्रां भोगानामुत्स्राविणम्).

उस्-र [वस्] (1) *a.* प्रात:कालीन; matutinal, red, gleaming i.69.9 उस्र: सँज्ञातरूप: 'निवासयिता', ii.39.3 प्रति वस्तोरुस्राऽवर्धा यातम् 'शत्रूणामुत्सारकौ गमनशीलौ वा', iv.45.5 उस्रा जरन्ते प्रति वस्तोरश्विना 'सह निवसन्तावश्विनौ', vi.62.1 या सद्य उस्रा व्युषि ज्मो अन्तान् 'शत्रूणां निवारकौ', i.122.14. (2) *f.* उषा; dawn उस्राश्चाकन्तु 'विकारे प्रकृतिशब्द: क्षीराज्यादीनि हवींषि च', x.35.4 इयं न उस्रा प्रथमा 'पापानामुत्सारिणी उषा:'; गौ; cow i.92.4 उस्रेव वर्जहम् 'गौ:', प्र स्नातीरिवोस्रा: TS. ii.6.11.2.

उस्र-यामन् *a.* दीप्ति की ओर जाने वाला; going towards brightness or the day vii.74.1.

उस्-रि *f.* उस्रा; morning light, brightness ix.65.1 हिन्वन्ति सूरमुस्रय: 'कर्मार्थं निवसन्त्य: सर्वत्र गन्त्र्योऽङ्गुलय:' =

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ix.67.9.

उस्रि-र्क *m.* ऊना बैल; small ox i.190.5 ये त्वा देवोस्रिकं मन्यमानाः 'उस्रियेति गोनाम। कुत्सितामल्पक्षीरोत्सारिणीं गां जीर्णमनड्वाहं वा'.

उस्रू-ईय (1) *a.* गरड़ा, लाल रंग का; reddish, bright iv.58.6 उस्रियो वृषभः 'उस्राः सूर्यरश्मयः। तत्संबन्धी पर्जन्यः', ix.74.3 उस्रियो वृषा 'उस्रेति गोनाम। गोभ्यो हितः'. (2) *n.* गोविकार, गोजन्य; product of the cow viii.4.16 उस्रियं वसु 'उस्रा गावः तत्संबद्धम्'. (3) *m.* वत्स; a calf ix.70.6 स मातरा नं ददृशान उस्रियः 'उस्रेति गोनाम तस्याः स्वभूतो वत्सः'; अनड्वाह्; ox VS. xxxv.2 तस्मै युज्यन्तामुस्रियाः 'अनड्वाहः' Uv.-Mah. **—या** *f.* गौ; cow i.180.3 युवं पयं उस्रियायामधत्तम् 'भोगोत्स्राविण्यां गवि', ii.40.2 पक्वम्··· जनदुस्रियासु 'गोषु'.

उ-ह-वै [इति निपातो वाक्यालंकारार्थः] 'and this indeed'.

उ-ह-स्म [निपातत्रयं प्रसिद्धिद्योतकम्] प्रसिद्धिख्यापक निपात; particles denoting प्रसिद्धि or fame.

उ-हू [जोर से बोलने वाली; crying aloud ?] *a.* ले जाने वाला; carrying iv.45.4 हिरण्यवर्णा उहुव उषर्बुधः 'वोढारः'.

ऊ

√**ऊङ्खय्** ध्वनिविशेष करना; to create a particular sound , x.94.3. न्यूङ्खयन्ते अधिपर्क्व आमिषि 'शब्दविशेषं कुर्वन्ति'.

ऊच्-उष्-ए [*Dat.* of ऊचिवस् *Pfpt.* √उच् 'take pleasure in'] प्रसन्न; pleased i.103.4 तदूचुषे मानुषेमा युगानि 'उक्तवते स्तुवते', x.33.6 क्षेत्रं न रण्वमूचुषे 'सेवमानाय'.

ऊढ [√वह्] *a.* नीत, भृत; carried, born; cp. ऊढ्वम् 'प्रापयत, वहत'.

ऊर्णि [अवर्णि] *f.* सोमपात्रविशेष; a particular Soma vessel TS. i.2.6.

ऊ-त (1) [√अव्] *a.* रक्षित; favoured, helped, protected in त्वोत, युष्मोत. (2) [√वे] *a.* प्रोत, संबद्ध; interwoven, connected एषा नु ऊता (ईडा) TMB. x.12.6.

ऊ-र्ति [√अव्] (1) *f.* रक्षण, सहायता; protection, help i.63.6 तव स्वधाव ईयर्मा समर्ये ऊतिः 'रक्षणम्', vii.59.4 नहि व ऊतिः पृतनासु मर्धति, viii.14.6 ऊतिमिन्द्रा वृणीमहे, iii.25.5 सर्धस्थानि महयमान ऊती 'रक्षणेन'. (2) *a.* वर्धक, वर्धनसाधन; means of refreshing or promoting. (3) *a.* सहायक; helper, promoter i.119.2 प्रति यन्त्यूतयः 'रक्षकाः'.

ऊ-र्ति [√वे] *f.* बुनना; the act of weaving; बुनावट; texture, cp. एकोति; बिल; hole TBr. i.1.1. **ऊति-मती** *f.* name of i.30.7 containing the word ऊर्ति.

ऊती-क *m.* सोम का प्रतिनिधि; name of a plant which can be substituted for Soma; cp. KS. xxxiv.3 यदि सोमं न विन्देयुः पूतीकानभिषुणुयुः.

ऊदल *m.* एक साम; name of a Sāman LŚS.

ऊध्-अन् [ऊधस्, ऊधर्; cp. अहन्-अहर्] *n.* बांक; udder (cp. त्र्युधन्); x.45.3 दिवो अग्न ऊधन् (*Loc.*), i.146.2 रिहन्त्यूधो अरुषासो अस्य, i.64.5 दुहन्त्यूधर्दिव्यानि. **ऊधन्-य** *a.* बाँकवर्ती, बांकजन्य; contained in or coming from udder KS. xxxv.20 स एते आत्मनोऽधि पयसी निरमिमीतोधन्यं च वह्यं च.

√**ऊन्** कम होना; to be less i.53.3 मा त्वायतो जरितुः कामभूनयीः 'ऊनं मा कार्षीः' = औनत, cp. Pāṇ. iii.1.51.

ऊन्-अ [√ऊन्] *a.* अल्प, अपर्याप्त, दुष्ट, हीन; less, wanting, deficient, defective AV. x.8.15 दूरं ऊनेन हीयते, AV. xii.1.61 यत्त ऊनं तत्त आ पूरयाति, TS. vii.4.7.3 ऊनातिरिक्ता वा एता रात्रयः 'these nights are at once too few and too many in number'.

ऊन-र्क *a.* ऊन, ऊन्ना, ओछा, कम; not sufficient, inferior, not of age, less.

ऊनाक्षर *a.* एक अक्षर से दुष्ट; defective by one syllable LŚS. **ऊनातिरिक्त** *a.* कम-ज्यादह; too little or too much [ह्रासवृद्धी] KS. xx.4 ऊनातिरिक्ता मिथुनाः प्रजात्यै.

ऊबध्य [अव√बन्ध्, *ऊबध 'stomach'; उदरस्थमर्धजीर्णमशनम्] *n.* आमाशयगत अन्न; विशस्त पशु के पेट में न जीर्ण हुई घास; undigested food or grass in the stomach (of an animal killed for sacrifice) i.162.10 यदूबध्यमुदरस्यापवाति 'ईषज्जीर्णं तृणम्' = TS. iv.6.8.4 'अर्धजीर्णपक्वं शकृदादि'. **ऊबध्य-गोह्-अ** [पुरीषगोहनस्थानम्] *m.* ऊबध्य को डालने का गढ़ा; any hole in the ground where ūbadhya or dung is concealed ABr. ii.6.16, Sat. iv.4.

ऊ-म [√ अव्, cp. ओर्मा] *a.* सहायक, रक्षक, मित्र; helper, protector, friend x.120.1 अनु यं विश्वे मदन्त्यूमाः 'अवन्ति रक्षन्तीत्यूमाः प्राणिनः', भूतानि वै विश्व ऊमाः AA. i.3.4 = VS. xxxiii.80 'अवितारोऽवनीया वा देवाः' Uv., 'रक्षकाः'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Mah., KS. xxii.5.

√ऊय् cp. √वे.

ऊ-रु [√वृ 'that covers the genitals'] *f.* जंघा; thigh viii.1.34 अनस्थं ऊरुरवरम्बमाणः 'ऊरुः विस्तीर्णः। यद्वा ऊरू प्रत्यवलम्बमानः', viii.70.10 मध्ये वसिष्व तुविनृम्णोर्वोः 'ऊरुभ्यामाच्छादय रक्षार्थम्'. **ऊरु-दघ्-न** *a.* जंघा तक पहुंचने वाला; reaching to the thighs ŚBr. xii. **ऊरुस्तम्भ-गृहीत** *a.* टांग में अधरंग का मारा; struck with paralysis in the thigh KS. xxxvi.8.

ऊर्क्-काम *a.* शक्तिकाम; desiring strength or vigour KS. xii.13 तमूर्जे आलभेतोर्क्कामः.

ऊर्ज् [ऊर्जयतीत्यूर्क् बलहेतू रसः, उदकाज्जायमानो यो बलकरोऽन्नरसो जायते सः] *f.* पोषण, पोषक तत्त्व, रस, शक्ति; nourishment, refreshment, juice, power, strength, vigour vi.70.6 ऊर्जं नो द्यौश्च पृथिवी च पिन्वताम् 'अन्नम्', ix.63.2 ईषमूर्जं च पिन्वसे 'अन्नं रसं च', iii.3.7 ऊर्जां पिन्वस्व 'ऊर्जा रसेनान्नेन वा। इषः सस्यार्थं वृष्टीः', viii.100.10 चतस्र ऊर्जं दुदुहे पयांसि 'ऊर्जमन्नम्', viii.72.16 अधुक्षत् पिप्युषीर्मिषमूर्जं सप्तपदीमरिः 'अन्नं रसं च'; stream of the Soma ii.11.1 इमा हि त्वामूर्जो वर्धयन्ति 'हविर्लक्षणान्यन्नानि'.

ऊर्ज्-अ (1) **—र्जः** *m.* शक्ति; strength, power. (2) *a.* बलप्रद; strength-giving TS. 1.8.12.1. (3) **—र्जं** *m.* कार्त्तिक; the month Kārttika TS. iv.4.11.1. **—र्जी** *f.* रस; sap, food TS. vi.1.3 मध्यतऊर्जी भुञ्जते 'रसं धारयन्ति', TS. vi.1.4.1 मुखतं ऊर्जी भुञ्जते.

√ऊर्जय् शक्ति देना; to make vigorous ix.89.4.

ऊर्जयन्ती *f.* शक्तिदायिनी; granting strength TS. iv.2.6.4.

ऊर्जव्य *a.* पुष्टिपूर्ण, शक्तिदायक; rich in nourishment v.41.20 सिषक्तु न ऊर्जव्यस्य पुष्टेः 'एतन्नामकस्य राज्ञः'.

ऊर्ज-सनि [*Voc.*] *a.* शक्तिदायक; granting strength vi.4.4 ऊर्जसन ऊर्जं धाः 'अन्नस्य दातः', TS. iv.3.1.7.

ऊर्जस्-वन्त् *a.* सारवान्, रसशाली, बलप्रद; sappy, juicy, vigorous x.51.8 ऊर्जस्वन्तं हविषो दत्त भागम् 'सारवन्तम्', x.169.1 ऊर्जस्वतीरोषधीरा रिशन्ताम् 'रसवतीः'.

ऊर्ज्-अनी *f.* शक्तिदेवी; strength personified i.119.2 ऊर्जानी रथमश्विनारुहत् 'सूर्यस्य दुहिता'.

ऊर्जाहुती [*n. du.* ऊर्जायुता आहुतिर्होमो ययोस्ते] *a.* बलवान् आहुतिवाली; worshipped with strengthening libations VS. xxi.52 देवी ऊर्जाहुती.

ऊर्जी *f.* उदुम्बर-शाखा; branch of the Udumbara tree : ऊर्जीव फलिनी भव ChBr. i.5.1.

ऊर्ण-नाभ *m.* मकड़ी; spider ŚUp. = **ऊर्णनाभि** *m.*

ऊर्ण-म्रदस् *a.* ऊन के समान मृदु; soft as wool v.5.4 ऊर्णम्रदा वि प्रथस्व 'ऊर्णाकम्बलवत् मृदुः', x.18.10 ऊर्णम्रदा युवतिः 'ऊर्णास्तुक इव मृद्वी' = ऊर्ण-मृदु TBr.

ऊर्ण-वाभि [*Uebh 'to weave' = ऊर्णमृदुः TBr. i.2.2.5] *m.* लूता, कीट, मकड़ी; spider (= spinning wool) cp. ii.11.18 अवाभिनद् दानुमौर्णवाभम् 'ऊर्णवाभिः कीटविशेषः। स एवौर्णवाभः', viii.32.26 और्णवाभमहीशुवम् 'और्णवाभनामकम्', KS. viii.1. सोऽयमूर्णवाभिः स्वैरान्त्रैः संतितंसति; cp. यथोर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेत् BṛUp.

ऊर्णा [Aw. Varnā] *f.* मेषरोम, ऊन; wool iv.22.2 श्रियं परुष्णीमुर्षमाण ऊर्णाम् 'आच्छादिकाम्', v.52.9 ऊर्णा वसत शुन्ध्युवः 'ऊर्णा दीप्तीः' —**मृदु** = ऊर्णम्रदस् (v.52.9 परुष्ण्याम् ऊर्णा = परुष्ण्याम् ऊर्णायाम्).

ऊर्णा-र्यु (1) *a.* ऊनी; woollen. (2) *f.* अवि; goat इमामूर्णार्युम् 'अविम्' TS. iv.2.9.3.

ऊर्णा-वन्त् *a.* ऊन-भरा; abounding in wool vi.15.16 ऊर्णावन्तं योनिम् 'ऊर्णास्तुकावन्तम्', x.75.8 ऊर्णावती युवतिः 'तस्याः समीपस्थे देशे हि सन्त्यूर्णाः यासां रोमभिः कम्बलाः क्रियन्ते', viii.56.3 शतमूर्णावतीनाम्. **ऊर्णा-वर्ल** *a.* ऊनदार; woolly ŚBr. vii. **—स्तुका** [छिन्नप्ररूढा, अविलोमनिर्मितस्तन्तुः] *f.* अवि के रोम; tuft of wool of sheep.

√ऊर्णु [√वृ] ढकना; to cover AV. vii.1.2 सं द्यामौर्णोत्.

ऊर्दर [= उरूदर] *m.* कुठला, हारा; granary (broad in the middle) ii.14.11 तमूर्दरं न पृणता यवेन 'ऊर्ध्वं दीर्णं कुसूलम्'.

ऊर्ध्व [cp. √व्राध् √वृध्] *a.* उच्च, अवहित, अभिमुख : ऊर्ध्वाः स्तोमाः 'अभिमुखाः, ऊत्तरोत्तरमधिकसंख्याकाः' TMB. xvi.3.4; high, turned towards oneself, attentive i.36.14 ऊर्ध्वो नः पाह्यंहसः 'उन्नतः', VS. xxxvii.19 ऊर्ध्वो अध्वरं दिवि देवेषु धेहि 'अवहितचित्तः', ऊर्ध्वाः स्तोमा यन्ति 'अनुक्रमेण प्रवर्तन्ते' TMB.xx.7.1; अन्त, परिनिष्ठा; consummation TBr. iii.5.11 ऊर्ध्वं जिर्गातु भेषजम् 'अविघ्नेन समाप्तिं प्राप्नोतु'.

ऊर्ध्व-कृशन *a.* पेयविशेष जिसकी तेजी ऊपर की ओर रहती है; a beverage whose pungent taste is on the surface (said of the Soma) x.144.2 अयं विभर्त्यूर्ध्वकृशनं मदम्. 'उद्गततैक्ष्ण्यमेतत्संज्ञकं वा यामायनमृषिं मदं स्तोतारम्'. **ऊर्ध्व-ग्रावन्** *a.* उद्यतग्रावा; lifting the pressing stones, one who has raised the stone for pressing the Soma iii.54.12 ऊर्ध्वग्रावाणो अध्वरमतष्ट 'सोमाभिषवार्थमुद्यतग्रावाणः'.

ऊर्ध्व-ग्रीव [ग्रीवाभागमूर्ध्वं कृत्वा] *a.* with its neck set upwards Sat. i.5.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ऊर्ध्व-र्चि-त् *a.* ऊपर की ओर चिना; piled high ऊर्ध्व-र्चितः श्रयध्वम् TS. iv.2.7.4 'उपरि प्रक्षिप्ताः शर्कराः'. **ऊर्ध्व-जानु** *a.* घुटने को ऊपर किये; raising the knees (in sitting) ŚŚS. = ऊर्ध्वंजु Sat. i.7. **ऊर्ध्व-ज्योतिस्** *a.* ऊपर की ओर चमक वाला; one whose light tends upwards. **ऊर्ध्व-जानु** *av.* घुटने के ऊपर; being above the knee.

ऊर्ध्व-था *av.* ऊपर को; upwards x.23.1 ऊर्ध्वथा भूत् 'ऊर्ध्वम्'. **ऊर्ध्व-दश्-अ** *a.* उपरिकृत-दशाभाग वसन; cloth with its border raised up LŚ. iii.6.2. **ऊर्ध्व-द्वार** *n.* ऊपर को खुलता दरवाजा; the gate opening into heaven. **ऊर्ध्व-धन्वन्** *a.* उद्यतधनुष्क; with his bow drawn up TS. iv.6.4.1. **ऊर्ध्व-नभस्** *a.* बादलों के ऊपर; being above the clouds VS. vi.16, TS. vi.3.9.6 ऊर्ध्वनभसं मारुतं गच्छतम् 'ऊर्ध्वं नभ आकाशो यस्य स ऊर्ध्वनभाः तम्' Uv.-Mah. on TS. i.3.9 'ऊर्ध्वनभः संज्ञकं मरुत्पुत्रम्'.

ऊर्ध्व-पवित्र [उत्कृष्टा शुद्धिर्यस्य, ऊर्ध्वः कारणं पवित्रं पावनं यस्य सः] *a.* उत्कृष्ट शुद्धि वाला; of superior cleanliness TUp. **ऊर्ध्व-पृशिन** *a.* ऊपर की ओर धब्बों वाला; spotted above VS. xxiv.4 पृशिनस्तिरश्चीनपृशिनरूर्ध्वपृशिनः 'ऊर्ध्वानि पृशिनीनि यस्य' Uv.-Mah. **ऊर्ध्व-बर्हिस्** *a.* प्रागग्र बर्हि वाला; having the litter facing east VS. xxxviii.15 स्वाहा पितृभ्य ऊर्ध्वबर्हिर्भ्यः 'ऊर्ध्वं प्रागग्रं बर्हिर्येषां ते' Uv.-Mah. **ऊर्ध्व-बाहु** *a.* ऊपर को हाथ किये; having the arms lifted up ŚBr. v. **ऊर्ध्व-बुध्न** *a.* ऊर्ध्वासन; with bottom up AV. x.8.9 तिर्यग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नः. **ऊर्ध्व-बृहती** *f.* एक वैदिक छन्द; name of a Vedic metre (three lines with twelve syllabic instants each) RPr.

ऊर्ध्व-भरम् *av.* ऊपर को संभाल कर; lifting up.

ऊर्ध्व-भर्-अस् *a.* ऊपर को लिया जाने वाला; being lifted up ऊर्ध्वभरसं सोमम् TMB. i.1.6.

ऊर्ध्व-मन्थ्-इन् *a.* ऊर्ध्व-रेतस्; keeping the semen above, living in chastity TAr. ii.7.1. **ऊर्ध्व-माय्-उ** *a.* ऊर्ध्वघोष; giving forth a loud noise AV. v.20.4 संर्जयन् पृतना ऊर्ध्वमायुः.

ऊर्ध्वम् उद्गृहेत् ऊपर को टांग दे; should hang it up : उपरिष्टाल्लम्बयेत्.

ऊर्ध्व-रेतस् [or —रेत] *a.* ऊर्ध्वमन्थिन् TAr. x.12. **ऊर्ध्व-वयस्** *a.* ऊर्ध्वशक्ति; of eminent vigour. **ऊर्ध्व-वाच्** *a.* उरस्, कण्ठ, एवं सिर में समर्थ वाणी वाला; संस्कृत-वाक्; speaking the right or correct speech MS. **ऊर्ध्व-वास्य** *n.* उत्तरीय; upper garment of women Sat. vii.1.

ऊर्ध्व-शुषी *f.* ऊपर सूखी; dried up above (fuel) Kauś. i.48.38

ऊर्ध्व-सद् *a.* उच्चासनवान्; sitting on high.

ऊर्ध्व-सद्मन्-अ *n.* एक साम; name of a Sāman TMB. **ऊर्ध्वस्-आर्न** *a.* सीधा, उन्नत; being erect, high, superior x.99.7 सं दुह्रुणे मनुष ऊर्ध्वसानः 'उच्छ्रितः, गुणैरधिकः'. **ऊर्ध्व-सानु** *a.* ऊंची पीठ वाला, ऊर्ध्वाग्र; having a high back (as a horse), high i.152.5 अर्वा कनिक्रदत् पतयदूर्ध्वसानुः 'उपर्युपरि समुच्छ्रयणः', ऊर्ध्वसानून् ग्राव्णः 'ऊर्ध्वाग्रान्' Sat. vii.6. **ऊर्ध्व-स्तोम** *a.* अटूट स्तोमों वाला; celebrated with continually increasing stomas (as a Daśarātra festival) ŚBr. xii. **ऊर्ध्व-स्वप्न** *a.* सीधा सोने वाला; sleeping upright (a tree) AV. vi.44.1 अस्युर्वृक्षा ऊर्ध्वस्वप्नाः.

ऊर्ध्वेड *a.* अन्त में इडा शब्द वाला; having iḍā towards the end : औ 2345 इडा इत्येवम् TMB. xi.9.7.

ऊर्ध्वोच्छ्वास्-इन् *a.* अन्तिम श्वास लेने वाला; breathing one's last ŚBr. xiv.

ऊर्-र्मि [प्रवृद्धं जलम्, जलसंघो वा] *m.* लहर; wave, billow ii.16.5 मध्व ऊर्मिः; समृद्धि; prosperity TBr. ii.5.6. **ऊर्म्-इन्** *a.* लहरदार; undulating, wavy ix.98.6 प्रस्नापयन्त्यूर्मिणम् 'धारावन्तम्'. **ऊर्म्-य** *a.* ऊर्मिवर्ती; being in the waves VS. xvi.31 नम ऊर्म्याय च = TS. iv.5.5.2. **ऊर्म्या** *f.* रात्रि; night viii.96.1 इन्द्राय नक्तमूर्म्याः सुवाचः 'रात्रयः'.

ऊर्-र्व [√वृ] (1) *a.* विस्तृत, प्रसृत, प्रभूत; broad, extensive, great, excessive. (2) *m.* घेरः stall vii.16.7 ऊर्वान् दयन्त गोनाम् 'समूहान्'; भाजन; receptacle iii.1.14 अपार ऊर्वे अमृतं दुहानाः 'समुद्रे'; पितर-विशेष; particular Manes ŚBr. xiii; name of a sage and his sons TMB. xxi.10.6.

ऊर्व्-अष्ठीवे [*N du*] *n.* जांघ और घुटना; thigh and knee VS. xviii.23 ऊर्वष्ठीवे 'ऊरू चाष्ठीवन्तौ जानुनी च', cp. ŚBr. चत्वार्यूर्वष्ठीवानि 'thighs and knees are four'.

ऊर्व्-अस्थ्-अ *n.* जंघा की हड्डी; thigh-bone ŚBr. viii.

ऊर्व्-य [also ऊर्म्य] *a.* पात्रवर्ती, अग्निवर्ती; being in receptacle; being in fire, the submarine fire VS. xvi.45 नम ऊर्म्याय च सूर्म्याय च = TS. iv.5.9.2.

ऊर्ल *m.* उलूक; owl TS. iv.5.12.1; 'मण्डूकः सर्पो वा' on Sat. xiv.3.19.

ऊवध्-य *a.* contained in Ūvadha; cp. ऊवध्य; अव √ वन्धु,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

*ऊबध 'the lower portion of the stomach', contained in that.

ऊष-पुर्ट [= आसपुर्ट] *n.* ऊषपूर्ण पत्र-पुट; particles of salt ground taken in a cup of leaves ŚBr. v.1.6.16 अथैनमूषपुटैर्नूदस्यन्ति = ऊषाः क्षेत्रपांसवः तानश्वत्थपत्रैः पुटीकृत्य तैः पुटैः यूपेऽवस्थितं यजमानमभिलक्ष्य उदस्यन्ति प्रतिदिशं प्रक्षिपन्ति.

ऊष-र् [or ऊखर, ऊषाः क्षारमृत्तिकाः सन्ति यस्मिन्] *m.* ऊसर; धान्योत्पत्तिरहित भूमि; saline soil. **—सिकता** *f.* granular salt ŚBr. vi.

ऊषा [क्षेत्रपांसवः क्षारमृत्तिकाः ऊषरभूमिगता मृत्] *f.* खारी धरती, सिकता; salt ground, particles of salt ground.

ऊर्षु *av.* तुरन्त; at once.

ऊष्-मन् [√उष्] *m.* गरमी; heat AV. vi.18.3 निर्ऊष्माणं दृतेरिव. **ऊष्मण्-य** *a.* ऊष्मधारक; containing or holding or giving forth hot vapour i.162.13 ऊष्मण्या पिधाना 'ऊष्मनिवारणार्हाणि पात्राणि', better 'ऊष्मरक्षणार्थानि पिधानानि = TS. iv.6.9.1 = VS. xxx.36 'ऊष्माणं धारयन्ति तानि ऊष्मण्यानि । धारणार्थे यप्रत्ययः' Uv.-Mah.

√**ऊह्** स्तुति करना; to praise, glorify (cp. वार्धत्); सोचना; to consider, observe, mark, note x.65.10 त्वष्टारं वायुमृभवो य ओहिते 'ओहिर्गत्यर्थः । आवहति प्राप्नोति'; to attend on, serve v.42.10 य ओहिते रक्षसो देववीतौ 'प्रापयति, आसुरं करोतीत्यर्थः'; to lie in wait viii.40.11 उतो नु चिद् य ओहिते 'गच्छति'; to consider viii.5.39 अन्यो नेत सूरिरोहिते 'याचते ओहतिर्याच्ञाकर्मा'. Forms. I. Ā : *Pr.* ओहिते. II. Ā. : *Pr.* ओहिते *(3 pl.)*: *Pt.* ओहान and ओहान. *Pf.* ऊहे; *2. du.* ऊहाथे. *Ao.* औहिष्ट. *Pt.* ओहसान.

√**ऊह्** हटाना, धकेलना, ले चलना; to remove, push, carry. Cp. ऊहुषः 'ऊढवतः ऊढभारान्', √ऊह्, TMB. ii.16.3 ऊहुषी 'ऊढवती' TMB. xiii.12.14. Forms. I : *Pr.* ऊहति; *Ipv.* ऊह. *Ipf.* औहत; औहत, औहन; Ā औहत. *Ao.* औहीत्; *Op.* उह्यात्. *Pp.* ऊढ. *Gd.* –ऊह्य. *Inf.* ऊहितवै.

ऊह्-अ *m.* हटना; चल जाना, परिवर्तन; moving, derangement, modification LŚS. Cp. समूह 'accumulation', उपोह bringing near, accumulating, उदूह 'broom' etc.

ऊह-गान *n.* सामवेद के तृतीय गान का नाम; name of the third Gāna or hymn-book of the SV.

ऊह-वन्त् *a.* ऊहावान्; comprehending easily.

ऊहापादिन् *a.* ऊहनीय (पद); a word to be imagined त्वा देवि etc. (in a Sāman) LŚS. ii.7.19.

ऊह्य-गान *n.* सामवेद का चतुर्थ गान; name of the fourth Gāna or hymn-book of the SV.

ऋ

√**ऋ** चलना, चलाना; to go, move ii.42.1 ईयर्ति वाचमरितेव नावम् 'प्रेरयति' = ix.94.2 स्तोमाँ इयर्मि 'संपादयामि', iv.42.5 ईयर्मि रेणुम्, x.45.7 ईयर्ति धूर्षम्, i.30.14 ऋणोरक्षं न चक्र्योः 'प्रक्षिपतु'; उकसाना, बढ़ाना; to excite, stir, promote iv.17.12 यो अस्य शुष्मं मुहुकैरियर्ति 'प्रेरयति'; रखना; to place anything in anything vi.58.2 धियंजिन्वो भुवने विश्वे अर्पितः 'स्थापितः'; प्रतिरोध करना, नष्ट करना; to act against or destroy someone x.155.2 सर्वा भ्रूणान्यारुषी 'आहन्त्री', उभौ तौ ऋच्छति 'हिनस्ति' TBr. ii.1.2, ŚBr. xiv.1.2.23 स्वां स योनिमृच्छति 'विच्छिनत्ति'; गिराना; to throw down यज्ञस्थाणुमृच्छेत् 'पातयेत्' TBr. ii.1.4; cp. अवर्छति 'विनश्यति', अवारम् 'विनष्टोऽस्मि' TS. ii.6.3.4. Forms : VI. P. : *Pr.* ऋर्च्छति, –ते; *Sb.* ऋच्छात्; *Ipv.* ऋर्च्छन्तु. III. P. : *Pr.* ईयर्मि, ईयर्षि, ईयर्ति; *Ipv.* इयर्त *(2. pl.)* V. : *Pr.* ऋणोमि, ऋणोति; ऋण्वन्ति; ऋण्वे; ऋण्विरे; *Inj.* ऋणोस्, ऋण्वन्. Ā. ऋणुत *(S. 5.)*; *Sb.* ऋण्वस्; *Ipv.* Ā. ऋण्वताम् *(3. pl.)*; *Pt.* ऋण्वन्त्. *Ipf.* ऋण्वन्. *Pf.* आरिथ, आर; आरथुर्, आरुर्; *Pt.* आरिवांस्, आराणं. *Ao.* root : अर्ति; अरत; *Inj.* अर्त *(A. 3. S.)*; *Op.* अर्यात्; अरीत; *Pt.* अराणं; *a.* अरम्, अरत; अरत, आरन्; Ā. आरत *(3. S.)*; अरन्त; *Sb.* अराम; *Inj.* अरम्; अरन्; Ā. अरामहि, अरन्त; *Ipv.* अरतम्, अरताम्. *Ft.* अरिष्यति. *Pp.* ऋर्त. *Gd.* ऋर्त्वा, –ऋत्य *Cs.* अर्पयति; पृथिवीं, शुचार्पयेत् 'संतापेन योजयेत्' TS. vi.4.1. *Ao. red.* अर्पिपम्; *Pp.* अर्पित and अर्पित, *Gd.* –अर्प्य, अर्पयित्वा *Int.* अलर्षि, अलर्ति. Note पितॄन् यज्ञोऽच्छत् 'अगच्छत्' √अच्छ √ऋ, TBr. i.3.10. Mark TS. ii.3.14.6 अर्भ्यर्ति which is अभिइयर्ति 'brings towards'.

ऋक्तो यज्ञ-भ्रेष्-अ *m.* ऋग्वेदविहित किसी कर्म अथवा मन्त्र का विघात; transgression of an action or mantra of the RV. in a sacrifice Sat. xv.8.

ऋक्-र्व *a.* स्तोता; praising x.36.6 सामभिर्ऋक्वो अर्चतु.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ऋक्-वन् (1) *a.* गाने वाला; singing vii.37.4 अस्तमेष्यृक्वा; 'दीप्यमानः'; दीप्तिमान्; beaming, radiating v.60.8 मरुद्भिः ऋक्वभिः · · 'स्तुत्यैः'. (2) *m.* गायक; singer i.87.5 यदीमिन्द्रं शम्यृक्वाण आशत 'स्तुत्या युक्ताः सन्तः'; दीप्ति, प्रभा; beam i.87.6 तं ऋक्वभिः सुखादयः 'स्तुतिमद्भिर्ऋत्विग्भिः सह', on TS. iv.2.11.2 'याज्यापुरोनुवाक्यारूपाभिर्ऋग्भिः'; देवगण; host of the gods i.155.6 बृहच्छरीरो विमिमान ऋक्वभिः 'स्तुतिमद्भिः मन्त्रवद्भिः'; ऋक्प्रतिपाद्य पितृविशेष; particular Pitṛs TS. ii.6.12.5 बृहस्पतिर्ऋक्वभिर्वावृधानः. **ऋक्-वन्त्** = ऋक्वन् iv.50.5 ऋक्वता गर्णेन.

ऋक्-ष [also ऋक्ष in TBr. iii.1.3, Aw. arśo √रिष्] (1) *m.* रीछ; bear VS. xxiv.36, v.56.3 ऋक्षो न. *Npl.* **—क्षाः** सप्तर्षि; the seven stars i.24.10 अमी य ऋक्षा निहितास उच्चा, cp. ŚBr. ii.1.2.5; अनेक व्यक्तियों का नाम; name of several men viii.68.15 हरी ऋक्षस्य सूनवि. (2) *a.* हिंसक, क्रूर, परुष; injuring, harsh viii.24.27 य ऋक्षादंहसोऽमुचत्, TS. ii.6.5.1, vii.4.3.1 ऋक्षा वा एषाऽलोमका 'परुषा'; चर्मणो विशस्तदेशः, निर्लोम (शरीर-भाग); devoid of hair TS. vi.1.9 ऋक्षतर्स्तस्य मिमीते 'रूक्षे निर्लोमभागे'; opp. to सलोमे Sat. vii.2. **ऋक्षम्** *n.* तृणशून्य कल्लर; bald, bare land devoid of grass.

ऋक्-षम *n.* एक सामन्; name of a Sāman TS. iv.3.2.2.

ऋक्ष-र *n.* कांटा; thorn; cp. अनृक्षर.

ऋक्ष-ला [KS. अच्छरा, MS. अर्त्सरा; Ln. lacortus] *f.* गुल्फ के नीचे की नाड़ियां; veins of an animal's leg between the fetlock joint and the hoof AV. x.9.23 ऋच्छरा ये च ते शर्फाः, VS. xxv.3 ऋक्षलाभिः कर्पिञ्जलान् = अर्च्छलाभिः TS. v.7.14.

ऋक्षी-का *f.* नीचयोनिविशेष; name of an evil spirit AV. xii.1.49 ऋक्षीकां रक्षो अप बाधयास्मत्, 'शून्यस्थली-देवता' on TBr. iii.4.5.

ऋक्-संशित *a.* ऋचाओं से पैनाया; sharpened by the ṛks AV. x.5.30 ऋक्संशितः सामतेजाः.

ऋक्-सम [यत् साम ऋचा समं समाप्यते न न्यूनाधिकभावेन तत्] *n.* ऋचा के समान; similar to a ṛc; name of a Sāman.

ऋक्-सामे *n. du.* ऋचाएं और साम; ṛg-verses and Sāmans x.114.6 ऋक्सामाभ्यां प्र रथं वर्तयन्ति.

ऋक्-स्था *f.* सहस्र गौओं की दक्षिणा सहस्र-स्तोत्रीय ऋचाओं के अनुपात में; the dakṣiṇā of a thousand cows in keeping with one thousand verses recited TMB. xvi.8.4; cp. अक्षरेस्था.

ऋग्-म *m.* ऋक्शिरस्क प्रैष; a Praiṣa. **ऋग्म्-ईन्** *m.* स्तोता; praising, jubilant with praise i.100.4 ऋग्मिभिर्ऋग्मी 'अर्चनीयेभ्योऽपि अर्चनीयः', ix.86.46 ऋग्मिणो ययुः 'स्तोतारः'. **ऋग्म्-ईय** [or ऋ –] *a.* ऋक् द्वारा स्तुत्य, ऋग्-रूप; to be celebrated with ṛg-verses (opp. to Yajus), praiseworthy i.62.1 सुवृक्तिभिः स्तुवत ऋग्मियाय, 'स्तूयमानाय', TS. vi.6.2.1 षड् ऋग्मियाणि जुहोति, on VS. xxxiv.16 'ऋङ्मयाय स्तुतिमयाय'.

ऋग्-वेद्-अ [होतृकर्तव्यप्रतिपादको वेदः] *m.* ऋङ्मय वेद; the Veda of praise.

ऋघा *f.* हिंसा; violence; see ऋघावन्.

√ऋघाय [**—ति** or **—ते**] कांपना, तैश में आ जाना; to tremble, rave, quake, be impetuous or violent iv.17.2 ऋघायन्त सुभ्वः पर्वतासः 'त्वया अवाध्यन्त', vi.51.6 मा नो वृकाय · · · ऋघायते 'अनर्थमस्माकमिच्छते', ii.25.3 सिन्धुर्न क्षोदः शिमीवाँ ऋघायतः 'हिंसतः', x.113.6 इन्द्रस्यात्र · · · ऋघायतः, iv.38.8 ऋघायतो अभियुजो भयन्ते 'हिंसतः'.

ऋघा-वन् *a.* हिंसक, उल्वण; violent, impetuous iv.24.8 यदा समर्यं व्यचेद् ऋघावा 'शत्रूणां हिंसकः'. **ऋघा-वन्त्** *a.* हिंसक; violent, impetuous iii.30.3 महाव्रातस्तुविकूर्मिर्ऋघावान् 'शत्रुविषयकहिंसावान्', i.152.2 सत्यो मन्त्रः कविशस्तः ऋघावान् 'हिंसावान्'.

ऋच् (1) *f.* स्तुति, ऋचा; praise, stanza, especially a sacred verse recited in praise of a deity. (2) *f.* दीप्ति; beam, gleam vii.66.11 यज्ञमक्तुं चर्दिचम् (च अदि –) 'मन्त्रान्', i.164.39 ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्, VS. viii.39 ऋचे त्वा रुचे त्वा 'ऋग्वेदाय' Uv.-Mah. (context requires 'दीप्त्यै'].

ऋचत्-क *m.* एक नाम; name of a person; cp. आर्चत्क.

ऋच्-अस् *Inf.* √ऋच्; cp. शर्तर्चस्.

ऋची-षम [TS., VS. ऋक्सम; *ऋचीष-तम 'most impelled by the Ṛc. Cp. ऋजीषिन्] *a.* ऋच् जैसा; ṛc-like, epithet of Indra (gleaming) vi.46.4 घृषौ मीळ्हे ऋचीषम 'ऋग् यादृशं रूपं प्रतिपादयति तादृग्रूपेन्द्र', viii.92.9 पुरु विद्वाँ ऋचीषम 'स्तुत्या सम । यद्वा 'इष् गतिहिंसा-दर्शनेषु, सर्वैर्गन्तव्य दर्शनीय वा', viii.32.26 अहन् वृत्रमृचीषमः 'ऋचा दीप्त्या समः', viii.62.6 अव चष्ट ऋचीषमः 'स्तुत्या समस्तया परिच्छिन्नः', viii.90.1 परमर्ज्या ऋचीषमः 'स्तुत्या समः । स्तुतिभिरभिमुखीकरणीयः', x.22.2 स्तवि वज्र्यृचीषमः 'स्तुत्या समानगुणः', i.161.1 ऋचीषमायाध्रिगवे 'ऋचा समाय । यादृशी स्तुतिः क्रियते तादृग्-रूपाय' (cp. ऋजीष √ऋञ्ज्).

ऋच्छरा = ऋक्षला.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

√ऋछ् [√ऋ] क्षति करने को जाना, क्षति पहुंचाना, जाना; to go to wound, injure, go x.102.6 ऋच्छन्ति ष्मा निष्पदो मुद्गलानीम् 'अगच्छन्', x.164.5 यं द्विष्मस्तं स ऋच्छतु 'प्राप्नोतु', x.87.15 वाचास्तेनं शर्व ऋच्छन्तु मर्मन् 'गच्छन्तु', तदेनमर्छति 'गच्छति'.

√ऋज् जाना (सीधे); to go or move straight; – के लिये प्रयत्न करना; to strive after; निर्देशन करना; to direct गोषु ऋषभमपि ऋञ्जन्ति 'समुत्सृजन्ति' TMB. xxv.10.19, i.122.13 ईशानासस्तरुष ऋञ्जते नॄन्, i.141.6 भगमिव पप्रुचानास ऋञ्जते 'प्रसाधयन्ति, ऋञ्जतिः प्रसाधनकर्मा'; प्रसाधन करना vi.15.4 देवमृञ्जसे 'प्रसाधय', i.51.1 विशां पतिमृञ्जसे गिरा 'प्रसाधय', i.58.3 रथो न विष्ट्रञ्जसानं आर्युषु 'स्तूयमानः', i.96.3 यज्ञसाधं ··· ऋञ्जसानम् 'स्तोत्रैः प्रसाध्यमानम्'.

ऋजिर्प्य [*ऋजु-प्य्-अ; Av. erezifya 'falcon'] *a.* सीधा झपटने वाला; moving straight upwards iv.27.4 ऋजिर्प्यः ··· श्येनो जभार 'ऋजुगामी', iv.38.7 तुरयन्नृजिर्प्यः 'ऋजुगामी'.

ऋजिश्वन् *m.* एक राजा का नाम; name of a king, 'of mighty testicles'.

ऋज्-ईक (1) *a.* प्रभावान्; beaming. (2) *n.* वृषण; testicles in आविर्ऋजीक. Cp. तुरीप 'semen'. **ऋज्-ईति** [*ऋजि+ इति] (1) *a.* सीधा जाने वाला; going straight, beaming, glowing. (2) *f.* शर; arrow vi.25.12 ऋजीते परि वृङ्धि नः 'ऋजु गच्छतीति' = VS. xxix.49 = TS. iv.6.6.4.

ऋजीप्-ईन् [ऋजु √आप् + इन्] *a.* सीधा पहुंचने वाला, क्षिप्र; moving straight upwards, quick iv.26.6 ऋजीपी श्येनः 'ऋजुगामी'.

ऋज्-ईयस् *a.* ऐन सीधा; straighter.

ऋजीष्-अ [ऋजि √इष्] (1) *a.* सीधा जाने या चढ़ने वाला, तीव्रगामी; going straight, rushing i.32.6 महावीरं तुविबाधमृजीषम् 'शत्रूणामपार्जकम्'. (2) *n.* नीरस अथवा निष्पीडित सोमलताचूर्ण; sediment of Soma plant after the juice has been pressed out AV. ix.6.16 ऋजीषाभिर्षवणीरापः, cp. Comm. on Sat. vi.5. **ऋजीष-मुख** *a.* ऋजीष-भरे प्रस्तर; the pressing stones having ṛjīṣa Sat. viii.3.

ऋजीष्-ईन् *a.* आगे बढ़ने वाला, सोम की तलछट को लेने वाला; pressing forward, receiving the residue of Soma iii.46.3 प्रोरोर्महो अन्तरिक्षादृजीषी 'सोमवान्', iv.16.1 आ सत्यो यातु मघवाँ ऋजीषी 'ऋजीषशब्देन निष्पिष्टो विगतसारः सोमोऽभिधीयते । तद्वान्', v.40.4 ऋषीजी वज्री वृषभः 'सोमवान्', ii.34.1 अग्नयो न शुशुचाना ऋजीषिणः; (pressing forward) 'ऋजीषमुदकं तद्वन्तः यद्वा ऋजीषोऽपगतसारः सोमः । तेन युक्ताः (मरुतः)'.

ऋज्-उ *a.* सीधा, अमायावी, अकुटिल; straight (way), right i.41.5 आदित्या ऋजुना पथा, x.85.23 अनृक्षरा ऋजवः सन्तु पन्थाः, ii.26.1 ऋजुरिच्छंसः 'आर्जवयुक्तः । यद्वा स्तोत्राणां प्रसाधकः', iv.1.17 ऋजु मर्तेषु वृजिना च पश्यन् 'सत्कर्म असत्कर्माणि च'.

ऋजु-क्लृप्त *a.* सुसाधित; accomplished well or properly. **ऋजु-क्रतु** *a.* ऋजुकर्मा; whose work is right i.81.7 यूथा गवामृजुक्रतुः 'ऋजुकर्मा'. **ऋजु-गु-अ** *a.* सीधा चलने वाला; going straight AV. i.12.1 स नो मृडाति तन्वे ऋजुगुः. **ऋजु-गाथ** *a.* सरल गायक; singing rightly v.44.4 ऋजुगाथ शोभसे 'शोभनस्तुतिक'.

ऋजु-धा *av.* अञ्जसा; in straight direction TBr. ii.2.4.

ऋजु-नीति *f.* भद्रनीति; right guidance i.90.1 ऋजुनीती नो वरुणः [*Instr.*] 'ऋजुनीत्या ऋजुनयनेन'.

ऋजु-मुष्क *a.* प्रौढ मुष्कवान्; having strong testicles iv.2.2 ऋजुमुष्कान् वृषणः 'मुष्कशब्देन मांसलोऽभिधीयते । ऋजवः प्रसाधकाः । ऋजवश्च ते मुष्काश्च'; opp. to कुम्भमुष्का अयाशवः AV. viii.6.15. **ऋजु-रश्मि** *a.* बढ़िया लगाम वाला; having good reins TS. iv.7.14.2. **ऋजु-वन्-इ** *a.* उद्यमी; striving forward v.41.15 ऋजुहस्त ऋजुवनिः 'कल्याणदाता'. **ऋजु-हस्त** *a.* दक्षहस्त; 'good-handed', bestowing liberally v.41.15.

ऋजू-नस् *a.* सीधी या खड़ी नाक वाला; straight-nosed viii.52.2 स्यूमरश्मार्वृजूनसि. Cp. दमूनस्.

√**ऋजूय** [*Denom.* of ऋजु] सीधे चलना; to walk or act straight : ऋजूयति 'is straight', acts straight v.12.5 ऋजूयते वृजिनानि ब्रुवन्तः 'सम्यगाचरते', x.88.9 ऋजूयमानो अतपन्महित्वा 'ऋजुगमनः'.

ऋजूर्या *av.* सीधे मार्ग से; straight way i.183.5 दिशं न दिष्टामृजूर्येव यन्ता 'ऋजुनैव मार्गेण'; सीधे, सीध में; in a straight line. **ऋजूय्-उ** *a.* सीधा, भद्र; upright, honest i.20.4 सत्यमन्त्रा ऋजूयवः 'छलरहिताः'.

ऋज्-र *a.* ललाई लिये, दीप्तिमान्, ऋजुगामी, क्षिप्र; red, reddish, ruddy, going straight, quick ix.97.9 दिवा हरिर्दृदृशे नक्तमृज्रः, 'ऋजुगामी विस्पष्टः प्रकाशयुक्तः', x.20.9 ब्रध्नं ऋज्रः उत शोणो यशस्वान् 'ऋजुगामी', x.25.22 ऋज्रमुक्षण्यायने रजतं हरयाणे 'ऋजुगामिनम्', viii.68.15 ऋज्राविन्द्रोत आ ददे 'ऋजुगामिनौ', i.174.5 ऋज्रा वातस्याश्वा 'ऋजुगामिनौ'.

ऋज्राश्व *a.* क्षिप्राश्व; having quick horses, a name i.117.18 ऋज्राश्वः शतमेकं च मेषान्, i.100.17 ऋज्राश्वः प्रष्टिभिरम्बरीषः 'एतत्संज्ञो राजर्षिः', i.116.16 ऋज्राश्वं तं पितान्धं चकार 'ऋज्राश्वो नाम राजर्षिः'.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ऋज्व्-अञ्च् *a.* ऋजुगामी; going straight iv.6.9 रोहितास ऋज्वञ्चः स्वञ्चः.

ऋञ्जसान [*ऋञ्जस् √ऋञ्ज्] *a.* आगे बढ़ने वाला; striving forward i.58.3 रथो न विक्ष्वृञ्जसानः 'स्तूयमानः', iv.21.5 ऋञ्जसानः पुरुवार उक्थैः 'प्रसाध्यमानः', i.96.3 विश ऑरीरहुत-मृञ्जसानम् 'स्तोत्रैः प्रसाध्यमानम्'.

ऋ-र्ण (1) *a.* अपराधी; guilty vi.12.5 ऋणोर्न तार्युः 'शीघ्रं गन्ता', x.127.7 उष ऋणेव यातय 'ऋणानीव'; ऋणवान्; indebted ŚBr. i.5.5.1 ऋणं ह वै जायते योऽस्ति 'ऋणवान्'. (2) *n.* अपराध; guilt, offence ii.24.13 ऋणमादर्दिः 'यज्वभिः प्रदेयमवदानात्मकम्', iv.3.13 मा भ्रातुरग्ने, अनृजोर्ऋणं वेः 'ऋणवद्देयं हविः'; ऋणापाकरणार्थं नित्यकर्म; rites to be observed to clear the debt; भूल, चूक; error, blunder, slip viii.32.16 न नूनं ब्रह्मणामृणं प्राशूर्नामस्ति सुन्वतामृ 'देवर्णम्'; ऋण; duty, debt viii.47.17 यथ ऋणं संनयामसि.

ऋण-काति [√कन्] *a.* स्तुतिभाक्; one to whom praise is due viii.61.12 ऋणकातिर्मदाभ्यम् 'यस्मै स्तुति-र्ऋणवदवश्यं क्रियते तं तादृशम्'.

ऋण-र्चि-त् *a.* पापों या अपराधों का बदला या एवज लेने वाला; avenging guilt ii.23.17 स ऋणर्चिदृणया ब्रह्मणस्पतिः 'स्तोतृकाममृणमिव चिनोतीति'. **ऋण-च्यु-त्** *a.* ऋण चुकाने का प्रेरक; inciting to (fulfil) obligations vi.61.1 इर्यमददाद्रभसमृणच्युतम् 'ऋणस्य च्यावयितारम्'. **ऋणं-चय्-अ** *a.* ऋण चुकाने वाला; paying debt (a name) v.30.12 ऋणंचयस्य प्रयता मघानि 'एतन्नामकेन राज्ञा', v.30.14 ऋणंचये राजनि रुशमानाम् 'एतत्संज्ञके'.

ऋण-र्या *a.* ऋणशोधक, ऋणमोचक; clearing obligations ii.23.11 असि सत्य ऋणया ब्रह्मणस्पते 'ऋणस्य यावयिता', x.89.8 त्वं ह त्यदृणया इन्द्र धीरः 'स्तोतृविषयाणामृणानां प्रापयिता', iv.23.7 ऋणा चिद् यत्र ऋणया न उग्रः 'ऋणस्य हन्तेन्द्रः । यातिर्वधकर्मा', ix.110.1 द्विर्यस्तरध्या ऋणया न ईयसे 'ऋणानां यापयिता विनाशयिता'. **ऋण-र्या-वन्** *a.* अपराध अथवा ऋण का पीछा करने वाला; pursuing guilt i.87.4 असि सत्य ऋणयावा 'ऋणस्यापगमयिता'. **ऋणा-र्वन्** *a.* ऋणी; in debt x.34.10 ऋणावा बिभ्यद् धनमिच्छमानः 'ऋणवान्'.

ऋण्-इक [= अणिक] *a.* ऋणदाता; money-lender.

ऋणोद्ग्रहण *n.* ऋण वसूल करना; recovering a debt from a debtor.

ऋ-र्त (1) *a.* प्राप्त; met with शुचा ह्यृताः 'प्राप्ताः' TS. v.2.9.5. (2) —**म्** *n.* शाश्वत नियम; settled order, sacred order ii.28.4 ऋतं सिन्धवो वरुणस्य यन्ति, i.105.12 ऋतमर्षन्ति सिन्धवः; कर्तव्य, औचित्य; duty, propriety ii.27.8 ऋतेना-दित्या महि वो महित्वम् (rightly); सत्य; truth (opposed to अनृत) i.185.6 उर्वी सद्मनी बृहती ऋतेन, iii.4.7 ऋतं शंसन्त ऋतमित् त आहुः; सत्कृत्य, यज्ञादि; holy work, sacrifice etc. iv.3.9 ऋतेन ऋतं नियतमीळ आ गोः 'सत्यभूतेन यज्ञेन', i.34.10 ऋताय चित्रं वृतवन्तमिष्यति; cp. **ऋतार्यन्त्** 'पूर्वं प्रतिज्ञातं सत्यं कर्तुमिच्छन्' BṛUp.

ऋत-र्चि-त् *a.* ऋत पर चलने वाला; observing the sacred order iv.3.4. ऋतस्य बोध्यृतचित् स्वाधीः.

ऋत-र्जा *a.* ऋत से उत्पन्न, सुशील, सौम्य; born of settled order, 'truly-born', of a true nature, well-made, excellent iii.58.8 रथो ह वामृतजा अद्रिजूतः 'उदकस्य जनयिता, यज्ञे प्रादुर्भवतीति वा', iv.40.5 गोर्जा ऋतजा अद्रिजा ऋतम् 'ऋतं सत्यं सर्वैर्दृश्यत्वेन सत्यजातः'. **ऋत-र्जात** *a.* सत्यशील, पावन; of true nature, holy i.144.7 ऋतजात सुक्रतो 'यज्ञार्थमुत्पन्न,' i.189.6 वि घ त्वावाँ ऋतजात यंसत् 'यज्ञार्थमुत्पन्न', vi.13.3 यं त्वं प्रचेत ऋतजात रायाँ 'ऋतमिति यज्ञनाम । तदर्थं जाताग्ने', ix.10v.8 ऋतेन य ऋतजाते विवावृधे 'उदकाज्जातः सोमः', iii.54.13 ऋतजाता अयासः (मरुतः) 'उदकाद् यज्ञाद् वा प्रादुर्भूताः । यद्वा ऋतमुदकं जातं येभ्यस्ते'. **ऋत-र्जात-सत्य** *a.* नियमतः उत्पन्न एवं सत्य; appearing at the proper time and constant iv.51.7 अभिर्ष्टिद्युम्ना ऋतजातसत्याः 'यज्ञार्थं जाताश्च ताः सत्यफलाश्च'. **ऋत-र्जि-त्** *a.* औचित्य का जेता; winnner of right, gaining the right VS. xvii.83 ऋतर्जिच सत्यर्जिच 'ऋतं यज्ञं जयतीति ऋतजित्' Mah. **ऋत-र्जुर्** *a.* ऋत पर चलते झुराया; grown old in observing the sacred order x.143.1 त्वं चिदत्रिमृतर्जुरम् 'ऋतं स्तोत्रं यज्ञो वा । तेन जीर्यन्तम्'. **ऋत-र्ज्ञा** *a.* ऋतज्ञ; knowing the settled order (or usage) at sacrifices x.65.3 स्तोमाँ ईयर्म्यृतर्ज्ञाः 'यज्ञस्य ज्ञाता', x.64.16 कविः ··· ऋतर्ज्ञाः. **ऋत-ज्य्-अ** *a.* अच्छी प्रत्यञ्चा वाला (धनुष); well-strung (bow); ऋत ही है प्रत्यञ्चा जिसकी; whose bow-string is truth ii.24.8 ऋतज्येन ··· धन्वना 'ऋतं सत्यमेव ज्या यस्य तेन'.

ऋत-द्युम्न [*Voc.*] *a.* ऋत से प्रदीप्त; brilliant through divine truth or glowing with order ix.113.4 ऋतं वदन्नृतद्युम्न 'ऋतेन द्योतमान सत्ययशस्क वा', (epithet of Indra and Viṣṇu). **ऋत-धामन्** *a.* सत्ये प्रतिष्ठित; abiding in truth VS. v.32 ऋतधामासि. **ऋत-धीति** *a.* पवित्र विचार वाला; of holy thought, sincere x.47.6. प्र सर्सगुमृतधीतिं सुमेधाम् 'सत्यकर्माणम्', vi.39.2 ऋतधीतिभिः 'सत्यकर्मभिः'. **ऋत-र्नि** *a.* सत्यनेता, शाश्वत नियम का नेता; true leader, leader of sacrifice or of the holy order ii.27.12 यो राजभ्य ऋतर्निभ्यो ददाश

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'यज्ञस्य सत्यस्य वा नेतृभ्यः'. **ऋत-निधन** *a.* ऋत इस निधन वाला सामन्; the Sāman having ऋत for nidhana TMB. xxi.2.1.

ऋत-पा *a.* ऋतरक्षक; guarding divine order vii.20.6 ऋतपा ऋतेर्जाः 'यज्ञपाता'. **ऋत-पात्र** *n.* (यज्ञिय) पात्र, पवित्र पात्र, सोमपात्र; holy vessel for Soma TMB. i.2.3.

ऋत-पेय *m.* एक एकाह; a particular Ekāha KŚS.

ऋत-पेशस् *a.* परिपूर्णरूप; having a perfect shape v.66.1 वरुणाय ऋतपेशसे 'उदकमेव रूपं यस्य तादृशाय'. **ऋत-प्रजात** [= ऋतजात] *a.* पवित्र; holy ii.23.15 यद् दीर्दयच्छवस ऋतप्रजात, x.67.1 इमां धियं ··· ऋतप्रजाताम् 'यज्ञार्थमुत्पन्नाम्'.

ऋत-प्र-वीत *a.* सत्यसंपन्न; invested with divine truth (as Agni) i.70.4 रथमृतप्रवीतम् 'उदकेन, सत्येन, यज्ञेन वा प्रकर्षेण वेष्टितम्'. **ऋत-प्सु** [*Voc.*] *a.* प्रियदर्शन; of noble appearance i.180.3 अन्तर्यद् वनिनो वामृतप्सू 'सत्यस्वरूपौ यज्ञियहविर्भक्षयितारौ वा'. **ऋत-भुज्** *a.* सत्यभुज्; enjoying (the fruit of) one's right actions MaitrUp.

√**ऋतय** [cp. √ऋतार्य] नियम पालना; to observe the sacred law viii.3.14 कदु स्तुवन्त ऋतयन्त देवता 'यज्ञमैच्छन्'.

ऋत-र्या [*Instr. av.*] भद्रया, औचित्येन; in the right manner ii.11.12 धियं वनेम ऋतर्या सपन्तः 'ऋतं कर्मफलम्। तत्कामनया'. **ऋत-र्यु** [= ऋतयन्त्] *a.* ऋतकाम, सत्यप्रिय; observing the divine law viii.70.10 त्वं न इन्द्र ऋतर्युः 'यज्ञकामः'. **ऋत-युक्-ति** *f.* सत्यसंपर्क; contact with what is right x.61.10 ऋतं वदन्त ऋतयुक्तिमग्मन् 'उक्तयोगपरिसमाप्तिम्'. **ऋत-युज्** *a.* सत्ययुक्त; true, observing truth vi.39.2 ऋतधीतिर्ऋतयुग् युजानः 'ऋतेन स्तोत्रेण युक्तः'; आसानी से जुआ लेने वाला; easily harnessed or duly harnessed iv.51.5 यूयं हि देवीर्ऋतयुग्भिरश्वैः 'यज्ञगामिभिः'.

ऋत-वाक्-अ *m.* सत्य वचन; true or right speech ix.113.2 ऋतवाकेन सत्येन श्रद्धया तपसा सुतः 'ऋतस्य वचनेन'. **ऋत-वाद्-इन्** *a.* सत्यवक्ता; speaking the truth VS. v.7 ऋतवादिभ्यो नमः.

ऋतव्या [ऋतुमानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानाम्] *f.* 'मधुश्च माधवश्च' इत्यादि मन्त्रों से उपधीयमान इष्टका; the bricks piled up while reciting the verse मधुश्च माधवश्च etc. TS. iv.4.11, Sat. xi.7.

ऋत-सत्य *n.* औचित्य एवं सत्य; right and truth ŚBr. xi. —**सद्** *a.* dwelling in truth iv.40.5 'ऋतं सत्यं ब्रह्म यज्ञो वा। तत्र सीदतीति'. —**सदन** [ऋतस्य सदने सीदामि इति मन्त्रमुच्चार्य यत्रोपविश्यते तत्; दक्षिणहविर्धानस्य पश्चाद् देशः] *n.* पवित्र आसन; holy seat VS. iv.36 वरुणस्य ऋतसदनमसि 'ऋतसदनं यज्ञार्थमुपवेशनस्थानम्' Mah. —**सदनी** VS. iv.36 वरुणस्य ऋतसदन्यसि 'ऋताय यज्ञाय सद्यते उपविश्यते यस्यां सा'. —**सप्** [strong —**साप्**] *a.* पूजक; performing worship, partaking of truth x.154.4 ये चित् पूर्वे ऋतसापः 'सत्यं यज्ञं वा स्पृशन्तः', i.179.2 ये चिद्धि पूर्वे ऋतसापः 'सत्यस्यापयितारो व्याप्नुवाना वा', v.41.6 इषुध्येव ऋतसापः पुरंधीः 'यज्ञस्पृशः', vii.56.12 ऋतेन सत्यमृतसाप आयन् 'उदकं स्पृशन्तो मरुतः', x.66.8 अग्निर्होतार ऋतसापो अद्रुहः 'सत्यभाजः, षप् समवाये'. **ऋत-सात** *a.* सत्येन प्राप्त; won by truth or rite AV. xviii.2.15 ये चित् पूर्वे ऋतसाताः.

ऋत-स्तुभ् *a.* यथार्थ स्तोता; praising sincerely i.112.20 ओम्यावर्ती सुभरामृतस्तुभम् 'ऋतं सत्यं स्तोभमुच्चारयतीति ऋतस्तुप्। एतत्संज्ञमृषिम्'. **ऋत-स्था** *a.* सत्ये स्थित; standing on cosmic order AV. iv.1.4 स हि दिवः स पृथिव्या ऋतस्थाः 'the right-stander' W.

ऋतस्-पति [based on बृहस्पति etc. *Voc.*] *a.* ऋत का स्वामी; lord of the pious works viii.26.21 तव वीयत्तस्पते 'यज्ञानां पते'. **ऋत-स्पृश्** *a.* यज्ञ-संबन्धी; connected with sacrifice viii.76.12 वाचं ··· ऋतस्पृशम्, iv.50.3 अत आ त ऋतस्पृशो नि षेदुः 'यज्ञं स्पृशन्तोऽश्वाः'.

ऋतानृत *n. du.* सत्य और असत्य; truth and falsehood.

ऋताय [*Denom.* beside √ऋतय] ऋत का पालन करना; to observe sacred order v.41.1 को नु वां मित्रावरुणावृतायन् 'यज्ञमिच्छन्', मधु वाता ऋतायते TS. iv.2.9.3.

ऋताय्-इन् *a.* सत्यनिष्ठ; truthful x.5.3 ऋतायिनी मायिनी सं दधाते 'सत्यवत्यौ'. **ऋतार्यु** = ऋतयु viii.79.6 उदीमृतार्युमीरयत् 'यज्ञकामम्'.

ऋता-वन् *a.* सत्यवान्, नियमबद्ध, पवित्र; truthful, regular, pious, holy. —**री** *f.* ii.28.6 सम्राळृतावोऽनु मा गृभाय 'सत्यवन् यज्ञवन् वा', iii.14.2 ऋतावस्तुभ्यं चेतते सहस्वः 'ऋतं सत्यभूतो यज्ञः तद्वन्', iv.10.7 इत्था यजमानादृतावः 'सत्यवन्'. **ऋता-वसु** [*Voc.*] *a.* सत्यधन; whose wealth is piety viii.101.5 ··· ऋतावसो 'यज्ञधन'. **ऋता-वृध्** *a.* सत्यवर्धक, यज्ञपोषक; fostering truth or piety or sacrifice iii.2.1 वैश्वानराय धिषणामृतावृधे 'उदकस्य यज्ञस्य वा वर्धयित्रे', i.2.8 ऋतावृधावृतस्पृशा.

ऋता-षह् [*ns.* षाट्] *a.* नियमधारी; maintaining or ruling by the cosmic law TS. iii.4.7.1, VS. xviii.38 ऋताषाडृतधामाभिः 'ऋतं सत्यं सहतीति' Uv. 'ऋतं सत्यं सहत इति ऋताषाट्। सत्यं सहते असत्ये कुपितो भवति' Mah.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ऋ-ति *f.* इर्ति, गति TBr. iii.4.6, आक्रमण, लड़ाई, (cp. समर), आ पड़ना अथवा दुर्घटना; motion, assault, fight, mishap AV. xii.5.25 ऋतिर्हन्यमाना 'mishap when being slain', VS. xxx.13 ऋतये स्तेनहृदयम्. √**ऋतीय** (*Denom.*) ऋतीयमाने 'परस्परं कलहायमाने'; quarrelling न ऋतीयेरन् should not quarrel among themselves ŚBr.

ऋती-षाह् *a.* आक्रान्ताओं का अभिभविता; conquering assailants vi.14.4 अग्निरप्सामृतीषहम्, i.64.15 ऋतीषाहं रयिम्, vi.68.1 तुविकूर्मिमृतीषहम् 'हिंसकानामभिभवितारम्'.

ऋ-तु *mf.* मौसम, निश्चित समय, नियम; season, fixed time, rule ii.13.1 ऋतुर्जनित्री, TS. iv.3.11.5 ऋतूनां पत्नी 'पालयित्री', काल; time प्रातर्ऋतावतीते 'प्रातःकालातिपन्ने सति' Sat. xv.2. Cp. अव-र्-ति.

ऋतु-ग्रह्-अ *m.* ऋतुदेवताक आहुति; libation offered to the seasons TS. iv.7.7.1.

ऋतु-था [ऋतौ ऋतौ काले काले] *av.* ऋतुशः, उस उस ऋतु में; at the due or proper time, in due season VS. xx.65 ऋतुथेन्द्रो वनस्पतिः, TS. iv.6.9.3 या ते गात्राणामृतुथा कृणोमि 'ऋतूपलक्षिते तत्तत्काले'.

ऋतु-पति *m.* ऋतुओं का स्वामी; lord of seasons x.2.1 विद्वाँ ऋतूँर्ऋतुपते यजेह. **ऋतु-पशु** *a.* ऋतु पर देय पशु; an animal to be sacrificed at a particular season ŚBr. xiii. **ऋतु-पा** *a.* समय पर पीने वाला, ऋतुपति; drinking at the right season, guarding the seasons iii.47.3 उत ऋतुभिर्ऋतुपाः पाहि सोमम् 'कालनिर्वाहकतया ऋतूनां पातः', iii.20.4 देव ऋतुपा ऋतावा 'ऋतूनां पालकः', v.12.13 ऋतुपा ऋतूनाम्, x.99.10 अयं कर्नीन ऋतुपा अवेदि 'ऋतौ पाता', iv.34.7 अग्नेपाभिर्ऋतुपाभिः सजोषाः 'ऋतुयाजदेवैः सह'. **ऋतु-पात्र** *n.* ऋत्वर्थ आहुतियों का पात्र; a vessel for the libations to the seasons. **ऋतु-पाय्-इन्** *a.* ऋतु-जायोपयायी; enjoying his own wife at the right time. **ऋतु-पेय** *m.* एतन्नामक अग्निष्टोम; a particular Soma sacrifice. **ऋतु-प्रैष** [—षाः 'ऋतुयाजार्थं मैत्रावरुणेन पठितव्या मन्त्राः] *m.* ऋतुयाजार्थ पठनीय मन्त्र; verses to be recited at the Ṛtuyāja; particular invocations to be spoken before the sacrifice to the seasons ABr. v.9.3.

ऋतु-भाज् *a.* ऋतुग्राही; partaking of a season (said of a sacrificial brick) ŚBr. x.4.4.4.

ऋतु-मन्त् *a.* ऋत्वनुसारी, ऋतु-अनुगत; observing the seasons, those whom the seasons follow VS. xix.61 अग्निष्वात्तान् ऋतुमतो हवामहे 'ऋतुसंयुक्तान्' Uv., 'ऋतवो विद्यन्ते येषु ते' Mah. **ऋतु-मय** *a.* ऋतुओं का; consisting of seasons ŚBr. viii. **ऋतु-मुख** *n.* ऋतु का प्रथम दिन = प्रतिपद् (वैश्वदेववरुणप्रघासादीनि चातुर्मास्यपर्वाणि प्रतिपद्येव क्रियन्ते न पौर्णमास्याम्); the first day of the seasons ŚBr. i. **ऋतु-मुख्-इन्** *a.* ऋतु के प्रथम दिन पर होने वाला; taking place on the first day of a season.

ऋतु-याज्-अ *m.* ऋतुओं को आहुति; offering to the seasons, a particular ceremony ABr. **ऋतु-याज्-इन्** *a.* ऋतु-याज करने वाला; sacrificing at the beginning of every season MS. **ऋतु-याज्या** [= ऋतुयाजः, मधुमाधवादयः ऋतुदेवा यत्रेज्यन्ते] *f.* ऋतुयाग; sacrifices where the seasons are propitiated.

ऋत्-उल *a.* देशराजवार्ताकथनशील; one who talks about politics TBr. iii.4.13, VS. अर्त्-अर्न.

ऋतु-वेला *f.* आर्तव का समय; the time of or after menses (fit for procreation) ŚGS. i.19.1.

ऋतु-शस् [तत्तदृतुकाले] *av.* मौसम पर, मौसमवार; season after season, at the proper time i.162.4 यद्धविष्यमृतुशो देवयानम् 'ऋतौ ऋतौ काले काले', x.2.5 ऋतुशो यजाति, x.98.11 विद्वान् पथ ऋतुशो देवयानान् 'काले काले'.

ऋतु-ष्ठा *a.* ऋतुवर्ती; being in season VS. xvii.3 ऋतुष्ठाः स्थ ऋतावृधः 'ऋतुषु तिष्ठन्तीति'; cp. ऋतुस्थ 'ऋतुषु तिष्ठतीति' संवत्सरः = ऋतुस्था TS. v.5.8.1.

ऋतु-सहस्र *n.* हजार ऋतुएं; a thousand seasons ŚBr. x.

ऋतु-स्था [= यज्ञायज्ञिय] *n.* 'वसन्तम्' इत्यादि ऋचा में उत्पन्न साम; Sāman arising out of the verse वसन्तम् [TS. i.6.2.3] etc. TS. v.5.8.1.

ऋतें [*Loc.* of *ऋत 'set apart', *Lith.* इर्ति 'divide'] *av.* बिना; without i.18.7 यस्माद् ऋतें न सिध्यति. **ऋते-कर्मम्** *av.* बिना कर्म के; without work or action x.55.7 ऋतेकर्ममुर्दजायन्त देवाः 'ऋतकर्म वृष्टिप्रदानकर्म प्रति'. **ऋते-र्जा** *m.* ऋत अथवा यज्ञ में उत्पन्न; produced at the sacrifice vi.3.1 अग्ने स क्षेषद् ऋतपा ऋतेर्जाः 'यज्ञनिमित्तं जातः', vii.20.6 क्षयत् स रायं ऋतपा ऋतेर्जाः 'यज्ञे जातः', i.113.12 यावयद्द्वेषा ऋतपा ऋतेर्जाः 'यज्ञार्थं प्रादुर्भूता'.

ऋतें-बर्हिष्क *a.* बर्हि पर पढ़े जाने वाले मन्त्रों के बिना; without the formula on the Barhis ŚŚS. **ऋतें-मूल** *a.* बिना मूल का; rootless.

ऋते-यज्ञम् *av.* यज्ञ से बाहर; outside the sacrifice MS. **ऋते-र्यु** *m.* एक नाम; name of a sage.

ऋतें-रक्षस् [वर्जितं रक्षो यस्मिन् यज्ञे सः] *a.* रक्षोरहित याग; a sacrifice performed with exclusion of the Rakṣasas ABr. ii.7.2.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ऋत्व्-ईज् [ऋतौ विहितकाले यजतीति] (1) *a.* ऋतु पर यज्ञ करने वाला; sacrificing at the proper time i.44.11 अग्निं होतारमृत्विजम् 'ऋतौ वसन्तादिके यष्टारम्', v.22.2 दधाता देवमृत्विजम् 'ऋतुयष्टारम्'. (2) —क् *m.* ऋत्विज्; sacrificer TS.iv.3.13.4 ये दैत्या ऋत्विजः 'अग्निर्होता, अश्विनाध्वर्यू, त्वष्टाग्नीत् इति', viii.38.1 यज्ञस्य हि स्थ ऋत्विजा 'होताग्नीध्रोऽध्वर्युर्मैत्रावरुणो ब्राह्मणाच्छंसी पोता नेष्टेति सप्तर्त्विजः'. **ऋत्व्-ईय** [also ऋत्विय; ऋतुः प्राप्तो यस्य] *a.* प्राप्तकाल, नियत, उचित; in season, regular, being in proper time iii.41.2 सत्तो होता न ऋत्वियः 'प्राप्तकालः', i.143.1 होता पृथिव्यां न्यसीददृ ऋत्वियः 'प्राप्तकालः'. **ऋत्विय-वन्त्** *a.* = ऋत्विय, like क्रीडुमन्त् = क्रीडु. **ऋत्व्-अ** *n.* सामयिक, वीर्य; timely semen TMB. x.3.1; ऋतुकाल; pubescence, time fit for procreation ĀpGS. ii.5.17, Sat. xxvii.1 ऋत्वे वा जायाम् 'ऋतुकाले' in pubescence.

ऋत्व्-य [= ऋत्विय] *a.* ऋतुवर्ती, समयोचित, प्रजनन-योग्य; belonging to the time, fit for germination x.183.2 स्वायां तनूं ऋत्व्ये नाधमानम् 'ऋतुकाले भवं गर्भधारणरूपं कर्म ऋत्वियम्। तस्मिन् निमित्तभूते'; गर्भनिमित्त वीर्य; semen यद् ऋत्व्यादसृजत TMB. x.3.1, ऋत्वियात् प्रजां विन्दामहै TS. ii.5.1.5, अपो वा ऋत्व्यमार्छत् 'प्रजननसामर्थ्यम्' TMB. vii.8.1. √**ऋद्** हिलाना; 'stir' अर्दति, *Caus.* अर्दयति.

ऋदू-दर्-अ ['revealing sweetness' √दृ, cp. ऋद्-वृध् ?] *a.* मधुवर्षी अथवा मृदु-प्रकृति; revealing sweetness or of pleasant nature ii.33.5 ऋदूदरः सुहवः 'मृदूदरः', viii.48.10 ऋदूदरेण सख्या सचेय 'उदराबाधकेन', iii.54.10 ऋदूदराः श्रृणवन्नग्निर्जिह्वाः 'मृदु उदरं येषां ते। यद्वा मृदुरुदरे सोमो येषां ते'.

ऋदू-र्पा *a.* मधुरपायी; drinking what is soft or pleasant viii.77.11 ऋदूर्पे चिद् ऋदूदृधा.

ऋदू-वृध् *a.* मधुवर्धक; increasing liquid or sweetness viii.77.11 ऋदूदृधा.

ऋद्-ध [√ऋध्] *a.* सिद्ध, समृद्ध; accomplished.

ऋद्-धि *f.* समृद्धि, यज्ञादि की परिसमाप्ति; prosperity, completion of sacrifice; ऋद्धिहेतुता; being the cause of prosperity TS. v.5.10.5 यं एवमेतासामृद्धिं वेद. **ऋद्धि-परिमित** [साधनद्रव्यसंपत्त्या परितो निमितं प्रौढम्, काम्यमानेन फलेन परिमितम्] *a.* सर्वसाधनसंपन्न (सत्र); (a sacrifice) well-equipped with requisites or promising fruit, cp. TS. ii.3.3.1, ऋद्धिपरिमितं यशः 'समृद्धियुक्तं यशः' TBr. ii.2.8.

√**ऋध्** फलना-फूलना, सफल होना; to thrive, succeed vi.2.4 ऋधद् यस्ते सुदानवे 'ऋध्नुयात्'; cp. वि√ऋध्. Forms. V. P. : *Pr.* ऋध्नोति; *Ipf.* आध्नोत्. IV. : *Pr.* ऋध्यति, –ते; *Ipv.* ऋध्यताम्. VII. P : *Sb.* ऋणधत्; *Op.* ऋन्ध्याम्; *Pt.* ऋन्धन्त्, *Pf.* आनर्ध; आनृधुर्; आनृधे. *Ao. root* : आर्ध्म; *Sb.* ऋधत्; Ā. ऋधाथे *(2. du.)*; *Op.* ऋध्याम्, ऋध्यास्, ऋध्याम; ऋधीमहि; *Prc.* ऋध्यासम्; *Pt.* ऋधन्त्; *a* : *Op.* : ऋधेत, ऋधेम; *Is.* : आर्धिष्ट. *Ft.* अर्धिष्यते; अर्धिता. *Ps.* ऋध्यते; *Ipv.* ऋध्यताम्; *Pp.* ऋद्ध. *Gdv.* अर्ध्य. *Cs.* अर्धयति. *Ds.* ईर्त्सति; *Pt.* ईर्त्सन्त्. *Cp.* एर्त्समान AV. vi.118.2, where TĀr. has इत्समानः for इच्छमानः ?

ऋधक् [or ऋधक्] *av.* पृथक्; separately, aside, apart, alone, singly viii.101.1 ऋधगित्था स मर्त्यः 'ऋधक् सत्यम्' = VS. xxxiii.87 'समृद्धि-युक्तः' Uv., 'ऋध्नोतीति ऋधक् समृद्धिमान्' Mah., iv.18.4 किं स ऋधक् कृणवत् 'विरुद्धं कर्म', vi.40.5 यदिन्द्र दिवि पार्ये यदृधक् 'पृथक्-शब्देन समानार्थम्'; पृथक् = दूर; distant vii.57.4 ऋधक् सा वो मरुतो दिर्युदस्तु 'पृथग् भवतु', viii.18.11 ऋधग् द्वेषः कृणुत, x.49.7 ऋधक् कृषे दासम् 'पृथक् करोमि', x.79.2 गुहा शिरो निहितमृधगक्षी 'पृथक्'. Note ऋधक् √ऋध्, पृथक् √प्रथ्.

ऋधङ्-मन्त्र *a.* विशिष्ट मन्त्रों वाला; having a special sacred text AV. v.1.1 ऋधङ्मन्त्रो योनिं य आवभूव 'with a special sacred text' W.

ऋधद्-रि *a.* संपत्तिवर्धक; increasing wealth viii.46.23 दश श्यावा ऋधद्रयः 'प्रवृद्धवेगाः'.

ऋधद्-वार *a.* संपत्ति-वर्धक; increasing goods vi.3.2 ऋधद्वारायाग्नये 'समृद्धं वारं वरणीयं धनं यस्य'.

ऋध्-म्-उक *a.* वर्धक; causing increase or prosperity ĀśGS. iv.8.9.

ऋब्-ईस [√रभ् 'what catches', ईस = ईष, cp. करीष] *n.* दराड़, दर्रा; cleft, abyss, chasm v.78.4 अत्रियँद् वामवरोहन्नृबीसम् 'तुषाग्निकुण्डे', x.39.9 युवमृबीसमुर्त तप्तमत्रये 'तप्तमृबीसम् अग्निकुण्डम्', i.117.3 ऋबीसादत्रिं मुञ्चथो गणेन 'तुषाग्नेः सकाशात्', i.116.8 ऋबीसे अत्रिमश्विनावनीतम् 'अपगतप्रकाशे पीडायन्त्रगृहे'. **ऋबीस-पक्व** *a.* गर्तादि में पका; ripened in a hole Sat. vi.5.

ऋभ्-उ [√रभ्] (1) *a.* चतुर, दक्ष, आविष्कर्ता; adroit, skilful, inventive i.110.7 ऋभुर्न इन्द्रः 'ऋभुरस्माकमिन्द्रः' ii.1.10 त्वमग्न ऋभुरार्के नमस्यः 'उरु भासमानो मेधावी', x.93.8 ऋभुर्ऋभुक्षा ऋभुर्विधर्ता मदः 'ऋभुः यज्ञेन भाति', मदोऽपि यज्ञेन भाति', x.144.2 ऋभुर्वज्रो दास्वते 'दीप्तः'. (2) *m.* तीन दैवी कलाकार; artist, a smith, builder (of carriage etc.); names of three semi-divine beings vi.3.8 ऋभुर्न त्वेषो रभसानो अद्यौत् 'उरु भासमानः', ix.21.6 ऋभुर्न रथ्यं नवं दधात 'उरु भासमानो रथस्वामीव', i.110.8 निश्चर्मणः ऋभवो गामपिंशत,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

i.161.6 ऋभुर्विभ्वा वाजो देवाँ अगच्छत.

ऋभु-क्षन् [or —क्षा √क्षि 'possess or dwell' ऋभवः क्षियन्ति अस्मिन् स प्रजापतिः] *m.* ऋभुओं का नेता; chief of the Ṛbhus i.63.3 त्वमृभुक्षा नर्यः 'ऋभूणामधिपतिः' (इन्द्र), i.162.1 इन्द्र ऋभुक्षाः 'देवानां निवासभूतः प्रजापतिः, यद्वा एतन्महन्नाम', i.167.10 तन्न ऋभुक्षा नरामिनु ष्यात् 'महन्नामैतत्', i.186.10 अद्वेषो विष्णुर्वात ऋभुक्षाः 'पतिः', i.111.4 ऋभुक्षणमिन्द्रमा हुवे 'महन्नामैतत्'.

ऋभु-मन्त् *a.* ऋभुसमेत; followed by Ṛbhus iii.60.6 इन्द्र ऋभुमान् वाजवान् 'ऋभुणा तद्वान्'; समर्थ; strong i.111.2 ऋभुमद् वयः 'उरुभासनयुक्तम्'.

ऋभु-ष्ठि-र [*Voc.*] *a.* दक्ष एवं स्थिर; clever and firm viii.77.8 सद्यो जात ऋभुष्ठिर 'उरुः प्रभूतः स्थिरश्च संग्रामे' (इन्द्रः).

ऋभ्-व [√रभ्] *a.* दक्ष, निपुण; skilful vi.49.9 देवं सुगभस्तिमृभ्वम् 'उरु भासमानं महान्तं वा'. **ऋभ्-वन्** = ऋभ्व vi.34.2 पुरुगूर्तं ऋभ्वा 'महान्'. **ऋभ्-वस्** = ऋभ्-वन् i.56.1 रथम्··· ऋभ्वसम् 'उरु भासमानम्', v.52.8 शर्धः··· ऋभ्वसम् 'महदतिप्रवृद्धम्', viii.70.3, इन्द्रम्··· ऋभ्वसम् 'महान्तम्'.

ऋश्-अ [*Ln.* alces] *m.* हिरण; the male of a species of antelope AV. iv.4.7 कमस्वर्शं इव. **ऋश्-य** = ऋश viii.4.10 ऋश्यो न तृष्यन् 'ऋश्याख्यो मृग इव'. **ऋश्य-द्-अ** *m.* हिरण को पकड़ने का गढ़ा; a pit for catching antelope x.39.8 युवं नन्दनमृश्यदर्दिदूपथुः; cp. ऋवीस.

√**ऋष्** झपटना, तेज बहना; to rush, flow rapidly ix.32.4 मृगो न तक्तो अर्षसि, ix.67.15 श्येनो न तक्तो अर्षति, iii.33.11 अर्षादह प्रसर्वः सर्गतक्तः. Forms. i. : *Pr.* अर्षति, —ते; *Sb.* अर्षात्; *Inj.* अर्षत्; *Ipv.* अर्ष, अर्षतु; अर्षत, अर्षन्तु; *Pt.* अर्षन्त्. VI. P. : *Pr.* ऋषति; *Pt.* ऋषन्त्. *Pp.* ऋष्ट.

√**ऋष्** धकेलना, मारना, क्षति पहुंचाना: to push, strike, injure or kill AV. ix.4.17 शृङ्गाभ्यां रक्ष ऋषति 'pushes, strikes', x.155.2 अराय्यं··· तीक्ष्णशृङ्गोदृषन्निहि 'अस्मात् स्थानादुद्गमयन्'.

ऋष-भ [√ऋष्] (1) *m.* वृषभ, बैल; bull (impregnating the herd), ox vi.28.8 उप ऋषभस्य रेतसि 'भारवाही बलीवर्दः'. (2) *a.* श्रेष्ठ, प्रशस्त; best, excellent x.166.1 ऋषभं मा समानानाम् 'प्रशस्तम्', ऋषभ एष यज्ञानां यदश्वमेधः TBr. iii.8.3. (3) —भः *m.* name of a Soma-sacrifice bestowing excellence TMB. xix.12.1.

ऋषभ-दाय्-इन् *a.* ऋषभदाता; bestowing bulls AV. ix.4.20 तत् सर्वमनु मन्यतां देवा ऋषभदायिने. **ऋषभ-पूजा** *f.* वृष-पूजा; veneration of the bulls, a rite GGS. iii.6.12. **ऋषभः शाकरः** *m.* name of a Sāman TMB. xiii.5.17. **ऋषभेष्टका** *f.* 'त्वामग्ने वृषभं चेकितानम्' ऋषभ शब्दवाली इस ऋचा द्वारा उपधेय इष्टका; the bricks to be piled while reciting the verse त्वामग्ने etc. (TS. v.7.2.1) containing the word ṛṣabha = एकाष्टका.

ऋष्-इ [√ऋष्] *m.* मन्त्रद्रष्टा, मन्त्र; seer, stanza ŚBr. ii.3.1.6 ऋषिणाभ्यनूक्तम्.

ऋषि-कृ-त् *a.* ऋषि बनाने वाला; making into a seer, enlightening i.31.6 भूमिरस्यृषिकृत् 'दर्शनकारी' (अग्निः), ix.96.18 ऋषिमना यं ऋषिकृत 'सर्वस्य दर्शनकर्ता' (सोमः). **ऋषि-चोद्-अन** *a.* ऋषि-प्रेरक; inspiring the seers viii.51.3 यं ऋषिचोदनः. **ऋषि-द्विष्** *a.* ऋषिद्वेषी; hating the seers i.39.10 ऋषिद्विषे मरुतः परिमन्यवे 'ऋषीणां द्वेषं कुर्वते शत्रवे'. **ऋषि-प्र-शिष्-ट** *a.* ऋषियों द्वारा उपदिष्ट; instructed by the seers AV. xi.1.15 ऋषिप्रशिष्टार्प आ भरैताः 'instructed by the seers'. **ऋषि-बन्धु** *a.* जिसके बन्धु ऋषि हैं; related to the seers viii.100.6 अपावृणोः शरभाय ऋषिबन्धवे.

ऋषि-मनस् *a.* प्रतिभावान्; inspired, of far-seeing mind ix.96.18 ऋषिमना यं ऋषिकृत् स्वर्षाः 'सर्वदर्शनशीलमनस्कः'.

ऋषि-यज्ञ *m.* नित्य स्वाध्याय; daily study.

ऋषि-षाण [√सन्] *a.* ऋषियों द्वारा प्रदत्त; offered by the sages ix.86.4 ये त्वा मृजन्त्यृषिषाण वेधसः 'ऋषिभिः संभक्त' (सोम).

ऋषि-ष्टुत *a.* ऋषियों द्वारा स्तुत; praised by the seers vii.75.5 ऋषिष्टुता जरयन्ती मघोनी. **ऋषि-सह्** [—षाट् *NS.*] *a.* ऋषियों को पराभूत करने वाला; overcoming the seers (said of the Sóma) ix.76.4 ऋतस्य धीतिमृषिषाळवीवशत् 'ऋषीणामभिभविता'. **ऋषि-स्वर** *a.* ऋषियों द्वारा स्तुत; sung by the seers v.44.8 ऋषिस्वरं चरति यासु नाम ते 'ऋषिभिः स्तुत्यम्'.

ऋषी-वस् [*Voc.*] *a.* ऋषियों वाला; accompanied or sung by the seers viii.2.28 शिप्रिन्नृषीवः शचीवः 'स्तोतृभिर्युक्त' (इन्द्र).

ऋषीष्टका : अदभ्यः संभृतः पृथिव्यै रसाच्च विश्वकर्मणः इत्यादि मन्त्रों से उपधेय इष्टका; the bricks piled while reciting the verses अदभ्यः संभृतः etc. VS. xxxi.17, Sat. xi.8.

ऋष्-उ *m.* ज्वाला, दीप्ति; flame, glow x.6.1 ज्येष्ठेभिर्यो भानुभिर्ऋषूणाम् 'सूर्यरश्मीनाम्', i.127.10 अग्ने रेभो न जरत ऋषूणां जूर्णिहोत ऋषूणाम् 'आगन्तॄणाम्, ऋषूणां महतां यद्वा ज्ञानवताम्', v.25.1 रसत् पुत्र ऋषूणाम् 'ऋषीणां पुत्रः। ऋषिभिर्मन्त्रेण जनितत्वात् पुत्र इत्युपचर्यते', viii.71.15 भुवद्वस्तुर्ऋषूणाम् 'ऋषीणाम्'.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ऋष्-र्टि [√ऋष्] *f.* भाला; spear, lance, sword i.167.3 हिरण्यनिर्णिगुपरा र्न ऋष्टिः 'विद्युदाख्यायुधविशेषः', i.169.3 अस्यक् सा त इन्द्र ऋष्टिरस्मे 'वज्राख्यायुधविशेषः', x.87.7 आलेभानाद् ऋष्टिभिर्यातुधानात् 'आयुधविशेषैः' i.37.2 ये पृषतीभिर्ऋष्टिभिः 'ऋष्टयः आयुधानि', i.64.8 पृषतीभिर्ऋष्टिभिः 'आयुधैः', i.85.4 वि ये भ्राजन्ते सुमखास ऋष्टिभिः 'आयुधैः', ii.36.2 पृषतीभिर्ऋष्टिभिः 'आयुधैः'.

ऋष्टि-मन्त् *a.* भाले वाला; equipped with spears iii.54.13 विद्युद्रथा मरुतः ऋष्टिमन्तः 'दीप्तिमन्तः। ऋष्टिरायुधविशेषः। तद्वन्तो वा' (मरुतः), v.57.2 वाशीमन्त ऋष्टिमन्तो मनीषिणः 'ऋष्टिर्नाम छुरिका तद्वन्तः', v.60.3 यत क्रीलथ मरुत ऋष्टिमन्तः 'आयुधवन्तः', i.88.1 रथेभिर्यात ऋष्टिमद्भिः 'ऋष्टयः शक्तिरूपाण्यायुधानि। स्थूणा इत्यन्ये'.

ऋष्टि-विद्युत् [*Voc.*] *a.* भालों से चमचमाता; glittering with lances (Maruts), i.168.5 को वोऽन्तर्मरुत ऋष्टिविद्युतः 'मेघभेदनायुधविशेषेण विद्योतमानाः'.

ऋष्-य *m.* पुंमृग, शृङ्गी मृग; male deer. **ऋष्य-द्-अ** cp. ऋश्यद्.

ऋष्-र्व [Aw. ereśva 'high'] *a.* ऊंचा, उन्नत, महान्; lofty, exalted, elevated, high iii.32.7 बृहन्तमृष्वमर्जरं युवानम् 'ऋष्यते गम्यते मन्त्रैरिति ऋष्वं स्तोतव्यम्' = vi.19.2 'गन्तारम्', vi.49.10 'ऋष्वं दर्शनीयम्', vii.77.6 सास्मासु धा रयिमृष्वं बृहन्तम् 'प्रदीप्तम्', vii.86.1 प्र नाकमृष्वं नुनुदे बृहन्तम् 'दर्शनीयम्' = vii.99.2 'दर्शनीयम्', vii.61.3 प्र दिव ऋष्वाद् बृहतः सुदानू 'गुणैर्महतः बृहतः अतिमहतः', ix.89.4 रथे युञ्जन्त्युरुचक्रं ऋष्वम् 'दर्शनीयम्', i.25.9 उरोर्ऋष्वस्य बृहतः 'दर्शनीयस्य', iv.19.1 महामुर्भे रोदसी बृहमृष्वम् 'दर्शनीयम्', ii.21.4 गम्भीरं ऋष्वो असमष्टकाव्यः 'महान् यद्वा दर्शनीयः', ऋष्वाः सतीः 'गमनागमनयोग्याः' TS. v.1.11.2.

ऋष्व-वीर *m.* महान् वीरों वाला; inhabited by sublime heroes i.52.13 ऋष्ववीरस्य बृहतः पतिर्भूः 'दर्शनीया वीरा यस्य स तथोक्तः। तस्य दिवः'.

ऋष्वौजस् *a.* प्रकृष्ट ओज वाला; having sublime power x.105.6 प्रास्तौद् ऋष्वौजा ऋष्वेभिस्ततक्ष शूरः 'दर्शनीयबलः व्याप्तबलो वा। ऋष्वेभिः दर्शनीयैः'.

ऋह्-अन्त् [cp. रघु, √रह् and ऋघाय; cp. Hindi चक्की रिहाना; to cut small holes into the stone so that it becomes unsmooth] *a.* निर्बल, अल्प; weak, emaciated x.28.9 बृहन्तं चिद्दहर्ते रन्धयानि 'ह्रस्वकाय अल्पाय'.

ए

ए संबोधनात्मक अव्यय; particle of addressing.

ए [आ√इ, एति] – की ओर या – के पास आना या जाना; पहुंचना; to come near to or towards, go near to, approach i.52.12 परिभूरेष्या दिवम् 'प्राप्नोषि', vi.3.3 भीमा यदेति शुचतस्त आ धीः 'आ समन्तात् एति गच्छति', i.161.3 तानि भ्रातरनु वः कृत्व्येमसि (आ+इमसि) 'आभिमुख्येन प्राप्नुमः'.

ए-क [from इ, cp. इ-दम्, इ-यम्] *a.* एक; one; प्रधान; chief एकाष्टका 'प्रधाना इष्टका'.

एक-ऋतु *m.* एकमात्र ऋतु; the only time, the sole season AV. viii.9.25 एकऋतुः कतमो नु सः. **एक-ऋषि** *m.* एकमात्र ऋषि; the sole seer, chief seer AV. x.7.14 एकर्षिर्यस्मिन्नार्पितः.

एक-र्क *a.* एकाकिन्; alone, solitary x.59.9 क्षमा चरिष्णुर्वेकर्कम्. **एक-कपाल** [एकस्मिन् कपाले संस्कृतः] *a.* cooked in one dish. **एक-कल्प** *a.* समान-प्रकार; having the same method of performing ceremonial, observing the same ritual (as priests). **एक-खुर** *a.* एक खुर वाले पशु; one-hoofed animals ĀpGS. ii.16.16.

एक-गु *m.* अग्निष्टोम-विशेष; a particular Agniṣṭoma. GBr. **एक-ग्राम्-ईण** *a.* एक गांव के; inhabiting the same village ŚGS. ii.16.5.

एक-चक्र *a.* एक पहिये वाला; having one wheel i.164.2 सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रम्. **एक-चर्-अ** *a.* एक साथ चलने वाला: moving at the same time ŚBr. iii.8.3.17 अथैकचर्यस्य दोर्ष्णः. *f.* **एकचर्या** ŚBr. iii.8.3.18. **एक-चि-ति** *a.* एक रद्दे वाला; having one layer (of wood or bricks) = **एकचितिर्क** ŚBr. ix = **एकचितीक** TS. **एक-चोद्-अन** *a.* एक कृत्य पर लगने वाला नियम, समान-नियम कृत्य; a rule concerning one act only, having one and the same rule KŚS. iv.3.11, v.6.8. **एक-च्छन्दस्-य** *a.* एक-मात्र रुचि-विषय; the sole object of desire अन्नं वै एकच्छन्दस्यम् ChBr. ii.6.13. **एक-ज्-अ** *a.* अकेला उत्पन्न; produced alone i.164.15 साकंजानां सप्तथमाहुरेकजम् 'एकेनोत्पन्नम्', अधिकमासेन एकः उत्पद्यते, सप्तमर्तुः;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अनुपम; incomparable x.84.3 वशी वशं नयस एकज त्वम् 'असहाय'. **एक-जाति** *a.* एक-जन्मा, शूद्र; once-born, a Śūdra Gaut. x.50.

एक-र्त *a.* प्रथम, तीन आप्त्यों में से एक; first, one of the three Āptyás VS.i.23 एकर्ताय त्वा. **एक-तम** *a.* अनेकों में से एक; one of many. **एक-तय** *a.* एक; single MS. ii.2.1 यद्येकतयीषु द्वयीषु वावगच्छेत्. **एक-ता** *f.* एकत्व; oneness, identity. **एक-तीय** *a.* एक; the one. **एक-तेजन** *a.* एक छड़ वाला; having one shaft (as an arrow) AV. vi.57.1 येनेषुर्मेकतेजनाम् 'one-shafted'. **एक-त्रिंशद्-अक्षर** *a.* इकत्तीस अक्षरों वाला; consisting of thirty-one syllables ŚBr. iii. **एक-त्रिंशद्-रात्र्-अ** *m.* name of a sattra lasting thirty-one days TMB. xxiii.27. **एक-त्रिक** [एकया तिसृभिश्च स्तोत्रीयाभिः स्तोमक्लृप्तिर्यस्य स एकत्रिकः] *m.* एक एकाह; name of a particular Ekāha sacrifice KŚS.; एक और तीन; one and three (उत्सृष्टव्ये अहनि विषुवत्स्तोत्रेषु एकैव, स्तोत्रीयेषु आर्भवेषु च तिस्रः इत्यर्थः) TMB. v.10.6.

एक-दीक्ष्-अ *a.* वह अनुष्ठान जिसमें केवल एक दीक्षा होती है; (a sacrificial observance) at which only one dīkṣā or consecration takes place LŚS. viii.5.19. **एक-दीक्ष्-ईन्** [दीक्षा अस्यास्तीति दीक्षी । एकश्चासौ दीक्षी च] *a.* एकाकी दीक्षित; consecrated alone.

एक-दुग्ध [एकस्या व्रतदुहो दुग्धम्] *n.* व्रतार्थ रखी एक गौ का दूध; milk of one cow kept for Vrata Sat. x.2.

एक-देवत्-अ [एकवचनान्तशब्दप्रतिपाद्या देवता यस्य] *a.* एकदेवताक; having one deity. **एक-देवत्य** *a.* एक देवता को अर्पित; offered to one deity एकदेवत्यं आलब्धः 'एकां देवतामुद्दिश्योपाकृतः' TS. iii.4.1.1. **एक-देश** *m.* एक भाग; one part of the whole KŚS. **एक-द्यू** *m.* name of a seer viii.80.10 एकद्यूर्देवा उर्त यश्च देवीः. **एक-द्रव्य** *n.* वही पदार्थ; one and the same object KŚS. i.7.9.

एक-धन *n.* जलपात्रविशेष; name of a water-vessel by means of which water is taken up at certain sacrificial observances KŚS. **एकधना आपः** [सोमवर्धनार्था आपः] the waters taken up by means of the Ekadhanā vessel ABr. ii.20.5. **एकधनाः स्थाल्यः** एकधनाख्य जलों की मृन्मय स्थाली; the sthālīs meant for the waters called एकधना.

एक-धर्न *n.* मुख्य धन; the choice portion of wealth ŚBr. xi.4.1.1 एकधर्नमुपाहितं भवति 'मुख्यं धनम्', Sat. xxxii.3 एकधनेन ज्येष्ठं तोषयित्वा. **एकधन-विद्** *a.* मुख्य धन का भागी; one receiving the best portion of wealth TS. i.2.11.1. **एकधनावरोधन** *n.* उत्तम धन की प्राप्ति; obtainment of the choicest wealth ŚA. iv.3; एकधनाख्य स्थाली; name of a particular vessel ŚBr. iii.9.3.34 अयुङ्गा अयुङ्गा एकधना भवन्ति.

एक-धन्-ईन् *a.* एकधनाख्य स्थाली का वाहक; one carrying the Ekadhanā sthālī ŚBr.

एक-धा (1) *av.* युगपत्, क्षणमात्रेण, नैरन्तर्येण; at once एकधा समावृङ्क्ते 'क्षणमात्रेणैव' TS. ii.1.2.9, एकधैव यजमाने वीर्यं दधति 'तत्क्षणम्' TS. v.21.6; एक बार; once, singly, in one lump एकधा समभरन् 'तास्तन्वो मेलयित्वा एकं शरीरं कृतवन्तः' ABr. xiii.9; continuously एकधा तेजस्विनीं देवतामुपैति TBr. i.3.1 'एकेनैव प्रकारेण', एकधैवानुद्रष्टव्यम् BṛUp. (2) *a.* एकप्रकारक; of one type एकधा वै लोकः 'एकप्रकारः' TS. v.2.3.7.

एक-धार्-अ *n.* अटूट धारा में; in a single or unbroken flow (of Soma) इमान् लोकानेकधारेणापुनात् 'एकप्रयत्नेन' TMB. xiv.4.7. **एकधा-भू-य** *n.* एकीभाव; the becoming one एकधाभूयं भूत्वा 'एकधाभावं गत्वा' BṛUp.

एक-धिष्ण्य *a.* एक अग्निस्थान वाले; having the same place for sacrificial fire ŚBr.

एक-धेनु *f.* अद्वितीय धेनु; a unique cow vii.38.5 एकधेनुभिर्नि पातु 'मुख्याभिर्गोभिः'.

एक-नक्षत्र [एकं च नक्षत्रं चैकनक्षत्रम् । पुष्यः स्वातिर्हस्त इत्यादि । यत्तु द्विवचनबहुवचनान्तशब्दादिवाक्यप्रसिद्धं पुनर्वसू, विशाखे, कृत्तिकाः, भरण्यः, अनुराधाः इत्यादि तदनेकनक्षत्रम्] *n.* एक-नक्षत्र; a lunar mansion consisting of only one star. **एक-निष्ठ्-अ** *a.* श्रेष्ठ; excellent. **एक-नीड** *a.* समान-निलय; having common abode VS. xxxii.8. **एक-नेमि** *a.* एक पुट्ठी वाला; having one felly AV. x.8.7 एकचक्रं वर्तत एकनेमि.

एक-पत्नी *f.* एक पति वाली; having a single husband AV. x.8.39 यत्रातिष्ठन्नेकपत्नीः परस्तात् 'they of one husband'.

एक-पद् (1) *a.* एक पैर वाला; having only one foot x.117.8 एकपाद् भूयो द्विपदो वि चक्रमे, ii.31.6 अहिर्बुध्न्योऽर्ज एकपादुर्त 'एक एव पद्यते गच्छतीत्येकपाद्', i.164.41 गौरीः·· एकपदी द्विपदी सा चतुष्पदी 'एकपादोपेता'. (2) **—दा** *f.* name of x.178. **एक-पर** *a.* इक्का है उच्चतम जिनका; of which the ace is the highest ('too high by one' Mac.) x.34.2 अक्षस्यार्हमेकपरस्य हेतोः 'एकः परः प्रधानं यस्य'. **एक-पवित्र** [एकदर्भं पवित्रम्] *n.* एकदर्भवाली छननी; the sieve having one darbha Sat. xx.4.

एक-पाकोपजीविन् *a.* एक परिवार में पके भोजन पर जीने वाला;

CC-0. In Public Domain, Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

living on food prepared by the same (family); cp. Comm. on Gobh i.4.24. **एक-पातिनी** [एकस्य मन्त्रस्य पातः प्रतीकमेकपातः। सोऽयं यस्यामृचि वर्तते] एक प्रतीक वाली; having a single or common Pratīka or first word, quoted together as one verse ABr. i.19.9. **एक-पात्र** *a.* एक पात्र में रखा; being in one and the same vessel TS. vi. **एक-पाद्** [एक एव पद्यते गच्छतीति] *a.* एक-चरणवान्; one-footed, going alone (the sun). **एक-पादिका** *f.* शतपथ ब्राह्मण का द्वितीय काण्ड; name of the second book of Śatapatha. **एक-पुरोडाश** *a.* समान पुरोडाश पाने वाले; receiving the same sacrificial cake ŚBr. iv.

एक-प्रतिहार *a.* एक प्रतिहार वाला; having only one Pratihāra syllable LŚS. vi. **एक-प्रत्यवाय** *a.* एक से ऊन; less by one KŚS. i.9.9. **एक-प्रदान** *a.* एक समय अथवा एक सत्र में भेंट पाने वाले; receiving the offerings at the same time or sacrifice (as deities) ĀśŚS. i.3.18. **एक-प्राण-भाव** *n.* एक बार प्राण खींचना; the act of breathing once TPr. **एक-प्राण-योग** *m.* एक श्वास में दो ध्वनियों का योग; union of two sounds in one breath VPr. **एक-प्रादेश** *a.* एक प्रादेश अथवा बालिश्त लंबा; one span long ŚBr.

एक-भक्त [—म्] *n.* एक समय भोजन करना; eating only one meal (a day) Kauś. = एकभक्ति *f.* **एक-भक्तिक** *a.* एक समय खाने वाला; eating only one meal (a day) Gaut. **एक-भाव्-ईन्** *a.* एक होने वाला; being combined RPr. **एक-भू-य** *n.* एकीभाव; the becoming one, union KauśUp.

एक-मनस् *a.* एक-मत; unanimous ABr. viii.25.4. **एक-मात्र्-अ** *a.* एक मात्रा वाला; consisting of one syllabic instant APr. **एक-मुख** *a.* एक ओर मुंह वाले, समान-मुख; having face turned towards the same direction, of similar face AV. ix.4.9 सहस्रं स एकमुखा ददाति 'with one face'. **एक-मूर्धन्** *a.* एक ओर को सिर वाला; having the head turned in one direction AV. viii.9.15 तां एकमूर्ध्नीरभि लोकमेकम् 'one-headed toward one world'. **एक-मूल** *a.* एक जड़ वाला; having one root ĀśGS.

एक-यज्ञ *m.* एक पुरुष द्वारा याग; a sacrifice offered by one person KŚS. xxv. **एक-यम** *a.* समान ध्वनि वाले; monotonous TPr. **एक-र्या-वन्** [एकेन वाहनेन याति न तु वाहनान्तरेण] *m.* एक नाम; name of a king TBr. ii.7.10. **एक-यूप** *m.* एकमात्र यूप; one and the same sacrificial post MS. iii.4.8 एकयूपं एकादश पर्शवो निर्युज्याः. **एक-योनि** (1) *f.* एक गर्भ; the same womb. (2) *a.* एक ही मां के; of the same mother.

एक-राज् [—ट्] *m.* एकमात्र राजा, सम्राट्; the only king or ruler, monarch viii.37.3 एकराळिस्य भुवनस्य राजसि 'एक एव राजा सन्', AV. iii.4.1 एकराट् त्वं वि राज. **एक-राज्-अ** *m.* सम्राट्; monarch TBr. **एक-रात्र्-अ** (1) *n.* एक रात का समय; duration of one night, the day and night PGS. (2) *m.* एक महोविशेष; a particular observance or festival AV. xi.7.10 एकरात्रो द्विरात्रः. **एक-रात्र्-ईण** *a.* एक रात चलने वाला; lasting one night LŚS. viii.4.3. **एक-रूप** *a.* एकवर्ण, समान-रूप; having the same colour or form x.169.2 र्याः संरूपा विरूपा एकरूपाः 'एकेनैव वर्णेनोपेताः'.

एकर्च्-अ (1) *mn.* एक ऋचा; a single verse. (2) *a.* एक ऋचा वाला; consisting of only one verse ŚBr. (3) *n.* a sūkta of only one verse AV. xix.23.20 एकर्चेभ्यः स्वाहा. **एक-र्-तु** = एक ऋतु AV. xiii.9.25. **एक-र्-षि** [एक एव ऋषतीति] *m.* एक ऋषि; the one sage AV. viii.9.25, qualifies Pūṣán in Īś.

एक-ल *a.* अकेला; alone. **—वचन** *n.* singular number ŚBr. **—वर्ण** (1) **—र्णः** *m.* एकाक्षर; a single syllable; एक-रूप; one-coloured. (2) *a.* एक वर्ण वाला; consisting of one sound only RPr. **—वस्त्र** *a.* केवल एक वस्त्र में; clothed in a single garment.

एक-वाद्या *f.* एक स्वर वाली; uttering a single sound (a demoness) AV. ii.14.1 एकवाद्यां जिघत्स्वम् 'the one-toned'. **एक-वासस्** *a.* अनुत्तरीय; only in one garment, putting on not even an उत्तरीय Sat. xxvii.3.

एक-विंशति-निर्बाध *a.* इक्कीस चक्रों वाला; having twenty-one nirbādhas TS. v.1.10.3; see निर्बाध. **एकविंशति-रात्र्-अ** *m.* name of a sattra lasting twenty-one days TMB. xxiii.15. **एकवीर** *a.* अनुपम वीर; a unique hero x.103.1 संक्रन्दनोऽनिमिष एकवीरः 'एक एव विक्रान्तः' = AV. xiv.13.2, TS. iv.6.4.1. **—वीर्य** *a.* समानवीर्य; of equal strength.

एक-वृक [एकाकित्वेनारण्ये संचरन् वत्सान् मारयति यो हिंस्रः श्वा सः] *m.* आरण्य श्वा, जंगली कुत्ता; wild dog, wolf. **—वृत्** *a.* एक-गुना, एकल; single, being one AV. viii.9.25 यक्षं पृथिव्यमिकर्तृत् 'single', AV. xiii.4.12 स एष एक एकवृदेक एव 'single', TS. v.2.3.7 एकवृतैव सुवर्गं लोकमिति 'एकगुणया चित्या'. **एक-वृष** *m.* गोहरा;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

the chief bull, the only bull AV. iv.22.6 एकवृषं इन्द्रसखा जिगीवान् 'sole chief'.

एक-वेश्मन् *n.* अद्भुत भवन; a unique building ŚBr. i.3.2 एकवेश्मनैव जिनाति 'एकगृहात्मनैव'. **एक-व्याख्यान** *a.* एकार्थक; having the same meaning ŚBr. **एक-व्रात्य** *m.* प्रमुख व्रात्य; the supreme Vrātya AV. xv.1.6 स एकव्रात्योऽभवत्.

एक-शत [एकाधिकं शतम्] *f.* एक सौ एक; one hundred and one x.103.1 एकशतं देवकर्मेभिरायतः 'एकं च शतं चैकशतम्'. **—शत-तम** *a.* एक सौ एकवां the 101st. **एक-शफ** *a.* एक सुम वाला; whole-hoofed KS. xvi.17 मा हिंसीरेकशफम्, AV. v.31.3 यां ते चक्रुरेकशफे, TS. iv.3.10.2. **—शलाका** *f.* एक सलाई; a single staff ŚBr. ii. **एक-शस्** *av.* एक-एक करके; one by one.

एक-शितिपद [= **पाद्**] = श्वेतैकपादः, having one foot white TS. v.5.24.1. **एक-शीर्षन्** *a.* उसी ओर मुड़े सिर वाला; having the head or face turned towards the same direction AV. xiii.4.6.

एक-शुङ्ग *a.* एक खोल वाली (कली); having but one sheath (as a bud) AV. viii.7.4 प्रस्तृणतीं स्तम्बिनीरेकशुङ्गाः 'one-sheathed'.

एक-श्नुष्टि *a.* एक मुट्ठी, एक गुच्छे के रूप में; of one bundle AV. iii.30.7 एकश्नुष्टीन् संवननेन सर्वान्.

एक-श्रुति *f.* समान श्रुति; the neutral accentless tone, monotone उदात्तानुदात्तस्वरितानां परः संनिकर्षः ऐकश्रुत्यम् 'the mode of recitation where Udātta, Anudātta and Svarita are not distinguished AŚS. i.2.9. **एकश्रुति-विधान** [**—नाः,** एकवचनश्रुत्या ये विदधति] the mantras which lay down in singular number LŚS. i.1.4.

एक-श्रुष्टि *a.* एक आदेश का पालक; obedient to one command, cp. AV. iii.30.7 with एकश्नुष्टि which is preferable.

एक-षष्-ट *a.* इकसठवां; the 61st. ŚBr.

एक-संवत्सर *m.* साल भर; duration of one year MS. i.9.7 (this is according to the current reading which may be corrected into एकः संवत्सरं नाश्नीयात्).

एक-सभ्-अ *n.* एक ही बैठक; the only meeting place ŚBr. xiv.

एक-सृ-क [एकाकी चरन् or एक-स्वृक √स्वृ 'sound' —सृगालो मृगशब्दं कुर्वन्?] *m.* मृग की बोली बोलने वाला गीदड़; a jackal uttering the sound of a deer Sat. xix.5.

एक-स्तोम *a.* एक स्तोम वाला; accompanied by only one Stoma. **एक-स्थ्-अ** *a.* एक साथ खड़े; standing together ŚBr.

एक-स्फ्या [एकरेखयोल्लिखिता वेदिः] एक रेखावाली वेदि; a vedi marked with a single line, a line scratched with one piece of wood Sat. ii.7.

एक-हंस [एक एव हन्ति गच्छतीति] *m.* एकाकी हंस, परब्रह्म; the Supreme Soul ŚBr. **एक-हाय्-अन** *a.* एक वर्ष का; one year old TS. **—नी** एक वर्ष की बछिया; a female calf one year old KS. xxiv.1 या बभ्रुरेकहायनी.

एकाकिन् *a.* = एकर्क; alone, solitary AV. xix.56.1 एकाकिना सरथं यासि विद्वान्. **एकाक्षर** *a.* एकमात्र अविनाशी; the sole imperishable one AV. v.28.8 एकाक्षरमभिसंभूय शक्राः 'a single syllable (Om)'. **एकाक्षरी-भाव** *m.* एक अक्षर बन जाना; 'the becoming one syllable', contraction of two syllables into one RPr. **एकाग्नि** *m.* एक अग्नि; one and the same fire LŚS.

एकात्मन् *m.* एक आत्मा; the one spirit MāṇḍUp. **एकात्म्य** *a.* एकमात्र; only, alone MāṇḍUp.

एकादश-कपाल [एकादशसु कपालेषु संस्कृतः] *a.* ग्यारह शरावों में संस्कृत अथवा रखा; prepared or placed in eleven dishes VS. xx.16.

एकादश-कृत्वस् *av.* ग्यारह बार; eleven times.

एकादश-धा *av.* ग्यारह गुना, ग्यारह तरह से, ग्यारह मार्गों में; eleven-fold, in eleven ways or parts.

एकादशिनी [एकादशानां यूपानां पशूनां वा समाहारः] *f.* ग्यारह यूप अथवा पशु; eleven yūpas or animals cp. TS. x.5.11.

एकादशोपरा *a.* यावति देशे एकादश यूपमूलानि स्थास्यन्ति तावती रज्जुः; rope covering the space covered by the base of eleven yūpas Sat. ix.8.

एकाध्याय्-ईन् *a.* एकाकी पढ़ने वाला; studying all alone Sat. xxvi.2.

एकानृर्च *a.* आधी ऋचा वाला; having only a half verse AV. xix.23.22 एकानृर्चेभ्यः स्वाहा 'to those of half a verse'.

एकान्तर *a.* एक से अन्तरित; separated by one Gaut. iv.16.

एकान् न त्रिंशत् एक कम तीस; twenty-nine. **एकान् न विंशतिधा** उन्नीस गुना; 19-fold. **एकान् नाशीतिं** एक कम अस्सी; seventy-nine. **एकान् न-पञ्चाशद्रात्र्-अ** *mn.* उनचास दिन चलने वाला याग; a sacrifice lasting forty-nine nights (and days) KŚS. **एकान् न शतम्** एक कम सौ; a hundred less one.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एकापचय *m.* एक-एक ग्रास करके (भोजन को) कम करते जाना; diminution (of one's food) by one (mouthful) Gaut. xxvii.12. **एकापवर्ग** [एकस्मिन्नेव पदार्थे समाप्तियोग्यानि] *a.* एक में ही समाप्य; to be concluded in one thing Sat. i.6.

एकायन *n.* मिलन का स्थान, नीतिशास्त्र; meeting place ŚBr., the only way of conduct, worldly wisdom ChUp. vii.1.2. **एकायु** *a.* उत्तम पोष्य देने वाला; affording excellent food i.31.5 एकायुरग्रे विश आ विवाससि 'मुख्यान्नः'.

एकारत्नि *a.* एक हाथ लम्बा; one cubit long ŚBr. xi.

एकारामता *f.* एक ही में आनन्द लेने की दशा: the state of having but one object of pleasure ŚBr. xi.

एकार्णव *a.* समुद्र ही समुद्र; nothing but ocean. **एकार्थ** *a.* एक-प्रयोजनवान्; having the same purpose or aim KŚS. **एकावम** *a.* एक से ऊन; less or inferior by one RPr.

एकाष्टका [संवत्सराभिमानिदेवस्य पत्नीरूपा देवमाता; सा चाह्नां प्रतिपदादितिथीनां विधानी अथवा प्रवर्तयित्री, अतः प्रधाना; cp. संवत्सराय दीक्षिष्यमाणा एकाष्टकायां दीक्षेरन्] *f.* प्रधान अष्टमी अथवा माघकृष्णाष्टमी, पूर्णिमा के बाद की अष्टमी; the eighth day after full moon (especially of the month Māgha) AV. iii.10.5 एकाष्टके सुप्रजसः सुवीराः (personified as Śacī). Cp. विधान्यामेकाष्टकायामपूपं चतुःशरावं पक्त्वा TS. iii.3.8.4, एकाष्टका तपसा तप्यमाना TS. iv.3.11.3 (cp. 'अष्टकानाम नित्यः पितृकार्यसमुदायः').

एकाह [एकसुत्यः क्रतुः, एकस्मिन्नेवाहनि निष्पाद्यो ज्योतिष्टोमः] *m.* एकदिनसंपाद्य ज्योतिष्टोम; a yāga to be completed in one day; cp. अहीन = अह्नां समूहरूपः साहः; cp. TMB. xxii.10.

एकाहातान *m.* एकाहों की शृंखला; the continued series of Ekāhás ŚBr. xiii.

एके युवती लड़कियों का एक जोड़ा; a certain pair of maidens.

एकेष [एक+ईषा] *a.* एक फड़ वाला; furnished with only one pole x.135.3 एकेषं विश्वतः प्राञ्चम् 'एकेषा यस्य तादृशम्'. **एकेष्टक** *a.* एक इष्टका वाला; having one sacrificial brick ŚBr. vi, x. **एकेष्टका** *f.* एक इष्टका; a single sacrificial brick ŚBr. ii.

एकैक *a.* एक-एक; one by one, every single one AV. iii.28.1 एकैकयैषा सृष्टया सं बभूव. **एकैकशस्** *av.* एक-एक करके; one by one Sat. xix.1.

एकोति (1) *a.* एक बुनती वाला; having one and the same texture. (2) एक लक्ष्य वाला; having one object of desire or aim (course) ŚBr. xii.2.2.4 तस्मादिमे प्राणा नाना सन्त एकोतयः समानमूर्तिमनु संचरन्ति; (cp. ऊर्ति √वे). **एकोत्तर** *a.* एक से अधिक; greater or more by one. **एकोद्दिष्ट** *n.* एक के उद्देश्य से किया श्राद्ध; a funeral ceremony having reference to one individual recently dead ĀśGS. iv.7.1.

एकोनचत्वारिंशद्-रात्र्-अ *m.* name of a sattra lasting thirty-nine days TMB. xxiv.9 = एकयानचत्वारिंशद्रात्र. **एकोन-त्रिंशद्-रात्र्-अ** *m.* name of a sattra lasting twenty-nine days TMB. xxiii.25. **एकोन-पञ्चाशद्-रात्र्-अ** *m.* name of a sattra lasting forty-nine days TMB. xxiv.12. **एकोन-विंशति-रात्र्-अ** *m.* name of a sattra lasting nineteen days TMB. xxiii.13.

एकोन्नत [अन्तरा सदोहविर्धाने उन्नतम्] *a.* एक उन्नति वाला, सदस् और हविर्धान के मध्य उन्नत; having one elevation between Sadas and Havirdhāna, cp. TS. vi.2.6; cp. त्र्युन्नत.

एकोल्मुक *n.* एक अंगारा; a single fire-brand KS. v.1 एकोल्मुकं निधाय.

√एज् हिलना, कांपना; to stir, tremble, shake i.63.1 किरणा नैजन्. Forms : I. P. : *Pr.* एजति; *Sb.* एजाति and एजात्; *Ipv.* एजतु; *Pt.* एजन्त्; *Ipf.* ऐजत. *Cs.* एजयति.

एजन्त् *a.* हिलता-डुलता, जीवित; moving, living x.88.15 इदं विश्वमेजत 'गच्छत्'. **एजत्-क** (1) *a.* कांपता हुआ; trembling. (2) —त्कः *m.* एक फुदकता कीट; a kind of insect AV. v.23.7 एजत्कः शिपवित्नुकः. **एज्-अथु** *m.* कंपकंपी, गति; trembling, motion AV. xii.1.18 महान् वेग एजथुर्वेपथुष्टे 'trembling, quaking'. **एज्य** [आ √यज् आभिमुख्येन यष्टव्यः] *a.* आभिमुख्येन यजनीय; to be offered (as oblation) in front ŚBr. i.6.1.14 आ यजतामेज्या इति 'पुनः पुनरिज्याः', TBr. iii.5.7 आ यजतामेज्या इषः 'आभिमुख्येन यष्टव्याः'.

एडक-क [Tamil āḍu] *m.* मेष, मेंढा; ram, wild goat.

एणी *f.* मृगी; female antelope (of black colour with beautiful eyes and short legs) VS. xxiv.6, AV. v.14.11, TS. v.5.19.1.

ए-त [√इ] (1) *a.* भागने वाला; running, rushing x.77.2 दिवस्पुत्रासः एता न येतिरे 'गन्तारः', v.85.6 एकं यदुद्वर्ना न पृणन्त्येनीः 'गन्त्र्यः'. (2) —तः *m.* (भागने वाला) अश्व; horse v.54.5 एता न यामे अगृभीतशोचिषः 'एतवर्णा देवानामश्वा इव', i.169.6 पृथुबुध्नासः एताः 'पृषद्वर्णा गन्तारो वा अश्वाः'. (3) हिरण; antelope. (4) [cp. Old Pruss. ayte-genis great spotted woodpecker'] *a.* मिश्रवर्ण, कबरा; of

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

variegated colour.

एत-ग्व *a.* मिश्रवर्ण अश्व; a horse of variegated colour, shining i.115.3 चित्रा एतग्वा अनुमाद्यासः 'अश्वा एतग्वा इत्येतदुभयमश्वनाम । यद्वा एतं गन्तव्यं मार्गं गन्तारोऽश्वाः', vii.70.2 एतग्वा चिन्न सुयुजा युजानः 'अश्वौ', viii.70.7 एतग्वा चिद् य एतशा युयोजते 'एतवर्णावश्वौ' = **एदग्व** 'भद्रः' TBr. ii.8.7.

एतत्-पुरोडाश [एष एव चरुः पुरोडाशस्थानीयो येषां प्राजापत्य-पशूनां ते] *a.* इस पुरोडाश वाले; having this caru as puroḍāśa TBr. i.3.4.

ए-तद् [*Pron.*] यह, यहां, इस समय, अब; this, this here, at this time : आप्यन्ते वा एतत् स्तोमाः TMB. xiv.1.1.

एतदाशिष् [एतद् आशिष्यं फलं यस्य] *a.* इस चाह वाला; having this as his desired object TMB xv.10.2.

एतदु *m.* एक असुर; name of a demon TS. ii.6.9.4.

एतद्-दा *a.* यह देने वाला; granting this ŚBr. ix.

एतद्-देवत्-य *a.* इस देवता वाला; having this as deity.

एतद्-व्रत [एतद् व्रतं यस्य सः] *a.* इस व्रत वाला; observing this vrata Sat. xix.2.

एतन्-मय *a.* इसका बना; made of this, consisting of this ŚBr.

एतरी [= एततरी] *f.* जाने वाली; going v.41.10 गृणीर्ते अग्निरेतरी न शूषैः 'गन्तरि मयि', vi.12.4 सास्मकिभिरेतरी न शूषैः 'गन्तरि याचमाने पुरुषे'.

एतर्हि *av.* अब; now, at this time, now-a-days.

एत-वन्त् [आगमनविशिष्टम्] *a.* आगमनवान् (= अपान्); going in (having the prefix ā) ŚBr. i.3.5.3.

एत-श [also **एत-श** √इ 'गमनकुशलोऽश्वः = अत्यः] (1) *a.* तेज भागने वाला; rushing, fleeting. (2) —**शः** *m.* अश्व, सूर्य का अश्व; horse, sun's horse x.53.9 येन वृश्चादेतशो ब्रह्मणस्पतिः 'एतशवर्णः', x.16.1 सर्गो न तत्येतशः 'अश्व इव', ix.64.19 मिमाति वह्निरेतशः 'अश्वः', i.121.13 भरच्चक्रमेतशः 'सूर्याश्वः', ii.19.5 भरदेशं नैतशो दशस्यन् 'सौवश्व्यो राजा', v.31.11 भरच्चक्रमेतशः सं रिणाति 'एतशाख्य ऋषिः', v.81.3 यः पार्थिवानि विममे स एतशः 'एतवर्णः शुभ्रः' (सविता).

एता-दृक्ष [= एतादृश्] *a.* ऐसा; such, so formed, of this kind VS. vii.84 ईदृक्षास एतादृक्षासः.

एता-दृश् *a.* ऐसा; such viii.102.19 अथैतादृग् भरामि ते.

एता-वच्-छस् *av.* इतनी बार; so often, so many times MS. i.9.8 तमेतावच्छ आदाय.

एता-वत् *a.* इतना बड़ा, इतने, इतने परिमाण का; so great, so many, of such a measure. **एतावद्-धा** *av.* इतने गुना; so many fold TS. vi. **एतावन्-मात्र** *a.* इतने माप का, इतना, संख्या में इतने; of this measure, of this quantity, so many ŚBr.

ए-ति [√आ √इ] *f.* आगमन; arrival x.91.4 आ ते चिकित्र उर्षसामिवेतयः 'एतयः प्रज्ञाः प्रकाशलक्षणा आगतयो वा'.

एति च प्रेति च = आङुपसर्गयुक्त और प्र उपसर्गयुक्त ऋचाएं; verses having आ and प्र prefixes : स वा एति च प्रेति चान्वाह ŚBr. i.3.3.4.

एति-वत् *a.* गमनवत् : एतिवन्त्याज्यानि 'आभिमुख्येन गमनमेतिः सा येष्वाज्येष्वस्ति तान्येतिवन्ति । अग्न आ याहि' इत्यस्यामृचि आगमनस्य प्रतीतत्वात् तदादीनि गतिवन्ति आज्यानि'; having a word for going. Cp. प्रेतिवत्.

ए-तु *m.* मिश्रवर्ण, कबरा; variegated.

एतोस् [*Inf.* √इ] जाने को; to go to : ईश्वरो वा एषोऽयतोऽधृतः परां परावतमेतोः TMB. xxi.4.11.

ए-त्य [*Gd.* आ √इ] आकर; having come x.66.14 प्रीता इव ज्ञातयः कर्ममेत्य 'आगत्य'.

एदिधिषुः पति *m.* छोटी बहिन का पति; husband of a younger sister whose elder sister has not yet been married VS. xxx.9 अराध्या एदिधिषुःपतिम् 'ज्येष्ठायां भगिन्यामनूढायामूढा एदिधिषुः तत्पतिम्' Mah.

√एध् [= अर्ध् √ऋध्] बढ़ना, फलना-फूलना; to grow, prosper, thrive. Forms. I. A : *Pr.* एधते; *Ipv.* एधस्व, एधताम्. *Per. Pf.* एधां चक्रिरे. *Ao. iṣ : Op.* एधिषीय.

एध्-अ (1) *m.* ईंधन; fuel i.158.4 मा मर्मिधो दशतयश्चितो धाक् 'प्रज्वालितेन्धनसंघः', x.86.18 अदिधस्या न आचितम् 'एधस्य काष्ठस्य'. (2) *a.* वर्धक; which causes increase एधोऽसि TS. i.4.45.3.

एध्-अ-तु *m.* ऋद्धि, वृद्धि; welfare viii.86.3 एधतुं विष्णाप्वे दर्दथुः 'धनादिवृद्धिम्', ŚBr. i.4.6.3.

एधमान-द्विष् *a.* सिर उठाते का शत्रु; hating the arrogant vi.47.16 एधमानद्विलुभयस्य राजा 'वर्धमानानामसुन्वतां द्वेष्टा'.

एध्-अस् *n.* = एध AV. vii.89.4 एधोऽस्येधिषीय.

एध्-अस् *n.* प्रसाद, वृद्धि; happiness, prosperity ŚGS. i.5.8.

ए-न [*Pron.*] वह; he.

एनस् *n.* पाप; sin i.189.1 युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनः 'पापम्', i.24.9. कृतं चिदेनः प्र मुमुग्ध्यस्मत् 'पापम्'; दुर्भाग्य; bad luck, misfortune iv.12.5 महश्चिदग्न एनसो अभीके 'पापात्'; but 'energy' in अद्भुतैनस्? **एनस्-य** *a.* पापेच्छु, पापकारी, पापजन्य; desiring sin (TBr. ii.4.4), sinful, produced by sin AV. vi.115.2 एन एनस्योऽकरम् 'sinful', AV. viii.7.3 तस्ते यक्ष्ममेनस्यम् 'sinful', W.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एनस्-वन्त् [—विन्] *a.* पापी; sinful, wicked viii.18.12 एनस्वन्तं चिर्देनसः सुदानवः. **एनस्-विन्** *a.* महापातकी; greatly sinful TMB. viii.1.10.

एनां *Instr. av.* of एनं; इस प्रकार; in this way i.30.3 सं यन् मदाय शुष्मिण एनां ह्यस्योदरे 'अनेनैव'; यहां; here i.164.5 देवानामेनां निहिता पदानि 'एनानि पदानि'; वहां; there x.14.2 यत्रा नः पूर्वे पितरः परेयुरेनां जज्ञानाः 'अनेन मार्गेण गच्छन्तः', x.27.21 श्रव ईदेनां परो अन्यदस्ति 'एना एनत्', i.164.17 अर्वः परेण पर एनावरेण 'एना अनेन'.

एं-नी cp. एंत. **एं-नी** *f.* हिरनी; doe.

एनो-मुच् *a.* पापमोचन; releasing from sin MS. iii.15.11 मरुद्भ्य एनोमुग्भ्यः पुरोडाशम्.

एन्ध् [आ√इन्ध्] जलना, सुलगना, जलाना, सुलगाना; to be inflamed, to inflame vii.36.1 पृथु प्रतीकमध्येधे अग्निः (अधि आ ई–) 'आदीप्यते'.

एन्व् [आ√इन्व्] प्राप्त कराना, देना; to procure, bestow ix.20.2 आ वाजं गोमन्तमिन्वति 'प्रयच्छति'.

एं-म [√इ] *m.* मार्ग, प्रगति, प्राप्तव्य अर्थ; course, progress, aim, object VS. xviii.15 एमश्च म इत्या च मे 'ईयते इत्येमः । प्राप्तव्योऽर्थः' Mah. = TS. iv.7.5.2. **एं-मन्** *n.* = एम i.58.4 कृष्णं त एम 'गमनमार्गः' = iv.7.9, vi.3.4 तिग्मं चिदेम 'गमनसाधनभूतो मार्गः', अपां त्वेमन्त सादयामि TS. iv.3.1.1.

एमुर्षम् [√अम् 'be injurious * एमिवांसम्] *a.* भयावह; dangerous viii.77.10 वराहमिन्द्र एमुषम् 'आमुषमुदकस्य मोषकम्'. **एमूर्ष** [based on एमुर्ष] *m.* धरती को उबारने वाला वराह; name of the boar who raised up the earth ŚBr. xiv.1.2.11 तमिमूर्ष इति वराहं उज्जघान 'ए अरे पृथिवि ! मूषः अमुष्याः स्तेयकादिवत् त्वम् अदृश्या भवसि इति वदन्', KS. xxv.2 एमूषो नामायं वराहः, MS. iii.8.3 अयं वराह आमुखः.

एर् [आ√ईर्] पास जाना, प्राप्त कराना; to bring near to, cause to obtain, procure x.111.1 इन्द्रं सत्यैरेरयामा कृतेभिः 'यज्ञं प्रत्यागमयाम'; पाना; to obtain i.6.4 पुनर्गर्भत्वमेरिरे 'प्रेरितवन्तः'; ऊंचा करना; to raise (as the voice in singing) iii.29.15 युम्नवद् ब्रह्म कुशिकास एरिरे 'प्रेरयन्ति'.

एर्-उ [आ√ईर्] *a.* प्रेरक, जीवक; impelling, enlivening, teasing, courting AV. vi.22.3 एजाति ग्लहा कन्येव तुन्नैरुं तुन्दानां पत्येव जायां; एरु for पेरु, ग्लहा for गल्दा (TS.).

एर्लयति [√ईर्, चेष्टते] चेष्टा करता है; moves, stirs.

एं-व [= एंत√इ] (1) *a.* तेज; quick vii.62.2 एर्मिः स्तोमेभिरेतशेभिरेवैः 'गमनशीलैः'. (2) *m.* रभस अश्व;, impetuous or vehement horse i.158.3 शूरो नाज्मि पतयद्भिरेवैः 'अश्वैः', i.166.4 एवासः स्वयतासो अध्रजन् 'अश्वाः', vii.104.7 प्रति स्मरेथां तुर्जयद्भिरेवैः 'गन्तृभिरश्वैः', iv.33.1 ये वातजूतास्तरणिभिरेवैः 'गमनशीलैरश्वैः', मार्ग, गमन, जीवन का तौर-तरीका (cp. Hindī टेव 'habit') या आदत; way, course, going, way of life, conduct i.128.3 एवेन सद्यः पर्येति पार्थिवम् 'गमनसाधनेन गमनेन वा', i.62.8 पुनर्भुवा युवतीं स्वेभिरेवैः 'गमनैः', i.79.2 आ ते सुपर्णा अमिनन्तँ एवैः 'गन्तृभिः' = TS. iii.1.11.5, iii.33.5 ऋतावरीरुप मुहूर्तमेवैः 'शीघ्रगमनेभ्यः', iv.56.1 रुवद्वोक्षा पप्रथानेभिरेवैः 'स्तुत्यं प्रति गन्तृभिः स्तोत्रैः', viii.97.3 स्वैः ष एवैर्मुमुरत् 'गमनैः', viii.103.13 अग्ने केभिश्चिदेवैः 'अभिगमनैः', TAr. i.xx 'एवाः प्राप्तव्याः कामाः'.

एं-र्व [often एर्वा, एर्वम्, किंच] *av.* इस प्रकार, और भी; thus, just so, exactly i.95.11 एर्वा नो अग्ने सर्मिधा वृधानः, moreover एर्वा पित्रे TS. i.8.20.2. **एर्व-था** *av.* ऐसे; so viii.24.15 नैर्वथा 'शत्रुपुराणि संग्रामं वा प्रति गमनेन'.

एं-र्वम् *av.* = एर्वा, ऐसे; thus. **एर्वं-रूप** *a.* इस आकार-प्रकार का; of such a form or kind. **एर्वं-विद्** *a.* इस प्रकार जानने वाला; knowing so or thus = **एर्वं-विद्वान्** ŚBr. xiv.8.6.2. Cp. अनिर्वं-विद्वान्. **एर्वं-वीर्य** *a.* ऐसे वीर्य वाला; possessed of such a power ŚBr. xiii.

एर्वं-व्रत *a.* इस प्रकार के व्रत वाला, इस प्रकार के कृत्य वाला; fulfilling such duties or observances. **एर्वं-समृद्ध** *a.* इस प्रकार परिनिष्ठित अथवा संस्थित; so completed ŚBr. v.

एर्वं-कृतु *a.* ऐसी शक्ति या संकल्प वाला; so-minded ŚBr. x. **एर्वं-जातीय** *a.* इस प्रकार का; of such a kind or nature LŚS.

एर्वं-नामन् *a.* ऐसे नाम वाला; so called ŚBr. v. **एर्वं-न्यङ्ग** *a.* ऐसे लक्षणों वाला, इस प्रकार का; having such a characteristic, of such a kind ABr. vi.14.2. **एर्वं-न्याय** *a.* ऐसे न्याय अथवा नियम वाला; following this manner or rule of performance ĀŚS. ii.5.1.13.

एर्वम्-अभ्यनूक्त *a.* इस प्रकार कथित; so stated or spoken about ŚBr. viii.

एर्वं-प्राय *a.* इस प्रकार का; of such a kind, such ĀŚS.

एव-र्या *a.* तेजी से जाने वाला; going rashly i.156.1 विभूतद्युम्न एवर्या उ सप्रथाः 'रक्षणस्य मिश्रयिता प्रापयिता', v.41.16 एवर्या मरुतः 'एवं क्रियमाणप्रकारेण' (where एव-र्या is used adverbially).

एवर्या-मरुत् (1) *a.* तीव्रगति मरुतों वाला; accompanied by the quick Maruts v.87.6 त्वेषं शवोऽवत्वेवर्यामरुत्

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'एतन्नामा ऋषिः', 6,7,8,9. (2) 'प्र वो मर्हे मर्तयः' इत्यादि सूक्त; name of the hymn v.87 (एवयामरुता मुनिना दृष्टत्वात्).

एव-र्या-वन् *a.* तीव्र-गति; going quickly i.90.5 पूषन् विष्णवेवयावः 'एवैर्गन्तृभिरश्वैर्याति इति एवयावा मरुद्गणः', vii.100.2 एवयावो मर्ति दाः 'एवाः प्राप्तव्याः कामाः। तान् यापयति प्रापयति स्तोतृनित्येवयावा', ii.34.11 मरुत एवर्याव्नः 'गन्तव्यं स्तोत्रं यज्ञं वा गन्तृन्', x.92.9 येभिः शिर्वः स्वर्वाँ एवर्याविभिः 'अश्वैः', vi.48.12 र्या सुम्नैरेवर्याविरी 'गन्तृभिरश्वैर्मध्यमस्थानैरुदकैर्वा सह यान्ती'.

एव-र्या-वस् *a.* cp. एवर्यावन्.

एवार [एव+अर] *a.* सुतरां सज्ज; quite ready viii.45.38 एवारे वृषभा सुते 'एवारो नाम कश्चित् तस्मिन्'.

एवा-वद्-अ *m.* ऐसा (सत्य) बोलने वाला; speaking truth (a name) v.44.10 एवावर्दस्य यजतस्य संप्रेः.

√एष् [connected with √इष्] सरकना, लहराना; to creep, glide x.89.14 अर्घस्य यद् भिनदो रक्ष एषत् 'युद्धार्थमागच्छत्' (Pada आऽइषत्); AV. viii.6.17 उपेषन्तमुदुम्बलम् 'hastening up', AV. vi.67.3 पराङमित्र एषतु 'let the enemy hasten away', AV. ix.5.9 शरभो न चत्तोऽति दुर्गाण्येषः 'mayest thou move across'.

एष्-अ (1) *m.* वेग, त्वरा, खोज; haste, speed, search v.66.3 तां वामेषे रथानाम् 'एषे गन्तुं मार्गरक्षणाय' = v.86.4., v.41.5 रायं एषे 'एषे प्राप्तुम्' = 8, x.48.9 गवामेषे 'एषे अन्वेषणाय'. (2) *a.* ढूंढने वाला; seeking ŚBr. xiii.

एष्-अ *a.* त्वरावान्; gliding, hastening vi.73.3 देवं एषः 'एषः प्रसिद्धः बृहस्पतिः', ii.34.11 विष्णोरेषस्य प्रभृथे हवामहे 'एषणीयस्य प्रार्थनीयस्य सोमस्य', vii.40.5 विष्णोरेषस्य प्रभृथे हविर्भिः 'एषस्य प्रापणीयस्य', viii.20.3 विष्णोरेषस्य मीळ्हुषाम् 'एषणीयस्य वृष्ट्युदकस्य'. **एष्-अ** *m.* इच्छा; wish, desire i.180.4 अपो न क्षोदोऽवृणीतमेषे 'सौख्यमिच्छते'.

एष्-अणा *f.* चाह; seeking with desire ŚBr. **एष्-ईन्** *a.* खोजने वाला; seeking ABr.

एष्-इष्यमाण *a.* कामयमान [= मार्गयन्]; seeking.

एषैषी *f.* [from एषैष] *a.* अति रभस; very speedy. **एषैष्य** *a.* अतिरभस, काङ्क्षणीय; very speedy, to be sought for, desirable x.102.18 एषैष्या चिद् रथ्या जयेम 'एषितव्यो गोसंघ एषः। तमिच्छतीत्येषैषी। ईदृश्या'. **एष्ट** [आ√इष्] *a.* अभीष्ट; that which is desired i.184.2 एष्टा नरा 'अन्वेष्टारौ अस्मत्स्तुतीनाम्', VS. v.7 एष्टा रायः 'आ इष्टा रायः मर्यादया इष्टानि धनानि' Uv. 'अस्माकमपेक्षिताः। यद्वा आ समन्ताद्दत्ताः' Mah.

एष-टि (1) *f.* इच्छा; desire vi.21.8 बभ्रूथ सुहव एष्टौ 'आयजने अभिकामने वा'. (2) *a.* इच्छापूर्ति का साधन; means of obtaining the desired object VS. xviii.43 अप्सरस एष्टयो नाम 'इष्यते कांक्ष्यते अभीष्टं याभिस्ताः' Mah.

एष्-य *a.* एष्टव्य; desirable, to be striven after AV. xii.2.39 ब्रह्मैव विद्वानेष्यः. **इन्द्रियैष्या** *f.* बलार्थ एष्टव्य; to be given for energy (source of energy, i.e. Soma) TMB. xxiv.5.

एह्-अ *n.* क्रोध; anger.

एह्-अ [√ईह्] *a.* ईहावान्, इच्छुक; eager AV. xii.3.33 एनां एहाः परि पात्रि दृश्रान् 'eager ones' = **एहस्** [एह्-अस् Aw. aezah 'desire'] in अनेहस् 'free from bad endeavour'.

एहि-माय्-अ *a.* प्रभावुक माया वाला; of powerful magic or intelligence i.3.9 अस्मिंध एहिमायासो अर्द्रुहः 'सर्वतो व्याप्तप्रज्ञाः। यद्वा सौचीकमग्निमप्सु प्रविष्टम् 'एहि मयासीः' इति यदवोचन् तदनुकरणहेतुकोऽयं विश्वेषां देवानां व्यपदेशः'.

ऐ

ऐकर्ध्य [एकर्धा –] *n.* समय अथवा घटना की एकता; singleness of time or occurrence. **—म्** *av.* तुरन्त; at once KŚS, Sat. v.1 ऐकध्यम् 'एकधा'.

ऐकराज्य *n.* एकमात्र राज्य; sole monarchy ĀŚS. v.

ऐकरात्र्-इक *a.* एक रात ठहरने वाला; staying one night.

ऐकशफ *a.* एक सुम वाले पशुओं से संबद्ध; coming from or belonging to an animal with uncloven hoofs.

ऐकश्रुत्य *n.* एकश्रुतिता; sameness of tone or accent.

ऐकादश्-इन [एकादशास्यां पशव इत्यैकादशिनीज्या तत्र भवा ऐकादशिनाः] *a.* एकादशिनी इष्टि से संबद्ध; belonging to the एकादशिनी इष्टि or collection of eleven (Yūpas): ऐकादशिनाः पशवः 'आग्नेयः कृष्णग्रीवः सारस्वती मेषी बभ्रुः सौम्यः पौष्णः श्यामः शितिपृष्ठो बार्हस्पत्यः शिल्पो वैश्वदेव ऐन्द्रोऽरुणो मारुतः कल्माष ऐन्द्राग्नः संहितोऽधोरामः सावित्रो वारुणः पेत्वः' इति.

ऐकादशाक्षि *m.* एकादशाक्ष का पुत्र; descendant of Ekādaśākṣa.

ऐकाश्रम्य *n.* एकाश्रमता; the state of being in one

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

of the four Āśramas.

ऐकाहिक *a.* एकाह-संबन्धी; belonging to an Ekāha sacrifice AA. i.2.1, ŚBr. = **ऐकाह्य** ŚŚS. Note AA. xxxiv.6.14 ऐक्या भावयन् = ऐक्यानि भावयन्.

ऐक्षव्-अ *a.* ईख से उत्पन्न; produced from sugar-cane. **—वी** *f.* इक्षु-पत्रिका:; sugar-cane leaf TS. vi.2.1.

ऐक्षव्या [– व्ये काशमूलावयवभूते विधृती] *f.* काशनिर्मित; made of Kāśa-mūlas KŚS.; ŚBr. iii.4.1.18 ऐक्षव्यौ from ऐक्षवी.

ऐटन्-अ *n.* इटन् द्वारा दृष्ट साम; the Sāman seen by Iṭan TMB xiv.9.15.

ऐड्-अ (1) *a.* पोषक पदार्थ वाला; containing anything that refreshes or strengthens VS. xv.7 ऐडेनौषधीभिरोषधीर्जिन्व 'इडान्नम् । इडेवैडम्'; इडानिधन, इडा निधन वाला साम; the Raurava Sāman having iḍā as nidhana TMB. vii.3.14. (2) [ईडाया: पुत्र: पुरूरवा:] *m.* इडा का पुत्र पुरूरवस् ; Purūravas, son of Iḍā x.95.18 ईति त्वा देवा इर्म आहुरैळ. **—म्** *n.* सामविशेष: TS. iv.3.2.1

ऐड-र्क *m.* बकरी; a species of sheep ŚBr. xii.

ऐण्-एय *a.* एणी से संबद्ध अथवा प्राप्त; produced from or belonging to the female black antelope ĀśGS.

ऐतदात्म्य *n.*एतदात्मता: the state of having the nature or property of this ChUp. vi.8.7.

ऐतरेय(क) [इतराया: पुत्रेण लब्धं ब्राह्मणम्] *n.* ऐतरेय ब्राह्मण; the Brāhmaṇa received by Itarā's son. **ऐतरेय्-इन्** *m.* ऐतरेयानुयायी; the school of Aitareya.

ऐतश-प्रलाप *m.* अथर्ववेद का ऐतश द्वारा दृष्ट भाग; name of a section of the AV. composed by Aitaśa (coming after the Kuntāpa hymns) ABr. vi.33.1.

ऐतशायन *m.* ऐतश का अपत्य; a descendant of Aitaśa ABr. vi.33.3

ऐतिह्य *n.* परंपरागत उपदेश, परंपरा; traditional instruction, tradition TAr. i.2.1.

ऐतोस् [आ √इ *Inf.*] पाने को; to attain, to come : आ मर्दैतोस् TS. i.5.10.1, ईश्वरो ह सर्वमायुरैतो: (ABr. xxxvii.4) 'स क्षत्रिय: सर्वमायु: प्राप्तुं समर्थ:'; cp. प्रैतो:.

ऐध्-आ *f.* ज्वाला, जोश, तेज; flame, ardour, lustre i.166.1 ऐधेव यामन् 'एध:संबन्धीनि तेजांसि'.

ऐध्मवाह्-अ *n.* name of a Sāman TMB. xv.6.2.

ऐन्द्र्-अ *a.* इन्द्र-देवत्य, इन्द्र-संबन्धी; having Indra as deity, sacred to Indra, belonging to Indra VS. xix.18 ईन्द्रायैन्द्रं सदस्कृतम्, ऐन्द्री 'इन्द्रेण व्याकृता वाक्' TS. i.6.2.2.

ऐन्द्र-मारुत *a.* इन्द्र और मरुतों से संबद्ध; relating to Índra and the Marúts TMB. xxi.14.12. **ऐन्द्र-वायव्-अ** *a.* इन्द्र और वायु से संबद्ध (सोमप्रकरणे प्रसिद्धो ग्रह:); *a.* belonging or relating to Índra and Vāyú : a graha TS. iv.7.7.1.

ऐन्द्राग्न्-अ *a.* इन्द्र और अग्नि से संबद्ध; belonging to or coming from Indra and Agni AV. viii.5.19 ऐन्द्राग्नं वर्म बहुलम्. **—ग्न:** *m.* एक ग्रह; libation offered to Indra and Agni TS. iv.7.7. **ऐन्द्रा-जागत्-अ** *a.* इन्द्र के प्रति जगती छन्द में प्रोक्त; addressed to Indra and composed in the Jagatī metre (prayer) GBr. ii.6.16. **ऐन्द्रा-नैर्ऋत्-अ** *a.* इन्द्र और निर्ऋति से संबद्ध; belonging to Indra and Nirṛti KS. xiii.5 स एतमैन्द्रानैर्ऋतं विपुंसकमपश्यत्. **ऐन्द्रा-पौष्ण्-अ** *a.* इन्द्र एवं पूषन् से संबद्ध; dedicated to Indra and Pūṣan KS. xv.3 ऐन्द्रापौष्णश्चरु:. **ऐन्द्रा-बार्हस्पत्य्-अ** *a.* इन्द्र एवं बृहस्पति से संबद्ध; relating to Indra and Bṛhaspati KS. xi.4 ऐन्द्राबार्हस्पत्यं चरुं निर्वपेत्. **ऐन्द्रा-मारुत** *a.* इन्द्र एवं मरुतों से संबद्ध; belonging to Indra and Maruts KS. xiii.3. **ऐन्द्रा-वारुण** *a.* इन्द्र एवं वरुण से संबद्ध; belonging to Indra and Varuṇa KS. xxxiv.16. **ऐन्द्रा-वैष्णव-अ** *a.* इन्द्र एवं विष्णु से संबद्ध; belonging to Indra and Viṣṇu KS. xv.3. **ऐन्द्रा-सोम्य** *a.* इन्द्र एवं सोम से संबद्ध; belonging to Indra and Soma ŚBr. **ऐन्द्रा-सौर** *a.* इन्द्र एवं सूर्य से संबद्ध; belonging to Indra and Sūrya KS. v.9.10.

ऐन्द्रोत *m.* इन्द्रोत का अपत्य; descendant of Indrota इत ऐन्द्रोत: TMB. xiv.1.12.

ऐन्य *m.* एक साम; name of a Sāman ĀBr.

ऐन्वक *n.* एक साम; name of a Sāman ĀBr.

ऐभावत्-अ *m.* इभावन्त् का अपत्य; descendant of Ibhāvant ŚBr. xii.

ऐर्-अ *a.* इरासंबन्धी, इरामय, मांड से परिपूर्ण, वृष्टिमय; relating to or consisting of refreshment or food, or scum of rice, or rain ('इराशब्दवाच्यावृष्टिस्तत्संबन्धि बृहत्साम ऐरं वृष्टेर्बृहत्सामसाध्यत्वात्'] TS. ii.6.7; इराशब्दवान्; having the word इरा : ऐरं कृत्वागेयम् 'इरा इरा इति कृत्वागेयम्' TMB. viii.6.10.

ऐरावत्-अ *a.* इरावन्त् का अपत्य; descendant of Irāvant, name of a mythical serpent AV. viii.10.29 तां धृतराष्ट्र ऐरावतोऽधोक्.

ऐरेय [इरा–] *n.* मदकारी पेय-विशेष; an intoxicating beverage MGr.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ऐल्-अ *m.* इला का अपत्य पुरूरवस्; a descendant of Ilā, Purūravas. **ऐलक्-इ** *m.* एलक का पुत्र जीवल; Jīvala, son of Elaka ŚBr. ii.2.3.34.

ऐलब [एरु–] *m.* रुक्का-रौला, ध्वनि; noise, roar AV. vi.16.3 ऐलबं ऐलयीत, JUB. i.16.2.1 स ऐलवेनापुनीत. **ऐलब-कार्-अ** *a.* हल्ला मचाने वाला, तूफानी; making a noise, roaring AV. xi.2.30 रुद्रस्यैलबकारेभ्यः (ऐरवकारेभ्यः from एरु 'impetuous').

ऐल-बृद *a.* भोज्यप्रद; procuring plenty of food VS. xvi.60 ऐलबृदा आयुर्युधः 'इलानामन्नानां समूह ऐलम्। तत् ते बिभ्रति' Uv. = TS. iv.5.11.1.

ऐलूष *m.* इलूष का अपत्य; a descendant of Ilūṣa, name of Kavaśa (author of a hymn) ABr. ii.19.1.

ऐशानी *f.* उत्तरपूर्वा दिक्; north-east.

ऐ-षमस् [समा; अस्मिन् संवत्सरे] *av.* इस वर्ष; in the present year ŚBr. iii. यावतीनां व ऐषमो लक्षणमकारिषम्, ChBr. i.8.6.

ऐषावीर [एषावीरो नाम निन्दितो ब्राह्मणजातिविशेषः। तत्संबन्धिन ऋत्विजः] *m.* एषावीरों से संबद्ध ऋत्विज्; belonging to the Eṣāvīras.

ऐषीक [इषीकाः शरादीनां दीर्घा अग्रशलाकाः। तन्मयः] *a.* इषीकानिर्मित; made of the reed-stalks TBr. iii.8.4.

ऐषीरथ्-इ *m.* कुशिक का नाम; name of Kuśika (author of a hymn) S. on i.10.11.

ऐष्टक्-अ *a.* इष्टकानिर्मित; made of bricks (as a house). (2) **—कम्** *n.* ईंटों का चट्टा; heap of the sacrificial bricks ŚBr.

ऐष्ट्-इक *a.* ईष्टिसंबन्धी (आज्यादि); relating to an Iṣṭi sacrifice.

ओ

ओ संबोधनद्योतक अव्यय; particle of addressing.

ओक्-अस् [√उच्] *n.* आसानी, प्रसाद; ease, pleasure, comfort i.173.11. तीर्थे नाच्छा तातृषाणमोकः 'पानीयादिकं सदनम्', ii.19.1 यस्मिन्निन्द्रः ··· ओको दधे 'सेव्यतया निवासं चकार', iii.58.6 पुराणमोकः सख्यं शिवं वाम् 'सेव्यम्', vii.25.4 ओकः कृणुष्व 'स्थानम्'; घर, आवास; abode, home i.66.3 ओको न रण्वः, i.104.5 ओको नाच्छा सदनं जानती गात्, iv.16.15 ओको न रण्वा, v.30.1 तदोको गन्ता, iv.76.4 इदं हि वां प्रदिवि स्थानमोकः 'निवासयोग्यं स्थानम् (comfortable).

ओकःसार्-इन् *m.* मार्जार; cat ABr.

ओक्-इ-वांस् [√उच् *Pfpt.* Aw. vaokuś] *a.* रुचिर; pleasing; – का अभ्यस्त या शौकीन; accustomed to or having a liking for vi.59.3 ओकिवांसा सुते सचा 'समवेतौ भवतम्' (pleased).

ओको-निधन *n.* तम्वभि प्र गायत viii.15.1 में उत्पन्न साम; name of a Sāman with ओकस् as निधन.

ओक्-य (2) *a.* निवासयोग्य; homely, comfortable ix.86.45 ज्योतीरथ पवते राय ओक्यः 'ओक इति निवासनाम। तस्य हितः', viii.72.14 ते जानत स्वमोक्यम् 'निवासम्'. (2) **—म्** *n.* आराम, सुविधा; ease, comfort i.132.5 इन्द्र ओक्यं दिधिषन्त धीतयः 'ओको निवासस्थानम्। स्वार्थे यत्', x.44.9 अस्मिन्त् सु ते सवने अस्त्वोक्यम् 'ओको निवासः'.

√**ओक्ष्** [आ √उक्ष्] – पर छिड़कना; to sprinkle over iii.62.16 आ नो मित्रावरुणा घृतैर्गव्यूतिमुक्षतम्.

ओ-गण [*अव-गण standing apart in a crowd, mighty, Prakrit ओयस 'furious'] *a.* शक्तिशाली; mighty x.89.5 महि व्राधन्त ओगणासः 'संघीभूताः'.

ओग्-ईयस् [= ओजीयस्] BṛUp.

ओज *a.* विषम (वर्गों के प्रथम, तृतीय, पञ्चम अक्षर); odd (first, third and fifth letters of the series) RPr.

ओज्-अस् [√वज् or √उज्; मानस उत्साहः, बलहेतुरष्टमो धातुः; सहः बाह्येन्द्रियबलम्] *n.* मनोबल, शक्ति, स्फूर्ज; force, power, vigour i.33.12 यावत्तरो मघवन् यावदोजः. **ओजस्-ईन** *a.* शक्तिशाली; having strength TS. iv.4.12.1.

ओजस्-काम *a.* शक्ति का इच्छुक; desirous of strength TS. iii.4.8.2. **ओजस्-तर** [= ओजीयांस्] Comm. on BṛUp. **ओजस्-य** *a.* शक्तिशाली; vigorous MS. ii. **ओजस्-वन्त्** *a.* शक्तिशाली; powerful, strong viii.76.5 ओजस्वन्तं विरप्शिनम् 'ओजोनामाष्टमी दशा। शरीरवृद्ध्युपेतम्' TS. iii.3.1.1. **ओजस्-विन्** = ओजस्वन्त् TS. iii.3.1.1.

√**ओजाय** [*Denom.*] शक्ति दिखाना; to show strength i.140.6 ओजायमानस्तन्वश्च शुम्भते 'स्वयं बलमिवाचरन्', iii.12.11 ओजायमानं यो अहिं जघान 'बलमाचरन्तम्'.

ओज्-इष्ठ [*Super.* of ओजस्] *a.* अत्यन्त शक्तिशाली; most

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

powerful i.129.10 ओजिष्ठ त्रितरविर्ता, TS. i.2.10.2 ओजिष्ठाय त्वा गृह्णामि 'ओजोनामाष्टमो धातुस्तस्य सारमोजिष्ठम्'. **ओज़्-ईयांस्** [*Comp.* of ओजस्] *a.* अधिक बलवान्; stronger ix.66.17 यं उग्रेभ्यश्चिदोजीयान्.

ओजो-दा *a.* शक्तिदाता; granting power viii.3.24 ओजोदा अभ्यञ्जनम्. **ओजो-विद्** *a.* ओजोदाता; bestowing strength ओजोविदसि TS. iii.3.1.1 'ओजोऽभिज्ञः'.

ओज़्-मन् *n.* ओजस्, तेजःसार, शक्ति; vigour, strength vi.47.27 अपामोज्मानम् 'ओज्मा वेगः' = VS. xxix.53 'तेजःसारभूतम्' Mah., TS. iv.6.6.6.

ओढ [आ √वह्] *a.* आवाहित; brought near to, invoked ओढासु देवतासु 'आवाहितासु देवतासु' Sat. v.3.

ओ-र्णि [√अव्, —णी] *f.* रक्षण; protection i.61.14 उपो वेनस्य जोगुवान ओर्णिम् 'दुःखस्यापनायकं रक्षणम्'; माता की छाती; mother's breast ix.101.14 भुर्जे न पुत्रं ओण्योः 'रक्षकयोः'; सोमग्रावा; pressing stones ix.16.1 प्र ते सोतार ओण्योः 'द्यावापृथिव्योः', ix.65.11 तं त्वा धर्तारमोण्योः 'द्यावापृथिव्योः'.

ओ-त [आ √वे] *a.* बुना; woven VS. xxxii.8 सं ओतः प्रोतश्च विभूः प्रजासु 'ऊर्ध्वतन्तुषु पट इव शरीरभावेन प्रोतः'.

ओ-तवे [*Dat. Inf.* √वे, also —तवै] बुनने को; to weave x.130.2 सामानि चक्रुस्तसराण्योतवे, i.164.5 वि तत्निरे कवय ओतवा उ (ओतवै).

ओ-तु [√वे, तिर्यक्तन्तुप्रसारणम्; opp. to तान] *m.* बाना; woof of a web vi.9.2 नहिं तन्तुं न वि जानाम्योतुम् 'तिरश्चीनानि सूत्राणि', AV. xiv.2.51 यं ओतवो यं च तन्तवः.

ओत्-सूर्यम् [आ+उत्–] *av.* सूर्योदय तक; until the sun rises AV. iv.5.7 ओत्सूर्यमन्यान्त् स्वापया.

ओदर्क [औदक ?] *m.* जलचर जन्तुविशेष; an animal living in water TAr. i.26.7.

ओदती [= उन्दती] *a.* छिड़कने या ताजा करने वाली; sprinkling, refreshing i.48.6 पर्द न वेत्योदती 'उनत्ति सर्वं नीहारेणेत्योदती उषाः'.

ओद्-अन *n.* चावल, भात; rice (boiled) viii.69.14 भिनत् कर्नीन ओदनम् 'मेघनामैतत्', viii.77.6 धारयत् पक्वमोदनम् 'ओदनं कुर्वन् मनुष्याणामधार्यत', viii.77.10 क्षीरपाकमोदनम् 'क्षीरपक्वमोदनं पायसम्'.

√ओदनीय [*Denom.*] भात चाहना; to wish for boiled rice KŚS.

ओद्-ऋचस् [आ समाप्तेः] *av.* समाप्ति तक; till the completion: उदृक् 'समाप्तिः'.

ओद्-मन् *n.* जलौघ; flood VS. xiii.53 अपां त्वोद्मन् सादयामि 'ओषधयो वा अपामोद्म' Uv. 'ओद्मनि ओषधीषु' Mah.

ओप √द्रु [आ-उप] –के पास तेजी से आना; to hasten near to vi.48.16 आ मा पूषन्नुप द्रव 'रक्षणार्थमभिगच्छ'.

ओपर्श [अव-पश 'knot near the root of the hair', √पश् 'bind'] *m.* ऊपरी चोटी, सिर का सिंगार; top-knot, head-band ix.71.1 हरिरोपर्शं कृणुते नभस्पयः 'आ समन्तादुपशेत इत्युपशयः सर्वस्य धारकं नभः', x.85.8 स्तोमा आसन् प्रतिधयः कुरीरं छन्द ओपर्शः 'येनोपशेरते स ओपशः', viii.14.5 चक्रार्ण ओपर्शं दिवि 'मेघमोपशम्। उपेत्य शयानम्', TMB. iv.1.1 ओपशा नो अञ्जत 'पक्षाणि नो अजायन्त'. **ओपश्-ईन्** *a.* चोटी सजाये; having top-knot, effeminate AV. vi.138.1 इमं मे अर्यं पूरुषं क्लीबमोपशिनं कृधि 'opaśa-wearing' W.

ओप्य [आ √वप् *Gd.*] *av.* बखेर कर; having scattered or thrown into, pouring down ŚBr. **ओप्यमाने** 'ओषधीनां निवपने क्रियमाणे' Sat. x.8.

ओम् [particle 'बाढम्'] हां, पावन अक्षर, परमात्मा का प्रतिरूप; yes, the mystic monosyllable, the object of profound religious meditation.

ओ-म [√अव्] *m.* सहायक; helper i.3.7 ओमासश्चर्षणीधृतः 'रक्षकाः'.

ओ-मन् *m.* साथी; companion v.43.13 विश्वेभिर्गन्त्वोमभिर्हुवानः 'रक्षणैः'. **ओमन्-वन्त्** *a.* सहायक; helpful x.39.9 ओमन्वन्तं चक्रथुः 'अवनवन्तम्'.

ओ-मन् [√अव्] (1) *m.* रक्षण, अनुग्रह, सहायता; favour, protection, help i.34.6 ओमानं शंयोर्ममकाय सूनवे 'सुखविशेषम्', i.118.7 ऊर्जमोमानमश्विनावधत्तम् 'सुखकरं रसवदन्नम्', vi.50.7 ओमानमापो मानुषीरमृक्तम् 'रक्षकमन्नम्', vii.68.5 यो वामोमानं दधते प्रियः सन् 'रक्षणं सुखम्', vii.69.4 परि ग्रंसमोमना वां वयो गात् 'अवनेन रक्षणेन'.

ओमात्रा *f.* रक्षण, अनुग्रह, मित्रता; protection, favour, friendship x.50 5 महीं त ओमात्रां कृष्टयो विदुः 'रणक्षम्'. **ओम्या-वन्त्** *a.* सहायक, रक्षक, मित्र, उपयोगी; helping, protecting, friend, useful or beneficial i.112.7 तप्तं घर्ममोम्यावन्तमत्रये 'सुखयुक्तं सुखेन स्प्रष्टुं शक्यम्', i.112.20 ओम्यावतीं सुभराम् 'ओम्या इति सुखनाम। तद्युक्ताम्'.

ओष्-अ *a.* प्रदीप्त; inflamed, in दुरोष.

ओष्-अ [√उष्] (1) *a.* उल्बण, त्वरावान्; vehement, quick. (2) *a.* पक्व; cooked : ओषं धय 'पक्वं कृत्वा पिब' ŚBr. ii.2.2.5. —**षम्** *av.* तेजी से, क्षिप्रम्; quickly, at once x.119.10 ओषमित् पृथिवीमहम् 'स्वतेजसा तापकमादित्यम्', AV. ii.36.1 ओषं पत्या सौभगमस्त्वस्यै.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ओष-धि [also —धी, ओषो दाहः फलपाको धीयते यासु ताः] *mf.* पौधा, वनस्पति; plant TS. iv.2.6.5 ओषधयः सोमराज्ञीः; darbha Sat. vii.1. **—जा** *a.* ओषधि से उत्पन्न; herb-born AV. x.8.23 ये अग्निजा ओषधिजाः.

ओषधी-मन्त् *a.* ओषधियों से भरपूर; rich in herbs AV. xix.17.6 आपो मौषधीमतीः.

ओषधी-संशित *a.* ओषधियों द्वारा पैनाया; sharpened by herbs AV. x.5.32 ओषधीसंशितः सोमतेजाः.

ओष्-अन्ती *a.* भस्मसात् करती हुई; burning ŚBr. i.7.4.2.

ओषम् *av.* जलाते हुए; while burning ŚBr. ii.2.4.5.

ओष्-अस् *n.* भस्मीकरण; burning down, cp. दुरोषस्.

ओष्-इष्ठ *a.* क्षिप्रतम; very quick.

ओषिष्ठ-दावन् *a.* तुरत दाता; giving very quickly ओषिष्ठदाव्नि सुमतिं गृणानाः 'ग्रीष्मकाले दावाग्निनात्यन्तदग्धभूप्रदेशेभ्यो वर्षतीं वृष्टिदात्रे' TS. i.6.12.3. **ओषिष्ठ-हन्** *a.* तुरत मारने वाला; striking very swiftly.

ओष्-ट्र [महान् बलीवर्दः] *m.* गोहरा, सांड; a great ox KŚS. v.11.13.

ओष्-ठ [ओष्-स्थ्-अ √उष्, 'creating desire, cp. ओष-धि] *m.* ओठ; lip ii.39.6 ओष्ठाविव मध्वास्ने वदन्ता. **ओष्ठा-पिधाना** [ओष्ठौ अपिधानं यस्याः सा] *a.* ओठों से ढकी; covered by the lips ChUp. i.7.15. **ओष्ठ्-य** *a.* ओष्ठजन्य; labial RPr.

ओह्-अ [√ऊह्] *m.* दातव्य; gift i.180.5 गोरोहेण 'वहनेन साधनेन', iv.10.1 ऋष्यामा त ओहैः 'इन्द्रादिप्रापकैः स्तोमैः', TS. iv.4.4.7 'समूहरूपैः स्तोमैः', i.61.1 ऋचीषमार्याध्रिगव ओहम् 'वहनीयं प्रापणीयम्' = VS. xv.44 'वहेरेतद्रूपम् । प्रापणैः' Uv., 'वहन्ति फलं प्रापयन्तीत्योहाः' Mah.

ओह-ब्रह्मन् *a.* जिसकी प्रार्थना दातव्यों के लिये है; praying for gifts x.71.8 ओहब्राह्मणो वि चरन्त्यु त्वे 'conveying sacred knowledge' M.

ओह्-अस् *n.* मूल्य; value, worth vi.67.9 न ये देवास ओहसा न मर्ताः 'वहनसाधनेन स्तोत्रेण', cp. अभ्योहसान 'boasting' vi.17.9.

औ

औक्ष्-अ *a.* उक्षा-संबन्धी अथवा उक्षा से प्राप्त; belonging to a bull or coming from a bull. **औक्षण्-अ** (1) *a.* = औक्ष. (2) *m.* उक्षन् का अपत्य; a descendant of Ukṣán.

औक्ष-गन्ध्-इ *f.* एक अप्सरा; name of an Apsarás AV. iv.37.3 औक्षगन्धिः प्रमन्दनी Comm. 'होमद्रव्यम्'.

औक्ष्ण्-अ [also —क्ष्ण ŚBr. xiv] = औक्ष.

औक्ष्णोरन्ध्र *n.* उक्ष्णोरन्ध्र नामक ऋषि द्वारा दृष्ट साम; name of a Sāman TMB. xiii.9.18.

औग्रसेन्य *m.* युधांश्रुष्टि का नाम; name of Yudhāṁśruṣṭi ABr. viii.21.7.

औघ [= ओघ; वहतीत्यौघः उदकसंघातः] *m.* ओघ; flood ŚBr. i.6.3.2.

औचथ्-य *m.* उचथ्य का अपत्य; a descendant of Ucathyà, name of Dīrghatamas i.158.1 रेक्ण औचथ्यः 'उचथ्यस्य पुत्रो दीर्घतमाः'.

औच्चामन्यव्-अ *m.* उच्चामन्यु का पुत्र गिरिक्षित्; Girikṣít, son of Uccāmanyu TMB. x.5.7.

औच्चैःश्रवस्-अ *m.* इन्द्र का अश्व; name of Indra's horse AV. xx.128.15 पृष्ठं धावन्तं हर्योरौच्चैःश्रवसमब्रुवन्.

औत्तर-वेद्-इक *a.* उत्तर-वेदि-संबन्धी, उत्तर वेदि पर अनुष्ठेय; relating to or performed on the northern altar ŚBr. vii., Sat. x.3.

औत्पत्तिक *a.* सहज; inborn, original, natural LŚS.

औदक्-अ (1) *a.* जलीय; living or growing in water, aquatic LŚS.; उदकुम्भधारक; holding a water-jar Khādira. i.3.27.

औदन्यर्व *m.* उदन्यु का पुत्र मुण्डिभ; Muṇḍibha son of Udanyú TBr. iii.9.15; ŚBr. (xiii.) औदन्य may accordingly be corrected.

औदल्-अ *n.* एक साम; name of a Sāman seen by Udala TMB. xiv.11.33.

औदवाह्-ई *m.* उदवाह का अपत्य; a descendant of Udavāha ŚBr.

औदुम्बर *a.* उदुम्बर-निर्मित; made of udumbára wood, consisting of udumbára wood AV. xix.31.2 औदुम्बरो वृषा मणिः; ताम्रनिर्मित, ताम्रमय, cp. S. on TS. i.8.15, ऊर्गसीति औदुम्बरम्, लौहानि औदुम्बराणि Sat. iii.3 औदुम्बर्या शिरोऽच्छिनत् 'औदुम्बर्याख्यया स्थूणया' TMB. xiv.6.8 (VS. ix.7).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

औद्गात्र (1) *a.* उद्गातृ-संबन्धी; relating to the Udgātṛ priest. (2) **—म्** *n.* उद्गातृ का पद; the office of the Udgātṛ.

औद्ग्रभ्-अर्ण [उद्ग्रभणे अत्यन्तं संनिहितानि यजूंषि 'आकूत्यै-प्रयुजे' (VS. iv.7) इत्यादीनि] *n.* दीक्षासंबन्धी वे ऋचाएं जिनके द्वारा अन्तर्हित यज्ञ को उठाया था; verses by means of which the hidden sacrifice was brought out: तर्म्मृगुदयच्छत् यर्म्मृगुर्दयच्छत् तदौद्ग्रहणस्यौद्ग्रहणत्वम् TS. vi.1.2, एतदृक्साध्यमनुष्ठानमपि औद्ग्रहणम् = **औद्ग्रर्हण** TS., TBr. iii.8.10.

औद्दालकि *m.* उद्दालक का अपत्य; a descendant of Uddālaka TS. vii.2.2.1 कुसुरुर्बिन्द औद्दालकिः.

औद्भव [उद्भव –] (1) **—वः** *m.* अवशिष्ट बर्हिस्; grass left over of the sacrificial straw ĀpŚS. viii.14.4. (2) *a.* इस घास का बना; consisting or made of such grass ĀpŚS. viii.14.5 औद्भवः प्रस्तरः.

औद्भार्-इ *m.* उद्भार का अपत्य; a descendant of Udbhāra ŚBr. xi.

औद्भिद्-अ [उद्भिद्–] *a.* निकलने या फूटने वाला; coming forth, springing forth VS. xxxiv.50 रायस्पोषमौद्भिदम् 'उद्भेत्तृधनस्य स्वर्गस्य वा प्रकाशकम्' Uv.-Mah.

औद्भिद्-य *n.* उद्भेदसाधनता, उत्पादकता, विजय; productiveness, victory, success VS. xviii.9 जैत्रं च म औद्भिद्यं च मे = TS. iv.7.4.1, TBr. ii.7.18.

औद्-भेत्र [from *उद्भेतृ] *n.* =**औद्भिद्य** MS. ii.11.4 जैत्रं च मा औद्भेत्रं च मे = **औद्भेत्रिय** ĀpŚS.

औन्नेत्र *n.* उन्नेतृ का पद; the office of the Unnetṛ.

औपगव *n.* दो सोमों का नाम; name of two Sāmans LŚS.

औपगात्र-अ *n.* उपगातृता; the state of being Upa-gātṛ.

औपच्छद्-अ *m.* एक सोमयाग; a variety of Somayāga Sat. xvii.5 औपच्छदेन प्रतिष्ठाकामः.

औपजन्धनि *m.* उपजन्धनि का अपत्य; a descendant of Upajandhani, name of a teacher ŚBr. xiv.

औपतस्विन्-इ *m.* उपतस्विन् का अपत्य; a descendant of Upataswin ŚBr. iv.

औपद्रष्टृ *a.* राजधनप्रत्यवेक्षिता; one who is in charge of treasure or tax-collection TBr. iii.4.7. **औपद्रष्ट्र-य** [उपद्रष्टृ–] *n.* उपद्रष्टृता, साक्ष्य; the state of being an eye-witness VS. xxx.13 औपद्रष्ट्र्यायानुक्षत्तारम्.

औपनायनिक *a.* उपनयन-संबन्धी; belonging or relating to उपनयन (औपनायनिकोऽग्निः).

औपनिषद्-अ [उपनिषत्स्वेवाधिगतः] *a.* केवल उपनिषदों से ज्ञेय; taught by the Upaniṣads alone ŚBr. xiv.

औपपक्ष्-य [उपपक्षौ बाहुमूलम्। तत्संबन्धीनि रोमाणि] *n.* उपपक्षवर्ती (बाल); (hair) in the armpit ŚBr. xi.

औपभृत्-अ *a.* उपभृत्संबन्धी, उपभृत्-संज्ञक स्रुच् में रखा; belonging to or being in the ladle called Upabhṛt औपभृतं घृतम्.

औपमन्यव्-अ *m.* उपमन्यु का अपत्य; a descendant of Upamanyu, by name प्राचीनशाल ŚBr.

औपयज्-अ *a.* उपयज्-संबन्धी; belonging to the verses called Upayaj Sat. iv.5.

औपर्-अ *m.* उपर का अपत्य; a descendant of Upara, name of a Daṇḍa TS. vi.2.9.

औपरव्-अ *a.* उपरव-संबन्धी; relating to the hole called Uparava KŚS viii.5.7, औपरवः पुरीषः Sat. vii.6.

औपवसथ्-अ [यष्टव्यानां देवतानां योऽग्निसमीपे वासः स उपवसथः, तत्संबन्धि अहः औपवसथम् अन्वाधानदिनम्] *m.* उपवसथ-संबन्धी (दिन); the day of Upavasatha Sat. i.3. **औपवसथ्-इक** (1) *a.* उपवसथ-संबन्धी; designed for or belonging to the Upavasatha ceremony ĀŚS. (2) **—कम्** *n.* साम-वेद के एक परिशिष्ट का नाम; name of a Pariśiṣṭa of the SV. = **औपवसथ्य** ABr.

औपवस्त *n.* उपवास; fasting, a fast ĀpDS. ii.1.5., Sat. xxvii.1.

औपवेश्-इ *m.* उपवेश का पुत्र अरुण; a descendant of Upaveśa, by name Aruṇa TS. vi.1.9.2.

औपर्श *n.* हृदयवेष्टन; the flesh covering the heart TS. v.7.16.1. Cp. ओपर्श

औपशद्-अ [प्रजोत्पत्तिप्रतिबन्धस्य शदः विनाशः उपशदः। स यस्मिन् क्रतावस्ति सः] *m.* एक एकाह; name of an Ekāha KŚS., TMB. xix.31.

औपसद्-अ [उपसदोऽयम्] *a.* उपसद् से संबद्ध स्तोम, उपसद् में बैठा; relating to the Upasad ceremony, occupied with Upasad Sat. x.3.

औपाकरण्-अ (1) *a.* उपाकरण-संबन्धी; relating to Upākaraṇa (ceremony before beginning the study of the Veda). (2) **—णम्** *n.* उपाकरण का समय; the time of Upākaraṇa ĀpDS. i.10.2.

औपानुवाक्य *a.* उपानुवाक्यवर्ती; contained in the portion of TS. called Upānuvākya.

औपाव्-इ *m.* उपाव का अपत्य; a descendant of Upāva, name of Jānaśruteyá ŚBr. v.

औपासन्-अ [सायंप्रातरुपास्यत इत्युपासनः। उपासन एवौपासनः] *a.* गृह्याग्नि; the fire used for domestic worship ŚBr. xii., KŚS. **औपासनिक** ĀŚS.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

औपोदितेय [उप समीपे उदित आदित्यो यस्याः सा उपोदिता । तस्याः अपत्यम्] *m.* उपोदिता की संतान; a descendant of Upoditā ŚBr. i.; cp. तुमिञ्जमौपोदितिम् 'उपोदितस्य पुत्रः तुमिञ्जः' TS. i.7.2.1.

औपोद्घात्-इक *a.* कादाचित्क; occasional.

औरव्-अ *m.* उरु का पुत्र; son of Uru TMB. xiv.6.8.

औरस्-अ *m.* छाती से उठी ध्वनि; sound produced from the breast PGS. iii.16; धर्मपत्नीज पुत्र; son born of one's own wedded wife, legitimate son.

औरुक्षय *n.* एक साम; name of a Sāman.

औरुक्षयस्-अ *m.* उरुक्षयस् का अपत्य; a descendant of Urukṣayas ĀŚS.

और्णवाभ्-अ *a.* मकड़ी से उत्पन्न; coming from a spider ii.11.18 अर्वाभिनद्दानुमौर्णवाभम् 'ऊर्णवाभिः कीटविशेषः और्णवाभ इत्युच्यते । तमिव । यद्वा और्णः ऊर्णनाभिः । तदाभं तत्सदृशम्', viii.32.26. अहन् वृत्रमृचीषम और्णवाभमहीशुवम् 'और्णवाभनामकम्', viii.77.2 अर्दी शवस्यव्रवीदौर्णवाभमहीशुवम् 'एतन्नामानावसुरौ'.

और्णायव *n.* एक साम; name of a Sāman TMB.

और्ध्वसद्मन्-अ [ऊर्ध्वसद्मना दृष्टं साम] *n.* एक साम; name of a Sāman TMB. ix.1.12; cp. ऊर्ध्वसद्मनमपि प्रोहन्ति TMB. ix.2.10 where the author's name is used for his Sāman.

और्व्-अ *m.* ऊर्व का अपत्य; a descendant of Ūrvá TS. vii.1.8.1. **—वाः** *m.* पितरविशेष; name of a class of Pitṛs TMB.

और्वभृगु-वत् *av.* और्वभृगु की तरह; like Aurvabhṛgu viii.102.4 और्वभृगुवच्छुचिम् 'यथा और्वभृगुः'.

औलान *m.* शन्तनु का पुत्र; son of Śantanu x.98.11 औलानं दिवि देवेषु धेहि 'शान्तनवम्'.

औलूखल्-अ *a.* उलूखलजन्य ध्वनि; produced in mortar (sound).

औशन्-अ [उशनसे इमानि सामानि] *n.* सामविशेष; name of several Sāmans TMB. xiv.12.4. **औसनस्-अ** *a.* उशनस्-संबन्धी; relating to or originating from Uśanas, peculiar to Uśanas ĀśGS.

औशान [आ+उशान √वश् *Pfpt.*] *a.* इच्छुक; desirous x.30.9 मदर्च्युतमौशानं नभोजाम् 'सोमेन सह मिश्रीभावं कामयमानम्'.

औशिज्-अ (1) *a.* इच्छुक; desirous, wishing, longing for i.112.11 औशिजाय वणिजे 'उशिक्पुत्राय', iv.21.6 औशिजस्य गोहे 'उशिजः कामयमाना ऋत्विजः । तेषां संबन्ध्यौशिजो यजमानः'. (2) *m.* उशिक् का पुत्र; son of Uśij i.18.1 कक्षीवन्तं य औशिजः 'उशिजः पुत्रः', x.99.11 अस्य स्तोमिभिरौशिजः 'उशिजः पुत्रः ऋजिश्वा', v.41.5 सुशेव एवैरौशिजस्य होता 'कक्षीवतः', TMB. xxv.16.3 कक्षीवानौशिजः.

औषध्-अ (1) *n.* दवा, जड़ी-बूटी, ओषधि-वर्ग; a herb, collection of herbs ŚBr. vii. (2) *a.* ओषधिमद्द्रव्यभोजी; eating food containing herbs TBr. ii.1.4.

औषस्-अ *a.* उषःसंबन्धी; relating to dawn, early TBr. ii. **—सी** *f.* उषा, पौ; day-break ŚBr. **—सम्** *n.* अनेक सामों का नाम; name of several Sāmans.

औष्ट्र *a.* उष्ट्र-संबन्धी; relating to or coming from a camel Gaut. xvii.24.

औष्ठ्-अ *a.* ओष्ठाकार; lip-shaped ŚBr. iv.

औष्णिह्-अ *a.* उष्णिक्छन्दोनिर्मित; set in the Uṣṇih metre AA. i.4.3.

क

क(म्) कल्याण; welfare कं मे असत् (ŚBr.) may it be well with me, ix.106.8 त्वां देवासो अमृताय कं पपुः thee, the gods have drunk for love of immortality.

क [*Inter. Pron.*] कौन, कौन-सा, क्या; who, which, what vii.56.1 क ईं व्यक्ता नरः who, pray, are the radiant men, viii.102.20 कानि कानि चिद् दारूणि all possible wood = AV., MS., TS. यानि कानि, i.129.2 पृतनासु कासु चित् in all battles.

कंस (1) *mn.* धातुपात्र, पात्र, चषक; a vessel made of metal, vessel, goblet AV. x.10.5 शतं कंसाः 'metal dishes'. (2) *a.* कांसे का; made of metal Sat. i.4 कंसेन ब्रह्मवर्चसकामस्य, Khādira. i.5.12.

ककर्जा-कृत *a.* टुकड़े किया; torn to pieces AV. xi.10.25 विविद्धा ककर्जाकृता.

कंकर [कर्कर 'harsh'] *m.* पक्षिविशेष; a kind of bird VS. xxiv.20; cp. विकंकर.

कर्कर्दु *m.* खड्द, ऊधम, विध्वंस; violent agitation, destruction x.102.6 कर्कर्दवे वृषभो युक्त आसीत् 'हिंसनाय' √खर्द्.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कर्कांटिका *f.* सामने की हड्डी; the frontal bone AV. x.2.8. Cp. रेर्णुककाट vi.28.4.

ककुच *m.* वनस्पति-विशेष; a kind of plant.

कंकुत्-सल [= कपुच्छल *कपुत्-शर] *m.* सिर के बाल; hair of the head AV. xviii.4.66 कंकुत्सलमिव जार्मयः, 'liquid of top' Mayrhofer.

कर्कुद् (1) *f.* चोटी, शिखर, तालु; peak, summit, palate viii.44.16 अर्मिर्मूर्धा दिवः कर्कुत् 'उच्छ्रितः'. (2) *a.* उन्नत; high. **कंकुद्-अ** *mn.* चोटी, शिखर; peak, summit AV. x.10.19 ब्रह्मणः कंकुदार्दधि. (3) *a.* प्रमुख; chief. **कर्कुद्-मन्त्** *a.* ठांठ वाला; provided with a hump x.8.2 वृषभः कर्कुद्मान् 'उन्नततेजस्कः'.

कर्कुभ् [also—**र्भ**] *m.* ऊंचाई, उन्नत प्रदेश, शिखर; height, summit, peak viii.41.4 यः कर्कुभाँ विधारयः 'दिशः', iv.19.4 अवाभिनत कर्कुभः पर्वतानाम् 'पक्षान्'; उच्च; high, excelling (an evil spirit) AV. viii.6.10 ककुर्भाः कर्कुमाः क्षिमाः. **कर्कुभ्-वन्त्** *a.* चोटीदार; having a peak.

ककुह्-अ *a.* प्रमुख, उत्कृष्ट; high, eminent iii.54.14 उरुक्रमः ककुहः 'ककुबुच्छ्रयार्थः', ix.67.8 ककुहः सोम्यो रसः 'अतिशयितः', TS. iii.3.1.1 ककुहासु 'प्रधानभूतासु', TS. iii.3.3.2 ककुहं रूपम् 'प्रधानं रूपम्'.

कर्कट [onomatopœic] *m.* पक्षिविशेष; a kind of bird (offered to the goddess Anumatī) VS. xxiv.32.

कक्ष [√कश्] *mf.* बगल, अकृष्ट तृणवान् प्रदेश, वृक्षगुल्मादि-संवृत प्रदेश; armpit, unploughed land covered by trees etc., thicket, lurking place x.28.4 कोष्टा वराहं निरतक्त कक्षात् 'अतिगहनप्रदेशात्'. Mark vi.45.31 उरुः कक्षो न गाङ्ग्यः 'like a thicket' = **कक्षस्** AA. i.2.2 द्वे कक्षसी.

कक्षीं-वन्त् *m.* एक ऋषि; name of a seer i.126.2.

कक्ष्-य *a.* कक्षवर्ती, गोपनीय, कक्षपूरक; being in the armpit or thicket, abiding in shrub or the like, to be concealed, filling up the kakṣa v.44.11 कक्ष्यो मदः 'कक्ष्यपूरकः'. **कक्ष्या** *f.* पेटी; girth x.10.13 कक्ष्यैव युक्तम्. **कक्ष्य-प्र-अ** *a.* कक्ष्यापूरक, पुष्टाङ्ग; filling out the girth, stout i.10.3 वृषणा कक्ष्यप्रा 'अश्वस्योदरबन्धनरज्जुः कक्ष्या। तस्याः पूरकौ पुष्टाङ्गौ'.

कङ्क *m.* बक; heron VS. xxiv.31. **कङ्क-चि-त्** *a.* कङ्काकारेण चित अग्नि; fire built in the shape of a kaṅka TS. v.4.11.1 कङ्कचितं चिन्वीत.

कंकट *m.* कवच; armour. **कंकत** *m.* कंघा; comb i.191.1, AV. xiv.2.68. Cp. ऐषीकः कङ्कतः 'इषीकानिर्मितः'.

कंङ्कूष *m.* सिर का एक भाग, कनपटी ?; a particular part of the head AV. ix.8.2 कर्णाभ्यां ते कंङ्कूषेभ्यः.

कच्छू *f.* खाज; itch.

कट [√कृन्त्] *m.* चटाई; mat. **कटु** [√कृन्त्] *a.* तीव्र; sharp, pungent.

कर्ड *a.* मूक; dumb, mute ŚBr. xiv.

कर्ण *m.* जर्रा, दाना; particle, grain, corn AV. x.9.26.

√**कणूकय** किसी को छोटा दिखाने की इच्छा करना; to desire to belittle anyone x.132.7 यां नः कणूकयन्ती 'कणनमाक्रोशनरूपं शब्दनमिच्छन्ती'.

कण्ट्-अक [Gk. xenteo, √कृन्त्] *m.* कांटा; thorn. **कण्टक-कार्-अ** *a.* बाड़ लगाने वाला; one making a fence TBr. iii.4.5. **कण्टकी-कारी** *f.* शत्रु का काम करने वाली, रोमाञ्चकारी; one acting as an enemy, one causing horripilation VS. xxx.8 यातुधानेभ्यः कण्टकीकारीम्.

कण्ठ *m.* गला; throat, neck. **कण्ठ्-य** *a.* कण्ठवर्ती; being in the throat VS. xxxix.9 भवस्य कण्ठ्यम्.

√**कण्डूय** खुजाना; to scratch. **कण्डूयन** *n.* खुजाना; scratching KŚS. **कण्डूयनी** *f.* खुजाने का ब्रश; scratching-brush KŚS.

कण्व (1) *a.* बधिर; deaf. (2) *m.* एक ऋषि; name of a sage i.36.10. **कण्व-जंभ्-अन** *a.* कण्वहा; destroying the evil spirit called Kaṇva AV. ii.25.1 उग्रा हि कण्वजंभनी. **कण्व-तम** *a.* यथार्थ कण्व; the real Kaṇva i.48.8. **कण्व-मन्त्** *a.* कण्वनिर्मित; prepared by the Kaṇvas viii.2.22 आ तू षिञ्च कण्वमन्तम् 'कण्वयुक्तमिन्द्रमुद्दिश्य'.

कण्व-वत् *av.* कण्व की तरह; like Kaṇva viii.6.11 गिरः शुम्भामि कण्ववत्. **कण्व-सखि** *a.* जिसके सखा कण्व हैं; having the Kaṇvas as friends x.115.5 स इद्भिः कण्वतमः कण्वसखा 'कण्वाः सखायो यस्य'. **कण्व-होतृ** *a.* जिसका होता कण्व है; one whose Hotṛ is Kaṇva v.41.4 प्र सक्षणो दिव्यः कण्वहोता. **कत्** कैसे ?; how ? x.10.4 कद्व नूनमृता वदन्तो अनृतं रपेम how could we now speaking righteous words utter unrighteousness ?

क-तर्म *a.* बहुतों में कौन-सा; who or which of many, cp. कतमा 'अतिशयेन सुखरूपा' TAr. **क-तर** *a.* दो में कौन-सा ?; who or which of the two ?

क-ति कितने ?; How many ? **कति-र्थ** *a.* कितनवां; the how-manieth x.61.18 अहं तत् पश्चा कतिर्थश्चिदास. **कति-र्धा** *av.* कितनी बार ?; how many times ? how often ? x.90.11 कतिर्धा व्यकल्पयन्. **कति-पय** *a.* कोऽपि, कुछ; some, a certain number. *f.* **कतिपयी** ŚBr.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

iv.3.4.19. **कतिपर्यथ** *a.* KS. xx.1.

कत्-कर्ट *m.* विलवासी कर्कट; a crab TS. v.5.15.1.

कत्-पय्-अ [√पी] *a.* बुरी तरह फैला; spread or extended horribly v.32.6 इत्था कत्पर्यं शयानम् 'कत् सुखकरं पयो यस्य तम्', cp. कापया *Instr.* of कापा 'widely extended

√**कथ्** कहना; to tell, relate, narrate.

क-थम् *av.* कैसे ? how ? in what manner ? **क-था** [केन हेतुना, केन प्रकारेण] कथम्, कैसे; how ? i.41.7 कथा राधाम सखायः, **यथा कथा च** 'in anyway' ŚBr. iv.

कथा *f.* कहानी, विचारणा, गोष्ठी; story, discussion ChUp. कथां वदामः 'विचारणां कुर्मः'.

कद्-अर्थ *a.* किस काम का ? having what purpose ? x.22.6 वां कदर्था न आ गृहम् 'किं प्रयोजनवन्तौ'.

कद्-अर्य *a.* सूम, अदाता; niggardly, non-giver ChUp.

क-दा [also कदा] *av.* कब; when ? at what time ?

कद्रु [= कद्रु] (1) *a.* केंदु जैसा कर्बुर, पिङ्गल; tawny, reddish-brown TS. ii.1.4.3. *f.* —**द्रू**. (2) *n.* पिङ्गलवर्ण सोमपात्रविशेष; a reddish-brown Soma vessel; *m.* एक ऋषि; name of a seer viii.45.26 अपिबत कद्रुवः सुतम् 'कद्रुनामकस्यर्षेः संबन्धिनम्'.

कद्-रुद्र [= कद्रु-रुद्रः] *m.* पिङ्गल रुद्र; tawny Rudra.

कद्र्य्-अञ्च् *a.* किस ओर झुका; turned towards what ? i.164.17 सा कद्रीची कं स्विदर्धं परागात्.

कध-प्रिया [—**प्रिये** *Voc.*] *a.* सदा प्रसन्न; ever-pleased i.30.20 कस्त उषः कधप्रिये 'स्तुतिप्रिये' (= कधाप्रिया how pleased). **कध-प्री** *a.* सदा प्रीत; ever-pleased i.38.1 कद्व नूनं कधप्रियः 'स्तुतिप्रीताः'.

√**कन्** प्रसन्न होना; to be pleased or satisfied, enjoy iv. 24.9 अविक्रीतो अकानिषं पुनर्यन्, i.122.14 चाकन्तु *चाकनन्तु. Forms. IV : *Pr. Pt.* कायमान; *Pf.* चकें; *Sb.* चार्कनस्, चार्कनत ; चार्कनाम; *Inj.* चार्कनन्त; *Op.* चाकन्यात्; *Ipv.* चार्कन्धि, चार्कन्तु; *Pt.* चकान्; *Ppf.* चार्कन् *(2 S.). iṣ. Ao.* अकानिषम् ; *Sb.* कानिषः.

कनक्रक [shining brightly ?] *a.* चमचमाता; shining, epithet given to a kind of poison AV. x.2.22 कान्दाविषं कनक्रकम् √कन् 'kan-kan-ka, insertion of *a* due to kánaka.

कन्-अक *n.* सुवर्ण; gold.

कर्ना [√कन्] *f.* कन्या; maid, girl x.61.5 यत् कर्नायाः 'कान्तायाः'.

कर्नाका *f.* आंख की पुतली; pupil of the eye TS. v.7.12.1 = कनीनकम्.

कनिक्रद्-अ [अत्यर्थं क्रन्दितः] *a.* क्रन्दनकारी; neighing.

कनिक्रद्-अन्त् [*Intens.* √क्रन्द्] *a.* अतिक्रन्दन करता हुआ, स्तनयित्नु; roaring, thundering i.153.5 कनिक्रदत् पतयद्ध्वंसानुः 'अत्यर्थं क्रन्दयन्', VS. xxxvi.10 कनिक्रत् through haplology.

कन्-इष्ठ *a.* अतिशयेन कनीयान्; smallest, youngest iv.33.5 कनिष्ठ आह, AśGS. iv.4.12 कनिष्ठप्रथमाः ज्येष्ठजघन्याः 'they (go home) the youngest in front and the eldest behind'. **कनिष्ठ्-इका** *f.* कन्नो अंगुली; the smallest finger.

कनी *f.* कन्यका; maiden i.66.8 जारः कनीनाम् , TS. iv.6.7.3 अनु भगं: कनीनाम्. **कन्-ईन** *a.* काना, किशोर; young, youngling i.117.8 जारः कनीन इव चक्षदानः. **कन्-ईनी** *f.* कुमारी की पुत्री; daughter of an unmarried girl TAr. **कनीन-र्क** *m.* लड़का; a boy x.40.9 जनिष्ट योषा पतयत कनीनकः 'कन्याकामः पतिः'. **कनीनर्का** *f.* कनीज; young maiden iv.32.23 कनीनकेव विद्रधे 'कमनीये शालभञ्जिके इव'. **कनीनिका** *f.* पुतली; pupil of the eye.

कन्-ईयांस् [cp. कन्यसी 'the younger one'] (1) *a.* दो में छोटा, अल्पतर : कनीयोऽन्नं करिष्ये (ŚBr.); shall procure less food; निकृष्ट; younger, less, inferior, lower, less in number TS. x.3.11.1 कनीयांसो देवा आसन् भूयांसोऽसुराः 'पुरुषसंख्यया द्रव्यसंपत्त्या च अल्पाः', TS. v.7.9.3 यं कामयेत कनीयोऽस्यान्नं स्यादिति 'अल्पम्'; opp. to भूयस्. **कनीयः कनीयः** 'अल्पमल्पम्' Sat. x.1. (2) *n.* कमी, अनुष्ठानवैकल्य; deficiency, disturbance or failure in the performance of a rite TBr. iii.7.6 यो नः कनीय इह कामयातै. **कनीयस्-विन्** *a.* अल्पाक्षर छन्दों वाला; having a metre with a fewer syllables TMB. xii.13.31 कनीयस्विन इव वै तर्हि देवाः. **कनीयोऽक्षरा** *f.* न्यूनाक्षरा ऋक् TMB. ix.3.9.

कन्य-कुमारी *f.* कमनीय कुमारी, दुर्गा; epithet of Durgā. **कर्न्य-ना** *f.* कन्या; maiden viii.35.5 युवशेव कर्न्यनाम् 'कन्यानाम्'. **कर्न्य-ला** = कर्न्यना AV. v.3.3 वृषण्यन्तीव कर्न्यला.

कर्न्या [or कर्न्या —कर्ना] *f.* लड़की; girl i.123.10 कर्न्येव तन्वा शशदाना.

कन्याका *f.* पुतली; pupil of the eye AA. iii.2.4.

कप्-अर्ना [√कम्प्] *f.* वृट का कीड़ा; caterpillar v.54.6 मोषथा वृक्षं कपर्नेव वेधसः 'कृमयो घुणादयः'.

कपर्द-क [केशसंयमनवेणिः] *m.* चोटी; braided hair ŚBr. : perhaps due to the cowries tied into it; cp. दक्षिणतस्कपर्द. **कपर्द्-ईन्** *a.* जटाधारी; wearing braided hair x.102.8 व्यचरत् कपर्दी.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कपुच्छल [*कपुत्-शर] *n.* पुंछड़ या सिर के पिछले पेठे, स्रुक् का अग्रभाग; tuft of hair on the hind part of the head, the front portion of a ladle ŚBr. **कपुष्णिका** *f.* पेठे, जुल्फ; tuft of hair on each side of the head.

कपूय-चरण *a.* दुश्चरित; committing ill deeds ChUp. **कपूया योनिः** 'जुगुप्सिता योनिः'.

कं-पृथ् [√प्रथ् 'increased in coition'] *mn.* लिङ्ग; penis x.86.16 अन्तर्रा सक्थ्या कपृत्. **कपृथ्-अं** *m.* इन्द्र; having a massive penis, epithet of Indra x.101.12 कपृत्नरः कपृथ्मुद्धातन 'सुखस्य पूरयितारमिन्द्रम्'.

कपोत *m.* कबूतर; pigeon i.30.4 कपोत इव गर्भधिम्. **कपोत्-ईन्** *a.* कपोत-सदृश; dove-like.

कप्य्-आस्-अ [√आस् 'sit'] *a.* कपिपृष्ठान्त; the seat of a monkey (that part of his tail whereon he sits) ChUp.

कप्लक *a.* कपिवद्गमनवान्; going like a monkey TBr. ii.7.18.10.

कफौड *m.* कूल्हा; the side-bones of the buttocks AV. x.2.4.

कं-बन्ध्-अ [or कबम् √धा] *m.* आवाज-भरा पीपा; a big barrel or cask (metaphorically applied to a cloud) v.85.3 नीचीनबारं वरुणः कबन्धम् 'कबनमुदकं तद् धीयतेऽत्रेति'; headless trunk Sat. xi.2 अप्सु कबन्धान्यभ्यवहरति. **कबन्ध्-ईन्** *a.* पानी भरे पीपे वाला; having a cask v.54.8 मरुतः कबन्धिनः 'उदकवन्तः'.

कब्रु *a.* कद्रु; variegated AV. xi.3.6 कब्रु फलीकरणाः शरोऽभ्रम्.

कम् [*Particle*] अच्छा, सचमुच, ठीक; well, indeed; a particle placed after the word to which it belongs with an affirmative sense, 'yes', 'well' is often attached to a dative giving to that a stronger sense and is generally placed at the end of the pāda : v.83.10 अजीजन ओषधीर्भोजनाय कम् 'thou hast created the plants for actual food'. It is also used with नु, सु, हि, losing its accent; सुख; = शम्, कं मे असत् (ŚBr.) may it be well with me, कस्मै कमग्निर्होत्रे हूयते (MS.) for whose benefit is the Agnihotra offered ?

√**कम्** प्यार करना, चाहना; to love, be in love with. Forms : *Pf. Pt.* चकमान. *Ao. red.* अचीकमत. *Ft.* कमिष्यते; कमिता. *Cs.* कामयते; *Sb.* कामयासे; *Pt.* कामयमान.

क-मण्ड्-अलु *m.* कमण्डल; a jar.

कम-र्दू *f.* एक स्त्री का नाम; name of a woman v.65.12 कमर्दुवं विमदायोहथुः 'कामस्य दीपनीं वेनपुत्रीम्' (=कमद-यू 'desiring a zestful male').

कम-ल *n.* कमल; lotus TS. vii.3.18.1, but **कम्-अल** *a.* 'desirous'.

कम्प्-र *a.* क्षिप्र; agile, quick KŚS.

कम्बल *mn.* कंबल; blanket, upper garment AV. xiv.2.66 तत् संभलस्य कम्बलं.

कम्बूक *m.* तुष; chaff AV. xi.1.29 परः कम्बूकानप मृड्ढि.

कय [only in *Gen. s.*] हर एक; everyone i.129.5 निं धू नमातिमतिं कयस्य चित् 'कयस्य कस्यचित्' bow well down the haughtiness of everyone?

कर्या *av.* कैसे; how ? in what manner ? v.12.3 कर्या नो अग्न ऋतयन्नृतेन.

कर्-अं (1) *a.* कर्ता; doer i.166.10 अजोहवीन्नासत्या कर्या वाम् 'नियतफलस्य कर्तारौ'. (2) **—रः** *m.* हाथ; hand x.67.6 करेणेव विं चकर्ता रवेण 'सायुधकर इव स्थितेन'. **कर-कूप** [करेण कूपः] *m.* गुच्ची; a small hole made by hand Sat. xxix.2.

करंज *m.* करंजुआ, इस नाम का दैत्य; a kind of plant, a demon of this name i.53.8 त्वं करंजमुत पर्णयं वधीः 'एतत्संज्ञकमसुरम्'. **करंज-ह्-अं** *a.* करंजुए के लिये घातक; pernicious to the plant of this name x.48.8 उत वा करंजहे.

कर्-अण (1) *n.* कृत्य; deed v.31.7 तदिन्नु ते करणम्. Cp. उपाकरण and उपाकर्म 'प्रारम्भः'. (2) *a.* कर्मठ, कर्मण्य; active, clever i.119.7 रथं न दक्षा करणा समिन्वथः 'शिल्पकुशलौ'. **करण-मन्त्र** *m.* the mantra describing the acts performed by the uttering priest himself; opp. to क्रियमाणानुवादिमन्त्र, which prescribes the acts performed by some person other than the utterer of the mantra.

कर-द्विष् *m.* सामशाखाविशेष के अनुयायी; followers of a particular Sāmaśākhā TMB. ii.15.4.

कर-पटी *f.* शिक्यद्वयान्तर्दण्ड; दो छींकों के बीच का बांस; the bamboo supporting the two śikyas.

करम्भ *m.* भृष्टयवचूर्ण, आज्यमिश्र मन्थ, सत्तू ; gruel, coarsely ground oats i.187.10 करम्भं ओषधे भव 'सक्तुपिण्डः'. **करम्भाद्** *a.* करम्भ-भक्षक; eating karambhá vi.56.1 करम्भादिति पूषणम्. **करम्भ्-ईन्** = करम्भाद् iii.52.1 धानावन्तं करम्भिणम्.

कर्-अस् *n.* = करण, अनुष्ठान, कर्म; deed, action iv.19.10 अविद्वाँ आह विदुषे करांसि 'कर्माणि'.

कर्र-स्न *m.* पहुंचे से कुहनी तक का हाथ; forearm i.161.12 अशपत यः कर्रस्नं व आददे = कर-सानु ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कराल [= कडारः, घर्घरस्वरो विकरालमुखश्च] *a.* भयानक; fearsome (with projected teeth).

कर्-इष्ठ *a.* अतिशयेन क्रियावान्; doing most vii.97.7 संखिभ्य आसुतिं करिष्ठः. **कर्-इष्य** *a.* करणीय; to be done i.165.9 यानि करिष्या 'कर्तव्यानि'. **करीर** *n.* सोमाकृति वनस्पति का फल; fruit of a Soma-like plant. Cp. ĀpŚS. 1924.

कर्-ईष [√कृ] *mn.* करसी, गोबर, कूड़ा; dry cow-dung, dung, rubbish ŚBr. ii.

करीष्-ईन् *a.* गोबर-भरा; abounding in dung AV. iii.14.3 अस्मिन् गोष्ठे करीषिणीः.

कर्-उण (1). *n.* कर्म, कृत्य; deed i.100.7 सं विश्वस्य करणस्येश एकः 'कर्मणः'. (2) *a.* कर्मसाधन; implement TS. i.6.4.4 कर्मासि करणमसि. **करुण्य-तर** *a.* अतिशयेन प्रशस्त; very excellent TBr. ii.2.1.

कर्-उम [√कृ] *m.* दानवविशेष; a kind of demon AV. viii.6.10 ककुर्भाः करुमाः क्षिमाः, scatterer.

करूकर *n.* गर्दन और पीठ की संधि; the joint of the neck and the backbone AV. xi.9.8 संकर्षन्ती करूकरम्.

करू-ळती [√कृ] *a.* विकीर्णदन्त; having scattered or decayed teeth iv.30.24 वामं देवः करूळती 'कृत्तदन्तः'.

कर्क [Ln. cālidus 'having white forehead'] *a.* श्वेत; white AV. iv.38.6 कर्कीं वत्साम्. Cp. कर्की 'श्वेतवत्सः' Kauś. lxvi.13.

कर्कन्धु *n.* आरण्य बदर; jujube berry TBr. i.85. **—न्धुः** *m.* name of a man i.112.6 यामिः कर्कन्धुं ··· जिन्वथः 'एतत्संज्ञकम्'. **कर्कन्धु-रोहित** *a.* सौवीर-वर्ण, बदर-रक्त; red like jujube berry VS. xxiv.2, TS. v.6.11.1. **कर्कन्धू-क** *n.* छोटा बेर; small berry of a jujube tree AV. xx.136..3 कर्कन्धूकेऽवपद्यते.

कर्करि [also —री] *f.* वीन; lute ii.43.3 यदुत्पतन् वदसि कर्करिर्यथा 'वाद्यविशेषः'.

कर्-ण [Aw. karno 'ear'] (1) *m.* कान; ear; पशुविशेष; a kind of animal VS. xxiv.3; क्षुद्रशाखामूल; the place where a branch sprouts Sat. vii.7. (2) *a.* आच्छिन्नकर्ण; with ears cut TS. v.6.15.1; लम्बे कानों वाला; having long ears ii.34.3 नदस्य कर्णैस्तुरयन्त आशुभिः 'कृतैर्मध्यप्रदेशैः'.

कर्-ण [कृ] *m.* भग्न तण्डुल; broken rice TS. i.8.9.3 कर्णाश्चाकर्णाश्च तण्डुलान्; छिन्नकर्णः with ears cut.

कर्ण-क *n.* बरतन के काने; handle or projection on the sides of a vessel; छिद्र; hole TS. i.5.7.6 कर्णकावती 'छिद्रवती सूर्मिः'. **कर्ण-गृह्-ईत** *a.* कान से पकड़ा; seized by the ear. **कर्ण-गृह्य** [*Gd.*] कान से पकड़ कर; seizing by the ear AV. viii.70.15 कर्णगृह्या ··· आनियत.

कर्ण-तस् *av.* कान से; from the ear AV. ix.8.3.

कर्ण-योनि *a.* कर्णनिर्गत; going forth from the ear (as an arrow) ii.24.8 इषवः कर्णयोनयः 'आकर्णकृष्टाः'. **कर्ण-वन्त्** *a.* कानों वाला; having ears x.71.7 कर्णवन्तः सखायः. **कर्ण-शोभन** *n.* कर्णाभूषण; an ornament of the ear viii.78.3 नः कर्णशोभना आ भर.

कर्णातर्द्-अ [√तृद्] (1) *m.* जुए को फड़ों या ऊंटने के साथ कसना; tying the yoke with poles. (2) *m.* फड़ों को जोड़ने वाली कील; the nail that unites the poles : इषयोः संधानकीलः.

कर्ण्-ईन् *a.* कानों वाला; having ears AV. x.1.2 नस्वती कर्णिनी.

कर्ण्-य *a.* कर्णवर्ती; being in the ear AV. vi.127.3 यः कर्ण्यः.

कर्-त [cp. कार्ट 'depth'] *m.* गर्त; cavity, hole, pit ii.29.6 त्राध्वं कर्तादेवपदः = VS. xxxiii.51 save us from falling into a pit, ABr. xxxv ii.7 कर्तमन्वस्य 'गर्तं प्रक्षिप्य'. **कर्त-प्रस्कन्द्-अ** *m.* गर्त में गिरना; falling into a pit ABr. iv.5.13.

कर्-तवे [*Dat. Inf.*] करने को; to do. **कर्-तव्य** [*Gdv.*] *a.* करणीय; to be done or made. **कर्-तोस्** [*Inf.*] करने को; to do.

कर्-तृ *a.* कर्ता; doer, agent. **कर्तृ-पत्य** [= कर्तपत्य] *a.* नरकहेतु; sending to hell Sat. xxvi.2.

कर्-त्र *n.* मन्त्र; spell AV. x.1.19 अन्वविदाम कर्त्रम्. **कर्-त्व** *a.* करणीय; to be done or made i.161.3 अश्वः कर्त्वः.

कर्-म [like दर्-म] *a.* सक्रिय; active JB. ii.45.

कर्म-कार्-अ *a.* कर्म का कर्ता, ऋत्विगादि; one who does or performs a rite TBr. iii.11.10. **कर्म-कृ-त्** *a.* कर्मदक्ष; skilful in work AV. ii.27.6. **कर्म-कृत्-य** *n.* कर्मठता; activity AV. iv.24.6 यः प्रथमः कर्मकृत्याय जज्ञे. **कर्म-गुण** *n.* कर्माङ्ग; subordinate to the rite.

कर्मण्-य *a.* कार्यकुशल; skilful in work VS. xxxiv.21. **—ण्या** [कर्मणे संपादिता मृत्] *a.* कर्म-योग्य; earth prepared for some rite TS. iv.1.5.2.

कर्-मन् *n.* काम, कृत्य, श्रौत एवं स्मार्त कर्म; action, rite. **कर्म-निष्ठा** *a.* कर्मरत; deligent in religious acts x.80.1 श्रुत्यं कर्मनिष्ठाम् 'यागेऽनन्यचित्तम्'. **कर्म-विधान** [कर्म विधीयते येन तत्] *n.* कर्मों का विधायक अर्थात् विधि; laying down injunctions : कर्मविधानानि ब्राह्मणानि Sat. i.1.

कर्म-सभा *f.* यज्ञशाला; the place meant for sacrifice.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कर्मार [Lith. kalvis 'smith'] *m.* कर्मकार; smith, artisan x.72.2 सं कर्मार इवाधमत्.

कर्मोपपात *m.* कर्मविघात, कर्मभ्रेष, कर्मापचार; deviation from the prescribed path in ritual.

कर्-वर *n.* कृत्य, कर्म; deed, action vi.24.5 अन्यदद्य कर्वरम्, x.120.7 इनोषि कर्वरा पुरूणि.

कर्-वर [√कॄ 'scatter'] *a.* ओरने या बोने वाला; sower.

√**कर्श्** [√कृश्] खींचना; to draw. Cp. अव√कृश 'make lean' vi.24.7 न द्यावं इन्द्रमव कर्शयन्ति 'अल्पीभावयन्ति'.

कर्श्-अफ [*कर्श-शफ] *m.* पैर रगड़ कर चलने वाला, भूतविशेष; a class of goblins AV. iii.9.1 कर्शफस्य विशर्फस्य.

कर्ष्-अ *m.* कृषि; agriculture Sat. xxviii.5; cp. आकर्षः 'अङ्गारार्कर्षणार्थोऽङ्कुशः'.

कर्ष्-ऊ *f.* खड्ड, गर्त, सीता; furrow, trench, pit ŚBr. i.6.3.3, Sat. xxviii.2.

कर्-हि *av.* कब; when, at what time.

कल-विङ्क *m.* चटक; sparrow.

कर्ल-श [Ln. calix] *m.* कलसा; pot, jar, pitcher iii.32.15 आपूर्णः कर्लशः. **कलश-दिर्** *a.* फूटे घड़े वाला; one whose jar is broken ŚBr.

कर्ला [Slav. kel 'to split'] *f.* सूक्ष्म भाग; a small part viii.97.17; जंघा का अधोभाग; the lower part of thigh; अङ्ग; limb TMB. xix.5.6 कलाशः पशूनाप्नोति. **कलया** *av.* एकदेशेन; by a part, partly.

कलाप [Pkt. कडप्प, Paiś. कटाप] *m.* गैरा, पूली; bunch of corn-stalks. **कलाप्-इन्** *a.* तूणीरवान्; having a quiver.

कल्-इ *m.* एक चिह्न वाला पासा, हारने का पासा; a die marked with one dot, a losing die AV. vii.109.1 घृतेन कलिं शिक्षामि.

कलीकय *m.* बहुपाद मत्स्य; a kind of fish having numerous feet.

कल्कुर्षी [*f. Du.*] कलाई और कुहनी; wrist and elbow ŚBr. x.2.6.14.

√**कल्प्** निर्माण करना; to fashion; गिलजुल कर रहना; to live amicably TS. ii.2.11 यः कामयेत कल्पेरन्निति 'परस्परं कलहरहिता भवेयुः'; पूर्ण होना अथवा करना; to complete TS. ii.6.8.3 कल्पतां न इदम् 'संपूर्ण भवतु'; दृढ़ बनाना; to make firm Sat. iv.1 देवेभ्यः कल्पस्वेति कल्पयति 'द्रढयति'. Cp. कल्पते succeeds, fits, is partaken by, कल्पयति 'brings to order, makes right; उपकल्पते 'समीपवर्तिनं करोति'.

कल्प्-अ *m.* विधान, अनुष्ठान : कल्पो व्याख्यातः 'अनुष्ठानं व्याख्यातम्' Sat. ii.6; pious rite TS. ii.2.11 अवा कल्पेषु नः पुनः 'कल्पनीयेष्वहःसु'; केशक्लृप्ति, वपन; shaving Khādira. ii.5.1; छह वेदाङ्ग; the six Vedāṅgas; प्रकार; manner; 'आयुर्यज्ञेन कल्पताम्' इत्यादि मन्त्र : कल्पान् जुहोति TS. v.4.8.5; विभाग-प्रकार; the manner of division एतेनैव कल्पेन 'विभागप्रकारेण' ĀpŚS. 975.

कल्प्-अक see कल्पिन्. **कल्प-तन्त्र** *n.* कल्पों में कथित प्रयोग; the things enunciated in the Kalpas TBr. iii.12.9. **कल्प्-इन्** *a.* कल्पयिता, निर्माता; designing, forming plans VS. xxx.18. **कल्प्-य** *a.* संपाद्य; to be made or fashioned.

कल्मलि *m.* प्रभा; splendour AV. xv.2.1 कल्मलिर्मणिः.

कल्मलीक्-इन् *a.* उद्दीप्त; flaming ii.33.8 कल्मलीकिनम् 'ज्वलन्तम्'.

कल्माष *a.* कृष्णवर्ण मिश्र; variegated, spotted VS. xxiv.7, TS. v.6.22.1. **कल्माष-ग्रीव्-अ** *a.* कबरी गरदन वाला; having a variegated neck AV. iii.27.5 कल्माषग्रीवो रक्षिता, TS. v.5.11.2.

कल्या-ण [कल्य –] *a.* शोभन; fair, beautiful i.31.9 त्वं कल्याणवसु विश्वमोपिषे. **—णी** *f.* सुन्दर रमणी; a fair woman iii.53.6 कल्याणीर्जार्या. **—णी-सुभगा** *f.* सौभाग्यशालिनी; lucky wife. **कल्याणाभिव्याहारिन्** *a.* कल्याणार्थवाचक शब्द; conveying the idea of an auspicious thing.

कवच [also कर्वच] *mn.* कवच; armour. **कवच्-इन्** *a.* कवचधारी; equipped with an armour AV. xi.10.22 यश्च कवची यश्चाकवचः.

क-वती *f.* क शब्दवाली ऋचा; a verse containing the word क (= प्रजापति) ŚA. ii.1.

कव्-अ-र्तु [कु – expressing depreciation or deficiency, cp. Hindi कोत्तो-गर्दन short-necked] *a.* कंजूस, अदना; miserly, degraded vii.32.9 न देवासः कवत्नवे 'कुत्सितक्रियायै'.

कवन्ध [also कबन्ध = कव√धा] see कबन्ध.

कव्-अ-ष [√कू] (1) *a.* आवाज करने वाला; producing sound, creaking (door) VS. xxix.5 कवषः शुम्भमानाः 'कुषिताः सुसुषिराः Uv. 'शब्दं कुर्वाणाः' Mah. = TS. vi.11.2. **—षी** *f.* चूं चूं करने वाली; creaking VS. xx.40 दुरः कवष्यः 'शब्दयन्त्यः'. **कवषोरू** *a.* कवाटोरू; having fold-like thighs, having thighs producing sound ?

कवा-तिर्यञ्च् *a.* ईषत्तिरश्चीन, कुछ तिरछा; directed somewhat across TAr. ii.18.1, TS. i.5.9.7.

कवारि *a.* कंजूस, अदना शत्रु; stingy, of little wealth, a meanly enemy x.107.3 कवारिभ्यो न हि ते पृणन्ति

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'कुत्सितं गन्तृभ्यः'.

कवा-सख्-अ *a.* जिसके मित्र क्षुद्र हैं; one having selfish men as friends v.34.3 मघवा यः कवासखः 'कुत्सित-पुरुषसहायः'.

कव्-ई [√कू] (1) *a.* आकूताभिज्ञ, मेधावी; wise i.91.14 तं दक्षः सचते कविः, cp. TS. iv.6.7.5. (2) *m.* कवि; the wise one (specially Agní) viii.84.2 कविमिव प्रचेतसम्. (3) *m.* मन्त्रद्रष्टा; seer, singer i.174.7 रपत् कविरिन्द्रार्कसातौ. (4) name of a singer x.49.3 अर्हमत्कं कवयं शिश्नथम् 'उशनस ऋषये'. (5) *m.* गोप; herdsman vii.18.8 पर्शुष्कविरशयच्चायमानः 'कविनामा'.

कवि-क्रतु *a.* कविप्रतिभ, अन्तर्दृष्टि; having the insight of a wise man i.1.5 अग्निर्होता कविक्रतुः. **कवि-च्छंद्** *a.* कवि-प्रिय; delighting in sages iii.12.3 इन्द्रमग्निं कविच्छंदा 'कवीनामुपच्छन्दकौ'. **कवि-त्व** *n.* प्रतिभान; wisdom x.124.7 कविः कवित्वा दिवि रूपमा सजत्. = **कवि-त्वन** viii.40.3 तां उ कवित्वना कवीं. **कवि-प्रशस्त** *a.* कवियों द्वारा स्तुत; praised by wise men v.1.8 कवि-प्रशस्तो अतिथिः. **कवि-वृध्-अ** *a.* कवियों का वर्धक; furthering or promoting the wise viii.63.4 कविवृधं इन्द्रः 'स्तोतॄणां वर्धयिता'. **कवि-शस्त** = कविप्रशस्त; praised by wise, spoken by wise iii.21.4 कविशस्तो बृहतां भानुनागाः, i.152.2 सत्यो मन्त्रः कविशस्तः.

कवी-यन्त् [*Denom.*] *a.* प्रज्ञ की तरह आचरण करने वाला; acting like a wise man ix.94.1 पवते कवीयन्. **—यमान** *a.* कवित्व का दावा भरने वाला; making pretension to wisdom i.164.18 कवीयमानः क इहं प्र वोचत 'क्रान्तदर्शित्वमात्मनः ख्यापयन्'.

कवीयांस् *a.* कवितर; wiser.

कव्-य (1) *a.* स्तुत्य, कवि, मेधावी: praiseworthy कव्योऽसि TMB.i.4.14, wise x.15.9 सत्यैः कव्यैः पितृभिः 'मेधाविभिः'; याजक; sacrificer ix.91.2 कव्यैरधि सुवानः 'साधुभिः स्तोतृभिः'. (2) **—व्यः** *m.* अङ्गिरस् एवं ऋक्वन् के साथी देवगण; name of a class of deities associated with Aṅgiras and Ṛkvan x.14.3 मातली कव्यैर्यमो अङ्गिरोभिः = TS. ii.6.12.5 'कव्यैः कव्यभाग्भिः पितृभिः', TS. iv.1.1.1 विदर्थेषु कव्या 'कवयो विद्वांसस्तानर्हन्तीति कव्या यज्ञाः'. **—व्यम्** *n.* पित्र्य हवि; offering to the Manes. **कव्य-ता** *f.* कवित्व; wisdom i.96.2 स पूर्वया निविदा कव्यता 'स्तुतिं कुर्वता'. **कव्य-वाह्-अन** *a.* कव्य-वाट्; conveying oblations to the Manes x.16.11 यो अग्निः कव्यवाहनः.

√**कश्** चलना; चमकना; to go, move, shine ŚBr. ii.2.4.13 अङ्गाराश्चाकशन्त 'अत्यर्थं दीप्यन्ते'.

कश्-अ *m.* कोड़ा, मूषकभेद; whip, a kind of mouse, on TS. v.5.17.1 'कशो मृगविशेषः'. **कश-प्लक** [—कौ कशफलकौ] *m.* पूड़ा, पुट, योनिपार्श्वपुट; point struck by the goad or whip, parts of yoni where rubbing takes place viii.33.19 मा ते कशप्लकौ दृशन् 'उभे शृङ्गे । कशतिराहननकर्मा'.

कश्-अस् *n.* जल; water TBr. i.4.8.3.

कशा *f.* कोड़ा; whip i.37.3. **कशा-वन्त्** *a.* कशा वाला; equipped with a whip viii.25.24 कशावन्ता विप्रा.

कशिपव्-य *a.* कशिपुप्रिय; fond of mattress. **कशिपु** *n.* गद्दा; चटाई; mattress, mat AV. vi.138.5 यथा नडं कशिपुने. **कशिपूपबर्हण** *n.* गद्दा और तकिया; mattress and cushion AV. ix.6.10 यत् कशिपूपबर्हणमाहरन्ति.

कशीका *f.* नकुली; a weasal i.126.6 या कशीकेव जंगहे 'सूतवत्सा नकुली'.

कश्-उ [Aw. kasu 'small'] (1) *a.* अल्प; small. (2) *m.* एक नाम; name of a Cedi king viii.3.37 यथा चिच्चैद्यः कशुः 'एतत्संज्ञो राजा'.

कशोक *m.* दानव-विशेष; name of a class of demons AV. v.2.4 दुर्वासः कशोकाः; कशा √उच् 'fond of whips' कोड़े का यार ?

कशो-र्जू *a.* जल की ओर भागने वाला; hastening to water i.112.14 अतिथिग्वं कशोर्जुवम् 'उदकं प्रवेष्टुं गन्तारम्'.

कश्-चन कोई भी; anyone, whosoever, every, each. **कश्-चिद्** कोई; any; some, anyone, someone.

कश्-मश *n.* कश्मल, कमजोरी, व्यामोह; dejection, stupefaction AV. v.21.1 विद्वेषं कश्मषं भयम्.

कश्य-प [Aw. kasyapo, protected from kaśya, i.e. blows on the back] (1) *a.* श्यावदन्त; having black teeth; see KŚS. x.2.5. (2) *m.* कच्छप; tortoise VS. xxiv.37, TS. v.5.17.1 'मृगविशेषः'.

कषोत्क *a.* नामरूप-प्रपञ्चनार्थ उत्सुक; eager to create the world.

कष्-कष्-अ *m.* कीट-विशेष; a noxious insect AV. v.23.7.

कसर्णील *m.* कद्रू का पुत्र; a snake, son of Kadrū, who saw the ṛks called सप्तराज्ञी.

कसाम्बु *n.* काष्ठ-पुञ्ज; heap of wood AV. xviii.4.37 इदं कसाम्बु चयनेन चितम्.

क-स्तम्भी *f.* टेकन; the prop of a carriage-pole : शकटस्याधः पतनं वारयितुमीषादण्डप्रोतम्भनार्था मेथी ŚBr. i.1.1.2, ĀpŚS. 554.

कह्याग्नि *m.* अग्निविशेष; a particular fire KS. xl.3.

कांस्य-कवच *a.* कांस्यनिर्मित कवच वाला (रथ); (a chariot) covered with armour made of bell metal.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

√का प्रेम करना; चाहना; to love, desire; cp. आकार्य्य, चके, आकीयताम् GBr. ii.5.1.

कांक [Gk. xaxo 'hunger' harbinger of hunger] *m.* कौआ; crow.

काक-कुलाय-गन्ध्-इक *a.* कौवे के घोंसले की गन्ध वाला; having the smell of crow's nest AA. iii.2.4.

काकं-वीर्-अ *m.* काकंभर; crow-bearing, a tree vi.48.17 मा काकंवीरमुद्वृहो वनस्पतिम् 'काकानां भर्तारम्'.

कार्कुद् [also **कार्कुदः, —र्दम्**] *f.* ककुभ्, कर्कुद, तालु; palate vi.41.2 या ते कार्कुत्.

काकुभ्-अ *a.* ककुभ् मन्त्रों का; consisting of Kakubh verses.

काक्षसेन्-इ *a.* कक्षसेन का पुत्र अभिप्रतारी; Abhipratārin son of Kakṣasena TMB. x.5.7.

काक्षीवत्-अ *n.* name of a Sāman seen by Kakṣīvant, son of Uśij TMB. xiv.11.17.

कार्च [√कच् 'shine'] *m.* काँच; glass ŚBr. xiii.2.6.8.

काचित्-कर्-अ *a.* कर्मठ; always working x.86.13 प्रियं काचित्करम् 'कं सुखं तस्याचित् संघः । तत्करम्'.

काञ्चुक्-इन् *a.* कञ्चुकवान्; having a shirt on Sat. xxvi.2

काट्-अ [besides कातु, कर्त, गर्त] *m.* गहराई, गढा; depth, hole i.106.6 कार्टे निबाळ्ह ऋषिः 'कार्ट इति कूपनाम'. **काटाक्ष** *n.* द्रव-पात्र; vessel for holding liquid KS. x.6.4. **कार्ट्-य** *a.* गर्तवर्ती; being in a hole VS. xvi.37 = TS. iv.5.7.1.

कार्ण *a.* काना; one-eyed x.155.1 अरायि कर्णे विकटे; cp. TS. ii.5.1.1.

काणुका [√कन् 'enjoy', cp. Cl. कणेहत्य पयः पिबति 'drinks to his satisfaction'] *Inst. av.* संतोषपूर्वक; till satisfaction, with satisfaction viii.77.4 एकया प्रतिधापिबत् साकं सरांसि त्रिंशतम्। इन्द्रः सोमस्य काणुका 'कान्तानि, सोमेन कृतानि वा'.

काण्टकी *a.* कण्टकवती; thorny : काण्टकी समिध्.

कण्ड *mn.* खण्ड; piece TS. vi.1.7 कण्डेकाण्डे वै क्रियमाणे 'एकैकस्मिन् यज्ञाङ्गे'; name of a section in a book, cp. Śatapatha. **काण्ड-वीणा** *f.* शरकाण्डमयी वीणा; lute made of reed-stalks KŚS. **काण्ड-समापन** *n.* व्रत-विसर्जन; the giving up of vrata.

काण्ड्-ईन् *a.* काण्डतुल्य; reed-shaped, hollow AV. viii.7.4 अंशुमतीः कार्ण्डिनीयाः गांठदार बालों वाला; having clustered hair TBr. ii.7.17. **काण्डोपाकरण** [प्राजापत्यसौम्याग्नेयवैश्वदेवानि चत्वारि काण्डानि । तेषामुपाकरणम्] *n.* काण्डव्रतारम्भः, commencement of Kāṇḍavrata Sat. xix.2.

कार्ण्व (1) *m.* कण्व का अपत्य; a descendant of Kaṇva viii.18 कार्ण्वस्य. (2) **—र्ण्वम्** *n.* कण्व द्वारा दृष्ट साम; the Sāman seen by Kaṇva TMB. ix.2.4. **काण्वायन** *a.* कण्ववंशज; a descendant of Káṇva viii.55.4 सुदेवाः स्थ काण्वायनाः.

काति [√का] *f.* इच्छा; desire. See कार्म-काति, ऋणकाति.

कात्यायन *m.* कत्य का अपत्य; a descendant of Katya by name Kabandha.

काद्रवेय्-अ *m.* कद्रू की संतान; a descendant of Kadrū.

कानिष्ठिन्-एय *m.* कनिष्ठ भार्या का पुत्र; son of the younger or youngest wife TBr. ii.1.9, Sat. ii.2. Cp. ज्यैष्ठिनेय.

कानीत [connected with Indo-Iranian kanites, kanitos] *m.* पृथुश्रवस् का विशेषण; Pṛthuśrávas, son of Kanīta viii.46.24 पृथुश्रवसः कानीतस्य. **कान्-ईन** *a.* अविवाहित कन्या का पुत्र; born of an unmarried girl. **कानीयस्-अ** *a.* संख्या में न्यून; smaller in number; opp. to ज्यायसः = ज्यायान् BṛUp.

कांदम *m.* कंदम का अपत्य; son of Kaṁdama TBr. = गांदम TMB.

कान्दा-विष [= काण्डाविष spreading in every limb] *n.* कन्द का विष; root-poison or poison of the creeper called कन्दूरी; cp. दृष्टिविष 'having poison in the eye' AV. x.4.22.

कापटव्-अ *m.* कपटु का अपत्य; a descendant of Kapaṭu.

कापा *f.* प्रतिभावान् वाणी; resonant or extended speech x.40.8 प्रार्तजेरथे जरणेव कापया 'प्रातः-प्रबोधकस्य वन्दिनी वाणी कापा.' Cp. कल्पय.

कापिञ्जल *a.* कपिञ्जलकृत-दोषशामक स्वस्त्ययन; verses countering the evil done by a partridge Kauś. xlvi.53.

काप्-एय *m.* कपिगोत्रज,कप्यन्तेवासी, कप्यध्यायी; the follower of Kapi Sat. ix.8 तामेतां कापेया विदुः. **कापेयी पश्वेकादशी** *f.* कपिदृष्ट ग्यारह पशु; the eleven animals seen by Kapi Sat. ix.8.

कावर्व [= काव्रर्व = काद्रव ?] *m.* नीच योनिविशेष; name of some evil spirits AV. iii.93-4. **काबेरक** *m.* कबेर अथवा कुबेर का अपत्य; a descendant of Kabera or Kubera AV. viii.10.28.

कार्म्-अ *m.* चाह, इच्छा, प्रेम; desire, love ii.38.6 कार्मश्चरतामर्माभूत्. **कामम्** *av.* सत्यामिच्छायाम्; at will, if you

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

please.

काम्-अ (1) *a.* इच्छुक; desirous ix.113.11 कामस्य यत्रासाः कामाः; काम-प्रद; granting desires TS. ii.2.3 अग्नये कामाय 'कामप्रदाय'. (2) *a.* कांक्षित पदार्थ; what is desired Sat. xi.2 कामाय पशूनालभते. —**म्** *av.* यथेच्छ; as one likes कामं तद् धोता शंसेत् यद्धोत्रकाः पूर्वेयुः शंसेयुः (ABr.) the Hotṛ may, as he likes, recite what the assistants of the Hotṛ may recite the day before.

काम-कर्-अण *n.* इच्छापूर्ति; fulfilment of desire. **काम-का-ति** *a.* इच्छापूर्ति चाहने वाला; wishing the fulfilment of a wish viii.92.14 अवृत्रन् कामकातयः 'कामपराः कातयः शब्दा येषाम्'.

काम-चार्-अ *m.* यथेच्छाचरण; moving at will कामचारस्य वा कामाय for the sake of unrestrained motion ŚBr. ii.2.1.2. = **कामचरणम्** ŚBr. vi.7.3.3.

काम-दुघ्-अ *a.* कामप्रद; yielding desired objects AV. viii.9.2 वत्सः कामदुघो विराजः. **काम-दुघा** *f.* कामधेनु, धेनु; cow of plenty, cow TMB. vii.5.21. **काम-धर्-अण** (1) *n.* कामपूर्ति, प्राप्ति; fulfilment of desires KS. xvi.11 मयि वः कामधरणं भूयात्. (2) *a.* कामों का धारक या पूरक; fulfilling desires TS. iv.2.4.1 संज्ञानमसि कामधरणम्.

काम-प्र-अ (1) *n.* कामपूर्ति; fulfilment of desires AV. x.9.4 कामप्रेणं स कल्पते, ŚA. i.7 कामप्रं वै सर्वेषां पराध्यम्, अधिकं ददतः कामप्रं संपद्यते Kauś. lxvi.4. (2) *a.* कामपूरक; fulfilling desires i.158.2 कामप्रेणेव मनसा 'कामपूरकेण'; cp. आकूति-प्र. **काम-प्रश्न** *m.* मनचाहा प्रश्न; questioning as one pleases ŚBr. **काम-प्रीत** *a.* मनचाहा; as one desires कामप्रीता एनं कामा अनु प्रयान्ति KS. xxxv.17. **काम-मू-त** [√मीव्] *a.* कामप्रेरित; urged by love x.10.11 काममूता बह्वेतद् रपामि.

काम-रूप्-ईन् *a.* मनचाहा वेष भर लेने वाला; assuming any shape at will ŚBr.

कामलायन *a.* कमल का अपत्य; a descendant of Kamala ChUp. iv.10.1. **काम-वत्स** *a.* जिसका वत्स काम है; having the wish for a calf TBr. iii.12.3.2.

काम-सन्-इ *a.* कामपूरक; bestowing desired objects TMB. xxiii.3.2 कामसनयो वा एता रात्रयः.

कामागानस्येष्टे उद्गानेन कामं संपादयितुमीष्टे; he fulfils desires through Udgāna ChUp.

कामान्न्-ईन् [इच्छातोऽन्नमत्तीति] *a.* इच्छानुकूल खाने वाला; eating according to one's wish TUp. iii.10.5.

कामित *a.* कामक्लिष्ट; afflicted with desires KS. xxiii.2.

कामाश्-अन *a.* यथेच्छ खाने वाला; eating at will ŚBr.

काम-ईन् *a.* गृध्नु; longing for ii.14.1 कामी हि वीरः सदमस्य पीतिम् for the hero always desires a draught of it, v.53.16 गिरा गृणीहि कामिनः.

काम्-उक *a.* कामी; longing after TS.

कामेश्वर *m.* कुबेर; Kúbera TAr.

कामोत्थाप्य *a.* जब चाहा उठा दिया, किंकर; a servant ABr. vii.29.

काम्पील *m.* वनस्पतिविशेष; a kind of plant काम्पीलपुटान् 'काम्पीलपर्णपुटान्' Kauś. xxviii.8.

काम्पील-वासिनी *f.* विचित्रदुकूलवस्त्रोपेता; wearing a beautiful covering VS. xxiii.18, KS. v.4.8, TBr. iii.9.6.

काम्-य *a.* अभिकांक्ष्य, शोभन; desirable, beautiful v.19.4 दुग्धं न काम्यम्; (कामनायां सत्यां क्रियमाणम्) जिन यज्ञों का फलोद्देशेन विधान है वे; those rites which are to be performed with an object in view.

कार्य (1) *a.* प्रजापति-देवताक; relating or devoted to *Ká*, i.e. Prajāpati कार्यः एककपालो भवति TBr. i.6.4. (2) *m.* काय; body यद् वै तद् वरुणगृहीताभ्यः कमभवत् तस्मात् कार्यः (MS.) because those who were seized by Váruṇa felt well, therefore it is called kāyá.

कायमान [√का, कामयमानः] *a.* चाहता हुआ; longing iii.9.2 कायमानो वना त्वम् 'कामयमानः'.

कायाधव्-अ *m.* कयाधूनामक स्त्री का पुत्र; son of Kayādhū (= प्रह्लादः) TBr. i.5.10.

कार्-अ (1) *a.* स्रष्टा; maker. (2) *m.* विजय; victory. **कार्-अ** *a.* कर्ता; one who makes or does x.53.11 वनते कार ईर्ज्जितिम् 'शत्रुजयकर्ता', iv.1.14 पश्वयन्त्रासो अभि कारमर्चन् 'प्रयोजनस्य कर्तारम्'; Grassman 'praise, acclamation of victory.'

कार-पचव *m.* प्रदेशविशेष; name of a region TMB. xxv.10.23.

कारव्य *a.* name of AV. xx.127.11 इन्द्रः कारुमवृवुधत् etc.

कारा-धुनि [or —**धुनी**] *m.* युद्धघोष; battle-cry.

कार्-ई *a.* नाच कर चलने वाला; one who walks as if he is dancing TBr. iii.4.2.

कारीरी *f.* वर्षाकामस्येष्टिः; an Íṣṭi to be performed by one who wants rain.

कार्-उ [√कृ] *m.* कर्ता, स्तोता; doing, praising i.31.8 यशसं कारुं कृणुहि 'कर्मणां कर्तारम्'. *f.* **कारू. कारु-धाय्-अस्** *a.* स्तोतृपोषक; promoting or nourishing the singer vi.44.12. त्वमसि प्रदिवः कारुधायाः 'स्तोतॄणां धारयिता'.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कारोतर्र [= कारोदर 'सच्छिद्रं पात्रम्'] *m.* सुरा-चलनी, गलन-वासस्; liquor-strainer i.116.7 कारोतरांच्छफांत 'कारोतरो नाम वैदलश्चर्मवेष्टितो भाजनविशेषः यस्मिन् सुरायाः स्रावणं क्रियते',

कार्णश्रवस्-अ *n.* कर्णश्रवस् द्वारा देखा साम; name of the Sāman seen by Karṇaśravas TMB. xiii.11.14.

कार्तयश्-अ *n.* कृतयश द्वारा दृष्ट साम; Sāman seen by Kṛtayaśa TMB. xiv.5.21.

कार्त्-स्न्-य *n.* कृत्स्नता, विदग्धता, पारदर्शिता; the condition of being whole, efficiency यज्ञकात्स्न्र्यम् Sat. iii.1.

कार्पाण्-अ *n.* कृपाण-युद्ध; sword-fight x.22.10 चोदयो नृन् कार्पाणे 'कृपाणेन साध्ये युद्धे'.

कार्मार *m.* कारीगर; mechanic ix.112.2 कार्मारो अश्मभिर्युभिः.

कार्शन *a.* कृशनमय, मुक्तामय; consisting of pearls AV. iv.10.7 कार्शनस्त्वाभिरक्षतु.

कार्षी [कृषेर्देवतायाः संबन्धी] *a.* कृषि-संबन्धी; pertaining or belonging to agriculture VS. vi.28 = KS. iii.9 कार्ष्यसि = TS. i.3.12.2 कार्षीरसि 'हे आज्य त्वं कर्षणीयमसि'. **कार्षी-वण्-अ** *m.* किसान; one who ploughs a field AV. vi.118.1 कार्षीवणा अन्नविदः.

कार्ष्ण्-अ *a.* कृष्णाजिन-निर्मित; made of the skin of a black antelope कार्ष्णी उपानहौ.

कार्ष्-मन् [√कृष्] *n.* काष्ठा, पाला, आजिधावनावधि; the goal of a race-course i.116.17 कार्ष्मेवातिष्ठत.

कार्ष्मर्य *m.* श्रीपर्णी वृक्ष, गंभार; Gmelina arborea Linn. **कार्ष्मर्यमय** *a.* made of the wood of Śrīparṇī tree KS. xx.5

कार्षूव्-अ *a.* कर्षू अथवा खड्ड भरने वाला; filling up the furrow or hole Khādira. iii.2.30.

√**काल्** खदेड़ना, भगाना; to drive away TMB. xiii.3.1 एनान् लोकेभ्योऽकालयन्त.

काल्-अ [Iran. kār 'age'] (1) *m.* समय; time, right point of time x.42.9 यच्छ्वघ्नी विचिनोति कालं. (2) (*kāḍa) *a.* काला; black.

कालिका *f.* सरटा; a variety of lizard VS. xxiv.35, TS. v.5.15.1.

कालकार्ञ्ज [also कालकाञ्ज, कालक+अञ्ज = अञ्जि ?] *m.* असुरविशेष; name of a race of the Asuras.

कालबुन्द *m.* कृष्णशर; black arrow Kauś. xxxii.8.

कालातिनय *m.* कालातिपात; delay. **कालाति-शातन** *n.* कृष्णवर्ण उपधान; black cushion.

काल्प्-य *a.* कल्पसंबन्धी; pertaining to ritual Kauś. xli.34.

काल्वाल [*खर्ववाल 'of mutilated or withered hair'] *a.* खल्वाट; bald ŚBr. ii.3.2.3 काल्वालीकृता पृथिवी.

काव्-अ *n.* कवि द्वारा दृष्ट साम; the Sāman seen by Kavi TMB.

कावषेय *m.* कवष का पुत्र; son of Kavaṣa AA. iii.2.6.

काव्-य (1) *n.* मेधा, प्रतिभान, कविता; wisdom, poetic inspiration, poetic composition ix.6.8 प्रत्नं निपाति काव्यम् 'कवित्वम्', iii.1.17 विश्वानि काव्यानि विद्वान् 'स्तोत्राणि', i.96.1 सर्वः काव्यानि बळधत्त विश्वा 'कवेः कर्माणि'. (2) *a.* कवित्वसंपन्न, कवि का; endowed with the qualities of a poet v.39.5 अस्मा ईत् काव्यं वचः 'कवेः स्तोतुः संवन्धि.'

काव्य (1) *a.* कवित्वसंपन्न; endowed with the qualities of a wise man. viii.8.11 अशंसीत् काव्यः कविः 'कवेः पुत्रः'. (2) *m.* कवि का पुत्र; a descendant of Kavi by name Uśanas i.51.11 मन्दिष्ट यदुशनै काव्यं.—ऊर्मा ऊर्वाः काव्या इत्येते सवनत्रयगताः पितृविशेषाः.

√**काश्** दीख पड़ना, चमकना; to appear, shine brightly KŚS. iv.15.20 अङ्गारेषु चाकश्यमानेषु 'देदीप्यमानेषु'; cp. अभि√काश् 'to see' iv.58.5 घृतस्य धारा अभि चाकशीमि 'अभिपश्यामि'. Forms. I : *Pr.* काशते. *Int.* चाकशीमि, चाकशीति; चाकश्यते; *Sb.* चाकशान्; *Pt.* चाकशत. *Ipf.* अचाकशम्. *Cs.* काशयति.

काश्-ई *m.* मुट्ठी; fist iii.30.5 मघवन् काशिरित् ते 'मुष्टिः'.

काशीत *n.* एक साम; name of a Sāman TMB. xv.6.16.

काश्-य (1) *a.* काशिसंबन्धी; belonging to Kāśi. (2) *m.* काशिराज; a king of Kāśi BṛUp.

काश्यप *a.* कश्यपसंबन्धी; belonging to Kaśyápa.

काषाय *a.* कषायरक्त वस्त्र; dyed of a reddish colour.

काष्ठ *n.* समिध्; fuel; originally a piece of wood placed as a goal in a contest. **काष्ठ-भृत्** *a.* लक्ष्य पर पहुंचा (घोड़ा); the one who has reached the goal (a horse) ŚBr. xi.

काष्ठा *f.* आजिधावनावधि, दौड़ का पाला, मार्ग, जलमार्ग, दिशा; goal, course, course of water, quarters vii.93.3 अर्वन्तो न काष्ठां नक्षमाणाः, i.32.10 काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरम् 'अपाम्', iv.58.7 काष्ठा भिन्दन् 'मर्यादाभूतान् परिधीन्', VS. xxvii.37 त्वां काष्ठासु 'जेतव्यासु दिक्षु'; connected with kāṣṭhā, piece of wood placed to mark the limit of race.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

√कास् खांसना; to cough. **कास्** *f.* खांसी; cough AV. i.12.3 = **कासिका** AV. v.22.12.

कासाम्बव्-एय *a.* कसाम्बु के साथ पका घी; ghee boiled with Kasāmbu Sat. xiv.3.

कासू-तरी *f.* छोटा भाला; a short spear.

काहावाह *n.* पेट में गुड़गुड़ाहट; rumbling sound in the bowels AV. ix.8.11 बर्हिर्विलं निर्द्रवतु काहावाहं तवोदरात्.

किं-यु *a.* किमिच्छुः; desiring what ? ii.33.4 किंयुर्विप्रः.

किं-शार्-उ *n.* बुस-पलालादि; chaff of rice and the like ABr. ii.9.

किं-शिल्-अ *a.* शर्करिल; having small stones (being in stony ground) TS. iv.5.9.1.

किं-शुक *n.* केसू के फूल, पलाश-पुष्प; flowers of Butea frondasa.

किंशुका-वन्त् *m.* प्राण्युपद्रवकारी राक्षसविशेष; a kind of demon.

किं-स्त्य *n.* शंख; conch-shell Kauś. x.16.

किकि-दीव्-ई *m.* नीलकण्ठ; blue jay x.97.13 साकं यक्ष्म प्र पत चार्षेण किकिदीर्विना 'पक्षिणा' = TS. iv.2.6.4 'रोग-विशेषेण', on TS. v.6.22.1 'किकिदीविस्तित्तिरिः'; so on Sat. xiv.5.9, but on xiv.5.10 'किकिदीविष्टिभिः'.

किकिरा-कृणु टूक-टूक कर दे; tear to tatters vi.53.7 आ रिख किकिरा कृणु.

किकिटा [*Interjection*] विस्मयबोधक अव्यय; a particular exclamation TS. iii.4.2.1, KS. xiii.12. **किकिटाकारम्** *av.* किकिटा शब्द के साथ; with the exclamation kikkiṭā TS. iii.

किक्कस [also किक्कस] *m.* पिष्ट तण्डुलकण; the minute particles of the rice-paste ABr. ii.9.

किं-कर्-अ *m.* परिचर; a servant; गाड़ी का भागविशेष; a particular part of a carriage AV. viii.8.22 अन्तर्देशाः किंकराः.

किं-कार्म्य *a.* किस प्रयोजन के लिये; for what purpose ? ŚBr. xii.2.5.

किङ्किणी *f.* घण्टी; bell.

किंचित् कुछ; whatever ABr. ii.9.2 यत्किंचित्कं सारं तदस्थि whatever essence (there is) is bone.

किं-छन्दस् [केन छन्दसा निष्पाद्यः] *a.* किस छन्द से निष्पाद्य; to be made of what metre TMB. xiv.5.8.

कितर्व [= चितर्व = चित्-व with insertion of *a*] *m.* जुआरी; gambler x.34.6 सभमिति कितवः पृच्छमानः.

किंनाट *n.* वृक्ष की छाल के भीतर की परत; the inner bark of a tree BṛUp.

किं-त्वं [= किम् त्वम्] तू क्या कर रहा है, तू कौन है यह कहने वाला; one who continuously says 'what are you doing ? who are you ?' VS. xx.28.

किं-देवत्-य [also —**देवत** BṛUp.] *a.* किंदेवताक; belonging or devoted to what deity ? TS. ii.5.2.7 किंदेवत्यं पौर्णमासम्.

किम् *av.* क्यों ? कैसे ? why ? how ? ABr. xxviii.8. Cp. किमिव च वै किमिव च 'क्रमेण किंचित किंचिदेव'.

किं-पुरुष [or —**र्ष** or **किंपूरुषः** TBr. iii.4.12] क्या आदमी ? what sort of a man ? a mongrel being, originally a monkey ŚBr. i.2.2.3 यं पुरुषमालिभन्त स किंपुरुषोऽभवत्; 'वनवासी गायकः' on TBr. iii.4.12.

किम्-ईदिन् [किम्-ईद्-इन् √अद्] *m.* एक दानव; a demon vii.104.23 मिथुना या किमीदिना 'किमिदं किमिदमिति जिघांसया वर्तमानाः'.

किं-मय *a.* किसका बना; made of what ? iv.35.4 किंमयः · · · चमसः.

कियद्-रात्र्-अ *n.* कितनी रात रहे; having how much night ? Sat. ix.6 कियद्रात्रेण संतिष्ठते.

किय्-अन्त् *a.* कितना बड़ा; how great ?; cp. कियात्या यत सर्मया भवाति या व्यूर्धुर् याश्च नूनं व्युच्छान् in what time will it be that she shall be between those that have shone forth and those that now shine forth ?

कियाम्बु *n.* एक जलीय वनस्पति; an aquatic plant x.16.13 कियाम्ब्वत्र रोहतु 'कियत्प्रमाणमुदकं यस्मिन् तत् पुष्करिण्यादिकम्'.

किये-धा [based on कियेध, AV. xviii.3.6, TAr. = vi.4.1] a. प्रभूत दाता; bestowing much, containing much i.61.6 ईशानः · · · कियेधाः 'न कोऽप्यस्य बलस्येयत्तां जानाति.'

किर्-अ [√कॄ] *m.* जंगली शूकर; wild boar = **किरि, किटि.**

किर्-अण [√कॄ] *m.* धूल; dust x.27.5 अनु द्यून् किरणः समेजात् 'रश्मिवानादित्यः'; खलीन; rein iv.38.6 किरणं ददश्वान् 'खलीनम्'; किरण; ray x.106.4 किरणेव भुज्यै 'अग्न्यादित्यकिरणौ'.

किरात *m.* एक पार्वत्य जाति; name af a mountain tribe VS. xxx.16 = किंरात ?

किर्-ई *m.* जंगली शूकरः, wild hog = किटि Kauś. **किरि-र्क** [= गिरिर्कः, गिरिर्शः] *m.* गिरिश, पर्वतवासी; inhabiting a mountain = Rudra TS. iv.5.9.2 नमो वः किरिकेभ्यः 'किरिका उदारा रुद्रावताराः'.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

किर्मिर *a.* कर्बुर; variegated VS. xxx.21.

किल [*Particle*] बलाधायक अव्यय; ठीक, निश्चयेन; indeed.

किलाताकुर्ली *n. du.* किलात और आकुलि; the two Asura-purohitas by name किलात and आकुलि ŚBr. i.1.114.

किलास [किरास √कृ] (1) *a.* कुष्ठी; leprous VS. xxx.21. (2) *n.* सिध्म, श्वित्र; white spots. **किलास-नाश्-अन** *a.* कुष्ठ-निवारक; removing leprosy AV. i.24.2 इदं किलासनाशनम्. **किलास-भेषज** *n.* कुष्ठ की औषध; remedy for leprosy AV. i.24.2.

किलासी *f.* धब्बेदार हिरनी; spotted female deer v.53.1 यद् युयुक्रे किलास्यः.

किल्बिष *n.* पाप, अपराध; sin, guilt, offence v.34.4 न किल्बिषादीषते. **किल्बिष-स्पृ-त्** *a.* पापमोचन; removing sin x.71.10 किल्बिषस्पृत् पितुर्षणिः.

किशोर [Ossetic kizgae 'girl'] *m.* किशोर, बछेरा; colt, foal AV. xii.4.7 ततः किशोरा म्रियन्ते.

किष्कु *n.* हत्था; handle TMB. vi.5.12; बांह; forearm.

किष्कुरु *m.* खुली, लगुड; staff, club Kauś. xxxviii.3.

कीकट *m.* एक अनार्य जाति; name of a people not belonging to the Aryan race iii.53.14 किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु 'अनार्य-निवासेषु जनपदेषु'.

कीकसा *f.* रीढ; vertebra or a rib, the breast bone and the cartilages of the ribs connected with it x.163.2 कीकसाभ्यो अनूक्यात् = TS. v.7.17.1.

कीज *m.* उपकरण-विशेष; a kind of instrument viii.66.3 यो वा कीजो हिरण्ययः 'कीज इत्यद्भुतमाह, किमस्य कथं जात इति'.

कीट [√कृत] *m.* कीड़ा; worm AV. ix.4.16. **कीटविपन्न** *a.* कीटोपहत; eaten by worms TBr. iii.7.2.

की-दृश् *a.* किस तरह का ? कैसे चेहरे-मोहरे का ? of what kind ? x.108.3 कीदृङिन्द्रः.

कीनार [cp. पिण्डार, पिण्डाश, *कीर्णार 'living on what is scattered in the field or kitchen', a term denoting contempt] *m.* हाली; ploughman, bondsman x.106.10 कीनारेव स्वेदमासिष्विदानौ 'कुत्सित-मनुष्यौ'. **कीनाश** [किं – नाश, √अश् 'eat'] = कीनार iv.57.8 शुनं कीनाशा अभि यन्तु वाहैः, VS. xxx.11.

कीर्-ई [√कृ] *a.* स्तोता; praising, poet vi.45.19 संखायं कीरिचोदनम्. **कीर्-ईन्** (1) *a.* कीर्तनशील; praising v.4.10 हृदा कीरिणा 'स्तुत्यादिषु विक्षिप्तेन'. (2) *m.* स्तोता; singer v.52.12 छन्दःस्तुभः कीरिणः 'स्तोतारः', cp. TS. i.4.46.1.

√**कीर्त्** कहना, स्तुति करना; to tell, mention, praise AV. vii.38.4 नान्यासां कीर्तयाश्चन.

√**कीर्तय**=√कीर्त्. **कीर्-र्ति** [√कृ] *f.* ख्याति; fame, renown x.54.1 तां सु ते कीर्तिम्. **कीर्त्-एन्य** [√कृत √कीर्त्] *a.* कीर्तनीय; deserving to be praised, famous i.116.6 दात्रं महि कीर्तेन्यम्.

कीर्शा [Ln. crocīre 'croak'] *f.* कुलाली, शकुनिका; a species of bird TS. v.5.20.1; on Sat. xiv.3 'कुक्कुट-विशेषः'.

कीलाल *n.* अन्नरस, मधुर पेय; a sweet beverage, a sweet draught VS. xxx.11 कीलालाय सुराकारम्, ओषधीनां च कीलालम् Sat. xxvi.5. **—पा** *a.* कीलाल-पाता; one who drinks, the sweet draught VS. xx.78, x.91.14 कीलालपे · · · वेधसे. **कीलाल-पेशस्** *a.* कीलाल-भूषित; ornamented with kīlāla. MS. **कीललोध्नी** *a.* अमृत-भरे बांक वाली; having sweet beverage in her udder AV. xii.1.59 कीललोध्नी पयस्वती; on ChBr. ii.3.15 'कीलालं पक्वमन्नम्' Viṣṇu, but 'उदकम्' S.

कीं-वत् [in *Gen.* आ-कीवतः from कि, cp. किं-यत्] *av.* कितनी दूर ? how far ? how long ? iii.30.17 आ कीवतः सलर्लकं चकर्थ 'कियतः अनिर्ज्ञायमान-परिमाणात्, अति-दूराद्देशात्'.

कीश्मील *m.* रोगविशेष; a kind of disease Paipp. xix.8.4; cp. कश्मल.

की-स्त *m.* गायक, स्तोता; singer, praiser, poet i.127.7 यदीं कीस्तासो नमस्यन्त 'स्तोतारः'.

कुकुन्ध [Aw. kunda 'a demon'] *m.* भूतविशेष; a kind of evil spirit AV. viii.6.11 ये कुकुन्धाः कुकूरभाः.

कुकूर्णक [√कूण्] *m.* आंख आ जाना; inflammation of the eyelids of infants.

कुकूर्नक *n.* कुल्ला; gargling. **कुकूर्नन** [कुत्सितं कूनन्ति शब्दायन्त इति] (1) *n.* जल; sacrificial water. (2) *a.* कुल्ला करने वाला; gargling. **कुकूरभ** = कुकुर-रव *m.* barking like a dog; a kind of evil spirit AV. viii.6.11.

कुक्-षि [√कुच् 'contract'] *m.* पेट; belly i.8.7 यः कुक्षिः सोमपातमः 'उदरप्रदेशः'. **कुक्षि-ल** *m.* पेटू; a species of evil spirit AV. viii.6.10 कुसूला ये च कुक्षिलाः

√**कुच्** [with उद्] ऊपर को उभरना; to rise up उत्कुचतीषु 'ऊर्ध्वं गच्छन्तीषु'.

कु-चर्-अ *a.* इधर-उधर भटकने वाला; wandering around, a violent beast with a mane i.154.2 मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः 'कुत्सित-हिंसादिकर्ता'.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कुञ्च् [*MNS.* —ङ्] जलमुर्ग; curlew.

कुट्-अ [*f.* **कुटी**] *m.* घर, वंश, एक नाम; house, family, a name i.46.6 पिता कुटस्य चर्षणिः 'कर्मणो द्रष्टा'. **कुट्-अरु** *m.* कुक्कुट; cock VS. xxiv.23, on TS. v.5.17.1 'कुटरुर्मृग-विशेषः', so on Sat. xiv.3; पाषाण; stone Sat. i.4 आज्यस्थाली कुटरुम् 'कुट्टनसाधनम्'.

कुण-प *n.* लाश; a dead body. **—पः** *m.* सजीव देह (निन्दायाम्); the living body AV. xi.10.4 अन्तर्धेहि ··· कुणपं बहु. **कुणप-गन्ध** *m.* मुर्दे की गन्ध; smell of a dead body ŚBr. iv.

कुण्-आरु *a.* लुंजा, गंदे बोल वाला; having a withered arm, speaking unpleasantly VS. xviii.69 सं पिणक् कुणारुम् 'दुर्वचोभिधायिनम्' = iii.30.8 अहस्तमिन्द्र सं पिणक् कुणारुम् 'क्रणनशीलम्'. **कुणि** [Gk. xullos] *a.* लुंजा; with a defective arm.

कुण्ड *n.* जल-द्रोणी; a vessel for water. **कुण्ड-पाय्-ईन्** *a.* यागविशेष करने वाला; observing certain sacrifices; अत्सरुकेण चमसेन भक्षयन्. **कुण्डपायिनाम्-अयन** *n.* एतन्नामक सत्र; name of a sattra Sat. xviii.4. **कुण्ड-पाय्-य** *m.* सत्रविशेष; a name viii.17.13 प्रणपात् कुण्ड-पाय्यः 'कुण्डैः पीयतेऽस्मिन् सोम इति कुण्डपाय्यः क्रतुविशेषः'. **कुण्ड-प्रति-रूप** *a.* वृत्ताकार; circular.

कुण्डृणाची [also **पुण्डृ—** कुण्डमत्स्यः, गृहगोधिका] *f.* घूस; a house-lizard VS. xxiv.37, i.29.6 पताति कुण्डृणाच्या 'कुटिलगत्या', TS. v.5.16.1 'गृहगोधिका'.

कुण्ड्य्-आग्रीय *n.* बरतन को मुंधे मुंह रखना; the condition of placing a jar on its mouth MS. i.6.10 कुण्ड्याग्रीयं तद् यज्ञस्य क्रियते.

कु-तस् *av.* कहां से? किससे? क्यों? from where? from whom? **कु-त्र** *av.* कहां? where?

कुत्-स [√चुद्] *m.* प्रेरक; impeller, a name i.106.6. **—पुत्र** *m.* son of Kútsa x.105.11.

कु-त्सार्-अ *m.* धरती में भट; a fissure in the earth KŚS.

कुत्स्-य *a.* कुत्सधर्मा, कुत्सलक्षणवान्; showing the characteristics of Kútsa iv.16.12 प्र मृण कुत्स्येन 'कुत्स एव कुत्स्यं व्रजम्'.

कुद्रीची *f.* गुडूची, गिलोयः a medicinal creeper Kauś. 1.22.

कु-नख्-ईन् *a.* कृष्णनख; having black nails.

कुन्ताप *m.* एतन्नामा सूक्त; name of AV. xx. 127-136.

कु-नं-नम्-अ *a.* न झुकने वाला; hard to bend x.136.7 पिनष्टि स्मा कुनंनमा 'नमयितुमशक्या'.

√**कुप्** कोप करना; to be angry or excited; हरकत देना; to set in motion v.57.3 कोपयथ पृथिवीम्. Forms: IV. *Pr. Pt.* कुप्यन्त्. *Pp.* कुपित. *Cs.* कोपयति.

कुप्-अ *m.* तुला-दण्ड, वीवध; the beam of a pair of scales, shoulder-yoke for carrying burden.

कुप्-अय [like तनय] *a.* झकझोरने वाला, आविष्ट; agitated, revelling with emotion i.140.3 कुपयं वर्धनं पितुः 'गोपनीयम्'. **कुप्-आयु** *a.* कोपन; prone to anger AV. xx.130.8 अकुप्यन्त कुपायवः.

कुप्-तु *f.* चूल्हा; hearth ĀpGS.

कुब्-एर [= कुबेर living in the region of the Kúbhā, also कुबेर, Gk. Kabairos] *m.* कुबेर, अन्धकार एवं धन का देवता; the chief of the spirits of darkness, the god of riches and darkness AV. viii.10.28.

कुब्ज्-अ [= कु-उर्ज्, cp. न्युर्ज्] *a.* कुबड़ा; hump-backed VS. xxx.101. Cp. कुब्र. **कुब्जि-मती** *f.* वक्रा; crooked TMB. xxx.10.11; formed on अब्दिमती.

कु-भन्-यु *a.* ध्वनिकारी; roaring v.52.12 छन्दःस्तुभः कुभन्यवः 'उदकेच्छवः'.

कुभा *f.* काबुल नदी; the river Kābul v.53.9 कुभा क्रुमुः 'कुत्सितदीप्तिः'; cp. कुबेर.

कुभ्-र *a.* कूब वाला वृष; hump-backed bull Sat. xix.1.

कु-मनस् *a.* दुर्मनस्; of bad temper, ill-disposed.

कु-मार *m.* किशोर; young; Gk. skumnos 'young animal', Lith. kumoli 'mare'; = कम्-आर √कम्, lovely, youngling ? or is it कु-मार ? cp. कवासर्ख.

कुम्ब [कुम्ब् 'cover', शम्यायाः स्थविष्ठोऽन्तः] *n.* कूब, स्थूल प्रदेश, ऊर्ध्व भाग; hump, the portion that rises above. **कुम्ब-कुरीर** *n.* जाल; net ĀpŚS 2729. **कुम्ब्-या** *f.* टेक; refrain AA. ii.3.6.

कुम्भीनस *m.* स्वपन सांप; a snake prone to sleep. **कुम्भी-पाक्-य** *a.* घटी में पचनीय; to be cooked in a pitcher Sat. v.2.

कु-यव्-अ *a.* खराब मिलाने वाला; a bad mixer. **कु-यव** *m.* खराब जौ; bad barley or corn.

कु-यवाच् *a.* मिलावटी भाषा वाला; having a mixed speech (a name) i.174.7 निं दुर्योणे कुयवाचं मृधि श्रेत् 'कुत्सितं शब्दायन्तम्' = कु-यव-वाच्.

कुरीर *n.* शिरोवेष्टन; headdress for women AV. vi.138.3, GBr. iii.21 कुरीरं धारयेत् 'जटावान् स्यात्'.

कुर्-उ [√कृ or √कॄ] *m.* एक प्राचीन जाति एवं उसका क्षेत्र; name of a people and their country, situated near the country of the Pañcālas. **कुरु-क्षेत्र** *n.*

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

the holy place near Thānesar. **कुरु-गार्हपत** *n.* कुरुओं में गृहपतित्व; the state of being a householder among the Kurus. **कुरु-ग्-अ** *m.* एक नाम; name of a king viii.4.19 स्थूरं राधः शतार्श्वं कुरुंगस्य 'कुरुंगनाम्नो राज्ञः'. **कुरु-पिशं-गिला** *f.* 'कुरु-कुरु' यह कहकर खा जाने वाली; 'do it, do it' saying this she swallows roots etc. VS. xxiii.55. **कुरु-श्रवं-अण** *m.* एक राजा; name of a king x.33.4 कुरुश्रवणमावृणि राजानं त्रासदस्यवम्.

कुरूट्-ईन् *a.* किरीटी; having a kirīṭa AV. x.1.15. Cp. कुरुटिन् 'horse'.

कुरूरु [√कृ] *m.* कीट-विशेष; a species of worm AV. ix.2.22.

कुर्-कुर्-अ [Onomatopoetic] *m.* कुक्कुर; hound.

कुल्-अ *n.* जाति, वंश; race, family. **कुलं-ग्-अ** *m.* समूह में चलने वाला, हिरण; antelope, going in a herd = **कुलुंग** VS., TS. **कुल-पा** *a.* वंशरक्षक; chief of a family x.179.2 कुलपा न व्राजपतिं चरन्तम्

कुलाय [वंशवृद्धिस्थानम्] *n.* घोंसला; nest AV. ix.3.20 कुलायेऽधि कुलायम्; शैवाल; Blixa Octandra TS. v.6.4.3 स एतदपां कुलायमपश्यत्; name of a Somayāga TMB. xix.15.1. **कुलायंयन्त्** [*Denom.*] *a.* घोंसला बनाने वाला; building nest vii.50.1 कुलायंयद् विश्वयन् मा न आ गन् 'कुलायं कुर्वन्'. **कुलाय्-ईन्** *a.* गृही; forming a nest vi.15.16 कुलायिनं घृतवन्तम् = TS. i.6.4.4., iii.5.11.2. **कुलायिनी** *f.* 'निवासस्थानवती' TS. iv.3.4.1; व्यत्यस्त ऋचाओं वाली विष्टुति; praise consisting of the inter-woven verses TMB. ii.3.1.

कुलाल *m.* कुम्हार; potter VS. xvi.27, TS. iv.5.4.2 (= कुलाट 'कुलान्यटतीति ?).

कुलिज *m.* घट; jar in उदकुलिज KŚS. xii.6. **कुलिश** [Lith. kalti 'kill'] *m.* कुठार; axe iii.2.1 रथं न कुलिशः 'वास्यादिः'. **कु-लिशी** [= कूलरिशी ?, कूलंकषा or कु-लिशी 'badly hurting'] *f.* एक नदी; a stream in the atmosphere i.104.4 अञ्जसी कुलिशी 'कुलं शातयन्ती एतन्नामिका नदी'.

कुलीकय [= पुलीकय, पुरीकय, कुलीपय] *m.* जलजन्तु-विशेष; a species of aquatic animal TS. v.3.13.1, VS. xxiv.21 कुलीपयान्.

कुलीका *f.* पक्षि-विशेष; a kind of bird VS. xxiv.24 = MS. पुलीका.

कुलुंग्-अ [= कुलंग] *m.* कुरंग; antelope VS. xxiv.32, TS. v.5.11.1; on Sat. xiv.3 'दंष्ट्रा मृगः'.

कुलुञ्च्-अ *m.* तस्कर; a petty thief, one who plucks out hair TS. iv.5.3.1 कुलुञ्चानां पतये नमः.

कुल्फ [= गुल्फ, Gk. xarpos] *m.* गुल्फ, टखना; the ankle vii.50.2 परि कुल्फौ च देहत. **कुल्फ-दघ्-न** *a.* टखने तक पहुंचने वाला; reaching upto the ankle ŚBr. xii. Cp. कुल्युदघ्न 'गुल्फोपरिभागप्रमाणः' GBr. v.2 (a misprint ?)

कुल्माष *m.* माष-सदृश धान्य, माड़े या काठे उड़द; grain like māṣa ChBr.

कुल्मल [= कुट्मल, कुड्मल 'bud'] *n.* शल्य का पुच्छभाग; अनीकं मुखप्रदेशः शल्यं पूर्वो भागः; that part of an arrow where the head is attached to the shaft AV. ii.30.3 शल्यं इव कुल्मलं यथा.

कुल्मि *m.* रेवड़; a herd TS. ii.4.5.2 गवां कुल्मिम्; गोपुच्छ; tail of a cow Sat. i.2 कुल्मिमात्रं वा, ĀpŚS. iii.13.

कुल्-या [= कूल्-या] *f.* कुल्या की अधिष्ठात्री देवी; goddess of a canal; गूल, नहर, खाला, नाली; canal iii.45.3 हृदं कुल्या इवाशत.

कुल्व (1) *n.* ऊर्णा; wool कुल्वलिङ्गेन 'ऊर्णालिङ्गेन' KŚS. (2) *a.* गंजा; bald, cp. काल्वालीकृत.

कुव्-अय *m.* एक पक्षी; a kind of bird MS. iii.14.20.

कु-वल *n.* आमलकतुल्य बेर; the fruit of jujube tree, cp. Mah. on VS. xix.22. **कुवल-सक्तु** *m.pl.* बेर और सत्तू; jujube fruits and barley-flour ŚBr. xii.

कुवित्-स [कुविद् सः is it he ?] कोई व्यक्ति; anyone, an unknown person vi.45.24 कुवित्सस्य प्र हि व्रजम् 'कुवित्सो नाम कश्चित्'.

कुविद् क्या; whether, I wonder i.143.6 कुवित् तुतुर्यात् सातये धियः would he not stimulate our prayers for gain ?, x.119.1 कुवित् सोमस्य अपामिति have I indeed drunk Soma ?, x.119.1 कुविन्न्वस्य तृष्णवः 'may be; अनेक प्रकार से (= बहुप्रकारम्); variously ŚBr. i.5.1.6 कुविदङ्ग यवमन्तः 'कुविच्छब्दो बह्वर्थवाची। चिच्छब्दः समुच्चये कुविद्यवं चित 'बहुलं यवम्', so on TS. ii.6.11.3, iv.2.11.2

कुविन्द [= कृवि-ध्-अ ?] *m.* जुलाहा; weaver; cp. कृ-वि a particular vessel used by a weaver.

कुश *m.* कुशा; kuśá grass. **कुश-तरुण** *n.* the tip of the kuśa grass. **कुश-प्र-सू** *f.* दर्भमञ्जरी; flowering Darbha grass : प्रसून-रहिता दीर्घा दर्भाः कुशास्तु ह्रस्वाः सप्रसूनाः। तृणं तु छिन्नाग्रो दर्भः. **कु-शय्-अ** *n.* जलाधान; cistern.

कुशर *m.* शरविशेष; a kind of reed i.191.3 शरासः कुशरासो दर्भासः.

कुश-ल *a.* चतुर, कुशली, स्वस्थ, रुचिर; skilled, being well, pleasant, right, healthy AA. Note कुशलीकारयेत् 'वापयेत्'; should cause to be shaved Khādira. ii.30.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कुशिर्क (1) *a.* भेंगा; squint-eyed. (2) *m.* उल्लू; owl; father of Viśvámitra iii.33.5.

कुशी *f.* गुल्ली; a small piece of wood ABr. i.5.10 तें कुश्यौ व्यघ्नन् 'परित्यक्तवन्तः': स्तोत्रं कुर्वाणाः सामगाः स्तोत्रावृत्ति-गणनार्थं यां काष्ठशलाकां प्रादेशमात्रपरिमितां भूमौ स्थापयन्ति सा.

कुशोर्णी *f.* घास की ऊन; wool made of grass ŚBr. ii.5.21.15.

√**कुष्** चूंटना; to pinch, pluck कुर्षति, कुष्णाति.

कुष्-अण्ड *m.* name of a serpent TMB. xxv.15.3.

कु-र्षवा [of bad birth ?] *f.* एक नदी; name of a river iv.18.8 कुर्षवा जगार 'कुषवानाम्नी काचिन्नदी'.

कुर्षाकु *m.* अग्नि, सूर्य; fire, sun : *कृषाकु, Lith. kirsti 'to be angry'.

कुर्षीतक *m.* पक्षिविशेष, समुद्र काक; a kind of bird, ocean-crow TS. v.

कुष्-उम्भ *m.* विष की कोथली; the venombag of an insect AV. ii.32.6 भिनद्मि ते कुषुम्भं यस्ते विषधानः = कुषुम्भर्क i.191.15 इयत्तर्कः कुषुम्भर्कः 'कुं पृथिवीं सुम्भति विलिखतीति सर्पाणां निग्रहीता कुषुम्भको नकुलः'. (I suspect the root कुष् 'cover' equating it with √वृ which gives वर्त्र 'a covering'; कुर्षुम्भ 'what covers or contains', = कुर्षूल (कुसूल) 'what contains grain'. **कुष्-ठ** 'what covers body', कोष्-अ 'what contains treasure'. **कोष्-ठ** 'store-room' etc.; for कुम्भ 'what contains water or any other liquid' the Dhātu Pāṭha records 'कुभि आच्छादने', and this typifies the basic meaning of कुर्षुम्भ etc.)

कु-ष्ठ [cp. कोष्ठ] *mn.* वनस्पति-विशेष; the plant Costus speciosus used as a remedy for Takmán; नितम्बवर्ती कूपक; dimple-like hollow in the middle of the buttocks TS. v.7.14.1 प्रतिक्रमणकुष्ठाभ्याम् 'पायुसमीपवर्ती मांसविशेष'; VS. xxv.6 = 'कुकुन्दरः'. **कुष्ठा** (1) *a.* कुष्ठवर्णा; having the colour of kúṣṭha plant TMB. xxi.1.7. (2) *f.* किसी द्रव्य का प्रमुख भाग; prominent part of anything; कला का अधोभाग; the lower portion of kalā (जंघाया अधोभागः कला) Sat. vii.2; कोण; corner AA. v.13 कुष्ठासु छिद्रासु.

कुष्ट्-इक *m.* शफ-समीपवर्ती-उपशफ; a tiny hoof near hoofs Sat. xxiii.1. **कुष्ठिका** [उदरवर्तिनो भक्षितास्तृणादयः] *f.* आन्त्रवर्ती द्रव्य; the contents of the entrails AV. ix.4.16 तें कुष्ठिका संरमायै.

कु-सर *u.* एक प्रकार का शर; a kind of reed.

कुसिर्तायी *f.* एक राक्षसी; a kind of demoness MS. iii.2.6 कुसिदायी 'wife of a money-lender' KS. x.5.

कुसिन्ध *mn.* शिरोव्यतिरिक्त देह; body without head, trunk AV. x.2.3 यास्यां कुसिन्धं मुष्टिं बभूव.

कुसीद्-अ (1) *a.* मन्द, धीमा, सूदखोर; lazy, inert, lending money on interest TS. iii.3.8.1. (2) *n.* **—दम्** *n.* ऋण; debt यत्कुसीदमप्रदत्तम् ChBr. ii.3.20. **कुसीद्-ईन्** *a.* सूद पर ऋण देने वाला; usurer.

कुसुरु-विन्द-दशरात्र *m.* a variety of Daśarātra TMB. xxii.15.10 एतेन वै कुसुरुविन्द औद्दालकिरिष्ट्वा भूमानमाश्नुत.

कुसूल [cp. कुषुम्भ, कोष, कोष्ठ etc.] *m.* कुठले जैसा, रक्षोविशेष; kind of goblin AV. viii.6.10 कुसूला ये च कुक्षिलाः.

कु-ह [= कुध Aw. kudā] *a.* कहां ? where ? **कुहचिद्-विद्** *a.* कहीं भी मिला; wherever found AV. xx.82.2.

कुह्-अ [√गुह्] *m.* हथेली; palm TS. v.7.13.1 कुहाभ्यां भर्यम्.

कुह्-अक [*गुहकः; प्रकाशे शुचिरेकान्ते यथेष्टाचारी] *a.* छद्म-प्रच्छन्न; a fellow who is good in public but libertine in private life, cheat Sat. xxvi.6.

कुहया-कृता *f.* कहां बनी ? made where ? viii.24.30 यत् त्वा पृच्छादीजानः कुहया कुहयाकृते.

कुहू [darkness for which cp. Lahndā kuhīḍ 'mist'] *f,* नष्टेन्दुकला अमावास्या; Amāvāsyā when the moon is not visible AV. vii.47.2 कुहूर्देवानाममृतस्य पत्नी.

√**कू** ध्वनि करना; to make noise, cry out कुवते ŚBr. i.4.6.12.

कू [= क] कहां ? where ? v.74.1 कूष्ठः 'कौ भूमौ तिष्ठन्'.

कू-चक्र *n.* रहट; a wheel for raising water from a well x.102.11 कूचक्रेणेव सिञ्चन् 'जलं वर्षन् मेघ इव'.

कूचिद्-अर्थिन् [क्वचि–] *a.* कहीं पहुंचने का इच्छुक; striving to get somewhere iv.7.6 सुवेदं कूचिदर्थिनम्.

√**कूज्** गूंजना, गुनगुनाना; to coo, hum.

कूट [cp. कोटि] *n.* मस्तकास्थि, पर्वत-शृङ्ग, घन, फाली; the bone of the forehead, peak of a mountain x.102.4 कूटं स्म तृंहत; hammer, ploughshare.

कूर्ट *a.* चालाक, चंट; deceitful, false; cp. कुटिल; निःशृङ्ग; hornless, unhorned. **कूर्टा** *f.* भग्न शृङ्ग अथवा कुटिल शृङ्ग वाली गौ; a cow having broken or twisted horns TS. i.8.9.1, AV. xii.4.3. Mark कूटखण्डा 'छिन्नपुच्छभग्नशृङ्गा'.

√**कूड्** जलाना; to burn, singe viii.26.10 कूळयातः पर्णीरुर्त 'हिंस्ताम्'.

कूतना [*f.pl.* **—नाः** कथना or क्तना universal] जलविशेष; kind of waters KS. xxx.6 = **कोतना** TS. iii.3.3.1.

कूर्दी *f.* कुंची, वेड़ी, शाख; brush, fetter, bunch of twigs

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

AV. v.19.12 कूर्यं पदयोपनीम्.

कूप [कु-आप् waters in the earth or hole] *m.* कुआँ, गढ़ा; well, hole, hollow cave i.105.17 त्रितः कूपेऽवहितः. **कूप्-य** *a.* कूपवर्ती; being in a hole or well TS. iv.7.2.

कूबर [= कूभर] *mn.* गाड़ी की फड़; the pole of a carriage, or the wooden frame to which the yoke is fixed. **कूबरी** [ईषाविधारिणी विष्कम्भिका सा चाग्रतः पृष्ठतश्च भवति] *f.* टेकन; supporting staff of a cart.

कू-यव्-अ *m.* कोरकू, कुत्सित या काठे जौ; bad barley MS. ii.11.4, TS. iv.7.4.2 'कुत्सितयवाः'.

कूर्चे *m.* कूंची, दर्भमय आसन, कूर्चाकृति पीठ; bundle of grass, bunch of anything, a seat like kūrcá.

कूर्-म *m.* कछुआ; tortoise, turtle VS. **कूर्-मि** [√कृ] कर्म; action, in तुविकूर्मि.

कूल *m.* ढलान, तट; a declivity, slope, shore, bank viii.47.11 कूलादिव स्पर्शः. **कूल्-य** *a.* कूलवर्ती; belonging to a bank TS. iv.5.8.2, VS. xvi.37 = कुल्याय = कूल्याय so found in MS. ii.9.2.

कूल्व-ज [or कूल्वर्ज] *a.* गंजा; bald AV. xii.5.12 कूल्वजमावृता. Cp. काल्वाल.

कूशाम्ब *m.* स्वायु का पुत्र कूशाम्ब; Kūśāmba, son of Svāyu TMB. viii.6.8.

कूश्म [or कूष्म] *m.* रक्षोविशेष; a kind of demon VS. xxv.7, TS. v.7.23.1.

कूष्माण्डी [—ण्ड्-यः *n. pl.*] *f.* name of the VS-verses xx.14-16 recited in a rite for expiation.

√**कृ** करना; to make, do; प्रशंसा करना; to praise; पढ़ना; to learn or study यो विद्यां गुरौ कुरुते 'अधीते' Sat. xxvi.2; बांचना; to recite ये संभार्या अकन् 'पठन्ति' TBr. i.88, चतुष्कुर्युः 'चतुर्वदेयुः' JŚS. i.26; ऊंचा करना, उठाना; to raise up शिरं एवास्य करोति 'एनमुन्नतशिरस्कं करोति' TS. vi.5.7; बांधना; to close up fist मुष्टीकरोति TS. vi.1.4.3; धारण करना; to put on यज्ञोपवीतानि कृत्वा 'धारयित्वा' ĀpGS; दाझना; to mark, मिथुनं कर्णयोः कृतम् the pair of calves has been marked in two ears MBr. i.86; to bring i.77.1 यो मर्त्येर्ष्वित् कृणोति देवान्; who brings the gods to mortals; समाप्त करना; to finish पितृभ्यः क्रियते 'समाप्यते' TS. vi.5.7; cp. शेषं करोति 'अवशिष्टं स्थापयति' Sat. vii.1; आंसू बहाना; to shed tears अश्रु न कर्तव्यम् GBr. ii.1.15. Forms. V : *Pr.* कृणोमि, कृणोषि, कृणोति; कृणुथस्, कृणुतस्; कृण्मसि, कृणुथ, कृण्वन्ति; Ā. कृण्वे, कृणुषे, कृणुते; कृण्महे, कृण्वते; *Inj.* कृण्वत *(3 pl.); Sb.* कृणवा, कृणवस्, कृणवत्; कृणवाव; कृणवाम, कृणवाथ, कृणवन्; Ā. कृणवै, कृणवसे, कृणवते; कृणवावहै, कृणवैते; कृणवामहै, कृणवन्त; *Op.* कृण्वीत; *Ipv.* कृणु, कृणुहि and कृणुतात, कृणोतु; कृणुतम्, कृणुताम्: कृणुत, कृणोत and कृणोतन, कृण्वन्तु; Ā. कृणुष्व, कृणुताम्; कृण्वाथाम्; कृणुध्वम्; *Pt.* कृण्वन्त्; कृण्वान. *Ipf.* कृणवम्, अकृणोस्, अकृणोत्; अकृणुतम्; अकृणुत, अकृणोत and अकृणोतन, अकृण्वन्; Ā. अकृणुत *(3. s.)*; अकृणुष्वम्, अकृण्वत. VIII, करोमि; करोति; कुर्मस्, कुर्वन्ति; कुर्वे, कुरुते; कुर्वते; SB. कर्वस्, कर्वात्; *Ipv.* कुरु, करोतु; Ā. कुर्वताम्, *Pt.* कुर्वन्त; कुर्वाण; *Ipf.* अकरोस्, अकरोत्; अकुर्वन्; Ā. कुरुथास्, अकुरुत; अकुर्वत. II. *Pr.* कर्षि; कृथस्, कृथ; Ā. कृषे. *Pf.* चकर, चकर्थ, चकार; चक्रथुर्, चक्रतुर्; चकृम, चक, चक्रुर्; Ā. चक्रे, चकृषे, चक्रे; चक्राथे, चक्राते; चक्रिरे; *Op.* चक्रियास्. *Pt.* चकृवांस्; चकाण. *Ppf.* चकरम्, अचक्रत; अचक्रिरन्; *Ao. root* अकरम्, अकर्; अकर्, कर्तम्, अकर्ताम्; अकर्म, अकर्त, अकन्; Ā. अक्रि, अकृथास्, अकृत; अक्रत; *Inj.* करम्, कर्; *Sb.* कराणि, करसि and करस्, करति and करत्; करथस्, करतस्; कराम, करन्ति and करन्; Ā. करसे, करते; करामहे; *Op.* क्रियाम; *Prc.* क्रियास्म; *Ipv.* कृधि; कृतम् and कर्तम्; कृत and कर्तन; Ā. कृष्व; कृध्वम्; *Pt.* कन्त; क्राण. *Ao. a* : अकरस्, अकरत्; *Ipv.* कर; करतम्; *S.* : अकार्षीत; Ā. अकृषि. *Ft.* करिष्यति; –ते; *Sb.* करिष्यास्. *Co.* अकरिष्यत. *Ps.* क्रियते; *Pt.* क्रियमाण; *Ao.* अकारि; *Pp.* कृत; *Gdv.* कर्त्व. *Gd.* कृत्वा, कृत्वी, कृत्वाय. *Inf.* कर्तवे, कर्तवै; कर्तोस्; कर्तुम्. *Cs.* कारयति, –ते. *Ds.* चिकीर्षति. *Int.pt.* करिक्रत् and चरिक्रत्. Cp. तदेवं वेदितोर्न त्वेवं कर्तवै (MS.) that one should know thus, but not do thus, नो भूयसः कार्ष्ट 'कुरुत' Kauś. xcii.25.

√**कृ** मनाना; to commemorate. Forms. *Ao. S.* अकार्षम्; *iṣ.* अकारिषम्, अकारीत्. *Int.* चर्कर्मि; *Sb.* चर्किरन्; *Ao.* चर्कृषे *(3. s.) Gdv.* चर्कृत्य. **कृकदाशू** [=कृतदाशू √अश्] *f.* भूतनी; a kind of evil spirit i.29.7 जम्भया कृकदाश्वम् 'हिंसाप्रदं शत्रुम्'. **कृकलास** [= कृप-रास्-अ 'कृपणं रासते वाशतीति] *m.* सरट; chameleon VS. xxiv.40, TS. v.5.19.

कृकवाकु [Onomatopoetic] *m.* कुक्कुट; cock VS. xxiv.35, TS. v.5.18.1. **कृकाट** [Pañcatantra कृकालिका] *m.* गरदन का जोड़; the joint of the neck AV. ix.12.1.

कृच्छ्र [कृप्स √कृप् 'lament'] *n.* क्लेश; distress x.52.4 बहु कृच्छ्रा चरन्तम् 'कृच्छ्राणि स्थानानि'. **कृच्छ्रायते** 'दुःखायते'. **कृच्छ्री** √भू कृच्छ्रीबभूव 'दुःखीबभूव' ChUp.

कृच्छ्रे-श्रि-त् *a.* खींच में साथ देने वाला; supporting in distress vi.75.1 कृच्छ्रेश्रितः 'आपदि श्रयन्तः'.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

√कृत् काटना; to cut; लपेटना; to wind round, twist, spin x.130.2 पुमाँ एनं तनुत उत् कृणत्ति 'उद्वेष्टयति'. Forms. VI : P. *Pr.* कृन्तति; *Inj.* कृन्तत्; *Ipv.* कृन्त; *Pt.* कृन्तन्त्. *Pf.* चर्कर्तिथ, चर्कर्त. *Ao. a.* अकृतस्; *Pt.* कृतन्त; *Aor. red.* अचीकृतस्. *Ft.* कर्त्स्यामि. *Ps.* कृत्यते; *Pp.* कृत्त. *Gd.* –कृत्य.

कृ-र्त (1) *a.* किया; done, made. (2) *n.* कृतनामक अक्ष; a die of this name. (3) **कृता** *f.* छाती; breast ii.35.5 कृता इवोप हि प्रसर्खे अर्सु.

कृत-कर्मन् *a.* कृतकृत्य; one who has done his duty.

कृतद्-वसु [cp. शतद्-वसु] *a.* धनवितरक; distributing wealth or goods viii.31.9 वीतिहोत्रा कृतद्वसू 'पात्रेषूपयुक्त-धनौ'. **कृत-द्विष्ट** *a.* किये से घिनाने वाला; hating what has been done AV. vii.113.1. **कृत-ध्वज्** [*pl.* —जः] *a.* उच्छ्रित-ध्वज; furnished with a high banner vii.83.2 नरः कृतध्वजः. **कृत-पर्वन्** *n.* सतयुग; the golden age of the world.

कृत-ब्रह्-मन् *a.* जिसने प्रार्थना की है; one having performed devotion ii.25.1 कृतब्रह्मा शशुवद् रातहव्य ईत् (ब्रह्म स्तोत्रं कृतं येन; वह देवता); जिसकी प्रार्थना की है; (the deity) to whom devotion is performed vi.20.3 कृतब्रह्मेन्द्रः 'कृतं ब्रह्म स्तोत्रं यस्मै'; (वह यज्ञ) जिसमें उचित प्रार्थना की जाती है; a sacrifice in which prayers are duly offered vii.70.6 यो वां यज्ञो नासत्या हविष्मान् कृतब्रह्मा समयो भवाति 'कृतस्तोत्ररूपकर्मा'.

कृत-भूमि *f.* सिद्धभूमि, क्लृप्तभूमि, गोमयादिना संस्कृत भूमि; purified place कृतभूमौ भुञ्जीत Sat. xxxi.5.

कृत-यज्-उस् *a.* वह जिसने यजुस् बोल लिया है; one who has uttered the sacrificial formula TS. i.5.2.4.

कृत-याम *a.* यातयाम; whose function is over, useless Kauś. lxxvi.6.

कृत-वीर्य *a.* बहादुर; one who has shown strength AV. xvii.1.27.

कृत-सव्य *a.* यज्ञोपवीती; one having the sacred thread KŚS. **कृत-संप्रत्ति-क** *a.* पुत्रसमर्पितकर्तव्यताक; one who has assigned his duties to his son. **कृत-स्तोम** *a.* क्लृप्तस्तोम; whose stotra has already been performed TMB. xvi.9.4. **कृतस्थली** *f.* एक अप्सरा; name of a nymph TS. iv.4.1.1.

कृता see under कृत्. **कृताकृत** *a.* विकल्पित; optional, not obligatory Sat. ii.7. **कृतात्मन्** *a.* संयतात्मा; disciplined in mind. **कृतानुकर** *a.* नकल करने वाला; imitating ŚBr. i.4.1.9 कृतानुकरानुवर्त्मासि. **कृतान्न** *n.* सिद्धान्न; cooked food i.e. खिचड़ी; rice boiled with pulse.

कृत्-ई *f.* कर्तनी; scissors i.168.3 हस्तेषु खादिश्च कृतिश्च संदधे 'कर्तनी'. **कृ-ति** *f.* कार्य, निर्माण, इन्द्रियसंयम; making, composing, control over mind. **कृत्-ईन्** *a.* कृतकृत्य; one who has done what is to be done. **कृ-र्तु** *n.* करण; making.

कृत्-ति *f.* खाल; skin AV. viii.6.11 कृत्तीर्बिभ्रति.

कृत्तिका *f.* नक्षत्र-विशेष; name of a constellation (Pleiads) TS. iv.4.5.1 : अम्बा, दुला, नितत्नि:, अभ्रयन्ती, मेघयन्ती, वर्षयन्ती, चुपुणीका इति सप्त.

कृत्तिकाञ्जि *a.* कृत्तिकाकार पुण्ड्र वाला (अश्व); a horse having a cart-like mark on his forehead, having white spots ŚBr. xiii.4.2.4.

कृत्ति-वासस् *a.* खाल पहरे; wearing skin.

कृत्त्य्-अधीवास *m.* चर्ममय आच्छादनपट; covering made of skin TBr. iii.9.20.

कृ-र्तु *a.* कर्मठ; active, working well viii.16.3 भरे कृत्तुम्.

कृ-त्या *f.* कृत्य, अभिचार; action, magic AV. iv.9.5 न कृत्या नाभिशोचनम्. (2) *f.* जादूगरनी; sorceress x.85.28 कृत्यासक्तिर्व्यज्यते 'अभिचाराभिमानिनी देवता'.

कृत्या-कृ-त् *a.* मायावी; practising magic AV. iv.28.6 यः कृत्याकृन्मूलकृद्यातुधानः.

कृत्या-दूष्-अण *a.* कृत्याचातन; countering magic AV. xix.34.4. **कृत्या-दूष्-इ** *a.* = कृत्यादूषण AV. ii.4.6 कृत्या-दूषिरयं मणिः. **कृत्या-रूप** *a.* भूत जैसा; looking like a phantom ŚBr. iv.

कृ-त्रिम *a.* निर्मित; artificial ii.15.8 रिणग् रोधांसि कृत्रिमाण्येषाम् 'क्रियया निर्वृत्तानि'.

कृत्-वन् *a.* कर्मठ; active, busy viii.24.25 येना दंसिष्ठ कृत्वने 'कर्म कुर्वते'. **कृ-त्-वरी** [√कृत् ?] *f.* जादूगरनी; sorcerer AV. iv.18.1 अरसाः सन्तु कृत्वरीः.

कृत्वस् [*Acc.pl.* of कृतु] *av.* बार; times iii.18.4 भूरि कृत्वः.

कृ-त्-व्य *a.* क्रियाशील; active vi.2.8 वाजी न कृत्व्यः; करणीय; to be done or decided i.54.6 कृत्व्ये धने 'कर्तव्ये'.

कृ-त्-स्न [bath after doing, i.e. completing] *a.* पूर्ण, सब; whole, entire, all. **कृत्स्न-ता** *f.* समष्टि; totality, completion. **कृत्स्न-वीत** *a.* परिवृत; completely covered TS. iv.5.2.2 = **कृत्स्नवृतम्** ŚBr. iii.

कृदर [*कृतदर ?] *n.* खत्ती; store-house for grain made in the earth; कुंदड़ा; heap, store, grain-store VS. xxiv.1 कृदरं मतीनाम् 'कुमूलम्', TS, v.1.10.1.

कृधु [*कथु √कथ् 'be injured'] *a.* ह्रस्व; short, shortened

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

VS. xxiii.28 कृधुं स्थूलमुपातसत, iv.5.14 कृधुना (वचसा). **कृधु-कर्ण** *a.* ह्रस्व-कर्ण, कम सुनने वाला; having short ears, hard of hearing x.27.5 मम स्वनात् कृधुकर्णो भयाते.

कृन्त्-अत्र [√कृत] *n.* विच्छेद, कतरन, भाग; shred, section x.27.23 कृन्तत्रादेषामुपरा उदायन् 'छेदनात्'.

√**कृप्** दुखी होना; to lament. Forms. I : Ā. *Pr.* कृपते; *Pt.* कृपमाण. *Ipf.* अकृपन्त. *Pf.* चकृपे. *Ppf.* चकृपन्त. *Ao. root* अकृप्रन्; *is.* अकृपिष्ट. *Cs. Pt.* कृपयन्त; *Ipf.* अकृपयत.

कृप् [Ln. corpus, cp. √कल्प्] *f.* भव्यरूप, आकृति; beauty, shape, beautiful appearance i.127.1 देवो देवाच्या कृपा 'कृपया सामर्थ्यलक्षणया' = TS. iv.4.4.8, चितयन्त्या कृपा 'चिन्वानया कृपा सामर्थ्येन' TS. iv.6.1.2.

कृप्-अ *m.* इन्द्र का एक मित्र; name of a friend of Indra viii.3.12.

√**कृपण्** ललकना; to long for x.74.3 ये कृपणन्त रत्नम् 'प्रयच्छन्ति याच्यन्ते वा', viii.39.4 यथायथा कृपण्यति 'याच्यते'.

कृप्-अण *n.* क्लेश, लाचारी; misery, distress x.99.9 कुत्साय शुष्णं कृपणे परादात् 'स्तोत्रे कृपतिः स्तुतिकर्मा'. **कृप्-अर्ण** *a.* आर्त, मन्द; miserable, inclined to grieve, slow AV. xi.8.28 त्वरणाः कृपर्णाश्च याः. **कृपण-काश्-ईन्** [कृपणं काशते इति] *a.* देखने में कृपण; looking suppliant TS. iii.4.7.3.

कृपण्-यु *a.* स्तोता; one who praises Nighaṇṭu iii.16.

कृप-नीड्-अ *a.* जिसका नीड शोभा है; whose home is splendour x.20.3 कृपनीळं भासाकेतुम् 'कर्मस्थानम्'.

कृपयन्त् [*Gen.* कृपयतः] *a.* imploring or longing one viii.46.16 कृपयतः 'युद्धं कल्पयतः'.

कृपा *f.* दया; compassion.

कृपीट *n.* ईंधन; fuel, brushwood, underwood x.28.8 यत्रा कृपीटमनु तद् दहन्ति 'उदकनामैतत्'.

कृमि [Lith. kirmis 'snake', Sogd. kyrm 'snake'] *m.* कीट; insect, worm, maggot. Cp. क्रिमिण 'infested with worms'.

कृम्-उर्क *m.* वृक्ष-विशेष, तूतड़ी; a tree whose wood is used for making bats and hockey sticks etc. Cp. कार्मुक 'कृमुककाष्ठनिर्मितम्'.

कृ-वि *m.* जुलाहे का पात्र-विशेष; a particular utensil used by weavers.

√**कृश्** पतला पड़ जाना; to become lean and thin. Forms. IV : P. *Pr.* कृश्यति. *Pf.* चकर्श. *Pp.* कृशित. *Cs.* कर्शयति.

कृश्-अ (1) *a.* लिस्सा (√लिश् 'अल्पीभावे'), अल्पवयस्क; emaciated x.117.3 अत्रकामाय चरते कृशाय, young TS. ii.6.11.2 कृशं न हासुरघ्निया: 'अल्पवयस्कं वत्सम्'. (2) *m.* भारद्वाज पक्षी; a kind of bird Kauś. x.2. **कृश-गु** *a.* अबल गौओं वाला; one having lean cattle or cows AV. iv.15.6 कृशगुरेत्वस्तम्.

कृश्-अन [√कृश्] (1) *n.* मोती; pearl x.68.11 श्यावं न कृशनेभिरश्वम्. (2) *a.* कर्शक; emaciating, making lean and thin कृशन इदं ते परिददामि ChBr. i.6.23. **कृशनावन्त्** *a.* मोतियों-सजा; decorated with pearls i.126.4 कृशनावतो अत्यान् 'कृशनमिति हिरण्यनाम'. **कृशन्-ईन्** *a.* = कृशनावन्त् vii.18.23 स्मद्दिष्टयः कृशनिनः 'हिरण्यालंकारवन्तः'.

कृश-पशु *a.* कृश पशुओं वाला, कृश पशुओं से संपादित; performed with lean animals ŚBr. vi.

कृश्-आनु (1) *a.* दाहक, तनुकर्ता, संतापक; burning, tormenting (Rudrá, Agní). (2) **—नुः** *m.* एतन्नामक सोमपाल; guardian of the Soma, name of an archer who guards the Soma from gods and men iv.27.3 कृशानुरस्ता 'एतन्नामकः सोमपालः'.

कृश्-इत *a.* दुबलाया; emaciated.

√**कृष्** खींचना, वाहना; to draw, pull a plough x.117.7 कृषन्नित् फालः, मार्ग बनाना; to make a path Sat. i.3 कर्षन्निव 'वर्त्म कुर्वन्निव'. Forms. I : *Pr.* कर्षति; –ते; *Inj.* कर्षत; *Ipv.* कर्ष. IV. *Pr.* कृष्यति; *Ipv.* कृष्यतु; कृष्यन्तु; *Ā.* कृष्यस्व; *Pt.* कृष्यन्त; *Pf.* चकर्ष; *Ao. red.* अचीकृषम्; *Sa.* अकृक्षत; *Ft.* कक्ष्यें; *Ps.* कृष्यते; *Pp.* कृष्ट. *Gd.* कृष्ट्वा; *Int. 3. Pl.* चर्कृषति; *Sb.* चर्कृषत्; *Pt.* चर्कृषन्, *Ipf.* अचर्कृषुर्.

कृष्-अन्त् *a.* खींचता हुआ, वाहता हुआ; furrowing, ploughing x.117.7. **कृष्यमाण** *m.* कृषक; cultivator कृष्यमाणः प्रतिष्ठाकामः VS. iii.4.33.

कृष्-ई *f.* काश्त; tillage, ploughing, agriculture x.34.13 कृषिमित् कृषस्व. **कृषी-वल** [AV. कर्षीवणः] *m.* कृषमाण; cultivator, peasant; cp. अ-कृषीवल.

कृष्-ट (1) *n.* जुता खेत; cultivated field. (2) *a.* जुता; cultivated. **कृष्ट-पच्-य** *a.* जुते खेत में पका; ripening in a ploughed field TS. iv.7.5.1 कृष्टपच्यं च मे. **कृष्ट-राध्-इ** *a.* खेती में सफल; attaining success in agriculture AV. viii.10.24 कृष्टराधिरुपजीवनीयः = कृष्टराधिक BhGS. i.11.

कृष्-टि [Sodg. कृष्टि 'boundary'; *n. pl.* कृष्टयः] *m.* काश्तकार लोग, किसान; cultivating folk, peasants iv.42.1 राजामि कृष्टेः 'मनुष्यस्य', i.4.6 वोर्चेयुर्दस्म कृष्टयः 'मनुष्याः'. **कृष्टि-प्रा** *a.* मनुष्यों में व्याप्त; pervading the human race iv.38.9 कृष्टिप्रो अभिभूतिमाशोः 'कृष्टयो मनुष्याः। तेषां पूरकस्य'.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कृष्टि-र्हन् *a.* जननाशक; destroying men, breaking boundary ix.71.2 प्र कृष्टिर्हेव शूर्ष एति 'मनुष्याणां हन्ता योद्धेव'.

कृष्ट्य्-ओजस् [—सा *Voc. du.*] *a.* जिसका बल जन हैं; having peasants as his strength vii.82.9 पुरोयोधा भवतं कृष्ट्योजसा 'शत्रूणां कर्षकं बलं ययोः'.

कृष्-ण *m.* काला हिरन; black antelope x.94.5 कृष्णा इषिरा अनर्तिषुः 'कृष्णमृगाः'; name of a singer viii.85.4 कृष्णस्य र्हवम् 'एतन्नामकस्यर्षेः'.

कृष्-र्ण *a.* काला; black, dark i.79.2 कृष्णो ··· वृषभः—**र्ष्णा** *f.* काली रात; dark night i.113.2 आरैगु कृष्णा रदनान्यस्याः. Cp. कृष्णी. —**म्** (1) *n.* अन्धकार; darkness i.123.1 कृष्णार्दुदस्थात् 'नैशात् तमसः'. (2) कृष्णवर्ण रक्षस्; the black demons iv.16.13 पञ्चाशत् कृष्णा नि वपः 'कृष्णवर्णानि रक्षांसि'. **कृष्ण-कर्ण** *a.* black-eared AV. v.17.15 श्वेतः कृष्ण-कर्णः. **कृष्ण-गर्भा** *f.* कृष्ण की भार्या; wife of Kṛṣṇá i.101.1 यः कृष्णगर्भा निरहन् 'कृष्णो नामासुरः तेन निषिक्त-गर्भाः। तस्य भार्याः'.

कृष्ण-जंह्-अस् *a.* कृष्ण मार्ग या जंघा वाला; having a black course or thighs i.141.7 तस्य पत्मन् दक्षुषः कृष्णजंहसः 'कृष्णमार्गस्य'. **कृष्ण-जन्मन्** *a.* दुष्ट-जन्मा; born of base parents JŚS. i.1. **कृष्ण-तूष** *n.* कृष्णदशान्त; having black border TS. i.8.1.1. **कृष्ण-द्रु-अ** *a.* काला दौड़ने वाला; black-running AV. ix.7.4 कृष्णद्रम् (कृष्णात् अन्धकाराद् द्राति इति or 'that runs to the black').

कृष्ण-पवि *a.* काले पहियों वाला; having black tyres vii.8.2 'कृष्णमार्गः'.

कृष्ण-प्रुत् *a.* अंधेरे में फिरने वाला; moving in darkness i.140.3 कृष्णप्रुतौ 'कृष्णवर्णतां प्राप्तवत्यौ'.

कृष्ण-भक्ष्-अ *a.* काले तिल आदि खाने वाला; eating black grains Kauś. xxxi.28.

कृष्ण-या-म *a.* = कृष्ण-जंहस् viii.23.19 कृष्णयामं रुशन्तम् 'कृष्ण-वर्त्मानम्'. **कृष्ण-योनि** *f.* कृष्णभसद्; having black pudendum muliebre ii.20.7 कृष्णयोनीः ··· दासीः 'निकृष्टजातीः'.

कृष्ण-ल *n.* चोंटली; the black berry of the plant Abrus precatorius used as a weight. **कृष्ण-वर्त्-अनि** = कृष्ण-याम viii.23.19 पावकं कृष्णवर्तनिम्. **कृष्ण-विषाणा** *f.* कृष्ण मृग का शृङ्ग; the horn of a black deer Sat. vii.1. **कृष्ण-व्यथ्-इस्** = कृष्णवर्तनि ii.4.7 कृष्णव्यथिः ··· अग्निः.

कृष्ण-र्श [कृष्णसूत्रोपेतं वासः] *a.* काले धागों वाला कपड़ा; having coloured threads. **कृष्ण-शकुनि** *m.* कपोत, काक; raven AV. xix.57.4 कृष्णशकुनेर्मुखम्. **कृष्ण-शफ** *a.* काले सुमों वाला; having black hoofs MS. iii.7.4. **कृष्ण-शबल** *a.* काला भदरंग; of a dark variegated colour MS. ii.5.7.

कृष्णश-वास्-इन् [अतिशयेन कृष्णं वस्त्रं कृष्णशम्। तद्वस्ते आच्छादयतीति = मलिनवासाः] *a.* मलिन वस्त्र वाला; wearing black clothes MS. ii.5.7.

कृष्ण-सारङ्ग [कृष्णवर्णो वर्णान्तरोपेतः] (1) *a.* धब्बेदार काला; spotted black ŚBr. iii. (2) —**ङ्गः** *m.* धब्बेदार हिरण; spotted antelope. Cp. लोहित-सारङ्गः 'लोहितवर्णो वर्णान्तरोपेतः, शुक्लसारङ्गः 'कर्बुरः वर्णान्तरानुविद्धः'.

कृष्ण-सीत *a.* कृष्णजंहस् i.140.4 कृष्णसीतास ऊ जुवः 'कृष्णमार्गाः'.

कृष्ण-सीर *n.* कृष्णवृषभवान् हल; the plough drawn by black oxen Kauś.

कृष्णैर्त *a.* कृष्णवर्णयुक्त श्वेत; white with black spots TS. v.6.18.1.

कृसर-स्थालीपाक [स्थाल्यां पक्वं तिलौदनम्] *m.* तिलमिश्र तण्डुलों का स्थालीपाक; rice mixed with tilas, cooked in a sthālī Khādira. ii.5.27.

√**कॄ** बखेरना; to scatter. Forms. VI : *P. Pr.* किरति, –ते; *Sb.* किरासि; *Ipv.* किर, किरतु. *Ipf.* अकिरत. *Ao. iṣ : Sb.* कारिषत्. *Ps.* कीर्यते. *Pp.* कीर्ण.

√**क्लृप्** व्यवस्था में होना, सफल होना, समर्थ होना; to be in order, be adapted, succeed : कल्पतेऽस्मै (TS.) he succeeds; विभाग करना; to distribute कल्पामहै 'विभागं करवामहै'. Cp. ऋतवो न कल्पन्ते 'स्वस्वकालोचितदानसमर्था न भवन्ति' TMB. xxiv.14. Forms I : *Pr.* कल्पते; *Ipv.* कल्पस्व; *Pt.* कल्पमान. *Ipf.* अकल्पत; अकल्पन्त. *Pf.* चाक्लृपुर्; चाक्लृप्रे. *Ao. red.* अचीक्लृपत्; *Sb.* चीक्लृपाति. *Ft.* कल्प्स्यते. *Pp.* क्लृप्त. *Cs.* कल्पयति; *Sb.* कल्पयाति; कल्पयावहै; *Ipv.* कल्पय, कल्पयतु; कल्पयस्व; *Pt.* कल्पयन्त्; *Ipf.* अकल्पयत्. *Ds.* चिकल्पयिषति; *Gd.* कल्पयित्वा. **क्लृप्-त** (1) *a.* कल्पित क्लृप्त उपरिष्टात्, क्लृप्ते 'कल्पिते अनुष्ठिते' TMB. xiii.12.13; व्यवस्थित, सज्जनोपभोग्य; arranged, prepared, to be enjoyed by good men; उत्पादनक्षम; able to create क्लृप्तादेव योनेः TMB. xxiii.20.2. (2) —**म्** *n.* स्वकार्य-क्षमता; ability to make क्लृप्तं च मे TS. iv.7.2.2; mark ĀpŚS. xiv.28.4 चाक्लृपान for चाक्लृपानं.

क्लृप्-ति (1) *f.* प्रवर्तना, सामर्थ्य TS. v.3.1.1 ऋतव्या उपदधाति ऋतूनां क्लृप्त्यै 'स्वस्वव्यापारसामर्थ्याय'; व्यवस्था, सुष्ठु अभ्यास, आहुति; arrangement, accomplishing, capacity to do one's work, libation offered with a mantra; cp. तत्र का क्लृप्तिः 'विभागकल्पनानिमित्तं किं स्यात्' APr. i.1; क्लृप्ति-नामक मन्त्र; AV. xx.128.1 ff. Note क्लृप्ति-स.मनसी-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भ्याम् where सामनसी means the verse containing the word समनस् Sat. iv.6. (2) *a.* कल्पक, सामर्थ्यप्रद; accomplishing, giving capacity TMB. xv.9.5.

केत्-अ [√चित्] *m.* इच्छा, ज्ञान; will, knowledge; निर्विकल्पक ज्ञान का विषय; opp. to विज्ञातम् 'सविकल्पकज्ञानविषयः', i.24.12 तदयं केतो हृदं आ वि चष्टे 'प्रज्ञाविशेषः'. Note समानं केतः (TBr. ii.4.4.5) = AV. vi.64.2 चेतः, through confusion between the two. **केत-पू** *a.* चित्तशोधक,इच्छा एवं संकल्प का शोधक, पवित्र बनाने वाला; purifying the will or mind or intention VS. xxx.1. **केत-वेद्-अस्** *a.* आकूतज्ञ; knowing the intention i.104.3 अव त्मना भरते केतवेदाः 'ज्ञातं वेदः परेषां दानं येन'. **केत-संप्** *a.* इच्छागामी; obeying the will v.38.3 मेहना केतसापः 'प्रज्ञापकं कर्म अन्तरिक्षं वा स्पृशन्तः'.

केत्-उ [√चित् 'प्रज्ञापकोऽवयवः, प्रज्ञापकम्] (1) *m.* लक्षण, चिह्न, प्रज्ञापक दृश्य, दीप्ति, प्रकाश, किरण; mark, bright appearance, clearness, brightness, light, ray vii.63.2 महान् केतुरर्णवः सूर्यस्य 'सर्वस्य प्रज्ञापकः', i.24.7 अस्मे अन्तर्निहिताः केतवः स्युः 'प्रज्ञापकाः प्राणाः', vii.78.1 प्रति केतवः प्रथमा अदृश्रन् 'प्रज्ञापका रश्मयः'. (2) टार्च, ज्वाला; torch, flame iv.7.4 आ जभ्रुः केतुमार्यवः 'ज्ञापकम्', iv.14.2 ऊर्ध्वं केतुं सविता देवो अश्रेत् 'प्रकाशकं भानुम्'. (3) ध्वज; banner i.103.1 सर्मी पृच्यते समनेव केतुः 'ध्वजः'. (4) ध्वजधर्ता; chief, leader x.92.1 वृषा केतुर्यजतो द्यामशायत 'प्रज्ञापकः'; cp. VS. xxix.37 with Uv. and Mah.

केतु-मन्त् *a.* दीप्तिमान्; endowed with brightness, clear viii.58.3 ज्योतिष्मन्तं केतुमन्तं त्रिचक्रम् 'केतवः प्रज्ञाः सन्ति यस्य तम्,' ध्वजवान् ; accompanied by banner vi.47.31 केतुमद् दुन्दुभिर्वावदीति 'प्रज्ञानवत् यथा सर्वैर्ज्ञायते तथा' = TS. iv.6.6.7 'ज्ञानवत्'.

केनिप [= आकेनिप] *m.* ऋषि; a sage x.44.4 यथा केनिपानामिनो वृधे 'मेधाविनाम्'.

केप्-इ [only केपयः √कम्प्] *a.* कांपने वाला; trembling x.44.6 न्यविशन्त केपयः 'कुत्सितपूयकर्माणः, पापकर्माणः'. Cp. कापा.

केर्-उ *a.* स्तोता; singer. Cp. महि-केरु.

केवट *m.* गढ़ा; pit, cave, hollow vi.54.7 मार्की सं शारि केवटे 'कूपे'. **के-वर्त्-अ** *m.* केवट; fisherman VS. xxx.16. **केवल** *a.* खालिस, असाधारण; exclusive i.7.10 अस्माकमस्तु केवलः 'असाधारणः', x.173.6 केवलीर्विशः 'असाधारणाः', कथा पुत्रस्य केवलम् 'असाधारणम्' TS. ii.6.1.7. **केवल-बर्हिस्** *a.* अपनी निजी बर्हि वाला; having its own sacrificial straw ŚBr. ii. **केवल-शस्** *av.* प्रतिसूक्त सारा; each sūkta wholly AA. vi.9. **केवल-सूक्त** *n.* संपूर्ण सूक्त; the whole hymn.

केवलाघ *a.* निरा पापी; exclusively guilty x.117.6 केवलाघो भवति केवलादी 'केवलपापवान्'.

केवलादिन् *a.* एकाकी भोक्ता; eating by oneself alone x.117.6.

केश *m.* बाल; hair. **केश-दृंह्-अण** *a.* केशस्थापक; strengthening the hair AV. vi.21.3 उत स्य केशदृंहणीः. **केश-प्रतिग्रह्-अ** *m.* नापित; barber Khādira. ii.5.5. **केश-मण्डल** *n.* केश-पुञ्ज; mass of hair. **केश-मिश्र** *a.* बालमिला; mingled with hair ŚBr. ii.2.2.5.

केश-र्व *m.* लम्बे बालों वाला, षण्ड; hairy, eunuch ŚBr. Cp. AV. viii.6.23 गर्भान् खादन्ति केशर्वाः 'the hairy ones'. **केश-वन्त्** *a.* = केशर्व x.105.5 अधि यस्तस्थौ केशवन्ता 'केशिनौ'. **केश-वप्-अनीय** *m.* क्रतु-विशेष; name of a Kratu : अर्वाचीनस्तोमः केशवपनीयो भवति TMB. xviii. 11.10. **केश-वर्धू-अन** *a.* केशवर्धकः causing the hair to grow AV. vi.21.3 अथो ह केशवर्धनीः. **केश-श्मश्रु** [श्मश्रूणि च केशाश्च] *n.* दाढ़ी और बाल; beard and hair viii.2.17 वसा वपसि केशश्मश्रु.

केश्-इन् *a.* केशवन्त्; having fine or long hair i.10.3 केशिना हरी; cp. TS. iii.2.2.2 केशी 'आदित्यः', केशिनः 'अग्निवायुसूर्याः' TBr. ii.7.17. Cp. ŚBr. (Kāṇva) xi.8.4.6 कैशिनीः प्रजाः for केशिनीः.

केश्-य *a.* केशवर्ती; being in the hair AV. xiv.2.68 अपास्याः केश्यं मलम्.

केस-र [= केश-र '(स्कन्ध–)रोमाणि] *n.* बाल; hair VS. xix.91 भ्रुवि केसराणि 'लोमानि'. **केसर-प्राबन्धा** *f.* एक नाम; name of a woman AV. v.18.11.

कैकेय [केकयस्यापत्यम्] *m.* केकयवंशी; a descendant of Kekaya ŚBr. x., ChUp.

कैरात्-अ (1) *a.* किरात-संबन्धी; belonging to the Kirātas, (2)—**तः** *m.* सर्प-विशेष; a kind of serpent AV. v.13.5. **कैरातिका** *f.* किरात-संबन्धिनी; belonging to the Kirātas AV. x.4.14 कैरातिका कुमारिका 'little girl of the Kirātas'.

कैलास्-य *n.* कुष्ठवत्ता; infection with leprosy.

कैवर्त *m.* कूल पर मत्स्यों को फांस कर मारने वाला; a fisherman fishing on the bank TBr. iii.4.12.

कोक-यातु [*क्रोकयातु √क्रुन्च्] *m.* भूत-विशेष; a howling ghost, a ghost going in the shape of a wolf AV. viii.4.22 जहि श्वयातुमुत कोकयातुम् 'cuckoo-sorcerer'.

कोकिली *f.* सौत्रामणी की एक विधा; one of the two var-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ieties of Sautrāmaṇī, the second being Carakā.

कोत्-अना *f.* द्योतना; giving knowledge TS. iii.3.1.1. कोतना requires the root कुत् 'to know' which may be traced in कुत्स 'one who knows'; this root is typified in Hindi कूतना 'to have an estimate or idea of a thing' and कुत्ता (*कुत्त-क) dog, cognizant of his master and his hearth.

कोम्-र्य *a.* कोमल, श्लक्ष्ण; tender, polished i.171.3 कोम्र्या वनानि 'काम्यानि'. Cp. कुमार.

कोल (1) *n.* बदर-फल; jujube-berries. (2) *m.* शूकर; boar; नौका; boat.

कोश [cp. कुश, made of reeds. Cp. Aw. kuśra] *m.* पेटक, भाजन; a case (like a scabbard or sheath) i.112.11 मधु कोशो अक्षरत् 'मेघः', i.135.2 सोमः कोशमर्षति 'कोशस्थानीयं ग्रहम्'; मेघ; cloud ix.88.6 दिव्या न कोशासः 'आपः'; संदूक; chest, trunk vi.47.23 दश कोशान् 'हिरण्यपूर्णान् कोशान्'; गाड़ी की पाखलों के बीच का स्थान; the inner part of a carriage viii.20.8 रथे कोशे हिरण्यये 'कोशवद् वेष्टिते मध्यदेशे'.

कोश-कार्-इन् [कौशेयार्थस्य कोशस्य कर्ता कृमिः] *m.* रेशम का कीड़ा; the insect making kośa for silk. **कोश-कारी** *f.* a woman who makes sheath and the like VS. xxx.14 निर्ऋत्यै कोशकारीम्. Cp. कोशकारी वा प्रैयङ्गवेण Sat. xx.1.

कोश-धाव्-अनी *f.* छिद्र-धावनी; running through holes MS. iv.13.2.

कोशयी *f.* ट्रंक, गठड़ी; chest, trunk, bundle iv.47.22 दश कोशयीर्दश वार्जिनोऽदात् 'सुवर्णपूर्णान् कोशान्'.

कोशापिधान *n.* टोकरी का ढक्कन; cover of a basket Sat. v.5.

कोशी-धान्य *n.* माष-मुद्ग-चणकादि धान्य; grain grown in awn. Cp. शम्योषा : 'शमी बीजकोशी तस्यामुष्यन्ते दह्यन्ते पच्यन्त इति'.

कोश्-र्य *mn.* यज्ञिय अश्व के हृत्पार्श्ववर्ती दो मांस-शकल; two lumps of flesh near the heart of a sacrificial horse VS. xxxix.8 शिङ्गीनि कोश्याभ्याम् 'कोशो हृदयकोशः तत्स्थाभ्यां मांसपिण्डाभ्याम्' Mah.

कोष *m.* = कोश cupboard, treasury.

कोष *m.* एक पुरोहित-वंश; name of a family of priests ŚBr. x.5.5.8.

कोष्ठ *n.* कोठा; store-room. **कोष्ठ्-य** *a.* कोष्ठ अर्थात् छाती से निकला (वायु); proceeding from the chest RPr. xiii.1.

कोसल-विदेह *m.pl.* कोसल और विदेह लोग; the Kosalas and the Videhas ŚBr. i.

कोसार [कौ-सार ?] *mn.* खड़, खात; furrow, trench KŚS. xv.1.9.

कौकूर्त *m.* एक नाम; name of a man ŚBr. iv.

कौणेय *m.* कुणि का अपत्य रजनः patronymic of Rájana TS. ii.3.8.1, TMB. xiii.4.11.

कौण्ठरव्य *m.* एक नाम; name of a teacher AA. iii.22.

कौण्डपायिन [कौण्डपायिनामयनम्] *m.* कुण्डपायियों का; name of a Soma libation (कुण्डपायिनामयम्) KŚS. iv.1.1; cp. तापश्चित.

कौण्डिन्य *m.* कुण्डिन का अपत्य; a descendant of Kuṇḍina ŚBr. xiv.

कौण्डिन्यायन *m.* कौण्डिन्य का अपत्य; a descendant of Kaúṇḍinya ŚBr. xiv.4.3.26.

कौतस्त *m.* कुतस्त का पुत्र; son of Kutasta TMB. xxv.15.3. **कौतोमत्-अ** *a.* कुतोमान् द्वारा दृष्ट; seen by Kutomant MBr. ii.4.5 कौतोमतं संवननम् 'उदुम्बरसंबन्धि'.

कौत्स (1) *m.* कुत्सपुत्र; a descendant of Kút-sa, patronymic of a teacher ŚBr x. (2) *n.* 'इन्द्रः सुतेषु सोमेषु' (viii.13.1) इत्यादि ऋचा में उत्पन्न साम: name of the Sāman seen by Kutsa in इन्द्रः सुतेषु etc. TMB. ix.2.21.

कौमार *a.* जवान; juvenile, youthful AV. xii.3.47 कौमारो लोको अजनिष्ट पुत्रः.

कौम्भ्य्-अ *m.* कुम्भ्यगोत्रज: a descendant of Kumbhya TMB. xv.3.13.

कौरयाण *m.* कुरयाणपुत्र; patronymic of Pākasthāman viii.3.21 पाकस्थामा कौरयाणः 'कुरयाणपुत्रः'.

कौरव्-र्य *m.* कुरुपुत्र; a descendant of Kúru AV. xx.127.8 कुलायन् कृण्वन् कौरव्यः.

कौरु-पाञ्चाल [कुरुपञ्चालदेशे प्रसिद्धम्] *a.* कुरुपञ्चालों में ख्यात; well-known in the country of the Kuru-Pañcālas ŚBr. i.5.5.8.

कौलाल *m.* कुलाल; a potter VS. xxx.7 तपसे कौलालम् 'कुलालापत्यम्' Mah. **कौलाल-चक्र** *n.* कुम्हार का चाक; a potter's wheel ŚBr. xi.8.1.1.

कौलितर *m.* कुलितर का पुत्र; son of Kulitara iv.30.14 उत दासं कौलितरम् 'कुलितरनाम्नोऽपत्यम्'. **कौलीक** *m.* पक्षि-विशेष; a kind of bird VS. xxiv.24.

कौल्मल-बर्हिष्-अ *n.* कुल्मलबर्हिस्-संबन्धी साम: name of the Sāman connected with Kulmalabarhis TMB. xv.3.20.

कौश्-अ *a.* कुशमय; made of the Kuśā grass ŚBr. v.

कौशल *n.* cp. शिल्प = x.61.62.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कौशिक्-अ (1) *a.* कुशिक-संबन्धी; belonging to Kuśikā. (2) कुशिर्क का पुत्र; son of Kuśika i.10.11 इन्द्र कौशिक 'कुशिर्कस्य पुत्र इन्द्र'.

कौश्र्-एय *m.* कुश्रि-पुत्र; son of Kuśri KS.

कौषारव *m.* कुषारव-पुत्र; a descendant of Kuṣārava ABr. viii.28.

कौषीतक्-एय *m.* कुषीतक-पुत्र; a descendant of Kuṣītaka, Kahóla by name BṛUp.

कौष्ठ्-अ *a.* कोष्ठवर्ती; being in a house ŚBr. i.1.1.2. **कौष्ठ्-य** [कोष्ठं धनमर्हतीति] *a.* धन-योग्य; deserving wealth TAr. vi.5.2.

कौसल्य *m.* कोसलों का युवराज; a prince of the Kosalas Praśna.

कौसिर्त [कुसितेन निर्मितः ?] *m.* एक हद का विशेषण; qualifies a pool MS. ii.1.11 सं वार्वे कौसितो हृदः.

कौसुरुविन्द *m.* दशरात्र, याग-विशेष; a kind of Soma-sacrifice KŚS. xxiii, Sat. xvii.8. **कौसुरुविन्दि** *m.* कुसुरुविन्द का अपत्य; a descendant of Kusurubinda ŚBr. xii.2.2.13.

√**क्नु** गीला होना; to be wet; आवाज करना; to sound क्नूयते.

क्नू-य *a.* प्रजापति-संबन्धी, प्रजापति को प्रिय; anything agreeable to Prajāpati ŚBr. x.3.4.2.

क्यत् [किंयन्त्] *a.* कितना ? how much ? TBr. iii.2.9.7.

क्याकु *n.* छत्राक, छत्री, वृक्ष पर वृद्धि; mushroom, fungus क्याकु अभोज्यम् Sat. xxvi.5.

क्यम्बू [= किंयाम्बु] *m.* एक जलीय पौधा; an aquatic plant AV. xviii.3.6 क्यम्बूर्रत्र रोहतु = TAr. vi.4.1 क्यम्बि.

क्रक्षमाण *a.* गरजता हुआ; roaring, raving viii..76.11 त्वा क्रक्षमाणम् 'शत्रून् विलिखन्तम्'; cp. अवक्रक्षिन्.

क्रु-अतु [Aw. xratu, Gk. xrátos 'strength', xratós 'strong'] *m.* शक्ति, सामर्थ्य; ability, capacity iii.52.4 इन्द्र क्रतुर्हि ते बृहन् 'कर्म', i.127.9 द्युम्निन्तम उत क्रतुः 'कर्म-विशेषः', i.123.13 भद्रंभद्रं क्रतुमस्मासु धेहि 'कर्म तद्विषयां प्रज्ञां वा', may be कर्मानुष्ठानम् which S. gives on TS. i.8.5.3, ix.4.3 सना दक्षमुत क्रतुम् 'बलं प्रज्ञानम्'; शारीरिक बल; physical strength i.56.8 तनूषु ते क्रतव इन्द्र भूरयः 'कर्माणि'; मनोबल; mental power vii.31.5 त्वे अपि क्रतुर्मम 'स्तोत्र-लक्षणं कर्म'; मेधा, बुद्धि, अन्तर्दृष्टि; wisdom, intellect, insight ii.16.2 भरति शीर्षणि क्रतुम् 'विज्ञानम्'; इच्छा, इच्छा-शक्ति; will, will-power x.11.3 उशतामिनु क्रतुम् 'स्तुतिकर्मणः पश्चात्', iv.22.10 क्रत्वा नः शग्धि रायः 'कर्मणा'; शक्ति, आकूत; energy, intention, holy intention v.85.2 हृत्सु क्रतुम् ··· अदधात् 'कर्म संकल्पम्', iii.1.5 क्रतुं पुनानः 'कर्मणां कर्तारं यजमानम्'; प्रतिभान; inspiration vii.61.2 आ यत् क्रत्वा न शरदः पृणैथे; सोमपान; Soma-drink as a source of power i.91.5 त्वं भद्रो असि क्रतुः; सयूप याग अग्निष्टोमादि; sacrifices having yūpas; opp. to यज्ञाः 'अग्निहोत्रादयः'. (2) *a.* शक्तिशाली; powerful, strong i.123.8 एकैका क्रतुं परि यन्ति सद्यः 'कर्म तद्विषयां प्रज्ञां वा', i.17.5 क्रतुर्भवत्युक्थ्यः 'धनदानस्य कर्ता'; cp. क्रतो स्मर ईश.

क्रतु-कर्-अण यमग्ने पृत्सु मर्त्यम् (TS. i.3.13.2) इस मन्त्र द्वारा साध्य होम; the homa performed reciting the verse यमग्ने पृत्सु मर्त्यम् etc. VS. vi.29, Sat. ix.7.

क्रतु-पा *a.* यज्ञरक्षक; protecting sacrifice. **क्रतु-प्रा** *a.* शक्ति-प्रद; giving power. **क्रतु-प्रा-वन्** *a.* शक्तिप्रद; granting power x.100.11 क्रतुप्रावा जरितां 'कर्मणां पूरकः'. **क्रतु-मन्त्** *a.* शक्तिशाली; strong, powerful i.62.12 क्रतुमाँ इन्द्र 'कर्मयुक्तः'. **क्रतु-मय** *a.* चिन्मय; endowed with intelligence ŚBr. x.

क्रतुं दक्षम् मेधा एवं चातुर्य को; understanding and skill viii.42.3 क्रतुं दक्षं वरुण सं शिशाधि 'प्रज्ञानं, बलं च' = क्रतू दक्षौ.

क्रतु-विद् *a.* शक्तिप्रद, कर्मज्ञ; granting power, knowing rites ix.44.6 क्रतुविद् गातुवित्तमः 'कर्मणां लम्भकः', x.2.5 होता क्रतुविद् विजानन् 'कर्मविद्'.

√**क्रतूय** [*Denom.*] शक्ति दिखाना; to exert power iv.24.4 क्रतूयन्ति क्षितयः : 'कर्माणि इच्छन्ति'. Cp. ओजायमान.

क्रत्वा-मघ *a.* जोर से देने वाला; powerfully bestowing v.33.9 शोणाः क्रत्वा मघासः 'कर्मणा महनीयाः'.

√**क्रन्द्** चिल्लाना, कण्डन करना; to cry out, thresh (in कण्डयति). Forms I : *P. Pr.* क्रन्दति; *Inj.* क्रन्दत्; *Ipv.* क्रन्द, क्रन्दतु; *Pt.* क्रन्दत्. *Ipf.* अक्रन्दस्, क्रन्दत्. *Pf.* चक्रदे. *Ppf.* चक्रदस्, चक्रदत्. *Ao. a : Inj.* क्रदस्; *red.* अचिक्रदस्, अचिक्रदत्; अचिक्रदन्; *Inj.* चिक्रदस्; *S.* अक्रान् *(2.3. s.)*. *Cs.* क्रन्दयति. *Int.* कनिक्रन्ति (*3. s.* = क्रन्त्-ति), *Pt.* कनिक्रदत्.

क्रन्द्-अ *m.* चीख, हेषा; a cry, neighing AV. xi.2.22 वृषणः क्रन्दः.

क्रन्दद्-इष्टि [√इष्] *a.* गूंज या धमाके के साथ चलने वाला; having roaring speed x.100.2 वायवे ··· क्रन्ददिष्टये 'शब्दितगमनाय'.

क्रन्द्-अनु *m.* क्रन्दन्त; roaring vii.42.1 प्र क्रन्दनुर्नभन्यस्य केतुः 'क्रन्दनुः पर्जन्यः'. **क्रन्द्-अस्** *n.* युद्ध-घोष, सेना; battle-cry, army x.121.6 यं क्रन्दसी अवसा तस्तभाने 'द्यावापृथिव्यौ'.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

क्रन्द्-य *mn.* हेषा; neighing TBr. ii.7.7 अश्वस्य क्रन्द्ये पुरुषस्य मायौ.

√क्रम् कदम रखना, चलना; to stride. Forms. I. : P. *Pr.* क्रामति; *Op.* क्रामेम; *Ipv.* क्राम; *Pt.* क्रामन्त्; *Ipf.* अक्रामत्; Ā. क्रमते; *Sb.* क्रमाम; *Ipv.* क्रमस्व. *Pf.* चक्राम; चक्रमुर्; चक्रमे; चक्रमाथे; *Pt.* चक्रमाण. *Ppf.* चक्रमन्त; *Ao. root* : अक्रन्; अक्रमुर; *Inj.* क्रमुर्; *a* : अक्रमत्; *s* : Ā. अक्रंसत; *Sb.* क्रंसते; *iṣ* : अक्रमिषम् and अक्रमीम्, अक्रमीस्, अक्रमीत्; क्रमिष्ट (3. s.); *Inj.* क्रमीस्; *Ipv.* क्रमिष्टम्. *Ft.* क्रंस्यते; क्रमिष्यति, -ते; *Pp.* क्रान्त. *Gd.* क्रान्त्वा, -क्रम्य. *Inf.* -क्रमे; क्रमितुम्; क्रमितोस्. *Cs.* क्रामयति. *Int. Ipv.* चंक्रमत (2 pl.); चङ्क्रम्यते.

क्रम्-अ *m.* कदम, पद; a step AV. X.5.25 विष्णोः क्रमोऽसि 'पदविन्यासः'. **क्रम्-अण** *n.* पद; a step i.155.5 द्वे ईदस्य क्रमणे 'पदे'. **क्रम्-उर्क** [काष्ठनिर्लेखनप्रभवाः शकलाः] *mn.* छोल; a bit of wood, shaving TS. v.1.9 स क्रमुर्कं प्राविशत्, Sat. x.1.3.

क्रय्-अ [√की] *m.* खरीद, मूल्य; purchase, purchase-price. **क्रय्-अण** [क्रीयते सोमो यैस्तानि क्रयणानि द्रव्याणि] *a.* सोम खरीदने की वस्तु; the object by which the Soma is purchased (cow etc.). **क्रय्-इन्** *a.* खरीदार; purchaser. **क्रय्-य** [क्रयार्थं प्रसारितः] *a.* खरीद की वस्तु; article for sale.

क्रव्-अर्ण [√कॄ] *a.* कच्चा, पाक; immature, not ripe v.44.9 अत्रा न हार्दि क्रवर्णस्य रेजते 'स्तुतिकर्तुः'; opp. to प्रगल्भ.

क्रव्-इष्णु *a.* कच्चे गोश्त का शौकीन; fond of raw flesh x.87.5 क्रव्यात् क्रविष्णुः 'मांसमिच्छन्'.

क्रव्-ईस् [√कॄ] *n.* कच्चा मांस; raw flesh VS. xxv.32, i.162.10 यं आर्मस्य क्रविषो गन्धः, TS. iv.6.8.3. Cp. अक्रवि-हस्त 'having hands not smeared with blood', where one may have क्रवि *n.*

क्रव्य *n.* = क्रविस्. **—व्याः** *m.* मांसाशी गंधर्व; Gandharvas fond of flesh TS. v.5.10.4. **क्रव्य-वाह्-अन** *a.* शववाही; conveying corpses x.16.11 यो अग्निः क्रव्यवाहनः 'क्रव्यस्य हविषो वोढा'. **क्रव्याद्** (1) *a.* क्रव्याशी, कायभक्षी; consuming corpses x.16.9. (2) **—द्** *m.* शवदाहक अग्नि; fire burning corpses x.16.91, ŚBr. i.1.2.1. **क्रव्याद्-अस्** [क्रव्यमामिषमदनं यस्य] *a.* केवल मांसाशी; living on meat Sat. xxvi.6; cp. क्रव्यभुक् 'गृध्रः'.

क्रा [√कृ] *a.* कर्ता; doing. **—क्रा** [√कॄ] *a.* बखेरने या ओरने वाला; scattering.

क्राण [√कृ] *a.* करने वाला; doing. **—र्णा** *Instr. av.* रभसा, क्षिप्र; vigorously, readily i.58.3 क्राणा रुद्रेभिर्वसुभिः 'हविर्वहनं कुर्वाणः'. **क्राणन्** [√कृ] *a.* क्रियाशील; active.

क्रान्त [√क्रम्] *a.* (पार) गया; gone over or across.

क्रिम्-ई cp. कृमि, *f.* क्रिमी; only in AV. v.23.13 क्रिमीणाम् besides *m.* क्रिमीणाम्.

क्रिम्-ण *a.* क्रिमिभक्षित; eaten by worms ĀpŚS. 2608.

क्रिवि [√कॄ, SV. कृवि] (1) *m.* कूप; well, tube i.30.1 आव इन्द्रं क्रिविं यथा 'अवटम्'. (2) *a.* कर्मठ; active ix.9.6 क्रिविर्देवीरतर्पयत् 'कूपरूपेण पूर्णोऽवस्थितः'. (3) एक नाम; name of a person viii.20.24 यभिर्दशस्यथा क्रिविम् 'कूपम्'. **क्रिविर्-दती** [√कॄ] *a.* भञ्जक दांतों वाली; having teeth that break and scatter i.166.6 यत्रा वो दिद्युद् रदति क्रिविर्दती 'विक्षेपणशीलदन्तवती'.

√क्री खरीदना; to purchase; mark क्रेतव्य but क्रीतव्य KS. xxxiv.3. Forms. IX. : *Pr.* क्रीणाति, क्रीणीते; *Sb.* क्रीणावहै. *Ipf.* अक्रीणन्. *Ft.* क्रेष्यति, -ते. *Ps.* क्रीयते; *Pp.* क्रीत. *Gd.* क्रीत्वा, -क्रीय.

√क्रीड् खेलना; to play. **क्रीड्-अ** *a.* खिलाड़ी; playing, sporting (said of the Maruts) i.37.1 क्रीडं वः शर्धो मारुतम् 'विहरणशीलम्'.

क्रीड्-ई *a.* खिलाड़ी; playing, sporting i.87.7 ते क्रीळयो धुनयः 'विहारशीलाः' = TS. iv.3.13.7 reads क्रीडिनः.

क्रीड्-इन् [क्रीडास्यास्ति] = क्रीडि ŚBr. ii.5.3.20 मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः, TS. i.8.4.2 = **क्रीडु** ix.20.7 क्रीडुर्मखः 'क्रीडनशीलः'.

क्रीडु-मन्त् = क्रीडु x.3.5 क्रीडुमद्भिर्भानुभिः 'क्रीडनवद्भिः'.

क्रीत-राजक *a.* जिसने सोम खरीदा है; one who has purchased the Soma.

क्रुङ् [क्रुञ्च्] *m.* क्रौञ्च; curlew VS. xix.73. **क्रुञ्च्-अ** *m.* क्रौञ्च; curlew; cp. कोक = क्रोक √क्रुञ्च्.

क्रुद्-ध *a.* आविष्ट; irritated, angry x.43.8 वृषा न क्रुद्धः.

√क्रुध् नाराज होना; to be angry. Forms. IV. : P. *Pr.* क्रुध्यति. *Pf.* चुक्रोध. *Ao. red.* अचुक्रुधत्; *Sb.* चुक्रुधाम; *Inj.* चुक्रुधम्; *a. Inj.* क्रुधस्. *Pp.* क्रुद्ध. *Cs.* क्रोधयति.

क्रुध्-मिन् *a.* क्रोधन; irascible, irritable vii.56.8 क्रुध्मी मनांसि 'क्रोधनशीलानि' = क्रुध्मीनि.

क्रुम्-उ [√क्रम्] *f.* एक नदी, खुर्रम; a river, a tributary of the Indus v.53.9 क्रुभा क्रुमुः 'सर्वत्रक्रमणः सिन्धुः 'समुद्रः'.

क्रुम्-उर्क [√क्रम्] *m.* छोल, तराश; shavings TS. v.1.9.5; a piece of wood used to catch the sacrificial fire when kindled by friction.

√क्रुश् चिल्लाना, गाली देना; to cry; abuse TMB. xiv.6.6 वत्सं मेधातिथिराक्रोशत् 'पर्यवदत्'; कान बजना; to have a

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

humming sound in the ear भद्राय कर्णः कोशतु Kauś. viii.1. Forms. I. : *Pr.* क्रोशति; *Ipv.* क्रोशतु; *Pt.* क्रोशन्त्; क्रोशमान. *Ao. sa* : अक्रुक्षत्. *Pp.* क्रुष्ट.

क्रू-र्र [cp. क्रविस् ; स्थूर – स्थविर etc.] (1) *n.* क्षत; wound; यज्ञाङ्ग का अतिरेक (=उल्वण); excess in sacrifice TS. i.7.3.1 यद् वै यज्ञस्य क्रूरं यद् विलिष्टम् ; भूमि का निम्नोन्नत भाव; unevenness of earth TS. ii.6.4.4 क्रूरमिव वै एतत् करोति. (2) *a.* कठोर, परुष; cruel, bloody वाचः क्रूराणि खट्, फट्, छिन्धि, भिन्धि, हन्धि, कट्, इति वाचः क्रूराणामुपलक्षणम्.

क्रूर-कर्मन् *n.* दारुण कर्म; a bloody deed ŚBr. v. **क्रूर-कृ-त्** *a.* दारुणकर्मा; performing bloody deeds TBr. i.

क्रूरी-कृत *a.* विद्ध; pierced ŚBr. iii.6.4.10. Cp. क्रूरीं वा एतत् कुर्वन्ति, they commit cruelty ŚBr. iii.6.3.30.

क्रैडिन्-अ *a.* क्रीडिन् अथवा मरुत्संबन्धी; belonging to the Maruts ŚBr. xi.5.2.4.

क्रैव्-य *m.* क्रिवियों का एक राजा; name of a king of the Krivis ŚBr. xiii.3.6.7.

क्रोड *m.* गोदी, छाती, गला; breast, bosom, neck AV. ix.4.15 क्रोडं आसीत्, TS. v.16.7.1; शूकर; boar. Cp. कोल. **क्रोड-लोमन्** *n.* हृदयोपरिस्थ लोम; hair on the heart Kaus. xxvi.21.

क्रोध्-अ *m.* कोप; anger, wrath iv.38.4 शुचं क्रोधं च बिभ्रती.

क्रोश्-अ *m.* आक्रोश, शोर; noise, shout VS. xxx.19. (2) *n.* name of a Sāman TMB. xiii.5.14.

क्रोश्-अन्त *a.* चिल्लाने वाला; yelling, crying x.27.18 विं क्रोशन्तासो विष्वञ्च आयन् 'विविधमाह्वयन्तः'.

क्रोश्-अन्त् *a.* बुलाने वाला; calling v.94.4 इन्द्रं क्रोशन्तः 'आह्वयन्तः'.

क्रोष्-टृ [—ष्टा √कुश्, क्रुश्वा] *m.* गीदड़; jackal x.28.4 क्रोष्टा वराहं निरतक्त कक्षात्.

क्रौञ्च (1) *m.* क्रुञ्च्, तार स्वर, उच्च ध्वनि; curlew, high tone like that of the curlew TS. ii.5.11.1, high tone. (2) *n.* क्रुञ्च नामक ऋषि द्वारा दृष्ट साम; the Sāman evolved by Kruñca TMB. xi.10.19.

√**क्लथ्** लोष्ट बनना अथवा बनाना; to form or be formed into a lump or clod VS. xxxix.5 मारुतः क्लथनम्.

क्लथ्-अन (1) *n.* डली बनना; to be formed into a clod. (2) *a.* डली बनने वाला; forming into lumps M. on VS. xxxiv.5.

क्लदी-वन्त् *a.* क्लिन्न, टपकने वाला; wet, moist AV. vii.90.3 अवस्थस्य क्लदीवतः; said of the penis.

√**क्लन्द्** बुलाना, रोना; to call, weep क्लन्दति.

क्लन्द्-अ *a.* = क्रन्दः; crying, noisy AV. ii.2.5 यां: क्लन्दास्तमिषीर्चयः.

क्लप्स्येते for कल्प्स्येते √क्लृप् 'succeed'.

√**क्लिद्** गीला होना; to become wet क्लिद्यति.

क्लिप् [कल्पते भोगायेति क्लिप् लोकः] *m.* जगती; world VS. xl.15.

√**क्लिश्** दुःखी करना या होना; to torment, be afflicted.

क्लिष्-ट *a.* आर्त, पुराण; afflicted, old; opp. to अक्लिष्ट 'नूतनम्'.

क्लीव [cloven apart, divided, Lith. clibas 'cripple'; cp. Eng. cleave] *m.* नपुंसक, नाकारा; impotent, unmanly, coward AV. vi.138.3 क्लीव क्लीवं त्वाकरम्. **क्लीव-पद** *n.* जारमैथुन-स्थान; place where adultery is committed Kauś. xxxvi.36.

क्लो-मन् [Gk. pleumon, हृदयस्याधस्ताद् दक्षिणोत्तरौ मांसखण्डौ, नित्यं बहुवचनम्] *n.* फेफड़ा; lungs VS. xxv.8, TS. v.7.16.1.

क्लोश्-अ [= क्रोश] *m.* बुलावा; call vi.46.14 यदि क्लोशमनुष्वणि 'क्रोश इति भयनाम'.

क्व *av.* कहां ? where ? vii.88.5 क्व त्यानि नौ सख्या बभूवुः what has become of that friendship of us two ?

क्व्-अध-स्थ्-अ *a.* धरती पर रहने वाला; living down on the earth Kaṭha.

क्व-य्-ई *m.* पक्षि-विशेष; a kind of bird VS. xxiv.39; on TS. v.16.1 'क्रयिर्मृगविशेषः'.

क्वल *m.pl.* ग्राम्य बेर; jujube fruit TS. ii.5.35, TBr. i.8.5, Sat. i.3 क्वलैर्बदरैः 'ग्राम्यैर्बदरैः'.

क्ष्-अ [√क्षि dwell, rule, injure] *a.* रहने वाला; dwelling; शास्ता; ruling over; cp. द्यु-क्ष; नाशक; destroying in तुविक्ष्-अ.

√**क्षण्** हानि करना; to hurt, injure क्षण्वन्ति ŚBr. i.1.2.2, क्षण्वीत TBr. ii.2.10, क्षर्णितोस् ŚBr. xiv.4.17.4 त्रायते हैनं प्राणः क्षर्णितोः 'शस्त्रादिहिंसितात्'.

क्षत-र्त [√क्षण्] (1) *a.* घायल; wounded. (2) *n.* घाव; wound.

क्षत्-तृ [√क्षद्] *m.* सारथि, प्रतीहार, याष्टीक, द्वारपाल, अन्तःपुराध्यक्ष, दूत; charioteer, doorkeeper VS. xxx.13 विवित्यै क्षत्तारम् 'प्रतीहारम्', messenger; काटने वाला, दाता; carver, giver vi.13.2 क्षत्ता वार्मस्य 'दाता'.

क्ष-त्र [Aw. xsathra √क्षि] (1) *n.* राज्य, तेज, बल, सामर्थ्य, मानसोत्साह, शौर्य; domain, dominion (of Varuṇa etc., cp. अहिक्षत्र = अहिनगरम्), nobility, might, power, lustre ŚBr. ii.1.2.18 तेषामेष उद्यन्नेव वीर्यं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

क्षत्रमादत्त 'तेजः'. (2) *n.* क्षत्रिय ŚBr. ii.1.38.2 क्षत्रं श्रिया यशसा स्याम्, TMB. xv.3.31 क्षत्रस्येव प्रकाशो भवति.

क्षत्र-पति *m.* राष्ट्र का स्वामी; lord of dominion VS. x.17. **क्षत्र-भृ-त्** *a.* राष्ट्र-भर्ता; holder of sway TS. ii.4.7.2 मित्रभृतः क्षत्रभृतः. **क्षत्र-मात्र** *a.* a mere Kṣatriya or fighter ŚBr. xiv.8.14.4.

क्षत्र-योग्-अ *n.* क्षत्रियों का संमिलन; union of the princely order AV. x.5.2. **क्षत्र-वनि** *a.* क्षत्रियों का भक्त; devoted to warriors VS. **क्षत्र-वर्ध्-अन** *a.* राष्ट्र-वर्धन; promoting dominion AV. x.6.29. **क्षत्र-विद्या** 'धनुर्वेदः'. ChUp.

क्षत्र-श्री *a.* क्षात्र बल से अलंकृत; splendid with the glory of sovereignty or power i.25.5 कर्दा क्षत्रश्रियं नरम् 'बलसेविनम्'.

क्षत्र्-ईय (1) *m.* अधिकार अथवा पद वाला, शासक; having authority, governing, master, prince, nobleman, member of the second caste iv.42.1 मम द्वितां राष्ट्रं क्षत्रियस्य 'क्षत्रियजात्युत्पन्नस्य'. (2) —**यम्** *n.* राजशक्ति; power of a ruler vii.104.13 न क्षत्रियं मिथुया धारयन्तम् 'बलम्'.

√**क्षद्** [Iran. *sad 'to prepare'] विभाग करना; to divide. Forms. I.: Ā. *Pr.* क्षदामहे. *Pf.* चक्षदे; *Pt.* चक्षदान. *Inf.* क्षदसे.

क्षद्-मन् [cp. Aw. samman] *m.* छुरी; carving knife i.130.4 क्षद्मेव तिग्मम् 'उदकमिव'.

√**क्षन्** [or √क्षण्] हानि पहुँचाना; to wound, injure, hurt AV. x.1.16 मा क्षणिष्टाः.

क्षप् *f.* क्षपा; night viii.26.3 अति क्षपः 'क्षपाया अतिक्रमे'; अन्धकार; darkness i.64.8 क्षपो जिन्वन्तः (accented as क्षपः in क्षपो राजन् TS. iv.4.4.5, and explained as क्षपयं ; cp. क्षिप्.)

क्षप्-अण *a.* क्षपयिता, नाशक; destroying तं त्वा सपत्नः क्षपणं वेद ŚA. xii.4.

क्षपा = क्षप् iv.53.7 स नः क्षपाभिरहभिश्च जिन्वतु.

क्ष-पावन्त् [क्षम् 'earth'] *a.* धरती का रक्षक; earth-protector i.70.5 स हि क्षपावान् 'रात्रिमान्', iii.55.17 स हि क्षपावान् 'क्षेपणवान् अश्वः'.

√**क्षम्** सहना; to endure, be patient, keep quiet. Forms. I. : Ā. *Op.* क्षमेत; *Ipv.* क्षमध्वम्. *Pt.* क्षममाण. *Pf.* चक्षमे; *Op.* चक्षमीयास्.

क्षम् *f.* धरती; earth i 103.1 क्षमेदमन्यत् 'क्षमायाम्', viii.43.6 रोधति क्षमि 'क्षमायाम्' = क्षमा.

क्षम्-अ *a.* सहनशील; patient.

क्षमा [*Instr.*] *av.* धरती पर; on the earth; see क्षम्.

क्षमा-चर *a.* धरती पर चलने वाला; walking on the ground; cp. कुचर.

क्षम्-य *a.* भूवर्ती; being on the ground, terrestrial ii.14.11 यः पार्थिवस्य क्षम्यस्य राजा 'क्षमा भूमिः तत्रत्यं धनं क्षम्यम्'.

क्षय्-अ (1) *m.* आवास, निवास; dwelling, habitat TS. iv.4.1.1 क्षयाय त्वा 'निवासाय', i.74.4 यस्य दूतो असि क्षये 'गृहे'. **क्षय्-अर्ण** *a.* निवास-योग्य; habitable VS. xvi.43 = **क्षेर्ण** MS.

क्षयद्-वीर [formed on तरद्-द्वेषस्] *a.* वीरों पर शासन करने वाला; governing heroes, ruling men i.114.10 क्षयद्वीर द्युम्नमस्मे ते अस्तु 'क्षपितसर्वशत्रुजन', viii.19.10 क्षयद्वीरः स साधते 'निवसद्भिः पुत्रादिभिरुपेतः'.

√**क्षर्** झरना, बहना; to flow. Forms. I. : P. *Pr.* क्षरति; *Inj.* क्षरत्; *Ipv.* क्षर; क्षरन्तु; *Pt.* क्षरन्त्. *Ipf.* अक्षरत्; अक्षरन्. *Ao. s.* अक्षार्. *Pp.* क्षरित. *Inf.* क्षरध्यै. *Cs.* क्षारयति.

क्षव्-अथु [√क्षु] *m.* छींक; sneeze.

क्षा [√क्षि 'dwell'] (1) *f.* घर, धरती; abode, earth x.31.5 उर्वसामिव क्षाः 'पृथिवी', i.33.6 शुशोच हि द्यौः क्षा न 'भूः'. (2) [√क्षि 'rule'] *a.* शास्ता; ruler.

√**क्षा** [√क्षै क्षायति 'विदह्यते'] जलना; to burn ĀpŚS. 2439 यस्य पुरोडाशः क्षायति; for *Caus.* cp. AV. xii.5.44 सर्वानपि क्षापयति.

क्षा-र्ति *f.* झुलस, ज्वाला; singeing, heat vi.6.5 क्षार्तिरग्नेः 'ज्वाला'.

क्षात्-त्र [क्षत्तृ 'attendant', food-distributor] *n.* क्षत्तृ लोगों का वर्ग; host of the Kṣattṛs ŚBr. xiii.2.15.5.

क्षा-र्म [or **क्षाम**, cp. क्षायति, Pāli झायति, झाम] (1) *a.* दग्ध; singed, dried up. (2) *m.* झाईं, कोयला, दाहक अग्नि; burning ashes, coal, drought : अवर्षणेन क्षयकारी पर्जन्यात्मा अग्निः TMB. i.8.7 विश्वजनस्य क्षामाय.

क्षा-मन्त् [क्षममाणः] *a.* क्षमाकर्ता; forgiving TAr.

क्षा-मन् [√क्षि 'dwell', cp. Pers. khemā 'tent'] *n.* क्षिति; earth ii.39.7 क्षमेव नः संमजतं रजांसि 'रोदसी', TS. i.3.14.3 क्षामेव भुवनानि यस्मिन् दधिरे 'क्षामा क्षितौ भूलोके', iv.1.10.5 क्षामा रेरिहत 'दाहकम्'.

क्षाम-कर्ष-मिश्र [क्षामोऽतिपाकेन दग्धः पात्रे संसक्तः। कृष्यते विलिख्यते इति कर्षः क्षामश्चासौ कर्षश्चेति क्षामकर्षः। तेन मिश्रम्] *a.* खुरचन-मिली हवि; mingled with singed particles that have been scratched off the vessel ŚBr. ii.4.3.46, KŚS. v.5.29.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

क्षाम-वती *f.* अग्नर्ये क्षामवते जुष्टं निर्वपामि TS. ii.2.3.4-5 इति तिस्रः क्षामवत्यः. **क्षामवती ईष्टि** *f.* गृहदाह पर करणीय इष्टि; Iṣṭi to be performed when one's house is burnt. **क्षाम-वन्त्** [क्षाम–] *a.* दग्ध; burnt MS. i.8.9.

क्षा-मि [√क्षि] *f.* भूमि; earth. **क्षाय्-अ** *m.* दाह; burning.

क्षार्-अ *m.* क्षार गुडादि इक्षुविकार; pungent brown sugar.

क्षा-स् *f.* क्षिति; earth; निवास; dwelling place; cp. x.31.5 under क्षा.

√**क्षि** *m.* अधिकार कर लेना, – पर हावी होना, शासन करना; to possess, have power over, rule vi.23.10 भरद्वाजेषु क्षयत. Forms. II. P. : *Pr.* क्षेषि, क्षेति; क्षितस्, क्षियन्ति; *Sb.* क्षयस्, क्षयत्, क्षयाम; *Pt.* क्षियन्त्. I. P. : *Pr.* क्षयति; *Op.* क्षयेम; *Pt.* क्षयन्त्. IV. P. : *Pr.* क्षियति, *Op.* क्षियेम; *Ipv.* क्षिय. *Ao. s.* : *Sb.* क्षेषत. *Ft. Pt.* क्षेष्यन्त. *Cs. Ipv.* क्षयय, *Inj.* क्षेषयत्.

√**क्षि** नष्ट करना; to destroy, क्षीण अथवा क्षाम होना; to be destroyed or burnt TS. i.6.3.3 मा क्षेष्टाः 'क्षयं मा 'प्राप्नुहि', AV. xii.5.45 क्षीयते; *Caus.* TMB. xvii.5.7 तदग्निः क्षापयति = क्षपयति. Forms. IX. : *Pr.* क्षिणाति; क्षिणन्ति; *Inj.* क्षिणाम्. *Ipf.* अक्षिणास्. V. : *Pr.* क्षिणोमि. IV. Ā. : *Pr.* क्षीयते; क्षीयन्ते. *Ao. s.* : *Inj.* क्षेष्ट. *Ps.* क्षीयते; *Pt.* क्षीयमाण; *Pp.* क्षित, क्षीण. *Gd.* –क्षीय. *Inf.* क्षेतोस्. *Ds.* चिक्षीषति.

√**क्षि** बसना; to dwell ii.12.11 पर्वतेषु क्षियन्तम्, iii.8.1 यद् ऊर्ध्वस्तिष्ठा द्रविणेह धत्ताद् यद्वा क्षयः if thou shalt stand upright, bestow treasure here, or if thou shalt lie.

क्षि-त *a.* क्षीण; wasted, exhausted, decayed पिता पुत्रं क्षित उपधावति 'क्षीणवृत्तिः' TMB. **क्षितायुस्** *a.* क्षीणायु; whose life has come to an end AV. iii.11.2 यदि क्षितायुर्यदि वा परेतः.

क्षि-ति *f.* क्षय; destruction, perishing, ruin AV. xi.7.25 क्षितिश्च या, GBr. i.9 ब्रह्मज्यानां क्षितये. **क्षि-ति** (1) *f.* आवास; abode. (2) *f.* जन, जाति; people, race AV. vi.34.1 वृषभाय क्षितीनाम्.

√**क्षिप्** फेंकना, पठाना; to cast, send, despatch. Forms. VI. : P. *Pr.* क्षिपति; *Inj.* क्षिपत्; *Ipv.* क्षिप; *Pt.* क्षिपन्त्, *Ao. red.* : *Inj.* चिक्षिपस्; चिक्षिपन्. *Pp.* क्षिप्त. *Inf.* क्षेप्तोस्. Cp. ĀpGS. xxiii.8 वयो वाभिविक्षिपेत् 'पक्षी वा अस्योपरि विष्ठां कुर्यात्'; cp. Kauś. xlvi.47 अधिविक्षिप्तः 'काकोपविष्टः' one on whom a crow has sat.

क्षिप् *f.* अङ्गुलियां (फेंकने वाली); fingers ix.14.7 अभि क्षिपः समग्मत 'अङ्गुलयः' = **क्षिपा** ix.97.57 दशभिः क्षिपाभिः.

क्षिप्-अर्णि *f.* कशा, आघात, दुलकी; a goad, blow, gallop iv.40.4 उतं स्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति 'क्षेपणमनु' = TS. i.7.8.3 'कशाम्'. **क्षिप्-अर्णु** *n.* अस्त्र; missile iv.58.6 मृगा इव क्षिपणेरीषमाणाः 'क्षेपकात् व्याधात्'.

क्षिप्-अस्-ति *m.* बांह; arm.

क्षिप्-र (1) *a.* त्वरावान्; swift ii.24.8 क्षिप्रेण ··· धन्वना 'इषूणां क्षेपकेण'. (2) *mn.* स्वराक्षराणां रूपोपलब्धिमात्रकरणमुच्चारणम्. **क्षिप्रा** [*Instr.*] *av.* गोली-सा; with a shot iv.8.8 अति क्षिप्रेव विध्यति 'क्षिप्ता', TMB. vii.6.4 रथं मर्याः क्षिप्रातारीत with a shot this Sāman crossed the speech (the vehicle of gods). **क्षिप्रे** [*Loc.*] *av.* क्षिप्र; speedily ŚBr. ii.1.4.21 तं क्षिप्रे यज्ञ उप नमति, क्षिप्रे ह यजमानोऽमुं लोकमियात् (ŚBr.) the sacrificer would speedily go to the yonder world.

क्षिप्रं-सुव्-अन *n.* क्षिप्रजननविधि; the rite leading to easy delivery = **क्षिप्र-प्र-सवन** Sat. xx.1.

क्षिप्र-धन्वन् *a.* आशुधन्वा; having a swift bow iv.90.3 तिग्मायुधः क्षिप्रधन्वा.

क्षिप्र-संधि *m.* वह संधि जहां पद में विकर्ष हो; the Saṁdhi of इ into य् and उ into व् which is to be analysed as *ia* and *ua* in the Pada.

क्षी-र [√क्षर् or √क्षि 'dwell', dwelling in udder, whose outer part is वर्त्र 'container'] *n.* दूध; milk i.164.7 शीर्ष्णः क्षीरं दुहते. **क्षीर-पाक्-अ** *m.* दूध में पका; cooked in milk viii.77.10 क्षीरपाकमोदनम्. **क्षीर-वन्त्** *a.* दूध वाला; furnished with milk AV. xviii.4.16. **क्षीर-श्री** *a.* दूधमिला (सोम); mixed with milk (the Soma) TS. iv.4.9.1.

क्षीर्-इन् *a.* दुग्धवान्; yielding milk AV. vii.50.9 गां क्षीरिणीमिव; क्षीरवान् न्यग्रोधादि; exuding sap.

क्षीरौदन *m.* दूधमिला भात; boiled rice mixed with milk.

√**क्षु** छींकना; to sneeze.

क्षु [√घस्, or √क्षि 'rule' ruling over living beings, Dhātupāṭha records क्षु 'शब्दे'; S. follows it.] *n.* भोज्य; food ix.97.22 ज्येष्ठस्य वा धर्मणि क्षोः 'शब्दायमानस्य', x.61.12 द्रविणमुप क्षु, 'क्षु मक्षु शीघ्रम्'.

√**क्षुद्** हिलना, गति या चेष्टा करना; to be shaken, move v.58.6 क्षोदन्त आपः.

क्षुद्-र [√क्षुद् or √क्षुध् 'be wanting', change of ध् into द् due to खिद्र] *a.* अल्प; small, minute i.129.6 अव क्षुद्रमिव स्रवेत् 'क्षेप्तुं शक्यम्'; न्यूनाक्षर; having fewer syllables TMB. xvii.1.2 क्षुद्राणि छन्दांसि. **क्षुद्र-पृषती** *a.* सूक्ष्म शुक्लबिन्दुयुक्त; variegated VS. xxiv.2, TS. v.6.12.1.

√**क्षुध्** भूखा होना; to feel hungry i.104.7 इन्द्र क्षुध्यद्भ्यो

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वय आसुर्ति दाः.

क्षुधा-मार्-अ *m.* भूख से मौत; death caused by hunger AV. iv.17.6 क्षुधामारं तृष्णामारम्.

क्षुपा [क्षुपयति विधूनयतीति] *f.* धुन देने वाली; one that shakes badly.

√**क्षुभ्** चेष्टा करना, हिलना, क्षुब्ध होना; to move, tremble, become agitated.

क्षुभ् *f.* खोब्बा, क्षोभ; any thick thorn that pierces the foot, push v.41.13 अव यन्ति क्षुभा मर्तम् 'क्षोभकेण सहितम्' = क्षुभः.

क्षु-मन्त् *a.* भोज्यसंपन्न; abounding in food (*psu = पशु, abounding in cattle, Thieme) ii.9.5 कृधि क्षुमन्तं जरितारम्, TS. i.7.13.5 क्षुमन्तो याभिर्मदेम 'शब्दायमानाः'.

क्षुर्मा *f.* एक प्रकार का तीर; a kind of an arrow VS. x.8.

क्षुम्प *m.* खुम्भी; mushroom i.84.8 पदा क्षुम्पमिव स्फुरत् when will he spurn the niggardly mortal like a mushroom with his foot ?

क्षु-र् [√क्ष्णु, Aw. surya] *m.* छुरा; razor i.166.8 पर्विषु क्षुरा अधि. **क्षुर-धान** *n.* नाई की किस्मत; a razor-box or bag ŚBr xiv., ŚA vi.20. **क्षुर्-पवि** *a.* क्षुरवत् तीक्ष्ण; sharp as a blade AV. xii.5.20, TS. ii.5.5.6.

क्षुल्ल-क [क्षुद्र-क √क्षुध्] *a.* नाचीज; small, insignificant AV. ii.32.5 अथो ये क्षुल्लका इव, TS. iv.5.4.1 नमः क्षुल्लकेभ्यः. **क्षुल्लक-वैश्वदेव** *n.* विश्व देवों के लिये छोटा पात्र; a small cup for all the gods KS. xviii.

क्षे-त्र [√क्षि] *n.* खेत, धरती, प्रदेश; field, landed property, region vi.61.14 मा त्वत् क्षेत्राण्यरण्यानि गन्म may we not go from thee to strange regions, i.100.18 सनत् क्षेत्रं सखिभिः. **क्षेत्र-जेष्-अ** *m.* धरती के लिये होड़; contest for landed property, acquisition of land i.33.15 क्षेत्रजेषे 'युद्धवेलायां क्षेत्रप्राप्त्यर्थम्'. **क्षेत्र-ज्ञ्-अ** *a.* देशज्ञ; knowing the locality. **क्षेत्रं-जय्-अ** *a.* संपत्ति-जेता; acquiring or gaining landed property MS. ii.2.11. **क्षेत्र-तर** *n.* बढ़िया खेत; a good fertile field ŚBr. i.4.1.16 तदु हैतर्हि क्षेत्रतरमिव. **क्षेत्र-वि-तृण्-णी** *f.* खड़; furrow ĀgniveśaGS. iii.8.2. **क्षेत्र-विद्** = क्षेत्रज्ञ ix.10.9 क्षेत्रविद्धि दिशं आह. **क्षेत्र-सा-ति** *f.* भूप्राप्ति; acquisition of land vii.19.3 आवः क्षेत्रसाता पूर्वम्. **क्षेत्र-साध्-अस्** *a.* (1) खेत काटने वाला; he who divides fields. (2) *a.* खेत को उपजाऊ बनाने वाला; one making the field fertile ii.8.7 तं ··· देवत्रा क्षेत्रसाधसः 'यज्ञस्य साधकाः', viii.31.14 मित्रं न क्षेत्रसाधसम् 'क्षेत्रो यज्ञः तस्य साधकम्'.

क्षेत्रा-सा *a.* खेत देने वाला; procuring land iv.38.8 क्षेत्रासां ददथुर्वरासाम् 'क्षेत्राणि सर्वा भूमीः सनोतीति क्षेत्रासाः'.

क्षेत्र्-इय *a.* खेत का, जन्मजात अथवा कुलागत रोग; of the field, congenital or inherited disease AV. ii.10.2 क्षेत्रियात् ··· मुञ्चामि.

क्षेप्-इष्ठ *a.* क्षिप्रतम; quickest TS. iii.4.3.2; क्षेप्तृतम; the best thrower त्रिवृद् वै स्तोमानां क्षेपिष्ठः 'क्षेप्तृतमः वज्रत्वेन स्तूयमानत्वात्' TMB. xvii.12.3.

क्षेप्-णु (1) *a.* क्षेप्ता; springing or flying arrows x.51.6 क्षेप्णोः 'इषुक्षेप्तुः'. (2) *m.* डहका; jerk.

क्षेप्-ना *f.* क्षिप्रः quick TMB. vii.6.4.

क्षे-म [√क्षि 'dwell'] (1) *m.* गृह; abode, shelter i.67.2 क्षेमो न साधुः 'रक्षक इव', viii.84.9 क्षेमेभिः साधुभिः 'साधयद्भिः पालनैः', TS. iv.7.3.1 क्षेमश्च मे. (2) *n.* प्रसन्नता, सुरक्षा; happiness, security i.55.4 क्षेमेण धेनां मघवा यदिन्वति 'इन्द्रकृतेन रक्षणेन', i.100.7 तं क्षेमस्य क्षितयः कृण्वत त्राम् 'रक्षणीयस्य धनस्य'. (3) *m.* आराम, चैन; comfort, rest, repose x.124.7 क्षेमं कृण्वानाः जनयो न 'रक्षणं कुर्वाणाः', viii.37.5 क्षेमस्य च प्रयुजश्च त्वमीशिषे 'योगक्षेमयोः; उपात्त का परिरक्षण; preserving what one has acquired.

क्षेम-काम *a.* विश्रामेच्छु; longing for rest x.94.12 क्षेमकामासः (पितरः).

क्षेम-यन्त् [*Denom.*] *a* आराम करता हुआ; resting iii.7.2 ऋतस्य त्वा सदसि क्षेमयन्तम् 'आवासमिच्छन्तम्'.

क्षेम्-य *a.* क्षेमार्ह; deserving rest x.128.5 क्षेम्या धूः, TS. iv.5.6.1 नमः क्षेम्याय.

क्षे-र्णु *a.* क्षयी; perishable MS. i.6.10.

क्षैत्-अ [क्षिति–] *m.* राजकुमार, राजा; a prince, chief of people or race, epithet of Soma ix.97.3 यशस्तरो यशसां क्षैतो अस्मे 'क्षितौ भवः'. **क्षैत-वन्त्** *a.* शाही; princely vi.2.1 क्षैतवद् यशः 'क्षैतं हविर्लक्षणमन्नम्, तद्युक्तं यजमानगृहम्'.

क्षैत्र्-अ *n.* संपत्ति; landed property viii.71.12 अग्निं क्षैत्राय साधिसे 'क्षेत्रसंबन्धिने साधनाय'.

क्षैत्र-जित्य *n.* धरती की प्राप्ति, युद्ध में विजय; acquisition of land, victorious in battle VS. xxxiii.60.

क्षैत्र-पत्-य (1) *n.* स्वामित्व, अधिकार (क्षेत्रसंपत्ति पर); possession or ownership of land i.112.13 मान्धातारं क्षैत्रपत्येष्वावतम् 'क्षेत्राणां पतिरधिपतिः क्षेत्रपतिः। तत्संबन्धिषु कर्मसु'. (2) *a.* क्षेत्रपतिदेवताक (स्थालीपाक); having Kṣetrapati as deity Sat. xx.5.

क्षैप्र *n.* क्षिप्रोच्चारणजन्य **यण्** संधि; produced by pronouncing quickly *(yaṇ)* RPr.

क्ष्-ओर्ण [√अव्] *m.* एक नाम; a name = immovable

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(MGr.) or protector of those who dwell √क्षि, i.e. creatures.

क्ष्-ओर्णि [√अव्] *f.* पृथिवी; earth (protecting those who live) viii.3.10 यं क्षोणीरनुचक्रदे 'पृथिवी'; समूह; crowd, host i.54.1 कर्था न क्षोणीर्भिर्यसा समारत 'क्षोणीति पृथिवीनाम। तदुपलक्षितास्त्रयो लोकाः', x.22.9 नवन्त क्षोणयो यथा 'मनुष्याः'; सोमपेय; Soma-drink i.57.4 क्षोणीरिव प्रति नो हर्य तद् वचः 'पृथिवी'; द्यावापृथिव्यौ; heaven and earth viii.7.22 सं क्षोणी समु सूर्यम् 'द्यावापृथिव्यौ', ii.16.3 न क्षोणीभ्यां परिभ्वे 'द्यावापृथिवीभ्याम्'.

क्षोद्-अस् *n.* तेज प्रवाह; rush of waters, swell of the sea i.65.6 क्षोदो न शंभु 'उदकमिव', i.65.5 सिन्धुर्न क्षोदः 'like the river-flood'.

क्षोद्-इष्ठ *a.* क्षुद्रतम; smallest, thinnest.

क्षोध्-उक *a.* क्षुधित, निरन्न; hungry, deprived of food TS. i.6.7.4. Cp. क्षुद्र √क्षुध्.

क्षोभ्-अण *a.* क्षोभकारी; exciting x.103.1 घनाघनः क्षोभणश्चर्षणीनाम् 'क्षोभयिता' = TS. iv.6.4.1.

क्षौम्-अ [क्षुमा अतसी तत्तन्तुनिर्मितं वासः] *n.* श्लक्ष्ण वस्त्र; a linen cloth or garment.

√**क्ष्णु** पैनाना, तेज करना; to whet AV. v.20.1 वाचं क्ष्णुवानः. Forms. II.: *Pr.* क्ष्णौमि; *Pt.* क्ष्णुवानः; *Pp.* क्ष्णुतः; *Gd.* क्ष्णुत्य.

क्ष्णु *a.* पैना, तीक्ष्ण; sharp; cp. उभयतःक्ष्णु.

क्ष्णो-त्र *n.* शाण; whetstone ii.39.7 क्ष्णोत्रेणेव स्वधितिं सं शिशीतम्.

क्ष्मा *f.* धरती; earth i.55.6 क्ष्मया वृधानः.

क्ष्विङ्का [Onomatopoetic] *f.* खीं-खीं करने वाली गीदड़ी; the wild female jackal x.87.7 आमादः क्ष्विङ्कास्तमदन्त्वेनीः 'क्ष्विङ्का नाम पक्षिविशेषः', on TS. v.5.15.1 'रक्तमुखी वानरी'.

ख

ख [√खन्] *n.* छिद्र, गर्त; aperture, cavity, hole, hollow iv.11.2 खम् 'द्वारम्', v.32.1 सर्मसृजो वि खानि 'उदकनिर्गमद्वाराणि'; आकाश; sky.

ख-गल्य *mn.* पाथा; that part of the plough in which the share is fixed Sat. xi.6; स्पर्धा; emulation.

खज्-अ [√खज् 'stir, churn'] *m.* मन्थन, मन्थ, प्रतिस्पर्धा; stirring, churning, churning stick, contest. **खज-कृत्** *a.* तुमुलकर्ता; causing tumult of battle vi.18.2 युध्मः सत्वा खजकृत् 'संग्रामाणां कर्ता' = **खजं-कर्-अ** i.102.6 'संग्रामस्य कर्ता' 'खजः शत्रूणां भर्त्सनं तत्करोतीति'.

खट्वर *m.* खटोला; swing AV. xi.9.16 खट्वरेऽधिचंक्रमाम्.

खड्ग *m.* कर्द, तलवार, गेंडा; sword, rhinoceros VS. xxiv.40.

खण्ड्-अ (1) *m.* भाग, शकल; part, section. (2) *a.* खण्डित; cut or bruised ĀpŚS. xvi.4.50, cp. वण्डा, कूटा Sat. xvii.2. **खण्ड्-इक** *a.* खण्डशः पढ़ने वाला; one who learns section by section.

खदन् *a.* दृढ़; firm ŚBr. i.6.2.10.

खदा *f.* गर्त; cavity, hole Kauś. xxxviii.7.

खदिर *m.* खैर; Acacia catechu wild.

√**खन्** खोदना; to dig, cp. खात्वी TS. iv.1.1.4. Forms. I.: *Pr.* खनति; *Sb.* खनाम; *Op.* खनेम, *Pt.* खनन्त. *Ipf.* अखनत्; अखनन्त. *Pf.* चखान; चख्नुर्. *Ft. Pt.* खनिष्यन्त. *Ps.* खार्यते. *Pp.* खातं. *Gd.* खात्वा; खा र्वी, -खाय *Inf.* खनितुम्.

खन्-अ (1) *a.* खोदने वाला; one who dig AV. xvi.1.1.3 = **खनि** AV. xvi.1.7. (2) *f.* खान, गुफा; mine, cave; वह स्थान जहां से पांसु ली है; the place from where the sacrificial sands are taken.

खन्-इ-तृ = खन x.97.20 मा वो रिषत खनिता. **खन्-ई-त्र** *n.* फावड़ा; spade i.179.6 अगस्त्यः खनमानः खनित्रैः.

खनित्र्-ईम *a.* खोदने पर मिला; produced by digging vii.49.2 खनित्रिमा उत या: स्वयंजाः, AV. i.6.4 शं नः खनित्रिमाः. **खन्-य** *a.* खननजन्य; coming from excavation or ditches TS. vii.4.13.1.

खर (1) *a.* खुरदरा, कर्कश, परुष, कठोर; hard, harsh, of harsh sound. (2) *m.* धिष्ण्य, सोमसंबन्धिपात्रासादनार्थ चतुष्कोण चत्वर; a quadrangular mound of earth for receiving the sacrificial vessels ŚBr. v.1.2.15; गदहा; ass, donkey.

खर-ऋजु *a.* पटु-जववान्; quick in motion x.106.7 खरऋजुः 'तीक्ष्णगतिः'. **खर-मज्-र** [=खर-मृग्-र √मृज्] *a.* पटु शोधयिता; sharp or quick in cleansing x.106.7 ऋभू··· खरमज्रा 'तीक्ष्णं शोधयितारौ'.

खर-हो-म *m.* आयतन होम; libations in the kháras = आयतनसंस्काराः.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

खर्गला [=खरगला] *f.* परुषकण्ठी उलूकी; female owl vii.104.17 प्र यां जिगाति खर्गलेव नक्तम् 'उलूकीव'.

खर्ज्-अन्त् *a.* खड़-खड़ या चीं-चीं करता हुआ; creaking. Note खर्जति 'जपति' KŚS.

खर्ज्-ऊ *f.* खाज; itching.

खर्जू-र *m.* खजूर; Phoenix sylvestris KS.

खर्व्-अ [N. Pers. karv 'decayed teeth'] (1) *a.* भग्न; mutilated, cp. काल्वाल. (2) *m.* वामन; pigmy TS. ii.5.17 यां खर्वेण पिबति तस्यै खर्वः, वह्निपक्व शरावादि; earthen cup baked in fire TS. ii.5.1.7 अञ्जलिना वा पिबेदखर्वेण वा पात्रेण 'अदग्धशरावादिना'.

खर्विका *f.* वामन; pigmy AV. xi.9.16 खर्विकां खर्ववासिनीम् 'mutilated' W.

खल [=खर uncultivated part of land serving as threshing-floor] *m.* पैर, खलिहान; threshing floor x.48.7 खले न 'खलनिष्पादने'. **खर्ल-कुल** *m.* कुलत्थ; Dolichos biflorus Linn ŚBr. xiv.9.3.23. **खल-ज्-अ** *a.* खलिहान में उत्पन्न; produced in a threshing-floor AV. viii.6.15 खलजाः शकधूमजाः.

खलति [Ln. calvas, cp. खिल 'uncultivated land'] *a.* पतितकेश; bald-headed TS. ii.5.1.7, VS. xxx.21.

खलु [emphasizing *particle*] सचमुच, निश्चयेन, नूनम्; in truth, indeed, certainly.

खलेवाली [खलेवारी, बलीवर्दान् खले वारयतीति] *f.* दांव चलाने के लिये बीच में गाड़ी स्थूणा; a post fixed in the middle of the threshing-floor round which oxen move Sat xvii.1.

खल्-य (1) *a.* खलवर्ती; being in the threshing-floor TS. iv.5.6.1, VS. xxi.33. (2) *n.* पैर; threshing floor.

खल्व [=खर्व?] *m.* अन्नविशेष; a kind of corn 'कोरकू'? TS. iv.7.4.2 खल्वाश्च मे = खल्वक Kauś. lxxxii.18.

खा [√खन्] (1) *f.* चश्मा, स्रोत, कूप; fountain, well vi.36.4 सं रायस्खामुप सृजा गृणानः 'नदीनामैतत्', ii.28.5 खामृतस्य 'नदीम्'. (2) *a.* खनिता; digging.

खाण्डव्-अ *mn.* खण्डुनिर्मित मिठाई; sweetmeats, sugar-candy TBr. **खाण्डव-वन** *n.* name of a forest TMB. xxv.3.6.

खा-र्त [√खन्] (1) *a.* खोदा; dug iii.46.3 तुभ्यं खाता अवताः. (2) *mn.* खात प्रदेश; the place dug TS. ii.5.1.2 खातात् पराभविष्यन्ती मन्ये.

√**खाद्** खाना; to eat, chew, bite.

खाद्-अ (1) *a.* खाने वाला; eating; cp. वृत्रखाद. (2) [खाद्यत इति खादः] जो खाया जाय; what is eaten or chewed AA. ii.3.4. (3) भक्षणसाधन दन्त; the teeth TS. v.7.11.1 खादेनोर्जम्.

खादग्-दन्त [=खादद्-दन्त] *a.* तीक्ष्ण-दन्तवान्; one who has biting teeth TAr. i.12.4.

खाद्-ई [=खा-ति, 'biting'] *m.* जड़ाऊ कंगन या अंगूठी; inlaid bracelet or ring i.168.3 हस्तेषु खादिश्च कृतिश्च सं दधे 'हस्तत्राणकः', v.53.4 स्रक्षु रुक्मेषु खादिषु 'हस्तपादस्थित-कटकेषु'.

खाद्-ई *f.* भक्ष्य; eatable i.166.9 असेध्वा वः प्रपथेषु खादयः 'खाद्यानि भक्ष्याणि'.

खादिका-वन्त *a.* ताजा कर देने वाला; refreshing.

खाद्-ईन् *a.* खादि वाला; adorned with bracelets or rings ii.34.2 चितयन्त खादिनः 'खादः कटकं तद्युक्ताः', TS. iii.5.11.4 आ यं हस्तेन खादिनम् 'भक्षकम्'.

खादिर्-अ *a.* खदिरनिर्मित; made of the khadira wood, coming from khadira tree TS. iii.5.7.1 खादिरः स्रुवो भवति.

खादि-हस्त *a.* कंगन सजे हाथों वाला; having hands adorned with bracelets v.58.2 गणं तवसं खादिहस्तम् 'कटकहस्तम्'.

खादो-अर्ण *a.* कूलंकष प्रवाहवान्; having a devouring flood v.45.2 नद्यः खादोअर्णाः 'भक्षितकूलोदकाः'.

खारी *f.* परिमाण-विशेष; a particular measure iv.32.17 शतं सोमस्य खार्यः.

खार्गल्-इ *m.* खर्गल-पुत्र; son of Khargala TMB. xvii.4.3.

खालित्-य *n.* गंज; baldness AV. xi.8.19 जरां खालित्यम्.

√**खिद्** तोड़ना, फोड़ना; to tear, break iv.25.7 आस्य वेदः खिदति 'आखिदति, उद्वरति', iv.28.2 निं खिदत सूर्यस्येन्द्र-श्चक्रम् 'आच्छिनत्'; cp. उत्खिद्य 'उत्पाट्य', आखिद्य 'उपरि कृत्वा' उद्यस्य ĀpŚS. 2965. Forms. VI. : *Pr.* खिर्दति, *Inj.* खिर्दत्, *Op.* खिर्देत. *Ipv.* खिर्द. *Ipf.* अखिदत. *Pf.Pt.* खिद्वांस्. *Gd.* –खिद्य.

खिद्-र (1) *a.* अकिंचन; pauper, wretch. (2) *m.* (खेदजनक) भार; pressure, burden, bulk v.84.1 खिद्रं बिभर्षि पृथिवि 'खेदनं भेदनम्' = TS. ii.2.12.2 'खेदजनकं भारम्'.

खिद्-वन् [only in *Voc.* खिद्वः] *a.* खेदयिता; oppressor vi.22.4 किं वयो दुघ्न खिद्वः 'शत्रूणां खेदयितः'.

खिल *mn.* खेड़ा, कल्लर; waste or uncultivated land AV. vii.115.4 खिले गा विष्ठिता इव. Cp. खिले अच्छदिदेशं Sat. xxiv.8; परिशिष्ट; supplement. **खिल-र्त्व** *n.* प्रकीर्णता;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

the state of being miscellaneous. **खिल्-र्य** *n.* = खिल AV. iv.21.2 अभिन्नें खिल्यें = **खिल्लें** TBr. ii.8.8 'खिलीभूते यागरहितैरगम्ये'.

खील *mn.* कील; pin, peg, nail TBr. iii.7.6 षष्टिश्च खीला अविचाचला यें 'खीलः स्तम्भः'.

√खुद् खोदना, चुहलबाजी करना; to thrust in, sport wantonly x.101.12 कपृथमुद्धातन चोदयत खुर्दत वाजसातये 'खुर्द् क्रीडायाम्'. In Hindi √खुद has completely replaced √खन्.

खुर *m.* खुर; hoof.

खृगल *m.f.* खुली; walking stick ii.39.4 खृगलेव विस्रसः गातमस्मानि 'तनुत्राणे'; cp. AV. iii.9.3.

खेदा [√खिद्] *f.* (इन्द्र का) अस्त्र; weapon; भार; heavy burden x.116.4 खेदामरुशर्हा वृषस्व 'खिद्यमानानां शत्रूणामुत्खित्तये', viii.72.8 खेदया त्रिवृता 'रश्मिना'.

खेल-अ (1) *a.* कम्प्र; moving, shaking, trembling. (2) *m.* एक नाम; a name i.116.15 आर्जा खेलस्य.

खोर *a.* खौड़ा, लंगड़ा; lame, limping KŚS. xxii.3.19.

√ख्या [√कश] देखना; to see i.109.1 विं ह्यख्यम् 'व्यज्ञासिषम्', i.161.4 यदावाख्यत 'अभिपश्यति'.

ख्या *f.* दर्शन; seeing TAr.; cp. अभ्याख्यात 'प्रतिषिद्धकर्मकर्तृत्वेनाभिशस्तः'.

ग

ग्-अ [√गा] *a.* जाने वाला; going; cp. अनपग 'not going away'.

ग-इष्टि *f.* see गविष्टि.

गङ्गा *f.* गङ्गा; the river Ganges x.75.5.

गण्-अ *m.* वर्ग, संघ; crowd, troop, multitude i.87.4 वृषा गणः 'मरुद्गणः'; अनेक; many गणप्रतिहाराणि सामानि 'बहुप्रतिहाराणि'.

गण्-अक *a.* ज्योतिषी; astrologer VS. xxx.20, TBr. iii.4.15.

गणपति *m.* गण का सरदार; troop-leader ii.23.1 गणानां त्वा गणपतिं हवामहे. **गण-वन्त्** *a.* गणवान्; consisting of a series or class ŚBr. xiv.

गण-श्रि *a.* झुण्ड में चलने वाला; striking amongst his troops v.60.8 मन्दसानो गणश्रिभिः 'गणभावमाश्रयद्भिः'.

गण्-इन् *a.* गण में, गण वाला; consisting of gaṇas, one having attendants.

गण्-य *a.* महनीय; adorable iii.7.5 गण्या महिना गीः 'पूज्या'.

ग-र्त *a.* गया; gone. **गर्त-श्रि** *a.* प्राप्तश्रीक; one who has acquired fortune or happiness ŚBr. i.3.2.12 तां हैतां ... गर्तश्रेरेवानुब्रूयात, TS. ii.5.4.4 त्रयो वै गर्तश्रियः शुश्रुवान् ग्रामणी राजन्यश्च, ABr. xvi.4 गर्तश्री.

गतासु *a.* इतासु, मृत; dead x.18.8 गतासुमेतमुप शेषे. Cp. अनुगत extinguished (fire) ĀpGS. v.17.

ग-ति *f.* गमन, शरण, आश्रय, प्रतिष्ठा, परायण, फलप्राप्ति, इष्टप्राप्ति, अध्वा, शुश्रूषा; motion, refuge v.64.3 यन्नूनमश्याम गतिम् in order that I might now obtain a refuge, ŚBr. i.7.2.22 इहैव गतिर्वामस्य, ŚBr. x.2.7.13 तृप्तिरेवास्य गतिः, obtainment of an object: गतिश्च मे TS. iv.7.5.2; path ŚBr. i.7.1.27 यां गतिमभियुक्तें 'यमध्वानम्', obedience न वहिर्वेदि गतिर्विद्यते 'शुश्रूषा' Sat. xxvi.4.

√गध् लिपटना; to clasp, embrace i.126.6 आगधिता परिगधिता 'परितो गृहीता'.

गध्-य *a.* गृध्य, ग्राह्य; to be seized or grasped (as body) iv.16.11 वाजं न गध्यम् 'ग्राह्यम्'.

गन्-तवे [*Dat. Inf.*] जाने को; to go i.46.7 यातं पारया गन्तवे. **गन्-तु** *m.* याम; course iii.54.18 युयोत नो अनपत्यानि गन्तोः 'सन्मार्गात्'. It may be *Inf.* save us from childlessness. **गन्-तृ** *a.* याता; going iv.29.4 गन्ता नाधमानम् 'गमनशीलः'. **गन्-तोस्** [*Abl. Gen. Inf.* = गन्तुम्] to go ŚBr. ii.3.2.6 ईश्वरं एनं द्वेष्टोः ईश्वरो निर्विदं गन्तोः.

गन्ध्-अ [√गध्] *m.* गन्ध, वास; smell, odour i.162.10 आर्मस्य क्रविषो गन्धः; cp. अवगन्धयति 'भक्षयति' Kauś. cxvi.1. **गन्ध-प्रवाद्य** *f.* यस्ते गन्धः (AV. xii.1.23-25) इत्यादि तीन मन्त्र; the three AV. verses xii.1.23-25, Kauś. liv.5.

गन्धर्व [Aw. gandarewo, Lith. Gondu 'god'; गन्ध+अर्वन् √ऋ 'गन्धेन गच्छतीति गन्धर्वः, रूपेण विशिष्टा सरतीति अप्सराः'] *m.* गन्धर्व; name of a mythical being. —**र्वी** *f.* female Gandharva ŚBr. ix.3.3.4 गन्धेन च वै रूपेण च गन्धर्वाप्सरसश्चरन्ति.

गन्धारि [—रयः] *m.* जनविशेष; name of a people i.126.7 सर्वाहमस्मि रोमशा गन्धारीणामिवाविका 'गन्धारा देशाः तेषां संबन्धिनी अविजातिरिव। यद्वा गन्धारीणां गर्भ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

धारिणीनां स्त्रीणामविका अत्यर्थं तर्पयन्ती योनिरिव। तासामा-प्रसवं योनी रोमशा भवति'.

गभ्-अं [=ग्रभ √ग्रभ्] *m.* योनि; vulva VS. xxiii.22 अहिन्ति गर्भे पसः = प्रसुलामि गर्भे पसः TBr. iii.9.7.

गभस्-ति [*ग्रभस्ति] (1) *m.* पाणि, बाहु; hand, arm i.62.12 तव रायो गभस्तौ 'बाहुनाम'. (2) *m.* प्रक्षेप, अस्त्र; missile i.54.4 शितां गभस्तिमशनिं पृतन्यसि 'हस्तेन गृहीताम् यद्वा गभस्तिरिति रश्मिनाम। तद्वतीम्'. (3) किरण; beam of light; see सूर्य-गभस्ति. **गभस्ति-पूत** *a.* हस्तपूत; purified with hands ii.14.8 गभस्तिपूतं भरत 'हस्ताभ्यां शोधितम्'.

गभि-र्षक् [गभि √सच् 'where hand touches'] *a.* नीचे, तली में, गहरा; deep down AV. vii.7.1 तेषां हि धाम गभिर्षक् समुद्रियम्.

गभ्-ईर *a.* गहरा; deep iii.32.16 गभीरः सिन्धुः. **गभीर-वेप्-अस्** *a.* मार्मिक प्रतिभान वाला; deeply touched or moved i.35.7 गभीरवेपा असुरः 'गम्भीरकम्पनः'

√गम् जाना; to go; ध्यान करना; to think तन् मनसा गच्छेत् 'ध्यायेत'; पाना; to obtain ŚBr. ii.3.2.24 सं रायस्पोषेण गमिषीय, viii.71.5 तवोतीं गोषु गन्ता 'गोमान् भवति'; मैथुन पूरा करना; to consummate copulation ChUp.: कालं गच्छति 'मैथुनेन पारं समाप्तिं याति'. Forms.I.: *Pr.* गच्छति, –ते, *Sb.* गच्छासि and गच्छास्, गच्छाति and गच्छात्, गच्छाथ, गच्छान्; Ā. गच्छै; *Op.* गच्छेत, गच्छेम; *Ipv.* गच्छ and गच्छतात्, गच्छतु and गच्छतात्; गच्छतम्, गच्छताम्; गच्छत, गच्छन्तु; Ā. गच्छस्व, गच्छताम्, गच्छध्वम्; *Pt.* गच्छन्त्, गच्छमान. *Ipf.* अगच्छत, अगच्छन्त. *Pf.* जगम, जगन्थ, जगाम; जग्मथुर, जग्मतुर्; जगन्म, जग्मुर्, जग्मे; *Op.* जगम्याम्, जगम्यात्, जगम्यातम्, जगम्युर्; *Pt.* जगन्वांस्, जग्मिवांस्, जग्मान. *Per. Pf.* गमयां चकार. *Ppf.* अजगन् *(2. s.)*; अजगन्त; Ā. अजग्मिरन्. *Ao. root.* अगमम्, अगन् *(2. 3. s.)*; अगन्म, अगमन्; अगथास्, अगत; गन्वहि, अगन्महि, अगमत; *Sb.* गमानि, गमस्, गमत्; गमथास्, गमतस्; गमाम, गमन्ति; *Inj.* गन्; *Op.* गम्यास्; गमीय; *Prc. 3. s.* गम्यास्; *Ipv.* गधि and गहि, गन्तु; गतम् and गन्तम्, गन्ताम्; गत, गन्त and गन्तन, गमन्तु; *Pt.* गमन्त्; *a*: अगमत्, अगमन्; *Sb.* गमातस्; गमाथ; *Inj.* गमन्; गमेयम्, गमेस्; गमेत; गमेम, गमेमहि; *red.*: अजीगमम्, अजीगमत्; *s*: अगस्महि; *is.* गमिष्टम्; गमिषीय. *Ft.* गमिष्यति; गन्ता. *Ps.* गम्यते. *Ao.* अगामि; *Pp.* गत. *Gd.* गत्वा, गत्वाय, गत्वी, –गत्य. *Inf.* गन्तवे, गन्तवै, गमध्यै, गमध्ये; गन्तोस्, –गमस्. *Cs.* गमयति and गामयति. *Ds.* जिगांसति, जिगमिषति; *Int.* गनीगन्ति; *Pt.* गनिगमत्.

गम्-अन (1) *n.* जाना; going. (2) *a.* गमनार्थक मन्त्र; the verse prescribing exit Sat. i.2.

गम्-इष्ठ *a.* गमन के लिये अत्युत्सुक; most ready to come or go i.118.3 किमङ्ग वां प्रत्यवर्ति गमिष्ठाः

गम्भ्-अन् [=गंभन] *n.* गहराई; depth VS. xiii.30.

गम्भ्-अर *a.* गहन; deep i.106.9 गम्भरेषु प्रतिष्ठाम् 'गहनेषु'.

गम्भ्-इष्ठ *a.* गहनतम; very deep ŚBr. vii.

गम्भ्-ईर *a.* गभीर ii.21.4 गम्भीर ऋष्वा. **गम्भीर-चेत्-अस्** *a.* गभीरचित्त; of profound mind viii.8.2. **गम्भीर-वेप-अस्** = गभीरवेपस् x.62.5 तं ईद् गम्भीरवेपसः. **गम्भीर-शंस्-अ** *a.* गम्भीर वक्ता; of deep speech; गंभीर स्तोत्र वाला; of deep praise vii.8.7.6 गम्भीरशंसो रजसो विमानः 'महान् शंसः स्तोत्रं यस्य'.

गय्-अ [Aw. gaya 'way of life'] *m.* घर; what has been acquired or conquered, a house VS. xxvii.3 स्वे गये जागृहि, vi.2.8 परिज्मेव स्वधा गयः 'गृहम्'. **गय-साधन** *a.* गृह-साधन; promoting domestic wealth ix.104.2 सृजता गयसाधनम् 'गृहस्य साधनम्', 'गय इति धननाम' on TS. iv.3.13.5. **गय-स्फा-ति** *f.* धनवृद्धि; increase of wealth AV. xiv.31.10 गयस्फातिं च धान्यम्. **गय-स्फान** *a.* घर को खुशहाल करने वाला; causing prosperity in a house i.91.12 गयस्फानो अमीवहा 'धनस्य वर्धयिता'.

गर्-अं [√गॄ] (1) *a.* निगलने वाला; swallowing; cp. अज-गरं. (2) *m.* पेय; drink ŚBr. xi.5.8.6 poison. **गर-गिर्** *a.* विषभक्षी; one swallowing poison TMB. xvii.1.9 गरगिरो वा एते, Sat. xvii.5 यो गरगीरिव मन्यते. **गर-गीर्-ण** *a.* पीत-विष; one having swallowed poison AV. v.18.13 गरगीर्णो भवति.

गर्-इमन् *m.* गुरुता; greatness, heaviness, weight. **गर्-इष्ठ** *a.* गुरुतम; greatest, heaviest. **गर्-ईयांस्** *a.* गुरुतर; stronger, heavier.

गरुड्-अं [=*गरुत] *m.* गरुड़; eagle, a mythical bird TAr. x.1.6.

गरुत् [√गॄ, 'means of covering space', cp. परुत 'पूर्णो वर्षः' √पॄ] *n.* पंख; wing. **गरुत्-मन्त्** *m.* गरुड़; winged, eagle i.164.46 सं सुपर्णो गरुत्मान् 'गरणवान् पक्षवान् वा'.

गर्ग-त्रिरात्र्-अं *m.* गोसहस्रदक्षिणावान् त्रिरात्र; a particular three-day Soma-sacrifice Sat. xvii.6.

गर्-गर्-अ [√गॄ; cp. जर्गुरि] *m.* भंवर (हड़प जाने वाली); whirlpool, eddy AV. iv.15.12 श्वसन्तु गर्गरा अपाम्. Cp. also ix.4.4 = TS. iii.3.9.2 where S. says 'गम्भीर-ध्वनियुक्ता वृषभाः गर्गराः'. (2) हविर्धान-पात्र; a vessel for

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

 Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

keeping ghee = गगरी Sat. i.7

गर्-त *m.* गद्दी, रथ की सीट, रथ; high seat, seat of a car, car v.62.8 आ रोहथो वरुण मित्र गर्तम् 'रथम्'.

गर्तन्-वन्त् [गर्तवन्त्, यूपस्याग्रे निम्नप्रदेशः तद्वान्] *a.* गढ़े वाला; having a cavity or hole ŚBr. v.2.1.7; for formation cp. मांसन्वन्त, वनन्वन्त.

गर्त-पत्-य *n.* गर्तपतन; falling into a pit TMB. xvi.1.2.

गर्त-मित् ['Sunk in a hole' गर्तशब्देन दक्षिणदेशनिम्नश्मशानं विवक्षितम्। गर्तवन् मीयन्ते यूपा अस्यामेकादशिन्यां सा] *f.* गर्त के समान जिसमें यूप नापे जाते हैं; the eleven posts which are measured as in a garta TS. vi.6.4 गर्तमितं तस्य मिनुयात्.

गर्त-सद् *a.* गाड़ी (की सीट) पर बैठा; sitting on the car-seat ii.33.4 गर्तसदं युवानम् 'गर्तो रथः'.

गर्तारुह् [—रुक्] *f.* गाड़ी (की सीट) पर चढ़ी; ascending the car-seat i.24.7 गर्तारुगिव सनये धनानाम् 'गर्त इति गृहनाम'.

गर्द-भ [√गर्द्] *m.* गदहा; ass, donkey i.29.5 संमिन्द्र गर्दभं मृण 'गर्दभसमानवैरिणम्'. **गर्दभ-नाद्-ईन्** *a.* गदहे की तरह हींचने वाला; having an ass's voice AV. viii.6.10. **गर्दभी-मुख** *m.* एक अध्यापक का नाम; name of a teacher. **गर्दभी-वि-पी-त** *m.* name of one of the sages of Bhāradvāja gotra BṛUp. **गर्दभेज्या** *f.* गर्दभयाग; a sacrifice with an ass, an expiation for an Avakīrṇin KŚS. i.1.13.

गर्दा [= गल्दा] *f.* प्रवाह; water-course, brook, channel TS. iii.1.11.8 क्रोशाति गर्दा कन्येव तुन्ना 'बुभुक्षिता कन्या'. Cp. गल्दा.

गर्भ्-अ [Aw. garəwa, Gk. delphós √ग्रभ् 'to seize or grasp'] *m.* गर्भ; womb i.152.3 गर्भो भारं वहति 'गर्भस्थानीयः शिशुरादित्यः', v.45.3 पर्वतस्य गर्भः 'गर्भस्थानीयमुदकम्'. **गर्भ-त्व** *n.* निषेक; impregnation i.6.4 पुनर्गर्भत्वमेरिरे 'मेघमध्ये जलस्य गर्भाकारं प्रेरितवन्तः'. **गर्भ-ध्-अ** *a.* निषेक्ता; impregnator VS. xxiii.19. **गर्भ-ध्-ई** [= कुलायकुलं क्रियते यत्र = seat of procreation] *m.* घोंसला; nest, breeding place. **गर्भ-मृ-त्** *a.* गर्भे मृत; died in the womb MS. **गर्भ-रसा** *f.* निषिक्ता; endowed with impregnating fluid i.164.8 या बीभत्सुर्गर्भरसा 'गर्भरसेन नितरां विद्धा'.

गर्भाद्-अ *a.* गर्भभक्षी; consuming the foetus AV. ii.25.3 गर्भादं कर्ण्वं नाशय. **गर्भ्-ईणी** *f.* गर्भवती; pregnant iii.29.2 गर्भ इव सुधितो गर्भिणीषु, TS. ii.1.2.6 गर्भिणयो भवन्ति (= गर्भिण्यः).

गर्-मुद् [= गर-मुद् 'destroying happiness', diseased Mudga] *f.* कोरकू, काठे मूंग; wild Mudga bean TS. ii.4.4.1.

√गर्ह् शिकायत करना, कहना; to complain before anyone, tell iv.3.5 कथा दिवे गर्हसे 'पापमावेदयेः', Sat. xiv.4 महिष्यश्वं गर्हते 'कुत्सयति'.

√गल् गलना, टपकना; to drop, trickle.

गलावल *m.* वनस्पति-विशेष; a kind of tree Kauś viii.15.

गल्-उन्त् [√गल्] *n.* गला; throat AV. vi.83.3 सं गलुन्तो नशिष्यति = गलुन्तर्तः.

गल्दा [गर्दा, गल्हा √गल्द् √गड्√गल्] *f.* टपकना, धारा, नाली, प्रवाह; trickling, channel, stream, brook viii.1.20 मा त्वा सोमस्य गल्दया 'गालनेनास्रावणेन' = TS. iii.1.11.7 क्रोशाति गर्दा 'channel', brook MŚS. i.7.2.18 मा विशन्त्विन्दव आ गल्दा धमनीनाम् 'channels'.

गव् *m.* बैल; bull. **गव्-अ** *a.* जाने वाला; going, in पुरोगव.

गव्-अय [सास्नारहितः गौः] *m.* नील गाय; the gayal iv.21.8 विर्दद् गौरस्य गवयस्य 'गवयमृगस्य'.

गवाम्-अयन *n.* एक संवत्सर सत्र; name of a Saṁvatsara sattra : तस्य पूर्वमासषट्कमुत्तरमासषट्कं चेति द्वौ भागौ TMB. xxiv.20.

गव्-आशिर *m.* दूध-मिला; mixed with milk iii.32.3 गवाशिरं मन्थिनम् 'गव्यस्य पयस आशीर्मिश्रणं यस्मिन्'.

गव्-ईष् *a.* गौ चाहने वाला; wishing for a cow viii.24.20 गविषे 'स्तोत्राणीच्छते'. **गव्-इष्-अ** *a.* गौ चाहने वाला, उठा सांड; desiring a cow, a heated bull iv.13.2 गविषो न संत्वा 'गाः इच्छन्'.

गव्-इष्टि [गवामिष्टिरन्वेषणम् = संग्रामः] *f.* इच्छा, संग्राम; desire, fight i.91.23 उभयेभ्यः प्र चिकित्सा गविष्टौ 'संग्रामे' = VS. xxxiv.23 'स्वर्गैषणायाम्' Uv. Mah.

गवि-ष्ठि-र *m.* सत्यवक्ता; firm in speech, a truthful man, a name v.1.12, TS. iv.4.4.2.

गवीधु-क *m.* आरण्य गोधूम; the wild wheat TS. v.4.3.2. **—क-यवागू** *f.* गवीधुक मिली लप्सी; rice-gruel mixed with गवीधुक TS. v.4.3.2 = **गवेधुक**, गवेधुका-सर्क्तवः ŚBr. ix.1.1.8.

गवी-नी [leading to the gavī, i.e. Yóni] *f.* योनि के पार्श्ववर्ती उभार; the two mounds of the Yoni TS. iii.3.10.1 = **गवीनिका** AV. i.11.5 वि ते भिनद्मि गवीनिके.

गव्-एषण *a.* अभिकाङ्क्षी, मृगयिता, संग्रामेच्छु; desiring fervently, seeking fight i.132.3 इन्द्रो गवेषणः 'गवेषणकर्ता, यजमानफलस्य मृगयिता'.

गव्-य [also **गव्य**] *a.* गो-संबन्धी, गौ से प्राप्त, गो-जातीय; bowine, derived from a cow, of the type of a

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

cow गव्याः पर्शवः TS. v.6.22.1; consisting of cows i.126.3 षष्टिः सहस्रमनु गव्यमागात् 'गवां समूहः', v.61.5 सांश्व्यं पर्शुमुत गव्यं शतावयम् 'गोसमूहात्मकम्', viii.66.3 ऊर्वस्य ··· गव्यस्य 'गोसमूहस्य'.

गव्-यन्त् *a.* गोधनेच्छु; desiring cows or cattle iii.33.11 गव्यन् ग्रामः 'उदकानि तरीतुमिच्छन्', ix.96.1 शूरः ··· गव्यन् 'गा इच्छन्' = **गव्य्-य** x.48.4 एतं गव्ययमश्व्यं पर्शुम् 'गोमयम्'.

गव्-या [गविष्टि] *f.* (गो)धनेच्छा; desire for cows viii. 46.10 गव्यो षु णः 'गवामिच्छया'.

गव्-यु = गव्यन्त् i.51.14 अश्वयुर्गव्यूर्रथयुर्वसूयुः.

गव्-यूति [Aw. gaoyaoitiš; गो+ऊति 'refreshment for cows] *f.* गोप्रचार, चरागाह; pasture land ix.74.3 उर्वी गव्यूतिः 'मार्गः', VS. xxi.8 घृतैर्गव्यूतिमुक्षतम् = TS. i.8.20.3 'गोयूथम्'.

√**गह्** [√गभ्] गहरे पैठना; to enter deep. Cp. √गाह् and दुर्गह्.

गह्-अन (1) *n.* गहराई; depth. (2) *a.* गहरा; deep i.132.6 गहनं यदिनक्षत् 'दुरवगाहं स्थानम्', x.129.1 गहनं गभीरम् 'दुष्प्रवेशम्'. **गह्-मना** [TBr. गहना wrong] *Instr.* गहराई; depth TBr. ii.7.7.6.

गह्-वर [गह्वन्] *a.* गुहा; hiding place; झाड़ी thicket.

गह्वरे-ष्ठ्-अ *a.* तलस्थ; at the bottom or lowest depth नमो गह्वरेष्ठाय TS. iv.5.9.1, गह्वरेष्ठं पुराणम् Kaṭha. —**गा** *a.* जाने वाला, गाने वाला, going, singing सामगा 'sāma-singer'.

√**गा** जाना; to go x.128.8; एनो मर्भि गाम् TS. iv.7.14.2. Forms. III. : P. *Pr.* जिगासि, जिगाति; *Inj.* जिगात्; *Ipv.* जिगातम्; जिगात; *Pt.* जिगत. *Ipf.* अजिगात्. *Pf. Op.* जगायात्. *Ao. root.* : अगाम्, अगास्; अगात्; अगातम्, अगाताम्; अगाम, अगात. अगुर्; *Sb.* गानि, गास्, गात; गाम; *Inj.* गाम्; गाम, गुर्; *Ipv.* गात and गातन; *s. : Inj.* गेषम्; गेष्म. *Ds.* जीगास. *Inf.* गातवे.

√**गा** [= गै] गाना; to sing i.38.14. Forms. IV. : *Pr.* गायसि, गायति; गायन्ति; Ā. गाये; *Inj.* गायत्; *Ipv.* गाय; गायत, गायन्तु; *Pt.* गायन्त्. *Ipf.* अगायत्. *Pf.* जगन्. *Ao. s. : Inj.* गासि *(1. s.)*; *sis.* अगासिषुर्; *Sb.* गासिषत्. *Ft.* गास्यति. *Ps.Pt.* गीयमान; *Pp.* गीर्त. *Gd.* गीत्वा, –गाय and –गीय. *Inf.* गातुम्. *Cs.* गापयति, –ते. *Ds.* जिगासति.

गाङ्ग्-य *a.* गङ्गावर्ती; being on the Ganges vi.45.31. उरुः कक्षो न गाङ्ग्यः 'गङ्गायाः कूले भवः'.

गाणगारि *m.* एक आचार्य; name of a teacher ĀŚS. ii.7.

गाणपत्-य (1) *a.* गणपति-संबन्धी; relating to Gaṇapati. (2) *n.* पशुसमूहपतित्व; lordship of herd of cattle TS. iv.1.2.2 रुद्रस्य गाणपत्यात्.

गा-तवे [*Dat. Inf.*] जाने को; to go iii.3.1 रत्ना विधन्त धरुणेषु गातवे 'सन्मार्गलाभाय'.

गा-तु *mf.* गमन, मार्ग; going, way, course ŚBr. i.7.2.27 गातुं ह्येष यज्ञायिच्छति 'गमनम्', i.136.2 अदर्शि गातुरुरवे वरीयसी 'गमनशीला', iii.4.4 ऊर्ध्वो वां गातुरध्वरे 'मार्गः'.

गा-तु *m.* गीत; song i.151.2 गातुमर्चत 'गमनम्', v.87.8 मरुतो गातुमेतन 'गमनस्वभावं स्तोत्रम्'.

गातु-मती *f.* मार्गवती, विस्तृत; furnished with a path, spacious vii.54.3 संसदा रण्वया गातुमत्या 'धनवत्या' = TS. iii.4.10.1 'सर्वज्ञया' or 'singing' ?

गातु-विद् *a.* मार्गज्ञ, मार्गविद्; finding the way viii.66.14 शिक्षा शचिष्ठ गातुवित् 'मार्गज्ञ, उपायज्ञ', so on TS. i.3.4.1. **गातुवित्-तम** [*Superl.* of गातुविद्] ix.106.6 अस्मभ्यं गातुवित्तमः 'अत्यन्तं मार्गस्य लम्भकः'.

गातू-य-ति [*Denom.*] खुला मार्ग चाहता है; desires a free course, sets in motion, helps i.169.5 ये स्मा पुरा गातूयन्ति who have always aided in the past.

गात्र *n.* गतिसाधन अवयव, अङ्ग, शरीर; means of motion, limbs, body i.162.11 यत्ते गात्रात्, viii.17.5 गात्रा वि धावतु 'अवयवानि'. **गात्र-भाज्** *a.* पुष्टाङ्ग; of developed limbs TS. iii.4.2.2.

गा-र्थ [√गै 'sing'] *m.* स्तोत्र, गीत; song i.167.6 गायद् गार्थम् 'स्तोत्रम्'. **गार्थ-पति** *m.* गीष्पति; lord of songs i.43.4 गार्थपतिम् (रुद्रम्) 'स्तुतिपालकम्'. **गार्थ-श्रव्-अस्** *a.* गीतों के माध्यम से ख्यात; famous through songs viii.2.38 गार्थश्रवसं सत्पतिम् 'गातव्ययशसम्'.

गा-था [सुभाषितत्वेन गीयत इति] = गार्थ viii.32.1 कण्वा इन्द्रस्य गाथया 'वाचा'; song, x.85.6 गाथयेति परिष्कृतम्; गान-विद्या, संगीत; music TS. v.1.8.2 गाथा हि तद् वृङ्क्ते 'गानविद्यैव तद् वर्जयति'. **गाथा-नाराशंसी** *f.* कथागत गीत एवं वीरों की स्तुति के गीत; epic songs and those in praise of heroes : अग्निचयनप्रकरणे 'यमगाथाभिः परिगायतीति विहिता मन्त्रविशेषा गाथाः। मनुष्यवृत्तान्तप्रतिपादिका ऋचो नाराशंस्यः, cp. ŚBr. xi.5.6.8,; cp. AA. ii.3.6 ऋग्गाथा कुम्भ्या where gāthā means sentences with no rules of accent etc.; cp. इन्द्रगाथा AV. xx.128.12-16.

गाथ्-इन् [from गाथा as गायत्रिन् from गायत्र 'song'] *a.* गायक; singer i.7.1 इन्द्रमिद् गाथिनो बृहत् 'गीयमानसामयुक्ता उद्गातारः'. **गाथ्-इन** [*pl.* —नाः] *m.* गाथिपौत्र; grand-sons of Gāthin ABr. vii.18.

गाध्-अ (1) *mn.* तार, उथली जगह, पानी में खड़ा होने की

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जगह; ford, shallow water, firm standing v.47.7 अशीमहि गाधमुत प्रतिष्ठाम् 'स्थितिम्', vi.24.8 गम्भीरे चिद् भवति गाधमस्मै even in deep water there is a ford for him, TS. iv.3.11.9 अविदद्धि गाधम् 'प्रतिष्ठानिमित्तभूतं यजमानम्'. (2) *a.* सुस्थित; well-set TBr. iii.7.9; cp. गाधप्रतिष्ठा 'तलस्पर्शमर्यादा' GBr. i.5.2.

गान *n.* स्वराभिव्यञ्जन; singing : गानशब्दस्य नाक्षरोच्चारणमर्थः किंतु स्वराभिव्यञ्जनम् । तच्च शरीरेण वादित्रेण च सिध्यति.

गां-दम्-अ *a.* वाणी पर विजय पाने वाला; controlling the speech TMB. xxi.14.20.

गान्धर्व *a.* गन्धर्व-संबन्धी, गन्धर्वोपभोग-योग्य; relating to the Gandharvás, good for the Gandharvás x.80.6 गान्धर्वी पथ्याम् 'वाङ्नामैतत्', befitting the Gandharvás BṛUp.

गाय्-अत्र्-अ [गायतीति] *a.* गायत्री छन्द द्वारा संस्कृत; sanctified by the Gāyatrī metre TS. iii.1.2.1 गायत्रो भागः 'गायत्रीछन्दसा संस्कृतो भागः'. **—त्रम्** *n.* गीत; song, hymn i.27.4 गायत्रं नव्यांसम् 'स्तुतिरूपं वचः', गायत्रीछन्दस्क, गायत्री मन्त्र में उत्पन्न साम; a Sāman arising from a verse in Gāyatrī metre : गायत्रीछन्दस्कायामृचि उत्पन्नं साम.

गायत्र-च्छन्दस् *a.* वह जिसके लिये गायत्री पवित्र है, जिसके साथ गायत्री का संबन्ध है; one to whom Gāyatrī is sacred, one to whom Gāyatrī belongs AV. vi.48.1 श्येनोऽसि गायत्रच्छन्दाः 'with Gāyatrī for a metre'. **गायत्र-पार्श्व** *n.* name of a Sāman TMB. xiv.9.27. **—त्र-वर्तनि** [गायत्रस्य वर्तनिर्मार्गो यस्य बृहतः साम्नः] *a.* गायत्री छन्द में उभरा साम; having the way of Gāyatrī, arising from Gāyatrī (a Sāman), viii.38.6 इमां गायत्रवर्तनिं जुषेथाम् 'गायत्रमार्गाम्'; on TS. iv.1.1.4 'गायत्रसामैव वर्तनी मार्गो यस्य बृहत्साम्नः तत्'. **—त्र-वेपस्** *a.* स्तोत्रों द्वारा प्रेरित; inspired by songs (Indra) i.142.12 स्वाहा गायत्रवेपसे 'गायत्रं वेपो रूपं यस्य'.

गायत्र्-इन् *a.* गायक, स्तोता, (गायत्र साम वाला) उद्गाता; singer of hymns i.10.1 गायन्ति त्वा गायत्रिणः 'उद्गातारः'.

गायत्री *f.* गायत्री छन्द; Gāyatrī metre x.14.16 त्रिष्टुब् गायत्री छन्दांसि; गायत्रीनामक इष्टि; name of an Iṣṭi; cp. TS. ii.4.3.

गाय्-अन *a.* गायक; singer, but **गायन** 'song'.

गाय्-अस् *n.* गान, गीत; song.

गार्-अ [गरेण दृष्टं साम] *m.* name of the Sāman seen by Gara TMB. ix.2.16.

गार्गी [in Gargī-putra] *f.* एक प्राध्यापक; name of a teacher ŚBr. xiv.9.4.3.

गार्दभ्-अ *a.* गर्दभ-संबन्धी; belonging to or coming from an ass AV. vi.72.3 हस्तिनं गार्दभं च यत्.

गार्मुत्-अ *a.* गर्मुत् का बना; made of the Garmut beans TS. ii.4.4.1 गार्मुतं चरुं निर्वपेत्. For गार्मुतहोम see TS. iv.7.12.7 सं मा etc.

गार्ष्टेय्-अ [also गा–] *a.* गृष्टि अर्थात् गिद्दी गौ से उत्पन्न; born of a cow having delivered once x.111.2 गार्ष्टेयो वृषभः 'सकृत्प्रसूता धेनुर्गृष्टिः । तस्या अपत्यम्'.

गार्हपत्-अ *n.* गृह-पतित्व; the position or dignity of a householder अश्नुते गार्हपतम् TMB. x.3.7. **गार्हपत्-य** *n.* = गार्हपत; *m.* गृहपतिस्वामिक, गार्हपत्याग्नि, गार्हपत्याग्नि का धिष्ण्य अथवा तदाधारभूत भूप्रदेश; the Gārhapatya fire and its place यदेषु गार्हपत्यश्चीयते TS. v.7.4.2, गार्हपत्याहवनीयौ न व्यवेयात् 'तयोरन्तराले न गच्छेत्' KŚS. i.8.23.

गावामयन्-इक *a.* गवामयन-संबन्धी; belonging or relating to Gavāmayana sacrifice.

गावीधुक्-अ *a.* गवीधुक अथवा आरण्य गोधूम का बना; made of the Gavīdhuka grain MS. ii.6.3, Sat. xiii.4 = गावेधुक.

√गाह् जल में पैठना; to plunge into water i.127.4 प्र यः पुरूणि गाहते 'प्रविशति'; cp. उद्गाह् 'to go across the water'. Forms. I. : Ā. *Pr.* गाहसे, गाहते; *Op.* गाहेमहि; *Ipv.* गाहेथाम्; *Pt.* गाहमान. *Ppf.* अगाहथास्. *Int.* जंगहे.

गाह्-अ (1) *m.* गहराई, अभ्यन्तर; depth, innermost recess ix.110.8 महो गाहात् 'गहनात्'. (2) *a.* डुबकी मारने वाला; diver; cp. दुर्गाह.

गिद *m.* एक पुराण सारथी; name of an ancient charioteer TMB. i.7.7.

√गिर् cp. √गृ 'praise'.

गिर् [√गृ 'sing'] (1) *f.* स्तोत्र; song of praise iii.62.8 तां जुषस्व गिरं मम 'स्तुतिलक्षणां वाचम्'. (2) *a.* स्तोता; singer x.99.11 सुत्वा यद् यजतो दीर्दयद् गीः 'स्तुतिवाचः', v.63.10 सहस्राश्वानां पुरुपन्था गिरे दात् 'गृणातीति गीः स्तोता'; गिरश्छन्दः 'a particular metre' TS. iv.3.2.

गिर्-अ [√गृ] *a.* निगलने वाला; swallowing.

गिरा-वृध् *a.* गीतप्रेमी; rejoicing in songs, thriving on praise ix.26.6 तं त्वा हिन्वन्ति वेधसः पवमान गिरावृधम् 'स्तुत्या वर्धमानम्'.

गिर्-ई [Aw. gairiš √गृ] *m.* टिब्बा, पर्वत; hill, mountain, elevation i.65.5 गिरिर्न भुज्म 'पर्वतः'; hiding place सं एष गिरिः 'hiding place' AA. ii.1.8. Cp. जंगुरि.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गिरि-र्क [= किरिर्क] *m.* शिव, एक राक्षस; Śiva, a kind of demon MS. ii.9.9 नमो गिरिर्केभ्यः. **—र्का** *f.* चूही; mouse. **गिरि-र्जा** *f.* पर्वत पर जन्मी; mountain-born, born on high v.87.1 गिरिर्जाः (मर्तयः) 'वाचि निष्पन्नाः'.

गिरि-त्र-अ *a.* पर्वतरक्षी; protecting mountains VS. xvi.3 = TS. iv.5.1.2.

गिरि-पर *a.* पर्वत का अनुगामी; following after Giri = Rudrá MS. i, iv. **गिरि-भ्राज्** [*n. pl.* —जः] *a.* पर्वत के समान भ्राजमान; glittering like a mountain, huge like a mountain x.68.1 गिरिभ्राजो नोर्मयो मदन्तः 'मेघेभ्यो भ्रष्टा निर्गताः', on TS. iii.4.11.3 'नदीतीरस्थगिरिस्पर्शिनः'. **गिरि-मात्र-अ** *a.* पर्वताकार; having the size of a mountain ŚBr.

गिरि-शू-अ [= गिरि-शय *Voc.*] *m.* महादेव; Mahādeva, reposing on a mountain VS. xvi.4, TS. iv.5.1.2. **गिरि-शं-त** [= गिरि-शयन्त = गिरिशं; शयन्त like जयन्त] *a.* पर्वत पर सुखासीन; dwelling in bliss on a mountain TS. iv.5.1.1. **गिरि-शय्-अ** = गिरिशं VS. xvi.29 नमो गिरिशयाय. **गिरि-ष्ठा** *a.* पर्वतवासी mountain-dwelling i.144.2 मृगः गिरिष्ठाः, x.80.2 **गिरि-सुत** *m.* गिरि-पुत्र; son of mountain MS. ii.9.1.

गिर्-वण्-अस् *a.* गीर्वाण, गिरार्द्ध; delighting in invocations, fond of praise or songs i.62.1 आङ्गूषं गिर्वणसे अङ्गिरस्वत 'गीर्भिः संभजनीयाय' = VS. xxxiv.16.

गिर्वणस्-र्यु *a.* स्तोताओं का शौकीन; fond of singers x.111.1 सं हि वीरो गिर्वणस्र्युः.

गिर्-वन् *a.* स्तुति वाला; rich in praise (Índra) ŚBr. iii.6.1.24. **गिर्व-र्वह्** *a.* स्तुत्य को ले जाने वाला; carrying one who is rich in praise गिर्ववाहः (अश्वाः) SV. i.1.2.2.6 : based on RV. गिर्वाहस्. **गिर्-वाह्-अस्** *a.* स्तोत्र द्वारा कहनीय; carried or praised in song i.30.5 गिर्वाहो वीर 'गीर्भिरुह्यमान'.

गिल्-अ [√गृ] *a.* हड़पने वाला; swallowing (= गिर्); see तिमिंगिल.

गी-र्त (1) *a.* गाया, स्तुत; sung, chanted, praised in song. (2) **—म्** *n.* गीत; song VS. xxx.

गी-र्थ [in Ud-gīthá] 'song' ŚBr. xiv.4. ŚBr. xiv.4.1.25 गीथा for गाथा; for formation cp. उद्गीर्थ.

गीर् *f.* (1) शब्द, स्तुति; word, invocation, praise. (2) *a.* स्तोता; praiser; cp. गिर्.

गीर्-र्ण [√गृ] *a.* निगला; swallowed x.88.2 गीर्णं भुवनम्; गीर्त in ĀpGS. 'निगीर्णम्'.

√गु अव्यक्त शब्द करना; to make sound अङ्गुयत् 'अव्यक्तं शब्दमकरोत्' TMB. xiv.3.19.

गुग्गुलु *mn.* गूगल; a fragrant gum resin used as perfume AV. ii.36.7 इदं हिरण्यं गुग्गुलु, xix.38.2 भेषजस्य गुग्गुलोः. **गुग्गुर्लू** *f.* एक सुगन्धमय अप्सरा; name of a sweet smelling Apsarás AV. iv.37.3 गुग्गुर्लूः.

गुर्द्धु *mn.* एक नाम; name of a person and his descendants x.48.8 गुर्द्धुभ्यः. **गुङ्गूर्** *f.* एक देवी; name of a goddess ii.32.8 या गुङ्गूर्या सिनीवाली 'गुङ्गूः कुहूः'.

गु-र्ण *m.* तागा, अङ्ग, धर्म, भाग; thread, part, subordinate ritual, division TS. vii

गुणान्वय [सत्त्वरजस्तमोगुणैरन्वयो यस्य जीवात्मनः] *a.* सत्त्वाद्यन्वित; attended by the three attributes.

गु-दं [गू√दा] *nf.* गुदा, अंतड़ियां; anus, intestines x.163.3 आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्यः. **गुद-काण्ड** [येन शकृन्निर्गच्छति] *n.* a joint of anus; cp. TS. i.3.11 'गुदकाण्डेनोपयट्संज्ञका होमाः'

√गुप् रक्षा करना; to guard, protect, preserve vii.103.9 देवहितिं जुगुपुः. **गुपित** *a.* रक्षित; guarded, protected x.85.4 आर्च्छद्विधानैर्गुपितः 'रक्षितः'. **गुप्-र्त** = गुपित AV. v.20.12 इन्द्रेण गुप्तः. **गुप्ता** *f.* concealed ĀpGS. iii.11.

गुप्-ति *f.* रक्षा, देखभाल; protection AV. vi.122.3 तस्य गुप्तये.

√गुर् स्तुति करना, उठाना; to praise, greet (cp. √गृ), raise. Forms. VI. : *Pr. Ipv.* गुरस्व. *Pf. Sb.* जुगुरत्; *Op.* जुगुर्यास्, जुगुर्यात्. *Ao. root :* गूर्त *(3. s. Ā) Pp.* गूर्त. *Gd.* गूर्य.

गुर्-उ *a.* (1) भारी, महान्; heavy, large, great i.147.4 गुरुः मन्त्रः 'गरिता', iv.5.6 गुरुं भारम् 'वोढुमशक्यम्'. (2) **—रुः** *m.* teacher. **गुरु-भृ-त्** *a.* भारी चीज उठाने वाला; bearing heavy things (said of the earth) AV. xii.1.48 मल्वं बिभ्रती गुरुभृत्. **गुरु-प्रसादनीय** [यैरनुष्ठितैः गुरुः प्रसीदति तानि] *a.* actions pleasing to the teacher Sat. xxvi.2.

गुल्गुलु [= गुग्गुलु ?] *m.* वृक्षविशेष; a kind of tree KŚS. viii.3.21 गावो गुल्गुलुगन्धयः, Vait. xxxiv.9, Sat.

गुल्प *n.* पूल्य; bundle.

गुल्फ [= कुल्फ] *m.* टखना; ankle AV. x.2.1 केन मांसं संभृतं केन गुल्फौ.

गुल्म *m.* वनी; cluster of trees VS. xxv.8 क्लोमभिर्गुल्मान्.

गुष्पित [√गुष्प् √गुफ् √गुम्फ्] *a.* गुंथा; interlaced, tangled mass viii.40.6 व्रततेरिव गुष्पितम् 'निर्गतां शाखाम्'.

√गुह् छिपना, छिपाना; to hide iv.1.11 गुह्मानो अन्ता 'गूह-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

मानः', गुहानाः 'गूहयन्तः' ChBr. i.1.4 गुहानाः, स्त्रीणामुपस्थम्. Forms. I. : *Pr.* गूहति, –ते; *Inj.* गूहस्; *Ipv.* गूहत; *Pt.* गूहन्त्; गूहमान. *Ipf.* अगूहत्. *Ao. a* : गुहस्; *Inj.* गुहस्; *Pt.* गुहन्त्; गुहमान; *Sa.* अघुक्षत्. *Ps.* गुह्यते; *Pt.* गुह्यमान; *Pp.* गूढ; *Gdv.* गुह्य, –गोह्य. *Gd.* गूढ्वी. *Ds.* जुगुक्षति.

गुहू *f.* गुहा; hiding place, cave i.67.6 गुहा गुहं गाः 'गुहं गुहां गवां संचारयोग्यं स्थानम्'.

गुहद्-अवद्य *a.* कमी को ढकने वाला; concealing deficiency ii.19.5 आ यद् रयिं गुहदवद्यम् 'प्रच्छन्नावद्यम्'.

गुहा *f.* गुहनी; cave TS. v.7.13.1. **गुहा** *av.* छिपे-छिपे; in secret ii.11.5 गुहा हितम् 'अप्रकाश्यम्'.

गुहाक्य [√अञ्च्] *n.* गुहाबहुल वन; forest abounding in caves Sat. x.1. **गुहा-ग्रन्थि** *m.* हृदयस्थ अविद्या-ग्रन्थि; अविद्याग्रन्थि; knot of ignorance in the heart Muṇḍaka. **गुहाचित्** 'गुहायामपि'.

गुह्-य *a.* गोप्य; to be covered or hidden.

गूढ [√गुह्] *a.* गभीर, ढका, छिपा; profound, covered, concealed दुर्दर्शं गूढम् Kaṭha.

गूढ्वी [√गुह् *Gd.*] छिपाकर; having concealed vii.80.2 गूढ्वी तमः 'गूढ्वी गूढम्'.

गूर्-त [√गृ, Ln. gratus] *a.* पसन्द, रुचिर; approved, welcome, agreeable i.167.1 ईषः गूर्ततमाः 'अत्यन्तं गूर्णानि अन्नानि'.

गूर्त-मनस् *a.* वदान्य; having a grateful mind, well-disposed vi.63.4 गूर्तमना उराणः 'प्रकर्षेणोद्युक्तमनाः'. **गूर्त-वचस्** *a.* मधु-भाषी; speaking agreeably x.61.1 गूर्तवचाः 'उद्यतवचनः'. **गूर्त-श्रवस्** *a.* अभिनन्द्यख्याति; the praise or fame of whom is welcome i.122.10 नरा गूर्तश्रवाः 'उद्गूर्णदीप्तिः प्रख्यातान्नो वा'.

गूर्-ति *f.* स्तुति; praise x.61.15 इन्द्र गूर्तये यजध्यै 'स्तुतये'; cp. अभिगूर्ति song of praise = Aw. अइविजेरति.

गूर्द [= कूर्द] *m.* कूद; jump KS. xxxix.5; एक साम; name of a Sāman : in कामसनि साम गूर्दः TMB. xiii.12.5.

√**गूर्धय** स्तुति करना; to praise viii.19.1 तं गूर्धया स्वर्णरम् 'स्तुहि'.

√**गूह्** [cp. √गुह्] √**गृ** जागना, जगाना; to wake, awaken. Forms. : *Ao. red.* : *2. 3.* अजीगर्; *Ipv.* जिगृतम्; जिगृत. *Int.* जागर्ति; जाग्रति; *Sb.* जागरासि, जागरत्; *Op.* जाग्रियाम, जागृयाम; *Ipv.* जागृहि and जागृतात्; जागृतम्, जागृताम्; *Pt.* जाग्रत्. *Ipf.* अजागर्. *Pf. 1. s.* जागर. *3.* जागार. *Pt.* जागृवांस्; *Ft.* जागरिष्यति, –ते; *Pp.* जागरित. *Cs.* जागरयति.

√**गृ** गाना, स्तुति करना; to sing, praise, celebrate; basic idea 'to raise'; cp. गिरि, गरुत्मन्त. Forms. IX. : *Pr.* गृणामि, गृणाति; गृणीतस्; गृणीमसि, गृणन्ति; Ā. गृणे, गृणीषे, गृणीते (and गृणे), गृणीमहे; *Inj.* गृणीत (*3. s.* Ā.); *Ipv.* गृणीहि, गृणातु; गृणीतम्, गृणीताम्; गृणीत, गृणन्तु; *Pt.* गृणन्त्; गृणान. *Gd.* –गीर्य. *Inf.* गृणीषणि.

गृ-णीषणि [*Loc. Inf.* √गृ] गाने को; to sing viii.12.19 इन्द्रमिन्द्रं गृणीषणि 'अहं स्तौमि। यद्वा स्तवनेच्छायां सत्याम्'.

गृत्-स [√गृध्] *a.* गर्धनवान्, निगलने वाला, कुशल, प्रवीण; swallower (AA. ii.2.1), dexterous, adroit iii.48.3 अचरद् गृत्सः 'अभिकाङ्क्ष्यते देवैः शत्रुहननार्थमिति गृत्सः शिवः', TS. iv.5.4.1; गृत्स्यः AV. xix.34.2 may be गृत्स्यः (*n. pl.* of गृत्सी) 'the wise ones'.

गृत्स-मद *m.* एक नाम name of a son of Śaunaka of the Bhṛgu family, (in *pl.*) descendants of Śaunaka ii.4.9 यथा गृत्समदासः 'गृत्समदा ऋषयः'.

गृद [= गृध] *m.* घोड़े के पिछवाड़े का (स्पृहणीय) भाग; a part of a horse's hind quarter near the anus TS. vii.4.19.1.

√**गृध्** ललकना; to be greedy, be eager iv.38.3 षड्भिर्गृध्यन्तम् 'अभिकाङ्क्षन्तम्', मा गृधः कस्यस्विद् धनम् *Īś.* Forms. IV. *P.* : *Pr. Pt.* गृध्यन्त. *Pf.* जागृधुर्. *Ao. a* : अगृधत्; *Inj.* गृधस्; गृधत.

गृध्-इ *f.* गृध्या; greed न जीविते गृधिं कुर्वीत.

गृध्-नु *a.* त्वरण; hasty, swift i.70.11 साधुर्न गृध्नुः 'गृहीता'. Note TS. iv.6.9.4 मा ते गृध्नुरविशस्ता where गृध्नु may stand for गृध्नु.

गृध्-य *a.* स्पृहणीय, काङ्क्षणीय; longed for greedily AV. xii.2.38 मुहुर्गृध्यैः प्र मदति.

गृध्-र (1) *a.* लालची; greedy, eager i.190.7 बृहस्पतिस्तर आपश्च गृध्रः 'गर्धनशीलः आकाङ्क्षमाणः'. (2) *m.* गीध; vulture. **गृध्रा** *f.* रस्सी; thong TS. v.7.14.1 योक्त्रं गृध्राभिः 'गृध्राः कक्षाः'.

गृध्र-यातु *m.* गृध्राकार राक्षस; vulture-shaped demon vii.104.22 सुपर्णयातुमुत गृध्रयातुम् 'गृध्ररूपं यातुधानम्'.

गृध्र-सद् *a.* गृध्राकार वेदि में स्थित; situated in a Védi made in the shape of a vulture TS. iv.47.1.

गृभ् (1) *f.* ग्रहण, पकड़; grasping, seizing vii.4.3 निर्यो गृभं पौरुषेयीमुवोच 'गृभीतम्', पुरा पौरुषेय्या गृभः TBr. iii.6.11. (2) *f.* इडा; Iḍā VS. xxi.45 पौरुषेय्या गृभः 'गृह्यते भक्ष्यार्थमिति गृप् इडा' Mah. ?

गृभ्-अ *m.* गृह; dwelling place vii.21.2 न्युं त्रियन्ते यशसो

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गृभात् 'गृहात्'.

√गृभाय पकड़ना; to grasp, seize vii.104.18 गृभायत रक्षसः 'गृभ्णीत गृह्णीत'.

गृभ्-इ *a.* धारक; holding AV. xii.1.57 वनस्पतीनां गृभिरोषधीनाम् (पृथिवी).

गृभ्-ई-र्त *a.* गृहीत, गर्भित, निषिक्त, फलवान्; seized, impregnated, bearing fruit AV. ix.10.16 स्वर्धया गृभीर्तः. **गृभीर्त-ताति** *f.* ग्रहण; the being seized or grasped v.74.4 यदीं गृभीर्ततातये 'गृहीतयज्ञसंतानाय पौराय'.

गृष्-टि [√गृष् √गृ 'to praise', all-praise, praiseworthy] *f.* खारके की बैढ़ी, सकृत्प्रसूता गौ; a cow that has delivered once iv.18.10 गृष्टिः ससूव स्थविरम्; cp. Khādira. i.5.19.

गृह्-अ [√ग्रह्] (1) *n.* घर; house. (2) **—हः** *m.* परिचारक; servant x.119.13 गृहो याम्यरंकृतः, तेऽस्य गृहाः पशव उपमूर्यमाणा ईयुः (ŚBr.) and his men and cattle would go on being destroyed. (3) श्रौतकर्म; the Śrauta rites सगृहः प्रयास्यन्. (4) **—हाः** दाराः; wife. **गृह-प्-अ** *a.* गृहरक्षी; guardian of a house VS. xxx.11. **गृह-पति** [सत्रार्थं दीक्षितेषु मध्ये मुख्यो गृहपतिः इतरेऽध्वर्युप्रभृतयः ऋत्विजः] *m.* घर का स्वामी, यज्ञपति; lord of the house, householder, lord of sacrifice i.12.6 कविर्गृहपतिः 'यजमानगृहस्य पालकः'. **गृह-पत्नी** *f.* गृहस्वामिनी; the mistress of a house, housewife x.85.26 गृहपत्नी यथासः.

गृह-मेध्-अ (1) *m.* गृह्यकर्म, गृह्यसंस्कार; domestic sacrifice (2) [पाकयज्ञयाजिनः संवत्सरतोऽर्वाचीनेषु यो गृहपतित्वेन दीक्षितो भवति सः] *a.* गृह्यसंस्कार करने वाला; one who performs the domestic rites vii.59.10 गृहमेधासो अग्नि गत 'गृहे क्रियमाणो यज्ञो येषां ते' = TS. iv.3.31.5. **गृह-मेध्-ईन्** *a.* गृह्यसंस्कारकर्ता; one performing the domestic rites AV. viii.10.3 गृहमेधी गृहपतिर्भवति, TS. i.8.4.1 मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः. **गृहमेध्-ईय** *a.* गृह्यकर्म-संबन्धी; relating to domestic sacrifice vii.56.14 गृहमेधीयम् (भार्गम्).

गृह्-अये [*Dat. Inf.*] पकड़ने या लेने को; to seize or grasp or take.

गृह-राज *m.* गृहपति; lord of the house (Agní) AV. xi.1.29 एवं शुश्रुम गृहराजस्य भार्गम्.

गृह्-ईन् *a.* गृहवान्; possessing a house TS. v.5.2.2 'गृहस्थाश्रमी'.

गृहीर्त = गृभीर्त *a.* पकड़ा; seized, sufferer यो वाचो गृहीर्तः (MS.) who suffers in his voice. **गृहीत-वसतीवरीक** *a.* जिसने वसतीवरी नामक पानी लिया है; one who has taken vasatīvarī water ĀpŚS. xi.20.12.

गृह्-उ [√ग्रह्] *m.* पल्ला पकड़ने वाला; beggar x.117.3 यो गृहवे ददाति 'प्रतिग्रहीत्रे'.

गृह्-य [गृहाय हितम्, गृहशब्देन गृहस्थाश्रमो लक्ष्यते, तदाश्रमहितानि कर्माणि] *n.* गृहस्थाश्रम में अनुष्ठेय कर्म; domestic ritual. **—ह्यः** *m.* 'यस्मिन्नग्नौ पाणिं गृह्णीयात स गृह्यः' Khādira. i.5.1, the fire at which marriage ceremony takes place. Mark गृह्या-कर्माणि (GGS.) = गृह्याणि कर्माणि, or is it = गृह्यायाः कर्माणि where गृह्या means 'domestic culture'?

√गॄ निगलना; to swallow. Forms. VI. : P. *Pr.* गिरति. *Pf.* जगार. *Ao. root : Sb.* गरत्, गरन्; *red.* : अजीगर् *(2. s.)* iṣ : *Inj.* गारीत. *Ft.* गरिष्यति. *Pp.* गीर्णं. *Gd.* –गीर्य. *Int. Sb.* जल्गुलस्; *Pt.* जर्गुराण.

गे-ष्ण [√गा 'sing'] (1) *a.* गातव्य; to be sung AA. ii.3.6 सामाथो यः कश्च गेष्णः. (2) **—ष्णः** *m.* पर्व; joint, limb ChUp.

गेह्-अ [=गृह=गय] *n.* घर; house VS. xxx.9. **गेह्-य** *n.* गृह्य-सामग्री; household effects iii.30.7 अभक्तं चिद् भजते गेह्यं सः 'गृहेषु भवं कनकपश्वादिकम्', TS. iv.5.9.1 नमो गेह्याय.

√गै [cp. √गा 'sing'] AV. xii.1.41 यस्यां गायन्ति नृत्यन्ति.

गैरि-क्षित्-अ *m.* गिरिक्षिद्वंशीय त्रसदस्यु; Trasadasyu descended from Girikṣit vi.33.8 गैरिक्षितस्य 'गिरिक्षिद्गोत्रोत्पन्नस्य'.

गो (1) *m.* गोहरा, सांड; bull, ox v.56.3 दुध्रो गौरिव भीमयुः 'वृषभैर्युक्तः गौः'. (2) *f.* गौ; cow v.52.16 गां वोचन्त सूरयः 'गोदेवताम्', JŚS. i.8 गामुपाञ्जन्ति 'समीपं नयन्ति'. (3) दुधारू गौ अथवा धेनु; milch-cow viii.47.12 गवे च भद्रं धेनवे 'धेनवे नवप्रसूतिकायै'. (4) तारे; stars as bulls i.154.6 यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः 'रश्मयः'. (5) उषःकिरण; rays of the dawn i.71.1 चित्रमुच्छन्तीमुषसं न गावः 'रश्मयः'. (6) अग्निकिरण; rays of the fire vii.9.4 प्रति गावः समिधानं बुधन्त 'स्तुतयः'. (7) पृथ्वी; earth as the nourishing cow iv.41.5 सहस्रधारा पयसा महीं गौः 'महती गौरिव'. (8) उषाएं; dawns as cows i.92.1 प्रति गावोऽरुषीर्यन्ति मातरः 'गमनस्वभावाः'. (9) दूध अथवा मक्खन; milk or butter as cow ix.86.27 परि गोभिरावृतम् encompassed around by streams of milk. (10) दुग्धपेय, सोम; milk-drink, Soma ix.24.2 अभि गावो अधन्विषुः 'गमनशीला इन्दवः'. (11) पर्जन्य; rain clouds i.32.12 अजयो गाः 'पणिनापहृता गाः'. (12) श्लेष्म-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चर्म, तांत; sinew vi 47.26 गोभिः संनद्धाः 'गोविकारैरचर्मभिः' = VS. xx.52 'श्लेष्मचर्मभिः' Uv. Mah., परि गोभिरावृतम् 'गोविकारैः स्नावभिः' TS. iv.6.6.6; गवाख्य एकाह; the ekāha named 'go' TMB. xvi.2.1, xix.6.

गो-अग्र *a.* जिसमें गौ, सांड, दूध आदि प्रमुख हैं; having oxen, cows, milk etc. as the chief or most excellent part, chief i.92.7 उषो गोअग्राँ उप मासि वाजान् 'गावोऽग्रे प्रमुखे येषां तान्'.

गो-अंजन *a.* गौओं को हांकने की (डंडी या कम्मच); serving to drive cattle (a stick, goad) vii.33.7 दण्डा इवेद् गो-अंजनासः 'गवां प्रेरकाः'.

गोणी [*गोण 'cattle';] *f.* गोन; sack.

गो-अर्घ *a.* गौ के मूल्य का; of the value of a cow TS. vi.1.10.1. **गो-अर्णस्** *m.* गोधन से भरपूर; abounding in cattle x.38.2 गोअर्णसं रयिम् 'गावोऽर्ण उदकमिव प्रवृद्धा यस्मिन्'. **गो-अश्व** *n.* डंगर और घोड़े; cattle and horses ChUp. vii.24.2.

गो-आयुस् [**आयुषी** *Du.*] दो एकाह : गो और आयुस् ; the two Ekāhas : Gó-ṣṭoma and Áyus ŚBr. xii.1.7.2. **गो-ऋज्-ईक** *a.* दूध-मिला; prepared or mixed with milk iii.58.4 गोऋजीका मधूनि 'पयसा मिश्रणोपेतानि'. **गो-ओपश** *a.* चमड़े में मंढा (सांटा); furnished with a twist or tuft of leather straps vi.53.9 यां ते अष्ट्रा गोओपशा 'उपशेरते इत्योपशाः । गाव ओपशा यस्याः'.

गो-काम = गव्यन्त; desirous of cows x.108.10 गोकामा मे अच्छदयन्. **गो-क्षीर** *n.* गोदुग्ध; cow's milk ŚBr. xiv. **गो-गति** *f.* गौओं की बाट; way of the cows AV. xx.129.13 गोगतीः. **गो-घात्-अ** *a.* गो-घातक; cow-killer VS. xxx.18, TBr. iii.4.16. **गो-घ्न्-अ** *a.* गो-घातक; cow-slaying i.114.10 गोघ्नमुत पूरुषघ्नम् 'गोहननं यद्वा गोहननसाधनमायुधम्', गोघ्न उत पूरुषघ्ने TS. iv.5.10.3.

गो-चर्-अ *m.* गो-प्रचार, चरागाह; pasture land; मार्ग; path विषयांस्तेषु गोचरान् Kaṭha.

गो-जा *a.* गौ, दूध, या धरती से उत्पन्न; produced from cow, milk or earth iv.40.5 अब्जा गोजाः 'रश्मिषु जातः'. **गो-जात** = गोजा vi.50.11 गोजाता अप्याः 'गौः पृश्निर्माध्यमिका वाक् । तत उत्पन्ना मरुतः'.

गो-जी-रा *f.* दूध से प्रबोधित; stimulated by milk VS. xxii.18 गोजीरया रंहमाणः पुरंध्या.

गो-तम *m.* एक नाम; name of a sage belonging to the family of Áṅgiras with the patronymic Rāhūgaṇa i.79.10. **गोतमस्य भद्रम्.** *n.* name of a Sāman TMB. xiii.12.6.

गो-त्र-अ *n.* बाड़ा; cow-pen 1.51.3 त्वं गोत्रमङ्गिरोभ्योऽवृणोः 'वृष्ट्युदकस्यावरकं मेघम्', viii.50.10 गोत्रं हरिश्रियम् 'the gold-coloured cow-pen'. **गोत्र-भिद्** *a.* बाड़ा खोलने वाला; one who breaks open the cow-pen vi.17.2 'यो गोत्रभिद् वज्रभृत् 'पर्वतानां मेघानां वा भेत्ता'; गोत्रभिदं गोविदम् 'पर्वतान् भिनत्तीति' TS. iv.64.2. **गो-त्व** *n.* गोपन; the being a cow, state of being a cow.

गो-द-त्र *a.* गोदाता; giving cattle viii.21.16 मा ते गोदत्र नि रराम 'गवादिदानशील'. **गो-दर्-इ** *a.* = गोत्रभिद् viii.92.11 शक्र गोदरे 'पर्वतानां दारयितः'. **गो-दा** *a.* पशुदाता; giving cattle iii.30.21 मघवन् बोधि गोदाः 'गवां प्रदाता'. **गो-दान** (1) *n.* गौ का दान; gift of a cow or cows. (2) *n.* केशवपन; hair-cutting ceremony. (3) *n.* कनपटी; the place above the ears ŚBr. iii.1.2.6 स दक्षिणामेवाग्रे गोदानं वितारयति, Sat. vii.1. **गो-दुह्** [*n. s.* —**धुक्**] *a.* ग्वाला; milk-man i.164.26 सुहस्तो गोधुक् 'गोदोग्धा आदित्यो वा वायुर्वा'.

गोधा (1) *f.* पट्ठा, नस, प्रत्यञ्चा, वीणातन्त्री; sinew, bow-string, cord of a lute x.28.10 गोधा तस्मा अर्यथं कर्षदेतत् 'गमयति वर्णानिति गौर्वाक् । तत्र निधीयमानत्वाद् गायत्री गोधा । यद्वा गुधिर्निष्कर्षणार्थः । निष्कृष्य सोमाहरणाद् गोधा गायत्री', viii.69.9 गोधा परि सनिष्वणत् 'हस्तघ्नः'. (2) मुसलिका, घूस; bandicoot rat TS. v.5.15.1.

गो-धाय्-अस् *a.* गोपालक; fostering cows x.67.7 गोधायसम् 'गवां धारकम्'; 'भूमिधारकः' on TBr. ii.8.3.

गोधा-वीणा *f.* चर्मबद्ध वीणा; a lute having strings of a catgut.

गोध्-ऊम [having pith, godh 'pith', cp. Hindi गूदा] *m.* गंदम; wheat VS., TS.

गो-नाय्-अ *a.* गोपाल; cowherd ChUp.

गो-न्याय्-अ [स्वाधीनतया शिक्षितत्वम्] *m.* आजर्व एवं वश्यता; docility TS. ii.2.8.2.

गो-न्य्-ओघस् [√वह्] *a.* दूध में तिरा; streaming in milk (cp. न्योहते v.52.11) ix.97.10 इन्दुर्वाजी पवते गोन्योघाः 'गमनशीलनीचीनाग्रसंघातः'; गोसंघ; herd of cows TMB. xiii.5.6.

गो-प्-अ *a.* गोपाल, रक्षक; herdsman, protector x.61.10 उप गोपर्मागुः 'गोपायितारम्', cp. TS. iv.7.14.1.

गो-पति (1) *a.* गोस्वामी; lord of kine. (2) स्वामी; lord iii.30.21 आ नो गोत्रा दर्दृहि गोपते 'स्वर्गाधिपते', vii.98.6 गवामसि गोपतिरेक इन्द्र 'गवां पतिः'. **गोप्-अन** *n.* रक्षण; guarding AV. xii.4.10 तदाहुः स्वस्य गोपनम्. **गोपयत्य**

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

a. रक्षणीय; to be guarded viii.25.13 तद्वर्यं वृणीमहे वरिष्ठं गोपयत्यम् 'सर्वेषां रक्षकम्'. **गो-पर्-ईणस्** [√पृ] *a.* गौओं से भरपूर; having abundance of cows viii.45.24 इह त्वा गोपरीणसा 'गव्येन पयसा संमिश्रितेन सोमेन', x.61.10 स्मद्दिष्टी गोपरीणसा 'गोभिः परिवृतौ'. **गो-पव्-अन** *m.* एक ऋषि का नाम; name of a sage of Atri's family viii.74.11 यं त्वा गोपवनो गिर्रा 'गोपवनः ऋषिः'.

गो-र्षा (1) *a.* रक्षक; protector TS. iv.7.14.3 अदब्धेभिस्तव गोपाभिः 'रक्षकैः', TS. iv.7.14.3 अदब्धो गोपाः. (2) *m.* ग्वाला; herdsman. **गोर्षा-जिह्व्-अ** *a.* रक्षक जीभ वाला; one whose tongue protects iii.38.9 गोर्षाजिह्वस्य तस्थुषः.

√**गोपाय** [√गुप्] रक्षा करना; to protect x.154.5 ये गोपायन्ति सूर्यम्. **गोपायन** *a.* गोपगोत्रीय; descendant of a Gopa TMB. xiii.12.5. **गौ-पाल्-अ** *m.* ग्वाला; cowherd. **गोपाल्-एय** *m.* गोपाल का पुत्र; son of Gopāla, patronymic of उपोदिति TMB. xii.13.11. **गोर्षा-वन्त्** *a.* गोप वाला; furnished with a shepherd, giving protection vii.60.8 गोर्षावत ··· शर्म भद्रम् 'रक्षणोपेतम्'.

गो-पी-थ (1) [√पा 'protect'] *m.* रक्षण; protection x.35.14 यो वो गोपीथे न भर्यस्य वेद 'रक्षणे'. (2) [पा 'drink'] *m.* पेय; drink, draught of milk or Soma i.19.1 प्रति त्यं चारुमध्वरं गोपीथाय प्र हूयसे 'सोमपानाय'. **गो-पीथ्-य** *n.* रक्षण; protection x.95.11 जज्ञिर्ष इत्था गोपीथ्याय 'गौः पृथिवी । पीथं पालनम् । भूमेः रक्षणाय'. **गो-पुच्छ** *n.* गोपुच्छाकार; formed like a cow's tail Sat. iv.1. **गो-पोष्-अ** *m.* गोपुष्टि; prosperity in cattle AV. xiii.1.12 गोपोषं च मे वीरपोषं च धेहि. **गोप्-तृ** *a.* रक्षक; protector, guardian AV. xi.1.33 अग्निर्मे गोप्ता.

गो-बन्ध्-उ *a.* गोसंबन्धी; related to a cow xiii.20.8 गोबन्धवः सुजातासः 'गोमातृकाः'. **गो-भग** *a.* प्रचुर गौओं वाला; rich in cows AA. v.3.2. **गो-भाज्** *a.* गोदाता; bestowing cows, sharing cows x.97.5 गोभाज इत किलासथ 'गवां भाजयित्र्यः'.

गो-मघ *a.* गोदाता; granting cows or cattle vii.71.1 अश्वामघा गोमघा वां हुवेम 'गोधनस्य दातारौ'. **गो-मन्त्** *a.* गौओं से भरपूर; दूधभरा, स्तोता; rich in cows, rich in milk, singing songs of praise VS. xxvi.4 गोमद्भिर्ग्रावभिः सुतम् 'स्तुतिमद्भिः' Uv., i.123.12 गोमतीरुषासः 'बहुभिर्गोभिस्तद्वत्यः'. **गोमती-जप** *m.* गोमान् अग्ने (TS. i.6.6.4) का जप; the muttering of the verse गोमान् etc. ĀpŚS. 818. **गो-मय** (1) *a.* गौओं का, गवात्मकः consisting of cows, consisting of cattle x.62.2 गोमयं वसु 'गवात्मकम्'. (2) *mn.* गोबर; cow-dung. **गोमय-वृत्ति** *a.* गोमयपिण्डकारी कीट; a kind of insect.

गो-मातृ *a.* जिसकी माता गौ है; having a cow for mother i.85.3 गोमातरो यच्छुभयन्ते अर्जिभिः 'भूमिर्माता येषां ते मरुतः'. **गो-माय-उ** *a.* गौ की तरह रंभने वाला; cow-bleat, making sounds like cattle (frog) vii.103.6 गोमायुरेको अजमायुरेकः. **गोमुखासन** *n.* cp. उपस्थ.

गो-मृग [मृगाकारो गौः, गोभिः सहारण्ये चरितुं गताद् वृषभात् कस्यांचिन् मृग्यामुत्पन्नः] *m.* गवय; the Gayal TS. ii.1.10.2 नैष ग्राम्यः पशुर्नारण्यो यद् गोमृगः.

गो-रभस *a.* दूध के बल वाला; having the strength of milk (Sóma) i.121.8 गोरभसम् 'पयोबलम् । तद्वेगवन्तम्'. **गोरयते** [= गुरते] गोहराता है; calls. **गो-रुध** *a.* वृष को रोकने वाला; repulsing the bull. See **अ-गोरुध**.

गो-लत्तिका [*गोरक्तिका] *f.* छिपकली; lizard VS. xxiv.37, TS. v.5.16.1.

गो-वप्-उस् *a.* गौ जैसे शरीर वाला; having the form of a cow x.68.9 गोवपुषो वर्लस्य 'गोरूपशरीरस्य'. √**गोवय्** [*गोपय् √गुप्] छिपाना, नष्ट करना; to conceal, dispel TMB. xvi.2.3 यद्वै तद्देवा असुरानेभ्यो लोकेभ्योऽगोवयंस्तद् गोर्गोत्वम् 'गोवयेति तिरोधानार्थः'. **गो-विद्** *a.* गवां लम्भक; acquiring cattle x.103.5 रथमा तिष्ठ गोवित् 'उदकस्य स्तुतेर्वा लब्धा वेदिता वा'. **गो-विन्द्-उ** *a.* दूध की जोह में; searching for cows or milk ix.96.19 गोविन्दुर्द्रप्सः 'यजमानानां गवां लम्भकः'. **गो-व्यच्छ** [गवां विवासयिता] *a.* गोव्यथ्य, गौ को क्लेश देने वाला; cow-tormenter VS. xxx.18 मृत्यवे गोव्यच्छम् 'गाः प्रति गमनशीलम्'. **गो-व्युच्छ्-अनी** *f.* शिकार में काम आने वाली रज्जु; rope used in hunting Sat. xiii.4.

गो-शफ *m.* गौ का खुर, गोष्पद; cow's hoof VS. xxiii.28 गोशफे शकुलाविव. **गो-शर्य** *m.* एक नाम; name of a person viii.8.20 याभिर्गोशर्यमावतम्. **गो-श्री-त** *a.* दुग्ध-दधि-मिश्र; mixed with milk and curd viii.21.5 गोश्रीते मधौ 'दध्ना पयसा च मिश्रिते'. **गोऽश्व** *m.* डंगर और घोड़े; cattle and horses.

गो-षखि *a.* गो-धन एवं मित्रों वाला; possessing cattle, having cattle and friends. **गो-षण्-इ** = गोसनि vi.53.10. **गो-षद्** पशुओं के बीच में बैठा; sitting among cattle MS. i.1.2. **गो-षन्** *a.* गौ जीतने वाला; winning cows iv.32.22 गोषणो नपात 'हे गोसनः गवां सनितः'.

गो-र्षा *a.* पशुदाता; bestowing cattle ix.2.10 गोर्षा इन्दो

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नृषा असि 'गवां दाता'. **गो-षा-ति** *f.* गो-प्राप्ति; winning of cows viii.84.7 गोषाता यस्य ते गिरिः 'गवां लाभे'. **गो-षाद्-इन्** *f.* गौ पर बैठने वाला; sitting on a cow VS. xxiv.24. **गोषु-युध्** *a.* गौओं के लिये लड़ने वाला; fighting for cows i.112.22 नरं गोषुयुधम् 'गोविषयं युद्धं कुर्वाणम्'. **गो-षेधा** *f.* जन्तु-विशेष; a kind of evil being AV. i.18.4 गोषेधां विधमामुतं.

गो-ष्ठो-म *m.* अभिप्लव का भाग एकाह; an Ekāha ceremony forming part of the Abhiplavá which lasts six days.

गो-ष्ठ्-अ [गावस्तिष्ठन्ति अस्मिन्] *n.* बाड़ा, घेर; cow-pen x.169.4 उप नो गोष्ठमाकः 'व्रजम्', **गो-ष्ठान** *n.* गोशाला; serving as an abode of the cows VS. i.25. **गो-ष्ठ्-य** *a.* व्रजवर्ती; being in a cow-stable VS. xvi.44 नमो व्रज्याय च गोष्ठ्याय च TS. iv.5.9.1.

गोष्-पद्-अ *n.* गौ की पैड़; marks of a cow's hoofs TS. vii.5.1.1.

गो-सखि *m.* = गो-षखि v.37.4 सोमं पिबति गोसखायम्. **गो-सत्र** *n.* याग-विशेष; a particular sacrifice. **गो-सन्-इ** *a.* पशुदाता; winning or bestowing cattle. **गो-सव्-अ** *m.* एकाह-विशेष; name of an Ekāha (Soma-kratu) TMB. xix.13.1.

गोह्-अ *m.* गुहा, शरण; hiding place, refuge iv.21.6 औशिजस्य गोहे 'गृहे'. **गो-हन्** *a.* गोघ्न; killing cattle vii.56.17 आरे गोहा नृहा वधः 'मेघस्थानामुदकानां भेदकः'.

गौङ्गव *n.* एक साम; name of a Sāman TMB. xiv.3.19.

गौतम (1) *a.* गोतम-संबन्धी; relating to Gotama ŚBr. (2) **—मम्** *n.* name of the Sāman seen by Gotama TMB. xi.5.21. **गौतम-ब्रुव्-आण** *a.* गौतम-प्रशंसक; one who praises Gautama TAr. i.12.4.

गौधार *m.* छोटी छिपकली; a young lizard.

गौधूम्-अ *a.* गोधूम-विकार; made of wheat ŚBr. v.1.6.6. **गौधूम-चषाल** [गौधूमं चषालं यस्य] *a.* गोधूम-निर्मित चषाल वाला; having a wheat-made Caṣāla (ring at the top) KŚS.

गौपत्य (1) *n.* गोपतित्व, स्वामित्व, बहुपशु-स्वामित्व; possession of cattle, ownership TS.i.5.6, iii.1.9.12. (2) *m.* पशुपति-पुत्र; son of Gopati ChBr. ii.4.4 सहस्रबाहु-गौपत्यः.

गौ-र (1) *a.* चिट्टा, गोरा, सुन्दर; white, shining, beautiful. (2) **—रः** *m.* महिष; a kind of buffalo, Bos gaurus i.16.5 गौरो न तृषितः पिब 'गौरमृग इव'; so on x.51.6. **गौर-ललामा** *f.* गौरपुण्ड्रवती; having a white spot on forehead. **गौरी** *f.* महिषी; the cow of Bos gaurus i.164.41 गौरीर्मिमाय 'गरणशीला माध्यमिका वाक्'; cp. ŚBr. i.2.2.3.

गौरिवीतं साम [or **गौरीवितं-**] 'अभि प्र गोपतिं गिरा' (viii.69.4) इस ऋचा में उत्पन्न साम; the Sāman sung on viii.69 4. **गौरि-वीति** *m.* एक ऋषि; name of a sage.

गौल्गुलव्-अ *a.* गुल्गुलु के साथ पक्व सर्पिस्; ghee boiled with gulgulu; गुलगुलों का बना आज्य oblation of the gulgulus Sat. xiv.3 गौल्गुलवेनाज्येन.

गौषूक्त *n.* एक साम; name of the Śaman seen by Goṣūkti TMB. xix.4.10.

ग्ना [√जन्, Aw. gonā, gnā 'woman'] *f.* नारी, देवपत्नी; a woman, divine woman iv.9.4 उर्त ग्ना अग्निरध्वरे 'देवपत्नीः, यद्वा ग्ना गच्छन्'. **ग्ना-वन्त्** *a.* देवपत्नी वाला; having a divine woman i.15.3 'पत्नीयुक्तः' = VS. xxvi.21.

ग्नास्-पति *m.* अप्सरा का पति; husband of a divine woman ii.38.10 ग्नास्पतिर्नो अव्याः 'देवपत्नीनां पतिः छन्दसां पतिर्वा'. **ग्नास्-पत्नी** *f.* दैवी स्त्री; divine woman or wife iv.34.7 ग्नास्पत्नीभी रत्नधाभिः सजोषाः 'स्त्रीणां पालयित्र्यो देव्यो ग्नाः पत्न्यः'.

ग्म्-आ [√गम्] *f.* धरती; earth i.25.20 दिवश्च ग्मश्च राजसि 'भूलोकस्य',

ग्र्-अ *a* ध्वनिकारी; shouting i.140.9. See तुवि-ग्र and वि-ग्र.

√**ग्रथ्** [or √ग्रन्थ्] गूंथना; to string together, to tie or bind (a knot).

ग्रथ्-इ-त *a.* गंठा, बंधा, गुंथा; tied, strung ix.97.18 ग्रन्थिं न वि ष्य ग्रथितम् 'पापैर्बद्धम्'.

ग्रथ्-इन् *a.* मक्कार, झूठा; scheming, false vii.6.3 ग्रथिनो मृध्रवाचः 'जल्पकान्'.

√**ग्रन्थ्** गांठना; to knot, fasten, connect in a regular series.

ग्रन्थ्-इ *m.* गांठ; knot ix.97.18.

ग्रन्थ्-इन् *a.* गांठदार; गंठा; twined together x.95.6 श्रेणिः··· ग्रन्थिनी.

√**ग्रभ्** [or √ग्रह्] पकड़ना, लेना; to seize, grasp. In Passive पकड़ा जाना, धरा जाना; to be seized or suffer in a part of the body. Forms. IV.: *Pr.* गृभ्णामि, गृभ्णाति; गृभ्णन्ति; गृभ्णे; गृभ्णते; *Sb.* गृभ्णास्; *Inj.* गृभ्णीत *(3.s.)*; *Ipv.* गृभ्णीहि. *Ipf.* अगृभ्णास्, अगृभ्णात्; अगृभ्णन्; अगृभ्णत *(3.pl. Ā)*. *Pf.* जग्रभ *(I. s.)*; जगृभथुर्; Ā. जगृभ्रे and जगृभिरे; *Op.* जगृभ्यात्; *Pt.* जगृभ्वांस्; *Ppf.* अजग्रभम्; अजग्रभीत; *Ao. root*: अग्रभम्; अगृभ्रन्; *Pt.*

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गृभाण; *a* : अगृभम् ; *red.* : अजिग्रभत् ; *is.* : अग्रभीम् , अग्रभीत् ; अग्रभीष्म, अग्रभीषुर् ; अग्रभीषत *(3.pl.Ā)*. *Inj.* ग्रभीष्ट *(2.pl.)*. *Pp.* गृभीत. *Gd.* गृभीत्वा, –गृभ्य. *Inf.* –ग्रभे, –गृभे. *Cs. Pt.* गृभयन्त्.

ग्रभ्-अ *m.* ग्रहण; taking possession of, seizure vii.4.8 न हि ग्रभायारणः सुशेवः 'ग्रहणाय'.

ग्रभण-वन्त् *a.* जहां पकड़ने को कुछ है, सहारे वाला; yielding any prop, hold or support i.127.5 आदर्स्यायुर्ग्रभणवत् 'ग्रहणयुक्तम्'; cp. अग्रभर्ण.

ग्रभ्-ई-तृ *a.* ग्रहीता; seizing AV. i.12.2 यो अग्रभीत् पर्वास्या ग्रभीता.

√ग्रस् खाना; to eat, devour iii.35.3 ग्रसेतामश्वा 'विघसं भक्षयताम्'. Forms. I. : Ā. *Pr.* ग्रसते; *Op.* ग्रसेताम्. *Pf. Op.* जग्रसीत, *Pt.* जग्रसान, *Pp.* ग्रसित.

ग्रस्-इष्ठ *a.* खादू ; voracious-i.163.7 आर्दिद् ग्रसिष्ठ ओषधीर-जीगः 'भक्षयितृतमः' = TS.iv.6.7.3.

ग्रह् = ग्रभ् TBr. i.6.8 यत् प्रस्तरं यजुषा गृह्णीयात 'सादयेत'; to have यें हि पशवो लोम जगृहुः the cattle which have hair (MS.); बीमार होना; to suffer न चक्षुषो गृहे he does not suffer in his eyes (MS.); सोचना; to think, comprehend AA. ii.4.3 स यद्धैनन् मनसाग्रहैष्यत्. Cp. अभिगृह्णाति 'अञ्जलिना छादयति' Sat. i.6. Forms. XI. : *Pr.* गृह्णामि, गृह्णाति; गृह्णन्ति; गृह्णे; गृह्णीमहे, गृह्णते; *Op.* गृह्णीयात; *Ipv.* गृह्णाहि (AV.), गृह्णीतात् and गृहाण; गृह्णातु; गृह्णीतम् ; गृह्णन्तु; *Pt.* गृह्णन्त् ; गृह्णान. *Ipf.* अगृह्णात ; अगृह्णन्. *Pf.* जग्रह, जग्राह; जगृह्म, जगृहुर् , जगृहे. *Ao. a.* : *Inj.* गृहामहि; *is* : अग्रहीत् ; अग्रहीष्ट. *Ft.* ग्रहीष्यति; *Co.* अग्रहीष्यत् , अग्रहैष्यत्. *Ps.* गृह्यते; *Pp.* गृहीत. *Gd.* गृहीत्वा, –गृह्य. *Inf.* ग्रहीतवै; ग्रहीतोस् . *Cs.* ग्राहयति. *Ds.* जिघृक्षति –ते.

ग्रह्-अ (1) *m.* ग्रहण; seizure अन्नस्य ग्रहः 'ग्रहणम्' TUp. (2) [गृह्यतेऽनेनेति करणव्युत्पत्त्या ग्रहः दारुमयं पात्रमंशुनामकं सोमपात्रम्] *m.* चमस, चम्मच-भर; ladle, ladleful, spoonful x.114.5 ग्रहान्त् सोमस्य मिमते द्वादश 'ग्रहणसाधनानि पात्राणि उपांशवन्तर्यामादीनि' : नव ग्रहाः — उपांशुरन्तर्यामश्च वायव्यश्चेन्द्रवायवः । ततश्च मैत्रावरुणः शुक्रो मन्थी ततः परः । तत आग्रयणो नाम ध्रुवो नवम इष्यते. (3) [गृह्यन्ते इति ग्रहाः सोमाः] Sóma; (गृह्णन्तीति ग्रहाः) ग्राहक इन्द्रिय; organs of senses; घट, कलश; water-jar (= गृह्यन्त आपः एष्विति ग्रहाः कुम्भाः कुम्भ्यश्च); वाचस्पते हृद्विधे—यह मन्त्र; the verse वाचस्पते हृद्विधे नामन् etc. MS. i.9.1.

ग्रह्-अण (1) *n.* पकड़ना, प्रमाण; seizing, authority Sat. iii.7 स्मृतिग्रहणानि 'स्मृतिप्रमाणानि'. In पृश्निग्रहण the word ग्रहण means सोमोन्मान and not 'सोमरसस्य पात्रेषु धारणम्'. (2) *a.* [गृह्यतेऽनेनेति ग्रहणो मन्त्रः] the verse which is recited when the Soma is taken into ladle Sat. viii.8.

ग्रहातिग्रहौ इन्द्रिय एवं उनके विषय; the senses and their objects BṛUp.

ग्रहावकाश [ग्रहाणामवकाशः प्रकाशो येषु मन्त्रेषु] *a.* ग्रहों का प्रकाशक; throwing light on the grahas, a stanza.

ग्रह्-इ = in फलेग्रहयः TS.v.2.5.6 fruit bearing.

ग्रह्-ई-तव्य *a.* ग्राह्य; to be taken or received.

ग्रहोक्थ [ऐन्द्रवायवादिग्रहाणामुक्थम् । तदीयदेवताप्रशंसारूपम्] *n.* ऐन्द्रादि ग्रहों की स्तुति; praise of the grahas assigned to various deities, a hymn sung while a ladleful of Soma is being taken up ABr. iii.8.

ग्रह्-य [= ग्राह्यः] *a.* ग्रह-संबन्धी, चम्मच-भर; belonging to or fit for a graha, ladleful of any fluid, especially Soma VS. iv.24 शुक्रस्ते ग्रह्यो विचिंतः 'ग्रह एव ग्रह्यः' Mah.

ग्राभ्-अ (1) *m.* गैरा; handful viii.81.1 चित्रं ग्राभं सं गृभाय 'ग्राहकं ग्रहणार्हं वा'. (2) *a.* गृहीता; seizing; see ग्रावग्राभ.

ग्रा-म [also ग्राम √गृ 'to shout'; primarily 'a fighting and shouting band'; cp. घ्राण √घ्रा] *m.* गांव, जनसमूह; village, host, multitude, community iii.33.11 गर्व्यन् ग्रामः 'संघः', x.27.19 अपश्यं ग्रामम् 'संघम्'; निवासाश्रय; place of residence : नरो वै देवानां ग्रामः TMB. vi.9.2; cp. ग्रामं प्रविशति 'मैथुनं करोति' Kauś. xxxv.7. **ग्राम-काम** *a.* ग्रामार्थी; desiring a village TS. iii.4.8.1. **ग्राम-जित्** *a.* दलजेता; conquering troops v.84.8 ग्रामजितो यथा नरः 'संघात्मकस्य पदार्थस्य विश्लेषयितारः'. **ग्राम-णी** [ग्रामं नयतीति, महत्तरः] *m.* गांव का योगक्षेमचिन्तक, नेता, ग्रामाधिकारी; chief of a village, leading the community x.107.5 ग्रामणीरग्रमेति 'ग्रामाणां नेता'; cp. TS. iv.4.3.1. **ग्राम-णीथ्-य** *n.* मुखियागिरी; office of the leader of a community or village MS i.6.5 = ग्रामणीय.

ग्रामान्त *m.* ग्रामसीमा; border of a village ŚBr.

ग्राम्-ईन् *a.* ग्रामवान्; owning a village TS. iii.4.8.1.

ग्राम्-य *a.* ग्रामवर्ती, पालतू; living in a village, domestic x.90.8 ग्राम्याश्च ये 'गवाश्वादयः', यद् ग्राम्यस्य नाश्नाति (MS.) because he does not eat any domestic animal. **ग्राम्य-वादिन्** *a.* ग्रामहितवादिन्; speaking (to the king) for the good of villagers TS. ii.31. **ग्राम्य-व्याधि** *m.* सूजाक आदि व्याधि; venereal disease born of copulation Kauś. xxvii.32.

ग्राव-ग्राभ्-अ *m.* ग्रावस्तुत् , ग्रावग्रहणशील, सोमपाषाण पकड़ने

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वाला; handling the Soma-stones i.162.5 ग्रावग्राभ उत शंस्ता सुविप्रः, VS. xxv.28.

ग्रावन् [√गृ 'sound'] *m.* सवनपाषाण, पाषाण; pressing stone i.28.1 यत्र ग्रावा पृथुबुध्नः 'पाषाणः'. **ग्राव-स्तुत्** *a.* पाषाण-स्तोता; praising the Soma stones. **ग्राव-स्तुत्-ईय** *n.* ग्रावस्तुत् का काम; function or duties of the Grāva-stut. **ग्राव-हस्त** = ग्रावग्राभ i.15.7.

ग्राह्-अ [= ग्राभः] *a.* पकड़ने वाला; holding. See उरुग्राह AV. xi.8.12.

ग्राह्-इ (1) *f.* घर लेने वाली, पिशाची, बीमारी; demoness, illness x.161.1 ग्राहिर्जग्राह यदि वैतदेनम् if illness has seized him 'ग्रहणशीला ग्रहरूपा देवता'. (2) पकड़; seizure.

ग्राह्-उक *a.* ग्रहीता; seizing TS. vi.4.1.1.

ग्राह्-य *a.* ग्रहणीय; to be grasped x.109.3 हस्तेनैव ग्राह्यः. 'ग्रहीतव्यः'.

ग्रीव-दघ्-न *a.* ग्रीवा तक पहुंचने वाला; reaching up to the neck TS.

ग्रीव-बद्ध *a.* गले में बंधा; tied in the neck TS. iii.3.8.3.

ग्रीवा [गृ, also ग्रीव Aw. grīvā] *f.* neck iv.40.4 ग्रीवायां बद्धः.

ग्रीष्म [ग्री = Gk. brī 'strong' + ऊष्म 'midsummer'] *m.* गरमी; midsummer, summer x.90.6 ग्रीष्म इध्मः.

ग्रु-मुष्टि [गुरुमुष्टि] *m.* स्थूल दर्भमुष्टि; a big bundle of the darbha grass TS. v.4.5.3.

ग्रैव्-य *a.* ग्रीवा-संबन्धी; belonging to the neck, cervical AV. xi.25.2 सं यन्ति ग्रैव्या अभि.

ग्रैष्म *a.* ग्रीष्म-संबन्धी; belonging to the summer AV. v.22.13 ग्रैष्मं नाशय वार्षिकम् (तक्मानम्).

ग्लप्स [= ग्रप्स √ग्रभ्] *m.* स्तवक; bunch शलालुग्लप्सः 'उदुम्बरस्तवकः'.

ग्लह्-अ [= ग्रहः √ग्रह् or √गृध्] *m.* गोटी, गोटियों का खेल; cast of dice, game of dice AV. iv.88.1 ग्लहे कृतानि कृण्वानाम्. **ग्लह्-अन** = ग्लह playing at dice AV. vii.109.5 यो अक्षाणां ग्लहनम्. **ग्लहा** [= गर्दा, गल्दा] *f.* प्रवाह; brook, channel AV. vi.22.3 एजाति ग्लहा कन्येव तुन्ना (TS. has गर्दा; comm. reads गल्हा, deriving it from √गह्).

√ग्ला [√ग्लै, ग्लायति, ग्लान] ग्लानि करना; to be averse to i.164.30 नेमेव ग्लापयन्ति (*Caus.*).

ग्ला in आग्ला, ग्लानि; aversion GBr. ii.20.

ग्ला-न *a.* विमुख; feeling aversion or dislike.

ग्लाव *a.* कृशवपुः; emaciated TBr. iii.4.14.

ग्लाव्-इन् *a.* म्लान; dejected VS. xxx.17 पश्चादोषाय ग्लाविनम् 'अहृष्टम्' Uv.

ग्लौ *mf.* विष्ठा; excrescence AV. vi.83.3 ग्लौरितः प्र पतिष्यति 'boil' W. VS. xxv.8 ग्लौर्भिर्गुल्मान् 'ग्लायन्ति श्राम्यन्ति इति ग्लावो हृदयनाड्यः' Uv. Mah.

—ग्व [√गा √*ग्वा or √गु] *a.* जाने वाला; going; cp. एत-ग्व.

घ

घ [also **घा** = ह, *particle* of emphasis] सचमुच, यथार्थतः, केवल, अति; just, indeed, only, verily, much.

√घट् प्रयत्न करना, जोड़ना, बनाना; to strive, endeavour, unite, fashion.

घन्-अ [also **घर्ण** √हन्] (1) *a.* हन्ता, नाशक; killer, destroyer i.4.8 घनो वृत्राणाम् 'हन्ता'. (2) **—नः** *m.* दण्ड; club.

घना-घन्-अ *a.* हन्ता, घमासान मचा देने वाला; easily striking down, vehement fighter x.113.1 घनाःघनः क्षोभणश्चर्षणीनाम् 'घातकः'.

√घर् [√घृ] टपकाना, सींचना; to let fall upon in drops ii.10.4 जिघर्म्यग्निं हविषा घृतेन 'सिञ्चामि दीपयामि वा'.

√घर् गरम होना, तपा कर लाल बनाना; to become warm, make red-hot.

घर्-म (1) *m.* अग्नि; fire TS. iv.6.3.2 तप्तं घर्मं परिगृह्या यजन्त 'प्रज्वलितमग्निम्', TS. iv.3.11.1 त्रयो घर्मासः 'दीप्तिरूपा अग्निचन्द्रादित्याः'. (2) सूर्य; sun ĀpŚS. 2400. (3) घाम; heat, glow x.181.3 आ सूर्यादभरन् घर्ममेते, i.164.26 अभीद्धो घर्मः 'ग्रीष्मः सस्यशोषः'. (4) संतप्त कपाल-विशेष; kettle, specially the one in which milk is heated TS. iv.7.9.1 घर्मश्च मे, x.106.8 घर्मेव मधु 'महावीराविव'. (5) गरम हव्य; heated offerings x.114.1 घर्मा समन्ता त्रिवृतं व्यापतुः 'दीप्यमानावग्न्यादित्यौ'. Cp. Uv. on VS. xx.55; दीप्ति, ज्वाला; shine, flame.

घर्म-तन् *f.* एक साम; name of a Sāman ĀrṣBr.. i.21.2 घर्मतन्वः.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

घर्म-दुघा *f.* प्रवर्ग्यार्थ दुही जाने वाली; giving warm milk AV. iv.22.4 घर्मदुघे इव धेनू.

घर्म-पा-वन् *a.* गरम दूध पीने वाला; drinking hot milk VS. xxxviii.15 घर्मपावभ्यः स्वाहा 'घर्मपातृभ्यः'.

घर्म-वन्त् *a.* गरम, तेजोयुक्त; possessed of heat (Indra) TS. i.6.12.2 घर्मो अतिथिः.

घर्म-सद् *a.* घर्मस्थ; sitting on the warm (svadhā) x.15.9 पितृभिर्घर्मसद्भिः 'यज्ञसादिभिः'. **घर्म-स्तुभ्** *a.* घर्मगायक; humming the gharmá v.54.1 घर्मस्तुभे (मरुताय शर्धाय) 'घर्मस्य स्तोभयित्रे'. **घर्म-स्वर्-अस्** *a.* पकते देग की खदखद वाली, खद्दों वाली; sounding like the heated kettle iv.55.6 घर्मस्वरसो नद्यो अप व्रन् 'दीप्तध्वनयः'. **घर्म-स्वेद्-अ** *a.* गरमी में पसीजा; perspiring with heat, with heated perspiration x.67.7 वराहैर्घर्मस्वेदेभिः 'दीप्तागमनैः। यद्वा क्षरदुदकैः। अथवा घर्मो यज्ञः तं प्रति गन्तृभिः'.

घर्म्-ईन् *a.* आहुत्यर्थ गरम दूध को तैयार करने वाला; preparing the hot-milk offering vii.103.8 अध्वर्यवो घर्मिणः सिष्विदानाः 'प्रवर्ग्येण चरन्तः'.

घर्म्-य *a.* घर्म-संबन्धी, घर्मवर्ती आज्य; pertaining to gharma (= the kettle in which the milk is heated). **घर्म्ये-ष्ठा** [= हर्म्येष्ठा vii.56.16] *a.* घर में स्थित; residing in a house x.106.5 वजिवोच्चा वयसा घर्म्येष्ठा 'घर्मं दीप्तमन्तरिक्षम्। तत्संबन्धिनि देशे अवस्थितौ'.

√**घस्** खाना; to eat x.95.15 मा त्वा वृकासो अशिवास अक्षन् 'मा अभ्यवहारयन्तु'. Forms. : *Pf.* जघस; जघास; *Op.* जक्षीयात्; *Pt.* जक्षिवांस्. *Ao. root* : अघस् *(2.3. s.)*, अघत् *(3. s.)*; अघस्ताम् *(3. du.)*; अघस्त, अक्षन्; *Sb.* घसस्, घसत; *Ipv.* घस्ताम्; *s* : अघास् *(2. s.)*; *red* : अजीघसत्. *Pp.* –घ. *Ds.* जिघत्सति.

घस्-वर *a.* घस्मर; devouring ChBr. ii.5.1.

घात्-अ *m.* हत्या; killing.

घात्-उक *m.* मारक; killing KS. xxvii.6 रुद्रः पशून् घातुकः; प्रजा देवो घातुकः TMB. xxi.2.9; गमनशील; prone to go to राष्ट्रं विशं घातुकम् 'गमनशीलम्' TBr. iii.9.7.

घार्-अ [√घृ] *m.* क्षारण; sprinkling KS. xxvii.9 द्वयोर्घारयोः प्रातःसवने गृह्णाति.

घास्-अ [√घस्] *m.* भोज्य, भक्ष्य, घास; food, grass AV. iv.38.1 अयं घासः, cp. घासं ग्रावभ्यः प्रयच्छति 'सोमम्' ĀpŚS.

घास्-ई *m.* घास i.162.14 यच्च घासिं जघास 'अदनीयं तृणादिकम्' = VS. xxv.38.

घासे-अज्-र *a.* चुगने में प्रेरक, रुचिकर; impelling to consume VS. xxi.43 घासेअज्राणां यवसप्रथमानाम् 'घासे यैरजितं स्वेच्छया' Uv. 'ग्रासे रुचिजनकानाम्' *m.* KS. xviii.21.

घुण्-इ *m.* घुनलगा; worm-eaten ŚBr. xi.2.8.14. 'भ्रान्तः'. Cp. अघूर्णः 'घुणैरभक्षितः' ApŚS. 1504.

√**घुष्** ध्वनि करना, घोषणा करना; to sound, proclaim iii.33.8 आ यंते घोषानुत्तरा युगानि, ĀpŚS. 618 यो नेव घोषेत 'यस्य शब्दो न निर्गच्छति'. Forms. I. : *Pr.* घोषति, –ते; *Sb.* घोषात्, घोषान्; *Pt.* घोषन्त्. *Pf.* जुघोष. *Ps.* *Ao.* घोषि. *Gd.* –घुष्य. *Cs.* घोषयति.

घृ-र्ण [Ln. fornus 'oven'] *m.* घाम; heat, glow x.37.10 शं हिमा शं घृणेन 'औष्ण्येन'. **घृ-णि** = घृर्ण vi.3.7 घृणा न यो भ्रजसा 'दीप्तेनेव'.

घृ-णि (1) **—णिः** *m.* सूर्य(–किरण); rays of the sun VS. xxxv.8 शं वातः शं हि ते घृणिः 'घृणिरित्यहर्नाम' Uv. 'सूर्यकिरणः'. (2) *a.* दीप्तिमान्; shining TS. i.7.12.2 सं हि घृणिः.

घृणी-वन्त् (1) *a.* गरम, प्रभावान्; hot, glowing v.176.3 घृणीवाञ्चेतति त्मना 'दीप्तिमान्' = TS. iii.5.11.1. (2) **—वान्** *m.* पशुविशेष; a kind of animal VS. xxiv.39.

घृ-त *n.* ताया घी; ghee, clarified butter iii.35.14 घृतमन्नम्. **घृत-कीर्ति** *f.* घृतकीर्तन; mention of ghee ŚBr. i.3.3.13. **घृत-कुम्भ** *m.* घी की कछाली; a jar of ghee. **घृत-कुल्या** *f.* घी की कूल; a rivulet of ghee. **घृत-केश** *a.* घी-चूते बालों वाला; one whose locks are dripping with ghee viii.60.2 घृतकेशमीमहे 'प्रदीप्तज्वालम्'. **घृत-कौशिक** *a.* घी पर जान देने वाला कौशिक; Kauśika fond of ghee, name of a teacher ŚBr. xiv. **घृत-च्युता** *f.* नदीविशेष; name of a river = **घृत-श्च्युता. घृत-दुह्** [**—धुक्**] *a.* घी देने वाली; yielding ghee ix.89.5 चेतन्त ईं घृतदुहः सचन्ते. **घृत-निर्णिज्** *a.* घी-लिपटा; having the garment of fat iii.17.1 घृतनिर्णिक् पावकः 'घृतस्य तापन द्वारा विलापनेन शोधकः', ii.35.4, TS. ii.5.11.2 दीदायानिध्मो घृतनिर्णिगप्सु 'विलापनेन घृतं निर्णेनेक्ति नितरां शोधयतीति.'

घृत-पदी *f.* घी-भरे पैरों वाली, whose feet drip with ghee, full of ghee x.70.8 ईळा देवी घृतपदी 'दीप्तपदोपेता'; cp. TS. ii.6.7.1 सा यत्रयत्र न्यक्रामत् ततो घृतमपीड्यत. **घृत-पावन्** *a.* घृत-पायी; drinking ghee AV. viii.1.24 घृतपावा रोहितो भ्रजमानः. **घृत-पू** *a.* घी ताने वाला; clarifying ghee x.17.10 घृतेन नो घृतपूः पुनन्तु 'घृतमुदकं तेनान्यान् पुनन्ति'. **घृत-पृच्** *a.* घी मिलाने वाला; mixing ghee, sprinkling ghee vi.70.4 द्यावापृथिवी घृतपृचा 'घृतसंपृक्ते'. **घृत-पृष्ठ** *a.* घी-भरी पीठ वाला; butter-backed v.37.1 घृतपृष्ठः स्वर्चाः (अग्निः) 'प्रदीप्तज्वालो घृतयुक्तपृष्ठप्रदेशो

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वा'. **घृत-प्रतीक** *a.* घी-चुपड़े मुंह वाला; one whose face is glistening with ghee iii.1.18 घृतप्रतीक उर्विया व्यद्यौत् 'घृतेन संधुक्षितावयवः', on TS. i.3.14.4 'घृतोपक्रमः। आघारादीनां घृतेन, हूयमानत्वात्', so on TS. iii.3.8.1. **घृत-प्रसत्-त** *a.* घी से मनाया; propitiated with ghee v.15.1 घृतप्रसत्तो असुरः सुशेवः 'घृतेन प्रसन्नः'. **घृत-प्रय्-अस्** *a.* घी का आनन्द लेने वाला; relishing ghee iii.43.3 अहं हि घृतप्रयाः 'घृतसहायानि प्रयांस्यन्नरूपाणि यस्य'. **घृत-प्रीं** *a.* घी से रमा; enjoying ghee AV. xii.1.20 हव्यवाहं घृतप्रियम्. **घृत-प्रुष्** *a.* घी छिड़कने वाला; sprinkling ghee vii.47.1 घृतप्रुषं मधुमन्तं वनेम 'वृष्टिलक्षणमुदकं सिञ्चन्तम्', i.42.1 घृतप्रुषम् (जनम्) 'घृतेन उदकेन पूरयति इति'. **घृत-भाज्-अन** *a.* घृतभागी; having ghee as his share ŚBr. vi.4.3.11 घृतभाजना आदित्याः.

घृत-योनि *a.* घृतावास; abiding in ghee or having ghee as his source v.8.6 उरुञ्जयसं घृतयोनिम्. **घृत-वन्त्** *a.* घी-भरा; abounding in ghee x.91.4 अग्ने तव योनिं घृतवन्तम्. **—वती** *f.* घृतशब्दयुक्ता ऋक्; a verse having the word घृत. **घृत-वर्त्-अनि** *a.* घी-भरी लीक वाला (रथ); the tracks of whom are brilliant with or full of ghee, whose track sprinkles ghee vii.69.1 घृतवर्तनिः पर्विभी रुचानः 'उदकं वर्तन्यां यस्य'. **घृत-वृद्ध** *a.* घी पर पला; nourished with ghee AV. xiii.1.28 घृतवृद्धो घृताहुतः.

घृत-श्चुत् *a.* = घृतप्रुष् ii.11.7 घृतश्चुतं स्वारम् 'उदकस्य व्यावयितारम्', TMB. ix.17 घृतश्च्युतः पशवः. **घृत-श्री** *a* घृत से चमचमाता; glittering with ghee, mixed with ghee i.28.4 यतो घृतश्रीरतिथिरजायत 'घृतं सेवमानः', TS. iii.3.11.2.

घृत-सद् *a.* घृतावास; abiding in ghee VS. ix.92, TBr. i.3.9. **घृत-स्तु** *m.* घृतस्तोक, घी की कोर; a drop of ghee AV. xiii.2.17 तस्मिन् घृतस्तावो मृष्ट्वा. **घृत-स्तोक** = घृतस्तु ŚBr. **घृत-स्तोम्-य** *f.* ऋग्विशेष; particular verses MS. i.6.7. **घृत-स्ना** *m.* = घृतप्रुष्; bathed in ghee iv.6.9 घृतस्नाः (अश्वाः). **घृत-स्नु** [also **घृत-स्नु** = सानु] *a.* घृतपृष्ठ; dripping with ghee, having ghee on its back x.122.6 अग्ने घृतस्नुः 'आज्येन प्रस्नातः'. **घृत-स्नू** *f.* घी टपकाने वाली; dripping ghee ii.27.1 इमा गिरः घृतस्नूः 'घृतप्रस्राविणीः' = VS. xxxiv.54.

घृत-हस्त *a.* हाथ में घी लिये; one holding ghee in hand vii.16.8 येषामिळा घृतहस्ता दुरोणे 'घृतेनाभिघारिता'. **घृत-ह्रद** *a.* घी-भरी तली वाला; having the basin full of ghee AV. iv.34.6 घृतह्रदा मधुकूलाः.

घृताची [घृतमञ्चति प्राप्नोतीति] *f.* घी-भरी (स्रुक्); filled with ghee, a ladle ŚBr. i.3.1.14.

घृताञ्च् [see घृताची] (1) *a.* घी-भरी; filled with ghee TS. ii.5.7.4 गौर्घृताची = सर्पिष्वती iv.3.13.6. (2). **—ची** *f.* name of a nymph TS. iv.4.3.2.

घृतान्न *a.* घी-खोर; one whose food is ghee vii.3.1 घृतान्नः पावकः. **घृतान्वक्त** *a.* आज्येनाभ्यक्त; sprinkled with ghee घृतान्वक्ताः समिधः.

घृता-वृध् *a.* घी में पलने वाला; delighting in ghee, increased by ghee vi.70.4 घृतावृधा 'घृतं वर्धयन्त्यौ'.

घृता-सुति *a.* घृत की आहुति वाला; one to whom the ghee oblation belongs i.136.1 ता सम्राजा घृतासुती 'घृतमासूयते आदीयते याभ्याम्'. **घृताहवन** *a.* = घृतासुति, घृताहूत, i.12.5 घृताहवन दीदिवः 'घृतेनाहूयमान', TS. iii.5 9.2 घृताहवन इत्याह घृताहुतिर्ह्यस्य प्रियतमा. **घृताहुत** *a.* जिसे घी चढ़ाया या दिया है; one to whom ghee is offered AV. xiii.1.28.

घृते-चरु [श्रृतावस्थायां घृते निक्षिप्ते सति यः सिद्धश्चरुः स घृतेचरुः] *m.* घी में संस्कृत चरु; the caru mixed with ghee : न तु घृते श्रृतश्चरुः.

घृतेष्टका *f.* घृतपिण्डरूप इष्टका; a brick in the form of a lump of ghee TS. v.3.10.3 (अमृन्मयीषु इष्टकासु परिगणिता).

घृतोन्न [√उद्] *a.* घृतक्लिन्न, घृतमिश्र; made wet with ghee.

घृत्-य *a.* घृतवत्; containing ghee TS. ii.4.5.2 यस्ते घृत्यो भागः.

घृप्-उ [हृष्] *a.* जीवट, दिलचला; lively, joyful, wanton x.144.3 घृप्वः ··· अव दीधेत.

घृप्-ई *a.* जांघ रगड़ कर चलने वाला; one who walks rubbing his thighs.

घृष्-वि *a.* हर्षण; gladdening, lively iv.2.13 शशमानाय घृष्वये 'दीप्तियुक्त परेषां घर्षणशील'. **घृष्वि-राध्-अस्** [*Voc.*] *a.* खुशी-खुशी देने वाला; of delightful gifts, granting with joy vii.59.5 ओषु घृष्वराधसो यातन 'परस्परघृष्टानि सुसंहतानि राधांसि येषाम्'.

घो-र [√घु 'sound'] *a.* भयंकर; dreadful, terrible vii.28.2 घोरः सन्. **घोर-चक्ष्-अस्** *m.* भीषण-रूप, दारुण-दृष्टि; of frightful appearance, having fearful eyes vii.104.2 क्रव्यादं घोरचक्षसे 'घोरदर्शनाय'. **घोर-वर्पस्** *a.* घोर-रूप, घोराकृति; of frigtful appearance i.64.2 द्रप्सिनो घोरवर्पसः 'घोररूपाः'. **घोर-संस्पर्श** *a.* अत्यधिक उष्ण; being too hot for touching.

घोष्-अ *m.* ध्वनि, तुमुल; indistinct sound or noise,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

battle-cry iii.30.16 सं घोषः शृण्वे 'घुष्यमाणः'. **घोषा** *f.* name of a woman i.122.5 घोषेव 'एतन्नामिका ब्रह्मवादिनी'.

घोष्-अद् [√घुष् 'to make sound'] *m.* पशु; cattle TS. i.1.2.1 यज्ञस्य घोषदसि 'घोषदिति धननाम'; गोषत् MS. i.1.2, KS. i.2.

घोष-बुद्-ध *a.* आवाज से जगा; awakened by noise AV. v.20.5 नाथितां घोषबुद्धा.

घो-षि [घोष्-षि √घुष्] तू ध्वनि करता है; you make a sound.

घोष्-इन *a.* ध्वनिकारी; sounding aloud vi.5.6 जरितुर्घोषि मन्म 'घोषणीयम्'.

घ्रंस् *m.* सूर्य-ताप; sun's heat AV. vii.18.2 न घ्रंस्तताप = घ्रंस्-अ v.34.3 यो अस्मै घ्रंसः. Cp. Pali घिंसु 'sun's heat'. **घ्रंस-विलीन** 'आतपविलीनम्' Kauś. xlviii.39.

घ्रा-ण [√घ्रा 'smell'] *n.* नाक; nose.

घ्रा-र्त (1) *a.* सूंघा; smelt. (2) *a.* घ्राणवान्; one who smells VS. xxii.7 घ्रार्ताय स्वाहा. **—म्** *n.* आघ्राण; smell.

च

च [*Conj. Particle*] और; and.

√चक् चाहना, निवारण करना; to seek x.117.2 चकमानाय पित्वः 'कामयमानाय'; to repel, resist सर्वश्चकमानाय TAr. iii.15.

च-कृ-वांस् [*Pf. Pt.* √कृ] करके; having done i.161.4 चकृवांस ऋभवः.

च-क्र-अ [Toch. A. kukal, B. kokale 'wagon', √कृ or √क्रम] *n.* चकिया, पहिया; wheel i.30.19 चक्रं रथस्य. **चक्रम्-आ-सज्-अ** *a.* पहिये में लगने वाला; obstructing the wheel v.34.6 चक्रमासजः 'रथचक्रस्यासञ्जयिता'.

च-क्रद् [√क्रन्द्] *a.* क्रन्दयिता; wailing x.95.12 चक्रन् for = चक्रन्त्.

चक्र-वर्त्-अ *a.* चाक पर बनाया; made on wheel; cp. अचक्रवर्ता 'हस्तेन कृता' ApŚS. 1221.

चक्र-वाक्-अ [= चक्रद्-वाकः] *m.* क्रन्दनकारी, चकवा; a bird which (separate from its mate at night) utters poignant notes.

चक्र्-इ *a.* कर्ता; maker, active iii.16.4 चक्रियो विश्वा भुवना 'कर्ता'.

चक्री *f.* चकिया, पहिया; wheel v.30.8 चक्रियेव रोदसी 'चक्रे इव', i.185.1 वि वर्तेते अहनी चक्रियेव 'चक्रयुक्ते इव', x.89.4 यो अक्षेणेव चक्रिया 'रथचक्राणि'. **चक्र्-ईय** *a.* चक्र-संबन्धी; belonging to a wheel.

चक्री-वन्त् (1) *a.* चक्रयुक्त; furnished with wheels. (2) **—वान्** *m.* चक्रयुक्त गाड़ी, रथ; cart, chariot Sat. xxiv.8, TMB. xvi.15.4 चक्रीवान् वा एष यज्ञः.

चक्रु [√कृ *red.* in चक्रुवृत्त] *a.* गोल; circular KS. xi.3 (= चक्रवृत्त ?).

√चक्ष् [*red.* √kāś] देखना; to see, observe v.3.9 कदा चिकित्वो अभि चक्षसे नः 'अभिपश्यसि'. Forms. II. : *Pr.* चक्षे (= चक्ष्-षे), चष्टे; चक्षाथे; चक्षते; *P.* चक्षि (चक्ष्-षि); *Ipf.* चक्षुर्. I. Ā. : *Pr.* चक्षते *(3. s.). Ipf.* चक्षत *(3. s.) Pf.* चचक्ष; चचक्षे; *Ppf.* अचचक्षम. *Gdv.* चक्ष्य. *Gd.* –चक्ष्य. *Inf.* चक्षे, चक्षसे –चक्षि. *Cs.* चक्षयति.

चक्ष्-अण *n.* दर्शन, चेहरा; appearance, aspect i.13.5 यत्रामृतस्य चक्षणम् 'दर्शनम्'. **चक्ष्-अणि** *a.* प्रकाशक; one who enlightens or illumines vi.4.2 विभावा चक्षणिः 'प्रकाशकः'.

चक्ष्-अन् *n.* अक्षि; eye AV. x.2.6 नासिके चक्षणी मुखम्. **चक्ष्-अस्** *n.* अक्षि, प्रभा; eye. lustre, brightness i.92.11 योषा जारस्य चक्षसा वि भाति 'प्रकाशेन' (with eye), i.50.6 येना पावक चक्षसा 'प्रकाशेन'.

चक्ष्-असे [*Dat. Inf.*] देखने को; to see i.112.8 प्रन्धं श्रोणं चक्षस एतवे कृथः 'चक्षुषा दर्शनाय'.

चक्ष्-उ *m.* चक्षुष्; eye x.90.13 चक्षोः सूर्यो अजायत 'चक्षुषः'.

चक्षुर्-दा *a.* दृष्टिदाता; giving sight VS. iv.3. **चक्षुर्-निमित** *a.* चक्षुषा निश्चित; fixed by the eye TBr. i.1.4. **चक्षुर्-भृत्** चक्षुर्दा; promoting sight ŚBr. viii. **चक्षुर्-मन्-त्र** *a.* आंख के जादू वाला; bewitching with the eye AV.ii.7.5 चक्षुर्मन्त्रस्य दुर्हार्दः. **चक्षुर्-मय** *a.* आंख जैसा; resembling the eye ŚBr. **चक्षुर्-मुख** *a.* मुंह पर आंख वाला; having eyes in the mouth. **चक्षुर्-लोक** *a.* आंखों से देखने वाला; seeing with the eyes ŚBr. xiv.6.9. **चक्षुर्-वन्-य** *n.* दृष्टिप्रार्थिता; regaining sight TS. ii.38.1 चक्षुर्वन्यम् अयात् 'he sought to regain his eyesight'.

चक्षुष्-काम *a.* दृष्टिकाम; wishing for eyesight.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चक्षुष्-चित् *a.* दृष्टि को समेटने वाला; collecting the faculty of eyesight. **चक्षुष्-टस्** *av.* आंख से; (away) from the eye ŚBr xii.

चक्षुष्-पा *a.* अक्षिरक्षक; protecting the eyesight VS. ii.6. **चक्षुष्-मन्त्** *a.* अक्षिमान्; possessing eyes x.18.1 चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि. **चक्षुष्-य** *a.* दर्शनीय; worth seeing ChUp; but चाक्षुषम् 'चक्षुषि भवम्'.

चक्ष्-उस् (1) *n.* प्रकाश; light vi.11.5 सूर्ये न चक्षुः 'प्रकाशकं तेजः; cp. त्वेषं चक्षुः. (2) *a.* द्रष्टा; seeing i.92.9 प्रतीची चक्षुरुर्विया वि भाति 'चक्षुःप्रकाशकं तेजसा'. (3) *n.* आंख; eye i.111.7 कण्वाय ··· चक्षुः प्रत्यधत्तम्, येन चक्षूंषि पश्यति 'चक्षुर्वृत्तीः' Kena. (4) दृष्टि; sight x.158.4 चक्षुर्नो धेहि चक्षुषे 'चक्षुःसंज्ञाय'.

चक्ष्-य *a.* द्रष्टव्य; to be seen i.113.11 अस्माभिरू नु प्रतिचक्ष्या भूत् 'प्रकर्षेण द्रष्टव्या'.

च-ख्-वांस् [*Pf. pt.* √खा] फैलाकर; stretching out ii.14.4 नव चख्वांसं नवतिं च वार्हून् 'दर्शयन्तम् आत्मनो देहे निखातवन्तं वा'.

च-चर्-अ [√चर्] *a.* कर्मठ, जंगम; active, moving x.106.8 पतेरंव चचरी चन्द्रनिर्णिक् 'संचरन्तौ'.

चण्ड्-अ [चन्द्र 'glowing'] *a.* प्रचण्ड, उल्वण; fierce, violent AV. ii.14.1 सर्वाश्चण्डस्य नत्यः.

चण्डातक [= चण्ड+अत्कम्?] *n.* तंग निक्कर, अर्धोरुक; tight-fitting knickers ŚBr. v.2.1.8.

चण्डाल *m.* चाण्डाल; outcast, man of the most despised tribe.

चत्-अन्त् [√चत् 'hide'] *a.* सरकने वाला; creeping, gliding i.65.1 गुहा चतन्तम् 'गच्छन्तं वर्तमानम्, cp. x.46.2. **चत्-ईन्** *a.* सरकने वाला, छिपने वाला; creeping, hiding oneself, vi. 19.4 तं व ईन्द्रं चर्तिनमस्य शाकैः 'शत्रूणां नाशकम्' taking = शतिनम्.

चतस्र् [*m.* चतुर्] *f.* चार; four.

चत्-उर *a.* प्रवीण, दक्ष, रुचिर; clever, charming.

चतुर्-अक्ष्-अ *a.* चतुरनीक, चार आंखों वाला; four-eyed i.31.13 अग्ने चतुरक्ष इध्यसे 'दिक्चतुष्टयेऽपि इन्द्रियस्थानीयज्वालायुक्त', TS. v.5.19.1 श्वा चतुरक्षः.

चतुर्-अक्षर *a.* चार अक्षरों वाला; consisting of four syllables VS. ix.31.

चतुर्-अङ्ग *a.* चार अङ्गों वाला; having four limbs x.92.11 नराशंसश्चतुरङ्गः 'चतुर्भिरग्निभिर्युक्तः'. **चतुर्-अङ्गुल्-अ** (1) *n.* चार अंगुलियां; four fingers ŚŚS. xvii.10.6. (2) *a.* चार अंगुल; four fingers broad ŚBr, x.2.2.4.

चतुर्-अनीक *a.* चौमुखा; four-faced v.48.5 स जिह्वया चतुरनीक ऋञ्जते 'चतुर्दिक्षु प्रसृतज्वालः'.

चतुर्-अव-त्-र्त [√दा 'cut' पुरोडाशे प्रकृतिभूते सकृदुपस्तीर्य द्विरवदाय सकृदवधारणेन चतुरवत्तं संपद्यते] *a.* चार बार कटा, चार अवदानों का, चार अवदान; four times cut off or taken up (√दा 'give'), consisting of four Avadānas, four Avadānas.

चतुर्-अवदाय [*Gd.*] चार बार लेकर; taking four times = चतुर्गृहीत्वा.

चतुर्-अवरार्ध्-य [अवरार्ध्यशब्दो निकृष्टवचनः] कम से कम चार; at least four LŚ. i.11.25.

चतुर्-अश्र *a.* चौकोन; four-cornered. **चतुर्-अश्रि** *a.* चतुष्कोण; quadrangular i.152.2 चतुरश्रिरुग्रः 'अधिकायुधवान्'.

चतुर्-अष्टक *a.* चार अष्टकों वाला; having four days called Aṣṭakas GGS. iii.10.4.

चतुर्-अह् *m.* चार दिन; period of four days ŚBr. iii.4.4..27.

चतुर्-उत्तर [चत्वारि अक्षराणि एकैकस्माच्छन्दस उत्तराणि अधिकानि येषु गायत्र्यादिषु जगत्यन्तेषु छन्दःसु तानि] *a.* चार अधिक; increasing by four (syllables) ŚBr.

चतुर्-ऊध्-नी *f.* चार बांक वाली; having four udders KS. xxx.4.

चतुर्-ऋच्-अ [चतस्र ऋचः समाहृताश्चतुर्ऋचम्] *n.* चार ऋचाओं का वर्ग; comprising four ṛks AV. xix.23.1 आथर्वणानां चतुर्ऋचेभ्यः, TMB. xiii.1.11 चतुर्ऋचो भवति प्रतिष्ठायै.

चतुर्-गुण *a.* चौगुना; fourfold ŚBr. iii.3.2.9. **चतुर्-गृहीत** *a.* चार बार लिया; taken up four times ŚBr. iii. **चतुर्-गृहीत्-ईन्** *a.* जिसने चार बार लिया है; one who has taken up four times.

चतुर्-थ *a.* चौथा; fourth. **चतुर्-दंष्ट्र** *a.* चार दंष्ट्राओं वाला; having four tusks AV. xi.9.17 चतुर्दंष्ट्राच्छ्यावदतः. **चतुर्-दश** *a.* चौदहवां; fourteenth. = **श-रात्र्-अ** *m.* name of a sattra lasting fourteen days TMB. xxiii.3.

चतुर्-धा *av.* चार बार, चार प्रकार से; four times, in four ways.

चतुर्-निधन *a.* चार निगमन वाक्यों वाला; consisting of four concluding passages ŚBr. xii.8.3.63.

चतुर्-बिल *a.* चार बिलों वाला; having four openings AV. xviii.4.30 कलशं चतुर्बिलम्. **चतुर्-भाग** *m.* चौथाई; fourth part, a quarter. **चतुर्-भृष्टि** *a.* चतुष्कोण; four-cornered, quadrangular x.58.3 भूमिं चतुर्भृष्टिम्.

चतुर्-युग *a.* चार जुओं वाला; having four yokes, i.e.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

drawn by eight horses ii.18.1 चतुर्युगः (रथः) 'चत्वारि युगानि यस्य'. **चतुर्-युज्** (1) *a.* चार घोड़ों वाला; yoked with four horses : चतुर्युग् रथः. (2) जुड़ने वाले चार; team of four viii.17.48 उष्ट्राश्चतुर्युजो ददत् 'चतुर्भिर्भारैर्युक्तान् उष्ट्रान्'. **चतुर्-वय** *a.* चतुर्गुण; fourfold i.110.3 एकं सन्तमकृणुता चतुर्वयम् 'चतुर्व्यूहम्'. **चतुर्-वाह्-इन्** *a.* चार घोड़ों या बैलों वाला रथ; a chariot drawn by four horses or oxen TMB. xvi.13.12. **चतुर्-विंश** *a.* चौबीस का बना; consisting of twenty-four. **चतुर्विंशति-रात्र्-अ** *m.* name of a sattra lasting twenty-four days TMB. xxiii.19. **चतुर्-विध** *a.* चार प्रकार का; of four kinds, fourfold. **चतुर्-वीर** *m.* चार दिन चलने वाला सोमयाग; name of a Soma sacrifice lasting four days; said of an unguent in AV. xix.45.3 चतुर्वीरं पर्वतीयं यदाञ्जनम्.

चतुर्-हनु *a.* चार जबड़ों वाला; having four jaws AV. v.19.7 चतुःश्रोत्रा चतुर्हनुः. **चतुर्-होतृ** *m.* दर्शपौर्णमास यागों पर पढ़े जाने वाले मन्त्रविशेष; name of a litany recited at the new moon and full moon sacrifices AV. xi.7.19 चतुर्होतार आप्रियश्चातुर्मास्यानि नीर्विदः, चतुर्होतॄन् व्याचक्षीत ABr. xxiv.5 'चतुर्होतृनामकान् मन्त्रान् उच्चैरुच्चारयेत् । उच्चैरुच्चारणं व्याख्यानम्'.

चतुः-शत *n.* एक सौ चार; a hundred and four. **चतुः-शफ** *a.* चार सुमों वाला; four-hoofed TBr. iii.8.2.1. **चतुः-शराव** *a.* चार शकोरे-भर; measuring four śarāvas, cooked in four dishes MS. i. **चतुः-शिखण्ड** *a.* चार शिखाओं वाला; four-tufted. **चतुः-शृङ्ग** *a.* चार सींगों वाला; four-horned iv.58.2 चतुःश्रृङ्गोऽवमीद् गौर एतत्. **चतुः-श्रोत्र** *a.* चतुष्कर्ण; four-eared AV. v.19.7. **चतु-ष्टोम** [चत्वारः स्तोमास्त्रिवृत्पञ्चदशः सप्तदश एकविंशो यस्मिन्नग्निष्टोमे विद्यन्ते सः] *m.* चार भागों वाला; स्तोम; Stoma consisting of four parts (the second, third and fourth having four verses more than the preceeding), name of a Soma-yāga; cp. TMB. xix.5.1. **चतुः-समुद्र** *a.* चार समुद्रों वाला; having four seas x.47.2 चतुःसमुद्रं धरुणं रयीणाम् 'चतुरः समुद्रान् यो यशसा व्याप्नोति'.

चतुश्चत्वारिंशत् *f.* चवालीस; forty-four. **चतुश्चत्वारिंश्-इन्** *a.* चवालीस भागों वाला; containing forty-four parts. **चतुष्कपर्द** *a.* = चतुःशिखण्ड x.114.3 चतुष्कपर्दा युवतिः सुपेशाः 'चतुष्कोणा'. **चतुष्-टय** *a.* चतुर्गुण; fourfold, consisting of four AV. x.2.3 चतुष्टयं युज्यते संहितान्तम्, चतुष्टय्य आपः 'चतुष्प्रकाराः' Sat. xiv.1. **चतुष्-पक्ष** *a.* चार पक्षों वाला; furnished with four parts AV. ix.3.21 यो द्विपदा चतुष्पक्षा. **चतुष्-पथ** [चतुर्णां पथां समाहारः] *mn.* महापथ, चौराहा; the place where four roads meet ŚBr. ii. **चतुष्-पद्** *m.* चौपाया; four-footed i.94.5 द्विपच्च यदुत चतुष्पद्. **चतुष्-पाद्** = चतुष्पद् x.117.8 चतुष्पादेति द्विपदामभिस्वरे. **चतुष्-पाद** = चतुष्पद् ŚBr iii.

चतुस् [= चतुर्] *av.* चार बार; four times. **चतुस्तनी** *f.* चारथनी; having four nipples. **चतुस्-त्रिंश** *a.* चौतीसवां; thirty-fourth.

चतुस्-त्रिंशत् *f.* चौंतीस; thirty-four. = **चतुस्त्रिंशद्-रात्र्-अ** *m.* name of a sattra lasting thirty-four days TMB. xxiv.4.

चतुः-सहस्र *n.* चार हजार; four thousand v.30.15 चतुःसहस्रं गव्यस्य पर्वः 'चत्वारि सहस्राणि'.

चतुः-स्रक्ति [चतस्रः स्रक्तयः कोणाः यस्य सः] *a.* चौकोन; quadrangular TS. vi.6.10.

चतू-रात्र्-अ *a.* चार दिन चलने वाला; lasting four days, name of a ceremony AV. xi.7.11 चतूरात्रः पञ्चरात्रः षड्रात्रश्चोभयः सह.

चत्-र्त [√चत्] *a.* छिपा; hidden i.132.6 दूरे चर्त्ताय छन्त्सत 'दूरदेशे गताय'.

चत्वारिंश *a.* चालीसवां, चालीस भागों का; fortieth, consisting of forty parts; name of a Stoma.

चत्वारिंशत् *f.* चालीस; forty. **चत्वारिंशद्-रात्र्-अ** [चत्वारिंशतां रात्रीणां समूहः] *m.* name of a sattra lasting forty days TMB. xxiv.10.

√चन् [=√कन्] प्रसन्न होना; to delight in, be satisfied with vii.70.4. चनिष्ट देवा ओषधीष्वर्मु 'कामयेथाम्'.

चन [*Particle*] कश्चन, कोई; some one, न कश्चन, कोई नहीं; no one, not even.

चन्-अस् [√कन्] *n.* प्रसत्ति; favour, delight i.3.6 सुर्ते दधिष्व नश्चनः 'अन्नं हविर्लक्षणम्'.

चनसितवती *a.* आनन्ददायक; agreeable GBr. ii.2.23 चनसितवतीं वाचम्.

√चनस्य (1) – में आनन्द लेना; to delight in i.3.1 पुरुभुजा चनस्यतम् 'इच्छतम् भुञ्जाथाम्'. (2) 'चनसित' शब्द से संबोधन करना; to address with the word चनसित GBr. i.3.19.

चन्-इष्ठ *a.* प्रियतम, अनुग्रहवान्; very agreeable, very gracious or pleasing v.77.4 चनिष्ठ पित्वः 'बहुन्नम्', vii.20.8 वयं ते अस्यां सुमतौ चनिष्ठाः 'स्तुतिमत्तराः' अतिशयेनान्नवन्तो वा', vii.57.4 अस्मे वो अस्तु सुमतिश्चनिष्ठा 'अति-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शयेनान्नप्रदा'.

चनि-श्चद्-अत् [*Int. Pr. Pt.* √श्चद्] *a.* भ्राजमान; shining brightly v.43.4 चनिश्चदत ··· अंशुः.

चनो-धा *a.* कृपाल; gracious VS. viii.7 चनोधा असि चनो मयि धेहि 'अन्नस्य धारयिता'. **चनो-हित** *a.* प्रीतमनस्, कृपालु; made favourable, favourably inclined iii.2.2 हव्यवाळग्निर्जरश्चनोहितः 'चनोऽन्नं यजमाने निहितं येन', VS. xxii.16 उर्शिग् दूतश्चनोहितः 'हविर्भूतस्यान्नस्य भक्षणार्थं निहितः'; on TS. iv.1.11.4 'चनसा मनुष्याणां हितोऽभीष्टकारी'.

√**चन्द्** चमकना to shine. See √श्चन्द्.

चन्द्-र (1) *a.* प्रभावान्; shining TS. iv.2.7.1 यश्चापश्चन्द्राः 'आह्लादकारिणीः', iv.2.7.1 यत्ते शुक्रं यच्चन्द्रम्. (2) **—न्द्रः** *m.* चांद; moon (in later Saṁhitās) i.150.3; सुवर्ण; gold x.107.7 चन्द्रमुत यद्धिरण्यम् 'हिरण्यं रजतम्'; मेदोविशेष; a kind of glistening fat चन्द्रं नाम मेदः Sat. xiv.4.

चन्द्र-निर्णिज् *a.* चिट्टी पोशाक वाला; having a brilliant garment x.106.8 पतरेव चचरा चन्द्रनिर्णिक् 'चन्द्रसदृशरूपयुक्तौ'.

चन्द्र-बुध्न *a.* चमकती बुन्न, तली, अथवा आसन वाला; having a bright standing-ground i.52.3 चन्द्रबुध्नो मदवृद्धो मनीषिभिः 'प्रजानामाह्लादमूलः'.

चन्द्र-मस् [चन्द्रमाह्लादकरं तेजो मीयतेऽत्रेति] *m.* चांद; moon x.64.3 सूर्यामासा चन्द्रमसा यमं दिवि 'मा इति चन्द्रमसो विशेषणम्। माति पक्षमिति माश्चन्द्रमाः तौ सूर्याचन्द्रमसौ'. **चन्द्र-मास्** [माति प्रतिपदाद्यास्तिथीन् परिच्छिनत्तीति माः। चन्द्रश्चासौ माश्च] *m.* चांद; (bright) moon.

चन्द्र-रथ *a.* भ्राजद्रथवान्; having a brilliant car i.141.12 मन्द्रः शृणवच्चन्द्ररथः 'सुवर्णमयरथोपेतः'. **चन्द्र-लोक** *m.* चन्द्रलोक; the world or region of the moon ŚBr. **चन्द्र-वन्त्** *a.* भ्राजमान; illuminated, shining iii.30.20 चन्द्रवता राधसा पप्रथश्च 'दीप्तियुक्तेन'. **चन्द्र-वर्ण** *a.* भ्राजद्वर्ण; of brilliant colour i.165.12 मरुतश्चन्द्रवर्णाः 'सुवर्णवर्णाः'.

चन्द्राग्र *a.* ज्योतिरग्र; carrying lustre before it v.41.14 गिरिश्चन्द्राग्राः 'आह्लादनं हिरण्यं वाग्रे यासां ताः', TS. i.1.14.2 'चन्द्रवत् आह्लादसाधनमग्रं यासां ता ओषधीः'.

चन्द्र-ईन् *a.* प्रकाशवान्, सुनहरा; brilliant, golden VS. xxi.31 रथो न चन्द्री 'सुवर्णखचितः, सुवर्णमयः'.

चप्य *n.* चपनी, पिष्टपात्र; a kind of vessel VS. xix.88 चप्यं न पार्युः.

√**चम्** पीना; to sip, drink; cp. चमस.

चम्-अस [चमन्ति अनेन] (1) *m.* भक्षार्थं दारुपात्र, चम्मच; a kind of flat dish, cup, or ladle, a vessel for drinking Soma iv.35.4 किंमयः स्विच्चमस एष आस. (2) [पात्रविशेषे स्थिताः सोमाः तैर्वषट्कारानुवषट्कारयोर्होतव्यम्] नौ चमस—होता, ब्रह्मा, उद्गाता, यजमानः, मैत्रावरुणः, ब्राह्मणाच्छंसी, पोता, नेष्टा, अग्नीध्रः एतेषां नवानामृत्विजां चमसाः. (3) चमसगत सोम; Soma contained in the camasas JŚS. i.14.

चमसाध्वर्यु [चमसिनामृत्विजां परिचारकाः चमसाध्वर्यवः] *a.* चमसी ऋत्विजों का परिचारक; attendant of the Ṛtviks who have camasas AV. ix.6.51 चमसाध्वर्यव एवं ते, TS. vi.4.3.

चमू [√चम्, originally 'drinking cup'] *f.* चमस; dish, cup, bowl x.91.15 चम्वीव सोमः (चम्वि इव) 'यथा चमसे सोमः' VS. xx.79. **चमू-षद्** *a.* चमसवर्ती; stored in a vessel, found in a dish x.43.4 सोमास इन्द्रं मन्दिनश्चमूषदः 'चमसपात्रेषु स्थातारः'.

चम्-रिष् [= चमू+इष् libation in a camasa or चम्रि+इष्; cp. चम्रीषू] *f.* पात्रावस्थित सोमाज्य; Soma-libation i.56.1 पूर्वीरेव तस्य चम्रिषः 'चमसेष्ववस्थिताः सोमलक्षणा इषः'.

चय्-अ *a.* दण्डयिता; chastising, in वृत्रंचयः.

चय्-अन [√चि] *n.* चिनना; piling AV. xviii.4.37 इदं कसाम्बु चयनेन चितम्; यज्ञियस्थण्डिलनिर्माणप्रकारः = चितिः.

चम्रीष [= चम्रि-इष, चम्रि = चमू ?] = चम्रिष् i.100.12 चम्रीषो न शवसा 'चमसे रसात्मनावस्थितः सोमः'.

√**चर्** चलना, पर्यटन करना; to go, move ईश्वरोऽतिथिरेव चरितोः AA. i.1.1; to wander about : आस्ते च चरति च ABr. i.3; कृत्य, यज्ञ या अनुष्ठान करना; to perform a rite यथापूर्वं यज्ञेन चरेयुः TMB. ix.9.15; व्यवहार करना, बरतना; to act येन यमस्य विधिना चराणि 'व्यवहराणि' ChBr. ii.3.20. Forms. I. : P. *Pr.* चरति; *Sb.* चराणि; चराव, चरातस्; चरान्; चराति; *Inj.* चरत्; *Op.* चरेत्; *Ipv.* चर, चरतु; चरत, चरन्तु; *Pt.* चरन्त. *Ipf.* अचरत्. *Pf.* चचार; चेरिम, चेरुर्. *Ao. red.* : अचीचरत्; *s.* : अचार्षम्; *is.* अचारिषम्; *Inj.* चारीत्. *Ft.* चरिष्यामि. *Ps.* चर्यते; *Pp.* चरित; *Gdv.* –चरेण्य; *Gd.* चरित्वा, –चर्य. *Inf.* चरसे, चरितवे, चरध्यै; चरितवै; चरितुम्; चरितोस्. *Cs.* चारयति, –ते. *Ds.* चिचर्षति, चिचरिषति. *Int.* चर्चरीति; *Pt.* चर्चूर्यमाण.

चर्-अक *a.* घुमक्कड़; wanderer ŚBr. **—का** *f.* a variety of Sautramaṇī. **चरकाचार्य** *m.* बांस पर नाचने की शिक्षा देने वाला; one who instructs how to dance on the tip of a bamboo TBr. iii.4.16. **चरकाध्वर्यु** [**—र्यवः** चरकशाखोक्ताध्वर्यवप्रयोगकर्तारः] *m.* चरकशाखानुयायी अध्वर्यु; Adhvaryus following the Caraka-śākhā.

चर्-अण (1) *n.* चलना; the act of going, gait, walk

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ix.113.9 यत्रानुकामं चरणम्. (2) मार्ग; path iii.5.5 पाति यद्वश्चरणं सूर्यस्य 'चरत्यत्रेति चरणमन्तरिक्षम्'. (3) अनुष्ठान; performing a rite AV.vii.106.1 उपारिमं चरणे जातवेदः. (4) व्यवहार; behaviour. (5) पैर; foot.

चर्-अणि *a.* चर, सक्रिय; movable, active viii.24.23 चर्कृत्यं चरणीनाम् 'मनुष्याणाम्'.

चर्-अणीयमान *a.* व्यापृत; engaged in, carrying on iii.61.3 समानमर्थं चरणीयमाना 'चरितुमिच्छन्ती'.

√चरण्य् चलना; to move AV. vii.29.1 जिह्वा घृतमा चरण्यात 'move on', AV. vii.29.2 जिह्वा घृतमुच्चरण्यात् 'move up' = TS. i.8.20.1 'भक्षयतु', उच्चरण्येत् 'भक्षयतुः'.

चरण्य्-उ *a.* क्रियाशील, जीवट; active, lively x.95.6 श्रेणिः ग्रन्थिनी चरण्युः 'चरणशीला'.

चर्-अ-थ (1) *a.* सचेष्ट, जंगम; active i.58.5 स्थातुश्चरथं भयते पतत्रिणः 'स्थातुः स्थावरं चरथं जंगमम्', i.70.3 चरथाम् against स्थाताम्. (2) *n.* मार्ग, गमन; path, walk x.92.13 प्र नः पूषा चरथं · · 'अवतु 'जंगमम्', viii.33.8 पुरुत्रा चरथं दधे 'चरणशीलं पदम्'. (3) *n.* चलन, व्यवहार; going, moving, behaving i.36.14 कृधी न ऊर्ध्वाञ्चरथाय जीवसे 'लोके चरणाय'. Mark i.70.3 चरथम् (from चरथ) in juxtaposition of स्थाताम्.

चर-म *a.* अन्तिम; last, the outermost vii.59.3 नहि वश्चरमं चन वसिष्ठः परिमंसते 'अवरमपि', viii.61.15 स नो रक्षिषच्चरमं स मध्यमम्.

चर-वृत्ति *a.* यायावर; always on the move Sat. xxvi.7.

चर्-असे [*Dat. Inf.*] *a.* चलने को; to move i.92.9 विश्वं जीवं चरसे बोधयन्ती 'चरणाय'.

चरा-चर्-अ [*Int.* √चर्] *a.* चरणशील; moving, far-extending x.85.11 दिवि पन्थाश्चराचरः 'अत्यन्तं गमन-साधनभूतो मार्गः'; cp. TMB. xvii.1.12.

चरथ = चरथ; moving i.70.3 गर्भाश्च स्थातां गर्भाश्चरथाम् offsprings of things that are stationary, offsprings of those that move.

चरायै = चरसे vii.77.1 विश्वं जीवं प्रसुवन्ती चरायै 'संचाराय'.

चर्-इत *n.* चेष्टित; conduct, behaviour ऋषीणां चरितं सत्यम् Praśna.; going, course i.110.2 सौधन्वना-श्चरितस्य भूमना 'समुपार्जितस्य तपसः'. **चरित-निर्वेष** *a.* कृतप्रायश्चित्त; one who has undergone expiation Sat. xxvi.5.

चर्-इ-त्तवे [*Dat. Inf.*] = चरितुम् i.113.5 जिह्वाश्चर्ये चरितवे मघोनी 'चरितुम्'.

चरित्-इन् *a.* चरित वाला; observing, in ब्रह्मचर्यमचरितिनः GBr. i.13.

चर्-ई-त्र (1) *n.* पैर, चरण; foot i.116.15 चरित्रं हि वेरिवाच्छेदि पर्णम् 'चरणम्'. (2) चलन; going, performing deeds ŚBr. viii.1.9.10 सर्वस्मा उ वा एतस्मै प्राणः प्रतिष्ठायै चरित्राय TS iv.2.9.1 'चरित्राय शास्त्रीयाचरणलाभाय'.

चर्-इष्णु *a.* चरणशील; prone to wander vi.61.8 चरिष्णुः अमः 'चरणशीलः'. *f.* **—ष्णू. चरिष्णु-धूम** *a.* मंडराते धूएं वाला; having wavy smoke viii.23.1 चरिष्णुधूममगृभीत-शोचिषम् 'सर्वतश्चरणशीलधूमजालम्'.

चर्-उ *m.* पाकाधार स्थाली, चरुपक्व द्रव्य; a kind of pot in which a particular oblation is cooked vii.104.2 चरुरग्निर्वा इव.

चर्-कृ-र्ति [√कृ, cp. कीर्ति] *f.* स्तोत्र, स्तुति; praise x.74.9 अस्माकमस्तु चर्कृतिः 'पुनःपुनः क्रियमाणं स्तोत्रम्'. **चर्-कृ-त्-य** [√कृ] *a.* स्तोतव्य; to be praised x.50.2 चर्कृत्य इन्द्रः 'पुनःपुनः परिचरणीयः'.

चर्-चर्-अ [*Int.* √चर् ?] *a.* चरणशील; moving x.106.7 पर्जेव चर्चरं जरम् 'चरणशीलं जारं जरायुक्तम्'.

चर्मण्-वन्त् *a.* चमड़े वाला; furnished with skin TS. vii.5.12.2.

चर्-मन् *n.* चाम, खाल, वल्कल; skin, hide, bark i.85.5 चर्मवोर्दभिर्व्युन्दन्ति भूम 'अल्पं चर्म'.

चर्मतूणी चमड़े की इषुधि; leather quiver KŚS. xv.3.32.

चर्म-म्न्-अ [√म्ना, √म्ला] *a.* चमड़ा रंगने वाला; tanner viii.5.38 चर्मम्ना अभितो जनाः 'चर्ममयस्य कवचादेर्धारणे कृताभ्यासाः। यद्वा चर्माणि चरणसाधनान्यश्वादीनि वाहनानि तेषु मनन्त्यभ्यस्यन्तीति चर्मम्नाः'.

चर्ष्-अणि [√चर्] (1) *a.* सक्रिय, करेर वाला; active, energetic i.46.4 पिता कुटस्य चर्षणिः 'कर्मणो द्रष्टा', i.109.5 चर्षणी मादयेथां सुतस्य 'सर्वस्य द्रष्टारौ'. (2) *m.* हलधर; cultivator vi.22.1 य एक इद्व्यश्चर्षणीनाम् 'प्रजानाम्'. Cp. कृष्टि. (3) *Pl.* जन; men i.86.5 विश्वा यश्चर्षणीरभि 'मनुष्यान्', v.86.2 या पञ्च चर्षणीरभि (यौ) 'चर्षणयो मनुष्याः। तान्'.

चर्षणि-प्रा *a.* जनों को (देयों से) भर देने वाला; satisfying men, blessing men i.177.1 आ चर्षणिप्रा वृषभो जनानाम् 'चर्षणयो मनुष्याः। तान् प्रीणयिता'.

चर्षणी-धृत् *a.* प्रजापालक; preserving men iv.17.20 चर्षणीधृदनर्वा 'प्रजानां धारयिता'. **चर्षणी-धृ-ति** *a.* मनुष्यों का सहारा; support of men, SV. i.243 अनुत्तश्चर्षणीधृतिः (= viii.90.5 however has अनुत्ता चर्षणीधृता).

चर्षणी-सह् *a.* प्रजा-शासक; ruling over men

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

1.119.10 ईन्द्रमिव चर्षणीसहम् 'शत्रुजनानामभिभवितारम्'; cp. Uv. on VS. xxviii.2.

√चल् चलना; to move, stir, shake.

चला-चल्-अ [= चराचर] *a.* चल-स्वभाव; unsteady, wavering i.164.48 शङ्खोऽर्पिताः षष्टिर्न चलाचलासः 'चलनस्वभावाः'.

चष्-आल [√चष् 'be pleased, please, cp. Hindi casakā 'relishing'; caṣ-aka 'goblet'; यूपस्योपरि प्रतिमोक्तव्योऽष्टाश्रिर्मध्ये संनतो वलयः] *m.* यूप के ऊपर का वलय; knob, wreath-shaped frame on the upper end of a post i.162.6 चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति 'यूपस्योपरि स्थाप्यं यूपाग्रभागं चषालमाहुः'. **चषाल-वन्त्** *a.* चषाल वाला; furnished with caṣāla iii.8.10 चषालवन्तः स्वरवः 'प्रतिमुक्तकटकाः'.

चाक्र्-अ (1) *a.* चक्रिय; belonging to a wheel. (2) *m.* एक नाम; name of a man ŚBr. **चाक्रायण** [चक्रस्यापत्यम्] *m.* son of Cakra, by name उशस्त BṛUp.

चाक्षुष्-अ *a.* चक्षुःसंबन्धी; relating to the eye or sight, depending on or produced from sight VS. xiii.56 वर्षाश्चाक्षुष्याः. (2) *m.* चक्षुष्पति; patron of sight AV. xvi.7.7 सूर्यामंश्चाक्षुष. **चाक्षुष्-मत्य** *a.* चक्षुष्मानों का स्वामी; lord of those who see TBr. iii.10.7; चाक्षुष्पत्यः ? **चाक्षुष्-य** = चाक्षुष ŚBr.

चा-क्ष्म्-अ [√क्षम्] *a.* क्षमाशील; gracious, benevolent ii.24.9 चाक्ष्मो यद् वाजं भरते 'सर्वस्य द्रष्टा सर्वसहो वा'.

चा-चल्-ई *a.* = चलाचलः.

चाण्डाल *m.* चण्डाल; (चण्ड–); outcast VS. xxx.31 वायवे चाण्डालम्.

चात्-अन *a.* चाटन; driving away. Cp. अभिशस्ति-चातन.

चातुर्धाकरण्-इक *a.* चतुर्धाकृत, सम; divided into four, equal Sat. ii.2.

चातुर्मास्-य [चतुर्षु चतुर्षु मासेषु क्रियन्त इति चातुर्मास्यानि वैश्वदेव-वरुणप्रघास-साकमेध-शुनासीर्याणि] (1) *n.* यागविशेष; name of the three sacrifices performed at the beginning of the three seasons of four months TS. i.6.10; चतुर्मास का प्रारम्भ; beginning of a season of four months. (2) *a.* चातुर्मास्य याग-संबन्धी; belonging to the Cāturmāsya sacrifices ŚBr. xiii.2.5. **चातुर्मास्य-देवता** *f.* चातुर्मास्य याग की देवता; deity of the Cāturmāsya sacrifice. **चातुर्मास्य-याज्-ईन्** *a.* चातुर्मास्य याग करने वाला; performing a Cāturmāsya sacrifice.

चातुर्होतृ-क *a.* चतुर्होतृ-कृत्य-संबन्धी; relating to the Caturhotṛ service MGS. i.23. **चातुर्होत्र्-इय** *a.* चार होताओं से परिचरित; attended by four chief priests (Agnī) TAr. i.22.11.

चातुष्-प्राश्-य [चतुर्भिरध्वर्युब्रह्मादिभिर्ऋत्विग्भिः प्राशितव्यम् or चतुर्णां प्राशनार्हं तृप्तिजननसमर्थम्] *n.* चार का भोज्य; enough for four persons to eat ŚBr.

चात्-त्र [√चत्] *n.* मन्थनसाधन; peg used with the araṇis KŚS.; spindle; cp. Lith. kedra 'spindle'.

चात्वाल [= काट √चत् 'hide'] *mn.* खात, गढ़ा; a pit, hole in the ground for constructing the uttara vedi ŚBr. iii. **—ल-वन्त्** *a.* चात्वालवान्; a sacrifice for which cātvāla is dug KŚS. i.1.6.

चान्दन *a.* चन्दननिर्मित; made of the candana-wood Sat. xix.6.3.

चान्द्रमस्-अ *a.* चन्द्रसंबन्धी; relating to the moon AV. xix.9.10 शं नो ग्रहाश्चान्द्रमसाः.

चान्द्रायण (1) *a.* चन्द्र के अयन का द्रष्टा; observer of the moon's course TMB. xxii.13.17. (2) *n.* चान्द्रायण; moon's course.

√**चाय्** निहारना; to observe, perceive AV. iv.89.1 अपो दिव्या अचायिषम्, AV. ix.1.1 तां चायित्वा 'noting'; आदर दिखाना; to behave respectfully vii.18.8 पर्शुकविरशयच्चायमानः 'चयमानस्य पुत्रः', x.94.14 वि वर्तन्तार्मद्रयश्चायमानाः 'पूज्यमानाः', i.105.18 उज्जिहीते निचाय्य 'दृष्ट्वा, = चायित्वा' Forms. I. : *Pr.* चायति; *Pt.* चायमान. *Per. Pf.* चायांचकुर. *Ao. iṣ.* : अचायिषम्. *Ps.* चाय्यते. *Gd.* चायित्वा, –चाय्य.

चायमान *m.* चयमान का पुत्र; son of Cayamāna vi.27.5 अभ्यावर्तिनं चायमानाय शिक्षन् 'चयमानस्य राज्ञः पुत्राय'.

चायू-उ *a.* आदरकर्ता; respectful iii.24.4 यज्ञेषु य उ चायवः 'पूजकाः'.

चार्-अण *n.* यान; vehicle. **चार्-अथ** *a.* चरणशील; wandering viii.46.31 चारयै गणे 'चार्यमाणे प्रेर्यमाणे'. Cp. आचार 'प्रयोग' in आचारलक्षणानि कर्माणि = 'गृह्यकर्माणि'.

चार्-रु [√चन्] *a.* रुचिर, प्रिय; agreeable, dear TS. iii.4.7.3 चारुः कामः, ii.2.8 चारुरायवे 'चरणशीलः', i.137.2 पीतये चारुः 'चरणीयो भक्षणीयः', iii.49.3 पितेव चारुः 'कमनीयः'; सुन्दर; lovely, beautiful iv.6.6 भद्रा ते अग्ने संदृक् · · · चारुः 'रमणीया', *av.* AV. ix.72.7 हृदे पवते चारु मत्सरः 'कल्याणं यथा भवति तथा', i.72.2 तस्थुः पदे परमे चार्वग्नेः 'चारुणि शोभने'.

चारु-त्व *n.* चारुता; endearedness x.70.9 देव त्वष्टर्यद् ध चारुत्वमानट् 'कल्याणरूपत्वम्'. **चारु-प्रतीक** *a.* सुदर्शन; of

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

lovely appearance ii.8.2 चारुप्रतीक आहुतः 'शोभनोपक्रमः'.

चार्-य *a.* चरणीय; to be practised or observed.

चार्व्-अदन *a.* सुन्दर दांतों वाला; of lovely teeth (= चारु-वदन unnecessary). **चार्-वाच्** *a.* चारुवाक्; speaking sweetly AV. Paipp. xx.5.5.

चाष [*चाक्ष Onomatopoetic] *m.* नीलकण्ठ; blue jay x.93.13 चाषेण किकिदीविना 'चाषाख्येन पक्षिणा', VS. xxsv.23.

√चि चुगना, चिनना; to gather, pile up, arrange in order vii.18.10 यथाकृतमभि मित्रं चितासः 'संहता जानन्तो वा'; बढ़ना; to increase तपसा चीयते ब्रह्म 'उपचीयते उच्छूनतां गच्छति' Muṇḍaka; समाप्त करना; to bring to a close ix.47.2 ऋणा च धृष्णुश्चयते 'चातयति'; दण्ड देना; to punish i.190.5 बृहस्पते चयस ईत् पियारुम् 'हंसि'; निन्दा करना; to condemn some act vi.51.7 मा तत् कर्म वसवो यच्चयध्वे 'बाधध्वे'; पैदा होना; to arise from चीयते शीर्षतः ŚBr. vi.3.6.2 'उत्पद्यते जायते'; note चिक्यानं 'चयनं कृतवान्' TS. v.2.3.6. Forms. V. : *Pr.* चिनोति; चिन्वन्ति; चिनुते; *Sb.* चिनवत्. *Op.* चिनुयाम; *Ipv.* चिनुहि, चिनोतु; चिन्वन्तु; चिनुष्व; *Pt.* चिन्वन्त्; चिन्वान. I. *Pr.* चयसे, चयते; चयध्वे; *Inj.* चयत; *Op.* चयेम. *Pf.* चिकाय; चिक्ये; चिक्यिरे. *Ao. root* : अचित्; *Ipv.* चितन, चियन्तु; *s* : अचैषम्; *iṣ* : चयिष्टम्. *Ft.* चेष्यति, –ते. *Ps.* चीयते; *Pp.* चित. *Gd.* चित्वा. *Inf.* चेतुम्; चेतवै. *Ds.* चिकीषते.

√चि निहारना; to observe v.55.7 यत्राचिध्वं मरुतो गच्छथेदु तत् 'जानीथ', AV. i.10.2 विश्वं ह्युग्र निचिकेषि दुग्धम् 'thou dost note', viii.7.2 यामं शुभ्रा अचिध्वम् 'समचिनुध्वम्। अश्वादिभिः साधनैः संश्लिष्टं कुरुथ'; x.51.3 तं त्वा यमो अचिकेच्चित्रभानो 'ज्ञातवान्', [√चित् = कित] viii.78.6 पुरा निदश्चिकीषते 'निकरोति'; iv.38.4 विदथा निचिक्यत 'जानन्। पश्यतिकर्मैतत्', x.89.3 वि यः पृष्ठेव जनिमान्यर्य ईन्द्रश्चिकाय 'विचिनोति', viii.78.6 स मन्युं मर्त्यानामदब्धो निं चिकीषते। पुरा निदश्चिकीषते 'निकरोति'. Mark x.86.19 विचिन्वन् दासमार्यम् 'पृथक्कुर्वन्'. Forms. III. : *Pr.* चिकेति, चिकेषि; *Ipv.* चिकीहि, चिकेतु; Ā. *(3. s.)* चिकिताम्; *Pt.* चिक्यत्; *Ipf.* अचिकेत्; अचिक्युर्. *Pf.* चिकाय; चिक्यतुर्; चिक्युर्; Ā *2 du.* चिकेथे (for चिक्याथे). *Ao. root* : अचित्. Ā अचिध्वम्. *Pp.* चित. *Ds.* चिकीषते.

चे-कित् [√चित्] *a.* द्रष्टा, ज्ञाता, प्रबुद्ध; knowing, wise viii.51.3 चिकिद्य ऋषिचोदनः 'स्तोतुर्ज्ञानम्', viii.97.14 त्वं पुर इन्द्र चिकिद् एना ··· नाशयध्यै 'you marked out'.

चिकित्-आन (1) *m.* एक नाम; name of a person i.3.24. (2) *a.* अभिज्ञ; knowing; प्रदीप्त; shining.

चि-कित्-इ (1) *a.* चमकदार; shining. (2) *f.* समझ; understanding. **चि-कित्-उ** *a.* अभिज्ञ, प्रकाशवान्; wise, radiating viii.56.5 अचित्यग्निश्चिकित्वः.

चि-कित्-नु *a.* ज्ञाता; knowing, observing TS. iv.4.12.3.

चि-कित्-वन् *a.* अभिज्ञ, चेतन; wise viii.60.18 केतेन ··· चिकित्वना 'चिकितुषा जनेन'. **चि-कित्-वांस्** [*Pf. pt.*] देखकर; having noticed i.71.5 पृशन्यश्चिकित्वान् 'जानन्'.

चि-कित्-वित् [= वन्] *av.* विचार के साथ, जानबूझकर; deliberately, with consideration iv.52.4 चिकित्वित् सूनृतावरि 'ज्ञापयन्ती'. **चि-कित्विन्-मनस्** *a.* चौकन्ने मन वाला; one with an attentive or intelligent mind, attentive v.22.3 चिकित्विन्मनसं त्वा देवम् 'जानत् मनो यस्यासौ', viii.95.5 चिकित्विन्मनसं धियम् 'चिकित्वांसि ज्ञातानि सर्वेषां हृदयानि यया'.

चिक्कश *n.* जौ का आटा; barley-flour Kauś. xxi.14.

चिच्चिर्क [Onomatopoetic] *m.* पक्षिविशेष, चिड़ा; a bird x.146.2 यदुपावति चिच्चिर्कः 'चीचीशब्दं कुर्वन्'.

√चित् [extension of √चि] निहारना; to perceive, notice i.10.2 तदिन्द्रो अर्थं चेतति 'जानाति'; – पर ध्यान देना; to pay attention to, inspect, attend to i.128.4. कृत्वा यज्ञस्य चेतति 'कर्तव्यतामवजानाति'; ChBr. ii.4.1 चितयन्तः पर्वणा पर्वणा वयम् 'उपपादयन्तः'; किसी वस्तु को लक्ष्य में रखना; to aim at something, have something in view 1.131.6 वज्रिंश्चिकेतसि 'अवबुध्यसे'; किसी वस्तु या बात का पता लगाना या उसे भांपना; to make out something, realize vii.42.4 स्योनशीरितिथिराचिकेतत् 'प्रज्ञायते'; कर्तव्य को समझना; to know or understand what to do viii.68.18 ऐषु चेतद् वृषण्वती 'आज्ञायते'; चमकना; to shine iii.11.3 अग्निर्धिया स चेतति 'सर्वं जानीते'; दीख पड़ना; to become visible, appear viii.13.20 तदिद्वृद्रस्य चेतति यह्वम् 'ज्ञायते'; अपने आपको व्यावृत्त बनाना; to distinguish oneself by, become conspicuous vi.36.5 युगेयुगे वयसा चेकितानः 'प्रज्ञायमानः'; cp. राजसूयाय चिताना: 'चिन्तयन्तः' TS. i.8.11.1. Forms. I. : *Pr.* चेतति; चेतथस्; चेतथ; Ā. चेतते; चेतन्ते; *Inj.* चेतत्; *Ipv.* चेतताम्; *Pt.* चेतन्त्; *Ipf.* अचेतत्. II. Ā. *Pr.* चिते (*3. s.*). *Pf.* चिकेत; चिकितुर्; Ā. चिकिते; चिकिरे and चिकितिरे; *Sb.* चिकितस्, चिकेतति and चिकेतत्; चिकेतथस्; *Ipv.* चिकिद्धि; *Pt.* चिकित्वांस्; चिकितान; *Ppf.* चिकेतम्; अचिकेतत. *Ao. root* : अचित्; *Pt.* चितान; *Ps.* अचेति; *s* : अचैत्. *Inf.* चितये. *Cs.* चेतयति, –ते and चितयति, –ते;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Sb. चेर्तयानि, चेर्तयातै; *Op.* चितयेम. *Ds. Inj.* चिकित्सत. *Int.* चेकिते (*3. s.*); *Sb.* चेकितत्, *Pt.* चेकितत्.

चित् (1) *f.* ज्ञान, चैतन्य; thought. (2) *a.* चेतयिता; thinking TS. iv.7.131 चिदसि; cp. विपश्चित्, हरश्चित, सचित्, आचित्. **चित्** [√चि] *a.* चीयमान; piled or heaped up TS. iv.2.7.4 चितः स्थ परिचित ऊर्ध्वचितः 'चीयन्ते भूमौ प्रक्षिप्यन्ते इति चितः शर्कराः'.

चित्-अन्ती *f.* चेतन्ती; observing i.129.7 होत्रया चितन्त्या 'तव गुणान् ज्ञापयन्त्या'. **चितय्-अन्त्** [*Caus.* of √चित्] *a.* दर्शक, ज्ञापक; showing v.41.7 चितयद्भिरकैः 'ज्ञापयद्भिः', ii.2.4. चितयन्तमक्षभिः 'चेतयमानम्'. **चितय्-ए** [*Dat. Inf.*] समझने या जानने को; to understand. **चित्-आन** *a.* प्रकाशमान; shining ix.101.11 चिताना गोरधि त्वचि 'ज्ञायमानाः सोमाः'.

चि-ति [इष्टकानां प्रस्तारः] *f.* रद्दा, चिनाई, चिता; piling bricks, layer, pile, funeral pile. (चितिर्द्विविधा क्षुद्रचितिः महाग्निचितिश्च । क्षुद्रपाषाणैः निर्मिता अल्पाकारा क्षुद्रचितिः । बृहतीभिः सहस्रसंख्याकाभिः इष्टकाभिः निर्मितः स्थण्डिलविशेषो महाचितिः). **चित्यश्नयः** 'चित्यर्था इष्टकाः' Sat. x.8. Mark चिति in अपचिति 'retaliation'.

चित्-ई *f.* ज्ञान, ज्ञानात्मक मनोवृत्ति; knowledge, discrimination VS. xxiii.49 पृच्छामि त्वा चितयं 'परिज्ञानाय'; cp. अपचिति 'respect' in iv.28.4. **चिति-क्लृप्-ति** *f.* चिति में हिरण्य रखकर 'चित्तिमचित्तिम्' (TS. v.5.4.4) इस मन्त्र को बोलते हुए छूना; to place gold in the altar and touch it well while reciting the verse चित्तिमचित्तिम् etc. Sat. xi.8; यत्ते चितमग्ने देवाँ इहावह इत्यादि ऋचाएं; verses beginning with यत्ते अग्ने etc. TBr. iii.11.9.

चितैध [चिता एधाः काष्ठसमूहाः यस्मिन् श्मशाने] *a.* जिसमें काष्ठ चिन दिये हैं; having burning wood piled up ABr. iv.10.15.

चित्-र्त (1) *a.* अभिदृष्ट; perceived ix.65.12 अर्या चित्तो विपानिया 'ज्ञातः'; अभिप्रेतकार्य; object in view TS. v.4.6.2 चित्तायोर्यच्छते 'अभिप्रेतकार्याय'. (2) —**म्** *n.* विचार, चित्त, मन; thinking, mind, intellect, understanding i.163.11 तव चित्तं वात इव ध्रजीमान् 'मनः', TS. iv.7.1.2 चित्तं च मे; चित्तदेवता; goddess of intellect TS. TS. v.7.14.1 चित्तं मन्याभिः.

चित्त-गर्भा *f.* व्यक्तगर्भा; visibly pregnant v.44.5 चित्तगर्भासु सुस्वरुः 'चित्तग्राहिणीषु स्तुतिषु'.

चित्ताकूत *n.* विचार एवं संकल्प; thought and intention AV. xi.9.1 चिताकूतं च यद्धृदि.

चित्-ति (1) *f.* चिति, समझ, ज्ञान, मन, यश; thought, thinking, understanding, mind, fame ii.21.6 चित्तिं दक्षस्य 'ख्यातिम्', x.85.7 चित्तिरा उपबर्हणम् 'चित्तिः देवता'; धीति, मन्त्र; prayer, song TS. iv.2.3.1 उदु त्वा विश्वे देवा अग्ने भरन्त चित्तिभिः 'धीवृत्तिभिः'.

चित्-र्ति *f.* चटचट; crackling i.164.29 सा चित्तिभिर्नि हि चकार मर्त्यम् 'ज्ञानैः तत्पूर्वकैः कर्मभिर्वा'.

चित्त्-ईन् *a.* चेतन; intelligent AV. iii.30.5 ज्यायस्वन्तश्चित्तिनः.

चित्-पति *m.* ज्ञान का स्वामी; lord of knowledge VS. iv.4 चित्पतिर्मा पुनातु 'प्रजापतिर्वै चित्पतिः'.

चि-त्य *d.* चेतव्य; to be piled up TS. iii.4.10.2 चित्यश्चित्योऽस्य भवति : त्रिविधाश्चित्याग्नयः—सायंप्रातर्होमाहुतिरूपाभिरिष्टकाभिश्चित एकोऽग्निः । अहोरात्रकालरूपाभीरिष्टकाभिश्चितो द्वितीयोऽग्निः । विराड्रूपेष्टकया चितस्तृतीयोऽग्निः.

चित्-र् (1) *a.* विस्पष्ट, प्रदीप्त, हृदयंगम, रुचिर, विस्मापनीय (यः कामयेत चित्रं जनतायां स्यात् ApŚS. 113); conspicuous, bright, touching the heart i.88.2 रुक्मो न चित्रः 'अतिशयेन दर्शनीयः', vi.6.7 स चित्र चित्रं चितयन्तमस्मे 'चायनीयः', x.100.12 चित्रस्ते भागुः 'आश्चर्यभूतश्चायनीयो वा'; उत्तम; excellent, magnificent i.48.11 यश्चित्रो मानुषे जने 'चायनीयः', vi.66.9 प्र चित्रमर्कं गृणते तुराय 'दर्शनीयम्', i.37.3 निं यामश्चित्रमृञ्जते 'विविधम्'. i.125.6 दक्षिणावतामिदिमानि चित्रा 'चायनीयानि मणिमुक्तादिरूपाणि द्रव्याणि'. (2) —**म्** *n.* रुचिर अथवा चायनीय धन; agreeable wealth Sat. xv.4 यद्युत्पूतं चित्रं देयम् 'हृदयंगमं धनम्', i.92.13 उषस्तच्चित्रमा भर 'चायनीयं धनम्'. **चित्रम्** *av.* चमक के साथ; brilliantly, splendidly i.71.3 चित्रमुच्छन्तीम् 'चायनीयं पूजनीयं तमग्निम्'. **चित्रा** *f.* एतन्नामक इष्टि; a sacrifice of this name TS. ii.4.5.

चित्र-क्षत्र *a.* शानदार राज्य वाला; whose dominion is bright vi.6.7 चित्रक्षत्र चित्रतमं वयोधाम् 'विचित्रबलं चायनीयधनं वा'. **चित्र-ज्योतिस्** *a.* भ्राजमान; shining brilliantly KS. xviii.6; on TS. v.6.5.5 'name of a gaṇa of the Maruts'. **चित्र-भ्रजति** *a.* शानदार गति वाला; having a splendid gait vi.3.5 चित्रभ्रजतिररतिर्यो अक्तोः 'विचित्रगतिः'.

चित्र-बर्हिस् *a.* चमकते विस्तर वाला; having a brilliant bed (of stars, qualifying the moon) i.23.13 आ पूषश्चित्रबर्हिषम् 'विचित्रदर्भैर्युक्तम्'. **चित्र-भानु** *a.* प्रदीप्त-प्रकाशवान्; having bright lustre v.26.2 चित्रभानो स्वर्दृशम् 'नानाविधा भानवो रश्मयो यस्य'. **चित्र-महस्** *a.* आश्चर्यकारी प्राचुर्य वाला; of extraordinary abundance x.122.1 वसुं न चित्रमहसं गृणीषे 'चायनीयतेजस्कम्' (अग्निम्).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चित्र-या-म *a.* प्रकाशित मार्गवान्; having a bright course iii.2.13 तं चित्रयामं हरिकेशमीमहे 'नानाविधगमनम्'. **चित्र-रथ** *a.* चमचमाते रथ वाला; having a bright chariot x.1.5 होतारं चित्ररथमध्वरस्य 'नानारूपरथम्'. **चित्र-राति** *a.* उत्तम दान वाला; granting excellent gifts vi.62.5 गृणते चित्रराती 'विचित्रदानौ'. **चित्र-राधस्** = चित्रराति viii.11.9 वजिषु चित्रराधसम् 'चायनीयधनम्'. **चित्र-वती** *f.* 'चित्रं देवानाम्' (i.115.1) इति चित्रशब्दवती सौरी ऋक्; the verse containing the word चित्र. **चित्र-वाज** *a.* श्रेष्ठ-धन; having excellent riches viii.7.33 वयत्यां चित्रवाजान् 'विचित्रगमनान्, विचित्रबलान् विचित्रधनान् वा'. **चित्र-विहिता** *f.* दमकते द्रव्यों से अलंकृत; decked with brilliant things TS. ii.5.2.5.

चित्र-शोच्-इस् *a.* भ्राजमान ज्योति वाला; shining brilliantly v.17.2 तं नाकं चित्रशोचिषम् 'चित्रतेजसम्'. **चित्र-श्रवस्** *a.* उत्तम कीर्ति वाला; having excellent fame. **चित्र-श्रवस्तम** *a.* अत्युत्तम कीर्ति वाला; having exceptional fame i.45.6 त्वां चित्रश्रवस्तम हवन्ते विक्षु जन्तवः 'अतिशयेन विविधहवीरूपान्न'. **चित्र-सेन** *a.* चमकते भाले वाला; having a shining spear vi.75.9 चित्रसेना इषुबलाः 'दर्शनीयसेनाः'. **चित्रा** (1) *a.* झिलमिलाती; brilliant. (2) **—त्रा** *f.* नक्षत्रविशेष TS. iv.4.10.2. **चित्रा-कर्मन्** *n.* चैत्र पौर्णमासी को करणीय कृत्य; the rite to be observed on Caitra Paurṇamāsī. **चित्रा-न्याय** चित्रया यजेत पशुकामः इत्यत्र असति प्रतिबन्धे पशुप्राप्तिरैहिकी, अन्यथा त्वामुष्मिकी; Citrā-maxim : if there is no obstruction the person who sacrifices with Citrā, gets cattle in this very life, else he gets them in the next world. **चित्रा-मघा** *a.* उत्तम धन देने वाली; bestowing excellent gifts i.48.10 श्रुधि चित्रामघे हवम् 'विचित्रधनयुक्ते'. **चित्रायुस्** *a.* उत्तम शक्ति वाला; possessed of excellent vitality vi.49.7 कन्या चित्रायुः 'चित्रगमना चित्रान्ना वा'; on TS. iv.1.11.2 'विचित्रं जीवनं यस्याः सा'. **चित्रावसु** *a.* उत्तम धन वाला; rich in excellent wealth VS. iii.18 चित्रावसो स्वस्ति = TS. i.5.7.5 'नक्षत्रादिरूपं चित्रमभिव्यक्ततया वसत्यस्यामिति रात्रिश्चित्रावसुः'.

चित्र्-ईन् *a.* भासमान रत्नों वाला; having sparkling jewels iv.32.2 चित्र चित्रिणीर्ष्वा. **—णी** *f.* इष्टकाविशेष; name of particular Iṣṭakās.

चित्र्-इय *a.* लक्ष्मण्य, ग्रामतीर्थादिव्यपदेशक; conspicuous, indicating village, tīrtha and the like ĀpŚS. 943.

चित्रोति *a.* उत्तम सहायता देने वाला; granting excellent aid or gifts x.140.3 चित्रोतयो वार्मजाताः 'चित्रा विचित्रोतिस्तृप्तिर्यासां ताः' = TS. iv.2.7.3.

चित्र्-य *a.* प्रकाशमान; shining, sparkling vi.63.7 चित्र्यं रथम् 'पूज्यम्'.

चिद् [*Particle*] बिलकुल, भी, हर, एक, सब; at all, even, every, all.

चिर्-अ [√चृ, cp. चरति, चीर्ण, continuous] *a.* प्रलम्ब, दीर्घ; long (time). **—रम्** *av.* देर; long v.56.7 मा ··· चिरं करत.

चिर-लोक लोक [**—कः** 'चिरकालस्थायी यो लोकस्तमालोकयन्ते इति] *a.* चिरलोक का द्रष्टा; one who enjoys the Ciraloka.

चिल्वटि *m.* आरण्य पशुविशेष; a kind of wild animal GBr. ii.

चिश्चा [Onomatopoetic, used with √कृ,] to make a whizzing sound vi.75.5 चिश्चा कृणोति (इषुधिः) 'चिश्चाशब्दं करोति'.

ची-र्ति [√चि] *f.* चयन collecting AV.ii.9.4 देवास्ते चीर्तिमविदन्.

चीर्पु-द्रु [चीर्कुद्रु ?] *m.* एक वनस्पति; a kind of plant AV. vi.127.2 : occurs only once.

चीर्-अ [cp. चिर्: चरति,चीर्ण] *n.* लीर; long narrow piece of cloth or bark, rag TAr. ii.4.12.

√चुद् प्रेरणा करना; to impel vi.47.10 चोदय धियम् 'प्रेरय'. Forms. I. : *Pr.* चोदामि; चोदते; *Inj.* चोदत्; *Ipv.* चोद, चोदत; चोदस्व, चोदथाम्. *Cs. Sb.* चोदयासि, चोदयात्; चोदयसे, चोदयाते; *Pp.* चोदित.

चुपुर्णीका *f.* सात कृत्तिकाओं में एक का नाम; name of one of the seven kṛttikās TS.iv.4.5.1.

चुमुरि [√चम् 'eat'] *m.* एक राक्षस; name of a demon ii.15.9 चुमुरिं धुनिं च जघन्थ.

चुश्चुषाकार [Onomatopoetic] चूसने की आवाज; sound created in smacking. **चुश्चुषाकार-निर्धान** *n.* चुश्चुषा की आवाज के साथ भीतर ले जाना; swallowing anything with the sound cuścuṣā.

चूड [√चृत् 'bind', चूरत्-त] (1) *m.* चोटी; tuft of hair; इष्टका का ठप्पा; protuberance on a sacrificial brick ŚBr. viii.; एक नाम; name of a person ŚBr. xiv.9.3.17. (2) *a.* मूर्ख; stupid. Cp. कूट and Hindi कूढ-मगज 'dunce'. **चूडा-कर्मन्** [चूडाः शिखाः क्रियन्ते यस्मिन् कर्मणि तत्] *n.* चौलकर्म; the tonsure ceremony.

√चृत् बांधना; to bind i.67.8 वि चृतन्त्यृता सपन्तः 'ग्रथ्नन्ति'; cp. वि-चृत्, सं-चृत् and उपचृत्य 'बद्ध्वा'.

चेकितान [√चित्] *a.* विद्वान्; knowing TS. iv.7.13.3.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चेत्-अन *a.* दीख पड़ने वाला; visible ii.5.1 होता जनिष्ट चेतनः 'चेतयिता'.

चेतय्-अन्ती *a.* बताती या ख्यापित करती हुई; making known VS. xxix.33.

चेत्-अस् *n.* (1) प्रभा; splendour, brilliance v.73.6 ix. सुम्नेन चेतसा 'आदरयुक्तेन मनसा', ix.16.4 चेतसा सोमः पवित्रे अर्षति 'स्तुत्या'. (2) बुद्धि; intellect VS. xxxix.3 यत् प्रज्ञानमुत चेतः; इच्छा; will AV. vi.116.3 पुत्राच्चेतस एन अगन्.

चेत्-इष्ठ *a.* अतिप्रज्ञ, अतिध्यानी; most attentive i.65.9 कृत्वा चेतिष्ठः 'अतिशयेन चेतयिता ज्ञापयिता', TS. iv.1.8.2 'अतिशयेनाभिज्ञः'.

चेत्-उ *m.* ध्यान; attention ix.81.3 शिक्षा वयोधो वसवे सु चेतुना 'प्रकृष्टेन प्रज्ञानेन'; cp. केतु.

चे-तृ [√चि] *a.* चुगने या बदला लेने वाला, नाशक; revenger, avenger, destroyer vii.60.5 इमे चेतारो अनृतस्य भूरेः 'हन्तारः'.

चेतो-मुख *a.* जिसका द्वार बोध है; having knowledge as door Māṇḍūkya.

चेत्-तृ [√चित्] *a.* चेतिता, ज्ञाता, ध्यानी; seeing, observing, attentive x.128.9 मोग्रं चेतारमधिराजमक्रन् 'चेतितारं सर्वस्य ज्ञातारम्'.

चेत्-य [√चित्] *a.* चिन्तनीय; to be remembered vi.1.5 त्वं त्राता तरणे चेत्यो भूः 'ज्ञातव्यः'. **चेत्या** *f.* चेत्ता, ध्यान, अवधान; attention, watchfulness x.89.14 कर्हि स्वित् सा त इन्द्र चेत्यासत् 'चेतयितव्या शत्रुषु क्षेप्तव्या (हेतिः)'.

चेद् [च+ईद्] *av.* यदि; if, in case.

चेदि *m.* जनविशेष; name of a people viii.5.39 येनेमे यन्ति चेदयः 'अस्य राज्ञः पितृपितामहादयः'.

चेर-पाद *m.* चेर? South Indian Ceras? AA. ii.1.1 तानीमानि वयांसि वङ्गा वगधाश्चेरपादाः these are now birds: the Vaṅgas, the Vagadhas and the Cerapādas.

चे-रु [√चि] *a.* भक्त, ध्यानी; devout, worshipping viii.61.7 त्वं ह्येहि चेरवे (left unexplained by S.) 'Grassman derives from √car, active, 'performing a holy rite'; cp. महि-केरु 'very devout', उपकेरु 'devout'.

चेल-क *m.* एक नाम; name of a person ŚBr. x.4.5.3.

√चेष्ट् चेष्टा करना; to move, stir, strive AV. xi.4.23 ईशे विश्वस्य चेष्टतः; mark आज्यं चेष्टित्वा 'आज्य-संस्कारं कृत्वा, चरुं श्रपयित्वा' BṛUp.

चेष्टा *f.* ईहा, कर्म; action, sacrificial act एष हि चेष्टानां कर्ता Sat. xxv.2.

चैकितान्-एय [चिकितानस्यापत्यं चैकितानिः। तस्यापत्यम्.] *m.* चैकितानि का पुत्र; descendant of Caikitāni, Brahmadatta by name BṛUp.

चैत्र-रथ *m.* द्विरात्र सोम-याग; a two-day Soma-yāga चैत्ररथेन सर्वमन्नाद्यमवरुन्धे Sat. xvii.6.

चैत्र्-एय *a.* चित्रा अर्थात् चितकबरी गौ का; coming from a speckled cow MS. ii.5.9.

चैद्य *m.* चेदिराज; a prince of the Cedis viii.5.37 यथा चिच्चैद्यः कर्शुः 'चेदिपुत्रः'.

चोडा [cp. पञ्चचोडा TS. iv.4.3 √cud 'cover' नाकसदामुपरि छिद्रावरणार्थत्वादेता इष्टकाश्चोडाः] *f.* इष्टकाविशेष; name of some bricks Sat. xii.1.

चोद्-अ *m.* पैनी; goad v.61.3 जर्धने चोद एषाम् 'प्रेरिका कशा अराग्रकाष्ठविशेषो वा'. **चोद्-अ** *a.* प्रेरक; impeller i.143.6 चोदः कुर्वित्तुतुज्यात् 'कर्मसु प्रेरकः'; कवि; poet ii.13.9 यद्ध चोदमविथ 'स्तोत्राणां प्रेरकं यजमानम्'. **चोद्-अन** *a.* प्रेरक; impelling. *f.* —नी; cp. रथ्रचोदन, ब्रह्मचोदन. **चोद-प्रवृद्ध** *a.* प्रेरक (सोम) के माध्यम से बढ़ा; increased by the inspiring (draught of the Soma) i.174.6 चोदप्रवृद्धः (इन्द्रः) 'चोदनैः स्तोत्रैः प्रवृद्धः'.

चोदयन्-मति *a.* भक्ति-प्रेरक; stimulating thought or devotion, animating viii.46.19 रयिमस्मभ्यम् (आ भर) चोदयन्मते 'चोदयन्ती धनं प्रेरयन्ती मतिर्यस्य सः'.

चोदय्-इ-तृ *a.* उत्तेजक, प्रेरक; stimulator vii.81.6 चोदयित्री मघोनः 'प्रेरयित्री'. **चोद्-इ-तृ** [—र्ता, —त्री] *a.* प्रेरक; impelling, instigating i.51.8 शर्की भव यजमानस्य चोदिता 'प्रेरकः'. **चोद्-इष्ठ** *a.* अतिप्रेरक; most inspiring or instigating viii.102.3 चोदिष्ठेन (त्वया युजा) 'अतिशयेन धनानां प्रेरयित्रा'.

चोर्-अ *m.* चोर; thief TAr. x.64.

चोष्कूयते रक्षा करता है; protects vi.47.16 चोष्कूयते विश इन्द्रो मनुष्यान् Indra protects the tribes of men.

च्यवतान *m.* एक नाम; name of a person v.33.9 सहस्रा मे च्यवतानो ददानः 'च्यावयन्'.

च्यव्-अन (1) *a.* चेष्टायमान, हिलने वाला, हिलाने वाला; moving, moved, causing to move ii.21.3 च्यवनो युध्मः 'शत्रूणां च्यावयिता', ii.12.4 येनेमा विश्वा च्यवना कृतानि 'नश्वराणि'. (2) *n.* स्वस्थानाच्चलन; deviation from one's place.

च्यव्-अस् *a.* हिलने वाला; moving; cp. तृषु-च्यवस्.

च्यव्-आन *m.* एक नाम; name of a person, whom the Aśvins made young again i.117.13 युवं च्यवानं ···

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुनर्युवानं चक्रथुः 'च्यावयितारम् एतत्संज्ञमृषिम्'.

च्याव्-अन *n.* name of a Sāman TMB. xix.3.6.

√च्यु हिलना, चेष्टा करना; to move, stir, become active x.124.4 अग्निः सोमो वरुणस्ते च्यवन्ते 'राष्ट्रात् प्रच्युता अभवन्'; हिलाना, हरकत में लाना; to set in motion i.167.8 उर्त च्यवन्ते अच्युता ध्रुवाणि 'च्यावयन्ति', iv.30.22 यस्ता विश्वानि चुच्युषे 'प्राच्यावयः'; to perform, make i.165.10 यानि च्यवमिन्द्र ईदीश एषाम् 'अवगच्छामि। अथवा यान्युद्दिश्य गच्छेयम्'; देना; to bestow in अच्युतेन 'अप्रत्तेन' ApŚS. 2338. Forms. I. : *Pr.* च्यवते; *Inj.* च्यवम्; च्यवन्त; *Ipv.* च्यवस्व; च्यवेथाम्; च्यवध्वम्. *Pf.* चिच्युषे, चुच्युवे *(3. s.). Inj.* चुच्युवत; *Op.* चुच्युवीमहि, चुच्यवीरत. *Ppf.* अचुच्यवत्, अचुच्यवीत; अचुच्यवीतन, अचुच्यवुर्. *Ao. s* : च्योष्टास्. *Ft.* च्योष्यते. *Pp.* च्युतं. *Cs.* च्यावयति, –ते.

च्युत् see अच्युत-च्युत्, तृषु-च्युत, मद-च्युत.

च्युत *a.* हिला; moved, shaken AV. ix.2.15 च्युता चेयं वृहत्यच्युता च.

च्युति *f.* त्वरित गति; quick motion, cp. हस्तच्युति.

च्यौत्न (1) *a.* च्यावयिता, नाशक; destroyer x.50.4 भुवो नृँश्च्यौत्नः 'शत्रूणां च्यावयिता' = TS. iii.4.11.4. (2) *n.* भङ्ग, विनाश; shaking, destruction vi.18.8 पुरां च्यौत्नाय 'नाशनाय'. **च्यौत्नम्** *n.* वीरकृत्य; heroic deed vii.19.5 तव च्यौत्नानि 'बलानि'.

छ

छग-ल [√छा 'cut'] *m.* छगना, छोटा छाग; young he-goat TS. v.6.22.1.

√छद् ढकना; to cover vi.75.18 मर्माणि ते वर्मणा छादयामि; बचाना; to save, keep away from AA. ii.1.6 छादयन्ति ह वा एनं छन्दांसि पापात् कर्मणः.

√छद् [√छन्द्] प्रसन्न करना, रुचिकर होना, अच्छा लगना, प्रतीत होना; to please, be pleasing, seem, appear ŚBr. viii.3.2.2 तेभ्य एष लोकोऽच्छदयत्, i.163.4 उतेव मे वरुणश्छन्त्सि 'कथयसि' = TS. iv.6.7.2 'कथयसि', vi.28.5 गाव इन्द्रो मे अच्छान् 'यच्छतु', v.79.5 गणा इमे छदयन्ति मर्घत्तये 'उपच्छन्दयन्ति'. Forms. II. : *Pr.* छन्त्सि. *Pf.* चच्छन्द; *Op.* चच्छ्यात्. *Ao. s* : अछान्; अछान्त (= अच्छान्त-स्-त), अछान्त्सुर्; *Sb.* छन्त्सत्. *Cs.* छदयति; छन्दयसे; *Inj.* छदयत्; *Sb.* छदयाथ; छन्दयाते; *Ipf.* अछदयन्.

छद् cp. कवि-च्छद, प्रथम-च्छद्.

छद्-इस् *n.* छान, छप्पर, गाड़ी या बहल की चोट; cover x.85.10 यौरासीदुत छदिः 'उपरितनमाच्छादनम्'.

छन्द्-अ [अकारान्तः] *m.* इच्छा; wish छन्दतः प्रार्थयस्व Kaṭha.

छन्द्-अ *a.* प्रदीप्त, प्रभावान्; shining, glittering viii.7.36 छन्दो न सूरः 'उपच्छन्दनीयः'; प्रसादक, उपच्छन्दयिता, अभिषक्त; pleasing, flatterer, gallant, loving i.92.6 श्रियं छन्दो न स्मयते 'उपच्छन्दयिता'.

छन्द्-अ *a.* गायक, स्तोता; singer, praiser vi.ii.3 मधु छन्दो भनति रेभ इष्टौ 'स्तोत्रम्'.

छन्दश्-चित् [अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्पतिः इत्यनुवाकोक्ता नाना-छन्दोयुक्ता मन्त्रास्तैश्चितोऽग्निः] *m.* नाना छन्दोमय मन्त्रों द्वारा चित अग्नि; fire piled up while reciting the verses beginning with अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्पतिः etc. Sat. xii.8.

छन्द्-अस् [छादयन्त्येभिः शब्दानिति] *n.* छन्द; metre; गीत; song, song of praise, metrical verse x.85.8 छन्द ओपशः 'कुरीरनामकं छन्दः', x.114.5 छन्दांसि च दधतो अध्वरेषु. **छन्दस्-कृति** *f.* composing a metre AA. i.5.2.

छन्दस्-य *a.* छन्दोनिर्मित, छन्दोरूप; metrical ix.113.6 छन्दस्यां वाचम् 'सप्तछन्दोभिः कृताम्'; छन्दःकथित; propounded as essence by the Veda TS. i.6.11.4 एष वै छन्दस्यः प्रजापतिः 'छन्दःसु वेदेषु सारत्वेन निष्पन्नः'. —**स्यो** 'गायत्र्यादिछन्दोयुक्तैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टकाः'.

छन्दस्-वती *a.* छन्दोयुक्त मन्त्रवती, मन्त्रों द्वारा स्तुत; praised by verses TS. iv.3.11.1.

छन्दः-पक्ष *a.* इच्छा के परों पर उड़ने वाला; borne on the wings of desire AV. viii.9.12 छन्दःपक्षे उषसा पेपिशाने.

छन्दः-स्तुभ् *a.* छन्दों में स्तुति करने वाला; praising in hymns v.52.12 छन्दःस्तुभः कारिणः 'छन्दोभिः स्तोतारः'.

छन्द्-उ *a.* मनोहर; pleasing i.55.4 वृषा छन्दुर्भवति 'उपच्छन्दयिता'.

छन्दो-र्ग *a.* छन्दों में गाने वाला, सामगायक, उद्गाता; singer in metre, chanter of the SV., Udgātṛ priest ABr. iii.3.2.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

छन्दो-नामन् *a.* छन्दोनामा; named metre VS. iv.24 छन्दोनामानां साम्राज्यं गच्छ 'नामशब्दोऽनर्थकः। अन्येषामपि छन्दसाम्' Uv., 'छन्द इति नाम येषाम्' M.

छन्दो-र्म [= छन्दोर्मय; छन्दोभिर्गायत्र्यादिभिर्मीयमानाश्चतुर्विंशादयः स्तोमाश्छन्दोमाः तैर्युक्तः] *m.* छन्दोगृह, द्वादशाह का अष्टम, नवम एवं दशम दिवस; hymn's home = the 8th, 9th and 10th day of the Dvādaśāhá rite TS. vii., ŚBr. xii, TS. iii.1.2.1 छन्दोमानां साम्राज्यं गच्छ. On Sat. xviii.3 'दशरात्रस्य छन्दोमदशाह इति नाम'. See TMB. xxv.1.13. **छन्दोम-र्पवमान** *m.* पशुफलदायक एतन्नामा अतिरात्र; a variety of Atirātra Sat. xvii.7, TMB. xxi.6.

छन्दो-र्मय *a.* छन्दोरूप, छन्दस्य; consisting of the sacred hymns ŚBr. xi.

छन्दो-वि-चि-ति [छन्दांसि यया विचित्य ज्ञायन्ते] *f.* पिङ्गलरचित छन्दोग्रन्थ; name of the famous work on metre by Piṅgala.

छन्द्-य *a.* प्रीणन-साधन; praising viii.101.5 छन्द्यं वचः 'प्रीणनसाधनम्'.

छन्न-गान *n.* प्ररोहावरोहबहुल, ओंकारप्राय सामगान; Sāmagāna full of *O* sound.

छम्र्वट् [शम्र्वट् Suparṇādhyāya xxii.1 : छम्र्वट् करोति] गलती करता है, फेल हो जाता है; misses the mark, makes a failure TS.ii.5.5.3 साम्नश्छम्र्वट् कुर्वन्ति 'विनष्टं कुर्वन्ति', TS. vi.6.7 = संर्वट् कुर्वन्ति TMB. iv.10.4, उत्तरया छम्र्वट् कुर्यात् 'वैयर्थ्यमाचरेत्' TS. ii.5.5.3. **छम्र्वट्-कार** *m.* वैयर्थ्य; fruitlessness. Cp. अ-च्छम्र्वट्-कारम्.

छर्दिष्-र्पा *a.* छान का रखवाला; protecting a house (or thatch) viii.9.11 यातं छर्दिर्प्पा 'छर्दिरिति गृहनाम'. **छर्द्-ईस्** [= छर्दिस्) *n.* छान, बचाव; thatch, secure place of residence, fence viii.67.6 वरूथमसि यच्छर्दिः 'सुखवासयोग्यं गृहम्', vi.67.11 छर्दिषो अभिष्टौ 'गृहाय सुखाय वा', TS. iv.2.9.2 छर्दिषा शंतमेन 'दीप्तिविशेषेण'.

छर्वी [*ns.* छर्वीः] *f.* नेत्रकान्ति; lustre in the eye TS. v.7.20.1; वत्सत्वचा, त्वचा; skin of a calf, hide छर्वीं परिधत्ते TMB. xvi.6.1.

छा-ग [छग, छागा ŚBr.] बकरा; he-goat i.162.3 एष छागः पुरः 'शृङ्गरहितोऽजः'.

छाद्-अ (1) *a.* ढकने वाला; covering. (2) *m.* ढक्कन; cover; छादित in उच्छादित 'cleaned, rubbed off'.

छाय्-अक [√छो] *a.* छाया-सा, सताने वाला; shady, causing nightmare AV. viii.6.21 छायकादुत नग्नकात्.

छाया *f.* प्रतिफलन, प्रतिरूप; shadow, reflection i.73.8 छायेव विश्वं भुवनं सिसक्षि; छाया; shade ii.33.6 घृणीव छायामरपा अशीय. **छाया-र्मय** *a.* छायादार; causing a shadow.

√**छिद्** फाड़ना, काटना, पृथक् होना; to split, cut off, break, tear, get away i.133.2 छिन्धि वटूरिणा पदा, TS. i.2.10.2 मा देवानामपसश्छित्स्महि 'वियुक्ता मा भूम', TS. i.6.6.1 संदृशस्ते मा छिन्त्सि; नष्ट करना; to destroy TS. i.7.2.1 पितॄन् छिनत्ति 'नाशयति'. Note TMB. vi.5.9 मनुष्यपात्रान्न छिद्यते 'न वियुज्यते'; cp. अनुच्छिन्दन् 'अविमुञ्चन्' ApŚS. 942. Forms. VII. : *Pr.* छिनद्मि, छिनत्ति; *Ipv.* छिन्धि, छिनत्तु; छिन्तम् (= छिन्तृतम्). *Pf.* चिच्छेद; चिच्छिदे. *Ao. root* : छेद्म; *a* : अच्छिदत; अच्छिदन्; *s.* अच्छैत्सीत्; *Inj.* छित्थास्. *Ft.* छेत्स्यति, –ते, *Ps.* छिद्यते; *Pt.* छिद्यमान; *Ao.* अच्छेदि; *Pp.* छिन्न. *Gd.* –छिद्य; छित्त्वा. *Inf.* छेत्तवै; छेत्तुम्. *Ds.* चिच्छित्सति, –ते.

छिद्-र (1) *n.* छेद, अङ्गवैकल्य; split, hole, deficiency in a limb. (2) *a.* छिद्रित, छिन्न, नष्ट; having holes, broken into splinters, cut up i.162.20 छिद्रा गात्राणि 'छिन्नानि', TS. v.2.12.2 वार्युश्छिद्रं भिषज्यतु 'विनष्टमङ्गम्'; असंपूर्ण; incomplete TMB. xviii.5.4 छिद्र इव वा एषः 'असंपूर्णः'; निराश्रय, अमूर्त; having no shape TMB. xxi.7.3 छिद्रमिवान्तरिक्षम्.

छिन्दत्-प्राणिन् *a.* वह प्राणी जो दांतों से कुतर कर खाने लगा है; that animal which is able to cut its fodder with its teeth (not a young one) Sat. xx.4.

छिन्-न *a.* कटा; cut off vii.33.6 परिच्छिन्ना भरता अर्भकासः 'परिच्छिन्नपत्रोपशाखा दण्डा इव'. **छिन्न-पक्ष** *a.* पंखकटा; with his wings severed AV. xx.132.12 कपोताय छिन्नपक्षाय.

छुब्-उक [√चुम्ब्, चिबुक, चुबुक] *n.* चिबुक; chin x.163.1 कर्णाभ्यां छुबुकादधि. Cp. चुबुकदघ्न MS. iii.3.4.

√**छृद्** कै करना, उजालना, सींचना; to vomit, brighten अजाक्षीरेण छृणत्ति 'उज्ज्वलीकरोति'; to sprinkle.

छेद्-अ [= आवर्स्क] *m.* भाग, खण्ड; section, piece.

√**छो** छाना, काटना; to cut off छर्यति; *Caus.* छार्ययति. *Pp.* छात, छित. Cp. प्र-च्छान् *n.* wound, inflicting a wound.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ज

ज्-अ [जायते इति] *a.* उत्पन्न; born TAr. i.27.1.

√जंह् [√गाह्] तेज चलना, ठुड्डा मारना; to move quickly, kick i.126.6 यां कशीकेव जंगहे 'अत्यर्थं गृह्णाति'.

जंह्-अस् *n.* पंख, जङ्घा, गमन, गति, मार्ग; wing, thigh, moving, going, course vi.12.2 त्रिषधस्थस्ततर्दुषो न जंहः 'शीघ्रं गन्ता'.

√जक्ष् [√घस् *red.*] खाना; to eat ChUp. यद्वसति यज्जक्षति, जक्षिति ? Cp. v.52.6 जज्झतीरिव 'like laughing women'.

जक्ष्-अत् *a.* हंसता हुआ; laughing i.33.7 त्वमेतान् रुदतो जक्षतश्च 'भक्षणं हसनं वा कुर्वतः', cp. मोदमानो जक्षदुतेव BṛUp.

जक्ष्-इ-वांस् [*Pf. Pt.* √घस्] जिसने खा लिया है; having eaten AV. vii.97.3 जक्षिवांसः पपिवांसो मधूनि.

जगच्-छन्दस् *a.* जगती छन्द वाला; having Jágatī as metre, connected with Jágatī VS. iv.87, TBr. i.5.15.

जं-गत् [√गा, cp. जिगत्] (1) *a.* चलने वाला, चल, जंगम, जीवित; going, moving, movable, living vi.49.6 जगतः स्थातः 'स्थावर-जंगमात्मकस्य जगतोऽवस्थापक'. (2) *n.* जीवित जगत्; the living world, that which moves, animate i.80.14 यत्स्था जगच्च रेजते 'जंगमम्'; जगत्-छन्द; the metre or song of twelve syllables i.164.25 जगता सिन्धुं दिव्यस्तभायत् 'जगतीछन्दस्कायामृचि उत्पन्नं साम'; cp. i.164.25 जगता 'through Jágatī metre'.

जगत्-ई *f.* जगती छन्द; a metre of 4×12 syllables x.130.5 विश्वान् देवाञ्जगत्या विवेश 'जगती छन्दः'; चर स्त्रीजाति; the moving females i.157.5 युवं ह गर्भं जगतीषु धत्थः 'गमनशीलासु गोषु'; earth, world.

जगत्-पा *a.* जगरक्षक; protecting the living viii.9.11 भूतं जगत्पा 'प्राणिजातस्य पालकौ'.

जगन्-मुख *a.* जगती से आरब्ध; having Jágatī in the beginning TS.

जगन्-वांस् [*Pf. Pt.* √गम्] जो जा चुका है, जाकर; having gone i.117.15 समुद्रमव्यर्थिजगन्वान् = जग्मिवांस्.

जं-गुर्-इ [√गृ] *a.* सीधा, ऊंचा, टेढ़ा-मेढ़ा; steep, zigzag, tiring x.108.1 दूरे ह्यध्वा जगुरिः परावैः 'उद्गूर्णः प्रयत्नेनापि गन्तुं न शक्यः'.

जग्-ध [√घस्] *a.* खाया; eaten i.140.2 जग्धमीं पुनः. **जग्ध-तृण** *a.* जिसने घास खा लिया है; one who has eaten grass Kaṭha. **जग्ध-पाप्मन्** *a.* धूतपाप; one whose sin is consumed or blotted out AV. ix.6.25. **जग्-धि** [√घस्] *f.* भक्षण; eating, consuming ŚBr. ix.2.3.37. **जग्-ध्वा** [*Gd.* √घस्] खाकर; having eaten AV. v.18.10 तं ब्राह्मणस्य गां जग्ध्वा = **जग्ध्वाय** x.146.5 स्वादोः फलस्य जग्ध्वाय.

ज-ग्म्-आन [*Pf. Pt.* √गम्] जाकर; having gone ix.64.30 संजग्मानो दिवः कविः. **जं-ग्म्-इ** *a.* गमनशील, तीव्रगामी; going, hastening viii.93.22 जंग्मिर्निचुम्पुणः 'गमनशीलः'.

ज-घन [√हन्] *n.* हन्तव्य स्थान, नितम्ब प्रदेश; hip, buttock v.61.3 जघने चोद एषाम् 'हन्तव्यप्रदेशे'. **जघनेन** *av.* पश्चिम में; in the west ŚBr. ii.3.4.9 सं जघनेन गार्हपत्यम् 'गार्हपत्यस्य पश्चिमदेशे'. **जघनार्ध** *m.* अपरार्ध, पृष्ठभाग; the hind part TS. ii.6.2.3 जघनार्धेन भुनक्ति 'पृष्ठभागेन'. **जघन्-य** *a.* निम्नतम, पतित; hindmost AV. vii.74.2 जघन्यामासाम्, TS. iv.5.6.2 नमो जघन्याय. **जघन्य-व्रज्या** *f.* पृष्ठतोऽनुगमन; following after TMB xviii.6.13.

ज-घन्-वांस् [*Pf. Pt.* √हन्] *a.* जो मार चुका है; having slain AV. xx.12.3 वृत्राणि जघन्वान्. **जं-घ्न्-इ** [√हन्] घातुक; prone to strike ix.61.20 जंघ्निर्वृत्रम्. **जं-घ्र्-इ** [√घ्रा] *a.* सुवासित; full of good smell 1.162.15 मोर्खा भ्राजन्त्यभि विक्त जंघ्रिः 'जिघ्रन्ती तापेन'.

जं-गह्-ए [*Pf.* √गाह् 'plunge'] घुसना; to penetrate, struggle AV. v.19.4 यावत् सांभि विजंगहे 'as for as she penetrates'.

जङ्गिड *m.* वनस्पतिविशेष; name of a plant worn as an amulet AV. xix.34.8 जंगिडमितवीर्य.

जंघन्यमान [√हन्] *a.* अतिशयेन पीड्यमान; being tormented Muṇḍaka.

जं-घा [√हन्, उदरसंधिभ्योऽधः प्रदेशः] *f.* टांग; leg, shank i.116.15 जंघामायसीम् 'जंघोपलक्षितं पादम्'.

ज-जार्-अ [√जॄ *Pf.*] बूढ़ा हो गया; grown old AV. x.8.26 यश्चकार जजार सः.

जज्झती [जक्षती, √हस्] *f.* खिलखिलाती; laughing v.52.6 अन्वेनां अह विद्युतो मरुतो जज्झतीरिव 'शब्दकारिण्यः आप इव'; cp. यद्वतीरापः.

ज-ज्ञ्-अ [√ज्ञा] *a.* ज्ञानी; knowing; cp. अ-प्रजज्ञि.

ज-ज्ञि-वांस् [*Pf. Pt.* √ज्ञा] *f.* जानकर; having recognized.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ज-ज्ञ्-आर्न [*Pf. Pt.* √जन्] प्रादुर्भूत होकर; having been born i.63.1 द्यावा जज्ञार्न: पृथिवीं जने धा: 'प्रादुर्भूत:'.

ज-ज्ञ्-इ [√जन्] *a.* उत्पादक; producing, productive KS. v.5.17 जज्ञि बीजम्.

जञ्जणा-र्भवन्त् [*Pr. Pt.*] *a.* जगमगाता, झिलमिलाता; sparkling, glittering viii.43.8 अर्चिषा जञ्जणार्भवन् 'ज्वलन्'.

जञ्जती [√जञ्ज्] *f.* झणझणाती, झिलमिलाती; glittering, flaming i.168.7 असुर्यैव जञ्जती 'सर्वानभिभवन्ती शक्तिरिव'.

जञ्जभ्-र्अ *m.* नाशक देवविशेष; a particular god of destruction.

जञ्जभ्-र्यमान [*Intens.* √जभ्, गात्रविनामेन विदारितमुख:] *a.* मुंह बाया; with his mouth wide open TS. ii.5.2.4.

जठर [जर्-त्] *n.* पेट; belly i.112.17 र्याभि: पठर्वा जठरस्य मर्ज्मना 'उदरम्'; गर्भ; womb.

जठल [=जठर] *n.* समुद्र; ocean, belly-like cavity of waters i.182.6 चतस्रो नावो जठलस्य जुष्टा: 'जठरवदुदकधारकस्य। यद्वा जठरं प्राप्ता: अन्तर्जलं प्रविष्टा:'; cp. **जठल** 'trick, joke'; cp. Hindi, जटल झाड़ना.

जड्ड *a.* जड, मन्द; dull, stiff viii.61.11 नारायासो न जळ्हव:, 'अञ्चलना: अनम्रय:'.

जतू *f.* चमगीदड़; bat VS. xxiv.25.

जत्रु [अंसकक्षयो: संधि:] *m.* हंसली; collar-bone, cartilages of the breast-bone viii.1.12 पुरा जत्रुभ्य आतृद: 'ग्रीवाभ्य:', VS. xxv.8, TS. v.7.16.1.

√**जन्** जनना; to beget or be born, generate *Caus.* जनयति TS. v.6.1.4 आपो जनयथा च न: 'प्रजोत्पादकान् कुरुत'. Forms. I. : *Pr.* जनति; *Sb.* जनात्; *Inj.* जनत; *Ipv.* जनतु; *Pt.* जनन्त्; जनमान. *Ipf.* अजनत्; जनत *(3. s.)*; अजनन्त. *Pf.* जजान; जज्ञतुर्; जज्ञुर् and जजनुर्; Ā. जज्ञिर्षे, जज्ञे; जज्ञिरे; *Pt.* जज्ञान. *Ao. root* : अजनि *(1. s.)*; *red.* : अजीजनत्, अजीजनन्; *Inj.* जीजनम्; जीजनत; *iṣ.* : जनिष्टाम् *(3. du.)*. Ā. अजनिष्टास्, अजनिष्ट; *Op.* जनिषीय, जनिषीष्ट. *Ft.* जनिष्यति, –ते; जनिता; *Co.* अजनिष्यत. *Ps. Ao.* अजनि; जनि, जानि. *Gdv.* जन्त्व and जनित्व. *Gd.* जनित्वी. *Inf.* जनितोस्. *Cs.* जनयति –ते; *Sb.* जनयास्; *Op.* जनयेस्; *Ipv.* जनय, जनयतु; जनयतम्; जनयत. *Ds.* जिजनिषते.

जन-अ *m.* जन्तु, आदमी, जाति, वैश्य, देशान्तर; creature, man, race, vaiśya, foreign land जने प्रमीतस्य 'देशान्तरे मृतस्य' Sat. xv.3.

जनं-सह्-र्अ *a.* जनजेता; overcoming men. **जन-कल्पा** *f.* योऽनाक्काक्ष: (AV. xx.128.6) इत्यादि छह ऋचाएं; name of the AV. xx.128.6.

जनक-सप्त-रात्र्-र्अ *m.* एक सप्तरात्र; name of a Saptarātrá sacrifice TMB. xxii.9.

जनत् [*Pr. Pt.* √जन्] ओम् के समान एक ध्वनि; an exclamation like *Om* in ceremonies expressing birth and prosperity.

जन्-ता *f.* जनसंघ; host of men TS. ii.3.4.2 जनतामियाम्.

जन-धा [like विश्वधा] *a.* जनपोषक; nourishing creatures TBr. i.1.1. **जन-धाय्-अ** [or —**धायस्**] *a.* जनधा MS. i.3.12 तुथोऽसि जनधाया: = TBr. i.4.3.

जन-पद *m.* जन, जनपद; community, nation, people. **जन-पान** *n.* जनों का पेय; beverage for men ix.110.5 जनपानमक्षितम् 'यस्मिन् जना उदकं पिबन्ति तम्'. **जन-प्रथ्-अन** *a.* जनों का ख्यापयिता; bestowing fame on men TS. iii.2.8.1. **जन-भक्ष्-र्अ** *a.* जनभक्षी; devouring men ii.21.3 जनभक्षो जनंसह: 'जनानां यजमानानां कामप्रदानेन संभक्ता तै: संभजनीय इति वा'.

जन-भृ-त् *a.* जनधा; supporting people VS. x.4 जनभृत:स्थ.

जनमान (1) *a.* जनिष्यमाण; to be born (being born) जातं जनमानं च TS. iv.7.15.1. (2) —**न:** *m.* एक नाम; name of a man viii.99.3 वसूनि जातें जनमान ओजसा 'जनमाने जनिष्यमाणाय' = VS xxxiii.41 'जनिष्यमाणे,' Uv. Mah.

जनम्-एज्-अय *a.* जनों को दहला देने वाला; causing men to tremble ŚBr. xi, xiii.

जन्-अय-ति *f.* पीढ़ी; generation VS. i.22 जनयत्यै त्वा सं यौमि.

जनय्-इ-तृ *a.* जनक; one who generates or begets.

जन-र्योप्-अन *a.* जनार्दन, जनसंहर्ता; vexing men x.86.22 जनर्योपनो विश्वस्मादिन्द्र उत्तर: 'जनानां मोहयिता'; cp. पदयोपनी.

जन-राज् *a.* lord of men VS. x.24 जनराडसि रक्षोहा. —**राजन्** = जनराज् i.53.9 त्वमैताञ्जनराज्ञ: 'जनपदानामधिपतीन्'. —**वादिन्** *a.* परिवादी; newsmonger VS. xxx.17 आर्त्यै जनवादिनम् 'जनान् वदति तम्'.

जन-श्री *a.* जनवर्धक; making men prosperous vi.55.6 पूषणं जनश्रियम् 'स्तोतृसंघं श्रयति गच्छतीति'. **जन्-अस्** *n.* नस्ल; race, class of beings ii.2.4 जनसी उर्भे 'जनयित्र्यौ' = ix.70.3 जनुषी उर्भे.

जना-षाह् [—**ट्**] *a.* जनंसह; overcoming men i.54.11 जनाषाळिन्द्र 'शत्रुजनानामभिभविता'.

जन्-इ [जनयतीति] *f.* जाया; wife = ग्ना i.85.1 जनयो न सप्तय: 'जाया:'. **जनि-काम** *a.* जायेच्छु; wishing for a

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

wife AV. ii.30.5 जनिकामोऽर्हमागमम्.

जन्-इ-तव्य [जन्त्व] *a.* भावी; to be born AV. iv.23.7 जातं जनितव्यं च केवलम्. **जन्-इ-तृ** *a.* जनक, उत्पादक; begetter, producer i.96.4 जनिता रोदस्योः 'उत्पादयिता', cp. पिता जनिता = genetor pater. **जनित्री** *f.* जनयित्री, माता; mother ii.30.2 तं जनित्री विदुष उवाच 'माता'. **जन्-इ-त्र** *n.* जन्म, जन्मस्थान, एक साम; birth, birthplace vii.56.2 विद्रे मिथो जनित्रम् 'जन्म', TS. i.3.7.1 अग्नेर्जनित्रमसि 'जनकः', TS. iv.2.10.3 प्रजानां प्रथमं जनित्रम् 'प्रधानत्वेनोत्पन्नम्'; name of a Sāman : वसिष्ठस्य जनित्रे भवतः TMB. xix.3.8. **जनि-त्व** *n.* जायात्व; wifehood x.18.8 पत्युर्जनित्वमभि सं बभूथ 'जायात्वम्'. **जनि-त्वन** *n.* जायात्व, जनन; wifehood, begetting viii.2.42 जनित्वनाय मामहे 'जननाय प्रादुर्भावाय'. **जनि-दा** *a.* जायाप्रद; giving a wife iv.17.16 जनिदामिक्षितोतिम् 'जायाप्रदम्'. **जनि-धा** *a.* पत्नी-धारक; supporting wife v.29.5 ये अस्य कामं जनिधा इव ग्मन् 'जनीनां जायानां संभोगकाले शय्यासु धारयितारः पतयः'. **जन्-इ-मन्** *n.* जन्मन्; birth, origin ii.35.6 अश्वस्यात्र जनिम 'जन्म', AV. xviii.3.22 देवा जनिमा = vi.11.3 देवान् जन्म; जन्तु; a creature, being x.63.1 जनिमा विवस्वतः 'मनुष्यान्', iii.31.8 विश्वा वेद जनिम 'जातानि'.

जनिर्यति [*Denom.* **जनीर्यति**] पत्नी चाहता है; seeks a wife AV. xiv.2.72 जनिर्यन्ति नार्वग्रवः 'the unmarried seek a wife'.

जनि-वन्त् *a.* विवाहित; married v.44.7 वेत्यग्रुर्जनिवान् 'जन्मवान् जायावान् वा'.

जन्-इष्ठ *a.* अत्युपादक; most generative.

जनी *f.* जनयित्री; woman, a daughter-in-law. **जनी-यन्त्** जनियन्त् iv.17.16 जनीयन्तो जनिदाम् 'जाया इच्छन्तः'.

जन्-उस् (1) *n.* जन्म; birth. (2) *a.* जन, जात; creature, born ii.17.6 विश्वस्माज्जनुषः 'जनात्'.

जनू *f.* जन्मभूमि, जन्म, आत्मा; place, birth, soul vii.58.2 जनूश्चिद् वो मरुतः 'जन्म'.

जन्-तु *m.* जीव; creature x.48.1 पितरं न जन्तवः 'प्राणिनः'.

जन्-त्व *a.* जनितव्य; to be born viii.89.6 यज्जातं यच्च जन्त्वम्; TAr. vi.12.1 जन्त्याः may be read जन्त्वाः.

जन्-मन् (1) *n.* जन्म; birth vii.33.10 तत् ते जन्म. (2) मात्रादिबन्धुवर्ग, ज्ञाति; relatives ii.26.3 सं विशा सं जन्मना 'बन्धुजनेन'.

जन्-य (1) *a.* जनसंबन्धी, जनपदीय : जन्यमन्नम् (TMB. xvii.1.9); belonging to the generation or people or region x.91.2 जनंजनं जन्यो नाति मन्यते 'जनहितः'; अजनवी से संबद्ध; belonging to strangers iv.55.5 पतिं पतिर्जन्यादर्हसः 'जनसंबन्धात्', Sat. vii.5 जन्या गावः 'शत्रुजनसंबन्धिन्यः'. (3) उत्कृष्टः excellent iv.38.6 जन्यो न शुभ्वा 'जनेभ्यो हितः'. (4) मित्रः friend उत्तरतो जन्यः 'सखा' S. on TS. i.8.14. (5) बराती; people accompanying the bridegroom TS. vi.1.6.

√जप् जपना; to utter in a low voice, murmer.

जप्-अ [जपतीति शब्देन चोदितो मन्त्रः] *m.* जप, जपमन्त्र; muttering, a mantra to be muttered. **जप्-य** *a.* जपनीय; to be muttered.

जव्-आरु [√भृ] *a.* पोषक, भर्ता; bearing, nourishing iv.5.7 अग्ने रुपं आरुपितं जवारु 'जवमानरोहि वा जरमाणरोहि वा'.

जव्-र्ध [√जम्भ्] *a.* in हेमन्त-जव्र्ध 'smitten with winter'.

√जभ् [√जम्भ्] खाना; to devour, chew up x.86.4 श्वा न्वस्य जम्भिषदपि कर्णं 'भक्षयतु'; सताना; to torment Sat. xix.5 जज्ञभ्यमानः 'पीड्यमानः'. Forms. : *Ao. red.* अजीजभम्; *iṣ* : *Sb.* जम्भिषत् *Pp.* जर्भ. *Cs.* : *Ipv.* जम्भय; जम्भयतम्; *Pt.* जम्भयन्त्. *Int.* जञ्जभ्यते. *Pt.* जञ्जभान.

जभ्-य *a.* नाशक; destroyer AV. vi.50.2 जभ्य हा उपक्रस 'grinder'.

जम् *f.* गर्मा; earth; see क्षम् and ज्मन्.

जमद्-अग्नि [= गमद्-] (1) *a.* अग्नि की ओर जाने वाला; approaching fire iii.62.18 गृणानो जमदग्निना 'प्रज्वलिताग्निना'. (2) *m.* एक नाम; name of a sage. **—दग्नयः** 'जमदग्निः प्रवरो येषां ते'. **जमदग्नि-दत्त** *a.* given by Jamadagni TS.

√जम्भ् [cp. √भञ्ज्] पीस डालना; to crush, break AV. xix.47.9 हनू वृकस्य जम्भय.

जम्भ्-अ *m.* दांत, विदारित मुख, काटना; jaw, wide open mouth, the act of biting or breaking i.37.5 जम्भे रसस्य 'मुखे उदरे वा'; राक्षसविशेष; a kind of demon जम्भगृहीताय Kauś. xxxii.1.

जम्भ्-अ *a.* काटने या तोड़ने वाला; biting, breaking, crushing. **जम्भ्-अक** *m.* हड़पने वाला; a devouring being ŚA. xii..5 न जम्भको नाप्यसुरो न यक्षः. **जम्भ्-अन** *a.* भञ्जक; breaking AV. x.4.15 स्वर्जस्य जम्भनः.

जम्भ-सु-त *a.* पाषाणों द्वारा सुत; pressed with teeth (i.e. soma-press) viii.91.2 इमं जम्भसुतं पिब 'मम दन्तैरभिषुतम्'.

जम्भ्-य (1) *a.* दन्तमूलवर्ती; born in dantamūla, i.e. पार्श्वदन्त TS. v.7.11.1; तोड़ने वाला; grinder.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जय्-अ (1) —**यः** *m.* विजय; victory AV. vii.50.8 जयो मे सव्य आहितः. (2) *a.* विजयी; victorious; see धनंजय etc. जयनामक तेरह मन्त्र; name of the thirteen verses procuring victory TS. iii.4.4.

जय्-उस् *a.* जिष्णु; victorious i.117.16 वि जयुषा ययथुः 'जयशीलेन'.

जय्-य *a.* जेतव्य, साधनीय; to be conquered or gained मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जय्यः ŚBr. i.6.2.3.

√**जर्** [√गृ] गाना; to sing (cp. जरितृ) vii.68.9 कारुर्जरते सूक्तैः 'स्तौति', गरजना; to roar or crackle as (fire) v.15.4 वयोवयो जरसे यद्दधानः 'जरयसि'.

√**जर्** [√चर्] आना; to come near to ii..39.1 तदिदर्थं जरेथे 'जरयेथे'.

√**जर्** [√जुर् , √ज्वर् , cp. √लिश्] कमजोर होना, दुबलाना, झुराना, कमजोर या बूढ़ा करना; to waste, make old or infirm vi.24.7 न यं जरन्ति शरदः 'अपक्षीणयन्ति'; बूढ़ा बन जाना; to become old or infirm i.125.7 मा जारिषुः सूरयः 'जरया न जीर्णा भवेयुः'.

जर्-अ *m.* झुराना; wearing out i.164.11 द्वादशारं नहि तज्जराय 'जरायै'. **जर्-अर्ण** *a.* बूढ़ा; old, decayed x.40.3 प्रातर्जरेथे जरणेव कापया 'वृद्धौ'. **जर्-अर्णा** *f.* जरा; old age vii.30.4 स्वाभुवो जरणामिशनवन्त 'जराम्'. **जर्-अर्णा** *f.* गर्जन; roar i.121.6 स्तुवेण सिञ्चज्जरणाभि धाम (जरणा *Instr.*) 'जरणीयः स्तोतव्यः', i.141.7 द्वारो न वक्वा जरणा अनाकृतः 'स्तुतीः'.

जरणि-प्रा *a.* बूढ़ा करने वाला, ध्वनिपूर्ण; wasting, full of noise x.100.12 स्पृधो जरणिप्रा अभृष्टाः 'स्तोतॄणां धनस्य पूरयित्र्यः' 'moving with noise' M.

जरण्या *f.* जरा; old age, decreptitude i.119.7 वन्दनं निर्ऋतं जरण्यया 'जरया'. **जरण्य्-उ** *a.* आह्वाता; calling x.61.23 कारवे जरण्युः 'स्तुतिमिच्छन्'.

जर्-अन्त् *a.* जरसा युक्त; old, infirm; cp. **जर्-अ-ते** जागता है; is awake i.123.5 प्रथमा जरस्व 'wake up'. **जरत्-कक्ष** *m.* जीर्णतृणगुल्मभू, पुराना चरागाह; old brambles TBr. iii.3.2 तासां जरत्कक्षे पशवो न रमन्ते; cp. TMB. xvii.7.2. **जरत्-कोष्ठ** *n.* जीर्ण पिटक; worn out basket. **जरत्-खात** *n.* जीर्ण गर्त; dilapidated hole. **जर्-दक्ष** *a.* जल में दक्ष; clever in water. **जरद्-अष्टि** [जरामश्नुते इति] (1) *a.* चिरायु; attaining great age, long-lived x.85.36 जरदष्टिर्यथासः. (2) *f.* दीर्घ जीवन; long life vii.37.7 उप त्रिवन्धुर्जरदष्टिमेति 'जरज्जीर्णमष्टिरशनं यस्य बलस्य हेतुभूतं तद् बलम्'.

जर-द्विष *a.* जरा का शत्रु; hating decreptitude v.8.2 स्वर्वसं जरद्विषम् 'जरतां वृक्षाणां व्यापकं जीर्णोदकं वा'.

जर्-अस् *m.* बुढ़ापा; old age, infirmity i.89.9 जरसं तनूनाम् 'जराम्'; दीर्घ आयु; long life viii.67.20 पुरा जरसो वधीत् 'इदानीं जीर्णान्'. **जरस्-आन** *m.* मर्त्य; mortal.

जर्ा [√जॄ] *f.* स्तुति, स्तोत्र, आवाहन; hymn, song, invocation x.32.5 जर्ा वा येष्वमृतेषु 'स्तुतिः', i.38.13 अच्छा वदा तना गिरा जरायै 'स्तोतुम्'.

जर्ा [√जॄ] *f.* बुढ़ापा, दीर्घायु; old age, long life v.41.17 जर्ा चिन्मे निर्ऋतिर्जग्रसीत, AV. iii.11.7 जर्ा त्वा भद्रा नेष्टः.

जर्ा-बोध्-अ [*Voc.*] *a.* पुकार को सुनने वाला; attending to call i.27.10 जर्ाबोध तद् विविड्ढि 'स्तुत्या बोधमान'. —**धीय** [जराशब्दयुक्तायां योन्यामुत्पन्नं साम] name of a Sāman TMB xiv.5.27. **जर्ा-मृत्यु** *a.* बूढ़ा होकर मरने वाला; having old age as cause of death AV. xix.24.8 जर्ामृत्युः प्रजया सं विशस्व 'having old age as death' W.

जर्ायु (1) *n.* जरायु, जेर; after-birth, placenta v.78.8 सहाविहि जर्ायुणा 'गर्भोल्वेन'. (2) *a.* वृद्ध; decaying, withering x.106.6 तां मे जर्ाय्वजरं मर्ायु 'जरायुजम्'. **जरायु-र्ज** *a.* जरायु से उत्पन्न; viviparous AV. i.12.1 जरायुजः प्रथमं उस्रियो वृषा.

जर्-इ-तृ *a.* स्तोता, आवाहक; praiser, singer, invoker i.38.5 मा वो जरिता भूदजोष्यः 'स्तोता', viii.35.13 जरितुर्गच्छथो हवम् ye two go to the call of the singer. **जर्-इ-मन्** [√जॄ] *m.* बुढ़ापा; old age i.71.10 नभो न रूपं जरिमा मिनाति; दीर्घायु; long life v.41.15 पदेपदे मे जरिमा नि धायि.

जर्-ऊथ *a.* थका देने वाला, एक राक्षस; wearing out, a particular demon vii.1.7 येभिस्तपोभिरदहो जरूथम् 'परुषशब्दकारिणं राक्षसम्'.

जर्-जर्-अ *a.* जीर्ण; dacayed, divided, dull; cp. चर्चर.

जर्-तिल *m.* आरण्य तिल; wild sesamum TS.

जर्-तु [√जॄ] *m.* स्त्री-योनि; vulva = जरयित्री.

जर्-भर्-इ [√भृ] *a.* पोषक; nourishing x.106.6 सृण्येव जभरी 'भर्तारौ'. **जर्-भुर्-अन्त्** [√भुर्] *a.* भुरभुराता; flickering (as fire) x.92.1.

जर्-वर *m.* एक नाम; a name जर्वरो गृहपतिः TMB. xxv.15.3.

जल्-अ (1) *a.* जड; dull. (2) *n.* जल; water.

जलाष [= जराश; change of श् into ष् due to जर्दष्टि] *a.* बुढ़ापे तक पहुंचाने वाली (औषध), रसायन; giving old age

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ii.33.7 अस्ति भेषजो जलाषः 'सुखकरः'. **जलाष-भेषज** *a.* वार्धक्य तक पहुंचाने वाली भेषज; medicine giving healthy old age i.43.4 रुद्रं जलाषभेषजम् 'सुखरूपौषधोपेतम्', viii.29.5 शुचिरुग्रो जलाषभेषजः 'of cooling remedies' M.

जलूका *f.* जलायुका, जोंक; leech Kauś. xxx.16.

√**जल्प्** बोलना; to speak, murmer, prattle.

जल्प्-इ *f.* परिवाद, जनवार्ता; rumour, whispering viii.48.14 मा नो निद्रा ईशत मोत जल्पिः 'निन्दकः'. **जल्प्-य** *a.* गप्पी; given to idle talk TS. iv.6.2.2.

जव्-अ (1) *a.* वेगवान्; swift AV. xix.7.1 सरीसृपाणि भुवने जवानि; cp. VS. xii.8. (2) *m.* वेग; speed, swiftness i.112.21 जवे · · · अर्वन्तमावतम् 'वेगे'. **जव्-अनी** *a.* वेगवती; quick, fleet i.51.2 शतक्रतुं जवनी सूनृतावत् 'वृत्रवधं प्रति प्रेरयित्री'. **जव्-अस्** *n.* वेग; fleetness iv.17.3 सरन्नापो जवसा 'वेगेन'; cp. मर्क्षू-जवस् 'very quick'. **जव्-ईन्** *a.* जववान्; quick, fleet ii.15.6 अजवसो जविनीभिर्विवृश्चन् 'जवयुक्ताभिः'. **जव्-इष्ठ** *a.* अतिवेगवान्; quickest iv.2.3 मनसा जविष्ठा 'वेगवत्तमौ', vi.9.5 मनो जविष्ठम् 'quickest as mind'. **जव्-ईयांस्** *a.* जववत्तर; quicker, very quick VS. xl. मनसो जवीयः, i.117.2 मनसो जवीयान् रथः.

जर्ष *m.* झष, मकरविशेष; an aquatic animal AV. xi.2.25 जर्षा मत्स्याः, TS. v.5.13.1.

√**जस्** थक जाना; to be exhausted; नष्ट करना या थका देना; to destroy or exhaust iv.50.11 जजस्तमयो वर्नुषामरातीः 'क्षपयतम्', ŚBr. ii.1.6.19 एवं हैनं स जार्सयति. Forms. I. : *Pr. Pt.* जसमान; IV. : *Ipv.* जस्यत. *Pf.* जजास; *Ipv.* जजस्तम्. *Ao. red.* : अजीजसत *(3. s.)* : *Cs.* जार्सयति.

जस्-उ *m.* श्रान्ति; exhaustion, fatigue x.33.2 निं बाधते जसुः 'उपक्षयः'; कैदखाना; place of languishing x.68.6 यदा वलस्य पीयतो जसुं भेत् 'आयुधम्'. **जस्-उरि** *a.* श्रान्त; exhausted iv.38.5 जसुरिं न श्येनम् 'क्षुधितम्', v.61.7 वि यो जानाति जसुरिम् 'व्यथितम्'. **जस्-वन्** *a.* उपक्षपयिता; tiring, consuming vi.44.11 मा जस्वने वृषभ नो ररीथाः 'उपक्षपयित्रे'.

√**जह्** [√हा] cp. जहितं viii.5.22 समुद्रे जहितः 'प्रक्षिप्तः', see i.116.10.

जहका [Lith. Šeškas, zeškas] *f.* गात्रसंकोचनी; hedgehog VS. xxiv.36, TS. v.5.18.1 'बिलवासी क्रोष्टा'; so on Sat. xiv.3.

जहाक *a.* छोड़ने वाला, भगौड़ा; one who leaves TAr. i.2 जहाको अस्मदीषते.

जह्नवि-ई *f.* जह्नु-परिवार; Jahnu's family, race of Jahnu i.116.19 आ जह्नवीं समनसोप वजिः 'जह्नोर्महर्षेः संबन्धिनीं प्रजाम्'.

जा [√जन्] (1) *a.* उत्पन्न; born (in अप्सु-जा etc.). (2) *mf.* अपत्य; child ix.89.2 पितुर्जाम् 'जातमपत्यम्'. (3) *f.* प्राणी; creature vi.47.21 कृष्णा असेधदप संद्मनो जाः 'जायमानः सूर्यात्मना प्रादुर्भवन्'.

जागता अनुप्रैषाः [जगत्यां भवा जागताः जगत्या संबद्धाः; देवं बर्हिः सरस्वती VS. xxi.48.58 इत्येते मन्त्राः] जगती में उत्पन्न अनुप्रैष; Anupraiṣas born of Jagatī metre जागतो भागः 'तृतीयसवने जगतीछन्दसा संस्कार्यः' TS. iii.1.2.1. **जागतान् विष्णुक्रमान्** 'सौमिका एते विष्णुक्रमाः जागतसंज्ञका ये विष्णवतिक्रमैर्मन्त्रैः क्रम्यन्ते' Sat. x.5.

जागर्-अर्ण [√जागृ, √गृ] (1) *n.* जाग; waking. (2) *a.* जागरूक, प्रबुद्ध; awake VS. xxx.17 भूत्यै जागरणम् = TBr. iii.4.14. **जागर्-इ-र्त** *n.* जागरण: awaking TMB. x.4.4. **—तान्त** *m.* जागरितमध्य, जागरित में विज्ञेय; experienced in waking state Kaṭha. **जागर्-ऊक** *a.* प्रबुद्ध; wakeful iii.54.7 ध्रुवे पदे तस्थतुर्जागरूके.

√**जागृ** जागना, जगाना; to wake up, awaken, kindle मार्जालीयो जागरितो भवति.

जागृ-वांस् *a.* जागा; waking, 'is kindled' AA. v.1.1. **जागृ-वि** *a.* जागरूक; wakeful i.31.9 अनवद्य जागृविः 'जागरूकः'.

जाग्मायन *n.* कांस्यपात्र-विशेष; a kind of vessel Kauś. iii.1.

जाग्रत्-स्वप्न *m.* अधजगी नींद; wakeful sleep x.164.5 जाग्रत्स्वप्नः. **जाग्रद्-दु-ष्वप्न्-र्य** *n.* जागने में गंदा स्वप्न; disagreeable dream in a waking state AV. xvi.6.9 जाग्रद्दुष्वप्न्यं स्वप्नेदुष्वप्न्यम्.

जार्घन *m.* नितम्ब; hips, loin; cp. पृथुजाघन. जार्घनी *f.* पूंछ; tail.

जा-र्त (1) *a.* उत्पन्न; born TS. iv.7.2.2 जार्तं च मे. (2) *m.* पुत्र; son i.83.5 यमस्य जार्तम् 'प्रादुर्भूतम्'. (3) *m.* जातपदार्थ; created things i.128.4 विश्वा जार्तानि पस्पशे 'संपादितानि हविरादीनि'. (4) *n.* जन्म; birth, origin i.156.2 यो जार्तमस्य महतो महि ब्रवत् 'जन्म', TS. iv.6.7.1 महि जार्तं ते अर्वन्.

जार्त-पुत्र *a.* विद्यमान-पुत्र; one who has a son; opp. to अजातपुत्र 'अविद्यमानपुत्रः' Sat. vi.14. **जात-विद्या** *f.* जातमात्र का ज्ञान; knowledge of things or creatures x.71.1 ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्याम् 'जाते जाते कर्तव्ये प्रायश्चित्तादौ वेदयित्रीं वाचम्'. **जार्त-वेद्-अस्** [जातं जगद् वेत्ति वेदयतीति वा] *a.* जात-प्रज्ञान, जात-मात्र का ज्ञाता, भूत-मात्र का

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वेत्ता; knowing all created things or creatures vi.15.13 विश्वा वेद जनिमा जातवेदाः. **जातवेदो-न्यङ्गा** [जातवेदःशब्दरूपं न्यङ्गं नितरामङ्गं चिह्नं यस्याः सा पुरोरुक्] *f.* जातवेदस् शब्द वाली पुरोरुच्; a Puroruc having the word jātavedas.

जा-ति *f.* जन्म, जात; birth, caste.

जातु [*Ind.*] कदाचित्, कभी; at all, ever x.27.11 यस्यानक्षा दुहिता जात्वास 'कदाचित'. **जा-तु** [√जन्] *f.* in देवजातु; having his birth among gods.

जातू-भर्-मन् *a.* जन्मना भर्ता; nourishing or supporting from birth, ever-nourishing i.103.3 स जातूभर्मा 'अशनिरूपमायुधं यस्य सः'. **जातू-ष्ठि-र** *m.* एक नाम; firm from birth, ever-firm, a name ii.13.11 जातूष्ठिरस्य प्र वयः सहस्वतः 'एतन्नामकः कश्चित्'.

जात्-य *a.* जातीय, सदृश, अभिजात; related विदेवं दीव्यमाना जत्या आसते ŚBr. i.7.1.6; belonging to a high family.

जान्-अ *n.* निदान, कारण, जन्मस्थान; origin, birth-place i.37.9 स्थिरं हि जनिमेषाम् 'जन्मस्थानमाकाशम्', x.72.1 जना प्र वोचाम 'जन्मानि', AV. vii.76.5 विद्म वै ते जायान्यं जनम् 'origin'.

जानकू-इ *m.* जनकपुत्र; a descendant of Janaká = Kratujít.

जानपद्-अ *a.* जनपदवासी; living in the country.

जान-राज्-य [जनसंबन्धि राज्यम्] *n.* सार्वभौमता; sovereignty, kingship TS. i.8.10.2, 'जनानां राज्यम्' ŚBr. v.3.4.3.

जान-श्रुत्-पर्य *m.* जनश्रुति की संतान; a descendant of Janaśruti, by name Aupāvi = **जान-श्रुति** ChUp.

जानि *f.* स्त्री, पत्नी; woman, wife in भद्रजानि, वित्तजानि, युव-जानि.

जानिवांस् [*Pf. Pt.* √ज्ञा] *a.* जो जान चुका है; knowing; *Gen.* जानुषः.

जानु *n.* गोडा, घुटना; knee (cp. ज्ञु) x.15.6 अञ्च्या जानु.

जानू-उका *f.* जात; born. **जानु-दघ्-न** *a.* गोडे तक पहुंचने वाला; reaching upto the knee TS. v.6.8.3. **जानु-मात्र** *a.* = जानुदघ्न ĀśGS. ii.8.

जान्-धि-र्त [जान-धिर्त = जन्मधित = जन्मजात] *a.* जन्मजात; रिवाजी; customary ŚBr. ii.5.3.7 एतद्वै वा अस्य जांधिर्तं प्रज्ञातमवसानम् 'जनैः परिकल्पितम्'.

जान्व्-अकू-न *a.* संकुचित-जानु; with bended knees ŚBr. iii.2.1.5, ĀpDhS. x.9.2.

जाबाल्-अ *m.* जबालापुत्र सत्यकाम; son of Jabālā.

जामदग्न्-अ [or —दग्न्य] *a.* जमदग्नि-संबन्धी, जमदग्नि से प्राप्त; belonging to Jamádagni, derived from or produced by Jamádagni, a Saptarātra instituted by Jamádagni Sat. xvii.7, TMB. xxii.7. **जामदग्नी** ऋच् : VS. xxiv.25-36 beginning with समिद्धो अद्य मनुषो दुरोणे.

जामर्-य [जा+मर 'one subject to birth and death = man = good for men] *a.* प्राणियों के लिये हितकर; good for men iv.3.9 जामर्येण पयसा 'जायन्त इति जाः प्रजाः तासाममर्येण अमरणनिमित्तेन'. Wacker. from *loc.* of *जमर्, Aw. zamar 'in the earth'.

जामा-तृ [Aw. zāmātar, Per. dāmād; *जामा √जन् 'daughter'] *m.* जमाई; son-in-law viii.2.20 अश्रीरं इव जामाता 'जायत इति जा अपत्यम्। तस्य निर्माता। दुहितुः पतिः'.

जामि [cp. जामाता √जन्] *a.* समीप, संबन्धी, सनाभि, भ्रातृस्थानीय; closely related, akin, related, like brother and sister x.21.8 गर्भं दधासि जामिषु 'भगिनीभूतासु'; भाई-बहन; brother and sister i.159.4 जामी सयोनी मिथुना समोकसा (द्यावापृथिव्यौ) 'परस्परं भगिनी'; मिश्रित सोम एवं दुग्ध; mixed milk and Soma-drink ix.68.4 स जामिभिर्नसते 'एकस्मात पाणेरुत्पन्नाभिरङ्गुलीभिः'; अंगुलियां; fingers, ix.37.4 पवमानो अरोचयत्। जामिभिः 'प्रवृद्धैर्बन्धुभूतैर्वा स्वतेजोभिः'; मिश्रित स्तोम; mixed songs vii.72.3 'जामि ब्रह्माणि 'बन्धुस्थानीयानि'; रक्त-संबन्ध; blood relationship iii.54.9 महः पितुर्जनितुर्जामि तन्नः 'जामित्वं भगिनीत्वम्'; ज्ञाया; wife TBr. i.7.2 उप जाम्यै हरते 'जाम्यै जायायै जायात्वं संपादयितुम्'. (2) *a.* पुनःपुनस्ताडित; beaten again and again TS. i.2.14 जामिर्मजामिं प्रमृणीहि शत्रून् 'जामिः पुनःपुनस्ताडितः। अजामिरताडितः। पौनःपुन्यनिमित्तमश्रेयस्त्वं जामित्वम्'. (3) *n.* नीरसता, अश्रेयस्, दोष, आलस्य; uselessness, defect, laziness TS. i.5.9.7 न तत्र जाम्यस्ति 'आलस्यम्'. **जामी** *f.* भगिनी; sister.

जामि-कृ-त् *a.* संबन्धोत्पादक; creating relationship AV. iv.19.1 उतो असि नु जामिकृत. **जामिता** *f.* पुनरुक्तिदोष; repetition, tautology. **जामि-त्व** *n.* रक्त-संबन्ध; consanguinity i.105.9 स जामित्वाय रेभति 'कूपान्निर्गन्तृत्वाय'.

जामि-वत् *av.* भाई-बहिन की तरह; like brother and sister, like relatives x.23.7 विद्मा हि ते प्रमतिं देव जामिवत् 'यथा भ्राता स्वभगिन्यां स्नेहयुक्तां मतिं जानाति तद्वत्'.

जामि-शंस्-अ *m.* संबन्धी का शाप; curse pronounced by a relative AV. ii.10.1 क्षेत्रियात् त्वा निर्ऋत्या जामिशंसात्.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जार्म्बील [= जानुविल ?] *n.* गोडे की चपनी; knee-joint VS. xxv.3 जार्म्बीलेनारण्यम् 'जानुमध्यभागः' Uv.; on TS. v.7.11.1 'जाम्बीलमामाशयः यत्र भक्षितं निधीयते तत्'.

जा-र्या [√जन्] *f.* जनयित्री, पत्नी; bringing forth, wife i.66.5 जार्येव योनावरं विश्वस्मै. **जार्यान्य** [= जार्या-त्य, coming from a woman or wife] *m.* धातुरोग; some venereal disease AV. vii.67.4 पक्षी जार्यान्यः पतति; cp. जार्येन्य TS. ii.3.5.2 यज्जार्याभ्योऽविन्दत् तज्जार्येन्यस्य (जन्म), ii.5.6.5 यज्जार्याभ्यामविन्दत्तज्जार्येन्यस्य.

जाया-पती *m.* पति-पत्नी; wife and husband ŚBr.

जाय्-ईन् *a.* जयी; conquering ŚBr. xiv.

जाय्-उ [√जि] *a.* जेता; victor i.67.1 वनेषु जार्युः 'अरण्येषु जायमानः'; i.135.8 यमश्वर्त्थमुपर्तिष्ठन्त जार्यवः 'जेतारः'.

जार्य्-उ-क = जार्यु MS. iii.1.9 राष्ट्रं जार्युकं स्यात्.

जार्-अ [जॄ] *a.* जरायुक्त; becoming old, decaying x.106.7 चर्चरं जारं मरायु 'जरायुक्तम्'. **जार्-अ** [√जॄ = √गॄ 'sing'] *m.* अनुवर्तिता; suitor, lover, gallant i.46.4 जारो अपाम् 'अपां जरयिता', i.46.8 जारः कर्नीनां पतिर्जनीनाम् lover of maidens and husband of women.

जारत्कारव्-अ *m.* जरत्कारु का अपत्य आर्तभाग; Ārta-bhāga, the son of Jaratkāru ŚA. vii.21.

जारयन्-मख *m.* एक नाम; awakening happiness (cp. जीर), name of a man x.172.2 मंहिष्ठो जारयन्मखः 'समापयद्यज्ञः'.

जार्-ईणी *f.* यार वाली; a woman having a paramour, courtesan x.34.5 एमीर्देषां निष्कृतं जारिणीव.

जारु-ज्-अ *a.* जरायुज; born of womb AA. ii.6.

जार्-य *n.* जारता; intimacy v.64.2 शेवं हि जार्यं वाम् 'स्तुत्यम्'. **जार्या** *f.* जीर्ण; exhausted अनुहाय जार्यां TS. iii.2.2.2.

जाल(र्क) *n.* जाली; net, web, lattice ŚBr. xiv.6.11.3, Sat. vii.1.

जालार्ष *n.* जराश, संधायक औषध; a soothing or age-prolonging remedy or drug vi.57.2. **जालार्षेणाभि** षिञ्चत.

जाल्-र्म [√जॄ, जार्म ?] *a.* कुपुरुष; a contemptible or wretched fellow AV. iv.16.7 आस्तां जाल्म उदरं संसयित्वा.

जा-वन्त् *a.* संततिप्रद; granting offspring viii.94.5 त्रिषधस्थस्य जावतः 'स्तुत्यजनवन्तम्'. **जा-वन्** *a.* जात; born, see पूर्वजावन्.

जास्-पति [cp. मास्-पति] *m.* वंश या परिजनों का स्वामी; leader of a family i.185.8 यच्चकृमा कच्चिदागः · · जास्पतिम् 'जाः पुत्र्यः । तासां पतिं जामातरं जायापतिं वा'. **जास्-पत्-र्य** *n.* वंश या परिवार का स्वामित्व; the state of being lord of a family, house-lordship v.28.3 सं जास्पत्यं सुर्यमर्मा कृणुष्व 'जाया च पतिश्च जायापती । तयोः कर्म'.

जाहुष्-अ *m.* एक नाम; name of a person protected by the Aśvins i.116.20 परिविष्टं जाहुषं विश्वतः सीम् 'कश्चिद् राजा'.

√जि जीतना; to conquer. Forms. I. : *Pr.* जयति –ते; *Sb.* जयासि, जयार्स , जयाति; जयाव, जयाथ; Ā. जयातै; *Inj.* जयत्; *Op.* जयेम; *Ipv.* जयतु; Ā. जयन्ताम् ; *Pt.* जयन्त्. *Ipf.* अजयत्. II. P. : *Pr.* जेषि. *Pf.* जिगेथ, जिगाय; जिग्यथुर् ; जिग्युर् ; Ā. जिग्ये; *Pf.* जिगीवांस् , जिगिवांस् ; *Ao. root* : *Inj.* जेस् ; *Ipv.* जितम् ; *s* : अजैषम्, *3.* अजैस् (=अजैस्-त्); अजैष्म; *Sb.* जेषस् , जेषत् ; जेषाम; *Inj.* जेषम् , जेस् ; जेष्म, जेषुर् . *Ft.* जेष्यति; *Pt.* जेष्यन्त् . *Pp.* जित. *Gdv.* जेत्व. *Gd.* जित्वा, –जित्य. *Inf.* जिषे; जेतवे; जेतुम्. *Cs.* जार्पयति; जाययति; अजीजपत and अजीजिपत; cp. यजमान-मुज्जापयन्ति GBr. ii.5.8; *Ds.* जिगीषति, –ते, *Pt.* जिगीषमाण.

√जि – में जान डालना, तीव्र करना; to quicken. Forms. V. : *Pr.* जिनोषि; जिन्वे. *Ipf.* अजिनोत् .

जि-ग-त् [√गा] *a.* गन्ता, रभस; going, hastening. Cp. i.156.2 प्र जिगतो अदेवयोः.

जि-ग-र्त्नु [√गा] *a.* वेगवान् ; hastening, speeding ix.97.17 वृष्टिं नो अर्ष दिव्यां जिगर्त्नुम् 'गमनशीलाम्'. **—र्त्नू** [मातरा] x.120.7.

जि-गर्-ति [√गॄ] *a.* निगलने वाला; swallower v.29.4 जिगर्तिर्मिन्द्रः · · · अव हन् 'गिरन्तमाच्छादयन्तम्'.

जिगी-वांस् [√जि] *a.* जिसने जीत लिया है; having conquered ii.12.4 श्वघ्नीव यो जिगीवाँ लक्षमादत्.

जि-गी-षा *f.* जेतुमिच्छा; desire to win i.171.3 अहानि विश्वा मरुतो जिगीषा (= जिगीषया). **जि-गी-षु** *a.* जयेच्छु; wishing to obtain or gain ii.38.6 विष्ठितो जिगीषुः.

जि-ग्यु-उ [√जि] *a.* जयी; victorious i.101.6 हूयते यश्च जिग्युभिः 'प्राप्तजयैः'.

जि-घत्-नु [√हन्] *a.* जिघांसु, घातक; injuring, slaying ii.30.9 यो नः संनुत्य उर्त वा जिघत्नुः 'जिघांसुः'.

जि-घत्-स्-उ [√घस्] *a.* भूखा; hungry, greedy, seeking to devour (*f.* —सू) AV. viii.2.20 अरायेभ्यो जिघत्सुभ्यः.

जिङ्घा [= जङ्घा] *f.* ज्वाला; flame जिङ्घामग्ने चकृषे हव्यवाहम् TBr. iii.5.7.

जि-ज्यूष्-इ-र्त [*Desid.* √जीव् *Pp.*; जीवितुमिष्टः] *a.* जीने की

CC-0.In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इच्छा वाला; wishing to live ABr. vii.29.

जि-ज्यौ [√ज्या वयोहानौ, मानहीनमकरोत्] उसने दबा लिया; he vanquished.

जि-ज्ञास-वक्तृ-र्त *a.* जिज्ञासा द्वारा निश्चित; ascertained through proper inquiry TAr. Cp. **जिज्ञासेन्य** in आजिज्ञासेन्याः name of AV. xx.134.1-4.

जि-र्त् *a.* जयी; conquering. **जि-र्त** (1) *a.* वशीकृत; won, subdued. (2) —**म्** *n.* जय; victory ABr. xxxvii.5 एतद् वै वाचो जितम्.

जित-मन्-अस् *a.* जितात्मा; one who has subdued his mind. **जित-लोक** *a.* (वे पितर) जिनका लोक भक्त ने जीत लिया है; whose world has been won over BṛUp.

जि-र्ति *f.* (1) जय; victory x.53.11 वनते कार्र ईज्जिर्तिम् 'जयम्'; प्राप्ति, जेतव्य युद्धभूमि; gaining, battle to be won ABr. xxxviii.3 अयं सर्वा जितीर्जयेत 'जेतव्याः सर्वा युद्धभूमीः'. (2) जयसाधन; means of victory TMB. xvi.9.1 अथैष सर्वज्योतिः सर्वस्य जितिः 'जयसाधनम्'.

जि-त्वन् (1) *a.* जयी; conquering, cp. स-जित्वन्. (2) —**त्वा** *m.* name of the son of Śilina BṛUp.

√**जिन्व्** [= जि-नु-अ] – में जान डाल देना, ताजा कर देना; to quicken, excite, support viii.84.7 धियो जिन्वसि 'प्रीणयसि'. Forms: I. : *Pr.* जिन्वसि, जिन्वति; जिन्वथस्; जिन्वथ; जिन्वन्ति; Ā. जिन्वते; *Ipv.* जिन्व, जिन्वतु; जिन्वतम्; जिन्वत; *Pt.* जिन्वन्त्. *Ipf.* अजिन्वत; अजिन्वतम्. *Pf.* जिजिन्वथुर्. *Ft.* जिन्विष्यति. *Pp.* जिन्वित.

जिर्-वि [= जिर्वी √जॄ] *a.* जीर्ण; aged AV. viii.1.6 अथ जिर्विर्विदर्थमा वदासि. **जि-त्रि** *a* बूढ़ा; aged, worn out iv.19.2 अवासृजन्त जित्रयो न देवाः.

जि-र्वे [*Dat. Inf.* √जि] जीतने को; to conquer. **जि-र्ष्णु** *a.* जयिन्; victorious x.111.3 स हि जिर्ष्णुः 'जयशीलः'.

जि-ह्-म [√हा; opp. to ऊर्ध्व] *a.* औंधा, टेढ़ा, करवट के बल; transverse, oblique i.85.11 जिह्मं नुनुद्रेऽवतम् 'वक्रं तिर्यग्वम्'.

जिह्म-वार *a.* जिह्मद्वार, निम्नद्वार; having an aperture below i.116.9 उच्चाबुध्नं चक्रथुर्जिह्मवारम् 'जिह्ममधस्ताद् वर्तमानतया वक्रं वारं द्वारं यस्य'; cp. नीचीनबार. **जिह्म-शी** *a.* चित या पट पड़ा; lying prostrate i.113.5 जिह्मश्यै चरितवे मघोनी 'वक्रं शयानाय'.

जि-ह्व्-अ [√ह्वे] *a.* जीभ वाला; having tongue or flame (said of Agni) MS. i.3.35 तिस्रो जिह्वस्य समिधः = iii.2.9 तिस्रो यह्वस्य समिधः 'महतः'.

जिह्वरतं मा [√ह्वृ, चलनभ्रंशं मा कुरुताम्] मत डिगो; do not waver.

जिह्विका *f.* छोटी जीभ; the small tongue. Cp. उपजिह्विका.

√**जी** [√ज्या] दबा लेना; to overpower यदा वा जीयेरन् 'आहृतसर्वस्वा भवेयुः' Sat. xvii.8. **जी-र्त** [= जीर्न √ज्या] *a.* वशीकृत; overcome, oppressed AV. xii.4.57 आदाय जीर्तं जीर्ताय 'what is scattered' W. **जी-ति** *f.* हानि; injury. Cp. अजीति.

जी-मू-त [√मीव् 'push'] *m.* बिजलीभरा बादल; thunder-cloud vi.75.1 जीमूतस्येव भवति प्रतीकम्.

जी-र [√जि, √जिन्व्] *a.* कर्मण्य, क्षिप्र, प्रेरक, जीवट; active, quick, speedy, impeller, quickening, lively i.48.3 देवी जीरा रथानाम् 'प्रेरयित्री'.

जी-र-दा-नु *f.* जीवट धन देने वाला; of quickening gifts v.83.1. वृषभो जीरदानुः 'क्षिप्रदानः', on TS. i.19.3 'जीरा जीवनशीला हविषां दातारो यजमाना यस्यां पृथिव्यां सा', while on TS. i.1.10.4 'जीरं जीवनं पुरोडाशद्वारेण यज्ञस्य ददातीति जीरदानुः घर्मः'.

जीराध्वर *a.* जीवट याग वाला; of quickening sacrifice x.36.6 यज्ञं जीराध्वरम् 'क्षिप्रं हिंसारहितं च'.

जीराश्व *a.* सप्ताश्व, सरपट अश्वों वाला; having fleet horses i.119.1 जीराश्वं यज्ञियम् 'जववदश्वोपेतम्'.

जी-रि (1) *m.* बहता जल; flowing or quickening water, stream ix.66.9 अव्ये जीरविधि र्वणि 'पापानामभिभावुके क्षिप्रं कृते वा'. (2) —**रि** *f.* जरा; old age जीर्या मूरः TMB. xxx.17.3.

जीर्-र्ण [√जॄ] *a.* झुराया; old, worn out. **जीर्ण-सोम** (= सोमातिपवित) *a.* जिसने पीत सोम को आत्मसात् कर लिया है; one who has assimilated the drunk Soma; opp. to सोमवामिन् TBr. i.8.5.

जीर्-णि [= जूर्णि] *a.* झुराया; decrepit with age TBr. iii.10.11.

√**जीव्** जीना, –पड़े रहना; to live, subsist by. Forms. I. P. : *Pr.* जीवति; *Sb.* जीवानि, जीवास्, जीवाति and जीवात्; जीवाथ, जीवान्; *Op.* जीवेम; *Ipv.* जीव, जीवतु; जीवताम्; जीवत, जीवन्तु; *Pt.* जीवन्त्. *Pf.* जिजीव. *Ao. root* : *Prc.* जीव्यासम्; *is.* : *Inj.* जीवीत. *Ft.* जीविष्यति. *Ps.* जीव्यते; *Pp.* जीवित. *Gdv.* जीवनीय. *Gd.* जीवित्वा. *Inf.* जीवसे; जीवितवै, जीवातवे; जीवितुम्. *Cs.* जीवयति. *Ds.* जिजीविषति, जुजूषति. *Pp.* जिजूषित.

जीव्-अ (1) *a.* जीवित; living, alive i 68.3 यद् देव जीवो जनिष्ठाः 'जीवन् प्रज्वलन्', न वै हतं वृत्रं विद्म न जीवम् (ŚBr.) we indeed do not know (whether) Vṛtra is dead nor (whether) he is alive. (2) *mn.* जीवन; life एतद् ध्येषां जीवम् ŚBr. i.3.1.1, जीवं व्रतं सचेमहि 'संवत्सरसंघात-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रूपं जीवनम्' TS. i.8.5.3, जीवं देवानामप्येतु 'जीवनहेतुत्वम्' TS. iii.1.4.3.

जीव-कोषणी [√कुष् 'cover'; cp. कुष्-उम्भ, कोष etc.] *f.* जीवित पशु का चर्म; skin of a living animal Kauś. xxvi.43.

जीव-गृभ् (1) *f.* जीवित पकड़ना; seizing alive. (2) *a.* जीवित को पकड़ने वाला; capturing alive, a bailiff x.97.11 पुरां जीवगृभो यथा 'शकुन्यादीनां ग्राहकाद् व्याधात' = TS. iv.2.6.2. **जीव-ग्रह्-अं** [जीवनोपेतो ग्रहः अदाभ्यनामा] *m.* जीवित अथवा अनपिसे सोम की आहुति; oblation of the living or unpressed Soma TS. vi.6.9.2. **जीव-ग्राहि-अम्** *av.* जीवित पकड़कर; capturing alive. **जीव-घात्य** *a.* जीवित ही हत; a living animal slaughtered Kauś. vii.24.

जीव-ज्-अं *a.* जीवाज्जात, जरायुज; born of jīva : पुरुष-पश्वादयः.

जीवं-तण्डुल *a.* अंकुराते अथवा गाभे आये धान; germinating rice MS. i.4.1.3 ब्राह्मणेभ्यो जीवतण्डुलमिवोपहरेत. **जीवं-दानु** = जीरदानु VS. i.28, ŚBr. i.9.1.5. **जीवद्-भर्तृका** *a.* जीवितपतिका; whose husband is alive x.18.7. **जीवं-धन्य** *a.* जीवन का धनी; rich in vital powers x.36.8 अपां पेरुं जीवधन्यं भरामहे 'धन्या जीवा यस्मिन्नसौ.' **जीव्-अन** (1) *a.* जीवन-साधन, अन्नादि; vivifying तस्मादनोवाह्यं सर्मे जीवनम् TS. vi.1.9 'समे प्रदेशे अन्नादिकं शकटेन वाह्यम्'; opp. to तस्माच्छीर्षहार्यं गिरौ जीवनम् TS. vi.1.9. (2) —**नम्** *n.* life. **जीव-नंश्** *a.* जीवनाशी (याग); a sacrifice in which living beings are sacrificed. **जीवन-स्यां** *f.* जीवनेच्छा; desire for life MS. ii.3.4 जीवातवे जीवनस्यायै, TS. ii.3.10.3. **जीवन्त्-अं** *a.* लम्बी आयु वाला; long-lived.

जीवं-पितृ [जीवः पिता यस्य] *a.* जीवत्-पितृक; having his father alive Sat.ii.7.

जीवं-पीत-सर्ग्-अ *a.* जिसकी किरणों को जीवधारी पीते हैं; whose rays are drunk by living beings i.149.2 सं यो वृषा ··· जीवपीतसर्गः 'जीवैर्नानाविधैः प्राणिभिः पीतः आस्वादितः सर्गः सृष्टिक्रमो यस्य'. **जीवं-पुत्र** *a.* जिसके पुत्र जीवित हैं; one whose sons are alive x.36.9 जीवपुत्रा अनागसः 'जीवनवत्पुत्राः'. **जीव-पुरां** *f.* जीव-नगरी; abode of living beings AV. ii.9.3 अर्धि जीवपुरां अगन्. **जीवं-बर्हिस्** *a.* ताजा बर्हि वाला; having (a bed of) fresh sacrificial grass AV. xi.7.7 जीवबर्हिर्मदिन्तमः.

जीव-भोज्-अन *a.* जीवनाधार; mainstay of life VS. xxiii.21 यः स्त्रीणां जीवभोजनः 'यस्मिन् सति स्त्रियो जीवन्ति' (said of the penis).

जीव-याज्-अं *m.* जीवयाग; sacrifice of living beings i.31.15 जीवयाजं यजते 'जीवयजनसहितं यज्ञं यद्वा जीवनिष्पाद्यम्'.

जीव-लं *a.* जीवट; living, full of life AV. vi.59.3 अर्च्छा वदामि जीवलाम्.

जीव-लोक्-अं *a.* जीवितों का लोक; the world of living beings, i.e. mankind x.18.8 उदीर्ष्व नार्यभि जीवलोकम् 'पुत्रपौत्रादीनां स्थानम्'.

जीव-विषाण *mn.* जीवित पशु का स्वयं गिरा सींग; horn of a living animal ĀpGS. xxiii.6.

जीव-शंस्-अं *a.* जीवितों द्वारा प्रशंसित; praised by living beings i.104.6 अनागास्त्वे आ भज जीवशंसे 'प्राणिभिः कामयितव्ये'.

जीव-स्वर्गं *m.* जीवितों का स्वर्ग; heaven of the living beings.

जीवां *f.* जीविका; livelihood AV. xix.69.1.

जीवातवै [जीवनाय] जीने को; to live.

जीवातु *f.* जीवन; life x.27.24 सा ते जीवातुः, x.60.7 अयं जीवातुरगमत्, x.60.10 जीवातवे न मृत्यवे. **जीवातु-मन्त्** *a.* जीवट, गुणी; alive, having distinct qualities Sat. v.4 जीवातुमन्तावाज्यभागौ 'गुणविशिष्टौ'.

जीव्-इ-तं (1) —**म्** *n.* जीवन; life iv.54.2 अनूचीनां जीवितां मानुषेभ्यः 'जीवितानि'. (2) *a.* प्राणी; living being i.113.6 विसदृशा जीवितांभिप्रचक्षे 'जीवनोपायभूतानि कृषिवाणिज्यादीनि'. **जीवित-योप्-अन** *a.* जीवत्रासक; oppressing living beings AV. ii.25.5 आ वेशय कर्णौ जीवितयोपनान्.

जीवोर्णा [जीवन्मेषरोमाणि] *f.* जीवित मेष की ऊन; hair of a living ram or sheep.

जीह्वरतम् cp. √ह्वृ 'कुटिले भवतम्'.

जु-गुर्-वणि [√गृ 'sing'] *a.* स्तुति का शौकीन; fond of praise i.142.8 मन्द्रजिह्वा जुगुर्वणी 'भृशं गृणतां स्तुवतां यजमानानां संभक्तारौ'.

जु-जुर्-वणि [√जृ, cp. जरण्या] *a.* स्तोता; praising.

जु-जुर्-वांस् [√जॄ 'decay'] *a.* जो जीर्ण हो चुका है, सठियाया; having grown old i.37.8 जुजुर्वां इव विश्पतिः.

जु-जुष्-वांस् *a.* जो भोग चुका है; having enjoyed viii.64.8 सवनं जुजुष्वान्.

जुं-ज्यू-षन्ति = जिजीविषन्ति; wish to live ŚBr. xiii.29.

जुम्बर्क [= जुम्भर्कः or जृम्भर्कः] *a.* वरुण का विशेषण; epithet of Váruṇa bending, subduing VS. xxx.9, ŚBr. xiii.3.6.5; TBr. iii.9.15.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जुव्-अस् [also **जव्-अस्**] *n.* जव, वेग; speed, velocity ix.62.18 संहो जुवो रूपं न वर्चसे भर 'शीघ्रगमनं सर्वतो गमनशीलं बलं वा'.

√**जुष्** आनन्द लेना, उपभोग करना; to enjoy देवयजनं जोषयन्ते ŚBr. iii.1.1.1 'सेवन्ते'. Forms. VI. : *Pr.* जुषते; *Op.* जुषेत; जुषेरत; *Pt.* जुषमाण; *Ipf.* अजुषत; अजुषत. *Pf.* जुजोष; जुजुषे; *Sb.* जुजोषति, जुजोषत; जुजोषथ, जुजोषन्; Ā. जुजोषते; *Ipv.* जुजुष्टन; *Pt.* जुजुष्वांस्; जुजुषाणं. *Ppf.* अजुजोषम्. *Ao. root*: अजुषूरन्; *Sb.* जोषति, जोषत्; Ā. जोषसे; *Pt.* जुषाणं; *iṣ.* : *Sb.* जोषिषत. *Pp.* जुष्ट 'gladdened' but जुष्ट 'welcome'. *Gd.* जुष्ट्वी. *Cs.* जोषयते; *Sb.* जोषयासे.

जुष्-आर्ण *m.* मन्त्रखण्डविशेष; name of a sacrificial formula containing the word जुषाणं : जुषाणेन यजति TS. ii.6.2.2.

जुष्-ट *a.* स्वागत-योग्य; welcome. **जुष्ट** *a.* प्रसन्न; gladdened. Cp. देवजुष्ट = जुष्टं देवेभिः.

जुष्-टि *f.* प्रीति, कृपा; enjoyment, relish, favour जुष्टयः 'प्रीणयन्त्यो वाचः', songs that delight vii.33.4 जुष्टी नरो ब्रह्मणा वः पितॄणाम्.

जुष्-ट्वी [= जुष्ट्वी] vii.62.6 जुष्ट्वी दक्षस्य सोमिनः.

जु-हुर्-आर्ण [*Pf. Pt.* √हृ] *a.* जो टेढ़ा या कुटिल चला है, कुटिल, वञ्चक; having acted crookedly x.12.5 मित्रश्चिद्धि ष्मा जुहुराणो देवान् 'स्निग्धेनाहूयमानः', TS. i.4.43.1 जुहुराणमैनः 'कुटिलं पापम्'.

जु-हू [√हे, √हु] *f.* जीभ, चमस; tongue, ladle x.109.5 सोमेन नीतां जुहूं न देवाः 'जुहूम्'. Cp. जुहूः पर्णमयी (पालाशी), स्रुवः खादिरः, उपभृत् आश्वत्थी, ध्रुवा वैकङ्कती इति चतुर्विधा स्रुक्. **जुहूम् अनु** [तस्य जुहूभागः] जुहू की ओर, जुहू उसका भाग है; ladle is his portion ŚBr.

जुहू-आस्य *a.* जिसके आस्य में जुहू है; one who carries the ladle in mouth i.12.6 हव्यवाड् जुह्वास्यः 'जुहूरूपेण मुखेन युक्तः' = TS. iii.5.11.5.

√**जू** तेज होना; to be quick i.71.6 सरथं यं जुनासि 'प्रेरयसि'; TBr. ii.7.13 जोजयुः may be corrected into जोजुवुः 'शीघ्रमेव प्राप्ताः'. Forms. IX. : P. *Pr.* जुनाति; जुनन्ति; *Sb.* जुनास्. I. Ā. : *Pr.* जवते. *Pf.* जूजुवुर्; *Sb.* जूजुवत (= जूजवत्), *Pt.* जूजुवांस्; जूजुवानं; *Pp.* जूत. *Inf.* जवसे.

जू [जवतीति] *a.* जवी; hastening, speeding i.140.4 कृष्णसीतास ऊ जुवः 'जवनशीलाः'.

जू-जु-वांस् [*Pf. Pt.* √जू] *a.* तेजी से जाता हुआ; speeding iv.11.4 आर्जुजुवां अग्ने अर्वा 'वेगेन गच्छन्' = जूजुवानः x.93.8 जूजुवानस्य वार्जिना 'शीघ्रमागच्छतः'.

जू-र्ति (1) *f.* वेग, बल; quickness, speed परमया जूर्त्या बल्वलीति ŚBr. ii.2.4.11 'चेतसोरुजादिदुःखित्वभावः' AitUp. (2) वेगवान्; quick VS. xxi.56 ओजो न जूर्तिः 'वेगवान्'.

जूर्-ण [√जॄ] *a.* जीर्ण; old. **—र्णा** 'ancient'.

जूर्-णि *f.* दमक, प्रभा; glow, heat vii.39.1 प्रतीची जूर्णिर्देवतातिमेति 'सर्वासां प्रजानां जरयित्री उषाः'.

जूर्-णि [√जॄ, √गॄ] *a.* स्तोता, आवाहक; singer, invoking i.127.10 जूर्णिर्होत ऋषूणाम् 'स्तुतिकुशलः'.

जूर्-ण-ईन् *a.* प्रभावान्; glowing vi.63.4 प्र रार्तिरेति जूर्णिनी घृताची 'प्रगामिनी, जवतेः'.

जूर्-य *a.* बूढ़ा; old vi.2.7 रण्वः पुरीव जूर्यः 'जीर्णो वृद्धः'.

जूर्-यन्ती [√जॄ *Pr. Pt.*] *f.* बूढ़ी होने वाली; ageing.

√**जूर्व्** झुलसाना; to singe, consume by heat. Forms. I. : P. *Pr.* जूर्वति; *Sb.* जूर्वास्; *Ipv.* जूर्व; *Pt.* जूर्वन्त. *Ao. iṣ* : जूर्वीत्.

जूर्वन्त् [*Pr. Pt.* √जूर्व्] जलाता हुआ; consuming by heat i.191.9 पुरु विश्वानि जूर्वन् 'हिंसन्'.

√**जॄ** समीप आना; to come near to, approach x.40.3 प्रार्तजेरिये जरणेव कापया 'स्तूयेथे'.

√**जॄ** गाना, बुलाना, स्तुति करना, आवाहन करना; to sing, call out, praise, invoke TS. iv.2.2.1 एनं जरते स्वाधीः 'जरापर्यन्तं परिचरति'. Forms. I. : Ā. *Pr.* जरते; *Sb.* जराते; *Op.* जरेत; *Ipv.* जरस्व, जरताम्; *Pt.* जरमाण. *Inf.* जरध्यै.

√**जॄ** [√जुर्] जीर्ण होना; to waste away; जीर्ण करना; to make old or decrepit vi.24.7 न यं जरन्ति शरदः 'अपक्षीणयन्ति'. Forms. I. : P. *Pr.* जरति; *Ipv.* जरतम्; *Pt.* जरन्त. VI. : P. *Pt.* जुरन्त. IV. : P. *Pr.* जीर्यति; जूर्यति; *Pt.* जूर्यन्त; *Ipf.* अजूर्यन्. *Pf.* जजार; *Pt.* जुजुवांस्. *Ao. iṣ.* जारिषुर्. *Pp.* जीर्ण, जूर्ण. *Cs.* जरयति, –ते. *Pt.* जरयन्त and जारयन्त.

जे-तृ *a*, जेता; victorious iv.20.5 सृण्यो न जेता. **जे-त्व** *a.* जेतव्य, लब्धव्य; to be conquered or gained vi.47.26 आस्थाता ते जयतु जेत्वानि 'जेतव्यानि' = TS. iv.6.6.5.

जेन्-य [√जि, formed on वन्य] *a.* रक्षणीय; to be tended or cared for, excellent i.71.4 गृहेगृहे श्येतो जेन्यो भूत् 'जेताभिभविता वा'; on i.146.5 'प्रादुर्भवनशीलः जयशीलो वा', on v.1.5 'उत्पादनीयः', on i.128.7 'जयशीलः'. **जेन्या** *f.* उत्तम; excellent i.119.5 योषावृणीत जेन्या 'आजिधावनेन जीयमाना'.

जेन्या-वसु [*Voc.*] *a.* स्पृहणीय धन वाला; having precious wealth vii.74.3 वृषणा जेन्यावसू 'जेतव्यधनौ'.

जे-मन् *a.* जेता; victorious x.106.6 उदन्यजेव जेमना मदेरू 'जयशीलौ'. **जे-मन्** *m.* पूर्ण विजय; total conquest TS. i.6.2.4 जेमानं गमेयम्, iv.7.2.1 जेमा च मे.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जेषु-अं [√जि] *m.* जय; winning i.100.11 तोकस्य तनयस्य जेषे 'जयप्राप्तये'.

जेहमान [जेहृ √हा 'go forth'] *a.* तेज भागता हुआ; speeding, parting x.3.6 दृशानपवेजेहमानस्य 'देवान् प्रति गच्छतः', TS. iv.6.7.3 पथिभिर्जेहमानम्.

जैत्र (1) *a.* जेता; victorious i.102.3 रथं ··· जैत्रम् 'जयशीलम्'; जयप्रद; granting or leading to victory x.36.10 जैत्रं क्रतुम् 'जयशीलम्'. (2) *n.* जय; victory ix.111.3 इन्द्रं जैत्राय हर्षयन् 'जयार्थम्', TS. iv.7.4.1 जैत्रं च मे.

जैवल्-इ *m.* जीवल का अपत्य; son of Jīvala ChUp.

जो-गू *a.* गायक, स्तोता, अनुष्ठाता; singing aloud, praising, very devout or pious x.53.6 अनुवल्गं वयत जोगुवामपः 'स्तोतॄणाम्' = TS. iii.4.2.2 'निर्विघ्नसमाप्त्यर्थं त्वरमाणानाम्'.

जोष्-अ *m.* उपभोग, प्रीति; enjoyment, pleasure i.120.1 को वां जोष उभयोः 'जोषणे सेवने प्रीणने वा समर्थः'.

जोष-वाक्-अं *m.* मधुवाणी; agreeable speech vi.59.4 जोषवाकं वदतः 'जोषं जोषयितव्यं प्रीतिहेतुत्वेन कर्तव्यं तादृशं वाकं वाक्यम्'.

जोष्-अस् *n.* प्रसत्ति; pleasure; in संजोषस्.

जोष्-टृ *a.* उपभोक्ता; enjoying iv.41.9 जोष्टार इव वस्वः 'सेवकाः', TS. iv.6.3.2 धत्तं जोष्ट्रे. Cp. VS. xxi.51 जोष्ट्री सरस्वती.

जोष्-य *a.* भोग्य; to be enjoyed i.173.8 जोष्या गौः 'प्रीणयित्री'.

जोहुव्-आन [√हे, √हु] *a.* आवाहक; invoker.

जोहूत्र [√हे, √हु] *a.* जोर से बुलाने वाला; calling aloud, shouting aloud ii.10.1 जोहूत्रो अग्निः 'ह्वातव्यः होतव्यो वा', i.118.9 जोहूत्रमश्वम्.

जौहव्-अ *a.* जुहूयोग्य; fit to be taken in Juhū. Cp. औपभृत.

ज्ञ्-अं *a.* ज्ञाता; knowing.

ज्ञप्-तं *a.* बोधित; instructed ŚBr. xi.5.3.8.

√**ज्ञा** जानना; to know तद्वेषां विजज्ञौ 'विज्ञातवान्' Kena. Forms. IX. : *Pr.* जानाति; जानीमस्, जानीथ, जानन्ति; जानीते; जानते; *Sb.* जानाम; जानामहै; *Op.* जानीयास्; *Ipv.* जानीहि, जानीतात्, जानातु; जानीत, जानन्तु; जानीध्वम्, जानताम्; *Pt.* जानन्त्; जानान. *Ipf.* अजानाम्, अजानात्; अजानन्; Ā. *3 pl.* अजानत. *Pf.* जज्ञौ; जज्ञे; *Pt.* जज्ञिवांस् and जानिवांस्. *Ao. root* : *Op.* ज्ञेयास्; *s.* : अज्ञासम्; अज्ञास्थास्; *Inj.* ज्ञेषम्; *sis.* : अज्ञासिषम्. *Ft.* ज्ञास्यति, –ते; ज्ञाता. *Ps.* ज्ञायते; *Ao.* अज्ञायि; *Pp.* ज्ञात; *Gdv.* ज्ञेय. *Gd.* ज्ञात्वा, –ज्ञाय. *Inf.* ज्ञातुम्, ज्ञातोस्. *Cs.* ज्ञपयति; ज्ञापयति. *Ao.* अजिज्ञिपत्; *Ps.* ज्ञप्यते. *Pp.* ज्ञप्त; *Ds.* जिज्ञासते.

ज्ञात-कुल्-ईन *a.* अभिजात; belonging to a known family ŚBr. iv.3.4.19.

ज्ञा-ति *m.* सजातीय, संबन्धी, बन्धुबान्धव; relative x.117.9 ज्ञातीं चित् संतौ 'एकस्मिन् कुले जातौ'. **ज्ञाति-मुख** *a.* देखने में संबन्धी; having the face of a relative AV. xviii.2.28 ज्ञातिमुखा अहुर्तादः.

ज्ञा-तृ *a.* ज्ञाता; knowing. **ज्ञा-त्र** *n.* ज्ञान; intellectual faculty VS. xviii.7 संविच्च मे ज्ञात्रं च मे = TS. iv.7.3.2 'ज्ञापयितृसामर्थ्यम्', TMB. v.7.11 ज्ञात्रमेव गच्छन्ति 'ज्ञानम्'. **ज्ञान** *n.* ज्ञप्ति, अवबोध; knowledge, wisdom.

ज्ञा-स् *m.* ज्ञाति, संबन्धी; relative i.109.1 इन्द्राग्नी ज्ञास उत वा सजातान् 'ज्ञातीन्'.

ज्ञु = जानु, see अभि-ज्ञु. **ज्ञु-वाध्** *a.* घुटना टेकने वाला; kneeling, bending the knees vi.1.6 उप ज्ञुवाधो नमसा सदेम 'जानुनी बाधयन्तः'.

ज्-मन् [√अज्, only in *Loc.*] पृथिवी; earth vii.21.6 अध ज्मन् 'पृथिव्याम्', TS. iv.6.1.1 उप ज्मन् 'पृथिव्याम्'; मार्ग; course; see परि-ज्मन्. **ज्म-या** *a.* मार्गगामी; going along the way vii.39.3 ज्मया अत्र वसवो रन्त देवाः 'पृथिव्यां भवाः'.

ज्मा [√अज्] *f.* धरती; earth i.157.1 ज्म उदेति सूर्यः 'ज्मायाः पृथिव्याः'.

√**ज्माय** धरती पाने के लिये प्रयत्न करना; to strive for land viii.68.3 परि ज्मायन्तमीयतुः 'पृथिव्यां सर्वतो व्याप्नुवन्तम्'.

√**ज्या** बली होना, जीत लेना : कृतं यजमानो विजिनाति ĀpŚS. 1059; अभिभूत करना, वश में कर लेना; to be mighty, subdue, conquer, overpower x.152.5 अप जिज्यासतो वर्धम् 'अस्माकं वयोहानिमिच्छतः' यत्र विड् राजानं जिज्यासेत् (MS.) in case the people were to oppress or overpower the king, TS. iii.5.8.1, x.27.4 जिनामि ··· आभुम् 'विनाशयामि', ChBr. ii.1.9 शतं यो नः शरदो अजीजात् (= अजीज्यात्) 'who would, wear away 100 autumns for us'; पाना; to obtain TMB. xxi.1.1 सहस्रमज्यासिष्टाम् 'अलभेताम्'. Forms. IX. : *Pr.* जिनाति; *Op.* जिनीयात्; *Pt.* जिनन्त्. IV. Ā. : *Pr.* जीयते. *Pf.* जिज्यौ. *Ao. sis.* अज्यासिषम्. *Ft.* ज्यास्यति, –ते. *PS.* जीयते. *Pp.* जीत. *Ds.* जिज्यासति.

ज्या [जिनातीति] *f.* शक्ति, आधिपत्य; might, supremacy (cp. परम-ज्या); प्रत्यञ्चा; bow-string vi.75.3 ज्या इव समने पारयन्ती. **ज्या-का** = ज्या x.133.1 नभन्तामन्यकेषां ज्याकाः 'कुत्सिता ज्याः'. **ज्या-कार्-अं** *a.* प्रत्यञ्चा बनाने वाला; bow-string-maker VS. xxx.7. **ज्या-घोष्-अं** *m.*

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

टंकार; twang of the bow-string AV. v.21.9 ज्याघोषा दुन्दुभयः.

ज्या-र्न *n.* पीड़न; oppression ŚBr. iv.1.2.4. **ज्या-र्नि** *f.* हानि, बाधा, आर्ति; injury, affliction TMB. vi.7.15 सर्वज्यानिं जीयते 'सर्वाभिर्वृद्धिभिर्हीनो भवति'.

ज्या-पार्श *m.* प्रत्यञ्चा; bow-string AV. xi.10.22 ज्यापार्शैः कवचपार्शैः.

ज्यायस्-अ [= ज्यायान्, cp. कानीयसः] *a.* संख्या में अधिक, भूरि; greater in number BṛUp.

ज्यायसस्-पति *m.* ज्यैष्ठ्य का स्वामी; lord of greatness ŚBr.

ज्या-यांस् *a.* अधिक बड़ा, अधिक बली; greater, stronger; अधिक; more, in excess TS. ii.6.8.4 यज् ज्यायोऽवर्धेत 'मात्रातः अधिकम्', TMB. xii.11.19. **ज्यायोऽभ्यारभ्य** *a.* जिसका आरम्भ बृहत्तर छन्द से है; begun with the singing of a greater metre (पञ्चमहः).

ज्यायु *m.* प्रत्यञ्चा; bow-string Kauś. xxiii.10. **ज्याय्-उक** *a.* विजेता; acquiring something by force JBr.

ज्या-वाज *a.* प्रत्यञ्चा के बल वाला; having the strength of bow-string iii.53.24 ज्यावाजं परि णयन्त्याजौ 'बलं धनुः'.

ज्या-होड *a.* ज्याहीन, रीता धनुष; a bow without string TMB. xvii.1.14; cp. Sat. xvii.2.

√ज्युत् चमकना; to shine AV. vii.16.1 ज्योतयेनम्; cp. ज्योतयमामर्कान् or भामर्कान्.

ज्येय [√ज्या] *a.* अभिभवनीय, जिसकी संपत्ति छीन लेनी चाहिये; to be oppressed or deprived of property ŚBr. xiii.4.2. Cp. स्वर्गे लोके ज्येये 'ज्यायसि' Kena.

ज्येष्ठ *a.* मुख्य, प्रधान, बृहत्तम; chief, pre-eminent vii.86.4 किमाग आस वरुण ज्येष्ठम्; what has that chief sin been (on my part), O Varuṇa? ix.66.16 सोम ज्येष्ठ 'प्रशस्यतम'. **ज्येष्ठ-बन्धु** *m.* eldest brother TS. iii.4.8.7. **ज्येष्ठ-गृह्य** *a.* परिवार का मुखिया; the eldest member of a family ŚBr. xii.4.1.4. **ज्येष्ठ-घ्न्-ई** *f.* एक राशि; name of an asterism, the sixteenth lunar mansion AV. vi.110.2 ज्येष्ठघ्न्यां जातः.

ज्येष्ठ-तम *a.* श्रेष्ठतम; best or first of all ii.16.1 ज्येष्ठतमाय सुष्टुतिम् 'अतिशयेन श्रेष्ठाय'. **ज्येष्ठ-तस्** *av.* बड़े से लेकर; reckoning from the eldest AV. xi.2.1 ज्येष्ठतस्ते प्रजा मरिष्यति.

ज्येष्ठ-ताति *f.* (1) ज्येष्ठत्व; superiority AV. vi.39.1 हविष्मन्तं मा वर्धय ज्येष्ठतातये. (2) *a.* ज्येष्ठ; greatest TS. i.4.9.1 ज्येष्ठतातिं बर्हिषदम्.

ज्येष्ठ-यज्ञ [ज्येष्ठेन प्रजापतिना सृष्टेरादौ इष्टत्वादग्निष्टोमो ज्येष्ठयज्ञः] *m.* ज्येष्ठ द्वारा इष्ट याग अग्निष्टोम; Agniṣṭomá, sacrificed by the eldest, i.e. Prajāpati.

ज्येष्ठ-राज् [राज्ञां मध्ये ज्येष्ठः] *m.* सम्राट्; sovereign ii.23.1 ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पते 'ज्येष्ठाः प्रशस्यतमाः तेषां मध्ये राजन्तम्'.

ज्येष्ठ-लक्ष्म [or —**लक्ष्मी**] *n.* प्रमुख चिह्न; chief mark, congenital mark. **ज्येष्ठलक्ष्मी प्राजापत्या** [लक्ष्म्याः पूर्वमुत्पन्ना ज्येष्ठलक्ष्मीः, यां दारिद्र्यस्वामिनीं देवतामुद्दिश्य ज्येष्ठाव्रतमाचरन्ति] प्रजापतिसंबन्धिनी ज्येष्ठ लक्ष्मी; the highest Lakṣmī TBr. iii.1.2.

ज्येष्ठ-वर *m.* प्रमुख वर; chief wooer AV. xi.8.1 क उ ज्येष्ठवरोऽभवत्.

ज्येष्ठ-साम्-इक *a.* ज्येष्ठसामाध्ययनार्थं गृहीत व्रत; observance undertaken for the study of Jyeṣṭhasāman Khādira. i.5.17.

ज्यैष्ठिन्-एय [यस्या योषितो ज्येष्ठो भ्राता विद्यते सा ज्येष्ठिनी तस्याः पुत्रः] *m.* जेठिन का पुत्र; descendant of that woman whose eldest brother is alive. On TBr. ii.1.5 'ज्येष्ठभार्यायाः पुत्रः स्वयं च भ्रातॄणां मध्ये ज्येष्ठः'.

ज्यैष्ठ्-य *n.* ज्येष्ठत्व, प्राधान्य; predominance, supremacy i.5.6 इन्द्र ज्यैष्ठ्याय सुक्रतो 'ज्येष्ठत्वार्थम्', TS. iv.7.2.1 ज्यैष्ठ्यं च मे.

ज्योक् [√जीव् *particle of time*] चिरम्, देर तक; long time, for a long time i.23.21 ज्योक् च सूर्यं दृशे 'चिरम्'. **ज्योक्-तमाम्** *av.* अतिशयेन चिरकालम्; for the longest time ŚBr. x.2.6.5.

ज्योक्-ति *f.* लम्बी आयु; long life ĀpŚS.

ज्योग्-अप-रुद्-ध [चिरं राज्यान्निर्वासितः, चिरं राज्यभ्रष्टः] *a.* बहुत काल से राज्यभ्रष्ट; dethroned for a long time ii.1.4.7. **ज्योग्-आमया-विन्** *a.* चिररोगी; ill for a long time TS. ii.1.1.2. **ज्योग्-जीत** *a.* सदाजयी; ever conquering MBr. ii.1.12; cp. ज्योगजीत = ज्योगदीनः, ज्योग् जीवति 'चिरमुज्ज्वलं वा जीवति'.

ज्योग्-जीवातु *m.* प्रलम्ब आयु; long life.

ज्योतय-मामर्क [= ज्योतय-भाम-र्क; cp. भार्मिन्, 'having illuminating lustre' which fits in better in AV. iv.37.10 अप्सु ज्योतयभामर्कान्; W. emends into ज्योतय-मानर्कान् translating 'making light'; (for formation of ज्योतय cp. धारय) *a.* पिशाच जो मेरे जनों को जलाते हैं; tormenting mine; the use of √ज्युत् in the sense of 'torment' is not found.

ज्योत्-इ = ज्योतिस् TMB. xvi.10.2 विश्व एष ज्योतौ प्रतितिष्ठति.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ज्योतिर्-अग्र *a.* जिसके आगे प्रकाश है; preceded by light vii.33.7 प्रजा आर्या ज्योतिरग्राः 'आदित्यप्रमुखाः', vii.101.1 वाचः प्र वद ज्योतिरग्राः 'द्योतमानः प्रणवोऽग्रे यासां ताः'. **ज्योतिर्-अनीक** *a.* तेजोमुख; having a shining face vii.35.4 अग्निर्ज्योतिरनीकः. **ज्योतिर्-आयतन** *n.* अग्निगृह; fire-room.

ज्योतिर्-जरायु *a.* प्रकाशावृत; surrounded by a brilliant covering, having light as placenta x.123.1 ज्योतिर्जरायू रजसो विमाने. **ज्योतिर्-भा** *a.* प्रदीपकः; illumining with light TAr. iv.12.2. **ज्योतिर्-विद्** *m.* ज्योतिषी; astronomer TS. i.4.34.1.

ज्योतिर्-मन्त् [= ज्योतिष्मन्त्] *a.* प्रकाशपूर्ण; full of light.

ज्योतिषी-मन्त् *a.* ज्योतिष्मन्त्; full of light. AV. xviii. 4.14 ज्योतिषीमान् स्वर्गः पन्थाः.

ज्योतिष्-कृ-त् *a.* प्रकाशक; creating light i.50.4 ज्योतिष्कृदसि सूर्य. **ज्योतिष्कृत्वा** 'दीपं प्रदर्श्य'; दीपक दिखाकर; placing dīpa in front अतिथिं ज्योतिष्कृत्वा परिवेवेष्टि TBr. ii.1.3.

ज्योतिष्-पक्ष *a.* जिसके पंख प्रकाश है; having light as wings; cp. TMB. x.4.5 ज्योतिःपक्षां गायत्रीम्.

ज्योतिष्-मन्त् (1) = ज्योतिषीमन्त् AV. xii.3.6 ज्योतिष्मान् मधुमान्, अग्नीन् ज्योतिष्मतः कुरुते 'प्रज्वलितान् करोति' Sat. vii.1. **ज्योतिष्मान् लोकः** 'आदित्यलोकः' TMB. xviii.34. (2) *m.* name of one of the Maruts TS. iv.6.5.5. **ज्योतिष्मती** *f.* ज्योतिः शब्द वाले मन्त्र द्वारा उपधेय इष्टका; the brick to be placed while reciting a verse containing the word ज्योतिष्मन्त् TS. v.3.2.3.

ज्योतिष्-य *a.* प्रकाशमय; illumined TS. vi 4.2.2.

ज्योतिः-ष्टोम [त्रिवृत-पञ्चदश-सप्तदशैकविंशे ज्योतिःशब्दो रूढः। ते यस्य स्तोमाः स ज्योतिष्टोमो नाम सोमयागः] *m.* सोमयागविशेष; a particular Soma-sacrifice : स च समाप्तिभेदात् सप्तविधः अग्निष्टोमः, अत्यग्निष्टोमः, उक्थ्यः, षोडशी, वाजपेयः, अतिरात्रः, अप्तोर्यामश्च.

ज्योतिष्-व *a.* इतरप्रकाशक; illuminating others.

ज्योत्-इस् [√ज्युत्] *n.* प्रकाश, दीप्ति; light, lustre; ज्योतिराख्य याग, ज्योतिष्टोम; Jyotiṣṭomá, name of a Somayāga. Cp. comm. on TMB. xvii.5.5.

ज्योती-रथ *a.* प्रकाशरूप रथ वाला; whose car is light i.140.1. ज्योतीरथं शुक्रवर्णं तमोर्हनम्.

ज्योत्-स्न [ज्योत्स्ना यस्यास्ति] *m.* शुक्लपक्ष; the bright half Khādira. ii.3.1. **ज्योत्स्ना** *f.* द्योत्स्ना, चांदनी; moonlight.

ज्रय्-अस् [√ज्रि, Aw. zrayah] *n.* विस्तार, प्रसार, स्थान; expanse, space, long or extensive plain or area iv.52.5 उरु ज्रयः 'तेजः', v.8.7 ज्रयांसि पार्थिवा 'अन्नानि', viii.2.33 उर्त च्यौर्ना ज्रयांसि च 'अभिभवनानि' (field or pasture).

ज्रयस्-आर्न *a.* विपुल, पृथु; widely extended, having great circumference x.115.4 ज्रयसार्नस्य ··· अग्नेः, v.66.5 ज्रयसानौ मित्रावरुणौ.

√ज्रि चलना; to go, stride iv.71.5 उप ज्रयति गोरपीच्यं पदम् 'उपगच्छति'.

ज्रि see उरुज्रि, परिज्रि.

√ज्वल् जलना; to burn brightly, flame; cp. अभ्यवज्वाल्यमानम् (GBr. iii.11) being boiled. Forms. I. : P. : *Pr.* ज्वलति. *Pf.* जज्वाल. *Ao. iṣ.* अज्वालीत. *Ft.* ज्वलिष्यति. *Pp.* ज्वलित. *Cs.* ज्वलयति.

ज्वल्-अर्न (1) *a.* जलने वाला; flaming ŚBr. xiii.4.4.7. (2) **—र्नः** *m.* अग्नि; fire.

ज्वार्-अ [√ज्वर् 'be feverish', √ज्वल्] *m.* आर्ति; suffering. Cp. नवज्वार.

ज्वाल-अ *m.* दीपन, अवज्वालन; heating up Kauś. xxvii.29.

झ

झर्ष *m.* बड़ा मत्स्य; a large fish ŚBr.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त

त [*Pronom.*] base; see तद् that, he, she, it.

√**तंस्** हिलाना; to shake, draw to and fro; with अभि to attack x.89.15 शत्रूयन्तो अभि ये नस्ततंसे, iv.50.2 अभि ये नस्ततंसे; with आ to procure, supply x.106 पूक्ष आ तंसयेथे 'अलंकुरुथः'; with निस् to bring something out i.120.7 भर्हः ··· निरंततंसतम् 'निरगमयतम्'; with परा to set aside; with परि to entice i.173.7 प्रपर्थिन्तमं परितंसर्यध्यै; with वि to fight i.25.6 व्यचस्वन्ता यदि वितन्तसैते 'वियुध्येते'. Forms. : *Pf.* ततंसे. *Ppf.* अततंसतम्, *Ao. a* : अतंसत. *Cs.* तंसयति, –ते. *Inf.* तंसर्यध्यै. *Int. Sb.* तन्तसैते *Gdv.* तन्तसाध्य.

√**तक्** जाना, जल्दी करना; to go, make haste, rush along ix.16.1 सर्गो न तक्त्येतशः 'गच्छति'.

तंकवान [cp. भृगवाण from भृगु] *a.* शीघ्रगामी; rushing along i.120.6 श्रुतं गायत्रं तंकवानस्य 'स्खलद्गतेः'.

तकरी [√तक् 'move'] *f.* टंगड़ी, टना, टांग का ऊपरी भाग, योनि; the region of a woman's pudenda TS.

तंक्-उ *a.* क्षिप्रकारी; rushing, quick ix.97.52 पुरुमेधश्चित् तंकवे नरं दात् 'अभिगच्छते'.

तक्-रं [√तन्च्] *n.* मठा; butter-milk.

तक्-र्य *a.* = तंकु viii.69.13 तक्रो नेता 'गमनशीलः'. **तक्-वन्** (1) *m.* शिकारी पक्षी, पक्षी; bird of prey i.66.2 तक्रो न भूर्णिः 'गतिमानश्वः'; तक्षा [= तक्ष्वन् ?]; carpenter. (2) *a.* झपटने वाला; swooping. **तक्क-वी** *m.* झपटने वाला पक्षी; (swiftly dashing) bird x.91.2 वनेवने शिश्रिये तक्कवीरिव on every tree he sits like a bird. **तक्क-वीय** *n.* त्वरा; haste, quickness, eagerness i.134.5 भगमीट्टे तक्कवीयि 'तस्कराणामन्यत्र गमनाय'.

√**तक्ष्** [= त्वक्ष्] घड़ना, रचना; to fashion. Forms. I. P. : *Pr.* तक्षति; *Sb.* तक्षाम; *Inj.* तक्षत; *Ipv.* तक्षतम् ; तक्षत, तक्षन्तु; *Pt.* तक्षन्त. *Ipf.* अतक्षत. II. P. : *Pr.* ताष्टि, तक्षति *(3.pl.)*; *Ipv.* तार्ढि. *Ipf.* अतक्ष्म, अतष्ट. V. P. : *Pr.* तक्ष्णुवन्ति. *Pf.* ततक्ष, ततक्षुर्, तक्षुर्; ततक्षे. *Ao. is.* अतक्षिषुर्. *Pp.* तष्ट.

तक्ष्-अर्क (1) *a.* काटने वाला; a cutter. (2) **—र्कः** *m.* बढ़ई; a carpenter AV. viii.10.29 तक्षर्को वैशालेयः. (3) *m.* एक सर्प; name of a serpent. **तक्ष्-अण** *n.* तराश, छोल; chips, shavings. **तक्ष-अन्** *m.* वर्धकि; carpenter ix.112.1 तक्षा रिष्टिम्; *f.* तक्ष्णी. **तक्ष्-य** *a.* घटनीय; to be fashioned or formed viii.102.8 रूपेव तक्ष्या 'विकर्तव्यानि'.

तङ्ग-ल्व [टङ्गल्व, addicted to a woman's thighs] *m.* एक नीच योनि; name of an evil spirit AV. viii.6.21.

तच्-छ्राए-इन् *a.* आहवनीय में हविःश्रपण करने वाला; one who pours oblations into the Āhavanīya fire KŚS. ii.5.18.

तज्जलान् [= तज्ज, तल्ल, तदन्] *a.* उससे उत्पन्न, उसमें लीन, उससे जीवित; born of that, going back into that, living in that ChUp.

√**तञ्च्** जमाना; to coagulate : तनाक्ति.

तर्डित् [*Particle*] सतत, समीप; continuous, near i.94.1 तर्डिदिवाति रोचसे 'अन्तिक इव'; विद्युत्; lightning. **तर्डितस्** *av.* समीप; close by, near ii.23.9 यो नो दूरे तर्डितो यो अरातयः 'अन्तिके'.

तण्ड्-उल [√तण्ड् 'to beat'] *m.* चावल; grain, specially rice AV. x.9.26.

तण्डुलीयक *n.* चौलाई; a particular grain called चौलाई in Hindi.

त-तं [√तन्] *a.* फैला; stretched, extended.

तर्त *m.* पिता; father (cp. तात) ix.112.3 तर्तो भिषक् 'तन्यतेऽस्मादिति ततः पिता' : तततामहशब्दौ मृतविषयौ पितृपितामहशब्दौ जीवद्विषयौ.

त-तन्-वांस् [*Pf. Pt.* √तन्] *a.* फैल कर; having stretched.

त-तर्नुष्टि [√तन्] *a.* अपने आपको फैलाने वाला, बढ़ाकर दिखाने वाला; wishing to show off oneself v.34.3 ततर्नुष्टिमूहति 'ततं धर्मसंततिं नुदति (?) वष्टि कामयते कामानिति ततनुष्टिः'.

त-तर्म *a.* वही; the same : यतमस्मिन् जुहूषति ततमो भविष्यति.

त-तर्वांस् [*Pf.Pt.* √तॄ] पार करके; having crossed.

तं-तस् *av.* वहां से, इसलिये; from that place, thence, therefore.

तता-मह *m.* बाबा; grandfather AV. xviii.4.76 एतत् ते ततामह.

तं-ति इतने; so many; cp. कति. **तति-र्थ** *a.* इतनवां; so manieth ŚBr. i.8.1.5.

तं-तुर्-इ *a.* तारयिता, जेता; taking across, victorious i.145.3 तंतुरिर्यज्ञसाधनः 'तारयिता'.

तत्-पुरुष *m.* उसका पुरुष, एक समास; his man, name of a compound.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तत्-प्रभृति *a.* तदादि; beginning with that. **तत्-प्रवाद** *a.* प्राप्य अर्थ को कहने वाला; speaking or granting that very object Sat. xxii.2 यत्कामेष्टिस्तत्प्रवादौ.

तत्-सिन *a.* जिसका वह धन है; having that as property, desiring that i.11.4 रथं न तंष्टेव तत्सिनाय 'तन सिनमन्नं यस्य'.

तथ-ऋतु i.162.19 such is the rule. **तं-था** *av.* तेन प्रकारेण, वैसे, ऐसे; in this manner, thus. **तथा वाव** तेनैव प्रकारेण; in that very manner. **तथो** thus तथो ह यजमानो ज्योग् जीवति (ŚBr.) but thus (as it is) the sacrificer lives a long time.

तद् *av.* तब; then तद् इन्द्रः शिरश्चिच्छेद (ŚBr.) then Indra cut his head off. तत एवास्य भयं वीयाय (ŚBr.) thereupon his fear departed; thence, ततो विषं प्र वावृते (ŚBr.) thence the poison has turned away; so तत् तद् अवक्लृप्तम् (ŚBr.) so it is quite suitable; therefore i.154.2 प्र तद् विष्णुः स्तवते वीर्येण therefore Viṣṇu is praised for his heroism; for this i.24.11 तत् त्वा यामि I approach thee for this; as to that तद् आहुः as to that they say; thither iii.58.4 तद् इत् त्वा युक्ता हरयो वहन्तु thither let the yoked bays waft thee; thereby तद् उ देवेभ्यो नि हुते (ŚBr.) thereby he craves pardon of the gods; even तद्धैतदप्यविद्वांस आहुः (ŚBr.) even those who do not know say this; the reason for this तद् यत् तथा (ŚBr.) the reason for this is as follows; there तद् वै यदिदमाहुः 'तत्रैव राज्ञः सभायाम्' ŚBr.

तद्-अन्न *a.* जिसका खाद्य वही है; accustomed to that food viii.47.16.

तद्-अपस् *a.* जिसका काम ही वह है; having that as his work or duty viii.47.16.

त-र्दा *av.* तब; then, at that time = **त-र्दानीम्. तदानीं-दुग्धा** *a.* just milked ŚBr.

तद्-ईद्-अर्थ *a.* जिसका लक्ष्य वही है; directed to that particular object viii.2.16 वयमु त्वा तदिदर्थाः. **तद्-इष्टि** *a.* वह जिसकी इष्टि है; accompanied by such offerings AV. xi.7.19 पशुबन्धास्तदिष्टयः.

तदु खलु महायज्ञो भवति (ŚBr.); thus indeed the great sacrifice arises. **तदु ह स्माह** with reference to that he used to say.

तदु तत् now as to this (ŚBr.). **तदु वै** तत्रैव; on that very subject.

तद्-ओकस् [√उच्] *a.* उसमें रमा; rejoicing in that i.15.1 मत्सरासस्तदोकसः 'तन्निवासाः'.

तद्-ओजस् *a.* तद्बल; endowed with such strength v.1.8 सहस्रशृङ्गो वृषभस्तदोजाः.

तद्-ग्रह्-अ *a.* तदभिनिवेशवान्; accustomed or given to that.

तद्-बन्धु *a.* उस परिवार का; belonging to that family or race x.61.18 तद्बन्धुः सूरिः 'तन्मातृकः'.

तद्रि-यञ्च् *a.* तद्दिगभिमुख; extending thither, going thither TS. v.5.1.2 तद्रियङ्भिर्निर्दहति.

तद्-वश *a.* तदुत्क, उसके लिये लालायित; having a desire for that ii 14.2 तस्मा एतं भरत तद्वशाय. **तद्-विद्** *a.* तज्ज्ञ; knowing that.

तद् धापि [तत्र एतस्मिन्नुक्तेऽर्थे आख्यायिकापि श्रूयते ह स्म] उसके विषय में कहा भी जाता है; regarding that there is a legend BṛUp.

√तन् फैलाना; to stretch, extend, spread TS. iv.7.13.5 अन्वातांसीत् तन्तुम्; प्रारम्भ करना; to commence Sat. ix.1 सवनं तायते 'प्रारभ्यते'; करना; to do or observe i.110.1 तत् मे अपस्तदु तायते पुनः my work is done and it is being done again; देर करना; to delay v.79.9 मा चिरं तनुथा अपः delay not long thy work. Forms. VIII. : *Pr.* तनोति; तन्मसि, तन्वन्ति; तनुते; *Sb.* तनवावहै; *Inj.* तनुथास्; *Ipv.* तनु, तनुहि, तनोतु; Ā. तनुष्व; तनुध्वम्; *Pt.* तन्वन्त्; तन्वान. *Ipf.* अतनुत; अतन्वत. *Pf.* ततन्थ, ततान and तातान; Ā. *1.* ततने, *3.* तत्ने and तते i.83.5 यज्ञैरथर्वा प्रथमः पथस् तते with sacrifices Atharvan first extended the paths; तत्निरे and तनिरे; *Sb.* ततनत्; ततनाम; ततनन्; *Inj.* ततनन्त; *Op.* ततन्युर्; *Pt.* ततन्वांस्. *Ao. root* : अतन्; Ā. *2* अतथास्; *3.* अतत; अत्नत *(3.pl.)*; *a* : अतनत्; *Inj.* तनत्; *s* : अतान् and अतांसीत्; अतंसि; अतंस्महि; *iṣ.* : अतानीत्. *Ft.* तंस्यते. *Ps.* तायते; *Ao.* अतायि. *Pp.* तत. *Gd.* तत्वा, तत्वाय, –तत्य. *Inf.* तन्तुम्.

√तन् [= √स्तन्] घोरना, गरजना; to thunder vi.38.2 तन्यति ब्रुवाणः 'शब्दं करोति यद्वा विस्तारयति'.

तंन् (1) *f.* क्रम, सातत्य; succession, continuation i.26.6 यच्चिद्धि शश्वता तंना 'विस्तृतेन हविषा'. (2) *a.* सतत; continuous, extensive TS. i.8.21.1 वारेण शश्वता तंना 'विस्तीर्णेन', i.38.13 अच्छा वदा तंना गिरा 'तनया देवतास्वरूपं प्रकाशयन्त्या'. (3) *f.* संतति; offspring (तंना *Instr.*) vi.49.13 तन्वा तंना च 'तनयेन', x.148.1 त्मना तंना 'धननामैतत्'; iii.25.1 तंना पृथिव्याः 'तनयः'. **तंना** *av.* सातत्येन; in unbroken duration i.3.4 तंना पूर्तासः 'नित्यम्'.

तंन्-अ (1) *n.* विस्तार, संतति; continuation, offspring

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

TS. iii.5.11.3 तोकस्य नस्तने तनूनाम् 'विस्ताराय', i.39.7 तनाय ··· अवो वृणीमहे 'पुत्रार्थम्'. (2) *a.* सतत, अविच्छिन्न; continuous, unceasing viii.25.2 मित्रा तना न रथ्या Mitrá and Váruṇa like two constant charioteers.

तन्-अय [Formation like धारय] (1) *m.* संतान; line of descendants ii.23.19. तनयं च जिन्व 'संतानम्'. (2) *a.* सतत, वंशचालक; continuous, propagating family iii.1.23 स्यान्नः सूनुस्तनयो विजावा 'संतानस्य विस्तारयिता'.

तना = तना AV. vii.73.5 मधोर्दुग्धस्याश्विना तनायाः.

तन्-इमन् *m.* तनुता; thinness. **तन्-इष्ठ** *a.* अति तनु, अति दुर्बल; very thin, smallest. **तन्-ईयांस्** *a.* बहुत सूक्ष्म; very thin; बहुत कम; very few in number ŚBr. ii.1.69 ततो देवास्तनीयांस इव परिशिशिरे 'अल्पीयांसः'.

तन्-उ [*f.* तनू, तन्वी] *a.* सूक्ष्म; thin; लम्बा, फैला; long, extensive viii.76.12 वाचमष्टापदीं ··· तन्वं ममे 'न्यूनाम्', viii.1.18 अर्या वर्धस्व तन्वा गिरा मम 'ततया विस्तृतया' ('श्लक्ष्णया').

तन्-ऊ *f.* देह; body (long and slender) vi.75.12 अश्मा भवतु नस्तनूः; आत्मा; स्वयम्; soul, self vi.46.12 यत्र शूरासस्तन्वो वितन्वते ··· अध स्मा यच्छ तन्वे तने च छर्दिः when heroes strain themselves (in battles), then especially bestow protection on us and our sons, iii.1.1 तन्वं जुषस्व find pleasure in your own self, AV. vii.3.1 स्वया तन्वा तन्वमैरत् with his own self he sent forth a self.

तनू-कृ-त् *a.* जीवनदाता; promoting life i.31.9 तनूकृद् बोधि 'पुत्ररूपशरीरकारी'.

तनू-कृत् *a.* शरीरनाशक; destroying life, a demon TS. i.3.4.1, vi.3.2 तनूकृद् ध्येषः.

तनू-कृ-र्थ *a.* जीवननिर्माण; fashioning or preserving life viii.86.1 ता वां विश्वको हवते तनूकृथे 'तनोति कुलमिति तनूः पुत्रः तस्य निमित्तम्'.

तनू-ज *m.* शरीरजात; produced from the body AV. i.23.4 किलासस्य तनूजस्य.

तनू-त्यज् *a.* देह वार देने वाला; risking one's life AV. xviii.2.17 शूरासो ये तनूत्यजः. **तनू-दूष्-इ** *a.* तनूनाशी; destroying the person AV. xiv.1.38 तनूदूषिमपोहामि. **तनू-धा** *a.* शरीररक्षक; preserving body TS. iv.4.8.1.

तनू-नपात् *m.* अपने आप का पुत्र; son of himself, self-generated i.13.2 तनूनपात ··· कवे (*Voc.*), TS. ii.6.1.1 तनूनपातं यजाते. **तनू-नप्-तृ** = तनूनपात् TS. iii.2.7.1.

तनू-प्-अ [also —पाः] *a.* शरीररक्षक; protecting the person iv.16.20 उग्रोऽविता तनूपाः; cp. TS. iv.4.8.1. **तनू-पान** *a.* शरीररक्षक; body-protecting AV. iii.5.8 पर्णोऽसि तनूपानः, TS. iii.7.3.2 देवपुरा एवैतास्तनूपानीः 'शरीरस्य पालयित्रीः'. **तनू-पा-वन्** = तनूप ABr. ii.27 तनूपावानः for तनूपाः AV. vi.41.3.

तनू-बल *n.* शरीरबल; bodily strength AV. ix.4.20 अथो अस्तु तनूबलम्.

तनू-रुच् *a.* शरीरेण दीप्यमान; brilliant in person ii.1.9 त्वाम् ··· तनूरुचम् 'शरीराणां दीपकं शरीरेषु दीप्यमानं वा'.

तनू-शुभ्-र = तनूरुच् v.34.3 ततर्नुष्टिं ··· तनूशुभ्रम् 'तनूः शुभ्रा शोभनीया अलंकारादिभिर्यस्य'.

तन्-ति [also —तन्ती] *f.* रस्सी; cord vi.24.4 वत्सानां न तन्तयः 'दीर्घप्रसारिता रज्जुः यत्र नियतैर्दामभिः बहवो वत्सा बध्यन्ते'. **तन्ति-चर्-अ** *a.* रस्सी के साथ फिरने वाला; roaming near the cord of cattle TBr. iii.3.2.5 रुद्रस्तन्तिचरो वृषा 'तन्तिः कर्मसंतानस्तत्र चरतीति'.

तन्-तु *m.* तागा; thread ii.28.5 मा तन्तुश्छेदि वयतः 'कर्मसंततिः', cp. TS. iv.41.2.

तन्तु-मन्त् *a.* प्रजारूप तन्तु का भर्ता; one who supports the generations : Agni, ĀpŚS. 2329.

तन्-त्र *n.* खट्टी, वस्त्र; loom, cloth x.71.9 सिरीस्तन्त्रं तन्वते 'कृषिलक्षणम्'; पट, अङ्गद; cloth, ornament for the arms VS. xix.80 सीसेन तन्त्रम् 'अङ्गदविशेषम्' Mah.; प्रयोग; application प्रतितन्त्रम् 'प्रतिप्रयोगम्' Sat i.1; कर्मकलाप; rites Sat. vii.2.

तन्त्राय्-ईन् *a.* बुनने वाला, तुरी वाला; weaving (day and night, Sun) VS. xxxviii.12 तन्त्रायिणे नमः 'सूर्याय'.

तन्त्री *f.* तांत; string of a lute पञ्चतन्त्रीरुदूहति 'पञ्चतन्त्रीर्वादयति', Paryadhyāya 41.

√**तन्द्** थक जाना, ढीला पड़ जाना; to get tired, slacken i.138.1 महित्वमस्य तर्वसो न तन्दते 'विरमति'. **तन्द्-र** *a.* थका, मांदा; tired. See अ-तन्द्र; पंक्ति; row VS. xv.5 तन्द्रं छन्दः. **तन्द्र-यु** *a.* थका; wearied viii.92.30. मो षु ब्रह्मेव तन्द्रयुः 'आलस्ययुक्तः'. **तन्द्राविन्** *a.* तन्द्रायुक्त; sleepy, slothful : TAr. iv.7.18. **तन्द्-री** *f.* तन्द्रा; weariness AV. viii.8.9 श्रमस्तन्द्रीश्च मोहश्च.

तन्यतु *f.* बिजली; thunder i.80.12 न वेपसा तन्यतु 'घोरेण गर्जनशब्देन'. **तन्यतु** (1) *m.* कड़क, बिजली; thunder i.116.12 तन्यतुर्न वृष्टिम् 'मेघस्यः शब्दः', x.66.10 महिषस्य तन्यतोः 'महतः शब्दस्य'. (2) *a.* विस्तारयिता; one who extends TS. i.3.14 स शिवतानस्तन्यतुः.

√**तप्** जलाना; to burn iii.18.2 तप उ ष्वग्ने अन्तराँ अमित्रान् burn instantly, O Agni, our neighbouring foes, viii.102.16 तेपानो देव शोचिषा 'तपन्'; प्रदीप्त होना; to shine

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

hot (Sun) ii.24.9 आर्दित सूर्यस्तपति 'दीप्यते'; गरम करना, तपाना; to warm up iii.53.14 न तपन्ति घर्मम् 'दीपयन्ति'; जलाना, सताना; to burn, torture vii.34.19 तपन्ति शत्रुम् 'बाधन्ते; संतप्त होना; to feel grief or sorrow x.34.10 जायां तप्यते कितवस्य हीना 'संतप्ता भवति'; यं कुतश्चनातपेत 'यः कुतोऽपि संतप्तो न भवेत्' ĀpŚS. 620. Forms. I. : *Pr.* तपति, –ते; *Sb.* तपाति; *Inj.* तपत्; *IPv.* तपतु; *Pt.* तपन्त्. *IPf.* अतपत्. IV. P. : *Pr.* तप्यति. *Pf. 1.* ततप. *3.* ततापि; तेपे; *Sb.* ततपते; *Pt.* तेपान. *Ao. root* : *Pt.* तपान; *red.* : अतीतिपे *(3. s.)*; *s.* : अताप्सीत्; अतप्थास्; *Inj.* ताप्सीत्; ताप्तम्. *Ft.* तप्स्यति. *Ps.* तप्यते; *Ao.* अतापि; *Pp.* तप्त. *Gd.* तप्त्वा, –तप्य. *Inf.* तप्तोस्. *Cs.* तापयति, –ते; *Ps.* ताप्यते.

तप् *a.* तापक; burning in आतप्, तपिष्ठ. **तप्-अ** *m.* माघ; the month Māgha TS. iv.4.11.1. **तप्-अन** *a.* संतापक; tormenting, painful ii.2.3.4 ब्रह्मद्विषस्तपनः 'तापकः', AV. iv.18.6 आत्मने तपनम् painful to himself. **तप्-अनी** *f.* तपिश; heat, glow ii.23.14 तेजिष्ठया तपनी.

तपश्चिताम्-अयन *n.* name of a Sattra TMB. xxv.5.

तप्-अस् *n.* कृच्छ्रादि तपस्या; asceticism x.167.1 तपः परितप्य 'शतसंख्याश्वमेधलक्षणं परितप्य'; तपिश, तेजस्; heat vi.5.4 तपसा तपस्वान् 'तेजसा'; क्लेश; torture, distress TS. iv.3.13.4 तपिष्ठेन तपसा 'संतापेन', vii.8.2.7 न तपः कुतश्चन 'संतापः'. Cp. TS. iv.3.11.8 एकाष्टका तपसा तप्यमाना 'पुत्रार्थं तपश्चरन्ती'.

तपस्-पति *m.* तपस्या का स्वामी; lord of penance VS. v.5.

तपस्-य (1) *a.* तपिश से उत्पन्न; produced by heat KŚS. xxv. (2) *m.* फाल्गुन; the month of Phālguna TS. iv.4.11.1.

तपस्-वन्त् *a.* गरम; hot vi.5.4 तपा तपिष्ठ तपसा तपस्वान् 'तेजस्वी'.

तपस्-विन् *a.* गरम, तपस्वी; hot, heated, practising austerities AV. xiii.2.25 रोहितो दिवमारुहत् तपसा तपस्वी; दुर्बल; weak TS. v.3.3.4 तस्मात् सर्व्यः हस्तयोस्तपस्वितरः.

तप्-इष्ठ *a.* अत्युष्ण; extremely hot vi.5.4 तपा तपिष्ठ 'तप्ततम'; अतिसंतापकारी; inflicting extreme pain TS. i.2.14.1 तपिष्ठैः 'बाणैः'.

तप्-उ *a.* तापक; hot, glowing ii.4.6 तपू रण्वश्चिकेत 'तापकः'.

तपुर्-अग्र [cp. ज्योतिरग्र] *a.* प्रदीप्ताग्र; equipped with glowing tip or point x.87.23 तपुरग्राभिर्ऋष्टिभिः 'तपनशीलाग्रभिः'.

तपुर्-जम्भ्-अ *a.* दाहक दाढ़ वाला; burning-jawed (Agni) i.36.16 तपुर्जम्भ 'तप्यमानरश्मियुक्त'.

तपुर्-मूर्धन् *m.* प्रदीप्त-शिरस्क; burning-headed vii.3.1 तपुर्मूर्धा पावकः; 'तापकतेजाः'.

तपुर्-वध्-अ *a.* दारुणास्त्र; having burning weapons vii.104.5 तपुर्वधेभिरर्जरेभिः 'तापकप्रहारैः'.

तपुष्-इ *a.* तापक (अस्त्र); burning (weapon) iii.30.17 ब्रह्मद्विषे तपुषिं हेतिमस्य 'तापकम्'. **तपुष्-ई** *f.* क्रोधाग्नि; heat of anger Naigh. ii.13.

तपुष्-पा *m.* तपते को पीने वाला; drinking warm beverage iii.35.3 उपो नयस्व वृषणा तपुष्पा 'तापकेभ्यः शत्रुभ्यो रक्षक'.

तप्-उस् (1) *a.* तापक; hot ii.30.4 तपुषारिनेव विध्य 'तापकेन दीप्तेन'. (2) *n.* गरमी; heat, glow vi.62.8 रक्षोर्युजे तपुरघं दधात 'तापकम्', iii.39.3 तपुषो बुध्ने 'तपुर्दिवसः'.

तपो-जा *a.* तपोजन्य; born of asceticism x.154.5 तपोजान् ··· ऋषीन्. **तपो-नित्य** *a.* तपसि नियत, तपःपरायण; steadfast in penance TUp.

तप्-र्त *a.* गरम; hot, heated, inflamed. **तप्त-व्रत** *a.* उष्णक्षीरी; using hot milk for the initiatory rite TS. vi.2.2.7. **तप्तायनी** *f.* मुसीबत का घर; dwelling place of distress (epithet of earth).

तप्-नु *a.* तापक; burning MS.

तप्-यती *f.* गरमी; heat TS. i.4.35.1.

तप्-य-तु *a.* तापक; hot, glowing ii.24.9 तप्यतुर्वृथा 'तापकः'.

√**तम्** सांस टूटना; होश खो बैठना; to faint, gasp for breath, get bewildered ii.30.7 न मा तमत् 'न तमयतु न ग्लपयतु'; cp. पशुं तमयन्ति 'श्वासरोधं कृत्वा मारयन्ति'. Forms. IV. P. : *Pr.* तम्यति. *Pf.* ततम. *Ao. a* : *Inj.* तमत्. *Pp.* तान्त. *Inf.* तमितोस्. *Caus.* तमयति.

तम्-अन *n.* श्रान्ति; exhaustion.

तम्-अस् *n.* अन्धकार, पाप; darkness, sin i.46.6 ज्योतिष्मती तमस् तिरः 'अन्धकारम्'. **तमस्-अ** *a.* कृष्णवर्ण; dark-coloured AV. xi.9.22 तमसा ये च तूपराः. **तमस्-वन्त्** *a.* अन्धकारमय; dark, gloomy AV. xix.47.2 उर्वि तमस्वति रात्रि.

तमिष्-ईची [तमिस्, √अञ्च् 'directed to darkness'] *f.* अन्धकार में डाल देने वाली, अन्धकारमय; oppressing, confusing viii.48.11 निरत्रसन् तमिषीचीरभैषुः 'बलवत्यः'. तमिस् = तमस् like महिस् for महस् 'greatness'. **तमिस्-रा** *f.* अंधेरी रात, dark night ii.27.14 मा नो दीर्घा अभि नशन् तमिस्राः 'तमसा युक्ताः'.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तमो-र्गा *a.* रात्रिंचर; roaming in darkness v.32.4 मिहो नपातं सुवृधं तमोर्गाम् 'अन्धकारं गच्छन्तम्'. **तमो-घ्-अ** *a.* तमोहन्ता; dispelling darkness TAr. i.10.4.

तमोऽभ्य्-अय [√इ] *m.* अन्धकार का आगमन; approach of darkness KŚS. iv.15.13.

तमो-र्हन् = तमोघ i.140.1 शुक्रवर्णं तमोर्हनम्.

तम्-र्र *a.* अन्धकार करने वाली, संतापक; darkening, oppressing x.73.5 मिहः प्र तम्रा अवपर्त्तमांसि 'अवर्षणेन ग्लापयित्रीः'; cp. ताम्र 'dark'.

तया-देवतम् 'तया देवतया' by that deity, naming that deity Sat xi.6.

√तर् [√तॄ] आगे बढ़ना, पार जाना; to press through, cross water, cross over difficulties vi.68.8 अपो न नावा दुरितां तरेम = vii.65.3; किसी पर हावी हो जाना; to prevail upon some one vii.32.13 पूर्वीश्चर्न प्रसितयस्तरन्ति तम् 'न व्याप्नुवन्ति'; – को लांघ जाना; to surpass, excel vi.47.17 विर्तुराणो अपरेभिरेति 'हिंसन्'; to cross through, withstand i.32.6 नातारीदस्य समृतिं वधानाम् 'तरीतुं नाशक्नोत्'; to go through a way ix.73.6 ऋतस्य पन्थां न तरन्ति दुष्कृतः 'नोत्तारयन्ति'; to live through a period of time v.54.15 तरेम तरसा शर्त हिमाः 'शतसंवत्सरं जीवेम'; to attain x.27.2 तदव्यथी जरिमाणस्तरन्ति 'अवतारयन्ति'. Forms. I. : *Pr.* तरति, –ते; *Sb.* तराथस्; *Inj.* तरत्; *Op.* तरेत्; *Ipv.* तर; *Pt.* तरन्त्. *Ipf.* अतरत्. VI. : *Pr.* तिरति, –ते; *Sb.* तिराति; *Inj.* तिरन्त; *Op.* तिरेत, –तन *(2. pl.)*; *Ipv.* तिर; तिरत, तिरन्तु; तिरध्वम्; *Pt.* तिरन्त्. *Ipf.* अतिरत. III. : *Pt.* तितरत्. VIII. : Ā. : तरते. *Pf.* ततार; तितिरुर्; *Pt.* ततरुस्– (weak stem) and तितिर्वांस्. *Ao. red.* : अतीतरस्; *is.* : अतारीत्; अतारिष्म and अतारिम, अतारिषुर्; *Sb.* तारिषस्, तारिषत्; *Inj.* तारीस्, तारीत्; *Op.* तारिषीमहि. *Ps. Ao.* अतारि; *Pp.* तीर्णं. *Gd.* तीर्त्वा. *Inf.* –तिरम्, –तिरे; तरध्यै; तरीषणि. *Cs.* तारयति; *Ds.* तितीर्षति. *Int.* तर्तरीति; तर्तूर्यन्ते; *Pt.* तरित्रत्.

तर् [√स्तृ] *f.* तारा; star.

तर्-अ [अतिक्रम्य पुरोगमनम्] *m.* तरण; the act of going across ii.13.12 तराय 'तरणाय'.

तर्-क्षु [त्वरितं खादतीति] *m.* चित्रव्याघ्र; hyena VS. xxiv.40, TS. v.5.19.

तर्-अणि *a.* तारयिता, तेज, शक्तिशाली; taking across, swift, energetic vi.1.5 त्वं त्रातार तरणे 'तारक', vii.32.9 तरणिरिज् जयति क्षेति पुष्यति the energetic alone conquers, rules and thrives. **तरणि-त्व** *n.* सामर्थ्य; energy, zeal i.110.4 तरणित्वेन 'तरणिरिति क्षिप्रनाम । शैद्रयेण', i.110.6 तरणित्वा यं पितुरस्य सश्चिरे 'तरणकौशलानि'.

तरत्-सम *m.* बुसाग्नि; conflagration of chaff. **तरद्-द्वेषस्** *a.* शत्रुजेता; overcoming foes i.100.3 तरद्द्वेषाः सासहिः 'जितशत्रुः'.

तर्-अन्त *m.* एक नाम; name of a person v.61.10 तरन्त इव मंहना.

तर्-अस् (1) *n.* बल, जोश, उल्वणता, त्वरा, वेग; strength, zeal, velocity, quickness, speed i.33.12 यावत् तरो मघवन् 'वेगः', iii.18.3 जुहोमि हव्यं तरसे बलाय 'वेगाय', viii.67.19 नस्माकमस्ति तत तर आदित्यासो अतिष्कदे this our zeal is not to be overlooked, O Ādityas; नौका; ferry i.190.7 उभयं चष्टे तर आपश्च गृध्रः 'तरणं जलादिवृद्धिम्'. (2) *a.* बलवान्, वेगवान्; strong, quick.

तरस-पुरो-डाश्-अ *a.* मांसरूप पुरोडाश वाला; having meat as Puroḍāśa.

तरस-मय *a.* मांसमय; made of flesh तरसमयाः पुरोडाशाः KŚS. xxiv.5.20.

तरस्-वन्त् *a.* बली, धृष्णु; bold TBr. ii.8.4.1. **तरस्-विन्** *a.* प्रगल्भ, वेगवान्; bold, energetic, quick viii.97.10 तवसं तरस्विनम् 'वेगवन्तम्'.

तर्-ईयांस् *a.* आसानी से पार करने वाला; easily passing through v.41.12 नभस्तरीयाँ इषिरः 'तरितव्यः'.

तरीषणि [*Loc. Inf.*] पार करने या जीतने को; to cross or conquer iv.37.7 विश्वा आशास्तरीषणि that we may conquer all regions.

तर्-उ *a.* वेगवान्; quick v.44.5 तरुभिः सुतेगृभम् 'तरुविकारैर्ग्रहैः'.

तर्-उ *m.* वृक्ष; tree.

तरु-क्ष्-अ *m.* एक नाम; name of a person viii.46.32 विप्रस्तरुक्ष आ ददे. **तर्-उण** *a.* नवोदित, नवजात, किशोर; freshly arisen, newly born, young viii.43.7 पुनर्यन्तरुणीरपि (ओषधीः), iii.55.5 सद्यो जातासु तरुणीष्वन्तः 'पल्लवितासु'. **तरुण्-इर्मन्** *m.* तारुण्य; youth.

तर्-उ-तृ *a.* जेता; conqueror i.119.10 स्पृधां ··· : तरुतारम् 'तारकम्', vi.66.8 नास्य वर्ता न तरुता न्वस्ति there is none at all to obstruct, none to overcome him; वर्धक, चालक; promoter, driver x.178.1 तरुतारं रथानाम् 'अन्यदीयानां रथानां संग्रामे जेतारम्'. **तर्-उ-त्र** *a.* पारयिता; carrying across i.117.9 वाजिनं ··· तरुत्रम् 'तरितारम्'; जेता; victorious iii.30.3 मघवा तरुत्रः 'तरन्त्यनेन शत्रून् देवाः'; जयप्रद; granting or leading to victory vi.72.5 तरुत्रम् ··· शुष्मम् 'तारकम्'.

तर्-उ-ष *a.* अभिभविता; overcoming vi.15.3 अर्यः परस्यान्तरस्य तरुषः 'शत्रोः तरिता'. **तरुष्-र्यन्त** *a.* आक्रान्ता,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

योद्धा; attacking, fighting viii.99.5 असि त्वं तूर्य तरुष्यतः 'बाधकान् बाधमानः'.

तर्-उस् *n.* उत्कर्ष, व्यावृत्ति; superiority, ascendancy i.122.13 तरुष ऋञ्जते नॄन् 'शत्रूणां तारकान्'; युद्ध; fight vi.25.4 तनूरुचा तरुषि यत् कृण्वैते 'युद्धे'.

तर्-ऊषस् *a.* तारयिता, जयप्रदाता; taking across, giving victory i.129.10 रार्या तरूषसा 'अस्मानापदभ्य उत्तरीतुं शक्तेन'.

तर्-तुर्-आण [*Pf. Pt.* √तर्, √तॄ] *a.* अभिभविता; oppressing vi.47.17 विर्तुराणो अपरेभिरेति 'हिंसन्'.

तर्द्-अ *m.* पक्षिविशेष, खुटेबढ़ैया; wood-pecker AV. vi.50.1 हतं तर्दम्.

तर्द्-ऊ *f.* लकड़ी की कड़छी; wooden ladle. 'मूषकादि' on Kauś. ii.1.

तर्द्-मन् [तृद्यत इति] *n.* छिद्र; hole, cleft. **तर्द्म-सम्-उर्त** *a.* कीलक-छिद्रों में संस्यूत; fixed in holes.

तर्प्-अण *n.* तृप्ति; satiety, satisfaction.

तर्-मन् *n.* तरण; crossing in सु-तर्मन् etc.; यूपाग्र; the point of post; cp. Gk. terma 'aim'.

तर्-य *m.* एक नाम; name of a person v.44.12 श्रुतर्वितर्यः.

तर्ष्या-वन्त् *a.* तृषित; thirsty x.28.10 महिर्षस्तर्ष्यावान् 'तृषावान्'.

√**तर्ह्** घायल करना; to crush, bruise AV. xi.5.7 असुरांस्ततर्ह. Forms. VII. P. : *Pr.* तृर्णेढि; तृंहन्ति; *Ipv.* तृर्णेढु; *Sb.* तृणहान्; *Pt.* तृंहन्त्. *Pf.* ततर्ह. *Ao. a* : अतृहम्. *Ps.* तृह्यते. *Pp.* तृढ. *Gd.* तृढ्वा.

तर्ह्-अण *a.* हिंसक; crushing vii.104.4 अर्धशंसाय तर्हणम् 'हिंसकम्'.

तर्-हि *av.* तव; at that time, then.

तलव [तालव – ताल] *m.* मुखवाद्यकारी; one who whistles to produce music VS. xxx.20, TBr.iii.4.15.

तलाशा [तल √अश्] *f.* वल्लीविशेष; a kind of creeper, a substitute of Soma AV. vi.15.3 तलाशा वृक्षाणामिव, Kauś. viii.16 'वृक्षविशेषः'.

तलीद्य [or —ड्य] *n.* पैर की तली; sole of the foot AV. vii.76.3 यः · · · तलीद्यमवर्तिष्ठति (तलीडी 'ankle', cp. एडी Hindi).

तल्-प [√स्तृ; cp. स्तूप] *m.* बिस्तर; bed AV. v.17.12 कल्याणीं तल्पमा शये; जाया; wife ChUp. v.9 गुरोस्तल्पमावसन् 'गुरोर्दारानावसन्'. **तल्प-शी-वन्** *m.* चारपाई पर लेटा; lying on a couch viii.55.8 नारीर्यास्तल्पशीवरीः 'तल्पशयाः'. **तल्प-सद्-य** *n.* मञ्च पर बैठना; resting on a couch TBr. i.2.6.5.

तल्पे-जा *a.* तल्प-जा; born in bed (medicine) TAr. v.39.1. **तल्पे-शय्-अ** = तल्पशीवन् AV. iv.5.3.

तल्प्-य *a.* तल्पसंबन्धी, तल्पार्ह तल्प्या राजपुत्राः 'राज्ञा सहैकस्मिन् तल्पे शयनार्हाः' Sat. xiv.1, deserving a noble couch नमस्तल्प्याय VS. xvi.44.

तव्-अस् [√तु] *n.* बल, सामर्थ्य, शक्ति; strength iii.30.8 अपादमिन्द्र तवसा जघन्थ 'बलेन'. **तव्-अस्** *a.* बली; strong iii.1.13 तवसं दुवस्यन् 'वृद्धम्', TS. ii.2.12.5 तं त्वा गृणामि तवसमतवीयान्. **तवस्-तम** *a.* अतिबली; very strong, strongest ii.33.3 तवस्तमस्तवसाम् 'अतिशयेन प्रवृद्धः'. **तवस्-तर** *a.* अधिक बली; stronger.

तवस्-य *n.* शक्ति, बल; strength ii.20.8 तस्मै तवस्यमनु दायि सत्रा 'बलवर्धकं हविः'. **तवस्-वन्त्** *a.* शक्तिशाली; powerful ix.97.46 धीरं उशतें तवस्वान् 'वेगवान्'.

तवा-गा [तवा from √तु] *a.* शक्तिशाली; powerful iv.18.10 गृष्टिः ससूव स्थविरं तवागाम् 'प्रवृद्धबलम्'.

तव्-इ-ष [like महिषः] (1) *a.* शक्तिशाली; strong i.165.6 अहं ह्युग्रस्तविषस्तुविष्मान् 'बलवान्'. (2) *n.* शक्ति; strength, heroic deed viii.57.1 युक्ता रथेन तविषम् 'बलं यथा भवति तथा'. **तव्-इ-षी** *f.* बल; strength i.35.4 तविषीं दधानः 'बलम्'. **तविषी-मन्त्** *a.* बलवान्, उल्बण; strong, violent v.58.1 तमु नूनं तविषीमन्तमेषाम्. = **तविषी-वन्त्** iv.20.7 तविषीव उग्र 'तविषीवः बलवन्'.

√**तविषीय** [*Denom.*] बली बनना; to be strong or violent viii.6.26 यदङ्ग तविषीयसे 'बलमिवाचरसि'. **तविषीयु** *a.* बलवान्; spirited viii.7.2 यदङ्ग तविषीयवः, viii.23.11 अश्वा इव वृषणस्तविषीयवः.

तव्-इ-ष्य-माण *a.* ओजायमान; putting on strength viii.76.3 तविष्यमाणो जठरेष्वा विश 'वर्धयिष्यमाणः'.

तव्-इष्या *f.* उल्बणता; vehemence ix.70.7 रुवति भीमो वृषभस्तविष्यया 'आत्मनो बलेच्छया'.

तव्-ईयांस् *a.* अधिक बलवान्; stronger = तव्यांस् vi.20.3 तवसस्तवीयान्. **तव्-यांस्** अधिक बली; stronger x.117.5 पृणीयादिन्नाधमानाय तव्यान् 'तवीयान्'. **तव्-य** *a.* शक्त; strong i.54.11 महि क्षत्रं जनाषाळिन्द्र तव्यम् 'प्रवृद्धम्'.

तष्-ट *a.* घटित, रचित; pared, hewn. Cp. विश्व-तष्ट.

तष्-टृ [√तक्ष्; = तक्षन्, Aw. tasǎn, Gk. textōn] *m.* वर्धकि, बढ़ई; carpenter, cartwright i.61.4 रथं न तष्टेव.

तस्-अर [√तंस्] *n.* नववस्त्र; new cloth; cp. Hindi टसर TBr. ii.6.4; नाल; shuttle x.130.2 सामानि चकुस्तसराण्योतवे, VS. xix.83 तसरं न वेम.

तस्-कर्-अ [√तंस्; Russ. taska 'drawer' or is it *त्सर्-अक ?] *m.* चोर, डाकू; thief, robber vi.28.3 न

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दभाति तस्करः 'चोरः'.

त-स्तभ्-वांस् [*Pf. Pt.* √स्तम्भ्] जो थाम चुका है; having held fast ii.11.5 अपो यां तस्तभ्वांसम्.

त-स्तुव्-अ [थोहर in Hindi ?] *m.* जहर का तोड़; an antidote against poison AV. v.13.11 तस्तुवेनारसं विषम्.

त-स्थानं [*Pf. Pt.* √स्था] *a.* खड़ा; standing ŚBr. iii.9.4.14 संतस्थानं अर्जरं.

त-स्थि-वांस् = तस्थानं v.85.5 मनिनेव तस्थिवाँ अन्तरिक्षे 'तिष्ठन्'.

तस्मात् *av.* इसलिये; on that account, from that.

तार्जक् *av.* तदानीमेव; immediately TS. ii.2.2.3 तार्जगार्तिमर्छति, TS. ii.5.5.6 तार्जक् पुण्यो भवति 'तदानीमेवैतरेभ्यो व्यावृत्तो जायते' = **तार्जत्** in **तार्जद्-भङ्ग** *m.* एरण्ड; the castor plant AV. viii.8.3 तार्जद्भङ्ग इव भज्यताम्.

ताड्-अ (1) *m.* पीटना, छाती पीटना; blow AV. xix.32.3 नोरसि ताडमाघ्नते. (2) *a.* ताड़ने वाला; one who beats.

ताण्डविन्द *m.* एक नाम; name of a teacher ŚA. viii.10. **ताण्ड्-य** *m.* एक आचार्य; name of a teacher = तण्डपुत्रः.

तात् [*old abl.* of तं] *av.* इस प्रकार; in this way, thus vi.21.6 यादेवं विद्म तात् त्वा महान्तम् 'तैः कर्मभिः'.

ता-तृप्-आर्ण [*Pf. Pt.* √तृप्] *a.* संतृप्त; perfectly satisfied x.95.16 तादेवेदं तातृपार्णा चरामि 'तृप्ता'.

तां-तृप्-इ *a.* तर्पयिता; delighting much iii.40.2 पिर्वा वृषस्व तातृपिम् 'आप्यायनकारिणम्'.

ता-तृष्-आर्ण [*Pf. Pt.* √तृष्] *a.* तृषित, पिपासित; thirsty ii.4.6 तातृषार्णो न भाति 'तृषितः'.

तात्-र्य *a.* पिता-सा; fatherly i.161.12 तात्र्या पितरा 'तातौ तायमाने वृष्ट्युदके। यद्वा तात्या तासु वर्षासु। अथवा पितृविशेषणम्, तात्या तत्कालीनौ', vii.37.6 तात्र्या धिया 'संततया'.

तादीत्ना *av.* तदानीम्; then i.32.4 तादीत्ना शत्रुं न किला विवित्से (= तादीक्ना TBr. ii.5.4) then thou didst find no foe at all.

तादुरी [= तातुरी √तॄ ?] *f.* मेंढकी; female frog AV. iv.15.14 वर्षमा वद तादुरि; see तदुरि in AV. iv.15.15.

ता-दृश् *a.* वैसा; such, like, such a one v.44.6 यादृगेव ददृशे तादृगुच्यते.

तान्-अ *m.* एकश्रुति; monotone : उदात्तानुदात्तस्वरितानां परः संनिकर्षः.

तानूनप्त्र [तनूनप्तृसंज्ञकजाठरवह्निविषयस्य शपथकर्मणो हेतुभूतमाज्यं घृतं वा तानूनप्त्रम् 'तनूनप्त्रे त्वा गृह्णामि (TS. i.2.10.2) इत्यादिभिर्मन्त्रैश्चमसे यदाज्यं गृह्यते तत्] *n.* तनूनप्तृविषयक शपथकर्म का हेतुभूत आज्य; oblation related to the śapatha concerning Tánūnáptṛ fire : a ceremony in which Tánūnápāt is invoked and the oblation is touched by the sacrificer and the priests as a form of adjuration TS. iii.1.2.2, ŚBr. iii.3.3.9 न संतानूनप्त्रिणे द्रोग्धव्यम् 'संगूर्य शपथकारिणे न द्रोग्धव्यम्'.

तान्त *m.* त का अन्त; end of **त**, a mythical name of **थ. तान्तं** [√तम्] *a.* जिसके सांस उखड़ गये हैं, बेहोश; breathing with difficulty, fainted away. **तान्त्री दक्षिणा** *f.* यज्ञतन्त्रार्था दक्षिणा; dakṣiṇā meant for the continuation of sacrifice Sat. x.6.

तान्व-अ [तनू 'body'] (1) *a.* अपना आपा, शरीर का अपना; belonging to the body, beloved son. (2) *m.* तन्व का अपत्य; descendant of Tanva x.93.15 सर्वो दिदिष्ट तान्वः 'तान्वो नामर्षिः'.

तापय्-इष्णु *a.* संतापक; tormenting x.34.7 तर्पनास्तापयिष्णवः 'संतापनशीलाः'.

तापश्-चित्-अं [तपश्चितामयनम्] *n.* तपश्चितों का सत्र; the Sattra of the Tapaścits. *m.* **—तः** तपश्चितामयन की अग्नि; the fire of the Tapaścitāmayana TS. v.6.5.

तापस्-अं *a.* तपस्वी, वानप्रस्थ, one who practises austerities, Vānaprastha ŚBr. xiv.

ताप्-इन् *a.* in उपतापिनीः 'रोगगृहीताः' Kauś. xix.1.

तार्बुव *n.* विषहरण (तावीज); an antidote against poison AV. v.13.10 तार्बुवं न तार्बुवम्; cp. तस्तुव.

तामली *f.* तमाल वृक्ष की छाल की बनी; made of the Tamāla bark Sat. xxvi.1.

तामिस्राष्टमी *f.* कृष्णाष्टमी; the eighth day of the black half Khādira. iii.3.27.

तामी *f.* प्राणायाम; deep breathing तिस्रस्तामीस्ताम्यति 'त्रीन् प्राणायामान् करोति' Kauś. lxxxv.20.

ताम्-रं [√तम्] *a.* तांबे के रंग का, तांबे का बना; of a coppery red colour, made of copper VS. xvi.6 ताम्रो अरुणः.

ताय्-उ [= स्तायु] *m.* चोर; thief v.15.5 पदं न तायुर्गुहा दधानः; cp. तस्कर.

तार्-अः [*Npl.* of तार्] तारे; stars. **तार्-अं** *m.* तीर; shore VS. xvi.40, TS. iv.5.8.1. **तार्-अण** *a.* तारक; enabling to cross, helping over a difficulty.

तारुक्ष्य *m.* एक आचार्य; name of teacher AA. iii.1.6.

तार्क्ष्य *m.* श्येन; name of a mythical being (originally mentioned as a horse but later as a bird) i.89.6 तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः 'तृक्षस्य पुत्रो गरुत्मान्'. **तार्छ** [तार्क्ष्य] *m.*

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तार्क्ष्यास्थिनिर्मित तावीज; an amulet made of the tārkṣya bone Kauś. lviii.24. **तार्ण्-अ** *a.* तृणनिर्मित; made of grass तार्णस्तल्पः.

तार्तीय-सवन्-इक *a.* तृतीयसवन-संबन्धी; related to the third Soma-pressing NS. ii.12.

तार्प्-य [तृपानामौषधिविशेषः । तत्तन्तुनिर्मितं क्षौमम् । वयनकाले उदकेन त्रिस्तर्पयित्वा यद्यते सूत्रं तत्तृप्यम् । तस्य विकारस्तार्प्यम् । त्रिः पायितैस्तन्तुभिर्व्यूतम्] *a.* घृताक्त वस्त्र, तीन बार (घी या पानी) पिलाये तन्तुओं का बना वस्त्र; cloth dipped in ghee, a garment made of the threads thrice treated with water, garment made of the Tṛpā fibres TMB. xxi.10, AV. xviii.4.31. Cp. त्रिपाण.

तार्ष्टार्घी [तृष्टाघ–] *f.* सर्षपनिर्मित; made of the stalks of the sesamum AV. v.29.15 तार्ष्टार्घीः समिधः.

ताल्-अ [= ताडः] *m.* ताल ठोकना, ताल देना; striking hands on thigh, keep time Sat. xxvii.1.

तालु *n.* तालु; palate. **तालु-क** *n.* कागवे के आसपास का स्थान; the two sides of the tonsil.

ताव-र्क *a.* तेरा; thy i.94.11.

तावच्-छस् *av.* उतनी बार, उतना-उतना करके; so many times, in such and such a number or quantity. **तावज्-ज्योक्** *av.* उतनी देर; so long ŚBr. xi.5.1.2.

तावत् *a.* उतना बड़ा, उतना; so great, so large, so much; उतनी दूर; so far x.114.8 यावद् द्यावापृथिवी तावद् इत् तत् so far as heaven and earth, so far it (extends). Cp. AV. xii.2.38 वितावति 'follows' W. **तावत्-कृत्वस्** *av.* उतनी बार; so many times ŚBr. ix.1.1.14. Cp. एतावद् गोरालभम्नस्थानमतिथिः पितरो विवाहश्च (ĀpGS. iii.10) 'एतेषु त्रिषु स्थानेषु'. **तावत्-तात्** *av.* ऐन उतना; just so much. **तावत्-प्रिय** *a.* उतना प्यारा; dear to that extent. **तावद्-वीर्य-वन्त्** *a.* उतना बहादुर; so strong. **तावन्-मात्र** *a.* उतना, उतने; so much, so many.

तिक्तायनी *f.* वह्नितेजःप्रदा; giver of blazing fire TS. i.2.12.1.

तिग्-इ-र्त *a.* निशित; sharp i.143.5 जम्भैस्तिगितैः.

तिग्-र्म [√तिज्] (1) *a.* तेज, नोकदार; sharp, pointed iv.16.17 तिग्मा यदर्शनिः पताति, vii.18.18 तिग्मं · · · वज्रम्; तीव्र; hot viii.43.3 तिग्मा अग्ने तव त्विषः 'तीक्ष्णाः'; रभस्वान्; violently pressing on viii.26.15 तिग्मं न क्षोदः 'जवेन गच्छत'. (2) *f.* तिग्मता, तेजी; sharpness.

तिग्म-जम्भ्-अ *a.* पैने दांतों वाला; having sharp teeth i.79.6 तिग्मजम्भ रक्षसो दह = TS. iv.4.4.5. **तिग्म-तेजस्** *a.* तीखी धार वाला; keen-edged VS. i.24 तिग्मतेजा द्विषतो वधः; तीव्र तेज वाला; having great splendour AV. xix.2.10 शं रुद्रास्तिग्मतेजसः.

तिग्म-भृष्टि *a.* तेज नोक वाला, नुकीला; sharp-pointed iv.5.3 तिग्मभृष्टिः सहस्रेता वृषभः 'तीक्ष्णतेजाः'. **तिग्म-मूर्धन्** *a.* तेज सिरे वाला, नुकीला; sharp-edged vi.46.11 पर्णिनो दिव्यवस्तिग्ममूर्धानः 'तीक्ष्णास्याः' (बाणाः).

तिग्म-वन्त् *a.* तिग्म शब्द वाला; containing the word tigma.

तिग्म-शृङ्ग *a.* तीक्ष्ण-शृङ्ग; sharp-horned vi.16.39. तिग्म-शृङ्गो न वंसगः 'तीक्ष्णशृङ्गः'. **तिग्म-शोच्-इस्** *a.* तीक्ष्ण ज्वालावान्; hot-flamed i.79.10 तिग्मशोचिषे अग्नये 'तीक्ष्ण-ज्वालाय'. **तिग्म-हे-ति** *a.* तीक्ष्णास्त्र; having a sharp missile, having a keen thrust iv.4.4 न्यर्मित्राँ ओषतात् तिग्महेते 'तीक्ष्णा ज्वाला यस्य'.

तिग्मानीक *a.* तीक्ष्णमुख; having sharp face (edge or point) i.95.2 तिग्मानीकं · · · (त्वष्टुर्गर्भम्) 'तीक्ष्णमुखं तीक्ष्णतेजसम्'.

तिग्मायुध *a.* तीक्ष्णास्त्र; equipped with sharp weapons ii.30.3 तिग्मायुधः · · · इन्द्रः 'तीक्ष्णायुधः'.

तिग्मेषु *a.* निशितेषु; having sharp arrows x.84.1 तिग्मेषवः · · · नरः 'तीक्ष्णबाणाः'.

√तिज् पैनाना, पैना होना; to sharpen, be sharp x.138.5 तुज्यानि तेजते 'तीक्ष्णीकरोति', iii.8.2 स्वधितिस्तेजमानः 'निशितधारः', iv.23.7 तेतिक्ते तिग्मा 'अत्यर्थं तीक्ष्णीकरोति'; cp. MS. i.5.2 प्रति-तितिग्धि, for which ĀpŚS. प्रतितिण्डि is wrong, TS. i.3.5.1 अयं स्वधितिस्तेतिजानः 'अत्यन्तं तीक्ष्णः'. Forms. I. : Ā. *Pr.* तेजते; *Pt.* तेजमान. *Pf. Ipv.* तितिग्धि. *Pp.* तिक्त. *Ds.* तितिक्षते. *Int.* तेतिक्त.

तिं-त-उ [√तंस् 'shake'] *mn.* चलनी; sieve x.71.2 तितउना पुनन्तः.

ति-तिक्-षु [√तिज्] *a.* सहनशील; enduring, patient AV. xii.1.48 भद्रपापस्य निधनं तितिक्षुः.

तित्तिरि [*तिर्तिरिः, also तित्तिरिं] *m.* तीतर; partridge TS. v.5.161, VS. xxiv.20 वर्षाभ्यस्तित्तिरीन्, MS. iii.14.17 तित्तिरं.

तिं-थि [= तिथिः, उतनवां दिन.] तिथि; day.

तिमिर-घ्-अ [√हन् 'dispelling darkness, shining'] *m.* सर्पविशेष; name of a serpent TMB. xxv.15.3.

तिनी-कृ-त *a.* तनूकृत; made lean and thin MBr. ii.7.1.

तिर इव शंसति व्यवहित के समान; as if with something

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

in between ABr. x.7.

तिरः करोति [कालान्तरेण करोति, दूरीकरोति] बाद में करता है, अलग करता है; performs after some time, puts away or aside.

तिरश्च् [तिरस् √अञ्च्] *av.* आरपार; across. **तिरश्च्-अ** *n.* पलंग का मध्य भाग; the cross-board of a bedstead. **तिरश्चता** *av.* तिरछे; transversely iv.18.2 तिरश्चता पार्श्वान्निर्गमाणि 'तिरश्चीनात्'. **तिरश्च-था** *av.* चुपके से, छिपे-छिपे; secretly, aside ŚBr. iii.7.3.7.

तिरश्चि-राजि *a.* तिरछी धारियों वाला; striped across (a serpent) AV. x.4 13 हर्तास्तिरश्चिराजयः, TS. v.5.10.2.

तिरश्ची (1) *m.* एक ऋषि; name of a seer, descendant of Áṅgiras viii.95.4 श्रुधी हवं तिरश्च्याः 'एतन्नामकस्यर्षेः'. (2) *a.* दक्षिणोत्तरायता, दक्षिणोत्तर स्थापित; laid south-north (Iṣṭakās, cp. अनूची). Note तिरश्ची 'तिरोऽञ्चती', पराची 'परावृता', प्रतीची 'प्रतिमुखमञ्चती'.

तिरश्च्-ईन *a.* तिरछा; transverse, lying transversely x.129.5 तिरश्चीनो विततो रश्मिरेषाम् 'तिर्यगवस्थितः'. **तिरश्चीन-पृश्नि** [तिरश्चीनानि पृश्नीनि बिन्दवो यस्य] *a.* तिरछा छपा; spotted across VS. xxiv.4, TS. v.6.12.1. **तिरश्चीन-वाय्-अ** [तिर्यक्त्वेन वयनहेतवस्तन्तुविशेषाः] *m.* आड़ा ताना; threads woven breadthwise. **तिरश्च्य** = तिरश्च.

तिर्-अस् [√तॄ] *av.* तिरछा, आड़ा, बाहर, आरपार, अन्तर्हित, अप्रकाश; across, beyond, so as to pass by, concealed ŚBr. ii.2.3.3 तिर इव हि गर्भाः तिर इव वै मिथुनेन चर्यते 'अप्रकाशम्'.

तिरिन्दिर [*तिरिम्-तिरः] *m.* एक नाम; name of a king viii.6.46 शतमहं तिरिन्दिरे 'तिरिन्दिरस्य राज्ञः'; त्रिर्-इन्दिरः ?

तिरो-अह्न्-य [रात्र्यन्तर्हितेऽहनि भवः पूर्वदिननिष्पन्नः = तिरो अह्नि TS. vii.3.13.1, also तिरोऽह्न्य] *a.* गत परसों का; belonging to the day before yesterday, more than one day old iii.58.7 तिरोअह्न्यं ··· सोमं पिबतम् 'अह्नि तिरोहिते सूयमानम्'.

तिरो-जनम् *av.* विजन; apart from men, beyond people AV. vii.38.5 यदि वासि तिरोजनम्.

तिरो-धा *f.* तिरोधान; concealment AV. vii.10.28 तिरोध एहीति 'O concealment come'.

तिरो-भूत *a.* अन्तर्हित; disappeared पुनरेम ईति देवाः एदग्निं तिरोभूतम् (ŚBr.) we are coming back, said the gods (they came back and) behold ! Agni had disappeared.

तिरो-हि-त *a.* आंखों से ओझल, अविस्पष्टार्थ पद; withdrawn from sight, concealed, obscure word ŚBr. i.1.1.2 नात्र तिरोहितमिवास्ति.

तिर्-य [= तिल्य] *a.* तिलों का; made of sesamum AV. iv.7.3.

तिर्य्-अक् *av.* आड़े, पार; across. **तिर्यग्-बिल** *a.* आड़ी तराश वाला; with orifice sideway AV. x.8.9 तिर्यग्बिलश्चमसः. **तिर्यङ् उद्ध** *a.* तिर्यग्-बद्ध (उष्णीष); twisted across (turban). **तिर्य्-अञ्च्** [तिरि = तिरस् √अञ्च्] *a.* तिरछा जाने वाला, व्यामवान्; going across, extensive in width, going or lying oblique TS. ii.5.11.4 तिर्यग्धर्माधारयति : दक्षिणां दिशमारभ्योत्तरस्यां समापनं तिर्यक्त्वम्.

तिल *n.* तिल; sesamum. **तिलौदन** *m.* तिलों की खिचड़ी; tilas cooked with rice.

तिल्-पिञ्ज *m.* फोके तिल; barren sesamum AV. xii.2.54 तिल्पिञ्जं दण्डनं नर्डम्. —**पिञ्जी** AV. ii.8.3.

तिल्व-क *m.* तिणिस; a kind of tree ŚBr.

तिल्व्-इल [तिल्विर = तिर्वि-र = √तॄ, cp. जिर्वी] *n.* उर्वर; fertile, rich v.62.7 भद्रे क्षेत्रे निमिता तिल्विले वा 'तिलुः स्निग्धा इला भूमिर्यस्य तत् क्षेत्रं तिल्विलं देवयजनम्'. **तिल्विलायते** [*Denom.*] becomes fertile or rich vii.78.5 तिल्विलायध्वमुषसः 'जगत् स्निग्धभूमिकं कुरुत'.

तिष्-य [√तिष् = त्विष् 'shine'] *m.* पुष्य; name of a heavenly archer (like कृशानु) and of the sixth nákṣatra of the old or eighth of the new order v.54.13 न यो युच्छति तिष्यो यथा दिवः 'तिष्यः आदित्यः', TS. iv.4.101 तिष्यो नक्षत्रम्.

तिस्र-धन्व [—म्] *n.* तीन तीरों वाला धनुष; a bow with three arrows TS. i.8.19.1, v.7.7.2 तिस्रधन्वमयाचितं ब्राह्मणाय.

तीक्ष्-ण [तीक्-क्ष्ण √तिज्] *a.* तेज; sharp x.87.9 तीक्ष्णेन चक्षुषा. **तीक्ष्ण-तर** *a.* अधिक पैना; sharper. **तीक्ष्ण-दंष्ट्र** *a.* तेज दांतों वाला; having sharp teeth or tusks TAr. x.1.6. **तीक्ष्ण-शृङ्ग** *a.* तिग्मशृङ्ग; sharp-horned x.155.2 ब्रह्मणस्पते तीक्ष्णशृङ्ग 'तीक्ष्णतेजस्क'.

तीक्ष्ण्-इष्ठ *a.* अति तीक्ष्ण; very sharp. **तीक्ष्ण्-ईयांस्** *a.* तीक्ष्णतर; sharper.

तीक्ष्णेषु *a.* निशितेषु; sharp-arrowed TS. iv.5.7.1.

तीर्-अ [√तॄ] *n.* तट, प्रान्त, मुंह; shore, bank, brim of a vessel (उखायाः) ŚBr. vi.

तीर्-ण [√तॄ] *a.* पार गया; gone to the other side तीर्णो हि तदा सर्वान् BṛUp. Cp. अतीर्ण.

तीर्-र्थ *n.* स्नानघाट, घाट, अवतरण-प्रदेश, मार्ग, शास्त्रविहित

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

न्याय (स वै गौतम तीर्थेन इच्छासै 'शास्त्रविहितेन न्यायेन' BrUp) x.40.13 कृतं तीर्थं सुप्रपाणम्, TS. ii.6.8.2 तीर्थं एवं प्राशनन्ति 'दुःखोत्तरणावसरे', TS. ii.6.8.4 तीर्थेनैव परं हरति 'नद्यवतरणसदृशेनैव मार्गेण'; वेदि एवं उत्कर का मध्यवर्ती स्थान; the place between vedi and the utkara Sat. vii.8 तीर्थेन प्रपाद्य; दानयोग्य व्यक्ति; one deserving gifts Sat. xxvii.5 द्रव्येण तीर्थं प्रतिपन्नेन. **तीर्थ्-य** *a.* तीर्थसंबन्धी; relating to ford VS. xvi.42 नमस्तीर्थ्याय च कूल्याय च, TS. iv.5.8.2.

तीव्-र [√तीव् 'be fat'] (1) *a.* तेज, बली, प्रोल्वण; sharp, strong, violent ii.41.14 तीव्रो वो मधुमाँ अयम् 'तीव्रमदः'. (2) *m.* अतिकद्वम्ल सोम; very pungent Soma Sat. ix.2. **तीव्र-सु-त** *a.* खमीर उठे में से चुआया सोम; pressed from the fermenting mass, pressing pungent Soma vi.43.2 यस्य तीव्रसुतं मदम् 'तीव्रसुतः प्रातःसवनिकः। तीक्ष्णं सुतमभिषवो यस्य'. **तीव्र-सोम** *m.* सप्तदशस्तोमक उक्थसंस्थ एकाह; name of an Ekāha TMB. xviii.5.1. **तीव्रान्त** [अवश्यंभावि फलं यस्य स सोमः] *a.* अवश्यमेव फलप्रद; inevitably bringing fruit.

√**तु** बलवान् होना, फलना-फूलना; to be strong, thrive i.94.2 स तूताव 'वर्धते'; बली बनाना; to make strong vi.26.4 गृणन्तमिन्द्र तूतोः 'अवर्धयः', iv.40.4 क्रतुं दधिक्रा अनु संतवीत्वत् (*Intens. Pt.*) 'प्रवृद्धबलवान् सन्'. Forms II. P. : *Pr.* तवीति. *Pf.* तूताव. *Ppf.* तूतोस्, तूतोत्. *Int.* तवीत्वत्.

तु [*Particle*] तब; pray, then.

तुग्-र [√तुज्] *m.* भृगुपिता; name of Bhṛgu's father; इन्द्र का एक शत्रु; name of an enemy of Indra त्वं तुग्रम् अहन् 'असुरम्'. **तुग्र्-य** *m.* तुग्र का अपत्य भुज्यु; patronymic of Bhujyú viii.32.20 यस्तुग्र्ये सचा 'तुग्र्ये उदके संसृष्टः'. **तुग्र्-या** *f.* तुग्रवंशी; descended from Tugra i.33.15 तुग्र्यासु 'जलेषु गतं मम्म्'. **तुग्र्या-वृध्** *a.* तुग्रवंशियों का सहारा; favouring the Tugryas viii.45.29 उक्थेषु तुग्र्यावृधम् 'उदकस्य वर्धयितारम्'.

तुग्-वन् *n.* उथला जल; ford viii.19.37 सुवास्त्वा अधि तुग्वनि.

तुच् [= तोक] *f.* संतति; offspring vi.48.9 विदा गाधं तुचे तु नः.

तुच् see अ-तुच्, त्वच्.

तुच्छ्-य *a.* तुच्छ, छूंछा, रिक्त; empty, blank v.42.10 तुच्छ्यान् कामान् 'नश्वरान्', x.129.3 तुच्छ्येनाभ्वपिहितम् 'तुच्छकल्पनेन'.

√**तुज्** [cp. Hindi √तुज 'waste away'] हिंसा करना; to hurt, strike iv.23.7 तेतिक्ते तिग्मा तुजसे अनीका 'वधाय'; दनदनाते चलना; to move with violence, tremble i.84.17 क ईषते तुज्यते को बिभाय who flees and moves with violence, who is afraid ?, i.61.14 द्यावा च भूमा तुजेते 'कम्पेते, TS. iii.1.11.8 पेरुं तुज्ञानो 'आभाषमाणा'; प्रयत्न करना, जूझना; to be eager in an effort iii.39.8 तुजतो मर्त्यस्य 'भूरिप्रदस्य'; बढ़ाना; to promote i.143.6 तुतुज्यात सातये धियः 'त्वरयतु'; सोमसवन करना; to press out Soma ix.15.3 यदी तुञ्जन्ति भूर्णयः 'प्रयच्छन्ति'; देना; to pour out (wealth) viii.4.15 तुजे राये 'शत्रून् हिंसितुम्'. **तुज्-अये** [*Dat. Inf.*] उत्पन्न करने को; to procreate, breed TBr. iii.5.12 प्रार्वन्तु नस्तुजये वाजसातये. Forms. VII. : *Pr.* तुञ्जन्ति; तुञ्जते *(3 pl.)*. *Pt.* तुञ्जान. VI. : *Pr.* तुजेते; *Pt.* तुजन्त्. *Pf. Op.* तुतुज्यात्; *Pt.* तूतुजान and तूतुजान; *Ps.* तुज्यते. *Inf.* तुजसे, तुजये, –तुजे. *Cs. Pt.* तुजयन्त्.

तुज्-इ *m.* इन्द्र का एक भक्त; a protege of Indra vi.26.4 तुजिं गृणन्तम् 'एतदाख्यं राजानम्'.

तुज्-य *a.* प्रेरयितव्य, हिंस्य; to be pressed, impelled or injured iii.62.1 युवावते न तुज्या अभूवन् 'हिंस्याः'.

तुञ्ज्-अ [cp. तुङ्ग] *m.* आक्रमण; assault, pressing on i.7.7 तुञ्जेतुञ्जे य उत्तरे 'तस्मिंस्तस्मिन् फलदातरि देवान्तरे। तुञ्जतिर्दानकर्मा। दातरिदातरि'.

तुण्ड्-इक *a.* थोबड़े वाला; snouted AV. viii.6.5 स्तम्बज उत तुण्डिकः. **तुण्ड्-एल** *m.* रक्षोविशेष; name of a goblin AV. viii.6.17 तुण्डेलमुत शालुडम्.

तु-तुर्-वणि [√तॄ] *a.* प्रयत्न-पर; striving after i.168.1 समना तुतुर्वणिः 'तूर्णवनिः तरमाणा संभजमाना'.

तु-र्थ [√तु 'be strong'] *m.* सर्वशक्तिमान् देव; the all-powerful god.

√**तुद्** धकेलना, पेलना, पदाना; to thrust, beat viii.1.11 यत तुदत् सूर एतशम् 'अव्यथयत्'. Forms. VI. : *Pr.* तुदति; *Ipv.* तुद; तुदन्तु; *Pt.* तुदन्त्. *Ipf.* तुदत. *Pf.* तुतोद. *Pp.* तुन्न.

तुद्-अ *a.* प्रेरक; impelling. **तुन** for तन.

तुन्-न *a.* पेला; struck, goaded, hurt. **तुन्यु** *m.* तुन; a kind of tree Kauś. viii.15.

तुम्-इञ्ज *m.* एक नाम; name of a man MS. i.7.2.

तुम्-र [√तुम्, √तु] *a.* पीवर; stout iii.50.1 तुम्रो वृषभः; cp. तोमर 'iron-club'.

√**तुर्** [= तॄ] जोर से आगे बढ़ना, दबा लेना; to press forward with force or quickly, overcome viii.99.5 त्वं तूर्य तरुष्यतः 'शत्रूणां बाधक'. Cp. रथ्रतुर्, विश्वतुर् etc. Forms. VI. : *Pr.* तुरति, –ते. IV. P. : *Ipv.* तूर्य. II. P. : *Op.*

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

तुर्यामि. *Pf. Op.* तुतुर्यात्; तुतुर्यामि. *Pp.* –तूर्ति. *Gd.* –तूर्य. *Inf.* तुर्वणे. *Cs.* तुर्यते. *Ds.* तूतूर्षति.

तुर् *a.* आगे बढ़ने वाला, आजिधावी; pressing forward, racing, running a race i.112.4 तूर्षु तरणिर्विभूषति 'तरीतृषु धावत्सु'; वर्धक; promoting v.82.1 तुरं भगस्य धीमहि 'शत्रूणां हिंसकम्'.

तु-र् [√तु 'grow strong'] *a.* बली; strong i.121.3 तुरो विशामंगिरसाम् 'धनस्य प्रेरयिता'; धनी; rich vii.41.2 आर्ध्नश्चिद् यं मन्यमानस्तुरश्चित् 'प्राप्तधनः'; दण्ड; a club MBr. ii.6.19 तुर गोपाय मा.

तुर्-अ [√त्वर्] *a.* त्वरमाण, प्रोल्वण; rash x.96.7 हरी तुरा 'त्वरमाणौ'; striving, eager viii.3.13 तुरो गृणीत मर्त्यः 'प्रेरयिता'; pushing on, pressing forward.

तुर्-अ [√तुर्] *a.* क्षत; wounded viii.79.2 भिषक्ति विश्वं यत् तुरम् 'रुग्णम्'; cp. आतुर.

तुर्-गातु *a.* त्वरितगामी; going quickly i.164.30 अनच्छये तुरगातु जीवम् 'तूर्णगमनम्'.

तुर्-अण *a.* त्वरावान्; quick, speeding i.121.5 तुरणि भुरण्यू 'क्षिप्रकारिणे'.

तुरण्-यति [*Denom.*] भागता है; goes rapidly iv.40.4 वाजी तुरण्यति 'त्वरयति गन्तुम्'. **तुरण्य-र्सद्** *a.* त्वरितों में रहने वाला; dwelling among rapid, i.e. one among the top racers iv.40.2 गविषः ··· तुरण्यसत 'त्वरया सीदतीति'. **तुरण्-यु** *a.* त्वरित; quick, swift i.134.5 शुचयस्तुरण्यवः 'त्वरणयुक्ताः'.

तुर्यन्त् *a.* त्वरा दिखाता हुआ; showing speed or haste viii.99.6 शुष्मं तुर्यन्तम् 'हिंसन्तं शत्रून्' = VS. xxxiii.67.

तुर-र्या [= एव-र्या] *a.* शीघ्रगामी; going quickly iv.23.10 ऋतस्य शुष्मस्तुरर्याः.

तुरस्-पेय *n.* त्वरावान् का पान; drinking of that who presses forward (Soma) x.96.8 तुरस्पेये यो हरिपा अवर्धत 'तूर्ण पातव्ये'.

तुरायण *n.* देवमुनि तुर द्वारा प्रवर्तित सत्र; name of the Sattra instituted by the sage Tura TMB. xxv.14.

तुरा-साह् *a.* बलियों का विजेता; overcoming the mighty iii.48.4 तुरासाळिन्द्रः.

तुर्-ई *f.* जिति, जय; victory x.106.4 नृषतीव तुर्यै 'कर्मार्थं त्वरमाणायै संभ्रमवत्यै जनतायै'.

तुरीप [तुरिं √आप् 'victoriously entering'] *n.* प्रोल्वण अथवा त्वरित प्रवेशवान् वीर्य; semen entering effectively, forceful seminal fluid i.140.10 तन्नस्तुरीपमदभुतम् 'तूर्णं व्यापि', VS. xxi.20 त्वष्टा तुरीपो अद्भुतः 'तूर्णं व्याप्नोति'.

तुर्-ईय *a.* चतुर्थ; fourth viii.5.2.7; चौथाई; one-fourth तुरीयमेवं तर्हि वाङ् निरुक्तं वदिष्यति (ŚBr.) then Vāc will speak distinctly to the extent of one-fourth.

तुर्फरी [√तृफ्] *a.* हिंसक; injuring, striking x.106.6 तुर्फरी पर्फरीका 'शत्रणां हन्तारौ' = **तुर्फरीतु** x.106.6 जर्भरी तुर्फरीतू.

तुर्य-वाह् [तुर्यत्वेन वोढुं शक्तः] *m.* चार साल का बैल; four year old ox VS. xviii.26 तुर्यवाट् च मे तुर्यौही च मे 'तुर्यं वर्षं वहतीति तुर्यवाट् सार्धत्रिवर्षो वृषः' Mah. = TS. iv.3.3.2, 7.10.2.

तुर्-र्या *f.* त्वरा, उत्कृष्ट शक्ति; speed TS. ii.2.12.4 दधते पृत्सु तुर्याम् 'तूर्णं यातारं करोति'.

तुर्व *m.* एक नाम; name of a hero, generally called तुर्वश x.62.10 यदुस्तुर्वश्च मामहे 'एतन्नामा राजर्षिः'.

तुर्-वणि *a.* विजेता, हन्ता, तूर्णसंभक्ता, व्यावृत्त; overcoming, victorious, excellent VS. xx.48; i.56.3 त्वं तुर्वणिर्महान् 'हिंसिता'.

तुर्-वन् *n.* हिंसन, विजय, प्राप्ति; act of overcoming, attaining, acquiring viii.9.13 यत् पृत्सु तुर्वणे सहः 'शत्रूणां हिंसने', viii.12.19 अधा यज्ञाय तुर्वणे 'तूर्णं संभजनाय'.

तुर्व-श *m.* एक नाम; name of a man vii.18.6 तुर्वशार्यदू. Cp. x.62.10 तुर्वश्च = तुर्वशश्च.

तुर्व-ई-ति *m.* name of a person i.36.18.

तुला [√तुल्, Mod. Pers. tarāzū] *f.* तराजू; balance.

तुल्य-जामी *a.* तुल्य-जाति; of the same race or caste : जामीशब्दो जातिवाची.

तुव-ई [√तु] *a.* अधिक, प्रचुर बली; much, many, abundant, mighty. —**कूर्-मि** [or —**र्मिन्**] *a.* बल से करने वाला, बल के काम करने वाला; working powerfully, doing great works or exploits iii.30.3 तुविकूर्मिर्ऋधावान् (इन्द्रः) 'नानाविधकर्मणां कर्ता'. **तुवि-क्रतु** *a.* अति बली; having great power viii.68.2 तुविशुष्म तुविक्रतो 'बहुकर्मन् अथवा बहुप्रज्ञ'. **तुवि-क्ष्-अ** [√क्षि 'destroy'] *a.* बलेन हन्ता, बहूनां हन्ता; greatly destroying, destroying many viii.77.11 तुविक्षे ते धनुः 'बहुविक्षेपं महाविक्षेपं वा'. **तुवि-क्षत्र** *a.* प्रचण्ड शासक; ruling powerfully VS. xxi.5 तुविक्षत्रामिर्जरन्तीम्, TS. i.5.11.5 'बहुराजपालिताम्'. **तुवि-ग्र्-अ** [√गृ, or तुवि-विग्र ?] *a.* ध्वानवान्; roaring aloud; अतिवेगवान्; of mighty swiftness i.140.9 तु-विग्रेभिः सत्वभिः 'प्रभूतं शब्दयद्भिः प्रभूतगमनैर्वा'. —**ग्राभ्-अ** *a.* मजबूत पकड़ वाला; seizing powerfully vi.22.5 तुविग्राभं तुविकूर्मिम् (इन्द्रम्) 'बहूनां ग्रहीतारम्'. **तुवि-ग्र्-ई** = तुविग्र ii.21.2 तुविग्रये 'पूर्णग्रीवाय। यद्वा बहुभिः

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्तोतव्याय'. **तुवि-ग्रीव** *a.* भारी गरदन वाला; powerful-necked v.2.12 तुविग्रीवो वृषभः 'बहुज्वालः प्रभूतग्रीवो वा' (अग्निः). **तुवि-जात** *a.* धूमधाम से उत्पन्न; mightily born i.131.7 तुविजात (इन्द्र) 'बहुभावमापन्न'.

तुवि-देष्ण *a.* प्रभूत दाता; giving much, mightily giving viii.81.2 तुविदेष्णं तुवीमघम् 'बहुप्रदेयम्'. **तुवि-द्युम्न** *a.* अति तेजस्वी; very glorious, greatly shining i.9.6 तुविद्युम्न (इन्द्र) 'बहु धनं यस्य'. **तुवि-नृम्ण** *a.* अति नर; very valiant, very manly viii.70.10 तुविनृम्ण (इन्द्र) 'प्रभूतधन'; on iv.22.6 'अधिकबल'.

तुवि-प्रति *a.* बली प्रतिरोद्धा; encountering mightily, encountering many i.30.9 हुवे तुविप्रतिं नरम् 'बहूनां प्रतिगन्तारम्'; cp. प्रतिप्रति 'encountering each'. **तुवि-बाध्-अ** *a.* बहुतों का संहारक; killing or oppressing many i.32.6 महावीरं तुविबाधमृजीषम् 'बहूनां बाधकम्'.

तुवि-ब्रह्मन् *a.* परम भक्त; praying much, very devout v.25.5 तुविब्रह्माणमुत्तमम् 'बहुस्तोत्रम्'.

तुवि-मघ = तुविदेष्ण v.33.6 स्तुषे तुविमघस्य दानम् 'प्रभूत-धनस्य'. **तुवि-मन्यु** *a.* प्रवृद्धमन्यु; mightily angry, very zealous vii.58.2 भीमासस्तुविमन्यवः 'प्रवृद्धमतयः' (मरुतः). **तुवि-मात्र-अ** *a.* बहुप्रमाण; massive viii.81.2 विद्मा हि त्वा तुविमात्रम् 'बहुप्रमाणम्'. **तुवि-म्रक्ष्-अ** *a.* अतिशोधक, अतिसंहर्ता; cleaning powerfully, injuring greatly vi.18.2 तुविम्रक्षो नदनुमान् 'बहूनां वर्षणेन स्नेहनकर्ता। मृक्षतिः संस्नेहनकर्मा', TS. iii.3.11.2 तुविम्रक्षासो दिव्याः 'बहूनां शोधकाः'.

तुवि-राधस् *a.* प्रचुर देयों वाला; granting many gifts, giving greatly vii.23.5 तुविराधसं जरित्रे 'बहुधनम्'.

तुवि-वाज *a.* प्रभूत-बल; mighty i.130.13 रेवतीः··· तुविवाजाः 'प्रभूतबला गावः', vi.18.11 पथिभिः तुविवाजेभिः 'बहुबलैः', TS. ii.4.14.4 तुविवाजाः (आपः) 'बहुन्नयुक्ताः'.

तुवि-शग्-म *a.* प्रचुर-शक्ति, बहुकर्मा; capable of much, able to do much vi.44.2 यः शग्मस्तुविशग्म 'बहुसुख'. **तुवि-शुष्-म** *a.* अतिरभस, प्रभूत शक्तिमान्; high-spirited, highly vehement viii.68.2 तुविशुष्म तुविक्रतो 'प्रभूतबल'. **तुवि-श्रव्-अस्-तम** *a.* अतिपृथुकीर्ति; of great fame, highly renowned iii.11.6 अग्निस्तुविश्रवस्तमः 'अतिशयेन बहुविधान्नोपेतः'.

तुविष्-टम *a.* बलिष्ठ; strongest, most powerful i.186.6 चर्षणिप्रास्तुविष्टमः 'बहुतमो महत्तमः'. **तुविष्-मर्णस्** *a.* प्रौढमनस्क; of noble or high mind TS. iii.3.11.2. **तुविष्-मन्** *a.* बली; mighty, powerful vii.20.4 तविषीभिस्तुविष्मः 'बहुधन'. **तुवि-ष्वण्-अस्** *a.* तार-स्वर; loud-sounding v.8.3 तुविष्वणसं घृतश्रियम् 'प्रभूतध्वनिम्'. **तुवि-ष्वण्-इ** *a.* महा-ध्वनि; roaring mightily i.58.4 तुविष्वणिः (अग्निः) 'महास्वनः' = महिष्वणीनाम् viii.46.18. **तुवि-ष्वन्** *a.* जोर से ध्वनि करने वाला; roaring aloud i.166.1 मरुतस्तुविष्वणः 'प्रभूतध्वनियुक्ताः'.

तुव्-इस् *n.* शक्ति; might; in तुविष्मन्त् etc. Cp. तविस्.

तुवी-मघ *a.* अति धनी; very rich i.29.1-7 तुवीमघ *(Voc.)* 'बहुधन'.

तुवी-रव्-अ *a.* = तुविष्वणि; roaring or making a terrible noise, of mighty roar x.99.6 सं ईं दासं तुवीरवम् 'बहुशब्दम्'. **तुवी-रव्-अस्** *a.* = तुविष्वणस् x.64.4 कर्विस्तुवीरवान् 'बहुस्तोतृयुक्तः। यद्वा बाहुल्ययुक्तैर्देवैः सहितः'.

तुव्य्-ओजस् *a.* अति बली; very strong or powerful iv.22.8 रश्मिं तुव्योजसम् 'बहुबलम्'.

√**तुश्** टपकना, चूना, बहना, गिरने या बहने देना, खुले हाथों व्यय करना, देना; to trickle, drop or flow, let drop or flow (रयिम्), spend or give freely; with नि नीचे की ओर बहना; to flow downward ix.45.2 त्वमिन्द्राय तोशसे 'पीयसे', iv.38.1 यो पूर्भ्यस्त्रसदस्युर्नितोशे 'दत्तवान्', ix.63.23 पवमान नि तोशसे रयिम् 'शत्रूणां धनं नितरां पीडयसि'.

√**तुश्** [=√तुष्] संतुष्ट होना, संतुष्ट करना, छका देना, छक्के छुड़ा देना; to be satisfied, to satisfy, appease, bear hard on viii.15.11 एको वृत्राणि तोशसे 'हिनस्सि', viii.50.5 आ नः सोमे स्वध्वरे··· तोशते 'हिनस्ति', AV. iii.17.5 शुनासीरा हविषा तोशमाना; चुप हो जाना, संतुष्ट हो जाना; to become quiet, be satisfied with.

√**तुष्** = √तुश् x.27.16 गर्भं मातेव ··· अवेनन्तं तुषयन्ती बिभर्ति 'तुष्यन्ती'.

तुष्-अ *m.* तूड़ी, भूसा; chaff of grain or corn or rice AV. xii.3.19 तुषं पलावानप तदं विनक्तु. **तुष-पक्-व** *a.* तूड़ी की आग में सूखा; dried by chaff fire MS. iii.2.4. **तुषोपवाप** *m.* cp. उपवाप 'तुषाणां प्रतिपत्तिः'.

तुष्-टि *f.* तोष; satisfaction.

तु-ष्टु-वांस् [√स्तु, *Pf. Pt.*] स्तुति करके; having praised.

तु-स्तूर्षमाण [√स्तृ, *Desid.*] *a.* मारना चाहता हुआ; wishing to lay low न हैनं सपत्नस्तुस्तूर्षमाणश्चर्न स्तृणुते (ŚBr.) no enemy fells him even though desiring to fell him.

तूण-व *m.* मुरली, वेणु; flute, bamboo TS. vi.1.4 यो तूणवे यो वीणायाम्. **तूणव-धम्-अ** *a.* मुरलीवादक; flute-player = **तूणवध्म** TBr. iii.4.13.

तूर्-तुज्-आन [√तुज्] *a.* त्वरमाण, लालायित; hastening,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

eager VS. xx.89 इन्द्रा याहि तूतुजानः 'त्वरमाणः'. **तू-तुज्-इ** *a.* त्वरित; quick, speeding iv.32.2 भृमिंश्चिद् तूतुजिः 'अभीष्टफलप्रदाता'. **तू-तुज्-ई** *a.* उत्तेजक; stimulator. **तू-तु-र्म** [√तु, see तुम्र] *a.* शक्तिशाली; powerful x.50.5 एतां सर्वना तूतुर्मा कृषे 'तूर्णानि'.

तूपर्र [= स्तूपर्र? 'hairy'] *a.* पतितश्रृङ्ग या श्रृङ्गहीन; hornless (a goat or cow) VS. xxiv.1.

तू-य [√तु] (1) *a.* शक्तिमान्; strong x.28.3 तूयान् सुन्वन्ति सोमान् 'अविलम्बितान्'. (2) *n.* —**म्** *n.* जल; water = तोय. —**म्** *av.* क्षिप्र; quickly iii.43.3 आ याहि तूयम् 'क्षिप्रम्', viii.4.3 तूयमा गहि कण्वेषु सु सचा पिब come quickly beside the Kaṇvas and drink thy fill.

तूर् (1) *f.* त्वरा; haste. (2) *a.* त्वरावान् आजिधावी; one who runs a race i.112.4 तूर्षु 'among those who compete in a race'. **तूर्-घ्न्-अ** *a.* आजिधावी को मारने वाला; killing the racer, name of the northern part of Kurukṣetra. **तूर्-णम्** *av.* सत्वर; quickly.

तूर्-णाश्-अ *m.* पानी का प्रवाह; rush of water viii.32.4 तूर्णाशं न गिरेरधि 'तूर्णाशमुदकं भवति'.

तूर्-णि *a.* त्वरावान्, (तरतीति) तैराक; TS. ii.5.9.3 तूर्णिरित्याह सर्वं ह्येष तरति; hasty, quick, speeding iii.11.5 तूर्णी रथः 'त्वरायुक्तः', one who crosses or completes a rite.

तूर्णि-तम *a.* अतित्वरितः; very quick TS. i.2.14.1.

तूर्ण्य्-अर्थ *a.* लक्ष्य के पीछे भागने वाला; quickly pressing to the goal ii.52.5 स्तोर्ता जरिता तूर्ण्यर्थः 'त्वरितगमनः'.

तूर्-त *a.* तेज, त्वरावान्; quick.

तूर्-य [√तॄ] *a.* विजयी; overcoming; in शत्रु-तूर्य, वृत्र-तूर्य etc.

तूर्यन्ती *f.* कलिहारी; Gloriosa Superba Linn ĀpŚS. xiv.13.

√तूर्व् [√तुर्व्, √तॄ] विजय के साथ आगे बढ़ना; to advance victoriously vi.20.3 तूर्वन्नोजीयान् (इन्द्रः) 'हिंसन्'; दबा लेना, जीत लेना; to overcome TS. iv.6.1.62 तूर्वन्न यामन् 'हिंसन्', viii.99.6 वृत्रं यदिन्द्र तूर्वसि 'हंसि'; बचाना; to rescue from, save vi.50.10 तूर्वतं नरा दुरितादभीके 'दुःखात् तारयतम्'.

तूर्वय्-आण [त्वरमाणः] *a.* रभस्वान्, विजयी; overpowering i.174.3 अशुषं तूर्वयाणम् 'तूर्णगमनम्'.

तूर्-वि [√तॄ] *a.* क्षिप्र; quick ix.42.3 वावृधानाय तूर्वये 'क्षिप्राय'.

तूल्-अ *n.* तृणाग्र; tuft of grass or reeds, shoot AV. xix.32.3 दिवि ते तूलमोषधे, AA. ii.1.8 इदं वै मूलमद-स्तूलम्.

तूष [शलाकोपधानम्] *m.* अटेरन; the stick on which thread is wound; वस्त्रदशा; border of a cloth, cp. दामतूषाणि. **तूषाधान** *n.* तूष पर तन्तुपूरण; spreading threads on the weaving stick; cp. TS. vi.1.1. Note शलाकोपधानं तूषाः। तत्र तन्तूनां पूरणं तूषाधानम्। वायुना शोषणं वातपानम्। नीविर्बन्धविशेषः। प्रघातो दण्डेन शलाकोपधानेन वा प्रहारः। प्राचीनतानो दीर्घतन्तुप्रसारणम्। ओतुस्तिर्यक्तन्तुप्रसारणम्। अतीकाशाश्छिद्राणि.

तूष्णीक [√तुष्] (1) *a.* चुप; silent Sat. i.1. (2) मन्त्रवर्जित; without the application of verse or verses तूष्णीकेन सर्पिषा। 'मन्त्रवर्जितेन विधिना संस्कृतेन सर्पिषा' Sat. i.3. **तूष्णीकम्** *av.* चुपचाप; silently= **तूष्णीकाम्** VārāhaŚS. i.1.27. **तूष्णीम्** *av.* चुपचाप; silently ii.43.3 तूष्णीमासीनः. **तूष्णीं-शंस्-अ** *m.* उपांशुशस्त्र; silent praise. **तूष्णीं-होम** *m.* चुपचाप आहुति; an oblation offered silently.

तूस्त [= तूषित ?] *n.* डोरी पड़ी केशवेणि; braid of hair (tied with threads).

तॄ *f.* तारा; star; *Pl.* तारः 'stars' viii.55.2 दिवि तारो न रोचन्ते 'ताराः'.

तृंह्-अती *f.* हिंसन्ती; killing TS. iv.5.4.1.

तृक्ष्-ई *m.* एक नाम; name of a prince, son of Trasádasyu vi.46.8 यद् वा तृक्षौ मघवन् द्रुह्यावा.

तृच्-अ [तिसृणामृचां समाहारः] *mn.* तीन ऋचाओं का वर्ग; a strophe consisting of three verses AV. xix.23.19 तृचेभ्यः स्वाहा = **त्रिर्चः**. **तृचापत्ति** *a.* तृच; forming a tṛca LŚ. i.5.2; JŚS. xxvi तृचेप्सता may be read as तृचेप्सुता 'desire for tṛca'.

तृढ [√तृह्] *a.* विशीर्ण; crushed. तृढ्वा (*Gd.*) AV. xix.36.5 दुर्णाम्नः सर्वास्तृढ्वा.

तृ-ण [√स्तृ] *n.* तिनका; grass, blade of grass i.162.8 आस्ये तृणम्. **तृण-जलायुका** *f.* बूट का कीड़ा; caterpillar ŚBr. xiv.

तृण-स्कन्द्-अ *m.* एक नाम; name of a person i.172.3 तृणस्कन्दस्य नु विशः.

तृणैध *a.* जिसका ईंधन तृण हैं; having grass as fuel.

तृणोदक *n.* घास-पानी; grass and water ŚBr. xiv.

तृण्-ण [√तृद्] (1) *a.* छिदा; pierced. (2) —**म्** *n.* छेद; hole. Sat. i.6 सतृणाम् may be read as सतृण्णान्.

तृ-त [older form] *a.* तृतीय; third; cp. त्रित. **तृत्-ईय** *a.* third. **तृतीय-सव्-अन** *n.* तीसरा सवन; the third Soma preparation (in the evening) ŚBr.

तृत्-सु [√तृद्, *Desid.*] *m.* एक जाति; name of a race

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

vii.18.13 व्यानवस्य तृत्सवे गयं भाक् 'तृत्सुनामकाय राज्ञे तृत्सूनां गणाय वा', vii.18.15 इन्द्रेणैतें तृत्सवो वेविषाणाः.

√**तृद्** खोदना; to bore (a canal) ii.15.3 खन्यितृणन्नदीनाम्; बांक में से दूध निकालना; to bore through (figuratively) the udder iii.31.5 वीळौ सतीरिभि धीरा अतृन्दन् (गाः) 'उपेक्षामकुर्वन्'; जलधारा बहाना; to release streams v.12.2 ऋतस्य धारा अनु तृन्धि 'मेघाननुविध्य'. Forms. VII. : *Pr.* तृणद्मि, तृणत्ति; तृन्ते; *Ipf.* अतृणत्; अतृन्दन्. *Pf.* ततर्दिथ, ततर्द; *Pt.* ततृदानं. *Ao. root* : *Sb.* तर्दसि. *Pp.* तृण्ण. *Gd.* –तृद्य. *Inf.* –तृदस् viii.1.12 पुरा जत्रुभ्य आतृदः 'आतर्दनात् आरुधिरनिःस्रवणात्'.

तृद् *a.* छेत्ता; piercing vii.33.14 आ वो गच्छाति प्रतृदो वसिष्ठः 'प्रतृद इति तृत्सव एवाभिधीयन्ते नामान्तरेण'.

तृद्-इ-ल *a.* छिद्रित; porous x.94.11 तृदिला अतृदिलासो अद्रयः 'अन्येषां भेदकाः'.

√**तृप्** प्रसन्न होना, तुष्ट होना; to be pleased with iii.42.2 कुर्विन्वस्य तृप्णवः 'तृप्तो भव'. Forms. V. : P. *Pr.* तृप्णोति; *Sb.* तृप्णवस्; *Ipv.* तृप्णुहि; तृप्णुतम्; तृप्णुत. VI. P. : *Pr.* तृम्पति; *Ipv.* तृम्प. IV. *Pr.* तृप्यति. *Pf.* तातृपुर्; *Pt.* तातृपाणं. *Ao. root* : *Prc.* तृप्यास्म; *a.* : अतृपत; *Pt.* तृपन्त; *red.* : अतीतृपस्; अतीतृपाम. *Co.* अतप्स्यत. *Pp.* तृप्त. *Cs.* तर्पयति, –ते; *Ds.* तितर्पयिषति, तितृप्सति; *Sb.* तितृप्सात.

तृप्-अ see अ-तृप. **तृप्-अत्** *av.* खुशी-खुशी; with pleasure, to one's satisfaction ii.11.15 तृपत् सोमं पाहि 'तर्पयन्तम् सोमं पिब'. **तृप्-अ-ल** (1) *a.* प्रसन्न, तृप्त; joyous; प्रसादक; satisfying. (2) *m.* चन्द्रकान्त शिला; moonstone. **—म्** *av.* joyously ix.97.8 हंसासस्तृपलं मन्युम् ··· अयासुः 'क्षिप्रप्रहारिणम्'. **तृपल-प्र-भर्-मन्** *a.* तोषक द्रव्य भेंट करने वाला; offering what is refreshing x.89.5 आपान्तमन्युस्तृपलप्रभर्मा ··· सोमः 'क्षिप्रप्रहारी' = TS.ii.2.12.3 'त्रिषु सवनेष्वभिषवार्थमासादिता उपलास्तृपलास्तेषां प्रभर्म प्रहारो यस्य सोमस्य'.

तृप्-त *a.* तुष्ट; satisfied with. **तृप्तांशु** *a.* तृप्तिकारी सोम वाला; containing concentrated Soma juice i.168.3 सोमासो न ये सुतास्तृप्तांशवः 'तर्पितावयवाः सोमाः'.

तृप्-ति *f.* तोष; satisfaction, contentment ix.113.10 स्वर्धा च यत्र तृप्तिश्च, TMB. xvi.3.8 इन्द्रः सर्वा तृप्तिमतृप्यत् 'अतिशयेन तृप्तोऽभूत्'.

तृप्-र *a.* तर्पयिता; satisfying viii.2.5 न तृप्राः 'तर्पकाः'. **तृप्र-दंश्-इन्** *a.* गहरी काट वाला, गहरे बुड़क वाला; biting deep AV. vii.56.3 तृप्रदंशिनो मशकस्य.

तृ-भि [= तृ-भिः? a misprint] *m.* रश्मि; a ray TAr. i.11.3 अपागूहत सवितां तृभीन् (तृमीन्?).

√**तृष्** प्यासा होना; to be thirsty, thirst for x.15.7 ये तातृषुः 'तृष्यन्ति', TS. iv.6.1.2 न ततृषाणो अर्जरः. Forms. VI. : *Pr.* तृष्यति, –ते; *Pt.* तृष्यन्त. *Pf.* तातृषुर्; *Pt.* तातृषाणं and ततृषाणं. *Ao. root* : *Pt.* तृषाणं; *a* : तृषत्; *red* : अतीतृषाम; *Inj.* तीतृषस्. *Pp.* तृषित. *Cs.* तर्षयति.

तृषित *a.* तिसाया, लालायित; thirsty, desirous i.16.5 गौरो न तृषितः पिब.

तृष्-उ *a.* = तृषित; thirsty, greedy iv.7.11 तृषुं दूतं कृणुते. **तृषु** *av.* iv.7.11 तृषु यदन्ना तृषुणा वनक्षि 'क्षिप्रम्'. **तृषु-च्यव्-अस्** *a.* ललचाया फिरने वाला; moving greedily vi.66.10 तृषुच्यवसो जुह्वो नग्नेः 'क्षिप्रगमनाः' = MS. iv.14.11 **त्रिषु—.** **तृषु-च्युत्** = तृषुच्यवस् i.140.3 तृषुच्युतम् 'अरणीभ्यां क्षिप्रं' निर्गच्छन्तम्, (अग्निम्).

तृष्-ट *a.* खर, परुष; rough, harsh x.85.34 तृष्टमेतत् कटुकमेतत् 'दाहजनकम्'. **तृष्ट-दंश्-मन्** *a.* तीखी काट वाला; biting roughly AV. xii.1.46 वृश्चिकस्तृष्टदंश्मा. **तृष्ट-धूम** *a.* तीखी फुंकार वाला; having pungent breath (a snake) AV. xix.47.8 तृष्टधूमम् ··· अहिम्.

तृष्ट-वन्दना *a.* खुरदरे चकत्तों वाली; having rough eruptions AV. vii.113.11 तृष्टिके तृष्टवन्दने.

तृष्टामा *f.* एक नदी; name of a river x.75.6

तृष्णज् *a.* तृषित; thirsty i.105.7 वृको न तृष्णजं मृगम् 'जाततृष्णम्'.

तृष्-णा *f.* तिस; thirst vii.89.4, ix.79.3. **तृष्णा-मार्-अ** *m.* प्यास से मृत्यु; death by thirst AV. iv.17.6 क्षुधामारं तृष्णामारम्.

तृष्-र्या *f.* तिस; thirst. **तृष्र्या-वन्त्** *a.* तिसाया; thirsty vii.103.3 उशतः तृष्र्यावतः eager thirsty ones.

√**तृह्** [√तृंह्] पीस डालना; to crush, AV. xi.5.7 असुरांस्ततर्ह. Forms. VII. P. : *Pr.* तृणेढि; तृंहन्ति; *Ipv.* तृणेढु; *Sb.* तृणहान्; *Pt.* तृंहन्त. *Pf.* ततर्ह. *Ao. a* : अतृहम्. *Ps.* तृह्यते; तृह्यन्ते; *Pp.* तृढ. *Gd.* तृढ्वा.

√**तृ** see √तर् पार जाना; to cross; पाना; to get एतमु हैवैतें न तरतः (ŚBr.) 'प्राप्नुतः'; बढ़ाना; to extend viii.18.22 प्र सू न आयुर्जीवसे तिरेतन do ye, pray extend fully our allotted span that we may live.

तेक *m.* श्व-यातु; a dog-demon Mantrapāṭha = **टेक** Hiraṇyakeśi GS. Cp. Punjabi टेक्या 'a boorish fellow', Eng. tyke (or tike) 'dog', rustic, a rough, uncultivated 'boorish fellow'.

तेक्ष्ण-इष्ठ *av.* अतिशयेन तीक्ष्णम्; in a most pungent manner TBr. i.6.6.

तेज्-अन (1) *n.* पैनाना; the act of sharpening. (2) *n.*

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शरदण्ड, बाणाग्र; tip of an arrow, arrow-point; मानदण्ड; reed-stick used as a measure i.110.5 क्षेत्रमिव वि ममुस्तेजनेन 'मानदण्डेन', AV. i.2.4 यथा द्यां च पृथिवीं चान्तर्स्तिष्ठति तेजनम् 'bamboo' W. **तेजनी** *f.* रज्जु; a cord made of grass KS. xxiii.9 यथा वै तेजन्यूयते; विशसन में रुधिर को थामने की स्रुक्; a ladle TMB. xxi.4.13.

तेज्-अस् (1) *n.* तमक, कान्ति; lustre, splendour vi.3.5 शिशीते तेजः; उष्णता; heat i.71.8 नृपतिं तेज आनट् 'अग्नेः तेजः'. (2) तेज धार वाला; having a sharp edge vi.8.5 निं वृश्च वनिनं न तेजसा. **तेजस्-काम** *a.* तेज का इच्छुक; longing for brilliance TS.ii.

तेजस्-य *a.* तेजोजात; born of lustre (i.e. ghee) TS. i.8.2.7; तेजस्वी; splendid TS. ii, iii. **तेजस्-वन्त्** *a.* तेजस्वी; lustrous, brilliant, sharp KS. iv.14. **तेजस्-विन्** = तेजस्वन्त KS. v.5. **तेजःसद्** *a.* तेजस् का आसन, तेजस् में उपविष्ट; seat of splendour KS. xxxix.5.

तेज्-इष्ठ *a.* अति तीक्ष्ण, अति तेजस्वी; very sharp, very bright i.55.8 तेजिष्ठया वर्तनी 'अतिशयेन तेजस्विन्या'. **तेज्-ईयांस्** *a.* बहुत तीक्ष्ण अथवा तेजस्वी; very sharp or bright iii.19.3 तेजीयसा मनसा 'अतितीक्ष्णेन', TS. i.3.14.6.

तेजो-मय *a.* तेजोरूप; consisting of splendour or light ŚBr. xiv. **तेजो-विद्** *a.* तेजःप्रद; procuring brilliance or light TS. iii.3.1.4 'तेजोऽभिज्ञः'.

तेजो-वृध *a.* दीप्ति द्वारा महान्; mighty through lustre ChUp. iv.4.9. **तेजो-व्रत** *a.* घृताशन; eating ghee only Kauś. xviii.23.

तेदनी *f.* गांठदार लोहित; clotted blood VS. xxv.2 (= तेगनी √तिग् 'move ?').

तेन *av.* वहां, उस ओर; there, in that direction.

तैजन *a.* तेजन वृक्ष का; coming or derived from the plant तेजन KS. xxi.10 तैजनो वा बान्धुको वा इध्मः.

तैमार्त *m.* सर्पविशेष; a kind of snake AV. v.13.6 असितस्य तैमार्तस्य.

तैरश्च्-य *n.* एक साम; name of the Sāman seen by Tiryañc TMB. xii.6.11.

तैल्-अ *n.* तेल; oil AV. i.7.2 अग्ने तैलस्य प्राशान. **तैल-कुण्ड** *n.* तैलपात्र; oil-pot.

तैल्व *m.* तिणिस; a kind of tree (तुन ?) Sat. xi.3 तैल्वकमभिचरतः कुर्यात् 'तिल्वकस्येध्मम्'.

तैषी-पक्ष [तैषमासस्य शुक्लपक्षः] *m.* पौष का पूर्वपक्ष; the first or bright half of the month Pauṣa Sat xx.8.

तोक्-अ [√तुच्] *m.* संतान; offspring i.41.6 विश्वं तोकम्. **तोक-वन्त्** *a.* संतानवान्; accompanied by offspring iii.13.7 तोकवद् वसु. **तोक-सा-ति** *f.* संततिलाभ; acquisition of offspring x.25.9 तोकसातौ 'अतिमहतीत्यर्थः'.

तोक्-मन् [Aw. taoxman 'seed'] *mn.* अङ्कुरित व्रीहि अथवा यव; new-born corn or barley, young blade of corn x.62.8 मनुस्तोक्मेव रोहतु 'जलक्लिन्नं बीजम्'. Cp. Sat. xxiii.4 व्रीहितोक्मान् कुर्वन्ति 'व्रीह्यङ्कुराणि विरोहयन्ति'. **तोक्मावास्ता** *f.* व्रीह्यङ्कुरवान् जल; waters into which rice-shoots have been thrown or mixed : अवास्ता, √अस्.

तोति [= तव तव, also तोतो] तेरा; thine VS. iv.22 तोतो रायः, MS. i.2.4, TS. i.2.5.

तोद्-अ *a.* सारथि; driver iv.16.11 तोदो वातस्य हर्योरीशानः 'शत्रूणां हिंसकः'. **तोद्-इन्** *a.* भेत्ता; piercing.

तोम्-अर [√तुम्] *m.* तोमर; club. Cp. तौ-मन् [√तु] *m.* शक्ति; strength.

तो-य [√तु] *n.* जल; water.

तोश्-अ *a.* चुआने, रिसाने, टपकाने या देने वाला; distilling, trickling, granting iii.12.4 तोशा वृत्रहणा हुवे 'शत्रूणां बाधकौ'. **तोश-तम** *a.* अति प्रसादक; very much pleasing i.169.5 त्वे राय इन्द्र तोशतमाः 'अतिशयेन प्रीणयितारः'. **तोश्-अस्** = तोश viii.38.2 तोशासा रथयावाना 'शत्रून् हिंसन्तौ'.

तोष्-अस् *a.* दाता; bestowing. **तोषासा** = तोषसा bestowing abundantly, showering.

तौग्र्-य *m.* तुग्रपुत्र; son of Túgra i.117.5.

तौद्-अ *n.* एक साम; name of a Sāman.

तौरश्रवस्-अ *n.* तुरश्रवस् द्वारा दृष्ट साम; the Sāman seen by Turaśravas TMB. ix.4.9.

तौर्वश *m.* अश्वजातिविशेष; a kind of horse ŚBr.

तौविलिका [*Voc.* —के] *f.* एक पिशाची; a kind of Piśācī AV. vi.16.3.

त्-मन् [*तन्-मन् √तन् with elision of *a* 'what goes on or continues,' addition of *ā* gives ā-tman 'soul'] *m.* आत्मा; soul, self i.63.8 अस्मभ्यं यंसि त्मनम् 'आत्मानम्', TS.i.2.14.4 इह त्वा भूर्या चरेदुप त्मन् 'आत्मनि'; स्वयम्; self TS. i.3.14.1 पासि नु त्मना 'स्वयमेव'. **त्मनी** *f.* स्वयम्; oneself i.188.10 उप त्मन्या वनस्पते 'आत्मनैव', VS. xx.45 त्मन्या समर्जन् 'आत्मनि', xxix.10 त्मन्या समक्तः 'आत्मना स्वयमेव'. Mark MS. iv.8.7 स्मने स्मानम् = त्मने त्मानम् ?

त्मूर्त [√तम्, मूत, √मीव् densely sprinkled, overflowing] *a.* घृत से आप्लुत या तर; sprinkled with ghee TS. vi.1.8.

त्य [*Pron.*] वह; that i.19.1 प्रति त्यं चारुमध्वरम्.

त्यक्-र्त (1) *a.* त्यागा; left, abandoned. (2) *m.* —म् *n.* त्याग; leaving तेन त्यक्तेन भुञ्जीथाः Īśā.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

√**त्यज्** छोड़ना; to leave, forsake x.71.6 यस्तित्याज सचिविदं सखायम्. Forms. *Pf.* तित्याज; *Ipv.* तित्यर्धि. *Pp.* त्यक्त. *Gd.* –त्यज्य.

त्यज्-अस् *n.* अस्त्र; missile viii.47.7 तिग्मं चन त्यजः 'आयुधम्', vi.3.1 पासि त्यजसा मर्तमंहः 'आयुधेन त्याजनसाधनेन'.

त्यज्-अस् [= शेषस्] *m.* अपत्य; descendant x.10.3 त्यजसं मर्त्यस्य.

त्यजायिन् *a.* प्राण न्यौछावर करने वाला वीर; prone to sacrifice oneself ŚA. vi.7 अपराजिष्णुरन्यूतः त्यजायी भवति.

त्यद् [स्यः, स्या] see त्य, तद्; that x.143.1 त्यं चिदत्रिम्; अमूर्त; having no shape TUp. सच्च त्यच्चाभवत्.

त्याग्-अ *n.* छोड़ना, विसर्जन, टक्कर; letting go, encounter iv.24.3 मिथो यत् त्यागमुभयासो अग्मन् 'त्यागकर्तारं दातारम्'; छोड़ना, त्यागना; leaving, abandoning.

त्रद्-अ [√तृद्] *a.* फाड़ने या खोलने वाला; one who cleaves or opens viii.45.28 त्रदं वजस्य गोमतः 'शत्रूणां तर्दयितारम्'.

त्रप्-उ [also त्रपुस्] *n.* टीन; tin त्रपुश्च मे TS. iv.7.5.1., AV. xi.3.8 त्रपु भस्म हरितं वर्णः.

त्रय्-अ *a.* त्रिगुण; triple, threefold, consisting of three ŚBr. vi.5.3.4 त्रयं वाचो रूपम्, ŚBr. xiii.2.13.3 त्रय्यः सूर्य्यः, TBr. i.8.5 त्रयाः सर्क्तवो भवन्ति 'त्रिविधाः'; but त्रयः 'three'.

त्रय-धा = त्रेधा. **त्रयर्याय्य** [√त्रै] *a.* त्रातव्य; to be protected vi.2.7 सूर्नुर्न त्रयर्याय्यः.

त्रयः पञ्चाशत् *f.* तरेपन; fifty-three. **त्रयः शतशतार्ध** साढ़े तीन सौ; three hundred and fifty.

त्रयस्-त्रिंश *a.* तेतीसवां; the thirty-third. **त्रयस्-त्रिंशत्** त्रिशताः षट् सहस्रा; छह सहस्र तीन सौ तैंतीस; six thousand three hundred and thirty-three. **त्रयस्-त्रिंशद्-अक्षर** *a.* तेंतीस अक्षरों वाला; having thirty-three syllables. **त्रयस्-त्रिंश्-ईन्** *a.* तैंतीस वाला; containing thirty-three.

त्रयि-विद्-अ *a.* वेदत्रयाभिज्ञ; versed in the three Vedas ऋषयस्त्रयिविदाः TBr. i.2.1.

त्रयो-दश *a.* तेरहवां; the thirteenth. **त्रयो-विंश्-अ** *a.* तेईसवां; the twenty-third.

त्रयो-विंशति *f.* तेईस; twenty-three. **त्रयोविंशति-रात्र्-अ** *m.* एक सत्र; name of a sattra lasting twenty-three days TMB. xviii.

√**त्रस्** कांपना, डरना; to tremble, quiver, be terrified vi.14.4 यस्य त्रसन्ति शवसः. Forms. I. P. : *Pr.* त्रसति. *Ao. red.* : अतित्रसन्; *sis.* : त्रासीस्. *Pp.* त्रस्त. *Inf.* त्रसस्. *Cs.* त्रसयति. *Int.* तात्रस्यते.

त्रस-दस्यु [= त्रसद्-दस्यु] *m.* रिपुदमन; terrifying the foe, a name iv.38.1, v.27.3, TS. v.6.5.3 त्रसदस्युः पौरुकुत्स्यः.

त्रस्-अन *n.* भय; fright. Cp. हस्तित्रसनानि 'rocking ornaments' Kauś. v.14.

√**त्रा** रक्षा करना, बचाना; to protect, rescue x.7.7 त्रास्वोर्त नस्तन्वः. Forms. IV. Ā. : *Pr.* त्रायसे; त्रायध्वे, त्रायन्ते; *Ipv.* त्रायस्व, त्रायताम्; त्रायथाम्, त्रायताम्; त्रायध्वम्, त्रायन्ताम्; *Pt.* त्रायमाण. II. Ā. : *Ipv.* त्रास्व; त्राध्वम्. *Pf.* तत्रे. *Ao. s.* : अत्रास्महि. *Sb.* त्रासते; त्रासाथे; *Op.* त्रासीथाम्. *Ft.* त्रास्यते. *Pp.* त्रात. *Inf.* त्रामणे. *Cs. Gdv.* त्रययाय्य.

त्रा *a.* त्राता; protector iv.24.3 तन्वः कृण्वत त्राम् 'त्रातारम्'.

त्राण *n.* रक्षा; protection KS. vi.2 = **त्राणिम्** Kap. iv.1. **त्रा-तृ** = त्रा i.129.10, iv.55.1. **त्रा-त्र** *n.* रक्षण; protection; see सु-त्रात्र. **त्रापुष्-अ** *a.* त्रपुनिर्मित; made of tin. **त्रा-मन्** *n.* रक्षा; protection v.46.6 उत त्ये पर्वतासः नद्यस्त्रामणे भुवन् 'पालने'.

त्रासदस्यव्-अ *m.* त्रसदस्युपुत्र; descendant of Trasádasyu viii.19.32 सम्राजं त्रासदस्यवम्.

त्रि [*m.* त्रयस्, *f.* तिस्रस्] तीन; three.

त्रिंशच्-छत एक सौ तीस; one hundred and thirty vi.27.6 त्रिंशच्छतं वर्मिणः.

त्रिं-शत् *f.* तीस; thirty vi.59.6. **त्रिंशता हरिभिः** तीस घोड़ों से; with thirty bays ii.18.5.

त्रिंशद्-अक्षर *a.* तीस अक्षरों वाला; having thirty syllables. **त्रिंशद्-अङ्ग** *a.* तीस अङ्गों वाला; having thirty parts AV. xii.3.8 अहोरात्रैर्विमितं त्रिंशदङ्गम्. **त्रिंशद-अर** *a.* तीस अरों वाला; having thirty spokes AV. iv.35.4 मासा निर्मितास्त्रिंशदराः. **त्रिंशद्-रात्र्-अ** *m.* name of a sattra lasting t irty days TMB. xxiii.26. **त्रिं-शद्-वि-क्रम्-अ** *a.* तीस डिग लंबा; thirty paces long ŚBr. iii.5.1.7.

त्रिंश्-इनी [त्रिंशत्संख्याकानां रात्रीणां समाहारः] *f.* तीस रातें; aggregate of thirty nights TMB. xxiv.10.2.

त्रिक *a.* तिगुना; triple, forming a triad, consisting of three x.59.9 अव द्वर्के अव त्रिका दिवश्चरन्ति 'त्रिकम्'.

त्रि-कर्कुद् (1) *a.* तीन चोटियों वाला; three-peaked. (2) *m.* दशरात्रविशेष; a variety of Daśarātra : त्रीणि ककुप्सदृशानि उन्नतस्तोभयुक्तानि अहानि यस्य स दशरात्रः.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्रि-कर्कुभ् = त्रिकर्कुद् i.121.4 यद्ध प्रसर्गे त्रिकर्कुम्निवर्तत् 'त्रिषु-लोकेषु उच्छ्रित इन्द्रः', TMB. viii.1.4 तांस्त्रिककुबधि निधाया-चरत् 'त्रिककुप्सु'.

त्रि-कद्रुक *m.* तीन सोमपात्रविशेष; the three Soma vessels x.14.16 त्रिकद्रुकेभिः पतति 'ज्योतिर्गौरायुरिति त्रयो याग-विशेषास्त्रिकद्रुका उच्यन्ते । तान्प्रति', LŚ. i.4.22 सर्वाः प्राक् त्रिकद्रुकेभ्यः 'ज्योतिर्गौरायुरिति त्रीण्यहानि त्रिकद्रुक इति संज्ञकानि'.

त्रि-कपाल [त्रिभिः कपालैः संस्कृतः] *a.* तीन कपालों में संस्कृत (पुरोडाश); Puroḍāśa cooked in three Kapālas TS. vi.2.1. **त्रि-कर्श** *a.* तीन कशाओं वाला; equipped with three whips ii.18.1 रथः त्रिकर्शः 'तिस्रः कशा वाचो मन्द्र-मध्यमोत्कृष्टरूपाः यस्य'. **त्रि-काण्ड** *a.* त्रिभाग; consisting of three parts or divisions. **त्रिकैक** *a.* (= एकत्रिक) एक दिन का उत्सव; one day festival ŚŚS. xiv.42.8.

त्रि-खर्व *m.* त्रिखर्वशाखिन्; followers of त्रिखर्वशाखा TMB. ii.8.3 **त्रिर्च** = तृर्च.

त्रि-चक्र *a.* तीन पहियों वाला; having three wheels i.157.2 त्रिचक्रो रथः 'चक्रत्रययुक्तः'. **त्रिचतुरः** [*Pl.*] तीन या चार; three or four. **त्रि-र्चित्** [or **—र्चित,** चितित्रयात्मकः] *a.* तीन रद्दों वाला; consisting of three layers of fuel ŚBr. = **त्रि-चितीकः** TS. v.2.3.7.

त्रि-णर्व [त्रिरावृत्तनवसंख्योपेतः स्तोमः, ऋचां त्रीणि नवकानि यस्मिन् सः] *a.* सत्ताईस वाला; consisting of 3 × 9 parts (a particular Stoma) VS. xxi.27 त्रिणर्वे मरुतः स्तुताः 'त्रिणवेन स्तोमेन'. **त्रिणर्व-वर्तनि** *a.* त्रिणवस्तोम का भाग; forming a part of Triṇava-stoma TS. iv.3.3.2.

त्रि-णाचिकेत *a.* जिसने नाचिकेत अग्नि (तैत्तिरीयक-कठवल्ली-शतपथेषु कथितः) का तीन बार चयन किया है, जिसने काठक का त्रिणाचिकेत भाग तीन बार पढ़ा है; one who has thrice kindled the Nāciketa fire or one who has thrice studied the Nāciketa section of the Kāṭhaka. **त्रि-णामन्** *a.* [आहवनीय-गार्हपत्य-दक्षिणाग्नि-रूप] तीन नामों वाला; having three names AV. vi.74.3 एवा त्रिणामन्. **त्रि-णिधन** *a.* निधनत्रयोपेत; having three Nidhanas TMB. vii.3.18.

त्रि-र्त [त्रिभिर्वर्गैर्यागेषु विस्तार्यत इति त्रितोऽग्निः; त्रिषु लोकेषु तायते विस्तार्यत इति त्रितो वायुः] *m.* तृतीय; third; epithet of a god, who is pre-Vedic and is found in Avesta. His original meaning is obscure, but he appears as a precursor to Indra, like whom he kills demons and releases waters : i.52.5 भिनद् वलस्य परिधीँरिव त्रितः. He kindles fires. He appears as Váruṇa in viii.41.6. Soma-rinsing fingers are said to be the wives of Tritá : ix.33.2 त्रितस्य योषणाः. Tritá appears as Āptyá in viii.47.13-15. In plural it denotes a class of gods in whom Indra finds the immortal drink vi.44.23. In TS. iv.6.7.1 यमेन दत्तं त्रितं एनमायुनक् त्रितं is explained as 'Vāyu' by S.

त्रि-तन्तु *a.* तीन तागों वाला; having three threads, thrice woven (figuratively of sacrificial drink) x.30.9 परि त्रितन्तुं विचरन्तमुत्सम् 'त्रयाणां लोकानां तनितारम्'.

त्रि-दन्त् [Ln. tridens] *a.* तीन दांतों वाला; three-toothed. **त्रि-दिव** *n.* तृतीय आकाश; third heaven, most sacred heaven, the triple heaven ix.113.9 त्रिनाके त्रिदिवे दिवः 'तृतीयस्यां दिवि द्युलोके'.

त्रि-धा *av.* तीन बार, तीन प्रकार से; thrice, in three ways ii.3.10 त्रिधा समक्तम्. **त्रि-धातु** [त्रयो धातवो विभागा अवयवा यस्य] *a.* त्रिभाग, त्रिगुण, त्रिप्रकारक; having three parts, threefold (of yāga, songs, fire, sacrificial grass, Soma mixed with three ingredients, cows having three substances) iii.26.7 अर्कैः; ix.86.46 मदः; v.47.4 गावः; i.183.1 रथः; TS. i.5.11.5 शर्म त्रिधातूनि 'त्रिस्थानानि लोकत्रयवर्तीनि'. **त्रिधातु-शृङ्ग** *a.* त्रि-शृङ्ग; having threefold horns v.43.13 त्रिधातु-शृङ्गः ··· वृषभः (अग्निः) 'त्रिप्रकार-शृङ्गवान् 'उन्नतलोहितशुक्ल-कृष्णवर्णज्वालः'.

त्रि-नाक *n.* तृतीय नाक; third heaven, the highest heaven ix.113.9 त्रिनाके 'उत्तमे स्थाने'. **त्रि-नाभि** *a.* तीन नाभियों वाला; three-naved i.164.2 त्रिनाभि चक्रम्.

त्रि-पञ्चाश *a.* तरेपनवां, तरेपन का; fifty-third, consisting of or numbering fifty-three (dice) x.34.8 त्रिपञ्चाशः क्रीडति व्रात एषाम् = 'त्र्यधिक-पञ्चाशतसंख्याकः'. **त्रि-पद्** [**—पाद्** strong, *f.* **—पदी**] *a.* तिपाया, three-footed x.90.4 त्रिपादूर्ध्व उदैत्. **त्रि-पर्याय** [त्रयः पर्याया आवृत्तयो यस्य] *a.* त्र्यावृत्तिक स्तोम; having three turns (a stoma) KŚS. **त्रि-पस्त्य** *a.* तीन घरों वाला; having three dwellings viii.39.8 त्रिपस्त्यम् अग्निम् 'त्रिस्थानम्'. **त्रि-पाजस्य** *a.* त्रिपक्ष; having three flanks or bellies iii.56.3 त्रिपाजस्यः वृषभः 'त्र्युरस्कः'. **त्रि-पाण** [त्रिः कृत्वः पायितं वासः] *a.* (1) तीन बार मांड दिया; cloth treated thrice in maṇḍa. (2) त्रिपर्णी का बना; made of Triparṇī KŚS. **त्रि-पाद्** *a.* तीन पैरों वाला; three-footed. **त्रि-पुर** *n.* तीन पुर्; three strong cities, triple fortification TS. vi.2.3.1, ŚBr. vi.3.3.25, ABr. ii.11. **त्रि-पृष्ठ** *a.* तीन पृष्ठों वाला; having three backs or

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

surfaces (Sóma mixed with three things) ix.71.7 वृषा त्रिपृष्ठः (सोमः) 'त्रीणि सवनानि पृष्ठानि यस्य', vii.37.1 त्रिपृष्ठैः सोमैः, ix.62.17 त्रिपृष्ठे रथे. **त्रि-प्रतिष्ठित** *a.* त्रिगुण प्रतिष्ठित; having a threefold footing AV. x.2.33 त्र्यरे त्रिप्रतिष्ठिते. **त्रि-प्लक्ष** *m.* जनपदविशेष; name of a region near Kurukṣetra TMB. xxv.13.4 त्रिप्लक्षान् प्रति.

त्रि-बन्धु *a.* तीन (लोकों का) बन्धु; friend of the three worlds (heaven, sky, earth) vii.37.7 उप त्रिबन्धुर्जरदष्टिमेति 'त्रयाणां लोकानां बन्धको विधारकः'. **त्रि-बर्हिस्** *a.* तीन बर्हियों वाला; equipped with threefold Barhi grass i.181.8 त्रिबर्हिषि सदसि.

त्रि-भुज् *a.* तिहरा, तीन लपेट खाया; threefold AV. viii.9.2 त्रिभुजं शयानः 'making a threefold layer'.

त्रि-मधु [मधु वाता ऋतायते इति त्रयम्] *n.* the three verses beginning with i.90.6 मधु वाता ऋतायते.

त्रि-मन्तु *a.* तीन प्रकार की मन्त्रणा वाला, त्रिविध-ज्ञानवान्; having threefold advice or knowledge, a name i.112.4 याभिस्त्रिमन्तुरभवद् विचक्षणः 'त्रयाणां मन्ता, त्रिविधेषु पाकयज्ञहविर्यज्ञसोमयागेष्वासादितज्ञानः' (कक्षीवान्). **त्रि-मातृ** *a.* तीन माताओं वाला; having three mothers iii.56.5 उर्त त्रिमातां विदथेषु सम्राट् 'त्रयाणां लोकानां निर्माता'. **त्रि-मूर्धन्** *a.* त्रिशिरस्क; three-headed i.146.1 त्रिमूर्धानम् अग्निम् 'सवनत्रयरूपमूर्धत्रयोपेतम्'.

त्रि-युग्-अ *n.* तीन युग; period of three yugás or ages x.97.1 देवेभ्यः त्रियुगं पुरा 'त्रिषु युगेषु' = TS. iv.2.6.1 'युगशब्दः कालवाची। वर्षा शरद् वसन्त इति कालत्रयमुद्दिश्य'. **त्रि-यून** [त्रीणि यूनानि बन्धनानि यस्य] *a.* तीन बन्धनों वाला; having threefold binding. **त्रि-योजन** *n.* तीन योजन की दूरी; distance of three yojanás or leagues AV. vi.131.3 यद् धावसि त्रियोजनम्.

त्रिर्-अश्रि *a.* तिकोन; three-cornered i.152.2 त्रिरश्रिं हन्ति चतुरश्रिः 'अश्रित्रयोपेतमायुधम्'.

त्रि-रात्र्-अ [तिसृणां रात्रीणां समाहारः] *m.* त्रिरात्रसंज्ञक अहीन; a Soma sacrifice of three days. Varieties : गर्गत्रिरात्र, अश्वत्रिरात्र (= अश्वमेधत्रिरात्र), सर्वस्तोमातिरात्र, वैदिकत्रिरात्र, छन्दोमपवमान and अन्तर्वसुत्रिरात्र.

त्रि-रूप *a.* तीन रूपों वाला; having three forms.

त्रि-वती [त्रिशब्दाः बहवो यस्यां सन्तीति] *f.* त्रिशब्दवती; having the word त्रि TS. ii.4.11.2. **त्रि-वत्स** [= त्रि-वत्सरः] *mf.* तीन साल का बैल, तीन साल की आयु; three year old (ox or cow) VS. xviii.26 त्रिवत्सश्च मे त्रिवत्सा च मे, TS. iv.3.3.2, iv.7.10.1. **त्रि-बन्धुर** *a.* तीन आसनों वाला; having three seats i.118.1 त्रिबन्धुरो रथः, VS. xxviii.19. **त्रि-वयस्** *a.* तीन प्रकार के भोज्य वाला; having threefold food ii.31.5 त्रिवया उपस्तिरे 'ओषधिपशुसोमात्मकानि हविर्लक्षणान्यन्नानि यस्य'. **त्रि-वरूथ** *a.* त्रिवर्म, तीन प्रकार से रक्षक; offering threefold protection vi.15.9 त्रिवरूथः शिवो भव 'त्रिस्थानः', x.66.5 शर्म नो यंसन् त्रिवरूथमंहसः they shall grant us thrice-protecting shelter from distress, VS. xxi.55. नराशंसस्त्रिवरूथः 'त्रिगृहः सदोहविर्धानाग्नीधैः', TS. iv.3.12.1 त्रिवरूथ उद्भिद् 'प्राग्वंशसदोहविर्धानरूपगृहत्रयोपेतः'.

त्रि-वर्तु-उ [= त्रि-वृत्] *a.* त्रिधातु; threefold vii.101.2 त्रिवर्तु ज्योतिः 'त्रिषु क्रतुषु अतिशयेन वर्तमानम्'. **त्रि-वितस्त** *a.* तीन बिलांद का; three spans long TBr. i.5.10.1. **त्रि-विध्-अ** *a.* त्रिप्रकार; triple, threefold, of three kinds. **त्रि-विषूका** *a.* त्रिशृङ्ग; three-horned त्रिविषूका(न्) मेथीन् Sat. xxix.1. **त्रि-विष्टि** *av.* तीन बार; thrice iv.6.4 अग्निः त्रिविष्ट्येति 'त्रिरावृत्य'. **त्रिविष्टि-धातु** तीन भागों वाला; having three parts i.102.8 त्रिविष्टिधातु प्रतिमानमोजसः 'यथा त्रिगुणिता रज्जुर्दृढीयसी एवम्'. **त्रि-वीर्य** *a.* त्रिगुण वीर्यवान्; having threefold energy TMB. viii.1.7.

त्रि-वृत् [त्रिरावृत्तम्, त्रिरावर्तनेन संपादितः, आवृत्तित्रयसाध्यः स्तोमः or तिस्रो वृतस्तृचरूपावयवा यस्य स्तोमस्य सः] (1) *a.* त्रिगुण; triple, threefold, consisting of three parts or folds, or things (त्रिवृतं मधुपर्कम् 'त्रिवृद्द्रव्यकम्') i.140.2 त्रिवृदन्नम् 'आज्यपुरोडाशसोमरूपेण त्रिप्रकारम्', i.34.12 त्रिवृता रथेन 'त्रिषु लोकेषु वर्तमानेन'. (2) —**त्** *m.* एतन्नामक स्तोम; name of a Stoma TS. iv.3.3.1; त्रिलोक; the three worlds x.114.1 घर्मो समन्ता त्रिवृतं व्यापतुः 'त्रैलोक्यम्'; नौ; the number nine Sat. ix.7. **त्रिवृत एकाहाः** त्रयः 'प्रजापतेरपूर्वः, बृहस्पतिसवः, सर्वस्वारश्च'; cp. S. on TMB. xvii.10.

त्रिवृत्-प्राय्-अण [= त्रिवृत्-प्रारम्भः, प्रारम्भिकमन्त्रस्य त्रिरावृत्तियुक्तः] *a.* प्रारम्भिक मन्त्र की तीन आवृत्तियों वाला; having the commencing verse recited thrice ŚBr. i.3.2.6 त्रिवृत्प्रायणा हि यज्ञाः.

त्रिवृद्-उद्-अय्-अन [त्रिवृत्समाप्तः, परिसमाप्तिमन्त्रस्य त्रिरावृत्तियुक्तः] *a.* परिसमापन मन्त्र की तीन आवृत्तियों वाला; having the concluding verse recited thrice ŚBr. i.3.2.6. **त्रिवृद्-वेणी** *f.* त्रिगुण वेणी अर्थात् वेण्याकार; like the threefold veṇī Sat. vii.1.

त्रि-वृष *a.* तीन वृषों वाला; having three bulls AV. v.16.3 यदि त्रिवृषोऽसि. **त्रि-व्रत** *a.* दिन में तीन बार खाने

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वाला; eating thrice a day TS. vi.2.5.3.

त्रि-शर्त तीन सौ; three hundred i.164.48 त्रिशर्ता: शङ्कवः. **त्रिशल** [शललीमृगरोमत्रयपरिमितम्] *a.* तीन सलाई लम्बा; three bristles long TBr. i.5.10.1. **त्रि-शीर्षन्** *a.* त्रिशिरस्क; three-headed x.8.8 त्रिशीर्षाणं सप्तरश्मिम्. **त्रि-शुक्र** [मातृतः पितृतः स्वयं च कर्मभिः श्रेष्ठः] *a.* त्रिधा पवित्रित; triply purified Sat. xviii.3 = **त्रिशुक्रिय** KS. **त्रि-शुच्** [वैद्युतपार्थिवाग्निसूर्यात्मना त्रेधा दीप्यमानः अग्निः] *a.* त्रिप्रकारेण भ्राजमान; having triple lustre VS. xxviii.27. **त्रि-शोक** *a.* = त्रिशुच् x.29.2 त्रिशोकः रथः 'एतन्नामर्षिः'. **त्रि-श्रेणि** [सोपानपंक्तित्रययुक्तः] *a.* तीन श्रेणियों वाला; having three ladders.

त्रि-पं-युक्-र्त [त्रिभिः हविर्भिः संयुक्तं कर्म] *a.* तीन हवियों वाला कृत्य; having three oblations, triply connected ŚA. xii. **त्रि-पत्य** *a.* त्रिधा सत्य; triply truthful TS. iv.1.7 त्रिपत्या हि देवाः, KS. xxxi.4, TS. i.1.3.1 'त्रिरुक्ते सत्यत्वबुद्धिर्येषां ते'. **त्रि-पध-स्थ** *a.* तीन आसनों पर विराजमान; having a triple seat v.4.8 त्रिषधस्थ (अग्ने) 'त्रिषु क्षित्यादिषु स्थानेषु स्थित', TS. iv.4.4.3 अग्निं नरस्त्रिषधस्थे समिन्धते 'सह स्थितानि स्थानानि सधस्थानि त्रीणि सधस्थानि यस्मिन् देवयजने तत्'. **त्रि-पंधि** *a.* तीन जोड़ों वाला; having three joints, composed of three parts, a kind of snake AV. xii.11.23 अर्बुदिश्च त्रिपंधिश्च. **त्रि-पर्त** इक्कीस; twenty-one i.133.6 सत्वभिस्त्रिपर्तैः. **त्रि-पमृद्ध** [त्रिभिः प्रकारैः समृद्धम्] *a.* त्रिगुण समृद्ध; increased in three ways. **त्रि-पमृद्ध-र्त्व** *n.* तिगुनी समृद्धि; threefold prosperity TS. ii.4.11.5. **त्रि-पवण** *a.* तीन सवनों से संबद्ध; connected with three Soma libations ŚBr. xii.2. **त्रि-पाहस्र** *a.* तीन हजार का; consisting of three thousands MS. v.

त्रि-ष्टुभ् (1) *f.* त्रिगुण स्तुतिमान्; having triple praise viii.7.1 त्रिष्टुभमिषम् 'त्रिषु सवनेषु प्रशंस्या, त्रिभिर्देवैः स्तुता वा, यद्वा त्रिष्टुप्छन्दसा संबद्धा'. (2) *f.* एक छन्द; a metre of four verses of eleven syllables each. **त्रिष्टुप्-छन्दस्** *a.* त्रिष्टुभ् छन्द में निर्मित; having triṣṭubh as metre AV. vi.48.3 वृषासि त्रिष्टुप्छन्दाः.

त्रि-ष्ठ्-अ *a.* तीन पर स्थित, तीन पहियों या आसनों वाला; having three seats, three-seated, three-wheeled i.34.5 त्रिष्ठं रथम् 'चक्रत्रयेऽवस्थितम्'. **त्रिष्ठ्-ईन्** *a.* तीन में या तीन पर टिका, त्रयी का ज्ञाता; having a threefold footing VS. xxx.14 उत्कूलनिकूलेभ्यस्त्रिष्ठिनम्' त्रिषु तिष्ठतीति' = उत्कूलविकूलेभ्यस्त्रिस्थिनम् TBr. iii.4.10.

त्रिप्-फलीकर्तवै [फलं विशरणं तण्डुलानां त्वगपसारणं तत् त्रिः कर्तवै] तीन बार चावलों को खोटने को; to remove the husk of rice thrice Sat. i.5.

त्रिस् *av.* तीन बार, तिगुना; thrice i.142.3 त्रिर्रा दिवः three times each day, i.34.5 त्रिः सौभगत्वं त्रिरुत श्रवांसि नः thrice grant us prosperity and thrice fame; ABr. xxiv.5 त्रिः संवत्सरस्य पच्यते 'संवत्सरं त्रिवारं फलं गृह्णाति'.

त्रि-सप्त [त्रीणि सप्तकानि यासां ताः] *a.* तीन बार सात = इक्कीस; thrice seven त्रिसप्तैर्यावैः Khādira. ii.2.2, त्रिसप्ताभिः पशुकामस्य TS. v.2.6.2. **त्रि-संवत्सर** *m.* name of a Sattra TMB. xxv.16. **त्रि-सुपर्ण** [चतुष्कपर्दा इत्यादिकस्तृचः] (1) *m.* name of x.114.3-5. (2) *a.* त्रिसुपर्ण का अध्येता; reciting x.114.3-5.

त्रिस्-ताव्-अ [ताव √तु 'grow strong'] *a.* त्रिगुण; threefold त्रिस्तावोऽग्निः त्रिस्तावा वेदिः = त्रिस्तावती. **त्रि-हविस्** *a.* तीन हवियों से संबद्ध; connected with three oblations ŚBr. xiii.

त्रीड्-अ *a.* तीन इडा शब्दों वाला; having three iḍā words TMB. ix.3.10. **त्रीष्टक्-अ** *a.* तीन इष्टकाओं वाला; furnished with three bricks ŚBr. x.5.2.21.

त्रुट्-इ [कालद्व्यणुकः] *m.* परमाणु-द्वयात्मक काल; very minute part of time TAr. i.8.1.

त्रै-र्ता *f.* तीन का समूह; triad, triplet तानि त्रेतायां बहुधा संततानि 'त्रयीसंयोगलक्षणायां होत्राध्वर्यवौद्गात्रप्रकारायाम्' Muṇḍaka. **त्रेत्-ईन्-ई** *f.* (तीन अग्नियों की) तीन प्रकार की ज्वालाएं; threefold flame (of the three fires) x.105.9 ऊर्ध्वा यत् ते त्रेतिनी भूत् 'त्रेताग्नित्रयम् । तद्वती त्रेतिनी क्रिया'. **त्रे-र्धा** [त्रयर्धा] *av.* तीन प्रकार से; threefold = त्रिधा, त्रेधा त्रयाणि TS. iv.2.2.1. **त्रेधा-विहित** *a.* तीन में विभक्त; divided into three parts ŚBr. **त्रेधा-संनद्ध** *a.* तीन स्थानों पर कसा; triply bound.

त्रै-ककुद्-अ [त्रिककुत् पर्वतः । तत्र भवम्] *a.* त्रिककुद् से प्राप्त; coming from the Trikakúd mountain AV. xix.44.6 देवाञ्जन त्रैककुद. **त्रै-ककुभ्-अ** [त्रीणि ककुभानि यस्य तत् त्रिककुभम् । तत्संबद्धं त्रैककुभम् । त्र्युन्नतसंबन्धादिदं साम त्रैककुभम्] *n.* name of a Sāman.

त्रैत [cp. त्रेता; त्रयाणां वत्सानां युगपज्जातानां समुदायस्त्रितम् । तत्रः भवः । त्रयाणां सहजातानामेकः] (1) *a.* तीन में से एक; a triplet TS. ii.1.1.6. (2) *n.* name of the Sāman seen by Trita TMB. xiv.11.22. **त्रै-तन** [= त्रै-तवन, from त्रि-तवन 'having threefold strength] *m.* त्रि-तवन का अपत्य; son of or connected with Tritavana i.158.5 शिरो यदस्य त्रैतनो वितक्षत् 'एतन्नामको दासः'. **त्रैधम्** *av.* = त्रिधा, त्रैधं कृत्वा Sat. iv.4; so is

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

द्वैधम् 'द्विधा'. **त्रै-धातव्-अ** *m.* त्रिधातु-पुत्र त्र्यरुण; Tryaruṇa, son of Tridhātu TMB. xiii.3.12. **—वी** *a.* त्रिधा दक्षिणा, कृत्यविशेष; name of a closing ceremony ŚBr. **—वीय** *m.* एतन्नामक इष्टि; a particular sacrifice in which three metres are used for thirty-three Puroḍāśas TS. ii.4.11 = ŚBr. त्रैधातव.

त्रैपद [त्रीणि पदानि येषां छन्दसां तानि त्रिपदानि छन्दांसि तेभ्यूत्पन्नं साम] *a.* त्रिपद छन्दों में उत्पन्न साम; a Sāman arising from metres having three padas.

त्रैयम्बर्क *a.* त्र्यम्बकसंबन्धी; belonging to Tryambaka VS. xxiv.18. **त्रैविद्-अ** [त्रीन् वेदान् विदन्तीति त्रिविदः । त्रिविदां संबन्धिनोऽध्येतारः त्रैविदाः] *a.* त्रिविदों के अनुयायी अथवा अध्येता; one following those who know the three Vedas. **त्रैविद्य** [त्र्यवयवा विद्या त्रिविद्या तामधीते वेद वा] *a.* वेदत्रयाध्यायी; versed in the three Vedas. **त्रैविद्यक** [त्रैविद्यानामिदम्] *a.* त्रैविद्यसंबन्धी; belonging or relating to the Traividyas त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यम्. **त्रै-वृष्ण्-अ** *m.* 'त्रिवृष्णपुत्रः'.

त्रैशृङ्ग *a.* त्रिशृङ्गसंबन्धी; related to the ox having three heights or high places ChBr. i.1.4.

त्रैशोक [त्रिशोकेन दृष्टं साम] *n.* name of the Sāman seen by Triśoka TMB. viii.1.8.

त्रैष्टुभ्-अ (1) *a.* त्रिष्टुप्छन्दस्क; composed in Triṣṭúbh metre i.164.23 त्रैष्टुभाद् वा त्रैष्टुभं निरतक्षत, TS. iii.1.2.1 एष ते त्रैष्टुभो भागः 'माध्यंदिने सवने त्रिष्टुप्छन्दसा संस्कार्यः'. (2) *n.* name of a Sāman arising from a ऋच् in Triṣṭubh metre. **त्रै-हायण** *n.* तीन वर्ष का काल; a period of three years AV. x.5.22 यदर्वाचीनं त्रैहायणात्.

त्र्य्-अक्षर *a.* तीन अक्षरों वाला; consisting of three syllables VS. ix.31 विष्णुस्त्र्यक्षरेण त्रीन् लोकानुदजयत्. **त्र्य्-अङ्ग** *n.* वध्य पशु के तीन अङ्ग; the three sections of a victim belonging to Sviṣṭakṛt : upper part of the right forefoot, part of the left thigh, and part of the intestines ŚBr. iii. **त्र्य्-अङ्गुल्-अ** *n.* तीन अङ्गुल चौड़ाई; three fingers' breadth ŚBr. iii.3.2.4. **त्र्य्-अङ्ग्-य** त्र्यङ्गसंबन्धी; *a.* belonging to the tryaṅgá portions ŚBr.

त्र्य्-अनीक *a.* त्रिमुख; having three faces iii.56.3 त्र्यनीकः पत्यते 'त्रिभिरुष्णवर्षशीताख्यैः गुणैरुपेतः'.

त्र्य्-अम्बक *m.* तीन आंखों वाला; three-eyed (or having three mothers ?) vii.59.12 त्र्यम्बकं यजामहे 'त्रयाणां ब्रह्मविष्णुरुद्राणामम्बकं पितरम्'; the cakes sacred to Rudra TS. iii.22.3 साकमेधान् पितृयज्ञं त्र्यम्बकान्.

त्र्य्-अरुण *m.* एक नाम; name of a person v.27.1 त्र्यरुणश्चिकेत 'एतन्नामा राजर्षिः'. **त्र्य्-अरुष** *a.* तीन जगह लाल; ruddy in three places (of the body) viii.46.22 त्र्यरुषीणां गवाम्. **त्र्य्-अव-नर्द्-अ** [त्रिवारमवनर्दनीयः] *m.* अन्त्याक्षर को उच्च पढ़कर नीचे अवस्थापित करना; the third i.e. the last syllable may first be raised and then pronounced low TMB. vii.1.2. **त्र्य्-अवराध्य** [त्रयो अवरो अध्यों भागो येषां ते वृक्षाः] कम-से-कम तीन गुना ऊंचा; at least three times higher Sat. iv.1. **त्र्य्-अवराध्यम्** *av.* कम-से-कम तीन बार; at least thrice Sat. ii.6. **त्र्य्-अवि** *m.* अठारह महीने का बैढ़ा; eighteen month old calf VS. xviii.26 त्र्यविश्च मे त्र्यवी च मे 'अविः षण्मासात्मकः कालः । त्रयोऽवयो यस्य सः'. **त्र्य्-अह** [त्रयाणामह्नां समाहारः] *m.* तीन दिन; three days.

त्र्य्-आयुष *n.* त्रिगुण जीवनशक्ति, त्रिगुण जीवनकाल; threefold vital power, 'threefold period of life' (childhood, youth, old age) AV. v.28.7 त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषम्. **त्र्य्-आलिखिता** [यस्यामार्द्रायामिष्टकायां त्रिपुण्ड्रकं रेखात्रयं क्रियते सा] *f.* तीन रेखाओं वाली इष्टका; a brick marked in three places TS. v.2.8.3 देवलक्ष्मं वै त्र्यालिखिता. **त्र्य्-आवृत्** *a.* त्रिधा आवर्तमान; consisting of three series TBr. iii.2.5 त्र्यावृद्धि यज्ञः, TMB. x.4.6 त्र्यावृद् वाक् 'सुप्तिङ्कृदन्तरूपेण त्रिधा वर्तमाना' or 'वेदत्रयरूपेण त्रिधा वर्तमाना'.

त्र्य्-आ-शिर् *a.* तीन द्रव्यों से मिश्रित; mixed with three things v.27.5 सोमा इव त्र्याशिरः 'दधिसक्तुपयोरूपास्तिस्र आशिरोऽधिश्रयणसाधनभूता येषां ते'.

त्र्य्-उद्-आय्-अ *a.* वेदि पर त्रिविध आगमन वाला; having three approaches to the altar (at dawn, noon and sunset) iv.37.3 त्र्युदायं देवहितम् 'सवनत्रयोपेतम्'. **त्र्य्-उद्-धि** *a.* तिहरी टेक वाला; having a triple stand MS. i.6.8 त्र्युद्धौ घृते चरुं निर्वपेत = Sat. iii.6 'तिस्र उद्धयो यस्य पात्रस्य तस्मिन् । उद्धयः परित उन्नतता, 'त्रिकाण्ड' on ĀpŚS. 1094. **त्र्य्-उधन्** *a.* तीन बांकों वाला; having three udders iii.56.3 त्र्युधा (वृषभः) 'वसन्तशरद्धेमन्ताख्यैस्त्रिभिर्ऋतुभिरूधो यस्य सः'. **त्र्य्-उन्नत** [उत्तरवेदिहविर्धानसदःप्राचीनवंशानामन्तरालप्रदेशेषु त्रिप्रून्नतम्] *a.* तीन स्थानों में उन्नत; having three elevations TS. vi.2.6.2. **त्र्य्-उपसत्-क** *a.* तीन उपसदों वाला; having three upasad ceremonies Sat. xxiv.5.

त्र्य्-एणी *a.* तीन स्थानों में श्वेत, चित्र; variegated Sat.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

v.1 = त्र्येणी शल्ली.

त्व [सर्वनामगणे पठितः एक-पर्यायः] *a.* एक, कोई एक, अनेक, दूसरा; one, someone, many, some, another x.71.4 उर्त त्वः पश्यन्, TS. i.6.11.4 प्रजापतिं त्वो वेद.

त्वं तू; thou; त्वम् i.1.6.

त्वं स्विद् त्वं किम् ? would you ? त्वं वा 'त्वमेव' ABr. xxxiii.5.

√त्वक्ष् दृढ़ होना; to be strong x.44.1 प्रत्वक्षाणः 'प्रकर्षेण तनूकुर्वन्'

त्वक्ष्-अस् *n.* ताकत, शक्ति; vigour, energy i.100.15 सं प्रक्रिका त्वक्षसा 'तनूकर्त्रात्मीयेन बलेन'. **त्वक्ष्-ईयांस्** *a.* बलवत्तर; stronger ii.33.6 त्वक्षीयसा वयसा 'दीप्तेनान्नेन'.

त्वच् *f.* त्वचा; skin ix.70.7 गव्ययी त्वग् भवति; धरती की पपड़ी या उसका ऊपरी स्तर; the upper crust of the earth उत्तमां त्वचमुद्धन्ति ĀpŚS. 263. **त्वचस्-य** *a.* त्वग्वर्ती; being in the skin AV. ii.33.7 यक्ष्मं त्वचस्यम्.

त्वत्-तनात् *av.* तुम से; from thee TMB. xiv.6.8. **त्वत्-पितारः** *a.* तुम जिनके पिता हो; having thee as father TS. i.5.10.2. **त्वत्-पुरोहित** *a.* तुम जिसके पुरोहित हो; having thee as Purohita TMB. xv.5.24. **त्वत्-प्र-सूत** *a.* त्वत्प्रेरित; instigated by thee ŚBr.

त्वद् *n.* एक; one ŚBr. ii.1.1.2 त्वदेवैनमेतत् संमर्थयति; एक बार; once ŚBr. ii.2.4.9 अश्रद्धयेव त्वत् संहसेव त्वन्निर्घातमिव त्वत् सचते 'अप्रियेणेव एकवारम्, बलात्कारेणेव एकवारम्, प्रजानां हननमिव एकवारम्'.

त्वदानीम् *av.* कभी; sometimes MS. iv.2.2 प्रति त्वदानीं तिष्ठति.

त्वद्-देवत्-य *a.* तुम जिसके देवता हो; having thee as deity ŚBr.

त्वद्-योनि *a.* तुम से उत्पन्न; delivered from thee ŚBr. xiii.1.2 त्वद्योनयो याः.

त्वद्रिक् *a.* तेरी ओर झुका; turned towards thee v.3.12 इमे यामासस्त्वद्रिगभूवन् 'त्वदभिमुखाः'.

त्वद्-वि-वाच्-अन *a.* तुम जिनके मध्यस्थ हो; having thee as umpire TS. i.5.10.2.

त्व-य-त [√यम्] *a.* तुम्हारा दिया; presented by thee. Cp. **त्वयता** controlled by thee vii.20.10 त्वयताया इषे 'त्वया दत्तम्'.

√त्वर् त्वरा करना; to hurry, make haste.

त्वर्-अर्ण *a.* त्वरा से उत्पन्न; produced by hurrying AV. xi.8.28 त्वरणाः कृपणाश्च याः (आपः).

त्वष्टा-वरूत्री *f.* त्वष्टा और उसकी सहायता; Tvaṣṭṛ and his help (names of the two Asura priests) Kapiṣṭhala. v.4.4; cp. KS. xxx.1.1 त्रिष्टावरूत्री आस्तामसुरब्रह्मौ, see also vii.34.22 वरूत्रीभिः सुशरणो अस्तु त्वष्टा सुदंत्रः.

त्वष्टी-मती [त्वष्टि √त्वक्ष् 'fashioning'] *f.* उत्पादनेच्छावती; accompanied by the urge for procreation TS. i.2.5.2, TAr. iv.7.19 for त्वष्टृमत्. See vi.52.11, VS. xxxvii.20 (rendered as 'त्वष्टुरनुग्रहोपेता'. I should have त्वष्टीमती from त्वष्टि √त्वक्ष् 'fashion') ĀpŚS. x.23.8 त्वष्टुमन्न. = त्वष्टृमन्तः VS. xxxvii.20.

त्वष्-टृ [*ns.* —ष्टा, √त्वक्ष्, √तक्ष्, त्वष्टा ततक्ष] *m.* विधाता, देवशिल्पी; fashioner, divine carpenter (identical with तष्टृ) a god who is first-born (= अग्रेजाः ix.5.9, अग्रिय i.13.1), fashioner of heaven and earth and of all that exists. **त्वष्टृ-मन्त्** *a.* त्वष्टा सहित; accompanied by Tvaṣṭṛ : त्वष्टृमान् मित्रः vi.52.11.

त्वाँ ह वाव 'त्वामेव' ABr. xxii.9.

त्वाँ-काम *a.* तेरा इच्छुक; desiring thee viii.11.7 त्वाँकामया गिरा; cp. माँकामेन AV. 'out of love for me'.

त्वा-दत्-त *a.* तुम्हारा दिया; given by thee viii.92.8 त्वादत्तः (मदः). **त्वा-दा-त** *a.* = त्वा-दत्त = त्वया दत्तः v.7.10 त्वादातं पर्शुम्. **त्वा-दू-त** *a.* तुम जिसके दूत हो; having thee as messenger ii.10.6 त्वादूतासो मनुवद् वदेम having thee as our messenger we would speak like men.

त्वा-निंद् *a.* तुम्हारा निन्दक; hating thee viii.70.10 त्वा-निंदो निं तृम्पसि 'त्वां यो निन्दति सः'.

त्वाभिर्-ऊती तेरी सहायता से; with thine aids ii.20.2 त्वं न इन्द्र त्वाभिरूती 'त्वदीयाभिः पालनाभिः'.

त्वाम्-आहुतयः *a.* जिसकी आहुतियाँ तुझे पहुंची हैं; whose offerings have reached thee TS. i.5.10.2.

त्वार्यन्त् = त्वाँकाम vi.40.3 त्वायर्ता मनसा 'त्वां कामयमानेन', i.125.2 यस्त्वार्यन्तं · · · उत्सिनाति 'त्वामागच्छन्तम्'.

त्वार्या [only *Instr.*] *f.* तेरी चाह; love of thee, out of love for thee i.101.8 त्वार्या हविश्चकृम 'त्वत्कामनया'. **त्वा-र्यु** *a.* = त्वाँकाम vi.47.10 त्वार्युरिदं वदामि.

त्वार्व = तु वाव : तु वै (ŚBr. xi.) त्रयो ह त्वार्व पशवोऽमेध्याः there are just three kinds of animals unfit for sacrifice.

त्वा-वन्त् *a.* त्वत्सदृश; like thee i.81.5 न त्वावाँ इन्द्र कश्चन no one is like thee, O Indra, x.38.5 किमु त्वावान् मुष्कवोर्बद्धः 'त्वत्सदृशः', TMB. ix.2.22 किमु त्वावान् आण्डयोर्बद्धं आसातै x.38.5.

त्वा-वसु *a.* जिसका धन तू है; having thee as possession

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

vii.32.15 कर्स्तमिन्द्र त्वाविसुम् 'त्वं वसुर्व्यापको यस्य'.

त्वा-वृध्-अ *a.* तुम द्वारा बढ़ा; favoured or protected or helped by thee, having thee as promoter x.147.4 त्वावृधो मघवन् दाश्वध्वरः 'त्वया वर्धितः'.

त्वाष्ट्र्-अ (1) *a.* त्वष्टृदेवताक, त्वष्टृसंबन्धी; having Tváṣṭar, as deity, relating to or coming from Tváṣṭar i.117.22 त्वाष्ट्रम् (मधु). (2) **—ष्ट्रः** *m.* त्वष्टृपुत्र; son of Tváṣṭar, designation of Viśvárūpa ii.11.19 त्वाष्ट्रं विश्वरूपमरन्धयः 'त्वष्टुः सुतम्'.

त्वाष्ट्री-सामन् [त्वष्टुर्दुहितरः त्वाष्ट्र्यः । ताभिर्दृष्टं साम] *n.* the Sāman seen by the daughters of Tvaṣṭrī TMB. xii.5.18.

त्वा-ह-त *a.* तेरे हाथों मरा; killed by thee vii.32.7 विं त्वाहतस्य वेदनं भजेमहि 'त्वया हतस्य'.

√**त्विष्** हरकत में आना, चमक उठना, प्रेरित करना; to be stirred, be excited, to incite x.56.4 उत यान्त्यत्विषुः 'दीप्यन्ते', i.102.7 अमात्रं त्वा धिषणा तित्विषे महीं 'दीपयति'. Forms. II. P. : *Ipf.* अत्विषुर्. VI. Ā. : अत्विषन्त. *Pf.* तित्विषे; *Pt.* तित्विषाणं. *Ppf.* अतित्विषन्त. *Pp.* त्विषितं. *Inf.* त्विषे.

त्विष् *f.* प्रभा, दीप्ति, तैश, शक्ति; gleam, brilliance, vehemence, energy, excitement vii.79.8 मा नो हार्दि त्विषा वधीः 'दीप्त्या'; भय; scare, fright v.52.12 तें मे कें चिन्न तार्यव ऊमा आसन् दृशि त्विषे 'शरीरदीप्त्यै बलाय वा'.

त्विष्-इ *f.* कान्ति, तैश, शक्ति, उत्कर्ष, चातुर्य; gleam, splendour, vehemence, energy, excellence, cleverness x.8.5 त्विषिः सा ते तित्विषाणस्य नाधृषे 'दीप्तिः', ix.39.3 त्विषिं दधान ओजसा 'दीप्तिम्', TBr. i.7.8 ब्रह्मवर्चसमेवास्मिन् त्विषिं दधाति 'उत्कर्षम्', ŚA. viii.10 एतस्यै वीणायै या त्विषिः 'cleverness'.

त्विष्-इ-र्त *a.* तमका, तेजी या चमक में आया; violenty agitated x.84.2 अग्निरिव मन्यो त्विषितः सहस्व 'ज्वलितः'.

त्विषी-मन्त् *a.* तैश या रभस् वाला, तमक वाला; vehement, gleaming ii.22.2 अध त्विषीमाँ अभ्योजसा 'दीप्तिमान्', vi.66.10 त्विषीमन्तो अध्वरस्येव दिद्युत् 'दीप्तिमन्तः'.

त्वी [*Particle*] हां; yes TS. ii.4.12.6 त्वीं इत्यब्रवीत् 'त्वी इत्यङ्गीकारे'.

त्वेष्-अ *a.* उग्र, महान्, भीषण, प्रदीप्त, प्रोल्वण; violent, mighty, terrible, gleaming VS. xxxiv.32 आ त्वेषं वर्तते तमः 'दीप्तं महाप्राग्भारम्', i.66.6 त्वेषः रथः 'दीप्तः', i.100.13 त्वेषः ··· रथः 'दीप्तः', i.38.15 त्वेषं ··· मारुतं गणम्, i.114.5 वराहं त्वेषं रूपम् 'of sparkling colour', TBr. i.5.9 त्वेषं वचः 'दारुणम्'. *f.* त्वेषी vii.60.10, but त्वेषा i.168.7.

त्वेष्-अथ *m.* क्रोध, तैश, तेजी, तमक; fury, vehemence i.141.8 शूरस्येव त्वेषथात् 'दीप्तात्तेजसः'.

त्वेष-द्युम्न *a.* प्रोल्वण, प्रचण्ड; having impetuous energy i.37.4 शर्धाय घृष्वये त्वेषद्युम्नाय 'दीप्यमानयशसे'. **त्वेष-नृम्ण** *a.* प्रचण्ड पौरुष वाला; of brilliant power, having impetuous energy x.120.1 उग्रस्त्वेषनृम्णः 'प्रदीप्तबलः'.

त्वेष-प्रतीक *a.* प्रदीप्त-मुख; of brilliant appearance i.66.7 दिद्युत् त्वेषप्रतीका 'दीप्तमुखा'.

त्वेष-या-म *a.* क्षिप्रगामी; impetuous in course, having quickly pressing gait i.166.5 यत् त्वेषयामा नदयन्त पर्वतान् 'प्रदीप्तगमनाः'. **त्वेष-रथ** *a.* प्रजविरथवान्; having a quickly moving chariot v.61.13 मारुतो गणस्त्वेषरथः 'दीप्तरथः'. Cp. 'Tsuratta', a Mitanni name.

त्वेष्-अस् *n.* शक्ति, आवेग; energy, impulse, driving force i.61.11 अस्येदु त्वेषसा रन्त सिन्धवः 'दीप्तेन बलेन'.

त्वेष-सं-दृश् = त्वेषप्रतीक vi.22.9 त्वेषसंदृक् (इन्द्र) 'दीप्त-दर्शन'.

त्वेषित [त्व+इ–] *a.* तुम्हारा भेजा, त्वत्प्रेरित; sent by thee viii.77.10 'त्वया प्रेरितः'.

त्वेष्-ईन् *a.* प्रोल्वण; impetuous vii.60.10 संमृतिस्त्वेष्येषाम् 'दीप्ता'.

त्वेष्-य *a.* भीषण; terrifying vii.58.2 जनूश्चिद् वो मरुतस्त्वेष्येण 'दीप्तेन रुद्रेण'.

त्वै [= तु-वै] = एव; but, indeed TS. ii.5.4.1 स त्वै दर्शपूर्णमासौ यजेत, TBr. i.4.8 एष ह त्वै 'अयमेव'.

त्वोत [त्वा+ऊ] *a.* त्वया रक्षितः; helped by thee i.74.8 त्वोतो वाजी 'त्वया रक्षितः' = **त्वोति** 'one who has thy help'.

√**त्सर्** चोरी-चोरी या चुपके-चुपके पास सरकना; to approach stealthily viii.2.6 अभित्सरन्ति धेनुभिः 'अभिमुखं कुत्सितं गच्छन्ति', TMB. vi.7.10 त्सरन्त इव सर्पन्ति 'मृदुपदन्यासैर्गच्छन्ति'. Forms. I. P. : *Pr.* त्सरति. *Pf.* तत्सार. *Ao. s.* : अत्सार्; *is.* : अत्सारिषम्. *Gd.* –त्सर्य.

त्सर्-उ *m.* रेंगने वाला जन्तु; crawling animal vii.50.1 मा मां पथेव रपसा विदत् त्सरुः 'छद्मगामी जिह्मगः सर्पः'; हत्था; handle; cp. Punjabitharī 'handle of sickle'.

त्सार्-ईन् *a.* छद्मगति; coming stealthily i.134.5 त्सारीं दंसमानः 'त्सरणवान्', TS. vi.4.11 यथा त्सारीं.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

द

—द्-अ [√दा 'give'] *a.* दाता; granting; in द्रविणोर्द etc.

—द्-अ [√दा 'bind'] *a.* बन्धक; binding.

√**दंश्** काटना; to bite i.189.5 मा दत्वंत दंशते 'खादंत सर्पादये'. Forms. I. P. : *Pr.* दंशति; *Ipv.* दंश; *Pt.* दंशन्त्. *Pf. Pt.* ददंशवांस्. *Pp.* दष्ट. *Gd.* दष्टा. *Int. Pt.* दंदशान.

दंश्-उक *a.* दंशनशील; prone to bite TS. v.2.9.6 ग्राम्यान् पशून् दंशुकाः स्युः.

दंश्-मन् (1) *n.* बुड़क, कटी जगह; place of biting Kauś. xxxii.24. (2) *n.* काट; a bite.

दंष्-ट्र *a.* काटने वाला; one that bites AV. x.4.26 दंष्टारमन्वगाद् विषम्.

दंष्-ट्र *m.* दांत; tooth, fang, tusk ii.13.4 दंष्ट्रैः ··· अत्ति भोजनम् 'दन्तैः'.

√**दंस्** दीखना, दिखाना, हिंसा करना, दण्ड देना; to be seen, show, punish, chastise, destroy x.138.1 अह्यश्च दंसयः 'कर्माणि'.

दंस्-अन *n.* महत् कर्म; heroic deed i.166.13 नरो दंसनैर्रा चिकित्रिरे 'कर्मभिः'. **दंसना** *f.* आश्चर्यकारिणी (क्रिया अथवा) शक्ति; wondrous power i.119.7 दंसना भुवत 'रक्षणात्मकं कर्म' (*Instr.*) i.29.2. **दंसना-वन्त्** *a.* आश्चर्यकारी कर्म वाला; performing wonderful deeds i.30.16 दंसनावान् ··· इन्द्रः 'कर्मवान्'.

दंस्-अस् *n.* = दंसना i.62.6 दस्मस्य चारुतममस्ति दंसः 'दंस्यते कर्तव्यतया दृश्यते इति दंसः कर्म'.

दंस्-इष्ठ *a.* अत्याश्चर्यकारिणी शक्ति वाला; of very wonderful strength viii.24.25 दंसिष्ठ (इन्द्र) 'अन्यन्तं दर्शनीय। यद्वा शत्रूणामुपक्षयितः'.

दंस्-उ *a.* आश्चर्यकारी शक्ति वाला; of wonderful vigour or energy; *av.* in a wonderful manner i.134.4 उषासः ··· वस्त्रा तन्वते दंसु रश्मिषु 'यागगृहेषु देवयजनेषु', i.141.4 दंसु रोहति 'दन्तेषु मध्ये'. **दंसु-जूत** *a.* अतिक्षिप्रगामी; wonderfully speeding i.122.10 दंसुजूतः 'दान्तैरश्वैः सुष्ठु प्रेरितः'. **दंसु-पत्नी** *a.* आश्चर्यकारी पति वाली; having a wonderful lord iv.19.7 अधोगिन्द्रः स्तर्यो दंसुपत्नीः 'दमनपराः असुराः सुष्ठु पतयो यासाम्'.

√**दक्ष्** चतुराई से काम करना, समर्थ होना; to act well or cleverly, be capable of ii.32.9 सोमिनो दक्षता मर्हे 'यागादिकं कर्तुमुत्सहध्वम्', ŚBr. ii.1.6.2 यज्ञो हतो न ददक्षे 'फलं जनयितुं न शशाक'. Forms. I. : *Pr.* दक्षति, –ते; *Ipv.* दक्षत; *Pt.* दक्षमाण. *Pf.* ददक्षे. *Ao. red.* : अददक्षत्. *Ft.* दक्षिष्यते. *Gdv.* दक्षाय्य. *Cs.* दक्षयति.

दक्ष्-अ (1) *a.* चतुर, समर्थ; dexterous, efficient to execute something rightly iii.14.7 दक्ष कविक्रतो (अग्ने) 'समृद्धतया सामर्थ्योपेत', i.59.4 होता ··· दक्षः 'समर्थः; प्रज्ञानवान्; spiritually efficient or wise ix.68.5 दक्षेण मनसा जायते कविः 'प्रवृद्धेन'. (2) **दक्षः** *m.* उत्साह, चातुर्य, प्रज्ञान; energy or efficiency in work TS. iv.7.1.2 दक्षश्चं मे बलं च मे; energy in life viii.9.20 प्र दक्षाय 'वृद्धयर्थम्', VS. xxxiv.8 क्रत्वे दक्षाय नो हिनु 'संकल्पसिद्धये' Uv., TS. iv.1.8.6 दक्षं दधानाः 'कुशलं यजमानं धारयन्त्यः'. (Cp. क्रतुः दक्षः = vigour and energy); spiritual power, spirit viii.48.8 अलर्ति दक्ष उर्त मन्युरिन्दो 'प्रवृद्धोऽस्मच्छत्रुः'; अन्तर्दृष्टि; insight, understanding vii.86.6 न स्र स्वो दक्षः 'स्वभूतं तद् बलम्'; झांसा, चतुराई, चालाकी; evil design or plot iv.3.13 मा दक्षं रिषोर्भुजेम 'भोगसमर्थं धनम्'; कल्याण; welfare i.76.1 को वा यज्ञैः परि दक्षं त आप 'वृद्धिं, बलं वा'; इन्द्रिय; sense TS. iv.1.11.1 दीनैर्दक्षैः प्रभूती पुरुषत्वता 'दीनत्वं प्राप्तैरिन्द्रियैः'; आदित्यविशेषः one of the Ādityas i.89.3 अदितिं दक्षमस्रिधम् 'सर्वस्य जगतो निर्माणे समर्थं प्रजापतिम्'; father of Aditi x.72.5 अदितिर्ह्यजनिष्ट दक्ष या दुहिता तव.

दक्ष-ताति *f.* दक्षता; cleverness, dexterity AV. viii.1.6 ते दक्षतातिं कृणोमि. **दक्ष-पति** *m.* चातुर्य का स्वामी; lord of cleverness or faculties i.95.6 स दक्षाणां दक्षपतिर्बभूव 'सर्वेषां बलानां बलाधिपतिः'. **दक्ष-पितृ** (1) *a.* जिसका पिता दक्ष (चातुर्य) है; having Dakṣa as father TS. iv.3.4.1 दक्षपितेह सीद. (2) *a.* मानसिक शक्तिदाताः bestowing mental power vii.66.2 सुदक्षा दक्षपितरा 'बलस्य पालकौ स्वामिनौ वा', viii.63.10 दक्षपितरः = (वर्यम्), TS. i.2.3.1 दक्षपितारः; cp. TS. ii.4.6.4 दक्षपितारा 'दक्षोऽन्नम्। तस्य पितरः पालकाः स्वामिनः'. **दक्ष-वृध्** *a.* दक्षता में फलने-फूलने वाला; rejoicing in cleverness TS. iii.5.8.1 'कर्मकुशलान् वर्धयतीति'.

दक्ष्-अस् *n.* सामर्थ्य, शक्ति, अर्हता; ability i.157.3 दक्षसे महः 'सर्वविषयबलाय', vi.48.1 गिरागिरा च दक्षसे 'वर्धयसि' = VS. xxvii.42.

दक्ष-साध्-अन *a.* दक्षतासाधक; accomplishing or giving vigour ix.55.1 पवस्व दक्षसाधनः 'दक्षो बलम्। तस्य साधकः'.

दक्षा *f.* जीवनशक्ति; living energy JBr. i.151.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दक्ष्-आय्य *a.* साधने या मनाने योग्य, प्रसाद्य; to be propitiated i.129.2 दक्षाय्यः 'प्रवर्धनशीलः। यद्वा समर्थः', vii.92.8 'वर्धनीयाय', ii.4.3 दक्षाय्यो दास्वते दम आ who is to be propitiated by the pious man in his house.

दक्ष्-इण [Lith. dešinas, once दक्षिर्ण i.100.9 √दक्ष्] *a.* प्रवीण, चतुर; dexterous. (2) *m.* दाहिना हाथ; the right hand (as the more efficient and dexterous); दक्षिण दिशा; southern quarter (because if one stands facing the rising sun south comes to his right) vi.54.10 हस्तं ददातु दक्षिणम्, i.82.5 युक्तस्ते अस्तु दक्षिणः 'दक्षिणपार्श्वस्थोऽश्वः'; southern, x.61.8 सरत पर्दा न दक्षिणा परावृक् 'दक्षिणार्थानां गवाम्'. **दक्षिणा** *f.* धेनु; the richly milk-yielding cow i.121.5 तस्मा इयं दक्षिणा पिन्वते सदा 'भूमिरपि सस्यादिसंपादनदक्षा;' उषस्; dawn vi.64.1 अभूदु वस्वी दक्षिणा मघोनी 'समर्धयित्री'; sacrificial fee x.62.1 ये यज्ञेन दक्षिणया समक्ताः 'ऋत्विग्भ्यो देयया दक्षिणया'; एक देवी; personified goddess i.18.5 दक्षिणा पात्यंहसः 'दक्षिणाख्या देवता'. Adverbial use TS. i.7.6.3 दक्षिणा पर्यावर्तते 'प्रादक्षिण्येन'.

दक्षिणर्त-उद्-याम्-अ [दक्षिणतः उद्यामः उत्कर्षो यस्य] *a.* दक्षिण की ओर प्रसृत; extended to the south. **दक्षिणर्तस्** *av.* दक्षिण की ओर, दक्षिण से; from right, to the right i.95.6 अञ्जन्ति यं दक्षिणर्तो हविर्भिः 'दक्षिणभागे अवस्थिताः', on the right side of x.15.6 दक्षिणर्तो निषद्य 'दक्षिणपार्श्वे', ii.42.3 दक्षिणर्तो गृहाणाम् 'दक्षिणस्यां दिशि'; to stand by someone x.83.7 दक्षिणर्तो भवा मे 'दक्षिणतो भव'. **दक्षिणर्तस्-कपर्द** *a.* जिसकी चोटी या जुल्फ दाहिनी ओर को है; having a knot of hair on the right vii.33.1 दक्षिणर्तस्कपर्दाः 'दक्षिणे शिरसो भागे कपर्दाश्चूडा येषाम्'. **दक्षिण-त्रा** *av.* दाहिनी ओर; on the right side vi.18.9 हस्त आ दक्षिणत्रा 'दक्षिणे हस्ते'.

दक्षिण-पूर्व *n.* आग्नेय दिशा; the intermediate quarter Āgneya.

दक्षिण-सद् *a.* दाहिने बैठा; sitting on the right or southern side VS. xxxviii.10. **दक्षिण-सव्य** [*Dual*] दायां-बायां; right and left AV. xii.1.28 पद्भ्यां दक्षिणसव्याभ्याम्.

दक्षिणा [*Instr. av.* = दक्षिणर्तः] दाहिनी ओर, प्रादक्षिण्येन, दाएं; on the right (in contrast with सव्या) ii.27.11 न दक्षिणा वि चिकिते न सव्या 'दक्षिणो भागः', TS. v.2.1.3 दक्षिणा पर्यावर्तते 'प्रादक्षिण्येन दक्षिणभागमवस्थाप्य वामभागस्य परिभ्रमणं प्रादक्षिण्यम्'. **दक्षिणांस** *m.* दक्षिण रेखामध्य; middle of दक्षिण रेखा Sat. viii.4. **दक्षिणाग्नि** *m.* दक्षिणीय अग्नि; the southern fire of the altar. **दक्षिणाग्र** *a.* दक्षिणाभिमुखाग्र; having the points turned to the south. **दक्षिणा-ज्योतिस्** *a.* दक्षिणा से दीप्यमान; brilliant with the sacrificial gifts. **दक्षिणात्-सद्** *a.* दक्षिणसद्; sitting to the south MS. ii.6. **दक्षिणातिर्नयन** *n.* वह मन्त्र जिससे कि दक्षिणा में पाई गौएं दक्षिण की ओर हांकी जाती हैं; the verse with which the Dakṣiṇā-cows are driven southwards ĀpŚS. xiii.6.9. **दक्षिणा-त्व** *n.* दक्षिणापन; the state of being the sacrificial gift MS. iv.8.3. **दक्षिणाद्-वार्त** *m.* दक्षिणी वायु; the south wind TS. iv.3.3.1 दक्षिणाद्वार्तो वातः 'दक्षिणाद् इत्यव्ययं दक्षिणस्यां दिशीत्यमुमर्थमाचष्टे'.

दक्षिणापर *n.* दक्षिण-पश्चिमीय निर्ऋति दिग्भागः : दक्षिणापरमवान्तरदेशम् 'दक्षिणपश्चिमयोरवान्तरदेशम्' Sat. xii.3; south-western KŚS., Sat. i.6. **दक्षिणापवर्ग** *a.* दक्षिण में समाप्य; terminating in the south. **दक्षिणा-प्रत्यञ्च्** [—तीची] *a.* दक्षिण-पश्चिमी; south-western. **दक्षिणा-प्रत्यक्** *av.* south-westwards. **दक्षिणा-प्रव्-अण** [√प्रु] *a.* दक्षिण की ओर ढालदार; sloping southward ŚBr. **दक्षिणा-प्रष्टि** *m.* जुए में जुते घोड़ों की दाहिनी ओर जुता घोड़ा; the horse harnessed on the right side of the yoke-horses ŚBr. v.1.4, KŚS. xviii.5.1. **दक्षिणा-प्र-हर्-अण** *a.* दाईं ओर प्रक्षिप्त; hurled to the right MS. iii.2.10 **दक्षिणा-प्राग्-अग्र** *a.* दक्षिण एवं पूर्व की ओर झुके अग्रभाग वाला; having the points turned to the south-east ĀpGS. i.15. **दक्षिणा-मुख** *a.* दक्षिण की ओर मुंह वाला; standing with face to the right or south KŚS.

दक्षिणा-युग्-य *a.* जुए का दाहिना घोड़ा; the right yoke-horse ŚBr. v.4.3.8 दक्षिणा-युग्यमुपार्षति. **दक्षिणार्ध** *m.* दक्षिणी पार्श्व; the right or southern side. **दक्षिणा-र्ध्-य** [दक्षिणभागे भवः] *a.* दक्षिण-भागीय; being on the right or southern side Sat i.2; cp. उत्तरार्ध्य.

दक्षिणा-वन्त् *a.* प्रवीण, समर्थ; clever, efficient iii.39.6 हस्ते दधे दक्षिणे दक्षिणावान् 'औदार्यवान्, समर्थः'; उदार दाता; liberal giver x.107.5 दक्षिणावान् प्रथमो हूत एति 'दक्षिणावान् यजमानः', iii.53.6 विमोचनं वाजिनो दक्षिणावत् 'प्रयोजनवत्'; दक्षिणा वाला; possessing sacrificial fee.

दक्षिणावर्तते [–णा+आ = दक्षिणायनम्; यस्मिन् काले सूर्यः उत्तरगोलाद् दक्षिणगोलमावर्तते] दक्षिणायन; sun's progress south of the equator; cp. उदङ् आवर्तते.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

दक्षिणा-र्वह् *a.* दाहिनी ओर उद्यमान; borne to the right (of fire or ladle) iii.6.1 दक्षिणार्वाड् घृतार्ची 'आहवनीयस्य दक्षिणत उद्यमाना'.

दक्षिणार्वृत् *a.* दाहिनी ओर घूमी; turning to the right (ladle) i.144.1 स्रुचः क्रमते दक्षिणार्वृतः 'प्रादक्षिण्येन वर्तमानाः'; दक्षिण की ओर समाप्य कर्म; to be concluded in the south TBr. i.6.8 दक्षिणार्वृद्धि पितॄणाम् 'पितॄणां संबन्धि कर्म प्रायेण दक्षिणस्यां दिशि वर्तते'; cp. Sat. xi.5. **—वृत्** [दक्षिणा प्रदक्षिणम् आवृत् आवर्तनं यथा भवति तथा] *av.* turning to the south. **दक्षिणावृत्त** *a.* बाईं ओर से दाईं ओर को वंटी; twisted from the left to the right (रज्जुः).

दक्षिणा-शिरस् *a.* जिसका सिर दक्षिण की ओर है; having the head southwards. **दक्षिणा-श्रोणि** *f.* दाहिना नितम्ब; the right buttock KŚS. **दक्षिणा-सद्** *a.* दक्षिण-सद्; sitting in the south = दक्षिणात्-सद् MS. ii.6.

दक्षिणा-हि *av.* दूर दक्षिण की ओर; far to the right or in the south.

दक्षिण्-इत् *av.* दाहिने हाथ से; with right hand v.36.4 प्र सर्व्येन मघवन् यंसि रायः प्र दक्षिणित् 'दक्षिणेनापि'.

दक्षिण्-ईय *a.* दक्षिणायोग्य; worthy of the sacrificial gift AV. viii.10.4 दक्षिणीयो वसतेयो भवति = **दक्षिण्य** TBr. i.3.3 capable of giving dákṣiṇā. **दक्षिणोत्तरिन्** *a.* दक्षिणोत्तरवर्ती; lying south-north ŚA. i.7, (दक्षिणश्चासावुत्तरश्च इति दक्षिणोत्तरः दक्षिणोत्तरोऽस्यास्तीति दक्षिणोत्तरी), *a.* दक्षिण पैर को ऊपर करके बैठा; sitting with the right leg above the left = उपस्थं कृत्वा तिष्ठेत् Paryadhyāya 40.

दक्षी [√दह्; only in *Voc.*] *a.* ज्वलन्त; flaming, i.141.8 आदस्य ते कृष्णासो दक्षि सूरयः 'दहति काष्ठानि। पुरुषव्यत्ययः'.

दक्षु [= धक्षु, √दह् , प्रज्वलन्] *a.* जलने वाला; flaming, burning ii.4.4. अस्य दक्षोः 'दग्धुमिच्छोः'. **दक्षुस्** [= धक्षु] *a.* जलने वाला; flaming i.141.7 तस्य दक्षुषः कृष्णजंहसः 'दहतः'.

दग्-ध [√दह्] *a.* जला; burnt. **दग्ध-पुत्र** *a.* जिसका पुत्र जला है; whose son is burnt. **दग्-धृ** *a.* दाहक; one who burns v.9.4 दग्धासि वना 'दाहकः'.

√दघ् जाना, पहुंचना; to go, reach i.123.5 पश्चा स दध्या यो अर्धस्य धार्ता 'गच्छतु', vi.61.14 मा न आ धक् 'अभिदह'. Forms. V. : *Pr. Op.* दघ्नुयात्. *Ao. root* : *Inj.* धक् *(2.3. s.)*; दघ्म; *Prc.* दघ्यास् *(3. s.)*; *Ipv.* धक्तम्. *Ft.* दधिष्यन्ते. *Inf.* –र्दघस् , –र्दघोस्.

दंक्-ष्णु [√दंश्] *a.* डसने वाला; biting VS. xv.15 दंक्ष्णवः पर्शवः = MS. ii.8.10.

दण्ड [dandra = √dam-tra 'means of taming'] *m.* डंडा; stick, staff, club vii.33.6 दण्डा इव. **दण्ड-प्र-जित** *a.* डंडे से भगाया; driven with a stick ŚBr. xii.4.1.10. **दण्ड-वध** *m.* दण्ड से मौत; death by punishment ŚBr. v.4.4.7.

दण्ड्-अन (1) *a.* दण्डसाधन; means of punishing. (2) **—नम्** *n.* दण्ड; cane AV. xii.2.54 तिल्पिज्जं दण्डनं नडम्.

दण्ड्-इन् *a.* दण्डधारी; having a staff ŚBr. xiii.

द्-अत् [√अद्] *m.* दांत; tooth. **दत्-वन्त्** *a.* दन्तवान्; equipped with teeth i.189.5 मा दत्वते दशते, AV. iv.3.2 दत्वती रज्जुः.

दत्-त [√दा 'give'] (1) *a.* दिया; given TS. v.7.7.2 यद् दत्तम्. (2) **—त्तम्** [बहिर्वेदि अर्हद्भ्यो द्रव्यसंभागः] *n.* दान; charity.

द-त्र [√दा 'give'] *n.* देय; gift iii.36.9 माहिनं दत्रम् 'धनम्', **दत्र-वन्त्** *a.* दानी; rich in gifts vi.50.8 यो दत्रवान् व्यूर्णुते वार्याणि. Note अदत्रया 'not in a giving manner' v.49.3.

दद्-अत् [√दा 'give'] *a.* देने वाला; giving viii.2.41 चत्वार्यिर्युता ददत.

ददर्दस् [Onomatopoetic] धड़धड़; imitative sound of a thunder's roar ŚBr. xiv.8.2.4.

ददृ-वृद्धि *a.* वृद्ध्याजीव; usurer Sat. xix.6.7.

द-दश्-वांस् [√दश *Pf.Pt.*] काट कर; having bitten iv.38.6 किरणं ददश्वान् 'दशन्'.

ददस्-वांस् [√दस् 'to exhaust'] *a.* थका, थक कर; getting exhausted ii.2.6 सं ददस्वान् रयिमस्मासु धेहि 'सम्यक् प्रयच्छन्'.

द-दाश्-वांस् [√दाश् *Pf.Pt.*] *a.* जिसने पूजा की है; one who has worshipped i.112.20 याभिः शंताती भवथो ददाशुषे 'हवींषि दत्तवते'.

दद्-इ [√दा 'give'] (1) *a.* दाता; giving i.15.10 अध स्मा नो ददिर्भव 'धनस्य दाता'. (2) दान; giving : उपरिदानमभिददिः 'अभिददिं कृत्वा' Sat. ix.4. **ददि-तृ** *a.* दाता; giver VS. vii.14 रायस्योषस्य ददितारः.

ददृ-वांस् [√दृ 'burst' *Pf.Pt.*] तोड़कर; having burst iv.1.14 ददृवांसो अद्रिम्.

द-दृश्-आर्न-पवि *a.* जिसकी पुट्ठी दीख रही है; whose felly is visible x.3.6 ददृशानपवेर्जेहमानस्य 'दर्शनीयज्वालाग्नेः। यद्वा

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दृश्यमानायुधस्य । पविर्वज्र आयुधम्'.

दृदृश्-वांस् [*Pf.Pt.* √दृश्] जिसने देखा है, देखकर; having seen iv.33.6 अवैनत् त्वष्टा चतुरो दृदृश्वान्.

द-दृंह् *a.* दृढ; firm.

दद्-वांस् [*Pf. Pt.* √दा] जो दे चुका है, देकर; having given x.132.3 दद्वाँ वा यत् पुष्यति 'हवींषि दत्तवान्'.

दध्-अन् [√धन्] *n.* दही; curd viii.2.9 दध्ना मन्दिष्टः.

द-धनत् [√धन्] उसने धारण किया; bore मार्ता यद् वीरं दधनत् 'अधारयत्'. **दधन्-वन्त्** *a.* दही वाला; containing coagulated milk vi.48.18 अछिद्रस्य दधन्वतः 'दधिमतः'.

दधन्-वन् *a.* धारक; sustaining TBr. ii.6.

दधन्-वांस् [*Pf. Pt.*] बह कर; having streamed ix.67.2 दधन्वान् मत्सरिन्तमः 'धनानि धारयन् प्रयच्छन्'.

द-धा-इ [√धा, दधातीति, यद् एनमधिनोत् तद् दध्नो दधित्वम् TS. ii.5.3.4] (1) *n.* दही; curds. (2) *a.* दाता; bestowing x.46.1 दधियो धायि 'यज्ञस्य धारकः'.

दधि-क्रा [दधि √कृ = दध्यञ्च्] (1) *a.* दही-भरा; scattered with curd or scattering curd. (2) *m.* एक दैवी अश्व; name of a divine horse (or Indra who is so fond of curd, cp. ऐन्द्रं दधि) iii.20.1 दधिक्रां व्युष्टिषु हवते 'दधिक्रा नाम कश्चिद् देवः'. **दधि-क्रावन्** = दधिक्रा iv.40.2 दधिक्रावेषमूर्जं स्वर्जनत.

दधि-ग्रह्-अ *m.* दही की आहुति; oblation of curd TS. iii.5.8. **दधि-घर्-म** [दध्नो घर्मः क्षरणं यत्र] *m.* गरम दही की आहुति; a warm oblation of curd ŚBr. xiv.

दधि-द्रप्स *m.* दही की कोर; a globule of curd ŚBr. ix. **दधि-पलल** *n.* दधि-सर्षप; ground sesamum with curd. **दधि-मन्थ्-अ** *m.* दधि-युक्ताः सक्तवः Sat. vi.8 'सर्पिरादियुक्ताः सक्तवो मन्थः'.

दधीयति [*Denom.*] दधि इच्छति.

द-धृक् *av.* दृढ़ता से, धर्षण के साथ; firmly, boldly x.16.7 दधृग् विधक्ष्यन् 'धृष्टः प्रगल्भः'.

दधृष्-अ *a.* धृष्ट, प्रवीर; bold, daring iii.42.6 वजिषु दधृषे कवे 'शत्रूणामभिभवितारम्'. **दधृष्-वणि** *a.* धर्षक; daring viii.61.3 अधृष्टं चिद्दधृष्वणिम् 'धर्षकम्'. **दधृष्-वांस्** [*Pf.Pt.* √धृष्] *m.* ढेठा बनकर; having become bold i.165.10 या नु दधृष्वान् कृणवै मनीषा 'धर्षितवानहम्'.

दध्य्-अञ्च् *a.* दही छिड़कने वाला; sprinkling curds, a name i.117.22 आथर्वणायाश्विना दधीचे 'अथर्वणः पुत्राय दध्यङ्नाम्ने', TS.iii.5.11.4 दध्यङ्ङृषिः.

दध्य्-आ-शिर् [√शृ] *a.* दही मिला; mixed with curds i.5.5 सोमासो दध्याशिरः, TS. i.37.2.

दन् *m.* गृह; house; cp. पतिर्दन् 'house-lord' i.120.6 आक्षी शुभस्पती दन् 'आददानः'.

√**दन्** सीधा होना, सीधे दिखाना; to be straight or upright, show or point out straight i.174.2 दनो विश इन्द्र मृध्रवाचः 'दनः अदमयः', x.61.20 ऊर्ध्वा यच्छ्रेणिर्न शिशुर्दन् 'शत्रून् दमयति'.

दन्-उ *f.* दक्षपुत्री; daughter of Dákṣa and mother of the Dānavas ŚBr.

द्-अन्त् [√अद्] *m.* दांत; tooth; cp. उत्तमदन्त 'upper tooth' Kauś. xlvi.43.

द्-अन्त्-अ = दन्त् vi.75.11 मृगो अस्या दन्तः. **दन्त-रजस्-अ** *n.* दन्तमल; dirt in teeth Kauś. xxxii.14. **दन्त-स्कंव्-अन** *n.* दन्तमलापकर्षण; removing dirt from teeth Sat. xxvii.143.

दन्ताजि *a.* दीप्रदन्त, व्यक्तदन्त; having white teeth ChBr. ii.43. **दन्त्-ईन्** *a.* दांतों वाला; tusked MS. ii.9.1 तन्नो दन्तीं प्रचोदयात.

दन्-दश्-आन *a.* काटने वाला; biting x.95.9 अश्वासो न दन्दशानाः 'भक्षयन्तः'. **दन्-दश्-ऊक** *a.* दंशनशील; mordacious KS. xv.7 अवेष्टा दन्दशूकाः.

दंब्-धि [√दभ्] (1) *f.* घातक; killer. (2) *f.* हेति; weapon KS. v.1, दंब्धिरसि, TS. i.6.2.4, VārāhaŚS. i.1.3.4.

√**दभ्** [√दम्भ्] हानि करना; to harm or injure vii.32.12 न दभन्ति तम्, i.55.6 न त्वा केता आ दभ्नुवन्ति 'हिंसन्ति', x.113.9 इन्द्रो धुनिं चुमुरिं च दम्भयन् (cp. अद्रुत = अ-दभ्-उत (uninjured). Forms. I. P. : *Pr.* दंभति; *Sb.* दंभाति; *Inj.* दंभत्. V. P. : *Pr.* दभ्नुवन्ति; *Ipv.* दभ्नुहि. *Pf.* ददंभः ददंभ्म; देभुर्; *Inj.* ददभन्त. *Ao. root* : दभुर्; *Inj.* दभुर्. *Ps.* दभ्यते; *Pp.* दब्ध. *Gdv.* दंभ्य. *Inf.* –दभे; दब्धुम्. *Cs.* दम्भयति. *Ds.* दिप्सति; *Sb.* दिप्सात्; *Pt.* दिप्सन्त्; *Pr.* धीप्सति.

दंभ्-अ *a.* वञ्चक, नाशक; deceiver, destroyer v.19.4 अदब्धः शश्वतो दंभः 'हिंसकः'; but दार्भ in vi.22.2 (only once).

दभ्-ई-ति [= दभि-इति] (1) *a.* हिंसक; injuring iv.41.4 यो नो दुरेवो वृकतिर्दभीतिः 'हिंसकः'. (2) *m.* एक नाम; name of a person iv.30.21 अस्वापयद् दभीतये 'दभीतिनामकस्यार्थाय'.

दंभ्-य *a.* हिंस्य, वञ्चनीय; deceivable x.108.4 नहि तं वेद दंभ्यम् 'हन्तव्यम्'; deceitful, x.61.2 स इद् दानाय दंभ्याय वन्वन् 'शत्रूणां वधाय'.

दभ्-र [√दभ्] *a.* अल्प, थोड़ा; small, a little viii.45.32

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दर्भ्रं ··· कृतम् 'अल्पम्', x.38.4 यो दर्भ्रेभिर्हव्यो यश्च भूरिभिः 'स्वल्पैः बहुभिः'. **—म्** *av.* अल्प; little 1.113.5 दर्भ्रं पश्यद्भ्य उर्विया विचक्षे that those who see little may look far and wide. **दर्भ्र-चेतस्** *a.* छोटे दिल का; small-minded x.61.8 परैरेप दभ्रचिताः 'अल्पमनस्काः'. **दभ्रिका** 'ह्रस्वा'.

√**दम्** साधना, दबाना, जीतना; to tame, subdue, conquer vii.6.4 अनानतं दमयन्तं पृतन्यून्.

दम् घर; a house [*Gen. Pl.* दमाम् x.46 7, VS. xxxiii.1] x.46.7 दमामरित्राः 'दमनीयानां रक्षःप्रभृतीनाम्'; x.99.6 पतिर्दन् (*Gen. Sing.*) = दम्पतिः, x.105.2 पतिर्दन् 'प्रयच्छन्', i.149.1 पतिर्दन् 'दन ददत्', i.153.4 'दाता'. **पती दन्** = दम्पती i.120.6 शुभस्पती दन् 'आददानः'. **शिशुर्-दन्** 'a child of house' x.61.20 'शत्रून् दमयति'. **दम्पति** *m.* गृहस्वामी; lord of the house (Agní, Índra and Aśvíns) ii.39.2 दम्पतीव क्रतुर्विदा जनेषु 'जायापती इव'.

दम्-अ *m.* घर; house iii.6.3 नि होतारं सादयन्ते दमाय 'दमो यज्ञः तस्मै', i.60.4 दम आँ अग्निर्भुवत् 'यज्ञगृहे'; यज्ञग्रह; a graha in a sacrifice; निरोध; disciplining outer senses.

√**दमन्य** दमन करना; to tame, bring under control x.99.6 षळक्षं त्रिशीर्षाणं दमन्यत् 'दमितुं प्रहर्तुमैच्छत्'.

दमायन्त् *a.* वश में करता हुआ; bringing under control vi.47.16 श्रुण्वे वीरं उग्रमुग्रं दमायन् 'बाधनमिच्छन्'.

दम्-इ-तृ *a.* दमयिता; tamer ii.23.11 उग्रस्य चिद् दमिता.

दम्-ऊनस् [cp. Lith. namūnaitis 'son of an inn-keeper'] *a.* घर का मित्र, घरेलू; house-friend, domestic vi.19.3 पशुर्पा दमूनाः 'दान्तमनाः'.

दमे-दमे [*Loc.*] घर-घर; in every house.

दं-पति [= दमस्-पति] *m.* घर का स्वामी; lord of the house. **दंपती** [*Dual.*; दम् 'गृहिणी, wife', गृहिणी गृह-मुच्यते] पत्नी एवं पति; wife and husband.

दम्भ्-अन in अमित्र-दम्भन. **दम्-य** *a.* पालतू, घरेलू ; homely, domestic iii.2.8 दम्यं जातवेदसम् , TS. iv.3.13.6 सहस्रियं दम्यं भागमेतम् 'गृहमेधीयम्'.

√**दय्** विभाग करना, खण्डित करना, – में भाग लेना; to divide, partake, take part in vii.16.7 ऊर्वान् दयन्त गोनाम् 'प्रयच्छन्ति' = VS. xxxiii.14 'ददति', ii.13.6 यो भोजनं च दयसे च वर्धनम् 'प्रयच्छसि', iv.7.10 स्थिरा चिदन्ना दयते वि जम्भैः 'खण्डयति', – से बचना; to guard against AA. ii.3.6 दयेत त्वेतेन 'should guard against it'; निवारण करना; to ward off, restrain TBr. ii.8.8 को मर्मिन्नं मनुष्यो दयेत 'निवारयेत्' ; रखना; to place, deposit TBr. iii.6.13 नर्वन पूर्वं दयमानाः स्याम.

दय्-आ *f.* कृपा; pity, compassion. See अ-दय.

दय्यां-पाति *m.* द्यांपातनामक ऋषि का पुत्र; son of Dyāṁ-pāta, by name Plakṣa TBr. iii.10.9.

√**दर्** [√दिर् √दृ] फाड़ना, तोड़ना; to burst asunder, split, pierce ix.74.7 दिवस् कबन्धमव दर्षदुद्रिणम् 'अवदारयति', viii.100.4 आदर्दिरो भुवना दर्दरीमि; *Caus.* i.62.4 वलं रवेण दरयः; दरिद्रत् (*Voc.*) अकिंचन; poor TS. iv.5.10.1. Forms. II. P. : *Pr.* दर्षि. IX. P. : *Op.* दृणीयात्. *Pf.* ददार; *Pt.* दद्वांस्. *Ao. root* : अदर् ; *s* . *Sb.* दर्षत् ; Ā. दर्षते; *Op.* दर्षीष्ट. *Ps.* दीर्यते; *Pp.* दीर्ण. *Gd.* –दीर्य. *Cs.* दरयति, दारयति; *Int.* दर्दरीमि, दर्दरीति; *Sb.* दर्दिरत् ; *Ipv.* दर्दृहि and दाद्दर्हि, दर्दर्तु; *Pt.* दर्दत् ; दरिद्रत् ; *Ipf.* अदर्दर् , दर्दर् (*2-3. s.*); अदर्दृतम्; अदर्दिरुर् .

दर्-अ *a.* दर्ता; breaker. Cp. पुरं-दर.

दर्-अण *n.* उलूखल का गर्त; depression in a mortar.

दर्-इ [√दृ] *a.* दर्ता; bursting or splitting; in गो-दरि.

दरिद्र [also दरिद्र, √द्रा] *a.* घुमक्कड़, उठाऊ-चूल्हा, अकिंचन; wanderer, indigent TS. iii.1.1.3, VS. xvi.47.

दर्-ई-मन् [= दर्मन्] *m.* विनाश; destruction i.129.8 दुर्मतीनां दरीमन् 'दारयितरि'.

दर्-तृ *a.* भञ्जक; breaker vi.66.8 स व्रजं दर्ता. **दर्-त्नु** *a.* दारक; breaker, bursting vi.20.3 पुरां दर्त्नुम्.

दर्भ्-अ [√दृभ्] *m.* दाभ; tuft or bunch of grass, especially of kuśa i.191.3 दर्भासः सैयो उत. **दर्भ-कुण्ड** *n.* दाभ की पुंजी; clump of grass. **दर्भ-गुरु-मुष्टि** [= ग्रुमुष्टि] *m.* दाभ का बड़ा गैरा; a heavy handful of darbha MS. iii.3.6. **दर्भ-तरुण-क** *n.* बाली दाभ; a young shoot of darbha ŚBr. iii. **दर्भ-पव्-इत्र** *n.* साफ करने के लिये दाभ; darbha used for cleaning ŚBr. iii. **दर्भ-पिञ्जूल** *n.* दाभ की पुंजी, कुशसंघ; a bunch of grass MS. iv.8.7 = **दर्भ-पुञ्जील** *n.* TS. vi. = **दर्भपूल** KŚS. v.5.8. **दर्भमय** *a.* दाभ का बना; made of darbha ŚBr. xiii. **दर्भ-मुष्टि** *f.* दाभ की मुट्ठी; a handful of darbha ŚBr. **दर्भ-स्तर्व** *m.* दाभ का जाड़ा; a bunch of darbha. **दर्भाग्रमुष्टि** *a.* भरी मुट्ठी, प्रचुर; copious (ājya) Sat xi.7 दर्भाग्रमुष्टिना आज्येन. **दर्भेण्व** *n.* दाभ का इण्डवा; a wheel-shaped thing made of darbha, placed on head to carry load.

दर्-र्म = दर्त्नु iii.42.2 पुरां दर्मः 'दारकः'. **दर्-र्मन्** = दर्म i 61.5 पुरां दर्माणम् 'विदारयितारम्'.

दर्-वि *f.* कड़छी; ladle x.105.10 श्रियं दर्विररेपाः. **दर्विका** *f.* एक जल-पक्षी; a kind of aquatic bird. **दर्वि-दा** *m.* खुटबढ़ैया; woodpecker TS. v.5.13.1 'जलपक्षी'.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दर्वि-होम [उपनयनस्नानविवाहाष्टकादयः] *m.* कड़छी से आहुति; oblation made with a ladle TS. iii.4.10.4 यर्दिकया जुहुयाद् दर्विहोमं कुर्यात् [याज्यानुवाक्यापूर्वको होमो देवानां प्रियः । तद्रहितस्तु केवलं दर्विहोमः । 'अग्नये स्वाहा' इत्यादिमन्त्रमुच्चार्य आश्रावणादिभिर्विना केवलया दर्व्या हूयमानत्वादयं होमो देवानां प्रियो न भवति.

दर्-वी *f.* कड़छी; ladle VS. ii.49. **दर्व्य** *a.* दर्वीसाध्य होम; cp. दर्विहोम. **दर्व्य्-उदार्युव्-अन** *n.* दर्वी का अग्रभाग जिससे पकती चीज निकाल कर देखी जाती है; the front portion of a ladle Sat. v.3.

दर्श्-अ [दृश्यते यस्मिन् क्षणे सूर्येण संगतश्चन्द्रः स क्षणो दर्शः । तद्योगादहोरात्रम्, तत्कालवर्ति कृत्यं च] *m.* नवचन्द्र, चन्द्रदिवस, पाक्षिक कृत्य; the moon when it just becomes visible, the day of new moon, half-monthly sacrifice performed on that day.

दर्श्-अत *a.* दर्शनीय; worthy to be seen, visible, conspicuous, beautiful iii.27.13 दर्शतः अग्निः *f.* **—ता.** **दर्शत-श्री** *a.* दर्शनीय छवि वाला; of beauteous splendour x.91.2 स दर्शतश्रीरतिथिः (अग्निः) 'दर्शनीयविभूतिः' eminently beautiful.

दर्श्-अन (1) *n.* देखना; seeing, perception i.116.23 पश्युं न नष्टमिव दर्शनाय 'दर्शनार्थम्'. (2) **—म्** *n.* विधिवाक्य; injunction : दृश्यते ज्ञायते अनेन. **—नीय** *a.* दर्शनयोग्य; दीखने वाला; worthy of being seen, visible.

दर्श-पूर्णमास [यस्मिन् दिने सूर्य एव दृश्यते चन्द्रमास्तु न दृश्यते सोऽयं दर्शः । अत इयं तिथिः सूर्यमात्रदर्शनाद् दर्शनाम्नः कर्मणो योग्या । यस्यां तिथौ चन्द्रमण्डलं संपूर्णं दृश्यते सा पौर्णमासी । सा चन्द्रमसः पूर्तेः पूर्णनामाङ्कितस्य कर्मणो योग्या] *M. Du.* नव और पूर्ण चन्द्रदिवस, इन तिथियों में अनुष्ठेय कृत्य; the days of new and full moon, ceremonies on these days preceding all other ceremonies. **—मासिन्** *a.* दर्शपूर्णमासेष्टिकर्ता; offering Darśapaurṇamāseṣṭi MS. i.5.13.

दर्श्-य *a.* दर्शनीय; worthy of being seen v.52.11 चित्रा रूपाणि दर्श्या 'दर्शनीयानि'.

दल्-र्मि [√दृ] *m.* वज्र; thunderbolt.

दविद्युतति [*Intens.*, √द्युत्] *f.* चमचमाती हैं; glitter very much viii.20.11 दविद्युतत्यृष्टयः 'अत्यर्थं द्योतन्ते'.

दव्-ईयांस् [*Comp.* of दूर्] *av.* अधिक दूर; farther vi.47.29 दूराद् दवीयो अप सेध शत्रून् = TS. iv.6.6.7 'दूरादप्यत्यन्तं दूरदेशम्'.

दश-कक्ष्-य *a.* दस कक्ष्य वाला; having ten girths x.94.7 दशकक्ष्येभ्यः 'कक्ष्याः प्रकाशका अङ्गुलयो येषां ते'.

दश-ग्व *m.* ऋषियों का वर्गविशेष; name of a mythological group of seers : दस में चलने वाले; going in tens iv.51.4 येना नवग्वे अङ्गिरे दशग्वे, viii.12.2, x.62.6 नवग्वो नु दशग्वो अङ्गिरस्तमः 'सत्रमासीनानामङ्गिरसां मध्ये केचन नवसु मास्सु कर्म कृत्वोदतिष्ठन् केचन दशसु मास्सु इत्येवमङ्गिरसामयनमुक्तम्'. **दशग्व्-ईन्** *a.* दसगुना; tenfold viii.1.9 ये ते सन्ति दशग्विनः शर्तिनो ये सहस्रिणः 'दशयोजनगामिनः', but शतसंख्याकाः and सहस्रसंख्याकाः'.

दशत् *n.* दस का; consisting of ten, a decade; see त्रिंशत् etc.

दशत *n.* हस्तद्वयेन ग्रहण; grasping with two hands ĀpŚS. 970.

दश-तय *a.* दसगुना; tenfold i.158.4 मा ममिधो दशतयश्चितो धाक् 'दशवारः'. **—तयी** 'दश मण्डलानि यस्या ऋग्वेदसंहितायाः सा'.

दश-ता [दशसंख्यासंपन्नो वर्गः] *f.* दस का वर्ग; consisting of ten.

दशं-दश्-ईन् *a.* दशकानुबन्ध दशक; consisting of repeated decades : दशंदशिनी विराट् TMB. xxii.14.4.

दश-द्यु *m.* एक नाम; name of a person favoured by Indra i.33.14 प्रवो युध्यन्तं वृषभं दशद्युम् 'दशसु दिक्षु दीप्यमानमृषिम्'.

दश-धा *av.* दस भागों में, दस गुना; in ten parts, tenfold.

दश-पक्ष *a.* दस पक्ष वाला; having ten sides AV. ix.3.21 अष्टापक्षां दशपक्षां शलाम् 'ten-sided.' **दश-पद** *a.* दस पैर (नाप में); ten feet long and broad = **दशपद्य** KŚS. v.3.3. **दश-पशु** *a.* दस बैलों के लिये अभिप्रेत; intended for ten oxen ŚŚS. xvi. **दश-पुरुषम्** *av.* दस पुरुखाओं तक; up to ten ancestors दशपुरुषं राज्यार्दपरुद्धः ŚBr. xii.9.3.1. **दश-पेय** [दशसु वैकृतचमसेषु पातव्यः सोमरसो यस्मिन् क्रतौ सः अग्निष्टोमयागः] *m.* एक सोमयाग; name of a Soma sacrifice (part of Rājasūya). **दश-प्र-मति** *a.* दस अङ्गुलियों द्वारा परिचरित; taken care of by ten fingers i.141.2 दशप्रमतिं जनयन्त योषणः 'दशसु दिक्षु प्रकृष्टमननवन्तं पूज्यत्वात् यद्वा मथनकाले दशभिरङ्गुलीभिरुत्पन्नम्'. **दश-भुजि** *a.* दशगुण; tenfold i.52.11 पृथिवीं दशभुजिः 'दशगुणिता'. **दश-म** *a.* दशतम; tenth. **दश-माय्-अ** *a.* दस चालाकियों वाला, प्रवञ्चक; having ten tricks vi.20.8 दशमायं दशोणिम् 'बहुवञ्चनम्'. **दश-मास्-य** *a.* दस मास का; ten months old (the child just before birth) v.78.7 दशमास्यः गर्भः 'दशमासान गर्भे स्थितः', AV. i.11.6.

दश-यन्त्र *a.* दस यन्त्रों वाला; having ten (water-)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

machines vi.44.24 दशयन्त्रमुत्सम् 'उत्सरणंहेतुभूतैर्दशभिः चक्षुःश्रोत्रादिभिर्यन्त्रैरुपेतम्', x.94.8 तें अद्रयो दशयन्त्रासः 'दशयन्त्राः'. **दश-योक्त्र** *a.* दस जोतों वाला; having ten girths x.94.7 'योक्तवद् बन्धनसाधनभूता दशाङ्गुलयो येषाम्'. **दश-योजन** *a.* दस (जोतों) में बंधा; ten times fastened x.94.7 दशयोक्त्रेभ्यो दशयोजनेभ्यः 'सोमेन सह योजने साधनभूता द्वादशाङ्गुलयो येषाम्'.

दश-शल *n.* दस शलों की दूरी; a distance of ten śalas (a particular measure of length 'शलाका') AV. viii.7.28 उत्त्वाहार्षं पञ्चशलादथो दशशलादुत. **दश-शाख्-अ** *a.* दशाङ्गुलि; having ten fingers x.137.7 हस्ताभ्यां दशशाखाभ्याम्. **दश-शिप्र** *m.* एक नाम; name of a person viii.52.2 यथा सोमं दशशिप्रे दशोण्ये. **दश-शीर्ष** *a.* दस सिरों वाला; ten-headed AV. iv.6.1 दशशीर्षो दशास्यः (ब्राह्मणः).

दश-र्सन्-इ *a.* दस देने वाला; bestowing ten ChBr. i.7.6. **दश-र्सम्-ऋद्ध** [दशभिश्चमसैः समृद्धः] *a.* दस चमसों के माध्यम से समृद्ध; prosperous on account of ten camasas TMB. xxiii.9.4.

√**दशस्य** कृपा करना; to favour, serve, oblige viii.88.6 यद्दाशुषे दशस्यसि, vii.37.5 कदा न इन्द्र राय आ दशस्येः when wouldst thou, O Indra bestow riches upon us ? viii.46.11 दशस्या नो मघवन् नृ चिद् favour us still bountiful one.

दशस्या *f.* पूजा; paying homage to vii.99.3 सूयवर्सिनी मनुषे दशस्या (*Instr.*) 'दित्सया'.

दश-होतृ *m.* एक नाम; name of MS. i.9.1 : अस्मिन मन्त्रे स्रुगादीनां होमसाधनानां दशानामभिहित्वादयं मन्त्रो दशहोता: चित्तमाज्यमित्यादि सामाध्वर्युरित्यन्तो दशहोतृनामको मन्त्रः. Cp. MS. i.9.1 = KS. ix.8 = TAr. iii.1 = TBr. ii, symbolising the ten parts of a sacrifice.

दशा *f.* कन्नी, वस्त्राग्र; fringe of a garment.

दशाक्षर *a.* दस अक्षरों का; containing ten syllables VS. ix.33.

दशाङ्गुल्-अ *a.* दस अङ्गुल; a length of ten fingers x.90.1 अत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम्.

दशान्तर्-उष्-य [√वस्] *n.* दस पड़ावों की दूरी; distance of ten stations x.51.3 दशान्तरुष्यादतिरोचमानम् 'अन्तरुष्यं गूढमावासस्थानम् । तच्च स्थानं दशसंख्योपेतम्'.

दशा-पव्-ईत्र [शुक्राभिरुर्णास्तुकाभिर्निर्मितं दशायुक्तं वस्त्रम्] *n.* सोम छानने का कपड़ा; fringed filtering cloth.

दशाभीशु *a.* दस रासों वाला; having ten bridles x.94.7 दशाभीशुभ्यो अर्चताजरेभ्यः 'कर्माण्यभितो व्याप्नुवन्तीत्यभीशवोऽङ्गुलयः'.

दशारित्र [=अर?] *a.* दस अरित्रों वाला (रथ); having ten aritras (spokes ?) ii.18.1 दशारित्रो (रथः) 'अरिभ्यः पापेभ्यस्त्रायन्त इत्यरित्रा ग्रहाः । दशसंख्याका ग्रहा यस्य सः'.

दशावनि *a.* दस मार्गों वाला; having ten courses x.94.7 'कर्माण्यवन्ति गच्छन्तीत्यवनयः दशावनयोऽङ्गुलयो येषां ग्राहकत्वेन 'संबन्धिनस्ते, तान् ग्राव्णः'.

दशास्य *a.* दस-मुख; ten-mouthed AV. iv.6.1 दशास्यः (ब्राह्मणः).

दशाह (1) *m.* दस दिन; ten days ŚBr. xiii. (2) *a.* दस दिन चलने वाला कृत्य; a ceremony lasting ten days KŚS. xxiii.

दशा-होम [दशासंबद्धो होमः] *m.* दशासंबद्ध होम; homas concerned with daśā KŚS.

दशा-होम्-ईय [दशाहोमाः प्रयोजनं यस्य] *a.* दशाहोमार्थक; meant for daśāhomas KŚS.

दशिन्-ई [दशानामक्षराणां समूहो दशिनी विराट्] *f.* दशाक्षरा विराट्; virāṭ consisting of ten syllables; GBr. ii.3.12 दशनी may be corrected into दशिनी.

दशोणि *m.* एक नाम; name of a man protected by Indra vi.20.4 दशोणये कवयेऽर्कसातौ 'बहुहविष्काय'; cp. दशावनि. **दशोण्य** = दशोणि viii.52.2.

दशोनसि *m.* एक सर्प; name of a snake AV. x.4.17 कसर्णीलं दशोनसिम् (दशोन्नतस्थानम् ?).

√**दस्** [√दास्] क्षीण हो जाना, लिस्सा पड़ जाना; to waste, become exhausted i.139.5 मा वां रातिरुप दसत् कदाचन 'उपक्षीणा भूत्', TS. iv.2.4.4 पितेव पुत्रं दसये वचोभिः 'स्वाधीनं करोमि'. Forms. VI. P. : *Pr.* दस्यति; *Op.* दस्येत्; I. P. : *Pr.* दासति; *Sb.* दासात्; *Inj.* दासत्; *Pt.* दासन्त्. *Pf. Pt.* ददस्वांस्. *Ao. a.* : *Inj.* दसत्; *Pt.* दसमान; *iṣ.* : दासीत्. *Pp.* दस्त. *Cs.* दसयते; दासयति.

दसमान [√दस्] *a.* उपक्षीण; exhausted, emaciated i.134.5 त्वां त्सारी दसमानः.

दस्-अ *m.* दासों का पुरखा; ancestor of the Dāsas vi.21.11 ये मनुं चक्रुरुपरं दसाय 'शत्रूणामुपक्षपणाय'.

दस्-म [दंस्] *a.* दर्शनीय, अद्भुत; वीरकर्मा; worth-seeing, wonderful, performing heroic deeds vii.22.8 दस्म (इन्द्र *Voc.*) 'दर्शनीय', i.42.10 वसूनि दस्ममीमहे we approach the wondrous one for riches. **दस्म-त्** [like दक्षिणित्] *a.* दर्शनीय; wondrous, worth-seeing i.74.1 दस्मत कृणोष्यध्वरम् 'दर्शनीयम्'. **दस्म-तम** *a.* अतिदर्शनीय, अत्यद्भुत; most wondrous or wonderful ii.20.6 ऊर्ध्वो भुवन् मनुषे दस्मतमः 'अतिशयेन दर्शनीयः'. **दस्म-वर्चस्** *a.* अद्भुत वर्चस्वी; of wonderful lustre

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

i.173.4 ईन्द्रो दस्मवर्चा: 'दर्शनीयतेजा:'. **दस्म्-य** *a.* आश्चर्यकारी, मनोरम; wonderful, pleasing viii.24.20 दस्म्यं वच: 'दर्शनीयम्'.

दस्यवे-वृक [*Voc.*] *a.* दस्युभीषक; wolf to the Dasyus.

दस्-यु *m.* शत्रु, नास्तिक, वर्बर; enemy (of the gods), impious, barbarian iv.16.9 निं मायावानव्रह्मा दस्युरर्त, ii.11.19 विश्वा: स्पृध आर्यिण दस्यून् 'उपक्षपयितॄन्'.

दस्यु-जू-त *a.* दस्युप्रहित; instigated by Dasyu vi.24.8 न शर्धते दस्युजूताय स्तवान्. **दस्यु-तर्ह्-अण** *a.* दस्युहन्ता; crushing the Dasyus ix.47.2 चेतन्ते दस्युतर्हणा **दस्यु-र्हत्-य** *n.* दस्युघात; destruction of the Dasyus i.51.6 दस्युर्हत्याय जज्ञिषे. **दस्यु-र्हन्** *a.* दस्युतर्हण; destroying the Dasyus i.100.12 स वज्रभृद्दस्युहा. **दस्यु-र्हन्-तम** *a.* अतिशयेन दस्युघाती; most destructive to the Dasyus vi.16.15 समीधे दस्युर्हन्तमम्.

दस्-र *a.* आश्चर्यकारी; accomplishing wonderful deeds, giving marvellous help i.42.5 दस्र मन्तुम: 'दर्शनीय' x.26.1 प्र दस्रो नियुद्रथ: पूषा 'दर्शनीय:'.

√**दह्** जलाना; to burn iv.4.15 दहाशसो रक्षस:, i.130.8 दक्षन्न विश्वं ततृषाणमोषति. Forms. I. P. : *Pr.* दहति; *Sb.* दहाति. II. P. : *Pr.* धक्षि. *Pf.* ददाह. *Ao. s.* : अधाक्षीत; अधाक् *(3. s.)*; *Inj.* धाक् *(3. s.)*; *Pt.* धक्षन्त and दक्षन्त. *Ft.* धक्ष्यति; *Pt.* धक्ष्यन्त. *Ps.* दह्यते; *Pp.* दग्ध. *Gd.*; –दह्य. *Inf.* –दहस्, दग्धोस्, दग्धुम्. *Ds.* धीक्षते.

दहन-निधान-देश *m.* वह स्थान जहां दहनार्थ शव रखा जाता है; the place where the dead body is placed for burning Kauś. lxxx.2.

दह्-अर [= दह्] (1) *n.* कौपीन; a piece of cloth passed over the privities ChUp. viii.1.1.1, TAr. x.10.3. (2) *a.* अल्प; a little Sat. xxvi.3 दहे चापणत्रे; cp. TS. vii.5.1.1.

√**दा** देना; to give vi.49.13 तस्य ते शर्मन्नुपदद्यमाने, TS. i.5.10.4 इमं यज्ञं स्वधया ददन्ते. Forms. III. : *Pr.* ददाति; दत्ते; *Sb.* ददस्; –ददत्; ददन्; ददातै, ददामहे; *Inj.* ददास्; ददात; *Op.* दद्यात्; ददीमहि, ददीरन्; *Ipv.* दद्धि, देहि, दत्तात्, ददातु; दत्तम्, दत्ताम्; दत्त and ददात, ददातन, ददतु; Ā. दत्स्व; *Pt.* ददत्; ददान; *Ipf.* अददाम्, अददास्, अददात; अदत्तम्; अददात, अदत्तन, अददुर्; Ā. अदत्त. I. : ददति; ददते; *Inj.* ददत्; *Ipv.* ददताम् *(3. s.)*; *Ipf.* अददत्, अददन्त. *Pf.* ददाथ, ददौ; ददथुर्, ददतुर्; ददे, ददुर्; Ā. ददे, ददाथे, दद्रिरे; *Pt.* दद्वांस्, ददिवांस्; ददावांस्, ददान. *Ao. root*: अदास्, अदात्, दात्; अदाम, अदुर्, दुर्. Ā. अदि, अदिथास्, अदित; अदिमहि and अदीमहि; *Sb.* दास्, दाति, दात्; *Inj.* दुर्; *Op.* देयाम्; *Ipv.* दातु; दातम्; दाताम् दात; दीध्व; *a* : अदात्. *s.* : अदिषि; *Sb.* दासत्, दासथस्; *Inj.* देष्म; *is* : अददिष्ट. *Ft.* दास्यति, –ते; ददिष्ये; दाता. *Ps.* दीयते; *Pt.* दीयमान; *Ao.* दायि. *Pp.* –दात, दत्त, *Gdv.* देय. *Gd.* दत्त्वा, दत्त्वाय; –दाय, –दय. *Inf.* –दै, दातवे, दातवै, दामने, दावने; –दाम्, दातुम्; दातोस्. *Cs.* दापयति. *Ds. Pt.* दित्सन्त्, दिदासन्त.

√**दा** काटना; to cut, viii.78.10 दिनस्य यवस्य. Forms. II. P. : *Pr.* दाति; दान्ति; *Ipv.* दान्तु. VI. P. : *Pr.* द्यामि, द्यति; द्यामसि; *Ipv.* द्यतु; द्यताम्; *Pf.* ददिरे. *Ao. root* : अदिमहि, अदीमहि; *s* : *Op.* दिषीय. *Ps.* दीयते; *Pp.* दिन; –त्त. *Gd.* दाय.

√**दा** बांधना; to bind ii.13.9 शतं वा यस्य दश सार्कमाय: (आ-अय:), v.2.7 शुनश्चिच्छेपं निदितम्. Note आदानं 'पाश:' संदानं 'पादबन्धनम्'. Forms. IV. P. : *Pr.* द्यति; *Ipf.* अद्यस्. *Ps. Ao.* दायि. *Pp.* दित.

√**दा** बांटना; to distribute Forms. IV. दयते, दयामसि, दयस्व; दयताम्, दयमान:. *Ipf.* दयन्त. Cp. Aw. vīdtaiti 'assigning of shares' and वि-दय:.

√**दा** क्लेश देना, सताना; to persecute; in अभिदासत vi.5.4 यो न: संतुत्यो अभिदासत्; cp. √दास्.

दा (1) *a.* दाता; giver vi.16.26 क्रत्वा दा अस्तु श्रेष्ठ: 'दाता यजमान:'. (2) *n.* दान; giving v.41.1 मह: पार्थिवस्य वा दे 'हविर्दात्रे'.

दाक्ष्-आयण (1) *a.* दक्षसंबन्धी; coming from or relating to Dákṣa VS. xxxiv.51 यो बिभर्ति दाक्षायणं हिरण्यम्, 'दाक्षायणमित्यलंकारविशेष:। हिरण्यं दाक्षायणत्वेन बिभर्ति' Uv. Mah. (2) *m.* दक्षसंतति; a descendant of Dákṣa VS. xxiv.52 यदविध्नन दाक्षायणा हिरण्यम् 'दक्षस्यापत्यानि' Uv. Mah. **दाक्षायण-यज्ञ** [दक्षस्यायनं दाक्षायण: दाक्षायणश्चासौ यज्ञश्च, दर्शपूर्णमासयो: गुणविकृतिरूप: दाक्षायणेन दृष्ट: कश्चिद् यज्ञ:] *m.* यागविशेष; a particular sacrifice TS. ii.5.5.4 दाक्षायणयज्ञेन सुवर्गकामो यजेत, ĀpŚS. 637. **दाक्षायण-हस्त** *m.* आयु:प्रद हाथ; the hand affording long life : दक्ष: प्राण: तत्संबन्धि आयुष्यं दाक्षम्। तस्य अयनं प्रापकम्। तादृशं हस्तस्वरूपम्.

दाक्षिण्-अ [दक्षिणा प्रयोजनं यस्य तद् दाक्षिणं हवि:] *a.* दक्षिणार्थक; relating to the sacrificial fee TS. vi.6.1.1.

दा-ति *f.* देय; gift; in हर्यदाति and भगत्ति = भगदाति. **दाति-वार्-अ** *a.* धनद; giving treasures i.167.8 वावृधे ईं मरुतो दातिवार: 'प्रदेयजल: खण्डितमेघो वा काल:', v.58.2 धुनिव्रतं मायिनं दातिवारम् 'दत्तधनम्'.

दा-तु *m.* भाग, खण्ड, देय; share, division, gift x.99.1

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कृत तस्य दातु शवसो व्युष्टौ 'दानम्'.

दा-तृ *a.* दाता; giver vi.29.1 दाता वज्रहस्तः. **दा-तोस्** [*Gen. Inf.* √दा 'give'] –दातुम् vii.4.6 रायः सुवीर्यस्य दातोः.

दात्यौह [= दात्यूह] *m.* कालकण्ठ, मयूर; peacock VS. xxiv.25; on TS. v.5.17.1 'कालकण्ठः', but on Sat. xiv.3 'काकः जलकुक्कुटः'.

दा-त्र [√दा 'cut'] *n.* चाकू; knife viii.78.10 हस्ते दात्रम्. **दा-त्र** [√दा 'give'] *n.* देय, दान : सोमस्य दात्रमसि 'सोमस्य क्रयार्थं त्वं दत्तमसि' TS. i.8.12.1; भाग; share. (2) *a.* दाता; giver iii.54.16 दात्रं रक्षेथे 'हविषां दातारम्'.

दाधिक्र-ई *f.* 'दधिक्रा' इस पद वाली ऋचा; a verse containing the word दधिक्रा = AV. xv.147.3 दधिक्राव्णो अकारिषम् etc. GBr. ii.6.16.

दाधीच्-अ *m.* दधीच्-पुत्र च्यवन; Cyávana, son of Dadhīc or Dadhyáñc.

दा-धृ-वि [√धृ] *a.* धारक, पोषक; sustaining vi.66.3 दाधृविर्भरध्यै 'धरित्री'. **दाधृष्-इ** *a.* धर्षक, ढेठा; bold ii.16.7 सवनेषु दाधृषिः 'धर्षकः'.

दा-न (1) *n.* देना; the act of giving. (2) *a.* देय; gift v.33.6 तुविमघस्य दानम्. (3) *m.* देय (अश्वादि) vii.18.23 चत्वारो मा पैजवनस्य दानाः 'देयभूताः अश्वाः'. **दा-नं** (1) *n.* देना; giving, sharing. **—नः** *m.* देय; present, gift viii 64.9 कं ते दानं असक्षत 'यजमानैर्दत्ताः'. (2) दाता; giver vii.27.4 दानं इन्द्रः 'ददानः', viii.4.8 नं दानो अस्य रोषति 'हविषां दाता'; possible also is gift, i.e. 'food'.

दान-काम *a.* उदार दानी; fond of giving = **दान-वन्त** viii.32.12 दानवान् इन्द्रः.

दानव्-अ *m.* दनुपुत्र; child of Danú v.29.4 अव दानवं हन् 'दनोः पुत्रम्', *f.* **दानवी** and **दनायू** ŚBr.

दानां [= दाम्नां; cp. प्रेणां 'प्रेम्णां'] *Instr.* देय से; with gift v.52.14 दानां मित्रं न योषणा 'हविर्दानेन'.

दानाप्रस् *a.* प्रचुर देयों वाला, प्रभूत दाता; having abundance of gifts x.22.11 दानाप्रसः (ते) 'दानकर्मणः'.

दा-नु [√दा 'cut, harm', √दा 'give'] *mf.* राक्षस; demon i.32.9 दानुः शये 'दानवी वृत्रमाता', x.120.6 सप्त दानून् 'दानवान्'. (2) बूंद, ओस, द्रव, देय; drop, dew, fluid, gift i.54.7 दानुरस्मा उपरा पिन्वते दिवः 'अभिमतफलप्रदाता इन्द्रः', viii.25.6 सं या दानूनि येमथुः 'देयानि धनानि'. Cp. सु-दानु.

दानु-चित्र *a.* ओस से झिलमिल; brilliant with dew or moisture v.59.8 सं दानुचित्रा उषसो यतन्ताम् 'विचित्रप्रकाशादिदानाः'

दानु-द्-अ *a.* टपकने वाला; dripping ix.97.23 दानुदो दिव्यो दानुपिन्वः 'धनादीनां दाता'.

दानु-पिन्व्-अ *a.* बूंदों-भरा; swelling with drops (Sóma) ix.97.23 प्र दानुदो दिव्यो दानुपिन्वः 'दातृभ्यः कामानां क्षारयिता'. **दानु-मती** *f.* बूंदों-भरी; rich in drops v.68.5 इषस्पती दानुमत्याः 'दानवत्याः दातुमुचितायाः'.

दानौकस् *a.* यज्ञिय भोज का शौकीन; fond of sacrificial meal i.61.5 वीरं दानौकसम् 'दानानामेकनिलयम्'.

दान्-त *a.* साधा, साधित; tamed, subdued, one who has restrained his senses. **दान्-ति** *f.* बाह्येन्द्रिय चेष्टाओं से उपरति; control over senses.

दाभ्-इन् *a.* विजेता; conqueror TS. ii.4.3.1 दाभीत्यसुराः. **दाभ्-य** see अ-दाभ्य.

दाम-तूष [रज्जुरूपा दशा येषां तानि वासांसि] *n.* किनारीदार कपड़ा; having a stringed end (cloth), TMB. xvii.1.15. Correct MS. xv.4 दामभूषा into दामतूषा and so MS. दामदूषा.

दा-मन् *n.* दान; act of giving viii.93.8 इन्द्रः स दामने कृतः 'दानाय'.

दा-मन् [√दा 'bind'] *n.* रस्सी; cord, band ii.28.6 दमिव वत्सात्.

दा-मन् [√दा 'give'] (1) *m.* दान; act of giving. (2) *a.* देय, दाता; gift, giver vi.44.2 रायो दामा मतीनाम् 'दाता', iv.54.2 आदिद् दामानं सवितर्व्यूर्णुषे 'हविषां दातारम्'. Cp. सद्मन् 'one who sits', but सद्मन् 'seat'.

दामन्-वन्त् (1) *a.* प्रचुर देयों वाला; rich in gifts v.79.4 दामन्वन्तः सुरातयः 'दानवन्तः'. (2) बन्धन वाला; furnished with a band vi.24.5 दामन्वन्तो अदामानः 'बन्धनवन्तः'.

दामा *f.* रस्सी; cord, rope viii.72.6 दामा रथस्य.

दाय्-अ *m.* भाग, रिक्थ, धन; share, inheritance, wealth x.114.10 श्रमस्य दायं वि भजन्त्येभ्यः 'नाशकं घासादिकम्'. **दाय-आ-द्-अ** *m.* रिक्थाधिकृत; receiving inheritance.

दार्-अ *m.* दर, श्वभ्र; hole in अ-दारसृत्; दाराः *pl.* 'wife'.

दार्-उ [√दृ, cp. द्रु] *mn.* काष्ठ; a piece of wood, wood vi.3.4 दारु धर्षत 'काष्ठम्'. **दार्-उ** *a.* भेत्ता; splitting, bursting vii.6.1 वन्दे दारुम् 'भेत्तारम्'.

दारु-चि-ति *f.* दहनार्थ काष्ठ-चिता; pile of wood meant for burning the dead. **दारु-पात्र** *n.* काष्ठ-भाजन; a wooden vessel.

दार्-उण [also दारुण] *a.* कठोर; hard, harsh (as wood).

दार्भी *f.* दर्भमयी; made of darbha AA i.2.3. **दार्भ्-य** (1) *a.* दर्भमय; made of darbha. (2) *m.* दर्भपुत्र; son of Darbha v.61.17 दार्भ्याय पर्षा वह 'दार्भ्याय श्यावाश्वाय'.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दार्भ्यूष [= दाल्भूषी] epithet of a bow Kauś. xxxii.8.

दार्व्-आ-घात्-अ [= आघातः] *m.* खुटबढ़ैया; woodpecker VS. xxiv.35. **दार्व्-आ-हार्-अ** *a.* काष्ठाहर्ता; carrying or bringing wood VS. xxx.12.

दार्वि-दा cp. दर्विदा.

दार्श्-य *a.* दर्शसंबन्धी; relating to Darśá TS. iii.2.2.3 दार्श्यं यज्ञमकुर्वत = **दार्श** Khādira. ii.1.2.

दार्षद्-वत्-अ *m.* एतन्नामा सत्र; name of a Sattra Sat. xviii.4. **दार्षद्वतम् इष्टर्ययनम्** [दृषद्वतीतीरे अनुष्ठेयम्] *n.* एक सत्र; a variety of the threefold Sārasvata Sattra TMB. xxv.13.

दाल्भूषी [दृभ्] *f.* दुम्भूली, अस्त्र; missile, thunderbolt KS. xxv.2 तमिन्द्रो दाल्भूष्याभिविसृज्य पराभिनत्.

दाल्भ्-य *m.* दल्भपुत्र केशिन्; Keśin, the son of Dalbha TMB. xiii.10.8.

दाव्-अ [√दु 'burn'] *m.* (जंगल की) आग; fire, conflagration ŚBr.

दा-वन् (1) *a.* दाता; giving ii.1.10 अनु दक्षि दावने 'दानवते यजमानाय'. (2) *n.* देना; giving iv.32.9 अनूषत प्र दावने 'दानार्थम्', v.39.2 विद्याम तस्य ते वयमकूपारस्य दावने may we know this of thee who art inexhaustible to give.

दाव्-प्-अ [√पा 'protect'] *a.* आरण्याग्निरक्षी; forest-fire-fighter VS. xxx.19, TBr. iii.4.11.

दा-वसु [दातव्यं वसु धनं यस्य or = रदा-वसु ?] *a.* दाता; granting wealth TMB. xv.5.12.

√दाश् पूजना; to pay homage to i.127.4 अरणिभिर्दाष्टि, i.93.7 यो वां घृतेन दाशति, vii.29.3 कदा नूनं ते दाशेम when may we now serve thee? viii.4.6 दाश्नोति नमउक्तिभिः. Forms. I. P. : *Pr.* दाशति; *Sb.* दाशात; *Op.* दाशेम; *Ipf.* अदाशत. II. P. : *Pr.* दाष्टि; *Pt.* दाशत. V. P. : *Pr.* दाश्नोति. *Pf.* ददाश. *Sb.* ददाशस्, ददाशति and ददाशत; *Pt.* ददाश्वांस्, दाश्वांस्, दाशिवांस्. *Cs.* अदाशयत.

दाश् *f.* पूजा; worship i.127.7 मथ्नन्तो दाशा भृगवः 'दानेन'.

दाश्-अ [or दाश] *m.* मल्लाह; ferryman, fisherman VS. xxx.16, 'वडिशेन मत्स्यग्राही' on TBr. iii.4.12.

दाश्-अन्त् *a.* पुजारी; worshipper.

दाशतयी [दश मण्डलान्यवयवा अस्या इति दशतयी ऋक्संहिता तस्या ऋचो दाशतय्यः] *f.* ऋग्वेदीय ऋचा; a Ṛg-verse Sat. xv.6.

दाश-राज्ञ्-अ *n.* दस राजाओं का युद्ध; battle of the ten kings viii.33.3 दाशराज्ञे सुदासं प्रावत् 'दशभी राजभिः सह युद्धे'. **दाशस्-पत्-य** *n.* name of a Sāman TMB. xiii.5.27.

दाश्-उरि *a.* पुजारी; pious viii.4.12 दाशुरिर्जनः 'दाश्वान्'.

दाश्व्-अध्वर *a.* पूजा-पर; intent on sacrificial oblations i.75.3 अग्ने को दाश्वध्वरः 'दत्तोऽध्वरो यज्ञो येन सः'.

दाश्-वांस् [*Pf. Pt.*] *a.* पुजारी; worshipping i.74.8 प्र दाश्वाँ अग्ने अस्थात् 'हवींषि दाता'.

√दास् शत्रुता करना; to be hostile to i.79.11 यो नो अग्नेऽभिदासति 'उपक्षपयति'; cp. √दा.

दास्-अ *m.* बर्बर, अनार्य, गुलाम; dāsa-like, barbarian, non-Aryan, slave x.38.3 यो नो दास आर्यो वा 'कर्मकरः शूद्रः आर्यः त्रैवर्णिकः'. *f.* **दासी**.

दास्-अ *m.* उपक्षपयिता, राक्षसी वृत्ति का आदमी; fiend, a man of fiendish nature, demon i.158.5 शिरो यदस्य त्रैतनो वितक्षत् स्वयं दासः 'अत्यन्तनिर्घृणः'; शत्रु; enemy; बर्बर, विदेशी; barbarian, foreigner x.138.3 विदद्दासाय प्रतिमानमार्यः 'उपक्षपयित्रे वृत्रादये'; दास; slave, servant x.62.10 उत दासा परिविषे 'प्रेष्यवत् स्थितौ'.

दास-कर्मकर [दासो भूत्वा यः कर्म करोति] *m.* दास-नौकर; slave-servant Sat. xxvii.1.

दास्-पत्नी *f.* जिसका पति दास है; having a demon as lord i.32.11 दासपत्नीः · · · आपः 'वृत्रः पतिर्यासाम्'. **दास्-प्र-वर्ग्-अ** *m.* दास-धन; wealth connected with a multitude of servants i.92.8 दासप्रवर्गं रयिम् 'प्रकृष्टो वर्गः संघः प्रवर्गः । दासानां प्रवर्गो यस्मिन् तम्'.

दास्-वेश *m.* एक नाम; name of a person ii.13.8 वृक्षाय च दासवेशाय च 'दस्यूनां विनाशाय'.

दास्-उक *a.* उपक्षयी; wasting; in उप-दासुक.

दास्-य *n.* दासता; servitude, slavery ŚBr. **दास्-वन्त्** *a.* उदार; disposed to give, liberal iv.2.7 रयिर्भुवो अस्तु दास्वान् 'औदार्योपेतः'; cp. सुदास्.

दाह्-उक *a.* दाहक; burning TBr. i.1.1.2.

दिग्-ध [√दिह्] (1) *a.* लिप्त; anointed, smeared AV. v.18.15 इषुरिव दिग्धा. (2) *m.* जहरबुझा तीर; poisoned arrow. **दिग्ध-विद्-ध** *a.* जहरबुझे तीर से छिदा; pierced by a poisoned arrow ŚBr. xiv.9.4.8. **दिङ्-निधन** 'दिश्' इस निधन वाला साम; a Sāman having the word 'diś' as nidhana.

दि-ति [√दा 'cut'] (1) *f.* विभाजन, औदार्य; division, liberality iv.2.11 दितिं च रास्वादितिमुरुष्य 'दितिं दातारम्'. (2) *f.* अदिति की टक्कर में एक देवी; name of the deity opposed to Aditi (for which cp. असुर-सुर) and without any distinct character AV. vii.7.1

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दितेः पुत्राणामदितेरकार्षम्.

दित्-य [= द्वितीय] *a.* दूसरा; second. **दित्य-वाह्** [*द्वितीयवाह्] *n.* दो साल का बैढ़ा; two year old steer. *f.* **दित्यौही** VS. xviii.26, TS. iv.3.3.1.

दि-त्स्-उ [√दा *Desid.*] *a.* दानेच्छु; ready to give v.39.3 दित्सु प्रराध्यं मनः.

दि-दिड्-ढि [√दिश् 'show' *Ipv.*] दिखा दो; show, grant ii.32.6 प्रजां देवि दिदिड्ढि नः.

दि-दृक्ष्-उ *a.* देखने या जांचने का इच्छुक; wishing to see or examine vii.86.3 पृच्छे तदेनो वरुण दिदृक्षु. **दि-दृक्ष्-ण्य** *a.* दर्शनीय; worth seeing i.146.5 दिदृक्षेण्यः परि काष्ठासु जेन्यः 'दर्शनेच्छाविषयभूतः'.

दि-द्यू-उ [*दिदिव्] *m.* चमकता अस्त्र, बाण; missile, weapon, arrow i.71.5 सृजदस्ता धृषता दिद्युमस्मै 'दीप्यमानं बाणम्', iv.41.11 यद् दिद्यवः पृतनासु प्रकीडान् when shafts shall play in battles.

दि-द्युत् (1) *a.* प्रदीप्त; glistening ii.13.7 दिद्युतो दिवः 'दीप्तीः'. (2) *f.* बाण, बिजली; arrow, thunderbolt vii.25.1 पतति दिद्युत 'आयुधम्'; ज्वाला; flame vi.66.10 अध्वरस्येव दिद्युत 'द्योतमानाः'; एक अप्सरा; name of an Apsaras AV. ii.2.4 अभ्रिये दिद्युन्नक्षत्रिये (note accent on दि–).

दि-द्यात् = दिद्युत्.

दि-धि-षु [√धा] *a.* पाने का इच्छुक; wishing to obtain vi.55.5 मातुर्दिधिषुमब्रवम् 'पतिम्'. (2) *m.* वर, पति; suitor x.18.8 हस्तग्राभस्य दिधिषोस्त्वं 'गर्भस्य निधातुः'; *f.* —षू. **दिधिषू-पति** *m.* उस लड़की का पति जिसकी छोटी बहिन का विवाह उससे पहले हो चुका है; the husband of that girl whose younger sister was married before her marriage.

दि-ध्यास्-इ-तव्य [√ध्यै *Desid.*] *a.* ध्यानयोग्य; to be desired or thought of.

दिं-न [√दा 'shine'] *n.* दिन; day. See मध्यं-दिन etc.

दि-र्न [√दा 'divide'] *a.* खण्डित; cut.

दिप्-सु [*Desid.* √दभ्] *a.* हानि करने का इच्छुक; ill-disposed, malevolent, intending to hurt i.25.14 न यं दिप्सन्ति दिप्सवः.

दिं-य [√दा] *n.* देय; gift viii.19.37 दियानां पतिः 'lord of gifts, liberal'.

दिर् [√दृ] see कलश-दिर् ŚBr.

√**दिव्** (पासे) फेंकना, जूआ खेलना; to cast, throw esp. dice, i.e. play, gamble x.34.13 अक्षैर्मा दीव्यः.

√**दिव्** चमकना; to shine, be bright.

दिव् [द्यु.द्यौस्, NS. *Voc.*] *m.* आकाश, स्वर्ग; sky, heaven iv.27.3 अव यच्छयेनो अस्वनीदध द्योः 'द्युलोकात्', ii.2.2 दिव इव 'द्युलोकस्येव', x.60.6 यदुत्तमे मरुतो मध्यमे वा यद्वावमे सुभगासो दिविष्ठ. Heaven is threefold : उत्तम, मध्यम and अवम; cp. उदन्वती द्यौरवमा पीलुमतीति मध्यमा तृतीया ह प्रद्यौरिति यस्यां पितर आसते.

दिव्-अ *n.* स्वर्ग, आकाश, दिन; heaven, sky, day i.1.3 पोषमेव दिवेदिवे 'प्रतिदिनम्'.

दिव-क्ष्-अस् [= दिवः क्षस्. Cp. vi.51.4 क्षयतो दिवो नॄन्, √क्षि 'rule'] *a.* आकाशाधिपति; lording over heaven, (beside दिव-क्षास् 'having an abode in heaven') iii.30.21 दिवक्षा असि वृषभ 'दिवं व्याप्य वर्तमानत्वेन महान्', iii.7.2 दिवक्षसो धेनवः 'दिवं व्याप्य वर्तमानाः'. **दिव-क्षास्** *a.* आकाशवासी; having an abode in heaven.

दिवः इयेनी *f.* एतन्नामक इष्टियां; name of seven Iṣṭis leading to heaven KS.

दिवस् परि आकाश से; from the sky दिवस् पृथिव्योः [*Gen. Abl.*] धरती और आकाश; heaven and earth, ii.2.3 'द्यावापृथिव्योः'.

दिवस्-अ *m.* आकाश; heaven TBr. i.7.6.6; दिन; day TBr. ii.3.8.

दिवा *av.* दिन में; by day i.38.9 दिवा चित्तमः कृण्वन्ति 'अहन्यपि'; *a.* प्रकट; evident TMB. v.8.9 सर्वमस्मै दिवा भवति. **दिवा** *av.* आकाश में; through heaven i.161.14 दिवा यान्ति मरुतः 'द्युलोकात्'.

दिवा-कर्-अ *m.* सूर्य; day-maker, sun AV. iv.10.5 वृत्रा-ज्जातो दिवाकरः.

दिवा-कीर्त्-य [अहन्येव पठनीयमनुवाकजातम्] *a.* दिन में वाचनीय; to be recited in day. **दिवाकीर्त्यानां ब्राह्मणम्** : वाजसनेयिसंहितायाम् 'ऋचं वाचम्' (xxxvi) इत्यादि 'द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहा' (xxxix.13) इत्यन्तः पञ्चाध्यायात्मको मन्त्रभागो दिवाकीर्त्यमुच्यते । तच्च ब्राह्मणं बृहदारण्यकान्तर्गतप्रवर्ग्यकाण्डेऽस्ति.

दिवा-तन *a.* दैनिक; daily, diurnal. **दिवा-तर** (1) *n.* एतन्नामक साम; name of a Sāman. (2) *a.* दिन का; diurnal i.127.5 दिवातरात 'अहः सकाशात्'. **दिवा-वसु** *a.* दिन में भास्वर; beautiful by day viii.34.1 दिवावसो 'दीप्तहविष्क'.

दिवि-क्षय्-अ *a.* आकाशवासी; having abode in heaven v.46.5 दिविक्षयं यजतम् 'द्युलोके वर्तमानम्'.

दिवि-क्षि-त् = दिविक्षय x.92.12 सूर्यामासा दिविक्षिता. **दिवि-चर्-अ** *a.* आकाशचारी; moving in the sky AV. xix.9.7 दिविचरा ग्रहाः. **दिवि-र्जा** *a.* आकाशज; sky-born viii.43.28 अग्ने दिविर्जा असि.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दिव्-ई-त् *a.* स्वर्गगामी; going to the sky or heaven x.76.6 दिविता दिविमता 'दिवितायां दीप्तिमत्तायाम् अर्थात् सोमयागे'. **दिवित्-मन्त्** *a.* आकाशगामी, स्वर्गगामी; going to heaven or sky x.76.6; cp. दिवित्. Note i.62.2 दिवित्मता वचः like नव्यसा वचः (ii.31.5) for नव्यसा वचसा vi.62.2.

दिविधुवक *n.* शरविशेष; a kind of reed Kauś. xl.2 = दविधुवक √धू.

दिवि-यज् *a.* आकाशयाजी; worshipping in heaven ix.97.26 होतारो न दिवियजः 'द्युलोके स्थितानिन्द्रादीन् यजन्तः'. **दिवि-योनि** *a.* आकाशयोनि; having origin in heaven x.88.7 दिवियोनिर्विभावा 'द्युस्थानः'. **दिवि-श्रित्** *a.* दिविश्रित् AV. xi.7.23 दिवि देवा दिविश्रितः. **दिवि-षद्** *a.* = दिविश्रित AV. 10.9.12 दिविषदो अन्तरिक्षसदः. **दिवि-ष्टम्भ्-अ** *a.* आकाश को थामने वाला; sky-propping AV. xix.32.7 दर्भेण देवजातेन दिविष्टम्भेन. **दिव्-इष्-टि** [= desire or striving for heaven] (1) *f.* प्रार्थना; prayer, devotion vii.74.1 इमा उ वां दिविष्टयः 'दिवमिच्छन्त्यः प्रजाः'. (2) *a.* स्वर्ग के लिये प्रयत्नवान्; striving for heaven VS. xxvii.30. **दिवि-स्पृश्** *a.* आकाशस्पर्शी; touching the sky x.168.1 दिविस्पृग् याति (रथः), TS. iv.4.4.2.

दिवो-जा = दिविजा vi.65.1 दुहिता दिवोजाः 'दिवो जाता'.

दिवो-दास [दिवस्–] *m.* स्वर्ग का दास, एक नाम; servant of heaven, name of a king i.112.14 दिवोदासं शम्बरहत्य आवतम् 'एतत्संज्ञकं राजर्षिम्'. **दिवो-दुह्** *a.* आकाश को दुहने वाला; milking the sky. **दिवो-रुच्** *a.* आकाश से चमकने वाला; shining from the sky iii.7.5 दिवोरुचः सुरुचो रोचमानाः 'द्युलोकस्य रोचकाः'.

दिव्-य [also दि–] *a.* दैवी; divine, heavenly, celestial i.164.6 दिव्यः सुपर्णः. Mark दिव्याग्निः 'वैद्युतोऽग्निः'.

√**दिश्** दिखाना, देना; to point, assign; cp. दिदिड्ढि, x.102.10 धुरो वहति प्रदेदिशत्, ix.70.5 आदेदिशानः ··· शुरुधः, AV. xii.1.40 भूमिर्नो दिशतु, AV. xii.2.55 परामीषामसून् दिदेश. Forms. VI. : *Pr.* दिशामि. *Ipv.* दिशतु; *Pt.* दिशन्त्; दिशमान. *Pf.* दिदेश; *Sb.* दिदेशति; *Ipv.* दिदिड्ढि, दिदेष्टु; दिदिष्टन. *Ppf.* दिदिष्ट (*3. s.* Ā.). *Ao. root* : अदिष्ट; *s* ; अदिक्षि; *sa* : अदिक्षत्. *Pp.* दिष्ट. *Gd.* –दिश्य. *Inf.* –दिशे. *Int.* देदिष्टि. *Ipf.* देदिशम्; अदेदिष्ट; देदिश्यते.

दिश् *f.* आदेशन, निदर्शन; direction, pointing ix.21.6 दधाता केतमादिशे 'आदिशे स्वामिनि', ix.21.5 दधाता वेनमादिशे 'आदेशनाय', vi.48.14 स्तुष आदिशे 'आदेशनाय'.

दिश् *f.* दिशा; quarter i.183.5 दिशं न दिष्टाम्. Cp. दिशः प्रदिशः आदिशो विदिश उद्दिशो दिग्भ्यः स्वाहेति पञ्च दिशः ŚBr. ii.4.1.24 : दिशः प्रधानभूताः, प्रदिशः दिङ्मध्यवर्तिन्यः, ईषद्दिशः आदिशः, विदिशः आग्नेयादिकोणदिशः, उद्दिशः ऊर्ध्वा दिशः. **दिक्-तस्** *av.* दिशा से; from the regions of the sky. **दिशां क्लृप्तः** name of AV. xx.128.116. **दिशो-दिशः** [*Abl.*] हर तरफ से; from every quarter.

दिश्-य (1) *a.* दिशा-संबन्धी; belonging to the quarters. (2) *f.* इष्टकाविशेष; the Iṣṭakā piled up reciting the verse 'राज्ञसि प्राची दिक्', TS. v.3.2.2 त एतां दिश्या अपश्यन् तां उपादधत.

दिष्-ट *a.* प्रदिष्ट; shown, pointed out i.183.5 दिशं न दिष्टाम् 'गन्तव्याम्'. **दिष्ट-गमन** *n.* मरणदिवस; the day of death 'दिष्टं परलोकः'.

दिष्-टि *f.* आज्ञा; command, direction, prescription TMB. xxv.18; a kind of measure Kauś. i.5.

√**दिह्** लीपना, पोतना; to besmear vii.50.2 परि कुल्फौ च देहत्, x.87.4 दिहानः 'तीक्ष्णीकुर्वन्'. Forms. II. : *Pr.* देग्धि; दिहन्ति; *Sb.* देहत्; *Pt.* दिहानः; *Ipf.* अदिहन्; *Ao. s.* : अधिक्षुर्. *Pp.* दिग्ध.

√**दी** उड़ना; to fly, soar ix.3.1 पर्णवीरिव दीयति 'गच्छति', v.83.7 परि दीया रथेन. Forms. IV. : *Pr.* दीयति, –ते; *Inj.* दीयत्; *Ipv.* दीय. *Ipf.* अदीयम्. *Int. Inf.* देदीयितवै.

√**दी** [= दीदी] चमकना; to shine x.30.4 यो अनिध्मो दीदयत् 'दीप्यते'; चमकाना; to shed light on viii.60.6 दीदिहि विशे मयः 'दीपय'. Forms. *Pr.* दीद्यति *(3.pl.)*; *Sb.* दीदयत; *Ipv.* दिदीहि and दीदिहि; *Pt.* दीद्यत्; दीद्यान. *Ipf.* अदीदेस्, अदीदेत्. *Pf.* दिदेथ, दीदाय; दीदियुर्; *Sb.* दीदयसि and दीदयस्, दीदयति and दीदयत्. *Pt.* दीदिवांस्.

√**दीक्ष्** [√दाश् or √दह्] दीक्षा लेना या देना; to initiate TS. vi.1.3 कृष्णाजिनेन दीक्षयति 'संयोजयति', Sat. vii.1 दीक्षते 'दीक्षां गृह्णाति'. Forms. I. Ā. : *Pr.* दीक्षते. *Pf.* दिदीक्षे and दिदीक्षुर्. *Ao. red.* : अदिदीक्षस्; *iṣ.* : अदीक्षिष्ट. *Ft.* दीक्षिष्यते. *Pp.* दीक्षित. *Gd.* दीक्षित्वा. *Cs.* दीक्षयति. *Ds.* दिदीक्षिषते.

दीक्ष्-अण *n.* दीक्षा, सोमयागार्थ यजमान का संस्कार; initiation, consecration. **दीक्षण-ईय** *a.* दीक्षितव्य; to be initiated. **दीक्षणीया** [दीक्षते अनया इति] *f.* सोमयाग में प्रवृत्त यजमान का संस्कारविशेष; a particular ceremony connected with the initiation of the yajamāna for the Soma-sacrifice.

दीक्षा [√दाश्; cp. शीक्षा √Śak.] *f.* दीक्षण; consecra-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

tion for a religious ceremony. **दीक्षा-पति** *m.* दीक्षा का स्वामी; lord of consecration, i.e. Soma. **दीक्षा-वि-मित** *n.* दीक्षितशाला; the hut of the consecrated.

दीक्षित *a.* जिसने दीक्षा ली है; consecrated AV. xi.5.6. **दीक्षित-वाद्-अ** *m.* दीक्षित द्वारा पठितव्य मन्त्र; the verses to be recited by the initiated TS. iii.1.1.1. **दीक्षित-विमित** [दीक्षितस्य प्रवेशार्थं निर्मितः] *a.* दीक्षित के प्रवेशार्थ रचा; constructed for the admission of the initiated TS. vi.2. **दीक्ष्-इन्** *a.* गृहीता दीक्षा येन; consecrated; *f.* **दीक्षिणी**.

दी-र्ति *f.* प्रभा; splendour; in सु-दीर्ति.

दी-र्दय्-अ-त् [*Aor* √दी 'shine'] चमका; shone ii.23.15 यद् दीर्दयच्छेवस ऋतप्रजात; but दीद्यत् is *Pt.* vii.10.1 र्दविद्युतद् दीद्यच्छोशुचानः; cp. i.127.3 दीद्यानो भवति 'दीप्यमानः'.

दी-दि-ति [= दीर्ति] *f.* दीप्ति; lustre; in सु-दीदिर्ति.

दी-दि-वांस् [*Pf. Pt.* √दी 'shine'] *a.* दीप्यमान; shining ii.9.1 त्वेषो दीदिवान् 'दीप्यमानः'; on TS. 'देवेभ्यो हविषो दाता'.

दी-दि-वि *a.* द्योतमान; shining i.1.18 गोपामृतस्य दीदिविम् 'पौनःपुन्येन द्योतकम्'.

दीद्य्-अग्नि *a.* प्रदीप्ताग्नि; having blazing fire i.15.11 दीद्यग्नी शुचिव्रता 'द्योतमानाहवनीयाद्यग्नियुक्तौ' (अश्विनौ).

दी-धि-ति [√धी or √ध्यै] *f.* ध्यान, भक्ति; devotion i.186.11 सा वो दीधितिः 'दीप्तिः', iii.4.3 प्र दीधितिर्विश्ववारा 'स्तुतिर्दीप्तिर्वा', v.18.4 चित्रा वो येषु दीधितिः 'यज्ञविषया क्रिया', vii.1.1 अग्निं नरो दीधितिभिररण्योः 'अङ्गुलिभिः'.

दी-र्न [√दी 'decay, run down'] (1) *a.* न्यून, अल्प, क्षीण; scarce, scanty, shallow, depressed, wretched viii.67.11 पर्षि दीर्न 'क्षीणे उदके', iv.24.9 दीर्ना र्दक्षा वि दुहन्ति प्र वार्णम् 'असमर्थाः'. **दीर्न-ता** *f.* अल्पता, अवलता; scarcity, weakness vii.89.3 क्रत्वः समह दीर्नता 'अशक्ततया'. **दीर्न-दक्ष** *a.* मन्दमति; of weak mind x.2.5 यत् पाकत्रा मनसा दीर्नदक्षाः 'दीनबला दीनोत्साहा वा'.

√**दीप्** [extension of √दी] चमकना, चमकाना, सुलगाना; to shine, make shine, kindle vi.22.8 दिव्यानि दीपयोऽन्तरिक्षा 'तापय', viii.48.6 अग्निं न मा मथितं सं दिदीपः 'संदीपय'. Forms. IV. Ā : *Pr.* दीप्यते. *Ao. red.* : अदिदीपत, अदीदिपत; *Inj.* दिदीपस्. *Cs.* दीपयति.

दीप्-ति *f.* प्रभा; brightness, splendour ŚBr.

दीर्घ्-अ [*द्राघ्] *a.* लंबा; long : in space and time i.173.11 दीर्घः ··· अध्वा; अविच्छिन्न; continuous TS. i.6.6.4 दीर्घः ··· यज्ञः; बड़ा, ज्येष्ठ eldest ŚA. vii.2 अस्य पुत्र आह दीर्घः; opp. to ह्रस्व 'younger' for which cp. ह्रस्वो माण्डूकेयः ŚA. vii.13; cp. दीर्घमायुः Aw. daregem āyū.

दीर्घ्-जिह्व्-य *a.* लंबी जीभ वाला; long-tongued ix.101.1 दीर्घजिह्व्यं श्वानम् (or is it from दीर्घजिह्वी 'the long-tongued bitch, name of a demoness in TMB. xiii.6.9 ?). **दीर्घ-तन्तु** *a.* लंबे तन्तु वाला; forming a long theard or row = prolonged x.69.7 दीर्घतन्तुर्बृहदुक्षार्यमग्निः 'तन्तवः स्तोत्रादयः । प्रभूतस्तुतिमान्'. **दीर्घ-तमस्** *m.* एक नाम; name of a sage with the patronymic औचथ्य and matronymic मामतेय, author of the hymns i.140-164, i.158.6 दीर्घतमा मामतेयो जुजुर्वान्. **दीर्घ-तमसोऽर्क** *m.* name of the Sāman connected with Dīrghátamas TMB. xx.3.34. **दीर्घ-नी-थ** *m.* एक नाम; name of a man viii.50.10 दीर्घनीथे र्दमूनसि 'दीर्घं स्वर्लोकपर्यन्तं नीथं हविःप्रापणं यस्य'.

दीर्घ-प्र-यज्-यु *a.* याग में प्रयत; persevering in sacrifice xii.82.1 दीर्घप्रयज्युर्मति यो वनुष्यति 'दीर्घप्रततयज्ञम्'. **दीर्घ-मुखी** *f.* काकी अथवा गर्दभी; a female crow or a female ass TAr.

दीर्घ-प्र-सद्-मन् *a.* विशाल एवं प्रकृष्ट घर वाला; having an extensive and excellent abode viii.10.1 दीर्घप्रसद्मनि ··· रोचने दिवः 'प्रसीदन्ति एषु देवाः इति प्रसद्मानो यज्ञगृहाः । दीर्घा आयताः प्रसद्मानो यस्मिन् लोके'.

दीर्घमुखिन् *m.* टिट्टिभ; pewit, lapwing.

दीर्घ-यशस् *a.* विश्रुत; renowned far and wide v.61.9 विप्राय दीर्घयशसे 'प्रभूतान्नाय प्रभूतकीर्तये वा'. **दीर्घ-या-र्थ** *m.* लंबी बाट, प्रलम्ब मार्ग; long course or journey ii.15.3 पथिभिर्दीर्घयार्थैः 'बहुकालं गन्तव्यैः', v.45.9 दीर्घयार्थे 'दीर्घगमने'.

दीर्घ-श्मश्रु *a.* लंबी दाढ़ी वाला; long-bearded AV. xi.5.6 दीक्षितो दीर्घश्मश्रुः. **दीर्घ-श्रव्-अस्** = दीर्घयशस् i.112.11 वर्णिजे दीर्घश्रवसे 'एतत्संज्ञाय ऋषये'. **दीर्घ-श्रु-त्** *a.* दूर से सुनने वाला, दूर तक सुनाई पड़ने वाला, प्रथितकीर्ति; hearing from afar, heard far and wide vii.61.2 विप्रः दीर्घश्रुत् 'चिरकालं श्रोता', viii.25.17 मित्रस्य व्रता वरुणस्य दीर्घश्रुत the well-known ordinances of Mitrá and Váruṇa. **दीर्घ-श्रुत्-तम** *a.* अतिप्रथितकीर्ति; of very wide fame TS. i.6.12.2 ऋषिर्हि दीर्घश्रुत्तमः 'प्रथितकीर्तितमः'. **दीर्घ-सत्र** [चिरसाध्यं सत्रं यागः] *m.* प्रलम्ब सोमयाग; continued Soma-sacrifice. **दीर्घ-सोम** *m.* सोमयागविशेष; a particular Soma-yāga.

दीर्घा-धी *a.* दूरदर्शी, मननशील; having a far-reaching

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

mind ii.27.4 दीर्घाधियो रक्षमाणा असुर्यम् 'दीर्घाणि धियः कर्माणि ज्ञानानि वा येषाम्'.

दीर्घप्सस् *a.* लम्बाग्र; having a long forepart (a waggon) i.122.15 रथः · · · दीर्घप्साः 'अतिविस्तृतरूपः'.

दीर्घायु [Old Iran. dargāyus] *a.* चिरायु; long-lived viii.70.7.

दीर्घायु-त्व *n.* लम्बी आयु; long life x.62.2 दीर्घायुत्वं वो अस्तु, TS. iv.7.3.2 दीर्घायुत्वं च मे.

दीर्घायु-शोच्-इस् *a.* लंबी आयु तक चमकने वाला; shining through a long life v.18.3 तं वो दीर्घायुशोचिषम्. **दीर्घायुस्** *a.* दीर्घ आयु वाला; long-lived iv.15.9 दीर्घायुरस्तु सोमकः, x.85.39 दीर्घायुरस्या यः पतिः.

दीर्घारण्य (1) *n.* अरण्यानी; long tract of wild or desert country. (2) *a.* जनशून्य; devoid of population ABr. xiv.6 प्रत्यञ्चि दीर्घारण्यानि.

√**दीव्** जूआ खेलना; to play, gamble. Forms. IV.: *Pr.* दीव्यति, –ते. *Pf.* दिदेव. *Pp.* द्यूत. *Gd.* –दीव्य.

दीव् जूआ, द्यूतफलक; game of dice, dice-board x.27.17. न्युप्ता अक्षा अनु दीव आसन् 'देवने रमणस्थाने', v.85.8 कितवासो यद् रिरिपुर्न दीवि.

दीव्-अन (1) *a.* खेलने वाला; playing. (2) *m.* जुआरी; a gambler.

√**दु** जलाना, जलना; to burn, be burnt or consumed AV. ii.31.3 दूर्ता अदूना अरसा अभूवन्, AV. v.22.2 अग्निरिवाभिदुन्वन्, ChUp. v.24 इषीकातूलमग्नौप्रोतं प्रदूयेत 'प्रदह्येत'. Forms. V. P.: *Pr.* दुनोति; दुन्वन्ति; *Pt.* दुन्वन्त. *Ao. iṣ.* : *Sb.* दविषाणि. *Pp.* दूर्न.

√**दु** जाना, भागना; to go, run (cp. दूर्, दूर्त) AA. i.4.1 दुताः संबाढतमाः 'running very close together'.

दुःख [*दुष्-क; opp. to सुख *सुक] *n.* क्लेश; pain, sorrow, difficulty. **दुःख-चक्षुस्** *a.* चक्षुरोगोत्पादक; causing eye-disease TAr. **दुःख-नि-धन** *a.* क्लेशान्त; ending in trouble TAr. i.27.

दुग्-ध (1) *n.* दूध; milk. (2) *a.* दुहा; milked. AV. x.6.31 पयो दुग्धमुपासते. **दुग्ध-दोह्-अ** *a.* जिसका दूध दुहा जा चुका है, व्यर्थ; yielding no milk AA. iii.2.4. **दुग्ध-पदी** *f.* दूधभरे पैरों वाली; in whose footstep is milk.

दुग्ध-भृ-त् *a.* दूधभरी; bearing or yielding milk MS. i.6.1 दोह्या च ते दुग्धभृच्च.

दुघा [√दुह्] *f.* धेनु, दोग्ध्री; milch-cow x.67.6 रक्षितारं दुघानाम् 'क्षीरस्य दोग्ध्रीणां गवाम्'.

दुघ्-आन [=दुहान √दुह् *Pf. Pt.* दुदुहान] जिसका दूध दुहा जा चुका है; milked iii.31.10 पयः दुघानाः.

दुच्छुन [दुत-शुन, √दु 'burn'] *a.* दुश्चेतस् शत्रु; enemy TS. iv.6.6.7 अप प्रोथ दुन्दुभे दुच्छुनां इतः 'दुष्टचित्तान् पुरुषान्'. **दुच्छुना** *f.* आपद्, राक्षसी; calamity, misfortune, demoness ii.23.6 तं मर्मर्तु दुच्छुना हरस्वती 'दुर्बुद्धिः', viii.20.4 तिष्ठद् दुच्छुना, VS. xix.38. दुच्छुनायते 'दरिद्रं करोति' TAr. iii.7.11.

दु-त *a.* दग्ध; burnt AA.

दु-धि [√धू, cp. दोधत्, दुधित] *a.* हिंसक, प्रोल्वण; injurious, violent vi.36.2 स्यूमगृभे दुधयेऽवते 'हिंसकाय'. **दु-धि-त** [from दुधि, as व्याधित from व्याधि] *a.* आर्त, गदला; troubled, turbid, confused, muddled iv.1.17 नेशत् तमो दुधितम् 'दुधिः प्रेरणकर्मा। उषसा प्रेरितम्'.

दु-धूर्षति [√धृष् *Desid.*] wants to injure.

दु-ध्र्-अ *a.* दुर्धर; violent, uncontrolled vi.22.4 किं वयो दुध्र खिद्वः 'दुर्धर'. **दुध्र-कृ-त्** *a.* ऊधमी, उपद्रवी; boisterous (Maruts) i.64.11 दुध्रकृतो मरुतः. 'दुध्रं दुष्टानां धारयितारमात्मानं कुर्वाणाः'. **दुर्ध्र-वाच्** *a.* दुर्धरवाक्, स्खलित-वाक्; speaking confusedly vii.21.2 विदथे दुर्ध्रवाचः 'दुर्धरवाचः'.

दुन्दुभि [Onomatopoetic] *mf.* भेरी; kettle-drum vi.46.29. **दुन्दुभ्-य** *a.* दुन्दुभिजन्य; born of kettle-drum TS. iv.5.7.1. **दुन्दुभ्य्-आघात** *a.* ढोल पीटने वाला; a drummer.

दुर् [√दृ] *f.* द्वार; door i.188.5 दुरो घृतान्यक्षरन् 'दाता'.

दुर्-अ *a.* खजाना खोल देने वाला; a liberal giver i.53.2 दुरो अश्वस्य दुर इन्द्र गोरसि 'दाता'.

दुर्-अक्षो-भाव्-उक [दुष्टाक्षिभ्यां युक्तो भवितुं शीलवान्] *a.* जिसकी आंखें आ जाती हैं; one whose eyes are prone to disease.

दुर्-अत्य्-एतु *a.* दुरत्यय; hard to cross or excel vii.65.3 अनृतस्य सेतुं दुरत्येतुं.

दुर-दभ्-न [*द्वार-दभ्-न] *a.* दरवाजे को झांसा दे जाने वाला; eluding doors AV. xii.4.4 दुरदभ्ना ह्युच्यसे 'door-damaging' W.

दुर्-अन्न-ई *f.* दुर्भोजन; noxious or insufficient food VS. ii.20 पाहि दुरन्न्याः 'दुर्भोजनात', TS. i.1.13.3 पाहि दुरन्नयै.

दुर्-अनु-वेद्-अ *a.* दुष्प्राप्य; difficult to find KS. xxxii.6.

दु-रभ्-ई *m.* दुर्गन्ध; bad smell: formed on सुरभि.

दुरर्मणी [√ऋ + मन्] *a.* दुश्चरित; evil going or action AV. xvi.2.1 निर्दुरर्मण्य ऊर्जो, may be निर्दुरन्न्यः for which cp. TBr. iii.3.9.

दुर्-अव-वद्-अ *a.* अनिन्द्य; difficult to blame ABr.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

x.22.5 दुरवदं श्रेयः it is difficult to censure what is good.

दुरस्-र्य-ति हानि पहुँचाना चाहता है; wants to harm or injure AV. i.29.2. **दुरस्-र्यु** *m.* मक्कार शत्रु; malevolent enemy AV. v.3.2.

दुर्-आ-धर्ष्-अ *a.* अधृष्य; difficult to be attacked vi.49.7 दुराधर्षं शर्म.

दुर्-आ-धी *a.* दुष्टचेताः; malevolent vi.51.13 स्तेनं दुराध्यम् 'दुष्टाभिप्रायम्'.

दुर्-आ-धृष्-अ *a.* अधृष्य; unassailable.

दुर्-आप्-अ *a.* दुष्प्राप्य; difficult to attain ŚBr. **दुर्-आप्-अर्न** *a.* जो पकड़ से बाहर है; difficult to be overtaken x.95.2 दुरापर्ना वात इवाहमस्मि.

दुर्-आ-वी *a.* जिसमें से गुजरना कठिन है; difficult to be passed through ix.41.2 सेतुं दुराव्यम् 'रक्षसां बन्धनं तेषां हननबुद्धिं च'.

दुर्-आ-शिर् *a.* दुर्मिश्रित; badly mixed viii.2.5 न यं शुक्रो न दुराशीः 'दुःखेन निष्पाद्याशीः'.

दुर्-आहा [opp. to स्वाहा] दुर्भाग्य; ill luck, wail AV. viii.8.24 स्वाहेभ्यो दुराहामीभ्यः.

दुर्-इ-र्त [= दुरर्मन्] *n.* दुराचरण, दुःख, पाप; bad course, difficulty, evil, sin i.125.7 मा पृणन्तो दुरितमेन आरन् 'दुःखम्', ii.23.5 न तमंहो न दुरितं कुतश्चन 'पापम्'. **दुर्-इ-र्ति** (1) *f.* दुर्गति; difficulty. (2) *a.* दुर्गत; afflicted TBr. iii.1.1.

दुर्-इष्-ट [√यज्] *a.* अङ्गविकल अनुष्ठान; badly sacrificed; opp. to स्विष्ट Sat. xix.5. (2) दुर्यजन, यज्ञवैकल्य; deficiency in a sacrifice ABr. xiii.14 यज्ञस्य दुरिष्टं पाति 'यज्ञस्य वैकल्यं निवारयति', TS. vi.6.7 मित्रो यज्ञस्य स्विष्टं युवते वरुणो दुरिष्टम्. **दुर्-इष्-टि** (1) *f.* यज्ञवैकल्य; failure in a sacrifice. (2) *a.* दुष्ट यज्ञ; deficient sacrifice.

दुर्-उक्-त (1) *a.* बुरी तरह बोला; badly spoken. (2) *n.* दुर्वचन; harsh word i.41.9 न दुरुक्ताय स्पृहयेत्, i.147.4 अनु मृक्षीष्ट तन्वं दुरुक्तैः 'दुर्वाक्यैः'. **दुर्-उक्तोक्त** *a.* अन्यथागृहीत विधिवाक्य द्वारा प्रेरित; urged by an injunction wrongly understood; अधिक्षिप्त, निन्दित; censured by men.

दुर्-उद्-गी-त *a.* खराब गाया; badly sung ChUp.

दुर्-उपाप्-अ *a.* दुर्लभ; difficult to obtain.

दुर्-ए-व [√इ] *a.* दुरभिप्राय; ill-disposed iv.41.4 यो नो दुर्एवो वृकतिर्दभीतिः 'दुष्प्रापः', TS. i.2.14.7 मार्या दुर्एवाः 'दुरत्ययाः'.

दुर्-ओक्-अ [√उच्] *av.* न सुहाते हुए; unpleasantly vii.4.3 दुरोकमग्निरायवे शुशोच 'दुःखेन यथा भवति तथा'.

दुर्-ओक्-शोच्-इस् *a.* प्रखर दीप्तिमान्; glowing unpleasantly i.66.5 दुरोकशोचिः (अग्निः) 'दुष्प्रापतेजाः'.

दुर्-ओण [दुर् √अव् 'protected by doors'] *n.* आवास; house i.117.2 सुकृतो दुरोणम् 'देवयजनलक्षणं गृहम्', i.108.7 यदिन्द्राग्नी मदथः स्वे दुरोणे when O Indra and Agni ye rejoice in your own abode. **दुरोण-र्यु** *a.* घर का शौकीन; fond of home viii.60.19 दिवस्पार्युर्दुरोणर्युः 'यजमानगृहस्य भिश्रयिता। सदा वर्तमानः'. **दुरोण-र्सद्** *a.* गृहसद्; residing in a house iv.40.5 अतिथिर्दुरोणसद् 'गृहे पाकादिसाधनत्वेन स्थितः'; कलशस्थ सोम; stored in a kalaśa Kaṭha.

दुर्-ओष्-अ *a.* अदाह्य, अबाध्य, अनुत्तेज्य, माठा, मन्द; hard to burn or torment, hard to excite, slow ix.101.3 तं दुरोषं सोमम् 'दुर्दहं दुर्बाधं वा'.

दुर्-ओष्-अस् = दुरोष iv.21.6 दुरोषाः होता 'दुस्तरक्रोधः'.

दुर्-ग्-अ (1) *a.* दुर्गम; inaccessible AV. x.1.16 दुर्गाः स्रोत्याः. (2) *n.* दुर्गम (मार्ग), किला; a difficult or narrow passage, citadel viii.93.10 दुर्गे चित्रः सुगं कृधि 'दुर्गमेऽपि मार्गे', i.41.3 वि दुर्गा ··· घ्नन्ति राजानः 'गन्तुं दुःशकानि शत्रुनगराणि'.

दुर्-गन्धि *a.* गंदी गंध वाला; stinking AV. viii.6.12 दुर्गन्धील्लोहितास्यान्.

दुर्-गह्-अ [√गाह् = –गह्य TS. v.5.9.1] (1) *a.* दुर्गम्य; impassable place iv.18.2 नर्हमतो निरया दुर्गहैतत् (–हा–) 'दुर्ग्रहं दुःखेन प्राप्यम्'. (2) *n.* खतरा; danger, peril, risk vi.22.7 स नो वक्षत् ··· अति दुर्गहाणि 'दुर्गाणि'; *m.* एक नाम; name of a person viii.65.12 नपातो दुर्गहस्य मे 'दुःखं गाहमानस्य'.

दुर्ग-हन् *a.* आपन्निवारक; averting misfortune.

दुर्-गा *f.* अगम्य, अनभिगम्य; hard to go to or upon.

दुर्-ग्-ई *f.* दुर्गा; Durgā.

दुर्-गृभ्-इ *a.* दुर्ग्राह्य; hard to hold or seize i.140.6 दुर्गृभिः अग्निः 'ग्रहीतुमशक्यः'. **दुर्-गृभ्-इ-ष्वन्** = दुर्गृभि i.52.6 वृत्रस्य दुर्गृभिष्वनः 'दुर्ग्रहव्यापनस्य। तस्य हि व्यापनं न केनापि ग्रहीतुं शक्यते'.

√**दुर्गृभीय** पकड़ से बाहर होना; to be hard to seize v.9.4 उर्त स्म दुर्गृभीयसे 'दुःखेन गृह्यसे'.

दुर्-णश्-अ *a.* दुष्प्राप्य; unattainable AV. v.11.6 एकेन दुर्णशं चित्.

दुर्-णामन् (1) *a.* बदनाम; ill-named. (2) *m.* अर्श रोग; piles x.162.1 दुर्णामा योनिमाशये 'दुर्नामा अर्शआख्यो

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रोगः'. **दुर्-णाम-चात्-अन** = दुर्णामर्हन् AV. xix.36.1. **दुर्-णाम-र्हन्** *a.* अर्शोरोग-नाशक; destroyer of piles xix.36.3 दुर्णामर्हा मणिः.

दुर्-णिहितैषिन् *a.* ऊट-पटांग रखे को ढूंढ लेने वाला; tracing out what is badly kept AV. xi.9.15 रिशां दुर्णिहितैषिणीम् 'seeking what is ill-deposited' W.

दुर्-दर्श्-अ *a.* cp. अदृश्य.

दुर्-दृश्-ईक *a.* बदशकल, दुर्दर्शन; of evil aspect vii.50.1 अजकावं दुर्दृशीकम् 'दुर्दर्शनम्'.

दुर्-धर्-अ *a.* दुर्धार्य, अत्यधिक; difficult to be carried or borne, excessive i.57.1 दुर्धरं राधः 'अन्यैर्धर्तुमशक्यम्'.

दुर्-धर्-ई-तु *a.* दुर्धर, दुर्वार्य; hard to restrain, irresistible x.20.2 मित्रं दुर्धरीतुम्. **दुर्-धर्-तु** *a.* = दुर्धरीतु v.87.9.

दुर्-धा *f.* अव्यवस्था; disarrangement x.109.4 दुर्धां दधाति 'दुर्धानाम्'. **दुर्-धि-त** *a.* अव्यवस्थित; badly arranged, untidy i.140.11 इदमग्ने सुधितं दुर्धितादधि 'दुष्टं स्थापितात्'.

दुर्-धुर् *a.* कुढब्बा जुड़ा; badly yoked v.56.4 गावो न दुर्धुरः 'दुःखेन हिंस्या अश्वाः'.

दुर्-नि-यन्-तु *a.* अदम्य; hard to restrain i.190.6 दुर्नियन्तुः ··· मित्रः.

दुर्-वीरिण *a.* परुष; bristly, hard, rough (beard) ŚBr. 'वीरिणास्तृणविशेषाः । दुष्टानि वीरिणानीव'.

दुर्-ब्राह्मण *a.* खोटा बाह्मन; a bad Brahmin यस्य वेदश्च वेदी च उत्सन्ना च त्रिपौरुषी TS. ii.1.10.1.

दुर्-भग्-अ *a.* अभागा; unfortunate, having a bad portion AV. x.1.10 दुर्भगां मृतवत्साम्. **दुर्-भिषज्य** *n.* दुःसाध्यता; the state of being difficult to cure ŚBr. xiv.7.1.15.

दुर्-भूर्त *n.* दुर्भाग्य, क्षति; ill luck, harm AV.iii.7.7 अपास्मत् सर्वं दुर्भूर्तम्.

दुर्-भृ-र्ति *f.* अल्प वृत्ति, दुर्भरण; scanty maintenance vii.1.22 दुर्भृतये 'कृच्छ्रभरणाय'; cp. दुरन्नी.

दुर्-मख *a.* अयोद्धा, फिसड्डी; non-fighting, reluctant : cp. अ-दुर्मख. **दुर्-मङ्गल** *n.* कुमङ्गल; ill luck. Cp. अ-दुर्मङ्गल. **दुर्-म-र्ति** *f.* किनहबाजी, जलन, ईर्ष्या; malevolence viii.67.15 अप दुर्मतिः. **दुर्मती-कृत** *a.* अन्यथा-गृहीत; taken otherwise ABr. iii.38. **दुर्-मद्-अ** *a.* मदान्ध, उन्मत्त; intoxicated, wild i.32.6 अयोद्धेव दुर्मदः 'दर्पयुक्तः'; VS. xxx.8. **दुर्-मन्तु** *a.* दुर्बोध; difficult to be understood x.12.6 दुर्मन्त्वत्रामृतस्य नाम.

दुर्-मन्-मन् *a.* मैले मन का, ईर्ष्यालु; ill-disposed, evil-minded viii.60.7 दुर्मन्मा कश्च वेनति 'दुर्मतिः'. **दुर्-मर्-अ** *a.* जीवन से चिपका; dying hard, tenacious of life ŚBr. **दुर्-मर्-आयु** *a.* दुर्मरण का हेतु; causing untimely death TBr. iii.7.6. **दुर्-मर्ष्-अ** *a.* अविस्मरणीय; not easily to be forgotten viii.45.18 दुर्मर्षं चक्रिया उत and should not forget it. **दुर्-माय्-उ** *a.* खोटी चालों वाला; using bad arts iii.30.15 दुर्मायवो दुरेवा मर्त्यासः 'दुष्टमायुधानि मिन्वन्ति प्रक्षिपन्तीति'. **दुर्-मित्र** (1) *a.* खोटा मित्र; unfriendly vii.18.15 दुर्मित्रासः प्रकलविन्निमानाः 'दुष्टमित्राः'. (2) *m.* एक नाम; name of a seer x.105.11 दुर्मित्र इत्थास्तौत.

दुर्-य (1) *a.* द्वार का, घरेलू, घर में प्राप्त; relating to door, relating to or found in a house i.51.14 दुर्यो न यूपः 'द्वारि निखाता स्थूणा', vii.1.11 प्रजावतीषु दुर्यासु दुर्य 'गृहेभ्यो हित'. (2) *m.pl.* घर; abode i.91.19 प्र चरा सोम दुर्यान् 'गृहान्' = TS. i.2.10. **दुर्-युज्** *a.* आसानी से जुआ न लेने वाला; difficult to be yoked x.44.7 अश्वा येषां दुर्युज आ युयुज्रे 'दुर्योजाः प्रबलाः'. **दुर्य्-ओर्ण** [= दुरोर्ण ?] *n.* गृह, स्थान; a bad place i.174.7 निं दुर्योर्णे कुयवाचं मृधि श्रेत 'दुष्टयोनौ स्थाने'. Grassmann 'a bad encounter'. May be दुर्याणे, 'a difficult pass' : opp. to सुयोर्न written सियोर्न.

दुर्-वराह *m.* बेजान सूअर; a tame hog. **दुर्-वर्-तु** *a.* दुर्वार्य; difficult to ward off iv.38.8 दुर्वर्तुः स्मा भवति 'दुर्वारः'. **दुर्-वाच्** *a.* कटुभाषी; having harsh speech or voice AV. iv.17.5 सर्वा दुर्वाचः. **दुर्-वास्-अस्** *a.* दुर्वस्त्र; ill-clothed vii.1.19 दुर्वासेऽमतये 'दुष्टवस्त्राय'. (or is it 'from a bad pasture-land' ? *वासस् 'pasture'). **दुर्-विद्-अत्र** *a.* कदाशय, दुर्बुद्धि; ill-disposed, envious x.35.4 आरे मन्युं दुर्विदत्रस्य धीमहि 'दुर्धनस्य'. **दुर्-विद्-वांस्** *a.* दुर्मनस्क; ill-disposed vii.94.12 दुर्विद्वांसं मर्त्यम् 'दुर्विज्ञानम्'. **दुर्-वि-वक्-तु** *a.* दुर्निर्णायक; a bad judge ĀpDS. i.32.24 = **दुर्विवक्तृ** Sat. xxvi.8. **दुर्-वेद्-अ** *a.* दुष्प्राप्य; difficult to be found.

दुर्-हणा (1) पापन, मुई (in Punjabi); accursed i.38.6 मो षु णः निर्ऋतिर्दुर्हणा वधीत् 'केनापि हन्तुमशक्या'. (2) *f.* विनाश; disaster i.121.14 इन्द्र दुर्हणायाः पाहि 'अवृत्तेः'.

√**दुर्हणाय** किसी की हानि सोचना; to plot evil x.134.2 दुर्हणायतः ··· मर्तस्य 'दुःखप्रदं हननमाचरतः'.

दुर्हणार्यू *f.* घात में रहने वाली; plotting evil iv.30.8 दुर्हणायुं ··· स्त्रियम् 'दुष्टं हननमिच्छन्तीम्'. **दुर्हणा-वन्त्** *a.* दुरभिसंधि; plotting evil viii.2.20 मो ष्वद्य दुर्हणावान् 'परैर्दुःखं हननं तद्वान्'.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दुर्-हार्द् *a.* दुर्हृद; ill-disposed ii.7.5 चक्षुर्मन्त्रस्य दुर्हार्दः = दुर्हार्दं AV. xix.28.10 विध्य मे सर्वान् दुर्हार्दान्.

दुर्-हि-त [√धा] (1) *a.* फटे-हाल; miserable. (2) **—तः** *m.* शत्रु; enemy viii.19.26 न दुर्हितः स्यात् 'शत्रुः'.

दुर्-हृणायु *a.* क्रोधान्ध; furious i.84.16 भार्मिनो दुर्हृणायून् 'परैर्दुःसहेन क्रोधेन युक्तान्' = TS. iv.2.11.3 'दुःखहरणशीलान्'.

दुर्ला *f.* डोलने वाली; shaking : one of the Kṛttikās TS. iv.4.5.1; ईष्टका; brick TS. iv.4.5.1 = बुला MS. ii..8.13. **दुवन्य** [√दू 'be at a distance'] *a.* दूर; distant. **दुवन्य-सद्** *a.* दूरवर्तियों में बसा; dwelling among the distant people iv.40.2 दुवन्यसद् दधिक्रावा 'दुःपरिचरणमिच्छन्तो दुवन्याः । तेषु सीदतीति'.

दुव्-अस् [√दू 'to run to with gifts'] *n.* पूजा, परिचर्या; worship, offering oblations etc. i.36.64 विदा देवेषु नो दुवः 'धनं हविःस्वरूपम्', vi.15.6 वनते हि नो दुवः 'परिचरणम्'.

दुव्-अस् [√दू; cp. दूर] (1) आगे बढ़ने वाला; advancing, stirring, gaining ground i.164.14 आ यद् दुवस्याद् दुवसे न कारुः 'परिचरणाय', i.168.3 दुवसो नासते 'परिचरन्त इवासते'. (2) परिचर्या; attendance TBr. iii.6.1. **दुवस्-अर्न** *a.* आगे बढ़ने वाला; advancing, pushing on iv.6.10 श्येनासो न दुवसनासो अर्थम् 'परिचरणीयाः'.

√**दुवस्य** पूजा अथवा परिचर्या करना; to worship, offer oblations etc. **दुवस्-यु** *a.* पुजारी; worshipping x.100.12 तुतूर्षति पर्यग्रं दुवस्युः 'एतन्नामर्षिः; *f.* **—यू.** **दुवस्-वन्त्** *a.* परिचरित; one who has received offerings TS. i.8.17.2 बृहस्पतये दुवस्वते.

दुवो-र्या *f.* परिचर्या, पूजा; worship v.36.6 श्रुतर्यथाय मरुतो दुवोर्या 'परिचर्यया'. **दुवो-र्यु** (1) *a.* = दुवस्यु vi.36.5 यो दुवोर्युः. (2) *av.* पूजा के साथ; reverently, out of acknowledgement vii.18.4 षष्टिर्वीरासो अधि षड् दुवोर्यु 'परिचरणकामाय'.

दुश्-चक्ष्-अस् *a.* खोटी नजर वाला; evil-eyed TS. iii.2.10.2 **दुश्-चर्-इत** *n.* दुरित; ill-conduct AV. ix.5.3. **दुश्-चर्-मन्** *a.* चमड़ी की बीमारी वाला, कुष्ठी; suffering from a skin disease, leprous TS.

दुश्-चित् *a.* दुर्मनस्क; thinking evil v.31.5 यां ते चक्रुः ··· दुश्चितः.

दुश्-च्यव्-अर्न *a.* अविचल, ध्रुव; hard to shake, difficult to be felled x.103.7 दुश्च्यवनः (इन्द्रः) 'अन्यैरचाल्यः' = TS. iv.6.4.1.

दुः-शंस्-अ *a.* परिवादक, निन्दक; reviling i.23.9 मा नो दुःशंस ईशत 'दुष्टेन शंसनेन कीर्तनेन युक्तः', VS. xx.82 'अस्मदीयस्य दुष्कृतस्य शंसिता'. **दुः-शास्-उ** *a.* दुःसाध्य; malignant x.33.1 दुःशासुरागादिति घोष आसीत् 'केनापि दुःशासनः'. **दुः-शी-म** *a.* दुरासन; bad to lie upon : name of a man x.93.14 दुःशीमं पृथवाने वेने 'दुःशीमनाम्नि'. **दुः-श्रृत** *a.* अपक्व विषम-पक्व वा; not cooked, or ill-cooked. **दुः-शेव** *a.* विरोधी; unfavourable i.42.2 अर्घो वृको दुःशेवः 'सेवितुं दुःशकः दुष्टमुखो वा'.

दुः-श्रृ-त *a.* कुपक्व; ill-cooked ĀpGS. 2450.

√**दुष्** दूषित होना या करना; to be defiled or defile, spoil मा दुषत् 'दुष्टं मा भूत् वीर्यं प्रजापतेः'. ABr. Forms. IV. : *Pr.* दुष्यति. *Ao. red.* अदूदुषत्; *a* : दुर्षत्. *iṣ.* : दोषिष्टम्. *Cs.* दूर्षयति. *Fl.* दूषयिष्यामि.

दुष्-कृ-त् *a.* दुश्चरित; evil or ill doing vi.16.32 परिबाधस्व दुष्कृतम्. **दुष्-कृ-त** *a.* कुकृत; wrongly or badly done, badly arranged ŚBr. viii.6.2.18 **दुष्-कृष्-ट** *a.* खराब जोता; ploughed badly. **—ष्टम्** *av.* खराब जोतते हुए; ploughing badly.

दुष्-टर्-अ [√तृ] *a.* अजेय; invincible i.64.14 पृत्सु दुष्टरम् 'दुःखेन तरितव्यम् । अजेयम्', TS. iv.4.12.2 इदं क्षत्रं दुष्टरम्. **दुष्-टर्-ईतु** *a.* दुस्तर, अनतिक्रम्य; irresistible vi.1.1 दुष्टरीतु सहः 'अहिंस्यम्', TS. iv.4.12.1 अग्निर्देवो दुष्टरीतुरदाभ्यः 'दुःखेन स्तरीताच्छादयिता दुष्टरीता तस्यापि अदाभ्यः'. **दुष्-टि** *f.* दूषण, विनाश; defilement, corruption, destruction AV. iii.9.5 दुष्टध्वै हि त्वा भन्त्स्यामि. **दु-ष्टु-त** *n.* अयथा स्तवन; wrong praise. **दु-ष्टु-र्ति** *f.* दुःस्तुति, दोषयुक्त सूक्त; ill-praise; faulty hymn i.5.3.1 न दुष्टुर्तिर्द्रविणोर्देषु शस्यते 'असमीचीना स्तुतिः'.

दुष्-पद् *a.* विकृत पैरों वाला, जोर से पड़ने वाला; evil-footed, firmly falling i.53.9 निं चक्रेण रथ्या दुष्पदावृणक् 'दुष्प्रपदनेन शत्रुभिः प्राप्तुमशक्येन'. **दुष्-परि-हन्-तु** *a.* अपरिहार्य, अविनाशी; difficult to be removed or destroyed, permanent ii.27.6 दुष्परिहन्तु शर्म 'विनाशयितुमशक्यम्'. **दुष्-प्र-ज्ञान** *a.* दुर्ज्ञेय; difficult to know. **दुष्-प्रति-ग्रह्-अ** *a.* दुर्ग्राह्य; difficult to seize or lay hold of. **दुष्-प्राप्-अ** *a.* अप्राप्य; not to be attained. **दुष्-प्राव्-ई** [√अव्] *a.* विरोधी; unkind, unfriendly iv.25.6 दुष्प्राव्योऽवहन्तेर्देवाचः 'दुरुपगमनस्य'.

दुः-शस्-त *n.* अयथाशंसन; wrong statement.

दुः-षम *m.* दुर्वर्ष; a bad year ŚBr. iii.2.1.10; कष्ट; affliction. **—षम्** *av.* उलटे समय पर, असमय, वैषम्येन; at a wrong time, unevenly, improperly. **दुः-षह्-अ** *a.* दुःसह; irresistible ix.91.5 यं दुःषहासः 'सोढुमशक्याः'.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दुः-ष्वप्-न्य *n.* खोटा स्वप्न; evil dream v.82.4 परा दुःष्वप्न्यं सुव 'दुःस्वप्नं दुःस्वप्नवद् दुःखकरं दारिद्र्यम्', TBr. ii.4.6. **दुष्ष्वप्तिम्** may be दुःष्वप्न्यम्.

दुस् [*Prefix*] खराब, अभद्र, बुरी तरह; ill, badly.

√**दुह्** दुहना; to milk; रीता करना; to empty or make useless TAr. ii.17 दुहे ह वा एष छन्दांसि 'स्वकीयमन्त्रान् रिक्तीकरोति फलरहितान् करोति', किंमु स यज्ञेन यजेत यो गामिव यज्ञं न दुहीत (MS.) what sort of sacrifice pray, would he offer if he were not to milk out the sacrifice like a cow ? *Ipf.* अदुहन् AV. viii.10.14 देवा अदुहन् व्यचः; *Aor.* अदुक्षत् : i.33.10 निर्ज्योतिषा तमसो गा अदुक्षत् = अधुक्षत् viii.72.16. *Pf. Pt.* दुदुहानं; *Inf.* दुहध्यै x.61.17 धेनुं दुहध्यै, दोहसे vi.45.7 गां न दोहसे हुवे (= दोग्धुम्); but वृजनं दोहसे 'रिक्तीकरोषि' TS. i.4.9.1. Forms. II. P. : *Pr.* दोग्धि; दुहन्ति; Ā. दुग्धे; दुहते and दुहतें, दुहते and दुहें; *Sb.* दोहत्; दोहते; *Op.* दुहीयत्, दुहीयन्; *Ipv. 3. du.* दुग्धाम्; Ā. *3. s.* दुहाम्; *3. du.* दुहाथाम्; *3. pl.* दुहाम्; and दुहताम्; *Pt.* दुहन्त्; दुघान, दुहान, and दुहानं; *Ipf.* अधोक्; दुहुर्; अदुहन् and अदुहन्. I. Ā. : *Pr.* दोहते. VI. *Ipf.* अदुहत्. *Pf.* दुदोह, दुदोहिथ; दुदुहुर्; Ā. दुदुहे; दुदुहें and दुदुहिरें; *Pt.* दुदुहानं. *Ao. s* : अधुक्षत *(3. pl.)*; *Inj.* धुक्षत *(3. pl.)*; *Op.* धुक्षीमहि; *sa* : अधुक्षस्, अधुक्षत् and अदुक्षत्; अधुक्षन्, दुक्षन् and धुक्षन्; Ā. अधुक्षत, दुक्षत and धुक्षत; *Inj.* दुक्षस्; Ā. *3.* दुक्षत and धुक्षत; *pl.* धुक्षन्त; *Ipv.* धुक्षस्व. *Ps.* दुह्यते; *Pt.* दुह्यमान; *Pp.* दुग्धं. *Gd.* दुग्ध्वा. *Inf.* दुहध्यै; दोहसे; दोग्धोस्. *Cs.* दोहयति. *Ds.* दुदुक्षति.

दुह्-इ-तृ *f.* पुत्री; daughter.

√**दू** [= दा as √गू = गा] देना; to give, see दुवस्.

√**दू** दूर जाना; to go afar. Cp. दूर.

दू *f.* देय; gift i.14.1 ऐभिरग्ने दुवो गिरः 'परिचर्याम्', i.37.14 सन्ति कण्वेषु वो दुवः 'परिचरणानि'.

दू-र्डभ्-अ [√दभ्] *a.* अहिंस्य, अप्रतार्य; hard to deceive ii.28.8 अप्रच्युतानि दूळभ व्रतानि 'दुर्दभ हिंसितुमशक्य'. **दू-र्डाश्-अ** [√दाश् √दा] *a.* अहोता, अभक्त; impious, not worshipping, irreligious i.13.1 येना दूळाशे अस्यसि.

दू-र्ढी [दुस् + धी] *a.* पापाशय; ill-disposed, malevolent viii.19.15 मन्युं जनस्य दूढ्यः 'दुर्धियः', TS. ii.5.12.3 वयं जयेम पृतनासु दूढ्यः 'दृढतराः अपीडिताः'.

दू-र्णश्-अ [√नश्] *a.* अप्राप्य, अविनाशी; hard to attain iii.56.8 त्रिरुत्तमा दूर्णशा रोचनानि 'विनाशयितुमशक्यानि'. **दू-र्णाश्-अ** *a.* दुष्प्राप्य, दुर्नाश्य; hard to attain, hard to destroy iv.63.11 यो दूर्णाशो वनुष्यता 'नाशयितुमशक्यः', vi.45.26 दूर्णाशं सख्यम् 'विनाशयितुमशक्यम्'.

दू-र्त *m.* संदेशवाहक; messenger. *f.* **दूर्ती** i.105.4 दूतो वि वोचति, x.108.2 इन्द्रस्य दूतीः. **दूत्-य** *n.* दौत्य, संदेश; office or duties of a dūta, message i.12.4 यदग्ने यासि दूत्यम् 'दूतकर्म'.

दू-र्न *a.* जला, दुःखी; burnt, afflicted. **दू-र** (1) *a.* दूर; distant, far. (2) *n.* **—म्** *n.* दूरी; distance x.16.9 प्र हिणोमि दूरम्; i.29.6 पताति ··· दूरम्. **दूर-आ-दिश्** *a. a.* दूरस्थ उद्देश्य वाला, दूर तक घोषणा करने वाला; having a distant goal, announcing far and wide i.139.10 जगृभ्मा दूरआदिशं श्लोकम् 'दूरदेशे आदिक् आदेशो यस्य'. **दूर-आ-धी** *f.* दूरस्थ पर टिका; longing for the distant, whose thoughts are on a distant object vi.9.6 वि मे मनश्चरति दूरआधीः 'विप्रकृष्टे विषये आधीः ध्यानं यस्य'. **दूर-उप-ब्द-अस्** *a.* दूर तक आवाज वाला; sounding to a distance vii.21.2 दूरउपब्दो वृषणो नृषाचः 'दूर उपब्दिः शब्दो येषां ते'.

दूर-क *a.* दूर; distant i.22.4 नहि वामस्ति दूरके 'दूरदेशे'. **दूरं-गम्-अ** *a.* दूरगामी; going far = दूरगाः TMB. iv.38.5. **दूर-तस्** *av.* दूर से; from afar, at a distance AV. iv.38.5. **दूर-श्रव्-अस्** *a.* विख्यात; far-renowned.

दूरे-अन्त *a.* दूरी पर अन्त या छोर वाला; ending in distance i.185.7 उर्वी पृथ्वी बहुले दूरेअन्ते 'अपारे'. **दूरे-अ-मित्र** *a.* जिसके शत्रु दूर हैं; whose enemies are far away. KS. xviii.6 अन्तिमित्रश्च दूरेअमित्रश्च. **दूरे-अर्-थ** *a.* जिसका लक्ष्य दूर है; whose aim is far off vii.63.4 दूरेअर्थस्तरणिः 'दूरे गन्ता, दूरे प्रार्थ्यमानो वा'.

दूरे-गव्-यू-ति *a.* जिसका क्षेत्र दूर तक है; whose sphere or domain reaches far AV. iv.28.3 दूरेगव्यूती वृत्रहणौ. **दूरे-दृश्** *a.* दूर से दृश्य, दूर तक दृश्य; visible from afar, visible far and wide vii.1.1 दूरेदृशं गृहपतिम् 'दूरे दृश्यमानं दूरे पश्यन्तं वा'.

दूरे-पश्या *a.* दूरदर्शिनी; far-seeing : name of an Apsaras TBr. iii.7.12.3. **दूरे-भास्** *a.* दूर तक चमकने वाला; shining to a distance i.65.10 विभुर्दूरेभाः 'विप्रकृष्टदेशेऽपि भाः प्रकाशो यस्य'.

दूरे-वध्-अ *a.* दूरघाती; far-striking VS. xvi.40 दूरेवधाय नमः 'दूरे स्थितो हन्ति इति दूरेवधः', TS. iv.5.8.1. **दूरे-हेति** *a.* जिसके आयुध दूर तक मार करते हैं; whose arrows or missiles fly to a distance TS. iii.4.7.2 (or that keeps the missiles out).

दू-रोह्-अण *a.* दुरोह; difficult to ascend or attain (आदित्यमण्डलम्).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दूर्वा [= धूर्वा] *f.* दूब, घास; grass x.134.5 दूर्वाया इव तन्तवः.

दूर्-श *n.* दोरड़ा; the coarse sheet of cloth which the villagers wrap around AV. viii.6.11 कृत्तीर्दूर्शानि बिभ्रति. On Kauś xi.16 'दूर्शं जीर्णवासः'.

दूष्-अण *a.* दूषक; corrupting, violating, mischievous AV. iii.9.4 शुनां कर्पिरिव दूषणः. **दूष्-अयन्त्** *a.* सताता हुआ, सताने वाला; causing trouble TS. iv.7.15.2 यो वां रथः उपयाति दूषयन् 'बाधमानः'. Cp. विदूषक in Cl. Skt.

दूष्-इ *f.* विषैला तत्त्व; poisonous matter AV. iii.11.1 दूष्या दूषिरसि.

दूषीका *f.* नेत्रमल; the rheum of the eyes AV. xvi.6.8 दूषीकाः पीयकान्.

√**दृ** [with आ] आदर करना, बुरा मानना; to respect, mind र्स यदि न विन्दन्ति किमा द्रियेरन् now, if they do not find him, why should they mind ? (ŚBr.).

√**दृ** फाड़ना, बींधना; to pierce. Forms. II. P. : *Pr.* दर्षि. XI. P. : *Op.* दृणीयात्. *Pf.* ददार; *Pt.* ददृवांस्. *Ao. root* : अदर् ; *s* : *Sb.* दर्षसि, दर्षत् ; Ā. दर्षते; *Op.* दर्षीष्ट. *Ps.* दीर्यते; cp. TS. ii.3.12.1 स पर्यदीर्यत 'तस्य शरीरं परितो दीर्णं रोगग्रस्तमभूत्'. *Ps.* दीर्णे. *Gd.* –दीर्य; *Cs.* दरयति; दारयति. *Int.* दर्दरीमि, दर्दरीति; *Sb.* दर्दिरत् ; *Ipv.* दर्दृहि and दादृहि, दर्दर्तु; *Pt.* दर्द्रत; दरिद्रत् ; *Ipf.* अदर्दर् , दर्दर् *(2. 3. s.)*; अदर्दृतम्; अदर्दिरुर्.

√**दृ** ध्यान देना; to heed. Forms. *Ao.* अदृथास् ; *s* : दृढ्वम्. *Ps.* द्रियते. *Gd.* –दृत्य; viii.66.2 य आदृत्या शशमानाय. Cp. अभिदुर्दृत्य 'अनादृत्य' GBr. ii.6.13.

√**दृह्** दृढ होना, पक्का करना; to be or make firm TS. iv.6.2.4 यदेदन्ता अदृंहन्त 'अत्यन्तं दृढा अभवन्'. Forms. I. P. : *Ipv.* दृंह; दृंहत; *Ipf.* अदृंहत्. VI. Ā. : *Pr.* दृंहेथे; *Ipv.* दृंहन्ताम् ; *Pt.* दृंहन्त्. *Ipf.* दृंहत *(3. s.)*. : IV. *Ipv.* दृह्य; दृह्यस्व. *Pf.Pt.* दादृहाणं, *Ppf.* अदृंहन्त. *Ao. is.* : अदृंहीस्, अदृंहीत्. *Pp.* दृढ. *Cs.* दृंहयति.

दृंह्-अण (1) *n.* दृढीकरण, दृढीभाव; making or being firm AV. vi.136.1 दृंहणाय खनामसि. (2) *a.* दृढ करने वाला; making firm TS. iv.2.15.2 दृंहणा यं नुदेथे 'स्तम्भयन्तौ'.

दृंह्-अत *a.* दृढ; firm. **दृंह्-इ-र्त** *a.* दृढीकृत; made firm viii.14.9 दृळ्हानि दृंहितानि च. **दृंह्-इ-र्तृ** *a.* दृढ करने वाला; making firm iii.39.4 इन्द्रं एषां दृंहिता.

दृक्-ष [√दृश्] *a.* चित्र, चितकबरा; dappled.

दृ-ढ *a.* स्थिर, स्थावर; firm, stationary (against एजत्) viii.24.10 दृळ्हश्चित (इन्द्रः); correct Vyāsaśikṣa (Lüders p. 107) दृढज्ञो into दृढजानुः 'दृढजानुः दृढासनः'.

दृ-त (1) *a.* दीर्ण; decrepit VS. xxxvi.18 दृते दृंह 'शीर्णोऽपि' Uv. (2) —**तः** *m.* एक नाम; name of a person TMB. xiv.1.12. **दृ-ति** *m.* खाल, कुप्पी; skin, bag iv.45.1 दृतिस्तुरीयः 'रसद्रव्याधारः पदार्थश्चर्ममयो दृतिः'. **दृतिवातवतोरयन** *n.* name of a Sattra Sat. xviii.4, TMB. xxv.3.

दृ-ध्र्-अ [धृ-धृ-अ] *a.* दृढ, धारक; firm, containing or restraining iv.1.15 दृध्रमद्रिम् 'गवां निर्गमनद्वारनिरोधकम्'; not √दृह्-त्र which would give दृढ.

√**दृप्** दर्प करना; to rave Forms. IV. P. : *Pr.* दृप्यति. *Ao. a* : अदृपत्. *Ft.* द्रप्स्यति and द्रपिष्यति. *Pt.* दृप्त and दृपित.

दृप्त-बालाकि [बलाकाया अपत्यं बालाकिः । दृप्तश्चासौ बालाकिश्च] *m.* उद्धत बालाकि; the haughty Bālāki BṛUp.

√**दृभ्** गूंथना, गांठना; to string or tie together.

दृभ्-ई-क *m.* एक नाम; name of a demon slain by Indra ii.14.3 यो दृभीकं जघान. Cp. वृधीक 'Indra' and आशरीक 'disease'.

दृ-वन् *a.* बींधने वाला; piercing (arrow) VS. x.8. दृवासि 'दृणातीति दृवा' Uv.Mah. Cp. दृवा (व for व).

√**दृश्** देखना; to see. Forms. : *Pf.* ददर्श; Ā. ददृक्षे, ददृशे; ददृश्रे, ददृशिरे; *Ipv.* (*3. pl.* Ā.) ददृश्राम् ; *Pt.* ददृशवांस्, ददृशान. *Ao root* : अदर्शम् ; अदर्शम्, अदृश्म, अदर्शुर; Ā. *3. pl.* अदृश्रन् ; अदृश्रम्, *Sb.* दर्शति, दर्शथस् , दर्शन् ; *Inj.* दर्शम् ; *Pt.* दृशान and दृशान; *a* : अदृशन्; *Inj.* दृशन् ; *Op.* दृशेयम् ; *s* : अद्राक् and अद्राक्षीत्; Ā. अदृक्षत (*3 pl.*); *Sb.* दृक्षसे; *sa* : दृक्षम् ; *red.* : अदीदृशत्. *Ft.* द्रक्ष्यति. *Ps.* दृश्यते; *Ao.* अदर्शि and दर्शि; *Pp.* दृष्ट; *Gdv.* दृशेन्य. *Gd.* दृष्ट्वा, दृष्ट्वाय, –दृश्य. *Inf.* दृशे, दृशये; द्रष्टुम्. *Cs.* दर्शयति. *Ds.* दिदृक्षसे.

दृश् (1) *a.* द्रष्टा; seeing. (2) *f.* दर्शन; look v.52.12 ऊमा आसन् दृशि त्विषे 'दर्शने'. **दृश्-अ-र्ति** *f.* दर्शन appearance vi.3.3 सूरो न यस्य दृशतिरेरपाः 'दर्शनम्'. **दृश्-अये** *Inf.* देखने को; to see x.14.12 दृशये सूर्याय. **दृश्-आन** [or —**र्न**] *a.* दर्शनीय, दृश्यमान; being seen, good looking ii.10.4 रभसं दृशानम् 'दृश्यमानम्', x.45.8 दृशानो रुक्मः 'दृश्यमानः' = TS. iv.1.10.4 'दृशेन्यः'.

दृश्-ईक (1) *a.* दर्शनीय; good looking, eminent i.27.10 स्तोमं दृशीकम् 'दर्शनीयम्'. (2) *n.* दर्शन; look, aspect iv.41.6 सूरो दृशीके 'दर्शनाय'. **दृश्-ईका** *f.* चेहरा; aspect, appearance x.108.3 सरमे का दृशीका 'दृष्टिरूपा सेना'. **दृश्-ईकु** *a.* द्रष्टा; spectator Sat. xvi.4.

दृश्-ए [*Dat. Inf.*] देखने को; to see i.23.21 ज्योक् च सूर्यं दृशे. **दृश्-एन्य** [but वरेण्य] *a.* दर्शनीय; worthy to be seen x.88.7 दृशेन्यो यो महिना समिद्धः. **दृश्-य** *a.*

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दीखने वाला; visible, conspicuous iv.2.12 दृश्याँ अग्न एतानि 'दर्शनीयान्'.

दृषच्छार *a.* पत्थरों से हाल ही निकला; fresh from the stones (corn).

दृष्-अत्-पुत्र *m.* उपल, पाषाण; stone Khādira. i.3.18.

दृषद् [*धृषद् placed for supporting the upper stone ?] *f.* निचला पाट; lower millstone viii.72.4 दृषदं जिह्वयाविधीत् 'पाषाणम्'.

दृषद्-वती *f.* एक नदी; a river that used to flow into the Sarasvatī iii.23.4. **दृषद्वत्य्-अप्यय** *m.* दृषद्वती एवं सरस्वती का संगम; confluence of the Sárasvatī and the Dṛṣádvatī Sat. xviii.4.

दृष्-ट *a.* देखा; seen, looked at. **दृष्ट-वीर्य** *a.* दृष्टपराक्रम; of tried prowess ii.23.14 ये त्वा निदे दधिरे दृष्टवीर्यम् 'दृष्टपराक्रमम्'.

दृष्-टि (1) *f.* विषयोपलब्धि, नजर, नजारा; seeing, sight, view ŚA. xi.3. (2) *a.* दर्शनसाधन; means of seeing तस्यैषा दृष्टिः 'दर्शनोपायः' ChUp.

दृष्ट्वाय [दृष्ट्वा] देखकर; having seen x.34.11 स्त्रियं दृष्ट्वाय कितवं ताप having seen a woman, it pains the gambler.

√**दृह्** see √दृंह् *Pf. Pt.* दादृहाणं i.130.4, *red. Aor.* अददृंहत्.

दे-दीय्-इ-तवै [*Dat. Inf.* √दी 'fly'] उड़ जाने को; to fly away ŚBr.

देव्-अ [*दिव् 'heaven' द्योतनात्मकः] (1) *m.* देवता; a god. (2) *a.* दैवी; heavenly, divine i.138.1 मखो देवः 'दीप्यमानः'. **देव-क** *m.* देवता; god vii.18.20 देवकं चिन्मान्यमानं जघन्थ 'देवकनामानं शत्रुम्'.

देव-कर्मन् *n.* दैवी कृत्य; divine work x.130.1 एकशतं देवकर्मभिरायतः 'गवामयनप्रभृतिकैः विश्वसृजामयनान्तैः'. **देव-काम** *a.* देवभक्त; loving the gods ii.3.9 वीरो जायते देवकामः 'देवाः काम्यन्ते येन', TS. iii.1.11.2 युक्तग्रावा जायते देवकामः. **देव-किल्बिष** *n.* देवों के प्रति अपराध; offence against the gods x.97.16 सर्वस्माद्देवकिल्बिषात् 'दैवैः कृतात पापात'. **देव-कृ-त** *a.* देवनिर्मित; done or made by the gods iii.33.4 अनु योनिं देवकृतं चरन्तीः. **देव-कोश** [देवानां निधानागारम्] *m.* देवों का कोश अथवा पीपा; cask of the gods AV. x.2.27 देवकोशः समुब्जितः, TMB. viii.5.16. **देव-क्ष-त्र** देवराज्य; *n.* domain of the gods v.64.7 देवक्षत्रे रुशद्गवि 'देवानां क्षत्रं बलं यस्मिन् यज्ञे तद्देवक्षत्रम्'.

देव-क्षेत्र *n.* देवताओं का क्षेत्र; region or sphere of the gods KS. xxviii.1 देवक्षेत्रं वै वेदिः. **देव-गण** *m.* देववर्ग; a troop or class of the gods VS. **देव-गवी** *f.* देवताओं की गौ; the cow of gods, divine cow; देवगवी-प्रशंसक मन्त्र; the verses extolling the sacred cow देवगवीर्जपति ĀpŚS. 758. **देव-गृह** *n.* देवताओं का घर; house of the gods TBr. **देव-गोप्-अ** [*f.* —पा] *a.* दैवी रक्षक; divine protector x.63.16 स्वावेशा भवतु देवगोपा 'देवाः गोपायितारो यस्याः', AV. vii.20.5 सेमं यज्ञमवतु देवगोपा. **देव-गोपा** *a.* जिसके रक्षक देव हैं; having the gods for guardians vi.68.7 देवगोपाः ··· रयिः ष्यात् 'देवा गोप्तारो यस्य', i.53.11 देवगोपाः सखायः 'देवैः पालिताः'. **देव-ग्रन्थ्-ई** *m.* दैवी गांठ; divine knot or tie Kap. **देवं-गम्-अ** *a.* देवों की ओर ले जाने वाला; taking to the gods ŚBr. i.7.2.12 होत्रां देवंगमाम्, TBr. iii.5.9 'देवानवगच्छन्तीम्', होत्रायां देवंगमायाम् TBr. iii.5.10 'देवान् प्राप्नुवत्याम्'.

देव-चक्र *n.* दैवी चक्र; a divine wheel. **देव-चित्-त** *n.* देवेच्छा; the will of the gods. **देव-च्छन्दस्-अ** *n.* एक छन्द; name of a metre KS. xxi.11. **देव-ज्-अ** *a.* देवजात, दैवी; god-born, divine. (2) *n.* एक साम; name of a Sāman. **देव-जन** *m.* देवलोग; a troop or collection of gods (or demons or serpents) AV. xi.10.5 उत्तिष्ठ त्वं देवजन, ix.67.27 पुनन्तु मां देवजनाः. **देव-जन-विद्या** *f.* भूतविद्या; science of the ghosts or spirits. **देव-जा** *a.* = देवज iii.53.9 ऋषिर्देवजा देवजूतः, i.164.15 यमा ऋषयो देवजाः. **देव-जात** = देवज x.37.1 देवजाताय केतवे, TS. iv.6.8.1 देवजातस्य सप्तेः. **देव-जात** *m.* देवगण; a class of the gods. **देव-जामि** *f.* देवभगिनी; sister of the gods AV. vi.46.2

देव-जुष्-ट *a.* देवों को रुचिकर; agreeable to the gods x.88.4 होता ··· देवजुष्टः 'दैवैः सेवितः'. **देव-जू-त** *a.* देवप्रेरित; god-sped, impelled by the gods viii.31.3. **देव-जू-ति** *m.* एक नाम; name of an Āditya TS.

देव-तम *a.* अति दैवी; the most divine ii.24.3 देवानां देवतमाय. **देव-ता** *f.* देवत्व; divinity, godly might x.24.6 देवतया युवं मधुमतस्कृतम्, TS. ii.3.12.1 स्वां देवतामार्छत् 'देवत्वमार्तमकरोत्'; देवों के प्रति भक्तिभाव; godly reverence x.98.1 बृहस्पते प्रति मे देवतामिहि. **देव-ता** *av.* देवताओं में; among the gods i.22.5 स चेत्ता देवता पदम् 'देवता भूत्वा', i.55.3 प्र वीर्येण देवतांति चेकिते 'इन्द्रः देवता', i.100.15 न यस्य देवा देवता न मर्ताः.

देव-तात *f.* (1) दैवी सेवा अथवा यज्ञ; divine service i.128.2 नमसा हविष्मता देवताता हविष्मता (*Instr.*) 'देवानां विस्तार-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

युक्ते यज्ञे', v.29.1 त्र्यर्यमा मनुषो देवताता 'देवतातौ यज्ञे'. (2) देवगण; troop of the gods i.95.8 सा देवताता समितिर्बभूव 'देवेन देवनशीलेनाग्निना तता विस्तारिता दीप्तिः', ix.96.3 स नो देव देवताते पवस्व 'देवैस्तते यज्ञे'. **देव-ताति** = देवतात् vi.4.1 यथा होतर् मनुषो देवताता यजासि as thou, O priest, worship at the divine service of men, i.141.10 रत्नं यविष्ठ देवतातिं सिन्वसि 'देवेषु विस्तार्यमाणम्'; troop of the gods iii.19.4 स आ वह देवतातिं यविष्ठ 'यष्टव्यदेवान्', ŚBr. v.1.2.13 देवताता मितद्रवः 'देवानर्हन्तीति देवतातयः', TS. i.7.8.2.

देवता-मार्-अ *a.* देवताओं को सताने वाला; offending the gods AA. iii.1.3.

देव-त्-त *a*, देवों का दिया; given by the gods i.37.4 देवत्तं ब्रह्म गायत.

देवत्य *a.* देवता वाला; having a god as one's deity AV. i.22.3 या रोहिणीदेवत्या गावः they that have the red one for divinity.

देव-त्रा *av.* देवों के प्रति; to the gods देवत्रा एतदाह ŚBr. i.2.2.14; देवों में; among the gods v.20.1 देवत्रा पनया युजम् 'देवेषु', vii.52.1 देवत्रा वसवो मर्त्यत्रा, v.61.7 देवत्रा कृणुत मनः. he turns his mind to the gods.

देव-त्व *n.* देवपन; godhead; divinity i.68.4 भजन्त विश्वे देवत्वं नाम.

देव-दू-त *m.* दैवी दूत; divine messenger TS.

देव-द्रय्-अञ्च् *a.* देवों के प्रति उपनत; turned towards the gods VS. xxix.23 देवद्रीचा मनसा = i.93.8.

देव-नक्षत्र *n.* दक्षिण के प्रथम चौदह नक्षत्र; name of the first fourteen nakṣatras in the southern quarter.

देव्-अन *n.* द्यूत; play at dice x.43.5 कृतं न श्वघ्नी वि चिनोति देवने 'द्यूते'.

देव-नाम *n.* मन्त्रविशेषों का नाम; name of particular formulas TAr. v.7.1.

देव-निद् *a.* देवनिन्दक; hating the gods i.152.2 देवनिदः 'देवनिन्दकाः'. **देव-नि-धृ-ई** *m.* देवताओं की निधि; treasure of the gods TS. v.6.6.1. **देव-नी-थ** *m.* सत्रह पदों का मन्त्रविशेष; a formula consisting of seventeen padas : name of AV. xx.135.6, GBr. ii.6.14 : अयं पदसमूहो देवनीथः देवलोकनयनहेतुत्वात्.

देव-पत्नी *f.* जिसका पति देव है; having a god as husband i.61.8 मा चिद्देवपत्नीः 'देवानां पालयित्र्यः', v.46.8 उत मा व्यन्तु देवपत्नीः 'देवाः पतयो यासां ताः'. **देव-पद्-अ** *a.* देवता के नाम वाला पद; a pada containing a god's name. **देव-पव्-ईत्र** *n.* प्रोक्षितपक्व अन्न; sprinkled and cooked food Sat. xxvii.1.

देव-पाणि *a.* देवता के हाथ वाला; 'god-handed', name of a class of Asuras MS. **देव-पात्र** *n.* देवताओं का पात्र; a cup of the gods KS. xxv.6 देवपात्रं वा उत्तरवेदिः. **देव-पान** *a.* देवपात्र; the cup of the gods x.16.8 एष यश्चमसो देवपानः 'देवाः पिबन्त्यस्मिन्निति'.

देवपितृमनुष्यानर्थक *a.* देवपितृ मनुष्यों का तर्पण न करने वाला; not propitiating the gods and fathers and men.

देव-पीय्-उ *a.* देवद्रोही; hating the gods AV. v.18.5 देवपीयुर्धनकामः, VS. xxxv.1. **देव-पुत्रा** *f.* जिसके पुत्र देवता हैं; having gods as sons i.159.1 ये देवपुत्रे सुदंससा; cp. TS. ii.6.7.5. **देव-पुरी** *f.* देवताओं का दुर्ग; fort of the gods TS. v.7.3.2 देवपुरी एवैतां. **देवपुर-दशरात्र-अ** *m.* name of a Daśarātra sacrifice TMB. xxii.17. **देव-प्र-वाद्-अ** *a.* प्रधान कर्म में देवताख्यापक; indicating a deity in the main rite Sat. v.4. **देव-प्र-सू-त** *a.* देवोत्पादित; god-produced (water) AV. xi.100.2 येन देवप्रसूतेन. **देव-प्सर्-अस्** *a.* देवप्रसादक; affording enjoyment to the gods, serving the gods as feast ix.114.5 इन्दो देवप्सरा असि 'दीप्तरूपः प्सर इति रूपनाम'.

देव-बन्धु *a.* जिसके बन्धु देवता हैं; related to the gods i.162.18 चतुस्त्रिंशद् वाजिनो देवबन्धोः 'देवानां प्रियस्य', TS. iv.6.9.3.

देव-भक्-त *a.* देवताओं द्वारा विभक्त; distributed by the gods i.73.10 द्युम्नं देवभक्तम् 'देवेषु भक्तियुक्तम्'.

देव-भाव्-अ [इहैव जन्मनि आत्मसाक्षात्कारः] *m.* देवभूय, देवत्व-प्राप्ति; attainment of godhead, i.e. realization of god in this very life. **देव-मणि** *m.* दैवी मणि; divine amulet AV. viii.5.20 आ मारुक्षद्देवमणिः. **देव-मधु** *n.* दैवी शहद; divine honey ChUp. **देव-मनुष्य** *m.* देवता और मानव; gods and men AV. viii.10.9 तां देवमनुष्या अब्रुवन्. **देव-माद्-अन** *a.* देवप्रहर्षक; exhilarating the gods ix.84.1 पवस्व देवमादनः 'देवानां मादयिता'. **देव-मान** *n.* देवों का घर (मान); abode of the gods x.135.7 देवमानं यदुच्यते 'देवैर्निर्मितम्, यद्वा देवानां रश्मीनां निर्माणसाधनम्'.

√**देवय** देवों की परिचर्या करना; to serve the gods i.41.8 प्रति वोचे देवयन्तम् 'देवान् कामयमानम्'.

देव-यज् *a.* देवयाजी, देवभक्त; sacrificing to the gods (Agni) VS. i.17. **देव-यज्-अन** *n.* आहुति; oblation xii.2.42 अग्ने ··· देवयजनं वह; serving for an oblation x.5.15 अपां भागः ··· देवयजनः; देवयाग; sacrifice to the gods TMB. xxiv.18.2 देवयजनं दिदीक्षुः; यज्ञभूमि, यागप्रदेशः (देवा इज्यन्ते अस्मिन्); place of sacrifice VS.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

xxxvii.3 देवयजने पृथिव्याः.

देव-यज्-अ *m.* देवों के लिये यज्ञ; sacrifice to the gods : one of the five great oblations ŚBr.

देव-यज्-य *n.* देवयाग; worship of the gods vii.3.9 देवयज्याय पावकः = **देव-यज्या** i.114.3 अश्याम ते सुमतिं देवयज्यया 'देवयागेन', TS. ii.6.7.5 उत्तरा देवयज्या. **देवयन्त्** [देवानात्मन इच्छन्, देवेभ्यो होतुमिच्छन्] *a.* देवभक्त, यजमान; devoted to the gods, a sacrificer. **देव-यशस्-अ** *n.* देवताओं की कीर्ति; glory of the gods TS. iii.1.9.1. **देव-या** = देवंगम i.177.4 अयं यज्ञो देवया: 'देवान् गच्छन् भवति', न सायमस्ति देवया: 'सायंकाले देवार्थं यागो नास्ति' TBr. ii.4.3. **देव-याज्-ईन्** = देवयज्. **देव-यान** *a.* जिसका मार्ग देवों के प्रति जाता है; whose path goes to the gods i.162.4 देवयानम् अश्वम् 'देवानां प्रापणीयम्' = TS. iv.6.8.2 'देवान् गच्छन्तम्'; वशंगमौ देवयानौ युवं स्थः 'देवप्रापकौ रविशशिनौ' MBr. ii.6.8; देवताओं का मार्ग; the way of the gods (for coming down and going up) x.18.1 यस्ते स्वं इतरो देवयानात् 'देवा अनेन मार्गेण गच्छन्तीति देवयानो देवमार्गः', TS. ii.3.14.4, देवयानाः पन्थानः 'देवैर्गन्तुमर्हाः' TS. ii.3.14.4. **देव-यानी** *a.* देवताओं की ओर जाने वाली; going to the gods TS. iii.5.7. यास्ते रात्रीः सवितर्देवयानीः 'देवान् यान्तीति देवयान्यो दैविककर्मयुक्ताः'.

देव-या-वन् *a.* देवों की ओर जाने वाला; going to the gods vii.10.2 दूतो देवयावा. **देव-यु** *a.* देवभक्त; devoted to the gods vi.3.1 उरु ज्योतिर्नशते देवयुष्टे; *f.* —यू. **देव-युक्-त** *a.* देवों द्वारा योजित; yoked by the gods vii.67.8 न वायन्ति सुम्वो देवयुक्ताः. **देव-यो-नि** *mf.* देवों का मूल अथवा प्रभव; place or origin of a god or gods, a divine birth-place.

देव-अर् [*ns.* देवा] *m.* पति का भाई; husband's brother. **देव-अर** *m.* husband's younger brother. **देव-रथ** *m.* देवताओं का रथ; the car of the gods AV. viii.8.22 देवरथस्य पुरोडाशाः, TS. ii.5.6.1 एष वै देवरथो यद् दर्शपूर्णमासौ.

देव-रथाह्न्-य [देव आदित्यस्तस्य रथो देवरथस्तस्य गत्या एकेनाह्ना यावद् देशपरिमाणं परिच्छिद्यते तत्] *a.* देवरथ का एक दिन का मार्ग; the distance to be covered in a day by the divine car BṛUp.

देव-राज्-अ *a.* देवराट्; divine ruler TBr. **देव-राजन्** *m.* राजसूययाजी देवता; a god having performed Rājasūya TMB. xviii.10.5. **देव-रेतस्-अ** *n.* सोना; gold ŚBr. ii 1.1.5.

देव-ल *m.* एक नाम; name of a person KS. xvii 11.

देव-लक्ष्-म *n.* दैवी चिह्न; divine characteristic TS. ii.5.11.1. **देव-लोक्-अ** [उत्तरदेशस्थः; पितृलोको दक्षिणदेशस्थः] *m.* देवताओं का लोक; the world or sphere of the gods TS.

देव-वध्-अ *m.* देवास्त्र; a weapon of the gods AV. vi.13.1.

देव-वन्-इ *a.* देवप्रापयिता; winning the gods KS. ii.12.

देव-वन्त् *a.* देवरक्षित; guarded or surrounded by the gods : a name x.61.26 देववानिति, vi.47.10 कृधि मा देववन्तम् 'देवैरुपेतम्'. **देव-वन्द्-अ** *a.* देवस्तोता; god-praising x.15.10 अग्ने याहि देववन्दैः 'देवसंबन्धिभिः स्तोत्रैः'. **देव-वर्-मन्** *n.* देवताओं का कवच; armour of the gods AV. xix.30.3 त्वामाहुर्देववर्म.

देव-वा-त [√वन्] *a.* देवप्रिय, देवदत्त; agreeable to the gods, given by the gods ix.96.9 देववातः सोमः, TS. iii.2.11.1 देववाताः तनुवः, vi.29.4 देववाततमा नरः. **देव-वाह्-अन** *a.* देववाही; carrying the gods iii.27.14 अश्वो न देववाहनः.

देव-विद्-या *f.* name of Nirukta ChUp. **देव-वि-वाह्-अ** [देवेभ्यः कृतो विवाहः] *m.* देवार्थ विवाह; marriage for the gods TMB. vii.10.3. **देव-विश्** [or —**विशा** KS. xi.6] *f.* देवगण; the gods collectively. folks of the gods KS. xi.6 आदित्या वै देवविशा देवविशा मनुष्यविशाया ईशे. **देव-वी** *a.* देवपोषक; god-refreshing ix.2.1 पवस्व देववीः 'देवकामः'. **देव-वी-ति** *f.* हविःस्वादन, देवार्थ भोज; a feast or enjoyment for the gods i.113.12 विभ्रती देववीतिम् 'देवैः काम्यमानं यज्ञम्'. **देव-व्यच्-अस्** *a.* देवों को स्थान अथवा भवन देने वाला; affording space to the gods iii.4.4 स्तृणीमहि देवव्यचा वि बर्हिः 'देवैर्व्याप्तम्', i.142.5 **देवव्यचस्तमम्** 'अतिशयेन देवगामिनम्'. **देव-व्रत** *n.* देवों के लिये व्रत; any religious observance or vow.

देव-शत्रु *a.* जिसके शत्रु देवता हैं; having gods as enemies vi.59.1 पितरो देवशत्रवः 'देवाः शातयितारो येषाम्'. **देव-शस्** *av.* प्रतिदेव; deity after deity iii.21.5 प्रति तान् देवशो विहि. **देव-शिष्-ट** *a.* देवों द्वारा शिक्षित; taught or directed by the gods i.113.3 तमन्यान्या चरतो देवशिष्टे 'अनुशिष्टे शिक्षिते'.

देव-श्रव्-अस् *a.* दैवी ख्याति वाला, एक नाम; enjoying divine renown, name of a Bhārata iii.23.2 देवश्रवा देववातः 'एतन्नामको भारतः'. **देव-श्री** *a.* देवाभिषक्त; attached to the gods TS. iv.6.3.2 देवश्रीः श्रीमणाः 'देवान् श्रयतीति', VS. xvii.5.6. **देव-श्रु-त्** *a.* देवों द्वारा

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

श्रुत; heard by the gods x.98.7 देवश्रुतं वृष्टिर्वनिं रराणः 'देवा एनं शृण्वन्तीति', VS. xxxvii.18. **देव-श्रू** (1) *a.* देवश्रुत् TS. i.2.1.1, TAr. iv.7.3. (2) **—श्रूः** *m.* देवनापित; barber of the gods TS. i.2.1.

देव-संयुक्त *a.* देवकर्म-प्रयुक्त; to be used in the rites connected with the Devas. **देव-सं-सद्** *f.* देवसभा; an assembly of the gods TBr.

देव-सत्-य *n.* दैवी सत्य; divine truth, established order of the gods ŚBr., TMB. xviii.2.9 इयं भूमिः, असावादित्यः, उदेता प्रातरादित्यः these three truths relating to the divinities. **देव्-सद्** *a.* देवों में रहने वाला; living among the gods VS. x.2 दिविसदं देवसदम्. **देव-सद्-अन** *a.* देवासन; serving as a seat for the gods AV. v.4.3 अश्वत्थो देवसदनः. **देव-सव्-अ** (1) *m.* देवाहुति; divine offering. (2) *a.* देवयाजी; offering divine sacrifice KS. xxxvii.4 यो वै सोमेन यजते स देवसवः यः पशुना यजते स देवसवः य इष्ट्या यजते स मनुष्यसवः.

देव-साक्ष्-य *n.* देवताओं का साक्ष्य; testimony of the gods; KS. xxxiv.5 अथो देवसाक्ष्य एवे परिषद्य याजयन्ति may be corrected into एवोपरिषद्यम्, cp. TMB. v.5.1.

देव-सु-म-र्ति *f.* देवताओं का अनुग्रह; favour of the gods x.98.5 यद् देवापिर्देवसुमतिं चिकित्वान्. **देव्-सू** *a.* देवप्रेरित; impelled by the gods KS. x.6 तासां देवसूर्मे राजान्नं प्रासुषोत्; impelling the sacrificer, for which cp. देवसुवां हवींषि 'देवो यजमानस्तं सुवन्तेऽनुजानन्तीति देवसुवोऽभ्यादयो देवाः देवसुवः'; details TS. i.8.10: देवाश्च ते सुवश्चेति देवसुवः तेषां हवींषि । प्रसवितृत्वं देवानामाम्नायते तैत्तिरीयब्राह्मणे i.7-4. **देव्-सृष्-ट** *a.* देवों द्वारा विसृष्ट या सृष्ट; discharged or created by the gods. **देव-सेना** *f.* देवगण; host or army of the gods x.103.8 देवसेनानामभिभञ्जतीनाम्. **देव-स्तु-त** *a.* देवस्तोता; praising the gods v.50.5 देवस्तुतो मनामहे 'देवानां स्तोतारः'. **देव-स्थान** *n.* name of a Sāman TMB. xv.3.28.

देव-हव्-ईस् *n.* देवार्थ हवि; oblation to a god. **देव-हि-त** *a.* देवनिहित; arranged or appointed by the gods vi.17.15 अर्या वाजं देवहितं सनेम 'द्योतमानेनेन्द्रेण दत्तम्'. **देव-हि-ति** *f.* दैवी विधान; divine ordinance vii.103.9 देवहितिं जुगुपुः 'दैवैः कृतं विधानम्'. **देव-हू** *f.* देवों का आवाहन करने वाली; invoking the gods ईडा देवहूः TS. iii.3.1.1. **देव-हू-तम** *a.* अतिशयेन देवानामाह्वाता; very constantly invoking the gods iii.13.6 उक्थेषु देवहूतमः, VS. xiii.37. **देव-हू-ति** *f.* देवों का आह्वान; invocation of the gods vi.52.4 अवन्तु मा पितरो देवहूतौ 'देवानां हूतिराह्वानमस्मिन्निति देवहूतिर्यागः', vi.38.2 एयमेनं देवहूतिर्वृत्यात् 'देवस्याह्वानरूपा इयं स्तुतिः'.

देव-हू-य *mn.* = देवहूति vii.85.2 स्पर्धन्ते वा उ देवहूये अत्र 'देवा विजिगीषवो योद्धारो हूयन्ते परस्परमाह्वयन्ते इति देवहूयः संग्रामः'; cp. पितृहूयम् 'पितृकमाह्वानम्'. **देव-हेड्-अन** *n.* देवों के प्रति अपराध; offence against the gods vii.60.8 मा कर्म देवहेळनम् 'देवानां कोपनम्'. **देव-हे-र्ति** *f.* दैवास्त्र; divine weapon AV. xi.2.12 रुद्रस्येषुश्चरति देवहेतिः.

देवाक्षर *a.* जिसके अक्षर देव हैं; whose syllables are divine beings TBr.

देवाची *f.* देवों की ओर प्रेरित; directed towards the gods i.127.1 देवाच्या कृपा 'देवान् पूजयन्त्या'. **देवाञ्च्** *a.* देवों के प्रति प्रहित; god-ward TS. iv.4.4.8. **देवाञ्जन** *n.* दैवी अञ्जन; divine ointment AV. xix.44.6 देवाञ्जन त्रैक्कुद. **देवां जन्मना** [x.64.14 = देवानां जन्मना] देवों की नस्ल के साथ; with the kin of the gods 'देवान् इन्द्रादीन् जन्मना एव'; cp. i.71.3.

देवानां शतरात्र *n.* name of a Sattra Sat. xviii.8.

देवार्यन्त् *a.* भक्त; devoted to the gods TS. iii.5.5.3. **देवार्युध** *n.* = देवहेति. **देवायुष** *n.* देवायु; the life-span of a god ŚBr.

देवापि [देव + आपि 'friend of the gods'] *m.* एक नाम; name of the son of Ṛṣṭiṣeṇa x.98.7 यद्देवापिः शंतनवे पुरोहितः.

देवा-वन्त् = देव-वन्त iv.26.6 देवावान् (श्येनः) 'देवैः सहितः'. **देवावी** = देव-वी, देवप्रिय iii.29.8 देवावीर्देवान् हविषा यजासि 'देवान् हविष्प्रदानेनावतीति' = TS. iii.5.11.2 'देवप्रियः'. **देवा-वृध्** *a.* देवताओं को बढ़ावा देने या प्रसन्न करने वाला; making the gods happy or glad ŚBr. xi.

देवासुर [*n.pl.* **—राः**] देवता और असुर; the gods and the Asuras.

देविका *f.* धार्ता, अनुमति, राका, सिनीवाली, कुहू-नामक देवियों को दी जाने वाली आहुतियां; five oblations of this name offered reciting 'धात्रे पुरोडाशम्' etc. TS. i.8.8.1, iii.4.9.

देवितमे [*Voc.*] *f.* अतिदैवी; most divine ii.41.16 देवितमे सरस्वति. **देवी** (1) *f.* goddess. (2) *a.* दैवी; divine i.48.1 देवि दास्वती, vii.34.1 देवी मनीषा 'कामानां प्रदात्री'.

देवृ-ऋ [√दिव् 'play'] *m.* देवर; husband's brother x.40.2 विधवेव देवरम्. **देवृ-कामा** *a.* देवर को चाहने वाली; loving one's brother-in-law AV. xiv.2.17 वीरसूर्देवृकामा.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

देवेद्ध *a.* देवों द्व . ..मिद्ध; kindled by the gods x.64.3 अग्निं देवेद्धा. . . TS. ii.5.9.1. **देवेषित** *a.* देवप्रहित; sent by the gods x.136.5 अथो देवेषितो मुनिः 'देवेन वायुना सूर्येण वा प्रहितः' (text : प्राप्तः). **देवेषु** *m.* दैवी तीर; divine arrow MS. **देवैनस्-अ** *n.* देवशाप; curse of the gods AV. vi.3.3 देवैनसादुन्मदितम्. **देव्-य** *n.* देवत्व, दैवी शक्ति; divine might i.140.7 अपि देव्यम् 'यागादिव्यवहारयोग्यं स्तुत्यं वा अग्निम्', iv.36.1 महत् तद् वो देव्यस्य प्रवाचनम् 'देवत्वस्य'.

देश्-अ [√दिश्] *m.* स्थान, क्षेत्र; region, spot, place ABr. **देशकपटु** *m.* छत्रक, खुम्भी; mushroom Kauś. xlviii.10. **देशोपसर्ग्-अ** *m.* देश पर संकट; crisis facing a country AV. xix.9.9 देशोपसर्गाः शमु नो भवन्तु.

देष्-ट्रि [√दिश्] *n.* सूचन; indication. **देष्ट्री** *f.* निदेशिका, कर्मों में अनुज्ञात्री; directress x.85.47 संसु देष्ट्री दधातु नौ 'दात्री फलानाम्', ChBr. i.5.6 संराधन्यै देव्यै देष्ट्र्यै.

दे-ष्ट [√दा] *a.* अतिदाता, उदार दानी; giving most or best viii.66.6 काम्यं वसु देष्टः 'दातृतमः'. **दे-र्ष्ण** (1) *n.* देय; gift ii.9.4 देष्णमभि गृणीहि राधः 'देयम्'. (2) दान; giving.

देहली *f.* द्वाराधस्ताद्दारु, दहलीज; the lower wood of a door न देहलीमभि तिष्ठति ĀpGS. vi.9.

देह-शङ्कु *m.* वृत्रशङ्कु, अश्ममय शङ्कु; a stony peg : वृत्रः पाषाणः. **देह्-ई** [√दिह्] *f.* प्राकार, टिब्बा; rampart, mound vi.47.2 नवतिं नव च देह्यो हन् 'दिग्धा उपचिता आसुरीः पुरीः'; on TBr. ii.4.7 'देहिनीः प्रजाः'.

दैक्ष्-अ *a.* दीक्षासंबन्धी; relating to consecration Sat. x.3. **दैक्ष्-अर्णीय** *a.* दीक्षणीयासंबन्धी; relating to Dīkṣaṇīyā : दैक्षर्णीयं हविः.

दैधिषव्-य [धारणसमर्थं स्थानं दिधिषु। तत्रोत्पन्नं तृणम्] *a.* उर्वर धरती में उत्पन्न; born in a fertile place TS. iii.2.3.4.

दैयांपाति *a.* द्यांपात अर्थात् आकाश में उड़ान से प्राप्त; coming from a flight into heaven : a name ŚBr.

दैर्घश्रवस्-अ *n.* दीर्घश्रवस्-संबन्धी साम; name of the Sāman connected with Dīrghaśravas TMB. xv.3.24.

दैव *n.* उत्पातज्ञान; knowledge of portents etc. ChUp.

दैव-जन *m.* देवसंबन्धी जन; belonging to the gods (collectively) AV. x.2.22 दैवजनीर्विशः. Mark TMB. xviii.1.1 तेषां दैवा अहीयन्त 'देवानामनुचराः'.

दैवत (1) *a.* प्रधानदेवतासंबन्धी आहुति; oblation meant for the chief deity. (2) *n.* देवता; deity ĀpGS. vii.20.

दैव-वार्त *a.* देववातसंबन्धी; relating to Devavāta iii.23.3 अग्निं स्तुहि दैववातम् 'देववातेन मथितम्'. **दैव-वित्-र्त** *n.* ब्रह्मज्ञान; knowledge of the Supreme Being.

दैव-स्मर्-अ *m.* वह विधान जिसका कर्ता सबका प्रिय बन जाता है; a ceremony giving power to its performer to become dear to all ŚA iv.4 अथातो दैवस्मरः.

दैवातिथ्-अ *n.* देवातिथि द्वारा दृष्ट साम; the Sāman seen by Devātithi TMB. ix.2.19.

दैवाप्-अ *m.* देवापिपुत्र; a descendant of Devápi ŚBr. xiii.5.4.1. **दैवासुर** *a.* देवासुरसंबन्धी; relating to the gods and the Asuras.

दैव्-इक *a.* देविकासंबन्धी (हविस्); (oblation) offered to the Devikās Sat. ix.6.

दैवोदास्-अ (1) *a.* दिवोदाससंबन्धी; belonging to Dívodāsa viii.103.2 दैवोदासो अग्निः. (2) —**साम** *n.* दिवोदास द्वारा दृष्ट साम; the Sāman seen by Dívodāsa TMB. ix.2.8.

दैव्-य (1) *a.* देवसंबन्धी, दैवी, देवयोग्य; belonging to the gods, divine, good for the gods TS. i.6.1.1 ब्रह्मणा दैव्येन, TS. ii.5.11.8 अग्निर्देवानां दूत आसीद् दैव्योऽसुराणाम् 'दिवि भवः', ii.3.10 दैव्यः शमिता 'देवसंबन्ध्याहुत्यधिकरणभूतः', TS. iii.4.11.6 दैव्ये जने. (2) —**म्** *n.* दैवी शक्ति; divine might iv.4.5 आविष्कृणुष्व दैव्यान्यग्ने 'दैव्यानि तेजांसि'.

दैह्-इक *a.* शरीर-संबन्धी; relating to the body AA. iii.2.3.

√दो [√दा] काटना; to cut, divide, reap; cp. √दा.

दोग्-धृ [√दुह्] *a.* दुहने वाला; one who milks AV. x.10.5 शतं दोग्धारः. **दोग्-ध्र** *n.* दोहनपात्र; milk-pail Sat. xxiv.1 मृदो दोग्ध्रे. **दोग्-ध्री** *f.* दुधारू; yielding plenty of milk VS. xx.22. **दोग्-धोस्** [*Inf.*] to milk ŚBr. i.5.4.5 तिसृणां दोग्धोः. **दोध्-अ** *a.* दोग्धा; one who milks v.15.5 दोधम् 'कामानां दोग्धारम्'.

दो-द्रुव्-अ *a.* भागने वाला; always running JBr. i.89.

दोध्-अन्त् [*Pt.* of √दुध्, *red.* √धू] *a.* तूफानी, प्रोल्वण; blustering, raging, violent ii.21.4 दोधतो वर्धः 'हिंसकस्य'. See दुधितं तमः 'entangled, pitch'.

दोर्-बाहर्वाणि *n.* पहुंचे से कुहनी तक और बाहु; fore and upper arms ŚBr 'दोर्द्वयं बाहुद्वयं च'.

दोष् [षकारान्तो नपुंसकलिङ्गो बहुवचनान्तः] *n.* बांह, कुहनी; arm, forearm ŚBr.

दोषणि-श्रिष् [= श्लिष्] *a.* बांह पर टिका; leaning on the arm AV. vi.9.2 त्वा दोषणिश्रिषं कृणोमि हृदयश्रिषम्. = **दोषणिश्री**.

दोषण्-य *a.* बाहुवर्ती; of the arm, being in or

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

belonging to the arm x.163.2 यक्ष्मं दोषण्यम्. **दोष्-अन्** *n.* प्रकोष्ठ, बांह; arm AV ix.7.7 त्वष्टा चार्यमा च दोषणी.

दोष्-अस् *f.* संध्या; evening, dusk AV. xvi.4.6 स्वस्त्यर्वोर्षसो दोषसश्च. **दोष्-आ** *f.* संध्या; evening, night iv.12.2 स इधानः प्रति दोषाम् 'रात्रिं लक्ष्यीकृत्य'. **दोषा-वस्तर्** [*Voc.*] *a.* अन्धकार को चमका देने वाला; illuminating darkness i.1.7. दोषावस्तर्धिया वयम् 'रात्रावहनि च'.

दोस् = दोषन् v.61.5 यो दोर्वीरायोपर्वबृहत् ; cp. दोष्.

दोह्-अ *m.* दोहन; milking x.42.2 दोहेन गामुप शिक्ष 'कामानां दोहनार्थम्'. **दोह-काम** *a.* वह जो चाहती है कि दुही जाय; desirous to be milked KS. v.3. **दोह्-अन** (1) *n.* दुहना; milking i.144.2 अभीमृतस्य दोहना अनूषत 'धाराः'. (2) *a.* दोहनपात्र: milk-pail Sat. i.3 दोहने दुग्ध्वा; cp. Sat. iii.7 गोदोहनसंनेजनम् 'गोदोहनपात्रस्य संनेजनम्, संनिज्यते प्रक्षाल्यते येनोदकेन तत्'. **दोह्-अस्** *n.* दुहना; milking x.11.1 दुदुहे दोहसा दिवः 'दोहनेन', vi.45.7 गीर्भिः सखायं गां न दोहसे हुवे with songs I call my friend like a cow to be milked. **दोह्-य** *a.* दुही जाने वाली; to be milked.

दौर्-आर्द्-धि *f.* असाफल्य, फलवैकल्य; want of success TBr. iii.7.6.

दौर्-इ-र्त *n.* क्षति, उपद्रव; harm, mischief ŚBr.

दौर-श्रवस्-अ *m.* दूरश्रवस् का अपत्य; a descendant of Dūréśravas TMB. xxvi.15.3.

दौर-श्रुत्-अ *m.* दूरश्रुत् का अपत्य; a descendant of Dūreśrút TMB. xxv.15.3.

दौर्-गह्-अ *m.* दुर्गह का पुत्र; a descendant of Durgaha iv.42.8 दौर्गहे बर्ध्यमाने 'दुर्गहस्य पुत्रे पुरुकुत्से'.

दौर्-जीवित्-य *n.* दुर्जीवन, आर्ति; a miserable existence AV. iv.17.5 दौष्वप्न्यं दौर्जीवित्यम्

दौर्-भाग्-य *n.* फूटा भाग; ill luck AV. xiv.2.28 दौर्भाग्यैर्विपरेतन.

दौर्-व्रत्-य *n.* दुरित; ill conduct VS.

दौः-षन्त्-इ *m.* दुःष्यन्त का पुत्र; a descendant of Duhṣyanta ŚBr.

दौष्-कृ-त्य *n.* पाप; sin. **दौःष्वप्न्-य** *n.* खोटा स्वप्न; evil dream AV. iv.17.5.

द्यव् [weak दिव्, strong द्यव्] आकाश; sky. **द्यवि-द्यवि** [= दिवे-दिवे] दिवसे-दिवसे; every day. **द्यावः** [*n.pl.*] तीन आकाश : स्वर्, अन्तरिक्ष और धरती; three heavens : heaven, mid-region, earth.

द्यावा-क्षामा *f.* आकाश और धरती; heaven and earth i.96.5 द्यावाक्षामा रुक्मो अन्तर्वि भाति. **द्यावा-पृथिवी** *f.* = द्यावाक्षामा i.35.9.

द्यावा-पृथिव्य [or —**वीय**; द्यावापृथिव्यौ देवते अस्य] *a.* जिसके देवता धरती और आकाश हैं; having heaven and earth as deities. **द्यावा-भूमी** = द्यावा-क्षामा.

द्यु [√दा 'harm' दयते] in अ-द्यु 'not harming' vii.34.12 अद्युं कृणोत शंसं निनित्सोः 'अदीप्तिम्'.

द्यु *m.* आकाश, दिन; sky, day (दिव् before vowels; द्यून् and द्युभिः always mean 'day').

द्यु-क्ष्-अ *a.* आकाशवासी; dwelling in heaven vi.24.1 द्युक्षो राजा (मघवा). **द्युक्ष-वच्-अस्** *a.* दैवी बोल वाला; uttering heavenly words vi.15.4 विप्रं न द्युक्षवचसम् 'दीप्तेर्निवासभूतं द्युक्षम् । तादृशवाक्योपेतम्'.

द्यु-ग-त् [√गा or गम्] *av.* आकाश में, आकाश की ओर; through the sky, going to heaven; used as *av.* viii.97.4 अतस्त्वा गीर्भिर्द्युगदिन्द्र केशिभिः 'द्युलोकं प्रति गच्छद्भिः'.

√**द्युत्** चमकना; to shine. Forms. I. Ā. : *Pr.* द्योतते. *Pf.* दिद्योत; दिद्युतुर् ; Ā. दिद्युते; *Pt.* दिद्युतान. *Ao. root* : *Pt.* द्युतन्त् ; द्युतान and द्युतान; *a* : अद्युतत् ; *red.* : अदिद्युतत् ; *Inj.* दिद्युतस् ; *s.* : अद्यौत्. *Ft.* द्योतिष्यति. *Pp.* द्युत्त. *Gd.* –द्युत्य. *Cs.* द्युतयति, द्योतयति. *Int.* दविद्युतति (*3.pl.*); *Sb.* दविद्युतत् ; *Pt.* दविद्युतत् ; *Ipf.* दविद्योत्.

√**द्युत्** [द्योतयति] तोड़ना; to break AV. iv.23.5 येन ऋषयो बलमद्योतयन्.

द्युत् *f.* द्युति; splendour ix.54.1 अस्य प्रत्नामनु द्युतम् 'द्योतमानां तनुम्', x.99.2 स हि द्युता विद्युता वेति साम 'द्युता द्योतमानेन', TS. iv.4.10.1 रुचे त्वा द्युते त्वा.

द्युतद्-या-मन् *a.* चमकते मार्ग वाला; having a shining course v.80.1 द्युतद्यामानम् (उर्षसम्) 'दीप्तरथाम्'.

द्युत्-आन [also —**न**] (1) *a.* द्योतमान, दीप्यमान; beaming iv.5.10 अध द्युतानस्त्वा मारुतः 'अधिकप्रकाशवान् कश्चित् मरुतां स्वामी'. (2) —**नः** *m.* द्युतान-नामक मरुत्पुत्र; Dyutāná, the son of Maruts TS. vi.2.10 द्युतानस्य मारुतस्य 'मरुत्संबन्धिनो द्युतानस्य एतत्संज्ञस्य ऋषेः' (text : ऋचः may be corrected into ऋषेः) TMB. ix.9.13.

द्युत्-त [√द्युत् 'break'] *a.* भग्न; broken AV. iv.12.2 यत्ते रिष्टं यत् ते द्युत्तमस्ति; cp. दि-न.

द्यु-भक्-त *a.* आकाशप्रदत्त; presented by heaven iv.1.18 रत्नं धारयन्त द्युभक्तम् 'दीप्तियुक्तं देवैः संभक्तं वा'.

द्यु-मन्त् *a.* दीप्यमान; brilliant iv.15.4 द्युमाँ अमित्रदम्भनः (अग्निः) 'दीप्तिमान्'; दिव्य; heavenly x.84.4 द्युमन्तं घोषम् 'दीप्तिमन्तं सिंहनादवन्तम्'; *av.* mightily, powerfully v.19.3 द्युमद् वर्धन्त कृष्टयः 'दीप्तिमत् बलमभिवर्धयन्ति'. —**तम** *a.* अतिशयेन दीप्तिमान्; most brilliant TS. iv.1.3.1.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

द्यु-म्न [√दिव्, Aw. divamnem] *n.* तेजस्, दमक, दीप्ति; brightness, glory, splendour iii.24.3 अग्नेद्युम्नेन जागृवे 'तेजसा', on VS. xxxiii.12 'यशो वा अन्नं वा' Uv. Mah., on VS. xviii.74 'यशः', on xxvi.18, 'धनानि'. Cp. TS. i.2.14.3 रायो द्युम्नानि 'धनानि यशांसि च'. **द्युम्न-वन्त्** *a.* दीप्तिमान्, भ्राजमान, प्रातिभ; splendid, inspired iii.29.5 द्युम्नवद् ब्रह्म 'हविर्युक्तम्'. **द्युम्न-वर्ध-अन** *a.* तेजोवर्धक; increasing splendour ix.31.2 भवेन्दो द्युम्नवर्धनः 'द्योतमानस्य हिरण्यादिलक्षणस्य धनस्य वर्धयिता'. **द्युम्न-श्रव्-अस्** *a.* प्रदीप्त स्वर वाला; producing a clear sound v.54.1 द्युम्नश्रवसे महि नृम्णमर्चत 'द्योतमानान्नाय'. **द्युम्न-सा-ति** [√सन्] *f.* ओजः-प्राप्ति; attainment of strength i.131.1 द्युम्नसाता वरीमभिः 'अन्नस्य यशसो वा लाभे'. **द्युम्न-हू-ति** *f.* शक्त्यर्थ आह्वान; call for vigour iv.16.9 ऊतिभिस्तमिषणो द्युम्नहूतौ 'द्युम्नं धनं हूतिराह्वानं यस्यां युधि तस्याम्', vi.26.8 वयं ते अस्यामिन्द्र द्युम्नहूतौ 'धननिमित्ते स्तोत्रे', i.129.7 सत्याभिरिन्द्र द्युम्नहूतिभिः 'हविर्लक्षणान्ननिमित्तैराह्वानैः'.

द्युम्ना-सह् *a.* तेजोऽभिभावक; overcoming vigour i.121.8 द्युम्नासाहमभिं योधानं उत्सम् 'धनस्याभिभवितारम्'.

द्युम्न्-ईन् *a.* दीप्तिमान्; shining, majestic i.36.8 द्युम्नी(वृषा) 'धनवान्'; शक्तिमान्; full of strength, active i.138.2 अस्माकमाङ्गूषान् द्युम्निनस्कृधि 'द्योतनवतः'.

द्युम्नो-दा *a.* दीप्तिदाता; bestowing splendour.

द्यू *f.* जूआ; game at dice AV. vii.50.9 अक्षाः फलवतीं द्युवं दत्त, vii.109.5 यो नो द्युवे धनमिदं चकार. **द्यू-त** [√दीव्] *n.* जूआ; gambling AV. xii.3.46 मा नो द्यूतेऽव गात्. **द्यूत्-य** *n.* द्यूत; gambling; see अ-द्यूत्य.

द्यो *mf.* आकाश, दिन; heaven, sky, day i.71.8 शुचि रेतो निषिक्तं द्यौरभीके 'दीप्तम्' = VS. xxxiii.11 'अन्तरिक्षे' Uv. Mah. Cp. प्र-दिव्-अस् ancient, from olden days.

द्योत्-अन (1) *a.* भ्राजमान; brilliant viii.29.2 योनिमेक आ ससाद द्योतनः 'स्वतेजसा दीप्यमानः'. (2) **—नः** *m.* एक राजर्षि; a name vi.20.8 आ तुग्रं शश्वदिभं द्योतनाय 'एतत्संज्ञाय राज्ञे'. (3) *n.* तपाना, आग दिखाना; heating up. Cp. अवद्योतन 'ज्वलता तृणादिनावदीपनम्'. **द्योत्-अनि** *f.* दीप्ति; brilliance, splendour iii.58.1 आ द्योतनिं वहति शुभ्रयामा 'सर्वस्य प्रकाशकं सूर्यम्', x.12.7 परि द्योतनिं चरतः 'दीप्तिम्'. **द्योता** *f.* द्युतिमती, सजधज वाली; using make-up, fond of make-up ĀpGS. iii.12. **द्योत्-मन्** *n.* द्युति; splendour; in सु-द्योत्मन्.

द्यौतान्-अ *n.* द्युतान द्वारा दृष्ट साम; the Sāman seen by Dyutāna TMB. xvii.1.6.

द्यौर्-द्-अ *a.* अवकाशप्रद; giving space or sky.

द्यौष्-पितृ *m.* आकाश-पिता; heaven regarded as the father; cp. earth; the mother ŚBr. i.7.4.1.

द्यौस् [द्यु, √दिव् 'द्योतमाना'] *f.* आकाश; heaven. *Voc.* द्यौः vi.51.5 द्यौष्पितः पृथिवि मातः; द्युवासिदेवगण; a troop of gods in heaven TS. i.3.14.6.

द्यौ-सं-शि-त [= द्यौस्-सं-] *a.* आकाशनिशित; sky-sharpened AV. x.5.27.

द्रंधस् [√धृ, धार्यते इति] *n.* वस्त्र; garment TS. iii.2.2.2 द्वे द्रंधसी वस्त एकः.

द्रप्-स [Aw. drafsa, √द्रम् 'run'; cp. तुरीप] *m.* स्तोक, सोमरसबिन्दु, बिन्दु, रेतस्; drop, semen vii.33.1 द्रप्सं स्कन्नम् 'रेतः'; Soma-juice x.11.4 अध त्यं द्रप्सम् 'नात्यल्पं नातिबहुलं सोमम्'; ध्वज; banner iv.13.2 द्रप्सं दिविष्वत् 'पार्थिवं रजः'. **द्रप्स्-ईन्** *a.* बूंद-बूंद टपकने वाला; falling in drops i.64.2 द्रप्सिनो घोरवर्पसः 'वृष्टयुदकबिन्दुभिर्युक्ताः'.

√द्रभ् भागना; to run दन्द्रभ्यमाणाः Kaṭha.

द्रव्-अ *a.* भागने वाला; running (as a horse) iv.40.2 सत्यो द्रवो द्रवरः पतंगरः 'गन्ता'.

द्रवच्-चक्र *a.* त्वरित पहियों वाला; having swift wheels viii.34.18 पारावतस्य रार्तिषु द्रवच्चक्रेष्वार्शुषु 'द्रवद्रथचक्रेषु'.

द्रव्-अत् *av.* तेजी से; swiftly i.2.5 तर्वा यातमुप द्रवत् 'क्षिप्रम्'.

द्रवत्-पाणि *a.* तेज पैरों वाला; swift-footed viii.5.35 द्रवत्पाणिभिरश्वैः 'शीघ्रगमनपदैः'; तेज घोड़ों वाला; having fleet-footed horses i.3.1 द्रवत्पाणी (अश्विनौ) 'द्रवद्भ्यां पाणिभ्यामुपेतौ'.

द्रवद्-अश्व *a.* द्रुताश्व; having swift steeds iv.43.2 रथं कमाहुर्द्रवदश्वमार्शुम्. **द्रवद्-इड** [द्रवन्ती इडा यस्य] *a.* क्षिप्र बोले जाने वाली इडा वाला साम; the Sāman having the word iḍā spoken rapidly TMB. x.11.1. **द्रवन्ती** *f.* आयता, विलम्बित गति; protraction in Sāman or music. **द्रव्-अर** *a.* भागने वाला; running iv.40.2 द्रवरः (दधिक्रावा) 'प्रकृष्टवेगवान्'. **द्रव्-ई** [√द्रु] *a.* द्रावयिता (स्वर्णकारादि); melting vi.3.4 द्रविणं द्रावयति 'द्रावयिता स्वर्णकारः'. **द्रव्-इण** *n.* धन; wealth, goods, property i.94.14. **द्रव्-इणस्** (1) *n.* चल संपत्ति, संपत्ति; movable property, property iv.34.5 महो नरो द्रविणसो गृणानाः 'द्रविणम्'. (2) *a.* दाता; bestowing wealth iii.7.10 द्रविणः (*Voc.* अग्ने) 'द्रवति सततं गच्छतीति'. **द्रविणस्-यु** *a.* द्रविणेच्छु; desiring wealth vi.16.34 द्रविणस्युः (अग्निः) 'हविर्लक्षणं धनमात्मन इच्छन्' = VS. xxxiii.9. **द्रविणस्-वन्त्** *a.* धनी; possessing wealth ix.85.1 द्रविणस्वन्त इह सन्त्विन्दवः 'धनवन्तः', TS. = द्रविणावन्त्. **द्रविणो-द्-अ**

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

a. धनद; giving wealth i.53.1 न दुष्टुतिर्द्रविणोदेषु शस्यते 'धनस्य दातृषु'. **द्रविणो-दस्** = द्रविणोदे i.15.10 द्रविणोदो यजामहे (*Voc.* अग्ने). **द्रविणो-दा** = द्रविणोदस् ix.88.3 द्रविणोदाः (सोमः), TS. iv.4.7.1 द्रविणोदा त्वा. **—दा** 'द्रविणोदाशब्दयुक्तैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टकाः'. **द्रविणो-विद्** *a.* धनद; bestowing wealth ix.97.25 भवा सोम द्रविणोर्वित 'धनस्य लम्भयिता'. **द्रव्-इ-तृ** *a.* शीघ्रगामी; runner vi.12.3 अद्रोघो न द्रवित्रा 'शीघ्रगामी'. **द्रव्-इत्नु** *a.* द्रावक; giver x.11.9 रथमर्मृतस्य द्रवित्नुम् 'द्रावकम्'.

द्रव्य-परि-ग्रह्-अ *m.* धनार्जन; earning of wealth Sat. xxvii.3. **द्रव्य-वत्ता** *a.* दायवत्ता; inheritance Sat. iii.1.

द्रष्-टव्य *a.* दर्शनीय; to be seen, visible. **द्रष्-टृ** *a.* द्रष्टा: one who sees.

द्रह्-यत् *av.* दृढ़ता से, जोर से; firmly, strongly ii.11.15 सोमं पाहि द्रह्यत 'आत्मानं दृढीकुर्वन्'.

√**द्रा** भागना: to run. Forms. II. P. : *Ipv.* द्रान्तु. *Pf.* ददुर्; *Pt.* ददार्ण. *Ao. s* : *Sb.* द्रासत्. *Cs.* द्रापयति; *Ds.* दिद्रापयिषति. *Int. Pt.* दरिद्रत.

√**द्रा** सोना; to sleep. Forms. II. P. : *Pr.* द्राति. *Ao. sis.* : अद्रासीत्. *Ft.* द्रास्यति. *Pp.* द्रार्ण.

द्रा *a.* सोने वाला; sleeping.

द्राघ्-इ-मन् *m.* दीर्घता; length. See द्राघ्मन्.

द्राघ्-इष्ठ *a.* दीर्घतम; longest. **द्राघिष्ठाभिः** *av.* अधिकतम समय के लिये; for the longest period of time iii.62.17 द्राघिष्ठाभिः शुचिव्रता (राजथः). **द्राघ्-ईयांस्** *a.* दीर्घतर; longer i.53.11 द्राघीय आयुः.

द्राघुर्या *f.* दीर्घता, अविच्छिन्न संतति; length, unbroken lineage TS. iv.7.2.1 द्राघुर्या च मे.

द्राघ्-मन् = द्राघिमन् x.70.4 द्राघ्मा सुरभिं भूत्वस्मे = MS. ii 11.2, KS. xviii.7 द्राघ्वा.

द्राप्-ई *m.* चोगा; garment i.25.13 बिभ्रद् द्रापिं हिरण्ययम्.

द्राप्-इत *a.* दीर्घतामापन्न; lengthened. Is it द्राघित?

द्रपि [√द्रा] *m.* दौड़ाने वाला; causing to run TS. iv.5.10.1 vocative.

द्रावयत्-सख्-अ *a.* मित्रों को प्रजवी बनाने वाला; speeding the comrades x.39.10 चकृत्यं द्रावयत्सखम् 'शत्रुसखीनां द्रावयितारम्'.

द्रावय्-इ-त्नु *a.* त्वरण; hasting ix.69.6 रश्मयो द्रावयित्नवः 'द्रवणशीलाः'.

द्राविणोदस्-अ *a.* द्रविणोदस्-संबन्धी; coming from or belonging to those who give gifts, i.e. the sacrificers ii.37.4 द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदसः 'हवीरूप-द्रविणस्य प्रदातृभ्य ऋत्विग्भ्यो हितः'.

√**द्रु** भागना; to run ii.30.3 उप हीमिदुद्रोत, TS. iv.4.4.4 स दुद्रवत् 'अन्नं संपादयतु'. Forms. I. P. : *Pr.* द्रवति. *Pf.* दुद्राव; *Sb.* दुद्रवत्. *Ppf.* अदुद्रोत्. *Ao. red.* : अदुद्रवत्. *Ft.* द्रोष्यति. *Pp.* द्रुत. *Gd.* द्रुत्वा, –द्रुत्य. *Cs.* द्रवयति; द्रावयति, *Int. Pf.* दोद्राव.

द्रु-उ [√द] *n.* दारु, चप्पू, दरख्त, द्रुमविकार पात्र आदि; wood, wooden vessel viii.96.11 हुणा न पारमीरया नदीनाम् 'नावा', x.101.10 द्रोरुपस्थे 'द्रुमविकारस्य पात्रस्य'.

द्रुग्-ध [√द्रुह्] (1) *a.* द्रोही, पापाशय, दुष्टसत्त्व; hurtful, malicious v.40.7 द्रुग्धो भियसा निं गारीत. (2) *n.* द्रोह, पाप, अपराध, शत्रुता; offence, misdeed, enmity vii.86.5 अव द्रुग्धानि पित्र्या सृजा नः 'द्रोहान्', AV. i.10.2 विश्वं ह्युग्रं निचिकेषि द्रुग्धम्.

द्रु-घण्-अ *m.* दारुघन, मोंगरी; wooden club x.102.9 द्रुघणं शयानम्.

द्रु-घ्नी *f.* जिस प्रत्यञ्चा से निकला तीर लकड़ी को भी फाड़ दे; the bow that hurls an arrow which pierces even the wood Kauś. xxvi.3.

द्रु-पद्-अ *n.* दारुपद, यूप; pillar or post iv.32.23 नवे द्रुपदे अभिके 'द्रुमाख्यस्थाने', i.24.13 द्रुपदेषु बद्धः (शुनःशेपः) 'काष्ठस्य यूपस्य पदेषु प्रदेशविशेषेषु', on TBr. ii.4.4 'अपराधिनां पादे प्रतिमोचितं काष्ठं द्रुपदम्'.

द्रुम्भ्-ऊली *f.* दाल्भूषी, अस्त्र, वज्र; missile, thunderbolt, MS. iii.8.3. तस्येन्द्रो द्रुम्भूल्याभ्यार्यत्य पुरस्ताद् भित्त्वा हृदयं प्रावृश्चत; cp. दाल्भूषी and दम्भोलि, 'thunderbolt'.

द्रु-वय्-अ *m.* काष्ठपात्र; wooden dish or vessel.

द्रु-षद् *a.* वृक्षसद्; sitting on tree ix.72.5 द्रुषचम्वोरासदद्धरिः 'द्रुमे सीदतीति', TS. i.7.12.1 द्रुषदं भुवनसदम्. **द्रु-षद्-वन्** = द्रुषद् vi.3.5 द्रुषद्वा रघुपत्मजंहाः.

√**द्रुह्** द्रोह करना; to seek to injure, be hostile. Forms. IV. P. : *Pr.* द्रुह्यति. *Pf. 1.* दुद्रोह, *2* दुद्रोहिथ. *Ao. a* : द्रुहस्; *Inj.* द्रुहस्; द्रुहन्; *sa* : अद्रुक्षस्. *Ft.* द्रोक्ष्यति. *Pp.* द्रुग्ध. *Gd.* –द्रुह्य. *Inf.* द्रोग्धवै. *Ds.* दुद्रुक्षत्.

द्रुह् (1) *a.* द्रोग्धा, शत्रु, पिशाच; injuring, hurtful, hostile, foe, fiend iv.23.7 द्रुहं जिघांसन् 'द्रोहं कुर्वतीम्'. (2) *f.* द्रोह; deceit, cunning ii.35.6 द्रुहो रिषः संपृचः पाहि सूरीन् do thou protect the patrons from falling in with malice and injury.

द्रुहं-तर्-अ *a.* द्रोहियों पर विजयी; overcoming the injurer i.127.3 परशुर्नि द्रुहंतरः 'द्रोग्धॄणां निवारयिता'.

द्रुहा *f.* द्रोह; injury. **द्रुह्-उ** *a.* द्रोही; injurer AV. viii.4.7 अभिदासति द्रुहुः.

द्रुह-इल *a.* परुष, कर्कश; rough; cp. अ-द्रूक्ष्ण 'not rough'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

AV. viii.2.16.

द्रुह्-र्यु *m.* जनविशेष; name of a people vii.18.12. **द्रुह्-वन्** = द्रुहु vi.22.8 जनाय द्रुह्वणे.

√**द्रू** भागना; to run iv.4.1 तृष्वीमनु प्रसितिं द्रूणानः 'अनुगच्छन्', TS. i.2.14.1 द्रूणानः 'हिंसन्'.

द्रोग्-धवै [*Dat. Inf.*] साजिश करने को; to plot. **द्रोग्-धव्य** [*Gdv.*] जिसकी हानि करनी है; to be injured.

द्रोघ्-अ *a.* द्रोग्धा; one who injures, deceitful vi.62.9 द्रोघाय चिद् वचसे अनिवाय to Ánava, deceitful speech (i.e. who utters deceitful speech).

द्रोघ-मित्र *a.* मक्कार दोस्त; malicious friend x.89.12 द्रोघमित्रान्. **द्रोघ-वाच्** *a.* धोखेभरी आवाज वाला; speaking maliciously, uttering deceitful speech vii.104.14 द्रोघवाचस्ते निर्ऋथं सचन्ताम्.

द्रोण [द्रु] *n.* दारुकलश; wooden vessel vi.44.20 वृषणो द्रोणमस्थुः. **द्रोण-कलश** [द्रुममयो वैकङ्कतः सोमपात्रविशेषः यस्योपरि धाराग्रहा गृह्यन्ते] *m.* सोमपात्र-विशेष; a large wooden vessel for Soma KŚS.viii.7.5. **द्रोण-चित्** *a.* द्रोणरूपेण चिना; arranged in a droṇa form TS. v.4.11.2 द्रोणचितं चिन्वीत 'द्रोणाकारम्'. **द्रोण-चिति** *f.* द्रोणरूपेण चयन; arrangement in the form of trough. **द्रोण-साच्** *a.* द्रोणासक्त; united or stuck to trough (Sóma) x.44.4 एवा पतिं द्रोणसाचं सचेतसम्. **द्रोणाहाव** *a.* जिसका आहाव द्रोण है; whose pail is a trough, having droṇa for a bucket x.101.7 द्रोणाहावम् 'आह्वयन्त्यत्र पानार्थं बलीवर्दानित्याहावो जलाधारः पात्रविशेषः (तसला), स च द्रुमयः'.

द्रोण्-य *a.* द्रोणेय, द्रोण-संबन्धी; belonging or pertaining to droṇa v.50.4 द्रोण्यः पर्शुः 'यूपार्हः'. **द्रोण्य्-अश्व** *a.* जिसके अश्व मेघ हैं; having clouds as horses x.99.4 द्रोण्यश्वास ईरते घृतं वाः 'द्रुतव्यापनाः'.

द्रोह्-अ *m.* अपराध; offence x.164.4 यदिन्द्र ब्रह्मणस्पते अभिद्रोहं चरामसि when O Indra, O Brahmaṇaspati, we commit an offence; अपकार; harm.

द्रव्-अन्न *a.* जिसका अन्न समिधा है; having wood for food ii 7.6 द्रवन्नः सर्पिराहुतिः 'समिद्रूपान्नः' = TS. iv.1.9.2 'वृक्षा अन्नं यस्यासौ'.

द्वि *a.* दो; two i.28.2 द्वौ जर्घना. **द्व-र्क** [formed on एक-र्क] *a.* दो-दो, दो का जोड़ा; two and two, twofold x.59.9 अव द्वर्के अव त्रिर्का 'द्विकम्'. **द्वन्-द्व्-अ** [= द्वा-द्वा] *n.* युगल; pair TS. v.4.2.1 तस्माद् द्वन्द्वमृतवः 'तस्मात् मासयोर्द्वयमृतुस्वरूपं भवति'. **—म्** *av.* दो-दो के युगल में; in pairs ŚBr. i.1.1.22 द्वन्द्वं पात्राण्युदाहरति 'द्वे द्वे'.

द्वन्द्वाराम *a.* द्वन्द्व में आनन्द लेने वाला; delighting in pairs (सुख-दुःखादिके) BṛUp. **द्वन्द्व्-ईन्** *a.* जोड़ों में; in couples ŚBr. द्वन्द्वीनः पर्शवः 'सहकारित्वेन पुरोगामियुग्मवोढारौ'.

द्वय्-अ [द्विप्रकारः] *a.* द्विगुण, द्विविध : द्वयाः प्राजापत्याः देवाश्चासुराश्च BṛUp;. twofold, double ŚBr. iv.3.1.4 द्वया वै देवाः, ŚBr. ii.3.2.9 उप द्वयेन 'द्विप्रकारेण', i.147.4 अरोतीर्वा मर्चयति द्वयेन 'द्विविधेन', ix.72.3 द्वयीभिः स्वसृभिः with two groups of sisters, MS. ii.2.1 एकतयीषु द्वयीषु वा.

द्वय्-अत् [in अ-द्वयत्] *a.* दुमुहाँ, दोरुखा; double-tongued. **द्वय्-अस्** *n.* दुमुहाँपन; double-tonguedness. See अ-द्वयस्. **द्वयस** *n.* परिमाण; measurement : द्वयसतः 'प्रमाणतः' LŚ i.1.7. Cp. हस्तिद्वयस as great as an elephant, approximately so, more or less so; from द्वयस-द्वि.

द्वया-विन् *a.* दो बोल वाला, झूठा; false, dishonest i.42.4 द्वयाविनोऽघशंसस्य 'प्रत्यक्षापहारः परोक्षापहारश्चेति यद् द्वयं तद्युक्तस्य'.

द्वर्-अ [*√द्वर् 'enclose'; cp. द्वार्] *a.* घेर, घेरा, वर्म, कवच; enclosure, armour i.52.3 स हि द्वरो द्वरिषु 'अतिशयेनावरीता शत्रुजयशीलः' = निवर्. Cp. ब्रह्म वर्म मर्मान्तरम् vi.75.19. **द्वर्-अस्** cp. वृक-द्वरस्.

द्वर्-ई [or —**ईन्**] *a.* कवची; equipped with an armour. Cp. द्वर्.

द्वा दो; two. **द्वा-त्रिंशद्-रात्र्-अ** *m.* बत्तीस दिन चलने वाला सत्र; name of a Sattra lasting thirty-two days TMB. xxiii.28.

द्वा-दश *a.* बारहवां; the twelfth. **द्वा-दशन्** *f.* twelve. **द्वादशं शतम्** 'द्वादशाधिकं शतम्'. **द्वादशम्** *n.* बारह का वर्ग; host of twelve.

द्वादश-कपाल *a.* बारह कपालों में संस्कृत; distributed or prepared in twelve potsheads. **द्वादश-गव्-अ** [कक्ष्याषट्कगतेषु बध्यमाना द्वादशसंख्याका गावो यस्य शकटस्य लाङ्गलस्य वा तत्] *a.* बारह बैलों वाला; drawn by twelve oxen TS. v.2.5.2; twelve cows worth. **द्वादश-गृहीत** *a.* बारह बार उद्धृत (जल); drawn twelve times (water). **द्वादश-धा** *av.* द्वादशगुण, द्वादशप्रकारेण; twelvefold, twelve times.

द्वादशर्च्-अ *m.* बारह ऋचाओं का वर्ग; aggregate of twelve ṛks. **द्वादश-विध्-अ** *a.* द्वादश-प्रकार, द्वादश-गुण; twelvefold. **द्वादश-शत** [द्वादशभिरधिकं शतम्] *n.* one hundred and twelve; one thousand two hundred.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

द्वादशसंस्थाकः क्रतुः sacrifice having twelve saṁsthās : अतिरात्रसंस्था, अग्निष्टोमसंस्था, उक्थसंस्था etc.

द्वादशाकृति *a.* बारह आकृतियों वाला; having twelve shapes i.164.12 पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिम् 'द्वादशमासा एवाकृतयो यस्य'. **द्वादशाक्षर** *a.* बारह अक्षरों वाला; containing twelve syllables. **द्वादशायोग** *a.* बारह जोड़ों (बैलों) वाला; yoked with twelve bulls. **द्वादशार** *a.* बारह अरों वाला; having twelve spikes i.164.11 द्वादशारं नहि तज्जराय. **द्वादशावराध्यैम्** [द्वादश वर्षाणि अवरा मात्रा अवरमानं न्यूनं मानं यथा भवति तथा] *av.* कम से कम बारह वर्ष; at least twelve years Sat. xxvi.1.

द्वादशार्ह [= द्वादशरात्रः, दशरात्र एव प्रायणीयोदयनीयातिरात्र-संयुक्तो द्वादशाहाख्यः क्रतुर्भवतिः स द्विविधः सत्रात्मकोऽहीनात्मकश्च] *m.* बारह दिन चलने वाला; lasting twelve days.

द्वादशाह्य [= द्वादशाहमूलम् = द्वादशाहः आद्यः प्रकृतिभूतो यस्य शतातिरात्रस्य तद् द्वादशाहाद्यं शतातिरात्रम्] *n.* name of Śatātirātra. **द्वादशिका** *f.* द्वादशप्रक्रमपरिमिता उभयतः-पाशा रज्जु; name of a cord of twelve prakramas, having knots on both sides, used in vedi-vimāna.

द्वा-पञ्चाशं *a.* बावनवां; the fifty-second. **द्वा-पर** [also–**पर्**] *mn.* अक्ष का वह पार्श्व जिस पर दो चिह्न लगे हों; that die, or side of a die which is marked with two; on this is based the name द्वापर, the third world age; cp. न्युप्तेष्वशेषु चतुष्कशो विभज्यमानेषु यत्र सर्वे भागाः समा भवन्ति तत् कृतं नाम । अथ यत्रान्ततस्त्रयोऽवशिष्यन्ते सा त्रेता । यत्र द्वौ स द्वापरः । यत्रैकः स कलिः.

द्वार् [*f.* दुर्] *n.* दर; door i.48.15 विं द्वारावृणवो दिवः. **द्वार्-अ** *n.* = द्वार्.

द्वार-पा *a.* द्वारपाल; door-keeper. **द्वारापि-धान** *mn.* चटखनी या बिल्ली; door-bolt or latch ŚBr. xi.1.1.1. **द्वारी** *f.* द्वारस्थूणा; the post near the door Sat. viii.5.

द्वार्-एयी *f.* द्वारे भवा (स्थूणा); (post) near the door Sat. viii.5. = द्वार्बाहुः Sat. xvi.6.

द्वार्-य (1) *a.* द्वारवर्ती स्थूणा; pillar on both sides of the gate. (2) *a.* द्वारसमीपी; being near the door LŚ. i.7.2 द्वार्यौ श्वभ्रौ.

द्वा-विंश *a.* बाईसवां; the twenty-second. **द्वा-षष्ठ** *a.* बासठवां; sixty-second.

द्वा-विंशति-रात्र्-अ *m.* सत्रविशेष; name of a Sattra lasting twenty-two days TMB. xxiii.17.

द्वा सप्ततिः सहस्राणि दो हजार सत्तर; two thousand and seventy BṛUp.

द्वि *f.* दो; two. **द्वि-क** *a.* दो का; consisting of two.

द्विक्षत् [*Sa. aor.* √ *dviṣ*] उसने द्वेष किया; he hated.

द्वि-ग-त् [द्विवारं गच्छतीति] *m.* भृगुगोत्रज एक ऋषि; name of a seer who evolved the Dvaigata Sāman TMB. xiv.9.31.

द्वि-गुर्ण [or **द्वि–**] *a.* दुगना; double, twofold ŚBr.

द्वि-र्ज *m.* दो बार जन्मा; twice-born, a man of the first three classes. **द्वि-र्जन्मन्** *a.* दुहरे जन्म वाला; having a double birth or birth-place or nature i.140.2 अभि द्विर्जन्मा त्रिर्वृदन्नमृज्यते 'द्वाभ्यामरणीभ्यां जायमानः । यद्वा मथनेन आधान-संस्कारेण च द्विजन्मत्वम्'. **द्वि-र्जा** *a.* द्विर्ज; twice-born x.61.19 द्विर्जा अह प्रथमजा ऋतस्य 'विप्राः'. **द्वि-र्जानि** *a.* दो पत्नियों वाला; having two wives x.101.11 अन्तर्योनेव चरति द्विर्जानिः 'द्विजायः'. **द्वि-जिह्व्-अ** *a.* दो जीभों वाला; double-tongued AV. v.19.7 द्विजिह्वा भूत्वास्य.

द्वि-र्त [older form] (1) *a.* द्वितीय; second. (2) *m.* name of an Āptyá, a Vedic deity (cp. त्रित) viii.47.16 त्रितय च द्वितय च.

द्वि-र्ता *av.* दो प्रकार से, खास तौर से, विशेषेण, निश्चयेन; in two ways, doubly, specially, particularly, ever, more than ever x.48.9 गवर्मिषे सख्या कृणुत द्विर्ता in the search for the cows he specially concluded friendship (with me), viii.93.32 द्विर्ता यो वृत्रहन्तमो विदे who, above all, is known as the best Vṛtra-slayer, vi.48.13 भरद्वाजाय अव धुक्षत द्विर्ता on Bhāradvāja, do ye milk down doubly, i.132.3 विं वोचेरध द्विर्ता explain this, and that too particularly.

द्वित्-ईय *a.* दूसरा; second. **द्वि-दन्त्** [or **द्वि-र्दन्त**] *a.* दो दांतों वाला; two-toothed or two-tusked (elephant). **द्वि-दिव्-अ** *m.* द्विरात्र सोमयाग; name of a Somayāga. **द्वि-देवत्-य** *a.* दो देवताओं वाला (ग्रह); having two divinities.

द्वि-धा *av.* दो प्रकार से, दुगना; in two ways, twofold x.56.6 द्विधा · · · आस्थापयन्त.

द्वि-धार्-अ *a.* दुधारा; having two streams x.30.10 आर्ववृततीरध नु द्विधाराः (अपः).

द्वि-नामन् *a.* दो नामों वाला; having two names. **द्वि-नाराशंस** *a.* दुहरी नाराशंसी वाला; twice furnished with the verses called नाराशंसी ABr.

द्वि-पक्ष *a.* दो पांखों वाला; having two side-posts. **द्वि-पद्** *a.* दुपाया; biped (*f.* —**दी**) x.117.8 द्विपात्

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्रिपादमभ्येति. **द्वि-पदाः** VS. xxv.46-7 का नाम; the two VS. verses, i.e. xxv.46-7. **द्वि-पाद** *a.* द्वि-पद ŚBr. **द्वि-पितृ** *a.* दो पिताओं वाला (दत्तकीतादि); having two fathers Sat. ii.7.

द्वि-प्रतिष्ठ्-अ ['द्वौ पादौ प्रतिष्ठे यस्यासौ] *a.* द्विपाद; biped TBr. iii.3.9. **द्वि-प्रवर** [एकस्मिन् गोत्रे उत्पन्नः अपरस्मिन् गोत्रे दत्तः] a man born in one gotra and given away in another gotra.

द्वि-बन्धु *m.* एक नाम; name of a man x.61.17 सं द्विबन्धुर्वितरणो यष्टा 'द्वयोर्लोकयोर्बन्धुभूतः'. **द्वि-बर्ह-ज्मन्** [द्विर्बर्हस् 'double'] *a.* दो मार्गों वाला; having a double course or path vi.73.1 द्विबर्हज्मा (बृहस्पतिः) 'द्वयोर्लोकयोर्बृंहितगमनः'. **द्वि-बर्हस्** [द्वयोः प्रकृतिविकृतिरूपयोः सोमयागयोर्बर्हो वृद्धिरस्य] *a.* द्विधा दृढ; doubly strong or thick i.71.6 वयो अस्य द्विबर्हाः 'द्वयोर्मध्यमोत्तमस्थानयोः बृंहितो वर्धितः', iv.5.3 द्विबर्हा वृषभः 'द्वयोर्मध्यमोत्तमस्थानयोः परिवृढः'. **द्वि-भाग** *m.* द्विगुण भाग; double portion or share TS.

द्वि-मय *a.* दो का बना; made of two, double.

द्वि-मातृ [Ln. bimater] *a.* दो माताओं वाला; having two mothers (fire produced by rubbing two araṇis) i.31.2 द्विमाता शयुः 'द्वयोररण्योरुत्पन्नः'. **द्विमात्रा** *f.* दो मात्राएं; two syllabic instants RPr. **द्वि-मूर्धन्** *a.* दो-सिरा; two-headed, name of an Asura AV. viii.10.22 तां द्विमूर्धात्व्यौऽधोक्.

द्वि-यजुस् [द्वे यजुषी मन्त्रौ यस्या वामभृतः] *f.* इष्टकाविशेष; a kind of brick TS. v.5.3.2.

द्वि-राज्-अ *n.* दो राजाओं का द्वन्द्व; combat of two kings AV. v.20.9 कीर्तिं बहुभ्यो वि हर द्विराजे. **द्वि-रात्र्-अ** (1) *a.* दो दिन चलने वाला; lasting two days. (2) *m.* दो दिन के मह का काल; a period of festival of two days AV. xi.7.10 एकरात्रो द्विरात्रः सद्यःकीं प्रकीं:. **द्वि-रूप** [द्वाभ्यां वर्णाभ्यामुपेतः] *a.* दुरंगा; having two colours TS. ii.1.7.1 सा द्विरूपा वशाभवत. **द्वि-रेतस्** *a.* गर्दभाश्वतरजातिद्वयरेतस्वी; (a male ass) doubly impregnating; a mare doubly impregnated (by a horse and a male ass). **द्विर्-नग्न** *a.* दुहरा दोषी; doubly naked or defective : whose ancestors on both sides have during three generations omitted Vedic studies and kindling of sacred fire.

द्वि-वक्त्र *a.* दुमुंहा; two-faced or two-mouthed. **द्वि-वत्** *av.* द्विशः; twice AśŚS. ii.8. **द्वि-वर्त्-अनि** *a.* दो मार्गों या लीकों पर चलने वाला; moving on two tracks x.61.20 द्विवर्तनिर्वनेषाट् 'द्वियोर्लोकयोर्गन्ता'. **द्वि-वृष** *a.* दो सांडों वाला; having two bulls AV. v.16.2 यदि द्विवृषोऽसि.

द्वि-व्रत *a.* दिन में दो बार खाने वाला; eating twice a day. **द्वि-शत** [द्विशताः] शतद्वयपरिमित; two hundred TMB. xvi.9.3. **द्विशयाणि द्वाराणि** 'द्विहस्तानि', शयो हस्तः. **द्वि-शव्-अस्** *a.* दुगनी शक्ति वाला; having twofold might ix.104.2 द्विशवसम् (सोमम्). **द्वि-शूला** *f.* दुसांगा, शूलद्वयरूपा शाखा; a branch having two points.

√**द्विष्** द्वेष करना; to hate. Forms. II. : *Pr.* द्वेष्टि; द्विष्मस्; *Sb.* द्वेषत्; द्वेषाम; A. द्वेषते; *Ipv.* द्वेष्टु:; *Pt.* द्विषन्त्. *Pf.* दिद्वेष. *Ao. sa : Inj.* द्विक्षत्; Ā. द्विक्षत *(3. s). Pp.* द्विष्ट. *Gdv.* द्वेष्य, –द्विषेण्य. *Inf.* द्वेष्टोस्.

द्विष् (1) *a.* द्वेष्टा; hating i.39.10 ईषुं न सृजत द्विषम् 'द्वेषकारिणम्', v.25.1 ऋतावा पर्षति द्विषः 'शत्रून्'. (2) *f.* द्वेष; hatred, hostility.

द्वि-षंहित *a.* दो संहित रंगों वाला; having two combined colours (white and black) TMB. xvii.1.15.

द्वि-षाहस्र *a.* दो सहस्र का; consisting of two thousand KŚS.

द्विष्-एण्य see अ-द्विषेण्य.

द्वि-षोडश्-ईन् [षोडशस्तोमके द्वे स्तोत्रे यस्य] व्रात्यों द्वारा अनुष्ठेय एक सोमयाग; name of a Somayāga to be performed by the Vrātyas TMB. xvii.3.

द्वि-ष्ठ्-अ *a.* दो स्थानों पर स्थित; found in two places.

द्विस् *av.* दो बार; twice i.122.13.

द्विस्-तावा [√तु 'grow strong'] *f.* द्विगुणाकारा; double in measurement (altar).

द्वि-होतृ *m.* a double Hotṛ (Agni) TAr. xiv.2.

द्वीप्-अ [द्वि-आप्-अ] (1) *mn.* द्वीप; island i.169.3 आपो न द्वीपं दधति प्रयांसि 'द्विपार्श्वस्थोदकवान् पर्वतादिर्द्वीपः'. (2) *a.* उन्नत; high, raised : द्वीपमुन्नतमाख्यातं शादा चैवेष्टका स्मृता quoted on Khādira. iv.2.12. **द्वीप्-ईन्** *m.* चीता; leopard AV. xix.49.4 व्याघ्रस्य द्वीपिनः. **द्वीप्-य** *a.* द्वीपवासी; living on an island TS. iv.5.5.2.

द्वे-धा *av.* दो प्रकार से, दो भागों में, दो बार; in two parts or ways, twice.

द्वेष्-अ *m.* द्रोह; hatred, enmity AV. vi.4.2 अप तस्य द्वेषो गमेत्. **द्वेष्-अस्** (1) *n.* नफरत, घृणा, द्वेष; aversion, hatred, hostility i.34.11 सेधतं द्वेषः. (2) *a.* द्वेष्टा; one who hates TS. i.7.3.4. **द्वेषो-र्यव्-अन** *a.* द्वेषापनेता; removing hostility. **द्वेषो-र्यु-त्** = द्वेषोर्यवन iv.11.5 द्वेषोयुतमा विवासन्ति धीतिभिः.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

द्वेष्-टोस् [*Inf.* √द्विष्] द्वेष करने को; to hate ŚBr. ii.3.2.6 ईश्वर्र एनं द्वेष्टोः.

द्वेष्-य (1) *a.* जिससे द्वेष किया जाय; to be hated or disliked AV. ix.2.14 द्वेष्यो मित्राणाम्. (2) **—ष्य** *m.* शत्रु; foe Sat. viii.1.

द्वैत्-अ *n.* द्वैत; duality, duplicity ŚBr. Cp. द्वित्ता.

द्वै-तवन [√तु 'grow strong'] *m.* द्वितवन का पुत्र ध्वसन्; son of Dvi-tavana by name Dhvasan ŚBr. So is त्रैतवन.

द्वैधम् *av.* द्विधा, द्वेधा, द्वयोः स्थानयोः; twofold, in two places.

द्वय्-अक्षर (1) *m.* दो अक्षर; two syllables. (2) *a.* दो अक्षरों वाला; two-syllabled. **द्वय्-अङ्गुल्-अ** *n.* दो अङ्गुल चौड़ाई; two fingers breadth. **द्वय्-अधि-शय्-अ** [द्वाभ्यामधिशेत इति] *a.* दो से अधिक; having more than two. **द्वय्-अनीक** *a.* दो पंक्तियों का; forming two rows. **द्वय्-अवराध्यम्** *av.* कम से कम दो बार; at least twice Sat. ii.6. **द्वय्-अह** *m.* दो दिन; a period of two days. **द्वय्-अहीन-त्व** *n.* दो दिन में पूर्ण हो जाना; the condition of being accomplished in two days.

द्वय्-आधान *n.* दो के द्वारा (अग्नि का) आधान; the kindling of the sacred fire by two persons. **द्वय्-आस्य** *a.* दुमुंहा; two-mouthed AV. v.19.7 द्वयास्या द्विजिह्वा (र्सा).

द्वय्-उक्-थ [द्वे उक्थे शस्त्रे यस्यासौ] *a.* दो उक्थों वाला; a Hotṛ reciting two śastras. **द्वय्-उद्-आस्-अ** [द्व्युत्क्षेपम्] *a.* द्विदीर्घ; having two long svaras TMB. v.7.4.

द्वय्-उरण [**—णा,** द्वौ उरणौ वालमेषौ यस्याः सा अविः] *a.* दो मेमनों वाली; having two lambs. **द्वय्-ऊनाक्षर** *a.* दो अक्षरों से कम; less by two syllables TMB. x.6.6.

द्वय्-ऋद्धि-क *a.* दुहरी ऋद्धि वाला; having double prosperity GBr. ii.5.6.

द्वय्-ओपश *a.* जिसमें दो अतिरिक्त है; having two in excess द्वयोपशाः संस्तुता भवन्ति TMB. xiii.4.3, द्वयोपशाः पशवः 'द्विश्चङ्गाः' TMB. xiii.4.3.

ध

धक्ष्-अन्त् [*Ao. Pt.* √दह्] *a.* जलाता हुआ, जलाने वाला; burning vi.3.4 दारु धक्षत = दक्षत् i.130.8 दक्षन्न विश्वम्.

धक्ष्-उ [√दह्] *a.* दाहक; flaming, burning.

√धन् भागना; to run or move quickly x.73.1 मार्ता यद् वीरं दधनत् धनिष्टा 'अधारयत्', i.71.3 धनयन्नस्य धीर्तिम् 'धनमकुर्वन्', TS. iii.3.3.3 दधन्वे वा 'धारयामि'. Forms. *Pf. Sb.* दधनत्; *Op.* दधन्युर्; *Pt.* दधन्वांस्. *Cs.* धनयन्; Ā. धनयन्ते (set in motion), धनयन्त.

धन्-अ [√धन्, cp. रण 'fight'] *n.* आजिसरण, सांमुख्य, समर, प्रतिद्वन्द्विता में मिला माल, लूट, संपत्ति; race, contest, fight, prize of contest, booty, treasure, property x.31.11 उर्त श्यावो धनमादत्त वाजी, vi.45.2 इन्द्रो जेता हितं धनम् 'निहितं स्थापितम्', booty, i.64.13 भरते धना 'धनानि', vi.45.12 त्वया जेष्म हितं धनम् 'शत्रुषु निहितं धनम्'; खजाना; treasure x.34.12 न धना रुणध्मि; संग्राम; contest vii.38.8 अवत वाजिनो नो धनेषु.

धन-काम *a.* धनेच्छु; desirous of wealth AV. v.18.5 देवपीर्युर्धनकामः. **धन-काम्-य** *n.* धनेच्छा; desire for wealth AV. xii.2.51 येऽश्रद्धा धनकाम्यात्.

धन-जि-त् *a.* धनजेता; winning booty x.170.3 विश्वजिद्धनजित. **धनं-जय्-अ** *a.* धनजेता; winning booty i.74.3 धनंजयो रणेरणे 'शत्रुधनानां जेता'.

धन-तम *n.* श्रेष्ठ धन; best property TMB. xvi.4.4 तस्माद्यः पुत्राणां दायं धनतममिवोपैति 'अतिशयितं धनदायम्'.

धन-दा *a.* धनद; giving booty or treasure, prize-giving vii.32.17 त्वं विश्वस्य धनदा असि. **धन-धानी** *f.* तिजड़ी; receptacle for valuable articles TAr.

धन-पति *m.* धन का स्वामी; lord of wealth AV. vi.22.3. **धन-पाल्-अ** *a.* धनरक्षी; guardian of wealth or treasure AV. xix.35.2.

धन-भक्ष्-अ *m.* लूट एवं उपभोग; booty and enjoyment x.102.1 धनभक्षेषु नोऽव 'अस्मासु गोरूपधनभजनकामेषु सत्सु। यद्वा गोरूपधनस्य भक्षकेषु चौरेषु जेतव्येषु सत्सु'; cp. i.157.2.

धन-र्च्-अ *a.* धनेन प्रदीप्त; shining with booty x.46.5 अर्वाणं धनर्चम् 'प्रीणनस्तुतिम्', but धनर्चि in SV.

धन-र्सन्-इ *a.* धनसंभक्ता; winning wealth AV. xviii.4.38 इहैवैधि धनर्सनिः; cp. ChUp. धनसनयः 'धनिकाः'.

धन-र्सा [also धनर्सः TBr. ii.8.3] *a.* धनभाक्, धनद; getting wealth, giving wealth ii.10.6 मधुर्पृचं धनर्सा

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जो हवीमि 'धनस्य संभक्ता'. **धन-सा-ति** *f.* धनप्राप्ति; winning of booty x.150.4 अग्निं महो धनसातावहं हुवे, TS. iv.7.12.1.

धन-स्पृ-त् *a.* धनर्जित्; winning booty iii.46.2 धनस्पृ-दुग्र संहमानो अन्यान् 'धनानि दानभोगत्यागैः पारं नयन्'.

धनार्घ *a.* पात्र; deserving a reward or prize TS.

धन्-ईन् *a.* धनिक; wealthy, rich i.33.4 वधीर्हि दस्युं धनिनं वधेन.

धन्-इष्ठ [√धन्] *a.* अतिक्षिप्र; very swift, very fast x.73.1 मार्ता यद् वीरं दधनद् धनिष्ठा 'धारयित्री' = VS. xxxiii.64.

धन्-उ *f.* नदी का रेतीला किनारा, द्वीप; sand bank, island x.27.17 द्वा धनुं बृहतीमप्स्वन्तः 'धनुशब्दोऽत्र धनुःशब्दपर्यायो धनशब्दपर्यायो वा । धनुर्यथा वधसाधनं तथाज्ञानादिवधसाधनं धनवत् प्रीतिकरं वा । कपिलमित्यर्थः', i.33.4 धनोरधि विषुणक् ते व्यायन् 'इन्द्रसंबन्धिनो धनुष उपरि', i.144.5 धनोरधि प्रवत आ स ऋण्वति 'धनुषः सकाशात्', x.4.3 धनोरधि प्रवता यासि हर्यन् 'धनोः अन्तरिक्षात्', viii.3.19 निरिन्द्र बृहतीभ्यो वृत्रं धनुभ्यो अस्फुरः 'धनुर्भ्यः कोदण्डेभ्यः'.

धन्-उ *n.* धन्वन्; bow.

धन्-उ-तृ *a.* क्षिप्रगामी; running swiftly iv.35.5 शच्या हरी धनुतरावतष्ट 'शीघ्रं गन्तृतरौ.'

धनुरात्न्या [*Instr. Sing.* धनुःप्रान्तेन] धनुष की छोर से; with the end of a bow ŚBr.

धनुष्-कार्-अ *a.* धनुष बनाने वाला; a bow-maker = **धनुष्कृत्** VS. xxx.7.

धन्-उस् *n.* धनुष; a bow v.75.2 धनुः शत्रोरपकामं कृणोति.

धनू *f.* see धनु AV. i.17.4.

धन्-य (1) *a.* दाता; bestowing wealth, procuring wealth ix.86.34 महे वाजाय धन्याय धन्वसि 'धनेभ्यो हिताय'; cp. Khādira. iv.2.14. (2) *n.* धन; treasure iii.1.16 अग्ने विश्वानि धन्या दधानाः 'पशवादिधनप्राप्तिहेतु-भूतानि कर्माणि'.

√**धन्व्** [cp. √धू, धव्, धाव्, धन्] भगाना, भागना, बहाना, बहना; to cause to run or flow, run or flow ix.97.20 धन्वन्ति सोमाः, iii.31.1 सं शग्म्येन मनसा दधन्वे 'संधत्ते', x.113.2 अंशुं दधन्वान् 'प्रेरयन्'. Forms. I. P.: *Pr.* धन्वति; *Sb.* धन्वाति; *Ipv.* धन्व. *Pf.* दधन्वे; दधन्विरे. *Pt.* दधन्वांस्, *Ao. iṣ*: अधन्विषुर्.

धन्व-चर्-अ *a.* मरुगामी; going in a desert land v.36.1 धन्वचरो न वंसगः 'धनुषा सह संचरन् धानुष्कः'. **धन्व-च्युत्** *a.* धरती को कंपाने वाला; shaking the ground i.168.5 धन्वच्युत इषां न यामनि 'धन्वशब्दोऽन्तरिक्षवचनः'.

धन्-वन् *m.* (1) धनुष; a bow ii.24.8 यत्र वष्टि प्र तदश्नोति धन्वना. (2) [खातेऽप्यलब्धजलः प्रदेशः] मरुप्रदेश; desert, plain i.35.8 त्री धन्व योजना सप्त सिन्धून् 'अन्तरिक्षोपलक्षितान् 'त्रिसंख्याकान् पृथिव्यादिलोकान्' = VS. xxxiv.24. **धन्वन्-य** *a.* मरुवर्ती; being in a dry soil or barren land, of the plain AV. i.6.4 शं न आपो धन्वन्याः.

धन्व्-अर्णस् *a.* कल्लर पर से बहने वाला; overflowing the dry land v.45.2 धन्वर्णसो नद्यः 'धन्वतिर्गतिकर्मा धन्वन्ति गच्छन्ति अर्णांसि यासु ताः'.

धन्वा-यिन् *a.* धनुर्धारी; bearing a bow VS. = **धन्वाविन्** TS. iv.5.3.2. Cp. आततायिन्.

धन्वा-सह्-अ *m.* धनुष से जीतने वाला, तीरंदाज; skilled in archery i.127.3 धन्वासहा नयते 'धनुषा शत्रूनभिभवतीति धन्वासहा धानुष्कः'.

√**धम्** [or √ध्मा] धौंकना; to blow, kindle by blowing viii.96.13 अवत तमिन्द्रः शच्या धमन्तम्. Forms. I. P.: *Pr.* धमति; *Pt.* धमन्त्. *Ipf.* अधमत्. *Ps.* धम्यते; ध्मायते. *Pp.* धमित and ध्मात. *Gd.* –ध्माय.

धम्-अनि *f.* पाइप, ट्यूब, धौंकना; tube, the act of blowing, piping ii.11.8 इन्द्रेषितां धमनिम् 'शब्दं कुर्वाणां तां वाचम्'.

धम्-इ-त *a.* बजाया, धौंका, जलाया; blown, kindled ii.24.7 धमितमग्निम्.

धयद्-वन्त् *a.* धयति शब्द वाला; containing the word 'धयति' TBr.

धर्-अण *a.* धारक; bearing, supporting. *f.* **—णी** TS. iv.3.7.2.

धर्-अर्णि *a.* धर्ता; supporter.

धर्-इ-त्री *f.* धत्री; a female bearer or supporter धत्र्यसि धरित्री TS. iv.3.7.2.

धर्-ई-मन् [= धर्मन्] *n.* परंपरागत रिवाज या आचार; established usage i.128.1 अयं जायत मनुषो धरीमणि 'सारभूते स्थाने वेदिरूपे'.

धर्-उण *a.* (1) धारक; supporting ix.2.5 विष्टम्भो धरुणो दिवः, ix.72.7 धरुणो महो दिवः. (2) *n.* सहारा; support x.56.2 अहृतो महो धरुणाय देवान्; धारक नियम; fundamental rules iv.23.9 ऋतस्य दृळ्हा धरुणानि सन्ति 'धारकाणि'; ध्रुव पदार्थ; fixed objects i.52.2 स पर्वतो न धरुणेष्वच्युतः 'धारकेषूदकेषु मध्ये'; धारक पात्र; receptacle ix.89.5 समाने अन्तर्धरुणे निषत्ताः 'सर्वेषां धारके-ऽन्तरिक्षे'; *f.* धरुणी AV. iii.12.3.

धरुण-ह्वर्-अ *a.* पात्र में हिलने वाला; trembling or shaking in a receptacle i.54.10 अपामतिष्ठद्धरुणह्वरं तमः 'धरुणशब्दो धारावचनः । धारानिरोधकम्'.

धर्-णस *a.* see धर्णसि.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

धर्-णर्सि [√धृ] *a.* धारक; supporter v.43.13 आ धर्णर्सिर्बृहद्दिवो रराणः 'सर्वस्य धारकः', ix.23.5 सोमो अर्षति धर्णर्सिः 'धारकः'. (2) **—र्सि** *n.* धारण; support i.105.6 कद्ध ऋतस्य धर्णर्सि 'धारणम्'.

धर्-र्णि *a.* धारक; supporter i.127.7 यो धर्णिरेषाम् 'धारणकुशलः'.

धर्-र्तरि [*Loc. Inf.*] धरने को; to support ii.23.17 द्रुहो हन्ता मह ऋतस्य धर्तरि 'धारके यजमाने'.

धर्-र्तृ (1) *a.* धारक, पोषक; supporter x.61.9 स धर्ता जज्ञे, TS. i.3.14.2 धर्ता कृष्टीनाम् 'मनुष्याणां पोषकः', TS. iv 6.3.2 दैव्याय धर्त्रे 'जगतो धारयित्रे'. (2) **—र्तृ** *n.* सहारा; prop.

धर्-त्र [धत्र-धर्म-धरुणशब्दा धारकत्वं ब्रुवन्तो दृढत्वं लक्षयन्ति] *a.* धारक; supporter, prop TS. i.1.7.1.

धर्-म *m.* धारक नियम; ordinance, statute, law (= धर्मन्) TS. iii.5.2.2 धर्माय त्वा 'धर्मानुष्ठातृदेवाय'. **धर्म-कृ-त्** *a.* धर्मपालक; maintainer of order viii.98.1 धर्मकृते विपश्चिते 'कर्मणः कर्त्रे'. **धर्म-गोपाय** [धर्मं गोपायतीति] *a.* धर्मरक्षी; maintaining piety Sat. xxvi.1. **धर्म-धृ-त्** *a.* धर्मधारक; observing law AV. i.25.1 यत्राकृण्वन् धर्मधृतो नमांसि.

धर्-मन् (1) *n.* धारक, सहारा; prop, supporter vii.6.20 परि धर्मेव सूर्यम् 'धारकं पोषकमुदकं यथा'. (2) धर्म; ordinance, law ii.13.7 यः धर्मणा ··· अधारयः 'सकललक्षणेन कर्मणा'; याज्ञिक अनुष्ठान; sacrificial acts v.26.6 अग्ने धर्माणि पुष्यसि 'यज्ञादिक्रियाः'; धारण; रक्षण; maintaining, preservation i.159.3 स्थातुश्च सत्यं जगतश्च धर्मणि 'धारणे रक्षणे', iv.53.3 श्लोकं देवः कृणुते स्वाय धर्मणे 'स्वकीयाय धारणाय'. **—णा** or **—भिः** [*Instr.*] *av.* स्वभावत; according to nature iii.60.6 देवानां मनुषश्च धर्मभिः 'कर्मभिः साकम्'.

धर्-र्मन् *a.* धारक, नियामक, व्यवस्थापक; ordainer, arranger, supporter i.187.1 महो धर्माणम् 'धारकम्' = VS. xxxiv.7; cp. सुधर्मन्.

धर्म-पति *a.* धर्म का स्वामी; guardian of law ŚBr.

धर्म-मात्र [**—त्राः** = अदृष्टार्थाः] *a.* अदृष्टार्थक; meant for Adṛṣta only.

धर्म-वन्त् *a.* धर्म वाला; accompanied by law viii.35.13 मित्रावरुणवन्ता उर्त धर्मवन्ता 'धर्मयुक्तौ'.

धर्म-र्सु *a.* धर्मप्रवर्तक; impelling piety TS. i.8.14.1 धर्मसुवो देवाः.

धर्म-स्कन्ध *m.* धर्मप्रविभाग; divisons of dharma ChUp.

धर्षा *a.* धर्षणधर्मा, धर्षक; bold, courageous.

√**धव्** भागना, बहना; to run, flow vi.47.14 गिरो ब्रह्माणि नियुतो धवन्ते 'अभिगच्छन्ति'.

धव्-अ [√धू] *m.* पुरुष, पति; man, husband.

धवाणक *m.* वायु; wind : धूनोति.

धव्-इ-तव्य [√धू] *a.* बीजने योग्य; to be fanned ŚBr.

धव्-ई-त्र *n.* पंखा; a fan (made of skin or leather for blowing the sacrificial fire).

धव्-ईयांस् *a.* तेज भागने वाला; running fast vi.12.5 सद्यो यः स्पन्द्रो विषितो धवीयान् 'गन्तृतरः'.

√**धा** रखना, देना; to put, place, deposit, bestow TS. iii.5.6.3 रेतांसि धिषीय I would deposit seed, संपादन करना; to accomplish TBr. ii.6.4 तिस्रो दधुर्देवताः संरराणाः; to accept i.10.9 नू चिद् दधिष्व मे गिरः even now take to thyself my songs. Forms. III. : *Pr.* दधामि, दधासि, दधाति; धत्थस् ; दध्मसि and दध्मस् , धत्त, दधति; Ā. दधे, धत्से, धत्ते; दधाथे, दधाते; दधते; *Sb.* दधानि, दधस् , दधत् ; दधथस् ; दधाम, दधन् ; Ā दधसे, दधते; दधावहै; *Op.* दधीत and दधीत; दधीमहि; *Ipv.* धेहि and धत्तात् , दधातु; धत्तम् , धत्ताम्; धत्त and धत्तन, दधतु; Ā. धत्स्व; दधताम् ; *Pt.* दधत् ; दधान. *Ipf.* अदधाम् , अदधास् , अदधात् ; अधत्तम्, अधत्त, अदधुर् ; Ā. अधत्थास् अधत्त. *Pf.* दधाथ, दधौ; दधतुर् ; दधिम, दधुर् ; Ā. दधिषे, दधे; दधाथे, दधाते; दधिध्वे, दधिरे and दध्रे; *Ipv.* दधिष्व; दधिध्वम्. *Ao. root* : अधाम्, धास् , अधात and धात् ; धातम् , अधातम्; अधुर् ; Ā. अधिथास् , अधित; अधीताम्; अधीमहि; *Sb.* धास् , धाति and धात ; धाम; धेथे, धैथे; धामहे; *Inj.* धाम् ; धुर् ; Ā. धीमहि; *Op.* धेयाम्; धेयुर् ; *Ipv.* धातु; धातम् ; धात, धातन and धेतन, धान्तु; Ā. धिष्व; *a* : अधत् , धत् ; *s* : अधिषि; अधिषत; *Sb.* धासथस् ; धासथ; *Inj.* धासुर् ; *Op.* धिषीय, धेषीय. *Ft.* धास्यति, –ते; धाता. *Ps.* धीयते; *Ao.* अधायि; *Pp.* हित, –धित. *Gd.* धित्वा, –धाय. *Inf.* –धे, धातवे, धातवै, धियध्यै; –धाम् ; धातुम्; धातोस्. *Cs.* धापयति; *Sb.* धापयाथस्. *Ds.* दिधिषति, –ते; *Inj.* दिधिषन्त; *Op.* दिधिषेम; दिधिषेय; *Ipv.* दिधिषन्तु; *Pt.* दिधिषाण; धित्सति, –ते; *Gdv.* दिधिषाय्य.

√**धा** [= √धे] चूसना, पीना; to suck, drink ii.35.5 स पीयूषं धयति. *Caus.* iii.52.12 सबर्दुघे धापयेते समीची. Forms. IV. P. : *Pr.* धयति. *Ao. root* : अधात्. *Pp.* धीत. *Gd.* धीत्वा, –धीय. *Inf.* धातवे. *Cs.* धापयेते. –ति.

धा *a.* (1) रखने वाला; धारक; placing, bearing TS. ii.6.4.4 धा असि. (2) चूसने वाला; sucking. **धा-र्क** *m.* भाजन; receptacle.

धाणिका *f.* अन्तर्वत्नी, सत्त्ववती; pregnant woman; योनि;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

pudendum muliebre AV. xx.126.10 शीर्ष्णां हरति धाणिकाम्.

धातर्व्या Kauś. xxxv.5 may be धाताद्याभिः. Cp. AV. vii.17.1.

धा-तवे [√धा 'place'] रखने को; to put or place AV. vi.81.2 योनिं गर्भाय धातवे. **धा-तवे** [*Dat. Inf.* √धा 'suck'] पीने को; to suck i.164.49 तमिह धातवे कः 'पातुम्'.

धा-तु (1) *a.* धारक, धातव्य; prop v.44.3 अत्यं हविः सचते सच्च धातु च 'धारकम्'. (2) *n.* पेय; to be sucked or relished v.44.3. **—तुः** *m.* तत्त्व; element (five : त्वक्, मांसम्, स्नायु, अस्थि, मज्जा च); शलाका; stick, rod : त्रिभिः पञ्चभिर्वा धातुभिः वेदिं स्तृणुयात्; परिपाटी, प्रकार; way, manner.

धा-तृ *m.* उत्पादक; creator, founder TS. iv.6.2.1 धाता विधाता; कर्ता; doer i.123.5 यो अर्धस्य धाता 'धारयिता'; पुरोहित; priest ix.113.4 धात्रा सोम परिष्कृतः 'कर्मणां धारकेण देवानां पोषकेण वा यजमानेन'; जगत्स्रष्टा; creator x.167.3 धातर्विधातः कलशाँ अभक्षयम् 'एतत्संज्ञकदेव', vii.35.3. शं नो धाता शमु धर्ता नो अस्तु 'धाता देवः', x.190.3 सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्; यज्ञ-सामग्री-रक्षी ब्राह्मण; a Brahmin who guards the sacrificial things.

धा-त्र *a.* धातृसंबन्धी; belonging to Dhātṛ ŚBr. **धात्री** [√धे] *f.* धाय; nurse.

धा-न *n.* भाजन; receptacle, holding in Cp. अग्निधान, उदधान, सोम-धान. Note iii.7.6 धानम् अर्क्तोः 'परिधानं परितो धारकम्'.

धा-र्ना *f.* भुना नाज, बीज (न्यग्रोधादिषु); parched corn-grain iv.24.7 उर्त भृज्जाति धार्नाः.

धानान्तर्वन्त् *m.* एक गन्धर्व; name of a Gandharva ŚBr.

धार्ना-रुह् [also —रुह = बीजरुहः] *a.* बीजजन्य वृक्षादि; growing from a grain ŚBr.

धार्ना-वन्त् *a.* धानासमेत; accompanied by grain iii.52.1 धार्नावन्तं करम्भिणम, 'धानाः भृष्टयवाः। तद्वन्तम्'.

धाना-सोम [*n. pl.*] *m.* धाना और सोम; Soma and parched rice TS. iii.1.10.2.

धानुष्-क *a.* अतिशूर; very heroic (bowman).

धान्-य (1) *a.* धानार्थक, धानानिर्मित; meant for grain, consisting or made of grain v.53.13 धान्यं बीजम्. (2) *n.* धाना; grain vi.13.4 धत्तं धान्यम्.

धान्य-तिल्विल [–तिर्विर, √तृ] *a.* अनाज से तिरा या भरपूर; abounding in corn ŚBr.

धान्या-कृ-त् *a.* कृषीवल, अनाज तैयार करने वाला; preparing grain x.94.13 वपन्तो बीजमिव धान्याकृतः 'कृषीवलाः'.

धान्याद्-अ *a.* धान्याशन; eating corn.

धान्व *m.* असित; patronymic of Asita (chief of the Asuras) ŚBr.

धाम-च्छद् *a.* घर छाने वाला; one who covers the abode or altar.

धाम-धा *a.* गृहरक्षी; founder or guardian of dwellings ix.86.28 त्वमिन्दो प्रथमो धामधा असि 'धाम्नो धर्ता'.

धा-मन् *n.* उपवेशन-स्थान, स्थान, गृह, आवास; dwelling place, abode TS. iv.6.2.5 या ते धामानि परमाणि 'स्थानानि', i.14.10 पिबा मित्रस्य धामभिः 'तेजोभिर्भूतिविशेषरूपैश्च' = VS. xxxiii.10 'नामभिः' Uv. Mah. **धाम-शस्** स्थानशः; according to place or order i.164.15 तेषामिष्टानि विहितानि धामशः 'तत्तत्स्थाने'. **धाम-सच्** [**—साच्** 'strong'] *a.* अपने स्थान पर डटा; keeping to his place iii.51.2 धामसाचमभिषाचम् 'तेजो भजमानम्। यद्वा धानं धाम तदर्थिभिः सह योजयितारम्'.

धाय्-अ [√धा] *m.* पूली; bundle Kauś. xviii.32.

धाय्-अस् [√धे] (1) *a.* पोषक; nourishing vii.95.1 क्षोदसा धायसा 'धारकेण', TS. v.5.11.2 संवत्सरस्य धायसा. (2) **धायः** *n.* पेय; drink i.130.2 तुविष्टमाय धायसे 'पानाय'; उपभोग; enjoyment, gratification i.31.13 यो रातहव्योऽवृकाय धायसे 'पोषकाय'; *Dat. Inf.* to hold, preserve iii.50.3 इन्द्रं ज्यैष्ठ्याय धायसे 'चिरकालमायुर्धारणाय'.

धाय्-इन [= धापिन ? cp. आधापयति Kauś. xxxiv.10] *n.* किवाड़; the two flaps of a door Kauś. xxxiv.10.

धाय्-उ [√धा] *a.* दाता; bestower iii.30.7 यस्मै धायुरदधा मर्त्याय 'ऐश्वर्यं दधानः'.

धाय्-उ [√धे] *a.* पिपासित; thirsty, voracious vii.36.4 त्रिर्या सुरथा शूर धायू 'धारकौ'.

धाय्या *a.* समित्स्थापनी ऋक्; verses recited for placing fuel on fire iii.27.5, ABr. iii.2.7.13.

धारका *f.* धाणिका, योनि; vulva VS. xxiii.22.

धार्-अण (1) *a.* धारक, धारयिता; retainer of the scripture TUp., TAr. (2) **—णम्** *n.* धारण; the act of holding; स्मृति; memory AA.

धार-पूत *a.* धारा के समान पवित्र; clear like a stream ii.27.2 आदित्यासः शुचयो धारपूताः 'उदकधाराभिरिव पूताः'.

धारयत्-कवि *a.* कवियों का आश्रय; supporting the wise

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

or sages i.160.1 धारयत्कवी (द्यावापृथिवी) 'अकृच्छ्रेण धारकं कवि' ययोस्ते तादृश्यौ। उदकोत्पादनाय अप्रयत्नवत्यावित्यर्थः। यद्वा धारयत्कविर्मनीषी आदित्यो ययोस्ते तादृश्यौ'. **धारयत्-क्षिति** *a.* कृष्टियों का सहारा; supporting men, sustaining creatures i.136.3 अदितिं धारयत्-क्षितिम् 'अग्नेर्निवासयोग्यां भूमिमुत्तरवेदिलक्षणां धारयत् धारयति स्वयं कृतवानित्यर्थः'. **धारयद्-वन्त्** *a.* पोषक गुणों वाला; possessing the quality of sustaining or supporting TS.

धार-युं *a.* धारावाही; streaming (Sóma) ix.67.1 त्वं सोमासि धारयुः 'अभिषवण-धाराकामः'.

धार-वाक्-अं [√वच् = धारय-वाक?] *a.* जिसके मन्त्र धारा के समान सतत निकलते हैं; whose songs flow like streams v.44.5 धारावाकेष्वृजुगाथ शोभसे 'धारयन्ति वाकान् स्तोत्राणीति धारावाका ऋत्विग्यजमानाः। तेषु मध्ये'.

धा-रा [√धाव्] *f.* (1) प्रवाह; stream iii.57.6 पर्वतस्येव धारा 'मेघस्योदकधारा'. (2) *f.* धार; sharp edge, blade of a sword vi.3.5 अयसो न धाराम्. **धारा-घोष्-अ** *m.* दूध की धार की ध्वनि; the sound of the milking of a cow Sat. i.3. **धारा-वर्र** *a.* धाराओं से धरती को छा देने वाला; covering the earth with waters (Marúts) ii.34.1 धारावर्रा मरुतः 'उदकधारया अन्तरिक्षमावृण्वन्तः। यद्वा धाराणां घृतानां स्थिराणां वृक्षादीनां निवारयितारः चालयितारः। यद्वा सर्वस्य जगतो धारयितारः'.

धा-रु [√धे] *a.* चूसने वाला; sucking AV. iv.18.2.

धार्तेर्य *m.* योद्धाओं की जातिविशेष; name of a war-like tribe.

धार्मे *a.* धर्मसंबन्धी; relating to justice, piety or virtue.

धार्म्-उक *a.* धार्मिक; righteous MŚS.

धार्-य *a.* रक्षणीय; to be maintained (as Gárhapatya fire).

√**धाव्** भागना; to run after. Cp. √धन्व्, √धव्, √धू. **धावमान** *a.* running viii.3.21 उपेव दिवि धावमानम् 'शीघ्रगामिनम्'. Forms. I. : *Pr.* धावति, –ते. *Ppf.* अदधावत. *Ao. iṣ* : अधावीत्. *Cs.* धावयति.

√**धाव्** धोना; to wash उदुम्बरेण दतो धावते ĀpGS. xii.6 Forms. I. : *Pr.* धावति, –ते. *Ao. is* : अधाविष्ट. *Pp.* धौत. *Cs.* धावयति, –ते.

धा-र्सि [√धे] (1) *m.* पेय; drink, draught ix.85.3 धार्सिरुत्तमः 'अन्नम्', i.62.3 विदत् सरमा तनयाय धार्सिम् 'अन्नम्'. (2) [√धा] *f.* घर; abode, dwelling place iv.55.7 मित्रस्य वरुणस्य धार्सिम् 'अन्नम्', x.30.1 महाँ मित्रस्य वरुणस्य धार्सिम् 'सोमलक्षणमन्नम्', x.89.11 समुद्रस्य धार्सेः 'धारकात् स्थानात्'.

धास्-युं *a.* पानार्थी; eager for drink or food AV. ii.1.4 धास्युरेषः ··· अग्निः.

धि-तं *a.* हित; placed. **धितावन्** *a.* दाता, उदार; rich in gifts, bountiful iii.27.2 श्रुष्टीवानं धितावानम् (अग्निम्) 'वानं वननीयं धनं धितं निहितं यस्य तं निहितधनम्', iii.40.3 धितावानं यज्ञम् 'वन्यते संभज्यते इति वानं हविः। धितं निहितं हविर्यस्य तम्। संभृतहविष्कम्'.

धि-ति [√धा]; see वसु-धिति.

धियं-जिन्व्-अं *a.* पूजा, प्रार्थना अथवा भक्ति का प्रेरक; stirring devotion, exciting, thought, meditation or prayer vi.58.2 धियंजिन्वः (पूषा) 'धियः स्तोतारः कर्माणि वा। तेषां प्रीणयिता', i.89.5 धियंजिन्वमवसे हूमहे 'धीभिः कर्मभिः प्रीणयितव्यम्'. **धियं-धा** *a.* भक्त, प्रज्ञावान्; devout, wise iv.45.7 प्र वामवोचमश्विना धियंधाः 'कर्मणां धारकः', VS. xxix.27 ये धियंधाः 'प्रज्ञायाः कर्मणो वा धारयितारः'.

धियसानं [*धियस्, धी, like भियसानं from भियस्] *a.* अवहित; attentive, mindful v.33.2 स त्वं न इन्द्र धियसानः 'ध्यायन्'.

धिया-जुर् *a.* प्रार्थना में पका; aging in devotion, grown old in devotion v.53.15 धियाजुरो मिथुनासः 'कर्मणा जीर्णाः'.

धिया-धिया [*Instr.* of धी, ध्यानेन] लगातार ध्यान से; with unflagging devotion TS. ii.6.6.1 धियाधिया त्वा वध्यासुः 'यदा यदा हन्तुं धीर्भवति तदा तदा'.

धियायन्त् [√धियाय् 'to contemplate'] *a.* ध्याता; contemplating i.155.1 धियायते (विष्णवे) 'स्तुतीरिच्छते'.

धियाय्-उ *a.* ध्यानी, भक्त; devout, pious i.8.6 विप्रासो वा धियायवः.

धिया-वसु *a.* भक्ति का धनी, सोचते ही देने वाला; rich in devotion, bestowing wealth just on asking iii.3.2 देवेभिरग्निरिषितो धियावसुः 'प्रज्ञया व्याप्तः', i.58.9 प्रार्तमर्क्षू धियावसुर्जगम्यात् 'कर्मणा बुद्ध्या वा प्राप्तधनः' = viii.80.10 'कर्मधनः', i.3.10 यज्ञं वष्टु धियावसुः' धिया कर्मणा वसु यस्याः सकाशाद् भवति'.

धिषण [√धा] *m.* भूत, धर लेने वाला; seizing, name of an evil spirit AV. ii.14.1 निःसालां धृष्णुं धिषणम् 'the container' W.; सोमाधिषवण-फलक; the planks for pressing Soma TS. iii.1.10.1 यस्ते अर्शुर्बाहुच्युतो धिषणयोरुपस्थात्.

धिषणा [√धा 'put' or √धा 'suck or nourish'] (1) *f.* चढ़ावा, भेंट; offering (of songs or Sóma or both)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

i.102.1 स्तोत्रे धिषणा यत्त आनजे 'बुद्धिः', x.96.10 महीं चिद्धिं धिषणा 'स्तुतिः'. (2) धारयिता सोमपात्र; Soma-bowl viii.61.2 धिषणे निष्टतक्षतुः 'द्यावापृथिव्यौ', धरती-आकाश; heaven and earth as two cups i.160.1 धिषणे (द्यावापृथिवी) 'धर्षणोपेते स्वव्यापारेषु प्रगल्भे'; तीन पात्र; three bowls, i.e. the three worlds (earth, sky, heaven) v.69.2 तिसृणां धिषणानाम् 'स्थानानाम्'; एक देवी; a goddess presiding over wealth i.96.1 अपश्च मित्रं धिषणा च साधन 'माध्यमिका वाक्', iii.56.6 भग त्रातर् धिषणे सातये धाः 'माध्यमिके हे वाक्'; विद्याभिमानी देवी; goddess of learning iii.32.14 विवेष यन्मा धिषणा जजान, TS. i.3.13.2 धिषणाश्च देवीः.

√धिषण्य् [like पृतन्यति from पृतना] भेंट चढ़ाना; to offer songs or oblations iv.21.6 धिषा यदि धिषण्यन्तः 'इन्द्रविषयां स्तुतिमिच्छन्तः'.

धिषा [धित्सा] *f.* देने की इच्छा; desire to bestow i.173.8 यदि धिषा वेषि जनान् 'धिषणया प्रज्ञया वृष्टिप्रदानरूपेण कर्मणा वा'.

धिष्ण्-इय *m.* सोमरक्षी देवविशेष; Soma-protecting gods 'धिष्णिया नाम केचन देवाः सोमरक्षकाः' (ते च धिष्णियाः सोमयागे मृन्मया आख्यायन्ते) TS. iii.1.3.1 अस्यैव धिष्णियो हीयते 'स्थानविशेषः शून्यो भवति'. **धिष्ण्-य** [√धा] *a.* उदार, ध्यानी; liberal, devout, attentive, mindful, pious i.3.2 धिष्ण्या वनतं गिरः 'धार्ष्ट्ययुक्तौ बुद्धिमन्तौ वा', i.89.4 धिष्ण्या युवम् 'धिषणा बुद्धिःतदर्हौ अश्विनौ', i.117.19 धिष्ण्या सं रिणीथः 'धिष्ण्या स्तुतिलक्षणा वाक्। तया स्तोतव्यौ अश्विनौ'; होमकुण्ड; fire-altar iv.3.6. कदा धिष्ण्यासु वृधसानो अग्ने 'आग्नीध्रीयादिधिष्ण्येषु', धिष्ण्यं मानं वेदिकेति पर्यायाः (see TS. iv.2.4.2 धिष्णिया ये 'धिष्णियाधाराः').

√धी [√ध्यै] ध्यान करना, सोचना; to think of, contemplate viii.21.6 किं मुहुश्चिद् वि दीधयः (*Pr. Sub.*), x.98.7 होत्राय वृतः कृपयन्नदीधेत्, ii.20.1 दीध्यतो मनीषा. Forms. III. : *Pr.* दीध्ये; दीध्याथाम् and दीधीथाम्; *Sb.* दीधयस्; दीधयन्; *Pt.* दीध्यत्; दीध्यान. *Ipf.* अदीधेत्, दीधेत्, अदीधयुर्; Ā. अदीधीत. *Pf.* दीधय; दीधिर्म, दीधिर्युर् and दीध्युर्; दीधिरे. *Pp.* धीर्त. *Int.* देध्यत.

धी *f.* प्रज्ञा, ध्यान, भक्ति, प्रार्थना; intelligence, devotion, prayer ix.15.1 एष धिया याति 'कर्मणा', vi.47.10 चोदय धियम् 'स्तुतिविषयां कर्मविषयां वा बुद्धिम्', i.2.7 धियं घृताचीं साधन्ता 'घृतमुदकमञ्चति भूमिं प्रापयति या धीर्वर्षणकर्म तां घृताचीं धियम्', TS. iii.4.2.2 पथो रक्ष धिया कृतान् 'प्रार्थनया', vi.50.10 नासत्या धीभिः 'परिचरणरूपैः कर्मभिः'; बुद्धि; wisdom ii.30.10 अग्निर्हविः सूदयाति प्र धीभिः 'कर्मभिः विशेषैः पाकसाधनैः'; अन्तर्दृष्टि; insight vii.23.4 त्वं हि धीभिर्दयसे 'प्रज्ञाभिः कर्मभिर्वा'; deliberation धियाधिया त्वा वध्यासुः (TS) they may kill thee with repeated deliberation; दीप्ति; splendour vi.3.3 शुचतस्त आ धीः 'धारयित्री ज्वाला'.

धी-जव्-अन *a.* धी-प्रेरक; inspiring the mind, rousing devotion ix.88.3 पूर्वे धीजवनोऽसि सोम 'मनोवेगः। यद्वा कर्मणां प्रवर्तयिता'. **धी-जू** = धीजवन ix.86.1 धीजवो मदा अर्षन्ति 'मनोवेगाः'.

धी-त (1) *a.* ध्यात, पीतसार; thought about, sucked (√धे). (2) **—तम्** *n.* ध्यान, विचार, अभिलषित; thought, desire viii.8.10 प्र धीतान्यगच्छतम् 'ध्यानानि अभिलषितानि'.

धी-ति *f.* बुद्धि, भक्ति, ध्यान, प्रार्थना; thought, idea, devotion, prayer TS. ix.7.1 1 धीतिश्च मे 'अन्नधारणम्', i.164.8 मातां पितरमृत आ बभाज धीतिं (= धीत्या) 'कर्मणा यागादिरूपेण', i.119.2 ऊर्ध्वा धीतिः 'अस्मदीया बुद्धिः', i.77.4 वेतु धीतिम् 'कर्म', ix.3.2 ऋतस्य धीतिभिः 'धात्रीभिः'; wisdom, skill i.110.4 संवत्सरे समपृच्यन्त धीतिभिः 'अग्निष्टोमादिकर्मभिः', TS. iv.2.73 मन्दस्व धीतिभिर्हितः 'दीप्तिभिर्युक्तः'; cp. ध्या.

धीर *a.* धीमान्, प्राज्ञ; intelligent, wise i.94.6 आर्त्विज्या धीर पुष्यसि 'प्राज्ञ', TBr. ii.8.8 पश्यन्ति धीराः प्रचरन्ति पाकाः. **धीर-ण्-अ** *a.* प्रार्थना में मस्त; delighting in devotion iii.34.8 इन्द्रं मदन्त्यनु धीरणासः 'स्तुत्या रणयन्तः'. **धीर-तर** *a.* अधिक बुद्धिमान् अथवा भक्त; more intelligent or devout; cp. धीरीतरा AV. xi.1.13 विभाज्य धीरीतरा जहीतात 'wisely' W.

धीर्-य *n.* बुद्धिमत्ता; wisdom, prudence ii.27.11 पाक्या चिद् वसवो धीर्या चिद् 'धीरे नेतव्यत्वेन भवो धीर्यः कातरः' = TS. ii.1.11.5 'पाक्य इव धीर्य इव 'पाक्योऽपरिपक्वधीर्बालः। धीरत्वं नेतव्यो धीर्यः कातरो बालः'.

धीवन्त् *a.* धीमान्, भक्त; wise, devout viii.2.40 इत्या धीवन्तमद्रिवः 'स्तुतिमन्तम्'; cp. धीवर 'fisherman.'

धीषमाणा *f.* चाहने वाली; longing x.26.6 आधीषमाणायाः पतिः शुचायाश्च शुचस्य च.

धुक् [Onomatopoetic] धक से; bang.

धुङ्क्षा [ध्वाङ्क्षी?] *f.* पक्षिविशेष; a kind of bird VS. xxiv.31 'a female crow ?'

धुनर्यति [*Denom.*] फुंकारें मारता चलता है; moves snortingly ii.25.5 तस्मा ईद् विश्वे धुनयन्त सिन्धवः 'चलयन्ति प्रवहन्ति', iii.55.16 आ धेनवो धुनयन्तामशिश्वीः 'आदुहन्तु'.

धुन्-इ [√ध्वन्, cp. TS. iv.3.13.7 using धुनि and धूति

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

together. Note Hindi √धुनना] (1) *a.* कम्पयिता, ध्वनि अथवा ध्वान करने वाला; resounding, roaring, shaking i.174.9 त्वं धुनिरिन्द्र धुनिमतीर्ऋणोरपः 'कम्पयिता' = vi.20.12 'कम्पयिता'. (2) —**निः** *m.* एक असुर; name of a demon ii.15.9 स्वग्नेनाभ्युप्या चुमुरिं धुनिं च, VS. xxxix.7 ध्वान्तश्च धुनिश्च 'धूनयति कम्पयति शत्रूनिति धुनिः' Mah., TS. iii.1.11.4 अहिर्धुनिर्वात इव ध्रजीयान् 'कम्पयन्'. **धुनी-चुमुरी** *m.* धुनि और चुमुरि vi.20.13 सस्तो धुनीचुमुरी. **धुनि-मन्त्** *a.* = धुनि, कम्पयिता; shaking (resounding) i.174.9. **धुनि-व्रत** *a.* कंपाने का आदी; shaking habitually v.58.2. धुनिव्रतं मार्यिनम् 'कम्पयितृकर्माणम्'.

धुर्नेति [= धुन + इति] *a.* कंपा देने वाली गति वाला; having a gait that shakes (foes), having a resounding gait iv.50.2 धुर्नेतयः सुप्रकेतं मदन्तः 'कम्पयित्री इतिर्गतिर्येषाम्'.

√**धुर्** see √धूर्व्.

धुर् [√धृ] (1) *mf.* जुआ, भार; yoke, burden, load v,43.8 गन्तं निधिं धुस्मार्णिनं नाभिम् 'भारवाहिकाम्', i.164.19 धुरो न युक्ताः 'धुरि युक्ताः'. (2) [√ध्वृ] *a.* हिंसक; tormenter TMB. xiv.9.18. **धुरा** = ध्वरा *av.* जोर से; violently, hurtfully ŚBr. x.5.2.12.

धुरां सामन् *a. n.* another name of Sākamaśva Sāman.

धुर्-य *a.* युग्य; धुरायोग्य, श्रेष्ठ; fit to be yoked, foremost, best AV. v.1.4 जाम्यै धुर्यं पतिमेरयेथाम्.

√**धू** [cp. √धाव्, √दुध्] कांपना, कंपाना; to shake, agitate, cause to tremble iii.45.4 वृक्षं फलं धूनुहि shake down fruit from the tree, x.23.4 धूनोति वातः, धुवते 'धवित्रैरुपवाजयन्ति' ŚBr., धून्वन्ति 'उपवाजयन्ति, चालयन्ति', दूधोत् in x.26.7 प्र श्मश्रु हर्यतो दूधोत, ix.72.8 आधून्वते च सुक्रतो, (*Intens.*) ix.15.4 एष शृङ्गाणि दोधुवत्, x.23.1 प्र श्मश्रु दोधुवत् shaking his beard, iv.13.2 द्रप्सं दविध्वत्, viii.2.2 दृभिर्धूर्तः. Forms. V. : *Pr.* धूनोति; धूनुते; *Sb.* धूनवत्; *Ipv.* धूनुहि and धूनु; धूनुत; Ā. धूनुष्व; *Pt.* धून्वन्त्; धून्वान. *Ipf.* अधूनोत्; Ā. अधूनुथास्, अधूनुत. VI. P. : *Pr.* धुर्वति; *Op.* धूर्वेत्. *pf.* दुधुर्वे; *Op.* दुधुवीत. *Ppf.* दूधोत्. *Ao. root* : *Pt.* धुवान्; *s* : Ā. अधूषत (*3 pl.*). *Ft.* धविष्यति, –ते. *Ps.* धूर्यते; *Pp.* धूर्त. *Gd.* धूर्त्वा, –धूर्य. *Int.* दोधवीति; *Pt.* दोधुवत् and दविध्वत्; *Pf.* दविधाव.

धूङ्क्षणा [= ध्वाङ्क्षी ?] *f.* श्वेत काकी; white female crow TS. v.5.19.1. = KS. **धूङ्क्षा**.

धू-र्त *a.* कम्पित; shaken; धोया; washed. **धू-र्ति** *m.* कम्पयिता; shaker i.64.5 दुर्हन्त्यूधर्दिव्यानि धूर्तयः 'कम्पयितारः', i.168.2 अभिर्जायन्त धूर्तयः 'कम्पनशीलाः'.

√**धूप्** धूप देना, आग दिखाकर संस्कार करना; to fumigate TS. iv.1.6.1 वसवस्त्वा धूपयन्तु, Sat. v.5 धूपायदुल्मुकम् may be धूमा–; cp. Kauś. cxxvii.1, उपधूपयति 'torments'. **धूप-तृण** *n.* मुञ्जप्रलव.

धूप्-इ (1) *m.* वर्षाकारी वायु; name of the class of winds causing rain. (2) *a.* धूपयिता; fumigating.

धूप्-इ-त *a.* तापित, संतापित; tormented ii.30.10 ज्योगभूवन्नु धूपितासः 'धूपायमानहृदयाः शत्रवः'.

धू-र्म [√धू, Gk. Thūmós] *m.* धुआं; smoke v.11.3 धूर्मस्ते केतुरभवद् दिवि श्रितः the smoke, thy banner arose to heaven. **धूर्म-केतु** *a.* जिसका केतु धूम है; having smoke as banner i.27.11 धूर्मकेतुः पुरुश्चन्द्रः, viii.43.8 हरयो धूर्मकेतवः = VS. xxxiii.2 'धूमप्रज्ञानाः' Uv. **धूर्म-गन्धि** *a.* धुएं की गन्ध वाला; smelling of smoke i.162.15 मा त्वाग्निर्ध्वनयीद् धूर्मगन्धिः 'धूमेन व्याप्तः', VS. xxv.37. **धूर्म-तान्-त** *a.* धूम से घुटा; suffocated with smoke TBr. iii.10.11. **धूर्म-तौत** [धूर्मतान्त ?] *a.* धुएं में घुटा; choked with smoke TBr.

धूर्म-रक्-त *a.* धुएं में रंगा; coloured with smoke ŚBr.

धूम-शिखा *f.* धुएं की चोटी; the tip of smoke AV. xi.9.19 अग्निजिह्वा धूमशिखाः.

धूमाक्षी *f.* धुआं-भरी आंखों वाली; smoke-eyed, blear-eyed AV. xi.10.7 धूमाक्षी सं पततु.

धूम्-ईन् *a.* धूम्रवान्; smoking v.9.5 अर्चयः ··· धूर्मिनः.

धूम्-र [= धूम-र मलिनश्वैत्यवर्णोपितः] *a.* धूसर, धूमिल; grey, smoke-coloured, dusky VS. Cp. धूम्र्या 'cloud of smoke'. **धूम्र-नी-काश्-अ** *a.* धुंधला; greyish VS. xxiv.18. **धूम्र-रोहित** *a.* धूम्ररक्त, अस्पष्टलोहित; grey and red KS. v.9.1, TS. v.6.11.1. **धूम्र-ललाम** *a.* धूमिल चकत्ते वाला; having a grey spot KS. xiii.6.

धूम्र-इर्मन् *m.* मालिन्य, कालिमा; dark colour TS. ii.1.10.1 धूम्रिमाणमेवास्मादप हन्ति.

धूर् [= धुर्] see धूर्षद्. **धूर्-त** [*ध्वूर्त, cp. TBr. ध्रुत, MS. iii.6.10 अध्वृत] *a.* चण्ट; cunning.

धूर्-ति [√ध्वृ] *f.* हिंसा, क्षति; injury, damage i.18.3 मा नः ··· धूर्तिः प्र णङ् मर्त्यस्य = vii.94.8 'हिंसा', viii.27.15 'हिंसा'.

√**धूर्व्** [also √धुर्व्, √ध्वर् √ध्वृ] हिंसा करना; to injure v.12.5 अधूर्षत स्वयमेते वचोभिः 'अहिंस्यन्त', ŚBr. i.3.3.40 असुरा दुधूर्षो चक्रुः. Forms. I. P. : ध्वरति. *Ao. s* : Ā. अधूर्षत. *Ds.* दुधूर्षति.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

धूर्वणे [*Inf.* √धूर्व्] to injure ix.61.30 तिग्मानि सन्ति धूर्वणे 'शत्रुवधार्थम्'.

धूर्वा = दूर्वा.

धूर्-षद् *a.* पंजाली पर बैठा; sitting on the yoke i.143.7 ऋतस्य धूर्षदम् 'धुरि निर्वहणे सीदन्तं यज्ञनिर्वाहकम्'. **धूर्-षह्** [strong **—षाह्,—षाट्** *ns.*] *a.* भारं सहमानः; bearing the yoke TS. i.2.8.2.

√**धृ** धारना, थामना, पकड़ना, धारण करना: तं एवैनं विशि दाध्रति TS. ii.3.1; रोकना, देना, उद्युक्त होना, निश्चय करना, स्थिर करना अपरस्मै (प्रश्नाय) धारयस्व 'दृढीकुरु आत्मानम्' BṛUp.; to hold, keep, seize, hold back, keep down, stop, restrain, secure viii.100.1 यदा मह्यं दीधरो भागमिन्द्र when thou shalt have secured for me my share, bestow, get ready or make effort, determine, resolve ŚBr. ii.3.1.1 तां हैनं संपेष्टुं दध्रिरे 'निश्चितवत्यः', ŚBr. i.3.3.11 तर्मृग्भिर्ह्वयितुं दध्रे 'निश्चितवान्', TS. iii.1.4.4 त्वामु ते दधिरे हव्यवाहम् 'कार्यकरत्वेन निश्चितवन्तः', TAr. x.64 यावद् ध्रियते सा दीक्षा 'ध्रियते जीवने धार्यते', ABr. xxxii.10 अमुष्यैव लोकस्य संततिं धारयति 'संततिमविच्छेदं संपादयति'. (*Intens. Ipf.*) ii.38.4 व्यृतूँरदधः, TS. ii.6.3.3 इन्द्राय ध्रियस्व 'अवस्थितो भव', अनो धारयति 'स्थिरीकरोति' Sat. iii.7. Forms. : *Pf.* दार्धर्थ, दार्धार; दध्रे, दधिरे. *Ao. root* : *Inj.* धृथास्; *red.* : अदीधरत, दीधार् (*2. 3. s.*); *Inj.* दीधरत्; *Ipv.* दीधृतम्; दीधृत. *Ft.* धरिष्यति. *Ps.* ध्रियते; *Pp.* धृत. *Gd.* धृत्वा; –धृत्य. *Inf.* धर्मणे; धर्तोरे; धर्तवै. *Cs.* धारयति, –ते; *Ft.* धारयिष्यति; *Ps.* धयिते. *Int.* दर्धर्षि; *Ipf.* अदर्धर्; दाधर्ति; *3. pl.* दाध्रति; *Ipv.* दाधर्तु.

धृ-त् cp. मनोधृत् etc. –धृक् in शक्तिधृक् Mah.

धृ-त *a.* धरा, थामा, संभाला, पहना; held, borne, supported, kept, put on KŚS. viii.6.18 वर्षाधृतं वासः to be put on in the rainy season. **धृत-दक्ष** *a.* धृतध्यान, आत्मस्थ, सतत; attentive, disciplined, constant x.41.3 अग्निं वा धृतदक्षम् 'धृतबलम्'. **धृत-राष्ट्र** *a.* दृढ राज्य वाला, एक नाम; whose empire is firm, name of a Nāga also called Airāvata AV. viii.10.29 तां धृतराष्ट्र ऐरावतोऽधोक्, TMB. xxv.45.3 'स्वीकृत-यज्ञः'.

धृ-ति [धारणं, देहाद्यवसादे उत्तम्भनम्] *f.* धारण, स्थिरता, स्थैर्य; opp. to अधृतः 'शिथिलः'; ठहरना, बंध कर खड़ा होना, उत्तम्भन, बन्धन, पकड़; holding, seizing, keeping, supporting, fixity, standing fixedly; धारणशक्ति; power to hold oneself KS. xviii.1.8 = TS. iv.7.3.1, standing at one place. (2) धैर्यवान्; patient, firm Sat. xxvi.1.

√**धृष्** ढेठा, साहसी, भरोसे वाला, अभिमानी अथवा प्रगल्भ होना ब्राह्मणा न दधृषुः 'प्रगल्भा न बभूवुः' BṛUp.; to be bold or courageous or confident or proud, dare, venture, be able to i.80.3 धृष्णुर्हि, vi.7.5 नकिर्रा दधर्ष, i.155.5 तृतीयमस्य नकिर्रा दधर्षति no one dares approach his third (step), ii.41.8 आ दधर्षत् (*Aor.*), i.54.3 धृषत् मनः (*Pt.*), i.165 10 दधृष्वान् (*Pf. Pt.*). Forms. V. : *Pr.* धृष्णोति; *Ipv.* धृष्णुर्हि. *Pf.* दधर्ष, दाधृषुर्. *Sb.* दधर्षति and दधर्षत; Ā. दधृषते; *Inj.* दधर्षीत्; *Pt.* दधृष्वांस्; *Ppf.* दधृषन्त. *Ao. a* : *Inj.* धृषत्; *Pt.* धृषन्त; धृषमाण; धृषाण; *iṣ* : अधर्षिषुर्. *Pp.* धृष्ट and धृषित. *Gdv.* –धृष्य. *Gd.* –धृष्य. *Inf.* –धृषे; –धृषस्. *Cs.* धर्षयति.

धृषज् [धृष्] *a.* धर्षक; bold v.19.5 धृषजो न तिग्माः 'शत्रूणां धर्षिकाः' = **धृषत्** TS. iii.3.11.2 धृषता रुजन्तः 'धर्षणेन बलात्कारेण' (adverbial use). **धृष्-अद्** (= दृषद्?) viii.49.4 प्र क्षुद्रेव त्मना धृषत.

धृषद्-वर्ण *a.* ओजस्वी वर्ण वाला, रौबदाब वाला; of bold colour or aspect x.87.22 धृषद्वर्णं दिवेदिवे 'धर्षकरूपम्' = TS. i.5 6.4 'धृषन्नभिभवन् वर्ण आकारो यस्य'. **धृषद्-विन्** *a.* धर्षक; bold v.52.2 ते यामन्ना धृषद्विनः 'धर्षणवन्तः'. **धृषन्-मनस्** [*Voc.*] *a.* महामनस्, मनस्वी; bold-minded i.52.12 अवसे धृषन्मनः 'धर्षकमनोयुक्त'.

धृष्-इ-त *a.* धर्षक; bold, brave, daring x.113.5 अवाभरद् धृषितो वज्रम् 'शत्रुवधे प्रगल्भः'. **धृष्-उ** *a.* धृष्णु; bold.

धृष्-ट = धृषित ŚBr. xiv.2.22 पादाभ्यां हि धृष्टं प्रहरति प्रगल्भम्' (adverbial use), LŚ. ii.6.3 धृष्टमपश्रयते 'निर्भयम्'.

धृष्-टि [for accent cp. धृति] (1) *a.* धर्षक; bold, daring VS. i.17. (2) *m.* उपवेष, अंगारे कुरेदने का चिमटा; a pair of tongs ŚBr. i.1.2.1, TBr. iii.7.4.

धृष्-णु [= धृष्टि] *a.* धृष्ट; bold, courageous, strong i.81.3 धृष्णवे धीयते धना; to the bold man booty accrues, i.30.4 धृष्णो इन्द्र. **—र्ष्णु** *av.* viii.69.8 पुरं न धृष्ण्वर्चत 'धर्षणशीलम्'. **धृष्णु-र्या** *av.* प्रागल्भ्येन; boldly i.23.11 एति धृष्णुर्या. Note ŚBr. iii.9.1.12 पशून् अभिधृष्णुतमः 'most overcoming the animals'.

धृष्णु-षेण *a.* अवार्य अस्त्र वाला; having an irresistible weapon (Índra or the Marúts) AV. iii.54.15 पुरंदरो वृत्रहा धृष्णुषेणः 'पराभिभवनशीलसेनोपेतः', AV. v.20.9 संक्रन्दनः प्रवदो धृष्णुषेणः 'with bold army' W.

धृष्णव्-ओजस् *a.* महानुभाव; endowed with resistless

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

might viii.70.3 अधृष्टं धृष्ण्वोजसम्.

धृष्-र्वणि *a.* ढेठा; daring.

√धे [cp. √धा] to suck, drink धयति.

धेन्ना [cp. धेनु] *f.* गौ; milch-cow i.2.3 धेना जिगाति दाशुषि 'वाक्', v.30.9 अल्यदुर्भे अस्य धेनै 'प्रीणयित्र्यौ, v.62.2 पिन्वथः स्वसरस्य धेनाः 'प्रीणयित्रीः'; अश्वा; mare i.101.10 वि सृजस्व धेनै 'पानसाधनभूते जिह्वोपजिह्विके'; दुग्धधारा; milk-stream iv.58.6 सम्यक् स्रवन्ति सरितो न धेनाः 'प्रीणयित्र्यः' = TS. iv.2.9.6 सर्मित् स्र–, x.104.3 इन्द्र धेनाभिरिह मादयस्व 'स्तुतिवाग्भिः'.

धेनु [√धे] (1) *a.* दोग्ध्री, दुधारू; milk-giving i.173.1 गावो धेनवः 'दोग्ध्र्यः'; x.5.7 वृषभश्च धेनुः 'स्त्रीपुंसात्मकः'. (2) *f.* नवप्रसूति सवत्सा गौ; milch-cow i.46.3 धेनू वि चरतः, LŚ. i.6.27 धेनू उपसृजन्ति; दुग्ध-पेय; milk-drink viii.2.6 अभिर्सरन्ति धेनुभिः 'वाग्भिः स्तुतिभिश्च'. **धेनु** *n.* name of a Sāman.

धेनु-का = धेनु. **धेनु-मन्त्** *a.* पोषक; containing or yielding nourishing beverage. **—मती** *f.* दुधारू; yielding milk viii.31.4 ईळा धेनुमती दुहे 'गवां पतित्वाद् धेनुभिर्धेनुमती'. **धेनु-भव्या** *f.* धेनु बनने वाली, धेनुश्रेष्ठ; about to become a milch-cow, best of the milch-cows TMB. xviii.9.22.

धेनु-ष्टरी [–स्तरी] *f.* बाखड़ गौ; milch-cow ceasing to yield milk KŚ. xiii.6 धेनुर्वा एषा सती न दुहे तस्माद्धेनुष्टर्युच्यते.

धेय [√धा] (1) *a.* दातव्य; to be given. (2) **—म्** *n.* देय; gift. See भाग-धेय.

धेष्ठ [√धा] *a.* अत्युदार दाता; bestowing the most i.170.5 त्वं मित्राणां मित्रपते धेष्ठः 'अतिशयेन धारकः'.

धैनव्-अ *a.* धेनु से प्राप्त; coming from or produced by a cow.

धैर्-य *n.* धीरता; forethought.

धैवर्-अ (1) *m.* धीवर का अपत्य; son of a fisherman VS. xxx.16 सरीभ्यो धैवरम् 'कैवर्तापत्यम्'. (2) *a.* धीवरसंबन्धी; belonging or relating to a fisherman.

धौ-र्त [√धू] *a.* धुला; washed.

धौ-र्तरी *f.* [= धूर्तिः] कम्पयित्री; shaking vi.44.7 धौर्तरीभिः 'कम्पनकारिणीभिः'.

धौ-र्ति *f.* प्रवाह, उत्स, नदी; spring, stream ii.13.5 यो धौतीनामहिहन्ता रिणक् पथः 'चलन्तीनां नदीनाम्'.

√ध्मा [धमति] धौंकना; to blow. **ध्मा-र्त** *a.* धौंका; blown up or into vii.89.2 ईतिर्न ध्मार्तः = **धमित** ii.24.7 बाहुभ्यां धमितमर्मिम्. Cp. Hindi ऊधम = उद्धमः.

ध्मा-तृ *a.* धौंकने वाला; blowing v.9.5 उप ध्मातेव धमति.

ध्मा-र्तृ *n.* लुहार की दूकान, धौंकनी; smithy, a contrivance for blowing v.9.5 शिशीते ध्मातरी यथा 'ध्मातरि ध्मातृसमीपे विद्यमानोऽग्निः' taking ध्मातरि as *locative*.

√ध्या [√ध्यै, cp. √धी] ध्यान करना, सोचना, चमकना; to think, contemplate, shine ŚBr. दीध्यत्यः (प्रजाः) 'दीप्यमानाः', TS. i.3.10.1 अङ्गे-अङ्गे निं देध्यत 'नितरां धीयतां स्थाप्यताम्'. Forms. IV. P : *Pr.* ध्यायति. *Pf.* दध्यौ, *Ao. sis* : अध्यासिषम्. *Per. Ft.* ध्यातां. *Pp.* ध्यात. *Gd.* ध्यात्वा. *Ds.* दिध्यासते.

ध्या *f.* ध्यान, मनन; meditation, thinking iv.36.2 मनसस्परि ध्यया 'ध्यानेन'; cp. धीर्ति.

ध्या-त (1) *a.* सोचा; thought. (2) *a.* ध्यात पदार्थ; the meditated object ŚA. vi.20 मनः सर्वैर्ध्यातैः सहाप्येति. **ध्यान** *n.* प्रत्ययसंतान, एकाग्रता; concentration of mind. **ध्यानापादांश** *m.* ध्यानफलांशवान्; enjoying a little of the fruit of concentration ChUp. vii.6 ध्यानापादांशा इवैव ते 'ध्यानफललाभकलावन्तः'. **ध्यायम्** [ध्यात्वा ध्यात्वा] ध्यान करके; meditating TMB. xii.11.10.

√ध्रज् [√ध्राज्, धृ+अज्] धमाके के साथ आगे बढ़ना; to sweep on i.166.4 स्वयतासो अध्रजन् 'प्रकर्षेण गच्छन्ति', i.149.1 उपध्रजन्तम् 'उपगच्छन्तम्'. Forms. I. : *Pr. Pt.* ध्रजन्त्; ध्राजमान. *Ipf.* अध्रजन्. *Ao. iṣ.* : *Op.* ध्राजिषीय.

ध्रज्-अस् *n.* जोश, राभस्य; zeal, gliding power vi.3.7 ध्रजसा पत्मना यन् 'गमनशीलेन तेजसा'. Cp. Hindi सजधज.

ध्रज्-इ = ध्रजस् TS. i.3.10 वातस्य त्वा ध्रज्यै. **ध्रजी-मन्त्** *a.* रभस्वी; gliding i.79.1 वात इव ध्रजीमान् 'शीघ्रगतियुक्तः' = TS. iii.1.11.4.

ध्राज्-इ (1) *f.* शीघ्रगति, gliding, rushing i.164.44 ध्राजिरेकस्य ददृशे न रूपम् 'गतिः', x.136.2 वातस्यानु ध्राजिं यन्ति 'गतिम्'. (2) *f.* मार्ग; course.

ध्रा-र्त [= धृत] *a.* तृप्त; satisfied ŚBr. i.11.2 उपस्तुताद्ध्रार्तमनसः.

√ध्रि [= धृ] see अ-ध्रिगु, सं-ध्रि.

√ध्रु [= ध्रुवति] स्थिर होना; to be firm or fixed.

ध्रु-त् [√ध्रु] *a.* कुटिल, किनहबाज; deceiving; see अ-स्मृतध्रु, वरुण-ध्रुत्.

ध्रु-ति (1) [√ध्रु] *f.* फुसलाना, बरगलाना, झांसा, कुटिलता; seduction, misleading, crookedness.

ध्रु-ति (2) [√धृ, cp. ध्रुव्] *f.* दैवगति; destiny vii.86.6 वरुण ध्रुतिः सा 'उत्पत्तिसमय एव निर्मिता दैवगतिः'.

ध्रु-र्व (1) *a.* निश्चल, स्थिर, स्थायी, सतत; fixed, firm, constant, lasting iv.2.7 तस्मिन् रयिर्ध्रुवो अस्तु; अचल;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

immovable i.164.30 जीवमेजद् ध्रुवम् 'अविचलितम्'; अभिरक्त; attached TS. ii.1.1.2 ध्रुवाः प्रजाः. (2) —र्वः *m.* ध्रुवनामक ग्रह; a libation of this name TS. iv.7.7.1 ध्रुवश्च मे. —र्वम् *av.* iii.29.16 ध्रुवमया ध्रुवमुर्ता शमिष्ठाः 'ध्रुवं यथा भवति तथा'. —र्वा *f.* 'महानदीषु या आपः कौप्यान्याश्च ह्रदेषु वा। गन्धवर्णरसैर्युक्ता ध्रुवाः' Pattābhirāma on Khādira. i.3.5; the last digit of the moon which remains on Amāvāsyā BṛUp.

ध्रुव-क्षि-त् *a.* पक्का बसा; dwelling securely or firmly KS. ii.9., TS. iv.3.4.1. **ध्रुव-क्षि-ति** *a.* स्थिरावास; having a firm abode TS. i.4.13. **ध्रुव-क्षे-म** = ध्रुव-क्षिति v.72.2 वर्तेन स्थो ध्रुवक्षेमा. **ध्रुव-गोप्-अ** *m.* ध्रुवनामक ग्रह का रक्षक, एक राजन्य; protector of the oblation called Dhruva TBr. iii.12.9.

ध्रुव-च्युत् = अच्युतच्युत i.64.11 ध्रुवच्युतः (मरुतः). **ध्रुव-योनि** *a.* ध्रुवक्षेम, अक्षयोपादान; having a fixed abode KS. xviii.1, TS. iv.3.4.1 'अक्षया योनिरुत्पत्तिहेतुर्मृद् यस्याः सा'.

ध्रुव्-अस् *n.* दृढता, अवसान, विश्राम; firmness, stopping, resting vii.70.1 आ यत सेदथुर्ध्रुवसे न योनिम् 'ध्रुवाय निवासाय'.

ध्रुव-सद् *a.* अचल-प्रतिष्ठ; resting on firm ground VS.

ध्रुव-स्थाली *f.* ध्रुवनामक ग्रह की परात; a vessel for the Graha called Dhruva TBr.

ध्रुवा (1) *a.* अपरिवर्ती; unchangeable. (2) *f.* कड़छी; ladle.

ध्रुव्-इ *a.* ध्रुव, दृढ, अचल; fixed, firm vii.35.8 पर्वता ध्रुवयो भवन्तु 'ध्रुवाः'.

ध्रौव्-अ *a.* ध्रुवावर्ती (आज्य); belonging to or placed in dhruvā.

√**ध्वंस्** [√धू] तितर-बितर हो जाना, नष्ट हो जाना, बखेरना; to fall to pieces, scatter ध्वंसयन् 'इतस्ततो भस्म विकिरन्' TBr. i.4.4, Sat. xv.1; to decay, be ruined x.113.7 ध्वान्तं तमोऽव दध्वसे; *Caus.* x.73.6 सनामाना चिद् ध्वसयः 'न्यगमयत्'. Cp. KS. viii.14 यत्ते मन्युपरोप्तस्य पृथिवीमनुदध्वसे 'thrown over the earth'. Forms. I. : P. *Pr.* ध्वंसति –ते. *Pf.* दध्वसे, *Ao. a* : ध्वसन्. *Pp.* ध्वस्त. *Cs.* ध्वसयति.

ध्वंस्-अ *m.* विनाश; destruction, ruin. **ध्वंस्-इ** *m.* निमेष का खण्ड; part of a nimeṣa ŚA. vii.21.

√**ध्वज्** चलना, आगे बढ़ना; to move. See कृत-ध्वज्.

ध्वज्-अ *mn.* ध्वजा; banner, flag vii.85.2 येषु ध्वजेषु दिद्यवः पतन्ति.

√**ध्वन्** ध्वनि करना; to sound TS. iv.6.9.2 मा त्वाग्निर्ध्वनयीत 'पाकशब्दोपेतं मा कुरुतात्'. Forms : *Ao. iṣ.* : अध्वनीत्. *Pp.* ध्वान्त. *Cs.* अध्वानयत् ; *Ao. Inj.* ध्वनयीत.

√**ध्वन्** ढकना, to cover, envelop, wrap up; ढका जाना, अदृश्य हो जाना; to become covered, become dim or disappear viii.6.13 यदस्य मन्युरध्वनीत् 'शब्दमकरोत्'; *Caus.* vi.18.10 अध्वानयद् दुरितानि दम्भयच्च 'गर्जनलक्षणं शब्दं करोति', x.73.2 ध्वान्तात् प्रपित्वादुदरन्त गर्भाः 'अन्धकाररूपात्'; शब्द करना; to sound; cp. ध्वनि.

ध्वन्-अ *m.* वायु-विशेष; name of a wind TAr. iv.24.

ध्वन्-अयन्त् (1) *a.* ध्वनिकर्ता, कोलाहलकारी; uproarious, boisterous. (2) *m.* name of a wind TAr. iv.24.

ध्वन्-इ *m.* ध्वान; sound AV. v.20.7 पृथक् ते ध्वनयो यन्तु.

ध्वन्-य *m.* एक राजा का नाम; name of a king v.33.10 उत त्ये मा ध्वन्यस्य जुष्टाः 'ध्वन्यनामकस्य राज्ञः'.

ध्वर्-अस् [cp. ध्रुवस्] *a.* धूर्त; deceiving iv.23.7 द्रुहं जिघांसन् ध्वरसमनिन्द्राम् 'हिंसिकां राक्षसीम्'.

ध्वर्रा *f.* गिरा देने वाली; causing to fall or ruin MS.

√**ध्वस्** see √ध्वंस्.

ध्वस् *a.* ध्वंसक; dispelling evil or sin.

ध्वस्-अन् *m.* एक राजा का नाम; name of a king of the Mátsyas ŚBr.

ध्वस्-अनि [√ध्वंस् 'scatter, disperse'] *a.* बखेरने या छिड़कने वाला; sprinkling (cloud) i.164.29 ध्वसनावधि श्रिता 'ध्वसनस्थाने गवां निवासाश्रये'.

ध्वस्-अन्ति *m.* name of a sage i.112.23 ध्वसन्तिं पुरुषन्तिम् 'एतत्संज्ञमृषिम्'.

ध्वस्-अयन्त् [*Pt.*] *a.* विनाशक; destroying i.140.3 ध्वसयन्तम् (अग्निम्) 'तमो नाशयन्तम्'.

ध्वस्-इर *a.* छिड़का, ढका; sprinkled, covered vii.83.3 भूम्या अन्ता ध्वसिराः 'सैनिकैर्ध्वस्ताः'.

ध्वस्-मन् *m.* अन्धकार; darkening, darkness viii.66.15 अपेदेष ध्वस्मायति 'ध्वंसको राक्षसादिः', iv.6.6 न ध्वस्मानस्तन्वी रेप आ धुः (darkening, i.e. hunger, disease etc.) 'ध्वंसका राक्षसादयः = TS. iv.3.13.1 'रक्षसः'. **ध्वस्मन्-वन्त्** *a.* धूम्रवान्; smoky vi.15.12 स त्वा ध्वस्मन्वदभ्येतु पथिः 'ध्वंसनवत् ध्वस्तदोषमन्नम्'.

ध्वस्-र *a.* ध्वंसक; shattering iv.19.7 ध्वस्रा अपिन्वत् 'कूलानां ध्वंसिकाः'; फेंकने वाला, उदार दाता; scatterer, giving profusely x.40.3 कस्य ध्वस्रा भवथः 'कस्य यजमान-संबन्धिनो दोषस्य ध्वस्रा ध्वंसकौ'; एक नाम; name of a man ix.58.3 ध्वस्रयोः पुरुषन्त्योरा सहस्राणि दद्महे 'ध्वस्रः कश्चिद् राजा पुरुषन्तिः कश्चित्। 'तयोरुभयोः'.

ध्वाङ्क्षारोहण *n.* [यूप पर] काकारोहण; the sitting of a

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

crow on a yūpa.

ध्वान्-अ [Note स्वरव्यञ्जनयोः पृथगनुपलब्धिः] *m.* स्वर; sound Sat. ii.5; ध्वानेनोपांशु वा ĀpŚS. 558.

ध्वान्-र्त (1) *a.* ढका, काला; covered, dark x.113.7 ध्वान्र्तं तमः 'अतिनिबिडम्'. (2) *m.* अन्धकार; darkness x.73.11 अप ध्वान्र्तमूर्णुहि 'अन्धकारम्'. **—र्तः** *m.* ध्वन्युपेत; roaring, a name (like धुनि) VS. xxxix.7 ध्वान्र्तश्च धुनिश्च 'ध्वनतीति ध्वान्तः' Mah.; cp. TS. i.7.7.2 ध्वान्र्तं वातार्ग्रम् 'ध्वनियुक्तम्'.

√**ध्वृ** टेढ़ा या कुटिल होना; to be crooked; क्षति पहुंचाना; to injure ŚBr. i.3.3.40 यजमानान् सर्पत्ना असुरा दुधूर्षां चक्रुस्ते दुर्धूर्षन्त एव न शेकुर्धूर्वितुम् 'धुर्वी हिंसायाम्'. Forms. : *Inf.* धूर्वणे. *Ds.* दुधूर्षति; KS. xxiii.7 न ध्वर्तवै. Note अध्वर्तव्य TS. iii.2.2.3 = अध्वृत MS. iii.6.10.

न

न [*Particle*] नहीं; not = नो x.34.8 नो नमन्ते (Pada न नमन्ते; may be न ओ नमन्ते) न तो इत् सर्वोऽन्यस्मै अति दिशेत् (ŚBr.) he should not assign (just those) the same (cows) to another on the same day.

न [*Particle*] – के समान; like i.16.5 गौरो न तृषितः; और; and VS. xxxiii.5; अङ्गीकार; assent ŚBr. i.3.3.31 नेति ऋचि ओम् इति.

नंश्-अ *m.* प्राप्ति; acquisition i.122.12 दशतयस्य नंशे 'प्राप्तये'. **नंश्-उक्** *a.* नाशोन्मुख; prone to perishing KS. xxv.5 = नाशुक JB. i.176.

नंश्-टृ *a.* नाशक; hurtful, harming JB. ii.419; cp. नाष्ट्र.

नक् [*ns.* of नश्] *f.* रात; night vii.71.1 अप स्वसुरुषसो नग् जिहीते 'नक्तं रात्रिः'; cp. नश्.

न कश्-चन कोई नहीं; no one, nobody. **न-किस्** = माकिस् कोई नहीं; nobody i.27.8 नकिरस्य पर्येता ··· नकिर्ष्ट घ्नन्ति; never iv.17.9 नकिर्देवा वारयन्ते gods never hinder (him). **न-कीम्** *av.* माकीम्; हरगिज नहीं, बिल्कुल नहीं; never, not at all viii.78.4 नकीं वृधीक इन्द्र ते 'नैव', viii.78.5 नकीमिन्द्रो निकर्तवे Indra can never be subdued.

नकुल [नक्-उर; cp. नक्-र 'nosy', snouty ?] (1) *m.* नेवला; mongoose. (2) *a.* नकुलवर्णवान्; having the colour of a nakula. *f.* **—ली** ChBr. i.7.15 ओष्ठापिधाना नकुलिः. Cp. नाकुली 'a sort of plant'.

नक्-त [अक्तुः *n.du.* नक्ता] *n.* रात; night i.90.7 मधु नक्तम् 'रात्रिः'. **नक्तम्** *av.* रात में; by night i.24.10 नक्तं दद्रुशे. **नक्तया** *av.* iv.11.1 दद्रुशे नक्तया चित = TS. iv.3.13.2. Cp. x.93.5 उत नो नक्तमपाम् may be नक्तमपाम् = अपां नपात्.

नक्-तन् *n.* रात; night viii.104.18 पर्तयन्ति नक्तभिः.

नक्तं-होम *m.* रात्रि में करणीय होम; homa to be performed at night TBr. iii.8.15.

नक्ति *f.* रात; night ii.2.2 अर्मि त्वा नक्तीरुषसो ववाशिरे 'रात्रीः'.

नक्तोषसः [नक्तोषासौ = नक्ता + उषासा] *f.* रात और उषस्; night and dawn i.13.7 नक्तोषासा सुपेशसा.

नक्-र [दीर्घतुण्डो ग्रहः snouty ?] *m.* नाका, नाकू; crocodile; cp. नक्-उर्ल. Hindi मगरमच्छ from √मज्ज् 'dive'.

√**नक्ष्** समीप आना, पहुंचना, व्यापना, पाना; to come near to, reach, pervade, attain i.33.14 (रेणुर्) नक्षत द्यामि. vii.58.1 नक्षन्ते नाकम्; come to, reach, VS. xxvii.13 मध्वा यज्ञं नक्षसे 'व्याप्नोषि' = TS. iv.1.8.1. Forms. I. : *Pr.* नक्षति, –ते. *Inj.* नक्षत; *Ipv.* नक्षस्व; *Pt.* नक्षन्त्; नक्षमाण. *Ipf.* अनक्षन्. *Pf.* ननक्षुर्; ननक्षे.

न(क्)-क्षत्र [having night-dominion] *mn.* तारा; star vi.67.6 दृढो नक्षत्रः, vii.81.2 नक्षत्रमर्चिर्वत्. Cp. अवनक्षत्रे 'उषःकाले' Kauś. xxviii.5. **नक्षत्र-जा** *a.* नक्षत्रजन्मा; star-born. **नक्षत्र-दर्श्-अ** *a.* गणक; astrologer VS. xxx.10. **नक्षत्र-लोक्-अ** *m.* ताराजगत्; the world of nakṣatras ŚBr.

नक्षत्र-विहिता *a.* नक्षत्रालंकृत, decked by stars TS. ii.5.2.5. **नक्षत्र-शव्-अस्** *a.* संख्या में नक्षत्रों जितने; equalling stars in number x.22.10 विशां नक्षत्रशवसाम् 'देवान् प्रतिगच्छतस्तोतृबलानाम्'. **नक्षत्रेष्टका** *f.* नक्षत्रशब्दोपेतैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टकाः; Iṣṭakās to be piled while reciting the verses containing the word नक्षत्र Sat. xii.1, TS. iv.4.10.

नक्ष्-य [*Voc.*] *a.* अभिगम्य; to be approached vii.15.7 नि त्वा नक्ष्य विश्पते 'उपगन्तव्य'.

नख्-अ *mn.* नाखून; nail, claw x.28.10 सुपर्णं इत्था नखमा सिषाय. **नख-नि-कृन्त्-अन** *n.* निहरनी; nail-cutter. **नख-निर्-भिन्न** *a.* नाखूनों से फाड़ा; split asunder with the nails KS. xv.4. **नख-र्** [तीक्ष्णाकुञ्चिताग्रः] *a.*

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नाखून की तरह बांका, टेढ़ा; shaped like a claw, curved, crooked ŚBr. **नख्-ईन्** *a.* नखवान्; having nails or claws, thorny, prickly ŚBr.

नं-ग्-अ *m.* अचल; पर्वत; mountain AV. xix.5.1 यानि नगेषु दिक्षु. **नंग-र** *n.* शहर; city, town.

नग्-न [√नज्] *a.* नंगा; naked x.61.9 नग्नं उप सीदद्धूधः 'विवसनः'. **नग्न-क** *a.* नंगा; naked, wanton AV. viii.6.21 छायकादुर्त नग्नकात्. **नग्नं-कृ-त्य** *g.* नंगा करके; taking off clothes Sat. ix.4. **नग्न-ता** *f.* नंगापन; nakedness x.33.2 निं बाधते अमतिर्नग्नता. **नग्नं-भाव्-उक** *a.* नंगा होने वाला; becoming naked KS. xxiii.2, TS. vi.1.3. **नग्न-हु** [Iran. nagna 'bread'; nagna-hvā 'having the taste of nān'; यवानां स्थूलचूर्णानि संस्रावेणाभिषिक्तानि] *m.* आसुत यवचूर्ण; ferment, barley-flour, ground barley mixed with mantha : अङ्कुरिता व्रीहयस्तोक्माः; ईषत्तप्तानां यवानां सूक्ष्मं चूर्णं दध्ना तक्रेण वा मिश्रितं दर्भैः प्रच्छन्नं मासरम्; स्थूलं चूर्णं तु मन्थेन मिश्रितं दर्भैः प्रच्छन्नं नग्नहुरित्युच्यते. **नग्निका** *f.* मैथुनयोग्य लड़की; a girl about to menstruate Sat. xix.6 'not marriageable girl'= लग्निका = लग्ना mature for copulation ?

नघ-मार्-अ *m.* वनस्पतिविशेष, कुष्ठ; by no means killing, name of a plant = kuṣṭha AV. xix.39.2 नघमारो नघारिषः. **नघा-रिष्-अ** *m.* वनस्पतिविशेष; name of a plant : never coming to harm AV. xix.39.2.

नं-चिकेतस् [√चित्] *m.* एक नाम; 'not observing', name of a man.

नड्-अ [नर्द्-अ 'producing sound'] *mn.* नरसल; reed viii.1.33 नळा इव सरसो निरतिष्ठन्.

नड्-वल *n.* नरसल की दड़ी; reed-bed. **नड्वला** *f.* तृणसंयुक्तदेशवर्ति जल; waters in a low land, reed-bed TBr. iii.4.12.

नन्-त झुका; bent, bowed; cp. Aw. fra-nata. **नन्-ति** *f.* झुकाव; inclination, bow; cp. संनति AV. xi.7.13.

नन्-तमाम् *av.* हरगिज नहीं; not at all, never. **नन्-तराम्** [अतिशयेन नैव] *av.* not at all, never ABr. xix.3 नतरामपाहत 'अतिशयेन विनाशं न कृतवन्तः'.

√**नद्** आवाज करना; to sound, roar i.166.5 नदयन्त पर्वतान् 'नादयन्ति', iii.2.11 नानदन्न सिंहः. Forms. I. P. : नदति. *Cs.* नदयति. *Int.* नानदति (*3. pl.*) नानद्यते; *Pt.* नानदत्.

नद्-अ *m.* ध्वनिकारी; roaring, bellowing (a bull, cloud, horse, man) i.32.8 नदं न भिन्नम् 'सिन्धुम्'. **नद्-अथु** *m.* वृषगर्जित; तत्समान ध्वनि; roar of a bull, a like sound. **नद्-अनु** (1) *a.* ध्वनिकारी; roaring. (2) *m.* sound viii.21.14 यदा कृणोषि नदनुम्. **नद्-ई** *a.* ध्वनिकारी; roaring, crier v.74.2 को वां नदीनां संचा 'स्तुतीनाम्'. **नदी** [*ns.* नदीः, like वृकीः] *f.* नदी; a stream, river AV. iii.13.1 नद्यो नाम स्थ. **नदी-तमे** [*Voc.*] *a.* नदियों में श्रेष्ठ; best of the rivers ii.41.16 अम्बितमे नदीतमे. **नदी-वृत्** *a.* नदी को घेरने वाला; stream-obstructing i.52.2 वृत्रं ··· नदीवृतम्. **नदी-सीस** *n.* नदी का झाग; river-foam Kauś. viii.18.

नद्-ध [√नह्] *a.* बंधा; bound, tied. **नद्ध-युग** *a.* जिसका जुआ बंधा है; the cart with its yoke tied Sat. i.5. Cp. संनद्ध' vi.75.11, अपिनद्ध x.68.8.

नध् *f.* पट्टी, नद्धी; bond x.60.6 अगस्त्यस्य नद्धयः 'नन्दयितृभ्यः.'

नना [Onomatopoetic] *f.* माता; mother ix.112.3 उपलप्रक्षिणी नना. Cp. Hindi नानी 'mother's mother'.

ननान्द [*nanānā, *nanānṛ, nānāndṛ] *f.* ननद; husband's sister x.85.46 ननान्दरि सर्माज्ञी भव.

नं-नु [also नन्नु] *av.* कदापि नहीं; by no means, never x.54.2 नार्य शत्रुं ननु पुरा विवित्से 'ननु इति प्रश्ने। किं पुरा शत्रुमलभथाः। नेत्यर्थः'.

नन्-त्व [√नम्] *Gdv.* नमनीय; to be bent ii.24.2 यो नन्त्वान्यनमत् 'what was to be bent'.

√**नन्द्** प्रसन्न होना; to be glad of AV. ix.2.2 नाभिनन्दति, cp. ix.71.10.

नन्द्-अ *m.* प्रहर्ष; delight, happiness AV. x.2.9 आनन्दानुग्रो नन्दांश्च; cp. आनन्द. **नन्द्-अथु** *m.* = शेपस् TS. v.7.19 आनन्दं नन्दथुना.

नपात् [नप्तृ, *dat. abl. pl.*, नद्भ्यः x.60.6] *m.* पोता, संतान; offspring, son, grandson viii.17.13 यस्ते शृङ्गवृषो नपात्.

नं-पात्-अ *a.* वह देवयान मार्ग, जहां पहुँचकर पतन नहीं है; the Devayāna way VS. xix.56 नपातं च विक्रमणं च विष्णोः 'न विद्यते यत्रोपगतानां पातः स नपातो देवयानपन्थाः'.

नं-पात्-क *m.* अनाशक; non-destroying TS. v.4.10.4 नपात्को वै नामैषोऽग्निः यत् पुनश्चितिः.

नं-पुंस्-अक *a.* न स्त्रीपुमम्, नपुंसक, बोदा, पोच; neither male nor female, eunuch, weakling, coward.

नप्ती [= naptrī, Lith. nepte] *f.* पोती; granddaughter, daughter ix.69.3 नप्तीरिदितेः 'नप्त्रीः। नप्तृशब्दश्चतुर्थापत्यवाची। यद्वा नप्तृशब्दोऽपत्यवाची। तस्यापत्यानि'. **नंप्-तृ** *m.* पोता; grandson; पुत्र; son. See अपां नपात् ऊर्जो नपात.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

√नभ् [नंभते] फटना, नष्ट हो जाना; to burst, be torn, or rent asunder x.133.2 नंभन्तामन्यकेषां ज्याकां अधि धन्वसु 'त्रुट्यन्तु' = TS. i.7.13.5 नंभन्तामन्यके समे 'अन्ये कुत्सिताः सर्वे नश्यन्तु', TS. iii.2.11.13.

नंभ् *a.* हिंसक; injurer i.174.8 संहो नंभोऽविरणाय पूर्वीः 'नभः हिंसा'; cp. अभ्-रि hoe.

नंभ्-अ *m.* श्रावण; the month Śrāvaṇa.

नभ्-अर्नु *m.* स्रोत; fountain v.59.7 प्र पर्वतस्य नभनूंरचुच्यवुः 'उदकानि'. **—नूं** *f.* कूप; well iv.19.7 प्राग्रुवो नभन्वो न वक्वाः 'हिंसिकाः'.

नभ्-अन्य *a.* विसृज्यमान; bursting forth, springing forth (as a hymn, horse etc.) i.173.1 गायत् सामि नभन्यम् 'नभोव्यापिनं हिंसकं वा', i.149.3 नभन्यो नर्वा 'आकाशे भवो नभस्वान् वायुरिव'.

नंभ्-अस् [cp. अम्भस् 'water'] *n.* द्रव, जल; liquid, water (often Sóma, and its ingredients) ix.97.21 परि स्रव नंभो अर्णश्चर्मुषु 'नभः नभसो द्युलोकात्'; बादल; cloud v.41.12 नंभस्तरीयाँ इषिरः परिज्मा 'नभः नभसि चारी'; कुहरा; mist, fog, vapour i.71.10 नंभो न रूपं जरिमा मिनाति 'अन्तरिक्षम्', अयं नो नंभसा पुरः संस्फानः 'तेजसा' TS. iii.3.8.2. **नभस्-अ** *a.* कुहरे-भरा; misty, foggy AV. iv.4.22 पिशङ्गरूपो नभसो वयोधाः 'clouded'. **नभसस्-पति, [—पते]** 'आकाशस्य स्वामिन्' TS. iii.3.8.3. **नभस्-मय** *a.* कुहरे-भरा; misty ix.69.5 उपस्तरणं चम्वोर्नभस्मयम् 'आदित्यमयमादित्यस्य स्वभूतम्'. **नभस्-य** (1) *a.* कुहरे-भरा; foggy, misty ŚŚS. (2) [नभोमासानन्तरं भवतीति] *m.* भाद्रपद; name of the month Bhādrapada TS. iv.4.11.1. **नभस्-वन्त्** *a.* जलवान्; vaporous viii.25.6 नंभस्वतीरा वां चरन्तु वृष्टयः 'उदकवत्यः', VS. xviii.40 नंभस्वानार्द्रदानुः 'नभस इति नक्षत्राण्युच्यन्ते' Uv. Mah.

नभाकवत् *av.* नभाक की तरह; like Nabhāka viii.40.4 अभ्यर्च नभाकवत्.

नभो-र्जा *a.* नभोजन्य; produced from vapour x.123.2 वेनो नभोर्जाः. **नभो-र्जू** *a.* अभ्रप्रेरक; cloud-impelling i.122.11 नभोर्जुवः (राजानः). **नंभो-रूप** *a.* आकाशवर्ण; sky-coloured, gloomy, dark VS. xxiv.3. **नभो-विद्** *a.* नभोज्ञाता; knowing the clouds or water x.46.1 प्र होता जातो महान् नभोविद् 'अन्तरिक्षस्य वेत्ता' (astrologer ?).

नंभ्-य [मध्यमं चक्रस्य फलकम्] (1) *n.* नांह; nave of a wheel i.164.48 त्रीणि नंभ्यानि 'नाभ्याश्रयाणि फलकानि', ii.39.4 युगेव नंभ्येव like two yokes, like two naves. (2) *a.* नाभि के लिये हित; good for nave or navel; cp. अभिनभ्यम् 'near the clouds'.

नंभ्-राज् *m.* चांद; moon.

√नम् झुकना, नमस्कार करना; to bend, pay homage to. Forms. I. : *Pr.* नंमति, –ते. *Pf.* नानाम; नेमे. *Ppf.* नंनमस्. *Ao. red.* : *Inj.* नीनमस्; *s* : अनान्; Ā. अनंसत (*3. pl.*). *Sb.* नंसै, नंसन्ते; *Pt.* नमसानं. *Ft.* नंस्यति. *Pp.* नत; *Gdv.* नंन्त्व. *Gd.* –नत्य. *Inf.* –नंमम् iv.8.3 स वेद देवं आनमं देवानि he, the god, knows (how) to guide hither the gods. –नमे. *Cs.* नमयति. *Int.* नंनमीति; नंनते (*3. s.*); *Pt.* नंनमत्; नंनमान; *Ipf.* अनंनत (*3. s.*).

नंमस् *n.* नमस्कार; obeisance i.77.2 यो अध्वरेषु ··· होता तमू नमोभिरा कृणुध्वम्; one who is a priest at sacrifices, in return bring him hither with devotions.

नमस्-आन *a.* नमस्कर्ता; worshipping, paying homage. **नमस्-य** *a.* नमस् करने वाला; paying homage; नमस्कार-योग्य; venerable vii.95.4 मितज्ञुभिर्नमस्यैरियानो 'नमस्कारैः', ii.1.3 नमस्यः विष्णुः. **नमस्-यु** *a.* नमस्कर्ता; paying homage viii.27.11 नमस्युराँ असृक्षि. **नंमस्-वन्त्** *a.* नमोवान्; respectful i.171.2 स्तोमो नंमस्वान् 'हविर्लक्षणान्नवान्', i.185.3 नंमस्वत ··· दात्रंमदितेः 'अन्नवत्'. **नमस्-विन्** *a.* नमस्कर्ता; reverential i.166.2 नंक्षन्ति रुद्रा अवसा नमस्विनम् 'नमस्कारोपलक्षितस्तोत्रोपेतम्'; see T.S. ii.6.11.3.

नंमी *m.* एक नाम; name of a man x.48.9 नंमी साप्यः 'नामकत्वान्नमः स्तोत्रम्, तदस्यास्तीति नमी स्तोता', vi.20.6 प्रावन्नंमी साप्यम् 'एतत्संज्ञकमृषिम्', i.53.7 नंम्या यदिन्द्र संख्या 'शत्रुषु नमनशीलेन,' TMB. xxv.10.17 एतेन वै नमी साप्यो वैदेहो राजा.

नंमुचि *m.* एक दानव; name of a demon i.53.7 निबर्हयो नंमुचिम् 'न मुञ्चतीति'. **न-मुर्-अ** *a.* अमर; non-dying.

नमो-वाक्-अ (1) *m.* नंम-उक्ति; expression of respect ŚBr. i.7.2.4 सूक्तवाकमुर्त नमोवाकम्. (2) *a.* जिसे नमस्कार किया है; one to whom respect is paid viii.25.23 नमोवाके प्रस्थिते 'नमस्काराय प्रोच्यते स नमोवाकः'.

नंमो-वृक्-ति *f.* पूजार्थ बिछाना; strewing for adoration x.131.2 ये बर्हिषो नंमोवृक्तिं न जग्मुः 'नमसो हविर्लक्षणस्यान्नस्य नमस्कारात्मकस्य स्तोत्रस्य वर्जनमकरणम्' = TS. 1.8.21 'नमस्कारविनाशं न जग्मुः', so on TS. v.2.11.2.

नमो-वृध् *a.* नमस्कार से बढ़ने वाला; growing by adoration, honoured by adoration iii.43.3 यज्ञं नमोवृधम् 'नमसोऽन्नस्य वर्धकम्'.

नम्-र् *a.* नत, विनीत; bowing, bowed, bent, deferential

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

x.49.5 अहं वेशं नर्म्रमायवेऽकरम्

नयवती ऋक् = अग्ने नय सुपथा राये TS. i.4.43.1.

नय्-इष्ठ *a.* श्रेष्ठ नायक; leading in the best manner x.126.3 नयिष्ठा उ नो नेषणि the best guide to guide us.

नय्यग्रोध *a.* न्यग्रोध-संबन्धी; relating to Nyag-rodha or the sacred fig-tree TS.

नर *m.* आदमी, पुरुष; man, male, person. See स्वर्-णर.

नर-क [नर-ख 'hole for men.' TAr. नरक; cp. Russ. norā 'hole, pit'] *mn.* नरक; hell AV. xii.4.36 अथाहुर्नारकं लोकम्.

नरं-धिष्-अ [नरान् धिनोति प्रीणयतीति] *a.* नरपोषक; supporting men VS. xxii.20 नरंधिषाय स्वाहा 'नरान् दधाति धारयति वा' Uv., TS. iv.4.9.1 नरंधिषः प्रोह्यमाणः 'नरैर्यजमानैर्धीयत आधीयते इति'.

नराच्-ई [नर √अञ्च्] *f.* नरों के लिये हित, वनस्पति-विशेष; good for men, name of a plant AV. v.31.4 वलगं वा नराच्यां.

नरा-शंस्-अ [= नरां-शंसः, cp. i.173.9 नरां नं शंस and vi.24.2 शंसो नराम्] *m.* अग्नि; a mystic name of Agni (especially in the Āprī hymns) ii.38.10 नराशंसो ग्नास्पतिः 'नरै शंसनीयः'; of Pūṣán i.106.4 नराशंसं वाजिनम् 'नरैः शंसनीयमग्निम्'; मनुष्यों की स्तुति; praise of men. **नराशंस-पीत** *a.* जिसमें नराशंसों (पितरों) द्वारा सोम पिया जाता है वह सवन; the Savana in which the Soma is drunk by Narāśaṁsas (i.e. 'Pitṛs') TS. iii.2.5.3.

नरिष्-टा [*नरिष् = नर्मः, Classical Skt. नर्मन् : cp. वर्तिस् वर्त्मन्] *f.* नर्मन्, उपहास; joking, pastime AV. vii.12.2 नरिष्टा नाम वा असि, VS. xxx.6 नरिष्टायै.

नर्-उण *a.* नरों के लिये हित, नेता; inclined towards men, leader : said of Pūṣán in TAr. iv.16.

नरे-ष्ठा *a.* नर की टेक; serving for a man to stand on iv.33.8 रथं ये चक्रुः सुवृतं नरेष्ठाम् 'नेतरि चक्रे वर्तमानम्'.

नर्त्-अक *a.* नचार; dancer.

नर्द-बुद [*Voc.*] *a.* शब्द करने वाला बुलबुला; the bubble creating sound TS. iii.3.10.1.

नर्-म *m.* नर्मन्, नरिष्टा; jest, sport, pastime VS. xxx.6.

नर्-य (1) *a.* नर; manly i.63.3 त्वमृभुक्षा नर्यः 'नृभ्यो हितः'; सशक्त; strong vii.48.1 रथं नर्यं वर्तयन्तु 'मनुष्यहितम्'; humane i.121.3 नर्याय द्विपादे 'नृभ्यो हिताय'; good for men vi.53.2 नर्यं वसु 'नृभ्यो हितम्'. (2) *m.* man; iv.25.1 को अर्य नर्यः 'मनुष्यहितः यजमानः'; name of a man i.54.6 त्वमाविथ नर्यं तुर्वशं यदुम् 'नर्यादीन् त्रीन् राज्ञः'. (3) *n.* manly deeds iv.16.6 विश्वानि शक्रो नर्याणि विद्वान् 'मनुष्याणां हितानि वृष्ट्यादीनि कार्याणि'; gifts for men i.72.1 हस्ते दधानो नर्या पुरूणि 'नृभ्यो हितानि नृषु साधूनि वा'.

नर्यापस् [नर्य + अ–] *a.* वीरकर्मा; doing manly deeds viii.93.1 वृषभं नर्यापसम् 'नरहितकर्माणम्', VS. xxi.38 नर्यापसं त्वष्टारम् ; cp. VS. xxviii.4.

नल्-अ *m.* = नर्ड. **नलद** *n.* खस; the plant called khasa AV. vi.102.3 कुष्ठस्य नलदस्य च, AV. iv.37.3 नलदी. **नलद-माल्-इन्** *a.* रक्तपुष्पों की माला वाला; carrying a garland of red flowers AA. iii.2.4.

नल्-इन *n.* कमल; lotus. **नव्-अ** [cp. नु] *a.* नवीन; new, fresh, young ii.18.1 रथो नवः.

नव-ग-त् *a.* हाल ही आई; newly come AV. iii.10.4 नवगर्ज्जनित्री = TS. iv.3.11.1 'नवं वरं गच्छति नूतनविवाहवती'.

नव-ग्व्-अ *m.* ऋषिवर्ग-विशेष; name of a mythical group, going in nines x.62.6 नवग्वो नु दशग्वो अङ्गिरस्तमः 'सत्रमासीनानामङ्गिरसां मध्ये केचन नवसु मास्सु कर्म कृत्वोदतिष्ठन् केचन दशसु मास्सु इत्येवमङ्गिरसामयनमुक्तम् । तेषामग्निर्नवग्वो दशग्वश्चोक्तः', vi.6.3 दिव्या नवग्वाः 'नूतनगमनाः'.

नव-च्छदि *a.* नौ-छता; having nine roofs TS. vi.2.10.

नव-जा [—जाः] *a.* नव-जात; newly born iv.6.3 नवजा नार्कः 'तदानीमेवोत्पादितः'. **नव-जा-त** *a.* = नवजा v.15.3 स संवतो नवजातस्तुतुर्यात ; 'नवैरन्नविशेषैर्जातं जन्म यस्य सः' on TS. i.1.14.1.

नव-ज्वार्-अ *m.* नव ज्वर; new pain i.42.8 नं नवज्वारो अध्वने 'नूतनः संतापः'.

नव-तर *a.* नवीनतर; newer ŚBr. **नव-तर्द्-म** *a.* नवच्छिद्रवान्; having new holes ŚBr.

नव-र्ति *f.* नब्बे; ninety. **नवति-शत** *n.* एक सौ नब्बे; one hundred and ninety. **नवर्ति-प्र-क्रम्-अ** *a.* नब्बे कदम लम्बा; ninety steps long ŚBr. **नवर्ति-नव** *f.* निन्यानवे; ninety-nine. **नवतीर्-नव** *f.* nine nineties = ix.61.1 'नवनवतिसख्याकाः. **नव-दश** *a.* उन्नीसवां; the nineteenth. **नव-दशन्** *f.* nineteen.

नव-दाव्-अ *m.* हाल ही जला चरागाह; recently burnt pasture land. Cp. TBr. iii.3.2 नवदार्व्यासु ओषधीषु; opp. to जरत्कक्ष.

नव-धा *av.* नौ बार, नौ भागों में; in nine ways, into nine parts. **नवन्** *f.* नौ; nine.

नव-नी-त *n.* मक्खन, नौनी घी; fresh butter.

नव-पद *a.* नौ पैरों वाला; nine-footed i.164.41 नवपदी गौरीः **नव-प्राश-अन** *n.* नवान्न खाना; eating of new corn PGS.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नव-र्म *a.* नवम, ninth; नवतम; newest.

नवर्च्-अ [नवानामृचां समाहारः] *m.* नौ ऋचाओं का वर्ग; aggregate of nine ṛks.

नव-वास्त्व *a.* नौ-घरा; having nine abodes, name of a mythological being i.36.18 नववास्त्वं वृहद्रथम् 'नववास्तु-नामकं राजर्षिम्। नवं वास्तु यस्यासौ नववास्तुः'. **नव-वृष** *a.* नौ बैलों वाला; having nine bulls AV. v.16.9 यदि नववृषोऽसि.

नव-षष्टि *f.* उनतर; sixty-nine.

नव-सू *f.* ताजी ब्याई; having recently calved iv.34.5 इमा अस्तं नवस्व इव ग्मन्. **नव-स्रक्ति** *a.* नौ-कोण; nine-cornered, consisting of nine parts (as a hymn). viii.76.17 नवस्रक्तिम् (वाचम्) 'दिक्षु व्याप्ताम्'.

नवावसर्थ *m.* नवीन आवास अथवा स्थान; new place ŚBr. ii.2.4.8 नवावसर्थे वैनमाहरेयुः 'नूतने स्थाने'. **नवावसान** *n.* नया आवास; new dwelling MS. मनुष्या ईन् न्वा उपस्तीर्ण-मिच्छन्ति किमु देवा येषां नवावसानम् (TS). even men wish for something spread out, how much more the gods whose is a new dwelling. **नवावसिर्त** *n.* = नवावसान ŚBr.

नवाशीति *f.* नवासी; eighty-nine.

नवाह्-अ *m.* पक्ष का प्रथम दिवस; first day of a fort-night.

नव्-इष्टि [√नु, or नव-विष्टि new work ?] *f.* स्तुति; song of praise, hymn viii.2.17 वज्रिन्नर्पसो नविष्टौ 'अभिनवे यागे'.

नव्-इष्ठ *a.* नवतम; newest i.82.2 नविष्ठया मती. **नव्-ईन** = नव. **नव्-ईय** *a.* नव; new, young iii.36..3 यथापिबः पूर्व्यां इन्द्र सोमां एवा पाहि पन्यो अद्या नवीयान् 'अतिशयेन अभिनवः'. **नव्-ईयांस्** *a.* नवतर; newer [= नव्यांस्] i.156.2 नवीयसे वेधसे. *f.* —**यसी**.

नं-वेद [= नव-वेद, 'receiving praise'] *a.* स्तुतिभाक्; receiving praise i.165.13 नवेदा म ऋतानाम् 'ज्ञातारः'. **नं-वेदस्** [नव-वेदस्] = नवेद i.79.1 उषसो नवेदाः 'न विदन्ति इति नवेदाः। मेघादुदकस्य निःसारणमग्निरेव जानाति उषसस्तु न जानन्ति' = TS. i.11.5 'न ज्ञायतेऽनेनेति'.

नव्-य [√नु] *a.* प्रशंस्य, स्तुत्य; to be praised v.12.3 उर्वयस्यः नव्यः 'स्तुत्यः'.

नव्-यांस् *a.* नवीयांस्; newer vi.20.10 नव्य इन्द्र 'नवतरं धनम्'. **नव्यसा** [*Instr.*] *av.* नये सिरे से; anew ii.31.5 स्तुषे यद् वां पृथिवि नव्यसा वचः 'नवतरेण वचसा'.

√**नश्** [नशति, –ते, cp. √अश्, √नक्ष्] पाना, पहुंचना; to attain, reach, meet with, find v.4.11 स रयिं नशते स्वस्तिं he obtains riches for welfare, viii.61.12 वाजिनं यमिन् नशत् 'व्याप्नोति', vii.42.2 वाहू ··· दिवो अन्ताँ अनष्टाम्. Forms. I. : *Pr.* नशति, –ते. *Ao. root.* आनट् (*2.3 s.*), नट् (*3. s.*); अनष्टाम्; *Inj.* नक् and नट् (*3. s.*) Ā. नंसि; *Op.* नशीमहि; *s* : *Sb.* नक्षत्. *Inf.* –नशे. *Ds.* ईनक्षसि; *Inj.* ईनक्षत्.

√**नश्** नष्ट या अदृश्य हो जाना; to be lost, perish, dis-appear vi.28.3 न तां नशन्ति, vi.54.7 माकिर्नेशत्. **नष्ट** *a.* विनष्ट; lost, perished. Forms. IV. P. : *Pr.* नश्यति; I. : *Pr.* नशति, –ते. *Pf.* ननाश; नेशुर्. *Ao. red.* : अनीनशत्; नेशत्; *Inj.* नीनशस्, नेशत्. *Ft.* नशिष्यति. *Pp.* नष्ट. *Cs.* नाशयति; *Inf.* नाशयध्यै.

नश् [*ns.* नक्] *f.* निशा; night vii.71.1 अप स्वसुरुषसो नग् जिहीते.

√**नशाय्** [नशायथः] पाना, पहुंचना; to reach x.40.6 विशो न कुत्सो जरितुर्नशायथः 'प्राप्नुथः'.

नष्ट-विष *a.* वह सांप जिसका विष जाता रहा है; a snake which has lost its venom AV. x.4.12 नष्टासवो नष्ट-विषाः. **नष्ट-वेद्-अन** (1) —**नम्** *n.* खोये की प्राप्ति; finding any lost object. (2) *a.* खोये की प्राप्ति का साधन; means of finding what is lost. **नष्ट-वेदनी** *f.* नष्ट-वेदनी ईष्टि; a sacrifice through which one gets back what one has lost.

नष्टैष [नष्टमन्विष्यति गवेषयतीति] *a.* खोये को ढूंढने वाला; searching for what has been lost TBr. iii.9.13 = **नष्टैषिन्** ABr.

नस् अस्मद् के स्थान में द्वितीया, चतुर्थी, षष्ठी में; enclitic form for *Acc. Dat. Gen. Plural* of the first personal pronoun.

√**नस्** [नंसते, cp. √निंस्] पहुंचना, मिलना, मैथुन करना; to approach, unite, copulate ix.71.3 स मोदते नंसते 'संश्लिष्टो भवति'. Forms: I. Ā. : *Pr.* नंसते; नंसामहे; *Inj.* नंसन्त; *Ao. root* : *Op.* नसीमहि.

नस् [or नास्] *f.* नाक; nose ii.39.6 नासेव नस्तन्वो रक्षितारा. **नस्-त** *n.* नसवार; snuff. **न-स्त्री-पुमम्** *n.* नपुंसक; eunuch TBr. iii.126. **नस्-य** *a.* नाक-संबन्धी, नासिकावर्ती; belonging to or being in the nose (as breath). —**र्यम्** *n.* नाक के बाल; nose-hair VS. xix.90.

नस्योर्त [नासिकायामोतः] *a.* नाथा (बैल आदि); having a string in the nose, tamed TS. ii.1.1.2 प्रजाः नस्योर्ताः **नस्-र** *m.* नथना; nostril.

नस्-वन्त *a.* नासिकावान्; having a nose AV. x.1.2 शीर्षण्वती नस्वती.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

√**नह्** बांधना; to bind, tie, fasten x.60.8 यथा युगं वरत्र्या नह्यन्ति. Forms. IV.: *Pr.* नह्यति; *Ipv.* नह्यतन (*2. pl.*); *Pt.* नह्यमान. *Pf.* ननाह. *Ps. Pt.* नह्यमान; *Pp.* नद्ध. *Gd.* –नह्य.

नह् [only in नद्भ्यः; cp. नध् covered under नपात] बन्धन; a bond, tie x.60.6 अगस्त्यस्य नद्भ्यः 'नन्दयितृभ्यः बन्ध्वादिभ्यः'.

नह्-अन *n.* बन्धक, आवरक; clamp x.67.3 अश्मन्मयानि नहना व्यस्यन् = TS. iii.4.11.3 'बन्धकानि'.

नहस्-र [√नह्] *n.* चटखनी, कील; bolt, nail, crotchet.

न-हि [*Particle*] क्योंकि नहीं; for not, surely not.

नहु-उष्-अ *m.* पड़ोसी, जन, जन्तु; neighbour, man, creature i.31.11 नहुषस्य विश्पतिम् 'एतन्नामकराजविशेषस्य', v.12.6 प्रसर्स्राणस्य नहुषस्य शेषः 'मनुष्यस्य'. **नहुष्-य** *a.* मानवसंबन्धी, मानवीय; relating to man, human ix.88.2 विश्वा नहुष्याणि जार्ता 'नहुषो मनुष्याः। तेषां संबन्धीनि'.

नहु-उस् [= नहुष] (1) *a.* प्रीत, मित्र; favoured, befriended i.122.11 अध ग्मन्ता नहुषो हवं सूरेः 'मनुष्यस्य'. (2) *m.* मित्र, पड़ौसी, जन, मनुष्य; friend, neighbour, man vi.26.7 त्वया नहुषा 'शत्रूणां बन्धकेन', x.49.8 अहं सप्तहा नहुषो नहुष्टरः 'बन्धकस्यापि बन्धकतरः', viii.8.3 आ यातं नहुषस्परि 'नहुष इति मनुष्यनाम मानुषाल्लोकात्'.

नाक [न+आक 'not near', very far = *वियोमन्] *mn.* स्वर्ग; vault of heaven, firmament i.68.10 पिपेश नाकं स्तृभिः 'नाको द्युलोकः', TS. v.3.7.1 सुवर्गो वै लोको नाको नास्मा अकं भवति. **नाक-पाल्-अ** *a.* स्वर्गरक्षी; guardian of heaven, a god AV. x.18.2 नाकपालश्चरति विचिन्वन्. **नाक-सद्** (1) *a.* स्वर्गस्थ; sitting or dwelling in the sky. (2) **—सद्** [नाकः सद्यते प्राप्यते यैर्मन्त्रैस्ते TS. iv.4.2] नाकसदो मन्त्राः ··· एतैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका अपि नाकसदः TS. v.3.7.

नाक्र *m.* नक्र, मगरमच्छ; snouty aquatic animal VS. xxiv.21, TS. v.5.13.1. **नार्ग** *m.* सांप; a snake.

नाचिकेत *a.* नचिकेता अथवा नचिकेतस् से संबद्ध; relating to Naciketa or Naciketas.

नाडी *f.* नाली, नलकी, डण्ठल; pipe, tube, the tubular stalk of a plant or any tubular organ (as a vein or artery) x.135.7 इर्यमस्य धम्यते नाडीः 'वाद्यविशेषो वेणुः'; चक्ररन्ध्र; the middle hole in a wheel TS. iii.4.8.3 दक्षिणं चक्रं प्रवृह्य नाडीमभि जुहुयात् 'स्वकीयरथस्य दक्षिणं चक्रमभेरुपरि धारयित्वा तस्य चक्रस्य रन्ध्राभिमुखत्वेन जुहुयात्'.

√**नाथ्** [= नाध्] सहायता मांगना; to seek aid, approach some one with a prayer or request. Forms. I. A.: *Pr.* नाथते; *Pt.* नाथमान. *Pp.* नाथित, नाधित.

ना-थ [√नाथ् or √नी for which cp. गाथ-गीर्त] (1) *n.* सहायता, शरण; help, refuge; cp. अनाथम्. (2) *a.* रक्षक; protector.

नाथ-काम *a.* याच्ञाकाम; seeking aid ChBr. i.4.1 ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि. **नाथ-विन्द्-उ** *a.* याचितदाता; procuring what is desired TMB. xiv.11.24. **नाथ-विद्** *a.* शरणदाता; granting protection AV. xi.1.15 अयं यज्ञो गातुर्विन्नाथविद्.

नाथा *f.* आर्ति; distress ŚBr. iii.5.1.29.

नाथ्-इ-र्त *a.* याचमान; one who seeks aid = **नाधित** x.34.3 न नाथितो विन्दते मर्डितारम् 'याचमानः'.

नाद्-अ [√नद्] *m.* तार-स्वर; loud sound, roar, crying x.11.2 नर्दस्य नादे 'स्तुतिलक्षणे शब्दे'.

नाद्-एय *a.* नदी से आया, नदी-संबद्ध; coming from a river, belonging to a river, fluvial VS. Mark TS. vii.4.13 नादेयीभ्यः for more frequent नादेयाभ्यः. **नाद्-य** *a.* = नादेय ii.35.1 चनो दधीत नाद्यो गिरो मे.

√**नाध्** [नाधते] मांगना; to seek aid.

नाध्-अ-मान *a.* याचमान; praying, seeking aid i.181.7 अवतं नाधमानम्. Cp. आर्ध = नार्ध 'supplicating'.

नाध्-अस् *n.* शरण, सहायता; refuge, help x.65.5 ययोरुभे रोदसी नाधसी वृतौ 'याचमाने'. **नाध्-इ-र्त** *a.* आर्त; oppressed, needy i.118.8 नाधिताय 'याचमानाय'.

ना-नद्-अ *m.* तार-स्वर; loud sound. **—दम्** *n.* 'प्रत्यस्मै पिपीषते' (v.42.1) में उत्पन्न साम; Sāman sung on vi.42.1.

नाना [*नृ-नृ 'man for man?'] *av.* बहुधा; variously i.102.5. **नाना-कार्म** [**—र्माः** *m. pl.*] नानाविध इच्छाएं; various desires or wishes; भेद, पृथग्भाव; difference ĀpGS xvi.15 एतावन्नाना 'अयं भेदः'. **नाना-चेत्-अस्** *a.* भिन्नमनस्क; of diverse mind ŚBr. **नानात्यया व्याधयः** व्याधियां नाना क्लेश वाली; diseases have various risks ChUp. **नानात्ययानां वृक्षाणाम्** = नानागतीनां नानादिक्कानाम्' ChUp. **नाना-धर्मन्** *a.* विभिन्न चरित्र वाले; of various character or having diverse customs AV. xii.1.45 नानाधर्माणम् (जनम्). **नाना-धिष्ण्य** *a.* नानावेदि; having different side-altars ŚBr. **नाना-धी** *a.* विविधसंकल्पवान्; of various intent ix.112.3 नानाधियो वसूर्यवः.

नाना-र्न [used as *av.*] बहुविध; of varions kinds

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नानानं वा उ नो धियः 'नानाजातीयकानि'.

नाना-प्रभृति *a.* विभिन्न प्रकार से प्रारब्ध; beginning differently ŚBr. **नाना-प्र-स्ताव्-अ** *a.* भिन्न प्रस्ताव वाला; having a different prelude (as a Sāman) ŚBr. **नाना-मनस्** = नानाचेतस् TS.

नाना-रथम् *av.* नाना रथों में; in separate chariots iii.6.9 सरथं याह्यर्वाङ् नानारथं वा. **नाना-रूप** *a.* विविधरूप; of diverse forms TS. iv.3.11.3.

नाना-लोक *a.* नानास्थानवर्ती; residing in different kratus TMB. xix.9.5 नानालोकाः स्तोमाः.

नाना-विश्-य *a.* विभिन्न जनों का (ग्राम); consisting of various peoples (a village) MS. **नाना-वीर्य** *a.* विविध शक्ति अथवा प्रभाव वाले; having different powers or effects AV. xii.1.2 नानावीर्या ओषधीः. **नाना-व्रत** *a.* विभिन्नकर्मा; having diverse customs or observances TS. v.3.1.3 पशवो नानाव्रताः.

नाना-सूर्य *a.* विभिन्न सूर्यों द्वारा भासित; illuminated by various suns ix.114.3 सप्त दिशो नानासूर्याः 'नानाविधैः सूर्यैरधिष्ठिता ऋतवो भवन्ति'.

नानुविद्यते [न + अनु—] (शुभकर्म का) अनुसारी नहीं है; does not accord with (pious actions).

नानोल्व *a.* विभिन्न उल्वों वाला; having more than one membrane or cover ŚBr.

नान्दन [= नन्दनम्] *n.* नन्दन कानन, नन्दन द्वार; pleasure-garden (paradise) SV. ii.5.2.8.6. **नान्दी** *f.* प्रसत्ति; joy i.34.4 त्रिर्नान्द्यम् वहतमश्विना 'नन्दनीयं संतोषकरं फलम्', i.145.4 नान्द्यै मुदे 'नन्दनीये कर्मणि'.

नापित [*स्नापित] *m.* नाई; barber, shaver.

नाभि [√नभ्] *f.* कूप, दराड़; well, fissure, opening ix.74.6 चतस्रो नाभो निहिता अवो दिवः 'चतस्रो दीप्तयः कलाः'.

नाभाक *m.* नभाक का अपत्य; a descendant of Nabhāka, name of a sage of the Kaṇva family viii.41.2 नाभाकस्य प्रशस्तिभिः.

नाभा-नेद्-इष्ठ *m.* संबन्ध में अतिसमीप, एक नाम; nearest in kin, a name (नाभा = नाभौ) x.61.18 नाभानेदिष्ठो रपति प्र वेनन्.

नाभि-इ [√नभ्] *m.* नहन, चक्रपिण्डिका, नाभि अथवा सुंडी; nave; navel viii.41.6 चक्रं नाभिरिव श्रिता, TS. i.8.22.5 अमृतस्य नाभिम् 'बन्धनरज्जुम्', TS. iii.1.11.2 वि ष्यतु नाभिमस्मे, TS. iv.1.8.2 नाभिम् 'बन्धूनामाश्रयभूतम्'.

नाभि-दघ्-न *a.* नाभि तक पहुंचने वाला; reaching upto the navel KS. xxi.4.

नाम [√नम्] *av.* नाम लेकर, नाम से; by name, namely, called 1.108.3 चकार्य हि सध्र्यङ् नाम भद्रम् 'स्वकीयं नामधेयम्'. **नाम-ग्राह्-अ** *m.* नामग्रहण; mentioning by name LŚ. i.3.17. **नाम-ग्राहम्** *av.* नाम लेकर; mentioning by name KS. xi.10 यथा वा इदं नामग्राहम् असा असा इति ह्वयति (MS) as one here by way of mentioning the names calls he there, he there. **—ग्राहात्** AV. x.1.12 पित्र्यान्नामग्राहात् 'mentioning father by name'. **नाम-था** *a.* नाम से; by name AV. xi.8.7 यो वै तां विद्यान्नामथा. **नाम-धृ-अ** *a.* नामधारी, नामद; getting a name, a name-giver AV. ii.1.3 यो देवानां नामधः 'नाम धारयिता' = **नाम-धा** x.82.3 यो देवानां नामधा एक एव = TS. iv.6.2. Cp. भागधा 'भागप्रदः' TS. iv.6.3.1. **नाम-धेय** *n.* name, title x.71.1 नामधेयं दधानाः. **नामन्** [√ज्ञा or नम्यते दीयते इति, √नम्] *n.* नाम; name; ख्याति; fame : ते नाम विधेम 'तव ख्यातिं कुर्मः' ABr. xxiv.6. Note नामेति निपातः प्रश्नप्रतिवचनयोर्वर्तते का नामेयं नदी को नामासि.

नाम-विभ्रत्-इन् *a.* केवल नामधारी; bearing only the name AV. xv.13.6 नामबिभ्रत्यतिथिः.

नाम-रूप *n.* नाम और रूप; name and form BṛUp.

नामादेशम् *av.* नाम निर्दिश्य, नाम लेकर; by name, naming.

नाम्-इन् *a.*, see अ-नामिन् 'not bending'.

नार्व [अकृष्टपच्याः स्वयंजाता व्रीहयः] *m.* स्वयमुत्पन्न व्रीहि; rice grown without ploughing ŚBr., TS., KS.

नाय्-अ [√नी] *a.* नेता; leader vi.24.10 सचस्व नार्यमवसे 'नेतारम्'. = नयः 'direction' ?

नार्-अ [नृ, नर्] *m.* आदमी; man. **नाराः** [*m. pl.*] जल; water AA.

नारक (1) *a.* नरकसंबन्धी; relating to hell, hellish. (2) = नरक; hell.

नारद [or नारद] *m.* name of a sage : a Kaṇva or Kāśyapa author of viii.13, ix.104,105.

नारायण [Patronymic of नर] *m.* आदिमर्त्य का पुत्र; the son of the original Man with whom he is generally associated TAr.

नारा-शंस्-अ (1) *a.* नराशंससंबन्धी; belonging to Narāśaṁsa. (2) **—सः** *m.* भक्षिताप्यायित चमस; a camasa which has been eaten and then replenished. (3) *m.* मनुष्यप्रशंसाकारी स्तोम; a stoma lauding the man TS. i.8.5.2 नाराशंसेन स्तोमेन. **—शंसी** *f.* राजामात्यादि-प्रशंसाविषयक गीत; song containing praise of men : प्रातर्ता रत्नं प्रातरित्वा दधाति (i.125.1)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इत्यादिका मनुष्याणां स्तुतयः.

नारि *a.* अशत्रु; not an enemy, not inimical VS. xxxvii.1 आददे नारिरसि 'good for men.' **नारी** = नारि i.28.3 यत्र नारी.

नारि-ष्ठ्-अ [*m. du.*] पाचकाग्नि एवं प्राणवायु; the digestive fire and the wind of breath TS.

नार्-मर्-अ *m.* एक राक्षस; name of a demon ii.13.8 यो नार्मरं सहवसुं निहन्तवे 'नॄन् मनुष्यान् मारयतीति नृमरः कश्चिदसुरः । तस्यापत्यं नार्मरः'.

नार्मिणी [from *नार्मिण which is from *नार्मिन् : नर्म 'jest'] *f.* प्रमोदपूर्ण नगरी; name of a sportive town i.149.3 आ यः पुरं नार्मिणीमदीदेत 'नर्मवर्ती यजमानानां संबन्धिनीमुत्तरवेदिम् । यद्वा नृणां मनसि स्थिताम्'.

नार्-मेध्-अ *a.* नृमेधशब्दघटित साम; a Sāman containing the word नृमेध.

नार्-य *m.* एक नाम; name of a person viii.24.29 नार्यस्य दक्षिणा 'नरहितो नर्यः । तस्यापत्यम्'.

नार्-षद्-अ *m.* नृषद् का पुत्र कण्व; patronymic of Kaṇva i.117.8 यन्नार्षदाय श्रवो अध्यधत्तम् 'नृषदः पुत्राय'.

नाव्-अ [√नु] *m.* स्तुति, जयघोष; shout of joy or triumph viii.25.11 तं नो नार्वमुरुष्यत 'यज्ञियां नावम्', ix4.5.5 इन्दुं नार्वा अनूषत 'वाचः'.

नार्व-प्र-भ्रंश्-अन [correct नार्वः प्र–] *n.* नौका डूबना; ship-wreck AV. xix.39.8.

नार्वा *f.* नौका; boat, ship i.97.8 सं नः सिन्धुमिव नार्वयाति पर्षा 'नावा'.

नावाज्-अ [नावा √अज्] *m.* कर्णधार; boatman ŚBr.

नाव्-य [नावा तार्या नदी] (1) *a.* नौका द्वारा पार करने योग्य; navigable i.80.8 नवतिं नाव्या अनु 'नावा तार्याः'. (2) *m.* नौनेता अर्थात् कैवर्त; boatman ĀpGS. vi.2.

नाशयध्यै [*Dat. Inf.* √न] नष्ट करने को; to cause to disappear. **नाशय्-इ-तृ** *a.* नाशयिता; destroying, removing . **नाश्-उक** *a.* नाशक, नष्टभावी; destroying, prone to destruction TS. ii.6.5.4.

नाष्-ट्रा [√नश्, नाशयतीति] (1) *a.* नाशक; destroyer. (2) *f.* नष्टि, आर्ति; danger. (3) रक्षस्; a demon VS. xxxvii.12 नाष्ट्राभ्यस् पाहि, ŚBr. i.1.1.2 नाष्ट्रा रक्षांस्यर्तोऽपहन्ति 'आसुरीः प्रजाः'.

नास् [= नस्] *f.* नाक; nose.

नासत्य [√नस् 'unite', *नसति] (1) सहायक, सत्यवादी, मित्र; helpful, truthful, friendly iv.3.6 परिज्मने नासत्याय 'सत्यस्य नेत्रे'. (2) *m.* अश्विन्; Aśvins i.34.9 येन यज्ञं नासत्योपयाथ.

नासनयोगविहित *a.* जिसे आसन नहीं अर्पित किया गया है; not respected by offering seat Sat. xxvi.2.

नासा *f.* नासिका; nose ii.39.6 नसिव नस्तन्वो रक्षितारा, AV. v.23.3 यो नसि परिसर्पति. **नासिका** *f.* nose x.163.1.

नास्त्-इक *a.* प्रत्यक्षवादी; not believing in adṛṣṭa.

नाहुष्-अ *a.* संबन्धी, पड़ोसी; kindred, neighbour vii.95.2 घृतं पयो दुदुहे नाहुषाय 'नाहुषाय राज्ञे'.

नि [*Prefix*] नीचे, में; down, in, into.

नि √इ नीचे जाना; to go down अणिमानं न्येति जर्या 'काश्यं निगच्छति' BṛUp. Cp. आवर्त्यं न्यैत्य 'गत्वा' BṛUp.

√निस् चूमना; to kiss i.144.1 प्रथमं ह निंसते.

निः √क्षि [—क्षिणोति] निःशेषेण नष्ट करना, परे करना; to destroy, remove.

नि-कष्-अ *m.* मैढ़ा; wooden implement to level up ploughed field Sat. xxvi.2.

नि-कक्ष *m.* कक्षसंधि, बगल; armpit ŚBr.

नि √कम् नीचा दिखाने की इच्छा करना; to desire to show disrespect TBr. i.4.4 निं तां एतस्याहवनीयो गार्हपत्यं कामयते; 'न्यक्कर्तुं कामयते'. **निं-काम्-अ** *a.* लालायित; eager iii.1.15 ईळे सखित्वं सुमतिं निकामः 'नितरां कामयमानः'. **नि-काम्-अ** *m.* अभिकाङ्क्षा, प्रसक्ति; desire, pleasure ix.113.10 यत्र कामा निकामाश्च 'नितरामवश्यं प्रार्थ्यमाना इन्द्रादयः'. **निकाम-धर्-अण** *a.* स्वेच्छया धारयिता; holding at will TBr. iii.6.13. **निं-कामन्** *a.* अभिलाषी; desirous, eager x.92.9 निकामभिः 'नियताभिलाषैः'. **नि-काय्-अ** [√चि] *m.* ढेर, वर्ग; heap, group VS. xv.5 निकार्यश्छन्दः 'वायुः' = TS. iv.3.12.2. **नि-काय्-इन्** *a.* निकायवर्ती; being in or forming a group Sat. xvii.1.

नि-कार्-इन् *a.* हानिकारक; injurer VS. xxvii.4 पूर्वचितो निकारिणः = TS. iv.1.7.2 'निराकर्तारः'.

नि-काष्-अ *m.* निकर्षण, घर्षण; rubbing. Cp. अ-णिकाषम् 'अघृषन्' ĀśŚS. 354.

नि-किल्विष *n.* किल्विषाभाव; freedom from guilt, deliverance from sin x.109.7 कृत्वी देवैर्निकिल्विषम् 'किल्विषाभावं कृत्वा'. **नि-कूल** *a.* (पर्वत से) निम्नगामी; going downhill.

नि √कृ नीचा कर देना; जीत लेना; to bring down, subdue, overcome i.164.29 निं हि चकार मर्त्यम् 'नीचैः करोति प्रणतान् करोति'.

नि √कृत् काट डालना; to cut TS. ii.5.1.7 यो नखानि निकृन्तति. *Caus.* नखानि निकृन्तयीत Āgniveśya Gṛhya. iii.5.1.

नि-कृत्वन् *a.* प्रवञ्चक; deceitful x.34.7 निकृत्वानस्तपनाः

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'पराजये निकर्तनशीलाः'.

नि-कृन्त्-अन *n.* धांस, फन्ना; a wedge used in splitting wood.

नि√कृष् [—कर्षति] नीचे खींचना; to drag down TS.

नि-कोश्-र्य *mn.* आंतों का भागविशेष; a particular part of the entrails (of a sacrificial animal).

नि√क्रम् [in अनुनि √क्रम्] पीछे चलना; to follow र्स यो वाचं व्याहर्तां मिथुर्नेन नानुनिक्रामात् (ŚBr.) he who shall not follow the word uttered by us with another of the corresponding gender.

निक्-र्त [√निज्] *a.* प्रक्षालित; washed, cleansed. **निर्क्त-हस्त** *a.* प्रक्षालितहस्त; clean-handed iv.45.5 यन्निर्क्तहस्तस्तरणिः 'शोधितहस्तः'.

नि-र्क्रम्-अण *n.* नीचे पैर रखना, कदम, न्यग्भावेन पतन; placing the feet down i.162.14 निर्क्रमणं निषदनम् 'नितरां क्रमते यत्र तन्निक्रमणं स्थानम्', TS. i.7.2.4 यस्यै निर्क्रमणे 'न्यग्भावेन पतने (वर्षायाः).

√निक्ष् [निक्षति] वींधना; to pierce AV. xix.29.1 निक्ष दर्भ सर्पत्नान् मे, v.2.9 रक्षसे विनिक्षे 'नाशाय'.

नि-क्ष्विद्-अस् [*Inf.*] नष्ट करने को; to destroy MS.

नि√खन् धरती में खोदना, दबाना; to dig into (the ground), bury i.117.5 रुक्मं निखातम्.

निं-खा-त [√खन्] (1) *a.* गाड़ा, दबाया; buried, fixed in the ground i.117.5 रुक्मं न दर्शतं निखातम्. **—तक** *a.* थोड़ा-सा खोदा; dug in a little. (2) **—तः** [निखन्यते इति निखातो गर्तान्तरालः] *m.* गढ़ा; hole dug in the ground.

निः√खिद् फाड़ डालना; to tear out AV. v.18.2 तां न शक्नोति निःखिदम् 'to tear out' (*Inf.*).

नि√खिद् [खिदति] दबाना, तोड़ना; to press, smash iv.28.2 त्वा युजा नि खिदत् सूर्यस्य (चक्रम्) 'आच्छिनत्'; खिन्न हो जाना; to become languid निखिदन् वषट् करोति 'खिद्यमानः' ĀpŚS. 870.

नि-खुर्य-प्-अ *a.* नितरां पशुपालक; protector of animals TBr. iii.8.11; cp. खुर.

नि-गद्-अ [निगद्यन्ते उच्चैरिति निगदाः प्रैषाः, परसंबोधनार्थाः 'प्रोक्षणीरासादय', अग्नीद्! अग्नीन् विहर इत्येवमादयो मन्त्राः] *m.* प्रैषमन्त्र; recitation of the prose embodying command, prayer recited aloud, prose-verses spoken aloud.

नि√गम् आ पड़ना; to come to, get x.10.11 किमु स्वसा यन्निर्ऋतिर्निगच्छात् 'प्राप्नोति'; सीखना, जानना, to learn ब्रह्म निगन्तव्यम् 'अधिगन्तव्यम्' Sat. xxiv.4. **नि-गम्-अ** *m.* मन्त्र; stanza Sat. vii.3: वणिक्पथ; the way of the traders Sat. xxvi.9.

निगलाकृति [नितरां गलाकृतिः] *a.* परिमण्डल, वर्तुल; of round shape.

निं-गल्-गलीति [√गृ] गड़गड़ाती है; makes sound VS. xxiii.22 निं गल्गलीति धारका 'शब्दानुकरणम्। यद्वा निगिरति शिश्नम्'.

नि√गा – पर पड़ना; to go to, come to ŚA. iv.10 मा त्वं पुत्र्यमघं नि गाः.

नि-र्गु-त् [√गु 'sound'] *a.* अपलापकारी; reviling, enemy x.128.6 प्रत्यञ्चो यन्तु निर्गुतः पुनस्ते 'भयेनाव्यक्तं शब्दं कुर्वन्तः' = TS. iv.7.14.3 'पलायनपराः'; cp. नैर्गुत.

नि√गृ सटक जाना, खा लेना; to swallow down AV. v.18.7 शर्तापाष्टां निगिरति.

नि√ग्रह् अपना लेना; to take over, adopt न्यगृह्णीत 'निगृह्य स्वपुत्रत्वेन स्वीकृतवान्'; पकड़ना; to hold down iv.57.7 इन्द्रः सीतां नि गृह्णातु 'सीताधारकाष्ठं नि गृह्णातु'; दबाना; to press down निगृह्णीयात् 'निपीडयेत्' ĀpŚS. 1373.

नि-ग्रह्-अण *n.* संयोजन; joining together Sat. vii.2; आरोधन; besieging, confinement.

नि-ग्राभ्-अ *m.* निकर्ष; opp. to उद्ग्राभ 'उद्ग्रहणम्, उत्कर्षः'; निग्रहण; pressing down, power to press down TS. iv.6.3.4 निग्राभेणाधरां अकः 'निग्रहसामर्थ्येन', KS. i.2.12 उद्ग्राभश्च निग्राभश्च; cp. TS. i.4.14.2 'प्रागादिमन्त्रः सोमनिग्रहणहेतुत्वान्निग्राभ इत्युच्यते'.

नि-ग्राभ्-या [अध्वर्युणा यजमानाय समर्पिताः चमसस्थाः सोमाभिषवार्थाः आपः, or कुम्भे नितरां ग्रहीतव्याः आपः] *f.* वह जल जो सोम को पीसने से पहले उस पर छिड़का जाता है; the water which is sprinkled on the Soma plants before they are pressed TS. iii.1.8.1 निग्राभ्याः स्थ.

नि-घण्टू-उ *m.* कोश; glossary; from निर्ग्रन्थ्.

नि√घुष् रौंदना; to trample down, crush, destroy viii.50.8 येभिर्नि दस्युं मनुषो निघोषयः 'नितरामाक्रोशयसि'.

नि-घृष्-व [नितरां दीप्यमानः] *a.* अत्युज्ज्वल; very brilliant, rubbed off TAr.

निं-चक्रया [निं-चक्रा] *av.* नीचे की ओर भागते रथों से; with down-rolling chariots viii.7.29 यर्युर्निचक्रया नरः 'नीचीनचक्रया अवाङ्मुखं प्रवर्तमानया रथकट्यया'.

नि-चर्कृण cp. निचुर्कृण.

नि-चाय्-अ *a.* विशेषेण पूज्य; very respectable TBr. ii.4.3.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नि-र्चाय्या [= —य्य *Gd.*] आदर के साथ देख कर; regarding with reverence i.105.18 उज्जिहीते निर्चाय्या 'दृष्ट्वा'.

नि√चि (1) एकत्र करना, बीनना, ढेर लगाना; to heap up, collect. (2) देखना; to see, observe ŚBr. vi.3.1.8 चक्षुषा निचिकीषते 'द्रष्टुमिच्छति', निचिक्युः 'निश्चयेन ज्ञातवन्तः' BṛUp., AV. i.10.2 विश्वं ह्युग्र निचिकेषि दुर्गम्, निचाय्य 'दृष्ट्वा ज्ञात्वा' Kaṭha. **नि-चि-र्त** *a.* दृष्ट, ज्ञात; seen, known ii.12.13 यः सोमपा निचितः. **नि-चि-र** *a.* अवहित; attentive iii.9.4 निचिरासो अद्रुहः 'नितरां चिरासः चिरंतनाः'.

नि-चुङ्कण [= निचुङ्कण, √कण् 'sound', 'roaring downwards'] *m.* ओघ; flood. See निचुम्पुण.

नि√चुद् क्षिप्र प्रेरित करना; to impel quickly viii.24.25 निं चोदय 'नितरामत्यर्थं प्रेरय'.

नि-चुम्पुर्ण *m.* ओघ; swell viii.93.22 अपां जग्मिर्निचुम्पुर्णः 'निचान्तो भक्षितः पृणः प्रीणयिता। यद्वा निचमनेन प्रीणाति इति भक्षणेन तर्पयतीति निचुम्पुणः नितरां पुण्यहेतुः'.

नि√चृत् [—चृतति] फंसाना या भीतर डालना; to insert, infix Kauś. lxxxv.13 शङ्कुं निचृतति.

निं-चे-तृ *a.* विवेकी; one who observes with discrimination i.185.2 निचेतारा च कर्णैः 'संचयकर्तारौ' = **निचेर्तृ** AV. x.61.27 ये स्थ निचेतारो अमूराः 'विविक्तारः'.

नि-चेर्-उ [√चर्] *a.* नितरां चरणशील अथवा निगूढत्वेन चरणशील; gliding, creeping i.181.5 प्र वां निचेरुः ककुहः 'नीचैरुच्चैश्चरन्', TS. iv.5.3 1 नमो निचेरवे 'निरन्तरं चरणशीलाय अभ्यन्तरसेवकाय'.

√निज् [नेनेक्ति] धोना; to wash ix.71.3 नेनिक्ते अप्सु; cp. अभ्यवनेजयति 'प्रक्षालयति' Kauś. lxxi.16. Forms. II. Ā. : *Pt.* निजानं. III. : *Ipv.* निनिक्त (*2. pl.*). *Ao. a* : अनिजम्; *s* : अनैक्षीत्; *Inj.* निक्षि. *Pp.* निक्त; *Gd.* निक्त्वा, –निज्य. *Inf.* –निजे. *Cs.* नेजयति. *Int.* नेनिक्तः *Ipv.* नेनिग्धि.

नि-ज्-अ [√जन्] *a.* प्राकृत, जन्मजात; innate, native, familiar, constant iii.5.2 निजो भूयासमुत्तमः; अपना, भीतरी; one's own; cp. निष्ट्य.

नि-ज-घ्न्-ई [√हन्] *a.* निहन्ता; striking down ix.53.2 अर्या निजघ्निरोजसा.

नि-र्जङ्घ [न्यग्भूतजङ्घः] *a.* बिंगी टांगों वाला; having bandy legs TAr. i.28.1. **नि-र्जानु-का** *f.* गोडों की कंपकंपी या थरथराहट; shaking or trembling of the knees TAr. **नि-र्जुर्** *f.* निगलना; swallowing ii.29.6 त्राध्वं नो देवा निर्जुरो वृकस्य 'निहननात्' = VS. xxxiii.51 'नितरां जूर्यते हिनस्ति इति निजूः तस्मात्' Mah., 'नितरां यो भक्षितं जरयति स निजूः तस्मात् बुभुक्षितात्' Uv. = *निगुरः.

नि√जूर्व् आग से जलाना, मारना; to consume by fire, kill x.187.3 यो रक्षांसि निर्जूर्वति 'निहिनस्ति'.

निर्णि-क् [निणि√अच् for which cp. मर्दक् from मद्रि-अच्] *av.* छिपे-छिपे; secretly iv.5.8 गुहा हितमुप निर्णिग् वदन्ति 'नितरां नेनेक्ति शोधयतीति निणिक् क्षीरम्'. **नि-र्णी** *n.* रहस्य; secret.

निण्-र्य (1) *a.* अन्तर्हित, अभ्यन्तर; inner, hidden, secret i.95.4 कं इमं वो निर्ण्यमा चिकेत 'निर्णीतम्। अन्तर्हितनामैतम्'. (2) —**र्ण्यम्** *n.* रहस्य; secret vii.33.9 तं इन्निर्ण्यं हृदयस्य 'तिरोहितम्। दुर्ज्ञानम्'. (3) *n.* गुप्त स्थान; secret place i.32.10 वृत्रस्य निर्ण्यं वि चरन्त्यापः 'निर्नामधेयम्। अप्सु मग्नत्वेन गूढत्वात तदीयं नाम न केनापि ज्ञायते'.

नि-तत्न्-ई [√तन्] *f.* एक कृत्तिका; name of one of the seven Kṛttikās TS. iv.4.5.1 **नि-तत्नी** [KS. xl.4 नितत्नि] a species of plant (भंगरा ?) AV. vi.136.1 तां त्वा नितत्नि केशेभ्यो दृंहणाय खनामसि. **नि-तान्-अ** *m.* नीचे जाने वाली जड़; the shoot of a plant which grows downwards AV. vi.139.1 त्रयस्त्रिंशन्नितानाः.

नि√तप् जलाना; to consume.

नि-तराम् *av.* नीचे को; downwards TBr; अत्यन्तम्; very much.

नि√तम् ग्लान अथवा म्लान बनाना; to cause dejection or languor नितमयति 'ग्लपयति'.

निं-तिक्-त [√तिज्] *a.* प्रसूत, प्रेरित, तेज किया; excited, roused up. x.111.9.

नि√तुद् बींधना, खुभ जाना; to pierce, penetrate. i.58.1 नू चित् सहोजा अमृतो निं तुन्दते 'नितरां व्यथयति। यद्वा निर्गच्छति। तुन्दतिर्गत्यर्थः सौत्रो धातुः', AV. v.7.7 नितुर्दन्तीम् अराते.

नि√तुश् देना, बांटना; to grant, distribute viii.55.8 प्रस्कण्वाय निं तोशय 'नियमेन देहि'.

नि√तृद् बींधना; to pierce, cleave.

नि√तृप् छकाना; to satisfy viii.70.10 त्वानिदो निं तृम्पसि 'प्रीणयसि'.

नि√तृ ध्वस्त करना, दबा लेना, जीत लेना; to dispel, overpower ix.79.5 निंदंनिदं पवमान निं तारिषः 'विनाशय'.

नि-तोद्-अ *m.* गर्त; pit KŚS. xvi.8.8. **नि-तोद्-ईन्** *a.* निव्याधिन्, बींधने वाला; piercing x.34.7 अक्षासः नितोर्दिनः. **नि-तोश्-अन** *a.* दाता; granting, bestowing vi.1.8 नितोशनं वृषभं चर्षणीनाम् 'हिंसकम्', on TBr. iii.6.10 'नितरां हन्ता'.

नि-र्त्य [cp. निष्-र्त्य] *a.* सहज, स्वीय; one's own

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

iii.53.24 हिर्न्वन्त्यश्वमरणं न नित्यम् 'सहजम्'. **नि-त्यक्-त** *a.* नितरां क्षीण; very weak or worn out ŚBr. i.4.4.11. **नित्य-जात** *a.* नित्य प्रादुर्भूत; always reborn. **नित्य-प्रश्न** [नित्यं प्रश्नाध्ययनं यस्य] *a.* नित्य पठनीय ब्रह्मयज्ञ; Brahmayajñá Sat. xxvi.3. **नित्यम्** *av.* सदा, सततम्; always, constantly. **नित्य-वत्सा** *f.* सदा बछड़े वाली; having a calf continuously AV. xii.104.1 सुदुघां नित्यवत्साम्. **नित्य-स्तो-त्र** *a.* सदा स्तुत; receiving perpetual praise ix.12.7 नित्यस्तोत्रो वनस्पतिः 'संततस्तोत्रः'. **नित्य-हो-तृ** *a.* सतत-याजी; always sacrificing x.7 4 नित्यहोता (अग्निः) 'सततं होमनिष्पादकः'.

नित्यारित्र *a.* अपने चप्पुओं वाली (नौ); having its own oars, moving by itself i.140.12 नित्यारित्राम् (नावम्) 'नियतत्विग्रूपोदकाकर्षणकाष्ठसाधनोपेताम्'. **नित्येष्टी** *f.* 'दर्श-पूर्णमासौ'.

√निद् [√निन्द्] निन्दा करना; to blame, revile x.48.7 किं मा निन्दन्ति शत्रवः, x.27.6 ये निनिर्दुः सखायम्. Forms. I. P. : *Pr.* निन्दति; *Sb.* निन्दात्; *Ipv.* निन्दत. *Pf.* निन्दिर्म; निनिर्दुर्. *Ao. root* : *Pt.* निदानं; *is* : अनिन्दिषुर्; *Sb.* निन्दिषत्. *Ps.* निन्द्यते; *Pp.* निन्दितं. *Ds. Sb.* निनित्सात्.

निंद् (1) *f.* निन्दा, नफरत, उपहास, खिल्ली; contempt, ridicule i.24.4 पुरा निंदः 'निन्दायाः पूर्वम्'. (2) *a.* निन्दक; mocker, blamer, enemy i.4.5 उत ब्रुवन्तु नो निंदः निन्दितारः'. **निद्-आन** *a.* निन्द्यमान; reproached, ridiculed iv.5.12 रेकु पदं न निदानं अगन्म 'निन्द्यमानाः'.

निंदा *f.* निन्दा; अवमान; disgrace vi.12.6 स त्वं नो अवन् निंदायाः 'निन्दायाः'.

नि-दाघ्-अ [√दह्, cp. निदाह] *m.* दाह, ग्रीष्म; heat, hot season ŚBr.

नि-दार्तृ [√दा 'bind'] *a.* बन्धक, निरोधक; one who fastens or ties up viii.72.5 निदार्तारं न विन्दते 'निरोधकम्'.

नि-दान [√दा 'bind'] *n.* पट्टी, रस्सी, बन्धन; band, rope, halter vi.32.2 उदुस्रियाणामसृजन्निदानम् 'बन्धनम्'; मूल-कारण; real cause ŚBr. i.2.2.4; अभिधानी, गोबन्धनार्था रज्जुः, निदाने 'पश्चिमपादयोरधस्तादुपरिष्टाच्च बन्धन्यौ रज्जू, अथवा धेनुविषाणयोर्वत्सस्य बन्धन्यौ'.

नि-दान्य [*Gd.* √दा] बांध कर; tying. **नि-दिग्-ध** [√दिह्] *a.* लिपा, पुता, पलस्तर हुआ; smeared, plastered, ŚBr. i.5.5.13 अधोभूमौ निदिग्धम्. **नि-दि-त** *a.* बद्ध; fettered v.2.7 शुनश्चिच्छेपं निदितम् 'नितरां बद्धम्'.

नि √दी – पर चमकना; to shine down upon, bestow anything by shining upon i.113.117 आयुर्नि दिदीहि प्रजां वित 'नितरां प्रकाशय'.

नि √द्रा सोना; to sleep ŚBr. **नि-द्रा** *f.* नींद; sleep viii.48.14 मा नो निद्रा ईशत.

नि-धन *m.* निधान, परिणाम, निगमन, आवास, साम की अन्तिम भक्ति; receptacle AV. xii.1.48, conclusion, place of residence, Sāman chanted at the conclusion 'अन्ते सर्वैर्गातव्यः सामभागः' KŚS. x.8.18 निधनमुपयन्ति 'निधनं गायन्ति', TS. iii.3.1.1 इन्द्रो निधनम्; five parts of Sāman : हिंकार, प्रस्ताव, उद्गीथ, प्रतिहार, निधन; कटे दर्भों का गैरा; handful of the cut grass ĀpŚS 37. **निधना** *f.* name of the AV. verses xviii.2.46-60; cp. Kauś. lxxx.41.

निधन-वन्त् [= निधानवन्त्] *a.* प्राप्तनिधिक; one who has obtained treasure.

नि √धा तले या नीचे रखना, चिनना; to put down, pile up TS. v.7.6.6 प्रजापतिर्वा एतं न्यधत्त 'चितवान्', तान् निदधति 'तदर्थं पिण्डान् निदधति' ChUp.; to appoint TS. i.3.6.9 निं त्वामग्ने मनुर्दधे Manu has appointed thee; कपड़ा उतारना; to take off clothes निधाय कृष्णम् 'मुक्त्वा कृष्णवस्त्रम्' Kauś. xxxiv.6.

नि-धा *f.* शृङ्खला, पाश, जाल; snare, net ix.83.4 गृभ्णाति रिपुं निधया निधापतिः 'पाश्या, पाशसमूहेन', TAr. iv.42 निधयेव बद्धान्.

नि-धार्तृ *a.* स्थापक, नीचे जमाने वाला; one who lays down, i.e. imprints or leaves footmarks x.30.2 उग्रं निधार्तु-रन्वायमिच्छन् 'स्थापयितुः'. **नि-धा-तोस्** [*Abl. Gen. Inf.*] नीचे रखने को; to put down i.41.9.

नि-धान (1) *n.* पात्र, भाजन, स्टोर, स्थान; receptacle, place for depositing anything, place iii.31.2 चर्कार गर्भं सनितुर्निधानम् 'रेतःसेकनिधानीमेनाम्', VS. xxix.16. शफानां सनितुर्निधाना = TS. iv.6.7.2; सुम में लगाने का लोहपत्र; the iron fixed on a horse's hooves. (2) स्थापन; placing. Note निधानं स्थापनं, निवपनं तु यथा बीजं न्युप्यते क्षेत्रे तद्वत् क्रिया. **नि-धान्-य** *a.* स्थापनीय; fit for being laid or put down viii.72.18 पदं हर्यतस्य निधान्यम् 'निधानार्हम्'. Cp. अभिनिधानं 'अभिपीडनम् अङ्गुल्या'.

निधा-पति *m.* व्याध, पाशवान्; possessor of snares, hunter ix.83.4 गृभ्णाति रिपुं निधया निधापतिः 'पाशसमूहस्वामी'.

नि-धार्-अय *a.* स्थापक, धारयिता; one who establishes or supports viii.41.4 यः कर्कुभो निधारयः 'निधारयति'.

नि √धाव् [—ते] मलना, चिपटना; to rub into one's person, cling to, rub finger into eye. **नि-धाव्-अन** [अञ्जनोपेताङ्गुलेश्चक्षुषि पुनःपुनः पर्यावर्तनम्] *m.* अञ्जनभरी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अङ्गुली को आंख में फिराना; to move finger into the eye.

नि-धू-ई [निधीयत इति] *m.* परोसा, उखा का निम्न भाग; setting down or serving food i.183.4 इमें वां निधयो मधूनाम् 'निधानानि'; वाड़ा, घेर; stall x.108.7 अयं निधिः सरमे अद्रिवुध्नः 'कोशः'; treasure x.108.2 मह इच्छन्ती पणयो निधीन वः; the base of ukhā; opp. to उद्धि ŚBr. i.5.5.3.

निधि-गोप्-अ *a.* = निधिपा.

निधि-पति *a.* कोश-रक्षी; guardian of treasure AV. vii.18.4. **निधि-पा** *a.* निधिपालक; guardian of treasure AV. xii.3.34, TS. i.4.44.1.

निधि-मन्त् *a.* निधिपूर्ण, प्रचुर; containing treasure, forming a store, abundant ii.39.1 गृध्रेव वृक्षं निधिमन्तम्, x.59.2 सामन्नु रायें निधिमन्न्वन्नम् 'निधानवत्'.

नि √धू [धूनोति, धुवति] फेंक देना; to throw down; अर्पण करना; to present, offer TS. v.2.5.3 यद् दक्षिणा पितृभ्यो निधुर्वेत् 'नितरामर्पयेत्'.

नि √धृ झुक जाना, नीचे पड़ जाना; to bend or yield to i.37.7 निं वो यामाय मानुषो दधृग उग्राय मन्यवे 'निक्षिप्तवान्'.

नि √ध्रुव् स्थिर करना; to make firm TMB. ix.8.10 अमुष्मिन्नेवैनं लोके निध्रुवन्ति (text reads निष्नुवन्ति 'धू विधूनने अत्रोपसर्गविशात् प्रीणने वर्तते' Comm.).

निं-ध्रुवि (1) *a.* प्रयत, सत्य; fixed down, steady viii.3.1 मर्त्येषु निंध्रुविर्वर्तावा 'नितरां ध्रुवः'. (2) *m.* काश्यप; name of a Kāśyapa, author of ix.63.

नि √ध्वंस् [*Caus.* ध्वंसयति] तितर-बितर कर देना, नष्ट कर देना; to scatter, destroy x.73.6 सनामाना चिद् ध्वसयो न्यस्मै 'न्यगमयत्'.

निं-नत *a.* भीतर को धंसा; depressed inwards : पुरस्तादुन्नतं पश्चान्निनतम्.

नि-नद्-अ *m.* रथ के समान घोष; sound like that of a rolling chariot ChUp.

निं-नद्-ध *a.* बद्ध; fastened on, tied to vi.75.5 पृष्ठे निंनद्धः 'बद्धः'.

नि-नय्-अन *n.* क्षारण; sprinkling.

नि √नर्द् उच्च स्वर में बोलना; to pronounce loudly at a high pitch GBr. ii.5.5.

नि-नर्द्-अ [तृतीयपादस्यप्रथमाक्षरस्यानुदात्तत्वेन द्वितीयाक्षरस्य चोदात्तत्वेनोच्चारणम्] *m.* तृतीय पादके प्रथमाक्षर को अनुदात्त एवं द्वितीय को उदात्त रूप में बोलना; to pronounce the first letter of the third Pāda as anudātta and second as udātta ABr. नी वीव नर्दंत 'निनर्दमेव कुर्यात्'; to pronounce at a high pitch.

नि-नह्-य [नीचैर्निखननीयः] *m.* मणिक, मटका; a big water jar fixed in the ground ŚBr.

नि-नित्-सु *a.* निन्दक; wishing to revile viii.68.19 निनित्सुश्चन मर्त्यः.

नि √नी नीचे करना, नीचे फेंकना; to take down, throw down निंनयति 'भूमौ पर्यस्यति' ŚBr. i.7.3.32.

√निन्द् [√निद्] निन्दा करना; to blame, revile ŚBr. i.7.3.32

निन्दा *f.* = निदा; reproach AV. xi.8.22 निन्दाश्च या अनिन्दाश्च.

निन्द्-इ-त *a.* गर्हित, अधिक्षिप्त; blamed, defamed. **निन्दिताश्व** *m.* एक नाम; name of a man viii.1.30 निन्दिताश्वः प्रपर्थी 'यस्य वीर्येण परेषामश्वाः निन्दिताः कुत्सिता भवन्ति सः'. **निन्द्-इ-तृ** *a.* निन्दक; scorner, scoffer iii.39.4 नकिरेषां निन्दिता. **निन्द्-य** [or निन्द्य] *a.* अधिक्षेप्य; worthy of blaming v.2.6 निन्दितारो निन्द्यासो भवन्तु.

नि-प्-अ cp. आके-निप. **निं-पक्षति** *f.* द्वितीय पक्षमूल; the second rib VS. xxv.4.

नि √पद् लेटना, पड़ना, आराम करना; to lie down, rest निपद्यमानः 'भूमौ शयानः', cp. अनिपद्यमानः 'न ह्येष कदाचन संविशति' AA. ii.1.6, यत्र कामं निपद्यते 'स्वेच्छया निवसितुं शक्यते' TBr. ii.5.5; आ जाना; to come in x.146.5 यथाकामं निपद्यते she turns in according to her desire.

नि-पद् *n.* शयन; sleep : निपदः काले Vādhūla = निपतः काले Baudhāyana. x.1.6.

निं-पलाशम् [पलाशनिपतनमिव ओष्ठचालनमात्रेण] *av.* इतना धीमे जैसे कि पत्ते गिरते हैं; as softly or silently as the falling of leaves ŚBr. iii.1.5.20.

नि √पा रखवाली करना; to guard or protect from, watch over viii.52.7 निं पासि जन्मनी.

नि-पाद्-अ [न्यग्भावेन पद्यत इति] *m.* निम्नभू; low ground or valley v.83.7 सर्मा भवन्तूर्द्वतो निपादाः 'न्यग्भूतपादा निकृष्टपादा वा निम्नोन्नतप्रदेशाः' = TS. iii.1.11.6.

निं-पिष्-ट *a.* पिसा, नष्ट; crushed, destroyed AV. x.4.13 निंपिष्टासः पृदाकवः.

नि √पीय् [—पीयति] निन्दा करना; to revile, abuse TBr.

नि-पुर् *f.* लिङ्गशरीर; the subtle body AV. xviii.2.28 निपुरो यें भरन्ति. **निं-पू-त** *a.* छना; strained, filtered.

निं-पृ-त *a.* जिन्हें पिण्डोदकादि दिया है; the Manes to whom offers have been made ĀśŚS. ii.7.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नि√पृ [—पृणाति] पिण्डोदकादि देना; to put down, pour out (specially to the deceased relatives) निपृणाति 'पिण्डोदकादि प्रयच्छति' BṛUp., स्थालीपाकं निपृणाति 'सर्वहुतं करोति' Kauś. lxxxii.21.

नि√प्रथ् फैलाना, पसारना, बढ़ाना; to spread or increase ii.11.8 ईन्द्रेषितां धर्मनिं पप्रथन्निं 'अप्रथयन्'.

√निप्रियाय [√प्रियाय *Denom.*] अपना बना लेना, पृथक् न होने देना; to keep in one's possession, not to be willing to give up AV. xii.4.11 यं एनां निप्रियायंते.

नि√बन्ध् बांधना, चसपा करना; to bind on, fasten to.

निं-बाढ [√बंह्] *a.* ठोस; dense; फेंका; thrown into, forced down i.106.6 कार्टे निंबाढ ऋषिरह्वदूर्ये 'निपातितः, बाह प्रयत्ने । नीत्युपसर्गवशात् प्रयत्ने वर्तते'.

नि√बाध् दबाना, सताना; to press down or together, oppress viii.64.2 निंबाधस्व महाँ असि.

नि-बाध्-अं *m.* दबाव, क्लेश; oppression. See अ-निबार्ध.

नि√बुध् किसी से कुछ सुनना या जानना, सुनना, जानना; to learn or hear anything from any one, listen to, know, understand ii.16.7 अस्यं वंचसो निबोंधिषत.

नि√बृह् [—बृहति, —बर्हीत्] फेंक देना, पीस डालना, नष्ट कर देना; to throw down, crush, destroy iv.16.12 शुष्णमशुषं निं बर्हीः.

निं-भसद् *a.* न्यग्भसद् अथवा न्यङ्नितम्ब; having the hinder parts sloping downwards TMB.

नि-भूय-प्-अं *a.* पास आकर पालने वाला; one who protects by coming down or coming near to VS. xxii.20 निभूयपांय स्वाहा.

निं-भृ-त *a.* नीचे धरा, छिपा, गुप्त; borne or placed down, hidden, secret.

नि√भ्रंश् [*Caus.* निभ्रार्शयति] गिराना; to cause to fall down, strike down x.116.5 निं तिग्मानि भ्रार्शयन् भ्रार्शयानि 'प्रकाशयन्, भ्राश्ट दीप्तौ'.

निं-मन्यु *a.* वीतमन्यु; whose anger has subsided, of assuaged fury AV. iii.25.4 मृदुर्निमन्युः.

नि√मा नापना, बिठाना, बनाना; to measure, adjust, fashion; distinguish अभिमान.

नि-माथ्-य *a.* मथनीय; to be churned or broken into pieces JB. ii.298.

नि√मि [मिनोति] गाड़ना, बिठाना, खड़ा करना; to fix or dig in, erect, raise. Cp. निंमित, निमित्य 'निखाय'.

निं-मि-त *a.* गाड़ा, स्थापित, निमित; dug in, fixed or erected v.62.7 भद्रे क्षेत्रे निंमिता तिल्विले वा, iii.8.7 निंमितासो यर्तस्रुचः 'अवटेषु नितरां प्रक्षिप्ताः'.

नि-मित्-त *n.* लक्ष्य, कारण; aim, cause; (formed on चित्त, वित्त etc.). **निमित्तावेक्ष** *a.* निमित्त की अपेक्षा करने वाला; to be performed when the nimitta is there (as Āgrayaṇa ought to be performed when there is Vrīhipāka).

निं-मिश्ल्-अ *a.* मिश्र, अभिषक्त, अनुरक्त, संलग्न, फंसा; commingling, attached, devoted to, stuck v.23.1 सुर्त ईत् त्वं निंमिश्ल इन्द्र सोंमे thou art attached, O Indra, to the pressed Soma, viii.96.3 ईन्द्रस्य वंज्र आयसों निंमिश्लः 'अत्यन्तं संबद्धः'. **निं-मिश्लतम** *a.* अति संलग्न; very much attached to ŚBr.

नि√मील् आंख मींचना; to close eyes; cp. however ApŚS. 309 निमीलंय 'तूष्णीं वीक्ष्य'; cp. संमीलंय.

नि√मीव् दबाना; to press down AV. v.7.7 वेंद त्वाहं निमीवन्तम्.

नि-मुष्टि-क *a.* मुट्ठी से छोटा; smaller than a fist AA. v.1.3; Kauś. lxxxv.2.

निं-मृग्-र [√मृज्] *a.* निनत; pliant, submissive ii.38.2 आपश्चिदस्य व्रतं आ निंमृग्राः 'नितरां शोधयित्र्यः'.

नि√मृज् नीचे की ओर या छेद के भीतर से डालकर साफ करना; to cleanse downwards through a hole Sat. iv.4 वपां निमार्ष्टि 'नीचैर्माष्टि', निमृजेत् he should throw the grain through the hole in the winnowing basket ĀśŚS. ii.6; हाथ फेर कर अनाज को साफ करना, निसारना; to cleanse with hands Sat. ii.7 निमृज्य 'अधिकान् उपरिराशीभूतान् हस्तेन निःसार्य' = परापवनम्, निंमृद्वम् 'शोधयध्वम्' TS. i.6.3.13 न्यंमृष्ट 'लेपनिर्मार्जनं कृतवान्' ŚBr.; अपनाना; to appropriate vii.26.3 जंनीरिव पतिरेंकः समानों निं मामृजें पुरः 'शोधयेत'; निषेक करना; to deposit seed TMB. vi.14 तद् वडवायां न्यमार्ट् 'स्थापितवान्'.

नि√मृद् मसल डालना; to crush or dash to pieces.

नि-मेंघमान [√मिह्] *a.* अपने आप को तर करता हुआ; drenching oneself. **निं-मेमिहन्त्** *a.* मूत्र से तर करता हुआ; drenching with urine ŚBr.

नि-मेष्-अं *m.* पलक झपकना; shutting the eye, wink. **निमेषर्तस्** *av.* निमेष के विषय में; with regard to the closing of the eye VS.

निम्-र्न [*नम्-न, or निन्-न with the insertion of *m*, or निम्र्न, cp. सुम्र्न] *n.* गहराई, निम्नस्थान, अवट; low ground, despression (as in the middle of rice for ghee) i.30.2 एंदु निम्र्नं न रीयते 'निम्नप्रदेशम्', ĀpŚS. 2022 ओदनयोर्निम्ने कृत्वा 'अवटौ'.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नि √म्यक्ष् पकड़ना, चलाना, फेंकना; to hold, wield (thunderbolt) viii.20.4 निं वज्रमिन्द्रो हरिवान् मिमिक्षन् 'शत्रुषु प्रापयन्'.

नि-म्रुक्-त (1) *a.* बुचा, ढीला; faded, loose, slack. (2) **—म्** *n.* बुचना, अदर्शन; fading, disappearing AV. iv.3.6 निम्रुक्तं गोर्धा भवतु 'disappearance'. **निं-म्रुक्-ति** *f.* सूर्यास्त; sunset TS. v.7.19.1 निम्रुक्तिर्मल्पेण = **नि-म्रुच्** *f.* अस्त होना या नीचे जाना; going down, sunset i.161.10 आ निम्रुचः शर्कुदेको अपाभरत् 'निःशेषेण छिन्नान् मांसात'. (2) *a.* ढीला; slack, loose. **नि-म्रोच्-अन** *n.* सूर्यास्त, अस्तमय; sunset.

नि √यत् [—यतते] पहुंचना; to arrive at, come to i.186.11 निं र्या देवेषु यतते 'नियमेन प्रयत्नं करोति'.

निं-य-त [√यम्] *a.* अवरुद्ध, नित्य; held back or in, fastened, obligatory नियतसहपाठात् KŚS. i.2.14.

नि-यन्-तृ *a.* नियामक; one who restrains, regulator or controller viii.32.15 नकिरस्य शचीनां नियन्ता 'नियामकः'

नि √यम् बंधना, बांधना; to bind, connect x.27.22 वृक्षे-वृक्षे नियता गौः 'संबद्धा'; पकड़ना; to capture iii.45.1 मा त्वा केचिन्नि यमन् पार्शिनः; to hold back, detain, restrain ii.38.3 अर्यमूर्णां चिन्न्यर्याँ अविष्यम्; to turn to iii.51.11 सुते निं यच्छ तन्वम् 'आत्मानं प्रेरय', x.19.2 इन्द्र एणा निं यच्छतु; to lend, give, bestow vi.34.4 इन्द्रे न्ययामि सोमः 'अस्मै नियतोऽभूत्, अस्मै द्रवाणि'; to hold to oneself x.40.14 कं ईं निं येमे 'नियच्छति'; to be disciplined, be obedient to viii.7.5 महे शुष्माय येमिरे 'नियम्यन्ते'; to be stunned to stillness viii.4.5 पृतनार्यवः निं वृक्षाइव येमिरे 'निर्व्यापारा अभूवन्', x.40.12 न्यश्विना हृत्सु कामा अयंसत 'नियम्यन्ताम्'; नीचे की ओर पठाना; to send down TS. vi. 3.4 वृष्टिं नियच्छति 'न्यग्भावेन प्रवर्तयति'; cp. ĀpŚS. 509 अमृतं नियच्छति 'पीडयति'; देना; to give निंयच्छ 'प्रयच्छ' ŚBr.

नि-यम्-अ *m.* नियम 'सत्यं वदेत्' आदि; rule, injunction. **नियमारम्भ्-अण** *a.* नियम-जन्य; arising from the mutual relationship between husband and wife Sat. xxvii.5.

नि-यय्-ईन् [√या] *a.* चलने वाला; rolling on (as a carriage) x.60.2 नियर्यिनं रथम् 'सर्वाभिमतप्राप्तिसाधनम्'.

नि-यव्-अं [√यु] *m.* अखण्ड पंक्ति; continuous line or series. **—म्** *av.* सातत्येन; unbrokenly x.30.10 गोषुयुधो न नियवं चरन्तीः 'नियवं सोमं प्रति'.

नि-र्यान [निगमनम्, नियात्यत्रेति नियानो मार्गः] *m.* मार्ग; way, course i.164.47 कृष्णं नियानम् 'नियमेन गच्छन्तं मेघम्। यद्वा नियमनं रात्रिः'.

नि √यु [**यौति** or **युर्वति, —ते**] बांधना, देना, पृथक् करना; to fasten नियूय 'बद्ध्वा' TBr. iii.6.11; bestow VS. xxvii.27 निं नो रयिं युवस्व 'निपूर्वो यौतिर्दानार्थः'; to take away TS. ii.6.2.3 भ्रातृव्यस्यैव पर्शून् निं युवते 'नितरां वियोजयति'; प्राप्त करना; to obtain viii.19.33 विपो न द्युम्ना निं युवे जनानाम् 'नितरां प्राप्नोमि'.

नि √युज् बांधना; to fasten on, tie to निंयुयोज 'यूपे बद्धवान्' ABr., निंयुनक्ति 'निरन्तरं बध्नाति' TS. vi.3.6, यूपे नियुनक्ति 'नियोजयति' Sat. iv.3, TBr. iii.10.

नि-र्यु-त् [नितरां रथे योज्यमानाः, वायोरश्वाः, नियुच्छब्द उभयलिङ्गः स्त्रियां पुंसि च] *f.* जोड़ी; team (of horses) vii.91.6 र्या वां शतं निर्युतः संचन्ते hundred teams that accompany you, i.135.1 सहस्रेण निर्युता, i.167.2 अध यदेषां निर्युतः परमाः; भेंट, देय, सुकृत, शक्ति; offer, gift, good act, strength i.138.3 नवीयसीं निर्युतं रार्यः 'एतत्संख्याकानि धनानि'; hymns and the like which are offered to gods vi.35.3 कदा धियो न निर्युतो युवासे 'स्तुतीः'.

निं-यु-त [√यु] *a.* जमाया, बंधा; fixed, fastened i.121.3 नक्षद् वज्रं निंयुतम् 'नितरां युक्तम्'.

निर्युत्-वन्त् [नियुतोऽस्य सन्तीति] *a.* अश्ववान्; drawn by a team of horses i.101.9 अधा नियुत्वः संगणो मरुद्भिः 'नियुतोऽश्वाः तद्वन्', i.135.4 रथो निर्युत्वान् 'अश्ववान्'; सततप्रवाही; flowing continuously or abundantly ix.89.6 असत त उत्सो गृणते निर्युत्वान् 'अश्ववान्'; नियुत शब्द वाली ऋचा; a verse containing the word 'niyut' निर्युत्वत्या यजति TS. ii.6.2.3; नियुत्वद्देवताक; having 'Vāyu' as deity. **निर्युद्-रथ** *a.* अश्वजुड़े रथ वाला; one whose car is drawn by a team of horses x.26.1 निर्युद्रथः पूर्षा 'नियतरथो नियुक्तरथो वा'.

नि-योक्-तृ *a.* बन्धक; binder ABr. xxxviii.4 तस्मा उपाकृताय नियोक्तारं न विविदुः for him, when he had been brought near they could find no binder.

नि-योग्-अ [अद्य तुभ्यमिदमाहरिष्यामि तद् भवता ग्राह्यम् इति निवेदनम्] *m.* निवेदन; submission.

नि-योज्-अन *n.* बन्धन-साधन; the means of tying or fastening Sat. xxvi.5, AV. vii.78.1 विं ते मुञ्चामि रशनां ··· विं नियोजनम् = निदान ĀśŚS. 107.

निर्-अक्ष्णुवत [√अक्ष्, ऐश्वर्यान्निर्भक्तवन्तः] निर्भाग बना दिया; they deprived the gods of their glory.

निर्-अचीचत [√चत्; निश्चयेन चातयामि] मैंने भगा दिया;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

I have driven away (the evil spirits).

निर् √अज् खदेड़ना; to drive out or away TS. v.9.3 र्स ··· पशून् निराजत 'पशून् निरगमयत्'.

नि √रण् –में आनन्द लेना; to delight in i.112.18 यभिरङ्गिरो मनसा निरण्यथः 'स्तोतॄन् नितरां रमयथः'.

नि √रध् वश में करना; to subdue, subjugate vii.10.2 दासं यर्च्छुष्णं कुयवं न्यस्मा अरन्धयः 'नितरां वशमानयः'.

निर्-अप-क्रम्-अ *a.* जिसके सामने भाग जाने को मार्ग नहीं है; having no escape route GBr. ii.4.6.

नि √रम् विश्राम करना, समाप्त हो जाना; to rest, come to rest, cease i.56.3 रार्मयन्नि दार्मनि 'न्यवासयत्'; खिलाना, बहलाना; to make sport x.42.1 निरामय जरितः 'निरमय, क्रीडय'.

नि-रम्-अण *a.* गत-यौवन; past youth; थका, श्रान्त; exhausted, decrepit.

निर्-अमनस् [? √अम् 'injure'] नष्ट कर दिया, तोड़ डाला; broke, destroyed AV. iii.6.3 यथाश्वत्थ निरमनोऽन्तर्मर्हत्यर्णवे; cp. अभनस् (√भञ्ज् *Ipf.*)

निर्-अय्-अण [√इ] *n.* निकास; egression x.135.6 पश्चान्निरयणं कृतम् 'निर्गमनोपायः'. **निर्-अर्थ** *m.* विनाश; destruction; cp. न्यर्थ.

निर् √अर्द् बह निकलना; to stream forth ŚBr.

निरव √जि जीत लेना; to conquer completely रुद्रमेव तन्निरवजयति GBr. ii.3.19.

निर्-अव्-त्-त [√दो] *a.* निःशेषेण अवत्त, बांटा; distributed completely. **निरवत्त-बलि** *a.* जिसमें से बलि निकाल ली है; from which the Bali has been taken out ŚBr. ii.2.3.1. **निर्-अव-त्-ति** *f.* भागशः निःशेषेण विभाजन; complete distribution of shares निरवत्त्यै TBr. i.6.10.

निरव √दय् किसी को कुछ देकर प्रसन्न करना; to satisfy anyone with TMB. ix.8.3 यो दीक्षितः प्रमीयते तमेतेन निरवदयन्ते 'निर्गमयन्ति तर्पयन्ति', TS. vi.6.7 स्वायामेव दिर्शि पितॄन् निरवदयते 'देवदेशात् निष्कृष्य पितॄन् यजते'; अपाकरण करना; to ward off, remove TS. iii.3.8.2 निरवदये तद् एतत् 'निःशेषेण अपाकरोमि', TBr. i.6.1 निर्ऋतिं निरवदयते 'निवारयति'; ऋणादि चुकाना; to pay off debt TBr. i.6.5 देवानृणं निरवदाय 'देवान् प्रति प्रत्यर्पणीयं यदृणं तन्निःशेषेण प्रत्यर्प्य'.

निर्-अव-दान *n.* –में से ग्रहण; taking out of.

निरव √दो बांटना, किसी को उसका भाग देना, संतुष्ट करना; to distribute completely, give anyone his share, satisfy anyone with; किसी वस्तु में से निकाल लेना; to take out of anything Sat. viii.7 निरवदाय होत्र इडामादधति 'गृहीत्वा'.

निरव √धे निकाल कर चूसना; to take out of and suck or suck out of Sat. ix.4 निरवधयन्तः 'ताभ्यो रसं निष्कृष्य पिबन्तः'.

निरव √सो स्थिर निश्चय करना; to make a firm resolve; पक्की तरह बसाना; to make anyone settle securely or firmly TS. ii.5.2.7 ज्येष्ठं पुत्रं निरवसाययत् 'निःशेषवित्तदानेन स्थिरनिवासमकरोत्', TS. i.6.9.2 निरवसाययत् 'तोषितवान्, अनुष्ठानाय प्रेषितवान् वा'; अलग कर देना, अलग बसाना; to make anyone live separately Sat. xxvii.3 ज्येष्ठं पुत्रं धनेन निरवसाययन्ति 'पृथक् कुर्वन्ति'; नितरां श्रेष्ठ बनाना; to make anyone eminent TBr. i.5.2 निरवसाययांचकार 'निःशेषेण श्रैष्ठ्यं प्रापयामास'.

निर्-अष्-ट [√अक्ष् with निस्] *a.* वह अश्व जिसके वयश्चिह्न अर्थात् दांत जाते रहे हैं; an old horse devoid of the signs of age in his teeth : 'अश्वस्य दन्तगतानि अष्ट वयोव्यञ्जनानि । तेषामेकैकं त्रीणि वर्षाण्यनुवर्तते । अष्ट व्यञ्जनानि निर्गतानि यस्मात् सः', ऐश्वर्यान्निभक्तिः ŚBr.

निर् √अस् फेंकना; to throw into fire प्रास्तं प्रास्तं निरस्यति 'प्रतिक्षिपति' ĀśŚS. 578.

निर्-अस्-तवै [*Dat. Inf.*] निरस्त करने को; to throw out.

निर्-आ-कृ-ति *a.* स्वाध्यायहीन; devoid of svādhyāya Sat. xxxi.5 श्रोत्रियो निराकृतिः.

नि-राग्-अ *a.* वीतराग; disinterested, passionless.

निर्-आज्-अ [√अज्] *m.* मार्च, कूच; marching out KS. xxviii.3 तस्माद् राजा संग्रामं जित्वा निराजं निरजते.

निरा-दिश्-य [= निर्दिश्य; एतावद् यज्ञार्थं, शेषाद् ब्राह्मणा भुञ्जीरन्निति निर्दिश्य] साफ तौर से बता कर; pointing out, directing cleary Sat. x.1.

निरा √धा बाहर रखना, निकाल देना; to take out KS. xxxix.8 बहिष्कनीनिके निरादध्युः.

निर्-आ-धान (1) —**नम्** *n.* आधानाभाव; non-establishment (of fire) KS. viii.10 अग्निर्वै निराधानादबिभेत्. (2) *a.* आधान-रहित; a horse having no rein (or curb) in his mouth TBr. i.6.3; cp. अन्तराधान.

नि-राम्-ईन् *a.* भीतर लुका; lurking ii.23.16 निरार्मिणो रिर्पवः 'नितरां रमणशीलाः'.

निरा √यम् निकालना; to take out Sat. i.7 नावाञ्चं निरायच्छति 'निर्गमयति'; cp. अपयच्छति 'पृथक् करोति'.

निरा √वह् ढो ले जाना, परे करना; to carry off AV. v.4.5 यभिः कुष्ठं निरावहन्.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

निर्-आह्-अ [= निराहावः] *m.* बुलावा, व्याख्या; call, explanation TMB. xi.7.2 निराहोपस्थितानि 'निराहो निराहावो निष्कृष्य संबोध्य आह्वानं तेनोपस्थितानि'. Cp. निर् √आह्, 'to speak aloud' TS. i.6.2.3 स्विष्टकृतं निराह 'विशेषध्वनिं चकार'.

नि-रि-ण [√री] *m.* बिल; hole; cp. अ-निरिण.

निर्-इन्द्रिय *a.* निरमण, क्षीण, प्रजननासमर्थ; emaciated, weak TS. ii.5.6.4; opp. to सेन्द्र 'इन्द्रियसुक्तः.—**य** ŚBr.

निर्-इष्ट-क *a.* छेका, कुत्सित, पुनः प्रयोगानर्ह; bad, not to be used again : इष्टान्निर्गतं निरिष्टं कुत्सितम्.

नि√री फाड़ना, नष्ट करना; to tear, destroy x.116.3 येन निरिणासि शत्रून्; उघाड़ना या व्यक्त करना; to show, exhibit i.124.7 निं रिणीते अप्सः 'प्रकाशयति'.

निर्-उक्-त [√वच्] (1) *a.* उक्त; said Sat. xxvii.1 दोषफलवृद्धिनिर्रुक्ता 'उक्ता'; व्याख्यात; fully explained. (2) **—म्** *n.* नामविशेषकथन, व्याख्या; explanation; cp. अ-निरुक्त. Note : स्पष्टलिङ्गैर्मन्त्रैर्गानं निरुक्तम्। तद्विपरीतमनिरुक्तम् Sat. xviii.2; or प्रत्यक्षमृगक्षरैरेव गानं निरुक्तगानम्, अनिरुक्तगानं तु केवलेन प्रणवेन; cp. Comm. on LŚ. i.5.11.

निर् √उक्ष् पानी छिड़क कर (रोगादि) भगाना; to remove (a disease or sin) by sprinkling water.

निं-रुद्-ध [√रुध्] *a.* अवरुद्ध, घिरा; besieged TMB. ix.1.9.

नि√रुध् रोकना, घेरा डालना, बन्द कर लेना, नष्ट करना; to hold back, besiege, confine, destroy i.32.11 निरुद्धा आपः, i.122.7 पुष्टिं निरुन्धानासः 'अवरुन्धानाः'.

निर्-उप्-ति [√वप्] *f.* निर्वपन; scattering. **निर्-उप्-य** *Gdv.* निर्वपनीय; to be scattered or poured out.

निर् √उब्ज् प्रवाहित करना, छोड़ देना; to cause to flow let loose i.56.5 निरपामौब्जो अर्णवम् 'वर्षणाभिमुखमधोमुखमकार्षीः'.

निर्-उह्-य [*Gd.* √वह्] पुरुषान् निरुह्य 'निश्चयेन उह्य गमयित्वा' BṛUp.

निर्-ऊढ-पशुबन्ध्-अ [निरुह्यते सोमाद् बर्हिर्भवतीति निरूढो नित्यः ऐन्द्राग्नः सौर्यः प्राजापत्यो वा पशुबन्धः। स्वतन्त्रः पशुर्निरूढः, स बध्यते यस्मिन् कर्मणि तत्पशुबन्धाख्यं कर्म] *m.* नित्यपशुबन्ध; a particular sacrifice.

निर् √ऊह् बाहर निकालना, पृथक् करना; to push or draw out, put aside, remove AV. viii.2.9 अग्निं क्रव्यादं निरूहन् 'removing afar', निरूहितवै 'to remove', निरौहीत 'पृथक्कृतमकार्षीत्', निरूह्य 'पृथक् कृत्वा' Sat. i.3; लाना; to bring शिक्यादुखां निरूहति 'आनयति' Sat. xi.6; नष्ट करना; to destroy अन्नाद्यं निरूहति 'विनाशयति' TMB. vi.6.2.

निर्-ऊह्-अण *a.* पृथक्करणः act of separating; opp. to प्रत्यूहनम् 'संसर्जनं मेलनम्'.

निर् √ऋ परे चले जाना; to go away i.4.5 निरन्यतश्चिदारत 'निर्गच्छत'; पृथक् करना; to separate AV. x.2.2 जङ्घे निरर्न्यन्यदधुः, TMB. xi.6.13 न हस्तवेष्यान्निरर्च्छति 'हस्तव्यापारात् पृथग् न भवति', TS. तभ्यः स निरर्च्छाद् यो नः प्रथमोऽन्योऽन्यस्मै द्रुह्यात of these he shall be deprived who first of us may cheat another.

निर्-ऋ-त *a.* गृहीत, जीर्ण; seized, decayed i.119.7 निर्ऋतं जरण्यया 'निःशेषेण प्राप्तम्'. **निर्-ऋति** *f.* विनाश, विलय, रक्षोजातिदेवता; destruction. dissolution, goddess of destruction i.38.6 मो षु णः निर्ऋतिर्दुर्हणा वधीत् 'रक्षोजातिदेवता'; पृथिवी; earth vii.58.1 नक्षन्ते नाकं निर्ऋतेरवंशात् 'भूमेः'. **निर्ऋति-कर्मन्** *n.* निर्ऋतिप्रशमनार्थक कृत्य; a rite to appease Nirṛti. **निर्ऋति-गृहीत** *n.* तृणादिशून्य स्थान, कल्लर; bare land Sat. x.1. **निर्ऋति-देश** *m.* जघन-प्रदेश; the hind part of an animal Kauś. xi.21.

निर्-ऋ-र्थ *m.* विनाश; destruction vii.104.14 द्रोघवाचस्ते निर्ऋर्थं सचन्ताम् 'विशेषेणार्तिं हिंसाम्'.

नि-रेक्-अ [√रिच्] *m.* प्रभुत्व, उत्कर्ष, व्यावृत्ति, उच्चता; possession, pre-eminence viii.24.4 आ निरेकमुत प्रियम् 'धनम्', i.57.14 इन्द्रो अश्रायि सुध्यो निरेके 'नैर्धन्ये निमित्तभूते सति', vii.18.23 स्मद्दिष्टयः कृशनिनो निरेके 'दुर्गतौ'. **—के** *av.* above all, in a high degree.

निर्-ए-तवे [*Dat. Inf.*] चले जाने को; to go off, depart viii.45.30 गोभ्यो गातुं निरेतवे. **निर्-ऐ** [आ √इ] दूर चले जाना; to go off, depart AV. x.4.21 निरैतु ते विषम्.

नि-रोद्-धोस् = निरोद्धुम्; to stop ABr.ii.4 ईश्वरा हैनं नि वा रोद्धोः.

नि-रोध्-अ *m.* रोक, अन्त; stop, final end Praśna. **नि-रोध्-अन** *n.* अवरोधन; keeping back AV. xii.4.15 अस्या निरोधनम्.

नि-रोह्-अ *m.* नितरां आरोहण-हेतु; conducive to ascending TMB. x.10 = संरोह.

निर् √ग्रह् निकाल लेना; to take out TS. vi.5.1 त्रिर्निगृह्णाति 'त्रेधा निष्कृष्य गृह्णाति' (सोमम्).

निर्-घात *m.* विनाश; destruction दोषनिर्घातार्थानि Sat. xv.1, xvi.6.

निर्-ज-गन्-वांस् [also निर्जग्मि-] *a.* जो बाहर जा चुका है; having gone out x.1.1.

निर्-जरायु *a.* वह सांप जिसने केंचुली उतार फेंकी है; a snake that has cast off its skin AV. i.27.1 त्रिषप्ता निर्जरायवः.

निर्-जल्प्-अ *a.* जर्जर; tattered VS. xxv.2 निर्ऋतिं निर्जल्पेन 'जर्जरीभूतेन' = TS. v.7.13.1 निर्जल्पकेन शीर्ष्णा 'केशरहितेन'.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

निर्-ण-त *a.* बाहर को निकला, अनत; bent outwards, prominent; 'अनतम्' on Sat. iv.3.

निर्-णाम्-अ (1) *a.* झुकने वाला; bending. (2) *m.* प्रणमन; excessive bending.

निर्-र्णिज् *f.* सुन्दर पोशाक; fine garment or dress, often figurative: neatness, beauty i.25.13 वरुणो वस्त निर्णिजम् 'पुष्टं शरीरम्', i.113.14 कृष्णां निर्णिजम् 'कृष्णं रूपम्', x.122.2 घृतनिर्णिग् ब्रह्मणे गातुर्मेरय 'आज्येन पुष्यमाण-शरीर', TS. iv.6.8.1 यन्निर्णिजा रेक्णसा प्रावृतस्य 'शुद्ध्या'.

निर् √णी बाहर निकालना; to take outside Kauś. lviii.18.

निर् √णुद् धक्का दे भगाना; to push out, drive away, eject. **निर्-णोद्-अ** *m.* धक्का देना, भगाना; pushing away, warding off; अलक्ष्मीनिर्णोद Khādira. v.1.21.

निर्-णेक्-अ *m.* संशोधन; purification = निर्णेग.

निर्-र्णेज्-अन *n.* प्रक्षालन; washing.

निर्-दंश्-इन् *a.* न डसने वाला (सांप); (a snake) incapable of biting.

निर्-दश *a.* दस दिन या वर्ष से बाहर; one who has crossed ten days (of impurity); cp. निर्दशस् त्वभूद् यजस्व मानेन (ABr.) now he is actually more than ten years old, sacrifice him to me, यदा वै पशुर्निर्दशो भवति (ABr.) as soon as the victim is more than ten days old.

निर् √दह् बेकार बना देना, फूकना; to burn completely, make worthless निर्दहन्ति 'निःसारं कुर्वन्ति' ŚBr. i.1.1.17, x.80.3 निरदहर्ज्जरूथम्.

निर्-दह्-अनी *f.* दाहक; burning AV. xiv.2.48 निर्दहनी या पृषातकी.

निर्-दि-धारय्-इषा *f.* धारयितुमिच्छा, जिज्ञासा; desire to investigate ŚBr. xiv.

निर् √दी उड़ जाना; to fly away iv.27.1 अध श्येनो जवसा निरदीयम्.

निर् √दुह् दुहना, निकाल लेना; to milk out, extract vi.66.4 निर्यद् दुहे.

निर्-देव *a.* देवों द्वारा परित्यक्त; abandoned by the gods.

निर् √द्युत् खोलकर बताना, व्याख्या करना; to illustrate, explain TMB.

निर् √द्रु भाग निकलना; to run away.

निर् √धम् [√ध्मा] धौंक फेंकना; to blow away, blow out x.55.8 शूरो निर्युधाधमद् दस्यून्.

निर् √धा निकाल कर संभाल लेना; to take out and hold x.160.4 निररत्नौ मघवा तं दधाति 'भयान्निष्कृष्य धारयति'.

निर् √धाव् बह निकलना, भाग जाना; to stream forth or escape from ŚBr.

निर्-धी-त [√धे 'suck'] *a.* निष्पीत, विफल; completely sucked, sapless AV. ix.13.18 निर्धयन्ति. **निर्धीत-शुक्-र** [निष्पीतरसम्, नीरसम्] *a.* पूरी तरह चूसा; completely sucked out, sapless ŚBr. **निर्-धी-य** [*Gd.* √धे] पूरी तरह चूसकर; sucking completely ŚBr.

निर् √नश् दूर करना, भगा देना, नष्ट करना; to remove, drive away, destroy v.162.2 निष्क्रव्यादमनीनशत्.

निर्-नाम्-अ *m.* वक्र भाग; the curved part Sat. xxv.5.

निर्-बाध्-अ [शिरोऽस्थिमध्यसंलग्नो मज्जाभागः] *m.* शिरोवर्ती मज्जा; marrow in the head VS. xxv.2 निर्बाधनार्शनिम् 'निश्चितं बध्यते इति' Uv.; उभार, गांठ; prominence, knot TS. v.1.10 एकविंशतिनिर्बाधो भवति : सुवर्णफलके निम्नोन्नतभावमापद्य पुरुषं निःशेषेण बाधन्त इति निर्बाधाः स्फोट-सदृशाः अवयवविशेषाः । ते एकविंशतिसंख्याका यस्मिन् रुक्मे; निश्चित नाश; certain ruin TS. v.1.10 निर्बाधैर्वै देवा असुरान्निर्बाधेऽकुर्वत 'निश्चिते बाधे'. **निर्बाध्-इन्** (1) *a.* पराकारिन्; removing. **निर्-बाध्-य** [निःशेषं बाध्यं येन, बाधितुं समर्थः] *a.* बाधक, परिहर्ता; oppressor, remover TBr. iii.13.11 निर्बाध्येन हविषा इन्द्र एनं पराशरीत् 'बाधितुं समर्थेन'; cp. नैर्बाध्य.

निर् √ब्रू उच्चारण करना, व्याख्या करना; to pronounce, explain; cp. निर्-आह्.

निर्-भक्-त *a.* निरन्न; suffering from famine TS. iii.2.8.2 प्रजाः निर्भक्ताः. (2) *a.* निःसारित, निर्भाग; banished, deprived of portion TS. iv.2.1.1 निर्भक्तः स यं द्विष्मः 'निःसारितः'.

निर् √भज् किसी का भाग छीन लेना, किसी को भाग न देना, निकाल देना; to deprive one of one's share ABr. ii.1.1.9 नाभानेदिष्ठं निरभजन् 'भागरहितमकुर्वन्', ŚBr. ii.1.1.9 निर्भक्ष्यामः 'भागरहितां करिष्यामः'.

निर् √भञ्ज् तोड़ डालना, हरा देना; to break, defeat AV. iii.6.3 यथाश्वत्थ निरभनः; cp. निरमनः; a wrong reading?

निर् √भस् निगल जाना; to devour TBr. i.4.6 अन्यतरं वा एतं संसृत्वतोर्निर्बप्सति 'निःशेषेण भर्त्सयन्ति'.

निर् √भिद् बींधना, घायल करना; to pierce, wound i.104.8 आण्डा मा नो निर्भेत 'मा भिनः'.

निर् √भुज् मोड़ना to bend Sat. x.2 द्वे अङ्गुली निर्भुजति 'संभुग्ने करोति'.

निर्-भुज्-अ *n.* संहिता-पाठ; Saṁhitā text; opp. to

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रतृण्ण 'पदपाठः'. **निर्भुज-प्रवाद्यः** AA. iii.1.2 = **निर्भुज-वक्त्र** *a.* संहितापाठी; reciting the Saṁhitā text ŚA. vii.12.

निर्-भू-ति *f.* विनाश, तिरोभाव; extermination, vanishing AV. xvi.7.1 निर्भूत्यैनं विध्यामि.

निर्-मज् *a.* निरा मंजा, विशुद्ध; spotless viii.4.20 षष्टिं सहस्रानु निर्मजामजे 'विशेषेण शुद्धानाम्'. **निर्-मजा** *f.* घुड़ताल; horse-pond.

निर्-मध्या *f.* तनुमध्या, मध्येकृशा; having no middle, slender-waisted TMB. ii.10.1.

निर् √मन्थ् मथना, रगड़ना; to churn, grind (fire) out of wood x.184.3 निर्मन्थतो अश्विना. **निर्-मथ्-य** (*Gdv.*) *a.* मन्थनीय; to be excited by friction. **निर्-मन्थ्-य** *a.* मन्थनयोग्य; to be created by churning TS. iii.1.7.2 निर्मन्थ्यं वा कुर्यात.

निर्-माय्-अ *a.* मायारहित, अशक्त; weak, powerless x.124.5 निर्माया असुराः.

निर्-मार्-अ *m.* मृत्यु; death निर्मारं गच्छतः Āgniveśya Gṛhya. iii.7.3.

निर्-मार्ग्-अ [√मृज्] *m.* विशुद्धि, स्वच्छता; cleaning, cleansing Sat. xxix.3; but on TBr. i.5.3 'मार्गो मार्जनं शुद्धिः ततो निर्गतः अशुद्धः'. **निर्-मार्ग्-उक** *a.* साफ करने या रगड़ने का आदी; fond of cleaning or cleansing TS. vi.4.2.

निर्-मि-त *a.* घटित, रचित; constructed, built.

निर्-मुक्-ति *f.* रिहाई; liberation. AV. xii.3.5 रिप्रान् निर्मुक्त्यै.

निर् √मुच् छूटना, छुड़ाना, आजाद होना या करना; to be free, liberate v.1.2 देवस्तमसो निरमोचि.

निर् √मुष् उड़ा लेना; to take away Kauś. liv..9 वासो निर्मुष्णाति.

निर् √मृक्ष् शोधना, रगड़ मारना; to purify, destroy VS. xxxiv.47 नीं रपांसि मृक्षतम् 'निःशोधयतं नाशयतम्'.

निर् √मृज् मैल धो डालना, जीभ साफ करना; to remove dirt TMB. xvii.1.16 मृजाना यान्ति 'पापं निर्मृज्य शुद्धाः सन्तो गच्छन्ति'; to clean the tongue Kauś. xxv.29 जिह्वां मर्मृजानः; नष्ट हो जाना; to perish. **निर्-मृज्-अस्** [*Inf.*] निर्म्रष्टुम्, नष्ट करने को; to destroy TMB. ii.2.3 ईश्वरा पर्शून् निर्मृजः.

निर्-म्रेत्-उक [= निर्मृतुक, म्रित् = म्रुच्, may be निर्म्रोचुक] *a.* बुच जाने वाला; fading away, withering TMB. xviii.9.16; cp. **निर्म्रेतुका** *f.* TMB. xviii.9.16 निर्म्रेतुकास्तत्र भवन्ति 'निर्गमनशीलाः'; निर्म्रेतुकाः ?

निर्-या *f.* अव्यवस्था; getting out of order, disturbance, defect TMB. v.9.11 तस्य न निर्यास्ति.

निर् √याच् मांगना; to beg AV. vi.133.3 निर्याचन्. **निर्-यास्-अ** *m.* गोंद, राल; exudation from a tree or plant, resin TS. ii.5.1.4.

निर्-युव्-आर्ण [√यु] *a.* पराकुर्वाण, दुराता हुआ; keeping away or off iv.48.2 निर्युवार्णो अशस्तीः 'निःशेषेण नियोजयन्'.

निर्-येषति [√येष्, √या or या, √इष्?] (उबल कर) बाहर निकलना; to exude TS. ii.5.1.4 आर्त्रश्चनान्निर्येषति.

निर्-लिखित *a.* खुरचा, तष्ट; scratched निर्लिखितं दारुमयम् Sat. xxvi.5, ĀpŚS. 2570.

निर्-लुञ्च्-अन *n.* नोच फेंकना, उखाड़ना; tearing off KŚS. **निर् √लुम्प्** निकालना, बाहर खींचना, उखाड़ना; to draw out, extract MS.

निर् √वच् बोलना, व्याख्या करना; to express clearly, explain, बोल द्वारा निकाल देना; to drive away by speaking AV. ix.8.10 विषं निरवोचमहं त्वत्. **निर् √वद्** दूर भगा देना; to drive away TBr. i.6.8 त्र्यम्बकैः रुद्रं निरवादयत 'निःसारितवान्'. **निर् √वध्** नष्ट करना; to destroy TS. iii.1.1.2 मा तपो निर्वधिष्ट 'विनाशयत'. **निर् √वप्** ओरना, उड़ेलना, बखेरना, पेश करना, देना; to sow, pour out, scatter, offer, present, give x.68.3 निर्गा ऊपे 'प्रापयति'.

निर्-वप्-अण *n.* उड़ेलना, बखेरना; pouring out, sprinkling, scattering KŚS.

निर्-वरुणम् (1) *av.* (वरुणपाशों) से बचते हुए; without getting into Varuṇa's power or fetters KS. xii.6. (2) **—त्वम्** *n.* बन्धनराहित्य; freedom from fetters TS. vi.6.5; निर्वरुणत्वम् 'वरुणपाशराहित्यम्' TBr. ii.6.18.

निर्-वर्तमान *a.* उत्पद्यमान; being born ĀpŚS. 993 निर्वर्तमानमग्निम्.

निर् √वह् – से निकाल लेना या बचाना, परे ले जाना; to save from, carry off, remove i.117.14 निः समुद्राद् विभिरूहथुः = vi.61.6.

निर्-वाप्-अ *m.* निर्वपण; scattering, pouring out; cp. शकटावस्थापितव्रीहिसंघान्निष्कृष्य मुष्टिचतुष्टयपरिमितानां व्रीहीणां शूर्पे निक्षेपो निर्वापः । तत्पूर्वको यागोऽपि निर्वापशब्देनोच्यते.

निर् √विद् पा लेना, जान लेना, – से छुटकारा पाना; to find out, get rid of, do away with x.129.4 सतो बन्धुमसति निरविन्दन्.

निर्-वीर *a.* वीरों से वञ्चित; deprived of men or heroes.

निर्-वीर्य *a.* निर्बल, पोच; powerless, impotent KS.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

x.7 स निर्वीर्यः पराभवति. **निर्-वीर्य-ता** *f.* वीर्योपघात, प्रजननशक्त्यभाव; incapacity to procreate or generate Sat. xv.4.

निर् √वृत् निकलना; to go out TBr. i.6.2 तस्य शुष्म आण्डं भूत्वा निरवर्तत 'निर्गतम्'; कुरेदना; to separate Sat. i.6 अङ्गारौ निर्वर्तयति 'पृथक् करोति'; बनाना; to create; cp. निर्वर्तन : हजामत करना; to shave, TBr. i.5.3 निर्वर्तयते.

निर्-वेद्-अ *m.* वैराग्य, उदासीनता; complete indifference, non-attachment Muṇḍaka. ब्राह्मणो निर्वेदमायात्.

निर्-वेष्-अ *m.* प्रायश्चित्त; expiation.

निर्-व्रख्य [वृक्षाश्च वल्मीकाश्च यतो निर्ह्रियन्ते = अप्रतिव्रख्य] *n.* वृक्ष काटकर और वल्मीक खोदकर बनाया देवयजन; the Devayajana made by cutting trees and digging away ant-hills Sat. x.1.

निर्-व्रस्क्-अ [√व्रश्च्] *n.* वह स्थान जहां से वृक्ष एवं वल्मीक निकाल दिये हैं; the place wherefrom trees and ant-hills have been removed ĀpŚS. 2865.

निर् √व्ली बाहर करना; to expose Sat. iv.4 गुदं मा निर्ल्लेषीः 'गुदस्यान्तरप्रदेशं बहिर्मा कार्षीः; opp. to Sat. iv.4 न गुदं निर्ल्लिशति 'बहिर्भागमान्तरं न कुर्यात्'.

निर् √हन् नष्ट कर देना; to destroy completely स ईश्वरः इन्द्रियं प्रजां पशून् यजमानस्य निर्हन्तोः 'निःशेषेण विनाशयितुम्' TS. iii.1.8.3.

निर्-हर [*Ipv.* √हृ] निकालो और दो; take out (from it) and give VS. xxv.35 सुरभिर्निर्हरेति 'अतः किंचिदस्मभ्यं देहि' Uv. **निर्-हर्-अण** [द्वाराद् बहिर्निःसारणम्] *n.* द्वार से बाहर निकाल देना; to force out of door. **निर्-हस्त** *a.* निहत्था; handless AV. vi.66.1 निर्हस्तः शत्रुः.

निर्हाणर्च्-अ [निःशेषेण हानं परित्यागो यस्या ऋचः सा निर्हाणा। तथाविधा काचिद् ऋग् याज्यारूपा यस्य वषट्कारस्य सोऽयं निर्हाणर्चः याज्यापाठहीनः इति] *a.* याज्यापाठ-हीन; Vaṣaṭ devoid of yājyā; cp. अनिर्हाणर्च 'संपूर्णयाज्यापाठसहितो वषट्कारः'.

निर्-हार्-अ *n.* मानमार्ग; the way of measuring Sat. xxv.4.

निर्-हू-य [= निःसार्य *Gd.*] बुलाकर, बाहर निकालकर having drawn out from TS. ii.5.2.4 स देवता त्रीन्निर्हूय.

निर्-हू-त *a.* निष्कासित, अपनीत; banished, removed : निर्हृतो दोषः Sat xv.1.

निर्-ह्वय्-अति बुला लेता है; recalls.

निं-लङ्घु [नि √लग्] *m.* चिपकने वाला, कीटविशेष; a species of worm TS.

नि-र्लय्-अन [√ली] *n.* बसना, नीचे आना, उतरना, छिपने का स्थान; settling down, alighting in or on, hiding place TBr.

नि-र्लाय्-अम् *av.* छिपे-छिपे; stealthily AV. iv.16.2 यो निर्लायं चरति.

नि-लिम्प्-अ *m.* देवयोनि-विशेष; name of a class of supernatural beings AV. iii.26.5 निलिम्पा नाम देवाः, TAr. iv.24 मरुतः; चन्दन में रचे गन्धर्व; Gandharvás smeared with sandal paste AV. iii.26.5, TS. v.5.10.3.

निं-ली-न *a.* सटा, – पर बैठा, – में छिपा; clinging to, sitting on, hidden in AV. iv.16.3 अल्प उदके निलीनः.

निं-वक्ष्-अस् *a.* निम्न-वक्षस्; having a sunken chest TS. v.6.23.1.

नि-र्वच्-अन (1) **—नम्** *n.* कहावत; proverbial expression ŚBr. ii.4.1.4 तदप्येतन्निर्वचनमिवास्ति. (2) *a.* नितरां वक्तव्य, स्तुत्य; worthy of saying, praiseworthy iv.3.16 निर्वचना कवये काव्यानि 'नितरां वक्तव्यानि', v.47.5 इदं वपुर्निर्वचनम् 'स्तुत्यम्'.

नि-र्वत् [opp. to उद्-र्वत्] *f.* गहराई; depth, valley vii.50.4 यः प्रवतो निर्वत उद्वतः. **—ता** *av.* निम्नम्; downwards viii.45.36 श्वघ्नीव निर्वता चरन् 'downwards'.

नि √वध् – पर दे मारना; to hurl down upon iv.41.4 नि वधिष्टं वज्रम्.

नि-वर्न [= निम्न] *a.* प्रवण; deep. **निवर्ना** *av.* नीचे को; downhill, downwards x.40.9 अस्मै रीयन्ते निवर्नेव सिन्धवः 'प्रवणेनेव'.

नि √वप् ओरना, रखना; to sow, deposit, place Sat. xi.6 उख्यं निवपति 'स्थापयति'.

नि-र्वप्-अन *n.* फेंकना, डालना; throwing in, sand or earth : यज्ञेषु तत्तत्प्रदेशे पुरीषप्रक्षेपणम्.

नि-वर्-अ *m.* वर्म, रक्षा; armour, protection, (cp. द्वर्) viii.93.15 आदु मे निवरो भुवत् 'निवारयिता हन्ता'.

नि-वर्त्-अ [*Voc.*] *a.* लौटाने वाला; causing to turn back x.19.6 आ निवर्त नि वर्तय 'आनिवर्तस्व'. **नि-र्वर्त्-अन** *n.* लौटाना, लौटना, बाल काटना, नितरां वर्तन अर्थात् अनुष्ठान; causing to turn back, turning back, hair-cutting (= केशव्यूहनम् ĀśSS. ii.19) thorough performance of a rite x.19.8 आ निवर्तन वर्तय, AV. iii.6.7 न पुनरस्ति निर्वर्तनम्.

नि-वा-र्त [√वन्] *a.* सुरक्षित; safe, secure निवार्त इन्द्रः शरणे स्याम 'windless'. **नि-वार्त** (1) *a.* वातरहित; windless ŚBr. i.1.1.1. निवार्ते यज्ञं तनुते. (2) *n.* शान्ति, सन्नाटा;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

calm, stillness MBr. ii.1.11.

नि-वान्य-वत्सा [or **निवान्या**] *f.* दूसरी के बछड़े को चुंघाने वाली (गौ); (a cow) that suckles an adopted calf = KS. अपिवान्यवत्सा.

नि-वाश्-अ [= वार्श] *m.* चिंघाड़, गर्जन; roaring, thundering AV. xi.11.11 निवार्शा घोषाः.

नि-वाह्-अ *m.* उतार; descent; opp. to अध्यारोह GBr. iv.22.

नि-विद् [निवेदनसाधनम्: निविद्भिर्न्यवेदयन् तन्निविदां निवित्त्वम्] *f.* निदेश, सूचना, देवता-संख्यावाचक मन्त्रपद; देवतासंख्यावाचकानि मन्त्रपदानि कानिचिद् वैश्वदेवशस्त्रे शस्यन्ते तानि] न्यूङ्ख, पदविशेष, गद्यविशेष; instruction, information, name of particular sentences or short formularies inserted in a liturgy and containing epithets or short invocations of the gods i.175.6 तर्मिनु त्वा निविदं जोहवीमि 'त्वत्प्रीतिकरीं प्रसिद्धां स्तुतिम्', iv.18.7 किमु ष्विदस्मै निविदो भनन्त 'मरुत्वतीयशस्त्रे प्रयुज्यमानानि इन्द्रस्तुतिप्रतिपादकानि कानिचित् पदानि', ii.36.6 निविदः पूर्व्या अनु 'शस्त्रलक्षणा वाचः'.

निविद्-धान [निविदां पदानि धीयन्ते प्रक्षिप्यन्ते यस्मिन् सूक्ते तत्] (1) *a.* वह सूक्त जिसमें निविदों का निक्षेप किया जाय; that Sūkta in which Nivids are inserted. (2) [निविदां धानं प्रक्षेपः] *n.* निविदों का प्रक्षेप; the insertion of Nivids.

नि√विश् प्रवेश करना, उतरना, आराम करना, घर में बसना; to enter into, penetrate, descend, take rest, settle down in home i.164.22 मध्वदः सुपर्णा निविशन्ते 'प्रविशन्ति', x.37.9 नि च विशन्ते अर्क्तुभिः 'विश्राम्यन्ति', x.34.14 नि वो नु मन्युर्विशताम् 'शत्रुषु तिष्ठतु' (let your anger descend upon), x.44.6 न्यविशन्त केपयः 'नीचैरविशन्त। अधोगतिं प्राप्ताः', viii.101.14 न्यन्या अर्कमर्मितो विविश्रे 'अभितो निविष्टाः' (lie down), viii.27.12 नि द्विपादश्चतुष्पादो अर्थिनोऽविश्रन् 'स्वस्वकार्येषु निविशन्ते', i.35.2 निवेशयन्नमृतं मर्त्यं च (causing to rest), vii.45.1 नियेशयञ् च प्रसुवञ्च भूम 'स्वे स्थाने स्थापयन्'.

नि-विष्-ट *a.* जमा, बसा, ठहरा, आदत, उपक्रान्त; settled down, come to rest, devoted to (TAr. x.32 प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमि); begun; निविष्टे 'अनुष्ठातुमुपक्रान्ते'.

नि-विष्टि *f.* बसना; settling PGS. i.4.16 यस्यामु कामा बहवो निविष्टयै; in whom reside numerous desires.

नि√वी घुस जाना; to force a way into, rush among iii.55.9 नि वेवेति पलितो दूत आसु 'नितरां व्याप्य वर्तते'.

नि-वीत [ग्रीवायामवलम्बितम्] *a.* टंगा, लटका (गले में); hung round the neck : निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितॄणामुपवीतं देवानाम् TS. ii.5.11.1. Cp. निवीते 'कृतनीविके स्थाने', i.e. नाभेः पुरस्तात् KŚS.

नि-वीर्य *a.* निर्वीर्य; powerless KS. xxvii.9 तस्मात् स्त्री निवीर्या.

नि√वृज् छोड़ना; to exclude ABr. xxx.9 तां न्यवृञ्जन् 'नितरां वर्जितवन्तः'; to throw down on x.87.11 तं नि वृङ्धि 'निगृह्य वर्जय', i.53.9 नि चर्केण रथ्या दुष्पदावृणक् 'न्यवर्जयः'.

नि√वृत् बाल कटवाना; to have a hair cut ŚBr. v.4.5.6 स वै न्यैव वर्तयते 'स यजमानो निवर्तयते केशान्, निकृन्तेदेव'; सूख जाना; to dry up TAr. i.2 न नि वर्तते 'न शुष्यति'.

नि-वृ-त *a.* रुका, प्रतिरुद्ध; held back, withheld i.112.5 यामी रेभं निवृतं सिर्तम् 'निवारितम्'.

निवृत्त-दक्षिणा *f.* प्रतिख्यात दक्षिणा; dakṣiṇā refused or discarded तस्मान्निवृत्तदक्षिणां नोपाकुर्यात GBr. ii.6.14.

नि-वेश्-अ *m.* बसना, पड़ाव डालना, आवास, पड़ाव, दारकर्म Sat. xxvi.4; settling in a place, encamping, halting, dwelling-house ix.69.7 शं नो निवेशे 'स्वगृहं प्रति निवेशने निर्गमने वा'. **नि-वेश्-अन** (1) *n.* ठहरने को जगह देना, ठहराना; providing with a resting place. (2) *a.* आराम देने वाला; causing to rest iv.53.6 प्रसवीता निवेशनः 'सर्वैर्गन्तव्यः', i.35.1 रात्रीं जगतो निवेशनीम् 'उपवेशनहेतुभूताम्', VS. xxxv.21 अनृक्षरा निवेशनी 'साधुप्रतिष्ठाना' = TS. v.1.1 'समीचीनेषु गृहेषु प्रवेशयन्ती'.

नि-वेषी *f.* बाटी; a kind of cake AV. ix.7.4.

नि-वेष्ट्-अ *m.* आवर्त, भीतरी तत्त्व; the chief constituent जलं स्रोतसो निवेष्टः. **नि-वेष्ट्-अन** (1) *n.* निरोध; controlling one who runs away Kauś. xxxvi.5. (2) *a.* निरोधसाधन; means of controlling; cp. आवेष्टन 'रज्जुवेष्टनम्'.

नि-वेष्-य [निवेष्यते आवर्त्यते तृणादिकमस्मिन्] *m.* चक्रभ्रमि, आवर्त; whirlpool VS. xvi.44.; its water.

नि√व्यध् मारना, तोड़ देना; to strike down, break vii.104.5 अत्रिणो नि पर्शनि विध्यतम् 'निहतम्'.

नि-व्याध्-ईन् *a.* वेधक; piercing TS. vi.5.3.1.

नि√व्रश्च् काट डालना; to cut down i.130.4 वृक्षं नि वृश्चसि.

नि√शप् सफाई के साथ कहना; to speak out clearly, explain TS. iii.5.6.3 न्यशपन् (यज्ञम्) 'विस्पष्टमुक्तवत्यः'.

नि-शमयति शान्त करता है; appeases, cools down AV. vi.52.3.

निः-र्शस् *f.* प्रत्याख्यान, अस्वीकार, दोष; refusing, declin-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ing, blame AV. vi.45.2 अवर्शसा निःर्शसा यत् परार्शसोपारिमं 'out-utterance', x.164.3 यदार्शसा निःर्शसाभिर्शसोपारिमं 'अभिलाषेण, निर्गताभिलाषेण, अभिगताभिलाषेण'.

निः-शान [√शा] *a.* पैनाता हुआ; whetting, sharpening ABr.

निः-शार्ला *f.* घर से खदेड़ी; driven out of house AV. iii.14.1 निःशार्लां धृष्णुम्.

निः √शास् खदेड़ भगाना; to drive out, expel i.80.1 पृथिव्यां निःशशा अहिम् 'निःशेषेण अशाः निरगमयः'.

निः √शी जीर्ण होना; to decay निःशीयमानम् 'जीर्णम्' Kauś. lxxxiii.4.

निः √शुच् चमक उठना; to shine forth vii.1.4 निः सुवीरासः शोशुचन्त 'नितरां दीप्यन्ते'

निः-श्लृङ्ग *n.* सिणकना; blowing the nose Sat. xxvii.1.

निः √शॄ चूर-चूर कर डालना; to crush, break निःश्णाति; cp. यथा गुरुभारो ग्रीवां निःश्रीणीयात् GBr. ii.8.

निः-श्रेयस *n.* कल्याण, मुक्ति; welfare, prosperity प्रजानिःश्रेयसम् 'पुत्रादीनामीप्सितगुणसंपत्तिः' ĀpGS. ix.1, salvation.

निः-षप्-ईन् *a.* इन्द्रियलोलुप; lustful i.104.5 मा नो मर्घेव निःषर्पी परा दाः 'विनिर्गतसपो विनिर्गतशेपः ययेष्टचारी'.

निः-र्षह्-अमाण *a.* विजयी; conquering i.127.3 निःर्षहमाणो यमते = **निःर्षाह्** i.181.6 वृषभो न निःर्षाट् 'निःसारयिता'.

निः √षिध् डराना; to frighten away VS.

निः-र्षिध् *f.* दान, आहुति; granting, bestowal, oblation iii.55.8 अन्तर्मतिश्चरति निःर्षिधं गोः 'हिंसिकां दीप्तिम्', i.164.2 विदानासो निःर्षिधो मर्त्यत्रा 'निःशेषेणोदकस्य सेक्तॄन्', iii.57.5 अस्य निःर्षिधो मर्त्येषु 'अनुशासनानि' = vi.44.11 'निषेधार्था रज्जवः', iv.24.1 स गोपतिर्निःर्षिधां नो जनासः 'निषेद्धॄणां शत्रूणाम्'. **निःर्षिध्-वन्** *a.* दाता; granting, presenting iii.55.22 निःर्षिध्वरीस्त ओषधीः = viii.59.2 'नितरां मङ्गलस्वभावाः'.

निः √षू भगा देना; to drive away.

निः-षेच्-अन *n.* फुहारा; contrivance for pouring out water.

निः √ष्टन् [√स्तन्] गरजना; to roar out, thunder vi.47.30 निः ष्टनिहि.

निःष्टि *f.* गले का हार; necklace. Cp. निर्ष्टि.

निः √ष्ठा [√स्था] जमना, उभरना; to grow forth, rise i.182.7 कः स्विद् वृक्षो निःष्ठितो मध्ये अर्णसः 'निश्चलं वर्तमानः'.

निः √ष्ठिव् थूकना; to spit out.

निः √सृज् निकालना, छोड़ना; to pour out, shed forth x.62.7 निः सृजन्त ··· व्रजं गोमन्तम् 'निरगमयन्'.

निः √सृप् सरक निकलना; to sneak or steal away AV. xi.1.25.

निः √स्पृ – से बचाना, पार लगाना; to rescue from vii.71.5 निरंहसस्तमसः स्पर्तमत्रिम् 'न्यपारयतम्'.

निंशा [यस्यां निशेरते भूतानि] *f.* रात्रि का पूर्वार्ध, रात्रि; the first half of the night, night. **निंशान्त** *n.* गृह; residence TS. iv.3.9.2.

निं-शि-त [√शा] *a.* पैनाया, पैना; sharpened, sharp iv.24.8 दुरोणं आ निंशितं सोमर्सुद्भिः 'तीक्ष्णीकृतम्। सोमपानेनोत्साहवन्तम्', i.171.4 हव्या निंशितान्यासन् 'संस्कृतानि'. **—ता** [√शी] *f.* रात्रि; night; cp. अनिशित. **—तायाम्** TS. ii.2.2.2. **निं-शि-ति** [√शा] *f.* प्रेरण, उत्तेजन, पोषण, अलंकरण; exciting, stimulating, refreshing, decorating vi.2.5 समिधा यस्त आहुतिं निंशितिं मर्त्यो नशत् 'तनूकृतां मन्त्रसंस्कृताम्', vi.13.4 मर्तो निंशितिं वेद्यानट् 'तैक्ष्ण्यम', vi.15.11 यज्ञस्य वा निंशितिं वोदितिं वा 'निशितिः संस्कारः', viii.19.14 समिधा यो निंशितो दाशददितिम् 'निशानसाधनया प्रज्वलनहेतुभूतया'.

नि √शिष् [√शास्] आज्य चढ़ाना; to offer oblations iv.2.7 निंशिषन् मन्द्रमतिथिम् 'नितरां प्रयच्छति'.

निं-शुष्-म *a.* न्यग्भूत-सामर्थ्य; of decreased energy; opp. to उच्छुष्म TS. i.6.1.2.

नि-श्रम्भ्-अ [√श्रम्भ्] *a.* जमकर चलने वाला; treading firmly vi.55.6 आर्जासः पूर्वणं रथे निश्रम्भास्ते 'निश्रथ्य संबध्य हर्तारः छागाः'.

नि √शो [or √शा, श्यति] पैनाना; to sharpen.

निश् √चत् [निश्चातयते] भगा देना; to scare or drive away.

निश् √चृत् खोलना, ढीला करना; to untie, loosen ABr.

नि √श्नथ् दे मारना; to strike down vii.25.2 निं दुर्गे इन्द्र श्नथिह्यमित्रान्.

नि-श्यान *a.* तेज; sharp = निशान ŚŚS xv.21.12.

निं-श्रय्-अणी *f.* सीढ़ी: ladder, staircase ŚBr. Cp. अधिश्रयणी.

नि √श्रि नीचे फेंकना; to lay or cast down i.174.7 निं दुर्योणे कुयवाचं मृधि श्रेत 'हिंसितवान्'.

नि √श्लिष् [निश्लेषयति] लगाना, चिपकाना, चसपा करना; to paste on, fasten to.

नि-श्लिष्-अ *a.* भीतर को धंसा, सटा; clinging to MBr. ii.5.4 निश्लिषान् घोरान्. **नि-श्लेष्-अण** *n.* लङ्गन; fastening, tying, attaching.

नि-श्वस्-इत *n.* सांस; breath.

निं-षक्-त [√सञ्ज्] *a.* टंगा, जमा, चिपका, चसपा, बंधा;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

hanging on, fixed, attached.

नि-षङ्ग्-अ [धनुषि संधातुं हस्ते धृतो बाणः] *m.* बाण; arrow. **—ङ्ग-धृ-ई** *m.* इषुधि; scabbard = **निषङ्गर्थिः** TS. iv.5.1.4.

नि-षङ्ग्-ईन् (1) *a.* इषुधिमान्; equipped with a quiver iii.30.15 निषङ्गिणो रिर्पवः, TS. iv.5.1.1 निषङ्गिणे; on TS. iv.6.4.1 र्स निषङ्गिभिः 'खड्गहस्तैः'. (2) *m.* जयन्त; Jayanta.

नि √षञ्ज् लगना, लगाना, चिपकना, चिपकाना, बंधना, बांधना, लटकना; to hang on, place i.33.3 निं र्सवसेन इषुधीरसक्त 'नितरां पृष्ठभागे संयोजितवान्', र्तस्य वालो न्यसञ्जि (ŚBr.) its tail hung down.

नि-षण्-ण [√सद्] *a.* बैठा; sitting, seated = **निं-षत्-त** v.32.5 त्यं चिदस्य क्रतुभिर्निषत्तम् 'निषण्णम्'. **निं-षत्-ति** *f.* बैठक, स्थिति; sitting, resting, condition iv.21.9 र्का ते निषत्तिः 'स्थितिः'.

नि-षत्-स्नु [√सद्] *a.* नीचे बैठा; sitting down x.160.3 र्यस्ते हंन्ति पर्तयन्तं निषत्स्नुम् 'निषीदन्तम्' = निषद्वर.

नि-षद् *f.* बैठक, sitting ii.21.5 अभिस्वरा निषदा र्गा अवस्यवः 'उपसदेन', x.53.2 अराधि होता निषदा र्यजीयान् 'निषदनेन'.

नि-षद्-अन [वसतिः] *n.* बैठक, उपवेशन, स्थान; sitting down, residing, place i.162.14 निक्रमणं निषदनम् 'नितरां सीदत्यत्रेति निषदनम्', x.97.5 अश्वत्थे वो निषदनम्. **नि-षद्-वर्** *a.* (वेदि) के समीप बैठा; sitting near (the altar) VS. xxviii.1.4 इन्द्रं निषद्वरम्. **नि-षाद्-अ** *m.* मत्स्यघाती (एक जाति); fisherman KS. xvii.13, TS. iv.5.4.2.

निं-षिक्-त *a.* निहित, सिञ्चित; infused, irrigated. **निषिक्त-पा** *a.* निषिक्त वीर्य का पालक; protecting the infused (semen) vii.36 विष्णुं निषिक्तपाम् 'निषिक्तस्य गर्भस्य रक्षितारम्'.

नि √षिध् [निषेधति] खदेड़ना; to drive away, keep back x.166.3 वाचस्पते निं षेधेमान् 'प्रतिषेध'.

नि-षु-त *a.* पूरी तरह सुत अर्थात् निकाला; thoroughly pressed out.

नि-षेच्-अन *n.* सींचना; pouring in, irrigation AV. i.3.1 पृथिव्यां ते निषेचनम्.

नि-षेद्-इ-वांस् [*Pf.Pt.* √सद्] *a.* बैठा; sitting AV. xx.126.16. रोमशं निषेदुषो विजृम्भते.

नि-षेद्-धृ [√सिध्] *a.* निरोधक, नियामक; one who restrains ŚBr. ii.5.2.27 क्षत्रं वै विशो निषेद्धा; cp. अनिषेद्धृ ŚBr.

निष्-क [हिरण्ययो दीनारः सौवर्णोऽलंकारश्च] *m.* सौवर्ण दीनार, सौवर्णाभरण; a golden coin, a golden ornament for the neck, ornament vii.47.15 निष्कं वा घा कृणुते 'आभरणविशेषम्', i.126.2 शतं राज्ञो नाधमानस्य निष्कान् 'आभरणविशेषान्'; cp. रजतो निष्कः 'रजतनिर्मितोऽलंकारः' TMB. xviii.1.14. **निष्क-ग्रीव्-अ** *a.* गले में हार वाला; necklace-necked = मणिग्रीवः, v.29.3 निष्कग्रीवो बृहदग्रः.

निष्-कर्-तृ *a.* निष्पादक; making : निष्कर्ता विह्रुतं पुनः TAr., निष्कर्तारमध्वरस्य TS. iv.2.7.3.

निष्-काम *a.* वीतराग; free from desires.

निष्-कावम् [√कु] *av.* निःशब्दम्; silently TS. vi.2.1.5.

निष्-काश्-अ *m.* खुरचन; what is scrapped off a pan, TS. vi.1.5 has निष्कासः (भाण्डगतो लेपरूपो हविःशेषः); cp. तुषाश्च निष्कासश्च TBr. i.6.5. Note निष्कासितां कुम्भीम् 'अन्तर्वहुतरौदनशेषलिप्ताम्' Sat. iv.3.

निष्क्-ईन् = निष्कग्रीव. **निष्किर्-ईय** [निष्किरो नाम शाखाविशेषो गोत्रविशेषो वा । तत्संबन्धिनो यजमानाः] *a.* निष्किरशाखानुयायी; the followers of the Niṣkira Śākhā TMB. xii.5.14.

निष् √कृ दूर करना; to remove TS. iv.2.6.2; र्यदार्मयति निष्कृत 'निवारयत'; बनाना, साधना: to fashion out TMB. xvii.8.4 अथान्यन्निष्कुर्वन्ति 'संस्कुर्वन्ति'; cp. आत्मन एवाधि यज्ञं निष्करोति 'नष्टं यज्ञमात्मन उपरि पुनः करोति' TS. vi.5.10.2 (better 'he fashions out the sacrifice from his own body').

निष् √कृत् [—कृन्तति] काटना, खोल निकालना; to cut off, untie and drive out x.108.6 निर्गां अकृन्तत् 'निरगमयत्'.

निष्-कृ-त (1) *a.* निष्पादित, अलंकृत; completely made, prepared v.67.1 निष्कृतं (क्षत्रम्) 'अबाध्यम्', TS. iv.3.11.2 उपयन्ति निष्कृतम् 'अजस्रं कृतम्', TS. i.3.4.2 'अलंकृतम्'. (2) *n.* संस्कृत अथवा संकेतित स्थान; place set apart, rendezvous TMB. vi.10.8 गच्छन्निन्द्रस्य निष्कृतम् 'संस्कृतं स्थानम्'. **निष्कृताहाव** *m.* वह अवट जिसके लिये द्रोणी या नांद तैयार की है; the pit for which the trough has been prepared.

निष्-कृ-ति *f.* पूर्ण विकास; complete development : गर्भनिष्कृतिः; मूल्य; price, worth TS. v.4.2.3 यां यज्ञस्य निष्कृतिः 'मूल्यम्'; पुनःप्राप्त्युपाय; उपचार; cure x.97.9 यूयं स्थ निष्कृतीः; दोषादि का परिहार; doing away with, removing TS. iv.2.6.2 निष्कृतिर्नाम वो मार्ता 'रोगनिवारणम्'; परिवृत्ति या बदला; requital VS. xxx.9 निष्कृत्यै पेशस्कारीम्; प्रायश्चित्त; atonement, goddess of atonement.

निष्-केवल्-य [also —कै—] *a.* एक मात्र किसी एक का,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

असाधारण ग्रह; belonging exclusively to ŚBr. iv.2.7.6 इन्द्रस्य निष्केवल्यं सवनम्; cp. ii.2.1.16 TMB. vii.8.5 इन्द्रस्य निष्केवल्यानि. (2) —म् *n.* अर्भि त्वा शूर नोनुमः (vii.32.22) इत्यादि साम; name of a Sāman; cp. TS. iv.2.2.2.

निष्-क्रम्-अण *n.* निकास, कूच; going out, marching out TS. iv.6.9.1.

निष्-क्रय्-अण (1) *n.* छुटकारा; redemption, release. (2) *a.* निष्क्रयण-साधन; means of redemption KS. xxiv.7 क्षुध एष निष्क्रयणः; मूल्य; price, ransom TS. vi.1.11 आत्मनिष्क्रयण एवास्य सः 'पशुं मूल्यत्वेन दत्त्वा स्वभूतमात्मानं निष्क्रीणाति'.

निष् √क्री कुछ देकर छुड़ाना; to exact ransom, redeem TBr. i.7.5 निष्क्रीय 'निःशेषेण क्रीत्वा', निष्क्रीणै 'मूल्यं दत्त्वात्मानं मोचयामि'.

निष्-क्री-ति *f.* = निष्क्रयण KS. xiii.12 आग्नेयः पुरोडाशो भवति निष्क्रीत्यै.

निष् √खन् खोद निकालना; to dig out ŚBr.

निष् √खिद् ढीला करना; to loosen AV. v.18.7 तां न शक्नोति निःखिदम् 'is not able to tear it out'; निकालना; to take out TS. ii.2.10.5 होता निष्खिदति 'निःसारयति'.

निष्-खेद्-अन *n.* शिथिलीकरण; making loose Sat. vii.6.

निष्-टक्-वरी [√तक्] *f.* भाग जाने वाली; running away, fugitive AV. v.22.6 दासीं निष्टक्वरीमिच्छ.

निष्टन् [नि√स्तन्] गरजना, घोरना; to roar vi.47.30 निः ष्टनिहि.

निष्-टप्-अन *n.* मन्त्रेण तापन; heating while reciting a verse.

निं-ष्टब्-ध *a.* थामा, विलवान्; supported, having mouth; cp. अनिष्टब्धा 'अनुपविद्धविला स्रुच्'.

निष्-टर्क्-य [शिखाकृतिर्ग्रन्थिः सहसा मोचनयोग्यः] *a.* (ऐसी गांठ) जो खुल जाय; to be loosened by untwisting TS. vi.1.7.2 निष्टर्क्यं बध्नाति; Sat. i.7 निष्टर्क्यं ग्रन्थिं कृत्वा; cp. KS. xxiv.5 अ-निष्टर्क्यं

निष्-टि *f.* ग्रीवाबन्ध; necklet TAr. **निष्टि-ग्री** [निष्टिग्रीवा; cp. ग्रुमुष्टि] *f.* इन्द्र की माता; name of Indra's mother x.101.12 निष्टिग्र्यः पुत्रम् 'निष्टिं दितिं स्वसपत्नीं गिरतीति'.

नि-ष्टुर् [√स्तृ; cp. अ-निष्टृत] *a.* नीचे दे मारने वाला; overthrowing, throwing on the ground viii.32.27 प्र व उग्राय निष्टुरे 'शत्रूनिस्तरते'.

निष्-ट्य [निस्-त्य] (1) *a.* बाह्य, अज्ञात, अपरिचित, निकृष्ट; foreign, stranger, inferior ŚBr. i.5.3.17 स्वाश्च निष्ट्याश्च, vi.75.19 यश्च निष्ट्यो जिघांसति 'तिरोभूतो दूरे स्थितः'. **निष्ट्या** *f.* स्वातिनक्षत्र. KS. xxxix.13 निष्ट्या नक्षत्रम्. —म् *n.* अङ्गुलिस्फोटन; cracking of a finger Sat. xxvii.1.

नि-ष्ट्र्या-य [*Gd.* √स्त्यै] निकल कर; going out TS. vi.2.4.

नि √ष्ट्यै [स्त्यै] जम जाना; to condense VS. xxxviii.18. **निष्ट्यायताम्** 'नितरां स्त्यायतां संघीभवतु' ŚBr.

निष्ठा [= नि √स्था] जमाना; to fix; in न्यतिष्ठिपत् ŚBr.

निष्ठा (1) *a.* श्रेष्ठ, व्यावृत्त; excellent, eminent ix.110.9 यूथे न निष्ठा वृषभो वि तिष्ठसे 'निःष्ठितो वर्तते'. (2) *f.* पारमार्थिक स्थिति; the real state एषा च निष्ठा 'पारमार्थिकी स्थितिः'.

निष्ठा-व [निःशेषेण निर्णयो निष्ठा । तद्वान्] *a.* निर्णायक; one who arbitrates, deciding ABr. x.14.2.

निष्ठ्-इत *a.* – में स्थित अथवा स्थापित, सुसंपन्न, परिनिष्ठित; being put in or on AA. v.1.3 निष्ठिते प्रेङ्खे 'being put in position'; complete, consummate; उठा, उभरा, भीतर से उभरा; risen up i.182.7 कः स्विद् वृक्षो निष्ठितो मध्ये अर्णसः.

निं-ष्ठ्-य (1) *a.* निम्न, अदना; inferior. (2) —म् *n.* अङ्गुली चटकाना; making a cracking sound with fingers. —ष्ठ्या *f.* स्वातिनक्षत्र = ApGS. iii.3; cp. निष्ट्या.

निष्-पक्-व *a.* ताया घी; well-boiled butter.

निष् √पद् – में से निकल जाना; to fall out ŚBr vi.3.4.7 तस्माद् योनौ रेतो युक्तं न निष्पद्यते 'न निष्पतति'.

निष्-पद् *f.* निकास, निःसृत शकृत्, संतान; what falls out, excrement x.102.6 ऋच्छन्ति ष्मा निष्पदो मुद्गलानीम् 'निर्गच्छन्तः'. TAr. iii.8 अश्वस्य निष्पदसि.

निष् √पिश् चमड़ी से मांस को अलग करना; to tear the flesh of an animal from the skin i.110.8 निश्चर्मण ऋभवो गामपिंशत.

निष् √पिष् कपड़े निखारना; to beat linen with a stone or wood in washing ŚBr.

निष् √पीड् निचोड़ निकालना; to squeeze out.

निष् √पू छड़ना-पछोड़ना; to winnow, fan, purify (grain).

निष् √पृ बचाना, पार लगाना; to rescue, deliver x.65.12 भुज्युर्महसः पिपृथो निरश्विना.

निष्-पेष्-टवै [*Dat. Inf.*] निचोड़ने को; to squeeze out.

निष्-प्रमन्द *m.* प्रत्याख्यात गेंद; discarded ball (in a game) KS.

निष्-षप्-ईन् cp. निःषर्पिन्.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

निष् √षिध् cp. निः-षिध्.

निष्-षिध्-वन् cp. निःषिध्वन्.

निष्-ष्यू-त *a.* नितरां स्यूत, पक्का सिला; well-sewn ŚBr.

निस् [*Prefix*] बाहर; out, forth.

नि √सद् बैठना, अनुष्ठान करना; to sit down, perform a rite ABr. xxvi.1 सत्रं निषेदुः.

नि-सर्-अ *a.* निःसारयिता; one who banishes VS. xxx.14 क्रोधाय निसर्रम् = TBr. iii.4.10 निःसर्रम्?

निस् √क्रम् निकलना; to go out ŚBr. iv.2.5.9 निरेवान्यतरः क्रामति.

निस् √तक्ष घड़ना; to carve out fashion i.163.2 सूरादश्वं वसवो निरतष्ट.

निस्-तुष *a.* खुटा अनाज; unhusked rice or any other grain.

नि √स्तृ नीचे दे मारना, पछाड़ मारना; to throw down, overthrow ii.11.20 न्यर्बुदं वावृधानो अस्तः 'नितरामवधीत्'.

निस् √त्रप् भाग निकलना; to run away viii.48.11 निरत्रसन् तमिषीचीः 'कम्पयन्ति'.

निस् √विद् पूर्णतः जान या पा लेना; to know or get entirely तस्माद् ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत् BṛUp.

निः-साल्-अ *a.* शाला से बाहर; being out of the house.

निः-सृज् *a.* बखेरने वाला, उड़ेलने या उलीचने वाला; pouring out i.131.3 गव्यस्य निःसृजः 'निःशेषेण हविस्त्यजन्तः'.

निस् √स्था निर्माण करना; to make मधुकृतो निस्तिष्ठन्ति 'मधु निष्पादयन्ति' ChUp. Cp. निस्तिष्ठति 'निष्ठां गुरुशुश्रूषादि करोति' ChUp.

नि-स्पृश् [*ns.* —क्] *a.* चूमा-चाटी करने वाला; caressing x.95.9 यदासु मर्तो अमृतासु निस्पृक् 'निःशेषेण स्पृशन्'. **नि-स्पृशे** [*Dat. Inf.*] चूमने-पुचकारने को; to caress x.91.13 भूर्या अन्तरा ह्यस्य निस्पृशे 'संस्पर्शनाय'.

नि-स्वन्-अ *m.* अग्नि; Agni; TAr. निस्वर्.

नि-स्वर्-अम् *av.* निःशब्दम्, मौन; soundlessly vii.1.7 प्र निस्वरं चातयस्वामीवाम् 'न्यक्कृतोपतापं यथा भवति तथा', vii.104.5 यन्तु निस्वरम् 'निःशब्दम्'.

निह् [√स्निह्; cp. स्नीहिती] *a.* घातुक; destroyer VS. xxvii.6 अति निहो अति स्रिधः = TS. iv.1.7.3 'निकृष्टानि श्वशूकरादिजन्मानि जिहीते प्राप्नोति यैर्दुरितैस्तानि हकारान्तेन निह्शब्देनोच्यन्ते'.

निं-हत्-य [*Gdv.*] नितरां हननीय; deserving killing.

नि √हन् मारना, पीटना; to kill, beat TS. iv.6.10.2 यो निर्हनत् 'ताडयेत्'.

नि-र्हन्-अ [निहतप्रदेशः अधोभागः] *m.* निम्नभू; lower land at the foot of a mountain TAr. i.7.

नि-हर्ष्-अ [ज्वालाशान्त्या अग्नेर्नीचैत्वम्] *m.* अग्नि का मन्द पड़ जाना; calming down of fire; opp. to उद्धर्ष ABr.

नि-हव्-अ [√ह्वे] *m.* आह्वान; calling ChUp. वसिष्ठस्य निहवः; 'असावि देवम्' (vii.21.1, SV. 313) इस ऋचा में उत्पन्न साम; name of a Sāman.

नि √हा – के संमुख झुक जाना; to bow before, yield to v.57.3 निं वो वना जिहते 'अवनता भृशं शंसन्ति'.

नि-र्हा-का [√हा; cp. उज्जिहीते] *f.* चक्रभ्रमि, बगूला, बवण्डर; whirlwind, storm x.97.13 सार्कं नश्य निर्हाकया 'गोधिकया = TS. iv.2.6.4 'यया पीडया निहतोऽस्मि इति शब्दं करोति तया सह', cp. TS. vii.5.11.1.

नि-र्हार्-अ *m.* मूल्यभूत द्रव्य; a thing that is given in exchange for a thing purchased KS. ix.5.

निं-हि-त [√धा] *a.* स्थापित; placed down, deposited AV. vi.92.2 निंहितो गुहा यः. **निंहित-भाग** *a.* जिसका भाग उठा रखा है; whose share has been kept back KS. xxxvi.9, MS.

नि √हृ पेश करना; to offer as a gift or reward TS. i.8.4.1 निर्हारमिंन्नि मे हर; नाश करना; to destroy TMB. xix.4.3 प्रातःसवनाय तन्निहरति 'नाशयति'. Cp. निर्हारम् *av.* पुनःपुनर्निर्हृत्य.

नि √हृष् मन्द पड़ जाना; to sink down (as a flame); cp. निहर्ष.

नि-ह्नव्-अ *m.* अपराध को छिपाना, छिपाना; concealment. **नि-ह्नव्-अन** *n.* कर्बूस्थित पितरों को नमस्कार; homage to the manes situated in the holes Khādira. iii.5.23.

नि √ह्नु अपलाप करना, छिपाना; to conceal or prevaricate TS. vi.3.8 पशुभ्य एवं तन्निह्नुते 'पशुं न मारयामीत्येवमपलपति', TS. iii.5.9.12 देवताभ्य एवं निं ह्नुवाते 'अपलपति'; दूर करना; to remove ŚBr. निह्नुते 'अपनयति'.

नि √ह्राद् (ढोल) पीटना; to play upon a drum Sat. xiv.3 निह्रादयन्ति.

नि-ह्रास्-अ *m.* ह्रस्वता, ऊनता; deficiency; opp. to वृद्धि Sat. xxv.1 निह्रासो वृद्धिर्वा.

नि √ह्वे बुलाना; to call निह्वयन्ति 'नितरामाह्वयन्ति'.

√नी ले चलना; to lead; देना; to bestow TS. ii 3.12.1 वरुणायाश्वमनयत् 'दत्तवान्', TS. iii.2.8.3 दक्षिणां न नीनिम 'नीतवन्तः', TS. vi.1.3.8 पुरा दक्षिणाभ्यो नेतोः. Note ABr. vii.5.6 व्यपनयितुम्, TBr. iii.7.4.2 संनयितुम् formed on नयति. Cp. नासिकाछिद्रे अपिनयति 'प्रवेशयति' ĀpGS. xiv.11. तस्मिन् चतुर उदकुम्भानानयति 'पातयति' ĀpGS. xvii.10, लेखा अद्भिरुपनीय तासां समीपे अपो निनयति 'प्रक्षिपति'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ĀpGS. xviii.10. Forms. I. : *Pr.* नयति, –ते; *Sb.* नयाति, नयात; Ā. नयासै; *Inj.* नयत, नयन्त; *Ipv.* नयतु; Ā. नयस्व; *Pt.* नयन्त; नयमान; *Ipf.* अनयत्. II. : *Pr.* नेषि (= *Ipv.*); नेर्थ; *Ipf.* अनीताम् (*3. du.*). *Pf.* निनेथ, निनाय; निन्यथुर्; निन्ये; *Sb.* निनीर्थस्; *Op.* निनीयात; *Ipv.* निनेतु. *Ao. s.* : अनैष्ट (*2. pl.*); अनेषत (*3.pl.*); *Sb.* नेषति, नेषत; नेषथ; *Inj.* नैष्ट (*2. pl.*). Ā. नेष्ट (*3. s*); *iṣ* : अनयीत्. *Ft.* नेष्यति, –ते; नयिष्यति. *Ps.* नीयते; *Pp.* नीत. *Gd.* नीत्वो, –नीय. *Inf.* नेषणि; नेतवै; नेतुम्, नयितुम्; नेतोस्. *Ds.* निनीषति. *Int.* नेनीयते.

नीक्ष्-अण [नितरामीक्ष्यते येन] (1) *a.* पकते द्रव्य को जांचने की कड़छी; a kind of ladle i.162.13 यन्नीक्षणं मांस्पचन्या उखाया: 'पाकपरीक्षासाधनम्'. (2) *n.* पकते द्रव्य की जांच; testing a thing that is being boiled, as rice. Cp. नेक्षण.

नीच्-अ [नि√अच्] *a.* निम्न; low i.116.22 नीचादुच्चा चक्रथु: 'नीचीनात् अवतात्'. **नीचा** *av.* नीचे; below, downwards.

नीचा-मेढ्र *a.* नामर्द; one whose penis hangs low TMB.; cp. अवस्थ.

नीचा-वय्-अस् *a.* अशक्त; one whose strength is low i.32.9 नीचावया अभवद् वृत्रपुत्रा 'न्यग्भावं प्राप्ता हता'.

नीच्-ईन *a.* निम्नाभिमुख; being low, downward. **नीचीन-वार** [= नीचीनद्वार] *a.* निम्नमुख; having its opening below v.85.3 नीचीनवारं कबन्धम् 'अधोमुखबिलम्'.

नीचैस् [*Instr. av.* of नीच] नीचे; below, down. **नीचैस्ता** *f.* नीचापन; the state of being down; opp. to ऊर्ध्वता. **नीच्-य** *a.* खादर के निवासी; living below, name of people in the west ABr.

नीड्-अ [नि√सद्] *mn.* आवास, घोंसला; resting place, nest x.5.2 समानं नीळं वृषणो वसाना:; शकट का उपस्थ या क्रोड; the middle of a cart where grain etc. are kept ŚBr. i.1.1.2; राजा का दीवान; the seat of a king Sat. vii.3.

√नीडय मिलाना, भिड़ाना; to bring into close contact vi.35.2 वीरैर्वीरान् नीळयासे जयार्जीन् 'संयोजये:'.

नीड-वत् *av.* घोंसले-जैसा; nest-like.

नीड्-ई *m.* सहवासी; comrade x.92.6 असुरस्य नीळय: 'आवास-भूता:'.

नी-त (1) *a.* लाया; brought. See हरिरानीत: ix.6.24. (2) **—म्** नवनीत; butter. **नीतमिश्र** *n.* किंचित् रिड़का दही; curd churned a little : नवनीतोत्पत्ते: पूर्वावस्थभीषन्मथितं दधि; cp. Sat. xv.6.

नी-र्थ *n.* स्तोत्र, शस्त्र; song vii.26.2 नीर्थेनीथे मघवानं सुतास: 'स्तोत्रेस्तोत्रे' = TS. i.4.46.1 'नीयते आह्वयते इन्द्रोऽत्रेति नीथो यागप्रदेश:'. **—र्था** *f.* बटिया, लीक; way, track i.104.5 स्र्या नीर्थादर्शि 'नयनहेतुभूता पदवी'. **नीथा-विद्** *a.* मन्त्रविद्; skilled in song iii.12.5 नीथाविदो जरितार: 'स्तोत्राभिज्ञा: सामगानकुशला:'.

नी-नाह्-अ *m.* कमरकस; band, girth AV. xix.57.4 अश्व इव नीनार्हम्; cp. कक्ष्यप्रा and प्राणार्ह.

नीप्-अ [नि-आप्–] (1) *a.* तलवर्ती, गहन; situated low, low, deep, low-lying (into which water flows down); नीपतमम् KS. xxv.2. (2) *m.* नीप; the foot of a mountain. **नीपातिथि** *m.* एक नाम; name of a man viii.49.9 यथा नीपातिथिं धने. **नीप्-य** *a.* निम्नवर्ती, तलवर्ती; lying low or on the ground, lying at the bottom KS. xvii.1, TS. iv.5.7.1 'यस्मिन् देशे पर्वताग्राज्जलं न्यग्भावेन पतति स नीप: । तत्र जलरूपेणावस्थितो रुद्र:'.

नीर् [नि √ईर्] पछाड़ना, दे मारना; to hurl down upon vi.56.3 न्यैरयद् रथीतम:.

नी-र *m.* जल; water.

नी √री [= निस् √री 'रिणीते'] खोलना, ढीला करना, खींचना (खाल); to loosen, separate from i.161.7 निश्चर्मणो गामरिणीत धीतिभि: 'निरगमयत'.

नी √रुच् चमक कर, मार भगाना; to drive away by shining viii.3.20 निरर्मयो रुरुचु: 'नि:शेषेण दिदीपिरे'.

नी-रोह्-अ [निस् √रुह्] *m.* उत्पत्ति, उपज; shooting out TS. iii.5.2.5 'नि:शेषेणावयवानामभिव्यक्ति:', on TS. xiv.4.1.3 'क्षेत्रे प्रक्षिप्तस्य बीजस्य नि:शेषेण गर्भाशये व्याप्ति:'.

नील (1) **—लम्** *a.* नीला; of dark colour, dark blue, dark-green or black AV. xv.1.7 नीलमस्योर्दरम्. (2) **—म्** *n.* पाप; sin TS. iii.1.1.2 नीलमस्य 'पापम्'. **नील-ग्रीव** *m.* शिव; name of Śiva KS. xvii.11, TS. iv.5.1.2. **नीलं-गु-उ** *m.* नीलवर्ण सर्प; a species of snake or worm VS. xiv.30, KS. v.7.1. **नील-नर्ख** *a.* गंदे नाखूनों वाला; black-clawed AV. xix.22.4 नीलनर्खेभ्य: स्वाहा. **नील-पृष्ठ** *a.* नीली पीठ वाला; black-backed iii.7.3 प्र नीलपृष्ठो अतसस्य धासे: (अग्नि:). **नील-लोहित** *a.* नीला और लाल; dark blue and red, dark-red x.85.28 नीललोहितं भवति, TS. iv.5.10.1 'कण्ठे नीलोऽन्यत्र लोहित:'. **नील-वन्त्** *a.* = नील, नीलेपन को लिये; blackish dark vii.97.6 यस्य नीलवत सर्धस्थम् 'नीलं निलयो निवास:। तद्युतम्'. **नील-शिखण्ड** *m.* रुद्र-शिव; having black locks of hair AV. ii.27.6 नीलशिखण्ड

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(रुद्र). **नील-शीर्ष्णी** *f.* काले सिर वाली; black-headed (a kind of animal) KS. v.75, TS. v.5.15.1.

नीलागलसाला *f.* सस्यवल्ली; grain-creeper = नीलाग्-अल-साला; नील √अञ्च्.

नीलोपकाश *a.* नीलवर्ण; of blue colour ĀpŚS.1279.

नीवार [स्वयंजाता आरण्या व्रीहयः] *m.* जंगली धान; wild rice (*singular* 'the plant', *plural* 'the grains') TS. iv.7.4.2 नीवाराश्च मे.

नी-वि [√व्ये; अपरवर्तिका, वेष्टितवसनग्रन्थिः Sat. x.1.] *f.* न्यौली, पेटीकोट; a piece of cloth (or a money-container) wrapped round the waist, petticoat AV. viii.2.16 यां नीविं कृणुषे त्वम्. **नीवि-भार्य** *a.* नीवि-योग्य; to be worn in a skirt AV. viii.6.20 भेषजौ नीविभार्यौ.

नीव्या *f.* भेंट, देय; present, gift vi.32.4 स नीव्याभिर्जरितार्मच्छ 'नव्याभिर्नवताभिः'; gift carried in nīvi ?

नी-षाह् *a.* जेता; conqueror AV. v.20.11 नीषाडभिमातिषाहः.

नी-हार्-अ *m.* धुंध, कुहरा, हिमानी; fog, mist, heavy dew TS. iv.6.2.2 नीहारेण प्रावृताः; snow.

√**नु** हरकत करना, चलना; to stir, set in motion, go ix.86.27 नवन्तेऽव 'संगच्छन्ते', ix.100.1 अभी नवन्ते अर्द्रुहः 'अभिगच्छन्ति'. Note T.S. vi.3.4.4 अति नावयेत् 'he should take across' = नावा तारयेत्.

√**नु** स्तुति करना, ध्वनि करना; to praise, sound i.66.10 नवन्त गावः, TS. iii.1.2.5 नोनाव, viii.69.5 यत्राभि संनवामहे where we, to him, shout together. Forms. I. : *Pr.* नवति; नवामहे, नवन्ते; *Inj.* नवन्त; *Pt.* नवन्त्, नवमान. *Ipf.* अनवन्त. II. P. *Pt.* नुवन्त्; *Ipf.* अनवन्. *Ppf.* अनूनोत्, नूनोत; *Ao. s.* : Ā. अनूषि; अनूषाताम्; अनूषत; *Inj.* नूषत (*3. pl.*); *iṣ* : Ā. अनविष्ट. *Gdv.* नव्य. *Int.* नोनवीति; नोनुर्मसि and नोनुर्मसि; *Sb.* नोनुवन्त; *Ipf.* नवीनोत्; अनोनुवुर्; *Pf.* नोनाव; नोनुवुर्.

नु [*Particle*] अब; now यन् न्वेव राजानमभिषुण्वन्ति तत् तं घ्नन्ति (ŚBr.) now, when they press the king (Sóma) they kill him thereby; और अधिक; still more i.8.5 महाँ इन्द्रः परश्च नु great is Indra and still more; जो भी; whatever i.165.10 यां नु कृणवै, whatever (deeds) I shall accomplish, यो न्वेव ज्ञातिस्तस्मै ब्रूयात् (ŚBr.) he may well tell it to him who is known to him.

नुत्-त *a.* धकेला, खेदा; pushed, driven away AV. x.1.14 इर्ता नुत्ताः.

√**नुद्** धकेलना; to push. Forms. VI. : *Pr.* नुदति, –ते; *Pf.* नुनुदे; नुनुद्रे. *Ao. root* : *Inj.* नुत्थास्; *iṣ* : *Inj.* नुदिष्टास्. *Ft.* नोत्स्यते. *Pp.* नुत्त, नुन्न. *Inf.* –नुदे; –नुदस. *Int.* अनोनुद्यन्त.

नुद-वाद्-इन् *a.* 'भगाओ, खदेड़ो' यह कहने वाला; one saying 'push away, drive away'.

नू-चिद् कभी नहीं; never i.39.4 रुद्रासो नू चिदाधृषे, vii.93.6 नू चिद्धि परिमम्नथि अस्मान् for never have ye despised us, vi.37.3 नू चिन्नु वायोरमृतं वि दस्येत् may the nectar of Vāyú never fail even now; even now i.10.9 नू चिद् दधिष्व मे गिरः even now take to thyself my songs.

नू-तन *a.* नवीन, वर्तमान; new, present AV. vii.21.1 स पूर्व्यो नूतनमाविवासत्, vi.42.6 न ते पूर्वे नापरासो न वीर्यं नूतनः कश्चनाप; नूतन 'no man of the present'.

नू-नम् *av.* अब; now iv.1.6 नूनं तदस्य काव्यो हिनोति, vi.33.5 नूनं न इन्द्र अपराय च स्याः now and for the future mayst thou be ours, O Indra, x.10.4 नं यत् पुरा चकृमा कद्ध नूनम्.

नृ *m.* नर; man i.62.1 नरे विश्रुताय. **नृ-क्षरा** [नृन् मनुष्यान् अर्थात् प्राणिजातं क्षारयति उत्पादयतीति] *a.* प्राणिजनक; begetter of the living beings. **नृ-चक्ष्-अस्** *a.* नरदर्शी; beholding or watching men i.91.2 द्युम्न्यभवो नृचक्षाः, TS. iv.2.2.1 नृचक्षा ईषे 'नृषु मन्त्रान् विस्पष्टं वक्तीति', TS. iv.3.9.1 नृचक्षसां भागोऽसि 'ये मनुष्याः सन्तः वेदं व्यक्तमुच्चारयन्ति ते ऋत्विगादयः। नरश्च ते चक्षसश्चेति। चक्षते व्यक्तं ब्रुवते'. Cp. चक्षणि 'beholder' vi.4.2. **नृ-ज्याय्-अ** *m.* जनविजय; the conquering of men MS. √ज्या, जिनामि आर्भुम् x.27.4.

√**नृत्** नाचना; to dance i.94.4 धीरा अनर्तिषु; cp. v.33.6 नृतमानः. Forms. II. P. : नृत्यति; *Ipv.* नृत्य, नृत्यतु; *Pt.* नृत्यन्त्. *Ao. root* : नृतुर् (*Pf.* ?); *a* : *Pt.* नृतमान; *iṣ* : अनर्तिषुर्. *Pp.* नृत्त. *Cs.* नर्तयति.

नृत् (1) *f.* सैन मारना; gesticulation AV. x.2.17 को नृतो दधौ. (2) *a.* नर्तकी; dancing.

नृत्-ई *f.* नाच, सांग; dancing, show x.18.3 प्रञ्चो अगाम नृतये हसाय.

नृत्-उ *a.* नर्तक; dancer viii.68.7 कृष्टीनां नृतुः 'फलस्य नेता'. *f.* **नृतु** i.92.4 अधि पेशांसि वपते नृतूरिव 'नृन् तूर्वति केशेन रिक्तीकरोतीति नृतूर्नापितः'. For accent cp. अग्रु 'unmarried man', अग्रू 'unmarried woman'.

नृत्-त *n.* नाच; dance AV. xi.8.24 हसो नरिष्टा नृत्तानि.

नृ-धूत *a.* नरों द्वारा धुना या मथित; stirred (Sóma) by men ix.22.4 नृधूतो अद्रिषुतः 'मनुष्यैः शोधितः'.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नृ-पति *m.* नृ-प; lord of men i.102.8 ब्रह्माणि नृपतीव जिन्वतम्; *f.* **नृपत्नी**.

नृ-पाण *a.* मनुष्यों को पिलाने वाला; giving drink to men x.101.8 स हि वो नृपाणः 'नेतॄणां देवानां पातव्यः । देवपानसाधन इति'.

नृ-पार्तृ [—र्ता] *a.* नररक्षी; protecting men i.174.10 नरां नृपार्ता; cp. नरामस्तु पार्ता ii.20.3.

नृ-पा-यू-य [*नृ-पै, *Dat. Inf.* of नृ√पा] (1) *n.* नृ-रक्षण, नृपाण; protection of men; drink of men ii.47.7 वर्ती रुद्रा नृपाय्यम् 'नृभिर्नेतृभिर्देवैः पातव्यम्', viii.9.18 वर्तिर्याति नृपाय्यम् 'नृभिर्नेतृभिर्ऋत्विग्भिः पालनीयम्', viii.26.14 चिकितति नृपाय्यम् 'नेतृभ्यां युवाभ्यां पातव्यम्', x.35.12 छर्दिरादित्या सुभरं नृपाय्यम् 'नॄणां रक्षकम्'. (2) —य्यः *m.* a yāga where men drink with gods; cp. Uv. on VS. xx.81.

नृ-पी-ति *f.* नृरक्षा; protection of men vii.15.14 अनाधृष्टो नृपीतये 'नॄणां रक्षणार्थम्'.

नृ-पेश्-अस् *a.* नरों द्वारा अलंकृत; adorned by men iii.4.5 नृपेशसो विदथेषु प्र जाताः 'नररूपाः'.

नृ-बाहु *m.* नरभुज; man's arm ix.72.5 नृबाहुभ्यां चोदितः.

नृ-मण-अस् *a.* मनुष्यों पर दयालु; gracious to men x.92.14 नृमणा अंधा पतिम् 'मनुष्येष्वनुग्राहकमनाः', i.51.5 त्वं विप्रो नृमणः 'नृषु अनुग्रहबुद्धियुक्त', TS. iv.2.2.1 तृतीयमप्सु नृमणाः. (Cp. Aw. naremanah).

√**नृ-मणस्य्** दयालु होना; to be gracious to men v.38.4 अस्मभ्यं नृमणस्यसे 'धनमिच्छसि'.

नृ-मद्-अन *a.* नरों को मस्त कर देने वाला; gladdening men ix.24.4 त्वं सोम नृमादनः 'नॄणां मादयिता'.

नृ-मेध्-अस् *m.* अङ्गिरस् का पुत्र एक ऋषि; name of a person x.132.7 नृमेधस्तत्रे अंहसः, TMB. viii.8.22 नृमेधसमाङ्गिरसम्.

नृ-म्ण *n.* नरपन, बल; manliness, manhood v.50.1 (VS. xxxiii.23) महि श्रवो नृम्णं च रोदसी 'सुखम्'. Cp. नृ-मणस्.

नृ-वन्त् *a.* (1) नरवान्, नर-समेत; rich in men, accompanied by men vi.19.10 नृवत त इन्द्र · · · वार्मम् 'मनुष्यैः परिचारकजनैर्युक्तम्', iv.55.4 नृवत् शर्म 'मनुष्योपेतम्'. (2) *av.* नरवत्; like a man iii.34.5 नृवद् दधानो नर्या पुरूणि 'मनुष्यवत्'. **नृवत्-सखि** *a.* नर-मित्रों वाला; having manly friends iv.2.5 नृवत्सखा सदमिदप्रमृष्यः 'नरः कर्मणां नेतारोऽध्वर्य्वादयः सखायोऽनुष्ठातारो यस्य' = TS. i.6.6.4 'ऋत्विग्रूपैर्मनुष्यैर्युक्ता देवाः सखायो यस्य यज्ञस्य स एतादृशः'

नृ-वाह्-अण *a.* नरों का वाहक; conveying men i.37.5 नृवाहणं रथम्. **नृ-वाह्-अस्** *a.* नरों का वोढा; conveying men viii.25.23 उतो नु कृत्व्यानां नृवाहसा 'मनुष्याणां वोढारौ'.

नृ-शंस्-अ *m.* एक देवता; name of a god ix.81.5 भगो नृशंस उर्वन्तरिक्षम् 'नृभिः शंसनीयः'.

नृ-शस्-त्र *a.* नरों द्वारा स्तुत; praised by men TBr.

नृ-षद् *a.* नरों में बैठने या रहने वाला; sitting or dwelling among men iv.40.5 नृषद्. **नृ-षद्-अन** *n.* नरों का आवास, जनगृह; residence of men vii.20.1 जग्मिर्युवा नृषदनम् 'यज्ञगृहम्' = नृषद्मन्. **नृ-षद्-वन्** = नृषद् x.46.1 नृषद्वा सीददपामुपस्थे 'नृषु सीदन्'. **नृ-षद्-वर्** = नृषद्वन् ABr.

नृ-षह्-य cp. नृषाह्य; अनु ते नृषह्ये TS. i.6.12.3.

नृ-षा [√सन्] *a.* नर-द; procuring men ix.2.10 नृषा असि. **नृ-षाच्** [√सच्] *a.* नरों का संगी; befriending men i.64.9 नृषाचः शूराः 'नॄन् यजमानान् हविःस्वीकरणाय सेवमानाः मरुतः'. **नृ-षा-ति** [√सन्] *f.* नरप्राप्ति; capture of men vii.27.1 शूरो नृषाता शवसश्चकानः 'नॄणां संभक्ता' = TS. i.6.12.1 'मनुष्येभ्यः सनिता धनस्य दाता'. **नृ-षाह्** [—षाट्] *a.* नरों का जेता; conquering men viii.16.1 नरं नृषाहं मंहिष्ठम् 'शत्रुमनुष्याणामभिभवितारम्'. **नृ-षाह्-य** *n.* नरों पर विजय; the overpowering of men i.100.5 नृषाह्ये सासहाँ अमित्रान् 'नृभिः पुरुषैः सोढव्ये संग्रामे'. (2) *a.* नरों पर विजयी; overcoming men ix.30.3 आ नः शुष्मं नृषाह्यम् 'नॄणामभिभावुकम्'.

नृ-षू-त *a.* नरों द्वारा प्रेरित; impelled by men viii.4.1 सिमा पुरू नृषूतो असि 'स्तोतृभिः प्रेरितः'.

नृ-हन् *a.* नृहन्ता; killing men vii.56.17 आरे गोहा नृहा 'शत्रूणां हन्ता'.

नृँः-प्रणेत्र [नृन्-प्र–] *a.* नर-नेता; leading men TBr.

नेक्ष्-अण [√निक्ष्] *n.* (पालक आदि) कूटने की डंडी या कड़छी; ladle; भाला; spear, lance AV. ix.6.17 स्रुग् दर्विर्नेक्षणम्; cp. नीक्षण and वि-निक्षे v.2.9, Pers. naśtar 'piercing instrument'.

ने-तृ (1) *a.* नेता; leader ii.12.7 यो अपां नेता, vii.76.6 गवां नेत्री. (2) —ता *m.* सूर्य; sun TS. vi.1.2 देवस्य नेतुः. **ने-तोस्** [*Inf.*] ले जाने को; to carry TS. vi.1.3 न पुरा दक्षिणाभ्यो नेतोः.

ने-त्र (1) *n.* नेतृत्व; guidance AV. x.10.22 स हि नेत्रमिवेत्त्व; आंख; eye. (2) *a.* लम्भयिता; procurer ChBr. i.7.12 नेत्र्यौ स्थः 'प्रापयित्र्यौ'.

नेद् [न + इद्] *av.* नहीं तो, कदापि नहीं, नहीं; lest, never नेद् अननुहूतं प्राश्नामि (ŚBr.) I certainly do not eat it before it is invoked, नेदिदं बहिर्धा यज्ञाद् भवत (ŚBr.) lest it be outside the sacrifice.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

√नेद् [नेदति] ऊपर से बह निकलना; to flow or stream over TS.

नेद्-इष्ठ [Aw. nazdista, naz = nah] *a.* अतिनिकट, अन्तिकतम; nearest iv.1.5 भव नेदिष्टः, TS. iv.6.2.6 नेदिष्ठा हवनानि. **नेदिष्ठ-तम** *a.* अतिप्रत्यासन्न; nearest ix.98.5 निं नेदिष्ठतमा इर्षः. Cp. Hindī nere 'near'.

नेद्-ईयांस् *a.* अति निकट; very near viii.26.13 नेदीयसः पर्णीन्. **नेदीयः-संक्रमा** [अन्तिकतमे संख्याविशेषे संक्रामतीति तिसृभ्यः पञ्चसु पञ्चभ्यः तिसृषु संक्रामतीति] *a.* समीपतम संख्या में संक्रान्त होने वाली; intermixed with the nearest number TMB. iii.4.1.

नेम [न+इ–म 'not this, another'] दूसरा; another, others, one, several v.61.8 उर्त घा नेमो अस्तुतः पुमान् 'अर्धः' (जायापत्योः), viii.10.3 नेन्द्रो अस्ति ईति नेम उत्व आह Indra does not exist, one and another says.

नेम-धि-त *a.* जिसके लिये आधा रखा है, जो स्वयं (देवों का) आधा है; one for whom half has been set apart, one who forms half (of gods) i.72.4 विर्दन्मर्तो नेमधिता चिकित्वान् 'नेमशब्दोर्धऽवचनः। सर्वेषां देवानामर्धभागेन धीयते धार्यत इति नेमधिता इति नेमधित इन्द्रः। सर्वे देवा एकोऽर्धः इन्द्र एक एवापरोऽर्धः। तृतीया; (but नेमधिता could as well be *loc. sing.* of नेमधिति; cp. below).

नेम-धि-ति *f.* समर; fight, conflict vii.27.1 ईन्द्रं नरो नेमधिता हवन्ते 'संग्रामे', x.93.13 नेमधिता न पौंस्या 'संग्रामे'; cp. TS. i.6.12.1 'नेमस्यार्धस्य हविषो धिता धारणाय'. **—धिता** *av.* apart, aside.

नेमन्निष् [ने-मन् 'guidance'] *a.* –के पीछे चलने वाला; following lead, striving after i.56.2 नेमन्निषः परीणसः 'नमस्कारपूर्वं गच्छन्तः। यद्वा नीतहविष्काः'.

नेम्-ई [√नम्, or is it ने-मि√नी ?] *f.* पुट्ठी; felly of a wheel i.32.15 अरान् न नेमिः; cp. अरिष्ट-नेमि.

नेष्-अ *a.* नेता; guiding, leading i.141.12 स नो नेषन्नेषतमैरमूरः 'अत्यर्थं नेतृभिः'.

ने-षण्-इ [*Loc. Inf.*] ले जाने को; to lead x.126.3 नयिष्ठा उ नो नेषणि 'नेतव्ये विषये'.

नेष्-टृ [पत्नेजनीप्रदेशं प्रति पत्नीं नयतीति] *m.* नेता, नेष्टा, पुरोहित-विशेष; one of the chief officiating priests at the Soma sacrifice; he who leads forward the wife of the sacrificer and prepares the Surā; Tvaṣṭṛ has been so called in i.15.3, ii.1.5 नेष्टुः सचन्त धेनवः 'एतन्नामक-ऋत्विग्-रूपस्य'.

नेष्-टृ [नेष्टुरिदम्] *n.* नेष्टृसंबन्धी सोमपात्र, नेष्टा का कर्मकलाप अथवा पद; the Soma vessel of the Neṣṭṛ, the duties or office of the Neṣṭṛ ii.1.2 तव नेष्ट्रम्. **नेष्ट्रीय** *n.* नेष्टा का पद; the office of the Neṣṭṛ.

नैगुत्-अ *a.* निर्गुत् अर्थात् शत्रुओं का नाशक; destroyer of enemies ix.97.53 षष्टिं सहस्रा नैगुतो वसूनि 'नीचीनं गवन्ते शब्दायन्ते इति निगुतः शत्रवः। तेषां हन्तृत्वेन संबन्धी सोमः'.

नैचा-शाख्-अ *a.* निम्नशाखा-संबन्धी, निचली शाख, अन्त्यज, दास; belonging to the lower branches, outcast, a dāsa iii.53.14 नैचाशाखं मघवन् रन्धया नः 'नीचासु शूद्रयोनिषु उत्पादिता शाखा पुत्रपौत्रादिपरंपरा येन स नीचाशाखः। पतितस्य संबन्धि धनम्'.

नै-तोश्-अ *a.* उदार; munificent, liberal x.106.6 नैतोशेव तुर्फरी पर्फरीका 'नितोशतिर्वधकर्मा। नितोशयतीति नितोशः। तस्यापत्यम्'.

नैत्य-क *n.* नित्यकर्म; an obligatory rite.

नैदाघ्-अ (1) *a.* निदाघसंबन्धी; relating to the hot season TBr. i.8.4 जघन्ये नैदाघे 'द्वितीयस्मिन् ग्रीष्ममासेऽपगते सति वर्षर्तुप्रथममासे'. (2) **—घम्-घः** *mn.* गरमी; the hot season AV. ix.5.31 एष वै नैदाघो नाम ऋतुः. **नैदाघ्-ईय** *a.* निदाघसंबन्धी, ग्रीष्मर्तु; summer.

नैं-ध्रुव्-इ *m.* निध्रुवि का अपत्य; a descendant of Nidhruvi ŚBr.

नैमार्जन *a.* निमार्जनकर्ता याग; thoroughly purifying स वा एष नैमार्जनो यज्ञः TMB.

नैमित्तिक [निमित्ते सत्येव क्रियते] *a.* निमित्त होने पर क्रियमाण यज्ञ; a sacrifice to be performed when there is a nimitta for it.

नैमिश्-ईय *a.* नैमिशारण्यवासी; living in Naimiśāraṇya TMB. xxx.6.4.

नैयग्रोध *a.* न्यग्रोधनिर्मित; made of the Nyag-rodha wood TS. iii.4.8.4 नैयग्रोध इध्मः. **नैयग्रोध-पाद** [न्यग्रोध-शाखावरोहनिर्मितम्] *a.* वट की शाखा का बना; made of the Nyag-rodha branch. **नैयम्-इक** *a.* नियमेन कर्तव्य; to be observed regularly = नित्यानि कर्माणि Sat. xxvi.4.

नैर्ऋत्-अ *a.* निर्ऋतिदेवताक, निर्ऋतिसंबन्धी; having Nirṛti as deity, belonging to Nirṛti नैर्ऋतीः कृष्णाः TS. v.2.4; pernicious त्रयो वै नैर्ऋताः-अक्षाः स्त्रियः स्वप्नः (MS.) three are indeed the pernicious : dice, woman and sleep.

नैर्-दश्-य *n.* निर्गत-दशरात्रिता, दुःखाभाव; the state of being out of ten days (after impurity or a calamity) TMB. xxii.14.2.

नैर्-बाध्-य *a.* निर्बाधक; ejecting AV. vi.75.1 नैर्बाध्येन

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हर्विषा 'oblation of ejectment' = Paipp., ĀpŚS. निर्बाध.

नैर्-हस्त्-अ *n.* हस्तहीन; handlessness AV. vi.62.2 निर्हस्तेभ्यो नैर्हस्तम् ; cp. निर्हस्त.

नैवार्-अ *a.* नीवारनिर्मित (चरु); made of wild rice TBr. i.3.4.

नैश्चार्-इक *a.* निश्चार अर्थात् चित्तविक्षेपकारी; distracting the mind = आक्षावाः.

नैषिध्-अ = नैषर्ध ŚBr.

नैष्ठ्-य *a.* निष्ठा अर्थात् मृत्युसंबन्धी; pertaining to death नैष्ठ्यं भयम्.

नैष्-पुरीष्-य *n.* विरेचन; purging the stomach Sat. xxvi.7.

नो [न्+उ] और नहीं; and not. **नोद्** [न+उद्].

नोधस् [*अनस्-धस्] *m.* name of a sage, the son of Kakṣívant i.61.14 सर्वो भुवद् वीर्याय नोधाः 'नोधा ऋषिः'.

नोपवियुः [न+उप+आ √वी, नोपगता भवेयुः ŚBr.] न मिलें; they may not be obtained.

नौ *f.* नौका; boat, ship v.59.2 नौर्न पूर्णा, TĀr. नार्वया = नार्वा.

नौधस्-अ (1) *m.* एकर्युं; patronymic of Ekadyú. (2) **—सम्** *n.* एक साम; name of a Sāman xv.2.4 तं श्यैतं च नौधसं च.

नौ-मण्ड *n.* जहाज के दोनों पार्श्व या भित्ति; side of a ship ŚBr.

न्य्-अक्-त *a.* निक्षिप्त; inserted अग्निन्यक्ताः 'निषिक्ताग्निशब्दाः' ĀpŚS. 1170., स्रुत; flowed ŚBr.

न्य्-अंक्-न [√अञ्च्] *a.* नितरां संकुचित; contracted TBr. i.6.4 दक्षिणो बाहुर्न्यक्त आसीत् सव्यः प्रसृतः = न्यक्ण KS. xxix.9. **न्यक्ताङ्गुलि** *a.* संकुचिताङ्गुलि, भुग्नाङ्गुलि; with fingers contracted. Cp. **न्यक्त** *a.* निगूढ; concealed.

न्य्-अंग्-विल *a.* नीचीनबार; with its mouth downward (पात्रम्).

न्य्-अग्-रोध्-अ *m.* वट; banyan tree. **न्यग्रोध-स्तिमि** [or **—मिनी**] *f.* वटफलस्तवक; bunch of banyan berries KŚS.

न्य्-अङ्क्-अ *m.* उराल, गाड़ी के आगे और पीछे लगे लटकते डंडे जो उराल गाड़ी को उठने या नीचे लगने से बचाते हैं; the pieces of wood that hang at the forepart and at the back of a cart to keep its balance when fully loaded; पाखल; side of a cart TS. i.7.7.2 अङ्कौ न्यङ्काविभितो रथं यौ 'नितरां लक्षणभूतौ चक्रविशेषौ', on Sat. xxiii.4 'अङ्कौ न्यङ्काविति रथचक्रे', but on Sat. xxiii.4.57 'न्यङ्कशब्दश्चक्रयुक्तपक्षवाची'; वांक in Hindi.

न्य्-अङ्क्-उ (1) *a.* तेज चलने वाला (चक्र); rolling fast TBr. i.7.5. (2) *m.* गोमायु; jackal TS. v.5.17.1, VS. xxiv.27.

न्य्-अङ्ग (1) *m.* निकृष्टांश, आभ्यन्तर भाग, खुटे धानों का भीतरी चावल; inferior portion, the internal kernel = rice : निष्फलीक्रियमाणानां यो न्यङ्गो अवशिष्यते सः Sat. i.5; आभ्यन्तर चिह्न; internal sign. (2) *a.* तत्तच्चिह्नवान् ; having particular marks or signs or characteristics.

न्य्-अञ्ज्-न्य्-अञ्ज् [नीचैर्धर्ममध्ये शकलं प्रवेश्य अक्त्वा अकृत्वा] *av.* बार बार लिप्त करके; repeatedly anointing.

न्य्√अञ्च् सिकोड़ना; to contract or take in ŚBr. i.3.25 अथाङ्गुलीर्न्यंचति; cp. i.161.4 मास्वन्तर्न्यंनिजे which may be न्यानचे √अञ्च् .

न्य्-अञ्च् *a.* न्युञ्ज, अधोमुख (opp. to उत्तान) going or directed downwards viii.6.5.1 यदिन्द्र उदङ् न्यंग् वा हूयसे If, O Indra thou art called above or below (adverbial use), TS. v.5.3.2 न्यङ्ङग्निश्चेतव्यो 3 उत्तानो 3 Sat. i.3 सांनाय्यपात्राणि प्रक्षाल्य न्यञ्चि प्रयुनक्ति 'अधोविलानि'.

न्य्-अञ्च्-अन *n.* तहखाना, शरण; hiding place, hollow, cavity, refuge viii.28.18 अत्रे चिदस्मै कृणुथा न्यञ्चनम् 'नितरां गमनम्', AV. v.5.2 जनानां च न्यञ्चनी 'hiding place' W.

न्य्-अन्त *m.* छोर; extreme end. Cp. **न्यन्तं** *av.* समीपे; near to ŚBr.

न्य्-अय्-अन [नि+अ–] *n.* प्रवेश, गृहागमन, ऊर्ध्व अथवा पात्र, सामीप्य; entrance, home-coming x.19.4 यन्नियानं न्ययनम् 'नियमेन गृहं प्रति गमनम्'; receptacle TS. iv.51.3 अपामिदं न्ययनम् 'प्राप्तिस्थानम्'; proximity अपां न्ययनात 'अपां समीपात्' Sat. xiii.3.35.

न्य्-अर्-ण [√अर्द्] *a.* नितरां अर्दित, गत; gone down ŚBr. xii.3.2.10 स ह न्यर्णः शिश्ये 'निःशेषम्'.

न्य्-अर्-थ *m.* विनाश; destruction, failure vii.18.9 ईर्युरर्थं न न्यर्थं परुष्णीम् 'अगन्तव्यं परुष्ण्याः पार्श्वयोः स्थितं निम्नं देशं प्रति', x.107.8 न भोजा मम्रुर्न न्यर्थमीयुः the liberal have not died, they have not fallen into calamity, TS. iv.7.14.3 पान्तु यजमानं न्यर्थात् = **निरर्थं** TAr.

न्य्-अर्प्-इत [*Caus.* √ऋ] *a.* नीचे प्रक्षिप्त; thrown down AV. x.3.15 वृक्षाः शेरे न्यर्पिताः.

न्य्-अर्बुद *n.* दशकोटि; ten crores AV. viii.8.7 तेन ··· न्यर्बुदं जघान. **न्य्-अर्बुदि** *m.* देवविशेष; name of a divine

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

being of fighting nature AV. xi.9.6 सर्प जातान् न्यर्बुदे.

न्यू-अव-ग्रह्-अ *m.* समास के प्रथम पद का अन्तिम अनुदात्त स्वर; the accentless vowel at the end of the first member of a compound VPr.

न्यू√अस् फेंकना, डालना; to throw in = अभ्यस् Kauś. xlvii.28 भ्रष्ट्रेऽभ्यस्यति.

न्यू-अस्-त *a.* प्रत्याख्यात; rejected. **न्यस्तार्त्विज्य** [न्यस्तं प्रत्याख्यातमार्त्विज्यं यस्य] *a.* जिस यज्ञ का आर्त्विज्य किसी ने ठुकरा दिया है; the sacrifice which has been rejected by priests for officiating JŚS. i.2. **न्यू-अस्तिर्का** *a.* नीचे फैलने वाली; spreading downwards AV. vi.139.1 न्यस्तिर्का रुरोहिथ 'शङ्खपुष्पी'.

न्यू-अह्नि *av.* दिन-ढले; at decline of the day AV. viii.4.65 सायं न्यह्न उप वन्द्यो नृभिः; cp. Kauś. lxxxvii.2.

न्या√कृ रोक लेना, वश में कर लेना; to hold back, control x.19.2 पुनरेना न्याकुरु 'आत्मायत्ताः कुरु'.

न्या√गम् नीचे आना; to come down towards.

न्याचम् [नि-आ√अञ्च्] *av.* नीचे झुककर; bending down ŚBr.

न्या√धृ – की ओर रुजू होना, – पर मन जमाना; to be directed towards, fix mind on viii.17.13 न्यस्मिन् दध्र आ मनः 'निदधिरे'.

न्या√प्लु [उपन्या√प्लु] पहुंचना; to arrive at ŚBr. i.5.3.18 रात्रिमुपैर्व न्याप्लवते.

न्यू-आय्-अ [√इ] *m.* वह जिसमें कोई द्रव्य लौटता है, तरीका, नियम, प्रकार; that into which a thing goes back, method, rule, manner.

न्यास्-अ *m.* परित्याग; renunciation ŚBr.

न्युच् [नि√उच्] – में आनन्द लेना; to delight in vii.4.3. निं यो गर्भं पौरुषेयीमुवोच 'निषेवते'.

न्यू-उप्-त [√वप्] *a.* ओरा, बोया, डाला; scattered, sown, thrown down on x.27.17 न्युप्ता अक्षाः.

न्यू√उब्ज् पलट या उलट देना, उलटा फेंकना, मुंधे-मुंह डालना; to throw upside down, overthrow, upset ŚBr. न्यौब्जन् 'अधोमुखानस्थापयन्'; cp. Kauś. xlviii.40 अभिन्युब्जति 'अदृष्टं करोति'. **न्यू-उब्ज्-अ** *a.* अधोमुख, अवनत, निवीत; lying with face downwards, bent.

न्यू-ऊन [नि+ऊ–] *a.* नितरां ऊन, घटा, अल्प; less, diminished, deficient TS. v.1.9 न्यूनार्द्धि प्रजापतिः प्रजा असृजत 'प्रलीनविकारादुपादानात्'.

√न्यूह् [√नि√ऊह्] ध्यान देना, दीख पड़ना; to heed, appear v.52.11 अधा नरो न्यौहते 'नितरां वहन्ति'.

न्यू-ऋच्छति [√ऋ, नितरामार्तिं प्राप्नोति] सुतरां क्लेश में पड़ जाता है; comes to grief ŚBr. ii.3.2.9.

नि√ऋष् रखना, स्थापित करना; to place, establish न्यृषन्ति 'स्थापयन्ति' ŚBr. **न्यृष्ट** [नि+ऋ–] *a.* पूर्ण; filled with, endowed with x.108.7 गोभिरश्वेभिर्वसुभिर्न्यृष्टः 'नितरां प्राप्तो भवति । ऋषी गतौ'.

न्यूङ्ख [ह्रस्वैस्त्रयोदशभिरोकारैर्युक्ता दीर्घास्त्रय ओकारा मिलित्वा न्यूङ्खा भवन्ति] *m.* ह्रस्व और दीर्घ ओकारों की उच्चारण-विधाविशेष; a particular mode of pronouncing short and long okāras : उच्चारणविशेषेणोपेता ओंकाराः. **न्यूङ्खनिनर्दौ** *m.* न्यूङ्ख एवं निनर्द; Nyūṅkha and Ninarda GBr. ii.6.12. **न्यूङ्ख्-य** *a.* न्यूङ्खयोग्य; fit for Nyūṅkha.

√न्यूह् एकत्र करना; to gather न्यौहन्त 'समूहीकृतवन्तः' TMB. xiii.6.13.

न्यैति [नि+एति] = न्यृच्छति ŚBr. i.3.5.22 आर्तिं न्यैति.

न्योकस् [नि+ओ–, √उच्] *a.* गृह्य, – में प्रसन्न; belonging to house, comfortable, delighted in v.44.14-15 तवार्हमस्मि सख्ये न्यौकाः 'नियतस्थानः', न्योकसः (ABr.) 'मदीयं गृहमित्यभिमानरहिताः'.

न्यू-ओघ्-अस् *a.* प्रवाही; streaming; cp. गो-न्योघस्.

न्योचती [√उच्] *f.* वधूविनोदार्थं प्रेष्यमाण दासी; a female attendant given to a newly married girl x.85.6 नाराशंसी न्योचती.

न्यू-ओच्-अर [√उच्] *a.* वास्तव्य; native AV. v.22.5 बह्लिकेषु न्योचरः 'at home among' W

न्यौब्जन् [नि; cp. न्यौकस्, √उब्ज् *Ipf.*] अधोमुख कर दिया; they put upside down ŚBr. iii.2.1.3 चमसान् न्यौब्जन् 'अधोमुखान् चक्रुः'.

न्वै [नु-वै] निश्चयेन, बाढम्; indeed, certainly ŚBr.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प

पू-अ (1) *a.* रक्षक; protector. (2) *a.* पीने वाला; drinker.

पक्-र्ति (1) *f.* पाक; cooking. (2) *a.* पक्व पदार्थ; what is cooked, any dish of cooked food iv.24.5 पक्तिः पुरोडाशं रिरिच्यात्, iv.24.7 पचति पक्तीः 'पक्तव्यान् पुरोडाशान्'.

पक्-र्तृ *a.* पाचक; one who cooks AV. xi.1.17 पक्तौदनस्य.

पक्-र्थ *m.* एक नाम; name of a person seeking help from Aśvins viii.22.10 यांभिः पक्थमवथः; in *plural* a folk-name viii.18.7 आ पक्थासः 'हविषां पाचकाः'. Mark पक्थे अहन् (x.61.1) 'पञ्चमे अहनि', where पक्थ = पञ्चथः. **पक्थ्-ईन्** *a.* आज्यपाचक; one cooking oblations vi.20.13 इध्मभृतिः पक्थ्यैर्कैः 'हवींषि पक्वान्'.

पक्-र्व *a.* cooked, ripe (= **पर्क-क** AV. xx.130.6) i.8.4 पर्का शाखा न like a branch with ripe fruit.

पक्-र्ष [√पच्] *m.* पंख, बगल, पाखल; wing, side TBr. i.5.10 पक्षौ रथचक्रे, व्याममात्रौ पक्षौ पुच्छं च भवति (TS.) both the wings and the tail are a fathom in length. **पक्ष-कर्-अणी** *f.* चिति का पक्ष बनाने वाली इष्टका; Iṣṭakā forming sides of an altar. **पक्ष-र्ति** *f.* पक्षमूल, पक्षपाली, पार्श्व; root of the wings, upper portion of the side VS. xxv.4. **पक्ष-पुच्छ** *n.* पंख और पूंछ; wings and tail. **पक्ष-पुच्छ-वन्त्** *a.* पंखों और पूंछ वाला; having wings and tail. **पक्ष-प्र-वय्-अस्** *a.* पंखों के बल वाला, जिसका बल पंख हैं; having superior energy in wings TS. v.2.5.1 पक्षप्रवयांसि वयांसि. **पक्ष-वन्त्** *a.* पंखों वाला; winged. **पक्षस्** [Ln. pectus 'breast'] *n.* पंख; wing AV. viii.9.22 द्यावापृथिवी पक्षसी; बगल, कपाट, पाखल (गाड़ी की); side, flap of a door, the side of a carriage TS. vi.11.2, VS. xxix.5 पक्षोभिः श्रयमाणा उदितैः 'पक्षैः'. **पक्ष-सं-मि-त** *a.* पक्षदैर्घ्य-परिमित; of the size of the length of a wing TS. v.6.8.1. **पक्ष-ह-र्त** *a.* पक्ष में आहत, पक्षाघात का बीमार; paralysed on one side.

पक्ष्-ईन् (1) *a.* पंखदार; winged AV. vi.27.2 हेतिः पक्षिणी 'winged missile'. (2) *m.* पक्षी; bird AV. i.16.1 यथा पतन्ति पक्षिणः; एतन्नामा क्रतु; name of a Soma-kratu TMB. xix.10.1. **पक्षि-निर्-णाम्-अ** *m.* पक्षियों की लोच; bending of the birds.

पक्ष्-मन् *n.* पलक; eye-lashes TS., TBr. **पक्ष्-य** *a.* पक्षसंबन्धी, पक्षवर्ती; belonging to or being in a wing; changing every half month iii.53.6 सा पक्ष्या 'पक्षादिनिर्वाहकस्य सूर्यस्य दुहिता'.

पङ्क *m.* कीचड़; mud, mire, dirt. **पङ्क-दन्त** *a.* पङ्किल दन्तवान्; having clay between teeth. **पङ्क-मग्-न** *a.* immersed in mud.

पंक्ति [from पञ्चन् 'five'] *f.* पंजा, सीरीज; set of five, the number five, series AV. ix.15.21 भुवनस्य पंक्तिः 'series'. **पंक्ति-कार्य** *n.* जालीदार आसन जैसा; of the shape of paṅkti, i.e. a netted seat Sat. i.2. **पंक्ति-प्राय्-अण** [पञ्च संख्या प्रायणे प्रारम्भे यस्य सः; दर्शपूर्णमासेष्टौ पञ्च प्रयाजा इज्यन्ते] having five Prayājas. **पंक्ति-राध्-अस्** *a.* पंचगुने देय वाला; containing fivefold gifts i.40.3 नर्यं पंक्तिराधसम् 'ब्राह्मणोक्तहविष्पंक्त्यादिभिः समृद्धम्' = VS. xxx.89 'पंक्तिपावनम्' Uv., 'हविष्पंक्ति, सवनपंक्ति, नाराशंसपंक्तिभिः समृद्धम्' Mah. **पंक्त्य्-उद्-अय्-अन** [दर्शपूर्णमासेष्टौ समाप्तौ पत्नीसंयाजाश्चत्वारः समिष्टयजुः पञ्चमम्] *a.* having its conclusion in five verses TS. ii.6.10.4.

√पच् पकाना, परिपूर्ण बनना या बनाना; to cook, develop, ripen. Forms. I. : *Pr.* पचति, –ते; *Sb.* पचानि, पचाति, पचात्; *Inj.* पचत्; *Ipv.* पचत, पचन्तु. IV. A. : *Pr.* पच्यते. *Pf.* पपाच, पेचे; *Ppf.* अपेचिरन्. *Ao. s* : *Sb.* पक्षत्. *Ft.* पक्ष्यति, –ते; पक्ता. *Ps.* पच्यते. *Gd.* पक्त्वा. *Inf.* पक्तवे. *Cs.* पाचयति, –ते.

पच्-अत (1) *a.* पक्व; cooked, boiled iii.28.2 पुरोडा अग्ने पचतः 'पक्वः', VS. xxiii.3 वायुष्ट्वा पचतैः. (2) *m.* पुरोडाशादि; Puroḍāśa TS. iv.7.8.1 पचताश्च मे. **पचत्-य** *a.* पचनीय; to be cooked iii.52.2 पुरोडाशं पचत्यं जुषस्व 'पचने साधुम्'.

पच्-अन [पच्यते अनेनेति पाकसाधनं काष्ठादि] (1) *a.* ईंधन; means of cooking, fuel i.162.6 ये चर्वते पचनं संभरन्ति 'पाकसाधनं काष्ठभाण्डादिकम्' = TS. iv.67.2. (2) *n.* पाक; cooking KS. v.6.4. (3) **—नः** *m.* पचनाग्नि; cooking fire.

पच्-छस् [एकैकस्मिन् पादेऽवसाय] *av.* पादशः; foot by foot ABr. xxx.2 पच्छो विहरेत ; opp. to अर्धर्चशः

पच्-यमान *a.* जीर्यमाण; decaying.

√पज् कठोर बनना; to become stiff or rigid x.105.3 अप योरिन्द्रः पापजे 'पापाज्जायत इति पापजो वृत्रः तस्मिन्'.

पज्-र *a.* पीवर, पाठा, बली; fat, stout, strong i.158.3 मध्ये अर्णसो धायि पज्रः 'पाजसा बलेन तीर्णः सन्'. Cp. कःस्विद

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वृक्षो निष्ठितो मध्ये अर्णसः i.182.7. **पज्र-होषिणा** [*Voc.*] *a.* पुष्ट-हव्यवान्; having rich oblations vi.59.4 जोषवाकं वदतः पज्रहोषिणा 'प्रार्जितः प्रसिद्धो घोषः स्तोत्रं ययोस्तादृशौ'. **पज्र्-इर्य** *m.* एक नाम; name of a man i.120.5 यजति पज्रियो वाम् 'पज्राः अङ्गिरसः तेषां कुलोत्पन्नः'.

पज्रि-ह्-अ *a.* शुक्रहा; eating away semen TMB. ii.5.4.

पञ्च-कपाल *a.* पांच कपालों में संस्कृत; prepared or offered in five cups or bowls. **पञ्च-कल्प्-ईन्** *a.* अथर्ववेदीय पांच कल्पों का ज्ञाता; one who is conversant with the five kalpas of the AV. **पञ्च-गर्वम्** *n.* पांच गौएं; five cows; but **पञ्चगु** 'having five cows'. **पञ्च-गृहीत** *a.* पञ्चधा गृहीत; taken up five times KS. xxi.5. **पञ्च-गृहीत्-ईन्** *a.* one who has taken up five times.

पञ्च-चत्वारिंशत् *f.* पैंतालीस; forty-five.

पञ्च-चिती-क [or **—चितिक**] *a.* पांच रहों में चिना; piled up in five layers KS. xxii.4; TS. v.2.3.6 पञ्चचितीकं चिन्वीत प्रथमं चिन्वानः. **पञ्च-चूड्-अ** *a.* पञ्चशिख, पांच लच्छों वाला; having five crests or tufts of hair. **पञ्च-चोंडा** *f.* पांच ठप्पों वाली; bricks with five protuberances TS., KS. xxi.2 **पञ्च-चूंडा. पञ्च-जन** [*n. pl.* **—नाः**] *m.* पांच जन; the five classes of beings: gods, men, Gandharvás and Apsaráses, serpents and Pitṛ́s; mankind, five tribes or races. **पञ्च-जन्-ईन** *a.* belonging or devoted to the five tribes = **पञ्चजनीय** TS. **पञ्च-जन्-या** *f.* पञ्चजन-संबन्धी; relating to the five tribes or races.

पञ्च-त्रिंश *a.* पैंतीसवां; thirty-fifth. **पञ्च-त्रिंशत्** *f.* पैंतीस; thirty-five KS. v.2.6. **पञ्च-त्रिंशद्-रात्र्-अ** *m.* name of a Sattra lasting thirty-five days TMB. xxiv.5.

पञ्च-थ *a.* पञ्चम; fifth KS. ix.3; cp. पक्थेऽहनि.

पञ्च-दश *a.* पन्द्रहवां; fifteenth, consisting of fifteen, grown in fifteen days x.27.2 तीव्रं सुतं पञ्चदशं निषिञ्चम् 'पञ्चदशसंख्याकासु तिथिषु शुक्लपक्षे एकोत्तरवृद्ध्या पर्णानि जायन्ते। कृष्णपक्षे तु तद्वन्निहीयन्ते। एवंभूतत्वात् पञ्चदशः सोमः'; containing or representing fifteen stomas (तृचगतानां तिसृणामृचां पञ्चवारावृत्तिसाध्यः स्तोमः). **पञ्च-दशन्** *f.* पन्द्रह; fifteen KS. vi.7. **पञ्चदशर्च्-अ** *a.* पन्द्रह ऋचाओं का; consisting of fifteen verses AV. xix.23.12. **पञ्चदश-वन्त्** *a.* पन्द्रह वाला; containing fifteen KS. xx.12. **पञ्चदर्श-वर्त्-अनि** *a.* forming the path of a पञ्चदशस्तोम TS. iv.3.3.1. **पञ्चदशाक्षर** *a.* पन्द्रह अक्षरों वाला; consisting of fifteen syllables. **पञ्चदशारत्नि** *a.* of fifteen elbows KS. xxvi.4.

पञ्चदश्-ईन् *a.* पन्द्रह भागों वाला; consisting of fifteen parts KS. v.5 पञ्चदर्शिनोऽर्धमासाः.

पञ्च-धा *av.* पांच प्रकार से, पांच बार, पांच भागों में, पंचगुना; in five ways or parts, five times, fivefold AV. iv.14.7. **पञ्चन्** *f.* five. **पञ्च-नख** *m.* पांच नखों वाले प्राणी; five-clawed animals such as monkey, cat. **पञ्च पञ्चनखाः** पांच पञ्चनख; five types of animals having five claws : hare, porcupine, alligator, rhinoceros, tortoise. **पञ्च-नामन्** *a.* पांच नामों वाला; having five names AV. viii.9.15.

पञ्च-पञ्चाशत् *f.* पचपन; fifty-five KS. v.2.6. **पञ्च-पद्-अ** *a.* पांच पदों वाला; consisting of five padas KS. vi.8 विराट् पञ्चपदा. **—पदी** *f.* consisting of five feet or steps, taking five steps. **पञ्च-पल्-इक** *a.* पांच पल भर; weighing five palas. **पञ्च-पली** *f.* पांच पल; weight of five palas. **पञ्च-पशु** (1) *m.* पांच पशु; the five sacrificial animals. (2) *a.* पञ्चपशवर्थक; destined for the five sacrificial animals. **पञ्च-पाद** *a.* पांच पैरों वाला; five-footed i.164.12 पञ्चपादं पितरमाहुः. **पञ्च-पुरुष** *av.* पांच पुश्तों में; through five generations of men.

पञ्च-विल *a.* पांच बिलों वाला; having five openings KS. xxxii.6 चरुः पञ्चबिलः. **पञ्च-विल-मुख** *a.* of five openings AV. xi.3.18 चरुं पञ्चबिलमुखम्.

पञ्च-म *a.* पांचवां; fifth.

पञ्च-या-म *a.* पांच मार्गों वाला; having five courses (sacrifice) x.52.4 पञ्चयामं त्रिवृतं सप्ततन्तुम्. **पञ्च-योजन** *n.* पांच योजन की दूरी; distance of five yojanas AV. vi.131.3 यद् धावसि त्रियोजनं पञ्चयोजनमाश्विनम्.

पञ्च-रश्मि *a.* पांच रासों वाला; a chariot with five strings (horses) ii.40.3 पञ्चरश्मिं रथम्. **पञ्च-रात्र्-अ** *m.* पांच दिन चलने वाला; lasting five days AV. xi.7.11 पञ्चरात्रः. **पञ्च-रात्र्-अ-क** *m.* name of an Ahīna, which lasts five days TMB. **पञ्चर्च्-अ** [पञ्चानामृचां समाहारः] *m.* पांच ऋचाओं का वर्ग; aggregate of five ṛks TMB. xiv.7.7; AV. xix.23.2 पञ्चर्चेभ्यः स्वाहा.

पञ्च-वर्ष *a.* पांच वर्ष का; five year old KŚS. **पञ्च-वाज** *a.* पांच प्रकार के बलों वाला; having five strengths KS. xxxv.5 अश्विना पञ्चवाजा. **पञ्च-वात्-ईय** *a.* पांच वातों को दिया जाने वाला आज्य; oblation offered to the five Winds at the Rājasūya. **पञ्च-वाह्-ईन्** *a.* जिसमें पांच बैल या घोड़े जुते हैं; yoked with five horses or

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

oxen AV. x.8.8 पञ्चवाहीं वहत्यग्रमेषाम् 'one carrying five' W. **पञ्च-विंश** *a.* पचीसवां; पञ्चविंशस्तोमक; twenty-fifth, having twenty-five stomas TMB. xvi.7.1 पञ्चविंशोऽग्निष्टोमः 'पञ्चविंशस्तोमकः'. **पञ्च-विंशति** (1) *f.* twenty-five. (2) a stoma consisting of twenty-five parts KS. xvii.5. **पञ्च-विंशति-रात्र्-अ** *m.* name of a Sattra lasting twenty-five days TMB. xxiii.21. **पञ्च-वि-ग्राह्-अम्** *av.* पांच बार बांट कर; distributing five times, by a fivefold distribution. **पञ्च-विध्-अ** *a.* पांच प्रकार का, पंचगुना; of five kinds, fivefold. **पञ्च्-वृत्** *av.* पंचगुना, पांच बार; five times, fivefold. **पञ्च्-वृष** *a.* पांच वृषों वाला; having five oxen AV. v.16.5 यदि पञ्चवृषोऽसि.

पञ्च-शल *n.* पांच शलों की दूरी; distance of five śalas AV. viii.7.28 उत त्वाहार्षं पञ्चशलात् 'out of what has five śalas' W., but śala may be शर 'the distance of five śaras (when hurled). **पञ्च-शारद्-ईय** *m.* पञ्चाह अथवा पञ्चरात्र-विशेष; name of a Pañcāhá Sattra TMB. xxi.14, Sat. xvii.7.

पञ्च-हव्-इस् *a.* पांच हवियों वाला; furnished with five oblations ŚŚS. **पञ्च-होतृ** *a.* पांच होताओं वाला; attended by five priests v.42.1 पञ्चहोता शृणोतु 'पञ्चविधस्य प्राणापानादिहोमस्य साधको वायुः। यद्वा पञ्चहोतेति वायोर्नाम; पञ्चहोतृसंज्ञको मन्त्रः 'अग्निर्होता' इत्यादि; name of the verse 'अग्निर्होता। अश्विनाध्वर्यू। त्वष्टाग्नीत्। मित्र उपवर्त्ता Sat. viii, TBr. ii.2.1.

पञ्चाक्षर *a.* पांच अक्षरों का; consisting of five syllables KS. xiv.4. **पञ्चाग्नि** *m.* fivefold fire : असौ वाव लोको गौतम अग्निः, पर्जन्यो वाव अग्निः, पृथिवी वाव अग्निः, पुरुषो वाव अग्निः, योषा वाव अग्निः ChUp. **पञ्चाङ्गी** *f.* मुखरिका; a bit for horses KŚŚ. **पञ्चाङ्गुरि** *a.* पञ्चाङ्गुलि; five-fingered AV. iv.6.4.

पञ्चापञ्चीना *f.* name of a sacrificial brick MS. iii.5.2. **पञ्चापूप** *a.* पांच अपूपों वाला; having five cakes AV. iii.29.4.

पञ्चार *a.* पांच अरों वाला; having five spokes i.164.13 पञ्चारे चक्रे. **पञ्चारत्नि** *a.* पांच बिलस्त का; of five Aratnis KS. xxxvi.4. **पञ्चाल** [= पञ्चार] *m.pl.* उत्तरीय योद्धाओं की जातिविशेष और उनका प्रदेश; a warlike tribe in the north and their country. **पञ्चाल-चण्ड** *m.* name of a teacher AA. iii.1.6.

पञ्चावर्त्त [√दा 'cut'] *a.* पांच भागों में विभक्त; divided into five parts, five times cut off or taken up उतो पञ्चावर्त्तमेव भवति moreover it is divided into five parts ŚBr. **पञ्चावत्त्-ईन्** *a.* –त्तिनः भृगवो जामदग्न्याः Khadira. ii.1.19. **पञ्चावत्त्-ईय** *a.* पञ्चकृत्वोऽवदाय संपादितम् आज्यम्, ājya prepared by dividing into five parts TBr. i.7.1.

पञ्चावदान *n.* पांच अवदानों में हविःप्रक्षेप; offering of oblation in five avadānas.

पञ्चार्वि (1) *m.* ढाई वर्ष का बैढ़ा; two and a half years old calf. (2) *m.* ढाई वर्ष की आयु; two years and a half as age पञ्चाविश्च TS. iv.7.10.1. **पञ्चार्वी** *f.* ढाई वर्ष की बैढ़ी; a female calf two and a half years old VS. viii.26.

पञ्चावृत् *a.* पांच आवृत्तियों वाला; repeated five times KS. xxiii.4.

पञ्चा-शत् *f.* पचास; fifty AV. v.15.5. **पञ्चाशीति** *f.* पचासी; eighty-five KS. v.2.6.

पञ्चाश्व *a.* पांच घोड़ों से खरीदा; bought for five horses.

पञ्चाह्-अ *m.* पांच दिन चलने वाला (सत्र); (a Sattra) lasting five days ABr.

पञ्चिका-वर्ग *m.* पांच का वर्ग = पचीस; twenty-five.

पञ्चेष्टक्-अ *a.* पांच इष्टकाओं वाला; having five bricks KS. xxii.9.

पञ्चोद्धि [पञ्च + उद्धि] *a.* पांच सीटों वाला; having five seats KS. xix.6.

पञ्चौदन *a.* पांच भातों का; prepared with fivefold pulp of mashed grain AV. ix.5.8 पञ्चौदनः पञ्चधा विक्रमताम्.

पटर *mn.* सूर्यकिरण; ray of the sunlight (प्र-तर्-अ 'advancing forth') AV. xiii.3.16 सुवर्णैः पटरैर्वि भाति. **पटर्-ईन्** *a.* तेजःपटलवान्; lustrous TAr. **पटल** *mn.* खण्ड, वर्ग; section, host. **पटु** *a.* तीव्र; sharp, pungent, harsh, intense. **पटौर** *m.* पट्ट; thighs AV. xi.9.14 पटौरावाघ्नानाः.

पठर्वन् *m.* name of a person i.112.17 याभिः पठर्वा 'एतत्संज्ञो राजर्षिः' = प्रतर्वन्?

पड्-गृभ्-इ *a.* पैर जकड़ लेने वाला; grasping feet, name of a demon x.49.5 अहं संन्याय पड्गृभिमरन्धयम् 'एतन्नामकमसुरम्'.

पड्-वीश *n.* पादबन्धन; fetter i.162.14 यच्च पड्वीशमर्वतः 'पादबन्धनम्'; cp. x.97.16 = पड्वीश VS. xxv.38. **पड्वीश-शङ्कुः** 'पादबन्धनकीलः' ChUp.

पड्-भिस् = पद्भिः 'with feet'.

√**पण्** खरीदना; to purchase; व्यवहार करना; to trade :

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पणते 'व्यवहरति' ŚBr. iii.2.6.1; cp. ABr. v.1. मया पणध्वम् 'सोममूल्यत्वेन मां गन्धर्वाणामग्रे कुरुत'.

पण्-अन [न्यूनेन मूल्येन विक्रेतुः प्रार्थनम्] *n.* खरीदना; purchasing, buying, haggling= पणः. **पण्-आय्य** *a.* पनाय्य, स्तुत्य; praiseworthy. Cp. पनयाय्य vi.69.5.

पण्-ई [व्यवहारप्रधानः] (1) *a.* सौदा करने वाला, सूम; bargainer, miser i.33.3 मा पर्णिर्भूरस्मदधि be not niggardly with regard to us. (2) *m.* आर्यों का शत्रु; foe of the Aryans.

पण्डक *m.* षण्ढ; eunuch KS. xxviii.8 = **पण्डग** AV. viii.6.16 अस्त्रैणाः सन्तु पण्डगाः.

पण्ड्-इर्त [*प्रज्ञ्-इत ?] *a.* ज्ञानी; wise, learned

पण्-य (1) *a.* पनाय्य, स्तुत्य; to be praised. (2) **—म्** *n.* सौदा; wares or commodities. **पण्य-होम** *m.* पण्यार्थ होम; sacrifice for acquiring commercial gain Khādira. iv.3.9.

√**पत्** – पर हावी हो जाना, शासन करना, अधिकार में कर लेना; to be master of, reign, rule, possess vi.66.1 समानं नाम धेनु पत्यमानम् having the common name dhenu; cp. पतयन् मन्दयत्सखम् = पतयत्सखं मन्दयत्सखम् making his friends to be elated and glad, iii.54.15 इन्द्रो विश्वैर्वीर्यैः पत्यमानः Indra who is lord by means of all heroic powers.

√**पत्** उड़ना, गिरना; to fly, soar, fall down i.155.5 वयश्चन पतयन्तः पतत्रिणः not even the winged birds though they fly. Note पतयति flies about, but पातयति causes to fly. Forms. I. P. : *Pr.* पतति; *Sb.* पताति, पतात्; *Inj.* पतत्; *Op.* पतेत्; *Ipv.* पततु; *Pt.* पतन्त्. *Ipf.* अपतत्. *Pf.* पपात; पेतथुर्, पेततुर्; पप्तिम, पप्तुर्; *Op.* पपत्यात्; *Pt.* पप्तिवांस्. *Ao. red.* : अपप्तत् and अपीपतत्; अपप्ताम, अपप्तन्; *Inj.* पप्तस्, पप्तत्; पप्तन्; *Ipv.* पप्तत. *Ft.* पतिष्यति; *Co.* अपतिष्यत्. *Ps. Ao.* अपाति; *Pp.* पतितं. *Gd.* पतित्वा, –पत्य. *Inf.* पत्तवे; पतितुम्. *Cs.* पतयति, –ते; पातयति. *Ds.* पिपतिषति. *Int.* पापतीति; *Sb.* पापतन्.

पतं-गृ-अ (1) *a.* उड़ता चलने वाला; going by flights i.118.4 रथे युक्तासः आशवः पतंगाः 'पतनसमर्थाः'. (2) *m.* पक्षी, सूर्य; bird, the sun TS. iv.6.7.3 अवो दिवा पतयन्तं पतंगम् a bird flying down from heaven.

पतं-चल्-अ *m.* एक नाम; name of a person.

पत्-अत्र *n.* पंख; wing x.81.3 सं बाहुभ्यां धमति सं पतत्रैः. **पतत्र्-ईन्** *a.* पंख वाला; winged, feathered; cp. i.155.5 वयश्चन पतयन्तः पतत्रिणः, i.163.6 अरेणुभिर्जेहमानं पतत्रि 'पतनवत्' = TS. iv.6.7.3 'पक्षी'. (2) **—त्री** *m.* bird, Aśvins' horse vii.69.7 पतत्रिभिरश्वैः, i.158.4 इमे पतत्रिणी वि दुग्धाम् day and night : सरा: पतत्रिणीः 'प्रत्यागमनोपेताः' TS. iv.2.6.2. **पतत्रि-राज्-अ** *m.* पक्षिराट्; lord of birds i.158.4.

पत्-अन्त् *m.* पक्षी; bird : न पततः संचक्षीत Sat. xxvi.8. **पत्-अन** *n.* उड़ना, गिरना; the act of flying or coming down. **पतन्-ईय** *a.* पातयिष्णु; leading to fall Sat. xxvi.6.

पतय्-आलु *a.* उत्पतिष्णु; flying; पतिष्णु; liable to fall. *f.* **—लू** AV. vii.115.2 लक्ष्मीः पतयालूः. **पतय्-इष्णु** *a.* पतयालु; flying, speeding i.163.11 तव शरीरं पतयिष्णु 'पतनशीलं व्याप्तम्'

पत्-अर [√पत्] *a.* पतयालु; flying ii.2.4 पतरं चितयन्तमर्क्षभिः 'अन्तरिक्षस्य गन्तारम्'; cp. पटरं. **पत्-अरु** = पतर i.182.7 मृगस्य पतरोरिव 'पतनशीलस्य'. Cp. x.37.3.

पतापत [like चराचर]*a.* अध्रुव; very unsteady, prone to fall (cp. उल्कापात) Kauś .cxxviii.1 नक्षत्राणि पतापतानि.

पत्-इ (1) *m.* स्वामी, रक्षक; lord, master iv.55.5 पातं पतिर्जन्यादंहसः, v.12.3 पतिं सनितुर 'without a lord'. (2) *m.* husband पत्युः क्रीता (MS.) the bought wife of a husband. **पति-कामा** *f.* पति चाहने वाली; having desire for a husband AV. ii.30.5 एयमगन् पतिकामा जनिकामोऽहमागमम्.

पति-जुष्-टा *f.* पतिप्रिया; dear to her husband i.73.3 पतिजुष्टेव नारी.

पत्-इ-र्त *a.* गिरा; fallen. **पति-त्व** *m.* पतिवत्ता, विवाह; marriage i.119.5 पतित्वं सख्याय जग्मुषी = **पति-त्वन** x.40.9 भवति तत पतित्वनम्.

पति-द्विष् *f.* पतिद्वेष्ट्री; hating her husband viii.91.4 कुर्वित् पतिद्विषो यतीः.

पति-यान [पतिर्यात्यनेन मार्गेण] *mn.* पतिमार्ग; the way of a husband MBr. i.1.8.

पति-रिप् *f.* पतिदम्भिनी; deceiving her husband iv.5.5 पतिरिपो न जनयः 'पतिद्वेषिण्यः'.

पति-लोक *m* पति का जगत्; husband's world, the sphere of a husband (in future life) x.85.43 अदुर्मङ्गली: पतिलोकमा विश.

पति-वती *f.* पति वाली; having a husband x.85.21 उदीर्ष्वातः पतिवती. **पति-विद्-य** *n.* पतिप्राप्ति; finding a husband x.102.11 पतिवृक्तेव पतिविद्यमानट् 'विद्यो वेद्यो लम्भनीयः । पतिश्चासौ विद्यश्च', KS. viii.17.5 पतिविद्ये बिभेद. **पति-वेद्-अन** *a.* पतिलम्भक (रुद्र); procuring a husband (Rudra) AV. ii.36.2 कृणोमि पतिवेदनम्.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पत्-इष्ठ *a.* उत्तम उड़ाका; best flier x.165.5 प्र पतात पतिष्ठः 'अतिशयेन पतिता'. **पति-हन्** cp. अ-पतिघ्नी. √**पतीय** [*Denom.*] पति चाहना; to desire a husband.

पत्-ईयस् [used as *av.*] क्षिप्रम्; quickly, speedily.

पत्-तवे [*Dat. Inf.*] गिरने को; to fall, perish iv.81.1 मा मार्तरममुर्या पत्तवे कः. **पत्-तस्** *av.* पैरों से, पैरों में; from or at the the feet x.27.13 पत्तो जगार. **पत्-ति** *m.* पदाति; pedestrian, footman KS. xviii.12 पत्तीनां पतये नमः, TS. iv.5.2.2, AV. vii.64.1. **पत्तो-दश्-अ** *a.* पैरों तक कन्नी वाला; with its border reaching upto the feet पत्तोदशेन वाससा Sat. xvii.3.

पत्-त्र *n.* पंख; wing, pinion; cp. शतपत्र.

पत्-नी (1) *f.* पालयित्री; protectress vii.75.4 भुवनस्य पत्नी 'पालयित्री'. (2) *f.* धर्मपत्नी; wife तस्मादनूची पत्नी गार्हपत्यमास्ते (ABr.) hence the wife sits behind the Gārhapatya fire. **पत्नी-कर्मन्** *n.* पत्नी का काम; business of a wife. **पत्नी-भाज्-अन** *n.* पत्नीस्थानीय; representing wife. **पत्नी-यूप** *m.* पत्नी का यूप; the sacrificial post assigned to wife or wives of the gods. **पत्नी-वन्त्** *a.* संनिहित-पत्नीक; having a wife i.14.7 AV. xx.134 पत्नीवन्तं ग्रहम् 'पत्नीवद्देवताकम्', TS. i.4.27 पत्नीवदग्निहोत्रम् 'पत्नी यस्मिन् विद्यते'.

पत्नी-शाल [VS., but —शाला ABr.] *n.* पत्नी अथवा पत्नियों की शाला; shed for the wife or wives of the sacrificers VS. xxv.1. **पत्नी-सं-याज्-अ** [—जाः] *m.* चार हविर्विशेष; the four ājya oblations offered to Sóma, Tváṣṭar, the wives of the gods and Agní Gṛhapáti KS. v.3.

पत्-मन् *n.* उड़ान, पथ, पतन; flight, course, path TMB. i.7.2 आदित्यानां पत्मान्विहि, vi.3.7 पत्मना यन्; falling TS. v.5.4.3 वर्युनस्य पत्मन् 'पतने'.

पत्-यमान *a.* स्वामित्व करता हुआ; lording over iii.54.15 इन्द्रो विश्वैर्वीर्यैः पत्यमानः Indra who is lord due to all heroic powers, TS. iv.1.8.2 धाम्ना पत्यमाना.

पत्-र *n.* पंख; wing, feather. Cp. पतर्.

पत्-व *n.* पतन, गमन; flying, going TBr. iii.8.9.

पत्-वन् (1) *a.* पतयालु, पतनशील; flying, prone to fall ix.96.23 शकुनो न पत्वा. (2) *n.* मार्ग; path VS. xxii.19 आदित्यानां पत्वान्विहि 'पतनमार्गेण' Uv.

पत्-संगिनी *f.* पैरों में फंसने वाली; foot-fastening AV. v.21.10 पत्सङ्गिनीरा सजन्तु; cp. पड्वीश.

पत्सु-तस् *av.* पैरों में; at the feet viii.43.6 कृष्णा रजांसि पत्सुतः 'पत्तः', KS. vii.16 पत्सुतः प्रयणि. **पत्सुतः-शी** *a.* पैरों-पड़ा; lying at the feet i.32.8 तासामहिः पत्सुतःशीर्बभूव 'पादस्याधः शयानः'.

√**पथ्** [पथति] जाना; to go, move.

पथ् *n.* मार्ग; path. **पथन्-वन्त्** *a.* 'पथिन्' शब्दवान्; containing the word पथिन् ŚBr.

पथ्-ई *m.* मार्ग, परिपन्थी; path TS. iv.5.2.1 पथीनां पतये नमः, TS. v.7.2.3 ये चत्वारः पथयः; one who waylays ŚBr. vii.1.20 समरे पथीनाम् 'परिपन्थिभिः सह संग्रामे' = TS. iv.2.5.5. **पथि-कृ-त्** *a.* मार्ग बनाने वाला; path-maker ii.23.6 गोपाः पथिकृत्, अग्नये पथिकृते Sat. xv.1. **पथि-पा** *a.* मार्गरक्षी; protecting path MS. **पथि-मन्त्** *a.* 'पथि' शब्दवान्; containing the word पथि. Mark **पथ्य्-आकृत** *a.* मध्यमार्ग में स्थित; situated in the middle of the way MGS. ii.15.6.

पथि-रक्ष-अस् = पथिपाः = **पथि-रक्ष-इ** x.14.11 चतुरक्षौ पथिरक्षी, TS. iv.5.11.1 ये पथां पथिरक्षयः.

पथि-षद्-इ *a.* रास्ते में बैठा; sitting in the path AV. xviii.2.12 चतुरक्षौ पथिषदी. **पथि-ष्ठा** *a.* being in or on the way AV. xiv.2.6 स्थाणुं पथिष्ठाम्. **पथे-ष्ठा** = पथिष्ठा x.40.13 स्थाणुं पथेष्ठाम् (on the analogy of रथेष्ठा).

पथ्-य *a.* मार्गीण, उचित, अनुकूल, सहज या स्वाभाविक; belonging to the way, fit, suitable, natural, regular KS. xvii.15 नमः पथ्याय. **पथ्या** *f.* मार्गदेवी; goddess of path v.51.14 स्वस्ति पथ्ये; बृहती का भेद; a variety of the Bṛhatī metre Piṅgala. iii.27.

√**पद्** गिरना, मरना, नष्ट हो जाना; to fall, fall down vi.20.5 वज्रस्य यत् पतने पादि शुष्णः when upon the flight of the bolt Śuṣṇa fell, यदि महावीरः पद्येत 'भूमौ पतेत्' Sat. xxiv.71; perish; जाना; to go. Cp. तत् प्राप्नुहि यत् ते प्राणो वातमपिपद्यातै (ŚBr.) obtain thou this that thy breath may pass into the wind. नि√पद् 'copulate' अकामां स्म मा नि पद्यासै (ŚBr.) you shall not approach me against my will. Forms. IV. : *Pr.* पद्यते; पद्यति; *Ipv.* पद्यस्व; *Pt.* पद्यमान; *Ipf.* अपद्यन्त. *Pf.* पपाद; पेदे. *Ao. root* : अपद्महि, अपद्रन्; *Sb.* पदाति, पदात्; *Prc.* पदीष्ट; *red* : अपीपदाम; *s* : *Inj.* पत्सि (*1. s.*), पत्थास्. *Ft.* पत्स्यति. *Ps. Ao.* अपादि, पादि; *Pp.* पन्न. *Gd.* –पद्य. *Inf.* –पदस्; पत्तुम्, पत्तोस्. *Cs.* पादयति, –ते. *Ps.* पाद्यते; *Ds.* पिपादयिषति.

पद् *m.* पैर; foot (strong पाद्) i.42.4 पदाभि तिष्ठ तपुषिम्.

पद्-अ (1) *m.* कदम, डिग, पैर, पाद, पदपांसु, पदाङ्कित-भू-रजस : अपराद्धः पदमादाय गच्छति Sat. xxii.3, पद या चरण; step, stride, foot, footprint, foot-dust स्थाल्यां पदं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

निवपति Sat. vii.2, foot of a verse. Cp. x.18.2 मृत्योः पदं योपयन्तः, i.22.18 त्रीणि पदा वि चक्रमे took his three steps; पञ्चदशाङ्गुल नाप; measurement of fifty aṅgulas. (2) *a.* पदनीय, गमनीय; to be obtained or resorted to Kaṭha.; मार्ग; way TS. vii.5.2.2 पदेन खलु वा एते यन्ति 'मार्गेण'.

पद-ज्ञ-अ *a.* मार्गज्ञ, स्थानज्ञ; knowing the track or place i.62.2 पूर्वे पितरः पदज्ञाः 'मार्गज्ञाः' = VS. xxxiv.17.

पद-नी *a.* पैड़ से सूं लगाने वाला, पैड़ पर चलने वाला; following steps of another AV. xi.2.13 विद्वस्य पदनीरिव 'like a tracker.' **पद्-अनीय** *a.* गमनीय, अन्वेष्टव्य, ज्ञातव्य; to be investigated BṛUp. = जिज्ञासितव्य.

पद्-अनुषङ्ग-अ *n.* पैर फांस लेने वाला; foot-fastening, an amulet ŚBr.

पद-पंक्ति *f.* पैरों की पंक्ति या लीक, छन्दोविशेष; track, a particular metre KS. xvii.6 पदपंक्तिश्छन्दः.

पद-योप्-अन [√युप्] (1) *a.* पैड़ मिटा देने वाला; destroying the footsteps, obliterating the track AV. v.19.12 कूर्यं पदयोपनीम्. (2) *n.* पैड़ मिटाना, कूची फेर देना; the act of destroying footsteps; cp. पदं वा लोभयेत 'नाशयेत्' ĀpŚS. 2362.

पद-वाय्-अ [√वी] *a.* नेता; leader, guide AV. v.18.12 अग्निर्वै नः पदवायः.

पद-विद् *a.* पदज्ञ; knowing the place; तत्त्वज्ञानी; knowing the reality TBr. iii.12.9. **पद-वी** *a.* नेता; leader, guide, knowing the way iii.31.8 प्र णो दिवः पदवीः 'कवितमः' TS. iii.4.11.1 पदवीः कवीनाम्. **पद-वीय** *n.* लीक; track x.71.3 यज्ञेन वाचः पदवीयमायन् 'पदेन यातव्यः पन्थाः पदवीयः'.

पदायतन *n.* गोपद-स्थान; the place where a cow plants her feet Sat. vii.2.

पदावग्राहम् *av.* प्रतिपद रुक-रुक कर; stopping at each pada. Cp. पच्छस्.

पद्-इ *a.* पड़ा, फंसा; fallen, entrapped i.125.2 मुक्षीजियेव पदिमुत्सिनाति. **पद्-इक** *a.* एक डिग लंबा; one pada long KŚS. **पदि-बद्ध** *a.* पैर में बंधा; bound to the feet TS. vi.1.7.5.

पद्-घोष्-अ *m.* पैरों की धमक; foot-noise AV. v.21.8 यैरिन्द्रः प्रकीडते पद्घोषैः.

पद्-य *a.* पादवर्ती; पद्यानि नखानि; belonging or relating to foot vii.50.1-2 पद्येन रपसा. **पद्या** (1) *f.* पैड़; footsteps viii.6.16 वि तं पद्याभु शिश्नथः 'गमनशीलासु'. (2) *a.* पादैः संपन्ना; composed of feet (विराज्) TMB. viii.5.7; cp. पदवती having feet. Mark पदनीया 'आश्रयणीया' 'earth' MBr. ii.8.2.

पद्-वन्त् *a.* पैरों वाला; having feet x.127.5 पद्वन्तः (ग्रामासः).

√पन् स्तुति या प्रशंसा करना, देना; to praise, admire i.180.7 वयं चिद्धि वां जरितारः विपन्यामहे 'विविधं स्तुमः'; to bestow VS. xix.64 पनया युजम् 'देहि' पनतिर्दानकर्मा' Uv. Mah. Forms. I. Ā. : *Pr. Inj.* पनन्त. *Pf.* पपन (*1. s.*); पपने. *Ao. is* : पनिष्ट. (*3. s.*). *Ps.* पन्यते; *Pp.* पनित. *Cs.* पनयति. –ते; *Gdv.* पनयाय्य. *Int. Pt.* पनिप्रत् ix.67.29.

पनय्-आय्य *a.* प्रशंस्य; admirable vi.69.5 तत् पनयाय्यं वाम्.

पनस्-य-ते प्रशंसित होता है; is praised highly, is admired x.75.9 अस्य महिमा पनस्यते. **पनस्-यु** *a.* प्रशंस्य; glorious i.38.15 त्वेषं पनस्युमर्किणम्.

√पनाय् स्तुति करना ; to praise vi.75.6 महिमानं पनायत.

पन्-आय्य *a.* स्तुत्य; to be admired, astonishing i.160.5 पनाय्यमोजः.

पन्-इ-त *a.* स्तुत; praised, admired. **पन्-इ-तृ** *a.* स्तोता; admiring, praising v.41.6 विप्रं पनितारम् 'अत्यन्तं शब्दायमानम्'.

पनिप्रत [*Pt.* √पन्] *a.* आश्चर्यमय; wonder-working ix.67.29 प्रियं पनिप्रतं युवानम् = AV. vii.32.1, comm. 'शब्दायमानं स्तूयमानं वा'.

पन्-इष्-टि *f.* प्रशंसा; praise SV. 937 वीत्यर्षं पनिष्टये = ix.9.2 वीत्यर्षं चनिष्ठया.

पन्-इष्ठ *a.* अति-प्रशंस्य; most admirable or wonderful vi.59.2 पनिष्ठः महिमा; on TBr. iii.7.7 'अतिशयेन व्यवहारयोग्यः'.

पनिष्-पदा [√स्पन्द्] *f.* अतिस्पन्दिनी, चकचक करने वाली; quivering much AV. v.30.11 जिह्वा पनिष्पदा.

पन्-ईयांस् *a.* अति-स्तुत्य; very admirable or wonderful i.57.3 पनीयसे भीमाय = पन्यांस्.

पन्-उ [cp. भिदु and भिदि] *f.* स्तुति; admiration i.65.4 पन्वा सुशिश्वीम् 'स्त्रोत्रेण'.

पन्थन् cp. पर्थि.

पन्-न [√पद्] *a.* पतित, गिरा; fallen TMB. xii.12.8 पन्नमिव वै चतुर्थमहः; cp. पन्न-ग 'serpent' पन्नं पतितं गच्छतीति.

पन्न-द *a.* जातदन्त; one who has cut teeth KŚS. **पन्न-दत** *a.* पतितदन्त; one whose teeth have fallen Sat. iv.3. Cp. अवपन्नाः 'स्वयं पतिताः'.

पन्-नेंजनी-क [√निज्] *n.* पैर धोने का पानी; water meant for washing feet TS. iii.5.6.2.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पन्-य *a.* पनाय्य, आश्चर्यकारी; admirable, exciting wonder viii.2.25 पन्यंपन्यमित् सोतार आ धावत O pressers, cleanse Soma who is again and again to be praised, viii.32.17 पन्य ईर्दुप गायत 'स्तुत्ये', viii.32.18 पन्य आ ददिरत. **पन्यांस्** = पनीयांस् viii..74.3 पन्यांसं जातवेदसम्.

प-प्-ई [√पा 'drink'] *a.* पाता; drinking vi.23.4 पपिः सोमम्. **पपिवांस्** x.85.3 सोमं मन्यते पपिवान् he believes he has drunk Soma. **प-प्-ई** [√पा 'protect'] *a.* रक्षी; (सूर्य-चन्द्र); protecting (the sun and the moon.)

प-पुर्-इ [√पॄ] *a.* झोली भर देने वाला; bountiful, liberal i.46.4 पिपर्ति पपुरिः.

प-पृक्ष्-पण्य [√पृच्] *a.* अभीष्ट, मर्मस्पर्शी; desirable, effective v.33.6 पपृक्षेण्यमोजः 'संपर्काहं पूज्यं वा'.

प-प्त्-इ-वांस् [*Pf. Pt.*] जो उड़ गया है; having flown ix.85.11 नाके सुपर्णमुपपप्तिवांसम्.

प-प्र-इ *a.* पपुरि, पूरयिता, पालक; bestowing, bountiful, delivering, saving i.52.3 स हि पप्रिरन्धसः 'पूरयिता'; पारयिता; taking across i.91.21 पृतनासु पप्रिम् 'जयस्य पूरयितारम्' = VS. xxxiv.26 'पतनशीलम्' Uv. **—तम** *a.* अतिशयेन पप्रि; very liberal KS. i.4.

पय-आहुति *f.* दुग्धाहुति; milk-oblation.

पय्-अस् [√पी] *n.* दुग्ध, सार; milk, milk-drink, milk-stream, essence ix.107.12 अंशोः पयसा, पयस्वतीरोषधयः 'सारवत्यः' TS. i.5.10.2. **—स्** *n.* एतत्संज्ञक साम; name of Sāman LŚ. i.6.30. **पयस्-अ** *a.* रसपूर्ण; full of juice or sap. AV. iv.14.3 सुपर्णं पयसम्.

पयस्-पा *a.* दुग्धपाता; drinking milk i.181.2 शुचयः पयस्पाः.

पयस्-या [पयसि भवा, तप्ते पयसि दधिनिनयने कृते दधिपयसोः सारभूतं यत् कठिनं संपद्यते तत्] cp. आमिक्षा KS. xii.1 पयस्यया यजेत.

पय-स्फा-ति *f.* दूध की रेलपेल; abundance of milk; AV. xix.31.10 quoted by MW. has गयस्फाति.

पयस्-वन्त् *a.* = पयस्य i.23.23 पयस्वानग्न आ गहि. **पयस्-विन्** *a.* प्रशस्तपयाः, प्रचुरपयाः; having good or much milk पयस्वी राजा पुण्यः TMB. xviii.9.22.

पयो-ग्रह्-अ *m.* पय-आहुति; milk-oblation ŚBr.

पयो-दा *a.* दुग्धदाता; milk-giver KS. xxxix.9. **पयो-धा** [√धे 'suck'] *a.* दुधमुंहा, दूध चूसने वाला; milk-sucking vii.56.16 वत्सासः पयोधाः.

पयो-वृध् *a.* दूधतिरा, रसभरा, शक्तिसंपन्न; full of milk, full of sap, exuberant, vigorous ix.84.5 पयोवृधं सोमम् 'पयसो वर्धकम्'. **पयो-व्रत** [पय एव व्रतमभ्यवहारो यस्य] *a.* दूधाहारी; living on milk alone.

पर्-अ [*cognate* of परा, परि, पुरस् etc. √पॄ] (1) *a.* विप्रकृष्ट, उन्नत, स्वर्गीय, प्रथम, वरिष्ठ, श्रेष्ठ, बाह्य; distant vi.63.2 न यत् परो नान्तरस्तुतुर्यात् 'विप्रकृष्टः'; high, above i.164.12 दिवं आहुः परे अर्धे 'परस्मिन्नर्धे अन्तरिक्षलक्षणे'; heavenly; opposed to earthly, i.e. excellent i.155.3 दधाति पुत्रोऽवरं परं पितुर्नाम 'उत्कृष्टम्', iv.2.16 यथा नः पितरः परासः 'श्रेष्ठाः', TS. i.3.5.1 अर्वाक् त्वा परैरविदम् परैरुत्कृष्टैः'; the best iii.54.5 परेषु या गुह्येषु व्रतेषु 'उत्तमेषु'; the first or previous x.87.3 शिशानोऽवरं परं च. (2) **—रः** *m.* name of a person TS. v.6.5.3 पर आट्णारः 'अट्णारस्य पुत्रः पर-शब्दाभिधेयः'; शत्रु; enemy x.128.6 परेषां मन्युम्; अतिग्राहविशेष; particular Atigrāhas TS. iii.3.6.1 परैरवारुन्धत 'पारयन्ति अभीष्टसमाप्तिं गमयन्तीति पराः अतिग्राहविशेषाः'. **—रम्** *n.* heaven i.164.17-18 अवः परेण 'आदित्येन'; extreme x.145.4 परामेव परावतं सपत्नीं गमयामसि to the extreme distance we cause the rival wife to go. **परे** *av.* दूर, भविष्य में; in future. **परेण** *av.* परे; beyond परेण मृत्युम् BṛUp.

पर्-उरु *a.* परे फैला (बाहर या परे को); broad on the outside or beyond ŚBr. **पर्-उर्वी** [उपर्युपरि एकद्वयादिस्तनवृद्ध्या व्रतवृद्धिर्यास्वस्ति ताः उपसदः] वे उपसद् जिनमें दूध की मात्रा क्रमशः बढ़ाई जाती है; Upasads in which the quantity of milk is gradually increased. **पर-ऋक्-शत-गाथ** [ऋक्शतात् परोऽधिका: एकत्रिंशत्संख्याका गाथा यस्मिन्नाख्याने] *a.* ऋक्शत से अधिक गाथाओं वाला आख्यान; an ākhyāna having more than a hundred ṛks ABr. **पर-कृ-ति** *f.* अन्य की करतूत; action done by another. **पर-क्षे-त्र** *m.* जारज; born of a paramour. **पर्-अण** cp. अरित्र-परण.

पर-त्व *n.* दूरी, परिणति, संतति, भेद; distance, consequence, posterity, difference.

पर-म [= पर-तम; opp. to अन्तम, मध्यम] *a.* दूरतम, उच्चतम, उत्कृष्टतम, पूर्वतम, प्रथम, श्रेष्ठ; very distant, pre-eminent vi.27.4 स्वनाचिदिन्द्र परमो ददार 'उत्कृष्टः'; highest, topmost iii.30.2 न ते दूरे परमा चिद् रजांसि even the highest spaces are not far to thee, ix.87.8 परमादन्तरद्रेः 'उच्छ्रितात्', i.101.8 परमे सधस्थे; earliest, first, vi.25.1 या त ऊतिरवमा या परमा या मध्यमा; best, excellent vi.38.3 धिया परमया.

परम-गुरवः 'आचार्य-माता-पितरः'.

परम-र्च्छद्-अ *m.* श्रेष्ठ आवरण; the best cover TS.iv.6.2.1

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

परमर्च्छदो वर आ विवेश = KS. xviii.1.2 = परमर्च्छदवराँ आ विवेश = x.81.1 प्रथमर्च्छदवराँ आ विवेश. **परम-र्जा** *a.* परम से उत्पन्न; born of the highest KS. xiv.3 यास्तिस्रः परमर्जाः. **परम-र्ज्या** *a.* परम शक्तिमान्; having supreme power viii.90.1 परमर्ज्या ऋचीषमः 'बलेन प्रकृष्टान् जिनातीति'. **परम-ता** *f.* उच्चतम पद; the highest position or rank. **—ता-काष्ठा** *f.* उत्कर्ष की सीमा; limit of excellence. **परम-हंस** *m.* तपोनित्य तपस्वी; an ascetic of the highest order : संवर्तकारुणि-श्वेतकेतु-दुर्वास-ऋभु-जडभरत-दत्तात्रेय-रैवतक-प्रभृतयः.

परमा परावत् अत्यन्त विप्रकर्ष; extreme distance.

परमे-ष्ठ्-ईन् (1) *a.* उच्चतम-स्थान-निवासी (प्रजापति); most exalted (Prajāpati) AV. i.7.2 आज्यस्य परमेष्ठिन् : प्रजापतिर्विश्वकर्मा, परमेष्ठीति त्रयोऽप्येकस्यैव मूर्तिभेदाः. (2) **—नी** *f.* most exalted परमेष्ठिनी वाग्देवी AV. xix.9.3. **परमे-ष्ठिन्-अ** *a.* परमेष्ठि-संबन्धी; relating or belonging to Parameṣṭhin AV. xix.9.4 इदं यत परमेष्ठिनं मनः.

परं-पर्-ईण *a.* कुलक्रमागत, पारंपरिक; hereditary, traditional.

परः-परस् *av.* सदा-बिना; always without.

परः-पुंसा *f.* मानवमण्डली से परे; out of the circle of men ŚBr. i. 2.4.21. परःपुंसा हास्य पत्नी भवति.

परः-पुरुष *a.* पुरुष से ऊंचा; higher than a man ŚŚS.

परः-शत [शतादधिकम्] *a.* सौ से ऊपर; more than one hundred KS. xxxvi.6.

परः-षष्ट्-अ *a.* साठ से ऊपर; more than sixty.

परः-सहस्र *a.* हजार से ऊपर; more than a thousand. **परः-सामन्** [परांसि उत्कृष्टतराणि सामानि यस्मिन्] *a.* उत्कृष्ट सामवान्; accompanied by excellent Sāmans TBr. i.2.1 अग्निष्टोमाः परःसामानः.

परशु [Gk. pélexus] *m.* फरसा; axe i.127.3 परशुर्न द्रुहंतरः. Cp. पर्शु. **परशु-पलाश** *m.* फरसे का फलका; the blade of an axe Kauś. xlvii.25. **परशु-फाण्ट** *n.* वह फाण्ट जिसमें तपा परशु बुझाया गया है; the decoction which has been heated by a heated blade of an axe Kauś. xxxvi.27. **परशु-मन्त्** *a.* फरसे वाला; having an axe viii.73.17.

परश्-चत्वारिंश *a.* चालीस से ऊपर; more than forty.

पर्-अस् *av.* दूर; at a distance, beyond vii.104.11 परः सो अस्तु 'परस्तात्', v.30.6 परो यत त्वं परम आर्जनिष्ठाः 'परस्तादुपरिष्टात् स्थितः', x.129.1 नो व्योमा परो यत; still more i.8.5 महाँ इन्द्रः परश्च नु great is Indra and still more. *Preposition* with *Acc.* : beyond ix.107.20 घृणा तपन्तमति सूर्यं परः शकुना इव पप्तिम 'परमस्थानस्थितम्'; – की अपेक्षा अधिक; more than i.19.2 महस्तव क्रतुं परः 'उत्कृष्टः'; more than (in number) viii.2.41 अष्टा परः सहस्रा 'परस्तात् ऊर्ध्वम्', viii.28.1 ये त्रिंशति त्रयस्परो देवासः the gods who, three in excess of thirty. Cp. परः कृष्णाय 'अतिशयेन कार्ष्ण्यम्' ChUp. *Prep.* with *Instr.* उपरि; above viii.6.30 परो यदिध्यते दिवा 'उपरि'; – से अधिक या ऊपर; more than, or over vi.9.2 परो वदात्यवरेण पित्रा 'परस्तात् बुद्धेरविषये वर्तमानानि', x.17.13 अवश्च यः परः स्रुचा 'परस्तात्'; *Prep.* with *Abl.* – से परे; distant from viii.27.18 एषा चिदस्मादशनिः परो नु 'परस्तात्'.

परस्-तराम् *av.* बहुत दूर, बहुत ऊपर, बहुत परे; very far or above, further away, further x.155.3 तेन गच्छ परस्तराम्; अधिकाधिक, निरतिशय; more and more TMB. xxii.14.1. **परस्-तात्** *av.* परे, ऊपर; at a greater distance, beyond iii.55.6 शर्युः परस्तादध नु 'पश्चिमायां दिशि अन्तवेलायाम्'; above, x.88.14 उतावस्तादुत देवः परस्तात् 'उपरिष्टात्'; बाद में, after संवत्सरस्य परस्तात् 'after a year'; opp. to पुरस्तात् : सूक्तस्य पुरस्तात् 'before the hymn'.

परस्-प्-अ *n.* दूरात् रक्षण; protection from far away VS. xxxvii.19 क्षत्रस्य त्वा परस्पाय 'परमपालनाय'; cp. TAr. iv.11.4 **परस्-पा** *a.* परतः पालक; protecting from a distance viii.61.15 इन्द्रः परस्पाः, TS. iii.5.11.3 त्वमु नः परस्पाः.

पर-स्फान [= परस्-स्फान] *a.* परमवर्धक; exceedingly increasing or giving wealth AV. xix.15.3 इन्द्रः परस्फानः.

परस्-वन्त् *m.* गेंडा; rhinoceros x.86.16 परस्वन्तं हतं विदत्. Cp. TS. v.5.21.1 परस्वान् महिषः. **परस्वी** *f.* सर्वस्व; the ultimate wealth MBr. i.6.29 तपसः परस्वी.

परा [*Prefix*] दूर; to a distance, away, off, forth; दुतकार; censure यद् ब्राह्मणं पराह 'पराभववचनेनाह' TS. v.5.11.9.

पराक [only as पराकात्, पराके] (1) *n.* विप्रकर्ष; distance i.30.21 आन्तादा पराकात्, i.129.9 सचस्व नः पराक आ (पराके). (2) *a.* परलोक; next world पराके लोके TBr. ii.8.8. **—कः** *m.* name of the sixth Trirātra sacrifice TMB. xxi.8.1 पराकेण वै देवाः स्वर्गं लोकमायन् 'पराग् भूतमकं दुःखं येन' a popular etymology.

पराकात्-तात् (1) *av.* दूर से; from afar viii.92.27 परा-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कार्त्ताञ्चिदद्रिवः 'अतिदूरात्'. For double suffix cp. पत्सुतःशीः i.32.8.

परा-काश्-अ *m.* दूर का देखना, दुराशा; distant view, remote expectation TS. v.7.14 पराकाशेर्नान्तराम् = KS. v.13.4.

पराक् प्रवृञ्ज्यात् [पुनरागमनं मनुष्येभ्यः सकाशात् वर्जयेत्] अपुनरागमन को सदा के लिये दूर कर दे; should take away non-return from men for good.

परा-क्रम्-अण *n.* आक्रमण; attacking. **परा-क्रम्य** [*Gd.*] आगे बढ़कर, उत्साह से; striking forth AV. x.7.11 पराक्रम्य व्रतं धारयति. **परा-क्रान्-त** *a.* यथाविधि आगे बढ़ा, परिनिष्ठा को प्राप्त; strode forth, concluded AV. x.7.16 यज्ञो यत्र पराक्रान्तः.

परा-ग-त *a.* परे गया; gone away AV. vii.12.4 यद् वो मनः परागतम्; मृत; deceased.

पराग् एव [अनावृत्त्या] बिना आवृत्ति के; without repetition ŚBr. iv.2.4.7 परागेव स्तोत्रमुपाकरोति.

पराङ्-मनस् *a.* जिसका मन परे है; of averted mind AV. viii.i.9 मात्र तिष्ठः पराङ्मनाः 'विमुखः'.

परा-चख्यौ [√ख्या] भविष्य के विषय में देखा; saw into the future ŚBr.

पराच् [strong पराञ्च्, √अञ्च्] *a.* पराङ्मुख, फिरा, अधोमुख, नीचे को हुआ, ऊर्ध्वमुख, अपरक्त; with face turned away or down or above, averted, disinterested i.164.19 ये पराञ्चस्तां उ अर्वाच आहुः 'पराङ्मुखान् ऊर्ध्वान्', iii.30.6 जर्हि प्रतीचो अनूचः पराचः 'पलायनपरान्', i.191.15 पराचीरनु संवतः 'परागञ्चनवतः', यद्यहैनं प्रञ्चिमचैषीर्यथा पराच आसीनाय पृष्ठतोऽन्नाद्यमुपाहरेत् if you have piled it frontways it is as if one handed food from behind to one sitting with averted face ŚBr.; बाद में; after दश वा एतस्मादर्वाञ्चस्त्रिवृतो दश पराञ्चः (ABr.) ten Trivṛts occur before it and ten after it.

पराची [परागभूता, पराङ्मुखी, पुनरावृत्तिरहिता] पराङ्मुख, अपरक्त; with her face turned away or upwards पराच्यह देवेभ्यो यज्ञं वहत्यर्वाची मनुष्यान् (ŚBr.) turned away it takes the sacrifice to the gods, turned hither it advances men, TS. ii.1.1.2 ता: पराचीरायन् 'अपरक्ताः', TBr. i.4.4 पराची वा व्युच्छन्ती व्युच्छति 'पुनरावृत्तिरहिता'. **पराच्-ईन** *a.* मुड़ा, फिरा, अधोमुख, अनिवृत्त; turned away or downwards or opposite, averted AV. vi.106.2 पराचीना मुखा कृधि turn thy faces away. **पराचीन-रात्र्-अ** *n.* रात्रि का अपर भाग; the latter half of night Sat. v.3.

पराचैस् [*Instr.* of पराच] *av.* दूर, परे, एक ओर; afar, sideways, away, aside, off i.24.9 बाधस्व निर्ऋतिं पराचैः.

परा √जि हार जाना; to be defeated पराजिग्यानः 'पराजयं प्राप्नुवन्', TS. ii.3.7.1; to lose स यो नो वाचं व्याहर्ता मिथुनेन नानु निक्रामति स सर्वं पराजयातै he who shall not follow the word uttered by us with (another of) the corresponding gender, he shall lose everything; cp. vi.69.5 न परा जिग्ये कतरश्चनैनोः not either of the two of them conquered.

परा-जि-त *a.* विजित; conquered AV. iv.32.7 पराजितासो अप नि लयन्ताम्.

पराञ्च् [opp. to अर्वाञ्च्] *a.* विमुख : पराङ् अस्माद् यज्ञोऽभूत् (ŚBr.) the sacrifice has turned away from him, TBr. i.3.7 ईश्वरो वा एष पराङ् प्रदघः 'पराङ् भूलोकाद् विमुखः'; पराङ्मुख Sat. x.2 नाग्नेः पराङ् पर्यावर्तेत 'अग्नेः सकाशात् पराङ्मुखतया पर्यावर्तनं न कुर्यात्'; पीछे की ओर मुड़ा; turned away, averted, directed or going away or towards some place beyond; निकृष्ट; low ततः पराङेव (ABr.) 'निकृष्टमेव'. Cp. पराङ् इव वै स्वर्गो लोकः (ŚBr.) beneficial on the other side. **पराञ्च्-अन** *n.* turning away from Nir. xi.25.

परा √णी पीछे ले जाना; to lead away AV. xii.4.52.

परा-णुत्-ति [√नुद्] *f.* पराकरण; the act of pushing or driving away. Cp. निर्णोद.

परा-णुद्-ए [*Dat. Inf.*] खदेड़ने को; to drive away, banish.

परा-तरम् *a.* और परे या दूर; further away x.59.1 परातरं सु निर्ऋतिर्जिहीताम्.

परा-दद्-ई *a.* दाता, परादाता; delivering over i.81.2 असि भूरि परादर्दिः 'शत्रूणां पराङ्मुखं यथा भवति तथा आदाता'.

परा √दा छोड़ देना; to forsake viii.1.5 मर्हे चन त्वां परा शुल्काय देयाम् not even for a great reward would I give thee away, TAr. iv.20.7 मा नः परा दाः, BṛUp. ब्रह्म तं परादात्.

परा-दान *n.* छोड़ देना; the act of giving up; दीनान्धकृपणों को दान; giving to indigent people VS. xviii.64 यद् दत्तं यत् परादानम्.

परा √दृश् दूर से देख लेना, भांप लेना, निहारना; to see from afar, perceive, behold AV. viii.8.2 धूर्ममग्निं परादृश्य 'seeing afar'.

परा-दै [*Dat. Inf.* √दा, 'परादातुम्'] छोड़ देने को; to give up, discard AV. xx.37.7 मा ते अस्यां सहसावन् परिष्टा-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वर्धाय भूम हरिवः परादैं, TS. i.6.12.6.

परान्त-काल *m.* अज्ञान-निवृत्ति पर देहपात; death after removal of ignorance.

परा-पत्-इ-त *a.* विनष्ट; perished TS. ii.2.4.

परा-परैतृ *a.* बहुत दूर जाने वाला; going very far AV. xviii.4.48 परापरैता वसुर्विद्.

परा√पश् दूर से देख लेना; to see from afar र्स यथा नर्दति पारं परापश्येदेवं स्वस्य आयुषः पारं पराचख्यौ (ŚBr.) as if he was looking across to the farther bank of a river so he saw the end of his life from afar.

परा-पातम् [*Gd.*] उड़कर दूर जाकर; flying away KS. xxxiv.8 यत्र कामयन्ति तत् परापातमासते, MS. तें परापातमासते they keep flying away. **परा-पात्-उक** *a.* पतनोन्मुख; liable to miscarry TS. vi.1.7.2 गर्भाः परापातुकाः. **परा-पावम्** [*Gd.* √पू] साफ करके; wiping off Śat. ii.7.

परा-पुर् [√पृ] *a.* परिपुष्ट; fat AV. xviii.2.28 परापुरो निपुरः = ŚBr. ii.3.4.15.

परा√पू छड़ना-पछोड़ना; to throw off dirt from grain ĀpŚS. 72.

परा-भव्-अ *m.* तिरोभाव, विनाश; vanishing, disappearing; cp. पराभावः 'सर्वनाशः'. **परा-भाव्-उक** *a.* विनाशोन्मुख; liable to perish KS. xvii.8 राष्ट्रमपुरोहितं पराभाविकम्.

परा√भू पराभव करना या पराभूत होना; to show disrespect to or be insulted; नष्ट होना; to perish AV. xii.4.49 तस्माद् वै स पराभवत therefore, indeed he perished, TS. v.5.10.6 तं पराभवन्तं यजमानोऽनु परा भवति, JUB. i.17.2.3 शश्वदीश्वरोऽनुपलब्धः पराभवितोः, खातात् पराभविष्यन्ती मन्ये ततो मा पराभूवम् (TS.) I think I shall perish in consequence of digging, let me not perish.

परा-भू *a.* विनाशी; perishing AV. i.29.4 सर्पत्नेभ्यः पराभुवे 'unto the perishing of rivals' W. **परा-भू-त** *a.* विनष्ट; perished, oppressed. **परा-भू-ति** *f.* पराभव, पराजय, विनाश; insult, defeat, perishing AV. xii.4.8 पराभूतिरुपहता.

परा-भृ-त *a.* परानीत, गुप्त; borne away, hidden AV. v.29.5 यत् पराभृतम्.

परामृत [परममृतममरणधर्मकं ब्रह्म आत्मभूतं येषाम्] *a.* ब्रह्मात्मैक्यदर्शी; one who has become one with Brahman Muṇḍaka.

परा-मृष्-ट *a.* पकड़ा, छुआ, खण्डित; seized, touched, violated AV. xii.5.24.

परायण [परममयनं पर आश्रयः प्रतिष्ठा] *n.* प्रस्थान, अन्त, सहारा, प्रतिष्ठा; going away, departure, final end, support AV. i.34.3 मधुमन्मे परायणम् 'final aim'.

परा-यन्त् [√इ] *a.* परागच्छन्त; going away AV. vii.38.1 परायतो निवर्तनम्.

परा-यत्-इ [√यत] *a.* प्रयत्नवान्; striving hard ix.71.3 सर्हस्रणीतिर्यतिः परायतिः 'कलशान् प्रति परागन्ता'.

परार्थत्व *n.* अदृष्टार्थता; the condition of being conducive to Adṛṣṭa.

परार्ध *m.* अतिदूर; more remote or opposite side. **परार्ध्-य** [परं च तदर्धं च परार्धं तदर्हतीति] *a.* दूसरे अर्ध का, उत्कृष्ट; being on the opposite side or half, excellent परार्ध्यो भूमा 'उत्कृष्टं बहुत्वम्'; अधिक से अधिक the utmost limit संवत्सरं परार्ध्यमुत्सृष्टाग्निर्भवति 'संवत्सर एव उत्सर्गस्य परावधिः' ĀpŚS. 1147.

परा√वच् हार के साथ बोलना; to speak with defeat ŚBr. i.4.1.12 सा ह वाक् परोक्ता 'पराजितत्वेनोक्ता'.

परा-वत् *f.* दूरी; distance ईश्वरो वा अश्वोऽयतोऽप्रतिष्ठितः परां परावतं गन्तोः (ŚBr.) a horse if unbridled and unobstructed can go to an extreme distance; opp. to अर्वावत 'near' iii.37.11 अर्वावतो न आ गहि अथो शक्र परावतः come to us from near also, mighty one, from afar.

परा√वप् परे कर देना, नष्ट करना; to throw away, remove (as dead bodies) GBr. ii.1.2 तस्य दन्ताः परोप्यन्त, TS. v.2.2.5 परा वा एष प्रजां वपति 'विनाशयति'; त्यागना, देश निकाला देना; to give up, banish TS. i.2.3.2 परोवप (= परा-उवप) 'उद्वासितवानस्मि', TS. iv.5.1.4 परा वप 'परित्यज'.

परा-वप्-अ *m.* इधर-उधर बखेरना; scattering away, destruction; cp. अ-परावपिष्ठ TS. iv.13.1.

परावर [परश्चासावावरश्च] *a.* एक साथ कारण एवं कार्य, सर्वात्मक; having the form of both the cause and effect.

परा√वल्ग् पराङ्मुख दौड़ना, पीछे को भागना; to move backwards (as a horse does) TS. vii.1.13.1.

परा-वसु *a.* संपत्ति से उपरत; keeping off from wealth ŚBr.

परा-वाक्-अ *m.* प्रत्याख्यान, खण्डन, दुतकार; contradiction, refutation, derogatory speech AV. vi.13.2 परावाकाय ते नमः.

परा√वृज् छोड़ देना; to abandon viii.97.7 मा न इन्द्र परा वृणक् do not, O Indra, abandon us, परा वर्ग् भारमृद् यथा TS. ii.6.11.3, viii.75.12.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

परा-वृज् *a.* परावृक्त, छेका; outcast ii.15.7 उदतिष्ठत् परावृक् 'परावृग् ऋषिः'. **परा-वृक्-त** *a.* छेका; cast off.

परा-शर्-अ [√शृ] (1) *a.* विनाशक; crusher, destroyer vii.104.21 इन्द्रो यातूनामभवत् पराशरः 'पराशारयिता'. (2) —**रः** *m.* name of a person vii.18.21 पराशरः शर्तयातुर्वसिष्ठः.

परा-शंस् *f.* अधिक्षेप, शाप; slander, curse, imprecation AV. vi.42.2 अवशंसा निःशंसा यत् पराशंसा, x.164.3 has अभिशंसा.

परा √सिच् परे फेंक देना; to throw away, cast aside, remove ix.81.3 मा नो गयमारे अस्मत परा सिचः.

परा √सृ परे सरकना; to go away from iv.38.9 परा दधिर्का असरत्.

परा-स्तंभ्-य [पराचीनं संस्तभ्य *Gd.*] 'holding back'.

परा-ह-त *a.* पराभूत, पाड़-पाड़ किया (खेत); humiliated, turned over, tilled v.56.3 पृथिवीं पराहता 'अन्यैरभिभूता'.

परा √हन् मार फेंकना; to strike off iv.16.7 अपो वृत्रं वव्रिवांसं पराहन्; छूना; to touch नानवनिज्य हस्तौ पात्राणि पराहण्यात् Sat. i.6.

परि-इ [√इ] चहुं ओर, पूरी तरह, प्राचुर्येण; ऊपर, बाद में iv.52.1 व्युच्छन्ती परि स्वसुः; round, around : i.25.13 परि स्पशो निषेदिरे the spies have sat down around, round about, fully : AV. ii.7.4 परि मां परि मे प्रजां परि णः पाहि यद् धनम् protect me fully, protect my progeny, protect what wealth is ours; abundantly, richly, after, upon परि संवत्सरात् 'संवत्सरादूर्ध्वम्'. As a preposition with *Acc.* परि denotes : to, in the direction of, towards, to; used with *Abl.* it signifies from : iii.5.10 यदी भृगुभ्यः परि मातरिश्वा when Mātariśvan from the Bhṛgus; away from, out of; mark i.47.6 समुद्रादुत वा दिवस्परि from the ocean or from heaven.

परि-अंश [परि-अंशः] *m.* श्रेष्ठ भाग, सार; the best part, essence i.187.8 यदपामोषधीनां परिंशमारिशामहे 'परिलेशम्'.

परि-अङ्क्याते [= अङ्क्याति] वह आलिङ्गन करेगा; he would embrace.

परि-आ √कृ आकृष्ट करना; to draw to oneself TS. vi.5.2 पर्याचिकीर्षन् 'आकृष्टुमैच्छन्'.

परि √इ परिक्रमण करना; to go round; पाना; to get TS. vi.4.11 अग्रं पर्यायन् 'श्रैष्ठ्यं प्राप्ताः'; अनुष्ठान करना; to observe a rite TMB. xxi.11.2 साग्रं पर्यैत 'साकल्येनानुष्ठितवान्'; to surpass viii.24.21 यस्य न रधः पर्येतवे whose treasure is not to be surpassed.

परि √ऋष् घेर लेना; to surround, enclose TMB. iv.5.11 तं स्तोमैः पर्यारिषन् = पर्यार्षन् 'पर्यगमयन्'.

परि-कास्-अ *m.* परितः कास; cough on all sides ĀpGS. xi.2.

परि √कृ परिष्कार करना, संस्कार करना; to adorn : परिष्कृण्वन्ति 'they adorn'.

परि √क्रम् परिक्रमा करना; to go or walk around. **परि-क्रामम्** *av.* परिक्रम्य परिक्रम्य; walking around.

परि √क्रुश् चारों ओर से बुलाना; to call from all sides Sat. xix.4 तान् परिक्रोशेत् 'सर्वत आह्वयेत्'.

परि-क्षव्-अ *m.* छींक; sneezing about AV. xix.8.4, ĀpGS. xix.4.

परि-क्षा-ण *a.* दग्ध (कृष्णवर्ण काष्ठ); the burnt (wood).

परि-क्षाल्-अन (1) *a.* धोने का पानी; water meant for washing. (2) —**म्** *n.* धोना; to wash or wipe off.

परि √क्षि चारों ओर बसना; to dwell around परिक्षेति (अग्निः), 'दाह-पाकादिना परिपालयन् सर्वतो निवसति'.

परि-क्षि-त् (1) *a.* परिभू; dwelling around. (2) *m.* name of a person.

परिखातिक्रान्त *a.* समुद्रयात्री; a sea-farer, going beyond the limit.

परि √ख्या जानना, निन्दा करना; to know (ChUp.), censure TS. iv.6.8.1 मा परि ख्यन् 'मा गर्हन्तु', TBr. iii.7.3 अपस्तु न परिचक्षीत 'निन्देत्'.

परि-ख्यान [दूष्यत्वेन वर्जनम्] *n.* परित्याग; avoiding, keeping away from.

परि-गध्-इत *a.* परिष्वक्त; embraced around. **परि-गाण** *n.* स्तोत्र का उभयपार्श्ववर्ती गान; music on both sides of a stotra JŚS. i.25.

परि-गृहीति *f.* परिग्रहण, पकड़, समझ; grasping, comprehension KS. **परि-गृह्यवती** *f.* (TS. iv.6.3.3) परिगृह्य शब्द वाली; containing the word परिगृह्य TS. v.4.6. **परि-गृह्या** *f.* वेदि; altar Kauś. xvii.2.

परि √ग्रह् पकड़ना; to grasp; स्वीकार करना; to accept, own ŚBr. i.2.3.12 स वै त्रिः पूर्वं परिग्रहं परिगृह्णाति; पालना; to protect TMB. xviii.10.9 विशमुभयतः परिगृह्णाति 'परिपालयति'; मोहिया करना; to provide भूयिष्ठानह यजमाने पशून् पर्यग्रहैषम्; घेर लेना; to surround अद्रिः परिगृहीताम् ChUp.; स्वीकृतिचिह्न रेखादि खींचना; to draw a circle signifiying assent AśŚS. 262 परिगृह्णाति 'परितः स्वीकृतिचिह्नं रेखादि करोति'.

परि-ग्रह्-अ [= परिगृहीतिः] *m.* घेरना, बन्द कर लेना; laying hold on sides, surrounding, enclosing. **परि-ग्रह्-अण** [परि समन्तात् रेखाकरणादिना इयती वेदिरिति

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ज्ञापनार्थं ग्रहणम्] *n.* वेदिसीमानिर्देशन; measuring all sides. **परि-ग्राह्-अ** *m.* = परिग्रहण, उत्तरं परिग्राहं गृह्णाति TS. ii.6.4.3.

परि-घर्ष्-अन = पर्येषणम्. Cp. परि√ऋष्. **परि-घर्म्-य** [घर्मसाधनं पात्रजातमुपयमन्यादि] *a.* घर्मोपकरण, महावीर, धवित्र, शफादि द्रव्य; things used in gharma.

परि√चक्ष् प्रत्याख्यान करना; to reject अन्नं न परिचक्षीत 'न परिहरेत' NS. ii.8, परिचक्षते 'निराकुर्वन्ति' ĀpGS. viii.3. Cp. परि√ख्या.

परि-चक्षा *f.* उपवाद, निन्दा, निराकरण; censure, rejection, disapprobation ŚBr. ii.2.3.36 इयमेव परिचक्षा. **परि-चक्ष्-य** *a.* परित्याज्य; to be despised or disapproved TS. ii.2.12.5.

परि-चर्-अ *a.* परिचारक; attendant, wandering servant TS. iv.5.3.1. **परि-चर्-अण** (1) *m.* सहायक, भृत्य; assistant, servant; *f.* **परिचरा**. (2) **—म्** *n.* नमस्काराद्युपचार; respectful service.

परि-चर्त्-अन *n.* काठी कसने की रस्सी; cord that steadies the middle of a horse's harness. **परि-चर्मण्-य** *n.* बन्ध; strap, belly-band (of a horse). **परि-चर्-य** *a.* परिचरणीय; to be attended to ChUp.

परि-चाय्-य [√चि] *m.* याज्ञिक अग्निविशेष; a sacrificial fire arranged in a circle Sat. xii.8 : मध्यमां स्वयमातृण्णां प्रदक्षिणमिष्टकागणैः परिचिनोति स परिचाय्यः.

परि-चार्-य *n.* परिचर्या; attendance : परिचार्यं चरत् TMB. xiii.4.7 (परिचर्यम्?).

परि-चि-त् *a.* चहुं ओर से एकत्र करने या चिनने वाला; piling or arranging on all sides TS. iv.2.4.4 परिचिदसि (ईष्टका).

परि√चृत् फेरना; to turn around : अध्युदधानं परिचृत्य 'उदकघटोपरि भ्रामयित्वा' Kauś. lxxi.12.

परि-च्छिन्-न *a.* चहुं ओर से झंगा, परिमित; lopped around, vii.33.6, hemmed around ŚBr. i.1.1.4 उभयतः परिच्छिन्नः.

परि-जा *f.* प्रभव; place of origin AV. xix.56.6.

परि-ज्-मन् [√अज् *Loc.* 'round the earth'] *a.* परितो गन्ता; going round, running or driving round, being everywhere i.112.4 यभिः परिज्मा; cp. TS. ii.1.11.1 परिज्मा अग्निः 'परितः सर्वतः जेमनं भक्षणं यस्य'.

परि-ज्रि *a.* व्यापक; having a wide room, spacious i.64.5 भूमिं पिन्वन्ति पयसा परिज्रयः 'परितो गन्तारः'. Note परिज्रयः = परिज्रयसः, like उरुज्रयः = उरुज्रयसः.

परि-णय्-अ *m.* साधुशब्द; correct word; व्याकरण; grammar परिणयेन वाचं वदति ĀpŚS. 2763; विवाह; marriage.

परि-णह् [**—णत्** *ns.*] *f.* पाखल; enclosure on both sides of a cart.

परि-णि√विश् परिवेष्टन करना; to entwine, surround.

परि-णि√हन् घेर लेना; to surround, encompass : परिणिहन्ति ŚBr.

परि√णी विवाह करना, प्राप्त करना अथवा कराना; to marry, procure : अग्रं परिणयति 'श्रैष्ठ्यं प्रापयति' TMB. xvii.24.

परि-तंसय्-अध्यै [*Dat. Inf.*] उड़ाने या झाड़ने को; to stir up i.173.7, vi.22.7.

परि-तक्म्-य [cp. तक्मन् 'illness'] (1) *a.* परिबाधापूर्ण; full of anxiety or peril i.31.6 यः शूरसाता परितक्म्ये धने 'परितो गन्तव्ये'. **—क्म्या** *f.* परिबाधा; urgency, urgent necessity i.116.15 आर्जा खेलस्य परितक्म्यायाम्, x.108.1 का परितक्म्यासीत्, iv.41.6 अवोभिर्दस्मा परितक्म्यायाम् 'परितकने निमित्तभूते'.

परि-तन्-उ [√तन्] *a.* चहुं ओर फैलने वाला, घेरा डालने वाला; surrounding, encompassing AV. i.34.5

परि√तन् घेरना; to surround : सोमं परितत्य 'सर्वतो वेष्टयित्वा' KŚS., शालां परितनोति 'सर्वतो वेष्टयति' Kauś. xxviii.11, रज्ज्वा परितत्य 'सर्वतो वेष्टयित्वा'. Note परितातनाति 'परितो विस्तारयतः' TBr. iii.1.3.

परि-तप्-अन *n.* समन्ततः तपन; heating on all sides. **परि-तप्-त** *a.* तपा, क्लिष्ट; heated, tormented.

परि-तस् *av.* चारों ओर से; round about i.119.6, from all sides, all around.

परि√तृद् [√तृणत्ति, तृन्धि] बींधना; to pierce or thrust through vi.53.5 परि तृन्धि पणीनां हृदया.

परि√दा समर्पण करना; to offer Khādira. ii.4.16; सौंपना; to hand over; परित्राणार्थं सौंपना; to deliver for protection : परिददामि 'परित्राणाय ददामि, तस्यास्तस्या देवताया वशे परिरक्षणार्थं तेन तेन मन्त्रेण ददामि' TS. iv.1.6.2, Sat. i.5; to transfer viii.47.15 त्रितें दुष्वप्न्यं परिदद्मसि.

परि-दा *f.* परिदान, समर्पण : तत् पशूनेवास्मै परि ददाति गुप्त्यै (ŚBr.) thus he hands the cattle over to him for protection; रक्षार्थं समर्पण; surrender, handing over, surrendering for protection; रक्षण; protection ŚBr. ix.4.3.17 आत्मनः परिदां वदते; on VS. xxxv.18 Mah. अथैषां परिदां वदन्ति, 'परिदा रक्षणं परिदीयते समन्ताद् रक्ष्यतेऽनेनेति'. **परि-दान** [परिरक्षणार्थं दानम्] *n.* परिरक्षणार्थं दान; giving gifts for protection as of स्रुक्, स्रुव,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुस्तक, द्रव्य and so on Kauś. lviii.20.

परि√दिश् बताना; to tell ŚBr. i.6.3.3 स मा॑ परि दिदेश 'आख्यातवान्'.

परि-द्यू-न [प्राप्त-परिदेवनः] *a.* क्लेशपरीवृत; afflicted; cp. द्यूर्त.

परि-द्वेष्-अस् *m.* शत्रु; enemy viii.75.9, TS. ii.11.2 परिद्वेषसो अंहतिः.

परि√धा पहनना; to put on (clothes) चिरं तन् मेने यद् वासः पर्यधास्यत he thought it too long till he should put on the garment; परिसमाप्त करना; to conclude TS. ii.4.11.2 त्रिष्टुभा परिदधाति 'समापयति', यदैव होता परिधास्यत्यथ पाशान प्रतिमोक्ष्यामि when the Hotṛ shall have concluded, I shall tighten the cords (ABr.). Cp. x.19.7 परि वो दध ऊर्जा॑ घृतेन; vi.54.10 परि पूषा हस्तं दधातु दक्षिणम् let Pūṣan put his right hand around us.

परि-धान [उपसंव्यानम्] (1) *n.* पहनना; putting round, dressing. (2) *a.* जो पहना जाय, वस्त्र; what is put on, dress. **परि-धान्-ईया** [√परिधीयते समाप्यते यया सा] *f.* उत्तमा ऋक्, समापक मन्त्र; concluding verse.

परि-ध-ई [परितो धीयत इति] (1) *m.* घेरा, बाड़, यज्ञ में बाहु-प्रमित तीन काष्ठ; enclosure, fence, three sticks used for fence in a sacrifice TS. ii.5.8 6 परिधिमेवैतं परि दधाति, ĀpŚS. 2395 परिधिं नः कुरु 'अस्मान त्रायस्व'. (2) *a.* बाधक; one who obstructs ix.96.11, VS. xix.53 परिधीँरपोर्णु = TS. ii.6.12.1 'प्रतिबन्धकान्'.

परि√नक्ष् घेर लेना; to encompass (√नक्ष् 'reach').

परिनि√श्नथ् [only —शिश्नथः] मार डालना; to strike down x.22.14 शुष्णं परि नि शिश्नथः.

परिनि√षद् चारों ओर बैठना, मनाना; to sit around, celebrate i.25.13 परि स्पशो नि षेदिरे.

परिनि-ष्ठाप्-अनीय *a.* परिनिदर्शनीय; to be exactly defined ĀpŚS.

परिनि√हन् पक्का करना; to make firm or steady : अथैनं शङ्कुभिः परिणिहन्ति Kalpa. quoted on TS. i.3.2.

परि-नृतन्ती *a.* चारों ओर नाचने वाली; dancing around (= नृत्यन्ती).

परि√पत् चारों ओर से प्राप्त करना या कराना; to procure from all sides : श्रिया॑ मा परिपातय TAr. x.1 invest me on all sides with glory.

परि-पति *m.* अधिपति; lord of all around (wind, air, mind) TS. i.2.10.2, vi.2.3 पथस्पथः परिपतिं वचस्या 'अधिपतिम्', vi.2 2.3 मनो वै परिपतिः.

परि-पद् *f.* जाल; snare, trap x.28.10 अवरुद्धः परिपदं न सिंहः, viii 24.24 अहरहः शुन्ध्युः परिपदामिव 'परितः पततां पक्षिणाम्'. **परिपद्-इन्** *m.* शत्रु; enemy.

परि-पन्थ्-ईन् (1) *m.* बटमार; highwayman, one who besets the path i.103.6 यं आर्क्ष्या परिपन्थीव शूरः 'मार्गनिरोधकश्चोरः'. (2) *a.* विरोधी; hostile.

परि-पर्-ईन् [उपर्यवस्थाता, मार्गनिरोधकः] *a.* बटमार, शत्रु; robber, adversary, enemy ŚBr. iii.3.1.14. मा त्वा परिपरिणो विदन् = TS. vi.1.11.5 परिपरी॑ विदत्.

परि√पश् [√दृश्] अवधान के साथ देखना; to behold with concentration : आत्मानं परिपश्यन्ति 'अवनता भूत्वा पश्यन्ति, अवधानेन पश्यन्ति' Sat. ix.4.

परि-पशव्-य *a.* वध्य-पशु-संबन्धी; related to the sacrificial animal परिपशव्ये आहुती.

परि-पाण (1) [√पा 'drink'] *n.* पेय; drink. (2) [√पा 'protect'] *n.* रक्षा; protection.

परि-पान = परिपाण v.44.11 विदुर्विषाणं परिपानमन्ति तें.

परि√पू [—पवते] सफाई के साथ बहना; to flow off clearly ix.107.24 स तू पवस्व परि पार्थिवं रजः 'क्षर'.

परि√प्रथ् चारों ओर फैलना; to stretch around vi.7.7 परि यो विश्वा भुवनानि पप्रथे.

परिप्र√धन्व् बहना; to run or stream about ix.109.1 परिप्र धन्वेन्द्राय सोम 'प्रक्षर'.

परिप्र√मुच् अपने आपको छुड़ाना; to free oneself from x.38.5 प्र मुञ्चस्व परि कुत्सात्.

परिप्र√या –का चक्कर काटना; to go around iv.51.9 परिप्रयाथ भुवनानि सद्यः 'you proceed around'.

परिप्र√वच् निन्दा करना; to censure माम्मयः परिप्रवोचन् 'तव गर्हां मा कार्षुः' ChUp.

परिप्र√वृत् [*Caus.*] इधर लौटाना; to turn hither x.135.4 यं कुमार प्रावर्तयो रथं विप्रेभ्यस्परि.

परिप्र√स्यन्द् चारों ओर बहना; to flow around ix.101.2 परिप्रस्यन्दते सुतः.

परिप्रार्थ *m.* सामीप्य; proximity.

परि-प्री *a.* अतिप्रिय; very dear ix.72.1 पुरुष्टुतस्य कतिचित परिप्रियः 'परितः प्रीणयितुः'.

परि-प्री-त *a.* हर तरह प्रसन्न; delighted in every way.

परि√प्रुष् चारों ओर छिड़कना; to sprinkle about परिप्रुष्णत TS..

परि-प्रुष् *a.* छिड़कने वाला; sprinkling, splashing x.77.5 प्रसितासः परिप्रुषः 'परितो गन्तारः'.

परिप्रे [√इ] चारों ओर भागना; to run through on all sides ix.68.8 परिप्रयन्तं वर्ष्यम्.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

परि-प्लव्-अ *a.* तैराक; swimming. **—वा** [द्रोणकलशसोमोदञ्चनयोग्यं लघुपात्रम्, एषा द्रोणकलशस्य मध्ये निहिता सती लघुत्वात् प्लवते इति परिप्लवा] *f.* सोम निकालने की कड़छी; a ladle to take out Soma from Droṇakalaśa. **परि-प्लव-मान** *a.* पर्यावर्तमान, चक्कर काटने वाला; revolving; said of the day and night ŚBr. ii.3.1.11.

परि-प्लाव्-अन [पिष्टस्य सर्वत आर्द्रीकरणम्] *n.* ओसनना, मांडना; to make fully wet the ground rice etc.

परि√प्लु तैरना, जल-क्रीडा करना; to swim about, to play in water : तर्द्ध तां अप्सरस आर्तयो भूत्वा परिपुप्लुविरे (ŚBr.) then the Apsarases swam about assuming the form of water-birds.

परि√बाध् बचना; to keep away from, protect : परि माग्ने दुश्चरिताद् बाधस्व 'रक्षस्व' ŚBr. iii.2.6.13. **परि-विबाधिषेत** [*Des.* √बाध्] 'अपसारयितुमिच्छेत् निन्द्यं यज्ञात्' ŚBr. **परिबेधिरे** AV. vi.133.5 यां त्वा पूर्वे ऋषयः परिबेधिरे 'bound about' (mékhalā) *Pf.* √बाध्.

परि-बाध् (1) *f.* परिबाधा; hindrance. (2) *a.* परिबाधक; oppressor v.2.10 न वरन्ते परिबाधो अदेवीः 'परितो बाधिकाः'. **परि-बाध्-अ** *m.* = परिबाध् TAr. i.27.6, TS. i.2.14.7.

परि-बृढ [√बृंह्] *a.* बलवान्; stout, strong ŚBr. MBr. ii.5.6.

परि√बृह् दृढ़ होना; to be strong or stout v.41.12 परि ह्रुचो बबृहाणस्यार्द्रैः 'वर्धमानस्य'. **परि-बृहत्** *a.* बढ़ने वाला; increasing on all sides.

परि-भाषा *f.* व्याख्या के न्याय; canons of interpretation, rules embodying general principles followed by a particular work.

परि-भिन्-न *a.* विशीर्ण, विदीर्ण; broken, split.

परि√भुज् लपेटना; to wind round TMB. xiii.5.22 भोगैः पर्यभुजत; cp. परिब्भुज 'परिपालय' TS. iv.5.1.4. Note viii.67.16 पुरा नूनं बुभुज्महे 'we have enjoyed'.

परि√भू घेरना; to surround i.32.15 अरान् न नेमिः परि ता बभूव he surrounds them as the felly the spokes.

परि-भू [also **—भु**] *a.* सर्वव्यापक, घेरे हुए; pervading all, surrounding, enclosing i.97.6 विश्वतः परिभूरसि, i.1.4 यं यज्ञं परिभूरसि the sacrifice that thou encompassest or protectest.

परि-भू-ति *f.* उत्कर्ष; superiority, glorious actions vii.66.10 विश्वानि परिभूतिभिः 'परिभावुकैः'. **परिभू-मती** *a.* पराभावयित्री; having power to subdue others TS. iv.4.3.3.

परि√भूष् व्यापना; to be present on all sides i.31.2 परि भूषसि व्रतम् 'परितः अलंकरोषि'.

परि-भोज्-अनी *f.* दर्भविशेष; a kind of darbha grass.

परि-मण्ड्-अल *a.* वर्तुल; circular Kauś. lxxxv.8.

परि√मथ् सोम तोड़ना; to pluck the Soma plant i.93.6 अमथ्नादन्यं परि श्येनो अद्रेः.

परि√मन् उपेक्षा करना; to neglect, despise vii.93.6 न चिद्धि परिमम्नाथे अस्मान् for never have ye despised us.

परि-मन्यु *a.* उद्धत, आविष्ट; haughty, uppity i.30.10 ऋषिद्विषे परिमन्यवे 'कोपपरीवृताय'.

परि-मर्-अ *a.* जिसके अगले और पिछले मर चुके हैं, मृत्यु-परिवृत; died around, having death around, one round whom people have died TS. v.6.21 दिव्यौ वृषभौ परिमरौ 'उभयतो मरणयुक्तौ', ABr. xl.5 ब्रह्मणः परिमरः 'परितः मरणम्', ŚA. iv.12 अथातो दैवः परिमरः.

परि√मा चारों ओर से नापना; to measure around viii.25.18 परि यो रश्मिना दिवोऽन्तान् मर्मे पृथिव्याः.

परि-माण *n.* माप; measuring. **परि-माद्** [also **—माद** TBr. i.2.6] *a.* हर्षजनक; affording delight ŚA. i.4 अथैनान् परिमादान् जपान् जपति.

परि-मानुष *m.* परिचर; serving men, servant ŚBr. i.7.2.19 वर्यमग्नेः परिमानुषाः.

परि-मि-त् *f.* कड़ी, बल्ली या बरगा; rafter or beam of a roof AV. ix.3.1. Cp. उपमित् iv.5.1.

परि-मि-त *a.* परिच्छिन्न; measured, limited क्षेष्णु वै परिमितम् MS. i.6.10.

परि-मूर्-णी [परिमूढा √मूर्छ्] *a.* परिमूढ, वृद्ध गौ; bewildered, old cow ŚBr.

परि√मृज् मांजना, साफ करना; to wipe off परिमृज्य 'परितोऽपगमय्य' Sat. i.8. आस्रावान् परिमृजानः 'परिहरन्' Sat. xxvii.1, ix.86.27 मृजन्ति परि गोभिरावृतम्.

परि√मृश् छूना; to touch न वेदिं परिमृशति Sat. i.6, ix.20.3 परि विश्वानि चेतसा मृशसे; by your mind thou encompassest all, S. 'प्रयच्छसि'.

परि-मोष्-अ *m.* चौर्य; theft, robbery TS. ii.5.5.1. **परि-मोष्-इन्** *a.* चोर; thief BṛUp.

परि√यत् चारों ओर युद्ध करना; to fight around पर्ययतन्त 'परितोऽयुध्यन्' TMB. vii.5.6. **परि-यत्-त** *a.* घिरा; surrounded, beset TS. ii.2.7 यो बद्धः परियत्तः 'बद्धो निगडितः परियत्तो भटैरवरुद्धः', vii.83.8 दाशराज्ञे परियत्ताय सुदासे.

परि√यम् [—यच्छति] निशाना लगाना; to aim, hit *Caus.*

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यमयति. See यम्.

परि√यु कौली भरने की कोशिश करना; to strive to embrace vi.62.1 युयूषतः पर्युरू वरांसि 'पृथक् कुरुतः'.

पर्रि-रथ्-य *n.* रथ की चोट; covering for cart against the elements AV. viii.8.22 वाक् पर्रिरथ्यम्.

परि-रप् [= **राप्**] *a.* परिवादी; crying around ii.23.3 आ विवाध्या परिरपस्तमांसि च 'परिवदतो निन्दकान्'. **परि-राप्-इन्** *a.* संलापी; talking over AV. xii.4.51.

परि√रुध् चारों ओर से रोकना; to besiege : **परिरोधम्** 'परितो रुद्ध्वा TBr. iii.9.17.

पर्रि-लिखित *a.* दायरे में कीलित, नाशित, चूर्णित; enclosed in a circle, struck down, crushed TS. i.2.5.2 पर्रिलिखितं रक्षः पर्रिलिखिता अरातयः. Cp. संलिखित.

पर्रि-वक्-र *a.* ईषद्वक्र; slightly curved. **—क्रा** *f.* name of a town ŚBr.

परि√वञ्च् छिपे-छिपे सरकना; to sneak around.

परि-वञ्च्-अन्त् *a.* sneaking around TS. iv.5.3.1.

पर्रि-वती *f.* 'परि' शब्द वाली ऋक्; a verse containing the word पर्रि. **परि-वत्सर** *m.* सारा वर्ष; a full year x.62.2 तेनाभिन्दन् परिवत्सरे वलम्. **—र्-ईण** *a.* वार्षिक; annual vii.103.8 ब्रह्म कृण्वन्तः परिवत्सरीणम्; परि√पृ

परि√वन्द् स्तुति करना, मनाना; to praise, celebrate ii.35.12 पर्रि वन्द ऋग्भिः.

परि-वप्य-होम *m.* पशुवपा-होम; the homa to be performed with animal fat.

परि-वर्ग्-अ *m.* परिवर्जन; avoiding, omitting, removing i.129.8 परिवर्गं इन्द्रो दुर्मतीनाम् 'परिवर्जने'. **परि-वर्ग्-य** *a.* परिवर्जनीय; to be avoided AV. ix.2.14.

परि-वर्त्-अन (1) *n.* परिक्रमण; turning round. (2) *a.* परिवर्तक; causing to turn round; बाल काटना; to shave : वर्तनं वपनम्. **परि-वर्त्-इनी** *f.* आवर्तिनी; recurring TMB. ii.2.1.

परि-वर्-मन् *a.* कवचिन्; wearing a coat of mail.

परि-वाद्-अ *m.* परिचक्षा; censure, reproach AV. xix.8.4 परिवादं परिक्षवम्.

परि-वाप्-अ *m.* लाजा; fried rice TS. iii.1.10.1. **परि-वाप्-अन** *n.* केशवपन; shaving. **परि-वाप्य** (1) *a.* दध्यर्ह, लाजार्ह; deserving curd or fried rice. (2) *f.* epithet of Sarasvatī.

परि√वास् काटना, तराशना, छीलना, छोलना; to shave off वपां परिवासयति 'पशोः सकाशात छिनत्ति' ŚBr. **परि-वास्-य** *Gd.* काट कर; cutting. Cp. Hindi बसूला an adze.

परि-वास्-अन [*pl.* **—नानि**] *n.* छोल, कुशाग्र; chip, shaving, kuśa blade KŚS.

परि-वाह्-ईन् *a.* ऊपर से बह निकलने वाला; overflowing VS.

पर्रि-वित्-त (1) *a.* लिपटा, लपेटा; twisted round, bound AV. vi.112.3 येभिः पाशैः परिवित्तः. (2) [ऊढे कनिष्ठेऽनूढः] *m.* वह बड़ा भाई जिसके छोटे भाई का विवाह उससे पहले हो चुका है; an unmarried elder brother whose younger brother is married.

परि√विद् जानना, किसी चीज की कीमत को पहचानना; to know fully, appreciate the worth of anything vi.1.9 यं आहुतिं परि वेदा नमोभिः who fully knows (the value of) the offering with devotion.

परिवि√वस् ठीक बाद में चमकना; to shine forth immediately after iv.52.1 व्युच्छन्ती परि स्वसुः 'परि उपरिभागे रात्रिपर्यवसानकाले'.

परि-वि-विद्-आन *a.* बड़े भाई से पूर्व अपना भाग ले लेने वाला; a younger brother who receives his share before his elder brother does so.

परि√विश् घेर लेना; to surround, besiege TS. ii.4.1.2 पर्यविशन् 'परितो वेष्टनमकुर्वन्', to go into ix.103.4 परि णेता चम्वोर्विशत.

परि√विष् परोसना; to serve food Sat. x.1 परिवेवेष्टि 'भोजयति'; घेरा डालना; to besiege, eclipse Khādira. vi.1.15 आदित्ये परिविष्यमाणे 'सूर्यपरिवेषकाले'. Note TMB. xv.7.3 श्रेष्ठे परिविष्यमाणे 'भोज्यमाने', JUB. ii.5.3.3 श्रेयांसं परिवेष्टवै ब्रूयात. **पर्रि-विष्-ट** *a.* घिरा; enclosed i.116.20 पर्रिविष्टं जाहुषं विश्वतः सीम्.

पर्रि-विष्-टि *f.* परिचर्या; service, attendance iv.33.2 पर्रिविष्टी वेषणा दर्सनाभिः (= —विष्टया).

परि-वीं *a.* परितो वेष्टित; encircled TS. i.3.6 परिवीरसि = पर्रिवीत AV. ix.10.10.

परि-वृक्-ण *a.* छिन्नहस्त अथवा छिन्नपाद = कुणिः ChUp.

पर्रि वृक्षान् वृक्षों से परे; away from the trees Kauś. lxxx.2 परिवृक्षाणि ?

परि-वृक्-ता [केवलं भोगार्था] (1) *a.* परित्यक्त; avoided, abandoned x.102.11 परिवृक्तेव पतिविद्यमानट्. (2) *f.* = परिवृक्ति TS. i.8.9.1 'केवलं भोगार्था पत्नी'.

परि√वृज् – से बचना; to avoid vi.75.12 ऋजीते पर्रि वृङ्धि नः, ii.33.14 पर्रि णो हेतिं रुद्रस्य वृज्याः would that the dart of Rudra pass us by, ABr. xxxv.2 इन्द्रं पर्यवृजन्. Cp. iii.31.17 पर्रि यत्ते महिमानं वृजध्यै संखाय इन्द्र कम्या ऋजिप्याः when thy loving friends rushed

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

straight upwards to escape thy exuberance.

परि-वृज् *f.* परिवर्जन; avoiding viii.24.25 निर्ऋतीनां परिवृजम् 'परिवर्जनम्'.

परि-वृढ [√वृह्] *a.* परिचर; servant. **परि-वृ-त** *a.* परिवेष्टित; covered around परिवृतम् अनः. **परि-वृ-ति** *f.* परिवार; family TBr. ii.8.5.

परि √वृत् घूमना, चक्कर काटना, – में से कुछ निकालना; to revolve, turn round, take out something from any other thing. **परिवर्त्य** [*Gd.*] having taken out the burnt limbs from the funeral ashes ŚBr.

परि-वृत्-ती = परिवृक्ता. **परि-वेष्-अ** *m.* परोसना, परोसा; offering or serving food, food served AV. ix.6.12 यत् पुरा परिवेषात् खादमाहरन्ति. **परि-वेष्-अण** *n.* परिचर्या, परोसना; attendance, serving food. **परि-वेष्-टृ** *a.* परिवेषणकर्ता, परोसने वाला; waiter, one who serves meals VS. xxx.12 परिवेष्टारौ अहोरात्रे; cp. ŚBr. xi.2.7.5, TBr. iii.4.8.

परि-वेष्ट्-अन *n.* लपेटना; to wind round = परिव्ययण.

परि-व्ययण *n.* परिव्याण; girdling round.

परि √व्ये लपेटना; to girdle round ŚBr. iv.2.4.12 यूपं परि व्ययति 'रशनया परितो वेष्टयति', TS. iv.6.1.1 परि व्ययामसि 'परितः संवृणुमः', ŚA. ii.6 तद्यथा व्रजे पशूनव सृज्यार्गलेषीके परिव्ययते 'fasten', x.16.7 अग्नेर्वर्मे परि गोभिर्व्ययस्व 'परितः संवृणु'; to hide, conceal i.130.3 परिवीतमश्मनि.

परि √व्रज् छोड़ देना; to abandon TMB. xviii.1.11 देवता वा एनं परिव्रजन्ति 'परित्यजन्ति'.

परि-व्राज् *m.* संन्यासी; ascetic, one who renounces the world ĀpDhS. ii.21.

परि-शक्-तवे [*Dat. Inf.*] जीतने को; to overpower viii.78.5 न शर्कः परिशक्तवे the mighty one is not to be overpowered.

परि-शप्-त (1) *n.* परिक्रोश; cursing TMB. xiv.6.8 कृते परिशप्तमभूत्. (2) *a.* परिक्रुष्ट; cursed.

परि √शिष् रख छोड़ना, देना; to hold back, assign, allot ABr. xxiv.5 अहर्भ्रातृव्याय परिशिष्युः 'दधुः'.

परि-शिष्-ट (1) *a.* बचा; remaining. (2) *n.* **—म्** = उच्छिष्टम्.

परि √शी रह जाना; to remain TS. vi.4.2 परिशेरे यज्ञस्य संतत्यै 'अवतिष्ठन्ते', Sat. xiii.1 अनुपदह्यमानाः परिशेरते 'अवस्थिता भवन्ति'; to lay i.133.1 वैलस्थानं परि अशेरन्.

परि-श्रय्-अ [शकटस्योपरि गृहकुड्यवत् परितो वेष्टनम्] *m.* गाड़ी की ओट; enclosure. **परि-श्रय्-अण** *n.* ओट, कनात; enclosure; cp. परिरथ्य.

परि √श्रि ओटा लगाना, ऊपर रखना; to cover around, place upon.

परि-श्रि-त् [**—तः** *n. pl.*] *f.* घेरा, ओटा; enclosure : परिश्रयन्त्येभिरिति परिश्रितः शर्करापरपर्यायाः सूक्ष्मपाषाणाः 'small stones or gravel laid round the hearth and some parts of an altar'. **परि-श्रि-त** (1) *a.* वेष्टित, परिवृत, व्यवहित; enclosed, intervened. (2) **—तम्** *n.* आवरण; covering Sat. v.5 व्यवच्छादयन्ति परिश्रितम् 'आवरणम्'.

परि √श्री : परिश्रीयस्व (= परिश्रयस्व) have a resort to VS. xxxvii.13 मरुद्भिः परि श्रीयस्व 'सेव्यस्व'.

परि-षद् (1) *a.* घेरने वाला; surrounding, besetting iii.33.7 विं वज्रेण परिषदो जघान; जन, प्रेक्षक; spectators. (2) *f.* सभा assembly ŚBr. xiv. (3) मन्वादि धर्मशास्त्र; scriptures Sat. xxvi.3. **परि-षद्-य** *a.* अभिगम्य; to be sought after vii.4.7 परिषद्यं ह्यरणस्य रेक्णः 'पर्याप्तम्'. **परि-षद्-वन्** *a.* परिवेष्टा; surrounding, besetting x.61.13 तदिन्नक्तस्य परिषद्वानो अग्मन् 'परितो वर्तमानाः'. **परि-षव-अण** *n.* परिग्रह; grasping, taking hold of; cp. एकं वा स्तम्बं परिषूय ĀpŚS. i.2.30.

परि-षिक्-त *a.* आसिक्त; sprinkled about, poured out.

परि-षू-र्त *a.* प्रेरित; urged, impelled to come forth. **परि-षू-ति** *f.* परितः प्रेरण, पीड़न; urging from all sides, oppression ix.85.8 मर्किर्नो अस्य परिषूतिरीशत 'परिप्रेरकः द्वेषी'.

परि-षेक्-अ *m.* समन्ततः सेक; sprinkling around : परिषेचनमुदकेन पर्युक्षणम्.

परि-ष्कन्द्-अ *m.* परिचारक; servant VS. xxx.13 भूम्ने परिष्कन्दम् = TBr. iii.4.7.

परि-ष्-कृत *a.* संस्कृत; prepared, adorned ix.46.2.

परि-ष्-टि [√अस्, like अभि-ष्टि, उप-स्ति] (1) *a.* बाधक; obstructing viii.88.6 नकिः परिष्टिर्मघवन् मर्घस्य ते 'परिबाधको निरोद्धा'. (2) *f.* बाधा, रोड़ा, रोक, क्लेश; obstruction, impediment, distress i.65.2 भुवत् परिष्टिः 'सर्वतोऽन्वेषणम्', vii.19.7 मा ते अस्यां सहसावन् परिष्टौ 'अन्वेषणायाम्', x.147.3 अर्चन्ति तोके तनये परिष्टिषु 'परितः इष्यमाणेषु फलेषु'.

परि-ष्टु-ति *f.* प्रशंसा, मनाना; praise, celebration v.81.1 देवस्य सवितुः परिष्टुतिः.

परि-ष्टुब्धेड [परितः स्तोभयुक्तेनेडाशब्देनोपेतम्] *a.* परिष्टोभवती इडा वाला; having an Iḍā that is accompanied by embellishment TMB. x.11.1.

परि-ष्टुभ् *a.* परिप्रसन्न; exulting thoroughly i.166.11 मरुतः परिष्टुभः 'स्तुतिभिर्युक्ताः', ix.62.24 विश्वा अर्ष परिष्टुभः

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'परितः स्तोतव्यानि अन्नानि'.

परि-ष्टोभ्-अ *m.* स्तोमों द्वारा अलंकरण; embellishing a Sāman with stobhas TMB. viii.9.12. **परि-ष्टोभन्ती** *f.* परितः स्तुति करने वाली; praising on all sides : परितः स्तोभन्ती त्रिष्टुप् TMB. xii.1.2.

परि-ष्ठा (1) *a.* घेरने वाला, परिबाधक; surrounding vi.72.3 अहिमर्पः परिष्ठां हथः 'परिवृत्य स्थितम्'. (2) *f.* बाधा; impediment, hindrance x.97.10 अति विश्वाः परिष्ठाः अक्रमुः 'परितः स्थिताः ओषधयः' = TS. iv.2.6.3.

परि-ष्ठि-त *a.* घिरा; surrounded vii.21.3 परिष्ठिता अहिना.

परि-ष्यन्द्-अ [परितः स्यन्दो जलस्रवणं यस्य स द्वीपः] *m.* द्वीप; an island.

परि-ष्वज्-ईयांस् [*Pf.Pt.* √स्वज्] जो बगलगीर हुआ है; clasping firmly AV. x.8.25 परिष्वजीयसी देवता. **परि-ष्वजे** [*Dat. Inf.*] for embracing x.40.10, AV. ix.1.46.

परि-ष्वञ्जल्य [√स्वञ्ज्; cp. ऊधर् *ava√धृ 'that holds from below'] *n.* धारक; एक घरेलू पात्र; a kind of domestic utensil AV. ix.3.5.

परिसं-र्जि-हान [*Pf.Pt.* √हा] *a.* उछला, उभरा; springing from vii.33.10 विद्युतो ज्योतिः परिसंर्जिहानम् 'परित्यजन्तम्'.

परि-सं-तान्-अ *m.* स्नायु; sinew TS.

परि-सम्-ऊह्-अन [परितो मार्जनम्] *n.* पानी छिड़क कर धरती को साफ करना एवं श्लक्ष्ण बनाना; to sprinkle the earth with water and then make it smooth with hand.

परि-सर्पम् [परिसृप्यपरिसृप्य] *av.* चलकर; walking परिसर्पं न गायेत पर्यध्याय xxxiv.

परि-सार्-अक [यत्र देशे सरस्वती नदी कवषं परितः ससार स देशः] *m.* name of the place where the Sárasvatī encircled Kavaṣa.

परि-सीर्-य [परितः सीरस्य योजनायोपयुज्यमानं दाम] *n.* जोत; cord used for yoking ox or a horse.

परि-सुषिर *a.* छेदों से ओत-प्रोत; having holes on all sides रिक्तमिव परिसुषिरम् ŚA. xi.1.

परि-सृष्-ट *a.* निषिक्त; impregnated (semen) AV. viii.6.20 परिसृष्टं धारयतु; cp. परि√सृज् ix.92.1.

परि-स्कन्द्-अ *m.* प्रवाह; stream = परिस्यन्द.

परि-स्तर्-अ *m.* परिस्तरणसाधन दर्भ; darbha grass, that is strewn TBr. iii.7.4.

परि-स्तर्-अण *n.* बिछौना; what is strewn round AV. ix.6.2 परिस्तरणमिद्धविः.

परि-स्तर्-ई-तवै [*Dat. Inf.*] घेरने को; to enclose अग्निं परिस्तरीतवा आह (MS.) he says that the fire is to be enclosed; चारों ओर बखेरना या बिछाना; to strew around.

परि√स्था घेर कर खड़ा होना; to beset, stand around iii.15.6 मा नो मर्तस्य दुर्मतिः परि ष्ठात, TS. i.7.13.3 माकिरेतत परि ष्ठात् 'एतद् धनं माकिमैव परत्र तिष्ठतु.'.

परि-स्पृध् *f.* प्रतिद्वन्द्वी; a rival ix.53.1 नुदस्व याः परिस्पृधः 'स्पर्धमानाः शत्रुसेनाः'.

परि-स्रज् *a.* चारों ओर माला जैसे काने वाला; having a garland around (पात्रम्) Sat. viii.1. **परि-स्रज्-ईन्** *a.* [यस्य शिरसि स्रगाकारेण परित एव केशाः सन्ति न तु मध्ये] *a.* वर्तुल केशवान्, खलति; having garland-like hair, bald-headed TBr.

परि-स्रंसा [√स्रस्, 'rolling' परितः पूरयन्त्यः सिकताः] *f.* सिकता, कूड़ा-करकट; sands, rubbish TBr. i.2.1.

परि-स्रुत [= परिस्रुता TBr. ii.6.10] *a.* परितोवाही; flowing around, foaming ix.1.6 परिस्रुतं सोमम् 'क्षरन्तम्'; परिपक्व सुरा; fermented liquor MBr. ii.3.15 कीलालं परिस्रुतम्, AV. iii.12.7 एमां परिस्रुतः कुम्भः. Note परिस्रुन्-मन्त् 'having surā' ŚBr. **परि-स्रु-त** *m.* सुराभाजन; wine-goblet, decanter.

परि√स्वंज् : परिषस्वजानां [*Pf.Pt.*] AV. i.2.3 embracing from all sides, closely embracing, vi.75.3 सखायं परिषस्वजानां.

परि-स्वार्-अ *m.* तान-विशेष; a particular mode of singing LŚ.

परि√हन् परिवेष्टन करना; to wind round KS.; बुझाना; to extinguish fire ŚBr.

परि-हव्-अ [√ह्वे] *m.* चारों ओर से बुलावा, आवाहन; calling from all sides, invoking AV. xix.8.4 अनुहवं परिहवम्.

परि-हस्त *m.* पुत्रोत्पादनार्थ पहना तावीज; hand-amulet worn for the birth of a son AV. vi.81.2 परिहस्त विधारय योनिम्.

परि-हा छोड़ना; to give up. **परिहाप्य** [*Caus.*] 'वर्जयित्वा'.

परि-हार्-अ *m.* परिनयन; leading around. **—हारम्** परिहृत्य; leaving.

परिहासू cp. पर्यारिणी.

परि-हि-त [√धा] *a.* ढका, कपड़े पहना, परिसमाप्त; covered, dressed स्वधया परिहिता AV. xii.5.3; concluded LŚ. i.8.14 परिहिते प्रातरनुवाके.

परि√हृ पहनना; to wear round ŚBr. iii.1.5.10 अथ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मेखलां परिहरते; प्रदान करना; to bestow TBr. iii.3.8 ब्रह्मणे ब्रह्मभागं परिहरति; समीप लाना; to bring near to वेदेन ब्रह्मयजमानभागौ परिहरति 'समीपे स्थापयति' Sat. ii.3; विद्या-प्रदान न करना; not to teach श्रुतात् परिहरमाणः 'विद्याप्रदानमकुर्वन्' Sat. xxvi.3.115.

परि-हृ-त्य [परितः सर्वात्मना समर्पणीयः] *a.* परिप्रदेय; to be offered completely.

परि-ह्णु-त *a.* प्रत्याख्यात; rejected, disowned AV. xii.5.40 अस्वर्गता परिह्णुता.

परि-हूर्रु-त् *a.* गिरा देने वाला; overthrowing (clog) vi.4.5 अत्यो न हूर्रुतः पततः परिहूर्रुत् like a faltering horse over the clog which fells the fleeing one.

परि-ह्वाल्-अ *n.* मृदु वचन; gentle speech KŚS. vii.5.6. **—ह्वालम्** *av.* हकलाते हुए; stammering, faltering ŚBr. iii.2.3.27 तद् यत् परिह्वालं वाचं वदति.

परि-हूर्वृ-त् *a.* प्रवञ्चक; deceiving viii.47.6 परिहूर्तेदना जनः (—ता + इद्) 'परिपीडितेन'. **परि-हूर्वृ-ति** *f.* प्रवञ्चना, सताना; the act of deceiving, harming vii.82.7 न तं मर्तस्य नशते परिहूर्वृतिः 'परिबाधा'.

परी [√इ] लांघ जाना; to surpass viii.24.21 यस्य न राधः पर्येतवे whose treasure is not to be surpassed; चारों ओर घूम आना; to go round भूमिं पर्येति (TMB.).

परीड्खव् [परि √ईड्ख्] हिलना-डुलना; to shake about AV. xviii.2.58 परीड्खयातै.

परी-णत् [—णह्] *f.* कुरुक्षेत्रीय स्थली-विशेष; a place in Kurukṣetra TMB. xxv.13.1, TAr. v.1.1.

परी-णश्-ए [*Dat. Inf.*] पाने को; to attain.

पर्-ई-णस् [Aw. parenah, Gk. pélanos √पॄ] *n.* पूर्णता; fullness, plenty i.166.14 युष्माकेन परीणसा. **परी-णस्-अ** = परीणस् ix.97.9 परीणसं कृणुते तिग्मशृङ्गः.

परी-णह् [परितो नीडे बद्धः कटः] *f.* पाखल, ओटा; receptacle for corn etc. in a cart, enclosure i.33.8 चक्राणासः परीणहं पृथिव्याः 'आच्छादनम्' = परीणाहः.

परीत [√इ] *a.* आविष्ट; angry, enraged TBr. iii.11.8.

परी-तान्-अ *m.* रज्जु द्वारा परिवेष्टन; twining around with a rope Sat. xxix.1.

परी-त्-त [√दा] *a.* परित्यक्त, परिदत्त; given away, delivered up; प्राप्त-परिदान; one who has received help or gift TMB. xvi.6.7 अस्यां वा एते परीत्ताः 'प्राप्त-परिदानाः'.

परी-त्-ति *f.* परिदान, रक्षा; protection TBr.

परीध्य [परि—इध्य] *a.* परितः इन्धनीय; to be kindled on all sides TS. v.7.5.10 पुनः परीध्यः 'उखां परितः इध्यः' Sat. xv.8.

पर्-ई-मन् [√पॄ, पर्मणि SV. i.209 for परीमणि] *m.* पूर्णता, प्राचुर्य; abundance, plenty ix.72.3 यजते परीमणि 'रक्ष्यमाणे परिपोषके वा यज्ञे', used as *Loc. av.* 'plentifully'.

परी-माण *n.* परिमाण; measure ĀpŚS. i.17.

परी-वर्तम् [परिवृत्य परिवृत्य] बार-बार; again and again TMB. ii.2.2.

परी-वाप्-अ *m.* भुने दाने, सक्तु अथवा दधि; fried grains or sour milk.

परी-वृ-त *a.* ढका; covered AV. xvii.1.28 परीवृतो ब्रह्मणा वर्मणार्हम्.

परी-शास्-अ [परितः शासकौ महावीरपरिग्रहार्थौ संदंशौ] *m.* संडासी; tongs, holder AV. v.14.3 ऋश्यस्येव परीशासम् 'tong' W.

परीष्ट *a.* [अकृतप्रथमे यज्ञे ज्येष्ठे सति करोति तम् । कनिष्ठः परियष्टा स्यात् परीष्टोऽग्रज उच्यते] that elder brother whose younger brother performs a Soma-sacrifice before he himself does it.

परुच्-छेप *m.* एक नाम; name of a sage TS. ii.5.8.3.

परुत्-क [√पॄ, पर्-उत् 'last year'] *a.* पिछले साल का; of the previous year ĀpŚS. = **परुक्ण** ŚŚS.; पर्ववान्; having joints; cp. Comm. on ĀpŚS. 1154.

परुःपरुः *av.* प्रति पर्व; every joint TS. iv.2.6.4. **परु-शस्** *av.* अवयवशः; limb by limb = परुश्शस् .

परुष्-अ (1) *a.* गांठदार, चित्रित; knotty (as a reed), variegated, dim-coloured vi.56.3 परुषे गवि 'परुष्मति पर्ववति', v.27.5 परुषाः · · · उक्षणः 'कामानां पूरकाः'. (2) *m.* शर; reed, cane AV. viii.8.4 परुषानिमून्. **परुषःपरुषः** *av.* हर जोड़ से; from every joint. **परुष्णी** *f.* एक नदी; (a knotted) river viii.74.15 महेनदि परुष्णि. Mark v.52.9 परुष्ण्यामूर्णा = परुष्ण्यामूर्णायाम् 'in the flaky wool'. **परुष्परुस्** = परुःपरुः, i.162.18. **परुष्-य** *a.* खुरदरे प्राणी : ऊंट, गदहा आदि; having coarse body : camel, ass and the like.

पर्-उस् [√पॄ] *n.* पर्व; knot : परूंषि अंगुल्यादिपर्वाणि, अङ्गानि संपूर्णावयवाः; cp. TS. iv.7.1.1; अङ्ग; a part (of a sacrifice), x.53.1 यज्ञस्य विद्वान् परुषश्चिकित्वान् 'अङ्गानि', सोम अथवा सोमरस; the knotty Soma plant or its juice x.100.5 इन्द्र उक्थेन शवसा परुर्दधे.

परेक्ष् [√ईक्ष्] एक स्थान पर खड़े होकर देखना; to stand and look at परेक्षते 'तत्रैव तिष्ठन्नीक्षते'.

परेति *f.* प्रस्थान (वेला); (the time of) departure, death

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

x.178.2 मा वामेतौ मा परितौ रिषाम 'परागमने'; cp. परेत्य धीराः 'मृत्वा'.

परित *a.* मृत; dead AV. iii.11.2 यदि वा परितः. For परेत्यः, cp. AV. v.22.8.

पर्-एमन् = परीमन्. **परेयिवांस्** [परा + ई-] *a.* मृत; dead x.14.1.

परोऽहु *a.* ऊपर से नेड़ा; narrow at the top ŚBr. **परोऽक्ष** *a.* आंखों से परे या ओझल; away from the eye, invisible. **परोक्ष-काम** *a.* परोक्षेच्छु; liking what is secret or mysterious.

परो-गव्-यूति [गव्यूतिर्गोमार्गः] *av.* खेतों या चरागाह से परे; beyond the fields, beyond the pasture-lands viii.60.20 परोगव्यूत्यनिरामप क्षुधम् ; cp. Sat ii.3, ĀpŚS. 504 परोगव्यूतौ. **परो-गोष्ठम्** *av.* बाड़े से परे; beyond the cow-shed Sat. ii.3. **परोगोष्ठे** 'गोष्ठात् परतः' ĀpŚS. 504.

परोच्य [√वच् *Gdv.*] *a.* परिवादार्ह; to be spoken with contempt TS. ii.5.11.9 ब्राह्मणो न परोच्यः.

परोप्त [√वप्] *a.* पराक्षिप्त; scattered away or off AV. xviii.2.34 ये निखाता ये परोप्ताः.

परो-बाहु [बाह्वोः परस्तात्] *av.* भुजाओं से परे; beyond the arms or reach.

परो-मात्र्-अ *av.* माप से बाहर; beyond measure, excessive viii.68.6 परोमात्रमृचीषमम् 'मात्रं दूरदेशः । ततः परस्तात्'.

परो-रजस् *av.* जगत् से परे; beyond or above the region or the world.

परोवरम् [उत्तरोत्तरम्] *av.* क्रमशः; successively ŚBr. i.5.1.4 परोवरं यज्ञोऽनूच्यते 'यथा परभावी सन् अवरः पश्चाद्भावी भवति तथा अनुक्रमेण उच्यते'. **परोवर्-ईयांस्** [—यांसः, परस्तादूर्ध्वभागेऽत्यन्तं विस्तृताः, अथवा परसि उत्तरभागे अतिशयेन स्थूलाः, or परश्च वरीयांश्च परोवरीयान्, or परं परं वरीयः विशिष्टतरम् , or उत्तरोत्तरं विशिष्टम्] *a.* बाहर अथवा ऊपर अधिक विस्तृत अथवा अधिक चौड़ा; broader on the outside or at the top ŚBr. **—यसी** 'उपक्रमेऽवरोऽधिकं यस्याः सा' TS. vi.2.3.

परो-विंश्-अ *a.* बीस से ऊपर; more than twenty.

परोऽशीत्-अ *a.* अस्सी से ऊपर; more than eighty.

परोऽह्नी [**—अं—**: 'यासां त्रीन् प्रथमाहं दोग्धि अथ द्वौ अथैकं ताः परोह्नीः, उपर्युपरि ह्रसीयस्यः] *f.* क्रमशः तीन, दो, एक स्तन वाली उपसद; those Upasads in which the quantity of milk decreases : three on the first day, two on the second, and one on the third; cp. ŚBr. iii.3.5.26.

पर्जन्य [पर्च्-अन्-य √पृच्] *m.* परतों वाला बादल; rain-cloud. **पर्जन्य-क्रन्द्-य** *a.* पर्जन्य के समान गड़गड़ाने वाला; rumbling like parjanya viii.102.5 पर्जन्यक्रन्द्यं सहः 'पर्जन्यसदृशं क्रन्दनम्'. **पर्जन्य-जिन्व्-इत** *a.* पर्जन्यप्रेरित; impelled or quickened by parjanya vii.103.1 वाचं पर्जन्यजिन्विताम्. **पर्जन्य-पत्नी** *f.* जिसका पति पर्जन्य है; having parjanya for a husband AV. x.10.6 वर्षा पर्जन्यपत्नी. **पर्जन्य-रेतस्** *a.* पर्जन्यप्रभव; sprung from parjanya, nourished by rain vi.75.15 पर्जन्यरेतस ईड्वे. **पर्जन्य-वृद्ध** *a.* पर्जन्यपोषित; nourished by rain ix.103.3 पर्जन्यवृद्धं महिषम्. **पर्जन्य-सू-वरी** *f.* मेघप्रेरित; impelled by clouds.

पर्जन्यात्मन् *a.* पर्जन्यरूप; having the nature of parjanya TS. iii.5.8.1.

पर्-ण [√पॄ or √स्फर्] (1) *n.* पंख, पत्ता, पलाश-वृक्ष; wing, feather, the Palāśa tree i.116.5 पर्णं वेः, TS. iii.5.7.1 एतस्य पर्णमच्छिद्यत तत् पर्णोऽभवत, TS. vii.4.12.1 पर्णो ब्रह्मणा 'पलाशवृक्षः'; cp. TBr. iii.4.12.

पर्ण-क *m.* भील; a Bhīla VS. xxx.16.

पर्ण-कषाय *m.* पलाशपर्णों में पका; cooked in leaves of Palāśa ŚBr. **पर्ण-धू-ई** *a.* पंख-पात्र; feather-holder AV. iv.6.5 प्रञ्जिनादुत पर्णधेः 'feather-socket'.

पर्ण-य *m.* name of an enemy slain by Indra i.53.8 पर्णयं वधीः. **पर्णय-घ्न्-अ** *n.* पर्णयघात; slaying of Parṇaya x.48.8 यत् पर्णयघ्नं उत वा करञ्जहे 'पर्णयनामकासुरस्य हननवति'. **पर्ण-वल्क** *m.* पलाशशकल; bit of Palāśa TS. ii.5.3.5 पूतीकैर्वा पर्णवल्कैर्वा. **पर्ण-वी** *a.* पक्षगामी, पक्षी; wing-borne, moving with wings, bird ix.3.1 पर्णवीरिव दीयति.

पर्ण-शद्-अ *m.* पत्तों का ढेर; mass of leaves. **पर्ण-शद्य** *a.* पर्णशदवर्ती; being in the mass of leaves TS. iv.5.9.2. **पर्ण-शाखा** *f.* पर्ण की शाखा; a bough of the Palāśa.

पर्ण्-इन् *a.* पंखों वाला, पत्तों वाला; winged, leafy ix.82.3 महिषस्य पर्णिनः 'पर्णवतः पतनवतो वा', viii.5.33 वयो वहन्तु पर्णिनः.

पर्ण्-य *a.* पर्णवर्ती; relating to or residing in leaves TS. iv.5.9.2.

पर्-तृ [only in *Instr. Pl.*] सहायताओं से; with aids, helpfully vi.48.10 पर्षि तोकं तनयं पर्तृभिः 'पालनसाधनैः'.

पर्-फर्-अत् [√फर्] वह फेंक या बखेर दे; may he scatter x.106.7 वायुर्न पर्फरत्. **पर्-फर्-ईक** *a.* बखेरने वाला, फाड़ने वाला; scattering, splitting x.106.6 नैतोशेव तुर्फरी पर्फरीका

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'शत्रूणां विदारयितारौ' ('filler' = पर्परीक ?).

पर्य्-अक्-त [√अञ्ज्] *a.* परितः अभिव्यक्त; manifest on all sides TS. iv.1.3.1 परि तमांस्यर्क्तः.

पर्य्-अग्नि *a.* अग्नि-परिवृत; encircled by fire ŚBr. i.12.3.

पर्यग्नि-करण [परितः उल्मुकनयनम्] *n.* चारों ओर अंगारा घुमाना; to encircle with fire TS. iii.4.3.5 पर्यग्नौ क्रियमाणे 'यदा उल्मुकेन होतव्यस्य पशोः प्रदक्षिणा क्रियते'.

पर्य्-अङ्ग्-य [अश्वस्याङ्गानां प्रतिनिधयः पशवः] *m.* यज्ञिय पशु जो कि अश्वाङ्गों के प्रतिनिधि हैं; sacrificial animals representing the limbs of the sacrificial horse; cp. VS. xxiv.1.

पर्य्-अध्याय [परिशेषार्थोऽध्यायगणः यज्ञशास्त्रस्य साकल्यप्रतिपादनाय व्याख्यानरूपो ग्रन्थः] *m.* जैमिनिरचित द्वादशाध्यायात्मक ग्रन्थ; name of a work composed by Jaimini.

पर्य्-अन्त *m.* घेरा, सीमा, छोर, धोरा; circumference, limit, border. **पर्यन्त्-य** *a.* पर्यन्ते भवः; being on the boundary Sat. vii.5. **पर्ययण** *a.* परितोगमनसाधन; causing anything to go round इषुपर्ययण Kauś. xiv.12.

पर्य्-अर्ष्-अण *n.* परितः पकड़ना, थामना; clasping round, supporting.

पर्यव √च्छिद् चारों ओर से झांगना; to cut down on all sides पर्यवच्छिनदानि 'परितो विच्छिन्नाः करवाणि' (प्रजाः) TS.

पर्य-अव-सि-त *a.* दूर बसा; living farther off (not quite near) ŚBr.

पर्य्-अवित [√इ] *a.* व्यतीत, समाप्त; finished, completed, concluded त्र्यहे पर्यवेते 'अतिक्रान्ते' Sat. xiv.2.

पर्य्-अष्-टृ *a.* ज्येष्ठे अकृतसोमयागे कृतसोमयागः कनिष्ठः; the younger one who has performed a Soma-sacrifice though his elder brother has not yet done so : कनिष्ठः पर्यष्टा ज्येष्ठस्तु परीष्टः.

पर्य् √अस् लपेट लेना; to put on पर्यस्यति 'परिवेष्टयति' (वासः).

पर्य्-अस्ताक्ष्-अ *a.* फैली या छितरी आंखों वाला; with eyes cast about AV. viii.6.16 पर्यस्ताक्षा अप्रचङ्कशाः.

पर्या √कृ अस्त-व्यस्त करना; to make unstable, shatter TS. vi.5.2.2 असुराः पृथिवीं पर्याचिकीर्षन्.

पर्य्-आ-क्रियमाण *a.* घुमाई जाती; being turned about AV. xii.5.33.

पर्य्-आ-गत (1) *a.* लौटा, घूमा; revolved. (2) घूमी वस्तु; anything that has revolved.

पर्या √चर् ऊपर आना; to go up TS. iii.1.4.1 प्राणमङ्गेभ्यः पर्याचरन्तम् 'ऊर्ध्वमाचरन्तम्'. Mark x.159.2 उपाचरेत्.

पर्-याण [परितोऽयनस्य साधनभूतो महापथः नगरद्वयमध्यवर्ती] *m.* महापथ; a road connecting two or more cities.

पर्य्-आ-णद्-ध *a.* बंधा; tied up AV. xiv.2.12. **पर्य्-आ-णह्-अन** (1) *n.* सोम बांधने का वस्त्र; sheet in which the Soma is tied up. (2) *n.* बांधना; the act of tying up.

पर्य्-आ-त्-त cp. पर्यादत्त. **पर्य्-आ √तन्** लपेटना; to twine round Sat. vii.4 स्पन्द्यया पर्यातनोति 'परिवेष्टयति'.

पर्य्-आ-दत्-त *a.* पर्याकुल, व्यामिश्र; indiscriminate JUB. ii.2.1.6 तस्मात् पर्यादत्तं मनः । पुण्यं च ह्येनेन ध्यायति पापं च.

पर्या √धा घेरा डाल लेना; to surround. Mark AV. xii.2.51 ते वा अन्येषां कुम्भीं पर्यादधति सर्वदा verily they ever engage themselves with the cooking pot of others (they serve others in domestic work) W. 'they verily feed the fire about the pot of others', perhaps in the light of AV. xii.2.54 यमस्याग्निं निर्दधौ 'removed Yama's fire'.

पर्या-धा-तृ [ज्येष्ठे अकृताधाने कृताधानः कनिष्ठः] *m.* वह कनिष्ठ कृताधान जिसके ज्येष्ठ ने अग्न्याधान नहीं किया है: the younger who has established the sacred fire, while his elder one has not yet done it : कनिष्ठः पर्याधाता ज्येष्ठस्तु पर्याहितः.

पर्या √नह् लपेटना, बांधना; to twine round, tie up Sat. vii.3 पर्याणह्यति 'अत्यन्तं वेष्टयति'.

पर्या √नी घुमाना, फेरना; to take round a horse Sat. iii.4 अश्वं पर्याणीयं 'परितो भ्रामयित्वा'.

पर्याप्त-काम *a.* पूर्णतया आप्तकाम; one who has attained his desires. **पर्य्-आप्-ति** *f.* परिसमाप्ति, परिपूर्णता; end, completion तस्यैताः पर्याप्त्यै TMB. xii.5.4. **पर्याप्त्याहुति** *f.* आहुतिविशेष; the oblations conducive to fullness or prosperity : भूतं भव्यं भविष्यत् etc. TS. vii.3.12.

पर्य्-आ-प्लाव्-अ *m.* भ्रमि, चक्कर; turning round, revolution.

पर्य्-आप्सवामहि [√आप् ; सर्वत एव प्राप्नुवन्तः स्म] we have attained fully TMB. x.12.1.

पर्य्-आ √भू घिर जाना; to be surrounded. **पर्य्-आ-भृ-त** *a.* – से लाया या निकाला; brought or extracted from. Cp. ix.86.24 अभिरद् दिवस्परि.

पर्य्-आय्-अ [√इ] *m.* परिगमन; circumambulation; त्रेधा विभक्त स्तोम का एकैक भाग; each portion of a stoma divided into three LŚ. ii.6.10; cp. विष्टाव one unit of the Paryāya divided into three LŚ ii.6.6.

पर्यायम् [*Indecl.* परीत्य परीत्य] घूम-घूम कर; repeatedly going round TMB. ix.1.3. **पर्याय्-ईक** *a.* पर्याय में

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संपन्न, तृचों में संपन्न: composed in strophes Sat ix.7. **पर्याय्-ईणी** *f.* पुत्र-पुत्री के प्रसव में पर्याय वाली; one who delivers alternately son and daughter VS. xxx.15.

पर्य्-अर्-इन् [√ऋ] *a.* कोल्हू का बैल, निष्फल पिलने वाला; toiling a long time without success, attaining one's object after a protracted effort. **पर्य्-आर्-ईणी** [hypersanskritisation of पर्-आरिणी, पर् 'previous year, cp. पर्ष्त्] *f.* परार साल की गर्भिणी; delivering after the expiry of one year of conception TS. ii.1.4.7 : such a woman is very unlucky for her husband.

पर्य्-आर्पन् [परि√ऋष्] उन्होंने घेर लिया; they surrounded for protection.

पर्य्-आ √वृत् घटीयन्त्रवत् चक्कर काटना; to move round and round. **पर्यावृत्सन्त्** [*Desid.* √वृत्] *d.* परितः घुमाता हुआ; turning round vii.63.2 समानं चक्रं पर्यावृत्सन्.

पर्य्-आस्-अ [√अस्] *m.* छांट; trimming; परिसमाप्ति; conclusion, end GBr. ii.3.12; तिर्यक् तन्तुसंदर्भ; weaving in breadth ŚBr. iii.1.2.18 तस्य वा एतस्य वाससः अग्नेः पर्यासो भवति वायोरनुच्छादो नीविः पितॄणां सर्पाणां प्रघातो विश्वेषां देवानां तन्तव आरोकाः.

पर्य्-आ-हाव्-अ [शोंसावोम् इत्येष मन्त्रः] *m.* 'शोंसावोम्' यह आह्वान; the call 'शोंसावोम्'.

पर्य्-आ-हित *a.* वह अनाहिताग्नि ज्येष्ठ भ्राता, जिसके छोटे भाई ने अग्न्याधान कर लिया है; that elder brother who has not established fire, though his younger brother has done it.

पर्य्-आ √हृ चारों ओर से लाना; to bring from all sides : पर्याहियमाणम् 'परित आनेतुमारब्धम्' Sat. ii.8.

पर्य्-उक्-त *a.* पर्युदित; bespoken AV. iv.19.2 ब्राह्मणेन पर्युक्तासि.

पर्य्√उक्ष् छिड़कना; to sprinkle around पर्युक्ष्य 'परितः सिक्त्वा'.

पर्य्-उ-त [√वे] *a.* परिवेष्टित; wrapped up, surrounded, set with.

पर्य्-उदयम *av.* सूर्योदय-समीपे; about sunrise. **पर्य्-उद्-इ-त** [√वद्] *n.* परिवाद; censure : पर्युदितमिव 'censure as it were' ŚBr. iii.1.3.2.

पर्य्-उष्-इ-त [√वस्] *a.* राज्यान्तरित, पूतिगन्ध; banished from kingdom, stale, putrid.

पर्य्-उह्-यमाणा *f.* घर ले जाई जाती हुई; being borne home AV. xviii.1.53 यमस्य मार्ता पर्युह्यमाणा.

पर्य्√ऊह् पक्का करना; to make firm AV. xi.3.15 सम्ना पर्यूढा 'परिदृंहिता', Sat. iv.2 पुरीषेण पर्यूहति 'परितः पूरयति'; – में फेंकना; to offer into पर्यूहामि 'अग्नौ प्रक्षिपामि'; चारों ओर रखना; to place around TS. v.7.3.2 तनूर्पानीः पर्यूहते 'परितः स्थापयति', TS. vii.2.10.1 देवा एतं वैश्वानरं पर्यौहन् 'परितो नियामकत्वेन स्थापितवन्तः'.

पर्य्-ऊह-अण [पांसुभिर्वेष्टनम्] *n.* परितः पक्का करना; making firm on all sides.

पर्य्√ऋष् पक्का करना; to fix firmly, make level पर्यृषति 'परितः संघट्टयति'.

पर्य्-एण्य *a.* परितः संमान्य; to be respected or noticed everywhere TBr. iii.6.10.

पर्य्-ए-तृ *n.* विजेता; conqueror i.27.8 पर्येता कयस्य चित्.

पर्वणि-पर्वणि *av.* हर जोड़ में; in every joint.

पर्व-त [पर्ववान्, Aw. paurvatāf.] (1) *a.* जोड़दार, गांठदार; knotty, rugged i.37.7 पर्वतो गिरिः 'बहुविधपर्वयुक्तः'. (2) **—तः** *m.* पहाड़, पत्थर; mountain, rock, stone i.52.2 स पर्वतो न धरुणेष्वच्युतः 'शिलोच्चयः'. **—ती** *f.* ŚBr. पर्वती 'belonging to Párvata' is either पार्वती or पर्वत्या. **पर्वत-च्युत्** *a.* पर्वतों का च्यावयिता; shaking mountains v.54.1 मारुताय पर्वतच्युते. **पर्वता-वृध्** *a.* पेषण-पाषाणों में प्रसन्न; delighting in pressing stones ix.71.4 पर्वतावृधम् (सोमम्).

पर्व-र्ति *f.* पत्थर; stone : प्रति त्वा पर्वतिर्वेत्तु TS. i.6.1. **—र्ती** *f.* पहाड़; hill (part of a hill) ŚBr. i.12.1.14. **पर्वत्-ईय** *a.* पर्वतजात; produced in mountain (=पर्वत्य) AV. xix.45.3 पर्वतीयम् ··· आञ्जनम्.

पर्वते-ष्ठा *a.* = गिरिर्श; dwelling in the heights vi.22.2 तंतुरिं पर्वतेष्ठाम्.

पर्वत्-य *a.* = पर्वतीय x.69.6 पर्वत्या वसूनि.

पर्-वन् *n.* संधि, पक्षसंधि, अस्थि; joint, junction of the halves of a month, bone x.68.9 निर्मज्जानं न पर्वणो जभार 'अस्थ्नः', i.94.4 चितयन्तः पर्वणापर्वणा वयम् 'प्रतिपक्षम् (आवृत्ताभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्याम्)', iv.22.2 यस्याः पर्वाणि सख्याय विव्ये 'भिन्नान् देशान्'.

पर्व-शस् *av.* संधिशः, अवयवशः, पच्छः; joint by joint x.79.6 वि पर्वशश्चकर्त.

पर्श्-आन [तलं स्पृशन् √स्पृश्] (1) *a.* गहरा, निम्न; deep, below. (2) *m.* गहरी खन्दक; abyss, a precipice or chasm vii.104.5 निं पर्शाने विध्यतम् 'पार्श्वस्थाने', viii.45.41 यत् पर्शाने पराभृतम् 'विमर्शनक्षमे', viii.7.34 गिरयश्चिन्नि जिहते पर्शानासः 'पीड्यमानाः स्पृश्यमाना वा'.

पर्श्-उ [पर्शवः पार्श्वास्थीनि] *m.* पसली, फरसा (see पृथु-पर्शु);

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

rib स्वस्तिः पर्शुः TS. iii.2.4.1; sickle; name of a person viii.6.46 सहस्रं पर्शवो ददे. **पर्शु** *f.* name of a woman x.86.23 पर्शुर्ह नाम मानवी.

पर्-ष [√पृ that fills the hand] *m.* पूली; sheaf, bundle x.18.7 खले न पर्षान् प्रति हन्मि 'जीर्णव्रीह्यादि-स्तम्बान्' पड़छी in Hindi.

पर्-षण्-इ [*Loc. Inf.* √पृ] (1) पार करने को; to pass, carry across or over x.126.3 नयिष्ठा उ नो नेषणि पर्षिष्ठा उ नः पर्षण्यति द्विषः the best guides to guide us, the best leaders to lead us through our foes. (2) *a.* पारक; taking across i.131.2 नावं न पर्षणिम्.

पर्ष्-ईन् *a.* पारक; carrying across. Note **इषु-पर्षिन्** 'throwing the arrow across'.

पर्-ष्-इष्ठ [*Aor. s.* √पृ with इष्ठ] *a.* श्रेष्ठ पारक; taking across the best, most mighty in rescuing x.126.3 नयिष्ठा उ नो नेषणि पर्षिष्ठा उ नः पर्षण्यति द्विषः.

पलक्षी [बलक्षी] *f.* श्वेत; white.

पलर्द [उपर-द ?] *m.* वल्ली, बांस; beam, bamboo AV. x.3.5 संदंशानां पलर्दानाम्.

पलस्ति-जमदग्नि [*Pl.* —**ग्नयः**] *m.* पलित जमदग्नि; grey-haired Jamádagnis iii.53.16.

पलाण्डु *m.* पियाज; onion. **पलाल** *mn.* पराल; straw AV. xii.3.19. **पलाली** *f.* डण्ठल, नली; stalk AV. ii.8.3. **पलाव** *m.* पुराली, chaff, husk AV. xii.3.19 तुषं पलावान्, JUB. i.17.2.1 सवेदस्य पलावः.

पलाश (1) *n.* पत्ता; leaf, foliage. Cp. अपलाश सुपलाश x.135.1. (2) —**शः** *m.* पलाश वृक्ष; the Palāśa tree.

पलिक्-नी [=पलिता √पृ] *f.* पूर्णतया श्वेतकेशा; of grey hair, grey VS. xxx.15.

पलित [√पृ = परितः 'पूर्णः, वृद्धः'] (1) *a.* श्वेत; grey i.144.4 दिवा न नक्तं पलितो युवाजनि, TMB. xxi.10.6 न वा ऊर्वौ पलितौ संजानाते 'दरिद्रौ नोत्पद्येते'. (2) —**म्** *n.* श्वेत केश; grey hair.

पलीजक [=परीजकः √ईज] *a.* कम्पक; one who stirs, or disturbs AV. viii.6.2 कोकं मलिम्लुचं पलीजकम्; better परीतकम् 'beset with fetid stench.' Cp. Hindi पलीत 'dirty'.

पल्पूल्-अन [=पर्-पूर्-अण √पृ] (1) *n.* वस्त्रशुद्धि का अन्तिम साधन खार या सज्जी; washing solution, water impregnated with alkaline salt TS. ii.5.5.6. (2) [शोधनद्रव्येण संमर्दनम् or हस्तादिभिर्मर्दनेन शोधनम्] *n.* क्षालन; washing. **पल्पूलयति** 'जले प्लावयति' rubs the body and cleanses it with water. **पल्पूलित** *a.* स्नपित; bathed, washed; cp. वासः-पल्पूली.

पल्-य [पलादिमानार्हम्] *a.* मेय; that can be measured by Pala etc.

पल्य्-अङ्गयते [पर्यङ्ग —] घुमाता है; causes to go round ŚBr. i.5.4.8 येन दोहयति पत्रिण तस्मिन्नुदकस्तोर्कमानीय पल्यङ्ग्य प्रत्यानयति 'परितो गमयित्वा'.

पल्ययेत [परि√अय्; परिगमनं कुर्यात्] प्रदक्षिणा करे; he should go round ŚBr. ii.2.4.5. **पल्ययमान** *a.* मृगयाटन करता हुआ; hunting, going about JUB. iii.6.1.3.

पल्वल्-य *a.* क्षुद्रजलाशयवर्ती; being in a pool or pond TS. vii.4.13.1.

पव्-अन *m.* (पवित्र करने वाला x.128.2) वायु; wind, god of wind; cp. गो-पवन.

पव्-अ-मान (1) *a.* छनता या नितरता हुआ (सोम); being purified or strained, flowing clear (Sóma). (2) —**नः** *m.* वायु; wind.

पवमानेष्टि *f.* तिस्रः —प्रथमाया इष्टेः अग्निः पवमानो देवता। द्वितीयस्याः अग्निः पावकः। तृतीयस्याः अग्निः शुचिः। तिसृणामपि पवमानेष्टित्वेन व्यवहारः; a particular Iṣṭi.

पवय्-इ-तृ *a.* पावन; purifier.

प-वस्त [उप √वस्] *n.* परिधान; covering AV. iv.7.6 पवस्तैस्त्वा पर्यक्रीणन् 'for covers', W., x.27.7 द्वे पवस्ते परि तं न भूतः 'सर्वस्यामिभवनाय गच्छन्त्यौ', AV. iv.7.6.

पवा *f.* शुद्धि, पावन धारा; purity, purifying stream, purification ix.97.52 अया पवा पवस्व 'पवमानया धारया'.

पव्-ई [originally 'sheen'] *f.* हाल; felly, wheel-band vi.54.3 नो अस्य व्यथते पविः. —**विः** *m.* भाले की नोक; metallic point of a spear x.180.2 सृकं संशाय पविमिन्द्र तिग्मम् 'वज्रम्'.

पव्-इ-तृ *a.* पावन; purifier AV. vi.119.3 वैश्वानरः पवितां.

पव्-ई-त्र (1) *a.* पवनसाधन; means of purifying पवित्रे करोति Sat. i.3. (2) *m.* चलनी; sieve, filter, strainer i.135.6 एते वामभ्यसृक्षत तिरः पवित्रमाशवः. **पवित्र-पू-त** *a.* चलनी में छना; purified with a strainer. **पवित्र-रथ** *a.* जिसका रथ चलनी है; having the strainer as a chariot ix.83.5 राजा पवित्ररथः (सोमः). **पवित्र-वन्त्** *a.* चलनी वाला; having a strainer, cleansing, purifying ix.73.3 पवित्रवन्तः परि वाचमासते.

पव्-ई-तृ *a.* पावन; one who strains or purifies ix.83.2 अवन्त्यस्य पवीतारमाशवः 'पावयितारं यजमानम्'.

पवी-नस्-अ *a.* भाले की नोक जैसी नाक वाला; having a nose like a spear-head AV. viii.6.21 पवीनसात्तङ्गल्वात्.

पवीर-व *a.* फाली वाला, नोक वाला, अति तीक्ष्ण; having a

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

metallic share (as a plough) TS. iv.2.5.6. **पवीर-वी** *f.* i.174.4 (AV. पवीरवन्त्) **पवीर-वन्त्** [फालवत, फाल-संयुक्तम्] *a.* फाली वाला; equipped with a ploughshare, armed with a lance x.60.3 यो जनान् महिषाँ इवाति तस्थौ पवीरवान् 'पवीरः पविः खड्गवान्'.

पवी-रु [with secondary -ru like मित्रे-रु 'ally'] *m.* एक नाम; name of a person viii.51.9 तिरश्चिदर्यो रुशमे पवीरवि । 'पवी रथनेमिस्तद्वन्तोऽराः पवीराः । तदुपेतं चक्रं पवीरवि' = VS. xxxiii.82 'पवीरमायुधं तद्वति' Uv.

पव्यय [see अर्व्यय, गर्व्यय for formation; √पू, = पव्य] *n.* पवनसाधन पात्र, चलनी; purifying filter ix.86.34 पवमान मर्ह्यणो वि धावसि ··· अव्ययानि पव्यया [= पव्य-यानि = पव्यानि] 'पात्राणि'.

√पश् [√दृश्] देखना; to see, to respect पश्यन्ति वाचं वदन्तीम् 'आद्रियन्ते' TS. v.6.8.5. Forms.IV. :*Pr.* पश्यति, – ते; *Sb.* पश्यानि, पश्यासि and पश्यास्, पश्यात; पश्याम, पश्यान्; *Inj.* पश्यत; *Op.* पश्येत; पश्येत; *Ipv.* पश्य; पश्यस्व; *Pt.* पश्यन्त्, पश्यमान; *Ipf.* अपश्यत; अपश्यन्त. Cp. स्पश् .

पश् *f.* पाश; cord; दृष्टि; sight, cord of the sight iv.2.12 पड्भिः पश्येरद्रुतां अर्य एवैः (= एवैः गनमशीलैः पड्भिः पाशैः चक्षुःकिरणरज्जुभिः).

पशव्-य (1) *a.* पशुओं को हित, पशुप्रद; good for cattle : Khādira. iv.2.11, bestowing cattle TS. vi.1.6 जगती छन्दसां पशव्यतमा 'अत्यन्तं पशुप्रदा'. (2) —**म्** *n.* पशुओं का रेवड़; herd of cattle vii.98.6 तवेदं विश्वमभितः पशव्यम् 'पशुभ्यो हितम्'.

पशव्य-वाह्-अन *a.* पुरीषवाहन; carrying dung.

पश्-उ [or पशु 'बध्यत' इति] *n.* अवि; goat iii.53.23 लोधं नयन्ति पशु मन्यमानाः 'पशुवन्मन्यमानाः'. **पश्-उ** [or पशु] *m.* जानवर; cattle, kine, animal i.65.10.

पशु-काम *a.* पशु चाहने वाला; desiring cattle MS. **पशु-गुणकं कर्म** *n.* the rite in which an animal is used.

पशु-जन्-अन *a.* पशूत्पादक; producing cattle MS.

पशु-तृप् [Iranian √तृप् 'steal'] *a.* पशुओं का चोर; stealing cattle vii.86.6. पशुतृपं न तार्युम्. **पशु-दा-वन्** *a.* पशुदा; one who gives cattle Kauś. lxxii.18.

पशु-प-अ *m.* गोपाल; a cowherd. **पशु-पति** *m.* प्राणिपति, पशुओं का मालिक; lord of animals TS. iv.5.5.1. **पशु-पा** *a.* पशुरक्षी; keeper of herds i.114.9 पशुपा इवाकरम्. **पशु-पुरोडाश** *m.* पश्वर्थ पुरोडाश; Puroḍāśa meant for the victim ĀpŚS. 1709.

पशु-बन्ध्-अ *m.* पशु-याग; an animal sacrifice AV. xi.7.19 पशुबन्धास्तदिष्टयः. **पशु-मन्त्** *a.* पशुओं वाला; rich in cattle iii.54.18 पशुमाँ अस्तु गातुः; consisting of cattle iv.38.5 पशुमच्च यूथम्; cp. ix.97.1 मित्रेव सद्म पशुमान्ति होता (Pada पशुमन्ति).

पशु-याज्-ईन् *a.* पशुयाग करने वाला; offering an animal in sacrifice. **पशु-रक्ष्-इ** *a.* पशुरक्षक; a herdsman vi.49.12 यूथेव पशुरक्षिः. **पशु-वर्ध्-अन** *n.* पशुवृद्धि; increase in cattte ix.94.1 व्रजं न पशुवर्धनाय. **पशु-विद्** *a.* पशुप्रापयिता; procuring cattle AV. xi.1.15 अयं यज्ञः पशुविद्. **पशु-व्रत** *a.* पशु की तरह आचरण करने वाला; behaving like cattle पशुव्रतेन भवितव्यम् he should act after the manner of cattle (MS.).

पशु-शीर्ष *n.* पशु का सिर; the head of an animal.

पशु-श्रप्-अण (1) *n.* पशुपाक; cooking a sacrificial animal. (2) [पशोः श्रपणं यस्मिन्नग्नौ सः = शामित्रः] *m.* शामित्र अग्नि; the fire in which a sacrificial animal is cooked or burnt.

पशु-षा [√सन्] *a.* पशुप्रद; procuring or bestowing cattle i.127.10 पशुषे नर्म्ये, v.41.1 पशुषः *Acc. Pl.*

पशु-ष्ठा *a.* पशुवर्ती; residing in cattle TMB. xviii.6.26 पशुष्ठा तनूः.

पशु-सन्-इ = पशुषा KS. xiv.10. **पशु-साध्-अन** *a.* पशुओं को साधने वाला; taming the cattle vi.53.9 अष्ट्रा पशु-साधनी.

पशूप-वाद्-अ *m.* पशुदान-निन्दा; censuring the gift of animals.

पश्चा [*Inst. av.*; Lith. paskui 'behind'] पीछे, पश्चिम में; behind, after, later, in the west.

पश्चाच्-चर्-अ *a.* अनुगामी; coming behind. **पश्चा-ज्-अ** *a.* पीछे उत्पन्न; born later KS. xxvi.9 पश्चाजमिव वा एतत्.

पश्चात् [*Abl.* of पश्च] *av.* पीछे से, पश्चिम में; from behind, in the west ŚBr. i.2.3.2 पश्चात् प्राञ्चो विभजमाना अभीयुः 'पश्चात् प्रतीचीं दिशमारभ्य'; hereafter ii.41.11 इन्द्रश्च मृळयाति नो न नः पश्चादघं नशत् If Indra be gracious to us no calamity will hereafter befall us. **पश्चात्-कर्णम्** *av.* कान पीछे; behind the ear. **पश्चात्-तात्** *av.* पीछे से; from behind viii.72.5 आ पश्चात्तात्रासत्या पुरस्तात्. **पश्चात्-सद्** *a.* पीछे बैठा; sitting behind or in the west.

पश्चाद्-अक्षम् *av.* अक्षस्य पश्चात्, अक्ष के पीछे; behind the axle.

पश्चाद्-अन्व्-अवसाय्-ईन् *a.* पीछे लगा, अभिषक्त; following after, adhering to TS. ii.13.3 पश्चादन्ववसायिनी-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मेर्वास्मै विशं करोति.

पश्चाद्-अपवर्गम् [वेदेः पूर्वभागादारभ्य पश्चिमभागे समाप्तिर्यथा भवति तथा] *av.* जिससे पश्चिम की ओर समाप्ति हो; so as to complete the measurement in the west.

पश्चा-दोषं *m.* शाम का पिछला भाग; the latter part of the evening VS. xxx.17.

पश्चाद्-दध्-वन् *a.* फिसड्डी; staying behind, falling short of; cp. अ-पश्चाद्ध्वन्.

पश्चाद्-भाग्-अं *m.* मूल भाग; the portion of roots : इध्मावर्हिषोः.

पश्चाद्-वर्षीयांस् *a.* पीछे की ओर भारी; heavier behind TS. v.3.1.5.

पश्चाद्-वातं *m.* पश्चिमी वायु; wind blowing from the west TS. iv.3.3.2.

पश्चाप्-ईन् [√आप्] *a.* अनुग; follower, a servant TMB. xviii.8.17 बहवः पुरएतारो भवन्ति बहवः पश्चापिनः. I should read पश्चायिनः.

पश्चार्धं *mn.* पिछवाड़ा; hinder part. **पश्चार्ध्-यं** *a.* पश्चार्धवर्ती; being in the hinder side or part ŚBr.

पश्य्-अ *a.* द्रष्टा, विद्वान्, साधक; one who observes ChUp. = **पश्यत** one who sees JUB. i.18.1.6 असौ वा आदित्यः पश्यतः.

पशव्-अय्-अन *n.* एक समारोह जिसमें पशुयाग होता है; a festival attended with an animal sacrifice.

पश्वं-यन्-त्र [पश् 'cord', पश्वन् consisting of cords] *a.* रस्सी के यन्त्रों वाला; having a machine made of cords, having cords for restraining. Cp. श्लोक-यन्त्रासः; iv.1.14. पश्वयन्त्रासः (पितरः) 'पशुनिर्गमनार्थानि यन्त्राण्युपाया येषाम्'.

पश्व्-अ-विभव्-अ *m.* पशुबन्धमध्ये मृत्युः; death during Paśubandha Sat. xxix.4.

पश्व्-ईष् *a.* गोकाम; wishing for cattle i.121.7 पश्विषे.

पश्व्-इष्-टि (1) *f.* पश्विज्या, पशुयाग पर की जाने वाली एक ईष्टि; an Iṣṭi performed at an animal sacrifice. (2) *a.* पशु चाहने वाला; desiring kine or cattle.

पश्व्-एकादशिनी *f.* ग्यारह (यज्ञिय) पशुओं का वर्ग; aggregate of eleven sacrificial animals.

पष्ठ-वाह् [= पक्थवाह five year old bull; पष्ठ based on षष्ठ] *m.* पांच साल का बैढ़ा; five year old, young bull TS. iv.7.10.1, VS. viii.27 पष्ठवाट् च मे. **पष्ठौही** *f.* a young cow.

पस्-अस् [Gk. pés-os*] *n.* लिङ्ग; penis VS. xxiii.22 आ हन्ति गर्भे पसः.

पस्-त्यं [*अपस्-त्य field of activity, or पस्-त्य 'private apartment'] *n.* आवास, व्रज; dwelling, abode, stall, stable x.96.11 प्र पस्त्यमसुर हर्यतं गोः 'गृहम्'. **पस्त्य-सद्** *a.* गृहसद्; abiding or sitting in the house, house-companion vi.51.9 ऋतस्य पस्त्यसदो अदब्धान् 'गृहे सीदतः'. **पस्त्या-वन्त्** *a.* गृह में स्थापित; having a home ix.97.18 मर्यो देव धन्व पस्त्यावान् 'पस्त्यं गृहं तद्वान्'. **पस्त्ये** [*Voc.*] *f.* goddess of house.

प-स्पृध्-आन [*Pf. Pt.* √स्पृध्] *a.* स्पर्धा करने वाला; striving AV. xx.35.15.

√पा पीना; to drink. Forms. I. : *Pr.* पिबति, –ते; *Sb.* पिबासि, पिबाति and पिबात्; पिबाव, पिबाथस्, पिबातस्; *Inj.* पिबत्; *Ipv.* पिबतु, पिबस्व; पिबध्वम्; *Pt.* पिबन्त्; *Ipf.* अपिबत्, III. : *Pr.* पिपीते, पिपते; *Op.* पिपीय; *Ipf.* अपिपीत; *Ipv.* पिपतु; *Pt.* पिपान and पिपान. *Pf.* पपाथ, पपौ; पपथुर्, पपुर्; Ā. पपे; पपिरे; *Op.* पपीयात; *Pt.* पपिवांस्; पपान. *Ao. root.* : अपाम्, अपास्, अपात; अपाम, अपुर्; *Sb.* पास्; पाथस्, पान्ति; *Prc.* पेयास् (*3. s.*); *Ipv.* पाहि : i.2.1 तेषां पाहि drink of them, पातु; पातम्, पाताम्; पात and पातन, पान्तु; *Pt.* पान्त; *s* : *Inj.* पास्त (*3. s.*). *Ft.* पास्यति, –ते; *Ps.* पीयते; *Ao.* अपायि; *Pp.* पीत. *Gd.* पीत्वा, पीत्वी, –पाय. *Inf.* पीतये, पातवे, पातवै, पातोस्; पिबध्यै; *Cs.* पाय-यति : ii.37.6 उशन् देवाँ उशतः पायया हविः eager thyself cause the eager gods to drink the libation; *Ds.* पिपायिषेत्. *Ds.* पिपासति; पिपीषति; *Pt.* पिपीषन्त्. Cp. i.108.2 तावाँ अयं पातवे सोमो अस्तु, अरं मनसे युवभ्याम् such let this Soma be (for you) to drink; according to your mind for you two.

√पा रक्षा करना; to protect TS ii.5.8.7 अनु प्र पिपते 'अनुक्रमेण पालयन्ति'. Forms II. : *Pr.* पामि, पासि, पाति; पाथस्, पातस्; पाथ, पाथन, पान्ति; *Sb.* पात; पातस्; *Ipv.* पाहि, पातु; पातम्, पाताम्; पात, पान्तु; *Pt.* पान्त; पान; *Ipf.* अपाम्, अपास्, अपात; अपाम, अपुर्. *Ao. s* : *Sb.* पासति.

पांसव्-यं *a.* पांसुवर्ती; being in the dust TS. iv.5.9.1.

पांसु *m.* धूल, रेत; dust, sand. **पांसु-खल** *m.* धूलिराशि; heap of dust KŚS. **पांसु-रं** (1) *a.* पांसुल (ŚBr.), dirty. (2) भूम्यादि; earth and the like TS.i.2.13.1 संमूढमस्य पांसुरे 'भूम्यादिलोके', i.22.17.

पा-क ['sucking' : पाक्-अ 'cooking'] *a.* छोटा, अज्ञ, सीधा, सच्चा, भोला; very young, simple, honest, ignorant x.7.6 किं ते पाकः कृणवदप्रचेताः, vii.104.8 पाकेन मनसा चरन्तम्. **पाक-त्रा** *av.* भोलेपन से; in simplicity, in a simple or honest way TBr. i.6.6 यद् वै यज्ञस्य पाकत्रा क्रियते

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पशव्यं तत् , x.2.5 यत् पाकत्रा मनसा. **पाक-दूर्वा** *f.* घास या दूब-विशेष; a species of grass x.16.13 पाक-दूर्वा व्यल्कशा. **पाक-यज्ञ** [पक्त्रेन पुरोडाशादिना कृतो यज्ञः । अल्पयज्ञः पाक-यज्ञः । पच्यतेऽन्वहमनेनेति पाको गृह्याग्निरावसथ्यः । पाके आवसथ्ये गार्ह्येऽग्नौ ये यज्ञाः क्रियन्ते ते । पाकशब्दोऽल्पवाची । अल्पत्वं श्रौतयज्ञापेक्षया] हुत, प्रहुत, आहुत, शूलगव, बलिहरण, प्रत्यवरोहण, अष्टका होम; minor sacrifices : sevenfold. **पाकयज्ञ-संस्था** *f.* पाकयज्ञ; cooked sacrifices : अष्टकाः पार्वणः श्राद्धं श्रावण्याग्रयणी चैत्राश्वयुजीति सप्त पाक-यज्ञसंस्थाः, or औपासन होम, वैश्वदेव, पार्वण, अष्टका, मासिश्राद्ध, सर्पबलि and ईशानबलि.

पाकर्ल *a.* अति कृष्ण; quite black TS. vii.3.18.1. **पाक-र्वत्** *av.* भोलेपन से; simply, honestly x.100.3 यथा देवान् प्रतिभूषेम पाकर्वत् 'पाकोपेतम्'.

पाक-शंस्-अ *a.* ऋजु वक्ता; speaking sincerely vii.104.9 ये पाकशंसं विहरन्त एवैः 'सत्यभाषिणम्'.

पाक-सु-त्वन् *a.* सचाई के साथ सोम चढ़ाने वाला; offering Soma with sincerity x.86.19 पिबामि पाकसुत्वनः.

पाक-स्था-मन् *m.* एक नाम; name of a person viii.3.24 पाकस्थामानम्.

पाक्-या *av.* ऋजुया, भोलेपन से; in simplicity, in ignorance i.120.4 विं पृच्छामि पाक्या नं देवान् 'सुपरिपक्वमतीन्'.

पाँक्त्-अ [पंक्तीनां पञ्चानां वा द्रव्याणां समाहारः] *a.* पञ्चद्रव्यक; consisting of five parts, fivefold पांक्तो मधुपर्कः 'पञ्चद्रव्यकः'; दधिमधुघृतमापः सक्तव इति पांक्तो यज्ञः : पंक्तिशब्देन छन्दोवाचिना पादगता पञ्चसंख्या लक्ष्यते । पंचसंख्यासंबद्धः खलु देवयज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञो ब्रह्मयज्ञ इति पाञ्चविध्यदर्शनात् । यद्वा धानाः करम्भः परिवापः पुरोडाशः पयस्या चेति पञ्चहवियोगात् । इष्टिपशुदर्वीहोमैकाहाहीनभेदेन वा. **पांक्त-त्व** *n.* पंचगुनापन; fivefoldness.

पांक्-त्र *m.* एक प्रकार का मूषक; a kind of mouse VS. xxxiv.25.

पाजक [= पाचक ?] *n.* पात्र, महानसोपकरण, पटलक; vessels used in the kitchen Sat. iii.2.

पाज्-अस् [Khotanese pāysa 'face'; पाजसी 'earth and heaven, the two faces', Bailey] *n.* मुख, प्रभा, बल; face, sheen, vigour i.115.5 अनन्तमन्यद् रुशदस्य पाजः, ii.34.13 निर्मेघमाना अत्येन पाजसा 'आत्मीयेन बलेन'. **पाजस्-य** *n.* उदर, पादासन स्थान; region of the belly AV. iv.14.8 ध्रुवायां धेहि पाजस्यम् , TS. v.7.16 अदित्यै पाजस्यम् 'पादतलम्', on TS. vii.3.16.1 'पाजो बलं तत्स्थानं हृदयं पाजस्यम्'.

पञ्च-जन्-य [पञ्चजनेषु भवः तेभ्यो हितो वा] *a.* पञ्चजनवर्ती; being among the five races of men; पञ्चजनों के लिये हित; good for the five races of men TS. iv.7.15.1 यं पञ्चजन्यं बहवः समिन्धते, VS. xviii.67 अग्नयः पञ्चजन्याः, i.100.12 पञ्चजन्यो मरुत्वान्.

पार्टा [= पाठा] *f.* पाढ़ी; Cessampelos pereira Linn AV. ii.27.4 पार्टामिन्द्रो व्यांशनात्.

पार्टूर *m.* पशु की पसली के पास का भाग; the part of an animal near the ribs. Cp. पर्टूर.

पा-र्णि [= पानि Gk. palame, √पा or √पण्] *m.* हाथ; hand; : पार्णिभ्यामवनेजनाय (ŚBr.) for washing the hands; hoof of a horse ii.31.2 पृथिव्याः सानौ जंघनन्त पार्णिभिः 'पाण्युपलक्षितैः पादैः'. **पाणि-ग्रह्-अण** *n.* विवाह; marriage. **पाणि-ग्राह्-अ** *m.* वर; bridegroom.

पाणि-घ्-अ Cp. पाणिघ्म्-अ. **पाणि-घ्म्-अ** *a.* ताली बजाने वाला; one who claps his hands = **पाणिसंघात** TBr. iii.4.15.

पाणि-मात्र-पुष्करा [पाणिः प्रमाणमस्य तत् पाणिमात्रम् । पाणिमात्रं पुष्करं मुखं यासां ताः स्रुचः] *f.* हाथ भर मुंह वाली; having the mouth as big as a hand (ladle).

पाण्डित्-य [= प्राज्ञित्य] *n.* ज्ञान; knowledge, scholarship.

पाण्डु *a.* पीलेपन को लिये श्वेत, श्वेत, पीत; yellowish white, white, yellow ŚBr. **पाण्डुव्-अ** *a.* पाण्डुर, श्वेत, बिना रंग का गरम कपड़ा, कंबल; white, uncoloured woollen garment, blanket. पाण्डवं परिधापयति ŚBr.

पाण्-य *a.* पाणिवर्ती; being in or belonging to the hand.

पात्-अ *m.* पतन; fall; cp. उत्पात 'उपजनः', portent.

पातल्य *n.* पछल्ला; a peg iii.53.17 इन्द्रः पातल्यं ददतां शरीतोः 'पतनशीले कीलके'.

पा-तवे [*Dat. Inf.*] पीने को; to drink i.108.2 तवां अयं पातवे सोमो अस्तु such let this Soma be (for you) to drink.

पा-तृ *a.* पीने वाला; one who drinks viii.93.33 पाता सोमानामसि.

पा-त्र (1) *n.* पान-साधन, बरतन-भांडे; cup, drinking vessel, vessel TS. v.6.2.3 पात्रान्न छिद्यते यस्यैता उपधीयन्ते 'गृहोपकरणसंघातात्'; cp. Sat ix.4, i.110.5 एकं पात्रम्; dish पात्रैरन्नमद्यते (MS.) food is eaten with the aid of dishes; भाजन; reservoir, receptacle, womb, i.104.8 मा नः पात्रा भेत् 'अपत्यानि'. (2) *n.* पान; drink i.82.4 पात्रं हारियोजनम्, vi.44.16 इदं पात्रमपायि this bowl (drink) has been drunk. **पात्र-निर्-णेग्-अ** *a.* पात्रशोधक; one who cleanses vessels TBr. iii.48.

पाथ्-अस् [connected with पथ्] *n.* स्थान; place, spot

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

i.88.10 पाथो देवेभ्यः सृज 'पशुरूपमन्नम्', vii.5.7 वायुर्नः पाथः परि पासि 'सोमम्', VS. xxi.43 प्रिया पाथांसि 'अन्नानि'.

पाथि-कृत्-अ *a.* पथिकृद्गुणवान्, पथिकृत्संबन्धी; belonging or relating to Pathikṛt Agni Sat. vx.1.

पाथ्-इस् *n.* मार्ग, स्थान; way, place KS. xvi.18 अपां त्वा पाथिषि सादयामि = VS. xiii.53 पाथसिः; पाथिषि is perhaps formed on संधिषि.

पाथ्-र्य *a.* स्वर्गीय; heavenly vi.16.15 तमु त्वा पाथ्यो वृषा on TS. iii.5.11.4 'पाथ्यो वृषा नाम कश्चिद् ऋषिः' a mighty bull (let loose to wander about) on paths. Cp. i.36.10.

पाद् = पद् *m.* भ्रमण; walk.

पाद्-अ *m.* पैर; foot, a fourth x.90.3 पादोऽस्य विश्वा भूतानि.

पाद-गृह्-य [*Gd.*] पैर से पकड़कर; seizing by the foot iv.19.12 यत् प्रक्षिणाः पितरं पादगृह्य. **पाद-मात्र** *n.* एक पैर भर; one foot long. **पाद-र्क** *m.* छोटा पैर; little foot viii.33.19 संतरां पादकौ हर put your two little feet closer together.

पादावनेजनी *f.* पादप्रक्षालनार्थ जल; water meant for washing feet. Cp. हस्तावनेजन AV. xi.1.13. **पादावनेज्य** *n.* पादप्रक्षालन; washing the feet TMB. vi.1.11. **पादावर्त्-अ** *m.* डिगों या पैरों से नपा क्षेत्र; a field measured by strides.

पाद्-उ *m.* पाद x.27.24 स पादुरस्य निर्णिजो न मुच्यते.

पादोदर *m.* उरग; snake Praśna.

पाद्-य (1) *a.* पादसंबन्धी; relating to foot. (2) **—म्** *n.* पादप्रक्षालनार्थ जल; water meant for washing feet.

पान (1) *n.* पीना; drinking. (2) पेय; drink; cp. पान √पा 'protect'. Mark अवपान in i.136.4 सोमो भूत्ववपानेष्वाभगः let Soma be a participator in drinking bouts. **पान्त** *m.* पान; drink, draught i.122.1 प्र वः पान्तं भरध्वम्.

पान्-त्र *m.* पक्षिविशेष (गृहकोकिलः, शुकः); a kind of bird TS. v.5.18.1 पान्त्रः कशः, but cp. VS. xxiv.26 अन्तरिक्षाय पांक्त्रान् 'मूषकजातिविशेषान्'.

पान्-नेज्-अन *n.* पादप्रक्षालन पात्र; vessel in which the feet are washed ŚBr. iii.8.2.1 पत्नीं पान्नेजनं बिभ्रतीम्.

पाप्-अ [अप + अप 'off and off', a despicable thing or act; cp. अपतरं पापीयान् स्यात 'more despicably wicked' MS. i.6.8] (1) *a.* पापी, भ्रान्त, मूढमनस्क; sinful, bewildered, confused viii.61.11 न पापासो मनामहे we deem not ourselves wicked, यद् अन्योन्यं पापमवदन् (ŚBr.) that the one called the other wicked, TS. ii.2.8 यो हतमनाः स्वयं पाप इव स्यात् 'भ्रान्तः', ŚBr. i.4.5.5 विपतितसोमेव पापः पुरुषो भवति 'कदर्थिताङ्गः'; bad, stinking JUB. i.182.19 न पापं गन्धमपानिति. (2) *mn.* पाप; evil. **पाप-क** *a.* खराब; bad, evil पापकः स्वप्नः 'दुःस्वप्नः' Sat. xxvii.4. **पाप-कार्-इन्** *a.* पापकर्ता; evil-doing. **पाप-कृ-त्** = पापकारिन AV. x.1.23. **पाप-कृत्या** *f.* पापकर्म; evil deed, crime AV. iii.31.2. **पाप-कृ-त्वन्** *a.* पापकृत्; sinner AV. xix.35.3 पापकृत्वानमागतम्.

पाप-त्व *n.* लाचारी, गरीबी; indigence vii.32.18 न पापत्वाय रासीय. **पाप-नामन्** *a.* बदनाम; having ill fame.

पाप-परा-जित *a.* बुरी तरह हारा; ignominiously defeated. **पाप-भद्र** [अनिष्टफलमिष्टफलं च] *n.* बुरा-भला; bad and good.

पाप-यक्ष्म *m.* राजयक्ष्मा; the evil disease, i.e. consumption पापयक्ष्मगृहीतः 'यक्ष्मरोगगृहीतः' TS. ii.3.5.

पापयिष्ट [√पापय 'lead unto evil'] TS. iii.2.8.3 मा नस्तस्मादेनसः पापयिष्ट 'तेन पापेनास्मान् पापिष्ठान् मा कुरुत'.

पाप-लोक *m.* कुत्सित जगत्; the evil world AV. xii.7.3 यथायाद् यमसादनात् पापलोकान् परावतः 'evil worlds'.

पाप-वस्-ईयस् [पापं निष्कृष्टं वसीयः श्रेष्ठम्] *n.* पाप एवं पुण्य; good and bad TMB. xii.4.9 विधृतिः पापवसीयसो भवति य एवं वेद. **पाप-वसीयस्-अ** *n.* सांकर्य; intermixture TMB. xiii.4.7 पापवसीयसादबिभयुः 'एतयोः सांकर्यात्'. **पाप-वस्यस्-अ** *n.* औत्तराधर्य, उपरातली; inversion, confusion ŚBr. i.1.4.6 नेत् पापवस्यसर्मसदिति. On TS. v.1.2.5 'पापमेव वसु धनं यस्य कर्मणस्तत् पापवसु, अतिशयेन पापवसु इति पापवस्यम्। अत्यन्तं निकृष्टम्', on TS. ii.2.11 'पापेन वस्यसं वसुमत्तरं पापवस्यसम्, पापाधिक्योपेतम्'.

पाप-वार्त *m.* अपान वायु; the wind Apāná, cp. JUB. i.012.19 न पापं गन्धमपानिति. **पाप-वाद्-अ** *m.* अशुभ ध्वनि; inauspicious cry AV. x.3.6 शकुनेः पापवादात्.

पाप-र्सम, —मम् *n.* दुर्वर्ष; a bad year TS. ii.3.8.4 = दुःर्षमम् ŚBr.

पापावहीयम् [√हा] *av.* पाप को पीछे छोड़ कर; leaving the sin behind TS. viii.3.1.1 पापावहीयं वा एतेन भवन्ति 'पापक्षयमेतेन प्राप्नुवन्ति'.

पापार्हन् *n.* निषिद्ध दिन; inauspicious day : पापार्हः.

पाप्-इष्ठ *a.* अतिशयेन पापी; the most wicked or wretched AV. vii.115.3 तासां पापिष्ठा निर्ऋतिः प्र हिण्मः. **पापिष्ठतरम्** ChUp.

पाप्-ईयांस् (1) *a.* अतिशयेन पापी, दरिद्र; more indigent

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

more wicked or scamp TS. v.2.2.4 स पापीयान् भविष्यसि 'दरिद्रः'; छोटा; inferior श्रेयसो वै पापीयान् कृतानुकर्: ŚBr. i.4.1.11. (2) greater sin : इतो वै नः पापीयः सचते 'अतिशयितं पापम्' ŚBr. i.1.1.16.

पापी [also —**पापा**] *f.* पापन; evil-doer, wretched x.108.6 तन्वः सन्तु पापीः.

पाप्-मन् (1) *n.* पाप, दारिद्र्य, दुर्भाग्य, आपद् ; mischief, sin : अपतमः पाप्मानं हते (TS.) she drives away darkness and sin; misfortune, calamity. (2) *a.* पापी; wicked, virulent TBr. i.6.1 पाप्मानमेव निर्ऋतिम् 'प्रतिकूलाम्', TMB. xv.2 अवमेन पाप्मानमघ्नन् 'पापरूपं वृत्रम्'.

पा-मन् [*ns.* पामा] *m.* खाज; scab. **पा-मन्-अ** *a.* खाज वाला; scabby ŚBr. iii.2.1.13 ततो दीक्षितः पामनो भवितोः hence the initiated man can become scabby. **पामनं-भाव्-उक** *a.* जिसे खाज की बीमारी होने का डर बना रहता है; prone to scab TS. vi.1.3.8 = **पामंभविष्णु**.

पाय्-अन *n.* पिलाना; causing or giving to drink i.116.9 क्षरन्त्रापो न पायनाय रायें; क्लेदन; wetting ĀpŚS. 327 मूलान्युपपाययति.

पाय्-उ [ŚBr. पायु] (1) *m.* गुदा; anus TS. v.7.15. (2) [√पा 'protect'] *a.* रक्षी; protector i.31.13 त्वमग्ने पायुरन्तरः. (3) *m.* name of a person vi.47.24 अश्वर्थः पायवेऽदात.

पाय्-य *n.* पेय; to be drunk, in कुण्ड-पाय्य and पूर्व-पाय्य.

पार्-अ [√पृ] (1) *a.* पारयिता, पार ले जाने वाला; taking across v.31.8 त्वं पारं इन्द्र. Pada पारः; but S. reads पारे 'नदीनां तीरे'. (2) *m.* परला तीर; the farther bank or shore i.121.13 प्रास्य पारं नवतिं नाव्यानाम् 'पारं तीरदेशम्'; the limit (of the darkness) on both sides i.92.6 अतारिष्म तमसस्पारमस्य 'समाप्तिप्रदेशम्', i 46.7 आ नो नावा मतीनां यातं पाराय गन्तवे do ye two come to us with the boat of our hymns to go to the farther shore; consummation or conclusion of a rite viii.19.34 यमादित्यासो अद्रुहः पारं नयथ 'आरब्धस्य कर्मणः परिसमाप्तिम्'; the ends of a road x.29.5 प्रेरय सूरो अर्थं न पारम् ; अन्त; end सूक्तस्य पारं गत्वा 'अन्तम्' Kauś. xi.73.

पार्-अण *a.* पारक; taking across; in सं-पारण.

पार-तस् *av.* परली पार, दूसरे तट पर; on the opposite bank.

पार-तीर्-ति *f.* पार जाना; to cross over to the other shore KS. vii.6.

पारमेष्ठ्-य *n.* प्रजापति-लोकप्राप्ति; attainment of Prajāpati-loka.

पारय्-इष्णु *a.* पार ले जाने वाला, रक्षी; taking across, saving वीरुधः पारयिष्णवः TS. iv.2.6.1 = x.97.3.

पारस्वत्-अ *a.* गदहे का; of the ass AV. vi.72.3 यावदङ्गीनं पारस्वतम् (पसः).

पाराच् [पार √अञ्च्] *a.* परामुख, पारगामी, पराङ्मुख; with head turned to the other side or away पाराचा शिरसा 'अनावृत्तेन शिरसा' TMB. v.1.3.

पारावत *m.* परेवा; turtle VS. xxiv.25; एक नाम; name of tribe (= 'people from afar' v.52.11), viii.34.18. —**घ्नी** *f.* epithet of Sárasvatī vi.61.2 पारावतघ्नीं सरस्वतीम् 'परावति दूरदेशे विद्यमानस्यापि वृक्षादेर्हन्त्रीम्'.

पारावार *n.* पर एवं अर्वाक् तीर; this and the other side of a river.

पारिकुट *m.* परिकृत् , परिचारक; attendant. **पारिक्षित्-अ** [परितो दुरितं क्षीयते येन स परिक्षित् अश्वमेधः । तद्याजी] (1) *a.* अश्वमेधयाजी; one performing the Áśvamedha sacrifice. (2) *m.* परिक्षित् का पुत्र; son of Parikṣit = पारिक्षितीय ŚBr. **पारिक्षितीं** name of AV. xx.127.7-10.

पारिजानत [परिजानतोऽपत्यम्] *m.* परिजानन्त का पुत्र; Alamma, son of Parijānant TMB. xiii.4.11.

पारि-णह्-य *n.* घरेलू सामग्री; household effects = **पारिणह्य** TS. vi.2.1.1 = **पारिणह्य** : पत्नी वै पारिणह्यस्येशे MS. iii.7.9.

पारि-प्लव्-अ [देवतागुणशंसनरूपं शस्त्रम् । क्रमरहितानां हि ऋचां शंसनं पारिप्लवे क्रियते] *m.* केन्द्र में घूमने वाला; moving in a circle, name of particular legends recited at the Aśvamedha and repeated at certain intervals throughout the year : अश्वमेधयागे रात्रिषु राजानं सकुटुम्बमुपवेश्य तस्यांग्रे वैदिकान्युपाख्यानानि अन्यानि च पुण्यानि अध्वर्युणा वक्तव्यानि । तदिदं पारिप्लवाख्यं कर्म. Cp. Sat. i.1 पारिप्लवार्था दाशतय्यः.

पारुष्-एय *a.* धब्बेदार, चित्रित; spotted, freckled AV. v.22.3 यः परुषः पारुषेयः.

पारुष्-य *n.* परुषता, अपवाद, अधिक्षेप; harshness, reproach, insult AV. xii.4.3 पारुष्यमवधीर्यमाना.

पार्जन्य्-अ *a.* पर्जन्यदेवताक, पर्जन्यसंबन्धी; having Párjanya as deity, belonging to Párjanya TS. v.5.21.1, VS. xviv.34.

पार्थव्-अ *a.* पृथुवंशज; a descendant of Pṛthu vi.27.8 दक्षिणा पार्थवानाम्.

पार्थ-होम [पृथिनाम्ना दृष्टैर्मन्त्रैर्होमः] *m.* अग्नये स्वाहा (TS. i.8.13.3) आदि पार्थनामक मन्त्रों द्वारा आहुति; oblations

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

offered reciting अग्नये स्वाहा etc.

पार्थिव्-अ (1) *a.* पृथिवी-संबन्धी; relating or belonging to earth, terrestrial viii.88.5 न त्वा विव्याच रज इन्द्र पार्थिवम् the terrestrial space does not contain thee, O Indra; पृथिवीप्रद, गृहक्षेत्रादिप्रद; procuring home or field and the like Khādira. iv.1.13. (2) **—वम्** *n.* पार्थिव जगत; terrestrial place.

पार्थुरश्म्-अ *n.* पृथुरश्मि द्वारा दृष्ट साम; name of the Sāman seen by Pṛthuraśmi TMB. xiii.4.7, TS. v.4.11.3.

पार्थ्-य *m.* पृथिपुत्र; a descendant of Pṛthi x.93.15 सद्यो दिदिष्ट पार्थ्यः 'पार्थो (S.) नाम युवनाश्वनामकस्यकुले पृथेः पुत्रः'.

पार्-य (1) *a.* पारवर्ती; belonging to the other shore TS. iv.5.8.2; पारग, पारगामी; passing through, going across i.121.12 पार्यं ततक्ष वज्रम 'शत्रूणां पारणेऽतिक्रमणे समर्थम्'; helping through and through iv.25.1 महेऽवसे पार्याय 'पारमर्हते'; going or reaching the extreme end vi.40.5 यदिन्द्र दिवि पार्ये 'पारगे दूरदेशे दिवि'; decisive iii.32.14 स्तवै पुरा पार्यादिन्द्रमह्नः 'पारे भवादतिदूरवर्तिनः' = TS. i.6.12.3 'उत्तमान्मरणदिवसात्'. (2) *n.* **पार्यम्** *n.* दूरतम अन्त; the extreme end vi.66.8 स व्रजं दर्ता पार्ये अध द्योः 'संग्रामे'; decision iv.16.11 कविर्यदहन् पार्याय भूषात् 'पारणाय'.

पार्वण्-अ [पर्वसु भवः] *a.* पर्वसंबन्धी; belonging to a division of time or change of the moon, such as at the new and full moon ĀpGS. vii.23.

पार्वती *f.* पर्वतप्रभवा नदी; a mountain stream. **पार्वत्-एयी** *f.* पर्वती की पुत्री; daughter of Parvatī ŚBr. i.1.5.17.

पार्श्-र्व *n.* पक्ष, बगल; the region of the ribs, side, flank iv.18.2 तिरश्चता पार्श्वात्.

पार्षद्-वार्ण [पृषद्वाणस्यापत्यम्] *m.* एक नाम; name of a patron viii.51.2 पार्षद्वार्णः प्रस्कण्वं समसादयत् 'परुषवाक्'.

पार्ष्ट्-एय *a.* पृष्टिवर्ती; being within the ribs AV. ii.31.4 पार्ष्टेयं क्रिमिम्.

पार्ष्णि [√स्फर्] *f.* एड़ी; heel TS. iv.6.9.2 पार्ष्णिया वा कशया वा तुतोद = i.162.17 पार्ष्ण्या.

पाल-अ [= पारयतीति] *a.* रक्षी; guardian; in अज-पाल etc.

पा-लागल [= पालाकल Sat. xiii.4] *m.* प्रहेय, प्रेष्य, अनृत दूत; runner, (a false) messenger = पादलग्नः 'one who touches the feet of the man to whom he carries a message saying पा लागै; obviously a very late term intruding into Vedic works. *f.* **—लीं** 'दूतदुहिता' KŚS.

पालाश्-अ *a.* पलाशसंबन्धी; coming from or belonging to the Palāśa tree, made of the Palāśa wood.

पालित्-य *n.* पलितभाव, श्वैत्य; greyness, hoariness, AV. xi.8.19 जरां खालित्यं पालित्यम् 'hoariness'.

पाव्-अ *a.* चमकीला; shining. Cp. पर्वि.

पाव्-अर्क (1) *a.* पवित्र करने वाला, पवित्र, स्वच्छ, शुभ्र; pure, clear, bright ix.101.2 यो धारया पावकया. (2) **—र्कः** *m.* अग्नि; fire i.60.4 उर्शिक् पावकः.

पावर्क-वती *f.* [पावको अस्मभ्यं शिवो भव इत्येवं पावकशब्दो यासु ऋक्षु वर्तते ताः] पावक शब्द वाली ऋचा; the verse containing the word पावक TS. v.4.4.5. **पावर्क-वर्चस्** *a.* शोधक, दीप्तिमान्; brightly resplendent x.140.2 पावकवर्चाः शुक्रवर्चाः, cp. TS. iv.2.7.3. **पावर्क-वर्-ण** *a.* भास्वररूप; of brilliant colour or aspect viii.3.3 पावर्कवर्णाः शुचयः. **पावर्क-शोच्-इस्** *a.* झिलमिलाता; shining brightly iii.11.7 क्षयं पावर्कशोचिषः (अग्नेः). Cp. iii.2.6 पावकशोचे (अग्ने *Voc*).

पा-वन् [√पा] *a.* रक्षी; protecting; in अभिशस्ति-पावन्. **पा-वन्** *a.* पाता; drinking; in सोम-पावन्. **पाव्-अन** *a.* पावक; purifying.

पावमान [पवमानः सोमो देवता यस्य] *a.* पवमानदेवताक; having Pavamāna as deity; पवमानसंबन्धी; belonging to the clear flowing (Soma-juice) or to Agni Pavamāna. **—मानी** *f.* पवमानदेवताकाः or पवमानानुवाकगता ऋचः.

पावीरव्-अ *a.* विद्युत् (पवीरु) से उत्पन्न; proceeding from or relating to the thunderbolt. **—रवी** *f.* vi.49.7 पावीरवी कन्या चित्रायुः सरस्वती 'शोधयित्री' = TS. iv.1.11.2. Comm. 'पातॄन् वीरांश्च जनयतीति'.

पाश्-अ [√पश्] *m.* जाल; snare, noose i.24.15 उत्तमं पाशम्, वरुणपाशाभ्यां वा एषोऽभिधीयते MS. iii.7.8. **पाश-द्युम्न** *m.* एक नाम; name of a person vii.33.2 पाशद्युम्नस्य वायतस्य सोमात.

पाश्-इन् *a.* पाशवान्; laying snares ix.73.4 पदेपदे पाशिनः सन्ति सेतवः 'पापकृतां बाधकाः'.

पाशुक *a.* पशु (याग)-संबन्धी; (vessels) used in an animal sacrifice पाशुकानि पात्राणि; पाशुकहौत्रमन्त्राः read in TS. iii.5.11.

पाष्-आर्ण *m.* पाहन, पत्थर; stone. Cp. Hindi पहाड़ 'mountain'; Kati parśi 'stone', 'mountain', Afghāni parṣa 'stone'; in the light of these पाषार्ण 'should come from *पार्ष्-आण; i.56.6 पाष्या, ix.102.2 पाष्योः from *pārṣ-ya.

पार्षी [पाशी in Kauś.] *f.* पाषाण; stone (cp. above);

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मुट्ठी; fist.

पाष्ठौह्-अ *n.* पष्ठवाह् द्वारा दृष्ट साम; the Sāman seen by Paṣṭhavāh TMB. xii.5.10-11.

पाष्-र्य *n. pl.* पाषाण; stone, the two stones pressing Soma, a rampart of stones i.56.6 विं वृत्रस्य समया पाष्र्यारुजः 'पाष्या शिलया यद्वा शक्त्या', ix.102.2 उप त्रितस्य पाष्र्योः (पाष्ययोः) 'पाषाणवद् दृढयोः'.

पास्त्य (1) पस्त्य अर्थात् घरसंबन्धी; belonging to home, domestic. (2) —**म्** *n.* गृह्य; domestic affairs iv.21.6 पास्त्यस्य होता 'गृहे वसता यजमानेन'.

पि = अपि; in पिधान etc.

√**पि** √**पी** [Cp. √ पिन्व्] फूलना; to swell; भरपूर होना; to abound in vi.103 पीपाय सं श्रवसा मर्त्येषु he abounds in fame among mortals; बढ़ाना; to increase vi.70.6 ऊर्जं नो द्यौश्च पृथिवी च पिन्वताम् may heaven and earth increase our strength; भरपूर देना; to give abundantly vii.65.2 द्यावा च यत्र पीपयन्नहा च where heaven and earth and the days have given abundance. Forms. I. A. : *Pr.* पयते. II. Ā. : *Pt.* पियान. V. : *Pr.* पिन्विरे; *Pt.* पिन्वन्त्, *f.* पिन्वती; पिन्वान. *Pf.* पीपेथ, पीपाय; पिप्यथुर्; पिप्युर्; पिप्ये; *Sb.* पीपयस्, पीपयत; पीपयतस्; पीपयन्; पीपयत; पीपयन्त; *Inj.* पीपेस्; *Ipv.* पीपिहि, पीपय; पिप्यतम्, पिप्यताम्; पिप्यत; *Pt.* पीपिवांस्; पीप्यान and पीप्यान. 'abounding in'. *Ppf.* अपिपे; अपिपेम, अपीप्यन; अपीपयत; अपीपयन्त. *Pp.* पीर्न.

√**पिंश्** cp. √ पिश्. **पि-र्क** *m.* कोयल; cuckoo TS. v.5.15.1. **पिङ्ग** *m.* पिङ्गवर्ण भूत; some reddish-brown spirit AV. viii.6.25 पिंङ्ग रक्ष जायमानम्. **पिङ्ग-र्ल** (1) *a.* लाल-भूरा, गरड़ा, पिङ्गाक्ष; reddish-brown, tawny AV. xi.5.26 पिङ्गलः ब्रह्मचारी. (2) —**र्ला** *f.* उलूक; owl Sat. xix.5. **पिंङ्गा** *f.* वाद्यविशेष; a particular musical instrument viii.69.9 पिंङ्गा परि चनिष्कदत् 'पिङ्गवर्णा ज्या'.

पिञ्ज-ऊर्ल *nf.* दर्भपुंजी; handful of Darbha = पुञ्जील त्रीणि दर्भपवित्राणि एकत्र बद्धानि पिञ्जूलीत्युच्यते.

पिंठीनस् *m.* name of a man vi.26.6 त्वं रजिं पिंठीनसे दशस्यन् 'एतन्नामकाय'; cp. पैठीनसि 'पिठीनसोऽपत्यम्'.

पिण्ड्-अ [*pins-da = pinzḍa √पिष्] *m.* पिण्ड; lump i.162.19 तांता पिण्डानां प्र जुहोम्यग्नौ, vi.47.23 दशो हिरण्य-पिण्डान् दिवोदासादसानिषम् ten lumps of gold I have received from Divodāsa. **पिण्ड-पितृ-यज्ञ** [पिण्डैः साध्यः पितृ-यज्ञः; अत्र होमानन्तरं पितॄनुद्दिश्य पिण्डदानविधानात्] *m.* पितरों को पिण्डदान; offering piṇḍas to the Manes.

पिता-पुत्र-ईया [पितरः पुत्राश्च यस्यां कीर्त्यन्ते सा सुब्रह्मण्या] *f.* पिता-पुत्र वाली सुब्रह्मण्या; the Subrahmaṇyā mentioning fathers and sons Sat. vii.8.

पिता-मर्ह [*पिता महः 'the great father'] *m.* बाबा; grandfather.

पि-तु [√पी 'swell'] *m.* पान, भोज्य, अन्न; drink, draught, nourishment, food VS. xix.56 भजन्त पित्वः 'पानम्', xxxiv.7 पितुं नु स्तोषम् 'अन्नम्'; viii.3.24 आत्मा पितुस्तनूर्वासः 'पितुः जनकस्य' (cp. x.107.7 दक्षिणान्नं वनुते यो न आत्मा), i.187.1 'अन्नम्', TS. v.7.2.4 मयोभूः पितो आ विशस्व 'अन्नभूत'. **पितु-कृत्-तर** *a.* अधिक भोजनप्रद; providing more nourishment x.76.5 पितुकृत्तरेभ्यः 'अत्यन्तमन्नसाधकेभ्यः'. **पितु-भज्** [strong –भाज्] *a.* भोक्ता; enjoying food i.124.12 नरश्च ये पितुभाजः. **पितु-भृ-त्** *a.* अन्नप्रद; bringing food x.172.3 पितुभृतो न तन्तुर्मितः. **पितु-मन्त्** *a.* पोषक तत्त्ववान्; attended by oblations, nourishing i.101.1 पितुमद् वचः 'हविर्लक्षणेनान्नेनोपेतम्', provided with food and drink iv.1.8 पितुमतीव संसत् 'अन्नादिमती'. **पितु-र्षण्-इ** *a.* भोज्यप्रद; bestowing food x.71.10 पितुर्षणिर्येषाम्.

√**पितूय** [*Denom.*] भोज्य चाहना; to seek nourishment x.142.2 ते अग्ने पितूयतः 'अन्नमिच्छतः'.

पि-तृ *m.* पिता; father. *Pl.* **पितरः** 'fathers'. **पितरौ** 'parents' i.121.5. **पितापुत्रौ** 'father and son' AV. vi.112.2.

पितृ-किल्विष *n.* माता-पिता के विरुद्ध अपराध; offence committed against parents. **पितृ-कृ-त** *a.* पिता द्वारा अथवा पिता के विरुद्ध किया; done by or against father AV. v.30.4 एनसः पितृकृतात्.

पितृ-तम *a.* अतिप्रेमी पिता; the most fatherly of fathers iv.17.7 पितृतमः पितॄणाम् 'अतिशयेन पालकः'. **पितृ-देवत्-य** [पितृदेवताभ्यो हितः] *a.* पितरों को हित; good for the Pitṛs यदि नाश्नाति पितृदेवत्यो भवति if he does not eat he becomes a worshipper of the Manes (ŚBr.), TBr. i.6.8 सा पितृदेवत्यं दुहे.

पितृ-पी-त *a.* पितरों द्वारा पीत; drunk by the Pitṛs. **पितृ-बन्धु** (1) *n.* पिता की ओर से संबन्ध; relationship by the father's side AV. xii.5.4.3. (2) *a.* kinsman by the father's side. **पितृ-मन्त्** *a.* पितृमान्; having (illustrious) father AV. xviii.4.73 सोमाय पितृमते; instructed by the father TS. i.4.34.2. **पितृ-मेध्-अ** [आहिताग्नेर्दाहसंस्कारः] *m.* आहिताग्नि का दाह; funeral rites of one who had established fire, oblations

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

made to the Pitṛs.

पितृ-यज्-अ *m.* पितृयाग; fathers' sacrifice = पितृमेध AV. xii.2.7 तं हरामि पितृयज्ञाय 'fathers' sacrifice'. **पितृ-याण** *n.* जिस पर पितर चले हैं; trodden by the Pitṛs x.2.7 पन्थामनु प्रविद्वान् पितृयाणम् 'पितरो येन मार्गेण गच्छन्ति तम्'. **पितृ-लोक्-अ** *m.* पितरों का लोक; the world of the Pitṛs AV. xviii.4.64 पितृलोकं गमयन् जातवेदाः. **पितृ-वत्** *av.* पिता की तरह; like a father. **पितृ-वित्-त** (1) *a.* पिता से मिला; acquired from the father i.73.1 रयिं पितृवित्तः 'पितुः सकाशाल्लब्धः'. (2) **—म्** *n.* बपौती, रिक्थ; patrimony.

पितृव्य *m.* चाचा; paternal uncle.

पितृ-श्रव्-अण *a.* पिता को ख्यात करने वाला; bringing fame to father i.91.20 वीरं पितृश्रवणम् 'पिता प्रख्यायते येन पुत्रेण तम्'. **पितृ-षद्** *a.* पिता के साथ रहने वाली; living (unmarried) with her father, dwelling with the Pitṛs x.85.21 अन्यामिच्छ पितृषदम् 'पितृकुले स्थिताम्', AV. xiv.2.33. **पितृ-षद्-अन** [पितॄणां सदनं स्थानं यस्मिन् लोके नान्येषां स लोकः] *m.* पितृनिवासस्थान; abode of the parents AV. xviii.4.67 पितृषदने त्वा लोके आ सादयामि.

पितृ-हू-य [पैतृकमाह्वानम्] *n.* पितरों का आह्वान; invoking the Manes.

पित्-त *n.* पित्त, तेजस्; bile, lustre, heat अग्ने पित्तमपामसि 'तेजः' TS. iv.6.12, AV. i.24.1.

पित्र्-य (1) *a.* पित्रिय, पितृ-संबन्धी, पैतृक; belonging to the fathers, got from father x.56.6 पित्र्यं सहः 'पितुरादित्यस्य संबन्धि(नम्')', iii.39.2 सनजा पित्र्या धीः an ancient hymn of our forefathers. (2) **—म्** *n.* the Śrāddha kalpa ChUp. **पित्र्या-वन्त्** *a.* पैतृक धन वाली; inheriting paternal wealth, heiress ix.46.2 योषेव पित्र्यावती 'पितृमती'.

पित्र्व (1) *m.* लहू पीने वाला व्याघ्र; tiger TS. v.5.17.1. (2) *n.* in अभि-पित्र्व, प्र-पित्र्व, अप-पित्र्व and स-पित्र्व all connected with पितु 'food' and implying 'time of meals'.

पिदाकु = पृदाकु. **पिद्ध** *m.* मृगविशेष; a kind of deer VS. xxiv.32 = पित्र्वः.

पि-नाक [अपि-नाक] *n.* रुद्रधनुष; Rudra's bow AV. i.27.2, TS. iv.5.10.4. **पिनाक-हस्त** an epithet of Rudra. **पिनाकावस** [पिनाकस्य अवसो व्यापारः परमो यस्य] *a.* पिनाकपाणि; Rudra, wielding the pināka.

√पिन्व् फूलना, फुलाना, पावस उतरवाना; to fatten, cause to swell, distend, induce a cow to yield milk Sat. xxiv.7 स्तनं कृत्वा पिन्वयेत् 'पयः स्रावयेत्'. Forms. I. : *Pr.* पिन्वति, –ते; *Inj.* पिन्वत्; पिन्वन्त; *Ipv.* पिन्व; पिन्वतम्; पिन्वत; Ā. पिन्वस्व, पिन्वताम्; पिन्वध्वम्; *Pt.* पिन्वन्त्. Mark TS. v.7.8.2 घृतं पिन्वन 'पिवन्', ix.40.33 पिन्वन् धाराः, पिन्वमान, ix.97.14 रसाय्यः चमसा पिन्वमानः; पिन्वानं ix.94.2 धियः पिन्वानाः. *Ipf.* अपिन्वम्, अपिन्वस्, अपिन्वत, अपिन्वतम्; अपिन्वत, अपिन्वन्; Ā. (*3. s.*) अपिन्वत. *Pf.* पिपिन्वुर्; *Pp.* पिन्वित. *Cs.* पिन्वयति. See √पि 'swell'.

पिं-पव्-इ-षु [√पू *Desid.*] *a.* पवित्र करने का इच्छुक; wishing to purify.

पिं-पा-न [√पा 'drink'] *a.* पिये, मस्त; drunk, sodden AV. ix.4.21 अयं पिपान इन्द्रः.

पिं-पिष्-वन्त् [√पिष्] *a.* पीसने वाली; crushing, grinding i.168.7 त्वेषा विपाका मरुतः पिपिष्वती 'पेषणवती'.

पि-पील [√पीड्] *m.* कीड़ी; ant x.16.6 पिपीलः सर्प उत वा श्वापदः. **—लक** *m.* मकौड़ा; a large black ant. **पिपीलिका** *f.* a female ant. **पिपीलिका-मध्या** *f.* a variety of Anuṣṭubh : प्रथमतृतीयौ पादौ द्वादशाक्षरौ मध्यमोऽष्टाक्षरः. **पिपीलिकोद्वाप** *m.* कीड़ियों द्वारा निकाली मृत्; the earth dug up by the ants.

पि-पी-षु [√पा *Desid.*] *a.* पानेच्छु; desirous of drinking vii.59.4 तूयं यात पिपीषवः.

पिप्पका *f.* पक्षिविशेष; a kind of bird VS. xxiv.40.

पिप्पल *m.* पीपल; berry of the pīpal. **पिप्पली** *f.* पीपली; berry AV. vi.109.1.

पि-प्य्-उषी [√पी 'swell'] *a.* फूली; swollen viii.14.3 धेनुः पिप्युषी 'प्रवर्धयित्री'.

पिं-प्र-अती [√पृ 'take across'] *f.* बढ़ाती हुई; furthering iv.56.7 तरन्ती पिप्रती ऋतम् 'पूरयन्त्यौ'.

पिं-प्र-उ *m.* एक राक्षस; name of a demon slain by Indra i.101.2 यो अहन् पिप्रुमव्रतम्.

पिन्द्-अर्न [अपि √पद्; cp. Ln. oppidum] *a.* दृढ; firm, hard, solid vi.46.6 विश्वा सु नो विधुरा पिन्दना 'पिन्दनानि रक्षांसि पिहितमव्यक्तं शब्दयन्त इति', ix.15.6 एष वसूनि पिन्दना 'पीडितानि रक्षांसि'. **पिन्दमान** *a.* becoming firm or solid ŚBr. i.6.3.7. Cp. **आ-पिन्दमान** 'strengthening' x.101.11 उभे धुरौ वहिरापिन्दमानः.

पिय्-आरु [√पी [*a.* निन्दक, पीडाकर; scoffing, reviling, hurting VS. xviii.69 वृत्रं वर्धमानं पियारुम् 'हिंसितारम्', i.190.5 बृहस्पते चयस इत पियारुम् 'हिंसकम्'.

पिलिप्पिला *f.* पिलपिली, श्लक्ष्ण; smooth, bland VS. xxiii.11.12. On TBr. iii. 9.5 'ध्वनिविशेषस्य पिलिप्पिले-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्यनुकरणम्'.

√**पिश्** (मांस) काटना; to carve out i.166.10 मांसमेकः पिंशति; घड़ना; to fashion out i.161.9 चमसाँ अपिंशत; रूप देना; to give form to x.184.1 त्वष्टा रूपाणि पिंशतु = MBr. i.4.6 'रेतोदकबिन्दून् अवयवीकरोतु'; अलंकार के रूप में कुछ निहित करना; to deposit something as ornament v.57.6 श्रीरधि तनूषु पिपिशे 'तनूषु अधिष्ठिता भवति'; सजाना; to deck x.110.9 यं इमे द्यावापृथिवी रूपैरपिंशत्; सजना; to beautify oneself ii.33.9 वभ्रुः शुक्रेभिः पिपिशे हिरण्यैः 'दीप्यते'. Forms. IV. : *Pr.* पिंशति, –ते. *Pf.* पिपेश; पिपिशुर्. Ā. पिपिशे; पिपिश्रे. *Ao. root* : *Pt.* पिशानं. *Ps.* पिश्यते. *Pp.* पिष्ट, पिशितः. *Int. Pt.* पेपिशत्.

पिश् *f.* आभूषण; ornament, decoration vii.18.2 पिशा गिरो मघवन् गोभिरश्वैः: 'रूपेण हिरण्यादिना'.

पिश्-अ *m.* मृगविशेष; a sort of deer i.64.8 पिशा इव सुपिशो विश्ववेदसः 'पिशं इति रुरुनाम'.

पिशं-ग्-अ [like पतंग] *a.* पिशङ्गमुख; of reddish appearance, हिरण्यवर्ण (पिश), पिङ्गलवर्ण, गोरोचनवर्ण, मांसवर्ण; reddish brown, tawny vii.55.2 यदर्जुन सारमेय दतः पिशङ्ग यच्छसे 'पिङ्गलवर्ण'. **पिशङ्ग-भृष्टि** *a.* पिशङ्गवर्ण सूल वाला; having reddish prongs i.133.5 पिशङ्गभृष्टिमम्भृणम् 'ईषद्रक्तवर्णम्'. **पिशङ्ग-रा-ति** *a.* सुनहरे देयों वाला; having gold-coloured gifts v.31.2 पिशङ्गराते अभि नः सचस्व 'बहुरूपधन'. **पिशङ्ग-रूप्-अ** *a.* हिरण्यरूप; golden-coloured viii.33.3 पिशङ्गरूप. **पिशङ्ग-सं-दृश्** *a.* सुवर्णरूप; of golden appearance ii.41.9 रयिं पिशङ्गसंदृशम् = VS. xx.8.3. **पिशङ्गाश्व** *a.* पिशङ्ग अश्वों वाला; having tawny horses v.57.4 पिशङ्गाश्वा अरुणाश्वा अरेपसः (मरुतः) 'पिशङ्गवर्णाश्वोपेताः'. **पिशङ्ग्-इर्ल** *a.* गरड़ा; reddish. **—र्ला** *f.* झिलमिलाती, extremely beautiful TBr. iii.9.5.

पिशाच्-अ [पिश-आ √अञ्च् 'eager for flesh'] *m.* पिशाच; a class of demons AV. v.29.4 पिशाचो अस्य यतमो जघास. **पिशाच-चातन्-अन** *a.* पिशाचापसारक; driving away Piśācás AV. ii.18.4 पिशाचचातनं मे दाः. **पिशाच-क्षय्-अण** *a.* पिशाचहन्ता; destroying the Piśācas. **पिशाच-जम्भ्-अन** = पिशाचक्षयण; crushing the Piśācás AV. v.29.14 समिधः पिशाचजम्भनीः. **पिशाचि** a name in i.133.5 पिशाचिं सं मृण.

पिश्-आन [*Ao. root Pt.* √पिश्] *a.* सजाने वाला decorator viii.57.3 आ रोदसी विश्वपिशः पिशानाः 'प्रकाशयन्तः'.

पिश्-इ-त (1) *a.* तैयार किया; made ready. (2) **—तम्** *n.* मांस; flesh AV. v.19.5 तृष्टं पिशितमस्यते. **पिश्-ईल** *n.* दारु-शराव; a wooden vessel or dish ŚBr.; बाहुमध्यान्तराल; the space between the two arms, a measurement. **पिशील-वीणा** *f.* वाद्यवीणा; a kind of stringed musical instrument Kauś. xxxii.11.

पिश्-उन *a.* बातें बनाने वाला, परवृत्तख्यापक; treacherous, backbiter, wicked vii.104.20 शिशीते शक्रः पिशुनेभ्यो वधम्, VS. xxxii.13.

√**पिश्** पीसना, दरड़ना; to crush, grind iv.18.9 शिरो दासस्य सं पिणग् वर्वेन. Forms. VII. P. : *Pr.* पिनष्टि; पिंषन्ति; *Inj.* पिणक् (*2.3.s.*); *Ipv.* पिनष्टन; *Pt.* पिंषन्त; *Ipf.* पिणक्. VI. P. : *Ipf.* अपीषन्. *Pf.* पिपेष; पिपिषे. *Ao. sa* : अपिक्षत्. *Ps.* पिष्यते. *Pp.* पिष्ट. *Gd.* पिष्ट्वा. *Inf.* पेष्टवै, पेष्टुम्.

पिष्-ट [√पिश्] (1) *a.* अलंकृत, श्लक्ष्ण, निर्मित; decorated, made ready VS. xxi.44 पिष्टतमया रशनया 'सुरूपया' = TBr. iii.6.12 'श्लक्ष्णतमया'. (2) *a.* पिष्ट; पिसा; crushed. **पिष्ट-लेप्-अ** *m.* पिष्टलेपसंयुक्त होम; a homa with the ājya that has stuck to the ulūkhala etc. ĀpŚS. 575, Sat ii.5. **पिष्टान्न** *n.* पिसे का बनाया भोजन; food made from what is ground.

√**पिस्** फैलना, फैलाना; to stretch, expand. Cp. पंसस्.

पि-हि-त [√धा] *f.* पिधान; closing TMB. xvii.5.4.

√**पी** (1) [connected with √प्यै, पयते, पियान] फूलना, बढ़ना, ऊपर से बह निकलना; to swell, increase, overflow i.164.28 पयते पयोभिः, iv.16.21 ईषं जरित्रे नद्यो न पीपेः, vii.62.2 द्यावा च यत्र पीपयन्नहा च where heaven and earth and the days have given abundance, vi.10.3 पीपाय सं श्रवसा मर्त्येषु he abounds in fame among mortals. √**पी** (2) निन्दा करना; to revile, abuse, envy TS. iv.2.3.4 पीयति त्वो अनु त्वो गृणाति, viii.21.14 पीयन्ति ते 'पीयतिर्हिंसाकर्मा', x.68.6 वलस्य पीयतः 'हिंसकस्य'. Cp. अ-पिन्त् in vii.82.3 exhausted or dried up.

पीठ-सर्प्-इन् *a.* पीढ़ी पर सरकने वाला, अपाहज; cripple VS. xxx.21.

√**पीड्** [अपि √सद्] सताना; to press, oppress iv.22.8 पिपीडे अंशुः, TS. ii.6.7.1 ततो घृतमपीड्यत.

पी-र्त *a.* पिया; drunk. **पी-र्तय्-ए** पानाय; to drink ix.32.5 इन्दुमिन्द्राय पीतये. **पी-र्ति** (1) *f.* घूंट; drink, draught iv.35.2 सोमस्य पीतिः, ii.14.1 कामो हि वीरः सदमस्य पीर्तिम् for the hero always desires a draught of it. (2) पान; drinking vii.59.5 अन्धांसि पीतये.

पीतु-दारु *m.* पोढ़ दारु, खदिर अथवा देवदार; khadira or devadāru = पूर्तुद्रु, (AV.) पूर्तुद्रु, (TS.) पूतु-दारु, (Kauś.)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पीतदारु etc.

पी-र्थ *m.* घूंट, पान; drinking; in सोम-पीर्थ. **पीर्थ्-य** *n.* रक्षा; protection; in गो-पीर्थ्य.

पी-र्न [√प्यै] *a.* पीवर, स्थूल; fat, thick AV. iv.1.9 आपीना 'swollen'.

पी-पि-वांस् [√प्या] *a.* आप्यान, फूला, भरा; having swelled, abounding in vii.96.6 'पीपिवांसं स्तनम्'.

पीय्-अक [√पीय् 'revile'] *a.* निन्दक; abuser, reviler AV. xvi.6.8 पीयकान्. **पीय्-अर्तु** *a.* = पीयक viii.2.15 मा न इन्द्र पीयत्नवे परा दाः = **पीर्यु** i.174.8 अदेवस्य पीर्योः.

पीय्-ऊष [later पेयूष] *mn.* खीस, मलाई आदि, अमृत; first milk of a cow after calving, milk, biestings ix.109.3 दिव्यः पीयूषः, ii.13.1 अंशोः पीयूषम्.

पीर्ला *f.* औषधविशेष; a kind of herb AV. iv.37.3 गुग्गुलुः पीर्ला.

पीलु-मती *f.* फूलों या तारोंभरी; full of flowers, i.e. stars AV. xviii.2.48 पीलुमतीति मध्यमा.

पी-वन् *a.* पीवर, स्थूल; fat. **पी-वर** *a.* मोटा, स्थूल; fat, stout. **पीवरी** *f.* TS. iii.2.8.5 पीवरी अस्य जार्या, viii.5.20 पीवरीरिषः 'full of essence'.

पी-वस् (1) *n.* मज्जा, चरबी; fat x.86.14 उतार्हमस्मि पीवः. (2) *a.* चरबीपूर्ण पेय; drink containing fat i.187.8 पीव ईद् भव. **पीवस्-अ** *a.* चरबी-ढका; covered with fat TBr. ii.8.2.1; स्थूल; thick i.152..1 वस्त्राणि पीवसा 'स्थूलानि'. **पीव-स्फा-र्क** [or पीवः-स्फार्क √स्फाय्] *a.* चरबी-भरा; abounding in fat AV. iv.7.3 करम्भं पीव-स्फार्कम्. **पीवस्-वन्त्** *a.* स्थौल्यवान्, सारवान्; fat, full of essence x.169.1 पीवस्वतीः (ओषधीः).

पीव्-इष्ठ *a.* अतिमांसल; extremely fat ŚBr.

पीवो-अन्न *a.* अन्न से भरपूर; having rich or abundant food vii.91.3 पीवोअन्ना रयिर्वृधः 'प्रभूतानि अन्नानि येषाम्'. **पीवो-अश्व** *a.* पीवर अश्वों वाला; having fat horses iv.37.4 पीवोअश्वाः शुचद्रथाः 'पीवानो अश्वा येषाम्'. **पीवोपवसन** *a.* चरबी-भरा; covered with fat VS. xxi.43 अग्निष्वात्तानां पीवोपवसनानाम् 'पीवस्शब्दः स्थूलवाची। पीवसां स्थूलानामङ्गानामुप समीपे स्थितिर्येषां तानि पीवोपवसनानि। तेषां 'सूक्ष्माणामित्यर्थः'.

पुं-वत्स *m.* बछड़ा; a bull-calf.

पुंश्-चली [पुमांसं पुमांसं प्रति चलतीति] *a.* जघनचपला; running after men AV. xv.2.2 उषाः पुंश्चली. **—ली** *f.* वेश्या; a courtesan.

पुंस् [strong पुमान्] *m.* पुरुष; male, man i.124.7 अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची. **पुंसी** *f.* बछड़े वाली गौ; a cow with a male calf Kauś. xxxv.8.

पुं-सुव्-अन *n.* पुत्रोत्पादक संस्कार; a rite giving birth to male AV. vi.11.1 तत्र पुंसुवनं कृतम् = **पुंसवन** Khādira. ii.2.17.

पुं-सू *f.* केवल पुत्र जनने वाली; delivering males only ĀpGS. vi.11.

पुंस्-कृत्य [*Gd.*] पुल्लिङ्ग के रूप लगाकर; by applying masculine forms. ŚBr. **पुंस्-प्र-वाद्-अ** *m.* पुंविभक्ति; masculine case form RPr. **पुंस्-वन्त** [**—ती**] पुत्रवती (ŚBr.), पुरुषवती; having a son, containing a male being, having a male TS. ii.5.8.5.

पुच्छ [पुत्-छ 'पुतं गुदं (योनिं वा) छादयतीति'; cp. putau 'buttocks', Hindi puḍā ?] *mn.* tail, hinder part AV. ix.4.13. **पुच्छ-ध्-ई** *m.* पुच्छाधान, पुच्छमूल; tail-receptacle, root of the tail AV. vii.56.8 किमु ते पुच्छर्धावसत्. **पुच्छाप्यय्-अ** *m.* पुच्छपक्षसंधि; a joint of tail and wing (of the Vedi). **पुं-छगला** [छगलोऽजायाः स्तनंधयः। स पुमान् यस्याः सा] *f.* अजा; a goat. **पुञ्जिक-स्थली** *f.* एक अप्सरा; name of a nymph TS. iv.4.3.1. **पुञ्जिष्ठ** *m.* चिड़ीमार; a fowler (or a fisherman) TS. iv.5.4.2. **पुञ्जील** *n.* पुंजी; a stalk of darbha Sat. x.1.

पुण्डरि-स्रजा [पुण्डरि, base in पुण्डरी-क] *f.* द्वादशपुण्डरी-की माला; a garland of twelve lotuses पुण्डरिस्रजां प्र यच्छति TS. i.8.18.1. **पुण्डरी-क** *n.* कमल; white lotus flower x.142.8 हृदश्च पुण्डरीकाणि. **पुण्डरीक-वन्त्** *a.* having lotuses AV. vi.106.1 हृदो वा पुण्डरीकवान्.

पुण्डृणाची = कुण्डृणाची = कुण्डमत्स्य, गृहगोधिका.

पु-ण्य [*पृण्य, √पृ] (1) *a.* भक्त, भद्र, स्वधर्मकृत्, तेजस्वी; pious यस्य पिता पितामहः पुण्यः स्यात् (TS.) whose father and grandfather are pious; auspicious, righteous, pre-eminent TS. ii.5.5.6 तार्क्ष्य पुण्यो भवति 'इतरेभ्यो व्यावृत्तः तेजस्वितमः', ii.43.2 शकुने पुण्यमावद 'भद्रम्'. (2) **—म्** *n.* सुकृत, उपकार; good deed ŚBr. ii.4.3.8 तद्यथा पुण्यं चक्रुषे पुण्यं कुर्यात् 'उपकारं कुर्वते'.

पुण्य-कृ-त्या *f.* पुण्यकर्म दर्शपूर्णमासादि; sacrificial acts ŚBr. i.4.6.8. **पुण्य-गन्ध** *a.* सुगन्धवान्; sweet-scented vii.55.8 स्त्रियो याः पुण्यगन्धाः. **पुण्य-गन्धि** = पुण्यगन्ध AV. iv.5.3 स्त्रियो याः पुण्यगन्धयः.

पुण्य-जन *m.* शिष्टजन; good men AV. viii.8.15 देवान् पुण्यजनान् पितॄन्. **पुण्य-जन्-मन्** *a.* अभिजात, पवित्र जन्म वाला; of pure or holy origin. **पुण्य-नामन्** *a.* of holy name TBr. iii.8.1.

पुण्यं-मन्य्-अ *a.* अपने आप को पवित्र मानने वाला; think-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ing oneself good. **पुण्य-लक्ष्मी-क** *a.* सौभाग्यशाली; lucky, auspicious ŚBr. **पुण्य-लोक्-अ** *a.* पवित्र लोक में जाने वाला; sharing the auspicious world. **पुण्य-र्सम,—मम्** *n.* अच्छा वर्ष; a good year TS. iii.3.8.5 = सु-र्समम् ŚBr. 'a good year'.

पुण्यार्ति *f.* भाग्यहानि; loss of fortune. **पुण्याह** *m.* सुदिन; an auspicious day = कल्याणनक्षत्रम्.

पुत्-र् [sprung from पुत्] *m.* पुत्र; son. **पुत्र-र्क** a little son viii.69.8 अर्चन्तु पुत्रका उत.

पुत्र-काम *a.* पुत्रेच्छु; desirous of sons AV. xi.1.1 ब्रह्मौदनं पचति पुत्रकामा. **पुत्रकाम्या** *f.* wish for sons AV. vi.81.3 पुत्रकाम्या (*Instr.*). **पुत्र-कृ-र्थ** *m.* पुत्रोत्पादन; procreation of sons v.61.3 पुत्रकृथे न जनयः 'पुत्रकरणे उत्पादने'. **पुत्र-मय** *a.* पुत्रों का; consisting or formed of a son or sons ŚBr. **पुत्र-मर्त्या** *f.* पुत्र-मृत्यु; death of a son ApŚS. 1140. **पुत्र-रोदम्** *av.* पुत्र की मृत्यु पर रोना; crying over the death of a son न पुत्ररोदं रोदिति 'पुत्रनिमित्तं रोदनं न करोति' ChUp. **पुत्र-वन्त्** *a.* having a son or sons. **पुत्र-विद्-य** *n.* पुत्रलाभ; obtaining a son or sons AV. iii.23.6 त्वा पुत्रविद्याय प्रवन्तु; cp. पतिविद्य. **पुत्र-सेन** *m.* name of a man MS. **पुत्र-ह-त** *a.* हतपुत्र; whose son is dead TMB. iv.7.3, xix.3.8.

पुत्रिका-पुत्र [अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भविष्यति इत्यभिधाय दत्तायां पुत्रिकायां जातः पुत्रः] *m.* पुत्रिका का पुत्र; son of the daughter adopted by her father.

पुत्र्-ईन् *a.* having a son or sons, accompanied by sons v.4.11 पुत्रिणं रयिम्.

√**पुत्रीय** [*Denom.*] to wish for a son vii.96.4 पुत्रीयन्तः सुदानवः = AV. xiv.2.72 पुत्रियन्ति सुदानवः.

पुत्र्-य *a.* पुत्रसंबन्धी; relating to a son माहं पुत्र्यमघं रुदम् ŚA. iv.8. Cp. पुत्रमर्त्या.

पुनर् *av.* फिर, पीछे; back तां ईर्ष्यन्तीः पुनरगच्छन् (ŚBr.) they, being jealous, went back; again, further, however. **पुनर्-अभ्य्-आ-कारम्** [पौनःपुन्येन तृणोदकादिना अभिमुखीकृत्य] *av.* फिर-फिर बुलाकर; again and again beckoning towards oneself (cows, etc.). **पुनर्-अभ्य्-आ-वर्तम्** [पौनःपुन्येनाभ्यावृत्याभ्यावृत्य] फिर-फिर आवृत्ति करके; repeating again and again TMB. vi.8.13. **पुनर्-असु** *a.* पुनर्जीवित; breathing again ŚBr. i.4.4.14.

पुनर्-आ-दायम् [पौनःपुन्येनादाय] फिर-फिर लेकर; taking up again and again TMB. ix.1.16. **पुनर्-आदि** [पुनरादीयते अभ्यस्यते इति] *a.* फिर-फिर आवृत्त; repeated again and again TMB. ix.1.4.

पुनर्-आ-धेय (1) **—यम्** *n.* वह कृत्य जिससे अग्नि का पुनराधान होता है; the rite by which the fire is re-established. (2) *a.* पुनराधेय अग्नि; the fire to be re-established. **पुनर्-आ-लम्भ्-अ** *m.* फिर से पकड़ना; taking hold of again. **पुनर्-आ-सृ-त** *a.* फिर से पास आया; run hither again MS. **पुनर्-आ-हार्यम्** [पुनराहृत्याहृत्य] फिर ला-ला कर; bringing again and again Sat. i.7, ĀpGS. i.22.

पुनर्-उत्-सृष्-ट [वाहोत्सृष्टः = पूर्वं वाहितः दौर्बल्याच्चोत्सृष्टः। पुनः सबलो जातः पुनरपि वाहितः पुनश्च दौर्बल्याद्य उत्सृष्टः] *a.* अवशीर्ण गव, फिर से छोड़ा; let loose again (as a bull or a goat) TS. i.5.2.4, on TS. ii.1.5.6 'गलितवृषणो बलीवर्द उत्सृष्ट उच्यते । स एव जीर्णो लाङ्गलवहनादेर्मुक्तः पुनरुत्सृष्टः'.

पुनर्-उत्-स्यू-त [दाढर्यार्थं सूत्रैरुत्स्यूतम्] *a.* फिर से सीकर पक्का किया (वासः); sewed or mended again, patched up. TS. i.5.2.4.

पुनर्-णव *a.* renewed, restored to life or youth AV. viii.1.20 पुनरागाः पुनर्णवः = x.161.5 पुनरागाः पुनर्नव.

पुनर्-ता [= पुनर्-अर्ता] *f.* फिर से आर्त; afflicted again TMB.; vi.5.12 'पुनर्हता'. **पुनर्-दाय** [*Gd.*] फिर से देकर; giving again AV. v.17.11 पुनर्दाय ब्रह्मजायाम्.

पुनर्-निष्-कृत *a.* फिर से प्रौढ़ बनाया; repaired or mended again पुनर्निष्कृतौ रथः TS. i.5.2.4.

पुनर्-भू *a.* फिर से प्रौढ़; arising again, renewed i.123.2 युवतिः पुनर्भूः, AV. ix.5.28. **पुनर्-मघ** *a.* बार-बार देने वाला; repeatedly offering (oblations) TS. ii.2.12.1 स भुवत् पुनर्मघः 'पुनः पुनर्यजमानाय दातव्यं धनं यस्यासौ प्रजापतिः', AV. v.11.1 पुनर्मघ त्वं मनसाचिकित्सीः W. —मघत्वम् 'rebestowal'. **पुनर्-मन्-य** *a.* फिर याद करने वाला; remembering i.117.14 पुनर्मन्यविभवतं युवाना. **पुनर्-मृ-त्यु** *m.* repeatedly dying = पुनर्मारः.

पुनर्-यज्-ञ *m.* बार-बार यजन; a repeated sacrifice **पुनर्-युवन्** *a.* again young. **पुनर्-वण्-य** *a.* पुनःप्राप्य; won back. **पुनर्-वसु** [नष्टस्य वसुनः पुनः प्राप्तिहेतुत्वात् पुनर्वस्वाख्यं नक्षत्रम्] (1) *n.* नक्षत्रविशेष; restoring goods or wealth, name of the fifth or seventh lunar mansion. (2) *a.* धन को वापस दिलाने वाला; restoring wealth x.19.1 अग्नीषोमा पुनर्वसू.

पुनर्-हन् *a.* प्रतिघाती; destroying in return x.34.7 जयतः पुनर्हणः (अक्षासः). **पुनर्-हव्-इस्** *n.* पौनःपुन्येन हविर्दान; repeated sacrificial oblation

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुनः-पदा [सकृत् प्रयुक्तः पादः बृहतीत्वसंपत्तये यस्यामृचि पुनरुपादाय प्रयुज्यते सा पुनः-पदा] *f.* अभ्यस्त पाद वाली ऋचा; the stanza where a foot is repeated TMB. xiv.1.3.

पुनः-संभव्-अ *m.* पुनर्जन्म; rebirth Sat. xxvi.2. **पुनः-सर्-अ** *a.* एक ही स्थान पर बार-बार आने वाला; visiting the same place again and again vii.55.3 पुनःसर (सारमेय) 'गतमेव देशं पुनःपुनः सरतीति'.

पुनः-स्तो-म *m.* name of a Soma sacrifice TMB. xix.4.1. **पुनश्-चि-र्ति** *f.* फिर से चयन; piling up again. **पु-नीर्त** *a.* पूत; cleaned.

पु-पुर्-इ = पपुरि. **पु-पुष्-वांस्** *a.* जिसने पुष्ट किया है, जिसने अनेक मन्त्र बोले हैं; reciting a great number of x.71.11 ऋचा त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान् 'वह्वीर्ऋचः प्रयुञ्जन'.

पु-पू-र्तनि = पुपूर्वनि *a.* पवित्र करने वाली; purifying x.132.6 पयसा पुपूर्तनि 'परिपवनहेतुः'; cp. तुतुर्वणि.

पु-मांस् [पु√पी 'swell' penis, 'having penis'; put 'vulva', cp. Punjabi fuddī] *m.* पुरुष; male; cp. putu 'buttocks'; पुत्-र 'son'.

पुर् [√पॄ; only in *Instr. pl.* पूर्भिः] *av.* पूरी तरह, आधिक्येन; in abundance, abundantly v.66.4 युवं दक्षस्य पूर्भिरद्भुता 'पूरकैः स्तवैः'.

पुर् *f.* दुर्ग; fort, stronghold v.19.2 दृढा पुरम्, i.51.11 दृंहिताः पुरः, iv.30.20 अश्मन्मयीनां पुराम् (cloud), i.53.7 पुरं हंसि, i.103.3 पुरो दासीः.

पुर्-ए-र्तृ *a.* अग्रगन्ता; leader iii.11.5 अदाभ्यः पुरएता विशाम्, VS. xxxiii.60, TS. iv.6.1.4.

पुरं-दर्-अ *a.* दुर्गभञ्जक; breaker of stronghold i.102.7, ii.20.7 इन्द्रः पुरंदरः, AV. viii.8.1 शर्कः शूरः पुरंदरः.

पुरं-ध्-इ [पुरम् √पॄ 'fullness, plenty', 'containing or bestowing plenty', class. पुरंध्री; Aw. pārəndiš 'fullness', cp. ऋषि-धि] (1) *a.* पूर्णताधारी, परिपूर्ण; bearing fullness iv.26.7 अत्रा पुरंधिरजहादरातीः; wise i.134.3 प्र बोधया पुरंधिं जार आ ससतीमिव awake the wise man, just as a lover a sleeping maiden; प्रचुर हव्यदाता; offering rich oblations i.116.13 महे यामन् पुरुभुजा पुरंधिः; giving in plenty i.181.9 युवां पूषेवाश्विना पुरंधिः; god or goddess of plenty v.42.5 देवो भगः सविता ··· उत वा पुरंधिः, MBr. i.2.16 भगो अर्यमा सविता पुरंधिः; in later period पुरंधिः = पुरंध्री 'a fertile woman', S. on TS. vii.5.18.1 'पुरवासिभिर्ध्यायत इति रूपवतीत्यर्थः'. (2) *f.* riches, opulence i.158.2 रेवतीः पुरंधीः 'शरीराभिवृद्धिहेतूर्गाः', xv.22.10 विश्वा इषणः पुरंधीः 'बुद्धीः'; sacrificial oblation or stream of ghee x.110.3 गोजीरया रंहमाणः पुरंध्या = VS. xxii.18; the fullness or consummation of sacrifice ix.97.36 वर्धया वाचं जनया पुरंधिम्.

पुर्-अय [पॄ, like धारय] *m.* name of a man vi.63.9.

पुरः-प्र-स्रव्-अण *a.* आगे को बहने वाली; streaming forth x.100.9 संयतः पुरःप्रस्रवणाः.

पुरश्-चर्-अण *n.* पुरश्चरण; preparatory to –.

पुरः-सद् *a.* पूर्व-दिग्वर्ती; sitting in front or in the east i.73.3 पुरःसदः शर्यसदो न वीराः. **पुरः-सर्-अ** *a.* पुरएता; going in front, forerunner AV. xv.2.1 कीर्तिश्च यशश्च पुरःसरौ. **पुरः-स्था-र्तृ** *a.* संमुखस्थ; standing or remaining in front viii.46.13 स न: पुरःस्थाता.

पुरस् [√पॄ] *av.* सामने; in front; पूर्व में; in the east TS. v.5.7.2 यत् ते रुद्र पुरः 'पूर्वस्यां दिशि'; पहले; before, ABr. vii.1 पुर इव पर्यग्नेः 'पर्यग्निकरणात् पूर्वस्मिन् काले'. **पुरस्-तात्** *av.* पूर्व में, आगे, सामने; in the east, before, forward, in or from the front viii.100.1 अयं त एमि तन्वा पुरस्तात here I come with my body before thee.

पुरस्तात्-क्रतु *m.* उपक्रान्त याग; a sacrifice which begins immediately. **पुरस्तात्-पुरोडाश** *a.* पुरोडाशसहित; preceded or accompanied by a puroḍāśa. **पुरस्तात्-पृष्ठ्य** *n.* name of a Sattra TMB. xxv.2.1 अङ्गिरसां पुरस्तात्पृष्ठ्यम्. **पुरस्तात्-प्रव्-अण** *a.* आगे को झुका, निम्न; bent forward. **पुरस्तात्-स्वाहाकृति** *a.* जिसके पहले 'स्वाहा' बोला है; preceded by the exclamation svāhā.

पुरस्ताद्-आ-यत्-अना [पुरस्तात पूर्वभागे आयतनं स्थानं यस्याः सा वाक्] *f.* पूर्वस्थित; having its place or abode in the front. **पुरस्ताद्-उद्-धार्-अ** [√हृ] *a.* पहले दिया भाग; a part given in advance ŚBr. **पुरस्ताद्-उपयाम्-अ** *a.* जिसके पहले उपयाम मन्त्र आये हैं; preceded by the upayāmá verses.

पुरस्ताद्-ग्रन्थ्-इ *a.* जिसकी गांठ पूरब की ओर है; having the knot turned towards the east. **—ग्रन्थि** *av.* so that the knot is in the east ŚBr. i.2.6.3. **पुरस्ताद्-धो-तोः** [= होतोः *Inf.*] होम से पूर्व; before sacrificing.

पुरस्ताद्-भाग्-अ [पूर्वभागी] (1) *a.* पहले भाग लेने वाला; one who receives his share before others TS. v.6.4.2 एता वै देवता अग्नेः पुरस्ताद्भागाः 'पूर्वभागिन्यः'. (2) **—गः** *m.* the share to be taken before 'चयनात् प्रागेव भजनीयोंऽशः' = अभिहोमः.

पुरस्ताद्-वद्-अर्न *n.* प्राक्कथन; introduction ŚBr.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुरस्ताल्-लक्ष्-मन् *a.* पूर्वार्ध में देवता नाम वाली ऋचा; a verse having the deity's name in the first half TS. ii.6.2.3 पुरस्ताल्लक्ष्मा पुरोऽनुवाक्या भवति; opp. to उपरिष्टाल्लक्ष्मा.

पुरा *av.* पहले; before, formerly i.103.1 अधारयन्त कर्वयः पुरेदम्, ईति वार्व किल नो भवान् पुरानुशिष्टान् अवोचः (ŚBr.) in this sense then you have formerly spoken of (us) me as instructed.

पुरा-र्जा *a.* पहले से वर्तमान; primeval, existing from old x.5.5 अन्तरिक्षे पुराजाः (अग्निः), xii.73.1 पुरुतमा पुराजा (अश्विनौ).

पुरा-र्ण [or पुर्-आर्ण like सहसान 'what is full or completed, i.e. ancient'] (1) *a.* प्राचीन; old, ancient iv.18.1 अयं पन्थाः पुराणः. (2) *n.* **—र्णम्** *ns.* इदं वा अग्रे नैव किंचनासीत् इत्यादिकं वाक्यजातम्; texts or sayings dealing with mythology. **पुराण-र्वत्** *av.* पूर्ववत्, प्रत्नवत्; as of old viii.40.6 अपि वृश्च पुराणर्वत, viii.73.11 किमिदं वां पुराणर्वत. **पुराण-र्विद्** *a.* knowing the things or events of the past AV. xi.10.7. **पुराण-वेद्-अ** *m.* पुराणज्ञान; knowledge of the things of the past ŚŚS. xvi.2.28 = पुराणविद्या, पुराणवेदं AŚS. x.7.8.

पुरा-षाट् [*ns.* of **—र्सह्**] *a.* पहले से विजयी; victorious from old x.74.6 पुराषाळ् इन्द्रः. **पुरा-हि-र्त** *a.* set before, first.

पुरि-शय्-अ *a.* पुरवासी; reposing in the fortress (body).

पुरीर्कय *m.* = कुलीर्कय, एक जलजन्तु; a species of aquatic animal AV. xi.2.25.

पुरी-र्तत् [= पुलीर्तत = पुरीततम् 'पुरी हृदयं तद् येनाच्छादितं तत्'] *mn.* हृदयवेष्टन; pericardium BṛUp., VS. xxxix.9, TS. v.7.16 पुरितत.

पुर्-ई-ष [√पृ 'fill', cp. पर्रीमन्, पर्रीणस्] (1) *a.* पूरक; filling up. (2) *n.* वाष्प; vapour (that fills up the heavens), moisture x.27.23 द्वा बृबूकं वहतः पुरीषम् 'सर्वस्य पूरयितृ उदकम्'; waters v.45.6 यया वर्णिग् वङ्कुरापा पुरीषम् 'उदकम्'; rubbish; strength पृथिव्याः पुरीषमसि 'पूरकम्' (बलम् preferable); उत्कीर्णा मृत्; dug up earth; gravel : इष्टकासंधिषु छिद्रपूरणार्थाः पांसवः; earth VS. xxix.12 उर्वन्तसमुद्रादुत वा पुरीषात्. **पुरीष-पद्-अ** *n.* अतिरिक्त पद; additional words or verses. **पुरीष-र्वन्त्** *a.* पुरीषवान्; furnished with gravel पुरीषर्वतीं करोति 'पांसुयुक्ताम्' (वेदिम्) TS. ii.6.4.3. **पुरीष-र्वाह्-अण** *a.* गंद ढोने वाला; removing rubbish. **पुरीष्-ईन्** *a.* पुरीषवान्; rich in moisture or waters vi.164.1 पञ्चपादं पितरं पुरीषिणम् 'पुरीषमित्युदकनाम', v.55.5 मरुतः पुरीषिणः; full तदेनं संप्रियं पशुभिः पुरीषिणमकः 'full of cattle' MS. i.6.7. **पुरीष्-य** *a.* पांसु-संपाद्य; to be made with the earth or gravel TS. iv.2.4.3 पुरीष्यासो अग्नयः 'मृदा निष्पाद्याः'; see also TS. v.5.7.5; cp. ŚBr ii.1.1.7 पुरीष्यं इति तमाहुर्यः श्रियं गच्छति 'पुरीषशब्देन पशवोऽभिधीयन्ते' पुरीष्य ŚBr. ii.

पुर्-उ *a.* प्रचुर, अनेक; much, abundant, many i.191.9 पुरु विश्वानि जूर्वन् 'प्रभूतम्', ii.16.3 यदार्शुभिः पतसि योजना पुरू 'many', viii.4.1 सिमा पूरू नृषूतो असि 'सिम इति श्रेष्ठमाचक्षते' ('altogether'), viii.25.16 इत्था पुरूरु चष्टे (पुरु-उरु) 'far and wide', x.10.1 तिरः पुरू चिदर्णवं जगन्वान् 'wide flood'.

पुरु-कुत्स *m.* name of a man, a descendant of Ikṣvāku ŚBr. **—कुत्सानी** wife of Parukutsa iv.42.9. **—कृ-त्** *a.* बहुकारी; doing much i.53.3 इन्द्र पुरुकृत. **—कृ-त्वन्** = पुरुकृत vi.32.3 पुरुकृत्वा जिगाय. **पुरु-क्षु** [√घस्; or 'rich in sheep' = पुरुष्सु, cp. Aw. 'fšumant' 'rich in sheep'; with change of *p* into *k* ?] *a.* प्रचुर भोज्य वाला; rich in food, liberally granting (food) i.65.10 वि राय और्णोद् दुरः पुरुक्षुः 'बहुन्नः', vi.19.5 स हि वामस्य वसुनः पुरुक्षुः 'बहुन्नः', TS. iv.7.14.3 पुरुहूतः पुरुक्षुः 'बहुमन्त्रेषु क्षूयते शब्द्यते इति'. So on TS. iv.1.8.2 'पुरुभिर्मनुष्यैः क्षूयते प्रशस्यते इति'. On VS. xxvii.20 तन्नस्तुरीपमदभुतं पुरुक्षुं 'पुरुषु बहुषु क्षियति निवसतीति' Uv. Mah. **—गूर्-त** *a.* praised or sung by many vi.34.2 पुरुहूतो यः पुरुगूर्तः 'बहुभिरुद्यमितः'.

पुरु-चेत्-अन *a.* अनेकों को दीखने वाला; visible to many vi.16.19 वृत्रहा पुरुचेतनः 'बहूनां चेतयिता ज्ञाता'. **पु रु-जा-त** *a.* बहुरूपेण उत्पन्न; variously manifested or appearing vii.35.2 अर्यमा पुरुजातः 'बहुप्रादुर्भावः'.

पुरु-णामन् *a.* having many names viii.93.17 पुरुणामन् पुरुष्टुत. **पुरु-णी-र्थ** *n.* संमिलित गान; a song of many voices, choral song i.59.7 पुरुणीथे जरते 'एतत्संज्ञके राजनि', vii.9.6 पुरुणीथा जातवेदो जरस्व 'बहुना स्तोत्रेण'.

पुरु-तम *a.* प्रभूत, अनेक; very much, abundant, very many vi.32.1 पुरुतमानि वचांसि 'बहुतमानि', iv.51.1 पुरुतमं ज्योतिः 'अत्यन्तप्रभूतम्'; appearing or emerging again and again, constantly returning, i.124.6 एषा पुरुतमा दृशे कम् she here that constantly returns (so as) to be seen, iii.62.2 पुरुतमो रयीयन् 'very active', vii.73.1 पुरुदंसा पुरुतमा अश्विना 'very resourceful', **—तमम्** *av.* quite often x.74.6 वावानि पुरुतमम्. **पुरु-र्त्मन्** *a.* महात्मा;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

high-minded viii.2.38 श्रवस्कामं पुरुत्मानम् 'बह्वात्मानम्'. MW. 'long-lived'.

पुरु-त्र्-अ *a.* सबका रक्षक; protector of all viii.8.22 पुरुत्रा वृत्रहन्तमा 'बहूनां रक्षितारौ'. **पुरु-त्रा** (1) *av.* बहुप्रकारम्, बहुधा; in many places or ways i.32.7 पुरुत्रा वृत्रो अशयत् व्यस्तः Vṛtra lay scattered in many places.

पुरु-दंस्-अ *a.* पुरुवीरकर्मा; abounding in mighty or heroic deeds TS. iv.2.4.3 = iii.1.23 पुरुदंसं सनिम् 'बहुधा दर्शनीयम्'. **—दंस्-अस्** = पुरुदंस i.32 अश्विना पुरुदंससा.

पुरु-द-त्र *a.* उदार दाता; liberal giver vi.18.9 अभि प्र मन्द पुरुदत्र मायाः. **—दम** *a.* अनेक घरों से संबद्ध; belonging to many houses = वैश्वानर. **—दस्म** = पुरुदंस. **—दिन** *n. pl.* अनेक दिन; many days x.29.1 यस्येदिन्द्रः पुरुदिनेषु होता 'बहुष्वहःसु'. **—द्रप्स** *a.* बूंदों-भरा; abounding in drops (Maruts) v.57.5 पुरुद्रप्साः (मरुतः). **—द्रुह्** *a.* अति द्रोही; implacable enemy iii.18.1 पुरुद्रुहो हि क्षितयो जनानाम् 'नानाविध-द्रोहयुक्ताः'. **पुरु-ध** *a.* बहुधा; variously, frequently पुरुध प्रसूतः iii.54.19 = पुरुधा AV. vii.5.5. **पुरु-धा** *av.* = पुरुध vi.1.13 पुरुधा त्वार्या. **पुरु-ध-प्रतीक** *a.* बहुमुख; having various aspects, of manifold aspect iii.7.3 पुरुधप्रतीकः.

पुरु-निः-षिध् *a.* बहुतों को खदेड़ने वाला; repelling many (foes) i.10.5 इन्द्राय पुरुनिःषिधे. **—निः-षिध्-वन्** *a.* अनेक देय देने वाला; bestowing many gifts iv.38.2 पुरुनिःषिध्वानं दधिक्राम् 'पुरूणां शत्रूणां निःषेद्धारम्'. **—नि-ष्ठ्-अ** [or **—ष्ठा**] *a.* बहुतों में उत्कृष्ट; pre-eminent among many v.1.6 कविः पुरुनिष्ठः ऋतावा 'बहुस्थानः'. **—नृ-म्ण** *a.* अत्यन्त नर; greatly valourous viii.45.21 पुरुनृम्णाय इन्द्राय 'बहुधनाय'.

पुरु-पन्था *m.* name of a man vi.63.11 पुरुपन्था गिरे दात 'पुरुपन्थानाम राजा'. **—पुत्र** *a.* having many sons x.74.4 पुरुपुत्रां महीम्. **—पेश** [or **—पेशस्, —पेशाः**] *a.* बहुरूप; multiform ii.10.3 पुरुपेशासु गर्भः 'बहुरूपासु'.

पुरु-प्र-जा-त *a.* manifesting variously x.61.13 पुरुप्रजातस्य शुष्णस्य 'बहुप्रादुर्भावस्य'. **—प्र-शस्-त** *a.* praised by many viii.103.12 अग्निः पुरुप्रशस्तः. **—प्रिय्-अ** *a.* dear to the world AV. xx.101.2 हव्यवाहं पुरुप्रियम्. **—प्रैष्-अ** [also —प्रैष] *a.* बहुतों का प्रेरक; inciting many i.145.3 पुरुप्रैषस्तुरिः 'बहुप्रेषणः सर्वस्याज्ञापयिता'.

पुरु-भुज् [*Voc.*] भोग में रमा; enjoying much i.3.1 पुरुभुजा चनस्यतम् 'बहुभोजिनौ'. **पुरु-भू** *a.* सर्वव्यापी, व्यापक; being or appearing in many places, omnipresent iv.44.4 पुरुभू (नासत्यौ) 'बहु भवन्तौ'. **—भोज्-अस्** *a.* जगपोषक; greatly nourishing, world-nourishing iii.34.9 पुरुभोजसं गाम् 'बहुविधान्नोपेताम्'.

पुरु-मन्-तु *a.* full of wisdom i.158.1 पुरुमन्तू (अश्विनौ) 'बहूनां ज्ञातारौ'. **—मन्द्-र्** *a.* जगनन्दन; delighting many or the world viii.8.12 पुरुमन्द्रा पुरूवसू 'बहुमदौ' (अश्विनौ). **—माय्-अ** *a.* master of strategy, possessing various arts or virtues, wonderful iii.51.4 पुरुमायः (इन्द्रः) 'बहुकर्मा'. **—माय्-य** *n.* name of a man viii.68.10 वजिंषु पुरुमाय्यम् 'बहुप्रज्ञं बहुस्तुतिम्' (माम्). **—मित्र** *m.* name of a man i.117.20 न्यूहथुः पुरुमित्रस्य योषाम् 'पुरुमित्रो नाम कश्चिद्राजा'. **—मीळ्ह** *m.* name of a man viii.71.14 पुरुमीळ्ह (*Voc.*). **—मेध्-अ** (1) *a.* very wise, with wisdom, a name ix.97.52 पुरुमेधश्चित तक्वे नरं दात् 'बहुविधयज्ञः इन्द्रः' (= पुरुमेधस् S). **—रथ** *a.* having a number of cars x.64.5 पुरुरथो अर्यमा. **—राव्-अन्** *a.* cp. तुवि-म्र. **—रुच्** *a.* shining brightly (= पुरु-रुच्) x.104.5 सुषुम्नस्य पुरुरुचः 'बहुदीप्तेः'. **—रूप** *a.* multiform, variegated ii.33.9 पुरुरूप उग्रः. **—वर्त्-मन्** *a.* having many ways or paths AV. v.2.7. **—वर्पस्** *a.* = पुरु-रूप; having many forms x.120.6 स्तुषेयं पुरुवर्पसम् 'बहुरूपम्'.

पुरु-वाज्-अ *a.* अति बली; very strong or powerful vi.10.5 पुरुवाजाभिरूती 'बह्वन्नैः ऊतिभिः'. (1)**—वार** *a.* झावर, घने बालों वाला; having an ample tail or mane (as a horse or an ox) ix.93.2 पुरुवारो वृषा. (2) *a.* अनेक देयों वाला; rich in gifts, having many treasures ii.2.2 पुरुवार (अग्ने) 'बहुभिर्वरणीय'. **पुरु-वार-पुष्टि** *a.* अनेक-देयपूर्ण पुष्टि का दाता; affording prosperity, rich in gifts i.96.4 पुरुवारपुष्टिः 'बहुभिर्वरणीया अभिवृद्धिर्यस्य'. **—वीर** *a.* possessed of many men iv.44.6 रयिं पुरुवीरम्. **—वेप्-अस्** *a.* जग-प्रेरक; world-exciting, throbbing in the world viii.44.26 पुरुवेपसम् (अग्निम्) 'बहुकर्माणम्'. **—व्रत** *a.* having many observances (said of the Sóma) ix.3.10 पुरुव्रतः 'बहुकर्मा'.

पुरु-शर्-मन् *a.* सब की शरण; affording refuge in various ways, giving wide shelter. **—शाक्-अ** *a.* पुरुवाज; very powerful iii.35.7 पुरुशाकाय वृष्णे 'बहुभिः स्तुत्याय बहुसंहायाय वा'. **—श्चन्द्-र** *a.* प्रभास्वर; much-shining iii.25.3 पुरुश्चन्द्रः (अग्निः).

पुर्-उ-ष [√पृ] *m.* मानुष, शरीरी, विराट्; man, the Supreme Being x.90.15 अबध्नन् पुरुषं पशुम्. 'यः पुरुषो वैराजोऽस्ति तम्', x.90.7 पुरुषं जातमग्रतः 'the Supreme

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Being Virāṭ'. *f.* —र्षी स्त्री; woman vii.102.2 पुरुषीणां गर्भम्, TS. v.6.21.1 वैराजीं पुरुषीं 'मनुष्यस्त्रियौ', MS. ii.2.13 पुरुषीं धेनुः; दासी; maid-servant TMB. xxv.10.22. **पुरुष-कुणप** *n.* आदमी की लाश; human corpse. **पुरुष-क्षी-र** *n.* मानवीय दुग्ध; human milk. **पुरुष-गन्धि** *a.* smelling of man AV. xii.2.49.

पुरुष-च्छन्दस्-अ *n.* पुरुषसमानाकृति छन्द; metre having the appearance of man ŚBr. ii.3.2.33 पुरुषच्छन्दसं वै द्विपदाः. **पुरुष-जीव्-अन** *a.* enlivening men AV. viii.7.4 उग्राः पुरुषजीविनीः

पुरुष-ता *f.* चलचित्तता, मानवता; human nature, frivolity. —**ता** *av.* [*Instr.*] after the manner of men vii.57.4 यद् व आगः पुरुषता कराम when we shall commit a sin against you after the manner of men. **पुरुष-तेज्-अस्** *a.* having a man's energy AV. x.5.35 सपत्नहा पुरुषतेजाः. **पुरुष-त्रा** *av.* among men iii.33.8 मा नो नि कः पुरुषत्रा, after the manner of men iv.12.4 यच्चिद्धि ते पुरुषत्रा यविष्ठ 'परिचारकेषु पुरुषेषु'. **पुरुष-त्व-ता** = पुरुषता v.48.5 न तस्य विद्म पुरुषत्वता वयम् 'पुरुषत्वेन कामानां पूरकत्वेन वा युक्तम्'; cp. iv.54.3 प्रभूती पुरुषत्वता' through great human weakness.

पुरुष-निष्-क्रय्-अण *a.* नरमोचक; one who redeems persons.

पुरुषन्ति [पुरु√सन् + ति 'पुरुप्राप्तिः'] *n.* name of a man i.112.23 याभिर्ध्वसन्तिं पुरुषन्तिमावतम्. **पुरुषन्ती** *a.* पुरुषायमाणा; acting like a male TMB. xiii.7.12.

पुरुष-मात्र्-अ *a.* पुरुषप्रमाण (दण्ड अथवा वेणु); of the height or measure of man TS. v.2.5.1 पुरुषमात्रेण विमिमीते. —**मृग** *m.* नरमुखो मृगविशेषः = a male mṛga having the face of a man VS. xxiv.35. —**मेध्-अ** [अश्वमेधवदयमपि सोमयागः। स पञ्चसुत्यात्मकः पञ्चाहः अहीनः क्रतुः] *m.* पुरुषयाग; the sacrifice of a man : अत्र पुरुषाणां तत्तद्देवतायै यथाविधि उपाकरणपूर्वकमुत्सर्गो न तु विशसनम्. **पुरुषयोगि-मन्त्र** *m.* तनूपा अग्नेऽसि तन्वं मे पाहि इत्यादिक मन्त्र; name of the verse तनूपा अग्नेऽसि etc., KŚS i.7.21.

पुरुष्-राज्-अ *m.* a human king, chief among men TS. v.5.11.1. —**रेष्-अण** *a.* नरघाती; hurting men AV. iii.21.9 शान्तः पुरुषरेषणः (अग्निः), आर्तिं पुरुषरेषणीम् Kauś. lviii.1 = पुरुषरेषिणीम्.

पुरुष-वचस् [पुरुष इति आख्या यासामाहुतीनां ताः पुरुषवचसः] *f.* name of particular oblations. ChUp. —**वध्-अ** *m.* नरहत्या; man-slaughter. —**वाच्** *a.* नरवाणी वाला; human-voiced TS. v.5.12.1 शुकः श्येनः पुरुषवाक् 'पुरुषवद् वदितुं समर्थः'. **पुरुष-विध्-अ** *a.* man-like, having a human form. —**व्याघ्र** *m.* man-tiger, name of a demon ŚBr.

पुरुष-शीर्ष *a.* पुरुषमूर्धन्य; best among men. **पुरुष-सं-मि-त** *a.* आदमी जैसा; man-like.

पुरुषाजान *a.* पुरुषस्वभाववान्; having the nature of a man. **पुरुषायण** [पुरुषः अयनं आत्मभावगमनं यासां ताः] *a.* पुरुष में विलीन; merging into Puruṣa Praśna. **पुरुषास्थ्-अ** [अस्थ 'bone'] *n.* पुरुष की हड्डी; a human bone AV. x.31.9 यां ते चक्रुः पुरुषास्थे. **पुरुषाह्वती** [पुरुषमाह्वानं यासामोषधीनाम् = पुंल्लिङ्गशब्दाभिधेयाः] *a.* पुंलिङ्ग शब्दाभिधेय ओषधि; herbs having names in masculine gender. **पुरुषेषित** *a.* पुरुषप्रहित; instigated or impelled by men AV. ii.14.5 यदि वा पुरुषेषिताः.

पुरु-ष्टु-त *a.* जगद्वन्द्य; much praised i.57.4 इन्द्र ते वयं पुरुष्टुत. **पुरुष्-य** *a.* मानवीय; good for men, human vii.29.4 ते पुरुष्या ईदासन् 'पुरुषेभ्यो हिताः'.

पुरु-सं-भृ-त *a.* अनेकों द्वारा या आधिक्येन संचित; accumulated by many or much viii.66.4 पुरुसंभृतं वसु. —**स्पार्ह्-अ** *a.* अतिस्पृहणीय; much-desired TBr. iii..6.13. **पुरु-स्पृह्** = पुरुस्पार्ह TS. i.3.14.4 पुरुस्पृहं रयिम् 'बहुभिः स्पृहणीयम्'.

पुरु-हन्मन् name of a singer viii.70.2. **पुरु-हू-त** [बहुषु यागेष्वाहूयमानः, बहुभिर्वाहूयमानः] *a.* much invoked, invoked by many i.63.2 पुरु इष्णासि पुरुहूत पूर्वीः.

पुरूची [पुरु√अञ्च्] *a.* प्रचुर; abundant, full iii.58.8 इषः पुरूचीः 'बहूनि', x.18.4 शरदः पुरूचीः 'बह्वञ्चनाः बहुगमनाः'. **पुरू-तम** = पुरुतमः metrical lengthening. **पुरू-रव्-अस्** *m.* crying much or loudly, name of an ancient king i.31.4 पुरूरवसे सुकृते 'एतन्नामकाय राज्ञे', x.95.2 पुरूरवः पुनरस्तं परेहि; cp. उर्वशी हाप्सराः पुरूरवसमैडं चकमे (ŚBr.) the Apsaras Urvaśī loved Purūrávas, the son of Íḍā. Cp. तुवीरव. **पुरूरु** *av.* दूर तक; far and wide; cp. पुरु.

पुरू-रुच् *a.* प्रदीप्त; greatly shining SV. 1680 where ix.98.12 reads तं सखायः पुरोरुचम्. —**वसु** *a.* अतिधनी; abounding in goods or riches i.81.1 विद्मा हि त्वा पुरूवसुम् we know thee (to be) possesed of much wealth, vii.32.24 पुरूवसुर्हि मघवन्त सनादसि. —**वृत्** *a.* चारों ओर घूमने वाला; moving in various ways AV. x.2.11 विषूवृतः पुरूवृतः (आपः).

पुरेत्तिथ्यै [आगामिन्यास्तिथेः पुरैव, पञ्चम्यर्थे चतुर्थी] तिथि से

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पहले ही; before the appointed day.

पुरो-अग्नि *m.* सामने अग्नि, श्रेष्ठ अग्नि; fire in front (VS.), the foremost fire. **पुरोऽक्षम्** [अक्षस्य पुरः] *av.* in front of the axle TBr. i.3.2, Sat. vii.6 पुरोऽक्षं सोमग्रहान् सादयति 'शकटस्याधस्तात् अक्षस्य पुरः'. **पुरो-गव्-अ** *a.* पुरएतृ; leader x.85.8 अग्निरासीत् पुरोगवः; *f.* **—गवी** x.137.7 जिह्वा वाचः पुरोगवी. **पुरो-गा** *a.* पुरोगव; leader i.188.11 पुरोगा अग्निर्देवानाम्.

पुरो-जिति *f.* पहली प्राप्ति; previous acquisition ix.101.1 पुरोजिती वो अन्धसः (—जित्या *Instr.*) 'पुरःस्थितजयस्य'.

पुरो-डाश् [पुरस्-दाश्, पुरतो दीयमानं हविः] (1) *m.* यज्ञिय अपूप; sacrificial cake iii.28.2 पुरोडा अग्ने ··· परिष्कृतः. (2) *a.* offerer of Puroḍāśa vii.18.6 पुरोळा इत् तुर्वशो यक्षुरासीत् 'पुरोदाता', = पुरोडाशः 'any oblation.' **पुरोडाश-वृगर्ल** [√वृज्] *n.* पुरोडाश-शकल; a bit of Puroḍāśa. **पुरोडाश-वत्सा** *f.* जिसका वत्स यज्ञिय अपूप है; having sacrificial cake as a calf AV. xii.4.35 पुरोडाशवत्सा सुदुघा. **पुरो-डास्** = पुरोडाश्.

पुरो-धा (1) *f.* पौरोहित्य; the rank and office of a Purohita ŚBr. iv.1.4.5 क्षत्रियस्य पुरोधां कामयेत, TS. vii.4.1.1 गच्छेयं पुरोधाम्. (2) [पुरो धातव्यः] *m.* पुरोहित; priest TMB. xii.8.6 'पुरोधानीयः'; cp. **पुरोधा-काम** *a.* desiring the office of a priest TMB. xxv.1.7, Sat. ii.2. **पुरो-धा-तृ** [पुरोहितस्यावस्थापयिता राजा] *m.* पुरोहित को लगाने वाला; one who appoints a Puróhita.

पुरोऽनुवाक्-या [प्राग् यागकालात् होत्रा प्रयुज्यमाना ऋग्जातिः; cp. याज्या and शस्या] *f.* पहले बोली जाने वाली ऋचा; (a verse) to be recited beforehand. Cp. मन्त्रप्रतिपाद्याया देवताया नामधेयं यस्यामृचि पूर्वार्धे विद्यते सा पुरोऽनुवाक्या। यथा 'अग्निर्मूर्धा' इति पूर्वोर्धेऽग्निशब्दः; cp. yājyā.

पुरो-भू *a.* पुरोवर्ती; being in front iii.31.8 सतःसतः प्रतिमानं पुरोभूः 'युद्धे पुरतः शत्रूनवाप्नोतीति पुरोभूः'.

पुरो-या-वन् *a.* अग्रगन्ता; going in front v.35.7 पुरोयावानं रथम्. **—युध्** *a.* आगे लड़ने वाला; fighting in front i.132.6 इन्द्रापर्वता पुरोयुधा 'पुरतो योद्धारौ'. **—योध्-अ** = पुरोयुध् AV. xx.18.6 त्वं पुरोयोधः.

पुरो-रथ *a.* आगे रथ वाला; having his chariot in front, pre-eminent (as a fighter) x.39.11 यमश्विना पुरोरथं कृणुथः. **—रथम्** *av.* रथ के सामने; in front of a chariot. **पुरो-रुक्-निविद्** *f.* name of a particular nivid; formularies recited at the morning libation in the ājyā ceremony before the principal hymn or any part of it. **पुरो-रुच्** (1) *a.* सामने या पूर्व में चमकने वाला; shining in front or in the east ix.98.12 तं पुरोरुचम् (सोमम्). (2) *f.* पुरतः प्रकाश; forward light. **पुरो-लाश** = पुरोडाश AV. xx.23.3.

पुरो-वसु *a.* जिसके आगे धन है; preceded by wealth TAr. iv.20.4, TS. iii.2.5.1. **पुरो-वात** [वृष्टौ प्रथमवातः] *m.* प्रथम वायु; wind blowing at the start of rain (or in the east) ChUp.

पुरो-हन् *a.* दुर्गभेत्ता; breaking a stronghold vi.32.3. **पुरो-हविस्** *a.* जिसके सामने यज्ञ है; having the sacrifice in front or in the east : एतद् वै पुरोहविर्देवयजनं यस्य होता प्रातरनुवाकमनुब्रुवन्नग्निमर्प आदित्यमभिवि पश्यति TS. vi.2.6 'यस्य देवयजनस्य मण्डपे प्रातरनुवाकमनुब्रुवन् होता अग्निं पुरोवर्तिनमौत्तरवेदिकाग्निं ततः प्राग्वर्ति नदीतडागादिजलं ततोऽपि प्राग्दिशि उदितमादित्यं चाभिमुख्येन युगपत् पश्यति एतादृग् देवयजनं पुरोहविः'.

पुरो-हि-त (1) *m.* पुरोधा; placed in front, a family priest TS. i.7.10.1 राष्ट्रे जागृयाम पुरोहिताः. (2) *a.* i.1.1 अग्निमीळे पुरोहितम् 'पुरोदेशे आहवनीये स्थापितम्'. **पुरो-हि-ति** *f.* पौरोहित्य; priestly ministration vii.60.12 इयं देव पुरोहितिर्युवभ्याम् 'पुरस्क्रिया पूजा', vii.83.4 सत्या तृत्सूनामभवत् पुरोहितिः 'पुरोधानम्'.

पुर्-य *a.* पुरवर्ती; found in a stronghold x.138.4 वसु पुर्यम् 'पुरि भवम्'.

पुर्व्-अणीक *a.* पुरु-प्रतीक; having many faces, variously manifested or appearing i.79.5 रेवदस्मभ्यं पुर्वणीक दीदिहि, TS. i.3.14.2 त्वे वसूनि पुर्वणीक 'बहु अनीकं सैन्यं यस्यासौ'.

पुलस्-ति [= पुरस्-ति] *a.* आगे को बाल बाहने वाला; combing the hair forward TS. iv.5.9.1 = पुलस्तिन् KS. Cp. दक्षिणतस्कपर्द.

पुलीर्कय cp. कुलीर्कय. **पुलीका** *f.* a kind of bird = कुलीका. **पुलीतत्** = पुरीतत.

पुर्लु = पुरु. **पुलु-काम** *a.* पुरुकाम; having many desires.

पुल्कस [= पुक्कस, MS. i.6.11 पुल्कक] *m.* एक नीच जाति; a man born of a Brahmin and a Kṣatriyā woman.

पुल्व्-अर्घ *a.* अति पापी, आर्त; doing much evil, greatly afflicted x.86.22 कं स्य पुल्वघो मृगः 'बहूनां भौमरसानामत्ता', AV. xx.126.22.

√पुष् पुष्ट होना, फलना-फूलना, पुष्ट करना; to thrive, flourish, prosper x.19.3 अस्मिन् पुष्यन्तु गोपतौ let them prosper under this herdsman; cause to thrive, nourish. Forms. IV. : P. *Pr.* पुष्यति. *Pf.* पुपोष;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Op. पुपुष्यास्. *Pt.* पुपुष्वांस्. *Ao. root* : *Prc.* पुष्यासम्; पुस्यास्म; *a* : *Op.* पुषेयम्; पुषेम. *Pp.* पुष्ट. *Inf.* पुष्यसे. *Cs.* पोषयति.

पुष्-कर्-अ [पुष्टिकरम्] (1) *n.* कमल, कड़छी या स्रुच् का अग्रभाग; blue lotus flower vi.16.13, vii.33.11, TS. iv.2.8.2, the bowl of a spoon. (2) *a.* पुष्टिकर; nourishing TS. iv.1.3.1. **—रः** *m.* a particular ornament Sat. xvii.4. **पुष्कर-साद्-अं** *m.* पुष्कर सर्प; a species of snake TS. v.6.14.1 'भ्रमर इत्येके'. **पुष्कर्-इणी** *f.* तडाग, पोखरा; pond.

पुष्-कल्-अं [पुष्कर, having many kalās ?] *a.* प्रचुर, अनेक, सुलभ; much, many, easily available Sat. xv.4 यदस्य गृहे पुष्कलं स्यात् 'सुलभम्'.

पुष्-टं (1) *a.* स्फीत, पोषक; nourished, well-fed i.114.1 विश्वं पुष्टं ग्रमि अस्मिन्ननातुरम्, cherished, nourishing, source of nourishment TS. iv.7.4.1 पुष्टं च मे पुष्टिश्च मे. (2) **—म्** *n.* पोषण, भरण; nourishment ix.55.1 पुष्टं-पुष्टं परि स्रव, x.55.4 अजनयो येन पुष्टस्य पुष्टम्, TS. iv.6.7.3 देवानां पुष्टे 'देवानां पोषणाय'. **पुष्टा-वन्त्** *a.* संभृतघास; one having nourishing objects, i.e. grass iii.45.16 पुष्टावन्तो यथा पशुम् 'संभृतघासाः'.

पुष्-टिं *f.* अभिवृद्धि; prosperity v.16.15 सुदंशीव पुष्टिः, TBr. i.7.8 विशमेवास्मिन् पुष्टिं दधाति; कल्याण; welfare.

पुष्टि-काम *a.* wishing for prosperity AV. xix.31.1 पुष्टिकामाय वेधसे. **पुष्टि-गु** *m.* गोपोषक; rearing kine, a name viii.51.1 पुष्टिगौ श्रुष्टिगौ सचा 'कुटुम्बपोषिका गौर्यस्य', name of a man said to be a Kāṇva and author of viii.51.1.

पुष्टि-पति [also **पुष्टि-** TS.] *a.* lord of welfare; *f.* पुष्टिपत्नी. **पुष्टि-मन्त्** *a.* पुष्ट; thriving, prosperous, abundant iii.13.7 तोकवत पुष्टिमद् वसु. **पुष्टि-भर्-अं** *a.* पोषक, समृद्धिकारी; bringing prosperity iv.3.7 पुष्टिभराय पूर्णे. **पुष्टि-वर्ध्-अन** *a.* समृद्धिवर्धक; increasing prosperity i.18.2 वसुवित् पुष्टिवर्धनः.

पुष्-प *n.* फूल; blossom AV. x.8.34. **पुष्प-कर्ण** *a.* having a flower-shaped mole on the ear TS. vii.3.17.1. **पुष्प-वन्त्** *a.* having flowers x.97.3 पुष्पवतीः ओषधीः, TS. iv.2.6.1. **पुष्प्-इन्** *a.* flowering, blossoming, developed ii.13.7 पुष्पिणीः प्रस्वरच, पुष्पिण्यौ चरतो जङ्घे ABr. xxxiii.3 'श्रमजयेन सेव्ये'.

पुष्-य *n.* पुष्प, पोष, झाग; flower, nourishment, foam i.191.12 विषस्य पुष्यमक्षन् 'पोषम्'. **पुष्या** *f.* समृद्धिमती; flourishing AV. viii.7.6 पुष्यां मधुमतीम् 'the flourishing one', a name ?

पुष्यस्-ए [*Dat. Inf.*] to thrive v.50.1 द्युम्नं वृणीत पुष्यसे 'पुष्टये'.

√**पू** पवित्र बनना या बनाना, चमकना, चमकाना; to make clean, clear, pure or bright, to purify oneself, become clean or clear or bright; पोषण करना; to nourish ix.20.3 पवसे मतीं, viii.91.7 अपालामिन्द्र त्रिष्पूत्वी, वत्सं पयसा पुनानाः TAr. iii.14.2. Forms. IX. : *Pr.* पुनामि, पुनाति; पुनन्ति; पुनीते; पुनते and पुनते; *Ipv.* पुनीहि and पुनीतात्, पुनातु; पुनीताम्; पुनीत, पुनीतन and पुनात, पुनन्तु; *Pt.* पुनन्त्; पुनान; *Ipf.* अपुनन्. I. Ā. : *Pr.* पवते; *Sb.* पवाते; *Ipv.* पवस्व, पवताम्; पवध्वम्, पवन्ताम्; *Pt.* पवमान; *Ipf.* अपवथास्. *Pf.* पुपुवुर्; पुपुवे. *Ppf.* अपुपोत. *Ao. is.* : अपाविषुर्; *Inj.* पविष्ट (*3. s.*). *Ps.* पूयते; *Pp.* पूत. *Gd.* पूत्वी; पूत्वा, –पूय. *Inf.* पवितुम्. *Cs* पावयति; –ते.

√**पूज्** आदर करना; to pay homage to. **पूज्-अन** (1) *a.* पुजारी; worshipping; in शाचि-पूजन 'प्रख्यात-पूजन' viii.17.12. (2) **—नम्** *n.* पूजा; worship.

पू-तं *a.* purified, pure, clear, bright iii.2.1 घृतं न पूतम्. **पूत-क्रता** *f.* name of a woman viii.56.4 पूतक्रतायै व्यक्ता. **पूतक्रतायी** *f.* wife of Pūtákratu = Índra. **पूत-क्रतु** (1) *a.* परिपूताशय; pure-minded. (2) **—तुः** *m.* an epithet of Indra viii.68.17 सचा पूतक्रतौ सनम्.

पूत-दक्ष *a.* पवित्राशय; pure-minded i.2.7 मित्रं हुवे पूतदक्षम् 'पवित्रबलम्' = VS. xxxiii.57. **पूत-दक्षसा** पूतदक्ष; pure-minded v.66.4 चिकेथे पूतदक्षसा (मित्रावरुणा *Voc.*).

पूत-बन्ध्-अन *a.* पवित्र के साथ बंधा; attached to that which is pure v.44.9 मतिः पूतबन्धनी. **पूत-बन्ध्-उ** *a.* अभिजात; of noble descent vi.67.4 वार्जिना पूतबन्धू 'पूतस्तोत्रौ'. **पूत-भृ-त्** [पृथुसुखो महाकलशः] *n.* सोम रखने का मटका; the vessel which receives the Soma after it has been strained TS. iv.7.8.1.

पूत-वन्त् *a.* पवित्रवाचिशब्दवान् मन्त्र; a stanza having a word signifying purity.

पू-ति [√पू] (1) *f.* पवित्रता; purity, purification. (2) *a.* पवित्रित; cleansed; cp. पूति-धान्य containing cleansed or winnowed grain AV. viii.12.3. **पू-ति** [√पूय् 'to become putrid'] (1) *f.* दुर्गन्ध; fetid odour ŚBr. iii.1.5.7 पूतयो वान्ति 'दुर्गन्धा भवन्ति'. (2) *a.* दुर्गन्धित; putrid ŚBr. i.1.1.5 स हतः पूतिः 'दुर्गन्धः'.

पूति-गन्ध *m.* दुर्गन्ध, शवगन्ध; fetid odour = **पूतीगन्ध** ŚBr. i.1.1.1. **—रज्जु** *f.* गली रस्सी; rotten cord or

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

rope AV. viii.8.1. **—शफरी** *f.* सड़ी मच्छी; rotten fish Kauś. xxvii.32.

पूती-क [√पू 'purify'] *m.* सोमप्रतिनिधि लताविशेष; a species of plant serving as a substitute for the Soma plant TS. = पूतिक ĀpŚS.

पूतु-दारु = पीतुदारु. **पूतुद्रु** *m.* औषधविशेष; a species of herb AV. viii.2.28 पूतुद्रुर्नाम भेषजम्. TS. पूतुद्रु, KS. पीतुदारु, Kauś. पूतुदारु.

पूत्र-ईम *a.* पवित्रित; purified, pure, clean AV. vi.124.3 तदु पूत्रिममेव 'purifying'.

पू-य [√पूय्] *mn.* मवाद; purulent matter, pus ŚBr.

√**पूय्** [पूयति, पूयते] सड़ना; to become putrid TS. v.3.1.1 पूयति वा अस्य तत. **पूय्-इ-त** *a.* सड़ा; putrid, stinking MS. iii.10.3.

पूर्-उ [√पॄ] *m.* पुरुष; man iv.38.3 विश्वः पूरुमेदति, vii.18.13 जेष्म पूरुं विदथे मृध्रवाचम्; epithet of a folk vi.46.8 यद् वा तृक्षौ द्रुह्यौ यत पूरौ, i.108.8 यदुषु तुर्वशेषु द्रुह्युषु अनुषु पूरुषु.

पूर्-उ-ष *m.* = पुरुष x.97.17 न स रिष्यति पूरुषः; Primordial Male x.90.3 अतो ज्यायांश्च पूरुषः 'विराट्'. **पूरुष-घ्न्-अ** *a.* नरहन्ता; slaying men i.114.10 गोघ्नमुत पूरुषघ्नम्. **पूरुषाद्** *a.* नरभक्षी; devouring men x.27.22 वयः प्र पतान् पूरुषादः buzzards and the like.

पूर्-ण *a.* भरा; filled, full i.154.4 पूर्णां मधुना पदानि, TS. iii.3.11.2; cp. पूर्णो वै प्रजापतिः समृद्धिभिः ऊनो व्यृद्धिभिः KS. viii.11. **पूर्ण-गभस्ति** *a.* पूर्णहस्त; one whose hands are full (of wealth) vii.45.4 पूर्णगभस्तिम् (सवितारम्). **—दर्वि** *n.* पूर्ण दर्वी से करणीय कृत्य; a ceremony with a full ladle ŚBr. ii.4.4.16. **—पात्र** (1) *n.* जल अथवा अन्न से पूर्ण पात्र; a vessel full of water or grain Sat. ii.5 पूर्णपात्रमानयति. (2) *m.* पात्र-पूर्ण व्रीह्यादि; a vesselful of grain ĀpŚS. 2456 पूर्णपात्रस्तु दक्षिणा. **—मास्** (1) *m.* पूर्णचन्द्र; full moon. (2) *a.* माप में पूर्ण; full in measure. **पूर्ण-मास्-अ** *m.* पूर्णचन्द्र, इस दिन अनुष्ठेय यागादि; full moon, a ceremony on the day of full moon. **पूर्ण-वन्धुर** *a.* जिसकी सीट भरी है; having the chariot-seat filled i.82.3 पूर्णवन्धुरः याहि. **पूर्ण-होम** *m.* भरी कड़छी से घी डालना; offering oblations into fire with a full ladle.

पूर्णादर्विहोम *m.* 'पूर्णा दर्वि परा पत' इस मन्त्र को बोलकर दी आहुति; the oblation offered while reciting the verse पूर्णा दर्वि परा पत etc. VS. iii.49; cp. पूर्णदर्व्येण प्रचरन्ति Sat. v.3. **पूर्णाहुति** [पूर्णया स्रुचा आहुतिः] *f.* होम-समापन की आहुति; an oblation made with a full ladle, concluding oblation.

पूर्-त [√पॄ, with shortening : निपृत, व्यापृत] (1) *a.* भरा; full. (2) **—म्** *n.* दान; reward, grant, gift vi.16.18 नहि ते पूर्तमक्षिपत 'पूरकं तेजः'. **पूर्-ति** (1) = पूर्तम्, दान; reward, rich bestowal. (2) *f.* संपूर्ति; fulfilment vi.13.6 विश्वाभिर्गीर्भिरभि पूर्तिमश्याम् 'कामानां संपूर्तिम्'. **पूर्ति-काम** *a.* desirous of bestowal AV. vii.103.1.

पूर्-पति *m.* lord of stronghold i.173.10 मित्रायुवो न पूर्पतिम् 'पुरः स्वामिनम्'. **—भिद्** *a.* breaking down forts iii.34.1 इन्द्रः पूर्भिद. **—भिद्-य** *n.* दुर्गभञ्जन; destruction of a fort i.112.14 पूर्भिद्ये त्रसदस्युमावितम्.

पूर्-य *a.* पूरणीय; to be filled or satisfied.

पूर्-याण *a.* दुर्ग को जाने वाला; leading to the stronghold AV. xviii.1.54 पथिभिः पूर्याणैः.

पूर्-व [cognate with पुरस्, पुरा] *a.* प्रथम, पूर्ववर्ती; opp. to अपर; first, prior i.74.8 अभि पूर्वस्मादपरः, i.86.6 पूर्वीभिर्ददाशिम शरद्भिः we have worshipped throughout many autumns (prior autumns), x.18.5 यथा न पूर्वमपरो जहाति; one having precedence over iv.50.8 यस्मिन् ब्रह्मा राजनि पूर्व एति; earlier i.185.1 कतरा पूर्वा कतरापरा योः; ere i.123.2 पूर्वा विश्वस्माद् भुवनादबोधि she has awakened earlier than every being; superior ब्रह्म हि पूर्वं क्षत्रात (TMB.), vi.47.15 कृणोति पूर्वमपरं शचीभिः 'प्रथमभाविनम्'; elder x.51.6 अग्नेः पूर्वे भ्रातरः 'पूर्वमुत्पन्नाः'; exisisting from of old, ancient viii.25.17 अनु पूर्वाण्योक्या साम्राज्यस्य सश्चिम 'पुरातनानि'; eastern i.31.4 पर्या त्वा पूर्वमनयन्नापरं पुनः 'वेदेः पूर्वदेशम्'. **पूर्वे** [*m.pl.*] पुरखा; ancients, forefathers v.3.8 पूर्वे अयजन्त 'पुरातना यजमानाः'. **पूर्वम्** *av.* पहले; before. Cp. अनुपूर्वम् x.18.5.

पूर्व-काम-कृ-त्वन् *a.* पहली इच्छा को पूरा करने वाला; fulfilling former desires AV. vii.116.1 नमः शीताय पूर्वकामकृत्वने. **पूर्व-काय** *m.* the upper part of the body KŚS. **पूर्व-कृ-त्** *a.* पहले से कर्मठ; active from of old. **पूर्व-कृत्वरी** [*Voc.* **—रि**] *f.* पहले से कर्मठ; active from of old AV. xii.1.14 तं नो भूमे रन्धय पूर्वकृत्वरि.

पूर्व-ग-त्वन् *a.* पुरएता; leader, messenger vii.67.7 पूर्वगत्वेव सख्ये 'पुरतो गन्ता दूत इव'.

पूर्व-चि-त् *a.* पहले चिनने वाला; piling up first, preceding in piling VS. xxvii.4. **पूर्व-चित्** *a.* पहले देख लेने वाला; forming an idea beforehand KS. xviii.16 पूर्वचितो

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

निकारिणः. **पूर्व-चित्-त** *a.* पूर्वसंकल्पवान्; having previous intent AV. vii.82.3 पूर्वचित्ता निकारिणः; cp. पूर्वचित. **पूर्व-चित्-ति** (1) *f.* पुरोभान; prior intuition i.84.12 पुरूणि पूर्वचित्तये 'पूर्वमेव प्रज्ञापनाय'. (2) *a.* पहले जान लेने वाला; knowing beforehand TBr. iii.9.5.

पूर्व-ज्-अ *a.* पूर्व-जात; born of old; *f.* **—जा** vii.53.2 पूर्वजे पितरौ (द्यावापृथिव्यौ), x.14.15 पूर्वजेभ्यः (ऋषिभ्यः). **पूर्व-जन** [*m.pl.* **—नाः**] पहले लोग; men of former times AV. xii.1.5 यस्यां पूर्वे पूर्वजना विचक्रिरे.

पूर्व-जा [**—जाः**] *m.* पूर्वज viii.6.41 ऋषिर्हि पूर्वजाः. **पूर्व-जा-वन्** *a.* पहले उत्पन्न; born before x.65.8 परिक्षिता पितरा पूर्वजावरी (द्यावापृथिव्यौ).

पूर्व-तर *a.* और पहला; earlier, prior. **पूर्व-तराम्** *av.* और पहले दिनों में; in yet earlier times i.113.11 ईयुष्टे ये पूर्वतरामपश्यन् व्युच्छन्तीमुषसं मर्त्यासः those mortals have gone who saw in earlier times the refulgent dawn.

पूर्व-था *av.* पहले की तरह; as before, like the previous ones i.80.16 तस्मिन् ब्रह्माणि पूर्वथा, i.132.4 नू इत्था ते पूर्वथा च 'पूर्वमिव'. **पूर्व-दीक्षा** *f.* former consecration. **पूर्व-दीक्ष्-इन्** *a.* initiated first.

पूर्व-पक्ष *m.* सामने की तरफ, शुक्ल अथवा आपूर्यमाण पक्ष; the fore part or side of the bright half TS. iii.4.8.6. **पूर्व-पञ्चाल** [**—लाः** *pl.*] the Eastern Pañcālas.

पूर्व-पा *a.* drinking first or before others viii.1.26 पूर्वपा इव. **पूर्व-पाय्-य** *n.* पीने में प्राथम्य; precedence in drinking, the first drink, drinking before others viii.34.5 दधामि ते सुतानां वृष्णे न पूर्वपाय्यम् 'यज्ञमुखे पेयम्'. **पूर्व-पी-ति** *f.* प्रथम पान; first drinking x.112.1 तव हि पूर्वपीतिः.

पूर्वःपूर्वः हर प्रथम; each first. **पूर्व-पेय** = पूर्वपाय्य i.135.4 पूर्वपेयं हि वां हितम्, TS. iii.4.2.1 दधिषे पूर्वपेयम्. **पूर्व-प्र-ज्ञा** *f.* पूर्वानुभूतिवासना; impressions of the past BṛUp. **पूर्व-प्रेरित** *a.* made to fly before पूर्वप्रेरितानि वयांसि TMB. xiii.10.13. **पूर्व-भाज्** *a.* first sharer iv.50.7 वन्दते पूर्वभाजम्.

पूर्व-र्या-वन् *a.* पुरएता; leader ii.34.2 पूर्वर्यावा (विशाम्), AV. xx.11.2.

पूर्व-रात्र-अ *m.* रात्रि का पूर्व; first part of a night. **पूर्व-रूप** *n.* आसार; omen, indication of something approaching AV. xix.9.2 शान्तानि पूर्वरूपाणि 'fore-tokens'.

पूर्व-वत् *av.* as before i.31.17 पूर्ववच्छुचे. **पूर्व-वयस्-अ** *n.* the first period of life. **पूर्व-वयस्-ईन्** *a.* युवा; young TBr. iii.8.13. **पूर्व-वाह्** *a.* आगे जुड़कर खींचने वाला, आगे जुड़ा; drawing in front, yoked in front ŚBr. ii.1.4.17, Sat. iii.4.

पूर्व-सक्थ्-अ *n.* टांग का ऊपरी भाग; the upper part of the thigh. **पूर्व-सद्** *a.* सामने बैठा; sitting in front. **पूर्व-सू** *f.* पहले जनने वाली, पुराण; bringing forth first, ancient ii.35.5 स पीयूषं धयति पूर्वसूनाम् of them that first bring forth 'पूर्वं ब्रह्मणः सकाशादुत्पन्नानाम्'. **पूर्व-हू-ति** *f.* first invocation or call i.122.2 पूर्वहूतिं वावृधध्यै. **पूर्व-होम** *m.* होम का उपक्रम; introductory sacrifice.

पूर्वाग्नि [शान्तिपौष्टिकार्थी योऽग्निः, प्रथमो गृहस्थस्याग्निः = शालाग्निः = आवसथ्यः] *m.* शालाग्नि, आवसथ्य; the house-holder's sacred fire; आदिम अग्नि; the primeval fire AV. v.31.5 यां ते चक्रुर्गार्हपत्ये पूर्वाग्नावुत दुश्चितः 'eastern fire' W. **पूर्वाधार-अ** *m.* [वायव्यां दिशामारभ्याग्नेय-दिग्भागपर्यन्तमविच्छिन्नधारया होमः] *m.* वायव्य दिशा से आग्नेय दिशा तक अविच्छिन्न धारा की आहुति; pouring ghee from northwest to the southwest; cp. उत्तराधार.

पूर्वापरम् *av.* पौर्वापर्येण; in succession, one after another x.85.18 पूर्वापरं चरतो माययैतौ.

पूर्वायुस् *a.* प्रभूत शक्तिदाता; bestowing much vitality viii.22.2 पूर्वायुषं सुहवम् 'पूर्वेषां स्तोतॄणां धनादिदानेन पोषकम्'.

पूर्वार्ध *m.* प्रथम अर्ध, पूर्वभाग; the front or upper part, eastern side; opp. to जघनार्ध, उत्तरार्ध; cp. उत्तरार्ध-पूर्वार्ध 'उत्तरभाग उत्तरार्धः पूर्वभागः पूर्वार्धः तयोरन्तरालम्' ĀpGS. ii.6. **पूर्वार्ध्-य** *a.* पूर्वार्धवर्ती; being in the first half.

पूर्वाह्ण-अ *m.* forenoon x.34.11 पूर्वाह्णे अश्वान् युयुजे.

पूर्व्-इण *a.* पूर्व्य; ancient पथिभिः पूर्विणेभिः KS. ix.6 = MS. पूर्वेभिः = TS. पूर्व्यैः = AV. पूर्याणिः. **पूर्विणे-ष्ठा** *a.* पुराण; belonging to ancient times SV. i.4.2.2.2; formed on गह्वरेष्ठाम्.

पूर्वे-द्युस् *av.* the day before. **पूर्वोपसृत** *a.* approached first.

पूर्व्-य *a.* पूर्वभावी, अग्र्य, पूर्वतन, पूर्वकालवर्ती; former, previous, old v.55.8 यत् पूर्व्यं यच्च नूतनम्; पुराण, चिरंतन; ancient i.74.2 यः स्नीहितीषु पूर्व्यः (अरक्षत्) 'चिरंतनः', i.105.4 क ऋतं पूर्व्यं गतम् 'पूर्वकालीनम्'; मुख्य, श्रेष्ठ, उत्कृष्टतम; chief, highest viii.63.1 स पूर्व्यो महानाम् 'मुख्यः'. **—म्** *av.* पुरा; in former times iv.16.8 आविर्भुवत् सरमा पूर्व्यं ते 'पुरा'.

पूर्व्य-स्तुति *f.* the first or chief song vii.94.1 इयं वां

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पूर्व्यस्तुतिः 'मुख्या स्तुतिः'.

पूल्-य *n.* फोकस (cp. पलित); empty or shrivelled grain or corn; लाजा; fried grain or rice AV. xiv.2.63 पूल्यान्यावपन्तिका = लाजानावपन्तिका PGS., Kauś. xxvi.2.

पूषण्-अ = पूषन् x.93.4 पूषणो भगः 'सर्वस्य पोषयितारो मरुतः', x.5.5 वर्त्रिमविदत् पूषणस्य 'पूषेति पृथिवीनाम । पार्थिवस्य लोकस्य'. **पूषण्-वन्त्** *a.* accompanied by Pūṣán i.82.6 पूषण्वान् (इन्द्रः).

पूष्-अन् [पोषयति भूतजातानि इति पूषा सूर्यः; cp. पुष्टिभर्राय पूष्णे iv.3.7] (1) *m.* पूषा; a Vedic deity vi.54: originally connected with the sun and therefore the surveyor of all things. He is regarded as the keeper of flocks. (2) *a.* पोषक; supporter पूष्णस्तान्यपि 'पोषकाः ऋत्विजः', TS. i.5.10.4.

पूष-रा-ति *a.* पोषक धन वाला; bestowing nourishing gifts i.23.8 देवासः पूषरातयः 'पूषाख्यो देवो रातिर्दाता येषां ते'.

पूषर्-य *a.* सुपुष्ट; well-nourished x.106.5 वंसगेव पूषर्या 'पुष्टावयवौ पूषणे भवौ'.

√**पृ** बचाना, पार ले जाना; to save, rescue, take across v.4.6 पिपर्षि देवान्, vi.4.8 पर्ष्यंहः, x.96.8 अति विश्वा दुरितां पारिषत, i.46.6 यां नः पीपरत्; सकना; be able to TMB. xvi.8.9 न वै प्राण ऋतेऽन्नात् पारयति 'अवस्थातुं शक्नोति'. Forms. III. P.: *Pr.* पिपर्षि, पिपर्ति; पिपृथस्; पिपृथ, पिप्रति; *Ipv.* पिपृहि and पिपृतात्, पिपर्तु; पिपृतम्; पिपृत and पिपर्तन. *Ao. red.*: अपीपरम्, अपीपरस्; अपीपरन्; *Inj.* पीपरस्, पीपरत् and पीपरत; *s*: *Sb.* पर्षति, पर्षत; *Ipv.* पर्ष; *iṣ*: *Sb.* पारिषत्. *Inf.* पर्षणि to pass. *Cs.* पारयति; *Sb.* पारयाति; *Pt.* पारयन्त्.

पृक्-त [= पृग्ण √पृच्] *a.* संपृक्त; mixed.

पृक्ष् *f.* संतोष; satiation; अन्न, भोज्य; nourishment, food vi.62.4 शुभं पृक्षमिषमूर्जं वहन्ता 'अन्नम्', i.178.4 प्रखादः पृक्षो अभि मित्रिणो भूत् 'हविर्लक्षणमन्नम्', i.71.7 अग्निं विश्वा अभि पृक्षः सचन्ते 'सर्वाण्यन्नानि', v.73.8 पक्वाः पृक्षो भरन्त वाम् 'अन्नानि हविर्लक्षणानि'.

पृक्-ष [Aw. fraŠa 'strong', fraso kərəti = वृद्धिकृतिः] (1) *a.* बलवान्, पोषक; nourishing, strong, bringing nourishment vii.37.6 पृक्षो नो अर्वा 'अन्नम्', i.141.2 पृक्षो वपुः पितुमान् (अग्निः) 'अन्नसाधकः', ii.34.3 पृक्षे याथ 'हविर्लक्षणान्नवन्तं यजमानम्', iv.45.2 उद् वां पृक्षासो मधुमन्त ईरते रथा अश्वासः 'त्रिविधान्नवन्तः', horse iv.45.1 पृक्षासो अस्मिन् मिथुना अधि त्रयः 'अन्नानि'. (2) *a.* संपृक्त, चित्रित; spotted. (3) चित्र अश्व; spotted horse.

पृक्ष-प्र-यज् *a.* भोज्य-आहुति से प्रारब्ध; in which oblations of food begin to be offered (said of the dawn) iii.7.10 पृक्षप्रयजो द्रविणः सुवाचः 'पृक्षाणि हविर्लक्षणान्यन्नानि प्रकर्षेण यष्टुं प्रक्रम्यन्ते यासु ताः (उषसः)'.

पृक्ष-याम *a.* तेज घोड़े वाहने वाला; driving swift horses, name of a people i.122.7 गवां शर्ता पृक्षयामेषु पत्रे 'पृक्षाणामन्नानां नियमनं येषु स्तोत्रेषु यज्ञेषु वा तेषु निमित्तभूतेषु'.

पृक्-षु [= पृत्सु] युद्धों में; in battles.

पृक्ष्-उध् [पृक्ष्-उध् formed on वीरुध्] *a.* रसभरी; full of nourishing sap i.141.4 पृक्षुधो वीरुधः 'पशुपुरोडाशादिषु दाहमध्ये धीयमानाः', 'यद्वा प्रक्षोध्याः प्रकर्षेण बुभुक्षिताः भोक्तुमिष्यमाणाः'.

√**पृच्** मिलाना; to mix ii.37.5 पृङ्क्तं हवींषि मधुना; देना; to bestow abundance of दानं देवस्य पृच्यते 'देयं हविः पृच्यते संबध्यते यजमानेन हविर्दीयत इत्यर्थः', i.141.6 भगमिव पपृचानासि ऋञ्जते 'हविषा संपृचानाः', TS. i.4.22.1; भरना; to fill x.140.2 पृणक्षि रोदसी उभे, v.74.10 भुजः पृञ्चन्ति सु वां पृचः 'धनानि हविर्लक्षणानि युवां पृञ्चन्ति मिश्रयन्ति प्राप्नुवन्ति', to bestow abundantly i.141.11 अस्मे रयिं न स्वर्थं दमूनसं भगं दक्षं न पपृचासि धर्णसिम् 'ददासि'. Note. ĀpŚS. पृणज्मि for पृणच्मि in KS., MS. आ √पृच् भरना; to fill up i.84.1 आ त्वा पृणक्त्विन्द्रियम् let (Sóma) fill thee up with vigour; to bestow (wealth etc.), v.50.2 तें ते देव नेतर्यं चेमां अनुशंसे । तें रायां तें ह्यापृचे संचेमहि सचथ्यैः those are thine O divine leader, also those who praise these (gods *Inf.*); both these are to be loaded with wealth, may we be accompanied by (our) helpers. उप √पृच् to add to ii.24.15 वीरेषु वीराँ उप पृङ्धि नस्त्वम्; to copulate vi.28.8 उपेदमुपपर्चनमासु गोषूप पृच्यताम् । उप ऋषभस्य रेतस्युपेन्द्र तव वीर्ये let this (fluid of copulation) be infused deep into these cows, in the semen of the bull and also in thy semen O Indra. प्र √पृच् to give forth, bestow liberally i.2.3 प्रपृञ्चतीर्धेना. वि √पृच् to divide i.163.3 असि सोमेन समया विपृक्तः 'divided (into three) by Soma'; to deprive some one of iv.24.5 सोमो वि पपृच्यादसुष्वीन्. सम् √पृच् to mix i.95.8 संपृञ्चानः संदने गोभिरद्भिः; to bestow liberally vi.20.6 पृणग् रायां समिषा सं स्वस्ति; to mingle voice vii.103.4 पृश्निः संपृङ्क्ते हरितेन वाचम्. Forms. VII.: *Pr.* पृणक्षि; पृञ्चन्ति; Ā. पृञ्चे, पृङ्क्ते; पृञ्चते (*3. pl.*); *Inj.* पृणक् (*3. s.*); *Op.* पृञ्चीत; *Ipv.* पृङ्धि, पृणक्तु;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पृङ्क्तम्; *Pt.* पृञ्चन्त; पृञ्चानं; *Ipf.* अपृणक् (*3. s.*). III. P. : *Ipv.* पिपृग्धि; पिपृक्त. *Pf.* पपृचुर्; *Sb.* पपृचासि; *Op.* पपृच्याम्, पपृच्यात; *Ps.* पपृचानं. *Ao. root* : *Sb.* पर्चस्; *Op.* पृचीमहि; *Pt.* पृचानं; *s* : अप्राक्; Ā. अपृक्षि, अपृक्त. *Ps.* पृच्यते; *Pp.* पृक्त, –पृग्ण. *Inf.* –पृचे; पृचस्.

पृच् *f.* भोज्य, पुष्टि; food, nourishment v.74.10 पृञ्चन्ति सु वां पृचः 'सुपृचः सुसंपर्चनाः स्तोतारः'.

√**पृच्छ्** [√प्रच्छ्] पूछना; to ask, inquire x.79.6 पृच्छामि त्वाम्, x.32.7 अक्षेत्रवित् क्षेत्रविदं ह्यप्राट्; cp. **आपृच्छ्य** आप्रष्टव्यः पूज्यः in i.60.2 आपृच्छ्य विश्पतिः, vii.86.3 उपो एमि चिकितुषो विपृच्छम् I go to the wise to inquire. Forms. VI. : *Pr.* : पृच्छति, –ते; *Sb.* पृच्छात्; पृच्छान्; Ā. पृच्छै. *Pf.* पप्रच्छ; पप्रच्छुर्. *Ao. s* : अप्राक्षम्, अप्राट्; अप्राक्षीत्. *Ft.* प्रक्ष्यति. *Ps.* पृच्छ्यते; *Pp.* पृष्ट; *Gdv.* पपृक्षेण्य. *Inf.* –प्रच्छम्, –पृच्छे; प्रष्टुम्.

√**पृण्** भरना; to fill vii.16.11 उद् वा सिञ्चध्वमुप वा पृणध्वम् either pour out or fill up. Forms. VI. : *Pr.* पृणति; *Sb.* पृणैयै; *Ipv.* पृण; पृणत; पृणस्व; पृणध्वम्; *Ipf.* अपृणत, अपृणन्. *Inf.* पृणध्यै. Cp. √पॄ 'fill'.

पृण्-अ *a.* पूरक, दाता; giver; in सदा-पृण. **पृणाका** *f.* पोतिका; young one; हरिणपृणाका 'हरिणपोतिका'.

पृत् [Aw. pərət 'fight'] *f.* युद्ध; battle i.27.7 यमग्ने पृत्सु मर्त्यमवाः 'संग्रामेषु', i.129.4 पृत्सुषु कासु चित् with double ending like अपसः 'waters' in vi.17.12, vi.46.8 अमित्रान् पृत्सु तुर्वणे to overcome foes in battles. **पृत्-अना** [TBr. पृतन; Aw. Pešanā 'battle'] *f.* संग्राम; battle i.129.2 पृतनासु कासु चित्, TS. iv.2.3.2 यः पृतनासु तस्थौ; सेना; army TS. iv.2.8.1 अभ्यस्थाद् विश्वाः पृतना अराती:, viii.96.7 अयेमा विश्वाः पृतना जयासि then thou shalt win all these battles or armies. **पृतनाज्** [√अज्] *a.* युद्धोत्सुक; rushing to battle x.178.1 अरिष्टनेमिं पृतनाजमाशुम्. **पृतनाज्-य** *n.* आक्रमण; rushing together in battle, assault उग्रः पृतनाज्येषु TS. iii.4.4.1.

√**पृतनाय्** [*Denom.*] युद्ध करना; to fight i.169.7 मर्त्यं पृतनायन्तम्. **पृतनायु** *a.* युद्धकाम; hostile viii.4.5 विश्वे पृतनायवः 'युद्धकामाः शत्रवः'. **पृतना-षह्** *a.* शत्रुजेता; overcoming hostile armies or enemies vi.45.8 वीरस्य पृतनाषहः, v.23.2 पृतनाषहं रयिम्. **पृतना-षाह्** *a.* = पृतनाषह् i.175.2 पृतनाषाळमर्त्यः, vi.72.5 शुष्मं पृतनाषाहम्. **पृतना-षाह्-य** *n.* युद्ध में विजय; victory in battle iii.37.1 वार्त्रहत्याय शवसे पृतनाषाह्याय च 'परकीयसेनाभिभवाय'. **पृतना-हव्-अ** *m.* युद्धघोष; battle-cry.

पृतन्-य [*Denom.* of पृतना] युद्ध करना, युद्धार्थ काम में लाना; to fight against, to use in a battle as missile i.154.4 शितां गभस्तिमशनिं पृतन्यसि 'असुरान् जेतुं पृतनारूपेणेच्छसि प्रेरयसि'. **पृतन्यन्त्** *m.* शत्रु; enemy i.8.4 सासह्यामा पृतन्यतः, TS. iii.5.3.2 अभि पृतन्यन्तं तिष्ठ 'युयुत्सुम्'. **पृतन्-यु** (1) *a.* आक्रान्ता; hostile i.33.12 शत्रुं पृतन्युम्. (2) —**न्यु** *m.* शत्रु; enemy iv.20.1 पृतन्यून् 'शत्रून्'.

पृत्-सु-ति *f.* आक्रमण, संग्राम; attack, hostile attack, battle x.38.1 पृत्सुतौ यशस्वति 'संग्रामे', i.110.7 अभि तिष्ठेम पृत्सुतीरसुन्वताम् 'सेनाः'.

पृत्सु-तुर् *a.* रणंजय; conquering battles iii.37.7 पृत्सुतूर्षु श्रवःसु च 'पृतनासु तरणशीलेषु शूरेषु'.

पृथ्-अ [प्रसारिताङ्गुलिरामणिबन्धाद् हस्तः] *m.* खुला हाथ, हथेली; open hand, palm of the hand. **पृथ-मात्र्-अ** *a.* हथेलीभर; the breadth of a hand TBr. i.6.4.2, 'त्रयोदशाङ्गुलिपरिमाणम्' ĀpŚS. 266 पृथमात्रीम्

पृथ्-अक् [प्रथ् √अञ्च्] *av.* अलग; widely apart, singly, separately ii.17.3 प्र जीरयः सिस्रते सध्र्यक् पृथक् 'भीत्या वियुक्ताः सन्तः', x.91.7 आ यतन्ते पृथक् 'इतस्ततः गच्छन्ति'; *a.* स्वतन्त्र; independent ŚBr. i.2.5.15 पृथग्घैर्वर्माः प्रजाः स्युः 'स्वतन्त्राः'. **पृथक्-सहस्र** AV. xix.22.19 पृथक्-सहस्राभ्याम् 'to the two thousand severally'.

पृथग्-वर्त्मन् *a.* नानामार्गी; having different courses (वायुः) ChUp. **पृथग्-वाद्-ईन्** *a.* अपनी-अपनी कहने वाले; each saying something different.

पृथवान *m.* name of a man x.93.14 पृथवाने वेने; cp. भृगवाण.

पृथ्-इ [√प्रथ्] *m.* name of a man i.112.15 यामिः पृथिमावतम्.

पृथिवि-त्व *n.* धरतीपन; the state of being the earth. **पृथिवि-भाग** *a.* जिसका भाग पृथिवी है; having the earth as a share. —**लोक** *m.* पृथिवीलोक; earth regarded as a world; opp. to स्वर्गलोक. —**षद्** *a.* धरती पर टिका; standing on the earth. —**ष्ठा** *a.* standing on the earth viii.18.23 पृथिविष्ठाः (दानाः).

पृथिवी [पञ्चाशत्कोटियोजनविस्तारा] *f.* धरती; earth i.37.8 येषामज्मेषु पृथिवी. See द्यावापृथिवी; goddess of earth i.22.15 स्योना पृथिवि भव; as mother vi.51.5 द्यौर्पितः पृथिवि माता. **पृथिवी-प्र-अ** *a.* धरती को भर देने वाला; earth-filling AV. xiii.2.44. **पृथिवी-मय** *a.* मृन्मय; made of earth. **पृथिवी-सं-शि-त** *a.* पृथिव्या प्रेरित; impelled by the earth AV. x.5.25. **पृथिवी-सद्** *a.* पृथिवी पर बैठा; seated on the earth.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पृथि-सव्-अ *m.* पृथि द्वारा अनुष्ठित सव; the Savá performed by Pṛ́thi Sat. xxiii.4.

पृथी = पृथि viii.9.10 पृथी यद् वां वैन्यः, AV. xx.140.5.

पृथ्-उ [√प्रथ्] *a.* विस्तृत, उरु, अनेक; broad, wide, large, great, numerous i.37.11 दीर्घं पृथुम्; विस्तृत; extensive i.189.2 पृथ्वीं; abundant ix.35.1 रयिं पृथुम्, very extensive viii.98.4 गिरिर्न विश्वतस्पृथुः. **पृथु** *av.* widely ii.24.11 देवो देवान् प्रति पप्रथे पृथु he the god has extended himself widely to the gods.

पृथु-क [—काः, चिपिटकाः] *m.* चिउड़े; rice boiled and pressed TBr. iii.8.14. **पृथु-ग्मन्** [√गम् = ज्मन्] *a.* खुले मार्ग वाला; having broad path x.99.1 पृथुग्मानं वाश्रम्' 'पृथुभावं प्राप्नुवन्तम्'.

पृथु-जाघन *a.* broad-hipped x.86.8 पृथुष्टो पृथुजाघने. **पृथु-ज्मन्** *a.* विस्तृतगमन; broad-going, of broad gait AV. v.1.5 पृथुज्मन्नमः. **पृथु-ज्रय्-अ** *a.* विस्तीर्ण; far-extending, widely extended iv.44.1 पृथुज्रयं रथम् 'प्रथितवेगम्' = **पृथु-ज्रय्-अस्** iii.4.92.

पृथु-पक्ष्-अस् *a.* भारी पक्षों वाला; broad-flanked viii.26.23 बृहस्व पृथुपक्षसा रथे 'पृथुपार्श्वद्वययुक्तौ अश्वौ'. **पृथु-पर्शु** *a.* armed with a large sickle vii.83.1 गर्व्यन्तः पृथुपर्शवो ययुः 'पृथुर्विस्तीर्णः पर्शु पार्श्वास्थि येषां ते तथोक्ताः'.

पृथु-पाज्-अस् *a.* दूर-दूर तक खिला; far-shining iii.2.11 वैश्वानरः पृथुपाजाः 'पृथुतेजाः पृथुवेगो वा'. **पृथु-पाणि** *a.* broad-handed ii.38.2 देवः पृथुपाणिः.

पृथु-प्र-गाण *a.* विस्तीर्ण पहुंच वाला; having a broad access, approached by wide avenues iii.5.7 पृथुप्रगाणम् 'योनिम्', 'पृथुगीतिम्'. **पृथु-प्र-गा-मन्** *a.* उरु-विक्रम; wide-striding i.27.2 पृथुप्रगामा सुशेवः 'पृथुप्रगमनः'.

पृथु-बुध्न [उलूखलमूलः] *a.* उरुमूल; broad-based TS. i.6.6.4 दीर्घो रयिः पृथुबुध्नः 'विस्तीर्णमूलः'.

पृथु-या-मन् [*Voc.*] = पृथुग्मन् vi.64.4 सा न आ वह पृथुयामन् 'पृथुरथे'.

पृथु-शिरस् *a.* उरुशिरस्क; broad-headed AV. v.17.13. **पृथु-श्रव्-अस्** (1) *a.* far-famed. (2) **—वाः** *m.* a name i.116.21 पृथुश्रवसो वृषणावराती: 'पृथुश्रवःसंज्ञस्य'. **पृथु-श्रोणी** *f.* पृथुजाघना.

पृथु-ष्टु [पृथुष्टुके] *a.* भारी चोटी वाली; broad-tufted, having a broad tuft of hair x.86.8 पृथुष्टो पृथुजाघने 'पृथुकेशसंघाते'. **पृथु-ष्टुका** = पृथुष्टु i.32.6 सिनीवालि पृथुष्टुके = VS. xxxiv.10.

पृथ्व्-आन *m.* name of a man. **पृथ्व्-ई** = पृथिवी.

पृद्-आकु [√पर्द्] *m.* अजगर; adder (noted for belching vile wind) VS. xxiv.33, TS. v.5.10.1; *f.* **—कू**. **पृदाकु-सानु** *a.* सांप की सी पीठ वाला; having the surface like that of a serpent, smooth or shining like a serpent viii.17.15 पृदाकुसानुर्यजतः 'सर्पवदुन्नतशिरस्कः'.

पृश्-अन [√स्पृश्] *a.* स्पर्शकाम; eager to touch (or strike) ix.97.54 मांश्चत्वे वा पृशने वा वधत्रे 'स्पर्शनसाध्ये बाहुयुद्धे'.

पृशनार्यु *a.* स्पर्शकाम; eager to kiss i.84.11 तां अस्य पृशनार्युवः पृश्नयः 'स्पर्शनकामाः नानावर्णा गावः'.

पृश्-अनी [√स्पृश्] *f.* स्पर्शकाङ्क्षिणी; eager to touch, enticing i.71.5 अव त्सरत् पृशन्यश्चिकित्वान् 'पृशन्यः स्पर्शनकुशलो राक्षसादिः', x.61.8 तां नु मे पृशन्यौ जगृभ्रे 'अभिस्पर्शनकुशलो रुद्रः', x.73.2 द्रुहो निषत्ता पृशनी चिदेवैः 'सेनापि'; for the use of √स्पृश् in the sense of kissing cp. i.62.11 पतिं न पत्नीरुशतीरुशन्तं स्पृशन्ति त्वा. Mark उपस्पृशति 'kisses'.

पृश्-नि (1) *a.* नानावर्ण, चित्र, धब्बेदार; speckled, variegated, dappled, epithet of a cow i.84.11 सोमं श्रीणन्ति पृश्नयः, viii.6.19 इमास्त इन्द्र पृश्नयः; cloud vi.6.4 अधि सानु पृश्नेः 'नानारूपाया भूमेः'; स्वल्प; a little TBr. ii.8.8. (2) **—निः** *f.* mother of Maruts ii.34.2 वृषाजनि पृश्न्याः 'माध्यमिका वाक् पृश्निः', cp. TS. i.8.19.1 मारुतीं पृश्निम् 'अल्पतनुः श्वेतवर्णा वा', TS. iii.3.5.2 पृश्नीन् कामानसृजत 'धेनुस्वरूपान् भोगान्', MBr. i.3.8 प्राणसूत्रेण पृश्निना 'अन्नेन' (गुणविष्णुः), 'मनसा' (S).

पृश्नि-गर्भ *a.* पृश्निगर्भस्थ; being in the bosom of the variegated one (cloud) x.123.1 अयं वेनश्चोदयत् पृश्निगर्भाः 'पृश्निरादित्यः तस्य गर्भभूताः। यद्वा पृश्नयः सूर्यरश्मयः तेषां गर्भभूता अन्तरिक्षस्था अपः' **पृश्नि-गु** *m.* name of a man i.112.7 याभिः पृश्निगुं पुरुकुत्समावतम् 'एतन्नामकम्'. **पृश्नि-गो** *a.* चित्रित गौ वाला; having a dappled cow vii.18.10 पृश्निगावः पृश्निनिप्रेषितासः 'पृश्निवर्णा गावोऽश्वा येषां ते मरुतः'. **पृश्नि-ग्रह्-अ** *m.* सोम के उन्मानविशेष; holding up of the Soma; cp. TS. iii.3.5.

पृश्नि-नि-प्रेष्-इत *a.* भूमि पर प्रेषित; sent or hastening down to earth vii.18.10 पृश्निगावः पृश्निनिप्रेषितासः 'पृश्न्या मात्रा नितरां प्रहिताः'.

पृश्नि-पर्णी *f.* spotted-leafed, a herb AV. ii.25.3.

पृश्नि-बाहु *a.* चित्रित भुजावान्; having spotted arms AV. iv.15.12 पृश्निबाहवो मण्डूकाः.

पृश्नि-मन्थ *m.* पृश्नि गौ के दूध आदि का मन्थ; a stirred drink of the materials coming from a speckled

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

cow Kauś. xi.15.

पृश्नि-मातृ *a.* जिसकी माता पृश्नि है; having Pṛśni for mother, having the earth for mother v.57.2 पृश्निमातरः मरुतः (*Voc.*), i.38.4 यूयं पृश्निमातरो मर्तासः स्यातन, AV. xiii.3.23 मरुतः पृश्निमातरः.

पृश्नि-वाला *f.* श्वेत पृषत्क बालों वाली गौ; having white and spotted hair.

पृश्नि-शफा *f.* श्वेत पृषत्क खुर वाली (गौ); having spotted khuras.

पृश्नि-सक्थ्-अ *a.* श्वेतोरू; having spotted thighs TS. ii.1.3.2, v.6.2.3. **पृश्नि-हन्** *a.* चित्रित (सर्प) को मारने वाला; slaying the speckled (serpent) AV. x.4.15.

√**पृष्** टपकना; to trickle, drip iv.50.2 पृषन्तं सूर्यम (ऊर्वम्) 'फलानि सिञ्चन्तम्' (the cloud).

पृष्-अन्त् [cp. प्रुषित्-प्सु, *f.* पृषती] (1) *a.* चित्रित, विचित्रवर्ण, श्वेतरक्तकृष्णबिन्दु-युक्त; spotted, speckled TS. v.6.2.3 पृषन्तस्त्रयः 'विजातीयबिन्दुयुक्ताः', i.162.21 हरी ते युञ्जा पृषती अभूताम् 'पृषत्यौ', v.55.6 यदश्वान् धूर्षु पृषतीरयुग्ध्वम् 'पृषद्वर्णा वडवाः'. (2) —**त्** *n.* बिन्दु; drop; cp. पृषद्वत्. **पृषत्-अ** *m.* बिन्दुमान् हिरण; spotted antelope TS. v.5.17.1. **पृषत्-ता** *f.* कर्बुरता; variegatedness.

पृषद्-अश्व *a.* चित्रित अश्वों वाला; having piebald horses or having antelopes for horses i.87.4 पृषदश्वो युवा गणः.

पृषद्-आज्य *n.* दधिबिन्दुमिश्र आज्य; ghee mixed with coagulated milk (forming an oblation) x.90.8 संभृतं पृषदाज्यम्. **पृषदाज्य-प्रणुत्-त** *a.* पृषदाज्य द्वारा प्रहित; thrust forth by the speckled butter AV. xi.10.19.

पृषद्-योनि [= पृश्निगर्भ] *a.* चित्रित योनि वाला; having a speckled yoni, i.e. dwelling in fat = rich in fat v.42.1 पृषद्योनिः पञ्चहोता शृणोतु 'पृषद्वर्णान्तरिक्षस्थः (वायुः)'.

पृषद्-वन्त् = पृषन्त् *a.* रिसने या टपकने वाला, बिन्दुमान्; trickling, rich in fat vii.2.4 घृतपृष्ठं पृषद्वत् 'स्थूलबिन्दुभिर्युक्तम्'. **पृषद्-वाण** name of a man; base of पार्षद्-वार्ण viii.51.2.

पृषातक [from पृषन्त] *mn.* आज्यमिश्र क्षीर, घृत-क्षीर; milk mixed with ājya Khādira. iii.3.3. **पृषातकी** *f.* a sort of disease or a demoness AV. xiv.2.48

पृष्-इत *n.* वर्षा; rain Khādira. iii.2.24.

पृषोदर [पृषन्ति उदरे यस्य, श्वेतबिन्दुमदुदरः] *a.* चित्रोदरवान्; having a spotted belly TS. v.5.23.1.

पृष्-ट [√पृक्ष्] (1) *a.* परिपुष्ट, पोढ; strong TS. i.5.11.1 पृष्टो अग्निः पृथिव्याम् 'स्पृष्टः'. (2) [√प्रच्छ्] *a.* पूछा; asked, inquired. Mark पृष्ट 'a puzzle, a puzzling question.' **पृष्ट-बन्धु** *a.* बलवान् का साथी; friend of the strong TS. iii.1.11.57.

पृष्-टि [Afghani puštāī 'rib', Hindi puśtā] *f.* पृष्ठ-भाग, पर्शु, पसली; the back portion, rib x.87.10 पृष्टीः शृणीहि, TS. v.7.17 ऋतून् पृष्टीभिः, TBr. ii.6.4. **पृष्टि-तस्** *av.* from the ribs.

पृष्टि-वाह् *av.* पृष्ठवाह्; carrying on sides (like an ass) AV. xviii.4.10 अश्वा भूत्वा पृष्टिवाहो वहाथ 'back-carrying horses'.

पृष्टि-साच्-अय *a.* पसलियों से चिपका; joined with the ribs ŚBr. Cp. रात्रिसाचय.

पृष्ट्य्-आ-मय्-अ *m.* पसली का दर्द; pain in the side. —**य्-इन्** *a.* पसली के दर्द का बीमार; suffering from pain in the side i.105.18 तष्टेव पृष्ट्यामयी 'पृष्ठक्लेशवान्'.

पृष्ट्-या *f.* बगल में जुड़ने वाली घोड़ी; a side mare.

पृष्ठ्-अ [प्र-स्थ; Aw. parštā 'backbone', paršti 'back'] *n.* पीठ; back vi.75.5 पृष्ठे निनद्ध; ridge ix.22.5 एते पृष्ठानि रोदसोः, i.125.5 नाकस्य पृष्ठे अधि तिष्ठति he stands upon the ridge of the firmament (cp. पृष्ट 'puzzling question') iv.2.11 पृष्ठेव, x.89.3 वि या पृष्ठेव where पृष्ट is suggested. (2) *a.* धारक; supporting ii.13.4 रयिमिव पृष्ठं प्रभवन्तमायते 'धारकम्'; श्रेष्ठ; superior पृष्ठं समानानां स्याम् 'उत्तमः'. (3) रथंतरादि साम, माहेन्द्र स्तोत्र; the Rathaṁtara Sāman, Māhendra stotra. **पृष्ठ** cp. पृष्ट. **पृष्ठ-तस्** *av.* पीठ पीछे, पीठ से, पीछे, पीछे से; from or on or behind the back, to the back, backwards. **पृष्ठी** *f.* अल्पकाया मृगी; a small female antelope.

पृष्ठ-यज्-वन् *a.* ऊंचाई पर यज्ञ करने वाला; sacrificing on ridge, one who sacrifices with Rathaṁtara and other Sāmans v.54.1 घर्मस्तुभे दिवं आ पृष्ठयज्वने 'पृष्ठैः रथंतरबृहदादिभिरीजानाय'.

पृष्ठ-शम्-अनीय [पृष्ठानां सत्रनियुक्तानामुपजातश्रमाणां शमनं करोतीति] *m.* a variety of Agniṣṭomá.

पृष्ठ-वाह् *a.* पीठ पर ढोने वाला; carrying a load on the back.

पृष्ठ-सामन् *n.* the Sāmans रथंतर-बृहद्-वैरूप-वैराज-शाक्वर-रैवत.

पृष्ठ्-य (1) *a.* पृष्ठसंबन्धी, पीठ पर ढोया, ऊंचे से प्राप्त; pertaining to pṛṣṭhá, coming from the heights, carried on the back iv.3.10 अर्कः पुमाँ अग्निः पयसा पृष्ठयेन 'धारकेण', [पृष्ठेन वहने शिक्षितः, पृष्ठे दान्तः] *a.* लाद्

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(घोड़ा आदि); a horse or a bull carrying load on the back; opp. to रथ्य : पृष्ठ्यं चेद् दद्यात् LŚ. ii.8.17. (2) दूध, सोम; milk or the Soma plant from the heights. —**ष्ठ्या** [महावेदेर्मध्ये वितायमाना रज्जुः] *f.* महावेदि के शंकुओं पर बिछी रस्सी; a cord spread on the Mahāvedi, i.e. tied to the eastern and western śaṅkus of the Vedi. **पृष्ठ्यः षडहः** [प्रथमे माहेन्द्रस्तोत्रं तत्साधनत्वाद् रथंतरादीनि सामानि पृष्ठानि, तत्संबन्धादहानि षट् पृष्ठानि तेषां समूहः पृष्ठ्यः षडहः—पृष्ठ्यषडहे षट्स्वपि दिवसेषु क्रमेण पृष्ठस्तोत्रनिष्पादकानि षट् सामानि—रथंतरं-वैरूपं-बृहद्-वैराजं-शाक्वरं, रैवतमिति] *m.* छह दिनों का सत्र; a Sattra lasting six days. **पृष्ठ्यस्तोम** [त्रिवृदादय एकाहाः] *m.* त्रिवृद् आदि एकाह; name of the particular Ekāhás.

पृष्-व *a.* पाले या बर्फ से उत्पन्न; produced from rime अंशुभिः पृष्वाम् TS. v.7.20, vii.4.13.1 पृष्वाभ्यः स्वाहाः. **पृष्-वन्** *m.* जलबिन्दु; drop of water.

√**पॄ** भरना; to fill; देना; to bestow fully TS. iv.4.4.6 उतो न उत्पुपूर्याः 'पूरय'. **आ √पॄ** to fill up vii.13.2 आ रोदसी अपृणाः; to make up fully x.2.4 यद्वो वयं प्रमिनाम व्रतानि। अग्निर्नष्टद् विश्वमा पृणाति whatever ordinances of yours we violate Agni will make that up fully, v.34.2 आ यः सोमेन जठरमपिप्रत. उद् √पॄ to fill up to the brim v.6.9 उतो न उत् पुपूर्याः (दर्वी). उप √पॄ to refill vii.16.11 उप वा पृणध्वम्. Cp. उपपूरयति 'प्रवेशयति' अप्सूपपूरयति ApŚS. 1983. Forms. IX. : *Pr.* पृणामि, पृणासि; पृणाति; पृणीतस्; पृणन्ति; *Sb.* पृणाति, पृणात्; *Op.* पृणीयात्; *Ipv.* पृणीहि, पृणातु; पृणीतम्; पृणीत, पृणीतन; Ā. पृणीष्व. *Pt.* पृणन्त्; *Ipf.* अपृणास्, अपृणात. III. : *Pr.* पिपर्मि, पिपर्ति; पिप्रति; *Ipv.* पिपर्तु; पिपृताम्; पिपर्तन; *Ipf.* अपिप्रत (*3. s.* = अपिपृत). *Pf. Op.* पुपूर्यास्; *Pt.* पपृवांस्. *Ao. root* : *Ipv.* पूर्धि; *Prc.* प्रियासम्; *red.* : अपूपुरम्; *Inj.* पीपरत्; *Ipv.* पूपुरन्तुः *iṣ* : पूरिष्ठास्. *Ps.* पूर्यते; *Pp.* पूर्ण; पूर्त. *Inf.* –पुरस्. *Cs.* पूरयति; *Sb.* पूरयाति.

पे-त्व [originally *Gdv.* of √पी 'to be fattened'] *m.* मेष; ram vii.18.17 सिंह्यं चित् पेत्वेना जघान.

पे-दु [Aw. pazdu 'beetle'] *m.* name of a man, inner protection of Aśvins who presented him with a white horse that killed serpents i.117.9 पेदव ऊहथुरार्शुमश्वम्. Cp. पैद्व the 'serpent killing horse of Pedú'.

पे-रु [√पी 'swell'] *a.* प्रवर्धक; making swell, enlivening x.36.8 अपां पेरुम् (सोमम्) 'पालकम्', ix.74.4 नरो हितमिव मेहन्ति पेरवः 'रक्षकाः'.

पेर्-उ [√पॄ] *a.* पेलने या आगे बढ़ने वाला, समर्थ, तारक; pressing through or forward (rain), capable, protector, rescuing v.84.2 प्र या वाजं न हेषन्तं पेरुम् 'पूरकं मेघम्', i.158.3 युक्तो ह यद् वां तौग्र्याय पेरुः 'पारणकुशलः', vii. 35.13 शं नो अपां नपात् पेरुरस्तु 'पारयिता'; पाता; drinking TS. vi.3.6.4 अपां पेरुरसीत्याह एष ह्यपां पाता = AV. xix.11.3. Note TS. iii.1.11.8 पेरुं तुज्जानां पत्येव जायां 'वर्षाम्' for which AV. vi.22.3 reads एरुं 'pressing forward, 'rain'.

पेरुक *m.* name of a person vi.63.9 पेरुके च पक्थे 'पेरुके राज्ञि'.

पेश्-अ [√पिश्] *m.* तक्षा, निर्माणकुशल, अलंकार; carpenter, architect, ornament i.92.5 स्वरुं न पेशो विदथेष्वञ्जन् 'पेशः रूपम्', vii.34.11 राजा राष्ट्राणां पेशः 'पेशः रूपं रूपकृत्'.

पेश्-अनी *f.* पेशल, सुन्दर; well-formed, beautiful x.1.6 वस्त्राणि पेशनानि 'पेश इति हिरण्यनाम, हिरण्यवद्, भास्वराणि', AV. x.2.1 केनाङ्गुलीः पेशनीः W. 'cunning'.

पेश-ल [√पिश्] *a.* प्राञ्जल, अलंकृत, भव्य, रूपवान्, दक्ष; artificially formed, adorned, beautiful, efficient VS. xix.8.3 पेशलं वसु.

पेश्-अस् [Aw. paəsah 'ornament'] *n.* रूप; form ii.3.6 यज्ञस्य पेशः 'रूपम्'; अलंकार; ornament iv.36.7 श्रेष्ठं वः पेशो अधि धायि 'रूपम्'; आकृति; form. **पेशस्-कार्-ईन्** *m.* सुवर्णकार; goldsmith BṛUp. **पेशस्-कारी** *f.* सजने वाली; adorning one's own self VS. xxx.9. **पेशस्-वन्त्** *a.* अलंकृत, सुरूप; adorned, beautiful VS. xxxiii.31 'रूपसमृद्धाः'.

पेश्-इ-तृ *a.* काटने वाला; carver VS. xxx.12 देवलोकाय पेशितारम्; on TBr. iii.4.8 'प्रशान्तस्य वैरस्योत्पादयिता'. **पेशी** *f.* मांसपेशी; a piece of flesh.

पेष्-अण *n.* चूर्णन; crushing, grinding.

पेष्-ई [*पयिषी; cp. पयस्] *f.* धाय, सपत्नी; nurse, fosterer, mistress v.2.2 कमेतं त्वं युवते कुमारं पेषी बिभर्षि 'हिंसिका पिशाचिका सती' (Araṇi is referred to); शरीर से सटा वस्त्र; swaddling clothes.

पेष्-टृ [√पिश् or √पिष् 'the forming one, i.e. bone'] *n.* हड्डी; bone AV. iv.12.2 पेष्टृं त आत्मनि.

पेस्-उक [√पिस्] *a.* अभिवर्धनशील, फैलने वाला; spreading, extending ŚBr. i.6.1.18 पेसुकं वै वास्तु पिस्यति ह प्रजया पशुभिः; cp. पसस्.

पैङ्गराज *m.* चकोर; skylark VS. xxiv.34, TS. v.5.13.1

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'रक्ताक्षो भरद्वाजः'.

पैजवन्-अ *m.* a descendant of Pijavana, patronymic of Sudás vii.18.22 पैजवनस्य दानम्.

पैतुदारव्-अ *a.* made of the Pítudāru wood TMB. xxiv.13.4. **पैतृक** *a.* पितृदेवत्य, पितृ-संबन्धी; having Pitṛs for diety, belonging or relating to Pitṛs. **पैतृमत्य** [पितृमत्याः सम्यगनुशिष्टायाः पतिव्रतायाः पुत्रः] *a.* पितृमती अर्थात् सुचरित्रा का पुत्र; son of a virtuous mother TS. i.4.34.2.

पैद्व्-अ (1) *a.* belonging to Pedú i.116.6 पैद्वो वाजी, AV. x.4.5. (2) *m.* a sort of insect hostile to snakes Kauś. xxxii.21.

पो-तृ [or potṛ, पुनाति यजमानमाशासनद्वारा इति पोता ऋत्विग्विशेषः] *m.* पोता, purifier, name of one of the sixteen officiating priests at a sacrifice (the assistant of the Brahman) ix.67.22 यः पोता स पुनातु नः.

पो-त्र (1) *n.* सोमपात्र; the Soma vessel (of the Pótṛ) i.15.2 पोत्राद् यज्ञं पुनीतन 'पोतृनामकस्य ऋत्विजः पात्रात्', ii.37.4 अपाद् धोत्राद् उत पोत्राद् अमत्त 'he has drunk from the Hotṛ's vesssel and has intoxicated himself from the Potṛ's vessel. (2) *n.* पोतृकर्म; office or duties of Potṛ i.76.4 वेषि होत्रमुत पोत्रम् 'पोत्रा कृतं कर्म'. (3) *n.* फोते, अण्डकोश; testicles पवित्रं पोत्राभ्याम् 'पायु-समीपवर्ती मांसविशेषः' TS. v.7.15.

पोष्-अ *m.* पुष्टि, समृद्धि, प्राचुर्य; thriving, prosperity, abundance i.93.2 गवां पोषम्, ix.66.21 दधद् रयिं मयि पोषम्; x.71.11 ऋचा त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान् the one keeps producing abundance of verses; पोषणीय पुत्रपौत्रादि; progeny TMB.xix.5.10 तस्मादेको बहून् पोषान् पुष्यति; cp. तासां पोषस्य पोषेण 'तासां समृद्धेः अभिवृद्ध्या' TS. iv.2.1.3.

पोषय्-इ-त्नु *a.* पोषक; nourishing iii.4.9 तन्नस्तुरीपमघ पोषयित्नु.

पोष्-अस् *n.* पोषण; nourishment; in विश्वायु-पोषस्.

पोष्-इन् *a.* पोषक; nourishing; in सहस्र-पोषिन्.

पोष्-उक *a.* पोषक, वर्धक; nourishing, increasing TBr. iii.7.14.16 पोषं पोषुको भवति. **पोष्-य** *a.* पोषणीय, पुष्ट; well-fed viii.26.20 रथासहा पोष्या (अश्वौ); प्रभूत; abundant viii.97.3 पोष्यं रयिम्. **पोष्या-वन्त्** *a.* समृद्ध, पुष्टवान्; accompanied by prosperous men v.41.8 पोष्यावतो नॄन् 'बहुपोष्यजनयुक्तान्'.

पौंश्चल्-एय *m.* son of a wanton woman Sat. xiv.1 'दासीपुत्रः' TBr. iii.8.4 = कौलटेर.

पौंसायन [पुंसोऽपत्यम्] *a.* पुमान् का अपत्य; a descendant of पुंस्, male. **पौंस्न** *a.* नृयोग्य; worthy or fit for a man, belonging to a man पौंस्नानि नामानि ŚA. iii.7. **पौंस्-य** *n.* नृम्णता; manliness, heroism, heroic deed i.80.10 महत् तदस्य पौंस्यम् 'बलम्', iv.30.8 इन्द्र चर्कर्थ पौंस्यम् 'बलम्', manly deed iv.30.23 करिष्या इन्द्र पौंस्यम thou O Indra shalt now do manly deeds; वीरगण; band of heroes i.169.7 तीर्थे नार्यः पौंस्यानि तस्थुः 'बलानि'. (2) *a.* वीर-संबन्धी; belonging to a hero ix.99.1 धनुस्तन्वन्ति पौंस्यम् 'पुंस्त्वस्याभिव्यञ्जकम्'.

पौञ्जिष्ठ *m.* पुल्कस की संतति; son of a Pulkasa VS. xxx.8, 'कैवर्तः' on TBr. iii.4.5.

पौण्य [पुण्येषु श्रौतस्मार्तेषु साधुः] *a.* पुण्यकर्मा; one observing what has been laid down by the Śrutis and Smṛtis MBr. xx.11.41 यः पौण्यो हीन इव स्यात्.

पौतक्रत्-अ *m.* a descendant of Pūtakratā viii.56.2.

पौतुद्रव्-अ *a.* पूतुद्रु अर्थात देवदारुनिर्मित; made of the Devadāru wood TS. vi.2.8.

पौत्र (1) *a.* पुत्र-संबन्धी; derived from or relating to a son MBr. i.5.10 माहं पौत्रमघं नि गाम्. (2) *m.* पुत्र का पुत्र; grandson इदं हि पितैवाग्रेऽथ पुत्रोऽथ पौत्रः (ŚBr.) for here first comes father, then the son, then the grandson. **पौत्र-मर्त्य** *n.* पुत्रमरण; death of a son MBr. i.1.14 अप्रजस्यं पौत्रमर्त्यम्. **पौत्रायण** *m.* पुत्र का पौत्र; the grandson of पुत्र ChUp. iv.1.1.

पौनराधेय्-ईक *a.* पुनराधेयसंबन्धी; belonging to Punarādheya Sat. vi.6.

पौर्-अ (1) *a.* पूरक; filler ii.11.11 इत्था सुतः पौर इन्द्रमाव 'उदरपूरकः', v.74.4 पौरं चिदध्युदप्रुतं पौर पौराय जिन्वथः। यदी गृभीततातये सिंहमिव द्रुहस्पदे for when ye, O fillers, quickened Paura, overwhelmed with flood, for the sake of Soma, as a lion fallen in a pitfall for hunting (there is pun on Paura), 'पौरेण स्तुत्यत्वेन संबन्धात् अश्विनावपि पौरौ। पौरेण वृष्ट्यर्थं प्रार्थ्यमानत्वेन संबन्धात् मेघोऽपि पौरः। पौराय ऋषये'; वर्धक; increasing viii.61.6 पौरो अश्वस्य पुरुकृद् गवामसि 'पूरयिता'. (2) *m.* name of a man v.74.4.

पौरुकुत्स्-इ *m.* a descendant of Purukútsa, an epithet of Trasádasyu vii.19.3 पौरुकुत्सिं त्रसदस्युम् = पौरुकुत्स्यं, viii.19.36 पौरुकुत्स्यः त्रसदस्युः. **पौरुमद्ग** *n.* 'अभि सोमास आयवः (ix.107.14) इस प्रगाथ में गेय साम; the Sāman applied to the Pragātha अभि सोमासः etc.,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

TMB. xii.3.12.

पौरुशिष्टि *m.* son of Puruśiṣṭa.

पौरुष्-अ *a.* मानवीय, मानवसंबन्धी; manly, human, belonging or sacred to Púruṣa. **पौरुष-मेध्-इक** *a.* पुरुषमेधीय; belonging to human sacrifice.

पौरुष्-एय *a.* पुरुषागत, पुरुषसंबन्धी; coming from man, belonging to man viii.71.2 नहि मन्युः पौरुषेयः 'पुरुष-संबन्धी', TS. iv.7.15.5 यदिदं माभिशोचति पौरुषेयेण दैव्येन 'पुरुषव्यापारेण कृतम्', TS. iv.4.3.1 पौरुषेयो वधः प्रहेतिः 'पुरुषाणां वधः'.

पौरुहन्मन्-अ *n.* name of the Sāman evolved by Puruhanman TMB. xiv.9.28.

पौरोडाश्-अ *a.* relating or belonging to Puroḍāśa.

पौर्णमास्-अ [मास इति चन्द्रमस आख्या स प्रपूर्यते यस्मिन् क्षणे स क्षणः पूर्णमासः। तद्योगादहोरात्रः। तत्कालवर्तित्वात् कृत्यम्] *a.* पौर्णमासीसंबन्धी; relating to the full moon, usual or customary on the full moon TS. iii.5.1.3.

पौर्वाह्ण्-इक *a.* belonging to forenoon.

पौलुष्-इ *m.* son of Puluṣa, by name Satyayajña.

पौल्कस [= पुल्कसः] *m.* निषाद पिता एवं क्षत्रिय माता की संतान; son of a Niṣāda father and a Kṣatriyā mother VS. xxx.17.

पौष *m.* the constellation Púṣya. **पौषी** *a.* पूषन् से संबद्ध; belonging or relating to Pūṣán. **पौष्ण्-अ** *a.* पूषादेवताक; having Pūṣán for a deity तं पौष्णीः TS. v.5.12.1.

√प्या भरना; to fill up. Mark x.28.11 तेभ्यो गोधा अयथं कर्षदेतद् यं ब्रह्मणः प्रतिपीयन्त्यन्नैः for them the bandicoot will create a way, who regale the Brahmins with eatables. Cp. x.28.4,9,10 and x.29.5. Add. 'path' under अयथ. Forms. IV. Ā. : *Pr.* प्यायसे; *Ipv.* प्यायस्व, प्यायताम्; प्यायन्ताम्; *Pt.* प्यायमान (i.91.18 आप्यायमानः सोमः), *Ao. siṣ* : *Op.* प्यासिषीमहि. *Pp.* प्यात. *Cs.* प्यायंयति; *Ps.* प्याय्यते.

प्याय्-अन *a.* पूरक; causing to fill up.

प्य्-उक्ष्-ण [अपि √उक्ष् √वक्ष्] *n.* खोल, अजगरचर्म; skin of python ŚBr. v.3.1.11, KŚS. xv.3.31.

प्र्-अ [√प्रा] *a.* पूरक; filling.

प्र आगे को, सामने; forward, onward, forth, in front x.45.9 प्र तं नय प्रतरम् lead him forward still further; **प्र-प्र** 'always forward'.

प्र √अश् पहुंचना; to reach viii.90.6 प्र ते सुम्ना नो अश्नवन् thy good intentions shall reach us.

प्र √इ जाना, पहुंचना; to go to, reach i.154.3 प्र विष्णवे शूषमेतु मन्म let my strong hymn go forth in honour of Viṣṇu; प्रारम्भ करना; to commence ABr. ii.5 पथ्ययैवेतः स्वस्त्या प्रयन्ति 'प्रारभन्ते'; opp. to अभ्युद्यन्ति 'समापयन्ति'; चूक जाना; to go astray पथो वा एष प्रैति (ABr.) he diverges from the path.

प्र √उक्ष् सींचना, पानी छिड़कना; to sprinkle प्रोक्षति 'प्रकर्षेण सिञ्चति'.

प्र-उग [= प्र-युग] *n.* पंजाली; yoke-pole, forepart of the shafts of a chariot x.130.3 प्रउगं किम्. **प्रउग्य-फलक** *n.* पंजाली की फड़ें; the two shafts meeting in प्रउग; वार्युरग्रेगा (VS. xxvii.31) इत्यादि शस्त्र; a particular śástra beginning with वार्युरग्रेगा.

प्र-उद् √हा ऊपर उड़ना; to fly up v.1.1 प्र वयाँ उज्जिहानाः flying up to a branch.

प्र √ऊह फेंकना; to throw प्रोहति 'पातयति प्रस्कन्दयति'.

प्र √ऋ हरकत में लाना; to excite, stir up v.42.14 यं · · · ईयतिं प्र रोदसी 'गच्छति'; to send forth something for someone x.116.9 प्रेन्द्राग्निभ्यां सुवचस्यामियर्मि सिन्धाविव प्रेरयं नावमर्कैः 'प्रेरयामि', to urge on, advance iii.7.1 प्र यं आरुः शितिपृष्ठस्य धासेः 'प्रकर्षेणोद्गच्छन्ति'. For *Caus.* cp. i.113.4 प्रार्प्या जगत्.

प्र-कङ्कत *m.* कानखजूरा; a kind of venomous worm i.191.7 सूचीका ये प्रकङ्कताः 'प्रकृष्टविषा महोरगाः' (कान-खजूरा ?)

प्र-कम्प्-इ-त (1) *n.* कांपना; the act of trembling, shaking. (2) *a.* कांपा; trembled.

प्र-कर्-इ-तृ [√कृ] *a.* मित्रभेदक, उपसेक्ता; creating dissension VS. xxx.12 मनुष्यलोकाय प्रकरितारम् = TBr. iii.4.8.

प्र-कर्ष्-अ *m.* आधिक्य; abundance गीतस्य प्रकर्षः 'बहुकृत्वो गानम्'.

प्र-कल-विद् *a.* अत्यल्पवेत्ता; knowing very little vii.18.15 दुर्मित्रासः प्रकलविर्न्निमानाः 'अजानन्तः'; प्रकला 'smallest part'.

प्र-कश्-अ *m.* पैनी का सांटा; the thong of a whip AV. ix.12.1 विद्युत् प्रकशः.

प्र-काम्-अ *m.* उल्लास; joy, delight. **प्रकामोद्य** [√वद्] *n.* वाचालता; talkativeness KS. xxx.9. (2) *a.* बहुभाषी; garrulous TBr. iii.4.6.

प्र-काश्-अ *m.* रोशनी; light x.124.6 अयं प्रकाशः; प्रसिद्धि; fame TMB. xiii.4.7 अस्य प्रकाशो भवति 'कीर्तिः'.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्र-कुप्-इ-त *a.* धूत; shaken, moved ii.12.2 पर्वतान् प्रकुपितान्.

प्र-कुब्रता [= प्र-कुब्रता] *f.* कूब निकल आना; humpbackedness ŚBr.

प्रकुल *a.* कनिष्ठ; very small (प्रकल ?) Paryadhyāya vi.61.

प्र-कृन्त्-अ [√कृत] *a.* कतर-कतर कर देने वाला; cutting to pieces VS. iv.5.3 प्रकृन्तानां पतये नमः. **प्र-कृष्-ट** *a.* जीर्ण वस्त्र; old cloth, used for long Sat. xxvi.8; उत्तम; excellent.

प्र √कृ करना; to perform i.103.7 तदिन्द्र प्रेव वीर्यं चकर्थ that heroic deed, O Indra thou didst perform.

प्र-कल्प्-त *a.* परिविकसित; fully developed : दशमाससंपूर्णावयवमपत्यम् ŚBr. i.2.6.6.

प्र-केत्-अ [√चित्] (1) *m.* प्रकाश, ध्वज; light, banner i. 94.5 चित्रः प्रकेत उषसः (अग्निः), vii.11.1 अध्वर्यस्य प्रकेतः 'प्रज्ञापनः'; प्रज्ञान, विवेक; discrimination x.129.2 न रात्र्या अह्न आसीत् प्रकेतः 'प्रज्ञानम्', iii.30.1 इन्द्र त्वदा कश्चन हि प्रकेतः 'प्रकेत्यते प्रज्ञाप्यते इति प्रकेतः'; insight vii.33.9 त इन्निण्यं हृदयस्य प्रकेतैः 'प्रज्ञानैः'. (2) *a.* द्रष्टा; observer vii.33.12 स प्रकेत उभयस्य प्रविद्वान् 'प्रकृष्टज्ञानः'.

प्र-कोष्ठ *m.* पहुंचा; forearm.

प्र √क्रम् आगे कदम बढ़ाना; to stride forward तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोर्दक्षिणा पञ्चदश क्रमान् प्र क्रामति (ŚBr.) therefore he strides forward fifteen steps to the right of this middle peg.

प्र-क्रम्-अ [प्रक्रमस्त्रिपदः व्यामश्चतुररत्निप्रमाणः] *m.* प्रकर्षेण क्रमण, कदम; stepping, step, stride; दूरी का मापविशेष; a measure of distance, the length of which is variously stated : आधाने पदिकं कुर्याद् द्विपदः सौमिको भवेत्। अग्नौ च त्रिपदं कुर्यात् प्रक्रमं याज्ञिके बुधः Śulbasūtra vii.34; आरम्भ; commencement KŚS. vii.1.32 प्रक्रमोत्थाने 'आरम्भः समाप्तिश्च'. **प्र-क्रान्-त** *n.* होमार्थ क्षीर; milk ready for sacrifice.

प्र-क्री *a.* क्रय्य; to be bought or purchased AV. iv.7.6 प्रक्रीरसि त्वमोषधे.

प्र √क्रीड् खेलना; to play about iv.41.11 यद् दिद्यवः पृतनासु प्रक्रीडान् when shafts shall play in battles.

प्र-क्रीड्-अ *m.* क्रीडा; play, pastime VS. xxxix.9; cp. क्रीर्ड 'one who plays'. **प्र-क्रीड्-इन्** *a.* खिलाड़ी; sporting vii.56.16 वत्सासो न प्रक्रीळिनः.

प्र √क्वथ् कढ़ाना; to boil प्रक्वाथयन् 'अनतिदहन्' Sat. xxviii.3.

प्रक्ष्-अ = प्लक्ष.

प्र √क्षर् बहना, बहाना; to flow, make to flow TS. vi.3.10 मेधं प्राक्षारयन् 'अस्रावयन्'.

प्र √क्षा जलना, जलाना; to burn AV. xii.5.44 सर्वानपि क्षापयति, TBr. ii 4.1.2 इध्मस्येव प्रक्षायतः.

प्र-क्षा-म [√क्षा] *a.* दग्ध; burnt, scalded Sat. xv.4 प्रक्षामो यज्ञः the sacrifice is burnt as it were.

प्र √क्षि झुराना, क्षीण होना; to become emaciated TBr. ii.3.9 प्रक्षायन् 'क्षीयमाणः'; cp. ĀpŚS. 437 अ-प्रक्षिणन् 'अहिंसन्'.

प्र-क्षी-य [√क्षि *Gd.*] प्रक्षिप्य, फेंककर; throwing.

प्र-क्ष्य्-अन्त् [√क्षि] *a* विशीर्णयन्, चूर-चूर करता हुआ; breaking Sat. ii.2.

प्र-क्ष्णु-ताग्र *a.* संशिताग्र; with its point sharpened Sat. xvii.3 प्रक्ष्णुताग्रो यूपः; ĀgniveśyaGS. iii.5.4 प्रक्ष्णोति = प्रक्ष्णौति.

प्र-खाद्-अ *a.* खादू; devourer i.178.4 प्रखादः पृक्षः. **प्र-खिद्-अ** *a.* जलाने वाला; consuming, burning. Cp. विखिद 'tearing to pieces', आ √खिद to create infatuation in the mind of anyone for oneself आहं खिदामि ते मनः AV. vi.102.2.

प्र-ख्य्-अ *a.* स्पष्ट; visible, clear ŚBr. **प्र-ख्या-य** [*Gd.*] देखकर; seeing. **प्र-ख्यै** देखने को; to see.

प्र-गर्ध्-इन् *a.* गृध्नु; greedy, pressing onwards. **प्र-गल्भ्-अ** *a.* ढेठा; plucky; opp. to अप-गल्भ.

प्र-गा-ण *n.* मार्ग; way; in पृथु-प्रगाण iii.5.7.

प्र-गा-थ [√गै, द्वयोर्ऋचोः समूहः] *m.* प्रगीत; pre-song, repetition of the final part of the verse forming the Stotra, a combination of the Bṛhatī and Satobṛhatī. For confusion with √गा 'go' cp. स यदिदं सर्वमभिप्रागात् यदिदं किं च तस्मात् प्रगाथाः AA. v.2.2. **प्रगाथ-कारम्** *av.* making a Pragātha.

प्र-गा-मन् *mn.* कदम; stride; in पृथु-प्रगामन् i.27.2.

प्र √गाह् जल के भीतर घुसना; to enter into water ĀpŚS. 1969.

प्र-गी-त *n.* ऊहाम्नाय में गेय साम; the Sāman to be sung in Uhāmnāya.

प्र √गुर् गोहराना; to cry aloud i.173.2 अति यज्जुगुर्यात् 'अत्यर्थमुद्युङ्क्ते'.

प्र-गृह्-य [*Gd.*] उखाड़ कर; taking out, extracting. Note Pragṛhya 'not undergoing euphonic changes'.

प्र-गृह्-ई-त *a.* ग्रहण किया; held forth AV. xii.4.36 यथाज्यं प्रगृहीतम्.

प्र √गृ घोषणा करना; to proclaim; cp. प्रगिरेत् 'निगिरेत्',

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Khādira. iii.3.13.

प्र-ग्राहम् [प्रगृह्य, पादे पादेऽवसाय, पच्छः] पादशः रुक-रुक कर; stopping at each pāda separately ABr. vi.32.5 प्रग्राहं शंसति.

प्र-घात्-अ *m.* प्रहार; a blow. **प्र-घास्-ईन्** *a.* भसकने वाला; voracious = **प्रघास्य**.

प्र-चत् *f.* गुप्ति, गुह्यता; concealment, secrecy x.124.2 अदेवाद् देवः प्रचता गुहा यन. **—ता** *av.* secretly. Mark √चत 'to conceal, hide' x.155.1 तेभिष्ट्वा चातयामसि, x.155.2 चत्तो इतश्चत्तामुतः, i.65.1 तायुं गुहा चतन्तम्. Note **चत-ईन्** *a.* गुप्त; clandestine vi.19.4 ईन्द्रं चतिनम्.

प्र √चर् अनुष्ठान करना; to execute a rite प्रचरति 'अनुष्ठानं संपादयति', TS. vi.3.10 वपया प्रचर्य 'वपां हुत्वा' : साङ्गे यज्यर्थे प्रचरतिः प्रयुज्यते; to go about v.48.3 शतं वा यस्य प्रचरन्त्वे दमे 'प्रचरन्ति;' to enter TS. iii.2 5.2 मा प्रचर 'मां प्रविश'.

प्र-चर्-अणी *f.* (पालाशी) स्रुक्; ladle = स्रुच्.

प्र-चल्-आक (1) *a.* उछलने वाला; springing up. (2) **—कः** *m.* कामरूपी कृकलास; chameleon. **—का** *f.* ऊर्ध्वपलायन; springing up TS. viii.5.11.

प्र-चार्-अ *m.* कृत्य का साङ्गानुष्ठान; due performance of a rite : सवनीयहविःप्रचारः.

प्र-चाल्-अ *m.* पञ्वा, प्रपद; the front portion of feet TS. v.7.13 भयं प्रचालाभ्याम्.

प्र-चि-कित्-अ प्राज्ञ; intimately knowing VS. xix.52 त्वं सोम प्रचिकितः= TS. ii 6.12.1 'प्रकर्षेण ज्ञात'.

प्र √चिकित्सा = इलाज करना; to remove disease i.91.23 उभयेभ्यः प्रचिकित्सा गविष्टौ 'उपद्रवं परिहर' = VS. xxxiv.23 'व्याध्यपगमं कुरु'.

प्र √चुद् तेज करना, प्रतिभान्वित बनाना; to inspire, kindle iii.62.10 धियः प्रचोदयात; to speed up, v.56.7 प्र तं रथेषु चोदत; to produce SV. 386 प्र राधांसि चोदयाते महित्वना = viii.24.13 प्र राधसा चोदयाते.

प्र √चृत् छोड़ना, खोलना; to let loose Kauś. xxxiv.17 वत्सान् प्रचृतन्तः.

प्र-चेत्-अन *a.* प्रज्ञानी; wise. **प्र-चेत्-अस्** *a.* प्रज्ञ, अवहित; observant, attentive i.24.14 असुर प्रचेताः. **प्र-चेत्-उन** *a.* सुव्यक्त; affording a wide view or prospect i.21.6 जागृतमधि प्रचेतुने पदे 'प्रकर्षेण फलभोगज्ञापके स्वर्गलोकादिस्थाने'.

√प्रच्छ् see √पृच्छ्. **प्र-च्छद्** *f.* ढकन; cover, covering. **प्र-च्छिद्** *a.* काटने वाला; cutting off or cutting to pieces VS. xxx.17 संशराय प्रच्छिदम् 'प्रच्छेदनकर्तारम्' Mah. **प्रच्छिन्द्या-कर्णी** *f.* जिसके कान कतरने हैं; whose ears are to be cut MS. iv.2.9.

प्र √च्यु कंपाना; to shake iv.17.5 यः च्यावयति प्र भूमा; आगे चलना; to go forth or forward TS. i.2.9.1 प्र च्यवस्व भुवस्पते; – की ओर बढ़ना; to go forth to MS. iii.7.8 एष धामान्यभि प्र च्यवते, TBr. ii.3.2 तदिनं नाति प्रच्यवत 'तमतिक्रम्य न क्वापि गतम्'; नष्ट करना; to destroy TS. iv.2.6.3 ओषधयः प्रचुच्यवुः 'विनाशितवत्यः'. **प्र-च्यु-त** *a.* गिरा, निष्कासित; routed, expelled. **प्र-च्यु-ति** *f.* सर्वदुःखनिवृत्ति; destruction of afflictions TS. vii.5.13.1 प्रच्युत्यै त्वा 'सर्वदुःखनिवृत्तये'. **प्र-च्यो-तोस्** *Inf.* गिरने को; to fall ŚBr. i.1.1.22 प्रयन्तमनु प्रच्योतोस्. Mark प्रच्यवम् (*Acc. Inf.*) KS. xxvii.8 न वा एनौ मनुष्याः प्रच्यवमर्हन्ति.

प्र-ज्ञ-ज्ञ-इ [√ज्ञा] अभिज्ञ; a knowing; in अ-प्रजज्ञि.

प्र √जन् फलना-फूलना; to grow, increase प्र प्रजया जायेय I would increase with progeny (TS.).

प्र-जन्-अ *m.* ऋतुकाल में दारगमन; to copulate at proper time.

प्र-जन्-अन (1) *a.* जनयिता; begetter; जननसाधन; means of procreating : penis, vagina iii.29.1 अस्ति प्रजननं कृतम्, Sat. xiv.4 प्रजनने प्रजननं संदधाति. (2) *n.* जनन; begetting.

प्र-जनन-वन्त् *a.* उत्पादक, जनक; procreating AV. xix.18.9 प्रजापतिं ते प्रजननवन्तम् 'having generative qualities' W.

प्र-जनय्-इ-तवे पैदा करने को; to procreate TBr. i.2.1. **प्र-जनय्-इ-तृ** *a.* जनक; begetter पूषा पशूनां प्रजनयिता Pūṣán is the propagator of cattle (MS.). **प्र-जन्-ई** *a.* उत्पत्तिकारण; cause of the birth TBr. iii.11.4. **प्र-जन्-इष्णु** *a.* जनक; procreative, producing, generative.

प्र-जन्-उ [AV. **—नू**] *f.* जननेन्द्रिय; organ of generation AV. ix.4.6 शिवास्ते सन्तु प्रजन्वे इह, TBr. iii.11.4.2.

प्र-जय्-अ *m.* विजय; victory. **प्र-जव्-अ** *m.* वेग; velocity vii.33.8 वातस्येव प्रजवः. **प्र-जवम्** *av.* जवेन; speedily, quickly TS. vii.3.1.1 प्रजवं वा एतेन यन्ति.

प्र-जह्-इ-त [√हा] *a.* परित्यक्त; abandoned AV. xx.116.1 वनानि नः प्रजहितानि.

प्र-र्जा [√जन्] *f.* संतान; progeny, posterity, descendants, offspring x.95.18 प्रजां ते देवान् हविषा यजाति, ŚBr. तस्येश्वरः प्रजां पापीयसी भवितोः his offspring can degenerate, AV. i.8.3 जहि प्रजां नयस्व च slay the

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

progeny and bring (it) here; fruits and flowers ii.35.8 प्र जायन्ते वीरुधश्च प्रजाभिः; living creatures, specially men TS. तस्मात् सुप्त्वा प्रजाः प्र बुध्यन्ते therefore creatures awake after having slept, v.83.10 उत प्रजाभ्योऽविदो मनीषाम्; folk, people i.43.9 यास्ते प्रजा अमृतस्य परस्मिन् धामन्नृतस्य; country, region TMB. xxiii.1.5 सुभगासु प्रजासु 'हृद्येषु जनपदेषु'; birth x.72.9 प्रजायै मृत्यवे त्वत.

प्रजा-काम्-अ *a.* desirous of offspring AV. vii.17.3 प्रजाकामाय दाशुषे.

प्र-जा-त [वडवायां कृतरेतःस्कन्दनोऽश्वः] (1) *a.* घोड़ी पर पड़ा घोड़ा; a horse that has met a mare. (2) *a.* प्रसृत, प्रभूत; very extensive, continuous TS. i.6.3.9 यो वै प्रजातेन यज्ञेन 'प्रसृतेन'; प्रभूत; abundant TS. ii.4.11.3 प्रजातमेवैनद् ददाति 'प्रभूतम्'; उत्पन्न; born AV. ix.9.18 कुतो अधि प्रजातम्. **प्र-जा-ति** (1) *f.* प्रजासंतान, प्रजोत्पादन, प्रकृष्ट जनन; continuity of offspring, procreation एतां प्रजातिं प्रजायत TBr. iii.1.11.9. (2) *a.* प्रभव; source of procreation TS. v.2.5.5 अनुसीतं वपति प्रजात्यै, TMB. xiii.5.12 प्रजातिवै च्यावनं प्रजायते.

प्र-जाना [√जन्] *f.* जनयित्री; giving birth AA. i.4.1.

प्रजा-पति [सर्वकारणभूतः स्रष्टा] *m.* (1) प्रजा का स्वामी; lord of creatures, a divinity presiding over creation x.121.10 प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः. (2) lord of creation iv.53.2 भुवनस्य प्रजापतिः (Savitṛ), ix.5.9 पवमानः प्रजापतिः (सोमः). **प्रजापति-लोक्-अ** *m.* प्रजापति का लोक, विराट्-शरीर; Prajāpati's world, body of the Supreme Being. **प्रजापतेर्-अवधान** *n.* name of a Saptarātrá Ahīna TMB. xxii.8. **प्रजापतेर्हृदयम्** *n.* ऋग्रहित स्तोमों में उत्पन्न साम; Sāman arising from Stomas devoid of ṛks TS. v.5.8.2, 'Sāman having the two words प्रजापति and हृदय' Comm. on JŚS. i.4. **प्रजापतेः-सहस्र-संवत्सरं** *n.* name of a Sattra lasting 1000 days TMB. xxv.17.

प्रजामृत-त्व *n.* संतान का सातत्य; perpetuity of offspring AV. xi.1.34 प्रजामृतत्वमुत दीर्घमायुः.

प्रजा-वन्त् *a.* having children iii.56.3 वृषभः प्रजावान्, i.25.8 वेद मासो धृतव्रतो द्वादश प्रजावतः, iv.2.5 प्रजावान् रयिः accompanied by progeny; vi.16.36 ब्रह्म प्रजावदा भर bestowing progeny. **प्रजावाप्नु** *a.* प्रजालम्भक; procuring progeny GBr. ii.5.9; may be प्रजावा+आप्नु. **प्रजा-विद्** *a.* प्रजाप्रद; granting progeny AV. xi.1.15 अयं यज्ञः प्रजाविद्. **प्रजा-व्य्-ऋद्-ध** *a.* नष्ट-संतान; whose children are dead ĀpŚS. 1169. **प्रजा-सन्-इ** = प्रजाविद्.

प्र-ज्ञ-अ *a.* उन्मेषवान्; foreknowing. **प्र-ज्ञा** *a.* प्रकृष्ट धी; insight, wisdom, discrimination. Cp. पण्डित = प्रज्ञित.

प्रज्ञातयैव प्रतिपदा [या प्रतिपत् प्रज्ञाता तया; यः प्रारम्भदेशो बुद्धौ स्थापितस्तेनैव प्रारम्भप्रदेशेन] निश्चित पाठ से; starting with a particular passage or verse previously decided upon.

प्र-ज्ञा-त *a.* स्थापित, निहित; placed, fixed Sat. ii.4; firm Sat. vii.5 तौ प्रज्ञातौ भवतः 'दृढौ'.

प्र-ज्ञा-तम् *av.* दूरदर्शिता से; with prudence Sat. ii.4 प्रज्ञातं निधाय.

प्र-ज्ञा-ता *f.* कृतचिह्न(असिधारा); having been marked.

प्र-ज्ञा-ति *f.* प्रज्ञान; right knowledge TS. vi.2.3. **प्र-ज्ञा-तृ** *a.* निदेशक; guide, conductor x.78 2 प्रज्ञातारः सोमाः. Cp. प्रकेत. **प्र-ज्ञा-त्र**; in अ-प्रज्ञात्र 'not knowing'.

प्र-ज्ञान (1) *a.* दीर्घदर्शी, सुबोध्य; prudent, easily known. (2) *n.* **—नम्** *n.* प्रज्ञप्ति, प्रज्ञता, विशेष प्रतिपत्ति; wisdom, discrimination VS. xxxiv.3 यत् प्रज्ञानमुत चेतः. **प्र-ज्ञानी** *a.* सुबोध्य; easily known.

प्रज्ञा-नेत्र *a.* बुद्धिगामी; led by wisdom. **प्र-ज्ञु** *a.* 'bow-legged'.

प्र-ज्य्-अ [प्रगतज्यं धनुः स्वकार्यक्षमम्] *a.* स्वकार्यक्षम; ready to discharge one's duty.

प्र-णपात् [Marathi paṇat] *m.* पड़पोता; great-grandson viii.17.13 प्रणपात कुण्डपाय्यः 'प्रकर्षेण नपातयिता'.

प्र√णभ् [—भते] फाड़ना; to burst, split.

प्र-णय्-अन [प्रणीयते अग्निहोत्रकाले आहवनीयोऽस्मादिति प्रणयनो गार्हपत्याग्निः] *m.* the Gárhapatya fire.

प्र-णय्-अनीय *a.* अग्निप्रणयनार्थं इध्म; fuel meant for fetching fire.

प्र-णव्-अ [so VS. प्रणव TS., ŚBr. √नु] ओम्; the sacred syllable *Om*.

प्र-णाय्-य *a.* योग्य; deserving.

प्र-णाव्-अम् *av.* प्रणव जोड़कर; putting Praṇava in the beginning AĀ. i.5.1 ताः प्रणावं शंसति.

प्र√णिद् [√निद्] निकलना; to exude JUB. i.1.2 तस्य यो रसः प्राणेदत.

प्र-णिनीष्-एण्य *a.* प्रणेतव्य; worthy of commencement TMB. xi.5.1, xiv.2.4.

प्र-णी (1) *a.* नेता; leader, guide. (2) *f.* चढ़ावा, प्रणति, भक्ति; offering, submission, devotion. (3) *a.* उपायन;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

to be offered, being offered iii.38.2 इमा उ ते प्रण्यो वर्धमाना मनोवाताः 'प्रणीयमाना मनोवेगाः'. **प्रणीक्ष्य** [*Gd.*] सींख पर रखकर; fixing on the spit शूले प्रणीक्ष्य ĀpŚS. 2593.

प्र-णी-त (1) *a.* आगे बढ़ाया, प्रस्तुत; led forward, advanced, brought, furthered VS. xix.17 प्रणीतो अग्निरग्निना. (2) **—ताः** *f.* मन्त्रसंस्कृता आपः (cp. तप्ता आपो मदन्त्यः.).

प्रणीता-प्र-णयन *n.* मृन्मय पात्रविशेष; an earthen vesssel meant for fetching water.

प्र-णी-ति *f.* (1) निदेशन; guidance, direction VS. xix.52 तव प्रणीती पितरः, viii.68.11 स्वाद्वी प्रणीतिः agreeable guidance. (2) *a.* प्रेरक; leader, guide vi.48.20 वामी प्रणीतिः 'प्रणेत्री'.

प्र-णुत्-त *a.* अपनुन्न; pushed away, repelled AV. ix.2.14 असर्ववीरश्चरतु प्रणुत्तः.

प्र-णेज्-अन (1) *a.* प्रक्षालक; washing, washing away. (2) **—नम्** *n.* धोना; the act of washing AV. xix.2.4 अपामिह प्रणेजने. **प्र-णे-तृ** *a.* नेता; guide iii.23.1 अध्वरस्य प्रणेता; निर्वोढा; furthering, promoting i.169.5 त्वं राय इन्द्र तोशतमाः प्रणेतारः 'प्रकर्षेण निर्वोढारः'; cp. नॄँस् प्रणेत्रम (MS.) = नॄँः प्रणेतारम्. **प्र-णे-नी** *a.* अतिशयेन प्रदर्शयिता; guiding constantly or repeatedly, powerfully furthering vi.23.3 प्रणेनीरुग्रः 'प्रकर्षेण नेता'.

प्र-णोद्-अम् *av.* धक्के के साथ; pushing forth AV. vi.28.1 ऋचा कपोतं नुदत प्रणोदम्.

प्र-णौ-ति [प्रणवमुच्चारयति] pronounces Om, praises.

प्र-तंक्-वन् *a.* आक्रान्ता; rushing on TS. i.3.3.1. **प्र-तंङ्क्-अम्** *av.* शेखी के साथ, अकड़ कर; defiantly AV. iv.16.2 यो निलायं चरति यः प्रतङ्कम्.

प्र-त-त *a.* प्रसृत, संतत, आच्छन्न; spread over, extended MS. iii.7.9 प्रततो वा एतर्हि यज्ञः, covered, filled.

प्रतामह *m.* प्रपितामह; great-grandfather AV. xviii. 4.75.

प्रतद्-वसु [= प्रततवसु or प्रथद्वसु based on विदद्वसु, शतद्वसु] *a.* धनवर्धक; extending or increasing wealth viii.13.27 हरी प्रतद्वसू 'विस्तीर्णधनौ'. **प्र-तम** *a.* प्रथम; foremost. **प्र-तमाम्** *av.* अतिशयेन, प्रकर्षेण; specially, particularly, copiously ABr. ii.3 प्रतमामिव क्रियन्ते 'अत्यन्तं प्रचुर्येण'.

प्र-तर्-अण *a.* प्रकर्षेण तारयिता; furthering, helping, carrying forward v.46.1 तां (धुरम्) वहामि प्रतरणीम् 'प्रकर्षेण तारयित्रीम्'; सहायक; helping TS. iv.6.6.5 अस्मत्सखा प्रतरणः, i.91.19 गयस्फानः प्रतरणः (सोमः).

प्र-तरम् *av.* और आगे, भविष्य में, अतिशयेन; further, further more, in future, still more x.45.9 प्र तं नय प्रतरम् lead him forward still more, i.53.11 द्राघीय आयुः प्रतरं दधानाः obtaining longer life further more, v.53.3 प्रतरं वाजबुर्नरः. **प्र-तराम्** *av.* और आगे, विशेषतः, भविष्य में; further, more particularly, in future इन्द्रेमं प्रतरां कृधि 'still higher' TS. iv.5.8.2, यजमानं प्रतरां करोति KS. xxv.7.

प्र-तर्-ई-तृ *a.* प्रवर्धक; prolonger, furtherer AV. xviii.4.58 अह्नां प्रतरीता 'lengthening' = ix.86.19.

प्र-तव्-अस् *a.* प्रबल; mighty iv.3.6 वाताय प्रतवसे 'प्रकृष्टबलाय'. **प्र-तान्-अ** *m.* अङ्कुर; shoot.

प्रति [Gk. protís 'against'; primarily it expresses direction 'towards'] *Pre.* —की ओर, —के विरुद्ध, विपरीत, फिर, उलटे, पीछे की ओर; towards, against vii.15.13 अग्ने रक्षा णो अंहसः प्रति ष्म देव रीषतः O Agni, protect us from distress, against injurers O god; again, in a reverse direction, back to or against, in return. (2) *a.* बराबर; equal to i.55.1 इन्द्रं न महा पृथिवी चन प्रति not even the earth is equal to Indra in greatness; hostile BṛUp. प्रतिर्बुभूषति 'प्रतिकूलः'. In Brāhmaṇas प्रति expresses approximate position = about, at, on; it also means in regard to, in equality with; cp. प्रति वस्तोः 'at dawn'.

प्रति √अञ्च् संपादित करना; to go to make AA. i.4.1 अन्नतमां प्रत्यञ्चन्ते 'go to make the best food.'

प्रति √अस् बराबर होना; to be a match for vi.25.5 इन्द्र नकिष्ट्वा प्रत्यस्त्येषाम्, विश्वा जातान्यभ्यस्ति तानि O Indra, none of these is equal to thee, thou art equal to all these beings.

प्रति √इ —के विरुद्ध या —की ओर जाना; to go towards or against; स्वीकार करना; to accept, receive ABr. xxx.9 वां न प्रत्यायन् 'न प्रतिगृहीतवन्तः'; लौटना; to return प्रत्येत्य 'तेनैव मार्गेण प्रत्यागत्य' द्वे मध्यंदिनमभि प्रत्येतोः (ABr.) two may be added to the noon libation.

प्रति √इन्व् बढ़ावा देना; to promote i.54.7 प्रति यः शासमिन्वति who promotes the law.

प्रति-उद् √पी प्रतिकूल होकर नष्ट करना; to be hostile to and cause injury प्रत्युत् पिपीते 'प्रतिकूलो भूत्वा उत्सादयति'.

प्रति √ऊह् पीछे धकेलना; to thrust back.

प्रति-कर्मन् [कर्म कर्म प्रति] *av.* हर कर्म में; in all the rituals. **प्रति-कर्ष्-अ** *m.* अधिकता; the being more.

प्रति-काम्-अ *a.* इच्छानुकूल; one according to wish,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

desired, beloved. —**र्मम्** *av.* इच्छानुसार; according to wish AV. x.15.8 प्रतिकाममत्तु. **प्रतिकाम्य** *a.* इच्छानुपाती; according to wish, beloved AV. ii.36.5

प्रति-कूल *a.* धार के विपरीत; upstream.

प्रति √कृत् काट करना; to abuse प्रतिकर्तिष्यमाणौ 'अन्योन्यमाक्रोशं करिष्यन्तौ' Sat. xvi.6.

प्रति-कृ-ति *f.* समानाकृति; of like shape.

प्रतिकृष्टतराम् *av.* अतिनिकट; very close to Sat. i.8.

प्रति √कृ बखेर कर छा देना; to cover by scattering : पांसुभिः प्रतिष्किरन् 'पांसु-विकिरणेन देशमाच्छादयन्' Khādira. iv.4.5.

प्रति √क्लृप् स्वागत करना; to welcome राजानं प्रतिकल्पन्ते BṛUp. **प्रति-क्लृप्-त** *a.* भागशः क्लृप्त; allotted share-wise Sat. xv.4.

प्रति √क्रम् सामने जाना; to go to or in front प्रतिचक्रमे 'संमुखमाजगाम'. **प्रति-क्रम्-अण** *n.* इधर-उधर कदम रखना, उलट कर वार करना; stepping to and fro, counter-attack TS. v.7.15 प्रतिक्रमणं कुष्ठाभ्याम्. **प्रति-क्रोश्-अ** *m.* उलट कर गाली; counter-abuse AV. iv.36.3.

प्रति √क्षि हर जगह रहना; to dwell in every place ii.10.4 प्रतिक्षियन्तं भुवनानि विश्वा = प्रतिक्ष्यन्तं TS. iv.1.2.

प्रति-ख्या *f.* प्रख्यापन; making known. **प्रति-ख्या-त** *a.* अवेक्षित; observed TS. iv.4.8.1.

प्रति-गर्-अ [शंसितुः प्रोत्साहजननम्] (1) *m.* प्रत्युत्तर-कथन, प्रतिवचन; the responsive call of the Adhvaryu to the address of Hotṛ TS. iii.2.9.2. (2) [प्रतिगीर्यत इति प्रतिगरः होतृमन्त्रसंघः] *a.* जिसका प्रतिगान किया जाय; what is used as Pratigāna TS. vii.3.1.4 यद् ब्रह्म तत् प्रतिगृणत आ चक्षीत स प्रतिगरः.

प्रति-गीर्-य (1) *a.* प्रतिगरणीय अर्थात पठनीय; to be said in response. (2) *Gd.* प्रतिगरमुक्त्वा TS. iii.2.9.1.

प्रति-गुप्-य *a.* वर्जनीय; to be evaded or guarded against ŚBr. iii.2.1.27 प्रतिगुप्यमेवैतस्मात्.

प्रति √गृ वांचना, उच्चारण करना; to recite, pronounce.

प्रति-गृह्-य (1) *a.* आदेय; to be received or accepted. (2) [*Gd.*] AV. iii.29.8 प्रतिगृह्य वि राधिषि.

प्रति √ग्रह् लेना, स्वीकार करना; to receive, accept, cp. प्रतिगृह्य; देना; to give TS. iii.2.12.1 वरुणो वा एतं गृह्णाति योऽश्वं प्रतिगृह्णाति 'ददाति'.

प्रति-ग्रह्-अ *m.* आदान; receiving, accepting; देना; bestowing व्यावृत्य प्रतिग्रहः 'आत्मनोऽन्यं प्रतिग्रहीतारमपदिश्य ग्रहणं व्यावृत्य प्रतिग्रहः'.

प्रति-ग्रह्-अण *n.* (1) = प्रतिग्रह. (2) 'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे' इस अनुवाक के मन्त्र; name of the verses beginning with 'देवस्य त्वा' (TS.i.7.10.3) Sat. x.7.

प्रति-ग्रह्-ई-तृ *a.* आदाता; receiving AV. iii.29.7 कामः प्रतिग्रहीता.

प्रति-ग्राह्-ईन् = प्रतिग्रहीतृ. **प्रति-घ्न्-आन** *a.* आपे को पीटने वाला; smiting oneself AV. xi.9.7 प्रतिघ्नानाश्रुमुखी.

प्रति-चक्ष्-अण (1) *n.* प्रत्येक को दर्शन; seeing by everyone vi.47.18 तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय 'प्रतिनियतदर्शनाय'. (2) *n.* दृष्टि, दर्शन; seeing, eye AV. i.18.3 यद् वा केशेषु प्रतिचक्षणे वा. **प्रति-चक्ष्-य** *a.* दर्शनीय; to be seen by all, auspicious, visible i.113.11 अस्माभिरू नु प्रतिचक्ष्याभूत to us she has just now become visible.

प्रति √चर् परे करना; to ward off TS. ii.2.9.2 देवताः प्रतिचरति 'निवारयति'.

प्रति-च्यव्-ईयसी *f.* (संभोग की पराकोटि पर) वीर्यस्राव कराने वाली; causing orgasm, snuggling up to cause orgasm x.86.6 न मंत् प्रतिच्यवीयसी 'पुमांसं प्रति स्वशरीरस्यात्यन्तं च्यावयित्री'.

प्रति-जग्-ध [√घस्] *a.* खाया; eaten, consumed.

प्रति-जन *m.* टक्कर का, प्रतिपक्षी, विरोधी; adversary, opponent AV. iii.3.5 ह्वयन्तु त्वा प्रतिजनाः. **प्रति-जन्-य** (1) *a.* प्रतिजन-संबन्धी; belonging to adversaries iv.50.9 धनानि प्रतिजन्यानि; opp. to सजन्यानि. (2) —**म्** *m.* प्रतिबल; hostile army.

प्रति-जाप्-अ *m.* किसी के विरुद्ध जाप; muttering prayer against someone Kauś. xxxvi.25.

प्रति √जुष् – के प्रति वात्सल्य दिखाना; to be kind or tender towards vii.54.2 पितेव पुत्रान् प्रति-नो जुषस्व.

प्रति-जूति-वर्पस् *a.* आवेगानुसार रूप भर लेने वाला; assuming any form according to impulse iii.60.1 प्रतिजूतिवर्पसः यज्ञियं भार्गमानर्श 'प्रतिपक्षाभिभवनशीलतेजोयुक्ताः'.

प्रति √जॄ [—जरते] स्तुति करना, नमस्कार करना; to praise, salute iv.45.5 उस्रा जरन्ते प्रति वस्तोरश्विना 'स्तुवन्ति', v.80.1 देवीमुषसं प्रति विप्रासो मतिभिर्जरन्ते 'स्तुवन्ति'.

प्रति-ज्ञा-त [धनवृत्ताध्ययनादिमत्तया प्रसिद्धः पुरुषः] *a.* प्रतिश्रुत; very famous. Cp. आधानाप्रतिज्ञात. **प्रतिज्ञात-तम** *a.* अभिमततम; most desired ŚBr. ix.1.1.22 एतद्वास्य प्रतिज्ञाततमं धाम.

प्रति-तद्-विद् *f.* विरुद्ध का ज्ञान; recognition of the contrary ŚA. iii.3.

प्रति-तन्त्रम् *av.* प्रति प्रयोग; in every application Sat. ix.1.

प्रति-तराम् [with √भू] *av.* अधिकाधिक – की ओर सिकुड़ते

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हुए: retiring or shrinking more and more ŚBr.

प्रति-दण्ड *a.* प्रतिकूल-दण्डवान्; hostile प्रतिदण्डा ब्राह्मणा: 'प्रतिकूलदण्डयुक्ता:' TMB. xviii.10.8.

प्रति √ दह् –की ओर जलना, समाप्त कर देना; to burn towards, consume i.79.6 रक्षसो दह प्रति 'प्रत्येकं दह'.

प्रति-दीव्-अन् *m.* द्यूत में प्रतिद्वन्द्वी; adversary at play x.34.6 प्रतिदीव्ने दधत आ कृतानि.

प्रति-दुह् [—धुक्] *n.* धारोष्ण दुग्ध; fresh milk तत् प्रतिधुष: प्रतिधुक्त्वम् TS. ii.5.3.3, iii.3.11.2, Sat. v.5.

प्रति-दोषम् *av.* शाम को; towards eventide i.35.10 प्रतिदोषं गृणान: 'प्रतिरात्रि' = VS. xxxiv.26.

प्रति-धर्-र्तृ *a.* प्रतिरोद्धा; keeping back TS.iv.4.2.1 इन्द्रो हेतीनां प्रतिधर्ता.

प्रति √ धा किसी के लिये स्तोत्र आदि करना; to offer praise to someone, vii.40.1 प्रति स्तोमं दधीमहि 'स्तोत्रं कुर्वीमहि', i.183.6 प्रति वां स्तोमो अश्विनावधायि; to throw on someone x.87.12 अग्ने चक्षु: प्रति धेहि रेभे 'चक्षु: तेज: प्रक्षिप'; to bestow anything on anyone or to set some part of the body right for someone i.116.15 जङ्घामायसीं विश्पलायै प्रत्यधत्तम्; to fix an arrow on the bow; cp. प्रतिधान; प्रत्येव प्रथमेन धत्ते 'प्रतिधत्ते बाणं संदधाति' TS. vi.5.5; to run चतुर: पद: प्रतिदधाति 'पलायतेऽश्व:' TMB. xxi.4.5; cp. पादा प्रतिधातवे क: TS. i.4.45.1; to represent someone सोऽस्यायमात्मा पुण्येभ्य: प्रतिधीयते 'पितु: स्थाने प्रतिनिधीकृत्य स्थाप्यते' AUp.

प्रति-धा [√ धे] *f.* घूंट; sip, draught, gulp viii.77.4 एकया प्रतिधापिबत् साकं सरांसि त्रिंशतम् 'प्रतिधानेन'.

प्रति-दधान [√ धा] *a.* धनुष पर तीर रखने वाला; fixing an arrow on the bow TS. iv.5.3.2.

प्रति-धाम् [*Acc. Inf.*] – पर रखने को; to place upon AV. xi.10.16 मा शकन् प्रतिधामिषुम्.

प्रति-ध-ई *m.* गाड़ी की फड़ों पर बिछाये जाने वाले तख्ते, गाड़ी की फड़ों को आपस में जकड़ने वाली लकड़ियां; cross-pieces on the pole of a carriage x.85.8 स्तोमा आसन् प्रतिधय: 'ईषातिर्यगायतकाष्ठादय:'.

प्रति-धुक्-त्व *n.* धारोष्णता; the condition of being fresh milk TS.

प्रति √ धृ रोक लेना; to restrain or stop प्रतिधारयति 'प्रतिबध्नाति अप:'.

प्रति-धृष्-ए [*Inf.*] सामना करने को; to withstand TS. ii.2.4 न प्रतिधृषे भवति.

प्रति-नन्द्-अन (1) *n.* नमस्कार; salutation, greeting. (2) *a.* नमस्कर्ता; greeter AV. vii.38.1 आयत: प्रतिनन्दनम्.

प्रति-नामन् *a.* प्रतिनिधि; having a corresponding name, respresentative प्रतिनाम्नी ŚBr.

प्रतिनि-आ √ गम् लौट आना; to come back.

प्रतिनिगृह्य-पात्र *n.* आज्य निकालने का पात्र; the vessel to take out oblation (प्रतिनिगृह्यम् 'to be taken out').

प्रति-नि-ग्राह्-य *a.* बरतन में निकाला जाने वाला; to be ladled out (as Ājya).

प्रतिनिमित्त *a.* नैमित्तिक; observed due to some cause.

प्रतिनिर्-ग्राह्य *a.* कड़छी में लेने योग्य; to be taken up with a ladle (ghee etc.).

प्रति-निर् √ वप् बांट देना; to distribute in return.

प्रतिनिष् √ पू फिर से छड़ना-पछोड़ना; to cleanse or winnow again.

प्रतिनि √ हन् – पर निशाना बिठाना; to aim a blow at.

प्रति-नी-य [ऊर्ध्वमुत्पार्य ऊरुवस्त्रम्] ऊपर उठाकर; lifting up the covering from thighs.

प्रति √ नुद् [= प्रति √ षिध्, प्रति √ ऊह्] पीछे धकेलना; to thrust back, repulse तान्येनमीश्वराणि प्रतिनुद: they can drive him away (MS.).

प्रति-नोद्-अ *m.* नि:सारण; repelling, driving away TMB. xxiii.6.6.

प्रति-न्यार्यम् [प्रतिगमनम्, यथा आगतं तद्विपरीतक्रमेण] *av.* पूर्वागमनवैपरीत्येन, जैसे आया था उससे विपरीत; in an inverted order.

प्रति-पण्-अ *m.* विनिमय; barter, exchange AV. iii.15.4 प्रपणो विक्रयश्च प्रतिपण: 'return-dealing' W.

प्रति √ पद् आरम्भ करना; to commence प्रतिपद्यते 'प्रारभते', प्रतिपद्येते 'गन्तुमुपक्रामत:' are about to go; to do तदेव प्रतिपद्येत 'कुर्यात्'; to offer oblations जयादि प्रतिपद्यते 'जयादीनुपजुहोति' ĀpGS. v.12; to carry off or away प्रतिपादयेत् 'गमयेत्' : यथा क्षेत्रज्ञोऽन्येन पथा प्रतिपादयेत् TBr. iii.1.22.

प्रति-पद् *f.* प्रारम्भ, प्रवेश, पहुंच; ingress, access, entrance यत् कर्म कृत्वा देवयानं प्रतिपद्यते तत् कर्म देवयानस्य प्रतिपद्; first प्रतिपदनुचरी 'first and second' AA.i.2.1 येन तृचेन शस्त्रं प्रारभते सोऽयं तृच: प्रतिपद् तदनन्तरभावी तृचोऽनुचर:, प्रारम्भरूपा ऋक् प्रतिपद् the commencing verse Sat. xxvi.2.

प्रति-परा √ णी [√ नी] पीछे की ओर ले जाना, लौटाना; to lead back प्रतिपराणीय (*Gd.*) 'प्रतिनिवर्त्य'.

प्रति-परा √ मृश् विचार करना; to think, observe प्रतिपरामृश्य 'विचार्य'.

प्रति-परा √ हृ देना; to give प्रतिपराहरन्ति 'प्रयच्छन्ति' ŚBr.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

iii.2.4.10.

प्रति-परि-आ √वृत् उलटे लौट जाना; to turn round in an opposite direction.

प्रति-परि-गम्-अन *n.* पीछे की ओर घूम जाना; walking round backwards.

प्रतिपर्येत्य [प्रतिनिवृत्य, प्रत्यङ्मुखो भूत्वा] पीछे लौट कर; returning again.

प्रति-पर्य्-अयण *n.* यथागतं निवर्तनम्; returning by the way one came.

प्रति √पश् [दृश्] निहारना, – पर दृष्टि डालना; to look at, perceive.

प्रति-पाण्-अ *a.* विनिमयकर्ता; exchanging AV. xix.52.3 दूराच्चिकमानाय प्रतिपाणायाक्रये. **प्रति √पाल्** प्रतीक्षा करना; to wait.

प्रति √पिष् पीसना; to crush प्रतिपेक्ष्यति 'संचूर्णयिष्यति'.

प्रति √पी [√प्या 'swell'] मोटा होना या करना; to fatten, regale with x.28.11 तेभ्यो गोधा अर्यथं कर्षदेतर्ये ब्रह्मणः प्रतिपीयन्त्यन्नैः। सिर्म उक्ष्णोऽवसृष्टाँ अदन्ति स्वयं बलानि तन्वः शृणानाः: for them the bandicoot rat will make (a furrow) a way who regale the Brahmins with food. Some eat the remains of the ox, themselves wasting the vigour of (their) body. Cp. x.28.9-10 where Indra enables the hare, the calf and the bandicoot rat perform great deeds Grassmann, Geldner 'to abuse back'.

प्रति-पुर् *f.* शत्रु-दुर्ग; hostile fortress MS. **प्रति √पृ** बदले में देना; to bestow in return.

प्रति-प्र √ज्ञा ढूंढ लेना, पा लेना; to seek out again, find.

प्रति-प्र-ज्ञा-ति *f.* विवेक; discernment ABr. **प्रति-प्रणवम्** *av.* हर प्रणव पर; at each Praṇáva = Om.

प्रति-प्रति *m.* प्रतिभट, मुकाबले का जोड़; counterpart, equal to ŚBr. viii.4.9.8 इन्द्रो वै सर्वान् देवान् प्रतिप्रतिः; *f.* प्रतिप्रतिनी 'प्रत्युद्यामिनी'.

प्रति-प्र-त्-त [√दा] *a.* सौंपा, त्यागा; delivered, given up.

प्रति-प्र √ब्रू उत्तर में बोलना; to speak in return, reply.

प्रति-प्र √मुच् बछड़ा छोड़ना; to admit a calf to a cow.

प्रति-प्र √यम् छोड़ देना, लौटाना; to let go, deliver, surrender TS. vi.5.8.5 तस्मादपि वध्यं प्रपन्नं न प्रतिप्रयच्छन्ति.

प्रति-प्र √या लौट जाना; to go back, return.

प्रति-प्र √वच् रिपोर्ट देना, सुनाना, प्रतिश्रवण करना; to report, relate, tell.

प्रति-प्र √विद् बताना; to make known TS. iii.1.4.1 तस्मै प्रतिप्रवेदय.

प्रति-प्रश्नम् *av.* प्रत्युत्तर के बारे में; concerning the question in return ŚBr.

प्रति-प्र √सु [—सुवते] फिर से अनुज्ञा या आदेश देना; to allow or enjoin again.

प्रति-प्र-स्था-तृ [अध्वर्युमनु यागार्थं तिष्ठतीति] *m.* अध्वर्यु का सहायक पुरोहित; name of a priest who assists the Adhvaryu. **प्रति-प्र-स्था-त्र** *n.* प्रतिप्रस्थाता का पद अथवा क्रियाकिलाप; office or duties of the Pratiprasthātṛ. **प्रति-प्र-स्थान** (1) *n.* प्रतिप्रस्थातृपात्र, एक सोमग्रह; the vessel of the Pratiprasthātṛ Sat. viii.8, name of a particular Soma libation. (2) प्रतिप्रस्थातृ-कर्म; the duties of Pratiprasthātṛ.

प्रति-प्र √हि [= हिनोति] खदेड़ना, भगा देना; to drive or chase back.

प्रति-प्र √ह्वे पास बुलाना, न्यौतना; to call near, to invite i.19.1 प्रति त्यं चारुमध्वरं गोपीथाय प्र हूयसे thou art summoned to the lively sacrifice to drink the milk.

प्रति-प्रादेश *m.* अङ्गुष्ठ एवं तर्जनी के मध्य का माप; the span of the thumb and the forefinger, a measure twelve aṅgulas : द्वादशाङ्गुलम्.

प्रति-प्राश् [√प्रच्छ] *m.* प्रतिवादी; counter-disputant AV. ii.27.1-6 प्राशं प्रतिप्राशो जहि = प्रतिप्राशिन् Kauś.

प्रति √बन्ध् बांधना; to tie up वृक्षे नावं प्रति बध्नीष्व (ŚBr.) tie up the ship to the tree.

प्रति √बाध् रोक देना; to check, restrain ŚBr.; but प्र √बाध् to urge on, press forward vii.95.1 प्रबाधाना विश्वा अर्पः.

प्रति-बुद्-ध *a.* जागा; awakened, awake; साक्षात्कृत; seen face to face यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्मा BṛUp., AV. iv.37.3 प्रतिबुद्धा अभूतन 'you have been recognized'. **प्रतिबोध-विदित** [बोधं बोधं प्रति विदितम्] *a.* सर्वप्रत्यय-दृष्ट; manifested through each class of knowledge Kena.

प्रति √ब्रू [ब्रवीति] उत्तर में बोलना; to speak in reply, answer iv.3.8 प्रति ब्रवोऽदितये (पृच्छ्यमानः); to drive away viii.92.32 प्रति ब्रुवीमहि स्पृधः 'निराकुर्वीमहि', vii.31.6 त्वया प्रतिब्रुवे युजा.

प्रति √भक्ष् अकेले खाना; to eat separately or alone.

प्रति √भा *f.* स्फूर्तिमान् या उद्भासित होना; to get inspiration.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रति √भू प्रतिकूल होना, उपक्षीण होना; to be opposed, become weak ŚBr. i.4.5.5 प्रतितर्रामिव वयांसि भवन्ति 'प्रतिकूला इव उपक्षीणा इव'.

प्रति √भूष् तैयार करना; to make ready, prepare, fit out v.75.1 प्रति भूषति रथम्; to supply, furnish with vi.42.3 सोमेभिः प्रति भूषथ; to honour viii.62.5 नमोभिः प्रतिभूषतः (*Gen.*).

प्रति √भृ भेंट करना; to offer vii.68.1 हव्यानि प्रतिभृता; to bring in the direction of, offer vi.42.1 प्रत्यस्मै विदुषे भर 'अभिहर प्रयच्छ'. **प्रति-भृत** *a.* भेंट किया; offered vii.68.1, AV. xx.32.2 प्रतिभृतस्य मध्वः (पिब).

प्रति √मन् उत्तर देना; to reply VS. xxiii. 52 एतत् त्वात्र प्रतिमन्वानो अस्मि 'प्रतिजानानः, मनसा आलोचयन्'.

प्रति √मन्त्र् उत्तर देना; to reply.

प्रति √मा निर्माण करना; to make, compose x.13.3 अक्षरेण प्रति मिम एताम् 'निर्ममे'; to imitate iii.60.4 न वः प्रतिमे सुकृतानि (*Dat. Inf.* √मा).

प्रति-मा *f.* नकल, तसवीर; copy, image x.130.3 कासीत् प्रमा प्रतिमा. **प्रति-मान** *n.* प्रतिरूप; counterpart AV. v.2.7 प्रतिमानं पृथिव्याः.

प्रति-मि-त् *f.* टेक, थूनी; prop, support. Cp. AV. ix.3.1 उपमितां प्रतिमिताम् 'support'; cp. उपमित् 'post'.

प्रति √मीव् पीछे धकेलना; to push or thrust back. **प्रति-मीवन्त्** *a.* pushing or pressing back.

प्रति √मुच् पहनना; to put on a garment iv.53.2 पिशङ्गं द्रापिं प्रति मुञ्चते कविः, v.81.2 रूपाणि प्रति मुञ्चते कविः, ii.17.2 शीर्षणि द्यां प्रत्यमुञ्चत; to throw a missile x.27.11 कतरो मेनिं प्रति तं मुचाते; to own or accept TAr. i.27 प्रतिमुञ्चस्व स्वां पुरम्; to tie TS. vi.3.6 वध्यं हि प्रत्यंचं प्रतिमुर्चन्ति 'गले बध्नन्ति', TMB. vi.4.3 तामस्मै स्रजं प्रत्यमुञ्चत 'गले बद्धवान्', ŚBr. i.6.3.5 पाशं प्रति मुमोच 'बद्धवान्'.

प्रति √मुद् –पर खुश होना; खुशी-खुशी स्वागत करना; to rejoice at, welcome with joy x.118.2 घृतानि प्रति मोदसे.

प्रति √मृश् मोड़ना-मरोड़ना; to handle roughly AV. viii.6.18 यस्ते गर्भं प्रतिमृशात् 'पीडयेत्'.

प्रति-मोक्ष-अ *m.* उपमोक, परिधारण; putting on. **प्रति-मोह्-अयन्ती** *f.* मुग्ध करती हुई; confounding AV. iii.2.5.

प्रति-य-त *a.* चौड़ा; broad GBr. ii.2.15 प्रतियतान्.

प्रति √यभ् संभोग करना; to have intercourse with a woman.

प्रति √यम् देना; to bestow i.63.8 यया शूर प्रत्यस्मभ्यं यंसि त्मनम् 'प्रयच्छसि', **प्रति √यु** cp. √यु.

प्रति-योनि *av.* यथास्थानम्; in a proper place BṛUp.

प्र-तिर्-अ [√तृ] *a.* = प्रतरण TAr. iv.10.5.

प्रति √रप् [—रपति] –के प्रति कहना; to speak to v.61.9 उर्त मेऽरपद् युवतिः 'प्रति 'स्पष्टमाचष्ट'.

प्र-तिर्-अम् [*Acc. Inf.*] बढ़ाने को; to prolong viii.48.10 तस्मा इन्द्रं प्रतिरमेम्यायुः 'प्रतिरमायुः जठरे चिरकालावस्थानम्'.

प्रति-रव्-अ *m.* प्रतिघोष; crying or calling to VS. xxxviii.15 प्रतिरवेभ्यः स्वाहा 'प्रतिरवाः प्राणाः' Uv.

प्रति-राद्-ध *a.* पराजित; vanquished Sat. xxvi.6 त्रिः प्रतिराद्धः; cp. प्र √राध् v.39.3 प्रराध्यं मनः. **प्रति-राध्-अ** *m.* प्रतिरोधक; obstructing (prosperity of the enemies), name of AV. xx.135.1-3. Cp. GBr. ii.6.13.

प्रति √रुच् –की ओर चमकना; to shine towards i.165.12 एवेदेते प्रति मा रोचमानाः 'मां प्रति संप्रीयमाणाः'.

प्रति √रुध् रोकना, निरुद्ध कर लेना, बाधा डालना; to check, hinder, prevent TS. vi.5.6 प्रतिरुध्यैवास्मै पर्शून् गृह्णाति 'निरुध्य'.

प्रति-रूप *n.* प्रतिमा, अनुरूप; corresponding form vi.47.18 रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव.

प्रतिर् युयुभूषति प्रतिद्वन्द्विता करना चाहता है; desires to oppose TS.

प्रति √लभ् फिर ले लेना; to take again प्रतिलभ्य 'पुनर्गृहीत्वाः'.

प्र तिलामि = प्र तिरामि VS. xxiii.24 'स्नेहयामि' Uv., 'तव भोगेन स्निह्यामि' Mah.

प्रति-लोम *a.* प्रतिकूल; contrary; opp. to अनुलोम.

प्रति √वच् कहना; to say, speak to viii.100.5 मनश्चिन्मे हृदं आ प्रत्यवोचत 'अवदत्'.

प्रति √वद् मना करना; to refuse तेऽपक्रम्य प्रतिवावदतोऽतिष्ठन् (ABr.) they having gone off kept vehemently refusing.

प्रति-वर्त्मन् *a.* प्रतिपथ-गति; having opposite course AV. x.1.9 इदं कृत्यादूषणं प्रतिवर्त्म 'counteracting'.

प्रति √वस् = प्रतिमुञ्चते; clothes oneself in vi.3.6 स ईं रेभो न प्रति वस्त उर्वाः. **प्रति-वस्-अनीय** *a.* जो पहना जाय; to be put on.

प्रति √वह् –की ओर ले जाना; to lead towards iii.58.2 सुयुग् वहन्ति प्रति वामृतेन. Cp. Sat. xix.1 काष्ठेनाङ्गारान् प्रत्युह्य 'अग्नौ पुनः प्रक्षिप्य'.

प्रति-वाच् *f.* प्रत्युत्तर; answer. **प्रति-वात** [प्रतिगतो वातम्] *a.* वायु के प्रतिकूल; against the wind KŚS. Cp. प्रति-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लोम.

प्रति-वाद्-ईन् *a.* प्रतिवाद करने वाला; one who contradicts; cp. अप्रतिवाद्येनं भ्रातृव्यो भवति (TMB.) his enemy does not contradict him.

प्रति√वाश् [वाश्यते] उत्तर में बोलना; to sound in response TMB. xxi.3.5 अन्यच्छुनश्च गर्दभाच्च प्रतिवाश्यते.

प्रति√विज् कांपना, डरना; to be afraid of, shy away from JUB. iii.3.2.5 अस्मात् मृत्युः प्रतिविजते.

प्रति√विद् [—वेत्ति *Caus.* —वेदयति.] निवेदन करना, बताना; to make known i.162.4 यज्ञं देवेभ्यः प्रतिवेदयन्नजः 'प्रख्यापयन्'.

प्रति-वि-पर्यन्ति = —परियन्ति [√इ, यत्र पूर्वमुपविष्टाः पुनस्तत् स्थानं प्रत्यागच्छन्ति] फिर वहीं आ जाते हैं; they come back to the place they had occupied before.

प्रति-वि√भज् प्रत्येक के लिये विभाग करना; to divide for each प्रतिविभज्य 'यावन्ति पात्राणि संमार्जनीयानि तावतो विभागान् कृत्वा' Sat. i.

प्रति-वि-भाग्-अ *m.* बांट कर प्रत्येक को उसका भाग देना; to divide a thing and distribute it according to their shares (among the priests).

प्रति-वि-हि-त *a.* प्रतिनिधित्वेन संपादित; made substitute of TMB. ii.5.2.

प्रति√वी लेना, अङ्गीकार करना; to receive, accept viii.101.10 वेत्यध्वर्युः पथिभी रजिष्ठैः प्रति हव्यानि 'हवींषि प्रतिनयति'; to eat ii.36.4 प्रति वीहि सोम्यं मधु 'प्रतिकामयस्व', vii.1.18 प्रति न ईं सुरभीणि व्यन्तु 'प्रतिव्यन्तु प्रत्येकं कामयन्ताम्'.

प्रति-वी-त *a.* पूरी तरह आच्छन्न; covered; दबाया, अभीष्ट; suppressed (as voice), desired गृह्या वै सूक्तं प्रतिवीतं तत् GBr. ii.3.22 अभीष्टम्?

प्रति√वृज् [—वर्जति] – की ओर फेंकना; to throw against.

प्रति-वेश्-अ (1) *m.* पड़ौस, आसन्न गृह; neighbourhood, neighbouring house TS. ii.6.9.7 प्रतिवेशं यज्ञस्याशीर्गच्छेत्. (2) *a.* = प्रातिवेश्यः, पड़ौसी; one having his house nearby, neighbour, living opposite x.66.13 क्षेत्रस्य पतिं प्रतिवेशमीमहे, AV. iii.15.8 मा ते अग्ने प्रतिवेशा रिषाम.

प्रति-वेश्-अ [गृहस्य यदग्रतो गृहान्तरं स प्रतिवेशः] *m.* आभ्यन्तर गृह; inner abode TAr. vii.4. (प्रातिस्विकेन पत्न्यै विशतीति प्रतिवेशः पत्न्यर्थ ओदनः] *m.* पत्न्यर्थ ओदन; rice meant for wife TBr. i.6.7 प्रतिवेशं पचेयुः, प्रतिवेशमोदनं पचति 'पत्न्यै स्त्रीकुमारेभ्यश्च' Sat. v.3.

प्रति√वेष्ट् घेर लेना; to surround TS. iii.4.8.4 अस्य सेनां प्रतिवेष्टयन्ति.

प्रति√व्यध् [—विध्यति] घायल करना, मार फेंकना; to wound, hurt, hit, throw off iv.4.5 प्रति विध्याध्यस्मत (शर्वून्) 'ताडय'.

प्रति√शंस् [—शंसति] प्रशंसा करना; to praise ŚBr.

प्रति-शत्रु *m.* विरोधी, शत्रु; enemy AV. iv.22.6 राजन् प्रतिशत्रवस्ते.

प्रति-शर्-अ *m.* (शत्रुकृत) हिंसा; injury (from the enemy); cp. अप्रतिशराय 'शत्रुकर्तृकप्रतिहिंसायाः परिहारार्थम्'.

प्रति-शी-वन् *a.* शय्या; resting place AV. xii.1.34 भूमे सर्वस्य प्रतिशीवरि 'underlier'.

प्रति√शुष् [—शुष्यति] सूख जाना, नष्ट हो जाना; to wither away, perish.

प्रति√शॄ [–शृणाति] विशीर्ण कर देना; to burst, break x.87.10 तस्य त्रीणि प्रति शृणीह्यग्रा 'छिन्धि'; अंगारों पर डालना, तितर-बितर कर देना; to throw over the broken ambers TS. ii.6.5.3 न प्रतिशृणाति 'अङ्गारेषु क्षुण्णेषु प्रतिक्षेपः प्रतिशरणं तन्न कुर्यात्', ĀpŚS. 553 न प्रतिशृणाति 'does not scatter'; भूनना; to fry Sat. ii.4 अप्रतिशृणन् 'न भर्जयन्'. **प्रति-शृणन्त्** *a.* परकीय सैन्य; hostile army ready to strike.

प्रति√श्रु ध्यान से या कान लगा कर सुनना; to listen to i.25.20 स यामनि प्रति श्रुधि; सुनाई पड़ना; to be audible i.169.7 मर्रुतां शृण्व आयतामुपर्दिः; उत्तर देना; to reply to प्रतिशुश्राव 'प्रतिवचनं ददौ' ChUp.

प्रति-श्रव्-अ *m.* प्रतिध्वनि; echo TS. iv.5.6.1 श्रवाय च प्रतिश्रवाय च. **प्रति-श्रुत्-का** *f.* प्रतिध्वनि, गूंज; reverberation Kauś. iv.12 य एवैष प्रतिश्रुत्कायां पुरुषः 'प्रतिध्वन्यभिमानिदेवता' on TBr. iii.4.13.

प्रति-षिच्-य [*Gdv.*] जिसे सींचना है; to be besprinkled or moistened MS.

प्रति√षिध् [= प्रति√नुद्] viii.23.13 प्रति रक्षांसि सेधति.

प्रति-षेक्-अ *m.* पानी में घी की बूंद टपकाना; to throw ghee-drops in water ĀpŚS. 1252. **प्रति-षेक्-य** *a.* प्रतिषेक्तव्य; accompanied by the act of besprinkling.

प्रति-षेव्-अण [√सिव्] *n.* सीना; sewing on.

प्रति-ष्कंभ्-ए [*Dat. Inf.*] सहारा लेने को, ढासना लगाने को; for leaning or pressing oneself against i.39.2 वीळू उत प्रतिष्कंभे 'शत्रूणां प्रतिबन्धाय'.

प्रति-ष्टु-ति *f.* स्तुति; praise or a song of praise viii.13.33 वावन्थ हि प्रतिष्टुतिं वृषा 'त्वामभिलक्ष्य कृतं स्तोत्रम्'.

प्रति√ष्टुभ् [—ष्टोभति, √स्तुभ्] उत्तर में बोलना या स्तुति

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

करना, to answer or praise in return i.88.6 एषा स्या वः · · · प्रति ष्टोभति 'प्रत्येकं स्तौति'.

प्रति-ष्ठ्-अ *a.* पक्का खड़ा, प्रति-ष्ठित; standing firmly, steadfast ŚBr. i.6.4.14 प्रतिष्ठो हि गृहाः. **प्रति-ष्ठा** *f.* पक्का स्थिति-स्थान; firm ground to stand on v.47.7 अशीमहि गाधमुत प्रतिष्ठाम्; ठिया, अड्डा; stronghold x.73.6 ऋष्वैरगच्छः सखिभिर्निकामैः साकं प्रतिष्ठा हृद्या जघन्थ ye went (there) with your exalted, zealous friends (and) destroyed (the demon) together with his beautiful stronghold (हृद्या *Instr.*); feet (तिष्ठत्येताभ्याम्) Sat. xxviii.2 'पादतलम्'; shelter ŚBr. i.1.1.19 गृहा वै प्रतिष्ठा; foundation सैर्वेयमद्यापि प्रतिष्ठा (ŚBr.) this is the foundation even today; support TBr. i.6.2 मया प्रतिष्ठया जेष्यथ; earth ŚBr. ii.1.1.9 इमां प्रतिष्ठां दृंहामहे, TS. ii.6.4.3 आं प्रतिष्ठायै खनति 'दृढभूमिपर्यन्तम्'; cause गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठाम् Muṇḍaka; place, seat TMB. xii.3.9 तत् प्रतिष्ठायै 'आस्पदाय'; fame in प्रतिष्ठा-छिन्न devoid of fame.

प्रति-ष्ठान *m.* पक्का स्थान, धरती, नींव; firm standing place, firm ground, foundation; feet TBr. iii.38 चत्वारि वै पशोः प्रतिष्ठानानि.

प्रतिष्ठापम् [= प्रतिष्ठापयितुम् *Acc. Inf.*] प्रतिष्ठित करने को; to place firmly upon TMB. xiii.4.11 यद्येनाः प्रतिष्ठापं शक्ष्यति.

प्रति-ष्ठाप्-य *a.* स्थापनीय; to be placed firmly upon.

प्रति-ष्ठ्-ई [प्रतिस्थितिः] *f.* प्रतिरोध; withstanding vi.18.12 न प्रतिष्ठिः पुरुमार्यस्य सद्योः 'प्रतिष्ठाश्रयः। स एव सर्वस्य'.

प्रति-ष्ठ्-इत *a.* स्थिर, निश्चल; standing still, calm and quiet TBr. i.6.3 प्रतिष्ठितो होतव्यः 'निश्चलो यथा भवति तथा होतव्यः'; even TS. iv.2.6 प्रतिष्ठितं देवयजनम् 'सर्वतः समम्'; consummated TS. vii.1.1.6 एतस्मिन् प्रतिष्ठिताः 'समाप्ताः'; excellent ĀpŚS. 2452 उर्वरा प्रतिष्ठिता देया 'निरवद्या'. **प्रतिष्ठितम्** *av.* यथा न चलति तथा fixedly. **प्रति-ष्ठि-ति** *f.* प्रतिष्ठा; standing firmly.

प्रति-सं √यत् [—यतते] – के विरुद्ध लड़ना; to fight against प्रतिसंयतामहै 'प्रतिवादित्वेन सम्यक् प्रपन्नं करवामहै' ŚBr.

प्रति-संवत्सर हर वर्ष; each year प्रतिसंवत्सरान् PGS.i.3.2 'once each year'.

प्रति-सं √वद् [—वदते] सहमत होना; to agree with anyone.

प्रति-सं √हृ प्रतिसंहार करना; to withdraw; छोड़ना; to give up Sat. xxvi.2 न प्रतिसंहरेत 'न विमुञ्चेत'.

प्रतिसं-ख्या-य [*Gd.* गणयित्वा] एक-एक करके गिनकर; counting one by one.

प्रति √सच् बदले की भावना से पीछे लगना; to pursue with vengeance प्रतिसचामहै (ŚBr.) 'take revenge'.

प्रतिसं √ज्ञा [—जानीते] नरमाई बरतना; to be kindly disposed to ŚBr.

प्रति-स-दृश् [*ns.* —ङ्] *a.* सदृश; similar to = प्रतिसदृक्ष.

प्रति-समन्तम् *av.* हर तरफ; on every side, everywhere.

प्रतिसम् √अस् [—अस्यति] किसी वस्तु को उसके स्थान पर फिर से रख देना; to put a thing back again in its place.

प्रतिसम् √इन्ध् फिर से सुलगाना; to rekindle.

प्रति-सर्-अ *m.* ताबीज, रक्षासूत्र; a cord or ribbon used as an amulet worn round the neck or arm or wrist AV. ii.11.2 प्रतिसरोऽसि 'reverting' W.; रक्षा; protection ŚBr. v.2.3.20 एतेनापि प्रतिसरं कुर्वीत; कृणुष्व पाजः (VS. xiii.9) इत्यादि मन्त्र; name of the verses beginning with कृणुष्व पाजः (iv.4.1). **प्रति-सर्-य** *a.* प्रतिसरवर्ती, माङ्गलिक सूत्रवर्ती; present in an amulet or incantation TS. iv.5.6.1 नमः सोम्याय च प्रतिसराय च.

प्रति-सार्-अम् *av.* प्रधान मार्ग या लीक पर; treading on the main path TS. vii.2.8.6 वहीयसा प्रतिसारं वहन्ति.

प्रति-स्तम्भ्-अन [ऊर्ध्वगमनात् प्रतिबन्धकः स्तम्भः] *m.* ऊपर उछलने से बचाने के लिये रोक; a bar to prevent from going upward. Cp. प्रत्युत्तम्भन.

प्रति √स्था – में टिकना; to have seat in x.16.3 ओषधीषु प्रति तिष्ठा शरीरैः; स्थिर होना; to be firm TMB. xxiv.1.2 न प्रत्यतिष्ठन् 'स्थैर्यं नालभन्त'; यश पाना; to be famed among VS. xx.10 प्रति क्षत्रे प्रति तिष्ठामि 'प्रतिष्ठायुक्तो भवामि' Mah. Cp. TS. ii.4.5.2 वां प्रतिष्ठानि 'वां प्रतिष्ठितौ करोमि'.

प्रति-स्नावा *f.* सम्यक् कृतस्नाना; well bathed GBr. iii.23.

प्रति-स्पश्-अ *a.* शत्रु-द्रष्टा (दूत); spying TS. v.7.3.1 तनूपा नः प्रतिस्पशः. **प्रति-स्पाश्-अन** *a.* प्रतिद्रष्टा; watching AV. viii.5.11 अविदाम ते प्रतिस्पाशनम् 'watcher.'

प्रति √हन् उलट कर मारना; to strike back viii.25.15 अभिमातिं प्रतिघ्नन्ति; to strike against anything i.32.12 सूर्ये यत् त्वा प्रत्यहन् देव एकः; to thrash x.48.7 खले न पर्षान् प्रति हन्मि. Cp. **प्रति-अव √हन्** to kill v.29.4 प्रति श्वसन्तमव दानवं हन्.

प्रति-हर्-अण [प्रतीचीनं हरणम्] (1) *n.* पीछे धकेलना; throwing back, taking back Sat. vii.8. (2) *a.* प्रतिहर्ता; returner AV. v.14.8 पुनः कृत्यां कृत्याकृते प्रतिहरणेन हरामसि

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'returner'. **प्रति-हर्-तृ** *m.* साम के प्रतिहार-नामक भाग का गायक; the priest who sings the Pratihāra portion of the Sāman TS. iii.3.1.1.

प्रति √हर्य् पसन्द करना, अपनाना; to like, accept v.2.11 यदीदग्ने प्रति त्वं देव हर्याः if thou shalt accept it gladly, i.40.6 इमां च वाचं प्रतिहर्यथा नरो विश्वेद् वामा वो अश्नवत् if ye graciously accept this song O heroes, it will obtain all goods from you; प्रसादक होना; to be welcome or pleasing to v.57.1 इयं वो अस्मत प्रति हर्यते मतिः 'अस्मदीया मतिः युष्मान् प्रतिहर्यते कामयते'; खुश करना; to please x.116.8 प्रति हर्यामसि त्वा. Cp. VS. xxxiii.78 प्रतिहर्यन्त्युक्त्था 'प्रतिकामयन्ते प्रतिगृह्णन्ति', TS. i.3.14.5 तस्मै प्रतिहर्यते 'प्रतिदिनं यजमानगृहं गच्छते'.

प्रति-हार्-अ [प्रतिहर्त्रा गातव्यः सामावयवः] *m.* प्रतिहर्ता द्वारा गेय साम-भाग; the part of Sāman to be sung by Pratihartṛ : Pratihāra is repeated five times before the last pāda of a verse.

प्रति-हि-त (1) *a.* रखा; put in. तान कर छोड़ा तीर; an arrow set to the bow-string and let off TS. iv.6.4.1 प्रतिहिताभिरस्ता 'प्रक्षिप्ताभिः शरुभिः'; व्यवस्थित; set in its own place VS. xxxiv.55 सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे 'व्यवस्थिताः'. (2) **—तः** *m.* अतिप्रिय पुत्र, राजपुत्र; dearest son; प्रतिहितस्य गृहान्; prince. **प्रतिहितार्यिन्** *a.* जिसने तीर साध लिया है; one who has adjusted his arrow ŚBr. Cp. आततार्यिन्. **प्रतिहितेषु** *a.* धनुर्धर; a bowman Kauś. lxxv.13.

प्रति √हृ पीछे फेंक देना; to throw back; मारना; to strike; सिकोड़ लेना; to close in by pressure (udder); पहनना; to put on Sat. xix.3 कुण्डले प्रतिहरते; सिर पीछे मोड़ना; to turn backwards Sat. xix.3 शिरः प्रतिहरते 'प्रतिभ्रमयति'.

प्रति √ह्रस् कम होते जाना, उपक्षीण होना; to diminish (in size or weight) Sat. xxv.3 पच्यमानानां प्रतिह्रसेत्.

प्रति-ह्रास्-अ *m.* संक्षेप; abridgement.

प्रति-ह्रर्-अ [√हृ] *m.* ढलान; slope, the rising vault of the sky vii.66.14 दिवं एति प्रतिह्रेरं 'समीपे'.

प्रती [√इ] अनुष्ठान करना; to perform a rite ĀpGS. ii.15 प्रतीयेरन् 'कुर्वीरन्'.

प्रतीक [प्रति √अन्च्] *n.* मुख, सतह; appearance, face, surface vi.50.8 उषसो न प्रतीकम्, vii.36.1 पृथु प्रतीकमध्वरे अग्निः 'पृथिव्या अवयवं देवयजनलक्षणं स्थानम्', x.118.8 स त्वमग्ने प्रतीकेन प्रत्योष यातुधान्यः 'त्वदवयवभूतेन तेजसा'. **प्रतीक-वन्त्** *a.* मुखवान्, प्रतीकशब्दवान्; having an outward form or face or mouth, a verse having the word प्रतीक, स त्वमग्ने प्रतीकेन (x.118.8) इति मन्त्रे प्रतीकशब्दो यस्याग्नेरस्तीति.

प्रती-काश्-अ *m.* मुख, सादृश्य, दर्शन; aspect, resemblance, appearance AV. ix.8.6 भीमः प्रतीकाशः 'aspect'.

√प्रतीक्ष् [प्रति √ईक्ष्] सामने आकर देखना; to come face to face and see 'अभिमुखो भूत्वा ईक्षते' Sat. ii.8.

प्रतीक्षा *f.* बाट, अतिथि-पूजा; waiting, service of a guest Sat. xxvii.5.

प्रतीचिका [प्रत्यच्] *f.* प्रतीपिनी, विराधिनी; affrontress AV. xix.20.4 मा मा प्रापत प्रतीचिका. **प्रतीची** *f.* प्रत्यङ्मुख, संमुख, अभिमुख, पश्चिमीय; with her face turned away, facing, western. **प्रतीच्-ईन** [प्रत्यङ्] *a.* – की ओर मुड़ा, जाने या आने वाला; turned towards, going or coming AV. iv.32.6 उप न एह्यर्वाङ् प्रतीचीनः 'meeting us', AV. ix.3.22 प्रतीचीं त्वा प्रतीचीनः शलि प्रैमि 'turned towards thee', AV. xi.2.5 प्रतीचीनाय ते नमः 'standing opposite'. **प्रतीचीन-ग्रीव्-अ** *a.* पश्चिम की ओर गरदन किये; having the neck turned westward ŚBr. i.1.1.4. **प्रतीचीन-फल** *a.* पीछे को मुड़े फलों वाला; having fruit bending backwards AV. iv.18.7 प्रतीचीनफलस्त्वम् 'having reverted fruit'. **प्रतीचीन-मुख** *a.* पश्चिमाभिमुख; having the face turned westward. **प्रतीचीन-शिरस्** *a.* having the head turned westward. **प्रतीचीन-स्तोम** [अग्निष्टोमाद् विपर्ययेण प्रत्यावृत्ताः स्तोमा यस्य केशवपनीयस्य] *a.* having the Stomas in a reverse order TBr. i.1.8.

प्रतीत [√इ] *a.* प्रणयी, तुष्ट; loving, kindly, satisfied. **प्रतीति** *f.* समीप आगमन; coming near i.36.20 भीमासो न प्रतीतये 'प्रत्येतुमशक्याः'. **प्रती-तोद्-अ** *m.* पक्षिविशेष; a kind of bird : अयं हि पक्षी आहारं दृष्ट्वा तदादानार्थं स्वकीयमुच्चं तुण्डमधो नयति. **प्रती-त्त-त** *a.* लौटाया; given back. **प्रतीत्य** *a.* प्रज्ञेय, विश्वसनीय; to be known, to be trusted vii.68.6 त्यद् वां भूत प्रतीत्यम् 'प्रत्याप्त्यै', iv.5.4 प्रतीत्येन वचसा 'प्रतिगन्तव्येन'.

प्रती-दर्श्-अ *m.* name of a man. **प्रती-दृश्-य** *m.* जल में प्रतिबिम्ब; reflection (of man) in water (worshipped as god) TBr. iii.1.6.

प्रती-नाह्-अ *m.* जोत; cords meant for plough = **प्रती-सीर** Sat. xi.6. **प्रतीनाह-भाज्-अन** *n.* ध्वजप्रतिनिधि; that which represents a banner नद्वस्य पुरोदेशप्रसारितो ध्वजः प्रतीनाहः । तस्य भाजनं तत्स्थानीयम्.

प्रतीर्प [प्रति-आप्] *a.* विपरीत, विरोधी; adverse, opposite. **—र्पम्** *av.* (प्रवाह के) विपरीत. प्रतिकूल; against stream,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

against back vii.89.3 प्रतीपं जगमा शुचे 'प्रतिकूलम्'; opp. to अन्वीपम् MS.; formed on the analogy of समीप.

प्रती-बोध्-अ (1) *a.* चौकस; wakeful AV. viii.1.13 बोधश्च त्वा प्रतीबोधश्च 'wakeful one'. (2) *m.* चौकसी; wakefulness.

प्र-तीर्-ण *a.* समुद्र में पड़ा; floating on the sea ŚBr.

प्रती-वर्त्-अ *a.* लौट आने वाला; returning AV. viii.5.4 अयं मणिः प्रतीवर्तः 'back-turning' W.

प्रती-वाह्-अ *m.* प्रतिफल, पुरस्कार; reward GBr. i.22.

प्रती-वी (1) *a.* प्रतिभोक्ता; enjoying, gladly accepting viii.23.1 ईळिष्वा हि प्रतीव्यम् 'प्रतिगमनशीलम्'. (2) **—वी** *f.* उपायन; offering viii.26.8 आ मे अस्य प्रतीव्यमिन्द्रनासत्या गतम् 'पुनः पुनर्वियन्ति भक्षयन्ति हवींषि देवा अत्रेति प्रतीवियंज्ञः'.

प्रतीषित-ग्रीव्-अ *a.* जिसने ग्रीवा आगे को बढ़ाई है; with his neck stretched out to KS. xiii.3.

प्रती-हार्-अ *m.* संधिविशेष; a particular Saṁdhi.

प्र-तुद् *a.* चोंच से तोड़-तोड़ कर खाने वाला पक्षी; a bird taking food by breaking it into pieces with its beak. Cp. प्रती-तोद.

प्र√तुर् जीत लेना, विजयी होना; to be victorious v.65.4 मित्रस्य हि प्रतूर्वतः 'प्रकर्षेण हिंसतः'.

प्र-तूर्-त [√त्वर्] *a.* त्वरावान्; quick, fleet. **प्र-तूर्-ति** [√तुर्] (1) *f.* विजय, संग्राम; victory, battle viii.13.2 इमा अस्य प्रतूर्तयः 'प्रकर्षेण शत्रूणां हिंसित्र्यः', i.129.2 असि प्रतूर्तये 'प्रकर्षवधाय', viii.99.5 त्वमिन्द्र प्रतूर्तिष्वभि विश्वा असि स्पृधः 'संग्रामेषु' = VS. xxxiii.66.

प्र√तृ आगे बढ़ाना; to carry forward, increase vii.58.3 प्र णः स्पार्हाभिरूतिभिस्तिरेत 'प्रवर्धयते'; to further anything iv.6.1 प्र तिरसि मनीषाम् 'प्रवर्धयसि'; to enlarge, glorify vi.68.7 प्र सद्यो द्युम्ना तिरते तुतुरिः 'सम्यक् तिरस्कुर्यात्'; to prolong life i.116.10 प्रातिरतं जहितस्यायुः; to stride forward i.104.4 प्र पूर्वाभिस्तिरते; to prosper, thrive ii.23.10 प्र सुशर्मा मर्तिभिस्तारिषीमहि.

प्र-तृण्-ण [√तृद्] *n.* पदपाठ; the Pada-text; opp. to **निर्भुज** 'संहितापाठः'.

प्र-तृद् *a.* वेधक; piercing vii.33.14 आ वो गच्छाति प्रतृदो वसिष्ठः 'तृत्सवः'.

प्र-तृद्-य [*Gd.* √तृद्] बींध कर; piercing ŚBr. x.4.10.3 काष्ठे प्रतृद्य श्रपयेत्.

प्र-तोद्-अ *m.* पैनी; goad AV. xv.2.1 रेष्मा प्रतोदः.

प्र-त्त-त [√दा] *a.* प्रदत्त, त्यक्त; given, given up, satisfied with, fond of प्रजापतिमेव प्रत्तं दुहे MS. i.6.9. **प्रत्ता** [वत्सलेहनेन प्रस्नवनं प्रापिता] *a.* पावसी (गौ); a cow made ready to yield milk TS. ii.3.6.3 प्रत्तां गाम् = प्रसूता ŚBr. ii.4.4.11 सा प्रत्ता 'दत्तवत्सा'. **प्रत्तदैवत** *a.* जिसने देवता को भेंट दे दी है; one who has offered oblations to gods ĀpŚS.

प्र-त्-ति [√दा] *f.* प्रदान; offering (gifts) TS. v.4.7.2 पुरोनुवाक्यामन्वाह प्रत्त्यै 'हविष्प्रदानाय', JUB. i.18.3.6 प्रत्तिश्चैव प्रतिग्रहश्च.

प्र-त्न *a.* प्र-तन, पुरातन, चिरंतन, पुराण; former, preceding, ancient x.4.1 इयक्षवे पूर्वे प्रत्न राजन्, i.87.5 पितुः प्रत्नस्य 'चिरंतनस्य'. **प्रत्न-था** *av.* पुराण इव, जैसा पहले; as of old, as formerly i.96.1 स प्रत्नथा सहसा जायमानः he (the famous Agni) being engendered in the ancient way with strength, v.44.1 तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा; *a.* पुरातन शरीरधारी; having the ancient body TAr. iii.10.4.

प्रत्न-वत् *av.* पहले की तरह; as of old i.124.9 ताः प्रत्नवन्नव्यसीः. **प्रत्नवती** *f.* the verse ix.54.1 containing the word प्रत्न—अस्य प्रत्नामनु द्युतम्.

प्रत्य्-अंक् = प्रति√अञ्च् in प्रत्यक्शीर्षीम् KS. xliv.13 with her head facing to.

प्रत्य्-अक्ष्-अ *a.* अक्षिसंमुख; before the eyes; मुख्य; chief TMB. xvi.11.11 एतद् वै प्रत्यक्षं महाव्रतम्. **—क्षम्** *av.* सामने, स्पष्टतः; before the eyes, clearly.

प्रत्यक्ष-द्विष् *a.* प्रत्यक्ष को दुराने वाला; not liking what is clear. **प्रत्यक्ष-बन्धु** *a.* स्पष्ट संबन्ध वाला; with evident relationship.

प्रत्यग्-आत्मन् *m.* अन्तरात्मा; the inner soul Kaṭha. **प्रत्यग्-आशिष्** *a.* इष्टार्थक प्रार्थना वाला; containing a prayer for one's desired object ĀpGS. x.4.

प्रत्य्√अच् सिकोड़ना; to contract TS. vii.5.8.2 अङ्गानि प्रत्यचति 'संकुचितानि करोति'.

प्रत्य्-अञ्च् *a.* अभिमुख; turned towards, facing i.50.5 प्रत्यङ् देवानां विशः प्रत्यङ्ङुदेषि मानुषान् प्रत्यङ् विश्वं स्वर्दृशे 'तेषामाभिमुख्येन', i.141.1 यो विश्वतः प्रत्यङ्ङसि 'सर्वस्याभिमतः अनुकूलः', v.28.1 प्रत्यङ्ङुषसमुर्विया वि भाति facing the dawn (the fire) shines forth far and wide, x.87.17 तं प्रत्यञ्चमर्चिषा विध्य 'आत्मानं 'प्रतिगतम्', ŚBr. ii.1.4.19 प्रत्यङ्ङुर्पा चरेत् 'अभिमुखमुपावर्तेत'; westward, western प्रत्यङ्-सुषिः 'पश्चिमसुषिः' ChUp.; ABr. xiv.6 प्रत्यञ्चि दीर्घारण्यानि 'पश्चिमदिग्वर्तीनि'; going downward VS. xix.3 प्रत्यङ् सोमो अतिद्रुतः 'गुदद्वारा निर्गतः सोमः'. *av.* **प्रत्यक्** backward प्रत्यग् दधाति 'returns, restores'.

प्रत्य्√अञ्ज् किसी का कष्ट दूर करने के लिये अञ्जन डालना; to

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

apply collyrium to do away with some spirit TBr. iii.7.5 प्रत्यनज्मि 'प्रतिसमाहितं यथा भवति तथाञ्जनं करोमि'.

प्रत्य्√अद् दिये को खाना; to eat what is given TMB. xvi.6.11 यः सद्यो दत्तं प्रत्यत्ति.

प्रत्य्-अपिसर्ग *m.* पुनःक्षेप; throwing again.

प्रत्य्-अभि-मर्श्-अ *m.* पूरा स्पर्श; complete or thorough touch ABr. xxxii. Cp. अ-प्रत्यभिमृष्टः = मन्त्रपूर्वकाङ्गस्पर्श-रहितः.

प्रत्य्-अयनत्व *n.* पुनः-प्राप्ति; recovery, obtaining TBr. i.1.9; पाप-निवारण; doing away with sin.

प्रत्य्-अर्धि [= प्रति + अर्धि = अर्ध] *a.* अर्धभाक्, अर्धयुक्त; to whom one half belongs, x.26.5 प्रत्यर्धिर्यज्ञानाम् 'अर्धभाक्'; सहायतार्थ पक्ष में स्थित; standing at the side of x.1.5 प्रत्यर्धि देवस्यदेवस्य 'सर्वेषां देवानाम् अर्धिम प्रति भवन्तम्', TBr. ii.4 3.

प्रत्यव√दय् अवहेलना करना; to show disrespect तद् देवानवदयते 'तिरस्यति' TMB. xvi.1.12.

प्रत्यव√दा [—दाति —द्यति] फिर काटना या विभाग करना; to divide again.

प्रत्यव√धा – में रखना; to put or throw in पिण्डान् प्रत्यव-दधाति 'स्थाल्यां निक्षिपति' Sat. ii.7.

प्रत्यव-नेज्-अन *n.* फिर से धोना; washing off again PGS.

प्रत्यव√भुज् पलटना; to turn upside down दर्भान् प्रत्यव-भुज्य Kauś. xx.24.

प्रत्यव-रूढ [—रुह्] *a.* अवतीर्ण, समृद्धि से गिरा; descended, fallen from prosperity श्रिया प्रत्यवरूढः Sat. xxii.4 (correct श्रियाः).

प्रत्य्-अव-रूढि *f.* ऊपर से नीचे आना, प्रतिनिवर्तन; coming downwards TS. vii.3.5.3 प्रत्यङ् त्र्यहो भवति प्रत्यव-रूढयै.

प्रत्यव-रोह्-अ *m.* उतार, 'नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये दिवि' (VS. xvi.64) इत्यादि मन्त्रसाध्य होम, पूज्यों के प्रति आसन छोड़ना; descent, sacrificing while reciting 'नमोऽस्तु रुद्रेभ्यः' etc., rising from seat to recieve elders.

प्रत्यव-रोह्-ईन् *a.* विपरीत-क्रमवान्; descending, moving downward, in a reverse order प्रत्यवरोहीणि उक्थानि 'विपरीतक्रमोपेतानि' TMB. xx.2.1.

प्रत्यव√सृज् जहां से वस्तु ली है वहीं फेंक देनी; to throw something at the place wherefrom it was taken प्रत्यसृजति 'यतो गृहीतस्तत्रैव प्रक्षिपति'.

प्रत्यव√सृप् [—सर्पति] –की ओर सरकना; to creep towards.

प्रत्यव√सो [—स्यति] लौट आना; to come back, return to.

प्रत्यव√हन् मार डालना, पीछे हटा देना; to kill v.29.4 प्रति श्वसन्तमेव दानवं हन्.

प्रत्यव-हर्-तोस् [प्रत्यवहर्तुम् *Abl. Gen. Inf.* √हृ] नष्ट करने को; to destroy ईश्वरो ह वा एषोऽप्रत्यभिमृष्टो मनुष्यस्यायुः प्रत्यव-हर्तोः 'विनाशयितुं समर्थः' ABr. xxx.5.

प्रत्यव√हृ घटाना, कम करना, नष्ट करना; to lessen, shorten, diminish; cp. above. Cp. पात्राणि प्रत्यवहरति 'आसादन-स्थानात् प्रवाहयति' Sat. ii.7, तेनैव प्रत्यवहरति मुखभागेनैव आयतनप्रदेशं प्रति नयति' Sat. ii.1.

प्रत्यवे [√इ] अवरोहण करना; to come down again अनुरूपैः प्रत्यव यन्ति 'अवरोहन्ति' TMB. xv.7.6.

प्रत्यवेक्ष् [√ईक्ष्] नजर भर कर देखना; to look at, behold.

प्रत्यस् (1) [प्रत्यस्ति] – के बराबर होना; to be a match for vi.25.5 इन्द्र नकिष्ट्वा प्रत्यस्त्येषाम् 'तव प्रतिनिधिर्नास्ति'. (2) [अस्यति 'throw'] – पर फैलाना, फैलाना; to spread over प्रत्यस्तो वरुणस्य पाशः 'शकटस्योपरि प्रसारितः' TS. i.2.8.2; on TS. i.4.45.3 प्रत्यस्तः 'विनाशितः', cp. योक्त्र-पाशं प्रत्यस्यति 'शम्यायां श्लेषयति' Sat. vii.3; पीछे फेंकना या लौटाना; to return 'तीरं गतस्योदकस्य प्रतिनिवर्तनम्' ĀpŚS. 1989.

प्रत्य्√अह् [√अह् , *Pf.* आह] किसी के संमुख कुछ कहना; to say anything in the presence of, tell. **प्रत्य्-अहम्** *av.* अन्वहम्, अनुदिनम्.

प्रत्य्-आ√क्रम् [—क्रामति] पीछे कदम रखना; to step back.

प्रत्य्-आ√ख्या [—ख्याति] एक-एक करके उद्घोषित करना; to proclaim one by one ŚBr. Cp. √चक्ष्. **प्रत्याख्यायम्** *av.* एकैकशः गिना कर; enumerating one by one आज्यस्य प्रत्याख्यायमेव द्येत् TS. iii.1.3.2.

प्रत्या√चक्ष् [—चष्टे] मना करना, अस्वीकार करना, प्रत्या-ख्यान करना; to refuse, decline, reject, repulse; cp. स्त्रीणां प्रत्याचक्षाणानाम् 'याभिः स्त्रीभिर्भिक्षाः प्रत्याख्यायन्ते निषिध्यन्ते तासाम्' Sat. xxxi.1.

प्रत्या√तन् –की ओर फैलना, पर चमकना, –को प्रकाशित करना, –किसी के विरुद्ध धनुष तानना; to extend in the direction of, shine upon or against, bend a bow against anyone iv.4.4 प्रत्यां तनुष्व 'draw (thy bow) against (them).

प्रत्य्-आतिष्ठन्ती *f.* साथ खड़ी; standing by AV. v.5.3 जयन्ती प्रत्यातिष्ठन्ती.

प्रत्य्-आ-ताप्-अ [आदित्येन प्रतिकालमातप्यते इति] *m.* जिस स्थान पर धूप पड़ती है वह; sun-burnt place.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रत्या √ हृ [ह्रियते] – का आदर करना; to show respect to.

प्रत्याधान (1) *n.* रखने की जगह; place where anything is deposited, repository. (2) *a.* स्थानशः स्थापनीय; to be placed in its right place.

प्रत्या √ नी [प्रत्यानयति 'प्रक्षिपति'] – में डालना; to pour over (fire, oblation). **प्रत्य्-आ-नय्-अन** [उदक्तस्य पयसः उपशमनाय स्रुवेणोदकस्य सेचनम् = अद्भिः प्रत्यानयनम्] *n.* उबलते दूध में पानी का छींटा मारना; to sprinkle water over boiling milk to prevent it from flowing over = bringing back to the correct stage of boiling.

प्रत्य्-आ-पत्-ति *f.* शुद्धि; purity, purification Sat. xxvi.6.

प्रत्या √ भू – के समीप होना, – के आदेश में होना; to be at hand, to be at a person's command.

प्रत्य्-आ-म्नाय्-अ (1) *m.* पुनरुच्चारण, आवृत्ति; to repeat or recite again; negation प्रकृतस्य पयोव्रतस्य प्रत्याम्नायः TMB. xviii.2.5; returning again and again ChUp. (2) *a.* लौटाने की ऋचा; the verse that is recited for returning Sat. i.2.

प्रत्य्-आय्-अती [√ इ] *f.* लौटने वाली; returning ŚBr. ii.3.2.2 प्रत्यायत्यां रात्रौ when night returns (ŚBr.).

प्रत्यालब्ध *a.* स्पृष्ट; touched.

प्रत्या √ वप् उठा रखना; to put aside, store प्रत्यावपन्ति शेषम् Kauś. xxi.4.

प्रत्या √ वृत् लौटना; to return प्रत्यावर्तयेमाः 'अस्मत्सेनाः अक्षताः प्रत्यावर्तय' TS. iv.6.6.7.

प्रत्या √ शी – के संमुख लेट जाना; to lie before.

प्रत्या-श्राव्-अण = प्रत्याश्राव्-अ *m.* उत्तर; response.

प्रत्य्-आ-श्रुत (1) *a.* 'ástu śraúṣaṭ' this formula. (2) *a.* उत्तरित; responded to.

प्रत्य्-आस्-अ [प्रत्यस्यतीति] *m.* अण्डकोष; testicles TS. v.7.19 कामं प्रत्यासम्याम्. **प्रत्य्-आ-सृत** *a.* प्रत्यागत; returned.

प्रत्या √ स्कन्द् फिर आ जाना; to come back प्रत्यस्कान् *s. Ao.* 'पुनरागतः'

प्रत्या √ स्था स्थिर होना, स्थिर खड़ा होना; to keep firm, stand fast.

प्रत्या-स्वर्-अ *a.* [√ स्वृ] प्रत्यागन्ता; returning. Cp. अभि-स्वर्.

प्रत्या-हु-ति *av.* हर आहुति पर; at each oblation Kauś. xlvii.40.

प्रत्या √ हृ लाना और प्रवाहित करना; to bring (to throw in water) Sat ii.7 पात्राणि प्रत्याहरति 'आसादनस्थानात् प्रवाहयति'; लेना; to take Kauś. xxxviii.19 तौ प्रत्याहृत्य 'गृहीत्वा'.

प्रत्य्-आ-ह्वान *n.* उलटा बुलाना; calling back Sat. viii.8.

प्रत्य्-उक्-त (1) *a.* उत्तरित; answered. (2) *n.* उत्तर दिया; answered. **प्रत्य्-उक्ष्-अण** *n.* आभिमुख्येन सिञ्चन; sprinkling. **प्रत्य्-उच्-छ्रि-त** *a.* ऊंचा; high, risen up.

प्रत्युत् √ क्रम् ऊपर जाना; to go up प्रतिहारः प्रत्युत्क्रामति 'ऊर्ध्वं गच्छति, उत्तमं भजते'.

प्रत्य्-उत्-तब्-धि [√ स्तम्भ्] *f.* संभाल, थाम, टेक, रोक, गिरे को फिर से थामना, पोट की ऊपरी गांठ; supporting, upholding KS. xxi.2, ŚBr. xiii.1.7.4, TS. vi.6.4 यज्ञस्य प्रत्युत्तब्ध्यै, the top knot of a bundle (of Soma etc.)

प्रत्य्-उत्-थाय्-ईन् *a.* प्रतिलक्ष्य उत्थानशील, विरोधी; one who rises to greet, opponent.

प्रत्य्-उर्दा-ददीत [उन्नतस्वरं कुर्यात्] ऊंचे स्वर से गावे; he should sing it in a loud tone.

प्रत्य्-उद्-आयन्त् [√ इ] *a.* ऊपर उभरता हुआ; rising up 'उद्गच्छन्'.

प्रत्य्-उद् √ ऊह् – की ओर फेंकना; to throw towards ŚBr. i.2.3.17 प्रत्युदूहति 'प्रतिक्षिपति'.

प्रत्य्-उद् √ ग्रह् पृथक् करना; to set aside, dismiss.

प्रत्य्-उद्-धर्-अण *n.* पुनः प्राप्ति; regain.

प्रत्य्-उद् √ यम् साम्य के लिये किसी वस्तु को उपस्थित करना; to bring forward or raise up anything for getting equilibrium TMB. xiv.4.10 संवत्सरमेव षडहाय प्रत्युद्यच्छति.

प्रत्य्-उद्-यम्-अ *m.* बराबर करना, पासंग करना; counterbalance TMB. xii.4.22.

प्रत्युद्-याम्-अ *m.* प्रतिकूल उद्योग; opposition. **—याम्-ईन्** *a.* विरोधी, प्रतिकूलोद्योगी, प्रत्युद्योगवान्; opposing, hostile ŚBr. ii.1.5.16 उभे चिदेनां प्रत्युद्यामिनी स्ताम् 'बाधितुमुद्युक्ते भवेताम्', प्रत्युद्यामिनीं ह क्षत्राय विशं कुर्यात् (ŚBr.) he would make the peasantry hostile to the nobility.

प्रत्युद् √ श्रि [—च्छ्रयति] ऊपर उठाना; to lift up प्रत्युदश्रयन् 'प्रत्युच्छ्रितवन्तः' ŚBr., प्रत्युच्छ्रयते 'प्रतिपक्षत्वेन उद्यतं करोति'.

प्रत्युद् √ स्तम्भ् [—स्तभ्नोति, —स्तभ्नाति] टेक लगाना; to support from below प्रत्युदस्तभ्नुवन् 'अधःपातप्रतिबन्धार्थमुत्तम्भनमाधारभूतमकुर्वन्'.

प्रत्य्-उप √ नह् फिर बांधना, फिर नत्थी करना; to tie up, fasten प्रत्युपनह्य 'पुनर्बद्ध्वा' Sat. viii.2.

प्रत्युप √ स्था [—तिष्ठते] – के संमुख खड़ा होना; to stand

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

opposite to.

प्रत्युप √स्पृश् छूना, आचमन करना; to touch, sip (water).

प्रत्य्-उप-हव्-अं [√हे] *a.* उत्तर; a response to an invitatory formula or the repetition of it.

प्रत्य्-उपोदित [—प √वद्] *a.* प्रत्याख्यात; contradicted TMB. x.7.2.

प्रत्य् √उष् जला डालना; to burn TS. i.5.9.7 प्रत्येनमोषति 'प्रातिकूल्येन दहति', x.118.8 प्रत्योष यातुधान्यः.

प्रत्य्-उष्-ट *a.* प्रदग्ध, विनष्ट; fully burnt or consumed (one by one); उभयतो दग्ध; burnt on both sides Kauś. xxvi.26. **प्रत्युष्ट-मुख** *a.* प्रदग्ध-मुख; with his face completely scorched KS. xxv.7. **प्रत्य्-उष्-य** [प्रतिदहनार्हः] *a.* प्रदहनीय; to be singed or burnt.

प्रत्य्-उह्-य [√वह् *Gd.*; प्रसार्य वस्त्रमूरौ] फैलाकर; spreading cloth (on thighs).

प्रत्य्-ऊढ *a.* परे किया; removed प्रत्यूढाः 'हताः स्वरूपाद् बहिरपकृष्टाः' ChUp.

प्रत्य् √ऊह् —की ओर धकेलना, पीछे धकेलना; to push towards or back ŚAr. i.7.4.2 पर्शून् देवताभ्यः प्रत्यौहत 'प्रतिगमितवान्', VS. xxvii.9 प्रत्यौहतामश्विना मृत्युमस्मात् 'न्यवर्तयताम्'; to give TS. v.4.2.3 तार्मृषिभ्यः प्रत्यौहन् 'प्रददुः'; to mix Sat. iii.7 गार्हपत्येऽङ्गारान् प्रत्यूहति 'मेलयति'; to take away or uncover TMB. viii.2.11 महदिव प्रत्यूह्यम् 'संवृतस्य विवरणं कार्यम्'.

प्रत्य्-ए-तोस् [*Inf.* √इ] जानने को; to know. Mark सुप्रैतुः पन्थाः i.190.6.

प्रत्य्-एनस् [पापिनं पापिनं प्रति शासनार्थं नियुक्ताः क्रूरकर्माणः] *a.* पापियों का शास्ता; punisher of criminals KS. vii.5.

प्रत्य् √एष् [√आ √ईष्] —में प्रविष्ट होना; to enter into, attach oneself to, endeavour to reach v.86.3 प्रति द्रुणा गभस्त्योर्गवां वृत्रघ्नं एषते.

प्र-त्रास्-अं *m.* भय; fear AV. v.21.2.3.

प्र-त्वक्ष्-अस् *a.* अति बलवान्; very energetic x.44.3 प्रत्वक्षसं वृषभम्. **प्र-त्वक्ष्-आर्ण** [*Pt.* √त्वक्ष्] *a.* बढ़ाता हुआ; increasing x.44.1 प्रत्वक्षाणो अति विश्वा सहांसि 'प्रकर्षेण तनूकुर्वन्'.

√प्रथ् फैलाना; to spread, extend vi.69.5 अप्रथतं जीवसे नो रजांसि; फैलना; to spread i.124.5 व्यु प्रथते वितरं वरीयः (उषाः), ii.24.11 स देवो देवान् प्रति पप्रथे पृथु he, the god extended himself fully to the other gods; to increase ii.25.2 रयिं पप्रथत्; to advance victoriously vii.69.2 स (रथः) पप्रथानो अभि पञ्च भूमा; to prosper TS. ii.1.2.2 प्रथेय पशुभिः; अभि √प्रथ् to extend or spread oneself to ix.80.3 प्रत्यङ् स विश्वा भुवनाभि पप्रथे; नि √प्रथ् to let anything penetrate or pervade in ii.11.8 इन्द्रेषितां धर्मनिं पप्रथन्नि 'अप्रथयन्'; वि √प्रथ् to spread out wide vi.72.2 अप्रथतं पृथिवीं मातरं वि, x.70.4 वि प्रथतां बर्हिः. Forms. I. Ā. : *Pr.* प्रथते. *Pf.* पप्राथ, Ā. पप्रथे and पप्रथे (*3. s.*); *Sb.* पप्रथस्, पप्रथत; पप्रथन्; *Inj.* पप्रथन्त, *Pt.* पप्रथान. *Ao. root.* : *Pt.* प्रथान; *is* : *3. s.* Ā. अप्रथिष्ट; प्रथिष्ट. *Cs.* प्रथयति, —ते.

प्रथ्-अन *n.* विस्तार; spreading out, extending.

प्रथम *a.* पहला; the foremost, the first viii.80.5 प्रथमं नो रयिं कृधि, i.162.4 पूर्णः प्रथमो भागः, i.113.8 आयतीनां प्रथमा शश्वतीनाम्, i.31.3 अग्ने प्रथमो मातरिश्वन आविर्भव; the best x.53.4 तद् अद्य वाचः प्रथमं मंसीय I would today think of that as the first (best expression) of my speech; मुख्य; chief TS. v.1.11.3 प्रथमा वां सरथिना; primary, original. **—मम्** *av.* पहले; prior i.108.6 यद्दध्रवं प्रथमं वाम्, i.163.1 यदक्रन्दः प्रथमं जायमानः.

प्रथम-कुसिन्ध *a.* अव्वल दरजे के शरीर वाला; having the finest body KS. xiii.3 यत् प्रथमकुसिन्धो वीर्यस्य तद् रूपम्.

प्रथम-च्छंद् *a.* प्रथमदृष्ट; seen as first, typical x.81.1 प्रथमच्छंदवराँ आ विवेश 'प्रथमं भुवनानि आच्छादयिता'. **प्रथम-ज्-अं** *a.* प्रथमजात; first-born KS. vii.7. = **प्रथम-र्जा** [—र्जाः *ns.*] x.5.7 अग्निर्हि नः प्रथमर्जाः.

प्रथम-दुग्-धा *a.* हाल ही दुही; just milked.

प्रथम-भक्ष्-अं *m.* पहला स्वाद; the first enjoyment of. **प्रथम-भाज्** *a.* पहला भाग पाने वाला; receiving the first share vi.49.9 प्रथमभाजं यशसं वयोधाम्.

प्रथम-यज्ञ *m.* the first sacrifice. **प्रथम-वयस्-ईन्** *a.* बाल; young ŚBr. **प्रथम-वषट्-कार्-अं** *m.* making the first exclamation Vaṣaṭ over (*Gen.*). **प्रथम-वास्-यं** [प्रथममाच्छाद्यत इति, पूर्वं निहितं वासः] *a.* पहले परिधानीय; to be worn first (a garment) AV. ii.13.5 यस्य ते वासः प्रथमवास्यं हरामः.

प्रथम-श्रव्-अस् *a.* पृथुलकीर्ति; having a distinguished reputation iv.36.5 रयिः प्रथमश्रवस्तमः. **प्रथमस्थानेन** *av.* कुछ ऊंचे स्वर से; in a little higher tone KŚ. iii.1.1.

प्रथमानुवाक *m.* the best portions or reading of the Veda KS. iv.14 अङ्गिरसो मास्य यज्ञस्य प्रथमानुवाकैरवन्तु.

प्रथमाहम् *av.* पहले दिन; on the first day.

प्रथमौपश-र्दा *f.* उत्तम उभार देने वाली; offering the best points, i.e. breast etc. KS. xxxix.9 कुमारीर्दाः प्रफर्वीर्दाः प्रथमौपशर्दाः युवतिर्दाः (others 'offering the best couch').

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रथ्-अस् *n.* प्रथिमा; width, breadth, extension x.181.1 प्रथश्च यस्य सप्रथश्च नाम 'प्रथोनामपुत्रः', x.89.11 प्र वातस्य प्रथसः 'प्रथिम्नः'. **प्रथ-स्नु** [= पृथु-स्नु like घृत-स्नु] *a.* विस्तृत; extended. **प्रथस्-वन्त्** *a.* विस्तारवान्; extensive KS. xxxix.3, TS. iv.2.9.1.

प्रथा *f.* प्रथन, कपाल में अवस्थापित पुरोडाश का हाथ से सब कपालों में प्रसारण; spreading.

प्रथिना [प्रथिम्ना, like प्रेणा = प्रेम्णा] see प्रथिमन्. **प्रथ्-ईमन्** *m.* = प्रथस् i.8.5 द्यौर्न प्रथिना शवः. Cp. TS. iv.7.2.1. **प्रथ्-इष्ठ** *a.* पृथुतम; broadest, widest x.87.1 प्रथिष्ठं शर्म 'पृथुतमम्'. **प्रथ्-ईयांस्** *a.* अधिक विस्तृत; wider, broader.

प्र-दक्षिण [दक्षिणं पाणिं प्रति गतः] *a.* दाहिना; with his right side turned to अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा 'अग्निं प्रदक्षिणं परिक्रम्य' ĀpGS. v.1.—**णम्** *av.* from left to the right, in compliance with (cp. Hindi राम भये जेहि दाहिने सबै दाहिने ताहि) AV. ii.36.6 सर्वं प्रदक्षिणं कृणु यो वरः प्रतिकाम्यः 'turn thy right side to everyone who is thy suitor' W., better : act wholly in conformity with him who is thy agreeable suitor.

प्र-दक्षिण्-ईत् *av.* from left to right (adroitly) ii.43.1 प्रदक्षिणिदभि गृणन्ति कारवः 'प्रदक्षिणम्', iii.32.15 सुमु प्रिया आववृत्रन् मदाय प्रदक्षिणिदभि सोमास इन्द्रम् and the dear Somas adroitly turned together towards Indra for his exhilaration, v.60.1 प्रदक्षिणिन्मरुतां स्तोममृध्याम् 'प्रादक्षिण्येन' in utter compliance would I offer abundant praise to the Maruts, x.22.14 शुष्णं परि प्रदक्षिणिद् नि शिश्नथः 'पृथिवीं परिवेष्ट्य प्रदक्षिणं यथा भवति तथा स्थितम्' ye two adroitly killed Śuṣṇa.

प्र-दग्-ध [√दह्] *a.* जला; burnt, destroyed. **प्रदग्धाहुति** *a.* who has burnt the oblation or for whom the oblation has been burnt KS. xxiv.6 देवानां वा एष प्रदग्धाहुतीनां रुद्रोऽग्निः.

प्र-दघ्-अस् [= प्रदहस्, प्रदग्धुम *Abl. Gen. Inf.*] जाने को; जलाने को; to go, to burn : ईश्वरो वा पराङ् प्रदघः. Cp. पराङ् and प्रदहः.

प्र-दघोस् [*Inf.* √दघ् 'go'] जाने को; to go TS. v.2.1.2 ईश्वरो वा पराङ् प्रदघोः 'गन्तुम्'; **प्र-दग्धोस्** जलाने को; to burn TBr. i.6.1.

प्र-दर्-अ [√दृ, प्रकर्षेण स्वयं दीर्णो भूप्रदेशः] *m.* भूछिद्र; an opening in the earth KS. iv.16 स्वकृत ईरिणे प्रदरे वा जुहुयात्; सैन्यभङ्ग; rout (of an army). **प्र-दव्-य** *m.* दावाग्नि; forest fire = **प्रदावः, प्रदाव्यः. प्र-दह्-अन** *n.* पचन; cooking, heating. **प्र-दह्-अस्** = प्रदग्धुम् TS. i.7.6.6, v.4.14.3 ईश्वरं व्रतं प्रदहः.

प्र √दा देना, सौंपना, छोड़ना; to give away, deliver, abandon vii.104.9 अहये वा तान् प्रददातु सोमः let Soma deliver them to the serpent.

प्र-दा-तृ *a.* दाता; giver; *f.* **प्रदात्री**.

प्र-दा-तोस् [*Inf.*] = प्रदातुम् TS. iii.1.8.2 विशः खलु वै राज्ञः प्रदातोरीश्वराः 'प्रदातुं समर्थाः'.

प्र-दात्र्-इका *f.* प्रदात्री; giving. **प्र-दान** *n.* देना; giving, bestowal KS. ix.3 अमुतः प्रदानाद् वा इहाजगाम.

प्र-दाव्-य *m.* दावाग्नि, कक्षाग्नि; forest fire, fire created by burning grass Sat. xi.3 उ प्रदाव्यादाहरेत्; वेदिदाहक अग्नि; the fire that burns the Vedi TS. iii.3.8.4 सक्तून् प्रदाव्ये जुहुयात् 'वेद्युपोषणाग्नौ'.

प्र-दिव् [दिव् 'day'] (1) *a.* पुराने दिनों का, पुराण; existing from olden times, long-existing, ancient v.60.8 प्रदिवा केतुना with long-existing light, i.53.2 प्रदिवो अकामकर्शनः 'प्रगता दिवो दिवसा यस्मिन् स तथोक्तः पुराणः', i.141.3 यदीमनु प्रदिवो मध्व आधवे 'पुराणात् आदिकालमारभ्य', ii.19.1 इन्द्रः प्रदिवि वावृधानः 'always'. (2) *f.* तीसरा या पांचवां आकाश; the third or fifth heaven, forward heaven (in which the Pitṛs dwell) TS. i.4.19.1 त्वं राजासि प्रदिवः 'प्राप्यस्य स्वर्गस्य'. Cp. प्रद्यौः highest heaven AV. xviii.2.48 तृतीया ह प्रद्यौरिति यस्यां पितर आसते.

प्र-दिश् *f.* (1) प्रदेशन, निदेश, आदेश; direction, command ix.111.3 पूर्वामनु प्रदिशं याति 'प्रकृष्टां दिशम्', i.101.7 रुद्राणामेति प्रदिशा 'प्रदेशनेन'; अभिनय, संकेत; sign VS. xxix.7 ज्योतिः प्रदिशा दिशन्ता 'अभिनयेन'; क्षेत्र, उपदिशा; region, intermediate quarters x.121.4 यस्येमाः प्रदिशः 'आग्नेय्याद्याः कोणदिशः', ix.86.29 तवेमाः पञ्च प्रदिशः 'प्रकृष्टा दिशः'; दिशा; quarter i.164.42 तेन जीवन्ति प्रदिशश्चतस्रः 'तत्स्थाः पुरुषाः'. (2) *a.* प्रदेशयित्री; directress TS. iii.3.11.4 यस्यामिदं प्रदिशि 'प्रकर्षेण दिशति आज्ञापयतीति प्रदिक् तस्यामनुमतिदेव्याम्'.

प्र-दिष्-ट *a.* प्रदर्शित, आज्ञप्त; pointed out, indicated, ordained Sat. xxvi.1.

प्र-दी-ध्यान [√ध्यै] *a.* अभिकाङ्क्षी; longing for, striving after. Cp. x.10.1 अधि क्षमि प्रतरं दीध्यानः.

प्र √दु जला देना; to burn प्रदूयेत 'प्रदह्येत' ChUp.

प्र-दृप्-ति *f.* दर्प; arrogance vi.3.2 नांहो मर्तं नशते न प्रदृप्तिः 'प्रदर्पः'.

प्र-देश्-अ (1) *m.* अधिकरणभूत स्थान; place of sacrificial fire, place Sat. iii.8. (2) *m.* निदर्शन, दर्शन; pointing out, showing.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्र-देह्-अन *n.* लेपन; anointing Kauś. xxxi.25.

प्र-दोष्-अ *m.* अन्धकार, संध्या; darkness, evening. **—षम्** *av.* i.191.5 प्रदोषे तस्करा इव.

प्र-द्यौ *f.* प्रकृष्ट आकाश अथवा स्वर्ग; fore-heaven, highest heaven AV. xviii.2.48 तृतीया ह प्रद्यौः. **प्रद्योत्-अ** *m.* प्रकाश, द्युति; light, radiance BṛUp.

प्र-द्राण-क [√द्रा] *a.* आर्त; gone to the wretched condition ChUp. **प्र-द्राव्-इ-णी** *f.* व्यभिचारिणी; unchaste woman.

प्र √धन् नष्ट होना; to perish यमग्नेऽग्निं प्रावृणत स प्रधन्वत यं द्वितीयं प्रावृणत स प्र एवाधन्वत (ŚBr.) the Agni whom they first chose (for the priesthood) perished, he whom they chose the second time, likewise perished.

प्र-धन्-अ *n.* (1) युद्ध की लूट; spoil taken in a battle, prize gained by a victor in a battle i.169.2 प्रधनस्य सातौ 'प्रकृष्टधनवतो वृत्रादिसंग्रामस्य'. (2) *n.* संग्राम; battle i.116.2 आजा यमस्य प्रधने 'प्रकर्षधनोपेते आजा संग्रामे'. **प्र-धन्-य** (1) *a.* प्रधन अर्थात् लूट से संबद्ध, प्रधनरूप; belonging or relating to the booty, forming the battle-prize or booty x.99.4 गोषु प्रधन्यासु. (2) *f.* लूट; booty.

प्र √धन्व् चले जाना, मर जाना; to go away, die ŚBr. i.2.2.3 प्राधन्वन् 'अम्रियन्त', TS. iii.2.3.4 तार्क्ष्य प्रधन्वति.

प्र √धम् [√ध्मा] शब्द करना; to make sound प्रध्मायीत 'क्रोशेत् दुःखीभूत्वा' ChUp.; उप√धम् to kindle fire by blowing v.9.5 उप ध्मातेव धमति.

प्र √धा to place or station vii.61.3 प्र दिवं ऋष्वाद् स्पशो दधाथे ओषधीषु विक्षु; to place before or in front i.151.2 यद्व त्यद् वां प्र मित्रासो न दधिरे; to offer prayers or oblations JUB. iii.4.1.4 नाप्रतिष्ठाश्चरन्तीः प्रदधिष्यन्ते.

प्र-धू-ई [प्रकर्षेण धीयते मध्यफलकमनेन] *m.* हाल; felly of a wheel. **प्रधि-क** *n.* धनुराकृतिप्रमाण; measurement like the bow Sat. xxv.2 एकैकं प्रधिकं विभज्य. **प्रधि-मुख** *a.* having the mouth like felly.

प्र-धुर्-अ *n.* धुरा का अग्रभाग, पंजाली; the front of the dhūr.

प्र √धू [—धूनोति] झाड़ना; to shake out x.26.7 प्र श्मश्रु दधोत; आगे बढ़ाना; to move forward तौ रथंतरं प्राचीनं प्रधूनुतः 'प्रक्षिपतः स्थापयतः' TMB. x.2.5.

प्र √ध्रज् [—ध्रजति] आगे की ओर भागना; to run forward i.166.4 प्र व एवासः स्वर्यतासो अध्रजन् 'प्रकर्षेण गच्छन्ति'.

प्र √ध्वंस् (तूड़ी आदि) उड़ाना; to throw off Sat. i.5 तुषान् प्रध्वंसयति. Mark x.73.6 सनामाना चिद् ध्वसयो न्यस्मै where नि√ध्वस् 'means to spread out'.

प्र-ध्वंस्-अन *a.* विनाशक; destroying, annihilating.

प्र √नभ् [—नभते] फाड़ना, खोलना; to burst asunder, open.

प्र √नश् खो जाना; to be lost x.146.1 यां प्रेव नश्यसि who (as it were) almost losest thyself.

प्र √नु [प्रणौति] to shout aloud, celebrate viii.96.5 प्र पर्वता अनवन्त प्र गावः.

प्र √पण् विनिमय करना; to barter, exchange.

प्र √पत् भाग पड़ना; to run off TS. iii.4.3.5 प्रारण्याः पर्शवः पतन्ति 'पलायन्ते', v.95.14 सुदेवो अद्य प्रपतेदनावृत् 'प्रपततु', x.165.5 प्र पतात् पतिष्ठः 'पक्षाभ्यामुत्पततु'; to hasten away from x.95.15 मा प्र पप्तः 'अत्रैव पतनं मा कार्षीः', to shoot forth vi.6.5 अध जिह्वा पापतीति प्र वृष्णः 'प्रकर्षेण पुनःपुनः पतति गच्छति'.

प्र-पथ्-अ *m.* सामने का मार्ग; path lying ahead x.17.4 पूषा त्वा पातु प्रपथे पुरस्तात् 'प्रकृष्टे मार्गे स्वर्गे'. **प्र-पथ्-ईन्** *a.* दूरगामी; going to distant paths vi.31.5 याहि प्रपथिन्नवसा 'प्रकृष्ट-मार्ग'. **प्र-पथ्-य** *a.* best protector on the road VS. xxii.20 पूषणे प्रपथ्याय, TS. iv.5.9.1.

प्र √पद् —पर गिरना; to fall on, assail vi.75.16 गच्छामित्रान् प्र पद्यस्व; to take to ŚBr. iii.1.2.21 एनं शालां प्रपादयति 'गमयति'; to enter LŚ. i.6.13 प्रपद्य 'प्रविश्य', ĀpGS. vi.8 गृहान् प्रपादयन् 'प्रवेशयन्', तन् न सर्व इवाभिप्र पद्यते (ŚBr.) not exactly everyone should have access to it, Sat. vii.1 सोमविक्रयिणं प्रपादयति 'प्रवेशयति'.

प्र-पद् [= प्रपाद] (1) *f.* पादाग्र, पञ्जा; front of foot AV. vi.24.2 पार्ष्ण्योः प्रपदोश्च यत्; वह उच्चारण जिसमें पदों का निक्षेप किया है; recitation having padas inserted in it. (2) *a.* शीघ्रगामी; going swiftly; cp. S. on MBr. ii.6.4 'प्रपदः शीघ्रगामिनः'. **प्र-पद्-अ** *m.* पादाग्र; tip of the foot vi.75.7 अवक्रामन्तः प्रपदैरमित्रान्. **प्रपदोच्छ्रित** *a.* पञ्जे के बल खड़ा; standing on the tips of the feet; name of the verse तपश्च ··· आत्मानं प्रपद्ये Khādira. i.2.21. **प्र-पद्-अन** *n.* द्वार; door ChUp.; वर्त्म; path JŚS. i.16.

प्र √पा पीना, पीना आरम्भ करना; to begin to drink x.85.5 यत् त्वा देव प्रपिबन्ति; to drink TBr. i.3.10 मनुष्याः पितरोऽनु प्र पिपते.

प्र-पा *f.* प्याऊ; place for drinking water x.4.1 धन्वन्निव प्रपा अपित्वम्.

प्र-पार्ण 'having first drink'; in सु-प्रपार्ण.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्र-पाद्-उक *a.* प्रभ्रंशी; falling away prematurely KS. xix.11 प्रपादुका गर्भाः स्युः.

प्र-पितामह *m.* पड़बाबा; great-grandfather = **प्रपितामह** AV. xviii.4.35.

प्र-पित्व [पितु 'nourishment', before meals, i.e. morning and evening, or प्र √पत्-व coming forth, coming] *n.* आगमन; advance, rushing forth v.31.7 प्रपित्वं यन्नप दस्यूँरसेधः 'संग्रामं समीपं वा'; प्रभात; daybreak i.189.7 वेषि प्रपित्वे मनुषो यजत्र, i.104.1 दोषा वस्तोर्वीहीयसः प्रपित्वे 'यागकाले प्राप्ते', vii.41.4 उतं प्रपित्वं उतं मध्ये अह्नाम्। उतोदिता सूर्यस्य at eventide and at midday 'पूर्वाह्णे'; on TBr. ii.8.9 'सायंकाले'; cp. x.73.2 ध्वान्तात् प्रपित्वात् 'from the thick or dense darkness' where प्रपित्व means well-nourished, i.e. thick or dense; आरम्भ, उड़ान, त्वरा; start, flight, speed.

प्र-पिष्ट-भाग *a.* पिसे भाग वाला; with his share crushed or ground down TS. ii.6.8.5.

प्र-पी-त [√प्या] *a.* आप्यायित; distended vii.41.7 विश्वतः प्रपीताः (उषासः), 'आप्यायिताः', TS. ii.6.8.5, VS. xxxiv.40. **प्र-पी-न** *a.* मांसल, पूर्णतया पावसी (गौ); fat, distended, ready to give milk TS. iv.6.5.4 कण्वो अदुहत् प्रपीनाम् 'प्रभूतः पीनः स्तनसंघो यस्याः सा'.

प्र-पुट *mn.* दोना, पलाशपर्ण; leaves turned into a cup for keeping curd etc. Kauś. xxv.30.

प्र √पृ [—पिपर्ति] पार ले जाना; to carry across; cp. i.174.9 प्र यत् समुद्रमति पर्षि पारय.

प्र √पृच् [—पृणक्ति, पृङ्क्ते] संपर्क करना; to communicate, come in contact with i.2.3 वायो तव प्रपृञ्चती धेना 'सोमसंपर्कं कुर्वती सोमगुणं वर्णयन्ती' (= richly communicating).

प्र-पृथक् *av.* पार्थक्येन, अलग-अलग; singly, one by one AV. vi.122.5 ब्रह्मणां हस्तेषु प्रपृथक् सादयामि.

प्र-प्य-अर्स [√प्या √पी 'swell'] *a.* फूलने वाला; swelling AV. x.7.16 नाड्यस्तिष्ठन्ति प्रप्यसाः 'the teeming veins' W.

प्र-प्या-त [= प्रप्यान = प्रपीन] *a.* अतिप्रवृद्ध; greatly swelling TS. v.5.10.6.

प्र √प्यै [प्यायते] फूलना; to swell out, swell up, be exuberant ix.67.28 प्र प्यायस्व प्र स्यन्दस्व.

प्र-प्याय्-इ-तृ *a.* प्रवर्धक; causing to swell out.

प्र-प्र फिर-फिर; forth and again, on and on iii.9.3 प्रप्रान्ये यन्ति पर्यन्य आसते (while) some go on and on, others sit about. Cp. i.82.6 उप प्र याहि 'come forth'.

प्र-प्र √जन् फिर-फिर उत्पन्न होना; to be born again and again.

प्र-प्रर्ष् [√ऋष्] – की ओर बहना; to stream forth towards ix.9.2 प्र प्र · · · अर्ष 'धारया यागं प्रति गच्छ'.

प्र-प्र √वी [—वेति] आक्रमण करना; to advance against, attack vii.6.3 प्र प्र तान् दस्यूँरग्निर्विवाय 'प्र प्र अत्यन्तं गमयेत्'.

प्र-प्र √शंस् [*Pass.* शस्यते] प्रशंसित होना; to be praised again and again i.138.1 प्र प्र पूष्णस्तुविजातस्य शस्यते महित्वम् 'प्रस्तूयते'.

प्र-प्र √श्रु प्रथित होना; to be famous vii.8.4 प्रप्रार्यमग्निर्भरतस्य शृण्वे 'अत्यन्तं प्रथितो भवति'.

प्र-प्र √स्था उठना, आगे बढ़ना; to rise, advance i.40.7 प्र प्र दाश्वान् पस्त्याभिरस्थित 'प्रतिप्रस्थितवान्'.

प्रप्रास् [√अस् 'be'] प्रकृष्ट अथवा उत्कृष्ट होना; to be in a pre-eminent position i.150.3 प्रप्रेते अग्ने वर्तुषः स्याम 'प्रकर्षेणैव'.

प्र √प्रुथ् [—प्रोथति] ओठ फड़फड़ाना; to puff out (lips) iii.32.1 प्रप्रुथ्या शिप्रे 'puffing out'; फुफकारना; to snort (as a horse does). Cp. यत् प्राप्रोथन् अधूनुताङ्गानि TMB. viii.4.1

प्रप्रे [√इ] आगे चलना या बढ़ना; to go forth, advance.

प्र-प्रोथ्-अ (1) *m.* ओष्ठाग्र; lip, mouth प्रप्रोथेषु लेपन्ति 'ओष्ठाग्रेषु'; खुर्राटा; snorting, blowing, puffing; name of a particular herb TMB. viii.4.1. (2) *a.* प्रकृष्टघोणावान्; having a prominent snout VS. xxii.7 प्रप्रोथाय स्वाहा.

प्र-प्लव्-अ *m.* पारगमन; going to the other side; प्रायण; departure; opp. to आप्लव 'जन्म'.

प्र √प्लु तैरना; to swim forth TS. vii.5.3.2 समुद्रं वै एतेऽनवारमपारं. प्र प्लवन्ते; फेंकना; to cast off Sat.x.2 न वासः प्रप्लावयेत्; रखना; to place प्रप्लावयति 'आस्थापयति' Kauś. xlvi.28; मरना; to die JUB. iv.8.1.10 यस्मादहमुत्क्रामामि ततः प्र प्लवते; cp. TAr. i.27.1 प्र प्लवस्व.

प्र-प्लु-त *a.* जल में तर; drenched in water TS. iv.4.8.1.

प्र-फर्वी [= प्रपर्वी 'of fully expanded limbs.', Mantrapāṭha प्रभर्वी √भर्व् 'हिंसायाम्'] *f.* अधेड़ स्त्री; full-grown or voluptuous woman x.85.22 अन्यामिच्छ प्रफर्व्यम् 'बृहन्नितम्बां कन्याम्' = TS. iv.2.5.6. **प्रफर्वी-दा** *f.* 'giver of a voluptuous woman' KS. = प्रफर्विदा ĀpŚS.

प्र √बन्ध् बांधना; to tie up; लेना; to take ŚBr. ii.1.2.14 एकेष्टकां प्रबध्येयाय 'गृहीत्वा'.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्र-बन्ध्-अ *m.* बन्धन; bond Sat. xvi.6 दिक्षु प्रबन्धान्.

प्र-ब-भ्र्-अ [√भृ] *a.* प्रभर्ता; adept at carrying (bolt), winner, an epithet of Indra KS. x.9 = प्रवभ्र MS. ii.2.10.

प्र-र्बर्हम् [√बृह्] *av.* छा-छाकर; cutting off and arranging in an order (barhis grass on Vedi) ŚBr. i.2.6.10 प्रर्बर्हं स्तृणीयात् 'पूर्वं दर्भमुष्टिं प्रबृह्य तस्याधस्तात् तत्संसक्तमेवापरं मुष्टिं स्तृणीयात्'.

प्र-र्बाधध्-आन [√बाध्] *a.* आगे बढ़ने वाला; hastening on, overtaking vii.95.1 प्रर्बाधाना विश्वा अपः 'भृशं बाधमाना'.

प्र-र्बाहुक् *a.* सम; equal; *av.* सीध में, समतल पर; in an even line, on a level प्रबाहुक्सतः 'वामदक्षिणभागौ समौ कृत्वावस्थितस्य पुरुषस्य',TS. ii.6.2.1 प्रर्बाहुग् जुहोति 'समं यथा भवति तथा', on TBr. ii.4.18 'बाहुल्येन'.

प्र-बुद्-ध *a.* जागा; awake TS. vii.1.19.2.

प्र-बुध् (1) *a.* जागरूक; watchful, prudent x.128.6 मैषां चित्तं प्रबुधां वि नेशत् = TS. iv.7.14.3 'प्रबुध्यमानानाम्'. (2) *f.* जागरण; awakening TS. i.2.3.1 प्रबुधे नः पुनर्ददः, viii.27.19 यन्निर्म्रुचि प्रबुधि.

प्र √बृह् [or √बृह्] आगे बढ़ाना, घुमाना; to turn forward i.130.9 सूरश्चक्रं प्र बृहत् 'प्राक्षिपत्'; to promote ii.30.6 प्र हि क्रतुं बृहथः; to throw away vi.44.11 प्र बृहापृणतः; to separate TMB. vii.5.7 तस्याग्नी रौरवं प्राबृहत 'पृथक् चकार'; to take out TMB. vii.4.2 दिशां रसान् प्रबृह्य 'उद्धृत्य'; to conquer TMB. vii.5.12 इन्द्रो यौधाजयं प्राबृहत 'अजयत'.

प्र-भङ्ग्-अ *a.* भञ्जक; breaker, crusher viii.46.19 प्रभङ्गं दुर्मतीनाम् = **प्र-भङ्ग्-इन्** viii.61.18 प्रभङ्गी शूरः.

प्र-भर्तृ *a.* लाने वाला; one bringing hitherward : the third assistant priest.

प्र-भर्-तुम् [*Inf.*] प्रस्तुत करने को; to present iii.48.1. **प्र-भर्-मन्** *n.* पेश करना, भेंट करना; bringing forth, presentation viii.82.1 मध्वः प्रति प्रभर्मणि 'प्रभर्मा यज्ञः तस्मिन्', i.79.7 गायत्रस्य प्रभर्मणि 'प्रभरणे संपादने'.

प्र-भव्-अ (1) *a.* प्रभूत, उत्कृष्ट; prominent, distinguished ii.38.5 वि तिष्ठते प्रभवः शोको अग्नेः 'प्रभूतः'. (2) —**वः** [प्रभवति उत्पद्यते अस्मात्] *m.* निकास, कारण; origin, source.

प्र √भा चमकना; to shine TS. vi.6.8 लोकाः प्राभुः 'प्रभावन्तः'. **प्र-भा** *f.* विभा; splendour, radiance.

प्र-भाग्-अ *m.* भाग; division. **प्र-भासा** *f.* प्रभावती; shining, lustrous MBr. ii.5.12 चक्षुषा प्रभासया.

प्र √भिद् धरती को पाड़पाड़ करना, हल चलाना; to plough a field TS. vi.6.7.4 यथा वै लाङ्गलेनोर्वरां प्रभिन्दन्ति.

प्र-भु *a.* शक्तिशाली; eminent in might or fullness, powerful viii.11.8 विशो विश्वा अनु प्रभुः (अग्निः), i.188.5 विभ्वीः प्रभ्वीः दुरः.

प्र √भुज् खोट बरतना, कुटिलता करना; to act crookedly TMB. xx.2.4 प्रभुजति 'प्रकर्षेण कुटिलं करोति'.

प्र √भू प्रभु होना, किसी पर हावी होना, जीत लेना; to dominate, conquer vi.63.5 प्र मायाभिर्मायिना भूतमत्र 'अन्यादिकं देवं मायाभिर्जितवन्तौ स्थः'; to shine forth, vi.18.13 प्र तत्ते अद्या करणं कृतं भूत् 'प्रकाशते'; to be a help to anyone in anything x.48.9 प्र मे नमी साप्य इषे भुजे भूत् 'प्रभूत् प्रभवति'; to begin to praise x.46.5 प्र भूर्जयन्तं महां विपोधाम् 'प्रभव समर्थो भव'; to be in front of x.50.7 प्र ते सुम्नस्य मनसा पथा भुवन् 'प्रभुवन् प्रभवन्तु'. *Caus.* **प्रभावयति.** Cp. यथान्युप्तं प्रभावयन् 'निवापक्रमेण सर्वेषु धिष्ण्येषु प्रापयन्' KŚS. x.6.14, देवेभ्यो वै सुवर्गो लोको न प्रभवत् 'न स्वाधीनो जातः' TS. vi.6.11.

प्र-भू-त *a.* उत्पन्न, उभरा, उत्कृष्ट, शक्तिशाली, प्रचुर; come forth, risen up, excellent, powerful, abundant. **प्र-भू-ति** (1) *f.* शक्ति; power, might iv.54.3 प्रभूती पुरुषत्वता 'प्रभूत्या ऐश्वर्यमदेन'; पर्याप्ति, प्राचुर्य; abundance iii.19.3 रायः प्रभूतौ 'प्रभावे महिम्नि'. (2) *a.* प्रकृष्टैश्वर्योपेत; mighty iv.41.7 युवां प्रभूती 'प्रभवन्तौ'; cp. अभिभूति. **प्रभू-मती** *a.* प्रभुत्वशक्तिमती; having energy to rule TS. iv.4.3.3. **प्र-भू-वरी** *f.* प्रभूततमा; reaching or extending beyond VS. xxiii.35 विश्वा आशाः प्रभूवरीः. **प्रभू-वसु** *a.* अतिधनी; having great wealth ix.35.6 पुनानस्य प्रभूवसोः 'प्रभूतधनस्य'.

प्र √भूष् [—भूषति] अलंकृत करना, देना; to fit out, present or give to i.159.1 इत्था धिया वार्याणि प्रभूषतः 'अलंकुरुतः दत्तः', x.132.1 ईजानं भूमिरभि प्रभूषणि let the earth assist the sacrificer.

प्र √भृ प्रस्तुत करना; to bring forward, place before, offer, present i.126.1 स्तोमान् प्र भरे, vii.92.2 प्र यद् वां मध्वो अग्रियं भरन्ति; to further viii.6.2 प्रजामृतस्य पिप्रतः प्र यद् भरन्त 'प्रकर्षेण भरन्ति वहन्ति'; to carry forward vi.26.4 त्वं रथं प्र भरो योधमृष्वम्, i.165.4 प्रभृतो मे अद्रिः 'hurled against'; to proceed v.59.4 प्र यद् भरध्वे सुविताय दावने when ye proceed to give welfare; to strike forward x.102.4 प्र बाहू अभरत् 'प्रहृतवान्'; to push on, advance i.72.4 प्र रुद्रिया जभ्रिरे यज्ञियासः; to appropriate, make one's own x.46.8 प्र जिह्वया

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भरते वेपो अग्निः प्र वर्युनानि चेतसा पृथिव्याः.

प्र-भृ-त *a.* पेश किया; presented x.116.4 प्रभृतस्य मध्वः, TS. iv.2.3.4 प्रभृतस्य वचसः 'आदरेण संपादितस्य', VS. xxv.31 प्रभृतमास्ये तृणम् 'निक्षिप्तम्'. **प्र-भृ-ति** *f.* उपायन; offering iii.38.2 उदु तिष्ठ सवितः ··· प्रभृताद्वृतस्य 'प्रणयने'; commencement ii.24.1 सेर्मामविड्ढि प्रभृतिम् 'प्रकर्षेण कृतां स्तुतिम्'; प्रहृति, प्रहार; throw v.32.7 यदीं वज्रस्य प्रभृतौ ददाभ 'प्रहरणे'. **प्र-भृ-थ** *m.* हव्य, आज्य; offering, oblation v.41.19 अभ्यूर्ण्वानां प्रभृथस्यायोः 'तेजसः। प्रभरणवतो वा', i.122.12 विश्वे सन्वन्तु प्रभृथेषु वाजम् 'प्रकृष्टभरणेषु यागेषु', v.33.5 प्रभृथेषु चारुः 'संग्रामेषु यज्ञेषु वा'.

प्र-भ्रंश्-अथु *m.* भ्रंश; fall.

प्र-भ्रंश्-उक *a.* प्रपातुक; prone to fall.

प्र √भ्राज् दमकना; to shine forth, gleam = वि √भ्राज्.

प्र-मंहमाण [√मंह्] *a.* प्रकर्षेण वर्धमान; growing fully TAr. iii.1.1; cp. viii.24.22 गयं मंहमानं वि दाशुषे 'पूज्यमानम्'.

प्र-मगन्द *m.* सूदखोर; arch-userer iii.53.14 आ नो भर प्रमगन्दस्य वेदः 'वार्धुषिकस्यापत्यम्' (प्र-मघं√दा 'giving so as the principal increases daily').

प्र-मण्-अस् *a.* मनीषी; very thoughtful AV. ii.28.1 मातेव पुत्रं प्रमना उपस्थे. **प्र-मति** (1) *f.* दूरदर्शिता; providence, pre-care i.94.1 भद्रा हि नः प्रमतिः 'प्रकृष्टा बुद्धिः'. (2) *a.* दूरदर्शी; prudent ii.29.2 यूयं देवाः प्रमतिः 'प्रकृष्टा मतिर्यस्य पित्रादेस्तादृशाः', x.100.5 प्रमतिर्नः पिता.

प्र-मत्-त *a.* प्रमादी; neglectful ĀpŚS. 652. **प्रमत्त-रज्जु** [प्रयत्तरज्जु ?] *f.* कुम्हार की रस्सी; a cord for cutting the pot off from the potter's wheel Kauś. xxxviii.26.

प्र √मथ् मथना; to churn; हर लेना; to take off प्रमंथुः 'अपजहरुः', ŚBr., ईश्वरं वै चक्षुः प्रमथितोः (TMB. vii.7.15) is liable to knock out the eye.

प्र √मद् [मदति, मन्दति, मादयति] प्रहृष्ट होना; to enjoy oneself, be joyous vii.57.1 प्र यज्ञेषु श्रवसा मदन्ति; to go out or astray vii.18.21 प्र ये गृहादमदुः.

प्र-मद् [or प्र-मंद्] *f.* प्रकाम, आकांक्षा; lust, desire. **प्र-मंद्-अन** *a.* प्रसादक (फलमोदकादि); fruit and sweetmeats Kauś. lxxviii.9.

प्र-मन्द्-अ *m.* a kind of plant Kauś. viii.17. **प्र-मन्दनी** *f.* name of a nymph AV. iv.37.3.

प्र-मय्-उ [√मी] *a.* विनाशी; liable to destruction, perishable AV. viii.1.16 प्रमयुः कथा स्याः. **प्र-मर्-अ** *m.* मरण; death x.27.20 गावौ प्रमरस्य युक्तौ 'प्रकर्षेण शत्रूणां मारयितुः' = AV. **प्रमारः**. **प्र-मह्-अस्** *a.* अतिशक्तिमान्, प्रकृष्टतेजोवान्; having pre-eminent might, very glorious v.28.4 समिद्धस्य प्रमहसः 'प्रकृष्टतेजसः' (अग्नेः).

प्र-मा (1) *f.* माप; measure x.130.3 कासीत् प्रमा 'प्रमाणम्, इयत्ता'; cp. TS. iv.4.11.3 सहस्रस्य प्रमा असि 'तुल्यः'. **प्रमाण** [प्रमीयते क्षेत्रमनेनेति प्रमाणं प्रकमादि] *a.* मापदण्ड; means of measurement Sat. xxv.i प्रमाणेन प्रमाणं विधीयते.

प्र-माद्-अ *m.* मद; intoxication, madness viii.2.18 यन्ति प्रमादमतन्द्राः 'मदकरं सोमम्'.

प्र-माय्-उक [√मी] *a.* विनाशी; liable to destruction KS. viii.11, TBr. iii.2.8. Cp. अ-प्रमायुक 'अपमृत्युरहितः'. **प्र-मार्-अ** (1) *m.* मरण; dying AV. xi.8.33 प्रथमेन प्रमारेण 'dying'. (2) *a.* मर्त; one who dies.

प्र-मि-त *a.* नपा, घटित; measured, made.

प्र-मिय्-अम् [√मी] अवज्ञा करने को; to neglect iv.55.7 नहि मित्रस्य धासिमर्हामसि प्रमियम्. Cp. न व्रतं प्र मीणाति ŚBr. iii.2.2.19.

प्र √मी लुप्त कर देना; to cause to disappear, darken v.59.5 सूर्यस्य चक्षुः प्र मिनन्ति वृष्टिभिः; to hem in i.92.11 प्रमिनती मनुष्या युगानि; to reject someone or anything x.89.8 प्र ये मित्रस्य वरुणस्य धाम युजं न जना मिनन्ति मित्रम् 'न प्रकर्षेण हिंसन्ति'; to frustrate or defeat i.24.6 न ये वातस्य प्रमिनन्त्यभ्वम् 'अतिक्रमं कर्तुं न शक्ताः'; to violate viii.48.9 यत्ते वयं प्रमिनाम व्रतानि; to forget, omit, neglect iv.55.7 प्रमियम्; to destroy x.27.19 शिश्ना प्रमिनानो नवीयान् 'प्रकर्षेण हिंसन्', TBr. iii.2.8 ईश्वरा यजमानस्य पशवः प्रमेतोः (*Gen. Abl. Inf.*), KS. xi.5 स ईश्वरः प्रमेतोः; to stop from doing something v.79.10 उच्छन्ती न प्रमीयसे 'न हंसि न क्रुध्यसि', iv.54.4 न प्रमिये सवितुर्दैव्यस्य तत्; that (power) of the divine Savitṛ is not to decay. **प्रमीत** *a.* मृत; dead तस्माद् गर्दभे पुरायुषः प्रमीते बिभ्यति therefore people are frightened when a donkey dies before its time TS.

प्र-मील्-ईन् *m.* name of a demon; the winking one AV. viii.6.2.

प्र √मीव् धक्का देना; to push forth TS. ii.6.9.2 यद्धस्तेन प्रमीवन् वेपनः स्यात्; बुलाना, कहना; to call, tell ŚBr. v.2.1.18 स्तोत्राय प्रमीवति 'आह्वयति'.

प्र-मुक्-ति [Aw. fra-muxti 'untying'] *f.* मुक्ति; freedom, release TBr. iii.8.18 स्वर्गस्य लोकस्य प्रमुक्त्यै.

प्र-मुद् *f.* उल्लास; delight x.10.12 अन्येन मत प्रमुदः कल्पयस्व.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्र-मूर्-अ *a.* मूर्ख; foolish; in अ-प्र-मूर. **प्र-मूर्-ण** [√मृ] *a.* प्रनष्ट; crushed, destroyed; AV. iv.3.6 मूर्णे.

प्र √मृज् साफ करना; to clean x.96.9 प्र र्यत कृते चमसे मर्मृजद्धरी 'प्रमार्ष्टि'.

प्र-मृण्-अ [√मृण्] *a.* मारक, नाशक; destroying, crushing x.103.4 प्रमृणो युधा जयन्; cp. TS. iv.6.4.2.

प्र-मृद्-इन् *a.* मर्दयिता; crusher GBr. iv.20. **प्र-मृश्-अ** *a.* ग्राही, गवेषक; laying hold of, handling, investigating TS. iv.5.7.1. Cp. विमृश 'examination, probe'.

प्र √मृष् भूल जाना, अवेक्षा करना; to forget, neglect, slight viii.45.15 यस्ते रेवाँ अदाशुरिः प्रममर्ष मर्धत्तये 'अभ्यसूयति', iii.9.2 न तत ते अग्ने प्रमृषे.

प्र-मेह्-अण *a.* मूत्र लाने वाला तावीज; an amulet causing flow of urine Kauś. xxv.10.

प्र-मे [*Dat. Inf.* √मा] निर्माण करने को; to form.

प्र-मो-त [Ln. mūtus 'dumb', √मीव्] *a.* गूंगा; dumb, mute AV. ix.8.4 यः कृणोति प्रमोतम्.

प्र-म्रद्-ए [*Dat. Inf.*] पीसने को, मारने को; to crush or destroy ŚBr. iv.4.3.11 नेत पर्शन प्रम्रदे कर्वामहै.

प्र-म्लोच्-अन्ती (1) *a.* अस्तंगामिनी; sinking down, going down. (2) *f.* name of a nymph TS. iv.4.3.2.

प्र-यक्ष्-अ *a.* आगे बढ़ने वाला, आक्रान्ता; pressing forward, mighty i.62.6 तदु प्रयक्षतममस्य कर्म 'अतिशयेन पूज्यम्'.

प्र-यज् (1) *f.* आहुति; offering, oblation. (2) *a.* पुजारी; pious; in पृक्ष-प्रयज्. **प्र-यज्-यु** *a.* प्रकृष्ट याजक, पूज्य; worshipful, adorable iii.6.2 प्रयज्यो (अग्ने) 'यष्टव्य' = VS. xxxiii.55.

प्र-यन्त् [√इ *Pt.*] *a.* प्रवर्तमान; continuing i.16.3 इन्द्रं प्रातर्हवामहे इन्द्रं प्रयत्यध्वरे Indra we invoke early, Indra when the sacrifice proceeds = अध्वरे तार्यमाने x.17.7, VS. xxxii.14 अध्वरेषु प्रयत्सु = TS. iv.1.8.1 'प्रवर्तमानेषु'.

प्र-य-त [√यम्] *a.* प्रदत्त, नियमतः स्थापित, प्रयत्नेन धृत; presented, placed according to rules VS. xix.59 प्रयतानि बर्हिषि 'नियमपूर्वकं स्थापितानि', TS. ii.6.12.5 प्रयता हवींषि 'प्रयत्नेन संपादितानि'; pure, clean : प्रायत्यं मूत्रपुरीषप्रक्षालनादि, प्रयमणं तु आत्माधीनम्. **प्र-यत-दक्षिण्-अ** *a.* प्रदत्त-दक्षिण; one by whom a sacrificial fee has been presented i.31.15 प्रयतदक्षिणं नरम्. **प्रयताञ्जलि** *a.* निश्छिद्राञ्जलि; having closed fists TAr. **प्र-य-ति** *f.* आवेग; impulse x.129.5 स्वर्धा अवस्तात् प्रयतिः परस्तात्; प्रदान; offering VS. xxv.13. **प्रयती** [= प्रयत्या] i.109.2 अथा सोमस्य प्रयती युवभ्याम् 'प्रदानेन'.

प्र-यन्-तृ *a.* लाने वाला; bringing i.76.4 प्रयन्तर्जनितर्वसूनाम् 'प्रकर्षेण नियन्तः', ix.46.5 प्रयन्ता राधसः; प्रदाता; one who offers or presents.

प्र √यम् देना; to bestow i.48.15 प्र नो यच्छतादवृकम् bestow on us safe shelter.

प्र-यम्-अण *n.* शुद्धि; purification.

प्र-यव्-अ [√यु] *m.* मिश्रण; mixing TS. iv.3.11.2, KS. xxxix.10. **प्र-यव्-अण** *a.* मिश्रयिता, प्रापयिता; mixing, bestowing; cp. काम-प्र-यवण TAr. i.27.6.

प्रय्-अस् [√प्री] (1) *n.* प्रेम, प्रणय; affection i.132.3 तत् तु प्रयः प्रत्नथा ते शुशुक्वनम् 'हविर्लक्षणमन्नम्'; enjoyment, pleasure i.31.7 मयः कृणोषि प्रय आ च सूरये 'अन्नम्'. (2) *a.* an object to be enjoyed ii.37.4 अजुषत प्रयो हितम् 'अन्नरूपं सोमम्', i.135.4 प्रयांसि सुधितानि, TS. i.4.3.1 उप प्रयोभिर्या गतम् come hither with refreshments. **प्रयस्-अ** *a.* उपभोक्ता; enjoying TS. iv.1.8.2. **प्र-यस्-त** [√यस् 'to bubble up'] *a.* उबला; bubbled up, heated विषं प्रयस्यन्ती तक्मा प्रयस्ता (cow) AV. xii.5.31. **प्रयस्-वन्त्** *a.* रुचिर भोज्य का प्रदाता; bestowing agreeable food vii.73.2 विदथेषु प्रयस्वान् 'अन्नवान्', vii.85.4 होता प्रयस्वान्.

प्र-र्या *f.* प्रगति; advance iii.29.15 मरुतामिव प्रयाः 'बलानि'.

प्र-याज्-अ *m.* पूर्वयाग; pre-sacrifice, preliminary offerings; opp. to अनुयाज, x.182.2 नराशंसो नोऽवतु प्रयाजे. Name of particular texts or invocations, and of the Ājya libations at which they are employed. They form part of the Prāyaṇīya or introductory ceremony in a Soma sacrifice and are generally five, but also nine and eleven in number; cp. TS. ii.6.1.3 ते देवाः प्रयाजैरेभ्यो लोकेभ्योऽसुरान् प्राणुदन्त तत प्रयाजानां प्रयाजत्वम्. **प्रयाज-वन्त्** *a.* प्रयाजवान्; accompanied by Prayāja.

प्र-याण [पुरोगमनम्] *n.* पुरोगमन, प्रस्थान; marching on, setting out iv.46.7 इहे प्रयाणमस्तु वाम् 'गमनम्', v.81.3 यस्य प्रयाणमन्वन्य इद् ययुः = TS. iv.1.1.2.

प्र-यापय् [*Caus.* √या] चलाना, परे करना; to cause to go, send away प्रयापयेयुः 'आयतनादन्यत्र गमयेयुः'.

प्र-या-मन् *n.* प्रगमन; going (before) i.119.2 ऊर्ध्वा धीतिः प्रत्यस्य प्रयामनि 'प्रयाणे प्रगमने'. **प्र-या-वन्** *a.* 'going before'; in वृष-प्र-यावन्. **प्र-यास्-अ** *m.* उद्यम, प्रयत्न; exertion, pains.

प्र-र्यिय्-उ [√या] *a.* प्रयाता; going before, going out viii.19.37 उत मे प्रर्यियोः.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्र √यु (1) पृथक् करना; to remove, push away iii.48.3 प्रयार्वयन्नचरद् गृत्सो अन्यान् 'प्रकर्षेणोच्चालयन्', (cp. प्रयोर्तृ); to be aside or away from, be inattentive viii.52.7 कदा चन प्र युच्छसि 'प्रमत्तो भवसि' = TS. i.4.22, viii.31.17 न प्र योषन्न योषति 'स्वस्मात् स्थानात् न पृथक्कृतो भवति, न योषति धनादिभिश्च न विभक्तो भवति'. (2) to mix पार्श्वेन दसाहोमं प्रयौति 'घट्टयति, लोडयति' ĀpŚŚ. 1749, 'मिश्रीकरोति आलोडयति' Sat. iv.5.

प्रयुक्त-पूर्व *a.* पूर्वं प्रयुक्त; used before (शकटे) Sat. vii.5.

प्र-युक्-ति *f.* आवेग; impulse, moving force x.30.1 मनसो न प्रयुक्ति 'उद्योगः', vi.11.1 मर्तां न प्रयुक्ति 'बलम्', i.151.8 मनसो न प्रयुक्तिषु 'प्रयोगेषु'; full performance i.153.2 प्रस्तुतिर्वा न प्रयुक्तिः 'कृत्स्नप्रयोगः'.

प्र √युज् जोड़ना; to harness or yoke i.186.9 प्र युञ्जते प्रयुजस्ते सुवृक्तिं, i.85.5 प्र यद् रथेषु पृषतीरयुग्ध्वम्, i.48.4 प्र युञ्जते मनो दानाय सूरयः direct their minds to charity; to place ĀpGS. i.16 द्वन्द्वं न्यञ्चि पात्राणि प्रयुनक्ति 'सादयति'; to use TS. vi.5.11 प्रान्यानि पात्राणि युज्यन्ते 'प्रकर्षेण अनुष्ठीयन्ते'.

प्र-युज् (1) *f.* योग, प्राप्ति; gain viii.37.5 क्षेमस्य च प्रयुजश्च त्वमीशिषे = योगक्षेमयोः; team x.96.12 आ त्वा प्रयुजो जनानां रथे वहन्तु 'रथे प्रयुक्ता अश्वाः'. (2) *a.* योक्ता; one who harnesses x.33.1 प्र मा युयुज्रे प्रयुजो जनानाम् 'प्रयोक्तारो देवाः'. **प्रयुजां हवींषि** oblations offered reciting आग्नेयम् etc. TS. i.8.20.

प्र-युत् *a.* प्रकर्षेण मिश्रयिता, आलोडयिता; mingling, stirring TBr. iii.7.9.

प्र-युत (1) *a.* अनवहित; absent-minded, inattentive. (2) *a.* मिश्रित; mingled with. **—तम्** *n.* million TS. iv.4.11.3. **प्र-युति** *f.* अनवधानता, विचार-राहित्य; absence of mind, thoughtlessness x.37.12 मनसो वा प्रयुती देवहेडनम् 'प्रयुत्या प्रयोगेण'.

प्र-युध् *a.* आगे लड़ने वाला; fighting in the front line, a warrior v.59.5 शूरा इव प्रयुधः प्रोत युयुधुः 'प्रयोद्धारः'.

प्र-यै [*Dat. Inf.* √या] प्रवेश करने को; to enter i.142.6 वि श्रयन्तां प्रयै देवेभ्यः let (the great gates) open wide for the gods to enter.

प्र-योग्-अ [= प्रयस्] (1) *a.* भोज में जाने वाला; going to a meal x.7.5 मित्रमिव प्रयोगम् 'प्रयोक्तव्यम्'. (2) *m.* आरम्भ; commencement KŚS. v.1.1.

प्र-योग्-इन् *n.* प्रयुज्यमान मन्त्र; a stanza used in a sacrifice. **प्र-योग्-य** *a.* योजनीय अश्व अथवा वृषभ; to be yoked ChUp.

प्र-यो-तृ *a.* पीछे लगा, पृथक्कर्ता; chaser, remover, averter vii.86.6 स्वप्नश्चनेर्दनृतस्य प्रयोता 'प्रकर्षेण मिश्रयिता'.

प्र √रद् कुरेदना, खोदना; to scratch, dig out iv.19.2 प्र वर्तनीररदः 'प्रकर्षेण विलेखनं कृतवान्'.

प्र √रप् बोलना, स्तुति करना; to speak, praise x.61.18 नाभानेदिष्ठो रपति प्र वेनन्.

प्र √रप्श् भर कर पार पहुंच जाना; to reach beyond vi.18.12 प्र तुर्विद्युम्नस्य दिवो ररप्शे महिमा पृथिव्याः 'प्ररिरिचे'.

प्र-राध्-य *a.* तोषणीय; to be satisfied or made content v.39.3 यत्ते प्राध्यं मनः.

प्र-रिक्-त *a.* सुतरां निष्फल; utterly fruitless TS. vi.3.20.1. **प्र-रिक्-वन्** *a.* अतिशयी; extending beyond i.100.15 स प्रक्वा क्ष्मो दिवश्च 'अतिरिच्यते'.

प्र √रिच् – से अधिक होना; to exceed anyone or anything TS. ii.4.14.2 प्र रिरिचे महित्वम् 'अतिरिच्य वर्तते', ii.22.2 प्रेमरिच्यत, ii.1.15 प्र च देव रिच्यसे, viii.88.5 प्र हि रिरिक्षे ओजसा दिवो अन्तेभ्यस्परि thou extendest beyond the ends of heaven with thy might, x.89.11 प्र सिन्धुभ्यो रिरिचे प्र क्षितिभ्यः he reaches beyond rivers and beyond lands.

प्र √री – से पृथक् करना; to detach or take away from ii.22.4 यद् देवस्य शवसा प्रारिणा असुं रिणन्नपः 'प्रेरयः'.

प्र √रुच् रुचि पैदा करना; to create a liking ŚBr. i.5.1.13 देवा नैवं प्ररोचयांचक्रुः 'रुच्युत्पादनमकुर्वन्'.

प्र-रुह् *f.* फूट; a shoot, new branch.

प्र-रेक्-अ *m.* प्रभूति, प्राचुर्य; plenty, abundance iii.30.9 देष्णस्य प्ररेके 'प्ररेचने दाने'. Cp. निरेक 'possession, pre-eminence'. **प्र-रेच्-अन** *n.* = प्ररेक i.17.6 स्यादुत प्ररेचनम् 'प्रकर्षेणाधिकं धनम्'.

प्र-रोध्-अन [√रुध् √रुह्] *n.* चमकना; rising, ascending, वैदिक कृत्य का आरम्भ; beginning of a rite TS. vii.5.3 प्ररोधनं पूर्वं उदयनमुत्तरः. **प्र-रोह्-अ** *m.* गर्भस्थ बीज का शरीराकारेण परिणमन; the turning of the semen into the form of the body TS. iv.4.1.3.

प्र-लम्भ्-अन *n.* विसंवादन, मिथ्याफलाख्यान; deceptive speech. **प्र-लय्-अन** [√ली] *n.* बिस्तर; place of repose, bed.

प्र-लव्-अ *m.* झांग, काट, कटी मूंज; part cut off, chip, fragment, cut Muñja grass.

प्र-लाप्-अ *m.* अनन्वितार्थ संलाप; talk, chattering. **प्र-लाय्-अम्** [√ली] *av.* छिपे-छिपे; hiding, TBr. ii.2.8 तेन प्रलायमचरत 'लीनो भूत्वा'.

प्र √लिख् पेंट करना; to paint TS. ii.5.1 यां प्रलिखते

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'भित्तौ चित्रादिकं करोति'.

प्र-लिश्-अ *m.* name of a mystic being = very emaciated.

प्रव्-अ [√प्रु] *a.* फड़फड़ाने वाला; fluttering i.34.8 प्रवा नाकं रक्षेथे 'प्रवन्तौ गच्छन्तौ'.

प्र-वक्-तृ *a.* प्रवक्ता; speaker, teacher. **प्र √वच्** घोषणा करना; to proclaim i.32.1 इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचम् I will now proclaim the heroic deeds of Indra. **प्र-वच्-अन** *n.* अध्यापन; instruction.

प्रव्-अर्ण [Cp. नि-वर्न] *a.* निम्न; sloping downward, going downward, declining, bent, steep TS. ii.4.2.1 प्रवर्णमासीत्. **प्र-वत्** [opp. to निवत् and उद्वत्] (1) *f.* ऊंचाई, पर्वत का ढलान; height, elevation, slope of a mountain. (2) *a.* ढालदार, ढलवां; slanting vii.50.4 या: प्रवतो निवत उद्वत:; उत्कृष्ट; pre-eminent x.142.2 प्रवत् ते अग्ने जनिमा 'उत्कृष्टम्'; smooth or inclining path v.31.1 इन्द्रो रथाय प्रवतं कृणोति 'प्रकृष्टं मार्गम्', i.33.6 प्रवद्भिरायन् 'पलायितुं सुशकैर्मार्गैः'; flowing forward ii.13.2 समानो अध्वा प्रवतामनुष्यर्दे 'निम्नगानाम्'.

प्र-वन्त् *a.* प्रशब्दवान्; having the word 'pra' TS. ii.4.1.3.

प्रवत्-वन्त् *a.* निम्नगामी; rushing downward, downrolling i.181.3 वां रथोऽवनिर्न प्रवत्वान् 'अत्यन्तविस्तारवान्'; ऊंचा; high v.84.1 प्र या भूमिं प्रवत्वति 'प्रकर्षवति प्रवणोदकवति वा'; on TS. ii.2.12.2 'प्रवणवति'.

प्र-वत्-स्यत् *a.* प्रवासोन्मुख; one who is about to go out.

प्र √वद् सुनाई पड़ना; to become audible यर्हि वाक् प्रवदेत् 'यदा पक्षिणां वाक् प्रकटा भवेत' Sat. iii.7. *Inf.* पुरा वाच: प्रवदितो: before utterance of the voice ABr. vii.5, TS. vi.4.3 प्राग् वाच:प्रवदितो: 'प्रात: वयसां प्रवदनात शब्दकरणात प्राक्', KŚS. ix.1.10.

प्र-वद्-अ *a.* ध्वनि करने वाला; sounding (as a drum).

प्र-वद्-इ-तृ *a.* प्रवक्ता; one who speaks out.

प्रवद्-या-मन् *a.* ढालदार मार्ग वाला; having a precipitous course i.118.3 प्रवद्यामना सुवृता रथेन 'प्रकृष्टगमनेन शीघ्रगामिना'.

प्र-वन्-तवे [*Dat. Inf.* √वन्] पाने को; to win.

प्र √वप् बखेरना; to scatter x.73.5 मिह: प्र तम्रा अवपत् तमांसि; to sow seeds TS. ii.4.6.1 प्राग्नेयेन वापयति 'प्रकर्षेण बीजं प्रक्षिपति', TS. iii.4.9.2 तेन प्र वापयति 'बीजावापं कारयति'; to throw in Sat. xi.5 अप्सु प्रवपेत 'प्रक्षिपेत'; to shave ĀpGS. x.6 प्रवपति 'प्रच्छिनत्ति'.

प्र-वय्-अण *n.* मिश्रण; mixing up; प्रथम बुनती; first weaving. **प्र-वय्-अस्** *a.* सशक्त; vigorous ii.17.4 प्रवया अभ्यवर्धत 'प्रवृद्धान्न: पुरातनो वा'.

प्र-वर्-अ [√वृ 'cover'] *m.* ढक्कन; cover ŚBr. **प्र-वर्-अ** [√वृ 'choose'] *m.* (1) प्रकर्षेण वरण, बुलावा, सम्मन; choosing, call, summons, invocation (of Agni) ŚBr. i.4.2.1 स वै प्रवरायाश्रावयति, Sat. ii.1. (2) [प्रवियन्ते ऋतुयाजार्थमाहूयन्त इति प्रवरा:। होत्रादि-ऋत्विज:] *m.* होता आदि ऋत्विक्; priests who are chosen. **प्र-वर्-अण** *n.* अभ्यर्थन; choosing, asking.

प्र-वर्ग्-य [यज्ञशिर:संस्तुतं कर्म। तप्ते घृते पय:प्रक्षेप: प्रवृज्जनम्। तद् यस्मिन् कर्मविशेषे विद्यते स प्रवर्ग्य:, TAr. प्रवृज्य] *m.* कृत्यविशेष; a ceremony introductory to the Soma sacrifice at which fresh milk is poured into a heated vessel called *Mahāvīra* or *Gharmá* or into the boiling ghee. **प्रवर्ग्य-वृक्-तृ** *a.* अग्नि के समीप रखा; placed near the fire.

प्र-वर्त्-अ *m.* चौका, कुण्डल; a kind of ear-ornament JŚS. i.3

प्र-वर्तमान-क *a.* रुड़कने वाला, आगे बढ़ने वाला; moving forward i.191.16 कुषुम्भक: गिरे: प्रवर्तमानक: 'अतिशीघ्रमभिगच्छन्'. **प्र-वर्तम्** [प्रवृत्य प्रवृत्य] बांध बांधकर; tying and tying Sat. vii.5 कटान् प्रवर्तमभ्यवस्यन्ति 'बद्ध्वा बद्ध्वा'.

प्र-वर्हम् तोड़कर; plucking off ŚBr. **प्र-वल्हिका** *f.* name of AV. xx.133. **प्र-वल्ह्-इ-त** *n.* कहावत, प्रचलित वचन; saying GBr. i.28.

प्र √वस् विदेश जाना, बहिष्कृत होना या करना; to go abroad, be exiled TMB. xviii.1.1 व्रात्यां प्रवसन्तम्.

प्र-वस्-अथ *mn.* प्रवास; departure, separation from ii.28.7 मा ज्योतिष: प्रवसथानि गन्म.

प्र-वस्-ईयांस् *a.* सुमहान्; greater TMB. xxiii.4.6 प्रवसीयस्तल्पमाप्नुवन्ति.

प्र √वह् रथ में ले जाना; to carry in a chariot ĀpGS. v.13 प्र वा वाहयेत् प्र वा हारयेत् 'रथेन नयेत् मनुष्यवाह्येन शिबिकादिना वा नयेत्'.

प्र-व-हल्य [*Gd.* अमनस्कं प्रियमुक्त्वा। प्रवल्हनं निर्हृदयं सान्त्ववचनम्] दिखावटी प्रिय वचन बोलकर, भलौना; saying agreeable things to assuage the feelings of someone.

प्र-वा *f.* धौंकनी, धौंकना; bellows, blowing forth TS. iii.5.2.3 प्रवासि.

प्र-वाक्-अ *m.* घोषक; announcer, proclaimer in a Soma-sacrifice. **प्र-वाच्-अन** *n.* घोषणा; proclamation, fame ix.36.1 महत् तद् वो देव्यस्य प्रवाचनम् 'प्रख्यापकम्'.

प्र-वाच्-य *a.* घोषणीय; to be proclaimed aloud,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

praiseworthy viii.62.3 प्रवाच्यमिन्द्र तत् तव.

प्र-वार्त *m.* प्रकृष्ट वायु, खुला स्थान; clean air, open space TS. vi.4.7.2 तत् प्रवार्ते वि षजति. Cp. संवत्सर-प्रवातैः 'संवत्सरमाकाशेऽवस्थितैः' ĀpŚS. 1154. **प्रवात-क** [= प्रवादक] *m.* कलह; mutual quarrelling ŚA. xii.5 नास्य प्रवादान् प्रवातका गृहे. **प्रवाते-र्जा** *a.* खुले स्थान में उत्पन्न; born in a windy place x.34.1 प्रवातेर्जाः (अक्षाः).

प्र-वाद्-अ *m.* अपवाद; censure Sat. xxii.2. **प्र-वाद्-ईन्** *a.* मधुभाषी; speaking pleasantly.

प्र-वापय्-इ-तृ *a.* ओरने या बखेरने वाला; scattering KS. xi.2.

प्र-वाय्-य *m.* उड़ान; flight, fleetness.

प्र-वार्-अ *m.* प्रावार, शाल; shawl, over-all (for children etc.); परिवार; family.

प्र-वास्-अ (1) *m.* विदेशवास; living abroad without wife viii.29.4 प्र प्रवासेव वसतः. (2) *a.* प्रवासी; exiled.

प्र-वाह्-अ *mn.* सततप्रवृत्त अनुष्ठान; continuous performance of a rite; नदी; stream, river, current. **प्र-वाह्-अण** *a.* प्रकर्षेण वोढा; carrying forth. **प्र-वाह्-ईन्** *a.* ले जाने वाला; carrying or bearing along. **प्र-वाह्-इणी** [प्रवाह्यन्ते प्रस्थाप्यन्ते अनया पितर इति] *f.* पठाने वाली; the verse by which the Pitṛs are sent away ĀpŚS. 94. **प्र-वाहुक्** cp. प्रवाहुक् TS. vi.6.10 देवा वै प्रवाहुग् ग्रहान् अगृह्णत 'तुल्यस्वभावान्'. **प्र-वाह्-य** *a.* प्रवाहवर्ती; fluviatile TS. iv.5.8.2.

प्र √विच् साफ करना; to clean vi.50.5 अध्वनि प्रविक्ते in the well-swept path, 'पृथक्कृते'; Grassmann 'made soft' √विज्.

प्र √विद् [*Caus.* वेदयते, प्रवेदयते प्राधान्येन उपदिशति] पढ़ाना, बताना; to teach, instruct. Cp. यत् कर्मिणो न प्रवेदयन्ति Muṇḍaka.

प्र-विद् *f.* ज्ञान; sacred knowledge, knowledge iii.7.6 उतो पितृभ्यां प्रविदानु घोषम् 'प्रवेदनेन'. **प्र-विद्-ध** [√व्यध्] *a.* प्रक्षिप्त, मग्न; thrown into, immersed अप्सु प्रविद्धानाम् 'मग्नानाम्' ŚBr. **प्र-विद्-वांस्** *a.* प्राज्ञ; knowing, wise.

प्र √विश् प्रवेश करना; to enter AV. iv.23.1 प्रविशिवांसम् 'प्रविष्टम्' = प्रविविशिवांसम् TS. iv.7.15.1.

प्र-वि-शीर्-ण *a.* इधर-उधर बिखरा; scattered about.

प्र √वी [वेति] – के लिये प्रयत्न करना, चाहना; to strive after, seek i.173.8 सूरीँश्चिद् यदि धिषा वेषि जनान् 'कामयसे', vi.2.10 वेषि ह्यध्वरीयतामग्ने होता दमे विशाम् 'कामयसे'; to begin i.74.4 वेषि हव्यानि वीतये 'गमयसि'; to undertake i.76.4 वेषि होत्रमुत पोत्रं यजत्र 'कामयस्व'; to become part of anything x.21.2 वेति त्वामुपसेचनी 'गच्छति'; to eat iii.28.3 अग्ने वीहि पुरोडाशम् 'भक्षम्'; to approach a woman or vice versa iv.5.5 अभ्रातरो न योषणो व्यन्तः 'गच्छन्तः'; to fight x.28.9 वयद् वत्सो वृषभं शशयानः 'युद्धाय गच्छति'; to avenge debt iv.3.13 मा भ्रातुरग्ने अनृजोर्ऋणं वेः 'मा कामयेथाः'; to seize a weapon x.8.7 आयुधानि वेति; to go or rush to (without object) i.122.4 व्यन्ता पन्ता 'भक्षयन्तौ चरुपुरोडाशादिकम्'; to bring vi.2.11 वीहि स्वस्ति सुक्षितिं दिवो नृन्; to set in motion or bestow vi.12.6 वेषि रायो वि यासि दुच्छुना 'गमय प्रापय', i.35.9 वेति सूर्यम्; to show mercy to iv.1.5 वीहि मृडीकम् 'भक्षय'; to enseminate TS. vi.3.1.4 तस्मात् पराचीः प्रजाः प्र वीयन्ते प्रतीचीर्जायन्ते 'प्रवीयन्ते निषिच्यन्ते, गर्भाः क्रियन्ते', TS. vi.1.7 वीर्येण प्रजाः प्रवीयन्ते.

प्र-वीं *a.* चारों ओर लिपटा; wound round. **प्र-वी-ता** *f.* कामिता, निषिक्तरेतस्का; enjoyed, impregnated iii.29.3 सद्यः प्रवीता वृषणं जजान 'निषिक्तरेतस्का' = VS. xxxiv.14 'कामिता'. **प्र-वीयमाणा** *f.* गर्भिणी; pregnant Sat. xii.3.

प्र-वीर *a.* उत्कृष्ट वीर; great hero x.103.5 स्थविरः प्रवीरः.

प्र √वृ चुनना; to choose iii.19.1 अग्निं होतारं प्र वृणे, viii.4.15 प्र पूषणं वृणीमहे युज्याय. Cp. ŚBr. i.2.6.13 त्रीन् पूर्वान् प्रावृढ्वम् 'प्रवृतवन्तः'. **प्र √वृ** हटाना; to ward off, avert ix.21.2 प्रवृण्वन्तो अभियुजः 'सुवानं प्रकर्षेण संभजन्तः'; to cover i.162.2 यन्निर्णिजा रेक्णसा प्रावृतस्य 'सर्वतो वेष्टितस्य'.

प्र-वृक्-त [√वृज्] *a.* बिछा; strewn; प्रतप्त; heated : घर्मः VS. xxxix.5, TS. vi.1.7.

प्र √वृज् [or √वृञ्ज्] दर्भ को छाकर किसी के लिये बिछाना; to cut and strew the Darbhá grass for someone i.116.1 नासत्याभ्यां बर्हिरिव प्र वृञ्जे 'दर्भं वृङ्क्ते छिनत्ति संपादयति'; to throw into fire vii.2.4 प्र वृञ्जते नमसा बर्हिरग्नौ 'प्रभरन्ति'; to immerse i.116.24 रेभमुदनि प्रवृक्तम् 'प्रवृञ्जनेन संतप्तं घर्ममिव व्यथया संतप्यमानम्' ; to heat on fire, purify by heating v.30.15 घर्मश्चित् तप्तः प्रवृजे य आसीत् 'प्रवृञ्जनार्थम्', ŚBr. vii.1.2.10 प्रावृञ्जन् 'प्रतपनेन समस्कुर्वन्', ABr. xxviv.8 तमग्नौ प्रवृणक्ति 'प्रतपति', TBr. ii.1.3 अहरहः प्र वृज्यते 'प्रकर्षेण तप्यते'; to injure or kill ŚBr. i.2.6.14 वषट्कारो न प्रवर्क्ष्यति 'न हिंसिष्यति'.

प्र-वृञ्ज्-अन [घृतयुक्ते महावीरे क्षीरप्रक्षेपणम् or तप्ते घृते पयः-प्रक्षेपणम्] *n.* संस्कार; purification.

प्र √वृत् आगे रुड़कना, आगे बढ़ना; to roll or go onwards x.89.12 प्र ··· ते वर्ततामिन्द्र हेतिः; to turn away, go

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

away i.191.15 ततो विषं प्र वावृते thence the poison turned away; to pour into fire as oblation ŚBr. i.5.2.8 स प्रवर्तयां चकार 'हुतवान्'; to throw or hurl TMB. xii.6.6 इन्द्रो वृत्राय वज्रं प्रावर्तयत्; to drive into pen TMB. xiii.9.25 गोष्ठमेवैनान् प्रवर्तयति; to make x.114.6 ऋक्सामभ्यां प्र रथं वर्तयन्ति 'संपादयन्ति'; to die BṛUp iv.7 नास्य प्रजा पुरा कालात् प्रवर्तते 'does not die.'

प्र-वृत् (1) *a.* प्रवर्तक; one that moves, doer TS. iii.5.2.5, TMB. i.10.9. (2) *f.* पति-पत्नी का संसर्ग; cohabition TS. iv.4.1.3.

प्र-वृत-होम [—होमौ; रक्षोभ्यस्त्राणाय देवानां यज्ञे बृहस्पतिना प्रार्थितानां सूर्यादीनां देवैः प्रार्थिताया वाचश्च यौ होमौ तौ] *m.* offerings to the two divinities whom Bṛhaspati and the gods propitiated LŚ i.11.3.

प्र-वृत्-त *a.* वर्तुल; circular. **प्र-वृद्-ध** *a.* शक्तिशाली; mighty viii.96.2 यानि प्रवृद्धो वृषभश्चकार what the mighty bull has done.

प्र√वृध् खूब बढ़ना; to grow greatly viii.12.8 अर्दित इन्द्रियं महि प्र वावृधे thy might grew great. **प्र-वृध्** *f.* वृद्धि; growth iii.31 2 महीं प्रवृध्.

प्र√वृह् फाड़ना, पृथक् करना; to split, separate, tear out or off or asunder, destroy TS. iii.3.1.1 वर्स-वस्त्वा प्र वृहन्तु; to appropriate to oneself, bring under control : प्रावृहन्त 'प्रागृह्णन्त, स्वकीयं कृतवन्तः'; to take out Sat. iv.4 वपाश्रपणी प्रवृहति 'निर्गमयति'. Cp. प्र√बृह्.

प्र√वे मिलाना, जोड़ना; to mix TS. v.7.9.4 दिश्येव दिशं प्रवयति 'एकस्यां दिशि अन्यां दिशमाश्लिष्टां करोति', Sat. iv.2 स्थविमदणीयसि प्रवयति 'स्थूलं भागं सूक्ष्मे प्रवेशयति'.

प्र-वेप्-अर्निन् *a.* शत्रुमेजय; causing to tremble v.34.8 युजं ह्यन्यमकृत प्रवेपनीं (इन्द्रः). **प्र-वेश्-अ** *m.* entering into = अभ्यवाय in उदकाभ्यवाय entering into water KŚS. v.2.21.

प्र√वेष्ट् *n.* परिवेष्टन अथवा परिव्ययन करना; to twine around TS. vi.6.4.3 अन्तं तस्य प्र वेष्टयेत्.

प्र-वोढृ [√वह्] *a.* भगा ले जाने वाला; abductor ii.15.4 स प्रवोढृन् परिगत्या दभीतिः 'प्रकर्षेण वहतः'.

प्र√व्यध् फेंकना; to throw in vii.104.3 तमसि प्र विध्यतम्.

प्र-व्याध्-अ [प्रकर्षेण बलाधिक्येन विध्यन्ते मुच्यन्ते बाणा यावत्परिमाणे देशे तावत्परिमाणो देशः प्रव्याधः] *m.* इतनी दूरी जहां तक कि जोर से छोड़ा तीर पहुंच जाय; the distance upto which an arrow hurled with force can go TBr. i.3.6 सप्तदश प्रव्याधान् धावन्ति they run a race seventeen arrow-flights.

प्र-व्रस्क्-अ [√व्रश्च्] *m.* काट; a cut Kauś. **प्र-व्राज्-अ** *m.* प्रवण नदीतल; low-lying place, bed of a river vii.60.7 प्रव्राजे चिन्नद्यो गाधमस्ति 'प्रवणे अत्यन्तनिम्ने'. **प्र-व्राज्-इन्** *a.* पीछा करने वाला; running after ŚBr.

प्र-व्लय्-अ *m.* गुप्ति; concealment KS. xxxiii.6 देवा वै सप्त-दशानां प्रव्लयादबिभयुः.

प्र√व्ली लीन हो जाना, छिप जाना; to conceal, cover : प्राव्लीनात् 'प्रावृणोत्'. **प्र-व्ली-न** *a.* दबा; overwhelmed by pressure, crushed, sunk down. **प्र-व्ली-य** [*Gd.*] MS. i.6.6.

प्र-शंसा *f.* स्तुति, ख्याति; praise, fame, glory.

प्र-शय्-अ *m.* समुदाय; collection, multitude : प्रशेरतेऽस्मि-न्नवयवाः इति.

प्र-शर्ध्-अ *a.* प्रवीर; mighty viii.4.1 असि प्रशर्ध तुर्वशे 'प्रकर्षेण अभिभवितः'.

प्र-शस् *a.* अच्छा काटने वाला; cutting or carving well = **प्रशस्-अ** TBr. iii.6.6 प्रशसः 'प्रच्छेदनः'.

प्र-शस्-त *a.* प्रख्यात, भद्र; praised, famed, auspicious. **प्रशस्त-कृ-त्** *a.* स्तोता; praising. **प्र-शस्-ति** (1) *f.* स्तुति, ख्याति; praise, fame vii.6.1 असुरस्य प्रशस्तिम् 'स्तुतिम्', viii.45.33 तवेदु ताः सुकीर्तयोऽसन्नुत प्रशस्तयः those laudations and praises shall be thine alone, i.70.9 गोषु प्रशस्तिम् 'प्रशंसाम्'. (2) *a.* सुकृत; a glorious act i.26.9 मिथः सन्तु प्रशस्तयः 'प्रशंसारूपा वाचः', v.9.6 तवाहमग्न ऊतिभिर्मित्रस्य च प्रशस्तिभिः 'स्तोत्रैः'. **प्रशस्ति-कृ-त्** *a.* प्रशंसक; praising i.113.19 प्रशस्तिकृद् ब्रह्मणे नो व्युच्छ 'प्रशंसनं कुर्वती'.

प्र-शात्-य [*Gd.*] काट कर; cutting. **प्र-शाद्-अ** *m.* विशसन के समय गिरा मांसशकल; flesh falling while the victim is being cut TS. v.7.23 पिपीलिकाः प्रशादेन.

प्र-शान्-त *a.* उपरतेन्द्रिय; tranquil.

प्र-शाम् [*ns.* —शान्] *a.* शान्त; painless, unhurt.

प्र-शास्-अन *n.* नेतृत्व, शिष्यों का प्रशास्तृत्व, सरकार; guidance, instruction, government viii.72.1 विद्वाँ अस्य प्रशासनम्.

प्र-शास्-तृ [प्रकर्षेण सर्वानृत्विजः शास्ति प्रैषमन्त्रेण तत्तद्व्यापारे प्रवर्तयतीति प्रशास्ता मैत्रावरुणः] (1) *m.* मैत्रावरुण; an epithet of Maitrāvaruṇá i.94.6 प्रशास्ता पोता जनुषा पुरोहितः. (2) *a.* प्रशासक; director. **प्र-शास्-त्र** *n.* प्रशास्तृ का पद अथवा कर्म-कलाप; the office or duties of Praśāstṛ ii.1.2 तव प्रशास्त्रम् = **प्रशास्त्रीयम्**.

प्र√शिष् विभाग करके देना; to give to each his

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

portion : प्रशिष्यात् 'तवायं तवायमिति विभज्य प्रदद्यात्'.

प्र-शिष् *f.* आदेश, फरमान; order, command, precept TBr. i.7.9 मित्रावरुणयोस्त्वा प्रशास्त्रोः प्रशिषा युनज्मि, TS. iv.1.8 यस्य विश्व उपासते प्रशिषम्.

प्र-शिष्-टि *f.* विधि; injunction, command.

प्र-शी-त [√श्या] *a.* जमा; congealed, frozen.

प्र-शीर्-य [√श्रि *Gd.*, पुरोडाशात् पृथक्-कृत्य] अलग करके; separating from.

प्रश्-न् [√प्रच्छ्] (1) *m.* सवाल; question, inquiry; cp. संप्रश्न TBr. ii.1.6.2. (2) *m.* पगड़ी; turban Kauś. xxvi.3 तितउप्रश्नौ 'प्रश्नः उष्णीषम्'. **प्रश्न-वि-वाक्-अ** *a.* प्रश्नों का या शास्त्रार्थ का निर्णायक; one who decides controversies, arbitrator VS. xxx.10 मर्यादायै प्रश्न-विवाकम् = TBr. iii.4.6 'परकीयप्रश्नं सम्यग् विविच्य उत्तरस्य वक्ता'. **प्रश्न-ईन्** *a.* प्रश्नकर्ता; questioner.

प्र-श्रव्-अस् *a.* प्रख्यात; widely famed v.41.16 प्रश्रवसो मरुतः 'प्रकृष्टान्नाः'.

प्र√श्रु [—शृण्वे] सुना जाना; to be heard, be audible ix.41.2 सं प्र शृण्वे 'प्रकृष्टं श्रूयते'.

प्रश्लिष्ट-संधि *m.* प्रश्लेषयुक्त संधि, गुणवृद्धिसवर्णदीर्घरूप संधि; coalescent : Guṇa, Vṛddhi and Savarṇa-dīrgha Saṁdhis.

प्र-श्वस्-अन *n.* श्रमापनोदन; to relieve anyone of tiredness TUp. **प्र-श्वास्-अ** *m.* सांस लेना, शुश्रूषा द्वारा श्रमापनोदन; breath, removal of fatigue through service.

प्रष्-ट [√प्रच्छ्] *n.* प्रश्न; question ĀpGS. x.2.

प्र-ष्टि [प्र√अस्-ति; cp. अभि-ष्टि; or = प्रष्ठि = प्र√स्था ?] *a.* वाह्य युग्य अथवा पार्श्ववर्ती अश्व; side-horse, a horse harnessed by the side of other yoke-horses or in front of them i.39.6 प्रष्टिर्वहति रोहितः, ŚBr. v.1.4.9 अथ दक्षिणाप्रष्टिं युनक्ति (= प्रष्ठः LŚ. ii.7.23 तथा प्रष्ठौ); पार्श्वस्थ, सहायक; helper i.100.17 ऋज्राश्वः प्रष्टिभिरम्बरीषः 'पार्श्वस्थैरन्यैर्ऋषिभिः'; 'शिरसि भारवाही पुरुषः' on TBr. iii.8.21.

प्रष्टि-मन्त् *a.* प्रष्टि वाला रथ; a chariot having side-horses vi.47.24 दश रथान् प्रष्टिमतः 'प्रष्टिस्त्रिपद आधारः। तद्वद् वहन्तीति प्रष्टयोऽश्वाः। तद्युक्तान्'. **प्रष्टि-वाह्-अन** *a.* प्रष्टिमान् रथ; a chariot yoked with at least three horses. **प्रष्टि-वाह्-ईन्** *a.* = प्रष्टिवाहन : प्रष्टिवाहिनं युनक्ति TBr. i.3.6, TMB. xvi.13.12. **प्र-ष्ठ्-अ** cp. प्रष्टि.

प्र-सक्ष्-ईन् [सह्] *a.* विजेता; victorious viii.32.27 अषाळ्हाय प्रसक्षिणे 'प्रसहनशीलाय'.

प्र-संख्या *f.* प्रकर्षेण गणन, परिगणन; enumeration. **प्र-सङ्ग्-अ** [अन्यार्थमनुष्ठितस्य अन्येनोपजीवनम्] *m.* किसी के लिये किया किंतु भोगा दूसरे ने; a thing done for one but used by another.

प्र√सच् आगे होना; to precede; संबन्ध बनाना; to have contact with x.27.19 सिषक्त्यर्यः प्र युगा जनानाम् 'प्रकर्षेण सेवते'.

प्र√सज् [सञ्ज्] भली प्रकार संपादित करना; to make well प्र सजामः 'प्रकर्षेण संराध्नुमः'; to mix well ŚBr. iv.2.4.13 यज्ञं रसेन प्रसजति 'प्रसञ्जयति मिश्रयति', प्रसजेत 'योजयेत', ŚBr. i.6.1.2 तन्मा प्रसाङ्क्षीः 'तेन संबन्धं मा काषीः'.

प्रसं√चक्ष् दिखाना; to show प्रसंचक्षीत 'निर्दिशेत्' LŚ. ii.29.6.

प्र-सञ्ज्-अन *n.* चेष्टा; movement ŚBr.

प्र-सत्-र्त [√सद्] *a.* प्रसन्न; satisfied, pleased v.60.1 प्रसर्त्तः. **प्र-सद्-य** [*Gd.*] प्रसन्न होकर; becoming glad, satisfied or pleased. Mark TS. iv.2.3.3 प्रसद्य योनिम् 'प्रतिपद्य'.

प्र-सर्ग्-अ *m.* प्रवाह, बहाव; flowing forth vii.103.4 अपां प्रसर्गे.

प्र-सर्प्-अक *a.* चलने वाला; one who moves on the Vedi, one who gives decision in a doubtful case at a sacrifice Sat. vii.7. **प्र-सर्प्-अण** *n.* चेष्टा-साधन; means of movement, i.e. body x.60.7 इदं तव प्रसर्पणम् 'प्रसर्पणसाधनं शरीरम्'. **प्रसर्पण-मन्त्र** *m.* name of 'नमोऽग्नये मखघ्ने' etc. Sat. ix.2.

प्रसलवि [old Pers. fraharavam 'to the right'] *av.* दाहिनी ओर; towards the right side; opp. to अपसलवि; JŚS. i.6 प्रसलीपुरीषेण may be corrected into प्रसलवि पुरीषेण.

प्र-सव्-अ [√सु 'press'] (1) *m.* सोम पीसना; pressing out Some-juice iv.50.2 प्रसवे त उदीरते. (2) [√सू 'impel'] *m.* प्रसर्ग, वेग; on-rush of waters iii.33.4 न वर्तवे प्रसवः सर्गतक्तः; impelling, activity vi.71.2 निर्विशने प्रसवे चासि भूमनः, x.131.9 तस्य पूषा प्रसवे याति, i.159.5 वयं देवस्य प्रसवे मनामहे, viii.100.12 इन्द्रस्य यन्तु प्रसवे विसृष्टाः; industry, enterprise i.102.9 इन्द्रः कृणोतु प्रसवे रथं पुरः may Indra place our car in front in an enterprise, v.42.9 अपव्रतान् प्रसवे वावृधानान् 'उत्पत्तिमति मनुष्यलोके', i.102.1 तमुत्सवे च प्रसवे च सासहिम्; order, word of command; begetting.

प्र-सव्-ई-तृ *a.* उज्जीवक; vivifier vii.63.2 उद्वेति प्रसवीता जनानाम्. **प्र-सव्य** *a.* बाईं ओर को झुका; turned towards

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

the left. —व्यम् *av.* to the left.

प्र-र्सह् [strong प्रसाह्] = प्रसक्षिन् vi.17.4 मत्सरासो जर्हृषन्त प्रसाहम्. **प्र-सहस्र** *n.* ten thousand. **प्र-सह्-वन्** *a.* विजयी; victorious (Indra) TMB. xxi.14.18.

प्र√साध् प्रकट करना; to make manifest प्रसीषधाति 'प्रसाधयतु' TS. i.1.14, TS. ii.2.1 प्रासाधयताम् 'प्रकटीकृतवन्तौ'.

प्र-सामि *a.* अत्यल्प, अर्ध; very little, incomplete, half.

प्र-सारित-दश्-अ *a.* जिसका ओर-छोर फैला है; fully spread out.

प्र-सि-त *a.* तीर की तरह सरपट जाने वाला; dashing or darting forth iv.27.4 प्रसितस्य तद् वेः, x.77.5 प्रसिताः (श्येनासः).

प्र-सि-ति [cp. सायक] *f.* प्रवेग, छूट; onset, onward rush v.87.6 स्थातारो हि प्रसितौ संदृशि स्थन 'प्रबलबन्धने नियमनवति यज्ञे', vi.6.5 शूरस्येव प्रसितिः क्षार्तिरमेः 'प्रबन्धनम्'; bondage vii.32.13 पूर्वीश्चन प्रसितयस्तरन्ति तम् 'बन्धनानि', x.87.11 त्रिर्यातुधानः प्रसितिं त एतु 'ज्वालाप्रबन्धनम्'; cp. प्रसितिना 'बद्धेनाञ्जलिना' Kauś. lxvii.26; enterprise, extended or continuous enterprise iv.4.1 तृष्वीमनु प्रसितिं द्रूणानः, iv.4.1 कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीम् 'वागुराम्'; duration of activity, i.e. sacrifice etc. ix.22.7 दीर्घामनु प्रसितिं स्यन्दयध्यै 'बन्धनम्'. Cp. S. on TS. i.2.14.1.

प्र-सिद्-ध *a.* प्रथमतः सिद्ध; acting from the beginning TS. vi.5.3 प्रसिद्धमेवाध्वर्युः प्रपद्येत.

प्र√सिध् प्रकर्षेण सिद्ध करना; to accomplish well TMB. xix.3.13 ताभ्यां युक्त्वा प्रासेधत.

प्र-सु-त [प्रतिदिनमभिषुतः सोमः] *a.* ताजा निकाला (सोम-रस); pressed out the same day TMB. xxv.5.1 संवत्सरं प्रसुतो भवति. Cp. ĀpŚS. 2789 पञ्चमीं प्रसुतः 'दैक्षमहरारभ्य पञ्चम्यां रात्र्यामभिषुतः सोमः'.

प्र-सुप् *a.* सुलाने वाला; causing to sleep ix.69.6 मत्सरासः प्रसुपः 'शत्रूणां प्रस्वापकाः हन्तारः'. **प्रसुलामीति ते पिता गर्भे मुष्टिमतंसयत्** TBr. iii.9.7; to explain प्रसुलामि scholars have assumed √सुल् 'to thrust, enter', which is not found in the Dhātupāṭha and is not quotable. I would read प्र सुलाभीति ते पिता for which cp. सुलाभिका in x.86.7 meaning 'affording ecstatic orgasm' and not 'easily accessible', √लभ् being causative in sulābhikā.

प्र√सू प्रेरित करना, सचेष्ट बनाना; to set in motion or activate, impel vii.77.1 विश्वं जीवं प्रसुवन्ती चरायै, i.157.1 प्रासावीद् देवः सविता जगत् पृथक्; to impel or create v.82.9 प्र च सुवाति सविता (जातानि); to kill TBr. iii.8.4 श्वानं चतुरक्षं प्रसौति 'हन्ति'.

प्र-सू (1) *a.* उत्पादक, जननी; bringing forth, bearing, giving birth to viii.6.20 या इन्द्र प्रस्वः 'प्रसुवते गर्भं विमुञ्चन्तीति', i.67.9 उत प्रसूष्वन्तः 'उत्पादयित्रीषु', x.138.2 अवासृजः प्रस्वः श्वर्चयो गिरीन् 'प्रसूतिर्जन्म। तद्धेतुभूता अपः', vii.9.3 प्रस्वं आ विवेश 'जायमाना ओषधीः' ('Araṇīs that give birth to fire'). (2) *f.* प्रसूनोपेत दर्भ; the flowering Darbha : प्रसुवो भवन्ति TBr. i.6.3.

प्र-सू-त [cp. प्रसून] *a.* प्रसवकर्ता; one that has given birth to, producing vi.75.5 इषुधिः पृष्ठे निनद्धो जयति प्रसूतः 'प्रसुवन्'; sent iii.54.19 देवानां दूतः पुरुध प्रसूतः; asked, enjoined to do something x.167.4 प्रसूतो भक्षमकरम्, TS. ii.5.2.6 आभ्यामेव प्रसूतः; pressed GBr. सोमं प्रसूतमाजगाम. **प्र-सू-ति** *f.* प्रेरणा; impulsion. (2) *f.* उत्पत्ति; creation, birth.

प्र-सू-मन्त् *a.* अङ्कुरित; budding. **प्रसू-मय** *n.* प्रसूनोपेत; बर्हि having buds or flowers. **प्रसू-वती** *f.* पुष्पपूर्वक फलदात्री; herbs with flowers developing into fruit TS. iv.2.6.1. **प्रसू-वन्** [*f.* —वरी] *a.* फलवती; furnished with fruit x.97.3 पुष्पवतीः प्रसूवरीः 'प्रसवाः फलानि तद्वत्यः'.

प्र√सृ आगे बहना; to flow forth vii.95.1 प्र सस्रे सरस्वती; to come speedily i.158.2 प्र यत् सस्रार्थे अर्कवाभिरुर्ती; to spread out ii.38.2 प्र बाहवा पृथुपाणि: सिसर्ति; to extend oneself iii.7.1 परिक्षिता पितरा प्र सस्रति. अति-प्र√सृ to outstrip, surpass vi.18.7 स मर्ज्मना जनिम मानुषाणामर्त्येन नाम्नाति प्र सस्रे 'अतिप्रपेदे'; to pursue JUB. iii.6.1.3 मृगान् प्रसरन्; अनुप्र√सृ (*Caus.*) to cause to spread wider and wider x.56.5 प्रासारयन्त पुरुध प्रजा अनु; उप-प्र√सृ to stretch forth ii.35.5 कृता इवोप हि प्रसस्रे अप्सु for he has stretched as it were to the breasts in the waters; वि-प्र√सृ to spread wide viii.67.12 उरूचि वि प्रसर्तवे.

प्र√सृज् प्रवाहित करना; to let waters flow iii.32.6 अत्याँ इव प्रासृजः (अपः); to send out or let run a horse or a chariot vi.63.7 प्र वां रथो असर्जि; to open the casket to pour out water v.85.3 वरुणः कवन्धं प्र ससर्ज रोदसी अन्तरिक्षम्; to pour in ix.86.4 प्रान्तर्ऋषयः स्थाविरीरसृक्षत (धाराः); cp. √सृज्.

प्र-सृ-त (1) *a.* निकला; come forth, issued from, well-performed (a yāga); well-cooked वपायां प्रसृतायाम् Khādira. iii.4.11. (2) *m.* हस्ताग्र; the front portion

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

of the hand ĀpŚS. 1221 प्रसृताकृतिः 'हस्ताग्रतुल्या स्रुक्'.

प्र-सृ-ति *f.* प्रकर्ष; excellence TAr.

प्र-सृप्-त *a.* प्रथित; extended, pervasive GBr. ii.3.18.

प्र-सेच्-अन (1) *n.* सींचना; sprinkling, watering. (2) *a.* प्रणालिका; channel; cp. हंसमुखप्रसेचना.

प्र-स्कण्व [= प्रकण्व] *m.* name of a sage i.44.6 प्रस्कण्वस्य प्रतिरन्नायुर्जीवसे.

प्र√स्कन्द् नष्ट करना; to waste away : प्राणं वा एते स्कन्दयन्ति ये दिवा रत्या संयुज्यन्ते Praśna.

प्र-स्तब्-ध [√स्तम्भ्] *a.* संहत, कठिन; stiff, rigid, ŚBr.

प्र√स्तन् गरजना; to thunder forth x.75.3 अभ्रादिव प्र स्तनयन्ति वृष्टयः from the cloud as it were thunder the rains.

प्र-स्तर्-अ *m.* दर्भमुष्टि, बिछौना, सांथरा; handful of Darbha, anything strewed forth, layer of straw, couch of leaves etc., a bunch of Darbha spread to keep ladle and the like on it; cp. VS. xviii.63, x.14.4 इमं यम प्रस्तरमा हि सीद. **प्रस्तर-भाज्-अन** *a.* प्रस्तरयोग्य; worthy of prastara.

प्र-स्ताव्-अ [प्रस्तोत्रा गातव्यः सामावयवः] *m.* प्रस्तोतृ द्वारा गेय साम; the Sāman to be sung by Prastotṛ.

प्र-स्तीर्-ण *a.* फैलाया, बिछाया; spread out; प्रथमतः स्तीर्ण; extensive in the beginning; cp. प्रस्तारपंक्तिः : पूर्वौ पादौ द्वादशाक्षरौ, उत्तरौ अष्टाक्षरौ NS. i.3.

प्र√स्तु स्तवन आरम्भ करना; to begin to sing सं यत्र प्रस्तुर्यात (ŚBr.) as soon as he begins to sing.

प्र-स्तु-त *a.* प्रशंसित; praised. **प्र-स्तु-ति** *f.* प्रशंसा; praise, song of praise i.153.2 प्रस्तुतिर्वाम्.

प्र-स्तो-र्क *m.* name of a king, son of Sṛñjaya vi.47.22 प्रस्तोर्क इन्नु राधसः.

प्र-स्तो-तृ *m.* प्रस्तोता; name of the assistant of Udgātṛ : who chants the Prastāva.

प्र√स्था प्रस्थान करना; to depart; याग करना; to offer oblations प्रतिष्ठन्ति सोमप्रैहैः 'प्रचरन्ति जुह्वति' TBr. i.33; cp. √स्था.

प्रस्थ्या-वन्त् *a.* तेज छूट वाला, तेज; swift TS. iv.2.5.6 प्रस्थावद् रथवाहनम् 'प्रयाणसमर्थम्'. **प्र-स्था-वन्** *a.* तेज; swift viii.20.1 प्रस्थावानो मापि स्थात 'प्रस्थातारः प्रगन्तारः'. **प्र-स्थि-त** *a.* चला, तैयार, समर्पित; set forth, ready (as sacrifice), offered TS. ii.2.13.2 हविषः प्रस्थितस्य वीतम्.

प्र√स्ना नहाना, जल में प्रवेश करना; to bathe, enter into water TMB. xiv.5.17 यो वा अप्सु समुद्रं प्रस्नाति 'समुद्रं प्रविशति'.

प्र-स्नातीं *a.* प्रस्नुतस्तनी, पावसी; with milk trickling down, ready for milking TS. ii.6.11.2 प्रस्नातीरिवोर्षाः. **प्र-स्नेय** *a.* स्नानार्ह; suitable for bathing, fit for crossing = स्नात्व.

प्र-स्यन्द्-इन् *a.* रिसता, टपकता, बहता; oozing forth.

प्र-स्रव्-अण (1) *n.* प्रवाह; streaming forth x.148.2 विभृमसि प्रस्रवणे न सोमम् 'प्रवर्षणे सति'; effusion viii.33.1 पवित्रस्य प्रस्रवणेषु. (2) *a.* what has flowed forth i.180.8 विरुद्रस्य प्रस्रवणस्य सातौ 'वृष्ट्युदकसंस्त्यायस्य'.

प्र√स्रु बहना, मूत्र करना; to flow forth, urinate नातपति प्रस्रावयेत 'सूर्ये आतपति मूत्रविसर्जनं न कुर्यात्' Sat. TMB. viii.7.4 यथानड्वान् प्रस्रावयमाणः 'मूत्रधारां वक्रां भूमौ पातयमानः'.

प्र-स्रु-त् *a.* प्रवाही; streaming forth : as Soma from the press.

प्र-स्वन्-इ-त (1) *a.* ध्वनिकारी; sounding, roaring. (2) —**म्** *n.* ध्वनि, धुन; sound, roar.

प्र√स्वृ स्वर-वृद्धि करना; to increase the tone : प्रस्वरेत 'स्वरवृद्धिं संपादयेत'.

प्र-स्वाद्-अस् *a.* रुचिर, मनोज्ञ; very pleasant or agreeable x.33.6 यस्य प्रस्वादसो गिरः.

प्र-हंण्-अन *n.* मार डालना; knocking off, killing.

प्र√हन् मारना; to strike = नि√हन् ; छड़ना-पछोड़ना; to throw out dirt from grain तुषान् प्र हन्ति 'प्रक्षिपति' ŚBr. i.1.1.4; cp. अ-प्रहन् vi.44.4.

प्र-हन्-तृ *a.* प्रहर्ता; striking down, slaying x.27.1 अनाशीर्दामहमस्मि प्रहन्ता.

प्र-हर्-अण *n.* प्रक्षेपण; throwing प्रस्तरं प्रहरेत् 'दर्भमुष्टिं प्रक्षिपेदग्नौ'.

प्र-हस्तक *m.* खुला हाथ; extended hand, verses extended into one another अथ तं प्रहस्तकं शंसति ŚA. ii.5.

प्र√हा प्रहार करना; to strike TS. v.1.5.1 मा मे प्रहाः 'मां मा प्रहार्षीः'; फेंकना; to throw Sat iv.1 प्राञ्चमुदञ्चं वा प्रहापयति 'पातयति'.

प्र-हा *f.* सीधा दाव; a good throw at dice x.42.9 उत प्रहामतिदीव्या जयाति 'प्रहन्तारम्'. **प्रहा-वन्त्** *a.* अचूक दाव वाला, अमोघास्त्र; wielding an unfailing missile iv.20.8 शिक्षानरः समिथेषु प्रहावान् 'प्रहरणवान्'. **प्र-हाय्-य** [√हि] *m.* दूत; messenger. **प्र-हार्-य** *a.* तिरस्कार्य; to be removed. **प्र-हास-ईन्** *a.* मजाकिया; laughing, derisive.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्र-हि-त् *a.* प्रहित; urged, incited AA. ii.1.5 स एष प्रहितां संयोगः.

प्र-हि-त *a.* प्रेरित, प्रेषित; urged, incited, sent x.165.4 दूतः प्रहितः.

प्र √हु घृतादि छोड़ना; to throw ghee into fire प्रहावयति (*Caus.*) 'प्रह्वावयति घृतादिकम्'.

प्र-हु-त *a.* चढ़ाया; offered up. **प्र-हु-ति** *f.* आहुति; oblation vii.90.2 प्रहुतिं यस्त आनट्.

प्र √हृ [= प्र √भृ] आगे बढ़ाना; to put forward vi.47.15 पादाविव प्रहरन् 'प्रक्षिपन्'; to put in TMB. xii.10.16 आहवनीये प्रहरन्ति 'प्रक्षिपन्ति'; to put forth, extend, advance i.61.1 प्र तवसे तुराय प्रयो न हर्मि 'प्रहरामि करोमि'; to offer anything to anyone iv.37.2 प्र वः सुतासो हरयन्त 'युष्मदर्थं प्रहियन्ते'; to contract TS. iv.2.8 अक्ष्णया पर्शवोऽङ्गानि प्रहरन्ति 'संकोचयन्ति'; to throw a missile तं प्रहरति योऽस्य स्तृत्यस्तस्मै स्तर्तवे (ABr.) he hurls it in order to strike down him who is to be struck down, मा नु मे प्र हार्षीः (ŚBr.) pray, do not strike at me.

प्र-हृ-त (1) *a.* फेंका, फैलाया, उठाया; thrown (as a stone), stretched or lifted up (as stick). (2) **—तः** *m.* [प्राकृतप्रणयनात् संपादितोऽग्निः] a kind of sacrificial fire (= lifted up).

प्र-हे-तव्य *a.* प्रेषितव्य, त्याज्य; to be sent out or dismissed. **प्र-हे-ति** *f.* अस्त्र; a weapon or missile TS. iv.4.3.1. **प्र-हे-तृ** *a.* प्रेरक, प्रेषक; impeller, one who sends forth viii.99.7 प्रहेतारमप्रहितम् 'शत्रूणां प्रेरकम्'. **प्र-हे-य** *a.* प्रेष्य; to be sent away or dispatched.

प्र-होष्-अ [√हु] *m.* आहुति; oblation i.150.2 प्रहोषे चिदरुषः 'प्रकर्षेण होतुम्'. **प्र-होष्-हन्** *a.* याजक; offering oblations viii.92.4 सुदक्षस्य प्रहोषिणः; cp. पत्र-होषिन्.

प्र-हियमाण *a.* प्रक्षिप्यमाण, नीयमान; being offered into the (Āhavanīya) fire ŚBr.

प्र-हूव्-अ [√हे; 'forth at call'] *a.* नम्र, आनत; bent ABr. iii.9.8 humble; extension : प्रह्वाणः.

√प्रा भरना; to fill vii.16.8 ईळा प्रार्ता 'पूर्णा', i.73.8 आपप्रिवान् रोदसी अन्तरिक्षम्. Forms. II. P. : *Pr.* प्रासि. *Pf.* पप्राथ, पप्रा and पप्रौ; पप्रथुर्, पप्रतुर्; पप्रुर्; Ā. पपृषे, पप्रे; *Pt.* पपृवांस्. *Ao. root* : अप्रात; *Sb.* प्रासि; *s* : *3. s.* अप्रास्. *Ps. Ao.* अप्रायि, *Pp.* प्रार्त.

—प्रा *a.* भरने वाला; filling; in चर्षणि-प्रा etc.

प्रा-काश्-अ *m.* सौवर्ण आदर्श, दर्पण; metallic mirror Sat. xiii.7; S. on TMB. xviii.9.10 'आभरणविशेषः'.

प्रा-कृत *a.* प्रकृतिरूपेण उपदिष्ट; laid down as Prakṛti TBr. i.1.1.7 तान्येतर्हि प्राकृतानि the rites that are prescribed for the Prakṛti, i.e. दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमाग्निहोत्राणि.

प्राक्-कुम्बा *f.* पूर्वाग्रा; with its thick end turned to the east प्राक्कुम्बा शर्म्या; cp. कुम्भ √कुभ् 'cover'.

प्राक्-तात् *av.* सामने से; from the front vii.104.19 प्राक्तादर्पात्कादधरादुदक्तात्.

प्राक्-प्रव्-अण *a.* पूर्व की ओर ढालदार; sloping towards the east ŚBr. xii.2.5.17.

प्राक्रोडित *a.* क्रोडपत्रीय, पूरक; supplementary प्राक्रोडितः श्लोकः GBr. i.12.

प्राक्-शिरस् *a.* जिसका सिर पूर्व की ओर झुका है; having the head turned to the east.

प्रागुदीची *f.* ऐशानी; north-eastern quarter, north-east.

प्राग्-दश्-अ *a.* जिसका छोर पूर्व की ओर है; having the border turned eastward.

प्राग्-वंश *a.* जिसकी बल्ली पूरब-मुहानी पड़ी है; having the supporting beam turned eastward.

प्राघर्म-सद् *a.* गरमी या प्रकाश में बैठा; sitting in a region of fire or light vi.73.1 प्राघर्मसत पिता नः 'प्रकर्षेण दीप्तस्थाने वर्तमानः'.

प्राङ्न्याय *a.* प्रागपवर्ग; to be concluded in the east (न्यायः = समाप्तिः) Sat. i.1. **प्राङ् सोमो अतिद्रुतः** VS xix.3 मुखतः निर्गत सोम; gone out through the mouth (Soma).

प्राच् [strong प्राञ्च्] *a.* पूर्व की ओर नत; turned forward or eastward i.110.2 प्राचो मम केचिदार्पयः 'पूर्वकालीनाः'; willing x.18.3 प्राचो अगाम नृतये हसाय 'प्राङ्मुखाञ्चनाः'; stretching out or extended towards x.34.12 तस्मै कृणोमि दशाहं प्राचीः 'प्राङ्मुखीः'; to take or carry forward anyone to his goal viii.101.8 प्राचीं होत्रां प्र तिरन्त 'प्राङ्मुखाम्'; used with विश्वतः it means turned to all sides x.135.3 एकेषं विश्वतः प्राचम् 'सर्वतः प्रकर्षेणाञ्चन्तम्'; used with √कृ etc. it means to consummate or complete i.18.8 प्राञ्चं कृणोत्यध्वरम् 'अविघ्नेन परिसमाप्तियुक्तम्'; to make smooth or easy to traverse ix.91.5 पथः कृणुहि प्राचः 'सर्वत्र गमनं प्रयच्छ'; eastern; opp. to अपाञ्च् 'western' x.131.1 अप प्राच इन्द्र अमित्रान् अपापाचो नुदस्व 'प्राग्देशे वर्तमानान्'. **प्राक्** *av.* सामने, पूर्व में, आगे; before, in front, in the east, forwards x.27.15 दंश प्राक् 'अग्रतः', iii.53.11 राजा वृत्रं जङ्घनत् प्राक् 'पूर्वस्यां दिशि or पूर्वस्मिन् देशे', from in front ii.15.3

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सद्मेव प्राचो वि मिमाय मानैः 'प्राङ्मुखान्'.

प्रार्च [प्रकर्षेणाञ्चतीति] = प्रेति TMB. i.9.7. **प्रार्च** [adverbial use प्रार्चा, प्रार्चैः] आगे को; forwards i.83.2 प्रार्चैर्देवासः प्र णयन्ति देवयुम् 'अभिमुखम्'.

प्रार्चा-जिह्वृ-अ *a.* अग्रजिह्व; moving the tongue forward (fire) i.143.3 प्रार्चाजिह्वं ध्वसयन्तम्. **प्राचा-मन्यु** *a.* आगे को प्रयत्नवान्; striving forward viii.61.9 प्राचामन्यो अहंसन 'प्राचीनक्रोध अप्रतिहतक्रोध'.

प्राची *f.* पूर्वीय; eastern; प्रकर्षेण अनुकूल; very favourable TS. ii.2.12.6 प्राची द्यावापृथिवी कृधि 'प्राच्यौ', AV. xii.3.7 प्राचींप्राचीं प्रदिशम् 'always to the eastern direction' W.

प्राच्-ईन *a.* पुरोगामी, पूर्वगामी, आगे को प्रयत्नवान्; turned towards the front, striving or moving forward i.54.5 प्राचीनेन मनसा 'प्रकर्षेण गन्त्रा अपराङ्मुखेन'; overhanging or sloping ii.17.5 स प्राचीनान् पर्वतान् दृंहत 'प्रकर्षेणाञ्चतो गच्छतः सपक्षान्'; turned to the east, eastern vii.7.3 प्राचीनो यज्ञः 'प्राङ्मुखः'. **प्राचीनम्** *av.* पुरस्तात्; in front TS. ii.5.7.3 प्राचीनं रेतः सिच्यते 'प्रमुखे', ii.27.11 न प्राचीनं नोत पश्चा 'पुरस्तात्'; to the east, in the east vii.76.3 या प्राचीनमुदिता सूर्यस्य. **प्राचीन-कण्टक** *n.* बदरीकण्टक; jujube-thorns Kauś. xxxv. **प्राचीन-कर्णा** [प्राचीनः प्रागग्रः कर्णो यस्याः सा । कर्णः क्षुद्रशाखामूलम्] *a.* जिसकी फूट पूर्व की ओर है; having its place of sprouting in the eastern part. **प्राचीन-ग्रीव्-अ** *a.* जिसकी ग्रीवा पूर्व की ओर है; having the neck turned towards east. **प्राचीन-तान्-अ** [or —**नातान्**] *m.* दीर्घतन्तुप्रसारण; the warp or longitudinal threads of a web; opp. to ओतु 'तिर्यक्-तन्तुप्रसारणम्'.

प्राचीनमात्रावासस् [ऊर्ध्वया दशया वसनीयम्] *n.* कन्नी वाला कपड़ा; a piece of cloth having hem ĀpŚS. 2733 : मात्रा द्वारको दशेति पर्यायाः.

प्राचीन-रश्मि *a.* जिसकी रास आगे को है; whose rein is directed forward x.36.6 प्राचीनरश्मिमाहुतं घृतेन (यज्ञम्) 'देवाभिमुखम्'.

प्राचीन-वंश [प्रागायतः पृष्ठवंशो यस्य गृहस्य] *a.* प्राग्वंश, जिसकी बीच की बल्ली पूरब-मुहानी पड़ी है; a house with its main beam placed east-west TS. vi.1.1.

प्राचीन-शाल्-अ *m.* name of a sage.

प्राचीनावीत [प्राचीनो दक्षिणो बाहुराधीयते अधस्तात् क्रियते यत्र तत्] दक्षिण बाहु के ऊपर से और वाम के नीचे को पहना जनेऊ; sacred thread worn over the right arm TS. ii.5.11 प्राचीनावीतं पितृणाम्. **प्राचीनावीत्-ईन्** [= कृतापसव्यः] *a.* दाहिनी भुजा के ऊपर से जनेऊ डालने वाला; wearing the sacred thread over the right shoulder; opp. to यज्ञोपवीतिन् Sat. i.1 प्राचीनावीती पित्र्याणि करोति.

प्रार्चैस् *av.* आगे; forwards. **प्राच्-य** *a.* पूर्वीय; being in front or in the east.

प्राज् [√अज्] Note प्राज्यन्ते 'प्रसिच्यन्ते प्राणिनः' TMB. vii.2.6.

प्राजहित [पुराणगार्हपत्यः, प्रकर्षेण अग्निप्रणयनादिकर्मसु जहितस्त्यक्तः] (1) *a.* उपशान्त; extinguished. (2) *m.* गार्हपत्याग्नि; the Gárhapatya fire maintained during a longer period of time Sat. vii.8.

प्राजा-पत्-य *a.* प्रजापति-देवताक, प्रजापति-संबन्धी; having Prajāpati as deity, offered to Prajāpati, belonging or relating to Prajāpati; प्रजापति की संतति; a descendant of Prajāpati.

प्राजिहित *m.* पुराण गार्हपत्य; the old Gárhapatya fire replaced by Citya fire. Cp. = प्राजहित.

प्राज्ञ *a.* प्रज्ञ; intellectual; opp. to शारीरतैजस.

प्राज्य-तर *a.* ज्येष्ठ पुत्र; eldest son.

प्राञ्च् *a.* पूर्वाभिमुख; eastward, forward प्राङ् शेते 'प्राक्शिराः शेते', प्राञ्चं विष्णुं निपाद्य 'प्राक्शिरसम्', यद्यहैनं प्राञ्चमर्चेषीः if you have piled it frontways (ŚBr.). Cp. प्राञ्चमुदञ्चम् 'ईशान्यभिमुखम्' Sat. ii.1

प्राण्-अ [वहिर्गतिः प्राणोऽन्तर्गतिरपानः] (1) *m.* श्वास; breath; प्राणाधार छिद्र; the cavities which are repositories of Prāṇa : द्वे चक्षुषी, द्वे श्रोत्रे, द्वे नासिके, वागेका; for nine Prāṇas cp. TS. vi.6.2; मुख एवं नासिका; mouth and nose ĀpGS. i.20 समं प्राणैर्हृत्वा 'नुखनासिकाभ्यामुदधृत्य'. (2) *a.* प्राणवान्; living being व्याधीयन्ते प्राणाः 'प्राणिनो व्याधिं गच्छन्ति' ChUp. Cp. अपिप्राणी 'filling up'.

प्राण-ग्रह्-अ *m.* नाक; nose (breath-catcher); 'अयं पुरोभुवः' इत्यादि प्राणमन्त्रों द्वारा सोमोन्मान-विशेष; the taking up of Soma while reciting the verse 'अयं पुरोभुवः' etc. TS. iii.5.10. **प्राण-तेजस्** *a.* जिसका जीवन तेज है; whose glory is life TBr. i.6.9. **प्राण-त्व** *n.* जीवन; life, state of breathing.

प्राण्-अथ *m.* प्राणन; respiration. **प्राण-द्-अ** *a.* प्राणदाता; breath-giving, life-giving. **प्राणद-वन्त्** *a.* जीवनदायी; life-giving. **प्राण-दा** = प्राणद = **प्राण-दावन्** AV. iv.35.5.

प्राण्-अन (1) *n.* श्वास; breathing, expiration, respiration i.48.10 विश्वस्य हि प्राणनं जीवनं त्वे. (2) *a.* प्राणदाता; vivifying, animating.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्राण-निरोध-परिहार [श्वासनिरोधेन ग्लानिं प्राप्ते पशौ कटाक्ष-निरीक्षणम्] *m.* looking askance at the suffocated sacrificial animal.

प्राण-पा *a.* प्राणरक्षी; guardian of breath.

प्राण-भक्ष्-अ [गन्धोपादानम्] *m.* नासिका से अवघ्राणमात्र; smelling at. **प्राण-भृ-त्** [प्राणशब्दोपेतान् मन्त्रान् उपधान-काले बिभ्रतीति] (1) *f.* इष्टका-विशेष; bricks piled up while reciting the verses containing the word prāṇa. (2) *a.* प्राणरक्षी; supporting life. **प्राणमन्त्** *a.* जानदार, कणदार; full of vital power, vigorous. **प्राणमम्** *av.* झुककर: bending MS. i.6.12. **प्राण-मय** *a.* consisting of vital air or breath.

प्राण-सं-शि-त *a.* प्राणतेजित; animated by the vital powers.

प्राणापानौ *m.* प्राण और अपान; air inhaled and exhaled, inspiration and expiration.

प्राणायन *m.* प्राण का अपत्य; a descendant of breath TS. iv.3.2.1 वसन्तः प्राणायनः (life-giver ? प्राण + अयन); घोड़े की गरदन का बन्धन; the cord by which a horse is tied in the neck; opp. to नीनाह.

प्राणाह्-अ *m.* जोड़ने का साधन; that by which anything is joined. **प्राणाह्-अन** *n.* संयोजक; that unites or binds.

प्राण्-इन् (1) *a.* जीवित; living, alive. (2) *m.* प्राणी; creature, man or animal. प्राणिन् ŚBr. xiv.5.1

प्रा-त [Ln. pletus] see √प्रा. **प्रातर्** [from प्र] *av.* प्रातः, सुबह; in the early morning, at daybreak.

प्रातर्-अनुवाक्-अ [प्रातरनूच्यते इति, प्रातःकालात् पूर्वं होत्रानुवक्तव्य ऋक्समूहः 'प्रातर्यावभ्यो देवेभ्यः' इत्यादि] *m.* प्रातःकालिक पाठ; morning recitation TS. vii.5.5.1.

प्रातर्-अव-नेग्-अ [√निज्] *m.* प्रातःस्नान; morning ablution Sat. vi.7 = —नेक ĀpŚS. 1384.

प्रातर्-अश्-अन *n.* प्रातराश; breakfast; opp. to सायमशन.

प्रातर्-ई-त्वन् *a.* प्रातः आने वाला; coming in the morning i.125.2 प्रातरित्वः *Voc.* **प्रातर्-ऋतु** *m.* प्रातःकाल; morning Sat. xv.2 प्रातर्ऋतावतीते. **प्रातर्-जि-त्** *a.* शीघ्र जीत लेने वाला; conquering early vii.41.2 प्रातर्जितं भगमुग्रम्.

प्रातर्द्-अ *a.* a descendant of Prátṛd. **प्रातर्दन्-इ** *m.* प्रतर्दनवंशीय; a descendant of Prátardana vi.26.8 प्रातर्दनिः क्षत्रश्रीः. **प्रातर्-दुग्-ध** *n.* प्रातःकालिक दूध; morning milk.

प्रातर्-या-वन् *a.* प्रातः आने या जाने वाला; going out or coming in early i.44.13 प्रातर्यावाणो अध्वरम् coming early to the sacrifice. **प्रातर्-युक्-त** *a.* प्रातः जुड़ा; yoked early. **प्रातर्-युज्** *a.* सवेरे जुड़ा, सवेरे जोड़ने वाला; yoked early x.41.2 प्रातर्युजं रथम् 'प्रातःकाले अश्वैर्युज्यमानम्', yoking early i.22.1 प्रातर्युजा अश्विना 'प्रातःसवनग्रहेण संयुक्तौ'. **प्रातर्-वेष्-अ** *m.* प्रातर्दोहात्मा; milked in the morning TBr. iii.7.4.

प्रातस्-तन *a.* relating to the morning TS. **प्रातः-सव्-अन** *n.* morning libation of Soma. **प्रातः-साव्-अ** = प्रातःसवन iii.28.1 प्रातःसावे धियावसो. **प्राति-पीय** *m.* patronymic of Bálhīka ŚBr. xii = प्रातिपेय. **प्राति-श्रुत्-क** [प्रतिश्रुत्कायां प्रतिश्रवणवेलायां भवः] *a.* प्रतिश्रवणवर्ती; existing in the echo.

प्रातिस्व्-इक *a.* असाधारण धर्म; own, not common to others. **प्राति-हर्त्र्-अ** *n.* प्रतिहर्तृ का पद अथवा क्रियाकलाप; office or duties of the Pratihartṛ.

प्रादक्षिण्-य *n.* प्रदक्षिणा; circumambulation from right to left.

प्रा-दुर्] प्र-आ-दुर् = द्वार्] दर या आंख के सामने; forth, to sight. **प्रादुष्√कृ** प्रकट करना, अग्नि सुलगाना; to make manifest, kindle fire प्रादुष्कृत्य 'प्रज्वाल्य' Khādira. i.5.7.

प्रादेश *m.* प्रदेशिनीयुक्त अङ्गुष्ठ; the thumb with the pre-finger; *f.* प्रादेशी. Cp. दिष्टि.

प्राध्व (1) अनुकूल; conformable to. —म् *av.* आनुकूल्येन; according to one's wish प्राध्वं चास्य चरेत Sat. xxvi.6. **प्राध्वन्-अ** *m.* प्रवाह; forward course, bed of a river or stream iv.58.7 सिन्धोरिव प्राध्वने 'प्रवणवति देशे'. **प्राध्वंस्-अन** *m.* a descendant of Prádhvaṁsana.

प्रापि *m.* आसन्दी के पिछले पावे; the two rear legs of an āsandī or stool JŚS. vi.37.

प्राय्-अ [√इ] *m.* प्रस्थान; going forth (for a battle) ii.18.8 प्रायेप्राये जिगीवांसः स्याम 'यज्ञशालायां प्रवेशे-प्रवेशे'.

प्राय्-अण [प्रकृष्टमयते] (1) *a.* अच्छी चाल वाला घोड़ा; of good trot VS. xxii.7.2; cp. सु-प्रायण. (2) *n.* प्रारम्भ; commencement.

प्रायण्-ईय [प्रैति प्रारभते अनेन सौमिकं कर्मेति प्रायणीयः संवत्सर-सत्रस्य प्रथमदिवसः] *a.* प्रारम्भिक (याग, दिवस, इष्टि), प्रथम दिन का याग; preliminary sacrifice, the introductory libation, or the first day of a Soma-sacrifice; cp. TS. ii.5.11.2, स्वर्गं वा एतेन लोकमुप प्र यन्ति यत प्रायणीयः ABr. Cp. उदयन; in TS. i.6.11.1 यो वै यज्ञस्य प्रायणं प्रतिष्ठामुदयनं वेद प्रायण is = प्रारम्भः, प्रतिष्ठा =

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मध्यकालवर्त्यनुष्ठानम्, and उर्दयन = समाप्तिः'.

प्रायश्-चित्-त [प्रायो विनाशः तस्य चित्तं समाधानम्] *n.* प्रायश्चित्त; expiation. **प्रायश्-चित्-ति** (1) *f.* प्रतीकार, प्रायश्चित्त; expiation यस्याग्नयो ग्राम्येणाग्निना संदह्येरन् का तत्र प्रायश्चित्तिः (ABr.) if anyone's fires should come into contact with a village fire what expiation is there ? (2) *a.* प्रायश्चित्त-योग्य; one who should undergo expiation ŚBr. v.4.6.8 स प्रायश्चित्तिरास 'प्रायश्चित्तयोग्य आस'. **प्रायश्-चित्-ईन्** *a.* प्रायश्चित्तकारी; observing expiation, desirous of purification Sat. x.7.

प्रायस् = प्रयस् iv.21.7 प्र यद् धियें प्रायसे मदाय 'गमनाय'. **प्रायसे** [√प्री] प्रसन्नता, संतोष अथवा भोज के लिये; to feast.

प्रायु [also प्रायुस्] *a.* प्रमादी; inattentive; in अ-प्रायु, अ-प्रायुस्. **प्रायुस्** *n.* प्रलम्ब आयु; long life.

प्रायोग [= प्रयोग, प्रयस्] *a.* भोज को जाने वाला; going to a feast x.106.2 प्रायोगेव श्वात्र्या शासुरेथः.

प्राञ्ज् [प्र √ऋञ्ज्] दौड़ना; to run through iii.44.6 प्र ये दिवं ऋञ्जन्त्याताः run up to the windows of heaven.

प्रार्थ [प्रकर्षेण गच्छतीति] (1) *m.* अनड्वान् ; ox TMB. xi.1.6 यथा प्रार्थस्य शम्या अवदध्यात 'अनडुहः'; तैयारी; preparation. (2) *a.* इष्ट पदार्थ; a thing desired TAr. iii.14.2.

प्रार्प्-अण [प्र-अर्पय् √ऋ] *a.* प्रेरक; inciting, stirring up x.45.5 मनीषाणां प्रार्पणः. **प्रार्प्य** [*Gd.*] चेष्टित करके; setting in motion i.113.4 प्रार्प्या जगत्.

प्रा-वच्-अन [प्र-वचनं वेदपाठस्तत आगतः, यथा वेदे पठितः स्वरस्तथा] *a.* वेदपाठागत; as found in the Vedic recitation. **प्रावचन्-ईक** *a.* प्रवचनसिद्ध स्वर; accent arising from Vedapāṭha; opp. to भाषिकस्वर.

प्रावर्ण *a.* प्रवणवर्ती; being among the streams (= अपां नपात) iii.22.4 पुरीष्यासो अग्नयः प्रावर्णेभिः सजोषसः 'मृत्खनन-साधन-भूतैरभ्र्यादिभिः'; juxtaposition between पुरीष्य 'earthly' and प्रावर्ण 'watery' is clear; on TS. iv.2.4.3 'प्रकर्षेण संभजनशीलैर्मनोभिः'. **प्रा-वन्** *a.* पूरक; filling; in क्रतु-प्रावन्.

प्रावर्-अण *n.* आच्छादन; covering, upper garment.

प्राव-रुद्-धि [√रुध्] *f.* प्राप्ति; acquisition Sat. xvii.5 तेजो ब्रह्मवर्चसं प्रावरुद्ध्यै. **प्रा-वर्ग्-अ** [√वृज्] *a.* निरिक्त, विजयी; eminent, distinguished, victorious viii.4.6 पुत्रं प्रावर्गं कृणुते 'प्रकर्षेण शत्रूणां वर्जयितारम्'.

प्रावसाय [प्र-अव √सो = प्राप्य] प्राप्त करके; getting.

प्रावार्क्षीः [प्र √वृज् *Aor.*] ABr. xxxiv.8 यजमानमग्नौ प्रावार्क्षीः 'प्रवृक्तवान् दग्धवानसि'.

प्रा-वाहण्-इ *m.* son of Pravāhaṇa TMB. ii.16.5 तामेतां प्रावाहण्य उपासते.

प्राविर् *a.* वर्धक, सहायक, रक्षक; promoting, protector i.12.8 तस्य स्म प्राविता भव be his helper, i.23.6 वरुणः प्राविता भुवत्. **प्राविर्-अ** *n.* रक्षण; care, protection ŚBr. i.4.2.1 यज्ञो वै प्राविर्त्रम्.

प्रा-वीं *a.* आगे बढ़ाने वाला, पक्का सहायक; encouraging, helping iv.9.2 विक्षु प्रावीं: 'प्रकर्षेण गन्ता'; प्रकृष्ट-मदकर, ध्यानी; invigorating, attentive TAr. iv.9.8.

प्रा-वृ-त [उत्तरवाससा संवृतः, वेष्टित-सर्वदेहः] *a.* वेष्टित-देह, ढका;covered (with clothes) x.82.7 नीहारेण प्रावृताः.

प्रा-वृष् *f.* बरसात; rainy season vii.103.2 प्रावृष्यागतायाम्. **प्रावृष्-ईण** *a.* बरसाती; of the rainy season, beginning the rainy season vii.103.7 प्रावृषीणम् अहः.

प्रा-वेप्-अ *d.* कुदकने वाला; dangling x.34.1 प्रावेपा मा मादयन्ति 'कम्पनशीलाः'.

प्राव्य *n.* प्रवर्ग्यार्थ द्रव्य; requisites of Pravargyá.

प्राश् [प्र √अश्] पाना; to obtain iii.57.2 प्र वोऽत्र सुम्नमश्याम् then may I obtain your favours.

प्राश् [√प्रच्छ्] *f.* बहस, विवाद; debate, dispute, law-suit AV. ii.27.1 नेर्च्छत्रुः प्राशं जयाति. Cp. प्रति-प्राश 'प्रतिवादी' in AV. ii.27.6; cp. प्रतिप्रश्न 'counter-question; mark Kauś. xxxviii.24 प्राशमाख्यास्यन्.

प्राशव्-य *a.* भोक्तव्य, उपभोग्य; to be partaken of viii.31.6 प्रति प्राशव्याँ इतः 'अन्नादीन्'.

प्राशा [प्र + आ] *f.* प्रौढ आशा; strong desire TMB. viii.9.22.

प्राशातिक [प्रशातनेनोद्ध्रियते] *n.* कोषीधान्य, नया अनाज; grain from awn, new corn : प्रशातम् Sat. vi.1 'वृक्षात्पतितपत्रफलानि वा'.

प्राशास्त्र्-अ *n.* प्रशास्तृ का कर्मकलाप अथवा पद; the duties or office of Praśāstṛ.

प्राशित [भुक्तवान्] *a.* जिसने खाया है; one who has eaten TS. i.6.8.7 प्राशितं मा हिंसिष्यति = **प्राशितवन्त्**.

प्राशित्र [प्राशिता प्राप्तोऽस्येति । ब्रह्मणो भागावदानम्] *n.* ब्रह्मा का भाग; the portion or havis eaten by the Brahman at a sacrifice. **प्राशित्र-हर्-अण** [प्राशित्रं ह्रियते येन पात्रेण तत्, तच्च आदर्शसदृशं वर्तुलं चमससदृशं चतुरस्रं वा खातवच्च भवति] *n.* प्राशित्रपात्र; a vessel meant for Prāśitrá KŚS. i.40-41.

प्राशु *a.* अति क्षिप्र; very swift viii.32.16 प्राशूनां सुन्वतां 'सोमं प्राश्नुवताम्'. **प्राशु-षह्** [strong —षाट्] *a.* तुरत

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विजयी; overcoming swiftly iv.25.6 प्राशुषाळेर्ष वीरः 'शीघ्रमभिभविता'.

प्राशू [√अश् 'eat'] *m.* भोजनार्थी, अतिथि; eating, guest i.40.1 इन्द्र प्राशूर्भवा सचा 'सोमस्य प्राशकः'= VS. xxxiv.56 'प्रकर्षेण शीघ्रः' Uv. Mah.

प्रा-शृङ्ग [मुखं प्रत्यागतशृङ्गः] *a.* प्रशृङ्ग, बड़े सींगों वाला; having prominent horns VS. xxiv.17, TS. ii.1.3.1; 'अवाक्शृङ्ग उक्षा' is wrong, for which cp. अवाशृङ्ग.

प्रा-सच्-अ *m.* सिकुड़न; the contraction of limbs due to cold TS. vii.5.11.1. **प्रासची** *f.* एकत्रित हुआ जल; collected water TBr. iii.1.2.

प्रासन [√अस् 'throw'] *n.* प्रक्षेपण; throwing off.

प्रा-सह् (1) *a.* विजयी; victorious, mighty i.129.4 वजिषु प्रासहं युजम् 'यज्ञविघातिनः सहमानम्'. (2) *f.* शक्ति; might x.74.6 अचिति प्रासहस्पतिः 'प्रकर्षेणाभिभविता पतिः'; but cp. प्रासहा 'प्रसहनेन or प्रसह्य' ŚBr. xii.3.2.1 प्रासहा सोममपिबत्. **प्रासहस्-पति** *m.* शक्ति का स्वामी; lord of might x.74.6; cp. अंहस्पति.

प्रा-सू *f.* जनयित्री; bearing forth; cp. प्र-सू.

प्रासेव [√सि] *m.* जोत; yoking cord TMB. vi.5.21 अन्तराश्वः प्रासेवौ युज्यते.

प्रास्तोत्र्-अ *m.* प्रस्तोतृ का कर्मकलाप अथवा पद; the duties or office of the Prastotṛ.

प्रा-ह्राद्-इ *m.* son of Prahrāda AV. viii.13.2.

प्रिय्-अ [√प्री] *a.* प्यारा; own, pleasing, dear, beloved i.26.7 प्रियो नो अस्तु विश्पतिः. Cp. प्रेष्ठः = प्रियिष्ठ.

प्रियं-गु [—गवः *Pl.* TS., MS., KS.] *m.* कंगनी; a variety of small grain TS. iv.7.4.2 = may be = प्रिय-कङ्गु.

प्रिय-क्षत्र [—त्राः *Voc.*] *a.* राष्ट्रप्रिय; loving dominion viii.27.19 प्रियक्षत्रा ऋतं दध 'प्रीणयितृ-बलाः'. **प्रिय-जा-त** [*Voc.*] *a.* जन्मना प्रिय; beloved from birth viii.71.2 प्रियजात (अग्ने).

प्रिय-धा *av.* कृपया; kindly; cp. मित्रधा in a friendly way. **प्रिय-धा-म** *a.* अच्छे घर वाला; living in a splendid abode i.140.1 वेदिर्षदे प्रियधामाय. **प्रिय-धा-मन्** *a.* अच्छे घर वाला; occupying a desirable place.

प्रिय-मेध *m.* यागप्रिय; name of a sage, a descendant of Aṅgiras and author of viii.1-40, 57, 58, 76, ix.28. **प्रियमेधाः** [*Pl.*] *m.* followers of Priyámedha i.45.4 प्रियमेधा अहूषत. **प्रियमेध-स्तुत** *a.* praised by Priyamedha viii.6.45 प्रियमेधस्तुता.

प्रिय-रथ *m.* name of a man i.122.8 श्रुतरथे प्रियरथे दधानाः.

प्रिय-वती *f.* प्रिय शब्द वाली ऋचा; the two verses having the word प्रिय TS. ii.2.11. **प्रिय-वाद्-इन्** *a.* speaking kindly or agreeably. **प्रिय-व्रत** *a.* devoted to observances or having desirable ordinances x.150.3 देवान् प्रियव्रतान्.

प्रिय-र्स [√सन्] *a.* इष्टप्रद; granting desired objects ix.97.38 प्रिया चिद् यस्य प्रियसास ऊती 'अत्यन्तं प्रियतमा धाराः'. **प्रिय-स्तो-त्र** *a.* fond of praise i.91.6 प्रियस्तोत्रो वनस्पतिः.

प्रियाप्रिय *a.* pleasant and unpleasant things.

√**प्रियाय्** [*Denom.*] to hold dear iii.53.9 अप्रियायत कुशिकेभिरिन्द्रः.

प्रिया-वन्त् *a.* having a mistress.

प्रियोद्य [√वद्] *n.* प्रिय भाषण; sweet speech. **प्रियोस्रिय** [उस्रिया] *a.* गौ चाहने वाला, गरमाया; loving cows, amorous x.40.11 प्रियोस्रियस्य वृषभस्य 'प्रिययुवतेः'.

√**प्री** प्रसन्न करना; to please x.2.1 पिप्रीहि देवान्, i.80.6 प्रेषद् वेषद् वातो न सूरिः 'तर्पयतु', iv.4.7 पिप्रीषति स्व आयुषि, vii.57.2 आ वीतये सदत पिप्रियाणाः (प्रीताः), TBr. iii.6.13 याँ अपिप्रेः 'प्रीणितवानसि'. Mark the use of √मथ् in the sense of 'infatuate' AV. ii.30.1 एवा मथ्नामि ते मनः = आखिद् AV. vi.102.2 अहं खिदामि ते मनः. Forms. IX. : *Pr.* प्रीणाति; प्रीणीते; *Pt.* प्रीणन्त्; प्रीणान. *Ipf.* अप्रीणात. *Pf.* पिप्रिये; *Sb.* पिप्रयस्, पिप्रयत; *Ipv.* पिप्रीहि; पिप्रयस्व; *Pt.* पिप्रियाण. *Ppf.* अपिप्रयम्, अपिप्रेस्; अपिप्रयन्. *Ao. s* : अप्रैषीत्; *Sb.* प्रेषत. *Pp.* प्रीत. *Gd.* प्रीत्वा. *Ds.* पिप्रीषति.

√**प्रु** [basic meaning 'to swim'; cp. उद-प्रुत्] तैरना; to swim. Cp. उदप्रुत्; उड़ना; to fly; cp. अन्तरिक्षप्रुत्; अभि √प्रु to hasten towards iv.58.8 अभि प्रवन्त समनेव योषाः; वि√प्रु to overwhelm i.116.24 विप्रुतं रेभम् 'व्याक्षिप्तसर्वाङ्गम्'.

√**प्रुथ्** नाक से फुफकारना; to snort vii.3.2 प्रोथदश्वो न 'शब्दं कुर्वन्'; to churn प्रोथयित्वा 'प्रमथ्य' Sat. xxvii.4; to move about (as a horse does) प्रेव ह्यश्वः प्रोथति TMB. xviii.9.11. Forms I. : *Pr.* प्रोथति; *Pt.* प्रोथन्त; प्रोथमान. *Gd.* –प्रुथ्य. *Int.Pt.* पोप्रुथत i.30.16 पोप्रुथद्भिः अश्वैः.

√**प्रुष्** छिड़कना; to sprinkle on i.168.8 यदी घृतं मरुतः प्रुष्णुवन्ति; figuratively x.77.1 प्रुषा वसु, i.58.2 पृष्ठं प्रुषितस्य (अग्नेः) रोचते; वृष्टि के बाद घुमस उठना; heat after rain TS. vii.5.11.2 प्रोषिष्यते स्वाहा प्रुष्णते स्वाहा 'वृष्टेरवसाने समुत्थित ऊष्मा प्रोषः'. Forms. V. : *Pr.* प्रुष्णुवन्ति; प्रुष्णुते; *Sb.* प्रुष्णवत. VI. P. : *Ipv.* प्रुष; *Pt.* प्रुषन्त. IV. P. : *Ipf.* अप्रुष्यत. IX. P. : *Pt.* प्रुष्णन्त. *Ft. Pt.* प्रोषिष्यन्त. *Pf.*

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रुषित.

√प्रुषाय् गीला करना; to wet, moisten i.121.2 सं धरुणं प्रुषायत 'प्रुष्णाति सिञ्चति, प्रवर्षति'; to drop or drip iv.43.5 मंध्वा माध्वी मंधु वां प्रुषायन् 'सिञ्चन्ति', x.68.4 आप्रुषायन् मंधुन ऋतस्य योनिम् 'आभिमुख्येन सिञ्चन्'.

प्रुषित-प्सु *a.* स्निग्धानन; having a sprinkled (shining) face iv.38.2 श्येनं प्रुषितप्सुम् 'दीप्तरूपम्'.

प्रुष्-वा [also प्रुष्वा; cp. Afghāni parsh 'dew', Pali phusita 'rain-drops'] *mf.* नीहार, अवश्याय, बूंद; rime, drop of water, snow AV. xviii.3.60.

प्रे [√इ] आगे चलना; to go forth ŚBr. i.2.2.5 प्रेत 'गच्छत प्रोत्सहध्वम्'; प्रयाण करना, मरना; to depart, die. **प्रेत्य** 'व्यावृत्य', प्रेत्यास्माल्लोकात' Kena.

प्रेङ्ख [प्र√ईङ्ख्] *m.* दोला, झूला; swing vii.88.3 प्र प्रेङ्ख ईङ्खयावहै; *f.* **प्रेङ्खा**.

प्रे-णा [= प्रेम्णा] x.71.1 प्रेणा तदेषां निहितं गुहाविः; cp. प्रथिना, भूना, महिना, वरिणा, द्राघ्मा and रश्मा.

प्रे-णि [प्रीणातीति] *a.* प्रेमी, रुचिर; loving, pleasant i.112.10 याभिर्वशमश्व्यं प्रेणिमावतम् 'स्तुतेः प्रेरयितारम्'; *f.* **प्रेणी** AV. vi.89.1

प्रेति [प्र + इ] (1) *f.* भाग निकलना; flight i.33.4 अयज्वानः सनकाः प्रेतिमीयुः 'मरणम्'; advance प्रेतिरसि TS. iii.5.2.2; commencement TMB. xi.3.1. (2) *a.* प्रकृष्ट-गतिमान; having a good gait TMB. i.9.2. **प्रेति-वन्त्** *a.* प्रकृष्ट-गतिमान्; having a good gait प्रेतिवन्त्याज्यानि 'प्रकृष्टा गतिः प्रेतिः सा येष्वाज्यस्तोत्रेष्वस्ति तानि' TS. iii.1.7.2. Cp. एतिवत्.

प्रेतीषणि [प्रेति + इषणि] *a.* प्रकृष्ट गतिदाता; bestowing good gait vi.1.8 प्रेतीषणिमिर्षयन्तं पावकम् 'प्राप्तगमनम्' = TBr. iii.6.10.

प्रे-तृ *a.* प्रेमी; lover iv.41.5 धियः प्रेतारा 'प्रीणयितारौ', i.148.5 प्रेतारो अरक्षन् 'तर्पयितारः'. **प्रेत्य** [प्र + इ–] मरकर; having died. **प्रेत्-वन्** [प्र + इ–] *a.* प्रगन्ता; very much going KS. xix.12 प्रेत्वानः; TMB. vi.8.3 प्रेत्वर्यो गावः; TS. vii.5.1.2 पर्त्वा may be read as प्रेत्वा.

प्रेद्ध [√इन्ध्] *a.* प्रज्वलित; kindled, aflame vii.1.3 प्रेद्धो अग्ने दीदिहि.

प्रे-धा [= प्रियधा] *av.* कृपया; kindly MS.

प्रेप्सन्त् [प्र + ईप्सन्त्√आप्] *a.* पाने का इच्छुक; desiring to obtain or attain AV. x.7.4 प्रेप्सन् दीप्यते अग्निः.

प्रे-मन् *m.* प्रेम; love; cp. प्रेणा; TMB. xii.12.10 वसिष्ठ इन्द्रस्य प्रेमाणमगच्छत्. **प्रेयांस्** *a.* dearer i.140.11 प्रियादु चिन् मन्मनः प्रेयो अस्तु ते.

प्रेष् [प्र+इष्] (1) *a.* अग्रगामी; pressing forward ix.97.1 अस्य प्रेषा हेमना. (2) *f.* आगे बढ़ना; act of pressing forward. **प्रेष्-अ** *m.* प्रेरण; impelling i.68.5 ऋतस्य प्रेषाः 'प्रकर्षेण इष्यमाणाः स्तुतयः'. **प्रेष्-इ-त** *a.* प्रेरित; urged on, hurled. **प्रेष्ठ** *a.* dearest x.156.5 प्रेष्ठः श्रेष्ठ उसस्यर्सत् (अग्निः).

प्रैणानं [= प्रीणानं] *a.* संतुष्ट; gratified AV. v.27.3. Cp. स्त्रैधूय = स्त्रीधूय AV. vi.11.13 स्त्रैधूयमन्यत्र दधत्. **प्रैतोस्** [*Inf.* √इ] मरने को; to die ABr. xxxvii.4 ईश्वरो ह तु पुरायुषः प्रैतोः 'मर्तुं समर्थः'. **प्रैयमेध** *m.* son or follower of Priyámedha.

प्रैष्-अ [स्वयं कर्म कर्तुं यत्रानुज्ञा पृच्छ्यते तत्रामन्त्रणशब्दः। यत्र तेन किंचित् कारयति तत्र प्रैषशब्दः] *m.* पठाना; sending, command, direction, invitation, summons, verse. **प्रैषम्** *av.* प्रकर्षेणान्विष्यान्विष्य; constantly searching ŚBr. xiii.1.3.1. **प्रैष-कृ-त्** *a.* कर्मकर; executing order, the priest who gives command Kauś. xxvi.4. **प्रैष्-य** *a.* कर्मकर; servant.

प्रोक्ष्-अ *m.* Cp. प्रोक्षण.

प्रोक्ष्-अण –पर छिड़कना; act of sprinkling upon. **प्रोक्ष्-अणी** [*f. pl.* —**प्यः**] प्रोक्ष्य जल; water for sprinkling upon (mixed with rice and barley). Varieties: प्रणीताः, प्रोक्षणीः, उपसर्जनीः, मदन्तीः, वसतीवरीः, पात्नैजनीयाः, निप्राभ्याः, अभिषेचनीयाः इति. **प्रोक्षणी-पात्र** *n.* प्रोक्षणार्थ पात्र; a vessel for sprinkling water upon.

प्रोत [√वे] *a.* बुना, सिला, गंठा, जुड़ा; woven, sewed, strung up, fixed VS. xxxii.8 ओतः प्रोतश्च विभूः प्रजासु. **प्रो-ति** *m.* name of a man.

प्रोथ्-अथ *m.* सड़ापे भरना; snorting x.94.6 प्रोथथो अर्वतामिव 'अर्वतां मुखाच्छब्दः'.

प्रोथ्-अन्त् [√प्रुथ्] *a.* सड़ापे भरता हुआ; snorting, panting vii.3.2 प्रोथदश्वो न यवसेऽविष्यन्.

प्रोदक *a.* आर्द्र; wet Sat. xxvi.3 प्रोदकयोश्च पाण्योः; but cp. आप्रोदकीभावात् (Sat. xxvii.5) 'यावत् प्रगतोदकौ शुष्कोदकौ भवतः'.

प्रोदित [√वद्] *a.* बोला, कहा; spoken out, uttered. **प्रोभ्य** [√उभ्] बांधकर; having bound.

प्रोर्णव्-अन [√ऊर्णु आच्छादने] *n.* आच्छादन; covering.

प्रोषितायां रात्रौ प्रकर्षेणोषितायां समाप्तायां रात्रौ; the night being over Sat. viii.1. **प्रोषिवांस्** [*Pf.Pt.*√वस्] *a.* प्रोषित; one who has been absent or abroad. Cp. अ-प्रोषिवांस्; viii.29.8 प्र प्रवासेव वसतः like two travellers they go on journeys.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रोष्ठ [= प्रोष √स्था, originally a seat for sprinkling; others प्र + अव √स्था] *m.* आसन्दी, मञ्च; a stool, bench. **प्रोष्ठ-पदा** *f.* पूर्वभाद्रपदाख्य नक्षत्र (= भाद्रपद); 'the foot of stool', name of a double Nákṣatra of the third or fourth lunar mansion TS. iv.4.10.3, TBr. iii.1.2. **प्रोष्ठे-शय्-अ** *a.* दीवान या बैंच पर पड़ा; lying on a couch or bench vii.55.8 प्रोष्ठे-शयाः नारीः 'प्राङ्गणे शयानाः'.

प्रोष्-य [प्र √वस् *Gd.*] प्रवास से लौट कर; returning from प्रवास; *Gdv.* प्रवासयोग्य, प्रवासी, चर; going abroad; TAr. प्रोष्यः · · · स्थावरः moving and stationary.

प्रौप्यन्त [प्र √वप्] फैंके गये; were thrown into ABr. xxii.6 समुद्रं प्रौप्यन्त 'समुद्रं गतवद्भिरसुरैस्तस्मिन् समुद्रे तानि प्रक्षिप्तानि'.

प्रौह्-अ [प्र √ऊह्] *m.* प्रोहन, ऊहा; inference ĀpŚS. xxiv.1.37.

प्लुक [= प्र-क 'raised'] *m.* पुड़ा जो आर चुभाते-चुभाते उभर आता है, क्षत प्रदेश; the point on flank (of an ox or donkey) where goad is thrust in. Cp. कशाप्लुकौ.

प्लक्ष [प्र-क्ष्-अ dwelling on high or having a superior sway] *m.* पिलखन; Ficus Infectoria. **प्लक्षा** [प्लक्ष-जाता] *f.* born from Plakṣá, name of the river Sárasvatī in later literature.

प्लर्ति [= प्रति ?] *m.* name of a person x.63.17 एवा प्लर्तेः सूनुरवीवृधत.

प्लव्-अ [Russ. plava 'boat'] (1) *m.* नौका; boat, float, raft i.182.5 युवमेतं चक्रथुः सिन्धुषु प्लवम् ye two have made that boat in the ocean, TS. v.3.10.2 प्लवो वा एषोऽमेः; name of the Sāman arising from ix.63.28. (2) *a.* विनाशी; perishable प्लवा ह्येते अदृढाः Muṇḍaka.

प्लाक्ष्-अ (1) *a.* प्लक्षमय; belonging to or coming from the Plakṣá tree. **प्लाक्षं प्रास्रवणम्** *n.* सरस्वती का प्रभव; the place where Sárasvatī arises TMB. xxv.10.21; cp. KŚS. xxiv.6.7.

प्लायोग्-इ *m.* a descendant of Playoga viii.1.33 अध प्लायोगिः · · · आसङ्गः = प्रायोगि.

प्लार्शि [= प्रार्शिः प्र √अश्] *m.* कपृथ्, फैलने वाला शिश्न; penis that expands VS. xix.87 प्लार्शिर्व्यक्तः; on VS. xxv.8 'शिश्न-मूल-नाड्यः', TS. v.7.16 गिरीन् प्लार्शिभिः 'प्लीहक्लोमपार्श्ववर्तीनि मांसानि', on x.163.3 यक्ष्मं मतस्नाभ्यां यक्नःप्लार्शिभ्यो वि वृहामि ते 'क्लोमप्लीहादिसंज्ञेभ्यः मांसेभ्यः', AV. x.9.17 प्लार्शि has been left untranslated by W., on TBr. ii.6.4 'नासिकाछिद्रम्'.

प्लाशु-क [= प्राशुक, आशु शीघ्रं पच्यमानाः पुनः प्ररूढा व्रीहयः] *m.* फिर से मौले धान, rapidly growing up again (rice).

प्लीथा [= प्री-था] *f.* a class of nymphs or nymphets.

प्लीहन् [Pkt. pilihā] *m.* तिल्ली; spleen TS. v.7.16. **प्लीहा-कर्ण** *a.* कान की बीमारी वाला (बकरा); suffering from a particular disease of the ear VS. xxiv.4.

√प्लु तैरना; to swim, float; नष्ट हो जाना; to perish ABr. xxx.4 ते शस्त्रं विचक्रं प्लवते 'विनश्यति'. Forms I.: *Pr.* प्लवते, प्लवति. *Pf.* पुप्लुवे. *Ao. red*: अपिप्लवम् ; *s.*: अप्लोष्ट. *Ft.* प्लोष्यति –ते. *Pp.* प्लुतं. *Gd.* –प्लूय. *Cs.* प्लावयति. *Int.* पोप्लूयते. Cp. यत्रैतच्चन्द्रमसमुपप्लवति 'ग्रसते' Kauś. c.1.

प्लु-ति *f.* त्रिमात्रता; protraction. **प्लुष्-इ** [*Germ.* floh] *m.* पिस्सू, बुत्ती; flea VS. xxiv.29.

प्लेङ्खव्-अ = प्रेङ्खं Sat. xvi.6, TBr. i.2.6.

प्लो-त *n.* वस्त्र; a piece of cloth = प्रोत.

प्सर्-अस् [= पशु-सरस् 'the essence of a feast of victim] *n.* भोज; feast, meal, pleasure, delight i.41.7 महि प्सरो वरुणस्य 'रूपम्', ix.2.2 आ वच्यस्व महि प्सरः 'पानीयमन्धः', ix.74.3 महि प्सरः सुकृतम् 'भक्षणं पानीयम्', ix.96.3 महि सोम प्सरस इन्द्रपानः 'भक्षणाय'. Cp. देव-प्सरस्, मधु-प्सरस्, सु-प्सरस् etc. and अ-प्सरस्.

√प्सा खाना; to eat, chew, swallow. Forms. II. P.: *Pr.* प्साति. *Ps.* अप्सीयत. *Pp.* प्सातं. *Gd.* –प्साय.

प्सू-उ [√भास् or √भस् 'eat'] *mn.* चेहरा, शकल, रूप; aspect, form, shape in अरुण-प्सु, अहृत-प्सु etc.

प्सुर् *f.* भोज्य, खाद्य; victuals, nourishment x.26.3 अभि प्सुरः प्रुषायति 'रूपवान्'.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

फ

फट् [onomatopoetic] फट; crash !

√फण् [*Int. Pt.* पनीफणत] कूदना; to bound. *Caus.* to cause to bound viii.69.13 यो व्यतीरफाणयत् 'उपगमयति'; तपाना, गर्म करना; to heat आपः फाणयेत् Khādira. iii.1.6.

फण्-ई *m.* सांप; serpent : one who jumps.

√फर् [connected with √स्फर्, स्फुर् ; Gk. spairo, speiro] फड़फड़ाना, इधर-उधर हिलना, बोना; to stir about, scatter, sow x.106.7 वायुर्न पर्फरत् क्षयद्रयीणाम् 'सर्वत्रापूरयत्, सर्वत्र व्याप्तवान्'.

फर्-वर *a.* पूरने वाला; scatterer, sower x.106.2 उष्टारेव फर्वरेषु श्रयेथे 'स्तुतिभिर्हविर्भिश्च पूरयितृषु जनेषु'; √पृ ? cp. पूरना Hindi.

फल् [onomatopoetic = फट्] *av.* splash !

फल-अ (1) fruit iii.45.4 पक्वं फलम्, iii.45.4 वृक्षं फलं धूनुहि shake down fruit from the tree. (2) *n.* विशरण, धान खोट कर तुस अलग करना; to take off the husk from rice; cp. फलीकरण.

फल-क *n.* पादरहित आसन, अधिषवण-प्रस्तर, माप-विशेष; a seat without feet, Soma-pressing stone, a particular measure : सपादषोडशतिलाधिकपञ्चाङ्गुलिकेन एकं फलकम्. **फलकास्तीर्णः रथः** a chariot equipped with a footless seat Sat. xii.2.

फल-ग्रह्-इ *a.* फलदार; fruit-bearing, fruitful TS. v.2.5.6 ये वनस्पतीनां फलग्रहयः, Sat. vii.1 यं एवं कश्च वृक्षः फलग्रहिः = (MS.) फलेग्रहिः.

फल-सं-स्तुति *f.* फलविधि; injunction regarding result = फलाख्यानम्.

फलि-ग्-अ [= परिग = वर्त्र in वर्त्र ऊधनि i.52.3] *a.* घेरने वाला; encompassing, leather-bag or anything to hold liquid i.121.10 तमद्रिवः फलिगं हेतिमस्य 'मेघरूपेणावृण्वन्तम्', i.62.4 फलिगमिन्द्र शक वलं रवेण दरयः 'प्रतिफलं प्रतिबिम्बम्। तदस्मिन्नस्तीति फलि स्वच्छमुदकम्। तद् गच्छति आधारत्वेनेति फलिगः। यद्वा फलि वृष्टिजलम्। तद् गच्छतीति फलिगः', viii.32.25 यं उदनः फलिगं भिनत् 'मेघम्'; on TS. ii.3.13.4 'फलमस्यास्तीति फली यजमानस्तं गच्छति प्राप्नोतीति फलिगस्तादृशं वलम्'.

फल्-ईन् *a.* सफल, समृद्ध; having fruit of labour, prosperous AV. iii.15.4.

फली-कर्-अण (1) *n.* तुषापनयन; separating the grain from husk. (2) **—णाः** *m.* विविक्तीकृत धान; rice separated from husk Sat. i.5 निदधाति फलीकरणान 'विविक्तीकृतान्' = ओदनावस्रंसनम् Khādira. i.5.33; cp. फलीकर्तवै TBr. iii.2.5.11. **फलीकरण** *n.* भूसी; chaff.

फल्गु-न *a.* लाल; red. **फल्गुनी-पूर्णमासी** *f.* फाल्गुन का पूर्ण चन्द्र: the full moon in the Nákṣatra Uttaraphalgunī. Cp. एतद् वै संवत्सरस्य मुखं यत् फल्गुनी पौर्णमासी GBr. i.19.

फल्गू *a.* लाल; reddish VS. xxiv.4 'अपुष्टशरीरा' Uv. Mah.; on TS. v.6.12.11 'लवणवर्णः'. **फल्ग्-र्व** [Gk. phelgunein 'is dumb'] *a.* निर्बल; फोका; weak, feeble iv.5.14 अनिर्रिण वचसा फल्गवेन.

फाणित *n.* पान-विशेष; a kind of drink.

फार्ण्ट [नवनीतभावात प्रागवस्थापन्नं द्रव्यम्] *n.* मक्खन के पहले-पहले दाने; the first particles of butter that are produced by churning ŚBr. iii.1.3.8 घृतं वै देवानां फार्ण्टम्.

फारिव [= फालिन्व [*a.* फाली वाला, हलधर; wielding the ploughshare x.106.8 तुर्फरी फरिवारम् (फारिवा + अरम्).

फाल्-अ *m.* फाली; ploughshare x.117.7 कृष्णन्नित फाल आशितं कृणोति : फालयति भूमिं विदारयतीति. **फाल-चमस** *n.* पाथा, हल का अग्रभाग जिसमें फाली रहती है; the front portion of a plough that holds the ploughshare Kauś. xxxv.4.

फाल्गुन्-अ *a.* फल्गुनी-नक्षत्र-संबन्धी; relating to the Nákṣatra Phalgunī; फोकी चीज, तृणादि; insignificant thing TBr. i.4.7.

फेन [√स्फाय्] *mn.* झाग; foam i.104.3 भरते फेनमुर्दन्, तावश्विनौ च सरस्वती चापां फेनं वज्रमसिञ्चन् the Aśvins and Sárasvatī moulded the foam of the waters into a bolt (ŚBr.). **फेन्-य** *a.* फेनवर्ती; existing in foam TS. iv.5.8.2.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ब

√बंह् [बंहते 'बहु करोति'] दृढ़, स्थिर अथवा बड़ा होना; to be firm, increase, grow स्वमिवं देवतां पर्शुभिर्बंहयते KS. xi.5 (*Caus.*). *Pp.* बार्ढ in i.181.7 बाळ्हें त्रेधा क्षरन्ती 'स्थैर्ये निमित्तभूते सति'; cp. i.106.6 कार्टे निबाळह ऋषिरहत् 'निपातितः'.

बंह्-इष्ठ [*super.* of बंह्] *a.* अति दृढ़, अति प्रचुर; strongest, most abundant v.62.9 बंहिष्ठं शर्म 'बहुतमम्'. **बंह्-ई-यांस्** *a.* अधिक मज़बूत; very stout or fat.

बकुर [also **बाकुर्**, √बन्ध् 'be crooked'] *m.* तुरही; trumpet; बीन; bagpipe i.117.21 अभि दस्युं बकुरेणा धमन्ता 'भासमानो वज्रः । तेन'.

बज्-अ *m.* एक औषध; a kind of herb used as a charm against evil spirits AV. viii.6.6 बजः पिङ्गः.

बट् [or बड्, बर्डा, बर्ला, *Particle*] *av.* बाढम्, दृढम्; truly, in truth i.96.1 काव्यानि बळधत्त विश्वा 'सत्यम्', TBr. i.5.2 तद् बट् कुर्वीत 'बाढम', AV. xiii.22.29, VS. xxxiii.39 बण् महाँ असि सूर्य.

बटर-क [√बृत] *n.* तागा; thread AA. iii.2.5.

बटरिन् *a.* बिटौड़े जैसा पृथु; like a dunghill 'broad' i.133.2 छिन्धि बटरिणा पदा also बटू–.

बर्डा = बट् viii.80.1 न ह्यन्यं बळाकरम् 'सत्यम्'.

बण्ड [also बण्डा correct वण्डा] *a.* छिन्नपुच्छ, अपंग; with tail cut, crippled, maimed AV. xii.4.3 बण्डया दह्यन्ते गृहाः, KS. xv.4 श्येनी कूटा वण्डापस्फुरा.

बत अनुकम्पा एवं आश्चर्यसूचक अव्यय; interjection expressing pity or regret, ah ! oh ! alas ! **बर्त** *a.* अबल; weakling x.10.13 बतो बतासि यम. Note Khotanese Skt. बत 'small'.

बदर [क्रमुकपरिमितं सूक्ष्मं बदरीफलम्] *n.* चणकबदर, बेर; jujube berries VS.

बद्ध-क = बद्ध; bound, tied AV. vi.121.4 मुञ्चासि बद्धकम्. **बद्धक-मोच्-अन** (1) —म् *n.* कैदी की रिहाई; release of a prisoner. (2) ऋणमोचन-साधन; means of clearing debt; बद्ध को छुड़ाने वाला; releaser of the bond AV. vi.121.3 प्रैतु बद्धकमोचनम्.

बद्ध-वत्सा *f.* जिसका बछड़ा बंधा है; whose calf has been tied up. **बद्ध-वीर** *a.* जिसके सिपाही कैद हो गये हैं; whose heroes have been captured.

बद्-धृ = बद्धृ; नपुंसक; impotent. **बद्-धृ** [—बद्धृ] *av.* साधु; well ŚBr. xiii.8.15.

बद्-बद्-अ [√बाध् ; बाधमानः] *a.* सताने वाला; tormenting MBr. ii.5.2 (Guṇaviṣṇu 'दुर्वाचिनः'] Note बद्-बध् = बाबध् , *Int.* √बाध् 'oppress'. **बद्-बध्-आन** *a.* – के साथ घिसरता या टकराता; striking or knocking against vii.69.1 आ वां रथो रोदसी बद्बधानः 'बाधमानः'.

बद्ब *n.* वृन्द, शतकोटि; multitude, large number, hundred crores =बद्वानि AV. xiii.4.45.

बद्-वन् [√बन्ध्] (1) *a.* दृढ; firm TMB. i.1.4. (2) *m.* राजमार्ग; highway.

बध्-इर [√बन्ध् or बाध्] *a.* बहरा; deaf iv.23.8 ऋतस्य श्लोको बधिरा ततर्द.

बध्य-तस् *av.* भीड़ से; from crowd AV. xii.1.2 बध्मतस् ? बधर्मन् √बाध् like गह्वन् √गाह् TBr.

√बन्ध् बांधना; to bind to. Forms IX. : *Pr.* बध्नामि; बध्नीमः; बध्नन्ति; Ā. बध्नते (*3. pl.*); *Ipv.* बधान, बध्नातु; बध्नन्तु; Ā. बध्नीताम् (*3. s.*) *Ipf.* अबध्नात ; अबध्नन्; Ā. अबध्नीत (*3. s.*). *Pf.* बबन्ध; बेधुर्. *Ft.* भन्त्स्यति. *Ps.* बध्यते; *Pp.* बद्ध. *Gd.* बद्ध्वा; बद्ध्वाय, –बध्य. *Inf.* –बंधे *Cs.* बन्धयति.

बन्ध्-अ *m.* बन्धन; bond, tying up TS. iii.1.4.4, viii.40.8 यान्त्सीं बन्धर्दमुञ्चताम्.

बन्ध्-अन (1) *n.* बांधना; the act of binding. (2) *a.* बन्धक, बन्धन-स्थान, बन्धन-साधन; binding, the thing with which anything is tied v.12.4 कें ते अग्ने रिपवे बन्धनासः 'बन्धकाः', i.163.4 त्रीणि त आहुर्दिवि बन्धनानि, vii.59.12 उर्वारुकमिव बन्धनान् मृत्योर्मुक्षीय.

बन्ध-पाश-अ *m.* बन्धन, बेड़ी; a bond, fetters AV. vi.63.2 अयस्मयान् वि चृता बन्धपाशान्.

बन्ध्-उ (1) *m.* संबन्धी; related, kindred i.164.33 बन्धुर्मे माता पृथिवी महीयम् 'बन्धिका', v.73.4 अरेपसा समस्मे बन्धुमेयथुः 'अन्नम्' (relationship as a collective term), i.154.5 स हि बन्धुरित्था 'बन्धुभूतो हितकरः'; छिन्नस्य यज्ञशिरसो बन्धुः; स्तावक ब्राह्मण; the Brāhmaṇa explaining Yajus ŚBr. vi.2.1.5. (2) संबन्ध; bond x.129.4 सतो बन्धुमसति निरविन्दन् 'बन्धकं हेतुभूतं प्राण्यनुष्ठितं कर्मसमूहम्'; विशेष गुण; peculiar characteristic; वाक्यविशेष (बध्यतेऽनेन स्तुतिरिति); speech-remainder ŚBr. v.1.5.18; संदर्भ, प्रसङ्ग; respect, reference : केन बन्धुना

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'in what respect', the literal power or sense of a word : उक्तं आयामस्य बन्धुः ŚBr. iv.1.2.15.

बन्धु-र्क्षि-त् *a.* कुटुम्बियों में बसा; dwelling among relatives i.132.3 बन्धुर्क्षिद्भ्यो गवेषणः.

बन्धु-ता *f.* बन्धुत्व; close relationship iii.60.1 इहेह वो मनसा बन्धुता नरः 'बध्नन्ति फलेन संयोजयन्तीति बन्धवः कर्माणि। तेषां समूहः बन्धुता'; बन्धुसमूह; relatives collectively x.144.5 एनां जागार बन्धुता 'बन्धुसमूहः', cp. TMB. x.1.19 एषैषां बन्धुसमूहः.

बन्धु-पृच्छ् [or —च्छ] *a.* बन्धुओं के विषय में पूछने वाला; asking or caring for relatives iii.54.16 नासत्या मे पितरा बन्धुपृच्छा 'बन्धूनां प्रष्टारौ'. **बन्धु-मन्त्** *a.* बन्धुमान्; having relatives viii.21.4 वयं हि त्वा बन्धुमन्तमबन्धवः. **बन्धुमत्यः** विधायकब्राह्मणानूदिन्य ऋचः; verses having their Brāhmaṇas.

बन्धुर [or बन्धुर, √बन्ध्] *m.* रथ की सीट; seat of a chariot. Cp. त्रि-बन्धुर etc.

बन्ध्व्-एष *m.* बन्धुओं की खोज या इच्छा; search or enquiry or wish for kindred.

बप्-सत् [√भस्] *a.* चबाता या खाता हुआ; chewing viii.43.7 ओषधीर्बप्सदग्निर्न वायति Agni tires not of chewing plant.

ब-बृह्-आर्ण [*Pf. Pt.*] *a.* वावृधान, वर्धमान; having increased, becoming very stout or fat v.41.12 बबृहाणस्यद्रिः 'वर्धमानस्य'.

ब-भस्-अ [√भस्] *a.* भक्षणशील; voracious.

ब-भू-वांस् [*Pf.Pt.*] होकर; having become.

ब-भ्रु-इ [√भृ] *a.* भर्ता; bearing, carrying iii.1.12 अर्को न बभ्रिः 'भर्ता', vi.23.4 बभ्रिर्वज्रम्.

बभ्रु (1) *a.* भूरा, पिङ्गल, कपिल, धूसर; reddish brown, brown iv.32.22 प्र ते बभ्रू विचक्षण (*Du.*) 'बभ्रुवर्णावश्वौ', vii.44.3 ब्रध्नं बभ्रुम् ; cow i.140.6 अधि बभ्रूषु नम्नते 'बभ्रुवर्णास्वोषधीषु'. (2) *m.* Rudra ii.33.5 बभ्रुः 'रुद्रः'; Sóma ix.98.7 बभ्रुं पुनन्ति वारेण; fire viii.29.1 बभ्रुरेको विषुणः; dice x.34.11 अश्वान् युयुजे हि बभ्रून् (= अक्षान्); name of a singer viii.22.10 बभ्रुं विजोषसम् ; cp. TS. iv.2.6.1 मन्दामि ब्रभ्रूणामहम्.

बभ्रु-र्क (1) *a.* भूरा; brownish. (2) **—र्कः** *m.* बगुला; heron VS. xxiv.26.

बभ्रु-कर्ण *a.* भूरे कानों वाला; brown-eared TS. ii.1.8.2 'पाकेन पिङ्गलवर्णानाम्'. **बभ्रु-तूल** *a.* तूलसमबभ्रुवर्णमञ्जरीयुक्त; having the flower of the colour of cotton TMB. ix.5.7, KS. xxxiv.3.

बभ्रु-धू-त *a.* बभ्रु द्वारा निःसारित; pressed out by Babhru v.30.11 सोमा बभ्रुधूताः. **बभ्रु-नीकाश** *a.* देखने में पिङ्गल; looking brownish.

बभ्रु-ललाम *a.* पिङ्गल-पुण्ड्र ; having a brownish spot TS. v.6.15.1, KS. v.9.5. **बभ्रु-लोमन्** *a.* प्ररूढ-कपिलवर्णलोमा; brown-haired.

बभ्लुर्श [= बभ्रुर्श] *a.* भूरा; brownish TS. iv.5.2.1, KS. xvii.12.

बम्बा-विश्ववयस् [—सौ] *m.* names of two men TS. vi.6.8.4, MS. iv.7.3 = **बम्भाविश्ववयसा** KS. xxxix.7.

बम्भारि [√भृ, अतिशयेन भर्ता] *m.* सोमरक्षक देवता; name of one of the seven guardians of Soma KS. ii.13, MS. iii.7 सुवाङ् नभ्राड् अङ्गारे बम्भारा इत्येते वै देवानां सोम रक्षयः.

बरासी [√वृ 'cover'] *f.* मिरजई; waistcoat TMB. xxi.3.4, KS. xv.4 वालप्रतिग्रथिता बरासी.

बर्कु *m.* name of a sage, son of Vṛṣṇa : बर्कुर्वार्ष्णः BṛUp.

बर्जह्-अ [= सबर्-जह्-अ = सबर्-दुघ yielding milk] *m.* बांक; udder i.92.4 उस्रेव बर्जहम् 'वः पयः तज्जहातीति'. **बर्जह्-य** *n.* चूची; nipple AV. xi.8.14.

बर्-बर्-अ [√वृ] *a.* घुंघराला; curly. **बर्-बुर्-अ** [√भृ] *n.* जल; water.

बर्-बृ-हि [*Int.* √वृ *Ipv.*] make strong or thick. Cp. उप बर्बृहि 'clasp round, embrace' x.10.10.

बर्-स *n.* पोट का छोर; the ends of a bundle (of Sóma etc.) TS. ii.5.7 बर्सं नह्यति 'अन्तभागान् नह्यति', KS. xxiii.9 बर्सा एवैता अन्ततो नह्यति. **बर्स-नट्-थि** *f.* मण्याकार गांठ (रस्सी की); a knot at the end of a rope.

बर्स्-व [√वृ 'cover'] *m.* मसूड़ा; gum TS. v.7.11.1 बस्वेभिः; गोलक; socket.

√**बर्ह्** [or √वर्ह्] बोलना, हरकत करना, लोट-पोट होना, हानि पहुंचाना; to speak, roll, move violently, injure; in RV. mostly with a prefix : x.163.1-6 यक्ष्मं वि बृहामि 'expel', ii.30.6 प्र हि क्रतुं बृहथः 'उन्मूलयथः', iii.30.17 उद् बृह रक्षः 'उन्मूलय', iv.16.12 शुष्णमशुषं नि बर्हीः.

बर्ह्-अण *a.* शक्तिशाली; strong, vigorous. **बर्ह्-अणा** *f.* शक्ति; power, might x.77.3 पृथिव्या न बर्हणा 'महत्त्वेन'. AV. i.54.3 असुरो बर्हणा कृतः 'शत्रूणां निबर्हयिता', vi.44.6 तद् उक्थस्य बर्हणेन्द्रायोपस्तृणीषणि this song of praise

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(I will) spread out with power for you Indra. Cp. viii.63.7 अस्तृणाद् बर्हणा 'स्वमहत्त्वेन'. **बर्हणा-वन्त्** *a.* शक्तिमान्; energetic, vigorous, mighty i.54.5 मनसा बर्हणावता.

बर्ह्-अस् [Aw. barezat 'berg, mountain'] *n.* शक्ति, दृढ़ता, महत्ता; power, strength, greatness; in अद्रिबर्हस्.

बर्हिर्-हस्त *m.* बर्हिर्मुष्टि; a handful of barhis.

बर्हि-षद् [स्तीर्णे बर्हिषि सन्नः] *a.* बर्हि पर बैठा; sitting on the sacrificial litter ii.3.3 इन्द्रं बर्हिषदम्, x.15.3 बर्हिषदो ये (पितरः), ix.68.1 बर्हिषदः (इन्दवः).

बर्ह्-इष्ठ [cp. बृहन्त्] *a.* बृहत्तम; greatest, mightiest, very lofty, highest (hymn). **—ष्ठम्** *av.* अतिबलेन; most vigorously iii.13.1 अग्नये बर्हिष्ठमर्च.

बर्हि-ष्ठा *a.* बर्हि पर स्थित; standing on the sacrificial litter = बर्हिःष्ठा iii.42.2.

बर्हिष्-मन्त् *a.* बर्हि वाला; furnished with barhis i.117.1 बर्हिष्मती रातिः; one who has procured barhis ix.44.4 बर्हिष्माँ आ विवासति 'बर्हिष्मान् ऋत्विक्'.

बर्हिष्-य (1) *a.* बर्हिस्थ, बर्हिसंबद्ध; placed or seated on barhis, belonging to barhis x.15.5 बर्हिष्येषु निर्धिषु 'यागार्हेषु' = VS xix.57; यज्ञयोग्य; fit for sacrifice ABr. xxv.2 सर्वं वा अस्य बर्हिष्यम् 'यज्ञयोग्यम्'.

बर्ह्-ईस् [√बृह्; Aw. bərəzis; बर्हिर्वेदिस्तरणार्थः, अन्यत्र दर्भशब्दप्रयोगात्] *n.* बर्हिदेव; sacrificial litter invoked as a god ii.3.4 देव बर्हिः; यज्ञ, श्रौतकर्म; sacrifice Sat. vi.5 रजतं हिरण्यं बर्हिषि न दद्यात्; cp. उपबर्हणा, उपबर्हणी.

बल्-अ [Ln. de-bilis 'powerless' √भू] *n.* शक्ति; power, strength, might; प्रयत्नविशेष; a particular effort in pronouncing verses.

बलक्ष (1) *a.* श्वेत; white KS. v.8.2 सौर्यो बलक्षः. (2) *m.* श्वेत रंग; white colour.

बलजा *f.* धान्य की रास; heap of corn Sat. ii.3.

बल-दा *a.* बलप्रद; giving power iii.53.8 = **बल-दा-वन्**.

बल-दे-य *n.* बलप्रदान; bestowal of strength x.83.5 बलदेयाय मेहि (AV. बलदावा).

बल-पति *a.* शक्तिस्वामी; lord of strength. **बल-भिद्** [= बलप्रसू, बलेन उत्पादयति फलम्] *m.* सोमयागविशेष; a kind of Soma sacrifice TMB. xix.7.1. **बल-भृ-त्** *m.* अग्नि का प्रतीहार; door-keeper of fire MBr. ii.4.3.

बल-वन्त् *a.* बली; powerful, mighty x.145.1 वीरुधं बलवत्तमाम्. **—वत्** *av.* बलेन; strongly बलवद् वाति it blows hard (ŚBr.).

बल-विज्ञार्य *a.* बलज्ञाता; knowing the strength of all x.103.5 बलविज्ञार्यः स्थविरः प्रवीरः 'सर्वस्य बलं विजानातीति अथवा सर्वस्य बलभूतः'; Grassmann 'recognized by his might'. Cp. धारय 'धारयिता'.

बल-सात् [बलस्य सादयिता] *m.* अग्नि का प्रतीहार; door-keeper of fire MBr. ii.4.3.

बलाका [भराका, भर √अञ्च् turned towards the full or rainy cloud] *f.* सारसी; crane KS. v.76.

बलास *m.* आंख का रोग; eruptions in the white of the eye (cp. Suśruta) AV. vi.14.1 बलासं सर्वं नाशय. **बलास-नाशनी** *f.* बलास-प्रतिकर्त्री; remover of Balāsa AV. viii.7.10 बलासनाशनीः ओषधीः. **बलास्-ईन्** *a.* बलास में फंसा; suffering from Balāsa AV. vi.14.2 'consumptive' W.

बलाह-क [= भराभ्रक] *m.* पर्जन्य; rain-cloud, cloud.

बल्-ई [√भृ] *m.* भेंट, देय; present, tribute, offering v.1.10तुभ्यं भरन्ति बलिम्, viii.100.9 भरन्त्यस्मै बलिम्, विशः क्षत्रियाय बलिं हरन्ति (ŚBr.) the peasants pay tribute to the prince. **बलि-कृ-त्** *a.* करद; paying taxes ABr. xxxv.3 अन्यस्य बलिकृत्.

बल्-ईन् *a.* बलवान्; strong x.85.2 सोमेनादित्या बलिनः.

बलि-मन्त् *a.* बलिभाक्, पूजावान्; receiving offerings or taxes or tribute, receiving respect TBr. iii.12.2.

बल्-इष्ठ *a.* अति बली; most powerful, very strong or mighty.

बलि-वर्द्-अ *m.* बैल; ox. –वर्ध ?

बलि-हार्-अ *a.* बलिदाता; paying offerings, taxes or tribute AV. xi.1.20 बलिहाराय मृडय 'bringer of tribute' = **बलि-हृ-त्** vii.6.5 विशश्चक्रे बलिहृतः 'करप्रदाः', बलिहृतो वयं ते MBr. ii.2.10.

बल्-ईयांस् (1) *a.* अधिक बली; mightier AV. iii.29.3 क्रियते अवलेन बलीयसे. (2) बाधक; exception to a general rule.

बलूकान्त [बलूकः कृष्णो लोहितो वर्णः। सोऽन्ते यस्य] *a.* जिसके छोर में काला है; having black colour at the end.

बल्-कस *m.* शराब की तलछट; sediment left in the distillation of ardent spirits ŚBr. **बल्-बज** [cp. बज] *m.* एक प्रकार की घास; a species of coarse grass (not liked by cattle). **बल्बज-स्तुका** *f.* घास की मुट्ठी; a bunch of balbaja grass viii 55.3 शतं मे बल्बजस्तुकाः.

बल्बलीति बल्बल ऐसी ध्वनि करता है; creates balbala sound ŚBr. ii.2.4.11 परमया जूर्त्या बल्बलीति 'महता वेगेन बल्बलि इति शब्दायते'; cp. बल्बला-कुर्वता गेयम् TMB.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

vii.7.11.

वल्बूर्थ [वर्बूथ √वृव्] *m.* एक इन्द्रशत्रु; one of the foes of Indra viii.46.32 शतं दासे वल्बूर्थे. **वल्बूर्ल** *m.* एक सर्पदानव; name of a serpent-demon.

वल्-य *a.* बलकर; conducive to strength Khadira. iv.2.10.

वल्हि *m.* बल्ख; name of a country, Balkh. **वल्हि-क** *m.* बल्ख का निवासी; inhabitant of Balkh AV. v.22.7 वल्हिकान् वा परस्तरां.

वष्कय *a.* एकवर्षीय; one year old i.164.4 वत्से वष्कयं 'वष्कयो नाम एक-हायनो वत्सः'. Cp. Hindi बकैनी = वष्कयिणी गौः.

वष्किह *a.* बकैनी; a cow that had delivered more than a year before, i.e. old VS. xxiv.16 = वष्किह MS. iii.13.14, वाष्क ĀpŚS. xx.14.10.

वस्त (1) *m.* बकरा; he-goat i.161.13 श्वानं वस्तो बोधयितारमब्रवीत्. (2) *a.* मूर्ख; senseless (in class). **वस्त-वाश्-ईन्** *a.* बोक की तरह बोलने वाला; goat-bleating = **वस्ताभिवार्शिन्**. **वस्त-वास्-ईन्** *a.* छाल पहने; buck-clothed AV. viii.6.12. **वस्ताजिन** *n.* बकरे की छाल; goatskin KS. xiv.8. **वस्ताभिवास्-ईन्** *a.* बकरे की छाल पहने; putting on a goat's skin AV. xi.9.22. W. 'smelling goat', but cp. MS. iv.1.9 यत पुरोडाशं नाभिवासयेत where it is used in the sense of 'covering'.

वस्-र्ति [वस्-र्ति] *m.* मूत्राशय; bladder AV. i.3.6 यद् वस्तार्विधि संश्रुतम्.

वस्-रि [= वस्-रि] *av.* भोर, जल्दी; in the morning, quickly i.120.12 उभा तां वस्रि नश्यतः 'क्षिप्रम्'.

बहिः-परिधि *av.* घेर से बाहर; outside the enclosure.

बहिर्-आत्मम् *av.* आपे से बाहर; outside one's own person, away from oneself KS. xii.2 बहिरात्मं सजातान् कुर्वीत.

बहिर्-उत्पाटिका *f.* बाह्य नीरस त्वचा; outer bark.

बहिर्-णि-धन [ऋगक्षराद् बहिर्भूतं निधनं यस्य] *a.* ऋगक्षरों से बाह्य निधन वाला साम; the Sāman having a nidhana that is outside the verse; opp. to अन्तर्निधन.

बहिर्-धा [बहिरेव बहिधा] *av.* बाहर; outward or away from ŚBr. i.4.6.21 नो हैव बहिधा यज्ञाद् भवति, TS. vii.2.9.2 बहिधा कनीनिके दध्युः.

बहिर्-यज्ञम् *av.* यज्ञ से बाहर; outside sacrifice KS. xxvi.9 तस्मात् ते बहिर्यज्ञं क्रियन्ते.

बहिर्-लोम *a.* बाहर निकले बालों वाला; having the hair turned outwards बहिर्लोमं कृष्णाजिनम् KS. xxiii.3.

बहिर्-विधम् आपन्नाः [बहिर्दिक्षु पतिताः; वि-धा 'डौल' narrow border on the four sides of a field] खेत के भीतर से डौल के बाहर पड़े (ढेले); clods fallen out of the field Sat. xi.6.

बहिर्-वि-शस्-अन *a.* जिसका कटा भाग बाहर की ओर है; (a hide) the fleshy side of which is turned outwards Sat. i.5. **बहिर्-वेदि** *a.* वेदि से बाहर या अन्यत्र; outside the Vedi.

बहिः-श्रि *a.* (आस्य के) बाहर लगा; said of a particular pronunciation, i.e. आश्रावण ŚBr.

बहिष्-टात् [= —तात्] *av.* बहिः; outside TS. vi.4.9 बहिष्टात् प्राणाः. **बहिष्टान्निर्बाध** *a.* बाहर की ओर गांठ वाला; with its knot turned outwards KS. xix.11.

बहिष्-पथम् *av.* सड़क से बाहर; outside the road. **बहिष्-परिधि**, cp. बहिः-परिधि. **बहिष्-पवमान** *m.* प्रातःसवन पर गीयमान 'उपास्मै गायता नरः' आदि स्तोत्र; name of a stoma consisting of three tṛcas and sung outside the Vedi during the morning libation. —**मानी** *f.* बहिष्पवमानस्तोत्रीय ऋचाएं; the verses of बहिष्पवमानस्तोत्र TMB. xi.7.1. **बहिष्-पवित्र** *a.* पवित्ररहित; destitute of strainer or pavitra.

बहिस् *av.* (घेरे से) बाहर; outside.

बहिः-सद् *a.* बाहर बैठा; sitting outside (a low person).

बहिः-सदसम् *av.* सदस् से बाहर; outside the Sadas Sat. vii.7.

बहिः-स्तोमभागम् *av.* स्तोमभाग-नामक इष्टकाओं से बाहर; outside the bricks called स्तोमभागा.

बह्-उ [√बह्, cp. बार्ड. Gk. paxús] *a.* अधिक; much, abundant ii.13.13 बहु ते वसव्यम्; घना; dense vi.10.4 बहु चित् तमः; many i.93.4 अविन्दतं ज्योतिरेकं बहुभ्यः; धनी; rich बहुः प्रजया भविष्यसि (ŚBr.) thou wilt be rich in offspring; some सर्वो वा एष यज्ञः तस्य बहु क्रियते बहु न क्रियते KS. xxix.3. **बहु** *av.* ii.24.4 बहु सिसिचुः, x.34.13 वित्ते रमस्व बहु मन्यमानः; *f.* **बह्वी** or **बहु**.

बहु-गु *a.* बड़े धन या रेवड़ वाला; rich in cattle.

बहु-चार्-इणी *a.* बहुपुरुषगामिनी; courting many Kauś. xxvxii.9. **बहुजना वेदिः** [बहवः कर्मानभिज्ञा जना यत्र] *a.* अज्ञजनाकीर्ण; abounding in men not versed in ritual ĀpŚS.

बहु-तय *a.* बहुगुण; manifold, various TS. vi.1.6.6. **बहु-त्रा** *av.* बहुतों में; amongst many, in many places

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

x.164.2 बहुत्रा जीवितो मनः; cp. शयु-त्रा 'on a couch'.

बहु-दक्षिण्-अ *a.* प्रचुर-दक्षिणावान्; marked by many fees or donations (religious ceremony). **बहु-दाय्-ईन्** *a.* बहुदाता; giving liberally. **बहु-देवत्-य** *a.* अनेक देवताओं के लिये अभिप्रेत; meant for many divinities.

बहु-धा [= विश्व-धा] *a.* अनेक बार, अनेक प्रकार से; in many ways or parts or forms, variously i.164.46 विप्रा बहुधा वदन्ति. **बहु-धर्मा-त** *a.* अनेक बार तपाया या धौंका; often annealed or cast (as iron).

बहु-पर्ण *a.* पत्तों से भरा; many-leaved KS. xxvi.3. **बहु-पशु** = बहुर्गु KS. xxxiii. **बहु-पाक्-य** *a.* जिसका भण्डारा अटूट हो; whose kitchen is open round the clock ChUp **बहु-पाय्-य** *a.* बहुतों का रक्षक; protecting many. (2) —**म्** *n.* बहुतों का बचाव; protection of many, (a large) hall viii.27.22 वयं तद् वः आ वृणीमहे पुत्रो न बहुपाय्यम् 'बहुभिर्भोज्यम्'. **बहु-पुष्ट** *a.* अति स्फीत; very rich, being in great prosperity MS. i.6.11, ĀpŚS. 1012. **बहु-प्रजा** *a.* संतति से भरपूर; having numerous progeny i.164.32 बहुप्रजा निर्ऋतिमा विवेश. **बहु-प्रिय्-अ** *a.* पुरुप्रिय; dear to many. **बहु-भ्रातृव्य** *a.* बहु-शत्रु; having numerous foes KS. x.7. **बहु-मनस्** *a.* भटकते मन वाला; whose mind is directed to many things. **बहु-माष-तिल** *a.* उड़द और तिलों से भरा; rich in black gram and sesamum.

बहु-याज्-इन् *a.* विविध-यागकर्ता; performing various sacrifices TS. ii.5.10.4. **बहुर्-मध्य** *a.* आदि और अन्त के बीच बहुत यज्ञ-याग वाला; having much ritual between the beginning and end. **बहु-रस** *a.* रसप्लावित; full of juice. **बहु-रायस्-पोष्-अ** *a.* अति स्फीत; possessing much wealth. **बहु-रूप** *a.* नानारूप; multiform.

बहु-ल (1) *a.* बहल, निबिड, घन, स्थूल; thick, dense vi.19.3 पृथू कर्स्ना बहुला गभस्ती 'बहुप्रदौ बाहू'; बह्वाकार; of great or massive form i.185.7 उर्वी पृथ्वी बहुले दूरे-अन्ते 'बह्वाकारे'; अनेक; many iii.31.19 बहुला अदेवीः (द्रुहः). (2) *n.* गहन; pitch (darkness) ABr. vii.13 बहुलं तमः. (3) —**लः** *m.* कृष्णपक्ष; the dark half of a month. **बहुलान्त** *a.* घनी गाद वाला; having a thick sediment x.42.8 तीव्राः सोमा बहुलान्तासः 'बहुलमन्नादिकमन्ते येभ्यः'. **बहुलाभिमान** *a.* अति क्रोधी; having great anger x.73.1 ओजिष्ठो बहुलाभिमानः. **बहुलाविष्टा** *a.* भारी आबादी वाली; having dense population ABr. xiv.6 प्राच्यो ग्रामता बहुलाविष्टाः 'पूर्वदिग्भागवर्तिनो ग्रामसमूहाः बहुभिर्जनैः संकुला भवन्ति'.

बहु-वाद्-ईन् *a.* अतिभाषी; talking much, garrulous. **बहु-विद्** *a.* बहुज्ञ; knowing much KS. vi.6. **बहु-व्य-आ-हि-त** *a.* नाना-व्याधिग्रस्त; afflicted with numerous diseases JUB. iii.5.9.5 बहुव्याहितो वा अयं बहुशो लोकः. **बहु-व्रीहि-यव** *a.* धान-जौ-भरा; full of rice and barley.

बहु-शस् *av.* अनेक बार; often, repeatedly. **बहु-सार** *a.* सारपूर्ण; containing much pith, pithy. **बहु-सू-वन्** [*f.*—**री**] *a.* बरस-ब्यावड़, बहुत जनने वाली; having many children ii.32.7 सुषूमा बहुसूवरी. **बहु-सोम-गिर्** [बहवः सोम्या गिरो यस्य] *a.* बहुविधगर्जनवान्; having varied rumbling (a cloud).

बहु-हस्ति-का *f.* अनेक हाथियों वाली; rich in elephants TBr. iii.8.5.3. **बहु-हिरण्य** *a.* सोने से भरपूर; rich in gold.

बह्व्-अजाविक *a.* भेड़-बकरियों से भरपूर; having many goats and sheep. **बह्व्-अन्न** *a.* प्रचुर अन्न वाली; rich in food x.146.6 बह्वन्नाम् अरण्यानिम्. **बह्व्-अर्घ्-अ** *a.* बहुमूल्य; very valuable (Sóma) MS. iii.7.7 = बह्वर्घम् KapS. i 19. **बह्व्-अश्व** *a.* अनेक अश्वों वाला; rich in horses. **बह्व्-ऋच्-अ** [बह्व ऋचो येषां ते बह्वृचा ऋग्वेदिनः] *m.* ऋग्वेदी; followers of the RV.

बाकुर *a.* बकुर अथवा तुरही की; the skin of a sort of bagpipe ix.1.8 धमन्ति बाकुरं इतिम् 'भासमानम्'.

बाढ [√बंह्] *a.* दृढ, शक्तिशाली, ऊंचा; firm, strong, mighty, aloud. **बाढे** *av.* मजबूती से; firmly, strongly, mightily.

बाढ-सृ-त्वन् *a.* स्थिरता से चलने वाला; striding firmly i.122.10 याति बाळ्हसृत्वा 'भृशं सर्ता अशङ्कितगमनः'.

बाण [or —**वाण** √वन्] *m.* तीर; arrow vi.75.17 यत्र बाणाः संपतन्ति; संगीत; music. **बाण-मुख** *a.* = इष्वास्य. **बाण-वन्त्** *a.* बाणमय; made of or containing reed = arrow ŚBr., VS.; शल्ययुक्ताग्र; having the iron-tip KS. xvii.11 बाणवानुर्त. (2) —**वान्** *m.* वीणा-विशेष; a variety of lute TMB. xiv.7.8.

बादर *a.* बदरी का विकार; made of the badarī wood.

√**बाध्** [cp. बध्, बध् in बद्बधार्न] दाबना; to press forward, oppress ix.94.5 बाधिसे सोम शत्रून्, i.24.9 बाधस्व दूरे निर्ऋतिं पराचैः drive the ill luck wide afar; to press hard x.89.1 विबबाधे रोचना वि ज्मो अन्तान्; आक्रमण के साथ कोई काम करना; to do something assailing vii.36.5 वि पृक्षो बाबधे नृभिः स्तवानः 'विबध्नाति ददाति', x.113.5 वरीयो द्यावापृथिवी अबाधत 'set apart

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

wider the heaven and earth'; दूर करना; to dispel vi.65.2 र्वि र्ता बाधन्ते र्तम ऊर्म्यायाः 'सम्यगपनयन्ति', दबा देना; to squeeze, force in i.81.5 बद्बर्धे रोचना दिवि 'बबन्ध स्थापितवान्'; to push apart vi.29.5 र्वि तु बाबधे रोदसी महित्वा; *Dat. Inf.* बधे i.61.2. **बाध्-इ-र्त** *a.* सताया; oppressed. Forms. I. Ā. : *Pr.* बाधते. *Pf.* बबाधे. *Ao. is.* : *Inj.* बाधिष्ट. *Pp.* बाधित. *Gd.* –बाध्य. *Inf.* बधे. *Cs.* बाधयति. *Ds.* बीभत्सते, बिबाधिषते. *Int.* बाबधे (*3.s.*); बद्बर्धे; *Pt.* बाबधान, बद्बधान.

बाध्-अ *m.* आवेग impulse vi.11.1 अग्ने बाधो मरुतां न प्रयुक्ति 'शत्रूणां बाधकं गणं यजस्व' (Grassmann 'offer to gods, the promoting ones' taking बाधः as *Acc. Pl.* from बाध् and making it qualify the gods).

बाध्-अ *m.* बाधन, पीडन; oppression vi.50.4 यदीमर्भे महति वा हितासो बाधे मरुतो अह्वाम देवान् 'बाधे संग्रामे', ix.70.9 पुरा नो बाधाद् दुरितानि पारय 'बाधनात् पीडनात्'.

बाध्-अक (1) *m.* गिरिमाल; name of a tree KSS. (2) *a.* घातक; destroying diseases Kauś. xlvii.13.

बान्धुक *a.* बन्धुक वृक्ष का; coming from the Bandhuka tree बान्धुको वेध्मः KS. xxi.10.

बार् [= द्वार्] *n.* सूराख; aperture; in नीचीन-बार.

बाभ्रव्-अ *a.* बभ्रुसंबन्धी; belonging or relating to Babhrú. **बाभ्रव्-य** *m.* बभ्रु का अपत्य; a descendant of Babhrú.

बर्हत्-अ *a.* बृहती-साम-संबन्धी; relating to the Bṛhatī Sāman x.85.4 बर्हैतैः सोम रक्षितः 'सप्तभिः सोमपालैः'. **बर्हती** *f.* बृहच्छन्दवती ऋच्; a verse containing the word बृहत् TS. ii.5.7.2 बर्हतीमन्वाह 'बृहच्छन्दवतीम्'.

बार्हद्-गिर्-अ *n.* बृहद्गिरि द्वारा दृष्ट साम; the Sāman seen by Bṛhadgiri TMB. xiii.4.15.

बार्हस्-पत्-य *a.* बृहस्पति-देवताक, बृहस्पति-संबन्धी; having Bṛhaspáti as deity, relating to or descended from Bṛhaspáti TS. v.5.22.1 son of Bṛhspáti.

बाल् interjection imitating the sound of a body being ejected AV. i.3.1.9 बहिर्ष्टे अस्तु बाल् इति = TS. iii.3.10.2 let it come out of you with a splash.

बाल्-अ (1) *m.* बालक; child. (2) *a.* अल्पज्ञ; of immature mind = पाकः.

बालाक्-इ *a.* बलाका का अपत्य; a descendant of Balākā.

बाल्-य *n.* बालपन; childhood; बलभावः; strength.

बाष्किह्-अ *m.* बष्किह की संतान; son of Báṣkiha, patronymic of Śunaskarṇa TMB. xvii.2.6.

बास्त्-ईय *a.* बस्तिवर्ती; residing in bladder; cp. वस्ति.

बार्हव *m.* बाहुः arm ii.38.2 प्र बार्हवा पृथुपाणिः सिसर्ति.

बाहीक [from √वह् or बहिस्] (1) *a.* बाह्यः being outside, external; वाही करने वाला; a ploughman. (2) *m.* एक जाति; name of a tribe.

बाहु-उ [√बाध् or √बंह्] *m.* भुजा; arm iii.29.6 यदी मन्थन्ति बाहुभिः when they rub with their arms. **बाहू** 'धनुष्कोटयौ, कोटीप्रान्तौ'. **बाहु-कुच्-अन** *n.* बाहुसंकोचन; contraction of the arm KS. xx.13 = बाहुकुण्ठता.

बाहु-क्षद् *a.* बाहु द्वारा अपनी रक्षा करने वाला; protecting or covering oneself with arms x.27.6 दर्शन्वत्र शृतपां अनिन्द्रान् बाहुक्षदः शरवे पत्यमानान् (√क्षद् 'to cover, shelter' = बाहुच्छदः) 'बाहुभिर्यजमानान् शकलीकुर्वतः'.

बाहु-च्युत् *a.* बाहु से गिरा; fallen from the arm = **बाहु-च्युत** x.17.12 यस्ते अंशुर्बाहुच्युतः. **बाहु-जूत** *a.* आशुकारी; quick in (using) arms v.58.4 मुष्टिहा बाहुजूतः 'बाहुः प्रेरकः शत्रूणां यस्य सः'.

बाहु-ता *av.* भुजा में; in the arm i.41.2 यं बाहुतेव पिप्रति; viii.101.2 र्ता बाहुता न दंसना रथर्यतः 'भुजाविव'. **बाहु-बलिन्** *a.* बाहुबलयुक्त; having strength of arms TBr. iii.8.23.

बाहु-मन्त् *a.* दृढ-भुजावान्; having strong arms AV. i.7.4. **बाहु-मात्र** *a.* बाहु-भर; as long as an arm KS. xxxvi.16.

बाहु-वीर्य *n.* बाहुशौर्य; prowess of arms AV. v.21.10 र्विगते बाहुवीर्यं.

बाहु-वृक्-र्त *m.* एक नाम; name of one of the descendants of Átri (author of v.71-72) v.44.12 बाहुवृक्तः श्रुतर्वित्.

बाहु-शर्ध्-इन् *a.* भुजा पर गर्व करने वाला; boasting of his arms x.103.3 सोमपा बाहुशर्धी 'शर्धो बलम्, बाह्वोर्बलम्। तद्वान्'.

बाह्य (1) *a.* बहिर्भव; external AV. ii.30.4 यदन्तरं तद् बाह्यम्. (2) *m.* उपनिषादादि; outcast Sat. xxxi.3; बाह्यं स्तनयित्नुं निर्बाधेन KS. v.13.2.

बाह्व्-अङ्क्-अ *m.* भुजाओं का मोड़; the bend of the arms AV. xi.9.12 उरुग्राहैर्बाहुङ्कैः; read ऊरुग्राहैर्बा– 'with leg-grippings and arm-hooks', W. 'broad-gripping'. Cp. उरुग्राह = ऊरुग्राह.

बाह्वृच्-य *n.* बह्वृचों का आम्नाय; the sacred tradition of the Bahvṛcás (Ṛgvedins).

बाह्व्-ओजस् (1) *a.* भुजबलवान्; strong-armed (= fore-legs, said of a horse) i.135.9 इमे ये ते सु वायो बाह्वोजसः. (2) *n.* भुजबल; prowess of arms viii.96.2 बिभेद

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बाह्वोजसा.

बि-दल [= द्विदल] *n.* फटा, टुकड़ा, आधा; split, chip, piece, half. AA. iii.1.2.

बिन्दु [√भिद्; cp. भिन्दु] *m.* बूंद; drop, globule AV. ix.1.21 हिरण्ययो बिन्दुः.

बि-भी-वाँस् [*Pf. Pt.*] डर कर; having feared x.105.3 शश्रमाणो बिभीवान्.

बिबिबाभवन्त् [= वि-विभा-भवन्त्] *a.* विभारहित; divested of lustre MS. i.6.5; M. 'crackling'.

बि-भृजासि [= वि-भुजासि √भुज् 'bend'] वसूनि चायें बिभृजासि जीवन् you will bend the riches to the Āryan MBr. i.1.6.

बि-भ्रू-अत् [*Pr. Pt.* √भृ] *a.* ले जाता हुआ; carrying, bearing i.114.5 हस्ते बिभ्रद् भेषजा.

बिल्-अ [√ब्ल; and not √भिद्] *n.* अन्तरिछद्र; बिल, गुफा; hollow or deep chasm inside, cave i.11.5 त्वं बलस्य गोमतोऽपावरद्रिवो बिलम्, i.32.11 अपां बिलम्.

बिल-धाव्-अन *a.* बिल में घुसने वाला; entering the hole = śiśná 'penis' KS. v.4.8 यं आसां बिलधावनः, TS. vii.4.19.2.

बिल्-म [√भिद्] *m.* तराश, कतरन; chip ii.35.12 दिधिषामि बिल्मैः. **बिल्म-ईन्** *a.* शिरोवेष्टन वाला; having a helmet नमो बिल्मिने च कवचिने च MS. xvii.14, VS. xvi.35.

बिल्-व *mn.* बेल; the wood-apple tree and its fruit.

बिष्कला [—ले *Voc.*] a goddess अव त्वं बिष्कले सृज AV. i.11.3. आबिष्कला ?

बिस *n.* सोर, भिस; root-fibre, lotus-root called भिस AV. v.17.16 नाण्डीकं जायते बिसम् 'bulb' W. **बिस-खा** *a.* बिस खोदने वाला; one who digs the bisa vi.61.2 बिसखा इवारुजत्.

बीज *n.* वीर्य, बीज; semen, seed.

बी-भत्-स् [√बाध्] —से घृणा करना; to be disgusted with TMB. viii.4.5 इन्द्रस्तृतीयसवनाद् बीभत्समानः 'अयोग्यत्वेनापेक्षमाणः'.

बी-भत्-सा *f.* हेयत्वबुद्धि; disgust, repugnance VS. xxx.17.

बीभत्-सु *a.* शर्माल, घृणा करने वाला; coy, demure, feeling disgust i.164.8 सा बीभत्सुः (माता) 'गर्भवन्धनेच्छावती', x.124.8 बीभत्सुर्वी अप वृत्रादतिष्ठन् (सिन्धवः, —सू *f.*).

बीरिट *m.* वृन्द; troop vii.32.2 आ विश्पतीव बीरिट इयाते 'बीरिटे गणे वा'.

बुडिल *m.* एक नाम; name of a sage, the son of Aśvatarāśva ChUp.

बुद्-बुद्-अ [onomatopoetic] *m.* बुलबुला; bubble. **बुद्बुर्द-याशु** *a.* जिसका वीर्यस्राव बुलबुले जैसा बेजान है; whose seminal fluid is momentary or weak, i.e. unfruitful x.155.4 सर्वे बुद्बुर्दयाशवः 'बुद्बुदवद् यातारो व्यापनशीलाश्च'.

बुद्धान्त *m.* जागरण; waking up BṛUp.

बुध् [**भुत्** *ns.*] *f.* जागना; awakening उषसो बुधि at the awakening of the dawn i.137.2.

√**बुध्** जागना; to wake x.35.1 अबुध्रमु त्यं इन्द्रवन्तो अग्नयः 'प्रबुद्धा आसन्', i.29.4 बोधन्तु शूर रातयः let the liberals be watchful; be careful or attentive x.156.5 बोधा स्तोत्रे, i.77.2 स चा बोधाति मनसा यजाति; take note of viii.9.3 एवेत् काण्वस्य बोधतम्; think of anyone while giving something to him vii.21.1 बोधामसि त्वा हर्यश्व यज्ञैः 'बोधयामः'. Forms. I. P. : *Pr.* बोधति; *Sb.* बोधाति; *Inj.* बोधत्; *Ipv.* बोधतु. IV. : *Pr.* बुध्यते; *Op.* बुध्येम; *Ipv.* बुध्यस्व; बुध्यध्वम्; *Pt.* बुध्यमान. *Pf.* बुबुधे; *Sb.* बुबोधस्, बुबोधति; बुबोधथ; *Pt.* बुबुधान. *Ao. root.* Ā. *3 pl.* अबुध्रन्, अबुध्रम्; *Ipv.* बोधि (*2 s.*); *Pt.* बुधान; *a* : *Inj.* बुधन्त; *red.* : अबूबुधत्; *s* : Ā अभुत्सि; अभुत्स्महि, अभुत्सत; *is* : *Sb.* बोधिषत. *Ft.* भोत्स्यति. *Ps. Ao.* अबोधि; *Pp.* बुद्ध. *Gd.* —बुध्य. *Inf.* —बुधे. *Cs.* बोधयति, बोधयते. *Int.* बोबुधीति.

बुध्-आन *a.* जगने वाला; awaking vii.68.9 अग्ने बुधान उषसां सुमन्मा 'बुध्यमानः'.

बुध्-ई [*Loc. Inf.*] जागने पर; on waking up i.137.2 उषसो बुधि.

बुध्-न [Gk. puthmēn] *m.* बुन्न, तली, मूल; bottom, base, bed iii.55.7 अन्वग्रं चरति क्षेति बुध्नः 'मूलभूतः', i.141.3 बुध्नान् महिषस्य 'मूलात् आधानात्'; bed of a river vii.34.16 बुध्ने नदीनाम् (cp. अहिर्बुध्न्यः); AV. xix.56.2 बुध्नस्त्वाग्रे विश्वव्यचा अपस्यत्; here budhná may mean 'god of the nether world', W. 'bond'. Is it ब्रध्नस्त्वाग्रे ? Cp. ब्रध्न; 'यज्ञपुरुषः', basis i.96.6 रायो बुध्नः संगमनो वसूनाम्. **बुध्नवती** *f.* बुध्न शब्दवती ऋक् TS. ii.3.4.3; a verse containing the word बुध्न.

बुध्न्-य [also बुध्न्-ईय] *a.* मूल अथवा तलवर्ती, मूलसंबन्धी, मौलिक; belonging to the bottom, fundamental vii.6.7 बुध्न्या वसूनि 'आन्तरिक्षाणि', iv.55.6 अहिना बुध्न्येन 'नदीतलवर्तिना'.

बुन्द *m.* तीर; arrow viii.77.11 सार्धुबुन्दो हिरण्ययः.

बु-भूर्-षा [√भृ Desid.] *f.* पालनेच्छा; desire to maintain.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बु-भू-ष्-उ [*Desid.* भूतिमिच्छन्] *a.* समृद्धि का इच्छुक; desiring prosperity; sb **बुभूषन्** 'ऐश्वर्यमिच्छन्' TS. iii.2.3.3. **बु-भू-षा** *f.* भूतेरिच्छा, desire for prosperity.

बुल्व [तिरश्चीनः, पराङ्मुखः] *a.* पराङ्मुख; having face turned away or averted ŚBr. xi.3.6.14 बुल्वो भविष्यति 'पराङ्मुखो भविष्यति'.

बुस्-अ [√बृष्] *n.* भाप; vapour x.27.24 आर्विः स्वः कृणुते गूहते बुसम् 'उदकम्' (or thick 'darkness'; Hindi भूसा 'husk' also from √बृष् 'which is rained away by शूर्प).

√**बृंह्** काटना; to erode : मूलं कूलं बृंहति 'उत्पाटयति' Sat. xxvi.8.

बृंह्-अण *a.* वर्धक; increasing.

बृगर्ल *n.* विदल; half, piece, part : अर्धबृगर्लमिव 'अर्धविदलमिव' BṛUp.

बृबद्-उक्थ [√बृब् 'to stammer, shriek'; cp. बर्बर] *m.* इन्द्र का विशेषण; epithet of Índra = for whom praise is shouted viii.32.10 बृबदुक्थं हवामहे 'महदुक्थम्'.

बृब्-उ *m.* एक नाम; name of a man vi.45.31 अधि बृबुः पणीनां मूर्धन्नस्थात् 'बृबुः पणीनां तक्षा'.

बृब्-ऊक [Pali बेबुक prone to gush forth or roar forth] *n.* जल; water x.27.23 द्वा बृबूकं वहतः पुरीषम् 'उदकम्'.

बृसय [*बृषय, Russ. volchv 'sorcerer, sooth-sayer'] *m.* एक नाम; name of a demon-sorcerer i.93.4 अवातिरतं बृसयस्य शेषः 'बृसयति सर्वं वेष्टयतीति बृसयोऽसुरत्वष्टा'.

बृसी *f.* दर्भासन, आसन: seat of darbha, seat.

√**बृह्** बृहत् होना या करना; to be or make big, thick or strong. Forms. VI. P. : *Pr.* बृहति. I. : *Pr.* बृंहति, –ते. *Pf.* बर्बृहे; *Pt.* बबृहाण. *Ao. is.* : *Inj.* बर्हीस् , बर्हीत. *Cs.* बर्हय. *Int. Sb.* बंबृहत् ; *Ipv.* बबृहि. Cp. x.10.10 उप बबृहि वृषभाय बाहुम्.

√**बृह्** तोड़ना, उखाड़ना, फोड़ना; to tear, pluck, cut, root out : प्राबृहत् 'उदधृतवान् जग्राह' ChUp. Cp. KS. xxxiv.15 वपायामुद्बृह्यमाणायाम्.

बृह् *f.* प्रार्थना; prayer, speech; in बृहस्पति.

बृहच्-छन्द्-अस् *a.* बृहती छन्द वाला; having Bṛhatí as metre; बड़ी छान वाली; having a great roof AV. iii.12.3. **बृहच्-छरीर** *a.* भारी-भरकम; having a vast body i.155.6 बृहच्छरीरः (विष्णुः). **बृहच्-छ्रवस्** (1) *a.* तार स्वर वाला; loud-sounding, heard from afar i.54.3 बृहच्छ्रवा रथः. (2) *a.* प्रख्यात; of great fame.

बृहज्-जाल *n.* बड़ा जाल; a large net or snare AV. viii.8.4 बृहज्जालेन संदिताः. **बृहज्-ज्योतिस्** *a.* झिलमिलाता; of great lustre KS. xl.4 बृहज्ज्योतिषं त्वा सादयामि.

बृह्-अन्त् [Pers. बुलंद] (1) *a.* बड़ा, पृथु, विपुल, विशाल, ऊर्ध्व, बहुल (TS. i.2.2.1 आपो बृहतीः), प्रचुर; great, large, massive, high (TS. v.2.2.2 बृहतीं दिक् 'प्रौढा ऊर्ध्वा दिक्'), tall, abundant iii.23.2 अग्ने वि पश्य बृहताभि रायो O Agni look forth towards (us) with ample wealth. **बृहत्** *av.* TS. v.7.2.4 कृणुता बृहन्नमः 'अतिभक्तिपुरःसरम्'. (2) *n.* त्वामिद्धि हवामहे (vi.46.1) इसमें उत्पन्न साम; name of a Sāman; ब्रह्मन् ; the Supreme Being ii.1.16 बृहद् वदेम विदथे सुवीराः we would expound the Brahman at the śāstrārtha, i.e. a meet to discuss Brahman; cp. BṛUp. iii (we would speak aloud, adverbial use). —**ती** *f.* एक छन्द; name of a metre; इष्टका-विशेष; bricks piled up while reciting verses containing the word बृहत्; cp. TS. iv.3.7, v.3.2.4.

बृहत्-क *n.* एक नाम; name of the Sāman connected with the sage Bṛhatka TMB. xii.11.13.

बृहत्-केतु *a.* तीव्र दीप्ति वाला; having a great lustre or brightness (fire) v.8.2 बृहत्केतुं पुरुरूपम् 'प्रभूतप्रज्ञानम्'.

बृहत्-पत्र *n.* अश्वगजादि पौन; a great vehicle, i.e. elephant etc.; opp. to क्षुद्रपशु Khādira. iv.1.15.

बृहत्-पृष्ठ [बृहत्साम पृष्ठस्तोत्रं यस्मिन्नभिजिदादौ] *a.* बृहत्स्तोत्र वाला; having Bṛhatstotra.

बृहत्-सामन् (1) *n.* 'त्वामिद्धि हवामहे' (vi.46.1) इस ऋचा में उत्पन्न साम; name of a sāman. (2) *a.* बृहत् साम वाला; having the Bṛhátsāman for a Sāman. **बृहत्-सुम्न** *a.* अतिदयाल; having great benevolence or kindness iv.53.6 बृहत्सुम्नः प्रसवीता (सविता) 'प्रभूतधनः प्रभूतसुखो वा'.

बृहद्-अनीक *a.* भरे चेहरे-मोहरे वाला; powerful-looking.

बृहद्-अर्की [of high praise] *f.* एक छन्द; name of a metre AV. viii.9.14 अनुष्टुभं बृहदर्कीम्.

बृहद्-उक्थ (1) *a.* प्रौढ स्तुति वाला; loudly praised v.19.3 निष्कग्रीवो बृहदुक्थः (अग्निः) 'बृहत्स्तोत्रः'. (2) *m.* name of a singer x.56.7 स्वां प्रजां बृहदुक्थः. **बृहद्-उक्ष** *a.* भरपूर बरसाने वाला; shedding copiously iii.26.4 बृहदुक्षो मरुतः 'प्रभूतसेक्तृन्'. **बृहद्-उक्षन्** *a.* बड़े बैलों वाला; having great oxen x.69.7 दीर्घतन्तुर्बृहदुक्षार्यमभिः 'प्रभूतरश्मियुक्तः'.

बृहद्-गिरि *a.* विशाल-पर्वत-वासी; dwelling on a high mountain v.57.8 बृहद्गिरयो बृहदुक्षमाणाः.

बृहद्-ग्रावन् *a.* विशाल पत्थर के समान; like a huge stone.

बृहद्-दिव्-अ (1) *a.* उच्चाकाशवासी; dwelling in high

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

heaven v.43.13 धर्णसिं बृहद्दिवो रराणः 'प्रभूतदीप्तिः', x.66.8 बृहद्दिवा अध्वराणामभिश्रियः 'बृहद्दिवाः महातेजस्काः'. (2) —वः *m.* name of a sage x.120.8 इमां ब्रह्म बृहद्दिवो विवक्ति 'एतन्नामा ऋषिः'; name of RV. x.120 : 'प्रौढस्य द्युलोकस्य प्राप्तिहेतुत्वात्'. —**दिवा** *f.* name of a goddess ii.31.4 ईळा भगो बृहद्दिवोर्ति रोदसी (*Pp.* –दिवा) 'बृहद्दिवा । बृहन्महद् दीव्यति द्योतते इति बृहद्दिवः । तादृशो भगः'.

बृहद्-भा-नु *a.* महातेजस्क; shining brightly TS. iv.2.7.2 = बृहद्भाः KS. i.12.

बृहद्-रथ *m.* महारथी; a powerful hero i.36.18 नववास्त्वं बृहद्रथम्. **बृहद्-रथं-तर्-अ** [—रे] the two Sāmans : Bṛhát and Rathaṁtára KS. xviii.11. **बृहद्-रयि** *a.* प्रचुर-धनवान्; having abundant wealth vi.49.4 बृहद्रयिं विश्ववारम् = **बृहद्-रि** i.57.1 बृहते बृहद्रयये. **बृहद्-रव्-अ** = बृहच्छ्रवस्. **बृहद्-रेणु** *a.* गर्दगुब्बार उड़ाने वाला; stirring up cloud of dust vi.18.2 बृहद्रेणुश्च्यवनः, KS. viii.17.

बृहद्-वन्त् *a.* बृहत्सामवान्; one to whom the Bṛhát Sāman is addressed KS. iv.5 इन्द्राय त्वा बृहद्वते, TS. i.4.12. **बृहद्-वय्-अस्** *a.* प्रभूत-शक्तिमान्; very strong or mighty, very vigorous TS. i.5.10.2 अग्निर्बृहद्वयाः 'अपरिमितान्नः'.

बृहन्-नाक = बृहद्दिव; KS. xxxi.2 may be read स्वाहेत्ययं वा अग्निः for स्वाहेतीयम्.

बृहन्-मति *a.* अति बुद्धिमान्; very wise.

बृहस्-पति [बृहस् from बृह् = ब्रह्मणस्-पति] *m.* प्रार्थना का स्वामी; lord of prayer or speech; name of a god.

बृहस्पति-पुरोहित *a.* जिसका पुरोहित बृहस्पति है; having Bṛhaspáti for a Puróhita KS. xxxviii.12. **बृहस्पति-प्र-णुत्-त** *a.* बृहस्पति द्वारा खेदा या भगाया; driven away by Bṛhaspáti AV. viii.8.19. **बृहस्पति-प्र-सू-त** *a.* बृहस्पति द्वारा प्रेरित; enjoined by Bṛhaspáti x.97.15 बृहस्पतिप्रसूतास्ताः (ओषधीः).

बृहस्पति-शिरस् *n.* एक प्रकार का दलिया; a kind of porridge Kauś. xlviii.15.

बृहस्पति-सव्-अ *m.* महविशेष; name of a festival lasting one day (said to confer the rank of a Puróhita on the one observing it). **बृहस्पति-सु-त** *a.* बृहस्पति द्वारा पीसा; pressed out by Bṛhaspáti.

बेक-नाट [*भेक-नाट्-अ] *m.* मेंढक के समान नाचने या कूदने वाला; acting like a frog, timid viii.66.10 इन्द्रो विश्वान् बेकनाटाँ अहर्दृशः 'कुसीदिनो वृद्धिजीविनः', Grassmann 'usurer', but mark अहर्दृशः 'seen or seeing only in the day', (or is it 'भेकनादान्' croaking like frogs ?).

बेकुरा *f.* सर्वत्र व्याप्त; omnipresent TMB. i.3.1 'बिकिर्व्याप्तौ'.

बेर्कुरि *f.* चन्द्रमस्-नामक गंधर्व की भार्या; name of the wife of Candrámas TS. iii.4.7.1.

बैजवापि *m.* बीजवाप का अपत्य; a descendant of Bījavāpa.

बैद-त्रिरात्र्-अ *n.* a particular Soma sacrifice Sat. xvii.7.

बैन्द *m.* जालजीवी; who make a living by catching animals in a net TBr. iii.4.12; cp. सैबिन्द.

बैल्व्-अ *a.* बिल्व-संबन्धी; relating to or coming from the Bilvá tree, made of the Bilvá wood.

बोध्-अ *a.* बोद्धा; knowing, understanding; in जरा-बोध.

बोधय्-इ-तृ *a.* जगाने वाला; awakener i.161.13 श्वानं वस्तो बोधयितारमब्रवीत्.

बोध्-ईन्-मनस् [*बोधित्– based on चिकित्विन्मनस् from चिकित्वित्] *a.* प्रबुद्धमनाः; having a watchful mind viii.93.18 बोधिन्मना ईदस्तु नः वृत्रहा 'यस्य मनः स्तोतॄणामभिमतं जानाति सः', v.75.5 बोधिन्मनसा (अश्विनौ) 'बुध्यमानमनस्कौ'.

बौड्य *n.* पलाशपर्ण; leaves of Palāśa **बौड्य-विहार** *m.* 'पलाशपर्णानां नानादेशेषु स्थापनम्' Sat. xx.3.

बौधी-पुत्र *m.* एक नाम; name of a teacher ŚBr.

ब्रध्-न (1) *a.* पीला-लाल, गरहा; pale red, yellowish, bay x.20.9 ब्रध्न ऋज्र उर्त शोणः, VS. xxiii.5. (2) —**नः** *m.* सूर्याश्व; steed of the sun viii.69.7 उर्ध्वद्ब्रध्नस्य विष्टपम् 'आदित्यस्य स्थानम्'; यज्ञपुरुष (यस्मिन् ब्रह्मभूत आदित्ये बद्धा लोका वर्तन्ते स ब्रध्नः) TS. i.6.3.3 ब्रध्न पिन्वस्व; उन्नत बिन्दु, नोक; point in viii.66.7 शतब्रध्न ईषुः 'hundred-pointed arrow' : √बर्ध्√वर्ध् 'cut'; cp. वर्धकि, वर्धन, बर्धन, ब्रध्न.

ब्रध्न-लोक *m.* सूर्यलोक; the world of the sun.

ब्रह्म-कार्-अ *a.* प्रार्थना करने वाला; praying vi.29.4 नरः ब्रह्मकाराः = **ब्रह्म-कृ-त्** iii.32.2 ब्रह्मकृता मरुतेना गणेन; promoting prayer vii.32.2 इमे हि ते ब्रह्मकृतः (praying). **ब्रह्म-किल्बिष** *n.* ब्राह्मणों के प्रति अपराध, ब्राह्मण का अपराध; offence against the Brahmins, offence committed by a Brahmin x.109.1 तेऽवदन् प्रथमा ब्रह्मकिल्बिषे 'ब्रह्मणः पापे' = AV. v.17.1 'offence against the Brahmin' W.

ब्रह्म-कृ-ति *f.* प्रार्थना करना; offering prayer vii.28.5

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यो अर्चतो ब्रह्मकृतिर्मविष्ठः.

ब्रह्म-गर्वी *f.* ब्राह्मण की गौ; Brahmin's cow AV. v.19.4 ब्रह्मगर्वी पर्च्यमाना.

ब्रह्म-चर्-य [ब्रह्म वेदः तस्य चर्यं चरणमनुष्ठानम्] *n.* ब्रह्मचारी का व्रत, वेदपठन; the state of an unmarried religious student, study of the Veda AV. vii.114.7 अग्निर्वै वरुणं ब्रह्मचर्यमा गच्छत (MS). Agni approached Varuṇa for the position of a religious student. **ब्रह्म-चार्-ईन्** [ब्रह्मचर्येण वेदाभ्यासेन गुरुगृहे वसतीति] *a.* observing chastity AV. xi.7.20. **ब्रह्मचारि-वार्सिन्** *a.* ब्रह्मचारी बन कर रहने वाला; living as a Bramacārin TS. vi.3.10.5.

ब्रह्म-चि-र्ति *f.* वेदि में ब्रह्मा की चिति या ईंटों का रद्दा; Brahmā's layer in the fire-altar. **ब्रह्म-चोद्-अन** *a.* प्रार्थना-प्रेरक; urging Brahman vi.53.8 यो ब्रह्मचोदनीमाराम्.

ब्रह्म-ज-ज्ञ्-अ [ब्रह्मणो जातः ज्ञानी च] *a.* ब्राह्मण से उत्पन्न एवं ज्ञानी; born of a Brahmin and wise Kaṭha. **ब्रह्म-जार्या** *f.* ब्राह्मण-पत्नी; wife of a Brahmin x.109.3 ब्रह्मजार्येयम्. **ब्रह्म-जुष्-ट** *a.* ब्राह्मण द्वारा उपभुक्त; enjoyed by a Brahmin AV. ii.36.2 सोमजुष्टं ब्रह्मजुष्टम्. **ब्रह्म-जू-त** *a.* प्रार्थना-प्रेरित; incited by prayer or devotion iii.34.1 ब्रह्मजूतस्तन्वा वावृधानः.

ब्रह्म-र्ज्य [√ज्या] *a.* ब्राह्मणों को सताने वाला; oppressing the Brahmins AV. v.19.12 तद्वै ब्रह्मज्य 'O Brahmin-scather', GBr.i.9 ब्रह्मज्यानां क्षितये 'ब्राह्मणनाशकानां विनाशाय'. **ब्रह्म-ज्यान** *n.* ब्राह्मणकी क्षति अथवा मानहानि; insult to a Brahmin. **ब्रह्म-ज्येय** *n.* ब्राह्मणों को सताना; oppression of the Brahmins AV. xii.4.11 ब्रह्मज्येयं तदब्रुवन्; cp. जिनतो ब्राह्मणम् AV. xii.5.5. **ब्रह्म-ज्येष्ठ** *a.* जिनका ज्येष्ठ ब्राह्मण है; having a Brahmin as first or chief AV. xix.22.21 ब्रह्मज्येष्ठा संभृता वीर्याणि 'with Brahmin as chief'.

ब्रह्मणस्-पति = बृहस्पति x.164.4 यद् इन्द्र ब्रह्मणस्पते अभिद्रोहं चरामसि If, O Indra, O Brahmaṇaspati, we commit an offence.

√**ब्रह्मण्य्** प्रार्थना करना; to pray iv.24.2 ब्रह्मण्यंत मर्त्यांय.

ब्रह्मण्-र्य *a.* ब्रह्मसंबन्धी, ब्राह्मण-संबन्धी; related to Brahman or Brahmins, i.e. sacred knowledge.

ब्रह्मण्या *f.* भक्ति; devotion viii.6.33 उत ब्रह्मण्या वयम्.

ब्रह्मण्-वन्त् *a.* भक्त; devout AV. viii.10.25 ब्रह्मण्वत्येहि, KS. xxvii.8 उभये हि वै ब्रह्मण्वन्तः स्मः. **ब्रह्मण्-वत्** *av.* ब्राह्मण की तरह; like Brahmā or a Brahmin; मन्त्रों वाला; accompanied by verses : ब्रह्मण्वान् यज्ञः TBr. iii.12.2.

ब्रह्म-तेजस् *a.* प्रार्थना या भक्ति के बल वाला; having the glory or power of prayer AV. x.5.21 यज्ञसंशितो ब्रह्मतेजाः 'Brahman-brightened' W.

ब्रह्म-त्व *n.* ब्रह्मा का कर्म अथवा पद; the duties or office of Brahmā, i.e. the chief priest.

ब्रह्म-दत्त (1) *a.* ब्रह्मा द्वारा प्रदत्त; given by the chief priest. (2) **—त्तः** *m.* a name. **ब्रह्म-द्विष्** *a.* प्रार्थना का शत्रु; hating the prayer or sacred knowledge x.125.6 ब्रह्मद्विषे शरवे हन्तवा उ for the arrow to strike the hater of prayer, iii.30.17 ब्रह्मद्विषे तपुषिं हेतिमस्य, 'Brahmin-hater' W. on AV. iv.30.5.

ब्रह्-मन् [√बृह् 'make big', 'what makes great'] *n.* गीत, स्तोत्र, प्रार्थना; song of praise, prayer i.3.5 उप ब्रह्माणि वाघतः come to the prayers of the worshipper, i.24.11 ब्रह्मणा वन्दमानः 'स्तोत्रेण', i.10.4 ब्रह्म च नो वसो सचेन्द्र यज्ञं च वर्धय 'अन्नम्'; शौर्य-गीत, शौर्य-कृत्य; song of heroism, heroic act i.152.7 अस्माकं ब्रह्म पृतनासु सह्याः 'परिवृढं कर्म', viii.3.9 तद् ब्रह्म पूर्वचित्तये 'परिवृढमन्नम्'; वेद; sacred song or knowledge ABr. xxvi.3 वाग् वै ब्रह्म, 'ब्रह्म वेदः'; the underlying idea is 'what makes big'.

ब्रह्-मन् [old Pers. brazman 'holy'; Gk. Braxmānes Ln. bragmani; Russ. rachmánnyj; Ukrain. rachmányn 'beggar' etc.] *m.* कवि, स्तोता, पुरोहित, ब्राह्मण; poet, singer, priest, Brahmin, who recites holy text at the sacrifice i.10.1 ब्रह्माणस्त्वा उद्वंशमिव येमिरे 'ब्रह्मप्रभृतयो ब्राह्मणाः', i.e. those who execute the sacred rites, say prayers and press Soma, i.80.1 सोमं इन् मंद ब्रह्मा चकार वर्धनम् : God as Brahman ii.1.3 त्वं ब्रह्मा रयिविद् ब्रह्मणस्पते: a Brahmin x.85.34 सूर्यां यो ब्रह्मा विद्यात्. Note ब्रह्मण्यन्त 'praying'.

ब्रह्म-नुत्-त *a.* ब्रह्मज्ञान द्वारा अपद्रुत; driven away or scared by sacred text, sacred knowledge or spell AV. x.1.13 दुर्भूतं ब्रह्मनुत्तमपायति.

ब्रह्म-पति = ब्रह्मणस्पति. **ब्रह्म-पुत्र** *m.* पुरोहित का पुत्र; the son of a priest or a Brahmin ii.43.2 ब्रह्मपुत्र इव सवनेषु शंससि. **ब्रह्म-पुरोगव** *a.* ब्रह्मा अथवा ब्राह्मण से पुरोगत; preceded by Brahmā or a Brahmin. **ब्रह्म-पुरोहित** *a.* जिसका पुरोहित ब्राह्मण है; having a Brahmin for a priest.

ब्रह्म-पू-त *a.* प्रार्थना द्वारा पूत; purified by prayer AV. xiii.1.36 उन्त्वा यज्ञा ब्रह्मपूता वहन्ति. **ब्रह्म-प्र-मृ-त** *a.* ब्रह्मा

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

द्वारा प्रेरित; impelled by Brahmā. **ब्रह्म-प्रीं** *a.* प्रार्थना का प्रेमी; delighting in prayer i.83.2 देवयुं ब्रह्मप्रियं जोषयन्ते.

ब्रह्म-बन्धव्-अ *a.* नाम्ना ब्राह्मण: a Brahmin by name. **ब्रह्म-बन्धु** [ब्राह्मणान् बन्धून् व्यादिशति न स्वयं ब्राह्मणवृत्तः] *a.* दुर्ब्राह्मण; a base Brahmin. **ब्रह्म-बलं** *n.* ब्राह्मण-शक्ति; a Brahmin's power.

ब्रह्म-भार्ग *m.* ब्राह्मण अथवा ब्रह्मा का भाग; the share of a Brahmin or the chief priest AV. xiv.2.42. **ब्रह्म-मुख** *a.* जिनका मुखिया ब्राह्मण है; preceded by the priest or a chief Brahmin TS. v.2.7.1 ब्रह्ममुखाः प्रजाः. **ब्रह्म-मेध्-अ** *m.* ब्रह्मज्ञाता आहिताग्नि का दाह; burning of the dead who had seen Brahman.

ब्रह्म-यज्ञ *m.* स्वाध्याय, वेदपाठ; recitation or study of the Veda and other sacred texts. **ब्रह्म-यशस्-ईन्** *a.* ब्रह्मवर्चोजन्य-कीर्तिमान्; famous, glorious on account of divine glory. **ब्रह्म-यातु** *n.* ब्राह्मण का जादू; the magic of a Brahmin KS. xxxvii.14. **ब्रह्म-युज्** *a.* प्रार्थना द्वारा जोड़ा; yoked by prayer iii.35.4 ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा युनज्मि. **ब्रह्म-योग्-अ** *m.* प्रार्थना अथवा भक्ति का प्रयोग; employment of prayer or devotion AV. x.5.1 जिष्णवे योगाय ब्रह्मयोगैर्वो युनज्मि 'with Brahman-junctions'.

ब्रह्म-राजन्-य *m.* ब्राह्मण और क्षत्रिय; Brahmin and Kṣatriya AV. xix.32.8 ब्रह्मराजन्याभ्यां शूद्राय चार्याय च.

ब्रह्म-लोक्-अ *m.* ब्रह्मा का लोक; the world or heaven of Brahmā, i.e. the Supreme Being.

ब्रह्म-वन्त् *a.* जिसका वेद पर अधिकार है; one fully versed in the Veda.

ब्रह्म-वद्-य *a.* मन्त्र द्वारा जप्य; to be propitiated with a spell MBr. ii.7.1 = **ब्रह्म-वाद्य** JUB. iii.2.3.2 वैयः पुरा ब्रह्मवाद्यं वदति. **ब्रह्म-वन्-इ** *a.* ब्राह्मणों के प्रति समीचीन; well-disposed to Brahmins KS. ii.12 ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनिं देववनिम्. **ब्रह्म-वर्चस्-अ** [ब्रह्मणो वर्चः] *n.* ब्राह्म तेज, वेद-वेदाङ्गजनित कीर्ति; divine glory or splendour, pre-eminence in holiness or sacred knowledge VS. xx.3. **ब्रह्म-वर्चसि-तर** *a.* अधिक ब्रह्मवर्चस्वी; possessing greater divine glory TS. v.3.3.5. **ब्रह्म-वर्चस्-ईन्** *a.* ब्रह्मवर्चस् वाला; possessing Brahmavarcas AV. xv.10.8, तद् ध्येवं ब्राह्मणेनेष्टव्यं यद् ब्रह्मवर्चसी स्यात् for that is to be aimed at by the Brahmin that he should be pious (ŚBr.). **ब्रह्मवर्चस-काम** *a.* ब्रह्मवर्चस् का इच्छुक; desirous of divine glory KS. xi.5. **ब्रह्म-वर्चस्-य** *n.* ब्रह्मवर्चस् ; divine glory KS. xxi.11.

ब्रह्म-वाद्-ईन् *a.* वेदवक्ता, वेदार्थ-चिन्तक; discussing sacred texts AV. xi.3.26. **ब्रह्म-वाद्-य** *n.* विदथ, वैदिक शास्त्रार्थ; rivalry in sacred knowledge or discussion thereon TS. ii.5.8.3 ब्रह्मवाद्यमवदेताम्.

ब्रह्म-वाह्-अस् *a.* जिसके प्रति प्रार्थना की जाती है; to whom prayers are offered vi.21.6 अर्चामसि वीर ब्रह्मवाहः 'मन्त्रैर्वहनीय'.

ब्रह्म-विद् *a.* ब्रह्म या वेद का ज्ञाता; one who knows Brāhman or the Veda AV. x.2.32. **ब्रह्म-विद्या** *f.* ब्रह्मविषयक ज्ञान, वेद का ज्ञान; knowledge of Brahman, knowledge of the Veda : ब्रह्म परमात्मा तद् यया वेद्यते सा. **ब्रह्म-वृद्-ध** *a.* प्रार्थना या भक्ति द्वारा वृद्ध, ज्ञान-वृद्ध; increased by prayer or devotion AV. xiii.1.49 अग्नीं ब्रह्मवृद्धौ.

ब्रह्म-शुम्भ्-इत *a.* ब्रह्मपूत; purified by prayer or devotion AV. iv.24.4 शुक्रः पवते ब्रह्मशुम्भितः.

ब्रह्म-सं-शि-त *a.* प्रार्थना द्वारा तेजित; sharpened by prayer vi.75.16 शरव्ये ब्रह्मसंशिते = TS. iv.6 4.4. **ब्रह्म-सं-स्थ्-अ** *a.* प्रणवनिष्ठ; engrossed in Om or God.

ब्रह्म-सव्-अ *m.* प्रार्थना का रस; effusion of prayer ix.67.24 ब्रह्मसवैः पुनीहि नः 'ब्राह्मणकर्तृकसोमाभिषवैः' : अभिषेकयुक्तो यागः सवः । स च द्विविधः । वरुणसवो ब्रह्मसवश्च । राजकर्तृकं राजसूयं वरुणसवः । चित्योऽग्निस्तु ब्राह्मैणरप्यनुष्ठेयत्वाद् ब्रह्मसवः. **ब्रह्म-सामं** [—**सामम्** or —**सामन्** ; माध्यंदिने सवने ब्रह्माणं ब्राह्मणाच्छंसिनं वाभिलक्ष्य गेयं साम or यामृचं ब्रह्मा शंसति तस्यामृच्युद्गात्रा गातव्यं साम] *n.* एक साम; name of a Sāman sung to the Brahmā or Brāhmaṇāchaṁsin : ब्रह्मणः पृष्ठस्तोत्रनिर्वर्तकं साम TMB. xiv.10.4, KS. xxxiii.2 ब्रह्मसामं बृहद् भवति तन्मध्यतो दधाति.

ब्रह्म-हत्-या *f.* ब्राह्मण की हत्या; murder of a Brahmin. **ब्रह्म-हन्** *a.* ब्राह्मणघाती; Brahmin slaying; गर्भपरित्याग-कर्ता; one discarding a new-born babe TS. vi.5.10 तस्माद् गर्भेणाविज्ञातेन ब्रह्महा 'गर्भेणोत्पन्नं ब्रह्म जहातीति'.

ब्रह्माद्य [ब्राह्मणेनात्तुं योग्यं, पवित्रम्] *a.* ब्राह्मणार्ह, पवित्र; sanctified, pure, clean, to be taken by a Brahmin.

ब्रह्मि-श्रव्-अस् *n.* ब्रह्मविषयक वाक्यश्रवण; listening to a discourse on Brahman TAr.

ब्रह्म्-इष्ठ *a.* ब्राह्मणों में श्रेष्ठ; the best of the Brahmins नमोऽस्तु ब्रह्मिष्ठाय (ŚBr.) adoration to the greatest Brāhmin; श्रेष्ठ विद्वान् ; most learned त्वं स्विन्नो ब्रह्मिष्ठोऽसि (ŚBr.) art thou, pray, the most learned of us ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ब्रह्मी *f.* भक्त; devout, holy ix.33.5 ब्रह्मीरनूषत 'ब्राह्मणप्रेरिताः'. **ब्रह्म्-ईयांस्** *a.* ज्ञान में अधिक; more devout or versed in sacred knowledge TS. ii.5.8.3 यतरो नौ ब्रह्मीयान्, cp. TMB. xiv.6.6.

ब्रह्मेद्ध [ब्रह्म + इ] *a.* प्रार्थना द्वारा संधुक्षित; kindled with devotion AV. xiii.1.51.

ब्रह्मोज्झ्-अ (1) *a.* वेदत्यागी; one who neglects his studies. (2) —**म्** *n.* वेद का त्याग; abandonment of the Veda Sat. xxvi.6.

ब्रह्मोद्य [ब्राह्मणयोरुक्तिप्रत्युक्तिरूपेण संवादः] *n.* ब्रह्मवदन, प्रश्न-प्रतिप्रश्नात्मक ब्रह्मवदन; investigation into Brahman, discussion of theological problems TS. vii.4.18.

ब्रह्मौदनं *m.* ऋत्विजों के लिये पकाया भात; boiled rice for the (Brahmin) ṛtviks AV. xi.1.20 अक्षितो ब्रह्मौदनः.

ब्राह्म्-अ *a.* ब्रह्म-संबन्धी, पवित्र; relating to Brahmā or a Brahmin, holy, sacred.

ब्राह्मण्-अ *m.* पुजारी, पुरोहित, ब्राह्मण; priest, a Brahmin. (1) [ब्रह्मण इदं ब्रह्मवर्चसम्] *n.* ब्रह्मवर्चस्, ब्राह्मण्य, ब्रह्मतेज; divine glory or splendour; ब्राह्मणवर्ग; the Brahmins collectively Sat. iii.4; one knowing Brahman ChUp. iv.1.7. (2) *n.* अनुष्ठेयार्थ-प्रतिपादक वेदभाग; works primarily dealing with the sacrificial aspect of the Veda : eightfold—इतिहासः, पुराणम्, विद्याः, उपनिषदः, श्लोकाः, सूत्राणि, व्याख्यानानि, अनुव्याख्यानानि इति BṛUp.

ब्राह्मण-जातं *m.* ब्राह्मण जाति; the Brahmanical caste. **ब्राह्मणता** *f.* ब्राह्मणत्व, ईश्वरो हास्माद् द्वितीयो वा तृतीयो वा ब्राह्मणतामभ्युपेतोः (ABr.) the second or third (in descent) from him can obtain Brahmanhood.

ब्राह्मण-यज्ञ *m.* ब्राह्मणार्थ याग; sacrifice intended for Brahmins. **ब्राह्मण-वन्त्** *a.* ब्राह्मण वाला; possessed of a Brāhmaṇa. **ब्राह्मण-वत्** *a.* ब्राह्मणानुसार; in accordance with a Brāhmaṇa. **ब्राह्मण-वर्चस्-अ** *n.* ब्राह्मतेज; the dignity of a Brahmin.

ब्राह्मणस्पत्-य *a.* ब्रह्मणस्पति-देवताक; having Brahmaṇaspati as a deity MS. ii.2.3, TMB. xvi.5.7.

ब्राह्मणाच्-छंसिन् [ब्राह्मणे विहितानि शस्त्राणि उपचाराद् ब्राह्मणानि तानि शंसतीति; cp. दक्षिणात्-सद्] *m.* ब्राह्मणगत शस्त्रों को बोलने वाला ऋत्विज्; ब्रह्मा के पीछे बोलने वाला; reciting the Brahmanic śastras, or a priest who assists the Brahmā or chief priest at a Soma sacrifice. —**च्छंस्-ईय** *n.* ब्राह्मणाच्छंसिन् का कर्म-कलाप अथवा पद; the duties or office of Brāhmaṇācchaṁsin. For ब्राह्मणाच्छंस्य cp. KS. xxi.12.

ब्राह्मणायनं *m.* ब्रह्मबन्धु, जातिमात्रोपजीवी; a mere descendant of a Brahmin, Brahmin by name only JUB. i.18.2.5.

ब्राह्मण्य (1) *a.* ब्राह्मणयोग्य; fit for a Brahmin. (2) —**म्** *n.* ब्राह्मण-भाव; the state of being a Brahmin.

ब्राह्म्-इ *m.* ब्रह्मा का पुत्र; son of Brahmā VS. xxxi.20 नमो रुचाय ब्राह्मये (or 'holy'; cp. रुचं ब्राह्मम्).

ब्राह्मौदन्-ईक *a.* ब्रह्मोदन-संबन्धी कृत्य; the rite connected with ब्रह्मौदनं.

ब्रुव्-अ *a.* बोलने या कहने वाला; saying.

√**ब्रू** बोलना, कहना; to speak, say, call यदि त्वैतत् पुनर्ब्रवतस्त्वं ब्रूतात् (ŚBr.) if the two shall say that to thee again, do thou say, इन्द्रो ब्राह्मणो ब्रुवाणः (TBr.) Indra calling himself a Brahmin, गौतम-ब्रुवाण thou who callest thyself Gautama (ŚBr.). अधि √ब्रू to ask for i.84.17 कस्तोकाय क ईभायोत राये ऽधि ब्रवत्तन्वे को जनाय 'पुत्रं रक्षेत्येवं वचनम्'. अनु √ब्रू to speak for i.35.11 रक्षा च नो अधि च ब्रूहि देव. अव √ब्रू to speak with contempt; cp. अवब्रवं. उप √ब्रू to call or invoke i.188.8 तां वः सर्वा उपब्रुवे. प्र √ब्रू to proclaim, pronounce, declare x.79.4 तद् वामृतं प्र ब्रवीमि; to praise v.30.3 प्र नु वयं या ते कृतानीन्द्र ब्रवाम; to speak forth, reveal ix.97.7 प्र काव्यमुशनेव ब्रुवाणः, to speak with approval or praise i.161.12 यः प्राब्रवीत् प्रो तस्मा अब्रवीतन. प्रति √ब्रू to speak in reply iv.3.8 प्रति ब्रवोऽदितये (पृच्छ्यमानः). वि √ब्रू to declare, reveal i.145.5 व्यब्रवीद् वयुना मर्त्येभ्यः; to dispute vi.25.4 तोके वा गोषु तनये वि क्रन्दसी उर्वीरासु ब्रवैते 'विवदेते'. सम् √ब्रू to confer i.37.13 यद्ध यान्ति मरुतः सं ह ब्रुवते. Forms. II. : *Pr.* ब्रवीमि, ब्रवीषि, ब्रवीति; ब्रूमस्, ब्रुवन्ति; Ā. ब्रुवे, ब्रूषे, ब्रूते and ब्रुवे; ब्रुवाते; ब्रुवते; *Sb.* ब्रवाणि and ब्रवा; ब्रवसि and ब्रवस्, ब्रवत्; ब्रवाम, ब्रवाथ, ब्रवन्; Ā. ब्रवावहै, ब्रवैते; ब्रवामहै; *Op.* ब्रूयात्; ब्रूयातम्; Ā. ब्रुवीत; ब्रुवीमहि; *Ipv.* ब्रूहि and ब्रूतात्, ब्रवीतु; ब्रूतम्; ब्रूत and ब्रवीतन, ब्रुवन्तु; *Pt.* ब्रुवन्त; ब्रुवाण. *Ipf.* अब्रवम्, अब्रवीस्, अब्रवीत्; अब्रूताम्; अब्रवीत, अब्रुवन्.

ब्रेशी [= भ्रेशी 'पतन्त्य आपः'] *f.* अमृतमय जल; heavenly waters. Cp. कुकूर्नन, भर्न्दना, मर्दिन्तमा and मधुमत्तमा.

ब्ली-र्न *a.* पिसा; crushed.

ब्लेर्क [ब्लेर्क] *m.* फंदा; noose ब्लेर्कोऽसि निर्ऋत्याः पाशः KS. xxxvii.13 = ब्लेर्क MS. iii.6.10 = Kauś. वेष्ट = ĀpŚS. मेष्क.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भ

भंसस् *n.* योनि; privy parts or pudenda x.163.4 यक्ष्मं श्रोणिभ्यां भासदाद् भंससो वि बृहामि ते 'भसत् कटिप्रदेशः। तत्संबन्धात भंससः भासमानात् पायोः'. Cp. पुत and भंसत्.

भक्-र्त (1) बंटा, हिस्से में आया; distributed, assigned. (2) **—म्** *n.* भात; rice. Cp. द्युभक्त 'divine wealth' in vii.40.2 मित्रस्तन्नो वरुणो रोदसी च द्युभक्तमिन्द्रो अर्यमा ददातु let Mitra, Varuṇa, Rodasī, Indra and Aryaman give us this divine wealth. **भक्त-यातन** *n.* भात रांधना; cooking rice Kauś. xxi.5. **भक्तापचय** *m.* अन्न का ह्रास; scarcity of food. **भक्-र्ति** *f.* बांट viii.27.11 वार्मस्य भर्क्तये 'संभजनाय, लाभाय', भाग, संभजन, लाभ, स्थान; distribution, partition, division, acquisition, place तेषामेषा भक्तिः 'स्थानम्' TMB. xx.15.2. **भक्ति-र्वन्** *a.* भाग वाला, भाग लेने वाला; partaking of KS. v.4 तस्यास्ते भक्तिवानो भूयास्म = **भक्ति-र्वांस्** AV. vi.79.2 तस्य ते भक्तिर्वांसः स्याम.

भक्-त्वाय [*Gd.* √भज्] पाकर, भाग लेकर; having attained.

√भक्ष् खाना; to eat. Forms. : *Ao. red* : अबभक्षत; *Cs.* भक्षयति, भक्षयते. *Ps.* भक्ष्यते.

भक्ष्-अ *m.* भोज्य, सोमपीथ vi.28.5 सोमस्य भक्षः; eating or drinking AA. i.2.4 निगृह्य भक्षमवरोहेत्; food नालमाहुत्या आस नालं भक्षाय (ŚBr.) he was not suitable for sacrifice nor, suitable for food; cp. धनभक्ष where भक्ष means 'longing for'. **भक्षे-कृ-त** *a.* भोगा, खाया; enjoyed TS. iii.2.5.7 पितृभिर्भक्षे कृतस्य. **भक्ष्-अण** *a.* भक्षण-साधन; means of eating and drinking i.110.3 चमसर्ममुरस्य भक्षणम् 'सोमपानसाधनम्'. **भक्ष्-इ-र्वन्** *a.* भक्षयिता, उपभोक्ता; eating, enjoying TBr. iii.7.5 भक्षिवानः = AV. vi.79.3 **भक्तिर्वांसः** (correct भक्तिर्वन्तः) KS., MS. भक्तिवानः.

भंग्-अ [√भज्] (1) *a.* विभक्ता; dispenser, epithet of the gods, assigning, granting riches ii.11.21 मंति धग् भंगो नः (Índra), i.144.3 आर्दी भंगो न हव्यः (Agní), vii.15.12 देवश्च सविता भंगः. (2) *m.* अदितिपुत्र; name of a god, who is the son of Áditi vii.41.2 भंगमुग्रं हुवेम वयं पुत्रमदितेः, i.123.5 भंगस्य स्वसा, TBr. i.6.10 भगस्य वीप्सन्ते; cp. भगदत्त = Bagdād in Pers. (3) *m.* भाग [Aw. bāga] देवप्रदत्त धन, सौभाग्य, सौख्य एवं आशीष; wealth given by the gods, possession, prosperity, good fortune, benediction, good luck iii.54.21 भंगो मे अग्ने सख्ये न मृध्याः may my good fortune, O Agni, not relax in thy friendship, ix.109.13 कर्विर्भगाय, KŚS. v.10.17 पतिकामा भगकामा वा 'सौख्यकामाः; सौभाग्य personified x.151.1 श्रद्धां भगस्य मूर्धनि 'भजनीयस्य धनस्य'. Mark x.70.6 आ वां देवास उशती उशन्त उर्वी सीदन्तु सुभगे उपस्थे 'where सुभगे means the 'lucky one', but which in later literature comes to mean having beautiful female organ : भग = vulva.

भंग्-त्-ति [√दा] *f.* सौभाग्य का दान; gift of fortune ix.65.17 वहा भगत्तिमूतये 'भजनीयं धनदानम्'.

भग-भक्-त *a.* धनिक; endowed with fortune or prosperity i.24.5 भगभक्तस्य ते 'धनेन संयुक्तस्य'.

भग्-वन्त् *a.* धनिक, भाग्यशाली; possessing fortune, fortunate, prosperous vii.41.5 भग एव भगवाँ अस्तु देवाः 'धनवान्'. *Voc.* भगवः TS. iv.5.10.5 AV. xix.34.8 **भगवद्-दश** *a.* भगवत्सम; like one having fortune ChUp.

भर्गि-तम *a.* अतिशयेन भाग्यवान्; very fortunate. **भग्-ईन्** *a.* सुभग, भाग्यशाली, धनिक; fortunate, rich KS. viii.1, MS. i.6.9 यः कामयेत भर्गी स्यामिति, AV. vi.129.1.

भंगेऽवित *a.* धन में मस्त; satisfied with fortune or prosperity x.106.8 भंगेऽविता तुर्फरी 'भगो धनं तद्विषयरक्षणयुक्तौ' (Aśvins).

भंगोस् [= भंगवः] *Voc.* भगवन्; respected sir; so भोः = *भवः.

भङ्ग्-अ [= ध्वंस] *m.* तोड़, टूट, टूटे खण्ड; breaking, splitting, broken or split up parts ix.61.13 गोभिर्भङ्गं परिष्कृतम् 'शत्रूणां भञ्जकम्'; in Cl. Skt. भङ्ग, भांग; hemp. **भङ्ग्-उर** *a.* भङ्गोन्मुख; apt to break. **भङ्गुरावन्त्** *n.* टेढ़ा, मक्कार; crooked, crafty vii.104.7 हतं द्रुहो रक्षसो भङ्गुरावतः 'भञ्जनकर्मवतः'. **भङ्ग्-य** *a.* भञ्जनीय; prone to destruction Sat. viii.3. **भङ्ग्य-श्रव्-अस्** *n.* भङ्गीयुक्त गीत, श्रोत्रसुखद गीत; harmonious music.

√भज् बांटना, देना; to apportion iv.54.1 वि यो रत्ना भजति मानवेभ्यः; हिस्सा लेना; to participate in or partake of x.15.3 बर्हिषदो ये स्वधया सुतस्य भजन्त पित्वः; पाना; to obtain i.68.4 भजन्त विश्वे देवत्वम्; खाना; to

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

eat x.94.8 अंशोः पीयूषं प्रथमस्य भेजिरे, TS. v.6.1.4 मन्ये भेजानो अमृतस्य 'अमृतं सेवितवानस्मीति तर्कये'; पहुंचना; to reach v.44.12 यदीं गणं भजते; रास्ते पर पड़ना; to be on the way vii.18.16 भेजे पथो वर्तनिं पत्यमानः; रखना; to put anyone मा सुचरिते भज 'स्थापय', x.9.2 तस्य भाजयतेह नः. Note भक्त्वाय 'having attained', वि √भज् : त्रेधा तण्डुलान् विभजेत 'खण्डयेत' TS. ii.5.5.2. आ √भज् to cause to share, to share in Soma iii.35.9 याँअभिजो मरुत इन्द्र सोमे the Maruts whom thou, O Indra, didst offer a share in Soma. Forms. I. : *Pr.* भजति, –ते. II. P. : *Pr.* भक्षि (= *Ipv.*). *Pf. 2. s.* बभक्थ; *3. s.* बभाज; Ā. भेजे; भेजति; भेजिरे; *Pt.* भेजान. *Ao. red* : अबीभजुर्; *s* : अभाक् and अभाक्षीत्; Ā. अभक्षि, अभक्त; *Sb.* भक्षत; *Inj.* भाक् (*2. 3. s.*); *Op.* भक्षीय, भक्षीत; भक्षीमहि; *Prc.* भक्षीष्ट. *Ft.* भक्ष्यति, –ते. *Ps.* भज्यते; *Pp.* भक्त. *Gd.* भक्त्वा, भक्त्वाय, –भज्य. *Cs.* भाजयति. *Ps.* भाज्यते.

भर्जे-रथ *m.* एक नाम; name of a king x.60.2 भर्जेरथस्य सत्पतिम्.

√भञ्ज् [*bhrang, Goth. brik-an, supported by Skt. bhṛṅga, 'bee' breaker of buds', 'violator'] तोड़ना; to break AV. x.3.13 वृक्षान् भनक्त्योजसा. **भञ्जती** *a.* तोड़ती हुई; breaking x.103.8 देवसेनानामभिभञ्जतीनाम्. Forms. VII. P. : *Pr.* भनक्ति; *Ipv.* भङ्धि, भनक्तु; *Pt.* भञ्जन्त. *Ipf.* अभनस् (for अभनक्). *Pf.* बभञ्ज. *Ps.* भज्यते.

भद्-र [√भन्द्] *a.* भ्राजस्वी; shining i.115.2 वितन्वते प्रति भद्राय भद्रम् 'कल्याणं सूर्यं प्रति'; रुचिर; pleasing, beautiful x.32.3 भद्रो वहतुः परिष्कृतः 'भजनीयः'; शक्त, साधक; efficient, good i.67.2 क्रतुर्न भद्रः 'भजनीयः कल्याणो वा'; कल्याणकर; auspicious, fortunate, bringing good luck x.14.12 असुं भद्रम् 'समीचीनं प्राणम्', AV. vii.8.1 भद्रादधि श्रेयः प्रेहि go from good to better. (2) —**म्** *n.* कल्याण; सौभाग्य; welfare, good luck, fortune TS. iv.7.3.1 भद्रं च मे. —**द्रम्** *av.* x.37.6 भद्रं जीवन्तः 'living happily'.

भद्र-कृ-त् *a.* कल्याणकारी, समृद्धिकारक; bestowing blessings viii.14.11 स्तोतॄणामुत भद्रकृत्. Cp. भद्राकरोति 'shaves, beautifies' in Cl. Skt.

भद्र-जानि *a.* सुन्दर पत्नी वाला; having a beautiful wife v.61.4 मर्यासो भद्रजानयः.

भद्र-तस् *av.* सौभाग्य से; fortunately AV. xviii.4.50.

भद्र-पार्प (1) *n.* भला और बुरा; good and evil AV. xii.1.48 भद्रपार्पस्य निर्धनं तितिर्क्षुः. (2) *a.* भद्रपापाः 'the good and the bad'.

भद्र-वती *f.* भद्र-लक्षणयुक्त-शरीरोपेता, पुंश्चली; a woman having good marks on her body (TBr. iii.4.15), a wanton woman. **भद्र-वाच्** *a.* क्षेमभाषी; speaking auspiciously vi.28.6 भद्रं गृहं कृणुथ भद्रवाचः 'कल्याणन्युपेताः'. **भद्र-वाच्-य** *n.* साधुवाद; congratulations VS. xxi.61 भद्रवाच्याय प्रेषितः. **भद्र-वाद्-ईन्** *a.* मङ्गलवादी; uttering auspicious notes (said of a bird) ii.42.2 सुमङ्गलो भद्रवादी वदेह.

भद्र-व्रात *m.* अच्छे सार्थ वाला; forming a happy assemblage x.47.5 भद्रव्रातं विप्रवीरं स्वर्षाम् 'भद्रगणं कल्याणसेवकैः परिवृतम्'.

भद्र-शोच्-इ [*Voc.*] कल्याणदीप्ते; shining beautifully v.4.7 पावक भद्रशोचे. **भद्र-श्रु-त्** *a.* अच्छी बातें सुनने वाला; listening to or learning good things AV. xvi.2.4.

भद्र-सेन *m.* एक नाम; name of a man with the patronymic, Ājātaśatrava ŚBr. **भद्र-हस्त** *a.* शुभ-हस्त; of lucky hand i.109.4 अश्विना भद्रहस्ता सुपाणी.

भद्रा-स्वप्न *m.* अच्छा स्वप्न; a good dream. **भद्राह** [अहन्] *m.* शुभ दिन; auspicious day AV. vi.128.1 भद्राहमस्मै प्रायच्छन्.

√भन् बोलना; to speak vi.11.3 भनति रेभ इष्टौ. Forms. I. : *Pr.* भनति; भनन्ति; *Inj.* भनन्त. *Ipf.* भनन्त. Mark JB. परि √भण्, आ √भन (vii.18.7) 'to name'.

√भन्द् चमकना; to shine iii.3.4 भन्दते धामभिः कविः (अग्निः); प्रशंसित होना; to be praised, receive praise.

भन्द्द्-इष्टि *a.* चमक के साथ चलने वाला; hastening along with brightness (said of the Maruts) v.87.1 सुखादये भन्दद्दिष्टये 'स्तुतिरूपा इष्टिर्यस्य तद् भन्ददिष्टि। तस्मै'.

भन्द्-अन [= मन्दन] *a.* रुचिर; beautiful, gladdening, rejoicing, shouting. **भन्द्-अना** (1) *f.* दमक, प्रभा; brilliance viii.24.15 नकी रायो नैवथा न भन्दना 'स्तुत्या'; भाग्य, आशीष; luck, blessing ix.86.41 स भन्दना उदियर्ति प्रजावतीः 'स्तुतीः'. **√भन्दनाय्** [*Denom.*] सौभाग्य के लिये प्रयत्न करना; to strive after luck ix.85.2 जहि शत्रूँरभ्या भन्दनायतः 'स्तुतीः कुर्वतः'.

भन्द्-इष्ठ *a.* जाज्वल्यमान; most shining i.97.3 प्र यद् भन्दिष्ठ एषाम् 'स्तोतृतमः'.

भय्-अ [√भी] *n.* डर; fear, alarm, dread i.189.4 मा ते भयं विदत्.

भर्यमान *m.* एक नाम; name of a man i.100.17.

भर्य-स्थ्-अ *n.* भयस्थान, खतरा; perilous situation ii.30.6 युवमस्माँ अविष्टमस्मिन् भर्यस्थे 'भयस्थाने युद्धे'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भर्यैडक [भयहेतुरेडक;] *m.* मरखना मेष; ram addicted to striking TAr. iv.31, Sat xxiv.17.

भर्-अ [√भृ] *a.* लाने वाला; cp. अन्तरा-भर, पुष्टि-भर, वाजं-भर, हरि-भर etc. Cp. अन्-अव-भ्र-राधस् 'whose gifts are not to be taken away'. Note also बभ्रिर्वज्रम्.

भर्-अ (1) *a.* ले जाने वाला, लूट का माल ले उड़ने वाला; one who gains or captures booty ix.6.6 सुतं भराय सं सृज 'संग्रामाय', iv.21.7 स्तुवते भराय 'भर्तुम्'. (2) *m.* ले जाना, पा लेना; लूट का माल; the act of carrying, carrying away, gain, prize; संग्राम; fight (that brings booty) i.100.2 भरेभरे वृत्रहा 'सर्वेषु संग्रामेषु', ix.16.5 महे भराय 'संग्रामाय'; स्तुतिगीत; song of praise ix.10.2 भरासः कारिणामिव 'भरासः भराः'.

भर्-अण [= भृथः] *n.* ले जाना; carrying x.31.6 समानं आ भरणे विभ्रमाणः 'पुष्टिकरे यज्ञाख्ये स्थाने'. **भरणी** *f.* एक नक्षत्र; name of a constellation TBr. iii.1.2.

भर्-अत (1) *a.* भरणशील; prone to tend (अग्नि) i.96.3 ऊर्जः पुत्रं भरतम् 'हविषो भर्तारम्', ii.36.2 भरतस्य सूनवः (*Voc.*) 'रुद्रस्य पुत्राः'; *m.* भरणशील यजमान; yajamāna who arranges sacrifice (2) **—तः** *m.* एक नाम; a name iii.53.24 इमं इन्द्र भरतस्य पुत्राः. **—ताः** [*pl.*] descendants or followers of Bharata v.11.1 द्युमद् वि भाति भरतेभ्यः.

भरद्-वाज [= वाजंभर] *a.* लूट ले जाने वाला; carrying off the prize, a name x.181.2 भरद्वाजो बृहदा चक्रे.

भर्-अस् *n.* भरणशक्ति; power of bearing, cherishing. Cp. सं-भरस्.

भर-हू-ति *f.* संग्रामाह्वान; war-cry vii.63.12 वृत्रहत्ये भर-हूतौ सजोषाः 'संग्रामाह्वाने' = VS. xxxiii.53.

भर्-इ *a.* लाने वाला; bringing; in सहो-भरि. **भर्-इत** *a.* भरा; full, filled.

भर्-इत्र *n.* बाहु; arm iii.36.7 अंशुं दुहन्ति हस्तिनो भरित्रैः 'बाहुभिः'; Myre. 'bucket, pail'.

भर्-इष *a.* [on analogy of गविष] *a.* लूट के लिये गृध्नु; greedy for booty v.40.2 सत्वा भरिषो गविषः 'भरण-कुशलः'.

भर्-ईमन् *m.* भरण; maintenance, nourishment i.22.13 पिपृतां नो भरीमभिः 'भरणैः' = TS. iii.5.11.3.

भरुण्ड-केष्ण *n.* भिण्डी की सूखी डण्ठल; the dried stalks of the vegetable called भिण्डी used for purifying sugar-cane juice JUB. i.17.2.2 स भरुण्डकेष्णेनापुनीत (–ष्ण for ष्ण for कोष्णेना–).

भरेषु-जा *a.* युद्धों में उत्पन्न; produced in battles i.91.21 भरेषुजां सुक्षितिं सुश्रवसम् 'यागेषु प्रादुर्भवन्तम्'.

भर्ग्-अ *m.* = **भर्गस्** [√भ्रस्ज्, √भ्राज्, cp. भृगु,] *n.* दीप्ति; brilliance i.141.1 देवस्य भर्गः, भर्गं मे वोचः ŚŚS.

भर्ज्-अन (1) *n.* भूनना; frying. (2) *a.* भर्जनसाधन कम्बु अथवा अम्बरीष; frying pan Sat. iii.4 भर्जनादन्नाद्यकामस्य.

भर्-णस् *a.* जो दिया या चढ़ाया जाय; what is offered; in सहस्रभर्णस्.

भर्-तृ *m.* पति; husband v.58.7 भर्तेव गर्भं स्वम्.

भर्-तृ *a.* भर्ता; carrying, bearer x.22.3 भर्ता वज्रस्य.

भर्तृ-सूक्त *n.* 'भर्ता सन् भ्रियमाणः' (TAr. iii.14) यह सूक्त; the hymn beginning with भर्ता सन् etc. TAr. iii.14.

भर्भरा-अभवत् [onomatopoetic] (उसके आधिक्य से) हड़बड़ा गया; became confused or confounded (due to the excess of virility of) MS. ii.2.1.

भर्-मन् *n.* भरण; support, maintenance, nourishment, care (cp. अरिष्ट-भर्मन्) x.88.1 तस्य भर्मणे भुवनाय देवाः 'भरणाय'. Cp. भरीमन्, भर्मन्.

√**भर्व्** चबाना, खाना; to chew i.143.5 अग्निर्जम्भैस्तिगितैरत्ति भर्वति, vi.6.2 अग्निरनुयाति भर्वन्. Cp. सं-भर्व.

भर्-वर *a.* पोषक, धारक; maintainer iv.21.7 सत्रा यदीं भार्वरस्य वृष्णः 'भर्वरो जगद्भर्ता तस्य पुत्रः'.

भल [*Particle*] भला, वस्तुतः; well, verily, certainly, indeed (cp. वड्) x.86.23 भद्रं भल त्वस्या अभूत् 'हे भल शर भलतिर्भेदनकर्मा'; cp. भलाय स्वाहा MBr. ii.5.17 where भल may be a particular god.

भलानस् *m.* जातिविशेष; a particular tribe vii.18.7 आ पक्थासो भलानसो भनन्त 'भद्रमुखाः'.

भल्ल [= भद्र] (1) *m.* name of a god MBr. ii.5.18. (2) *a.* भद्र; auspicious.

भव्-अ (1) *m.* जन्म; birth. (2) [भवन्त्यस्मादिति] *a.* विधाता; creator TS. iv.5.5.1. Cp. सायं-भव 'becoming evening' AV. x.2.16.

भव्-अन्त् *a.* होने वाला, वर्तमान; being, present, a term signifying respect वरं भवते गौतमाय दद्मः (ŚBr.) (I, Jāivāli) offer a boon to his Honour Gautama. **भवद्-वसु** *a.* जिसका धन वर्तमान है; having wealth present, i.e. rich AV. xiii.9.3.

भव-र्यु see भावर्यु.

भवा-शर्वौ *m.* भव एवं शर्व; Bhava and Śarva iv.28.1.

भव्-इ-तव *n.* भविष्य; future. **भव्-इ-तव्य** *a.* जो होने को है; that is to become. **भव्-इ-तोस्** [*Inf.*] 'to become' ईश्वरो दुश्चर्मा भवितोः KS. xi.5.

भव्-ई-त्र *a.* जगत्; world, creation vii.35.9 शं नो भवित्रम्.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भव्-इष्ठ Cp. शं-भविष्ठ.

भव्-इष्णु *a.* जो होना चाहिये; what ought to become, future.

भव्-इ-ष्यन्त् *a.* होने वाला; about to become or be.

भव्-ई-त्व *n.* आगामी; future. **भव्-ईयांस्** [= भूयांस्, भूरि] more abundant or plentiful i.83.1 वसुना भवीयसा 'बहुतरेण भवितृतमेन वा'.

भवोद्भव *a.* संसार से उबारने वाला; one who frees from the world TAr.

भव्-य [and भाव्य] *a.* वर्तमान; present i.129.6 भव्यायेन्दवे 'भवनशीलाय वर्धनशीलाय'; आगामी; future AV. ii.15.6 यथा भूतं च भव्यं च.

भष्-अ [Lith. balsas 'voice'] *a.* असंबद्ध-प्रलापी; talkative VS. xxx.19, TBr. iii.4.13; भौंकने वाला; barking.

√**भस्** खाना; to eat, chew, devour vi.4.4 भसदश्वः, ix.79.4 अद्रयस्त्वा बप्सति. Forms. III. : *Pr.* बभस्ति; बप्सति; *Sb.* बभसत्; बप्सथस्; *Pt.* बप्सत. VI. P. : *Pr.* भसथस्. I. P. : *Inj.* भसत.

भस्-अत् [√भस् to push, bellow, thrust; cp. शिश्न्, भस्-त्रा] *n.* लिङ्गाग्र; that thrusts; the tip of the penis VS. xxv.8.

भस्-अद् [√भस्] *f.* भोसड़ी, कटिप्रदेश; pudendum muliebre, hind quarters, the region of the hips x.86.7 भसन्मे अम्ब संक्थि मे. **भसद्-य** *a.* भसद्वर्ती; situated in the region of the hips AV. ii.33.5 यक्ष्मं भसद्यम्.

भस्-त्रा *f.* धौंकनी, मशक, बुखारी; a bellows or a large hide with valves, a leathern vessel used for carrying water, a jar or receptacle for storing grain : संवत्सरादधिककालपर्यन्तं धान्यं क्रीत्वा यत्रेष्टकादिनिर्मिते स्थाने निधीयते तत्.

भस्-मन् (1) *a.* चबाने वाला; chewing x.115.2 भस्मना दर्ता; बखेरने वाला (√भस् 'thrust'); scattering x.19.5 भस्मना वायुना 'प्रेरकेण'. (2) *n.* राख; ashes TS. iv.2.3.2; प्रकाश; light अपां त्वा भस्मन्त्सादयामि 'प्रकाशे' TS. iv.3.1.1. **भस्म-सा** *av.* भस्मरूप में; to ashes = भस्मसात. **भस्मोत्कर** *m.* भस्मराशि; heap of ashes. **भस्मोद्धपन** *n.* भस्मोद्धरण; taking out ashes.

√**भा** चमकना; to shine, be bright or luminous. *Pr. Pt.* भाती i.92.6 भाती उषाः. Forms. II. P. : *Pr.* भासि, भाति; भान्ति. *Ft.* भास्यति.

भा (1) *a.* प्रकाशमान; shining, appearing, (2) *f.* प्रकाश, दीप्ति; light, lustre i.46.10 अभूदु भाः and the light has arisen, VS. xxx.12 भायै दार्वाहारम्, ŚBr. ii.2.3.7 यत् परं भाः.

भा-ऋजीक *a.* प्रकाश पसारने वाला; light-spreading iii.1.12 दिदृक्षेयः भाऋजीकः 'दीप्त्या प्रकाशमानः'.

भाग्-अ *m.* हिस्सा; share viii.100.1 यदा मह्यं दीधरो भागमिन्द्र when thou shalt have secured for me my share, O Indra. **भाग्-दुघ्-अ** *a.* कर वसूल करने वाला, भागदाता, भोजयिता; tax collector (TBr. iii.4.8), distributor ŚBr. i.1.1.2, TS. i.8.9.2 पूषा भागदुघः 'भागप्रदाता'.

भाग्-धा *a.* भाग-दाता, हविष्प्रद; paying what is due TS. i.6.4.3 देवेभ्यो भागधा असत्, TS. iv.6.3.1. **भाग-धान** *n.* खजाना; treasury Kauś. xxxviii.15. **भाग-धेय** *n.* भाग; share, portion iii.28.4 अग्ने यद्दस्य तव भागधेयम्.

भाग्-ईन् *a.* भाग वाला; receiving share TS. i.5.1.1; पात्र; vessel.

भाज्-अन (1) *n.* भाग लेना; sharing, participating in. (2) *a.* अर्ह, पात्र; entitled to. **भाज्-अयु** *a.* उदार; liberal ii.1.4 त्वमंशो विदथे देव भाजयुः 'फलानां प्रापयिता'.

भाण् [onomatopoetic] an exclamation ŚBr. x.6.5.4. **भाण्ड** *n.* गृहसामग्री; household effects ĀpŚS. 1421.

भा-त्वक्ष्-अस् *a.* जिसका बल प्रकाश है; having the power of light i.143.3 भात्वक्षसो अत्यक्तुर्न सिन्धवः.

भा-नु *m.* प्रकाश; light, lustre TS. iv.2.7.3 उदियर्षि भानुना; किरण; ray vii.75.3 एते त्ये भानव उर्षस आगुः here those (familiar) beams of the dawn have come.

भानु-मन्त् *a.* प्रकाशमान; luminous, splendid v.1.11 रथं भानुमन्तम्.

भान्त *a.* भासमान; glittering TS. iv.3.8.1, ŚBr. viii.4.1.10.

√**भाम्** क्रोध करना; to be angry or furious. Cp. भामित.

भा-म *mn.* प्रकाश, दीप्ति; light, brightness, splendour AV. iv.32.4 स्वयंभूर्भामः.

भाम्-अ *m.* क्रोध; wrath, anger TS. iv.7.2.1, VS. xx.6 भामश्च अमश्च. **भाम-नी** *a.* दीप्तिदाता; bestowing lustre ChUp. **भाम्-इ-त** *a.* क्रुद्ध; enraged TS. i.6.12.5 इन्द्र भामितः, TS. iii.4.11.3 मा नो भामितो वधीः = **भामिन्** TS. iv.2.11.3.

भार्-अ *m.* बोझ; a burden, load iv.5.6 गुरुं भारम्. **भार-भृ-त्** *a.* बोझा ढोने वाला; bearing a load KS. vii.17.

भारत *m.* भरत का अपत्य; descended from Bharata or

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

belonging to the Bharatás iv.25.4 अग्निर्भारतः, भारतेत्येष हि देवेभ्यो हव्यं भरति तस्माद् भारतोऽग्निरित्याहुरेष उ वा इमाः प्रजाः प्राणो भूत्वा बिभर्ति तस्मादेवाह भारतेति ŚBr. i.3.4.2; on TS. i.3.14.3 'ऋत्विग्भिर्भरणीयः'; (applied to jána) iii.53.12 भारतं जनम् 'भरतकुलं जनम्'. **भारती** *f.* वाणी की देवी; goddess of speech, the goddess invoked with Ilā and Sárasvatī in i.188.8 भारतीळे सरस्वति.

भारद्-वाज *a.* भरद्वाज का अपत्य अथवा तत्संबन्धी; coming from or relating to Bháradvāja vi.51.12 भारद्वाजः होता. **भारद्वाजायन** *a.* भरद्वाजगोत्रीय; born in the Bhárdvāja gotra TMB. x.12.1. **भारद्वाजी-पुत्र** *m.* एक उपाध्याय; name of a teacher ŚBr.

भार-भारि-तम *a.* अत्यन्त भारवाही; the carrier of the heaviest load TS. v.1.5 गर्दभः पशूनां भारभारितमः.

भार-भृ-त् *a.* भार ढोने वाला; bearing burden or load viii.75.12 परा वर्ग् भारभृद् यथा.

भा-रूप *a.* प्रकाशरूप; brilliant.

भार्गव्-अ *a.* भृगुगोत्रोत्पन्न; born in Bhṛgú gotra TS. i.8.18.1 भार्गवो होता; भृगुसंबन्धी; coming from or relating to Bhṛgú : भार्गवी विद्या 'भृगुणा विदिता', भार्गवं साम 'भृगुणा दृष्टम्' आशुनामकं साम TMB. xiv.9.9.

भार्गायण *a.* भर्ग का गोत्रापत्य; a descendant of Bharga.

भार्-मन् *mn.* बोर्ड, टेबल; board, table viii.2.8 समाने अधि भार्मन् 'ऋत्विग्भिर्भ्रियमाणे यज्ञे'.

भार्-य *a.* भरणीय, पोषणीय; to be borne or supported or cherished ŚBr. ii.3.2.7. **भार्या** *f.* पत्नी; wife.

भार्-वर *m.* भर्वर का अपत्य; a descendant of Bharvara iv.21.7 भार्वरस्य वृष्णः 'भर्वरस्य पुत्रः' (perhaps consuming, eating √भर्व्; qualifying Indra).

भाव्-अ *m.* होना, सत्ता; becoming, being, existing.

भावय्-इ-त्री *a.* पोषक; nourisher AA. ii.5.

भावय्-उ [cp. भावयति] *a.* पालक, पोषक; cherishing, taking care of x.86.15 भावयुः 'भावमिच्छन्ती इन्द्राणी'. **भाव्-उक** *a.* हितकर, भावी; beneficial, about to become ŚBr. xiii.1.10.3 तस्माद् राज्ञः पूर्वाभिर्भावुकः. **भाव्-य** *a.* जो होना है; about to be or what ought to be or become, future VS. xxxi.2 यद् भूतं यच्च भाव्यम् = x.90.2 –भव्यम्.

भाष्-अ *a.* भौंकने वाला; barking VS.

भाषिक-स्वर [तत्तद्देशीय-ब्राह्मणस्वरः न तु संहितास्वरः] *m.* ब्राह्मणस्वर; the accent used in the Brāhmaṇas : छन्दोगा बह्वृचाश्चैव तथा वाजसनेयिनः । उच्चनीचस्वरं प्राहुः स वै भाषिक उच्यते quoted on TS. i.1.3.4.

भाष्-इ-तृ *a.* वक्ता; speaking, speaker.

√भास् [√भा extended] चमकना; to shine VS. xii.32 भासन् बृहद्भिर्भानुभिः.

भास् *f.* प्रभा, प्रकाश; light, sheen i.45.8 बृहद् भा बिभ्रतः.

भास्-अ *m.* प्रकाश; light; गृध्रविशेष; a kind of vulture.

भासद्-अ [भसद्–] *n.* नितम्ब; buttock x.163.4 यक्ष्मं श्रोणिभ्यां भासदाद् भंससो वि वृहामि ते.

भास्-अस् *n.* गोबर; dung iv.33.4 यत् संवत्सरमभरन् भासो अस्याः; Grassmann 'light', possible also is 'fodder' √भस् 'eat'.

भासा-केतु *a.* प्रकाश द्वारा ज्ञेय; bright with light, seen by light x.20.3 भासाकेतुं वर्धयन्ति 'ज्वालालक्षणज्ञापकं दीप्तेः कर्तारं वा'.

भास्√कृ : भास्कुरुतः 'भासा दीप्त्या युक्तं कुरुतः' TMB. x.2.6.

भास्-वन्त् *a.* प्रदीप्त; luminous, splendid x.37.8 भास्वन्तं (सूर्यम्). —**ती** *f.* TS. iv.3.6.1.

भास्-वर *a.* दीप्तिमान; brilliant, bright.

भाः-सत्य *a.* जिसकी यथार्थता प्रकाश है; one whose essence is light ŚBr.

√भिक्ष् [*Desid.* of √भज्] मांगना; to beg for, desire. Forms. I. A. : *Pr.* भिक्षते; *Inj.* भिक्षन्त; *Op.* भिक्षित; *Pt.* भिक्षमाण. *Pf.* बिभिक्षे.

भिक्ष्-आ *f.* भीख; begging. Cp. मांस-भिक्षा. **भिक्षा-चर्य** [भिक्षार्थं चरणम्] *n.* going about for alms, food obtained by begging : भिक्षाचर्यमाहरन् Sat. ix.2.

भिक्ष्-उ *a.* भिक्षुक; a beggar, ascetic.

भित्-ति [√भिद्] *f.* भिदा; breaking पुरां भित्त्यै KS. xxv.1; चटाई; a mat; दीवार; a wall.

√भिद् [Ln. findo] तोड़ना, बींधना, फाड़ना, छेदना; to break : स यद् भिद्येत (TS.) if it were to break; pierce, split; विलीन हो जाना; to merge into (भिद्येते चासां नामरूपे), i.52.10 वृत्रस्य शिरः अभिनत्, i.52.5 भिनद् वलस्य परिधीन्; to kill i.33.12 वि शृङ्गिणमभिनच्छुष्णम्; to storm or break a fort ii.14.6 शम्बरस्य पुरो बिभेद; to reject or refuse viii.69.14 भिनत् कर्णं ओदनं पच्यमानम् 'मेघं ताड्यमानम् अभिनत्'. Forms. VII. : *Pr.* भिनद्मि, भिनत्सि, भिनत्ति; भिन्दन्ति; *Sb.* भिनदस्, भिनदत्; *Inj.* भिनत् (*2. 3. s.*); *Op.* भिन्द्यात्; *Ipv.* भिन्धि, भिनत्तु; भिन्त्; *Pt.* भिन्दन्त; भिन्दान. *Ipf.* भिनत् (*2. 3. s.*); अभिनत् (*3. s.*); अभिन्दन्. *Pf.* बिभेद; बिभिदुः; *Ao root* : अभेदम्, भेत् (*2. 3. s.*), अभेत् (*3. s.*); *Sb.* भेदति; *Inj.* भेत् (*2. s.*);

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Pt. भिदन्त्; *a* : *Op.* भिदेयम्; *s.* : *Inj.* भित्थास् . *Ft.* भेत्स्यति. *Ps.* भिद्यते; *Ao.* अभेदि; *Pp.* भिन्न. *Gd.* भित्त्वा; –भिद्य. *Inf.* भेत्तवै; भेत्तुम्. *Ds.* बिभित्सति.

भिद् (1) *a.* भेत्ता; destroyer. (2) *f.* भित्ति; a wall i.174.8 भिनत् पुरो न भिदः 'भेत्तृघातिकाः'.

भिन्द-उ (1) *a.* भेदक; destroyer i.11.4 पुरां भिन्दुः. (2) *m.* बिन्दु; drop TS. vi.3.3 भिन्दूनां भक्षयेत्, Sat. ix.5 यो भिन्दूनामुच्चरति.

भिन्-न [√भिद्] *a.* फूटा, टूटा; split, broken, shattered, killed = भिन्नक 'shattered' MBr. ii.7.4

भिय्-अस् *n.* भय; fear x.120.2 शत्रुदर्साय भियसं दधाति, v.29.4 भियसे मृगं कः he has made the monster to fear.

भिषक्ति *f.* = भिषज्यति acts as a physician.

√**भिषज्** [अभि √सज्, भिषज्यति Iran. bisazāni 'I should heal'] चिकित्सा करना; to heal, cure viii.79.2 भिषक्ति विश्वं यत् तुरम् 'भिषज्यति'.

भि-षज् (1) *m.* चिकित्सक; healer, physician ix.112.1 स्तं भिषक्. (2) *a.* उपचार का उपाय, औषध; means of healing, medicine i.24.9 शतं ते राजन् भिषजः 'औषधानि'.

√**भिषज्य** दवा करना; to be a physician heal.

भिषज्-य *a.* उपचार के लिये हित; good for healing वरणो भिषज्यः TMB. v.3.10. **भिषज्या** *f.* चिकित्सा; healing, cure ŚA. i.4. **भिषज्य्-इ-त** *a.* चिकित्सित; cured, healed.

√**भी** डरना; to fear i.41.9 ददमानाद् बिभीयात्, iii.30.10 पुरा हन्तोर् भयमानो व्यार; fearing he withdrew, before being struck, viii.79.8 मा बीभिषथा राजन्. Forms. III. P. : *Pr.* बिभेति; बिभ्यति; *Inj.* बिभेस्; *Op.* बिभीयात्; *Ipv.* बिभीत, बिभीतन; *Pt.* बिभ्यत्; *Ipf.* बिभेस्, अबिभेत. I.A. : *Pr.* भयते; *Sb.* भयाते; *Ipv.* भयताम् (*3. s.*); *Ipf.* अभयन्त; *Pt.* भयमान. *Pf.* बिभय (*1. s.*), बिभाय; बिभ्यतुर्; बिभ्युर्; *Pt.* बिभीवांस्; *Per. Pf.* बिभयां चकार. *Ao. root* : *Inj.* भेस्; भेम; *Pt.* भियान्; *red.* : बीभयत्; अबीभयुर्; अबीभयन्त; *s* : भैषीस्; अभैष्म, अभैषुर्; *Pt.* भियसान. *Co.* अभेष्यत. *Pp.* भीत. *Inf.* भियसे. *Cs.* भीषयते; *Ao.* बीभिषस्; बीभिषथास्.

भी *f.* भय; fright, dread i.32.14 हृदि यत् ते जघ्नुषो भीरगच्छत्.

भी-म *a.* भयानक; awful, terrible i.55.1 भीम इन्द्रः = **भीम-र्यु** v.56.3 दुध्रो गौरिव भीमर्युः = **भीम-र्ल** [= भीमर] VS. xxx.6 नरिष्टाये भीमलम्; on TBr. iii.4.2 भीमलः 'भीरुः चपलाक्षः', JUB. i.18.2.1 भीमला धियः। धियो वा इमामलमपावधिषतेति.

भीम-संदृश् *a.* भयानक आकृति वाला; of terrible appearance v.56.2 तान् वध भीमसंदृशः. **भीम-सेन** *m.* भयंकर सेना वाला; having a formidable army, a name.

भी-रु *a.* डरपोक; timid ii.28.10 स्वप्ने भयं भीरवे मह्यमाह.

भीष् = भियस् vii.21.3 रेजन्ते विश्वा कृत्रिमाणि भीषा (= भयेन), रक्षोभ्यो वै तां भीषां वाचमयच्छन् (ŚBr.) they restrained their speech for fear of the demons. **भीष्-म** *a.* भयंकर; dreadful.

भुङ् [*Inj.' onoma.*] bang!

भुक्-ति *f.* फलन; fruition AA. v.1.5. Cp. TMB. i.1.1 भुक्तिं मे वोचः where भुक्ति is 'भुक्तिः भोगसाधनं वचनम्'.

√**भुज्** [भुजति] टेढ़ा होना, झुकना, मोड़ या खम खा जाना; to bend, curve श्वेतं रश्मिं बोभुज्यमानम् TAr. iii.11 'incessantly sweeping', i.100.14 परिभुजद् रोदसी विश्वतः सीम्. Forms. VI. P. : *Inj.* भुजत्, *Ipv.* भुज. *Ppf.* अबुभोजीस्. *Gd.* –भुज्य.

√**भुज्** भोगना; to enjoy, use viii.67.16 शश्वद्भिर्वः ऊतिभिर्वयं पुरा नूनं बुभुज्महे we have constantly enjoyed your aids and (do so) now, viii.65.3 हुवे गामिव भोजसे 'भोगाय', x.19.6 जीवाभिर्भुनजामहै, i.72.8 मानुषी भोजते विट् 'भुङ्क्ते'; आनन्द देना; to afford pleasure or enjoyment, protect x.89.17 भुञ्जतीनां सुमतीनाम् 'रक्षन्तीः सुमतीः', vi.62.6 अरेणुभिर्योजनेभिर्भुजन्ता 'रक्षन्तौ'; to find profit in i.55.3 त्वं तमिन्द्र पर्वतं न भोजसे 'भोजनाय'; to suffer for the doings of another ii.28.9 माहं राजन्नन्यकृतेन भोजम्; पालना; to nourish or be useful to TS. ii.6.2.3 पूर्वार्धेनानड्वान् भुनक्ति पश्चार्धेन धेनुः 'पालयति'; यन्मां प्रविशेथाः किं मा भुञ्ज्याः (TS.) if you were to enter me of what use would you be to me? Forms. VII. Ā. *Pr.* भुङ्क्ते; भुञ्जते and भुजते; *Sb.* भुनजामहै; *Pt.* भुञ्जती. *Pf.* बुभुजे; बुभुज्महे, बुभुजिरे. *Ao. root* : *Sb.* भोजते; *Inj.* भोजम्; *a* : *aor. Op.* भुजेम; *Ipv.* भुज. *Ps.* भुज्यते. *Inf.* भुजे; भोजसे. *Cs.* भोजयति.

भुज् (1) *f.* उपभोग, आनन्द; enjoyment v.73.2 हुवे तुविष्टमा भुजे. (2) *a.* भोक्ता; enjoying x.20.2 भुजां यविष्ठम् (अग्निम्). **भुज्-अ** *m.* उपभोग; enjoyment मयि भुजः AA. v.1.5.

भुज्-ई *f.* लिपटने वाली, आनन्दप्रद; clasping, affording enjoyment; in शत-भुजि.

भुज्-ई (1) *f.* भोग; enjoyment viii.102.6 भगस्येव भुजिं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हुवे 'भोगमिव'. (2) *a.* उपभोक्ता, भोगप्रदाता; enjoying, patron of enjoyment viii.8.2 भुजी हिरण्यपेशसा.

भुज्-इ-ष्य *a.* भोजयिता, उपभोग-योग्य; granting food, useful AV. xii.1.60 भुजिष्यं पात्रम् 'enjoyable vessel' W. Cp. अ-भुजिष्य 'stingy'.

भुज्-र्मन् *a.* घाटियों वाला; abounding in valleys or windings, fertile viii.50.2 गिरिर्न भुज्मा 'पालकः'. (Cp. अध्वा जगुरिः x.108.1). **भुज्-मन्** *m.* स्वाद; relishing.

भुज्-र्यु [√भुज् 'bend'] (1) *a.* टेढ़ा-मेढ़ा; having bends viii.22.2 भुज्युं रथम् 'सर्वस्य रक्षकम्'. (2) **ज्युः** *m.* name of a man, son of Túgra i.112.6 याभिः भुज्युम्. (3) *f.* a viper x 95.8 तरसन्ती न भुज्युः 'भुज्युर्भोगसाधनभूता मृगपत्नी'.

√**भुर्** [भुरति, भुरति] तेज हरकत करना, हिलना-डुलना, फड़फड़ाना; to quiver, move rapidly or convulsively v.6.7 ये पत्वभिः शर्फानां व्रजा भुरन्त गोनाम् 'इच्छन्ति', v.83.5 शर्फवज्जर्भुरीति (Gk. porphuro), ii.38.8 अनिशितं निर्मिषि जर्भुराणः, i.119.4 भुरमाण. Forms. VI.: *Inj.* भुरन्त; *Ipv.* भुरन्तु; *Pt.* भुरमाण. *Int.* जर्भुरीति; *Pt.* जर्भुरत्, जर्भुराण.

√**भुरज्** गीला करना; to damp, quench iv.43.5 यत् सीं वां धृक्षो भुरजन्त पक्वाः 'प्राप्नुवन्ति'.

भुर्-अण *a.* त्वरावान्, सक्रिय; quick, active i.117.11 वाजं विप्राय भुरणा रदन्ता 'भर्तारौ पोषकौ' = **भुरण्यन्त्** *a.* i.50.6 भुरण्यन्तं जनाँ अनु 'धारयन्तं पोषयन्तं वा' = VS. xxxiii.32 'क्षिप्रं गच्छन्तम्' Uv.; 'क्षिप्रपाती भुरण्युः पक्षी। भुरण्युमात्मानं करोति' Mah. **भुरण्यति** 'is active or restless'.

भुरण्-यु *a.* क्रियाशील; quick, quivering, stirring x.46.7 श्वितीचयः श्वात्रासो भुरण्यवः 'भरणशीलाः' = VS. xxxiii.1 'भर्तारः, भरणकर्तारः' Uv. Mah., TS. iv.2.10.2 भुरण्युमग्निम् 'पालयन्तम्'.

भुर्-ईज् [√भृ] *f.* बाहु; arm iv.2.15 अपसा भुरिजोः 'बाह्वोः'.

भुरि-षह् [strong —षाह् = भूरि–] *a.* अति विजयी; overpowering or conquering many ix.88.2 रथो न भुरिषाट् 'बहुभारस्य वोढा', 'containing much' Grassmann.

भुर्-वण्-इ *a.* बेचैन; restless, excited i.56.1 अत्यो न योषामुदयंस्त भुर्वणिः (इन्द्रः) 'अत्ता'.

भुर्-वन् *n.* त्वरित गति; restless motion i.134.5 इषणन्त भुर्वण्यपामिषन्त भुर्वणि 'भरणवति यागे, अपां भुर्वणि मेघे'.

भुव्-अ *m.* अग्नि; epithet of fire AV. xiii.4.52 भुव ईति त्वोपास्महे वयम्.

भुवद्-वन्त् *a.* समृद्धिदायक, दातव्य-भूतिमान्; granting prosperity आदित्येभ्यो भुवद्वद्भ्यः TS. ii.3.1 'यदीययोर्याज्यापुरोनुवाक्ययोर्भुवच्छन्दः श्रूयते त आदित्या भुवद्वन्तः'.

भुवद्-वसु *a.* धनप्रद; giving wealth.

भुव्-अन (1) *n.* होना; being vi.47.3 न याभ्यो भुवनं कच्चनारि. (2) *n.* जगत्; world x.88.2 गीर्णं भुवनम्. (3) *n.* creatures i.113.5 उषा अजीगर्भुवनानि विश्वा dawn has awakened all creatures.

भुवन-च्यव्-अ *a.* जगत्कम्पक; shaking the world x.103.9 भुवनच्यवानां देवानां घोषः, TS. iv.6.4.3.

भुवन-द्विष् *a.* जगद्-द्रोही; enemy of the world. **भुवन-पति** *a.* जगत्स्वामी; lord of the world. **भुवन-सद्** *a.* जगत् में स्वामित्वेन वर्तमान; reposing or being in the world as lord TS. i.7.12.1.

भुवनस्-पति *m.* जगत्पति; lord of the world.

भुवने-ष्ठा = भुवनसद् 'being in the world' AV. ii.1.4.

भुवन्ति [भुवन् = भुवन + ति, cp. पुलस्ति; mark भुवन्यु *m.* 'lord'] *m.* भूमण्डल-विस्तारक; one who spreads out the canopy of the world TS. iv.5.2.2.

भुव-पति [= भुवः पतिः] *m.* अन्तरिक्ष का स्वामी; lord of the atmosphere VS. ii.2.

भुव्-अर् [or भुवस्] वायु, अन्तरिक्ष; the air, atmosphere प्रजापतिः भवत्यस्माज्जगत्: अयं पुरो भुवः TS. iv.3.2.1, भुवस्-पति = भुवनस्पति.

भू (1) *f.* जगत्; world x.72.4 भूर्जज्ञ उत्तानपदः; स्थान; place iii.55.13 कया भुवा नि दधे धेनुरूधः 'जलवर्जितया भुवा'; धरती; earth. (2) *a.* भावयिता; creator भूरसि TS. iii.2.10.2, TBr. iii.7.7.

√**भू** होना; to be or become x.18.5 यथाहान्यनुपूर्वं भवन्ति; to come to pass, happen x.147.1 उभे यत् त्वा भवतो रोदसी अनु; to change or transform into i.89.9 पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति, v.12.5 शिवासः सन्तो अशिवा अभूवन्; to raise oneself, to stand high i.28.1 यत्र ग्रावा ऊर्ध्वो भवति, अमी वा इदमभूवन् यद् वयं स्मः 'यदैश्वर्यं वयमिदानीं प्राप्य वर्तामहे तदिदं सर्वममी असुराः प्राप्तवन्तः' TBr. i.4.9; to bring welfare to i.189.2 भवा तोकाय तनयाय शं योः; to become visible or be seen vii.103.8 आविर्भवन्ति गुह्या न केचित्; to be ready स रातमना वशचनाय भवति (ŚBr.) he is ready for felling (the tree); to be made of एतेषां वृक्षाणां भवन्ति (ŚBr.) they (the fences) are made of the wood of these trees; to disappear iii.1.9 गुहा बभूव; to be sufficient for viii.92.24 अरं त इन्द्र कुक्षये सोमो भवतु; to fall to one's share or lot ii.38.11 शं यत् स्तोतृभ्य आपये भवाति; to

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

belong to anyone ii.24.14 ब्रह्मणस्पतेरभवद् यथावशम्; to thrive, get on well, prosper i.61.14 सद्यो भुवद् वीर्याय नोधाः, KS. xi.1 ततो वै सोऽभवत् । एतया यजेत बुभूषन्; to degenerate तस्येश्वरः प्रजा पापीयसी भवितोः (ŚBr.) his offspring can degenerate; to be useful or serviceable to someone i.91.10 सोम त्वं नो वृधे भव. Mark अर्थो भवति there is need of. Cp. Ln. opus est aliqua re. Note vii.19.7 मा ते अस्यां सहसावन् परिष्टावर्घाय भूम हरिवः परादै 'may we not be for abandonment by thee'; स इदं भविष्यति 'स इदं यज्ञफलं प्राप्स्यति' TS. vi.1.3; भवति आत्मना 'स्वयमुत्कृष्टो भवति' ABr. vii.5; भूत्वा प्र भवति 'भूतिं प्राप्य प्रकृष्टो भवति' ĀpŚS. 2566. *Caus.* भावयति : सास्यैतमात्मानमत्र गतं भावयति 'nourishes' AA. ii.5.1. अनु√भू to attain iii.32.11 न ते महित्वमनु भूदध द्यौः; to become like anyone x.147.1 उभे यत् त्वा भवतो रोदसी अनु. अन्तर्√भू to enter into, identify oneself with vii.86.2 कर्दा न्वन्तर्वरुणे भुवानि. अप√भू to be off or away ix.85.1 अपामीवा भवतु. अपि√भू to have a share in, belong to x.142.1 अर्यमन्ने जरितां त्वे अभूदपि. अभि√भू to be superior to x.59.3 अभी ष्वर्यः पौंस्यैर्भवेम, to tower above, overtop viii.98.5 अभि हि सत्य सोमपा उभे बभूथ रोदसी; to overcome, get the mastery of ii.22.2 अभ्योजसा क्रिविं युधाभवत्; to turn oneself to help anyone iv.31.3 अभी षु णः सखीनामविता भवास्यूतिभिः; to distinguish oneself through vii.21.6 अभि क्रत्वेन्द्र भूः. आ√भू to be present, exist i.113.10 क्रियात्या यत् समया भवाति; to arise from x.84.5 विद्मा तमुत्सं यत आबभूथ; to be by anyone v.19.5 क्रीळन् नो रश्म आ भुवः 'अस्माकमभिमुखो भव'. उप√भू to be helpful to anyone i.138.4 ण उप सातये भुवः; to be near to anyone x.183.2 उप मामुच्चा युवतिर्बभूयाः. निस्√भू to come out of iv.19.9 निर्भूदुखच्छिद 'निर्गतः'. परि√भू to encompass x.88.14 यो महिम्ना परिबभूवोर्वी, i.10.12 परि त्वा गिर इमा भवन्तु (figurative); to circle around iv.33.1 परि द्यां सद्यो अपसो बभूवुः; to be with anyone vii.31.8 तं त्वा परि भुवद् वाणी; to distinguish oneself i.69.2 परि क्रत्वा बभूथ; to surpass, excel i.33.10 न मायाभिर्धनदां पर्यभूवन्. प्र√भू to stretch out ii.13.4 रश्मिमिव पृष्ठं प्रभवन्तमायतं; to stand out through, rise above through, overtop vi.63.5 प्र मायाभिर्मायिना भूतमत्रः to help anyone i.127.10 प्र वो महे स्तोमो बभूत्वग्नये, iii.54.3 णः सुवितायं प्र भूतम् : to come to a god with praise or asking for some favour x.46.5 प्र भूर्जयन्तम् (अग्निम्). अनुप्र√भू to extend oneself to viii.58.2 एकः सूर्यो विश्वमनु प्रभूतः. अभिप्र√भू to stand by anyone x.132.1 ईजानं भूमिरभि प्रभूषणि. वि√भू to show one's self, exhibit developments viii.58.2 एकं वा इदं वि बभूव सर्वम्; to excel through vi.15.14 महिना वि यद् भूः. सम्√भू to shine forth, appear i.190.2 विभ्वाभवत् समृते मातरिश्वा (*Loc. av.* ऋते): to be in union with x.130.4 उष्णिहया सविता सं बभूव. अभिसं√भू to attain, obtain x.18.8 पत्युर्जनित्वमभि सं बभूथ. Forms. I. : *Pr.* भवति; भवते. *Pf.* बभूव, बभूथ and बभूविथ, बभूव; बभूवथुर्, बभूवतुर्; बभूविम, बभूव, बभूवुर्; *Op.* बभूयास्, बभूयात्; *Ipv.* बभूतु; *Pt.* बभूवांस्. *Ao. root* : अभुवम्, अभूस्, अभूत्; अभूतम्, अभूताम्; अभूम, अभूत and अभूतन, अभूवन्; *Sb.* भुवानि, भुवस्, भुवत्; भूथस्, भूतस्; भुवन्; *Inj.* भुवम्, भूस्, भूत्; भूम; *Op.* भूयास्, भूयात्; भूयाम; *Prc.* भूयासम्. *3.* भूयास्; भूयास्म, भूयास्त; *Ipv.* बोधि, भूतु; भूतम्; भूत and भूतन; *a* : भुवस्, भुवत्; *red.* अबूभुवस्. *Ft.* भविष्यति; भविता. *Pp.* भूत. *Gdv.* भव्य and भाव्य; भवीत्व. *Gd.* भूत्वी, भूत्वा, –भूय. *Inf.* भुवे, –भुवे, –भवे; भूथणि; भवितुम्; भवितोस्. *Cs.* भावयति. *Ds.* बुभूषति. *Int.* बोभवीति.

भू-र्त *a.* जात, गत, प्राप्तैश्वर्य; become, past, gone, one who has attained prosperity. Cp. बुभूर्षु. **भूत-कृ-त्** *a.* जगत्कर्ता; creator of the world AV. iii.28.1. **भूत-दाह्-ईय** *a.* भूतों को सालने वाला; causing injury to beings : भूतदाहीयाः क्रोधादयः Sat. xxvi.6.

भूत-पति *m.* भूतों का स्वामी; lord of beings AV. ii.14.4.

भूत-भव्य *a.* भूत एवं भावी; past and future AV. xi.7.20.

भू-तम *a.* अतिशयेन निष्पन्न; excellently done TBr. ii.4.8.

भूत-यज्ञ [भूतान्युद्दिश्य बलिहरणम्] *m.* भूतों को बलि चढ़ाना; offerings to the bhūtas.

भूत-सं-क्रामिन् *a.* भूत अर्थात् उत्पन्न पर आधिपत्य वाला; ruling over what is born TS. vii.1.1.6 तौ भूतसंक्रामिणौ.

भूत-साध्-अनी *f.* भूतों को साधने वाली; leading creatures to their objective or creating things VS. xxvi.1.

भूतस्य पतिः *m.* जगत्पति; lord of the world.

भूतात्मन् *m.* लिङ्गदेह; abstract body.

भूताधिपतिः *m.* भूतमात्र का स्वामी; lord of creatures.

भू-र्ति *f.* ऐश्वर्य, माहात्म्य; growth, prosperity, goodness i.161.1 द्युण ईद् भूर्तिमूदिम; जाया; wife : भवत्यस्यां पुत्ररूपेण

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पतिरिति; यज्ञभिक्षा; alms given in a sacrifice TS. iv.4.8.1. **भूति-काम** = बुभूर्षुः TS. iii.4.3.2.

भूते-च्छंद् (1) *f.* ऐश्वर्यनाशक (ऋचाएं); covering the prosperity of the enemies : भूतं भूतिः वैरिणामैश्वर्यं तच्छादयन्ति तिरस्कुर्वन्तीति भूतेच्छदः ऋग्विशेषाः = AV. xx.135.11-13. Cp. GBr. ii.6.14. **भूतेष्टका** *f.* भूतों को भगाने वाली इष्टका; Iṣṭakās warding off evil spirits TS. v.6.3. (2) *m.* एतन्नामक ऋषि; sages of this name TS. vii.5.9.4 भूतेच्छदां सामानि 'भूतेच्छन्नामकानामृषीणाम्'.

भूतोपसृष्ट *a.* पिशाचाद्याविष्ट; a possessed fellow Sat. xxiv.7.

भू-र्म = भूमि or भूर्मन्.

भू-र्मन् *n.* धरती; earth i.85.5 उर्दभिव्युन्दन्ति भूम, i.61.14 गिरयश्च दृळ्हा द्यावा च भूमा तुजेते, the firm mountains and heaven and earth trembled; जगत्; world ix.74.7 असुरो वेद भूमनः; प्राणी; living creatures i.70.6 भूमा नि पाहि, the five (types of) men vii.69.2 सं पप्रथानो अभि पञ्च भूमा. Cp. **भूमने-ष्ठ्-आ** 'standing on earth; formed on सव्येष्ठ (Khila. iii.22.2).

भू-र्मन् *m.* बहुभाव, बाहुल्य, प्राचुर्य; abundance x.98.12 अपां भूमानम्, ŚBr. v.2.3.1 भूमानं प्रजाः 'भूयसीः प्रजाः'. Note भूर्ना = भूम्ना in जरितारो न भूर्ना TS. iv.6.2.2.

भू-मि [also —**मी**] *f.* धरती; earth. Cp. TS. iv.1.2.3 भूम्या वृत्वाय नो ब्रूहि 'पृथिव्या सह वरणं कृत्वा भूमिं पृष्ट्वा'. Note **भूमेर्महदायतनम्** (Kaṭha.) 'पृथिव्या विस्तीर्णं मण्डलं साम्राज्यम्'.

भूमि-कपाल *a.* जिसका पात्र भूमि है; having the earth for a vessel TBr. iii.1.5. **भूमि-गृह** *a.* जिसका घर भूमि है; having the earth as house. **भूमि-जोष्-अर्ण** *n.* धरती की छांट; the choice of soil. **भूमि-दुन्दुभि** *m.* भूमि में गढ़ा बनाकर उसे चमड़े से ढक कर बनाई दुन्दुभि; earth-drum KS. xxxiv.5.

भूमि-दृंह्-अ *a.* धरती पर जमा; firmly fixed on the ground AV. xiv.33.2 भूमिदृंहोऽच्युतः.

भूमि-लोक्-अ *m.* पृथ्वी-लोक, इह-लोक; the terrestrial world TS. iii.5.3.1.

भूम्-य *a.* भूमिवर्ती; terrestrial v.41.10 वृष्णः भूम्यस्य 'भूमिरन्तरिक्षं तदर्हस्य'.

भू-यांस् [*Comp.* of भू = भूरि = भवीयांस्] (1) *a.* अधिकतर, बहुतर, प्रवृद्ध; more, numerous i.102.7 उत्ते शतान्मघवन्भूयसः, भूयसीभिर्हास्याहुतिभिरिष्टं भवति (ABr.) by him sacrifice has been made with several offerings; more abundant v.79.10 भूयो दातुमर्हसि; more, greater iv.24.9 भूयसा वस्नमचरत् कनीयः; very much, abundant ii.14.10 दित्सन्तं भूयः. (2) *n.* बाहुल्य; abundance. *av.* और अत्यधिकता से; more, most, very much, exceedingly vi.28.2 भूयोभूयो रयिमिदस्य वर्धयन्, x.117.8 एकपाद् भूयो द्विपदो वि चक्रमे. Note भूयांसो दात्तेयाः 'more prosperous'; opp. to तनीयांसो वातवतः TMB xxv.3.6.

भूयस्-कर्-अ *a.* अधिकाधिक करने वाला; making greater and greater. **भूयस्-कृ-त्** [भूयो बाहुल्यं करोतीति] (1) *a.* बाहुल्यकारी; giving abundance TS. iv.4.7.1. (2) *f.* एतन्नामक इष्टका; bricks piled up while reciting verses 'भूयस्कृदसि' etc. TS. iv.4.7. **भूयस्-विन्** *a.* = भूयांस्.

भूय्-इष्ठ *a.* अतिशयेन बहु; most, greatest i.161.9 आपो भूयिष्ठा इत्येको अब्रवीदग्निर्भूयिष्ठ इत्यन्यो अब्रवीत्. **भूयिष्ठ-भाज्** *a.* सबसे अधिक पाने वाला; receiving most TAr. iv.5.16.

भूर् [*Particle*] भू; earth; भूर्लोकः = भूलोकः; एक व्याहृति; one of the three Vyāhṛtis.

भू-रि *a.* प्रचुर, अधिक, बहुतर, महत्तर; much, many, numerous i.55.8 ते क्रतव इन्द्र भूरयः; abundant i.124.12 अमा सते वहसि भूरि वामम् for him who is at home thou bringest much wealth, ix.16.8 वाजं भूरिम्; विस्तीर्ण; copious iii.31.9 सदनं भूरि, TS. i.4.23 भूरेः क्षयस्य; mighty i.184.3 वरुणस्य भूरेः. *av.* अधिकता से; abundantly or often i.48.2 भूरि च्यवन्त वस्तवे; richly, in a greater fullness i.154.6 परमं पदमव भाति भूरि.

भूरि-कर्मन् *a.* कर्मठ; working much i.103.6 भूरिकर्मणे (इन्द्राय).

भूरि-कृ-त्वस् *av.* अनेक बार; many times.

भूरि-गु *a.* पशुओं के बड़े रेवड़ वाला; rich in cattle viii.62.10 भूरिगो (इन्द्र).

भूरि-चक्ष्-अस् *a.* बहुद्रष्टा; much seeing ix.26.5 हर्यतं भूरिचक्षसम् (सोमम्). **भूरि-जन्-मन्** *a.* बहुजन्मा; having many births x.5.1 भूरिजन्मा वि चष्टे (अग्निः). **भूरि-जि-त्** *a.* अतिविजयी; conquering much or many KS. xxxix.5.

भूरि-दा *a.* बहुप्रद; giving much iv.32.19 भूरिदा असि वृत्रहन्. **भूरि-दा-त्र** *a.* देने का धनी; rich in gifts iii.34.1 भूरिदात्रः (इन्द्रः). **भूरि-दा-वत्-तर** *a.* giving more abundantly viii.5.39 भूरिदावत्तरो जनः. **भूरि-दा-वन्** = भूरिदा ix.87.4 शतसा भूरिदावा. *f.* —**दा-वरी** viii.2.21

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भूरिदावरीं सुमतिम्.

भूरि-धन *a.* अति धनी, बड़ा सेठ; having much wealth or property AV. vii.62.4. **भूरि-धाय्-अस्** *a.* बहुपोषक; nourishing much or many ix.26.3 धर्णसिं भूरिधायसम् 'बहूनां कर्तारम्' (may be –धर्तारम्). **भूरि-धार्-अ** *a.* बहुधार; much-showering vi.70.2 भूरिधारे पयस्वती (द्यावापृथिवी) 'बहुधारे'.

भूरि-पाणि *a.* बहुहस्त; many-handed AV. v.27.1 असुरो भूरिपाणिः (अग्निः). **भूरि-पाश** *a.* बहुपाश; holding many fetters vii.65.3 तौ भूरिपाशावनृतस्य सेतू (मित्रावरुणौ). **भूरि-पुत्र** *a.* बहुप्रजा; having many sons or children. **भूरि-पोष्-ईन्** *a.* बहुपोषक; nourishing many iii.3.9 भूरिपोषिणः (अग्नेः).

भूरि-भार *a.* भार से दबा; heavily laden i.164.13 तस्य नाक्षस्तप्यते भूरिभारः.

भूरि-मूल *a.* बहुमूल; many-rooted AV. vi.43.2.

भूरि-रश्मि *a.* बहुरश्मि; many-rayed. **भूरि-रेतस्** *a.* बहुरेताः, प्रचुरसारवान्; abounding in seed or essence, prolific iii.3.11 द्यावापृथिवी भूरिरेतसा = TS. iv.2.7.3, iv.3.11.1.

भूरि-वर्प्-अस् *a.* बहुरूप; multiform x.140.3 भूरिवर्पसश्चित्रोतयो वामजाताः 'बहुविधरूपाः'. **भूरि-वार** *a.* भूरिदात्र 'rich in gifts' viii.58.3 रथं सुर्षदं भूरिवारम् 'बहुभिः प्राणिभिर्वरणीयम्'

भूरि-शृङ्ग *a.* बहुशृङ्ग; many-horned i.154.6 –शृङ्गा गावः.

भूरि-षाह् *a.* अतिक्षमी; bearing much ix.88.2 रथो न भूरिषाट्.

भूरि-स्था-त्र *a.* बहुस्थात्र, अनेक स्थानों पर वर्तमान; having many stations, being or reposing at many places x.125.3 भूरिस्थात्रां भूर्यावेशयन्तीम् 'बहुभावेन प्रपञ्चात्मनावतिष्ठमानाम्'; cp. x.71.1 नामधेयं दधानाः speech being placed or assigned to countless objects.

भूर्ज *m.* भोज वृक्ष; a species of birch tree KS. xxvi.6.

भूर्-णि [√भुर्] *a.* सक्रिय, कर्मठ; excited, active, full of ardour iii.3.5 तूर्णि तविषीभिरावृतं भूर्णिम् (अग्निम्) 'भर्तारम्'; eager i.66.2 तक्वा न भूर्णिः 'भर्ता'; fiery, rash, wild viii.1.20 भूर्णि मृगं न 'भर्तारम्'.

भूर्य्-अक्ष्-अ *a.* अनेकाक्ष; many-eyed ii.27.3 भूर्यक्षाः (आदित्यासः).

भूर्य्-ओजस् *a.* बह्वोजस्; having great power x.120.2 वावृधानः शवसा भूर्योजाः.

भू-वरी *a.* होने वाली, समृद्ध; prosperous ĀpŚS. xiv.17.3 पृथिवि भूवरि; is it for पृथिवि विभूवरि ?

√**भूष्** ऐश्वर्य या बल के लिये प्रयत्नवान् होना; to strive after strength or prosperity, be intent upon viii.92.26 सोमेष्विन्द्र भूषसि 'भवसि or प्रापय'; प्राप्त करना; to seek to procure ix.94.3 देवेषु यशो मर्ताय भूषन् 'भावयितुमिच्छन्'. आ √भूष् to be present i.182.1 ओषु भूषत 'अभिमुखा भवत'; to be helpful, serve, associate one's self with viii.99.2 त्वे आ भूषन्ति वेधसः; to lend beauty to i.136.5 स्तोमैराभूषति व्रतम् 'अलंकरोति'. उप-आ √भूष् to come here vii.92.1 आ वायो भूष शुचिपा उप नः. उप √भूष् to extol v.104.7 उप भूषन्ति गिरो अप्रतीतम्; to pay attention to v.75.8 गृणन्तमुप भूषथः. परि √भूष्; to run round viii.22.5 परि द्यावापृथिवी भूषति; to serve anyone i.162.13 अङ्काः सूनाः परि भूषन्त्यश्वम्; to lend beauty to i.136.5 उक्थैर्यः परिभूषति व्रतम्; to surpass anyone through ii.12.1 देवो देवान् क्रतुना पर्यभूषत, the god surpassed the gods in power; to deck anyone with ix.104.1 यज्ञैः परि भूषत श्रिये; to glorify or praise i.15.4 देवान् परि भूष. प्र √भूष् to make or get ready i.159.1 इत्था धिया वार्याणि प्रभूषतः. अनु-प्र √भूष् to serve anyone ix.29.1 देवाँ अनु प्रभूषतः. उप-प्र √भूष् to follow statutes iii.55.1 व्रता देवानामुप नु प्रभूषन्. प्रति √भूष् to make ready v.75.1 सोमेन प्रति भूषति (रथम्); to serve anyone with vi.52.8 यो वः हव्येन प्रतिभूषति; to glorify, praise x.100.3 यथा देवान् प्रतिभूषेम पाकवत्. वि √भूष् to be active in a pre-eminent manner i.112.4 तूर्षु तरणिर्विभूषति; to deck out vi.15.9 विभूषन्नग्न उभयान्. सम् √भूष् to provide or procure x.143.6 समस्मै भूषतं नरा ··· इषः.

भूष्-अण *n.* अलंकार; ornament; originally 'amulet' as a means of strengthening.

भूष्-णु *a.* वर्धयिष्णु; making prosperous KS. viii.4 भूष्णु वै सत्यम्.

√**भृ** ले चलना या ले जाना; to bear, carry, convey ii.16.2 हस्ते वज्रं भरति; vi.66.3 दाशिविर्भरध्यै strong to carry; to offer vi.16.47 आ ते अग्न ऋचा हविर्हृदा तष्टं भरामसि; to worship iv.50.7 बृहस्पतिं यः सुभृतं बिभर्ति; to bear or have a name vii.103.6 समानं नाम बिभ्रतः; to keep यदा तामितिवर्धा अथ कर्षू खात्वा तस्यां मा बिभरासि when I shall have grown too big for it you shall, having dug a pit, keep me in it (ŚBr.). अति √भृ to extend over ix.86.29 त्वं द्यां च पृथिवीं चाति जभ्रिषे. अनु √भृ to bring hither, deposited x.61.5 दुहितुर्रा अनुभृतमनर्वा. अप √भृ to carry away; cp.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अपभर्तृ. अभि√भृ to commit sin against anyone v.3.7 यो न आगो अभ्येनो भराति. अव√भृ to throw down from i.130.7 शम्बरं गिरेरुग्रो अवाभरत्; to move or bring down viii.19.23 वाशीमग्निर्भरत उच्चाव च; to separate or cut away from x.171.2 शिरोऽव त्वचो भरः: to carry, away, cp. अवभृथ; to hold down iii.29.3 उत्तानायामव भरा चिकित्वान् 'अधोमुखां धारय'. आ√भृ to bring hither, cp. आभरद्-वसु. समा√भृ to pay homage to anyone through offerings i.57.3 यस्मै भीमाय नमसा समध्वरे आ. भरा पनीयसे 'समाभर सम्यक् संपादय'. उद्√भृ to take out from and place upon i.28.9 उच्छिष्टं चम्वोर्भर सोमम्; to choose, accept vi.38.1 उदु नश्चित्रतमो महीं भर्षद् इन्द्रहूतिम्; to heave or raise up viii.19.23 वाशीमग्निर्भरत उच्चाव च. परि-उद्√भृ to collect from vi.47.27 दिवस्पृथिव्याः पर्योज उद्भृतम्. उप√भृ to carry towards i.166.2 नित्यं न सूनुं मधु बिभ्रत उप. नि√भृ (passive use निभृत) arrived at its goal. serene i.102.5 जैत्रं हीन्द्र निभृतं मनस्तव. निस्√भृ to take or carry away from x.68.8 निर्हस्तज्जभार चमसं न वृक्षात्. परा√भृ to hide or conceal in viii.45.41 यत् पर्शाने पराभृतम् 'विन्यस्तम्'. परि√भृ to spread, disseminate ix.94.3 परि यत् कविः काव्या भरते; to spread oneself over x.75.7 परि ऋयांसि भरते रजांसि: to bear or have in x.40.6 मक्षा पर्यश्विना मध्वासा भरत 'आस्येन बिभर्ति'; to encompass i.61.8 परि द्यावा पृथिवी जभ्र उर्वी. प्र√भृ to present, offer vi.126.1 स्तोमान् प्र भरे; cp. प्रभर्मन्, प्रभृति, प्रभृथ; to carry forward viii.6.2 प्रजामृतस्य पिप्रतः प्र यद् भरन्त वह्नयः, vi.26.4 त्वं रथं प्र भरो योधम्; to hurl forward i.165.4 प्रभृतो मे अद्रिः, i.61.12 प्र भरा वज्रायं वज्रम्; to express viii.83.8 प्र भ्रातृत्वं मातुर्गर्भे भरामहे 'गर्भे संजातं भ्रातृत्वं प्रकाशयामः'; to spread out x.102.4 प्र मुष्कभारः · · · बाहू अभरत् 'प्रसारितवान्'; to hold x.46.8 प्र जिह्वया भरते वेपो अग्निः. अभि-प्र√भृ to offer iv.56.5 प्र वां महि अभ्युपस्तुतिं भरामहे; to throw down, hurl viii.89.4 अभि प्र भर वृषता वृषन्मनः (वज्रम्). प्रति√भृ to offer viii.20.9 प्रति वृष्णे शर्धाय मारुताय भरध्वम् · · · हव्या. वि√भृ to spread out v.67.10 वि यद् वाचं कीस्तासो भरन्ते; to distribute, apportion vi.67.7 वि यत् पयो विश्वजिन्वा भरन्ते, (passive) carried or established at various places iii.55.4 समानो राजा विभृतः पुरुत्रा (अग्निः). सम्√भृ to withdraw i.115.4 मध्या कर्तोर्वितितं सं जभार; to put together x.79.1 नाना हनू विभृते सं भरेते; to make ready ix.106.3 वज्रं च वृषणं भरत् समप्सुजित्; to offer viii.66.5 वयं तत् त इन्द्र सं भरामसि यज्ञमुक्थं तुरं वचः; to collect viii.78.10 दिनस्य वा संभृतस्य वा यवस्य, ii.16.2 विश्वान्यस्मिन्त्संभृताधि वीर्या. Forms. I. : *Pr.* भरति, –ते. III. : *Pr.* बिभर्मि, बिभर्षि, बिभर्ति; बिभृथस्, बिभृतस्; बिभृर्मसि, बिभृर्मस्, बिभृथ, बिभ्रति; *Sb.* बिभराणि, बिभरत्; *Op.* बिभृयात्; *Ipv.* बिभृहि, बिभर्तु; बिभृताम्; बिभृत; *Pt.* बिभ्रत्; *Ipf.* अबिभर्. *Pf.* जभर्थ, जभार; जभ्रुर्; Ā. जभृषे, जभ्रे; जभ्रिरे; बभार; Ā. बभ्रे; *Pt.* बभ्राण; *Sb.* जभरत्. *Ppf.* अजभर्तन. *Ao. root.* : *Prc.* भ्रियासम्; *Ipv.* भृतम्; *s* : अभार्षम्, *3.* अभार्; अभार्ष्टम्; *Sb.* भर्षत्; *Inj. 3. s.* भार्; *is.* : अभारिषम्. *Ft.* भरिष्यति; भर्ता. *Co.* अभरिष्यत्. *Ps.* भ्रियते; *Sb.* भ्रियाते; *Ao.* भरि; *Pt.* भृत. *Gd.* –भृत्य. *Inf.* भर्तुम्; भर्तवै, भर्तवे; भरध्यै; भर्मणे. *Ds.* बुभूर्षति. *Int.* जभर्तस्; भरिभ्रति (*3. pl.*). *Sb.* भरिभरत्; *Pt.* भरिभ्रत्.

भृगव्-आण [भृगु–, like तकवान from तकु] (1) *a.* चमकता; beaming i.71.4 दूत्यं भृगवाणो विवाय 'भृगुरिवाचरन्', iv.7.4 आ जभ्रुः केतुमार्यवो भृगवाणं विशेविशे 'भृगुवदाचरन्तं दीप्यमानम्'. (2) —**णः** *m.* a name i.120.5 प्र या घोषे भृगवाणे न शोभि 'भृगौ च'.

भृग्-उ [√भ्राज्] *m.* अर्धदेव; half-gods, compared with the sun in viii.3.16 कण्वा इव भृगवः सूर्या इव; they found out fire (x.46.2 गुहा चतन्तम् · · · भृगवोऽविन्दन्) and brought it to mankind (i.58.6 दधुष्ट्वा भृगवो मानुषेषु); they enclosed the fire in wood (vi.15.2 भृगवो दधुर्वनस्पतौ) and set it in the navel of the world (i.143.4 यमेरिरे भृगवो विश्ववेदसं नभा पृथिव्याः); they are met with Áṅgirases (x.14.6 अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः), with Átharvā (x.92.10 यज्ञैरथर्वा प्रथमो वि धारयद् देवा दक्षैर्भृगवः सं चिकित्रिरे). They fashioned a chariot (iv.16.20 भृगवो न रथम्); vii.18.6 names them with the Druhyús : श्रुष्टिं चक्रुर्भृगवो द्रुह्यवश्च.

भृगु-वत् *av.* भृगु की तरह; like the Bhṛ́gus viii.43.13 उत त्वा भृगुवच्छुचे.

भृङ्गा [√भ्रज् 'break'. Cp. Classical Skt. भृङ्ग 'that breaks into a flower' and भ्रज् 'penis'] *f.* भौंरी; the big black bee.

भृज्-अस् [√भ्राज्] *n.* भर्गस्; lustre (or lustrous sun) MS. ii.8.7 भृजश्छन्दः = VS. xv.5 भ्रजः, TS. iv.3.12.3 क्षुरो भृज्वान्छन्दः 'lustrous'.

√**भृज्ज्** [connected with √भ्राज्] भूनना; to roast or fry iv.24.7 भृज्जाति धानाः.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भृत-वास्-अस् *a.* परिहितवासाः; clad in clothes.

भृ-र्ति [also भृति] *f.* भरण, पोषण, वृत्ति; maintenance, support, livelihood x.29.4 मित्रो न सत्य उरुगाय भृत्यै 'for sustenance'; भोज्य; food viii.66.11 भृतिं न प्र भरामसि 'भृतिमिव'; भृतिं वन्वीत 'भिक्षणं कुर्यात' ĀpŚS. 2137. लाना; bringing; in इध्म-भृति. **भृ-त्यां** *f.* भृति, भरण-क्रिया, परिचर्या; support, service TS. iv.2.11.3 य एषां भृत्यामृणधत् स जीवात् he who will succeed in their service, shall live.

भृ-थं *m.* चढ़ापा; offering ii.14.4 सोमस्य भृथे.

भृ-र्म [√भृ] *m.* भर्ता; carrying (horse) viii.61.12 वेदा भृर्मम् 'भ्रमणशीलम्' ('error' Oldenberg, 'impetuous', Geldner). **भृम्-अर्ल** *a.* भ्रान्त, भौंचक्का, सुन्न; stunned, drowsy, torpid AV. xiii.1.46 हेमन्तजब्धो भृमलो गुहा शये 'torrid'.

भृम्-इ [√भ्रम्] (1) *a.* करेर वाला; lively, supporter iv.32.2 भृमिश्चिद् घासि तूतुजिः 'भ्रमणशीलोऽपि'; भरणीय; to be supported or maintained, indigent vii.56.20 इमे रुद्रं चिन्मरुतो जुनन्ति भृमिं चित् 'भ्रमणशीलं दरिद्रम्'. (2) *m.* बगूला; whirlwind ii.34.1. **भृ-र्मि** *a.* भरणीय; to be supported iii.62.1 इमा उ वां भृर्मयो मन्यमानाः 'भ्रमणशीला इमाः प्रजाः'.

भृश्-अ [√भ्रंश्] *a.* अननुरूप; not in conformity with भृशमिव प्रत्याह 'अननुरूपमिव'.

भृष्-टि [*भृष् , √भ्रंश्] *f.* नोक, बिन्दु, किनारा, शृङ्ग; spike, point, corner, edge i.56.3 गिरेर्भृष्टिर्न भ्राजते शृङ्गमिव'. **भृष्टि-मन्त्** *a.* नोकदार; furnished with a point i.52.15 भृष्टिमता वधेन.

भेकुरि [Cp. बेकुरा] *m.* नक्षत्र, तारा; planets, stars VS. xviii.40 भेकुरयो नाम 'भां कान्तिं कुर्वन्तीति भेकुरयः'.

भेज्-आन] √भज्] *a.* जो पा चुका है; having obtained iv.29.5 भेजानासो बृहद्दिवस्य रायः.

भेत्-तवै [*Inf.*] फाड़ने को; to pierce or slit.

भेत्-तृ *a.* भेदक, विदारक; breaker viii.17.14 भेत्ता पुरां.

भेद्-अ (1) *m.* छेद; slit, cleft; योनि-कपाट; the slit, i.e. pudendum muliebre ix.112.4 शेपो रोमण्वन्तौ भेदौ. (2) *a.* भेदक; 'breaking, destroying vii.82.4 भेदं वन्वन्ता 'एतत्संज्ञं सुदासशत्रुम्'; name of a demon vii.18.19 प्रत्रि भेदं सर्वताता मुषायत.

भेषज्-अ (1) *a.* भिषक्; healing, curing ii.33.7 हस्तो यो अस्ति भेषजो जलाषः, इन्द्रस्य भेषजा तनूः MS. ii.2.10. (2) **—म्** *n.* औषध; medicine i.157.6 युवं ह स्थो भिषजा भेषजेभिः; भैषज्य; medical practice TS. vi.4.8.2 तस्माद् ब्राह्मणेन भेषजं न कार्यम् ; आराम; healing x.9.5 अपो याचामि भेषजम् I seek healing from the waters. **—जी** *f.* TS. iv.5.10.1, VS. xvi.49 = भेषजा MS. ii.9.9.

भैक्ष्-अ [भिक्षाणां समूहः] *n.* भिक्षा में आया; anything collected by begging.

भैषज्-य [भिषजः कर्म] *n.* दवा, उपचार; medicine, treatment VS. xx.3.

भोग्-अ *m.* उपभोग; enjoyment x.59.6 पुनः प्राणमिह नो धेहि भोगम् 'भोगम्' left out by S.; x.7.2 = TS. iv.6.7.3 यदा ते मर्तो अनु भोगमानट् as soon as the mortal has obtained thy reward; property iii.34.9 हिरण्ययमुत भोगं ससान 'सुवर्णमयं धनम्'; use x.34.3 नाहं विन्दामि कितवस्य भोगम्.

भोग्-अं [√भुज् 'bend'] *m.* मोड़, ऐंठ, सांप का बल, किले की परिधि; any winding or curve, coil of a serpent, the circular wall of a fort vi.75.14 अहिरिव भोगैः पर्येति बाहुम् , v.29.6 नव यदस्य नवतिं च भोगान् 'पुराणि, भोगान् इत्यन्तोदात्तः पुरवचनः'.

भोग-वन्त् *a.* चक्करदार; furnished with windings or curves or rings. **भोग्-य** *a.* भोगार्ह; deserving enjoyment or use AV. x.8.21 चतुष्पाद् भूत्वा भोग्यः सर्वमादत्त भोजनम् 'enjoyable'.

भोज्-अं *a.* भोजयिता, उदार; bestowing food and the like, liberal x.107.11 भोजं देवासोऽवता भरेषु भोजः शत्रून् समनीकेषु जेता 'भोजं दातारम्, भोजः धनादिदानेन जनानां भोजयिता'.

भोज्-अन (1) *n.* खाना; eating iii.30.14 यत सीमिन्द्रो अदधाद् भोजनाय. (2) *a.* भोक्तव्य; what is enjoyed x.23.6 विद्मा ह्यस्य भोजनमिनस्य यद् 'यद् भोजनं धनमस्ति', i.104.8 मा नः प्रिया भोजनानि प्र मोषीः 'उपभोग्यानि धनानि'; articles of food, means of subsistence ii.13.2 विश्वप्स्न्याय प्र भरन्त भोजनम् 'भुज्यत इति भोजनं पयः', provision v.4.5 शत्रूयतामा भरा भोजनानि 'अन्नानि धनानि'.

भोजनीय-मृत *a.* अजीर्णादि से मृत; died of indigestion etc. KŚS.

भोज्-अस् *n.* nutrition; in पुरु-भोजस् , विश्व-भोजस्. **भोज्-असे** [*Dat. Inf.* √भुज् , = भुजे, भुजम्] भोगने को; to enjoy viii.65.3 हुवे गामिव भोजसे 'भोगाय'.

भोज्-यं *n.* उपभोग; enjoyment i.126.6 भोज्या शर्ता 'भोगाः', viii.21.8 विद्मा सखित्वमुत शूर भोज्यम् 'अभ्यवहार्यं धनम्'.

भोस् [*bhavas<भगवस्] interjection of address ŚBr.

भौजिष्य *n.* भुजिष्यता, दासता; slavery.

भौज्-य *n.* भोगाधिक्य; abundance of enjoyment.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भौम्-अ *a.* भूमिवर्ती, भू-संबन्धी, भूमिमय; being in the earth, relating or dedicated to earth, earthen. Cp. भौर्म (in सार्व-भौर्म) from भूमन् like ब्राह्म from ब्रह्मन्.

भौवन्-अ *a.* भुवन या जगत्संबन्धी; belonging to the world AV. iii.21.5 भौवनाः पञ्च मानवाः.

भौवायन [भुवस्यापत्यम् , भवत्यस्मादिति भुवोऽग्निः] *m.* भुव का अपत्य; a descendant of Bhúva TS. iv.3.2.10; cp. TMB. xx.13.4 'भूनामकस्य महर्षेः पुत्रः'.

√भ्यस् डरना; to fear ii.12.1 रोदसी अभ्यसेताम्.

भ्र्-अ [√भृ] *m.* ले चलना; act of carrying.

√भ्रंश् [भ्रश्यति] गिरना; to fall x.173.1 मा त्वद्राष्ट्रमधि भ्रशत्. Forms. I. : *Pr. Inj.* भ्रंशत् . *Ao. a* : *Inj.* भ्रशत . *Pp.* भ्रष्ट. *Cs. Pt.* भ्राशयन्त्.

भ्रंज् [√भ्रज् 'break', cp. भङ्ग] *n.* शिश्न; member : that breaks into yoni AV. म्लापयामि भ्रजः शिश्नम् 'I relax the vigour of thy member'. See मृत-भ्रज् 'whose member is devoid of vigour or erection in AV. iv.4.1. Note ŚBr. viii.5.2.4, VS. xii.4 क्षुरो भ्रजश्छन्दः where the construction may be भ्रजः क्षुरश्छन्दः. Cp. x.68.1 गिरिभ्रजो नोर्मयः 'mountain-breaking waves.'

भ्रज्-अस् see वात-भ्रजस्.

√भ्रज्ज् [भृज्जति] भूनना; to fry, parch, roast.

भ्रम्-अ *m.* बलखाती लपट; the whirling flame vi.6.4 अध भ्रमस्त उर्विया वि भाति 'भ्रमणशीलो ज्वालासमूहः', भ्रमासः TS. i.2.14.1.

भ्रष्-ट [√भ्रंश्] *a.* गिरा; fallen, for भृष्ट; cp. अ-निभृष्टः.

भ्रष्-ट्र [√भ्रज्ज्] *n.* भाड़; frying pan MS. i.6.11.

√भ्राज् चमकना; to shine i.66.6 चित्रो यदभ्राट् bright when he has shone forth; See भृगु and भर्गस्. Forms. I. Ā. : *Pr.* भ्राजते; *Pt.* भ्राजमान. *Ao. root* : अभ्राट्; *Prc.* भ्राज्यासम्. *Ps. Ao.* अभ्राजि.

भ्राज् [—ट् *ns.*] (1) *f.* दमक; lustre ix.98.3 भ्राजा नैति गव्ययुः 'भ्राजमानया दीप्त्या'. (2) *a.* भ्राजमान; shining (Soma etc.) KS. xxxix.5 भ्राडसि विभ्राडसि.

भ्राज्-अ (1) *a.* दीप्यमान; glittering x.170.3 भ्राजः सूर्यः. (2) —म् *n.* एतन्नामक साम; name of the Sāman sung in the verse अस्य प्रत्नामनु द्युतम् etc. ix.54.1, SV. 755.

भ्राज्-अन्त् *a.* चमकता; shining, glittering viii.98.3 वि-भ्राजन् (इन्द्र).

भ्राजज्-जन्-मन् *a.* भ्राजमान प्रभव वाला; having a brilliant origin vi.66.10 भ्राजज्जन्मानो मरुतः 'दीप्त-शरीराः'.

भ्राजद्-ऋष्-टि *a.* प्रदीप्त भाले वाला; having a glittering spear i.31.1 अजायन्त मरुतो भ्राजदृष्टयः 'दीप्यमानायुधाः' = VS. xxxiv.12; on TS. iv.3.13.7 क्रीडयो धुनयो भ्राजदृष्टयः 'विद्युद्रूपा दृष्टिर्येषां ते'; भ्राजभृष्टि 'of piercing lustre' MBr. i.7.6.

भ्राज्-अस् *n.* दीप्ति; lustre x.78.2 अग्निर्न यो भ्राजसा रुरुर्म-वक्षसः. भ्राजस्-वन्त् *a.* प्रदीप्त; lustrous KS. iv.11 सूर्याय त्वा भ्राजस्वते = भ्राजस्विन्. भ्राज्-ई *f.* दीप्ति; lustre MS.

भ्राज्-इष्ठ *a.* अति भ्राजमान; shining very brightly VS. viii.40.

भ्रा-तृ [√भृ] *m.* भाई; brother. भ्रातृ-त्व *n.* भाईचारा, सगापन; fraternity, brotherhood x.108.10 नहि वेद भ्रातृत्वं नो स्वसृत्वम्.

भ्रातृ-व्य *m.* भतीजा, प्रतिद्वन्द्वी; nephew, rival; cp. अ-भ्रातृव्य.

भ्रातृव्य-क्षय्-अण *a.* शत्रुहा; destroying rivals or enemies AV. ii.1.8.1. भ्रातृव्य-क्षे-त्र *n.* शत्रु का घर अथवा खेत; enemy's house or his field. भ्रातृव्य-घ्नी *a.* शत्रुघातिनी; killing the enemies or rivals AV. x.9.1.

भ्रातृव्य-चात्-अन *a.* प्रतिद्वन्द्वियों को भगाने वाला; driving away rivals AV. ii.18.1. भ्रातृव्य-जन्मन् *a.* प्रतिद्वन्द्वी के स्वभाव वाला; having the nature of a rival.

भ्रातृव्य-ता *a.* प्रतिद्वन्द्विता, शत्रुता; rivalry, enmity KS. xi.5 भ्रातृव्यतायै वा द्वितीयतायै वा. भ्रातृव्य-देवत्-य *a.* प्रतिद्वन्द्वी जिसका देवता है; having a rival for a deity भ्रातृव्यदेवत्यो मन्थी KS. xxvii.8.

भ्रातृव्य-परा-णुत्-ति [cp. वि-नुत्ति] *f.* शत्रु का पराणुदन; the driving away of a rival = भ्रातृव्यापनुत्ति TS. iii.5.9.2.

भ्रातृव्य-लोक *m.* प्रतिद्वन्द्वी का जगत; the world of a rival KS. xiv.9. भ्रातृव्य-वन्त् *a.* प्रतिद्वन्द्वियों वाला; having rivals KS. ix.17.

भ्रातृव्य-सह्-अन *a.* शत्रुजेता; overcoming rivals or enemies KS. viii.11 भ्रातृव्यसहनो वावैष आधीयते हुताद्याय (अग्निः).

भ्रातृव्याभिभूति = भ्रातृव्यपराणुत्ति.

भ्रात्र्-अ *n.* भाईचारा; brotherhood iv.23.6 कदा नु ते भ्रात्रं प्र ब्रवाम, MS. i.6.12 मातुर् भ्रात्रेभ्यः = भ्रातृभ्यः.

√भ्राश् [भ्राशते, भ्राश्यते] चमकना; to shine, glitter = भ्लाशते.

भ्राश्-य *a.* भ्रंशनीय, पातनीय; to be hurled x.116.5 निं तिग्मानि भ्राशयन् भ्राश्यानि 'प्रकाश्यानि प्रकाशयन्'.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

√भ्री [भ्रीणाति, भ्रीणीते, भृणाति] क्रोध करना, हिंसा करना; to be angry, injure ii.28.7 एनः कृण्वन्तमसुर भ्रीणन्ति 'हिंसन्ति'.

भ्रुमि *m.* मेघ; cloud TBr. ii.5.5.

भ्रू *f.* भौं; brow iv.38 7 अधि भ्रुवोः किरते रेणुम् ; cp. √भ्री.

भ्रू-ऊर्ण [√भृ –ऊन] *m.* गर्भस्थ बच्चा; embryo x.155.2 सर्वा भ्रूणानि; वेदत्रयविद् ब्राह्मण; a learned Brahmin; cp. S. on TAr. ii.7.1, Sat. xxvi.6. भ्रूणहत्या *f.* ब्राह्मण की हत्या; killing of a Brahmin KS. v.5.6. भ्रूण-हन् *a.* गर्भघातक; killer of an embryo KS. xxxi.7, AV. vi.112.13.

भ्रू-मन्त् [महती भ्रूरस्यास्तीति] *a.* having large brows TS. ii 16.3.

√भ्रेष् [भ्रेषति,–ते] लड़खड़ाना, डगमगाना; to totter, waver viii.20.6 नू चित् स भ्रेषते 'भ्रश्यति'.

भ्रेष्-अ *m.* भ्रंश; tottering, failure : न भ्रेषं नीतः KS. vii.11, TS. vii.3.1.1 भ्रेषं न्येति, JUB. iii.4.2.7 भ्रेषं न न्येति.

म

√मंह् [cp. √मह्] महान् या भाग्यवान् होना; to be great or lucky ix.82.4 जायेव पत्यावधि शेव मंहसे 'भर्तरि सुखं प्रयच्छति'; देना, उदारता से देना; to give, bestow liberally i.11.3 मंहते मघम् , ix.1.10 मघा · · · मंहते, iv.31.8 पुरू चिन्मंहसे वसु. Forms. I. : *Pr.* मंहते, मंहे (*3. s.*); *Op.* मंहेम, मंहेत; *Ipv.* मंहतम् ; *Pt.* मंहमान. *Ipf.* अमंहत. *Pf.* मामंहे (*1. 3.*); *Sb.* मामंहस् ; *Inj.* मामहन्त; *Ipv.* मामहस्व, मामहन्ताम् ; *Pt.* मामहान्; *Pp.* महित. *Inf.* मंहे, मंहये. *Cs.* मंहयति, –ते; *Inj.* मंहयतम् . *Pt.* मंहयन्त; मंहयमान.

मंह्-अन *n.* भेंट, तोहफा; present, gift. मंह्-अना *f.* देय; gift v.16.4 सुवीर्यस्य मंहना 'मंहनाये दानाय'; सज्जा, रजामन्दी; readiness, willingness iii.31.17 सूर्यस्य मंहना 'महत्त्वेन सामर्थ्येन', v.18.2 स्वस्य दक्षस्य मंहना 'मंहनाये दानाय' (willingness of spirit). मंहने-ष्ठा *a.* उदार; liberal x.61.1 यदस्य पितरा मंहनेष्ठा: 'भागप्रदाने वर्तमानाः'.

मंहयद्-रयि *a.* धनद; lavishing or bestowing wealth ix.67.1 पवस्व मंहयद्रयिः 'स्तोतृभ्यः प्रदीयमानधनः'. मंहय्-उ *a.* उदार; liberal ix.20.7 मखे न मंहयुः 'दानेच्छुः'.

मंह्-इष्ठ *a.* अत्युदार; most liberal iv.31.2 मंहिष्ठो मत्सदन्धसः 'पूजनीयः' = VS. xxvii.40, x.172.2 मंहिष्ठो जारयन्मखः 'धनानां दातृतमः'. मंहिष्ठ-राति *a.* उदार दाता; liberal giver i.52.3. मंह्-ईयांस् *a.* अधिक उदार; more liberal ix.66.13 भूरिदाभ्यश्चिन् मंहीयान् 'दातृभ्योऽपि दातृतमः'.

मंक-क *m.* प्राणिविशेष; a kind of animal AV. viii.6.12 'a small crocodile' ?

मंक-र [√मज्ज्? 'j' changes into 'k' due to नक्र] *m.* मगर; crocodile. Cp. नक्र 'snouted', crocodile, and नकुल.

मंक्ष् [Aw. maxšī] *mf.* मक्खी; fly iv.45.4 मंक्वो न मंक्षः 'मक्षिकाः'. मंक्षिका *f.* fly i.119.9 मंक्षिकारपत्.

मक्षु *a.* आशु; quick viii.26.6 मक्षूभिः परिदीयथः 'शीघ्रगमनैः'. मक्षु *av.* क्षिप्रम् ; quickly i.39.7 आ वो मक्षू तनाय कम् 'शीघ्रम्'. मक्षु-गम्-अ *a.* आशुग; approaching quickly viii.22.16 मक्षुंगमाभिरूतिभिः 'शीघ्रं गच्छन्तीभिः'. मक्षू = मक्षु. मक्षू-जव्-अस्-तमा *a.* क्षिप्रतम; most rapid or prompt vi.45.14 यो त ऊतिरमित्रहन् मक्षूजवस्तमासति 'अतिशयेन 'शीघ्रजवा', viii.19.12 मक्षूतमस्य रातिषु 'शीघ्रतमस्य'. मक्षू-यु *a.* आशुग; quick, rapid, fleet vii.74.4 मक्षूयुभिर्नरा हयेभिः 'शीघ्रगन्तृभिः'.

मख [√मख् √मह् or √मंह्] (1) *a.* योद्धा; fighter i.64.11 मखा अयासः स्वसृतो ध्रुवच्युतः 'मख इति यज्ञनाम'; माही, वीर; hero, warrior i.6.8 मखः सहस्वदर्चति 'यज्ञः', i.138.1 मखो देवः (पूषा) 'मखो यज्ञवान् मत्वर्थो लुप्यते', ix.20.7 मखो न मंहयुः (like a warrior showing strength) 'मखो न दानमिव'. (2) —खः *m.* एक दानव; name of demon-fighter x.171.2 त्वं मखस्य दोधतः शिरोऽव त्वचो भरः 'मखस्य यज्ञस्य'. Cp. Punjabi māhī 'a gallant, lover

मख-वन्त् *a.* मख का सहचर, मखवान्; companion of Makhá, sharing in sacrifice.

√मखस्य् युद्ध करना; to fight, show strength iii.31.7 मर्यो युवभिर्मखस्यन् 'गोधनमङ्गिरसामिच्छन्', ix.61.27 यत पुनानो मखस्यसि 'अस्यभ्यं धनं दातुमिच्छसि'.

मख-हन् *a.* मखहन्ता; slayer of Makhá.

मगन्द see प्र-मगन्द. मगुन्दी [मुकुन्दी] *f.* name of a Piśācī AV. ii.14.2 मगुन्द्या दुहितरः *Voc.*

मघ्-अ [Aw. maga 'gift' *मघ् √मंह्] *n.* दान, देय, धन;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

gift, reward, wealth; cp. अश्वा-मघ.

मर्घ-त्-ति [√दा –ति] *f.* द्रव्यदान; the giving of gifts (cp. वसुत्ति, भगत्ति) iv.37.8 पुरु शस्त मर्घत्तये 'धनदानाय'. **मघ-र्दे-य** *n.* धनदान; the giving of wealth or presents vii.67.9 ये रार्या मघर्देयं जुर्नन्ति 'दातव्यं धनम्'.

मर्घ-वन् [Cp. Aw. mazu 'magician'] *a.* दाता, उदार; bountiful, giving gifts, patron i.157.3 मर्घवा विश्वसौभगः (रथः); *f.* मर्घोनी, i.141.13 अमी च ये मर्घवानो वयं च those (absent) patrons and we.

मर्घ-वन्त् [also —**वन्**] *a.* उदार; liberal. **मघ-वत्-त्व** *n.* औदार्य; liberality vi.27.3 न मघवन् मघवत्त्वस्य विद्मे.

मङ्क्-उ *a.* पङ्गु, डगमग, विमुग्ध; lame, shaking, stupified ŚBr. v.5.4.11 सोमातिपूतो मङ्कुरिव चचार.

मङ्गल *n.* कल्याण; happiness, bliss, anything auspicious. Cp. अदुर्मङ्गल, सुमङ्गल (√मन्ज् 'be beautiful'). **मङ्गल्-इर्क** *m.* name of the hymns of the eighteenth Kāṇḍa of the AV. **मङ्गलोपेर्षा** *f.* मङ्गलकामना; desire for luck ŚBr.

√**मज्ज्** डूबना; to sink ix.64.21 मज्जन्त्यविचेतसः; cp. ŚBr. xii.3.14. Forms. I. P. : *Pr.* मज्जति, मज्जन्ति. *Ao. root* : *Op.* मज्ज्यात्. *Ft.* मङ्क्ष्यति; –ते. *Gd.* –मज्य. *Cs.* मज्जयति.

मज्ज्-अन् *m.* (अन्तर्वर्ती) मज्जा; sunk or seated within = marrow of bones, pith of plants x.68.9 निर्मज्जानं न पर्वणो जभार. Cp. viii.4.20 निर्मजां गवाम् 'निःशेषेण शुद्धानाम्'; or is it from *maz 'to handle violently' to which may be traced मकर? **मज्जन्-वन्त्** *a.* marrowy.

मज्जय्-इ-तृ *a.* डुबाने वाला; one who causes to sink or plunge.

मज्-मन् [Cp. ओज्-मन्, √मह् Iranian maz 'to handle violently'] *m.* महिमा, महत्ता; greatness iii.46.3 प्र मज्मना दिवं इन्द्रः पृथिव्याः (प्र रिरिचे), AV. iii.1.14 मज्मनि. —**ना** *av.* generally, at all.

मटची-हर्त *a.* टिड्डी-दल का मारा; plagued by locust ChUp. Śaṁkara 'विद्युद्वतेषु'.

मर्णि [Ln. monila] *m.* मणि; pearl, gem, jewel i.33.8 हिरण्येन मर्णिना शुम्भमानाः; शिश्न; penis.

मर्णि-क *m.* मणिसदृश मांसशकल; jewel-like piece of flesh. **मणि-कार्-अ** *m.* रत्नकार; jeweller VS. xxx.7. **मणि-ग्रीव्-अ** *a.* गरदन में मोती-सजा; having pearls on the neck i.122.14 हिरण्यकर्णं मणिग्रीवम्. **मणि-वाल** *a.* पूंछ पर मणि (= गोबर) लगा, शुक्लाशुक्लरोमा; having beads (or lamps of dung) on the tail, having white and non-white hair Sat. xiv.3. **मणि-र्ल** *a.* मणिवान्; having fleshy excrescence (as on the dew-lap) TS.

√**मण्ट्** मटक कर चलना, मटकना; to dally मण्टयेदिति 'उन्माद्येत' TBr. ii.3.8.

मण्ड्-अल (1) *a.* वर्तुल; circular, round. (2) —**म्** *n.* गोल वस्तु; anything round, disc. **मण्डलेष्टिका** *f.* मण्डलाख्य इष्टका; a kind of sacrificial brick TS. v.3.9.

मण्ड्-ऊक [*मन्द्रूक 'rejoicing'] *m.* मेंढक; frog. *f.* —**की**; 'the noose उभे मण्डूक्यौ Sat. xi.6 'the noose that fastens the īṣā to the yoke'. Cp. इषीकाञ्जिमण्डूक 'मुञ्जेषीकेव रेखाः यस्य सः' Kauś. lviii.40.

मण्डूर-धाणिका *f.* कुत्सितयोनि वाली; of rusty or impure yoni x.155.4 मण्डूरधाणिकी: 'कुत्सितशब्दकारिण्यः'.

मण्डूरिका *f.* कुत्सित स्त्री; a contemptible woman AV. xx.131.3. Cp. मण्डूर 'iron rust', मण्ड 'scum' in Cl. Skt.

म-र्त *a.* सोचा; thought, believed. **मत-वचस्** [–**सा** *Voc.*) प्रार्थना पर ध्यान देने वाला; heeding to prayer i.46.5 नासत्या मतवचसा 'अभिमतस्तोत्रौ'. **मर्त-वन्त्** *a.* अवहित; attentive ix.86.13 अयं मर्तवान् 'मतं प्रियं स्तोत्रं तद्वान्'.

मतस्न ['purifying the blood', Baudh. मतस्नु] *m.* हृदयोभयपार्श्वस्थ अस्थियां; bones on both sides of the heart x.163.3 यक्ष्मं मतस्नाभ्यां यकृः 'वृक्काभ्याम्'.

म-र्ति [√मन्] *f.* प्रार्थना, भक्ति, पूजा, मनन, मन्त्र, बुद्धि, विचार, इच्छा; prayer, devotion, worship, hymn, thought, idea, desire i.42.4 इयं हि त्वा मर्तिर्ममाच्छा 'मननसाधना स्तुतिरूपा वाक्', i.141.1 साधिते मर्तिः 'मदीया बुद्धिः', v.44.9 यत्रा मर्तिर्विद्यते पूतबन्धनी 'स्तुतिः'; thought personified viii.18.7 उत स्या नो दिवा मर्तिरदितिरूत्या गमत् 'मन्तव्या स्तोतव्या वा अदितिः'. **मति-विद्** *a.* प्रार्थना को समझने वाला; knowing one's devotion or mind VS. xxii.12, TS. iii.2.5.2 = **मती-विद्**.

मर्तुथ [*मन्-तुथ] *a.* प्रबुद्ध; wise, priest ix.71.5 पदं यदस्य मर्तुथा अजीजनन् 'मननीयगाथावन्तः स्तोतारः'.

मत्-कृत *a.* done by me ii.28.9 अध मत्कृतानि (ऋणानि). **मत्-तस्** *av.* मुझ से; from me.

मत्प्रायण *a.* मुझ से आरब्ध; begun by me TS. vi.1.5 मत्प्रायणाः यज्ञाः 'मदुपक्रमाः'.

मत्-र्य [*मृत्-र्य, मृत्तिकायै हितम्] (1) *n.* खाद; manure TS. vi.6.7.4 यज्ञायैव प्रभिन्नाय मर्त्यमन्वेवास्यति. (2) *a.* क्रुद्ध, हिंस्र; violent AV. xi.2.19 मनोऽभि स्रा मर्त्यं देवहेतिम्

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

W 'club'; cp. √मन in the sense of 'killing'.

मत्-सखि *a.* मेरा साथी; my companion x.86.1 अर्यः पुष्टेषु मत्सखा. **मत्-सर्-अ** *a.* मादक; intoxicating i.175.1 मत्सरो मदः 'मदसाधनः'. **मत्सर्-वन्त्** *a.* मदकर-रसयुक्त, मादक; exhilarating, intoxicating ix.97.32 स ईन्द्राय पवसे मत्सरवान् 'मदकर-रसयुक्तः'. **मत्सर्-ईन्** *a.* मादक; exhilarating, intoxicating ix.63.2 ईन्द्राय मत्सरिन्तमः 'मादयितृतमः'.

मत्स्य [= मत्सः √मद्] *m.* मछली; fish x.68.8 मत्स्यं न दीनं उदनि क्षियन्तम्. **मत्स्य-हन्** *a.* मछिहारा; fish-killer, fisherman.

√मथ् [√मन्थ्] बिलोना, मथना; to churn, whirl round, produce fire by friction (of aráṇis); लूटना; to rob, cp. विमाथ 'plundering'; to create infatuation in the mind of anyone for oneself AV. ii.30.1 मथ्नामि ते मनः. Forms. IX. : *Pr.* मथ्नामि; मथ्नीते; *Ipv.* मथ्नीत, मथ्नन्तु; *Pt.* मथ्नन्त; *Ipf.* अमथ्नात; I. : मन्थति, –ते; मथति. *Pf.* ममाथ; मेथुर्; Ā. मेथिरे. *Ao. root* : *Sb.* मथत; *iṣ* : अमन्थिष्टाम्; अमथिषत; *Inj.* मथीस्, मथीत. *Ft.* मन्थिष्यति, मथिष्यति, –ते. *Ps.* मथ्यते; *Pp.* मथित. *Gd.* मथित्वा, –मथ्य. *Inf.* मन्थितवै.

मथव्-य = मधव्य.

√मथाय = √मथ् i.141.3 मातरिश्वा मथायति 'चालयति उद्बोधयति'.

मथ्-ई *mf.* रई; churning stick. Cp. उरा-मथि, and हविर्मथि. Note viii.53.8 मथीनाम् 'of the robbers'.

मथ्-ईन् [cp. भ्रज् 'breaking'] *m.* रई, शिश्न; churning stick, penis.

मथ्-न *n.* मथन; churning i.181.5 मथ्ना 'प्रमथनेन आलोडनेन'.

मथ्-र *a.* मथनशील; prone to churning viii.46.23 वाजे-मर्धा नेमिं नि वावृतुः 'मथनशीलाः'.

√मद् खुश होना, मस्त हो जाना; to rejoice, be glad i.84.1. यो इन्द्रेण सयावरीवृष्णा मदन्ति, i.154.5 नरो यत्र देवयवो मदन्ति, i.108.7 यदिन्द्राग्नी मदथः स्वे दुरोणे; to enjoy viii.26.17 इषो वा मदथो गृहे; to afford enjoyment, make someone happy, bestir someone i.122.3 मर्मृत्तु नः परिज्मा वसहो, i.53.6 ते त्वा मदा अमदन्, x.97.42 मत्सि वायुमिष्टये राधसे च. Note ममद्धि 'हर्ष प्राप्नुहि'; आपो मदन्ति 'तापेन ग्लायन्ति'; बीमार होना या करना; to be sick or make sick AV. ix.8.19 ये अङ्गानि मदयन्ति यक्ष्मासः (cp. Hindi मान्दा 'ill'). Forms. I. : *Pr.* मदति; –ते. III. P. : *Pr.* ममत्सि. II. P. : *Pr.* मत्सि. IV. P. : *Pr.* माद्यति. *Pf.* ममाद; *Sb.* मर्मदस्, मर्मदत्; मर्मदन्; *Ipv.* ममद्धि, मर्मत्तु, ममत्तन. *Ppf.* अममदुर्. *Ao. root* : *Ipv.* मत्स्व; *red.* अमीमदस्; Ā. : अमीमदन्त; *s* : अमत्सुर्. Ā. अमत्त; अमत्सत; *Sb.* मत्सति and मत्सत; मत्सथ; *Inj.* मत्सत; *iṣ* : अमादिषुर्. *Ps. Pt.* मद्यमान; *Pp.* मत्त. *Gdv.* माद्य. *Inf.* मदितोस्. *Cs.* मदयति; मादयति, –ते; *Sb.* मादयासे, मादयाते; मादयैते; मादयाध्वे and मादयाध्वै; *Inf.* मादयध्यै; *Pp.* मदित.

मद् *a.* मादयिता; exulting, intoxicating TS. i.5.6.3.

मद्-अ (1) *m.* प्रहर्ष; hilarity, intoxication i.135.1 मदाय क्रत्वे अस्थिरन्, v.43.5 क्रत्वे दक्षाय बृहते मदाय, i.37.15 अस्ति हि ष्मा मदाय वः there is indeed (something) for your intoxication. (2) *a.* मदकर पेय आदि; intoxicating (Soma-drink) iii.42.2 तमिन्द्र मदमा गहि come to this gladdening drink O Indra, iv.35.9 स मदेभिरिन्द्रियेभिः पिबध्वम् 'माद्यद्भिरिन्द्रियैः'.

मद-च्युत् *a.* हर्षक्षारक, हर्षजनक; causing intoxication or hilarity i.85.7 वृषणं मदच्युतम् 'हर्षस्य आसेक्तारं यज्ञम्' = **मदच्युत** ix.98.3 इन्दुरव्ये मदच्युतः 'मदार्थं देवैः प्रेरितः'.

मद्-अन *m.* काम; cupid, passion. **मद्-अन्ती** (1) *a.* प्रहृष्ट; rejoicing. (2) **—न्ती** *f.* गरम जल; heated waters : मदन्त्यो मदकारिण्य आपः.

120300

मद-पति *m.* मद्य का स्वामी; lord of intoxicating drink vi.69.3 इन्द्राविष्णू मदपती मदानाम् 'स्वामिनौ'.

मद-वृद्-ध *a.* मदमस्त; invigorated by Soma-juice i.52.3 चन्द्रवृध्नो मदवृद्धः.

मदा-वन्त *a.* मस्त; intoxicated, drunk.

मद्-ईन् *a.* मादयिता; intoxicating v.1.19 मदिन्तमं सोमम्, viii.24.16 मदिन्तरं सिञ्च 'अत्यर्थं मादयितृतमम्'. Cp. TS. i.3.13.2.

मद्-इर *a.* मदकर; intoxicating ix.97.15 एवा पवस्व मदिरो मदाय 'मदकरः'; pleasing TS. iv.3.13.4. मदिरा मादयिष्णवः **मद्-इष्ठ** *a.* अतिशयेन मदकर; most intoxicating ix.6.9 मदं मदिष्ठ वीतये.

मद्-ईय *a.* मदकर; intoxicating ChUp.

मदुघ [beside मधु-दुघ] *m.* मधुप्रद पौधा; name of a sweet herb AV. vi.102.3 अञ्जनस्य मदुघस्य.

मद्-उदयन *a.* मदवसान; consummating in me TS. vi.1.5 मदुदयना यज्ञाः; cp. मत्प्रायण.

मदक् [contracted from मद्रियक् = मद्रि √अञ्च्] *av.* मेरी ओर; towards me i.177.1 उप मद्रिग् याहि.

मदे-रघ्-उ *a.* मदोल्बण; swift or hastening in exhilaration viii.101.3 अयःशीर्षा मदेरघुः 'मदकरे धने गन्ता'.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मद्-एरु *a.* मदिर; intoxicating, मस्त; rejoicing x.106.6 उदन्यजेव जेमना मदेरू 'मत्तौ'.

मद्ग्-उ [√मज्ज्] *m.* उदचर पक्षिविशेष; a diver-bird VS. xxiv.21, TS. v.5.20.1, ChUp.

मद्-देवत्-य *a.* मुझे अर्पित; consecrated to me (as god) मद्देवत्यैर्व समिदसत (MS.) the fuel shall be sacred to me.

मद्-य (1) *a.* मदकर; intoxicating, exhilarating, gladdening iv.22.8 पिपीळे अंशुर्मद्यः 'मादयितव्यः'; fond of intoxication viii.2.25 मद्याय वीराय 'मादयितव्याय'.

मद्रिक् [मद्रि √अञ्च्] *av.* मेरी ओर; towards me i.177.1 उप मद्रिक् याहि 'मदभिमुखमञ्चन्'.

मद्रय्-अञ्च् *a.* मेरी ओर झुका; turned towards me vii.24.3 वहन्तु त्वा हरयो मद्र्यञ्चम्.

मद्रय-द्रिक् [doubling for emphasis] *av.* मेरी ओर; towards me vi.22.11 अभिर्याहि तूयमा मद्र्यद्रिक्.

मद्-वन् *a.* मदकर; exhilarating ix.86.35 इन्द्राय मद्वा मद्यो मदः सुतः 'मदकरः'; मदप्रिय; fond of intoxication viii.92.19 इन्द्राय मद्वने.

मधव्-य *a.* मधुयोग्य, मधुयुक्त; authorized to drink Soma, able to enjoy sweet things, meadful TBr. i.7.5 राष्ट्रमेव मधव्यमकः, TS. v.2.9 अहं मधव्योऽसानि.

मधु [Gk. méthu 'wine'] (1) *a.* मधुर, रुचिर; sweet, delicious iii.31.11 मधु स्वाद्म दुदुहे जेन्या गौः; रुचिर; pleasant ii.39.6 मध्वास्ने वदन्ता; *f.* मधू. (2) *n.* माख, शहद, सोमरस; honey, mead, Soma iv.45.3 मध्वः पिबतं मधुपेभिरासभिः 'सोमरसम्', x.73.9 उतो तदस्मै मध्विच्छ्यात् and may that mead be pleasing to him. (3) मधुमक्खी; bee मधुन उपवेशने ĀpGS. xxiii.9. —**धुः** *m.* चैत्रमास; the month Caitra TS. iv.4.11.1.

मधु-कशा *f.* मधुभरी कशा; whip of sweetness, a whip belonging to the Aśvins with which they are said to sweeten the Soma-juice AV. x.7.19 जिह्वा मधुकशाम्. **मधु-कुल्या** *f:* मधुधारा; stream of honey. **मधु-कूल** जिसके तट मधुमय हैं; whose banks consist of honey (butter) AV. iv.34.6 घृतह्रदा मधुकूलाः सुरोदकाः. **मधु-कृत्** (1) *a.* मधुकर्ता; making honey or sweetness TS. iv.29.6 सुपर्णो मधुकृत. (2) *m.* मधुमक्ष; a bee. **मधु-ग्रह्-अ** *m.* मध्वाहुति; a libation of honey. **मधु-ग्लन्थ्-अ** [मधुग्रथितः, अविश्च्योतितमधुर्मधुकोशः] *m.* बिना शहद निकला छत्ता; beehive full of honey Sat. ii.2.

मधु-जा-त *a.* मधु से उत्पन्न; sprung from honey AV. i.34.1 इयं वीरुन् मधुजाता. **मधु-जिह्व्-अ** [meli-glossos] *a.* मधुभाषी; sweet-speaking ix.73.4 दिवो नाके मधुजिह्वा असश्चत; मधुभक्षी; having honey or butter on his tongue (fire) i.44.6 मधुजिह्वः स्वाहुतः.

मधु-दुघ्-अ *a.* मिठास देने वाला; shedding mead, yielding sweetness vi.70.1 उर्वी पृथ्वी मधुदुघे. **मधु-दोघ्-अ** *a.* = मधुदुघ vii.101.1 मधुदोघमूधः. **मधु-धा** *a.* मिठास देने वाली; dispensing sweetness iii.61.5 ऊर्ध्वं मधुधा दिवि पाजो अश्रेत्. **मधु-धान** (1) *a.* मिठास छिड़कने वाला; pouring out sweetness. (2) छत्ता; honey-comb JUB. i.6.3-1 यथा मधुधानं मधुनालीभिर्मध्वासिञ्चति.

मधु-धार *a.* मधु की धार वाला; having a sweet stream ii.24.4 मधुरधारमवतम्.

मधु-नाडी *f.* छत्ते के भीतर की कोठरियां या नालियां; the cells in a beehive JUB. i.9.3.1. **मधुन्-तम** [= मधु-तम] *a.* अति मधुर; very sweet (waters); cp. मधुंगर्म.

मधु-प्-अ *a.* मधुपायी; honey-drinker i.34.10 मधुपेभिरासभिः; जलरक्षी; protecting waters v.32.8 अर्णं मधुपं शयानम् 'जलानां पालकम्'.

मधु-पर्क्-अ [मधुना संपृक्तो दध्यादिसमूहः] *m.* दधि, घृत और मधु का मिश्रण; a mixture of honey, butter and milk, a libation of honey and milk, a respectful offering to a guest.

मधु-पा = मधुप viii.22.17 मधुपातमा नरा (*Voc.* अश्विनौ). **मधु-पाणि** *a.* मधु-भरे हाथों वाला; having honey in hand x.41.3 अध्वर्युं वा मधुपाणिम्. **मधु-पू** *a.* अपने आपको मधु से पवित्र करने वाला; purifying itself by sweetness AV. xviii.3.37 उदपूरसि मधुपूरसि वातपूरसि. **मधु-पृच्** *a.* मधु बरसाने वाला; dispensing sweetness ii.10.6 मधुपृचम् (अग्निम्) 'मधुना कर्मफलेन यजमानं संयोजयन्तम्'. **मधु-पृष्ठ** *a.* जिसकी ऊपरी सतह पर शहद या दूध है; whose back or surface consists of sweetness or honey or milk (Soma) ix.89.5 मधुपृष्ठम् (सोमम्). **मधु-पेय** *a.* पीने में मीठा; sweet to drink vi.44.21 स्वादू रसो मधुपेयो वराय 'मधुवत् पातव्यः'.

मधु-प्रतीक *a.* मनोहर मुख वाला; having sweetness in his face or mouth x.118.4 घृतेनाग्निः समज्यते मधुप्रतीक आहुतः 'घृतप्रयुक्तावयवः'. **मधु-प्सर्-अस्** *a.* मधुभक्षी; fond of sweetness or honey iv.33.3 मधुप्सरसो नोऽवन्तु यज्ञम् 'मधुरस्य सोमरसस्य भक्षयितारः मनोहररूपा वा'.

मधु-भाग्-अ *a.* मधुभागी; whose portion is honey or sweetness AV. vi.116.2 मधुभागो मधुना सं सृजाति.

मधु-मन्त् *a.* मधुर; containing sweetness, sweet iv.3.9 मधुमत् पक्वम् (पयः), i.78.5 मधुमद् वचः. **मधुमत्-तम**

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

a, अति मधुर; very sweet AV. xviii.2.2 यमाय मधुमत्तमम्.

मधु-मन्थ्-अ *m*. मधुमिश्र मन्थ; mantha mixed with honey; cp. दधि-मन्थ 'दध्ना मिश्रिताः सक्तवः'. **मधु-मिश्र्-अ** *a*. शहद-मिला; mixed with honey or sweet milk.

मधु-र्ल (1) *a*. मधुर; sweet. (2) **—र्ला** मधुदात्री, मधुविद्या; the science of mead i.191.10 मधु त्वा मधुर्ला चकार 'मधुदात्री मधुविद्या'.

मधु-वच्-अस् *a*. मधु-भाषी; sweet-voiced v.43.2 पिता माता मधुवचाः सुहस्ता. **मधु-वर्ण** *a*. मधुप्रतीक; honey-coloured or having pleasant aspect v.77.3 मधुवर्णो घृतस्नुः (रथः). **मधु-वाह्-अन** *a*. मधुर पदार्थ ले जाने वाला; bearing sweet things i.157.3. मधुवाहनो रथः (अश्विनोः). **मधु-वृध्** *a*. मधुभरित; abounding in sweetness x.75.8 उताधि वस्ते सुभगा मधुवृधम् 'मधुवर्धकं निर्गुण्ड्यादिकम्'. **मधु-व्रत** *a*. मधुव्रती; occupied with sweetness only vi.70.5 मधुदुघे मधुव्रते (द्यावापृथिवी).

मधु-श्चुत् *a*. मधुक्षारी; distilling sweetness ix.12.6 कोशं मधुश्चुतम् 'मधुनश्च्यावकम्' = **मधुश्च्युत्** = मधुश्च्युत TS. v.6.1.1.

मधु-षुत् *a*. मधुसारी; pressing out sweetness iv.3.3 ग्रावेव सोता मधुषुद्य यमीळे. **मधु-ष्ठाल** *n*. मधुभरा थाल; honey-pot.

मधु-सं-काश्-अ *a*. मधु-प्रतीक; appearing pleasant = **मधुसंदृश्-अ**.

मधु-स्तोक्-अ *m*. शहद की बूंद; honey-drop.

मधु-हस्त्-य [= मधुहस्त] *a*. मधुपाणि; honey-handed v.5.2 कविर्हि मधुहस्त्यः (अग्निः).

मधूद्वाप *m*. मधु का उद्वाप अर्थात मधुमिश्र वह वस्तु जो पीने पर बाहर निकल जाय; a purgative prepared of honey Kauś. xxix.10.

मधू-र्यु *a*. मधु का इच्छुक; loving or desiring sweetness v.74.9 मधूयुवा (*Voc*. अश्विनौ) 'मधुमन्तौ'.

मधूलक *n*. मिठास; sweetness AV. i.34.2 जिह्वामूलं मधूलकम्.

मधोष्ठाल *n*. = मधुष्ठाल Sat. xiii.1.64.

मध्य (1) *a*. बीच; middle vii.88.3 प्र यत समुद्रमीरयाव मध्यम्. (2) *n*. बीच (opp. to अग्र in iii.30.17 and अन्त in vi.43.2 मध्यमन्तं च रक्षसे); मध्यवर्ती अवकाश अर्थात अन्तरिक्ष; the mid-region x.55.3 आ रोदसी अपृणादोत मध्यम्; शरीर-मध्य अर्थात् कटि; the middle of the body, a woman's waist; मध्याह्न; midday viii.27.20 उप स्थेयाम मध्य आ.

मध्य-तस् *av*. बीच से, बीच में; from or in the middle iii.21.5 मध्यतो मेद उद्भृतम्. **मध्यतः-कार्-इन्** *a*. मध्यचारी; acting or performing rites in the middle Sat. viii.6.

मध्यं-दिन *m*. मध्याह्न; midday x.151.5 हवामहे श्रद्धां मध्यंदिनं परि we invoke śraddhā at noon.

मध्य-म *a*. मध्यतम; middle-most; (opp. to उत्तम and अधम, परम and अवम, पर and अवर) i.164.1 तस्य भ्राता मध्यमो अस्त्यश्नः.

मध्यम-पर्ण *n*. विचरासा पत्ता; middle-sized leaf.

मध्यम-वाह् [*ns*. —ट्] *a*. विचरासी चाल पर चलने वाला; driving at middling speed ii.29.4 मा वो रयो मध्यमवाकृते भूत् 'मन्दगमनेन वाहकः'.

मध्यम-शी *a*. मध्येस्थित; lying in the middle x.97.12 उग्रो मध्यमशीरिव 'मध्यमस्थाने वर्तमानः', 'पक्षपातशून्यः' on TS. iv.2 6.4. **मध्यम-स्था** *a*. मध्येस्थित; one who stands in the middle AV. ii.6.4. **मध्यम-स्थे-य्य** *n*. प्रमुख बनना; becoming a centre (among relatives) = **मध्यम-स्थेय** TS. iv.4.5.1, cp. KS. xviii.16 सजातानां मध्यमेष्ठेयाय. **मध्यमा** *f*. बीच की; middle; गर्भधारण-सामर्थ्य; capacity to retain conception : त्रिवृत प्रजननम् उपस्थो योनिर्मध्यमा TBr. iii.11.9. Cp. उपमध्यमा 'उपकनिष्ठिका', न तु प्रदेशिनी तस्या विस्रंसिकेति व्यपदेशात.

मध्यमेषा *f*. बिचली फड़; middle pole. **मध्यमे-ष्ठ्-अ** *a*. मध्यस्थित; one who stands in the middle KS. xxi.10 क्षत्रमेव विशो मध्यमेष्ठं करोति 'centre of the settlement' = **मध्यमे-ष्ठा** AV. ii.6.4 सजातानां मध्यमेष्ठाः. surrounded by relatives ?

मध्य-रात्र-अ *n*. आधी रात; midnight Sat. x.2.

मध्य-सं-गृहीता *f*. मध्य में सम्यक् विमित; accurately measured in the middle, i.e. संकुचिता.

मध्या *av*. बीच में; in the middle i.115.4 मध्या कर्तोः. **मध्यादिदेवन** *n*. द्यूतफलक का मध्य भाग; the middle of dice-board MS. **मध्या-र्यु** *a*. बिचौलिया, मध्यस्थिति का इच्छुक; mediator, seeking mediation, seeking to be in the middle i.173.10 मध्यार्युव उप शिक्षन्ति यज्ञैः 'मध्ये अवस्थितिं कामयमानाः'. **मध्या-र्षम्** *av*. बरसात के बीच; in the middle of rainy season.

मध्ये-छन्दस् *a*. छन्दोमध्यवर्ती (सूर्य); (the sun) residing in the midst of metres TS. iv.3.11.3, KS. xxxix.10 मध्येछन्दसः परि यन्ति.

मध्व्-अद् *a*. मधुभक्षी; enjoying honey i.164.22 मध्वदः सुपर्णाः 'कर्मफलभोगिनः'.

मध्व्-अर्णस् *a*. मधुक्षारी; having a sweet flood i.62.6

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मध्वर्णसो नद्यः.

√**मन्** सोचना, मानना; to think, believe v.32.3 अप्रतिमैन्यमानः thinking himself irresistible, x.85.3 सोमं मन्यते पपिवान् he believes he has drunk the Soma; पराभविष्यन्तो मनामहे (TS.) we think we are about to perish; सोचना; to think चिरं तन मेने (ŚBr.) he thought that (time) too long; चाहना; to desire TS. i.2.3.1 दैवीं धियं मनामहे, TBr. i.7.4 मनुत एवैनम् 'पुनः पुनः कर्तुमिच्छति'; स्तुति करना; to praise मुहुरिन् ममन्धि 'पुनः पुनः स्तुहि'. Cp. ix.86.13 अयं मतवाञ्छकुनः 'मतं स्तोत्रं तद्वान्'; समझना; to regard as न वै यज्ञ इव मन्तवै it is not to be regarded as a sacrifice (ŚBr.); cp. अभि √मन् in यदि वा इममभिमंस्ये if I should plot against him (ŚBr.). Forms. IV. Ā. : *Pr.* मन्यते. VIII. Ā. : *Pr.* मन्वे; मन्महे, मन्वते; *Sb.* मनवै, मनवते; *Inj.* मन्वत (*3. pl.*); *Op.* मन्वीत; *Ipv.* Ā. : मनुताम्; *Pt.* मन्वान; *Ipf.* अमनुत (*3. s.*); अमन्वत (*3. pl.*). *Pf.* मेने; मम्नाथे, मम्नते; *Op.* ममन्यात; *Ipv.* ममन्धि. *Ppf.* अममन (*3. s.*). *Ao. root* : अमत; अमन्महि; *Sb.* मनामहे, मनन्त; *Pt.* मनान; *s* : Ā. अमंस्त; अमंसाताम्; अमंसत; *Sb.* मंसै, मंससे, मंसते and मंसतै; *Inj.* मंस्थास्, मंस्त; and मांस्त; *Op.* मंसीय, मंसीष्ठास्, मंसीष्ट; मंसीमहि; मंसीरत; *Ipv.* मन्ध्वम्. *Ft.* मनिष्ये (vi.9.6); मंस्यते. *Pp.* मत. *Gd.* –मत्य. *Inf.* मन्तवे, मन्तवै, मन्तोस्. *Cs.* मानयति; *Op.* मानयेत. *Ds.* मीमांसते, –ति; *Ao. is* : अमीमांसिष्ठास्. *Pp.* मीमांसित.

मन-ऋञ्ज् [√ऋञ्ज्] *a.* मन का चालक; guiding or directing the mind x.106.8 मनऋञ्जा मनन्या न जग्मी 'मनसा प्रसाधनं ययोस्तौ। ऋञ्जतिः प्रसाधनकर्मा'.

मन्-अन (1) *a.* चिन्तक, जागरूक; thoughtful, careful, considerate ix.70.3 अदिद्रजानं मनना अगृभ्णत 'मननीयाः स्तुतयः'. (2) **—म्** *n.* चिन्तन; thought, reflection. **मन्-अना** [only *Instr.*] *f.* मनन, भक्ति, पूजा; devotion, worship iii.6.1 प्र कारवो मननना वच्यमानाः 'मननेन मन्त्रेण'. **मन-नी** [= मनन-नी] *a.* प्रेतवाही; spirit-leading x.106.8 मनऋञ्जा मनन्या न जग्मी 'मनने साधू। स्तुत्यौ'. **मन्-अन्य** *a.* पूज्य, स्तुत्य; deserving praise.

मनश्-चित् *a.* मनोद्रष्टा; knowing the mind ix.11.8 मनश्चिन्मनसस्पतिः 'मनसो ज्ञाता'.

मनः-प्रग्रह-वन्त् *a.* संयतचित्त; with his mind fully controlled : प्रगृहीतमनाः Kaṭha.

मनः-षष्-ठ *a.* जिनका षष्ठ मन है; having the mind as sixth (senses) AV. xix.9.5 पञ्चेन्द्रियाणि मनःषष्ठानि.

मन्-अस् [मनुतेऽनेन] (1) मन; mind, heart i.108.2 अयं सोमो अस्तु अरं मनसे युवभ्याम् let this Soma be agreeable to your heart, x.119.1 इति वा इति मे मनः so indeed, is my mind. (2) *a.* मनस्वी; having an efficient or high mind TMB. viii.7.11 मन एव जनयन्ति 'मनस्विनं पुत्रमुत्पादयन्ति'.

मनस्-अ *m.* एक ऋषि; name of a seer v.44.10 स हि क्षत्रस्य मनसस्य.

मनसस्-पति *m.* मन का स्वामी; lord of the mind or mental power.

मनस्-क *n.* मन; mind AV. vi.18.3 मनस्कं पतयिष्णुकम्. **मनस्-केत्-अ** *m.* विचार; mental perception, thought, idea AV. vi.105.1 यथा मनो मनस्केतैः परापतति.

मनस्-तेजस् *a.* मनोबलवान्; endowed with vigour of mind AV. x.5.28 दिक्संशितो मनस्तेजाः.

मनस्-मय *a.* मनोमय, मानसिक, आध्यात्मिक; spiritual x.85.12 अनो मनस्मयं सूर्याऽऽरोहत.

मनस्-यु *a.* इच्छुक; desirous, pious x.171.3 मुहुः श्रथ्ना मनस्यवे 'स्तोत्रमिच्छते'.

मनस्-वन्त् *a.* ज्ञानी, धैर्यवान्; wise ii.12.1 यो जात एव प्रथमो मनस्वान् 'मनस्विनामग्रगण्यः'. **मनस्-विन्** *a.* चिन्तक, प्रगल्भ; full of mind or senses, wise, bold KS. x.8 मनस्वी स्याम्, KS. xii.2 असुरा मनस्वितरा आसन्नमनस्तरा इव देवाः; cp. अ-मनस् 'dejected'.

मनः-सत्या *f.* सचमुच सच्ची; really honest TMB. xiv.3.13.

मना *f.* अलंकार-विशेष; a sort of ornament viii.78.2 सचा मना हिरण्यया 'मना मननीयानि'; मना *Instr.*; cp. i.33.8 हिरण्ययेन मणिना.

मन्-आन *a.* भक्त; devout, pious vi.67.10 शंसन्ति केचिन्निविदो मनानाः 'अभ्यादीन् स्तुवन्तः'.

मना-नश् [= मनाक्] *av.* अल्प; a little, in a small degree x.61.6 मनानग् रेतो जहतुः 'अल्पम्'.

√**मनाय** पसन्द करना; to like, approve of i.133.4 तत् सु ते मनायति 'संभावयति, सुष्ठु मन्यते'; अभिमान करना; to think of oneself highly ii.26.2 प्र विहि मनायतः 'अभिमन्यमानान् शत्रून् प्रति'.

मनायी *f.* मनु-पत्नी; wife of Mánu = **मनावी**. **मनाय्-उ** *a.* पूजक; pious iv.25.2 मनायुर्वा भवति 'स्तुतिकामः'.

मना-वसु *a.* जिसका धन स्तुति है; rich in devotion v.74.1 अश्विनार्या दिवो मनावसू 'स्तुतिधनौ'.

मनीष् [मनांसि ईष्टे इति] *a.* मन का स्वामी; ruling over the mind TAr. x.1.

मनीषा [मन्-ईषा like पुर्-ईष √प्रा] *f.* प्रज्ञा, बुद्धि; wisdom,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

receptive wisdom i.94.1 रथमिव सं महेमा मनीषया 'निशितया बुद्ध्या', vi.17.2 मन्द्रं परो मनीषया 'प्रकृष्टबुद्ध्या'; पूजा; devotion i.126.1 अमन्दान्त्स्तोमान् प्र भरे मनीषा 'प्रियातिशयबुद्ध्या'; स्तुतिगीत, प्रार्थना; song of praise, prayer x.26.1 प्र ह्यच्छा मनीषाः स्पार्हा यन्ति निर्युतः 'स्तुतिलक्षणा वाचः'; मनशा; plot, design iii.58.2 जरेथामस्मद् वि पर्णेमनीषाम 'आसुरीं बुद्धिम्'. **मनीष्-इन्** *a.* प्राज्ञ; wise ix.91.1 मनोता प्रथमो मनीषी (सोमः); भक्त; devout i.34.1 अभ्यायंसेन्या भवतं मनीषिभिः be willing to be drawn near by the devout.

मन्-उ (1) *m.* आदमी; thinking creature, man viii.72.2 सीदद्धोता मनर्विधि 'यजमाने', ix.63.8 पवमानो मनर्विधि 'मनुर्मनुष्यः तस्मिन्' = ix.65.16 'मनौ मनुष्ये यागं कुर्वाणे। यद्वा मनुर्मन्तव्यो यज्ञः तस्मिन्'; मनन-शक्ति; thinking-power : नैनं मनुर्जहाति 'मननशक्तिः' TBr. ii.3.8. (2) *a.* चिन्तक; thinker, intelligent, reflective.

मनु-जा-त *a.* मनु से उत्पन्न; descended from Mánu i.45.1 यजा स्वध्वरं मनुजातं घृतप्रुषम् (अग्निम्), ये देवा मनुजाताः मनुयुजः KS. ii.4.

मन्-उ-थ [cp. मनुथ] *m.* एक ऋषि; name of a seer. **मनु-युज्** *a.* मन को जोड़ने वाला; yoking the mind KS. ii.4.

मनुर्-हि-त *a.* मनु के लिये स्थापित; set for Mánu or man, friendly to men i.13.4 असि होता मनुर्हितः 'मनुना मन्त्रेण मनुष्येण स्थापितः' (अग्निः); on i.14.11 'मनुषा होत्रादिरूपेण मनुष्येण संपादितः', vi.16.9 'मनुना हितः', viii.34.8 'मनुष्यैर्गृहेषु निहितः', x.26.5 ऋषिः स यो मनुर्हितः 'मनुष्यहितः'.

मनु-वत् *av.* मनु की तरह; like men, as becomes men ii.10.6 त्वादूतासो मनुवद् वदेम having thee as our messenger we would speak like men.

मन्-उष्-अ *m.* आदमी; man (from mánus) vi.4.1 यथा होतर्मनुष देवताता यजासि as thou worshippest at the divine service of man, x.49.7 यन्मा सावो मनुष आह निर्णिजे 'मनुषः मनुष्यस्य सावः', x.11.5 अग्ने मनुषः स्वध्वरः 'मनुष्यस्य यज्ञैः शोभनयज्ञो भव', i.117.21 मनुषाय दस्रा 'मनवे, मनुषशब्दो मनुशब्दपर्यायः'.

मनुष्-य (1) *a.* मानवीय; human, useful or friendly to men i.59.3 होता मनुष्यो न दक्षः 'यथा मनुष्यः', ii.18.1 दशारित्रो मनुष्यः (रथः). (2) *m.* आदमी; man i.164.45 तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति.

मनुष्य-किल्बिष *n.* मनुष्यों के प्रति पाप; sin against men. **मनुष्य-कृ-त** *a.* मानव के प्रति किया; committed against men KS. xxix.3 देवकृताच्च मनुष्यकृताच्चैनसः. **मनुष्य-क्षेत्र** *n.* मानव-क्षेत्र; region of men KS. xxviii.1. **मनुष्य-गन्धर्व** *m.* इस कल्प में मानव बनकर सत्कर्मों द्वारा गन्धर्व बना; a man attaining Gandharvahood through good actions. **मनुष्य-ग्रन्थि** *m.* मानव-ग्रन्थि; a knot of men KS. xxv.8.

मनुष्य-चर्-अ *a.* मानवों के साथ बरतने वाला; having dealings with men. **मनुष्य-चित्-त** *n.* मनुष्य का मन, विचार या इच्छा; the thought or will of men. **मनुष्य-छन्दस्-अ** *a.* मनुष्यों का छन्द; the metre of men KS. xxi.11.

मनुष्य-जा *a.* मनुज; born of men x.85.40 तुरीयस्ते मनुष्यजाः. **मनुष्य-त्रा** *av.* मनुष्यों में; among men MS. xxiii.1 नैतद्देवेत्रा न मनुष्यत्रा यन्नवनीतम्. **मनुष्य-त्व** *n.* मानवता; the condition of being man, as becomes men. **मनुष्य-देव** *m.* मनुष्यों में देवता; man-god, a Brahmin. **मनुष्य-नाम** *n.* मन्त्रविशेष; name of particular verses. **मनुष्य-नामन्** *n.* human name.

मनुष्य-प्रकृति *a.* मनुष्य से देवता बना; a man becoming a god Sat. xxvi.3.

मनुष्य-यज्ञ *m.* मनुष्यों को दानादि; the act of devotion due to men. **मनुष्य-यशस्-अ** *n.* मानवीय ख्याति; human glory or splendour TS. iii.1.9.1. **मनुष्य-रथ** *m.* मानवीय रथ; human chariot, chariot of men KS. xxii.1 स्वर्गाय वै लोकाय देवरथो युज्यते कामाय मनुष्यरथः. **मनुष्य-राज्-अ** *m.* मनुष्यों का राजा; chief of men KS. xxiv.7.

मनुष्य-लोक *m.* मानवलोक; the world of men KS. vii.9 मनुष्यलोकं सं तनोति. **मनुष्य-विशा** *f.* मनुष्यों की बस्ती, मनुलोक; human settlement, mankind.

मनुष्य-सं-युक्-त *a.* विवाहादि में प्रयुक्त; used in the rite of marriage and the like; opp. to देवसंयुक्त ĀpGS. i.16.

मनुष्य-सव्-अ *m.* मानव द्वारा ईष्टि; iṣṭi performed by a man KS. xxxvii.4 यं इष्ट्या यजते स मनुष्यसवः.

मनुष्-वत् *av.* मनुष्यों की तरह; like men vi.68.1 मनुष्वद् वृक्तबर्हिषो यजध्यै 'मनोरिव', i.46.13 मनुष्वच्छंभू आ गतम् 'मनौ इव', i.44.11 मनुष्वद् देव धीमहि प्रचेतसम् 'यथा मनुः', KS. ii.9 मनुष्वत्त्वा नि धीमहि मनुष्वत समिधीमहि.

मन्-उस् *m.* आदमी या मनु; man, Mánu iii.60.6 व्रता देवानां मनुषश्च धर्मभिः 'मनुष्यस्य' (collectively), i.76.5 यथा विप्रस्य मनुषो हविर्भिः 'मनोः'.

मनु-सव्-अ *m.* मनु द्वारा आहुति या सव; Manu's libation.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मनो-गृहीत *a.* जिसका मन वश में कर लिया है; whose mind has been captivated KS. xii.2 तेषां मनांसि गृह्णाति तेऽस्मात् मनोगृहीता नापि यन्ति. **मनोग्रहण** *n.* मन को पकड़ लेना; to captivate the mind KS. xii.2 मनोग्रहणं वा एतत्.

मनो-जव्-अ *a.* मन की तेजी वाला; having the speed of mind : मनोजवाः पितरः KS. ii 9. **मनो-जव्-अस्** = मनोजव KS. xxxvi.15 यतो वातो मनोजवाः, i.163.9 मनोजवा इन्द्रः **मनो-जव्-इष्ठ** *a.* अति क्षिप्र; very swift.

मनो-जा-त *a.* मन से उत्पन्न; mind-born, sprung up in the mind.

मनो-जू = मनोजवस् i.119.1 मनोजुवम् (रथम्).

मनो-ज्योत्-इस् *a.* जिसका प्रकाश मन है; one whose light is the mind or intellect.

मन्-ओतृ [= मनुतृ like वरुतृ] *a.* मन्ता, आविष्कर्ता, प्रबन्धक; inventor, manager ii.9.4 त्वं शुक्रस्य वचसो मनोता 'प्रज्ञाता', ix.91.6. धियां मनोता प्रथमो मनीषी 'यस्मिन् देवानां मनांसि ओतानि प्रोतानि सः (अग्निः)', vi.1.1 मनोतास्या धियः 'देवानां मनो यत्रोतं भवति तादृशः'. **मनोतृ** *a.* निदेशक, विभाजक; director, one who allotts viii.1.12 मनोतरा रयीणाम् 'दातारौ'; on TBr. iii.6.10 'मनसा रक्षिता'.

मनो-धृ-त् *a.* यतचित्त; self-controlled iii.38.2 मनोधृतः सुकृतस्तक्षत.

मनो-भृ-त् *a.* मनःपोषक; supporting the mind.

मनो-मय *a.* मानसिक, मन का बना; mental, consisting of mind, spiritual. **मनो-मुष्-इ** *f.* मन का विलोप; bewilderment. **मनो-मुषि-गृहीत** *a.* विमूढ; bewildered ŚBr. i.3.5.16. **मनो-मुह्** *a.* मन को परेशान करने वाला; bewildering the mind AV. ii.2.5 अक्षकामा मनोमुहः.

मनो-युज् *a.* इशारे पर जुड़ा; yoked at will, yoked by a mere thought viii.5.2 मनोयुजा रथेन.

मनो-वा-त [√वन्] *a.* मनोहारी; pleasant iii.38.2 प्रण्यौ वर्धमाना मनोवाताः 'मनोवेगाः'.

मनो-हन् *a.* मनोमथ्; bewildering the mind AV. v.29.10 पिशाचं मनोहनम्.

मन्-तवै [*Dat. Inf.*] सोचने को; to think. **मन्-तव्य** [*Gdv.*] *a.* चिन्तनीय, विचारणीय; to be reflected upon, the object of mind or thought.

मन्-ति *f.* मति; thought. **मन्-तु** (1) *m.* सलाह, मति; advice, counsel i.152.1 युवोरच्छिद्रा मन्तवः 'मननीयाः'. (2) [Aw. mantu 'adviser'] *a.* सलाहकार; adviser, ruler x.32.4 मार्ता यन्मन्तुर्यूथस्य पूर्व्या 'अर्चकस्य', ix.73.6 रलोकयन्त्रासो रभसस्य मन्तवः 'वेगमभिमन्यमानाः', x.63.8 स्थातुर्जगतश्च मन्तवः 'सर्वस्य वेदितारः'. **मन्तु-मन्त्** *a.* ज्ञानी; wise i.42.5 दस्र मन्तुमः 'ज्ञानवन्' = vi.56.4 cp. Yasna. lxviii.17 dangrā mantū 'through wise advice', x.134.5 शक्तिं बिभर्षि मन्तुमः 'मन्तुर्ज्ञानम्'। तद्वन्'.

मन्-तृ *a.* विचारक; thinker, counsellor.

√**मन्त्र्** (मन्त्रयते) कहना, बोलना, विचारना; to speak, talk, say, deliberate.

मन्त्र्-अ *m.* वाणी अथवा वाक्य, स्तुतिगीत; speech, song of praise, sacred text i.152.2 सत्यो मन्त्रः कविशस्तः 'मननवान्'; याजुष वचन; sacrificial formula यज्ञो मन्त्रो ब्रह्मोद्यतं वचः 'यज्ञकरणसाधनभूतो मन्त्रः यजुः'; magical spell i.147.4 मन्त्रो गुरुः; advice, counsel, planning x.191.3 समानो मन्त्रः 'मन्त्रः स्तुतिर्गुप्तभाषणं वा', x.50.4 भुवो नॄंश्च्यौत्नो ··· ज्येष्ठश्च मन्त्रः 'मन्त्रयितव्यः'.

मन्त्र-कृ-त् *a.* मन्त्रों का रचयिता; composer of hymns ix.114.2 मन्त्रकृतां स्तोमैः, स्त्रियो मन्त्रकृतः, JB. ii.220. **मन्त्र-पति** *m.* मन्त्रों का स्वामी; lord of a stanza or thought. **मन्त्र-वन्त्** *a.* श्रुताध्ययन-संपन्न; versed in the Veda or Vedas; मन्त्रवान्; having stanzas मन्त्रवत्या वैश्वदेव्या KS. viii.7.

मन्त्र-विद् *a.* वेदवेत्ता; knowing the Veda, knowing only the word ChUp.

मन्त्र-श्रु-त्-य (1) *a.* मन्त्रकथित; laid down by the sacred text x.134.7 मन्त्रश्रुत्यं चरामसि 'श्रुतौ प्रतिपाद्यं कर्म'. (2) *n.* मन्त्रश्रवण; listening to counsel.

मन्त्र-सं-नाम्-अ *m.* मन्त्र के पदों में ऊह अर्थात् यथोचित परिवर्तन; change in the cases etc. of the words in a verse as अनुमन्यस्व इत्यस्य स्थाने 'अन्वमंस्थाः' इत्यस्य प्रयोगः.

मन्त्र्-ईन् *a.* मन्त्रालोचन-कुशल, नेक सलाह देने वाला, वक्ता; wise, eloquent.

√**मन्थ्** चलाना, रिड़कना, मथना, रगड़ना; to stir, shake, churn, rub iii.29.6 यदी मन्थन्ति बाहुभिः when they rub with arms, न पुरा सूर्यस्योदेतोर्मन्थितवै one should not rub fire before sunrise (MS.).

मन्थ्-अ [क्षीरे यवपिष्टं प्रक्षिप्य मिश्रीकृतं द्रव्यम्, क्षीरसक्तव; in Cl. Skt. 'a variety of coition'] *m.* दूधमिला सत्तू; parched ground barley mixed with milk.

मन्था [Ln. mentula 'penis'] *f.* रई, शराव; churning stick, a mixed beverage i.28.4 यत्र मन्थां विबध्नते.

मन्थावल [ये जीवविशेषा वृक्षशाखासु अधोमुखा अवलम्बन्ते ते] *m.* जीवविशेष; sort of creatures. Cp. मातालव 'the flying fox'.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मन्थ्-इ-तवै [*Dat. Inf.*] to churn or to rule.

मन्थ्-इ-तव्य (*Gdv.*) मथनीय; to be produced by friction (fire).

मन्थ्-इ-तृ *a.* मथने वाला; churner, stirrer AV. viii.8.1.

मन्थ्-ईन् *m.* रिड़का सोमरस, मन्थि-नामक ग्रह; stirred Soma juice iii.32.2 गवाशिरं मन्थिनम् 'मन्थसंयुक्तं सोमम्', ix.46.4 शुक्रा गृभ्णीत मन्थिना 'मन्थिना सह शुक्रं च गृभ्णीत सोमम्'; सोमग्रह; a particular Soma libation TS. iv.7.9.1.

मन्थि-पा *a.* मन्थिपायी; drinking the stirred Soma KS. iv.4 देवास्त्वा मन्थिपाः. **मन्थि-पात्र** *n.* सोमपात्र; the cup or bowl for the mixed Soma KS. xxviii.10 मन्थिपात्रं प्रयुज्यते.

मन्थि-शोचिस् *a.* सोम के समान प्रदीप्त; shining like the mixed Soma मन्थ्यसि मन्थिशोचिः KS. iv.4.

मन्थी-लव *m.* पक्षिविशेष; a sort of bird KS. v.7.8 = मन्थावर्ल ?

मन्थ्य्-अग्र *a.* मिश्रित सोम से आरब्ध; beginning with mixed Soma KS. xxx.3 मन्थ्यग्रान् गृह्णीत.

मन्थ्-य *a.* मथनीय; to be churned or stirred.

√**मन्द्** बागबाग हो जाना, मस्त हो जाना; to rejoice, be delighted. *Causative sense* viii.1.15 अस्माकमिन्द्र-मिन्दवः ··· मन्दन्तु let our drops gladden Indra, x.89.16 ब्रह्माणि मन्दन् गृणतामृषीणाम् 'मोदयन्ति'; to inspire someone to do something viii.46.27 यो म इमं चिदु तमनामन्दच्चित्रं दावने; to exult in i.51.12 येषु मन्दसे; to be sluggish or indisposed; cp. अमन्दान्त् स्तोमान् प्र भरे 'lively songs', iv.16.2 अस्मिन्नो अद्य सवने मन्दध्यै to delight in this our Soma pressing today. Forms. I. : *Pr.* मन्दति, –ते; *Pf.* ममन्द; *Sb.* ममन्दत्; *Pt. f.* ममन्दुषी. *Ppf.* अममन्दुर्. *Ao. root* : मन्दुर्; *Pt.* मन्दान्; *is* : अमन्दीत्, अमन्दिषुर्; मन्दिष्ट (*3. s.* Ā.) अमन्दिषाताम् (*3. du.* Ā.); *Op.* मन्दिषीमहि. *Inf.* मन्दध्यै. *Cs.* मन्दयति; *Inf.* मन्दयध्यै.

मन्दद्-वीर [= मन्दयद्-वीर] *a.* वीरों को बागबाग कर देने वाला; gladdening or rejoicing men viii.69.1 मन्दद्वीरायेन्दवे.

मन्द्-अन [= भन्दन] *a.* प्रसन्न; rejoicing, joyful, gay ix.107.26 मन्दना गाः. **मन्दमान** *a.* मोदमान; very much pleased x.50.1 प्र वो महे मन्दमानाय 'मोदमानाय' = VS. xxxiii.23.

मन्दयत्-सख्-अ *a.* साथियों को प्रसन्न करने वाला; gladdening or rejoicing friends i.4.7 पतयन् मन्दयत्सखम्. **मन्दय्-उ** *a.* हृष्ट; joyous, gay. **मन्दसान** *a.* प्रसन्न, मस्त; joyous, glad, intoxicated ii.11.3 यासु मन्दसानः.

मन्द्-ईन् *a.* मदकारी, प्रसादक; exhilarating, delighting, inspiring ix.58.1 तरत् स मन्दी धावति = **मन्द्-ई** i.9.2 मन्दिर्मिद्राय मन्दिने.

मन्दि-नि-स्पृश् *a.* सोम का शौकीन; fond of the Soma iv.45.4 उदप्रुतो मन्दिनो मन्दिनिस्पृशः 'मन्दिनं सोमं स्पृशन्तः'.

मन्द्-इष्ठ *a.* अति प्रहर्षक; most exhilarating or delightful viii.2.9 दध्ना मन्दिष्ठः.

मन्द्-उ *a.* मदिष्णु; joyous, cheerful x.61.15 मन्दू हितप्रयसा विक्षु यज्यू 'मदिष्णू'.

मन्-देह्-अ *m.* एतन्नामक राक्षस (जो देह की ही चिन्ता में पड़ा रहता है); a demon of this name TAr. ii.2.2.

मन्द्-र *a.* मदिष्णु, भद्र, श्लक्ष्ण : मन्द्रया जिह्वया TS. iv.6.1.2, निम्न : मन्द्रं मानुषम् TS. ii.5.11.1; pleasant, agreeable, charming, low (स्वरः). Note. मन्द्र-मध्यम-कुष्टानि इति त्रीणि वाचः स्थानानि। तेषां प्रथमेन प्रातःसवने स्तुतिः कार्या, मध्यमेन मध्यंदिनसवने कुष्टेन च सायंसवने. **मन्द्र-जिह्व्-अ** *a.* मधुर-वाक्; pleasant-voiced vi.71.4 यजतो मन्द्रजिह्वः (सविता), TS. i.6.2.3. **मन्द्र-तम** *a.* अति मनोरम; most charming vi.4.7 त्वां हि मन्द्रतमम् 'स्तुत्यतमम्' = VS. xxxiii.13 'मृदुहृदयम्', Uv., 'अतिगभीरम्' Mah. **मन्द्रयते** [*Denom.*] स्तुति करता है; praises. **मन्द्र-र्यु** *a.* प्रसादक; gladdening, pleasant; *f.* —र्यू ix.86.17 धियो मन्द्र-युवः 'मदकरं शब्दं कामयमानाः'.

मन्द्राजिनी [–न्द्र + अ–] *a.* मीठे बोल वाली; uttering pleasant sound (the tongue) ix.69.2 मन्द्राजिनी चोदते अन्तरासनि 'मदकरस्य रसस्य प्रेरयित्री सोमधारा'.

मन्-धा-तृ [= मनस्-धातृ] (1) मन देने या लगाने वाला; applying his mind, a thoughtful or pious man x.2.2 मन्धातासि द्रविणोदाः 'मेधावी'. (2) —**ता** *m.* a name i.112.13 मन्धातारं क्षैत्रपत्येष्वावतम् 'मन्धातारमृषिम्', viii.39.8 मन्धातुर्दस्युहन्तमम् 'मन्धातुः दस्यूनां हन्तारम्'.

मन्-मन् (1) *n.* विचार, ज्ञान, मन्त्र; thought, wisdom, hymn, spell i.129.6 यं इषवान् मन्म रेजति 'कर्म हननादि-रूपम्', x.182.1 अर्धशंसाय मन्म 'दीप्तमायुधम्'. (2) *a.* स्तोता; praising vii.94.1 अस्य मन्मनः 'स्तोतुः'; cp. मन्मथ = मन्म-मथः. **मन्म-शस्** *av.* इच्छा या मनशा के अनुसार; according to thought, or desire, each as he is minded viii.15.13 मन्मशस्त्वा हवन्ते 'स्तोत्रेण'. **मन्म-साध्-अन** *a.* मनशा पूरी करने वाला; accomplishing the heart's desires i.96.6 यज्ञस्य केतुर्मन्मसाधनः 'अभिलषितस्य साधयिता'.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मन्-या [ग्रीवायाः पश्चाद्भागे कृकाटिकायां शिरा] *f.* गुद्दी; nape of the neck AV. vi.25.1, VS. xxv.2 चित्तं मन्याभिः = TS. v.7.6.14.

मन्-यु *m.* क्रोध, आवेश, जोश; wrath, fury AV. vi.42.2 अधस्ते अश्मनो मन्युर्मुपास्यामसि we cast thy fury under a stone; zeal, ardour iv.17.10 यदा सत्यं कृणुते मन्युमिन्द्रः when Indra shows his true anger, viii.48.8 अलर्ति दक्ष उत मन्युः; अभिकाङ्क्षा; longing, zeal vi.16.43 अरं वहन्ति मन्यवे 'मन्युर्यागः तदर्थम्' who drive in accordance with (thy) zeal. **मन्यु-तस्** *av.* क्रोध से; from anger AV. ii.7.1. **मन्यु-परोप्त** [√वप्] *a.* क्रोध से परे फेंका; thrown away in anger KS. viii.14 ते मन्यु-परोप्तस्य.

मन्यु-मन्त् *a.* क्रोधयुक्त, जोश-भरा; passionate, zealous vii.104.3 मन्युमच्छवः 'क्रोधयुक्तं बलम्'. **मन्यु-मी** *a.* क्रोध-नाशक; rage-destroying vii.18.16 मन्युं मन्युम्यौ मिमाय 'मन्युना मिनतो हिंसता'.

मन्यु-शम्-अन *a.* कोपशामक; pacifying anger AV. vi.43.1 अयं मन्युशमन उच्यते. **मन्यु-षाव्-इन्** *a.* क्रोध के साथ पीसने वाला; pressing Soma with anger viii. 32.21 अतीहि मन्युषाविणम् 'क्रोधेन सुन्वन्तम्'.

मम-क *a.* मेरा; my i.31.11 पितुर्यत् पुत्रो ममकस्य जायते.

ममत् [in ममच्चर्न] *av.* मद में; in a flash of exhilaration iv.18.8 ममच्चर्न त्वा युवतिः परास ममच्चर्न त्वा कुर्षवा जगार 'माद्यन्त्येव, प्रमत्तैव' 'at one time, at another time' Grassmann.

मम-ता *f.* मेरापन; egotism, selfishness vi.10.2 ममतेव शूर्षम् 'ममता नाम ब्रह्मवादिनी दीर्घतमसो माता'.

ममत्व्-इन् *a.* ममतावान्; suffering from ego, interested in his own self, saying this is mine JUB. i.16.2.3 ममत्विन आसन् मम ममेति.

मम-सत्य *n.* यह वस्तु मेरी है यह विवाद; स्वामित्व-विषयक विवाद; dispute as to ownership or possession x.42.4 त्वां जना ममसत्येष्विन्द्र संतस्थाना वि ह्वयन्ते समीके 'संग्रामेषु'.

मम्रु-वांस् *a.* जो मर चुका है; having died.

मयं-द्-अ *a.* सुखद, एक छन्द; name of a metre KS. xvii.2 क्षत्रं वयो मयन्दं छन्दः = मगन्द in VS.

मय्-अस् (1) *a.* सुखद; granting weal i.93.1 भवतं दाशुषे मयः 'सुखस्य दातारौ' = VS. xxxiv.9 = TS. ii.3.13.2 'मयः संपादयतम्'. (2) *n.* सुख; happiness i.31.7 मयः कृणोषि प्रय आ च सूरये 'सुखम्'. **मयस्-कर्-अ** *a.* सुखकर; causing pleasure, delighting KS. xvii.15.

मयि-वसु मुझ में भलाई; good in me (used in a formula) ABr.

मय्-उ [√मा 'bellow'] (1) *m.* तुरंगवदन किंनर; a kimnara, an ape VS. xxiv.31, on TS. iv.2.10.1 'कृष्णमृग आरण्यः'. (2) *a.* क्षिप्र; swift.

मय्-ऊख [√मि 'fix' = मयूषः] *m.* कील, शङ्कु; nail, peg x.130.2 इमे मयूखा उप सेदुः 'रश्मिभूताः'; किरण; ray of light, lustre.

मय्-ऊर [√मा 'bellow'] *m.* मोर; peacock TS. v.5.16.1. *f.* **—री** i.191.14 त्रिःसप्त मयूर्यः. **मयूर-रोमन्** *a.* मोर जैसे रोम वाला; peacock-haired iii.45.1 आ याहि मयूररोमभिः. **मयूर-शेप्-य** *a.* मोर जैसी पूंछ वाला; peacock-tailed viii.1.25 हरी मयूरशेप्या.

मयो-भव्-अ *a.* प्रसादक; causing pleasure, delighting.

मयो-भू *a.* सुखप्रद; bestowing weal, delighting i.164.49 मयोभूः स्तनः, TS. iv.5.8.1 = **मयोभु** vi.52.6 पर्जन्यो न ओषधीभिर्मयोभुरग्निः.

मर्-अ *a.* मरणधर्मा; mortal AA. ii.4.1.

मरा-यिन् *m.* एक नाम; name of a man (= destructive) x.60.4 रेवान् मराय्येधते 'शत्रूणां मारकः'.

मराय्-उ *a.* मरणधर्मा; mortal, perishable x.106.6 जराय्वजरं मरायु 'मरणशीलम्'.

मर्-इत्र *a.* विशस्यमानपशुक याग; a sacrifice wherein an animal is slaughtered TBr. ii.7.10.

मर्-ईचि [Afghani mārij 'ray of light'; formation like श्वितीर्चि 'light'] *f.* प्रकाशकण, किरण; particles of light, speck in the air, ray of light : cp. मर्-उत x.58.6 मरीचीः प्रवतः 'दीप्तीः'. **—चि-प्-अ** *a.* मरीचिपायी; drinking the particles of light KS. xxviii.1.

मरी-मृश्-अ [*Int.* √मृश्] *a.* छूने वाला; much touching AV. xiii.6.17 जम्भयन्तं मरीमृशम् 'much handling one' W.

मर्-उ [*मृ 'emit sparks'] *m.* रेगिस्तान; sandy waste.

मर्-उत् [√मर् 'emit sparks'] *m.* तूफान-देव; storm-gods, the flashing or glittering ones, mostly in *pl.* v.45.5 उदीरयथा मरुतः समुद्रतः. **मरुत्-त** *a.* मरुतों का दिया; given by the Maruts : a name. **मरुत्-तम** *a.* अति मरुत्सम; most like the Maruts, as swift as the Marúts i.182.2 इन्द्रतमा हि धिष्ण्या मरुत्तमा 'मरुद्वेगगामिनौ' (अश्विनौ).

मरुत्-वन् *a.* मरुद्युक्त; attended by the Maruts iii.51.7 इन्द्र मरुत्व इह पाहि. **मरुत्वत्-ईय** *a.* इन्द्र-संबन्धी; belonging to Indra मरुत्वद्देवताक शस्त्र एवं ग्रह; having Indra

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

as a deity TS. iv.4.2.2; एतन्नामक ग्रह; a libation of this name TS. iv.7.7.2.

मरुत्-सखि *a.* जिसके सखा मरुत् हैं; having the Maruts for friends viii.76.2 अर्यमिन्द्रो मरुत्सखा. **मरुत्-स्तोत्र** *n.* मरुतों की स्तुति वाला स्थान; a place in which praise of the Maruts is common i.101.11 मरुत्स्तोत्रस्य वृजनस्य गोपाः 'मरुद्भिः सह स्तोत्रं यस्य स मरुत्स्तोत्रः। तस्य वृजनस्य शत्रूणां क्षेप्तुरिन्द्रस्य'. **मरुत्-स्तोम** *m.* name of a Somayāga TMB. xix.14.1

मरुद्-गण *a.* मरुद्वर्ग वाला; having the troop of the Maruts viii.89.2 बृहद्भानो मरुद्गण 'मरुतां सप्त गणा यस्य सन्ति सः'.

मरुद्-वृध्-अ *a.* मरुतों में आनन्द लेने वाला; delighting in the company of the Maruts iii.13.6 शं नः शोचा मरुद्वृधः.

मर्क्-अ [√मृच्] *m.* एक नाम, असुर-पुरोहित; name of the Purohita of the Asuras held to be a son of Śukra KS. iv.3 मर्कायं सूर्याय त्वा. Cp. also अपनुत्ता शण्डामर्कौ KS. iv.4.

मर्क्-अ [√मृच्] *m.* मृत्यु, ग्रहण; death, seizure, eclipse x.27.20 सूरश्च मर्क उपरो बभूवान् 'मार्जयिता सर्वस्य शोधयिता'.

मर्क-ट *m.* बन्दर; monkey, ape.

√**मर्च्** cp. √मृच् .

मर्ज्-य [√मृज्] *a.* क्षालनीय; to be purified or washed or cleansed or prepared.

मर्ड्-इ-तृ *a.* दयालु; one who shows compassion or favour, comforter i.84.19 न त्वदन्यो मघवन्नस्ति मर्डिता.

मर्-त *m.* मरणधर्मा, आदमी; mortal, man i.64.13 स मर्तः.

मर्त-भोज्-अन *n.* आदमियों का भोज्य; food for mortals i.81.6 यो अर्यो मर्तभोजनं परादर्दाति दाशुषे.

मर्त-वन्त् *a.* मर्तशब्दवान्; containing the word मर्त.

मर्त्-य [old Pers. मर्तिय] (1) *m.* मर्द; man i.19.2 नहि देवो न मर्त्यः. (2) नश्वर; mortal ix.91.2 नृभिः मर्त्येभिः, JUB. iv.8.3.3 मर्त्यानि अक्षराणि. **मर्त्य-कृ-त** *a.* मानवकृत; done by man viii.19.6 न मर्त्यकृतं नशत. **मर्त्य-त्रा** *av.* आदमियों में; among mortals, among men i.123.3. **मर्त्य-त्वन** *n.* मर्त्यत्व, मर्त्यों की चाल या तौर-तरीका; the ways of men viii.92.13 विश्वा हि मर्त्यत्वना (*Instr.*).

मर्त्येषित *a.* मर्त्यप्रहित; sent by men i.39.8 युष्मेषितो मरुतो मर्त्येषितः 'मारकैरन्यैर्वा प्रेषितः'.

मर्ध्-उक [√मृध्] *a.* उपेक्षक; neglecting.

मर्-मन् [√मृ] *n.* मर्म स्थान; vital spot, weak spot i.61.6 वृत्रस्य चिद् विदद् येन मर्म, तस्य यदा मर्मागच्छन्नथाचेष्टत् (MS.) as soon as they touched his weak spot, he quivered.

मर्मा-विध् [√व्यध्] *a.* मर्मच्छिद्; piercing the vitals AV. xi.10.26 मर्माविधं रोरुवतम्.

मर्मृज्-एन्य [√मृज् *Intens.*] *a.* स्तोतव्य, परिचरणीय; to be glorified (= वावृधेन्य. Cp. सपर्येण्य 'to be adored'); to be rubbed repeatedly ii.10.1 मर्मृजेन्यः वाजी 'परिचरणीयः',

मर्-य [√मृ to 'emit sparks' or shine, cp. मरीचि] (1) *m.* युवा; a young man v.61.4 परा वीरास एतन मर्यासो भद्रजानयः, i.173.2 मर्यो यजत्रः (इन्द्रः); प्रेमी; lover, suitor x.40.2 मर्यं न योषा; used figuratively of animals viii.43.25 मर्यं न वाजिनम्. (2) *a.* मर्त्य; mortal.

मर्य-क *m.* अदना आदमी; a little man (applied to a bull among cows) v.2.5 के मे मर्यक वि यवन्त गोभिः 'मर्त्यसंघं राष्ट्रम्'. **मर्य-तस्** *av.* मानवाचार के अनुकूल; according to the ways of men x.27.12 कियती योषा मर्यतो वधूयोः 'मनुष्यसंबन्धिनो भोगानाचरतः'.

मर्य-श्री [मनुष्यैराश्रयणीयः] *a.* मनुष्यों का आश्रय; support of men TS. iv.1.2.5; युवा प्रेमी की शोभा वाला; having the lustre or glory of a young lover ii.10.5 मर्यश्रीः स्पृहयद्वर्णो अग्निः 'मर्त्यैः श्रयणीयो भजनीयः'.

मर्यादा [मर्यैरादीयते इति *मर् 'to shine' or मरी-आदा 'a visible mark'] *f.* मर्यादा; limit, boundary (giving clear marks or signs) iv.5.13 का मर्यादा. Note : मर्याधैर्येण (KS. xxxii.4, MS. i.4.8) may be split into मर्याः धैर्येण; so is AV. v.31.10 मर्या धीरेभ्यः.

मर्श्-अन [√मृश्] *n.* स्पर्श; touching.

मर्ष्-अ *m.* तितिक्षा; patience; in दुर्मर्ष etc.

मल्-अ [cp. √म्ला] (1) *a.* गंदा कपड़ा; dirty garment x.136.2 मुनयो वातरशनाः पिशङ्गा वसते मला 'मलिनानि वल्कलरूपाणि वासांसि'. (2) —**म्** *n.* गंद; dirt, filth.

मल-ग-अ *m.* धोबी; washerman AV. xii.3.21.

मलवद्-वासस् *a.* रजस्वला; in menses.

मलाजिनश्मश्रुतपांसि (ABr. xxxiii.1) गृहस्थब्रह्मचर्यवानप्रस्थसंन्यासाश्रमाः.

मलिम्लु [√मृ 'rob' = मलिम्लुच] *m.* डाकू; robber TS. iv.1.10.2 ये जनेषु मलिम्लवः. **मलिम्लु-सेना** *f.* डाकुओं की टुकड़ी; a band of robbers TS. vi.3.2.6.

मलि-म्लुच्-अ [√म्लुच् 'to set'] *m.* अंधेरे में फिरने वाला, डाकू या चोर; moving about in the dark, a demon

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

or a robber मलिम्लुचो नामासि त्रयोदशो मासः KS. xxxviii.14, AV. viii.6.2 मलिम्लुचं पलीजकम् 'robber'; पलीजक may be पलीतक 'the dirty one' (cp. पलीत in Hindi).

मलिर्ह cp. मर्ह्.

मलोद्वासस् [मल-उद्वासस्] *a.* आर्तव से शुद्ध स्त्री; a woman who has taker off her soiled clothes after menstruation.

मल्मला-भव्-अन्त [= मर्मरा- √मर् 'to shine'] भास्वर; glittering, shining KS. xl.4.

मल्लर्क *m.* मलसिया, शराव; an earthen dish.

मल्-र्व [√मृ √मल्] *a.* मूर्ख; foolish, silly (cp. Hindi मलवा 'rubbish') AV. iv.36.10 मल्वो यो मह्यं कुध्यति.

मल्हा *f.* मणिला गलस्तनयुता अजा, सास्नावती; having teats in the dewlap TS. v.6.19.1. Note Karka : मलान् हन्ति जहातीति मल्हा । अस्या अवेः ऊर्णासु रजो न तिष्ठति । एवंविधा अविर्मेषी; on KŚS., MS. malihá.

मर्श-क [cp. मक्षा] *m.* मच्छर; mosquito, any fly that stings AV. xi.3.5. **मशक-जम्भ्-अनी** *a.* मशकनाशनी; mosquito-destroying AV. vii.56.2.

मस्मर्षाकरम् [–षा + अ–] मैंने मसल दिया; I have crushed AV. v.23.8 सर्वान्नि मस्मर्षाकरम् ; so KS. (= मस्मर्सा कुरु TS. iv.1.10.3) = मृस्मृसा √कृ MS. ii.7.7, मस्मर्सा √कृ ŚBr., मस्मसा √कृ VS.

मसुर *m.* मसूर; a kind of bean, lentil TS. vi.7.4.2. Note मसूस्यानि (Sat. xiv.3.4) perhaps मसूर्याणि 'made of मसूर' or मसूस्यानि for which, cp. मसूस्यम् 'name of a grain' in TBr. iii.8.14.

मस्तिष्क *mn.* मस्तक, शिरोमांस; brain TS. v.7.12, KS. xxxi.7.

मस्तु [मद्-स्-तु, दधिभवं मण्डम्] *n.* दही का नितार या नवनीत; sour cream or butter TS. iii.3.9.2, KS. xiii.9.

√मह् [cp. √मंह्] बढ़ाना; to increase vii.2.3 समध्वराय संदर्मिन्महेम 'संपूजयत'; सुन्दर या मनोहर बनाना; to beautify i.94.1 इमं स्तोममर्हते जातवेदसे रथमिव सं महेमा मनीषया 'सम्यक् पूजितं कुर्मः'; स्तवन करना; to praise, glorify or extol through songs iii.37.4 पुरुष्टुतस्य धामभिः शर्तेन महयामसि । ईन्द्रस्य 'स्तोत्रं कुर्मः'; प्रसन्न करना; to gladden ii.17.7 दद्धि भागं तन्वो येन मामहः 'स्तोतृनिमान् पूजयसि'; उदारता से देना; to bestow abundantly vii.52.2 मित्रस्तन्नो वरुणो मामहन्त शर्म तोकाय तनयाय गोपाः 'मंहतिर्दानकर्मा । ददतु'; अपने-आप को महान् दिखाना; to show oneself as great vi.15.2 प्रशस्तिभिर्महयसे दिवेदिवे 'पूज्यसे'; खुशी हासिल करना; to take delight in iii.52.6 पुरोडाशमाहुतं मामहस्व नः 'संभावय'; चाहना; to long for viii.12.6 यो नो देवः परावतः सखित्वनाय मामहे 'धनानि प्रददौ । यद्वा अस्माभिः पूज्यते'.

मह् *a.* महान्; great i.6.10 इन्द्रं महो वा रजसः, v.41.11 कथा महे रुद्रियाय ब्रवाम how shall we speak to the great Rudra-host ?

मह्-अ *a.* (1) महान्; great, mighty (cp. मख, मघ) i.61.7 महः पितुं पपिवान् 'महतः अस्य यज्ञस्य', महानाम् KS. lx.8. (महः विष्णुः). (2) —हः *m.* विभूति, उत्सव; greatness, feast, festival ŚBr. i.7.2.11 यज्ञो वै देवानां महः.

मह-ऋषि = महर्षि; a great seer.

मह्-अन्त् [*Pr. Pt.* √मह्] (1) *a.* महान्, भूयान्, अधिक; great, much Sat. ii.3, abundant. (2) —त् *n.* महत्त्व; greatness ABr. xxxv.8 ते सर्व एव महज्जग्मुः 'महत्त्वं प्रापुः'. **महत्-काण्ड** *n.* महान् खण्ड; great section AV.

मह्-अन् *n.* बड़प्पन, शक्ति; greatness, might v.33.10 महा रायः, ii.35.2 असुर्यस्य महा, i.55.1 इन्द्रं न महा पृथिवी चन प्रति not even the earth (is) equal to Indra in greatness.

मह्-अन *n.* वृद्धि, उपचय; increase TUp.

महय्-आय्य *n.* स्तवन, पूजन; glorification x.122.7 त्वां देवा महयाय्याय वावृधुः 'पूजायै'.

मह्-अये [*Dat. Inf.*] खुश होने को; to rejoice.

महय्-य *a.* पूज्य; to be worshipped ChUp.

महर्त्विज् *m.* चार प्रमुख ऋत्विज्; the four chief priests : Brahmá, Udgātṛ́, Hótṛ, Adhvaryú.

महर्-लोक *m.* महर्जगत्; the fourth of the seven worlds.

महर्षभ *m.* महावृष; a great bull AV. vi.15.1.

महर्षिस् *m.* महाऋषि; a great seer AV. xix.9.11.

महर्शस् *m.* महाकाल; the great time TAr. i.2 used adverbially : अणुर्शश्च महर्शश्च.

मह्-अस् *m.* महत्ता, शक्ति, पूजन, पूर्णता; greatness, power, glorification, fullness viii.65.4 हरयो देव ते महः 'तेजः', ii.16.2 तन्वो सहो महः, TS. iv.6.4.4 मामकानां महांसि 'तेजांसि', TMB. xviii.7.6 महस एव तद् रूपं ध्रियते 'महत्त्वस्य'; पूजितशब्दाभिमानी देव TBr. iii.4.13.

मह्-अस् *a.* महान्; great i.3.12 महो अर्णः.

महस्-वन्त् *a.* प्रसन्न; glad x.130.4 सोम उक्थैर्महस्वान् 'तेजस्वी'.

महस्वसरस्य पतिभ्यः [= महः स्वसरस्य; महसां विशिष्टं स्वसरं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

महःस्वसरं तस्य पतिभ्यः] महाशाला के पतियों को; to the lords of the large house ŚBr. iv.3.5.2.

मर्हा *a.* महान्; great : *Acc. Sg.* मर्हाम्.

महा-कुल *a.* अभिजात; high-born i.161.1 यो महाकुलः. **महा-गण** *m.* a great multitude AV. xix.22.7. **महा-गय्-अ** *a.* बड़े घर वाला; having a large house (Agní) ix.66.20 तमीमहे महागयम्. **महा-ग्राम** = महागण; the great host x.78.6 महाग्रामो न 'महान् जनसंघः'.

महाज [–हा + अ–] *m.* बोकः a large he-goat. **महा-जए-अ** *m.* मूर्तविशेष; a particular personification. **महाज्ञि** : opp. to अल्पाज्ञि.

महा-दिवा-कीर्त्-य *m.* विभ्राड् बृहत् पिबतु सोम्यं मधु (x.170.1) इत्यादि तृच में उत्पन्न साम; name of the Sāman arising from विभ्राड् बृहत् etc. KS. xxxiii.6. **महा-देव** *m.* महान् देव रुद्र; Rudrá, the great god KS. xvii.11; but cp. **महादेवहता** 'ज्वरहता' (cow) Sat. x.3; cp. रुद्र. **महा-धन** (1) *n.* प्रचुर लूट; great spoil or booty ix.86.12 अग्रे वाजस्य भजते महाधनम् 'संग्रामम्'. (2) great contest i.7.5 महाधने अर्भे 'in great booty or small booty', TS. ii.6.11.3 मा नो अस्मिन् महाधने परा वर्ग् 'स्वयंदत्ते महाधने'. **महा-नग्न** *m.* यार; paramour AV. xx.136.11. **महानग्नी** [स्वरसत एव विवसना कन्या] कनीज, वेश्या; a young girl or a courtesan; AV. xiv.1.36 येन महानग्न्या जघनम् may be corrected into महानग्न्या जघनम्. **महानस** *n.* महान् रथ; heavy waggon, a great chariot. **महा-नाग** *m.* a great serpent. **महा-नाम्नी** (1) *f.* बड़े नाम वाली; great-named TS. v.2.11.1 महानाम्नी रेवतयः. (2) 'विदा मघवन् विदा गातुम्' (AA. iv.1-9) इत्यादि नौ ऋचाएं; the nine stanzas : AA. iv.1-9; यज्ञिय जलविशेष; particular kind of sacrificial water : महदधिकं नाम यासामपाम्. **महा-निरष्ट** *m.* बधिया बैल, पीड़ित-वृषण वृष; a gelded bull TS. i.8.9.1. **महान्त** *a.* महान्; great.

महा-पथ्-अ *m.* बड़ी सड़क; a highway ChUp. **महा-पद्-अ** *n.* खुला स्थान; a great space x.73.2 अभीवृतेव तां महापदेन 'महता व्रजेन'. **महा-पितृ-यज्ञ** *m.* महापितृदेवताक यज्ञ; the sacrifice meant for Mahāpitṛs Sat. v.4. **महा-पुर्-अ** *m.* भारी दुर्ग; a great fortress KS. xxiv.10 उपसदा वै महापुरं जयन्ति. **महा-बुध्न** *a.* चौड़ी तली वाला; having a wide bottom, broad-based AV. i.14.1 महाबुध्न इव पर्वतः. **महा-ब्राह्मण** *m.* अतिविद्याविनय-संपन्न ब्राह्मण; a highly cultured Brahmin BṛUp.

महा-मत्स्य *m.* भारी मच्छ; a large fish. **मर्हा-मन्-अस्** *a.* महानुभाव; great-minded TS. iv.6.4.3, KS. xviii.5 मर्हामनसां भुवनच्यवानाम्. **महा-मर्ह** *a.* अति बली; mightily great viii.24.10 आ वृषस्व महामह 'अतिशयेन पूजनीय'. **मर्हा-महि-व्रत** *a.* महनीय बहुकर्मा; of mightily great actions ix.48.2 मर्हामहिव्रतं मदम् 'महनीयबहुकर्माणम्'. **मर्हा-माय्-अ** *a.* अति मायावी; practising great deceit or magic. **मर्हा-मे-रु** *m.* महान् मेरु; the great mountain Meru.

महा-यज्ञ *m.* सोमयाग; the great Soma-sacrifice : पांच महायज्ञ; the five great sacrifices TS. iii.2.2.2 देवयज्ञः, भूतयज्ञः, पितृयज्ञः, ब्रह्मयज्ञः, मनुष्ययज्ञश्च. **महा-यम्-अ** *m.* the great Yamá AV. xiii.4.5 स उ एव महायमः. **महार्घ्य** *a.* पूज्य; deserving devotion. **महा-राज्-अ** *m.* महान् राजा; a great king, Vaiśravaṇá Sat. xxvii.5. **महा-रात्र्-अ** *n.* [रात्रेर्महान् भागो महारात्रम्] *n.* रात्रि का तीसरा पहर; the third yāma of night Sat. viii.1. **मर्हा-वट्टरिन्** [√वृत] *a.* बड़े बिटौड़े जैसा, अति विस्तृत; like a great dung-cake, very broad or wide i.133.2 मर्हावट्टरिणा पदा 'वेष्टनशीलेन सर्वव्याप्तेन त्वदीयपादेन अतिविस्तृतेनेत्यर्थः'. **महा-वद्-अ** *m.* ब्रह्मवादी; expounder of the Veda. **मर्हा-वध्-अ** *a.* महान् अस्त्र वाला; having a mighty weapon v.34.2 हन्तवे मर्हावधः 'महावज्रः'. **महा-वसु** *a.* अति धनवान्; having abundant wealth : इन्द्रावरुणा मर्हावसू. **महावाद्य** *a.* अति प्रशंसीय; to be highly lauded GBr. iii.2. **महा-वीर** (1) a great hero i.32.6 महावीरम् (इन्द्रम्). (2) [महावीरः प्रवर्ग्यः तत्संबन्धात् प्रादेशमात्रोन्नतानि पर्वत्रयवन्ति घुण्टिकाकाराणि घर्महविःसंतापार्थानि त्रीणि मृण्मयपात्राणि] *m.* घर्मसंतापार्थ पात्र; earthen vessel used to heat up gharmá. **मर्हा-वीर्य** *a.* प्रभूत शक्तिमान्; very powerful. **महा-वृक्ष** *m.* a great tree, trees bearing fruit such as mango AV. iv.37.4, Khādira. iv.1.11. **महा-वृष** *m.* a great bull AV. v.22.5. **मर्हा-वल-स्थ** *a.* बड़े बिल में रहने वाला; abiding in a great hiding place i.133.3 वैलस्थानकें अर्मकें मर्हावैलस्थे अर्मकें 'सर्वैर्गन्तव्ये महाश्मशाने नागलोके वा'. **मर्हा-वैश्वदेव** *m.* एक ग्रह; name of a graha or oblation. **मर्हा-वैष्टम्भ** *n.* एक साम; name of a Sāman TMB. xii.4.19. **मर्हा-व्याहृति** *f.* बृधत्, करत, गुहत, महत, तत; name of the five बृधत् etc. GBr. i.10. **महा-व्रत** [महच्च तद् व्रतं च । महाव्रतशब्दः एकः क्रत्वर्थप्रतिपादकः अपरः स्तोत्रपर्यायः] गवामयन का उपान्त्य दिवस; the last day but

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

one of the Gavām-ayana; name of the Sāman or stotra to be sung on the last day but one of the Gavām-ayana : गायत्र बृहद्-रथंतर-राजनानां समुदायो महाव्रतम् LŚ ii.6.5. **महा-व्रत्-ईय** *a.* महाव्रतसंबन्धी; relating to the Mahāvrata Sāman or Mahāvrata day KS. xxxiii.8. **महा-व्रात** *a.* भारी समूह या सार्थ वाला; accompanied by a great host iii.30.3 महाव्रातस्तुविकूर्मिः (इन्द्रः). **महा-व्रीहि** *m.* बड़ा चावल, बासमती; a large rice.

महा-शालू-अ *a.* महागृहस्थ; a great householder, having great mansions.

महा-सत्र *n.* महान् सोमयाग; a great Soma-sacrifice. **महा-सुपर्ण** *m.* महापक्षी; a great bird. **महा-सु-हर्य** *m.* श्रेष्ठ घोड़ा; a high-spirited horse. **महा-सेन्-अ** भारी अस्त्र वाला; having a great missile vii.34.19 महासेनासो अमिभिरेषाम् 'महासेना राजानः'. **महास्य** *a.* विशालास्य; having a large mouth AV. xi.2.30.

महा-हव्-ईस् (1) *n.* साकमेध की प्रधान आहुति; the principal oblation at the Sākamedha sacrifice. (2) *a.* having a great āhuti KS. ix.9 महाहविर्होता. **महा-हस्त-ईन्** *a.* बड़े हाथों वाला; having large hands : महाहस्तीं (इन्द्रः). **महाहि** [महा + अहि] *m.* महासर्प; a great serpent.

महि-इ [मह्] *a.* महान्; great ii.23.4 महि तत् ते महित्वनम्, TS. ii.1.11.5 महि वो महित्वम, viii.46.24 महि दावने 'to give much', AV. iv.22.3 महि वर्चांसि 'great lustres', TS. iv.1.5.3 अदिते महे = अदिते महि *Voc. av.* जोर से; greatly, exceedingly vi.4.7 महि नः श्रोष्यग्ने.

मह्-ई [used as *Inf.*] for joy or delight x.65.3 तें नो रासन्तां महये 'पूजार्थम्'.

महि-के-रु [√चि] *m.* महाभक्त; praising highly, very devout i.45.4 महिकेरव ऊतये अहूषत 'प्रौढकर्माणः'. **महि-क्षत्र** *a.* बड़ी शान या धाक वाला; possessing great sway v.68.1 महिक्षत्रौ (मित्रावरुणौ) 'प्रभूतबलौ'.

मह्-इ-र्त *a.* महत्त्वोपेत; great.

महि-त्व *n.* माहात्म्य; greatness i.8.5 = **महि-त्वन** *n.* i.166.12 तद् वः · · · महित्वनम्.

मह्-ईन् [on its analogy is formed रेत्-ईन् from रेतस्] *a.* महत्; great, mighty vii.31.11 उरुव्यचसे महिने (इन्द्राय) 'महते', x.115.6 महिन्तमाय 'पूज्यतमाय दातृतमाय वा' = **महिन्-अ** vi.33.5 इत्था गृणन्तो महिनस्य शर्मन्. **महि-नदी** *f.* बड़ी नदी; a great stream (only in *Voc.*) viii.74.15 सत्यमित् त्वा महेनदि. **महि-ना** = महिम्ना. Cp. प्रेणा = प्रेम्णा. **महिना** *f.* शक्तिशालिनी; mighty. **मह्-इ-मन्** (1) *m.* महत्त्व, सामर्थ्यातिशय, विभूति; greatness vi.75.1 स त्वा वर्मणो महिमा पिपर्तु. (2) *a.* महिमावाला; mighty TS. iv.3.11.3 जजान गर्भं महिमानमिन्द्रम्, TS. iv.3.11.1 त्रय एनां महिमानः सचन्ते 'महिमोपेताः अग्निसूर्यचन्द्राः'. **महिम्ना-वन्त्** *a.* = महिन.

महि-रत्न *a.* महाधनी; possessing vast treasure i.141.10 भर्गं न कारे महिरत्न धीमहि (अग्ने) 'महद्रमणीयधन'.

महि-वृध् *a.* अतिवर्धक; very promoting or furthering, greatly rejoicing vi.31.10 प्र वो महे महिवृधे भरध्वम् 'महतां धनानां वर्धयित्रे'. **महि-व्रत** *a.* प्रभूत-शक्तिसंपन्न; having great power, ruling mightily i.45.3 अङ्गिरस्वन् महिव्रत 'प्रभूतकर्मन्', vi.68.9 महिना महिव्रतः 'महाकर्मा'.

मह्-इष्ठ (1) *a.* महिष्वन्त्, महान; great, huge, massive iii.46.2 महाँ असि महिष 'महनीय', x.66.10 महिर्षस्य तन्यतोः. (2) *m.* भैंसा; buffalo ix.96.6 ऋषिर्विप्राणां महिषो मृगाणाम् 'महिषाख्यो बलवान्'; ऋत्विक्; a priest यज्ञं हिन्वन्ति महिषा नमोभिः 'ऋत्विजः', cp. TS. i.5.3.1 ऋतस्य योनौ महिषा अहिन्वन् 'महान्तो यजमानाः'. —**षी** *f.* भैंस; female buffalo; राजा की प्रथमोढा पत्नी; the chief queen (VS. xxvi.12) v.2.2 महिषी जजान. **मह्-इष्ठ** *a.* महत्तम; greatest. **महि-ष्वण्-इ** *a.* महान् ध्वनि करने वाला; very noisy viii.46.18 यज्ञं महिष्वणीनाम्. Cp. तुवी-रव.

महिष्-वन्त् *a.* महान्, प्रसादक, प्रमोदक, प्रहर्षक; great, delighting, refreshing vii.68.5 न्यत्रये महिष्वन्तं युयोतम्; supply वाजम् or रयिम्, 'महिष्वन्तमृभीसम्'.

मही Cp. मह TS. iii.2.6.1 महीनां पयोऽसि (cow). **मह्-ईयांस्** *a.* महत्तर; more bountiful or greater.

√महीय् [*Denom.* of महि] महान्, शक्तिशाली अथवा धनी होना या अपने आपको ऐसा दिखाना; to be or to show one's self as great or mighty or rich v.56.9 सजाता सुभगा महीयते 'पूज्यते'; अपना ओजस् दिखाना; to show one's greatness i.182.3 जनो यः कश्चिदहविर्महीयते 'पूज्यते'; but; cp. ओजायमान, महीयमान.

महीर्या [—यै *Dat. Inf.* of √महीय्] (1) i.113.6 श्रवसे त्वं महीर्या इष्टये त्वम् 'मह्यै'. (2) Cp. महीयां जपन्तः Sat. ix.5 where महीया is the name of the verse 'अपाम सोममर्मृता अभूम' viii.483.3. (3) पूजा; veneration TS. vii.5.10.1 महीयमिर्वैषु दधति. (4) *a.* पूजनीय; worthy of respect JUB. i.15.3.5 महीया मांसानि. **महीय्-उ** *a.* अपने आपको महान् शक्तिशाली अथवा धनी दिखाने वाला, प्रहृष्ट; showing one's self to be great or mighty or rich, joyous ix.65.1 महीर्मिन्दुं महीयुवः 'अभिषवं कामय-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

माना:', ix.99.1 विपर्मग्रे महीयुव: 'पूजाकामा:'; *f.* —यू.

महीलुका *f.* गौ; cow AV. x.10.6 महीलुका वशा = माहेयी.

महे-नदि [*Voc.*] a great river viii.74.15 महेनदि परुष्णि.

महे-मते [*Voc.*]viii.13.11 O great-souled one.

महेश्वर *m.* ईशान; the overlord. Cp. ईशानबलि = शूलगव: ĀpGS. xix.13.

महोपनिषद्-अ *a.* महोपनिषत्कथित; expounded by many or great Upaniṣads : प्रणव:. **महोभि:** *av.* जोर से; mightily.

महन्या *f.* शक्करी; name of Śákvarī TMB. xiii.4.1.

मा [Gk. mé *Particle*] नहीं; not i.104.8 मा नो वधी:, viii.2.19 मा हृणीथा अभ्यस्मान् be not enraged against us.

मा (1) *a.* नापने वाला; measuring. (2) *f.* माप; measure.

√मा नापना; to measure i.164.24 अक्षरेण मिमते सप्त वाणी:, x.56.2 दिवीव ज्योति: स्वर्मा मिमीया:, i.146.3 अध्वनो मिमाने, i.67.10 सद्मेव धीरा: समाय चक्रु:, राजनि मीयमानेऽग्नौ 'शौल्वेन विधिना क्रियमाणे अग्निक्षेत्रे' Sat. x.8, KŚŚ vii.7.13 सोमं मिमीते 'आस्तीर्णे वाससि प्रक्षिपति'. Note अपमित्य 'having barred'. Forms. III. *Pr.* : मिमे, मिमीते; मिमाते; मिमीमहे, मिमते. *Op.* मिमीयास्, मिमीयात्; *Ipv.* मिमीहि, मिमातु; मिमीतम्, मिमीताम्; Ā. मिमीष्व; मिमाथाम्; *Pt.* मिमान. *Ipf.* अमिमीथास्, अमिमीत. *Pf.* ममतुर्; ममुर्; मर्मे; ममाते; ममिरे; *Ao. root* : *Ipv.* माहि; मास्व; *Pt.* मान; *s* : अमासि; *Sb.* मासातै. *Ps. Ao.* अमायि; *Pp.* मित; *Gdv.* मेय. *Gd.* मित्वा; –माय. *Inf.* –मे, –मै.

मांश्चत्-उ [√चत् 'seek'] *a.* मनुष्यों का पीछा करने वाला; seeking or pursuing men vii.44.3 मांश्चतोर्वरुणस्य 'मन्यमानान् स्तुवतो जनान् चेतयते जानातीति। यद्वाभिमन्यमानान् चातयते नाशयतीति', M-W. and others 'dun-coloured'; Max Muller and Pune ed. मंश्चतो:.

मांश्चत्व [also मांश्चर्त्व] *a.* मानवों द्वारा याचित; to be sought by men ix.97.54 महीमे अस्य वृषनाम शूषे मांश्चत्वे वा पृशने वा वधत्रे 'अश्वनामैतत्। मधु चरतीति। अश्वै: क्रियमाणे युद्धे', ix.97.52 मांश्चर्त्व इन्दो सरसि प्र धन्व 'मन्यमानानां चातके सरसि वसतीवर्याख्ये'.

मांस्-अ *n.* मांस, flesh, meat i.161.10 मांसमेक: पिंशति. **मांस-धौत** *a.* washed with hands ĀPŚS. 1302. **मांस-वन्त्** *a.* मांस वाला; fleshy AV. xviii.4.20, KS. v.5.3. **मांस-भिक्षा** *f.* मांस की भीख; request for flesh i.162.12 ये चर्वितो मांसभिक्षामुपासते. **मांस-सं-हि-ता** *f.* संलग्न अर्थात् अनामिका एवं मध्यम अङ्गुलि; the two fingers Anāmikā and Madhyamā mutually close, Sat. ii.2. **मांसाशा** *f.* मांस की चाह; desire for flesh or meat. **मांसीयति** [*Denom.*] मांस चाहता है; desires meat. **मांसौदन** *n.* मांसमिश्र शाल्योदन; meat and boiled rice ŚBr.

मांस्-पच्-अन *a.* मांसपाक में प्रयुक्त; used for cooking meat i.162.13 मांस्पचन्या उखाया:, TS. iv.6.9.1.

मा-स्पृष्-ट [= मा-स्पृष्ट] *a.* मामनुप्राप्त:; attained by me ŚBr. xiv.4.2.11.

मा कश्-चिद् कोई नहीं; no one. **मा-किस्** कोई नहीं; not anyone, no one viii.67.11 माकिस् तोकस्य नो रिषत् may no one of our offspring be injured; by no means, never x.11.9 माकिर्देवानामप भू: be not at all away from the gods.

मा-की [√मा 'make, fix'] *f.* धरती-आकाश; heaven and earth viii.2.42 माकी रणस्य नप्त्या 'निर्मात्र्यौ'.

मा-कू-ईन [*मीन with the infix कू] *a.* मेरा; my, mine viii.27.8 माकीनया धिया.

मा-कीम् [*Prohibitive Particle*] = नकीम्; कोई नहीं; no one vi.54.7 माकीं रिषन्माकीं सं शारि केवटे let not anyone be injured, let not anyone suffer fracture in a pit.

मागध्-अ *a.* मगधसंबन्धी; relating to the Magádha country, born or living in the Magádha country.

माघ्-अ (1) *a.* मघा-नक्षत्रीय; relating to the Maghá constellation. (2) *m.* माघ मास; the month Māghá.

माघोन्-अ (1) *a.* मघवत्संबन्धी; relating to Maghavat vi.43.4 माघोनं दधिषे शव:. (2) **—नम्** *n.* मघवत्त्व, औदार्य; bountifulness x.107.1 आविर्भूत् महि माघोनमेषाम्.

माघ्या-वर्ष [माघ्या-वर्ष: प्रोष्ठपदो मास:। तत्र भवं श्राद्धम्] *m.* भाद्रपदीय श्राद्ध; Śrāddha performed in Aug.-Sep.

माण्डव्य *m.* एक नाम; name of a teacher. **माण्डूकायनि** *m.* एक नाम; name of a teacher.

मातरा-पितृ *m.* माता-पिता; father and mother iv.6.7 न मातरापितरा नू चिदिष्टौ.

मातरि-श्वन् *a.* माता में होने वाला; abiding in mother, greatly attached to mother x.120.9 स्वर्सारो मातरिश्वरी: 'सकलस्य भूतजातस्य निर्मात्र्यां भूमौ वर्तमाना:'. **मातरि-श्वन्** [*मातृ-रिश्वन् feeding on mother = aráṇis, or मातरि-श्वन् = मातरिश्वन्] *m.* अग्नि; fire residing in the araṇis iii.29.11 मातरिश्वा यदमिमीत मातरि (अग्नि:), i.96.4 स मातरिश्वा पुरुवारं पुष्टि: (अग्नि:), messenger of Vivásvant vi.8.4 आ दूतो अग्निमभरद् विवस्वतो वैश्वानरं मातरिश्वा (wind); a name :

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

viii.52.2 मातरिश्वनीन्द्र सुवानें अमन्दथाः; वायु; wind in later literature. *f.* **मातरिश्वरी** 'mother-growing'.

मातली [मातलिरिन्द्रस्य सूतस्तद्वानिन्द्रः; connected with मातृ ?] *m.* Indra x.14.3 मातली कव्यैर्यमो अङ्गिरोभिः.

माता-मह *m.* नाना; maternal grandfather.

मातीं [मतिनाम्नः प्रजापतेरपत्यम्] *f.* वाक्; descendant of Mati तस्यै वाङ् मातीं TS. iv.3.2.3. = **मात्या** Kap. Kaṭha.

मातुर्-भ्रात्र्-अ *m.* मामा; mother's brother = मात्-उल *मातुर.

मा-तृ *a.* नापने वाला; one who measures across viii.41.4 स मातां पूर्व्यं पदम् 'निर्माता'.

मा-तृ *f.* मा; mother iii.33.1 गावेव शुभ्रे मातरा रिहाणे (विपाट्छुतुद्री), i.142.7 मातरा सीदतां बर्हिरा may the two mothers (night and dawn) seat themselves upon the litter, AV. i.2.1 विद्मो ष्वस्य मातरम् we know full well his mother, vi.17.7 प्रत्नें मातरा (रोदसी). **मातृ-कृत** *a.* माता के प्रति अथवा माता का किया; done towards or by a mother AV. v.30.4 यदेनसो मातृकृतात्. **मातृ-तमा** *f.* अति स्नेहमयी माता; most motherly iii.33.3 मातृतमां सिन्धुम्. **मातृ-बन्धु** (1) *a.* माता की ओर से संबन्धी; a relation on the mother's side. (2) *n.* माता की ओर से रिश्ता; maternal kinship AV. xii.5.43 परा भावयति मातृबन्धुं 'maternal connection'. **मातृ-मन्त्** *a.* माता वाला; accompanied by mother AV. xii.1.60 आविर्भोगे अभवन्मातृमद्भ्यः. **मातृ-मृष्-टा** *a.* माता द्वारा अलंकृत; decked by mother i.123.11 सुसंकाशा मातृमृष्टेव योषा 'शुद्धीकृता'.

मा-त्रा [मीयत इति मात्रा अवयवसमष्टिः, शरीरम्] *f.* परिच्छित्ति; measure, quantity, degree, size ii.28.5 मा मात्रा शार्यपसः पुरं ऋतोः 'शरीरं प्राच्योदीच्याङ्गलक्षणम्', x.71.11 यज्ञस्य मात्रां वि मिमीत उ त्वः 'यज्ञशरीरम्', TS. iv.4.2.3 मात्रया वरिणा प्रथस्व 'परिमाणेन', vii.99.1 परो मात्रया 'beyond measure'; महिमा; greatness TMB. xx.5.3 आदित्यस्यैवैनं मात्रां गमयति 'महिमानम्'; गीति (गीयतेऽग्निर्यया गीत्या सा गीतिः यज्ञायज्ञियस्य गानम्), TS. ii.3.10.3 अग्नेस्त्वा मात्रया; हिंसा; injury TS. ii.2.6. आत्मनो वा एष मात्रामाप्नोति 'हिंसाम्'. **मात्रा-संसर्ग** *m.* चक्षुरादिकरण-संबन्ध; contact with eyes etc.

मात्स्-ईक *m.* मछिहारा; fisherman.

मात्स्य्-अ *a.* मत्स्यसंबन्धी; मत्स्य जैसा; relating to fish, fish-like.

माथव्-अ *m.* मथोः पुत्रः son of Mathu ŚBr. i.3.3.10.

माद्-अ *m.* हर्ष; delight. **माद्-अन** *a.* मदकर; delighting, intoxicating vii.31.1 प्र व इन्द्राय मादनं गायत; cp. इन्द्र-मादन.

मादय्-इत्नु *a.* मदकर; exhilarating, intoxicating ix.101.1 सुताय मादयित्नवे = **मादयिष्णु** i.14.4 मादयिष्णवः इन्दवः.

मा-दृश् [TAr. मातृश्] *a.* मुझ जैसा; like me.

माधव्-अ (1) *a.* मधु-संबन्धी; relating to spring, vernal. (2) —**वः** *m.* the month Vaiśākha : मधुमासानन्तरभावी.

माधुक्-अ *a.* मधुक (महुआ) से प्राप्त; coming from the Madhuka tree.

माधु-च्छन्दस्-अ (1) *a.* मधुच्छन्दस्-संबन्धी; coming from or relating to Madhucchandas. (2) —**सम्** *n.* एतन्नामक साम; the Sāman seen by Madhucchandas TMB. ix.2.17.

माधूची [मधु √अन्च्, मध्वञ्चनौ *du.*] *a.* मधु के शौकीन; sweetness-loving VS. xxxvii.18.

माध्य *a.* मध्येस्थित; middle, central TS. iii.5.1.2.

माध्यं-दिन *a.* दोपहर का; belonging to midday.

माध्यम *a.* मध्येस्थित; stationed in the middle : composers of RV. ii-xi, AA. ii.2.1.

माध्व्-अ *a.* मधुपूर्ण; full of sweetness i.91.6 माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः. —**ध्वी** *f. du.* the two sweet ones, i.e. the Aśvins.

मान *m.* निर्माण, भवन, आवास; building, house ix.73.6 प्रत्नान्मानात् 'अन्तरिक्षात्', vii.88.5 बृहन्तं मानम् 'सर्वस्य भूतजातस्य परिच्छेदकम्', मानस्य पत्नी 'house-wife' AV.

मान *m.* नाप; measure, means of measuring v.85.5 मानेनेव वि यो ममे पृथिवीं सूर्येण; पण का विंश भाग; the twentieth part of a paṇa TBr. i.3.7 शतमानं भवति 'मानशब्देन पणस्य विंशो भागोऽभिधीयते'.

मान [√मन्] *m.* अभिमान, मत; pride, opinion i.39.1 शोचिर्निं मानमस्यथ 'मननीयं बलम्'.

मान *m.* मात्रा; measure, quantity x.144.5 यं ते श्येनश्चास्रमवृकं पदाभरदरुणं मानमन्धसः 'a goodly red-coloured measure of Soma'. 'यागद्वारा अन्नस्य निर्मातारम्'. Geldner 'the reddish house of Soma-juice'.

मानव्-अ (1) *a.* मानवीय; human viii.30.3 पथः मानवात्; favouring men ix.98.9 मानवी रोदसी. (2) —**वः** *m.* मनुष्य; man iv.54.1 वि योरत्ना भजति मानवेभ्यः. *f.* —**वी** x.86.23 पर्शुर्ह नाम मानवी. —**वम्** *n.* मनु द्वारा दृष्ट साम; Sāman seen by Manu TMB. xiii.3.14.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

√मानवस्य मानव की तरह बरतना; to act like a man i.140.4 मानवस्यते मनवे 'मानवान् ऋत्विजः कर्मार्थमिच्छते'.

मानस्-अ a. मानसिक; relating to the mind or spirit. मानस्-ईन [मनसा उपलभ्यः] a. मन से उपलभ्य; to be seen through the mind TAr., spiritual. मानस्-कृत a. पुजारी, अभिमानी; devout, proud VS. xxx.14 = TBr. iii.4.10 'मनसैव विषये योजयिता मनस्कृत्। तस्य पुत्रः मानस्कृतः'.

मानुतन्तव्-अ m. मनुतन्तु नामक राजा का पौत्र; grandson of Manutantu.

मानुष्-अ [or मानुष, मनुष्यार्हे कर्मणि इत्यादि, from मनुष्] (1) a. मानवीय; human, दैवीं च वा वास्मा एतद् विशं मानुषीं चानुवर्त्मानौ करोति (MS.) so he makes the divine and the human folk obedient to him; belonging to mankind, i.70.2 मानुषस्य जनस्य जन्म 'मनुष्यजातस्य जन्म', मानुषीः समाज्ञाः 'मनुष्येषु भवानि ज्ञानानि' TUp., friendly to men : i.44.10 पुरोहितोऽसि यज्ञेषु मानुषः 'मनुष्याणां हितः'. (2) —षः m. मनुष्य; man vii.63.1 साधारणः सूर्यो मानुषाणाम्, viii.9.2 पञ्च मानुषाँ अनु 'पञ्च-संख्याकान् मनुष्यान्', vii.77.1 अभूदग्निः समिधे मानुषाणाम् Agni has appeared to be kindled by men.

मानुष-प्रधन a. मनुष्यों के लिये युद्ध करने वाला; fighting for men i.52.9 मानुषप्रधनाः ··· मरुतः 'मनुष्यहितसंग्रामाः'.

मानुष्य-क [मनुष्येषु भवः] a. मानवीय; human मानुष्यकैर्भोगैः BṛUp. (2) —कम् n. मानव-स्वभाव; human nature or condition.

मान्थाल m. लोमड़ी; the flying fox VS. xxiv.38 'नेत्ररोग-विशेषः' on TBr. ii.5.8.

मान्थालर्व [or मान्थीलर्व = मान्थाल] मान्थीलर्वः पितॄणाम् TS. v.18.1 'जलकुक्कुटः'.

मान्दा a. मादक; gladdening (waters) TS. i.8.11.1 मान्दाः स्थ, 'मन्दगतय आपः' on TS. iii.3.1.1.

मान्दार्य m. एक नाम; name of a man i.165.15 मान्दार्यस्य मान्यस्य कारोः 'स्तुतिविशेषैर्मन्दयितुः स्तुतिभिर्मदस्य प्रेरयितुर्वा' = VS. xxxix.48 'मन्दारः कल्पवृक्षः। तत्तुल्यो मान्दार्यः'.

मान्धुर्क a. मधूक का इध्म; fuel from the Madhūka tree TS. iii.4.8.3.

मान्-र्य a. माननीय; deserving homage i.165.15 मान्यस्य कारोः.

मान्यमान m. मन्यमान का पुत्र; son of Mányamāna (the proud one) vii.18.20 देवकं चिन् मान्यमानं जघन्थ.

मामक [also मामर्क] a. मेरा; my, mine x.159.1 अयं मामको भगः.

मामत्-एय m. ममता का पुत्र; son of Mamatā i.158.6 मामतेयः (दीर्घतमाः).

मामह्-आन [Pf. Pt.] a. जिसने पूजा की है; having offered to i.117.17 शतं मेषान् वृक्ष्यै मामहानम् 'पूजित-वन्तम्'.

मां-पश्य्-अ a. मुझे देखने वाला; looking at me AV. vii.38.1 मांपश्यम् (भेषजम्).

मायव्-अ m. मयुपुत्र; a descendant of Mayú.

मायवत्-तर [= माया–] a. प्रज्ञावत्तर; superior magician, having superior knowledge, very crafty ŚBr. xiii.5.4.12 अमायान् मायवत्तरः.

माया [√मा 'make or measure' or √ मी 'damage'] f. दैवी शक्ति, शक्ति, योग्यता, ज्ञान, जादू, चाल; supernatural power, might, ability, skill, wisdom, magic, vile iii.61.7 महीं मित्रस्य वरुणस्य मायां, ii.27.16 या वो माया अभिद्रुहे यजत्राः, i.33.10 न मायाभिर्धनदां पर्यभूवन् (रक्षसः), vii.98.5 यदेदेवीरसहिष्ट मायाः as soon as he had overcome the ungodly viles. (2) आश्चर्यमय प्राणी; miraculous being त एते माये असृजन्त सुपर्णी च कद्रू च (ŚBr.) they created these two miraculous beings, Suparṇī and Kadrū.

माया-वन्त् a. छली, मायावी; cunning, magician iv.16.9 मायावानब्रह्मा दस्युः. माया-विन् a. मायावान्; crafty ii.11.9 मायाविनं वृत्रम्.

माय्-ईन् a. मायावान्; crafty (in a good sense) vii.28.4 वरुणो मायी; in a bad sense : v.48.3 वज्रमा जिघर्ति मायिनि, of men : i.39.2 मा मर्त्यस्य मायिनः.

मा-र्यु (1) m. रांभ; bleating TS. iii.1.4.3 यत् पशुर्मार्युमकृत; सिंहनादादि ध्वनि; roar TBr. ii.7.7, KS. xxxvi.15 अश्वस्य क्रन्द्ये पुरुषस्य मार्यौ.

मार्य्-उक [√मी 'damage'] a. हिंसक; injuring.

मार्-अण n. मारना; killing, slaughter.

मार्-उक a. मरणधर्मा, विनाशी; dying, perishing.

मारुत्-अ [or मारुत] a. मरुत्संबन्धी, मरुद्देवताक; relating or belonging to the Maruts, coming from Maruts, having Maruts as deities, consisting of the Maruts TS. iv.1.11.3 प्र मारुताय भरध्वम्. —ती f. 'मरुतो यद्ध' इत्येषा ऋक् TS. vi.1.5.

मारुताश्व m. name of a man x.33.9 मारुताश्वस्य शोणाः.

मार्ग्-अ n. मृगमांस; deer-meat Sat. vii.1. मार्गार्-अ m. मृगारिपुत्र; son of Mṛgāri ro a hunter VS. xxx.16 = TBr. iii.4.12 'अन्तर्जले मत्स्यमार्गणकर्ता'.

मार्गीयव्-अ n. मृगयु-संबन्धी साम; name of the Sāman

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

connected with Mṛgayú, i.e. Mahādeva TMB. xiv.9.2. **मार्गव्-र्य** *m.* मृगयूनामक स्त्री का पुत्र; son of Mṛgayū.

मार्ज्-अन [मृज्, श्लक्ष्णीकरणम् शिरस्यपामानयनम्] *n.* प्रक्षालन, प्रोक्षण; cleansing, sprinkling water on head : मार्जनं मन्त्रान्ते शिरसि प्रोक्षणमद्भिः = **मार्जनी** ĀpŚS. 762.

मार्जार [√मृज्] *m.* बिडाल; cat.

मार्जाल्-ईय (1) *a.* शुद्धि का शौकीन; fond of ablution. (2) [सोमपात्राणां प्रक्षालनस्थानम्, मृज्यन्ते पात्राणि यत्र] *n.* वेदि के दाहिनी ओर मट्टी का थड़ा; a heap of earth to the right of the Vedi on which the sacrificial vessels are cleansed. **मार्जाल्-र्य** *a.* शुद्धि-प्रेमी; delighting in purification v.1.8 मार्जाल्यो मृज्यते स्वे दमूनाः 'संमार्जनीयः'.

मार्डीक *n.* कृपा, अनुग्रह, दया; mercy, pity i.79.9 मार्डीकं धेहि जीवसे, iv.18.2 कस्ते देवो अधि मार्डीक आसीत 'प्रजानां सुखकरणे'.

मर्ति-वत्स *n.* मृतवत्सता; still birth AV. viii.6.26 अप्रजास्त्वं मर्तिवत्सम् 'still birth'.

मार्ताण्ड्-अ *m.* मृत अण्ड से उत्पन्न पक्षी; sprung from a seemingly lifeless egg (a bird) ii.38.8 विश्वो मार्ताण्डः; a son of Áditi.

मार्त्यव्-अ *m.* मृत्यु-पुत्र; son of Mṛtyú, by name Ántaka AV. viii.4.23 अन्तको मार्त्यवः.

मार्त्स्न्-अ मृत्स्ना-निर्मित; ground made of fine earth 'pulverized' ŚBr.

मार्लङ्ग *a.* मलंग, महाकाय; of huge body TS. v.6.19.1, KS. v.9.9. Cp. Hindi मस्तमलङ्ग.

माल्-ईन् *a.* माल्यवान्; decked with a garland.

मालिम्लव्-अ मलिम्लु अर्थात् डाकू के प्रतीकार का साधन; means of repelling a robber; JB. मारिम्लव.

मा-वत् *av.* मुझ जैसा; like me vi.65.4 मावते वहथ.

माष *m.* उड़द; black bean. **माष-तिल** *m. du.* उड़द और तिल; black bean and sesamum. **माष-स्वार** *m.* मूंग आदि के खेत में जमे उड़द; black bean grown in the field of any other grain Kauś. xxxvi.3.

मास् [√मा 'measure'] *m.* चांद, महीना; moon, month i.25.8 = **मास**; मासधा संवत्सरो विहितः 'मासावृत्त्या संवत्सरः संपादितो भवति' ABr. Months are : मधु, माधव, शुक्र, शुचि, नभस्, नभस्य, इष, ऊर्ज, सहस्, सहस्य, तप, तपस्य, VS. xxii.31; मलमासोऽधिमासः = अंहसस्पतिः. **मास्-य** *a.* एक मास का; one month old. Cp. दर्श-मास्य.

मास-र [यवनिष्पन्नाः सूक्ष्मसक्तवः दधिमिश्राः दर्भैः परिवेष्टिताः] *m.* व्रीहि, श्यामाक और ओदनचूर्णमिश्रित पदार्थ, किण्वचूर्ण वल्कस; a particular beverage, a mixture of yeast, grapes etc. with water in which rice and millet have been boiled; rice, Śyāmāka and boiled rice mixed. Cp. Uv.-Mah. on VS. xix.14, Karka on KŚS. xix.1.20.

मासिश्राद्ध *n.* पितरों का मासिक श्राद्ध; monthly Śrādha offered to Manes.

मा-स्म हरगिज नहीं; by no means.

माहावेदिक *a.* महावेदि के लिये पर्याप्त; enough to cover the Mahāvedi Sat. vii.4.

माहार्रजन *a.* हलदी में रंगा; dyed in turmeric.

माहिन [*माहिम्न, from महिमन्] (1) *a.* महान्, शक्तिशाली; great, mighty ii.19.3 माहिन इन्द्रः 'पूजनीयो महिमोपेतो वा', iii.7.5 माहिना गीः 'महती'; abundent : viii.71.9 वस्वः ··· माहिनस्य 'माहिन इति महन्नाम'. (2) —**म्** *n.* महत्त्व; greatness. **माहिना-वन्त्** *a.* महत्त्ववान्; great, mighty iii.56.3 त्र्यनीकः पत्यते माहिनावान् 'महत्त्ववान्'.

माहिष [—षाणि] *n.* रनवास; inner apartments : महिष्या इदम् Kauś. xvii.6.

माहू-ईन *a.* = माहिन; great, mighty x.60.1 माहीनानामुपस्तुतम् 'महताम्'.

माहेन्द्र *a.* महेन्द्र-देवताक (ग्रह); offered to Mahendra TS. iv.7.7.2. Note माहेन्द्रे 'महानाम्नि साम्नि' Sat. xiv.4.

√**मि** विनिमय करना; to exchange. Cp. मेना.

√**मि** [√मा; cp. उपमित] ठीक जगह बिठा देना; to fix in proper place iv.56.1 बृहतीं विमिन्वन् (द्यावापृथिवी) 'परिच्छिन्दन् स्थापयन्', ii.15.3 सद्मेव प्राचो वि मिमाय मानैः 'विशेषेण निर्मितवान्', i.173.3 परि सद्म मिता 'परिमिता', iv.51.2 मिताः स्वरवः 'खाताः', TMB. vi.4.8 मध्ये सदस औदुम्बरी मीयते 'प्रक्षिप्यते'. Forms. V. P. : *Pr.* मिनोमि, मिनोति; *Sb.* मिनवाम; *Inj.* मिन्वन्; *Ipv.* मिनोतु. *Ipf.* मिन्वन्. *Pf.* मिमाय; मिम्युर्. *Ps.* मीयते; *Pt.* मीयमान; *Pp.* मित. *Gd.* –मित्य.

√**मिक्ष्** [मिमिक्षति] मिलाना, छिड़कना; to mix, sprinkle TAr. x.10 घृतं मिमिक्षरे 'सिक्तवन्तः', i.165.1 मरुतः सं मिमिक्षुः 'सम्यक् सिञ्चन्ति'. Cp. √म्यक्ष्. Forms. : *Pf.* मिमिक्षथुर्, मिमिक्षतुर्; मिमिक्षे, मिमिक्षिरे. *Ipv.* मिमिक्ष्व. *Cs.* मेक्षयति.

मि-त् *f.* थंभा; pillar, anything set up or erected x.18.12 सहस्रं मित उप हि श्रयन्ताम् 'प्रक्षिप्ताः'.

मि-र्त [√मा] *a.* प्रमित, नपा, संख्यात, बिठाया, जमाया; measured मितासः TS. iv.6.5.6, counted, fixed. **मिर्त-ज्रु** *a.* पक्के घुटनों वाला; having firm knees iii.59.3

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मितज्ञवः (वयम्) 'मितजानुकाः यथाकामं सर्वत्र गच्छन्तः' = मितज्यु TBr. ii.8.7. **मित-दक्षिणा** *f.* परिमित दक्षिणा वाली; having a limited fee (यज्ञक्रिया) TMB. xvi.1.7. **मित-द्रु** *a.* पक्की टांगों वाला; firm-legged vii.38.7 मितद्रवः (वाजिनः) 'मितद्रवणाः मितमार्गाः' or सुद्रवः for which cp. सुद्रु. **मित-मेध** *a.* having a fixed mind viii.53.5 मितमेधाभिरूतिभिः 'अनुग्रहसहिताभिः'.

मितालम्भ्-अन [मितस्य उपांशुसवने पञ्चवारं प्रक्षिप्तस्य सोमस्य स्पर्शनम्] *n.* सोम का स्पर्श; the touch of the Soma.

मि-र्ति *f.* निर्मिति; fixing, erecting, establishing vii.35.7 स्वरूणां मितयः 'उन्मानानि'.

मि-त्र *mn.* मित्र; friend i.67.1 मर्तेषु मित्रः 'सखा', v.52.14 मित्रं न योर्षणा 'आदित्यमिव' (wrong); the god Mitrá मित्रो वै शिवो देवानाम् (TS.) Mitra, indeed is the kindly one among the gods, vii.38.4 अभि सम्राजो वरुणो गृणन्त्यभि मित्रासो अर्यमा सजोषाः to it the universal sovereigns Váruṇa, to it the Mitrás (Mitrá, Váruṇa, and Aryamán), accordant, sing, vii.62.4 मा मित्रस्य प्रियतमस्य नृणाम्, used for Agni x.87.1 मित्रं प्रथिष्ठम् (अग्निम्) 'यजमानानां सखायम्'. **मित्रम्** *n.* मैत्री; friendship x.34.1 मित्रं कृणुध्वम् 'मैत्रीम्'. Cp. x.108.3 मित्रमेना दधाम.

मित्र-क्रु [*f.* —क्रू cruel to friend *krū 'blood', Aw. xrū 'red flesh'] *a.* दानवविशेष; a kind of demon x.89.14 मित्रक्रुवो यच्छसने न गावः 'मित्राणां क्रूरस्य कर्मणः कर्तारो जनाः'. **मित्र-गुप्-त** *a.* मित्र द्वारा रक्षित; protected by Mitra ŚBr. **मित्र-तूर्-य** *n.* मित्रविजय; victory of friends AV. v.20.7 श्लोकर्कृन्मित्रतूर्याय स्वर्धी. **मित्र-द्रुह्** *a.* मित्रद्रोही; seeking to injure a friend. **मित्र-धा** *av.* दोस्ताना तौर से; in a friendly way AV. ii.6.4 मित्रेणाग्ने मित्रधा यतस्व. **मित्र-धि-त** *n.* मैत्रीस्थापन; contract of friendship (Cp. मित्रं दधाम, x.108.3) x.100.4 यथायथा मित्रधितानि संदधुः 'मित्रनिहितानि धनानि' = **मित्र-धिति** i.120.9 दुहीयन् मित्रधितये 'मित्राणां बन्धुजनानां धारणार्थम्'. **मित्र-धे-य** [= मित्रधित] *n.* मैत्री; friendship VS. xxvii.5; TS. iv.1.7.2 मित्रधेये यतस्व 'मित्राणां धारणे'. **मित्र-पति** *m.* मित्रों का स्वामी; protector of friends i.170.5 त्वं मित्राणां मित्रपते धेष्ठः 'मित्रस्य पालक'. **मित्र-भृ-त्** *a.* मित्रधारक; supporting friends TS. ii.4.7.2 मित्रभृतः क्षत्रभृतः (आपः). **मित्र-मह्-अस्** *a.* मित्रों से घिरा; rich in friends vi.3.6 शोचिषा रारपीति मित्रमहाः 'सर्वेषामनुप्रकाशः'; cp. VS. xxix.25 मित्रमहः 'मित्राणां पूजयितः', TS. i.2.14.6 पाहि मित्रमहो अवद्यात् 'मित्रमुपकारकं महस्तेजो यस्यासौ'.

मित्र-युज् *a.* मित्रों का साथ देने वाला; helping friends i.186.8 मित्रयुजो न देवाः 'मैत्रीयुक्ताः'. **मित्र-राजन्** *a.* राजा मित्र और वरुण; the kindly Mitra and Varuṇa v.62.3 मित्रराजाना वरुणा महोभिः 'मित्रभूताः स्तोतारो राजानः स्वामिनः ईश्वरा भवन्ति'. **मित्र-वर्ध्-अन** *a.* मित्रों को बढ़ाने वाला; prospering friends AV. iv.8.2 आ तिष्ठ मित्रवर्धन.

मित्र-विन्दा [मित्रं विन्दतेऽनया] *f.* एतन्नामक ईष्टि; acquiring friends; name of an iṣṭi.

मित्रातिथि *m.* एक नाम; name of a man x.33.7 नपान् मित्रातिथेरिहि.

मित्रा-यु *a.* मित्रेच्छु; seeking friendship, desiring a friend i.173.10.

मित्रा-वरुणा [*du.*] Mitrá and Váruṇa. **मित्रावरुण-वन्त्** *a.* मित्र-वरुण-समेत; accompanied by Mitrá and Váruṇa viii.35.13 मित्रावरुणवन्ता उत धर्मवन्ता (अश्विनौ).

मित्र-ईन् *a.* मित्रवान, मैत्रीयुक्त; united by friendship viii.35.12 यततं च मित्रिणः 'मैत्रीयुक्तान्'. **मित्र्-ईय** *a.* मित्र-संबन्धी, दोस्ताना; relating to a friend, friendly AV. vii.60.1 चक्षुषा मित्रियेण 'friendly eye' (= **मैत्रेण** ĀpMB. i.7.10), v.85.7 अर्यम्यं वरुण मित्र्यं वा 'अनुरक्तम्'.

मित्रेरु [*मित्रयारु] *a.* साथी; ally i.174.6 जघन्वाँ इन्द्र मित्रेरून् 'मित्राणां यजमानानामीरयितॄन्'.

मित्र्य = मित्रिय.

√**मिथ्** क्रोधित करना, नाराज करना; to make angry i.42.10 न पूर्षणं मेथामसि 'न निन्दामः'; to become inimical to, dash against, fight vi.25.2 आभिः स्पृधो मिथतीरिषण्यन् 'शत्रुसैन्यानि हिंसतीः', vii.93.5 महीं मिथतीं स्पर्धमाने 'हिंसन्त्यौ', i.113.3 न मेथेते न तस्थतुः they (night and morning) clash not and stand not still. Cp. अ-मिथित; √मिथ् 'to pair' is common in later Vedic literature, cp. मेथितः 'एकीभूतः'; TBr. iii.7.2 मेन्थितः may accordingly be corrected into मेथितः. Forms. I. : *Pr.* मेथामसि; Ā. मेथेते. VI. P. : *Pt.* मिथन्त. *Pf.* मिमेथ *Pp.* मिथित.

मिथ्-अ-र्ति *f.* कलि, कलह; conflict viii.48.3 शत्रोर्मिथत्या 'मिथतिर्हिंसा'.

मिथ्-अस् *av.* परस्पर; mutually, reciprocally i.26.9 मिथः सन्तु प्रशस्तयः i.144.3 समानमर्थं वितरित्रता मिथः 'प्रत्येकम्'; alternately, now one now another x.68.10 यात् सूर्यामासा मिथ उच्चरातः as long as the sun and the moon alternately shall rise up. (2) गलत तरीके से;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

wrongly.

मिथस्-तुर् *a.* परस्पर-वर्धक; furthering one another, mutually promoting vi.49.3 मिथस्तुरा विचरन्ती (day and night) 'परस्परं वर्धयन्त्यौ', x.76.6 मिथस्तुरः (ग्रावाणः; following each other) 'त्वरमाणाः'.

मिथ-स्पृध्-य [—मिथस्-स्पृ-] *n.* पारस्परिक स्पर्धा; vying with each other or together i.166.9 मिथस्पृध्येव तविषाण्याहिता 'परस्परस्पर्धाविषयाणि'.

मिथ्-उ *av.* मिथ्या, विपरीत; falsely, wrongly VS. xxxv.43 मिथु कः 'मिथ्या कुर्यात्'.

मिथ्-उर्न [स्त्री पुमांश्च] (1) *a.* युग्म; forming a pair i.173.2 भरते मर्यो मिथुना यजत्रः 'युग्मरूपाणि', मिथुनौ समायच्छतः 'मिथुनावयवौ संयुज्येते' ChUp.,TS. vi.1.10 मिथुनाभ्यां गोभ्याम् , मिथुनौ गावौ 'स्त्रीपुरुषरूपौ' KŚS. **मिथुन-योनि** *f.* मैथुनी सृष्टि; produced by copulation.

मिथु-र्या *av.* मिथ्या; falsely, wrongly TS. i.3.7.2 मा देवानां मिथुर्या कर्भागधेयम् = AV. v.39.9 ··· कर्म भागम्.

मिथ्-उस् *av.* मिथ्या; wrongly TBr. iii.7.5 न मिथुर्भवाति, TS. iv.7.15.2 मिथुश् चरन्तर्मुपयाति दूषयन् 'मिथ्याकारिणम्'.

मिथू [= मिथु] *av.* मिथस् , मिथ्या TAr. i.11 मिथू चरन 'मिथश्चरन्, विज्जडयोरैक्यं पश्यन्', TS. iv.6.9.4 मा गात्राण्यर्सिना मिथू कः 'मिथ्या कार्षीः' = RV. i.162.20 'मिथ्या व्यर्थम्'.

मिथू-कृ-त् *a.* गलती में पड़ा; straying, alternating (going this side and that side) x.102.1 रथं मिथूकृतम् 'असहायं कृतम् । मिथुरिति मिथ्यानाम'. **मिथू-दृश्** *a.* मिथुन दीखने वाले; seen coupled i.29.3 निं ष्वापया मिथूदृशा 'परस्परं संगतत्वेन दृश्यमाणे'. Cp. ii.31.5 त्वे देवी सुभगे मिथूदृशा. **मिथू-र्या** *a.* युग्म में चलने वाले; going in pairs TAr. i.22.12.

मिथो-अवद्य-प्-अ *a.* परस्पर क्लेश के निवारक; mutually warding off evil or calamity x.67.8 मिथोअवद्यपेभिः स्वर्युग्भिः 'अवद्यरूपादसुराद् रक्षितव्या गावो येषु मरुत्सु परस्परं संगच्छन्ते इति ते तथोक्ताः'.

मिथ्-र्या *av.* गलत, वैपरीत्येन; incorrectly, wrongly.

मिथ्या-कर्मन् *n.* गलत काम; wrong act. **मिथ्या-कृत** *a.* गलत किया; wrongly done. **मिथ्याधीत** *a.* नियमातिक्रमेणेनाधीत; acquired or studied by fraud.

√**मिद्** मोटा होना; to be fat x.93.11 मेदतां वेदता वसो; S. leaves unexplained; be pleased or satisfied ii.37.3 मेद्यन्तु ते वह्नयः 'तृप्यन्तु' : *Caus.* vi.28.6 मेदयथा कृशं चित् 'स्नेहयथ' अकृतं हि कृत्वा मेद्यति ŚBr. ii.3.4.6.

मिन्दा [*मन्दा √मन्द्] *f.* हिंसा, मांदगी, मान्दापन; injury, bodily defect TS. iii.2.5.4 यन्म आत्मनो मिन्दाभूत.

मि-मिक्ष्-अ *a.* मिश्रयिता; mixing vi.34.4 मिमिक्ष इन्द्रे न्ययामि सोमः 'आसिक्तः'.

मि-मिक्ष्-उ [√मिक्ष्] *a.* संमिश्रित, मिश्रणोन्मुख (सोम); richly mingled, to be mingled iii.50.3 गोभिर्मिमिक्षुं दधिरे सुपारम् 'अभिमतफलं वर्षितुमिच्छन्तम्' (qualifies सोम the priests bestowed upon Indra to enable him to assume greatness) Sóma richly mingled with milk.

मिर्येध [Aw. myazda 'feast'; cp. मयस्; mod. Per. mez 'table' whereupon the food is served] *m.* यज्ञिय भोज, आहुति; sacrificial-meal, broth, sacrificial oblation i.177.4 अयं यज्ञो देवया अयं मिर्येधः 'मेधः पशुः', iii.32.12 सुतसोमो मिर्येधः (यज्ञः) 'सारभूतः', x.70.2 ऋतस्य पथा नमसा मिर्येधः 'यज्ञहितः स्तुतियोग्यो वा', vi.51.12 आसानेभिर्यजमानो मिर्येधैः 'मेधार्हैरन्ययजमानैः'.

मिर्येध्-य [*Voc.*] *a.* यज्ञिय भोज में भाग लेने वाला; partaking of the sacrificial food i.36.9 वि धूममग्ने अरुषं मिर्येध्य सृज 'मेधार्ह', i.44.5 अग्ने मिर्येध्य 'यज्ञार्ह'; यज्ञिय; deserving sacrifice.

मिर्-मिर्-अ *a.* आंखें मिचमिचाने वाला; blinking TBr. iii.4.17, Sat. xvii.3.

√**मिश्** मिलाना; to mix; *Desid.* मिमिक्षति *Ipv.* मिमिक्षः मिमिक्षतम् , मिमिक्षताम्.

मिश्-र [√मिश् 'mix'] *a.* मिलित; mixed, mingled आज्येन मिश्रः (ŚBr.) mixed with butter, x.95.1 वचांसि मिश्रा कृणवावहै नु, TS. iv.6.5.1 मिश्रा देवेभिराध्वम् ; cp. तस्मिन्नेवैतां निमिश्लतमा इव (ŚBr.) to him (women) are more attached.

√**मिष्** [cp. Pehlevi čašm mečišn 'winking of the eye'] आंख झपकना; to wink, blink i.164.28 वत्सं मिषन्तम् 'निमीलिताक्षम्'. *Pr.* मिषति; मिषन्ति; *Pt.* मिषन्त. *Inf.* –मिषस्.

मिष्-अत् *n.* प्राणिजात; creatures TS. vi.3.5.

√**मिह्** बरसाना; to shed (water, wealth) viii.4.10 निर्मेघमानो मघवन् दिवेदिवे 'वृष्टयुदकानि सिञ्चन्'; to urinate x.102.5 अमेहयन् (*Caus.*) वृषभं मध्य आजेः 'मूत्रपुरीषोत्सर्गं कारितवन्तः'; to flow something for anyone x.104.2 मिमिक्षुर्यमद्रय इन्द्र तुभ्यम् 'अभिषुतवन्तः'; to pour out for ii.3.11 घृतं मिमिक्षे 'सिञ्चामि'; to drench i.157.4 मधुमत्या नः कशया मिमिक्षतम् 'सिञ्चतम्', i.22.13 इमं यज्ञं मिमिक्षताम् 'सेक्तुमिच्छताम्'. Forms. I. : *Pr.* मेहति; *Pt.* मेहन्त; मेघमान. *Ao. sa* : अमिक्षत्. *Ft.* मेक्ष्यति. *Pp.* मीढ. *Inf.* मिहे. *Cs.*

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मेर्हयति. *Int.* मेमिहत.

मिह्-अ *f.* धुंध, कोहरा; mist i.32.13 न यां मिहमकिरत्, i.141.13 अमी च ये मघवानो वयं च मिहं न सूरो अति निष्टतन्युः may these patrons and we pierce through as the sun the mist.

मिहैका *f.* मिहिका; mist TBr. ii.5.6.

√मी कम करना, घटाना, नष्ट करना, उल्लंघन करना; to lessen, diminish x.94.13 पृच्छन्ति सोमं न मिनन्ति 'हिंसन्ति', iii.49.2 अमिनादायुर्दस्योः, to destroy i.71.10 नभो न रूपं जरिमा मिनाति 'हिनस्ति', viii.93.11 न मिनन्ति स्वराज्यम्; to transgress ii.38.7 नकिरस्य व्रता मिनन्ति; to harm v.79.10 उच्छन्ती न प्रमीयसे 'न हंसि न क्रुध्यसि'; to change (colours) v.42.13 रूपा मिनानः 'कुर्वाणः', i.96.5 नक्तोषासा वर्णमामेम्याने 'पुनःपुनर्हिंसन्त्यौ'; to change place x.108.11 उद् गावो यन्तु मिनतीर्ऋतेन 'हिंसन्त्यः'. Forms. IX. : *Pr.* मिनामि, मिनाति; मिनीमसि, मिनन्ति; *Sb.* मिनत; मिनाम; *Inj.* मिनीत; मिनन्; *Pt.* मिनन्त; मिनानं. *Ipf.* अमिनास्, अमिनात्; अमिनन्त. IV. Ā. : *Pr.* मीयसे, मीयते; *Op.* मीयेत. *Pf.* मिमाय; मीमय. *Ao. s* : *Inj.* मेषि, मेष्ठास्, मेष्ट. *Ps.* मीयते; *Ao.* अमायि; *Pp.* मीत. *Inf.* मेतोस्; –मियम्, –मिये. *Int. Pt.* मेम्यान.

मीडम् [√मिष्] *av.* धीमी आवाज में; in a low tone.

मीळ्हे [√मिह्] *n.* युद्ध, इनाम; contest, strife, prize, reward i.100.11 यत् सर्मजाति मीळ्हे 'संग्रामे', ix.106.12 मीळ्हे संसिनं वाजयुः 'संग्रामे'.

मीळ्हुष्-टम *a.* अत्युदार; most bountiful or gracious TS. iv.5.5.1.

मीळ्हुष्-मन्त् *a.* अनुग्रही; rich in grace or kindness vi.50.12 मीळ्हुष्मन्तः (रुद्रः, विष्णुः, वायुः) 'वर्षणवन्तः'.

मीढ्-वांस् [*Pf. Pt.*] *a.* उदार (= बरसने वाला = दाता); bountiful i.27.2 मीढ्वाँ अस्माकं बभूयात, may he be bountiful to us, ii.33.14 मीढ्वस्तोकाय तनयाय मृळ (*Voc.*); *f.* मीढुषी 'शूलगवस्य रुद्रस्य पत्नी' Sat. xx.3.

मी-मांसा [√मन्] *f.* गूढ विचारणा, खोज; profound reflection or consideration, investigation. **मीमांस्-इत** *a.* विचारित; called in question. **मीमांस्-य** *a.* विचार्य; to be investigated into.

√मील् [connected with √मिष्, cp. मीचना, मीठना] आंख मीचना; to close eyes i.161.12 संमील्य यद् भुवना पर्यसर्पत. **मील्-इत** *a.* संकुचित; contracted, diminished TMB. xviii.4.4 प्रजा त्वस्य मीलितेव भवति. **मीलित-तर** *a.* जिसकी आंखें अधिक मिची हैं, अधिक नींद में; more sleepy. Cp. **उद्कोन्मील** *m.* 'उदकस्योन्मीलनं बहिरागमनम्' Kauś. cxxi.1.

√मीव हरकत करना, हिलना-जुलना; to move, push. Cp. अ-मविष्णु x.94.11; मोटा होना; to become fat TB. ii.6.10 मीवितः 'स्थौल्यमापन्नः'. Forms. I. P. : *Pr.* मीवति; *Pt.* मीवन्त. *Pp.* मूर्त, मीवित. *Gd.* मीव्य.

मी-वन्त् [√मी 'damage'] *a.* हिंसक; injuring VS. xxviii.13 मीवर्ता 'मयनं मीः। मीरस्यास्तीति मीवान्, तेन हिंसाशीलेन' Mah.

मुक्षीजा [मुक्-सजा; √मुच् √सज्] *f.* बड़े टोकरे आदि के एक पक्ष को उठाकर वहां टेकनी लगाकर उसमें रस्सी बांधकर बैठ जाते हैं, पक्षी आदि जब टोकरे के नीचे चुगने के लिये आते हैं, तब टेकनी को खींच लेते हैं, और पक्षी की टांग में रस्सी बांध लेते हैं, यह बन्धन; a device to catch birds i.125.2 मुक्षीजयेव पदिमुत्सिनाति 'मृगपक्ष्यादिबन्धनी रज्जुः'

मु-ख [√मु 'murmer'] *n.* मुंह; (mouth, a murmering hole). Cp. विश्वतो-मुख; वाणी; speech (cp. Gk. muthos 'word') TMB. vi.1.6 तस्माद् ब्राह्मणो मुखेन वीर्यं करोति 'मुखेन स्वाध्यायादिपाठेन'; आसेचनरूप प्रणालिका; channel for water etc. Sat. viii.1. **मुख-तस्** *av.* मुंह से; by the mouth i.162.2 रातिं गृभीतां मुखतो नयन्ति; आरम्भ में; at the beginning यो वै दर्श यज्ञायुधानि वेद मुखतः 'यज्ञारम्भे' TS. i.6.8.2, मुखतो घ्नन्ति 'मुखं प्रति अभिघ्नन्ति' ĀpŚr. xviii.5.18. **मुख-सं-मि-त** *a.* मुखपर्यन्त; reaching the mouth. **मुखादान** [मुखेनादानं येषाम्] *a.* मुंह से पकड़ा जाने वाला; seized by the mouth (animal) Sat. xxvi.6. **मुख्-य** *a.* मुखवर्ती; being in the mouth मुख्यान् प्राणान् 'मुखस्थान् प्राणान्' Khādira. ii.3.9. **मुख्यवती** *f.* मुखत्वेन स्तुता ईष्टका; the brick lauded as the mouth of a sacrifice TS. v.3.4.6.

मुग्-ध [= मूढ √मुह्] *a.* बहका; bewildered, gone astray, lost VS. xviii.28 अहे मुग्धाय 'तुषारबाहुल्यान् मुग्धमह आश्विनः' Mah.

√मुच् ढीला करना, जाने देना, छोड़ना; to loose, let loose, let go, release iii.33.13 आपो योक्त्राणि मुञ्चत, TS. vi.6.9 अति पाप्मानं भ्रातृव्यं मुञ्चते 'पापरूपं वैरिणमुत्क्रम्य तत्कृतोपद्रवान् मुञ्चते'. Forms VI. : *Pr.* मुञ्चति, –ते; *Sb.* मुञ्चासि, मुञ्चात्; *Ipv.* मुञ्चतु; Ā. मुञ्चताम्; *Pt.* मुञ्चन्त; मुञ्चमान. *Ipf.* अमुञ्चत. Ā. अमुञ्चत. IV. Ā. : *Pr.* मुच्यसे; *Sb.* मुच्यातै. *Pf.* मुमुचे, मुमुचे; *Sb.* मुमुचस्; मुमोचति, मुमोचत, मुमुचत; *Ipv.* मुमुग्धि, मुमोक्तु; *2. du.* मुमुक्तम्, मुमोचतम्; मुमोचत; *Pt.* मुमुचान. *Ppf.* अमुमुक्तम्. *Ao. root* : अमोक्; अमुक्तम्, Ā. अमुग्ध्वम्; *Prc.* मुचीष्ट; *a* : मुचस्, अमुचत्; *Sb.* मुचाति; मुचातै; *Inj.* मुचस्, मुचत; *Ipv.*

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मुर्च; Ā. मुर्चध्वम् ; *s* : अमौक्; Ā. अमुक्षि, अमुक्थास् ; *Inj.* मौक्; Ā. मुक्षत (*3. pl.*); *Op.* मुक्षीय. *Ft.* मोक्ष्यति, –ते. *Ps.* मुर्च्यते; *Ao.* अमोचि; *Inj.* मोचि; *Pp.* मुक्त. *Gd.* मुक्त्वा; –मुच्य. *Inf.* मोक्तुम् . *Ds.* मुमुक्षति, –ते; मोक्षते; मुमुक्षमाण. Cp. अव-मुच्य 'परिधाय'.

मुच् cp. अंहो-मुच्.

मुच्-र्यु *a.* त्याजयिता; one who separates or delivers from मृत्यु GBr. i.7.

मुञ्ज *m.* मूंज; sedge ŚBr. iv.3.3.16. **मुञ्ज-नेंज्-अन** *a.* मूंज में से छना; purified through Múñja grass i.161.8 पिवता मुञ्जनेंजनम् 'मुञ्जतृणेन शोधितम्'. **मुञ्ज-प्र-लव्-अ** [—वाः शरतृणानि शरेषीकापरितो भवानि or मुञ्ज-तृणानि उभयतश्छिन्नानि] कण्डे के ऊपर की मूंज, छाई मूंज; covering grass of the Muñja stalk, the Muñja grass cut on both sides. **मुञ्ज-वर्श** *m.* मूंज की फूट; shoot or sprout of the Muñja grass. **मुञ्ज-वि-वय्-अन** [√वे] *a.* मूंज की बटी; twisted out of the Muñja grass.

मुण्डिर्भ [मुण्ड्-इभ] *m.* एक नाम; name of a man, the supposed author of VS. xxv.9. Patronymic मौण्डिर्भ in JB.

√मुद् प्रसन्न होना; to be pleased x.85.43 मोदमानौ स्वे गृहे. Forms. I. Ā. : *Pr.* मोदते. *Pf.* मुमोद. *Ao. root* : *Op.* मुदीमहि; *is* : *Prc.* Ā. मोदिषीष्ठास् . *Ps. Ao.* अमोदि. *Inf.* मुदे. *Cs.* मोदयति, –ते. *Ds.* मुमोदयिषति.

मुद् *f.* प्रसन्नता, संतोष; joy, delight i.145.4 नान्द्यै मुदे 'नन्द-नीये कर्मणि, मुदे संतोषाय'.

मुद्-ग्-अ [मुदं गमयतीति; opp. to गर्मुत् 'मुदं गिरतीति'] *m.* मूंग; a species of beans (the plant and its fruit). **मुद्गल** *m.* एक नाम; name of a sage. **मुद्गलानी** मुद्गल-पत्नी x.102.2 रथीरभून्मुद्गलानी गविष्टौ.

मुद्-र *a.* प्रहृष्ट; exhilarated, joyous AV. xviii.3.19 यद् वो मुदे पितरः सोम्ये च. Cp. लोपामुद्रा.

मुन्-इ [√मन्] *m.* आवेग; impulse vii.56.8 मुनिरिव शर्धस्य धृष्णोः 'स्तोता'; ऋषि, मननशील व्यक्ति; an inspired person, sage x.136.2 मुनयो वातरशनाः. **मुनि-केश** *m.* मुनियों जैसे बालों वाला; wearing long hair like those of a sage.

मु-मुक्ष्-उ [*Desid.*] *a.* खोलने का इच्छुक; wishing to free. *f.* —क्षू i.140.4 मुमुक्ष्वौ मनवे 'मोक्तुमिच्छन्त्यः'; मुक्ति का इच्छुक; seeking salvation.

मुर् [√मृ 'rob'] *a.* नाशक, शत्रु; destroyer, slayer, enemy [cp. अभि-प्र-मुर् , अ-मुर्) viii.66.2 न स्थिरा मुरः 'मरणस्वभावा मनुष्याः'.

मुर्-मुर्-अ *a.* मड़मड़ाने वाला; a dying amber or a burning chaff.

√मुष् चुराना, लूटना; to steal, rob i.131.4 महीममुष्णाः पृथिवीमिमां अपः, ii.20.5 मुष्णन्नुषसः. Forms. IX. P. : *Pr.* मुष्णाति; *Pt.* मुष्णन्त ; *Ipf.* अमुष्णास् , अमुष्णात् , अमुष्णीतम्. I. P. : *Pr.* मोषथ. *Ao. is* : *Inj.* मोषीस् . *Pp.* मुषित. *Gd.* –मुष्य. *Inf.* मुषे.

√मुषाय् = √मुष् vii.18.19 प्रत्रि भेदं सर्वताता मुषायत, x.99.5 अन्नम् · · · मुषायन्.

मुषी-र्वन् *a.* डाकू, चोर; a robber, thief i.42.3 परिपन्थिनं मुषीवाणम् 'तस्कररूपम्'.

मुष्-र्क *m.* मूसा; mouse; अण्डकोष, testicle TS. v.7.15 अप्सरसो मुष्कभ्याम् ; cp. ऋजु-मुष्क. **मुष्क-भार** *a.* भारी अण्डकोषों वाला; having large testicles x.102.4 मुष्क-भारः श्व इच्छमानः.

मुष्क-र (1) *m.* भारी अण्डकोषों वाला, सांड; having large testicles, a bull. (2) *a.* साण्ड; having testicles TS. v.5.1.1. **मुष्क-वर्ह्-अ** *a.* बधिया करने वाला; one who castrates.

मुष्-टि *mf.* मुट्ठी; fist vi.47.30 इन्द्रस्य मुष्टिरसि; मुष्टिसदृश शिश्न; fist-like penis TBr. iii.9.7 गर्भे मुष्टिसतंसयत्. **मुष्टि-हत्या** *f.* मुष्टि-प्रहार; a hand-blow i.8.2 मुष्टि-हत्यया 'मुष्टिप्रहारेण'. **मुष्टि-र्हन्** *a.* मुष्टि से मारने वाला; striking with the fist v.58.4 मुष्टिर्हा बाहुजूतः.

मुस्-अ-ल [मुषल √मुष 'break' Lith. mušti 'kill'] *mn.* मूसल; pestle.

√मुह् मुग्ध या आकुल हो जाना, घबरा जाना; to be confused or dazed x.81.6 मुह्यन्त्वन्ये, v.40.5 अक्षेत्रविद् यथा मुग्धः; खराब कर देना; to cause confusion मा यज्ञादन्तर-गात; सं वोऽर्हमेव यज्ञममूमुहम् (ŚBr.) ye have excluded me from the sacrifice. So I have thrown your sacrifice into confusion; यज्ञ में गलती करना; to go wrong in sacrifice पथो वा एष प्रैति यो यज्ञे मुह्यति (ABr.) he diverges from the path who goes wrong in sacrifice. Forms. IV. P. : *Pr.* मुह्यति. *Pf.* मुमोह. *Ao. a* : अमुहत् ; *red.* : अमूमुहत. *Ft.* मोहिष्यति. *Pp.* मुग्ध, मूढ. *Inf.* मुहे. *Cs.* मोहयति; *Gd.* मोहयित्वा.

मुह्-उ [also —र्ह √मुह्] *av.* एकाएक; suddenly, in a bewildering manner, in a moment iv.20.9 यथा कृणोति मुहु का चिदृष्वः 'मुहुः'.

मुह्-उर्क *n.* क्षण; moment, instant iv.16.17 अशनिः पतति कस्मिंश्चिच्छूर मुहुर्के जनानाम् 'मोहके युद्धे'. **मुहुर्कैस्** *av.* in

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

a moment iv.17.12 यो अस्य शुष्मं मुहुकैरियर्ति 'मुहुर्मुहुः'.

मुहु-उर् *av.* एकाएक; suddenly, in a bewildering manner vi.24.5 असच्च सन्मुहुराचकिरिन्द्रः. **मुहुर्-गिर्** *a.* एकाएक हड़प जाने वाला; swallowing suddenly i.128.3 मुहुर्गीः (अग्निः) 'सर्वदा गीयमानः'. Cp. मुहुर्दीक्षिन् 'पुनर्दीक्षित' JUB. i.12.5.1. **मुहूर्-र्त** [मुहुर्-ऋत; Aw. merezu 'short'] *mn.* क्षण; moment, instant, short time. **—र्तम्** *av.* iii.53.8 त्रिर् यद् दिवः परि मुहूर्तमागात्.

मू-क [√मव् 'bind', Gk. muxós, Ln. mutus] *a.* गूंगा; dumb = मूर्क ŚBr.

मूंज-वन्त् *m.* एक पर्वत; name of a mountain VS. iii.61 परो मूंजवतोऽतीहि go away beyond the mount Mūjavant.

मूढ *a.* मुग्ध; bewildered, stupefied; अन्यथाकृत; done in a wrong way स्तोमे शस्त्रे वा मूढे 'अन्यथाकृते' ĀpŚS. 2365. **मूढ-स्वस्तर** *a.* श्लक्ष्ण सांथरे वाला; having a soft spreading ŚBr. i.1.1.2.

मू-त [√मव् 'bind'] (1) *a.* बंधा, पोट में बंधा; bound, bundled up JUB. i.6.1 तद्यथा मूताः प्रवद्धाः प्रलम्बेरन्. (2) **—म्** *n.* जाली; a net for binding corn etc. **मूत-र्क** *n.* bundle; cage. **मूत-कार्य** *a.* जाली जैसा; of the shape of a net. **मूत-स्थ्-अ** *a.* बंधा, एकत्रित; tied, stored ŚBr.

मू-त्र [√मीव्, what is pushed out] *n.* पेशाब; urine.

मू-र [√मव् 'bind'] *a.* पक्की तरह जमा; firmly fixed = मूल AV. i.28.3 यावं मूरमादधे. **मू-र** [√मीव् 'push'] *a.* क्षिप्र; quick iii.43.6 सुसंमृष्टासो वृषभस्य मूराः 'मारकाः'. **मू-र** [√मव् , cp. मू-क] *a.* मूढ; dull, stupid, foolish viii.21.15 मूरास इन्द्र सख्ये 'मूढाः'.

मूर-देव *a.* जिसके देवता मूर अर्थात जड़ हैं; having dim-witted deities vii.104.24 विग्रीवासो मूरदेवा ऋदन्तु 'मारणक्रीडा राक्षसाः'.

मूर्ख [√मूर्छ्; Lith. mulkis 'idiot'; cp. मूर्त] *a.* मूढ; stupid, foolish; परुष, रोषण; prone to anger TS. vii.1.6.4 मूर्खा गौः.

√**मूर्छ्** मूर्त बनाना; to give shape, make solid AA. ii.4.1 सोऽद्भ्यः पुरुषं समुदधृत्यामूर्छयत 'संपिण्डितवान्'.

मूर्-र्ण [√मृ 'crush'] *a.* पिसा, दरड़ा; crushed. **मूर्-र्त** [मूर्छितावयवम्] *a.* संहत coagulated, fixed into any shape or form. **मूर्-ति** *f.* देह, प्रतिमा; material form, embodiment AA. ii.4.3 ताभ्योऽभितप्ताभ्यो मूर्तिरजायत.

मूर्ध्-अन् *m.* सिर, शिखर; head, top, summit, tip i.59.2 मूर्धा दिवः. **मूर्धन्-वती** *f.* मूर्धन् शब्द वाले मन्त्रों द्वारा उपधेय ईष्टका; bricks to be piled up while reciting the verses containing the word mūrdhán TS. v.3.1.5.

मूल [= मूर 'firmly fixed'] *n.* जड़; root x.87.10 त्रेधा मूलं यातुधानस्य वृश्च; मूल-नामक नक्षत्र; constellation named Mūla TS. iv.4.10.1. **मूल-कृ-त्** *a.* मूल बनाने वाला; preparing roots (for magical purposes) AV. iv.28.6 यः कृत्याकृन्मूलकृत्. **मूल-कृत्** *a.* मूल काटने वाला; cutting roots. **मूल-तस्** *av.* जड़ से; from the roots, on the lower side. **मूल-वर्ह्-अण** = मूलकृत् 'uprooting' AV. vi.110.2 मूलवर्हणात् परि पाह्येनम् 'protect him from the uprooter'.

मूल्-ईन [मूलवत् स्थावरम्] *a.* जड, स्थावर; having roots, stationary.

मूल्यमूला *f.* अन्नसंस्पृष्टा; covered with crops ŚBr. i.7.1.15, अस्यां मूलि चामूलं च.

मूष् *mf.* चूहा; mouse i.105.8 मूषो न शिश्ना व्यदन्ति माध्यः 'यथा मूषिकाः'.

मूष्-इ-वन् *m.* डाकू, चोर; a robber, thief.

√**मृ** लूटना; to rob, seize x.138.4 निर्धीरदेवाँ अमृणदयास्यः 'अहिंसीत', vi.44.17 पराच इन्द्र प्र मृणा जहीं च 'बाधस्व'. Cp. अनामृर्ण, i.33.1, अभि-प्र-मुर् x.115.2 'seizing', iv.20.7 आ-मरीतर् 'robber', आ-मुरि 'robber', viii.66.2 मुर् hindrance, impediment, and मर्लिम्लु.

√**मृ** मरना; to die x.86.11 न जरसा मरते पतिः, vii.104.15 अद्या मुरीय यदि यातुधानो अस्मि, i.116.3 ममृवान् (*Pf.Pt.*); to crush मृणन्तः 'प्रहरन्तः खले वलीवर्दाक्रमणादिना स्तम्बाद धान्यं पृथक् कुर्वन्तः' ŚBr. i.4.6.3. Forms. I. : *Pr.* मरति, –ते; मरामहे; *Sb.* मराति; मराम; Ā. मरै. *Pf.* ममार; मम्रुर्; *Pt.* ममृवांस्. *Ao. root* : अमृत; *Inj.* मृथास्; *Op.* मुरीय; *red.* : अमीमरत. *Ft.* मरिष्यति. *Ps.* म्रियते; *Pp.* मृत. *Gd.* मृत्वा. *Cs.* मारयति.

√**मृ** दरड़ना; to crush. Forms. IX. P. : *Ipv.* मृणीहि; *Pt.* मृणन्त. *Ps.* मूर्यते. *Pp.* मूर्ण. *Int. Ipv.* मर्मर्तु.

मृक्त-वाह्-अस् [√मृच् 'injure'] *a.* भग्न को ढोने वाला; carrying off what is injured v.18.2 द्वितीय मृक्तवाहसे 'मृक्तं शुद्धं हविर्देवेभ्यो वहति प्रापयतीति मृक्तवाहाः'.

√**मृक्ष्** [मृक्षयति] रगड़ना, खरेरा करना; to rub, brush, curry viii.74.13 मृक्षा शीर्षा चतुर्णाम् 'उन्मृजामि', i.64.4 असैष्वेषां नि मिमृक्षुर्ऋष्टयः 'निमृष्टाः स्थिता बभूवुः'; cp. तुवि-म्रक्ष and म्रक्ष-कृत्वन्.

मृक्ष्-अ *m.* खरेरा; curry-comb or any other instrument for scrapping viii.66.3 यः शर्को मृक्षो अरव्यः 'शोधकः'. **मृक्ष्-ईणी** *f.* तेज धारा; rapid stream (which

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

flows scraping the bed) x.98.6 देवापिना प्रेषिता मृक्षिणीषु 'परिमृष्टासु स्थलीषु'; cp. म्रक्ष.

√मृग् [मृग्यति, मृगयते] पीछा करना, शिकार करना; to chase, hunt.

मृग्-अ *m.* जंगली पशु, शिकार, हिरण; forest animal, wild beast, game of any kind, deer, elephant i.190.3 मृगो न भीमः, ix.92.6 मृगो न महिषो वनेषु, iv.16.14 मृगो न हस्ती, v.75.4 ककुहो मृगः 'high-backed mṛga', wild bird i.182.7 पर्णो मृगस्य पतरोः; deer i.105.7 वृको न तृष्णजं मृगम्.

मृगं-ग्राह्-उक *a.* मृगछाल लेने वाला; to one prone take deerskin तस्मात् प्रजा मृगंग्राहुकाः TBr. iii.2.6.

मृगणा *f.* शिकार; hunting. मृगण्-यु *a.* मृगयु; hunting wild animals x.40.4 युवां मृगेव वारणा मृगण्यवः 'मृगयवः'.

मृग-तीर्थ *n.* अग्नीध्र से पश्चिम की ओर का एक स्थान; the place to the west of Ágnīdhra LŚ. ii.6.15; name of the path by which priests, at the end of a Savana, leave the sacred place to attend to their bodily wants. Cp. आग्नान.

√मृगय् शिकार करना; to hunt viii.2.6 मृगं न त्रा मृगयन्ते 'मृगमन्विष्यन्ति'.

मृगय्-अ *m.* एक राक्षस; name of a demon x.49.5 अहं रन्धयं मृगयं श्रुतर्वणे 'एतन्नामकमसुरम्'.

मृगर्यस् *m.* जंगली जानवर; wild animal ii.38.7 धन्वान्वा मृगर्यसो वि तस्थुः 'मृगयमाणा मृगाः'.

मृगय्-उ *a.* शिकारी; hunter.

मृग-व्याध्-अ *a.* मृगघाती; hunting animals.

मृग-शिरस् *n.* एक नक्षत्र; name of the third (or fifth) Nakṣatra containing three stars (one of which is Orionis); it is figured by an antelope's head = मृगशीर्ष.

मृग-सत्र *n.* मृगप्राप्तिनिमित्त अनुष्ठेय सत्र; a Sattra performed for obtaining animals TMB. xxiii.13.

मृगाखर *m.* घुड़साल; a stable for horses TS. vii.5.21.1, TBr. iii.9.17.

मृगारेष्टि *f.* शुद्ध्यर्था ईष्टि; an iṣṭi performed while reciting TS. iv.7.15.

√मृच् हानि पहुंचाना; to hurt, injure i.147.4 अरातीर्वा मर्चयति द्वयेन 'भर्त्सयति', i.147.4 अनु मृक्षीष्ट तन्वं दुरुक्तैः 'अनुक्रमेण लुम्पतु'. Forms.: *Ao. s* : *Prc.* मृक्षीष्ट. *Pp.* मृक्त. *Cs.* मर्चयति; *Sb.* मर्चयात.

मृच् *f.* हिंसा; injury viii.67.9 मा नो मृचा रिपूणां देवा अभि प्र मृक्षत 'हिंसकेन जालेन'.

मृच्-अय *a.* नश्वर; perishable.

√मृज् मांजना, रगड़ना, साफ करना; to rub, cleanse, wipe ix.6.5 यमत्यमिव वाजिनं मृजन्ति योषणो दश (सोमम्); v.1.8 मार्जाल्यो मृज्यते स्वे दमूनाः. Cp. मर्मृज्यते 'पुनःपुनः संमार्ष्टि', TS. v.4.4, एतस्मिन् वा एतौ मृजाते 'लेपयतः' TS. ii.2.6, यज्ञ एवैषु मृष्टाम् 'मृजीत, अश्लेषयत' ŚBr. i.2.1.3; to serve TS. i.2.14.4. Cp. मृज्मीत (लेपान् शोधयत) wipe off TAr. i.4, इति मरीमृज्येत, आजरसं ह चक्षुष्मान् भवति य एवं वेद with those words he should wipe (his eyes) so till old age, he who knows this, becomes possessed of vision (ABr.). मर्मृजेन्य 'to be cleansed' ii.10.1 मर्मृजेन्यः श्रवस्यः स वाजी (अग्निः). Forms. II. : *Pr.* मार्ष्टि; मृजन्ति; मृजे; मृज्महे; *Ipv.* मार्ष्टु; Ā. मृक्ष्व; मृड्ढ्वम्; *Pt.* मृजान; *Ipf.* मृष्ट (*3. s.* Ā.); अमृजत. VII. : *Op.* मृञ्ज्यात; *Ipv.* मृणजानि; *Ipf.* मृञ्जत (*3. pl.*). *Pf.* ममार्ज; मामृजुर्; ममृजे and मामृजे; *Op.* मामृजीत. *Ao. sa* : अमृक्षत्; अमृक्षाम; Ā. अमृक्षन्त; *Ipv.* मृक्षतम; *red.* : अमीमृजन्त; *s* : अमार्क्षीत; *iṣ* : अमार्जीत्. *Ft.* म्रक्ष्यति, मार्क्ष्यति; म्रष्टा. *Ps.* मृज्यते; *Pp.* मृष्ट; *Gdv.* मर्ज्य. *Gd.* मृष्ट्वा; मर्जित्वा; –मृज्य. *Inf.* –मृजस्. *Cs.* मर्जयति, –ते; मार्जयति, –ते. *Int.* मर्मृज्यते, मरीमृज्यते; *Sb.* मर्मृजत; मर्मृजन्त; *Pt.* मर्मृजत्; मर्मृजान and मर्मृजान; मर्मृज्यमान; *Ipf.* मर्मृज्म, मर्मृजत. Note निर्मार्गुक 'going away from' TS. vi.4.2.2.

√मृड् दया करना; to be gracious, pardon, spare viii.48.9 स नो मृळ, viii.48.8 मृळया नः, i.107.1 आदित्यासो भवता मृळयन्तः. Forms. VI. : *Pr.* मृडति, –ते; *Sb.* मृळाति and मृळात्; *Ipv.* मृळ and मृळतात्, मृळतु. *Pf. Op.* ममृडर्युर्. *Cs.* मृडयति.

मृडय्-आकु *a.* दयालु; gracious ii.33.7 मृळयाकुर्हस्तः.

मृड्-इ-र्तृ *a.* दयालु; one who shows compassion or favour AV. x.1.22.

मृड्-ईक (1) *a.* दयालु; gracious vi.33.5 भवा मृळीकः 'सुखयिता'. (2) *n.* दया; grace iv.1.3 अग्ने मृळीकं वरुणे सचा विदः 'सुखकरं हविः', i.25.3 वि मृळीकाय ते मनः 'सुखाय'.

मृडीची *f.* डली; lump Kauś. xlvii.46 लवणमृडीचीः = मृदीची, मृद् 'earth'.

√मृण् पीस डालना, मारना; to crush, slay x.87.19 अग्ने मृणसि यातुधानान् 'बाधसे', v.29.10 अनासो दस्यूंरमृणो वधेन. Forms. VI. P. : *Pr.* मृणति; *Inj.* मृणत्; *Ipv.* मृण. *Ipf.* अमृणत्. *Ao. root* : मृण्युर्; *red.* : अमीमृणन्.

मृ-र्त *a.* मरा; dead; but अभिमृतः 'यस्य कुले पुनः पुनर्मरणं प्रवृत्तं सः'. मृर्त-भ्रज् *a.* गतपौरुष; whose virility is dead, one

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

who has lost the power of erection AV. iv.4.1 वरुणाय मृतध्रजे. **मृत-मनस्** *a.* हतमनस्क; dead-minded AV. vi.18.2 यां भूमिर्मृतमना मृतान्मृतमनस्तरा. **मृत-वत्सा** *f.* जिसका शिशु मर गया है; whose offspring or new-born child is dead AV. viii.6.9 मृतवत्सां स्त्रियम्.

मृत्-खन्-अ *a.* वह स्थान जो खोदा जाता है; place of digging TS. iv.1.2, Sat. xi.1.

मृत्-ति-का *f.* मट्टी; clay, earth TS. iv.7.5.1.

मृत्-पात्र *n.* मृद्भाण्ड; earthen vessel. **मृत्-पिण्ड** *n.* lump of clay.

मृ-त्यु *m.* मौत; death x.117.1 उतांशितमुप गच्छन्ति मृत्यवः. **मृत्यु-दूत** *m.* मृत्यु का दूत; messenger of Yama AV. viii.8.11. **मृत्यु-पाश** *m.* मौत का फंदा; the noose of death AV. viii.8.2. **मृत्यु-बन्धु** *m.* यम का साथी; companion of death, having the bond of death viii.18.22 मृत्युबन्धवः मनवः स्मसि 'यमस्य बन्धुभूताः प्रत्यासन्नमरणाः'.

मृत्-स्ना [√मृद्] *f.* अच्छी मट्टी; fine earth. Cp. मत्स्नि 'pulverized'.

√**मृद्** मसलना; to crush, rub away. Forms. : *Ao. Prc.* मृद्यासम्; *Ft.* मर्दिष्यते. *Ps.* मृद्यते; *Pp.* मृदित. *Gd.* –मृद्य. *Inf.* मर्दितोस्.

मृद् *f.* मृत्तिका; clay ŚBr. **मृद्-इ-त** *a.* चूर्णित; crushed.

मृद्-उ [√म्रद्] *a.* क्षमी, श्लक्ष्ण; forbearing, soft, delicate AV. iii.25.4. *f.* **मृदु** and **मृद्वी**. Cp. म्रदीयांस्, म्रदिष्ठ and नि-म्रद 'crusher, dasher'.

मृद्-दिग्-ध [√दिह्] *a.* कर्दमलिप्त; smeared with earth.

मृद्-ध [मृध्] *a.* परित्यक्त; forsaken.

√**मृध्** लापरवाही करना; to neglect, forsake vii.59.4 नहि व ऊतिः पृतनासु मर्धति 'हिनस्ति', vi.23.9 न सुष्विमिन्द्रो अवसे मृधाति Indra will not leave the pious man in the lurch; गाहना; to thresh corn. मृध्नन्ति 'स्तम्बेभ्यो विमोकार्थमनडुद्भिः परितो गच्छद्भिरा क्रमयन्ति'. Forms. I. P. : *Pr.* मर्धति. VI. *Pr. Sb.* मृधाति. *Ao. root* : *Op.* मृध्यास्; *iṣ* : *Sb.* मर्धिषत; *Inj.* मर्धीस्; मर्धिष्टम्. *Pp.* मृद्ध.

मृध् *f.* संग्राम; fight, battle i.174.7 कुयवाचं मृधि श्रेत संग्रामे'; शत्रु; enemy x.67.11 पश्चा मृधो अप भवन्तु 'हिंसित्र्यः', TS. i.6.12.5 वि मृधो नुदस्व 'शत्रून्'.

मृध्-अस् *n.* उपेक्षा, घृणा, अपमान; contempt, disdain, vii.43.3 अग्ने मा नो देवताता मृधस् कः 'हिंसकान्'.

मृध्-र (1) *n.* घृणा; contempt viii.44.30 पुरा मृध्रेभ्यः कवे 'हिंसकेभ्यः'. (2) *n.* शत्रु; enemy, adversary viii.43.26 घ्नन् मृध्रार्य्यप द्विषः 'हिंसकान्'.

मृध्र-वाच *a.* परुषभाषी; speaking injuriously vii.18.13 जेष्म पूर्वे विदथे मृध्रवाचम् 'बाधवाचम्'.

मृन्-मय *a.* मट्टी का बना; earthen vii.89.1 मृन्मयं गृहम्.

√**मृश्** छूना; to touch AV. iii.24.6 तया त्वाभि मृशामसि. Forms. VI. : *Pr.* मृर्शति, –ते. *Pf.* मामृर्शुर्; ममृर्शे. *Ao. sa* : अमृक्षत्; *Inj.* मृक्षस्; मृक्षत (*2. pl.*). *Pp.* मृष्ट. *Gd.* –मृश्य. *Inf.* मृशे. *Cs.* मर्शयति. *Int. Sb.* मर्मृशत; *Int.* मरीमृश्यते.

√**मृष्** भूलना, उपेक्षा करना; to forget, disregard, not to heed i.145.2 न मृष्यते वचः 'सहते', vi.54.4 न ते पूर्वापि मृष्यते 'हिनस्ति'; आलसी या निष्क्रिय बन जाना; to become lazy or sluggish vi.67.7 न मृष्यन्ते युवतयोऽवाताः 'रजसा नाभिभूयन्ते'. Forms. IV. : *Pr.* मृष्यते. *Pf.* मर्मर्षे. *Ao. root* : *Inj.* मृष्टास्; *a* : *Inj.* मृषन्त; *red.* : *Inj.* मीमृषस्; *iṣ.* : *Inj.* मर्षिष्ठास्. *Inf.* –मृषे.

√**मृष्** [मर्षति] छिड़कना; to sprinkle, pour out.

मृष्-आ *av.* वृथा; in vain, to no purpose, wrongly i.179.3 न मृषा श्रान्तं यदवन्ति देवाः 'व्यर्थम्'.

मृष-ट [√मृज्] *a.* मंजा; cleansed. Cp. अपमृष्ट : 'काकेन स्पृष्टः' Kauś. xlvi.48. **मृष्-टि** [√मृज्] *f.* मंजाई; cleansing, dressing of food.

मे-क cp. सु-मेक. **मेक्षण** [प्रादेशमात्रा समित, चरुनिष्पादनसाधनं काष्ठम्] *n.* चरु बनाने का काष्ठ, दारुनिर्मित दर्वी; a wooden spoon for stirring up the Caru or taking portions from it. Cp. मेक्षयति 'आलोडयति' stirs.

मेखला *f.* तगड़ी, cp. तकरी; girdle, band = मेष-ला 'woollen' ? **मेघ्-अ** [√मिह्] *m.* बादल; cloud, a sprinkler i.181.8 वृषा वां मेघः; cp. i.116.3 उद-मेघ and मिह्. Cp. मेघायिष्यन्त 'about to be cloudy'.

मेघयन्त् [*Denom.*] *a.* बादल लाता हुआ; making cloudy. **मेघयन्ती** *f.* name of one of the Kṛttikās TS. iv.4.5.1.

मेघ्-य *a.* मेघवर्ती; residing in clouds.

मेर्डि *m.* ध्वनि; sound, roar TS. v.7.8.1 ये ते अग्ने मेर्डयः 'शब्दविशेषाः'.

मेढ्-र [√मिह्] *n.* मेहन, प्रजनन, शिश्न; penis AV. vii.100.3

मे-तृ [√मि 'fix'] *a.* निर्माता; builder, one who creates a column iv.6.2 मेतेव धूर्मं स्तभायदुप द्याम् 'स्थूणेव'.

मे-र्थि [also—**र्थी**] *m.* स्तम्भ, खूंटा, pillar, post, stake AV. xiv.1.40. Cp. Hindi मेंड़ 'a low flat top

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ridge separating fields.'

मेथ्-ईष्ठ *a.* श्रोत्रसंगमनोचित; worthy of hearing TBr. ii.7.6.

√**मेद्** मोटा होना; to be fat. Forms. IV. P. : *Ipv.* मेद्यन्तु. VI. Ā. : *Ipv.* मेर्दताम् (*3. s.*). *Cs.* मेर्दयति.

मेद्-अन (1) *n.* मोटा बनाना; the act of fattening. (2) *a.* पुष्टिकर; what makes one fat x.69.2 घृतं मेदनम्. **मेद्-अस्** *n.* चरबी; fat, marrow x.16.7 सं प्रोर्णुष्व पीवसा मेदसा च 'स्थूलेन मेदसा'. **मेदस्-वन्त्** *a.* मेदःपूर्ण; possessed of fat AV. vi.114.3.

मेद्-इन् *a.* स्निग्ध; ally, friend, companion x.84.6 सहमेद्येधि 'स्निग्धः'.

मेद्-उर *a.* मांसल, श्लक्ष्ण, मृदु; fat, smooth, soft.

मेध *m.* यज्ञ; sacrifice. Cp. अश्व-मेध; यज्ञिय स्तूप; sacrificial post iii.58.2 ऊर्ध्वा भवन्ति पितरेव मेधाः 'यज्ञाः'; fat ये हि पशवो लोम जागृहुस्ते मेधं प्रापुः the cattle which have hair have also fat (MS.); यज्ञियसार, मांसरस, यखनी, हव्य; essence, meat-juice, broth, oblation i.3.9 मेधं जुषन्त वह्नयः 'हविः', i.162.10 मेधं श्रृतपाकं पचन्तु 'यज्ञार्हं पशववयवम्', TS. vi.3.5.1 तेऽग्निमेवाग्नये मेधायालभन्त; cp. TS. v.2.6.4 शंयुं बार्हस्पत्यं मेधो नोपानमत 'यज्ञपुरुषः'. Cp. मिथेध. MS. quotation above मेधम् = मेदम् ?

मेर्ध *n.* शूलदण्ड; lance-shaft i.88.3 मेर्धा वर्ना न कृणवन्त ऊर्ध्वा 'यज्ञान्'.

मेर्ध-पति [also मेध–] *m.* यज्ञपति; lord of sacrifice, lord of animal sacrifice i.43.4. मेर्धपतिं रुद्रम्, beside गार्थपतिम्

मेध-र्यु *a.* यज्ञिय भोज का इच्छुक. longing for sacrificial meal iv.38.3 मेधर्युं न शूरम् 'संग्रामेच्छुम्'.

मेध-अस् *n.* (1) मेधा; wisdom, mental power; in सु-मेधस् . (2) याग; sacrifice.

मेर्ध-सा-ति *f.* हव्यप्राप्ति; receiving the oblation i.129.1 मेर्धसातये 'यज्ञस्य लाभाय', मेर्धसाता सनिष्यवः TS. i.7.8.2.

मेर्धा *f.* बुद्धि, अन्तर्दृष्टि; wisdom, insight i.165.14 मार्न्यस्य मेर्धा.

मेधा-कार्-अ *a.* बुद्धिकारी; bestowing wisdom x.91.8 मेधाकारं विदथस्य प्रसाधनम्. **मेधातिथि** *m.* name of a sage = guest at a sacrificial feast viii.8.20 याभिः कण्वं मेधातिथिम्. **मेधा-विन्** *a.* मेधावान्; intelligent.

मेध्-इर *a.* मेधावी; wise i.25.20 त्वं विश्वस्य मेधिर दिवश्च ग्मश्च राजसि.

मेध्-य *a.* मेधावी, मेधार्ह, यागफल-योग्य; wise, deserving oblation, entitled to the fruit of a sacrifice v.1.12 कवये मेध्याय; TS. vii.5.25.1 यो वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरो वेद मेध्यो भवति 'यज्ञफलयोग्यो भवति'; पवित्र, pure आ मेध्याद् भवितोः till becoming pure (MS.) **मेध्यातिथि** *m.* name of a sage i.36.10 कण्वो मेध्यातिथिः

मे-ना *f.* विनिमय; exchange : मेनामेनम् exchange for exchange.

मे-ना [Cp. मेनका, an Apsarás] *f.* स्त्री; a woman, concubine, female of any animal i.62.7 भगो न मेने ... रोदसी 'स्त्रीरूपमापन्ने रोदसी', i.121.2 मेनामश्वस्य; name of a woman i.51.13 मेनाभवः 'मेनानाम कन्यका'.

मे-नि *f.* अस्त्र, यातुशक्ति; missile, magic power x.27.11 कतरो मेनिं प्रति तं मुचाते 'वज्रम्'; बदला, क्रोध; vengeance, revenge, anger TBr. ii.3.9.

मे-य (√मा 'measure') *a.* जो नापा जाय; to be measured.

मेशी *f.* मन्त्रविशेष में जल का नाम; name of water in a particular formula.

मेष *m.* मेढा; ram viii.2.40 मेषो भूतः 'मेषरूपतां प्राप्तः'; applied also to fleece or anything woollen. *f.* मेषी ewe i.43.6 सुगं मेषाय मेष्ये, TS. iii.3.1.1 रेशीषु मेषीषु.

मेष्क [√मी 'damage'] *a.* हिंस्र प्राणी; violent beast : मेष्क-हता Sat x.3.

मेहत्नू [√मिह् 'richly streaming'] *f.* एक नदी; name of a river x.75.6 मेहत्न्वा सरथं याभिरीयसे.

मेह्-अन *n.* मेढ्र; membrum virile x.163.5 मेहनाद्वनं-कर्णात् 'मेढ्रात्'. **मेहना** *f.* धारा; stream; used as *av.* प्राचुर्येण : abundantly v.38.3 शुष्मासो ये ते अद्रिवो मेहना केतसापः 'मंहनीयाः' (but there is no visarga after —ना, abundantly or vehemently preferable), viii.63.12 अस्मे रुद्रा मेहना पर्वतासः 'उदकसेचनयुक्ताः'. **मेहना-वन्त्** *a.* प्राचुर्यवान्; having abundance iii.49.3 व्यानशी रोदसी मेहनावान् 'मेहनं धनं तद्वान्'.

मैघ्-अ *a.* मेघों से प्राप्त; descended from clouds VS. xxiii.3 मैघीः = KS. मेध्याः.

मैत्र्-अ *a.* मित्र-संबन्धी; coming from or belonging to a friend.

मैत्रा-बार्हस्पत्य *a.* मित्रबृहस्पतिदेवत्य; having Mitrá and Bṛhaspáti as deities. **मैत्रा-वरुण** (1) *a.* मित्र-वरुण का अपत्य; a descendant of Mitrá and Váruṇa vii.33.11 उतासि मैत्रावरुणो वसिष्ठ 'मित्रावरुणयोः पुत्रः'. (2) *m.* एतन्नामा पुरोहित; a variety of priests कीर्ते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्र यच्छति (TS.) when the Soma has

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

been bought he hands the staff to the Maitrāvaruṇá priest.

मैत्र्-एय *a.* मित्रा का अपत्य; son of Mitrā ChUp.

मैथुन (1) *a.* मिथुनीभूत, मिलित; paired, coupled. (2) *n.* मैथुन; copulation.

मैनार्क [cp. मेनका = मेना] *m.* एक पर्वत; name of a mountain.

मैनार्ल [= मीन 'fish'] *m.* जालजीवी, धीवरपुत्र; son of a fisherman, fisherman VS. xxx.16, TBr. iii.4.12.

मैश्रधान्य *n.* मिश्रधान्य का मन्थ; decoction of mixed grain Kauś. xi.18.

मोकी *f.* रात्रि; night (freeing from toil √मुच्) ii.38.3 अनु व्रतं सवितुर्मोक्यागात 'रात्रिः'. Cp. i.35.1 रात्रीं जगतो निवेशनीम्.

मोघ्-अ [√मुह्] *av.* निष्फल; fruitless, vain, causing perplexity x.117.6 मोघमन्नं विन्दते अप्रचेताः 'व्यर्थम्', x.165.4 यदुलूको वदति मोघमेतत; असत्य; false; opp. to सत्य x.55.6 सत्यमित तन्न मोघम्; used as an *av.* falsely, in a false manner: vii.104.14 मोघं वा देवाँ अप्यूहे 'निष्फलम्'. Cp. *Loc.* मा म इदं मोघे परापप्तत. Cp. क्षिप्रे.

मोद्-अ *m.* हर्ष; joy, delight ix.113.11 यत्रानन्दाश्च मोदाश्च.

मो-मुघ्-अ [√मुह्] *a.* अति मुग्ध; extremely bewildered ŚBr. i.3.5.17 मनोर्मुषिगृहीतो मोमुर्घश्च रिष्यसि.

मोह्-अ (1) *m.* मोह; delusion. (2) *a.* मोहन; delusive मोहं ब्रवीमि 'मोहनं वाक्यम्' BṛUp.

मोह्-उक *a.* मोहोन्मुख; prone to confusion TS. vi.5.3.3 ऋतवो मोहुकाः स्युः.

मौजवत्-अ *a.* मूजवन्त पर्वत से प्राप्त; coming from or produced on the mountain Mūjavant x.34.1 सोमस्येव मौजवतस्य भक्षः.

मौञ्ज्-अ *a.* मुञ्जसंबन्धी; belonging to the Múñja grass i.191.3 मौञ्जा अदृष्टा वैरिणाः 'मौञ्जाः मुञ्जाः प्रसिद्धाः'. **मौञ्ज-विवाना** *a.* मूंज की रस्सी से बुनी; woven with Múñja cord Sat. xi.3.

मौद्-गल्-य *m.* मुद्गल का पुत्र; a descendant of Mudgala TUp.

मौन्-अ (1) *m.* मुनिपुत्र; descendant of a sage. (2) —**म्** *n.* मुनिवृत्ति; office or position of a Múni or sage.

मौन्-एय *n.* मुनिपद, मुनिभाव; position of a sage x.136.3 उन्मदिता मौनेयेन 'मुनिभावेन'.

मौल्-य *a.* मूलवर्ती; of the roots, pertaining to the roots or basis.

मौषिकी-पुत्र *m.* एक नाम; name of a teacher ŚBr.

मौस्त-कृ-त *a.* मुस्तापक्व (घृत); (ghee) boiled with Mustā grass Sat. xiv.3.

√म्ना सोचना, कहना, जिक्र करना, परंपरा से आगे बढ़ाना, याद करना; to think, mention, hand down, commit to memory. For Forms cp. आमनति, समाम्नासिषुर् (Nir.), आम्नायन्ते, आम्नात, आम्नान.

म्न्-अ *a.* मनीषी; thinking.

√म्यक्ष् में होना, स्थिर होना, जुड़ना, – का होना; to be situated in, rest firmly, be fixed, join, belong to i.167.3 मिम्यक्ष येषु सुधिता घृताची 'संगताभूत', ii.28.6 अपो सु म्यक्ष वरुण भियसं मत 'अपो म्यक्ष, अपगमय', i.169.3 अम्यक् सा त इन्द्र ऋष्टिरस्मे 'प्राप्नोति'. Forms. I. P.: *Ipv.* म्यक्ष. *Pf.* मिम्यक्ष; मिमिक्षुर्; Ā. मिमिक्षिरे. *Ao. root*: अम्यक्; *Ps.* अम्यक्षि.

√म्रक्ष् रगड़ना, खरेरा करना; to rub, curry. Cp. √मृज्.

म्रक्ष्-अ *a.* रगड़ देने वाला; rubbing away, rubbing off. Cp. तुवि-म्रक्ष. **म्रक्ष्-कृ-त्वन्** *a.* टुकड़े-टुकड़े कर देने वाला; rubbing to pieces viii.61.10 उग्रबाहुर्म्रक्षकृत्वा पुरंदरः 'वधकर्ता'.

म्रक्ष्-अण *n.* घर्षण; rubbing.

√म्रद् रगड़ना, दरेसना; to crush, rub, make smooth by rubbing vi.53.3 पर्णेश्चिद् वि म्रदा मनः 'मृदुकुरु'. Cp. ऊर्ण-म्रदस्. Forms I.: *Pr.* म्रदते; *Ipv.* म्रद. *Ft.* म्रदिष्यति, –ते. *Inf.* –म्रदे. *Cs.* म्रदयति.

√म्रित् [म्रित्यति] नष्ट हो जाना, विलीन हो जाना; to decay, perish, dissolve. Cp. निर्-म्रेत्-उक TMB., अ-सं-म्लेत्य ĀpŚS.

√म्रुच् [= √म्लुच्] अस्त होना; to set AV. ii.32.1 निम्रोचन् हन्तु रश्मिभिः, cp. नि-म्रुच्. Forms. I. P.: *Pr.* म्रोचति; म्लोचति; *Pt.* म्रोचन्त. *Pf.* मुम्लोच. *Ao. a*: अम्रुचत्. *Pp.* म्रुक्त; म्लुक्त. *Inf.* म्रुचे.

म्रोक्-अ *m.* एक विनाशक अग्नि; name of a destructive fire.

√म्ला म्लान होना, मुरझाना; to fade = √म्लै; बेकार हो जाना; to wither away पदौ तेऽम्लास्येतां यदिह नागमिष्यः (ŚBr.) your feet would have withered if you had not come here. Forms. IV. P.: *Pr.* म्लायति. *Pp.* म्लात; म्लान. *Cs.* म्लापयति.

म्ला-त *a.* नरम हुआ, म्लान; made soft by tanning viii.55.3 शतं चर्माणि म्लातानि; मुरझाया; faded.

√म्लुच् = √म्रुच् x.52.4 अपम्लुक्तं बहु कृच्छ्रा चरन्तम्.

म्लेच्छ्-अ [cp. Slovan. mlaskati 'to snap with tongue'] *m.* विदेशी, अनार्य; foreigner, non-Aryan ŚBr.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

य

यः कश्च जो कोई; whoever यस्त्वा कश्चोपेयात् (MS.) whoever shall come towards you.

यः-कं [*Rel. Pron.*] जो; who, which viii.21.18 अन्यकं यकं 'अल्पा येऽन्ये', VS. xxiii.22 यकाऽसकौ 'या असौ', TS. vi.4.19.3 इयं यका शकुन्तिका, TBr. iii.9.7.

यकृ-अन् *n.* यकृत्; liver x.163.3 यक्ष्मं मतस्नाभ्यां यक्रः.

यकृ-ऋत् [Aw. yākar] *n.* यकन्, जिगर; liver AV. x.9.16.

√**यक्ष्** शीघ्रता करना, आगे बढ़ना; to be quick, press forward, speed on i.132.5 प्र यक्षन्त श्रवस्यवः 'प्रकर्षेण यजन्ते'; प्रकट होना या करना; to reveal, be revealed, manifest ii.5.1 प्रयक्षन् जेन्यं वसु (revealing) 'प्रकर्षेण पूज्यम्', iii.7.1 प्र सस्रति दीर्घमायुः प्रयक्षे 'प्रकर्षेण यष्टुम्' they (पितरा) proceed to reveal long life. Cp. i.113.6 विसदृशा जीविताभिप्रचक्षे to reveal diverse life. Cp. Khotanese Skt. pyaṣṭa 'manifest, visible, appeared'.

यक्ष्-अ (1) *m.* जो सहसा प्रकट हो जाता हो; एक दैवी योनि; a supernatural being revealing himself suddenly (as did the Yakṣa to Yudhiṣṭhira in Vanaparvan). (2) *n.* रहस्य; mystery, secret vii.61.5 न यासु चित्रं ददृशे न यक्षम् 'पूजा'; magic v.70.4 मा कस्य यक्षं भुजेमा तनूभिः 'पूजितं धनम्'; mysterious being VS. xxxiv.2 यदपूर्वं यक्षमन्तः प्रजानाम्, *Kena.* किमिदं यक्षम्. *f.* **यक्षी**.

यक्ष-दृश् *a.* तत्त्वदर्शी; one who sees the mystery vii.56.16 यक्षदृशो न शुभयन्त मर्याः 'यक्षस्योत्सवस्य द्रष्टारः'. **यक्ष-भृ-त्** *a.* रहस्यमय; being a mystery i.190.4 अत्यो न यंसद् यक्षभृद् विचेताः 'पूजितं हविरादिकं दधानः'.

यक्ष्-इन् *a.* पीछा करने वाला; avenging vii.88.6 मा त एनस्वन्तो यक्षिन् भुजेम 'यजनीय'. **यक्ष्-उ** *m.* name of a race or tribe vii.18.6 पुरोळा इत् तुर्वशो यक्षुरासीत् 'यज्ञकुशलः'.

यक्ष्-म [√यक्ष्] *m.* यक्ष्मा; consumption, sickness, a mysterious disease x.97.12 ततो यक्ष्मं वि बाधस्व = **यक्ष्मन्** KSS. **यक्ष्म-नाश्-अनी** *f.* destroying disease AV. iii.12.9.

यक्ष्मो-धा [= यक्ष्म-धा] *a.* रोगकारी; causing disease AV. ix.8.9 यक्ष्मोधामन्तरात्मनः 'yakṣma-maker'.

यक्ष्-य *a.* सक्रिय, अद्भुत; active, wonderful viii.60.3 होता पावक यक्ष्यः 'यष्टव्यः'.

√**यज्** [√यह् 'giving' यहु and यह्व, developing into √यज् 'to sacrifice', a mystery, for it brings the gods to the altar] पूजना (यज्ञ एवं प्रार्थना द्वारा), यज्ञ करना; to worship through prayer or sacrifice यजे यक्षि यष्टाहे च (TAr.) I sacrifice, I have sacrificed and I shall sacrifice; offer oblations to gods iii.53.2 सोमस्य त्वा यक्षि I will worship thee with a libation of Soma, vi.48.4 महो देवान् यजसि यक्ष्यानुषक्; to honour, स हाग्निरुवाचाथ यन्मा पुरा प्रथमं यजथ (ŚBr.) so the Agni said : now that you have hitherto honoured me at the sacrifice as the first; to recite the yājyā आसीनो यजति 'याज्यां पठति' TS. ii. 5.11.1; cp. अव √यज् 'to destroy' i.133.7 यजत्यव द्विषः; *Pf. Pt.* ईजानं iv.51.7 यास्वीजानः; *Dat. Inf.* iii.4.3 प्रथमं यजध्यै. *Pt. Ft.* i.125.4 ईजानं च यक्ष्यमाणं च. अभि √यज् to honour anyone vi.47.25 भरद्वाजान्त्सार्ञ्जयो अभ्ययष्ट. अव √यज् to avert, repel i.133.7 यजत्यव द्विषः; to protect the altar by repelling spirits through invocations of gods vi.60.9 अव वेदिं होत्राभिर्यजेत रिपः कश्चिद् वरुणध्रुतः सः he should protect the altar (by repelling evil spirits) through invocations and (repel) whatever cheats (there are) that deceive Váruṇa; to destroy iv.1.5 अव यक्ष्व नो वरुणम् do away with our malaise caused by Váruṇa, cp. AV. ii.35.1 या तेषामवया दुरिष्टिः what is their badly executed sacrifice bringing destruction (to him). आ√यज् to honour or worship anyone vii.7.5 आ यं होता यजति (अग्निम्); to offer anything to anyone i.121.5 ते रेक्ण आयजन्त पय उस्रियायाः, vii.60.11 यो ब्रह्मणे सुमतिमायजाते 'शोभनां बुद्धिं करोति'; to offer a sacrifice for anyone i.94.2 यस्मै त्वमायजासे स साधति (अग्निं); to create anything for anyone iii.1.22 अग्ने महि द्रविणमा यजस्व; to honour or worship anyone iii.4.2 यं देवासस्त्रिरहन्नायजन्ते (अग्निम्); to draw a god towards oneself through sacrifice i.184.2 एष्टा नरा (आ+इष्टा). समा√यज् to produce anything for anyone x.82.4 तं आ यजन्त द्रविणम् समस्मै. परि√यज्

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

to create anything ix.82.5 सहस्रसाः पर्यया वाजमिन्दो (परि-अयाः). सम्√यज् to sacrifice together x.71.8 यद् ब्राह्मणाः संयजन्ते सखायः; cp. GBr. ii.3.19 अन्ववयजति 'पराकरोति', vi.36.2 अनु प्र येजे जन ओजः men won strength for him through sacrifice. Forms. I.: *Pr.* यजति, –ते; *Sb.* यजाति, –ते; *Op.* यजेत; *Ipv.* यजतु; यजन्ताम्; *Pt.* यजन्त्; यजमान. *Ipf.* अयजत; अयजन्त. *Pf.* ईजे (*1. 3. s.*), येजे (*3. s.*); ईजाये; ईजिरे; *Pt.* ईजान. *Ao. root* : *Ipv.* यक्ष्व; *red.* : अयीयजत्; *s* : अयास्, अयाट्; *s* : अयाक्षीत; Ā. अयष्ट (*3. s.*); *Sb.* यक्षत्; *du.* 2. यक्षतस्, 3. यक्षताम्; Ā. यक्षते; *Inj.* याट् (*2. s.*); Ā. यक्षि (*1. s.*); *Op.* यक्षीय; *sa* : *Ipv.* यक्षताम् (*3. du.*). *Ft.* यक्ष्यते, यक्ष्यति; यष्टा. *Pp.* इष्ट. *Gd.* इष्ट्वा. *Inf.* यजध्यै; and यजध्यै; यष्टवे; यष्टुम. *Cs.* यार्जयति. *Ds.* ईयक्षति, –ते; *Sb.* ईयक्षान्; *Pt.* ईयक्षन्त्; ईयक्षमाण, cp. याजयिष्यन् 'आर्त्विज्यं करिष्यन्'.

यज्-अ-र्त (1) पूजनीय, महनीय; to be adored, adorable i.35.3 याति शुभ्राभ्यां यजतो हरिभ्याम् 'यष्टव्यः'. (2) *n.* पूजन; devotion. **—र्तः** *m.* पुरोहित; a priest.

यज्-अ-ति *f.* प्रयाज आदि याग; sacrifice : तिष्ठद्धोमाः वषट्कारप्रदानाः याज्यापुरोनुवाक्यावन्तो यजतयः KŚS. i.2.5. **यजति-देश** *m.* वेदिप्रदेश; the place or position of the sacrificial altar KŚS. **यज्-अ-त्र** (1) *a.* यष्टव्य, महनीय; adorable i.189.3 अग्ने ··· यजत्र 'यष्टव्य'. (2) **—त्रम्** *n.* यागविशेष; particular rites. **यज्-अ-थ** *mn.* यजन, पूजा; worship, sacrifice ii.28.1 अति यो मन्द्रो यजथाय देवः 'यष्ट्रे पुरुषाय', iii.19.5. निषादयन्तो यजथाय देवाः 'यजनार्थम्', v.1.2 अबोधि होता यजथाय देवान् the priest has awakened to worship the gods.

यज्-अनीय *a.* प्रतिपदा में अनुष्ठेय याग; sacrifice to be performed on Pratipadā Khādira. iv.1.4.

यज-प्रैष *m.* यज, इस प्रकार के प्रैष वाला; having a Praiṣa (a form of invitation to a priest) containing the *imperative* यज KŚS.

यज्-अ-मान [इष्टिं कुर्वन्, ऋत्विक्कर्तृके कर्मणि यः फलभोक्ता] *a.* याजक; sacrificing i.24.11 तदा शास्ते यजमानो हविर्भिः, TS. i.8.22.4 न यजमान रिष्यसि 'इष्टिं कुर्वन्'. **यजमान-देवत्-य** *a.* good for the deity or deities of a sacrificer TBr. i.8.3 यजमानदेवत्यो वै बृहस्पतिः.

यज्-अस् *a.* पूजक; worshipping, respectful viii.40.4 यजसा गिरा 'यागेन गिरा च'; for accent cp. तोशस्. **यज्-इष्ठ** *a.* श्रेष्ठ याजक; sacrificing the best iii..10.7 अग्ने यजिष्ठो अध्वरे 'यष्टृतमः'. **यज्-ईयांस्** *a.* बेहतर याजक; sacrificing more iii.17.5 होता यजीयान् 'अतिशयेन यष्टा'.

यजुर्-अन्तर्-अय्-अ [यजुषामन्तरयः उत्सर्गः] *m.* यजुर्मन्त्रों द्वारा जप; japa by the yajur-mantras; cp. Comm. on Sat. vii.1 **यजुर्-मय** *a.* याजुष मन्त्रों का; consisting of the verses of Yajurveda. **यजुर्-युक्-त** *a.* याजुष मन्त्रों द्वारा योजित; yoked while reciting Yajur-verses. **—विद्** *a.* यजुर्वेत्ता; knowing the Yajurveda or sacrificial formulas AV. xii.1.38. **—वेद्-अ** *m.* याजुष मन्त्रों का वेद; the sacrificial Veda : twofold कृष्ण and शुक्ल.

यजुष्-कृ-त् performing a sacrifice TS.

यजुष्-कृ-त *a.* यजुर्मन्त्रों द्वारा अनुष्ठित; performed with yājuṣa-verses. **यजुष्-कृ-ति** *f.* याजुष मन्त्रों द्वारा अनुष्ठान; performing a rite with yājuṣa formulas. **यजुष्-टस्** *av.* यजुस् के अनुसार; on the authority of the Yajurveda, according to Yajurveda. **यजुष्-पवित्र** *n.* name of the verse आपो अस्मान् मातरः शुन्धन्तु (TS. i.2.1.1), Sat. xxvi.1. **यजुष्-मन्त्** *a.* यजुर्वेद-सहित; accompanied by the Yajurveda. **यजुष्-य** *n.* यजुष्-संबन्धी; relating to ceremonial AV. x.5.21 यजुष्या देवयजनाः.

यज्-उस् [cp. यजस्, इज्यतेऽनेन; एकप्रयोजनं साकाङ्क्षं पदजातमेकं यजुः as 'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे'] *n.* पूजा, यजन; worship, sacrifice viii.41.8 नि यदासु यजुर्दधे 'प्रजाभ्यो दानम्', ritual : x.12.3 विश्वे देवा अनु तत्ते यजुर्युः 'उदकस्य तद्दानम् अनुगायन्ति', sacrificial formulas x.90.9 यजुस्तस्माद-जायत.

यजुस्-तेजस् *a.* जिसका तेज यजुस् है; having yajus for glory or splendour.

यजूदर [*यजुरुदर] *a.* जिसके उदर में यजुस् है; having yájus in stomach

यज्-ञ [Aw. yasna] *m.* यजन, पूजा, प्रार्थना, होम, हविस्; sacrifice i.18.7 यस्मादृते न सिध्यति यज्ञो विपश्चितश्चन 'अनुष्ठातव्यः यज्ञः', vi.6.1 प्र नव्यसा यज्ञेन गातुर्मव इच्छमानः, Soma the constituent of sacrifice iii.12.2 यज्ञो जिगाति चेतनः 'यज्ञसाधनभूतः सोमः'.

यज्ञ-कर्मन् (1) *a.* यष्टा; engaged in sacrifice. (2) **—र्म** *n.* याग, यजन, इष्टि; a sacrificial rite or ceremony. **—काण्ड** *n.* यज्ञ-भाग; portion relating to sacrifice. **यज्ञ-काम** *a.* यागेच्छु; having desire for sacrifice x.51.5 एहि मनुर्देवयुर्यज्ञकामः. **—काम** *m.* यागेच्छा; desire for sacrifice. **—कृ-त्** *a.* याजक; performing a sacrifice. **—कृन्तत्र** *n.* यज्ञबाधा; obstacles con-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

 Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

nected with a sacrifice (ŚBr.). **यज्ञ-केतु** *a.* जिसका प्रख्यापक यज्ञ है; shown by sacrifice v.51.11 उप ब्रुव उषसो यज्ञकेतुः 'यज्ञ एव प्रज्ञापको यस्य'. **—क्रतु** *m.* [देवतामुद्दिश्य हविस्त्यागमात्रं यज्ञः। अङ्गोपाङ्गसहितः संपूर्णः क्रतुः। यज्ञश्चासौ क्रतुश्चेति] *m.* यज्ञ एवं परिपूर्ण याग; a complete rite or chief ceremony, यस्य भूयांसो यज्ञक्रतवः TS. iii.1.7.3 सोमयाग : TMB. vii.8.2 यस्मिन् वा यज्ञक्रतौ विभ्रंशेत 'सोमयागे'.

यज्ञ-तनू (1) *f.* यज्ञ-पुरुष का देह; the body of worship or sacrifice. (2) *f.* यज्ञतन्वाख्य ईष्टका; the bricks named yajñatanū piled up while reciting the thirty-three verses beginning with प्रजापतिर्मनसा (TS. iv.4.9.1) called यज्ञतनूर्मन्त्राः **—ता** *f.* यज्ञत्व; the state or condition of being a sacrifice. **यज्ञ-तृप्ति** *f.* यज्ञसाकल्य; the completion of a sacrifice. **यज्ञ-दुग्-ध** *a.* यज्ञ द्वारा दुहा; milked or drawn out by a sacrifice. **यज्ञ-धीर** *a.* यज्ञनिष्णात; versed in sacrifice or devotion vii.87.3 कवयो यज्ञधीराः. **यज्ञ-धृति** *a.* यज्ञ में जागरूक; vigilant in sacrifice. **—निष्कृत्** *a.* यज्ञ-निर्वाहक; consummating a sacrifice x.66.8 धृतव्रताः क्षत्रिया यज्ञनिष्कृतः 'यज्ञं प्रति निर्गमनं यज्ञनिः। तस्य कर्तारः'.

यज्ञ-नी [यज्ञं नयति निष्पादयतीति यज्ञनीरध्वर्युः] *a.* यज्ञप्रवर्तक; conducting sacrifice TS. iii.3.2.1 मनुर्यज्ञनीः, x.107.6 यज्ञन्यं सामगामुक्थशासम् 'यज्ञस्य नेतारमध्वर्युम्'.

यज्ञ-पति *m.* यजमान; lord of sacrifice : one who institutes a sacrifice and bears the expenses of it VS.v.38 प्रप्र यज्ञपतिं तिर make the master of the sacrifice live on and on, x.170.1 आयुर्दधद् यज्ञपतावविहृतम्. Cp. TS. iv.3.4.2, TBr. i.1.1. **—पथ्-अ** *m.* the path of worship or sacrifice ŚBr. **यज्ञ-पदी** *f.* यज्ञ में पग रखना; taking a step or steps during a sacrifice AV. x.10.6. **—परुस्** *n.* यज्ञखण्ड; a portion of sacrifice TS. vi.1.4.5. **—पात्र** *n.* a sacrificial vessel. **—पुच्छ** *n.* the concluding part of a sacrifice ŚBr. **—पुरुषासंमित** *a.* यज्ञपुरुषाननुरूप; not corresponding to यज्ञपुरुष, not measured by the height of यज्ञपुरुष KS. xx.3. **—प्री** *a.* devoted to sacrifice x.122.6 यज्ञप्रियं यजमानाय.

यज्ञ-बन्धु *a.* जिसका साथी यज्ञ है; having sacrifice as companion iv.1.9 स चेतयन्मनुषो यज्ञबन्धुः 'अग्निहोत्रादौ बन्धनं विनियोजनं यस्य'.

यज्ञ-मन्मन् *a.* यज्ञ-मनाः; intent on sacrifice vii.61.4 प्र यज्ञमन्मा वृजनं तिराते = **—मनस्**. **—मार्-अ** *m.* यज्ञघाती; disturbing a sacrifice. **—मुख** (1) *n.* the start of a sacrifice TS. vi.1.6 यज्ञमुखं प्रातःसवनम्, the mouth of the sacrificer यज्ञमुखेन संमिताम् (वेदिम्) TS. ii.6.4.3; यज्ञसंबन्धी एक-एक अङ्ग; यज्ञमुखे वै क्रियमाणे 'यज्ञसंबन्धिन एकैकस्याङ्गस्यानुष्ठाने' TS. v.2.7.5. (2) *a.* मुख्य; chief यज्ञमुखम् 'मुख्यम्' TS. iii.1.3.1. **—मुष्** *a.* यज्ञ का चोर; sacrifice-stealing KS. v.6., TS. iii.5.4.1 (name of a demon; Comm. on Sat. xi.1.9). **—मुह्** *a.* यज्ञद्रोही; destroying a sacrifice. **—मेनि** *f.* यज्ञ-रूप वज्र; sacrifice as a weapon ŚBr. Cp. मेनि.

यज्ञ-यशस्-अ *n.* यज्ञफल; the result of a sacrifice TS. vi.5.1 यज्ञयशसेनार्पयेयम्, KS. xviii.19; but Comm. on Sat. viii.8 'यज्ञकर्मकौशलम्'.

यज्ञर्त [यज्ञ + ऋत] *a.* यज्ञ-प्रेरित; impelled by sacrifice AV. xviii.10.4.

यज्ञ-वच्-अस् *m.* name of a teacher ŚBr. **यज्ञ-वन्-अस्** = यज्ञप्री iv.1.2 यज्ञवनसम् (वरुणम्) 'यज्ञस्य संभक्तारम्'. **यज्ञ-वन्त्** *a.* sacrificer, one who pours oblations iii.27.6 इत्था धिया यज्ञवन्तः 'यजनीयहविर्युक्ताः'. **यज्ञ-वर्ध्-अन** *a.* promoting sacrifice AV. x.6.34. **—वास्तु** *n.* दर्भहोम; Darbha sacrifice Khādira. ii.1.26. **यज्ञ-वाह्-अस्** *a.* = यज्ञनिष्कृत; performing or accomplishing sacrifice मरुतो यज्ञवाहसः TS. i.8.3.1, viii.12.20 यज्ञेभिर्यज्ञवाहसम् (इन्द्रम्) 'यजमानानां फलस्य प्रापयितारम्. **—विद्** *a.* यज्ञवेत्ता; skilled in sacrifice ŚBr. **—वि-भ्रंश्-अ** *m.* failure of a sacrifice. **यज्ञ-वि-भ्रष्-ट** *a.* one who has failed to perform sacrifices regularly or properly TS.ii.3.3.1, TMB. viii.2.9. **—वि-मोक्-अ** *m.* कस्त्वा युनक्ति इत्यादि मन्त्र के जप द्वारा यज्ञ-समाप्ति; conclusion of the sacrifice while muttering कस्त्वा युनक्ति etc. VS. i.6; cp. कपाल-विमोचन.

यज्ञ-वि-रिष्टानन्द *n.* यज्ञ-विघ्न; impediments in the form of a fault at a sacrifice GBr. i.15. **यज्ञ-विष्कन्ध्-अ** *m.* यज्ञसंस्था; the conclusion of a sacrifice GBr. i.15.

यज्ञ-वृद्-ध *a.* increased through sacrifice vi.21.2 यज्ञवृद्धम् (इन्द्रम्). **—वृध्** *a.* = यज्ञप्री; pleased with sacrifice AV. iv.23.3. **—वेशस्** *a.* यज्ञ-विध्वंस; disturbance in a sacrifice ŚBr. i.5.1.8. **यज्ञ-वोढवे** [*Dat. Inf.*] to convey the sacrifice to the gods. **यज्ञ-व्रत** *a.* यज्ञ-दीक्षित; one observing set rules for a sacrifice TS. vi.1.4.

यज्ञ-शमल *n.* यज्ञ में चूक; fault in a sacrifice KS. v.3.1.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यज्ञ-श्री *a.* यज्ञालंकार; beautifying a sacrifice i.4.7 यज्ञश्रियं नृमादनम् 'यज्ञस्य संपद्रूपम्'.

यज्ञ-सं-शि-त *a.* यज्ञ-प्रेरित; impelled by sacrifice AV. x.5.31. **यज्ञ-संस्था** *f.* यज्ञ-प्रतिष्ठा; the basis of a sacrifice ŚāṁkhGr.; यज्ञपरिनिष्ठा; conclusion of a sacrifice; cp. संस्था. **यज्ञ-सभा** *f.* the assembly of those who are versed in the Vedás, the place where they meet. **यज्ञ-संमित** *a.* यज्ञानुरूप; corresponding to the sacrifice ŚBr. **यज्ञ-साच्** *a.* यज्ञनिष्कृत; carrying out a sacrifice; in अ-यज्ञसाच्. **यज्ञ-साधि** *a.* यज्ञनिर्वाहक; executing a sacrifice i.96.3 प्रथमं यज्ञसाधम् 'यज्ञस्य निष्पादकम्' = **यज्ञ-साधि-अन** *a.* i.145.3 ततुरिर्यज्ञसाधनः. **यज्ञ-सेन्-अ** *m.* name of a person यज्ञसेनश्चैत्रियायणः TS. v.3.8.1, KS. xxi.4. **यज्ञ-स्थाणु** *m.* यज्ञिय स्थाणु; sacrificial post or stake TBr.

यज्ञ-र्हन् *a.* destroying sacrifice TS. iii.5.4.1, KS. xxxi.6. **यज्ञ-होतृ** [—तः *Voc.*] *m.* यज्ञ में आहुति-प्रदाता; offerer at a sacrifice viii.9.17 प्र यज्ञहोतरानुषक् 'यज्ञानां यष्टव्यानां देवानामाह्वातर्होतर्वा'.

यज्ञात्मन् *m.* soul of sacrifice प्रजापतिर्यज्ञात्मा KS. xxvi.9.

यज्ञानुकाश्-ईन् *a.* यज्ञ-निरीक्षक, यज्ञतत्त्वप्रकाशक; inspecting a sacrifice, explaining a sacrifice = **यज्ञानूकाशिन्** 'यज्ञतत्त्वप्रकाशनसमर्थः' TBr. i.1.4.

यज्ञाय् [*Denom.*] यज्ञ में प्रयत रहना; to be diligent in sacrifice. **यज्ञायज्ञिय** *m.* Sāman arising from i.168.1, VS. xxvii.42-44 : एतत्सामसंबन्धि स्तोत्रं तृतीयसवने प्रवर्तते, AV. viii.11.6. **यज्ञायुध** *n.* यज्ञिय उपकरण; vessels etc. employed in a sacrifice : स्फ्यश्च कपालानि चाग्निहोत्र-हवणी च शूर्पं च कृष्णाजिनं च शम्या चोलूखलं च मुसलं च दृषच्चोपलानि चैतानि दश यज्ञायुधानि ĀpŚS. 2378. Cp. AV. xviii.4.2. **यज्ञारण्य** *n.* यज्ञरूप अरण्य; sacrifice compared to a forest or wilderness. **यज्ञार्ति** *f.* यज्ञोपघात; disturbance in a sacrifice यज्ञार्तिं प्रति जुहुयात् KS. xxxiv.17. **यज्ञावकीर्ण** *a.* विधिविरुद्ध होम-कर्ता; one who has wrongly performed a sacrifice. **यज्ञावचर्-अ** *a.* जिसका परिवेष यज्ञ है; having its sphere in a sacrifice. **यज्ञा-साह्** *a.* यज्ञवीर; fully executing a sacrifice x.20.7 यज्ञासाहम् (अग्निम्) 'यागस्य धारयितारम्'.

यज्ञ्-ईय *a.* यज्ञयोग्य, यज्ञार्ह, यज्ञसंपादनार्ह, यज्ञसंबन्धी, पवित्र, पूज्य; deserving sacrifice, fit for sacrifice, able to execute a sacrifice, sacred, holy, adorable i.142.3 देवो देवेषु यज्ञियः 'यज्ञसंपादनार्हः' (अग्निः), i.20.8 भागं देवेषु यज्ञियम् 'यज्ञार्हम्', holy vi.41.1 प्रथमो यज्ञियानाम् 'यज्ञार्हाणाम्', belonging to sacrifice iii.60.7 स्तोमं यज्ञियम् 'यज्ञार्हम्', x.53.2 यजामहे यज्ञियान् हन्त देवान् come, we will worship the adorable gods. **यज्ञियत्** *a.* = अध्वर्यत.

यज्-र्या *f.* पूजा; worship; in देवयज्य. **यज्-यु** *a.* पुजारी, याजक; worshipping, sacrificing i.31.13 त्वमग्ने यज्यवे पायुरन्तरः 'यजमानस्य', VS. xxxi.17 इन्द्राय यज्यवे.

यज्-वन् *a.* fond of sacrificing vi.28.4 गावो मर्तस्य वि चरन्ति यज्वनः 'यागशीलस्य', x.41.2 विशो यज्वरीः 'यजन-शीलाः'.

यण्-व *m.* name of a Sāman TMB. xiii.3.6.

√यत् उचित स्थान पर होना या रखना; to be in the right place, place anyone in the right place v.65.6 इमं जनं यतथः सं च नयथः 'मां प्रतिगच्छथः', iii.16.4 आ देवेषु यतत आ सुवीर्यं 'आभिमुख्येन गच्छति', x.13.2 यमे इव यतमाने यदैतम् 'स्वाधिकारकर्मणि प्रवर्तमाने'; to go one after another viii.43.4 यतन्ते वृथगर्मयः 'पृथक्-पृथक् गच्छन्ति' = यतन्ते वृथगर्मयः VS. xxxiii.2; to join one-self with i.98.1 वैश्वानरो यतते सूर्येण 'संगच्छते'; to be in consonance with vii.93.5 सं यन्महीं मिथती स्पर्धमाने ··· यतेते; to compete with vi.67.10 नकिर्देवे-भिर्यतथो महित्वा; to be at war with vii.76.5 सं जानते न यतन्ते मिथस्ते 'सहैव साधनमनुतिष्ठन्ति', viii.20.12 नकिष्टन्नूषु येतिरे (are not at war among themselves); to strive for or seek to reach i.169.6 पार्थिवे सदने यतस्व 'प्रयत्नं कुरु', x.75.3 दिवि स्वनो यतते; the sound soars to heaven; to confederate or unite i.33.6 अयुयुत्सन्ननवद्यस्य सेनामयातयन्त क्षितयः 'युद्धार्थं 'प्रोत्साहितवन्तः'; to reprove किल्बिषं नु मा यातयन् (ABr.) let them not reprove it as a fault; to dispel or do away with x.127.7 उष ऋणेव यातय (तमः) 'अपगमय'; to repay v.3.9 अग्ने कदा ऋतचिद् यातयासे 'प्रेरयसि सन्मार्गेण'; to punish TAr. i.8.5 यत्र यातयते यमः 'torments', शतेन यातयेत 'दण्डयेत'; to bind v.48.5 वरुणो यतन्नरिम् 'बध्नन्'. अधि √यत् to put on something for adornment i.64.4 वक्षःसु रुक्मां अधि येतिरे शुभे; to reach a place vi.6.4 यातयमानो अधि सानु पृश्नेः. आ √यत् to place oneself firmly at iii.16.4 आ देवेषु यतते आ सुवीर्यं; to strive for x.29.8 अस्मै यतन्ते सख्याय. नि √यत् to reach, go to i.186.11 नि या देवेषु यतते. परि √यत् to close in, surround, besiege vii.83.8 दाशराज्ञे परियत्ताय सुदासे. Forms. I. : *Pr.*

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यतति, –ते; *Sb.* Ā. यंतंत (*3. du.*); *Op.* यंतम; यंतमहि; *Ipv.* यंततम्; Ā. यंतस्व; यंतन्ताम्; *Pt.* यंतन्त; यंतमान. *Pf.* येतिरे. *Ao. root*: *Pt.* यतानं and यंतान; *is*: अयतिष्ट. *Ft.* यतिष्यते. *Pp.* यत्त. *Gd.* –यत्य. *Cs.* यातयति, –ते; *Ps.* यात्यते.

यन्त् [√इ] *a.* गच्छन्; going, moving.

य-त [√यम्] *a.* अवरुद्ध; restrained, subdued, controlled ix.24.3 नृभिर्यतः.

यतं-कर्-अ *a.* नियन्ता, अवरोद्धा, विजेता; restrainer, subduer, conqueror v.34.4 वेतीद्विस्य प्रयता यतंकरः 'यमनकर्ता'.

य-तम *a.* बहुतों में जौन सा; who or which of many. **यतम-था** *av.* जिस किसी प्रकार से; in which of the many ways ŚBr. ii.1.4.27. **य-तर** *a.* दो में जौनसा; who or which of the two vii.104.12 यतरद् ऋजीयः, यतरो नौ पूर्वो भूमिं पर्येति (TMB.) whichever of us shall go round the earth first. Cp. TMB. iii.1 यतरथा कतरथा च and यतमथा कतमथा च 'in both ways', 'in one of the two ways'.

यत-रश्मि *a.* जिसकी लगाम मुट्ठी में है; whose rein is held in v.62.4 अश्वासः ··· यतरश्मयः.

यतव्य *a.* यत्नशील; exerting यतव्या तनूः TS. ii.2.12.1.

य-तस् [*correlative* of ततस्] *av.* जहां से, जिससे; from where, from whom x.85.31 यत आगताः.

यत-स्रुच् *a.* जिसने स्रुचा (घी डालने को) बढ़ाई है; extending the ladle iv.2.9 दुवस्त्वे कृणवते यतस्रुक् 'संयतस्रुक्'.

य-ति [*correlative* of त-ति] जितने; as many as vii.43.4 समनसो यति ष्ठ.

य-ति [√यम्] (1) *a.* विधायक, नियन्त्रक, व्यवस्थापक; disposer, guide, manager ix.71.1 सहस्रणीतिर्यतिः 'पात्रादीनि प्रति आगन्ता', vii.13.1 वैश्वानराय यतये मतीनाम् 'दात्रे'. (2) *f.* नियमन, नियन्त्रण; control, विशां यत्यै TBr. iii.3.6, अश्वस्य यत्यै TS. x.4.11.3 = TMB. xxi.4.11. **यतिः** *m.* a mythical race connected with the Bhṛgus viii.3.9 येना यतिभ्यो भृगवे धने हिते 'कर्मसूपरतेभ्यः'; संन्यासी; an ascetic. **यती** [√इ] *f.* in सं-यती ix.68.3 यम्या संयती 'संगच्छमाने'.

यत्-उन *a.* प्रयत्नशील; striving v.45.8 अस्य यतुनस्य केतुना 'गन्तुः'.

यतो-जा *a.* जहां से उत्पन्न; produced from what VS. xxxiii.59.

यत्-काम *a.* wishing which x.121.10 यत्कामास्ते जुहुमः. **यत्-कार्-इन्** *a.* doing or undertaking which. **यत्-क्रतु** *a.* having which intent or resolution BṛUp.

य-त्र [*correlative* of तत्र] *av.* जहां, जब; where, wherein, wherever, whether, when i.23.18 यत्र गावः पिबन्ति नः, यत्र वै प्रजापतिः प्रजाः ससृजे 'यदा', यत्र होता छन्दसः पारं गच्छात (ŚBr.) when the Hótṛ shall have got to the end of the metre; as soon as स यत्र प्रस्तुयात् तदेतानि जपेत् (ŚBr.) as soon as he (the priest) begins to sing one should mutter the following prayers. **यत्र-कामम्** *av.* जहां चाहे; whither one pleases. **यत्राकूत** *n.* what aim or object in view TS.

यथर्चम् *av.* according to the Ṛk. LŚ. **यथर्तु** *av.* ऋतुथा; according to the season TMB. x.9.2 यथर्तु वायुः पवते.

य-था [*correlative* of त-था] *av.* जैसे; as, in which manner i.127.4 अनु दुर्यथा विदे, यथेव छिन्ना नौर्बन्धनात् प्रच्येत (ABr.) just as a boat cut from its moorings would drift; as if स यथा नद्यै पारं परापश्येत् (ŚBr.) as if he were looking across to the farther bank of a river; in order that x.131.1 यथा तव शर्मन् मदेम that (in order that) we may rejoice in thy protection, ii.4.9 त्वया यथा गृत्समदासो ··· उपराँ अभि ष्युः, सूरिभ्यो गृणते तद् वयो धाः bestow on the patrons and the singer this blessing that through thee the Gṛtsamadás may be superior to their neighbours; जैसा; of what sort i.170.3.

यथा-कनिष्ठम् *av.* आयु-अनुसार छोटे से बड़े तक; according to age from the youngest to the eldest PGS. **यथा-कर्म** *av.* according to actions ŚBr. **यथा-काम** *a.* acting according to wish. **—मम्** *av.* according to wish or desire x.146.5 यथाकामं नि पद्यते. **यथा-कार्-इन्** जैसे-तैसे करने वाला; acting in whatever way. **यथा-कृतम्** *av.* as done before vii.18.10 यथाकृतमभि मित्रं चितासः 'यथापूर्वं समयः कृतस्तमनतिक्रम्य' 'done by chance'. **यथाक्रमम्** *av.* आक्रम अथवा अवष्टम्भानुसार; according to one's attainment (i.e. विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञाः). **यथा-क्लृप्ति** *av.* सामर्थ्यानुसार; according to capacity, in a fitting manner. **यथा-क्षेमेण** *av.* सहूलियत से, औचित्येन; comfortably, suitably, fittingly. **यथार्थम्** *av.* according to names. **यथा-गृहीतम्** *av.* as the gráha has been taken so, as come to hand. **यथाङ्गम** *av.* limb after limb AV. vi.101.1.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यथा-चमसम् *av.* spoon after spoon. **यथा-चिद्** *av.* जैसे कभी; as ever. **यथा-च्छन्दसम्** *av.* according to metre. **यथा-ज्येष्ठम्** *av.* from the eldest to the youngest LŚ.

यथा-तथम् *av.* as it really is. **यथा-दर्शम्** [स्वस्वदर्शनमनतिक्रम्य] देखे-अनुसार; as they saw TBr. i.3.2. देवा वै यथादर्शं यज्ञानाहरन्त 'स्वस्वदर्शनमनतिक्रम्य'. **यथादिष्टम्** *av.* according to injunction or scripture. **यथा-धर्मम्** *av.* according to duty, in proper order. **यथा-धिष्ण्यम्** *av.* धिष्ण्यानुसार; according to the position of dhiṣṇya ŚBr. **यथानाम(न्)** *av.* according to name. **—नामन्** *a.* जैसा कि इसका नाम है; according to his name यथानामा भवति Sat. xix.2. **यथानुपूर्वम्** *av.* यथाक्रम; successively. **यथान्युप्तम्** *av.* निवपनानुसार; according to the nivapana : न्युप्तां वेदिमनतिक्रम्य TBr. iii.11.9.

यथा-परि-धितम् *av.* परिधानक्रमेण; in the order of परिधान ĀŚS. 372.

यथा-परीत्तम् *av.* जैसा कि सौंपा था; as delivered up. **यथा-पर्व** *av.* अङ्गशः; limb by limb. AV. ix.5.4. **यथा-पुंसम्** *av.* प्रति-पुमान्; man by man. **यथा-पूर्वम्** *av.* as before x.190.3 यथापूर्वमकल्पयत. **यथा-प्रभावम्** *av.* प्रभावानुसार; according to power ŚBr. **यथा-प्र-सृप्-तम्** *av.* जैसे कि एक-एक आता गया; as each one crept in.

यथा-बलम् *av.* according to power AV. iii.20.9. **यथा-भागम्** *av.* each according to his share AV. vii.114.2. **यथा-भाजनम्** *av.* each in his proper place ŚBr. **यथाम्नायम्** *av.* in accordance with the sacred tradition KS. iii.1.

यथा-यजुस् *av.* according to yájus or sacrificial formula KS. xix.10. **यथायतनम्** *av.* = यथा-भाजनम्; each in his own place or abode KS. xxviii.1. **यथा-यथम्** *av.* औचित्येन; in a proper manner, as is fit or proper AV. x.8.33. **यथा-योगम्** *av.* मौकेसिर, आवश्यकतानुसार; according to circumstances or requirements. **यथा-योनि** *av.* = यथायतनम् KS. viii.6.

यथारम्भम् *av.* according to the beginning. **यथा-रूप** *a.* as constituted KS. xxii.8. **यथार्थम्** *av.* यथाप्रयोजन; according to one's object or aim or wish LŚ. i.4.14 उपहूय यथार्थं स्यात् 'यथाप्रयोजनं तिष्ठेद् वा गच्छेद् वा'. **यथा-लोकम्** *a.* अवकाशानुसार; according to room or space KS. xix.12, AV. xi.9.26 यथालोकं वि तिष्ठध्वम्. **यथावकाशम्** = यथालोकम्. **यथावर्त्तम्** *a.* कटे के अनुसार; as cut off. **यथावनिक्तम्** *av.* जैसा कि शोधा था; as cleansed KŚS. **यथावयसम्** *av.* अवस्थानुसार; according to age LŚ. **यथा-वशम्** *av.* according to one's inclination ii.24.14 ब्रह्मणस्पतेरभवद् यथावशम् 'यथाकामम्'. **यथावित्तम्** *av.* according to the order of getting things. **यथा वै कथा च** येन केन प्रकारेण; anyhow.

यथाशिषम् *av.* प्रार्थनानुसार; according to prayer LŚ. **यथाश्रद्धम्** *av.* according to faith. **यथाश्रेष्ठम्** *av.* अर्हतानुसार; in order of merit, so that the best is placed first ŚBr.

यथा-समाम्नातम *av.* पाठक्रमेण; according to the reading or tradition.

यथा-सम्-उदितम *av.* जैसा कि ठहर चुका है; as agreed upon or stipulated. **यथा-सूक्तम्** *av.* सूक्तशः; hymn by hymn. **यथा-संपद्** *av.* according to the events, as may happen. **यथा-स्तुत्** [यो यद्देवत्यः स्तुद् भवति तत्र तद्देवत्या सुब्रह्मण्या भवति : इन्द्रस्तुत्, सूर्यस्तुत, वैश्वदेवस्तुत् इत्येते पृथगेकाहा भवन्ति] *av.* स्तुत् के अनुसार; according to the स्तुत् KŚS. **यथा-स्तोत्रियम्** *av.* according to the order of the stotriya. **यथा-स्थाम(न्)** *av.* in their respective places or stations AV. vii.67.1 यथास्थाम कल्पयन्ताम्.

यथेतम् [इतमनतिक्रम्य] *av.* आगमनानुसार; as come : यथेतममात्याः प्रतिगच्छन्ति 'येन मार्गेणागमनं कृतं तेनैव मार्गेण गच्छेयुः' Sat. viii.8. **यथेष्टम्** *av.* as desired KS. vi.11. **यथेष्टि** *av.* according to the sacrifice called iṣṭi ŚBr. **यथैतम्** [यथा + एतम्] *av.* आगमनानुसार; as come.

यथोज्जितम् *av.* उस-उस की जय के क्रम से; according to the order of victory (of the gods). **यथोढम्** *av.* येन क्रमेण ऊढा आवाहितास्तेन क्रमेण; as invoked ĀpGS. xx.4. **यथोपकीर्णम्** *av.* जैसा कि बखेरा है; as scattered about ŚBr. **यथोपपादम्** [यथैवोपपद्यन्ते तथैव] *av.* यथोपपत्ति, यथोचित; according to the requirements of the rules ताः यथोपपादं शंसति AA. i.5.1, सकृदेव सर्वाणि यथोपपादं वा Sat. xix.1. **यथोपपादि-पशु** *m.* यथोचित पशु; animals as laid down Kauś. cxxxviii.2. **यथोपलम्भम्** *av.* जैसे भी हाथ पड़ जाय; just as one happens to lay hold on or set about anything ApŚS. 1232. **यथोपस्मारम्** *av.* according to recollection, as one may happen to remember.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यथौकर्सम् *av.* आयतनानुसार; each according to his abode AV. xii.1.45 जनं बिभ्रती ··· यथौकर्सम्.

यद् [*Pron.*] जो भी; whatever ii.27.14 यद्वो वयं चकृमा कच्चिदागः whatever sin we have committed against you = यद्-यद्; *av.* जब; when i.32.13 इन्द्रश्च यद् युयुधाते अहिश्च, vii.40.1 यदद्य देवः सविता सुवाति; if iii.8.1. यदूर्ध्वस्तिष्ठा द्रविणेह धत्ताद् यद् वा क्षयः if thou shalt stand upright, bestow treasure here, or if thou shalt lie; even if i.38.4 यद् यूयं पृश्निमातरो मर्तासः स्यातम् । स्तोता वो अमृतः स्यात् 'यद्यपि'; whether here or there i.47.7 यन्नासत्या परावति यद् वा स्थो अधि तुर्वशे; wherefore, that vii.86.4 यत् स्तोतारं जिघांससि सखायम्; because यद् ग्राम्यस्य नाश्नाति तेन ग्राम्यान् अवरुन्धे (MS.) because he does not eat any tame animal, therefore he gains tame animals for himself; in order that, that यन्नूनमश्याम गतिं मित्रस्य यायां पथा in order that I might now obtain refuge, I would go on the path of Mitrá.

यदनुपूर्वं *av.* यत्क्रमविशिष्ट; as (laid down) in that succession Sat. ii. 2. **यन्नु** यदि अब; if now: यन्नु इत्याहुः TMB. vi.5.16.

यदा *av.* जब; when, as soon as i.115.4 यदेदयुक्त हरितः सधस्थात् as soon as he has yoked his steeds from the stable, स यदा संग्रामं जयेत् (MS.) as soon as he may have won a battle. **यदा कदा च** जब कभी; whenever iii.53.4 यदा कदा च सुनवाम सोमम् whenever we shall have pressed Soma.

यदि *av.* अगर; if x.161.2 यदि क्षितायुर्यदि वा परेतो यदि मृत्योरन्तिकं नीत एव; whenever, so often as i.56.4 देवी यदि तविषी त्वावृधोतय इन्द्रं सिषक्त्युषसं न सूर्यः 'यदा'; if, in case that i.161.8 सौधन्वना यदि तत्रैव हर्यथ; or x.129.2 सो अङ्ग वेद यदि वा न वेद, x.129.7 यदि वा दधे यदि वा न. **यदि ह वा** 'यद्यपि' in case that; यदि वा इतरथा (ŚBr.) or conversely.

यदु [यत्-उ 'striving' ?] *m.* name of an ancient hero x.62.10 यदुस्तुर्वश्च मामहे. **यदृच्छ** *a.* आपाती; spontaneous, accidental ĀpGS. **यदृच्छा** दैववशात्; by chance यदृच्छायामसंवृत्तौ (ApDhS. i.4.14.5) by chance on non-completion. **यद्-देवत्-य** *a.* having which divinity. **यद्धापि** यदि; if स यद्धापि मुखादद्रोष्यत् (ŚBr.) if it (Sóma) had also flowed forth of his mouth.

यद्रि-यञ्च् [√अञ्च्] *a.* यद्रिगभिमुख; turning in which direction, reaching whither; cp. TS. v.5.1.1 यद्रियङ् वायुर्वाति. **यद्-वाहिष्ठ्-ईय** *n.* name of a Sāman based on v.25.7 यद् वाहिष्ठं तदग्नये.

यन्-तवे [√यम्] to restrain xiii.15.3 = यमितवे i.28.4.

यन्-तुर् [= यन्तु-तुर्] *a.* नियन्त्रण को तोड़ देने वाला; overcoming restrictions iii.27.11 अग्निं यन्तुरम् 'नियन्तारम्'.

यन्-तृ *a.* यन्ता, चालक; driver x.22.5 यन्ता नकिर्विदाय्यः (अश्वयोः); guide, conductor ii.23.19 त्वमस्य यन्ता सूक्तस्य; ruler viii.16.7 यन्तारो ये मघवानो जनानाम्.

यन्-त्र (1) *n.* रोकने का साधन, नद्धी; band i.34.1 युवोर्हि यन्त्रम् ; rays x.149.1 सविता यन्त्रैः पृथिवीमरम्णात्; rein in दश-यन्त्र; restraint TS. i.7.10.3 यन्तुर् यन्त्रेण; control वाचो यन्त्रमशीय, वातानां यन्त्राय TS. i.6.1.2. (2) *a.* नियामक; restraining, ruling VS. xvii.3 यन्त्र्यसि. **यन्त्र-ईन्** *a.* काठी-सजा (घोड़ा); (a horse) furnished with harness or trappings KS.

√**यभ्** [Punjabi यवना 'copulate'] मैथुन करना; to have intercourse.

√**यम्** रोकना; to restrain रक्षोभ्यो वै तां भीषा वाचमयच्छन् (ŚBr.) they restrained their speech for fear of the demons; to control, hold in i.84.6 हरी यद्रिन्द्र यच्छसे, iii.45.1 मा त्वा केचिन्नि यमन्, v.73.3 चक्रं रथस्य येमथुः; to guide towards ix.44.5 स नो भगाय वायवे ··· सोमो देवेष्वा यमत् 'स्थितं धनमा प्रयच्छतु'; to manage, arrange iv.54.5 यथायथा पतयन्तो नियेमिरे 'विनियम्यन्ते'; to bind or subdue a foe i.100.9 स सव्येन यमति व्राधतश्चित् 'नियमयति'; to stretch out, extend vii.79.2 ज्योतिर्यच्छन्ति सवितेव बाहू, vii.55.1 दतः पिशङ्ग यच्छसे; to be sufficient for, suffice, correspond to vii.56.13 अनु स्वधामायुधैर्यच्छमानाः 'प्रयच्छन्तः'; to extend (light, song etc.), spread out x.56.5 तनूषु विश्वा भुवना नि येमिरे 'नियमितवन्तः'; to grant, offer viii.5.12 अस्मभ्यं ··· छर्दिर्यन्तर्मदाभ्यम् 'दत्तम्', x.66.5 शर्म नो यंसन् त्रिवरूथमंहसः they shall grant us thrice protecting shelter from distress, iv.55.4 शर्म नो यन्तम्; to strive for, try to attain iii.59.8 मित्राय पञ्च येमिरे 'हवींष्युद्यच्छन्ति'; to offer oneself to i.135.1 देवा देवाय येमिरे 'सोमं नियमितवन्तः', v.32.10 इन्द्राय गातुरुशतीव येमे; to be firm or steady i.127.3 निःषहमाणो यमते 'उपरमते'. Cp. उपव्यायच्छमानः 'दीर्घीभवन्' GBr. ii.14. अधि √यम् to extend, proffer i.85.12 त्रिधातूनि दाशुषे यच्छतादधि. अनु √यम् to control or manage (rein, plough etc.) iv.57.7 इन्द्रः सीतां नि गृह्णातु तां पूषानु यच्छतु; to follow iv.48.3 अनु कृष्णे वसुधिती येमाते. अन्तर् √यम् to hold

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

in, check x.102.3 अन्तर्यच्छ जिघांसतो वज्रम्. आ √यम् to extend anything to anyone, give viii.32.14 आयन्तारं महि स्थिरम् 'आगन्तारम', viii.92.3 इन्द्रः वाजानां ··· अभिज्ञ्वा यमत् 'ददातु'. अभि-आ √यम् to draw or pull near to viii.92.31 मा न इन्द्राभ्यादिशः सूरो अक्तुष्वा यमन्. समा √यम् to draw in or restrain x.94.6 उग्रा-इव प्रवहन्तः समायमुः. उद् √यम् to raise up high (weapon etc.) i.10.1 उद् वंशमिव येमिरे, vi.71.5 उद् अयान् बाहू; to offer oblations etc. vii.43.2 उद्यच्छध्वं समनसो घृताचीः. प्र-उद् √यम् to raise the voice up ix.103.1 प्र पुनानाय सोमाय वच उद्यतम्. उप √यम् to manage (rein) viii.35.21 रश्मीँरिव यच्छतमध्वरां उप; to offer vii.92.1 उपो ते अन्धो मद्यमयामि. नि √यम्; cp. under निः परि √यम् to bring under control i.61.11 परि यद् वज्रेण सीमयच्छत् 'परितो नियमितवान'. प्र √यम् to extend or stretch forth v.64.2 तां बाहवा प्र यन्तम्, x.185.3 प्र जीवसे मर्त्याय ज्योतिर्यच्छन्ति. प्रति √यम् to give i.63.8 यथा प्रत्यस्मभ्यं यंसि त्मनमूर्जम्. वि √यम् to stretch the bones apart v.61.3 वि सक्थानि नरो यमुः; to stretch out, expand iv.19.3 वियतम् (अहिम्); to bestow x.66.7 नः शर्म वि यंसतः; to distribute, dispense iv.54.5 यथायथा पतयन्तो वियेमिरे (distributed gifts or oblations to gods). Forms. I. : *Pr.* यच्छति, –ते; *Sb.* यच्छात्; *Op.* यच्छेत्; *Ipv.* यच्छ and यच्छतात्, यच्छतु. *Ipf.* अयच्छत्; Ā. अयच्छथास्. *Pf.* यर्यन्थ, यर्याम; येमथुर्, येमतुर्; येमिम, येम, येमुर्; Ā. येमे (*3. s.*); येमाते; येमिरे; *Pt.* येमान. *Ao. root* : यमम्; अयमुर्; *Sb.* यमस्, यमति and यमत्; यमन्; Ā. यमसे, यमते; *Op.* यमीमहि; *Prc.* यम्यास् (*3. s.*); *Ipv.* यन्धि; यन्तम्; यन्त and यन्तन; *a* : *Op.* यमेत्; *s* : अयांसम्, अयान् (*3. s.*); Ā. अयांसि, अयंस्त; अयंसत; *Sb.* यंसत; यंसतस्, यंसन्; Ā. यंसते; *Inj.* Ā. यंसि; *Pt.* यमसान; *iṣ* : यमिष्ट (*3. s.* Ā.). *Ft.* यंस्यति. *Ps.* यम्यते; *Ao.* अयामि; *Pp.* यत; *Gdv.* यंसेन्य. *Gd.* –यत्य. *Inf.* यमितवै, यन्तवे; यमम्; यन्तुम्. *Cs.* यामयति; यमयति. *Ds.* यियंसति. *Int.* यंयमीति.

यम्-अ (1) *m.* लगाम; rein v.61.2 नसोर्यमः. (2) *a.* यन्ता; driver viii.103.10 अग्निं रथानां यमम्; दाता; giver viii.24.22 इन्द्रं ··· वाजिनं यमम् 'स्तोतृभिः सुनियतम्'.

यम्-अ (1) *a.* यमल; closely united (as twins) vi.59.2 भ्रातरा युवं यमाविहेहमातरा 'यमलौ'; twins x.117.9 यमयोश्चित्र सर्मा वीर्याणि 'सहजातयोः', x.8.4 त्वं यमयोरभवो विभावा (night and dawn); double TMB. xxiv.12.3 यमैवैषां श्रीर्भवति 'द्विगुणा'; संहत; combined TMB. xvi.4.10 यो यमाभ्यां यजेतैताभ्यां यजेत 'संहताभ्यां यमलाभ्याम्'. (2) *mf.* Yamá and Yamí as children of Gandharvá and Ápyā Yóṣā x.10.4; Yamá, the son of Vivásvant and Saraṇyū́ x.17.1; Yamá Vaivasvatá x.14.1 वैवस्वतं यमम्; Yamá drinks with gods x.135.1; cp. यमो वा अम्रियत तं देवा यम्या यमर्मपात्रवन् (MS.) Yamá died, the gods (then) dissuaded Yamí from (thinking of) Yamá; Yamá, the god of death x.165.4 यमाय मृत्यवे; death as páḍbīśa of Yamá x.97.16 अथो यमस्य पड्वीशात्; Yamá has two śabála dogs x.14.10-12; उत्तमर्ण; money-lender येन यमस्य बर्लिना चरामि TS. iii.3.8.2; a particular fire for which cp. Comm. on TS. iii.3.8.2.

यम-गाथा [यमो गीयते यासु ऋक्षु] *f.* यमस्तुतिक मन्त्र; verses or hymns extolling Yamá KS. xx.8, TS. v.1.8, Sat. xi.1.69

यम-दूत *m.* messengers of Yamá AV. viii.2.11.

यम-देवत्-अ *a.* यमदेवताक; having Yamá as deity.

यम्-अन *a.* यन्ता; ruler KS. xvii.3, VS. xxviii.28.

यम-ने-त्र *a.* led by Yamá KS. xv.2 देवा यमनेत्राः.

यम्-अम् [*Inf.*] to restrain, control iii.27.3, i.73.10.

यम-यज्ञ *m.* अन्तकाय बलिः; bali offered to Yamá.

यम-राजन् *a.* having Yamá as king x.16.9 यमराज्ञो गच्छतु रिप्रवाहः 'यमो राजा येषाम्'. **यम-राज्-य** *n.* Yamá's dominion or sway AV. xii.3.1.

यम-श्रेष्ठ *a.* having Yamá as the chief or pre-eminent AV. xi.8.11. **यम-श्व** *m.* Yamá's dog KS. xxxiii.14 एतौ वै यमश्वा अहश्च रात्री च.

यम-सद्-अन *n.* seat or abode of Yamá AV. xii.5.64 = **यमसादन**. **यमसान** *a.* वश में, लगाम में; furnished with a bridle vi.3.4; cp. √यम्. **यम-सू** *f.* delivering twins iii.39.3 यमा चिदत्र यमसूरसूत. **यम-स्तो-म** *m.* name of an Ekāha.

यमिनी *f.* यमसू; twinning (cow) AV. iii.28.1 यत्र विजायते यमिन्यपर्तुः. **यम्-इष्ठ** *a.* guiding or managing best i.55.7 यमिष्ठासः सारथयः 'अतिशयेन यन्तारः'.

यमी *a.* (1) यमल, युग्म; twin v.47.5 इहेहजाते यम्या सबन्धू 'नियमनीये युग्मभूते वा'. (2) *f.* यम की जुड़वां; name of the female of the twins यम and यमी x.9.7-9 यमीर्यमस्य विभृयादजामि.

यम्-उन *a.* रोधक; restraining, governing. **यम्-उना** *f.* यमुना; the river Yamúnā vii.18.19 अविदिन्द्रं यमुना तृत्सवश्च.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यम्-र्य *a.* यमल; twins iii.55.11 नाना चक्राते यम्या वपूंषि 'यमरूपे मिथुनभूते अहश्च रात्रिश्च'.

य-यात्-इ [√यत] *m.* name of the celebrated monarch of the lunar race.

य-यू-ई [√या] (1) *a.* गमनशील; speeding v.87.5 यर्यि: (वृषा). (2) *m.* speeding cloud i.57.11 उग्रो यर्यि निरपः स्रोतसासृजत्.

य-यू-ईन् = यर्यि; in नि-यर्यिन्. **य-यू-इ-वांस्** [*Pf. Pt.* √या] जो जा चुका है; having gone. **य-यू-ई** *a.* यर्यि ii.37.5 यर्य्यं रथम्. *f.* **यर्यी**.

र्य-यू-उ *a.* = अत्य; going (a swift horse) KS. v.1.3.

यर्-हि [*Correlative* of तर्हि, एतर्हि] *av.* जब, जबकि; when, at which time, while यर्हि प्रजाः क्षुधं निर्गच्छेयुः (TS.) when his people should be exposed to hunger, यर्हि वाव वो मयार्थो भविता (ABr.) when you will have need of me.

यव्-अ *m.* सस्य, जौ; corn, grain, barley i.66.3 यवो न पक्वः, VS. xxiii.30 यद्धरिणो यवमत्ति 'सस्यम्'; यवभूमि; cultivable land i.23.15 गोभिर्यवं न चर्कृषत् 'यवमुद्दिश्य भूमिम्'.

यव्-अ *m.* मास का पूर्वपक्ष; the first half of a month. Cp. अ-यवः 'उत्तरपक्षः'. **यव्-अ** [√यु 'separate'] *a.* निवारक; warding off, averting.

यव-खल *m.* पैर का कल्लर; barn-floor Sat. xviii.1.

यव्-अन [√यु 'mix'] *n.* मिश्रण; mixing. **यव-मन्त्** (1) *a.* अनाज वाला; corn-grower x.131.2 यवमन्तो यवं चिदथा दान्ति; full of corn viii.93.3 गोमद् यवमत्, ix.69.8 यवमत् सुवीर्यम्; cp. x.42.7. (2) *m.* कृषक; cultivator TS. v.1.11.2. **यव-मध्य** *a.* जौ की तरह मध्य में मोटा; like a barley-corn in the middle, i.e. broad in the middle and tapering at the ends. **यव-मय** *a.* made of corn, full of barley यवमयो मध्यः 'मध्यः भूलोकवर्तिनो मनुष्याः' TS. ii.4.11.6.

यव-र्यु *a.* desiring corn viii.78.9 यवर्युर्मम कामः 'यवेच्छुः'.

यव्-अस *n.* घास, चरागाह; grass, pasturage iii.45.3 यवसं धेनवो यथा 'तृणादिकम्', vii.18.10 ईर्युर्गावो न यवसादगोपाः they went like unherded kine from the pasture. **यवस-प्रथम** *a.* खाद्यों में प्रथम; pre-eminent among the eatables VS. xxi.43. **यवसाद्** *a.* eating grass i.94.11 द्रप्सा यत्ते यवसादो व्यस्थिरन् 'तृणानामत्तारः'. **यवस्-ईन्** *a.* rich in grass; in सु-यवसिन्.

यवाग् [or —**गु** = यव-गु, led by yáva, dominated by yáva; lengthening on the analogy of यवाचित, यवाशिर् etc.] *f.* लप्सी; rice-gruel, any weak decoction of other kinds of grain KS. xv.2. **यवाचित** *a.* यवपूर्ण; full of barley. **यवाद्** *a.* अन्नाद; eating corn x.27.9 यवादः 'अन्नस्यात्तारः'. **यवाशिर्** *a.* यवमिश्र; mixed with barley (Sóma) i.187.9 यत्ते सोम गवाशिरो यवाशिरो भजामहे 'यवविकाराश्रयणद्रव्यम्'. **यवाष** *m.* जवासा; a sort of plant (that withers in rainy season) KS. xxx.1.

यव्-इष्ठ *a.* युवतम, नित्य-तरुण; youngest, ever-young x.143.2 अत्रिं यविष्ठम्, i.141.4 यविष्ठः (अग्निः) 'युवतमः'. = **यविष्ठ्य** v.26.7 होत्रवाहं यविष्ठ्यम्.

यव्-ईयांस् *a.* युवतर; younger, quite young Kauś. lxxxii.1 यवीयःप्रथमानि कर्माणि 'the rites in which the younger are first (to perform). **यवी-र्युध्** *a.* योद्धा; eager to fight x.61.9 स धर्ता जज्ञे सहसा यवीर्युत 'रक्षःप्रभृतीनां योद्धा'. = **यर्युध्** TS. iv.5.11.1.

यव्-य *a.* यवमय, यवजात; made of corn i.140.13 गव्यं यव्यं यन्तः 'यवादिजन्यं पुरोडाशादिकम्'. **यव्-या** *a.* कृषियोग्य; fit for agriculture TS. i.8.3.1.

यव्-र्य *n.* मिश्रित आज्य; ájya mixed with anything TBr. iii.8.18. **यव्-र्या** [Old Pers. yauviyā 'canal'] *f.* सरित्, कुल्या; river, stream, canal i.167.4 यर्व्या साधारण्येव 'मिश्रणशीलया विद्युता', viii.98.8 वर्णि त्वा यर्व्याभिर्वर्धन्ति 'नदीभिः'; *adverbial use* : i.173.12 यर्व्या वन्दते गीः copiously, abundantly, fully = मेहना.

यर्व्या-वती *a.* नदियों से भरपूर; rich in streams vi.27.6 यर्व्यावत्यां पुरुहूत श्रवस्या 'हरियूपीयायाम्'. cp. TMB. xxv.7.2.

यर्युध् [= युवीर्युध्] *a.* योद्धा; warrior, fighter KS. xvii.16.

यशस् *n.* सौन्दर्य, छवि, शोभा, कीर्ति; beauty, splendour, glory, fame, favour vi.2.1 त्वं हि क्षैतवद् यशोऽग्ने मित्रो न पत्यसे 'अन्नम्', i.25.15 उत यो मानुषेष्वा यशश्चक्रे 'अन्नम्', v.4.10 जातवेदो यशो अस्मासु धेहि 'धनं प्रजां वा'; grace, favour iii.62.1 क्व त्यदिन्द्रावरुणा यशो वाम्.

यशस् *a.* यशस्वी, सुन्दर; beautiful, glorious, famous i.122.4 त्या मे यशसा औशिजो हुवध्यै those glorious ones shall the son of Uśij invoke for me, viii.23.30 अग्ने त्वं यशा असि; agreeable, vii.42.5 अध्वरं यशसं कृधी नः 'हविर्लक्षणान्नवन्तम्', TS. iv.1.8.1 ब्रह्मणिस्ते यशसः सन्तु 'famous'.

यशस्-कृ-त् *a.* कीर्तिकर; bringing glory TS. i.5.5.4.

यशस्-र्य *a.* यशस्वी; famous. **यशस्-र्यु** *a.* यशःकांक्षी; seeking glory AV. iv.11.6. **यशस्-वन्त्** *a.* यशस्वी,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भ्राजस्वी, धनी; famous, splendourous, glorious, rich x.20.9 यामो अस्य ब्रध्नं ऋज्रं उतं शोणो यशस्वान् 'हविर्लक्षणेन धनेन युक्तः'. **यशस्-विन्** *a.* सुन्दर, कीर्तिमान्; beautiful, famous AV. xix.56.6. **यशो-दा** *a.* bestowing fame or honour TS. = **यशोधा** TBr. **यशो-भगिन्-ई** *f.* यशस्विनी; rich in glory. **यशो-मन्त्** *a.* = यशोधा TBr. iii.9.4. **यशो-हन्** *a.* destroying beauty PGS.

यष्-टृ *a.* इष्टिकारिन्; sacrificing vi.52.1 अतियाजस्य यष्टा.

√यस् गरम होना, उबलना; to be heated, boil, foam, froth up iii.53.22 उखा येषन्ती प्रयस्ता फेनमस्यति 'अयस्ता प्रहता'; जलना; to scald vii.104.2 इन्द्रासोमा समघशंसमभ्यघं तपुर्ययस्तु 'उपक्षीयताम्'. Forms. III. P. : *Ipv.* यंयस्तु. IV. P. : *Pr.* यस्यति. *Pp.* यस्त; यसित.

यस्क *m.* name of a person KS. xiii.12 यस्का गैरिक्षिताः.

√यह् त्वरा करना; to be quick. Cp. √यक्ष्.

यह्-अस् *n.* शक्ति; strength, velocity. **यह्-उ** (1) *a.* बेचैन, निशित, तरुण; restless, quick, zealous, young viii.4.5 यहो (*Voc.*) 'महन्नामैतत'. (2) **—हुः** *n.* संतति; offspring, son i.26.10 सहसो यहो (*Voc.*) = सहसः सूनो.

यह्-र्व [Aw. yazu 'the youngest' *f.* यह्वी] (1) *a.* त्वरण, सक्रिय, युवा; quick, swift, vigorous, young ix.75.1 यह्वो अधि येषु वर्धते 'महान्', iii.1.12 यह्वो अग्निः 'महान्'; widely stretched, expansive iv.5.6 यह्वं पृष्ठम् 'महत'. (2) *m.* **—र्ह्वः** *m.* पक्षी; bird v.1.1 यह्वा इव प्र वयामुज्जिहानाः 'महान्तः'; restless or zealous administrator i.36.1 प्र वो यह्वं पुरूणां विशाम् 'महान्तम्'; पुत्र; son x.11.1 यह्वो अदितेः 'महान्'. **यह्-र्वत्** = यह्व ix.113.8 यत्रामूर्यह्वतीरापः 'महत्यः', i.105.11 यह्वतीरपः 'महतीः'. **यह्वी** *f.* i.142.7 यह्वी ऋतस्य मातरा, vi.17.7 यह्वी रोदसी, ix.33.5 यह्वीर्ऋतस्य मातरः (धेनवः).

√या जाना, उड़ना; to go, move, fly viii.9.18 यदुषो यासि भानुना, vi.23.1 हरिभ्यां ··· इन्द्र यासि, iv.15.2 परि त्रिविष्टयध्वरं यात्यग्नी रथीरिव, v.75.7 परि वर्तिर्यातम्, i.35.10 स्वर्वां यात्वर्वाङ्, ix.62.18 आशुं वाजाय यातवे; to go to enjoy, ix.111.1 विश्वा यद् रूपा परि यात्यृक्वभिः 'व्याप्नोति'; to attain vi.51.12 भारद्वाजः सुमतिं याति होता; to go to anyone with a request i.24.11 तत्त्वा यामि I approach thee for this, i.18.6 सदसस्पतिं सनिं मेधामयासिषम्, i.58.7 अग्निं यामि; to lend a hand to x.119.13 गृहो याम्यरंकृतो देवेभ्यो हव्यवाहनः 'हवींषि प्रापयामि'; to assail, pursue; in ऋण-या, या-तृ. Cp. या-तु; *Dat. Inf.* viii.47.12 नावयै नोपया उत. अच्छ√या to go towards i.123.4 गृहंगृहमहना यात्यच्छा. अति√या to go through, go across v.77.3 येनातियाथो दुरितानि विश्वा; to outstrip v.75.2 अत्यायातमश्विना तिरो विश्वा अहं सना; to skip over anyone i.135.7 अति वायो ससतो याहि. वि-अति√या to press through, filter through ix.97.56 वि वारमव्यं समयाति याति. अनु√या to go along or after iii.1.17 अनु देवान् यासि. अभि√या to assail, attack i.174.5 अभि स्पृधो यासिषद् वज्रबाहुः. अव√या to come down from i.168.4 अव स्वयुक्ता दिव आ वृथा ययुः; to avert, ward off iv.1.4 देवस्य हेळोऽव यासिसीष्टाः; cp. अवयातृ. आ√या to come to, cp. i.135.7. अति आ√या to come to without halting at the intervening place iii.35.5 अत्यायाहि 'अतिक्रम्य आयाहि'. अभि-आ√या to come in a friendly manner i.108.6 तां सत्यां श्रद्धामभ्या हि यातम्. परि-आ√या to come up from viii.34.10 आ याह्यर्य आ परि. उद्√या to rise up x.37.3 उदन्येन ज्योतिषा यासि सूर्य. नि√या to drive a chariot over anyone v.35.5 तं मर्त्यं नि याहि शवसस्पते; to trample vi.16.28 अग्निः ··· यासद् विश्वं न्यत्रिणम्. परि√या to go round x.49.7 अहं परि यामि, ix.83.5 परि यास्यध्वरम्; to run or filter through ix.82.2 परि यासि निर्णिजम्, ix.52.2 अन्यो वीरे परि यात; to go to anyone to help him vi.63.2 परि ह वर्तिर्याथः; to go to oppose or fight anyone i.121.9 शुष्णं परि यासि वधैः. प्र√या to go forth x.8.1 प्र केतुना यात्यग्निः. प्रति-प्र√या to go or come to i.169.6 प्रति प्र याहीन्द्र मीळ्हुषो नॄन्. वि√या to trample, smash vi.12.6 वि यासि दुच्छुनाः; to scatter rocks etc., i.116.20 वि पर्वतां अजरयू अयातम्. Forms. II. P. : *Pr.* याति; यान्ति; *Op.* यायाम्; *Ipv.* याहि, यातु; यातम्; यात and यातन, यान्तु; *Pt.* यान्त. *Ipf.* अयास्, अयात; अयातम्; अयाम, अयातन, अयुर्. *Pf.* ययाथ, ययौ; ययथुर्; यय, ययुर्; *Pt.* ययिवांस्. *Ao. s* : अयासम्; अयासुर्; *Sb.* यासत्; *Inj.* येषम्; *sis* : अयासिषम्; अयासीत्; अयासिष्टाम्; अयासिष्ट, अयासिषुर्; *Sb.* यासिषत्; *Prc.* Ā. यासिषीष्टास्; *Ipv.* यासिष्टम्; यासिष्ट. *Ft.* यास्यति. *Pp.* यात. *Gd.* यात्वा; —याय. *Inf.* यातवे, यातवै; —यै. *Cs.* यापयति. Cp. आयापयति 'मण्डपे प्रवेशयति' Kauś. lxxxiii.27.

यां *a.* जाने वाला; going.

√याच् मांगना; to beg, request, entreat x.9.5 अपो याचामि भेषजम्. Forms. I. : *Pr.* याचति, —ते. *Pf.* ययाचे; *Ao. is* : अयाचीत्, अयाचिष्ट; *Sb.* याचिषत्; Ā. याचिषा-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

 Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

महे. *Ft.* याचिष्यते. *Pp.* याचित; *Gd.* याचित्वा and –र्याच्य. *Inf.* याचितुम्. *Cs.* यार्चयति.

याच्-र्ञ *m.* प्रार्थना; begging AV. xiii.4.30 याच्र्ञाय कृणुते मनः. *f.* याच्र्ञा.

याच्-छ्रेष्ठ [= यावच्छ्रेष्ठ] *a.* अत्युत्तम; as good as possible iii.53.21 याच्छ्रेष्ठाभिः (ऊतिभिः).

याजमान *n.* the office or duties of a sacrificer.

याज्-उक *a.* यष्टा; prone to sacrifice ŚBr. xiv.4.3.3 तस्मान् नेष्टिं याजुकः स्यात. **याजुष्-मती** *f.* इष्टका-विशेष; a kind of brick used for altar. **याज्-य** *a.* यष्टा, यजमान; sacrificer. **याज्-या** [इज्यतेऽनया] *a.* यागार्था ऋक्; sacrificial text or verse. Mark मन्त्रप्रतिपाद्याया देवताया नामधेयं यस्यामृचि उत्तरार्धे भवति सा याज्या । यथा 'जिह्वमग्ने चकृषे' 'इत्युत्तरार्धेऽग्निशब्दः'. **याज्या-वन्त्** *a.* having the yājyā. **याज्या-वत्** *av.* like the yājyā.

र्या-त् [*Abl.* of र्य] cp. यादृ.

यातयज्-जन *a.* मनुष्यों को काम में पेलने वाला; causing men to work iii.59.5 यातयज्जनो गृणते सुशेवः 'स्वस्वकर्मणि प्रवर्तनीया जना येन'. **यात-याम** *a.* गतसार; stale TS. ii.6.3.1 = **यातयामन्** KS. xix.5.

या-तु *m.* जादू; sorcery, witchcraft viii.60.20 मा यातुर्यातुमावताम् 'पीड़ा'; a demon vii.21.5 न यातव इन्द्र जूजुवुर्नः 'राक्षसाः'. **यातु-क्षय्-अण** *a.* रक्षोहन्ता; destroying sorcery or evil spirits AV. i.16.2. **यातु-जू** *a.* रक्षःप्रेरित; incited by demons KS. xvi.15. **यातु-धान** *a.* मायावी, राक्षस; sorcerer-demon vii.104.15 अद्या मुरीय यदि यातुधानो अस्मि today I would die, if I am a sorcerer, i.191.8 सर्वाश्च यातुधान्यः 'राक्षसीः'. **यातु-धान-क्षय्-अण** *a.* रक्षोहन्ता; destroying the evil spirits AV. vi.32.1 = यातुधानहन. **यातु-मन्त्** *a.* जादूगर; sorcerer vii.104.20 नूनं सृजदर्शनिं यातुमद्भ्यः 'राक्षसेभ्यः' = **यातुमा-वत्** vii.1.5 न यं यावा तरति यातुमावान् 'हिंसायुक्तः'. **यातु-हन्** = यातुक्षयण AV. i.16.1.

या-तृ *a.* पीछा करने वाला, दण्डयिता; pursuing, punishing i.32.14 यातारम् (अंहः) 'हन्तारम्'.

यात्-सत्र *n.* प्रवर्तमान याग; continuous sacrifice.

या-र्थ *m.* रथ, मार्ग; chariot, road; cp. दीर्घ-यार्थ.

याथाकामी *f.* याथाकाम्य, इच्छानुरूप प्रवृत्ति; doing at will; cp. औचिती, वैदग्धी. **याथा-तथ्य-तस्** *av.* याथातथ्येन; properly in its own place Īś.

√**याद्** पूरी तरह घुलमिल जाना; to be closely united with iii.36.7 समुद्रेण सिन्धवो यादमानाः 'संगतिं याचमानाः'; – के साथ जाना; to go with vii.69.3 वि वां रथो वध्वा यादमानः 'गन्तव्यान् प्रति गच्छन्'; cp. TBr. ii.8.7.

यादृ *av.* जहां तक, जब तक; in so far as, as far as, so long as, cp. याच्छ्रेष्ठाभिः (ऊतिभिः) with the best possible aids, vi.21.6 अर्चामसि यादेव विद्म तात् त्वा महान्तम् we praise thee, the great, as far as we know, AV. xii.1.57 यं आक्षियन् पृथिवीं यादजायत who ruled the earth since it arose, vii.88.4 यान्नु द्यावस्ततनन् यादुषासः so long as the days shall extend, so long as the dawns (shall extend).

यादृ-अस् [√याद् 'mix'] *n.* संभोग; lust, voluptuousness.

यादृ-उर *a.* घुलमिल कर एक हो जाने वाला; embracing voluptuously i.126.6 ददाति मह्यं यादुरी याशूनां भोज्या शता 'रेतोलक्षणमुदकं प्रभूतं ददातीति, बहुरेतोयुक्ता'.

या-दृश् *a.* जैसा; of what kind, what like v.44.6 यादृगेव ददृशे तादृगुच्यते (= या-दृश); v.54.8 यादृशिमन् based on यस्मिन्.

याद्-राध्यम् *a.* किसी भी प्रकार से प्राप्य; to be attained by any means, as quickly as possible, so long as it is granted to him ii.38.8 याद्राध्यं वरुणो योनिमप्यम् 'यातां गच्छतां संराधनीयम्'.

यादव्-अ (1) *a.* belonging to the Yadus viii.1.31 यादवः पर्शुः. (2) *m.* offspring of Yadu viii.6.46 राधांसि यादवानाम्.

यान (1) पौन; chariot iv.43.6 अजिरं चेति यानम् 'रथः'. (2) *m.* मार्ग; way ऋतस्य यानान् KS. xvi.20.

या-म [√या] *m.* गमन; going ix.67.7 इन्द्रं यामेभिराशत 'गमनैः', i.166.4 चित्रो वो यामः 'gait'; way, track एष वै किल हविषो यामः (ŚBr.) this, indeed, is the course of sacrifice, i.100.2 यस्यानाप्तः सूर्यस्येव यामः 'गतिः'; chariot iv.51.4 सनयो नवो वा यामः 'रथः'; approaching the gods with offerings v.3.12 इमे यामासस्त्वद्रिगभूवन् 'गन्तारः स्तोमाः'; cp. ए-मन् and ए-व √इ.

याम्-अ *m.* नियमन; guidance, control; in सु-यामं.

याम name of the Sāman arising from प्रो अयासीत् etc. ix.86.16, SV. 557; cp. TBr. iii.9.19.

याम-कोर्श *m.* गाड़ी की पाखलों के बीच की जगह; the interior or inner part of a carriage iii.30.15 इन्द्र हृद्य यामकोर्शा अभूवन् the interior of cart has been filled up, 'मार्गप्रतिबन्धका राक्षसाः'.

र्या-मन् *n.* गमन, गति, यात्रा; going, march i.138.2 अजिरं न यामनि 'गमने', v.57.3 यामनो भिया 'गमनस्य भीत्या'; battle-march, attack iv.24.2 स यामन्ना मघवा मर्त्याय

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

र्वरिवो धात् 'युद्धे'; approach x.127.4 नि ते यामन्नविक्ष्महि 'प्राप्तौ'; path (or flight) iv.27.4 अध यामनि प्रसितस्य तद् वेः 'युद्धे'; cp. i.112.1 अग्निं घर्मं सुरुचं यामन्निष्टये (= यामनि इष्टये = आक्रमणे यागाय) for sacrifice at the time of attack.

यामि-श्रुत *a.* वेग के लिये ख्यात; renowned for speed (Marúts) v.52.15 यामिश्रुतेभिरर्जिभिः 'शीघ्रगमनेन विश्रुतैः'.

याम-हू *a.* विनय के साथ आह्वातव्य; to be invoked by devout approach or prayer v.37.9 तं यामन् याम-हूतमा 'गमनार्थं भृशमाह्वातव्यौ'. **यामि-हू-ति** *f.* प्रार्थना द्वारा आह्वान; invocation through prayer v.61.15 श्रोतारो यामिहूतिषु 'यज्ञेषु' = युद्धाह्वानम्.

यामातृ cp. जामातृ.

यामी *f.* यम के प्रति उक्त; a verse addressed to Yamá यामीमेव पूर्वां शंसेत् (ABr).

यामुन्-अ *a.* यमुना से प्राप्त; coming from the river Yamúnā AV. iv.9.10.

यामि-य *a.* यमसंबन्धी; belonging to Yamá नमो याम्याय च क्षेम्याय च KS. xvii.14; to be restrained TS. iv.4.12.4 याम्यां युङ्धि वाचम् 'यममयीम्'.

या-यज्-ऊक *a.* याजुक; devoted to sacrifice.

या-या-वर *a.* नित्ययाता; an ascetic always on the move TS. v.2.2.7, KS. xix.12.

यार् वर्ष; year; cp. पर्यारिणी.

यावि-अ [युतो मिश्रीभवतः शुक्लकृष्णपक्षावत्रेति यावाः मासाः । अयावाः अर्धमासाः] *m.* मास; month TS. iv.3.9.2; वसन्त; spring TS. iv.4.7.2.

याव्-अ *a.* यवमय (अपूप); (cake) made of barley.

यावच्-छर्कर [यावानंश उपरिष्टात् शर्कराभिरञ्जितः] *a.* जितने पर रेत चढ़ाया है; the portion on which sand has been applied ĀpŚS. 67.

यावच्-छस् *av.* जितनी प्रकार का, जितनी बार; in as many ways and manners, of as many sorts ŚBr. ii.2.1.4. यावच्छो यावच्छः. **यावच्-छ्रेष्ठ** *av.* = याछ्रेष्ठ. **यावज्-जीवम्** *av.* for life.

यावत् [*correlative* of तावत्] *av.* जितना (बड़ा), जितना, जितनी बार; as great, as large, as much, as often, as far as x.114.8 यावद् द्यावापृथिवी तावदित्तत् as far as heaven and earth so far it (extends), iii.18.3 जुहोमि हव्यं यावदीशे I offer oblation as long as I am able. **यावत्-कृत्वस्** *av.* जितनी बार; as often as. **यावत्-क्रतु** *a.* जितनी शक्ति या संकल्प वाला; having as much power or as much resolution. **यावत्-तरसम्** *av.* यावद्-बलम्; according to power or capacity. **यावत्-त्मूर्तम्** *av.* जितना कि ग्रीज में सना है; as much as is soaked in grease TS. vi.1.8.4. **यावत्-सं-बन्धु** *av.* जहां तक सबन्धुता है; as far as relationship extends. **यावत्-सं-पातम्** *av.* कर्मक्षय तक; so long as the actions are uprooted ChUp. **यावद्-अङ्ग्-ईन** *a.* अङ्ग का जितना; as much of a limb AV. vi.72.3. **यावदहे** *av.* जितने दिनों में; in as many days as LŚ. i.3.1. **यावद्-धा** *a.* यावत्कृत्वस्; **यावद्-बलम्** *av.* = यावत्तरसम्. **यावन्नाम्नो गतम्** जितना भी नाम का विषय है; as far as the sphere of name (speech) extends ChUp.

या-वन् *a.* पीछा करने वाला, दण्डयिता; pursuing, punishing vii.1.5 न यं यावा तरति 'अभिगन्ता शत्रुः'.

यावन्-मात्र्-अ *a.* मात्रा में जितना; having which measure, as large or wide. **यावन्-मात्रम्** *av.* जितना; as wide as x.88.19 यावन्मात्रमुषसो न प्रतीकम् 'यावदेव'.

यावयत्-सख्-अ *a.* शत्रुनिबर्हक मित्र; defending friend x.26.5 ऋषिः स यो मनुर्हितो विप्रस्य यावयत्सखः 'शत्रूणां पृथक्कर्ता सखा'. **यावयद्-द्वेष्-अस्** *f.* शत्रुनिबर्हिणी; driving away enemies i.113.12 यावयद्-द्वेषाः (उषाः) 'अस्मत्तः पृथक्कृतानि राक्षसादीनि यया'.

यावि-होत्र [यवादीनां मध्ये येन निमित्तेन होता भवेत् तत् कार्यं याविहोत्रम्] *n.* शुक्ल-कृष्ण पक्षों में अनुष्ठेय याग-विशेष; a kind of sacrifice ŚBr. i.5.5.26.

याशु *n.* ऐयाशी, ऐश, आलिङ्गन, संभोग; sexual union, enjoyment of love, embrace i.126.6 ददाति मह्यं यादुरी याशूनां भोज्या शता 'संभोगानाम्'; cp. x.155.4. बुद्बुदयाशवः, x.86.6 सुयाशुतरा, AV. viii.6.15 अयाशु.

√यु जोड़ना; to yoke (horses etc.) vi.60.2 गां युवसे 'लोकेन अयोजयः'; to bestow x.191.1 संसमिद् युवसे वृषन् 'मिश्रयसि', vi.6.7 चन्द्रं रयिं गृणते युवस्व 'पृथक् कुरु'; to hold fast i.138.1 विश्वस्य यो मन आयुयुवे 'समन्तात् मिश्रयति'; to draw towards oneself, to gain possession of : युते 'स्वीयं करोति' ŚBr. आ √यु to draw or attract to oneself ix.77.2 स मध्व आ युवते 'पृथक् करोति द्युलोकात्'; to hold in arms, embrace i.105.2 आ जायां युवते पतिम्; to gain mastery over i.138.1 विश्वस्य मन आयुयुवे; to bundle up in iv.1.11 आयो-युवानो वृषभस्य नीळे 'नीडे धूमाकारेणात्मानमायोजयन्'. उद् √यु to draw towards oneself vi.57.6 उत् पूर्णं युवामहेऽभीशूंरिव सारथिः. नि√यु cp. निर्युत्, to bring in vii.5.9 अग्ने मघवद्भ्यः पुरुक्षुं रयिं नि वाजं श्रुत्यं युवस्व.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

vii.40.2 वायुश्च यन्नियुवैते भगश्च; to bring under one's authority i.121.3 तक्षद् वज्रं निर्युतम् 'हन्तव्येन सह युक्तम्'; to accept prayers viii.5.13 निर्यु ब्रह्म जनानां यविष्ठम्. परि√यु to go around vi.62.1 युयूषतः पर्युरू वरांसि. प्रति√यु to hem in, stop, check TS. iii.4.8.5 प्राणानेवास्य प्रति यौति 'प्रातिकूल्येन योजयति'; to stir up उदान्तं प्रति यौति 'प्रतिलोडयति' Sat. ix.5. सम्√यु to hold, contain vi.47.14 अपो गा वज्रिन युवसे संमिन्दून् 'सम्यक् मिश्रयसि'; to consume vii.4.2 सं यो वना युवते; to give, impart x.191.1 संसमिद् युवसे वृषन्नग्ने विश्वान्यर्य आ 'मिश्रयसि'. Forms. VI. : *Pr.* युवति, –ते. II. यौति; Ā. युते; *Sb.* यवन् ; *Ipv.* युताम् (*3. s.* Ā); *Pt.* युवान्. *Pf.* युयुवे. *Per. Ft.* युविता. *Pp.* युत. *Gd.* –यूय. *Ds.* युयूषति. *Int.* योयुवे; *Pt.* योयुवत् , योयुवान.

√यु पृथक् करना, परे करना; to separate, keep away, ward off viii.71.15 अग्निं द्वेषो योतवै नो गृणीमसि we implore Agni to ward off hostility from us, viii.18.5 पुत्रासो अदितेर्विदुर्द्वेषांसि योतवे the sons of Áditi know how to ward off hostilities; to drive off TS. ii.2.3 रक्षांसि यवयति; to deprive of TMB. xvi.3.4 आयुषा वै देवा असुरानयुवत 'व्ययोजन्'; to recede viii.69.2 नदं योयुवतीनाम् 'मिश्रयन्तीनाम्'. अप√यु to remove i.92.11 अप स्वसारं सनुतर्युयोति; to drive away, ward off viii.11.3 अप द्विषो युयोधि. नि√यु to give anything to anyone vii.68.5 न्यत्रये महिष्वन्तं युयोतम् (भोजनम्). प्र√यु to chase, scare away iii.48.3 प्रयावयन्नचरद् गृत्सो अन्यान्; to be away or to leave viii.52.7 कदा चन प्रयुच्छसि, v.65.5 या सम्राजा मनसा न प्रयुच्छत; to become inattentive i.25.6 वेनन्ता न प्रयुच्छतः. Cp. अ-प्रयुत्वन्. वि√यु to keep away something from vi.44.16 व्यस्मद् द्वेषो युयवद् व्यंहः; to separate iv.16.20 यथा नः सख्या वियोषत, cp. also i.25.6; to deprive anyone of x.61.12 पश्चा यत् पश्चा वियुतावुधन्त; to lose anything vii 104.15 अधा स वीरैर्दशभिर्वि यूयाः. Forms. III. : *Pr.* युयोति; *Sb.* युयवत्; *Inj.* युयोथास् , युयोत; *Op.* युयुयाताम् ; *Ipv.* युयोधि, युयोतु; युयुतम् and युयोतम् ; युयोत and युयोतन. I. P. : *Pr.* युच्छति; *Ipv.* युच्छन्तु; *Pt.* युच्छन्त. *Ao. root* : *Sb.* यवन्त; *Op.* युयात्; 3. *du.* यूयाताम्; *Prc.* यूयास् (*3. s.*); *red* : *Inj.* यूयोत् ; *s* : योषति and योषत् ; योषतस् ; *Inj.* यूषम् ; यौस् (*2. s.*); यौष्टम् ; यौष्म, यौष्ट, यौषुर् . Ā. योष्टास् ; *iṣ* : *Inj.* यावीस्. *Ps. Ao.* अयावि. *Pp.* युत. *Inf.* योतवे, योतवै; योतोस् . *Cs.* यावयति, यवयति. *Int. Pt.* योयुवत् ; *Ipf.* अयोयवीत ; *Pf.* योयाव.

यू-उ [√या] *a.* गन्ता; moving, going, viii.18.13 स्वैः ष एवै रिरिषीष्ट युर्जनैः 'यातापगमनशीलः'. Cp. शुभं-यु.

युक्-त *a.* जुड़ा; yoked i.82.5 युक्तस्ते अस्तु दक्षिणः उत सव्यः.

युक्त-ग्रावन् *a.* जिसने प्रस्तरों से सोम पीसना आरम्भ कर दिया है; having yoked the pressing stones v.37.2, TS. iii.5.2.4. **युक्त-मनस्** *a.* ध्यानी; attentive. **युक्ताश्व** *a.* युक्तहय; with his horses yoked v.41.5 युक्ताश्वं रथिम्.

युक्-ति *f.* योग, क्रतुनिष्पत्ति; performing a sacrifice; in ऋत-युक्ति.

युग्-अ *n.* जूआ; yoke iii.53.17 मा युगं वि शारि; team (of oxen or horses) i.184.3 युगा जूर्णेव वरुणस्य भूरेः 'जीर्णानि युगानीव'; generation, men v.73.3 नाहुषा युगा 'युगोपलक्षितान् कालान्', viii.46.12 मानुषा युगा 'मनुष्यसंबन्धिनः कालान्', generation (from the point of view of time) vii.87.4 युगाय उपराय 'युक्ताय', x.10.10 आ घा ता गच्छानुत्तरा युगानि there shall come those later generations.

युग-कृष्णल *n.* चोटलियों का जोड़ा; an amulet made of a pair of कृष्णल berries Kauś. ii.19.

युग-लाङ्गल *n.* युग एवं हल; yoke and plough Kauś. xx.1. **युग-शर्म्य** *n.* जूआ और सिलम; yoke together with the pin. **युग-शरम्** [√शर् 'mix'] *av.* जूआ जोड़ते ही; साथ ही; together with KS. xii.4.10 तेन युगशरमपद्यत; cp. युगपत् (√पद्).

युग्मद्-अयुज् *a.* सम और विषम; even and odd KS. xxi.11. **युग्-मन्त्** *a.* जुड़ा; yoked; सम; even ŚBr. ix.3.3.4 युग्मभिः for युग्मन्त.

युग्-य *m.* वृष, अश्व; ox, horse NS. ii.4 युग्यस्य घासदानम्, KS. xiv.7 युग्यायैव घ्रापयति. **युग्-वन्** ; cp. स्व-युग्वन्.

√युज् जोड़ना; to yoke x.27.9 अथो अयुक्तं युनजद् ववन्वान्; to put horses to a carriage xii.23.3 युजे रथं गवेषणं हरिभ्याम् ; to make active or activate vi.67.11 धृष्णु यद् रणे वृषणं युनजम् 'यज्ञे युञ्ज्युः'; to give to i.94.7 यदारुणीषु तविषीर्युग्ध्वम् 'वडवासु बलानि संयोजितवन्तः'; make ready, prepare i.65.1 नमो युजानम् 'हविर्लक्षणमन्नमात्मना संयुजानम्'; to be united with vi.66.6 उभे युजन्त रोदसी; to bestir oneself or make oneself busy with v.47.1 प्रयुञ्जती दिवं एति ब्रुवाणा 'जनान् स्वस्वकर्मसु', vii.75.4 एषा स्या युजाना पराकात् ; to make use of, employ KS. vii.4 अग्निहोत्रे स्तोमो युज्यते; make ready for war, go to war vi.25.3 वनुषो युयुज्रे 'उद्युक्ता

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भवन्ति'; ally oneself with i.165.5 वयमन्तर्मेभिर्युजानाः. अभि √युज् to seize, grasp; cp. अभियुग्वन्. आ √युज् to yoke iii.50.2 आ ते सपर्यू जर्वसे युनज्मि. उप √युज् to yoke viii.4.11 उप युयुजे वृषणा हरी; to attach oneself to, go to i.165.5 महोभिरेताँ उप युज्महे नु. नि √युज् to be tied down to AV. ii.12.2 स दुरितेर्नि युज्यताम्. प्र √युज् to harness i.186.9 प्र युञ्जते प्रयुजः (figurative use), i.85.5 प्र यद् रथेषु पृषतीरयुग्ध्वम्; to apply one's mind to i.48.4 ये प्र यामेषु युञ्जते मनो दानाय. प्रति √युज् to harness x.101.10 उभे धुरौ प्रति वह्निं युनक्त. सम् √युज् to bring together viii.41.6 व्रजे गावो न संयुजे; to unite viii.62.11 अहं च त्वं च वृत्रहन्त्सं युज्याव सनिभ्य आ. Forms. VII. : युनक्ति; युञ्जन्ति; युङ्क्ते; युञ्जते; *Sb.* युनजत्; युनजन्; Ā. युनजते (*3. s.*); *Inj.* युञ्जत (*3. pl.*); *Ipv.* युङ्धि, युनक्तु; युनक्त, युञ्जन्तु; Ā. युङ्क्ष्व, युङ्क्ताम्; *2. du.* युञ्जाथाम्; युङ्ग्ध्वम्; *Pt.* युञ्जन्त; युञ्जान; *Ipf.* अयुनक् and आयुनक्; आयुञ्जन्; Ā. अयुञ्जत (*3. pl.*). *Pf.* युयोज; युयुज्म; Ā. युयुजे; युयुज्रे; *Sb.* Ā. युयोजते (*3 s.*); *Pt.* युयुजान. *Ao. root* : Ā. अयुजि, अयुक्थास्, अयुक्त; अयुज्महि, अयुग्ध्वम्, युजत and अयुज्रन्; *Sb.* योजते; *Inj.* योजम्; Ā. युक्त (*3. s.*); *Op.* युज्याव, युज्यातम्; *Ipv.* युक्ष्व; *Pt.* युजान; *s* : अयुक्षि; अयुक्षाताम् (*3. du.*); अयुक्षत (*3. pl.*). *Ft.* योक्ष्यति, योक्ष्यते; योक्ता. *Ps.* युज्यते; *Ao.* अयोजि; *Inj.* योजि; *Pp.* युक्त. *Gd.* युक्त्वा, युक्त्वाय. *Inf.* युजे; योक्तुम्.

युज् *a.* जुड़ा; yoked together, yoked to the same carriage i.162.21 हरी ते युञ्जा पृषती अभूताम् 'युक्तौ'; united ix.7.3 प्र युजो वाचः 'युक्ता वाचः'; yoked to the same chariot x.102.9 इमं तं पश्य वृषभस्य युञ्जम् 'युज्यत इति युक् सखा'; bestower vi.45.19 रयीणां युजम् 'दातारम्'; companion i.33.10 युजं वज्रं चक्र इन्द्रः 'स्वहस्तयुक्तम्', i.8.4 इन्द्र त्वया युजा, ii.23.18 इन्द्रेण युजा निरपामौब्जो अर्णवम् with Indra as thy companion thou didst release the flood of waters. Cp. अ-युज.

युज्-य (1) *a.* सङ्गी; allied, friendly i.22.19 युज्यः सखा; alike, alike in might etc. i.156.2 सेदु श्रवोभिर्युज्यं चिदभ्यसत 'सर्वैर्गन्तव्यं पदम्'; suitable, appropriate, right vii.36.7 अवीवृधन् युज्यं ते रयिं नः 'युक्तम्', जुषन्तां युज्यं पयः let them accept the suitable milk TS. ii.4.14.5. (2)—**यः** *m.* साथी; companion i.145.4 सखा जातस्तत्सार युज्येभिः. —**ज्यम्** *n.* साहचर्य; companionship viii.90.2 तुविद्युम्नस्य युज्या वृणीमहे 'योग्यानि धनानि', iv.25.2 क इन्द्रस्य युज्यं कः सखित्वम् 'साहाय्यम्'.

युज्-वन् *f.* युज्वरी, याजिका; worshipping.

युञ्च् [*ns.* युङ्] *a.* साथी; associate.

युत-द्वेष्-अस् *a.* शत्रुओं से छुड़ाया; delivered from enemies or whose enemies have been driven off i.53.4 युतद्वेषसः (वयम्) 'पृथग्भूतशत्रुकाः'.

युत्-कार्-अ *a.* योद्धा; making war x.103.2 युत्कारेण (इन्द्रेण) 'युद्धकारिणा'.

√युध् युद्ध करना; to fight i.132.4 अस्मभ्यं जेषि योत्सि च. *Pf.* *Pt.* योधानं i.121.8 अभि योधानं उत्सम्, x.27.2 यदीदहं युधये संनयानि. Forms. IV. : *Pr.* युध्यति, –ते, *Sb.* युध्यै. *Ipv.* युध्य; *Pt.* युध्यन्त; युध्यमान; *Ipf.* अयुध्यस्, अयुध्यत. I. P. : *Pr.* योधन्ति. II. P. योत्सि. *Pf.* युयोध; युयुधुर्; Ā. युयुधति (*3. du.*). *Ao. root* : *Sb.* योधत्; *Ipv.* योधि; *Pt.* योधानं; *is* : अयोधीत्, *Sb.* योधिषत्; *Inj.* योधीस्; *Ipv.* योधिष्टम्. *Ft.* योत्स्यति, –ते. *Pp.* युद्ध. *Gdv.* योध्य, युधेन्य. *Gd.* –युदध्वी. *Inf.* युधे, युधये, v.30.9 अथोप प्रैद् युधये दस्युमिन्द्रः then he advanced to fight the demon, v.30.4 वेषीदेको युधये भूयसश्चित्, युधम. *Cs.* योधयति. *Ds.* युयुत्सति. –ते.

युध् *f.* युद्ध; fight i.53.7 युधा युधमुप घेदेषि **युधां-श्रौष्टि** *m.* name of a person. **युधि-गम्-अ** = समितिंगम; going to battle TS. **युध्-ई** = युध्. **युध्-एन्य** *a.* योद्धव्य; to be fought x.120.5 युधेन्यानि भूरि = AV. v.2.5.

युध्-म *m.* योद्धा; fighter i.55.2 युध्म ओजसा पनस्यते. **युध्-य** *a.* योधनीय; to be fought; in अ-युध्य. **युध्यामर्धि** *m.* name of a person vii.18.24 नि युध्यामर्धिमशिशादभीके. **युध्-वन्** *a.* योद्धा; fighter x.75.4 रजिव युध्वा = **युध्-विन्**; in अ-युध्विन्.

/युप् मिटा देना; to obliterate x.18.2 मृत्योः पदं योपयन्तः, to violate vii.89.5 अचित्ती यत् तव धर्मा युयोपिम; to become invisible to others i.104.4 युयोप नाभिरुपरस्यायोः; to cover up ते यज्ञस्य रसं धीत्वा विदुह्य यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन् (ŚBr. i.5.1.1); having sucked out the sap of the offering, having milked the offering dry, having covered with the sacrificial post they disappeared; होश खो बैठना; to get deranged योयुप्येरन् 'पुनः पुनः संमूर्छयेयुः' KŚS. iii.6.9, ते संवत्सरेण योपयित्वा 'मोहयित्वा' TS. vi.5.3; to make level योयुप्यते शान्त्यै 'समीकरोति' TS. ii.6.44; to join हस्तेन योयुप्यते 'विश्लिष्टभूतमेकीकरोति' TS. ii.6.5.5; cp. स्फ्येन योयुप्यते 'निम्नोन्नतसमीकरणार्थं घट्टयति' AŚS. 277.

युप्-इ-र्त *a.* मिटा; effaced AV. iv.25.2.

यु-युज्-आर्न-सप्ति *a.* जिसके घोड़े जुड़ चुके हैं; whose

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

steeds are yoked vi.62.4 उप भूषतो युयुजानसप्ती 'रथे युज्यमानाश्वौ'.

यु-युध्-इ *a.* लड़ाका; war-like x.115.4 रण्वासो युयुधयः.

युव-जानि *a.* जवान पत्नी वाला; having a young wife viii.2.19 महाँ इव युवजानिः.

युव्-अत् [√यु] *a.* जवान; young (cp. युवन्) i.111.1 युवद् वयः 'यौवनोपेतम्'.

युवत्-ई [later form युवती, *neut.* युवत्] (1) *f.* युवती; young, fresh vii.77.1. युवतिर्न योषा like a young maiden, x.183.2 युवतिर्बिभूयाः, x.178.3 युवतिं न शर्याम् 'लक्ष्येण मिश्रीभवन्तीमिव'. (2) *f.* तरुण स्त्री; maiden, young wife i.113.7 युवतिः शुक्रवासाः (dawn), x.18.10 ऊर्णम्रदा युवतिः (earth), i.118.5 युवतिस्तिष्ठदंत्र (दुहिता सूर्यस्य), i.95.2 अतन्द्रासो युवतयः (fingers). **युवति-दा** *a.* युवतिदाता; bestowing maidens KS. xxxix.9.

युव-देवत्-य *a.* जिसके देवता तुम दोनों हो; having both of you for a divinity.

युव-द्रि-क् [युव-द्रि√अञ्च्] *a.* तुम दोनों की ओर उपनत; directed towards both of you iv.43.7 श्रितः कामो नासत्या युवद्रिक्. **युव-धि-त** *a.* तुम दोनों द्वारा स्थापित; established by you two vi.67.9 प्रिया धाम युवधिता मिनन्ति 'युवाभ्यां विहितानि'.

युव्-अन् [√यु, separated from childhood] (1) *a.* जवान; youth, youngster i.53.10 यूने राज्ञे, v.36.6 यूने समस्मै क्षितयो नमन्ताम् (इन्द्राय). (2) —**वा** *m.* तरुण; young man vii.67.10 नू मे हवमाश्रुतं युवाना (अश्विनौ).

युव्-अन्त् *m.* जवान; young. **युवती** *f.* maiden AV. x.7.42 तन्त्रं युवती अभ्याक्रामं वयतः the two maidens weave the weave while going upto it. **युवन्-यु** *a.* युवा; youthful v.42.15 रुद्रस्य सूनूर्युवन्यून् 'यूनः मिश्रणेच्छून् वा'.

युव-यु [also **युवायु**] *a.* तुम दोनों को चाहने वाला; desiring you two vi.63.3 उत्तानहस्तो युवयुर्ववन्द.

युव-श [Ln. juvencus; note युव-क-युव-श] *a.* जवान; youthful i.161.3 युवशा कर्त्वा द्वा.

युवा-कु *a.* तुम दोनों का भक्त; devoted to both of you vii.68.7 अरावा यो युवाकुः 'युवां कामयिता'. **युवा-दत्-त** *a.* given by you two viii.26.12 युवादत्तस्य धिष्ण्या युवानीतस्य सूरिभिः. **युवा-नी-त** *a.* brought by both of you. **युवा-यु** *a.* cp. युव-यु. **युवा-युज्** *a.* yoked by you two i.119.5 युवायुजं रथम्. **युवा-वन्त्** = युवाकु iii.62.1 युवावते न तुज्या अभूवन्.

युष्म-ऊ-त *a.* जिसकी सहायता तुमने की है; supported by you.

युष्म-यन्त् *a.* तुम्हें चाहने वाला; desiring you ii.39.7 इमा गिरो युष्मयन्तीः.

युष्मा-क *a.* तुम्हारा; your i.166.14 युष्माकेन परीणसा. **युष्माकोती** [*Instr.*] तुम्हारी सहायता से; with your help TS. iv.3.13.3. **युष्मा-दत्त** *a.* given by you v.54.13 युष्मादत्तस्य रायः. **युष्मा-नीत** *a.* led by you ii.27.11 युष्मानीतो अभयं ज्योतिरश्याम्. **युष्मा-वन्त्** *a.* belonging to you ii.29.4 मा युष्मावत्स्वापिषु श्रमिष्म.

युष्मेषित *a.* तुम द्वारा प्रहित; urged or sent by you i.39.8 युष्मेषितो मरुतो मर्त्येषितः.

युष्मोत *a.* जिसे तुम्हारी सहायता मिली है; helped by you vii.58.4 युष्मोतः सम्राट्.

√**यू** [=√यु] जोड़ना; to unite; in यू-थ.

यू-थ *n.* रेवड़; herd iv.38.5 पशुमच्च यूथम्, viii.4.20 यूथानि गवाम् 'herds of cows'. **यूथ्-य** (1) *a.* यूथवर्ती, यूथगामी; belonging to a herd or flock ix.15.4 यूथ्यो वृषा. (2) —**म्** *n.* herd viii.56.4 यूथ्यम् (अश्वानाम्). Mark Kauś. xxiv.20 यूथत्वायै गणत्वायै under the influence of the preceding *dative* –धायै.

यू-न [√यु] *n.* संनहन-रज्जु; cord, rope meant for tying samidh etc.

यूनर्वन् [यूनर्-वन् 'binding'?] *n.* साम वै यूनर्वा TMB. vi.4.8.

यूप [√यु 'bind, cp. यू-थ] *m.* खंभा; post i.51.14 यूपो दुर्यः. **यूप-वाह्-अ** *a.* carrying the stake i.162.6 ये यूपवाहाः. **यूप-व्रस्क्-अ** [√व्रश्च्] *a.* खंभा घड़ने वाला; fashioning a post, cutting the stake i.162.6, TS. iv.6.8.2. **यूपावट्-य** *a.* यूप के गढ़े में फंसाया (शंकु); fixed into the pit of yūpa KŚS. **यूपाहुति** [यूपमुद्दिश्य गमिष्यता होतव्या आहुतिः] *f.* यूपोद्देश्यक आहुति; oblation to be offered while going to the post. **यूपैकादशिनी** *f.* ग्यारह खंभे; a collection of eleven posts.

यूप्-य *a.* यूपार्ह; fit for making a yūpa KS. xxvi.3.

यू-युध्-इ *a.* लड़ाका; warlike x.149.4 यूयुधिरिवाश्वान्.

यू-युव्-इ [√यु] *a.* तेजी से खेदने वाला; driving away swiftly v.50.3 द्विषो युयोतु यूयुविः 'सर्वस्य पृथक्कर्ता'.

यूष् [TBr., ŚBr., TS. vi.3.11.1 रसो वा एष पशूनां यद् यूः] *n.* यूष KS. v.13.10 = **यूषन्** [मांसेन सह पक्वं जलम्] *n.* यखनी, शोरबा; broth, soup i.162.13 या पात्राणि यूष्ण आसेचनानि.

येवाष *m.* विषैला कीट-विशेष; a noxious insect AV. v.23.8 हतो येवाषः क्रिमीणाम्; cp. KS. xxx.1 तौ वृत्रश्च यवाषश्चाभवतां तस्मात्तौ वर्षेषु शुष्यतः where यवाष may be

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

the जवासा plant which is known to wither away during rains.

√येष् [cp. √यस्] पकाना, उबलना; to cook, boil, bubble iii.53.22 उर्खा चिदिन्द्र येषन्ती 'स्रवन्ती'.

येष्ठ [√या] *a.* श्रेष्ठ गन्ता; going fastest v.74.8 रथः येष्ठः.

योक्-तृ *a.* योक्ता; yoker, exciter.

योक्-त्र *n.* जोत; yoking cord v.33.2 हरीणां योक्त्रम्.

योग्-अ *m.* yoking i.34.9 कर्दा योगो वाजिनो रासभस्य 'रथे योजनम्', v.43.5 हरी रथे सुधुरा योगे 'taking the yoke, good at yoking', 'योगार्हे युक्ते वा'; application, employment x.114.9 कश्छन्दसां योगमा वेद धीरः 'नियोगम्'; undertaking a work i.30.7 योगेयोगे तवस्तरं वाजेवाजे हवामहे 'तत्तत्कर्मोपक्रमे'; used with क्षेम labour and rest v.37.5 पुष्यात् क्षेमे अभि योगे भवाति 'प्राप्तस्य रक्षणे अलब्धस्य प्राप्तौ च'. Mark युज्यतेऽनेनेति योगो रज्जुविशेषः, in विहारयोग.

योगक्षेम *n.* काम और आराम, प्राप्ति एवं रक्षण; labour and rest, acquiring and preserving x.166.5 योगक्षेमं व आदाय.

योग्-य (1) *a.* जिसे जुड़ना है; to be yoked (an ox or a horse) ŚBr. i.2.3.1 योक्त्रेण हि योग्यं युञ्जन्ति. (2) **योग्या** *f.* जोत; yoking cord iii.6.6 योग्याभिः · · · धुरि धिष्व योग्याभिः 'योजनसाधनभूताभी रज्जुभिः'; songs (to be sung) vii.70.4 यद् योग्या अर्श्नवैथे ऋषीणाम्.

योज्-अन *n.* जोड़ी; team viii.72.6 अश्वावद् योजनं बृहत् 'दामा'; songs (figuratively) i.88.5 एतत् त्यन्न योजनमचेति 'स्तोत्रम्', ix.102.3 मिमीते अस्य योजना 'स्तोत्राणि'; part of the way covered by a team, a measurement i.35.8 त्री धन्व योजना सप्त सिन्धून्.

यो-तृ cp. वि-योतृ. **यो-तोस्** [*Gen. Inf.* √यु] हटाने को; to ward off vi.18.11 ईशे योतोस् is able to keep away.

योध्-अ (1) *m.* योद्धा; fighter i.143.5 योधो न शत्रून्. (2) *a.* लड़ने वाला; fighting iii.39.4 ये अस्माकं पितरो गोषु योधाः who (being) our fathers were fighters for cows. **योध्-ईयांस्** *a.* fighting better i.173.5 योधीयान् (इन्द्रः). **योध्-य** *a.* to be fought.

यो-नि [√यु 'to separate, deliver', स्वं योनिम् and स्वां योनिम् AV., MS.] *mf.* गर्भाशय; womb iii.29.10 अयं ते योनिर्ऋत्वियः, the interior of anything ii.38.8 योनिमप्यम्; abode, home x.123.2 समानं योनिमभ्यनूषत व्राः; tub or vat (for Sóma), ocean for rivers iii.33.3 समानं योनिमनु संचरन्तीः; nest (for birds) ix.61.21 सीदन्छ्येनो न योनिमा; nuptial-bed (for a husband) ix 101.14 वरो न योनिमासदम्; a well-prepared place or seat i.104.1 योनिष्ट इन्द्र निषदे अकारि, vii.24.1 योनिष्ट इन्द्र सदने अकारि; seat or home, or a resting place iii.29.8 सादया यज्ञं सुकृतस्य योनौ, ii.3.11 घृतस्य योनिः, iii.62.13 ऋतस्य योनिमासदम्, iii.5.7 आ योनिमग्निर्घृतवन्तमस्थात् 'altar'.

योनि-मन्त् *a.* योनिसंबन्धी; connected with the womb.

योनि-र्हन् *a.* bursting the yoni MBr. ii.5.4.

योन्-य *a.* योनिमत, जगह देने वाला; affording abode viii.45.30 यः कृन्तदिद् वि योन्यं त्रिशोकाय गिरिम् 'उदकनिर्गमनद्वारम्'.

योप्-अन *a.* मिटा देने वाला; obliterating x.86.22 जनयोपनः मृगः 'जनघाती'.

योष्-अणा [योस् 'luck', 'affording delight'] *f.* योषा; maiden, woman viii.46.33 अध स्या योषणा महीं 'योषा', ix.101.14 सरज्जारो न योषणाम् he sped like a lover to a maiden = **योषणा** v.52.14 मित्रं न योषणा 'स्तुतिः' (अभिसारिका, प्रियतमा better). Mark shift in accent.

योष्-अन् [Oss. wosā] *f.* युवती; maiden, young woman iv.5.5 अभ्रातरो न योषणः; fingers ix.1.7 गृभ्णन्ति योषणो दश. **योषा** [√यु] *f.* = योषन् vii.75.5 सूर्यस्य योषा (beloved of the sun); mare i.56.1 अत्यो न योषाम् 'वडवाम्'. **योष्-ईत्** *f.* = योषा (= प्रियतमा) ix.38.4 गच्छज्जारो न योषितम्; mark the use of √चर् in JUB. ii.2.4.5 न योषितं चरति.

योस् *n.* क्षेम, कल्याण; welfare i.114.2 यच्छं च योश्च मनुरायेजे 'शं रोगाणां शमनं योः भयानां यावनम्'.

यौक्ताश्व *n.* name of the Sāman seen by Yuktāśva TMB. xi.8.7.

यौ-ति *f.* मिश्रण; mixing. **यौधाजय्-अ** *n.* name of a Sāman seen by Yudhāji.

यौवन्-अ *n.* जवानी; youth AV. xviii.4.50.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

र

रं-स्-उ *a.* प्रसन्न; cheerful. **रंसु** *av.* प्रसन्नता से; delightfully ii.4.5 स चित्रेण चिकिते रंसु भासा 'रमणीयेषु आज्यादिहविःषु'. **रंसु-जिह्व्-अ** *a.* मधुभाषी; having a pleasing tongue iv.1.8 रंसुजिह्वः होता 'रमणीयशोभनज्वालोपेतः'.

√**रंह्** त्वरा करना, तेज चलना; to hasten, speed ix 97.9 स रंहत उरुगायस्य जूतिम् 'अतिशीघ्रं गच्छति'; to cause to flow v.32.2 त्वमुत्साँ ··· अरंहः; to speed x.113.6 अरंहयन्त 'आपो निरगच्छन्'. *Caus.* to make quick i.85.5 अद्रिं मरुतो रंहयन्तः 'वर्षणार्थं प्रेरयन्तः'; cp. x.139.4 इन्द्रो रारहाणः. Forms. I. : *Pr.* रंहते; *Pt.* रंहमाण. *Ipf.* अरंहस्; Ā. अरंहत (*3. s*). *Pf. Pt.* रारहाण. *Cs.* रंहयति. –ते.

रंह्-अस् *n.* वेग; speed; cp. वात-रंहस्. **रंह्-इ** (1) *f.* वेग; speed iv.1.3 रथ्येव रंह्या (*Instr.*), ix.96.4 विव्यचद् वज्रो हरितो न रंह्या 'वेगेन', ix.2.1 पवित्रं सोम रंह्या 'वेगेन'. (2) *f.* तेज धार; the speedily flowing stream ix.86.47 पुनानस्य संयतो यन्ति रंह्यः 'रंहणस्वभावा धाराः'.

रंह्-य *a.* प्रजव्य; to be made speedy ii.18.1 रथः रंह्यो भूत् 'शब्दनीयः प्राप्तव्यो वा'.

√**रक्ष्** रक्षा करना, बचाना; to protect, save ii.23.5 यं सुगोपा रक्षसि; to observe or preserve a law or ordinance v.69.1 व्रतं रक्षमाणौ; – से बचाना; to keep away from or guard against ii.26.4 रक्षती रिषः 'हिंसकात् रक्षति'; to be watchful vi.71.3 रक्षा मकिर्नो अघशंस ईशत. *Intens.* carefully guard, protect or attend to iv.3.14 रारक्षाणः सुमख प्रीणानः. Forms I. : *Pr.* रक्षति, –ते. *Pf.* ररक्ष; *Pt.* रारक्षाण. *Ao. iṣ* : अरक्षीत, अराक्षीत्; *Sb.* रक्षिषस्, रक्षिषत्. *Pp.* रक्षित. *Cs.* रक्षयते.

√**रक्ष्** घर लेना, पकड़ लेना, हानि पहुंचाना; to have a hold on, seize, injure AV. v.7.1 मा नो रक्षीर्दक्षिणां नीयमानाम्; cp. ŚBr. i.1.1.16.

रक्ष्-अ *a.* रक्षी; guardian, watching. **रक्ष्-अण** *n.* protection iv.3.14 रक्षा णो अग्ने तव रक्षणेभिः.

रक्ष्-अस् *n.* क्षति, हानि; damage, injury; राक्षस; nightly demon vii.104.23 मा नो रक्षो अभि नड् 'राक्षसजातिः', i.21.5 इन्द्राग्नी रक्ष उब्जतम् 'राक्षसजातिम्'. **रक्ष्-अस्** *m.* राक्षस; fiend, demon vii.104.16 यो वा रक्षाः शुचिरस्मीत्याह 'राक्षसः'; for accent cp. त्यजस् 'abandonment' and त्यजस् 'descendant'. **रक्षस्-त्व** *n.* रक्षोभाव; the condition of being a demon viii.18.13 यो नः कश्चिद् रिरिक्षति रक्षस्त्वेन मर्त्यः 'रक्षोभावेन'.

रक्षस्-या *a.* रक्षणार्हा; to be protected TS. ii.3.13.1 रक्षस्या तनूः.

रक्षस्-विन् *a.* राक्षसी वृत्ति वाला; demoniacal vii.94.12 दुर्विद्वांसं रक्षस्विनम् 'बलवन्तम्'; रक्षोवान; possessed of a demon TS. vi.6.3.2 पुरुषः पुरुषो हि रक्षस्वी.

रक्ष्-इ *a.* guarding; in पशु-रक्षि vi.49.12. **रक्ष्-इ-तृ** *a.* one who guards or protects i.89.5 रक्षिता पायुः.

रक्षो-भाष् [रक्षोभिर्भाष्यत इति] *f.* रक्षोभाषा; speech of the demons ABr. vi.7 ईश्वरो ह्यस्य वाचो रक्षोभाषो जनितोः. **रक्षो-युज्** *a.* राक्षसों का संगी; associated with demons vi.62.8 रक्षोयुजे तपुरघं दधात 'रक्षोभिर्युक्ताय'. **रक्षो-हत्य** *n.* killing of the demons vi.45.18 रक्षोहत्याय वज्रिवः. **रक्षो-हन्** *a.* demon-slaying i.129.6 रक्षोहा (इन्द्रः).

रघु-ईयांस् [*Comp.* of रघु used adverbially] *a.* क्षिप्रतर; more speedily TS. vii.4.9.1 रघीयांसः सुवर्गं लोकमयाम. **रघु-उ** *a.* लघु, तेज; swift, fleet v.30.14 अत्यो न वाजी रघुः. *f.* रघ्वी i.52.5 रघ्वीरिव प्रवणे सस्रुरूर्तयः 'गमनस्वभावा आपः'.

रघु-ज्-अ *a.* तेज घोड़े से उत्पन्न; produced from (the seed of) a racer ix.861 आर्शवः ··· रघुजाः 'रघुः शीघ्रगा वडवा तत्र जाताः'. **रघु-द्रु** *a.* शीघ्रगामी; running swiftly x.61.16 रघुद्रु चक्रम्; cp. कृष्ण-द्रु.

रघु-पत्-मन् *a.* तेज भागने या उड़ने वाला; running or flying swiftly; in **रघु-पत्म-जंहस्** *a.* आशुगामी; of quick leap, having light-falling feet vi.3.5 वेनं द्रुषद्वा रघुपत्मजंहाः 'लघुपतनसमर्थपादः'. **रघु-पत्-वन्** *a.* तेज उड़ने वाला; swift-flying x.6.4 रघुपत्वा जिगाति.

√**रघुय्** [*Denom.*] तेज भागना; to run or move swiftly iv.5.9 रघुयद् विवेद 'शीघ्रं गच्छत्'. **रघु-या** *av.* swiftly ii.28.4 वयो न पप्तू रघुया परिज्मन्. **रघु-या-मन्** *a.* going swiftly ix.39.4 रघुयामा (सोमः) 'लघुगमनः'. **रघु-वर्त्-अनि** *a.* lightly rolling or turning, swiftly running viii.9.8 रघुवर्तनिं रथम्, ix.81.2 अत्यो न वोळ्हा रघुवर्तनिर्वृषा. **रघु-ष्यद्** *a.* moving quickly v.25.6 अत्यं रघुष्यदम्.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

√रज् [connected with √ऋज्; cp. अर्जुन 'white'] श्वेत होना; to be white (cp. रजत); to be red (cp. ऋज्र); to be dark or dusky (cp. रजनी and रजस्). *Caus.* रंगना; to colour AV. i.23.1 इदं रजनि रजय. *Intens.* 'to shine bright' ix.5.2 अन्तरिक्षेण रारजत; to sweeten or heighten the flavour of TMB. xvi.6.6 अन्नाद्यं रञ्जति 'रञ्जयति'.

√रज् सीधा चलना; to go straight; to order or command vii.23.2 इरज्यन्त यच्छुरुधो त्रिवाचि 'वर्धन्ते', x.140.4 इरज्यन्नग्ने प्रथयस्व जन्तुभिः 'स्पर्धां कुर्वन्', vi.60.1 इरज्यन्ता वसव्यस्य भूरेः 'ईशानौ'; to guide, direct, lead x.75.2 यदेषामग्रं जगतामिरज्यसि 'ईशिषे'.

रज-उद्-वासस् *a.* मुक्तमलवद्वासाः; a woman who has put off soiled clothes after menstruation.

रज्-अत [√रज्] *a.* श्वेत; silvery, shining, silver-coloured viii.25.22 रजतं हरयाणे 'रजतमयं रजतसदृशं वा', रजतं हिरण्यम् 'whitish gold' (TS., ŚBr.).

रजत-नाभि *a.* शुक्र-नाभि; whose navel is made of silver TS. v.5.24. **रजत-पात्र** *n.* silver-cup.

रज्-अन (1) *a.* रंगरेज; a dyer, printer TS. (2) **—नः** *m.* किरण; a ray. **रजनी** *f.* रात्रि; dark night AV. i.23.1 इदं रजनि रजय.

रजय्-इ-त्री *f.* रंगरेजन; a female dyer or printer VS. xxx.12.

रजः-शय्-अ *a.* रजतवर्ती; being in the silver VS. v.8; cp. अयःशय = MS. i.2.7 अयाशय, रजाशय for which cp. हराशय MS. i.2.7.

रज्-अस् *n.* कृष्ण स्थली या अवकाश; dark space i.35.2 कृष्णेन रजसा; अन्तरिक्ष (आकाश एवं भूमि के मध्य; opp. to रोचना द्यौः wherefrom shine the sun and stars) i.33.7 अयोधयो रजस इन्द्र पारे; seen as lower antárikṣa i.62.5 दिवो रज उपरमस्तभायः; seen as upper antárikṣa iii.30.2 परमा चिद् रजांसि even the highest spaces, iv.53.3 आ प्रा रजांसि दिव्यानि पार्थिवा, AV. v.11.5 किं रजस एना परो अन्यदस्ति is there anything else beyond the welkin ?; mentioned as the two antárikṣas, i.e. the lower and the upper or the antárikṣa through which the sun traverses by day, and the unseen one (= ádbhuta x.105.7 अद्भुतं न रजः). Mention also has been made of three antárikṣas v.69.1 and six antárikṣas i.164.6.

रज्-अस् *n.* धूल; dust; कुहरा; mist, water (cp. रजोहरणम् 'उदकहरणम्' Kauś xii.11); अन्धकार; darkness; गंद; dirt. **रजस्-अ** *a.* धूलिभरा; dusty, unclean.

रजस्-तुर् *a.* अन्तरिक्षगामी; traversing the air vi.2.2 वाजी रजस्तूः 'रजसां लोकानां तरिता गन्ता'. **रजस्-य** *a.* रजोवर्ती, धूलिभरा; residing in dust TS. iv.5.8.1, dusty.

रजाशय्-अ = रजःशय; formed on अयाशय MS. for अयःशय VS. v.8.

रज्-इ *f.* राजि; straight line x.100.12 रजिष्ठया रज्या 'रज्ज्वा'. **रज्-ई** *a.* सीधा चलने वाला (शेर); going straight (a lion known for striding straight) x.105.2 उभा रजी न केशिना 'रजसी द्यावापृथिव्याविव। यद्वा रञ्जकौ सूर्याचन्द्रमसाविव' (note construction रजी न केशिना like lions having mane), name of a demon vi.3.26 त्वं रजिं पिठीनसे दशस्यन्... अहन् 'एतदाख्यां कन्यां राज्यं वा'. **रज्-इष्ठ** *a.* ऋजुतम; very straight i.91.1 त्वं रजिष्ठमनु नेषि पन्थाम् = TS. ii.6.12.1. **रज्-ईयांस्** *Comp.* of ऋजु.

रजेषित *a.* रासभ-चालित; driven by asses viii.46.28 अश्वेषितं रजेषितं शुनेषितम् 'रजःशब्देनोष्ट्रो गर्दभो वोच्यते'.

रज्जव्-य *a.* वह वस्तु जिसकी रस्सी बंटनी है; material for a rope.

रज्जु [*स्रज्-यु √सृज्] *f.* रस्सी; rope i.162.8 या शीर्षण्या रशना रज्जुरस्य. **रज्जु-धान** *n.* the spot on the neck where an animal is tied with a rope Kauś. xliv.23. **रज्जु-सं-दान** *n.* rope and fetter. **रज्जु-सर्ग-अ** *a.* TBr. iii.4.1.3. = **रज्जु-सर्ज्-अ** *a.* रस्सी बांटने वाला; maker of a rope VS. xxx.7. **रज्जूर्त** [√वे] *a.* रस्सी से बंटा; twisted out of a rope.

√**रण्** [or √रन्] प्रसन्न होना, —में रमना; to rejoice, take pleasure in ix.111.2 यत्रा रणन्ति धीतयः, viii.16.2 यस्मिन्नुक्थानि रण्यन्ति 'रमन्ते', x.43.6 यस्याह शक्रः सवनेषु रण्यति in the pressings of whom the mighty one rejoices. Forms. I. : *Pr.* रणति; *Inj.* रणन्त; *Ipv.* रण. IV. P. : रण्यसि, रण्यति; रण्यथस्; रण्यन्ति. *Pf.* रारण (*1. s.*); *Sb.* रारणस्, रारणत्; रराणता (*2. pl.*). *Inj.* रारन् (*3. s.*); *Ipv.* रारन्धि; रारन्त (*2. pl.*), रारन्तु. *Ppf.* अरारणुर्. *Ao. iṣ* : अराणिषुर्; *Inj.* रणिष्टन. *Cs.* रणयति.

रण् *f.* हर्ष; joy ix.66.13 महे रणे 'महते यज्ञाय'. **रण्-अ** *m.* हर्ष, प्रमोद; delight, pleasure viii.96.16 रणं घाः; fight x.113.4 पौंस्यं रणम् 'संग्रामम्'. Note i.163.10 शूरण, *शूररण 'having the zeal of heroes-fight'.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रण-र्कृ-त् *a.* प्रमोदावह; causing joy, delighting x.112.10 रणं कृधि रणकृत.

रण्-इ-र्तृ *a.* रमने वाला; delighting in. **रण्-य** (1) *a.* pleasant ix.96.9 इन्द्राय सोमो रण्यो मदाय 'रमणीयः'. (2) **—म्** *n.* fight; enjoyment AV. ix.3.6 रण्याय 'for enjoyment'. **रण्य-र्जि-त्** *a.* winning the battle ix.59.1 विश्वर्जित् सोम रण्यर्जित. **रण्य-वाच्** *a.* speaking agreeably iii.55.7 प्र रण्यानि रण्यवाचो भरन्ते. **रण्-र्व** *a.* प्रसन्न, हृष्ट, मनोरम, रुचिर; joyful, pleasant, delightful, agreeable i.66.3 ओको न रण्वः. **रण्-वन्** *a.* मनोरम; agreeable, pleasant. **रण्व-सं-दृश्** *a.* सुदर्शन; appearing beautiful vi.16.37 रण्वसंदृशम् (अग्निम्) 'रमणीय-संदर्शनम्'.

रण्व-इ-र्त [√रण्व्] *a.* हृष्ट; gay, joyous ii.3.6 उषासानक्ता वय्येव रण्विते 'स्तुते परस्परं गच्छन्त्यौ वा'.

र-र्त [√रम्] *a.* प्रसन्न; pleased, gratified. **र्-ति** *f.* आराम; rest, repose; रतिसाधन स्त्री; a woman ये दिवा रत्या संयुज्यन्ते Praśna.

र्-त्न [√रम्] *n.* धन; wealth, riches i.47.1. धत्तं रत्नानि दाशुषे; gift iii.18.5 कृधि रत्नं सुसनितर्धनानाम्. **रत्न-र्धा** *a.* procuring wealth i.164.49 यस्ते स्तनः ··· रत्नधाः = **रत्न-ध्-अ** iv.34.8 सिन्धुभी रत्नधेभिः. **रत्न-र्धा-तम** *a.* best bestower of treasure i.20.1 स्तोमः रत्नधातमः. **रत्न-र्धेय** *n.* द्रव्य-दान; distribution of wealth iv.13.1 विभातीनां सुमना रत्नधेयम् 'धनप्रकाशकम्'. **रत्न-भाज्** *a.* धन-वितरक; distributing wealth vii.81.4 तस्यास्ते रत्नभाज ईमहे वयम् 'धनानां भाजयित्र्याः सेवयित्र्याः'. **र्त्न-वन्त्** *a.* देयसमन्वित; accompanied by gifts iii.28.5 र्त्नवन्तम् अध्वरम्.

रत्न्-इन् (1) *a.* possessing gifts vii.40.1 स्यामास्य रत्निनो विभागे 'रमणीयधनवतः'. (2) *m.* name of particular gods in Rājasūya Sat. viii.4.

र्-अथ [√ऋ; cp. अरथ 'a chariot' in W. Hindi, cp. र्दन् = √अद्] *m.* रथ; chariot. **रथ-कार्-अ** *a.* रथकृत्, शिल्पोपजीवी; maker of a chariot : Ṛbhús, sons of Sudhánvan. (2) *m.* जाति-विशेष, शूद्रा में वैश्य से उत्पन्न स्त्री करणी, उसमें माहिष्य से उत्पन्न पुत्र रथकार; a particular caste, the son of a Māhiṣya born from Karanī. **रथ-क्री-र्त** *a.* purchased for the price of a chariot. **रथ-क्षय्-अ** *a.* रथस्थ; sitting in a chariot vi.35.1 कर्दा भुवन् रथक्षयाणि 'रथनिवासानि'. **रथ-गृत्स** *a.* प्रवीण रथी; a skilful charioteer, name of a senānī TS. iv.4.3.1.

रथ-चक्र-चित् [रथचक्राकारेण चितोऽग्निः] *m.* रथचक्राकार में चित वेदि; fire-altar made in the form of a wheel TS. v.4.11. **रथचक्रे पर्यङ्गमाने** = रथचक्रे पर्यावर्तमाने; the car-wheels revolving ŚBr. ii.3.1.12. **रथ-चर्-षण** *mn.* रथ का अभ्यन्तर; the container of a chariot viii.5.19 यो ह वां मधुनो दृतिरहितो रथचर्षणे 'रथाभ्यन्तरे'. **रथ-र्जि-त्** *a.* रथप्रद; winning chariots ix.78.4 गोर्जिन्नः सोमो रथर्जित. **रथ-जू-ति** *a.* रथोढ, रथ में भागने वाला; rushing along in a chariot.

रथ-तुर् *a.* रथ खींचने वाला; drawing a chariot x.77.8 ते नोऽवन्तु रथतूर्मनीषाम् 'रथस्य त्वयितारः', i.88.2 रथतूर्भिः (अश्वैः) 'रथस्य प्रेरयितृभिः'. **रथ-नाभि** *f.* the nave of a chariot. **रथं-तर्-अ** [रथरंहः-साधनं साम] *n.* the name of the Sāman arising from the Ṛk 'अभि त्वा शूर नोनुमः' etc. (vii.32.22). **रथंतर-सामा यागे** [माध्यंदिने सवने पृष्ठस्तोत्राणामाद्ये स्तोत्रे रथंतराख्यं साम यस्मिन् सोमयागे सः] the Somayāga having Rathaṁtara Sāman in the first stotra at the Mādhyaṁdina Sávana.

रथ-प्रा *a.* filling up a car (with wealth) i.190.4, vi.49.4 रथप्राम् (वायुम्), viii.74.10 अश्वमिद् गां रथप्राम् 'रथस्य पूरयितारम्', VS. xxxiii.55. **रथ-प्रोत** *m.* name of a charioteer TS. iv.4.3.1. **रथ-प्रोष्ठ** *m.* name of a man, *pl.* 'his family' x.60.5 इन्द्र क्षत्रासमातिषु रथ-प्रोष्ठेषु धारय 'रथप्रोष्ठेऽसमातौ'. **रथ-मुख** *n.* पंजाली; the front part of a chariot TS. iii.4.8.2.

रथ-र्या *f.* रथेच्छा; desire for a chariot viii.46.10 अश्व-योर्ते रथर्या. **रथ-र्यान** *n.* रथ की यात्रा; journey by a chariot **रथ-र्या-वन्** *a.* one going by a chariot viii.38.2 तोशासा रथयावाना 'रथेन गच्छन्तौ'. **रथ-र्यु** *a.* desiring a chariot i.51.14 रथर्युः (इन्द्रः). **रथ-र्युज्** *a.* yoking a chariot i.139.4 युञ्जते वां रथर्युजो दिविष्टिषु 'रथस्य योक्तारः'; रथ में युक्त; yoked to a chariot v.41.6 प्र वो वायुं रथर्युजं कृणुध्वम्. **रथ-योग्-अ** *m.* अश्व; team of horses BṛUp.

रथ-रेष्-अ *m.* रथभ्रंश; injury to a chariot. **रथ-रेझ्म** *m.* = रथरेष.

√**रथर्य** रथ मे सवारी करना; to drive in a chariot x.37.3 यदेतर्शेभिः पतरै रथर्यसि 'रथं कामयसे योक्तुम्'.

रथर्-वी *a.* रथप्रेमी; loving a chariot AV. x.4.5 रथर्व्याः शिरः. For insertion of a letter cp. अन्-अतिद्भुत for अनतिभूत.

रथ-वन्त् *a.* सरथ; accompanied by a chariot v.57.7 रथवत् (राधः), vii.27.5 अश्वावद् रथवद्. **रथ-वाह्-अ** *a.*

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

drawing a chariot. **रथ-वाह्-अन** [also —**वाहण** रथस्य वाहनमन्यच्छकटम् or काष्ठम्। यस्मिन् शकटे रथस्येषयोरग्रमवस्थाप्यते तत्] *n.* वह छकड़ा जिस पर रथ की पंजाली टेकी जाती है; that cart which is yoked to the chariot to move it vi.75.8 रथवाहनं हविरस्य नाम 'रथेनोह्यमानं धनम्', TS. iv.2.5.6. Cp. Karka on KŚS. xx.6.28. **रथवाहन-वाह्-अ** *a.* रथ को खींचने वाली गाड़ी में जुड़ा बैल या अश्व; yoked to the cart that draws a chariot TS. i.8.20.1. **रथ-वी-ति** *m.* name of a man v.61.19 एष क्षेति रथवीतिः.

रथ-शीर्ष *n.* = रथमुख ŚBr. **रथ-सङ्ग्-अ** *m.* रथों की टक्कर; clash of chariots ix.53.2 रथसङ्गे धने हिते 'रथानां सङ्गे'. **रथस्-पति** *m.* lord of a car x.64.10 वाजो रथस्पतिर्भगः. **रथ-स्पष्-ट** *a.* made clear by the chariot TS. ii.5.6.1. **रथ-स्पृश्** *a.* रथयुज्; drawing a car x.95.8 रथस्पृशो नाश्वाः 'रथे नियुक्ता अश्वाः'. **रथ-स्वन्-अ** *m.* name of a charioteer TS. iv.4.3.1.

रथाक्ष *m.* धुरा-दण्ड; car-axle TS. **रथाङ्ग** *n.* part of a car. **रथा-सह्** *a.* able to draw a car viii.26.20 रथासहा पोष्या (अश्वौ). **रथाह्न्-अ** *m.* यावन्तं प्रदेशमह्ना रथो गच्छति सः; the distance that can be covered by a chariot in one day LŚ. i.11.12 = **रथाह्न्य**.

रथ्-ईन् (1) *a.* possessing a car viii.4.9 अश्वी रथी; रथसंबन्धी, रथ खींचने वाला; drawing a car ix.97.50 अश्वान् रथिनः; रथारोही; going by a car, carried in a car, accompanied by a car i.9.8 रथिनीरिषः. (2) *m.* सारथि; charioteer v.83.3 रथीव कशयाश्वाँ अभिक्षिपन्; योद्धा; fighting from a chariot vi.47.31 अस्माकमिन्द्र रथिनो जयन्तु. **रथ-इर** *a.* रथ पर सवार; riding a chariot iii.1.17 रथिरो यासि (अग्ने) = **रथी**.

√**रथिराय्** रथ से जाना; to travel by a car ix.93.4 रथिरायताम् (वसूनाम्) 'बलवताम्'. Cp. √रथर्य.

रथी (1) *a.* going in or driving a car ix.66.26 पवमानो रथीतमः 'अतिशयेन रथवान्'; रथप्रा; filling up the car vi.49.15 रथिं रथ्यं चर्षणिप्राम् 'रथसंबन्धिनं रथ्युक्तम्'; drawing a car viii.103.7 अश्वं न रथ्यम्. (2) *mf.* सारथि; charioteer i.25.3 रथीरश्वं न संदितम्; chariot-horse vii.39.1 भेजाते अद्री रथ्येव पन्थाम् 'रथिनाविव'; रथयोद्धा; fighting from a chariot viii.45.7 रथीतमो रथीनाम्; leader, disposer, guide vi.7.8 रथ्यमध्वराणाम् 'नेतारं प्राहयितारम्', vii.5.5 रथ्यं रयीणाम् 'नेतारम्'. **रथी-तर** *a.* अच्छा बहलवान; a better charioteer.

√**रथीय्** = √रथर्य् i.166.5 रथीयन्तीव 'रथारूढा'.

रथे-चित्र *a.* रथ पर सजा; glittering in a chariot, name of a village headman TS. iv.4.3.1. **रथे-शुभ्** *a.* shining in a car i.37.1 रथेशुभम् 'रथे शोभायमानम्' TS. iv.3.13.6. **रथे-ष्ठ्-अ** *m.* standing on a car, a warrior fighting from a car ii.17.3 रथेष्ठेन हर्यश्वेन विच्युताः = **रथे-ष्ठा** i.173.4.

रथोढ *a.* carried in a car x.148.3 रथोळ्ह (इन्द्र). **रथोपस्थ** *m.* रथ की सीट; the seat of a chariot. **रथौजस्** *a.* having the strength of (one who fights from a) chariot, name of a village headman TS. iv.4.3.1.

रथ्-य (1) *a.* रथ-संबन्धी; belonging to a chariot, yoked to a chariot ii.4.4 अत्यो न रथ्यः. (2) —**थ्यः** *m.* रथाश्व; a chariot-horse ix.36.1 असर्जि रथ्यो यथा. —**म्** *n.* car-wheel vi.21.6 ऋभुर्न रथ्यं नवम् 'रथस्य नेतारं सारथिनम्'; things on a chariot iv.41.10 रथ्यस्य पुष्टेः 'रथरूपस्य रथार्हस्य वा पोषस्य', v.41.3 रथ्यस्य पुष्टौ 'रथस्य पुष्टौ'. **रथ्या** *f.* मार्ग; road.

रथ्-र्य (1) *a.* रथ-संबन्धी; belonging to a chariot vi.37.3 रथ्यासो अश्वाः. (2) —**र्यम्** *n.* गाड़ी का भार; wagon-load x.102.11 एवैष्या चिद् रथ्या जयेम 'सारथिना'.

√**रद्** खोदना; to dig iv.19.2 प्र वर्तनीररदः; to cut i.61.12 गोर्न पर्व वि रदा तिरश्चा; to make way vii.87.1 रदत् पथो वरुणः सूर्याय; to dig the bed of a river iii.33.6 इन्द्रो अस्माँ अरदद् वज्रबाहुः; to bestow upon ix.93.4 स नो देवेभिः पवमान रदेन्दो रयिम्. Forms. I. : *Pr.* रदति, –ते; *Inj.* रदत्; *Ipv.* रद; रदन्तु; Ā. रदन्ताम् (*3. pl.*); *Pt.* रदन्त. *Ipf.* अरदत्, रदत्. II. : *Pr.* रत्सि. *Pf.* रराद. *Pp.* रदित.

रदा-वसु [= रदद्-वसु] *a.* धनदा; bestowing wealth vii.32.18 रदावसो (*Voc.* इन्द्र) 'रदति ददाति वसूनीति रदावसुः'.

रद्ध [√रध्] *a.* विजित; subdued, overcome x.113.8 रद्धं वृत्रम्.

√**रध्** [or √रन्ध् ; रन्धयति 'cooks' MānavaGS. ii.9.21; rāndhanā 'to cook' Hindi] अधीन हो जाना, किसी के सामने घुटने टेक देना; to succumb, be subdued, become subject to i.50.13 मो अहं द्विषते रधम् may I not succumb to my enemy, vii.18.18 शत्रवो रारधुष्टे; to make anyone subject to iv.16.13 त्वं पिप्रुं मृगयं ··· वैदथिनाय रन्धीः, iv.22.9 अस्मभ्यं वृत्रा रन्धि subject our foes to us; to subjugate, subject iv.25.9 इन्द्र रारन्धि मिथतीरदेवीः; to serve anyone's purpose TS.vi.2.2.1 असुरेभ्यो वा इदं रध्यामः 'असुराणामिदं कार्यं साधयामः'.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Forms. IV. P. : *Ipv.* र्रध्य, र्रध्यतु. *Pf.* रारधुर्. *Ao. root* : *Ipv.* र्रधि (= र्रद्धि); *a* : *Sb.* र्रधाम; *Inj.* र्रधम्; *red.* : *Sb.* रीरधा; *Inj.* रीरधस्, रीरधत; रीरधतम्; रीरधत; *is* : *Inj.* र्रधीस्. *Pp.* रद्ध. *Cs.* रन्धयति; *Sb.* रन्धयासि.

रध्-र्र *a.* अधीन, अबल; subdued, pliant, weak ii.34.15 र्यया रध्रं पार्रयथ 'आराधकं यजमानम्'. **रध्र-चोद्-अ** *a.* अबल को हाथ देने वाला; furthering or encouraging the weak ii.21.14 रध्रचोदः ··· इन्द्रः 'समृद्धानां प्रेरकः, यद्वा हिंसकानां शत्रूणां चोदकः'. **रध्र-चोद्-अन** = रध्रचोद viii.80.3 र्किमङ्ग रध्रचोदनः 'राधकं चोदयतीति'. **रध्र-तुर्** *a.* अबल का उत्साहक; encouraging the weak vi.18.4 अरध्रस्य रध्रतुरो बभूव 'वशीकरणीयानां सपत्नानां हिंसकस्य'.

रन्-ति (1) *f.* रमण, उपभोग; delight, enjoyment ix.102.5 स्पार्हा भवन्ति रन्तयः 'रममाणाः'. (2) *a.* रममाण; taking rest vii.18.10 श्रुष्टिं चकुर्नियुतो रन्तयश्च 'रममाणाः'. **रन्-तृ** *a.* रमण करने वाला; gladly abiding with, delighting in. **रन्त्य** *a.* प्रीतिकर; delightful x.29.3 कस्ते मद इन्द्र रन्त्यो भूत् 'प्रीतिकरः'.

रन्-तृ *a.* राम; taking pleasure in ix.92.3 विश्वेषु काव्येषु रन्ता.

√रन्धनाय् किसी को अधीन या वश में कर लेना; to subjugate i.53.10 त्वमस्मै कुत्सम् ··· अरन्धनायः 'वशमनयः'.

रन्ध्-इ *f.* वशीकार; subjugation vii.18.18 भेदस्य चिच्छर्धतो विन्द रन्धिम् 'वशीकारम्'.

रन्ध्-र (1) *n.* छिद्र; hole, a slit, split, aperture viii.7.26 उक्ष्णो रन्ध्रमयातन 'मध्यम्'. (2) *a.* खोखला; hollow.

√रप् बोलना, स्तुति करना; to chatter, praise i.174.7 रपत् कविः 'स्तौति', x.10.4 ऋतं वदन्तो अनृतं रपेम speaking righteous word (how) we would now utter unrighteousness. Forms. I. P. : *Pr.* र्रपति; *Inj.* र्रपत्; *Op.* र्रपेम. *Ipf.* अरपत्. *Int.* रारपीति.

रप्-अस् *n.* अपलाप, निर्बलता, आमय, क्षत, क्षति, पाप; empty chatter, infirmity, disease, wound, injury, sin viii.18.8 युयुयातामितो रपः 'पापम्', i.69.8 विवे र्रपांसि 'राक्षसादीनि'. Mark Khotanese rāha 'disease'. Cp. रफित in x.117.20 and परि√रप् in ii.23.3.

√रप्श् [cp. रफ् करना; to darn, i.e. fill up the blank, and lassi (rapśī) 'curd full of water'] भरा होना; to be full iv.45.1 मधुनो वि रप्शते, iv.20.5 वि यो ररप्श ऋषिभिर्नवेभिः 'विविधं स्तूयते'. Forms. I. A. : *Pr.* र्रप्शते; र्रप्शन्ते. *Pf.* ररप्शे.

रप्शद्-ऊधन् *a.* भरे बांक वाली; having a full udder ii.34.5 धेनुभी रप्शदूधभिः.

रप्स्-उद् [√रप्श्-उद्, like कर्कुद्, and not from √दा] *n.* परिपूर्ति; fulfilment, consummation viii.72.12 महीं यज्ञस्य रप्सुदा. S. offers four interpretations, all based on conjecture = VS. xxxiii.19 'रप्सु इति रूपनाम तद्वत्तः' Mah. Cp. लप्सुदिन, रप्सुद 'bearded, fully grown'.

रफ्-इत [= रपित] *a.* आर्त; wretched x.117.2 रफितायोपजग्मुषे 'दारिद्र्येण हिंसिताय'.

रब्-ध *a.* लब्ध; taken, grasped; in सु-सं-रब्ध.

√रभ् पकड़ना, हाथ में लेना; to take hold of, grasp, seize iii.53.2 सिचर्मा रेभे; to attain or obtain x.133.6 वयमिन्द्र त्वायवः सखित्वमा रभामहे, इन्द्रमेवैतैरारभ्य यन्ति (ABr.) by means of these they take hold of Indra; to lean on something x.53.8 अश्मन्वती रीयते सं रभध्वम्; to catch x.87.2 आ जिह्वया मूरदेवान् रभस्व 'मारय'; to reach x.128.5 आरभमाणा भुवनानि विश्वा 'उत्पादयन्ती'; to undertake v.34.5 न पञ्चभिर्दशभिर्वष्टयारभम् 'पञ्चभिर्दशभिर्वा सहायैः आरभम् आरम्भम् शत्रुहननायालम्बनं न वष्टि' (आरभम् *Acc. Inf.*). Forms. I. : *Pr.* र्रभते. *Pf.* ररभ्म; Ā. रारभे; रेभिरे; *Pt.* रेभाण. *Ao. s*: अरब्ध (*3. s.* Ā.); *Pt.* रभसान. *Pp.* रब्ध. *Gd.* –र्रभ्य. *Inf.* –र्रभम्; –र्रभे. *Cs.* रम्भयति, –ते. *Ds.* रिप्सते.

र्रभ्-अस् *n.* बल, आवेग, उल्बणता, उग्रता, हिंसा; energy, impetuosity, zeal, violence i.145.3 शिशुरा दत्त सं रभः 'यज्ञादिसंरम्भवान्'; JUB. iii.1.24 रपसो न सूनुः may be = रभसो न सूनुः.

रभस्-अ *a.* उत्साही, उद्यमी, उग्र, प्रोल्बण; industrious, impetuous, violent, zealous vi.61.1 रभसं दिवोदासम् 'वेगवन्तम्', pungent, sharp ix.73.6 रभसस्य मन्तवः (Soma-juice); shining, glittering ix.96.1 आ सोमो वस्त्रा रभसानि दत्ते 'इन्द्रस्य वेगेनागमने निमित्तानि'.

रभस्-आन *a.* प्रदीप्त; shining, glittering; cp. x.125.8 आरभमाणा. **र्रभस्-वन्त्** *a.* उद्यमी; industrious i.9.6 र्रभस्वतः (अस्मान्) 'उद्योगवतः'.

र्रभ्-इ *m.* गाड़ी का भीतरी भाग; the interior of a cart : आलम्बनम्.

र्रभ्-इष्ठ *a.* अतिवेगवान्, जकड़ लेने वाला; most violent, binding very tightly VS. xxi.44 र्रभिष्ठया रशनया. **र्रभ्-ईयांस्** *a.* more violent, far stronger, very industrious VS. xxi.43 र्रभीयस इव कृत्वी = **र्रभ्यस्** i.120.4 पातं च सद्यसो युवं च र्रभ्यसो नः.

√रम् मौज उड़ाना, मजा लेना; to rejoice, take pleasure in x.34.13 वित्ते रमस्व; to linger, make someone to linger, stop from moving ii.12.2 यः पर्वतान् प्रकुपिताँ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अरम्णात्, ii.38.3 अरीरमर्दतमानं चिर्देतोः; to make firm, fix x.149.1 सविता यन्त्रैः पृथिवीमरम्णात्; to take rest x.111.9 अधेर्देता न रमन्ते नितिक्ताः. Forms. I. Ā. : *Pr.* रमते. IX. P. : *Ipf.* अरम्णास्, अरम्णात्. *Ao. red.* : अरीरमत्; *Sb.* रीरमाम; *Inj.* रीरमन्; *s* : Ā. अरंस्त (*3. s.*); अरंसत; *Inj.* रंस्थास्; *sis* : *Inj.* रंसिषम्. *Ft.* रंस्यते, –ति. *Pp.* रत. *Gd.* रत्वा. *Inf.* रन्तोस्. *Cs.* रमयति and रामयति.

रम्-अ-ति (1) *a.* ठहरने वाला; staying AV. vii..75.2 पदज्ञाः स्थ रमतयः 'staying'. (2) *m.* प्रणयी; lover. **रम्-अ-ति** (1) *f.* रमण; repose AV. vi.73.2 मयि सजाता रमतिर्वो अस्तु. (2) *f.* रमणभूमि; place of enjoyment.

√रम्ब् [= लम्ब् √रम्भ्] लटकना; to hang down (cp. अलंबु) x.86.16 न सेशे यस्य रम्बतेऽन्तरा सक्थ्या कपृत, viii.1.34 अनस्थ ऊरुरवरम्बमाणः.

√रम्भ् see √रभ्. **रम्भ्-अ** *m.* टेक, सहारा; stick, support viii.45.20 आ त्वा रम्भं न जिव्रयो ररभ्मा 'दण्डमिव'. **रम्भ्-इन्** *a.* छड़ी वाला; furnished with a stick or support ii.15.9 रम्भी चिदत्र विविदे हिरण्यम् 'वेत्रधारी दौवारिकः'. **रम्भिणी** *f.* शक्तिरूप आयुधः a missile i.168.3 ऐषामंसेषु रम्भिणीव रारभे 'शक्त्याख्यायुधविशेषो भुजलक्ष्मीर्वा (cp. i.166.9 where प्रपथेषु for प्रपदेषु may be noted).

रय्-ई *mf.* धनः riches, goods, property i.66.1 (*Instr.* रय्या); रयिं as a god viii.31.11 ऐतु पूषा रयिर्भगः 'धनानां दाता'. **रयि-द-अ** [or —**दा**] *a.* bestowing wealth iii.54.16 युवं हि स्थो रयिदौ. **रयि-धारण-पिण्ड** *n.* मृत्पिण्ड; lump of clay Kauś. xxviii.3.

रयिन्-तम *a.* अतिधनिक; very rich vi.44.1 रयिवो रयिन्तमः.

रयि-पति *a.* धनपति; lord of wealth i.60.4 अग्निर्भुवद् रयिपती रयीणाम्, vi.31.1 अभूरेको रयिपते रयीणाम् thou alone hast been the lord of riches. **रयि-मन्त्** *a.* rich, wealthy x.74.1 ये रयिमन्तः. **रयि-वत्** *a.* = रयिमन्त vi.68.5 रयिवतश्च जनान्; *Voc.* रयिवस् VS. xviii.47. **रयि-विद्** *a.* obtaining or possessing wealth ii.1.3 त्वं ब्रह्मा रयिविद्. **रयि-वृध्** *a.* enjoying wealth vi.91.3 पीवोअन्नान् रयिवृधः.

रयि-षण्-इ *a.* धनद; bestowing or procuring wealth. **रयि-षाच्** *a.* धनिक; possessing wealth i.180.9 रयिषाचः स्याम. **रयि-षाह्** *a.* धन का मालिक; ruling over wealth i.58.3 रयिषाळमर्त्यः. **रयि-ष्ठ्-अ** *n.* name of the Sāman to be sung on अग्नी नो वाजसातमम् (SV. i.549), TMB. xiv.11.31. **रयि-ष्ठा** *a.* abiding in wealth TS. iii.4.1.2. **रयि-ष्ठान** *a.* धनी; possessing wealth AV. vii.81.2 = **रयि-स्थान** vi.47.6 रयिस्थानो रयिमस्मासु धेहि.

रयीय् [*Denom.*] to desire wealth iii.62.2 पुरुतमो रयीयन्.

ररट [= ललाट, *ननाट √नट्] *n.* मस्तक; forehead. **रराटी** *f.* दर के ऊपर वाली लकड़ी; the upper beam of the door; cp. Comm. on TMB. i.1.7. **रराट्या** *f.* तेजनी; a particular grass. **रराण** [√रा] *a.* bestowing, distributing x.169.4. **रराणं** iii.4.9. **र-रा-वन्** *a.* उदार; liberal, giving abundantly x.40.7 ररावा 'हविषां प्रदाता'. **ररि-वांस्** [*Pf. Pt.* √रा] जिसने दिया है; having given i.38.4 (पूषा) ररिवान्.

रव्-अ [√रु] *m.* शोर, गर्जन, रांभ; roar, neighing or lowing or any other sound made by animals, crackle iii.31.6 अच्छा रवं प्रथमा जानती गात, i.94.10 वृषभस्येव ते रवः; sound i.71.2 अद्रिं रुजन्नङ्गिरसो रवेण; sound of the pressing stones x.94.12 आ द्यां रवेण पृथिवीमशुश्रवुः; sound of songs vii.33.4 शक्वरीषु बृहता रवेण. **रव्-अथ** *m.* = रव ix.80.1 बृहस्पते रवथेन.

रव्-ई [√रु 'sound', producing heavenly music] *m.* सूर्य; sun, sun-god.

रश्-अना [*रश् 'bind'] *f.* रज्जु, कक्ष्या; cord, the cord for fastening harness ii.28.5 वि मच्छ्रथाय रशनामिवागः 'रज्जुमिव', x.70.10 वनस्पते रशनया नियूय 'रज्ज्वा'; rein i.162.8 अर्वतो या शीर्षण्या रशना 'खलीनरज्जुः'; fingers x.4.6 रशनाभिर्दशभिः (left unexplained), girdle.

√रशनाय् [*Denom.*] तगड़ी पहनना; to put on a girdle AV. xiv.2.74 येदं पूर्वागन् रशनायमाना 'girdling'.

रश्-मन् [√रश् 'bind'] *m.* लगाम; rein vi.67.1 सं या रश्मेव यमतुर्यमिष्ठा 'रश्मिनेवाश्वान्'.

रश्-मि [√रश् 'bind'] *m.* काठी कसने की रस्सी; breast cord for harnessing a horse i.109.3 मा छेद्म रश्मीँरिति नाधमानाः 'रश्मिशब्दो रज्जुवाची'; rein iv.22.8 आर्शुर्न रश्मिं तुव्योजसं गोः 'अश्वबन्धनरज्जुम्', figurative use in x.129.5 तिरश्चीनो विततो रश्मिरेषाम्; ten fingers ix.97.23 रश्मिभिर्दशभिः 'अङ्गुलिभिः'; a measuring cord viii.25.18 परि यो रश्मिना दिवोऽन्तान् मर्मे पृथिव्याः 'स्वतेजसा'; ray of the sun i.35.2 कतमां द्यां रश्मिरस्या ततान, i.59.3 आ सूर्ये न रश्मयः; ray of the dawn or Maruts viii.7.8 सृजन्ति रश्मिमोजसा (मरुतः); पंक्ति; line. **रश्मि-वन्त्** *m.* सूर्य; sun.

√रस् चिंघाड़ना, गरजना; to roar, bray; स्वाद लेना, चखना; to taste.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रस्-अ *m.* वनस्पतिरस, सोमरस; juice of plants, juice of Sóma and the like viii.3.20 इन्द्रियो रसः 'रसात्मकोऽमृतमयः सोमः'; sacrificial drink i.71.5 महे यत पित्रे ई रसम् 'हविः'; semen i.105.2 वृष्ण्यं पयः परिदाय रसं दुहे 'पुरुषस्य सारभूतं वीर्यम्'; essence v.43.4 मध्वो रसम्; refreshment vi.63.8 रसाश्च ये वामनु रातिमग्मन् 'सोमरसाः'.

रस-वन्त् *a.* पटु, रसीला; strong, tasty vi.47.1 तीव्रः किलायं रसवाँ उतायम्, v.44.13 रसवत पयः = रसाय्य.

रसा *f.* सील, नमी, प्रवाह; moisture, flood viii.72.13 रसा दधीत वृषभम् 'रसे आजे पयसि', x.121.4 यस्य समुद्रं रसया सहाहुः 'रसाभिर्नदीभिः'; name of a river x.75.6 रसया श्वेत्या त्या.

रस्-अय्य *a.* रसभरित; full of juice ix.97.14 रसाय्यः पयसा पिन्वमानः 'आस्वाद्यः'. **रसाशिर्** *a.* रसमिश्र; mixed with juice or milk iii.48.1 रसाशिरः प्रथमं सोम्यस्य 'गोपयोमिश्रणोपेतस्य'.

रस्-इन् (1) *a.* juicy, pungent viii.1.26 रसिन इयमासुतिः. (2) *m.* रसवान् सोम; sharp Soma. Cp. under रिस.

√**रह्** पृथक् रहना; to keep apart. Cp. रहित.

रह्-अस् *n.* एकान्त; loneliness, solitude, solitary place. *av.* गुप्त रूप से secretly = निर्णिक्.

रह-सू *f.* रहस् में जनने वाली; delivering secretly ii.29.1 आरे मत कर्त रहसूरिवागः 'रहसूर्व्यभिचारिणी'.

रहस्-य *n.* गुप्त; a secret. **रहस्-युं** *m.* name of a demon रहस्युर्दैवमलिम्लुट् TMB. xiv.4.7.

रहू-गण *m.* name of a man, (*pl.*) 'his descendants' i.78.5 अवोचाम रहूगणा अग्नये मधुमद् वचः 'रहूगणस्य पुत्राः'.

√**रा** देना; to give, procure for i.117.23 अस्मे रयिं ··· रराथाम्; to offer something to gods v.77.4 चनिष्ठं पित्वो ररते विभागे 'ददाति', ix.91.6; to vouchsafe ज्योङ् नः सूर्यं दृशये रिरीहि 'द्रष्टुं कुरु' (vouchsafe us for long to see the sun); to leave something to someone vi.23.7 स नो बोधि पुरोडाशं राणः 'रममाणः'; to hand over, transmit or yield something to someone x.49.3 न यो रर आयं नाम दस्यवे 'न दत्तवानस्मि'. Forms. III. : *Ipv.* रिरीहि; Ā. रराव; रराथाम् (*3. du.*); ररीध्वम्; *Sb.* ररते; *Pt.* राण. II. : *Pr.* रासि; राते; *Pf.* ररिम; रेरे (*1. s.*), ररिषे; रराथे; *Pt.* ररिवांस्; रराणं. *Ao. root* : अराध्वम्; *Ipv.* रास्व; *s* : अरास्म; अरासत (*3. pl.*); *Sb.* रासत; रासन; Ā. रासते (*3. s.*); *Op.* रासीय; *Ipv.* Ā. रासताम् (*3. s.*); रासाथाम् (*2. du.*); रासन्ताम् (*3. pl.*); *Pp.* रात.

√**रा** भौंकना; to bark i.182.4 रयितः शुनः. Forms. IV. P. : *Pr.* रायसि; *Ipv.* राय; *Pt.* रायन्त.

रा-का *f.* epithet of a goddess mentioned along with Guṅgú, Sinīvālī and Sárasvatī (ii.32.8); with Sárasvatī (v.42.12), and a very liberal giver (ii.32.5); in later times indentified with the goddess presiding over the day of full moon, day of full moon.

राक्षस्-अ = रक्षस्. **राक्षो-घ्न्-अ** *a.* रक्षोघ्न-अग्नि-संबन्धी; pertaining to the fire destroying demons. **राक्षोघ्न-मन्त्राः** the verses यदग्ने यानि कानि च etc. in TS. iv. 1.10.1.

राग्य in अपराग्य averse to doing right things GBr. i.13.

√**राज्** चमकना; to shine i.188.6 अधि श्रिया वि राजतः; to appear or be seen at a place vi.47.19 भूरि त्वष्टेह राजति 'भूरिषु प्रदेशेषु दीप्यते'; to rule iv.42.1 राजामि कृष्टेः. Forms. I. P. : *Pr.* राजति. II. P. : *Pr.* राष्टि (AV. i.104.4); *Inj.* राट्. *Ao. is* : अराजिषुर्. *Inf.* राजसे. *Cs.* राजयति, –ते.

राज् [राजमानः] (1) *m.* राजा; king i.121.3 अरुणीः पूर्व्यं राट् (इन्द्रः) 'राजयन् प्रकाशयन्', v.46.8 अश्विनी राट्; name of a krátu TMB. xix.1.1.

राज-र्क *m* राजकुमार; princeling, kinglet viii.21.18 राजर्का इदन्यर्के. **राज-र्कृ-त्** *a.* शास्ता; ruling ŚBr., ABr. viii.17.5.

राजत्-अ *a.* रजतनिर्मित; made of silver.

राज्-अन् [*f.* राज्ञी] (1) *a.* दीप्तिमान्; shining. (2) *m.* अधिपति, अभिषिक्त क्षत्रिय, सोम; king, a consecrated Kṣatríya, Sóma; cp. सम्राट् प्रवर्ग्य. **राज्-अन्** *mn.* अधिकार; authority x.49.4 अहं भुवं यजमानस्य राजनि 'राजनार्थम्'.

राजन्-इ *m.* a descendant of Rájana TMB. xiv.3.17. **राजनी** *f.* name of an íṣṭi performed for Rájana by Kratujít KS. xi.1.

राजन्-य *m.* राजा, अभिषिक्त राजा का पुत्र, क्षत्रिय; king तत् तदवक्लृप्तमिव यद् ब्राह्मणोऽराजन्यः स्यात् (ŚBr.) so it is quite suitable that a Brahmin should be without a king; the son of a king, a Kṣatríya belonging to the royal class x.90.12 बाहू राजन्यः कृतः. **राजन्य-बन्धु** *m.* a base Kṣatríya. **राजन्य-वन्त्** *a.* allied with a Kṣatríya.

राज-पुत्र *m.* king's son x.40.3 राजपुत्रेव सवनाव गच्छथः, but **राजपुत्र** having kings as sons. **राज-भ्रातृ** *m.* राजभ्राता; king's brother.

राज-यक्ष्-र्म *mn.* राजरोग; royal disease. **राज-यज्ञ** *m.*

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अश्वमेध (त्रिरात्रो यज्ञक्रतुः); Áśvamedha to be performed by a king. **राज-सूय** [राज्ञा क्षत्रियेण सूयते निष्पाद्यते इति] *m.* राजसूय याग; the Soma sacrifice.

राजासन्दी *f.* सोममञ्च; Soma-stand.

राज्-इ *f.* पंक्ति, रेखा; line, row, range.

राजीव-पृश्नि [—श्नयः, पद्मपृश्नयः राजीवाकाराणि पद्मवर्णानि पृश्नीनि मण्डलानि यासाम्] *f.* पद्मपृश्नि; having a lotus-like circumference.

राज्जु-दालू-अ *a.* made of the wood of रज्जुदाल TBr. iii.8.19.

राज्ञ्-ई (1) *f.* रानी; queen. (2) *a.* राजमाना; shining, राज्ञियसि TS. iv.4.2.1.

राज्-र्य [also राज्य and राज्य] *n.* आधिपत्य; kingship vii.6.2 राज्यं रोदस्योः.

राण्ड्-य [= रण्या; *रण्ड् = रण् 'to give pleasure' : still surviving in Hindi लण्ड 'penis' and रण्डी 'a prostitute' and in Eng. 'randy'] *a.* मनोरम; delightful vi.23.6 राण्ड्या क्रियास्म वक्षणानि यज्ञैः 'रमणीयानि'. Cp. रान्द्रय.

रा-र्त *a.* दत्त; given. **रार्त-मनस्** *a.* तैयार; ready स रार्तमना व्रश्चनाय भवति (ŚBr.) he is ready for felling (the tree). **रार्त-हविस्** *a.* हव्यदाता; who offers an oblation readily ii.34.8 जनाय रार्तहविषे. **रार्त-हव्य** *a.* दत्तहविष्क; to whom offerings have been made or who has made offerings. **रा-र्ता** *f.* क्रीडाप्रिय; (a woman) given to play ĀpGS. iii.12.

रा-र्ति (1) *f.* देय, धन; gift, wealth, goodwill, grace i.132.2 अस्मत्रा ते सध्र्यक् सन्तु रार्तयः 'धनानि', i.168.7 भद्रा वो रार्तिः पृणतो न दक्षिणा 'वृष्ट्यादिविषया', vi.45.32 भद्रा रार्तिः सहस्रिणी 'दानम्'; रार्ति personified as a goddess x.66.10 भगो रार्तिर्वाजिनो यन्तु मे हवम्. (2) *a.* generous giver रार्तिं सत्पतिं मर्हे VS. xxii.13. Cp. TS. iv.2.7.3. (3) [√रम्] राति; relative ĀpGS. xii.140.

राति-कुल *n.* ज्ञातिकुल, ज्ञातिप्रभृति; relatives Sat. xix.2.

रार्तिन् *a.* धनवान्; rich, a generous giver iv.6.3 रार्तिनी घृताची 'आज्यपूर्णा', epithet of juhū. **राति-षाच्** *a.* धनद; bestowing gifts vii.36.8 रातिषाचं पुरंधिम् 'दानसेवकम्', vii.35.11 शमभिषाचः शमु रातिषाचः 'दानं सेवमानाः'.

रा-त्र *n.* रात्रि; night; in अहो-रात्र. **रा-त्री** *f.* रात्रि; night i.113.1; personified as a goddess x.127.8. **रात्रि-पर्याय** *m.* रात्रिसंबन्धी पर्याय, रात्रिसंबन्धी आवर्त्य शस्त्र; the śastra to be repeated at night Sat. ix.7. **रात्रि-साच्-अय** *a.* रात्रि में संगत; coming together or united at night ŚBr.; for साचय cp. धारय.

राथ-जित्-एयी *f.* daughter of the chariot-conquering AV. vi.130.1 रथजितां राथजितेयीनामप्सरसाम्.

राथन्-तर्-अ [पृष्ठ्यस्तोत्रनिष्पादकं रथंतरं साम वेत्तीति] *a.* रथंतर का ज्ञाता; one knowing the Rathaṁtará Sā́man. **—तरी** [रथंतरसाम्नि गीता ऋक् 'प्र वो वाजाः' इत्यादि] *f.* the ṛk sung in the Rathaṁtará Sā́man.

राथीतर *a.* born in the gotra of Rathītara TaiUp.

राथ्-य *a.* रथ में सधा (वृष अथवा अश्व); (a bull or a horse) good for chariot i.157.6 अयो ह स्थो रथ्या राथ्येभिः 'रथवोढृभिः'.

राद्-र्ध *a.* संसिद्ध; all-perfect BṛUp. **राद्-धि** *f.* सिद्धि; accomplishment राद्धिरागच्छतु MBr. ii.8.5.

√**राध्** [cp. √ऋध् and √साध्] लक्ष्य पर पहुंचना; to reach one's aim x.107.6 यः प्रथमो दक्षिणया रराध 'आराधितवान्'; to make willingly x.63.6 को वः स्तोमं राधति; to satisfy anyone i.120.1 का राधद्धोत्राश्विना वाम् 'प्रीतौ करोति'; to attain, obtain i.116.11 तद्वां नरा शंस्यं राध्यं च; to prosper एतेन वा उपकेरू रराध (ŚBr.) by this (sacrifice) Úpakeru once prospered, Sat. xxxi.4 नरकाय राध्यति 'कल्पते'. Forms. IV. Ā. : *Ipv.* राध्यताम्; *Pt.* राध्यमान. V. P. : *Pr.* राध्नोति. *Pf.* रराध. *Ao. root* : अराधम्; *Sb.* राधत् and राधति; राधाम; *Prc.* राध्यासम्; राध्यास्म; *red* : अरीरधत्; *s* : अरात्सीस्; *iṣ* : *Inj.* राधिषि (*1. s.*). *Ft.* रात्स्यति. *Ps. Ao.* अराधि; *Pp.* राद्ध; *Gdv.* राध्य. *Gd.* राद्ध्वा, –राध्य, *Inf.* इरध्यै. *Cs.* राधयति.

राध्-अ *mn.* देय; gift i.30.5 स्तोत्रे राधानां पते 'धनानां पालक'. **राध्-अस्** *n.* दान; giving, presenting i.81.8 शवसे शूर राधसे 'धनार्थम्'; wealth ii.22.3 दाता राधः स्तुवते कम्यं वसु 'साधकम्', i.22.8 दाता राधांसि, iv.55.10 इन्द्रो नो राधसागमत may Indra come to us with wealth, v.52.17 राधो गव्यम् ··· राधो अश्व्यम्; oblation ii.9.4 अभि गृणीहि राधः 'हव्यम्'.

राधस्-पति *a.* धनपति; lord of gifts viii.61.14 त्वं हि राधस्पते राधसो महः. **राध्-ई** *f.* रद्धि; fulfilment of a rite or sacrifice, prosperity. **रोधो-देय** *n.* धनदान; giving of gifts iv.51.3 राधोदेयाय. **राध्-य** *a.* साध्य, आराध्य; to be accomplished or performed, to be gratified or propitiated i.156.1 स्तोमो यज्ञश्च राध्यः.

रान्द्रय cp. राण्ड्य.

राप् cp. रापिन्.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रा-र्म [√रा, cp. र्री-त्रि] *mn.* अन्धकार; darkness (जगतां निवेशनः) x.3.3 अग्निः · · · अर्भि रार्ममस्थात् 'शार्वरं तमः'. **रा-र्मी** *f.* रात्रि; night ii.34.12 उषा न रार्मीरुणैरपोर्णुते. **रार्म्या** = रामी vi.65.1 रार्म्यास्वज्ञायि 'रात्रिषु'. Cp. AV. vi.83.3 अर्सूतिका रामायण्यपर्चित् प्र पतिष्यति daughter of the darkness. **राम्-अं** *m.* name of a man x.93.14 प्र रामे वोचम् ; delight; in सु-रार्म.

राय *a.* दाता; giving; in अ-राय.

रार्यस्-काम *a.* धनेच्छु; desiring wealth i.78.2, vii.42.6 रार्यस्कामः (वसिष्ठः). **रायस्-पोष्-अ** *m.* धन की समृद्धि; increase of wealth, abundance KS. v.5. **रायस्पोष-र्दा** *a.* समृद्धिदाता; giver of abundance KS. ii.8 रायस्पोषर्दे विष्णवे = **रायस्पोष्-र्दा-वन्** *a.* समृद्धिकारी; procuring abundance KS. ii.9.

रायो-वाज्-ईय *n.* name of a Sāman TMB. xiii.4.18.

रा-रक्ष्-आर्ण [*Inten.* √रक्ष्] *a.* पूरी तरह रक्षा करता हुआ; protecting most carefully iv.3.14 रारक्षार्णः प्रीणानः.

रा-वन् = दावन् *a.* दाता; bestowing; cp. अ-रावन्.

राश्-ई [cp. रशना] *m.* रास, ढेर, समूह, वर्ग; heap, mass vi.55.3 वसो राशिं; group viii.96.8 उस्रा इव राशयः; 'star-groups'; गणित; mathematics ChUp. **राशि-पल्य** *n.* अनाज का ढेर; the heap of grain Kauś. xxi.2. Comm. 'भाण्डागारे'.

राष्-ट्रं [पालनीयो देशः] *n.* जनपद; kingdom, dominion iv.42.1 मम द्वितां राष्ट्रम् , TBr. i.7.5 एता वा अपां राष्ट्रम्. **राष्ट्र-काम** *a.* having a desire for dominion. **राष्ट्र-दा** *a.* giving dominion. **राष्ट्र-दिप्-सु** [√दभ्] *a.* राष्ट्रद्रोही; wishing to injure the country AV. x.3.16. **राष्ट्र-भृ-त्** *a.* शासक; bearing sway : राष्ट्रभृद्भी राष्ट्रमा ददत 'राष्ट्रं भ्रियते स्वीक्रियते एभिरिति 'ऋताषाड् ऋतधामाग्निः' इत्यादयो मन्त्राः, TS. iii.4.6.2; राष्ट्रभृन्नामक ईष्टका; the bricks piled up reciting the verse or verses containing the word राष्ट्रभृत TS. v.7.4. **राष्ट्र-भृ-ति** *f.* maintenance of a rāṣṭra or dominion.

राष्ट्रावगमन *a.* राष्ट्रानुरागकर; producing affection among people Kauś. xvi.27.

राष्ट्रिय *a.* belonging or relating to a kingdom. **राष्ट्रीय** *a.* राष्ट्र का उत्तराधिकारी; successor to the throne KS. xxxvii.11.

राष्ट्री (1) *m.* शासक; ruler vi.4.5 वायुर्नः राष्ट्री. (2) *f.* शासिका; a female ruler x.125.3 अहं राष्ट्री संगमनी वसूनाम्.

रास-भ [or रास-र्भ] *m.* अश्ववाहन; ass, the carrier of Aśvins i.116.2 तद् रासभो नासत्या.

रास्-ना *f.* रशना; girdle ŚBr. i.2.3.1, the line round the neck of a jar Sat. xi.1.55.

रास्पिन [रास्प्-इन √रास् = √रस् = रास्पिर v.43.14] *a.* गर्जन करने वाला; roaring i.122.4 रास्पिनस्यार्योः (अग्नेः) 'रपतेः रसतेर्वा रास्प इति। तदस्यास्तीति रास्पि स्तोत्रम्। तद्वान् रास्पिनः स्तोता'. *f.* **रास्पिर** = रास्पिन v.43.14 विपन्यवो रास्पिरासः 'राधनं हविर्लक्षणम्। तत्स्पृशन्ति रास्पा जुह्वादयः। तद्वान् रास्पी। तद्वन्तो रास्पिराः'.

राहू-उ [√रभ् or √रह्] *m.* ग्रहण वाला तारा; demon causing the eclipse. **राहू-गर्ण** *m.* son of Ráhū-gaṇa ŚBr. i.3.3.10 गोतमो राहूगणः.

√रि बहना; to flow viii.7.28 रिणन्नपः 'अगच्छन्'; to let run iv.30.6 अरिणा इन्द्र सूर्यम् 'अहिंसीः'; to loosen or cook i.127.4 स्थिरा चिदन्ना नि रिणात्योजसा 'पचति'; to scatter, disperse ix.14.4 निरिणानो वि धावति getting filtered the Soma flows variously; cp. vi.57.4 यदिन्द्रो अनयद् रितो महीरपः 'the flowing waters'. अनु√रि to flow along i.85.3 वर्त्मान्येषामनु रीयते घृतम्. आ√रि to let flow ix.71.6 ए रिणन्ति बर्हिषि प्रियम् (सोमम्); to flow down to x.40.9 अस्मै रीयन्ते निवर्नेव सिन्धवः. नि√रि to lay low or destroy i.61.13 निरिणाति शत्रून्, i.148.4 पुरूणि दस्मो नि रिणाति जम्भैः (अग्निः) 'नितरां हिनस्ति'. निस्√रि to separate i.161.7 निश्चर्मणो गामरिणीत; to allure, seduce i.179.4 लोपामुद्रा वृषणं नी रिणाति. प्र√रि to separate ii.22.4 देवस्य शवसा प्रारिणा असुम्; to push on, force one's way through v.7.8 प्र स्वधितीव रीयते 'प्रगच्छति'. वि√रि to rip off iv.19.3 अहिं वज्रेण वि रिणाः. सम्√रि to join together, set right i.117.4 सं तं रिणीथो विप्रुतं दंसोभिः. Forms. IX. : *Pr.* रिणाति; रिणीथस्; रिणन्ति; Ā. रिणीते; रिणते; *Inj.* रिणास् ; रिणन्; *Pt.* रिणन्त; रिणान. *Ipf.* रिणास् , अरिणात; अरिणीतम्; अरिणीत. IV. : *Pr.* रीयते; रीयन्ते; *Pt.* रीयमाण.

रिक्-तं (1) *a.* खाली; empty. (2) *f.* रिक्ता, वशा; a barren cow. **रिक्-थं** *n.* दाय; property left at death, inheritance iii.31.2 न जामये तान्वो रिक्थमारैक्.

रिक्-वन् *a.* रेक्ता, छोड़ने वाला; one who leaves.

√रिख् [= लिख्] खरोंचना; to scratch vi.53.7 आ रिख किकिरा कृणु 'आलिख'.

√रिच् बहने देना; to release or let loose (waters) iv.16.6 अपो रिरेच; to surrender anything to anyone, yield x.10.7 जायेव पत्ये तन्वं रिरिच्याम्; to

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

devote or abandon oneself to x.32.5 प्र वोच्छा रिरिचे देवयुष्पदम्; to let remain a part of something vi.20.4 नारिरेचीत् किं चन प्र 'न अशेषयत्'; to yield place to i.113.2 अरैगु कृष्णा सदनान्यस्याः, i.113.16 अरैक् पन्थां यातवे सूर्याय; to succeed anyone iv.24.5 आर्दित पक्तिः पुरोडाशं रिरिच्यात्; to replace something for a price iv.24.9 स भूयसा कनीयो नारिरेचीत he did not replace the lower with the higher (price); to become empty रिच्यत इव वा 'कीर्तिशून्य इव भवति' TAr. ii.16, रिरिचान इव मेने 'रिक्तमिवात्मानं मेने' ŚBr. x.3.1.2. अति √रिच् to reach beyond, exceed x.90.5 स जातो अत्यरिच्यत पश्चाद् भूमिमथो पुरः when born he reached beyond the earth behind and also before. आ √रिच् to give up, cede, make over ii.19.5 स सुन्वते ईन्द्रः सूर्यमा देवो रिणङ् मर्त्याय 'सूर्यं बलेनारेचयत्'. उद् √रिच् to reach beyond, exceed i.102.7 उत् सहस्राद् रिरिचे कृष्टिषु श्रवः. प्र √रिच् to rise above ii.22.2 प्रेमरिच्यत; to leave behind x.13.4 प्रियां यमस्तन्वं प्रारिरेचीत. वि √रिच् to exceed, surpass iv.16.5 अतश्चिदस्य महिमा वि रेचि. Forms. VII. P.: *Pr.* रिणक्ति; *Sb.* रिणचाव; *Inj.* रिणक् (*3. s.*). *Ipf.* अरिणक् (*2. s.*); रिणक् (3. *s.*). *Pf.* रिरेच; रिरिचथुर्; Ā. रिरिक्षे, रिरिचे; रिरिचथे; रिरिचे; *Op.* रिरिच्याम्, रिरिच्यात; *Pt.* रिरिक्वांस्; रिरिचान. *Ppf.* अरिरेचीत्. *Ao. root*: *Inj.* Ā. रिक्थास्; *Ipv.* रिक्तम्; *s*: अरैक् (3. *s.*); Ā. अरिक्षि; *red.*: अरीरिचत. *Ft.* रेक्ष्यते. *Ps.* रिच्यते; *Ipf.* अरिच्यत; *Ao.* अरेचि. *Pp.* रिक्त. *Cs.* रेचयति.

रिं-त् [√रि, cp. री-र्ति] *a.* प्रवाही; flowing vi.57.4 रितः (अपः). Cp. स-रित् and स-स्रुत्.

√रिप् [cp. √लिप् i.191.1,3,4] मलना, लपेटना; to smear i.162.9 यद् वा स्वरौ स्वधितौ रिप्तमस्ति; to deceive, cheat v.85.8 कितवासो यद् रिरिपुर्न दीवि; cp. अपि-रिप्त 'blinded' i.118.7.

रिप् (1) *f.* धोखा; cheating, guile; अपवित्रता; defilement vii.104.18 ये वा रिपो दधिरे देवे अध्वरे 'हिंसाः'. (2) *a.* a malicious person vii.60.9 रिपः काशिचद् 'हिंसाः'; earth iii.5.5 पाति प्रियं रिपो अग्रं पदं वेः 'पृथिव्याः'; cp. रुप्.

रिप्-उ (1) *a.* मक्कार, धोखेबाज; cheat, deceiver v.79.9 नेत् त्वा स्तेन यथा रिपुम् 'रिपुं स्तेनम्'. (2) *m.* मक्कार व्यक्ति, शत्रु; a malicious person, enemy i.147.3 दिप्सन्त इद् रिपवो नाह देभुः 'कामादयः'

रिप्-त *a.* लिप्त, लग्न; smeared यदत्र रिप्तं रसिनः सुतस्य VS. xix.35. **रिप्त-लेप** *m.* हस्ते लग्नो लेपः ĀpŚS. 2128.

रिप्-र [cp. रेपस्] *n.* अपवित्रता; defilement, dirt ix.78.1 गृभ्णाति रिप्रमविरस्य तान्वा 'पापरूपम् अभिषुतवल्लीश-कलादिरूपम्'. **रिप्र-वाह्-अ** *a.* removing impurity or sin, carrying the dead away x.16.9 यमराज्ञो गच्छतु रिप्रवाहः 'रिप्रं पापं तस्य वोढाग्निः' = VS xxxv.19.

√रिफ् गुर्राना, हानि पहुंचाना, दोष मढ़ना; to snarl, hurt, blame. Cp. रिफित 'pronounced as *r*'. रेफ 'what is sounded with a snarl'.

√रिभ् भड़कना, चटकना; to crackle (as fire) x.3.6 वि रेभद्भिररतिर्भाति विभ्वा 'शब्दायमानैस्तेजोभिः'; to produce sound as Soma does when pressed iv.96.6 सोमः पवित्रमत्येति रेभन्; to sing vii.18.22 होतेव सद्म पर्येमि रेभन्; to praise vii.76.7 उषा उच्छन्ती रिभ्यते वसिष्ठैः Uṣás when she dawns, is praised by the Vásiṣṭhas.

रि-रिक्-वांस् [*Pf. Pt.* √रिच्] *a.* जिसने छोड़ा है; having abandoned iv.24.3 रिरिक्वांसस्तन्वः.

रि-रिह्-वांस् [*Pf. Pt.* √रिह्] *a.* जिसने चाटा है; having licked.

√रिश् खरोंचना, चुगना; to scratch, graze vi.28.7 सूर्यवसं रिशन्तीः (गावः); काटना, फाड़ना; to rip, tear, split ix.112.1 तक्षा रिष्टम् 'दारुतक्षणम्'. आ √रिश् to consume, eat up i.187.8 यदपामोषधीनां परिशेमा रिशामहे. Later forms: विलिशते TS., ŚBr., अनालेशं VS., विलिष्ट VS.

रिश्-अ (1) *a.* हिंसक; injurer AV. xi.9.15 रिशा दुर्णिहितैर्विणीम. (2) *m.* शत्रु; foe.

रि-शाद्-अस् [रि = रयिं] *a.* धनजित; prevailing upon wealth i.77.4 रिशादाः (अग्निः) 'शत्रूणां भक्षयिता'. Cp. TS. v.6.20, VS. xxxiii.57. Other interpretations: destroying the atrocious, caring for the strangers or foes.

√रिष् हानि उठाना; to suffer damage, be hurt x.51.7 जातवेदो न रिष्याः, i.91.8 न रिष्येत् त्वावतः सखा; to injure, damage i.129.10 अन्यमस्मद् रिरिषेः कं चित्, i.89.9 मा नो मध्या रीरिषतायुर्गन्तोः; injure us not before we reach old age, vii.89.5 मा नः ··· देव रीरिषः 'let us suffer no harm'; come to grief viii.18.13 स्वैः ष एवैः रिरिषीष्ट युर्जनः 'हिंसितो भूयात्'. Cp. मा रीढ्वम्. Forms. IV.: *Pr.* रिष्यति; *Sb.* रिष्यासु, रिष्याति and रिष्यात; *Op.* रिष्येत्; रिष्येम. I. P.: *Sb.* रेषात्; *Inj.* रेषत्. *Ao. a.*: अरिषन्; *Sb.* रिषाम, रिषाथ and रिषाथन; *Pt.* रिषन्त and रीषन्त; *red.*: *Inj.* रीरिषस्, रीरिषत्; रीरिषत

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(2. pl.); *Op.* रीरिषेस् ; *Prc.* Ā. रीरिषीष्ट and रिरिषीष्ट (3.s.). *Pp.* रिष्ट. *Inf.* रिषे; रिषस् . *Cs.* रेषयति; *Inf.* रिषयध्यै (i.129.8). *Ds.* रिरिक्षति *Pt.* रिरिक्षन्त (vii.36.4). Cp. i.148.5 न यं रिपवो न रिषण्यवो गर्भे सन्तं रेषणा रेषयन्ति.

रिष् (1) *f.* क्षति, हानि; injury vii.34.17 मा नोऽहिर्बुध्न्यो रिषे धात् 'हिंसकाय'. (2) *a.* हिंसक; injurer vi.63.2 परि ह त्यद् वर्तिर्याथो रिषो न 'हिंसकस्य शत्रोः'. Cp. Hindi 'रीस करना'.

√**रिषण्य्** हिंसा करना; to injure ii.23.12 अदेवेन मनसा यो रिषण्यति 'हिनस्ति'.

रिषण्-यु *a.* हिंसक, वञ्चक; one who injures, deceitful i.148.5 न यं रिपवो न रिषण्यवः 'हिंसकाः'.

रिष्-ट *a.* क्षत; injured, wounded; cp. मृद्ध 'helpless' KS. ix.11. **रिष्-टि** *f.* क्षति, नाश; injury, damage destruction.

√**रिह्** चाटना; to lick iii.33.1 मातरा रिहाणे; to sip i.22.14 विप्रा रिहन्ति (पयः), to lick over, kiss ii.35.13 स ईं शिशुर्धयति तं रिहन्ति; to gnaw x.162.4 योनिं यो अन्तरा रेळिह. Forms. II. : *Pr.* रेढि; रिहन्ति; (*3. pl.*) रिहते and रिहते; *Pt.* रिहन्त् ; रिहाण and रिहाण. *Pf. Pt.* रिरिह्वांस् x.79.3. *pp.* रीढ. *Int.* रेरिह्यक्ते x.4.4 रेरिह्यते युवतिम् . *Pt.* रेरिहत, रेरिहाण (vi.27.7).

रि-हायस् [रि = रयिं; हायस् 'lifting' ?] *m.* डाकू; robber.

√**री** see √रि; cp. VS. xxxv.10.

री-र्ति *f.* प्रवाह, गति; flow, motion, course ix.108.10 रीतिमपाम् , ii.24.14 महीव रीतिः 'महती स्रुतिरिव', v.48.4 तामस्य रीतिं परशोरिव 'गतिम्'.

रीत्य-आप् *a.* जलप्रवाहक; causing waters to flow ix.106.9 रीत्यापः (इन्दवः *Voc.*) 'यैः पृथिवीं प्रति स्रवणशीला आपः कृताः'; v.68.5 वृष्टिद्यावा रीत्यपिषस्पती 'रीतिः प्राप्तिः। सैव आपा आप्तिः अभिमतप्राप्तियोस्तौ', TBr. iii.5.10 वृष्टिद्यावा रीत्यापा 'सन्मार्गवृत्तिप्रकारस्य प्रापयित्र्यौ', ŚBr. i.7.2.6 'रीतिस्तृप्तिः तामापयत इति रीत्यापा सुष्ठुवर्षवत्यौ जलप्रदात्र्यौ'.

√**रु** ध्वनि करना; to sound ix.70.7 रुवति भीमो वृषभः, ix.74.2 अरावीदंशुः (सोमः), iii.55.17 वृषभो रोरवीति (*Intens.*). Note ĀpŚS. 2041 यस्य रवते जुहोति 'यस्मिन् रुवति जुहोति'. Forms. VI. P. : *Pr.* रुवति; *Inj.* रुवत; *Ipv.* रुव; *Pt.* रुवन्त्. II. रौति; रुवन्ति. *Pf.* रुरुविर. *Ao. is* : अरावीत् ; अराविषुर (x.94.3). *Pp.* रुत. *Int.* रोरवीति; *Pt.* रोरुवत् ; रोरुवाण. *Ipf.* अरोरवीत्.

√**रु** तोड़ना; to break, shatter x.86.5 शिरो न्वस्य राविषम् , i.54.1 रोरुवद् वना (इन्द्रः), *Pp.* रुत ix.112.1 रुतं भिषक्. Cp. अ-रुतहनु.

रुक्-क्ष-अ [√रुह्] *m.* रूख, पेड़; tree.

रुक्-म (1) *a.* भास्वर; shining i.96.5 रुक्मो अन्तर्वि भाति (अग्निः). (2) —**मः** *mn.* पट्टाख्य सुवर्णालंकार; an ornament of gold i.81.2 रुक्मो न चित्रः, vi.51.1 रुक्मो न दिव उदिता व्यद्यौत् 'भूषणमिव'.

रुक्-मन्त् *a.* दीप्यमान; shining TS. ii.2.3.3 अग्नये रुक्मते.

रुक्म-पार्श *m.* a gold-chain, a string on which gold-ornaments are worn. **रुक्म-वक्षस्** *a.* wearing gold-ornaments on breast ii.34.2 मरुतो रुक्मवक्षसः.

रुक्म्-ईन् *a.* स्वर्ण-सज्जित, मस्तक पर श्वेत चिह्न वाला अश्व; adorned with gold i.66.6 रुक्मी रथः; a horse having a white mark on his forehead; प्रभावान्; shining with gold ix.15.5 एष रुक्मिभिरीयते वाजी शुभ्रेभिरंशुभिः 'रुक्मिभिः अंशुभिः'.

रुक्-ष [√रुच् = रुक्म, लोक] *a.* दीप्तिमान्; shining vi.3.7 वृषा रुक्षः 'दीप्तः'.

रुङ्-मन्त् *a.* रुङ् शब्द वाली ऋचा; a verse containing the word रुङ्.

√**रुच्** [cp. वर्च्] चमकना; to shine, be bright vi.2.6 कृपा पावक रोचसे, ix.36.3 पवमान वि रोचय 'प्रकाशय', vii.69.1 पविभी रुचानः (रथः). *Pf. Pt.* : i.149.3 सूरो न रुरुक्वान्. *Dat. Inf.* : ix.23.2 रुचे जनन्त सूर्यम्. अति√रुच् to shine through i.94.7 दूरे चित् सन्तळिदिवाति रोचसे. उप √रुच् to come hitherward shining vii.77.1 उपो रुरुचे युवतिर्न योषा. निस्√रुच् to drive away by shining viii.3.20 निरग्नयो रुरुचुर्निरु सूर्यः (अहिम्). प्र√रुच् to shine forth iii.29.14 प्र सप्तहोता सनकादरोचत. प्रति √रुच् to shine towards i.165.12 प्रति मा रोचमानाः. वि√रुच् to shine widely vii.8.4 वि यत् सूर्यो न रोचते (अग्निः). *Caus.* ix.39.3 विचक्षाणो विरोचयन् 'दीपयन्'. Forms. I. : *Pr.* रोचते. *Pf.* रुरोच; रुरुचुर् ; रुरुचे; *Inj.* रुरुचन्त; *Op.* रुरुच्यास् ; *Pt.* रुरुक्वांस् ; रुरुचान. *Ao. root* : *Pt.* रुचान; *red.* : अरूरुचत् ; Ā. अरूरुचत; *is* : Ā. अरोचिष्ट; *Op.* रुचिषीय and रोचिषीय. *Ps. Ao.* अरोचि. *Pp.* रुचित. *Inf.* रुचे, *Cs.* रोचयति, –ते. *Int. Pt.* रोरुचान.

रुच् (1) *f.* प्रभा, प्रकाश; sheen, light iv.56.1 रुचा भवतां शुचयद्भिरर्कैः 'दीप्त्या', x.106.4 उग्रेव रुचा 'दीप्त्या'; स्वाद; relish TBr. i.3.6 रुचमेवास्मिन् दधाति 'स्वादुत्वम्'. (2) *a.* प्रभावान् ; shining, splendourous TS. iii.4.7.2 अप्सरसो रुचः 'रोचमानाः'.

रुच्-अ [रोचतेऽसौ] *a.* रोचमान; shining, radiant VS. xxxi.20 नमो रुचाय ब्राह्मये.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

√रुचय् चमकना; to shine iii.6.7 ते रुचयन्त रोकाः.

रुच्-ई *f.* चमक; brightness, light, lustre. रुच्-इ-र्त *a.* भासमान; bright, glittering.

√रुज् [cp. √रु] तोड़ना; to break x.89.6 रुजंति स्थिराणि; to destroy iv.4.11 महो रुजामि 'महतो नाशयामि'; to break open ix.108.6 गव्यमश्व्यं वर्मीव धृष्णवा रुज, ix.48.2 शतं पुरो रुरुक्षणिम् ready to break hundred strongholds. Mark TS. vi.4.11 रुक्त्वा 'रोगमुत्पाद्य'; *Dat. Inf.* iv.31.2 आरुजे 'भङ्क्तुम्'; मा रौक् VS. xxii.16. आ√रुज् to storm a fort or break it iv.32.10 या मन्दसान आरुजः; to break x.44 9 येना-रुजासि मघवञ्छफारुजः, ix.108.6 वर्मीव धृष्णवा रुज, x.84.1 सरथमारुजन्तः. प्र√रुज् to break forth i.51.5 प्रारुजः पुरः. वि√रुज् to shatter into pieces ix.34.1 रुजद् दृळ्हा व्योजसा, viii.64.5 वि स्तोतृभ्यो रुरोजिथ (पर्वतं गिरिम्). Forms. I. P. : *Pr.* रुजति. *Pf.* रुरोजिथ, रुरोज. *Ao. root* : *Inj.* रोक्; *red.* : अरूरुजतम् (*2. du.*). *Pp.* रुग्ण. *Gd.* रुक्त्वा; –रुज्य. *Inf.* –रुजे.

रुजा *f.* भञ्जक; breaking. रुज्-आना [= कूलंकषा] *f.* नदी; river i.32.6 सं रुजानाः पिपिषे 'नदीः'.

रु-र्त *a.* (1) भग्न, रुग्ण; broken, sick ix.112.1 रुतं भिषक्. (2) ध्वनित; filled with cries, made to resound.

√रुद् [cp. √रु] रोना; to weep, bewail x.40.10 जीवं रुदन्ति; *Caus.* x.99.5 अरोदयन्मुषायन्. Forms. II. P. : *Pr.* रोदिति; रुदन्ति; *Sb.* रोदात; *Pt.* रुदन्त्. *Ipf.* अरोदीत. *Ao. a* : अरुदत्. *Cs.* रोदयति.

रुद्-र [is it from √रुध् 'be red'; cp. क्षुद्र √क्षुध्] (1) *a.* ध्वनि करने वाला; howling, crying, roaring, terrible to enemies, epithet of various gods iii.2.5 रुद्रं यज्ञानाम् (अग्निम्), viii.72.3 (सोमम्). (2) —द्रः *m.* name of a god, the father of Marúts : पित्रे मरुताम् i.114.6; wielder of vájra : वज्रबाहो ii.33.3; having a bow in his hand : स्थिरधन्वने viii.4.6 1; also known for his healing power : भिषक्तमं त्वा भिषजां शृणोमि ii.33.4; he is the father of the world : भुवनस्य पितरम् vi.49.10; and as such rules over men क्षयद्वीराय i.114.1; he is reddish brown : उग्रो बभ्रुः ii.33.9; and wears diverse ornaments. रुद्राः the sons of Rudrá, the Marúts; ज्वर; fever रुद्रः पशूञ्छ-मायेत 'ज्वरः' ĀpŚS. 2429. Cp. ईशानहता 'ज्वरहता'.

रुद्र-वन्त् *a.* भीषण; terrible अग्नये रुद्रवते TS. ii.2.2. रुद्रवद्-गण *a.* having the gaṇa of the Rudrás TS. iii.2.5.2. रुद्र-वर्त्-अनि *a.* बीहड़ घाटियों में चलने वाला; moving in terrible paths viii.22.14 तां यामन् रुद्र-वर्तनी 'रोदनशीलमार्गौ स्तूयमानमार्गौ वा'. Cp. VS. xxxiii.58; cp. मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः (i.154.1) where कुचर may be = रुद्रवर्तनि.

रुद्राभिमान *a.* ज्वरार्त; suffering from fever KŚS. Cp. अभि√मन्.

रुद्र-ईय *a.* रुद्र का विशिष्ट गुण; a characteristic of Rudrá vii.40.5 रुद्रियं महित्वम्; sprung from Rudrá, epithet of Marúts iii.26.5 रुद्रियाः (मरुतः), collectively Marud-gaṇa = Rudra-host v.41.11 कथा महे रुद्रियाय ब्रवाम how shall we speak to the great Rudra-host ?; songs offered to Rudrá ii.11.3 स्तोमेष्विन्द्र रुद्रियेषु च.

√रुध् रोकना; to obstruct x.34.12 न धेना रुणध्मि; आर्ति में पड़ जाना; to come to grief आत्मानं चाह यजमानो रुणद्धि 'दुःखायात्मानं नयति'. अनु√रुध् to strive after, cp. अनूरुध् iii.55.5 आर्क्षित् पूर्वास्वपरा अनूरुत. अप√रुध् to push away, repel x.34.3 अप जायां रुणद्धि. अव√रुध् to enclose x.105.1 अव श्मशा रुधद् वाः, x.28.10 अवरुद्धः परिपदं न सिंहः. आ√रुध् to seize, capture iv.38.4 यः स्मारुन्धानो गध्या समत्सु 'सर्वतो निरोधयन्'; to close up, enclose, subdue x.84.3 ते पाजो तन्वा रुरुध्रे. नि√रुध् to enclose i.32.11 निरुद्धा आपः पणिनेव गावः; to ward off, avert i.53.4 निरुन्धानो अमतिम्. Forms. VII. : *Pr.* रुणध्मि, रुणद्धि; Ā. रुन्धे; रुन्धते (*3. pl.*); *Sb.* Ā. रुणधामहै; *Ipv.* रुन्धि; Ā. रुन्धाम्; *Pt.* रुन्धान्; *Ipf.* Ā. अरुन्धत (*3. pl.*). *Pf.* रुरोधिथ; Ā. रुरुध्रे. *Ao. root* : अरोधम्; अरुध्म; *a* : अरुधत्; अरुधन; *Inj.* रुधत्; *Pt.* रुधन्त्; *s* : अरौत्; अरौत्सीत्; Ā. अरुत्सि, अरुद्ध. *Ft.* रोत्स्यति, –ते. *Ps.* रुध्यते; *Pp.* रुद्ध. *Gd.* –रुध्य. *Inf.* –रुधम्, रुन्धम्, –रोधम्; रोद्धोस्. *Ds.* रुरुत्सते.

√रुध् बढ़ना, चढ़ना; to grow, ascend viii.43.6 अग्निर्यद् रोधति क्षमि 'शुष्कान् वनस्पतीन् निरुणद्धि', i.67.9 वि यो वीरुत्सु रोधन्महित्वा 'महत्त्वानि विरुणद्धि'. Forms. I. P. : *Pr.* रोधति; *Inj.* रोधत्.

√रुध् लाल होना; to be red or active; cp. रुद्र, रुधिर, रोहित, लोहित, रुधिर्का.

रुध्-अ 'keeping off'; in अ-गो-रुध.

रुधि-र्का [cp. दधि-र्का] *a.* खून बखेरने वाला; scattering blood, bloodred, name of a demon ii.14.5 यो रुधिर्का (जघान) 'एतन्नामकमसुरम्'.

रुध्-इर (1) *a.* लाल; red v.29.10 रुधिरं पिशाचम्. (2) —रम् *n.* रक्त; blood.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

√रुप् टूट जाना; to break, be afflicted or pained TBr. i.5.10 रुप्यन्तीं 'पीडां प्राप्नुवती'; हानि करना; to cause injury TBr. iii.7.5 मा रूरुपाम यज्ञस्य 'यज्ञमुपद्रवग्रस्तं मा कार्ष्म'.

रुप् *f.* जिसमें रोपा जाय, धरती; earth, where plants grow iv.5.2 अग्रे रुपं आरुपितं जबारु 'भूमिः', x.13.3 पञ्च पदानि रुपो अन्वरोहम् 'यष्ट्रणां स्वर्गमारोपयितुर्यज्ञस्य', iv.5.8 पाति प्रियं रुपो अग्रं पदं वेः 'भूम्याः'.

रु-म *m.* name of a man viii.4.2 यद्वा रुमे रुशमे श्यावके 'एतन्नामके राज्ञि'.

रु-रु cp. रुरु-शीर्षन्.

रु-रुक्-वांस् [*Pf. Pt.* √रुच्] *a.* चमकने वाला; having shone, shining i.149.3 रुरुक्वान् सूरो न (अग्निः). **रु-रुक्-षणि** [√रुज्] *a.* नष्ट करने की इच्छा वाला; desiring to destroy ix.48.2 शतं पुरो रुरुक्षणिम् ready to break hundred strongholds.

रुरु-दक्ष *a.* मृगों से भरपूर; rich in deer. **रुरु-शीर्षन् — र्ष्णी** *f.* मृग के सिर वाली; having the head of a ruru antelope, deer-headed (i.e. horn) vi.75.15 आलाक्ता या रुरुशीर्ष्णी (इषुः).

√**रुवण्य्** [*Denom.* of रुवण √रु] ध्वनि करना; to sound loudly viii.96.12 मा रुवण्यः 'मा ध्वनयः'.

रुवण्-यु *a.* = रास्पिनः; sounding, crying i.122.5 आ वो रुवण्युमौशिजो हुवध्यै 'शब्दनीयम्'.

रुव्-अथ *m.* रंभ; bellowing of a bull.

रुशत्-पशु *f.* श्वेत पशुओं वाली; having bright or white cattle (dawn) v.75.9 अभूदुषा रुशत्पशुः 'रुशन्तः परस्परं ध्वनिं कुर्वन्तः पशवो यस्यामुषसि'. **रुशद्-ऊर्मि** *a.* भासमान ऊर्मियों वाली; having bright waves i.58.4 रुशद्वर्मे अग्ने 'दीप्तज्वाल'; cp. गिरि-भ्रज्. **रुशद्-गो** *a.* श्वेत गौओं वाला; having white cows v.64.7 देवक्षत्रे रुशद्गवि 'रोचमानरश्मौ'. **रुशद्-वत्सा** *a.* श्वेत वत्स वाली; having a white calf (dawn) i.113.2.

रुश्-अन्त् *a.* भासमान, श्वेत; shining, brilliant, white (against कृष्ण, श्याव) viii.72.5 वत्सो रुशन् 'श्वेतः', i.92.5 रुशदर्चिः. On TS. iv.3.13.2 रुशद् दृशे 'हिंसकम्', AV. iv.21.7 रुशन्तीः अपः = रिशन्तीः अपः vi.25.7.

रुश्-अम *m.* name of a man viii.3.12 रुशमं श्यावकं कृपम् 'एवन्नामकान् राजर्षीन्', viii.51.9 तिरश्चिदर्ये रुशमे 'अकल्याणे' = VS. xxxiii.82 'हिंस्रे' Uv.-Mah. **रुशमासः** [*pl.*] descendants of Rúśama v.30.13 गवां सहस्रै रुशमासो अग्ने. **रुश्-अमा** *f.* a name : इन्द्रश्च रुशमा च TMB. xxv.13.3.

√**रुष्** घायल करना, मारना; to hurt, kill viii.4.8 न दानो अस्य रोषति 'न हिनस्ति'.

√**रुह्** बढ़ना; to grow (plants) x.90.2 यदन्नेनातिरोहति which he grows beyond through food, TS. i.3.10.2 ओषधीनां रोहिष्यै 'प्ररोहार्थम्'; to obtain ŚBr. ii.1.2.7 मनुष्याणां कामं रोहेम 'प्राप्नुयाम'. अधि√रुह् to ascend, mount, i.56.2 गिरिं न वेना अधि रोह तेजसा, x.63.10 नावम् आ रुहेमा. अनु√रुह् to mount, ascend, viii.13.6 वर्या इवानु रोहते; to fill up by growing i.141.5 अनु यत् पूर्वा अरुहत् (अग्निः). अभि√रुह् to mount, ascend v.7.5 भूमा पृष्ठेव रुरुहुः. अव√रुह् to descend, dismount v.78.4 अवरोहन् अजोहवीत् (अत्रिः). अपि√रुह् to heal up पुरा ते संवत्सराद् अपि रोहात् (TS.) before the lapse of a year for you (the wound) shall heal up. आ√रुह् to mount up, ascend x.85.20 आ रोह अमृतस्य लोकम्; to mount a horse or a chariot x.85.12 अनो मनस्मयं सूर्यारोहत् प्रयती पतिम्, vii.83.3 दिवि घोष आरुहत्. परि-आ√रुह् to ascend, rise x.37.8 आरोहन्तं बृहतः पाजसस्परि. उप√रुह् to grow ix.68.2; उपारुहः. वि√रुह् to grow out, become manifest vi.44.6 विपो न यस्योतयो वि यद् रोहन्ति; to originate, arise; *Caus.* to make grow viii.91.5 त्रीणि विष्टपा तानीन्द्र वि रोहय. Forms. I. : *Pr.* रोहति, –ते. *Pf.* रुरोहिथ, रुरोह; रुरुहुर्. *Ao. root* : *Pt.* रुहाण; *a* : अरुहम्, अरुहस्, अरुहत्; अरुहाम, अरुहन्; *Sb.* रुहाव; *Inj.* रुहम्, रुहत्; *Op.* रुहेम; *Ipv.* रुह; रुहतम्; *Sa* : रुक्षस्, अरुक्षत्; अरुक्षाम. *Ft.* रोक्ष्यति. *Pp.* रूढ. *Gd.* रूढ्वा, –रुह्य. *Inf.* –रुहम्; रोहिष्यै; रोढुम्. *Cs.* रोहयति, –ते; रोपयति. *Ds.* रुरुक्षति.

रुह् *f.* प्ररोह, अंकुर; sprout, growth, rising x.97.2 सहस्रमुर्त वो रुहः 'प्ररोहाः अङ्कुराः' = TS. iv.2.6.1.

रूक्ष्-अ [√रुष्] *a.* रूखा, कृश; rough, devoid of lustre, dry, thin, emaciated. Cp. अ-रूक्षित and लूक्ष.

रूप्-अ [cp. वर्पस्] *n.* भास्वर रूप; shining appearance i.71.10 नभो न रूपं जरिमा मिनाति 'रूपवन्तः सूर्यरश्मयः'; सुन्दर चेहरा, सौन्दर्य; beautiful look, beauty ix.65.18 रूपं न वर्चसे भर; shape, form, outer appearance i.164.44 ध्राजिरेकस्य ददृशे न रूपम्, x.168.4 घोष्रा इदस्य शृण्विरे न रूपम्; colour vii.97.6 नभो न रूपमरुषं वसानाः; mark ix.16.6 पुनानो रूपे अव्यये 'रूप्यमाणे वस्त्रे'.

रूप-क *a.* रूपभरा; having an assumed form AV. xi.9.15 श्वन्वतीरप्सरसो रूपका उतार्बुदे 'a demoness'.

रूप-तम *a* अति रूपवान्; extremely beautiful. **रूप-शस्** *av.* रूपभेदेन; in different forms i.164.15 रेजन्ते

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विकृतानि रूपर्शः.

रू-रै [√रु] *a.* किटकिटी बंधाने वाला ज्वर; fever causing great shivering and clattering of teeth AV. v.22.10 यत् त्वा शीतोऽथो रूरः सह कासावेपयः.

रेक्-उ [√रिच्] *a.* रिक्त; empty iv.5.12 रेकु पदम्.

रेक्-णस् [√रिच्] *n.* दाय, संपत्ति; inherited possession, property left by bequest, riches, wealth i.31.14 स्पार्हं यद् रेक्णः 'धनम्', TS. iv.6.3.1 यन्निर्णिजा रेक्णसा प्रावृतस्य. **रेक्णस्-वन्त्** *a.* धनिक; rich x.63.16 रेक्णस्वती स्वस्तिः 'धनवती'.

√**रेज्** कांपना, कंपाना; to tremble i.171.4 इन्द्राद् भियेव रेजमानः trembling with fear of Indra; to shake v.59.4 यूयं ह भूमिं किरणं न रेजथ 'चालयथ'; to set in motion, impel i.129.6 यं इषवान् मन्म रेजति; to be in motion i.164.45 रेजन्ते विकृतानि रूपर्शः. Forms. I. : *Pr.* रेजति –ते, *Inj.* रेजत्, रेजन्त *(3. pl.)*; *Pt.* रेजमान; *Ipf.* अरेजेताम् *(3. du.)*; अरेजन्त. *Cs.* रेजयति.

रे-णु [√रि] *m.* धूल; dust, grain of dust x.72.6 तीव्रो रेणुरपायत.

रेणु-ककाट *a.* धूलभरी गरदन वाला, दुर्दान्त; with his nape full of dust, cp. ककाटिका vi.28.4 अर्वा रेणुककाटः 'रजस उद्रेदकः', VS.xxviii.13 रेणुककाटं नुदन्ताम् 'काटः कूपः। रेणुपूर्णः कुत्सितः कूपः तम्' Uv.-Mah; on TBr. ii.6.10 'कट्यां भवं काटं लिङ्गम्। रेणुकं रमणशीलं काटं यस्य राक्षसादेः'; may be रेणुक-काट √कृत् 'scattering dust'.

रेत्-अस् [रिंत् like स्रुत् in स्रोतस्] *n.* प्रवाह, वीर्य; flow, stream, semen, seed i.68.8 इच्छन्त रेतः; rain ix.74.1 दिवो रेतसा सचते, v.83.4 यत् पर्जन्यः पृथिवीं रेतसावति; the seed x.129.4 मनसो रेतः प्रथमं यदासीत् 'बीजभूतम्' (of the first creation), ix.86.28 तर्वेमाः प्रजा दिव्यस्य रेतसः, v.17.3 दिवो न यस्य रेतसा बृहच्छोचन्त्यर्चयः; offerings or oblations iv.3.7 कदा विष्णव उरुगायाय रेतो ब्रवः 'क्षयहेतुं पापम्'; connected through semen: त्रीणि वावि रेतांसि पिता पुत्रः पौत्रः TS. v.6.8.4; रेतोजन्य पदार्थ अपां रेतांसि जिन्वति TBr. iii.5.7 'उदककार्याणि स्थावरजंगमात्मकानि शरीराणि'.

रेतः-पीत *a.* पीतरेतस्क; one who has drunk semen.

रेतस्-य *a.* good for semen virile. **रेतस्या** *f.* वहिष्पवमान में प्रथम अहिंकृत स्तोत्रीया; name of the first stotrīyā that is not hiṅkṛta LŚ. i.12.8.

रेतस्-विन *a.* रेतोवान् युवा; a young man full of virility.

रेतः-सिच् *f.* 'विराड् ज्योतिरधारयत्' इत्यादि मन्त्र द्वारा उपधेय ईष्टका; name of the brick piled up while reciting the verse विराड् ज्योतिरधारयत् TS. iv.2.9.5.

रेत्-ईन् [cp. रिंत्] *a.* रेतःपूर्ण; abounding in seed x.40.11 वृषभस्य रेतिनः 'रेतस्विनः'.

रेतो-धस् *a.* निषेक्ता; impregnating = **रेतोधा** v.69.2 वृषभासः · · · रेतोधाः.

रेप्-अस् [√रिप्] *n.* धब्बा, लाञ्छन, पाप; stain, blemish, sin iv.6.6 तन्वो रेप आ धुः 'पापम्'.

रेफा = रेभा = शोभा; beauty Sat. xxvii.3.

√**रेफाय्** [*Denom.*] दीप्त होना; to shine स्नातकस्य मुखं रेफायतीव Sat xix.3.

√**रेभ्** [रिभ्] शब्द करना, गाना; to sound, sing; बढ़ना; to increase TS. vii.1.1.3 ओषधयोऽनभ्यक्ता रेभन्ति 'वर्धन्ते'.

रेभ्-अ (1) *a.* गायक, स्तोता; singer, praiser i.113.17 स्तवानो रेभः 'स्तोता'; ix.7.6 रेभो वनुष्यते मतीं (सोमः). (2) **—भः** *m.* name of a man i.112.5 यामी रेभं निवृतं सितम् 'एतत्संज्ञमृषिम्'.

रे-रि-वा [√री] *a.* छेत्ता; cutter : अयं वृक्षस्य रेरिवा TUp.

रे-रिह्-अ [√रिह्] *a.* लगातार चाटने वाला; continually licking. **रे-रिह्-अत्** [*Intens.* √रिह्) *a.* चाटता हुआ; excessively licking i.140.9 रेरिहत् सदा.

रे-वत् (1) *a.* रयिमन्त; rich viii.2.11 रेवन्तं हि त्वा शृणोमि; I hear thee as rich, x.22.15 रेवतस्कृधी नः, सिन्धूनां रेवतीनाम् TBr. iii.5.7, TS. v.2.11.1. (2) **—ती** *f.* a particular constellation having Pūṣan as its deity TS. iv.4.10.3.

रेशी *f.* हिंसक; causing injury TS. iii.3.3.1.

रेष् [*ns.* रेट्] *a.* हिंस्र; injuring VS. vi.8 **रेष्-अर्ण** *a.* हिंस्र; injuring, hurting i.148.5 गर्भे सन्तं रेषणा रेषयन्ति 'हिंसनस्वभावाः'. (2) *n.* रोग, मृत्यु; disease, death शरीर-रेषणम् ĀpGS. xxiii.9.

रेष्-म-च्छिन्-न *a.* तूफान से टूटा; rent by a storm AV. vi.102.2 रेष्मच्छिन्नं यथा तृणम्.

रेष्-मन् *m.* तूफान; storm, tempest AV. xv.2.1., JUB. i.1.2.6 रेष्माणमजमानो वाति. Cp. रेष्ममथिततृणानि 'वातसंभ्रमतृणानि' Kauś. xxxv.21. **रेष्म्-य** *a.* रेष्मवर्ती; being in a storm-cloud = रेष्मिय TS. iv.5.7.2.

रै *m.* धन; wealth x.111.7 चित्रमिस्य केतवो रामविन्दन्; TS. iv.5.7.2 रयिश्च मे रायश्च मे.

रैतस्-अ *a.* रेतःसंबन्धी; relating to semen.

रैभ्-अ *a.* रेभसंबन्धी; coming from the singer x.85.5 रैभ्यासीदनुदेयी 'रैभी काचिदृक्', TS. vii.5.11.2 रैभीभ्यः स्वाहा 'अग्निविषया ऋचः रैभ्यः', रैभ्यः = AV. xx.127.4-6.

रैवत्-अ (1) *a.* अभिजात; descended from a wealthy

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

family v.60.4 वरा इवेद् रैवतासः 'धनवन्तः'. (2) —तम् *n.* रेवतीनः सधमादे (i. 30.13) इस ऋचा में उत्पन्न साम; name of a Sāman. **रैवत्-र्य** *n.* धनवत्ता, धन; the condition of being wealthy, riches x.94.10 रैवत्येव महसा चारवः स्थन (रैवत्या इव) 'यथा रेवन्तस्तेजसा युक्ताः'.

रोकू-अं [√रुच्, लोकः] *m.* प्रभा, प्रकाश; lustre, light iii.6.7 दिवश्चिदा ते रुचयन्त रोकाः = **रोक** vi.66.6 तस्यौ न रोकः. Cp. आरोकः = आलोकः 'वातायनम्'.

रोग्-अ [√रुज्] *m.* आमय; breaking up of strength, disease AV. i.2.4 एवा रोगं चाखावम्. **रोग-नाश्-अन** *a.* removing disease AV. vi.42.2.

रोच्-अं *a.* प्रकाशमान; radiant, shining AV. xvii.1.21 रुचिरसि रोचोऽसि.

रोच्-अनं (1) *n.* प्रकाश; light vi.1.7 अग्ने बृहतो रोचनेन 'रोचमानेन तेजसा', TS. iv.1.7.1 दीदिहि रोचनेन 'तेजसा', iv.2.4.2 रोचने सूर्यस्य. (2) *n.* भास्वर जगत्; bright realm i.105.5 त्रिष्वा रोचने दिवः in the three bright realms of heaven. (3) *a.* दीप्यमान, प्रकाशक; shining, making bright viii.98.3 रोचनं दिवः; luminous stars TBr. iii.5.7 युवमेतानि दिवि रोचनानि. **रोचन-स्था** *a.* abiding in light or luminous sphere vi.6.2 तन्यतू रोचनस्थाः. **रोचना** *f.* प्रकाशपूर्ण आकाश; the bright sky or luminous sphere. **रोचना-वन्त्** *a.* प्रदीप्त; bright AV. xiii.3.10 यत्ते चन्द्रं कश्यप रोचनावत.

रोच्-ईस् *n.* दीप्ति; lustre v.26.1 अग्ने पावक रोचिषा.

रोच्-उक *a.* रुचिर, रोचक; causing relish, pleasure or delight.

रोद्-अ *m.* रुदन; weeping AV. viii.6.20 रोदमघमायवम्. **रोद्-अस्** *f.* धरती; earth (full of clamour) ix.22.5 एते पृष्ठानि रोदसोः; earth and heaven (both full of sound and clamour).

रोदसि-प्रा *a.* धरती-आकाश में व्यापक; filling up heaven and earth x.88.5 अभवो रोदसिप्राः.

रोदसी [*du.*] *f.* धरती और आकाश; heaven and earth (the two clamorous ones) viii.70.5 न जातमष्ट रोदसी 'द्यावापृथिव्यौ'. —**सी** *f.* रुद्रपत्नी; Rudra's wife v.46.8 आ रोदसी वरुणानी शृणोतु. **रोदसी** *f.* मरुत्पत्नी; wife of the Maruts i.167.5 रोदसी नृमणाः 'मरुत्पत्नी'; रोदसी the two surfaces, Bailey; but the idea of sound is obvious in both the earth and heaven; earth is full of clamour (and songs of the sages), while the chief attribute of the sky is sound in Indian Philosophy.

रोध्-अ *m.* तट; bank, shore, beach. **रोध-चक्र** *a.* कूलचक्र; whose wheel is the bank, i.e. swelling to the bank i.190.7 स्वर्वतो रोधचक्राः 'कूलं क्रममाणाः'.

रोध्-अन [or रोधनं] *n.* रोकना, घेरा डालना; circumvallation ii.13.10 विश्वेदेनु रोधना अस्य पौंस्यम् 'रोधस्वत्यो नद्यः'; confinement i.121.7 परि रोधना गोः 'रोधनानि आवरणानि'.

रोध्-अस् [Aw. raodah 'stream'] *n.* दीवार, तट; wall, bank iv.5.1 उपमिन्न रोधः 'कूलम्'; rampart x.48.2 अहमिन्द्रो रोधो वक्षः 'रोधको हर्तास्मि'. **रोधस्-वन्त्** *a.* निरुद्ध; hemmed in, enclosed i.38.11 चित्रा रोधस्वतीरनु 'रोधः कूलं तद्वतीः'.

रोपणाका *f.* शारिका, स्त्रीशुकी; a kind of bird i.50.12 शुकेषु मे हरिमाणं रोपणाकासु दध्मसि 'शारिकासु'.

रोप्-इ *f.* कारणा, उत्कट पीडा; acute pain AV. xi.2.3 यश्च ते भव रोपयः.

रोप्-उषी [√रुप्] (1) *a.* नाशक; a female destroyer i.191.13 विषस्य रोपुषीणाम् 'लोपयित्रीणाम्'. (2) *f.* वीरुध्; plant.

रोमण्-वन्त् *a.* रोमश; hairy ix.112.4 रोमण्वन्तौ भेदौ.

रो-मन् *n.* लोमन्; hair. **रोम-र्श** (1) *a.* बालों वाला; having thick hair, hairy viii.31.9 ऊधो रोमर्शम्. (2) —**र्शम्** *n.* लिङ्ग; membrum virile x.86.1 सेदीशे यस्य रोमर्शम् 'उपस्थम्'.

रो-र *m.* अंसग्रन्थि; shoulder-knot VS. xxv.3.

रो-रुद्-अं *a.* रोतड़ा; prone to weep.

रोह्-अ *m.* उच्छ्राय (सर्वान् रोहान् रोहति 'सर्वानुच्छ्रायान् प्राप्नोति' ĀpŚS. 900.), अभिवृद्धि, स्वर्ग; prosperity, heaven TS. iv.2.9.4 तया रोहमायन; rung in a ladder Sat. iii.2 सर्वान् रोहान् रोहयेयुः; cp. ŚA. x.8. **रोह्-अण** (1) *n.* चढ़ना, ascending. (2) *a.* रोहणसाधन; means of ascending i.52.9 रोहणं दिवः 'आरोहणहेतुभूतम्'. **रोह्-अस्** *n.* ऊंचाई; elevation; सोपानश्रेणि; rung in a ladder vi.71.5 दिवो रोहांस्यरुहत 'उच्छ्रितप्रदेशम्'.

रोह्-इणी *a.* रोहित अथवा लोहितवर्णा गौ; a red cow i.62.9 रुशद् रोहिणीषु.

रोह्-इणी *f.* ज्येष्ठा नक्षत्र; the constellation Rohiṇī TS. iv.4.10.2 रोहिणी नक्षत्रम्.

रोह्-ईत् *f.* लाल घोड़ी; a red mare i.14.12 युक्ष्वा हरितो देव रोहितः. **रोह्-इ-त** (1) *a.* लाल; red i.39.6 प्रष्टिर्वहति रोहितः 'लोहितवर्णः'. (2) *m.* रक्तवर्ण अश्व, अग्नि का अश्व; a red horse, fire-horse i.49.10 यदयुक्था अरुषा रोहिता रथे 'लोहितवर्णौ' : रोहितद्वयेतशशब्दा अग्नीन्द्रसूर्याणामश्वान-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भिदधते. **रोहित-र्क** *m.* वटसदृश वृक्षविशेष; a kind of sacrificial tree Sat. iv.1. **रोहित-कूल्-ईय** *n.* name of the Sāman evolved by Viśvāmitra at Rohitakūla TMB. xiv.3.11 रोहितमन्त्राः AV. xiii.1-4 (xix.23.23). Cp. Kauś. xcix.99. **रोहितं-भूता** *f.* ऋतुमती; in menstruation ABr. **रोहिताङ्गि** *a.* रक्ततिलकवान्; having a red mark on the forehead VS. xxiv.69, TS. v.5.24. **रोहितैर्ता** *a.* लोहितश्वेता ऋश्य-स्त्री; reddish white female antelope TS. v.6.18 जपाकुसुमवदत्यन्तरागयुक्तः संध्यावर्णो रोहितैतः.

रोहिद्-अश्व *a.* लोहित अश्ववान्; having red horses i.45.2, TS. iv.1.9.3.

रौद्र्-अ *a.* रुद्रदेवताक; having Rudrá as divinity Sat. xii.3 रौद्रश्चरुः; रुद्रसदृशः; like Rudrá, i.e. terrible x.3.1 रौद्रः (अग्निः) 'शत्रूणां भयंकरः'.

रौरव्-अ *n.* रुरुचर्म; deer-skin : रुरुर्बिन्दुमान् मृगः; name of a Sāman TMB. xii.4.23.

रौरुकि *n.* रौरुकिशाखाध्यायियों के यजुस्; the Yajus formulas of the followers of the Rauruki śākhā LŚ. ii.3.1.

रौहिण (1) *a.* स्वर्गारोहण-साधन; means of ascending to heaven. (2) *m.* epithet of a demon subdued by Indra i.103.2 अभिनद् रौहिणम् 'रौहिणो नाम कश्चिदसुरः'. **रौहिण-हव्-अनी** [रौहिणौ पुरोडाशौ हूयेते अनयेति] *f.* स्रुग्विशेष; a variety of ladle.

ल

लक्-ष [√लग् 'to fasten'] *mn.* लक्ष्य, चिह्न; mark, sign, stake ii.12.4 श्वघ्नीव यो जिगीवाँ लक्षमादत् 'लक्ष्यम्'.

लक्-षण *n.* लक्ष; sign, mark; अभ्युक्षणादिकर्मकलाप; rites such as sprinkling Khādira. i.2.1. **लक्षण्-य** *a.* शुभलक्षणोपेत, सीमादर्शक; auspicious, mark showing boundary ĀpGS. vi.5 = लक्ष्मण्य.

लक्ष्-इ-त *a.* दागी, दाझा; having a mark or sign.

लक्ष्मण्-अ (1) *a.* चिह्नवान्; furnished with a mark TS. vii.1.6.3 (2) **—र्णः** *m.* name of a person. **लक्ष्मण्-य** *a.* son of Lakṣmaṇá v.33.10 लक्ष्मण्यस्य सुरुचो यताना: 'लक्ष्मणपुत्रस्य'.

लक्ष्-मन् *n.* चिह्न; mark, sign AV. i.23.4 लक्ष्म श्वेतम्, गवां लक्ष्म कुर्यात् (MS.); स्त्री-व्यञ्जन; pudendum muliebre TS. vii.4.19.1 कृष्णे लक्ष्मणि. Cp. कृष्णयोनीः दासीः ii.20.7 and सलक्ष्मा x.10.2.

लक्ष्मी *f.* चिह्न, शुभ चिह्न, सौभाग्यदेवी; mark, sign, lucky sign x.71.2 भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि; good luck personified.

लगुड [√लग्] *m.* लकुट, लकड़ी; stick. Cp. Prakrit luḍa and Hindi lauḍā (= लकुटक 'stiff penis').

लघ्-ईयांस् *a.* लघुतर; very light or short. **लघ्-उ** *a.* रघु, अल्प; light.

√लङ्ग् [√लग्] टांगना; to hang : लङ्गनं प्रतिमोकः 'बन्धनम्'

√लप् [cp. √रप्] बोलना; to prattle, prate Forms. I. P. : *Pr.* लपति; *Pt.* लपन्त्. *Ft.* लपिष्यति. *Pp.* लपित. *Cs.* लापयति, –ते. *Int.* ललपीति. Cp. अभिलापलप्, 'excessively whimpering' AV.

लप्सुद् [cp. रप्सुद् √रप्श् 'be full'] *n.* कूर्च; the beard of a goat (sign of maturity as palitá is of an aged man √पॄ] **लप्सुद्-ईन्** *a.* कूर्चवान्; bearded TS. v.6.16 JB. ii.262 लप्सुगिन्.

लर्व *m.* लवा; a kind of bird VS. xxiv.24.

√लभ् [=√रभ्] लेना; to take भगस्य लीप्सन्ते 'भगस्य सकाशात् लब्धुमिच्छन्ति' TBr. i.6.10; पराभव करना; to subdue नमुचिमासुरं नालभत 'न पराभवितवान्' TBr. i.7.1; for आ √लभ् 'to seize, hold'; cp. x.130.7 अर्न्वालेभिरे रथ्यो न रश्मीन्; cp. उतैवं चिन्नालिभरेन् (ŚBr.) after all they will not touch it. Forms I. : Ā. *Pr.* लभते. *Pf.* लेभिरे; *Pt.* लेभान. *Ao. s* : अलब्ध; अलप्सत. *Ft.* लप्स्यति, –ते. *Ps.* लभ्यते; *Pp.* लब्ध. *Gd.* लब्ध्वा; –लभ्य. *Cs.* लम्भयति, –ते. *Ds.* लिप्सते; लीप्सते; *Ps.* लिप्स्यते.

लम्-पूजनी [= अलम् = अरम् पूरणी; readily or quickly piercing, threading or sewing the garment or a sack] *f.* सूआ, सूचक; a large needle लम्पूजनिप्रतिहितया रज्ज्वा 'सूचके प्रोतया' KŚS. viii.4.21, Vādhūla Sūtra नस्कूजनी; Bailey 'cloth-piercer'.

लम्बर *mn.* वादित्रविशेष; a kind of musical instrument

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

BṛUp.

लय्-अ *m.* प्रतिबन्ध-विनाश; removal of obstacles TS. iv.7.3.2.

लम्भ्-उक *a.* लब्धा; accustomed to receive ŚA. ix.7 लम्भुको हास्य वासो भवति 'वाससो लब्धैव भवति'.

ललाट [* ननाट √ नट् ; that makes the man to act according to one's fate; or √ लल् 'play' Cp. निटिल, Prakrit : ṇalāḍa, nalāḍa, ṇilāḍa, ṇiḍāla etc.] *n.* मस्तक, भालपट्ट; forehead = रराट. **ललाम** *a.* श्वेतपुण्ड्रवालाङ्कित-ललाटवान्; having a white circle on the forehead TS. ii.1.3.1. *f.* **—मी** i.100.16 रोहिच्छ्यावा सुमदंशुर्ललामीः 'पुण्ड्रवती अश्वभूषणयुक्ता वा'. **ललाम-गु** *m.* शिश्न; penis VS. xxiii.29.

लव्-अ [√ लू] *m.* कटाई; the act of cutting or reaping LŚ. i.1.12. Cp. आलवाः छिन्नानि मूलानि ĀpŚS.41.

लव्-अर्ण [√ लू] (1) *a.* लवणसंसृष्ट, नमकीन (ŚBr.); saline लवणमन्नं दध्नाहारयेत. (2) **—र्णम्** *n.* नमक; salt AV. vii.80.1. **लस्पूजनी** = लम्पूजनी wrong spelling. **लाक्षा** *f.* लाख; lac AV. v.5.7 * रक्-ष 'red' √ रज्ज् .

लाङ्गल *n.* हल; plough iv.57.4 शुनं कृषतु लाङ्गलम् ; लिङ्ग; membrum virile; cp. लाङ्गिल-लाङ्गूल-लिङ्ग.

लाजा [**—जाः** भृष्ट्रीहयः] *Pl.* भुने धान; parched or fried grain VS., ŚBr. **लाजि** [लाजानां समूहः] *m.* खील; parched grain.

लाभ्-इक in सु-लाभिका.

लाय्-अ *mn.* गोफिये में रखी कंकड़; the stone shot by a sling x.42.1 अस्तेव सुं प्रतरं लायमस्यन् 'हृदयवेधिनं शरम्'.

लाह्यायनि [लह्यस्यापत्यं लाह्यः । तस्यापत्यम्] *m.* son of Lahya BṛUp.

√ **लिख्** = √ रिख् ; to scratch, tear TS. i.3.5.1 दिवं मा लेखीः 'मा विदारीः', ŚBr. दिवमग्रेण मा लेखीः; बजाना; to drum इषीकया वेतसशाखया चेल्लिखति 'वादयति' Paryadhyāya 41; √ लिख् with परि 'to crush' Kauś. xxv.7. Forms. VI. : *Pr.* लिखति, –ते. *Pf.* लिलेख. *Ao. red.* : अलीलिखत ; *iṣ. Inj.* लेखीस्. *Pp.* लिखित. *Gd.* –लिख्य.

√ **लिप्** [= √ रिप्] लीपना, पोतना, अदृश्य कर देना; to smear, make disappear, lose senses i.191.1 न्यर्दृष्टा अलिप्सत. Forms VI. P. : *Pr.* लिम्पति. *Pf.* लिलेप; लिलिपुर्. *Ao. s.* अलिप्सत (*3. pl.*). *Ps.* लिप्यते; *Pp.* लिप्त. *Gd.* –लिप्य.

लिंबुजा [= लिगुजा √ लग् for which cp. आलिगी, विलिगी] *f.* लिपटने वाली लता; a creeper 'entwining' x.10.13 परि ष्वजाते लिंबुजेव वृक्षम् .

लिज्जा *f.* समृद्धि; great prosperity TMB. xii.13.11 लिप्सा ?

√ **लिश्** [√ रिश्] फाड़ना, घट जाना; to tear, be less or deficient TS. vi.2.5.1 विं वैं सं लिशते 'विशेषेणाल्पीभवति'.

√ **लिह्** [= रिह्] cp. ऋषभः समलेट् KS. xxx.1. Forms. II. : *Pr.* लेढि. *Cs.* लेहयति. *Int. Pp.* लेलिहित.

√ **ली** [= री, रि] छिपना, विलीन होना; to creep into and hide, sneak off x.84.7 पराजितासो अप निं लयन्ताम्, cp. अलेलेद् वा इयं पृथिवी सा बिभेत् 'shrank in' KS. viii.2. Forms I. Ā. : *Pr.* लयते; *Ipv.* लयन्ताम्. *Pf.* लिल्ये; लिल्युर् ; –लयां चक्रे. *Ao. s* : अलिष्टः. *Pp.* लीन. *Cs.* लापयति. *Int.* लेलयति. *Pf.* लेलाय.

लीप्सितव्यम् [*Desid.* √ लभ्] = लब्धुमेष्टव्यम्.

लुञ्च्-अ *a.* नोचने वाला; tearing out, plucking.

√ **लुप्** तोड़ना; to break. Forms. VI. P. : *Pr.* लुम्पति; *Op.* लुम्पेत्. *Ps.* लुप्यते (AV.); *Pp.* लुप्त. *Gd.* –लुप्य. *Cs.* लोपयति, –ते.

√ **लुभ्** ललकना; to desire. प्रति √ लुभ् to confuse x.103.12 चित्तं प्रतिलोभयन्ती. Forms. IV. P. : *Pr.* लुभ्यति. *Ao. red.* : अलूलुभत् . *Pp.* लुब्ध. *Cs.* लोभयति; *Ds.* लुलोभयिषति.

√ **लू** काटना; to cut. Note मा राविष्ट (ABr.) = मा लाविष्ट 'मैव लवनं कुरुत'. Forms. IX. P. : *Pr.* लुनाति. V. P. : *Pr.* लुनोति. *Pp.* लूनं.

लूक्ष्-अ = रूक्ष. **लू-त** [= लून] *a.* cut TS. vii.5.9.1 ईरां लूताम्.

लेक [= रेक √ रि 'flow'] *m.* सूर्य; sun. Note लेक, संलेक, सुलेक, संकेत, सुकेत, विवस्वन्त् , अदिति, देव-जूति = sun TS. i.5.3.3.

लेखनी *f.* कलम; pen; cp. आवलेखनी 'कुम्भकारचक्रादवलिखिता मृत्'.

लेखा [= रेखा √ रिख्] *f.* खरौंच, खड़, पंक्ति; scratch, furrow, line. **लेखा-संधि** *m.* रेखाओं का मेल या जोड़; the point where two lines meet.

लेण्डिका *f.* लींडरी; excrement; in अज-लेण्डिका 'round lump of dung'.

लेप्-अ (1) *a.* लिप्त (दर्वी आदि पर); stuck to ladle etc. ĀpGS. vii.13. (2) *m.* लेप; smearing.

लेलया *f.* लीन; invisible लेलयेवान्तरिक्षम्, लेलाये ?

लेला *f.* बेचैनी; restless activity ŚBr.

लेलायन्त् [√ लेल् लेलायति, 'quivers, trembles'] *a.* चलन्; moving TS. vi.5.10.6 अलेलायत् 'अचलत्'.

लेश-गान *n.* नातिविष्पष्टोच्चारितव्यञ्जन गान; chanting in which the consonants are not distinct : a variety of sāmagāna, the other two being आविर्गान and

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

छन्नगान.

लेष्-टु *m.* डला; clod of earth √रिश्.

लोक्-अ [older उलोर्क = रुरोर्क √रुच् 'shine'] *m.* अवकाश, प्रदेश, स्थान; open space, wide or free space iii.37.11 उलोर्को यस्ते अद्रिवः 'उत्तमो लोकः', अस्मिन् भयस्ये कृणुतमुलोर्कम् 'लोकं भयरहितं स्थानम्', TBr. i.6.7 एतस्मिन् वै लोके इन्द्रो वृत्रमहन् 'सूर्योदयेनावलोक्यमानप्रदेशे'. Cp. एष वा अनडुहो लोकमाप्नोति 'समूहम्' TMB. xviii.3.3. **लोक-काम** *a.* लोकाधिपत्येच्छु; desiring sway over mankind Kauś. lix.21. **लोक-कृ-त्** *a.* अवकाशदाता; maker of free space or room x.133.1 अभीके चिदु-लोककृत. **लोक-कृ-र्तु** = लोककृत ix.2.8 उलोककृत्नुमीमहे. **लोक-र्जि-त्** *a.* लोक पर आधिपत्य का साधन; means of controlling the worlds BṛUp. **लोक-बिन्दु** *m.* name of a Sāman 'लोकस्य लम्भकम्' TMB. xi.5.25. **लोकीभवति** 'लोकफलेन युज्यते' ChUp. **लोकं-पृणा** *f.* 'लोकं पृण छिद्रं पृण' इत्यादि मन्त्र द्वारा उपधेय ईष्टका; iṣṭakās piled up while reciting the verse लोकं पृण छिद्रं पृण (VS. xv.59). **लोक-र्सन्-इ** *a.* अवकाश-दाता; affording space, giving relief. **लोक-र्स्पृत्** *a.* = लोकर्जित् TS. vii.5.24.1.

लोक्-ईन् [परलोकं जितवान्] *a.* जिसने परलोक जीत लिया है; one who has conquered the next world.

लोक्-य a. प्रेक्षणीय; to be seen or looked at ŚBr. ii.2.1.5.

लोग्-अ [√रुज्] *n.* लेष्टु; clod of earth x.18.13 परीमं लोगं निर्दधत् 'लोष्टम्' Kauś. lxxv.14.

लोध [= लो-थ √लू, a dead body, inert body; still preserved in Hindi in this sense] *m.* लोथ; a lifeless body iii.53.23 लोधं नयन्ति पशुं मन्यमानाः 'लुब्धं लोभेन तूष्णीं स्थितम्'; Grassmann and others = लोहम् 'a reddish animal'.

लोपा *f.* श्मशानशकुनि; a bird frequenting crematorium TS. v.5.18. **लोपामुद्रा** *f.* name of Agástya's wife i.179.4 लोपामुद्रा वृषणं नी रिणाति.

लोपाश्-अ [√अश्] *m.* मरे को खाने वाला 'गीदड़'; jackal x.28.4.

लोप्-य *a.* कठिनप्रदेशवर्ती; residing in a hard land TS. iv.5.8.2.

लोभ्-अ *m.* द्रव्यव्यासङ्ग; greed.

लो-मन् [√लू] *n.* रोम; hair x.163.6 लोम्नोलोम्नः; grass लोमशं जलम् 'यत्र तृणानि भवन्ति तत्' Sat. x.1; cp. अभीव लोमानि 'यथा लोमानि ईषत्स्पृष्टानि भवन्ति तथा' ĀpGS. iv.12. **लोम-र्श** *a.* = रोमण्वन्त. **लोमर्श-सक्थ्-अ** *a.* बालभरी टांगों वाला; having hairy thighs TS. v.5.23; grassy समं लोमशमनिरिणम् Khādira. iv.2.6. **लोम-श्-य** *n.* खुरदरापन; roughness; for लौमश्य RPr.

लो-लुप्-अ [= लोलुभ] *a.* कृपण; greedy (or is it from √लुप् 'utterly confused'?).

लोष्ट [√लूष् 'injure'] *n.* लेष्टु, लोग; lump of earth, clod JUB. i.1.7.5. **लोष्ट-चि-ति** *f.* ढेलों की चिनाई; piling of raw bricks. Cp. आकृतिलोष्ट 'क्षेत्रलोष्टम्'.

लोह (1) *a.* लाल; reddish. (2) *m.* लाल धातु, धातु; red metal, metal. **लोह-कर्णी** *f.* लोहितकर्णी; red-eared (cow). **लोह-मणि** *m.* सुवर्णपिण्ड; lump of gold ChUp.

लोहायस्-अ [लोहितेनोपसिक्तमयः = ताम्रम् [(1) *n.* तांबा; copper. (2) *a.* ताम्रनिर्मित; made of copper.

लोह्-इत [= रोहित] *a.* लाल; red (cp. नीललोहित x.85.28) **लोहित-पचनीय** *a.* पका कर लाल बना देने वाला; the thing that makes a jar red on being baked Sat. xi.1.60. **लोहितायस्-अ** *a.* ताम्रमिश्र-अयोनिर्मित; made of iron mixed with copper. **लोहिती** *f.* अति-लोहितीनाम् TAr. i.17.2 = **लोहिनी** *f.* लोहिन्यो राजयः BṛUp. **लोहितोर्णी** *f.* लोहितरोमा; having red hair TS. v.6.12. **लोहिनीका** *f.* लौहित्य; redness TBr. ii.1.9.

लौक्-य *a.* लौकिक; of this world, pertaining to this world.

लौह्-अ (1) *a.* लोहित, रक्त; reddish, copper-coloured लौहेनाजेन Sat. xxvii.5. (2) लोहशकल; iron-bar or bit Sat. iii.2.

लौहित्य *m.* name of a teacher ŚA. vii.23 = लौहित्य?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

व

व = इव – की तरह; like.

वंश *m.* नरसल, बांस, मध्यबल (= वल्ली); reed, bamboo, beam (of a house) i.10.1 त्वा उद् वंशमिव येमिरे 'प्रौढं वंशम्'; cp. अ-वंश. **वंश-नर्त्-ईन्** *a.* बादी; pole-dancer VS. xxx.21.

वँ-सग्-अ [वन् = वन 'forest' √सघ्] *m.* सांड; bull i.7.8 वृषा यूथेव वंसगः 'वननीयगतिः', i.55.1 तेजसे न वंसगः 'वननीयगतिमान्', i.130.2 तातृषाणो न वंसगः 'वननीयगमनः, शीघ्रगामी पुरुषः', TS. ii.6.11.4 तिग्मशृङ्गो न वंसगः 'मृगः वंसानि वनानि गच्छतीति'.

√वक् [√वङ्क् √वञ्च्] चलना; to move, roll vii.21.3 वावक्रे रथ्यो न धेनाः 'निर्गच्छन्ति'.

वंकल *n.* भीतरी छिलका; inner bark or skin of a tree TBr. iii.7.4. Cp. पर्ण-वल्क.

वक्-तवे [*Dat. Inf.*] बोलने को; to speak vii.31.5 मा नो निर्दे च वक्तवे. *Gen. Inf.* आ वक्तोः 'वचनावधि' 'till it is spoken', आ यजेति वक्तोः ŚBr. i.4.3.

वक्-तृ *a.* वक्ता; speaker vii.104.8 असन्नस्त्वासत इन्द्र वक्ता.

वक्-त्व *a.* to be said vi.9.2 वक्त्वानि.

वक्-मन् *n.* आवाहन; invocation i.132.2 आप्रस्य वक्मनि 'मार्गभूते'. **वक्म-राजन्**; in **वक्म-राज-सत्य** *a.* मन्त्र-कर्ताओं के प्रति सच्चा; faithful to the ordainers of hymns vi.51.10 वरुणो मित्रो अभिर्ऋतधीतयो वक्मराजसत्याः 'वक्म वचनं स्तोत्रम्। तस्य राजान ईशानाः वक्मराजाः स्तोतारः। तेषु अवितथाः'. **वक्म्-य** *a.* प्रशंस्य; to be praised or invoked i.167.7 वक्म्यो य एषाम्.

वक्-र *a.* कुटिल; crooked, curved AV. viii.58.4 = वक्रिम. **वक्र-तोद्-ईन्** [√तुद्] *a.* टेढ़ी काट वाला; biting or gnawing obliquely (a worm).

वक्-व *a.* मोड़ने वाला; twisting x.148.5 ऊर्मिर्न निम्नैर्व्रवयन्त वक्वाः. **वक्-वन्** *a.* रुड़कने वाला, वक्ता; rolling, eloquent i.141.7 ह्वारो न वक्वा 'बहुवक्ता', ix.91.1 असर्जि वक्वा रथ्ये यथाजौ 'शब्दायमानः सोमः'. *f.* —री वक्त्री; eloquent vii.22.5 वक्वरी यस्य नू गीः 'गुणानां वक्त्री'.

√वक्ष् बढ़ना, शक्तिशाली होना; to grow, be strong ii.22.3 ओजसा ववक्षिथ 'वोढुमिच्छसि', viii.13.7 मदेमदे ववक्षिथा सुकृत्वने 'अपेक्षितं फलं वहसि'; i.81.5 अति विश्वं ववक्षिथ 'अतिशयेन वोढुमिच्छसि', i.102.8 अतीदं विश्वं भुवनं ववक्षिथ 'अति वोढुमिच्छसि', x.49.8 नव व्राधतो नवतिं च वक्षयम् 'अवहम् व्यनाशयमित्यर्थः'. Cp. x.25.3 विवक्षसे 'त्वं महान् भवसि'. Forms. : *Pf.* ववक्षिथ, ववक्ष; ववक्षतुर्; ववक्षुर्; Ā. ववक्षे; ववक्षिरे; *Ppf.* ववक्षत. *Cs.* वक्षयति.

√वक्ष् बहने देना; to let flow. Cp. √उक्ष्.

वक्ष्-अण (1) *a.* शक्तिप्रद; strengthening, refreshing x.64.9 महीरवसा यन्तु वक्षणीः सरस्वती सरयुः सिन्धुः 'नद्यः'; cp. वीर-वक्षण 'strengthening men'.

वक्ष्-अणा [*f. pl.* √वक्ष् 'grow'; cp. वक्षस्] पेट; belly i.162.5 वक्षणा आ पृणध्वम् 'अभितो घृतकुल्यादीन् प्रसिद्धा नदीर्वा'; river-bed (that fills itself with nourishing waters) iii.33.12 आ वक्षणाः पृणध्वम् 'कृत्रिमसरितः कुल्याः'; embryo v.42.13 य आहना दुहिर्तुर्वक्षणासु 'नदीषु'; the belly or udder of a cow iii.30.14 महि ज्योतिर्निहितं वक्षणासु 'नदीषु'; belly of a mountain i.32.1 प्र वक्षणा अभिनत् पर्वतानाम् he pierced the bellies of the mountains, the belly of heaven i.134.4 अजनयो मरुतो वक्षणाभ्यो दिव आ वक्षणाभ्यः 'प्रवहणशीलाभ्यः अद्भ्यो वृष्टिलक्षणाभ्यः। तथा वक्षणाभ्यः नदीनामैतत्'.

वक्ष्-अणा [√वह्] *f.* भेंट; offering v.52.15 देवाँ अच्छा न वक्षणा 'वहनेन निमित्तेन'.

वक्ष्-अणि *m.* शक्तिप्रद; giving strength viii.63.4 इन्द्रो वक्षणिः 'वोढा'.

वक्षणे-स्था *a.* अग्निवर्ती; being in fire v.19.5 सुसंशिता वक्ष्यो वक्षणेस्थाः (—ष्ठाः correct) 'वह्नौ स्थिताः'.

वक्ष्-अथ *m.* वृद्धि, महिमा; growth, greatness vii.33.8 सूर्यस्येव वक्षथो ज्योतिरेषाम् 'प्रकाशः'. **वक्ष्-अस्** *n.* छाती; breast i.92.4.

वक्षी *f.* ज्वाला; flame v.19.5 सुसंशिता वक्ष्यो वक्षणेस्थाः 'हविर्वहन्तीति वक्ष्यो ज्वालाः'.

वग्-नु [= वक्-नु, for an irregular saṁdhi cp. अनवपृग्ण √पृच्] *m.* ध्वनि; sound, call vii.103.2 मण्डूकानां वग्नुः; sound arising from pressing of the Soma ix.97.13 वग्नुरा शृण्वे (सोमस्य); crackle of fire x.3.4 बृहतो न वग्नून् (अग्नेः).

वग्-वन *a.* बातून; talkative x.32.2 वग्वनाँ अराधसः. **वग्-वनु** *m.* वग्नु; noise ix.3.5 आविष्कृणोति वग्वनुम् 'शब्दम्'.

वघा *f.* प्राणिविशेष; a particular noxious animal AV. ix.2.22. **वघापति** AV. vi.50.3 तर्दापते वघापते.

वङ्कु-उ [√वञ्च्] *a.* बांका, चतुर, प्रगल्भ; skilful, cunning

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

v.45.6 वर्णिग् वङ्कुः 'जलेच्छया वनगामी'.

वङ्क्-रि *m.* वक्र पार्श्वास्थि, पसली; rib i.162.18 वङ्क्रीरश्वस्य 'उभयपार्श्वास्थीनि'.

वङ्क्षण *m.* ऊरुसंधि; the place where stomach and legs join वङ्क्षणानाविष्कृत्य Sat. ix.4.

वङ्ग [वन्– √गा] *m.* वन्य वृक्ष; forest tree AA. ii.1.1 वङ्गा वगधाश्चेरपादाः.

वङ्ग्-गृद्-अ [वन√गृध् 'forest-lover'] *m.* name of a demon i.53.8 वङ्ग्गृदस्याभिनत् पुरः.

√**वच्** बोलना; to speak : used for Agni x.11.6 विवक्ति वह्निः, viii.62.3 प्रवाच्यमिन्द्र तत् तव; cp. मानु वोचो मा प्रचारीः 'अन्यचित्तः सन् पुरोऽनुवाक्यां मा पठ' AA. iii.2, सिद्धिं वाचयीत 'ब्राह्मणैः भवतां संकल्पसिद्धिरस्तु इति वाचनं कारयेत' ĀpGS. ix.4. अच्छ√वच् cp. अच्छा√वच् and अच्छ उक्ति. अधि√वच् to speak in favour of, intercede vii.83.2 तत्रा न इन्द्रावरुणाधि वोचतम्. अनु√वच् to learn, study (to speak after) viii.58.1 यो अनूचानो ब्राह्मणः. आ√वच् to call anyone, to speak to anyone v.41.14 आ दैव्यानि पार्थिवानि जन्मा सुमखाय वोचम्. उप√वच् to cheer up iv.54.1 अभूद् देवः सविता ··· उपवाच्यो नृभिः (used with वन्द्यः). प्र√वच् to announce, proclaim i.164.26 अभीद्धो घर्मस्तदु षु प्र वोचम्; to sing forth a song of praise i.67.8 प्र ववाचास्मै, to praise i.167.7 प्र तं विवक्मि वक्म्यो य एषाम्; to announce oblations etc. for anyone x.16.11 प्रेदु हव्यानि वोचति देवेभ्यश्च पितृभ्य आ; to speak highly of a thing to anyone v.52.16 प्र ये मे गां वोचन्त सूरयः। पृश्निं वोचन्त मातरम्। पितरमिष्मिणं रुद्रं वोचन्त. प्रति√वच् to commend anyone i.41.8 प्रति वोचे देवयन्तम्; to speak to viii.100.5 मनश्चिन्मे हृदं आ प्रत्यवोचत 'अब्रवीत'. वि√वच् to make a thing known to anyone iv.5.12 किं नो अस्य द्रविणं कद्ध रत्नं वि नो वोचो जातवेदः; to fight, contend vi.31.1 वि तोके अप्सु तनये अवोचन्त चर्षणयो विवाचः. सम्√वच् to converse, confer i.25.17 सं नु वोचावहै पुनः. Forms. III. P. : *Pr.* विवक्मि, विवक्ति; *Ipv.* विवक्तन. *Pf.* उवक्थ, उवाच and ववाच; ऊचिम, ऊचुर्; Ā. ऊचिषे; *Pt.* ऊचान. *Ao. root* : *Prc.* उच्यासम्; *red.* : अवोचत; *Sb.* वोचा, वोचासि, वोचाति and वोचति; वोचाम; Ā. वोचावहै; *Inj.* वोचम्, वोचस्; वोचत्; वोचन्; Ā. वोचे; वोचन्त; *Op.* वोचेयम्, वोचेस्, वोचेत्; वोचेतम्; वोचेम, वोचेयुर्; Ā. वोचेय; वोचेमहि; *Ipv.* वोचतात्, वोचतु; वोचेतम्; वोचत. *Ft.* वक्ष्यति; *Co.* अवक्ष्यत्; वक्ता. *Ps.* उच्यते; *Ao.* अवाचि; *Pp.* उक्त; *Gdv.* वाच्य. *Gd.* उक्त्वा; –उच्य. *Inf.* वक्तवे; –वाचे; वक्तुम्; वक्तोस्. *Cs.* वाचयति. *Ds.* विवक्षति, –ते. *Int.* *Ipf.* अवावचीत्.

वच्-अर्न (1) *a.* वक्ता; speaker x.113.9 वचर्नेभिर्ऋक्वभिः 'वचनैः स्तोत्रैः'; of ready speech vi.39.1 मन्द्रस्य कवेः ··· वचर्नस्य 'वचनीयस्य स्तुत्यस्य'. (2) *m.* स्तोता; singer vi.49.12 वचर्नस्य विपः 'वक्तुः'. **वचर्ना-वन्त्** *a.* प्रवक्ता; eloquent ix.68.1 वचर्नावन्तः (इन्दवः).

वच्-अस् *n.* शब्द; word, speech तदिह तेषां वचोऽन्या त्वेवातः स्थितिः (ŚBr.) this indeed is what they say, but the established practice is different therefrom, iv.33.5 तत् पनयद् वचो वः, vi.32.1 वचांसि तक्षम्, i.84.19 इन्द्र ब्रवीमि ते वचः (song); spell vi.39.2 पर्णं वचोभिरभि योधदिन्द्रः. Cp. i.114.6 वचः स्वादोः स्वादीयः speech sweeter than sweet, ii.21.6 धेहि ··· स्वाद्मानं वचः. Cp. vii.8.6 वचः-शत-साः 'winning songs by hundreds'.

वचस्-अ *a.* उक्तिपटु, वक्ता; speaker i.112.2 वचसं न मन्तवे 'वचसा युक्तम्'.

वचस्य् [*Denom.*] ध्वनि करना, स्तवन करना; to sound, praise ix.99.6 पतिर्वचस्यते धियः 'अभिष्टूयते'.

वचस्या *f.* वक्तृता; eloquence ii.35.1 उपमसृक्षि वाजयुर्वचस्याम्. **वचस्-यु** *a.* वक्ता; eloquent x.40.13 धत्तं रयिं सहवीरं वचस्यवे 'युष्मत्स्तुतिकामाय'. *f.* —स्यू.

वचस्-यु [√वन्च्] *a.* गिरता-पड़ता; tottering, wavering.

वचो-युज् *a.* इशारे पर जुआ लेने वाला; yoked by a mere word i.7.2 वचोयुजा. **वचो-विद्** *a.* गीतज्ञ, वाक्यतात्पर्याभिज्ञ; one appreciating songs or hymns ix.91.3 ऋक्वा वचोविद् (सोमः) knowing the meaning of the word TBr. iii.5.6.

√**वज्** [also √उज् in ओजस्] मजबूत होना; to be strong and hard viii.43.25 अग्निं संसिं न वाजयामसि, vii.32.11 गमद् वाजं वाजयन्निन्द्र मर्त्यः, i.4.8 तं त्वा वाजयामः we strengthen thee. Forms. : *Cs.* वाजयामः, –मसि; Ā. वाजयते; *Ipv.* वाजय; *Pr.* वाजयन्त्.

वज्र-र [Aw. vazra] *m.* thunderbolt. Mark iv.20.6 आदर्ता वज्रं स्थविरं न भीमः where वज्रम् stands for व्रजम्; this is confirmed by वसुना न्यृष्टम् occurring in iv.20.6 and repeated in x.108.7 वसुभिर्न्यृष्टः, qualifying निधिं. **वज्र-दक्षिण** *a.* जिसके दाहिने हाथ में वज्र है; holding the thunderbolt in his right (hand) x.23.1 इन्द्रं वज्रदक्षिणम् 'वज्रो दक्षिणे हस्ते यस्य'. **वज्र-बाहु** *a.* holding वज्र in his hand, i.32.15 वज्रबाहुः ···

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ईन्द्रः. **वज्र-भृ-त्** *a.* holding वज्र i.100.12 वज्रभृत इन्द्रः. **वज्र-वाह्** *a.* wielding वज्र vi.44.19 वृषणो वज्रवाहः. **वज्र-हस्त** *a.* holding वज्र in hand vi.22.5 वज्रहस्तं रथेष्ठामिन्द्रम्.

वज्र्-ईन् *a.* holding वज्र i.57.6 वज्रिन् इन्द्र = **वज्रिवन्** i.121.14 वज्रिवः इन्द्र.

√**वञ्च्** [= √वङ्क्] टेढ़ा चलना, भागना, रुड़कना; to move crookedly, run, roll AV. iv.16.2 यस्तिष्ठति चरति यश्च वञ्चति, 'goes crookedly', i.142.4 इयं हि त्वां मर्तिर्मर्मच्छा सुजिह्व वच्यते 'उच्यते', i.46.3 वच्यन्ते वां ककुहासः 'अस्माभिरुच्यन्ते'; to bubble up or gush forth x.47.7 मनसा वच्यमानाः (स्तोमाः); cp. वञ्चन 'a cheat'. Forms. I. P. : *Pr.* वञ्चति. *Pf.* वावक्रे (*RV.*), *Ps.* वच्यते.

वट् [= वषट् 'इदं हविर्दत्तम्'] an exclamation used in offering oblations TS. iv.6.1.4 = वाट्, वेट् (VS.).

वट्वर्-ईन् *a.* विटोड़े जैसा फैला; broad like a big dung-cake or dung-hill i.133.2 वट्वरिणा पर्दा महावट्वरिणा पर्दा 'वेष्टनशीलेन सर्वव्याप्तेन'.

वण्-ईज् [√वन्, or √पण्, 'given to winning money'; formed on उर्शिज्] *m.* बनिया, व्यापारी, बनजारा; merchant, trader v.45.6 यथा वणिग् वङ्कुरापा पुरीषम्. Cp. प्रवाणं √वन् 'trade' iv.24.9.

वडर्व *m.* घोड़ी जैसा घोड़ा; a horse resembling a mare, JB. Vilabā 'five times'; त्वाष्ट्रं वडर्वम् TS. ii.1.8.3, Sat. xxii.1. *f.* वडर्वा TS. वडवधेनु 'milking mare'.

वण्ड *m.* छिन्न-पुच्छ; whose tail is cut ĀpŚS. 1604. Cp. Punjabi वण्ड 'the cut fodder' = वांट.

√**वत्** लेना; to take, recieve or welcome vii.3.10 अपि क्रतुं सुचेतसं वतेम 'संभजेमहि', i.128.2 तं यज्ञसाधसमपि वातयामसि 'आपरितोषं सेवामहे'. Forms. I. : *Pr. Op.* वतेम. *Pt.* वतन्त. *Ao. red.* : अवीवतन्. *Cs.* वातयति.

वत्-स *m.* बछड़ा, बच्चा; calf, child i.95.4 वत्सो मातृजनयत स्वधाभिः; name of a seer viii.8.8 गीर्भिर्वत्सो अवीवृधत 'कण्वस्य पुत्रः एतन्नामा ऋषिः', स्तोमैर्वत्सस्य वावृधे TBr. iii.2.7. **वत्स-च्छवी** *f.* बछड़े की खाल; calf-skin Sat. xviii.1. **वत्स-ज्ञु** *a.* वत्सजानुतुल्य; like the knee of a calf ĀpŚS. 60. **वत्स-तर** *m.* दूध-छुड़ाया बछड़ा; a weaned calf, a very young calf. **वत्स-तरी** *f.* स्तन्यपानोपरत बछड़ी, प्रथमगर्भा गौ; cow impregnated for the first time. **वत्स-प्रचेतसा** [*Voc.*] *a.* वत्स पर ध्यान देने वाले; mindful of वत्स viii.8.7 धीर्भिर्वत्सप्रचेतसा 'वत्से स्तोतरि प्रकृष्टज्ञानौ'. **वत्स-र** *m.* पांच या छह वर्ष की शृङ्खला में पांचवां वर्ष; the fifth year in a cycle of five or six years. **वत्स-ल** *a.* अनुकम्पी; compassionate. **वत्स-शेप्या** *f.* वत्स के अण्डकोषों का संवेष्टन-चर्म; the skin covering the testicles of a calf Kauś. xlviii.32.

वत्स्-ईन् *a.* वत्सवान्; having a calf vii.103.2 वर्त्सिनीनाम् (गवाम्).

√**वद्** बोलना, कहना; to speak, say ईति न्वा एतद् ब्राह्मणमुद्यते (ŚBr.) such indeed is the Brāhmaṇa that is told, तस्य भागं उदितः 'कथितः' TS. ii.5.1.1; to praise i.87.5 पितुः प्रत्नस्य जन्मना वदामसि 'ब्रूमः'; संवाद करना; to have discussion JUB. iv.6.1.2 एतेन कथां वदिष्यामः 'संवादं करिष्यामः', देवा वै ब्रह्मन्नवदन्त 'संवादं कृतवन्तः' TBr. i.1.3. *Inf.* ईश्वरो वाचो वदितोः TS. iii.4.3.4. अच्छ√वद् to greet x.88.14 मन्त्रैरग्निं कविमच्छा वदामः. अनु√वद् to accompany an act with words ii.13.3 अन्वेको वदति यद् ददाति तद् 'याज्यापुरोऽनुवाक्याभ्यां देवताः स्मारयति'. आ√वद् to speak to, address i.11.6 प्रत्यायं सिन्धुमावदन्; to bring in by speaking ii.43.2 सर्वतो नः शकुने भद्रमा वद, AV. iv.15.14 वर्षमा वद तादुरि पुण्यमा वद; to speak out with explanation, to lead विदथ (शास्त्रार्थ, divine worship or knowledge) x.85.26 वशिनी त्वं विदथमा वदासि 'भृत्यादिजनमावद'. उद्√वद् to cry out x.166.5 अधस्पदान् म उद्वदत 'उच्चैराक्रोशत'. प्र√वद् to raise or lift up a song i.40.5 प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रं वदत्युक्थ्यम्; प्रति√वद् to speak or explain to anyone i.119.9 अथा शिरः प्रति वामश्व्यं वदत् 'उपदिष्टवान्'. सं√वद् to converse, confer x.191.2 सं वदध्वम्. Forms. I. : *Pr.* वदति, –ते; *Sb.* वदानि, वदासि and वदास्, वदाति; वदाथस्; वदाम, वदान्; *Inj.* वदत्; *Op.* वदेत्; Ā. वदेत; *Ipv.* वद, वदतु; Ā. वदस्व; वदध्वम्; *Pt.* वदन्त. *Ipf.* अवदन्; Ā. अवदन्त; *Pf.* ऊदिम; ऊदे. *Ao. root* : *Prc.* उद्यासम्; *iṣ* : अवादिषम्; अवादिषुर्; Ā. अवादिरन; *Sb.* वादिषस्; *Inj.* वादिषुर्; *Ft.* वदिष्यति, –ते. *Ps.* उद्यते; *Pp.* उदित. *Gd.* –उद्य. *Inf.* वदितुम्; वदितोस्. *Cs.* वादयति –ते; *Ps.* वाद्यते. *Ds.* विवदिषति. *Int.* वावदीति; *Ipv.* वावदीतु; *Pt.* वावदत; Ā. वावद्यते.

वद्-अ cp. एवावद्य v.44.10 एवावद्यस्य यजतस्य. **वद्-अन** *n.* बोलना; the act of speaking; असंबद्ध प्रलाप, जल्पि; meaningless talk; मुख; mouth. **वद्-इष्ठ** *a.* अतिशयेन वक्ता; very eloquent वदिष्ठा वाक् TMB. vi.5.13.

वद्-मन् वक्ता; singer, speaker vi.4.4 वद्मा असि (अग्निः), vi.13.6, TS. i.3.14.5. Cp. √वद् in अभूतोद्यम् 'भविष्य-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कथनम्' GBr. ii.6.15.

√**वध्** [cp. √ वाध् √वध्] मारना; to slay i.51.4 वृत्रं यदिन्द्र शर्वसावधीः धियाधिया त्वा वध्यासुः (TS.) they may kill thee with repeated deliberation. अप √वध् to split x.146.4 दर्विङ्गैर्षो अपावधीत्. आ √वध् to beat, batter viii.72.4 दृषदं जिह्वयावधीत्. उद् √वध् to slay ii.42.2 मा त्वा श्येन उद्वधीत्. नि √वध् to throw down iv.14.4 निं वधिष्टं वज्रम्. वि √वध् to slay vi.17.1 विं यो वधिषः. Forms. I. P. : *Op.* वधेयम्, वधेत्; *Ipv.* वध. *Ao. root* : *Prc.* वध्यासम्; *Op.* वध्यात्; *is* : अवधिषम् and वधीम्, अवधीस्, अवधीत् and वधीत्; अवधिष्म; *Sb.* वधिषस्; *Inj.* वधीस्, वधीत्; वधिष्ट and वधिष्टन (*2. pl.*), वधिषुर्; Ā वधिष्टास्; *Ipv.* वधिष्टम् (*2. du.*).

वध्-अ (1) *a.* घातक; killing, deadly i.55.5 वज्रं निघ्नन्ते वधम् 'हननसाधनं वज्रम्'. (2) **—धः** *m.* death x.25.3 मृळा नो अभि चिद् वधात् 'शत्रवादिवधात्'. (3) *m.* weapon i.32.5 महतो वधेन, i.25.2 मा नो वधाय हत्नवे. Cp. हथ.

वध्-अक *mn.* शरविशेष; a kind of reed. **वध्-अत्र** = हथ *n.* a deadly weapon iv.28.4 अविन्देथामपचितिं वधत्रैः 'प्रहारैः'.

वध्-अला *f.* मारकाट, अस्त्र; slaughter, weapon vii.83.4 इन्द्रावरुणा वधनाभिरप्रति 'वधकरैरायुधैः'.

वध्-अर् *n.* = वधना i.174.8 ननमो वधरदेवस्य पीयोः 'वज्रम्'. Mark iv.22.9 जहि वधः repel the weapon = Yasna ix.30 'vadar jaidi'.

√**वधय** अस्त्र फेंकना; to hurl a weapon i.161.9 वधयन्तीं बहुभ्यः प्रैको अब्रवीत् 'वज्रमिच्छन्तीं मेघपंक्तिम्'.

वध-स्न *mn.* वधत्र; deadly weapon i.165.6 विश्वस्य शत्रोरनमं वधस्नैः 'वज्रस्यासनैः क्षेपणप्रकारैः'. Cp. TBr. ii.8.3. **वध-स्नु** *a.* वधत्रवान्; wielding a deadly weapon ix.52.3 वधैर्वधस्नवीड्वय 'प्रहारेण प्रस्रवणशील'.

वधू [√वह्; cp. वह्य, वहतु] *f.* बहू; bride v.37.3 वधूरियं पतिमिच्छन्त्येति; बहल खींचने वाली घोड़ी; a mare yoked to a chariot viii.19.36 अदान्मे पौरुकुत्स्यः पञ्चाशतं त्रसदस्युर्वधूनाम्. **वधू-मन्त्** *a.* घोड़ियों-जुड़ा; (a chariot) furnished with mares i.126.3 वधूमन्तो दश रथासः 'आरूढाभिर्वधूभिस्तद्वन्तः'; वहनसाधनयुक्त; furnished with the requisites of yoking vi.27.8 विंशतिं गा वधूमतः 'स्त्रीयुक्तान्'. **वधू-र्यु** (1) *a.* desiring a wife ix.69.3 अव्ये वधूर्युः पवते 'वधूभूता वसतीवर्य एकधनासहिता आपः। तद्वान् सोमः'. (2) **—र्युः** *m.* वर; bridegroom iii.52.3 वधूर्युरिव योषणाम्.

वध्-र [*वध्र] *a.* बद्धी; leathern strap Suparṇādhyāya.

वध्-रि [√ वध्] *a.* वधिया; castrated, emasculated; opp. to वृषन् i.32.7 वध्रिः ··· वृत्रः 'छिन्नमुष्कः'. **वध्रि-मती** *f.* नपुंसक पति वाली; a woman having an impotent husband i.116.13 श्रुतं तच्छासुरिव वध्रिमत्याः. **वध्रि-वाच्** *a.* अलीकभाषी; talking idly, speaking unmanly words vii.18.9 अमित्रान् वध्रिवाचः 'जल्पकान्'. **वध्र्य-अश्व** a castrated horse; a name x.69.4 पूर्वमीळ्हो वध्र्यश्वः 'मम पिता'. **वध्व्-ईक्षी** *f.* वधूद्रष्ट्री; seeing the bride Kauś.

√**वन्** चाहना, आकांक्षा करना; to desire something, long for i.61.15 एको यद् वन्वे 'याचितवान्'; to accept i.93.9 अग्नीषोमा ··· वनतं गिरः 'संभजेथाम्'; to love someone or be gracious to someone i.140.11 तेनास्मभ्यं वनसे रत्नमा त्वम् 'अस्मभ्यं वनसे अस्मान् संभजस्व', i.121.9 कुत्साय यत्र पुरुहूत वन्वन् 'हिंसन्'; to pay homage to vii.37.5 ववन्मा नु ते युज्याभिरूती 'त्वां संभजेम'; to obtain vii.88.7 अवो वन्वाना अदितेरुपस्थात् 'संभजमानाः'; to give vi.16.28 अग्निर्नो वनते रयिम् 'ददातु'; to carry or transport something to: v.3.3 स देवेषु वनते वार्याणि 'संभजते'; to procure a thing for someone x.61.2 स ईं दानाय दभ्याय वन्वन् 'स्तोतॄन् संभजन्'; to make a request to v.41.17 देवासो वनते मर्त्यो वः 'भजते'; to overcome, subdue vi.20.9 स ईं स्पृधो वनते; to bring under control vi.6.3 वना वनन्ति 'संभजन्ते दहन्ति'; to conquer vi.12.4 द्रवन्तो वन्वन् 'संभजन् वनानि'; to subjugate someone for someone else vi.18.3 एकः कृष्टीरवनोरार्याय 'अददाः'. *Pp.* **वा-त** in अ-वात: vi.16.20 वन्वन्नवातो अस्तृतः. *Pf. Pt.* **ववन्वांस्** x.27.9 अयुक्त युनजद् ववन्वान्. *Dat. Inf.* **वन्तवे** i.131.5 पृतनासु प्रवन्तवे. अपि √वन to long for, cp. स्वपिवात 'highly desired' vii.46.3. अभि √वन् to gladden, cheer up i.51.2 अभीमवन्वन्त्स्वभिष्टिम् 'अभजन्त'. आ √वन् to long for i.127.7 प्रियाँ अपिधीँ वनिषीष्ट मेधिर आ वनिषीष्ट मेधिरः; to implore v.74.7 को वामद्य पुरूणामा वन्वे मर्त्यानाम्. प्र √ वन् to conquer i.131.5 पृतनासु प्रवन्तवे; to proffer, present x.96.1 प्र ते वन्वे वनुषो हर्यतं मदम्. सम् √वन् to offer together v.7.3 स यदिषो वनामहे स हव्या. Forms. VIII. : *Pr.* वनोषि, वनोति; वनुर्यस्; Ā. वन्वे, वनुते; *Sb.* वनवत्; Ā. वनवसे; *Inj.* वन्वन्; *Op.* वनुयाम; *Ipv.* वन्वन्तु; Ā. वनुष्व, वनुताम्; वनुध्वम्, वन्वतम्; *Pt.* वन्वन्त; वन्वान; *Ipf.* अवनोस्; अवन्वन्; Ā. अवन्वत. VI. and I. : *Pr.* वनति and

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वनति ; Ā. वनसे, वनते; *Sb.* वनाति; वनास् ; वनाव; Ā. वनामहै; *Inj.* वनस् ; Ā. वन्त (= वनन्त); *Op.* वनेस् ; वनेम; वनेमहि; *Ipv.* वनतम् ; वनत; Ā. वनताम् (*3. s.*). *Pf.* वावन्थ, वावान; ववर्न्म; Ā. वव्रे; *Sb.* वावनत. *Ipv.* वावन्धि; *Pt.* ववन्वांस्. *Ao. root* : वस्व; *Sb.* वसत; वसाम; Ā. वसते; *Inj.* वसि; *Op.* वसीमहि; and वसीमहि; *iṣ* : *Sb.* वनिषत; Ā. वनिषन्त. *Prc.* वनिषीष्ट; *siṣ* : *Op.* वसिषीय. *Pp.* –वात. *Inf.* –वन्तवे. *Cs.* वानयन्तु. *Ds.* विवासति; *Sb.* विवासात्.

वन् *m.* काष्ठ; wood x.46.5 गर्भं वनाम् 'वनां वननीयम्', ix.86.35 श्येनो न वंसु 'वननीयेषु कुलायेषु'.

वन्-अ [√वन्] (1) —**म्** *n.* जंगल; forest, wood v.78.9 यथा वनम् एजति; tree : ii.38.7. वनानि विभ्यः 'वृक्षाः', ii.1.1. त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यः, x.91.2 वनेवने शिश्रिये तक्वरीरिव on every tree he sits like a bird; fuel or समिध् viii.72.4 वयोधा अरुहद् वनम् 'उदकम्'; water ix.90.2 वना वसानो वरुणो न सिन्धून् 'उदकानि'. (2) *a.* वननीय, संभजनीय; to be longed for, to be resorted to.

वन-क्रक्ष्-अ *a.* जल में धड़कने (शब्द करने) वाला; roaring in waters ix.108.7 वनक्रक्षमुदप्रुतम् 'उदकानां कर्षकम्'. **वनं-कर्-अण** *a.* हर्षकारी; affording delight x.163.5 मेहनाद् वनंकरणात् 'वनमुदकं शारीरम् । तद् विसृज्यते येन'.

वन्-अद् *a.* वक्षभक्षी, काष्ठभक्षी; devouring wood ii.4.5 आ यन्मे अभ्वं वनदः पनन्त 'वनन्तः संभक्तारः यद्वा भृशं शब्दयन्तः स्तोतारः'. **वर्न-धि-ति** *f.* लकड़ियों की परत; layer of wood i.121.7 स्विध्मा यद् वनधितिरपस्यात् 'वने छेत्तव्ये वृक्षसनूहे निधातव्या शस्त्री'.

वन्-अना *f.* इच्छा, जय; desire, victory ix.86.40 उन्मध्व ऊर्मिर्वनना अतिष्ठिपत् 'वाचः' = **वनस्** .

वनन्-वन्त् [= वन्वन्त् desiring √वन्, cp. गर्तन्-वन्त मांसन्वन्त्; cp. वव्रयामहे viii.40.2] *a.* चाहने वाला; desiring, longing for viii.6.34 इन्द्रं वनन्वती मतिः 'संभजनवती', viii.1.31 आ यदश्वान् वनन्वतः श्रद्धयाहं रयिं रुहम् 'संभक्तवतः', vii.81.3 या वहसि पुरु स्पार्हं वनन्वति रत्नं न दाशुषे मयः 'वननं संभजनं संभक्तव्यं धनं वा तद्वति' (desirable one), viii.102.19 नहि मे अस्त्यघ्न्या न स्वधितिर्वनन्वति 'स्वधितिः काष्ठानि न हन्ति' (–वति *Loc.* the axe is not with one who desires to cut; I am unwilling to cut). x.92.15 येभिर्विहाया अभवद् विचक्षणः पाथः सुमेकं स्वधितिर्वनन्वति 'वनन्वति उदकवति', the axe is with the willing one.

वन-प्-अ *a.* वनरक्षी; forest-ranger.

वनर् *m.* = वन in वनर्-गु, वनर्-षद्; चाह; longing.

वनर्-गु *a.* जंगल में फिरने वाला; forest-roaming i.145.5 मृगः वनर्गुः. **वनर्-षद्** *a.* वृक्ष पर बैठने वाला; sitting on the tree ii.31.1 वनर्षदः वयः 'वृक्षादौ, निषण्णाः'; काष्ठवासी residing in wood or समिध् x.46.7 वनर्षदः अग्नयः 'वनेषु सीदन्तः'; resting on wood, made of wood or of agreeable seat x.132.7 रथं न धूर्षदं वनर्षदम् 'उद्यानेषु क्रीडार्थं निषीदन्तम् । यद्वा वने समुद्रोदके निषीदन्तम्'.

वन-इर्वन् *m.* भेड़िया, आरण्य श्वा; wolf.

वन्-अस् [Ln. Venus] *n.* हर्ष; delight, joy, enjoyment x.172.1 आ याहि वनसा सह 'वननीयेन तेजसा धनेन वा'.

वन-सद् *a.* वनवासी; dwelling in wood TS. iv.6.1.4.

वन्-अस्-पति [like बृहस्-पति] *n.* वन का स्वामी; lord of wood; वनवृक्ष; forest-tree i.166.5 विश्वो वो अञ्जन् भयते वनस्पतिः 'वनस्य पालयिता वृक्षसमूहः'; treated as a divinity i.90.8 मधुमान् नो वनस्पतिः 'यूपाभिमानी देवः'; post or yūpa iii.8.1 अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवयन्तो वनस्पते 'हे यूप'; chariot vi.47.26 वनस्पते वीड्वङ्गो हि भूयाः 'रथः'. Cp. वनर्षद् v.78.5 'पेटिका'.

वनस्-या *f.* पाने की चाह; desire for winning, desire for lordship.

वनस्-यु *a.* प्रमोदाकाङ्क्षी; seeking pleasure in, cp. गिर्वणस्यु x.111.1 वीरो गिर्वणस्युः.

वना *f.* काष्ठ-शकल, अरणि; piece of wood, churning stick iii.1.13 वना जजान 'अरणिः'. **वन्-आम्** *Gen. Pl.* like दमाम्.

वन्-ई *f.* इच्छा; wish, desire AV. v.7.2 मा वनिं व्यथयीर्मम.

वन्-ईन् (1) *a.* अभिकाङ्क्षी, याचक; desiring, asking for iii.40.7 अभि द्युम्नानि वनिनः; दाता; bestowing i.139.10 होता यक्षद् वनिनो वन्त 'हविः कामयमानाः', i.64.12 पावकं वनिनम् . (2) *m.* वृक्ष; tree.

वन्-ईन *n.* आरण्य वृक्ष; a tree of a forest x.66.9 वनिनानि यज्ञिया.

वन्-इष्ठ *a.* अतिशयेन दाता; imparting most vii.10.2 दूतो देवयावा वनिष्ठः 'दातृतमः'. **वन्-इष्ठु** *m.* स्थूल आन्त्र; entrails x.163.3 वनिष्ठोर्हृदयादधि 'स्थविरान्त्रात' TS. v.7.17. **वन्-ईयांस्** *a.* अधिक पाने वाला; acquiring more v.78.2 पूर्वः पूर्वो यजमानो वनीयान् 'देवानां संभजनीयः', x.117.7 वदन् ब्रह्मविदतो वनीयान् 'प्रियकरः'.

वन्-ई-वन *a.* आकाङ्क्षी; desiring x.47.7 वनीवानो मम दूतासः 'वननवन्तः'.

वनी-वाह्-अन *a.* जो ढोता रहता है; frequently carrying

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

in a cart.

वन्-उ (1) *a.* आकाङ्क्षी, प्रतिद्वन्द्वी; zealous, eager (as an assailant or enemy) x.74.1 वनु वा ये सुश्रुणं सुश्रुतो धुः 'हिंसाम्'. (2) **—नुः** *m.* शत्रु; enemy iv.30.5 त्वमिन्द्र वनूँरहन् 'हिंसकान्'.

√**वनुष्य्** [from वनुस्] आकाङ्क्षी होना; to be zealous or eager, to strive ix.7.6 रेभो वनुष्यते मती 'सेव्यते'; साजिश करना; to plot against, attack vii.82.1 यो वनुष्यति 'जिघांसति', vi.5.4 यो अन्तरो · · · वनुष्यात् 'हिंस्यात्'.

वन्-उस् (1) *a.* आकाङ्क्षी, प्रतिस्पर्धी; desiring, eager, rival vii.38.5 अभि ये मिथो वनुषः सपन्ते 'संभक्तारः'; विद्वेषी; inimical iv.22.9 जहि वधर्वनुषो मर्त्यस्य 'हिंसकस्य'. (2) *m.* साथी, मित्र, प्रशंसक, पुजारी; adherent, friend, admirer, worshipper iv.44.3 ऋतस्य वा वनुषे पूर्व्याय 'संभजनाय'. (2) शत्रु; आक्रामक; enemy, assailant vi.25.3 अर्वाचीनासो वनुषो युयुज्रे 'हिंसन्तः'.

वने-जा *a.* वनज; born in a forest vi.3.3 कुत्रा चिद् रण्वो वसतिर्वनेजाः 'अरण्ये जायमानः', born in a wood x.79.7 अश्वान् युयुजे वनेजाः 'वने संपन्नः सन्'. **वने-राज्** *a.* residing in a wood vi.12.3 वनेराट् (अरतिः = ज्वाला), 'अरण्ये राजमाना'. **वने-षाह्** *a.* consuming the woods x.61.20 वनेषाट् (अरतिर्विभावा) 'काष्ठानामभिभविता'.

वन्-तृ [= वनितृ] *a.* प्राप्त करने वाला, (धन का) स्वामी; acquiring, owner iii.30.18 रायो वन्तारः 'संभक्तारः'. Cp. रणितृ : रन्तृ.

√**वन्द्** [cp. √वद्] वन्दना करना, पूजना; to greet, praise, celebrate, worship v.28.4 वन्दे तव श्रियम्, l.27.1 वन्दध्या अग्निं नमोभिः let me greet Agni with homage, i.61.5 इन्द्रायार्कं जुह्वा समञ्जे वीरं वन्दध्यै for Indra I with my tongue adorn a song to praise the hero. Forms. I. Ā. : *Pr.* वन्दते. *Pf.* ववन्द; ववन्दिम; Ā. ववन्दे; ववन्दिरे. *Ao. is* : *Op.* वन्दिषीमहि. *Ps. Ao.* वन्दि; *Pp.* वन्दित; *Gdv.* वन्द्य. *Inf.* वन्दध्यै.

वन्द्-अ *a.* स्तोता; praising; x.15.10 देववन्दैः पितृभिः.

वन्द्-अन (1) *m.* name of a protege of Aśvins i.119.6. (2) **—नम्** *n.* स्तुति; praise iii.43.4 सखा सख्युः शृणवद् वन्दनानि. (3) *n.* वृक्ष आदि पर उपचिति; parasitic growth vii.50.2 यद् विजामन् परुषि वन्दनं भुवत् 'एतत्संज्ञकं विषम्'. Cp. AV. viii.115.2 वन्दनेव वृक्षम्. rendered by W. 'like a creeper'.

वन्दन-श्रु-त् *a.* स्तुतिश्रोता; listening to praise i.55.7 वन्दनश्रुत् (इन्द्र *Voc.*). **वन्दने-ष्ठा** *a.* स्तुति पर अवहित; mindful of praise i.173.9 इन्द्रो वन्दनेष्ठाः.

वन्द्-आरु (1) *a.* praising v.1.12 वन्दारु वचः. (2) **—रु** *n.* स्तुति; praise iv.43.1 कं उ श्रवत् वन्दारु 'वन्दनशीलं स्तोत्रम्'.

वन्द्-इ-तृ *a.* praising x.33.7 पितुष्टे अस्मि वन्दिता.

वन्द्-य *a.* praiseworthy x.63.2 विश्वा हि वो नमस्यानि वन्द्या नामानि all your names are adorable, worthy of praise and worshipful.

वन्ध्-उर् [*vandh 'to close'; cp. वाधर 'deaf', Vandhyā, 'sterile', Hindi 'bānjh'] *m.* गाड़ी की सीट; the seat of a charioteer, a carriage seat or a driver's box i.34.9 कं त्रयो वन्धुरः 'नीडबन्धनाधारभूताः त्रयः'.

वन्ध्-उर *n.* गाड़ी की सीट; car seat i.139.4 अधि वां स्थाम वन्धुरे 'युगबन्धनाधारः काष्ठविशेषो वन्धुरम्। तद्वान्'. **वन्धुरायु** *a.* सीट वाला; furnished with a car-seat iv.44.1 यः (रथः) सूर्यां वहति वन्धुरायुः 'रथे निवासाधारभूतः काष्ठो वन्धुरं तद्वान्'. **वन्धुरे-ष्ठाः** *a.* occupying the car-seat iii.43.1 वन्धुरेष्ठाः (इन्द्रः) 'रथे तिष्ठन्'.

वन्-य *a.* काष्ठमय; made of wood ix.97.45 आ योनिं वन्यमसदत् पुनानः 'वृक्षभवं कलशम्'.

√**वप्** काटना, मूंडना; to cut, shave, shear vi.6.4 क्षां वपन्ति 'मुण्डयन्ति। दहन्तीत्यर्थः', x.142.4 वप्तेव श्मश्रु वपसि प्र भूम 'प्रकर्षेण मुण्डयसि'.

√**वप्** बोना, बीज ओरना; to sow, strew x.85.37 यस्यां बीजं मनुष्या वपन्ति. Cp. ii.15.9 स्वप्नेनाभ्युप्या चुमुरिं धुनिं च 'संयोज्य', hypnotizing through sleep, x.27.17 न्युप्ता अक्षाः 'thrown on dice-board', iv.16.13 पञ्चाशतं कृष्णा नि वपः सहस्रा 'crushed', i.116.11 उदीर्शता-दूर्पथुर्वन्दनाय 'took out from'. Forms. I. : *Pr.* वपति, –ते. *Pf.* ऊपथुर्; Ā. ऊपिषे, ऊपे. *Ao. s* : अवाप्सीत्. *Ft.* वप्स्यति. *Ps.* उप्यते; *Ao.* वापि; *Pp.* उप्त. *Gd.* –उप्य. *Cs.* वापयति.

वप् = वप. Cp. TBr. iii.4.3. **वप्-अ** *a.* बोने वाला; one who sows VS. xxx.7. **वप्-अन** *n.* मुण्डन; the act of shearing or shaving.

वर्पा [√वप् 'cut'] *f.* बंबी (का उन्नत भाग), छेद; a mound thrown up by the ants, cavity; चरबी; fat. **वर्पा-वन्त्** *a.* चरबी-भरा, मध्य में छिद्रों वाला महावीर; furnished with omentum v.43.7 वर्पावन्तं नाभिना तर्पन्तः 'प्रवृद्धं पशुमिव', vi.1.3 वर्पावन्तम् (अग्निम्); Mahāvīra with holes in the middle. **वपा-श्रपणी** *f.* पशु-वपा को पकाने वाली शाखा; the twig on which the animal

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

fat is heated TS. vi.3.8.

वपुष्-अ [well cut, well chiselled, having chiselled features] (1) *a.* विचित्र, सुन्दर; wonderful, beautiful; *Neutral, Dat.* occurring with दर्शत it means a marvel to see; iii.2.15 रथं न चित्रं वपुषाय दर्शतम् 'रूपार्थं दर्शनीयम्', x.75.7 अश्वा न चित्रा वपुषीव दर्शता 'वपुष्मती योषिदिव दर्शनीया'. Cp. **वपुषो वपुष्टर** 'most wonderful of all'. **वपुष्टमे** [*Voc.*] सुन्दरतम ; very beautiful or handsome.

√**वपुष्य्** प्रशंसा करना; आश्चर्य करना; to admire, wonder at iii.1.4 देवासो अग्निं जनिमन वपुष्यन् 'वपुर्दीप्तिमकुर्वन्', viii.62.9 समनेव वपुष्यतः 'वपुरिच्छतः पुरुषान्'.

वपुष्-य *a.* wonderfully beautiful iv.1.8 वपुष्यो विभावा 'वपुषि रूपे साधुः'. **वपुर्ष्या** *f.* प्रशंसा, आश्चर्य; admiration, wonder; (*Instr.*) i.183.2 वपुर्वपुर्ष्या सचतामियं गीः 'युष्मद्वपुषि हिता शरीरवर्धनी'.

वप्-उस् [wonderful and wonder, like चक्षुस् brightness and 'seeing eye'] (1) *a.* आश्चर्यकारी, अनोखा; wonderful, unusual, astonishing v.47.5 इदं वपुर्निवचनं जनासः 'पुरतो दृश्यमानं वपुः', beautiful, lovely vi.49.5 स मे वपुश्छदयदश्विनोर्यो रथः 'मदीयं शरीरं छादयतु'. (2) *n.* आश्चर्य; marvel, a lovely spectacle, a wonder to see vi.44.8 वपुर्दृशये वेन्यो व्यावः 'वपुः शरीरं दधानः ··· दृशये दर्शनार्थम्'. *Dat. Neut.* : for beautiful appearance, for adornment : i.64.4 चित्रैरञ्जिभिर्वपुषे व्यञ्जते 'रूपाय शोभार्थम्'.

वपोद्ग्रहण *a.* वह स्थान जहां से वपा निकाली है; that part from which वपा has been taken out Sat. iv.4.

वपोदर *a.* पीवरोदर; fat-bellied, fat viii.17.8 तुविग्रीवो वपोदरः (इन्द्रः) 'पीवरोदरः'.

वप्-तृ (1) *a.* काटने वाला; a shearer, shaver. (2) *m.* नापित; barber x.142.4 वप्तेव श्मश्रु वपसि.

वप्य-होम *m.* वपासंपादित होम; offering of वपा or fat.

वप्स [√वप् 'cut'] *m.* भिरड; wasp viii.45.5 गिरा वप्सो न (गिरा अप्सः possible).

वप्-सस् [= वपुस्] *n.* सुन्दर आकृति, सौन्दर्य; fair form, beauty i.181.8 उत स्या वां रुशतो वप्ससो गीः 'रूपस्यैव वपुषो वा ख्यापयित्री'.

√**वभ्** cp. उभ्नाति.

√**वम्** कै करना; to vomit, eject x.108.8 अथैतद् वचः पर्णयो वमन्ति.

वम्-र [√वम्] *m.* दीमक; white ant TS. iv.1.10.1 यद् वम्रो अतिसर्पति, viii.102.21. **वम्र-क** *m.* छोटी दीमक; small white ant, name of a man x.99.12 वम्रकः षड्भिरुप सर्पदिन्द्रम्. *f.* **वम्री** VS. xxxvii.4.

वय्-अस् [√वी गतौ] *n.* पक्षी; birds (collectively) i.141.8 शूरस्येव त्वेषथादीषते वयः 'गमनवन्तः पक्षिमृगादयः'; पक्षी; a bird AV. vii.96.1 अपसद् वसतिं वयः, JB. ii.257 वयसां वीर्यवत्तराः.

वय्-अस् [√वी] (1) *n.* भोज्य, ओजस् , पुष्टिकर पदार्थ, शक्ति; food, meal, nourishment, means of nourishment specially offerings or oblations, vigour i.104.7 क्षुध्यद्भ्यो वय आसुतिं दाः 'अन्नम्'; i.127.8 अमी च विश्वे अमृतास आ वयो हव्या देवेष्वा वयः 'वयः हविर्लक्षणान्नम्', vi.40.4 अथा ते यज्ञस्तन्वे वयो धात and then let the sacrifice bestow vigour on thyself; blessing ii.4.9 सूरिभ्यः · · तद् वयो धाः bestow on the patrons that blessing. (2) *a.* पुष्टिकर; means of strength, strength-giving (in the form of songs) v.16.1 बृहद् वयो हि भानवेऽर्चा देवायाग्नये; all that makes life vigorous or sprightly iv.36.8 द्युमन्तं वाजं · · · रयिमृभवस्तक्षता वयः [विश्वा नर्याणि भोजना mentiond in (*b*)]. (3) age, specially youth i.111.1 तक्षन् पितृभ्यामृभवो युवद्वयः 'यौवनोपेतमायुः'.

वयस्-अ *m.* पक्षी; bird.

वयस्-कृ-त् *a.* बलदाता, पुष्टिदाता, अन्नदाता; creating youthful vigour i.31.10 त्वं वयस्कृत् (fire), वयस्कृतः (सोमासः) ix.21.2.

वयस्-या *f.* 'विष्टम्भो वयः' (TS. iv.3.5.1) इत्यादि चार ऋचाएं; the four verses beginning with विष्टम्भो वयः; the bricks piled up while reciting these verses. Cp. VS. xx.10.

वयस्-वन्त् *a.* शक्तिशाली; possessed of vigour, mighty ii.24.15 रायः वयस्वतः. **वयस्-विनी** *f.* 'त्र्यविर्वयः' (TS. iv.3.3.1) इत्यादि पांच मन्त्रों द्वारा उपधेय ईष्टका; the bricks piled up while reciting the verses 'त्र्यविर्वयः' etc.

वर्या *f.* शाखा; twig, branch v.1.1 यह्वा इव प्र वयाँ उज्जिहानाः flying up to a branch = TS. iv.4.4.2.

वर्या *f.* = वयस् offerings, oblations vii.40.5 अस्य देवस्य मीळ्हुषो वर्याः 'शाखा इव भवन्ति', x.92.3 वर्या अस्य प्रहुता आसुरत्तवे 'अन्नाहुतयः', i.165.15 वर्यां विद्याम 'वयमपि' = VS. xxxiv.48 'वयो दृढं कर्तुम्' Uv., 'वयसां संबन्धिन्यै तन्वे' Mah.

वयाक्-ईन् *a.* शाखाओं में प्रसृत; ramifying v.44.5 सुतेगृभं वयाकिनम् 'कुत्सिता वयाः वयाकाः लताः । तद्वन्तं सोमम्'.

वर्या-वन्त् *a.* पुष्टि से भरपूर; rich in nourishment or

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

progeny vi.2.5 वयावन्तं स पुष्यति क्षयम् 'वयाः शाखाः पुत्रपौत्रादिलक्षणाः। तद्वन्तम्'.

वय्-ईयु *a.* शक्तिशाली; mighty, energetic viii.19.37 उत मे प्रयियोर्वयियोः (left out by S.).

वय्-ई [√वे] *f.* बुनने वाली; a female weaver.

वय्-उन [√वे 'weave', what is woven, tissue, fabric, mental fabric] *n.* कर्मकलाप; actions, works vii.75.4 अभिपश्यन्ती वयुना जनानाम् 'प्रज्ञानानि'; offerings x.44.7 पुरूणि यत्र वयुनानि भोजना 'प्रज्ञानानि'; light as a garment spread out v.48.2 ता अत्नत वयुनं वीरवक्षणम् 'प्रज्ञानम्', i.92.2 अकन्नुषासो वयुनानि पूर्वथा 'प्राणिनां ज्ञानानि'; holy works or rites i.152.6 वयुनानि विद्वान् 'अनुष्ठानविषयज्ञानानि'. **वयुन-वत्** *a.* स्पष्ट; distinct, clear vi.21.3 स ईत् तमोऽवयुनं ततन्वत् सूर्येण वयुनवच्चकार 'प्रकाशवत्'. **वयुन-शस्** *av.* कृत्यशः, आनुपूर्व्या; rite by rite vi.52.12 इमं नो अग्ने अध्वरं होतर्वयुनशो यज 'ज्ञानेन, आनुपूर्व्या'.

वय्-उना *f.* ओजस् ; vigour x.49.5 यन्मा जिहीत वयुना चनानुषक् when vigour came upon me. **वयुना-वत्** = वयुनवत् iv.51.1 ज्योतिस्तमसो वयुनावदस्थात् 'प्रकृष्टकान्तिमत्। अथवा प्रज्ञोपेतं सर्वस्य प्रज्ञापकम्'. **वयुना-विद्** *a.* कर्म-कलाप का ज्ञाता; knowing all actions or rites v.81.1 वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इत् 'तत्तदनुष्ठानविषयप्रज्ञावेत्ता'.

वयो-गत *a.* वृद्ध; attaining old age. **वयो-जू** *a.* वाजीकरण; stimulating or increasing strength ix.65.26 प्र शुक्रासो वयोजुवः (सोमासः) 'अन्नं प्रेरयन्तः'. **वयो-धस्** *a.* शक्तिप्रद; bestowing strength AV. viii.1.19 सं धमन्तु वयोधसः, ix.81.3 शिक्षा वयोधः (*Voc.*) 'अन्नस्य धातः' = **वयो-धा** *a.* bestowing nourishment or strength ii.3.9 वयोधाः वीरः 'अन्नस्य दाता', cp. vi.75.9 = VS. xxix.46 'अन्नस्यायुषो वा धारयितारः' Uv.-Mah. *Dat. Inf.* **वयोधै** 'to strengthen'. **वयो-नाध** *m.* प्राण; breath TS. iv.3.4.3. **वयो-नि-वेश्-अन** *a.* जहां पक्षियों का बसेरा है; where the birds roost Kauś. xxvi.32. **वयो-विध** *a.* पक्ष्याकार; like a bird. **वयो-वृध्** *a.* शक्तिवर्धक; increasing strength or vigour.

वर्-अ [√वृ 'choose'] (1) *m.* इच्छा, चाह, पसन्द, छांट; wish, desire, choice vi.21.4 कस्ते यज्ञो मनसे शं वराय 'वरणाय', x.164.2 भद्रं वै वरं वृणते truly they make a good choice; boon कमु स्विदर्तोऽधि वरं वरिष्यामहे (MS) what boon pray, beyond this shall we choose; इष्ट पदार्थ; desired object i.119.3 यमश्विना वहथः सूरिर्मा वरम् 'श्रेष्ठं धनम्' (an object of heart's desire), ii.39.2 यमा वरमा सचेथे (according to the wish of another), vii.6.6 वैश्वानरो वरमा रोदस्योरग्निः ससाद पित्रोरुपस्थम् (according to the wish of), प्रति वरमा according to the wish or choice of anyone vii.65.4 प्रति वामत्र वरमा जनाय पृणीतम् 'वरमुत्कृष्टं हविः स्तोत्रं वा', वराय to heart's desire, to delight vi.44.21 स्वादू रसो मधुपेयो वराय 'श्रेष्ठाय वृष्णे'. (2) *a.* श्रेष्ठ; better, eminent x.115.6 धृषता वरं सते महिन्तमाय 'वरं वरणीयं हविः' (*Acc. Neut.* used adverbially 'pre-eminently'), ix.45.2 देवान्त्सखिभ्य आ वरम् 'श्रेष्ठं धनम्'.

वर्-अ [√वृ 'cover'] *m.* परिधि, स्थान, अवकाश; enclosing, circumference, space, room iii.23.5 नि त्वा दधे वर आ पृथिव्याः 'वरिष्ठे पदे उत्तरवेद्याम्', v.44.12 उभा स वरा प्रत्येति 'श्रेष्ठौ कामौ'; निग्रह; check i.143.5 न यो वराय who is not to be hindered; शर्त; condition तान्यब्रुवन् वरं वृणामहै (ŚBr.) they said, we will make a condition.

वर्-अ (1) *m.* प्रेमी; suitor, lover, bridegroom ix.101.14 सरज्जारो न योषणां वरो न योनिमासदम्. (2) *a.* वरणीय, मूल्यवान्, श्रेष्ठ; select, choicest, precious x.32.1 वरेभिर्वराँ अभि षु प्रसीदतः 'वरणीयैर्भागैः ··· वरान् उत्कृष्टान्'.

वर्-अण (1) *n.* चुनना; choosing. (2) *a.* ऋत्विग्वरणार्थक मन्त्र; verses used in choosing the ṛtviks ĀpŚS. 2628.

वर्-अत्र [√वृ] *n.* बेड़, पट्टी; strap. **वर्-अत्रा** *f.* बेड़; thong x.60.8 यथा युगं वरत्रया नह्यन्ति.

वर्-अ-थ *m.* रक्षण; protection. **वर-दू-अ** *a.* वरदाता; conferring a boon. = **वरदा**.

वररूपे [*Voc.*] *a.* सुरूप; of excellent form.

वर्-अस् [√वृ 'cover'] *n.* चौड़ाई, अवकाश; breadth, space, room i.190.2 स ह्यञ्जो वरांसि विभ्वा भवत् 'वरणीयानि फलानि'.

वर-सद् *a.* विश्ववासी, वेदिषद्; residing in the world or altar (iii.23.4), iv.40.5 वरसद् हंसः 'वरणीये मण्डले सीदतीति'. Cp. TS. iv.2.1.5.

वरस्या *f.* (वरणीय वस्तु की) चाह; (desire for) the good or the excellent vi.49.11 मरुतो गन्त गृणतो वरस्याम् 'वरणीयां स्तुतिम्'.

वराय [*Dat. Adv.*] इच्छानुसार; according to wish.

वरासी [√वृ 'cover'] *f.* तन ढकने को ओढी, स्थूलशाटी; a coarse long cloth TMB. xviii.9.16.

वराह [Aw. varāza] *m.* वराह (सोमः); boar ix.97.7 पर्दा वराहो अभ्येति रेभन् 'वरं च तदहश्च वराहः। तस्मिन्नहनि

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अभिषूयमाणत्वेन तद्वान्। तादृशः सोमः'. **वराह-विहत** *a.* dug up by boar KS. viii.2. **वराहु** = वराहं i.121.11 वराहुं वृत्रम्.

वराह-र्यु *a.* सूअर का शिकारी; boar-hunting.

वरि-र्णा = वरिम्णा, *Instr.* of वरिमन्.

वरि-र्मत् *m.* = वरिमन i.108.2 उरुर्व्यचा वरिमता गभीरम् (भुवनम्) 'वरिम्णा'.

वर्-इमन् [√वृ] *m.* परिमाण-महत्त्व, उरुत्व; expanse i.55.1 दिवश्चिदस्य वरिमा वि पप्रथे 'उरुत्वम्'. **वर्-इमन्** iii.59.3 वरिमन्ना पृथिव्याः; सुरक्षा; security vi.63.11 आ वां सुम्ने वरिमन् ··· सूरिभिः ष्याम् 'विस्तृते सुम्ने'.

वर्-इवस् *n.* अवकाश, सुविधा; wide space, ease iv.24.6 कृणोति अस्मै वरिवः he causes ease for him, ix.97.10 वरिवः कृण्वन् 'वरणीयं धनं कृण्वन्'. **वरिवस्-कृ-त्** *a.* अवकाश या सुविधा देने वाला; making room or ease viii.16.6 एष इन्द्रो वरिवस्कृत 'धनस्य कर्ता', KS. xxxix.9.

√वरिवस्य् अवकाश या सुविधा प्रदान करना; to grant room or relief x.76.1 सदःसदो वरिवस्यात उद्भिदा 'परिचरतः', vi.20.11 वरिवस्यन्नुशने काव्याय 'धनमिच्छन्'.

वरिवस्या *f.* अवकाश अथवा सुविधा की इच्छा; desire for room or relief i.181.9 हुवे यद् वां वरिवस्या गृणानः 'परिचर्यया युक्तः'; परिचर्या, भक्ति, आदर; service, devotion, honour.

वरिवो-दा *a.* अवकाश अथवा सहायता देने वाला; giving space or relief = **वरिवो-धा** ix.1.3 वरिवोधातमो भव 'अतिशयेन धनानां दाता'. **वरिवो-विद्** *a.* अवकाशप्रद; procuring room or relief viii.27.14 भवन्तु वरिवोविदः 'वरणीयस्य धनस्य लम्भयितारः'. *Comp.* : **वरिवोवित्तर** TS. ii.1.11.4. Cp. VS. xx.83 with Uv.-Mah.

वर्-इष्ठ [*Super.* of उरु] *a.* उरुतम, स्थूल, विस्तीर्ण; the widest vi.47.9 वरिष्ठे बन्धुरे 'उरुतमे विस्तीर्णे', मध्यतः पर्शवो वरिष्ठाः TBr. i.2.6; श्रेष्ठ; excellent vi.37.4 वरिष्ठ इन्द्रः 'उरुतमः'.

वर्-ईमन् *m.* उरुता, विस्तार, अवकाश; expanse, width, room i.131.1 महीं पृथिवीं वरीमभिः 'वरणीयैः स्तोत्रैर्हविर्भिर्वा;' broad stream vi.63.3 अकारि वामन्धसो वरीमन् 'विस्तृते अभिषवादौ यत् कृत्यं तत्'.

वर्-ईयस् [*Comp.* of उरु] (1) *a.* उरुतर; wider, broader iii.36.6 अतश्चिदिन्द्रः सदसो वरीयान् 'उरुतरः'. (2) *n.* उरुतर अवकाश अथवा स्थान; wider room, relief or security vi.75.18 उरोर्वरीयो वरुणस्ते कृणोतु 'उरुतरं सुखम्', used as *av.* i.124.5 व्यु प्रथते वितरं वरीयः 'उरुतरं यथा भवति तथा'.

वर्-ई-वृत्-अ [√वृत् 'turn'] *a.* चक्कर काटने वाला; excessively rolling.

वर्-उ [only in *Voc.*] *a.* वरणीय; to be chosen viii.23.28 त्वं वरो सुषम्णे 'वरणीय'.

वर्-उण [Gk. Ouranós √वृणोतिः, cp. वरुतर्] *m.* व्यापक एवं रक्षी देव; the enveloping or all-pervading protecting god, who rules over the world and keeps a watch over mankind. Cp. i.164.14, ii.28.4, vii.34.10, vii.49.3 etc. He is the omniscient judge (x.11.1), who dispenses justice according to good and bad actions of mankind. **वरुण-गृहपति** *a.* जिनका गृहपति वरुण है; having Váruṇa as their lord KS. ix.11. **वरुण-गृहीत** *a.* जलोदरपीडित; suffering from dropsy TS. ii.1.2.1. **वरुण-ग्राह्-अ** *m.* वरुण की पकड़, वरुणकृत जलोदर; dropsy caused by Varuṇa TS. vi.6.5. **वरुण-देवत्य** *a.* वरुणदेवताक; having Váruṇa as deity KS. xiii.2. **वरुण-ध्रु-त्** [√ध्रु] *a.* वरुण-द्रोही; deceiving Váruṇa vii.60.9 रिपः कश्चिद् वरुणध्रुतः 'वरुणेन हिंसितः सः'. **वरुण-पाश** *m.* Varuṇa's noose. **वरुण-प्र-घास्-अ** *m.* आषाढ की पूर्णिमा पर दी जाने वाली आहुति जब यजमान केवल जौ खाता है; the second of periodical oblations offered at the full moon of Āśāḍha for obtaining freedom from Varuṇa's noose : so called from eating barley in honour of the god Váruṇa; cp. ŚBr. ii.4.3.1 'वरुणपाशरूपं कर्म घ्नन्तीति वरुणप्रघासा यागाः। चातुर्मास्यानां द्वितीयं पर्व। वैश्वदेवानुष्ठानानन्तरं मासचतुष्टयमतिवाह्य आषाढयां श्रावण्यां वा पूर्णिमायां कर्तव्यम्'. **वरुण-प्र-शिष्-ट** *a.* ruled over or guided by Váruṇa x.66.2 वरुणप्रशिष्टाः (मरुतः) 'वरुणेनानुमोदिताः'. **वरुण-मेनी** *f.* वरुणकोप अथवा तद्दत्त दण्ड; Varuṇa's wrath or punishment inflicted by him. **वरुण-राजन्** *a.* जिसका राजा वरुण है; having Váruṇa as king TS. iii.5. **वरुण-शेष्-अस्** *a.* वरुण-पुत्र; (resembling) son of Varuṇa, Varuṇa's posterity, i.e. sinless v.65.5 वयं स्याम ··· सत्रा वरुणशेषसः 'वारुकाः पुत्रा येषाम्'. **वरुण-सव्-अ** *m.* वरुणानुज्ञा, वरुण का अभिषेक; Varuṇa's impulsion, Varuṇa's abhiṣeka; cp. TS. v.6.2.1, TBr. i.7.3. **वरुण-सामन्** *n.* name of a Sāman TMB. xii.9.22.

वरुणानी *f.* wife of Varuṇa v.46.8 = **वरुणायी**.

वरुण्-र्य *a.* वरुण-संबन्धी अथवा उससे प्राप्त; belonging to Varuṇa or coming from him x.97.16 अथो वरुण्यादुत (पाशात्).

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वर्-ऊ-र्तृ *a.* रक्षक; defender, protector i.169.1 असि त्यजसो वरूर्ता 'रक्षिता'. *f.* **वरूत्री** TS. iv.2.9.3, v.41.15 वरूत्री वा शर्का 'उपद्रववारयित्री'.

वर्-ऊथ *n.* वर्म, बचाव, रक्षा; armour, defence, protection i.23.21 वरूथं तन्वे मम, TS. iv.1.11.4 मंहि वां वरूथम् 'यज्ञगृहम्', ii.6.1.5 वरूथं पुरस्ताद् वर्षीयः पश्चात् 'जनसंघः'. **वरूथ्-ईन्** *a.* कवची; wearing a defensive armour. **वरूथ्-र्य** *a.* रक्षावह; affording protection, safety or security v.46.5 वरूथ्यं शर्म, TS. i.5.6.3 शिवो भव वरूथ्यः 'वरूथे गृहे नित्यं संनिहितः'.

वर्-एण्य *a.* वाञ्छनीय; to be wished for, desirable i.79.8 वरेण्यं रयिम्', v.35.3 वरेण्यम् अवः. **वरेण्य-क्रतु** *a.* बुद्धिमान्; intelligent, possessing high power or intelligence viii.43.12 होतर्वरेण्यक्रतो 'वरणीयप्रज्ञ'.

√वरेय् [*Denom.* वर] वर जैसा बरताव करना; to play the wooer x.27.11 यं ईं वा वरेयति 'वरयितुमिच्छति'. **वरेय्-उ** *m.* वर; wooer, lover x.78.4 वरेयवो नर्मयाः 'वृतं वरं परस्मै प्रदातुमिच्छन्तः'.

वर्ग्-अ [√वृज्] (1) *m.* विभाग, श्रेणी, संघ; a separate division, class, multitude. (2) *a.* पृथक्कर्ता; one that separates वर्गोऽसि ŚA. iv.7.

वर्ग्-अस् *n.* बल; energy.

वर्च्-अ [= वर्ज √वृज् 'to be avoided'] *n.* मूत्रोच्चारदेश; the place of evacuation वर्चं वा Khādira. i.5.29.

वर्च्-अस् [√वर्च √रुच् 'shine' अधिष्ठाय वर्चसाध्यन्यान् (SV) excelling above others in glory] *n.* तेजस्, प्रकाश, शक्ति; lustre, light, brillance, energy, vital power iii.8.3 वर्चो धाः. **वर्चस्-र्य** *a.* शक्तिप्रद; conducive to vigour.

वर्च्-ईन् *m.* name of a demon, 'powerful' vi.47.20 वर्चिनं शम्बरं च. **वर्चो-द्-अस्** *a.* वर्चोदाता; granting vigour = **वर्चोदा** = **वर्चो-ध्-अस्**.

वर्-ण [√वृ 'cover'] *m.* रंग; colour i.37.7 कृष्णं च वर्णमरुणं च सं धुः they have put together the black colour and the ruddy; gleam in colour x.124.7 तां अस्य वर्णं शुचयो भरिभ्रति 'शुक्लभास्वररूपम्'; colour (of the Aryans and non-Aryans) later becoming synonymous with the castes iii.34.9 प्रार्यं वर्णमावत्, ii.12.4 यो दासं वर्णमधरं गुहाकः; body मृत्योर्वा एष वर्णः यच्छार्दूलः 'देहः' TBr. i.7.8.

वर्ण-व्य्-अति-क्रान्ता *f.* नीचवर्णगामिनी; a woman having intercourse with a man of the lower caste.

वर्त्-अन *a.* प्रवर्तक; creator TS. iii.3.10.1, KS. xiii.9.

वर्त्-अनि *f.* घूम; rolling (of a wheel; cp. Punjabi vaṭṭanā) viii.63.8 प्रावश्चक्रस्य वर्तनिम् 'मार्गम्'; track, path iv.45.3 आ वर्तनिं मंधुना जिन्वथः 'यजमानगृहम्', x.5.4 ऋतस्य हि वर्तनयः 'प्रवर्तकाः'.

वर्त्-अयध्यै [*Dat. Inf.*] घुमाने को; to cause to roll or turn. **वर्-तवे** [√वृ *Dat. Inf.*] रोकने को; to check iii.33.4 न वर्तवे प्रसवः सर्गतक्तः.

वर्त्-ई [√वृत्] *f.* लीक; track VS. xx.81 वर्ती रुद्रा कृपाण्यम् 'वर्त्या मार्गेण'. Cp. वर्ति 'शिश्नचर्म' Kauś. xxv.16.

वर्त्-इका *f.* बटेर; quail i.112.8 वर्तिकां ग्रसितामुञ्चतम्.

वर्त्-ईस् [√वृत्] *f.* चक्कर, लीक; going round (of the Aśvins), revolving, track i.92.16 अश्विना वर्तिरस्मदा गोमद्दस्रा हिरण्यवत् 'गृहम्', track x.122.6 वर्तिर्यज्ञं परियन् 'वर्तिः सर्वं यज्ञगृहम्'.

वर्त्-उ *n.* घूम; act of turning; in त्रि-वर्तु vii.101.2.

वर्-र्तृ *a.* वारक; averter vi.66.8 नास्य वर्ता न तरुता न्वस्ति there is none at all to obstruct, none to overcome him.

वर्त्-मन् [√वृत्] *n.* चक्रखनि, रथमार्ग, मार्ग; track, course, path, road i.85.3 वर्त्मान्येषामनु रीयते घृतम्, वर्त्म समूहेत् 'मार्गं समीकुर्यात्' ĀpŚS. 2362; पलक; eye-lashes वर्त्मनी एव गच्छति 'पक्ष्मावेव' ChUp. **वर्त्म-कर्-अण** *n.* मार्ग बनाना; preparing a course.

वर्-त्र [√वृ] (1) *a.* वारणीय; to be averted; in अ-वर्त्रे, vi.12.3 अमर्त्योऽवर्त्रे ओषधीषु 'अवारणीयः'. (2) *n.* डाम, बांध, बन्दा; dam TS. i.6.8.1 अति वा एता वर्त्रे नेदन्ति.

वर्ध्-अ (1) *m.* वृद्धि, सफलता; success, prosperity x.12.4 अर्चामि वां वर्धाय. (2) *a.* वर्धक; increasing, gladdening.

वर्ध्-अन (1) *a.* वर्धक, शक्तिप्रद; means of increasing, the one that increases iii.32.12 यज्ञो हि त इन्द्र वर्धनो भूत्, vii.101.2 यो वर्धन ओषधीनाम्. (2) *n.* बढ़ाना; causing to increase. **वर्ध-इ-र्तृ** *a.* वर्धक; increasing ix.97.39 स वर्धिता वर्धनः पूयमानः (सोमः).

वर्ध्-मन् *n.* अण्डकोशवृद्धि; hydrocele Paryadhyāya xxx अर्शो वा वर्ध्म वा.

वर्-ध्र [√वृध् 'cut'] *n.* तंग या पट्टी; girth, thong, strap. **वर्ध्र-व्यूता** *a.* चमड़े की रस्सियों से पक्का किया; interwoven or enforced with leather ropes ŚBr.

वर्प-णी-ति [= वर्पस्-नीति] *a.* रूप भरने वाला; taking on a pretended form, playing tricks iii.34.3 प्र मायिनाममिनाद् वर्पणीतिः 'युद्धे परप्रहाराणां निवारणकर्ता' = VS. xxxiii.26 'स्वेच्छारूपविजृम्भकः'.

वर्-पस् [√वृ cp. वर्ण] *n.* रूप, आकृति; figure, shape

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

i.140.7 अन्यद् वर्पः पित्रोः 'रूपम्', i.39.1 कस्य कृत्वा मरुतः कस्य वर्पसा 'स्तोत्रेण'.

वर्मण्-वन्त् *a.* कवची; clad in armour x.78.3 वर्मण्वन्तो न.

वर्-मन् [√वृ] *n.* कवच; armour, mail i.31.15 वर्मेव स्यूतं परि पासि, i.114.5 शर्म वर्म च्छर्दिः. **वर्म्-ईन्** *a.* कवची; clad in armour vi.75.1 यद् वर्मी याति.

वर्-य [√वृ 'choose'] *a.* वरणीय; to be chosen.

वर्ष्-अ *n.* वृष्टि; rain v.58.7 वर्षं स्वेदं चक्रिरे, TS. v.5.10.4 वर्षं व इषवः, वर्षाणि चाक्षुर्षाणि TS. iv.3.5.2; *f.* वर्षा; rain, rainy season. **वर्षकारी** *f.* रोतड़ी; prone to weep ĀpGS. iii.12, cp. अवर्षतर्क्ये वा बिन्दुरभिनिपतेत् should a drop of water fall on him when there is no possibility of rain ĀpGS. xxiii.8.

वर्ष-निर्णिज् *a.* वर्षाच्छन्न; clothed with rain v.57.4 मरुतो वर्षनिर्णिजः 'वृष्टेः शोधयितारः । अथवा वर्षमेव रूपं येषाम्'.

वर्ष्-अन्त् (1) *a.* बरसता, बरसाऊ; raining वर्षति न धावेत 'अभिषेकावसरे' TS. v 4.9.2. (2) **—न्** *m.* अभिषेक; consecration.

वर्ष-परीत *a.* वर्षेणातिपीडित; very much afflicted for a year Kauś. xxviii.

वर्षाज्य *a.* जिसका आज्य वर्षा है; whose rain is like butter.

वर्ष-प्रावन् *a.* वर्षों से भर देने वाला; filling up with the years TBr. iii.6.13.

वर्षाहु *f.* पुनर्नवा; a sort of plant. **वर्षा-हू** [= वर्षा √हे] *f.* मेंढकी; a female frog.

वर्ष्-इष्ठ [*Super.* of वर्ष] *a.* उच्चतम; highest ix.31.5 वर्षिष्ठे अधि सानवि; the mightiest, pre-eminent i.37.6 को वो वर्षिष्ठ आ नरः who is the very mightiest of you, heroes; abundant i.8.1 वर्षिष्ठं रयिम्; very strong or thick वर्षिष्ठ इध्मः. **वर्षिष्ठ-क्षत्र** *a.* पक्के राज्य वाला; having a firm dominion viii.101.2 वर्षिष्ठक्षत्रा नरा 'वृद्धबलौ'. **वर्षिष्ठ-रशन्-अ** *a.* दीर्घतम मेखलावान्; having a very long girdle. **वर्षिष्ठायनक** *a.* उम्र में सबसे बड़ा; oldest in age VS. xxx.13.

वर्ष्-ईयांस् *a.* महत्तर, अधिकतर, श्रेष्ठितर; greater, more, richer vi.44.9 वर्षीयो वयः कृणुहि, TS. ii.6.1.5 पुरस्ताद् वर्षीयः 'भूयः'.

वर्ष्-उक *a.* बरसाऊ; prone to rain KS. xiii.12.

वर्ष्-मन् [√वृष् 'rain'; lofty sky from where rain falls] *m.* उच्चता; शिखर; height, top vi.47.4 अयं स यो वरिमाणं पृथिव्या वर्ष्माणं दिवो अकृणोत्; surface or highest point वर्ष्मन् पृथिव्या अधि 'देवयजनाख्ये देशे', TS. vi.2.9.3 वर्ष्म ह्येतत् पृथिव्या यद् देवयजनम्, the highest point, the utmost height TS. iii.3.9.2 वर्ष्मन् क्षत्रस्य ककुभि शिश्रियाणः 'शरीरे'; continuation in the form of posterity VS. xxxiii.1.

वर्ष्-य *a.* बरसाती; rainy v.83.3 वर्ष्यं नभः, KS. xvii.15.

वर्स्व *n.* खोल; socket.

√**वल्** मुड़ना, लौटना; to turn to, return.

वल्-अ [√वृ] (1) *a.* घेरने वाला; enclosing iii.30.10 अलातृणो वल इन्द्र व्रजो गोः 'वृणोत्याकाशमिति वलो मेघः'. (2) **—लः** *m.* गुफा, परिधि; cave, cavern; वृत्र अथवा घेरने वाला राक्षस; the enclosing demon iii.34.10 विभेद वलं नुनुदे विवाचः 'वलो मेघः तम्'; enclosure ii.12.3 यो गा उदाजदपधा वलस्य.

वलं-रुज्-अ *a.* वलभेत्ता; breaker of वल iii.45.2 वृत्रखादो वलंरुजः.

वल-क्ष (1) *m.* श्वेतवर्ण; white colour. (2) *a.* श्वेत; white TS. ii.1.2.2. *f.* **वलक्षी** 'श्वेताक्षी'.

वल-ग्-अ *a.* गुहागत; hidden in a cave 'charm or spell' TS i.3.2.1, यूप; post TS. vi.2.11.2 यं वलगं निखनतः. **वलग-हन्** *a.* टोटकों का भञ्जक; destroying spells or charms TS. i.3.2.1, KS. ii.11. **वलग्-ईन्** *a.* मन्त्रविशारद; versed in secret charms AV. x.1.31.

वलीक *n.* तृण; grass Kauś. xxv.37.

वलूक *a.* लोहितवर्ण; red; कृष्ण; black वलूकान्तानि दामतूषाणि TMB. xxii.1.15.

वल्क [√वृ] *m.* वल्कल; bark TS.

√**वल्ग्** कूदना; to leap, jump VS. xxii.2 AV. Cp. स्रुचा अग्निमतिवल्गयति 'कम्पयति' Sat. iii.7. Forms. I. P.: *Pr.* वल्गन्ति. *1pf.* अवल्गत (*2. pl.*). *Pt.* वल्गन्त्.

वल्ग्-अ *m.* वर्ग; host, multitude. **वल्ग्-उ** *a.* रुचिर, दक्ष; agreeable, pleasant, skilled vi.62.5 ता वल्गू दस्रा.

√**वल्गूय** [*Denom.*] दया करना, आदर करना; to treat kindly, honour iv.50.7 वल्गूयंति वन्दते पूर्वभाजम्.

वल्मीक [= वम्रीक] *mn.* बंबी; ant-hill KS. xix.2, Sat. xi.1.17. **वल्मीक-वर्पा** *f.* बंबी की मट्टी; the earth on top of the ant-hill; on ĀpŚS. 2246 'वल्मीक एव वल्मीकवपा'.

वल्श [= TS. वल्क √वृ] *m.* अंकुआ, टहनी; a shoot, twig; in शर्त-वल्श KS. v.3.9.

√**वल्ह्** पहेली में बोलना; to talk in riddles; cp. उप-वल्ह, प्र-वल्ह, प्र-वल्हिका = प्रहेलिका.

व-वन्-वांस् [*Pf. Pt.* √वन्] *a.* वह जिसने स्वीकार कर लिया है; having accepted x.27.9 अयुक्त युनजद् ववन्वान्.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

व-वृ-वांस् [√वृ] वह जिसने घेर लिया है; having enclosed ii.14.2.

व-व्र-अ [√वृ] *m.* गुहा; cave, cavity iv.1.13 वव्रे अन्तः 'पर्वतविलान्तर्वर्तितमः तस्मिन्'; depth, abyss vii.104.3 इन्द्रासोमा दुष्कृतो वव्रे अन्तः · · प्र विध्यतम् 'वारके'; a spring i.168.2 वव्रासो न ये स्वजाः 'रूपवन्त इव'. (2) *a.* छिपने वाला, गुप्त; concealing oneself i.52.3 वव्र ऊधनि 'covering' 'व्याप्य वर्तते'. **वव्रयामहे** [*वव्रय *Denom.* of वव्र] viii.40.2 नहि वां वव्रयामहे 'धनं न याचामहे' never do we conceal anything from you.

व-व्र-ई [√वृ] *m.* छिपने का स्थान; hiding place x.5.5 इच्छन् वव्रिमविदत् पूषणस्य 'रूपं पृश्निवर्णम्'; ढक्कन, वस्त्र; cover, covering, cloth x.4.4 शये वव्रिश्चरति जिह्वयादन् 'जीर्ण ओषधीसङ्गः' the covering lies, (there) he moves eating with his tongue; शरीर; body i.54.10 नद्यो वव्रिणा हिताः 'आवरकेण वृत्रेण'; cp. वि-वव्रि.

√**वश्** चाहना; to desire, be eager vi.51.14 सखित्वनाय वावशुः, viii.20.17 दिवो वशन्त्यसुरस्य वेधसः, x.74.6 यदीमुशर्मसि कर्तवे करत्तत् what we wish to be done, may he do that; *Pf. Pt.* ix.93.4 अश्विना वावशानः Forms. II. : *Pr.* वशिम, वक्षि, वष्टि; उशर्मसि and शर्मसि, उशन्ति; *Ipv.* वष्टु; *Pt.* उशन्त्; उशान. I. P. : *Pr.* वशन्ति; *Sb.* वशाम; *inj.* वशत; *Ipf.* अवशत. III. P. : *Pr.* ववक्षि; ववष्टि; *Ipv.* विवष्टु. *Pf.* वावशुर् ; Ā. वावशे; *Pt.* वावशान.

वश्-अ (1) *m.* इच्छा; wish, desire i.82.3 याहि वशाँ अनु, KŚS. x.8.29 वश एतत् कुर्यात 'इच्छायां सत्याम्', power, control viii.93.4 तदिन्द्र ते वशे that, O Indra, is in thy power, TS. ii.4.11.1 त्वं च सोम नो वशो जीवातुम् you have control over our life, O Soma. (2) *a.* कामचारी; acting at will. (3) *m.* name of a protege of Aśvins i.112.10 याभिर्वशं · · · आवतम्; a hymn of this name : viii.46 composed by Vaśa Aśvya, cp. AA. i.5.1. **वशम्** *av.* यथेच्छ; at will TS. vii.1.5.6 सा वशं चरेत् 'स्ववशत्वेन यथा चरति तथा'. **वश** *n.* ग्रीज, वसा; grease, liquid fat (on account of its strengthening property) AV. viii.9.24 दुदुहे · · · वशं पीयूषम्.

वश-तमा *f.* श्रेष्ठ गौ; the best cow AV. xii.4.42 एषा वशानां वशतमा.

वश-नी *a.* वशंगत; subject to x.16.2 अथ देवानां वशनीर्भवाति then he shall become subject to the gods.

वशा ['desired'; cp. *cl.* वशित 'empty'] *f.* गौ; वन्ध्या गौ; a cow, a barren cow VS. xviii.27, AV. xii.4.48 वशां चेदेनं याचेयुः if they were to request a cow of him.

वशान्न *a.* वशाभोजी; eating a barren cow viii.43.11 उक्षान्नाय वशान्नाय (अग्नये).

वश्-ईन् (1) *a.* वस वाला, इच्छावान्; exercising will or power x.84.3 वशी वशं नयसे. (2) *m.* स्वामी, शासक; master, commander iv.53.6 जगतः स्थातुरुभयस्य यो वशी, x.84.26 वशिनी त्वम्.

वषट् [= वक्षत √वह्] हविःप्रदान में प्रयुक्त शब्द; an exclamation with which oblations are offered (cp. श्रौषट्) TS. ii.2.12.4 वषट् कृणोमि 'हव्यदानं करोमि'. **वषट्-कार्-अ** *m.* वषट् का देव; the god of वषट् TS. ii.1.7.1 वषट्कारो वै गायत्रियै शिरोऽच्छिनत्. **वषट्-कृत** *a.* वह जिस पर वषट् का प्रयोग हुआ है; the thing on which वषट् has been uttered ii.36.1 वषट्कृतं सोमम्. **वषट्-कृ-ति** *f.* वषट् का उच्चारण, एतद्युक्त हविष्प्रदान; the call वषट्, the pouring of oblations with it i.31.5 य आहुतिं परिवेदा वषट्कृतिम्, vii.15.6 सोमं वेतु वषट्कृतिम् let him come to this vaṣaṭ call.

वष्किह cp. वष्कय.

वष्-टि [for accent cp. पूति 'putrid'] *a.* कामयमाना; desirous, eager v.79.5 परि चिद् वष्टयो दधुः 'कामयमानाः'.

√**वस्** चमकना; to shine i.48.3 उवासोषा उच्छाच नु dawn has shone (in the past) and she will shine now (henceforth). Forms. VI. P. : *Pr.* उच्छति; *Sb.* उच्छात्; उच्छान्; *Inj.* उच्छत्; *Op.* उच्छेत्; *Ipv.* उच्छ, उच्छतु; उच्छत, उच्छन्तु; *Pt.* उच्छन्त्; *Ipf.* औच्छस्, औच्छत्. *Pf.* उवास; ऊषु (*3. pl.*), ऊषुर्; *Pt. f.* ऊषुषी. *Ao. root* : अवस् (*2. 3. s.*); Ā. अवसन्; *s* : अवात्. *Co.* अवत्स्यत्. *Pp.* उष्ट. *Inf.* वस्तवे. *Cs.* वासयति.

√**वस्** ढकना, पहनना; to cover, clothe iii.55.14 पद्या वस्ते पुरुरूपा वपूंषि 'आच्छादयति', vi.4.3 भासांसि वस्ते सूर्यो न शुक्रः 'धारयति', vi.75.11 सुपर्णो वस्ते 'धारयति', v.85.4 संमर्भेण वसत पर्वतासः mountains clothe themselves with clouds. Forms. II. Ā. : *Pr.* वस्ते; वसाथे; वसते (*3. pl.*) *Inj.* वस्त. (*3. s.*); वसत (*3. pl.*); *Op.* वसीमहि; *Ipv.* वसिष्व, वस्ताम्. (*3. s.*); वसाथाम्; *Pt.* वसान. *Ipf.* अवस्थास्; अवस्त. *Pf.* वावसे : viii.4.8 सव्यामिनु स्फिग्यं वावसे वृषा; *Pt.* वावसान. *Ao. iṣ* : अवसिष्ट (*3. s.*). *Cs.* वासयति, –ते; *Ft.* वासयिष्यति.

√**वस्** बसना, रहना; to dwell x.95.16 अवसं रात्रीः शरदश्चतस्रः, KŚS. v.3.1 छन्ना वसति 'remains', viii.70.10 मध्ये वसिष्व तुविनृम्णोर्वोः. Forms. I. : *Pr.* वसति, –ते. *Pf.*

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

ऊर्षतुर् ; ऊषिर्म *Pt.* ऊषिवांस् ; वावसार्न. *Per.* –वासां चक्रे. *Ao. root* : वसान; *red.* : अवीवसत् ; *s* : अवात्सीस्. *Ft.* वत्स्यति. *Gd.* उषित्वा; –उष्य. *Ds.* विवत्सति. *Cs.* वासयति, –ते; *Ps.* वास्यते. Cp. viii.60.19 अप्रोषिवान् गृहपतिः.

√वस्स काटना; to cut तं परि वासयति 'cuts around' ŚBr. iii.5.3.17.

वस् *f.* वस्ती; settlement, people (= कृष्टि) v.2.6 वसां राजानं वसतिं जनानाम् 'प्राणिनाम्'. *Gen.* वसाम् .

वस्-अ *m.* पाथेय; food to be taken on a journey TBr. ii.4.8.

वस्-अ-र्ति *f.* आवास; abode v.2.6 वसतिं जनानाम् ; nest ix.62.15 वियोना वसतीविव a bird in a receptacle as in a nest; वसेरा; stay ब्राह्मणं तु वसत्यै नापरुन्ध्यात् TBr. iii.7.3. वसति ŚBr. xiv.5.2.5,

वसती-वरी [√वस् 'shine', वसति 'sheen' वसतीवन् 'imparting sheen'] *f.* सोमाभिषवार्थ जल; waters meant for purification of Soma.

वस्-अन *n.* वस्त्र; cloth, garment i.95.7 नवा मातृभ्यो वसना जहाति 'जगत आच्छादकानि तेजांसि'.

वस्-अन्त [*वसन्त्, √वस् 'shine' mod. Pers. बहार] *m.* वसन्त; the brilliant season, spring x.90.5 वसन्तो अस्यासीदाज्यम्. *av.* वसन्ता 'in spring'.

वस्-अर् प्रातः; morning (= Hindi पसर चुगाना). **वसर्-हन्** *a.* प्रातः मारने वाला; killing or destroying (darkness) early in the morning i.122.3 मर्मृत्तु नः परिज्मा वसहा 'वृक्षादीनां हन्ता' (running among the pastures, Renou).

वसव्-आन [वसु, like तक्वान from तक्कु] *a.* धनिक; affluent x.22.15 वसवान (*Voc.* इन्द्र) 'धनानामानेतः'. **वसव्-य** (1) *a.* धनिक; possessing wealth. (2) **—म्** *n.* धन; wealth iv.55.8 अग्निरीशे वसव्यस्य, TBr. iii.5.7 वसव्यस्य भूरेः 'धनस्य'.

वसा [vas, Sindhi vahā = वस] *f.* पशुरस, मांसस्नेह; white marrow of flesh VS., TS. **वसा-पा-वन्** *a.* वसापायी; drinking वसा TS. i.3.10.2 वसां वसापावानः पिबत, KS. iii.7.

√वसाय् धनिक होना; to be rich ix.14.3 यदी गोभिर्वसायते 'क्षीरादिभिराच्छाद्यते'.

वसावी *f.* खजाना, निधि; treasury x.73.4 वसाव्यामिन्द्र धारयः सहस्रा 'वसाव्यां वसुसमूहम्'

वसा-हव्-अनी [वसाहोमहवनी ĀpŚS. xv.70] *f.* वसाहुव् ; the ladle used in offering वसा. **वसा-होम** *m.* offerings of वसा. Cp. Comm. on ĀpŚS. xv.70 'वसाहोम इत्यपि पशुरसस्याभिधानम्'.

वस्-इष्ठ [Aw. vahišta from वसु] (1) *a.* श्रेष्ठ; the best, most excellent TS. ii.2.1.1. वसिष्ठः समानानां भवति, vii.1.8 वसिष्ठ शुक्र दीदिवः पावक. (2) **—ष्ठः** *m.* name of a singer, who helped Sudās in the battle of ten kings; vii.33.12-14 mention his mythological birth. **वसिष्ठाः** (*Pl.*) members of the Vásiṣṭha family vii.7.7 नू त्वामग्न ईमहे वसिष्ठाः. **वसिष्ठस्य प्रियम्** name of a Sāman TMB. xii.12.9. **वसिष्ठ-यज्ञ** *m.* दाक्षायण यज्ञ; name of a particular sacrifice. **वसिष्ठ-वत्** *av.* वसिष्ठ के समान; in the manner of Vásiṣṭha vii.96.3 स्तुवानो च वसिष्ठवत् 'वसिष्ठार्हं वसिष्ठानुरूपम्'.

वस्-ईयांस् [or वस्यांस् , *Comp.* of vásu 'that shines'] *a.* बेहतर, बड़ा सेठ; better, richer TS. i.7.6.4. Cp. Persian vahist and bihist 'paradise'. **वसीयस्-त्व** *n.* श्रेष्ठता; excellence. **वसीयो-भूय** *n.* समृद्धि; prosperity, better condition MS. i.4.10 वसीयोभूयमगच्छत्.

वस्-उ [*f.* वस्वी] (1) *a.* भास्वर, अच्छा, श्रेष्ठ; shining, good, excellent i.10.4 ब्रह्म च नो वसो सचा 'निवासकारणभूत'; excellent, pious vii.39.1 अग्निः सुमतिं वस्वो अश्रेत् 'वासकस्य स्तोतुः'; wholesome, healing viii.88.1 वसोर्मन्दानमन्धसः 'पात्रे निवसतः । अथवा दुःखस्य निर्वासयितुः'. (2) *n.* धन; wealth i.42.10 वसूनि दस्ममीमहे we approach the wondrous one for riches, i.15.8 वसूनि यानि श्रण्विरे. **वसवः** *m.* देवविशेष; excellent, or gods of wealth x.125.1 अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चरामि, vi.50.15 गर्ना हुतासो वसवोऽधृष्टाः, iii.8.8. आदित्या रुद्रा वसवः, ii.3.4 वसवः सीदतेदं विश्वेदेवा आदित्याः, iii.19.2 सं रातिभिर्वसुभिः.

वस्-उ-र्क *a.* भास्वर; bright, shining TS. iii.5.2.5 'निवासयिता'. **वसु-ता** *f.* धन, धनवत्ता; wealth, wealthiness, liberality vi.1.13 वसूनि राजन् वसुता ते अश्याम् 'वसुमत्त्वाय'. **वसु-ताति** *f.* धन; wealth i.122.12 द्युम्नानि येषु वसुताती रारन् 'धनानां विस्तारः वसून्येव वा'; liberality i.122.5 अच्छा वोचेय वसुतातिमग्नेः 'धनम्'. **वसु-तु-ति** *f.* धनदान; gift of wealth viii.61.7 विदा भगं वसुत्तये 'वसुदानाय'. **वसु-त्व** *n.* धन; wealth, abundance x.61.12 वसोर्वसुत्वा 'अतिशयेन वासयिता । यद्वा अतिशयेन गोसमूहवान्'. **वसु-त्वर्न** = वसुत्व vii.81.6 श्रवः सूरिभ्यो अमृतं वसुत्वर्नम् 'वासकं वसुत्वयुक्तं वा श्रवः'. **वसु-दा** [Aw. vanhu-dā] *a.* धनद; giving wealth viii.99.4 वसुदाम् इन्द्रम्. **वसु-दा-वन्** *a.* = वसुदा ii.6.4 वसुपते वसुदावन्, TS. iv.2.3.4. **वसु-देय** *n.* धनदान, औदार्य; granting of

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

wealth, liberality i.54.9 अथा मनो वसुदेयाय कृष्व. **वसु-धा** (1) *a.* वसुधाता; producing or containing wealth. (2) *f.* earth. **वसु-धान** *a.* खजाना; treasure of wealth ChUp. **वसु-धि-ति** (1) *a.* धनदाता; giving wealth vii.90.3 उत श्वेतं वसुधितिं निरेके 'वसूनां प्रदातारम्', i.128.8 अग्निं वसुधितिम् 'धनस्य धारयितारं दातारं वा'. (2) *f.* खजाना; treasury iii.31.17 अनु कृष्णे वसुधिती जिहाते 'वस्तव्यपदार्थधारणोपेते'. **वसु-धे-य** (1) *n.* = वसुदेय. (2) *a.* giving wealth ŚBr. i.6.4.16 इन्द्रो वसुधेयः. **वसु-नी-ति** *a.* धनद; bringing wealth. **वसु-नी-थ** = वसुनीति TS. iv.2.3.4, VS. vi.44 = KS. viii.14 वसुधीतमग्ने. **वसु-पति** *m.* lord of wealth i.170.5 वसुपते (इन्द्र). **वसु-पत्नी** *a.* mistress of wealth i.164.27. **वसु-मन्त्** [Aw. vahumant] (1) *a.* धनपूर्ण; wealth-laden vii.71.4 वसुमान् रथः. (2) **—मत्** *n.* possession of wealth ix.69.8 आ नः पवस्व वसुमद्धिरण्यवत् 'वसुयुक्तम्'. **वसु-मय** *a.* धनमय; consisting of wealth or good things. **वसु-रण्व** *a.* धन में मस्त; delighted with wealth. **वसु-रुच्** *a.* वसु की तरह भास्वर; bright like Vásus x.110.6 वसुरुचो दिव्याः 'वसुरुचो नाम केचित्'. **वसु-रोचिस्** *a.* = वसुरुच्, एक नाम; brilliant, a name viii.34.16 सहस्रं वसुरोचिषः 'वसुदीप्तयः'. **वसु-वन्** *n.* धनप्राप्ति; winning of wealth. **वसु-वन्-इ** *a.* धन देने वाला; conferring wealth, winning wealth vii.1.23. स देवता वसुवनिं दधाति 'वसुवनिं यजमानम्'. **वसु-वाह्-अन** *a.* धनवाहक; carrying wealth v.75.1 वसुवाहनं रथम्. **वसु-विद्** *a.* धनलम्भक; procuring wealth i.18.2 वसुवित् पुष्टिवर्धनः 'धनलब्धा' = TS. iv.3.13.5. **वसु-श्रव्-अस्** *a.* स्पृहणीय-कीर्तिमान्; of excellent fame v.24.2 अग्निर्वसुश्रवाः 'व्याप्तान्नः'.

वसू-र्जु *a.* धनलम्भक; procuring or raising wealth viii.99.8 वसवानं वसूर्जुवम् 'यजमानेभ्यो वसूनां प्रेरयितारम्'. **√वसूय्** to desire wealth i.130.6 वसूयन्त आर्यवः. **वसूया** *f.* धनेच्छा; desire for wealth i.97.2. **वसूयु** *a.* धनेच्छु; desiring wealth v.29.15 वसूयुः अहम्, vii.32.2 जरितारो वसूयवः.

वसोर् धारा *f.* धनधारा, आज्यधारा; stream of wealth, name of a particular libation, continuous pouring of oblations, pouring libations while reciting the verses 'वाजश्च मे प्रसवश्च मे etc. VS. xviii.1.29, TS. v.4.8.1.

वस्त उर्ष्णः [= वस्तवे उर्ष्णः] at the break of dawn.

वस्-र्ति *m.* मूत्राशय; bladder, abdomen VS. xxv.7.

वस्-तु [*n.* cp. वस्तु 'thing'] *f.* प्रातः; morning, dawn i.174.3 सिंहो न दमे अपांसि वस्तोः 'वस्तुम्' । यद्वा वासयितुम्', i.179.1 दोषा वस्तोरुषसो जरयन्तीः in the evening and morning, प्रति वस्तोः towards morning viii.71.15 भुवद् वस्तुर्ऋषीणाम् it would be dawn of the sages, viii.19.31 क्षपो वस्तुषु at the brightening of the night, वस्तोरस्याः this morning, वस्तोर्वस्तोः every morning.

वस्-तृ *a.* भासयिता; illuminating iii.49.4 क्षपां वस्ता.

वस्-त्र *n.* वस्त्र; garment i.140.1. **वस्त्र-दा** *a.* वस्त्रदाता; giver of garment v.42.8 ये वस्त्रदाः सुभगाः. **वस्त्र-मथ्-इ** *a.* वस्त्र उतार लेने वाला; plundering clothes iv.38.5 वस्त्रमथिं न तायुम्; cp. पशुतृपं न तायुम् vii.86.6.

वस्-न [√वस् 'cover'] *n.* मूल्य; price, value iv.24.9 भूयसा वस्नमचरत् कनीयः 'वसु मूल्यं धनम्' = **वस्निका** *f.* price, prize TMB. xiv.3.13 (Text : अस्निकाम्).

√वस्नय् कीमत के बारे में ऊंचनीच करना; to haggle vi.47.21 वस्नयन्ता दासा 'वस्नं निवासहेतुभूतं धनमिच्छन्तौ'.

वस्न्-य *a.* पण्य; a thing put up for sale x.34.3 अश्वस्येव जरतो वस्न्यस्य 'वस्नं मूल्यं तदर्हस्य'.

वस्-मन् *n.* कपड़ा; garment iv.13.4 असितं वस्म; घोंसला; nest ii.31.1 प्र यद् वयो न पप्तन् वस्मनस्परि 'निवासस्थानात्'.

वस्-य *m.* निवास; abode वस्यश्च मे TS. iv.7.3.1.

वस्य-इष्टि [वस्यस्-इ –] *f.* बेहतरी की इच्छा; desire for betterment, i.e. welfare i.25.4 वस्यइष्टये 'अतिशयेन वसुमतो जीवनस्य प्राप्तये'.

वस्य्-अष्-टि [वस्यस्-अष्टि √अश्] (1) *f.* कल्याणकारी; conducive to welfare TS. iv.4.1.3. (2) *f.* कल्याण-लाभ; obtaining of welfare.

वस्-यस् [*Comp.* of वसु] (1) *a.* बेहतर; better, richer vi.41.4 सुतः सोमो असुतादिन्द्र वस्यान्. (2) *n.* सौभाग्य; better luck or fortune i.31.18 प्र नेषि अग्ने वस्यो अस्मान् lead us towards greater fortune, i.109.1 मनसा वस्य इच्छन् 'प्रशस्तं धनम्'; cp. TS. vii.2.8.4 वस्यसो विवाहमाप्नोति 'धनिकतमात्'. **वस्वी** cp. वसु.

√वह् ले चलना; to carry ii.35.2 उपेमं यज्ञमा वहात इन्द्रम्; to reach ii.14.8 श्रुष्टी वहन्तो नशथा तदिन्द्रे 'प्रापयन्तः'; to drive vi.16.43 ये अरं वहन्ति मन्यवे who drive in accordance with thy zeal; to accomplish TS. vii.1.1.11 द्वौ स्तोमौ प्रातःसवनं वहतः 'निष्पादयतः'. Cp. वनीवाहितं 'carried here and there', ओघ इमाः सर्वाः प्रजा निर्वोढा (ŚBr.) a flood is going to carry off

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

all these creatures. Forms. I. : *Pr.* वहति, –ते. *Pf.* उवाह; ऊहथुर्, ऊहतुर्; ऊहुर्; A. ऊहिषे; ऊहिरे. *Ao. root* : *Op.* उहीत; *Ipv.* वोळ्हम् (*2. du.*), वोळ्हाम्; Ā. वोढ्वम्; *Pt.* उहान; *s* : अवाट्, वाट्; अवाक्षुर्; *Sb.* वक्षस्, वक्षति and वक्षत्; वक्षथस्, वक्षतस्; वक्षन्; *Inj.* वाक्षीत. *Ft.* वक्ष्यति; वोढा. *Ps.* उह्यते; *Pp.* ऊढ. *Gd.* ऊढ्वा; –उह्य. *Inf.* वोढुम्; वोढवे, वोढवै; –वाहे; वहध्यै. *Cs.* वाहयति; *Int.* वनीवाह्यते.

वह्-अ *m.* स्कन्ध; the shoulder of an ox or any other draught animal VS. xxv.3, TMB. viii.12.5.

वह्-अंत् *f.* सरित्; stream iii.7.4 वहतो वहन्ति 'नद्यः'.

वह्-अर्तु [connected with वधू] *m.* विवाह; marriage iv.58.9 कन्या इव वहतुमेतवा उ, x 17.1 त्वष्टा दुहित्रे वहतुं कृणोति Tvaṣṭṛ prepares a wedding for his daughter; dowry x.85.38 तुभ्यमग्रे पर्यवहन्त्सूर्यां वहतुना सह; means of offering : stotra or śastra vii.1.17 उभा कृण्वन्तो वहतू मियेधे 'उभा स्त्रोत्रं शस्त्रं च वहनहेतू'.

वह्-अनि *m.* लादू जानवर; a draught animal.

वह्-अन्त् *a.* ले जाने वाला; carrying.

वह-राव्-इणी *f.* भार में दबकर चीखने वाली; weeping under a heavy load (speech) GBr. ii.6.10.

वह-र्ल *a.* जुआ लेने में सधा, वहल (रथ) में कला; accustomed to yoke = having good shoulders.

वह्-अस् = वह. **वह्-इन्** *a.* भारवाही; drawing the yoke TS. i.8.1.1 वहीं दक्षिणा.

वहिनी-दधि [वहिन्या गोर्दधि] *n.* जोती जाने वाली गौ की दही; curd of that cow which is yoked (to a cart or plough).

वह्-इष्ठ *a.* वोढृतम; drawing best v.56.6 वहिष्ठा हरी. **वह्-ईयांस्** *a.* वोढृतर; drawing or driving better i.104.1 वहीयसः अश्वान्.

वह्-नि (1) *m.* खींचने वाला बैल; a draught animal, ox x.101.11 उभे धुरौ वहिरापिन्दमानः 'अनड्वान्'; charioteer ii.17.4 आद् रोदसी ज्योतिषा वहिरातनोत् then the charioteer overspread the earth and heaven with light; वोढा; epithet of Savitár, Índra and Marúts; one who offers songs and oblations iv.21.6 होता यो नो महान्त्संवरणेषु वहिः 'वोढा'. (2) *m.* अग्नि; fire. **वहि-तम** *a.* वोढृतम; carrying best VS.

वह्-मन् see सु-वह्मन.

वह्-र्य (1) *n.* पालकी; palanquin AV. iv.20.3 वह्र्य श्रान्ता वधूरिव. **वह्य-शी-वरी** *f.* पालकी में लेटी; reclining in a palanquin. **वह्ये-शय्-अ** = वह्यशीवन् vii.55.8 वह्येशयाः नारीः.

वा = व = इव 'like'.

वा = वाम् iv.41.2 नवोभिर्वा मर्हद्भिः स प्र शृण्वे 'वाशब्दश्चार्थे'.

√वा बहना; to blow x.125.8 वात इव प्र वामि; *Caus.* x.16.13 तमु निर्वापया पुनः; थक जाना; to tire viii.43.7 ओषधीर्बप्सदग्निर्न वायति Agni does not tire of chewing plants; cp. उद्वायति, उद्वात 'lost' and ऊन. Forms. II. : *Pr.* वामि, वाति; वातस्; वान्ति; *Ipv.* वाहि, वातु; *Pt.* वान्त्; *Ipf.* अवात्. IV. P. : *Pr.* वायति; वायतस्; वायन्ति. *Pf.* ववौ. *Ao. sis* : अवासीत. *Cs.* वापयति.

वा *a.* बहने वाला; blowing; cp. प्र-वा.

√वा [√वे] बुनना; to weave x.130.1 इमे वयन्ति पितरः, i.122.2 अत्कं व्युतं वसाना. Forms. IV. : *Pr.* वयति; –ते; *Ipv.* वय; वयत; *Pt.* वयन्त; *Ipf.* अवयत्; अवयन. *Pf.* ऊवुर्. *Ft.* वयिष्यति. *Ps.* ऊयते; *Pp.* उत. *Inf.* ओतुम्; ओतवे, ओतवै; वातवे.

वा [*enclitic particle*] अथवा; or; यथार्थतः; indeed x.119.1 ईति वा ईति मे मनः so indeed, so is my mind.

वाक्-अ (1) *a.* वक्ता; speaking. (2) —कः *m.* वचन, गीत; utterance, song. Cp. ऋत-वाक.

वाको-वाक्-य *n.* प्रश्नोत्तरी; questions and answers : उच्यत इति वाकः पूर्वपक्षवचनम्। वाक्यमुत्तरपक्षवचनम्। वाकाश्च वाक्यानि च वाकवाक्यानि or वाको वाक्यानां समूहः.

वाक्-पति *m.* lord of speech; cp. बृहस्-पति. **वाक्-पत्-ईय** = वाक्पत्य, वाक्पतित्व; mastery of speech TBr.

वाक्-पा *a.* protecting speech TS. iii.2.8.1. **वाक्-पू-त** *a.* purified by speech.

वाक्ष-सद् [वाक्ष, वाक् √सद्] *a.* वाक्सद, वागिन्द्रियवर्ती; residing in speech TS. iii.2.10.1 वाक्षसदसि.

वाग्-अन्तेन *av.* ऊंचे स्वर में; loudly. **वागुरा** [वाग्-उरा seizing by the throat] *f.* जाल; snare, net JBr. **वाग्-ओजस्** *n.* वाक्-शक्तिः speech-power.

वाग्-दोह्-अ *m.* वाणी का फल; the fruit of speech.

वाग्-मिन् *a.* प्रशस्त वक्ता; eloquent. **वाग्-यत** *a.* मौनी; observing silence. **वाग्-विन्** = वाग्मिन् AV. v.20.11 वाग्वीव मन्त्रं प्र भरस्व वाचम्. **वाग्-वीर्य** *a.* जिसका बल वाणी में है; whose strength lies in speech TS. vi.3.1.5 वाग्वीर्यो वा अध्वर्युः.

वाघ्-अत् [= वाहत; one who continuously or regularly pours oblations, cp. Punjabi वगना 'to flow'] *a.* यज्ञप्रवर्तक; sacrificer x.103.5 पुनानो वाघद् वाघद्भिरमर्त्यः 'वाघदिति ऋत्विङ्नाम'.

वाङ्-नि-यम्-अ *m.* मौन; observance of silence. **वाङ्-**

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मय *a.* consisting of speech, whose essence is speech.

वाच् *f.* वाणी, कथन, गीत, ध्वनि; speech, saying, voice, song. Mark वाचं एवं लोकात् 'उच्चारकात् मुखात्' ŚBr. vi.1.1.9.

वाचः-कूट *mn.* एकपदा; having one पद inserted : वालखिल्यनामकेषु सूक्तेषु आदौ चेन्द्रसूक्तानि । तानि प्रथमं पच्छः पादशो विहरेत् । ततो द्वितीयस्यामावृत्तौ अर्धर्चशो विहरेत् । तृतीयस्यामावृत्तौ ऋक्शो विहरेत । यदा पच्छो विहरति तदा एकैकस्मिन् प्रगाथे एकैकामेकपदां दध्यात । स प्रगाथैकपदयोः समूहो वाचःकूट इत्यभिधीयते.

वाचक्नवी *f.* वचक्नु की दुहिता; daughter of Vacaknu.

वाचम्-ईन्व्-अ *a.* वाक्प्रेरक; stirring the voice. **वाचम्-ईङ्खय्-अं** = वाचमिन्व ix.101.6 समुद्रो वाचमीङ्खयः (सोमः) = AV. xx.137.6.

वाचस्-पति *m.* lord of speech = बृहस्पति.

वाचः-स्तो-र्म *m.* यागविशेष; a particular sacrifice.

वाचा-कर्म्-ईण *n.* मन्त्रोच्चारण; recitation of verses ĀpŚS. 1885. **वाचारम्भण** *a.* वागालम्बन; having speech as its support. **वाचा-स्तेन** *a.* मिथ्याभाषी; thief by speech, one making mischief by his words x.87.15 वाचास्तेनं शर्व ऋच्छन्तु. **वाचो-बन्धु** *m.* वाग्-व्यवहार का आधार; the basis of the activity of speech.

वाच्यायन *m.* वाणी का अपत्य; a descendant of speech TS. iv 3.2.3.

वाच्यया *f.* अलक्ष्मी; ill-luck, misfortune TAr. i.28.1.

वाज्-अ [√वज् or √वाज्, cp. वाजयध्यै] *m.* बल; strength, vigour i.27.8 वाजो अस्ति श्रवाय्यः 'बलविशेषः'; agility or speed (of a horse) v.85.2 वाजमर्वत्सु; contest, fight i.91.16 भवा वाजस्य संगथे 'अन्नस्य', ix.3.3 हरिर्वाजाय मृज्यते; booty, prize of a race or contest ix.86.34 महे वाजाय धन्याय धन्वसि; nourishment, means of nourishment i.91.18 सं ते पयांसि समु यन्तु वाजाः 'अन्नानि'; oblations, sacrifice x.61.9 संनितेर्भ्मं संनितोर्त वाजम्; wealth, comfort i.5.9 इमं वाजं सहस्रिणम् 'सोमरूपमन्नम्'; horse ii.1.12 त्वं वाजः प्रतरणः 'अन्नम्'; the three Ṛbhús iv.8.7 अस्मे वाजास ईरताम्.

वाज-कर्-मन् *a.* युध्मी; warlike, active in war TS. iii.2.11.1 वाजकर्मभिः ऊतिभिः. **वाज-कृ-त्य** *n.* वीरकर्म; warlike deed, battle x.50.2. **वाज-गन्ध्-य** *a.* जिसकी गन्ध उत्कट है; having pungent scent (Sóma) ix.98.12 अश्याम वाजगन्ध्यम् 'बलकरसाधुगन्धोपेतम्' (सोमम्).

वाज-जठर *m.* अन्नोदर; containing food in stomach v.19.4 घर्मो न वाजजठरः. **वाज-जि-त्** (1) *a.* धनजित ; winning spoil, conquering a contest, winning a race or booty. (2) *n.* name of a Sāman TMB. xv.11.21. **वाज-जि-त्या** *f.* विजयावह सांमुख्य; victorious contest.

वाज-दा *a.* पुष्टिप्रद; bestowing vigour or nourishment iii36.5 वाजदा अस्य गावः. **वाज-दा-वन्** *a.* धनद; granting wealth viii.2.34 वाजदावा मघोनाम्. **वाज-द्रव्-इणस्** *a.* उदार दानी; richly rewarding viii.84.6 वाजद्रविणसो गिरः 'अन्नयुक्तधनवतीः'.

वाज-पति *m.* लूट या धन का स्वामी; lord of booty or reward or wealth iv.15.3 वाजपतिः कविर्गृभिः. **वाज-पत्नी** *f.* धन की स्वामिन; queen of wealth vii.76.6 गवां नेत्री वाजपत्नी (उषस्). **वाज-पस्त्-य** *a.* भरे घर का मालिक; possessing or bestowing a house full of wealth vi.58.2 वाजपस्त्यः (पूषा) 'अन्नानि गृहे यस्य' = **वाजवस्त्य** TBr. iii.1.2.9. **वाज-पेय** *m.* शक्तिपेय, अन्नपेय; the drink of strength or vigour, liquor (सोम). (2) **—यः** *a.* वह याग जिसमें शक्तिप्रद द्रव्य पिया जाता है; that sacrifice wherein strength-giving drink (Soma) is drunk. **वाज-पेश्-अस्** *f.* महार्घ द्रव्यों से सजी; adorned with precious gifts ii.34.6 कर्ता धियं जरित्रे वाजपेशसम् 'अन्नैराश्लिष्टाम्'. **वाज-प्र-भर्-मन्** *a.* धनद; procuring rewards, winning a prize or reward. **वाज-प्र-मह्-अस्** *a.* शक्ति में महान्; great in strength i.121.15 'धनैर्महनीय'. **वाज-प्रसव्-ईय** *a.* 'वाजप्रसव-शब्दवान्'; containing the word vājaprasava, sacrifice performed while reciting the verses beginning with 'वाजो नः सप्त प्रदिशः' TS. iv.7.1.1. **वाज-प्र-सू-त** *a.* वाजप्रेरित; impelled by strength; दौड़ पर छुटा; started on a race i.77.4. **वाज-बन्धु** a name ? viii.68.19 न युष्मे वाजबन्धवः (*Voc.*) 'अन्नप्रदाः'. **वाज-बस्त्य** *a.* अन्नबलपूर्ण; full of energy born of food TBr. iii.1.2, cp. वाजपस्त्य. **वाज-भर्-मन्** *a.* धनद; bringing rewards, winning a prize or reward viii.19.30 वाजभर्मभिः (ऊतिभिः). **वाजं-भर्-अं** [= भरद्वाजः] *a.* धन या इनाम ले जाने वाला; carrying off the prize or booty iv.11.4 वाजी वाजंभरः.

√वाजय् [*Denom.*] दौड़ में हिस्सा लेना; to take part in a race v.31.1 वाजयन्तम् (रथम्); शक्त बनाना; to make strong i.48.9 तं त्वा वाजयामः so we strengthen thee; fighting vi.98.12 वाजयन्तम् (इन्द्रम्), desiring booty or contest i.132.1 वाजयन्तः (वयम्); धन देना; to make

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

wealthy v.1.3 दक्षिणा युज्यते वाजयन्ती. **वाजयत्या** *a.* बलवत्ता; the being powerful KS. i.8.10 वाजयत्यायै संमार्ज्मि. **वाजयध्यै** 'to possess vigour'. **वाजय्-उ** *f.* सांमुख्य अथवा इनाम के लिये लालायित, धन के लिये लालायित; eager for contest or reward or wealth v.10.5 रथो न वाजयुः.

वाज-र-त्न *a.* धनिक; rich in wealth, bestowing wealth x.43.7 धियं वाजरत्नाम् 'रमणीयान्नां धियम्'. **वाज-वन्त्** *a.* धनवन्त्; rich in treasure iii.60.6 इन्द्र ऋभुमान् वाजिवान्. **वाज-वस्त्-य** *a.* वाजपूर्ण गृहवान्; one whose abode is full of wealth or grain TBr. ii.8.5. Cp. वाजपस्त्य, वाजबस्त्य.

वाज-श्रव्-अस् *a.* धन के लिये ख्यात; famous for wealth iii.2.2 वाजश्रवसम् (अग्निम्) 'मनुष्येभ्यः प्रेरितान्नम्'. **वाज-श्रु-त** *a.* रणबंका; known for contest or prowess iv.36.5 वाजश्रुतासः नरः 'अन्नैः सह विख्याताः'.

वाज-सन्-इ *a.* शक्तिप्रद, धनद; bestowing strength or wealth ix.110.11 वाजसनिर्वयोधाः (सोमः). **वाज-सा** [√सन्] *a.* शक्तिप्रद; winning strength or booty or wealth ix.35.4 सिषासन् वाजसा ऋषिः; bestowing a racer vi.53.10 अश्वसां वाजसामुत. **वाज-सा-ति** *f.* वाजोपलब्धि; winning booty or prize in a contest i.130.1 पुत्रासो न पितरं वाजसातये 'अन्नस्य संभजनाय'; contest for winning booty or prize i.34.12 वृषे च नो भवतं वाजसातौ 'संग्रामे', v.33.7 उत त्वंचं ददतो वाजसातौ 'संग्रामे' ('sacrificer' Grassmann). **वाज-सृ-त्** (1) *a.* इनाम के लिये दौड़ पर छुटा; running for a prize ix.43.5 अत्यो न वाजसृत्; on TBr. i.3.3 'अन्नस्यार्जयिता वैश्यः'. (2) **—सृत्** *m.* रेस का घोड़ा; a racer TBr. i.3.7.

वाजाप्य *a.* शक्ति का इच्छुक; desirous of strength.

वाज्-इन् (1) *a.* शक्तिमान्; vigorous i.163.12 वाजी अर्वा. (2) **—जी** *m.* अश्व; racer i.163.5 इमा ते वाजिन्नवमार्जनानि 'हे अश्व'.

वाजिन्-अ *n.* वेग, शक्ति; vigour, strength x.103.10 उद् वृत्रहन् वाजिनां वाजिनानि 'वेगाः'; शास्त्रार्थ; oral contest x.71.5 नैनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु 'सारभूतेषु निरूपणीयेष्वर्थेषु'; गरम दूध में दही डालने पर क्षीरगत नीर; watery portion of the milk when mixed with curd. Cp. Mah. on VS. xix.21 (स्थूलभागः 'आर्मिक्षा'). **वाजिनी-वसु** *a.* शक्तिप्रद; bestowing strength iii.42.5 = **वाजिनी-वत्** i.122.8. **वाजिन्-एय** *a.* वीरपुत्र; son of a hero or warrior vi.26.2 त्वां वाजी हवते वाजिनेयः 'वाजिन्याः पुत्रो भरद्वाजः'. **वाजेर्ध्या** [√इन्ध्] *f.* यज्ञ; sacrifice (where-in samidhs are burnt) ŚBr. i.2.4.6 वाजेर्ध्यायै संमार्ज्मि 'वाजस्यान्नस्येन्धनं दीपनमनेन क्रियते इति वाजेध्या यज्ञः' (or is it वाजेत्यायै 'to go to strength, achieve prowess'? KS. i.10 वाजयत्यायै 'to strive after strength').

√**वाञ्छ्** चाहना; to wish, desire x.173.1 विशस्त्वा सर्वा वाञ्छन्तु.

वाट् [= वट् = वषट् √वह्] *a.* ढोने या ले जाने वाला; carrying, conducting.

वाण्-अ [or वा-र्ण √वा 'blow' music is wafted by the wind; cp. √वाश्. Mark Per. bāng 'call'] *m.* वाणी, संगीत; voice, music viii.20.8 गोभिर्वाणो अज्यते सोभरीणाम् 'मरुद्वीणा व्यज्यते'; वीणा; lute i.85.10 वाणं धमन्तः; udder iv.24.9 वि दुहन्ति प्र वाणम् 'वचनम्'; arrow ix.50.1 वाणस्य चोदया पवि.

वाणी *f.* शर; reed, cane v.86.1 स प्र भेदति द्युम्ना वाणीरिव त्रितः 'प्रतिवादिवाक्यानीव'; the two shafts of a carriage i.129.5 रथं वाणी येमतुः 'वननीयौ अश्वौ'; music i.86.6 वाघतो न वाणी 'वाक्'; sound, voice, speech ix.90.2 आङ्गूषाणामवावशन्त वाणीः 'वाचः', ix.82.4 अन्तर्वाणीषु प्र चरा सु जीवसे 'स्तुतिषु'; tone ix.103.3 वाणीर्ऋषीणां सप्त.

वाणीची [वाणी √अञ्च्] *f.* वाद्यविशेष; a musical instrument, praise v.75.4 रथे वाणीर्व्याहिता 'वाग्रूपा स्तुतिः'.

वा-त [वातो वाति, Aw. वातो वांइति, Ln. ventus] *m.* वायु; wind, air i.28.6; वायुदेव; wind-god i.186.10 विष्णुर्वात ऋभुक्षाः. Cp. अ-वात (√वन्) 'undisputed, unchallenged', but अ-वार्त 'windless'.

वात-कर्मन् *n.* अपान वायु छोड़ना; breaking wind Sat. xxvii.1. **वात-गोप्-अ** *a.* वायुरक्षित; protected by the wind, having the wind as guardian AV. ii.12.1.

वात-चोद्-इ-त *a.* वायुप्रेरित; driven by the wind i.58.5 वातचोदितः (अग्निः). **वात-जा** *a.* arisen from the wind AV. i.12.3. **वात-जू-त** *a.* = वातचोदितः x.43.4 वातजूता उप द्यवि 'वातप्रेरिताः' = VS. xxxiii.2.

वात-तेजस् *a.* strong as wind AV. x.5.29, **वात-त्विष्** *a.* हवा के वेग या जोश वाला; impetuous as wind v.54.3 वातत्विषो मरुतः. **वात-ध्राजिस्** *a.* वायु के झोके जैसा; strong as the gust of wind. **वात-ध्राजि-गति** *a.* वायु के झोके की गति वाला; sweeping along like the gust of wind.

वात-पा *a.* वायु से सूखा; dried in the breeze KS. xxiii.1, = TS. vi.1.1.3 वातपानम्. **वात-पान** *n.* वायु से सुखाना;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

drying in the breeze. **वात-पू** *a.* वायु द्वारा परिपूत; purified by wind AV. xviii.3.17. **वात-प्र-मी** *a.* हवा को मात कर देने वाला; outstripping the wind iv.58.7 वातप्रमियः पतयन्ति यह्वाः (घृतस्य धाराः). **वात-भ्रज्-अस्** *a.* वायु के वेग वाला; having the speed of the wind. **वात-रंह्-अस्** *a.* वातभ्रजस्; having the velocity of the wind i.118.1 वातरंहाः (रथः).

वातर्(अ) *m.* वत्स; calf (drinking milk). Cp. पूषर्य VS., TBr. **वातरशन** [= वातर्-अशन living on milk only, cp. Hindi बत्तो 'sweetmeat' ?] *a.* हवा की तगड़ी बांधे; wind-girt, having air for a girdle (i.e. naked) x.136.2 मुनयो वातरशनाः. **वात-स्वन्-अ** *a.* roaring like the wind viii.102.5 वातस्वनम् अग्निम्. **वात-स्वनस्** = वातस्वन vii.56.2 वातस्वनसः श्येनाः, TS. iii.1.11.8. **वात-हो-म** *m.* wind-oblation (offered with the hollowed hand).

वाताग्र *n.* the point or front of the wind.

वाता-पर्जन्य *m.* wind and cloud x.66.10. **वातापि** [वात-आपि] *m.* जिसका मित्र वायु है; having वात as friend i 187.8-10 वातापे पीव इद् भव 'शरीर', TS. iii.5.8.1 वातापिभ्यः (देवेभ्यः). **वातप्य** [वात + आप्य] *a.* वातसहायक; having the wind as a friend i.121.8 गोरभसमद्रिभिर्वातप्यम् 'वातेन प्राप्तव्यम्', ix.93.5 वातप्यं विश्वश्चन्द्रम् whose friendship is desired (Sóma) 'उदकनामैतत्'.

वाता-वन्त् *a.* वातयुक्त; windy, airy TS. ii.4.7.1.

वाती-कार्-अ *m.* आंख का फड़फड़ाना; a disease of the eye AV ix.13.20. **वाती-कृ-त** *a.* आंख का बीमार; suffering from eye-disease AV. vi.109.3. **वाती-कृत-नाशनी** *f.* वातीकार-निवारिणी; curing this particular eye-disease AV. vi.44.3.

वातोपधूत *a.* वायु-प्रकम्पित; shaken by the wind x.91.7 वातोपधूत इषितो वशाँ अनु.

वात्-य *a.* वातसंबन्धी, वातवर्ती; relating to the wind, being in the wind VS.

वात्स-प्र-अ [—म् सूक्तम्] दिवस्परि प्रथमं जज्ञे इत्याद्याः 'विं वन्नुः' इत्यन्ताः एकादशमन्त्राः VS. xii.18-28, TS. v.2.1, Sat. xi.4.7. **वात्सप्रं साम** (वत्सप्रिणा दृष्टम् 'सोमः पवत' इति तृचे कार्यम्); name of the Sāman seen by वत्सप्री TMB. xii.10.2. **वात्सप्र-ईय** *a.* वत्सप्रीसूक्त-संबन्धी; relating to the hymn वत्सप्री and the ceremony connected with it. **वात्सप्रोपस्थान** (= बृहदुपस्थानम्) VS. iii.11.36, VS. x.11-36 in the third Adhyāya (वात्सप्रीनामकेन महर्षिणाधीतं दिवस्परीत्यादिकं सूक्तम्) TS. iv.2.3.

वात्स्-य *a.* वत्ससंबन्धी; relating to वत्स.

वाद्-अ [in अर्थवाद; ये स्वार्थविवक्षयार्थं न वदन्ति किंतु पर-प्रशंसार्थं तेऽर्थवादाः] *m.* कथन, saying; in अतिवाद name of AV. xx.135.4 'तिरस्कारः'; उच्चारण; pronunciation GBr. ii.1.1. Cp. उद्वादन 'वादनम्'.

वाद्-ईन् *a.* वक्ता; speaker; in भद्र-वादिन्. **वाद्-य** *a.* वचनीय, स्तुति-शब्द, मन्त्रोच्चारण; to be spoken or pronounced, praise, recitation of a mantra : वचिन वा कर्मणा वा 'वचनीयेन मन्त्रोच्चारणेन' ŚBr. ii.3.2.20.

वाधूय *n.* वधू-वस्त्र, विवाह-वस्त्र;bridal garments,wedding clothes x.85.34 स ईद् वाधूयमर्हति he alone deserves the bridal garments 'वधूवस्त्रम्'.

वाध्रीणस् = वार्ध्रीणस.

वाध्र्यश्व *m.* born in the family of Vadhryaśva x.69.5 भवा द्युम्नी वाध्र्यश्व (अग्ने).

वानस्पत्-य *a.* वनस्पतिविकारः wooden, coming from a tree TS. ii.6.4.1.

वान्या [= वान्यवत्सा √वन्] *f.* दूसरी के बछड़े को लगा लेने वाली गौ; a cow who suckles an adopted calf = अपिवान्यवत्सा, अभिवान्यवत्सा, अभिवान्या, निवान्या, निवान्यवत्सा.

वापुष्-अ *a.* सुन्दर, सुभग, आश्चर्यकारी; beautiful, handsome, marvellous v.75.4 ककुहो मृगः वापुषः 'वपुष्मान्'.

वा-म [√वा, cp. ऊ-न] *a.* बायां; left.

वा-र्म [√वन] (1) *a.* वननीय; lovely, dear, fair x.122.1 वार्मर्मतिथिम्. (2) *n.* धन; wealth i.190.5 न ददासि ··· वार्मम् 'धनम्'. **वार्मया** *Instr. av.* प्यार से; lovingly viii.9.7 स्तोमं चिकेत वार्मया 'उत्कृष्टया बुद्ध्या'.

वार्म-जा-त *a.* प्रियजन्मा; 'dear-born', dear by nature x.140.3 चित्रोतयो वार्मजाताः. **वार्म-देव** *m.* name of a singer iv.16.18 भुवोऽविता वार्मदेवस्य धीनाम् (to whom the gods are dear). **वाम-देव्-य** (1) *a.* belonging or relating to Vāmádeva, descended from Vāmádeva. (2) *n.* the Sāman evolved by Vāmádeva : कया नश् चित्र आ भुवत् (v.1.25) इत्यस्या-मृच्युत्पन्नम् .

वा-मन्-अ [√वा = ऊ-नः] *a.* ह्रस्वाङ्ग; small, dwarfish TS. v.6.14; वननीयः to be desired मध्ये वामनम् Kaṭha. **वार्म-नी** *a.* शुभ नेता; a good guide (but cp. वाम-नी 'bestowing wealth') ChUp. **वार्म-नीति** *a.* शुभ नेता; providing good lead vi.47.7 भवासुनीतिरुत वार्मनीतिः

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'वननीयानां धनानां नेता । यद्वा श्रेष्ठग्रापणः'. **वाम-भाज्** *a.* धनभाक्; receiving or partaking of wealth iii.55.22 सखायस्ते वामभाजः स्याम. **वाम-भृ-त्** (1) धनद; procuring wealth TS. v.5.3.2. (2) —**भृत्** *f.* एतन्नाम्नी ईष्टका; particular sacrificial bricks. **वाम-मोष्-अ** *a.* धन का चोर; stealing wealth or precious things TS.

वा-र्मी *a.* प्रेरक; impeller ऋतस्य वार्मीः 'प्रेरकः' TS.

वाम्र्-अ *n.* name of the Sāman seen by Vamra TMB. xiii.3.18.

वाय्-अ *a.* बुनने वाला; weaving; in वासो-वाय.

वाय्-अ *m.* पक्षी का बच्चा; the youngling of a bird x.29.1 वने न वायो न्यधायि.

वायत्-अ *a.* वयत-पुत्र; sprung from Vayat vii.33.2 पार्शद्युम्नस्य वायतस्य.

वाय्-अ-ति [√वा 'blow'] बुझ जाता है; is extinguished, becomes exhausted, vanishes; cp. उद्वायति 'is lost', उद्वात 'vanished'.

वायव्-ई *f.* उत्तरापरा दिक्; north-western quarter. **वायव्-य** (1) *a.* वायुवर्ती; moving in the air x.90.8 पर्शून् ... वायव्यान्; having the wind for deity वायव्यं श्वेतमा लभेत. (2) *n.* ऊर्ध्वपात्र; सोमरसग्रहणाधार पात्र; a vessel used in the preparation of the Soma juice TS. iii.12.2.

वायस्-अ [cp. वि] (1) *a.* प्रौढ; great, old in age i.164.52 दिव्यं सुपर्णं वायसं बृहन्तम् 'गमनशीलम्'. (2) —**सः** *m.* कौआ; crow.

वाय्-उ [√वा] (1) *m.* हवा; wind, air; वायु-देव; wind-god. (2) *a.* वायु-पूजक; worshipping the wind = **वायु-र्यु**.

वार्यु-केश *a.* लच्छेदार या उड़ते बालों वाला; having waving or fluttering hair iii.38.6 गन्धर्वान् वार्युकेशान. **वार्यु-गोप्-अ** *a.* वायुरक्षित; protected by the wind x.157.4 देवा वार्युगोपाः. **वार्यु-तेजस्** *a.* वार्यु-रंहस्; having the strength or velocity of the wind AV. x.5.26. **वार्यु-प्र-णे-त्र** *a.* जिसका नेता वायु है; having the wind as leader. **वायु-र्मती** *f.* वायुशब्दवती ऋक्; a verse containing the word वार्यु TS. v.5.1.2. **वायु-र्** *a.* हवादार; windy; cp. वातुल in Cl. Skt. from वात.

वायोर्-यानी *f.* वायुप्रापिका; bringing in the wind TS. iv.4.6.2

वायो-विद्-इर्क *a.* पक्षिविज्ञान का ज्ञाता; ornithologist ŚBr.

वायो-सावित्र *a.* वायुसवितृदेवताक; offered to Vāyu and Savitṛ TS. vii.5.22.1.

वार्य्य [= वायिय] *m.* son of Vayiya v.79.1 सत्यश्रवसि वार्य्ये.

वाय्व्-अश्व *a.* वायु-वाहन; having the wind for a horse.

वार् [Ln. ūr-īna 'rain', Aw. var 'rain'] *n.* वारि; water i.116.22; सीलन; moisture x.105.1 रुधद् वाः 'वारयिष्यति'.

वार् [√वृ 'cover'] *a.* रक्षक; protector, guard i.132.3 ऋतस्य वारसि 'वाः असि निवासस्थानं संभक्तोऽसि', x.93.3 देवानां वार्महः 'वरणीयं धनम्'.

वार्-अ [√वृ 'cover'] *m.* बाल; hair of tail, horse-hair, tail. Cp.कम्बल *कुम्भ-ल √कुभ् 'cover'; cp. कुम्भ, कुसूल etc.

वार्-अ [√वृ 'choose'] *m.* छांट, छंटी वस्तु, खजाना; choice, anything chosen, treasure, property, good things i.128.6 वारमृण्वति 'वरणीयमन्नादिकम्'.

वार्-अर्ण (1) *a.* निवारक, शक्तिशाली, प्रोल्बण; that keeps away or off, strong, mighty, impetuous viii.33.8 मृगो न वारणः, ix.1.8 वारणं मधु (सोमः), viii.66.8 वृकश्चिदस्य वारणः.

वार-वन्त् *a.* पुच्छल; big-tailed (a horse) i.21.1 वारवन्तमश्वम्.

वारवन्त्-ईय *n.* 'अश्वं न त्वा वारवन्तम्' (i.27.1) इस ऋचा में उत्पन्न साम; name of the Sāman arising from i.27.2.

वाराद *a.* वरद, वरणीयफल का आदाता; bestowing boons TAr. i.12.2

वाराही *f.* वराहचर्मनिर्मित; made of varāha's leather.

वार्-इ (1) *n.* जल; water; वर्षा; rain. (2) *a.* छांट-योग्य; choice-worthy. Note Aw. hazanr vārayo 'a thousand rain-drops'.

वार्-इति *f.* जलप्राप्ति; obtaining waters VS. xxi.57 देवं बर्हिर्वारितीनाम्, TBr. ii.6.10.

वारिवस्-कृ-र्त *a.* सुविधाजनक, आरामदेह; one affording ease TS. iv.5.2.2 नमो भुवंतये वारिवस्कृताय 'धनस्य कर्त्रे'.

वारि-षेण्-य *a.* निवारक अस्त्रों वाला; wielding repelling missiles, epithet of Agni TBr. ii.8.6.

वारुण *a.* वरुणसंबन्धी; relating to Váruṇa. **वारुण्-इ** *m.* वरुण का अपत्य; son of Varuṇa. **वारुणी** *f.* वरुण-विषयक ऋचा; verses addressed to Váruṇa; वरुणप्रोक्त-विद्या; the knowledge or science revealed by Váruṇa TUp; वरुण वृक्ष की लकड़ी की स्रुच् ; a ladle made of the wood of varuṇa tree.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वरे-वृ-त *a.* वररूपेण मांगा; chosen as a boon TS. ii.5.1.3 वरेवृतं ह्यस्यै तृतीयम् 'वरेण लब्धम्'.

वार्-कार्य *a.* producing waters i.88.4 वार्कार्यां देवीम्.

वार्क्ष्-अ *a.* वृक्ष-संबन्धी; belonging to or made of a tree.

वार्क्ष-सद् *a.* वृक्षविकार पर रहने वाला; sitting on a wooden thing.

वार्त्रघ्न्-अ *a.* वृत्रसमूहहन्ता, वैरिहा; killing foes TS. v.7.3.1 वज्रोऽसि वार्त्रघ्नः —घ्नी TS. vii.1.6.2 वार्त्रघ्नी ऋचौ 'वृत्रहननशब्दलाञ्छिते ऋचौ'.

वार्त्र-हत्य *n.* वृत्रहत्या; the slaughter of Vṛtra or enemies iii.37.1 वार्त्रहत्याय शवसे for that strength by which Vṛtra was killed VS. xviii.68.

वार्धुष्-इक [*वृधुषी 'growing'] *a.* ususer, one living on lending money on interest.

वार्ध्रा-णस *m.* खड्गमृग; rhinoceros TS. v.2.20.

वार्ध्री [√वृध् 'cut'] *f.* वेड़; leather-rope (made of long pieces of cut-leather) तं शतेन वार्ध्रीभिरबध्नात् TMB. ix.2.22. **वार्ध्री-णस** *m.* गले में स्तनों वाला अज; a goat having teats under his neck VS. xxiv.39 = वार्ध्रीनस 'a species of bird' TS., MS.; cp. Pali vigagghīnasa 'name of a bird'.

वार्-य [√वृ 'choose'] (1) *a.* वरणीय; to be chosen, precious viii.43.33 वार्यं वसु. (2) —म् *n.* धन, खजाना; wealth, treasure viii.22.18 सुष्ठु वार्यम्.

वार्श्-अ *n.* the Sāman seen by Vṛśa TMB. xiii.3.11.

वार्ष्-अ *a.* belonging to the rainy season.

वार्षाकप्-अ *a.* वृषाकपि द्वारा दृष्ट सूक्त; the hymn seen by Vṛṣākapi विं हि सोतोरसृक्षत x.86.1. **वार्षागिर्-अ** *m.* वृषागिर् का अपत्य; a descendant of Vṛṣāgir i.100.17 वार्षागिराः ··· ऋज्राश्वः अम्बरीषः सहदेवो भयमानः सुराधाः 'वृषागिरो राज्ञः पुत्राः'.

वार्ष्-इक = वार्ष. **वार्ष्ण्-य** वृष्णिपुत्र; son of Vṛṣṇi, Gobala by name TBr. iii.11.9.

वाल्-अ वार, वाल, सुरागालन वस्त्र; hair, hair of an animal's tail, strainer of Soma; पूंछ; tail तस्य वालो न्यसज्जि तमसु वातो धुनोति (ŚBr.) its tail hangs down, the wind tosses it to and fro.

वाल-खिल्या *f.* एतन्नामक इष्टका; the sacrificial bricks invented by the Vālakhilyas Sat. xii.1.16. **वाल-धान** *n.* पुच्छदण्ड, पुंछड़; tail TS. vii.3.16.2. **वाल-स्तुका** *f.* (बालों की) जटा; knotted hair Kauś. **वाल-स्राव्-अ** *m.* सुरापवित्र; a vessel used in preparing surā Sat. xiii.8.16. **वालि-शिखायनि** *m.* name of a teacher.

वार्व [वै एव *emphasizing particle*] अवश्य, सचमुच, नूनम्; just, indeed, even TS. i.7.6.7 पराङ् वार्व यज्ञ एति, इति वार्व किल नो भवान् पुरानुशिष्टान् अवोचः (ŚBr.) so indeed you have formerly spoken of to us, instructed, तव ह वाव किल भगव इदम् (ABr.) sir, this belongs to you only.

वार्-वद्-अन्त् *a.* अतिशयेन वदन्; roaring mightily x.68.1 वार्वदतो अभ्रियस्येव घोषाः, TS. iii.4.11.3.

वार्-वह्-इ [√वह्] *a.* तेज हांकने वाला; driving fast ix.9.6 सप्त पश्यति वार्वहिः (वहिः).

वा-वार्-त [√वन्] *a.* प्रिय; beloved viii.4.14 वावार्ता वृषणा हरी 'संभक्तवन्तौ, यद्वा पुनः पुनर्गच्छन्तौ'. **वार्-वा-ता** *f.* वल्लभा; beloved : राज्ञां हि त्रिविधाः स्त्रियः। तत्रोत्तमजाते-र्महिषीति नाम। मध्यमजातेर्वावातेति। अधमजाते : परिवृक्तिरिति. **वा-वार्-तृ** [√वन्] *a.* अभिषक्त; adhering viii.1.8 वावार्तुर्यः पुरंदरः 'संसक्तुः'.

वा-वृध्-अध्यै [*Dat. Inf.*] समर्थ बनाने को; to strengthen, increase i.61.3 सूरिं वावृधध्यै. **वावृध्-एन्य** *a.* वर्धनीय, स्तोतव्य; to be glorified, to be increased viii.24.18 यज्ञेभिर्वावृधेन्यम्. **वावृध्-वांस्** [*Pf. Pt.*] viii.98.8 वावृध्वांसं दिवेदिवे.

√**वाश्** रंभना, बोलना; to bellow, low, bleat, speak v.54.2 वाशति त्रितः, ix.94.2 ऋतायन्तीरभि वावश्र ईन्दुम्. Forms. I. P. : *Pr.* वाशति. IV. Ā. *Pr.* वाश्यते. *Pf.* ववाशिरे and वावश्रे. *Pt.* वावशान. *Ppf.* अवावशीताम् (*3. du.*); अवावशन्त. *Ao. red.* : अवीवशत्; अवीवशन्. Ā. अवीवशन्त; *iṣ* : Ā. अवाशिष्ठास्. *Int. Pt.* वावशत्. *Cs.* वाशयति.

वाश्-अ (1) *a.* शब्दायमान; sounding, roaring viii.19.31 तव द्रप्सो वाशः 'कान्तः शब्दायमानो वा'; desirable TS. ii.4.7.2. (2) —म् *n.* क ई वेदा SV. 297; 1666 में उत्पन्न साम; name of the Sāman arising in क ई वेद etc.

वाश्-इ-ता *f.* उठी गौ; a cow in heat TS. **वाशी** = वाशिता TS.; cp. वाश्रा. (2) *f.* बसूला; an adze x.53.10 वाशीभिर्यामिरमृताय तक्षथ. **वाशी-मन्त्** *a.* कुठारवान्; equipped with an adze TS. ii.1.11.2, i.87.6 ते वाशीमन्त इष्मिणः 'वाशीमन्तः (मरुतः)'.

वाश्-र *a.* ध्वनिकारी; bellowing, lowing, roaring ix.13.7 वाश्रा अर्षन्तीन्दवोऽभि वत्सं न धेनवः, ix.34.6 धेनूर्वाश्रो अवीवशत् (सोमः). **वाश्र-तर** *Comp.* of वाश्र KS.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वाष्-र्प *m.* वाष्प; tear, vapour √वृष् 'rain'.

वास्-अ [यत्र वसतिः] (1) *m.* आवास; dwelling v.43.14 शिंशु मृजन्त्यार्यवो न वासे 'वासाय'. (2) *m.* बसना; dwelling.

वासः-पल्पूली *f.* धोबन, रंगरेजन; a washer-woman or dyer TBr. iii.4.7.

वासत्-एय *a.* जिसे बसना है; to be lodged AV. viii.10.4.

वासन *n.* in अभिवासन 'भस्माध्युहनं पाकार्थम्'.

वासन्त *a.* वसन्त-संबन्धी; relating to or produced in the spring TS. iv.3.2.1 गायत्रीं वासन्तीं. **वासन्त्-इक** (1) *a.* वसन्त-संबन्धी; belonging to the spring season KS. xvii.10 मधुश्च माधवश्च वासन्तिकार्तू. (2) *m.* वसन्तोत्सव; vernal festival Sat. xxvi.3.

वासर्-अ [वसर्, Hindi पसर्] *a.* प्रातःकालीन; appearing in the morning, shining viii.6.30 ज्योतिष्पश्यन्ति वासरम् = KS. ii.14. Pali, Prakrit, Hindi वासर 'day'.

वासव्-अ *a.* वसु-संबन्धी; relating to or derived from Vasus AV. vi.82.1 वासवस्य शतक्रतोः.

वास्-अस् *n.* वस्त्र; garment x.85.30 पतिर्यद् वध्वो वाससा स्वमङ्गमभिधित्सते, vii.77.2 वासो बिभ्रती, चिरं तन्मेने यद् वासः पर्यधास्यत (ŚBr.) he thought it too long till he should put on the garment.

वासात्य *a.* उषःकालीन; relating to the dawn, shining वासात्यौ चित्रौ TAr. i.10.2.

वासिता = वाशिता GBr. ii.5.15.

वासिष्ठ *m.* वसिष्ठ-गोत्रोत्पन्न; a descendant of Vásiṣṭha.

वासी = वाशी.

वासो-दा *a.* वस्त्रदाता; giving garments x.107.2 वासोदाः प्र तिरन्त आयुः.

वासो-वाय्-अ *a.* बुन-कर; weaving cloth x.26.6 वासोवायोऽवीनामा वासांसि मर्मृजत.

वास्तव्-य (1) *n.* उच्छिष्ट, अवशिष्ट; left on any spot, remainder. (2) *a.* गृहवासी; resident, residing in a house KS. xvii.15 नमो वास्तव्याय; यज्ञभूमिश्मशानादिवासी रुद्र; epithet of Rudra TS. iv.5.7.2; बसने योग्य; worth-residing TS. v.2.8.5; लौकिक; mundane TBr. i.4.4.

वास्-तु (1) *n.* निवास, स्थान, गृह; homestead, abode i.154.6 ता वां वास्तून्युश्मसि, viii.25.5 वास्त्वधि क्षितः 'निवासस्थाने', AV. ix.2.4 तेषां वास्तूनि निर्दह. (2) **—स्तुः** *m.* सस्यविशेष; a kind of grain Sat. xv.4, ĀpŚS. 2429. **वास्तु-प्-अ** *a.* गृहरक्षी; guarding residence TS. iv.5.7.2. **वास्तु-र्शम्-अन** *n.* गृहशान्तिकर्म; a rite to be performed for the pacification of household. **वास्तु-र्ह** *a.* स्थानघातक; destroying the abode, matches or fire-brand etc.

वास्त्-एय *a.* वस्तिवर्ती; being in the bladder AV. xi.8.28 आस्नेयीश्च वास्तेयीश्च.

वास्तोष्-पति [= वास्तुपति] *m.* गृहस्वामी; lord of the dwelling, householder TS. iii.4.10.1.

वास्त्व्-अ *a.* वास्तुसंबन्धी; belonging to residence; cp. नव-वास्त्व.

वास्-य *a.* निर्वास्य; to be banished Sat. xxvii.5.

वाह्-अ *a.* वोढा, वृष; carrying, ox iv.57.4 शुनं वाहाः (कृषन्तु), KS. xvi.12. **वाह्-अन** *n.* वाहन; carrying, conveying, vehicle, cp. देव-वाहन. **वाह्-अन्ती** *f.* सरित्; river. **वाह्-अस्** (1) *n.* वाहन, प्रापण, स्तोत्र; चढ़ावा; worship, offering iii.30.20 इन्द्राय वाहः कुशिकासो अक्रन् 'स्तोत्रम्'. (2) *n.* वाहन; carrying viii.6.2 ऋतस्य वाहसा. **वाहस्-अ** *m.* अजगर; boa constrictor (who draws in his prey) KS. v.7.4 प्रतिश्रुत्कायै वाहसः; वह स्रोत जिसमें से पानी बहता रहता है; a spring from which water flows.

वाह्-ईनी *f.* वहन करने वाली; a draught cow AV. x.1.15 अनस्वतीव वाहिनी. **वाह्-इष्ठ** *a.* श्रेष्ठ वाही; carrying best or most vii.37.1 वाहिष्ठो रथः; swiftest car. **वाहिष्ठ्-ईय** *n.* name of the Sāman arising from the ṛk containing the word vāhiṣṭha TMB. xv.5.25.

वि [*Prefix*] पृथक्, परे, बाहर; apart, asunder, off, away, out.

वि *m.* पक्षी; bird i.183.1, i.130.3 वेनं गर्भम् 'पक्षिणः शिशुम्'; is it अवेः ?; on TS. iii.3.4.3 वोचद् ब्रह्माणि वेः 'यज्ञस्य'.

विंश *a.* बीसवां; twentieth. **विंशतिः** *f.* twenty i.80.9. **विंशति-रात्र्-अ** *m.* एक सत्र; name of a Sattra lasting twenty days TMB. xxiii.14. **विंशिनी** [विंशति-संख्याकानां रात्रीणां समाहारः] *f.* बीस रातें; aggregate of twenty nights TMB. xxiv.10.2.

वि√ऋ परे हट जाना; to withdraw xiii.30.10 पुरा हन्तोर्भयमानो व्यार fearing he withdrew before being struck; खोल देना; to open i.48.15 उषो यदद्य भानुना वि द्वारावृणवो दिवः O dawn when today with thy beam thou shalt open the doors of heaven.

वि√ऋधु *Caus.* समृद्धि छीन लेना; to rid one of prosperity TS. vi.1.11.2 वि वा एनमेतदर्धयति.

वि-ककर *m.* a kind of bird VS. xxiv.20. **वि-कङ्कत**

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

m. a kind of tree whose wood is used for making ladles. **वि-कङ्कतीं-मुख** *a.* कंटियल मुंह वाला; thorny-mouthed AV. xi.10.3 अथो विकङ्कतीमुखाः (क्रव्यादः).

विं-कट [वि-कृत] *a.* भयानक; monstrous x.155.1 कर्णे विंकटे. Cp. निं-कट.

वि-कथा *f.* व्यर्थालाप; useless talk. **वि-कर्-अ** *m.* a kind of bird KS. v.10.4; is it विकिरः? **वि-कर्ण** (1) *a.* छीदे कानों वाला; having ears far apart. Cp. वैकर्ण. (2) **—म्** *n.* name of the Sāman sung in the Pragātha इन्द्र क्रतुं न आ भर vii.32.26. **—र्णी** *f.* name of a particular sacrificial brick TS. v.3.7. **वि-कर्त्-अन** [in अधि-विकर्तन] *n.* काट फेंकना; cutting off. **वि-कर्-र्तृ** *a.* विविध रूपों में बदलने वाला; fashioning into various forms त्वष्टा रूपाणां विकर्ता KS. v.4. **विकर्या** [= विवर्या ?] *a.* विवरवर्ती (जल); being in the holes TS. vii.4.13.1. **वि-कर्ष्-अ** *m.* पादपूरणार्थ अक्षरवृद्धि; extension of a letter (as ya = ia); deprivation MS. ii.3.1 विकर्षः स यज्ञस्य.

वि √ कल्प् विभाग करना; to distribute in युवां सहस्रं विकल्पयेथाम् 'विभजेथाम्'.

वि-कल्प्-अ *m.* विभाषा; option.

वि √ कस् फूटना; *a.* फूटना; to burst Kauś. cxxxvi.1.

विं-कस्-उक *a.* विकाशी, परापवादी; bursting, reviler.

विं-कस्-त *a.* खुदा; dug : अवटकरणेन खातम्; विभक्त; divided i.117.24 त्रिधा ··· विंकस्तम् 'divided into three parts'. **विं-कस्-ति** *f.* विनाश; destruction TS. v.6.7.7 विंकस्तिः सा यज्ञस्य. Cp. विकर्ष.

वि-कार्-अ *m.* विकृति, परिणाम, प्रतिनिधान; modification, substitute बर्हिषो विकारः 'प्रतिनिधिः' Sat. xvi.6. **वि-काल** *m.* कुसमय; time when one should not go out ĀpŚS. 2773.

वि √ काश् *m.* दीखना, चमकना; to become visible, shine widely.

वि-किर्-अ [√कृ] *a.* विकीर्ण; pervading MBr. ii.5.5 पादयोर्विकिरान्.

विं-किर्-इ-द्-अ *a.* उदार दाता; liberally bestowing wealth, epithet of Rudrá TS. iv.5.10.5 = विंकिरिड KS. xvii.16.

वि-कूर्ल *m.* आशा से कम लाभ; gain less than expectation TBr. iii.4.10.

वि √ कृ वैविध्येन उत्पन्न करना या रचना; to produce variously ŚBr. vii.1.1.10 न वा अरेतस्कात् किंचन विं क्रियते 'उत्पद्यते', रेतो व्यकरोत् 'विकृतं गर्भाकारमकरोत्' ABr. xxii.10; विदीर्ण करना; to split asunder व्येव मा कुरु 'मा विदारय' ŚBr. i.5.2.17.

वि √ कृत् काट डालना, विभाग करना; to cut, divide, tear.

विं-कृ-त *a.* कुरूप; deformed vii.3.22 तनूः विंकृता 'separated' W. **विं-कृ-ति** *f.* विकार; change, alteration. **वि-कृन्त्-अ** = प्रकृन्त. **विं-कृष्-ट** *a* दुष्ट; defective मा मे यज्ञो विकृष्टोऽभूत् MS. iv.8.1; cp. विकर्ष.

वि √ कॢप् बदलना; to change. **वि-केश** *a.* विभक्तकेश; with loose or dishevelled hair AV. vi.30.2. **विकेशी** *f.* बालों-छपी सूरी; shaggy hog.

विं-क्रक्ष्ये विकृत हो जाऊंगा = विकारं प्राप्स्ये; I shall suffer a change.

वि √ क्रम् डिग भरना, बैठना; to stride forth or wide, sit अस्मिन् यज्ञे अधिविक्रमस्व 'उपविश' TMB. xxi.10.13, एक दूसरे के विरुद्ध चलना; to go against व्यध्वानः क्रामेयुः 'अध्वगाः परस्परं विरुद्धं क्रामेयुः' TBr. iii.9.1.

वि-क्रम्-अ *m.* कदम, डिग; step, stride, pace पञ्चदश विक्रमान् क्रामति (ŚBr.) he strides forward fifteen steps. **वि-क्रम्-अण** *n.* कदम रखना; striding x.15.3 विक्रमणं च विष्णोः 'विशेषेण प्रवृत्तिम्' = VS. xix.56 'विक्रमणः पितृयाणः पन्थाः' Uv.-Mah. **वि-क्रय्-अ** *m.* बिक्री; sale, selling AV. iii.15.4.

विं-क्रान्-त *n.* सामर्थ्य; prowess TBr. i.1.5. **विं-क्रान्-ति** *f.* विक्रम; prowess एषा वै देवानां विंक्रान्तिः TS. ii.5.6.2; विराजो वा एषा विंक्रान्तिः 'लोकत्रयाक्रमणसाधनम्' TBr. i.4.9. **वि-क्रान्ति-क्राम्-अ** *m.* कदम की चौड़ाई; width of a step.

वि-क्राम्-अ *m.* प्रक्रम, पाददय; two strides, a particular measure Sat. iii.2.

वि √ क्री सौदा करना; to bargain; but निष्क्री 'ransom for'.

विं-क्लिध्-अ [—द्ः?] *a.* पसीने में तर; wet, always perspiring TBr. iii.9.15. **वि-क्लिन्द्-उ** *m.* सोखा; soaking AV. xii.4.5 पदोरस्या अधिष्ठानाद् विक्लिन्दुर्नाम विन्दति. **विं-क्लेद्-ईयांस्** *a.* अधिक गीला करने वाला; causing more wetness AV. vii.76.1 लवणाद् विंक्लेदीयसीः 'more dissolving' W.

वि-क्षर्-अ *m.* प्रवाह; outflow, issuance AV. vi.105.3. **वि-क्षार्-अ** *m.* विशिष्ट लक्ष्यवेध; hitting the target TBr. i.4.10.

वि-क्षिणत्-र्क *a.* नाशक; destroying.

वि √ क्षिप् मारना, कुरेदना, इधर-उधर विचलित कर देना; to strike तत उ हैनं यष्ट्या विचिक्षेप ŚA. vi.19; न विक्षिपति

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'न विचालयति' ApŚS. 521.

वि-क्षिप्-अ *a.* क्षेप्ता; one who throws or overthrows VS. xviii.86 अभियुग्वा च विक्षिपः 'शत्रुक्षेप्ता'.

वि-क्षी-ण-र्क *a.* क्षीण, हीणा; emaciated TS. iv.5.8.2, KS. xvii.16.

वि-क्षुद्-र *a.* तारतम्येन स्वल्प, विभिन्न; a little, very diverse, confused : विक्षुद्रमिव वा अन्तस्त्यम् AA. i.5.1.

वि√क्षुभ् क्षुब्ध होना; to be agitated or disturbed.

वि-क्षे-न्तोस् [*Inf.*] नष्ट करने को; to destroy ईश्वरा यजमानं विक्षेतोः TMB. xix.8.6.

वि-क्षोब्-धोस् [= विक्षोभयितुम्] विक्षुब्ध करने को; to shake or destroy ŚBr. i.1.1.22तस्येश्वरः कुलं विक्षोब्धोः.

वि√खन् – का अंश खोदना; to dig up a part of.

वि-खाद्-अ *a.* खादू; devouring; सर्वभक्षी संग्राम; all consuming battle x.38.4 विखादे संस्त्रिम् 'विशेषेण भक्षके'.

वि-खिद्-अ *a.* पराकर्ता; one who removes; opp. to आखिद 'drawing towards oneself' नम आखिदाय च विखिदाय च KS. xxii.15.

विख्यै देखने को; to see, look about x.158.4 चक्षुर्विख्यै तनूभ्यः = KS. ix.19.

वि-गद्-अ *m.* विविध वार्तालाप, कोलाहल; talking variously, confused shouting.

वि-गा *a.* इधर-उधर फिरने वाला; moving variously. **वि-गा-मन्** *n.* कदम; step i.155.4 त्रिर्भिरिद् विगामभिः.

वि√गाह् नहाना, प्रवेश करना, घुसना; to bathe in, enter, penetrate.

वि-गाह्-अ *a.* गाहन करने वाला; plunger iii.3.5 विगाहम् (अग्निम्), AA. v.2.1, KS. vii.1.

वि-गी-त (1) *a.* विश्रुत, विख्यात; famed BṛUp. (2) *n.* बहुविध गीत; music of diverse types.

वि-गुण *a.* विकलाङ्ग; deficient (a yāga).

विग्-र् *a.* उद्वेजयिता; causing terror; वेगवान्; impetuous i.4.4 विग्रम् (इन्द्रम्) = वि-ग्र्-अ shouting variously, for which cp. तुवि-ग्र.

वि-ग्रथ्-इ-त *a.* गंठा, जुड़ा; tied together, bound up.

वि-ग्रह्-अण *m.* विविध देवताओं को आहुति देने में प्रयुक्त मन्त्र; a verse purporting to offer oblations to various deities TS. vi.4.7.2 तस्य विग्रहणं नाविन्दन्; फैलाना और पकड़ना; to spread and hold, पवित्रं वि गृह्णन्ति 'वितत्य धारयन्ति' TS. vi.4.7.

वि-ग्राहम् [विगृह्य विगृह्य] *av.* विभाग करके; dividing, separating TS. v.4.8.2 : यजुषि यजुषि अवसाय अनुद्रवणं विग्राहः.

वि-ग्रीव्-अ *a.* कोत्तो-गरदन; wry-necked, having a twisted neck vii.104.24 विग्रीवासो मूरदेवाः.

वि-ग्लाप्-अन *a.* ग्लानिकर; causing weariness BṛUp.

वि-घन्-अ (1) *a.* विघातक; slaying KS. viii.5 इन्द्राय विघनाय. (2) *m.* दुरमट, भूमिघट्टनसाधन; club-shaped instrument for pounding floors etc., stamper; a particular Soma sacrifice TMB. xix.18. **वि-घन्-इन्** *a.* घातक; slaying vi.60.5 उग्रा विघनिना मृधः = VS. xxxiii.61 'विहन्तारौ'.

वि-घस्-अ *m.* भोज्य; food AV. xi.2.2.

वि-घृ-त *a.* चूता, छिड़का; dripping, besprinkled.

वि-घ्नी *f.* विशेषतः घातुक; killing thoroughly MS. iii.3.9.

√विच् तोड़ना, फोड़ना, नष्ट करना; to burst, split, destroy मा मि विक्त जंघ्रिः let the ukhā not burst it TS. iv.6.9.2, x.124.5 ऋतेन राजन्नृतं विविञ्चन् 'अपसारयन्', AV. xi.1.12 विविञ्च्यध्वम् 'remove bark from grain.'

√विच् छाना; to sift iii.57.1 प्र मे विविक्वाँ अविदन्मनीषाम्. Forms. VII. P. : *Pr.* विञ्चन्ति; *Ipv.* विनक्तु; *Pt.* विञ्चन्त्; *Ipf.* अविनक्. III. P. *Pr.* : विवेक्षि. *Pf. Pt.* विविक्वांस्. *Ps.* विच्यते. *Pp.* विक्त.

वि-चक्र *a.* चक्रहीन; wheelless. **वि√चक्ष्** दीखना, चमकना, देखना, बोलना; to appear, shine, see distinctly, speak ये नस्तद् विचचक्षिरे 'व्याख्यातवन्तः' Īś.

वि-चक्ष्-अर्ण *a.* व्यक्त; visible i.50.8 विचक्षण सूर्य, AV. xviii.4.58 विचक्षणः सूरः; दूरदर्शी, ज्ञानी; far-sighted, wise. Mark विचक्षणवर्ती वाचम् 'wise speech' GBr. ii.2.23.

वि-चय्-अ (1) *m.* छाना, सोमरस से तृणादि निकालना; sifting, separating dirt from Soma-juice. (2) *m.* तत्त्वज्ञान-साधन; a treatise setting forth metres NS. i.1.

वि√चर् घूमना-फिरना; to move in different directions, rove, ramble about.

वि-चर्त्-अन *n.* ढीला करना; making loose.

वि-चर्तुरम् [= वितर्तुरम्?] *av.* विशेष त्वरा के साथ; going quickly TBr. ii.8.9.

वि-चर्-षणि *a.* कर्मठ; very active or busy i.31.6 विचर्षणे अग्ने.

वि√चल् डिग जाना; to move away, waver.

वि-चल्-अ *a.* चञ्चल; (अवयव); very fickle or mobile (limb) हृदस्य विचलः TS. v.7.18, KS. v.13.8.

वि-चाकशन्त् *a.* फैलकर चमकता हुआ; shining bright i.24.10 विचाकशच्चन्द्रमा नक्तमेति the moon goes on

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

shining bright at night.

वि-चाचल्-इ; cp. अ-विचाचलि.

वि-चाय्-अ *a.* संपूज्य; very respectable.

वि-चार्-अ *a.* विविधाचरणवान्; of diverse gait. *f.* विचारिणी (पृथ्वी) trodden by those of diverse gait v.84.2, TS. ii.12.2.

वि √चि चुनना, छांटना, छाना, अलग करना; to select, segregate, pick out सोमं वि चिनोति 'सोममध्यपतितानि तृणान्यपाकरोति', लोमं वि चिन्वन्तु 'लोमजातमपनयन्तु' TS. v.2.11.2; तोड़ना; to break or crush सोमं न विचिनोति 'नावखण्डयति' KŚS. vii.7.10.

वि-चिकित्सा [√चित्] *f.* कोटिद्वयात्मक ज्ञान, संशय; doubt, question येयं प्रेते विचिकित्सा.

वि √चित् गौर से देखना, विवेक के साथ देखना; to perceive, discern iv.37.7 वि नः पर्थश्चितम् do ye show us paths to sacrifice.

वि-चि-त *a.* (सोम) शोधक, चुनने वाला; sifting.

वि-चि-त-केश *a.* जिनमें से बाल चुन दिये गये हैं; from which hair have been removed. **वि-चि-त-गर्भा** *a.* व्यक्तगर्भा; TBr. i.7.3. Cp. विचित्रगर्भा.

वि-चित्-त *a.* दृष्ट; perceived AV. xiii.2.31. **वि-चित्य** *a.* छाने योग्य; to be sifted well, to be seen well.

वि-चित्र-गर्भा *f.* प्रज्ञातगर्भा; whose pregnancy is obvious or manifest.

वि-चिन्वत्-र्क *a.* विवेकी; discriminating TS. iv.5.8.2.

वि √चृत् ढीला करना, खोलना; to loosen, open.

वि-चृत् *a.* ढीला करने या खोलने वाला; loosening; विमुक्त; free ix.84.2 कृण्वन्त्संचृतं विचृतम् 'विमुक्तम्'.

वि-चृत्-अ (1) *a.* दीप्त; shining VS. xxii.7; खोलने वाला; unfastening. (2) —**तः** *m.* मूलनक्षत्र; विचृतौ नक्षत्रम् TS. iv.4.10.2, AV. ii.8.1 विचृतौ नाम तारके. **वि-चृत्-अम्** *Acc. Inf.* खोलने को; to unloosen AV. vi.117.1. **वि-चृत्-य** *Gd.* तोड़कर, ढीला करके; breaking, loosening VS. xxxii.12 ऋतस्य तन्तुं विततं विचृत्य.

वि-चेत्-अम् *a.* प्रदीप्त, स्पष्ट दीखने वाला; shining, clearly seen, visible ii.10.1 अमृतो विचेताः (अग्निः).

वि-चे-तृ *a.* छाने वाला; one who sifts.

वि-च्छन्द्-अस् *a.* विविध छन्दोयुक्त मन्त्र; set in different metres KS. v.10.5, AA. i.5.1 विच्छन्दस ऋचः.

विच्छार्ययति [= विद्रावयति] भगा देता है; drives away, dispels : वि √छो or √विच्छ 'गतौ' BrUp.

वि-छित्-ति *f.* विच्छेद, पेंटिङ्ग; discontinuation, painting.

वि √छिद् तोड़ना; to break वाचो ह विच्छिद्यते 'मूको भवति' Sat. xiii.1, विचिच्छिदिवाँ अमन्यत 'विच्छिन्नवान्' TMB. viii.9.21.

विच्छिद्-वह्-अस् *a.* जिसका कंधा आ गया है; whose shoulder is swollen JB. i.333.

वि-च्छिन्-न *a.* कटा; cut, torn, broken asunder.

√विज् कांपना; to tremble; तेजी से उभरना, उछाल खाना; to shoot up (said of the waves); टूटना, तोड़ना; to break यदि पुरोडाशो विजेत 'भिद्येत' Sat. xv.4. Cp. अपां वेगमवेजयत् raised up the speed of waters TMB. xiv.5.15. Forms. VI. : *Pr.* विजन्ते; *Ipv.* विजन्ताम्; *Pt.* विजमान; *Ipf.* अविजे. *Pf.* विविजे. *Ao. root.* : *Inj.* विक्थास्, विक्त; *red.* : *Inj.* वीविजस्. *Pp.* विक्त. *Cs.* वेजयति. *Int.* वेविज्यते; *Pt.* वेविजान.

विज् *m.* दांव; stake at play i.92.10 श्वघ्नीव कृत्तुर्विज आमिनानां.

वि-जङ्गहे [√गाह्] पहुंचना; to reach AV. v.19.4 यावत् सार्भि विजङ्गहे 'penetrates' W.

वि √जन् जनना; to beget स्त्री विजायते 'प्रसूयते' ŚBr. i.2.6.6 **वि-जनितोस्** आ विजनितोः 'आप्रसवात्' TS. ii.5.1.5. **वि-जनिष्यमाणा** *f.* प्रसूयमाना; about to deliver.

वि-जन्-या *a.* प्रसवोन्मुखी; a woman about to deliver.

वि-जय्-अ *m.* जीत; conquest v.84.4 घोषं विजयाय कृण्महे. (2) *a.* विजित प्रदेश; a conquered country.

वि-जर्-अ *a.* अजर; not growing old. **वि-जर्-जर्-अ** *a.* अति जीर्ण; decrepit, infirm VS. xxx.15.

वि-जानि *a.* पत्नीरहित; wifeless AV. v.17.18.

वि-जानुषः = विजर्हुषः √ज्ञा (*Gen.*); अवहित; attentive = विजज्ञिवांस्; cp. जज्ञान.

वि-जापय्-इ-तृ [√जि *Caus.*] *a.* जयदायी; granting victory KS. xiii.5.

वि-जा-मन् (1) *a.* अनिष्टजन्मा; of undesirable birth vii.50.2 यद् विजामन् परुषि वन्दनं भुवत् 'विविधजन्मनि'. (2) *m.* गुह्य प्रदेश; generative organ AV. vii.76.2 विजाम्नि या अपर्चितः 'perineum' W.

वि-जामातृ *m.* जमाई; son-in-law i.109.2, KS. iv.15.

वि-जामि *a.* खूनी रिश्ते वाला; consanguinous, related to x.69.12 अजामीँरुत वा विजामीन् 'विविधान् ज्ञातीन्'.

वि-जा-वती *f.* सुप्रसवा; a woman rich in birth AV. ix.13.14 विजावति. **वि-जा-वन्** *m.* अनेक पैदा करने वाला; begetting many iii.1.23 सूनुस्तनयो विजावा.

वि √जि जीतना; to win; विजिग्यानं विवाचनम् 'conquering decision AA. v.3.2.

वि-जिगी-र्थ [√गा 'sing'] *a.* प्रख्यात; famous ŚBr.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वि-जि-घत्-स [घस् *Desid.*] *a.* सुहित, तृप्त; free from hunger ChUp.

वि-जि-ज्ञा-सा *f.* ज्ञातुमिच्छा; a deep enquiry or investigation.

वि-जि-त *a.* पराजित; subdued, conquered. **वि-जि-ति** (1) *f.* विजय; conquest. (2) *f.* इष्टि-विशेष; a particular iṣṭi TS. ii.4.2.4. **वि-जितिन्** *a.* विजेता; one who has conquered.

वि-जी-ह्वर्-अस् मा [√ह्व] टेढ़ा या वक्र मत करो; do not bend or destroy चमसं मा विजीह्वरः TAr. vi.1.

विज्-उ *f.* गुद्दी; back part of the neck, the cervical vertebrae अथातो विजवः AA. i.4.1.

√वि-जुगुप्स् घृणा करना; to have aversion to ततो न विजुगुप्सते Īś.

विज्-एन्य *a.* एकाकी; lonely i.119.4 यासिष्टं वर्तिर्वृषणा विजेन्यम्.

वि-जेष-कृ-त् *a.* विजयकर्ता; bestowing victory x.84.5, AV. iv.31 5. **वि √जेह्** मुंह बाना; to open the mouth wide, show tongue.

वि-जोष्-अस् *a.* परित्यक्त, एकाकी; abandoned, alone viii.22.10 बभ्रुं विजोषसम्.

वि √ज्ञा विज्ञापन करना; बताना; to make a submission, tell विज्ञपयामि अहं सं ज्ञपयामि 'विविधं प्रतिपादयामि, सम्यक् प्रतिपादयामि'; जानना; to know ŚBr. i.4.1.10, प्रजायामेनं विज्ञातास्मः in his children we shall know him. (ŚBr.).

वि-ज्ञा-त *a.* सविकल्पक ज्ञान-विषय; object of definitive knowledge. **वि-ज्ञा-ति** *f.* ज्ञान; knowledge. **वि-ज्ञा-तृ** *a.* विज्ञाता; one who knows.

वि-ज्ञान (1) *n.* विशिष्ट ज्ञान, परीक्षण : विज्ञानमुपैति 'परीक्षणम्' Sat. xxviii; act of distinguishing, understanding, superior knowledge AV. vii.12.3. (2) *a.* आभास; an inkling into future विज्ञानमुपैति 'चिह्नं लभते' Sat. ix.2. Note विज्ञानघनो जीवः प्रज्ञानघनं ब्रह्म. **वि-ज्ञेय** *a.* विज्ञातव्य; to be perceived or known.

वि-ज्य-अ *a.* विगत-ज्य धनुष; stringless (bow).

विट्-पति *m.* जामाता; son-in-law.

विडद्वार *a.* त्वग्दोषवान्; suffering from a skin disease, S. on TMB. xxi.14.16. **विड्वी** [= वीड्वी] *a.* वीड्ड, दृढ; firm संघाते विड्वीः TBr. iii.6.13. Cp. वीड्ड.

वि √तंस् तंचना, दुखी होना; to grieve प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा व्यतंसयत ŚA. viii.11.

वि √तक्ष् तराशना, घड़ना; to cut, cleave, split, fashion.

वि-तत्य-मान [√तन्] ĀpŚS. xii.12.13 वितत्यमानः ?

वि-तर्थम् *av.* अतर्थम्; untruly; opp. to यथातर्थम्.

वि √तन् फैलाना; to spread out; पूरा जोर लगाना; to strain oneself vi.46.12 यत्र शूरासस्तन्वो वितन्वते when the heroes strain themselves (in battles).

वि-तनु *a.* अशरीरी; having no shape, reality, or body TS. vi.6.8.2 वितनुस्तस्य यज्ञः; opp. to संतनु.

वि-तन्तस्-आय्य [√तंस्] *a.* थर्रा देने वाला; shaking the foe vi.18.6 वितन्तसाय्यो अभवत् समत्सु 'विशेषेण विस्तार्यः स्तोत्रैर्वन्दनीयः', cp. यज्ञो वितन्तसाय्यः.

वि √तप् गरमी छोड़ना; to give out heat; अलग कर देना; to force asunder; आर-पार घुस जाना; to penetrate.

वि-तर्-अ *a.* विस्तृत; extended. **वि-तरम्** *av.* अधिक विस्तार से, दूर तक; further, more widely i.124.5 व्यु प्रथते वितरं वरीयः. **वि-तराम्** 'विस्तृताम्', cp. वितरां मेखलां समायच्छते; opp. to संतराम् 'संहताम्' Sat. x.3.

वि-तर्तुर्-अम् [*Int.* √तॄ] *av.* आनुक्रम्येण; endlessly, succeeding each other i.102.2 चरतो वितर्तुरम्.

वि-तष्-ट [आमूलात् तष्टः] *a.* अच्छी तरह कटा; very well cut out (यूपः).

वि-तस्-ता [√तंस्] *f.* एक नदी; name of a river in Punjab, Jhelum x.75.5 असिक्न्या मरुद्वृधे वितस्तया.

वि-तस्-ति [√तंस्] *f.* हाथभर; hand-span ŚBr.

वि-तार्-अण *n.* बाल बाहना; combing of hair. **वि-तार्-इन्**; (in अ-वितारिन्) 'one growing strong'.

वितावति [√तु or √दु] burns AV. xii.2.38 अनु विद्वान् वितावति (अग्निः;). Cp. viii.75.14 अग्निर्वृधावति=वृधा अवति.

वि-तिष्ठ्-इ-त [√स्था] *a.* आपन्न; afflicted, oppressed. Sat. xvii.5.

वि √तुद् बींधना, मारना; to pierce कण्टकैर्वितुदेयुः Sat. xvii.2; tear, strike. Cp. वितुदार्यति 'वितुद इवाचरति' AV. ii.32.6 यार्भ्यां वितुदार्यसि 'thrustest'.

वि-तुद्-इ *a.* तोद या व्यथाकारी; tormentor.

वि-तूर्-य खेदकर; driving away AV. xx.16.3.

वि-तृण्-ण [√तृद] *a.* सच्छिद्र; having holes. *f.* —**ण्णी** इष्टका; KS. xxii.7.

वि-तृतीय *a.* तीन दिन में दो दिन चढ़ने वाला ज्वर; a fever afflicting two days out of three AV. v.22.13 तृतीयकं वितृतीयम्. **वि-तृतीया** *a.* वेदि के तृतीय भाग से संमित; one-third of the vedi in measure KŚS.

वि √तृद् बींधना, तोड़ना; to pierce, break पराञ्चि खानि व्यतृणत् Kaṭha.

वि √तृष् तृषा या तृष्णा दूर कर देना; to be rid of desire मा वि तीतृषः 'तृष्णारहितान् मा कार्षीः' TS. iii.2.5.3.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वि √तृह् हानि पहुंचाना; to injure वितृहाणा: 'परस्परं हिंसां कुर्वाणा:' TMB. v.8.1.

वि √तॄ पार जाना; to pass across or through.

वित्-तं [√विद्] (1) *a.* पाया; found. (2) —म् *n.* द्रव्य; property, wealth. **वित्त-कार्म्या** *av.* लालच से; from avarice AV. xii.3.52. **वित्त-जानि** *a.* प्राप्त-पत्नीक; one who has obtained wife i.112.15 कर्लि वित्तजानिम्; opp. to विजानि. **वित्त-ध्-अं** *a.* धनिक; wealthy VS. xxx.11.

वित्तायनी *f.* धनद; procurer of wealth TS. i.2.12.1.

वित्-ति *f.* वृत्ति, जीवन, द्रव्यलाभसाधन; livelihood, life, means of wealth TS. i.6.4.4; प्राप्ति, उपलब्धि, संपत्ति; finding, acquisition, property ते देवा अभ्यसृज्यन्त यथा वित्तिं वेत्स्यमाना: एवम् (ŚBr.) the gods rushed up like those wishing to obtain property. Cp. अ-विति.

वि-त्वक्-अ [= वित्वक्क] *a.* बिना छिलके; devoid of husk KS. xxxvi.6.

वि-त्वक्ष्-अण *a.* अति शक्तिशाली; very stout or strong v.34.6 वित्वक्षण: संमृतौ चक्रमासर्ज: 'विशेषेण तनूकर्ता'.

विथ्-उर *a.* डगमग, न्यून; staggering, wavering, tremulous viii.96.2 विथुरेण अस्त्रा; deficient. **विथुरा** *f.* विधुरा; widow TS. iv.3.13.7.

√विथुर्य् डगमगाना; to waver.

√विद् पाना; to find पुंसे पुत्राय वेत्तवै TBr. iii.7.1 विविदान 'धनादिकं लब्धवान्', विदे 'लब्धवन्त:'. Mark यत्र यत्रैनं विष्ठा विन्देत wherever he feels the urge for evacuation Sat. xvii.5. *Desid.* विवित्समान. Forms. IV. : *Pr.* विन्दति, –ते. II. वित्से, विदे (*3. s.*); विदे; *Ipv.* विद्धि; Ā. *3. s.* विदाम्; *Pt.* विदान and विदान. *Pf.* विवेदिथ, विवेद; विविदथुर्; विविदुर्; Ā. विविदे, विवित्से; विविदे and विविदिरे; *Sb.* विविदत; *Pt.* विविद्वांस्. *Ao. a* : अविदम्, अविदस्, अविदत्; अविदाम, अविदन्; Ā. अविदन्त; *Sb.* विदास्, विदात्; विदाथस्; विदाथ; *Inj.* विदम्, विदस्, विदत्; विदन्; Ā. विदत (*3. s.*); विदन्त; *Op.* विदेयम्, विदेत्; विदेम; Ā. विदेय; *Prc.* विदेष्ट; *Ipv.* विदतम्; *Pt.* विदन्त्; *s* : Ā. अवित्सि. *Ft.* वेत्स्यति, –ते. *Ps.* विद्यते; *Ao.* अवेदि, वेदि; *Pp.* वित्त, विन्न. *Gdv.* विदाय्य. *Gd.* वित्त्वा, –विद्य. *Inf.* विदे, वेत्तवे, वेत्तोस्. *Ds.* विवित्सति. *Int Sb.* वेविदाम. *Pt.* वेविदत्; वेविदान.

√विद् जानना; to know. *Caus.* वेदयते : तस्माद् यदि यज्ञे ऋक्त आर्ति: स्याद् ब्रह्मण एव हि वेदयन्ते (ABr.) therefore if at the sacrifice there should be any failure with regard to a Ṛg-verse they inform the Brahmā priest. Forms. II. P. : *Pr.* विद्मस्; *Sb.* वेदस्, वेदति and वेदत; वेदथस्; *Op.* विद्याम्, विद्यात्; विद्यातम्; विद्याम, विद्युर्; *Ipv.* विद्धि and वित्तात्, वेत्तु, वित्तम्. *Ipf.* अवेदम्, अवेत् and वेत्; अविदुर्. *Pf.* वेद (*1.3.*), वेत्थ; विदथुर्; विद्म, विद, विदुर्; Ā. विद्महे, विदे; *Per.* विदां चकार; *Pt.* विद्वांस्. *Ao. is.* : अवेदीत्; *Per.* विदामक्रन्. *Ft.* वेदिष्यति, –ते. वेदिता. *Pp.* विदित. *Gd.* विदित्वा. *Inf.* विद्मने; वेदितुम्; वेदितोस्. *Cs.* वेदयति, –ते. *Ds.* विविदिषति.

विद् *f.* ज्ञान; knowledge i.31.18 विदा वा.

विद्-गण *a:* ज्ञानि-वर्ग; the knowing host AV. xix.22.18 विदगणेभ्य: स्वाहा.

वि-दग्-ध [√दह्] (1) *a.* परिपक्व; fully mature or cultured, learned; वैपरीत्येन दग्ध; badly cooked or boiled; opp. to अश्रत 'not cooked' यो विदग्ध: स नैर्ऋत: TS. ii.6.3.4. (2) *m.* name of the son of Śākalya BṛUp.

वि-दत्र cp. सु-विदत्र. **वि-द-थ** [√दा 'distribute'] (1) *m.* देवताओं में उनके भाग का वितरण; assignment of shares to gods, i.e. sacrifice. (2) **विद्-अथ** [√विद् 'know'] *m.* शास्त्रार्थ, मीमांसा; exposition of knowledge, discussion about the Brahman and soul. Cp. BṛUp., ch.3; ii.12.15 वयं त इन्द्र विश्वह प्रियास: सुवीरासो विदथमा वदेम we would expound knowledge about thee O Indra, ii.1.16 बृहद् वदेम विदथे सुवीरा: accompanied by heroes we would speak aloud at the exposition of knowledge. (3) divine worship √विध् 'worship'.

विदथ्-य *a.* ज्ञानी; learned i.90.20 सादत्यं विदथ्यम् 'यागानुष्ठानपरम्' = VS. xxxiv.21 'यज्ञे साधुम्'.

विदद्-अश्व *a.* possessing steeds, a name.

विदद्-वसु *a.* लब्धधन अथवा धनलम्भक; winning wealth or good things v.39.1.

वि √दय् बांटना, देना; to divide, bestow AA. v.2.5 य एक ईद् विदयते; नष्ट करना; to destroy.

विदल-कार्-अं *a.* वंशपात्र-निर्माता; maker of bamboo pots or baskets VS. xxx.8, TBr. iii.4.5. **विदल-सह्-इत** *a.* पार्श्व-संपन्न; with both sides.

वि √दस् घुलते जाना, नष्ट हो जाना; to waste away, come to an end, fail vi.37.3 नू चिन्नु वायोरमृतं वि दस्येत् may the nectar of Vāyú never fail.

विदा *f.* विद्या; knowledge.

वि √दा बांटना; to distribute, give out.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वि√दा खोलना; to let loose व्यद्यत् 'वियोजितवान्' TBr. iii.10.9.

विद्-आर्न [also विदान] *a.* जिसने पा लिया है; one who has found; अभिज्ञ; knowing TS. iii.5.11.2

वि-दान [√दो] *n.* अवखण्डन; cutting away BṛUp.

विदाम् अक्रन् उन्होंने पाया; they found ब्राह्मणाः पुरा विदामक्रन् 'अगृह्णन्' TS. iii.5.10.2

विद्-आय्य *a.* उपलभ्य; to be found x.22.5 यन्तां नकिर्विदाय्यः.

वि√दाश् प्रत्याख्यान करना; to reject, deny.

वि-दिग्-ध *a.* परिवृत; surrounded, enclosed JUB. iii.3.4.11 यथाण्डं विदिग्धं शयीत.

वि-दिश् *f.* मध्यदेश, मध्यदिशा; intermediate region, intermediate quarter.

विदीगय [= विजीगय √जि] *m.* कुक्कुटविशेष; a kind of cock TS. v.6.22; 'श्वेतवकः' on TBr. iii.9.9.

वि-दी-धय्-उ cp. अ-विदीधयु 'not deliberating'.

वि-दुग्-ध (1) *a.* विपरीत फलदायक; of contrary effect. (2) *mn.* विदोहन; milking out AV. viii.9.10 कतिधा विदुग्धान्.

विदुष्-टर *a.* विद्वत्तर; wiser TS. ii.6.11.1. **विद्-उस्** *a.* विद्वान्; wise i.71.10.

वि√दुह् पूरा दुहना; to milk out fully, drain out.

वि-दू-ता *f.* व्यतिषक्त; mixed, interlocked एवं विदूतां प्रथमां त्रिः शंसति ŚA. ii.1.

विदूरथ [= विदू-रथ 'having a fleet chariot'] *a.* तेज रथ वाला; whose chariot is very fleet.

वि-देय *a.* विशेषतः देय; to be given, a gift Sat. xxvii.5.

वि-देव *a.* देव-रहित; godless AV. xii.3.43 रक्षः विदेवम्, MS. i.6.10 विदेव आधीयते; opp. to सदेवः आधीयते. **वि-देव** *m.* द्यूत; game at dice विदेवं दीव्यमानाः जात्या आसते ŚBr. i.7.1.6 'व्यवहारम्'.

वि-देश्-य *a.* विदेशी; of a different region AV. iv.16.8; opp. to संदेश्य.

वि-दोह्-अ *m.* विपरीत दोहन; wrong milking.

विद्-मन् *n.* विद्या, ज्ञान; knowledge, wisdom i.110.6, KS. vii.16. **विद्मनापस्** *a.* विमृश्यकारी; working with wisdom AV. vii.47.1 देवीं विद्मनापसम्, i.31.1 कवयो विद्मनापसः 'ज्ञानकर्माणः' = VS. xxxiv.12.

वि-द्यत् [√दो] *a.* भली प्रकार दरड़ता या पीसता हुआ; crushing well VS. xxvi.4.

विद्-या *f.* ज्ञान; knowledge KS. xix.7.

वि-द्युत् (1) *a:* विशेषेण द्योतमान; shining brightly or variously, flashing, glittering vii.69.6 विद्युतं तृषाणा 'विशेषेण दीप्यमानं सोमम्', VS. xxxi.2. (2) —**त्** *f.* बिजली; thunderbolt i.32.13, i.38.8; gleam of fire ii.36.9 विद्युतं वसानः (अग्निः). **विद्युत्-य** *a.* विद्युद्वर्ती; residing in thunder TS. iv.5.7.2; KS. xvii.15. **विद्युत्-स्नि-इ** *a.* विद्युत्कारी; procuring thunder KS. xxii.5, besides स्तनयित्नुसनिः. **विद्युद्-धस्त** *a.* विद्युद्धारी; having thunder in hand viii.7.25 विद्युद्धस्ता अभियवः. **विद्युद्-रथ** *a.* भ्राजमान रथ वाला; born on a glittering car iii.14.1 विद्युद्रथः (अग्निः). **विद्युन्-मन्त्** *a.* भास्वर; gleaming i.88.1 विद्युन्मद्भिः रयिभिः. **विद्युन्-मह्-अस्** *a.* बिजली में रमा; rejoicing in lightning v.54.3 विद्युन्महसो नरः 'विद्योतमानतेजसः'.

विद्योत् = विद्युत्.

वि-द्रध [cp. वि-द्रधस् 'garment' TS. iii.2.2.2] *a.* नग्न; naked iv.32.23 कनीनकेव विद्रधे 'विदृढे व्यूढे'; may be विद्र-धे to be mounted by the skilled, qualifying 'mares'; mark AV. vi.127.3 वि बृहामो विसल्यकं विद्रधं हृदयामयम् where विद्र-धं may mean 'pain-inflicting'.

वि-द्राण *a.* awake KS. **वि-द्रिय** cp. अ-विद्रिय 'not to be pierced or split', √दृ.

विद्-वन् *a.* = विद्वांस्. **विद्-वल** *a.* विदुर; knowing x.159.1 अहं तद् विद्वला. **विद्-वांस्** *a.* ज्ञानी; knowing.

वि-द्वेष्-अ *m.* दुश्मनी; hatred AV. v.21.1. **वि-द्वेष्-अण** *a.* विद्वेषकारी; causing to hate, rendering hostile viii.1.2 विद्वेषणम् (इन्द्रम्). **वि-द्वेष्-अस्** *a.* शत्रुता का विरोधी; resisting enmity viii.22.2 विद्वेषसमनेहसम् 'शत्रूणां विशेषेण द्वेष्टारम्'.

√विध् [from वि√धा 'distribute', cp. वेध्-अस्] पूजना, नमस्कार करना; to worship, pay homage to a god यन्तां वसूनि विधते bestowing good things on the pious. Mark ते नाम विधेम 'तव ख्यातिं कुर्याम' ABr.

√विध् = √विद् i.7.7 न विन्धे अस्य सुष्टुतिम् 'विन्दे', viii.9.6 वत्सो मतिभिर्न विन्धते 'प्राप्नोति'; cp. √विन्ध्.

√विध् विलाप करना; to weep, bewail; cp. विधवा.

वि-धर्मा [√ध्मा] *f.* फुंकारने वाली; outblowing AV. i.18.4 गोषेधां विधर्मामुत. cp. Cl. Skt. उद्धमविधमा where उद्धम = Hindi ऊधम and विधमा = खर्दू.

वि-धर्-अण (1) *a.* विधारक; propping asunder AV. ix.7.4. (2) —**म्** *n.* असांकर्य; non-mixture. **वि-धर्-अणि** *a.* विधारक; supporting asunder KS. i.11. **वि-धर्-तृ** *a.* विधारक; maintainer ii.1.3 त्वं विधर्तः सचसे पुरंध्या. **वि-धर्तर्-इ** [*Loc. Inf.*] देने को; to

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

bestow. **वि-धर्-मन्** *n.* विधारण; maintenance viii.7.5 सिन्धवो विधर्मणे, AV. xvi.3.6 समुद्रो अस्मि विधर्मणा, TS. iii.3.5.2 ऋतस्य वा विधर्मणे.

विधवा [*m.* विधव; connected with विधु 'lonely', from √विध् to bewail] *f.* बेवा; widow x.40.8 युवं विधन्तं विधवामुरुष्यथः you rescue the one who wails and the widow.

वि √धा बांटना; to distribute ii.38.1 नूनं देवेभ्यो वि हि धाति रत्नम् he will now distribute bounty to the gods; to dispose वि नो धेहि यथा जीवाम (ŚBr.) so dispose us that we may live.

वि-धा *f.* विभाग, व्यवस्था; division, arrangement अह्नामेवैषा विधा KS. xxix.10; ईष्टका; sacrificial brick.

वि-धा-तृ *a.* व्यवस्थापक; dispenser x.82.2 धाता विधाता.

वि-धान (1) *n.* व्यवस्था; order, arrangement, regulation x.138.6 मासां विधानमदधा अधि द्यवि; कृत्य; rite, sacrifice : विधीयत इति. (2) *a.* प्रवर्तक; ordainer TS. iii.3.8.3 अह्नां विधान्याम् 'प्रतिपदादितिथीनां प्रवर्तयित्र्याम्'; विधि; works that enjoin duties.

वि-धार्-अ *m.* पात्र; receptacle ix.110.3 अजीजनो हि सूर्यं विधारे शर्कमना पयः 'विधारकेऽन्तरिक्षे' = VS. xxii.18.

वि √धाव् फेरना; to move in the eye यथाक्षन्नापन्नं विधावति TS.vi.1.9; बहना, रिसना; to trickle through.

वि-धृ-ई *m.* विधाता; dispenser.

विधु-र् [√विध् 'weep'] (1) *a.* एकाकी; solitary x.55.5 विधुं दद्राणं समने 'विधातारम्', cp. AV. ix.8.22. (2) *m.* दिल का फड़कना; palpitation of the heart AV. ix.8.22 हृदयस्य च यो विधुः.

वि √धुक्ष् छोड़ना; to let loose विधुक्षति 'विसृजति' Sat. iii.7.

विधु-उर् *a.* आर्त; distressed, miserable; cp. ĀpŚS. x.27.2 अविधुर. **विधुर-ता** *f.* वैकल्य; deficiency अङ्गेन विधुरतां नीयात् ĀpŚS. 1140.

वि √धू झाड़ना, फटकारना; to shake about विधून्वन् बर्हिः.

वि-धूनन *n.* विकम्पन; shaking.

वि-धृ-त *a.* विधारित, पृथक्कृत; propped asunder, divided तस्माद् विधृता अध्वानोऽभवन् (TS.) therefore the roads have been divided. **वि-धृ-ति** (1) *a.* विधारक; one who keeps apart AV. iv.35.1 यो लोकानां विधृतिः. (2) *f.* विधारण; propping asunder KS. v.1.3.

विध्यै [√व्यध्, *Dat. Inf.*] बींधने को; to pierce v.62.9 यद् बंहिष्ठं नातिविधे सुदानू 'अतिवेद्धुमशक्यम्'.

वि-नं-गृ-स् [विनमं-गृस 'विनम्य गृणातीति'] *a.* झुककर गाने वाला (जोगी); singing while repeatedly bending (as a bard does) ix.72.3 अन्वस्मै जोषमभरद् विनंगृसः 'स्तोता'.

वि-नद्-ध [√नह्] *a.* खुला; untied, unfastened AV. x.1.14 विनद्धा गर्दभीव.

वि-नय्-अ (1) *m.* अपनयन; leading away, separating. (2) *a.* अपनेता, पृथक्कर्ता; separating ii.24.9 स संनयः स विनयः पुरोहितः. **वि-नयू-अन** *n.* शमन; pacifying, appeasing क्रोधविनयनम् Sat. xix.4.

वि-नर्द्-ईन् *m.* ऋषभ-कूजित जैसा गान; music having the tone of ṛṣabha-kūjita.

वि √नश् पहुंचना, पाना; to reach, attain x.27.20 आपश्चिदस्य वि नशन्त्यर्थम्.

वि-नश्-अन *n.* वह स्थान जहां सरस्वती निलीन होकर बहती है; name of the place where the Sarasvatī flows merged in the earth TMB. xxv.10.1.

वि-ना *av.* बिना; without, except. Cp. ŚBr. iii.5.4.5.

वि-नाट्-अ [द्वि–] *mn.* वेग; leather-bag; cp. लर्लाट.

वि-नाराशंस *a.* स्तुति-रहित; having no praise (a ṛk.) TMB. x.7.6.

वि √निक्ष् बींध देना; to pierce, penetrate v.2.9 शिशीते शृङ्गे रक्षसे विनिक्षे he sharpens his horns to pierce the demon.

वि √निज् धो डालना, साफ करना; to wipe off.

विनि √धा स्थानशः रखना, विनियोग करना; to put in proper places, assign each to its place.

वि-नि-धान *n.* विनियोग; application Sat. i.1.

वि-नि-योग्-अ *m.* व्यवहार, अध्ययनाध्यापन; mutual dealings, mutual instruction Sat. xxvi.4; विनियोजन; application.

वि-निर्-उप्-त *a.* अर्ध-निरुप्त; half offered: विनिरुप्तं हविः.

वि निर् √ज्ञा विस्पष्ट देखना; to see or know clearly विनिर्ज्ञायते 'विस्पष्टं दृश्यते'.

वि निर् √युज् फेंकना; to discharge, shoot off.

वि √नी पृथक् करना; to separate केशान् विनीय 'पृथक्कृत्य' ĀpGS. xvi.6; झुकाना; to bend केशान् विनायन् 'नम्रान् कुर्वन्' Sat. v.1.

वि √नु इधर-उधर फैल जाना; to spread in different directions; इधर-उधर चल पड़ना; to move in different directions x.22.9 पुरुत्रा ते वि पूर्तयो नवन्त क्षोणयो यथा 'विनवन्त विविधं व्याप्नुवन्ति'.

वि-नुत्-ति *f.* पराणुत्ति, अपाकरण; driving away भ्रातृव्यस्य विनुत्यै KS. xxvi.1, xxxii.8.

वि-नुद् *f.* विक्षेप, प्रहार; knock, push, blow ii.13.3 विश्वा एकस्य विनुदस्तितिक्षते.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वि-ने-तृ *a.* निदेष्टा; guide, leader इन्द्रो वै संग्रामस्य विनेता KS. xviii.5.

विन्द्-उ a. पाने वाला; finding; in गो-विन्दु.

√विन्ध् = √विध् 'worship', cp. √विध् in i.7.7 न विन्धे अस्य सुष्टुतिम् I do not offer praise to him, viii.9.6 मर्तिभिर्न विन्धते 'does not serve him with songs', viii.51.3 य उक्थैर्भिर्न विन्धते 'परिचरति'. Cp. with these three i.189.1 नमउक्तिं विधेम, viii.23.23 विधेम मर्तिभिः, v.4.7 उक्थैर् विधेम.

वि-न्य्-उप्-य [*Gd.* √वप्] स्थापित करके; establishing विन्युप्याग्नीन् GBr. i.5.22.

√विप् कांपना; to shake, tremble i.155.6 चक्रं न वृत्तं व्यतीँरवीविपत.

विप् (1) *a.* ज्ञानी; wise v.68.1 विपा गिरा. (2) *m.* पुरोहित; wise priest ix.3.2. देवो विपा कृतः 'अङ्गुल्या', vi.49.12 वचनस्य विपः 'मेधाविनः, स्तोतुः'. (3) *f.* जोश, आवेग; zeal, fervour viii.63.7 अस्तृणाद् बर्हणा विपोऽर्यो मानस्य सं क्षयः. (4) *f.* वाणी; speech, song viii.19.33 विपो न द्युम्ना नि युवे जनानाम् I control the riches of men as their speech or songs. (5). *f.* प्रज्ञान; wisdom ix.22.3 विपा व्यानशुर्धियः 'प्रज्ञानेन'. (6) *f.* तीर; arrow iv.48.1 विपो न रायो अर्यः arrow-like are the riches of the rival, x.99.6 विपा वराहर्मयोअग्रया हन् 'अङ्गुल्या'.

विप्-पक्-व *a.* परिपक्व; quite ripe, well-cooked Sat. iv.29.6 आमे सुपक्वे शबले विपक्वे

विप्-पक्षस् *a.* पक्षियों के पंखों वाला, अति त्वरित; having wings of birds, i.e. very fleet (going on both sides, yoked on both sides) i.6.2 विपक्षसा हरी, TBr. iii.9.4, VS. xxiii.6.

वि √पत् उड़ना, झपटना; to fly or rush through x.96.9 यस्य हरिणी विपेततुः.

विप्-पत्-मन् [having the wings of a bird] *a.* उड़ाका, शीघ्रगामी; bird-winged, flying through, speeding away i.180.2 विपत्मनः अत्यस्य.

वि-पथ्-अ *a.* विषमगामी (रथ); a chariot fit for untrodden paths. **विपथ-युग** *n.* सिलमों के बीच की जगह; portion of the yoke between the two holes for the śamyās Sat. iv.1. **विपथ-वाह्-अ** *a.* ठेला खींचने वाला; drawing a cart AV. xv.2.4.

विप्-पथ्-इ *a.* कुमार्गगामी; following the wrong path v.52.10 आपथयो विपथयः.

वि-पथ्-इन् *a.* मार्ग से अलग अश्वमेधीय अश्व के दोनों ओर चलने वाला; walking on either side of the sacred horse Sat. xiv.1.

वि √पन् स्तुति करना; to praise variously i.180.7 वयं चिद्धि वां जरितारः सत्या वि पन्यामहे.

वि-पन्-या *f.* स्तुति; glorification vi.16.34 द्रविणस्युर्विपन्यया, VS. xxxiii.9.

वि-पन्-यु [cp. वि-पन्यामहे i.180.7.] *a.* स्तोता; admiring. *f.* —न्यू i.22.21 तद् विप्रासो विपन्यवः 'विशेषेण स्तोतारः' = VS. xxxiv.44 'मेधाविनः, विगतः पन्युः संसारव्यवहारो येभ्यः' Mah.

विपरि √क्रम् परिक्रमा करना; to circumambulate; विपर्यस्त हो जाना; to intermix एनयोर्निधने विपर्यक्रामताम् TMB. vii.10.3.

विपरि √धा कपड़े पहनना; to put on clothes व्येवैनेन परि धत्ते TS. v.3.11.3 'एतेन अग्निना स्वस्य परिधानं प्रावरणं कृतं भवति', अग्निनैवैतत तन्वं वि परिधत्ते KS. vii.11.

वि-परि-लोप्-अ *m.* विनाश; utter destruction.

वि-परि-वृत्-ति *f.* व्यतिहार, उलट-पुलट, एक से लेकर दूसरे को दे देना; to take away from one and give to another.

विपरि √हन् विपीडन करना; to trample विपरिहन्तौ 'विपीडयन्तौ, विलिखन्तौ' 'trampling' Sat. viii.7.

वि-परि-हार्-अ *m.* विपरिवर्तन, विपर्यास, वैपरीत्य; reversal, inversion.

विपरि √हृ छूना; to touch विपरिहरन्नङ्गुलिम् 'अङ्गुल्या तं तं शिरःप्रदेशं स्पृशन्'; विपरीत प्रकार से बांचना; to recite reversely ABr. x.11, KŚS. xvii.6.2 न विपरिहरेत 'विपरीततायां न पठेत्'; विपरीत प्रकार से अनुष्ठान करना; to observe a rite in a reverse manner विपरिहरेयुः 'विपर्यासेन कुर्युः' Sat. xv.4.

विप्-परुस् *a.* संधिहीन, जोड़हीन; jointless, knotless.

विपर्या √वृत् एक से लेकर दूसरे को दे देना; to take anything away from one and give it to another राष्ट्रं विपर्यावर्तयति 'अस्मत्तोऽपनीय परेभ्यः समर्पयति' TS. iii.5.1.11.

विपर्येति लौटता है; returns.

विप्-पर्व *a.* पर्वहीन; jointless i.187.1 वृत्रं विपर्वमर्दयत, VS. xxxiv.7, KS. xi.8; cp. अ-पर्वन्.

वि-पल्यङ्ग् घेर लेना; to surround, envelop.

विपल्येति = विपर्येति BrUp. Cp. पल्ययते.

वि √पश् निभालना, निहारना; to see in detail, observe iii.23.2 अग्ने वि पश्य बृहतीर्भि रायो O Agni, look forth towards (us) with ample wealth.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विपश्-र्चि = विपश्चित् TAr. **विपश्-र्चित्** (1) *a.* अभिज्ञ; inspired ix.12.3 विपश्चित (सोमः), ब्रह्म विपश्चित् AV. viii.9.3. (2) *m.* a particular god विपश्चित् पुच्छमभरत् MBr. i.5.7.

विप्-अस् *n.* प्रतिभान; inspiration; in विपो-धा.

वि √पा भरपेट पीना, समय-समय पर पीना; to drink deep, drink at different times.

वि-पा *a.* विशेषेण पालक; a good protector TS. iii.2.10.1 विपां ज्योतींषि बिभ्रते.

वि-पाक्-अ (1) *a.* परिपक्व; ripe, mature i.168.7 विपाका सातिः 'परिपक्वफला'. (2) *m.* यज्ञमध्य संदिग्ध बिन्दु पर विवेकपूर्वक कथन; decisive speech on a doubtful point in a sacrifice Paryadhyāya vi.47.

वि-पान (1) *n.* विशिष्ट अथवा विवेकेन पान; eminent drink; विविच्य पान; drinking after separating the Soma-juice from other things KS. xxxviii.15. (2) *a.* शोधक (पदार्थ); the thing that separates impurities from a drink. (3) *n.* विशेष पेय; special drink एतेन वै कुत्सोऽन्धसो विपानमपश्यत् TMB. xiv.11.27.

वि-पार्प *a.* निष्पाप, निरपराध; sinless, faultless.

वि-पाश् [= fetterless] *f.* विपाशा अथवा व्यास नदी; the river Vyās iii.33.1 विपाटछुतुद्री. **वि-पाश्-ईन्** *a.* बन्धन-रहित; without fastening.

वि-पि-पान [√पा] *a.* भरपेट पीने वाला; one who drinks much or often AV. xx.77.3.

वि-पुंस्-अक *a.* बधिया; castrated विपुंसकमालभेत बुभूषन् KS. xiii.5 = MS. ii.5.5 नपुंसक.

वि-पुरीष *a.* निर्मल; free from ordure.

वि-पूज्-अन *m.* a name KS. xxviii.5.

वि-पृक्-त *a.* संमिश्र, एकीभूत; united with, mixed with VS. xix.14. **वि-पृक्-वन्त्** *a.* अमिश्र; not mixed with, pure v.2.3 अमृतं विपृक्तं 'सर्वतो व्याप्तम्'.

वि-पृच् *a.* विभाजक, वियोजक; opp. to संपृच् VS. xix.11 विपृचः स्था वि मा पार्प्मना पृङ्क्त, TS. iii.1.6.2 तिस्रो विपृचः 'संपर्करहिताः'.

वि-पृच्-ए [*Dat. Inf.*] तितर-बितर करने को; to disperse iv.13.3 यं सीमकृण्वन् तमसे विपृचे whom they created to disperse the darkness.

वि-पृच्छ्-अम् [*Acc. Inf.*] पूछने को, परिप्रश्न करने को; to ask vii.86.3 उपो एमि चिकितुषो विपृच्छम् I go to the wise to inquire.

विपो-धा *a.* वाग्मिताप्रद; granting eloquence, inspiring x.46.5 विपोधाम् (अग्निम्).

विप्-र [= विपोधा x.46.5] (1) *a.* प्रतिभानवान्; inspired viii.61.9 विप्रो वा (with अविप्रो वा). (2) *m.* गायक; a Brahmin singer ii.24.13 सभेयो विप्रः; viii.3.14 ऋषिः को विप्र ओहते who counts as a seer and as a singer; cp. TAr. x.1.3 विप्रा नविष्ठया मती 'with the newest and inspired song'.

वि-प्र √इ इधर-उधर सरक जाना; to go forth in different directions, disperse.

वि-प्र-क्रान्त *a.* आरब्ध; commenced ĀpŚS. 2328.

विप्र-चित्-ति *a.* विवेकी, ज्ञानी; sagacious TBr. iii.10.8.

वि √प्रच्छ् भांति-भांति के प्रश्न करना; to ask various questions, make various inquiries ix.70.9 क्षेत्रविद्धि दिश आहा विपृच्छते.

विप्र-जू-त *a.* विद्वत्प्रेरित; impelled by the wise i.3.5 विप्र-जूतः (इन्द्रः).

वि-प्रति-पत्-ति *f.* निषेध, उल्लङ्घन; negative injunction, transgression.

वि-प्रति-पन्-न *a.* स्वकर्मतः च्युत; strayed from one's duty इन्द्रियदौर्बल्याद् विप्रतिपन्नानाम्.

वि-प्रति-षेध्-अ *m.* प्रातीप्य; contrariety Sat. xxvi.8.

वि √प्रथ् फैलाना; to spread; फैलना; to spread out i.124.5 व्यु प्रथते वितरं वरीयः.

वि-प्र √दुह् निचोड़ लेना; to milk out, drain out iv.24.9 दीर्ना दक्षा वि दुहन्ति प्र वार्णम्.

वि-प्र √द्रु पृथक्-पृथक् उड़ना; to fly in different directions यथा वै व्योकसौ वि प्रद्रवेते TMB. xiv.3.8.

विप्र-मन्-मन् *a.* प्रातिभ मन वाला; having an inspired mind vi.39.1 विप्रमन्मनः कवेः.

वि-प्र-यन् [√इ] *a.* आगे बढ़ता हुआ; advancing.

विप्र-राज्य *m.* ज्ञानी का राज्य; the reign of the wise viii.3.4 यज्ञेषु विप्रराज्ये, AV. xx.164.2. **विप्र-वचस्** *a.* प्रतिभान्वित वाणी वाला; one whose words are inspired viii.61.8 विप्रवचसः (वयम्). **विप्र-वाहस्** *a.* विप्रों की पूजा को स्वीकार करने वाला; receiving the offerings of the wise v.74.7 विप्रवाहसा (अश्विना). **विप्र-वीर** *a.* ज्ञानी आदमियों वाला; having inspired men or inspiring men. ix.44.5 विप्रवीरः सदावृधः (सोमः).

वि-प्रश्न्-इक *m.* प्रश्न लगाने वाला, ज्योतिषी; fortune-teller : ता विप्रश्निका अविन्दम् KS. x.6.

वि-प्र-सर्-तवे [*Dat. Inf.*] फैलने को; to spread viii.67.12 उरूचि वि प्रसर्तवे.

वि √प्रा पूरी तरह भर देना; to fill completely vi.17.7 पप्राथ क्षां महि दंसो व्युर्वीम्.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विप्रानुमद्-इ-र्त *a.* बुधों द्वारा स्तुत; praised by the wise TS. ii.5.9.1.

वि-प्रिय *a.* द्वेषी; disaffected, estranged TS. vi.2.2.1.

वि√प्रु उलटे उछलना; to spring back : 'तस्य धनुर्विप्रवमाणं शिर उदवर्तयत्' quoted on TS. i.4.7. Mark i.117.4 रेभमप्सुर्विप्रुतम् 'struggling in waters', S. 'विश्लिष्टावयवम्'.

विप्रुड्-होम [–ट् + हो– अभिषवकाले ग्रहणकाले च स्कन्नानां सोमबिन्दूनां स्कन्दनप्रत्यवायपरिहारार्थं स्कन्दनप्रायश्चित्तत्वेन होमः] *m.* सोमबिन्दुओं के पतन पर प्रायश्चित्तरूपेण होम; oblation for the drops of Soma that fell during the act of pressing.

वि-प्रुष् *f.* बूंद; drop AV. ix.5.19 यां विप्रुष ओदनानामर्जस्य 'scattered drips' W.; चिनगारी; sparks of fire सं एतां विप्रुषोऽजनयत यां इमाः स्कूर्यमानस्य विप्रवन्ते (MS.) he (Agní) produced those sparks which dart about when (the fire) is stirred. **विप्रुष्-मन्त्** *a.* बिन्दुमान्; having drops.

वि-प्रेत *a.* विविध देशों को गत, मृत; gone to various directions, dead.

वि-प्रे-मन् *m.* प्रेमराहित्य, द्वेष; lack of love, hatred.

वि√प्लु (बादलों का) फटना; to get dispersed TS. vii.5.11.2 विप्लोष्यते स्वाहा.

वि-फल्फान्न *a.* प्रभूत अन्न वाला (दिन); having plenty of food (a day, √फल्फ् 'वृद्धौ' √फर्फ्, √पर्प् √पृ).

वि√बन्ध् बांधना, फैलाना; to bind on both sides, stretch out, extend AV. x.20.2 विबद्धः ऋषभः.

वि-बन्धु *a.* बन्धुरहित; kinless AV. xviii.2.5.7 दत्तं बहुधा विबन्धुषु.

वि√बाध् इधर-उधर भगा देना, डराना, सताना; to drive asunder or in different directions, scare away iii.15.1 वि · · · बाधस्व द्विषो रक्षसो अमीवाः.

वि-बाध्-अ *a.* अपाकर्ता; remover, expeller x.133.4 विबाधो असि सासहिः, AV. xix.34.7. **वि-बाध्-अ** *m.* निष्कासन; expulsion, removal. **वि-बाध-वन्त्** *a.* निष्कासक; expeller, remover KS. x.7.

वि-बार्ली [= विपारी 'विगतपारा' or विबारी 'विगतद्वारा'; cp. नीचीन-बार] *f.* एक नदी; name of a river iv.30.12 उत सिन्धुं विबार्ल्यम्.

वि-बिल *a.* छिद्ररहित; having no holes or aperture विबिलानि कोशान् कुर्यात् KS. xiii.10

वि√बृह् टूक-टूक कर देना; to tear to pieces, break; फैलाना; to spread मूर्ध्नि वि बृहति 'शिरसि उच्छृतान् करोति' Kauś. xxxiii.1.

वि-बोध्-अन *a.* बोधयिता, प्रापयिता, लम्भयिता; acquiring viii.3.23 रायो विबोधनम्.

वि-भक्-ति *f.* विभाग; division TS. v.7.1.1 ईडायै वा एषा विभक्तिः 'विभागः', KS. xxii.8 इडाया एषा विभक्तिः, अथातः पशोर्विभक्तिः ABr.

वि-भक्-तृ *a.* विभाजक; distributor, dispenser iv.17.11 रायो विभक्ता, vii.26.4 इन्द्र एको विभक्ता Indra alone is distributor (of riches).

वि√भज् विभाग करना; to distribute i.123.3 यदद्य भागं विभजासि नृभ्यः when thou shalt today distribute share to men, तौ विभजिं नाशक्नोत् 'विभक्तुम्' TBr. i.1.5. Cp. viii.100.1 यदा मह्यं दीधरो भागमिन्द्र when thou shalt have secured for me my share, iii.35.9 यान् आभजो मरुत इन्द्र सोमे the Marúts whom thou, O Indra, didst allow to share in Sóma, i.136.4 सोमो भूत्ववपानेष्वाभगः let Soma be a participator in drinking bouts.

वि√भञ्ज् टुकड़े-टुकड़े कर देना; to break asunder, break to pieces बहु तत्र प्रभग्नं विभग्नं शेते TMB. vii.6.16.

वि-भञ्ज्-अनु *a.* टूक-टूक कर देने वाला; breaking to pieces iv.17.23 विभञ्जनुः (इन्द्रः).

वि-भव्-अन्त् *a.* विभु, समर्थ; capable Sat. i.1.

वि√भा फैलकर चमकना; to shine or gleam forth v.2.9 वि ज्योतिषा बृहता भात्यग्निः.

वि-भा (1) *a.* प्रभावान्; shining x.55.4 प्रथमा विभानाम्. (2) *f.* प्रकाश, दीप्ति, सौन्दर्य; light, lustre, beauty.

वि-भाग-अ *m.* विभाजन; division तस्य विभागं वक्ष्यामः ABr.; distribution, apportionment i.109.4 विभागे वसुनः.

वि-भाज्-अम् [*Acc. Inf.*] to divide KS. xiii.5 अग्निं वै विभाजं नाशक्नुवन्.

वि-भा-नु *a.* प्रदीप्त; shining viii.102.2 विभानो (अग्ने). **वि-भा-व** *a.* प्रदीप्त; shining i.148.1 चित्रं वपुषे विभावम् (अग्निम्). **वि-भा-वन्** = विभाव i.59.7. *f.* **विभावरी** AV. xix.48.2. **वि-भा-वस्** = विभावन्. **वि-भा-वसु** *a.* प्रदीप्त; radiant viii.44.6 चित्रभानुं विभावसुम्.

वि√भास् फैलकर चमकना; to shine brightly, be bright AV. xix.26.3.

वि-भीदक *m.* बहेड़ा; Terminalia Belerica Roxb vii.86.6; ŚBr. —**तक** (वि-भेदक used as a purgative).

वि-भु (1) *a.* व्यापक, शक्तिशाली; far-extending, mighty v.4.2 विभुर्विभावा (अग्निः). (2) *m.* a class of gods like the Ṛbhus vii.48.2 विभ्वो विभुभिः. **विभु-क्रतु** *a.* महती शक्ति वाला; having great strength viii.69.15, AV.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

xx.92.12 महिषं मृगं विभुर्कतुम्. **विभु-र्दा-वन्** *a.* चारों ओर देने वाला; bestowing all-round KS. xxix.5. **विभु-र्मन्त्** = विभु; mighty viii.96.16 विभुर्मदभ्यो भुवनेभ्यः.

वि √भू शक्त होना; to be capable नं व्यभवत (ŚBr.) 'कर्मणे नालमासीत', सोऽकामयत सर्वत्र विभवेयम्। ततो वै स सर्वत्र व्यभवत् KS. xiii.13.

वि-भू (1) *a.* व्यापक; far-extending iii.31.13 विभ्वं रोदस्योः. (2) *m.* epithet of प्राण AV. xv.15.6 प्राणो विभूर्नाम. *f.* विभ्वी.

वि-भू-त-द्युम्न *a.* प्रभूतयशाः; of wide fame i.156.1 विभूत-द्युम्नः (विष्णुः). **वि-भू-त-राति** *a.* प्रभूत-दाता; bestowing abundantly viii.19.1.

वि-भू-ति (1) *a.* व्यापक, महान्, प्रभूत; pervading, mighty, abundant, plentiful vi.21.1 रयिर्विभूतिः. (2) *f.* बहुभाव, भूमा, व्यापकता, महत्व; greatness, pervasion ŚBr. i.5.2.32 एतावती विभूतिः प्रजातिः.

वि-भू-दा-वन् *a.* विभुत्वदाता; bestowing greatness TS. iii.5.8.1.

वि-भू-मती *f.* विभूतिमती; creating diverse objects TS. iv.4.3.3. **वि-भू-मन्** *m.* व्याप्ति, विभूति; expansion, greatness TS. iii.3.5.2. **वि-भू-वन्** *a.* व्यापक, ऐश्वर्यवान्; omnipresent, mighty. *f.* **—वरी** KS. xxxv.3. **वि-भू-वस्** *a.* शक्तिशाली; mighty MS. i.3.36 इन्द्राय विभूवसे.

वि-भू-वसु *a.* अति धनी; having abundant wealth ix.86.10 जनिता विभूवसुः.

वि √भूष् चमकना; to be brilliant; सजाना; to beautify, deck vi.15.9 विभूषन्नग्ने.

वि-भृ-त *a.* नानारूपेण संपादित; made variously, distributed variously VS. xxxii.9 धाम विभृतम्. **वि-भृ-त्र** *a.* इतस्ततो हरणीय अथवा नेतव्य; to be borne about in various directions ii.10.2 विभृत्रः (अग्निः). **वि-भृ-त्वन्** *a.* इधर-उधर ले जाने वाला; bearing hither and thither ix.96.19 शकुनो विभृत्वा.

वि √भ्रंश् च्युत होना; to fall : विभ्रंशते 'विभ्रष्टो भवति'.

वि √भ्राज् फैलकर चमकना, खिलना; to shine forth, be bright or radiant viii.43.22 अग्निर्विभ्राजते घृतैः.

वि-भ्राज् *a.* झिलमिलाने वाला; resplendent विभ्राड् बृहत पिबतु KS. ii.9.

वि-भ्रातृव्य [अन्योन्यं भ्रातृव्यभावः; cp. भ्रातृव्य; cp. अशत्रु *n.* foelessness but अशत्रु *a.* foeless] *n.* पारस्परिक विद्वेष; rivalry, mutual hostility ŚBr. i.1.1.21.

वि-भ्राष्-टि [√भ्राज्] *f.* दीप्ति; radiance, blaze i.127.1 घृतस्य विभाष्टिमनु वष्टि 'विशेषेण भ्राजमानम्', TS. iv.4.4.8, KS. xxvi.11. **विभ्राष्टि-वसन** *a.* चमकते वस्त्रों वाला; having brilliant garments.

विभ्व-तष्-टृ *a.* विभ्वनिर्मित; fashioned by Vibhván iv.36.5 विभ्वतष्टः (रथिः).

वि-भ्व्-अन् (1) *a.* दूर-दूर तक पहुंचने वाला; far reaching; शक्त; mighty i.113.1 चित्रः प्रकेतो अजनिष्ट विभ्वा. (2) *m.* one of the three Ṛbhús i.161.6 ऋभुर्विभ्वा वाजः. Mark vii.48.2 ऋभुर्ऋभुभिरभि वः स्याम विभ्वो विभुभिः शवसा शवांसि where विभ्वः is *pl.* of विभु 'mighty'.

विभ्वा-र्सह् *a.* शक्तिशालियों पर हावी; overcoming the great or rich v.10.7 विभ्वार्सहं रयिम्.

वि √मंह् देना, बांटना; to bestow, distribute viii.45.12 जरितृभ्यो विमंहते.

वि √मथ् मथ डालना; to shake with force and scatter, take away by force ते पशुं विमथ्नीरन् Sat. xv.8, TS. iii.1.3.2.

वि-मद *a.* प्रहृष्ट; exhilarated TBr. ii.6.16.

वि-मद्-अ (1) *m.* a name i.51.3 विमदाया वहो वसु.

वि-मध्य *n.* बीच; middle x.179.2 अध्वनो विमध्यम्.

वि √मन् विवेक करना; to distinguish x.92.3 वलस्य नीर्था वि पर्णेश्च मन्महे.

वि-मन्-अस् (1) *a.* महामनस्; high-minded, sagacious x.82.2 विश्वकर्मा विमनाः = KS. xviii.1. (2) *a.* विमनस्क; mindless, silly viii.86.2 कथा नूनं वां विमना उप स्तवत्.

वि-मन्-यु *m.* अभिकांक्षा; longing (मन्यु 'zeal') i.25.4 परा हि मे विमन्यवः पतन्ति 'क्रोधरहिता बुद्धयः'. **वि-मन्यु-क** *a.* विगतक्रोध; free from anger; क्रोधनिवारक; removing wrath AV. vi.43.1 अयं दर्भो विमन्युकः.

वि-मह्-अस् *a.* अति तेजस्वी; very glorious i.86.1 विमहसः (*Voc.*), AV. xx.1.2, TS. iv.2.11.2. **वि-महि** *a.* विशेषेण महान्; very great viii.6.44 इन्द्रमिद् विमहीनां मेघे 'विशेषेण महताम्'. **वि-मही** *f.* मस्त कर देने वाली; exhilarating, inspiring.

वि √मा नापना, आर-पार जाना, निर्माण करना; to measure out vi.8.2 व्यन्तरिक्षममिमीत; to traverse, make x.124.3 ऋतस्य धाम वि मिमे, VS. xxix.36 व्यमिमीत यज्ञम्.

वि-मा *f.* पूरा नाप thorough measure.

वि-माथ्-अ *m.* कलह, विनाश; quarrel, act of destroying utterly. **विमाथी-कृत्य** (आच्छिद्याच्छिद्य) breaking Sat. xiii.2.33.

वि-मान (1) *n.* व्यवस्था; ordaining iii.3.4 विमानमग्निर्वयुनं च वार्धताम् 'यज्ञादिकर्मसाधनम्'; माप; measure x.123.1

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ज्योतिर्जरायू रजसो विमाने 'विमानमन्तरिक्षम्'; *m.* iii.26.7 रजसो विमानः; traversing ii.40.3 रजसो विमानं रथम्. *f.* —नी x.95.17 अन्तरिक्षप्रां रजसो विमानीम् (उर्वशीम्).

वि-माय्-अ *a.* मायारहित; devoid of magic x.73.7 दासं विमायम्.

वि-मार्ग्-अ [√मृज्] *m.* परिशुद्धि; purification : मुखविमार्गः 'मुखविशुद्धिः'.

वि √मि गाड़ना, बनाना, खड़ा करना; to fix, build, erect iii.31.12 ऊर्ध्वं रभसं वि मिन्वन्, Sat. xiii.6.17 विमितं खरं विमिन्वन्ति 'हर्म्यं स्थापयन्ति'.

वि-मि-त (1) *m.* चतुष्कोण मण्डप; a square shed or hall Kauś. lxxxiii.25. (2) *a.* नपा; measured.

वि √मिथ् हिंसा करना; to injure Sat. विमेथिरे 'ताडनादिभिर्हिंसितवन्तः'.

वि-मुक्-ति *f.* विमोक; release. **वि-मुख** *a.* पराङ्मुख; having the face averted KS. xx.8.

वि √मुच् छोड़ना; to release; रुकना; to stop ii.28.4 न श्राम्यन्ति न वि मुञ्चन्त्येते they weary not, nor do they stop.

वि-मुच् *f.* विमोचन; unyoking, release v.46.1 नास्या वश्मि विमुचं नार्भृतं पुनः 'विमोचनम्'.

वि-मुञ्ज *a.* मूंजरहित; without a sheath.

वि-मृग्-वन् *a.* प्रक्षालक; cleansing. *f.* —वरी AV. xii.1.35.

वि √मृज् *f.* रगड़ना, मलना, मांजना, साफ करना; to rub off, purify, cleanse TS. vii.1.5.1 व्यमार्ट्, LŚ. ii.10.11; सजाना; to deck vii.95.3 वि सातये तन्वं मामृजीत.

वि-मृज् *f.* विशिष्ट प्रभा; peculiar lustre TMB. i.2.1 तिस्रो विमृजः सूर्यस्य.

वि √मृत्य् नष्ट होना; to die out ŚBr. xii.1.3.23 यथामपात्रमुदकं आसिक्ते विमृत्येत्.

वि-मृध् *m.* शत्रु; foe. **वि-मृध्-अ** *a.* शत्रुनिरस्ता; warding off foes x.152.2 वृत्रहा विमृधो वशी = AV. i.21.1 = TS. ii.4.2.1, KS. x.9 इन्द्राय विमृधाय.

वि √मृश् छूना, विचार करना; to touch, deliberate about, consider.

विमृष्टान्तरांसा *f.* जिसका स्कन्धदेश श्रोणि की अपेक्षा तंग हो; having the space between the shoulders less than that covered by hips ŚBr. i.2.3.16.

वि-मोक्-अ (1) *a.* विमोचक; releasing AV. xvi.3.4. (2) *m.* विमोचन, तुषविमोक; unyoking, removing husk from grain; विमुक्ति; release KS. xxx.31; cp. अग्निविमोक 'इमं स्तनमूर्जस्वन्तं धय' (TS. v.5.10.7) इति मन्त्रेण होमः; opp. to अग्नियोग = 'अग्ने युनज्मीति' मन्त्रेण होमः; विसर्ग, समाप्ति; completion TBr. ii.7.17. Note ABr. vi.23.8 उपविमोकम् for TS. विमोकम्.

वि-मोक्-तृ *a.* विमोचक; unyoker VS. xxx.14.

वि-मोक्ष्-अ (1) *a.* मोक्षसाधन; means of release : ultimate knowledge. (2) *m.* ultimate release.

वि-मोच्-अन (1) *a.* विमोचक; releasing viii.4.15 तुंजे रायें विमोचन. (2) *n.* खोलना; release iii.53.5 विमोचनं वाजिनो रासभस्य.

वि √यत् पंक्ति में सजाना, व्यवस्था में लाना, ठीक तरह फैलाना; to place in rows, arrange, spread in a good manner TS. iv.1.1.4 यज्ञमुखमेवं पुरस्ताद् वियातयति 'प्रसारयति', cp. TS. v.3.3.2.

वि-यत् [√इ] *a.* बिछुड़ने वाला; going apart or asunder यदनयोर्वियत्योर्वियुज्यमानयोः' TS. iii.4.3.2, KS. xvii.6.

वि-य-त [√यम्] *a.* विस्तृत; extended, stretched out AV. x.8.18 वियतावस्य पक्षौ.

वि-यत्-त *a.* विशेषेण प्रयत्नवान्; fully exerting TS. iv.4.5.1.

वि √यम् फैलना, पसरना; to spread out.

वि-यास्-अ *m.* विशिष्ट आयास; effort, exertion, exhaustion KS. v.5.6.

वि √यु अलग होना, अलग करना; to separate विष्वञ्चं वियुयात 'विश्लेषयेत्' TS. ii.6.4.4, vi.44.17 व्यस्मद् द्वेषो युयवद्.

वि √युज् अलग करना; to disjoin, detach, divide.

वि-युज् *a.* अलग जुड़ा; separately yoked AV. vii.4.1 वहसे वियुग्भिः.

वि-यु-त *a.* वियुक्त; separated from. **वि-यो-तृ** *a.* विश्लेषयिता, पृथक्कर्ता; separator iv.55.2 वियोतारो अमूराः.

वि-यो-नि *a.* विविध स्वभाववान्; having diverse nature or temperament वियोनिर्वाजपेयः TMB. xviii.69; cp. MS. i.11.9 वियोनिर्वै वाजपेयः प्राजापत्यः स निरुक्तसामा यदनिरुक्तः प्रातःसवस्तेन सयोनि रथंतरं साम.

वि √रक्ष् देखभाल करना; to watch over, guard against.

वि-रक्षस् *a.* विगत-रक्षस्; free from demons. **वि-रक्षस्तम** *a.* अतिशयेन विगतराक्षस; completely free from demons. **वि-रक्षस्-ता** *f.* राक्षसाभाव; absence of demons.

वि-रजस् *a.* निर्धूल, क्षीण-पुण्यपाप; free from dirt, got rid of actions good and bad. **वि-रण** cp. अ-विरण. **वि-र-त** (1) *a.* उपेक्षावान्; disinterested. (2) —तम् *n.* मौन; silence Sat. x.8.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वि √रद् फाड़ना, देना; to rend asunder i.61.12 गोंर्न पर्व वि रदा तिरश्चा; bestow.

वि √रप्श् लबालब भरा होना; to be full to overflowing, abound in iv.45.1 ईतिस्तुरीयो मधुनो वि रप्शते.

वि-रप्श्-अं [*वीर-प्श्व्-अ having heroes and cattle, i.e. full ?] (1) *a.* परिपूर्ण; full i.8.8 विरप्शीं गोमती महीं= विरप्शिनी, cp. vii.101.4. (2) *m.* प्राचुर्य; abundance iv.50.3 मध्वः श्चोतन्त्यभितो विरप्शम्. **वि-रप्श्-ईन्** *a.* भरपूर, परिपूर्ण; full, exuberant vi.40.2 अपिवो विरप्शिन्, AV. vi.2.2 विरप्शिन् वि मृधो जहि.

वि-रमति *f.* विराम, उपराम; cessation.

वि-रव्-अं *m.* रौला, ध्वनि, ध्वान; sound, noise, roar x.68.8 बृहस्पतिर्विरवेणा विकृत्य.

वि √राज् शासन करना; to rule, reign.

वि-राज् (1) *a.* दूर-दूर तक शासन या धाक वाला; ruling far and wide i.188.5 विराट् सम्राट्, विराजा ज्योतिषा सह TAr. xv.21. (2) *m.* पुराण पुरुष; the primeval being x.90.5 तस्माद् विराळजायत. (3) *f.* विशिष्ट राज्य; pre-eminent place परमायां विराजि प्रतितिष्ठन्ति 'उत्तमे विशिष्टराज्ये' TMB. xxiv.10.3. (4) a kind of krátu or sacrifice TMB. xix.2.1. (5) a kind of sacrificial brick TS. v.3.5. (6) a particular metre.

वि-राज्-अन् *m.* चक्रवर्ती; sovereign. *f.* विराज्ञी 'विशेषेण राजमाना' TBr. iii.10.5.

वि √राध् – से रहित होना; to be without : अहमायुषा मा वि राधि 'वियुक्तो मा भूवम्', मा विराधिषि ब्रह्मणा ChUp.

वि-राध्-अन *n.* विफलता; failure, want of success AV. xi.10.27 यस्या नास्ति विराधनम्.

विरा-सह् *a.* वीरों को पराभूत करने वाला; subduing men i.35.6 एका यमस्य भुवने विराषाट्.

वि √रिच् अतिरिक्त होना; to reach or extend beyond iv.16.5 अतश्चिदस्य महिमा वि रेचि.

वि-रिफ्-इ-त [विशेषक्लेशेन न्यूङ्खेनोच्चारितम्] *n.* न्यूङ्खेन उच्चारित; pronounced with nyūṅkha.

वि-रिष्-ट *a.* विच्छिन्न, भग्न, न्यून; broken, maimed, disordered AV. vi.53.3 अनु नो मार्ष्टु तन्वो यद् विरिष्टम्, विरिष्टं संदधाति 'क्षतं प्रतिसंधत्ते' ChUp.

वि-रुक्-मन्त् [√रुच्] *a.* भास्वर; gleaming vi.49.5 रथो विरुक्मान्.

वि √रुच् फैलकर चमकना; to shine forth, be radiant vii.3.6 वि यद् रुक्मो न रोचसे. Cp. भाषमाणो वा न विरुरुचिषेत 'should not shine (excel) while speaking' AA. iii.2.5.

वि √रुज् तोड़ना, नष्ट करना; to break into pieces, destroy vi.30.5 त्वमपो वि दुरो विषुचीरिन्द्र दृळ्हमरुजः पर्वतस्य thou, O Indra forcibly burst asunder the doors of the mountain (to release) waters to flow in all directions, प्राञ्चं विरुज्य 'किंचिदपसार्य' Sat. ii.3; विरुज्य 'भङ्क्त्वा' ĀpŚS. 459.

वि-रुद्-र *a.* (1) प्रभावान्; shining brightly i.180.8 विरुद्रस्य प्रस्रवणस्य सातौ 'विशिष्टोष्णरूपदुःखद्रावणस्य विविधरोरूयमाणद्रवणवतो वा'. (2) *a.* रुद्ररहित; without Rudra.

वि √रुध् उभरना, उगना; to shoot forth, arise i.67.9 वि यो वीरुत्सु रोधन्महित्वा; रूंध लेना; to besiege : यवानां वि रुन्धते 'यवादीनि धान्यानि अवरुन्धते' TBr. i.8.4.

वि √रुह् अङ्कुर जमना; to sprout iii.8.11 वनस्पते शतवल्शो वि रोह, यस्य यूपो विरोहति 'अङ्कुरान् जनयति' TBr. i.4.7.

वि-रूढ [√रुह्] *a.* उत्पन्न, उगा, उभरा, अङ्कुरित; grown up, born, risen up.

वि-रूप (1) *a.* विविध-रूपवान्; many-coloured, multiformed iii.1.13 अपां गर्भं · · · विरूपम् 'नानाविधरूपम्'; of diverse form वाचा विरूपनित्यया KS. vii.17, TS. ii.6.11.2; eternal through modification of vocables, constant through change in vocables; विविध; manifold, diverse AV. vi.71.1 अन्नं विरूपम्, iii.38.9 विरूपा कृतानि; अन्यरूपेण दृश्यमान; seen in a different form or colour x.95.16 यद् विरूपाचरं मर्त्येषु.

विरूप-वत् *av.* like Virūpa i.45.3 विरूपवत्.

वि-रोक्-अं *m.* विशिष्ट आलोक; bright light iii.5.2 उर्षसो विरोकें = उर्षसां विरोकें TS. i.8.12.3. **वि-रोक्-ईन्** *a.* भ्राजमान; shining brightly v.56.3 विरोकिणः सूर्यस्येव रश्मयः. **वि-रोच्-अन** *m.* name of a person AV. viii.10.22 तस्या विरोचनतः प्रह्लादिर्वत्स आसीत्.

वि-रोह्-अं *m.* प्ररोहण; growing out, shooting forth, growth KS. xvii.7. **वि-रोह्-अण** *n.* = विरोह.

वि-लभ्-अ [√रभ्] *m.* आधार; support. **विलम्ब-सौपर्ण** *n.* name of a Sāman TMB. xiv.9.19.

वि-लय्-अन *n.* नवनीत की तलछट; residue of butter Sat. xxvii.5.

वि-लार्भम् [आदायादाय] *av.* ले-लेकर; repeatedly taking.

वि-लाय्-अक *a.* पिघलाने वाला, संश्लेषक; melter, mixer VS. xx.34 मनसोऽसि विलायकः, TAr. i.27.6.

वि-लिगी [*वि-लगी or *वि-लिखी, √रिष्] *m.* लिपटने वाला सांप; a snake that twines round AV. v.13.7 आलिगी च विलिगी च.

वि-लिप्तीं *f.* ब्याने के बाद योनि से स्राव आने वाली गौ; a cow

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

after the delivery with her yoni wet with blood etc. AV. xii.4.47 विलिप्तीं या बृहस्पते.

वि-लिप्-र्सन्त् [√लभ् *Desid.*] *a.* न ले सकता हुआ; incapable of taking.

वि-लिम्प्-अ *m.* मरुद्विशेष; a variety of Marúts TAr. iv.24. Cp. निलिम्प.

वि √लिश् दुर्बल हो जाना; to waste away, become emaciated विलिशते 'रोगेण कृशो भवति', व्यलेशिषि 'अल्पोऽभूवम्' TBr. i.5.10. **र्वि-लिष्-ट** (1) *a.* भग्न; broken off, fractured; अयथाकृत (कृत्य); done in an improper manner (a sacrifice).

वि-लिस्तेङ्गा [= वि-लस्तेङ्गा, विलसित + इङ्गा, विलासपरिपूर्णचेष्टावती] *f.* name of a Dānavī; विलासपरिपूर्ण चेष्टा वाली; of coquettish movements इन्द्रो वै विलिस्तेङ्गां दानवीमकामयत KS. xiii.5. Is it विलिप्तेङ्गा ?

वि-लीढी [√लिह्] *f.* डायन (चाट जाने वाली); licking away, a female monster AV. i.18.4 विलीढ्यै ललाम्यम्.

वि √लुप् [also √लुम्प्] बिछाना, to spread दूर्शं (दोरढ़ा) विलुम्पति 'आस्तृणाति' Kauś. lxxxv.22.

र्वि-लोमन् *a.* न्यून, विपरीत, प्रतिकूल; deficient, contrary to the rules ŚBr. i.4.4.23 यर्दत ऊर्ध्वं विलोम यज्ञे क्रियेत; विलोमानः स्तोमाः 'प्रातिकूल्येन प्रवृत्ताः' TMB. xix.8.6.

र्वि-लोहित *a.* अति लोहितवर्ण; very red (sun) TS. iv.5.1.3; Rudrá KS. xvii.16. *n.* रक्ताभाव की बीमारी; suffering from anaemia AV. xii.4.4.

वि-वक्-र्वन्त् *a.* वक्ता; eloquent, singer vii.67.3 स्तोमैः सिषक्ति नासत्या विवक्वान्.

वि-र्वक्ष्-अण *a.* वर्धक; strengthening, exuberant (Sóma) viii.45.11 विर्वक्षणा अनेहसः 'वोढव्यं वहन्तः'.

वि-वक्षु *a.* वक्तुमिच्छु; desirous of speaking.

वि √वच् व्याख्या करना; to explain तं चेन्न विर्वक्ष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यति (ŚBr.) if you do not explain this (riddle to me) your head will burst; घोषणा करना; to declare vi.18.13 तद् ऋतुथा वि वोच declare that in due season; विपरीत बोलना; to speak contrarily न व्युच्यम् 'विरुद्धवचनं न कर्तव्यम्' TMB. iv.8.8.

वि-र्वच्-अन *n.* शिष्ट वचन; speaking with deference, variously; निर्णय; decision Sat. xxvi.8.

वि-वद्-इ-र्षा *f.* ब्रह्मात्मज्ञान में रुचि; desire to know or seek Brahman, discussion about that.

वि-वर्ध *m.* बंहगी; a shoulder-yoke for carrying burden (= द्विवहः √वह्). Cp. विनाट.

वि-र्वय्-अन [√वे] *n.* विविध बुनती; weaving variously.

वि-वर्-अ *m.* छेद; hole i.112.18 विवरे गोअर्णसः.

वि-वरुण *a.* वरुण (के फंदे से) मुक्त; free from Varuṇa's (fetters) AV. viii.7.10. (2) *n.* वरुण के पाश से मुक्ति; release from Varuṇa's fetters.

वि-वर्त्-अ *m.* भ्रमि; vortex x.46.1 सीददपामुपस्थे = अपां विवर्ते SV. i.77.6. **वि-र्वर्त्-अन** *n.* लोट-पोट होना; rolling (of a horse) i.162.14, VS. xxv.38, TS. iv.6.9.1.

वि-वल्-अ *n.* छन्दोविशेष; a particular metre TS. iv.3.5.1.

र्वि-वस्त्र-इ *a.* वि-वसन; naked, bare x.99.5 वस्त्रस्य मन्ये मिथुना विवस्त्री 'विगतज्वरौ'.

वि √वस् (1) विस्तार से चमकना; to shine forth, flash i.113.11 ईयुर्ष्टे ये पूर्वतरामपश्यन् व्युच्छन्तीमुषसं मर्त्यासः those mortals have gone who saw flashing the earlier dawn, ŚBr. iv.2.5.10 न व्यवसत 'रात्रिर्न व्युष्टा अभविष्यत्'; दिन-रात को पृथक् करना; to separate day from night TS. vi.4.8.3 इदं नो विवासयतम्, ततो वा इदं व्यौच्छत (TS.) 'तत आरभ्य उभयकालस्वरूपं व्यौच्छत विभक्तमासीत'. (2) अच्छी तरह पहनाना; to clothe well TBr. i.8.2. व्येवास्मै वासयति 'दुकूलादिकं वासयति आच्छादयति'.

वि-र्वस्-वन् *n.* प्रकाश; glow i.187.7 यददो पितो अजगन् विवस्व पर्वतानाम् when the glow of the hills has come KS. xl.8; flame viii.102.22 अग्निमीधे विवस्वभिः.

वि-र्वस्-वन्त् (1) *a.* भास्वर; shining i.44.1 विवस्वद् राधः. (2) —**वान्** *m.* the brilliant one, the god from whom Mātariśvan brought Agní to this world (vi.8.4) and who is the father of Yama (x.14.5, x.17.1-2). *f.* **विवस्वती** 'the shining dawn' iii.30.13.

वि-र्वस्-वस् *m.* विवस्वान्; shining TS. i.4.22.1 विवस्व आदित्य.

वि √वह् ले चलना, हटाना; to carry off, remove x.23.3 हरी यमस्य वहतो वि सूरिभिः (रथम्), iv.27.3 वि यद् यदि वात ऊहुः पुरंधिम्; वधू को व्याहना; to take a girl in marriage; cp. विवाह.

वि √वा पृथक् कर देना, उड़ाना; to remove, blow away र्वि-वाहि 'विगतगन्धं कुरु', TS. iii.4.3.1 तं वायुर्व्यैवात् 'वियुक्तं अकरोत्'; व्याप्त होना; to pervade वायुर्व्यैवात् 'व्याप्नोत्', i.28.6 वातो वि वात्यग्रम्, x.31.9 सिंहं न वातो वि हि वाति भूम 'blows away'.

र्वि-वाच् (1) *f.* चकचक, कलह; quarrel, fight i.178.4

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

समर्य इर्षः स्तवते विवाचि 'विरुद्धाह्वानयुक्ते'. (2) *a.* कलहकारी; quarrelsome vi.31.1 अवोचन्त चर्षणयो विवाचः.

वि-वाच्-अन *a.* मध्यस्थ; arbitrator x.159.2 अर्हमुग्रा विवाचनी. **वि-वाच्-अस्** *a.* विरुद्ध या विविध बोलने वाला; of discordant speech AV. xii.1.45 विवाचसं जनम्.

वि-वावद्-अन्त् *a.* विविध वाणी वाला; 'speaking variously AV. ix.4.11 गोष्वेति विवावदत् speaking variously'.

वि-वा-स-ति [√वन् *Desid.*] पाना चाहता है; desires to win or gain i.74.9.

वि-वास्-अन *a.* प्रकाशक; illuminator MBr. ii.4.8.

वि-वाह्-अं *m.* (1) शादी; marriage. (2) परस्परोपकार्योपकारकभाव; mutual aid विवाहं विवहावहै TMB. vii.10.1. (3) सामों का विपर्यस्त प्रयोग; reverse application of the Sāmans साम्नोर्विवाहः TMB. xi.9.5. (4) *a.* निर्वाहक; serving as means ABr. xxxiii.1 पशवो विवाहाः 'निर्वाहकाः'. **विवाहाग्नि** *m.* औपासनाग्नि; fire used for domestic worship.

वि-विक्-त [विच्] *a.* पृथक्कृत; set or known separately सवनीयासु विविक्तासु Sat. xv.5. **वि-विक्-ति** *f.* विवेक; discrimination VS. xxxiii.13. **वि-विक्-वांस्** [*Pf. Pt.* √विच्] *a.* विवेकवान्; discriminating iii.57.1 प्र मे विविक्वाँ अविदन्मनीषाम् 'विवेकवान्'.

वि √विच् [विविनक्ति, अप-विनक्ति] छांट देना, अलग करना; to sift grain by tossing or blowing, separate from, sift SV. i.16 विविनक्तु वायुः तण्डुलान्; खिलाना; to burst forth i.39.5 (मरुतः) विविञ्चन्ति वनस्पतीन्, TBr. ii.4.4.

वि-विच्-इ [√व्यच्] (1) *a.* व्यापक; pervading; विवेचक; discriminating v.8.3 होत्राविदं विविचिम् 'विवेचकं सदसतोः', TS. iii.3.11.2. (2) **—चिः** *f.* name of an iṣṭi meant to discriminate between various fires.

वि-वित्-ति *f.* विशेष लाभ; outstanding gain TBr. iii.4.7.

वि-विध्-यन्ती *a.* आव्याधिनी; well-piercing TS. iv.5.4.1.

वि √वृ खोलना; to open vi.17.6 और्णोर्दुरं उस्रियाभ्यो वि दल्हा; to unveil वि द्यामौर्णोत; to illuminate i.68.1 अर्कान् व्यूर्णोत; to remove darkness i.62.5 वि वरुषसा सूर्येण गोभिरन्धः; i.91.22 ज्योतिषा वि तमो ववर्थ, to brighten thought or devotion viii.9.16 व्यावर्देव्या मतिम्; to open up path for (a horse) i.63.5 व्यस्मदा काष्ठा अर्वते वः 'विवृताः कृरु'; to reveal or disclose good things iv.54.2 आर्दिद्दामानं सवितर्व्यूर्णुषे 'प्रकाशयसि'; to grant something to someone v.80.6 व्यूर्णवर्ती दाशुषे वार्याणि, vii.9.16 व्यावर्देव्या मतिं वि रातिं मर्त्येभ्यः; to reveal oneself vii.75.1 व्युषा आवो दिविजा ऋतेन.

वि √वृज् –में से निकाल देना; to exclude from; –से बचना; to avoid; छोड़ देना; to leave.

वि-वृढ [√वृह्] *a.* भग्न; broken; निकाला; expelled, removed. See √वर्ह्, √वृह्.

वि √वृत् घूमना; to revolve i.164.14 चक्रमजरं वि वावृते; to move in different directions v.53.7 वि यद् वर्तन्त एन्यः 'विविधं संचरन्ति'; to cause to roll forward i.166.9 अक्षो वश्चर्का समया वि वावृते; to spread out vi.8.3 वि चर्मणीव धिषणे अवर्तयत् 'विस्तृते अकरोत्'; to develop, unfold vii.80.1 विवर्तयन्ती रजसी समन्ते; cp. v.48.3 संवर्तयन्तो वि च वर्तयन्नहा; लौटना; to turn back; लोट-पोट होना; to wallow विवर्तते 'लोठति' ŚBr.; to effect euphonic combination यद्धि संधिं विवर्तयति तन्निर्भुजस्य रूपम्.

वि-वृत् *f.* निवर्तन; getting back or away from mutual contact : स्त्रीपुरुषयोः संभोगानन्तरं विवर्तनम् TS. iv.4.1.3; कम या विरल होना; to be in moderate quantity यत्र वा आपो विवर्तन्ते 'विरलत्वेन वर्तन्ते' TMB. xiii.9.16.

वि-वृ-त *a.* उद्घाटित, प्रकाशित; made manifest विवृताश्च वेदाः Muṇḍaka.

वि-वृत्-त *a.* लोट-पोट हुआ; one who has rolled round (as a horse does) VS. xxii.8.

वि √वृध् बढ़ना, शक्ति-संचय करना; फलना-फूलना; to grow, become large or powerful, thrive v.59.6 महसा वि वावृधुः (मरुतः).

वि √वृह् पृथक् करना, परे करना; to keep away or off viii.45.8 वि षु विश्वा अभियुजो वृह; to break or be broken iii.53.17 मेषा वि वर्हि; to expel a disease vi.74.2 सोमारुद्रा वि वृहतं विषूचीम्, ix.103.1 युष्माकं सर्वस्मादात्मनः वि वृहामि I expel (the disease) from thy whole body or self; to become slack ŚBr. i.3.2.14 तत् कर्म वि वृह्येत 'शिथिलं भवेत्'; to destroy मा मे बलं वि वृह TAr. iii.15; to embrace.

वि-वृह्-अ *m.* अपहरण; taking away or off तद्विवृहाच्छङ्कमानः Kauś. lxxv.10.

वि-वेन्-अ cp. अ-विवेन 'disinclination, aversion'.

वि-व्याध्-ईन् *a.* आव्याधिन्; fully piercing TS. iv.5.2.1.

वि-व्रत *a.* व्रतहीन; devoid of rules; विविधपथगामी; going in different directions x.105.4 नर्दयोर्विव्रतयोः 'विशिष्टकर्मणोः', having the vratá of a bird, i.e. very swift (epithet of Indra's horses), AV. iii.8.5 अर्मा ये विव्रताः स्थन 'devoid of rules', W.

√विश् प्रवेश करना, पहुंचना, बसना; to enter, arrive,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

settle down ix.85.7 एन्द्रं विशन्ति मदिरास ईन्दवः. Forms: VI. *Pr.* विशति, –ते. *Pf.* विवेश, विवेशिथ; विविशुर्; Ā. विविशे; *Op.* विविश्यास्; *Pt.* विशिवांस्. *Ppf.* अविवेशीस्. *Ao. root*: Ā. अविश्रन्; *s*: अविक्ष्महि, अविक्षत; *iṣ*: *Inj.* वेशीत्; *sa*: अविक्षत. *Ft.* वेक्ष्यति. *Pp.* विष्ट. *Gd.* –विश्य. *Inf.* –विशम्; वेष्टवै. *Cs.* वेशयति, –ते.

विश् *f.* आवास; dwelling iv.2.3 विश आ च मर्तान् and hither to the dwellings of mortals; race, stock viii.63.7 यत् पाञ्चजन्यया विशा 'प्रजया'; settlement, people, peasants (= कृष्टि) विशः क्षत्रियाय बलिं हरन्ति (ŚBr.) the peasants pay tribute to the prince.

वि √शंस् बोलना, बांचना; to speak, recite TS. vi.6.11.5 देवाः कनीयसा छन्दसा ज्यायश्छन्दोऽभि व्यशंसन्, viii.1.1 मा चिदन्यद् वि शंसत 'उच्चारयत'.

वि √शप् शपथपूर्वक बहस करना; to debate hotly MS. i.9.7 अथ यौ विशपेयातामहं भूयो वेदाहं भूयो वेद.

वि-शर्फ *a.* बेखुरा, उलटे खुरों वाला; having no hoofs, having inverted hoofs (as of demons) AV. iii.9.1 कर्शफस्य विशर्फस्य (= कृशशफस्य विशफस्य).

वि-शव-अ *m.* संशय; doubt; मध्य; centre, middle. **वि-शव-ईन्** *a.* नानाविध; of various types.

वि-शर-अ (1) *a.* विशीर्ण; torn asunder TS. vii.5.7.1 एष वै मासो विशरः 'विशीर्णः'. (2) *m.* विशरण; sensation of tearing to pieces (of the body) AV. ii.4.2. **वि-शर-ईक** *mn.* पेचिश; gripe AV. xix.34.10 आशरीकं विशरीकम् 'the crusher, the burster' W.

वि-शल्य *a.* निर्लक्ष्य; aimless, pointless (as an arrow) KS. xii.11 विशल्यो बाणवाँ उत.

वि √शस् काटना, मारना; to cut up, immolate, kill i.162.18 परुष्परुरनुघुष्या वि शस्त.

वि-शस्-अन *n.* काटना; cutting up x.85.35 आशसनं विशसनम्, AV. xiv.1.28.

वि-शस्-तृ *a.* अच्छा (गोश्त) काटने वाला; good carver, slaughterer i.162.19 अश्वस्या विशस्ता.

वि-शाख-अ *a.* विविध-शाखावान्, शाखावान्; having various branches, branched TS. ii.1.9.3, विशाखो यूपः, Sat. xii.1, AV. viii.7.4 'that have spreading branches' W. **विशाखम्** *n.* नक्षत्र: विशाखं नक्षत्रम् KS. xxxix.13. **विशाखा** = विशाखम्, विशाखे नक्षत्रम् TS. iv.4.10.2, AV. xix.7.3 राधो विशाखे. **विशाखी** *f.* स्थूणा; pillar (in a sacrificial hall). **विशाख-दामन्** [वत्सादिबन्धनार्थानि द्विशिरस्कानि दामानि] *n.* दुमुंही रस्सी; a cord with two knots.

वि-शाल-अ [वि-शाला] (1) *a.* विस्तृत, खुला, विपुल; spacious, extensive, wide, massive or large विशालमृषभमालभेत KS. xiii.6. (2) **—लम्** *n.* a variety of metre TS. iv.3.5.1.

वि √शास् चमड़ी अलग करना, काटना; to separate skin from the body VS. xxiii.39.

वि-शास्-अन *n.* विविध आदेश; giving different directions पयसां विशासनम्.

वि √शिक्ष् बांटना; to share out.

वि-शिक्ष-उ *a.* दित्सु; desiring to give ii.1.10 त्वं विशिक्षुरसि 'विशेषेण साधयिता'.

वि-शिख-अ *a.* मुण्डित-मूर्धा; devoid of the top-knot vi.75.17 कुमारा विशिखा इव, TS. iv.5.11.1; विस्तृत अथवा विविध शिखावान्; having varied or extensive tufts of hair विशिखासः कपर्दिनः (रुद्राः) KS. xii.16.

वि-शिप्र-इय [विगतं शिप्रियं शिप्रकर्म यस्य] *a.* जिसका जबाड़ा काम नहीं करता; whose jaw does not work ŚBr. v.1.28. Cp. TS. i.7.12.2 with S. on it.

विश्-इ-वांस् [*Pf. Pt.* √विश्] जो घुस चुका है; entering, that has entered.

विशि-शिप्र [= गेहे-नर्दिन्] *m.* घर में बोलने वाला, एक नाम; shouting at home, name of a demoniacal being v.45.6 यया मनुर्विशिशिप्रं जिगाय 'विगतहनुं शत्रुम्'. Mark accent. Cp. शिपिविश.

वि-शिष् *f.* व्याख्या; explanation AV. xi.8.27 संशिषो विशिषश्च याः 'explanations' W.

वि-शिश्न-य *a.* बेपूंछ; tailless, KS. विशिश्न. **वि-शीर्षन्** *a.* विमूर्धा; headless.

वि √शॄ टूट-फूट जाना; to be broken or shattered.

विशे-विशे हर घर में; in every house. **विशो-विश्-ईय** *n.* name of a Sāman to be sung in the verse 'हिन्वन्ति सूरमुस्रयः' (ix.67.9). **विशौजस्** [*विडौजस्; formed on सत्यौजस्] *a.* प्रजापालक; ruling over settlements VS.

विश्-पति *m.* गृहस्वामी, बस्ती का सरपंच; lord of the house, chief of a settlement or a tribe i.27.12. **विश्-पत्नी** *f.* गृहस्वामिनी, जनरक्षिणी; mistress of the house, protectress of men (sinīvālī) TS. iii.1.11.4. **विश्-पला** [विश्-परा, विशःपरा = निराहिता] *f.* बस्ती से परे फेंकी; banished from settlement or tribe, a name i.112.10 याभिर्विश्पलाम्. **विश्पला-वसु** *a.* विश्पला के प्रति दयालु; kindly to Viśpálā i.182.1; cp. i.116.15.

विश्-य (1) *a.* बस्ती का, जाति का; of the settlement or

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

a tribe x.91.2 विंश आ क्षेति विश्यः 'विड्भ्यो हितः'. Cp. दुर्ग. (2) *m.* a man of the third caste AV. vi.13.1 अथो ये विंश्यानां वर्धाः.

वि √श्रथ् खोलना, ढीला करना, क्षमा करना; to open or loosen, pardon ii.28.5 वि मच्छ्रथाय रशनामिवागः.

वि √श्रम् आराम करना; to rest, repose.

वि √श्रि खोलना; to open wide i.142.6 वि श्रयन्तां प्र ये देवेभ्यो महीं may the great (gates) open wide for the gods to enter, cp. i.13.6; to separate x.85.37 यां न ऊरू उशतीं विश्रयाते; to spread vii 3.4 वि यस्य ते पृथिव्यां पाजो अश्रेत, i.117.1 विश्रिता गीः.

विं-श्रव्-अस् *a.* विख्यात; famous. **वि-श्राण्-इ-त** *a.* दत्त; given Khādira. i.5.33.

विं-श्रु-त *a.* विख्यात; heard far and wide, famous.

विंश्-व [comprising a settlement or a tribe, all] *a.* सब, प्रत्येक, सारा; all, every, whole. **विंश्व-क** *m.* name of a protege of Aśvins i.116.23.

विश्व-कर्म *a.* सर्वकर्ता; all-doer, all-creator x.166.4 विश्वकर्मेण धाम्ना. **विश्व-कर्मन्** (1) *a.* सर्वकर्ता; all-creator viii.98.2 विश्वकर्मा (इन्द्रः). (2) *m.* a particular god x.81.7 वाचस्पतिं विश्वकर्माणम्. **विश्व-कृ-त्** सर्वकर्ता; creating all AV. vi.47.1 वैश्वानरो विश्वकृत. **विश्व-कृष्टि** *a.* सब किसानों पर हावी; ruling over all, having all people under him, belonging to all, i.59.7 वैश्वानरो महिम्ना विश्वकृष्टिः 'सर्वे मनुष्या यस्य स्वभूताः' = विश्वचर्षणि. **विश्व-क्षि-ति** *a.* सबका आधार; where all dwell, the field where all grains grow.

विश्व-गर्भ *a.* सर्वधारी; containing all AV. xii.1.43 पृथिवीं विश्वगर्भाम्. **विश्व-गूर्-त** *a.* सर्वाभिनन्द्य; welcome to all i.61.9 विश्वगूर्तः (इन्द्रः), TS. ii.4.14.2. **विश्व-गूर्ति** = विश्वगूर्त i.180.2 विश्वगूर्ती (अश्विनौ). **विश्व-गोत्र्-य** *a.* सब का अपना; belonging to all, kinsman AV. v.21.3. वानस्पत्यः संभृत उर्ह्यियाभिर्विश्वगोत्र्यः.

विश्व-चक्ष्-अस् *a.* सर्वद्रष्टा; all-beholding vii.63.1 विश्वचक्षाः सूर्यः, AV. xiii.1.17 विश्वचक्षसे सूराय. **विश्व-चर्षणि** *a.* = विश्वकृष्टिः, सब जनों का; belonging to all men ii.31.3 इन्द्रो विश्वचर्षणिः, AV. iv.32.4 विश्वचर्षणिः संहुरिः. **विश्व-जन** *m.* सर्वजन; all men, mankind. **विश्व-जन्-ईन** *a.* सब जनों का; belonging to all men AV. vii.45.1 जनाद्विश्वजनीनात. **विश्व-जन्मन्** *a.* हर प्रकार का; of all or various kinds AV. xi.4.23 यो अस्य विश्वजन्मनः ईशे विश्वस्य चेष्टतः. **विश्व-जन्-य** *a.* सब जनों का; belonging to all men x.67.1 विश्वजन्योऽयास्यः. **विश्व-र्जि-त्** (1) *a.* सर्वविजयी; all-conquering viii.79.1 विश्वर्जित् सोमः. (2) *m.* एतन्नामा एकाह; name of an Ekāha. **विश्व-जिन्व्-अ** *a.* सब में जान फूंकने वाला; all-quickening vi.67.7 विश्वजिन्वा (मित्रावरुणौ *Voc.*). **विश्व-र्जु** *a.* सर्वप्रेरक; all-impelling iv.33.8 धेनुं विश्वर्जुवम्. **विश्व-ज्योत्-इस्** (1) *a.* प्रकाशरूप; all-brilliant. (2) *m.* name of a Sāhasra Ekāha TMB. xvi.10.1. (3) *f.* इष्टका-विशेष; the bricks to be piled while reciting the verse or verses containing the word विश्व TS. v.3.9.2, Sat. xi.1.17.

विश्वतश्-चक्षुस् *a.* विश्वचक्षस्, चहुं ओर देखने वाला; having eyes on all sides or seeing on all sides x.81.3 यो विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखः. **विश्व-तस्** *av.* हर तरफ; on all sides, from all sides, everywhere. **विश्व-तस्-पद्** *a.* सर्वतःपाद; having his feet on all sides, going everywhere, having his foot on all x.81.3. **विश्वतस्-पृथ्-अ** *a.* सब जगह फैला, सर्वव्यापी; spreading everywhere AV. xiii.2.26 विश्वतस्पाणिरुत विश्वतस्पृथः 'having palms on all sides' W. **विश्व-तुर्** *a.* सर्वजयी; all-conquering viii.99.5 विश्वतूरसि 'शत्रुवर्गस्य हिंसिता'. **विश्व-तूर्-ति** = विश्वतुर् 'all-conquering' ii.3.8 भारती विश्वतूर्तिः = VS. xxxiii.66 'सर्वतः तूर्णयायिनी' Uv.-Mah. **विश्वतो-दा-वन्** *a.* सभी को देने वाला; giving everywhere. **विश्वतो-धार्-अ** *a.* चहुं ओर बहने वाला; streaming in all sides AV. iv.14.4 यज्ञं ये विश्वतोधारम्, TS. iv.6.5.2. **विश्वतो-धी** *a.* सब पर ध्यान देने वाला; observing in all directions, all-attending viii.34.6 विश्वतोधीनें ऊतये. **विश्वतो-बाहु** *a.* सब ओर भुजाओं वाला; covering all in his arms x.81.3. **विश्वतो-मुख** *a.* चहुं ओर मुंह वाला; facing in all directions x.81.3. **विश्वतो-वीर्य** *a.* सभी ओर शक्तिशाली; powerful everywhere. **विश्व-त्र** *av.* सदा, हर जगह; always, everywhere x.61.25. **विश्व-था** *av.* हर तरह से; in every way i.141.9, TS. i.4.9.1.

विश्व-दर्श्-अत *a.* सर्वप्रत्यक्ष; AV. viii.2.19 'सूर्यः'; conspicuous to all i.44.10 विश्वदर्शतः (अग्निः). **विश्व-दा-नि** *a.* सर्वदाता; giving to all or all-giving TBr. iii.7.4. **विश्व-दानीम्** *av.* सदा; all times i.164.40, AV. vii.77.11. **विश्व-दाव्-अ** *a.* सर्वध्वंसी; all scorching TS. iii.3.8.3. **विश्व-दा-वन्** = विश्वदानि AV. iv.32.6. **विश्व-दाव्-य** = विश्वदाव AV. iii.21.3. **विश्व-दृष्-ट** *a.* सर्वदृष्ट; seen by all i.191.8 विश्वदृष्टो अदृष्टहा = AV. v.23.6. Cp. विश्वदर्शत. **विश्व-देव** *a.*

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सब देवताओं का; belonging to all gods vi.67.6 दृळ्हो नक्षत्र उत विश्वदेवः 'सूर्यः'; विश्वेदेवा: से संबद्ध; belonging to the Viśve Devāḥ vii.35.11 शं नो देवा विश्वदेवा भवन्तु 'बहुस्तोत्रका देवाः'. **विश्व-देव-वन्त्** *a.* सब देवताओं वाला; accompanied by all gods AV. xix.18.10 बृहस्पतिं विश्वदेववन्तम्. **विश्व-देव्-य** *a.* सब देवों से संबद्ध; belonging to all gods iii.62.4 बृहस्पते ·· विश्वदेव्य. **विश्व-देव्या-वन्त्** *a.* सब देवों का हित करने वाला; inclined to the good of all the gods x.170.4 विश्वकर्मणा विश्वदेव्यावता 'विश्वेषां देवानां हितो यागा दिर्विश्वदेव्यः तद्वता'. **विश्व-दोह्-अस्** *a.* सर्वदोग्धा; yielding all things, all-milking vi.48.13 धेनुं च विश्वदोहसम् all-milking cow. **विश्वद्रय्-अञ्च्** *a.* बहुमुख; going everywhere.

विश्व-ध *av.* सदा; always i.63.8. **विश्व-धा** *av.* = विश्वध. i.141.6 विश्वधा वेति धायसे. *a.* सर्वधारक; all-sustaining. **विश्व-धाय्-अस्** *a.* सर्वपोषक; all-sustaining ii.17.5 पृथिवीं विश्वधायसम्, AV. iii.22.2, TS. iv.2.9.1 अदितिरसि विश्वधायाः. **विश्वधा-वीर्य** *a.* चारों ओर धाक वाला; having power in every direction AV. v.22.3. **विश्व-धे-ना** *a.* सबको खिलाने वाली; all-feeding iv.19.6 अवनिं विश्वधेनाम्. **विश्व-नाम्नी** *f.* सब नामों वाली; having all names AV. vii.75.2 संहिता विश्वनाम्नीः 'all-named'.

विश्व-पिंश् *a.* सर्वतोऽलंकृत; all-adorned vii.75.6 विश्वपिंशा रयेन. **विश्व-पुष्** *a.* सर्वपोषक; all-nourishing viii.26.7 रायो विश्वपुषा. **विश्व-पेश्-अस्** *a.* सर्वाभरणभूषित; richly adorned i.61.16 विश्वपेषसं धियम् 'बहुरूपयुक्ताम्', i.48.16 विश्वपेशसा रायो. **विश्व-प्री** name of a section of the TBr. **विश्व-प्सु** *a.* विश्वरूप; having all forms x.77.4 विश्वप्सुर्यज्ञः 'विश्वरूपः'. **विश्व-प्स्न्-य** [विश्व-प्स-सन्-य = -प्सा √सन् + य] *a.* पुष्टिदायक; affording all nourishment vii.71.4 विश्वप्स्न्यो रयिः 'व्याप्तरूपः'; 'many-sided', vii.42.6 रायस्कामो विश्वप्स्न्यस्य 'many-sided wealth', cp. TS. i.5.3.3, iv.2.1.3. Cp. VS. xii.10 विश्वप्स्निया *Instr.*

विश्व-भर्-अस् *a.* विश्वंभर; all-supporting iv.1.19 विश्वभरसम् (अग्निम्). **विश्व-भा-नु** *a.* सर्वप्रकाशक; all-illuminating iv.1.3 मरुत्सु विश्वभानुषु. **विश्व-भृ-त्** *a.* सर्वभर्ता; all-nourishing AV. iv.11.5. **विश्व-भेषज** *a.* सर्वभेषज; all-healing x.60.12 विश्वभेषजः (हस्तः). **विश्व-भोज्-अस्** *a.* सबका भोजनदाता; all-nourishing v.41.4 भगः विश्वभोजाः, vi.48.13 ईषं च विश्वभोजसम् 'all-nourishing food', AV. iv.35.2 **विश्व-भ्राज्** *a.* सर्वप्रकाशक; all-illuminating x.170.3 विश्वभ्राट् सूर्यः.

विश्व-मन्-अस् (1) *a.* सबकी सोचने वाला; thinking of all x.55.8 विश्वमनास्तुराषाट् (इन्द्रः). **विश्व-मन्-उस्** (1) *a.* सब के लिये कृपाल; propitious to all viii.46.17 विश्वमनुषां मरुताम् 'विश्वेषां मनुष्याणाम्'. (2) *m.* हर आदमी; every mortal. **विश्व-मह-अस्** *a.* सर्वशक्ति-रूप; having all splendour or strength, all-powerful x.93.3 विश्वे हि विश्वमहसः (देवाः). **विश्व-मानुष** *m.* सब मनुष्य; all men viii.45.42 यस्य ते विश्वमानुषो भूरेर्दत्तस्य वेदति.

विश्व-मित्र *a.* सब जिसके मित्र हैं; all-befriended AV. xviii.3.63 तमर्चत विश्वमित्रा हविर्भिः.

विश्वम्-इन्व्-अ *a.* = विश्वजिन्व; all-urging, all-moving iii.20.3 विश्वमिन्व (देव), TS. iii.1.11.2, VS. xxix.30. **विश्वम्-एजय्-अ** *a.* सबको हिला देने वाला; exciting all, shaking all ix.35.2 पवस्व विश्वमेजय (सोम). **विश्वं-भर्-अ** *a.* = विश्वंभरस्; all-sustaining AV. ii.16.5. **विश्वंभर-कुलाय** *n.* जगत्पति का नीड यह जगत्; the nest of the all-sustaining ŚA. vi.20.

वि-श्वयन्त् *a.* फूलती वस्तु; a swelling thing vii.50.1 विश्वयन्मा न आ गन् let not any swelling thing come near us.

विश्व-राध्-अस् *a.* सर्वसाधक; all-granting. **विश्व-रूप** *a.* सर्वरूप; omni-formed i.162.2 विश्वरूपः अजः. *f.* **-रूपी** i.164.9 विश्वरूप्यं गाम्. **विश्व-लोप्-अ** *a.* जिसमें सब पाप नष्ट हो जाते हैं; in whom all sins are destroyed TS. iii.3.8.2.

विश्व-वन्-इ *a.* सर्वदाता; all-granting AV. vi.17.2, TS. ii.2.5.2. **विश्व-वप्-अरि** [√वप्] *a.* सर्वत्र (रश्मियों को) बखेरने वाला, सर्वव्यापी; extending everywhere TBr. ii.8.9. **विश्व-वय्-अस्** *m.* a name. **विश्व-वार्-अ** *a.* सर्वधनः; possessing all wealth or all choice things, granting all treasure i.30.10; सर्वप्रिय; all-desired iii.36.10 रायो विश्ववारस्य भूरेः, TS. iv.1.8.1 सविता विश्ववारः, AV. v.27.3. **विश्व-वार्-य** = विश्ववार viii.19.11 अग्निः ··· विश्ववार्यः. **विश्व-विद्** *a.* सर्वोपलम्भक; finding all ix.64.7 पवमानस्य विश्ववित् प्र ते सर्गा असृक्षत 'विश्वस्य द्रष्टः'. **विश्व-विद्** *a.* सर्वज्ञ; all-knowing x.91.3 काव्येनासि विश्ववित्, AV. ix.9.10 मन्त्रयन्ते विश्वविदो वाचम्. **विश्व-वेद्-अस्** (1) *a.* सर्वधन, सर्वप्रापक; having all riches or treasure, all-finder i.89.6 पूषा विश्ववेदाः, AV. iii.3.1 मरुतो विश्ववेदसः. (2) विश्ववेत्ता; all-knowing i.12.1 होतारं विश्ववेदसम्. **विश्व-व्यच्-अस्** *a.* सर्वव्यापी; all-expanded, enclosing all iii.46.4 विश्व-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

व्यचसमवर्तं मतीनाम्, TS. i.1.3.1, AV. xii.3.19 विश्वव्यचा घृतपृष्ठः.

विश्व-शं-भू *a.* सबके लिये क्षेमकारी; salutary to all x.81.7 विश्वशंभूर्वसे साधुकर्मा. **विश्व-शर्ध्-अस्** *a.* सर्वगणोपेत, सार्थसहित; accompanied by whole host or crowd v.34.8 जनौ सुधनौ विश्वशर्धसौ 'बहूत्साहौ'; 'all-arrogance' ? **विश्व-शारद्-अ** *a.* हर सरदी में होने वाला; occurring every autumn AV. ix.8.6 तक्मानं विश्वशारदम्. **विश्व-शुच्** *a.* सर्वभासक; all-enlightening vii.13.1 विश्वशुचे अग्नये. **विश्वश्-चन्द्-र** *a.* प्रकाशरूप; all-glittering ix.93.5 रयिं विश्वश्चन्द्रम्. **विश्व-श्री** *a.* सब का सहारा; useful to all. **विश्व-श्रुष्-टि** *a.* सब की सुनने वाला; hearing or listening to all, commanding obedience of all i.128.1 विश्वश्रुष्टिः सखीयते 'विश्वविषयकर्मवान्'.

विश्व-सामन् *a.* सर्वसामरूप; having the form of all the Sāmans, name of a seer v.22.1 विश्वसामन् (ऋषे). **विश्व-सु-विद्** *a.* सर्वप्रापक; granting or finding everything well i.48.2 विश्वसुविदः (उषासः) 'कृत्स्नस्य धनस्य सुष्ठु लम्भयित्र्यः'. **विश्व-सू** *f.* सर्वजननी; all-generating AV. xii.1.17 विश्वस्वं मातरम् 'पृथिवीम्'. **विश्व-सृज्** *a.* सर्वस्रष्टा; all-creating AV. xi.7.4 विश्वसृजो दश, Sat. xviii.4. **विश्वसृजामयन** *n.* name of a Sattra lasting ten hundred days TMB. xxv.18. **विश्व-सृ-त्** *a.* = विश्व-व्यचस्; pervading all. **विश्व-सौभग** *a.* सर्वसौख्यदायी; bringing all prosperity or fortune i.42.6 विश्वसौभग (पूषन्). **विश्व-ह** [= विश्व-हा, विश्वाहा] *av.* सदा; always ii.12.15 विश्वह प्रियासः. **विश्व-हा** *av.* सदा; always AV. v.27.7 व्रतं रक्षन्ति विश्वहा.

विश्वाङ्ग *a.* सर्वाङ्ग; having all limbs AV. xii.3.10. **विश्वाङ्ग्य** *a.* सर्वाङ्गवर्ती being in all limbs AV. ix.8.5.

विश्वाञ्च् [√अञ्च्] *a.* सर्वतोगामी; going to all, comprehending all ix.101.3 विश्वाञ्च्या धिया 'सर्वान् कामानधित्र्या'. —**ची** *f.* name of a nymph TS. iv.4.3.2. Cp. TS. iv.6.3.3. **विश्वाद्** *a.* सर्वभक्षी; all-consuming x.16.6 अग्निर्विश्वात्, AV. iii.21.4 यो देवो विश्वात्. **विश्वा-नर** [possessing whole life-force ? Cp. सूनर] *m.* सब नरों का; of all or for all men, belonging to all men i.186.1 विश्वानरः सविता. **विश्वान्न** *n.* सारे अन्न; all food AV. ix.3.16 विश्वान्नं बिभ्रती शाले.

विश्वा-पुष् *a.* सर्वपोषक; all-nourishing i.162.22 विश्वापुषं रयिम्. **विश्वा-प्सु** *a.* विश्वरूप; omni-form i.148.1 विश्वाप्सुं होतारम् (अग्निम्) 'नानारूपम्'. **विश्वा-भू** *a.* विभु; being everywhere x.50.1 विश्वानराय विश्वाभुवे (इन्द्राय). **विश्वा-मित्र** *m.* सबका मित्र; friend of all : a name. **विश्वामित्र-जमदग्नि** *M. Voc.* x.167.4. **विश्वायु** *a.* = विश्वमिन्व; all-quickening, having the entire living force i.27.1 विश्वायुः (अग्निः). **विश्वायु-पोष्-अस्** *a.* सब का पोषक; causing prosperity to all men i.79.9 विश्वायुपोषसम् (रयिम्). **विश्वायु-वेप्-अस्** *a.* सर्वप्रेरक; exciting all men viii.43.25 अग्निं विश्वायुवेपसम् 'सर्वगतबलम्'. **विश्वायुस्** *a.* पूर्ण आयु वाला; having all life AV. xviii.2.55 आयुर्विश्वायुः परि पातु त्वा. **विश्वा-राज्** *a.* सर्वशासक; all-ruling. **विश्वा-वन्त्** *a.* सर्वाधिपति; controlling all TS. iii.5.6.2. **विश्वा-वसु** (1) *a.* सर्वधन; possessing all wealth x.139.5 विश्वावसुः दिव्यो गन्धर्वः, AV. ii.2.4. **विश्वा-सह्** *a.* सर्वविजयी; overcoming all, all-overpowering iii.47.5 विश्वासाहम् (इन्द्रम्). **विश्वाह-भेषज** *a.* सदा आरोग्यकारी; always healing TS. iv.5.9.3. **विश्वाहा** [= अहा विश्वा] *av.* प्रतिदिन; daily, every day, all days, always i.25.12, AV. iii.15.8 विश्वाहा ते सदमिद् भरेम.

वि √श्वित् खुलकर चमकना; to shine widely, be bright i.92.12 उर्विया व्यश्वैत्.

विश्वे-देवाः [गणरूप-देवाः] *m.* सर्वदेव; all gods; thirteen in number.

विश्वौजस् *a.* सर्वशक्तिमान्; all-powerful x.55.8 विश्वौजा अशस्तिहा (इन्द्रः).

विश्व्-या [विश्वी] *av.* विश्वतः; everywhere ii.42.1 अभिभा विश्व्या विदत् 'विश्वतः सर्वासु दिक्षु'.

√विष् बह निकलना; to pour forth i.178.2. आपश्चिदस्मै सुतुका अवेषन् 'व्याप्नुवन्ति'; उलीचना; give forth viii.75.11 अग्ने संवेषिषो रयिम् 'संप्रापय'. Cp. वेषन्तीः i.181.6 'नद्यः'.

√विष् पकड़ना; to seize, lay hold of i.116.20 परिविष्टं जाहुषं विश्वतः 'परिवृतम्', vii.3.4 यवं न दस्म जुह्वा विवेक्षि 'भक्षयसि व्याप्नोषि वा', iii.32.14 विवेष यन्मा धिषणा, iv.22.5 अहिं वज्रेण शवसाविवेषीः; to undertake a work vi.32.5 अर्थं विविषुरप्रमृष्यम्; to go to x.27.7 यो अस्य पारे रजसो विवेष; to offer i.27.10 विविड्ढि स्तोमं रुद्राय; to unite with vii.37.5 याभिर्विवेषो हर्यश्व धीभिः 'व्याप्नोषि'; to face the enemy or fall in with vii.21.4 भीमो विवेषायुधेभिरेषाम्; to work or be active i.110.4 विष्ट्वी शर्मी तरणित्वेन 'कृत्वा'; to consume

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

x.91.7 तृषु यर्दन्ना वेविषत्. Forms. III. : *Pr.* विवेक्षि, विवेष्टि; विविष्टस्; विविष्मस्; *Sb.* विवेषस्; *Ipv.* विविड्ढि; *Ipf.* अविवेस् and विवेस् *(2.s.)*, विवेस् *(3.s.)*. I. P. : *Pt.* वेषन्त्; *Ipf.* अवेषन्. *Pf.* विवेष; विविषुर्. *Ppf.* अविवेषीस्. *Ao. iṣ* : वेषिषस्. *Ft.* वेक्ष्यति, –ते. *Ps.* विष्यते; *Pp.* विष्ट. *Gd.* विष्ट्वी; –विष्य. *Inf.* –विषे. *Int.* वेविष्भि; वेविष्यते; *Op.* वेविष्यात्; *Pt.* वेविषत्; वेविषाण.

विष् *f.* बस्ती; settlement AV. v.17.5 ब्रह्मचारी चरति वेविषद् विषः.

विष्-अ [√विष् 'flow'] *n.* जल; water vi.61.3 विषमेभ्यो अस्रवः; poison i.191.15 ततो विषं प्र वावृते, AV. iv.6.3 विष प्रथमंमावयत 'poison'. Cp. Cl. Skt. विष्टि 'rain'; AV. vii.113.2 विषा विषातक्यसि, 'विषा' 'poisonous'.

विष्-अ *m.* नौकर, परिचर; servant viii.19.11 हव्या वो वेविषद् विषः.

वि-षक्-त *a.* पक्का जमा; firmly fixed AV. xii.3.13.

वि-षक्-ता *f.* वह गौ जिसने दूध देना बन्द कर दिया है; a cow that has ceased to yield milk i.117.20.

विष-गिरि *m.* विषपर्वत; poison-mount AV. ix.6.7 वध्रिर्विषगिरिः कृतः (विषकिरि? scattering poison; cp. किरिक).

विष-जिह्व्-अ *a.* कटुजिह्व; venom-tongued. **विष-दूष्-अण** *a.* विषकीलक; destroying poison AV. vi.100.1 संचित्ता विषदूषणम् 'poison-spoiler' W. **विष-धान** *m.* विष की थैली; receptacle of poison AV. ii.32.6 यस्ते विषधानः. **विष-वन्त्** *a.* विषैला; poisonous x.85.34 विषवन्नैतदत्तवे, AV. xiv.1.29.

वि-षम *a.* असम; uneven. **वि √षह्** [√सह्] जीत लेना; दबा लेना; to conquer, subdue.

विषा *f.* व्यापिनी; pervading TBr. iii.7.12. Cp. AV. vii.113.2 विषा विषातक्यसि.

वि-षाण [√सा 'bind' *Pp.*] (1) *a.* खुला; open, unrestrained v.44.11 विदुर्विषाणं परिपानमन्ति ते they found the open or unrestrained drinking (water) at hand. (2) **—णम्, —णा** सींग; horn AV. iii.7.1. **विषाण-र्का** *f.* having horns, a kind of plant AV. vi.44.3 विषाणर्का नाम वा असि. **विषाण्-इन्** *a.* शृङ्गवान्; holding horns, epithet of a people vii.18.7 विषाणिनः.

विषातकी *f.* विषैली; poisonous, a plant AV. vii.113.2.

वि-षाद् *m.* name of a demon TBr. iii.2.9.

वि-षा-सह्-ई *a.* विजेता; victorious x.159.1 अभ्यसाक्षि विषासहिः.

वि-षि-त-स्तुप] or **—स्तुक**] *a.* खुले जूड़े वाला; one whose tuft of hair has been loosened AV. vi.60.1 विषितस्तुपः (अयम्) 'with locks unloosened'.

विष्-उ [√विष् 'pervade', pervading both sides] *m.* दोनों पक्ष; both directions. **विषु-ण** *a.* विविध; varied in form vii.21.5 विषुणस्य जन्तोः, viii.29.1 विषुणः सूनरो युवा. **विषु-र्णक्** [√नश्] *av.* विष्वक्, सर्वतः; on all sides i.33.4 धनोरधि विषुणक् ते व्यायन् 'सर्वतः'. **विषु-द्रुह्** *a.* सर्वतोघाती; injuring in various parts viii.26.15 विषुद्रुहेव यज्ञमूहथुर्गिरा. **विषु-रूप** *a.* विविधरूप; of various forms AV. xix.5.1, v.15.4 विषुरूपो जिगासि; विरूप, विषमरूप; of opposite or various forms x.10.2 संलक्ष्मा यद् विषुरूपा भवाति that she who is of the same type (akin) shall become of a different kind (not akin). **विषु-वत्** *a.* उभयतोव्यापी, मध्येस्थित; sharing both sides, being in the middle, middlemost.

विषू-कुह्-अ *a.* चारों ओर ठगने वाला, सब को ठगने वाला; a cheat all-around TMB. i.3.3.

वि-षूचिका *f.* उदरव्याधि, पेचिश; a disease of the stomach VS. xix.10.

विषूच्-ईन *a.* विभिन्न ओर जाने वाला, सब ओर फैला; going in different directions, spreading everywhere, dispersing i.164.38 ता शंखवन्ता विषूचीना वियन्ता, AV. iii.7.1; पराङ्मुख; going to contrary directions Sat. xi.7.58. **विषूचीनाग्र** *a.* नानामुख, सर्वतोदिक्; with points spread to different directions.

विषू-वन्त् [= विषुवन्त 'dividing'] *a.* भेदक, मध्यवर्ती; dividing, middle i.164.43 विषूवता परं एनावरेण 'व्याप्तिमता', AV. ix.10.25. Mark TS. vii.4.3.5 एष वै विषूवान् 'bestowing various fruits' (= 'विविधफलोत्पत्तिजनकः'). **विषू-वृत्** *a.* दोनों ओर घूमने वाला; moving apart, rolling in all directions AV. x.2.11 आपो न्यदधाद् विषूवृतः पुरुवृतः 'moving apart' W; परावर्तक; averter x.43.3 विषूवृद्दिन्द्रो अमतेरुत क्षुधः.

वि √षो [√सा] ढीला करना, खोलना, छोड़ना; to let loose, release, cause to flow.

वि-ष्कन्ध्-अ (1) *m.* अव्यवस्था; disorder AV. i.16.3 इदं विष्कन्धं सहते. (2) *a.* विरूपावयव; of deformed limbs TS. vii.3.11.1. **विष्कन्ध-दूष्-अण** *a.* अव्यवस्था अथवा विरूपावयवता का निवारक; averter of disorder or deformity of limbs AV. ii.4.1 विष्कन्धदूषणं मणिम्.

वि-ष्कब्-ध [√स्कम्भ्] *a.* विधृत; propped apart JUB. ii.5.2.3 इमौ लोकौ विष्कब्धौ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वि-ष्कम्भ्-अ *m.* व्यास; circumference.

विष्-टि *m.* विष्णु; in शिपि-विष्ट.

√विष् आवेष्टित हो जाना या करना;; to envelop x.51.1 येनाविष्टितः प्रविवेशिथापः.

वि-ष्टप् [वि √तप् = वीर्य = वि√इन्ध् + र] *f.* शिखर; top, summit.

वि-ष्टप्-अ *mn.* कूब; hump; स्वर्ग; heaven ix.113.10 यत्र ब्रध्नस्य विष्टपम् , AV. xi.1.7 नाकस्याधि रोह विष्टपम्.

वि-ष्टम्भ्-अ (1) *m.* जमाना; बिठाना; fixing; सहारा; prop AV. xiii.4.10 नव कोशा विष्टम्भाः; एक सर्ग का स्थितिकाल; duration of one creation; साम में प्रयुक्त 'मत्स्वा हाउ' आदि शब्द; particular words used to sustain a Sāman TMB. xii.10.7. (2) *a.* विष्टम्भयिता, सहारा, टेक; supporting, support ix.2.5 विष्टम्भो दिवः, TS. iii.2.7.1 विष्टम्भाय धर्मणे. **विष्टम्भ-जम्भ्-अन** *a.* सहारे का नाशक; destroying support ŚA. xi.4. **वि-ष्टम्भ्-अन** *a.* स्तम्भयिता; support, prop KS. xvii.1.

विष्टान्ति *a.* प्रविष्टान्त; having the ends gone into x.93.13 विष्टान्ता 'व्याप्तावसाना' (axle).

वि-ष्टार्-अ *m.* विस्तार; extension x.52.10 यज्ञं विष्टार ओहते; घास की परत या रद्दा; a layer of grass. **विष्टार-पंक्ति** *f.* a variety of the Paṅkti metre : having the middle two pādas द्वादशाक्षर, and the first and fourth pādas अष्टाक्षर. **विष्टार्-ईन्** *a.* खिला (भात); well separated rice (each grain separate from another) AV. iv.34.3 विष्टारिणमोदनं ये पचन्ति.

वि-ष्टाव्-अ [पुनःपुनः स्तोमपूरणार्थम् अभ्यस्यमानं स्तवनम्] *m.* त्रेधा विभक्त पर्याय का एकैक भाग; each part of the Paryāya LŚ. ii.6.6.

विष्-टि *f.* काम, धंधा; work i.20.4 ऋभवो विष्टयक्रत = विष्ट्या (*Instr.*).

वि-ष्टिर *a.* विस्तारी; expanding i.140.7 स संस्तिरो विष्टिरः सं गृभायति 'विस्तीर्णः'.

विष्टीम्-ईन् [वि-ष्टीम √स्त्या] *a.* घन; solid VS. xxiii.29.

वि-ष्टु-त् *a.* सुस्तुत; highly praised. **वि-ष्टु-ति** *f.* विविध अथवा विशिष्ट स्तुति; high praise, praise of various kinds VS. xix.28.

वि-ष्ठा *f.* (1) संघ; host x.168.2 सं प्रेरते अनु वातस्य विष्ठाः 'विशेषेणावस्थिताः पर्वताद्याः' (hosts), AV. vii.3.1 अर्या विष्ठा जनयन् कर्वराणि 'shape' W.; position, place, station त्रिर्वृत्रो विष्ठया 'विविधया स्थित्या'. (2) *a.* विविध-स्थितिहेतु; causes of various positions अस्य विष्ठाः 'विविधस्थितिहेतुः' TS. iv.2.8.2, वैविध्येन स्थित; variously situated or sitting यत्र भृग्वङ्गिरसो विष्ठाः GBr. iii.1.

वि-ष्ठि-त *a.* प्रस्थित; set out, departed ii.38.6 समावर्ति विष्ठितो जिगीषुः; existing in various forms, set apart AV. vi.17.4 पृथिवीं मही दाधार विष्ठितं जगत्; pervading AA. i.38 यावद् ब्रह्म विष्ठितम् 'व्याप्तम्'; stationary, inanimate vi.47.29 पुरुत्रा ते मनुतां विष्ठितं जगत् 'स्थावरं जंगमं च'.

विष्णापू *m.* name of the son of Viśvaka i.116.23.

विष्-णु (1) *a.* सक्रिय, कर्मठ; active viii.3.8 मदे सुतस्य विष्णवि, i.61.7 मुषायद् विष्णुः (इन्द्रः). (2) *m.* name of a god. **विष्णु-क्रम्-अ** *m.* विष्णु का पद-विन्यास; step of Viṣṇu = विष्णोः क्रान्तम् ŚBr. **विष्णु-न्यङ्ग** *a.* विष्णु के चिह्न वाला; having the mark of Viṣṇu. **विष्णु-मुख** जिनका प्रमुख विष्णु है; having Viṣṇu as mouth or chief KS. xxxii.5. **विष्णु-वन्त्** *a.* विष्णुवान्; accompanied by Viṣṇu viii.35.14 अङ्गिरस्वन्ता उत विष्णुवन्ता. **विष्णव्-अति-क्रम्-अ** *m.* 'अग्निना देवेन पृतना जयामि' इत्यादि मन्त्र TS. iii.5.3.1. Cp. विष्णोः क्रमेणात्येनान क्रामामि TS. iii.5.3.1.

वि-ष्पर्ध्-अस् *a.* स्पर्धालु; emulating, vying i.173.10 विष्पर्धसो नरां न शंसैः 'स्पर्धारहिताः', v.87.4 विष्पर्धसो विमहसः 'विविधस्पर्धाः', viii.23.2 उत स्तुषे विष्पर्धसो रथानाम् 'विगतमात्सर्यस्य यजमानस्य'.

वि-ष्पश् *m.* चार; one who detects i.189.6 अभिद्रुतामसि हि देव विष्पट् 'विशेषेण बाधकः'.

वि-ष्पित [= विष्फित √स्फाय्] *n.* तंगी, खतरा; straits, difficulty, peril vii.60.7 पारं नो अस्य विष्पितस्य पर्षन् 'व्याप्तस्य कर्मणः', viii.83.3 अति नो विष्पिता पुरु नौभिरपो न पर्षथ 'विप्राप्तानि वितानि'.

वि-ष्फुलिङ्गर्क *a.* चिनगारीदार; scattering sparks i.191.12 त्रिः सप्त विष्फुलिङ्गर्काः 'सूक्ष्मचटकिकाः विषप्रतिपक्षभूताः'. **विष्फुलिङ्ग** *m.* चिनगारी; sparks of fire.

वि √ष्यन्द् ऊपर से बह निकलना; to overflow, flow out.

वि-ष्यन्द्-अन [क्वथनवशादुद्वृत्तस्याधः पतनम्] *n.* (घर्म का) ऊपर से बह निकलना; act of overflowing. **वि-ष्यन्-न** *a.* ऊपर से बहा; overflowed.

वि-ष्यू-त [√सिव्] *a.* पक्का सिला; well-sewn, stitched or set नवधा शिरो विष्यूतम् TS. vi.2.1.

विष्वग्-वार्त *m.* नानादिक्चारी वायु; wind blowing in different directions KS. xxxix.7.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विष्व्-अञ्च् *a.* नानागति, सर्वग; going apart, going in all directions x.90.4 ततो विष्वङ् व्यक्रामत्, TS. i.5.9.7 विष्वङ् प्रजया पशुभिरेति 'वियुक्तो भवति', AV. iii.1.5 विषूचो वि नाशय.

विष्वद्रय्-अञ्च् *a.* नानादिग्गामी; going in all directions vii.25.1 मा ते मनो विष्वद्रयग् वि चारीत्.

विष्वञ्च् *m.* name of a demon i.117.16 जातं विश्वाचो अहतं विषेण 'एतत्संज्ञस्यासुरस्य'.

वि-सं-स्थि-त *a.* अर्धसमापित; half-completed विसंस्थिते सवने LŚ. ii.4.6. **विसंस्थित-सं-चर्-अ** *m.* सवन की समाप्ति से पूर्व ब्रह्मा का गमनागमन; the going out and coming in of Brahman from the Sadas before the Savana is finished KŚS. xi.1.27.

विस-खा [√खन्] *m.* भिस खोदने वाला; digging up lotus-fibres vi.61.2.

वि √सज् बाहर टांग देना; to hang out TS. vi.4.7.2 यत् पूयति तत् प्रवाते विषजन्ति 'प्रकृष्टे वायौ प्रसार्य स्थापयन्ति'.

वि-स-दृश्-अ *a.* असमान; dissimilar i.113.6 विसदृशा जीविता, KS. v.3.7; उपमारहित; matchless TS. vii.3.17.1 विसदृशाय स्वाहा.

वि √सपर्य् विभिन्न स्थलों पर पूजना; to worship at different places.

वि-सर्ग्-अ [√सृज्] *m.* अवसान, अन्त, मुक्ति; cessation, end, release vii.103.9 तप्ता घर्मा अश्नुवते विसर्गम् 'obtain release', x.5.6 पथां विसर्गे 'end of the paths', AV. v.1.6 पथां विसर्गे. **वि-सर्ज्-अन** *n.* निकास, प्रवाह; release, pouring out, emission viii.72.11 अवतस्य विसर्जने; निर्माण, रचना; creation x.129.6 अर्वाग् देवा अस्य विसर्जनेन; विस्तार, प्रसार; extension v.59.3 सूर्यो न चक्षू रजसो विसर्जने.

वि-सर्-मन् *a.* भागने वाला, विनाशी; dissolving, melting, vanishing v.42.9 विसर्माणं कृणुहि वित्तमेषाम्.

वि-सल्य *m.* एक प्रकार का यक्ष्मा; a kind of yákṣma AV. ix.8.20. **विसल्य-क** = विसल्य AV. vi.127.3. W. विसल्पक = विसर्पक √सृप्.

वि-सार्-अ *m.* प्रसार; extension, diffusion i.79.1 विसारे रजसः.

वि √सि खोलना; to release v.83.7 दृतिं सुकर्ष विषितम्, v.45.1 दिवो विष्यन्नद्रिम्.

वि-सुकृत *a.* जो अच्छा काम नहीं करता; doing no good work. **वि-सु-कृत** *a.* सुकर्मरहित; divested of good actions ŚA. iii.5; so is विदुष्कृत.

वि √सृ – में से होकर बह जाना, इधर-उधर फैल जाना; to run or flow through, to spread out in different directions i.73.6 वि सिन्धवः समया सस्रुरद्रिम्.

वि √सृज् पठाना; to send forth i.48.6 वि या सृजति समनं व्यर्थिनः; to release waters v.32.1 सृजो वि धाराः; to throw or hurl iv.4.2 वि सृज विष्वगुल्काः; to send out a horse ix.13.6 अत्या न ··· असृग्रं वि; to cut out water from receptacles v.12.1 अदर्दरुत्सम् असृजो वि खानि; to cause to rain v.53.6 वि पर्जन्यं सृजन्ति रोदसी अनु; to hurl arrows etc. TS. iv.5.3.2 विसृजत 'शरानस्यन्'.

वि-सृ-त् *a.* अलग-अलग बहने वाला; flowing asunder iv.19.5 अतर्पयो विसृत उर्ज ऊर्मीन् 'विसरणशीला नदीः'.

वि-सृप्-त *a.* गोल दौड़ा-दौड़ाकर साधा (घोड़ा); a horse trained by making it run round and round; cp. अ-विसृप्त GBr. ii.18.

वि-सृष्-ट *a.* उन्मुक्त; released viii.100.12 इन्द्रस्य यन्तु प्रसवे विसृष्टाः (rivers). **विसृष्ट-धेना** *f.* दुग्धदात्री; yielding milk vii.24.2 विसृष्टधेना भरते सुवृक्तिः 'विसृष्टजिह्वा मध्यमस्वरेणोच्चार्यमाणा'. **विसृष्ट-राति** *a.* खुले हाथों देने वाला; whose gifts are freely given i.122.10. **वि-सृष्-टि** *f.* रचना; creation, discharge x.129.7 इयं विसृष्टिर्यत आबभूव; missile, anything thrown in sorcery against a foe KS. x.7.

वि-सृप्-अस् [*Abl. Inf.*] विसर्पण से; from coming ŚBr. i.2.2.1 पुरा क्रूरस्य विसृपः. Cp. x.14.9 अपेत वीत वि च सर्पतातः 'go away from here'.

वि-सोम *a.* सोमरहित; devoid of Sóma.

वि √स्कम्भ् थामना, टेकना; to support, prop asunder iii.31.12 विष्कभ्नन्तः स्कम्भनेना जनित्री.

वि √स्तृ फैलाना, बखेरना; to spread out, scatter, strew iii.4.4 स्तृणीमहि देवव्यचा वि बर्हिः.

वि √स्था फैलाना; to spread, diffuse, grow, pervade viii.60.14 अग्ने यद् वितिष्ठसे 'प्रवर्धसे', x.125.7 ततो वि तिष्ठे भुवनानु विश्वा 'विविधं व्याप्य तिष्ठामि', ii.38.5 वि तिष्ठते प्रभवः शोको अग्नेः; (*Caus.* sense) i.56.5 वि यत् ··· रजोऽतिष्ठिपः 'विविधं स्थापयां चक्रुषे', to go to ii.38.7 धन्वान्वा मृगयसो वि तस्थुः; to bestir oneself to serve anyone vii.104.18 वि तिष्ठध्वं मरुतो विक्षु; to deprive anyone of anything TBr. ii.1.5 प्रजयास्य पशुभिर्वितिष्ठेरन् 'प्रजापशुवियुक्तमेतं कुर्युः'; Mark viii.7.8, 36 ते भानुभिर्वि तस्थिरे 'विविधमवतिष्ठन्ते'.

वि √स्मि विस्मय करना; to be surprised; हतोत्साह होना; to be dejected विसिष्मिये 'वितगस्मयो भग्नवीर्यो बभूव'.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वि √स्रंस् डिग जाना; to slip, skid viii.48.5 तें मा रक्षन्तु विस्रंसः; cp. विस्रस्त 'fallen apart' AV. iv.12.3 सं ते मांसस्य विस्रस्तम्.

वि-स्रंस्-अन *n.* विमोचन; freeing from bondage. **विस्रंसिका** *f.* शिरीष वृक्ष; the tree Śirīṣa MS. ii.6.1 विस्रंसिकायाः कण्डाभ्यां जुहोति, KS. xv.1. Cp. स्रंसिनी.

वि-स्रवन्-मिश्र्-अ *a.* क्षरद्रक्त; having blood flowing out.

वि-स्रंस् (1) *a.* अवशीर्ण होने वाला; falling apart AV. xix.34.3 अरसाः सन्तु विस्रंसः. (2) *f.* विस्रंसन; infirmity, looseness TBr. iii.8.20 अश्वमेधयाजी जरसा विस्रंसामुं लोकमेति.

वि-स्रस्-अस् (used as *a.*) मुक्तबन्धन; free from bondage or contract AA. ii.3.7. Cp. वि √स्रंस्.

वि-स्रंस्-य [*Gdv.*] जिसे खोलना है; to be loosened or untied.

वि-स्रुह् [√स्रुघ्, √स्रु] *f.* नदी; river v.44.3 युवाजरो विस्रुहा हितः 'विस्रुहाणामोषधीनां मध्ये हितः', vi.7.6.

वि √हन् मारना; to kill, injure v.30.7 वि मृधो ··· अहन्, vii.21.4 वि वज्रहस्तो महिना जघान; to fell v.83.2 वि वृक्षान् हन्ति; to remove, do away with ix.67.21 भयं ··· वि जहि; to fix in तद् यथा शङ्कुभिर्विहन्यात् ŚBr. ii.1.1.10. Cp. विहतं माभिसंवधीः 'standing apart' MBr. i 5; opp. to संहतं मा विवधीः.

वि-हन्-तृ *a.* नाशक; destroying, dispelling i.137.5 विहन्ता तमसः.

वि-हर्-अण *n.* पृथक्करण; separating; विविध अनुष्ठान; various ritual acts.

वि-हर्य्-अत; in अ-विहर्यतक्रतु 'whose will is not to be controverted'.

वि-हर्ल्ह्-अ *m.* a name AV. vi.16.2 विहर्ल्हो नाम ते पिता = विदर्ल्ह = वि-दर्ह्-अ 'unsteady'?

वि-हव्-अ *m.* आवाहन; invocation AV. v.3.3 मम देवा विहवे सन्तु सर्वे; आह्वानयुक्त याग; a yāga having an invocation iii.8.10 विहवे श्रोषमाणाः 'यज्ञे'.

वि-हव्-य (1) *a.* विविधाह्वानयोग्य; to be invoked variously AV. ii.6.4 अग्ने विहव्यो दीदिहि, TS. iv.6.2. (2) *n.* the hymn containing the verse ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्तु TS. iv.7.14.1, TMB. ix.4.1.3.

वि √हा पृथक् हो जाना; खुल जाना; to go apart, open up v.45.3 वि पर्वतो जिहीत साधत द्यौः, ii.23.18 तव श्रिये व्यजिहीत पर्वतः 'विवृतद्वारतामगच्छत्'; to leave back x.71.8 अत्राह त्वं वि जहुर्वेद्याभिः.

वि-हाय्-अस् [√हा, or विहयस् √हि] *a.* महान् शक्तिशाली; great, vigorous i.128.6 विहाया अरतिः (इन्द्रः), AV. xvii.1.27 कृतवीर्यो विहायाः 'vigorous', iv.11.4 वाजी विहायाः 'spirited'. **वि-हायस्-अ** *mn.* स्वर्ग, आकाश, ऊंचा स्थण्डिल; heaven, air, raised space.

वि-हार्-अ *m.* पदच्छेद; separation of padas; अनुष्ठान-स्थली; sacrificial place, altar उत्तरतउपचारो विहारः 'उपचारः क्रिया' Sat. i.1.

वि-हि-त *a.* कृत, अलंकृत; done, adorned TS. ii. 5.2.5 नक्षत्रविहिता 'नक्षत्रैरलंकृता'. Cp. चित्रविहिता.

वि-हुत्-मन्त् *a.* जो आहुति नहीं डालता अर्थात् याग नहीं करता; not offering oblations i.134.6 विहुत्मतीनां विशाम् (S. आहुतिमतीनाम्).

वि-हूर्छति [√हुर्छ्] बिंगा हो जाना, गिर पड़ना; to become deformed, fall down नाङ्गेन विहूर्छति 'हस्तपादादिना कुटिलो न भवति' 'his limbs are not deformed', KS. xxvii.1 नाध्वर्युर्विहूर्छति 'अधः पतति'.

वि √हृ पृथक् करना; to put asunder, keep apart, separate x.162.4 यस्त ऊरू विहरति; to disjoin, keep away, treat roughly, mutilate, wound vii.104.9 ये पाकशंसं विहरन्त एवैः 'विहृत्य भित्त्वा क्षेत्रम्' (TS); to weave iv.13.4 बर्हिष्ठेभिर्विहरन्यासि तन्तुम्; cp. अन्ये अग्नयः आहवनीयाद्याः विहियन्ते 'विभज्यन्ते तं तं देशमाहियन्ते'; to transfer pādas in ṛks तदेव शंस्यं विहरेत् 'स्वस्वस्थानाद् विभज्य अन्यत्र नयेत', धिष्णियानग्नीन् विहरति 'तत्र तत्र स्थापयति' Sat. viii.5 यानग्निरनु विहियते 'याननुलक्ष्य अग्निः आग्नीध्रीयादाहृत्य होत्रियादिषु धिष्ण्येषु प्रक्षिप्यते' TMB. x.12.9; to perform चतुरश्रं विहृत्य 'संपाद्य' Sat. xxv.2; to extend ता नदेन विहरति he extends these verses by the use of नद AA. i.3.5, यज्ञा विहियन्ते 'विस्तार्यन्ते' TMB. xvi.1.3.

वि-हृ-त [मिलितम्, नानाविधच्छन्दसामृचां संमेलनेन निष्पादितं शस्त्रम्] (1) *n.* वह शस्त्र जिसमें नाना छन्दों वाली ऋचाएं हैं; a śastra consisting of verses in various metres. (2) *a.* विशेषेण बाधित; very much oppressed; पृथक्-कृत; taken apart, separated विहतानुमन्त्रणौ वा 'विभक्तानुमन्त्रणौ' = पृथगनुमन्त्रयितव्यौ ĀpŚS. 750; विस्तारित; extended, performed ज्योतिर्वा एष विहतः TMB. xxi.12.5.

वि-हृदय *n.* दिल फट जाना; division of heart, disaffection AV. v.21.1 विहृदयं वैमनस्यम्; opp. to संहृदय 'heartiness'.

वि-ह्रदिनी *f.* ह्रद से बाहर निकलने वाला; overflowing the tank MS. iii.6.9, KS. xxiii.6.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वि-हृ-त [√हृ] *a.* कुटिल; crooked, spoiled AV. xiv.2.47 निष्कर्ता विहृतं पुनः 'spoiled' W. 'repairer of what has become badly bent'.

वि √ह्वल् विचलित हो जाना या करना; to stray away जिह्वे मा विह्वलो वाचम् MBr. i.7.15.

वि-ह्वार्-उक [√ह्वृ] *a.* परापातुक; falling, trembling.

वि √ह्वे विविध आह्वान करना; to call on variously ii.12.8 यं क्रन्दसी संयती विह्वयेते.

√वी जाना; to move, go to i.173.8 धिषा वेषि जनान्; to approach viii.4.17 वेमि त्वा पूषन्नृञ्जसे वेमि स्तोतवे; to undertake any work i.76.4. वेषि होत्रमुत पोत्रं यजत्र; आनन्द लेना, उपभोग करना, खाना; to enjoy iii.28.3 अग्ने वीहि पुरोडाशम्; cp. वीर्ति 'a sacrificial feast', वायू-उ 'greedy'; आनन्द देना, उत्प्रेरित करना; to give joy or life to x.28.9 वयद् वत्सो वृषभं शशयानः; to attack foes v.30.4 वेषीर्देको युधये भूयसश्चित्; to pursue iv.3.13 मा भ्रातुरग्ने अनृजोर्ऋणं वेः; to take up arms x.8.7 आयुधानि वेति; to bring anything to iii.8.7 ते नो व्यन्तु वार्यम् 'गमयन्तु'; प्रेरित करना; to impel, make to move vi.12.6 वेषि रायः, i.35.9 वेति सूर्यम्; to show to iv.1.5 वीहि मृळीकम्. Forms. II : वेमि, वेषि, वेति; वीथस्; व्यन्ति; *Sb.* वयति; *Inj.* वेस्; *Ipv.* वीहि, विहि and वीतात्, वेतु; वीतम्; व्यन्तु; *Pt.* व्यन्त्; व्यान्. *Ipf.* अव्यन्. *Pf.* विवाय; विव्ये. *Ao. s.* : *Sb.* वेषत्. *Ps.* वीयते. *Pp.* वीत. *Inf.* वीतये. *Int.* वेवेति; वेवीयते.

वी *a.* लब्धा; receiver; याता; going to, eager for i.143.6 अग्निरुचथस्य वीरसत.

वी [वि√इ] प्रस्थान करना; to depart, go off or away, cause to depart ABr. xxix 10 यजमानस्य प्राणान् वीयात 'विगतान् कुर्यात', तत एवास्य भयं वीयाय (ŚBr.) thereupon his fear departed.

वीङ्क् [वि √ईङ्क्] रगड़ना; to rub, wipe TMB. xiv.6.10 तमेतेन साम्नाप्सु व्यैङ्केयाताम् 'अमृजीताम्'.

वीङ्क *n.* name of a Sāman TMB. xiv.6.10.

वीङ्ख् [वि √ईङ्ख्] विशेष प्रकार से झूलना; to swing in a particular manner JUB. i.12.3.4 वीङ्ख्यन्निव प्रथयन्निव.

वीङ्खित *a.* वैविध्येन चालित; tossed, moved to and fro TBr. i.1.8.

वीचि [वि √अन्च्] *f.* फुसलाना; seduction x.10.6 कदु ग्रव आहनो वीच्या नृन् 'नरकेण' = AV. xviii.1.7 'deceit' W.; may be वीच्या *Gd.* 'deceiving'; cp. आच्या.

√वीड् दृढ या भीड़ा करना; to strengthen, make firm, strong or well-set iii.53.19 अक्ष वीळो वीळित वीळयस्व.

वीळ्-इत made strong iii.53.19.

वीड्-उ [cp. Hindi भीड़ा; well-set] *a.* दृढ़; strong iii.53.17 वीळुरक्षः, TS. iv.2.23 वीडुं चिदद्रिम्; TBr. ii.6.10 विड्वीं may be वीड्वीं. **वीडु-जम्भ** *a.* दृढजम्भ; strong-jawed iii.29.13 वीळुजम्भम् (अग्निम्). **वीळु-द्वेष्-अस्** *a.* पक्का किनहबाज; hating strongly ii.24.13. **वीडु-पत्मन्** *a.* तीव्र उड़ान वाला; flying strongly i.116.2 वीळुपत्मभिः आशुहेमभिः. **वीडु-पर्वि** *a.* दृढ़ चक्रवान्; having strong tyres v.58.6 वीळुपर्विभिः रथेभिः. **वीडु-पाणि**; दृढहस्त, पक्के सुमों वाला; strong-handed, firm-hoofed vii.1.14 वाजी वीळुपाणिः. **वीडु-हर्-अस्** *a.* अत्युष्ण; of strong flames x.109.1 वीळुहरास्तपउग्रो मयोभूः = AV. v.17.1 वीडुहरास्तप उग्रं मयोभूः 'of stout rage' W. **वीडु-हर्ष्-इन्** *a.* प्रहर्षिन्; fiercely passionate ii.23.11 उग्रस्य चिद् दमिता वीळुहर्षिणः. **वीड्व्-अङ्ग** *a.* दृढाङ्ग; of strong build viii.85.7 वीड्वङ्गे रथे.

वीणा [cp. वार्ण] *f.* बीन; lute KS. xxxiv.5. **वीणा-गण-गिन्** [also —**गणकिन्** वीणानां त्रितन्तिः सप्ततन्तिः शततन्तिरित्यादीनां गणः वीणागणः । वीणागणसंघातं ये गायन्ति ते वीणागणगाः । ते शिष्यभूता येषां ते वीणागणगिनः] *m.* बैण्ड-नायक; leader of the musical band. **वीणा-गाथ्-इन्** *a.* वीणा एवं गीत पर जीने वाला; living on lute and songs, lute-player Sat. x.4. **वीणा-वाद्-अ** *m.* a lute-player TBr. iii.4.13.

वी-र्त [*Pp.* √वी and √व्या]. **वी-र्त** *a.* सीधा; straight, straightforward; (opp. to वृजिन) iv.2.11 पृष्ठेव वीता वृजिना च. **वीर्त-पृष्ठ** *a.* सीधी पीठ वाला, सधा; straight-backed (horse) i.162.7 देवानामाशा उप वीतपृष्ठः 'साधुपोषणेन प्राप्तपश्चाद्भागः कान्तपृष्ठो वा', AV. vi.62.2 'smoothbacked' = VS. xxv.30

वीर्त-मन्यु *a.* अपेतक्रोध; free from anger अग्नये वीतमन्यवे KS. xxxvii.13.

वीर्त-वार *a.* बहे बालों वाला; having combed hair viii.46.23 वीतवारास आर्शवः 'क्रान्तबलाः प्राप्तबला वा'. **वीर्त-हव्य** (1) *a.* जिसके हव्य को देवताओं ने स्वीकार किया है; whose offerings the gods have enjoyed vii.19.13 वीतहव्यं सुदासम्. (2) *m.* name of a man, the author of vi.15; AV. vi.137.1 तां वीतहव्य आभरत्.

वी-र्ति (1) *f.* आनन्द, उपभोग; enjoyment iii.13.4 स नः शर्माणि वीतये; भोज; feast i.5.5 शुचयो यन्ति वीतये, i.74.4 वेषि हव्यानि वीतये. (2) *a.* edible, to be enjoyed vi.16.46 वीर्ती यो देवं मर्तो दुवस्येत्.

वीर्ति-राध्-अस् *a.* हव्य का उपभोक्ता; enjoying the obla-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

tion ix.62.29 ईशानं वीतिराधसम्; आनन्ददायी; granting enjoyment ix.62.29 इन्दुं वीतिराधसम्. **वीति-हो-त्र** [= वीत-होत्र]] *a.* भोज के लिये आहूत; invited to food, enjoying food (cp. iv.98.1 विहि होत्रा), iii.24.2 वीतिहोत्रो अमर्त्यः(अग्निः); (stem in —ति is used almost like a *past participle* in —तः, as in वीतहव्य 'enjoying sacrifice').

वीध्र-र्र [वि√इन्ध्, cp. विष्टप्, वि√तप्] *mn.* अन्तरिक्ष; sky AV. iv.20.7 वीध्रे सूर्यमिव संपन्तम्. **वीध्र-बिन्दु** *m.* आकाश की छींट; drop fallen from the sky (KS.). **वीध्र्य** *a.* आकाशवर्ती; being in the sky KS. xvii.15. **वीन्द्र** *a.* विगतेन्द्र; from whom Indra has been taken out or away TS.

वी-बर्ह्-अ *m.* मार्जन; purification Kauś. xxvii.27.

वी-र्र [cp. वयस् and उग्-र्र] *m.* बहादुर; man, hero. (Cp. सुवीर 'heroic', पुरुवीर possessed of many men), i.18.4 स घा वीरो न रिष्यति, vi.21.6 अर्चामसि वीर (इन्द्र); सत्पुत्र; heroic son यः कामयेत वीरो मे आजायेत Sat. x.7. **वीर-र्क** *m.* छोटा-सा आदमी; a small man viii.91.2 असौ य एषि वीरकः (इन्द्रः). **वीर-कर्म** *a.* बहादुरी का काम करने वाला; performing heroic acts x.61.5 प्रथिष्ट यस्य वीरकर्मम् 'वीरकर्म रेतः'. **वीर-कुक्षि** *f.* सुन्दी कोख वाली; a woman bearing forth sons only x.80.1 नारीं वीरकुक्षिम्. **वीर-जन्-अन** *a.* वीरोत्पादक; generating heroes or sons. **वीर-जात** *a.* produced by men x.36.11 यथा वसु वीरजातं नशामहै. **वीर-तम** *a.* the strongest hero.

वीर-पत्नी *f.* वीर की भार्या; wife of a hero vi.49.7 सरस्वती वीरपत्नी. **वीर-पस्त्य** *a.* वीर के घर में रहने वाला; belonging to the abode of a hero, abiding with heroes v.50.4 नृमणा वीरपस्त्यः 'वीराः ऋत्विग्यजमानाः पुत्रभृत्यादयो वा तद्वद् गृहं यस्य सः'. **वीर-पेशस्** *m.* वीरों का अलंकार; forming the ornament of heroes iv.11.3 त्वदेति द्रविणं वीरपेशाः 'विक्रान्तरूपम्'. **वीर-पोष्-अ** *m.* पुत्रवृद्धि, जनवृद्धि, abundance of sons or men AV. xiii.1.2 वीरपोषं च धेहि.

वीरय् [*Denom.*] वीरता दिखाना; to show heroism x.128.5 इह वीरयध्वम्, TS. iv.1.9.1. **वीर-र्या** *av.* बहादुरी से; with heroism vii.90.1 प्र वीरया शुचयो दद्रिरे 'वीराय विविधमीरयित्रे' = VS. xxxiii.70 'प्रकृष्टवीराः सोमाः' Uv., 'प्रकृष्टा वीरा येषां ते' Mah. **वीर-र्यु** *a.* वीरप्रेमी; attached to the heroes (cp. देवर्यु); heroic viii.92.28 एवा ह्यसि वीर्युः 'वीरान् हन्तुं कामयमानः'.

वीर्र-वक्ष्-अण *a.* वीरों को बढ़ावा देने वाला; strengthening heroes v.48.2 वर्युनं वीरवक्षणम् 'वीरैर्ऋत्विग्भिर्वहनीयम्। अथवा वक्षणाः कार्यवोढारो येन प्रेर्यन्ते तत्'. **वीर्र-वन्त्** *a.* सत्पुत्रवान्, जनसंपन्न; abounding in sons or men or heroes i.64.15 वीरवन्तं रयिम्. **वीर-वह्** *a.* वीरों को ले जाने वाला; hero-bearing vii.90.5 वीरवाहं रथम्. **वीर-विद्** *a.* वीरों को जुटाने वाला; procuring men or heroes AV. xi.1.15. **वीर्र-शुष्म** *a.* वीरों में शूरता भर देने वाला; procuring vehemence to heroes i.53.5 वीरशुष्मया देव्या प्रमत्या. **वीर-सू** *a.* वीरजननी; delivering heroes x.85.44 वीरसूर्देवकामा. **वीर-स्थ-अ** *a.* = वीरपस्त्य; abiding in heroes. **वीर-हन्** *a.* नरहन्ता; homicide; cp. अ-वीरहन्.

वीरिण *mn.* तृण; grass. **वीर्-ईणी** *f.* पुत्रों की मां; mother of sons x.86.9 उतार्हमस्मि वीरिणी (इन्द्रपत्नी).

वी-रुध् [वि√रुध् 'growing forth'] *f.* लता; creeper; पौधा; plant x.145.1 वीरुधं बलवत्तमाम् = **वीरुध** AV. vi.21.2 वसिष्ठं वीरुधानाम्.

वीर्-एण्य *a.* बहादुर; manly x.104.10 वीरण्यः क्रतुरिन्द्रः 'अतिशयेन वीरः'.

वीत्सा [वि√इत्स्, *Desid.* √ऋध्] फेल होने या कर देने की इच्छा; desire to frustrate AV. v.7.1 नमो वीत्सायै असमृद्धये 'baffling' W.

वीर्य [वीर्र–] *n.* बल, बहादुरी; might, heroic power i.57.5. **वीर्य-कृ-त्** *a.* वीरकृत्यकारी; doing heroic deeds KS. viii.10. **वीर्य-वन्त्** *a.* शक्तिशाली; possessing vigour = वीर्यावत KS. iv.14. **वीर्यवत्-तम** *a.* वीर्यातिशयोपेत; possessing extreme vigour = **वीर्यावत्तम** KS. x.10.

वीवध [वि√वह्] *m.* बंहगी; a pole carrying two loads on ends KS. xvii.6.

वी-वर्त्-अ *m.* स्वर्गविशेष?; a division of heaven षट्त्रिंशो वीवर्तः KS. xvii.4.

वूर्य cp. होतृ-वूर्य.

√वृ ढक लेना; to cover, enclose, surround, conceal, hinder iv.17.19 यस्य शर्मन् नकिर् देवा वारयन्ते न मर्ताः in whose protection gods never hinder nor mortals. Mark i.68.1 श्रीर्णन्नुप स्थाद्दिवं भुरण्युः स्थातुश्चरथमक्तून् व्यूर्णोत the active (Agni) mixing arose to heaven and covered by night what is stationary and what moves. Cp. viii.40.2 वव्रयामहे. Forms. V.: *Pr.* वृणोति; Ā. वृण्वे; वृण्वते and वृण्वते; *Pt.* वृण्वन्त्; *Ipf.* अवृणोस्, अवृणोत्; Ā. अवृण्वत (*3.pl.*); *Pr.* ऊर्णोमि, ऊर्णोति;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ऊर्णुथस्, ऊर्णुतस् ; Ā. ऊर्णुषे, ऊर्णुते; *Inj.* ऊर्णोत्; *Ipv.* ऊर्णुहि and ऊर्णु, ऊर्णोतु; उर्णुत, ऊर्णुवन्तु; Ā. ऊर्णुष्व; *Pt.* ऊर्णुवन्त, ऊर्ण्वान्; *Ipf.* और्णोस्, और्णोत. I. : *Pr.* वरथस् ; Ā. वरते; वरथे; वरन्ते. *Sb.* वराते; *Inj.* वरन्त. IX. : *Ipf.* अवृणीध्वम्. *Pf.* ववर्थ, ववार; वव्रुर् ; Ā. वव्रे; *Pf. Pt.* ववृवांस्. *Ppf.* अवावरीत्. *Ao. root* : वम् (= वरम्), आवर् and वर् (*2. 3. s.*); अव्रन्; Ā. अवृत; *Inj.* वर (*2. 3. s.*); व्रन् ; *Ipv.* वृधि; वर्तम् ; वर्त; *Pt.* व्राणं; *red.* : अवीवरन्; Ā. अवीवरत (*3. s.*); *s* : *Sb.* वर्षथस् ; *iṣ.* : अवारीत्. *Ps. Ao.* अवारि; *Pp.* वृत. *Gd.* वृत्वा, वृत्वी; वृत्वाय; –वृत्य. *Inf.* वर्तवे. *Cs.* वारयति, –ते; *Ds.* विवारयिषते. *Int.* अवरीवर्.

√वृ पसन्द करना; to choose, select iii.12.3 इन्द्रमग्निं ··· वृणे; *Pt.* वृणानं i.108.6 वां वृणानः; *Aor. Pt.* उराणं iv.7.8 दूतं ईयसे प्रदिव उराणः. Forms. IX. Ā. : *Pr.* वृणे, वृणीषे, वृणीते; वृणीमहे, वृणते; *Inj.* वृणीत (*3. s.*); *Op.* वृणीत; *Ipv.* वृणीष्व; वृणीध्वम्, वृणताम् ; *Pt.* वृणान; *Ipf.* अवृणि, अवृणीत; अवृणीमहि. *Pf.* ववृषे; ववृमहे. *Ao. root* : अव्रि, अवृत; *Sb.* वरस्, वरत; वरन्त; *Inj.* वृत (*3. s.*); *Op.* वुरीत (*3. s.*); *Pt.* उराणं; *s* : अवृषि; अवृद्वम्, अवृषत. *Ft.* वरिष्यते. *Pp.* वृत. *Gdv.* वार्य; वरेण्य.

वृ-क [√वृ 'surround'] *m.* भेड़िया; wolf i.42.2. *f.* **वृकी**:; cp. उलवृक 'वृकभेदः'. **वृक-तात्** *f.* भेड़ियापन; wolfishness, destruction ii.34.9 यो नो मरुतो वृकतातिं ··· रिपुर्दधे (*Loc.*) 'आदाता वृकः'. **वृक-ताति** = वृकतात्.

वृक-ति *a.* लुटेरा; robber, murderer iv.41.4 दुरेवो वृकतिर्दभीतिः 'अतिशयेनादाता'.

वृक-द्वर्-अस् [Aw. dvar 'run', fleet like a wolf or वृकध्वरस्] *a.* भेड़िये-जैसा नाशक; killing like a wolf, covering or besetting the door ii.30.4 वृकद्वरसो असुरस्य 'संवृतद्वारस्य'. **वृक-ला** [= वृक्ला ?] *f.* आंत; intestine. **वृकस्-अ** *a.* वृक-समान; having the nature of a wolf TAr. iv.30 वृकसो भूत्वा.

वृकायु *a.* = वृकस; wolfish, murderous x.133.4 जनो वृकायुः.

वृक्-क [*वृत्-क Aw. veredk, *f.* वृक्का] (1) *m. du.* गुरदे; kidneys AV., VS. = **वृक्य** TS. v.7.19. (2) *a.* वर्जयिता; averting (diseases) i.187.10 पीवो वृक्क उदारथिः 'व्याधेर्वर्जयिता'.

वृक्-ण [*Pp.* √व्रश्च्] (1) *a.* छिन्न; cut, pierced AV. viii.10.18. (2) *n.* छेदन; cutting वृक्णात् पराभविष्यन्तो मन्यामहे 'छेदनात' (ŚBr.). **वृक्ण-केशी** *f.* उसकेशी; whose hairs have been cut KS. xxv.5.

वृक्-त [√वृज्] *a.* टेढ़ा, मुड़ा, मरोड़ा, विच्छिन्न; bent, turned, twisted. **वृक्त-बर्हिस्** *a.* जिसने बर्हि काट बिछाई है; one who has gathered and spread the sacrificial grass i.40.7 वृक्तबर्हिषं जनम्.

वृक्-ति cp. नमो-वृक्ति, सु-वृक्ति.

वृक्-त्वी [*Gd.* √व्रश्च्] उखाड़कर; having overthrown.

वृक्-ष [√व्रश्च्] *m.* पेड़; tree. **वृक्ष-केश** *a.* जिसके केश पेड़ हैं; having trees for hair, i.e. wooded v.41.11 गिरयो वृक्षकेशाः. **वृक्ष-सर्पी** *f.* पेड़ की सांपन; tree-serpent AV. ix.2.22. **वृक्ष-स्तम्ब-च्छिन्न** जहां के पेड़ और जाड़े काट दिये हैं; that place from where trees and reeds etc. have been cut KŚS. **वृक्ष्-य** *a.* वृक्ष-संबन्धी (फल); belonging to tree. Cp. वार्क्ष.

वृच्-अर्या [√व्रच् 'shine'] *f.* name of a woman i.51.13 अददाः ··· कक्षीवते वृचयाम्. **वृची-वन्त्** [*m.pl.*] name of a family of demons vi.27.6 वृचीवन्तः शरवे पत्यमानाः 'वरशिखस्य पुत्राः'.

√**वृज्** [opp. to √ऋज् 'be straight', cp. ऋज्-र] छाना, तरतीब में बिछाना; to lay down, arrange, strew i.142.5 स्तृणानासो यतस्रुचो बर्हिर्यज्ञे स्वध्वरे। वृञ्जे देवव्यचस्तमर्मिन्द्राय शर्म सप्रथः while we, busy with (our) ladles, strew the Barhis at the well-offered sacrifice, I arrange it (affording to) the god the most ample space, to Indra, an extensive resort; to turn one's thought to anything x.120.3 त्वे क्रतुमपि वृञ्जन्ति विश्वे all turn their thought to thee; to twist, break, overthrow i.63.7 बर्हिर्न यत् सुदासे वृथा वर्क् when for the sake of Sudās thou easily overthrowest (his enemies) like the sacrificial grass, x.87.2 क्रव्यादो वृक्त्वी, AV. iii.12.6 अप वृङ्क्ष्व शत्रून् ; to fell i.54.5 निं यद् वृणक्षि श्वसनस्य मूर्धनि शुष्णस्य चिद् व्रन्दिनो रोरुवद् वना when thou roaring didst hurl trees on the forehead of the hissing Śuṣṇa; to avert, pass by vi.75.12 ऋजीते परि वृङ्धि नः 'pass us by', i.183.4 मा परि वर्क्तम् 'मा वर्जयतम्', AV. vi.93.1 ते अस्मांकं परि वृञ्जन्तु वीरान्; to turn towards iv.7.10 वृणक्ति तिग्मामतसेषु जिह्वाम् 'संयोजयति'; to damage, destroy चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते 'विनाशयति' TS. vi.1.1; to conquer वाचं वृञ्जीय 'जयेयम' TMB. vi.5.15; to appropriate पशूनसुराणामवृञ्जत TMB. viii.4.6. Forms. VII. : *Pr.* वृणक्षि, वृणक्ति; वृञ्जन्ति; Ā. वृञ्जे, वृङ्क्ते; वृञ्जाते; वृञ्जते; *Sb.*

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वृणजन्; *Ipv.* वृङ्धि, वृणक्तु; वृङ्क्त, वृञ्जन्तु; Ā. वृङ्क्ष्व. *Ipf.* अवृणक् (*2. 3. s.*); अवृञ्जन्. *Pf.* ववृर्जुर्; Ā. वावृजे; *Op.* ववृज्युर्; *Ipv.* ववृक्तम् (*2. du.*); *Pt. f.* ववर्जुषी; (अ)वर्जुषी. *Ao. root*: वर्क् (*2. 3. s.*); अवृक्; अवृजन्; Ā. अवृक्त; *Sb.* वर्जति; वर्जते; *Inj.* वर्क्; *Op.* वृज्याम्; वृज्याम; *Prc.* वृज्यास् (*3. s.*); *Ipv.* वर्क्तम् (*2. du.*); *s*: अवार्क्षीस्; Ā. अवृक्ष्महि; *Inj.* Ā. वृक्षि; *sa*: अवृक्षम्. *Ft.* वर्क्ष्यति, –ते. *Ps.* वृज्यते; *Pp.* वृक्त. *Gd.* वृक्त्वी; –वृज्य. *Inf.* –वृजे; वृर्जध्यै; वृर्ज्जसे. *Cs.* वर्जयति. *Ds.* विवृक्षते. *Int. Pt.* वरीवृजत्; *Cs. Pt.* वरीवर्जयन्त.

वृज्-अन [√व्रज्] *n.* जंगम; moving creatures i.48.5 जर्यन्ती वृजनं पद्वत 'जंगमं जगत्'.

वृज्-अन [√वृज्] (1) *n.* मण्डल, केन्द्र, सदन, परिवार, ग्राम, नगर; enclosure, circle, house, settlement, family, village, town ix.87.2 अशस्तिहा वृजनं रक्षमाणः protecting the sacrificial circle, vii.61.4 प्र यज्ञमन्मा वृजनं तिराते the pious will extend or prolong his family, vii.32.27 मा नो अज्ञाता वृजना दुराध्यो माशिवासो अव क्रमुः may not the malevolent (people of) unknown circles, may not the guileful trample us down, x.42.10 अस्माकेन वृजनेना जयेम. (2) *a.* घेरने वाला; encircling, besieging i.63.3 त्वं शुष्णं वृजने पृक्ष आणौ यूने कुत्साय द्युमते सचाहन thou didst kill Śuṣṇa in the siege, in the encounter, (his) axle-pin (being dropped out) for the sake of the shining young Kútsa in his company; range, sphere or place i.101.8 परमे सधस्थे यद्वावमे वृजने; armour i.173.6 सं विव्य इन्द्रो वृजनं न भूमा; the centre (of sacrifice) v.44.1 प्रतीचीनं वृजनं दोहसे गिरा you milk with your songs the circle of sacrifice.

वृज्-अनी [√व्रज्] *f.* गौ; cow i.164.9 अतिष्ठद् गर्भो वृजनीष्वन्तः = AV. ix.14.9, AV. vii.50.7 वयं धनानि वृजनीभिर्जयेम 'stratagem' W.

वृजन्-य *n.* जन; belonging to Vṛjana, a community (living in a village) ix.97.23 भुवद् वृजन्यस्य राजा 'साधुबलस्य'.

वृज्-इन (1) *a.* मुड़ा, टेढ़ा, मिथ्या, दुष्ट; AV. i.10.3 अनृतं जिह्वया वृजिनं बहु; bent, crooked, false, wicked ix.97.18 ऋजुं च गातुं वृजिनं च सोम, vi.51.13 वृजिनं रिपुम्. (2) *n.* दुश्चरित, स्खलित, अनृत, ठगी; bad act, falsehood, deceit : निषिद्धाचरणं वृजिनं विहिताचरणमृजुकर्म. Cp. TBr. iii.3.7. **वृजिन-वर्तनि** *a.* विप्लुत-मार्ग; of loose character i.31.6 वृजिनवर्तनिं नरम् 'विप्लुतमार्गम्'.

√वृजिनाय् कुमार्ग पर चलना; to be of base character x.27.1 सत्यध्वृतं वृजनायन्तमाभुम् 'पापं कर्तुमिच्छन्तम्'.

√वृत् घूमना, गोल चक्कर काटना; to turn, turn round, roll, revolve x.34.9 नीचा वर्तन्त उपरि स्फुरन्ति they roll down; to bring to i.173.13 आ नो ववृत्याः सुविताय mayst thou bring us to welfare. Mark यन्नो जयेयुरिमा अभ्युप धावेम यद्यु जयेम इमा अभ्युप वर्तेमहि (MS) if they were to conquer us we would take refuge with them, but if we should conquer we could again betake ourselves. *Inf.* iii.42.3 आवृतं सोमपीतये. अधि √वृत् to roll over, to fall upon x.27.6 अध्यू न्वेषु पवयो ववृत्युः 'एषु उपरि आयुधानि वर्तन्ते'. अनु √वृत् to follow v.62.4 घृतस्य निर्णिगनु वर्तते वाम्. अपसं √वृत् to drive away x.172.4 उषा अप तमः सं वर्तयति. अपि √वृत् to throw in i.121.13 अपि कर्तमवर्तयोऽयज्यून्. अभि √वृत् to attack, conquer v.31.5 अभ्यवर्तन्त दस्यून्. आ √वृत् to turn in, return i.164.47 त आववृत्रन्तर्सदनाद; to carry forward x.26.8 आ ते रथस्य धुरमजा ववृत्युः 'आवहन्ति'; to bring anyone to anyone iv.1.2 वरुणमग्न आ ववृत्स्व देवाँ अच्छा. अन्तर् आ √वृत् to drive or press on within i.164.31 स आ वरीवर्ति भुवनेष्वन्तः. परि-आ √वृत् to turn about or around x.89.2 स सूर्यः पर्युरू वरांस्येन्द्रो ववृत्याद्रथ्येव चक्रा 'पर्यावर्तयति'. प्रत्या √वृत् to bring back vi.47.31 प्रत्यावर्तयेमाः (गाः) 'प्रतिनिवर्तय'. अभिसमा √वृत् to turn together to iii.32.15 समु प्रिया आववृत्रन् मदाय ··· अभि सोमास इन्द्रम्. उद् √वृत् to burst, blow up viii.14.13 नमुचेः शिर इन्द्रोदवर्तयः. नि-वृत् to come back x.95.17 नि वर्तस्व हृदयं तप्यते मे. निस् √वृत् to make x.135.5 रथं को निरवर्तयत्. प्र √वृत् to go or fly forth x.89.12 प्र ते वर्ततामिन्द्र हेतिः; make x.114.6 प्र रथं वर्तयन्ति. प्रति-√वृत् to throw or hurl against i.121.9 त्वमायसं प्रति वर्तयः दिवो अश्मानम्. वि √वृत् to turn away from AV. iii.31.1 वि देवा जरसावृतन्. Forms. I. A. : *Pr.* वर्तते. *Pf.* ववर्त and वावर्त; वावृतुर्; Ā. वावृते; *Sb.* ववर्तति, ववर्तत् and ववृतत; *Op.* ववृत्याम्, ववृत्यास्, ववृत्यात्; *Ipv.* ववृत्तन (*2. Pl.*); *Pt.* ववृत्वांस्. *Ppf.* अववृत्रन्; Ā. अववृत्रन्त. *Ao. root*: अवर्त्; Ā. अवृत्रन्; *Sb.* वर्तत्; *Ipv.* वर्त (=वर्त्त *2. pl.*); *a* : अवृतत्; *red* : अवीवृतत्; *s* : Ā. अवृत्सत. *Ft.* वर्त्स्यति; वर्तिता. *Co.* अवर्त्स्यत. *Pp.* वृत्त. *Gd.* –वृत्य. *Inf.* –वृते; –वृतस्. *Cs.* वर्तयति, –ते; *Ps.* वर्त्यते; *Inf.* वर्तयध्यै. *Ds.* विवृत्सति, –ते. *Int.* वर्वर्ति and वरीवर्ति; वर्वृ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तति (*3. pl.*); Ā. वरीवृत्यते; *Ipf.* अवरीवर् (*3. s.*); अवरीवुर् (*3. pl.*).

वृत् *f.* व्यूह; battle-array i.102.4 जयेम त्वया युजा वृतम् 'आवृण्वन्तं शत्रुम्'; host, a troop of soldiers iv.31.1 कया शचिष्ठया वृता 'कर्मणा'.

वृ-र्त *a.* घिरा, ढका, छिपा; surrounded, covered, concealed. **वृतं-चय्-अ** [वृत–] *a.* शत्रुहन्ता; killing the enemies ii.21.3 वृतंचयः संहुरिः 'शत्रूणां हिंसकः'.

वृता [√वृत्] *f.* वृत्ति, धंधा; work, occupation v.48.2 समान्या वृतया 'आवश्यकया दीप्त्या'.

वृत्-र्त (1) *a.* घुमाया; turned, set in motion (as a wheel); श्रान्त; exhausted, tired TBr. i.2.6. (2) *n.* स्वभाव, पारंपरिक आचार; traditional way of life. **वृत्-र्ति** *f.* बरतन-व्यवहार; behaviour : उदीच्यवृत्तिः Sat. xxvii.5; the way of indicating short or long vowels in a metre : वृत्तिप्रदेशः 'वृत्तेरुपदेशः' NS. i.1.

वृ-त्र [= त्रः *m.*; but वृत्राणि *pl.*] *m.* ढक लेने वाला दानव; the demon who encloses waters अपो वत्रिवांसम् (ii.14.2); इन्द्रशत्रु; enemy of Indra viii.96.7 वृत्रस्य श्वसथादीषमाणाः fleeing from the snorting of Vṛtra; एवाय वायुः एद् धतं वृत्रम् (ŚBr.) Vāyú came : behold Vṛtrá was dead; शत्रु; enemy x.83.7 अधा वृत्राणि जङ्घनाव भूरि then we two will slay many foes.

वृत्र-खाद्-अ *a.* वृत्रहन्ता; destroyer of Vṛtra or enemy iii.45.3 वृत्रखादो वलंरुजः. **वृत्र-तर** *a.* जानी शत्रु; a deadly enemy. **वृत्र-तुर्** *a.* वृत्रजेता; conquering Vṛtrá or enemies x.48.8 अतिथिग्वं वृत्रतुरम्. **वृत्र-तूर्-य** *n.* शत्रु-जय; conquest of Vṛtrá, conquest x.104.9 इन्द्र यास्त्वं वृत्रतूर्ये चकर्थ. **वृत्र-पुत्रा** *f.* वृत्र जिसका पुत्र है; having Vṛtrá as son i.32.9. **वृत्र-र्ह** *a.* शत्रुहन्ता; killing Vṛtrá or foe vii.48.21 ज्येष्ठं वृत्रर्हं शवः. **वृत्र-र्हत्य** *n.* वृत्रवध; act of slaying Vṛtrá viii.24.2; Vṛtra-fight viii.89.5 यज्जायथा वृत्रर्हत्याय when thou wast born for the Vṛtra-fight. **वृत्र-र्ह-थ** *m.* Vṛtra-slaying, battle iii.16.1 ईशे वृत्रर्हथानाम् . **वृत्र-र्हन्** *a.* वृत्रहन्ता; Vṛtra-slaying viii.24.2, AV. iv.24.1.

वृथक् [वृथा √अञ्च् 'according to choice', based on पृथक्] *av.* पृथक् ; variously viii.43.4 यतन्ते वृथगग्नयः = VS. xxxiii.2 वृथगग्नयः; cp. ऋधक्.

वृ-था [वृ-थ 'desire'; cp. भृ-र्थ] *av.* मरजी पर; at will or pleasure i.58.4; अनायासेन; easily, effortlessly i.63.7 वृथा वर्कं . **वृथा-मांस** *n.* श्रेष्ठ मांस; the best meat = वृतथामांसम् (ŚBr.). **वृथा-वाच्** *f.* वार्तालाप; conversation AA. ii.3.6. **वृथा-सह्** *a.* आसानी से जीत लेने वाला; conquering easily i.63.4 वृथाषाट् (इन्द्रः).

वृद्-ध (1) *a.* बढ़ा, पोढ; grown, become stronger. (2) **—म्** *n.* वृद्धि; increase, prosperity वृद्धं च मे TS. iv.7.2.1. **वृद्ध-द्युम्न** *a.* प्रचुर-धनवान्; having copious wealth. **वृद्ध-महस्** *a.* प्रभूत-वीर्यवान् ; of great might vi.20.3 इन्द्रो वृद्धमहाः. **वृद्ध-वय्-अस्** = वृद्धमहस् ii.27.13 वृद्धवयाः सुवीरः. **वृद्ध-वृषन्** *a.* उत्थितपुंस्क, प्रभूत-वीर्य; of great strength = **वृद्ध-वृष्ण्य** AV. vii.62.1, TS. iv.4.12.2. **वृद्ध-शव्-अस्** *a.* = वृद्धमहस् v.87.6 वृद्धशवसः (मरुतः). **वृद्ध-शोच्-इस्** *a.* प्रभूततेजस्क; shining mightily, very bright v.16.3 वृद्धशोचिषः (अग्नेः). **वृद्ध-श्रव्-अस्** *a.* प्रभूत यश वाला; possessed of great fame i.89.6 वृद्धश्रवाः (इन्द्रः), VS.xxv.19 वृद्धश्रवाः. **वृद्ध-सेन्-अ** *a.* महास्त्रवान्; wielding a large missile i.186.8 वृद्धसेनाः (मरुतः).

वृद्धायु *a.* प्रभूत शक्ति वाला; full of vigour i.10.12 वृद्धायुः (इन्द्रः) KS.ii.12.

वृद्-र्धि *f.* बढ़ोतरी, सफलता, कल्याण, क्षेम, पुष्टि growth, prosperity, success, welfare, refreshment i.10.12 वृद्धायुर्मनु वृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टयः 'वर्धमानाः'.

√वृध् बढ़ना; to grow x.50.5 असो नु कमर्जरो वर्धाश्च be unaging and grow; to prosper x.161.4 शतं जीव शरदो वर्धमानः live prospering a hundred autumns, vii.95.6 वर्धं शुभ्रे; to make strong viii.98.8 वर्णि त्वा यव्याभिर्वर्धन्ति शूर ब्रह्माणि 'वर्धयन्ति'; to enable one to act bravely iv.23.1 कर्ता महामवृधत, x.66.1 ये वावृधुः प्रतरं विश्ववेदसः. Mark उद् √वृध् उद्वृधंत्सु 'उद्विमेषु' Kauś. xiv.23. अधि √वृध् to enliven vi.38.3 महांश्च स्तोमो अधि वर्धदिन्द्रे (इन्द्रम्?); to regale oneself with ix.75.1 यह्वो अधि येषु वर्धते. अनु √वृध् 'to grow up' v.44.1 अनु यासु वर्धते; to grow after, become equal to in growth v.62.5 अनु श्रुतामर्मतिं वर्धदुर्वी बर्हिरिव. अभि √वृध् to outgrow, surpass v.44.5 वर्धस्व पत्नीरभि जीवो अध्वरे. आ √वृध् to raise up one's strength i.81.4 भीमं आ वावृधे शवः. उद् √वृध् to strengthen viii.62.10 उद् इन्द्र ते शवं उत् त्वामुत तव क्रतुम् ··· वावृधुः. प्र √वृध् to increase further viii.6.32 प्र वर्धया मतिम्; to become strong viii.12.9 अभिः प्र वावृधे; अतिप्र √वृध् to outgrow viii.62.2 पूर्वीः (कृष्टीः) अति प्र वावृधे (इन्द्रः). Forms. I. : *Pr.* वर्धति, –ते. *Pf.* ववर्ध; वावृधतुर् ; वावृधुर् ; Ā. वावृधे; वावृधाते; *Sb.* वावृधाति; Ā. वावृधते; *Op.* वावृधीथास् ; *Ipv.* वावृधस्व; *Pt.* वावृध्वांस् ; Ā. वावृधान. *Ppf.* वावृधन्त. *Ao. a :* अवृधम्, अवृधत् ; वृधाम, अवृधन् ;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Pt. वृधन्त्; वृधानः; *red.*: अवीवृधत्; अवीवृधन्; Ā. अवीवृधध्वम्, अवीवृधन्त; *s*: *Pt.* वृधसानः; *iṣ*: *Op.* वर्धिषीमहि. *Pp.* वृद्धः. *Inf.* वृधसे; वावृधध्यै. *Cs.* वर्धयति, –ते. *Int. Gdv.* वावृधेन्य.

वृध् (1) *f.* वृद्धि; increase viii.75.14 तं घेदग्निर्वृधावति, S. 'विधावति'. Cp. AV. xii.2.38 वितावति. (2) *a.* वर्धक; increaser x.89.10 इन्द्रो वृधामिन्द्र इन्मेधिराणाम् 'वृद्धानाम्'.

वृध्-अ *m.* सहायकः helper vi.34.5 इन्द्रो विश्वायुरविता वृधश्च 'वर्धयिता'. —**म्** *n.* सहायता; help viii.83.6 देवा वृधाय हूमहे.

वृधद्-वती *f.* वृध्शब्दवती ऋक्; a verse containing a derivative of वृध् KS. vii.8.

वृधन्-वती *f.* वृधिधातुयुक्त ऋचा; a verse containing the vṛdh root TS. ii.5.2.5.

वृध्-अस् *f.* वृद्धि; furtherance v.64.5 सखीनां च वृधसे.

वृधसान *f.* बढ़ने वाला; growing iv.3.6 धिष्ण्यासु वृधसानः, KS. vii.16. **वृध्-अ-स्नु** [–स्नु from √स्ना] *a.* प्रसन्न; joyful, joyous iv.2.3 अत्या वृधस्नू रोहिता घृतस्नू 'अन्नं क्षरन्तौ'. **वृध्-आन** *a.* वर्धक; nourishing x.81.5 तन्वं वृधानः.

वृध्-ईक *a.* वर्धक; increaser viii.78.4 नकीं वृधीक इन्द्र ते 'वर्धयिता'.

वृधे [*Dat. Inf.*] बढ़ने को; for increase i.178.5 त्वं त्राता त्वमु नो वृधे भूः thou be protector, thou too, be for our increase.

वृन्त *m.* बूट का कीड़ा: caterpillar AV. viii.6.22 वृन्तादभि प्रसर्पतः.

वृन्दारक [leader of the host] *a.* महनीय; respectable.

वृश्चद्-वन *a.* पेड़ काटने वाला; one who fells trees vi.6.1 वृश्चद्वनम् (अग्निम्). **वृश्च्-ई-क** *m.* scorpion AV. xii.1.46.

√**वृष्** बरसना; to rain down, pour forth वर्षिष्यत्यैषमः पर्जन्यो वृष्टिमान् भविष्यति (ŚBr.) it is going to rain; Parjánya is going to be rich in rain this year. अभि√वृष् to rain upon vii.103.3 उशतो अभ्यवर्षीत्. उद्√वृष् to bestow liberally viii.61.7 उद् वावृषस्व मघवन् गविष्टये उदिन्द्राश्वमिष्टये 'उत्सिञ्चस्व देहि', iv.29.3 उद्वावृषाणो राधसे तुविष्मान् करन्न इन्द्रः सुतीर्थाभयं च being regaled (with Sóma) for wealth let the mighty Índra vouchsafe us an easy passage and freedom from fear. Forms. I. P.: *Pr.* वर्षति; *Ipv.* वर्षन्तु; *Pt.* वर्षन्त्. VI. Ā.: वृषस्व; वृषेथाम् (*2. du.*); *Pf. Ipv.* वावृषस्व; *Pt.* वावृषाण. *Ao. iṣ*: अवर्षीस्, अवर्षीत्. *Ft.* वर्षिष्यति; वर्ष्टा. *Pp.* वृष्ट. *Gd.* वृष्ट्वी; वृष्ट्वा; *Inf.* वर्ष्टोस्. *Cs.* वर्षयति.

वृष्-अक *a.* वर्षक; raining, sprinkler TMB. i.5.12.

वृष-कर्मन् *a.* वीरकर्मा; doing manly deeds i.63.4. *Voc.* **वृष-क्रतु** *a.* महामनस्; high-minded, manly-minded v.36.5 वृषक्रतो (इन्द्र). **वृष-खादि** *a.* बड़ी पहुंची वाला; having large bracelet or ring i.64.10 वृषखादयो नरः (मरुतः). **वृष-गण** *m.* बलवान् गण; forming a strong host ix.97.8 हंसासः वृषगणाः 'एतन्नामका ऋषयः'. **वृष-च्युत** *a.* वीरप्रेरित; excited by the strong (Sóma) ix.69.7 वृषच्युता मदासः. **वृष-जू-ति** *a.* बलवद्वेगवान्; having manly impulse or speed v.35.3 वृषजूतिर्हि जज्ञिषे.

वृष्-अण (1) *n.* अण्डकोश; testicles. (2) *a.* वर्षयिता; raining मनोजवसं वृषणम् TS. ii.4.7.1. **वृषण्-अश्व** *a.* जिसके घोड़े घुड़सांड हैं; having stallions as steeds viii.20.10 वृषणश्वेन रथेन 'सेचनसमर्थैरश्वैरुपेतेन'.

वृषण्यन्ती *f.* (पुरुष से) लगने को लालायित; मैथुनेच्छुक; desiring a male, i.e. in heat ix.19.5 कुविद् वृषण्यन्तीभ्यः पुनानो गर्भमादधत्, AV. vi.70.1 यथा पुंसो वृषण्यतः स्त्रियां निहन्यते मनः.

वृषण्-वत् *a.* घोड़े-जुड़ा; drawn by stallions i.182.1 रथो वृषण्वान्, viii.68.18 ऐषु चेतद् वृषण्वती अरुषी 'वर्षकैः पुमश्वैस्तद्वती', KS. xxxiii.4. **वृषण्-वसु** *a.* धन से भरपूर having great or copious wealth i.iii.1 हरी वृषण्वा 'दृढतरेण धनेन बलेन वा युक्तौ'.

वृष-त्व *m.* वीर्य, नृम्णता; virility, manly vigour i.54.2 वृषा वृषत्वा वृषभो न्यृञ्जते (वृषत्वेन). **वृष-त्वन** *n.* = वृषत्व viii.15.2. **वृष-दंश्-अ** (1) *a.* दृढदन्त; having strong teeth. (2) —**शः** *m.* a मार्जार; cat a VS. xxiv.31. **वृषद्-अञ्जि** *a.* स्रवदलंकार; with dripping ornament viii.20.9. **वृष-दन्त्** *a.* दृढ़ जीभ वाला; strong-tongued AV. i.18.3 वृषदतीं गोषेधाम् 'bull-tongued' W. **वृष-धूत** *a.* वीरों से दबा; pressed by men iii.36.2.

वृष्-अन् (1) *a.* वर्षयिता; raining i.181.8 वृषा मेघः, i.118.9 अश्वं वृषणम् 'सेक्तारं युवानम्'; strong, vigorous i.64.12 मारुतं गणं वृषणम्, ii.43.2 वृषा वाजी 'procreating horse'. (2) *a.* वीर नर, निषेक्ता नर; procreative; opp. to वध्रि ii.25.3 वृषेव वध्रीरभि वष्ट्योजसा, i.140.6 वृषेव पत्नीरभ्येति रोरुवत्; पुंगव; bull; अश्व; stallion i.176.2 यवं न चर्कृषद् वृषा, x.61.8 वृषा न फेनमस्यत्; priest ii.16.4 वृषा यजस्व हविषा; Sóma ix.37.5 स वृत्रहा वृषा सुतः.

वृष-नाभि *a.* जानदार नाभि वाला; great-naved, having a strong nave viii.20.10 रथेन वृषनाभिना. **वृष-नाम** *n.* वर्षण एवं नमन; discharge (of arrows) and submission

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(of enemies) ix.97.54 महीर्मे अस्य वृषनाम शूर्षे. **वृषन्-ध्-इ** [*वृषसन्धि with strong joints, full of strength] (1) *m.* वज्र; thunderbolt iv.22.2 वृषा वृषन्धि चतुरश्रिमस्यन् 'वज्रम्'. (2) *a.* प्रगल्भ, शूर; bold.

वृष-पत्नी *f.* जिसका पति बहादुर है, वीररक्षित; having a brave husband, ruled by a mighty one viii.15.6 वृषपत्नीरपः. **वृष-पर्वन्** *a.* दृढ-संधिमान्; strong-jointed iii.36.2 वृषपर्वा (इन्द्रः). **वृष-पाण** *n.* नरों द्वारा पीत; drunk by heroes i.139.6 वृषपाणास इन्दवः. **वृष-पाणि** *a.* पक्के सुमों वाला; strong-hoofed vi.75.7 वृषपाणयोऽश्वाः. **वृष-प्र-भर्-मन्** *a.* जिसे तीव्र सोम दिया जाता है; to whom the pungent (Sóma) is offered v.32.4 वृषप्रभर्मा वज्री 'वर्षणशीलस्य मेघस्य प्रहर्ता'. **वृष-प्र-या-वन्** *a.* घुड़सांड के साथ चलने वाला; going with stallions viii.20.9 वृषप्रयाव्णे शर्धाय मारुताय 'वृषाणः सेक्तारः प्रयावानः प्रकृष्टं गन्तारो मरुतो यस्मिन् तत्'. **वृष-प्सु** *a.* रोबदार चेहरे वाला; of strong or effective appearance viii.20.7 नरो वृषप्सवः 'वर्षणरूपाः' (having the breath of a stallion ?).

वृष-भ [cp. ऋष-भ] (1) *m.* सांड; bull i.116.18 वृषभश्च शिंशुमारश्च युक्तौ. (2) *a.* नर; manly iii.38.7 वृषभस्य धेनोः (इन्द्रस्य). **वृषभ-दाय्-इन्** *a.* सांड देने वाला; bull-giving.

वृष-भर्-अ *a.* नरभर्ता; preserving or cherishing men x.63.3 वृषभरान् आदित्यान् 'वृष्टेराहर्तॄन्'.

वृषभान्न *a.* सारवान् पदार्थों को खाने वाला; eating strong or substantial food ii.16.5 वृषभान्नाय वृषभाय 'बलवर्षकाणि अन्नानि यस्य सः'.

वृष-मणस् *a.* द्युम्न-मनस्; manly-spirited i.63.4 (*Voc.* Indra). **वृष-मण्यु** *a.* जिन्दा-दिल; vigorous-minded i.131.2 वृषमण्यवः 'अभिमतवर्षणाय त्वामेव मन्यमानाः'.

वृष-र्यु *a.* गरमाया; in heat, ruttish ix.77.5 अत्यो न यूथे वृषर्युः.

वृष-रथ *a.* दृढ-रथ; having a strong chariot v.36.5 वृषरथः (वृषा). **वृष-रश्मि** *a.* पक्की रास वाला; having strong reins or thongs vi.44.19 वृषरश्मयोऽत्याः. **वृष-र्ल** *m.* अदना आदमी; little or petty man x.34.11 वृषर्लः पपाद. ŚBr. xiv.5.5.12 वृषलः.

वृष-व्रत *a.* दृढ-व्रत; firm in observances ix.62.11 एष वृषा वृषव्रतः (सोमः) 'वृषकर्मा', ix.64.1 वृषा देव वृषव्रतः 'वर्षणशीलकर्म' = TS. iv.3.13.3 'वर्षनिमित्तं कर्म यस्यासौ'. **वृष-व्रात** *a.* बलवान् गणों वाला; having strong troops i.85.4 वृषव्रातासः (मरुतः) 'वृष्ट्युदकसेचनसमर्थसप्तसंघात्मकाः'.

वृष-शिप्र *a.* सांड जैसे ओठों वाला; bull-lipped or bull-cheeked vii.99.4 दासस्य चिद् वृषशिप्रस्य मायाः. **वृष-शुष्म** *a.* अदम्य-शक्ति; having strong vehemence, strength or power iv.36.8 वाजं वृषशुष्मम्.

वृष-सव्-अ *m.* नरों द्वारा पीसकर निकाला; pressed out by men x.42.8 प्र यमन्तर्वृषसवासो अग्मन् 'वर्षितृभिरध्वर्युभिरभिषुताः'. **वृष-सेन्-अ** *a.* बहादुर फौज वाला; having an army of strong men TS. i.8.11.1. **वृष-स्तुभ्** *a.* वृष अथवा वृषों (देवों) का स्तोता; praising the bull or bulls (gods) x.66.6 वृषा पर्जन्यो वृषणो वृषस्तुभः 'वर्षणशीलस्तुतिभिर्देवान् स्तुवन्तः'.

वृषा-कपि *m.* नर-वानर; man-ape, name of a man who is the son of Índra and Indrāṇī; cp. x.86. **वृषाकपायी** *f.* वृषाकपि की माता; mother of Vṛṣākapi x.86.13 (*Voc.*). **वृषाकपि-सूक्त** *n.* AV. xx.126.1-23 = x.86.1-23.

वृषा-गिर् *m.* strong-voiced, a name; the base of वार्षागिर.

वृषामोदिनी *f.* उल्बण आनन्द वाली, प्रमत्ता; of exuberant enjoyment एना वृषामोदिनीः करोति KS. xii.8.

√वृषाय् वृष के समान आचरण करना; to act like a bull ix.71.3 वृषायते (सोमः) 'वृष इवाचरति', i.55.2 इन्द्रः सोमस्य पीतये वृषायते 'वृष इवाचरति हर्षयुक्तो भवति'; कामार्त होना; to be ruttish.

वृषा-युध् *a.* बलवान् से टकराने वाला; combating strong men i.33.6 वृषायुधो न वध्रयः 'पुंस्त्वयुक्तेन शूरेण सह युद्धं कुर्वन्तः'.

वृषा-रव्-अ *a.* बैल की तरह रांभने वाला; bellowing like a bull x.146.2 वृषारवाय वदते 'वृषा सेचनसमर्थो रवः शब्दो यस्य सूक्ष्मजन्तुविशेषस्य झिल्ल्याख्यस्य सः'; on TBr. ii.5.5 'वृष्टिकाले रवः शब्दविशेषो यस्य सोऽयं पक्षिविशेषः'.

वृषोर्मि *a.* महोर्मि; of mighty waves KS. xv.6.

वृष्-टि *f.* वर्षा; rain. **वृष्टि-काम** *a.* वर्षा का इच्छुक; desirous of rain KS. x.3. **वृष्टि-द्यो** [cp. ix.96.3 वर्षयन् द्याम्] *a.* आकाश से वर्षा करने वाला; causing the sky to rain v.68.5 वृष्टिद्यावा रीत्यापिषर्स्पती 'वृष्टिर्वर्षिका द्यौरन्तरिक्षं याभ्यां तौ, (मित्रावरुणौ) KS. x.12. = TBr. iii.5.10. **वृष्टि-मन्त्** *a.* बरसाती, बरसालू; raining viii.6.1 पर्जन्यो वृष्टिमाँ इव. **वृष्टि-वन्-इ** *a.* वृष्टिदाता; rain-winning x.98.7 देवश्रुतं वृष्टिवनिं रराणः 'वृष्टियाचिनम्'; वृष्टिभाक्; receiving rain एषा वा ओषधीनां वृष्टिवनिः 'वृष्टिभाक्' TS. ii.4.10.3. **वृष्टिसनि** = वृष्टिवनि. *f.* **—सनी** इष्टका-विशेष (वृष्टिसनिशब्दयुक्तैर्मन्त्रैरुपधेयाः) TS. v.3.10. **वृष्टि-हव्-य** *m.* a name x.115.9 वृष्टिहव्यस्य पुत्राः.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वृष्-र्णि [and वृष्णि v.35.4 वृष्णि ते शवः] (1) *a.* वीर्यवान्; virile, strong viii.6.6 वज्रेण वृष्णिना 'वीर्यवता'. (2) [Aw. varšni 'rain'] *m.* मेंढा; ram i.10.2 यूर्येन वृष्णिरेजति 'कामानां वर्षिता'. **वृष्णेः स्तुकाः** *m.* मेष के शृङ्ग-मध्यवर्ती बाल; the hair of ram in between the horns. **वृष्ण्-इय** *n.* वीर्य; strength, virility. **वृष्ण्-य** [वृषन्–] (1) *a.* वीर्यवान्; strong viii.3.8 वृष्ण्यं शवः. (2) *n.* शक्ति; virility, strength i.91.18 सं वृष्ण्यानि. TS. iii.2.5.3. **वृष्ण्या-वन्त्** *a.* बलवान्; having virility vi.22.1 वृषभो वृष्ण्यावान् = वृष्णियावान् TS. iii.5.6.2.

√**वृह्** see √वृह् or √वर्ह्; cp. मूलबर्हणी 'taking out roots' TBr. Forms. VI. P. : *Pr.* वृहति; *Inj.* वृहत्; *Op.* वृहेव; *Ipv.* वृह and वृहतात्; वृहतम्; वृहत; *Ipf.* अवृहस्. *Pf.* ववर्ह. *Ao. Sa.* : अवृक्षत्. *Ps.* वृह्यते; *Ao.* वर्हि; *Pp.* वृढ. *Gd.* –वृह्य. *Inf.* वृहस्.

√**वे** बुनना; to weave; see √वा.

वेग्-अ *m.* जव; speed AV. xii.1.18.

वेघ्-अत् [= वेहत् *Pf. Pt.* √वह्, 'flowing'] *f.* फरडा गौ; a barren cow.

वेट् वषट्कारः KS. xvii.17; cp. Mah. on VS. xviii.29.

वे-र्णि [√वे] *f.* वेणी; braid of hair, in सु-वेर्णीः x.56.3.

वे-र्णु [√वे] *m.* बांस, नरसल; cane, bamboo, reed viii.55.3 शतं वेर्णून्. **वेणु-भार्-अ** *m.* बांसों का बोझ; a load of bamboos or reeds. **वेणु-र्यव** *m.* बांस के बीज; bamboo seeds Sat. iii.8. **वेणु-यष्टि** *f.* bamboo stick or staff.

वेतस [वि √तंस् 'shake'] *m.* बेंत; cane iv.58.5 हिरण्ययो वेतसो मध्य आसाम्. **वेतस-शाखा** *f.* बेंत की शाख; a branch of cane.

वेतसु *m.* name of a demon vi.20.8 वेतसुं दशमायम्.

वेद्-अ *m.* पाना; finding; in सु-वेद.

वेद्-अ *m.* ज्ञान; knowledge, insight viii.19.5 यो वेदेन ददाश मर्तः 'वेदाध्ययनेन ब्रह्मयज्ञेन', AV. x.8.17 वेदं विद्वांसमभितो वदन्ति 'one who knows' W. : इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारयोरलौकिकमुपायं यो ग्रन्थो वेदयति सः; the holy books : Ṛk, Yájus, Sáman and Átharvan.

वेद्-अ *m.* संपत्ति; property, goods; घास की पुंजी, दर्भमुष्टि, मुञ्जमुष्टि; a handful of or bunch of Darbha or Muñja grass AV. vii.28.1 वेदः स्वस्तिर्द्रुघणः स्वस्तिः.

वेद-त्रिरात्र्-अ *m.* दोनों ओर अतिरात्र वाला; having Atirātra in the beginning as well as at the end LŚ. ii.2.4.

वेद्-ता [*Instr.*] ज्ञानेन; with knowledge x.93.11 मेदतां वेदता वसो 'प्रज्ञानेन'.

वेद्-अन *n.* संपत्ति; property, possession (cp. सु-वेदन) i.176.4 अस्मभ्यमस्य वेदनं दद्धि 'धनम्'; प्राप्ति; obtainment AV. vi.11.1 तद् वै पुत्रस्य वेदनम्. **वेदना** *f.* मन्तव्य, मत; opinion TAr. i.8.2 इति वत्सस्य वेदना.

वेद-मातृ *f.* वेदों की माता (गायत्री); the mother of the Védas AV. xix.71.1.

वेद-शिरस् *n.* वेद का श्रेष्ठ भाग; the head of the Véda (Upaniṣads) ŚA. xiii.1.

वेद्-अस् *n.* धन, संपत्ति; wealth, property i.70.10 पितुर्नं जिग्रेर्वि वेदो भरन्त 'धनम्', AV. iv.31.2 वि भजस्व वेदः, i.103.6 अयज्वनो विभजन्नेति वेदः he ever gives away the wealth of the non-offerer; ज्ञान; knowledge iii.60.1 उशिजो जग्मुरभि तानि वेदसा.

वेदाध्यार्य *a.* साङ्ग वेद पढ़ने वाला; studying the Véda. **वेदानुवचर्न** *n.* study of the Véda.

वेद्-इ [अव√सद्-इ or √विद् 'find'] *f.* वेदी; altar i.164.35 the place of fire; cp. वेदिषद्. **वेदि-भाजन** *n.* वेदि-स्थानीय, वेदि-कार्यकर; substitute of vedi. **वेदि-षद्** *a.* वेदि पर बैठने वाला; sitting or found at the altar iv.40.5 होता वेदिषत.

वेद्-इ-तृ *a.* ज्ञाता; knowing. **वेद्-इष्ठ** *a.* श्रेष्ठ लम्भयिता; procuring most viii.2.24 यो वेदिष्ठः जरितृभ्यः. **वेद्-ईयांस्** *a.* procuring better, knowing better vii.98.1 वेदीयान् 'अतिशयेन विद्वान्'.

वेद्-उक *a.* लब्धा; acquiring TS. v.1.5 वेदुको वासो भवति.

वेद्-य *a.* ज्ञातव्य, प्राप्तव्य to be known or found vi.4.2 वेद्यः (अग्निः) 'ज्ञातव्यः लम्भनीयो वा'.

वेद्या *f. pl.* प्रज्ञान; intelligence, power of wisdom x.22.14 शचीभिर्वेद्यानाम् 'स्तोत्रयोग्यानां देवानाम्', i.171.1 ररार्णता मरुतो वेद्याभिः 'वेदितव्याभिः स्तुतिभिः', iii.56.1 न रोदसी अदुहा वेद्याभिः 'सर्वैर्वेदनीयाभिः प्रजाभिः सहिते'; चालाकी; cunning vii.21.5 न वन्दना शविष्ठ वेद्याभिः 'वेद्याभ्यः प्रजाभ्यः'. *Instr. av.* स्पष्टतः, प्रत्यक्षतः, सचमुच; actually, manifestly indeed.

वेध्-अ [√विध् वि √धा] *a.* पुजारी, भक्त; pious, faithful.

वेध्-अस् [Aw. vazdah 'leader'] (1) *a.* अनुकम्पी, दयालु; gracious, benevolent x.61.16 राजा वेधाः. (2) *m.* स्तोता; praising iv.3.3 नृचक्षसे सुमृळीकाय वेधः 'स्तोत्राणां कर्तः'; विधाता; ordainer i.169.1 स नो वेधो मरुतां चिकित्वान् 'विधातः'; maker, fashioner, one who

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

observes x.86.10 वेधा ऋतस्य वीरिणी 'विधात्री'. Cp. Aw. asavazdah = ऋतवेधस् .

वेधस्-र्या *f.* पूजा; worship ix.82.2 कविर्वेधस्या पर्येषि माहिनम् 'यागविधानेच्छया'.

√वेन् [from √वन्] चाहना, कामना करना; to care or long for, be anxious i.43.9 मूर्धा नाभा सोम वेनः 'कामयस्व'. Forms. I. P. : *Pr.* वेनति; *Inj.* वेनस् ; *Ipv.* वेनतम् (*2. du.*); *Pt.* वेनन्त्. *Ipf.* अवेनत.

वेन्-अ (1) *a.* कान्त, कमनीय, अभिकांक्षी; dear, longing for, eager i.83.5 ततः सूर्यो व्रतपा वेन आजनि 'कान्तः'. Cp. TS. i.4.8.1. (2) *m.* अभिकाङ्क्षा; longing, desire ix.21.5 वेनमादिशे 'कामम्'; name of a king x.93.14 दुःशीमे पृथवाने वेने रामे 'असुरे'. **वेना** *f.* अभिलाषा; desire i.34.2 सोमस्य वेनाम् 'कमनीयां भार्याम्', viii.100.5 आ यन्मा वेना अरुहन्. **वेनी** *a.* कामयमाना; desirous viii.41.3 तस्य वेनीरनु व्रतम् अवर्धयन् . **वेन्-र्य** (1) *a.* वननीय; to be desired vi.44.8 वेन्यो व्यावः. (2) *m.* name of a person v.148.5 उत स्तवसे वेन्यस्याकैः.

वेप्-अ *a.* विकम्पी; vibrating (voice) vi.22.5 वेपी वक्वरी यस्य नू गीः 'वेपो यागादिलक्षणं कर्म तद्वती'. **वेप्-अथु** *m.* कम्पन; quivering, tremor AV. xii.1.18. **वेप्-अन** *a.* कम्पनशील; prone to trembling ŚBr. i.4.2.2, TS. ii.6.5.6 स ईश्वरो वेपनो भवितोः. **वेप्-अस्** *a.* कंपकंपी; quivering x.46.8 प्र जिह्वया भरते वेपो अग्निः 'कर्मनामैतत्', i.80.12 न वेपसा न तन्यता. **वेप्-इष्ठ** *a.* अति प्रतिभावान्; most inspired vi.11.3 वेपिष्ठो अङ्गिरसां यद्वविप्रः. **वेपी** *f.* कवित्व; inspiration, wisdom vi.22.5 वेपी वक्वरी यस्य नू गीः.

वे-मन् [वस्त्रनिर्माणे प्रहारदण्डः] *m.* बुनने का दण्ड; a loom.

वेला *f.* सीमा, छोर; end, limit (of time), boundary KŚS. xvii.5.26.

वे-विज्-अ [√विज् 'dart'] *a.* तेज; swift, quick i.140.3 वेविजे मातरा शिशुम् 'चलतः'. **वेश्-अ** *m.* वेशमन्; house. **वेश्-अ** [Aw. vaesa] *m.* वासी, पड़ोसी; inhabitant, neighbour iv.3.13 मा वेशस्य प्रमिनतो मापेः. **वेश-त्व** *n.* पड़ोस; neighbourhood KS. xii.4.

वेशन्त [√विश्] *mf.* क्षुद्र सरस्; pond, tank AV. i.3.7 वत्रे वेशन्त्या इव.

वेश-भगिनी *f.* पड़ोस की बहिन; neighbouring sister = सरस्वती KS. v.4.

वेश-यमनी *a.* पड़ोसियों पर हावी; ruling over neighbourhood MS. i.4.8 सरस्वती वेशयमनी.

वेश्-अस् = वेश AV. ii.32.5 हतासो अस्य वेशसो हतासः परिवेशसः 'further neighbours'.

वेशी *f.* सूची; needle vii.18.17 वेश्यावृश्चदिन्द्रः.

वेश्-य *n.* मकान; house iv.26.3 शततमं वेश्यम् 'प्रवेशार्हम्'; पड़ोस; neighbourhood vi.64.14 जुषस्व नः सख्या वेश्या च 'प्रवेशनानि'.

वेष्-अ [√विष्] *m.* काम, परिवेषण; work, activity, serving ŚBr. i.1.1.2 वेषाय वाम् 'परिवेषणाय'. **वेष्-अ** *a.* काम करने वाला; working. **वेष्-अण** परिचर्या, सेवा; service v.7.5 अव स्म यस्य वेषणे स्वेदं पथिषु जुह्वति 'परिचर्यायाम्'. **वेष्-अण** *n.* सेवा; service iv.33.2 परिविष्टी वेषणा दंसनाभिः. **वेष-श्रि** *a.* कर्मरत; shining in action TS. iv.4.1.3 वसुकोऽसि वेषश्रिः = **वेषश्री** TMB. i.10.11, KS. xvii.7, वेषश्रीम् MS. ii.8.8.

वेष्क [व्लेष्क √व्ली] *m.* गलावेष्टक, फंदा; a noose for slaughtering a sacrificial victim; √वी 'to go' ?.

√वेष्ट् ऐंठना, मरोड़ना; to twist, twist round.

वेष्ट्-अ *m.* जूड़ा; twisted hair वेष्टं विचृतति Kauś. lxxv.23. **वेष्ट्-इत** *a.* घिरा, ढका, बंधा; enclosed, covered, tied. **वेष्टित्-ईन्** *a.* वेष्टितशिरस्क; with his head covered Sat. xxxi.2; MS. i.2.16 वेष्टोकान्तम् may be read वार्योः स्तोकानाम्.

वेह्-अत् [= वेर्घत √वह्] *f.* गर्भस्राविणी; liable to abort, barren VS. xviii.27, AV. iii.23.1 येन वेहद् बभूविथ.

वै [*emphasizing particle*] अवश्यमेव; verily, indeed.

वैकङ्कत *a.* विकङ्कत-काष्ठनिर्मित; made of the Vikaṅkata wood TS. vi.4.10.

वैकर्ण *a.* a descendant of Vikarṇa vii.18.11 वैकर्णयोर्जनान्. **वैकर्त** *m.* प्रौढ मांस-खण्ड; a large piece of flesh; cp. विकर्त √कृत् .

वैकुण्ठ [= विकुण्ठ; कुण्ठारहितः] (1) *a.* अप्रसह्य; invincible. (2) *m.* Indra.

वैखानस (1) *m.* वानप्रस्थ; a Brahmin in the third stage of life. (2) विखानस् के पुत्र ऋषि; the descendants of the sage Vikhānas TMB. xiv.4.7. (3) **—सम्** *n.* name of the Sāman evolved by the sons of Vikhānas.

वैचित्रवीर्य *m.* विचित्रवीर्य का पुत्र; son of Vicitravīrya KS. x.6 धृतराष्ट्रं वैचित्रवीर्यम्.

वैजित्-अ *a.* विजितिनामक इष्टि से संबद्ध; belonging to the Vijiti iṣṭi (meant for conquest) वैजितं हविः.

वैडव *n.* Vasiṣṭha, son of Vīḍú TMB. xi.8.14.

वैण-अ *a.* a dancer Sat. xxvii.1.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वैणव्-अ *a.* वेणुघटित; made of bamboo.

वैतथ्-य *n.* असत्यता; the condition of being untrue वैतथ्यं सर्वभावानाम् Māṇḍūkya. **वैतरण** *m.* वितरणवंशज; a descendant of Vitaraṇa x.61.17 द्विर्बन्धुर्वैतरणः. **वैतस्-अ** (1) *a.* वेतसघटित; made of reed or cane. (2) **—सः** *m.* पुंस्प्रजन; penis x.95.4 दिवा नक्तं श्नथिता वैतसेन 'पुंस्प्रजनेन'. **वैतहव्य** (1) वीतहव्य के पुत्र अथवा शिष्य; descendants or followers of Vītáhavya AV.v.18.10 ते ब्राह्मणस्य गां जग्ध्वा वैतहव्याः पराभवन्. (2) *n.* वीतहव्य द्वारा दृष्ट साम; the Sā́man seen by Vītáhavya, son of Śreyas TMB. ix.1.8.

वैतहोत्र *m.* वीतहोत्र का अपत्य; son of Vītáhotra. Cp. वीतिहोत्र *वीतहोत्र.

वैतान-ईक *m.* वितानार्ह, विहरणयोग्य गार्हपत्यादि; the fires Gárhapatya, Āhavanīya and Dakṣināgni. **वैद-थिन्-अ** *m.* विदथिवंशज; a descendant of Vidathin iv.16.13 ऋजिश्वने वैदथिनाय.

वैददश्वि *m.* विददश्व-कुलज; a descendant of Vidadaśva v.61.10 वैददश्विर्यथा ददत्. **वैदन्वत्-अ** *a.* name of the Sāman seen by Vidanvant, the Bhārgava TMB. xiii.11.10. **वैदर्भि** *a.* विदर्भवासी; a resident of Vidarbha country. **वैदेह्-अ** *a.* विदेहों के देश से संबद्ध; relating to the country of the Videhas.. **वैदेही** *f.* विदेहों के देश की (गौ); (a cow) from the country of the Videhas. **वैद्युत्-अ** *a.* विद्युत्संबन्धी; belonging to or proceeding from lightning. **वैद्युद्-धती** *f.* विद्युत्प्रणष्ट वृक्ष की समिधा; the firewood of the tree struck by lightning Kauś. xlviii.37.

वैधस्-अ *m.* a descendant of King Vedhas. **वै-नंश्-इन** *a.* विनाशी; that does not last long VS. xviii.28.

वैन्द्-अ *m.* निषाद का वंशज; a descendant of Niṣāda VS. xxx.16. **वैन्य** *m.* a descendant of Vena viii.9.10 पृथी यद् वां वैन्यः.

वैपाक्य [विपाकमर्हतीति] *a.* निर्णयार्ह; which deserves decision; cp. विपाक. **वैप्रुष-होम** *m.* 'यस्ते द्रप्सः' इत्यादि मन्त्रों द्वारा अनुष्ठेय होम; oblations offered reciting यस्ते द्रप्सः and other verses TS. iii.1.10. **वैबाध** [*Voc.*] विबाधक; expeller AV. iii.6.2 शृणीहि शत्रून् वैबाध दोधतः. **वैबाध-प्र-णुत्-त** *a.* निष्कासक के द्वारा पराकृत; thrust forth by the expelling one AV. iii.6.7.

वैभाजन *n.* पुरविशेष; a town (to be approached through various roads) वैभाजनं पुरम् Sat. xxvi.6.

वैभीदक्-अ *a.* made of or coming from Vibhīdaka wood. **वैभूवस्-अ** *m.* a descendant of Vibhūvāṁs x.46.3 त्रितः वैभूवसः; may be वैभूवसवः for which cp. विभूवसु ix.72.7.

वैमद्-अ *a.* विमद अर्थात् इन्द्र को अर्पित; dedicated to Indra. **वैमद्-य** *f.* विमदाख्य ऋषि द्वारा दृष्ट ऋचाएं; the verses seen by the sage Vimadá. **वैमनस्-य** *n.* उदासी; dejection AV. v.21.1. **वैमृध्-अ** (1) *a.* विमृध्-देवताक; having Vimṛ́dh (Índra) as deity TS. ii.5.3.1. (2) **—धः** *m.* यागविशेष; a sacrifice in which Indra is the deity Sat. ii.6, Ekādaśa Kapāla offered to Indra KS. x.9.

वैयशन *a.* व्यशनवान्, दूरगामी; going afar वैयशनो व्यश्वान् KS. viii.12. **वैयश्व** (1) *m.* व्यश्वपुत्र; a descendant of Vyaśva viii.23.24 ऋषे वैयश्व. (2) *n.* name of a Sāman TMB. xiv.10.8 : व्यश्वेन दृष्टम्. **वैयाघ्र** *a.* व्याघ्र के किसी अङ्ग से निर्मित मणि; made of the bone or nail of a tiger AV. viii.7.14 वैयाघ्रो मणिः; व्याघ्रसंबन्धी; belonging to a tiger वैयाघ्रे अधि वि क्रमस्व 'व्याघ्रचर्मणि'? KS. xxxvii.9. **वैयाघ्र-पद्-य** *m.* a descendant of Vyāghrapada, by name Gośruti ChUp.

वैर [–वीर–] *n.* शत्रुता; enmity AV. x.1.19. **वैर-देय** [√दा 'cut'] *n.* वैरशोधन, बदला, दण्ड; revenge, punishment v.61.8 स वैरदेय इत् समः, KS. xxviii.6 वैरदेयादीषमाणाः. **वै-रमण** *n.* विरमण, विसर्जन, संस्थान; end, death Sat. xxvi.3. **वैर-यात्-अन** *n.* वैरशोधन, पापशोधन; revenge, removal of sins Sat. xxvi.6. **वैर-हत्य** *n.* वीरहत्या; slaughter of men or heroes. **वैराज्-अ** (1) *a.* विराज् से प्राप्त; derived from Virā́j. (2) **—जम्** *n.* पिबा सोममिन्द्र, मन्दन्तु त्वा (vii.22.1-3) आदि ऋचाओं में उत्पन्न साम; name of a Sāman. **वैराज्-य** *n.* विशिष्ट राज्य; a glorious reign.

वैरिण *a.* वीरिण घास जैसी; like the Virīṇa grass i.191.3 मौर्ज्जा अदृष्टा वैरिणाः 'वीरणप्रकाराः'.

वैरूप (1) *m.* a descendant of Virūpa x.14.5 वैरूपैरिह मादयस्व; a division of the Áṅgirases TS. ii.6.12.6. (2) *n.* name of the Sāman arising from viii.70.5, KS. xii.5. **वैरोचनी** *f.* name of Durgā : विरोचनः परमात्मा.

वैल-स्थान *n.* विल, दरड़; cleft, chasm i.133.1 वैलस्थानम् 'विलसंबन्धिस्थानं नागलोकः'. **वैलस्थानक** *n.* विल; hole i.133.3 वैलस्थानके अर्मके महावैलस्थे अर्मके 'विलसंबन्धिनि कुत्सिते स्थाने'.

वैवस्वत्-अ *m.* son of Vivasvant ix.103.8 यत्र राजा

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वैवस्वतः.

वैशन्त *a.* अल्पसरस्तुल्य; like a pond viii.33.2 तिरो वैशन्तमिति पान्तमुग्रम् 'सोमाधारचमसस्थम्'; residing in a pond नमो वैशन्ताय (जलाय) KS. xxii.14, VS. xxx.16 वैशन्ताभ्यः, TBr. iii.4.1.12 वैशन्ताभ्यः. **वैशन्ती** *f.* पोखरे का जल; contained in a pond or forming a pond. **वैशं-भल्या** *f.* प्रजाहितकारिणी; sustaining men, epithet of Sárasvatī TBr. ii.5.8.

वैशाख्-अ [विशाखानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी यस्मिन् मासे सः] *m.* वैशाख; April-May. **वैशाल्-एय** *a.* son of Viśālā AV. viii.10.29 तक्षको वैशालेयः. **वैशी-पुत्र** *m.* son of a Vaiśyā woman TBr. iii.9.7. **वैश्-य** [विश् 'people' = कृष्टयः] (1) *m.* a man of the third caste x.90.12 ऊरू तदस्य यद् वैश्यः. (2) **—म्** *n.* प्रजात्व; the being subjects TS. ii.3.7.1.

वैश्रवर्ण *m.* विश्रवणपुत्र कुबेर; Kúbera, son of Viśravaṇa AV. viii.10.28 कुबेरो वैश्रवर्णः; विश्रवणपुत्र पिशाच; Piśācas, descendants of Viśravaṇa MBr. ii.5.1. **वैश्व-कर्मण्-अ** *a.* विश्वकर्म-संबन्धी; belonging to Viśvá-karman तस्य मनो वैश्वकर्मणम् TS. iv.3.2.1, AV. xiii.1.18 ऋतवः पञ्च वैश्वकर्मणाः; विश्वकर्म-देवताक; having Viśvákarman as deity Sat. ix.1. **वैश्व-जित्-अ** *a.* विश्वजित्याग का होता; Hótṛ connected with the Viśvajít yāga.

वैश्व-देव *a.* सब देवों से संबद्ध; sacred or belonging to all the gods : तत् सवितुर्वृणीमहे इत्यादि शस्त्र for which cp. TS. vii.3.15.1. **वैश्वदेव-पर्वन्** *n.* चातुर्मास्य का एक पर्व; one of the four parvans of the Cāturmāsyá : वैश्वदेवपर्व, वरुणप्रघासाः, साकमेधाः, शुनासीरीयश्च । इदं च फाल्गुन्यां चैत्र्यां च पूर्णिमायामनुष्ठेयम् । इष्टिरियं कर्तुः कर्मारम्भ-योग्यतासंपादिका. **वैश्वदेववर्णा** *f.* वैश्वदेवशब्दवती; having the word वैश्वदेव KS. xi.1.

वैश्व-मनस्-अ *n.* name of the Sāman seen by Viśvámanas TMB. xv.5.19. **वैश्व-व्यचस्-अ** *a.* विश्वव्यचस् अर्थात् प्रजापति से संबद्ध; belonging to Viśvá-vyacas TS. iv.3.2.2.

वैश्वा-नर *m.* अग्नि; fire (connected with all people = दुर्यः) i.59.1. **वैश्वानरी** *f.* विश्वानरशब्दवती ऋक्; the verse containing the word Viśvānara TS. v.2.4, Sat. xi.6.4. **वैश्वानर-ज्येष्ठ** *a.* जिनका ज्येष्ठ वैश्वानर है; having Vaiśvānará as chief AV. ii.21.6, KS. xi.5. **वैश्वानर-ज्योतिस्** *a.* वैश्वानर के प्रकाश वाला; having the lustre of Vaiśvānara वैश्वानरज्योतिर्भूयासम् KS. xxxiii.5. **वैश्वा-वसव्-अ** *m.* सब को बसाने वाला; the cause of the residence of all TBr. i.5.1.

वैषुवत्-अ *a.* मध्यस्थ, केन्द्रस्थ; being in the middle of anything, central, middlemost; cp. Sat. ii.5.1. **वैष्टप्-अ** *a.* स्वर्गलोकवासी; residing at the summit AV. xix.27.4 त्रीन् वैष्टपान्. **वैष्टम्भ** *n.* name of the Sāman known as Kṣullaka Vaiṣṭambhá TMB. xii.3.9. **वैष्टुत्-अ** *a.* विष्टुति में प्रयुक्त; used in Viṣṭuti वैष्टुतेन वसनेन परिवेष्ट्य LŚ. ii.6.1 : विष्टुतिगणनार्थं कुशास्तरणं वासः. **वैष्णव्-अ** *a.* विष्णुसंबन्धी; relating or belonging to Viṣṇu वैष्णवस्त्रिकपालः KS. xv.3. **—वी** ऋक् i.22.17.

वैसर्जन [अवान्तरदीक्षाविसर्जनार्थानि होमकर्माणि] *n.* एतन्नामक होम; offerings by which the Avāntara Dīkṣā is given up TS. vi.3.2.1, KS. xxxiv.15, Sat. vii.18. **वैहायस्-अ** *a.* आकाशवर्ती, अनाच्छन्नदेशवर्ती; being in the open space Khādira. ii.2.22.

वोढृ [√वह्] *a.* ले चलने या खींचने वाला; drawing, a draught horse, ox vii.71.4 रथः वोढा, ŚBr. xiii.1.9.4 पुरानड्वान् वोढा जज्ञे from ancient times an ox was born as a draught animal.

वो-वृताभ्यः जो तुम्हारे लिए घिरी थी; for you that were confined.

वौषट् [= वषट्] एक यज्ञिय बोल; an exclamation used on offering an oblation to the gods or deceased ancestors.

व्य्-अंस (1) *m.* परिणद्ध-कन्धर, भरे कंधों वाला; having shoulders wide apart, a demon ii.14.5 यः शुष्णमशुषं यो व्यंसम् ··· जघान. (2) *m.* वामदक्षिण स्कन्ध; shoulders TBr. i.6.4.

व्य्-अंक्-त [√अञ्ज्] *a.* भासित, भूषित, स्पष्ट, सुन्दर; radiant vii.56.1 क ईं व्यक्ता नर; who pray, are the radiant men; adorned AV. xviii.1.55 व्यक्तम् ··· अवसानम् 'adorned', beautiful, visible.

व्य्-अङ्ग *a.* विकलाङ्ग; having deformed limbs, limbless AV. v.22.6 'limbless one'.

√व्यच् पसरना, फैलना; to extend AV. xviii.4.36 व्यच्यमानं भुवनस्य पृष्ठे = TS. iv.2.9.2 भुवनस्य मध्ये; घेरना; to enclose viii.88.5 न त्वा विव्याच रज इन्द्र पार्थिवम् the terrestrial space does not contain thee O Indra, viii.12.24 न यं विविक्तो रोदसी नान्तरिक्षाणि वज्रिणम्; to cover or pervade x.96.4 विव्यचद् वज्रः 'व्याप्नोति', MS. i.8.8 नैकः कुर्ज्जिद्वौ व्याघ्रौ विव्याच

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(कुर्ज्जि : 'खुखरी', 'a curved sword' ?). Mark AV. iv.27.2 उत्सर्मक्षितं व्यचन्ति ये सदा where व्यचन्ति = वि-अचन्ति 'open up'. Forms. III. P. : *Pr.* विविक्तस् (*3. du.*); *Inj.* विव्यक् (*3. s.*). *Ipf.* अविव्यक्; अविविक्ताम् (*3. du.*); अविव्यचुर्. *Pf.* विव्यक्थ, विव्याच. *Ppf.* विव्यचत्; Ā. विव्यचन्त.

व्यच्-अस् *n.* प्रसार, विस्तार, खुला स्थान अथवा अवकाश; expanse, wide space i.52.14 न यस्य द्यावापृथिवी अनु व्यचः; शक्ति; capacity. Mark Kauś. lxxix.11 अङ्गुष्ठेन व्यचस्करोति 'प्रजननदेशं संस्पृशति' opens up or widens. **व्यचस्-वन्त** *a.* विस्तृत, extensive vi.25.6 व्यचस्वन्ता यदि वितन्तसैते, AV. v.12.5 व्यचस्वतीरुर्विया विश्रयन्ताम्. **व्यच्-इष्ठ** *a.* अतिविस्तृत; most expansive or pervading ii.10.4 व्यचिष्ठम् अग्निम्, TS. iv.1.2.5 व्यचिष्ठमन्नम् 'बहुविधम्'.

व्यच्छ् cp. गो-व्यच्छ (विच्छायति).

व्य् √अज् प्रक्षेप करना; to insert अन्वहं व्यज्यन्ते 'आज्यस्तोत्रे प्रक्षिप्यन्ते' TMB. xx.14.4; to discard x.85.28 कृत्यासक्तिर्व्यज्यते 'त्यज्यते'.

व्य्-अञ्ज्-अन *n.* अलंकार; ornament viii.78.2 आ नो भर व्यञ्जनम्.

व्य्-अत्-इ *m.* = अत्य; horse iv.32.17 व्यतीनां युक्तानाम्, i.155.6 व्यतीँरवीविपत, viii.69.13 यो व्यतीँरफाणयत् 'विविधगमनानश्वान्', AV. xx.92.10.

व्य्-अति-क्रम्-अ *m.* परित्याग; abandonment भर्तुर्व्यतिक्रमे Sat. xxvi.7; अतीत्य गमन; passing or going by ĀpGS. v.26 चतुष्पथव्यतिक्रमे 'चतुष्पथातिक्रमे'.

व्यति √व्रज् अतिक्रम्य जाना, अन्यत्र जाना; to go to another place व्यतिव्रजेत् 'अन्यतो गच्छेत' Sat. xxvi.7.

व्यति-षक्-त *a.* परस्पर-विभिन्न; differing from one another यत्र ओषधयो व्यतिषक्ताः स्युः 'परस्परविलक्षणाः' TS. vi.2.6; परस्परमिश्र, संसृष्ट; intermingled व्यतिषक्ताभ्यामृग्भ्याम् : व्यतिषङ्गः संसर्जनम्। एकस्याः पूर्वार्धः इतरस्या उत्तरार्ध इत्येका ऋक्। एवमितरावप्यर्धौ संयोजनीयौ. **व्य्-अति-षङ्ग्-अ** *m.* संसर्ग; joining, uniting. **व्यतिषङ्गम्** *av.* जिससे कि परस्पर संसर्ग हो जाय अर्थात् मिश्रण हो जाय; so that the two are intermingled यद् व्यतिषङ्गं ग्रहान् गृह्णाति KS. xiv.6. **व्य्-अति-षज्-य** *Gd.* मिलाकर, बारी-बारी से; alternately : अध्वर्युणा प्रथमे सोमग्रहे गृहीते प्रतिप्रस्थाता प्रथमं सुराग्रहं गृह्णीयात् द्वितीये द्वितीयम् इत्येवम् TBr. i.3.30, Sat. xiii.1 अध्वर्यौ सोमार्थं गते द्वारि प्रतिप्रस्थात। तिष्ठति, प्रतिप्रस्थातरि गते अध्वर्युर्द्वारि तिष्ठति ··· इत्येष व्यतिषङ्गः.

व्यति-षिक्-त *a.* समृद्ध; very prosperous Sat. ix.8.

व्यति-हार्-अ [विनिमयेन हरणम्] *m.* अदला-बदली; interchange प्राणानामव्यतिहाराय KS. xxvii.1; (*Adverbial use*). तानेतन् मोहयति यद् व्यतिहारं गृह्णाति 'व्यतिहृत्य' KS. xxx.2.

व्यत्य्-अय्-अ *m.* अन्योन्यस्थानापत्ति; inverted order, transposition.

व्यत्य् √अस् अदला-बदली करना; to change कर्मं वा इमान्यङ्गानि व्यत्यासं शेते (ŚBr.) he lies changing the position of these limbs at pleasure.

व्यत्य् √ऊह् विभिन्न प्रकार से रखना, अदल-बदलकर रखना; to arrange differently व्यत्यूहेत पात्राणि (KS. xxvii.5) अध्वर्योः पात्राणां लोके प्रतिप्रस्थातुः पात्राणि सादयेत प्रतिप्रस्थातुः पात्राणां लोके अध्वर्योः पात्राणि सादयेत इत्येवम्.

√व्यथ् डगमगाना, फेल हो जाना; to waver, totter, stagger, fail x.107.8 न रिष्यन्ति न व्यथन्ते ह भोजाः the liberal are not injured and they waver not, नास्य यज्ञो व्यथते (MS.) his sacrifice does not fail. Forms. I. : *Pr.* व्यथते. *Ao. red* : विव्यथस्; *iṣ* : *Sb.* व्यथिषत्; *Inj.* व्यथिष्ठास्; व्यथिष्महि. *Pp.* व्यथित. *Inf.* व्यथिध्यै. *Cs.* व्यथयति; *Ao.* व्यथयीस्.

व्यथा *f.* पीड़ा, घबड़ाहट, कश्मल; pain, agitation. **व्यथ्-इ** (1) *a.* डोलने वाला; wavering v.59.2 क्षरति व्यथिर्यती, 8.86.2, AV. xx.126.2. **व्यथ्-ईस्** (2) *n.* मार्ग; track, course iv.4.3 मांकिष्टे व्यथिर्या दधर्षीत = AV. iv.21.3 व्यथिः.

व्य्-अद्-वर् *a.* खाने वाला; devourer AV. vi.50.3 ये आरण्या व्यद्वराः, AV. iii.28.2 क्रव्याद् भूत्वा व्यद्वरी becoming a flesh-eater, devourer.

√व्यध् बींधना; to pierce or wound iv.18.9 निविविध्वाँ अप हनू जघान; मिलाना; to join तेनेमाः प्रजाः उदरेणाविध्यत् (ŚBr.) 'उदरप्रदेशेनायुङ्क्त', देवताः पाप्मनाविध्यत् BṛUp. Mark अप विध्यति 'क्षिपति' Kauś. xxviii.8; cp. अनाव्याध unbreakable and व्याध 'hunter'. अति √व्यध् to pierce through v.62.9 नातिविधे (*Inf.*). अप √व्यध् to throw off, drive away vi.75.4 अप शत्रून् विध्यताम्. अव √व्यध् to throw down in ix.73.8 अव विध्यति कर्तं अव्रतान्. नि √व्यध् to throw down in vii.104.5 नि पर्शाने विध्यतम् (अत्रिणः). निस् √व्यध् to throw out from viii.77.6 निराविध्यद् गिरिभ्यः (बुन्दम्). प्रति √व्यध् to throw away from iv.4.5 प्रति विध्याध्यस्मत्. वि √व्यध् to pierce through AV. vi.66.1 द्रत्विषामघहारो विविद्धः let their evil-bearing one run pierced through 'evil doer' W. Forms. IV.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

P. : *Pr.* विध्यति. *Pf.* विव्याध; *Pt.* विविध्वांस्. *Ao. s* : व्यात्सीस्. *Pp.* विद्ध. *Inf.* –विधे. *Cs.* व्याधयति *Ds.* विव्यत्सति.

व्य्-अर्ध्व *a.* मार्ग के बीच; midway AV. xiii.2.31 प्रयतो व्यर्ध्व आर्शुः 'in mid-route' W. **व्य्-अध्वन्** *a.* मध्यस्थ, मध्यवर्ती; striding through i.141.7 शुचिजन्मनो रज आ व्यध्वनः 'अनियतमार्गस्य' (अग्नेः).

व्यध्-वर *a.* दंशक, डसने वाला; piercing, tormenting AV. ii.31.4 अवस्कवं व्यध्वरम् (क्रिमिम्).

व्य्-अन्-अन *n.* प्राण और अपान को मध्यम अवस्था में टिका देना; to keep Prāṇá and Apāná in the mid condition Sat. viii.2.

व्य्-अन्त *a.* वियुक्त, अपेत, बहिर्गत; kept away or at a distance TBr. i.3, ApŚS. 1247 : गार्हपत्यायतनेन वियुक्तं यत् स्थानं तत् स्थानं येषामङ्गाराणां ते.

व्य्-अन्तरा *f.* उपांशूच्चैःस्वरमध्यवर्तिनी वाक्; speech in between low and high tone : यां प्राणिनो वदन्ति.

व्य्-अन्व्-आ-रभमाण *a.* विविध प्रकार से छूता हुआ; touching variously GBr. ii.5.14.

व्य्-अप-नुत्-ति (1) *f.* विशेषेण अपनोदन या दुराना; spurning away. (2) *a.* अपनोदन-साधन; means of driving away.

व्यप √राध् समृद्ध होना; to prosper व्यपराध्नोति 'prospers'.

व्यपाघा *f.* AV. iv.33-34 beginning with अप नः शोशुचदघम् Kauś. lxxxii.19.

व्य्-अपोह्य [*Gd.* √ऊह्] फाड़कर; splitting asunder व्यपोह्य शीर्षकपाले 'विदार्य विभज्य' TUp.

व्य्-अभि-हास्-अ *m.* मुंह पर हंसना या मजाक उड़ाना; laughing or jeering at.

व्य्-अय् [√इ] प्रवेश करना; to enter into, pass through TMB. xix.6.6. **व्यय्-अन** *n.* पार्थक्य; separation, going apart.

व्यर्णे नैतंधवे [विगतोदके नैतंधवे सरस्वत्यां वर्तमाने ह्रदे । सरस्वत्यास्तीरे नैतंधवाः पुराणाः ग्रामाः सन्ति] विगतोदक नैतंधव ह्रद में; in the tank named Naitaṁdhava TMB. व्यर्णे नैतंधवे अग्निमिन्धीत संवत्सरे परीणहि अग्नीनादधीत.

व्य्-अर्ध्-उक *a.* अकिंचन बनने वाला; prone to become destitute KS. xi.1.

व्यल्क-शा *a.* विविध शाखावान्, एक नाम; having several shoots, name of a plant x.16.13 पाकदूर्वा व्यल्कशा, AV. xviii.3.6 शाण्डदूर्वा व्यल्कशा.

व्य्-अव-गृहीतान्त *a.* अनुक्रमेण अवनत पृष्ठ; the back gradually sloping down. **व्य्-अव-गृहीति** *f.* विधारण; propping asunder अनयोर्लोकयोर्व्यवगृहीत्यै KS. viii.4.

व्यव √छद् खोल देना; to uncover व्यवछादयन्ति 'आवरणं निष्कासयन्ति' Sat. v.4.

व्य्-अव-दा-र्त [√दै] *m.* वायु-विशेष; one of the winds TAr. i.9.1.

व्य्-अव-धू-इ *m.* व्यवधान; intervention.

व्य्-अव √धृ बीच में ठहरा देना; to fix in the middle व्यवधारयति 'मध्यप्रदेशे स्थिरीकरोति' Sat. i.5.

व्यव √पद् पृथक्-पृथक् गिर पड़ना; to fall down or asunder : व्यवपद्यातै.

व्यव √भक्ष् बांटकर खाना, to distribute and eat.

व्यव √वद् विवाद करना; to dispute तन्न व्यववद्यम् TMB. xv.7.3; निन्दा करना; to speak ill or decry. Cp. व्यववदेयुः 'विविधं दुष्टां वाचं वदेयुः' TMB. vi.7.11. Note व्यववदति 'मौनं परित्यजति' ChUp.

व्यव √विद् विवेक करना; to discern, discriminate.

व्यव √शद् नीचे गिर पड़ना; to fall down : अग्निर्व्यवशशाद ŚBr. ii.1.2.16. **व्यव-शण्-ण** *a.* विशीर्ण; crumbled. **व्यव-शाद्-अ** *m.* विनाश; destruction ŚBr. ii.1.2.16 अग्नेर्व्यवशादमर्न्वसुरा व्यवशेदुः.

व्यव-सर्ग्-अ *m.* विसर्जन; giving up.

व्यव √सृज् निकाल देना: to dismiss, send away; उत्पन्न करना; to create variously : व्यवसृजति 'यथायथं प्रजा उत्पादयति'.

व्यव √सृप् चुपचाप सरक आना; to enter silently; creep तां मध्ये व्यवासर्पत TMB. xv.11.9.

व्यव √सो बसना; to settle down; निश्चय करना; to decide, resolve; भिन्न मत का होना; to differ in opinion; झगड़ना; to quarrel. Cp. व्यवस्येतां पितापुत्रौ 'कलहायेताम्' TBr. iii.9.1.

व्यव-स्रंस्-अ *m.* विच्छेद; want of continuity, discontinuation.

व्यव-हार्-अ *m.* वाणिज्य; trade Sat. xxxii.5. —**रम्** *av.* पर्यायेण, बारी-बारी से; alternately व्यवहारं भक्षयन्ति KS. xxxviii.2.

व्यवान्य [√अन् *Gd.*] सांस रोककर; holding back the breath =उच्छ्वासमकृत्वा AA. v.3.2.

व्यवाय [√इ] *m.* अननुष्ठान; not observing a rite at the proper time.

व्यवे [√इ] व्यवधान करना, अलग करना; to intervene, divide तथैव होतव्यं यथाग्निं व्यवेयात (ŚBr.) it (ghee) must be poured so that it should divide the fire.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

व्यवेर् [√ईर्] विशीर्ण या भग्न होना; to break into pieces, get scattered about TS. vii.1.5.4 व्यवैर्यत 'विशीर्णमभूत्'.

व्य्-अश्नुव्-ईन् *a.* भोजनभट्ट; glutton VS. xxii.32 व्यश्नुविने = KS. xiv.1 व्यश्वने; cp. MS. i.11.3 व्यश्यन्.

व्य्-अश्व *a.* अनश्व; horseless viii.23.16 व्यश्वस्त्वा वसुर्विदम्, AV. xx.140.5; cp. वैयश्नो व्यश्वान् KS. xviii.12. व्यश्व-वत् *av.* व्यश्व की तरह; like Vyaśva viii.24.22.

व्य्-अष्-टि [√अश्] *a.* प्राप्त; obtained from. व्य्-अष्-टि (1) *f.* प्राप्ति; obtainment KS. xviii.19. (2) *a.* प्राप्तव्य; to be acquired.

व्य्-अष्टका *f.* कृष्ण-प्रतिपद्; the first day of the dark half of a month TS. viii.5.7.1. Cp. 'व्यष्टका कृष्णपक्षः' Comm. on ĀpGS. xxi.10.

व्य्-अस्-त *a.* विच्छिन्न, विभक्त; cut into pieces, torn asunder, divided व्यस्तमिव वा एतद् यज्ञार्त् TS. i.7.1.4. व्यस्त-केशी *f.* बिखरे बालों वाली; of dishevelled hair AV. viii.1.19. व्यस्त-पुच्छ *a.* झबरी पूंछ वाला; of extended tail; qualifies श्येनचित्. व्यस्तम् *av.* विपर्यासेन; in a contrary manner TS. vii.4.8.1 व्यस्तं वा एतं संवत्सरस्याभि दीक्षन्ते 'विपर्यासमभिलक्ष्य'.

व्य्-अस्थ-क *a.* अस्थिरहित; boneless TMB. xxiv.18.7.

√व्या ढकना; to envelop x.16.7 अग्नेर्वर्म परि गोभिर्व्ययस्व, i.173.6 सं विव्य इन्द्रो वृजनं न भूमा; to shield, screen ii.29.6 आ वो हार्दि भयमानो व्ययेयम्. अप √व्या to draw away, dispel vii.81.1 अपो महि व्ययति तमः. अभि √व्या to cover or envelop in iii.53.19 अभि व्ययस्व खदिरस्य सारम् wrap thyself with the sap of खदिर. अव √व्या to take off garment, dispel iv.13.4 अवव्ययन्नसितं वस्म. आ √व्या to cover oneself with, put on ix.101.14 आ जामिरत्के अव्यत; to fill up fully i.166.4 आ ये रजांसि तविषीभिरव्यत; to snuggle up against something ii.29.6 आ वो हार्दि भयमानो व्ययेयम्. परि √व्या to cover around, envelop x.16.7 अग्नेर्वर्म परि गोभिर्व्ययस्व; to put on a coat of mail ii.17.2 शूरो यो युत्सु तन्वं परिव्यत. Cp. ix.69.4 अत्कं न निक्तं परि सोमो अव्यत. अन्तर् परि; to conceal i.164.32 मातुर्योना परिवीतो अन्तर्. सम् √व्या to roll up, wrap up ii.17.4 सीव्यन् तमांसि दुधिता समव्ययत्, ii.38.4 पुनः समव्यद् विततम्; to clothe oneself with i.130.4 संविव्यान ओजसा (इन्द्रः); to give (as a garment) vi.72.5 शुष्मं नर्यं चर्षणिभ्यः सं विव्यथुः. Forms. IV. : *Pr.* व्ययति, –ते; *Op.* व्ययेयम्; *Ipv.* व्ययस्व; *Pt.* व्ययन्त्. *Ipf.* अव्ययम्, अव्ययत्. *Pf.* विव्यथुर्; Ā. विव्ये; *Pt.* विव्यान; *Per. Pf.* व्ययां चकार. *Ao. a.* अव्यत्; अव्यत *(2. pl.)*; Ā. अव्यत *(3. s.)* and व्यत. *Ps.* वीयते; *Pp.* वीत. *Gd.* –वीय.

व्या √कृ विभाग करना, बोलना; to divide, separate from, utter वाचं व्याकरोति 'शब्दमुच्चारयति' ABr. xxiv.3, व्याकृत्य 'विभज्य'. Cp. व्याकरण.

व्य्-आ-कृ-ति [व्याकरणं, देवमनुष्ययोर्विभागः] *f.* पृथक्करण; division into.

व्य्-आ √ख्या व्याख्यान करना; to explain अङ्ग नो यज्ञं व्याचक्ष्व (MS.) pray explain the sacrifice to us.

व्य्-आ-ख्या-त *a.* कथित; spoken to ŚBr. iv.1.5.10 सं ह व्याख्यात उवाच. व्य्-आ-ख्यान (1) *n.* विस्तृतार्थ-प्रतिपादन; explanation, exposition. (2) *a.* विस्तृतार्थ-प्रतिपादिनी रचना; explanatory work : व्याख्यानस्यापि स्फुटतापादकमनुव्याख्यानम्.

व्य्-आ-घार्-अण [√घृ, दीर्घधारयाग्नौ घृतपातनम्] *n.* अग्नि पर घी की धारा छोड़ना; the act of pouring a stream of ghee into fire.

व्य्-आ-घ्र्-अ [√घ्रा or व्या + अग्र 'having all his power in the forepart of his body' ?] *m.* सूंघकर मार देने वाला, बाघ; tiger. व्याघ्र-जम्भ्-अन *a.* व्याघ्रघाती; killing the tiger AV. iv.3.7. व्याघ्र-प्रतीक *a.* व्याघ्र जैसे चेहरे वाला; having the aspect of a tiger AV. iv.22.7, beside सिंह-प्रतीक.

व्य्-आ-त्त-त [√दा] (1) *a.* खुला; opened wide AV. vi.56.1 व्यात्तं न सं यमत्. (2). —म् *n.* विवृत मुख; wide open mouth; opening the mouth wide TS. vii.5.25 वैश्वानरो व्यात्तम्. Mark व्यादाय (*Gd.*) 'प्रक्षिप्य' in उष्णोदके व्यादाय Kauś. xlviii.40.

व्य्-आ √दिश् व्यपदेशन करना; to point out separately चतुर्धा व्यादिशति; बांटना; to distribute देवेभ्यो यज्ञान् व्यादिशत् 'विभज्य दत्तवान्' TS. ii.6.3.1, एकादश दक्षिणा व्यादिशति TMB. xvii.11.1. Cp. व्यादेशन.

व्य्-आ √धा विभाग करना; to divide छन्दो व्याधीयते 'स्पष्टं विभिद्यते' TMB. xiv.11.12.

व्याध्-ईन् *a.* वेद्धा; piercing KS. xvii.12 बभ्रुर्शाय व्याधिने. व्य्-आ-धी *f.* चिन्ता, रंज, शोक; anxiety, sorrow AV. vii.114.2 प्रेतो यन्तु व्याध्यः.

व्य्-आन्-अ [विगृह्य प्राणापानौ अनिति] *m.* प्राण-विशेष; a variety of breath. व्यान-दृह् *a.* व्यानपोषक; sustaining Vyāna KS. v.5.15.

व्य्-आ-नश्-ई *a.* व्यापक; pervading ix.86.5 व्यानशिः

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पवसे सोम.

व्य्-आ √नी बदलकर (चमसों में) लाना; to change in ladles and bring, व्यानयति he brings Hotṛ camasa's water in the Maitrāvaruṇa camasa and Maitrāvaruṇacamasa's water into Hotṛ camasa Sat. viii.

व्य्-आ-पत्-ति *f.* विनाश, दोष, अनर्हतापत्ति; destruction, defilement : व्यापत्तिरयोग्यत्वमुपलक्षयति.

व्य्-आप्-ति *f.* प्राप्ति, उपलब्धि; acquisition, complete attainment AV. ix.5.12 सं व्याप्तिमभि लोकं जयैतम्.

व्य्-आम्-अ [व्यायम्यतेऽस्मिन् बाहुद्वयमिति व्यामः तिर्यक्प्रसारितौ बाहू यावत्परिमाणौ तन्मात्रम् ; cp. समार्म 'length'] *m.* बगल-भर; the measure of the two extended arms = four Aratnis, fathom AV. xviii.4.70 वव्यंते यैर्व्यामैः, व्याममात्रौ पक्षौ च पुच्छं च भवति (TS.) both the wings and the tail are a fathom in length. **व्याममात्रौ** vyāma in measure KS. xix.1. **व्याम्-र्य** *a.* आर-पार जाने वाला; going across (in width) AV. iv.16.8 यः समाम्यो वरुणो यो व्याम्यः.

व्य्-आ √यत् संनद्ध या तैयार करना; to make ready व्रतशिल्पानि व्यायातयति Sat. xvi.6.

व्या √यम् कलह करना; to quarrel TS. vii.1.5.5 तस्यामिन्द्रश्च विष्णुश्च व्यायच्छेताम् 'परस्परं कलहं कृतवन्तौ', TMB. x.5.14 शूद्रायौ व्यायच्छेते, TBr. i.2.6 तं आदित्ये व्यायच्छन्त 'कलहं कृतवन्तः'. Mark वि √यम् in v.61.3 जघ्नेन चोद एषां वि सक्थानि नरो यमुः 'विवृतानि कुर्वन्ति'.

व्य्-आ-यम्-अन *n.* कलह; quarrel, contest.

व्य्-आ-याम्-अ (1) *m.* सांमुख्य, युद्ध; contest, struggle AV. ii.4.4 सर्वा रक्षांसि व्यायामे सहामहे 'in struggle'. (2) *m.* चहुं ओर चार अरत्नि-भर; four Aratnis on all sides.

व्य्-आयि-उक [√इ] *a.* खोने वाला; prone to lose व्यायुकोऽध्वर्युः स्यात् KS. xxxi.3.

व्य्-आ-रब्-ध [√रभ्] *a.* स्वीकृत; accepted.

व्य्-आल्-अ [√ऋ] *a.* चारों ओर जहर फैलाने वाला; diffusing poison AV. v.22.6 तक्मन् व्याल 'having arsenic on all sides'.

व्य्-आ-वर्ग्-अ [√वृज्] *m.* अवच्छेद, छेदन; separation, distinction; cp. व्यावृत्ति.

व्या-वर्त्-अन *n.* पृथक्करण, पराकरण; averting, removing; मार्गों का विभाजन या फाट; turning or separation of the ways AV. vi.26.2 पथामनु व्यावर्तने. Cp. पथां विसर्गे AV. v.1.6.

व्या √वृ खोल देना; to open wide vii.95.6 वसिष्ठो द्वारावृतस्य सुभगे व्यावः Vasiṣṭha has opened for thee the two doors of sacrifice.

व्या √वृत् – से पृथक् होना या करना; to separate or be separated from, be distinct.

व्या-वृत् *f.* व्यावृत्ति, उत्कर्ष, महत्ता; distinction, pre-eminence TS. v.6.7.3 ततो वै ते व्यावृतमगच्छन् 'ऐश्वर्याधिक्यम्', TBr. i.4.1 तैर्देवा न व्यावृतमगच्छन्; वियोग; separation, freedom from TS. vii.4.6.1 व्यावृतमेव पाप्मना भ्रातृव्येण गच्छति 'वियोगम्'.

व्या-वृत्-त (1) *a.* उलटा, फिरा, लौटा; turned away from AV. x.7.40 व्यावृत्तः स पाप्मना; इतरों से विलक्षण; distinguished, pre-eminent TBr. iii.9.19. (2) *n.* देवयजन-विशेष; a particular Devayájana Sat. x.1. **व्या-वृत-ति** *f.* विभेदकरण, वैशद्य; separating पापवसीयसस्य व्यावृत्त्यै KS. xix.2; distinction, distinctness, discrimination वाचो वा एषा व्यावृत्तिः AA. i.3.1; clarity चक्षुषोर्व्यावृत्त्यै KS. xi.1.

व्यासम् *av.* विस्तार के साथ; expanding व्यासं गायेत् 'विविधमस्यन् विस्तारयन् गायेत । विलम्बितवृत्त्या गायेदित्यर्थः'.

व्या √स्था [*Caus.*] इधर-उधर पठाना; to cause to move in different directions व्यास्थापयन्ति 'वह्नीर्दिशोऽनुक्रमेण विविधं संचारयन्ति'.

व्या-ह-त *a.* विभ्रष्ट, विनष्ट; defiled, destroyed.

व्य्-आ-हि-त *a.* व्याधिग्रस्त, अन्तरित, व्यवहित; suffering from a disease, intervened.

व्या-हृ-त *a.* उच्चारित; spoken. **व्या-हृ-ति** *f.* उच्चारण; utterance पांक्ती ह्येषा व्याहृतिः KS. xxiii.5; मन्त्र; stanza व्याहियत इति, यद्वा विविधे कर्मणि आह्रियते प्रयुज्यत इति.

व्याहृति-सामन् *n.* the Sāman arising from 'सत्यं पुरुषो भूर्भुवः स्वः' and five other verses LŚ. i.5.8.

व्य् √उक्ष् छिड़कना; to besprinkle, pour out.

व्य्-उच् √चर् इधर-उधर निकल जाना; to go forth in different directions.

√व्युच्छ् चमकना, खिलना; to shine. Mark व्युच्छन्ती, व्यूषुषी, व्युष्टा epithets of dawn.

व्य्-उच्-य *a.* विवक्तव्य, प्रत्याख्येय; to be contradicted or contested ABr.; but cp. Sat. xvi.4 न व्युच्यम् 'न आख्यातव्यम्'.

व्य्-उ-त [√वे] *a.* बुना, काढ़ा; interwoven, variegated i.122.2 स्तरीर्नाक्तं व्युतं वसाना 'विशेषेण संबद्धम्'.

व्युत् √क्रम् एक स्थान से स्थानान्तर जाना; to get away from to व्युत्क्रम्य 'तस्माद्देशादपसृत्य'. **व्युत्क्रान्त** *a.* अन्यत्र गत; gone away; पृथक्कृत; separated.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

व्य्-उत्-त [√उद् 'wet'] *a.* गीला; wet तें व्युत्ते उपजीवनीये भवतः TS. iii.1.9.3.

व्य्-उत्-था [√स्था] संन्यासी बन जाना; to renounce the world व्युत्थाय.

व्युत् √सद् उत्सन्न हो जाना; to be destroyed : व्युदसीदन् were completely destroyed.

व्य्-उत्-सेक्-अ [विभागेनोर्ध्वसेकः] *m.* चारों ओर ऊपर को छींटे डालना; to throw up water in different directions.

व्युद् √ऊह् सांभरना, साफ करना; to remove dirt, clean गार्हपत्यस्थानं व्युदूहति 'गार्हपत्यस्थाने पतितं तृणादिकमपसारयति' KŚS. vii.1.3 = उच्चाटयति.

व्युद्-ऊह्-अन *n.* मार्जन, अपसारण; sweeping, cleaning.

व्युद्-ग्रंथ्-अन [अवचूलकरणम्] *n.* ऊपर को चोटी बांधना; twisting hair upward.

व्युद् √दिश् पार्थक्येन दिखाना; to indicate apart or variously चतुर्धा व्युद्दिशेत Vārāha-śrauta. i.3.15.

व्युद्-धृ-त्य [√हृ *Gd.*] अलग निकालकर; taking out of ब्रह्मौदनं व्युद्धृत्य ĀpŚS. 942. **व्युद्धृत्य सादन** [कपालेभ्यः पुरोडाशं पृथक्कृत्य अन्तर्वेद्यवस्थापनम्] *n.* taking out and then placing in.

व्युद् √वह् फेंकना; to throw away व्युदुह्य = प्रत्युह्य 'प्रक्षिप्य' Sat. xi.7.58.

व्युध्यते [वि √वध्] is tormented रेतसा वा एष व्युध्यते TBr. iii.9.17 he is made frantic by (the fervancy of) his semen.

व्युनाति [TAr. व्यनाति √अन् *Sb.*; cp. अव्यनच्च व्यनच्च] प्रेरित करता है; enlivens, excites, urges.

व्य्-उन्द्-अन (1) *n.* गीला करना; to make wet. (2) *a.* गीला करने का साधन; means of making wet.

व्य्-उप-जाप्-अ *m.* कानाफूसी; frequent whispering in the ear Sat. xxvi.2.

व्य्-उप-तोद्-अ *m.* अंगुली से रगड़ना; rubbing with fingers Sat. xxvi.2.

व्य्-उप √नी एक-एक करके (यज्ञिय पशुओं को) लाना; to bring separately or one by one (the sacrificial victims).

व्य्-उप्-त [√वप्] *a.* हजामत हुआ; shaved, shorn. **व्युप्त-केश** *a.* मुण्डित-केश; shaved व्युप्तकेशाय कपर्दिने KS. xvii.13.

व्य् √उब्ज् खोलना, दिखाना; to open, display.

व्य्-उष् *f.* उषा; dawn AV. xiii.3.21 व्युषो ह तिस्रः. **व्युषि** *Loc.* पौ फटने पर; at daybreak vi.62.1 यां सर्व उस्रा व्युषि ज्मो अन्तान् ; cp. आ-व्युष 'until daybreak'.

व्य्-उष्टि [वस्तोः] *f.* प्रभात, सुप्रकाश, उषःकाल; breaking of dawn iv.39.3 उषसो व्युष्टौ 'at the flush of dawn', vii.71.3 अवर्मस्यां व्युष्टौ, AV. viii.9.10 कतिधा व्युष्टीः; इष्टका-विशेष; name of a particular sacrificial brick TS. iv.3.11.4.

व्य्-ऊढ [विपर्ययेणोढः] (1) *a.* वैपरीत्येन स्थापित; transposed, altered. (2) *m.* name of a Dvirātrá TMB. xviii.11.11 Sat. xvi.1.

व्य्-ऊधन्-ई [विततोध्नी] *f.* महोध्नी; having great or extended udder TMB. xv.10.12.

व्य् √ऊर्णु [√वृ] खोलना, दिखाना; to open up, uncover, display iv.21.8 वि यद् वरांसि पर्वतस्य वृण्वे 'विवृतानि कृतवान्', iv.54.2 दामानं व्यूर्णुषे.

व्य्-ऊष्-उषी [वि √वस् *Pf. Pt.*] जो चमकी है; having shone forth TS. iv.3.11.5.

व्य् √ऊह् भांपना, निहारना; to foresee, perceive; अलग करना; to separate व्यूह्य 'पृथक्-पृथक् स्थापयित्वा' TMB. vi.5.5, व्यूह्य 'वियुज्य' Sat. iii.5; opp. to समूह्य 'संहत्य'; अनुमन्त्रण करना : वाजवतीभ्यां व्यूहति 'अनुमन्त्रयति' TS. i.7.4.2; to bend सं वै स्रुचौ व्यूहति 'अन्योन्यविपरीतं नमयति'; व्यूह में सजाना; to arrange in a special order देवा गायत्रीं व्यौहन 'व्यूहद्वये स्थापितवन्तः', सिकता व्यूहति 'विविधं प्रसारयति' Sat. xi.70; to distribute महिमानं व्यौहत 'व्यभजत्' TBr. i.1.5; to press in अङ्गुलिना व्यूह्य 'अभ्यन्तरमङ्गुलीर्गमयित्वा' ĀpŚS. 459.

व्य्-ऊह्-अ *m.* व्यवस्थापन; orderly arrangement छन्दसामेव व्यूहमनुव्यूहति KS. xxx.2. In Sāman : त्रिप्रायण-त्रिमध्यम-त्र्युदयनत्वं व्यूहः.

व्य् √ऋ खोल देना; to unclose, open vi.18.5 ऋणोः पुरो वि दुरो अस्य विश्वाः, x.25.5 व्यूर्णुवि ··· व्रजं गोमन्तम्, i.139.4 व्यु नाकमृण्वथः, i.128.6 अग्निर्द्वारा व्यृण्वति. Mark TS. vi.5.8.4 व्यार्छत 'विविधामार्तिमाप्नोत्'. Cp. √व्यूर्णु.

व्य्-ऋद्-ध *a.* खाकसार, अकिंचन; devoid of success or wealth.

व्यृद्ध-सोम-पीथ *a.* विगतसोमपान; divested of Soma-drink KS. xxiv.6.

व्य्-ऋद्-धि *f.* समृद्धि का अभाव; दुर्भाग्य, हानि, फेल हो जाना, वञ्चित हो जाना; negation of prosperity, ill luck, loss, failure AV. viii.8.9 सेर्दिस्या व्यृद्धिः. Cp. पूर्णो वै प्रजापतिः समृद्धिभिः ऊनो व्यृद्धिभिः KS. viii.11.

व्य् √ऋध् – से वञ्चित हो जाना; to be deprived of; विगतर्द्धिक हो जाना; to be indigent or poor व्यृध्यते 'गत-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

समृद्धिको भवति' TMB. vi.7.14, तां मिथुनेन व्यार्ध्यन्त 'विगतर्द्धिका अभवन्' ŚBr. ii.1.2.5. TMB. स्वेन वाङ्गेन विरुध्यते (vi.7.14) may be read as व्यृध्यते.

व्य् √ऋष् बीचोंबीच बहना; to flow through; ले चलना; to carry through दारुभिर्वा इतरं रविं व्यृषन्ति 'नयन्ति'. Mark व्यृषण्वन् [√ऋष्] 'scattering' = विकिरन् AŚS. 383.

व्येति [वि√इ] बदलता है; changes, dissolves. Mark तस्माद् ब्रह्मणा क्षत्रं व्येति 'विविधं राज्यपरिपालनं करोति' (ŚBr).

व्य्-एनस् *a.* निष्पाप, विगत-पाप; sinless AV. xiv.2.16.

व्य्-एनी *f.* चित्र; variously tinted, variegated v.80.4 व्येनी भवति द्विर्वहीः (dawn).

व्य्-एमन् [वि √अम्] *a.* आमयावी; sick KS. xviii.6.

व्य्-ऐलव *a.* विविधरववान्; making all kinds of noises AV. xvii.1.41 मर्त्या व्यैलवाः or वि-आ √ईर् + व 'विविध-चेष्टावान्' ?

व्य्-ओक्-अस् *a.* विभिन्न-निलयवासी; having different nests or homes TMB. xiv.3.8.

व्य्-ओद्-अन *n.* विभिन्न भोज्य; different foods viii.63.9 अस्य वृष्णो व्योदने 'विविधान्ने'.

व्य्-ओमन् [वि-योमन् √यु 'set far apart', ओमन् √अव् 'protect', cp. वि-योतृ] *n.* आकाश; sky viii.13.2 स प्रथमे व्योमनि; रक्षण; protection ऋतस्य त्वा व्योमने TS. iii.3.5.1. **व्योम-सद्** *a.* आकाशवासी; dwelling in heaven iv.40.5.

व्य्-ओष्-अ [√उष् 'burn'] *a.* दाहक; burning, consuming, tormenting AV. iii.25.4 शुचा विद्धा व्योषया.

व्र्-अ [√वृ 'cover' cp. विष्टा] *m.* समूह; troop AV. xi.7.3 व्रश्च द्रश्चापि श्रीर्मयि.

√व्रज् [cp. √ऋज् √वृज्] चलना; to go, walk, wander i.58.5; खाना; to eat तद् अव्रजयत 'खादितवान्' TMB. iv.10.10. Forms. I. P. : *Ipv.* व्रजत (*2. pl.*); *Pt.* व्रजन्त्. *Pf.* वव्राज. *Ao.iṣ* : अव्राजीत. *Ft.* व्रजिष्यति. *Pp.* व्रजित. *Gd.* –व्रज्य. *Cs.* व्राजयति.

व्रज्-अ *m.* बाड़ा, घेर; enclosure, pen, fold, stall iii.30.10 व्रजो गोः, i.10.7 गवामप व्रजं वृधि unclose the cow-pen. **व्रज-क्षित्** *a.* बाड़े में बन्द; resting in the stall TS. i.8.11.1 (आपः).

व्रज्-अन *n.* बाट; way vii.3.2 व्रजनं कृष्णम्, KS. xvii.10.

व्रज्-ईन् *a.* व्रजवर्ती; being in the stall v.45.1 अपावृत व्रजिनीः (गाः). **व्रज्-य** *a.* घेरसंबन्धी; belonging to a fold or pen.

व्रण *n.* क्षत, रोगज ग्रन्थि; wound, sore, injury.

व्र्-अत *a.* व्रतवान्; observing a vow AV. v.1.7 उतामृतायुर्व्रत एमि कृण्वन्. **व्र्-अत** [√वृ 'choose', what is chosen, or vowed for] *n.* शपथ, दैवी व्यवस्था, यम-नियम, शास्त्रविहित नियम; a vow, ordinance or course iii.4.7 अनु व्रतं व्रतपा दीध्यानाः, rule, scriptural rule; क्षेत्र; sphere v.46.7 अपाम् अपि व्रते 'in the sphere of waters'.

व्रत-कर्-अण *n.* पत्नी एवं यजमान को पानार्थ केवल पयोदान; giving milk only to yajamāna and his wife Sat. vii.1 : व्रतयतीति व्रतं व्रतार्थं पयः **व्रत-कल्प्-अ** *m.* व्रत का प्रकार; the way of observing vrata Sat. x.4. **व्रत-चर्-या** *f.* व्रताचरण; practice of a religious observance. **व्रत-चार्-ईन्** *a.* व्रती; vow-performing, observing a vow vii.103.1 ब्राह्मणा व्रतचारिणः (=ब्राह्मणा ब्रह्मचारिणः).

व्रतति [व्र-तति that spreads covering a tree or √वृत्, *वृत-अ-ति 'twining round a tree'] *f.* लता; creeper viii.40.6 व्रततेरिव गुष्पितम्.

व्रत-दुघा *f.* व्रतार्थ दुह्यमान; cow that yields the vrata-milk.

व्रत्-अन *n.* व्रताचरण; observing an observance इन्धने व्रतने अध्यवसाने Sat. xi.5.6.

व्रत-नी *a.* व्रतचारी, आज्ञाकारी; observing a vow, obedient x.65.6. पयो दुहाना व्रतनीरवार्रतः 'कर्मणो नेत्री'.

व्रत-पति *a.* व्रतों का स्वामी; lord of observances AV. vii.74.4. **व्रत-पा** *a.* व्रतरक्षी; protecting a vow vi.8.2 व्रतान्यग्निर्व्रतपा अरक्षत. **व्रत-प्र-द्-अ** *a.* व्रतार्थ दुग्धदाता; presenting the vrata-milk (ŚBr.) कस्तद् वेद यद् व्रतप्रदो व्रतमुपोत्सिञ्चेत (ŚBr.) for who knows, that who gives the fast-milk, would add water to it. **व्रत-भृ-त्** *a.* व्रती; one who undertakes a vrata KS. xxxi.15. Mark व्रतभृती 'व्रतभृदर्था आहुतिः'. **व्रत-भ्रेष्-अ** *m.* व्रतभ्रंश; deviation from vrata. **व्रत-मीमांसा** *f.* व्रतजिज्ञासा; inquiry into religious observances.

√व्रतय् व्रत लेना, केवल दूध आदि पर जीना; to take a vow, live on milk alone.

व्रत-वती *f.* पतिव्रता; devoted to her husband. **व्रत-विसर्जनीयोपयोग** *m.* व्रतपूर्तिसंबन्धी; belonging to the conclusion of an observance.

व्रत्-ईन् *a.* व्रतवान्; observing a vow.

व्रतोपसद् [—सदः, यासूपसत्सु यजमानो व्रतयति पयः] *f.* वे उपसद् जिनमें यजमान केवल दूध पर रहता है; the upasads in which the yajamāna lives on milk

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

alone.

व्रतोपायन *n.* व्रतग्रहण, व्रतारम्भ; embarking on a religious observance. **व्रतोपायन्-ईय** *a.* व्रतान्न; food meant for a religious observance.

व्रत्-य *a.* व्रतवान्; observing a vow viii.48.8 तं त्वा स्मसि व्रत्याः 'व्रतिनः'; व्रते साधुः; good for or in observances, व्रतयोग्य; good for a vratá; व्रत का दिन; the day on which a vratá is to begin व्रत्येऽहन् 'यागानुष्ठानदिने' TBr. iii.2.1. Mark बहु वा एष सुप्तो व्रत्यं निगच्छति 'नाशयति' KŚS. viii.7.23. **व्रत्य-निवृत्ति** *f.* पयोयवाग्वादि-निवृत्ति; prohibition of milk etc. KŚS. viii.7.23.

√**व्रन्द्** मृदु या श्लक्ष्ण होना; to be soft or smooth ii.24.3 अश्रथ्नन् दृळ्हाव्रिदन्त वीळिता 'मृदूनि अभवन्'.

व्रन्द्-ईन् *a.* मृदु पड़ जाने वाला; becoming soft; मोड़ देने वाला, मृदु बनाने वाला; twisting, making soft i.54.5 शुष्णस्य चिद् व्रन्दिनः 'मृदुभावं प्रापयतः'.

व्रय्-अस् *n.* उत्कृष्ट ऊर्जा; superior power ii.23.16 आ देवानामोहते वि व्रयो हृदि 'व्रयः विशेषेण वर्जनम्'.

√**व्रश्च्** काट डालना; to cut up ii.19.2 अहिं वि वृश्चत्, देवास्तानशपन् स्वेन वः किष्केण वज्रेण वृश्चानिति (TBr.) the gods cursed them they shall destroy you with your own handle, with a bolt. Forms. VI. P. : *Pr.* वृश्चति; *Sb.* वृश्चात्; *Inj.* वृश्चस्. IV. : वृश्च; वृश्चतु; *Pt.* वृश्चन्त्. *Ipf.* अवृश्चत and वृश्चत. *Ps.* वृश्च्यते; *Pp.* वृक्ण (x.87.5 वि चिनोतु वृक्णम्). *Gd.* वृष्ट्वा; वृक्त्वी (x.87.2 कव्यादो वृक्त्वी).

व्रश्च्-अन *a.* काटना; the act of cutting.

व्रस्क्-अ *a.* काटने वाला; cutting; in यूप-व्रस्क, प्र-व्रस्क 'a slice' Kauś.

व्रा [√वृ] *f.* व्रात, समूह; host i.124.8 समनगा इव व्राः.

व्राज्-अ [√व्रज्] *m.* सार्थ, दल, संघ; troop, host, band. For *adverbial* use cp. AV. i.16.1 उदस्थुर्व्राजम् 'troopwise'. **व्राज-पति** *m.* दल का सरदार; lord of troop or host x.179.2 कुलपा न व्राजपतिं चरन्तम्, AV. vii.75.2.

व्र-आर्ण [*Aor. Pt.* √वृ 'cover'] *a.* आवृत; held back i.61.10 मा न व्राणा अवनीरमुञ्चन् 'आवृताः'.

व्रात्-अ [√वृ, एकव्रताः] *m.* संघ, सार्थ, संघात, समुदाय; flock, troop, host x.34.8 व्रात एषाम्, iii.26.6 व्रातंव्रातं गणंगणम्, VS. xxiv.19, TS. iv.5.4.1. **व्रात-पति** *m.* गणपति; lord of hosts. **व्रात-साह्-अ** *a.* चमूजित्; conquering hosts or troops vi.75.9 उरवो व्रात-साहाः.

व्रात्-य (1) *m.* संघात्मक; embodying gaṇas, forming gaṇas देवा वै व्रात्याः TMB. xxiv.18.2, AV. xv.1 व्रात्य आसीदीयमान एव स प्रजापतिं समैरत; the wandering ascetic lauded in AV. xv., as Brahmacārin in xi.5. (2) [त्रिपुरुषं पतितसावित्रीकाः] *m.* असंस्कृत, अशिष्ट, आचारहीन व्यक्ति; a mean fellow, devoid of saṁskāras, man of vagrant or moving class, the son of an uninitiated man. **व्रात्य-ब्रुव्-अ** *a.* अपने आपको व्रात्य कहने वाला; calling himself a vrātya AV. xv.13.6 अव्रात्यो व्रात्यब्रुवः. **व्रात्या** *f.* व्रात्यता; the being a vrātya व्रात्यां प्रवसन्तः 'आचारहीनतां प्राप्य बहिष्कृताः' TMB. xvii.1.1.

√**व्राध्** [cp. √वृध्] महान् बनना; to become great or massive iv.32.3 हंसि व्राधन्तमोजसा, v.6.7 महि व्राधन्त वार्जिनः. **व्राधन्-तम** *a.* अति महान्; most mighty.

व्रिश् [√व्रिश् 'move'] *f.* अङ्गुलि; finger i.144.5 दश व्रिशः = ix.15.8 दश क्षिपः.

व्रीहि *m.* धान; grains of rice, rice AV. i.6.14. **व्रीहि-यव** *m.* धान और जौ; rice and barley AV. x.6.24.

व्रेशी [√व्रिश् 'move'] *f.* तरंग; wave VS. MS.

√**व्लग्** दबाना, सताना; to press hard, afflict i.133.1 अभिव्लग्या चिदद्रिवः 'अभितः प्राप्य'.

√**व्ली** विलीन या नष्ट हो जाना; to disappear, be destroyed न व्लीयन्ते 'न विनश्यन्ति' TMB. ii.8.3, अहर्वा एतदव्लीयत 'अहिंस्यत' TMB xii.3.10. Mark अव्लीनात 'विशीर्णामकरोत' TBr. ii.2.4. Cp. अहिनिर्व्लयनी.

व्लेष्-र्क *m.* फंदा; a noose for strangling a sacrificial victim KS. xxiii.6. **व्लेष्र्क-हता** *a.* फंदे से घुट कर मरी; killed by a noose MS. iii.6.10.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

श

शं-र्यु [cp. शं-योस् 'happiness and welfare'] (1) *a.* सौख्यकर; bringing welfare, benevolent, beneficent i.43.4 तच्छंयोः सुम्नमीमहे 'बृहस्पतिपुत्रस्य संबन्धि', x.143.6 शंयू इव 'सुखयुक्तौ राजानाविव'. (2) *m.* होमविशेष; a particular Homa VS. xix.29; बृहस्पति का पुत्र; son of Bṛhaspáti ŚBr. i.7.2.25 शंयुर्ह वै बार्हस्पत्यः.

शंयु-वाक्-अ [= शंयोर् वाक्] *m.* एक यज्ञिय वचन; a sacrificial formula.

शंयु-धाय्-अस् *a.* सौख्यावह; bestowing welfare TAr. iv.11.7. **शंयोर्-वाक्-अ** तच्छंयोरा वृणीमहे TS. ii.6.10.2 इत्यादि का पाठ; recitation of तच्छंयोः etc.

शं-योस् [शं च योश् च] *n.* सौख्य-कुशल; happiness and welfare i.34.6 ओमानं शंयोर्ममकाय सूनवे 'एतन्नामकस्य बृहस्पति-पुत्रस्य', TS. i.2.10.2 शंयोर्देवानां सख्यान् मा छित्स्महि 'सुखमिश्रात सख्यात्'.

√शंस् बोलना, प्रशंसा करना, किसी के लिये कुछ चाहना, वांचना, आवाहन करना; to speak, declare, to wish something for someone x.124.3 शंसामि पित्रे असुराय शेवम्; praise iii.49.1 शंसा महामिन्द्रम्; to recite कामं तद्धोता शंसेद् यद्धोत्रकाः पूर्वेद्युः शंसेयुः (ABr.) the Hotṛ may, as he likes, recite what the assistants of the Hotṛ may have recited the day before. आ √शंस् 'to hope' i.29.1 आ तू न इन्द्र शंसय pray give us hope O Indra, अग्निहोत्रिणि देवता आ शंसन्ते (MS.) the gods place their hope in one who maintains the sacrificial fire. Cp. अभिशंस् 'accusation, imprecation', अशंस् 'cursing, hating', आशंस् 'hoping', वि √शंस् 'to kill'. Forms. I. : *Pr.* शंसति, –ते. *Pf.* शशंस; शशंसे. *Ao. root* : *Ipv.* शस्त (*2. pl.*); *iṣ* : अशंसिषम्, अशंसीत; *Sb.* शंसिषस्, शंसिषत; *Inj.* शंसिषम्. *Ft.* शंसिष्यति. *Ps.* शस्यते; *Ao.* शंसि; *Pp.* शस्त; *Gdv.* शंस्य; शंस्तव्य. *Gd.* शस्त्वा. *Inf.* –शंसे.

शंस्-अ *m.* प्रशंसा; praise i.178.4 सत्राकरो यजमानस्य शंसः, i.27.13 मा ज्यायसः शंसमा वृक्षि देवाः; अनुकम्पा; grace x.31.1 आ नो देवानामुप वेतु शंसः 'स्तोतव्य इन्द्रः'. Cp. आर्योः शंसः 'praise of men'.

शंस्-इन् *a.* वक्ता; speaking, pronouncing; in उक्थ-शंसिन्.

शंस्-तृ *m.* प्रशास्तृ; the priest Praśāstṛ TS. iv.6.8.2.

शंस्-य *a.* वाच्य; to be recited.

√शक् सकना; समर्थ होना; to be able to i.94.3 शर्केम त्वा समिधम्, viii.80.20 मा शकन् प्रतिधर्मिषुम् may they not be able to fit the arrow to the string, TS. ii.6.2.6 एतया देवा अशिक्षन् 'शक्ता भवेमेत्यैच्छन्'; देना; to give, bestow iii.43.5 कुविन्मे वस्वो अमृतस्य शिक्षा 'शिक्षतिर्दानकर्मा'. *Dat. Inf.* viii.78.5 न शकः परिशक्तवे. Forms. V. P. : *Pr.* शक्नोमि, शक्नोति; शक्नुवन्ति; *Sb.* शक्नवाम. *Ipf.* अशक्नुवन्. *Pf.* शशाक; शेकिम, शेक, शेकुर्. *Ao. root* : *Sb.* शकस्, शकत; *Op.* शक्याम्; *Ipv.* शग्धि, शक्तम्. *a* : अशकम्, अशकत; अशकन्; *Inj.* शकन्; *Op.* शकेयम्; शकेम. *Ft.* शक्ष्यति, –ते. *Inf.* शक्तवे. *Ds.* शिक्षति, –ते.

शक्-अट [शकत; cp. अवर्त-अवर्ट, *f.* —**टी**] *m.* छकड़ा; carriage, cart x.146.3 शकटीरिव सर्जति.

शक्-अन् [√शक्] *n.* = शकृत; cp. सु-शक्.

शक-धूम (1) *m.* गोसों का धुंआ; smoke of cow-dung AV. vi.12.83; ज्योतिषी; astrologer or one who forecasts weather; 'ब्राह्मण' on Kauś. viii.17. **शक्-धूम-जा** *m.* गोसों के धुएं से उत्पन्न; produced from the smoke of cow-dung AV. viii.6.15. **शक-पिण्ड** *m.* गोबर का पिण्ड; lump of dung. **शक-पू-त** *a.* गोबर से पवित्रित; sanctified by dung : a name x.132.5 शकपूतः हन्ति वीरान्. **शक-बलि** *m.* गोबर की हवि; oblation of dung. **शक-मय** *a.* विष्ठा से उत्पन्न; arising from excrement i.164.43 शकमयं धूमम्. **शक-भर्-अ** *a.* विष्ठा वाली; bearing ordure AV. v.22.4.

शक-र = शकलः; मांसान्यस्य शकराणि BṛUp. **शक-ल** *mn.* टुकड़ा; fragment, chip, split KS. xxvi.3 यः प्रथमः शकलः परापतति.

शकल्येषिन् *a.* छोलन का इच्छुक; seeking shavings AV. i.25.2 शोचिः शकल्येषि.

शका *f.* पक्षी; a bird VS. xxiv.32

शक्-उन [√शक्] (1) *m.* पक्षी; bird iv.26.6 परावतः शकुनः, on TS. v.5.19 'काकः'. (2) *a.* शक्तिमान्; powerful TBr. iii.10.4. **शक्-उनि** = शकुन ii.42.1 सुमङ्गलश्च शकुने भवासि. **शकुनि-साद्-अ** *m.* पक्षी की कूद; hopping of a bird बृहस्पतिं शकुनिसादेन TS. v.7.14 'शकुनिसादः पृष्ठं, यत्र शकुनयः शक्ता वीराः सीदन्ति'.

शर्कुन्त *m.* पक्षी; bird AV. xi.6.8 शर्कुन्तान् पक्षिणो ब्रूमः. **शकुन्त-क** *m.* छोटा पक्षी; a birdling. *f.* **शकुन्तिका**

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

i.191.11. **शर्कुन्ति** *m.* = शकुन्तर्क ii.42.3 भद्रवादी शकुन्ते.

शक्-उर्ल [*शल्क्-उल] *m.* मछली; fish VS. xxii.

शर्क्-ऋत् *n.* गोबर; dung; विष्ठा; excrement i.161.10 शर्कृदेको अपा भरत = iv.33.4 यत् संवत्सरमभरन् भासो अस्याः, where भासः = शर्कृत. Cp. भसत. **शकृद्-रीति** *f.* लीद आदि की पंक्ति; a row of dung ĀpGS. ix.3.

शर्कैध (1) *m.* कण्डों की आग; fire made with dung. (2) *a.* शकैध वाला; one whose fuel is dung ĀŚS. 2344.

शक्-र्ति *f.* सामर्थ्य; power, strength, capacity i.83.3; दान; gift vii.20.10 वस्वी षु ते जरित्रे अस्तु शर्क्तिः 'दानम्'; offerings i.109.3 पितॄणां शक्तीरनुयच्छमानाः 'शक्त्युत्पादकान् पुत्रादीन्'; शक्ति; spear, missile ii.39.7 हस्तेव शर्क्तिमभि संददी नः 'सामर्थ्यम्'.

शर्क्-ति *f.* शर्क्ति = x.134.6 शर्क्तिं बिभर्षि मन्तुमः.

शक्ती-वन्त् *a.* शक्तिशाली; mighty vi.75.9 शक्तीवन्तो गभीराः.

शक्नवांसः [*Pf. Pt.*] TAr. ii.6.2 = शक्नुवांसः for AV. vi.122.2 शिक्षान्.

शर्क्-मन् *n.* शक्ति, सामर्थ्य; power, strength ix.34.3 दुहन्ति शर्क्मना पयः; कार्य; work ii.38.4 मर्ध्या कर्तोर्न्यधा-र्च्छर्क्म धीरः. Cp. Pushto carman 'pasture-land'.

शक्-र *a.* शक्त, महान्; mighty i.62.4 शक्र इन्द्र.

शर्क्-वन् *a.* शक्तिमान्; capable शर्क्वने VS. v.5. *f.* **शर्क्वरी** (1) *f.* छन्दोविशेष; a particular metre TS. ii.6.2.3. (2) *a.* शक्तिमती; capable शर्क्वरीः स्थ (अपिः) TS. i.8.11.1; cp. VS. xviii.22 शर्क्वरयः अङ्गुलयः.

शग्-र्म *a.* शक्त, समर्थ, सहायक; mighty, powerful, helpful vi.44.2 यः शग्र्मः (सोमः), शग्र्मं रथम् TS. iv.6.6.3. **शग्म्-य** = शग्र्म.

√**शङ्क्** हिलना, डोलना; to shake. Cp. शङ्क्ष and शङ्क्-उर्र 'penis'.

शं-कर्-अ *a.* सौख्यकर; causing prosperity = शं-कृत.

शङ्का *f.* संदेह; doubt.

शङ्क्-उ [√शङ्क्] (1) *m.* खूंटा, यूप, कील, पत्तों की नसें; spike, peg, nail, the vein-like growth in a leaf i.164.48 शङ्कवः ··· चलाचलासः. (2) *n.* एक सामन्; name of a Sāman TMB. xi.10.12.

शङ्ख्-अ *m.* शङ्ख; shell; चन्द्रमा; moon MBr ii.6.8.

शङ्ख-पुष्पिका *f.* = न्यस्तिका (AV. vi.139) a kind of herb increasing virility = शङ्खपुष्पा Andropogon aciculartum AV. vii.38.2.

शङ्ख्-ईन् *a.* शंखग्रह-गृहीत, काली खांसी वाला; suffering from whooping cough ĀpGS. xviii.3.

शं-ग्-अ *a.* सुखद; bestowing weal TS. iv.5.8.1 शंगाय.

शं-गय्-अ *a.* घर के लिये सुखद; blessing the homestead ii.1.6 शंगयः (अग्निः), शंगये जीरदानू 'सुखस्य प्रापयित्र्यौ' TBr. iii.5.10. *f.* —**गयी** ix.97.17 शंगयीं वृष्टिम्. **शं-गवी** *f.* सुख और पशु; blessing and cattle (or bringing weal to the cattle ?) ŚBr. i.7.2.5 शंगवी ते जीर्वदानू स्ताम्. Note VS. xvi.40 शंगवे, ŚBr. शंगवी.

शच्-इष्ठ *a.* परमशक्तिसंपन्न; exceedingly powerful viii.66.14 शचिष्ठ (इन्द्र).

शच्-ई *f.* शक्ति, जोश; power, ardour, fervour iii.60.6 शच्या पुरुष्टुत 'mightily' (*adverbial* use). **शची-पति** *a.* शक्ति का स्वामी; lord of might viii.37.1 शचीपते इन्द्र. **शची-वन्त्** *a.* शक्तिमान्; mighty, powerful i.29.2 शचीव (इन्द्र *Voc.*), i.54.2 शचीवते इन्द्राय. **शची-वसु** *a.* शक्ति-धन; rich in might viii.60.12 शचीवसो.

शठ *a.* वक्रचित्त; false, crooked, deceitful, wicked.

शण *m.* सन; hemp AV. ii.4.5; used against विष्कन्ध. **शण्ड** *m.* असुरपुरोहित; name of an Asura-purohita TBr. i.1.1. **शण्ड्-इक** *m.* शण्डवंशी; belonging to the family of Śaṇḍa ii.30.8 हन्ति वृषभं शण्डिकानाम्. Cp. TS. vi.4.10.1 शण्डामर्कावसुरपुरोहितौ. **शण्डिल** *a.* शण्ड; impotent.

√**शत्** गिर पड़ना; to fall out AV. xi.3.37 दन्तास्ते शत्स्यन्ति thy teeth will fall out; काटना; to cut, break AV. xii.5.69 मांसान्यस्य शातय. छोड़ना; to give up अस्थीनि शातयै (TS. vi.2.8) 'अस्थीनि परित्यजामि'.

शत् (= दशत्) in पञ्चा-शत् etc.

शर्त *n.* सौ; hundred v.52.17 एकमेका शर्ता ददुः they have given a hundred each, शतमाशिरं दुहन्ति TMB. xviii.5.12 'धेनुशतं दोहयित्वा त्रैधं विभज्य सोमं मिश्रयेयुः'. **शर्त-काण्ड** *a.* सौ खण्डों वाला; having a hundred sections AV. xix.32.1. **शर्त-कृष्णला** *a.* having a hundred gold pieces. **शर्त-क्रतु** *a.* सौ शक्तियों वाला; having a hundredfold might i.4.9 शतक्रतो इन्द्र. **शर्त-क्षर्-अ** *a.* शतातृण्ण, शतच्छिद्र; having a hundred holes TBr. i.8.7. **शत-ग्व्-ईन्** *a.* सौ गौओं वाला; having or consisting of a hundred cows i.159.5 शतग्विनं रयिम्. **शर्त-चक्र** *a.* शतचक्री, शतसाधन; hundred-wheeled, having a hundred means or uses यं (सोमम्) शर्तचक्रम् 'शतकरणसाधनम्'. **शर्त-तन्तु** *a.* सौ तारों वाली वीणा; a lute having a hundred strings = **शर्ततन्ति**. **शत-तर्म** *a.* सौवां; hundredth iv.26.3 शततमं वेश्यम् 'शतसंख्या-पूरणम्', vii.19.5 शततमाविवेषीः = शततमाम् (अ)विवेषीः S.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शततमीम्). **शत-र्तह्-अम्** *av.* सैकड़ों प्रकार से मार कर; with a hundredfold transfixion AV. i.8.4 जह्येषां शतर्तह्मग्ने; cp. TS. i.5.7.6 देवा असुराणां शततर्ह्स्तृंहन्ति piercing hundreds of the Asuras. **शर्त-तेजस्** *a.* अमिततेजाः; having a hundredfold vital power.

शर्त-दन्त् *a.* सौ दांतों वाला; having a hundred teeth AV. xiv.2.68 शतदन् कङ्कतः. **शर्त-दा-तु** *a.* सौ-खण्डा; having a hundred parts, hundredfold ix.72.9 शतदात्वश्व्यं सहस्रदातु 'बहुदानम्'. **शर्त-दाय** *a.* बहुधनयुक्त; endowed with much wealth ii.32.4 वीरं शर्तदायम्. **शतदाय-मुख्य** *a.* उदारों का अग्रणी; chief of the liberal patrons MBr. i.5.3. **शत-दा-वन्** *a.* शत-दाता, अपरिमित-धनदाता; giving a hundred or much v.27.6 शतदान्यश्वमेधे. **शर्त-दुर्-अ** *a.* शत-द्वार; having a hundred doors x.99.3 शर्तदुरस्य वेदः 'शतद्वारस्य'. **शर्तद्-वसु** [= शर्त–, formed on विर्दद्वसु; cp. अनतिद्रुत] सौ (प्रकार के) वसु अर्थात् खजानों वाला; having a hundred treasures i.119.1 शर्तद्वसुं वां रथम्.

शत-धन्-र्य *a.* सौ के मूल्य का; worth the price of a hundred, valuable iv.18.3 शतधन्यं (सोमम्). **शर्त-धन्वि** = शर्तधन्वा, शर्तधन्वये नमः TS. iv.5.5.1. **शर्त-धन्वन्** *a.* having a hundred bows. **शत-धा** *av.* सौ बार; in a hundred ways, hundredfold. **शर्त-धार्-अ** *a.* सौ धारों वाला; having a hundred streams ix.85.4 शर्तधारः सोमः. **शर्त-नी-थ** *a.* सौ चालों वाला; having a hundred devices i.100.12 शर्तनीथ इन्द्रः 'बहुस्तुतिर्बहुविधप्रापणो वा'.

शर्त-पत्र *a.* सौ परों (या वाहनों) वाला; having a hundred wings (or vehicles) vii.97.7 स हि शुचिः शर्तपत्रः (बृहस्पतिः) 'बहुविधवाहनः'. **शर्त-पद्** *a.* सौ पैरों वाला; hundred-footed i.116.4. **शर्त-पयस्** *a.* सौ पेयों वाला; having a hundred draughts TS. iv.6.3.2. **शर्त-पर्वन्** *a.* सौ पर्वों वाला; having a hundred joints or knots i.80.6 शर्तपर्वणा वक्रेण. **शर्त-पवित्र** *a.* सौगुना शोधक; purifying a hundredfold vii.47.3 शर्तपवित्राः (आपः) 'बहूनि पावनानि रूपाणि यासां ताः'. **शर्त-पाद्** = शर्त-पद्.

शर्त-बलि *m.* शतवल्क मत्स्य; the fish called रोहू or रोहित. **शर्त-बल्श** *a.* सौ शाखाओं वाला; having a hundred branches. **शर्त-ब्रध्न** *a.* सौ नोकों वाला; having a hundred points, pointed viii.77.7 शतब्रध्न इषुस्तव. **शर्त-भिषज्** *a.* सौ भिषजों की आवश्यकता वाला; requiring a hundred physicians = शर्तभिषा besides शार्तभिष; शार्तभिष besides शार्तभिषज. **शर्त-भुज्-इ** *a.* सौ मोड़ों वाली; having a hundred bends, enclosures or forts vii.15.14 पूर्भेवा शर्तभुजिः 'अत्यन्तं विस्तृता बहुगुणा'.

शर्त-भृष्टि *a.* सौधारा; having a hundred points or spikes TS. ii.6.4.1.

शर्त-मन्यु *a.* अति क्रोधी; of hundredfold fury, very irascible AV. xix.13.7 शर्तमन्युरिन्द्रः.

शर्त-मान *a.* शतेन परिमित; measured or counted in a hundred : शर्तमानमायुः 'शतसंवत्सरपरिमाणम्' TBr. ii.6.4, शतमान-परिमित (रुक्म); any golden thing weighing a hundred mānas or raktikās TS. vi.6.10, बहुरूप; of diverse forms इन्द्रस्य रूपं शर्तमानम् 'बहुप्रतिमानम्' VS. xix.93. **शर्त-मि-त** *a.* शत-संख्याक; a hundred TBr. iii.6.13.

शर्तम्-ऊति *a.* सौ सहायता देने वाला; giving a hundred aids vii.21.8 अवो बभूथ शतमूते अस्मे.

शर्त-मूल *a.* सैकड़ों जड़ों वाला; having a hundred roots. **शर्तं पुरः** *f.* हजार किले; a hundred forts.

शत-याज्-अम् *av.* सौ यज्ञों के साथ; with a hundred sacrifices. **शर्त-यातु** *m.* एक नाम; name of a person vii.18.21 पराशरः शर्तयातुर्वसिष्ठः. **शर्त-या-मन्** *a.* सौ मार्गों वाला; having a hundred courses ix.86.16 शर्तयाम्ना पथा.

शर्त-रा *a.* सौ पदार्थों वाला; having a hundred goods x.106.5 शर्तरा शार्तपन्ता (अश्विनौ) 'शतसंख्याकानि धनानि ययोस्तौ'. **शत-रथ-कारिन्** *a.* रथभङ्गकारिन्; one who breaks the chariot, a bad horse Paryadhyāya vi.69. **शर्त-रात्र-अ** name of a sattra lasting hundred days TMB. xxiv.19. **शत-रुद्र-र्य** [or —**द्रीय**] *a.* बहुस्तुतिक; enjoying various praises (VS. xxi.43) a home, a chapter in the VS. expounding the numberless Rudrás. **शर्तर्चस्** *a.* सौ स्तुतियों वाली; having a hundredfold praise vii.100.3 शर्तर्चसं पृथिवीम् 'शतसंख्याकान्यर्चींषि यस्यास्ताम्', 'शतविधगतियुक्ताम्' on TBr. ii.4.3. **शतर्च्-ईन्** *a.* सौ ऋचाओं वाला; comprising a hundred ṛks AA. ii.2.2.

शर्त-वन्त् *a.* सौ वाला; possessed of or accompanied by a hundred, hundredfold viii.5.15 रयिं शर्तवन्तं सहस्रिणम्. **शर्त-वल्श** cp. शर्त-बल्श iii.8.11 वनस्पते शर्तवल्शो वि रोह. **शर्त-वाज** *a.* सौ शक्तियां देने वाला; yielding a hundred energies ix.96.9 शर्तवाज इन्दुः. **शर्त-वार** *m.* औषधविशेष; Asparagus raceinosus AV. xix.36. It has two-pronged leaf and cures hundreds of diseases according to S. **शत-वार्ही** *f.* सौ लाने वाली; hundred-bringing नास्य जार्या शतवार्ही

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

AV. v.17.12. **शर्त-वि-चक्ष्-अण** *a.* शतविध प्रभाव दिखाने वाली (ओषधि); having a hundredfold effect x.97.18 यां ओषधीः शतविचक्षणाः = MBr. ii.8.3. **शर्त-वि-तृण्-ण** *a.* शत-च्छिद्र; having a hundred holes (कुम्भः). **शर्त-वृष्ण्-य** *a.* सौ गुनी शक्ति वाला; having a hundredfold manly power or virility AV. i.3.1-5. **शर्त-व्रज** *a.* शर्त-यामन्; having a hundred ways iv.58.5 शर्तव्रजाः ··· घृतस्य धाराः 'अपरिमितगतयः'.

शत-र्शस् *av.* सौ-सौ करके; by hundreds AV. vi.66.3. **शर्त-शल्य** *a.* सौ नोकों वाला; hundred-pointed AV. vi.57.1 (इषुः). **शर्त-शाख्-अ** *a.* सौ शाखाओं वाला; having a hundred branches AV. iv.19.5. **शर्त-शारद्-अ** (1) *a.* सौ बरस चलने वाला; (जीवनम्, हविः) lasting hundred autumns of a hundred years x.161.3 शर्तशारदेन हविषा, र्तन् म आ बध्नामि शर्तशारदाय 'शतं शरदां जीवनाय' VS. xxxiii.52 = शर्तशारदानाम् TS. v.7.24. (2) *n.* सौ वर्ष का जीवन; life of a hundred years vii.101.6 तन्म ऋतं पातु शर्तशारदाय. **शर्त-शीर्षन्** *a.* सौ-सिरा; hundred-headed. **शत-र्सा** *a.* सौ पाने वाला; gaining a hundred vii.8.6 शतर्साः (वसिष्ठः) 'शतस्य संभक्ता'; सौ देने वाला; bestowing a hundred ix.87.4 शतर्सा भूरिदावा (सोमः). **शत-र्सेय** [√सन्] *n.* सौ पाना; the obtaining of a hundred iii.18.3 शतर्सेयाय. **शत-र्स्पृह्** *a.* हजारों का स्पृहणीय; desired by hundreds SV. reading for पुरुस्पृहम् ix.98.1. **शर्त-स्फ्या** *f.* सौ डांडों वाली; having a hundred rudders (नावम्). **शत-स्व्-ईन्** *a.* अति धनी; having a hundred possessions vii.58.4 विप्रः शतस्वी 'शतसंख्योपेतधनवान्'. **शत-र्हन्** *a.* शतहन्ता; slayer of a hundred. **शर्त-हायन** = शर्तशारद. **शर्त-हिम** *a.* सौ सरदियां जीने वाला; living a hundred winters vi.4.8 मदेम शर्तहिमाः सुवीराः.

शतात्निष्टोम [शतसंख्याकाः अग्निष्टोमसंस्थाः सोमयागाः यस्मिन् तत् शताग्निष्टोमसत्रम्] *mn.* सौ अग्निष्टोमों वाला सत्र; a sattra having a hundred Agniṣṭomas.

शतातृण्णा [√तृद्, शतमातृण्णानि छिद्राणि यस्यां सा कुम्भी] *f.* शतच्छिद्रा; having a hundred holes TBr. i.8.6, Kauś. lxxxiii.3.

शतात्मन् *a.* शतरूप; having a hundred forms i.149.3 सूरो न रुरुक्वाञ्छतात्मा 'शतरूपः'; सौ बरस जीने वाला; living hundred years x.33.9 न देवानामति व्रतं शतात्मा च न जीवति.

शतानीक *a.* शर्त-मृष्टि; having a hundred points viii.50.22 शतानीका हेतयः.

शतापाष्ठा [बहुभिरवयवैः प्रहर्तुं समर्था] *a.* अनेकशः प्रहर्त्री, सैकड़ों कांटों वाली; repelling in a hundred ways or by hundreds of barbs AV. v.18.7 शतापाष्ठां निगिरति 'hundred-barbed'.

शता-मघ *a.* सौ देयों वाला; having a hundred gifts viii.1.5 शतामघ (इन्द्र).

शतायु *a.* सौ बरस का; a hundred years old शतायुं गामकरिष्यम् (ABr.) I should have made the cow to live a hundred years.

शतायुध *a.* सौ अस्त्रों वाला; having a hundred weapons.

शतायुस् *a.* = शतशारद; living a hundred years vi.2.5 क्षयमग्ने शतायुषम्.

शतारित्र *a.* सौ चप्पुओं वाली; having a hundred oars i.116.5 शतारित्रां नावम्.

शता-वन्त् *a.* सौ प्रकार से सहायक; helping in a hundred ways vi.47.9 शतावन् (*Voc.*). **शतावय्-अ** *n.* सौ भेड़ों का वर्ग; consisting of a hundred sheep v.61.5 उत गव्यं शतावयम्.

शताश्रि *a.* शतकोण; having a hundred angles vi.17.10 शताश्रिम् (वज्रम्). **शताश्व** *a.* सौ अश्वों वाला; having a hundred horses viii.4.19 रथः शताश्वम्.

शत्-ईन् *a.* शतवान्; containing a hundred i.64.15 शतिनं रयिम्. **शतेध्म** *a.* शतसंख्याक समिधा वाला; having a hundred pieces of wood शतेध्मेन हविषा TBr. i.6.4. **शतेन हरिभिः** with a hundred bays. **शतेषु-धि** *a.* सौ इषुधियों वाला; equipped with a hundred quivers.

शतोति *a.* सौ सहायताओं वाला; affording a hundred aids vii.68.3. **शतोद्याम** *a.* सौ नाड़ों वाला; having a hundred cords or ropes TBr. i.4.8. **शतोन्मान** *a.* सौ दक्षिणाओं वाला याग; a yāga where hundred dakṣiṇās are given.

शत्-रि *a.* काटने वाला; cutting, a name v.34.9 अग्निवेशिं शत्रिम्.

शत्-रु *m.* दुश्मन; enemy, rival i.39.4, i.129.4. **शत्रु-र्वर्-य** *n.* शत्रुजय; the overcoming of an adversary vi.22.10. **शत्रु-त्व** *n.* शत्रुता; the state of being an enemy viii.45.5.

शत्रु-बाध्-अन *n.* शत्रुपीडन; slaying the enemies. **शत्रु-ह्-अ** शत्रुहन्ता; one who slays the enemies A.V. i.29.5 यथाहं शत्रुहोऽसानि. **शत्रु-हन्** = शत्रुह x.159.3 मम पुत्राः शत्रुहणः. **शत्रू-षाह्** *a.* शत्रुजेता; overcoming foes viii.60.6 सूर्यः शत्रूषाहः.

√शद् दूसरों से बढ़ कर होना, दूसरों पर हावी होना; to be eminent or superior, prevail, triumph ii.20.4

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यस्मिन् पुरा वावृधुः शाशदुश्च, i.33.13 शाशदान इन्द्रः, i.116.2 देवानां वा जूतिभिः शाशदाना. Forms. *Pf.* शाशदुर्; Ā. शाशदर्महे, शाशदे. *Pt.* शाशदान.

√शद् गिर पड़ना; to fall off, fall out : पुष्पाण्यवाशीयन्त 'अवशादितानि प्रभ्रष्टान्यासन्'; cp. **पर्ण-शद्-अ** 'falling of leaves', **प्रशाद्** 'fall'. Forms. *Pf.* शशाद; शेदुर् *Ft.* शत्स्यति.

शनै [only in *Instr.* शनैस् = शनकैस् viii.91.3 शनैरिव शनकैरिव] *av.* धीमे, चुपचाप; slowly, quietly, gradually viii.45.11 शनैश्चिद् यन्तः.

शं-तनु *m.* एक नाम; name of a person x.98.1 स पर्जन्यं शंतनवे वृषाय. **शं-तनु-त्व** *n.* सुखकारित्व; the condition of being wealful TS. iii.2.5.1. **शं-तम** *a.* अति सुखकर; leading to the greatest happiness i.77.2 शंतमः होता (अग्निः), शर्मणा शंतमेन TS. ii.1.11.6. **शंताची** *f.* अनिष्टशमनी; bringing welfare TBr. iii.2.10. **शं-ताति** *f.* (1) सौख्य; good fortune x.137.4 आ त्वागमं शंतातिभिः. (2) *a.* सुखकर; beneficial i.112.20 याभिः शंताती भवथो ददाशुषे. **शन्ति-व** *a.* शान्तिप्रद, लाभकारी, दोस्ताना; tranquillizing, beneficial, friendly AV. iii.30.2 वाचं वदतु शन्तिवाम्. **शं-त्व** कल्याण, सुख; welfare, happiness.

√शप् शाप देना; to curse i.61.12 अशपत यः कर्रस्नं व आददे; शपथ लेना; to swear i.23.22 यद् वा शेप उतानृतम् or what I have sworn falsely. Forms. I. : *Pr.* शपति, –ते; *Sb.* शपातस् (*3. du.*); *Pt.* शपन्त. *Ipf.* अशपत (*2. pl.*). *Pf.* शशाप; शेपे (*1. 3. s.*), शेपिषे. *Ao. s* : *Inj.* शाप्त (*2. pl.*). *Pp.* शप्त. *Cs.* शापयति.

शप्-अथ *m.* शाप; curse x.87.15 प्रत्यगेनं शपथा यन्तु तृष्टाः. **शपथ-यावि-अनी** *f.* शपथ को काटने वाली; averting or repelling curse AV. iv.7.2 शपथयाविनीम् (ओषधिम्). **शपथ-योप्-अनी** *f.* = शपथयाविनी AV. ii.7.1. **शपथ्-य्य** *a.* शापयोग्य; deserving a curse; शाप लाने वाला; bringing a curse AV. v.31.12. **शपथ्-य** *a.* शापसंबन्धी; related to curse x.97.16 मुञ्चन्तु मा शपथ्यात् (पापात्).

शप्-अन *n.* शाप; curse AV. i.28.3 या शशाप शपनेन.

शप्-तृ *a.* शापदाता; one who curses AV. ii.7.5.

शफ *m.* सुम, खुर, वलय, दुसांगा, संदंश; hoof i.116.7; a wooden implement formed like a claw or hook for holding things Sat. xi.6.26 wooden implement for holding the heated Mahāvīra.

शफ-क *m.* प्रसृत-खुर हिरण; the deer having split or distended hoofs Sat. xv.4. **शफ-ग्रह्-अ** *a.* शफ द्वारा पकड़ने वाला; holding by the शफ. **शफ-च्यु-त** *a.* शफों से उड़ी (धूलि आदि); tossed up by hoofs i.33.14 शफच्युतः रेणुः. **शफ-वन्त्** *a.* शफवान्; the hoofed v.83.5 यस्य व्रते शफवज्जर्भुरीति. **शफ-शस्** *av.* शफ द्वारा; by means of hoofs TMB. xix.5.4. **शफा-रुज्** *a.* शफों को तोड़ने वाला; hoof-breaker x.44.9 येनारुजासि मघवन् छफारुजः with which thou shouldst break the hoof-breakers; शफों से तोड़ने वाला; breaking with hoofs x.87.12 शफारुजं यातुधानम्.

शर्व-ल (1) *a.* कबरा, कर्बुर, मिश्रवर्ण; mottled, variegated x.14.10 श्वानौ शर्वलौ. (2) —**म्** *n.* श्वैत्य; white spots, leprosy : शवलमिव तस्यात्मन् जायते Sat. iii.5. —**ली** *f.* कामधेनु; cow of plenty TMB. xxi.3.1. वाग् वै शवली.

शवलि-होम *m.* होमविशेष; a kind of homa शवलिहोमं जुहोति Sat. xvii.6.

शब्द-द [√शप्?] *m.* ध्वनि, वाणी; sound, voice, speech.

√शम् [√शिम्] श्रम करना, देवताओं की परिचर्या करना; to toil, labour, serve a god vi.3.2 ईजे यज्ञेभिः शशमे शमीभिः, ii.20.3 यः शंसन्तं यः शशमानमूती. Forms. IV.P. : *Pr.* शम्यति; शिम्यति; *Ipv.* शिम्यन्तु; *Pt.* शिम्यन्त. *Pf.* शशमे. *Sb.* शशमते (*3. s.*); *Pt.* शशमान. *Ao. iṣ* : अशमिष्टास्, अशमिष्ट. *Pp.* शमित.

√शम् चुप हो जाना; to be quiet; थक जाना; to be tired; नष्ट हो जाना; to come to an end; नष्ट कर देना; to destroy स ईश्वरः प्रजां पशून् यजमानस्य शमयितोः 'नाशयितुं समर्थः' TS. iv.6.3.2, cp. ĀpŚS. 2429 रुद्रः पशूञ्छमायेत 'मारयेत'. Mark अश्वं शमेयम् 'I would tame a horse' GBr. ii.18. Forms. IV. : *Pr.* शाम्यति, –ते. *Pf.* शशाम; शेमुर. *Ao. a* : अशमत्; *red.* : अशीशमत्. *Pp.* शान्त. *Cs.* शमयति.

शम् *n.* सौख्य, सुख; welfare, happiness, blessing (= मयस्, कम्) ii.38.11 शं यत् स्तोतृभ्य आपये भवाति which shall be a blessing to thy praisers and thy kinsmen.

शम्-अ *a.* श्रमी; working, existing; उपशम; control over mind; शृङ्गरहित; hornless (cp. Lith. smulas 'hornless') i.132.15 शमस्य शृङ्गिणः. **शम-नीचा-मेढ्र** *a.* वार्धक्य के कारण शिथिल लिङ्गवान्; a man with a loose penis due to old age TMB. xxii.4.

शमय्-इ-र्तृ *a.* शमयिता; busy with work; मारक;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

slaughterer.

शर्म-ल *n.* गंदगी, पाप; impurity, defilement, sin; शमल-गृहीत; 'पापगृहीतः'.

√**शमाय** श्रम करना; to exert iii.1.1 शमायें अग्ने, viii.86.5 ऋतेन देवः सविता शमायते; to slaughter MS. i.8.5 एर्ष पशून् शमायते.

शर्म्-इ *f.* श्रम, श्रान्ति; toil, fatigue. **शम्-इ-र्त** *a.* संस्कृत, तैयार; prepared, ready AV. xix.42.2.

शम्-इ-र्तृ *a.* कार्यरत पुरोहित; a priest busy with sacrificial work ii.3.10 दैव्यः शमिता; विशसनकर्ता; slaughterer : वीतं शमित्रे TS. iv.6.3.3; उपद्रवशमनकर्ता; one who quells disturbance TBr. ii.6.17.

शर्मी *f.* श्रम, याज्ञिक श्रम; labour, toil, work, sacrificial work iv.3.4 त्वं चिन् नः शर्म्यै बोधि स्वाधीः be thou attentive to our endeavour, v.42.10 यो वः शर्मी शशमानस्य निन्दात्, TS. ii.6.11.3 यस्याजुषन् शर्मीम्, VS. xxiii.40 शर्मीभिः शम्यन्तु त्वा.

शमी-गर्भ [शम्या गर्भः, शमीमध्ये उत्पन्नोऽश्वत्थः] *m.* Aśvattha grown in the middle of Śamī vṛkṣa (or earth). **शमी-धान्य** *n.* चणकादि धान्य; māṣa and the like grown in Śamī or awn Sat. xix.2. **शमी-नहुषी** 'पृथिवीद्यावा' x.92.12 धिया शमीनहुषी अस्य बोधतम्.

शम्ब [*शम्र √शम् 'kill'] *m.* वज्र, दण्ड; thunderbolt, pole x.42.7 उग्रो यः शम्बः. **शम्ब्-ईन्** *a.* चप्पू वाला; equipped with a rudder AV. ix.2.6 शम्बीव नावमुदकेषु धीरः. **शम्ब-र** [cp. शवर] *m.* एक नाम; a demon killed by Indra i.51.6 अरन्धयोऽतिथिग्वाय शम्बरम्. **शम्बर-हत्-य** *n.* शम्बर-घात; the killing of Śámbara, the fight with Śámbara i.112.14 दिवोदासं शम्बरहत्य आवतम्.

शं-भव्-इष्ठ *a.* अति सौख्यकारी; most beneficent i.171.3 देवानां कतमः शंभविष्ठः. **शं-भु** *a.* कल्याणकारी; beneficent iii.17.5 होता शंभुः = **शं-भू** i.140.6 शंभुवं मन्त्रम्.

शम्-य *a.* शामक; relieving, appeasing स्वरशम्य नाना-तन्त्रीः GBr. i.21.

शम्यति [शमनेन हविर्भावमापादयति] he cuts the animal and turns it into oblation: कस्ते गात्राणि शम्यति VS. xxiii.39.

शम्-या *f.* सिलम; युगच्छिद्रे प्रक्षेप्यः शङ्कुः; a wooden peg x.31.10 शम्यां गौजगार; pin of a yoke. **शम्या-परा-व्याध्-अ** [शम्या परास्ता विध्यति निपतति यत्रेति सः शम्या-पराव्याधो देशः] *m.* सिलम जोर से फेंकी जाने पर जहां गिरे उतनी दूरी; that place or point where a peg, when thrown with force reaches = **शम्या-प्रास्-अ** *m.* KŚS. xxiv.6.5. **शम्या-परास्-ईन्** *a.* शम्याप्रक्षेपी; one who throws the pin TMB. xxv.13.2

शम्-र्यु *a.* सौख्यकारी, benevolent. **शर्म्यु-धाय्-अस्** *a.* अनुकम्पावान्; beneficent TAr. **शर्म्यु-वाक्-अ** *m.* = स्वगाकारः.

शय्-अ *a.* लेटने या पड़ने वाला; lying; in वह्ये-शय. Cp. शयाः परिधयः 'परिहिताः परिधयः' Sat. vii.4. —**म्** *m.* दिन; day चत्वारि शयानि 'अहानि' Sat. xvi.6.

शयाण्डक *m.* कृकलास; lizard TS. v.5.14 वृक्षगोधा वा शरभो वा'.

शय्-अ-थ *m.* मांद; lair vi.17.9 अहिं यदिन्द्रः शयथे जघान.

शय्-अन (1) *n.* सोना, लेटना; sleeping, lying. (2) *n.* तल्प; bed.

शया *f.* शय्या; resting place, couch iii.55.4 शये शयासु प्रयुतो वनानु 'शेरते पदार्था अत्रेति'.

शय्-उ *a.* सोने वाला; sleeping, lying iv.18.12 शयुं त्वाम्. **शयु-त्रा** *av.* पलंग पर; on a couch x.40.2 शयुत्रा विवेव देवरम्.

शर्-अ [√श्, पक्वक्षीरस्योपरि सारभूतम् = तरिका] *m.* मलाई; cream VS., TS; सफेन मांड; essence अपां शरः 'अवका' TS. v.4.4.3. **शर-निष्-कास्-अ** [पच्यमाने चरौ क्षीरमण्डवद् घनीभूतो योंऽशः उपरि तिष्ठति] *m.* पकते चरु पर ऊपर आई परत; the upper layer on the चरु being cooked.

शर्-अ *m.* सरकण्डा; reed, Sacchrum muñja Roxb, cp. शरपुंखा AV. iv.7.7.4; तीर; arrow AV. i.2.3; एक नाम; name of a person i.116.22 शरस्य चिदार्चत्कस्य.

शर्-अण [√श्] (1) *a.* रक्षी; protecting vii.101.2 त्रिधातु शरणं शर्म यंसत्. (2) *n.* गृह, आवास; shelter, abode vi.50.3 बृहद् रोदसी शरणम् 'गृहम्'.

शर्-अणि [√श्] *f.* क्षति, मक्कारी; injury, wickedness i.31.16 शरणिं मीमृषो नः, AV. vi.43.3 हनव्यां शरणिम्.

शर्-अद् [√शृ] *f.* सरदी; autumn i.86.6 पूर्वीभिर्ददाशिम शरद्भिः we have worshipped throughout many autumns, x.90 6 ग्रीष्म इध्मः शरद्धविः; year vii.66.11 वि ये दधुः शरदं मासमर्दहः 'संवत्सरम्'. **शरद्-वन्त्** *a.* बड़ी आयु का; full of years i.181.6 शरद्वान् वृषभः 'बहुसंवत्सरः नित्यः'.

शर-र्भ (1) *m.* अष्टा-पद पौराणिक पशु-विशेष; a fabulous eight-legged animal AV. ix.5.9. (2) *m.* एक नाम; name of a person viii.100.6 शरर्भाय ऋषिबन्धवे. **शर-र्भा** *f.*

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शीर्ण-दीप्ति; with her lustre dimmed शरभा कन्या ĀpGS. iii.12.

शर्र-भृष्टि [दीर्घाः शराः स्फाटिताः] *f.* शरेषीका, कंडे की बाल; stalk of reed Kauś. xxxvi.14.

शर-मय *a.* शर-निर्मित; made of reeds श्रृणादिति शरमयं बर्हिर्भवति (MS.) the litter is made of reeds with the intention it shall destroy him (enemy). **शर-मुञ्ज** *m.* शरों की मूंज; muñja grass of the reeds Sat. vii.1.

शरव्-य (1) *a.* हिंसक; killing, injuring तिस्रो वै शरव्याः 'हिंसिकाः' TBr. i.7.6. (2) *f.* इषु; arrow vi.75.16 शरव्ये ब्रह्मसंशिते; इषुधि; quiver TS. iv.5.1.13; बाणधारिणी देवी; goddess carrying arrows तिस्रः शरव्याः प्रतीची, तिरश्ची, अनूची TS. v.5.7.2.

शर्-अस् *n.* मलाई; cream, film which forms on boiled milk VS. xxxviii.15 शर्रसे स्वाहा.

शर्-आरु [√शृ] *a.* हानिकारक; harming x.86.9 अयं शरारुरभि मन्यते.

शर्-आव *m.* तश्तरी; plate, dish, shallow cup.

शर्-ईतोस् [*Abl. Gen. Inf.* √शृ] शीर्ण होने को; to be scattered.

शर्-ई-र *n.* देह; body i.32.10 शरीराणि 'अवयवाः', TS. v.2.6. **—रत्वम्** *n.* शरीरिता; assuming a body Kaṭha.

शर्-उ *f.* तीर; arrow i.172.2, x.125.6 ब्रह्मद्विषे शरवे हन्तवा उ that the arrow may strike the hater of prayer. **शरु-मन्त्** *a.* शरवान्; equipped with arrows x.89.5 शरुमाँ ऋजीषी; शीर्णावयव सोम; the Soma with his limbs crushed.

शरेषीका *f.* शर की अग्र शलाका; stalk of the muñja grass.

शर्करा [शल्क-रा having the shape of pieces] *f.* मृन्मिश्र सूक्ष्म पाषाण, बजरी, रोड़ी; grit, pebbles, gravel AV. xi.7.21.

शर्कु *m.* भूत-विशेष; a kind of evil spirit AV. viii.6.2.

शर्कोट *m.* बिच्छू; scorpion AV. vii.56.5.

शर्द्-ईस् [= छर्दिस्] *n.* आवास; house AV. xviii.3.16 शर्दिर्नो अत्रिरग्रभीत.

√**शर्ध्** अपने आपको बड़ा दिखाना; to show oneself plucky v.28.3 अग्ने शर्ध महते सौभगाय; किसी को तुच्छ समझना; to disdain, look on with contempt vii.21.5 स शर्धदर्यो विषुणस्य जन्तोः 'शासने उत्सहेत', *Pt.* शर्धन्त् = ओजार्यमान viii.43.32 शर्धन् तमांसि जिघ्नसे; defiant ii.23.12 नि कर्म मन्युं दुरेवस्य शर्धतः. Forms. I. : *Pr.* शर्धति, –ते; *Inj.* शर्धत्; *Ipv.* शर्ध; *Pt.* शर्धन्त्. *Cs.* शर्धयति.

शर्ध्-अ [√शृध्] *a.* ढेठा, बली; bold, defiant iv.1.12 शर्धः (अग्निः), TS. i.3.14.6 शर्धं युवानम्; cp. TS. ii.4.7.1 येन शर्धं उग्रमवसृष्टमेति 'शीर्णम्'; गण; host. Cp. शर्ध-नीति.

शर्ध-नी-ति *a.* गणनेता; leading the host (of Maruts) iii.34.3 इन्द्रो वृत्रमवृणोच्छर्धनीतिः 'शर्धं प्रवृद्धं कर्म यस्य'.

शर्ध्-अन्त् *a.* ढेठ दिखाने वाला; defiant viii.43.32 शर्धन् तमांसि जिघ्नसे.

शर्ध्-अस् (1) *n.* गण; troop, host iii.19.4 शर्धो यदद्य दिव्यं यजासि. (2) *a.* बलवान्; powerful, in शर्धस्तर i.122.10. (3) *n.* बल; power, vehemence ii.11.14 रासि शर्धः, v.87.7 शर्धास्यद्भुता. **शर्ध्-य** *a.* सुदृढ; strong i.119.5 शर्ध्यं रथम्.

शर्-मन् *n.* शरण, रक्षण, सौख्य; refuge, protection, care vi.16.38 उप अगन्म शर्म ते, Yasna xli..6 उपा जभ्यामा तवशा सरं ते, i.58.9; happiness i.140.12 जनांश्च या पारयाच्छर्म या च; ओकस्; comfortable house i.127.5 वीळु शर्म, iii.15.5 अच्छिद्रा शर्म जरितः पुरूणि.

शर्मयन्ती [*Denom.* of शर्मन्] *a.* रक्षा करती हुई; protecting ix.41.6 शर्मयन्त्या धारया.

शर्म-सद् *a.* ओटे के पीछे बैठा; sitting behind a protection i.73.3 शर्मसदो वीराः 'पितृगृहे वर्तमानाः'.

शर्-य (1) *n.* शरु; arrow ix.68.2 नि शर्याणि दधते 'शरणे हन्तव्यानि रक्षांसि', i.119.10 शर्यैः; विशीर्ण तन्तु; crushed fibres (of the Sóma) ix.14.4 जहच्छर्याणि तान्वा 'शर्याणि द्वाराणि'. (2) *a.* शरनिर्मित; made of reeds. **शर्या** *f.* शर; arrow i.148.4 अस्तुर्न शर्याम्; अङ्गुलि, काश; finger ix.110.5 शर्याभिर्न भरमाणः 'अङ्गुलीभिः'; reed, cane.

शर्यणा-वन्त् [शर्या 'reed'] *a.* सोमवान्; rich in Soma x.35 2 पर्वताञ् छर्यणावतः 'सरसः संबन्धिनः', viii.6.39 उतेन्द्र शर्यणाविति 'शर्यणानाम कुरुक्षेत्रवर्तिनो देशाः। तेषामदूरभवं सरः शर्यणावत्। तस्मिन् सरसि', i.84.14 तद् विदच्छर्यणाविति 'शर्यणानाम देशाः। तेषामदूरभवं सरः शर्यणावत्', ix.113.1 शर्यणाविति सोममिन्द्रः पिबतु.

शर्य-हन् *a.* शरव्याधी; killing with arrows vi.16.3 य उग्र इव शर्यहा 'शर्याणां हिंसकानां हन्ता', TS. ii.6.11.4.

शर्यात *m.* एक नाम; name of a person i.112-17.

शर्-व [√शृ] *m.* रुद्र; Rudrá, the god who kills people नमः शर्वाय TS. iv.5.5.1.

शर्-वर *a.* छींटे पड़ा अर्थात् कर्बुर; variegated in अपिशर्वरे early morning or bordering on night; cp. अपि-कर्णे 'next to an ear'. **शर्वरी** *f.* तारे खिली रात; star-spangled night v.52.3 अतिष्कन्दन्ति शर्वरीः 'रात्रीः कालावयवान्'. Cp. रात्रीणामति-शर्वरे 'deep in the night' AV. iv.5.4.

√**शल्** चलना, हिलना; to go, hurry, shake.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शल्ल् अव्यक्तानुकरण; interjection of onomatopoetic type, clap.

शल्-अ *m.* भाला; dart, spear. शर्ला *f.* cp. शलाका; small stake or stick TBr.iii.6.6.

शल्ली *f.* सेह का रोम या सींक; the spines of porcupine : त्र्येण्या शल्ल्या Sat. xx.1.

शलाक-र्ला *f.* शलाका; small splinter (or peg). शलाका *f.* सलाख; small splinter, the root of Darbhá grass Sat. ix.4 = शूक in medicine.

शलालु-शप्स *m.* गूलर के फलों का गुच्छा; the bunch of Udumbara fruits Sat. xx.1 = शलालुलप्स ĀpGS. xiv.3.

शल्-उन *a.* काटने वाला; biting; रेंगने वाला; creeping AV. ii.31.2 शर्लुनान् क्रिमीन्.

शल्-र्क *mn.* छोलक, शकल; chip, shaving, piece हिरण्य-शल्कान् प्रत्यस्यन्ति Sat. xxviii.2.

शल्मलि [= शर्मरि] *m.* सिम्बल; silk-cotton tree x.85.20 सुकिंशुकं शल्मलिम् ; cp. शल्मलिना हव्यं निरावहत 'आयुधविशेषेण' TMB. ix.4.10.

शल्-य *m.* तीर; arrow x.87.4 वार्चा शल्यान् = शल्य-क.

√शव् जाना; to go. शव्-अ *mn.* मुर्दा; corpse.

शव-दर्हा *f.* शवदाह; burning of the dead ŚBr.

शव-नभ्-य *a.* शववाही शकट की नाह से बना; made of the nave of the cart meant for carrying the dead.

शवर्त *m.* cp. श्व-वर्त AV. ix.4.16.

शव्-अस् [√शू √शिव] *m.* शक्ति; power, strength i.8.5. 'बलम्'; mighty deed viii.62.8 गृणे तदिन्द्र ते शवः I praise this mighty deed of thine. शवस्-अ *a.* बली; strong TS. ii.2.12.4. शवसी *f.* इन्द्र की माता; mother of Indra 'the strong one', (cp. शची) viii.45.5 प्रति त्वा शवसी वदत् ; cp. रोदसी 'Rudra's wife', but रोदसी 'heaven and earth'.

शवस्-आन *a.* शक्तिशाली; vigorous, strong i.62.1 प्र मन्महे शवसानाय शूषम् = VS. xxxiv.16 'बलमाविष्कुर्वते' Uv., 'बलमभिलषमाणाय' Mah. शवसा-वन्त् = शवसान i.62.11 (*Voc.*). शवस्-इन् [= शवसान] vii.28.2 शवसिन् (इन्द्र *Voc.*).

शवाग्नि *m.* प्रेतदहन में प्रवृत्त अग्नि; funeral fire.

शव्-इष्ठ *a.* अति बली; very powerful vi.22.2 शविष्ठम् (इन्द्रम्).

शव्-ईर *a.* शक्तिशाली; strong, mighty i.3.2 शवीरया धियां, xi.30.17 शवीरया इषा. शव्-य *n.* शव-कर्म; rites performed to the dead ChUp.

शश्-अ [√शश्] *m.* खरगोश; hare x.28.9 शशः क्षुरं प्रत्यञ्चं जगार 'मृगविशेषः' TS. v.5.18.

श-शम्-आन [√शम् *Pf.Pt.*] *a.* श्रमी; toiling x.11.5, VS. xx.65.

श-शय्-अ [√शी] *a.* स्थैर्येणावस्थित, सतत; steady, continuous, that never dies up i.164.49 यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूः, viii.54.8 शशयं राधः, iii.55.16 शशयाः (धेनवः).

श-शय्-आन [√शी *Pf. Pt.*] जो सो चुका है, सोकर; having lain vii.63.1, AV. iv.15.13 संवत्सरं शशयानाः.

शश-र्यु *a.* शशों का पीछा करने वाला; pursuing hares AV. iv.3.6 शशर्युः मृगः.

शश्-ईयांस् [√शश् *Comp.*] *a.* उत्प्लवमान; coming up with force iv.32.3 शशीयासं हंसि 'उत्प्लवमानम्' ('more frequent' Grassmann from शश्वन्त्).

शश्-वन्त् [√शश] *a.* बार-बार आने वाला, सदा नव; coming up again and again, renewing ever i.113.8 आयतीनां प्रथमा शश्वतीनाम् ; सदा प्रवर्तमान; unbroken, everlasting i.116.6 शश्वदित् स्वस्ति; coming one after another, an unbroken series of generations iii.36.10 वीरांश्छश्वतः; every, each i.36.19 निं त्वामग्ने मनुर्दधे ज्योतिर्जनाय शश्वते Manu has appointed thee, O Agni, as a light for every man. *av.* 'बहुकृत्वः', सदा; many times, always, constantly viii.67.16 शश्वद्धि व ऊतिभिर्वयं पुरा नूनं बुभुज्महे we have constantly enjoyed your aids and (do so) now; क्षिप्रम्; quickly शश्वद् ध झर्ष आस 'क्षिप्रम्' ŚBr. i.6.3.4. शश्वत्-कृत्वस् *av.* अगणित बार; innumerable times. शश्वत्-तमा *f.* सततम; most frequent, most constant, most recent i.124.4 शश्वत्तमागात् पुनरेयुषीणाम्.

शश्व-धा *av.* बार-बार; ever and ever again iii.33.7 प्रवाच्यं शश्वधा वीर्यं तत्.

शष्प *n.* घास का अंकुआ, बाली घास; blade of grass, young or sprouting grass. शष्प-पिञ्जर [= TS. सस्-पिञ्जर = ससर्पि– = शष्पपिञ्जर] *a.* घास के रंग का; like young grass, tawny; cp. तिर्पिञ्ज and जर्तिल. शष्प्-य *a.* शष्पवर्ती, शष्पार्ह; deserving young grass TS. iv.5.8.1 'शष्पं बालतृणं तदर्हतीति'.

√शस् काटना; to cut down, slaughter i.162.18 परुष्परुरनुघुष्या वि शस्त; with सम् 'to distribute' iv.37.8 रयिम् । संमरवं चर्षणिभ्य आ पुरु शस्त.

शस्-अन *n.* विशसन; slaughtering i.163.12. उप प्र गार्च्छसनं वाज्यर्वा = VS. xxiv.23, x.89.14 मित्रकुवो यच्छ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सने न गावः शर्यन्ते.

शंसा *f.* प्रशंसा, स्तुति, स्तोत्र; praise, song of praise v.41.18 ईषमश्याम वसवः शंसा गोः 'स्तुत्या'.

शस्-र्त (1) *n.* स्तोत्र, शस्त्र; song of praise VS. xxxiii.24 भूरि शस्तम्. (2) *a.* कथित, प्रशस्त; recited, excellent : शस्ते अस्मिन् व उक्थे TS. i.7.13.3. **शस्-र्ति** *f.* प्रशंसा, स्तुति; praise, song of praise iv.3.15 सं ते शस्तिर्देववाता जरेत. **शंस्-तृ** *a.* काटने वाला; slaughterer i.162.5 उतं शंस्ता सुविप्रः (Grassmann शस्ता). **शंस्-त्र** [√शस्] (1) *n.* आवाहन, ऋक्-समुदाय; invocation प्रउगाज्य-निष्केवल्य-मरुत्वतीय-वैश्वदेवाग्निमारुतनामकानि शस्त्राणि. (2) [√शस् 'cut'] *n.* हथियार; any instrument for cutting or wounding. **शंस्-मन्** [√शंस्] *n.* स्तवन; आवाहन; praise, song of praise, invocation i.119.2 अधायि शंस्मन्त्समयन्त देवाः आ दिशः 'स्तवने'. **शंस्-या** *f.* शस्त्रार्थ प्रयुज्यमान ऋक्; verses used in śastra.

शांशप्-अ *a.* शीशम-संबन्धी, शीशम का; derived from Dalbergia sissoo. AV. vi.129.1.

√**शा** तेज करना; to sharpen viii.15.7 वज्रं शिशाति; to make one active, spirited or strong x.87.24 सं त्वा शिशामि मन्मभिः; to brighten or inflame the fire i.102.10 त्वामुग्रमवसे सं शिशीमसि (अग्निम्); to promote someone for riches etc. vii.18.2 शिशीहि रायें अस्मान्. अव√शा to wipe out, efface x.105.8 अव नो वृजिना शिशीहि. आ√शा to make active, spirited or strong vii.16.6 आ न ऋते शिशीहि विश्वमृत्विजम्. नि√शा to fell on the ground vi.18.13 पुरू सहस्रा नि शिशा अभि क्षाम् 'निशिशाः अददाः', x.28.6 पुरू सहस्रा नि शिशामि सार्कम् 'हिनस्मि' correct. सम्√शा to sharpen, make quick, active or strong x.84.1 आयुधा संशिशानाः, viii.4.16 सं नः शिशीहि भुरिजोरिव क्षुरम्; to quicken towards i.111.5 ऋभुर्भिराय सं शिशातु सातिम्; to make effective ii.39.7 इमा गिरो युष्मयन्तीः क्ष्णोत्रेणेव स्वधितिं सं शिशीतम्. Forms. III. : *Pr.* शिशामि, शिशाति; शिशामसि; Ā. शिशीते; *Ipv.* शिशीहि, शिशातु; शिशीतम्; शिशीत (*2. pl.*); *Ipf.* शिशास्, अशिशात; Ā. शिशीत (*3. s.*). *Pf.* *Pt.* –शिशानं. *Pp.* शितं. *Gd.* –शाय. x.180.2 सूर्कं संशाय पविं तिग्मम्.

शाक्-अ [√शक्] *m.* शक्ति, सहायता; strength, power, help vi.24.4 शचीवतस्ते पुरुशाक शाकाः. **शाक्-अ** *a.* बली, सहायक; strong, helper, helpful x.55.6 शाक्मना शाको अरुणः सुपर्णः.

शाकल (1) *m.* सर्पविशेष; a kind of snake : अयं सर्पणकाले मुखेन पुच्छस्य दंशनं कृत्वा वलयाकारो भवति; दस शान्त वृक्षों के शकलों का मणि; an amulet made of the bits of ten trees Kauś. xxvii.5. (2) *n.* शकल; bit, part. (3) *n.* शकल द्वारा दृष्ट साम; the Sāman seen by Śakala TMB. xiii.3.10. (4) *f.* शाकलानामक ईष्टि; a kind of iṣṭi = शक्तिप्रदा GBr. ii.4.6 अथ शाकलां जुहुति.

शाक्-इन् *a.* शक्तिशाली, सहायक; powerful, helpful i.51.8 शाकी भव. **शाक्-ईन्** = शाकिन् vi.45.22 गवि न शाकिने. **शाकिन्-अ** *a.* समर्थ; mighty viii.33.6 कृत्वा गौरिव शाकिनः.

शाक्-र्त *m.* शिक्षक; teacher vii.103.5 शार्क्तस्येव वदति शिक्षमाणः. **शाकृत्-य** *a.* शक्तिगोत्रोत्पन्न; a descendant of Śakti.

शाक्-मन् [= शर्क्मन्] *n.* शक्ति, सहायता; power, help x.55.6 शाक्मना शाको अरुणः सुपर्णः. **शाक्यानामयनम्** *n.* एतन्नामक सत्र; a sacrifice of this name : अत्र मांसमयाः पुरोडाशा भवन्ति Sat. xviii.4. **शाक्-वर्-अ** (1) *a.* शक्तिसंपन्न; mighty, powerful TBr. iii.7.5; शक्वरी-संबन्धी; relating to the Śákvarī metre, sung in Śákvarī metre. (2) *n.* एक नाम; name of a Sāman applied to x.133.1.

शाखा *f.* टहनी; branch i.8.8.

शाङ्कुर [शङ्कुर–] *n.* खूंटे जैसा शिश्न; stake-like penis AV. vii.90.3 शाङ्कुरस्य नितोदिनः.

शाचि *m.* सक्तुसमूह; groats VS. xxiii.8, TS. vii.4.20.1 'भक्षयितुं शक्या अन्नविशेषाः शाचाः ता अस्य सन्तीति शाची'. **शाचि-गु** *a.* बल के साथ चलने वाला; powerfully going viii.17.12 शाचिगो शाचिपूजन (इन्द्र *Voc.*) **शाच्-ईन्** *a.* शक्तिमान्; strong TBr. iii.9.4. **शाचि-पूज्-अन** [*Voc.*] शक्ति का पुजारी; devoted to strong viii.17.2 शाचिगो शाचिपूजन 'प्रख्यात-पूजन'.

शाण्-अ *a.* शणनिर्मित; made of hemp. **शाण्ड** *m.* एक नाम; name of a person vi.63.9 शाण्डो दात्. **शाण्ड-दूर्वा** *f.* एक प्रकार की दूब; a kind of grass or plant.

शातपर्ण्-एय *m.* शतपर्णी का अपत्य; son of Śataparṇī or Śataparṇa ŚBr.

शार्त-मूर्धन् = शतमूर्धन्; hundred-headed KS. vii.11 शातमूर्धन् शततेजः.

शांतपन्त् x.106.5 मित्रेव ऋता शतरा शान्तपन्ता 'तीक्ष्ण-स्तुतिकौ' or सुखवन्तौ'; I would read क्षा-तपन्ता 'illuminating the earth' or शांत-पान्ता 'protecting the fallen' or शांतवन्ता 'owning the fallen'.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शातयति [cp. Lettish situ, sist 'slaughters'] काटता है; cuts off, hews, disperses √शत्, √शद्.

शातवनेय *m.* शतवनि का अपत्य; a descendant of Śatavani i.59.7 शातवनेयें.

शाता *f.* ईष्टका; brick = शादा; द्वीपमुन्नतमाख्यातं शादा चैवेष्टका स्मृता quoted on Khādira. iv.2.12.

शाद्-अ *m.* पतन; falling off, dropping; गाद; sediment; बाली घास; young grass ix.15.16 अव शादेषु गच्छति 'शातनीयेषु रक्षःसु'. **शाद्-वल** *a.* घास-प्रकीर्णा स्थली; covered with grass.

शान्-त *a.* उपरतेन्द्रिय, संयत; calm, serene. **शान्-ति** *f.* चित्तदोषराहित्य, समाई; repose, peace.

शाप्-अ *m.* प्रवहमाण काष्ठ अथवा अन्य कोई वस्तु; drift-wood, floating, floating wood or any other thing vii.18.5 शापं सिन्धूनामकृणोदशस्तीः 'अभिशापम्', x.28.4 प्रतीपं शापं नद्यो वहन्ति 'उदकम्'; अनुव्याहरण; curse.

शापेट *mn.* प्रवहमाण शर; flowing reed Kauś. xviii.2.

शावल्या *f.* कर्बुर-वर्ण पुरुष की पुत्री; daughter of a man having spots VS. xxx.20 = शाबुल्या, TBr. iii.4.15.

शामा *f.* वनस्पतिविशेष; a kind of plant.

शामित्र (1) *m.* पशु-श्रपणार्थ अथवा पशुपाकीय अग्नि; fire meant for roasting a sacrificial animal. (2) **—त्रम्** *n.* शमिता का कर्म; office or duties of a killer.

शामीली *f.* शमीशाखा; branch of the Śamī tree; शमी-निर्मित; made of the Śamī wood.

शामुल्य *n.* ऊनी कमीज; woollen shirt x.85.29 परा देहि शामुल्यम् 'मलस्य धारकं वस्त्रम्'. **शामूल** *n.* ऊनी परिधान; woollen covering शामूलपरिहितः Kauś. lxix.3, JB. ii.55, but स्यामूल-परिहितः ApŚS. 1181.

शाम्बर *a.* शम्बरसंबन्धी; belonging to Śámbara vi.47.22 शाम्बरं वसु, VS. xxxiii.63 ये शाम्बरे हरिवो ये गविष्टौ 'शम्बरसंबन्धिनि युद्धे'.

शाम्याकी *f.* शम्याक की समिधा; firewood from Cathartocarpus Fistula Kauś. lxxxii.19.

शारद्-अ *a.* शरत्संबन्धी; produced or growing in or belonging to autumn TS. iv.4.11.1 इषश्चोर्जश्च शारदावृतू.

शारी *f.* शर; arrow i.112.16 याभिः शारीरजतं स्यूमरश्मये 'इषूः'.

शार्कराक्ष्-य *m.* शर्कराक्ष का अनुग; follower of Śarkarākṣa उदरं ब्रह्मेति शार्कराक्ष्या उपासते AA. ii.1.4.

शार्दूल *m.* शेर; tiger TS. v.5.11. **शार्यात** (1) शर्यातिस्थापित याग; a sacrifice instituted by Śaryāti TS. i.4.18.1. (2) *m.* name of a person i.51.12 शार्यातस्य प्रभृताः.

शाल्-अ (1) *a.* शालावर्ती; being in a house पश्चेव वा इदं यच्छालम् ŚBr. (2) *n.* शकट का भागविशेष, चक्र-व्यतिरिक्त उपकरण; a part of a cart other than wheel, any implement but wheel ŚBr. vi.5.5.1.

शाला *f.* गृह, आवास; house, building, room AV. ix.3.17. **शालाक** (1) *m.* दर्भशलाका-मुष्टि; handful of the Darbhá grass. (2) *a.* शलाका-प्रज्वलित अग्नि; वैष्णव अग्नि; the fire kindled by means of śalākās or sticks JŚS. i.20, ĀŚS. v.20.

शालावत्-य *m.* शलावन्त का पुत्र; son of Śalāvant ChUp.

शालावलीक *n.* छज्जा; outer projection of thatchet.

शाला-सद् *a.* गृहेऽवस्थित; present in the house.

शाल्-ईन *a.* एक-स्थान-निवासी, गृहस्थ; living in a house, a householder Sat. iii.2.

शाश्वत्-अ *a.* सदातन, स्थायी, दृढ; eternal, perpetual, permanent, firm.

√शास् उपदेश देना, शिक्षा देना; to instruct ii.28.9 वरुण तासु शाधि, x.95.11 अशासं त्वा विदुषी; to direct x.32.4 गावो यच्छासन् वहतुं न धेनवः; to command viii.34.1 दिवो अमुष्य शासतः; to praise i.189.7 मनवे शास्यो भूः (अग्ने). अनु√शास् to instruct, show vi.54.1 यो अञ्जसानुशासति 'who straightway instructs'. अभि√शास् to guide vi.54.2 यो गृहाँ अभिशासति 'shall guide'. आ√शास् to guide or take to ii.28.9 आ नो जीवान् वरुण तासु शाधि (उषःसु); to allot, assign i.163.13 अर्या शास्ते दाशुषे वार्याणि; to pray, implore i.30.10 तं त्वा वयं विश्ववारा शास्महे. नि√शास् to give iv.2.7 निशिषन्मन्द्रमतिथिम् 'प्रयच्छति'. निस्√शास् to drive away i.80.1 पृथिव्या निः शशा अहिम्. प्र√शास् to instruct, show i.31.14 प्र पाकं शास्सि. Forms. II. : *Pr.* शास्मि; शास्सि; Ā. शास्ते; शास्महे, शासते; *Sb.* शासन्; *Ipv.* शाधि; शास्तन, शासतु; *Pt.* शासत्; शासान. *Ipf.* अशासम्. Ā. अशासत (*3. pl.*). *Pf.* शशास; शशासुर्; *Inj.* शशास्; *Ipv.* शशाधि. *Ao. root* : *Sb.* शासस्; *a* : Ā. शिशामहि; *Inj.* शिशत्; *Pt.* शिशन्त. *Pp.* शिष्टः; *Gd.* –शिष्य.

शास् *m.* आदेश; command, precept x.20.2 शासा मित्रं दुर्धरीतुम् 'अनुशासनेन'.

शास्-अ *m.* आदेश, अनुशासन, फरमान, नियम; order, command, decree, law i.54.7 प्रति यः शासमिन्वति who promotes the law.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शास्-र्य *a.* आदेष्टा, शासक; commander, ruler x.152.1 शास्र इत्या महाँ असि; sword शासहस्तः 'खड्गहस्तः'.

शास्-अत् *a.* शिक्षक; instructing iii.31.1 शासद् वह्निर्दुहितुर्नप्त्यं गात 'अनुशासनं कुर्वन्'.

शास्-अन (1) *a.* शिक्षक, शासक; instructor, ruler. —नी *f.* i.31.11 ईळामकृण्वन् मनुषस्य शासनीम्. (2) *n.* शिक्षण, शासन; instruction, rule iii.7.5 उत ब्रध्नस्य शासने रण्वन्ति 'आज्ञायाम्'.

शास्ता *f.* नियम; rule ii.23.12 शासामुग्रो मन्यमानो जिघांसति 'शासाम्', vii.48.3 ते चिद्धि पूर्वीरभि सन्ति शासा.

शास्-उल् *n.* आदेश; command i.73.1 चिकित्वो न शासुः, i.116.13 शासुरिव वध्रिमत्याः.

शास्-तृ *a.* शासक; अनुशासक; commander, ruler, instructor. शास्-त्र *n.* अनुशासन, आदेश; command, rule viii.33.16 शास्त्रे अन्यस्य रण्यति. शास्-य *a.* शासनीय, अनुशासनार्ह; to be ruled or directed.

शिंशपा [MBh. शिंश 'tree'] *f.* शीशम; Dalbergia Sissu iii-53.19 शिंशपायाम् (ओजो धेहि).

शिंशु-मार्-अ [VS. शिशुमार, Pali सुसुमार] *m.* सूसमार; porpoise i.116.18 वृषभश्च शिंशुमारश्च युक्ता.

शिक्-य *n.* छींका; a kind of loop or swing made of string and suspended from the roof to keep things or edibles. शिक्या-कृत *a.* छींका बनाया; suspended by strings.

शिक्-वन् [√शक्] (1) *a.* सशक्त; strong; चतुर; skilful i.141.8 रथो न यातः शिक्वभिः कृतः. (2) ज्वाला, अर्चिस्; flame ii.36.4 स शुक्रेभिः शिक्वभिः रेवदस्मे दीदाय 'with flames', TS. ii.5.12.2 स शुक्रेण शिक्वना रेवत 'प्रकाशेन' = शिक्-वस् *a.* mighty x.92.9 रुद्राय शिक्वसे; flame; vi.2.9 वना वृश्चन्ति शिक्वसः = TS. iii.1.11.6 'अर्चीषि'.

√शिक्ष् [√शक्] सकना, सीखना, सिखाना; to try to effect, be able to, be helpful, learn, teach viii.52.8 शिक्षो शिक्षसि दाशुषे, viii.49.1 यो जरितृभ्यः · · शिक्षति, शिक्षा सखिभ्यः 'उपदिश' TS. iv.6.2.5. Forms. : *Pr.* शिक्षति, –ते; *Sb.* शिक्षास्, शिक्षात; शिक्षान्; *Inj.* शिक्षत्; *Op.* शिक्षेयम्; शिक्षेम; *Ipv.* शिक्ष, शिक्षतु; शिक्षतम्; *Pt.* शिक्षन्त्; Ā. शिक्षमाण. *Ipf.* अशिक्षस्; अशिक्षतम्.

शिक्षा *f.* स्वरवर्णाद्युपदेशक ग्रन्थ; treatises teaching pronunciation etc. of vowels and consonants = शीक्षा.

शिक्षा-नर *a.* आदमियों को सहारा देने वाला; helping men i.53.2 शिक्षानरः (इन्द्रः).

शिक्ष्-इ-र्त *a.* विदित-वेदितव्य; learned VS. xxviii.15.

शिक्ष्-उ *a.* शिक्षणेच्छु, सहायक; desirous of being able iii.19.3 स्वपत्यस्य शिक्षोः = TS. i.3.14.6; rich in help = शिक्षुक.

शिखण्ड *m.* = ऊर्ध्वकेश; tuft or lock of hair left on the crown or sides of the head at tonsure : इन्द्राग्नी शिखण्डाभ्याम् TS. v.7.15, vii.3.16.1. शिखण्डास्थि [शिखण्डे इवास्थिनी] *n.* उभरी हड्डियां; raised or high bones : 'मांसशकले श्रोणितोऽधस्तने शिखण्डे'. शिखण्ड्-इन् *a.* चोटी वाला; crested.

शिखा *f.* = शिखण्ड. शिखा-जट्-अ *a.* केवल शिखावान्; keeping crest only Sat. xix.2. शिखा-सिच् *f.* जूड़ा; the knot or net of शिखा Kauś. xxix.2. शिख्-इन् [= शिखण्डी] *a.* शिखावान्; crested, peaked.

शिग्रु *m.* एक नाम; name of a stock vii.18.19 शिग्रवो यक्षवश्च; सहजना; a particular plant.

शिङ्गि *n.* आंत; a part of the entrails of a sacrificial victim VS. xxxix.8 शिङ्गीनि कोश्याभ्याम्.

शिङ्घन in उच्छिङ्घन 'sneezing'.

√शिञ्ज् अव्यक्त ध्वनि करना; to make indistinct sound vi.75.3 योषेव शिङ्घे = TS. iv.6.6.1, 1.164.29 अर्यं स शिङ्घे.

शिञ्ज्-आर *m.* एक नाम; name of one of the proteges of Aśvins viii.5.25 अत्रिं शिञ्जारमश्विना.

शि-र्त (√शा) *a.* तेज, संतुष्ट; sharp, satisfied, regaled. शिता-भन् *n.* बाहुप्रदेश; arms of a sacrificial victim; cp. Mah. on VS. xxi.43.

शिति [*श्वेति] *a.* श्वेत; white. शिति-ककुद् *a.* श्वेत-ककुद्; having white hump TS. v.6.14. शिति-कक्ष *a.* श्वेत-कक्षवान्; white-flanked (a goat) VS. xxiv.4. शिति-कक्ष्-इन् *a.* श्वेत-कक्षवान्; a vulture with a white belly TS. v.5.20. शिति-कण्ठ *a.* श्वेत-कण्ठवान्; white-necked. शिति-ग्-अ *a.* श्वेत-वस्त्रगामी; white-goer (older श्वितिर्ग (TS.) 'white-footed'.

शिति-पद् *a.* श्वेत-पाद; white-footed AV. iii.29.1 अविः शितिपाद्, i.35.5 श्यावाः शितिपादः. शिति-पृष्ठ *a.* श्वेत-पृष्ठ; white-backed iii.7.1 शितिपृष्ठस्य धासेः, viii.1.25 हरी शितिपृष्ठा. शिति-बाहु [or —बाहु] *a.* श्वेत-भुज; white-armed TS. v.6.13. शिति-भसद् *f.* श्वेत-जघना; having white buttocks TS. v.6.14. शिति-भ्रु *a.* श्वेत भ्रू वाला; having white eyebrows VS.xxiv.6. शिति-रन्ध्र *a.* श्वेत (कर्ण–) छिद्रवान्, शुक्ल-छिद्रवान्; having white ear-holes VS. xxiv.2. शिति-वार *a.* श्वेत बालों वाला; having white hair or tail TS. ii.1.4.2. शिती-मन् *n.*

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

[also शितीर्मन्त्] गुह्येन्द्रिय के पार्श्ववर्ती अवयव-युगल; minor parts around the penis TS. v.7.19.1 = KS. xiii.9 शितीर्मद्भ्याम्, KS. xviii.21 शितामतः. **शित्-पुर्ट** *m.* मार्जार-सदृश जन्तु-विशेष; a cat-like creature TS. v.7.17. **शित्य्-अंस** *a.* श्वेतस्कन्धवान्; white-shouldered.

शिथ्-इ-र्र [*श्रिथिर्, √श्रथ्, also —र्ल] (1) *a.* ढीला; loose; प्रसृत; long outstretched vii.45.2 उदस्य बाहू शिथिरा बृहन्ता (सवितुः). (2) *n.* स्वातन्त्र्य; liberty vii.71.5 निं जाहुषं शिथिरे धातमन्तः (भ्रष्टे स्वराष्ट्रे); bond, fetters v.85.8 सर्वा ता वि ष्य शिथिरेव देव. Cp. MS. ii.2.13 शिथिरं इव वा एतस्य सोमपीथः 'useless or not assimilated'.

शिपर्द cp. अशिपर्द.

शिपवित्नुर्क *m.* कृमि-विशेष; a kind of worm AV. v.23.7.

शिप्-ई [√शिप् 'move'] *m.* किरण; ray; पशु; animals : पशवः शिपिः TBr.i.3.8. **शिपि-विष्ट** [शिपिषु विष्टः] *m.* जीवमात्र में प्रविष्ट विष्णु; Viṣṇu pervading the living world vii.99.7 तन्मे जुषस्व शिपिविष्ट हव्यम् 'शिपयो रश्मयः । तैराविष्ट विष्णो'. Cp. विशि-शिप्र.

शिप्र-वन्त् *a.* ओष्ठवान्; having lips vi.17.2 यः शिप्रवान् वृषभः. **शिप्रा** *f.* जबाड़ा; jaw, lip i.101.10 वि ष्यस्व शिप्रे 'हनू'. **शिप्रिणी** *f.* भरे गालों वाली; full-cheeked i.30.11. **शिप्रिणी-वन्त्** = शिप्रिवत् x.105.5 वनोति शिप्राभ्यां शिप्रिणी-वान् 'शिप्रवान्' = **शिप्र-ईन्** *a.* full-cheeked i.29.2. Cp. वार्जिनीवन्त् = वार्जिन्.

शिफा *f.* एक नदी; name of a river i.104.3 प्रवर्णे शिफायाः 'शिफा नाम नदी'.

शिभ्-र्र *a.* कामी; lustful AV. i.90.2 म्लापयामि भ्रजः शिभ्रम् 'vigour' W. Cp. शीभम् = शीघ्रम्.

√**शिम्** खरोंचना; to scratch सूचीभिः शिम्यन्तु त्वा 'लिखन्तु' 'scratch' TS. v.2.11.1.

शिम्-अ *m.* काटने वाला; slaughterer or one who prepares the sacrificial food.

शिमिजा-वरी *f.* कृषि के बिना ही उत्पन्न ओषधि; herbs or plants growing without cultivation = अकृष्टपच्या.

शिमि-दा *f.* भूतनी, राक्षसी; name of a demoness AV. iv.25.4 अप रक्षांसि शिमिदां च सेधतम् 'one who cuts'.

शिमिद्-वत् [= शिमीवत्] *a.* सशक्त; strong TAr. iv.9.1.

शिमि-वि-द्विष् *a.* कृष्यादि-कर्मविघाती; unfavourable to the labours of men.

शिमी [= शमी] *f.* प्रयत्न, अनुष्ठान; effort, zeal, work i.151.1 मित्रं न यं शिम्या गोषु गव्यवः 'शिमी शक्तिः'; rite : TBr. ii.8.7. **शिमी-वन्त्** *a.* कर्मठ; active; प्रबल; strong i.100.13 शिमीवान् रथः 'कर्मणा युक्तः', x.38.1 पृत्सुतौ शिमीवति कन्दसि 'कर्मवति', x.87.3 योधाः शिमीवन्तः 'शौर्य-कर्मवन्तः'.

शिम्बल *mn.* शल्मली, सिम्बल; a kind of tree and its flower iii.53.22 शिम्बलं चिद् वि वृश्चति 'शल्मलीकुसुमम्'.

शिम्बाति *a.* सजीव; lively, gay x.106.5 वंसगेव पूषर्या शिम्बाता 'सुखकरौ'.

शिम्बी *f.* हरे मूंग; green gram; छिम्मी; peas ?

शिम्-यु [cp. शिम्यति TS. v.2.11, Aw. sima 'horrible'] (1) *m.* शत्रु; enemy i.100.18 दस्यूञ् छिम्यूंश्च पुरुहूत एवैः 'वधकारिणः'. (2) *m.* एक नाम; name of an inimical folk or person vii.18.5 शर्धन्तं शिम्युम् 'बाधमानम्'.

शिर्-अस् *n.* सिर; head ix.68.4 रक्षते शिरः, शिरःशिरः प्रति सूरी वि चष्टे TS. iv.2.5.4 'एकैकं शिरः'.

शिर्-इणा *f.* रात्रि; night ii.10.3 शिरिणायां चिदक्तुना महोभिः 'शिरिणा रात्रिः'.

शिर्-ईम्बिठ *m.* बादल; cloud, name of a person x.155.1 शिरिम्बिठस्य सत्वभिः 'एतत्संज्ञकस्य भरद्वाजपुत्रस्य'.

शिरो-व्रत [आथर्वणिकानां वेदव्रतविशेषः] *n.* आथर्वणिकों का व्रतविशेष; a particular observance of the Ātharvaṇikas, the highest vrata ? Muṇḍaka.

शिर्ला *f.* सिल, पत्थर; stone, rock, crag AV. xii.1.26. **शिलोञ्छ** *m.* शिला चुगना; to glean or pick up the grain fallen in the field at the time of harvest.

शिल्-पं [*pisra *piśla √पिश्] (1) *a.* चित्ररूप, विचित्र-संस्थान VS. xxix.58 शिल्पः पर्शुः, शिल्पं वा एतौ नामस्तोमौ 'विचित्रसंस्थानौ' TMB. xvi.4.8; विचित्र-वर्ण, नाना-वर्ण : शिल्पो वैश्वदेवः 'विचित्रवर्णः' TS. v.5.22; of brilliant or wondrous form, variegated. (2) *n.* x.61-62 —का नाम; name of x.61-62; cp. GBr. ii.6.7; भूषण, अलंकरण, चित्र-रूप, तस्या एतच्छिल्पम् 'चित्रं रूपम्' ŚBr. i.1.1.3; गीतवाद्यादि शिल्पैरेतां रात्रिं यजमानं जागरयन्ति 'गीतवाद्यादिभिः' Sat. iii.2. उपकरणैः महाव्रतशिल्पानि व्यायातयन्ति [पात्राणि] Sat. xvi.6, नानारूप वस्तुजातः पश्यते गृहशिल्पम् TMB. xvi.4.9; आश्चर्य-कर कर्म, कौशल; ornament, decoration, music etc., implements, glorious things, wondrous deed, skill. Cp. सुशिल्प.

शि-र्व (1) a. सौख्यकर; kind, benevolent, auspicious viii.26.23 वायो शिव, i.31.1 शिवः सखा. (2) *m.* शिव-रुद्र the god Śiva. **शिवा** *f.* सुन्दर स्त्री; a fair woman, i.79.2 शिवाभिर्न स्मयमानाभिरागात् he has come with gracious smiling women as it were.

शिवाभिमर्श्-अंन *a.* सौख्य-स्पर्शवान्; of propitious touch.

शिशर्य [√शा] *a.* तीक्ष्ण करने वाला; sharpening x.42.3

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शिशीर्हि मा शिशयं त्वा श्रृणोमि.

शि-शिर (1) *n.* ठण्डक; coolness. (2) *n.* सरदी; the cool season AV. vi.55.2.

शि-शु [√शिव] *m.* बच्चा; child, young of an animal i.95.5 vii.95.3 वृषा शिशुर्वृषभः = **शिशु-र्क.** **शिशु-मन्त्** *a.* having children viii.100.5 शिशुमन्तः सखायः.

शिशु-मार्-अ. *m.* सूसमार; porpoise = शिशुमार; name of a sage TMB. xiv.5.15.

शिशु-ल *m.* नन्हा बच्चा; little child x.78.6 शिशूला न क्रीडयः.

शिश्-न *m.* शाकुर, वैतस, पुच्छ; penis, tail i.105.8 मूषो न शिश्ना व्यदन्ति माध्यः, ĀpDhs. 26.20 शिश्नच्छेदनं सवृषणस्य = शिश्नच्छेदनं वृषणच्छेदनं च 'cutting of penis and testicles'. **शि-शर्नथ्-अ** *m.* छिद्रण; perforation iii.31.13 मर्ही यदि धिषणा शिश्नये धात 'अन्योन्यविश्लेषाय'. **शिश्न-देव** *a.* जिनका देवता शिश्न है; whose god is a phallus vii.21.5 मा शिश्नदेवा अपि गुर्ऋतं नः.

√**शिष्** छोड़ना, रहने देना; to leave, leave remaining. उद्√शिष् यथा कृमीणां नकिरुच्छिष्यते (AV. ii.31.3) that none of the worms shall be left. Cp. गृहपतिरेव प्रशिष्यात् 'विभज्य दद्यात' ĀŚS. ii 6.9. Forms. VII. P.: *Pr.* शिनष्टि. *Pf.* शिशिषे. *Ao. a.*: शिषस्. *Ft.* शेक्ष्यति, –ते. *Ps.* शिष्यते; *Ao.* शेषि; *Pp.* शिष्ट. *Gd.* –शिष्य

शिष्-ट *a.* छोड़ा; anything that is left. [√शास्] *a.* पढ़ाया; taught, directed.

√**शी** सोना, लेटना, गिरना; to sleep, lie, fall TS. i.5.1.1 यदश्रु अशीय 'अपतत'; शीघ्र आना; to come quickly to TBr. iii.2.14 अभि नः शीयतां रयिः 'धनं शीघ्रमागच्छतु'. Cp. x.18.8 गतासुमेतमुप शेषे, x.4.4 शये वर्त्रिश्चरति जिह्वयादन्, ii.17.6 पृथिव्यां शयध्यै. Cp. शयन 'bed', शया 'couch', शयु 'lying, resting', शय्या 'bed'; दुःशीम 'uncomfortable to lie on' etc. Forms. II. Ā.: *Pr.* शेषे, शये (*3. s.*); शयाते (*3. du.*); शेमहे, शेरे and शेरते; *Op.* शयीय, शयीत (*3. s*); *Ipv.* शेताम् and शयाम्; *Pt.* शयान; *Ipv.* अशेरन्. I.: *Pr.* शयते; शयध्वे, शयन्ते; *Ipf.* अशयत; अशायतम्; Ā. अशायत (*3. s.*). *Pf.* शिश्ये; शिश्यिरे; *Pt.* शशयान. *Ao. s*: *Sb.* शेषन्; *iṣ*: Ā. अशयिष्टास्. *Ft.* शयिष्यति, –ते; शयितासे. *Inf.* शयध्यै.

√**शीक्** [शीकायते] टपकना; to trickle, rain in big drops.

शीकायिष्यन्त् [*Denom.* of शीक] टपकने को है; about to drop. **शीक्-इ-त** *a.* टपका, बरसा; rained in big drops.

शीक्षा [√शक्] cp. शिक्षा.

शीघ्र्-य *a.* आशुकारी; quick, hasty = शीघ्रिय TS. iv.5.5.2.

शी-त [√श्या, श्यायति] (1) *a.* ठण्डा; cold x.34.9 शीताः सन्तो हृदयं निर्दहन्ति. (2) *n.* ठण्डक, सरदी; cold, cold weather.

शीतिका *a.* ठण्डी; cool x.16.14 शीतिके शीतिकावति 'शैत्ययुक्ते'. **शीतिका-वन्त्** *a.* ठण्डा; cold, mixed with cold water.

शी-न [√श्या, Kashmiri sīn 'snow'] *a.* जमा; coagulated.

शीपाल *mn.* शैवाल, सिरवाल; Blyxa Octandra x.68.5 उदनः शीपालमिव.

शी-भम् *av.* मस्ती के साथ; majestically, serenely i.37.14 शीभं यात, शीभं समवल्गत 'शुभं नृत्यं कृतवत्यः' TS. v.6.1.2, vii.4.14.1 शीघ्रं वहन्तीभ्यः, शीभं वहन्तीभ्यः. **शीभ्-य** *a.* प्रवहमाण; flowing नमः शीभ्याय TS. iv.5.5.2 'शीभशब्दः उदकप्रवाहवाची'.

शी-र [√शी 'lie', lying within wood or aráṇis; cp. वीर] *a.* तीव्र, व्यापक; sharp, pointed, lying within wood, pervading wood viii.43.31 शीरं पावकशोचिषम्. **शीर-शोचिस्** *a.* तीव्र किरणवान्; sharp-rayed viii.71.14 अग्निं शीरशोचिषम् 'शयनस्वभावरोचिष्कम्'.

शीर्-ण [=शीर्त] *a.* कुचला; crushed. **शीर्-ति** [शीर् √शृ] *f.* विनाश; destruction शीर्त्यै वैभीतक इध्मः KS. xi.5.

शीर्-ष-म् *n.* सिर; head AV. iv.34.1 ब्रह्मास्य शीर्षम्. **शीर्ष-कपाल** *n.* सिर और खोपड़ी; head and skull AV. xv.18.4 दितिश्चादितिश्च शीर्षकपाले.

शीर्ष-क्ति [=शीर्ष-सक्तिः] *f.* शिरोरोग, सिरदर्द; head-seizure, headache AV. ix.8.1 शीर्षक्ति शीर्षामयम्.

शीर्ष-च्छिन्न *a.* कृत्तशिरस्; one whose head has been cut off; cp. Pravargá which is meant to restore the head of the sacrifice.

शीर्षण्-य *a.* शिरोवर्ती; being in the head x.163.1 यक्ष्मं शीर्षण्यम्.

शीर्षण्-वन्त् *a.* शिरोवान्; having a head AV. x.1.2.

शीर्ष्-अन्न *n.* सिर; head vii.18.24 शीर्ष्णेशीर्ष्णे वि बभाजा विभक्ता 'to each'.

शीर्ष्-भिद्-य *n.* सिर तोड़ना; head-splitting AV. x.5.50 शीर्षभिद्याय 'for splitting head'. **शीर्ष-शोक** *m.* सिरदर्द; headache AV. xix.39.10. **शीर्ष-हार्-य** *a.* शिरोहार्य; to be carried on head: शीर्षहार्यं गिरौ जीवनम् TS. vi.1.9 = शीर्षाहार्यं MS. iii.7.8.

शीर्षामय *m.* सिर की बीमारी; disease of the head

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

AV. ix.8.1.

शील *n.* वर्तन-व्यवहार; behaviour शीलेषु यच्च पावकम् MBr. i.3.3 (पापकम् ?).

शी-वन् *a.* सोने या लेटने वाला; lying. *f.* **शीवरी.**

शीष्ट *m.* एक नाम; a name (of a folk ?) viii.53.4 शीष्टिषु (may be शिष्टिषु; cp. शीक्षा).

शुक्-अ *m.* तोता; parrot i.50.12, AV. i.22.4. **शुक-बभ्रु** *a.* तोते के रंग का; parrot-brown, reddish like a parrot VS. xxiv.2, TS. v.6.11.

शुक्-र्त [√शुच्] *a.* अम्लीभूत; become acid or sour Sat. xxvi.5.

शुक्-र् (1) *a.* भासमान, प्रकाशमान, दीप्यमान, भास्वर, श्वेत; bright, resplendent iv.11.2 शुक्र अग्ने; white x.85.10 शुक्रौ अनड्वाहौ; lucid, clear ii.9.4 शुक्रस्य वचसः. (2) *m.* प्रकाश, ज्वाला; light, flame, lustre i.140.11 यत्ते शुक्रं तन्वो रोचते शुचि 'तेजः', viii.44.17 उदग्ने शुचयस्तव शुक्रा भ्राजन्त ईरते; *n.* the bright Soma. v.43.3 प्र वायवे भरत चारु शुक्रम्; lustre, gleam i.135.2 अयं सोमः शुक्रा वसानो अर्षति; semen or water iv.3.10 वृषा शुक्रं दुदुहे.

शुक्र-ग्रह्-अ *m.* सोम-ग्रह; the oblation of Sóma (the glistening one). **शुक्र-ग्रहण-मन्त्र** *m.* the verse with which the Soma is taken : 'तं प्रत्नथा' etc. VS. vii.12. **शुक्र-ज्योतिस्** *a.* भास्वर दीप्ति वाला; having a bright splendour. **शुक्र-दुघ्-अ** *a.* स्वच्छ-द्रावी; emitting clear fluid vi.35.5 शुक्रदुघस्य धेनोः 'निर्मलानां दोग्धुरिन्द्रस्य' (bestowing or yielding bright things ?). **शुक्र-पिष्** *f.* शुक्लरूपा; bright-coloured x.110.6 श्रियं शुक्रपिशं दधाने 'शोचमानरूपाम्' = VS. xxix.31 शुक्रपिशं दधाने 'शुक्लरूपम्' Uv.-Mah. **शुक्र-पूत-पा** *a.* चमचमाता पवित्र सोम पीने वाला; drinking the bright and pure (Sóma) viii.46.26 सोमपा दानाय शुक्रपूतपाः (*Voc.*). **शुक्र-पृष्ठ** *a.* प्रदीप्त-पृष्ठवान्; having a bright back AV. xiii.1.33 शुक्रपृष्ठः वृषभः. **शुक्रर्षभा** *a.* शुक्र-वाहना; borne by luminaries (dawn) TS. iv.3.11.5.

शुक्र-वन्त् *a.* सोमवान्; containing Sóma TS. iii.2.2.1. **शुक्र-वर्चस्** *a.* भास्वर-दीप्ति; having bright lustre x.140.2 शुक्रवर्चा अनूनवर्चाः (अग्निः). **शुक्र-वर्ण** *a.* चमचमाते रंग वाला; of bright colour i.143.7 शुक्रवर्णाम् (धियम्), i.40.1 शुक्रवर्णम् (अग्निम्). **शुक्र-वासस्** *f.* श्वेतवसना; bright-robed i.113.7. **शुक्र-शोच्-अ** *a.* प्रदीप्यमान; brightly shining. **शुक्र-शोचिस्** *a.* प्रदीप्त किरणों वाला; bright-rayed vii.15.10 शुक्रशोचिरमर्त्यः (अग्निः). **शुक्र-सद्-मन्** *a.* शुभ्र-गृहवान्; having a bright dwelling place vi.47.5 शुक्रसद्मनामुर्षसाम्. **शुक्रा-मन्थिनौ** *m.* सूर्य एवं चन्द्रमा; the sun and the moon.

शुक्-ल [=शुक्र] (1) *a.* अति गौर; very white. (2) —**लः** *m.* श्वेत रंग; white colour. **शुक्ल-पक्ष** [= उद्वृत्तः] the bright half of a month. **शुक्ल-प्रसून** *n.* श्वेतकुष्ठ; leprosy Kauś. xxvi.26. **शुक्ल-वत्सा** *f.* श्वेतवत्सा; a cow having a white calf.

शुक्-वन् *a.* चमकदार; bright; in सु-शुक्वन्.

शुङ्ग *nf.* अग्राङ्कुर, छोटी कली की कोथली; shoot, sheath of a young bud ĀpGS. xiv.10 सवृषणां शुङ्गाम् 'वृषणाकृतिकेन फलद्वयेन संयुक्तां शुङ्गाम्'.

√शुच् चमकना, झिलमिलाना, दमकना; to shine, gleam, glow, burn v.17.3 बृहच्छोचन्त्यर्चयः, vii.4.3 दुरोकमग्निरायवे शुशोच 'दीप्यते', iv.2.17 शुचन्तो अग्निम् 'दीपयन्तः', vi.52.2 ब्रह्मद्विषमभि तं शोचतु द्यौः 'अभितपतु'. आ √शुच् to bring through light i.97.1 अग्ने शुशुग्ध्या रयिम्. उद् √शुच् iv.2.20 उच्छोचस्व (अग्ने). Forms. I. : *Pr.* शोचति, –ते. *Pf.* शुशोच; *Op.* Ā. शुशुचीत (*3. s.*); *Ipv.* शुशुग्धि; *Pt.* शुशुक्वांस्; शुशुचान. *Ao. a.* : अशुचत्; *Pt.* शुचन्त्; Ā. शुचमान; *red.* : शुशुचस्; *Inj.* शुशुचस्; शुशुचन्; *is* : *Inj.* शोचीस्; *Ps.* अशोचि. *Inf.* शुचध्यै. *Cs.* शोचयति; *Pt.* शुचयन्त्. *Int. Sb.* शोशुचन्; Ā. शोशुचन्त; *Pt.* शोशुचत; शोशुचान.

शुच् (1) *a.* शुक्र, चमकता; shining. (2) *f.* प्रकाश, दीप्ति, ज्वाला, संताप; light, glow, flame, sorrow iii.4.1 शुचा-शुचा सुमतिं रासि वस्वः 'अत्यर्थं प्रसर्पकेण ज्योतिषा युक्त', अमुं ते शुग् ऋच्छतु यं द्विष्मः TS. iv.6.1.1.

शुच्-अ *a.* चमकदार, श्वेत; bright, white x.26.6 शुचायाश्च शुचस्य च 'दीप्तायाः दीप्तस्य च'; *f.* **शुचा.**

शुचद्-रथ *a.* चमकते रथ वाला; having a shining car iv.37.4 शुचद्रथा हि भूत.

शुच्-अध्यै [*Dat. Inf.*] चमकने को; to shine iv.2.1.

शुचन्ति *m.* एक नाम; name of a protege of Aśvins i.112.7 याभिः शुचन्तिं धनसाम्.

शुचर्त [शुचा + ऋ] *a.* संतप्त; heated : शुचर्तो व्रजः TBr. iii.3.11. Cp. कामर्त.

शुचि-इ (1) चमकदार; bright i.31.17 शुचे (अग्ने), vi.66.11 शुचयो मनीषाः. (2) —**चिः** *m.* आषाढ; the month Āṣāḍha TS. iv.4.11.1. **शुचि-क्रन्द्-अ** *a.* तारस्वर से चिल्लाने वाला; clear-voiced, crying aloud vii.97.5 शुचिक्रन्दं बृहस्पतिम्. **शुचि-जन्मन्** *a.* प्रदीप्तजन्मवान्; of radiant birth i.141.7 शुचिजन्मनः (अग्नेः). **शुचि-जिह्व्-अ** *a.* प्रदीप्त-जिह्वावान्; flame-tongued ii.9.1

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शुचिजिह्वो अग्निः. **शुचि-त्व** *n.* शुचिता; clearness, purity. **शुचि-दन्त्** *a.* उजले दांतों वाला; bright-toothed vii.4.2 यः शुचिदन् (अग्निः). **शुचि-पा** *a.* स्वच्छ सोम पीने वाला; drinking the clear Soma x.100.2 वायवे शुचिपे. **शुचि-पेश्-अस्** *a.* सजी-धजी, चमकते श्रृङ्गार वाली; brightly adorned i.144.1 शुचिपेशसं धियम्. **शुचि-प्रतीक** *a.* भासमान चेहरे वाला; radiant-faced i.143.6 शुचिप्रतीकम् (अग्निम्). **शुचि-बन्धु** *a.* भासमान बन्धु वाला; having a shining relative (said of the Sóma) ix.97.7 शुचिबन्धुः पावकः. **शुचि-भ्राज्-अ** *a.* निर्मल-दीप्तिमान्; shining brightly i.79.1 शुचिभ्राजाः (उषसः *n. pl. f.*). **शुचि-मन्त्** *a.* = शुचि. **शुचि-वर्ण** *a.* = शुक्रवर्ण; bright-coloured v.2.3 हिरण्यदन्तं शुचिवर्णम्. **शुचि-व्रत** *a.* शुद्ध-व्रतवान्; whose observances are pure or holy viii.43.16 रोहिदश्व शुचिव्रत (अग्ने). Cp. TS. i.3.14.8 अग्निः शुचिव्रतः शुचिव्रततमः. **शुचि-षद्** *a.* पवित्र-सद्; dwelling in light or clear water iv.40.4 हंसः शुचिषद्. **शुचिष्-मन्त्** *a.* भ्राजमान; brilliant or shining vi.6.4 शुचिष्मः (*Voc.*). **शुच्-ईल्** (= शोचिस्) *m.* लपट; flame.

शुच्य्-अक्षी *f.* श्वेताक्षी; white-eyed ĀpŚS.

√**शुज्** फूलना; to swell x.34.6 कितवः तन्वा शुशुजानः 'puffed up'; cp. Hindi सूजना 'to swell'.

शुण्ठ *a.* श्वेत अथवा अल्प-काय; white-coloured or of small stature TS. i.8.17.1. *f.* **शुण्ठी** Sat. ix.7. **शुण्ठा-कर्ण** *a.* कृष्ण-कर्ण; short-eared VS. xxiv.4. **शुण्ठा-धी** *f.* पीतमुखी अथवा पीतपुच्छा गौ; a cow having a yellowish mouth or tail KŚS.

शुण्डा-मुख *n.* भभकी; an implement for distilling spirituous liquor Sat. xxiii.1.9.

शुतुद्री *f.* सतलुज; the river Satluj in Punjab iii.33.1 विपाट्-छुतुद्री.

शुद्-ध [√शुध्] *a.* साफ किया, स्वच्छ; cleaned, clean, clear, pure. **शुद्ध-दन्ती** = शुचिदन्त्. **शुद्ध-वाल** *a.* ईषच्छुक्लवाल; to be compared with सर्वशुद्धवाल 'स्फटिक-वालः'. **शुद्ध-सत्त्व** *a.* विषयभोग से व्यावृत्तात्मा; of pure mind.

शुद्धार्यु *a.* शुद्धि का शौकीन; desirous of purity TS. i.3.8.2.

शुद्-धि *f.* पवित्रता; purity, cleanliness.

√**शुध्** [√शुन्ध्] पवित्र या साफ बनना या बनाना; to become or be pure, purify x.85.35 सूर्यायाः पश्य रूपाणि तानि ब्रह्मा तु शुन्धति. Forms. I. P. : *Pr.* शुन्धति; *Ipv.* शुन्धत. IV. P. : *Pr.* शुध्यति. *Pp.* शुद्ध. *Cs.* शुन्धयति; शोधयति.

शु-र्न [√शु √शिव; cp. शर्वस्] (1) *n.* सुख, कल्याण; happiness, welfare iv.57.8 शुनासीरा शुनमस्मासु धत्तम्. (2) *a.* सौख्यकर, सुभग; the auspicious one, fortunate. **शुनम्** *av.* सफलता से, सुखार्थ; happily, with success or prosperity iv.57.8 शुनं कीनाशा अभि यन्तु वाहैः. **शुन-पृष्ठ** *a.* सधी पीठ वाला; having a back fit for riding vii.70.1 वाजी शुनपृष्ठः.

शुनः-शेप *m.* कुत्ते की दुम; dog's tail, a name i.24.12 शुनःशेपो यमह्वद् गृभीतः. **शुन-होत्र** *m.* एक नाम; name of a person (*pl.* family) ii.18.6 अयं हि ते शुनहोत्रेषु सोमः. **शुना-सीरा** *m.* शस्य-समृद्धि के दो देवता; two deities favourable to the growth of grain : वायु and आदित्य iv.57.5 शुनासीराविमां वाचं जुषेथाम्. **शुना-सीर्य** *a.* शुनासीर-देवताक; having Śuná and Sīrá as deities = **शुनासीरीय** ĀpŚS. 2173 'शुनासीर इन्द्रो यस्मिन् कर्मणि तत्कर्म'. **शुनेषित** *a.* कुत्तों द्वारा खेदा; driven by dogs viii.46.28 रजेषितं शुनेषितं ··· अज्म.

√**शुन्ध्** = √शुध्; cp. √शुभ्.

शुन्ध्-अन *a.* शोधक; purifying.

शुन्ध्-यु [√शुध्] *a.* शुभ्र; pure, bright, smart vii.97.7 शुन्ध्युः (बृहस्पतिः); *f.* **शुन्ध्यू** 'radiant' i.124.4 शुन्ध्युवो न वक्षः 'शुन्ध्युरादित्यः तस्य वक्षः वक्षःस्थानीयो रश्मिसमूहः। यद्वा शुन्ध्युरिति जलचरः श्वेतवर्णः पक्षी'; like the breast of a fair woman ? Cp. TS. i.3.2.1 शुन्ध्यूरसि मार्जालीय 'शोधकः'.

शुप्-ति [√शुभ्] *f.* वह; shoulder i.51.5 स्वर्धाभिर्ये अधि शुप्तावजुह्वत 'मुखे'.

√**शुभ्** [√शुम्भ्] चमकना; to shine i.22.8 दाता राधांसि शुम्भति 'giving riches he shines', iii.5.8 आपः इव प्रवता शुम्भमानाः; सुन्दर बनना या बनाना; to beautify, look beautiful vii.56.16 यक्षदृशो न शुभयन्त मर्याः; सजना, सजाना; to adorn ix.2.7 यमभिर्मदाय शुम्भसे (गीर्भिः), TBr. iii.5.6 शुम्भानस्तन्वं स्वाम्; to glorify, extol ix.40.1 शुम्भन्ति विप्रं धीतिभिः; to prepare something for someone v.39.5 तस्मै गिरः शुम्भन्त्यत्रयः; to make someone ready for viii.70.2 इन्द्रं तं शुम्भ अवसे. प्र √शुभ् to make a show i.120.5 प्र या घोषे भृगवाणे न शोभे (वाक्). Forms. I. Ā. : *Pr.* शोभते; *Pt.* शोभमान; शुम्भते; *Pt.* शुम्भमान. VI. P. : *Pr.* शुम्भति; *Sb.* शुम्भाति; *Ipv.* शुम्भ; शुम्भत, शुम्भन्तु; *Pt.* शुम्भमान. *Ao. root* : *Pt.* शुभान; शुम्भान; *red.* : अशुशुभन्; अशुशुभन्त. *Pp.* शुम्भित; शुभित.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Inf. शुभे; शोभसे; शुभम् . *Cs.* शुभयति, –ते; शोभयति.

शुभ् *f.* कान्ति, शोभा, छवि; splendour vi.62.4 शुभं पृक्षम्; beauty i.64.4 वक्षःसु रुक्मा अधि येतिरे शुभे; अलंकार; ornament शुभो वा एता यज्ञस्य 'अलंकाराः' TMB. xvi.1.13; तेज चाल या उड़ान; swift movement or flight i.23.11 यच्छुभं यार्थना नरः; god of beauty TBr. iii.4.3.

शुभम् [*Acc. Inf.*] चमकने को; to shine शुभं गमिष्ठौ TS. iv.7.14.3 (त्वरितं गमिष्ठौ).

शुभं-र्या *a.* चमक के साथ चलने वाला; going in splendour iv.3.6 वाताय प्रतवसे शुभंर्ये = **शुभं-र्यावन्** i.89.7. **शुभं-र्यु** *a.* सजने का शौकीन; loving beauty or adornment x.87.7 शुभंयवो नार्ज्जिभिर्व्यैश्वितन् .

शुभस्-पति *m.* चमक-दमक का स्वामी; lord of splendour i.34.6 त्रिधातु शर्म वहतं शुभस्पती (अश्विनौ).

शुभ्-आर्न *a.* चमकने वाला, शोभमान; brilliant, shining bright vii.72.1 तन्वा शुभानाः.

√शुभाय् [*Denom.* of शुभ्] शोभित होना; to shine ix.28.3 एष देवः शुभायते.

शुभ्-र [√शुभ् , Arm. surb 'pure, holy'] *a.* शुक्र; radiant, shining v.5.4 भवा नः शुभ्र सातये. **शुभ्र-खादि** *a.* शुक्र-खादि; having bright brooch or ring viii.20.4 शुभ्रखादयः (मरुतः *Voc.*). **शुभ्र-याम** *a.* भ्राजमान रथ वाला; having a radiant chariot iii.58.1 आ द्योतनिं वहति शुभ्रयामा (उषाः). **शुभ्र-यावन्** *a.* शुभ्रारोही; going in a radiant chariot, driving in state viii.26.19 वहेथे शुभ्रयावाना. **शुभ्र-शस्तम** [*शुभ्रशस्ततम] *a.* चमक के लिये प्रख्यात; highly celebrated for shining, shining pre-eminently ix.66.26 शुभ्रेभिः शुभ्रशस्तमः (सोमः).

शुभ्रा-वन्त् *a.* शुभ्र, सुन्दर; splendid, beautiful ix.15.3 शुभ्रावता पथा.

शुभ्-रि *a.* शुभ्-र, सुन्दर; shining, beautiful i.29.1 शुभ्रिषु (अश्वेषु). **शुभ्-वन्** *a.* शोभावान्; shining, bright iv.38.6 जन्यो न शुभ्वा.

√शुम्भ् see √शुभ् or √शुध् .

शुम्भ्-अन *a.* पावन, सुन्दर; purifying, beautiful AV. vii.112.1 शुम्भनी द्यावापृथिवी 'beautiful' W. **शुम्भ्-अनी** *f.* name of the? AV. xiv.2.45 शुम्भनी द्यावापृथिवी. **शुम्भमान** *a.* शोभायमान, सुन्दर; shining, beautiful AV. v.12.5 जनयः शुम्भमानाः.

शु-रुध् [*क्षु-रुध्] *f.* भोज्य-संपत्ति, लाभ, लब्धव्य वस्तु; increase in food, gain, gifts vii.62.3 वि नः सर्हस्रं शुरुधो रदन्तु 'दुःखस्य प्रतिरोद्धारो वरुणादयः' supplying धनम्', x.122.1 स रासते शुरुधो विश्वधायसः 'गाः', iv.23.8 ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्वीः 'आपः', i.72.7 विद्वाँ अग्ने वयुनानि क्षितीनां व्यानुषक् शुरुधो जीवसे धाः 'इषोऽन्नानि', i.169.8 त्वं मानेभ्य इन्द्र विश्वजन्या रदा मरुद्भिः शुरुधो गोअग्राः 'मेघपंक्तीः', vi.49.8 स नो रासच्छुरुधश्चन्द्राग्राः 'गाः', iii.38.5 इमा अस्य शुरुधः सन्ति पूर्वीः 'आपः', ix.70.5 आदेदिशानः शर्यैरेव शुरुधः 'असुरान्', vi.3.3 हेषस्वतः शुरुधो नार्यमक्तोः 'गाः'; 'gifts' suits everywhere; other interpretations : drink, 'healing herbs' etc.

शुल्-र्क *mn.* मूल्य; price, value vii.82.6 महे शुल्काय, viii.1.5 महे चन त्वा परा शुल्काय देयाम् not even for a great price or reward would I give thee away.

शुल्व *m.* सूत्र, रज्जु; string, cord, rope.

शु-शुक्-वर्न [like सत्वर्-अ] *a.* भ्राजमान; shining i.132.3 = **शुशुक्-वनि** viii.23.5. **शु-शुक्-वांस्** [*Pf. Pt.* √शुच्] *a.* जो चमका है, चमक कर; having shone i.169.3 अग्निः शुशुक्वान् .

शुशुलूक-यातु [*शिशूलूक] *m.* छोटे उल्लू जैसा दानव; an owlet-demon vii.104.22 उलूकयातुं शुशुलूकयातुम् 'अल्प उलूकः शुशुलूकः तद्रूपेण वर्तमानम्' (*शिशर्लूक-यातु √शु a very destructive demon ?).

शु-श्रुक् *a.* श्रोता; listener TBr. iii.7.13. Cp. सु-श्रुत् ; a case of confusion.

शु-श्रु-वांस् *a.* वेदार्थं श्रुतवान्, बहुश्रुत; one who has heard, learned; cp. अनूचान. **शु-श्रूष्-एण्य** [*Desid.* √श्रु] *a.* श्रवणीय; worthy to be heard, to be willingly heard or attended to TS. iii.3.2.2.

√शुष् [cp. √श्वस्] फुंकारना, ससकारना; to snort or hiss (as a serpent does).

√शुष् सूखना, सुखाना, मुरझाना; to become dry or withered, make dry. Cp. AV. vi.139.2 शुष्यतु मयि ते हृदयमथो शुष्यत्वास्यम् , vii.104.11 प्रति शुष्यतु यशो अस्य देवाः. Forms. IV. P. : *Pr.* शुष्यति; *Ipv.* शुष्य, शुष्यतु; शुष्यन्तु. *Gd.* –शुष्य. *Cs.* शोषयति. *Pp.* शुष्क.

शुष्-अन्त् *a.* सांस लेता हुआ; breathing.

शुष्-क *a.* सूखा; dried up, dry, withered iv.4.4 अतर्तं न शुष्कम्; अतस्-अ = ओष-धि. **शुष्क-कण्ठ** *m.* कण्ठ का शुष्क भाग; dry part of throat VS. xxv.2. **शुष्क-भृङ्गार** *m.* name of a teacher ŚA. iv.6. **शुष्केष्टिन्याय** *m.* यथा छात्रः शुष्केष्ट्या प्रयोगपाटवं संपादयति तद्वत्; as a pupil acquires skill in sacrifice by practising mock sacrifices, this maxim. **शुष्क्-र्य** *a.* शुष्क-वर्ती; residing in dry wood TS. iv.5.8.1.

शुष्-ण [√श्वस्] *m.* एक नाम; name of a demon slain

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

by Indra vi.20.5 वज्रस्य यत् पतने पादि शुष्णः. **शुष्ण-हत्य** *n.* शुष्ण-युद्ध; the battle of Śuṣṇa i.51.6.

शुष्-म [√श्वस्] (1) *a.* फुंकारने वाला, बली, प्रोल्वण; hissing, roaring, vehement ix.79.5 आविस्ते शुष्मो भवतु प्रियो मदः 'बलवान्'. (2) *m.* फुंकार, बल, उल्वणता; hissing, vehemence, energy vii.3.6 दिवो न ते तन्यतुरेति शुष्मः, vii.61.4 शुष्मो रोदसी बद्बधे महित्वा, i.64.1 द्युमन्तं शुष्मं मघवत्सु धत्तन 'बलवन्तम्', ii.11.4 शुभ्रं नु ते शुष्मं वर्धयन्तः; forceful or effective activity iv.23.10 ऋतस्य शुष्मः; healing power x.97.8 उच्छुमा ओषधीनां गावो गोष्ठादिवेरते 'बलानि'.

शुष्म्-र्य *a.* वाजप्रद, बलकर; strengthening TS. ii.2.12.4.

शुष्म्-ईन् *a.* बलवान्, बलकर; vehement, strong, forceful viii.102.12 गृणीहि शुष्मिणम् (अग्निम्), v.10.4 शुष्मेभिः शुष्मिणो नरः, i.133.6 शुष्मिभिर्वधैः; cp. शुष्मिन्तमं न ऊतये.

√**शू** [√श्वा] फूलना; to swell; बली बनना; to become strong vii.74.6 उत स्वेन शवसा शूशुवुर्नरः, iv.27.2 उत वातां अतरच्छूशुवानः. वि √शू vii.50.1 कुलार्ययद् वि-शर्वयन् मा न आ गन् 'विशेषेण वर्धमानं विषम्', x.93.1 एभिर्नः पातं शूषणि (*Inf. Aor.* 'to grow') 'शत्रुबले'. Forms. IV. P. : *Pr. Pt.* शर्वयन्त. *Pf.* शूशुवुर् ; Ā. शुशुवे; *Sb.* शूशुवत्, शूशवाम; *Op.* शूशुयाम; *Pt.* शूशुवांस् ; Ā. शूशुवान. *Ao. a* : अशवत् ; *s* : *Pt.* शवसान. *Inf.* शूषणि; शर्वयितुम्.

शू-क *n.* नीवार की कोथली (जिसमें दाना फूलता है); awn of grain; cp. शुङ्गा.

शू-कृत (1) (शू शू करके) आगे बढ़ाया; excited (with शू sound) i.162.17 महसा शूकृतस्य पार्ष्ण्या वा कशया वा तुतोद.

शू-घर्न [शू √शिव + घन for which cp. शूर] *m.* पानी का मोटा दुरमट अर्थात् लहर; the swollen columns of water iv.58.7 सिन्धोरिव प्राध्वने शूघनासः like the roaring columns of flood on downward path 'आशुगन्त्र्यः'. Cp. काष्ठर्भृतो हर्यान् ŚBr. xi.3.7.13.

शू-द्र-अ [*पशु √द्रा 'tending cattle, a cowherd', a वाहीक] *m.* चौथे वर्ण का व्यक्ति; a man of the fourth class x.90.2 पद्भ्यां शूद्रो अजायत. *f.* **शूद्रा**.

शू-न [√शू] (1) *n.* रिक्तता, अभाव; emptiness, hollowness, want ii.27.17 मर्हिम् ··· आ विदं शूनमार्षेः. (2) *a.* रिक्त; empty. **शून्-र्य** (1) *n.* खोखलापन, खालीपन; emptiness, hollowness. (2) *a.* खाली, खोखला; empty, hollow. **शून्यैषी** *f.* सुनसान की इच्छुक; desiring desolation AV. xiv.2.19 शून्यैषी निर्ऋते याजगन्थ.

शू-र [cp. शवस्, शवीर] *a.* वीर, शक्त; hero i.122.10 सदमिच्छूरः, vi.68.2 शूराणां शविष्ठा. **शूर-ग्राम** *a.* शूरों से घिरा; having a host of heroic men ix.90.3 शूरग्रामः सर्ववीरः सहावान् (सोमः).

शूर-ण [*शूर-रण or आशु-रण 'fleet'] *a.* प्रफुल्ल मन वाला; high-spirited, fiery i.163.10 शूरणासो दिव्यासो अत्याः 'विक्रमशीलाः'.

शूर-पत्नी *f.* बहादुर पति वाली; having a hero as her husband i.174.3. **शूर-पुत्रा** *a.* वीरपुत्रा; having a heroic son or sons AV. xi.1.11. **शूर-वीर** *a.* बहादुर नरों से लक्षित; characterized by heroic men (an amulet) AV. viii.5.1 शूरवीरः परिपाणः सुमङ्गलः 'a true hero' W. **शूर-सा-ति** *f.* युद्ध; battle i.100.7 तमूर्तयो रणयञ्छूरसातौ.

शूर्-र्त [= शीर्त, शीर्ण; cp. शरीतोस् √शृ] *a.* तितर-वितर हुआ, निहत; scattered, crushed, slain i.174.6 त्वया शूर्ताः 'क्षिप्ताः, वर्जिताः'.

शूर्-प] √शृ, cp. Hindi खुरपा 'a weeding implement'] *mn.* छाज; winnowing basket AV. ix.6.16.

√**शूल्** हिंसा करना; to hurt, cause pain.

शूल्-अ [√शूल् or √शृ] *mn.* सींख; a roasting spit i.162.11 अभि शूलं निहितस्यावधावति. **शूल-गव्-अ** *m.* ईशान-बलि; a pākayajña in which sthālīpāka is offered to Īśāna ApGS. xix.13. **शूल्-र्य** *a.* शूल पर सिका; roasted on spike.

शूष्-अ [√श्वस् 'breathe'] (1) *m.* प्रतिभा, प्रतिभान; inspiration; प्रातिभ गीत; inspired song i.9.10 इन्द्राय शूषमर्चति; strength x.31.3 अभ्यानशम सुवितस्य शूषम् 'सुखम्'. (2) *a.* बलवान्; strong, loud i.154.3 प्र विष्णवे शूषमेतु मन्म let my spirited hymn go forth in honour of Viṣṇu, ix.71.2 प्र कृष्टिर्हेव शूष एति रोरुवत् (सोमः).

शू-षणि [*Loc. Inf.* √शू] फूलने या बढ़ने को; to swell, grow x.93.1 एभिर्नः पातं शूषणि.

शूष्-र्य *a.* तार-स्वरवान्; loud-sounding, very inspired vii.66.1 शूर्यः (स्तोमः) 'सुखकरः'.

शृगाल [= असृग्-आर 'blood-sucker'] *mf.* सियार; jackal.

शृङ्ग [शिरम्-ग] *n.* सींग, अग्रभाग; horn v.59.3 गवां शृङ्गम्; front portion न्यग्रोध-शृङ्गम् 'न्यग्रोधशाखाग्रम्' Sat. xx.1. **शृङ्ग-वृष** *m.* एक नाम; name of a person viii.17.13. **शृङ्ग-ईन्** *a.* सींग वाला; horned i.33.12.

शृङ्गाणिका *f.* शृङ्गाण, नासिकामल; mucus of nose.

शृ-र्त [√शृ, –श्रा; cp. श्रातं 'पक्वं पयः', श्राणं, श्रपितं] *a.* उबला क्षीर; boiled milk; वृद्ध; old : अशृतासः शृतासश्च TAr. i.27.4; पका, जला; burnt x.16.1 यदा शृतं कृणवो जातवेदः

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

when thou shalt have him burnt.

शृत-काम *a.* उबले दूध का इच्छुक; fond of boiled milk. **शृतं-कर्-तृ** *a.* उबालने वाला; one who cooks or boils thoroughly TS. iii.1.4.4. **शृतं-कृ-त्य** *a.* सम्यक् पचनीय; to be properly cooked अविदहता शृतंकृत्यः TS. ii.6.3.4. **शृत-पा** *a.* उबला पीने वाला; drinking boiled milk vii.18.16 अर्धं वीरस्य शृतपामिनिन्द्रम्. **शृत-पाक** *a.* पूरी तरह पका; thoroughly cooked : देवयोग्यः पाकः i.162.10 उतं मेधं शृतपाकं पचन्तु 'देवयोग्यपाकोपेतम्'. **शृत-शीत** *a.* पकाया और ठण्डा किया; boiled and cooled Sat. viii.4.

शृतातङ्क्य [–त + आ–] *n.* उबलने पर जमाया जाने वाला दूध; boiled milk to be coagulated TS. v.2.9.

शृथ्-इ-त [√शृथ्, श्रन्थति TS. vi.1.9] *a.* ढीला; loose; in अ-शृथित x.94.11 अशृथिताः अद्रयः.

शृध्-र्या *f.* अभिमान, शेखी, ढेठ; arrogance, defiance ii.12.10 यः शर्धते नानुददाति शृध्र्याम्.

√**शॄ** पीसना, दरड़ना, मसल देना; to crush, smash, break AV. iv.18.6 शर्त्रे पादमङ्गुरिम्, 'crushed' W., AV. vi.66.2 इन्द्रो वोऽद्य पराशरीत्, x.89.8 त्वं वृजिना शृणासि, i.164.13 सनादेव न शीर्यते सनाभिः, iii.53.17 इन्द्रः पातल्ये ददतां शरीतोः. Cp. अशीर्त-तनु 'of unhurt body' (KS.), दुःशीर्त-तनु 'of badly bruised body' (MS.), शूर्त 'broken', शरारु 'breaking', शीर्ति 'act of breaking' (MS.) etc. Forms. IX. : *Pr.* शृणामि, शृणासि, शृणाति; शृणीमसि; *Ipv.* शृणीहि, शृणातु; शृणीतम्; शृणन्तु; *Pt.* शृणान्. *Ipf.* अशृणात्. *Pf.* शर्त्रे. *Ao. iṣ* : अशरीत्. *Ft.* शरिष्यते. *Ps.* शीर्यते; *Ao.* शारि; *Pp.* शीर्णः; –शीर्तः. *Gd.* –शीर्यः. *Inf.* शरीतोस्.

शेप्-अ [√शिप् 'move'] *m.* शिश्न, पुच्छ; penis, tail viii.112.4 शेपो रोमण्वन्तौ भेदौ, VS. xxv.7 वाजिनं शेपेन = **शेपस्** [on the analogy of पसस्] पूंछ के ऊपर की खाल; skin covering the tail.

शेप्या-वन्त् *a.* नर, नृम्ण; having manly power AV. vii.113.1 अमुष्मै शेप्यावते 'man of virile power' W.

शेफ = शेप.

शे-व [cp. शि-व] *a.* प्रिय, मूल्यवान्; dear, precious i.73.2 आत्मेव शेवः 'सुखकरः', i.69.4 जने न शेवः, i.58.6 मित्रं न शेवम्. **शेव-धि** *m.* निधि, खजाना; treasure, wealth ii.13.6 स शेवधिं नि दधिषे विवस्वति 'धनसदनम्'. **शेवधि-पा** *a.* निधि-रक्षी; guarding treasure viii.51.9 दासः शेवधिपा अरिः.

शेव-ल *a.* सीला; slimy AV. i.11.4 अवैतु पृश्नि शेवलम्.

शेवार [= शेव-वार] *m.* खजाना; treasury viii.1.22 शेवारे वार्या पुरु 'शेवं सुखं तस्य गमके यज्ञे',

शे-वृध्-अ [= शेव-वृध] *a.* सुखवर्धक, प्रिय; affording delight, dear v.87.4 जिगाति शेवृधो नृभिः 'सुखस्य वर्धयिता'.

शेव्-य *a.* प्रिय; dear i.156.1 भवा मित्रो न शेव्यः. Cp. i.58.6 मित्रं न शे-वम्. Cp. सु-शेव्य v.43.14.

शेष्-अस् *n.* संतान; offspring vii.4.7 न शेषो अग्ने अन्यजातमस्ति.

शैव्-य *m.* शिवि का अपत्य; son of Śibi, by name Satyakāma Praśna.

शैलिन्-अ *m.* शिलिन का अपत्य; a descendant of Śilina.

शैलूष *m.* नचार, अभिनेता; dancer, actor VS. xxx.6.

शैशव्-अ *n.* (1) name of the Sāman seen by Śiśu, the Āṅgirasa TMB. xiii.3.23. (2) *n.* बचपन; childhood.

शैशिर्-अ *a.* शिशिर-संबन्धी; relating to the cool season तपश्च तपस्यश्च शैशिरावृतू TS. iv.4.11.1.

√**शो** Cp. √शा.

शोक्-अ (1) *m.* दीप्ति; sheen, glow ii.38.5 वि तिष्ठते प्रभवः शोको अग्नेः. (2) **शोक्-अ** *a.* गरम, ज्वलन्त; glowing, burning, hot. (3) *m.* क्लेश; sorrow i.125.7 अपृणन्तमभि सं यन्तु शोकाः.

शोक-तरा *a.* पाप से उबारने वाली (व्याहृति); taking across the sea of sorrow.

शोक्-अस् *a.* ज्वालामुखी; flaming. Cp. सहस्र-शोकस्.

शोकी *f.* रात्रि; night.

शोच्-अ *m.* ध्वंस; heat शोचात् पृथिव्याः TS. iv.2.9.4.

शोच्-ई *f.* लपट, ध्वंस; flame, heat. Cp. भद्र-शोचि.

शोचिष्-केश *a.* ज्वाला-केश; flame-haired iii.14.1 अग्निः शोचिष्केशः.

शोच्-इष्ठ [only *Voc.* शुक्र] *a.* अति भास्वर; very glowing or flaming v.24.4 शोचिष्ठ दीदिव (अग्ने).

शोचिष्-मन्त् *a.* ज्वालामाली, तेजोवान्; flaming, shining ii.4.7 अग्निः शोचिष्मान्.

शोच्-ईस् *n.* लपट, प्रकाश; flame, light, glow, lustre i.39.1 शोचिर्न मानमस्यथ, vi.64.2 उत्ते शोचिर्भानवो यामपप्तन् thy light, thy beams have shot up to heaven.

शोण [√शू] (1) *a.* पीत-लोहित; yellowish red, crimson, purple x.20.9 शोणो दशस्वान् (यामः). (2) *m.* शोणवर्ण अश्व; red horse v.33.9 मारुताश्वस्य शोणाः 'शोणवर्णा अश्वाः'.

शोभ्-अन (1) *a.* सोहना, सुन्दर; beautiful, brilliant. (2) *n.*

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अलंकार; ornament in कर्ण-शोभन.

शोर्भा *f.* प्रभा, छवि, दीप्ति, सौन्दर्य; brilliance, beauty, loveliness. **शोभ्-इष्ठ** [शुभ्र-तमः] *a.* अति सुन्दर या दीप्तिमान्; most beautiful, brilliant or splendid viii.3.21 विश्वेषां त्मना शोभिष्ठम् (अश्वम्).

शो-शुच्-अती *f.* अति भास्वर; shining, very bright. Cp. **शो-शुच्-आन** (*Pf.Pt.*)iii.15.1 वि पजिसा पृथुना शोशुचानः.

शोष्-अ *m.* प्राण, प्राण-शक्ति; breath, vital energy.

शौक्त्-अ *n.* एक साम; name of a Sāman seen by Śukti TMB. xii.5.15.

शौच्-अं *n.* शुचिता; purity.

शौचद्-रथ *m.* शुचद्रथ का अपत्य; a descendant of Śucad-ratha v.79.2 सुनीथे शौचद्रथे.

शौद्र्-अ *m.* शूद्र-संबन्धी; relating to a Śūdrá.

शौनः-शेप *m.* शुनःशेप द्वारा दृष्ट; seen by Śúnaḥśépa शौनः-शेपमाख्यायते Sat. xiii.6.35, TAr. i.7.10.

शौनक-अ *m.* शुनक का अपत्य; a descendant of Śunaka.

शौर-देव्-र्य *m.* शूरदेव का अपत्य; a descendant of Śūradeva viii.70.15 मघवा शौरदेव्र्यः.

शौल्वायन *m.* शुल्व का अपत्य; son of Śulba, by name Udaṅka BṛUp.

शौव्-अ *a.* श्वभिर्दृष्टः; seen by the dogs ChUp.

शौवस्तिक [or शौवसिक, under the influence of श्वस्तन] *a.* कल का; belonging to tomorrow.

शौष्कल [= शुष्कल] *m.* वडिशजीवी; a fisherman VS. xxx.16, TBr. iii.4.12.

शौष्कार्स्य *n.* शुष्कमुखता; dryness in the mouth AV. xi.9.21 शौष्कार्स्यमनु वर्तताम्.

√**श्चन्द्** चकमना; to shine, gleam, glimmer v.43.4 र्चनिश्चदद् दुदुहे शुक्रमर्शुः.

श्चन्द्-र [= चन्द्रः] *a.* चमकदार; brilliant iv.2.13 पृथु श्चन्द्रम् (रत्नम्). Cp. KS. नक्तं स्त्री चन्द्रतरं वदति.

√**श्चम्** शान्त होना या करना; to be still or calm, to make calm i.104.2 देवासो मन्युं दासस्य श्चम्नन् हिंसन्तु'.

√**श्चुत्** टपकना, रिसना, गिरना; to drip, trickle, drop iii.21.2 स्तोकाः श्चोतन्ति मेदसः.

श्चोत्-अनी *f.* टपकने का छिद्र; the hole through which any liquid trickles TAr. iv.42.34.

√**श्नथ्** [cp. Hindi नाथना] बींधना; to pierce; मारना; to slay vi.60.1 श्नथद् वृत्रम्, x.95.5 त्रिः स्म माह्नः श्नथयो वैतसेन 'पुंव्यञ्जनेन त्रिवारमश्नथयः'; to kill x.49.3 अहिमत्कं कवर्य शिश्नथं हथैः; to destroy, break vii.99.5 नव पुरो नवतिं च श्नथिष्टम्, ii.20.5 अश्नस्य चिच्छिश्नथत् पूर्व्याणि 'शिथिलीचकार', to incite, spur on vii.28.3 अतूतुजिं चित्तूतुजिरशिश्नथत् (= अशिश्नथत्. Cp. शिश्न) 'श्नथतिर्हिंसाकर्मा'. Forms. II. P. : *Sb.* श्नथत्; *Ipv.* श्नथिहि. *Ao. red.* : शिश्नथम्, अशिश्नथत् and शिश्नथत्; *Inj.* शिश्नथस्; *is.* : *Ipv.* श्नथिष्टम्; श्नथिष्टन. *Pp.* श्नथित. *Inf.* –श्नथस्. *Cs.* श्नथयति, –ते.

श्नथ्-अन *a.* वेद्धा; piercing ii.21.4 श्नथनः (इन्द्रः) = **श्नथितृ** *a.* i.57.2 श्नथिता (इन्द्रस्य वज्रः).

श्नप्त्र [—त्रे, ओष्ठसंधी = **श्न्यप्त्र**] *n.* गलाफू, मुंह का कोना; corner of the mouth.

श्नुष्टि *f.* मुट्ठी, थोड़ा-सा; a small measure, bunch गिरा च श्नुष्टिः; संभरा असत् 'स्तम्बाः' TS. iv.2.5.6; cp. एक-श्नुष्टीन् AV. iii.30.7.

श्मशा *f.* (1) नाली आदि की मेड़, डौल; elevated edge of a ditch or trench x.105.1 कदा वसो स्तोत्रं हर्यत आव श्मशा रुधद्वाः when O shining one, my song of praise for (thee), the agreeable one will arrest thee as the bank (of a canal) the water ?. (2) *a.* पितरों का भोक्ता; the eater of the Manes.

श्मशान [श्मश् 'body', सान 'resting place' = the resting place of the body. Cp. x.14.9 यमो ददात्ववसानमस्मै] *n.* शमशान; cemetery crematorium, burial-place AV. v.31.8 श्मशाने वा निचख्नुः.

श्मशान-र्चि-त् *m.* श्मशानाकारेण चित; piled up in the form of burning place TS. v.4.11. **श्मशान-सं-स्तुत** *m.* वह माणवक जिसके मां-बाप का पता नहीं है; the boy whose parents are not known Sat. xxvi.1.

श्मश्-आरु *mn.* श्मश्रु; beard; in हरि-श्मशारु x.96.8 हरिश्मशारुर्हरिकेशः (इन्द्रः).

श्मश्-रु = श्मशारु x.142.4 वसेव श्मश्रु वपसि. **श्मश्रु-र्ण** *a.* श्मश्रु-ल; bearded TS. v. 5.1.2.

√**श्या** जम जाना; to coagulate. Cp. शी-र्त 'cold', शीर्न, प्र-शीत, श्या 'ice' TS. Forms. IV. : *Pr.* श्यायति. *Ps.* –शीयते; *Pp.* शीर्त, शीर्न. *Cs.* श्यार्यति.

श्यार्म [√श्या] *a.* द्वे वै श्यार्मस्य रूपे शुक्लं चैव कृष्णं च ŚBr. v.1.3.9, AV. viii.1.9 श्यार्मश्च शर्वलश्च. **श्यार्म-ललाम** *a.* श्यामवर्ण-पुण्ड्रवान्; having a black spot in the forehead TS. v.6.13. **श्याम-शवल** *m.* काला और धब्बेदार; black and spotted (Yama's dogs).

श्यामाक *m.* सांवक; a kind of grain : शूककण्टकरहिता अतिमृदवः कणाः TS. **श्यामूल** *n.* कंबल; blanket Sat. xiv.3.56.

श्या-र्व (1) कपिश, गहरा भूरा; dark-brown i.126.3 श्यार्वाः

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(रथः), i.35.5 श्यावाः शितिपादः (अश्वाः). (2) *m.* एक नाम; name of a person viii.19.37 श्यावः प्रणेता भुवत्. **श्यावा** *f.* गरड़ी घोड़ी; a dark-brown mare i.100.16 रोहिच्छ्यावा 'श्यामवर्णा, अश्वपंक्तिः'; night vi.48.6 श्यावाः 'श्यामवर्णा रात्रीः'. **श्यावी** *f.* काली रात्रि; dark night iii.55.11 श्यावी च यदरुषी च स्वसारौ; dark-brown mare viii.46.22 दश श्यावीनां शर्ता दश त्र्यरुषीणाम्.

श्यावक *m.* एक नाम; name of a protege of Indra viii.3.12 श्यावकं कृपम्.

श्याव-दन्त् *a.* विवर्ण-दन्त; dark-toothed TS. ii.5.1.7 = **श्यावद्**. Cp. अपन्नदन्त = अपन्नद.

श्यावाश्व (1) *m.* एक नाम; name of a person v.81.5 श्यावाश्वः स्तोममानशे. (2) *n.* एक साम; name of a Sāman TMB. xvii.7. **श्यावाश्व-स्तुत** *a.* praised by Śyāvāśva v.61.5.

श्यावास्य *a.* श्यावमुख; having a brown aspect PGS.

श्याव्-या *f.* अन्धकार; darkness vi.15.17 आनयन्नमूरं श्याव्याभ्यः 'तमसः संहतयः'.

श्येत *a.* श्वेत; white, reddish white i.71.4 गृहेगृहे श्येतो जेन्यो भूत् (अग्निः), TS. v.5.12 शारिः श्येता. **श्येताक्ष्-अ** *a.* कृष्णलोचन; having a blackish eye TS. v.6.11.

श्येन् *m.* बाज; eagle, falcon, hawk i.32.14 श्येनो न भीतो अतरो रजांसि. **श्येन-चित्-त्** *a.* श्येनाकारेण संस्थापित अग्निः; fire or altar piled up in the shape of a श्येन TS. v.4.11. **श्येन्-जू-त** *a.* श्येन-प्रसूत; speeding like an eagle ix.89.2 द्रप्सो वावृधे श्येनजूतः 'श्येनेनापहृतः'. **श्येन्-पत्र** *n.* śyena's feather. **श्येन्-पत्-वन्** *a.* श्येन द्वारा नीत; borne by eagle or running like an eagle i.118.1 श्येनपत्वा (रथः). **श्येनाभृत** *a.* श्येन द्वारा आनीत; brought by the eagle i.80.2. **श्येन-याग्-अ** *m.* ज्योतिष्टोम का विकार एक एकाह; a variety of Jyotiṣṭoma; to be performed for murdering an enemy. **श्येन-सद्** *a.* श्येनाकार वेदि में स्थित; situated in a śyena like altar TS. iv.4.7.1. **श्येन्-हृ-त** = श्येनाभृत.

श्येनी *f.* शुक्लवर्णा गौ; white cow TS. v.6.13; 'रक्तवर्णा गर्भिणी गौः' Karka in KŚS.

श्यैत *n.* एक साम; name of a Sāman sung on 'अभि प्र वः सुराधसम्' viii.49.1, TS. v.5.8.1.

श्यैन्-एय *a.* श्येनी अर्थात् श्वेत गौ से जन्मा; descended from a white cow KS. xiii.4.

√**श्रथ्** ढील छोड़ना; to slacken or neglect, to diminish the number of iv.32.22 मभ्यां गा अनु शिश्रथः for the sake of those (bays) do not be slack about the cows, v.59.1 अनु स्वं भानुं श्रथयन्ते अर्णवैः they loose (lessen) their glow through the flood; to cleave, divide ix.70.2 उभे द्यावा काव्येना वि शश्रथे 'विवृते करोति'; to set someone at liberty x.171.3 त्वं त्यमिन्द्र मर्त्यं श्रथ्नाः 'वशमनयः'; but cp. नि जाहुषं शिथिरे धातमन्तः vii.71.5; to let go out of hand i.128.6 तरणिर्न शिश्रथत् 'ददाति'; to become slack or tired v.54.10 न वोऽश्वाः श्रथयन्त 'नैव श्लथयन्ति'; to yield or become obliging to someone ix.69.3 श्रथ्नीते नप्तीरदितेर्ऋतं यते 'विश्लेषयति', ('yields her garment to him' Geldner); to become loose ii.24.3 अश्रथ्नन् दृळ्हा-वदन्त वीळिता 'श्रथितानि विश्लिष्टानि'. Forms. IX. : *Pr.* श्रथ्नीते; *Pt.* श्रथ्नान. *Ipf.* श्रथ्नास्; अश्रथ्नन्. *Pf.* शश्रथे. *Ao red.* : शिश्रथस्, शिश्रथत्; *Ipv.* शिश्रथन्तु. *Pp.* श्रथित. *Cs.* श्रथयति, –ते.

√**श्रथर्य्** ढीला या विशीर्ण होना; to become loose or crumble x.77.4 न महीं श्रथर्यति. Cp. रथर्य्.

√**श्रथाय्** = √श्रथ् i.24.15 उदुत्तमं ··· अवाधमं वि मध्यमं (पाशम्) श्रथाय, ii.28.5 वि मच्छ्रथाय रशनामिवागः.

श्रद् [*Indeclinable*] हृदय, आस्था; heart, faith i.55.5 अधा चन श्रद् दधति therefore they also believe, TS. vi.1.11.2 श्रद् विश्वा वार्या कृधि 'विश्वसनीयानि', AV. xi.2.28 यः श्रद्दधाति सन्ति देवा इति whoever has faith that the gods exist, i.104.6 श्रद्धितं ते महते इन्द्रियाय 'श्रद्धानं कृतम्', i.102.2 अस्मे सूर्याचन्द्रमसाभिचक्षे श्रद्धे कमिन्द्र चरतो वितर्तुरम् the sun and the moon alternately travel for us to see and have a trust (within) O Indra (*Inf.* √धा).

श्रद्-धा *f.* विश्वास, आस्था, भक्ति, औदार्य, बुद्धि; faith, trust, confidence, devotion, generosity x.151.2 प्रियं श्रद्धे ददतः (*Voc.*), i.108.6 तां सत्यां श्रद्धाम्, vi.26.6 त्वं श्रद्धा-भिर्मन्दसानः 'with expressions of trust'. **श्रद्धा-देय** *a.* श्रद्धा के साथ दान; giving with faith ChUp. **श्रद्धा-देव** *a.* श्रद्धालु; trusting in a deity, faithful श्रद्धादेवो वै मनुः आवं नु वेदाव (ŚBr.) Mánu is god-fearing, let us two then try him. **श्रद्धानीय** *a.* श्रद्धायोग्य; deserving trust JB. ii.219. **श्रद्धा-मनस्** *a.* आस्थावान्; with a faith in heart, true-hearted, sincere ii.26.3 यः पितरमा विवासति श्रद्धा-मनाः. **श्रद्धा-मनस्या** *Instr. av.* विश्वास के साथ; faithfully x.113.9 इन्द्रः श्रद्धामनस्या शृणुते.

श्रद्धा-वित्त *a.* श्रद्धारूप धन वाला; having devotion as

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

his only wealth.

श्रद्-धि-त *a.* भरोसा किया; trusted in, confided in, relied upon i.104.6 श्रद्धितं ते महर्त इन्द्रियाय.

श्रद्धि-र्व *a.* आस्था-योग्य, विश्वसनीय; to be believed in, credible x.125.4 श्रद्धिर्वं ते वदामि.

श्रद्-धे [*Dat. Inf.* √धा] विश्वास करने को; to trust i.102.2.

श्रद्-धेय *a.* आस्था-योग्य; to be trusted.

√श्रप् पकाना, उबालना, पचना; to cook, boil, toil hard आहवनीये हवींषि श्रपयेयुः (ŚBr.) they should cook the oblations on the Āhavanīya fire, TS. vii.4.9.1 दीक्षाभिरात्मानं श्रपयन्ते.

श्रप्-अण (1) *n.* पकाना, उबालना; cooking, boiling. (2) **—णः** अग्नि (गार्हपत्य अथवा आहवनीयः, श्रप्यन्तेऽनेन हवींषि); fire meant for cooking oblations.

श्रपय्-इ-तृ *m.* रसोइया; a cook.

√श्रम् थक जाना; to be weary ii.28.4 न श्राम्यन्ति न वि मुञ्चन्त्येते they weary not nor do they stop, i.179.3 न मृषा श्रान्तं यदवन्ति देवाः. Forms. IV. P. : *Pr.* श्राम्यति, श्राम्यन्ति. *Pf.* शश्रमुर्; *Pt.* शश्रमाण : iv.12.2 इध्मं यस्ते जभरच्छ्रमाणः, = शशमानं i.85.12. *Ao. a* : अश्रमत्; *Inj.* श्रमत्; *iṣ* : Ā. अश्रमिष्ठास्; *Inj.* श्रमिष्म. *Pp.* श्रान्त iv.33.11 न ऋते श्रान्तस्य सख्याय देवाः. *Gd.* –श्रम्य.

श्रम्-अ *m.* श्रान्ति; weariness x.114.10 श्रमस्य दायं वि भजन्त्येभ्यः; penance श्रमेण ह स्म वै तद् देवा जयन्ति यदेषां जय्यमासि (ŚBr.) by penance indeed the gods won what was to be won by them.

श्रम्-अर्ण *m.* परिव्राट्; ascetic, mendicant; cp. अ-श्रमर्ण.

श्रम-र्यु *a.* श्रम-पर; exerting or exhausting oneself i.72.2 श्रमर्युवः.

√श्रम्भ् सहारा लेना; to lean against. Cp. नि-श्रम्भ.

श्रय्-अण *n.* कुछ मिलाना और साफ करना; the act of mixing and cleaning Sat. xxiii.1.

श्रव्-अ *m.* नाद; sound TS. iv.5.6.1 नमः श्रवाय. **श्रव-एष्-अ** *m.* स्तवनेच्छा; desire for praising v.66.5 श्रवएषं ऋषीणाम् 'अन्नस्य एषणे'.

श्रव्-अस् [Gk. xleos] (1) *n.* कीर्ति, ख्याति; fame, renown vi.10.3 पीपाय स श्रवसा मर्त्येषु he abounds in fame among mortals; treasure iv.41.9 रघ्वीरिव श्रवसो भिक्षमाणाः 'अन्नम्'; booty ix.97.15 अर्वां इव श्रवसे सातिमच्छा; glory ix.110.5 अभ्यभि हि श्रवसा ततर्दिथोत्सं न कं चिज्जनपानमक्षितम् 'अन्नेन हेतुना'. (2) *n.* प्रवाह, नदी; flow, stream.

श्रवस्-काम *a.* कीर्ति का इच्छु; desirous of fame viii.2.38 सत्पतिं श्रवस्कामम्.

√श्रवस्य [श्रु] स्तुति चाहना; to seek fame i.128.1 अयं · · सखीयते रयिरिव श्रवस्यते 'अयमग्निः अन्नमात्मन इच्छते यजमानाय', i.177.1 स्तुतः श्रवस्यन्नवसोप मद्रिक् 'अन्नमिच्छन्', viii.47.12 वीराय च श्रवस्यते.

श्रवस्य (1) *a.* कीर्तिकर; procuring fame viii.96.20 स वाजस्य श्रवस्यस्य दाता 'कीर्तेर्निमित्तस्य'; striving after fame ii.10.1 मर्मृजेन्यः श्रवस्यः स वाजी 'अन्नाय हितः'. (2) *n.* यशस्य धन आदि; famed object, famed act viii.15.3 इन्द्र जैत्रा श्रवस्या च यन्तवे 'श्रवणार्हाणि यशांसि', i.117.10 एतानि वां श्रवस्या सुदानू 'वीर्याणि'.

श्रवस्या *f.* ख्याति-कामना; desire for praise etc. ii.19.7 श्रवस्या न त्मना वाजयन्तः, i.128.6 श्रवस्यया न शिश्रथत.

श्रवस्य-उ *a.* यश का इच्छुक; desirous of fame i.55.6 स हि श्रवस्युः (इन्द्रः), desirous of nourishment (for offspring) viii.94.1 श्रवस्युर्मार्ता मघोनाम्; comprising praiseworthy things v.9.2 वाजासः श्रवस्यवः.

श्रव्-आय्य *a.* श्रवणीय, प्रशंस्य; to be praised, praiseworthy viii.46.9 यो दुष्टरो विश्ववार श्रवाय्यः.

श्रविष्ठा *f.* चौबीसवें नक्षत्र का नाम (धनिष्ठा); name of the twenty-fourth nakṣatra also, called Dhaniṣṭhā TS iv.4.10.2.

श्रवो-जि-त् *a.* यशस्वी; winning fame, glorious viii.32.14 पृतनासु श्रवोजितम्.

√श्रा [√श्री, √श्रृ] पकाना; to cook or boil, roast x.179.2 श्रातं हविः. Forms. IX. : *Pr.* श्रीणन्ति; श्रीणीषे; *Ipv.* श्रीणीहि; श्रीणीत and श्रीणीतन; *Pt.* श्रीणन्त्; Ā. श्रीणानं. *Ipf.* अश्रीणात. (*3.s.*). *Pp.* श्रात; श्रृत. *Cs.* श्रपयति; *Ps.* श्रप्यते; *Ao.* अशिश्रपत्.

श्रा-त [see श्री-त] *a.* पकाया; cooked, boiled, roasted. Cp. अ-श्रात.

श्रान्-त [√श्रम्] (1) *a.* थका; wearied. (2) *n.* तपोरूपेणानुष्ठित; austerity TBr. iii.7.5. **श्रान्त-सद्** *a.* थक कर पड़ा; lying down wearied.

√श्रापय् [*Caus.* √श्रि] उठाना, सहारा देना; to raise, support.

श्राय्-अ [√श्रि] *a.* आश्रित; taken recourse to v.53.4 श्राया रयिषु धन्वसु 'आश्रयवन्तः'. Cp. viii.99.3 श्रायन्त इव सूर्यम् 'समाश्रिताः' = VS. xxxiii.41 'आश्रिताः'.

श्रायन्तीय *n.* एक साम; name of the Sāman sung on 'श्रायन्त इव सूर्यम्' (viii.99.3), TS. i.8.18.1.

श्रायस्-अ *m.* श्रयस् का अपत्य; a descendant of Śrayas

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

TS. v.4.7.5.

श्राव्-अ *m.* श्रावण-सामर्थ्य; capacity to recite श्रावश्च मे श्रुतिश्च मे TS. iv.7.1.1.

श्रावयत्-पति *a.* स्वामी को ख्यात करने वाला; making the lord famous v.25.5 श्रावयत्पतिं पुत्रम्. **श्रावयत्-सखि** *a.* मित्र को ख्यात करने वाला; making his friend famous viii.46.12 यं ऋष्वः श्रावयत्सखा.

√**श्रि** सहारा लेना; to resort to viii.99.3 श्रयन्त इव सूर्यम्, i.32.2 पर्वते शिश्रियाणम्, AV. i.12.2 अङ्गेअङ्गे शोचिषा शिश्रियाणम् (अग्निम्); to rise up iii.8.3 उच्छ्रयस्व वनस्पते, iii.8.2 उच्छ्रयस्व महते सौभगाय, v.11.3 धूमस्ते केतुरभवद् दिवि श्रितः the smoke, thy banner arose to heaven; to spread out vii.38.1 हिरण्ययीमर्मतिं यामिशिश्रेत the golden sheen which he has spread out; to suit anyone धिनोत्येव मेदं नैव तु मयि श्रयते 'अयं सोमः मदुदरे न जीर्यति' ŚBr. i.5.3.7; to get satisfaction in देवा वै नर्चिं न यजुष्यश्रयन्त 'संतोषं नैव प्राप्नुवन्तः' TS. ii.5.7.1. उप-नि √श्रि to go to, approach, find satisfaction in तस्माद् गावः सुवाससमुपैव निश्रयन्ते ŚBr. iii.1.2.17. *Dat. Inf.* श्रियसे कं भानुभिः TS. ii.1.11.2. Forms. I. : *Pr.* श्रयति; –ते. *Pf. 1.* शिश्राय, *3.* शिश्राय; Ā. शिश्रिये; *Op.* शिश्रीत; *Pt.* शिश्रियाण. *Ppf.* अशिश्रेत; अशिश्रयुर् *Ao. root.* : अश्रेस्, अश्रेत; अश्रियन्; *red.* : अशिश्रियत्; *s* : अश्रैत. *Ft.* श्रयिष्यति, –ते. *Ps.* श्रीयते; *Pp.* श्रित; *Ao.* अश्रायि. *Inf.* श्रयितवै. *Cs.* श्रापयति.

श्रिति *f.* श्रयण; taking resort to ix.14.6 अति श्रिती तिरश्चता 'श्रित्यै श्रयणार्थम्'.

√**श्रिष्** पकड़ना; चिपटना; to clasp, bind viii.1.12 यं ऋते चिदभिश्रिषः पुरा जत्रुभ्यः आतृदः without binding before the cartilages being pierced.

√**श्री** मिलाना; to mix viii.82.5 गोभिः श्रीतः 'mixed', तद् यत् पयसा श्रीणाति (ŚBr.) that (the reason why) he mixes Sóma with milk (is) to purify, यज्ञविभ्रष्टं श्रीणाति 'पवित्रं करोति' TMB. viii.2.11.

श्री *f.* कान्ति, छवि, चमक, संपत्ति; beauty, lustre, glory, wealth vi.63.5 अधि श्रियं दुहितां सूर्यस्य रथं तस्थौ the daughter of the sun has mounted the car for beauty, v.57.6 विश्वा वः श्रीरधि तनूषु पिपिशे 'कान्तिः'.

श्री-कर्-अण *a.* शोभाधायक; imparting glory.

श्री-णान [श्रयमाणः] *a.* मिलाया जाता हुआ; being mixed with ix.109.17 गोभिः श्रीणानः.

श्री-धातृ *a.* लक्ष्मीदाता; bestowing riches MBr. ii.6.4.

श्री-मणस् *a.* अनुकम्पावान, अनुग्रही; well-disposed : देवश्रीः श्रीमणाः (यज्ञः) 'यजमाने अनुग्रहवान' TS. iv.6.3.2.

श्री-यशस्-अ *n.* कान्ति एवं ख्याति; splendour and glory श्रीयशसानि ŚBr. xii.4.2.

श्री-वर्स *m.* श्रीपति; husband of Śrī MBr. ii.6.10.

√**श्रु** सुनना; to hear, listen to, learn, attend viii.45.18 यच्छ्रुष्यां इमं हवम् if thou should hear this call. Forms. V. : *Pr.* शृणोमि, शृणोति; शृण्वन्ति; Ā. शृण्विषे, शृणुते and शृण्वे; शृण्विरे; *Sb.* शृणवस्, शृणवत्; शृणवाम, शृणवन्; *Op.* शृणुयात्; शृणुयाम; *Ipv.* शृणुधि, शृणुहि and शृणु, शृणोतु; शृणुतम्; शृणुत and शृणोत, शृणोतन, शृण्वन्तु; शृणुष्व; *Pt.* शृण्वन्त्; *Ipf.* अशृणवम्, अशृणोस्; अशृण्वन्. *Pf. 1.* शुश्रव, *3.* शुश्राव; Ā. शुश्रुवे (*3.s.*); *Sb.* शुश्रवत्; *Op.* शुश्रूयास्; शुश्रूयातम्; *Pt.* शुश्रुवांस्. *Ppf.* अशुश्रुवुर्; Ā. अशुश्रवि (*1.s.*). *Ao. root* : अश्रवम्, अश्रोत्; अश्रवन्; *Sb.* श्रवत्; श्रवथस्, श्रवतस्; *Prc.* श्रूयासम्, श्रूयास् (*3.s.*); *Ipv.* श्रुधि, श्रोतु; श्रुतम्; श्रुत and श्रोत, श्रुवन्तु; *a* : *Inj.* श्रुवत्; *red.* अशुश्रवत्, अशुश्रुवत्; *s* : अश्रौषीत्. *Ft.* श्रोष्यति. *Ps.* श्रूयते; *Ao.* अश्रावि, श्रावि; *Pp.* श्रुत; *Gdv.* श्रुत्य; श्रवाय्य. *Gd.* श्रुत्वा; –श्रुत्य. *Cs.* श्रवयति श्रावयति. *Ds.* शुश्रूषते. *Pt.* शुश्रूषमाण iv.38.7. अच्छ √श्रु viii.33.13 नार्यमच्छा शृणवद् गिरः 'does not listen to songs'. अभि √श्रु 'to hear' in अभिश्रव. आ √श्रु *Caus.* i.190.1 गाथान्यः सुरुचो यस्य देवा आशृण्वन्ति नवमानस्य मर्ताः 'आश्रावयन्ति' 'make famous'. उप √श्रु x.97.21 यश्चेदमुपशृण्वन्ति 'listen to'. वि √श्रु to become famed or known iv.8.6 ते ससवांसो वि शृण्विरे 'प्रख्यायन्ते'.

√**श्रु** [√स्रु] बहना; to flow, crumble i.127.3 वीळु चिद्यस्य समृतौ श्रुवत् 'गच्छेत् शीर्येत', ii.13.12 प्रन्धिं श्रोणं श्रवयन्तास्युक्थ्यः 'आत्मानं कीर्तिमन्तं कुर्वन्'.

श्रु-त् (1) *f.* नदी; a stream, river. (2) सुनने वाला; hearer.

श्रु-त (1) *a.* ख्यात; famed x.125.4 श्रुधि श्रुत श्रद्धिवं ते वदामि 'विश्रुत', नमः श्रुताय TS. iv.5.6.2. (2) *n.* अध्ययन; study : उपनिषदां तात्पर्यावधारणम्.

श्रुत-कक्ष *m.* name of a seer viii.92.25 श्रुतकक्षो अरं गवे. **श्रुत-रथ** *a.* ख्यातरथ; possessing a famed chariot v.36.6 यूने श्रुतरथाय (may be a name). **श्रुतर्य** *m.* name of a person i.112.9 यामिः कुत्सं श्रुतर्यं नर्यमावतम्. **श्रुतर्वन्** *m.* एक नाम; name of a person viii.74.4 श्रुतर्वा 'एतन्नामा राजा'. **श्रुत-वदन** *a.* श्रुतकथन; heard when he speaks AA. iii.2.5. **श्रुत-विद्** *a.* वेदज्ञः knowing the Veda, a name v.44.12 बाहुवृक्तः श्रुतविदं. **श्रुत-सद्** *a.* श्रोत्रवर्ती; abiding in ear TS. iii.28.1. **श्रुत-सेन्-अ** *a.* ख्यात सेना वाला; having

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

a famed missile TS. iv.5.6.2. **श्रुतां-मघ** *a.* ख्यात-धन; having renowned treasure viii.93.1 श्रुतामघं वृषभम् (इन्द्रम्).

श्रु-ति *f.* (1) श्रवण, सुनना; hearing, listening to; कीर्ति; fame ii.2.7 दुरो न वाजं श्रुत्या अपा वृधि 'कीर्त्यै', TS. ii.2.12.6. वेद; the sacred tradition. (2) *f.* प्रवाह, मार्ग; course, path.

श्रुत्-कर्ण *a.* शृण्वत्कर्ण; having listening ears i.44.13 श्रुधि श्रुत्कर्ण = VS. xxxiii.15 = TS. iv.2.7.3.

श्रु-त्-य *a.* श्रवणीय, शानदार; to be heard, glorious i.36.12 त्वं वाजस्य श्रुत्यस्य राजसि thou rulest over the glorious spoil, i.117.23 श्रुत्यं रयिम्.

श्रुधीय् सुना जाना; to be heard vi.67.3 जनाञ्छ्रुधीयतः 'श्रुधिमन्नं यशो वात्मन इच्छतः'. **श्रुध्-य** [= श्रवणीयम्] *n.* name of a Sāman TMB. ix.1.32, xv.5.35.

√**श्रुष्** (extension of √श्रु) सुनना; to hear, listen to i.68.9 श्रोषन् ये अस्य शासं तुरासः.

श्रुष्-टि [or —ष्टि] *f.* वशंवदता; obedience vii.40.1 ओ श्रुष्टिर्विदथ्या संमेतु, i.67.1 वृणीते श्रुष्टिम्. **श्रुष्टि-ग्-उ** *m.* आज्ञाकारी, एक नाम; following command, a name viii.51.1 पुष्टिगौ श्रुष्टिगौ सचा. **श्रुष्-टिन्** *a.* आज्ञाकारी, क्षिप्रकारी; obedient, श्रुष्टी वीरो जायते TS. iii.1.11.12. **श्रुष्टि-मन्त्** *a.* जिसका आदेश सुना जाय; whose command is listened to v.54.14 राजानं श्रुष्टिमन्तम्.

श्रुष्टी-वन् *m.* आज्ञाकारी, क्षिप्रकारी दूत; obedient, ready to go (messenger) i.45.2 श्रुष्टीवानो हि दाशुषे देवाः since the gods lend ear to the pious man, vii.73.3 श्रुष्टीवेव प्रेषितो वामवोधि 'क्षिप्रगन्ता दूत इव'. *f.* **—वरी** lending ear to our prayer: x.30.11 श्रुष्टीवरीर्भूतना-स्मभ्यमापः.

श्रे-णि (√श्रि) *f.* पंक्ति; row, line x.61.20 ऊर्ध्वा यच्छ्रेणिः. **श्रेणि-दन्त्** *a.* पंक्तिमय दांतों वाला; having teeth in a proper row x.20.3 भ्राजिते श्रेणिदन् (अग्निः). **श्रेणि-शस्** *av.* पंक्तिशः in rows iii.8.9 हंसा इव श्रेणिशो यतानाः.

श्रे-मन् *m.* श्रेष्ठता, वैशिष्ट्य; superiority, distinction. Cp. अ-श्रेष्मन 'without liability'.

श्रे-यस् [*Comp.* of श्री] *a.* भद्रतर, उत्कृष्टतर, सुन्दरतर; better, more beautiful, shining, glorious, splendid or wholesome iii.8.4 स उ श्रेयान् भवति जायमानः 'उत्कृष्टतरः', v.60.4 श्रिये श्रेयांसस्तवसो रथेषु.

श्रेयस्-कर्-अ *a.* बेहतरी करने वाला; making better or superior or bringing weal.

श्रेयः-केत्-अ *a.* उत्कर्षेच्छु; striving after superiority.

श्रेत्र्-उक (= स्रे–) *a.* च्युतिप्रवण; prone to deviate.

श्रेष cp. आ-श्रेष 'plague'.

श्रेष्ठ [*Super.* of श्री] *a.* सबसे अच्छा; the best i.43.5 श्रेष्ठो देवानां वसुः. **श्रेष्ठ-तम** *a.* अच्छे-से-अच्छा; the very best.

श्रेष्ठ-वर्चस् *a.* उत्कृष्ट-शक्तिमान; having most excellent vigour v.65.2 ता हि श्रेष्ठवर्चसा (मित्रावरुणौ). **श्रेष्ठ-शोच्-इस्** *a.* अति भ्राजमान; most brilliant, having the best splendour viii.19.4 अग्निं श्रेष्ठशोचिषम्. **श्रेष्ठ-स्था** *a.* श्रेष्ठ-वासी; residing in the excellent TMB. vii.8.2.

√**श्रै** cp. √श्रा.

श्रैष्ठ्-य *n.* श्रेष्ठता; superiority, pre-eminence : सजातानां श्रैष्ठ्य आ धेहि TS. iii.5.4.2. Note श्रैष्ठ्यात् पथः TS. ii.5.4.2.

श्रो-र्ण [= श्लोर्ण = श्रुवण √श्रु √स्रु] *a.* लंगड़ा; lame i.112.8 प्रान्धं श्रोर्णं चक्षस एतवे कृथः ye make the blind and the lame to see and go, i.161.10 श्रोणमिक उदकं गामिवाजति. Note श्रोणा नक्षत्रम् TS. iv.4.10.2. = श्रवण-नक्षत्रम्. TBr. i.5.1.

श्रो-णि [or —णी √श्रु √स्रु 'the flowing one'] *f.* कटिदेश, जघन; buttocks, hips x.163.4 यक्ष्मं श्रोणिभ्यां भासदाद् भंससः, TS. v.7.15. **श्रोणि-प्र-तोद्-इन्** *a.* नितम्ब छेतने वाला; thigh-pounding AV. viii.6.13 स्त्रीणां श्रोणिप्रतोदिनः.

श्रो-तु श्रवण, in सु-श्रोतु. **श्रोतु-राति** *a.* श्रवण-दाता; giving a hearing i.122.6 श्रोतु नः श्रोतुरातिः सुश्रोतुः. Cp. सु-श्रोतु 'सम्यक् श्रोता', i.e. 'willing to hear'.

श्रो-तृ *a.* श्रोता; one who hears v.61.15 यूयं मर्तं श्रोतारः ye listen to a mortal; cp. उप-श्रोतृ vii.23.1. **श्रो-त्र** (1) *n.* श्रवणेन्द्रिय; ear x.85.11, x.90.14. (2) सुनना; the act of hearing. (3) पढ़ाई; learning. **श्रोत्र-पा** *a.* श्रवणरक्षक; protecting the ear TS. iii.2.8.1. **श्रोत्रस्-विन्** *a.* श्रवणसामर्थ्यवान्; having a good hearing power TBr. iii.1.5. **श्रोत्र्-इय** *a.* अधीत-वेद; versed in the Véda. **श्रोत्र्-ईय** *a.* श्रोतव्यः to be heard ऋचा श्रोत्रीयाणि 'श्रोतव्यानि' TMB. xv.5.26.

श्रोमत [√श्रु O.H.G. hliumunt 'call'] *n.* ख्याति; good name, renown, fame vii.24.5 अधि नः श्रोमतं धाः, AA. i.5.8.

श्रोषमाण *a.* सुनने वाला, आज्ञाकारी; listening to, obedient iii.8.10 वार्धद्रिवा विहवे श्रोषमाणाः, 'स्तुतिलक्षणं शब्दं श्रण्वन्तः', vii.7.6 प्र ये विशस्तरन्त श्रोषमाणाः, vii.51.1 तुरासः श्रोष-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

माणाः 'शृण्वन्तः'.

श्रौत-कक्ष *n.* श्रुतकक्ष द्वारा दृष्ट साम; the Sāman seen by Śrutakakṣa TMB. ix.2.7.

श्रौषट् [–श्रौषत √श्रु] एक यज्ञिय बोल; a sacrificial call i.139.1 अस्तु श्रौषट्.

श्रौष्टी [from श्रुष्टि 'obedience'] *f.* वंशवदा; obedient mare viii.48.2 श्रौष्टीव धुरमनु राय ऋध्या; cp. युधां श्रौष्टि.

श्लक्ष्ण [√श्लाघ्] *a.* स्निग्ध, चिकना-चुपड़ा; smooth, soft, slippery.

√**श्लथ्** ढीला होना; to be loose or relaxed; cp. √श्रथ्.

श्लवण *a.* रक्तवर्ण; of reddish colour TMB. xxi.14.16.

√**श्लाघ्** –पर भरोसा करना, पतियाना; to trust, confide in; सजना; to adorn oneself न श्लाघमानः स्नायात् 'स्नानीयैर्द्रव्यैर्मलापकर्षणं श्लाघा। तत् कुर्वन्' Sat. xxvi.1, अथाद्भिः श्लाघ्यमानो न स्नायात् GBr. ii.2.2.

श्लाघा *f.* शोभा; beauty, splendour.

√**श्लिष्** चिपकना; to adhere to, cling to TS., KS.

श्लेष्-मन् [Ln. limus, √श्लिष्; √श्रि] (1) *m.* कफ; phlegm, mucus. (2) *n.* ऊंग; grease of the axle : श्लेष्म वा एतद् यज्ञस्य यद् दक्षिणा TMB. xvi.1.13.

श्लेष्मण्-अ *a.* श्लेष्मवान्; having phlegm.

श्लोक [√श्रु] *m.* ध्वनि; sound, clamour x.12.5 मित्रश्चिद्धि ष्मा जुहुराणो देवाञ्छ्लोको न यातामपि वाजो अस्ति even Mitra having beguiled the gods, the prize (of battle is) like the clamour of travellers; praise, song of praise vi.24.1 वृषा मद इन्द्रे श्लोक उक्थ्यो सचा 'स्तोत्ररूपः शब्दः'; cp. iii.53.10; call, word x.159.3 पत्यौ मे श्लोक उत्तमः 'यशः', v.82.9 य इमा विश्वा जातान्याश्रावयति श्लोकेन one who awakens all these creatures with his (waking) call; speech न पापं श्लोकं शृणोति 'वचनम्' TS. iii.5.7.2; metrical composition स्वरश्च मे श्लोकश्च मे TS. iv.7.1.1. *Denom.* √**श्लोकय्** श्रोत्रं मे श्लोकय 'श्रवणसमर्थं कुरु' TS. iv.3.4.3.

श्लोक-कृत् *a.* ध्वनिकारी; making sound, noisy. **श्लोक-भू** *a.* ध्वनि-वर्ती; residing in sound वायुरिव श्लोकभूर्भूयासम् AA. v.1.1. **श्लोक-यन्-त्र** *a.* जिसका यमन-साधन अर्थात् वश में करने का साधन श्लोक है; having ślóka or song (of praise) as a means of controlling ix.73.6 श्लोकयन्त्रासो रभसस्य मन्तवः 'स्तुतिनियमनाः', (the seers) having song as a means of controlling (deities), knowing the impetuous (Índra or Sóma); cp. iv.1.14 पश्वयन्त्रासो अभि कारमर्चन् (the Pitṛs) the releaser of cattle (पशु + अ–) sang the song (of victory). **श्लोकू-ईन्** *a.* गीतों वाला; singing songs, sounding viii.93.8 द्युम्नी श्लोकी स सोम्यः (इन्द्रः).

श्लो-र्ण *a.* दुष्ट-त्वक्; suffering from skin-disease TBr. iii.9.17. **श्लोण्-य** *n.* लंग; lameness.

श्व-किष्कू-ईन् [किष्कु 'fore-arm'] *m.* एक नाम; name of a demon AV. viii.6.6 अरायाञ्छ्वकिष्किणः. **श्व-ग्रह्-अ** *m.* अपस्मार; epilepsy ĀpGS. xviii.1.

श्व-घ्न्-ईन् *m.* जुआरी; gambler, the winner at play, killing the unlucky throw i.92.10 श्वघ्नीव कृत्नुः, ii.12.4 श्वघ्नीव यो जिगीवाँ लक्षमदित्, x.43.5 कृतं न श्वघ्नी वि चिनोति देवने.

√**श्वञ्च्** फैलाना; to spread; झुकना, झुकाना; to bend, humble x.138.2 अवासृजः प्रस्वः श्वञ्चयो गिरीन् 'अगमयः', iii.33.10 मर्यायेव कन्या शश्वचै ते 'परिष्वजनाय नम्रीभवामि'. उद् √श्वञ्च् x.18.2 उच्छ्वञ्चना पृथिवी सु तिष्ठतु let the earth keep on yawning wide.

श्व-जाम्बील *n.* कुत्ते का श्लेष्मा; the phlegm of a dog Kauś. xxx.16.

√**श्वन्** ध्वनि के प्रति सजग होना; to be sensitive to sound; cp. श्वन् and श्वान्त.

श्वन् [√श्वन्, Gk. xúon, Russ. sobaka 'hound'] *m.* कुत्ता; dog vii.55.5 संस्तु श्वा. **श्वन्-ईन्** *a.* कुत्ते वाला; keeping dogs नमः श्वनिभ्यः TS. iv.5.4.2, VS. xxx.7. **श्वनित** *a.* कुत्तों का खेल करने वाला; one playing with dogs TBr. iii.4.3 'श्वभिः सह क्रीडाजीवी'. **श्व-नी** *a.* कुत्तापाल; dog-leader.

श्वन्-पद् [श्वन् √पद्] *m.* जगली जानवर, जिस पर कुत्ता पड़े; a wild animal = श्वपाद, श्वापद ApŚS. 2571.

श्व-भ्र-अ *n.* दराड; cleft ii.27.5 परि श्वभ्रेव दुरितानि वृज्याम्. **श्वभ्र-प्रदर** *m.* गर्ताकारेण विदीर्ण प्रदेश; a region having long splits (as in the district of Rawalpindi).

श्वय्-अथ *m.* सोजा; swelling.

श्व-यातु *m.* कुत्ता-दानव; a demon in the shape of a dog vii.104.22 जहि श्वयातुमुत कोकयातुम्. **श्व-लुच्-इ-त** *a.* शुना रिक्तीकृत; emptied by a dog ŚBr. xi.1.5.2. **श्व-वर्त्-अ** *m.* कीट-विशेष; a kind of worm. Mark AV. ix.4.16 शवर्तेभ्यो अधारयन्.

श्वः-श्रेयस्-अ *n.* कल आने वाली बेहतरी या उन्नति; progressive improvement.

श्वःश्वम् कल; tomorrow न श्वःश्वमुपासीत को हि मनुष्यस्य श्वो वेद 'श्वः श्वः करिष्यामीत्येवं कालान्तरप्रतीक्षणं न कुर्यात्' ŚBr. ii.1.3.9.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

श्वःश्वस् कल; each morning, day-to-day.

श्वः-सुत्या *f.* कल सोम तैयार करना; tomorrow's preparation of Soma.

श्वशुर [√श्वस् 'comfort', Per. khusur, Gk. ἑxurós, Ln. socer] *m.* ससुर; father-in-law x.95.12 यदग्निः श्वशुरेषु दीदयत. *f.* **श्वश्रू** mother-in-law x.34.3 द्वेष्टि श्वश्रूः.

√**श्वस्** सांस लेना; to breathe; ससकारना; to hiss i.65.9 श्वसिति (अग्निः); to excite viii.93.16 आ शुषे राधसे मर्हे 'अश्नोतेः', v.36.4 जरितः ··· बृहदाशुषाणः 'आशुसंभक्ता'; *Int.* x.48 6 अहमेतान्छ्वाश्वसतः; *Inf.* x.92.8 भीमस्य वृष्णो जठरादभिश्वसः. Forms. II. : *Pr.* श्वसिति; Ā. शुषे; *Ipv.* श्वसिहि; *Pt.* श्वसन्त् and शुषन्त्; Ā. शुषाण; *Ipf.* अश्वसीत. I. : *Pr.* श्वसति, –ते. *Pp.* श्वसित. *Inf.* –श्वसस् *Cs.* श्वासयति. *Int. Pt.* शाश्वसत.

श्वस् [*particle of time*] कल; tomorrow x.61.17 अद्याद्या श्वःश्वः, श्वोभूते 'श्वःप्राप्ते'. Mark TS. अद्यश्वात from अद्यश्व(स्).

श्वस्-अ-थ *m.* प्रश्वास; breathing out, hissing, snorting viii.96.7 श्वसथादीषमाणाः, ŚBr. i.1.1.4. **श्वस्-अन** (1) *a.* फुंकारने वाला, सांस भर लेने वाला; hissing, breathing i.54.5 श्वसनस्य शुष्णस्य. (2) *n.* फुंकार, प्रश्वास; the act of hissing or breathing.

श्वस्-ई-वांस् *a.* खुराटे भरने वाला; hissing i.140.10 श्वसीवान् वृषभः (अग्निः).

श्वस्-तन *a.* आने वाले कल का; of tomorrow, of the following day. **श्वस्तन-वन्त्** *a.* अच्छे भविष्य वाला; having a bright future TMB. xii.13.10.

श्वा-त्र [√शि 'swell', also श्वात्र] *a.* बृहत्; extensive, great x.88.4 जगद्यच्छ्वात्रमग्निरकृणोज्जातवेदाः (cp. आततान रोदसी अन्तरिक्षम् in x.88.3, context is : making the world wide and great) 'क्षिप्रम्', VS. v.31 श्वात्रः (असि प्रक्षिताः) = 'महान्, ब्रह्मन्'; शक्तिप्रद, वाजीकरण; invigorating x.46.7 श्वात्रासः ··· सोमाः. **श्वात्र-भाज्** *a.* शक्त, समर्थ; strong, virile viii.4.9 श्वात्रभाजा वयसा सचते सदा. **श्वात्र्-य** *a.* शक्तिप्रद; strengthening x.49.10 श्वात्र्यं सोमम् 'सुखावहम्', x.160.2 त्वां गिरः श्वात्र्या आ ह्वयन्ति 'शीघ्रमतत्यः'.

श्वान्-र्त [√श्वन = स्वन् 'to sound'] (1) *a.* स्वनयिता, जिसने बोला या गाया है; one who has spoken or sung i.145.4 अभि श्वान्तं मृशते नान्द्यै मुदे 'श्रान्तं शान्तं वा यजमानम्'. (2) *n.* **श्वान्तम्** *n.* स्वन, गान; sound, song x.61.21 अधा गाव उपमातिं कनाया अनु श्वान्तस्य कस्यचित परीयुः 'प्रवृद्धस्य श्रान्तस्य वा'. This should suggest the derivation of श्वन् 'dog' from √श्वन, 'to be sensitive to sound'.

श्वा-पद [or —पद् 'beset by dog'] *m.* जंगली जानवर; wild beast x.16.6 उत वा श्वापदः.

श्वापि [आशु-आपि] *a.* आशु-व्यापी; quickly pervading.

श्वाविट् *m.* सर्पविशेष; a kind of snake Sat. xxvi.5.

श्वा-विध् [dog-piercing] *f.* शल्य, सेह, सूचीरोमा; porcupine TS. v.5.20.

√**श्वि** [√श्वा] फूलना, फलना-फूलना; to swell, prosper vii.32.6 इन्द्रेण शूशुवे नृभिः । यस्ते सुनोति through Indra, he who presses the Sóma for thee, prospers among men.

श्विक्न *m.* जनविशेष; name of a particular folk or tribe. Cp. श्वित्न 'whitish'.

श्विचीर्चि [√श्वञ्च्] *a.* वृद्ध, वृद्धियुक्त; growing TBr. ii.2.12.

√**श्वित्** [Iranian sweet 'white'] श्वेत होना, चमकना; to be white or bright vii.77.2 रुशद् वासो बिभ्रती शुक्रमश्वैत, vi.6.2 स श्वितानस्तन्यतुः, TS. i.3.14.4. Forms. *Ao. root* : अश्वितन्, *Pt.* श्वितानः; *red.* : अशिश्वितत्; *s* : अश्वैत.

श्वित्-इ *f.* श्वैत्य; whiteness. **श्वितिं-ग्-अ** *a.* श्वेत; going in white, white TS. v.6.1.5; cp. शितिंग.

श्वितीर्चि [श्वित्र्यञ्च्] *a.* श्वेत; white x.46.7 श्वितीर्चयः श्वात्रासो भुरण्यवः, VS. xxxiii.1. **श्वित्-न** = श्वितीर्चि, viii.46.1 श्वित्नेषु विशतिं शता. **श्वित्न्-र्य** = श्वित्न i.100.18 सखिभिः श्वित्न्येभिः. **श्वित्र्-अञ्च्** *a.* श्वेत, भ्राजमान; white, brilliant vii.33.1 श्वित्र्यञ्चः (वसिष्ठाः).

श्वित्-र (1) *a.* श्वेत; white AV. iii.27.6, TS. v.5.10.2; श्वेतकुष्ठी; suffering from white leprosy, स एष श्वित्रः 'श्वेतकुष्ठी' TMB. xii.11.11. (2) *n.* चित्रकुष्ठ; leprosy श्वित्रोपकाशा 'श्वित्रं चित्रकुष्ठं तत्समानवर्णा' Sat. xii.2 = श्वित्र्योपकाशा 'अपाङ्गदेशे श्वित्रसमानवर्णा' ĀpŚS. **श्वित्र-ईन्** *a.* कुष्ठी; leprous. **श्वित्र-य** *m.* श्वित्रा का पुत्र; a descendant of Śvitrā i.33.15 श्वित्र्यम् 'श्वित्रायाः पुत्रम्' = श्वैत्रेयं in i.33.14.

श्वेत्-अ *a.* सफेद; white, brilliant v.1.4 श्वेतो वाजी (अग्निः). **श्वेत-कुक्ष्-अ** *a.* श्वेत-कुक्षिमान्; 'having white armpits.

श्वेत्-अना *f.* उषा; dawn i.122.4 श्वैतनायै.

श्वेत-र्या-वन् *a.* श्वित्र्यञ्च्; white-flowing, white viii.26.18 उत स्या श्वेतयावरी ··· सिन्धुः. **श्वेत-वती** *f.* श्वेत-शब्दवती; a verse containing the word श्वेत

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

TS. v.5.1.2 श्वेतः सिषक्ति etc. **श्वेत-वस्यस्** *n.* उत्तरोत्तर वृद्धि; better and better day by day TBr. ii.2.9.

श्वेर्त-सिक-द्रुर्क *a.* नानाविधधूल्युत्पादक; raising dust TAr. i.12; सिक = सिकता.

श्वेतानूकाश *a.* जिसकी आंख के आसपास की जगह श्वेत है; having the place round the eyes white TS. vii.3.12.1.

श्वेर्त्या *f.* श्वेत; white : name of a river x.75.6 रसया श्वेर्त्या त्या.

श्वैक्न *m.* श्विक्नों का राजा; king of the Śviknas ŚBr.

श्वैतरी *f.* श्वेत; white iv.33.1 श्वैतरीं धेनुम् .

श्वैत्र्-एर्य *m.* श्वित्रा का अपत्य; a descendant of Śvitrā i.33.14 श्वैत्रेर्यो नृषाह्याय तस्थौ 'श्वित्राख्यायाः योषितः पुत्रः'.

ष

षट्-कल्-अ *m.* षड्-घटिका-परिमित काल; time measured by six ghaṭikās.

षट्-चिति-क *a.* छह रद्दों का; consisting of six layers.

षट्-त्रिंश *a.* छत्तीसवां; the thirty-sixth x.114.6 षट्-त्रिंशांश्च चतुरः कल्पयन्तः.

षट्-त्रिंशद्-रात्र्-अ *m.* सत्रविशेष; a sattra lasting thirty-six days TMB. xxix.6.

षट्-पक्षा *f.* छह पाखों वाली; having six sides or rooms AV. ix.3.21 षट्पक्षा शाला.

षट्-पद् *a.* छह पैरों वाला; having six feet, place or quarters (as a town) AV. xiii.2.27. **षट्-पदा** *f.* देवी-विशेष; a goddess TS. v.2.11.1 त्रिपदा याश्च षट्पदाः.

षट्-षोडश्-ईन् [षट् षोडशाः स्तोमाः यस्य] *m.* व्रात्यस्तोम; Vrātyastoma TMB. xvii.2.

षड्-अक्ष्-अ *a.* छह आखों वाला; six-eyed x.99.6 षडक्षं त्रिशीर्षाणम् (दासम्).

षड्-अर *a.* छह अरों वाला; six-spoked i.164.12 षडर आहुरर्पितम्.

षड्-अर्च्-अ *m.* छह ऋचाएं; collection of six verses.

षड्-अश्व *a.* छह घोड़ों वाला; having six horses i.116.4 षडश्वः (रथः). **षड्-अह** *m.* छह दिन; a period of six days षडहं वाङ् नातिवदति TS. vi.1.8; यागविशेष; a particular yāga.

षड्-उद्-याम्-अ *a.* छह रस्सियों वाला; provided with six ropes.

षड्-ऋच्-अ *m.* = षडर्च AV. xix.23.3, षडर्चः षड्ऋचा भवन्ति TMB. xv.1.9.

षड्-गव्-अ *a.* छह बैलों जुता; a plough drawn by six oxen TS. v.2.5.2 षड्गवेन कृषन्ति, Sat. x.6.27.

षड्ढा = षोढा. **षड्-ढोतृ** *m.* सूर्यं ते चक्षुः। वातं प्राणः। द्यां पृष्ठम्। अन्तरिक्षमात्मा। अङ्गैर्यज्ञम्। पृथिवीं शरीरैः' this verse Sat. ix.13..

षड्-धा = षोढा TMB. xii.24.

षड्-योग्-अ *a.* छह जुओं वाला; six-yoked AV. viii.9.16 षड्योगं सीरम् tilled by six ploughs ?.

षड्-रात्र्-अ (1) *m.* छह दिन चलने वाला याग; a yāga lasting six days AV. xi.7.11; three varieties : TMB. xxii.1. (2) *n.* a period of six days.

षड्-विंश *a.* छब्बीसवां; twenty-sixth. **षड्-विंशति-रात्र्-अ** *m.* name of a sattra lasting twenty-six days TMB. xxiii.22.

षड्-वि-धान *a.* छह विधानों वाला; having sixfold order vii.87.5 तिस्रो भूमीरपराः षड्विधानाः.

षड्-वृष *m.* छहगुना सरदार; six-times chief AV. v.16.6.

षण्डा-मर्क *m.* षण्ड और मर्क नामक दो असुर पुरोहित; the two Asura-priests named Ṣáṇḍa and Márka TS. vi.4.10. **षण्ढ** *m.* नपुंसक; impotent; hyper-Sanskritization of khaṇḍá 'defective, broken' ?.

षण्-मयूख *a.* छह खूंटियों वाला; six-pegged AV. x.7.42 षण्मयूखं तन्त्रम्. **षण्-मास्-य** *a.* छह मास का; six month old Sat. iv.1.

षष् *f.* छह; six. **षष्-टि** *f.* साठ; sixty. **षष्टिसहस्रा** sixty thousand. **षष्टिं च त्रीणि च शतानि** तीन सौ साठ; three hundred and sixty = त्रीणि षष्टिशतानि ĀpŚS. 2388.

षष्-ठ *a.* छठा; the sixth AV. viii.9.6 ततः षष्ठात 'from that sixth'.

षाट्-कौश्-इक *a.* षट्कोशमय; consisting of six sheaths.

षाण्-मास्-य *n.* छह मास; six months as one unit Sat. xvi.

षो-डर्श (1) *a.* सोलहवां; sixteenth. (2) [षोडशभिरावृत्ति-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भिर्निष्पाद्यः स्तोमः] *m.* षोडश-स्तोत्रीयात्मक स्तोम; a stoma consisting of sixteen stotras TMB. xvii.1.1. **षो-डश-कल्-अ** *a.* सोलह कलाओं वाला; having sixteen limbs षोडशकलो वै पुरुषः TBr. i.7.5. **शो-डश-धा** *av.* सोलह बार; sixteen times, in sixteen ways or parts. **षो-डशन्** *f.* सोलह; sixteen.

षो-डश-रात्र-अ *m.* सत्र-विशेष; name of a sattra lasting sixteen days TMB. xxiii.10. **षो-डशर्च्-अ** *a.* सोलह ऋचाओं का; of sixteen verses AV. xix.23.13.

षो-डश्-ईन् *a.* सोलह भागों वाला having sixteen parts : षोडशेन स्तुतेन शस्त्रेण च संस्था यस्य क्रतोः सः; a sub-division of Agniṣṭomá.

षो-डशि-शस्-त्र *n.* असावि सोम इन्द्र ते (i.84.1) इत्यादि मन्त्र; the verses beginning with असावि सोम etc.

षो-ढा *av.* छह प्रकार से, छह बार; in six ways, six times.

√ष्ठीव् थूकना; to spit; correct ष्ठुत्वा into ष्ठयूत्वा in ĀpŚS. Forms. I. *Pr.* ष्ठीवति. *Ipf.* अष्ठीवन. *Pf.* तिष्ठेव. *Pp.* ष्ठयूर्त. *Gd.* ष्ठयूत्वा.

स

सं [*Pron.*] वह; that, he, she; *Loc. Sing.* संस्मिन् i.52.15 संस्मिन्नाजौ; cp. स-र्क, स-र्का and ए-षः, अ-सौ, स्यः; सं used for they in सं यदि नं विन्दन्ति किमा द्रियेरन् (ŚBr.) now, if they do not find it, why should they mind ?

सं [√सन्] *a.* पाने या जीतने वाला; winning.

सं √यज् साथ-साथ पूजा या यज्ञ करना; to worship together.

सं √यत् मिलना, टकराना, संग्राम करना; to unite, meet together, encounter vii.93.5 सं यन् महीं मिथतीं स्पर्धमाने शूरसाता यतेते (left unexplained), vi.67.3 सं यौ जनान् ··· यतथः 'unite', i.163.10 हंसा इव श्रेणिशः (सं) यतन्ते 'range themselves one after another', संमयतन्त 'संग्राममकुर्वन्', सं यतिष्यमाणः 'संग्रामं करिष्यन्'.

सं-यत् (1) *a.* सतत; continuous, contiguous vi.16.21 अग्ने द्युम्नेन संयता 'सम्यग् व्याप्नुवता' = TS. ii.2.12.1, ii.12.8 यं क्रन्दसी संयती विह्वयेते 'coming together'. (2) *f.* मिलनस्थान; rendezvous ix.86.15 अतो विश्वा अभि सं याति संयतः 'सर्वान् संग्रामान्'; एतन्नामक ईष्टका; name of a particular sacrificial brick TS. v 2.10.7.

सं-यत्-त *a.* युद्ध में पिला; come into conflict TS. ii.2.8 संग्रामं संयत्ते. Cp. परियत्त in vii.83.8 'परिवेष्टितः'.

सं-यद्-वसु *a.* अटूट-धनवान्; having continuous wealth. **सं-यद्-वाम** *a.* सर्वधनसंपन्न; to whom all the desirable things converge ChUp. **सं-यद्-वीर** *a.* सदा वीरवान्; continuously abounding in heroes ii.4.8 संयद्वीरं वाजम् 'संयतो वीरा यस्मिन्'.

सं √यम् थामना, रोकना; to hold fast, restrain, control vi.67.1 सं या रश्मेव यमतुर्यमिष्ठा 'संयच्छतः', i.144.3 वोळ्हुर्न रश्मीन्त्समयंस्त सारथिः; देना; to give, bestow viii.25.6 सं या दानूनि येमथुः 'समयच्छतम्'; cp. शकृत्पिण्डे संयम्य केशान् 'अन्तर्भूतानि कृत्वा' Sat. xx.1, संयच्छति 'गृह्णाति' ĀpŚS. iii.11.

सं-यव्-अन *n.* मिश्रण; mixing. **संयवन-मन्त्र** *m.* जनयत्यै त्वा संयौमि' this verse Sat. viii.1.

सं-यानी *f.* सम्यक् गमयित्री; procuring well, name of a particular sacrificial brick : यानीशब्दोपेतैमन्त्रैरुपधेया ईष्टका; TS. v.3.10, Sat. xi.7.37.

सं-यास्-अ *m.* प्रयास; exertion.

सं √यु अपने-आपे से मिलाना, आत्मसात् करना; to take into oneself vii.4.2 सं यो वना युवते शुचिदन् (अग्निः) 'आत्मना संयोजति'; to join together x.191.1 संसमिद् युवसे वृषन्नग्ने विश्वान्यर्य आ 'व्याप्नोषि'; to mix well अथ संयौति 'सम्यक् मिश्रयति' ŚBr. i.1.2.2.

सं √युज् एकत्र करना; to bring together viii.41.6 व्रजं गावो न संयुजे 'सह स्थापयितुम्'; आपस में संधि करना; to make an alliance viii.62.11 अहं च त्वं च वृत्रहन्त्सं युज्याव सनिभ्य आ 'संगतौ भवाव'.

सं-यु-त *a.* संमिश्र; mixed संयुतानां पिष्टानाम् Sat. vi.1.

सं-योज्-अन (1) *a.* वत्सबन्धनार्था रज्जु; cord for tying a calf with ŚBr. xi3.5.2. (2) *n.* बन्धन; the act of tying.

सं-रब्-ध *a.* संबद्ध, संलग्न; mutually grouped पञ्चर्त्विजः संरब्धाः सर्पन्ति 'सम्यक् परस्परं संगताः' TMB. vi.7.12.

सं √रभ् पकड़ना; to seize, grasp or take hold of i.146.8 तमग्रुवः केशिनीः सं हि रेभिरे; to clasp round, embrace x.94.4 संरभ्या धीराः स्वसृभिरनर्तिषुः; to hold together x.53.8 अश्मन्वती रीयते सं रभध्वम् (left

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

unexplained by S.); to reach after or obtain i.53.4 युतद्विषमः संमिषा रभेमहि 'अन्नेन संगच्छेमहि'; to commence संरभते 'कार्यमुपक्रमते'.

सं-र-राण [√रा] *a.* बांटता हुआ; sharing with x.15.8 तेभिर्यमः संरराणो हवींषि 'रममाणः', vi.70.6 संरराणे रोदसी 'सह रममाणे'. viii.32.8 संरराणो अविक्षितम् 'संरममाणः'.

सं-राध्-अनी *f.* संसाधयित्री; accomplishing well MBr. i.5.6.

सं-राध्-अयन्त् (1) *a.* एकमत; agreeing together, being in harmony AV. iii.30.5 संराधयन्तः संधुराश्चरन्तः; cp. इहा इहेति संराधयन्तः 'speaking aloud' Sat. ix.1.

सं√रिह् प्यार से चाटना; to lick affectionately, caress iii.33.3 वत्समिव मातरा संरिहाणे.

सं√री फिर से ठीक कर देना, संधान करना; to join or fit out again i.117.11 सं विश्पलां नासत्यारिणीतम्: on i.116.15 'पुनः आयस्या जङ्घया समयोजयतम्'.

सं√रुच् साथ चमकना; to shine together or at the same time viii.9.18 सं सूर्येण रोचसे (उषः).

सं√रुज् टूक-टूक कर देना, मारना; to break into pieces, kill, destroy x.49.6 सं वृत्रेव दासं वृत्रहारुजम्.

सं-रुद्-ध [√रुध्] *a.* रुका; held in, stopped. Cp. निरुद्धा आपः i.32.11.

सं-रुध् *f.* रोक; check. **सं-रुधम्** [*Acc. Inf.* √रुध्] to check AV. vii.50.5 अजैषमुर्त संरुधम् I have subdued you to check (from rising again).

सं-रूढ [√रुह्] *a.* संतानानर्ह; unable to procreate मध्यतो वा एष संरूढो यः प्रजां न विन्दते TMB. ii.10.3.

सं-रोह्-अ *m.* उलटे मार्ग पर जा पड़ना; deviation from path TBr. i.7.1; दो मार्गों का आपस में मिल जाना; the meeting of two or more paths TS. ii.5.11.2 न पन्थानः संमरुक्षन् 'संरोहं न कृतवन्तः'.

सं√लभ् आपस में भिड़ जाना; to come into clash TBr. i.7.1 इन्द्रानमुची समलभेताम् 'परस्परोपमर्दनपरौ संरब्धौ जातौ'.

सं√लिख् रेखा खींचकर कीलना; to enclose in a circle AV. vii.50.5 अजैषं त्वा संलिखितम्; cp. परि-लिखित.

सं√लुभ् मिलाना; to mix up दक्षिणैः पाणिभिः कुशाः संलोभयेयुः 'एकीकुर्युः' LŚ. ii.11.2; to destroy AV. vi.28.1 संलोभयन्तो दुरितानि पदानि = योपयन्तः, न लेखाः संलोभयन्ति Sat. xxiii.2, पदानि संलोभयन्नेति 'संयोपयन्' Sat. xxviii.4.

सं-लोभ्-अन *n.* विमोहन; perplexing Sat. xi.1.54.

सं-लोक्-ईन् *a.* आलोकी, द्रष्टा; one who sees, Khādira. iv.2.18.

सं√वच् प्रिय वार्तालाप करना; to converse agreeably i.25.17 सं नु वोचावहै 'प्रियवार्ता करवावहै'.

सं-वत् *f.* क्षेत्र, भक्ति; region, stretch i.191.15 पराचीरनु संवतः 'संविभागवतो दिशः', AV. vi.105.2 त्वं कासे प्रपत पृथिव्या अनु संवतम् 'after the stretch of the earth' W., JUB. iv.6.3.9 एष उद्गीथः कामानां संवत्, TS. ii.6.11.4 परस्या अधि संवतः = viii.75.15 'अन्यस्याः सेनायाः'.

सं-वत्सम् *av.* साल-भर; for a year iv.33.4 यां: संवत्सम-भरन् 'संवत्सरपर्यन्तम्'.

सं-वत्स-र *m.* वर्ष; year i.110.4 संवत्सरे समगृह्यन्त धीतिभिः : संवत्सर–परिवत्सर–इदावत्सर–अनुवत्सर–उदावत्सरा-ख्याः। तत्र संवत्सरः अग्न्यात्मकः, परिवत्सरः सूर्यात्मकः, इदावत्सरः चन्द्रात्मकः, अनुवत्सरः वाय्वात्मकः.

संवत्सर-गाथा [—थाः] *f.* द्वादशाहीय महाव्रत के अवसर पर गेय छह गीत; the six songs to be sung at the Mahāvrata beginning with 'गाव एव सुरभयो गावो गुल्गुलुगन्धयः' Sat. xvi.6. **संवत्सर-तमी** *a.* साल की अन्तिम (रात्रि); the last night of the year संवत्सरतमीं रात्रिमा गच्छतात् (ŚBr. xi.33.11) come for the last night of this year.

संवत्सर-भृतिन् *a.* संवत्सरपर्यन्त अग्निनिर्वाहक; one who has maintained a sacrificial fire for a year KŚS.

संवत्सर-विध्-अ *m.* वार्षिक सत्र के नियमों पर विधेय; to be performed according to the rules of an annual sacrifice. **संवत्सर-वेला** *f.* एक वर्ष का समय; duration of one year ŚBr.

संवत्सर-सद् *a.* गवामयनादि संवत्सर सत्रों का अनुष्ठाता; one performing Saṁvatsara-sattras TS. iii.4.3.8. **संवत्सर-सं-मि-त** *a.* संवत्सरानुपाती; commensurate with the year. **संवत्सर-सा-त** [√सन्] *a.* वर्ष में पाया; acquired within a year. **संवत्सरस्यायन** *n.* संवत्सरसंबन्धि गवामयनम् TS. i.2.5.1. **संवत्सर-स्वद्-इ-त** *a.* साल भर तक रचाया; well-seasoned for a year. **संवत्सरावर** *a.* संवत्सर जिसका अवर काल है ऐसा सत्र; a sattra, the lower limit of whose duration is one year KŚS.

संवत्सर्-ईण *a.* वार्षिक; annual x.87.17 संवत्सरीणं पय उस्रियायाः, TS. iii.4.7.2 संवत्सरीणां स्वस्तिम्.

सम्√वद् संवाद करना; to converse x.97.22 ओषधयः सं वदन्ते सोमेन सह राज्ञा; x.191.2 सं गच्छध्वं सं वदध्वम्; to

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

talk over, think aloud vii.86.2 उत स्वया तन्वा सं वदे तत् 'सहवदनं करोमि'; to agree तेन प्रति चन समवदत ABr. xii.12, तेऽग्निहोत्रमेव न समवादयन्त did not agree even on Agnihotra GBr. ii.15.

सं √वन् एकत्र करना; to bring together v.7.3 सं यदिषो वनामहे 'संभजामहे'.

सं-वन्-अन (1) *n.* जुआ; yoke x.93.12 संवननं नाश्व्यं तष्टेवानपच्युतम् 'as a carpenter the unfailing yoke for a horse'. (2) *n.* सामनस्य; harmony, reconciliation AV. vi.9.3 हृदि संवननं कृतम्, viii.1.2 विद्वेषणसंवननोभयंकरम् 'संवननासंवननम्'. (3) *a.* संवननसाधन; means of concord AV. vi.139.3 संवननी मधुरष्यला, MBr. ii.45 कौतोमतं संवननम्.

सं √वप् – पर डालना; to pour or throw down in पवित्रवति सं वपति 'सह क्षिपति' ŚBr. i.1.2.2, पिष्टानि संवपति 'निक्षिपति' Sat i 5.

सं-वर्-अण [√वृ 'cover'] (1) *n.* संवृत, परिश्रित, परिहित प्रदेश, शाला, आवास, अस्तबल; a covered or enclosed place, sacrificial place, stable vii.3.2 यदा मर्हः संवरणाद् व्यस्थात् 'निरोधात्', TS. iv.4.3.3, ix.107.9 समुद्रं न संवरणान्यग्मन् like into the sea they (Sómas) went into the kumbhá (mark √कुभ् आच्छादने = संवरणे] i.e. Soma-vat; treasure-house x.77.6 प्र यद् वहध्वे मरुतः पराकाद्यूयं मर्हः संवरणस्य वस्वः when ye O Maruts bring forth from afar riches from the great vault (i.e. treasury). (2) *m.* name of a singer v.33.10 संवरणस्य ऋषेः.

सं-वर्ग्-अ (1) *m.* लूट; booty viii.75.12 संवर्गं सं रयिं जय 'शत्रुभ्यः सहाच्छिद्यमानम्', x.43.5 कृतं न श्वघ्नी वि चिनोति देवने संवर्गम् 'सम्यग् वृष्टेर्जनयितारम्'; याग-विशेष; a particular yāga TS. ii.4.3.1. (2) *a.* विनाशक, हिंसक; destructive संवर्गोऽसि पाप्मानं मे संवृङ्धि ŚA. iv.7. **संवर्गम्** *av.* संवृज्य संवृज्य TS. ii.6.11.2. Cp. संवर्गविद्या JUpBr. iii.12.

सं-वर्त्-अ *m.* name of one of the devotees of Indra viii.54.2 यथा संवर्ते अमदः 'एतन्नामके ऋषौ यजमाने'. **संवर्तवात** *n.* बगूला, मण्डलीभूत वात; whirlwind. **सं-वर्तिका** *f.* नवदल; new leaf.

सं-व-वृत्-वत् *a.* एकत्रित; rolled up, gathering v.31.3 वि ज्योतिषा संववृत्वत्तमोऽवः 'संवरणशीलम्' = वृत्वांस्.

सं √वल्ग् नृत्य करना; to dance well or together शीर्भिः संमवल्गत TS. v.6.1.2

सं-वसन्त् *a.* सहवासी; dwelling together TS. iii.5.1.1.

सं-वस्-अन = सधस्थ; place of dwelling together ix.86.17 पनस्युवः संवसनेष्वक्रमुः 'संवासयोग्येषु यागगृहेषु'.

सं-वस्-उ *a.* सहवासी; dwelling together AV. vii.109.6 संवसव ईति वो नामधेयम्, अग्निर्देवेषु संवसुः.

सं-वाच् *f.* संमिलित वाच्, सहोच्चारण, speaking or singing together VS. ix.12 एषा वः सत्या संवागभूत्, i.167.3 सभावती विदथ्येव सं वाक् (may be संवाच्).

सं-वाद्-अ *m.* विवाद, वार्तालाप; discussion, conversation viii.101.4 न संवादाय रमते; मुकद्दमा; law-suit यत्र अर्थादिनिमित्ते प्रत्यर्थिभिः संवदते स संवादः ĀpGS. xxii.19.

सं-वाह्-अन *n.* पादतले हस्तेन मर्दन; massage.

सं √विज् कांपना; to tremble AV. v.21.6 यथा श्येनात् पतत्रिणः संविजन्ते, viii.79.8 मा नः सोम सं वीविजः.

सं √विद् पूरी तरह पा लेना; to get completely or well x.145.1 यया संविन्दते पतिम्, i.83.4 सर्वं पर्णे समविन्दन्त भोजनम्; to be united with vii.44.4 संविदानं उषसा; united x.97.14 ताः सर्वाः संविदानाः; ABr. iii.6 संविद्रे 'संभूय एकत्र अवतिष्ठन्ति'.

सं-विद् *f.* (1) ज्ञान; knowledge viii.58.1 का स्वित् तत्र यजमानस्य संवित्. (2) *f.* मिलन; union v.10.14 अधा कृणुष्व संविदं सुभद्राम्. (3) *f.* प्राप्ति, उपलब्धि, संपत्ति; acquisition, property Sat. xvii.1.

सं √विश् संयुक्त होना; to come in contact and be furnished with x.18.7 इमा नारीरविधवाः अञ्जिनेन सर्पिषा सं विशन्तु, x.56.1 तृतीयेन ज्योतिषा सं विशस्व; to enter together x.55.2 प्रियं प्रियाः समविशन्त पञ्च; to approach a woman वधूं संवेशय.

सं √विष् तैयार करना, देना; to prepare, bestow.

सं-वृक्-त-धृष्-णु *a.* विजित-धृष्णु, बली को जीत लेने वाला; overpowering the strong ix.48.2 संवृक्तधृष्णुं मदम् 'संवृक्ताः संछिन्नाः शत्रवो येन'.

सं √वृज् आत्मसात कर लेना; to make something one's own, appropriate (eat) vii.3.4 तृषु यदन्ना समवृक्त जम्भैः 'खादति'; अपनी ओर आकृष्ट करना; to draw or attract someone to oneself, win over x.61.17 सं यन् मित्रावरुणा वृञ्ज उक्थैः 'सम्यक् स्तौति'; to control सं इदं सर्वं सं वृङ्क्ते 'वशीकरोति' ŚBr. v.1.1.14; सर्वमेव तद् देवा असुराणां समवृञ्जत ŚBr. v.5.25.

सं-वृज् *a.* विजयी; overpowering, conquering ii.12.3 संवृक् समत्सु, VS. xxxviii.28 त्विषः संवृक् 'स्वीकर्ता'.

सं √वृत् पास आना; to come near to or approach vi.41.2 सं ते वज्रो वर्तताम् 'संगतो भवतु'; to arise or be born from x.90.14 शीर्ष्णो द्यौः समवर्तत; to come

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

together to fight iv.24.4 सं यद् विशोऽववृत्रन्त युध्माः; to roll together v.31.3 वि ज्योतिषा संववृत्वत् तमोऽवः 'संवरणशीलम्'. For *Caus.* cp. v.48.3 संवर्तयन्तो वि च वर्तयन्नहा; to make a round lump पिण्डं संवर्तयति. समा √वृत् to return home ii.38.6 समाववर्ति विष्ठितो जिगीषुः. समप √वृत to roll away, dispel x.172.4 उषा अप स्वसुस्तमः सं वर्तयति. अधि-सं √वृत् to arise or be born from x.129.4 कामस्तदग्रे समवर्तताधि. अभि-सम्-आ-वृत् to speed on together to iii.32.15 समु प्रिया आववृत्रन् मदाय ··· अभि सोमास इन्द्रम्.

सं-वृत् *f.* ढकना; covering पुरा संवृतः 'before covering' AV. xviii.3.30; गुह्यप्रवृत्ति के बाद का व्यापार; inner contact and behaviour after that TS. iv.4.13 'स्त्री-पुरुषयोः संसर्गानन्तरं या प्रवृत्तिः तदनन्तरभावी व्यापारः'.

सं-वृ-त *a.* ढका, बन्द; covered, shut up.

सं √वृध् पूरी तरह या साथ बढ़ना; to grow up or increase together v.60.5 सं भ्रातरो वावृधुः सौभगाय.

सं-वृध्-वन् *a.* प्रवर्धनीय, प्रवर्धमान; to be increased TS. iv.5.5.1, increasing.

सं √वृह् खोद निकालना; to dig out संवृहेत 'उत्खनेत्'.

सं-वेद्-इ-त *a.* संप्रबोधित; fully awakened.

सं-वेश्-अ [संप्राप्यावस्थितिः] *m.* आराम; rest AA. v.3.2 संवेशश्चक्षुषः 'entrance' Keith. **सं-वेश्-अन** (1) *n.* प्रवेश; entering, entrance; शयन; sleep x.56.1 संवेशने तन्वश्चारुरेधि. (2) *a.* प्रवेष्टा, मिलने वाला; entering, uniting with. **संवेशन-यजुस्** 'अग्ने त्वं सु जागृहि' (TS. i.2.3.1) इत्यादि शयनमन्त्र; the verse TS. i.2.3.1. **संवेश-पति** *m.* आराम का स्वामी; lord of rest.

सं √व्यच् व्यापना; to enclose, embrace, pervade, extend to x.111.2 महान्ति चित् सं विव्याचा रजांसि, iii.36.8 सर्मी विव्याच संवना पुरूणि; to roll up vii.63.1 चर्मेव यः समविव्यक् तमांसि (सूर्यः).

सं-व्याध्-अ *m.* संघर्ष; fight ŚBr. i.2.2.2 द्वाभ्यां राजन्य-बन्धवः संव्याधे.

सं √व्ये ढकना; to cover ii.17.4 तमांसि दुधिता समव्ययत् 'आवृणोत्', i.173.6 सं विव्य इन्द्रो वृजनं न भूम 'सम्यक् आवृणोति'; to hide, conceal v.29.4 संविव्यानश्चिद् भियसे मृगं कः 'संवृण्वानः संगच्छमानो वा'; to give vi.72.5 युवं शुष्मं वर्षणिभ्यः सं विव्यथुः 'समतनुथं परिवेष्टयथो वा'.

सं-व्रश्च-अम् *av.* दलशः; piece by piece.

सं √व्ली विशीर्ण होना; to collapse दिशः समव्लीयन्त 'सम्यग् विशीर्णा अभवन्' TS. v.2.3.4.

सं-व्ली-न *a.* विशीर्ण; collapsed, contracted संव्लीनः शिश्ये 'संकुचितः' ŚBr. i.5.2.16.

सं-शंस्-उक *a.* मिल कर स्तुति करने वाले; praising together GBr. iii.5.

सं √शम् मनाना, तसल्ली देना; to propitiate, please भूयः समशाम्यन् 'भूयसीं प्रीतिमुदपादयन्' ŚBr. i.6.1.11.

सं-शम्-अ *m.* विशेषेण उपशम, पूर्ण विश्राम; complete extinguishment, complete ease.

सं-शर्-अ *m.* संशीर्णता, शैथिल्य; looseness संशर इव वा एष-च्छन्दसाम् TMB. iv.4.4; हिंसा; destruction संशरं एष सोमानाम् 'हिंसनम्' TBr. i.8.7, iii.4.14.

सं √शास् सम्यक् उपदेश देना, उपदेश देकर पार लगाना; to instruct well, instruct to take across क्रतुं सं शिशाधि 'सम्यगुपदिश्य पारं नय' TS. i.2.2.2.

सं-शास्-अन *n.* सम्यक् शासन, अवेक्षण, ध्यानपूर्वक मन्त्रो-च्चारण; good instruction, recitation of verses Sat. vii.2.

सं √शिञ्ज् ध्वनि करना; to make sound न संशिञ्जयति 'शब्दं न करोति' Sat. ii.1.

सं-शि-त [√शा] *a.* तेजित, अवहित; sharpened TS. ii.5.9.4 संशितः अग्निः; quickened AV. vii.16.1 संशितं चित् संतरं सं शिशाधि whatever is quickened all this still further quicken, attentive. **संशित-व्रत** *a.* ऊर्ध्वव्रती; observing an arduous vrata.

सं-शिश्-वन् [*f.* —**शिश्वरी**] *f.* सवत्सा या एकवत्सा गौएं; cows having a calf in common viii.69.11 वत्सं संशिश्वरीरिव.

सं-शिष् *f.* न्यौता; invitation AV. xi.8.27 संशिषो विशिषश्च याः.

सं-शिष्-ट *a.* अवशिष्ट; left remaining.

सं √शुभ् शोभायमान होना, चमकना; to look beautiful, shine. Cp. ix.28.3 एष देवः शुभायते.

सं-शूर्-अण [√शू; cp. शवीर] *a.* अति शूर; very virile (a horse) TS. iv.6.7.4; for त्वया शूर्ताः cp. i.174.6.

सं-शृङ्गी *a.* मिले सींगों वाली; having close horns MS.

सं √शृ चूर-चूर कर डालना; to shatter vi.54.7 मार्कीं सं शारि केवटे let none incur a fracture in a pit, यज्ञं पृष्ठानि संश्रणीयुः 'विनाशयेयुः' TS. vi.6.8, यद् वै संशीर्यते 'भग्नं भवति' TMB. xvii.8.4.

सं-श्रव्-अस् *m.* सुवर्चनस् ऋषि का पुत्र; son of Suvarcanas TS. i.7.2.1.

सं √श्री मिलाना, जोड़ना; to mix, join together with तेनात्मानं समश्रीणात 'समयोजयत' TMB. ix.6.7, xvi.12.4.

सं-श्रेष्-इर्ण *mn.* संघर्ष; conflict AV. viii.5.14 संश्रेषिणेऽजयत्.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सं-श्वाय्-ईन् [√श्वि] *a.* उच्छून; swollen उभयतः संश्वार्यि कुर्यात् TS. ii.6.8.4.

सं-सं √यु मिश्रण करना; to mix or unite x.191.1 संसमिद् युवसे ··· अग्ने विश्वान्यर्य आ 'आ समन्तात् मिश्रयसि, भूतजातानि व्याप्नोषि'.

सं √सच् – से संबद्ध होना; to be connected with, be invested with i.116.17 संमु श्रिया नासत्या सचेथे; to be together, unite vi.55.1 आघृणे सं सचावहै 'संगच्छावहै'.

सं √सद् नीचे बैठना; to sit down i.36.9 सं सीदस्व महाँ असि; to sit together x.169.4 तासां वयं प्रजया सं सदेम.

सं-सद् (1) *f.* गोष्ठी; a gathering (for a feast) iv.1.8 पितुर्मतीव संसत्; assembly, viii.45.2 तां संसत्सु प्र वोचत proclaim those in the assemblies; company vii.4.3 अस्य देवस्य संसदि 'स्थाने'. (2) *a.* those performing a sacrifice together viii.92.20 यस्मिन् रणन्ति सप्त संसदः 'होत्रकाः'. (3) सदन-स्थान; place where people sit together TMB. i.6.7. Cp. सुस्वादु-संसद्.

सं-सन्-न् [√सद्] *a.* सम्यगासीन; sitting well TMB. vi.2.

सं-सम्-अक्-अ [√अञ्च्] *a.* सटा, संश्लिष्ट; joined together, knit together AV. vi.72.1 एवा ते शेपः सहसार्यमर्कोऽङ्गेनाङ्गं संसमकं कृणोतु let thy member make limb correspond to limb W.

सं-सर्ज्-अनीय *a.* दृढीकरण द्रव्य; enforcing material Sat. xi.1.44.

सं-सर्प्-अ [सम्यक् सर्पयति प्रवर्तयतीति] (1) *a.* संप्रवर्तक; inducing. (2) —र्पः *m.* असंक्रान्तावेकवर्षे द्वौ चेत् संसर्प आदिमः। क्षयमासो द्विसंक्रान्तः स चाहस्पतिसंज्ञकः; the intercalary month occurring in a year in which there is a kṣayamāsa; name of Vāsiṣṭha Catūrātrá; cp. S. on TMB. xxi.11.3.

सं-सव्-अ *m.* संभूय सवन; joint Soma-pressing.

सं-सहस्र *a.* सहस्रों सहित; accompanied by a thousand vii.8.6 वचः शतसाः संसहस्रम्.

सं √साध् सिद्ध करना, ले जाना; to accomplish, carry पितॄन् संसाधयति 'पितृलोकं प्रापयति' Sat. ii.7; जाना; to go after, follow यत् संसाधयति 'अनुव्रजति' Sat. xxvii.2.

सं-सार्-अण *n.* रथ-चालन; causing a chariot to move KŚS. **सं-सार्-अम्** [संसृत्य-संसृत्य, in महानाग-संसारम्] *av* महानाग के चारों ओर इकट्ठे दौड़-दौड़ कर; running together around a great snake ŚBr.

सं-सिच् *a.* साथ सींचने वाला, सहसेक्ता; raining or shedding together AV. xi.8.13 संसिचो नाम ते देवाः 'pourers-together'.

सं-सु-त *a.* सहसुत, सहाभिष्टुत; pressed or praised simultaneously : यदि सोमौ संसुतौ स्याताम् TMB. ix 4.1.

सं-सुद्-ए [*Dat. Inf.* √स्वद्] स्वाद को; for your taste viii.17.6 ते अस्तु संसुदे.

सं-सूद्-अं *m.* गोंद; gum : ऊर्जं संसूदेन 'संसूदः सततक्षरणो नासिकादिः' on TS. v.7.11.

सं √सृ साथ बहना या चलना; to flow or go together ix.97.45 संमिन्दुर्गोभिरसरत्; cp. अपरीषु महानार्गमिवाभिसंसारं दिदृक्षितारः (ŚBr.) they will wish to see him hereafter, running together as it were about a great snake.

सं √सृज् मिलाना; to unite or bring together x.27.10 अत्रेदु मे मंससे सत्यमुक्तं द्विपाच्च यच्चतुष्पात् संसृजानि; mix with x.54.6 यो असृजन्मधुना सं मधूनि; to bestow something on someone or unite him with it x.19.7 ते रय्या सं सृजन्तु नः; to strike someone with vájra x.33.13 सं वज्रेणासृजद् वृत्रमिन्द्रः; to fight with someone x.103.3 संस्रष्टा स युध इन्द्रो गणेन; to be liberal to or to give him something ii.15.4 सं गोभिरश्वैरसृजद् रयेभिः 'तं संयोजितवान् रथादिभिः'; to collect, accumulate x.84.7 संसृष्टं धनम् 'अविभागमापन्नम्'.

सं-सृज् *f.* छूट; encounter, attack x.84.6 महाधनस्य संसृजि 'सर्गे'.

सं-सृप् *f.* देवता और उनके हवि; the deities and their oblations.

सं-सृष्-ट (1) *n.* संहिता; euphonic combination Sat. xiii.8.8. (2) *a.* released (for race etc.).

संसृष्ट-जित् *a.* रणजेता; conquering combatants or enemies x.103.3 संसृष्टजित् सोमपाः 'ये युद्धाय संसृष्टा भवन्ति तेषां जेता'. **संसृष्ट-धय्-अं** *a.* छुटी गौ को चूंगने वाला; a calf that sucks the cow let off after संगव TBr. i.5.10. **संसृष्ट-होम** [संसृष्टाभ्यां देवताभ्यां होमः] *m.* संमिलित देवताओं के लिये होम; the homa offered to the combined deities ApŚS 1271.

सं-सृष्-टि *f.* मेल; encounter, union.

सं-स्कन्ध *a.* सस्कन्ध; having shoulders AV. xix.34.5 विष्कन्धं येन सासहे संस्कन्धम्.

सं-स्कार्-अं *m.* गुणाधान, संस्कार; purificatory rite; forty : गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तो जातकर्म नामकरणान्नप्राशनं चौलमुपनयनं चत्वारि वेदपारायणानि स्नानं सहधर्मचारिणीसंयोगः

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पञ्च महायज्ञाः, सप्त पाकयज्ञाः, सप्त हविर्यज्ञाः, सप्त सोमयज्ञाः इति.

सं-स्कृ-र्त (1) *a.* निष्पादित, निष्पन्न, संसिद्ध, संघटित: completely formed, put together, constructed; प्रयत; purified, cultured. (2) **—र्तः** *m.* यज्ञवाट, यज्ञभूमि; sacrificial place तां संस्कृते अहताम् 'विशुद्धे यज्ञवाटे' TMB. xiii.6.9.

संस्-कृत-त्र *n.* वध-भूमि; slaughter-house vi.28.4 न संस्कृतत्रमुप यन्ति ता अभि 'विशसनादिसंस्कारम्', AV. iv.21.4 'slaughter-house' W.

सं-स्तभ्-य [in अभि संस्तभ्य] *a.* संस्पृश्य; to be touched Kauś. lv.16.

सं-स्तम्भ्-अ *m.* निर्बन्ध; obstinacy, pertinacity; cp. संस्तम्भं संस्तम्भं पराजयन्त 'resisting and resisting' MS. iii.8.1.

सं-स्तार्-अ-पंक्ति *f.* छन्दोविशेष; a particular metre with two Aṣṭākṣarapādas in the middle and Dvādaśākṣarapādas in the beginning and at the end : संस्तीर्णाविव द्वौ पादौ संस्तारपंक्त्याम् NS. i.3.

सं-स्ताव्-अ *m.* सह-स्तव; praising in chorus BṛUp.

सं-स्तिर् [√स्तृ] *a.* संकुचित; contracted i.140.7 सं संस्तिरो विष्टिरः सं गृभायति 'आच्छन्नः विष्टिरः विस्तीर्णः'.

सं-स्तीर्-ण *a.* विस्तीर्ण, बाहर की ओर स्तीर्ण; extensive, extensive outside, i.e. in the beginning and at the end NS. i.3.

सं-स्तु-त (1) *a.* सहस्तुत; praised together; सह-वाचित; recited together द्वयोपशाः संस्तुता भवन्ति TMB. xiii.4.3. (2) **—तः** *m.* प्रणयी; lover. **सं-स्तु-ति** *f.* माहात्म्य-कथन; praise : महासत्राणीति संस्तुतिः Sat. xxvi.4.

सं-स्तुभ् *f.* हर्ष-ध्वनि, एक छन्द; shout of joy, a metre.

सं-स्थ्-अ *m.* समर; conflict viii.32.11 यः संस्थे चिच्छतक्रतुरर्दी कृणोति वृत्रहा, viii.21.11 संस्थे जनस्य गोमतः 'युद्धे'; उपस्थिति; presence i.5.4 यस्य संस्थे न वृण्वते हरी समत्सु शत्रवः; संघात; collection, mass v.3.8 संस्थे यदग्न ईयसे रयीणाम् 'संस्थाने आसादने'; सहोत्थान; rising together = उदर्के, viii.27.15 प्र वः शंसाम्यद्रुहः संस्थे उपस्तुतीनाम् 'यज्ञे'. Cp. i.113.18 वायोरिव सूनृतानामुदर्के.

सं √स्था साथ होना; to stand together x.31.7 संतस्थाने अजरे, ix.96.12 इन्द्रे सं तिष्ठ; to come together to x.118.2 यत् त्वा स्रुचः समस्थिरन् 'संगता अभवन्'; to be in alliance with, stand together x.42.4 जना ममसत्येषु संतस्थानाः वि ह्वयन्ते समीके 'सह तिष्ठन्तः'; छिड़कना; to sprinkle water on मा संतिष्ठिपः 'do not sprinkle these (animals) with water' ŚBr.; समाप्त करना; to complete; समेवान्ये यज्ञास्तिष्ठन्ते समाप्यन्ते' ŚBr. ii.2.3.13, अग्निष्टोमः होतारमनु संतिष्ठते 'होतृणामाग्निमारुतशस्त्रेण परिसमाप्यते' TMB, iv.2.11. Cp. **संस्थातोस्** *Inf.* यज्ञं आ संस्थातोस् TS. iii.3.7.3.

सं-स्था (1) *f.* परिसमाप्ति, पर्यवसान; conclusion of a rite त्वमेव नोऽस्याहः संस्थामधिगच्छ 'समाप्तिं प्राप्नुहि' ABr. xxxiii.5; सह-स्थिति; staying or abiding with. (2) *a.* स्थित; stationed संस्थाः स्थ 'स्थिताः स्थ' Sat. xix.5.

सं-स्थान *n.* परिपूर्ति, पर्यवसान; completion, conclusion of a rite.

सं-स्थाप्-अन *n.* पशु-संज्ञपन; slaughter of a victim.

संस्था-वन् *a.* सहस्थायी; standing together viii.37.4 संस्थावाना यवयसि त्वमेक इत् 'समानं तिष्ठन्तौ'.

सं-स्थि-त *a.* पर्यवसित; completed, concluded : संस्थिते यागे.

सं-स्पर्श्-अ *m.* गहरा स्पर्श; close or complete contact AV. viii.2.16; cp. ĀpŚS. 2370 आशरीरस्याग्निभिः संस्पर्शात् 'आशरीरदाहात्'.

सं-स्पष्-ट *a.* ख्यात; famous (√स्पश् = √पश् = √दृश्).

सं-स्पृश् *a.* ग्रहीता; seizing, a demon VS. xxxvii.11 पृथिव्याः संस्पृशस्पाहि 'राक्षसात्', 'from contact with earth' preferable. Cp. संपृचस्.

सं-स्पृष्-ट *a.* विदग्ध; fully versed : बालाकिरनूचानः संस्पृष्ट आस ŚA. vi.1.

सं-स्फान [√स्फै] *a.* परिवृद्ध; grown fully TS. iii.5.82, AV. vi.79.1 अयं नो नभसस्पतिः संस्फानः = संस्फीत MS. iii.6.7.

सं √स्फाल् फाड़ना, नष्ट करना; to burst, destroy TAr. i.26.3.

सं √स्फुर् फुदकना, त्वरा करना; to make haste : सं स्फुरते 'त्वरां करोति' TBr. iii.8.21.

सं-स्रव्-अ *m.* सह-प्रवाह; बिन्दु, जुहू-लिप्त आज्य; flowing together ix.113.5 सं स्रवन्ति संस्रवाः; drop मन्ये संस्रवमवनयति BṛUp.; आज्य stuck to a ladle.

सं-स्रष्-टृ *a.* विसृष्ट योद्धा; one engaged in a battle AV. xix.13.4 संस्रष्टा स युध इन्द्रो गणेन.

सं-स्राव्-अ *m.* संपात, संस्रव, जुहू एवं उपभृत द्वारा हुत आज्य-शेष; that which flows together AV. i.15.3; remains of oblations offered with juhū and upabhṛt : संस्रावभागाः स्थ Sat. ii.4.

सं-स्राव्-अणा *a.* सहप्रवाही; confluent AV. i.15.2. **सं-स्राव्य** *a.* सह-स्राव्य; to be poured together AV. i.15.1 संस्राव्येण हविषा.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सं √स्रु साथ बहना, भागना; to flow or run together AV. i.15.1 सं सं स्रवन्तु सिन्धवः, यदाकूता समसुस्रोत् 'प्राप्तवान्' TS. v.7.7.1.

सं √स्वृ साथ ध्वनि करना या गाना; to sound or sing together.

सं-स्वार्-ईन् [सम्यक् स्वरति, समतया स्वरति अनूनमनधिकं वोच्चारयतीति संस्वारी] *a.* औचित्येन बोलने वाला; pronouncing well or properly in music.

सं-हं-तृ [√हन्] (1) *f.* परत, तह, रद्दा; layer, pile iii.1.7 स्तीर्णा अस्य संहतः 'पुञ्जीभूताः'. (2) *a.* भरिष्ण; collecting booty.

सं-ह-त *a.* पुञ्जीभूत, घनीभूत; collected, dense आमिक्षा संहता 'घनीभूता'.

सं √हन् नष्ट करना; to destroy i.53.7 पुरं समिदं हंसि 'सम्यग् विनाशयसि'; to press together viii.31.9 समूधो रोमशं हतः 'मैथुनं कुरुतः'; to press eyes together, close vii.55.6 तेषां सं हन्मो अक्षाणि; to join with ix.14.4 अत्रा सं जिघ्नते युजा 'इन्द्रेण संगतो भवति'; to put together or set right by stroking शम्यया संहन्ति 'संघट्टयति वेदिम्' Sat. iv.1.

सं-हनु *a.* सुघटित-हनु; of well-set jaws AV. v.28.13 तेन संहनु कृण्मसि.

सं-हर्-अण *n.* एकत्रण; drawing or bringing together; bringing home आसंहरणात् 'यावद् धान्यं गृहमानीतम्' Kauś. xxviii.10.

सं √हा किसी उद्योग के लिये अपने आपको सतड या तैयार करना; to collect or rouse oneself to make an effort iii.51.4 सं सहसे पुरुमायो जिहीते, ii.38.4 उत् संहायास्थात; to join with, meet with पुनर्न संहास्यन्ते 'न संगता भविष्यन्ति' ŚBr. i.2.2.11.

सं-हान *a.* संहतशरीर; of well-set body VS. xxii.7 संहानाय स्वाहा 'संहतशरीराय' Cp. सिंह.

सं-हा-य सोकर उठकर; rising after sleeping ĀpGS. xix.11; making an effort ii.38.4 उत्संहायास्थात.

सं-हि-त (1) *a.* संश्लिष्ट; put together, joined AV. iii.31.6 चन्द्रः प्राणेन संहितः; cp. AV. xiii.3.10, x.2.3 चतुष्टयं युज्यते संहितान्तम् 'with closed ends' W. (2) *n.* संधि; द्विसंहितान्यजिनानि Sat. xvii.2; name of a Sāman TMB. xi.5.4. **सं-हि-ता** *f.* संसृष्ट; united संहिता वसति 'संसृष्टा वसति' Sat. xiii.8.8; कबरी; variegated, mixed.

सं √हृ एकत्र करना, जोड़ना, संक्षेप करना; to bring together, unite, contract, abridge सं यत्र पुनर्न संहरिष्यन् स्यात् 'एकीकरिष्यन्' ŚBr. i.1.6.4.

सं-हो-त्र *n.* संहवन; joint sacrifice x.86.10 संहोत्रं स्म पुरा नारी समनं वाव गच्छति 'समीचीनं यज्ञम्', formerly the woman used to go down to the common sacrifice or to the assembly.

सं √ह्लाद् बजाना; to sound or blow दुन्दुभीन् संह्लादयन्ति.

सं-ह्वय्-इ-तवै [*Dat. Inf.*] समेत बुलाने को; to call together.

सं-ह्वार्-इ-त [√ह्वर्] *a.* संकुचित; contracted : मध्ये संह्वारिता (योषा) ŚBr. i.2.3.16.

सं √ह्वे साथ बोलना, साथ बुलाना; to shout together, call together गोपालान् संह्वयितवा उवाच (ŚBr.) he said that the cowherds should be called together.

स-र्क [*Pron.*] वह छोटा-सा; that little. *f.* सर्का i.191.11 सर्का जघास ते विषम्.

स-र्कर्णका *f.* दानेदार शाखा; a branch having eruptions in bark.

स-र्कल *a.* सारा; whole; opp. to वि-कल.

स-कृत् (1) एक बार; once (= one making) i.105.18 अरुणो मा सकृद् वृको ददर्श; wholly, entirely सकृदेव होतव्यम् 'entirely' TBr. i.6.3; for all time ChUp. iii.11.3 सकृद्दिवा हैवास्मै भवति. (2) *a.* सहकारी; joint acting AV. xi.1.10 ग्रावाणौ सकृतौ.

स-कृत्-सू *a.* एक बारे जनने वाली; delivering once x.74.4 सकृत्स्वं ये पुरुपुत्रां महीम्.

सकृद्-वि-द्युत्-त (1) *n.* एक बार चमका; flashing once. (2) —**त्तम्** *n.* सकृद् विद्योतन; one flash.

स-केत्-अ [चित्] *a.* समान-संकल्पवान्; having the same intention vi.9.5 विश्वे देवाः समनसः सकेताः 'समानप्रज्ञाः'.

सक्-तु [*सकृतु √सृज् or √सच्] *m.* सत्तू; groats, coarse meal x.71.2 सक्तुमिव तितउना पुनन्तः.

सक्-थ्-अन् [सच्] *n.* जांघ; thigh v.61.3 वि सक्थानि नरो यमुः = **सक्थ्-इ** *n.* x.86.6 न सक्थ्युद्यमीयसी = **सक्थी** *f.* x.86.16 अन्तरा सक्थ्या कपृत.

सक्-मन् [√सच्] *n.* साथ, साहचर्य; comradeship, association i.31.6 नरं सक्मन् पिपर्षि 'सचनीये समवेतुं योग्ये'.

सक्म्-य *n.* प्रयोग; usage, application iii.38.7 तदिन्नस्य वृषभस्य धेनोरा नामभिर्ममिरे सक्म्यं गोः; that indeed is of the bull (Indra) that with his milch-cow's names they evolved the usage of the cow, i.e. speech. Cp. x.71.1.

स-क्रतु *a.* सकेत; of joint will, of one intention x.148.4. तेभिर्भव सक्रतुः.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सक्-ष *a.* सक्त, लग्न; sticking to the vessel (Sóma) TS. iii.5.5.1; सहनशील; enduring TBr. iii.7.7.

सक्-षण [सहते इति, cp. वक्षणा 'carrying'] *a.* विजयी; overcoming v.41.4 प्र सक्षणो दिव्यः 'शत्रूणां सोढा'.

सक्-षणि [सहते] (1) *a.* सोढा; overcoming viii.24.26 त्वं नो विश्वा अभिमातीः सक्षणिः thou overcomest all our adversaries, i.111.3 पृतनासु सक्षणिम् 'अभिभवन्तम्'. (2) √सच्, साथी; companion ix.71.4 हर्म्यस्य सक्षणिम् 'अभिभवितारम्' = ix.78.3 'सेचनशीलम्'.

स-क्षा-म-कर्षी *a.* सुखमंज, राख से सूखी मंजी; fully cleansed with ashes : स्थालीं सक्षामकर्षीं प्रमृज्य ŚBr. iii.2.2.21, *av.* सक्षामकर्षम्.

स-क्षि-त् *a.* सहवासी; dwelling together i.140.3 कृष्णप्रुतौ सक्षिता.

सक्ष्-इन् [√सह्] = सक्षणिः.

स-क्षीर-द-ति *f.* दूधभरी मशक वाला; having leather-bags full of milk सक्षीरदतयो रथाः TMB. xvi.13.13.

सखि-इ [सचते इति or √ख्या] *m.* मित्र; friend, companion i.30.10. *f.* —खी.

सखि-त्वन *n.* मैत्री; friendship vi.51.14 सखित्वनाय वावर्शुः = **सखित्व** iii.1.15 ईळे सखित्वम् = **सख्-य** i.15.5.

सखि-वन्त् *a.* समित्र; accompanied by friends i.156.4 विष्णुः सखिवान्.

√**सखीय्** सखित्व चाहना; to desire to be friendly with i.128.1 विश्वश्रुष्टिः सखीयते.

स-गण *a.* गण-समेत; accompanied by hosts, गणरूप; forming a host i.101.9 सगणो मरुद्भिः 'मरुद्भिर्गणसहितः'.

स-गर्-अ (1) *a.* सजल; provided with moisture. (2) —रः *m.* समुद्र; sea, ocean x.89.4 सगरस्य बुध्नात्; शिशिर ऋतु; the season śiśira TS. iv.4.7.2.

स-गर्-अस् *a.* गरण अर्थात भक्षसहित; having food in the form of oblations सगरा असि TMB. i.4.13.

स-गर्भ्-य *a.* एक ही पेट का; of the same womb TS. i.2.4.2.

स-गृह *a.* कलत्रपुत्रादि-समेत; accompanied by family TS. iii.5.4.3.

स-ग्-धि [√घस्] *f.* सह-भोज; joint meal or feast VS. xxviii.16, TS. iv.7.4.1; extended to सग्धि-ति MS. ii.7.12.

स-गम्-अ [√गम्] (1) *a.* संगत, एकमत, संमनस्क; agreeing, coming to terms, bargaining (2) —गमः [संगमयतीति] *m.* यजमान; one who institutes a sacrifice.

√**सघ्** पकड़ना, ग्रहण करना; to seize, grasp, comprehend i.57.4 नहि त्वदन्यो गिर्वणो गिरः सघत 'प्राप्तुं शक्नोति'; उठाना; to carry i.31.3 असघ्नोर्भारम् 'ऊढवानसि'. Mark TAr. iii.3 सघ्यासं त्वा (= सघ्यासम् ?).

सं-कर्तम् [संकृत्यसंकृत्य] *av.* काट-काट कर; cutting.

सं-कल्प्-अ *m.* संकल्प, इच्छा, इरादा, मनशा; notion or idea in the mind, will, volition; the idea that evolves in the form of objects : संकल्पते इति x.164.5 जाग्रत्स्वप्नः संकल्पः. **संकल्प-कुल्मल** *a.* (an arrow) whose neck is formed by desire AV. iii.25.2 ईषुं संकल्पकुल्मलाम् 'desire-necked'.

संकल्प-जू-ति *a.* इच्छा-प्रेरित; urged by desire.

सं-कस्-उक *a.* खादुक; devouring AV. xii.2.12 देवो अग्निः संकसुकः, AV. v.31.9 अग्नौ संकसुके च याम् 'destroying' W.

सं-का *f.* [सम्-क 'getting together'] युद्ध; fight, encounter vi.75.5 संकाः पृतनाश्च सर्वाः, 'परकीयसेनाः'; hostile army. Cp. अभीक, पराक etc.

सं √काश् दिखाना; to show गृहान् संकाशयति 'दर्शयति' ĀpGS. vi.6.

सं-काश्-अ *m.* दर्शन; appearance, look; cp. सु-संकाश.

सं √कृ साथ रखना, तैयार करना, तरतीब में लाना; to put together, prepare, arrange.

सं-कृति (1) *a.* समीचीन-संघटनवान्, समीचीन-व्यापारवान्; beautifully or symmetrically fashioned, of excellent action : स प्रथमः संकृतिः TS. vi.4.10.21, यूयं स्थ संकृतीः TS. iv.2.6.2. (2) *n.* संकृतिनामक साम; name of a Sāman TS. v.4.11.3, संकृतिना समस्कुर्वन् TMB. xiv.9.27.

सं √कृष् सिकोड़ना; to draw together, contract, tighten. *Caus.* संकर्षयति 'संकोचयति'; लेना; to take आहुतिं संकृष्य 'गृहीत्वा' ĀpŚS. 2455; but विकर्षयति 'विस्तारयति'. Cp. संस्तिर्, विस्तिर.

सं √कॄ बखेरना, भरपूर देना; to scatter, bestow liberally VS. xxvii.38 गार्मिश्वं रथ्यमिन्द्र सं किर.

सं √क्लृप् तरतीब या व्यवस्था में लाना, एकत्र रखना; to arrange, put together.

सं √क्रन्द् मिलकर ध्वनि करना; to cry or bellow together.

सं-क्रन्द्-अन *a.* सह-क्रन्दनकारी; causing united wail or calling x.103.1 संक्रन्दनः एकवीरः 'सम्यक् क्रन्दयिता'.

सं √क्रम् मिलना, टकराना; to come together, meet,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

encounter.

सं-क्रम्-अ *m.* संक्रमण, मार्ग; going or coming together, course.

सं-क्रम्-अण (1) [कार्यकारणतया ऋचः सामात्मना संक्रमणम्] *n.* ऋचा का साम में परिवर्तन; change of a ṛk into Sāman.

संक्रामे-संक्रामे [अतिक्रमे अतिक्रमे] at every passing (of Amāvāsyā) Sat. ii.6, 'अकरणे' ĀpŚS. 624.

सं√क्रुश् क्रोध के साथ चिल्लाना; to shout at angrily iv.18.6 ऋतावरीरिव संक्रोशमानाः.

सं-क्रोश्-अ [—शाः] *m.* घोड़े के वह भाग जिनसे भागते समय आवाज निकलती है; those parts of a horse's body which in moving produce sound VS. xxv.2, TS. v.7.14, 'संक्रोशाः घोषाः'.

सं-क्लिश्-य [*Gd.*] चूर्ण करके; making powder : चूर्णीकृत्य मृदम्.

सं√क्षर् साथ बहना; to flow together ix.85.5 इन्द्रस्य सोम जठरे समक्षरः.

सं-क्षर्-अ *a.* सह-प्रवाही; flowing together.

सं-क्षार्-इ-त *a.* संघीभूत; concentrated.

सं√क्षि (1) साथ बसना; to dwell together ix.72.3 सं द्वर्योभिः स्वसृभिः क्षेति. (2) नष्ट करना; to destroy completely.

सं√खिद् साथ मारना; to kill together समक्खिदत् TS. vi.6.11.1; खोदना, उखाड़ना; to dig out, extract : शङ्कुं संखिदते 'समुत्पाटयति' ChUp., यथा सुहयः पड्वीशशङ्कून् संखिदेत् ŚA. ix.7.

सं√ख्या दीखना; to be seen ix.61.7 समादित्येभिरख्यत.

सं-ख्या *f.* गिनती: numbers, enumeration.

संख्यापयति [*Caus.* √ख्या] दिखाना; to show; बताना; to tell संख्यापयन्ति 'संज्ञापयन्ति' LŚ. ii.11.15. **संख्यापन** *n.* प्रदर्शन; showing.

सं-ग्-अ *m.* संका, संघर्ष; conflict iv.20.1 संगे समत्सु. **सं-ग-त** *a.* मिलित; come together VS. xxi.61. **सं-ग-ति** *f.* संगम, प्रापक; coming together, procuring iv.44.1 संगतिं गोः 'संगमयितारम्'. **सं-ग-थ** *m.* संगम; union i.91.16 संगथे वाजस्य. **सं-गम्-अ** *m.* समर; encounter i.102.3 रथं जैत्रं ··· संगमे 'शत्रुभिः सह संगमने'; coming together x.123.1 अपां संगमे; सभा; assembly, friendly meeting x.131.3 नोर्त श्रवो विविदे संगमेषु.

सं-गम्-अन (1) *a.* एकत्र करने वाला, प्रापयिता; assembler, gatherer, procurer x.125.3 अहं राष्ट्री संगमनी वसूनाम्, i.96.6 संगमनो वसूनाम्. (2) *n.* एकत्रण; gathering together.

सं-गर्-अ [√गृ] *m.* प्रतिज्ञा, सहमति; promise, assent, agreeing together.

सं-गव्-अ [संगच्छन्ते गावो यदा दोहनार्थम्] *m.* गौओं के एकत्र होने का समय; the time when the cows are assembled v.76.3 उर्ता यातं संगवे प्रातरह्नः 'संगच्छन्ते गावो दोहभूमिं यस्मिन् काले'. **संगव्-ईनी** *f.* संगवयोग्य शाला; the pen where cows are brought for milking.

सं-गाह्-अन *n.* समुच्चय; collection or heaping together, aggregation : सौम्यं संगाहनम् Sat. xxix.3.

सं-गिर् (1) *f.* सहमति, प्रतिज्ञा; assent, promise ix.86.16 सखा सख्युर्न प्र मिनाति संगिरम् 'सम्यग्गिरणाधारभूतमुदरम्'. (2) *a.* प्रतिज्ञाता; assenting x.89.9 संगिरः प्र वरुणं मिनन्ति 'समीचीनस्तुतिमतः'.

सं-गिर्-अ (1) *m.* निगलना; swallowing up. (2) *a.* खा जाने वाला; swallowing.

सं-गृभ्-ई-त *a.* पकड़ा; seized or held together; cp. i.81.7 सं गृभाय पुरू शता 'सम्यग् गृहाण', AV. viii.4.8 आप इव कार्शिना संगृभीताः 'grasped'.

सं-गृह्-ई-त *a.* मध्ये संनत, बीच में दबा (पात्र); pressed low in the middle ŚBr. Cp. मध्ये संगृहीता (योषा).

सं-गृभ्-य [*Gd.*] एकत्र करके; gathering AV. xi.7.3.

सं√गृ प्रतिज्ञा करना, सहमत होना, हामी भरना; to promise, assent, agree together.

सं√ग्रह् पकड़ना, ढकना; to seize, grasp, cover iii.30.5 यत् संगृभ्णा मघवन् ; कुण्डले संगृह्णीते 'अपिदधाति' Sat. xix.3.

सं-ग्रह्-अ *m.* पाणि-ग्रहण; marriage. **सं-ग्रह्-अण** (1) *a.* पकड़ने वाला, धनसंग्रहकर्ता, कोषाध्यक्ष; grasping, seizing, treasurer. (2) —म् *n.* पकड़ना, मनो-निग्रह; the act of grasping, controlling (the mind). (3) —णः *m.* एतन्नामक देव; the god who gathers the cattle : संग्रहण संगृहाण MBr. i.8.4.

सं-ग्रह्-ई-तृ *m.* सारथि; charioteer नमः संग्रहीतृभ्यः TS. iv.5.4.2, 'कोशवृद्धिकारी' on TBr. iii.8.5.

सं-ग्राम्-अ *m.* समूह; host; युद्ध; conflict AV. xi.9.26 संग्रामं संजित्य, तस्माद् राजा संग्रामं जित्वा उदार्जमुदजते (MS.) therefore a king having won a battle chooses booty for himself.

सं-ग्रह्-या *f.* कृशोदरी (मध्यदेशे हस्तेन ग्रहीतुं शक्या); slim in the middle ŚBr. i.2.2.5.

सं-घार्त *m.* संघ; crowd, multitude; युद्ध; combat, war; घनता, कपाट-मेलन; solidity; shutting the doors

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संघार्ते वीड्वीं (text : विड्वी 'कपाटयोर्मेलने TBr. iii.6.13).

√सच् साथ देना, साथ चलना; to accompany viii.5.2 सचेथे अश्विनोर्षसम्; to accompany to help i.18.2 स न: सिषक्तु यस्तुर:; to promote, strengthen x.106.10 क्षमिवोजौ सूयवसाति सचेथे, vii.67.3 अभि वां सुहोता स्तोमै: सिषक्ति; to accompany to lead one to v.28.2 हविष्कृण्वन्तं सचसे स्वस्तये; to procure something to someone v.43.15 बृहद् वयो बृहते तुभ्यमग्ने धियाजुर: सचन्त; to endeavour to reach, attain i.64.12 वृषणं सश्चत श्रिये; to go or be in company with v.34.5 नासुन्वता सचते पुष्यता चन; to be in addition to v.36.6 रोहितौ वाजिनौ त्रिभि: शतै: सचमानौ; to share in i.145.2 अस्य कत्वा सचते अप्रदृपित: 'shares in his power'; to remain occupied with vi.28.3 ज्योगित्ताभि: सचते गोपति: सह; to help ii.16.4 वृषभाय सश्चते; to remain or continue to iv.12.2 पुष्यन् रयिं सचते; to follow iv.7.11 वातस्य मेळिं सचते, iii.16.2 इमं नरो मरुत: सश्चता वृधम्; pursuer : substantive i.42.7 अति न: सश्चतो नय; to follow a way x.172.1 गाव: सचन्त वर्तनिम्; to observe a vow and the like vii.5.4 तव व्रतं सचन्त; to act according to someone's wish viii.60.18 केतेन शर्मन्त् सचते सुषामणि; to set upon something or try to get a thing i.66.1 तक्वा न भूर्णिर्वना सिषक्ति 'दग्धुं समवैति', i.123.8 दीर्घं सचन्ते वरुणस्य धाम; to push forward or carry on a work viii.102.22 अग्निर्मिन्धानो मनसा धियं सचेत मर्त्य:'धियं कर्म काले भजेत'; to come to grief vii.104.14 द्रोघवाचस्ते निर्ऋथं सचन्ताम्; to receive, welcome x.75.5 इमं मे ··· स्तोमं सचत. Cp. ii.39.2 अजेव यमा वरमा सचेथे 'आ सचेथे आगच्छथ:'. Forms. I. Ā. : *Pr.* सचते. III. : *Pr.* सिषक्षि, सिषक्ति; सश्चति (*3. pl.*); *Inj.* Ā. सश्चत (*3. pl.*); *Ipv.* सिषक्तु; सिषक्त; *Pt.* सश्चत् and सश्चत I. : *Pr.* सश्चसि; Ā. सश्चे (*1.s.*); *Inj.* सश्चन्; *Ipv.* सश्चत (*2.pl.*); *Ipf.* असश्चतम् (*2.du.*). *Pf.* सश्चिर्म, सश्चुर्; Ā. सश्चिरे; सेचिरे; *Pt.* सश्चिवांस्. *Ao. root* : *Ipv.* सक्ष्व; *Pt.* सचान्; *s*: Ā. असक्षत (*3. pl.*); *Sb.* सक्षत; *Inj.* सक्षत (*3. pl.*); *Op.* सक्षीमहि. *Inf.* सचध्यै; सक्षणि. Mark √सच् 'obstruct' viii.51.7 नेन्द्र सश्चसि दाशुषे. Cp. अ-सश्चुषी; सश्चत् = सज्जमान: accompanying, attached, sticking, obstructing.

सच्-अ-थ *m.* साथ, साहचर्य, सहायता; companionship, association, help, aid i.156.5 आ यो विवाय सचथाय 'सहायकरणाय'. **सचथ्-य** (1) *a.* सहायक; helpful. viii.101.5 सचध्यं वच: 'सेवार्हम्'. (2) *n.* सहायता; assistance v.50.2 सचेमहि सचध्यै: 'कामै:'

सच्-अर्न *a.* साथ जाने को तैयार; ready to go with i.116.18 सचनो रथ:.

स-र्चनस् *a.* सामनस्यवान्; being in harmony with i.127.11 सचना: देवेभि: (अग्नि:), viii.26.8 सचनस्तमा (अश्विना). √**सचनस्य्** [*Denom.*] to be ready to help x.4.3 सचनस्यमाना मार्ता.

सचना-वन्त् *a.* सचन, सहायक; helpful viii.22.2 सचनावन्तं रथम्.

सचस्-य् [*Denom.*] सहायता पाना; to receive assistance or care x.8.7 सचस्यमान: पित्रोरुपस्थे 'ऋत्विग्भि: सेव्यमान:'.

सचा [*Instr.* of सच्] *av.* साथ, समीप; along with, together with, beside with, at viii.4.3 तूयमा गहि कण्वेषु सचा पिब come quickly beside the Kaṇvas, drink thy fill, ii.17.7 अमाजूरिव पित्रो: सचा सती staying with her parents. Cp. i.174.6 सचायो: = सचा + अयो: and not आयो: as the Pada reads.

सचा-भू (1) साथ रहने वाले; keeping company i.131.3 वृषणं सचाभुवम् 'सहसैवोत्पन्नम्'. (2) *m.* सखा; companion x.70.9 अङ्गिरसामभव: सचाभू:.

सच्-इ (1) [*Loc.* of सच्] = सचा; (2) *n.* साहाय्य, साथ; companionship ŚBr. iv.1.3.7 यूयं तु मे सच्युपवात.

स-र्चित् *a.* प्रत्ययी; thinking x.64.7 कर्तुं सचन्ते सर्चित: सचेतस: 'ज्ञानयुक्ता:'.

स-चित्-त *a.* समान-चेतस्क; of the same mind AV. vi.100.1. **स-चेत्-अस्** *a.* समझदार, बुद्धिमान्, अवहित; wise, intelligent, rational, attentive i.61.10 दावने सचेता: 'समानचित्त:', AV. i.30.2 सचेतसो मे शृणुतेदमुक्तम्; समानमनस्क; of the same mind, unanimous x.1.3 सचेतसो अभ्यर्चन्त्यत्र.

स-छदिष्क *a.* आच्छादित, चोट या छत्र वाली (गाड़ी); covered up (a cart).

स-च्छन्द्-अ *a.* समानछन्दस्क; consisting of the same metre = **स-च्छन्दस्**; cp. वि-च्छन्दस्.

स-च्यु-ति (1) *f.* सहपात; falling together. (2) *a.* अवकीर्णी; accompanied by seminal effusion.

स-जन *m.* साथी, जनसंकुल देश, समुदाय; companion : cp. स-जन्य; opp. to प्रति-जन्य; a crowded place, crowd सजने 'समुदाये' BṛUp. **स-जन्-ईय** *a.* 'स जनास इन्द्र:' इन शब्दों वाली ऋचा; RV. ii.12 containing 'स जनास इन्द्र:'.

स-जन्-उ *a.* स-जन्मा; born or produced together ŚBr. v.3.2.25 सजन्वा तन्वा वर्धयति (जनु = जनुष् 'जनु: अङ्गानि

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सहोत्पन्नानि').

स-जन्-य *a.* सजन या संबन्धी का; belonging to a kinsman iv.50.9 सजन्या (धनानि).

स-जात *m.* संबन्धी; relative v.103.6 इमं सजाता अनु वीरयध्वम्: समानं जातं जन्म येषाम्, स्वेन सहोत्पन्ना ज्ञातयः एकग्रामनिवासिनश्च. **सजात-वनस्या** *f.* संबन्धियों पर विजय की चाह; desire to rule over relatives TBr. iii.5.10. **सजात-वन्-इ** *a.* संबन्धियों को मनाने वाला; conciliating relatives. **स-जात्य** (1) *n.* बन्धुता, भ्रातृता; brotherhood, relationship ii.1.5 तव ग्नावो मित्रमहः सजात्यम् 'बान्धवम्'. (2) *a.* समानजातीय; of the same race or family viii.83.1 = VS. xxxiii.47.

स-र्जित्-वन् *a.* विजयी; heroic or victorious i.8.4 सर्जित्वानं रयिम्. *f.* **स-र्जित्वरी** 'victorious' अश्वा इव सर्जित्वरीः TS. iv.2.6.1.

स-र्जूर् [= सर्जूष् √जुष्] *av.* साथ; together x.105.9 सर्जूर्नावं स्वयशसं सचायोः 'सह'; at the same time, conjointly viii.97.10 सर्जूस्ततक्षुरिन्द्रं जजनुश्च राजसे 'परस्परं संगताः सत्यः'; together with i.23.7 सर्जूर्गणेन तृम्पतु 'सह'.

स-जोष्-अ *a.* संमनस्, संयुत; unanimous, united iii.62.2 सजोषाविन्द्रावरुणा मरुद्भिः. **स-जोष्-अस्** *a.* संयुत; united together i.90.1 सजोषा देवैः, VS. xx.90 सजोषसा 'समानसोमपानौ'.

सं-चक्ष्-इ [*Loc. Inf.*] देखने पर; on beholding vi.14.4 यस्य त्रसन्ति शवसः संचक्षि शत्रवो भिया.

सं √चर् साथ घूमना; to wander together i.123.7 विषुरूपे अहनी सं चरेते; to converge or come together to iv.8.7 अस्मे रायः सं चरन्तु, viii.48.1 विश्वे यं देवा उत मर्त्यासो ··· अभि सं चरन्ति.

सं-चर्-अ (1) *m.* गमनागमनमार्ग, संचरण, गमन; path, going together, going (of animals). Mark पञ्च संचराणि 'अनुष्ठानानि' Sat. v.1. (2) *a.* विकल्प्यमान-स्वरूप; of optional or doubtful form ChUp.

सं-चर्-अण (1) *a.* संचारी; going vi.24.4 गवामिव स्रुतयः संचरणीः 'सर्वत्र संचारिणः'. (2) *n.* संचार; going, navigation i.56.2 समुद्रं न संचरणे सनिष्यवः 'संचारे'.

सं-चर्-एण्य *a.* संचार-योग्य, शक्य; suitable for walking on, practicable.

सं-चि-त *a.* एकत्रित; piled together, heaped up.

सं-चृत् *f.* संगम; union, junction; opp. to विचृत्, ix.84.2 कृण्वन्त्संचृतं विचृतमभिष्टये 'संबद्धम्'.

√सञ्ज् लटकना, लटकाना, लगना, लगाना, नत्थी करना; to hang, attach, fix, fasten on, stick i.191.10 सूर्ये विषर्मा सजामि; पराभव करना; to insult यो मेत्थमसक्थाः 'यस्त्वं मामित्थमभिभूतवानसि' ABr. xxx.7 (सच् ?).

सं √जन् – के साथ पैदा होना; to be born with iv.68.5 सं दक्षेण मनसा जायते कविः, to be born conjointly i.6.3 समुषद्भिरजायथाः; to produce or kindle fire v.7.2 संजनयन्ति जन्तवः 'दीपयन्ति अग्निम्'.

सं-जय्-अ (1) *a.* विजेता; conqueror, victorious x.159.3 उतार्हमस्मि संजया. (2) **—यम्** *n.* एक नाम; name of a Sāman TMB. xiii.6.6. (3) **—यः** *m.* name of a Catūrātra sacrifice.

सं-जानान *a.* एकमत; accordant x.191.2 संजानाना उपासते.

सं √जि जीतना; to conquer, gain or capture x.48.1 अहं धनानि सं जयामि; to get, acquire, win ix.72.5 समजैरध्वरे मतीः; to vanquish or overcome together i.8.3 जयेम सं युधि स्पृधः; to suppress x.159.6 समजैषमिमा अहम्.

सं-जि-त् *a.* विजेता; winner iii.30.22 संजितं धनानाम्. **सं-जि-ति** *f.* विजय; complete conquest. Cp. वि-जिति.

सं-जि-हान [√हा] *a.* उठा; risen up from sleep ChUp. Cp. उत्संहायास्थात्.

सं-जि-हीर्-षु [√हृ *Desid.*] *a.* संहारेच्छु; wishing to destroy.

सं-जीव्-अ *a.* सह-जीवन; living together, living AV. xix.69.3 संजीवाः स्थ 'living together'.

सं √जूर्व् जला डालना, चाट जाना; to burn up, consume viii.60.7 वृद्धमतसमग्ने संजूर्वसि क्षमि.

सं √जृ [or √जर्] गूंजना; to resound iv.4.8 सं ते वावाता जरतामियं गीः, iv.3.15 सं ते शस्तिर्देववाता जरेत.

सं-ज्ञप्-अन *n.* सामनस्य कराना, गलनिरोधाद्युपघातेन पशु-हनन; causing agreement or harmony AV. iv.74.2 संज्ञपनं वो मनसः; killing the sacrificial victim.

सं √ज्ञा एकमत होना; to become concordant or unanimous i.68.4 इच्छन्त रेतो मिथस्तनूषु सं जानत स्वैर्दक्षैः 'जानन्ति', i.72.5 संजानानाः ··· पत्नीवन्तः, x.191.2 सं वो मनांसि जानताम्; ŚBr. i.1.1.5 प्रति हि स्वः संजानीते 'संज्ञां करोति'. Mark TS. ii.1.11.3 समजिज्ञिपत् 'ज्ञापितवान्', TS. ii.1.11.3 सं ज्ञपयामि 'सम्यक् प्रतिपादयामि'; to die समज्ञास्थाः 'संज्ञानं मरणं प्राप्तोऽसि' TBr. iii.6.8.

सं-ज्ञा *f.* संज्ञान, समानज्ञानवत्ता, ऐकमत्य, सामनस्य; agreement, harmony संज्ञामेवैतद् वदति 'संज्ञानं समान-ज्ञानत्वम्' ŚBr. i.1.1.20.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सं-ज्ञात-रूप *a.* परिचित-स्वरूप; whose aspect is known i.69.9 संज्ञातरूपश्चिकेतदस्मै (अग्निः).

सं-ज्ञान (1) *a.* सामनस्यकारी; producing harmony AA. i.2.2 एतद् वै संज्ञानम्. (2) *n.* ऐकमत्य; unanimity, harmony x.19.4 संज्ञानं यत् परायणम् 'आह्वानम्'; संज्ञप्ति, चेतना; consciousness, intelligence. **—नी** *f.* ऐकमत्य-दायिनी आहुति; the oblation leading to harmony TS. ii.1.11.3; मरण; death.

स्-अत् [√अस्] (1) *a.* विद्यमान, प्रशस्त, भद्र; existing, auspicious सदेवैनं करोति TMB. ix.5.8. (2) **सन्** *m.* आकाश; sky TS. v.7.12. Mark सतासती for सदसती in TBr.

सत *m.* द्रोणकलशाकृति-पात्र; a particular sacrificial vessel VS. xix.88 शिर ईत् सतेन, सतं पुनाति Sat. xiii.8.

स-त-र्ति *av.* सातत्येन; continuously TAr. ii .8.1.

सत-द्वाट्टार-गमन्ता ['सतं शतं द्वाराणि, अट्टाराः कक्ष्याविशेषाः, गमनयोग्या रथ्याविशेषाः —शतसंख्याका द्वारविशेषाः कक्ष्या-विशेषाः रथ्याविशेषाश्च यस्यां नगर्याम्'] = संतत-द्वाराट्टार-गमन्ता *f.* जिसके द्वार और अटारियां सदा चालू रहते हैं; whose gates and watch-towers are always in use; qualifies a city TAr.

स-तनु *a.* दृढ़शरीरवान्; having a solid body TS. iii.1.4.4 = वीड्वङ्ग.

स-तपस् *a.* तपिश वाला; together with heat TS. vi.1.10.1.

स-तस् *av.* साथ, पूर्णतया, हर प्रकार से; together, thoroughly, by all means.

स-तानूनप्त्र-ईन् [सह शपथकारी] *a.* तानूनप्त्र में साथ शपथ लेने वाला; coadjutor in the Tānūnaptra ceremony TS. vi.2.2.

सति-सद् [सतीषु देवतासु सीदतीति] *a.* देवताओं में बैठा या बसा; sitting or dwelling among goddesses.

सती *f.* विश्वामित्रपत्नी, पृथ्वी; name of the wife of Viśvāmitra, earth : सत्या ऋक्षम् 'भूमेः संबन्धि यद् ऋक्षं तृणादिशून्यं स्थानम्' TS. vi.2.6.

सतीक [सती √अञ्च् or सत्-ईक] *n.* जल; water, 'always flowing'; cp. सलिल and सर्णीक.

सतीन-कङ्कत [सतीन from सन्त्] *m.* जलसर्प = the true comb, acquatic snake i.191.1. **सतीन-मन्यु** *a.* वस्तुतः क्रुद्ध; with real anger x.112.8 सतीनमन्युरश्रथायो अद्रिम्. **सतीन-सत्वन्** *a.* सचमुच बहादुर; truly brave i.100.1 सतीन-सत्वा (इन्द्रः).

स-तूला *f.* अग्रसहिता शरेषीका; the reed with its front portion intact.

स-तृण्ण [√तृद्] *a.* सच्छिद्र; having holes : सतृण्णान् पांसून् Sat. i.6 (the printed text सतृण may be corrected as सतृण्ण).

स-तेजस् *a.* तेजोयुक्त; attended with splendour, glory or energy.

स-तोक *a.* सापत्य; with one's progeny.

सतो-बृहती *f.* पूर्णतः बड़ी; fully great; a metre. **सतो-महत्** *a.* एकदम महान्; entirely great, always great. **सतो-मघवन्** *a.* बराबर उदार; equally liberal, always liberal. **सतो-वीर** *a.* सर्वतो वीर; entirely valiant vi.75.9 'पितरः', TS. iv.6.6.3.

सत्-र्त [√सद्] *a.* उपविष्ट; seated. Cp. निषत्ति 'rest' iii.17.9 का ते निषत्तिः.

सत्-तम *a.* विशिष्टतम, अतिशयेन साधु; very prominent तस्मात्ते सत्तमाः; very good ChUp.

सत्-तृ *a.* बैठने वाला; sitting down iii.17.5 द्विता च सत्ता.

स(त्)त्र *n.* यज्ञिय बैठक, द्वादशाहादि सत्र; session, the great Soma-sacrifices like Dvādaśāhá. **सत्र-राज्** *m.* सोमयागों का राजा; king or chief or the Soma-sacrifices. **सत्र-सद्** *a.* सत्र पर बैठने वाला; sitting at a satra or Soma-sacrifice; सहवासी; living together VS. xxxiv.5 सत्रसदौ च देवौ. **सत्र-सद्-य** *n.* सत्र पर बैठना या सत्र का साहचर्य; companionship at a Soma-sacrifice.

स(त्)त्र-ईन् *a.* याजक; performing a sacrifice. **सत्र-ईय** *a.* सत्रसंबन्धी; being in a satra, relating to a satra. **सत्र-ईय** *a.* सत्रार्ह; deserving a satra Sat. ix.8.

सत्-पति [सत्स् = सदस् 'seat' i.21.5, i.18.6] *m.* घर का स्वामी; lord of abode, lord of seat i.165.3 सत्पते इन्द्र, TS. iv.6.3.4 सत्पतिं पतिम्, TS. iv.3.13.1 त्वं सोमासि सत्पतिः 'सत्कर्मणां पतिः', इन्द्रः, iii.33.7 सत्पतिः इन्द्रः, v.65.2 तौ सत्पती (मित्रावरुणा), vi.51.4 सत्पतीन् 'आदित्यान्'; Grassmann 'mightily ruling, mighty protector'.

स्-अत्-य [अस् 'as it is'] (1) *a.* यथार्थ; true, real i.152.2 सत्यो मन्त्रः कविशस्तः, ii.22.1 देवं सत्यम्, i.145.5 अग्निर्विद्वाँ ऋतचिद्धि सत्यः. (2) *n.* कारण, हेतु; cause, reason TS. ii.6.3.1 कस्मात् सत्यात् यातयामानि 'कारणात्'. (3) *av.* सचमुच; truly.

सत्य-कर्मन् *a.* यथार्थकर्मा; whose actions are true ii.113.4 (*Voc.* सोम). **सत्य-काम** (1) *a.* सत्यप्रिय;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

truth-loving. (2) —**मः** *m.* a name. **सत्य-गिर्-वाह्-अस्** *a.* यथार्थ स्तुति पाने वाला; getting true praise i.127.8 'असंवादिफलानां स्तुतिरूपाणां गिरां वोढारम्'. **सत्य-र्जि-त्** *a.* यथार्थजेता; truly victorious or winner of truth. **सत्य-ज्योतिस्** *a.* सचमुच भासमान; truly brilliant, or brilliant through truth.

सत्य-र्ता *f.* सचाई; truth = **सत्यताति** x.111.4 दाधार यो धरुणं सत्यर्ताता 'स्वार्थिकस्तातिल्'. **सत्यताति** *f.* = सत्यताति iv.4.14 उभा शंसा सूदय सत्यताते 'सत्यं तनोतीति वा सत्यं तायते यस्मिन्निति वा'; cp. 'सत्यविस्तारः' on TS. i.2.14.6. **सत्य-धर्म** *m.* सत्यरूप धर्म; the true law : सत्यधर्माय दृष्टये Īśā. **सत्य-धर्मन्** *a.* जिसके नियम सत्य हैं; whose laws are true x 34.8 सवितां सत्यधर्मा. **सत्य-धा-मन्** *a.* जो सत्य में रहता है; having truth for an abode. **सत्य-धृ-ति** *a.* सत्याशय; sincere in purpose. **सत्य-र्ध्वृ-त्** *a.* सत्यभञ्जक; perverting truth, prevaricator x.27.1 सत्यर्ध्वृतं वृजिनार्यन्तम् .

सत्य-प-अ *a.* सत्य अर्थात सोम को पीने वाला; truth-drinking.

सत्य-प्र-सव्-अ *a.* अमोघाभ्यनुज्ञ; whose impulse or order is true TS. i.8.10.1. **सत्य-प्राशू** *a.* सत्य-पराक्रम; of true prowess TBr. i.1.5.1. **सत्य-मद्-वन्** *a.* सचमुच हृष्ट; truly exhilarated viii.2.37 यो भूत् सोमैः सत्यमद्वा. **सत्य-मन्त्र** *a.* जिसकी मन्त्रणा सत्य है; one whose words are true i.20.4 सत्यमन्त्रा ऋजूर्यवः. **सत्य-मन्मन्** *a.* सत्य-मननवान्; whose thoughts are true ix.97.48 सवितां सत्यमन्मा, TBr. iii.6.13. **सत्यम्-उग्र** *a.* सचमुच उग्र; truly mighty ix.113.5 सत्यमुग्रस्य बृहतः.

सत्य-र्यज् *a.* सचाई से यज्ञ करने वाला; sacrificing truly vi.16.46, TS. i.3.14.1 सत्यर्यजं रोदस्योः 'रोदस्योः सत्यमवश्यं कर्मफलं यजति ददातीति सत्ययजस्तम्'. **सत्य-यज्ञ** *a.* एक नाम; name of a sage. **सत्य-योनि** *a.* जिसका प्रभव सत्य है; whose origin or abode is true iv.19.2 इन्द्र सत्ययोनिः = सत्यधामन् . **सत्य-राजन्** [*Voc.*] सच्चा राजा; true king. **सत्य-राध्-अस्** *a.* सच्चे देय वाला, सचमुच उदार; truly beneficent i.101.8, VS. xxii.11 सुमतिं सत्यराधसम् 'अनश्वरधनां सत्यसाधयित्रीं वा' Uv. **सत्य-वर्त्मन्** *a.* सच्चे मार्ग वाला; following a true or fixed path. **सत्य-वाच्** *a.* सत्यवक्ता; who speaks truth iii.26.9. **सत्य-वृध्** *a.* सत्यवर्धक; increasing truth or piety.

सत्य-शवस् *m.* सच्ची शक्ति वाला; truly vigorous, having true impulsion v.52.8. **सत्य-शुष्म** *a.* सचमुच प्रोल्बण; truly vehement or valiant x.112.10 रणकृत् सत्यशुष्म TS. i.6.1.2. **सत्य-श्रवस्** *a.* सचमुच ख्यात; truly famous v.79.1 सत्यश्रवसि वाय्ये. **सत्य-श्रु-त्** *a.* सत्य का श्रोता; hearing truth vi.49.6 सत्यश्रुतः कवयः (*Voc.*). **सत्य-संहित** [सत्ये तात्पर्यवान्] *a.* सत्य-संध; steady in truth.

सत्य-संकल्प *a.* सच्चे संकल्प वाला; true in purpose or resolve.

सत्य-सत्वन् *a.* सच्चा बहादुर; a true warrior vi.31.5 (*Voc.*). **सत्य-संध** *a.* सत्यप्रतिज्ञ; of true promise. **सत्य-सव्-अ** *a.* अमोघानुज्ञ; of true or unfailing command or impulse v.82.7 सत्यसवं सवितारम् , TS. i.8.16.1. **सत्य-सव्-अस्** (1) *n.* = सत्यसव TS. i.2.6.1 सत्यसवसं रत्नधाम्. (2) *n.* सत्यानुज्ञा; true or unfailing command.

सत्यानृत *n.* सत्य और असत्य; truth and untruth vii.49.3 सत्यानृते अवपश्यन् जनानाम्. **सत्या-वन्** *a.* = ऋतावन्; truthful. **सत्याशिष्** *a.* सत्यफल; having unfailing result TMB. xi.10.12.

सत्योक्ति *f.* सत्यवाक्; true speech x.37.2 सत्योक्तिः परि पातु विश्वतः. **सत्योत्तरा** *f.* सत्यभूयिष्ठा वाक्; speech predominantly true.

सत्यौजस् *a.* अमोघवीर्य; truly mighty TS. i.8.16.1.

सत्रा [सत-त्रा or स-त्रा] *av.* समष्ट्या; wholly, entirely, collectively i.57.6 सत्रा विश्वं दधिषे, i.72.1 सत्रा चकाणो अमृतानि विश्वा; in all respects, altogether i.71.9 एकः सत्रा सूरो वस्व ईशे; always iii.51.6 तुभ्यं ब्रह्माणि गिर इन्द्र तुभ्यं सत्रा दधिरे to thee prayers, O Indra, to thee songs have always been; with negative : never, in no way, by no means viii.46.11 नहि ते शूर राधसोऽन्तं विन्दामि सत्रा; together with vi.34.4 सत्रा वाजुर्हवनानि यज्ञैः. Mark. ŚBr. i.1.2.2 तं न सत्रा पृथुं कुर्यात् where S. renders 'अतिपृथुम्'.

सत्रा-कर्-अ *a.* त्वरितकारी; readily acting i.178.4 सत्राकरो यजमानस्य शंसः 'सत्यकारी'.

सत्राच् [सत्रा √अन्च्] *a.* अवहित; attentive, concentrated on vii.100.1 सत्राचा मनसा. **सत्रा-र्जि-त्** *a.* पूर्णतः विजयी; wholly victorious ix.27.4 इन्दुः सत्रार्जित.

सत्रा-दा-वन् [*Voc.*] *a.* तुरत दानी; readily giving i.7.6.

सत्रायर्ण *n.* सत्य का प्रलम्ब अयन; a long course of sattra TMB. xxv.3.4.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सत्रा-सह् [*ns.* —षाट्] *a.* सदाजयी; always overcoming or conquering vii.20.3 शूरः सत्राषाट्. **सत्रा-सह्-अ** = सत्रासह्.

सत्रा-हे *a.* तुरत घाती; readily killing v.35.4 सत्राहे पौंस्यम्. **सत्रा-हन्** *a.* = सत्राहे vi.46.3 सत्राहा विचर्षणिः.

सत्र्-ईय *a.* सत्रवर्ती, सत्र-संबन्धी; being in a satra, relating to a satra.

सत्रे *av.* साथ; at the same time, together with vii.33.13 सत्रे ह जातौ 'बहुकर्तृके यागे'.

सत्-व [सत्-त्व] *n.* सद्-भाव; goodness TMB. xv.12.2.

सत्-वन् *a.* योद्धा; spirited warrior vi.29.6 हरिशिप्रः सत्वा (इन्द्रः). **सत्वन्-अ** = सत्वन् x.115.4 युयुधयो न सत्वनम्. **सत्वनायन्त्** [*Denom.*] *a.* ओजायमान, योद्धा की तरह बरतने वाला; behaving like a warrior AV. v.20.1 दुन्दुभिः सत्वनायन्.

√**सद्** बैठना; to sit viii.21.15 निं षदाम सचा सुते, vii.42.5 आ नक्ता बर्हिः सदताम् 'उपविशताम्'; to betake oneself to x.142.6 आ त्वाद्य विश्वे वसवः सदन्तु 'आसीदन्तु'; – में रहना; to lie in v.67.2 योनिं हिरण्ययं सदथः; चारों ओर बैठना; to sit around vii.4.6 मापसवः परि षदाम; to set or fix something somewhere iii.30.9 महीमपारां सदने ससत्थ 'स्थाने निवेशयामासिथ'; cp. iii.29.8; to obtain i.89.2 देवानां सख्यमुप सेदिम; to worship iv.6.11 होतारमग्निं मनुषो निं षेदुः 'परिचरितवन्तः'. For *Acc. Inf.* cp. ix.71.1 शुष्म्यासदम्; for nasalization cp. आसन्दी. Forms. I. P. : *Pr.* सीदति; *Sb.* सीदाति; *Inj.* सीदन्; *Op.* सीदेम; *Ipv.* सीदतु; *Pt.* सीदन्त्. *Ipf.* असीदत. *Pf.* ससत्थ, ससाद; सेदथुर्, सेदतुर्; सेदिम, सेद, सेदुर्; Ā. सेदिरे; *Op.* ससद्यात; *Pt.* सेदुष्–. *Ao. a* : असदत्; असदन्; *Inj.* सदस्, सदत; *Op.* सदेम; *Ipv.* सद, सदतु; सदतम्, सदताम्; सदत, सदन्तु; Ā. सदन्ताम्; *Pt.* सदन्त्; *red.* : असीषदन्; *s* : *Sb.* सत्सत्. *Ft.* सत्स्यति. *Ps.* सद्यते; *Ao.* असादि, सादि; *Pp.* सत्त; सन्न, *Gdv.* सद्य. *Gd.* –सद्य. *Inf.* –सदे; –सदम्; सत्तुम्; *Cs.* सादयति, –ते; *Ps.* साद्यते.

सद् *a.* बैठने वाला; sitting or dwelling.

सद्-अ *n.* पशु का पृष्ठवंश; spine of an animal.

स-दक्ष *a.* स-चित्, सोत्साह; endowed with reason, enterprising TS. iii.1.4.4.

सदर्दि सद्यः; readily MS. i.10.9 असंस्थिता ह्येते सदर्दि प्रजायन्ते, ii.1.4 तस्मात् सदर्दि गिरा अग्निर्दहति.

सद्-अन (1) *n.* आसन, बैठक; seat, place of sitting i.104.5 सदनं जानती; i.96.7 रयीणां सदनम्. (2) *a.* निवासवती; dwelling इयं सा वो अस्मे दीधितिः ··· सदनी भूयाः 'निवासवती'.

सदना-सद् *a.* सीट पर बैठने वाला; sitting on a seat ix.98.10 देवाय सदनासदे.

सदन्-य *a.* सदन-संबन्धी; belonging to a house = सादन्य.

स-दम् *av.* तुरंत; at once, always ii.14.1 कामो हि वीरः सदमस्य पीतिम् for the hero always desires a draught of it, i.185.8 सखायं वा सदमिज्जास्पतिं वा 'सर्वदैव'.

सदं-दु-ई [√दा 'bind'] *a.* सदा बन्धक; ever-binding.

सद्-अश्व *a.* अच्छे घोड़ों वाला; having good quality horses v.58.4.

सद्-अस् *n.* आसन; seat, sitting, place to sit i.85.2 दिवि रुद्रासो अधि चक्रिरे सदः, i.128.3 सदो दधान उपरेषु सानुषु (अग्निः) 'स्थानं धारयमाणः', viii.29.4 सदो द्वा चक्राते दिवि, viii.4.1.9 वरुणस्य ध्रुवं सदः, residence i.47.10 कण्वानां सदसि प्रियं सोमं पपथुः.

सदसस्-पति [= सत्पति ?] *m.* वेदि, यज्ञसभा या घर का स्वामी; lord of the house, vedi or assembly VS. xxxii.13, TS. ii.6.8.1.

सदस्-पति *n.* सदस् का स्वामी; lord of the seat i.21.5 ता महान्ता सदस्पती 'सभापालकौ' (इन्द्राग्नी).

सदस्-य *m.* यज्ञशाला में प्रेक्षक; spectators in the sacrificial enclosure, member of an assembly.

स-दा = सदम् always, every time i.22.10, AV. iv.4.7.

स-दान *a.* देयों वाला; having gifts vii.33.12 सहस्रदान उत वा सदानः 'सर्वदानसहितः'.

सदा-न्वा [√नु] *a.* सदा बोलने वाली (दानवी); always crying out (a demoness) (or सदानुका = सदान्वा 'दानुसहिता' along with demoness.) x.155.1 गिरिं गच्छ सदान्वे 'सदानोनुवे सर्वदाक्रोशकारिणि'.

सदा-पृ-र्ण *a.* सदादाता; always munificent v.44.12 सदापृणो यजतः. Cp. अलातृणः.

स-दामन् *a.* पेटी वाला; together with a band TAr. iv.23.

स-दावन् *a.* सदादाता; always giving i.24.3. *Pp.* सदा + अवन्.

सदा-वृध्-अ *a.* सदापोषक, सदावर्धक; always increasing or nourishing iv.31.1 सदावृधः सखा.

सदा-सह्-अ *a.* सदाविजेता; always victorious i.8.1 रयिं सदासहम्.

सदा-सा [√सन्] *a.* सदालब्धा; always gaining iv.16.21 धियां स्याम रथ्यः सदासाः.

स-दिव्-अस् *av.* आज ही, अभी = सद्यः today, just now

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ii.19.6 सं रन्धयत सर्दिवः सारथये 'दीप्तियुक्तः'.

स-दीक्षोपसत्-क *a.* दीक्षा और उपसद् वाला; with Dīkṣā and Upasad.

स-देव *a.* संनिहित-देव; dear to the gods : अन्तरानूर्च्यं सदेवत्वाय TS. ii.5.11.11.

स-देव-तर *a.* हर क्षण देवताओं के साथ; very much in the company of the gods ŚBr. ii.1.4.7.

स-दृश् [also —शः] *a.* समान; resembling i.94.7 सदृङ्ङसि, TS. ii.2.8 इन्द्रो वै सदृङ् देवताभिरासीत.

सद्-मन् *n.* सदस्, आसन, आवास; seat, place of sitting, residence i.67.4 सद्मेव धीराः संमाय चक्रुः 'गृहम्', sacrificial seat, barhis etc. i.173.3 नक्षद्धोता परि सद्म मिता यन् 'गार्हत्यादिस्थानानि'; the two seats, i.e. earth and heaven iii.55.2 पुराण्योः सद्मनोः; pen ix.92.6 परि सद्मेव पशुर्मान्ति.

सद्-मन् *a.* निषत्ता; sitting i.173.1 सद्मानं दिव्यम् 'सीदन्तमिन्द्रम्', vi.51.12 नू सद्मानं दिव्यं नंशि देवाः 'स्थानम्' ?

सद्म-बर्हिस् *a.* बर्हि छाने वाला; preparing the litter i.52.4 आ यं पृणन्ति दिवि सद्मबर्हिषः 'सद्म सदनं स्थानं बर्हिःशब्दोपलक्षितो यज्ञो येषां ते सोमाः'.

सद्म-मखस् *a.* उचित स्थान में यज्ञ रचने वाला; performing sacrifice in a sacred precinct i.18.9 दिवो न सद्ममखसम् 'प्राप्ततेजस्कम्'.

सद्य-ऊ-ति *a.* तुरन्त सहायता देने वाला; of immediate aid, helping at once v.54.15 सद्यऊतयः (मरुतः *Voc.*).

सद्यः-कृत्तोत *a.* हाल ही कता और बुना; spun and woven on the same day ĀpGS. x.10.

सद्यः-क्री *a.* हाल ही खरीदा; bought on the same day.

सद्यः-सुत्या *f.* अद्यतन सोमयाग; Somayāga to be performed that very day; हाल ही का सोमसवन; the fresh Soma-pressing.

स-द्यस् *av.* समानेऽहि; on the same day; said of the course of the sun etc. i.71.9 मनो न योऽध्वनः सद्य एति (सूरः); at once मनो वा इमां सद्यः पर्याप्तुमर्हति मनः परिभवितुम् (ŚBr.) the mind forsooth, can at once attain and surpass her.

सद्यो-अर्थ *a.* शीघ्र ही ध्येय को पाने वाला; quickly attaining aim i.60.1 दूतं सद्योअर्थम्.

सद्यो-जू *a.* क्षिप्र उपलभ्य; quickly attainable viii.81.9 सद्योजुवस्ते वाजाः.

सद्यो-भृ-त् *a.* उसी दिन हार्य; born on the same day (Sóma).

सद्यो-वृध् *a.* तुरन्त वर्धमान; growing up at once iii.31.13 सद्योवृधं विभ्वं रोदस्योः 'तदानीमेव वर्धमानम्'.

सद्-वती *f.* 'अस्' धातु-रूपवती ऋक्; a verse containing a word derived from √अस् 'be' TS. v.2.2.5.

सद्-वि-वाच्-अन *a.* सन्मार्ग-प्रदर्शक; showing the right path.

√**सध्** साधना, सीधा करना; to make straight सध्यासं त्वा TAr. iii.3; cp. note on √सघ्.

स-ध = सह *av.* साथ, उसी प्रकार; together with, in the same manner.

स-धन *n.* समान-धन; common property.

सधनित्व *n.* साहचर्य; companionship iv.1.9 देवो मर्तस्य सधनित्वमाप 'यस्य गृहे निवसति तेन धनिना साहित्यम्'. **सध-नी** *a.* साथी; accompanying, companion x.93.5 सूर्यामासा सदनाय सधन्या 'सधन्यौ समानधनौ'. **स-धन्-य** *a.* धनसहित; accompanied by gifts x.50.3 ये ते सुम्नं सधन्यमियक्षान् 'धनयुक्तम्'.

सध-मद् see below.

सध-माद् [*ns.* सधमाः 'सहमदनः'] *a.* सहभोज या सपीति का साथी; companion at a feast, drinking companion v.20.4 गोभिः ष्याम सधमादो वीरैः स्याम सधमादः 'सह माद्यन्तः', iv.21.1 इह स्तुतः सधमादस्तु शूरः. **सध-माद्-अ** *m.* सखित्व; companionship at feast iv.23.2 को अस्य वीरः सधमादमाप; feast iii.35.4 हरी सखाया सधमाद आशू, vii.32.1 आरात्ताच्चित सधमादं न आ गहि; companion at a feast i.30.13 सधमाद इन्द्रे. Mark x.14.10 यमेन ये सधमादं मदन्ति those who enjoy a feast with Yamá. **सध-माद्-य** *a.* सहभोज-संबन्धी; relating or belonging to a feast, festal, to be partaken or enjoyed in company ix.23.6 देवेभ्यः सधमाद्यः (सोमः), viii.3.1 आर्पिनो बोधि सधमाद्यः 'सह मादयितव्यः'.

सध-वीर [*Voc.*] *a.* सदा वीरों के साथ; always with the heroes vi.26.7 त्वया यत् स्तवन्ते सधवीर वीराः 'वीरैः सहित'.

सध-स्तु-ति *f.* संमिलित स्तुति; joint praise i.17.9 यामृधथे सधस्तुतिम्. **सध-स्तुत्य** *n.* = सधस्तुति viii.26.1 रथं हुवे सधस्तुत्याय सूरिषु 'सह स्तोतुम्'.

सध-स्थ्-अ (1) *n.* सहासन, सहावास; common seat, gathering place i.154.1 यो अस्कभायदुत्तरं सधस्थम्, i.154.3 य इदं दीर्घं प्रयतं सधस्थमेको विममे, ix.103.2 त्रीं षधस्था पुनानः (सोमः). (2) *a.* सहस्थित; standing together VS. xxiii.60 देवाः सधस्थाः 'समानस्थानाः'.

स-धि [√धा] *m.* सहस्थान, सहवास; the being together.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

viii.43.9 अप्स्वग्ने सधिष्टव 'योनिः'. **स-धिस्** *n.* = सधि TS. iv.3.1.1 अपां सधिषि सीद.

स-धी *a.* धी-रूप; identified with चित् BṛUp.

स-धुर्-अ *a.* एक जुए में जुते; harnessed to the same yoke, of the same mind AV. iii.30.5 सधुराश्चरन्तः.

सध्यसम् [√सध्] I would fix it up AA.

स-ध्रि [or सध्री √धृ] *a.* एक ही लक्ष्य पर धृत; bound to the same goal v.44.10 यजतस्य सध्रेः (a name S.); ii.13.2 सध्रीर्मा यन्ति 'समीचीनाः'.

सध्रीच्-ईन *a.* समनस्क; directed to one aim, pursuing the same goal x.112.3, i.33.11 सध्रीचीनेन मनसा.

सध्र्य्-अञ्च् *a.* सहप्रवर्तमान; turned to the same direction; coming or going together iii.31.6 पाथः पूर्व्यं सध्र्यक् कः = VS. xxxiii.59.

√**सन्** देना; to bestow iii.25.2 अग्निः सनोति वाजम् 'प्रयच्छति', vi.60.1 सनोति वाजम्, viii.95.9 शुद्धो वाजं सिषाससि 'प्रदातुमिच्छसि'; to attain, acquire, gain viii.68.17 षळश्वाँ आतिथिग्व इन्द्रोतेर्वधूमतः। सचा पूतक्रतौ सनम् 'लब्धवानस्मि'. Forms. VIII. P. : *Pr.* सनोति; *Sb.* सनवानि, सनवत्; सनवथ; *Op.* सनुयाम्; सनुयाम; *Ipv.* सनुहि, सनोतु; सन्वन्तु. *Ipf.* असनोस्, असनोत; असन्वन. *Pf.* ससान; *Pt.* ससवांस्. *Ao. a* : असनम्, असनत्; असनाम, असनन्; *Inj.* सनम्, सनत्; *Op.* सनेयम्, सनेत्; *Ipv.* सन; *Pt.* सनन्त्; *iṣ* : असानिषम्; *Sb.* सनिषत्; Ā. सनिषामहे, सनिषन्त; *Ipv.* सनिषन्तु. *Ft.* सनिष्यति. *Pp.* सात. *Gdv.* सनित्व. *Inf.* सनये; सातये. *Ds.* सिषासति. *Int. A.* सनिष्णत (*3. pl.*). Cp. TS. i.5.3 ससनुषी 'हविर्दत्तवती', TBr. iii.6.13.

सन [√सन्, attaining age, fullness = पलित = परित √पृ] *a.* पुराण; old ii.29.3 किं सनेन वसव आयिन 'सनातनेन'; old vii.19.6 सना ता त इन्द्र भोजनानि 'सनातनानि'; old : against युवन् : iii.1.6 सना अत्र युवतयः सयोनीः.

सन-र्क = सन iii.29.14 प्र सप्तहोता सनकादरोचत 'सनकात् सनातनः' 'from of old'.

सनज् = सन i.62.7 सनजा रोदसी 'नित्यजाते विद्यमानस्वभावे'.

सन-र्जा *a.* पुराजात; born of old iii.29.2 सनर्जा पित्र्या धीः an ancient hymn of our forefathers, x.111.3 पितिर्दिवः सनर्जा अप्रतीतः.

सन-ता *av.* पहले से, सदा से; from of old, always iii.3.1 धर्माणि सनता न दूदुषत् 'सनातनानि धर्माणि'.

सन-त्न *a.* शाश्वत; lasting = सनातन. **सन-त्र** *a.* सनातन; everlasting.

सनद्-रयि *a.* धनद; bestowing wealth ix.52.1 सनद्रयिः.

सनद्-वाज *a.* धनद; bestowing wealth or booty ix.62.23 सनद्वाजः परि स्रव (सोम).

सनय [or सनय] *a.* प्रत्न; old x.4.5 कूचिज्जायते सनयासु नव्यः, iv.51.4 सनयो नवो वा.

सन्-अये [*Dat. Inf.*] पाने को; to win सनये धनानाम्.

सन्-अर [to be acquired ?] *m.* धन; gain, booty i.96.8 द्रविणोदाः सनरस्य प्र यंसत 'संभजनीयस्य धनस्य'.

सन-वित्त *a.* प्राचीन काल से ज्ञात; known from of old vii.42.2 सनवित्तो अध्वा.

सन-श्रुत [*Voc.*] *a.* प्राचीन काल से ख्यात; famous of old iii.52.3 सनश्रुत (इन्द्र).

सन्-अस् *a.* प्रत्न; old, ancient.

सना [from √सन्] *a.* पुराण; old viii.45.25 यो वृत्रहा परावति सना नवा च चुच्युवे what old and new deeds, the Vṛtra-slayer has set in motion; from of old iii.54.9 सना पुराणमध्येम्यारात् 'सनातनम्'.

सना-र्जुर् *a.* कभी का बूढ़ा; long since aged iv.36.3 पितरा सनार्जुरा. **सना-र्जू** *a.* प्राचीन काल से प्रजवी; active from of old i.141.5 अनु यत् पूर्वा अरुहत् सनार्जुवः 'दीर्घकालवियोगिन्यः'.

सना-तन *a.* सदातन, शाश्वत; lasting AV. x.8.22 उपासातै सनातनम् = **सन-त्न**.

स-नाभि *a.* समान-नाभि, सकेन्द्र, सजन्मा; having the same nave or centre, relative x.133.5 सनाभिर्यश्च निष्ट्यः 'समानजन्मा', ix.89.4 सनाभयो वार्जिनमूर्जयन्ति 'समानबन्धनाः'. **स-नामन्** *a.* समाननामा; of like name x.73.6 सनामाना 'समाननामानौ'.

√**सनाय्** सदा से होना; to be from of old i.62.13 सनायते गोतम इन्द्र 'नित्य इवाचरति'.

सना-र्यु *a.* नित्य (इन्द्र) को चाहने वाली; desiring the eternal (Indra) i.62.11 सनायुवो · · वसूयवो मर्तयः 'सनातनमग्निहोत्रादिकमात्मन इच्छन्तः'; other interpretations : 'at hand from of old, wishing to gain'.

सनारु [√सन्] *a.* प्राप्तिमान्, उपलब्धा, एक नाम; name of a teacher ŚBr. Cp. सनर.

सन्-ई *mf.* उपलब्धि, प्राप्ति; gain, acquisition i.116.12 तद् वां नरा सनये; iii.1.23 सनिं गोः; offering, song, praise i.27.4 इमम् अस्माकं सनिं · · · अग्ने देवेषु प्र वोचः; one bestowing gifts i.18.6 सदसस्पतिमद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यम्। सनिम् 'धनस्य दातारम्'. Mark i.30.16 स नः सनिता सनये स नोऽदात् he is the procurer for our gain (or wealth), he has given us; भिक्षा; begging सनिमेष्यन्त् स्यात् (TBr.) 'भिक्षार्थं यास्यन्'.

सनि-काम *a.* उपलब्धिकाम; desirous of gain or wealth

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

TS. ii.1.6.3.

सन्-इ-ति *f.* = सनि i.8.6 सनितौ तोर्कस्य.

सन्-इ-तृ *a.* (1) पाने वाला; one who receives i.163.5 इमा ते वाजिन्नवमार्जनानीमा शर्फानां सनितुर्निधाना 'सनितुः यागसंभक्तुः' (Grassmann, Myrehoffer 'aside, away', cp. सनुतर्), iii.31.2 न जामये तान्वो रिक्थमारैक् चकार गर्भं सनितुर्निधानम् the brother has not yielded inheritance to his sister; he made her (i.e. of the same womb) the treasury of him who has won (married) her. (2) *a.* giver v.42.7 बृहस्पतिं सनितारं धनानाम्.

सन्-ई-त्र *a.* दातव्य; gift ix.97.29 इन्दो सनित्रं दिवं आ पवस्व.

सन्-इ-त्व *a.* प्राप्य; to be won or gained; cp. viii.81.8 वाजः सनित्वः.

सन्-ई-तृ-वन् (1) *n.* सातिं, इनाम; reward. (2) *a.* विजयी; winner x.36.9 सनेम तत् सुसनिता सनित्वभिः 'संभक्तृभिः पुत्रपौत्रादिभिः सह'.

सन्-इष्ठ *a.* सबसे अधिक पाने वाला, सबसे अधिक देने वाला; gaining most, giving most viii.92.15 सनिष्ठया धिया 'दातृतमया'.

सनि-ष्यद्-अ [√स्यन्द्] *a.* प्रवाही; running AV. xix.2.1 शं ते सनिष्यदा आपः.

सन्-इ-ष्यु *a.* पाने का इच्छुक; desirous of gain (or giving) viii.6.44 इन्द्रं सनिष्युरुत्तये.

सनि-स्रस्-अ [√स्रंस्] *a.* शीर्ण, पतनोन्मुख; decrepit AV. v.6.4 सनिस्रसो नामासि 'weakling'. **सनिस्रसाक्ष्-अ** *a.* लगातार टपकती या बहती आंखों वाला; of constantly flowing eyes AV. ii.8.5 नमः सनिस्रसाक्षेभ्यः (the expression is figurative : it refers to the 'seed-bag' from which the seed to be sown, constantly falls into the furrow dug in by the plough).

सनि-हार्-अ *a.* भिक्षा लाने वाला; one who brings the alms, i.e. gifts = सनीहार ĀpŚS. 2838 : याच्ञालभ्यं धनं सनिः.

सं-नीड *a.* एक ही आवास वाले; having the same nest vii.56.1 नरः संनीळाः. (मरुतः), x.101.1 बहवः संनीळाः (सखायः), i.71.1 जनयः संनीळाः, x.123.3 मातरः संनीळाः, i.62.10 संनीळा अवनीः.

सन्-ईयांस् (1) *a.* अतिशयेन पाने वाला; winning much : अयुतः सनीयान् TS. iii.5.5.3. (2) *a.* प्राचीनतर; more senior or ancient. **सनी-हार्-अ** = सनिहार.

सनु-तर् *av.* अन्तर्हित, एक ओर, परे; aside, away, off ii.29.2 द्वेषांसि सनुतर्युयोत, VS. xx.52 द्वेषः सनुतर्युयोतु.

सनुतर *a.* विजयी; winner iv.38.4 सनुतरश्चरति गोषु गच्छन् 'संभक्तृतरः' (furtive, clandestine ?).

सन्-उ-तृ *a.* = सनिता i.123.2 जयन्ती वाजं बृहतीं सनुत्री 'सर्वं जगत संभजन्ती', x.7.4 धियो अस्मे सनुत्रीः.

सनु-त्य [cp. सनुतर्] *a.* बाह्य, अज्ञात; stranger, outsider vi.5.4 यो नः सनुत्यो अभिदासदग्ने 'अन्तर्हिते देशे वर्तमानः'; cp. ii.30.9, vi.62.10.

सं-नेमि *a.* नेमिसहित, सारा; having a felly, entire, complete i.62.9 संनेमि सख्यम् 'पुराणम्'. **—मि** *av.* पूर्णतः; completely i.169.3 संनेम्यम्बं मरुतो जुनन्ति 'चिरकालम्'.

सन्-एरु *a.* पाने वाला, संभक्ता; obtaining, getting, winning x.106.8 घर्मेव मधु जठरे सनेरू 'संभक्तारौ'.

सनो-र्जा *a.* चिरजात; being from of old x.26.8 सखा सनोर्जाः 'चिरंजातः'.

स्-अन्त् [√अस्] *a.* विद्यमान; being, existing, real, good, effective.

सं-तत [√तन्] *a.* सतत, अविच्छिन्न, सहित, विच्छेदवर्जित संततामुलपराजीं स्तृणाति Sat. i.4; continuous, extended, spread over, unbroken. **—तम्** *av.* अविरामम्; continuously संततं पिनष्टि ĀŚS. 210.

सं-त-ति *f.* संतान, सातत्य, अविच्छेद, क्रम; offspring, expanse, continuity, succession.

सं √तन् फैलाना, एक-दूसरे को पकड़ कर चलना; to spread, hold one another while walking : अध्वर्यु निष्क्रामन्तं प्रस्तोता संतनुयात LŚ. i.11.2 'उत्तरीयैकदेशे गृह्णीयादविच्छेदार्थम्'.

सं-तन्-ई [*सं-स्तन्-इ √स्तन् √तन्] *m.* घोर, ध्वान; roar, sound v.73.7 उग्रो वां ककुहो ययिः श्रृण्वे यमिषु संतनिः 'संततः सततं गच्छन् रथः', ix.69.2 पवमानः संतनिः प्रघ्नतामिव 'सम्यग् विसृष्टः शरः', ix.97.14 पवमानः संतनिमेषि कृण्वन् 'संततां धाराम्'.

सं √तप् तपाना, सताना; to pain by heat, torture ईश्वरो ह एतां यानग्निर्चितं संतप्तोः (ŚBr.) these are liable to weigh heavily upon one who has not built a fire-altar.

सं-तप्-अन *m.* मध्याह्न सूर्य; midday sun.

सं-तर्-अण (1) *a.* तारक; conveying across. (2) *n.* पार जाना; the act of crossing.

सं-तरम् [also **—तराम्**] *av.* अतितराम्, अधिक पास-पास; more together viii.33.19 संतरां पादकौ हर put your two little feet closer together, संतरामङ्गुलीरचते ŚBr. iii.4.3.4, संतरां सं शिशाधि TS. iv.1.7.3. For *adjectival* use cp. संतरां मेखलाम् 'सङ्कुचिततराम्' TS. vi.2.2.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सं-तर्-उत्र *a.* पारक; taking across iii.1.19 रयिं बहुलं संतरुत्रम्.

सं-तर्द्-अन *n.* दृढ संश्लेषण; close contact : रज्जुबन्धनादिना.

सं-तवीत्वत् [√तु 'grow strong'] *a.* (करने को) समर्थ या सशक्त; one who has the power to accomplish, capable iv.40.4 कर्तुं दधिर्का अनु संतवीत्वत्.

सं-तान्-अं *m.* सातत्य, पूर्व और उत्तर वर्ण की संधि; continuity, euphonic combination of the preceding and succeeding letters.

सं-ताप्-अं *m.* घाम, दीप्ति; great or burning heat, glow.

सं-ताप्-यं [*Gdv.*] प्रज्वाल्य; to be kindled or inflamed.

सं-तृण्-ण [√तृद्] *a.* सुषिरवान्, छेददार; having holes TS. vi.2.11, संतृण्णे अधिषवणफलके 'विद्ध्वा प्रोते', Sat. xvi.1.

सं√तृ साथ पार जाना; to cross together सोमयागं संतरन्तः 'सम्यक् पारं नयन्तः', iii.33.11 त्वा भरताः संतरेयुः.

सं-तोद्-इन *a.* प्रतोदिन, मारने वाला; stinging, striking.

सं-त्य [cp. निं-त्य] *a.* साथी; comrade iii.21.3 अग्ने विप्राय सन्त्य 'यष्टृभ्यः फलप्रद', i.36.2 भवा वाजेषु सन्त्य 'दानशील'.

सं-त्वं *n.* संमतत्व, साहचर्य; comradeship, concord TBr. i.19 तैरेव संत्वं गच्छति.

सं-दंश्-अं *m.* चिमटी या संडासी; a pair of tongs or pincers or nippers, a particular Soma-sacrifice : राजानं संदंशेनाभिचरेत Sat. xvii.5.

सं-दद्-ई *a.* पकड़ने या जकड़ लेने वाला; clasping around ii.39.7 हस्तेव शक्तिमभि संददी नः 'प्रदातारौ'; giver ix.99.7 विदे यदासु संददिर्महीरपो वि गाहते 'प्रदाता'.

सं√दस् मर जाना; to die out, become extinguished ii.2.6 संददस्वान् रयिमस्मासु धेहि 'सम्यक् प्रयच्छन्'.

सं√दा साथ देना, साथ पकड़ना; to give together, hold together.

सं√दा [√दो] बांधना; to tie tightly : पार्ष्णा संदिताः 'बद्धाः' TBr. iii.10.9.

सं-दान *n.* सरक-रस्सी; the cord to tie the foot of the cow at the time of milking, cord, the part under the knee of an elephant or horse where the fetter is fastened, fetter, halter i.162.8 संदानमर्वतः; VS. xxv.31 यद् वाजिनो दाम संदानम्.

सं-दिह् *f.* टिब्बा, ढेर; mound, heap, wall i.51.9 वम्रो वि जघान संदिहः 'सम्यगुपचिता वल्मीकवपाः'.

सं-दृब्-ध *a.* संग्रथित; well-strung BrUp.

सं-दृश् *f.* चेहरा, दृष्टि; aspect, look ii.33.1 मा नः सूर्यस्य संदृशो युयोथाः; appearance i.66.1 सूरो न संदृक् 'संद्रष्टा'; notice, proximity, nearness v.74.6 स्मसि वां संदृशि श्रिये, v.87.6 स्थातारो हि प्रसितौ संदृशि स्थन 'संदर्शने'; direction ii.13.10 षळस्तम्भा विष्टिरः पञ्च संदृशः 'पञ्चजनान्'; apparition अग्ने नाशय संदृशः : TAr. i.28. **सं-दृशि** [*Loc. Inf.*] AV. xii.1.18. **सं-दृश्-ए** [*Dat. Inf.*] ii.13.5 अकृणोः पृथिवीं संदृशे दिवे 'संदर्शनीयाम्'.

सं-दृष्-टि *f.* दृष्टि; look ii.4.4 संदृष्टिरस्य दक्षोः 'संदर्शनाविर्भावः'.

सं-देह्-अं [√दिह्] *m.* उपचय, ढेर; conglomeration of material elements (said of the body) संदेहो हैवास ŚBr. iii.1.3.3 = संदेहः.

सं√द्रु साथ भागना; to run together vi.75.11 यत्रा नरः सं च वि च द्रवन्ति.

सं-धना-र्जि-तृ *a.* धनसंग्रही; accumulating wealth AV. v.20.3 (*Voc.*).

सं√धन्व् – की ओर दौड़ना; to run towards iii.31.1 सं शम्न्येन मनसा दधन्वे 'संधत्ते'; to run together ix.93.2 सं मातृभिर्न शिशुः वृषा दधन्वे.

सं√धा जोड़ना; to unite AV. vi.139.5 यथा नकुलो विच्छिद्य संदधात्यहिं पुनः, x.85.47 समु देष्ट्री दधातु नौ; to join together, to place together viii.7.22 समु त्यं अपः क्षोणी सूर्यं वज्रं पर्वशो दधुः; to form an alliance x.100.4 यथायथा मित्रधितानि संदधुः 'मित्रनिहितानि धनानि'; to assign to i.165.6 यन्मामिकं समधत्ताहिर्हत्ये; to grant, bestow i.9.7 सं गोमदिन्द्र ··· श्रवः (अस्मे) धेहि; to place together vi.5.2 यस्मिन् सं सौभगानि दधिरे पावके; to make or fashion v.44.6 सं छायया दधिरे सिध्रयाप्स्वा; to unite to take part in something together x.5.3 ऋतायिनी मायिनी सं दधाते 'सम्यग् धारयतः'; to mend यथा सूच्या वासः संदधद् इयादेवमेवैताभिर्यज्ञस्य छिद्रं संदधदेति (ABr.) just as one would mend a garment with a needle, so with these one mends any defect of the sacrifice; to prepare सुरां संदधाति 'सुरां कल्पयति' Sat. xiii.1.

सं-धा *f.* ऐक्य, सहमति; intimate union, agreement, compact, contract : यां संधां समधत्त MBr. ii.1.7, AV. xi.10.15 संधां महतीं रक्षत 'the great agreement'.

सं-धा-तृ *a.* संधान करने वाला; one who puts together AV. xiv.2.47 संधाता संधिम्.

सं-धान *n.* अस्त्रों पर फूका जाने वाला मन्त्र, संधि; a particular spell recited over weapons, joint MBr. i.3.5; संधानद्रव्य [=अभिश्रिष्]; the joining material.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सं√धाव् अपने आप को साफ करना; to cleanse oneself; झाड़ना; to shake : तद्यथा वेणू संधाव्येत KS. xiii.12 (cp. सं√धू).

सं-धू-ई *m.* जोड़ना, जोड़; joining together, joint viii.1.12 संधाता संधिम् 'संधातव्यम्', समझौता; agreement, compact; अन्तरिक्ष; mid-region. Cp. संधिरस्यन्तरिक्षाय त्वा TS. iv.4.1.1. **सं-धि-ति** *f.* संधान; joining together GBr. i.14. **संधि-विज्ञापनी** *f.* संधिद्योतिका; indicating the euphonic combination = संधिविज्ञापनी ŚA. vii.14. **संधि-सामन्** [संधिस्तोत्रेषु साम] *n.* संधिस्तोत्रवर्ती साम; Sāman sung in saṁdhistotras TMB. xxiv.11.6.

सं√धू अपने आप को झाड़ देना, जी खोल कर देना; to distribute liberally viii.52.10 संमिन्द्रो रयो बृहतीरधूनुत; बहना; to flow fully : संधुवानां वाताः 'flowing together or सम्यक् कम्पयन्तः' TS. iv.4.12.5.

सं√धृ जांच करके निश्चय करना; to prove by testing, establish as true ix.74.2 समीचीनें दाधार संमिषः कविः (सं दाधार 'established as real'); to come to a decision about anything, become unanimous तेऽदित्यां संमध्रियन्त 'तेऽदित्यां निश्चितवन्तः' TS. vi.1.5.

संध्-य *a.* संधिवर्ती; belonging to the junction (of इहलोक and परलोक) BṛUp.

सं-ध्या *f.* सांध्य वेला; (morning and evening) twilight संध्यामास्ते performs prayers in the morning or evening.

सं-ध्वान्-अ *a.* ध्वनिकर्ता; making a sound.

सन्-न [= सत्त] *a.* बैठा, कृतयाग; sat down, sitting at i.105.13; one who has completed a yāga; cp. उपसन्नम् 'स्थापितम्', अवसन्ना 'उत्थातुमशक्ता'.

सं-न-ति (1) *f.* संनमन, प्रह्वीभाव; showing respect; name of the verse AV. iv.39.1. (2) *a.* संनत; humble, modest TBr. iii.7.6. **संनति-होम** *m.* 'अग्नये संनमत' इत्यादि से आहुतिप्रदान; homa performed reciting अग्नये संनमत etc. TS. vii.5.23.

सं√नम् झुकना, खींचना; to bend, draw x.87.4 यज्ञैरिषुः संनमयानः 'संनमयन्'; to pay respect to vii.31.9 सं ते नमन्त कृष्टयः, v.36.6 यूने संमस्मै क्षितयो नमन्ताम्; to bring near to, bestow JUB. ii.4.3.9 एता म एतदुभयं संनंस्यन्ति.

सं-नम् *n.* प्रह्वीभाव, प्यार, दया, कृपा; bending, affection, kindness, favour.

सं-नमति [= वशीकरोति] वश में कर लेता है; brings under control; पढ़ता है; recites : मन्त्रं संनमति 'पठति' Sat. ii.4.

सं-नम्-अन *n.* मध्ये संगृहीतत्व; slenderness in the middle KŚS. ऋजूकरण; straightening ĀpŚS. i.11.

सं-नय्-अ *a.* संगमयिता; one who brings together ii.24.9 सं संनयः सं विनयः पुरोहितः 'विश्लिष्टानां मन्त्रैः संगमयिता'.

सं-नयन्त् [दधिपयोभ्यां यो यजते] *a.* दधि एवं पयस् से आहुति देने वाला; one who offers curd and milk in a sacrifice ĀpŚS. i.7.

सं-नंश्-ए [*Dat. Inf.*] पाने को; to obtain viii.3.10 महिमा ते अन्येन न संनंशे thy greatness is not to be attained by another.

स√नह् साथ बांधना; to bind together vi.47.26 गोभिः संनद्धो असि, i.164.37 संनद्धो मनसा चरामि, vi.75.11 गोभिः संनद्धा (ईषुः); to make ready, use इध्मं संनह्यति 'प्रयुनक्ति' Sat. xix.1.

सं-नह्-अन (1) *n.* रस्सी; a band, rope : संनह्यतेऽनेन. (2) —**नह्** *n.* बांधना; act of tying.

सं-नाम्-अ *m.* संनमन, ऊह; supplying the required padas etc. Sat. ix.2.

सं-नि-धू-ई *m.* सामीप्य, अनुक्रम; proximity, sequence.

संनि√पत् [*Caus.*] प्रारम्भ करना; to commence : कर्म संनिपातयते 'प्रारभते' Sat. i.1.

सं-नि-पात्-अ *m.* समवाय; meeting : अतिथिपूजागुरुपूजासंनिपाते Sat. iii.1; मैथुन; intercourse ऋतौ संनिपातः Sat. xxvii.1.

संनि√वप् —में ओरना या निर्वपण करना; to deposit in संनिवप्स्यन् 'संनिवापं करिष्यन्' ŚBr.

सं-नि-वाप्-अ *m.* निधान, उख्याग्नि का निधान; depositing, placing the ukhyāgni in the citya fire.

सं√नी साथ ले चलना; to lead together to v.65.6 युवं मित्रेमं जनं संनयथः, x.27.2 अहं युधये संनयान्यदेवयून्; to unite someone with vi.54.1 सं पूषन् विदुषा नय; to clear off or pay back (debt) viii.47.17 यथ ऋणं संनयामसि 'अपसारयामः'; to prepare तं संनयति 'सज्जयति' Sat. xvi.6, संनीतम् 'संपादितम्' TBr. xiii.74.

सन्-यांस् [सन 'old'] *a.* वृद्धतर; senior, older iii.31.19 नव्यं कृणोमि सन्यसे. Mark संन्यसे I offer hymns of praise AA. iv.9.

√सप् [= √सच्] सेवा या परिचर्या करना, पोषण करना, आदर करना; to serve or honour a god, obtain the favour of a god ix.97.3 संपन्ति यं मिथुनासः (अध्वर्यवः

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सोमम्), vii.83.8 धियो धीवन्तो असपन्त तृत्सवः 'पर्यचरन्'; to perform a holy rite i.67.8 ऋतं सपन्तः 'समवयन्तः स्पृशन्तो वा', vii.43.4 तं सीषपन्त 'tended'; cp. ऋत-साप् cherishing or fostering ṛta; केत-साप् 'attentive, obedient'; to cohabit VS. xxxvii.20 त्वष्ट्रमन्तस्त्वा सपेम 'मैथुनार्थमुपस्पृशामः'.

स-पत्न्-अ [from सपत्नी] *a.* प्रतिद्वन्द्वी; rival, enemy x.128.9 ये नः सपत्ना अप ते भवन्तु. **सपत्न-क्षि-त्** *a.* वैरिनाशी; destroying rivals. **सपत्न-दम्भ्-अन** = सपत्नक्षित् ŚBr. ii.3.2.21. **सपत्न-साह्-अ** *a.* वैरिहन्ता; overcoming enemies. **सपत्न-हन्** = सपत्नक्षित् x.166.2 अहमस्मि सपत्नहा. **सपत्नाति-व्याध्-इन्** *a.* शत्रु को अति पीडा देने वाला; very tormenting to the enemy BṛUp.

सपत्नी *f.* सौत; co-wife, having one husband in common x.145.3 अथा सपत्नी या मम, x.145.4 परामेव परावतं सपत्नीं गमयामसि to the extreme distance we cause the rival wife to go.

सं-परिणत्-क *a.* पाखल-समेत; (the cart) equipped with enclosure to keep grain Sat. i.4.

सपर्-एण्य *a.* सपर्या-योग्य; to be adored

√**सपर्य्** [*सपर्, extension of √सप्, cp. Gk. apto 'to light fire'] देवपूजार्थ कुछ करना; to do anything in honour of a god i.58.7 सपर्यामि (अग्निम्); आदर करना, पूजा करना, भेंट चढ़ाना, अर्पण करना; to honour, worship, offer, dedicate.

सपर्य *a.* पूजार्ह; deserving worship x.106.5 सपर्या पुरीषा 'परिचरणीयौ'.

स-पर्यन्त *a.* समाप्ति तक पहुंचा; with the completion : इडे सपर्यन्तः TS. i.8.22.3.

सपर्यु *a.* देवर्यु; worshipping or honouring ii.6.3 सपर्येम सपर्यवः. **सपर्येण्य** *a.* सपरेण्य; deserving service or honour vi.1.6 सपर्येण्यः (अग्निः).

सं-पशु *a.* पशु-सहित; along with animals TS. iii.5.4.3.

सप्-अस् [√सप् 'cohabit'] *m.* शिश्न; penis MS. Cp. Ln. sopio 'penis'.

स-पित्व *n.* संबन्धित्व, संगम, मेल; relationship, union, communion i.109.7 येभिः सपित्वं पितरो न आसन् 'सहप्राप्तव्यं स्थानम्'.

सं-पी-ति *f.* सहपान; drinking together, what is drunk together TS. iv.7.4.1, viii.1.23 संरो न प्रास्युदरं संपीतिभिः.

सं-पुरश्चरण *a.* पुरश्चरणसहित; together with preparatory rites. **सं-पुरीष** *a.* मलसहित; with faeces, provided with stuffing.

सप्त-ऋषि *m.* सात ऋषि; the seven sages x.109.4 सप्तऋषयस्तपसे निषेदुः.

सप्त-कपाल *n.* सात कपालों में (संस्कृत); prepared in seven dishes or receptacles. **सप्त-गण** *a.* सात गणों में; consisting of seven troops. **सप्त-गु** *a.* सात गौओं या वृषों वाला; possessing seven cows or oxen x.47.6 सप्तगुं ··· बृहस्पतिम्.

सप्त-चक्र *a.* सात चक्रों वाला; seven-wheeled i.164.3 सप्तचक्रं रथम्. **सप्त-चिति-क** *a.* सात रद्दों में; piled up in seven layers. **सप्त-जामि** *a.* सात बहनों वाला; having seven sisters ix.10.7 होतारः सप्तजामयः 'जामयः जामिसदृशाः'. **सप्त-जिह्व्-अ** सात जीभों वाला; seven-tongued iii.6.2 वह्नयः सप्तजिह्वाः.

सप्त-तन्तु *a.* सात तन्तुओं वाला; seven-threaded, consisting of seven parts (as a sacrifice) x.52.4 पञ्चयामं त्रिवृतं सप्ततन्तुम् (यज्ञम्). **सप्त-तय** *a.* सात भागों वाला; having seven parts. **सप्त-ति** *f.* सत्तर; seventy. **सप्त-थ** *a.* सातवां; seventh i.164.15. **सप्त-दश** *a.* सत्रह अवयवों वाला (प्रजापति); having seventeen parts. **सप्तदश-रात्र्-अ** *m.* name of a sattra lasting seventeen days TMB. xxiii.11. **सप्तदश-वर्तनि** *a.* सप्तदशस्तोम का प्रवर्तक; giving rise to the Saptadaśastóma TS. iv.3.3.1. **सप्तदश-स्तोम** (एकस्मिन् सूक्ते विद्यमानानां तिसृणामृचां ब्राह्मणोक्तविधानेन सप्तदशधाभ्यासः) किन्हीं तीन ऋचाओं का सत्रह बार अभ्यास; repetition of any ṛca seventeen times. **सप्त-दश्-इन्** *a.* सप्तदश स्तोत्रवान्; having seventeen stotras (वाजपेय) TMB. xviii.6.1. **सप्त-धा** *av.* सात बार, सात भागों में, सतगुना; seven times, in seven parts, sevenfold. **सप्त-धातु** *a.* सतगुना; seven fold; सात भागों में; in seven parts x.32.4 सप्तधातुरिर्ज्जनः 'सप्तच्छन्दस्कः सप्तर्तुकः सप्तहोत्रात्मको वायं जनः'. **सप्तन्** *f.* सात; seven.

सप्त-नामन् *a.* सात नामों वाला; having seven names i.164.2 अश्वो वहति सप्तनामा.

सप्त-पदी *f.* सात पदों में; adopted to or making seven steps (in later times seven steps round the fire for the conclusion of the marriage ceremony) viii.72.16 अधुक्षत पिप्युषीमिषमूर्जं सप्तपदीमरिः 'सर्पणस्वभावपादां माध्यमिकां वाचम्'. **सप्त-पुत्र** सात पुत्रों वाला; having seven sons i.164.1. **सप्त-पुरुष** *a.* एक पुरुष की सात लंबाई वाला; consisting of seven lengths of a man. **सप्त-**

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बुध्न *a.* सात आधारों वाला; having seven bases viii.40.5 सप्तबुध्नमर्णवम्. **सप्त-र्मी** *a.* सातवीं; seventh MS. i.11.6 = सप्तथी KS. xiv.6. **सप्त-मातृ** *a.* सात माताओं वाला; having seven mothers x.107.4 तें दक्षिणां दुहते सप्तमातरम् 'सप्तसंख्याका मातृभूता अग्निष्टोमादिसंस्था यस्यां भवन्ति सा। यद्वा सप्तसंख्याका मातरः कर्मणां निर्मातारः कर्तारो होत्रादयः सन्ति। तादृशीं दक्षिणाम्'. **सप्त-मानुष** *a.* मनुष्यों की सात जातियों में रहने वाला; dwelling among the seven races of mankind, present everywhere viii.39.8 यो अग्निः सप्तमानुषः.

सप्त-रश्मि *a.* सात किरणों वाला, सात रासों वाला; seven-rayed, seven-reined i.46.1 सप्तरश्मिम् (अग्निम्), ii.18.1 चतुर्युगस्त्रिकशः सप्तरश्मिः (रथः). **सप्त-रात्र्-अ** *m.* सात दिन चलने वाला अहीन; the Ahīna lasting seven days. **—त्रम्** *n.* a period of seven days. **सप्तर्च्-अ** सात ऋचाओं का; having seven verses.

सप्त-वध्रि *a.* सात वरहों से बंधा; fettered by seven thongs : a name viii.73.9 प्र सप्तवध्रिराशसा धारामग्नेरशायत. **सप्त-वर्ष** [सप्त वर्षाणि यस्य जन्मतः परिमाणम्] *a.* सात बरस का; seven year old. **सप्त-विंशति-रात्र्-अ** *m.* एक सत्र; name of a sattra lasting twenty-seven days TMB. xxiii.23. **सप्त-विध्-अ** *a.* सात प्रकार का, सतगुना; of seven kinds, sevenfold. **सप्त-वृष** *a.* सात वृषों वाला; having seven bulls.

सप्त-शफा *f.* सात खुरों या सुमों वाली, न्यूनाङ्गी; seven-hoofed, deficient in limbs (a cow). **सप्त-शिव** *a.* सात लोकों के लिये क्षेमकर; giving weal to the seven worlds i.141.2 सप्तशिवासु मातृषु 'सप्तलोकशिवकरीषु'. **सप्त-शीर्षन्** *a.* सतसिरा; seven-headed iii.5.5 पाति नाभा सप्तशीर्षाणमग्निः (प्राणम् ?). **सप्त-संस्थ्-अ** *a.* समाप्ति भेद से सात प्रकार का; of seven types due to the seven types of completion : ज्योतिष्टोमः समाप्तिभेदात सप्तविधः अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रः अप्तोर्याम इति (सप्तसंस्थाः). **सप्त-सप्ति** एकविंश नामक स्तोम से संबद्ध विशिष्ट स्तुति; a particular hymn of praise. **सप्त-सू** *f.* सात की मां; the mother of seven sons. **सप्त-स्वसृ** *a.* सात बहनों वाला; having seven sisters vi.61.10 सप्तस्वसा सरस्वती. **सप्त-हन्** *a.* सात को मारने वाला; slaying seven x.49.8 अहं सप्तहा नहुषो नहुष्टरः (इन्द्रः). **सप्त-हो-तृ** *a.* सात होताओं वाला; having seven sacrificial priests iii.29.14 प्र सप्तहोता सनकादरोचत (अग्निः), VS. xxxiv.4 येन यज्ञस्तायते सप्तहोताः अग्निष्टोमे सप्तहोतारो भवन्ति; एक मन्त्र; a particular mantra : महाविहोता सत्यहविरध्वर्युः। अच्युतपाजा अमीतः। अच्युतमना उपवक्ता। अनाधृष्यश्चाप्रधृष्यश्च यज्ञस्याभिगरौ। अयास्य उद्गाता' इति.

सप्ताश्व *a.* सात घोड़ों वाला; having seven horses v.45.9 सूर्यः सप्ताश्वः. **सप्तास्य** *a.* सप्तमुख; seven-mouthed iv.50.4 सप्तास्यः बृहस्पतिः.

सप्-ति (1) *m.* अश्व; steed iii.22.1 अत्यं न संप्तिम् 'अतनशीलमश्वम्', viii.13.13 जुषाणं इन्द्र सप्तिभिर्न आ गहि. (2) *a.* united, allied viii.20.23 यूयं सखायः सप्तयः 'सर्पणशीलाः', i.85.1 जनयो न सप्तयः 'सर्पणशीलाः'. (3) *a.* a team-horse, team iii.35.2 सप्ती हरी रथस्य धूर्षू युनज्मि 'सर्पणशीलौ'.

सप्त-ईन् *a.* सात वाला; consisting of seven.

सप्ती-वन्त् (1) *a.* अश्ववान्; moving with horses vii.94.10 सप्तीवन्ता (इन्द्राग्नी): 'प्रशस्ताश्वौ'. (2) going in a team x.6.6 अश्वाः सप्तीवन्तः 'शीघ्रगमनसमर्थाः'.

सप्त्-य *n.* (सप्ति अर्थात् घोड़ों की दौड़ का) मैदान; race-course, course viii.41.4 स मा ता पूर्व्यं पदं तदु वरुणस्य सप्त्यम् 'अस्माभिः सर्पणीयम्' ('union or companionship of seven' Grassmann).

स-प्रत्याधान *a.* पात्रसमेत; together with its repository; सिर-समेत; together with head BṛUp.

स-प्रथ्-अस् *a.* सर्वतः पृथुः, विस्तृत; extensive, great i.156.1 सप्रथाः (विष्णुः). *f.* सप्रथाः (उषाः). **स-प्रभृति** *a.* समानोपक्रम; having the same or like beginning TMB. xv.1.6. **स-प्राण** *a.* सजीव; living. **स-प्रु** *a.* बिजली-समेत; attended by lightning AA. v.3.2. **स-प्सरं** *a.* समानभोज्य; having the same food i.168.9 तें सप्सरसोऽजनयन्ताम्बिम् 'समानरूपा हिंसका वा'. **सफ** *n.* एक साम; name of a Sāman TMB. xi.5.6.

स-बन्धु *a.* संबन्धी, एक परिवार का; being of the same race or family; a kinsfolk x.12.9 दिवा पृथिव्या मिथुना सबन्धू.

सबर्-दुघ्-आ [*वसर्-दुघा; cp. वसर्] *a.* प्रातः दुही जाने वाली; milked early in the morning, hence yielding nectar iii.6.5 सबर्दुघे धेनू, ix.12.7 सबर्दुघः (सोमः). **सबर्-दुह्** = सबर्दुघ, x.69.8 असश्चतेव समना सबर्धुक् = सबर्धु x.61.17 सबर्धुं धेनुम्.

स-बल *a.* बली; powerful viii.93.9 सबलो अनपच्युतः.

स-बाध्-अस् *a.* पीडित, बाधित, आन्तरिक आवेग वाला; oppressed, harassed, inspired (with feelings) v.10.6 सबाधसश्च रातये 'दारिद्र्यनिमित्तबाधसहितस्य'; *adverbial* use : vii.8.1 नरो हव्येभिरीळते सबाधः 'संश्लिष्टाः संजातबाधा वा'.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सर्बुव *m.* प्राणवायु; air.

सर्ब्-द *m.* हेमन्त; the season after rains TS. iv.4.7.2.

सर्ब्-व *n.* पक्वान्न; digested food VS. xix.84 ऊबध्यं वर्ति सर्व्वं तदारात् 'पक्वाशयगतमन्नं सव्वम्' Mah. Cp. सबू PGS., TBr. सबुवम्. Note TAr. iv.5.7 अभ्बुवम्, ii.33.10 अभ्वम्.

स-भक्ष-ता *f.* सभोजिता; messmateship ŚA. viii.1.

स-भर्-अस् *a.* फलयुक्त, देययुक्त; laden with fruit, furnished with gifts x.103.1 गिरा च श्रुष्टिः सभरा असन्नः = AV. iii.17.2 विराजः श्नुष्टिः सभरा असन्नः 'heavy with fruit'.

सभा [*सप्-वा √सप्?] *a.* संसद्, शाला; gathering for deliberation, sacrifice or gambling viii.4.9 चन्द्रो याति सभामुप 'जनसंसदम्', x.34.6 सभामिति कितवः 'कितव-संबन्धिनीम्', vi.28.6 बृहद् वो वय उच्यते सभासु 'यागपरिषत्सु'.

सभा-ग *a.* सभागामी; going into an assembly ChUp. **सभा-चर्-अ** = सभा-ग.

सभा-पति *m.* अध्यक्ष; president of an assembly.

सभा-वन्त् *a.* सजनवान्, ससंबन्धी; with kith and kin iv.2.5 दीर्घो रयिः पृथुबुध्नः सभावान् 'उपद्रष्टृरूपसभायुक्तः', i.167.3 मनुषो न योषा सभावती 'सभा जनसंघः। तद्वती'.

सभा-र्विन् *a.* द्यूतशाला का अधिष्ठाता; keeper of a gambling-house TBr. iii.4.16.

सभा-सद् *a.* सभा में बैठने वाला; sitting in an assembly.

सभा-साह्-अ *a.* सभा पर हावी; superior in an assembly x.71.10 यशसागतेन सभासाहेन सख्या.

सभा-स्था-णु द्यूतशाला में थुन बन कर बैठा; one who sits like a post at a gambling table VS. xxx.18; on TBr. iii.4.16 'यः सभां न मुञ्चति सः'.

स-भूमि *a.* धरती-समेत; with landed property.

स-भृति *a.* परोसे-समेत; furnished with food meant for serving vi.67.7 आ यत् सद्म सभृतयः पृणन्ति 'सह भ्रियमाणा ऋत्विजः'.

सभ्-एय (1) *a.* सभायोग्य; fit for assembly ii.24.13 सभेयो विप्रः. (2) *m.* ब्रह्मा; Brahmā versed in the AV. lore Sat. xv.11.7 सुसभेयः. **सभ्-य** *a.* सभेय; fit for assembly.

सम् *av.* साथ; at the same time, together viii.13.2 सम अभ्सुर्जित्, x.85.23 सं जास्पत्यं सुयममस्तु. *Pre.* with ii.16.8 सं पत्नीभिर्न वृषणो नसीमहि; as a word of direction : together with, together occurs with verbs like √अश्, √अज्, √अञ्ज्, √अत etc.

सम्-अ [*Pron.*] कोई, कुछ, हरएक; some, any, every i.176.4 असुन्वन्तं समं जहि, vi.51.6 वृकाय समस्मै, vi.42.4 कुर्वित् समस्य जेन्यस्य शर्धतः.

सम [सम्-अ] *a.* बराबर, समान, वही; equal, like, the same x.117.9 समौ चिद्धस्तौ न समं विविष्टः.

सम्-अकृ-त *a.* तैयार किया, तैयार; made ready, prepared ii.30.10 त्रिधा समक्तं हव्यम्.

सम्-अक्ष्-अ *a.* प्रत्यक्ष; close to the eye, in sight x.87.11 समक्षमेनम्; *av.* समक्षम्.

सम्-अग्र *a.* अग्रसमेत, समस्त; including the top, complete; cp. i.62.9 संनेमि सत्यम्.

सम्-अङ्कु-अ [√अञ्च्] (1) *m.* अङ्कुश; hook. (2) *a.* समान चिह्न-वाला; bearing the same mark or sign AV. vi.50.1 इतं तदं समङ्कमार्खुम्.

सम्-अङ्ग्-अ *a.* समस्ताङ्ग; having all limbs, complete AV. xviii.4.8 समङ्गः सर्वः उप याहि शर्म्मः.

सम्-अज्-अ *m.* रेवड़; multitude or flock of animals.

सम्√अञ्च् संकोच करना; to contract समच 'संकुचितं कुरु' TBr. iii.10.4.

सम्√अञ्ज् पोतना, सजाना; to anoint, decorate vi.69.3 सं वामञ्जन्त्वक्तुभिः 'समर्धयन्तु'; to deck out something for someone i.61.5 इन्द्रायार्कं जुह्वा समञ्जे 'समक्तं करोमि। एकीकरोमि'; to fit out or establish a thing for someone iii.38.3 क्षत्राय रोदसी समञ्जन् 'ओषधीभिः पृथिवीं देवैश्च दिवं संगतामकार्षुः'; to glorify someone ii.3.7 देवान् यजन्तावृतुथा समञ्जत 'समङ्क्ताम्'; to unite x.85.47 समञ्जन्तु विश्वे देवाः समापो हृदयानि नौ; to lick, consume x.45.4 अग्निः ··· वीरुधः समञ्जन् 'संतापयन्'; to eat or enjoy x.87.16 यः पौरुषेयेण क्रविषा समङ्क्ते 'आत्मानं संगमयति'. Mark vii.57.3 समानमर्ज्जि अञ्जते they deck themselves with like adornment, वृष्टिः समिव तमनक्ति 'makes wet' ŚBr. i.7.1.12, समक्ता घृतेन 'घृताक्ता' TS. v.6.11.4.

सम्-अञ्ज् अन *n.* बूंद-बूंद घी डालकर मिलाना; mixing the havya with ghee : बिन्दुमात्रप्रक्षेपेण समञ्जनम् किंचिद् धाराकारेण प्रत्यभिघारणम्.

समति√सृज् अनुज्ञा देना या पाना; to permit or be permitted समतिसृष्टः 'अनुज्ञातः' ChUp.

स-र्मद् *f.* कलह, युद्ध; conflict, strife, battle x.125.6 अहं जनाय समदं कृणोमि; तत् समदं करोति 'परस्परं कलहम्' ŚBr. i.1.1.24, देवेभ्यः समदं दध्यात् 'कलह कुर्यात्' TS. vi.6.7, आतिथ्येन वै देवा इष्ट्वा तान्त्समदविन्दन् (ŚBr.) after the gods had sacrificed with the rite of hospitable reception discord came upon them.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स-र्मद्-अन *n.* संघर्ष; conflict i.100.6 सर्मदनस्य कर्ता (इन्द्रः).

स-र्मद्-वन् *a.* लड़ाका; war-like vi.18.2 खजर्कृत् सर्मद्वा.

सम-र्धा *av.* समशः, समान भागों में; in equal shares, equally GautDhS. xxviii.8.16.

सम् √अन् सांस लेना, जीना; to breathe, live x.55.5 अर्या मर्मार र्स ह्यः र्समान 'सम्यक् चेष्टते जन्मान्तरे प्रादुर्भवति', समनन्ति 'सम्यक् चेष्टन्ते' ABr.

र्समन्-अन्-अ (1) *a.* दूसरों के साथ वर्तमान या जीवित; living together with others x.69.11 र्समनं चिददहः 'समनमिति संग्रामनाम। तमपि अदहः'. (2) *n.* सहजीवन; living together, working together x.55.5 विधुं दद्राणं र्समने बहूनाम् 'सम्यगननोपेते संग्रामे'; meeting place, assembly x.86.10 संहोत्रं स्म पुरा नारी र्समनं वाव गच्छति formerly the woman used to go down to the common sacrifice or the assembly, x.168.2 ऐनं गच्छन्ति र्समनं न योषाः 'festive gathering'; conflict, battle ix.96.9 वाजी न र्सप्तिः र्समना जिगाति; market place i.48.6 विं या सृजति र्समनं व्यर्थिनः पदम् 'समीचीनचेष्टावन्तं पुरुषम्'. Mark एष हि बहूनां समने दीर्यते 'संगमने' TMB. ix.6.4, ii.2.5 र्समग्रुवो न र्समनेष्वञ्जन् 'festive gatherings'.

समन-र्गा *a.* सभा (विवाहादि) में जाने वाला; going to an assembly or marriage party i.124.8 अञ्ज्यङ्क्ते समनर्गा इव व्राः 'विद्युत्संघा इव'.

र्स-मनस् *a.* समानमनस्क; of the same mind, accordant i.92.16 र्समनसा (अश्विना).

सम्-अर्ना *Instr. av.* साथ; together, at once i.168.1. समर्ना तुतुर्वणिः 'समीकृतिः'; at the same time i.124.3 ज्योतिर्वसाना समर्ना पुरस्तात्; likewise viii.66.7 वयमेनमिदा ह्योऽपीपेम ... तस्मा उ अद्य समर्ना सुतं भर 'संग्रामार्थम्'; as soon as, the same moment x.73.4 समर्ना तूर्णिरुप यासि यज्ञमा नासत्या सख्याय वक्षि 'संग्रामे'.

समन्-ईर्क *n.* battle-array x.107.11 शत्रून्त्समनीर्केषु जेता.

र्समन्-अन्त (1) *a.* छोर-समेत, छोर तक एक, परितोऽवस्थित; having ends together, continuous, adjacent x.114.1 घर्मा र्समन्ता त्रिवृतं व्यापतुः 'संव्याप्तदिगन्तौ', ABr. xxxix.7 समन्तं जयन्, TMB. xix.12.7 समन्तामेवास्मै विशं करोति 'परितोऽवस्थिताम्'. *av.* र्समन्तं नाभिम् 'नाभेः सर्वतः' ŚBr. viii.1.3.6, समन्तं रात्रेः 'सर्वतः' TMB. ix.1.3, मा समन्तमभिपर्येहि 'मां सर्वतः' MBr. i.6.9. (2) *n.* name of a Sāman TMB. xv.4.6. **समन्त-पर्याय्-इन्** *a.* देशकालतः सर्वव्यापी; omnipresent. **र्समन्त-शिति-बाहु** *a.* जिसके हाथ पहुंचे से कोहनी तक श्वेत हैं; whose forearms are white all round. **र्समन्त-शिति-रन्ध्र** *a.* जिसके कानों के छेद श्वेत हैं; having both ear-cavities white VS. xxiv.2.

र्सम्-अन्तिकम् *av.* संनिकृष्टतरम्; contiguously, near ŚBr. i.3.3.22.

सम्-अन्-र्य *a.* सभा-योग्य; fit for gathering or assembly ix.97.2 भद्रा वस्त्रा समन्या वसानः.

र्स-मन्यु *a.* समानमनस्क; of the same mind iv.1.1 र्समन्यवो देवासः.

सम्-अन्व्-आ-रब्-धा *a.* सम्यक्-स्पृष्टा; well-touched or seized.

समन्वा √रभ् सम्यक् अनुगमन करना; to follow closely तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते BṛUp.

समप √वृत् खदेड़ना; to drive away x.172.4 उषा अप स्वसुस्तमः सं वर्तयति वर्तनिम्.

समपि √रुह् साथ बढ़ना; to grow together.

समपित्रताह्वान *n.* अपित्रतों का साथ आह्वान; calling the Apivratas together ĀpŚS xiv.8.8.

समभिव्या-हार्-अ *m.* उच्चारण, विधिवाक्य; recitation, injunctive sentence.

समभ्यवे [√इ] पूरी तरह भीतर घुस जाना, समझौता करना; to penetrate completely into, make an agreement on oath ŚBr. iii.3.3.9 न र्सर्वेणेव र्समभ्यवेयात 'सर्वेण बहुजनेन सह शपथपूर्वकं समयं न कुर्यात्'.

समभ्या √दा समेट लेना; to withdraw तेजोमात्राः समभ्याददानः BṛUp.

समभ्ये [√इ] पास आना; to come near to, approach.

सम् √अम् संधि करना; to make an alliance संवत्सराय वा एतौ सममाते (MS.) for a year the two made an alliance, TS. ii.2.6 र्समामिरे 'पुनः संगता अभवन्'.

समं-बिला *a.* समच्छिद्रा; with its holes equal on all sides (citi) = समबिला.

सम्-अय्-अ [√इ] *m.* संगमन; coming together.

सन्-अया *av.* बीच में; between, in the middle i.130.10 कियात्या यत् समया भवाति या व्यूर्षुर्याश्च नूनं व्युच्छान् in what time will it be that she shall be between those that have shone and those that now shine forth, VS. xxix.14 असि सोमेन समया विपृक्तः 'मध्यतः'.

समयाध्युषिते [*Loc.*] अर्धोदिते सूर्ये; when the sun is half arisen = ईषदाविर्मण्डले. **समयाविषिते** [अर्धास्तमिते सूर्ये] when the sun is half set TS. vi.6.11.6 समयाविषिते सूर्ये.

सम्-अर्-अ [√ऋ] *m.* संगमन; coming together, meeting vi.47.6 समरे वसूनाम्; vi.9.2 न ये वयन्ति

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

समर्रेऽतमानाः 'संगमने देवयजने'; युद्ध; conflict, battle.

सम्-अर्-अण *n.* मिलन, टक्कर, युद्ध; coming together, clash, conflict x.27.3 अदेवयून्त्समरणे जघन्वान्.

सम्-अराण [√ऋ] *a.* मिलता हुआ; being united i.165.3 समराणः शुभानैः.

सम् √अर्थ् तैयार करना; to make ready, prepare v.44.11 समन्यमन्यमर्थयन्त्येतवे 'याचन्तेऽनुज्ञाम्'.

सम्-अर्ध्-उक [√ऋध्] *a.* समृद्धि-पर; prone to be prosperous TS. iii.4.33.

√समर्य् [*Denom.*] युद्ध चाहना; to long for battle v.44.7 समर्यंता मनसा.

सम्-अर्-य [√ऋ] *n.* संमिलन; assembly i.167.10 वयमिन्द्रस्य प्रेष्ठा वयं श्वो वोचेमहि समर्ये 'यज्ञे संग्रामे वा' (cp. विर्दथ); युद्ध; battle iv.38.7 समर्ये··· किरते रेणुम् 'युद्धे'. Mark संलयः 'नीडः' ŚBr. xiv.4.1.19.

समर्-य *a.* युद्धोत्सुक; longing for battle v.33.1 समर्यः (इन्द्रः) 'समरार्हः'; संगत के लिये हित; good for assembly or gathering vii.70.6 यज्ञः समर्यः 'मर्त्यैः सहितः'.

समर्य-र्जि-त् *a.* विजेता; winning battles i.111.5 समर्यर्जित् (वाजः) 'संग्रामे जेता'.

समर्य-राज्-य *n.* भीड़-भरा क्षेत्र; the region occupied by a concourse ix.110.2 महे समर्यराज्ये 'समनुष्यं राज्यम्'.

सम्-अव-त्-त [√दा 'cut'] विभक्त; cut up TS. vi.3.11 समवत्तं समवद्यति. **समवत्त-धानी** *f.* इडापात्र; the vessel for iḍā.

सम्-अव-दान *n.* मिश्रित करके विभक्त करना; mixing and then cutting into pieces.

समव √दा [√दा] एकत्र करना, मिलाना; to get together समवद्यामहै 'संघीकुर्मः', TS. vi.2.2, समवद्यति 'समस्य एकीकृत्य अवद्यति' TBr. i.7.10.

समव √नी लीन हो जाना; to merge into समवनीयन्ते 'संप्रलीयन्ते ऊर्मय इव समुद्रे'; जल छिड़कना; to sprinkle water समवनयति 'आसिञ्चति जलानि' ŚBr.

समव √अय् उतरना; to step down समवायात 'अवतरेत'.

समव √वृत् ले चलना, चलाना; to take to, cause to go to समव वर्तयन्ति 'हविर्धानमण्डपं प्रति गमयन्ति'.

समव √शम् ठण्डा करना; to cool down समवशमयन्ति 'संशान्तौष्ण्यं कुर्वन्ति'.

समव √सृज् छोड़ देना; to give up समवसृज्य 'परित्यज्य'.

समव √सा [√सो] एक जगह साथ रहना; to dwell together at one place समवसाय 'एकस्मिन् प्रदेशे गृहाणि कृत्वा' Sat. xxvi.7, संवत्सरं समवस्यन्ति 'सह वसन्ति' Paryadhyāya xxix.

समव-स्रव्-अ *m.* बह जाना; flowing off or away, flowing out ĀśGS.

सम्-अव-स्राव्-इणी *f.* यज्ञिय स्तूपों की स्थिति-विशेष; a particular arrangement of eleven sacrificial posts in which the middle-most is the lowest and the rest become lower and lower from both ends ĀpŚS.

समव-हारम् *av.* समवहृत्य; collecting ChUp.

समवार्ज् to unite with भ्रातृभिर्वत्सान् समवार्जन्ति TS.

सम-शस् *av.* समानतया, पूर्णतया; completely समशं उन्नयेत 'समान् पूर्णान् स्रुवान्' TBr. iii.2.1.

सम्-अष्-टि *f.* पहुंच, प्राप्ति, सम्यग् व्याप्ति; reaching, attaining, pervading wholly; opp. to व्यष्टि; but विनष्टिः विनाशः.

सम् √अस् एकत्र फेंकना, मिलाना; to throw together, mix समस्य 'प्रक्षिप्य' KŚS. iii.4.1.

समसनाद् [√अद्] *a.* सारे का भक्षक; eating all TS. iii.3.8.2.

सम-ह *av.* किसी प्रकार; somehow, somehow or other i.120.11 अयं समह मा तनूह्यति जनां अनु 'धनेन सहित', v.53.15 सुदेवः समहासति 'हे पूजित'.

सम्मा [cp. ऐषम and ग्री-ष्म] *f.* वर्ष; a year iv.57.7 उत्तरामुत्तरां समाम् year after year, each following year JUB. i.18.1.4, सा समाः सहस्रं सप्तर्तीः पर्यप्लवत, अथ इतिथीं समां तदौघ आगन्ता (ŚBr.) now, in such and such a year, a flood will then come.

समा √इ –के साथ मिलना; to unite with, come together to v.6.2 सं यमार्यन्ति धेनवः.

सम्-आ-क्रम्-अण *n.* पार करना; to go to, to cover TMB. xxi.1.9.

समाख्या-भक्ष्-अ *m.* होता, उद्गाता, प्रशास्ता आदि प्रत्येक का नाम लेकर विहित भक्ष; the Soma given to Hotṛ, Udgātṛ and others each by his name Sat. viii.7.

समाख्या-विधि [अर्धित्वादिसमाख्याकल्प्यो विधिः] अर्धिनो दीक्षयति, तृतीयिनो दीक्षयति, पादिनो दीक्षयति इत्यादि में आधे, तिहाई और चौथाई भाग देने का विधान; the rule based on the injunction that Brahmā should get full, Brāhmaṇācchaṁsin should get his half and so on.

समा √गम् संगत होना; to unite मिथुनौ समागच्छतः 'मिथुनावयवौ संयुज्येताम्' they copulate with their limbs united ChUp.

समा √गृभाय् साथ पकड़ना; to seize together.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

समा-चार्-अ *m.* समाचरण; observing or doing उपलम्भात् समाचारात् Māṇḍūkya.

समा √चि एकत्र करना; to gather together AV. xi.1.36 समाचिनुष्वानु सं प्र याहि gather together, go forth together after.

समा-ज्ञा *m.* ज्ञान, विज्ञान; knowledge : मानुषीः समाज्ञाः 'आध्यात्मिकानि विज्ञानानि उपासनानि' TUp.

समा-देश्-अ *m.* आज्ञा; command Sat. xxvi.4.

समा-ध्-ई *m.* कर्तव्य-कर्मों में अवधान; attentiveness.

सम्-आन्-अ *m.* पांच प्राणों में एक; that air which circulates about the navel and is essential for digestion.

समा-न *a.* सम, वही; like, the same one, common i.113.3 समानो अध्वा स्वस्रोः; cp. ŚBr. ix.2.1.2. **समान-जन** *m.* समानगोत्रजन; people of the same gotra TMB. xvi.6.9. **समान-जन्मन्** *a.* समान-जन्मवान्, सजन्मा; having the same origin.

समान-तस् *av.* समानरूपेण, समान स्थान से; uniformly, from the same place iv.51.8 समानतः समना पप्रथानाः 'समानाद् देशात् अन्तरिक्षात्'. **समान-त्र** *av.* एक स्थान पर, समभूमि पर; on the same spot, on the level land समानत्र तिष्ठता होतव्यम् TS. iii.1.2.3. **समान-दक्ष** *a.* समान-मनस्क; of the same mind or spirit or intention vii.26.2 समानदक्षाः हवन्ते. **समान-धिष्ण्य** *a.* एक धिष्ण अर्थात् वेदि वाला; having the same altar.

समान-बन्धु *a.* समान संबन्धी वाला; having the same kin i.113.2 समानबन्धू अमृते (*f. du.*). **समान-मूर्ध्नी** *a.* समान-शिरस्क, एक-स्वभाव; of like nature समानमूर्ध्नीरभि लोकमेकम् TS. iv.3.11.4. **समान-योजन** *a.* समान-युग; of the same yoke i.30.18 समानयोजनः (वां रथः). **समान-वर्चसा** [*du.*] *a.* समवर्चस्क; having equal vigour i.6.7.

समानोदर्क *a.* समानावसान, एकावसान; having a like conclusion TS. v.3.1.2 = सोदर्क KB.

सम्-आन्त *a.* वह जिसका किसी के साथ समझौता हो गया है; one who has reached an understanding with someone MS., KS.

सम् √आप् पूर्ण करना, पाना; to complete, obtain एतत् स्तोमः समाप्तुमर्हति 'प्रापयितुं शक्नोति' TMB. xviii.1.2. *Desid.* समीप्सत् : एतत् समीप्सन्तो ब्राह्मणाः सत्रमासते TMB. xxv.6.5.

समापि-कर्त्-अ *a.* श्लक्ष्णघटित; well-fashioned Sat. vii.6.

सम्-आप्-ति *f.* पूर्ण प्राप्ति, पूर्णता, मेखला (सम्यगाप्यायते बलमनया); complete acquisition, completion, girdle SBr. iii.1.5.10 एतामूर्जमपश्यन्त्सर्माप्तिम्. **सम्-आप्-य** *a.* प्राप्य; to be obtained.

सर्मा-भृ-त *a.* आहृत, समानीत; brought together TS. i.7.12.2.

समार्म [√अम्] *m.* संविदा-शपथ; contracted oath AV. xviii.4.70 यैः समार्मे बध्यते यैन्यर्मि.

समा √मन् बोलना; to say, speak समामनन्ति 'वदन्ति' Sat. viii.1; पढ़ना; to study न समामनेरन् 'न स्वाध्यायमधीयीरन्' LŚ. ii.5.28.

समाम्-य *a.* समाम-संबन्धी; connected with the contractual oath AV. iv.16.8 यः समाम्यौ वरुणः. Cp. व्यार्म 'abjuring'.

समा √यज् प्राप्त करना; to get, obtain or procure something for someone x.82.4 आ यजन्त ईविणं समस्मा ऋषयः पूर्वे.

समा √यम् सिकोड़ना, खींचना, फैलाना; to contract, draw, stretch x.94.6 प्रवहन्तः समायमुः 'आयता भवन्ति'.

सम्-आय्-इन् [√इ] *a.* साथ आने या होने वाला; occurring together.

समा √रभ् उपक्रम करना; to commence समारभामहे 'युद्धोपक्रमं कुर्मः' TS. ii.4.2.1; आत्माधीन करना; to bring under one's control तां इन्द्र आत्मन्नुसमारम्भयत 'आत्माधीना अकरोत्' TS.

समा √रम् उपरत होना, मर जाना; to cease to exist : समारताः 'उपरताः' ChUp.

समा √रुह् चढ़ना, स्वाधीन करना; to mount, bring under control.

समा-रोप्-अण [गार्हपत्यकुण्डगतस्याग्नेः अरण्योरारोहणार्थं मन्त्रेण प्रार्थना] *n.* चढ़ाना; causing to ascend or come over to. Note उपावरोहण 'लौकिके अरणिमथिते वाग्नौ मन्त्रेणावतारणम्' = समारोहणम्.

समा-लम्भम् [समालभ्य शाखाम्] पकड़ कर; taking hold of उत्तरामुत्तरां शाखां समालम्भं रोहेत् (ŚBr.) he would climb taking hold of a higher and ever a higher limb.

सर्मा-वच्-छस् *av.* साम्येन; equally. **समा-वज्-जामि** *a.* तुल्यरूप; of a like form ABr. **सर्मा-वन्त्** *a.* तुल्य; alike, of the same greatness or birth समावती यज्ञस्यार्शीर्गच्छति TS. i.6.10.5. **—वत्** *av.* equally स ऋतमब्रवीद् यथा सर्वास्वेव समावद् वसानि इति (MS.) he swore (that) I will dwell with all equally. **समावद्-वीर्य** *a.* तुल्यवीर्य; having the same strength TS. vi.6.8.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

समा √वृज् अपनी ओर मोड़ लेना, जीत लेना; to bend towards oneself, appropriate, conquer.

समा √वृत लौटना; to return ii.38.6 समावर्वर्ति विष्ठितो जिगीषुः. **समावृत्त** *a.* निविष्ट; returned from the Gurukula.

सम्-आ-वेश्-अन [वध्वा सह मैथुनार्थं शयनम्] *n.* समागम; copulation ĀpGS. viii.10.

समा √शंस् किसी को कुछ सौंपना; to assign anything to.

सम्-आ-शिर् *a.* मिश्रण-समेत; accompanied by mixture; मिश्रित; mixed i.30.2. सहस्रं वा समाशिराम् 'समीचीनेन आशिराख्येन श्रपणद्रव्येणोपेतानां सोमानाम्'.

सम्-आस्-अ *m.* समुदाय; aggregate ChUp. **—सम्** *a.* समस्य समस्य ChUp.

सम्-हि-त [√धा] *a.* अवहित, अप्रमत्त; held together, assembled, attentive, put in shape after construction एवमिव वै पशुः समाहितः शिरः स्थवीयोऽणीयस्यो ग्रीवाः TMB. xvi.2.6.

सम् √इ –के समीप आना; to come near to vii.1.14 यत्र तनयः समेति 'सम्यक् परिचरन्नेति'; to unite with i.91.16 समेतु ते वृष्ण्यम् 'सामर्थ्यं त्वया संयुक्तं भवतु'; to come together to x.17.1 इतीदं विश्वं भुवनं समेति 'तं विवाहं समागमत्'; to go to war vi.26.1 सं यद् विशोऽयन्त शूरसाता 'युद्धे संगच्छन्ते'; to reach or come to ix.97.55 सं त्री पवित्रा वितानान्येषि 'सम्यक् प्राप्नोषि'; to be attentive i.151.8 मन्मना संयता 'सम्यग् गच्छता'; to be able न समियाय 'शक्तो नाभूत्' ŚBr. x.4.4.1.

सम् √इङ्ग् हिलना, हिलाना, चलाना; to shake, cause to move.

समित [—तम्] *av.* युगपद्; simultaneously ĀpŚS.547.

सम्-इ-ति *f.* मिलन; union, meeting x.11.8 यदग्न एषा समितिर्भवाति 'स्तुतिसंहतिः'; संधि; alliance आ वोऽहं समितिं ददे 'संग्रामम्'; सभा; assembly AV. v.19.15 नास्मै समितिः कल्पते 'assembly' W., hostile meeting, battle. **समितिं-गम्-अ** *a.* प्रगल्भ; experienced, well-versed. **समितिं-जय्-अ** *a.* समरविजयी; victorious in battle. **समितिं-शोभ्-अन** *a.* समर में प्रशस्त, सभा को सजा देने वाला; conspicuous in battle or assembly; cp. सर्वे नन्दन्ति यशसागतेन सभासाहेन etc. x.71.10.

समित्-पाणि *a.* समिद्भारहस्तः; holding fuel in hand.

सम्-इ-र्थ *m.* संग्राम; conflict iii.1.12 समिर्ये महीनाम्.

स-मिथुन *a.* जोड़े-समेत; together with the mate.

सम्-इद्-ध (इन्ध्) *a.* प्रज्वलित; kindled. **समिद्धाग्नि** *a.* जिसकी अग्नि समिद्ध है; with his fire well kindled x.63.7 मनुः समिद्धाग्निः. **समिद्-धार्-अ** (√हृ) *a.* समिधा लाने वाला; fetching fuel Sat. xxvi.1. **समिद्-वती** *f.* समिच्छन्दवती ऋचा; a verse containing the word समिध्.

सम्-ईध् (1) *a.* प्रज्वलन्ती; flaming. (2) *f.* समिधा; fuel-sticks iii.5.10 उदस्तम्भीत् समिधा नाकमग्निः Agni has supported the vault of heaven with fuel. Note समिद् दिशाम् 'समिन्धनहेतुः' TS. iv.4.12.1. **सम्-ईध्-ए** [*Dat. Inf.* = समिधम् *Acc. Inf.*] vii.77.1 अभूदग्निः समिधे मानुषाणाम् Agni has appeared for kindling by the mortals.

सम् √इनक्ष् [√नश्] पाने की इच्छा करना; to wish to attain, strive to reach ix.73.9 धीराश्चित् तत् समिनक्षन्त आशत.

सम् √इन्ध् प्रज्वलित करना; to kindle iii.27.15.

सम्-ईन्ध्-अन (1) **—नम्** *n.* सम्यक् प्रज्वलन; blazing. (2) *a.* समिन्धन-साधन; means of kindling = fuel.

सम् √इन्व् देना; to impart iv.53.7 रयिमस्मे समिन्वतु; to set right i.119.7 युवं वन्दनं समिन्वथः 'पुनर्युवानमकुरुतम्'.

सम्-ईष् [√इष्] *f.* भाला या नेजा; dart viii.50.2 इन्द्रस्य समिषो महीः **सम्-इषण्यति** साथ हांकता है; drives together.

समिष्ट-यजुस् [अथैतैः सम्यगयजन्निति तस्मात्; सम्यग् यजनं समिष्टं, युज्यन्ते प्रयुज्यन्त इति 'धार्ता रातिः' इत्यादयो मन्त्राः यजूंषि, समिष्टार्थानि यजूंषि] *n.* सुयज्ञार्थ मन्त्र; mantras meant for good or proper sacrifice : 'देवा गातुविदो गातुम्' इत्ययं मन्त्रः इष्टिसंपूर्तिकारित्वात् समिष्टयजुरित्युच्यते'.

सम्-इष्-टि *f.* सम्यगिष्टि; proper sacrifice : यज्ञस्य समिष्ट्यै TS. vi.3.9.

समीक्-अं [cp. सम्यञ्च् with insertion of य् on the analogy of प्रत्यञ्च्] *n.* मुठभेड़, संघर्ष; encounter, conflict, fight ii.30.11 नः समीके; cp. संका and समद्. **सम्-ईक्षा** *f.* संदर्शन; clear look होतुः समीक्षायै 'यथा होता प्रेक्षते तथा'.

समीची (1) *f.* एक देवी; name of a goddess. (2) *a.* समीच्यौ 'परस्पराभिमुखे'; facing each other; अनुकूल; conforming ब्रह्म चैवास्मै क्षत्रं च समीची दधाति 'स्नेहयुक्ते करोति', TBr. i.7.7, आयुश्चैवास्मा अमृतं च समीची दधाति TS. ii.3.2.

समीच्-ईन *a.* एकाभिमुख, संयुत; tending in a common direction, united ix.10.7 समीचीनास आसते होतारः.

सम् √ईज् हरकत करना; to move, stir vi.29.5 यूथेवाप्सु समीजमान ऊर्ती 'सम्यग् यजन्'.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

समीपावसित *a.* प्रतिवेश; neighbour.

सम् √ईर् रचना, पुनर्निर्माण करना; to create, bring about, unite, reconstruct iv.42.3 समैरयं रोदसी धारयं च, x.59.10 समिन्द्रेरय गामनड्वाहम् 'संप्रेरय', तमेतेन साम्ना समैरयत् 'संगतावयवमकरोत्' TMB. xiii.3.12.

सम् √ईष् साथ चलना; to move unitedly समीषन्ती यदेषा 'एकीभूय गच्छन्ती' (विष्टुतिः) TMB. iii.11.9, xiii.3.12. **सम्-ईषित** *a.* बढ़ाया, फैलाया; extended, lengthened.

सम्-उक्षित *a.* सिञ्चित, तर किया; sprinkled, poured out iii.60.5 ऋभुभिर्वाजवद्भिः समुक्षितम् (सोमम्).

सम्-उच्-चय्-अ *m.* समूह, अविरोध; aggregation, harmony. **सम्-उत्-क्रमण** *n.* संगमन, साथ जाना; going together.

समुत् √पृ पूरी तरह भरना; to fill up well समुदपारयत् 'पूर्णतया उत्पूरितवान्' BṛUp.

सम्-उदन्त *n.* ताजा झागदार दूध; fresh foamy milk समुदन्तं होतव्यम् Sat. iii.7. Cp. ĀpŚS. 1250.

सम्-उद्-अय्-अन्त् [√इ] *a.* औटाने पर डेग के मुंह तक आया; coming to the brim on being boiled.

समुद्-आ √यु एकत्र करना; to collect समुदायुत्य (*Gd.*) एकत्र करके; collecting.

समुद् √ईर् उठना; to rise. *Caus.* समुदीरयति causes to rise up, ŚBr. ii.2.1.21 समुदीर्ययति.

सम्-उद्-एत [√इ] *a.* संपन्न; possessed of अभिजनविद्यासमुदेतः Sat. xxvi.1.

समुद्-औहन् [ऊह्] उठाया; they lifted up 'समुदितमकार्षुः'.

समुद्-ग *m.* बक्स; a small round box; cp. अर्कसमुद्ग.

समुद् √दिश् बताना, बातचीत करना; to communicate with नेदंविद् अनिदंविदा समुद्दिशेत.

समुद् √यु ऊपर फेंकना, रिड़कना; to move or stir well समुद्यौति 'उत्क्षिपति सम्यक्तया आलोडयति' Sat. x.1.

सम्-उद्-र (1) *a.* जलभरित; rich in water v.47.3 उर्क्षा समुद्रो अरुर्षः सुपर्णः 'समुन्दनः'. (2) *m.* समुद्र; sea, ocean i.19.7 तिरः समुद्रमर्णवम्, ix.73.3 महः समुद्रं वरुणस्तिरो दधे (mid-region treated as समुद्र). **समुद्र-ज्-अ** *a.* समुद्रजात; sea-born. **समुद्र-ज्येष्ठा** *f.* जिनका प्रमुख समुद्र है; having the sea as chief vii.49.1 समुद्रज्येष्ठाः (आपः). **समुद्र-तस्** *av.* समुद्र से; from the sea v.55.5 उदीरयथा मरुतः समुद्रतः. **समुद्रम्-ईङ्खय** *a.* समुद्र (सोमपात्र) को हिला देने वाला; stirring the vat ix.35.2 इन्दो समुद्रमीङ्खय पवस्व. **समुद्र-वासस्** *a.* समुद्रवसन; concealed in waters viii.102.4 अग्निं समुद्रवाससम्. **समुद्र-व्यचस** *a.* समुद्र की तरह प्रसृत; extensive as the sea i.11.2 समुद्रव्यचसम् (इन्द्रम्).

समुद्रायण [समुद्रोऽयनं गतिरात्मभावो यासां ताः] *a.* समुद्र में समाने वाली; flowing into the sea Praśna. **समुद्रार्थ** *a.* जिसका लक्ष्य समुद्र है; having the sea for aim vii.49.2 समुद्रार्था याः शुचयः पावकाः (आपः).

समुद्र-ईय *a.* समुद्रवर्ती, समुद्र-संबन्धी; being in the sea, belonging to sea i.55.7 सो अर्णवो न नद्यः समुद्रियः प्रति गृभ्णाति 'अन्तरिक्षे भवः', i.25.7 वेद नावः समुद्रियः 'समुद्रेऽवस्थितो वरुणः', ix.107.16 राजा देवः समुद्रियः (सोमः) = **समुद्र्य**.

समुद्-रूढ [√रुह्] *a.* उदित; ascended high up JUB. iii.1.3.1 आत्मा समुद्रूढो यदसावादित्यः.

समुद्रे-ष्ठा *a.* समुद्रस्थ; residing in sea TS. iii.5.6.3.

समुद् √वप् ढेर लगाना; to collect at one place अंशून् समुद्वपति 'एकत्र राशीभूतान् करोति' Sat. vii.2.

समुद् √वस् निकाल देना; to banish, expel, remove. *Caus.* समुद्वासयति.

सम्-उद्-वान्त *a.* उबल कर बाहर आया; come out of the vessel (milk on being boiled) GBr. iii.12.

समुप √सृज् पकड़ना; to seize, eclipse एवं समुपसृजते ग्रहे Sat. xx.2.

सम्-उप-हव्-अ *m.* निमन्त्रण, बुलावा; invitation. **समुपहार्वम्** [समुपहूय] न्यौत कर; inviting.

समुप √ह्वे बुलाना, न्यौतना; to call together, invite.

समुपोष् [√उष्] जला डालना; to burn up completely.

सम्-उप्-त [√वप्] *a.* स्थापित; placed, deposited.

सम् √उब्ज् ढकना, झुकाना; to cover over, to bend समुब्जितः 'सम्यङ् न्युब्जीकृतः, वर्षाभिमुखः कृतः' TS. i.7.12.2.

सम्-उब्-ध [√उभ्] *a.* बद्ध; fettered, confined, chained v.2.1 कुमारं समुब्धम् 'चक्रेण हतम्'; cp. ii.13.9 अरज्जौ दस्यून् समुनब्दभीतये 'हिंसितवानसि'.

सम् √उभ् [उभ्नाति] कैद करना, बन्द कर देना; to fetter, chain, confine, shut up.

समुल् √लुरुप् निकालना; to take out from समुल्लुम्पतः 'समुदगृह्णीतः' Sat. xv.2.

सम् √उष् जला डालना; to burn.

सम्-उष्-य-र्ल *a.* प्रेमोल्बण; loving, exciting love vi.139.3 संवननी समुष्यर्ला 'love-awakener' W.

समुह्य पुरीष [प्रतिदिशं पुरीषमाहृत्याहृत्य तेनैव चयनम्] *n.* चारों ओर से गोसे ला-ला कर चयन; piling up the vedi with dung brought from all sides.

सम्-ऊढ [√ऊह्] *a.* सम्यक्कीकृत; collected, united

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

i.22.17 संमूल्हमस्य पांसुरे 'सम्यगन्तर्भूतम्', TS. i.2.13.1; a variety of Dvādaśāhá for which cp. Sat. xvi.2.

सम् √ऊह् एकत्र करना, जोड़ना; to gather together, collect, connect, unite वीर्यमेव तदेकधा समूहते 'समूहीकरोति' TMB. ii.54, समूह्य 'संहत्य', व्यूह्य 'वियुत्य'; i.131.3 यद् गव्यन्ता द्वा जना संमूहसि 'स्वर्गादिफलं प्रापयसि। यद्वा निश्चिनोषि'; to drive together viii.21.14 यदा कृणोषि नदनुं संमूहसि.

सम्-ऊह्-अ *m.* ढेर; collection, heap. **सम्-ऊह्-य** *a.* समूहार्ह; worthy of being collected Sat. xii.8.11 समूह्यं चिन्वीत पशुकामः

सम्-ऊह्-अनी *f.* झाड़ू; broom.

सम् √ऋ भिड़ना; to meet, encounter vii.25.1 यत् समरन्त सेनाः; to hasten away to i.54.1 कथा न क्षोणीर्भिर्यसा संमारत 'न संगच्छन्ते', v.31.8 सं ह यद् वामुशिनारन्त देवाः 'सं भेजिरे'; to meet with i.165.3 समराणः शुभानैः 'संगच्छमानः'; to join together, or to fit into one another iii.2.1 रथं न कुलिशः संमृण्वति 'संस्कुर्वन्ति'; to come together, unite iv.19.9 संमरन्त पर्व 'पर्वाणि समगच्छन्त'; to bring about, accomplish i.145.4 उपस्थायं चरति यत् समारत 'मथनेन आविरभवत्'. Cp. येषां सोमः समृच्छते 'संभूय प्रवर्तते' TS. iii.1.7.2, वज्रौ संमृच्छेयाताम् 'संगतौ भवेतम्' ŚBr. i.2.2.5. Note समृच्छेरन् 'स्खलिता भवेयुः' TBr. iii.8.21.

संम्-ऋ-त *a.* संहत, संगत; come together, met समृतसोमाः 'एकस्मिन्नेव काले संहत्य प्राप्ताः सोमयागाः' TS. i.6.2.7.1. **संम्-ऋ-ति** [cp. निर्ऋति] *f.* संगमन; meeting v.7.2 कुत्रा चिद् यस्य संमृतौ 'संप्राप्तौ'; संग्राम; conflict v.34.6 वित्वक्षणः संमृतौ चक्रमासजः 'संग्रामे' (cp. iv.16.17); attack vii.60.10 सस्वश्चिद्धि संमृतिस्त्वेष्यैषाम् 'संगतिः संहतिर्वा'.

संम्-ऋद्-ध *a.* निष्पन्न, राद्ध, सफल, परिपूर्ण, फलता-फूलता; accomplished, succeeded, successful, perfect, prosperous तद् वै संमृद्धं यं देवाः साधवे कर्मणे जुषान्ते (ŚBr.) that, indeed, is perfect, if the gods shall be pleased with him for it as a good work. (2) *n.* समृद्धि; prosperity एतद् वै वैश्यस्य समृद्धम् TMB. xviii.4.6.

संम्-ऋद्-धि *f.* बढ़ोतरी, सफलता, सामग्री; great prosperity, success, collection of materials.

सम् √ऋध् फलना-फूलना, सफल होना; to prosper, succeed न हैवास्मै तत् संमानृधे (ŚBr.) he did not succeed in that.

सम्-ऋध् *f.* समृद्धि; welfare, prosperity vi.2.10 समृधो विश्पते कृणु 'समृद्धान्'; union vii.103.5 सर्वं तदेषां समृधेव पर्व 'अविकलावयवम्' 'all that of them is in unison like a lesson'.

सम् √ऋष् – के साथ मिलना; to meet with ix.86.16 मर्य इव युवतिभिः संमर्षति 'संगतो भवति'.

सम् √एज् उठना, सचेष्ट होना; to rise up, get in motion.

सम्-एद्-धृ [√इध्] *a.* प्रज्वालक; kindler vii.1.15.

सं-मेध *a.* शक्त; full of strength or vigour.

संम्-ओकस् *a.* एकावासी; of joint abode, united i.100.1 वृष्ण्येभिः संमोकाः 'संगतः', viii.9.12 वायुना भवयः संमोकसा; accordant i.144.4 मिथुना संमोकसा 'समानिवासौ'.

सम्-ओत [√वे] *a.* सम्यक् बुना, गंठा; woven, strung together; cp. संवयन्ती ii.3.6.

सम्-ओप्-य [*Gd.* √वप्] सांभर कर; collecting समोप्यैतमग्निम् ĀpGS v.14.

सम्-ओह्-अ *m.* समर; conflict i.8.6 समोहे वा य आशत.

सं √पत् एक साथ दौड़ना, साथ उड़ना, झपट्टा मारना, टकराना; to rush or fly together vi.75.16 यत्र बाणाः संपतन्ति. Note तान् क्षिप्रं समपतत 'तान् त्रीन् सूक्तविशेषान् बहून् शिष्यान् सहसाध्यापितवान्' ABr. xxix.2.

सं-पत्नी *f.* जिसके साथ उसका पति है; having her husband with her AV. xiv.2.25 संपत्नी प्रति भूषेह देवान्.

सं √पद् बनाना, रचना; to fashion, make शतं गावः सहस्रं संपेदुः 'संपन्नाः' TMB. xxv.10.18; प्रविष्ट होना; to enter इन्द्रियैर्मनसि संपद्यमानैः Praśna., संपादम् 'संपाद्य' दशदश संपादं जुहोति TBr. iii.8.6.

सं-पद् (1) साफल्य, परिपूर्णता, परिनिष्पत्ति, एकता; success, completion, oneness चतुर्होतारो यत्र संपदं गच्छन्ति TAr. iii.11.2. Note संपदे कामाय 'संपाद्याय स्वर्गफलाय'. (2) *a.* संपादक, निष्पादक, संपत्कर्ता; that which induces one to complete anything अथ संपदः BṛUp. **संपन्न-दन्त** *a.* जिसके दांत निकल आये हैं; one whose teeth have come out ĀpGS. iv.8.10.

सं-परी-वृ-त *a.* घिरा; surrounded, invested with AV. x.2.33 यशसा संपरीवृताम्.

सं-पा *f.* सहपान; drinking together.

सं-पात्-अ [सम्यक् पतनं प्रकटीकरणं येषां सूक्तानाम्] *m.* सूक्तविशेष; name of particular sūktas : (1) एवा त्वामिन्द्र, (2) यत्र इन्द्रः, (3) कथा महामः : RV. आ न इन्द्रो दूरादा न आसाते iv.20 is styled as the Saṁpāta Sūkta. Cp. GBr. ii.6.1; घृत-बिन्दु जो आहुति देने के बाद पात्र में

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

छोड़ा जाता है; that drop of ghee which is dropped in a vessel 'इदं न मम' इति पात्र्यां संपातमवनयति Sat. xxviii.4; अभिमन्त्रण; to utter mantras on anything to make it effective.

संपातम् *av.* सपात्यसंपात्य; dropping.

सं-पात्-ईन् *a.* साथ उड़ने वाला; flying together AV. vii.70.3 श्येनौ संपातिनौ.

संपादम् [संपाद्य) पूरा करके; making complete. **संपादयांचक्रुः** = ऐकमत्यं प्राप्ताः, ŚBr. ii.2.2.16 ते न संपादयांचक्रुः 'ऐकमत्यं गता न बभूवुः' they did not agree among themselves, v.1.1.3 न संपादयांचक्रुः 'न निश्चितवन्तः'.

सं-पार्-अण *a.* सम्यक्तया प्रापक; taking to the goal iii.45.4 संपारणं वसु. **—रणी** *f.* परतीरप्राप्तिसाधनभूता नौका; a boat for taking one across.

सं-पिब्-अ *a.* पी जाने वाला; swallowing down AV. vi.135.2 समुद्रं इव संपिबः.

सं-पुष्-क *a.* संपुष्ट, अक्षत; whole, unbroken ĀpGS. xviii.11.

सं-पृक्-त *a.* मिश्रित; mixed x.34.7 मध्वा संपृक्ताः.

सं-पृच् *a.* संपृक्त, संपर्कवान्, संसृष्ट, संयोजक; coming into contact, united, to be united, uniting; opp. to वि-पृच्.

सं-पृच्-अस् [*Abl. Inf.*] संपर्क से; from coming into contact, from mingling with ii.35.6 द्रुहो रिषः संपृचः पाहि सूरीन्, TS. i.3.8.2 पृथिव्याः संपृचः पाहि. **सं-पृच्छम्** [*Acc. Inf.*] पूछने को; to ask; cp. वि-पृच्छम् vii.86.3, = **स-पृच्छे** मङ्गलकुशल पूछने को; to greet viii.101.4 न यः संपृच्छे रमते 'संप्रश्नाय'. **सं-पूर्ण** *a.* पूरक; filling. Cp. सदा-पूर्ण.

सं √पृ पार ले जाना; to take across संपारय 'सम्यक् पारं गमय' take me across; cp. संपारण.

सं-प्र-क्षाय्-अयति (*Caus.* √क्षा √क्षै) बुझाता है; extinguishes.

संप्र-गीर्-य (*Gd.* √गृ) मिलकर बोलकर; uttering together.

संप्रति *av.* अब, सम्यक्; now, well. Note संप्रत्येव 'सम्यगेव' ŚBr. i.1.1.21.

संप्र √ग्रह् इकट्ठे पकड़ना; to hold together ŚBr. i.7.1.23; cp. iii.30.5 यत् संगृभ्णा मघवन् कार्शिरित् ते.

संप्रति √पद् सहमत होना; to agree संप्रतिपत्स्यन्ते 'संप्रतिपत्तिं करिष्यन्ति। तेषामपि एतदभिप्रेतं भविष्यति' Sat. xxvi.7.

संप्रति-विद् *a.* समय-ज्ञ; knowing the time AA. ii.3.6.

सं-प्र-त्-ति (√दा) *f.* संप्रदान, समर्पण; handing over one's property etc. to one's son. ŚBr.

संप्र-दाय *m.* अनुष्ठान-मर्यादा; traditional way of performing rites Sat. x.8. **संप्रदायम्** [सम्यक् प्रदाय प्रदाय एकोऽन्यस्मै सोऽप्यन्यस्मै इत्येवं प्रकारेण] अनुक्रमेण दे-दे कर; giving or handing over in succession ŚBr. i.4.3.

संप्र-म्ला-य [*Gd.* √म्ला] मलकर; rubbing: पाणिभ्यां मुखं संप्रम्लाय BaudhŚS.

संप्र √वद् युगपत् ध्वनि करना; to speak or make sound together संप्रदन्ति वीणाः 'युगपच्छब्दायन्ते' Sat. xxix.1, पुरा वाग्भ्यः संप्रवदितोः (TMB.) before the voices are uttered.

संप्र √व्यध् फेंक देना; to throw away शकृत संप्रविध्यति 'प्रक्षिपति' Sat. iv.4.

सं-प्रश्-न [√प्रच्छ्] *m.* पृच्छा; questioning x.82.3 तं संप्रश्नं भुवना यन्त्यन्यां 'पृच्छाम्'.

सं-प्र-साद्-अ (1) *m.* पूर्ण शान्ति, सुषुप्ति; perfect quiet, sound sleep. (2) *a.* पूर्ण शान्त; absolutely calm.

संप्र-सृप्-य [*Gd.* √सृप्] संगत होते हुए जाकर; going together = **संप्रसर्प्य** JŚS. i.17.

संप्र √स्रु साररूपेण दीखना; to become manifest in essence: संप्रास्रवत् 'सम्यक् सारत्वेन प्रत्यगात्'.

स-प्राव् [√अव्] संगत होकर सहायता करना; to aid together.

सं-प्रिय्-अ *a.* परस्पर प्रेमी; mutually dear AV. ii.36.4 संप्रिया पत्याविराधयन्ती.

संप्रे [√इ] बहना, साथ निकलना, साथ बहना; to go forth together, flow together AV. iii.13.1 संप्रयतीः आपः, TS. v.6.1.2.

स-प्रेद्ध *a.* प्रज्वलित; kindled AV. vi.76.1 संप्रेद्धो अग्निः.

सं-प्रेर् (√ईर्) साथ निकलना, साथ उठना; to come forth together, rise together x.168.2 सं प्रेरते अनु वातस्य विष्ठाः.

संप्रेर्ण *a.* संप्रचारवान्; moving vigorously संप्रेर्णान्येवैनानि TS. ii.2.2.

सं-प्रैष्-अ *m.* बुलावा, समन, न्यौता, निगद, प्रोक्षणीरासादय, अग्नीत् अग्नीन् विहर etc., calling, summons, invitation.

सं √प्लु फैल जाना, फैला देना; to spread on all sides संप्लावयन् (*Caus.*) अभ्राणि संप्लावयन् ŚBr. i.4.3.18; एक या घन हो जाना; to become solid: अभ्रं संप्लवते 'एकीभावेन इतरेतरं घनीभवति' ChUp.

संप्लोम्नाय [= सं-प्र-उद्-म्लाय 'सम्यक् मर्दनेन निष्पीड्य'] पिण्ड बनाकर; making into lumps by kneading ĀpŚS.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

2126 = **संप्लाम्नाय** Sat. ix.4, xxiv.1.

सं √प्सा खाना; to eat: संप्साय 'भक्षयित्वा' BṛUp; for √प्सा 'eat, consume' see AV. x.3.14 यथा वातश्चाग्निश्च वृक्षान् प्सातः। एवा सपत्नान् मे प्साहि.

सं-बन्धु *m.* संबन्धी; a kin.

सं-बाध्-अ *m.* भीड़, संमर्द, बाधा; throng, crowd, pressure ii.16.8 पुरां संबाधादभ्या वृत्स्व नः 'शत्रुसंबाधात्'; cp. TS. vii.4.11.2 क्षुत्संबाधा इव हि सत्रिणः 'क्षुत्संपादितबाधयुक्ताः'; उपस्थ; Pudendum Muliebre ĀpGS. xxiii.3.

संबाध-तन्द्री *f.* बाधा एवं तन्द्री; oppression and weariness AV. x.2.9 संबाधतन्द्र्यः.

सम् √ब्रू साथ बोलना; to speak together i.37.13 यद्ध यान्ति मरुतः सं ह ब्रुवते when the Maruts go along they speak together.

सं-भक्-ति *f.* संभजन; sharing; अवियोग; non-separation.

सं √भज् बांटना, देना; to distribute completely; हिस्सा पाना; to share.

सं-भर्-अ *a.* ढेर; heap, treasury iv.17.11 रायो विभक्ता संभरश्च वस्वः 'संभर्ता धारकः'.

सं-भर्-अण (1) *a.* सम्यक् पोषक; good sustainer TS. iv.3.8.1. **—णी** *f.* इष्टका-विशेष; a kind of sacrificial brick. **—ण** *m.* संभरणसमर्थ पात्र, सोम एकत्र करने का मटका; a vessel for storing Soma. (2) **—म्** *n.* समूह; heap vii.25.2 आ नो भर संभरणं वसूनाम् 'समूहम्'.

सं-भल्-अ [= संभर] *a.* संबन्ध जोड़ने वाला; match-maker Kauś. lxxxv.8. Cp. शंभली.

सं-भव्-अ *n.* संभोग, संमिलन; being or coming together, union मानसः संभवः, असंभवेप्सुः 'अमैथुनेच्छुः' ĀpGS. xxiii.3.

सं-भार्-अ (1) *m.* एकत्रण, समूह, तैयारी; collection, preparation. (2) *a.* यज्ञार्थ संभार्य सामग्री; requisites to be collected for a yāga: उदकम्, हिरण्यम्, ऊषाः, आखुकरीषम्, शर्कराः इति पञ्च संभाराः. **संभार-र्यजुस्** [—र्यजूंषि] 'अग्निर्यजुर्भिः' इस अनुवाक के मन्त्र; the verses beginning with 'अग्निर्यजुर्भिः' (MS. i.9.2). **सं-भार्-य** *a.* संपाद्य, संग्राह्य; to be stored or made. **संभार्यापः** घटादि में संपादनीय जल; waters to be stored in jars. **संभार्य-तर** *a.* अच्छा संभालने वाला; more prone to hold (alms) तस्मात् सव्यो हस्तयोः संभार्यतरः TS. v.3.3.5.

सं-भाषा *f.* संवाद; conversation Sat. x.2.

सं-भुज्-य [*Gd.* √भुज् 'विभज्य'] विभाग करके; dividing Sat. xxv.2 (is it संभज्य ?).

सं √भू पैदा होना; to arise, be born, become manifest i.190.2 विभ्वाभवत् समृते मातरिश्वा 'संभूतः', x.125.8 एतावती महिना सं बभूव 'संभूतास्मि', x.130.4 उष्णिहया सविता सं बभूव 'जज्ञे'; to unite completely TS. i.3.5.1 पृथिव्या सं भव 'पृथिव्या संयुज्यावतिष्ठ'; to be together with ता एताभिस्तनूभिः समभवन्। पशवो वै देवानां प्रियास्तन्वः। पशुभिरेव समभवन् (MS.) they were together with these bodies; now animals are the bodies dear to the gods; they were therefore together with animals; to cohabit TS. v.5.4.1 ता समभवत् 'तया सह संभोगं कृतवान्'; to create KS. x.3 येनेन्द्रस्य रथं संबभूव.

सं-भू-त *a.* निष्पन्न; completely made; निषिक्त; impregnated JUB. ii.1.2.9 रेत एव तेन संभूतं प्रवर्धयति. **सं-भू-य** (*Gd.* सर्वं जगदेकीकृत्य) ऐक्यभावनानन्तर; seeing the world as a single totality; uniting संभूय तु खल्वर्थान् साधयन्ति NS. ii.4.

सं √भृ एकत्र करना; to collect x.90.8 संभृतं पृषदाज्यम्, viii.78.10 दिनस्य वा संभृतस्य वा यवस्य, ii.16.2 विश्वान्यस्मिन्त्संभृताधि वीर्या; to roll or fold up i.115.4 मर्ज्या कर्तोर्वितितं सं जभार; to make ready viii.34.12 संभृतैः संभृताश्वः 'पुष्टाश्वः', ix.106.3 वज्रं च वृषणं भरत् समप्सुर्जित 'सं बिभर्तु'.

सं-भृत-क्रतु *a.* संचित-शक्तिमान्; having conserved energy i.52.8 (*Voc.* of Indra). **संभृताश्व** *a.* जिसके घोड़े तैयार हैं; whose horses are ready or well-equipped viii.34.12.

सं-भृ-त्-वन् *a.* सांभरने वाला, एकत्र करने वाला; accumulating AV. iii.24.2 संभृत्वा नाम यो देवः.

सं-भेद्-अ *m.* संगम, ऐक्य, अवकाश, अवकाश-प्रदेश; union, intervening space संभेदमवद्यति 'अवकाशप्रदेशम्' Sat. ii.3 = the portion of havis situated between the two avadānas ĀpŚS. 465.

सं-भोग्-अ *m.* पूर्ण उपभोग, पूर्ण आनन्द; complete enjoyment, delight. **सं-भोग्-इन्** *a.* संभोक्ता; enjoying fully or together.

सं-भोज्-अनी *f.* वह भिक्षा जिसमें से एक दूसरे को खिलाया जाय; that भिक्षा in which people feed one another संभोजनी नाम पिशाचभिक्षा Sat. xxvii.5.

सं √मद् – के साथ खुशी मनाना; to delight in with i.82.6 समु पत्न्यामदः 'सम्यक् तृप्तो भव', to delight in iv.20.4 समन्धसा ममदः पृष्ठ्येन 'सोमेन प्रहृष्टो भव'; to gratify desires through x.82.2 तेषामिष्टानि समिषा मदन्ति 'संमोदन्ते'; to rejoice together संमादयन्ते 'संभूय हृष्यन्ति' Sat.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सं-मनस् *a.* एक-मनस्क; of accordant mind, unanimous AV. iii.30.5 सध्रीचीनान् वः संमनसस्कृणोमि; cp. अ-मनस् 'of favourable mind'.

सं-मय्-अन *n.* गाड़ना; digging in, burying ŚBr.

सं-मर्द्-इ-तोस् [*Inf.* √मृद्] मसलने को; to crush TS. vi.6.4 ईश्वरो यज्ञं संमर्दितोः.

सं-मर्श्-अ *m.* पाणितलेन संस्पर्श; touching with hand. **सं-मर्श्-ईन्** *a.* शास्त्रार्थनिर्णयपटु; discriminate between the true and false.

सं √मा नाप लेना; to measure out or off iii.38.3 सं मात्राभिर्ममिरे; to measure out to, i.e. give iii.54.22 अस्मद्र्यक् सं मिमीहि श्रवांसि 'संमानय कुरु'; cp. एभिरेवैनं लोकैः संमिमीते 'समानं कृतवान् भवति' TMB. vii.1.1. Mark यूपं संमाय 'स्थिरं कृत्वा' Sat. ix.8.

सं-मा *f.* पूर्ण मान; perfect measure TAr. iv.4.13.

सं-मातृ *a.* जुड़वां; twins x.117.9 संमातरा चिन्न सम दुहाते.

सं-मार्ज्-अन (1) *n.* संमार्ग, मार्जन; cleaning; cp. यत्राग्नौ संमार्गः 'यत्राग्निसमीपे जलेन संमार्जनम्' Sat. i.7. (2) *a.* संमार्जन-साधन; means of cleaning.

सं √मि [√मा] गाड़ना या जमाना; to fix सं मिन्वन्ति 'आवध्नन्ति दुन्दुभीन्' ŚBr.

सं √मिक्ष् मिलाना; to mix, prepare सं मिमिक्षिरे 'वृष्ट्या भूमिं सेक्तुमिच्छन्ति' TS. ii.1.11.2.

सं-मि-त (1) *a.* सम-परिमाण; of the same measure or extent, equal TS. vi.1.4.1; संक्लृप्त; ready ĀpGS. xvii.6. (2) **—तः** *m.* विमित प्राग्वंशादि; sacrificial building.

सं-मिश्ल्-अ [= संमिश्रः] *a.* संनाहक, संयोजयिता; harnessing, yoking i.7.2 इन्द्र ईर्द्धयोः सचा संमिश्ल आ वचोयुजा, viii.33.4 यः संमिश्लो हर्योर्यः सुते सचा 'स्वरथे संमिश्लयिता', ix.61.21 संमिश्लो अरुषो भव सूपस्थाभिर्न धेनुभिः 'संमिश्रितः', x.6.4 संमिश्लो अग्निरा जिघर्ति देवान् 'स्वगुणैर्देवैर्वा संप्रयुक्तः'; well-equipped, ready viii.61.18 संमिश्लो वीराय कर्म्म.

सं-मुख *a.* अभिमुख; facing; सहमुख; together with mouth संमुखं शिरो वेष्टयित्वा 'सहमुखम्' Sat. i.6.

सं-मुद् *f.* संमोद; delight AV. viii.1.15 जीवेभ्यस्त्वा संमुदे; W. समुदे 'for conversation'.

सं √मृज् घोड़े को खरेरा करना; to curry or massage a horse x.107.10 अश्वं संमृजन्ति, अश्वः संमृज्यमानः उपावरमते TMB. vi.7.18; to clean the Soma ix.66.9 मृजन्ति त्वा संमर्युवः; to inflame the fire ii.35.12 सं सानु मार्ज्मि I rub brignt his back; to brighten the Vasu ix.111.2 वसु सं मातृभिर्मर्जयसि 'सम्यक् शुद्धो भवसि'; to make level प्रतीचीं संमार्ष्टि 'समीकरोति' Sat. i.6.

सं √मृण् नष्ट करना; to destroy i.133.5 पिशाचिमिन्द्र सं मृण.

सं √मृश् सोदकाङ्गुलियों से छूना; to touch well प्राणायतनानि संमृशति 'सम्यक् स्पृशति सोदकाङ्गुलिभिः' Sat. ii.8, JŚS. i.15 संमृशते.

सं-मोह्-अ *m.* व्याकुलता, किंकर्तव्यविमूढता; bewilderment, confusion.

सं √म्यक्ष् साथ चमकना; to beam forth together, deck themselves with i.87.6 श्रियसे कं भानुभिः सं मिमिक्षिरे 'सम्यक् सेक्तुमिच्छन्ति'.

सम्यञ्च् [समि = सम् √अञ्च्] *a.* संगत; united v.7.1 सम्यञ्चमिषं स्तोमं च; going together, accordant viii.6.17 यं इमे रोदसी मही समीची सम्मजग्रभीत. **सम्यक्** *av.* together, directed to a single aim iv.58.6 सम्यक् स्रवन्ति सरितः.

सम्-राज् [संहतदीप्तिः] *m.* चक्रवर्ती; sovereign vii.38.4 अर्मि सम्राजो वरुणो गृणन्ति अर्मि मित्रासो अर्यमा सजोषाः to it the universal sovereigns Váruṇa, to it the Mitrá, and Aryamán accordant, sing; Pravargya or Mahāvīra. *f.* **सम्राज्ञी** x.85.46 सम्राज्ञी श्वशुरे भव = MBr. i.2.20.

सम्राड्-आसन्दी [घर्मासनम्, राजा सोमः तत्स्थापनार्था आसन्दी] *f.* प्रवर्ग्य घर्म में सोम के लिये चौकी; chair used for the Soma. **सम्राड्-दुघा** *f.* प्रवर्ग्य-दोहनार्था गौ; the cow that gives milk for Pravargya.

सय-त्व [√सि 'bind'] *n.* बन्धन, दृढता; binding, fastening, fixity प्रत्युत्तब्ध्यै सयत्वाय 'दृढत्वाय' TS. vi.6.4, GBr. ii.2.8; cp. स-यत-त्व 'समानयत्नवत्त्वम्'.

स-र्या-वन् *a.* सहगन्ता; going with v.35.7 सर्यावानं धनेधने रथम् 'सह गन्तारम्'.

स-युक्-त्व *n.* संयुक्तत्व; the being united.

स-र्युग्-वन् *a.* साथी, सहयोगी; united with, companion x.130.4 अग्नेर्गायत्र्यभवत् सर्युग्वा, ChUp. iv.1.3.

स-र्युज् *a.* साथ जुड़ा, संबद्ध, साथी; united, companion i.164.20 द्वा सुपर्णा सर्युजा सखाया, सं एताभिर्देवताभिः सर्युग् भूत्वा (MS.) he, united with these deities; समान-युग; of the same yoke ब्रह्म चैव क्षत्रं च सयुजीकरोति 'समान-युञ्जाने' TMB. xv.6.3; योजक; yoker इन्द्राग्निभ्यां त्वा सर्युजा युजा युनज्मि 'इन्द्राग्निभ्यां सह तव योजयिता यः संबन्धः तेन संबन्धेनाहं त्वां युनज्मि' TS. iv.4.5.1. **—जा** *f.* इष्टका-विशेष; bricks piled up while reciting the verses 'इन्द्राग्निभ्यां त्वा सर्युजा' etc. TS. iv.4.5.

सर्युजोषस् [= सर्युज् and सजोषस्] *m.* साथी, साथ आनन्द लेने वाला; united and taking pleasure together

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

TAr. i.27.1.

स-यूथ्-य *a.* एक ही यूथ का; belonging to the same herd.

स-योनि *a.* सजन्मा; of the same origin i.159.4 सयोनी जामी.

सर्-अ (1) *a.* प्रवाही; running, flowing; in सदा-सर. (2) *m.* रजबाहा; brook; प्रसार, प्रवृत्ति, पूर्णता; extension, completion VS. xxii.2 ऋतस्य सामन्त् सर्मारपन्ती 'यज्ञ-प्रसरम', TBr. iii.8.3. **सरा** *f.* रजबाहा; brook TS. iv.2.6.2 सरा: पतत्रिणी: स्थन.

सर्घ् [cp. सर्ह्, सर्ट्] *f.* सरघा; bee ŚBr., TMB. xxi.4.4 : सं रहन्ते इति.

सर्जन्त् [√सृज् = सृजन्त] बनाता हुआ; making x.115.3 महिव्रतं न सर्जन्तमध्वन:; under the influence of रदन्त् for which cp. x.75.2 प्र तेऽरदद् वरुणो यातवे पथ:; S. 'सरञ्जयन्तम्'.

सर्ट् *f.* सरघा; bee i.112.21 मधु प्रियं भरथो यत् सर्ड्भ्य:.

सर्-अर्ण (1) *n.* लपकना, भागना; running; cp. सु-सरर्ण. (2) *a.* घुमक्कड़; wanderer GBr. ii.2.7.

√सरण्य् लपकना, – के समीप आना; to run, be quick, approach iv.21.6 धिषा यदि धिषण्यन्त: सरण्यान् 'उपागच्छेयु:', iii.1.19 महीभिरूतिभि: सरण्यन् = iii.31.18.

सरण्-यु *a.* आशु; speedy, quick x.61.23 सरत् सरण्यु: कारवे जरण्यु: 'सरणशील:', x.61.24 सरण्युरस्य सूनुरश्व:. *f.* —ण्यू x.17.2 अजहादु द्वा मिथुना सरण्यू: 'एतन्नामिका स्त्री' = daughter of Tváṣṭṛ, wife of Vivásvant, mother of Aśvíns and the twins Yáma and Yamí.

स-रथ *a.* रथसहित; together with a chariot v.43.8 सरथा यातमर्वाक् (–था + आ). **सरथम्** *av.* एक रथ पर; on the same chariot with v.11.2 इन्द्रेण देवै: सरथं स बर्हिषि सीदन्. **स-रथ्-इन्** *a.* एक रथ पर सवार; riding on the same chariot.

स-रपस् *a.* आर्त; grief-stricken, sinner ii.13.12 अरमय: सरपसस्तराय कं तुर्वीतये च वय्याय च स्रुतिम्; Grassmann 'flowing waters'.

सर्-अ-मा [cp. सर्म 'flow' and सरण्यु] *f.* तेज भागने वाली देवशुनी; the fleeting one, name of a bitch of Indra and the gods i.62.3 विदत् सरमा तनयाय धासिम् 'देवशुनी'.

सर्-अ-यु *f.* एक नदी; name of a river v.53.9 मा व: परि ष्ठात् सरयु: पुरीषिणी.

स-रश्मि *a.* समान-रश्मिमान्; having the same or like rays i.135.3 तवायं भाग: ऋत्विय: सरश्मि: सूर्ये सचा.

सर्-अस् *m.* जल; water viii.45.24 सरो गौरो यथा पिब; lake, pond vii.103.7 सरो न पूर्णम्; Soma-vessel ix.97.52 मांश्चर्त्व इन्दो सरसि प्र धन्व 'वसतीवर्याख्ये उदके'.

सर्-असी *f.* पोखर; pool vii.103.2 हृतिं न शुष्कं सरसी शयानम्.

सरस्-य *a.* सरोवर्ती; residing in a lake TS. iv.5.7.1.

सरस्-वन्त् (1) जलपूर्ण; rich in waters. (2) *m.* एक देवता, समुद्र; name of a god, ocean vii.96.5 यें ते सरस्व ऊर्मय: 'हे सरस्वन् देव' = TS. iii.1.11.3 'सरस्वन् समुद्र'. —**ती** *f.* एक नदी; name of a river, revered and beseached as a goddess vi.49.7 सरस्वती वीरपत्नी धियं धात्; invoked with other rivers x.75.5 इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि; with other gods such as Índra, the Maruts, Aśvíns, Pūṣán and the like : i.30.8, i.89.3, iii.54.13 etc.; is vitally connected with devotional outpourings i.3.10-12; and as such is invoked with Íḍā and Bhāratī : ii.3.8, Íḍā and Mahī i.13.10, Hótrā, Íḍā and Bhāratī : i.142.9 and with Hótrā, Bhāratī and Íḍā : ii.1.11.

सरस्वती-विनशन [सरस्वती-समुद्रसंगम:, प्रभासे यत्र सरस्वत्यन्तर्भवति तद् विनशनम्] *n.* सरस्वती के विलय का स्थान; name of the place where Sarasvatī disappears.

सरस्वती-वन्त् *a.* सरस्वती से संबद्ध; united with Sarasvatī, accompanied by Sárasvatī viii.38.10 अहिं सरस्वतीवतोरिन्द्राग्न्यो: 'स्तुतिमतो:'.

सर्ह् = सर्घ्, सर्ट्.

स-रा-ति *a.* समान-दाता; equal in gifts, equally kind viii.27.14 विश्वे (देवा:) साकं सरातय: 'धनादिदानेन सहिता:'.

सर्-ई-त् [cp. रित्] *a.* नदी; river iv.58.6 सरितो न धेना;; Thieme 'going to the ocean' = सागरगा.

सर्-इन् *a.* वेगवान्; सहायता को तत्पर; hastening, approaching, coming to aid i.138.3 उरुशंस सरी भव 'अस्माभिर्गन्तव्य'.

सर्-इर [= सलिल] *n.* बाढ़; flood; ऊर्मि; wave, tide.

सर्-इ-स्रर *a.* पृथक्-प्रवाही; flowing or going apart.

सर्-ई *f.* क्षिप्र; speeding. **सर्-ई-मन्** *m.* गति, मार्ग; going, course iii.29.11 वातस्य सर्गो अभवत् सरीमणि 'गमने'.

सरी-सृप्-अ (1) *a.* सर्पणशील; creeping. (2) —**पम्** *n.* सर्पणशील जगत् पशु आदि; the creeping creatures x.162.3 यस्ते हन्ति पतयन्तं निषत्स्नुं य: सरीसृपम् 'गर्भम्'; to be resorted to इडायास्पदं घृतवत् सरीसृपम् MBr. ii.2.11.

सर्-उ *a.* सूक्ष्म; thin, fine, minute AV. v.25.1 सरौ :

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

emended into शरौ 'on the staff'.

स-रूप्-अ *a.* सम-रूप; of similar form x.55.3 सरूपेण ज्योतिषा, AV. i.24.3. **सरूप-कृ-त्** *a.* समरूपकृत्; uniform-making AV. i.24.3 = **सरूपंकरण** AV. i.24.4.

सर्ग्-अ [√सृज्] *m.* निकास; emission ii.30.1 प्रथमः सर्ग आसाम् (अपाम्); प्रवाह; flow, stream vii.87.1 सर्गो न सृष्टः 'सर्गोऽश्वः'; flow of Soma ix.22.1 सर्गाः सृष्टा अहेषत 'अश्वाः'; current iii.29.11 वातस्य सर्गः 'सृष्टिः'; herds iv.51.1 गवां न सर्गा उषसो जरन्ते 'उदकानां सृष्टय इव'; missile i.169.7 ऋणावानं न पतयन्त सर्गैः 'प्रहारविशेषैः'; छूट; encounter vi.46.13 यदिन्द्र सर्गे अर्वतश्चोदयासे महाधने 'सर्गे उद्योगे'; vehemence vi.32.5 स सर्गेण शवसा तक्तो अत्यैः 'सर्वदोद्युक्तेन'; effort iv.23.6 त्रिर्ये सुदंशो वपुरस्य सर्गाः 'उद्योगाः'; सृष्टि, रचना; creation. Cp. अपि-सर्ग.

सर्ग-तक्-त *a.* तेजी से बहता; speeding with a rush iii.33.4 न वर्तवे प्रसर्वः सर्गतक्तः. **सर्ग-प्र-तक्-त** *a.* dashing forth with a rush i.65.6 सर्गप्रतक्तः अत्यः.

√**सर्ज्** आवाज करना; to creak x.146.3 शकटीरिव सर्जति 'विसर्जयति', AV. v.30.5.

सर्-णी-क [√सृ] *n.* जल; waters TS. iv.4.6.2.

सर्-तवे [*Dat. Inf.* = सर्तवै] जाने को; to go AV. xx.34.1, xx.15.6.

सर्-तृ [= अत्य] *m.* घोड़ा; courser ŚBr.

सर्दि-गृदि *m.* योनि; female organ 'मध्यमा गर्भधारिणी' TS. vii.4.19.2 = सर्तृ –गृधिः ?

सर्प्-अ *m.* सांप; serpent x.16.6. **सर्पदेवजनविद्या** *f.* गारुडशास्त्र एवं नृत्यगीतवाद्यशिल्पादि; the science of antidote and dance etc. ChUp. **सर्प-राज्ञी** *f.* सांपन रानी; serpent queen, name of a Brahmavādinī; stanzas connected therewith ŚBr. ii.1.4.29 अथ सर्पराज्ञ्या ऋग्भिरुपतिष्ठते : आर्षे गौः पृश्निः VS. iii.6, अन्तश्चरति रोचना VS. iii.7, त्रिंशद्धाम VS. iii.8. **सर्प-शीर्ष्-इन्** *a.* सांप के से सिर वाला; having the head like that of a serpent ĀpDhS. **सर्प-विद्या** *f.* सांपों की विद्या; serpent science. **सर्प-सत्र** *n.* एक सत्र; name of a sattra performed by the Sarpas TMB. xxv.15 एतेन वै सर्पा एषु लोकेषु प्रत्यतिष्ठन्. Cp. TS. iv.1.9.2. **सर्प-सृ-त** *a.* सर्पवान् देश; place or region frequented by snakes Sat. xix.5.

सर्पिर्-अन्न *a.* घृतभक्षी; eating ghee x.27.18 सविता सर्पिरन्नः.

सर्पिर्-आ-सु-ति [सर्पिरेवाहारत्वेन सूयते प्रक्षिप्यतेऽस्मिन्निति] *a.* घृतभक्षी; eating ghee v.7.9 सर्पिरासुतेऽग्ने. **सर्पिर्-आ-सेच्-अन** *n.* घी के लिये भात में गुच्ची या गढ़ा; declivity in rice to hold ghee. **सर्पिर्-ग्रीवी** *f.* स्निग्धकण्ठी; of sweet throat TS. iii.2.7.4. **सर्पिर्-धान** *n.* घृतपात्र; vessel for keeping sacrificial ghee Sat. i.7. **सर्पिष्-वन्त्** *a.* घी में बना; prepared in ghee TS.

सर्प्-ईस् *n.* घी; melted butter ix.67.32 क्षीरं सर्पिर्मधूदकम्.

सर्-भ *m.* सर्ग, प्रवाह; flow i.80.5 अर्पः सर्माय चोदयन्.

सर्-व [*Pron.*] हर एक; anyone and everyone i.29.7 सर्वं परिक्रोशं जहि, यो न्वेवं ज्ञातस्तस्मै ब्रूयात न त्वेवं सर्वस्मा इव (ŚBr.) be may, indeed, tell it to him who is known to him but on no account to anyone and everyone, तन् न सर्वं इवाभिप्रपद्येत (ŚBr.) not exactly everyone should have access to it; सब; all ii.27.3 अन्तः पश्यन्ति वृजिनोर्त साधु सर्वम्; सारा; entire viii.58.2 एकैवोषाः सर्वमिदं वि भाति; whole सर्वयैवैनं क्रीणाति 'संपूर्णावयवया' TS. vi.1.6. **सर्व-र्क** = सर्व AV. i.3.6.

सर्व-काम *a.* सर्वेच्छापूरक; fulfilling all desires : अग्निष्टोमः. **सर्व-केश-र्क** *a.* जिसके सिर के बाल सारे हैं; having the hair of the head entire AV. iv.37.11 कुमारः सर्वकेशर्कः. **सर्व-गण** *a.* सर्वगणोपेत; having all the gaṇas i.116.8 उन्निन्यथुः सर्वगणं स्वस्ति. **सर्व-गु** *a.* सब गौओं समेत; together with all the cows AV. v.6.11. **सर्व-गृह्-य** *a.* सारी सामग्री समेत; together with all the household effects ŚBr. iii.3.2.6.

सर्व-चरु *m.* प्रदेश-विशेष; name of a particular country ABr. **सर्व-जन्-मन्** *a.* हर जात का; of all kinds. **सर्व-ज्या-नि** *f.* सर्वस्व-हानि; complete ruin, loss of one's all Sat. xv.2. **सर्व-ज्योत्-इस्** *n.* एकाह-विशेष; name of an Ekāha TMB. xvi.9.1.

सर्व-तनु [or —तनू] *a.* पूर्ण-शरीरवान्; whose body is entire AV. v.6.11 सर्वात्मा सर्वतनूः. **सर्व-तश्-चक्ष्-उस्** *a.* चारों ओर देखने वाला; seeing around (Agni) TS. v.5.5.4. **सर्व-तस्** *av.* परित; from all sides, in every direction ii.43.2 सर्वतो नः शकुने भद्रमा वद. **सर्व-ताति** *f.* परिपूर्णता; completeness, totality vii.57.7 सूरीन्त सर्वताता जिगात 'सर्वतातौ यज्ञे', vii.18.19 प्रात्र भेदं सर्वताता मुषायत् 'सर्वतातौ युद्धे'. **सर्व-ताति** *f.* समष्टि; completeness, totality, perfect prosperity or complete welfare x.36.14 सविता नः सुवतु सर्वतातिम्

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'सर्वमभिलषितं धनादिकम्', vi.12.2 सर्वतातेव = सर्वताविव. Cp. स्रुतविदत् = स्रुतावि अविदत viii.91.1. **सर्वतो-मुख** (1) *a.* चारों ओर देखने वाला; seeing all around. (2) *m.* a particular Soma-sacrifice सर्वतोमुखेन, यः कामयेत सर्वमिदं भवेयम् Sat. xvii.8. **सर्व-त्र** *av.* विश्वतः; on all sides. **सर्व-त्व** *n.* अपेक्षित-फलपौष्कल्य; obtainment of all TBr. iii.9.10. **सर्व-था** *av.* in every way. **सर्व-दा** *av.* सदा; always.

सर्व-देवत्-य *a.* सर्वदेवसंबन्धी, सभी देवों के लिये पवित्र, सब देवताओं का प्रतिनिधि; belonging to all the gods, sacred to all the gods, representing all the gods. **सर्व-धा** *a.* सर्वधाता, सबको ताजा कर देने वाला; all-refreshing ix.18.1 मदिषु सर्वधा असि.

सर्व-नामन् *n.* त्वम्, अहम्, सः आदि; Pronoun complete name : तौ = स च देवदत्तश्च.

सर्व-पर्-उस् *a.* सब जोड़ों वाला; having all joints AV. xi.3.32 सर्वाङ्गः सर्वपरुः सर्वतनूः. **सर्व-पाद्** *a.* सब पैरों वाला; having all feet AV. x.10.27 यज्ञः सर्वपाद्. **सर्व-पूरुष** *a.* having all men AV. v.6.11 सर्वगुः सर्वपूरुषः. **सर्व-पृष्ठ** [रथंतर-बृहत-वैरूप-वैराज-शाक्वररैवतानि पृष्ठस्तोत्रगतानि सामानि यस्मिन् संहन्यन्ते सः] *a.* सकलपृष्ठसंपन्न; accompanied by all the constituents that go to make a pṛṣṭha. **—ष्ठा इष्टिः** *f.* सर्वपृष्ठस्तोत्रयुक्तेन्द्रदेवताका इष्टि; a particular iṣṭi TS. ii.3.7.1.

सर्व-रथ *n.* सारे रथ; the whole line of chariots. *Instr. av.* v.35.5 सर्वरथा शतक्रतो नि याहि 'with the whole line of chariots'. **सर्व-राज्** *a.* सब का राजा; a king of all. **सर्व-लोक** *m.* सारा जगत्; the whole world. **सर्व-वीर** *a.* सब वीरों समेत; accompanied by all men or heroes; पूरा वीर; all-heroic ix.93.3 शूरग्रामः सर्ववीरः सहावा. **सर्व-वीर्य** *a.* सब सामर्थ्यों वाला; endowed with all powers. **सर्व-वेदस** (1) *n.* सर्वस्व, सर्वधन; all what one has, the entire property AV. ix.5.17 येना सहस्रं वहसि येनाग्ने सर्ववेदसम्, सर्ववेदसं ददौ Kaṭha. (2) *a.* सब धन वाला; having complete property. (3) *m.* सर्वस्व-दक्षिणाक याग; a sacrifice in which the yajamāna gives away his entire property Sat. x.4. **सर्व-व्रात** [सर्वे अध्वर्युप्रभृतयो व्राता व्रतयोग्या यस्य यजमानस्यासौ] *a.* जिसके सब पुरोहित व्रतयोग्य हों; having all the priests worthy of observance : सर्वव्रातमेवैनं करोति TBr. i.7.4.

सर्व-शस् *av.* सर्वतः, पूरी तरह; wholly. **सर्व-शास्-अ** *a.* सर्वनियन्ता; all-ruling, all-controlling v.44.4 सर्वशासैर्भीशुभिः. **सर्व-शुद्ध-वाल** *a.* सर्वथा श्वेत-पुच्छवान्; having completely white tail VS. **सर्व-सं-पद्** पूर्ण ऐकमत्य; complete unanimity. **सर्व-सु-रभि** *a.* सारा खुशबूदार; all-fragrant, everything fragrant. **सर्व-सेन्-अ** *a.* समस्त सेना वाला; having all the troop i.33.3 सर्वसेनः (इन्द्रः). **सर्व-स्तोम** *a.* सब स्तोमों से उपेत (अतिरात्र); provided with all the Stomas. **सर्व-स्वार** [स्वरनिधनान्येव सर्वाणि सामानि यस्य] *m.* त्रिवृत्स्तोमक अग्निष्टोमसंस्थ एक सोमयाग; a particular Soma-sacrifice. **सर्व-स्वार्-इक** *a.* सर्वस्वारवर्ती; relating or belonging to Sarvasvāra (having all the svaras) सर्वस्वारिकं परिगाणम् NS. ii.8.

सर्व-हाय्-अस् *a.* सर्वशक्तिसंपन्न; having all strength AV. viii.2.7 तवैव सन्त्सर्वहाया इहास्तु. Cp. वि-हायस् 'eminently powerful'. **सर्व-हु-त** *a.* पूर्णतया हुत; completely offered x.90.8 यज्ञात् सर्वहुतः. **सर्व-हु-त** *a.* पूर्णतया हुत, पूरित; completely offered, concluded VS. xxxi.6. **सर्व-हृद्** *n.* सारा हृदय; whole heart AV. xx.96.3. **सर्व-हृदा** *av.* x.160.3 सर्वहृदा देवकामः सुनोति 'सर्वेषामृत्विजां हृदयेन । यद्वा हृदयवता मनसा'. Cp. सर्वरथा.

सर्वाङ्ग *a.* सब अङ्गों वाला; having all the limbs; opp. to व्यङ्ग x.161.5 सर्वाङ्ग सर्वं ते चक्षुः अविदम्. **सर्वाञ्च्** *a.* आवृत्ति-सहित; accompanied by repetition; opp. to पराञ्च् 'आवृत्ति-रहितः' GBr. ii.5.15. **सर्वानु-भू** *a.* सब का ज्ञाता; experiencing all BṛUp. **सर्वान्तर** *a.* सब का अभ्यन्तर; the interior of all, all-pervading.

सर्वाप्ति (1) *f.* सब की प्राप्ति; acquisition of all, complete acquisition. (2) *a.* सर्वाप्तिसाधन; means of obtaining all.

सर्वायुष *a.* परिपूर्णायु; enjoying full span of life, the life of all TUp.

सर्वा-वन्त् *a.* सब कुछ वाला, समस्त; containing everything, entire.

सर्वाश्-य *n.* सर्वभक्षण; the eating of all things. **सर्वा-हण्-अ** *m.* सारा दिन; the whole day.

सर्षप [*सर्षप्-र 'oily'] *m.* सरसों; mustard, grain of mustard.

स-लक्ष्मन् *a.* समचिह्न; of the same type x.10.2 सलक्ष्मा यद् विषुरूपा भवाति that she who is of the same type, shall become of a different kind (not a kin).

सलल्-ऊक [सिसर्तीति] *a.* सरणशील; wandering iii.30.17 आ कीवतः सलल्कं चकर्थ 'सरणशीलम्'. **सलर्वि** cp. अप-सलर्वि, प्र-सलर्वि.

सलावृकी *f.* जल सोखने वाली; earth assimilating water : सलः सलिलं तस्यावृक् आदानं तद्युक्ता भूमिः.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सलू-इ-ग *a.* प्रवाह-सारी; going in a flow : epithet of sea.

सलू-इ-र्ल [= सरिर] (1) *a.* प्रवाही; flowing, waving x.109.1 अकूपारः सलिलो मातरिश्वा 'अन्देवता'; स्वच्छ; pure and serene सलिलं एको द्रष्टा BṛUp. (2) *n.* समुद्र; wave's surge, flood, sea x.129.3 अप्रकेतं सलिलम् , vii.49.1 सलिलस्य मध्यात्; name of a Vāyu TS. v.5.10.3 'पूर्वस्यां दिशि चरतो वायोर्नाम'. **सलिल-वात** *a.* सलिलाख्य वायु से अनुगृहीत; favoured by the Salila-wind TS. iv.4.12.3. **स-लोक** *a.* समलोकवर्ती; being in the same world with. **सलोक-ता** *f.* एकलोकावस्थान; the being in the same world. **स-लो-मन्** (1) *a.* अनुकूल, अनुलोम, उचित; fit, alike तद् वै सलोम योऽग्निक्षत्रेऽग्नी आ दधातै ŚBr. ii.1.2.1. **स-लोम्-य** *n.* आनुकूल्य; conformity.

सव्-अ [√सु 'press'] (1) *m.* सोमाभिषव; pressing out the juice of the Soma-plant, pressed out Soma, Soma got in one pressing iv.26.7 आ श्येनो अभरत सोमं सहस्रं सवाँ अयुतं च सार्कम्. (2) *m.* सूयते ईश्वरत्वेनाभिषिच्यते यजमानः अस्मिन्निति सवः, अभिषेकयुक्तो यज्ञः—द्वादशविधः—बृहस्पतिसवः, वैश्यसवः, ब्राह्मणसवः, सोमसवः, पृथिविसवः, गोसवः, ओदनसवः, मरुत्स्तोमः, अग्निष्टुत्, इन्द्रस्तुत्, अप्तोर्यामः, विघनः इति; that rite which is performed to obtain kingship. (3) *m.* gift, impulsion, command i.164.26 श्रेष्ठं सवं सविता साविषन्नः 'सोमयागं क्षीरं वा', iv.54.5 तस्थुः सवाय ते they obey thy command, TS. v.6.4.3 एष वा अग्नेः सवः 'एष ओषधिरसः अग्नेः सवः अग्निना प्रेरितः'. (4) *m.* ऐश्वर्यपद; station of command यथा सवात् प्रत्यवरोहति 'सवात् ऐश्वर्यपदात्' TS. v.6.9.1. (5) *m.* राजसूय; यज्ञमुखमेवारभ्य सवमाक्रमते TMB. i.8.7. (6) *a.* अभिषिक्त ईश्वर; consecrated lord : अथो सवमेवैनं करोति 'अभिषिक्तमीश्वरम्' TS. v.6.9.1.

सव-कारीरी *f.* वर्षादायक इष्टि-विशेष; a kind of sacrifice bringing rain TMB. xv.1.11.

सव्-अन (1) *n.* सुतसोमरस; the pressed out Soma-juice v.44.9 न रिष्यति सवनम् 'यज्ञगृहम्', iii.32.1 माध्यंदिनं सवनम् , i.161.8 तृतीये घा सवने. (2) *n.* सोमसवन; pressing of the Soma iv.35.1 अस्मिन् सवने, Soma-feast viii.59.1 यज्ञेयज्ञे ह सवना भुरण्यथः; mother's milk spoken of as sávana i.61.7 मातुः सवनेषु. (3) [√सु 'impel'] *n.* प्रेरण; impulsion vi.71.1 सविता बाहू अयंस्त सवनाय 'सुवनाय वा'. **सवन-पंक्ति** [पञ्चानां सवनानां समूहेन युक्तो यज्ञः] *n.* पांच सवनों वाला याग; a sacrifice having five pressings. **सवन-भाज्** *a.* सवन पाने वाला; partaking of the sávana or libation. **सवन-मुख** *n.* सवनोपक्रम; beginning of a libation. **सवन्-ईय** *a.* सवन-संबन्धी; relating to the Soma-libation; cp. सवनीयः पशुः 'सुत्यायां भवः or सौत्येऽहनि भवः'.

स-वयस् *a.* सम-वयस्क; of the same age, of the same vigour i.144.3 युयूषतः सवयसा तदिद् वपुः 'समानवयस्कौ समानसामर्थ्यौ'. **स-वर्ण** *a.* समवर्ण; of the same colour x.17.2 कृत्वी सवर्णामदधुर्विवस्वते. **स-वर्-य** *a.* श्रेष्ठ गुणसंपन्न; endowed with excellent qualities TBr. iii.6.21.

स-वाच्-अस् *a.* समान वाणी वाला; of assenting words AV. vii.12.2 ते मे सन्तु सवाचसः. **स-वार्तृ** *a.* सम-शिशुक; having the same calf VS. xxviii.6; cp. वत्स Ln. vitulus. **स-वात्-य** *a.* समान-मातृक; of the same mother TS. i.8.9.2. **स-वास्-ईन्** *a.* सह-वासी; dwelling together AV. ii.29.6 सवासिनौ पिबतां मन्थमेतम्.

स-विंश *m.* स्तोम-विशेष; a particular Stoma TS. iv.3.8.1 : विंशत्या संख्ययावर्तते इति.

सव्-इ-तृ (1) *a.* प्रेरक; impeller TS. i.8.16.1 ब्रह्मन् त्वं सवितासि. (2) *m.* सवितृदेवता; the god Savitár i.123.3 देवो नो अत्र सविता दमूनाः. **सवितृ-प्रसूत** *a.* stimulated by Savitṛ. **स-विद्युत** *n.* बिजलीभरा, तूफान; thunderstorm AV. iv.15.16 सविद्युतं भवतु. **सव्-ई-मन्** *m.* प्रेरणा; impulsion; cp. प्रसवं iv.53.3 प्र बाहू अस्राक् सविता सवीमनि. **स-वीर्य** *a.* सम-वीर्य; having equal power TS. v.3.5.5. **स-वीवध-त्व** *n.* समभारता; equilibrium of weight TMB. xxii.5.7.

स-वृत् *a.* सहवर्ती; existing with others TMB. i.10.9. **स-वृध्** *a.* साथ बढ़ने वाला; increasing together x.30.10 अपो वन्दस्व सवृधः सयोनीः. **स-वृत-यज्ञ** *m.* सह-वृत यज्ञ; a sacrifice undertaken by many together GBr. ii.2.24.

स-वेद्-अस् (1) *a.* समधनवान्; of alike acquisition i.93.9 अग्नीषोमा सवेदसा 'समानेन धनेन युक्तौ', TBr. iii.5.7. (2) *a.* सम-ज्ञानवान्; having alike knowledge.

सव्य (1) *a.* वाम; left hand or arm. (2) *m.* एक नाम; name of a person x.49.5 अहं सव्याय पड्गृभिमरन्धयम्. **सव्य-तस्** *av.* बायें से; from the left, to the left ii.11.18 निं सव्यतः सादि. **सव्य-ष्ठा** [= सव्येष्ठा, सव्येष्ठातृ TBr., सव्यष्ठर् ŚBr.] *a.* बाईं ओर स्थित; standing on the left AV. viii.8.23 इन्द्रः सव्यष्ठाः. **सव्य-साच्-इन्** *a.* जिसका वामहस्त अधिक काम करता है; ambidexterous.

सव्या-प्रष्टि *a.* जुते घोड़े के वाम में जुता घोड़ा; the horse harnessed on the left side of the yoke-horse.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सव्या-युग्-र्य *a.* जुए में वाम जुता घोड़ा; the left yoke-horse. **सव्यावृत्** *a.* वाम; the left सव्यावृत उपविशेयुः LŚ. i.6.17. **सव्या-शून्य** *a.* सव्य हाथ से न छोड़ा (हविस्); not offered with left hand KŚS. **स-व्रत** *a.* सकर्मा; following the same law, following the same observances vi.70.3 युवोः सिक्ता विषुरूपाणि सव्रता 'समान-कर्माणि'; cp. TS. iv.4.11.1.

स-शीर्षन् *a.* सिर वाला; having the head TBr. i.1.8.3; opp. to अपशीर्षन् TS. v.5.4.3.

स-शुक्-र *a.* सदीप्त; together with what is bright; सरस; full of juice TS. vi.1.6 आशिरमवनयति सशुक्त्वाय.

सश्च्-अन्त् [√सच्] *a.* Cp. अ-सश्चत् ii.32.3 दुहानां धेनुं पिप्युषीमसश्चतम् 'incomparable'.

√**सस्** सोना; to sleep, be inactive i.134.3 जारं आ ससतीमिव as a lover a sleeping maiden, i.161.11 अगोह्यस्य यदसस्तना गृहे. Forms. II. P.: *Pr.* सस्ति; सस्तस्; *Ipv.* सस्तु; सस्ताम्; ससन्तु; *Pt.* ससन्त्; *Ipf.* असस्तन. III. P.: *Pr.* ससस्ति and सससि.

सस्-अ (1) *a.* सोने वाला; sleeping. (2) *m.* शयन; sleep i.51.3 ससेन चिद् विमदायावहो वसु 'अन्नेन युक्तम्'.

सस्-अ [√शस् 'cut'] *m.* सस्य, अन्न; food viii.72.3 गृभ्णन्ति जिह्वया ससम्; cp. दि-न.

ससनुषी [√सन् *Pf. Pt.*] *f.* दत्तवती; one who has offered oblation TBr. iii.6.13. Cp. iii.22.1 ससवान् *Pf. Pt.* √सन्.

स-सर्प्-अरी *f.* सर्पणशील (वाणी); resonant speech (fatty, sweet) iii.53.15 ससर्परीरमतिं बधमाना बृहन्मिमाय 'सर्पण-शीला वाक्', 'war-trumpet', Grassmann, 'the cow rich in fat' *सर्पर् – 'fat' seems better.

स-स-वांस [√सन्] पाकर; having won.

स-सृ-माण [= सस्राण *Pf. Pt.*] *a.* आशुगामी; speeding iv.17.14 न्येतशं रीरमत ससमार्णम्.

स-सृ-वांस् *a.* तेजी से चलकर; having sped iii.9.5 ससवांसमिव त्मनाग्निम्.

स-स्तूप *mn.* कूडी; कूड़ने का स्थान; place where sweep-ings are deposited: अथ सस्तूपम् Khādira. i.5.30.

स-स्था-वन् *a.* सह-स्थित; standing together. **स-स्थूण** *a.* थुन के साथ; together with pillar.

स-स्नि-ह [√सन्] (1) *a.* आदाता, संभक्ता; winning, bounti-ful ii.18.1 रथः ससिनिः, ix.24.4 सोमः ससिनिः. (2) *f.* शुद्धि; purity (√स्ना).

सस्-पिञ्जर [= सस्य–पिं–] *a.* घास के समान पिङ्गल; ruddy like young grass TS. iv.5.2.1.

स-स्मिन् = तस्मिन् i.152.6 सस्मिन्नूधन्.

सस्-य [शस् 'cut'] *n.* corn, grain, crops, fruit.

स-स्यद् *f.* नदी; stream x.113.4 सस्यदः सृजत 'स्यन्दमाना अपः' = स-रित्.

स-स्रु-अ [cp. वस्र] *a.* प्रवाही; flowing x.64.8 त्रिः सप्त सस्रो नद्यः 'सरन्तीः'. **स-स्रु-इ** *a.* = अत्यः; speeding x.99.4 ससिः अर्वा 'सरणकुशलः'.

स-स्रुत् [= स-स्यद्] *a.* प्रवाही; streaming ix.34.6 गिरो अर्षन्ति सस्रुतः. **स-स्रोतस्** *a.* प्रवाही; flowing.

सस्-वर् *av.* निर्णिक्; secretly vii.60.10 सस्वश्चिद्धि समृतिः 'अन्तर्हिता निगूढा'. **सस्वर्ता** *av.* गुप्तरूपेण; secretly vii.58.5 यत् सस्वर्ता जिहीळिरे 'अन्तर्हितेनाप्रकाशेन'.

√**सह्** जीतना; to prevail upon, overcome, conquer viii.19.20 येना सस्मत्सु सासहः, vi.47.1 न कश्चन सहत आहवेषु, i.131.4 सासहानः (इन्द्रः). Forms I.: *Pr.* सहते; *Pt.* सहन्त् and साहन्त्; Ā. सहमान. *Pf.* सासाह; Ā. ससा-हिषे, ससाहे; *Sb.* सासहस्, सासहत; *Op.* सासह्यात; सासह्याम; *Prc.* Ā. सासहीष्ठास्; *Pt.* सासह्वांस् and साह्वांस्; Ā. सासहान and सेहान. *Ao. root*: *Op.* सह्यास्; सह्याम; *Prc.* सह्यास् (*3. s.*); *Pt.* सहान्; *s*: असाक्षि and साक्षि; सक्ष्महि; *Sb.* सक्षति and सक्षत्; साक्षाम; Ā. साक्षते; *Op.* साक्षीय; *Ipv.* साक्ष्व; *Pt.* साक्षन्त; Ā. सहसान; *is*: असहिष्ट; *Op.* सहिषीवहि; सहिषीमहि and साहिषीमहि; *Ft.* सक्ष्यति. *Pp.* सार्ढ. *Gd.* –सह्य. *Inf.* सहध्यै; –सहम. *Ds.* सीक्षति, –ते. Cp. शीक्षा.

सह् [*ns.* √षाट्] *a.* विजेता; conquering i.63.3 त्वं षाट् 'शत्रूणामभिभविता'.

सह्-अ *a.* अभिभविता, विजयी, महान्; victorious, mighty x.6.5 जातवेदसं जुह्वं सहानाम् 'शत्रुबलाद्यभिभवितॄणां देवानाम्'.

सर्ह [= सर्ध; cp. Cl. सह्-इत] *av.* साथ; together, jointly, with. **सर्ह-कण्ठिका** *f.* सहकण्ठ; with the throat AV. x.9.15 पुरीतत् सर्हकण्ठिका. **सह-कार्-अ** *m.* सह-कर्तृता, साहाय्य; co-operation, help Khādira. iv.1.11. **सर्ह-गोप** *a.* गोपसमेत; together with the cowherds x.27.8 ता अपश्यं सर्हगोपाश्चरन्तीः.

सह-चर्-अण *a.* सह-शंसनीय; to be recited together (i.e. शिल्पसूक्तानि) GBr. ii.6.8.

सह्-चर्-या *f.* सहासन, सहशय्या; combined bed: यावत्संपातं सहचर्या Sat. xxvii.1. **सह-चार्-अ** *m.* सह-गमन; going together AV. ii.26.1 वायुर्येषां सहचारं जुजोष. **सर्ह-च्छन्दस्** *a.* छन्दःसमेत; accompanied by metre or song x.130.7 सर्हस्तोमाः सर्हच्छन्दस ऋषयः. **सह्-ज्-अ** *a.* सह-जात; born at the same time.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सह-जर्त्या *f.* एक अप्सरा; name of a nymph TS. iv.4.3.1. **सह-र्जा** = सहर्ज x.84.6 अभूत्या सहर्जा वज्र. **सह-जानि** *a.* सपत्नीक; together with a wife TS. iii.2.7.5. **सह-जानुष्-अ** [जनुस्] *a.* संतान-समेत; with foetus or brood i.104.8 मा नः पात्रा भेत् सहजानुषाणि 'जानुभ्यां यानि भूमिं सनन्ति गच्छन्ति'.

सह्-अन्त् *a.* शक्तिशाली, अभिभविता; prevailing, mighty, strong, overcoming x.23.1 सहन्तं रयिम् 'शत्रूनभिभवन्तम्'. Mark vi.73.2 पृत्सु सहन्. **सहत्व-कर्मन्** *m.* सहकर्तव्य कर्म; duties to be performed together (as a pair) Sat. xxvii.4, but 'creating union' in ĀpDhS. **सह-दा-नु** *a.* दानु-सहित; together with Dánu or demon iii.30.8 सहदानुं क्षियन्तम्. **सह-दीक्ष्-इन्** *a.* सह-दीक्षमाण; undergoing initiation together TMB. x.3.7. **सह-देव** *a.* देवसमेत; with the gods : a name i.100.17 अम्बरीषः सहदेवः. **सह-देवत्-अ** *a.* देवताओं सहित; together with the deities AV. xii.4.23 पृथिवीं सहदेवता. **सहन्-तम** [= सहन्(त)-तम] *a.* सबसे अधिक अभिभविता अथवा विजयी; most victorious i.127.9 (अग्निः). **सहन्त्-य** = सहन्तम vi.16.33 शर्म यच्छ सहन्त्य 'शत्रूणामभिभवितः'.

सह-पत्नी *f.* पतिसहिता; having her husband with her AV. xiv.1.58 तुभ्यं सहप. **सह-पूरुष** *a.* पुरुषों समेत; along with own men AV. vi.56.1 नः सहपूरुषान्. **सह-प्र-मा** *a.* माप-स with the measure x.130.7 सहप्रमा ऋषयः सप्त दैव्याः 'यज्ञस्य इयत्तापरिज्ञानं प्रमा । तेन सह'. = VS. xxxiv.49. **सह-भक्ष्-अ** *a.* सहभोजी; eating or enjoying together AV. vi.47.1 आयुष्मन्तः सहभक्षाः स्याम = TS. iii.1.29.2. **सह-भू-र्त** *a.* सहज; associate AV. iv.31.6 सहो बिभर्षि सहभूत उत्तरम् (*Voc.*) **सहमान** *a.* विजेता; prevailing, victorious iii.46.2 सहमानो अन्यान् TAr. iv.25. **—माना** *f.* यमपुरी; the city of Yama ChUp. **सह-मूर** *a.* मूलसहित; with the roots x.87.19 अनु दह सहमूरान् कव्यादः = **सह-मूल** iii.30.17 उद् वृह रक्षः सहमूलम्.

सह-यशस् *a.* यशस्वी; glorious; *f.* **—यशस्.** **सह-रक्षस्** *m.* तीन यज्ञिय अग्नियों में एक; one of the three kinds of sacrificial fires (that which receives the offerings to the Rákṣases) TS. ii.5.8.6. **स-हव्-अ** *a.* साथ ले जाने वाला; carrying together. **सह-वत्स** *a.* वत्स-समेत; with the calf i.32.9 सहवत्सा धेनुः. **सह-वसु** सधन; with wealth ii.13.8 यो नार्मरं सहवसुम्. **सह-वाह्** *a.* साथ खींचने वाला; drawing together vii.97.6 बृहस्पतिं सहवाहो वहन्ति. **सह-वीर** *a.* वीरों-समेत; together with sons or heroes iii.54.13 रयिं सहवीरम् = TS. iii.5.1.2.

सह-शेय्य *m.* सहशयन; act of lying together x.10.7 समाने योनौ सहशेय्याय.

सह्-अस् (1) *a.* रभस्; strong, powerful i.23.9 इन्द्रेण सहसा युजा, सहसश्चित् सहीयान् 'बलवतोऽपि बलवत्तरः', TS. iii.5.11.1. (2) *n.* शक्ति; force, victory i.24.6 नहि ते क्षत्रं न सहः, vi.1.1 त्वमकृणोर्दुष्टरीतु सहो विश्वस्मै सहसे सहध्यै thou didst display irresistible power to overcome every power.

सहसती *f.* सह-वर्तमाना; being together : सहसतीभ्योऽसमदं करोति ŚBr. i.1.1.2. **सहसा** *av.* रभसा, अचानक; suddenly. **सह-संभला** *f.* अपने सांवल के साथ; with her suitor AV. xiv.1.9.

सहस्-आन [*Pt.*] *a.* शक्तिशाली; mighty ii.10.6 सहसानो (अग्निः). **सह-सामन्** *a.* सामों-समेत; accompanied by songs x.114.1 सहसामानमर्कम्, सहसाम्नी TS. iv.4.12.3. **सहसा-वन्त्** [*Voc.*] बली; mighty i.91.23 सहसावन्नभि युध्य = VS. xxxix.23, AV. xx.17.7. **सहस्-इन्** *a.* शक्तिशाली; mighty iv.11.1 अग्ने सहसिन्. **सह-सूक्तवाक** *a.* समन्त्र; accompanied by sacred hymns. **सह-सोम** *a.* सोम-मिले (धाना:) TS. i.4.28.1.

सहस्-कृ-त् *a.* शक्तिप्रद; bestowing strength. **सहस्-कृत** *a.* शक्ति द्वारा प्रकटित; produced by force iii.27.10 सहस्कृत (अग्ने *Voc.*) 'मथनाख्येन बलेन निष्पन्न'. **सह-स्तोम** *a.* स्तोम-सहित; with hymns x.130.7 = VS. xxxiv.49. **सहस्-र्य** (1) *a.* शक्तिशाली; mighty x.87.22 विप्रं सहस्य धीमहि (*Voc.* अग्ने). (2) *m.* पौष; the month Pauṣa सहश्च सहस्यश्च हैमन्तिकावृतू TS. iv.4.11.1.

सहस्-र [an imposing or great number] *n.* हजार; thousand i.30.2 सहस्रं वा समाशिराम्. Cp. सहस्रं प्रातरनुवाकमाह 'सहस्रसंख्याभिर्ऋग्भिः परिमितम्' TMB. xvi.8.3; अपरिमित; numberless. Cp. iii.9.9 त्रीणि शता त्री सहस्राण्यग्निं त्रिंशच्च देवा नव चासपर्यन् 'एकोनचत्वारिंशदधिकशतत्रयोपेतत्रिसहस्रसंख्याकाः', AV. ii.7.3 = x.52.6.

सहस्र-काण्ड *a.* सहस्र भागों वाला; consisting of a thousand parts. **सहस्र-कुणप** *a.* हजार मुर्दों वाला; having a thousand dead bodies AV. xi.10.25 सहस्रकुणपा सेना. **सहस्र-केतु** *a.* हजार केतुओं वाला; having a thousand rays or forms i.119.1 सहस्रकेतुं वर्धिनम् (रयिं वाम्) 'अनेकध्वजम्, सहस्रस्य धनस्य केतयितारं वा'.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सहस्र-घ्न्-ई *a.* हजार को मारने वाला; killing a thousand AV xi.2.12.

सहस्र-चक्ष्-अस् *a.* सहस्र-नेत्र; thousand-eyed vii.34.10 सहस्रचक्षाः (वरुणः). **सहस्र-चक्षु** = सहस्रचक्षस् AV. iv.20.5 सहस्रचक्षो (*Voc.*). **सहस्र-चेत्-अस्** *a.* सहस्र-रूप; having a thousand aspects or appearances i.100.12 सहस्रचेताः (इन्द्रः) 'बहुविधज्ञानः'. **सहस्र-र्जि-त्** *a.* सहस्रों का जेता; conquering thousands i.188.1 सहस्रजित् (अग्ने).

सहस्र-णी-ति *a.* हजारों मार्गों वाला; having a thousand ways or means ix.71.7 सहस्रणीतिर्यतिः. **सहस्र-णी-थ** *a.* having a thousand expedients or artifices iii.60.7, ix.80.5 सहस्रणीथाः कवयः. **सहस्र-तम** *a.* हजारवां; one-thousandth सहस्रतमी सोमक्रयणी TMB. xxi.1.3.

सहस्र-दक्षिण *a.* हजारों में दक्षिणा देने वाला; giving a thousand as fee x.33.5 सहस्रदक्षिणे रयिं. **सहस्र-दा** *a.* हजारों देने वाला; bestowing thousands vi.45.33 वृधुं सहस्रदातमम्, x.62.11 सहस्रदा ग्रामणीः. **सहस्र-दातु** *a.* सहस्रदानोपेत; accompanied by a thousand gifts ix.72.9 सहस्रदातु पशुमद्धिरण्यवत्. **सहस्र-दान** *a.* हजारों देयों वाला; having a thousand gifts vii.33.12 सहस्रदान उत वा सदानः, iii.30.7 सहस्रदाना रातिः. **सहस्र-दा-वन्** = सहस्रदा i.17.5 सहस्रदाव्नां क्रतुः. **सहस्र-द्वार्** *a.* हजारों दरों वाला; having a thousand doors vii.88.5 सहस्रद्वारं गृहम्.

सहस्र-धा *av.* हजार तरह से; in a thousand ways or parts x.114.8. **सहस्र-धामन्** [*Voc.*] *a.* सहस्र-गुण दीप्ति वाला; having a thousandfold splendour AV. iv.18.4 सहस्रधामन्. **सहस्र-धाय्-अस्** *a.* हजारों को पालने वाला; nourishing thousands. **सहस्र-धार्-अ** *a.* हजारों धाराओं में प्रवाहित; flowing in a thousand streams ix.13.1 सोमः सहस्रधारः, TS. iv.6.5.4.

सहस्र-निर्-णिज् *a.* हजारों प्रसाधनों वाला; having a thousand adornments viii.8.15 सहस्रनिर्णिजम् (इषम्), viii.8.11 सहस्रनिर्णिजा रथेन.

सहस्र-पर्ण *a.* हजारों पंखों वाला; thousand-feathered (arrow) viii.77.7 सहस्रपर्णः इषुः. **सहस्र-पाजस्** *a.* हजारगुनी चमक वाला; having a thousand lustres, glittering in a thousand ways ix.13.3 सोमाः सहस्रपाजसः. **सहस्र-पाथस्** *a.* हजारों स्थानों पर दीखने वाला; appearing in a thousand places vii.1.14 सहस्रपाथा अक्षरा समेति. **सहस्र-पाद्** *a.* हजारों पैरों वाला; thousand-footed x.90.1 पुरुषः सहस्रपात्. **सहस्र-पृष्ठ** *a.* हजारों पीठों वाला; thousand-backed, having a thousand level places AV. xi.1.19. **सहस्र-पोष्-अ** *m.* सहस्रगुण ऋद्धि; welfare or wealth increased by thousands ii.32.5 सहस्रपोषं सुभगे रराणा = TS. iii.3.1.3 = **सहस्र-पोष्-य** vi.35.1 कर्दा स्तोत्रे सहस्रपोष्यं दाः. **सहस्र-पोष्-इन्** *a.* हजारगुना फलता-फूलता; thriving a thousandfold viii.103.4 सहस्रपोषिणं वीरम्. **सहस्र-प्र-धन्-अ** (1) *a.* हजारों की लूट वाला; having a thousand prizes gained in battles. (2) *n.* युद्ध; battle i.7.4 सहस्रप्रधनेषु च 'महायुद्धेषु'. **सहस्र-प्राण्-अ** *a.* हजारों प्राणों वाला; having a thousand lives AV. xix.46.6 सहस्रप्राणः (मणिः). **सहस्र-बाहु** *a.* हजारों भुजाओं वाला; thousand-armed : a name viii.45.26 सहस्रबाह्वे. **सहस्र-भर्-अ** हजारों ले जाने वाला; carrying off a thousand vi.20.1 तं नः सहस्रभरम्. **सहस्र-भर्-णस्** *a.* हजारगुना; thousandfold ix.98.1 सहस्रभर्णसम् (रयिम्). *f.* —**भर्णस्** ix.64.25 सहस्रभर्णसम् (वाचम्). **सहस्र-भृष्टि** *a.* हजारों नोकों वाला; thousand-pointed i.80.12 सहस्रभृष्टिः वज्रः, TS. i.1.9.1.

सहस्रं हरयः हजार घोड़े; a thousand bays viii.1.24 आ त्वा सहस्रमा शतं हरयः 'सहस्रसंख्याकाः शतसंख्याकाश्च अश्वाः'; cp. vi.47.18 युक्ता ह्यस्य हरयः शता दश 'सहस्रसंख्याकाः'.

सहस्र-मन्-यु *a.* हजारगुने मान या साहस वाला; having a thousandfold courage. **सहस्र-मीढ** *a.* हजारों युद्धों वाला; characterized by a thousand combats i.112.10 सहस्रमीळ्हे आजौ 'बहुधनोपेते'. **सहस्र-मुष्क** *a.* = सहस्र-रेतस्; having a thousand testicles vi 46.3 सहस्रमुष्क सत्पते.

सहस्रम्-ऊति *a.* हजारों सहायताओं वाला; offering a thousand aids i.52.2 सहस्रमूतिस्तविषीषु वावृधे.

सहस्र-मूल *a.* हजारों जड़ों वाला; having a thousand roots AV. xiii.3.15. **सहस्रं-भर्-अ** हजारों देयों वाला; bringing a thousand gifts ii.9.1 सहस्रंभरः (अग्निः).

सहस्र-याज्-इन् *a.* सहस्रसंख्याक दक्षिणा वाले यज्ञ का कर्ता; one performing a sacrifice enjoining a fee in thousands = **सहस्रयाज्** TMB. xxi.1.9. **सहस्र-यामन्** *a.* सहस्रमार्गवान्; having a thousand courses ix.106.5 सहस्रयामा सोमः. **सहस्र-योजन** *n.* हजार योजनों की दूरी; distance of a thousand yojanas.

सहस्र-रेतस् *a.* हजारगुने वीर्य वाला; having a thousandfold seed iv.5.3 सहस्ररेता वृषभः. **सहस्र-वन्त्** *a.* हजारगुना; thousandfold x.94.2 शतवत सहस्रवदर्भि क्रन्दन्ति. **सहस्र-वर्च्-अस्** *a.* सहस्रगुने वर्चस् वाला; having a thousandfold power ix.12.9 रयिं सहस्रवर्चसम्. **सहस्र-वल्श** *a.* सहस्रशाखावान्; thousand-branched

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ix.5.10 सहस्रवल्शम् (वनस्पतिम्). **सहस्र-वाज्-अ** *a.* सहस्र-वीर्य having a thousandfold vigour x.104.7 सहस्रवाजम् (इन्द्रम्). **सहस्र-वीर** *a.* हजार वीरों के लिये पर्याप्त; enough for a thousand men or heroes i.188.4 सहस्रवीरं बर्हिः 'अपरिमितवीराः पुत्रादयो येन तादृक्'.

सहस्र-शस् हजारों बार, हजारोंगुना; a thousand times, thousandfold viii.34.15 आ नः सहस्रशो भरायुतानि शतानि च. **सहस्र-शीर्षन्** *a.* सहस्रशिरस्क; thousand-headed x.90.1 सहस्रशीर्षा पुरुषः. **सहस्र-शृङ्ग** *a.* हजार सींगों वाला; thousand-horned v.1.8 सहस्रशृङ्गो वृषभः. **सहस्र-शोक्-अस्** *a.* हजार ज्वालाओं वाला; thousand-flamed, emitting a thousand flames x.96.4 सहस्र-शोकाः (वज्रः).

सहस्र-संवत्सर *a.* सहस्रवर्षी कृत्य; a sacred rite lasting a thousand years.

सहस्र-सन्-इ *a.* सहस्रप्रद; gaining a thousand (a mántra). **सहस्र-सम** *a.* हजार बरस चलने वाला सत्र; a sattra lasting a thousand years. **सहस्र-सा** *a.* सहस्र-प्रद; giving copious wealth i.188.3 अग्ने सहस्रसा असि. **सहस्र-सा-तम** *Super.* vi.45.33 सूरिं सहस्रसातमम्, TS. i.5.10.2.

सहस्र-साव्-अ *m.* हजारगुना सोम-सवन; a thousandfold Soma-pressing iii.53.7 सहस्रसावे प्र तिरन्त आयुः = vii.103.10. **सहस्र-साव्-य** *mn.* एक सत्र; name of a sattra where Sóma is pressed for a thousand days: सहस्राणि अहानि सूयते अभिषूयते सोम इति. **सहस्र-स्तरी** *a.* हजार फरड़ा गौओं वाला; having a thousand barren cows x.69.7 अग्निः सहस्रस्तरीः शतनीथः 'हवीरूप-बह्वाच्छादनः'. **सहस्र-स्तुक** *a.* सहस्र-शिखावान्; having a thousand tufts or curls of hair AV. vii.46.3 सहस्र-स्तुका देवी. **सहस्र-स्थूण** *a.* सहस्रस्थूणाश्रित; supported by a thousand columns v.62.6 सहस्रस्थूणं क्षत्रम्. **सहस्र-ह** [√हन] *a.* सहस्रघाती; slaying a thousand AV. viii.8.17 अयं होमः सहस्रहः.

सहस्राक्ष *a.* सहस्र-चक्षुस्; thousand-eyed x.90.1 सहस्राक्षः सहस्रपात्.

सहस्राक्षर *a.* सहस्रप्रवाहवान्; a thousand-streamed, a thousand-syllabled i.164.41 सहस्राक्षरा परमे व्योमन् (गौरीः) 'बहुव्यापनशीलोदकवती'. **सहस्राणि अधिरथानि** हजारों छकड़े; a thousand wagon-loads x.98.9. **सहस्राणि गवाम्** हजारों गौएं; thousands of kine viii.51.2. **सहस्रातृण्ण** *a.* सहस्र-छिद्र; having a thousand holes Kauś. lxxxiii.3. **सहस्राप्सस्** *a.* सहस्ररूप-वान्; thousand-shaped ix.88.7 सहस्राप्साः (यज्ञः). **सहस्रा-मघ** *a.* सहस्रधन; having a thousand gifts or treasures vii.88.1 सहस्रामघं वृषणम् (वरुणम्). **सहस्रायुस्** *a.* अतिप्रलम्बायु; living a thousand years AV. xvii.1.27 सहस्रायुः अहम्. **सहस्रार्घ** *a.* हजारों के मूल्य का; worth thousands x.17.9 सहस्रार्घमिळो अत्र भागम्, AV. xix.33.1. **सहस्राश्व्-ईन** *a.* दूरी में इतना जिसे कि एक तेज घोड़ा हजार दिनों में तय कर पावे; the path to be covered by a swift horse within one thousand days. **सहस्राहण्-य** *n.* हजार दिन की यात्रा; a thousand days' journey AV. x.8.18.

सहस्र्-ईन् *a.* सहस्रसंख्याक; numbering a thousand vi.15.12 रयिः स्पृहयाय्यः सहस्री. **सहस्र्-ईय** *a.* सहस्र-संमित, हजारों की संख्या में; in thousands i.168.2 सहस्रियासो अपां नोर्मयः 'सहस्रसंमिताः', सहस्रियं वाजम् TS. iv.2.4.2. **सहस्रोति** *a.* सहस्र सहायताओं वाला; providing a thousand aids viii.34.7 सहस्रोते शतामघ.

सहस्-वन्त् *a.* बलवान्; mighty i.189.4 सहस्वः (*Voc.*).

सहा-वन्त् = सह *a.* बलवान्; prevailing, powerful i.175.2 सहावान् मदः. = **सहा-वन्त्** x.83.4 सहावान् त्वम्.

सह्-इष्ठ *a.* अति बली; most powerful vi.18.4 सहिष्ठ इन्द्र (*Voc.*). **सह्-ईयांस्** [= सह्यांस्] *a.* अधिक शक्तिशाली; very powerful x.145.6 सहीयसा (कर्मणा).

सह्-उरि [सहते इति] *a.* शक्त; mighty, victorious iv.22.9 सहुरे (*Voc.* इन्द्र) TBr. iii.5.7.

स-हू-ति (1) *f.* संमिलित आवाहन; joint invocation x.89.16 इमामाघोषन्नवसा सहूतिम् 'स्तुतिम्'. (2) *a.* समाना-वाहन; having the joint invocation i.45.10 अग्ने यक्ष्व सहूतिभिः 'समानाह्वानैर्देवान्तरैः सहः' = viii.75.5, TS. ii.3.13.1. **स-हृदय** *n.* सौहार्द; heartiness, sincerity AV. iii.30.1 सहृदयं सांमनस्यम्.

सहो-र्जा *a.* शक्ति-ज; produced by strength i.58.1 सहोर्जाः (अग्निः), TS. iv.6.4.2. **सहो-र्जि-त्** *a.* शक्ति द्वारा विजयी; victorious by might AV. xix.13.5 सहोर्जित (इन्द्रः). **सहोढ** *a.* विवाह पर माता के पेट में; a son come at marriage with his mother. **सहो-र्दा** *a.* बलप्रद; giving strength i.171.5 सहोर्दाः (इन्द्रः), TS. i.4.17.1. **सहो-भर्-इ** *a.* शक्तिधर; strength-bearing, strength-bringing v.44.3 स होता स सहोभरिः (अग्निः); सहोभिः *Adverbial* use: सहसा; powerfully i.62.10 वर्ता रक्षन्ते अमृताः सहोभिः. **सहो-वन्** *a.* शक्तिशाली; mighty (= सहस्वन्त्) AV. viii.85.1 सहोवानम्. **सहो-वृध्** *a.* शक्तिवर्धक; increasing strength i.36.2 सहो-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वृधम् (अग्निम्).

सह्-यांस् = सहीयांस् x.115.6 वार्जिन्तमाय सह्यसे. **सह्-यु** *a.* शक्त; strong, conquering vi.18.12 पुरुमायस्य सह्योः. **सह्-वन्** *a.* अभिभविता, शक्तिशाली; mighty.

सांवरण्-इ *m.* संवरणवंशीय; a descendant of Saṁvaraṇa viii.51.1 मनौ सांवरणौ. **सांवर्त्-अ** *n.* एक साम; name of the Sāman to be sung in the tṛca ऐन्द्रं नो गधि TMB. xiv.12.6. Cp. सांवर्तेते (= संवर्तेते) मिथुनीभवतः; copulate Sat. xxvii.6. **सां-वाशिन** *n.* गौओं और बछड़ों की इकट्ठी रांभ; bellowing together of the cows and calves KŚS. xii.3.12. **सां-विद्-य** *n.* संप्रतिपत्ति, ऐकमत्य; agreement, friendship TS. vi.5.5 इन्द्रो मरुद्भिः सांविद्येन वृत्रमहन्, TMB. xi.2.6. **सां-वैद्य** *n.* संगम; junction, confluence Kauś. xviii.22.

सां-शंस्-इक *a.* सहशंसन-संबन्धी; pertaining to what are recited together GBr. i.4.15. **सां-शित्-य** [*Gd.* √शा] पैना कर; sharpening Sat. = संशित्य.

√सा [√सि 'bind'] बांधना; to bind. अव√सा to unyoke, release iv.16.2 अव स्य शूर अध्वनो न अन्ते unyoke, O hero as at the end of a journey, i.104.1 अवसाय अश्वान् unyoking. वि√सा to loosen, release, grant iv.11.2 वि षाह्यग्ने गृणते मनीषाम्; to spread out v.45.2 वि सूर्यो अमतिं न श्रियं सात् 'प्रकाशयति'; to release v.44.11 विदुर्विषाणं परिपानमन्ति ते. Forms. VI. : *Pr.* स्यति, –ते; *Ipv.* स्य, स्यतु; स्यतम्, स्यताम्; Ā. स्यस्व; स्यध्वम्. *Ipf.* अस्यत्. *Ao. root* : असात; *Sb.* सात; *Op.* सीमहि; *Ipv.* साहि; *a* : *Op.* सेत्. *Pp.* सित. *Gd.* –साय. *Inf.* –सै; सातुम्

सा *a.* पाने वाला; winning; cp. अश्व-सा, उर्वरा-सा, क्षेत्रा-सा, धन-सा etc.

साकं-युज् *a.* जोट का, साथ जुड़ा; joined together x.106.3 साकंयुजा शकुनस्येव पक्षा. **साकं-वृत्** *a.* साथ घूमने वाला; revolving together चक्रे वा एते साकंवृती TMB. xx.3.2. **साकं-वृध्** *a.* साथ बढ़ने वाला; growing together ix.68.3 साकंवृधा (रंजसी).

साकं-ज्-अ *a.* साथ उत्पन्न; born together i.164.15 साकंजानां सप्तथमाहुरेकजम्.

साकम् [स √अञ्च्; cp. पराक्–पराञ्च्] *av.* साथ; together, jointly, along with, at the same time i.52.1 साकमीरते. **साकम्-अश्व** [अश्वरूपेण प्रजापतिना सह वर्तत इति] *m.* एक सामन्; name of the Sāman, to be applied to (vi.16.16) एह्यूषु ब्रवाणि etc. TMB xi.11.5. **साकम्-उक्ष्** *a.* साथ छिड़कने वाला; sprinkling together vii.58.1 साकमुक्षे गणाय. **साकम्-एध्-अ** [अस्मिन् कर्मणि सोमस्य छन्दसां च सह वर्धनम्; साकं सूर्येणोद्यता इत्यादिमन्त्रेण विहिता यागाः; दिनद्वयानुष्ठेयं पर्व। चत्वारि कर्माण्यत्र—अनीकवत्यादय इष्टयः, महाहवींषि, पितृयज्ञः, त्र्यम्बकहवींषीति] चातुर्मास्य का तृतीय पर्व; name of the third parvan of Cāturmāsya. **साकंप्रस्थायीय** [यत्र अध्वर्युः साकं दोहपूर्णाभिश्चसृभिः कुम्भीभिः प्रस्थाय यजति सः] *m.* यागविशेष; a particular yāga TS. ii.5.4. : अमावास्यायागे द्वौ द्वौ दोहौ संपाद्य चतसृणां दधिपयसोः कुम्भीनां सह प्रस्थापनं साकंप्रस्थायः। तद्युक्तो यागः.

साक्षात् [साक्ष–] *av.* आंखों देखा, स्पष्टतः, प्रत्यक्षतः; with the eyes, obviously, clearly. **साक्ष्-य** *n.* साक्षिता; testimony, evidence KS. xxxiv.5.

साख्-य (1) *n.* सखिभाव; association, party ii.11.19 साख्यस्य त्रिताय 'सखिभावस्य'. (2) *a.* सखिसंबन्धी; pertaining to a friend.

सां-करिका *f.* संकरजाता, दोगली; born of the parents of different castes ĀpGS. iii.12.

सां-काशन *n.* संदर्शन, सर्वतोदर्शन; seeing well or all round. **सांकाश्-इन्** *a.* संदर्शन वाला; वह स्थान जहां बैठकर परितः दीख सके; offering a good view Sat. vii.7 **साङ्ग** *a.* अङ्गसहित; having limbs. **सां-ग्रहणी** [मनसा परस्परमैकमत्येन स्वीकारः संग्रहणम्। तदस्यामस्तीति। अथवा संगृह्यते अपेक्षितं सर्वं यया सा संग्रहणी। सैव सांग्रहणी] *f.* एतन्नामिका ईष्टि; an iṣṭi leading to concord TS. ii.3.9.2. **सांग्राम-जित्-य** *n.* युद्ध में विजय; victory in a battle.

साच्-इन् *a.* सचिव, सहायक; friend, helper x.142.2 साचीव विश्वा भुवना न्यृञ्जसे 'सचिव इव'. **साचि** *av.* तिर्यक्; crookedly, sideways : साचीव वै वयः पक्षौ कृत्वा पतति TMB. v.1.2. **साच्-य** *a.* समवेतव्य, संयोग-योग्य; worthy of association i.140.3 आ साच्यं कुपयं वर्धनं पितुः 'समवेतव्यम्'. **सजात्-य** *n.* सजातिता; community of race with.

साढ [√सह्] *a.* जित; overcome; cp. अ-षाढ (AV.) 'invincible'. **साढृ** *a.* विजयी; conqueror vii.56.23 पृतनासु साळ्हा.

साढ्वै [*Dat. Inf.*] जीतने को; to conquer.

सा-र्त [√सन्] *a.* प्राप्त; gained x.167.4 सुर्ते सार्तेन यथागमं वाम्; cp. x.41.14 अभिषाता अर्णाः. **सात-हन्** *a.* प्राप्तिघाती; gain-destroying. **सा-ति** [√सन्] *f.* प्राप्ति, संभक्ति; gain, acquisition i.168.7 सातिनं वोऽमवती. **सा-तु** [√सन्] *m.* गर्भ; womb iv.6.7 न यस्य सातुर्जनितोरवारि 'सनिः पश्वादिलक्षणं दानं दीप्तिर्वा'. **सातो-**

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

बार्हत्-अ *a.* pertaining to सतोबृहती. **सात्म-त्व** *n.* समानरूपता, सायुज्य; community of nature with; परिपूर्णता; wholeness यजमानस्य सात्मत्वाय 'संपूर्णतायै' TS. iii.1.3.2. **सात्मन्** *a.* सशरीर; along with body सात्मान्तरिक्षं रोहति 'सशरीरः' TS. v.3.6 3. **सात्य** *n.* सत्य; true.

सात्रा-साह्-अ *a.* सब का जेता; all-subduing.

सात्वरी *f.* सत्वरगामिनी वडवा; a fleet mare Sat. xiii.8.20.

साद्-अ *m.* सवारी, पीठ; sitting on a horse-back, horse-back i.162.17 यत्ते सादे संहसा शूकृतस्य 'सादे सदने अगमने निमित्तभूते सति', VS. xxv.40, TS. iv.6.9.2. **सादद्-योनि** *a.* अपने स्थान पर बैठा; sitting in one's place, sitting in the lap v.43.12 सादद्योनिं दम आ दीदिवांसम् (अग्निम्). **साद्-अन** (1) *n.* आसन; seat i.136.2. (2) *a.* सादनार्थ पठ्यमान मन्त्र; the verse reciting which anyone is made to sit Sat. ix.1. **सादन-स्पृश्** *a.* गृहागत; coming into one's house ix.72.8 वसुनः सादनस्पृशः. **सादन्-य** [= सदन्य] *a.* सदन-संबन्धी, सदन-कुशल; belonging to a house, skilled in household work i.91.20 सादन्यं विदथ्यं सभेयम् 'गृहकार्य-कुशलम्' = VS. xxxiv.21 'सदने साधुम्' Uv.-Mah. **सादस्-अ** *a.* सदस्य-संबन्धी; belonging to the spectators in a sacrifice सादसान् धिष्ण्यान् LŚ. ii.4.1.

साद्-ईन *a.* सवार; sitting or riding on AV. xi.10.24.

साद्यस्-क्र्-अ [सद्यः क्रियते इति : पञ्चैकाहाः TMB. xvi.12] *m.* एक सोमयाग; a Soma-sacrifice.

√साध् लक्ष्य की ओर जाना; सफल होना; to go to one's goal, succeed i.94.2 यस्मै त्वमार्यजसे स साधति, ii.141.1 गदीर्मुप ह्वरते साधते मतिः 'succeeds', v.45.3 साधत द्यौः 'the heaven reaches its goal', vi.66.7 पथ्या याति साधन 'he goes flourishing by the path', iii.1.23 सनिं गोः हवमानाय साध 'accomplish the acquisition of cow to the praiser'. Forms. I. : *Pr.* साधति, –ते. *Ao. red.* : *Sb.* सीषधाति; सीषधाम; *Inj.* सीषधस् . *Cs.* साधयति.

साध्-अ *m.* सिद्धि; accomplishment, fulfilment x.35.9 मन्मनः साधे 'साधके'. **साधद्-इष्टि** *a.* साधक इष्टि वाला; having an effective sacrifice iii.2.5 रुद्रं यज्ञानां साधदिष्टिमपसाम् 'साधित-यज्ञम्'. **साध्-अन** *a.* साधक, करण; leading to a goal, guiding straight ix.62.29 दक्षाय साधनम् 'करणम्'; cp. vi.53.9 अष्ट्रा पशुसाधनी.

साधसे [*Dat. Inf.*] साधने या धरती तैयार करने को; for preparing land viii.71.12 अग्निं क्षैत्राय साधसे 'साधनाय क्षेत्रलाभाय'.

साधान *a.* सशरीर; together with the body BṛUp.

साधारण [*सधर्मन् as शाकर्र from शकन्] *a.* सामान्य; common, general vii.63.1 साधारणः सूर्यो मानुषाणाम्. **साधारणी.** *f.*

साध्-इष्ठ *a.* साधुतम; straightest i.58.2 साधिष्ठेभिः पथिभिः; *av.* ऋजुतमम्; straightest आचार्याद्धैव विद्या गृहीता साधिष्ठं प्रापयति ChUp. iv.9.3.

साध्-उ *n.* क्षेम; happiness, welfare viii.32.10 साधु कृण्वन्तमवसे.

साध्-उ *a.* सीधा; going to his aim, straight, right ii.27.6 पन्थाः साधुः. **साधु-कर्मन्** *a.* ऋजुकर्मा, भद्रकर्मा; acting well x.81.7 विश्वशंभूरवसे साधुकर्मा = **साधु-कार्-ईन्** = **साधु-कृ-तृ.** **साधु-चर्-अण** *a.* प्रशस्तकर्मा; righteous LŚ. i.1.7. **साधु-देव्-ईन्** *a.* सफल जुआरी; having luck at play. **साधु-र्या** *av.* ठीक; rightly TS. v.2.12.2.

साध्-य *m.* साध्यफलोपेत देव; a particular class of gods i.164.50 यत्र पूर्वे साध्याः संन्ति देवाः 'यज्ञादिसाधनवन्तः कर्मदेवाः'. **साध्यानां शतसंवत्सरं** *m.* name of a sattra TMB. xxv.8. **साध्या** *av.* = साधुया TS. iv.2.7.2 योनिमा सीद साध्या.

साध्व्-अर्य *a.* अभिषक्त; truly attached x.68.3 साध्वर्या गाः 'कल्याणानां पयसां नेत्रीः'.

सान्-अर्सि [√सन् *सार्सनि; cp. सासहि] *a.* धनद, विजयी; bringing wealth, victorious ix.85.5 अत्यो न सानर्सिः 'संभजनशीलः'.

सानि *f.* दोष; defect, deficiency : तस्य सानिः 'दोषः'. TMB. v.9.9.

सा-नु [√सन्] *nm.* चोटी, उन्नत स्थान; summit, high place, ridge i.117.16 सान्वद्रेः, v.75.13 आ जंवन्ति सान्विषाम् 'सक्थीनि' = VS. xxix.50. Cp. घृत-स्नु.

सान्-उर्क [√सन्] *a.* अभिकाङ्क्षी; desirous (of prey) ii.23.7 सानुर्को वृकः 'समुच्छ्रितः'.

सानुषक् [स + आ–] *n.* सातत्य; continuity; *av.* सातत्येन; continuously i.176.5 अर्केषु सानुषगसत्.

सां-तप्-अन *a.* मध्याह्न-सूर्य-संबन्धी; blowing in midday AV. viii.77.3 सांतपना मरुतः, TS. i.8.4.1 मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यः.

सान्तर्-देश [स + अ –] *a.* उपदिशाओं-समेत; accompanied by the intermediate quarters, with the

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

intermediate directions AV. ix.5.37 दिशः सान्तर्देशाः.

सान्त्व्-अ *a.* शान्तिदायक (शब्द); comforting, consoling. √**सान्त्वय्** शान्ति देना; to console ĀpŚS.

सां-नाय्-य [√नी; सम्यङ् नीयते होमार्थमग्निं प्रति इति सांनाय्यं हविर्विशेषः, तच्च दधिपयोलक्षणम्] *n.* घृतमिश्र पदार्थ जो हव्य-रूपेण चढ़ाया जाय; any substance mixed with ghee and offered as an oblation; cp. KŚS. iv.2.17. **सां-नाय्-य-भाज्-अना** [सांनाय्य-यागस्य-स्थानभूता] *f.* सांनाय्य की अमावास्या; Amāvāsya when Sāṁnāyyá-yāga is performed.

सां-नाह्-उक *a.* संनहनशील, संनद्ध; one used to put on armour, always ready (for war) ABr. xxxiii.2 क्षत्रियः सांनाहुको भवति

सां-नि-पात्-ईक *a.* संनिपाती; coming into close contact, coalescing : संनिपत्योपकारकम्. **सां-नि-पात्-य** *a.* संयोजनीय; to be connected.

साप् *a.* सजल; watery TAr. i.22.9.

साप् *a.* cp. ऋत-साप् , केत-साप् etc.

साप्त्-अ *a.* सप्तसंख्योपेत; consisting of seven TS. v.4.7.5.

साप्य् *m.* सप्य का पुत्र; son of Sapya x.48.9 नमी साप्यः, नमी साप्यो वैदेहः TMB. xxv.10.17.

साम-ग्-अ = सामगा AV. ii.12.4 सामगेभिः. **साम-गा** *a.* सामगायक; singing chants ii.43.1 उभे वाचौ वदति सामगा इव. **साम-चार्-ईन्** *a.* साम गाता चलने वाला; faring with chants. **साम-तेजस्** *a.* साम की शक्ति वाला; having the glory of Sāman AV. x.5.30 ऋक्संशितः सामतेजाः.

सामन् [Gk. haime 'song' √सन्] (1) *n.* गीत्युपेत मन्त्र; song, chant i.62.2 आङ्गूष्यं साम; Sāman along with ṛks., v.44.14 यो जागार तमृचः कामयन्ते यो जागार तमु सामानि यन्ति, गातव्यस्य साम्नः पञ्चभागाः—हिंकारः, प्रस्तावः, उद्गीथः, प्रतिहारः, निधनं च. (2) *n.* धन; wealth viii.4.17 पञ्चाय साम्ने. (3) *n.* fullness i.147.1 ऋतस्य सामन् रणयन्त देवाः, x.59.2 सामन् नु राये निधिमन्वन्नम् 'साम्नि गीयमाने'. (4) *n.* समदृष्टि; poise, impartiality; cp. असामन्यः 'पक्षपाती'. (5) वर्णों का मध्यमवृत्ति से उच्चारण; pronouncing varṇas in the middle way TUp. Cp. सामैवाहं संहितां मन्ये AA. iii.1.5 'sliding' Keith.

सामन *a.* सान्त्व; calm x.85.11 गावौ ते सामनौ 'सामनौ सन्तौ' (सान्त्वौ ?) = AV. xiv.1.11, iii.30.9 सामनामिषिराम् (भूमिम्) 'साम्यवतीम्'.

साम-नि-धन *n.* साम का अन्तिम भाग; closing part of a Sāman or chant. **सामन्-य** *a.* साम-कुशल; skilled in chanting ix.96.22 सामि कृण्वन्त्सामन्यः.

सामन्त [समन्ताद् विहितं कर्म-परिस्तरण, पर्युक्षण, नित्यपरिषेक, पदपरिलेख, पिण्डपरिलेखनादीनि । समन्ततः सर्वतः पूर्वदक्षिण-पश्चिमोत्तरपार्श्वेषु विधीयन्ते तानि] *m.* परिस्तरणादिचर्या; acts that are done always on all sides.

साम-पव्-ईत्र *n.* the ṛca beginning with कया नश्चित्र आ भुवत् (iv.31.1, SV. 169, 682); cp. यजुष्पवित्र 'आपो अस्मान् मातरः शुन्धयन्तु' etc. Sat. xxvi.1. **साम-भृत्** *a.* साम प्रस्तुत करने वाला; bringing chants vii.33.14 उक्थ-भृतं सामभृतं बिभर्ति ग्रावाणं बिभ्रत् (वसिष्ठः).

सामयाचार्-इक *a.* समयाचार-प्राप्त धर्म; पारंपरिकव्यवस्थामूलक, आचारपरक; depending on convention Sat. xxvi.1.

साम-राज *n.* name of a Sāman TMB. xv.3 सामराजं भवति.

साम-विप्-र *a.* साम-दक्ष; skilled in Sāma-chants v.54.14 सामविप्रम् (ऋषिम्). **साम-वेद्-अ** *m.* गीतियों का वेद; the Véda or vidyā of chants.

साम-श्रव्-अस् (1) *a.* सामश्रोता; one listening to the Sāman. (2) *m.* name of a man BṛUp.

सामात्मन् *a.* सामरूप; endowed with chants.

सा-र्मि [√सन् 'what is added = अर्ध √ऋध्] *a.* आधा; half, a bit सार्मि प्राश्नन्ति 'लेशम्' TS. i.7.1.5; *av.* मध्ये; बीच में, समय से पूर्व; too soon, prematurely, incompletely तन्न साम्युद्वासयेत 'मध्ये' ŚBr. ii.3.1.4, स सार्मि निर्वर्तत 'अर्धं कृत्वा' ŚBr. ii.2.4.14. Mark GBr. i.5.10 ते देवा इह सामिवासु = सामि इवासुः were incomplete as it were. **सार्मि-चित** *a.* अर्धचित; half-piled.

सामित्-य *a.* सभासाह, समिति में सजा; shining in an assembly AV. viii.10.6 सामित्यो भवति य एवं वेद.

सामिधेन *a.* अग्नि-समिन्धन-हेतु; cause of kindling fire ŚBr. i.3.3.20. **—धेनी** *f.* समिध्यमान अग्नि की प्रकाशक ऋक्; the verse recited while flaming the fire ŚBr. i.3.2.1; the ṛks are : iii.27.1, vi.16.10, 11, 12, iii.27.13, 14, 15, i.12.1, iii.27.4, v.28.5, 6.

सार्मि-सं-स्थित *a.* अर्ध-समापित; half-completed ŚBr.

सांपराय [संपरेयते इति संपरायः परलोकस्तत्प्राप्तिप्रयोजनः साधनविशेषः सांपरायः] *a.* भविष्य-संबन्धी, पारलौकिक; relating to future or the next world.

सांप्रदायम् *av.* ले लेकर; repeatedly taking Sat. ix.7.

सां-मनस्-य *n.* सौहार्द, सद्भावना; concord, harmony AV. iii.30.1 सहृदयं सांमनस्यम्.

सां-मेघ्-य [अतिवर्षणक्षमा मेघा यस्मिन् वर्षतौ सोऽयं समेघः ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तस्य संबन्धी कालः] *n.* देशापत वर्षा का काल; time of extensive rains TS. vii.4.8.2.

साम्येक्ष *n.* समदृष्टि; seeing impartially TMB. xii.13.26. Correct साम्यक्ष into साम्येक्ष.

साम्य्-उत्-थान *n.* यज्ञ को आधा करके उठ जाना; to give up (a yāga) in the middle Sat. xv.6.

सा(म्)-राज्-य (1) *n.* चक्रवर्तित्व; universal rulership vii.46.2 साम्राज्येन दिव्यस्य चेतति, TS. iii.1.2.1 छन्दोमानां साम्राज्यं गच्छेत्. (2) —**ज्यः** *m.* साम्राज्ययुक्त लोक; the world of Sāmrājya TS. iii.1.1.1 सोमस्य राज्ञः साम्राज्यो लोकः.

साय्-अ [cp. अव-सा, √सा] *n.* शाम; evening viii.2.20 मा ··· सायं करदारे अस्मत्; *av.* शाम को; at evening v.77.2 न सायमस्ति देवया अजुष्टम्. **सायं-या-वन्** *a.* सायं-गामी; going at dusk TBr. ii.1.4.

सा(य्)-अक [√सि 'throw, hurl'] (1) *m.* तीर; arrow, missile (cp. सेना) x.48.4 सायकेन ··· नि शिशामि. (2) *a.* वेद्धा; piercing i.32.3 सायकं वज्रम्. **सायक-प्र-णुत्-त** *a.* तीरों से खदेड़ा; driven away by arrows AV. ix.2.12. **सायकायन** *m.* सायक का पुत्र; son of Sāyaka.

सायं-गो-ष्ठ्-अ [—**ष्ठाः** सायंकाले गोष्ठे व्रजे ये पशवस्तिष्ठन्ति] *a.* शाम को घेर में बन्द; cattle enclosed at night in the enclosure.

सायं-दुग्-धा *a.* शाम को दुही; milked in the evening.

सायम्-अश्-अन *n.* शाम का खाना; evening meal = सायाशनम्.

सायम्-आ-हु-ति *f.* शाम की आहुति; evening oblation.

सायं-प्रातर् *av.* सांझ-सवेरे; at evening and at morning AV. xix.39.2. **सायं-प्रातर्-आश्-इन्** *a.* सांझ-सवेरे खाने वाला; eating in the evening and morning. **सायं-भव्-अ** *m.* शाम हो जाना; becoming evening AV. x.2.16 केन सायंभवं ददे.

सा(यु)ज्-य [सयुग्भावः] *n.* सहावस्थान, सहभाव; intimate union, contact, identification : समानदेहेन्द्रियाभिमानत्वम्, तादात्म्यम्.

साय्-य *m.* साय का पुत्र; son of Sāya. Cp. सार्प्य.

सार्-अ [√सृ] *mn.* ठोस तत्त्व; pith or solid interior of anything iii.53.19 खदिरस्य सारम्. Note AV. iii.9.3 पिशङ्गे सूत्रे खृगलं तदा बध्नन्ति वेधसः where खृगल means खलवा 'a wooden club' with which to castrate a bull.

सारघ्-अ (1) *a.* सरघा से प्राप्त; derived from bee viii.4.8 मध्वा सारघेण. (2) *m.* सरघा; bee x.106.10 सारघेव गवि नीचीनबारे 'सारघाविव'.

सार(ङ्)ङ्ग [*f.* *सार-रङ्ग *शार-रङ्ग] (1) *a.* शबल, कर्बुर; dappled AV. ii.32.2 क्रिमिं सारङ्गम्. (2) —**ङ्गः** *m.* याजक; one performing a sacrifice ABr.

सा(र)-रथ्-इ *m.* सारथी; charioteer (from सरथ 'driving on the same chariot') i.144.3 रश्मीन्त्समयंस्त सारथिः.

सारम्-एय *m.* सरमा का वंशज; of Saramā's race, a dog vii.55.3 स्तेनं राय सारमेय, x.14.10 सारमेयौ श्वानौ.

सार्-सारि-तम *a.* अतिशयेन उच्चगामी; exceedingly high-going वायुर्वै सारसारितमः TBr. iii.8.7.

सारस्-वत्-अ [सरस्वान् or सरस्वती देवता यस्य] *a.* सरस्वद्देवताक, सरस्वती-देवताक; having Sárasvān or Sárasvatī as a deity TS. ii.4.6.1. **सारस्वतौ होमौ** [सरस्वती च सरस्वांश्चेति सरस्वन्तौ । तौ देवते ययोर्यागयोस्तौ सारस्वतौ यागौ] *a.* having Sárasvān and Sárasvatī as a deity सारस्वतौ होमौ पुरस्ताज्जुहुयात् TS. iii.5.1.4. For सारस्वतानि सत्राणि cp. TMB. xxv.10.

सार्ञ्जय *m.* सृञ्जय का अपत्य; a descendant of Sṛñjaya vi.47.25 सार्ञ्जयो अभ्यषष्ट.

सार्धं जुहोति नैरन्तर्येण आहुति डालता है; continues to pour offerings ŚBr. ii.2.4.14.

सार्पराज्ञी *f.* सर्पराज्ञी द्वारा दृष्ट ऋचाएं; the verses seen by Sarparājñī, a Brahmavedinī, the wife of Sarparāja : आर्यं गौः पृश्निरक्रमीत् etc. x.189.1.

सार्व-गाम्-इन् *a.* सब के लिये हित; beneficial to all Sat. xxvi.6.

सार्व-वर्ण्-इक *a.* सर्ववर्णों के लिये साधारण; common to all the castes Sat. x.2.

सार्व-वश्-य *n.* सब पर अधिकार; power over all JB. ii.25.

सार्वायुष्-अ *a.* सारी या परिपूर्ण आयु भोगने वाला; enjoying a full span of life.

सार्ष्ट *a.* भाले का साथी; comrade at arms ĀpŚS. xii.15.5 = साभिचरणिक.

सार्ष्टि [cp. ऋष्टि] *a.* सहचर; comrade = समानऋष्टिः.

सार्ष्टिता *f.* साहचर्य; comradeship in arms, fellowship.

साला-वृक [*शारावृक *शार-वृक, like रदावसु– 'variegated wolf'] *m.* आरण्य श्वा; hyena, wild dog x.73.3 त्वमिन्द्र सालावृकान्त्सहस्रमार्सन दधिषे = **सालावृकेयः** TMB. xviii.1.9.

साव्-अ *m.* सोम-सवन; Soma-pressing. Cp. सहस्रसाव.

सावयस्-अ *m.* सवयस् का पुत्र; son of Savayas by name Aṣāḍha.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सावर्ण्-र्य सवर्ण का अपत्य; a descendant of Mánu Sávarṇa x.62.9 सावर्ण्यस्य दक्षिणा. Cp. ŚBr. i.1.1.7.

सविस [स+अ-] *a.* सामग्री वाला; provided with provisions.

सावित्र्-अ *a.* सवितृदेवताक; having Savitṛ as deity or belonging to Savitṛ. **सावित्र्-वती** *f.* सावित्र मन्त्र द्वारा उपहित ईष्टका; bricks piled up reciting the Sāvitrī verse. **सावित्र-होम** *m.* 'देव सवितः प्र सुव यज्ञं प्र सुव यज्ञपतिं भगाय' (VS. xxx.1.7) इत्यादि मन्त्र से क्रियमाण होम; the hóma performed with the verse देव सवितः etc. **सावित्री** *f.* सवितृ के प्रति उक्त ऋचा; a verse or prayer addressed to Savitṛ.

साशनानशन *a.* जो खाता है और जो नहीं खाता; what eats and what does not eat x.90.4 साशनानशने अभि. Cp. Uv. on VS. xxxi.4 'साशनं स्वर्गम् अनशनं मोक्षम् सर्वं जगत स्वर्गं प्रति मोक्षं च प्रति उत्पन्नम्'.

साशीर्-क *a.* आशीष-सहित; accompanied by blessings TS. = **साशिर** TS.

सा-सह्-आन [*Pf. Pt.* √सह्] *a.* विजयी; overcoming, conquering i.131.4 सासहानः (इन्द्रः); cp. viii.36.1 सेहानः पृतनाः.

सा-सह्-ई *a.* विजेता; victorious iii.37.6 वाजेषु सासहिर्भव.

सा-सह्-वांस् [*Pf. Pt.*] = सासहान ix.110.12 सासह्वान् शत्रून्.

सास्ना *f.* गलमांस; dewlap MS.

साह्-अ *a.* जेता; overcoming, prevailing viii.20.20 साहाः मरुतः; cp. सभा-साह.

साह-देव्-र्य *m.* सहदेव का अपत्य; a descendant of Sahádeva iv.15.7 कुमारः साहदेव्यः.

साह्-अनु *a.* सोढा; overcoming AA. x.2.1.

साह्-अन्त् [√सह्] *a.* अभिभविता; overcoming vi.73.2 साहन् अमित्रान्. **साहन्त्-र्य** [= सहन्त्य] = साहन्त् TS. ii.2.3.

साहस्र (1) *a.* सहस्रोत्पादक; creator of thousands साहस्रः प्रजापतिः TS. v.2.8.3; relating to a thousand, consisting of thousands साहस्रीं लक्ष्मीः TS. ii.1.5.2; worth a thousand साहस्रः अश्वः a horse that is worth a thousand cows KŚS., महीं साहस्रीम् TS. iv.2.9.3, साहस्रस्य रायः 'बहुसहस्रपरिमितस्य' TS. iv.6.5.3. (2) **—स्रः** *m.* name of an Ekāha (TMB. xvi.11.1) in which a thousand cows are given away. **—म्** *n.* सहस्रसंख्याकानामिष्टकानां समूहः; aggregate of a thousand bricks साहस्रं चिन्वीत TS. v.6.8.2.

साहस्र-वन्त् *a.* साहस्र-शब्दोपेत-मन्त्रवर्ग; the verses containing the word साहस्र TS. v.4.2.4.

साह्न्-अ [अह्ना सह वर्तते इति] *m.* एकाह ज्योतिष्टोम; Jyotiṣtoma lasting one day TS. vi.6.11.4. **साह्नातिरात्र** [—त्रौ] *m.* एक दिन और एक दिन से अधिक चलने वाले सत्र; sattras terminating with a day and exceeding a day AV. xi.7.12.

साह्-य *n.* विजय; victory; in अभिमाति-षाह्य, नृ-षाह्य etc.

साह्-वांस् [*Pf. Pt.* अभिभूय] जिसने जीत लिया है; having overcome, prevailing vii.12.2 विश्वा दुरितानि साह्वानग्निः.

√सि बांधना; to bind vii.84.2 सेतृभिररर्ज्जुभिः सिनीथः. अव √सि to loosen vi.74.3 अव स्यतं मुञ्चतम्; to take rest iv.16.2 अव स्य शूराध्वनो नान्ते; to dig in (nails) x.28.10 सुपर्णे इत्था नखमा सिषायाविरुद्धः परिपदं न सिंहः the falcon thus dug in his claws as an entrapped tiger (does his paws), in the trap (परिपदम् trap, snare). उद् √सि to capture, entrap i.125.2 मुक्षीजयेव पदिमुत्सिनाति. प्र√सि to bind, cp. प्र-सिति. वि√सि to untie a knot ix.97.18 ग्रन्थिं न वि ष्य ग्रथितम्, to unyoke a horse, loosen x.30.11 वि ष्यध्वमूधः; to free, give free reins to ix.95.5 इन्दो वि ष्या मनीषाम्, i.25.3 वि मृळीकाय ते मनो ··· सीमहि; to open v.83.7 दृतिं विषितम्. Forms. IX. P.: *Pr.* सिनाति, सिनीथस्; *Ipv.* सिनातु. *Pf.* सिषाय; *Inj.* सिषेत. *Ao. root*: *Ipv.* सितम्. *Inf.* सेतवे.

सिं-ह्-अ [*संह 'संहतः', noted for its mettlesome compact lithe body, √हन्; cp. संघ √हन् 'multitude', with a change of ह् into घ्, like सुदोह 'easy to be milked' and सुदोघ 'bountiful'] *m.* शेर; lion i.174.3 सिंहो न दमे; *f.* **सिंही** vii.18.17 सिंह्यं चित्. **सिंह-प्रतीक** *a.* सिंह-मुख; lion-faced AV. iv.22.7.

सिक्-त *a.* सिंचा; poured vi.68.11 अन्धः परिषिक्तम्, x.61.6 निषिक्तं योनौ. **सिक्त-रेत्-अस्** *a.* रिक्तरेतस्, स्थविर; an old man TS. v.5.4.2.

सिक्-ति *f.* सेचन; effusion, sprinkling x.100.11 सिक्तये.

सिग्-वात *m.* कपड़े से गंध की झोल; waft of odour from cloth ĀpGS. ix.3.

√सिच् [Aw. hic.] सींचना; to pour, sprinkle x.96.1 घृतं न यः सेचते, ix.11.8 इन्द्राय सोम पातवे मदाय परि षिच्यसे, i.85.11 असिञ्चन्नुत्सं गोतमाय तृष्णजे, x.101.5 सिञ्चामहा अवतमुद्रिणं वयम्; to fall down, split यद्यु वै सर्वं सिक्तं स्यात 'यदि वै सर्वं दुग्धं भूमौ पतेत्' Sat.; जल छिड़क कर मन्त्र

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

फूकना; to pour water and infuse the missile with power reciting a mantra over it AV. xi.10.12 वज्रमसिञ्चत = ABr. xxv.2, तस्मै त्वष्टा वज्रमसिञ्चत TS. ii.4.12.2. Forms. IV. : *Pr.* सिञ्चति, –ते. *Pf.* सिषेच; सिषिचतुर् ; सिषिचुर् सिषिचे. *Ao. a.* : असिचत ; असिचन ; *Sb.* सिचामहे. *Ft.* सेक्ष्यति. *Ps.* सिच्यते; *Ao.* असेचि. *Pp.* सिक्त. *Gd.* सिक्त्वा; –सिच्य. *Inf.* सेक्तवै.

सिंच् cp. आ-सिंच् .. **सिंच्** *f.* कन्नी, वस्त्रान्त; the end of a cloth, hem iii.53.2 पितुर्न पुत्रः सिंचमा रभे ते; in *du.* the two edges or brims i.95.7 उभे सिंचौ यतते भीम ऋञ्जन् 'द्यावापृथिव्यौ'; the two wings of an army, the two banks of a river x.75.4 वजिव युध्वा नयसि त्वमित् सिंचौ 'सिच्यमानौ तटौ'.

सिचा-पू *m.* पक्षि-विशेष; a kind of bird.

सितासित [—ते *f.*] *a.* श्वेत और कृष्ण; white and black.

सिद्-ध *a.* परिपक्व; fully cooked; सधा, छंटा; cofirmed JUB. iii.3.2.5 सिद्धः पापीयान् प्रतिविजते 'a confirmed criminal'. **सिद्धा विष्टार-पंक्ति** *f.* the Paṅkti metre having four feet : first द्वादशाक्षर, second अष्टाक्षर, third द्वादशाक्षर and fourth अष्टाक्षर.

सिद्धि-क्षेत्र *n.* यत्र गङ्गा महादेवः स्वयंभूश्च तपोवनम् । सिद्धि-क्षेत्रं तु तज् ज्ञेयं समन्तात् तु त्रियोजनम् Brahmapurāṇa.

√सिध् [cp. √साध्] आगे बढ़ना; to stride forward; सफल होना; to succeed i.18.7 यस्मादृते न सिध्यति यज्ञः; to be of use or profit to someone i.32.13 नास्मै विद्युन्न तन्यतुः सिषेध; to ward off ix.71.8 सेधति स्रिधः, i.105.11 ते सेधन्ति पथो वृकम् . Forms. 'succeed' IV. P. : *Pr.* सिध्यति. *Pp.* सिद्ध; 'repel' I. P. : *Pr.* सेधति. *Pf.* सिषेध. *Ao. iṣ* : असेधीस् . *Pp.* सिद्ध. *Gd.* –सिध्य. *Inf.* सेद्धुम् . *Int. Pt.* सेषिधत.

सिध्-म *a.* सफल; going straight, successful i.33.13 अभि सिध्मो अजिगादस्य शत्रून् ; श्वैत्याङ्कित-देहवान्; white-spotted TS. v.16.14.14, VS. xxiv.10. **सिध्म-ल** *a.* कुष्ठी; leprous VS. xxx.17, TBr. iii.4.14.

सिध्-र *a.* सीधा लक्ष्य की ओर जाने वाला; going straight i.173.11 दीर्घो न सिध्रमा कृणोत्यध्वा 'फलार्थिनं पुरुषम्'; successful i.142.8 यज्ञं सिध्रम् , TS. iv.1.11.4 सिध्रं यज्ञम् 'फलसाधकम्'.

सि-न [√सि 'bind'] *n.* संपत्ति; property ii.30.2 यो वृत्राय सिनमत्राभरिष्यत् who was going here to carry off Vṛtra's wealth 'अन्नम्'. **सिन-वन्त्** *a.* धनिक; rich x.102.11 सुमङ्गलं सिनवदस्तु सार्तम् 'अन्नवत्'.

सिनी-वाली [सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली सा नष्टेन्दुकलामावस्या— तदभिमानिदेवता; सिनी = सिता 'white'] *f.* एक देवी; name of a goddess referred to with Rākā́, Guṅgū and Sárasvatī (ii.32.8) and is praised for safe keeping of offspring (ii.32.6); she is described as broad-hipped and fair-armed and she presides over fecundity and easy birth.

सिन्ध्-उ [√सिध् 'go'] *mf.* नदी; a river ix.97.45 सिन्धुर्न निम्नमभि, x.89.11 प्र सिन्धुभ्यो रिरिचे प्र क्षितिभ्यः he reaches beyond rivers and beyond lands; name of the Indus v.53.9 मा वः सिन्धुर्नि रीरमत ; Sindhu as a goddess x.75.2 सिन्धो यद् वाजाँ अभ्यद्रवस्त्वम् ; the stream of libation i.146.4 सिषासन्तः पर्यपश्यन्त सिन्धुम् ; the liquids that are mixed with Soma ix.86.11 मर्मृजानोऽविभिः सिन्धुभिर्वृषा; the rain referred to as sindhu x.92.5 प्र हृद्रेण यर्यिना यन्ति सिन्धवः; the waters encircled by Vṛtra and let loose by Índra i.11.6 प्रत्यायं सिन्धुमावदन् ; the flood in the highest heaven with which is connected Váruṇa i.164.25 जगता सिन्धुं दिव्यस्तभायत ; the sea or ocean i.83.1 सिन्धुमापो यथा; sea as a god i.94.16 अदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः.

सिन्धु-पति *m.* सिन्धु का स्वामी; lord of the heavenly river vii.64.2 सिन्धुपती क्षत्रिया यातमर्वाक् (मित्रावरुणौ). **सिन्धु-पत्नी** *f.* having Sindhu as husband AV. vi.24.3 सिन्धुपत्नीः. **सिन्धु-मातृ** *a.* जिसकी माता सिन्धु है; having stream as mother i.61.7 मृजन्ति सिन्धुमातरम् (सोमम्); सिन्धु की माता; mother of the stream v.36.6 सरस्वती सप्तथी सिन्धुमाता. **सिन्धु-राज्ञी** *a.* जिसकी रानी सिन्धु है; having Sindhu as queen AV. vi.24.3. **सिन्धु-वाह्-अस्** *a.* समुद्र से (पार ले) जाने वाला; passing (or carrying) through the sea v.75.2 सुषुम्ना सिन्धु-वाहसा (अश्विनौ). **सिन्धु-सामन्** *n.* name of the Sāman sung in 'आ त्वा विशन्तु' etc. viii.92.22.

सिन्धु-सृ-त्य *n.* समुद्र-यात्रा; going by the sea AV. x.2.11 सिन्धुसृत्याय जाताः (आपः).

सिर्म [*Pr.* Cp. सम, सिर्म-सीम्, इम-ईम्] हर एक; each, every i.145.2 तमित् पृच्छन्ति न सिमो वि पृच्छति, i.115.4 अद्रात्री वासस्तनुते सिर्मस्मै; सब; all (in *pl.*) x.28.11 सिर्म उक्ष्णोऽवसृष्टा अदन्ति, स्वयम् self viii.4.1 सिर्मा पुरू नृषूतो अस्यानवे.

सिर्मा *f.* सीमा, सीमा-रेखा; mark or lines of limit VS. xxiii.37 सिर्माः शम्यन्तु शम्यन्तीः 'सीमारेखाः'.

सिर्रा [√सृ] सरित; stream i.121.11 त्वं वृत्रमाशयानं सिरासु.

सिरी [= सीरी 'सीरवान्' like रथी 'रथवान्'] *m.* काश्तकार;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

a ploughman x.71.9 सिरीस्तन्त्रं तन्वते.

सिलार्ची [= सिरार्ची] *f.* शिराओं में फिरने वाली; coursing into the arteries AV. v.5.1 सिलार्ची नाम वा असि. **सिलाञ्जाला** [शिलं विषं जरयतीति] *f.* वनस्पति-विशेष; a kind of medicinal plant AV. vi.16.4 सिलाञ्जाला-स्युत्तरा.

सिलिक-मध्यम [= शिलिकम– = शल्कम– cp. Hindi छिलका] *a.* संलग्नमध्य, संश्रितमध्य; slender-waisted i.163.10 ईर्मान्तासः सिलिकमध्यमासः 'संलग्नमध्याः' = MS. iv.6.7.4.

√सिव् [or √सीव्, extension of √सि 'bind'] जोड़ना, बनाना; to join together, construct x.101.8 वर्म सीव्यध्वम्; figurative use ii.17.4 सीव्यन् तमांसि; to join with a needle ii.32.4 सीव्यित्वपः सूर्याच्छिद्यमानया; cp. i.31.15 स्यूतं वर्म. Forms. IV. : *Pr.* सीव्यतु; Ā. सीव्यध्वम्; *Pt.* सीव्यन्त्. *Pp.* स्यूत. *Gd.* –सीव्य.

सि-षा-स-तु [*Desid.* √सन्] *a.* लाभेच्छु; desirous of gaining ix.47.5 सिषासतू रयीणाम्.

सि-षास्-अंनि *a.* विजयेच्छु; eager to win i.102.6 सिषासनिर्वनते कार्र ईर्ज्जितिम्.

सि-षा-सु *a.* फलकाम; पाने का इच्छुक; eager to get or win i.102.6 सिषासवः जनाः.

सि-ष्ण्-उ [√सन्] *a.* देने को प्रयत; ready to give viii.19.33 इन्धानः सिष्णवा ददे.

सीक्षन्त् [√सह् *Desid. Pt.*] vi.34.3 व्रतैः सीक्षन्तो अव्रतम्.

सीचा-पू *f.* पक्षिणी-विशेष; a kind of female bird VS. xxiv.25.

सीता [cp. सीमा, सीर, परिषीत 'marked with a line around'] *f.* लाङ्गल-पद्धति, खूड़, हलाई; a furrow iv.57.7 इन्द्रः सीतां नि गृह्णातु. **सीता-सम्-अर्-अ** *m.* हलाइयों का मेल; where the furrows converge.

सीबला *f.* ओषधि-विशेष; a kind of herb = Marathi Śivli.

सीम् [particle from स, as ईम् from अ] उसे, उन्हें; him, her, it, them i.95.2 विरोचमानं परि षीं नयन्ति (अग्निम्).

सी-मन् *m.* सीमन्त, केशविभाजन, मांग; parting of hair so as to make a line तेनास्य सीमानमभिनत् TMB. xv.5.20 = **सीमन्तः. सीमन्तोन्नयन** [सीमन्तो नाम केशमध्ये रेखा-विशेषः। स उन्नीयते यस्मिन् कर्मणि] *n.* केश-संनिवेश की रचना; dressing the hair in a particular manner.

सी-र *n.* हल; a plough x.101.3 युनक्त सीरा. **सी-रा** = सिरा; stream iv.19.8 सीरा इन्द्रः संवितवे पृथिव्या.

सीर्ल-मा-वती [= सीर्-मा-वती, or is it सीरम्-अवती 'promoting agriculture'; for lengthening, cp. vi.18.9 उदावता = उद्-अवता] *f.* जलप्रचुरा; rich in waters (i.e. rich in reeds or canes by which the tilled land is measured) x.75.8 युवतिः सीर्ल्मा-वती 'सीराणि यया ओवध्या रज्जुभूतया बध्यन्ते सा सीर्ल्मा तादृगोषध्युपेता'.

√सीव् to sew, join. Cp. √सिव्.

√सु सोम निचोड़ना; to press Soma i.122.9 अपो न वां सुनोति, x.42.5 यो अस्मै तीव्रान् सोमाँ आसुनोति, iv.25.4 यं इन्द्राय सुनवामेत्याह, viii.32.2 अतीहि मन्युषाविणं सुषुवांसम् (*Pf. Pt.*), vii.92.2 प्र सोता जीरो अध्वरेष्वस्थात्, (*Gdv.*) x.160.2 तुभ्यं सुतास्तुभ्यमु सोत्वासः. Mark TS. v.6.9.1 सूयते वा एषोऽग्नीनामुखायां श्रियते 'सूयते अभिषिच्यते ईश्वर-त्वं प्राप्नोति'. Forms. V. : *Pr.* सुनोति; सुनुतस्; सुनुथ, सुन्वन्ति; Ā. सुन्वे; सुन्विरे; *Sb.* सुनवत्; सुनवाम; Ā. सुनवै; *Ipv.* सुनु, सुनोतु; सुनुत and सुनोत, सुनोतन; Ā. सुनुध्वम्; *Pt* सुन्वन्त्; सुन्वान. *Pf.* सुषाव; सुषुम; *Pt.* सुषुवांस्; सुष्वाण. *Ppf.* असुषवुर् and असुषुवुर्. *Ao. root* : *Ipv.* सोतु; सुतम्; सोत, सोतन; *Pt.* सुवान, स्वान. *Ft.* सविष्यति; सोता. *Ps.* सूयते; *Ao.* असावि; *Pp.* सुत; *Gdv.* सोत्व. *Gd.* –सुत्य. *Inf.* सोतवे; सोतोस्.

सु-ऊति *a.* अच्छी सहायता वाला; bringing good or effective aid viii.47.1 सुऊतयो व ऊतयः.

सु-कर्-अ *a.* सुसाध्य; easy to be done vii.80.6 सुकरं ते किमित परि. **सु-कर्-मन्** *a.* प्रवीण, दक्ष, कुशल; skilful, working skilfully iv.33.9 वाजो देवानामभवत् सुकर्मा. **सु-कल्प्-अ** *a.* सुरचित, सुरचयिता; of easy make, well-doing AV. xii.2.5. **सु-किंशुक** *a.* अच्छे पत्तों वाला; decked with beautiful leaves x.85.20 सुकिंशुकं शल्मलिम्. **सु-कीर्ति** (1) *a.* नामवर; of good name or fame i.186.3 सुकीर्तिः वरुणः. (2) *f.* प्रशंसा; laudation ii.28.1 सुकीर्ति भिक्षे वरुणस्य भूरेः, viii.26.19 एतया सुकीर्त्या, viii.45.33 तवेदु ताः सुकीर्तयोऽसन्नुत प्रशस्तयः these laudations and praises shall be thine. **सु-कुरीरा** *f.* अच्छे मुकुट वाली; having a fine diadem = स्वोपशा.

सु-कृ-तु *a.* अच्छा करने वाला, नेक; doing well, righteous iii.54.12 सुकृत सुपाणिः त्वष्टा. **सु-कृत** *a.* सुष्ठु कृत, सुकल्पित, वर्धित; well-made i.85.9 सुकृतं वज्रम्. **सु-कृत** *n.* अच्छा कर्म, नेकी, सुकृत्य; good deed x.85.24 सुकृतस्य लोके = TS. iii.5.4.1, x.71.6 नहि प्रवेद सुकृतस्य पन्थाम्. **सुकृत-कर्मन्** *a.* अच्छे कर्मों वाला; doing good deeds. **सु-कृत्या** *f.* नेकी; righteousness i.20.8 अभजन्त सुकृत्यया. **सु-कृत-वन्** *a.* सुकर्मा; doing-good, pious

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

viii.13.7 मदेमदे ववक्षिथा सुक्रत्वने. **सु-केत्-अ** *a.* सुज्ञानवान्; of keen insight TS. iii.5.6.2. **सु-केत्-उ** *a.* शोभन-प्रकाशवान्; having beautiful light iii.7.10 सुकेतव उर्षसो रेवदूषुः.

सु-क्रतु [Aw. hu-hratu] *a.* सशक्त, साकूत; of good capacity or intention, skilful i.5.6 सुक्रतो इन्द्र. **√सु-क्रतूय्** चतुर होना; to be skilful x.122.6 अग्ने ··· यज्ञं परियन्त्सुक्रतूयसे. **सु-क्रतूय्-आ** *f.* चातुर्य; skill i.160.4 वि यो ममे रजसी सुक्रतूयया.

सु-क्ष-त *a.* बुरी तरह क्षत; badly bruised AV. vii.76.4 भेषजं सुक्षतस्य.

सु-क्षत्र *a.* अच्छे राज्य वाला; well-governing, having a good dominion, v.32.5 सुक्षत्र इन्द्र. **सु-क्षय्-अ** *a.* अच्छे आवास वाला; well-sheltered, well-housed x.23.4 अव वेति सुक्षयं सुते मधु 'शोभनं यज्ञगृहम्'. **सु-क्षि-ति** [Aw. hu-siti] (1) *f.* अच्छा आवास; good abode v.6.8 स्तोतृभ्यः सुक्षितीरिषः. (2) *a.* अच्छे आवास वाला; having a good abode i.91.21 सुक्षितिं सुश्रवसम्. **सु-क्षेत्र** (1) *a.* अच्छे खेत वाला; having an excellent field i.122.6 सुक्षेत्रा सिन्धुरद्भिः. (2) *n.* अच्छा खेत; excellent field iv.33.7 सुक्षेत्राकृण्वन्. **सु-क्षेत्र-इया** *f.* अच्छे खेतों की अभिकांक्षा; desire for excellent fields i.97.2 सुक्षेत्रिया सुगातुया वसूया च यजामहे 'शोभनक्षेत्रेच्छया'. **सु-क्ष्म्-अ** [√क्षम्] *a.* अच्छी धरती का; consisting of good earth VS. Cl. सूक्ष्म-अ.

सु-खं [√खन्] (1) *a.* सुच्छिद्र; having a good axle-hole, running smoothly i.120.11 सुखः रथः; निर्मल; सुखा आपः. (2) **—म्** *n.* सुख; happiness. **—खम्** *av.* आराम से; happily. **सुखं-रथ** *a.* अच्छे छेद वाले रथ वाला; having a chariot whose axle-hole is good v.30.1 सुखरथम् (इन्द्रम्).

सु-खादि *a.* अच्छे ब्रेसलेट वाला; wearing beautiful bracelets v.87.1 शर्धाय सुखादये; on TS. ii.1.11.2 'सुखादयः सुष्ठु हविः खादितवन्तः'. **सु-खाद्-इत** *a.* सुष्ठु खादित; well-consumed. **सुखादी** *f.* सुख के प्रारम्भ वाली; one that has the beginning of happiness.

सु-गं (1) *a.* सुगम; easy to traverse i.41.4 सुगः पन्थाः, i.94.11 सुगं तत ते तावकेभ्यो रथेभ्यः; accessible, approachable i.165.8 मनवे सुगा अपश्चकर 'गमनशीलाः'. (2) **—म्** *n.* सुख-संचरण; wealful or easy going ii.23.7 सुगं नो अस्यै देववीतये कृधि, vi.21.12 सुगेषृतं दुर्गेषु पथिकृत; welfare i.43.6 शं नः करत्यर्वते सुगं मेषाय मेष्ये.

सु-गन्तु *a.* सुगम; easy to go JB. ii.336 = **सुगन्त्व** LŚS.

सु-गंन्धि *a.* खुशबूदार; sweet-smelling vii.59.12 सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम्. **सुगन्धि-तेजन** *n.* रोहिण पुष्प; a kind of fragrant grass KŚS. **सु-गन्ध्-इन्** = सुगन्धि viii.19.24 आसा सुगन्धिना. **सु-गंभस्ति** *a.* सुहस्त; having competent hands vi.49.9 सुपाणिं देवं सुगभस्तिम् (त्वष्टारम्) = सुगभस्ति ix.72.2 सुगभस्तयो नरः. **सु-गंव्-अ** *a.* अच्छी गौओं वाला; having good cows i.116.25 सुगवः सुवीरः स्याम्. **सु-गंव्-य** *n.* शुभ गो-समूह; herd of good cows viii.12.33 सुगव्यमिन्द्र दद्धि नः. **सु-गा** *f.* = सुगं. **सु-गा-तु** *m.* समृद्धि, क्षेम; prosperity, welfare AV. vi.1.3 सुगातवे. **सुगातु-या** *f.* समृद्धि की चाह; desire for prosperity or welfare i.97.2. Cp. under सुक्षेत्रिया. **सु-गार्हपत्या** *a.* शोभनगृहपतित्वदायक; affording good house-ownership v.4.2 सुगार्हपत्याः ईषः = TS. iii.4.11.1.

सु-गु [Aw. hu-gu] *a.* अच्छी गौओं वाला; having fine cows or cattle, rich in cattle i.125.2 सुगुरसत् सुहिरण्यः स्वश्वः. **सु-गुप्-त** *a.* सुरक्षित; well-guarded. **सु-गृह** *a.* अच्छे घर वाला; having a good abode AV. xiv.2.43.

सुगे-वृध् *a.* प्रगति में बढ़ने वाला; growing or rejoicing in good progress viii.18.2 पार्यवः सुगेवृधः.

सु-गोपा *a.* अच्छा रक्षक, सुरक्षित; a good protector, well-shepherded i.120.7 सुगोपा(अश्विनौ), v.38.5 शूर स्याम सुगोपाः (वयम्).

सु-गम्-य *a.* कल्याणकारी; wealful i.173.4 सुगम्यः इन्द्रः 'सुखेन गन्तुं शक्यः'. **सु-ग्रथ्-इ-त** *a.* सुषक्त; well-strung i.121.10 ओजः सुग्रथितम् 'सुष्ठु सूर्ये सक्तम्'. **सु-घ्न्-अ** *a.* आसानी से मारने वाला; a good killer viii.70.11 सुघ्नाय 'सुष्ठु हन्त्रे'.

सु-चक्र *a.* अच्छे पहियों वाला; having nice wheels x.85.20 सुवृतं सुचक्रम्.

सु-चक्ष्-अस् *a.* सुआंखा; having good eyes, seeing well x.37.7 सुमनसः सुचक्षसः.

सु-चित्-त *m.* एक ऋषि; name of a sage, son of Śilana JUB. i.6.38 सुचित्तः शैलनः.

सु-चित्-र *a.* निशित, सुदीप्त; very distinguished or conspicuous, well-shining AV. vi.16.1 सुचित्रां सुमतिम् (वृणे).

सु-चेत्-अस् *a.* विचक्षण; very wise iv.36.2 सुचेतसः ऋभवः. **सु-चेत्-अन** *a.* प्रकाशक; that which illuminates. Cp. वि-चेतयितृ.

सु-चेत्-उ *mn.* औदार्य; benevolence or favour i.127.11

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

महो रायः सुचेतुना 'शोभनेन चेतसा', i.79.9 अग्ने सुचेतुना रयिं धेहि 'शोभनेन ज्ञानेन युक्तम्'.

सु-चेत्-उन *n.* = सुचेतु ix.65.30 आ रयिमा सुचेतुनम्.

सु-च्छर्द्-ईस् *a.* पक्की शरण देने वाला; affording secure shelter vii.66.13 सुम्ने सुच्छर्दिष्टमे.

सु-ज-घन्-अ *a.* ऊपर से पतला नीचे मोटा, ऊपरी भाग एकस्तनवान् नीचे का चतुःस्तन; slender above but fat below एतद् वै सुजघनं नाम व्रतम् TS. vi.2.5. **सु-जन-इमन्** *a.* अच्छी चीजें पैदा करने वाला; producing fair things vii.100.4 सुजनिमा विष्णुः. **सु-जन्-मन्** = सुजनिमन i.160.1 सुजन्मनी धिषणे (द्यावापृथिवी). **सु-जम्भ्-अ** *a.* पक्के दांतों वाला; having strong teeth viii.60.13 सुजम्भः सहसो यहुः. **सु-जा-त** [also सुजात vii.64.1] *a.* सुजन्मा; well-born ii.1.15 अग्ने सुजात. **—तता** *f.* आभिजात्य; being high-born, nobility AV. xix-12.1 सं वर्तयति वर्तनिं सुजातता 'with nobility' W. = x.172.4 'सुजातत्वम्'. **सु-जि-त** *n.* आसान युद्ध; an easy contest. **सु-जिह्व्-अ** *a.* अच्छी जिह्वा वाला; having a sweet tongue, speaking sweetly i.13.8 सुजिह्वा होतारा. **सु-जुष्-ट** *a.* रुचिर; well-liked, welcome vi.61.10 सुजुष्टा सरस्वती. **सु-जूर्-णि** *a.* पुराण; old iv.6.3 सुजूर्णी घृताची, 'inflamed or heated' Grassmann. **सु-ज्योत्-इस्** *a.* प्रदीप्त; shining well iii.20.1 सुज्योतिषः देवाः.

सुत-क्रि *a.* सोम से खरीदा; purchased with the Sóma vi.31.4 दिवोदासाय सुन्वते सुतक्रे इन्द्र (*Voc.*) 'अभिषुतेन सोमेन क्रीत इन्द्र', 'very quick' Grassmann. **सु-तप्-अस्** *a.* कठोर तपस्वी practising austerities AV. iv.26.3 असंतापे सुतपसौ हुवे 'of excellent penance' W. **सुत-पा** *a.* सोमपाता; drinking the Soma-juice i.155.2 सुतपाः (इन्द्रः). **सुत-पा-वन्** = सुतपा viii.2.7 स्वे क्षये सुतपावनिः. **सुत-पेय** *m.* सोमपान; Soma-drinking iv.44.3 ऊतये वा सुतपेयाय. **सु-तप्-त** *a.* अच्छा गरम; very hot. **सुतं-भर्-अ** *a.* सुतपा; receiving the pressed Sóma v.44.13 सुतंभरो यजमानस्य सत्पतिः. **सु-तर्-अ** *a.* = सुतरण; easy to cross x.127.6 अथा नः सुतरा भव (ऊर्म्ये). **सु-तर्-अण** *a.* सुतर; easy to be crossed iv.19.6 सुतरणान् सिन्धून्. **सु-तरणी** *f.* संसार-तारिका; redeeming. **सु-तर्-मन्** *a.* अच्छा तारक; easily conveying across viii.42.3 सुतर्मणिं नावम् = TS. i.2.2.2. **सु-तष्-ट** *a.* सुघटित; well-fashioned vii.34.1 सुतष्टः ··· रथः. **सुत-सोम** *a.* जिसने सोम पीसा है; one who has pressed the Soma i.167.6. **सुत-सोम-वन्त्** = सुतसोम x.69.11 नृभिः सुतसोमवद्भिः.

सुता-वन्त् *a.* = सुतसोम; having the Sóma pressed iii.25.4 सुतावतो यज्ञमिहोप यातम्. **सुतासुत** *a.* जो पीसा गया है और जो नहीं पीसा गया; what is extracted and what is not extracted.

सु-ति *f.* पीसना; pressing; cp. सोम-सुति and आ-सुति. **सु-ति** *f.* प्रेरण; impelling; in वृत्र-सुति. **सुति-कर्-अ** = सुतेकर. **सु-तीर्-थ** *n.* अच्छा घाट या तरणस्थान; a good ford viii.47.11 सुतीर्थम् ··· सुगम् 'शोभनावतार-प्रदेशम्'.

सु-तुक्-अ [√तक् = सु-तक्न्] *a.* आशु; quick i.149.5 सुतुकः मर्तः 'पुत्रसहितः', x.3.7 अग्निः सुतुकः सुतुकैभिरश्वैः 'सुगमः अग्निः वेगवद्भिरश्वैः', vii.18.9 सुतुकाँ अमित्रान् अरन्धयत् 'सुतोकान्'.

सुते-कर *a.* सोमरत; active in offering Soma x.71.9 न ब्राह्मणासो न सुतेकरासः. **सुते-गृभ्** *a.* सोम-ग्राहक; taking hold of the Sóma v.44.5 सुतेगृभं वयार्किनम्. **सु-तेज्-अस्** *a.* खूब तेज; very sharp or sharp-edged AV. viii.2.17 क्षुरेण सुतेजसा. **सुते-रण्-अ** *a.* सोमरत; delighting in Sóma x.104.7 सुतेरणं मघवानम्.

सु-त्यज् *a.* आसानी से देने वाला; easily giving viii.60.16 अग्ने सुत्यजमहयम् 'सुत्यागमभिमतप्रदम्'.

सु-त्या *f.* सोमसवन, सोमसवन तन्त्र; pressing of the Sóma, the Soma-yāgas (= सोमकण्डनवत् कर्म), the yāgas in which Sóma is pressed; Soma-feast सा हेयं देवेषु सुत्यायामपित्व ईषे (ŚBr.) she requested the gods for a share in the Soma-feast.

सु-त्रात्र *a.* सुरक्षक; affording good protection, protecting well vi.68.7 सुत्रात्रो रयिः 'सुरक्षः' = **सु-त्रा-मन्** *a.* vi.47.12 इन्द्रः सुत्रामा.

सु-त्-वन् *a.* सोम-सोता; Soma-pressing x.99.11 सुत्वा यद् यजतः.

√**सुद्** [√स्वद्] आनन्द लेना या उपभोग करना; to enjoy, eat viii.17.6 स्वादुष्टे अस्तु संसुदे (*Inf.*).

सु-दंससस् *a.* वीर कृत्य करने वाला; performing splendid deeds i.62.7 सुदंसाः (इन्द्रः). **सु-दक्ष** *a.* अतिकुशल अथवा शक्तिमान्; very capable or clever ix.105.4 सुदक्ष धन्व, कर्मण्यः सुदक्षः TS. iii.1.11.2. Cp. संदक्षः. **सु-दक्षिण** *a.* अच्छे दक्षिण हाथ वाला; having an excellent right hand viii.33.5 यः सुषव्यः सुदक्षिणः (इन्द्रः). **सु-दत्र** *a.* कल्याणदान; granting good gifts i.164.49 यः सुदत्रः 'शोभनदानः' = VS. xxxviii.5 'सुष्ठु ददातीति सुदत्रः' M. **सु-दर्श्-अ** *a.* सुदर्शन, सुस्पष्ट; easily seen i.127.5 नक्तं यः सुदर्शतरः.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सु-र्दा *a.* खुशी-खुशी देने वाला; giving willingly. **सु-र्दातु** *a.* आसानी से दिया; easily given viii.78.8 वसूनि ··· सुर्दात्वपरिह्वृता. **सु-र्दा-नु** *a.* दानेदार अर्थात भारी सूड़ देने वाला; giving heavy rain v.41.16 सर्दानूत् मर्रुतः; liberal i.112.11 सुदानू (*Voc.* अश्विनौ), v.62.9 सुदानू (*Voc.* मित्रावरुणौ), iii.26.1 सुर्दानुं देवम् (अग्निम्), v.67.4 सुनीथासः सुर्दानवः (Váruṇa, Mitrá, Aryamán). **सु-दा-मन्** (*Voc.*) अच्छे देय देने वाला; giving good gifts vi.20.7 सुदामन् तद् रेक्णो अप्रमृष्यम्. **सु-र्दा-वन्** *a.* खुले हाथ देने वाला; giving abundantly i.76.3 आतिथ्यं चकृमा सुर्दान्ने.

सु-र्दास् (1) *a.* अच्छा पुजारी; worshipping well viii.78.4 न सुषा न सुर्दा उत 'सुदाता'. (2) *m.* एक राजा; name of a king iii.53.11 अश्वं प्र मुञ्चता सुर्दासः.

सु-र्दि-न [√दी 'shine'] *a.* भासमान; very bright x.39.12 उभे अहनी सुर्दिने 'शोभने', vii.11.2 अहानि अस्मै सुर्दिना भवन्ति fair days arise for him. (2) *n.* अच्छा दिन; a good day, good time vii.8.2 सूरिभ्यः सुर्दिना व्युच्छान् 'शोभनानि दिनानि'. **सु-दिन-त्वं** *n.* चैन, क्षेमकारिता; the condition of being wealful or lucky iii.8.5 सुदिनत्वे अह्नाम्. **सु-र्दिव्** *a.* भासमान; shining brightly x.3.5 रोचमानस्य बृहतः सुर्दिवः 'शोभनदीप्तेः'. **सु-दिव्-अ** *n.* अच्छा दिन; a good day, prosperity by day AV. xix.8.3 सुप्रातः सुसायं सुदिवम्. **सु-दी-र्ति** (1) *f.* सुदीप्ति; bright lustre TS. iv.4.1.2 सुदीर्तिरसि, vii.1.21 सुदीर्ती सूनो सहसो दिदीहि 'सुदीप्त्या, vii.1.21 सुदीर्ती दीदिहि shine with bright lustre. (2) *a.* सुदीप्त; very bright iii.2.13 सुदीर्तिमग्निम्. **सु-र्दी-दि-ति** *a.* जाज्वल्यमान; flaming brightly viii.19.4 सुर्दीदितिमग्निम्.

सु-र्दुघ्-अ *a.* सुदोह्य; milking well or easily, yielding much milk i.186.4 सुदुघेव धेनुः. **सु-र्दृश्** (1) *a.* तेज आंख वाला; keen-eyed, well-looking ix.73.7 स्पर्शः सुर्दृशः. (2) *a.* दीखने में अच्छा, सुदर्शन; good-looking ii.17.4 अग्निं सुर्दृशम्. *f.* —**शी**. **सु-र्दृश्-ईक** *a.* सुमुख; having a beautiful appearance, of lovely colour v.4.2 अग्निः सुर्दृशीकः, TS. iii.4.11.1. **सु-र्दृशीक-रूप** *a.* सुन्दर; beautiful, of lovely colour iv.5.15 सुर्दृशीकरूपः (अग्निः). **सु-र्दृशीक-सं-दृश्** *a.* सुमुख; having a beautiful countenance vii.77.2 सुर्दृशीकसंदृग् गवां मार्ता (उषाः).

सु-देव्-अ (1) *a.* अच्छा देव; a good god viii.69.12 सुदेवो असि वरुण. (2) *a.* जिसके देव अच्छे हैं; having benevolent gods v.53.15 सुदेवः स मर्त्यः. **सु-देव्-यं** *n.* अच्छे देवों की समष्टि; the whole body of good gods x.35.4 उर्ला प्रथमा सुदेव्यं व्युच्छतु. **सु-र्दोघ्-अ** *a.* उदार; bountiful iii.15.6 रोदसी नः सुदोघे. **सु-र्दोह्-अ** *a.* दुहने में आसान; easy to be milked.

सु-द्युत् *a.* भासमान; shining beautifully i.140.1 सुद्युते अग्नये. **सु-द्युम्न** *a.* सुप्रभासित; having good lustre or sheen iii.19.2 सुद्युम्नां घृताचीम्. **सु-द्योत्-मन्** = सुद्युत् i.141.12 सुद्योत्मा अग्निः.

सु-द्रव्-इणस् *a.* सुधनवान्; having splendid wealth x.61.21 श्रुधि त्वं सुद्रविणः, TBr. iii.5.9. **सु-द्रु** (1) *n.* अच्छी लकड़ी; good wood. (2) *a.* अच्छी लकड़ी का बना; made of good wood or timber vii.32.20 नेमिं तष्टेव सुद्रवम् (सुद्रु *f.*).

सु-र्धन *a.* बड़ा सेठ; very rich v.34.8 जनौ सुर्धनौ. **सु-र्धन्-वन्** *a.* पक्के धनुष वाला; wielding a good bow v.42.18 स्विषुः सुर्धन्वा (रुद्रः).

सु-र्धर्-मन् *a.* सुष्ठु-धारयिता; well-maintaining TAr. iv.

सु-र्धा *f.* सुविधा, समीचीन अवस्था, सुगति; comfort, affluence JUB. ii.5.2.6 सुधायां हैवैनं दधाति; opp. to दुर्धा : ईश्वरो दुर्धायां धातोः JUB. ii.5.2.6, TS. v.5.10.7 सुधायं ह वै सुहितो दधाति may be corrected into सुधायां ह वै; S. सुधायं 'स्वस्योपरि धारणीयं पुरुषम्'.

सु-र्धातु *a.* बहुगुण; manifold viii.60.11 उरुं क्षयाय चक्रिरे सुधातु 'सुधाम शोभनस्थानम्'. **सुर्धातु-दक्षिण** *a.* बहुगुण-दक्षिणावान्; worthy of manifold dákṣiṇā Kauś. lxvii.3.

सु-धार *a.* अच्छी धार वाला; well-flowing ix.109.7 पवस्व सोम सुधारः.

सु-धि-त [√धा] *a.* सु-निहित; well-placed iii.23.1 निर्मथितः सुधित आ सधस्थे, viii.60.4 अभि प्रयांसि सुधिता, iv.6.3 स्वरुः सुधितः सुमेकः (यूपः), vi.33.3 सुधितेभिरत्नैः 'सुष्ठु निहितैरायुधैः'; iv.2.11 अध्वरे सुधितं रराणः (well-executed), i.140.11 इदमग्ने सुधितं दुर्धितादधि (सुष्ठु दत्तं हविः), viii.69.17 अर्थं चिदस्य सुधितं यदेतवे (सुष्ठु स्थापितम्), iii.11.8 परि विश्वानि सुधिताऽभैरश्याम मन्मभिः (अभिलषितानि वसूनि), well-established iv.50.8 स इत् क्षेति सुधित ओकसि स्वे; well-ordained or granted (by gods) ii.27.10 आयूंषि सुधितानि पूर्वा 'शतसंवत्सरलक्षणानि'. **सुधिता** *f.* चैन, सुखयुक्तावस्थिति; condition of being happy TBr. iii.12.3.

सु-धी *a.* प्रज्ञ, भक्त; of good intellect, devout vi.1.7 वयं सुध्यः.

सु-र्धुर् *a.* सहेला जुड़ा; well-yoked viii.3.22 रोहितं सुधुरम्; सुष्ठु निर्वाहक; carrying through life i.73.10 रायः सुधुरः. **सु-र्धुर्-अ** *a.* जुए में सधा; going well under the

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

yoke or taking the yoke easily, well-yoked iii.38.1 अत्यो न वाजी सुधुरः.

सु-धृत *a.* पक्की तरह थमा; very constant or persevering AV. xiii.2.12 स एषि सुधृतः.

सु-धृष् *a.* धृष्ट; bold, enterprising.

सु-धृष्टम *a.* खूब ढेठा या पक्के इरादे का; very bold, resolute or enterprising i.18.9 नराशंसं सुधृष्टमम्.

सु-नक्षत्र *n.* अच्छा नक्षत्र; an auspicious star AV. xix.7.3.

सु-नाभि *a.* शोभन नाभि वाला; having a good nave AV. iv.12.6 रथः सुनाभिः. **सु-नामन्** *a.* well-named AV. viii.6.4. **सु-नि-धा-अ** *m.* सुनिधान; skilled setting iii.29.12 सुनिधा निहितः 'शोभनेन निधानेन' (or —धा *f.*). **सु-नि-धा-ई** *m.* शोभन निधान अथवा स्थान; a good place. **सु-निर्-अज्-अ** *a.* सुखेन अपाकरणीय; easy to drive out i.10.7 सुवृतं सुनिरजम् (यशः) 'fame is quite open (accessible) and (yet) easy to lose.' **सु-निर्-मथ्-अ** [or मथ्] *m.* शोभन मन्थन; complete production of fire by rubbing the sticks iii.29.12 सुनिर्मथा निर्मथितः सुनिधा निहितः कविः 'शोभनेन मन्थनेन'. **सु-निष्क** *a.* शोभनालंकारवान्; decked with beautiful necklaces iv.37.4 अयःशिप्रा वाजिनः सुनिष्काः 'शोभनधनाः'. **सु-नी-ति** (1) *a.* शोभन नेतृत्व वाला; of good guidance x.78.2 सुनीतयः सुशर्माणः (मरुतः). (2) *f.* अच्छी नीति; good guidance ii.23.4 सुनीतिभिर्नयसि = **सु-नी-ति** vi.47.7 भवा सुनीतिरुत वामनीतिः, vi.45.1 य आनयत् परावतः सुनीती तुर्वशं यदुम् 'सुनीत्या'. **सु-नी-थ** (1) *a.* शोभन नेतृत्व वाला; of good guidance i.35.7 असुरः सुनीथः, ii.8.2 यः सुनीथो ददाशुषे. (2) —**थः** *n.* एक नाम; name of a man v.79.2 या सुनीथे शौचद्रथे. **सु-नौ** *f.* शोभन नौका; a reliable boat.

सुन्व *a.* सोमसोता; one who presses Soma; cp. अ-सुन्व.

सु-पक्व-ति *f.* सुपाक; good ripening : सुपक्त्योषधयः पच्यन्ते (सुपक्ती + ओ– *Instr.*).

सु-पत्नी *f.* शोभन-पतिका; having a good husband vi.3.7 रोदसी वसुना दं सुपत्नी. **सु-पथ्** *m.* सुमार्ग; fair path vii.60.6 तिरश्चिदर्हः सुपथा नयन्ति = **सु-पथ्-अ** *m.* i.42.7 सुगा नः सुपथा कृणु; fair paths, for us easy to traverse, vi.64.1 कृणोति विश्वा सुपथा सुगानि. **सु-पद्** *a.* शोभनचरणवान्; fair-footed iii.31.6 सुपदी सरमा. **सु-पप्त्-अनि** [√पत्] *f.* अच्छी उड़ान; swift flight i.182.5 सुपप्तनी पेतथुः. **सु-परि-विष्-ट** *a.* पात्रों में भरा (जल); water filled in vessels. **सु-पर्ण** (1) *a.* शोभन-पर्णवान्; fair-winged x.73.11 वयः सुपर्णाः. (2) —**र्णः** *m.* वेगवान् अल्पविग्रह पक्षिविशेषः, बाज, गरुड; Garuḍa or Śyená vi.75.11 सुपर्णं वस्ते, TS. iii.2.1.7; horses of the sun, Sóma, Agní, or the pressing stones : i.79.2 आ ते सुपर्णा अमिनन्त एवैः 'शोभनपतना रश्मयः', ix.86.1 दिव्याः सुपर्णा मधुमन्त इन्दवः 'सुपतनाः'.

सुपर्ण-र्चि-त् *m.* सुपर्णाकारेण चिनी; piled up in the form of a suparṇá, a kind of vedi.

सुपर्ण-यातु *m.* दानव-विशेष; a flying demon vii.104.22 सुपर्णयातुमुत गृध्रयातुम्.

सुपर्ण-सद् *a.* सुपर्णाकार-वेदिवर्ती; situated in the suparṇa like védi TS. iv.4.7.1. **सुपर्ण-सुव्-अन** *n.* श्येन-नीड; nest of a suparṇá AV. v.4.2 सुपर्णसुवने गिरौ जातम्. **सुपर्णी** *f.* कद्रू की बहिन; sister of Kadrū त एते मार्ये असृजन्त सुपर्णी च कद्रूं च (ŚBr.) they created these two miraculous beings Suparṇí and Kadrū. **सुपर्ण्-एय** *m.* सुपर्णा-सुत; Āruṇi, son of Suparṇā. **सु-पलाश** *a.* सुपर्ण; having beautiful leaves x.43.4 वृक्षं सुपलाशम्.

सु-पाणि *a.* सुहस्त; fair-handed iii.33.6 सविता सुपाणिः. **सु-पार्-अ** *a.* सुतर; easy to cross viii.96.1 सिन्धवः सुपाराः; पार लगाने वाला, सहायक; one taking across, helper i.152.7 वृष्टिर्दिव्या सुपारा 'सुष्ठु पारयित्री'; सुसाध्य; easy to manage iii.39.8 सुपारासो वसवः 'स्तुत्याभिमुखीकर्तुं शक्याः'. **सु-पार-क्षत्र** *a.* जिसका राज्य सुपार है; with his dominion easy to cross through vii.87.6 सुपारक्षत्रः राजा 'सुष्ठु दुःखात् पारकं क्षत्रं बलं धनं वा यस्य तादृशो वरुणः'. **सु-पाव्-अ** *a.* सुपूत; well clarified or strained (Sóma) TS. vii.5.20.1 सुपावः पवमानः.

सु-पित्र्-य [*Voc.*] शोभनपितृमान्; having a good father x.115.6 सुपित्र्य (अग्ने). **सु-पिप्पल** *a.* सुफल; bearing good berries vii.101.5 सुपिप्पला ओषधीः, VS. xxviii.20. **सु-पिश्** *a.* स्वलंकृत; well-adorned i.64.8 सुपिशो विश्ववेदसः (मरुतः). **सु-पीवस्** [पीवस् 'fat'] *a.* परिपुष्ट, स्थूल; well-fatted, very fat x.94.11 सुपीवसो अतृषिताः अद्रयः.

सु-पु [√पू] *a.* अच्छी तरह पवित्र करने वाला; clarifying well AV. xii.2.11 सुपुना (पवित्रेण) = सुपूता पवित्रेण VS: **सु-पुत्र** *a.* सुपूत वाला; having a good son or sons x.85.25 सुपुत्रा सुभगासति. **सु-पुष्टि** *f.* अच्छी समृद्धि; good prosperity AV.xix.7.4.

सु-पू-त *a.* सुपवित्रित; clarified well x.30.3 ऊर्मिं सुपूतम् (सोमम्). **सु-पूर्-ण** *a.* पूरा भरा; quite full viii.2.1 पिबा

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सुपूर्णमुदरम्. **सु-पूर्वाह्ण्-अ** *m.* प्रशस्त पूर्वाह्ण; अर्थात सूर्योदय के आसपास; early forenoon; so is स्वपराह्णः. **सु-पृक्ष्** *a.* प्रचुर भोज्यवान; abounding in food vii.37.7 नक्षन्त इन्द्रं शरदः सुपृक्षः 'शोभनान्नैरुपेताः'. **सु-पेश्-अस्** *a.* सुरूप, स्वलंकृत; well-adorned x.27.12 भर्द्रा वधूर्भवति यत् सुपेशाः. **सु-पोष्-अ** *a.* समृद्ध; prosperous TS. iii.2.3.2.

सुप्-र्त [√स्वप्] *a.* सोया; asleep. **सु-प्र-केत्-अ** *a.* सुस्पष्ट, भासमान; conspicuous iv.50.2 सुप्रकेतम् ऊर्वम् = **सु-प्रकेत** ix.108.2 स सुप्रकेतो अभ्यक्रमीत. **सु-प्र-चेत्-अस्** *a.* सुप्रबुद्ध, ज्ञानी; very wise i.159.4 सुप्रचेतसः (ते देवाः). **सु-प्र-ज्-अस्** शोभन-संतानोपेत; having good offspring TS. i.1.10.1, iii.2.4.5. **सु-प्र-जा** *a.* = सुप्रजस्, ix.114.1 तमाहुः सुप्रजा इति. **सु-प्रजा-वनि** *a.* सुप्रजादात्री; winning good progeny TS. vi.2.8.1. **सु-प्रजास्त्व** *n.* शोभनापत्यवत्ता; possession of many or good offspring x.62.3, TS. v.7.9.1. **सु-प्र-ज्ञान** *a.* सुज्ञेय, दर्शन में सुस्पष्ट; easy to be perceived or found. **सु-प्र-णी-ति** *a.* साधु-प्रणयनः, शोभन प्रणयन वाला; well-guiding, of good guidance iv.2.13, VS. xix.59, TS. ii.6.12.2. **सु-प्रति-गृह्-ई-त** *a.* सुष्ठु गृहीत; taken well (in hand) ŚBr. i.1.1.23. **सु-प्रति-चक्ष्-अ** *a.* सुमुख; of beautiful aspect, good-looking vii.1.2 सुप्रतिचक्षमवसे कुतश्चित 'सुप्रतिदर्शनम्'. **सु-प्रति-ष्ठान** *a.* सुप्रतिष्ठ, अच्छी तरह जमा (= सुमेक); standing firm, of firm standing. **सु-प्रति-ष्ठि-त** *a.* well set AV. xii.1.63. **सु-प्रतीक** *a.* सुमुख; lovely, having a fair countenance i.94.7 सुप्रतीकः अग्निः. **सु-प्रतीक्ष्-अ** *a.* सुदर्शन; having a lovely form or countenance. **सु-प्रतीची** *f.* सुष्ठु प्रत्यङ्मुखी; well turned back. **सु-प्र-तुर्** *a.* विजेता; victorious, very victorious viii.23.29 त्वं हि सुप्रतूर्तिसि. **सु-प्र-तूर्-ति** *a.* प्रकर्षेण विजयी; very victorious iii.9.1, TS. i.6.3.2, i.185.2 सुप्रतूर्ती द्यावापृथिवी. **सु-प्रत्य्-अञ्च्** *a.* सुष्ठु प्रत्यङ्मुख; well turned back. **सु-प्रत्य्-ऊढ** *a.* भली प्रकार एकत्रित; collected together well KB. ii.1 सुप्रत्यूढान अङ्गारान् प्रत्यूहेत. **सु-प्र-द-द्-इ** *a.* अत्युदार; very liberal. **सु-प्र-पाण** (1) *n.* अच्छा पान; good drink v.83.8 सुप्रपाणं भवत्वघ्न्याभ्यः. (2) *a.* जहां अच्छी तरह पिया जाय; a place good for drinking x.40.13 कृतं तीर्थं सुप्रपाणम्. **सु-प्रय्-अस्** *a.* पेट भर जीमा; well-regaled ii.2.1 समिधानं सुप्रयसम् अग्निम्. **सु-प्र-या** *a.* चलने में श्लक्ष्ण; pleasant to tread on vii.39.2 प्र वावृजे सुप्रया बर्हिरेषाम् (but pada has सुप्रयाः and S. 'शोभनान्नेव युक्तम्'). **सु-प्र-या-वन्** *f.* क्षिप्रगामी; speeding well v.44.12 यदीं गणं भजते सुप्रयाविभिः 'सुष्ठु प्रकर्षेण मिश्रयद्भिः'. **सु-प्र-वाच्-अन** *a.* अति प्रशंस्य; worthy of high praise i.105.12 सुप्रवाचनं नव्यं तत्. **सु-प्र-शस्-त** *a.* अति प्रशंस्य; greatly praised AV. v.11.11 राधः सुप्रशस्तम्.

सु-प्राच् [strong सुप्राञ्च्] *a.* आगे को बढ़ा; turned forward i.162.2 सुप्राङ् अजः, VS. xxv.26, TS. iv.6.8.1. **सु-प्रातर्** [*Particle*] अच्छा प्रातः; fine dawn or morning AV. xix.8.3 **सु-प्रायण** [प्र + अयन] *a.* अभिगम्य; easy of approach, pleasant to be entered ii.3.5 द्वारो देवीः सुप्रायणा नमोभिः 'सुष्ठु प्रकर्षेण गन्तव्याः' AV. v.12.5; cp. TS. v.1.11.2 where S. has 'सुष्ठु अश्वस्य प्रापिकाः'. **सु-प्रा-वर्ग्-अ** *a.* अतिशयेन विशिष्ट; well-distinguished viii.22.18 सुप्रावर्गं सुवीर्यं सुष्ठु वर्यम् 'शोभनं प्रवर्जनं यस्य तत्। स्तोतृभ्यः स्वयमेव प्रयच्छतीत्यर्थः'. **सु-प्रा-वी** [√वी] *a.* पूर्णतः अवहित; very attentive, very helpful ii.26.1 सुप्रावीरिद् वनवत् पृत्सु दुष्टरम् 'प्रकर्षेण ब्रह्मणस्पतेस्तर्पयिता', vii.66.5 सुप्रावीरस्तु स क्षयः 'प्रकर्षेण रक्षिता', i.8.3.1 सुप्रावीरिन्द्र मर्त्यस्तवोतिभिः 'सुष्ठु प्ररक्षितः' = **सु-प्राव्य** ii.13.9 सुप्राव्यो अभवः सास्युक्थ्यः 'सुखेन सर्वैरुपसर्पणीयः'.

सु-प्रिय्-अ *a.* अति प्रिय; very dear or pleasant AV. vii.39.2. **सु-प्री-त** *a.* सुष्ठु प्रीत; quite pleased or satisfied vii.42.4 सुप्रीतो अग्निः. **सु-प्रैतु** [प्र + ए] *a.* सुगम; easy to be traversed i.190.6 सुप्रैतुः सूर्यवसो न पन्थाः 'सुष्ठु गन्तुर्मनुष्यस्य'. **सु-प्सरस्** *a.* अच्छे भोजन का शौकीन; fond of dainty food, possessing dainty food viii.26.24 त्वां हि सुप्सरस्तमम् 'प्सर इति रूपनाम। अतिशयेन शोभनरूपवन्तम्'.

सु-फल *a.* अच्छी झड़त वाला, अच्छा फलदार; yielding good fruit iv.57.6 यथा नः सुफलासिसि (सीते). **सु-फाल** [or –फा–] *mn.* अच्छी फाली; a good ploughshare AV. iii.17.5 शुनं सुफाला वि तुदन्तु भूमिम्.

सु-बद्-ध [√बन्ध्] *a.* कसकर बंधा; bound fast x.85.25 सुबद्धामसुतस्करम्. **सु-बन्ध्-उ** (1) अच्छे बन्धुओं वाला; having good relatives i.162.7 देवानां पुष्टे चकृमा सुबन्धुम् 'शोभनबन्धनम्', i.126.5 सुबन्धवो ये विश्वा इव व्राः 'शोभना विद्यायोनिसंबन्धिनः येषां ते। यद्वा शोभनबान्धवोपेताः'. (2) *m.* संबन्धी; a relative iii.1.3 दिवः सुबन्धुर्जनुषा पृथिव्याः, AV. xiv.1.17 अर्यमणं सुबन्धुम्. (3) एक नाम; name of a person x.60.10 सुबन्धोर्मन आभरम्. **सु-बर्हिस्** *a.* अच्छी बर्हि वाला; having good barhi grass i.74.5 सुबर्हिषं तं मर्तम्.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सु-बाहु *a.* सुभुज; fair-armed x.86.8 सुबाहो स्वङ्गुरे. **सु-बुध्** *f.* अच्छी जाग; good awakening AV. xiv.2.31 सुबुधा बुध्यमाना. **सु-बुध्-अ** *a.* चौकन्ना; vigilant. **सुब्-ध** [√सुभ् 'pierce', cp. Hindi सुम्भी 'an implement for boring'] *a.* बिंधा; pierced तान् सुब्धान् मृतान् TS. ii.4.1.1. **सु-ब्रह्मण्-य** [सुब्रह्मण्योम् इति निगदाध्यूढ-साम्नः प्रवक्ता] (1) *m.* सुब्रह्मण्योम् इति निगद में बने साम का प्रवक्ता सुब्रह्मण्यनामक उद्गाता; one who expounds the Sāman applied to सुब्रह्मण्योम्. (2) *n.* अच्छी प्रार्थना; good performance of devotion or prayer x.62.4 सुब्रह्मण्यमङ्गिरसो वो अस्तु 'शोभनं ब्रह्मवर्चसम्'. (3) *a.* ब्राह्मणों को प्रिय; very dear or kind to the Brahmins, very good for the Veda. **सुब्रह्मण्याह्वान** *n.* सुब्रह्मण्य द्वारा इन्द्र का आह्वान; invocation of Indra by Subrahmaṇyá JŚS. ii.3. **सु-ब्रह्-मन्** *a.* अच्छी प्रार्थना सहित; accompanied by good prayer vii.16.2 सुब्रह्मा यज्ञः.

सु-भंसस् *f.* सुजघना; fair-hipped; cp. सुभंसद् TBr. iii.1.1. **सु-भग्-अ** *a.* सौभाग्यवान्, सफल; well-portioned, lucky, well-endowed iii.16.6 सुभग अग्ने; successful ii.26.2 हविष्कृणुष्व सुभगो यथासिसि prepare the oblations that thou mayest be successful. **सुभगा** *a. f.* सुन्दर; beautiful. **सुभग-त्व** *n.* सौभाग्य; good luck ii.21.6 धेहि सुभगत्वमस्मे. **सु-भद्-र** *a.* सुन्दर, रुचिर; beautiful, agreeable viii.1.34 सुभद्रमर्य भोजनं बिभर्षि. **सु-भद्र्-इका** *f.* सुन्दर रमणी; a beautiful woman VS. xxiii.18. **सु-भर्-अ** *a.* सुपुष्ट, भारी भरकम; strong ii.3.9 सुभरः वीरः 'शोभनभरणः शोभनयज्ञो वा'; ii.3.4 बर्हिः सुभरम् 'सुपूर्णम्'; rich i.112.2 युवोर्दानाय सुभरा असश्चतः 'शोभनस्तोत्रभरणाः'. **सु-भव्-अस्** *a.* शोभन-सत्तावान्; of good or beneficial existence TS. i.4.2.1. **सु-भसद्** *a.* = सुभंसस्; fair-hipped x.86.6 न गत् स्त्री सुभसत्तरा.

सु-भाग्-अ *a.* सौभाग्यशाली, धनी; fortunate, wealthy x.78.8 सुभागान्नः कृणुत. **सुभाग-कर्-अण** *a.* सौभाग्यकारी, क्षेमकर; making happy or lucky MBr. ii.4.5. **सु-भास्** *a.* भासमान; shining beautifully viii.23.20 सुभासं शुक्रशोचिषम् (अग्निम्).

सु-भिक्ष्-अ *a.* लब्धान्न, सुतृप्त, सुहित; satisfied, satiated: न सुभिक्षाः स्युः Sat. xxvi.5. **सु-भिषज्** *a.* पीयूषपाणि; healing well AV. ii.9.5 स एव सुभिषक्तमः.

सु-भू [or **सु-भूं**] *a.* अच्छा; good v.41.13 वयश्चन सुभ्वः; massive iv.17.2 सुभ्वः पर्वतासः, nourishing ix.79.5 सुभ्वं सुपेशसं रसम्.

सु-भू-त (1) *n.* समृद्धि; prosperity सुभूतं जायते ŚBr. i.7.1.15. (2) *a.* सुनिष्पन्न; well-cooked अन्नं सुभूतम् Sat. xxvii.1.1. **—ता** *f.* भूतिमती दिक्; auspicious quarter, i.e. údīcī ChUp. **सु-भू-ति** (1) *f.* कल्याण; welfare. (2) *a.* शोभन ऐश्वर्य वाला; very prosperous TS. iii.4.7.2, iv.4.12.5. **सु-भूयस्** *a.* अधिक, प्रचुर; much more, far more.

सु-भृ-त *a.* सुष्ठ रक्षित अथवा पोषित; well-borne or maintained ii.1.12 त्वमग्ने सुभृत. Cp. iii.29.2 गर्भं इव सुधितः with सुभृतो गर्भिणीभिः in AV. ii.3.1. **सु-भेषज** *n.* अच्छी भेषज; a good remedy. **सु-भोज्-अस्** *a.* उदार; bountiful; पोषक; well-nourishing AV. iv.26.1 द्यावापृथिवी सुभोजसौ; well-maintaining vii.92.3 रयिं सुभोजसम्.

सु-मख *a.* प्रचुर-शक्तिमान्, प्रहृष्ट; very vigorous, gay, sportive x.50.1 इन्द्रस्य यस्य सुमखं सहो महि 'सुष्ठु मंहनीयम्', i.85.4 विं ये भ्रजन्ते सुमखासः (मरुतः). Note **सुमखस्यमान** [= ओजायमानः] 'showing vigour' TS. iii.2.7.5 'शोभनं यज्ञं कर्तुमिच्छन्'. **सु-मङ्गल** *a.* अति क्षेमकारी; very auspicious ii.42.1 सुमङ्गलश्च शकुने भवासि. *f.* **—ली** a lucky woman x.85.33 सुमङ्गलीरियं वधूः.

सुमज्-जानि [= सुमत्] *a.* समेतजानि, पत्नी सहित; accompanied by his wife i.156.2 सुमज्जानये विष्णवे 'स्वयमेवोत्पन्नाय'. **सु-मणि** *a.* well-adorned with jewels.

सु-मति *f.* अनुग्रह; benevolence i.24.9 उर्वी गभीरा सुमतिष्टे अस्तु, i.73.6 परावतः सुमतिं भिक्षमाणाः. **सुमति-त्सरु** [= सुयति-त्सरु ? having the handle easy to control ?] *a.* अनुग्रह के हैण्डल वाला; having the handle of benevolence TS. iv.2.5.6. **सु-मती-कृ-त** *a.* सुमत्या विहित; done after due consideration. **सुमती-वृध्** *a.* प्रार्थना में पनपने वाला; delighting in prayer VS. xxii.12.

सुमत्-क्षर्-अ *a.* साथ-प्रवाही; simultaneously flowing VS. xxi.43.

सुमद् [*Particle*] साथ; with, together TS. iv.6.8.3. **सुमद्-अंशु** *a.* रास के साथ; together with reins or harness i.100.16 रोहिच्छ्यावा सुमदंशुः 'स्वतः प्रांशुः'. **सुमद्-गण** *a.* दल-समेत; together with the troop or band ii.36.3 त्वष्टर्देवेभिर्जनिभिः सुमद्गणः 'शोभनगणः'. **सुमद्-गु** *a.* गौ-समेत; accompanied by cows AV. v.1.7. **सुमद्-रथ** *a.* रथ-सहित; with the chariot iii.3.9 अग्निर्बभूव शवसा सुमद्रथः 'शोभनरथः'. Cp. स्मद्दिष्टि.

सु-मनस् *a.* सौमनस्यवान्, अनुग्रही; well-disposed,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

benevolent i.36.2 सुमना इहाविता भव, i.53.4 सुमना इन्द्रः. **सु-मनस्यमान** *a.* अनुकूलचित्त, अनुग्रही; accordant, well-disposed x.51.5 वह हव्यानि सुसनस्यमानः, TS. iv.2.5.1 सुमनस्यते 'favourably disposed'. **सु-मन्तु** *a.* सुप्रकेत; easily recognized, benevolent x.12.6 यमस्य यो मनवते सुमन्तु नाम the verse left unexplained by S. **सुमन्तु-नामन्** *a.* प्रख्यातनामा; having a well-known name vi.18.8 सुमन्तुनामा (जनः) 'प्रख्यातनामा'. **सु-मन्-मन्** सुमति; wise vii.68.9 कारुः सुमन्मा 'शोभनमतिः'. **सु-मह्-अन्त्** *a.* अति विशाल; very great vii.8.2 सुमहाँ अवेदि = **सु-मह्-अस्** [*Voc.*] iv.11.2 तन्नो रास्व सुमहः.

सु-मातृ *a.* अच्छी माता वाला; having a good mother x.78.6 शिशूलाः सुमातरः. **सु-माय्-अ** *a.* अच्छी योजनाओं वाला; having excellent plans, very wise i.88.1 सुमायाः मर्तः. **सु-मात्स्न** [मृत्स्ना] *a.* अति सूक्ष्म; very small or minute or fine ŚBr. vi.1.3.5.

सु-मि-त (1) *a.* सुष्ठु मित; well-measured, well-fashioned x.29.6 मत्रि नु ते सुमिते 'सुष्ठु निर्मिते'. (2) *a.* सुस्थापित; well-fixed, well-established v.45.2 स्थूणेव सुमिता. **सु-मिति** *f.* अच्छा नाप; good measurement iii.8.3 सुमिती मीयमानः 'शोभनेन परिमाणेन इयत्तया परिच्छिद्यमानः'. **सु-मित्र** (1) *a.* अच्छे मित्रों वाला; having good friends i.91.12 सुमित्रः सोम नो भव 'शोभनानि मित्राणि यस्य सः'. (2) —त्रः *m.* एक नाम; name of a seer x.69.3 यत् ते मनुर्यदनीकं सुमित्रः = **सु-मित्र्-य** x.65.3 सुमित्र्याः देवाः 'शोभनसखिकर्माणः'. **सु-मीढ** *m.* एक नाम; name of a man vi.63.9. **सु-मृग** (1) *n.* अच्छा शिकार; good hunting. (2) *n.* पशु-समृद्धि; prosperity with beasts AV. xix.8.3 सुमृगं सुशकुनं मे अस्तु. **सु-मृडीक** *a.* अति सुखकर, दयाल; most gracious i.35.10 सुमृळीकः स्ववान् 'सुष्ठु सुखयिता' = VS. xxxiv.26. **सु-मे-क** [√मि 'fix'] *a.* सुनिर्मित, सुदृढ; firmly fixed iv.6.3 स्वरुः सुधितः सुमेकः 'सुदीप्तः'; cp. Hindi मेख 'nail', x.92.5 पाथः सुमेकम् 'blissful', i.146.3 धेनू सुमेके, iv.42.3 रजसी सुमेके = iv.56.3, i.113.3 सुमेके नक्तोषासा 'शोभनमेहने शोभनप्रजनने', iii.6.10 प्राची अध्वरेव तस्थतुः सुमेके 'सुरूपे', iii.15.5 रोदसी नः सुमेके 'शोभनरूपोपेते'. **सु-मेध** *a.* सुपोषक; rich in nourishment iii.57.5 या ते जिह्वा मधुमती सुमेधा 'सर्वस्य ज्ञापयित्री', viii.5.6 सुमेधामविताररिणीं गव्यूतिम् 'शोभनयज्ञाम्'. **सु-मेध** *a.* मेधावी; having a good understanding x.132.7 सुमेधस्तत्रे अंहसः, 'सुयज्ञः'. **सु-मेधस्** *a.* मेधावी; having a good understanding i.185.10 सुमेधाः (अहम्) 'शोभनप्रज्ञः'.

सु-म्न्-अ [√म्ना, √मन्] (1) *n.* सुख, क्षेम, कल्याण, कृपा, अनुग्रह; happiness, welfare, benevolence, grace i.107.1 यज्ञो देवानां प्रत्येति सुम्नम्, iii.3.3 तस्मिन्त्सुम्नानि यजमान आ चके 'सुखानि', viii.90.6 प्र ते सुम्ना नो अश्नवन् thy good intentions shall reach us. (2) *a.* दयालु, कृपाल; benevolent, kind, gracious v.73.6 नरा सुम्नेन चेतसा. **सुम्न-आपि** [= सुम्ने-आ] *a.* प्रेम में मिला; united in affection, near in favour x.95.6 या सुजूर्णिः श्रेणिः सुम्नआपिः 'एतन्नामिका श्रेणिः'. √**सुम्नय्** सुख चाहना; to desire happiness i.138.1. अर्चामि सुम्नयन्नहम् 'सुखमिच्छन्'. **सुम्न-या** *av.* भक्ति या प्रेम से; devotedly, piously x.101.4 धीरा देवेषु सुम्नया 'सुखेच्छया', TS. iv.2.5.5 **सुम्न-यु** *a.* सुखेच्छु; desirous of happiness iii.27.1 देवाञ्जिगाति सुम्नयुः. **सुम्न-हू** *a.* अनुग्रहार्थी; invoking favour सुम्नहूर्यज्ञः 'सुखस्याह्वाता' TS. iv.6.3.4.

√**सुम्नाय्** कृपालु होना; to show favour or grace i.114.3 सुम्नायन्निद्विशो अस्माकमा चर 'प्रजानां सुखमिच्छन्'. **सुम्ना-यु** (1) *a.* सुखेच्छु; desirous of happiness vi.2.3 मानुषो जनः सुम्नायुः. (2) दयालु, कृपाल; gracious vii.71.3 सुम्नायवो वृषणो वर्तयन्तु 'सुखेन योजयन्तः'. **सुम्ना-वन्** *a.* कृपाल; bringing favour, showing grace, gracious i.113.12 सुम्नावरी सूनृता ईरयन्ती (उषाः) 'सुम्नमिति सुखनाम । तद्वती'. **सुम्न्-ईन्** *a.* सुखी, कृपालु; happy, gracious आपः सुम्निनीः TS. i.3.12. **सुम्न्-य** *a.* सुखार्थी, दयार्थी; desiring grace.

√**सुम्भ्** दबा मारना; to smother रक्षांसि असुम्भन् KS. x.7. Cp. तान् सुम्धान् मृतान्.

सु-यज् *a.* अच्छा याजक; worshipping well v.8.3 सुयजं घृतश्रियम् 'सुष्ठु यष्टारम्'. Cp. सुयजा यजामः 'शोभनेन यज्ञसाधनेन वृषभेण' TS. iii.3.9.1 = **सु-यज्-अस्** स नः स्योनः सुयजाः MBr. ii.2.9. **सु-यज्ञ** (1) *a.* अच्छा याजक; worshipping well iii.17.1 सुयज्ञो अग्निः. (2) *a.* सुष्ठु इज्यमान; worshipped well ii.21.4 इन्द्रः सुयज्ञः 'सुकर्मा'. **सु-य-त** [√यम्] *a.* संयत, सुष्ठु नियमित; well restrained, well-guided vii.22.1 सोतुर्बाहुभ्यां सुयतो नार्वा. **सु-यन्-तु** *a.* सुयन्ता; guiding well, सुगमता से वश्य; of easy control v.44.4 सुयन्तुभिः सर्वशासैरभीशुभिः 'सुगमनैः'. **सु-यभ्या** *a.* = सुयाशु; easy to have intercourse ĀŚS. 1104. **सु-यम्-अ** *a.* सुनियम्य, सुवश्य; easy to manage, easy to guide ix.96.15 सुयमो न वोळ्हा **सु-यवस** *a.* अच्छे चरागाह वाला; having good pasturage, abounding in grass; यवसेन सुप्रीत; well-fed **सु-यशस्** *a.* प्रख्यात; famous; cp. iii.60.11 सुनीती

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्वयशस्तरम् (where SV. has सुयश–).

सु-याम्-अ सुनेता; guiding well iii.7.9 रश्मयः सुयामाः 'अतिशयेन विस्तृताः'. **सु-याशु** [√याश् extension of या as √दाश् of √दा] *f.* सुरतिदायिनी; a woman who offers spirited coition x.86.6 न सुयाशुतरा भुवत् 'अतिशयेन सुसुखा अतिशयेन सुपुत्रा वा'.

सु-युक्-त *a.* सुष्ठु युक्त; well-yoked viii.69.13 व्यतीन् सुयुक्तान् 'सुष्ठु रथे संबद्धान्'. **सु-युज्** *a.* जुड़ने में आसान; easy to yoke iv.33.10 सुयुजा ये अश्वा.

सु-रण *a.* मस्त, प्रसन्न; joyous, gay iii.3.9 विभावा देवः सुरणः 'शोभनं रमयतीति सुरमणः'. **सु-रत्न** *a.* सुधन; possessing rich treasure vii.45.1 सविता सुरत्नः. **सु-रथ** *a.* अच्छे रथ वाला; having a fine chariot i.22.2 या सुरथा रथीतमा. **सु-रभ्-ई** *a.* खुशबूदार; sweet-smelling x.70.4 सुरभि भूत्वस्मै (बर्हिः), सुरभिर्निर्हरेति TS. iv.6.9.1, i.162.12 'शोभनगन्धः'. **सु-रभ्-ईन्** *a.* सुगन्धमय; fragrant ix.107.2 अदब्धः सुरभितरः. **सुरभि-मन्त्** *a.* सुगन्धित; fragrant TS. ii.2.2 अग्नये सुरभिमते. **सु-रभिष्-टम** *a.* अति सुगन्धित; very fragrant. **सु-रश्मि** *a.* अच्छी रास वाला; having a good rein x.36.8 सुरश्मिम् (सोमम्).

सु-रा *f.* शराब; intoxicating drink, liquor vii.86.6 सुरा मन्युर्विभीदकः. **सुरा-कंस** *m.* सुरापूर्ण कांस्यपात्र; a jar of liquor. **सुरा-कार्-अ** *m.* कलाल; distiller. **सुरा-ग्रह्-अ** *m.* सुराजाम; cupful of surā.

सु-रातिं *a.* अच्छा दाता; a good bestower x.65.4 सुरातयो देवाः.

सु-राध्-अस् *a.* उदार; bountiful iv.5.4 यः सुराधाः (अग्निः). **सुरा-धान** *n.* शराबदान; liquor-pot, containing surā.

सुरा-पाण [or —पान] *n.* चषक; goblet TS. ii.5.1.1. **सुरा-बलि** *a.* पूजा में सुरा चढ़ाने वाला; offering surā in worship TBr. i.7.6. **सु-राम्-अ** *a.* मनमोहन; delighting x.131.4 युवं सुरामं ··· विपिपानां 'सुष्ठु रमणसाधनं हविः'. **सुरा-मद्-अ** *m.* सुरा की झूम; surā-intoxication. **सुरा-वन्त्** *a.* सुरा वाला, कलाल; one having or distilling súrā i.191.10 सुरावतो गृहे.

सुरा-शू *a.* सुरा से फूला; swollen with súrā, badly drunk viii.21.14 पीयन्ति ते सुराश्वः 'सुरया वृद्धाः प्रमत्ताः'.

सु-राष्ट्र *a.* शोभन-राष्ट्रवान्; having good dominion: सुराष्ट्रा आपः TS. ii.4.7.2. **सुरा-सोम** *m.* शराब के रूप में सोम; Sóma in the form of súrā. **सुरा-सू** *a.* शराब में मस्त; exultant with liquor. **सुराहुति** *f.* सुरा की आहुति; libation of surā.

सु-रुक्-म *a.* सुरुच्, अच्छी कान्ति वाला; well-adorned, shining brightly x.110.6 दिव्ये योषणे सुरुक्मे. **सु-रुच्** (1) *a.* शोभन कान्तिमान्; shining brightly iii.2.5 सुरुचं विश्वदेव्यम् (अग्निम्). (2) *f.* अच्छी कान्ति अथवा किरण; shining ray TS. iv.2.8.2.

सु-रूप (1) *a.* सुन्दर; well-formed, handsome vii.4.9 सुरूप ईद् ··· सखा. (2) —म् *n.* name of a Sāman TMB. xiv.11.10. **सुरूप-कृ-त्नु** *a.* सुकर्मकृत; performing good deeds i.4.1 सुरूपकृत्नुम् इन्द्रम्. **सुरूप-वर्ष-वर्णा** *f.* दुधारू एवं अच्छे रंग वाली गौ; a cow of plenteous milk and beautiful colour TS. i.6.3.1.

सु-रेक्-णस् [√रिच्] *a.* अच्छी संपत्ति वाला; having fair possessions vi.16.26 अद्य त्वा वन्वन्त्सुरेकणाः. **सु-रेत्-अस्** *a.* अमोघवीर्य; having much or effective seed i.159.2 सुरेतसा पितरा. **सुरोदक** *n.* वर्षाजल; rain-water Sat. xx.3. **सु-लाभिके** *a.* [*Voc.*] *a.* प्रहर्षदायिनी; affording ecstatic union x.86.7 उर्वे अम्ब सुलाभिके; others, 'easy to win' but mark it is not सुलभे, but सुलाभिका *Caus.* Cp. प्रसुलाभीति ते पिता etc.

सुव्-अ *m.* प्रजापति; creator TS. iv.3.2.2. **सु-वचस्-या** *f.* सुन्दर मन्त्र; beautiful verse or hymn of praise x.116.9 प्रेन्द्राग्निभ्यां सुवचस्यामियर्मि. **सु-वज्र** *a.* अमोघ वज्री; having effective thunderbolt vii.30.1 नृपते सुवज्र (इन्द्र). **सुव्-अन** [√सू] *n.* उत्पादन; procreation. **सुवर्** [= स्वर् *Particle*] प्रकाश; light. **सु-वरत्र** *a.* अच्छी बेड़ वाला; having firm thongs x.101.6 अवर्ते सुवरत्रम्. **सुवर्-ग** *m.* स्वर्ग; heaven. **सुवर्-गेय** *a.* स्वर्ग में गीयमान; lauded in heaven TS. iv.1.1.1. **सु-वर्च्-अस्** *a.* दीप्यमान; splendid i.95.1 शुक्रो ददृशे सुवर्चाः. **सुवर्चसा** *f.* Cp. सौवर्चल. **सुवर्-ज्योत्-इस्** *n.* स्वर्गीय प्रकाश; heavenly light TS. iv.6.5.1. **सु-वर्-ण** *a.* अच्छे वर्ण वाला; brilliant in hue v.68.3 स्पार्हाः सुवर्णा अनवद्यरूपाः (गाः). **सुवर्ण-नाभ्-अ** *a.* बीच में सुवर्ण से अलंकृत; decked with gold in the middle Sat. xxvii.5.

सुवर्-धा-मन् *a.* स्वर्ग में घर वाला; having heaven as abode TS. i.3.3.1. **सुवर्-भा-नु** *m.* एक असुर; name of a demon TS. ii.1.2.2.

सु-वर्मन् (1) *n.* अच्छा कवच; a good armour. (2) *a.* अच्छे कवच वाला; having a good armour.

सुवर्-वन्त् *a.* स्वर्गलोकवान्; having sway over heaven TS. iv.4.12.2. **सुवर्-विद्** *a.* स्वर्गप्रापक; leading to heaven or light TS. iii.3.1.2. **सुवर्-षा** [√सन्] *a.* प्रकाशप्रद; leading to light or heaven TS. iv.4.4.1.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सु-वस्-अ *a.* easy to live in JB. ii.419.

सु-वस्-अर्न (1) *n.* सुवस्त्र; fair garment vi.51.4 सुवसनस्य दातुनः. (2) *a.* सुपरिधानीय; good to wear ix.97.50 अभि वस्त्रा सुवसनान्यर्षः.

सु-वह्-मन् *a.* सुवोढा, सुनिर्वहिता; conveying well vi.22.7 सुवहोन्द्रः.

सु-वाच् *a.* सुवक्ता; eloquent vii.103.5 सुवाचो वदथन = सु-वाच्-अस् i.188.7 सुवाचसा होतारा. सु-वास्-अस् *f.* सुवसना; having lovely garments i.114.7 सुवासा जायां. सु-वास्-तु *f.* एक नदी; name of a river viii.19.37 सुवास्त्वा अधि तुग्वनि.

सु-वि-चि-त *a.* सुपरीक्षित; well looked into. सु-वि-ज्ञान (1) *a.* सुविज्ञेय; easy to discern vii.104.12 = AV. viii.4.12. (2) *n.* good discernment.

सुव्-इ-र्त [√सु + इर्त–; opp. to दुरित] (1) *n.* कल्याण, क्षेम; welfare, good luck v.59.4 प्र यद् भरध्वे सुवितायि दावने when ye proceed to give welfare, ix.41.2 सुवितस्य सेतुम्, सुवितायि नव्यसे TS. iv.4.4.2. (2) *a.* सुष्ठु प्रेरित; well-urged or impelled x.56.3 सुवितो दिवं गाः.

सु-विद्-अ-त्र (1) *a.* सुष्ठु ज्ञानवान्; well knowing, fully recognizing x.14.10 अथा पितृन्त्सुविदत्रान् 'सुष्ठ्वभिज्ञान्'; उदार; liberal, bountiful vii.91.6 सुविदत्राभिः 'शोभनधनप्रदाभिः'. (2) *n.* अच्छा देय या धन; good gift ii.24.10 सुविदत्राणि राध्या 'धनानि'. सु-विदत्र-ईय *a.* उदार दानी; bountiful, propitious x.17.3 देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः. सु-विद्-वांस् *a.* सुष्ठु ज्ञानवान्; knowing well viii.24.23 सुविद्वांसं चकृत्यं चरणीनाम्. सु-विप्-र *a.* अच्छा ज्ञानी; very learned or inspired i.162.5 उत शंस्ता सुविप्रः. सु-वि-वृ-त *a.* सुप्रसृत; spread far and wide i.10.7 सुविवृतं यशः 'सर्वत्र प्रसृतम्'.

सु-वीर (1) *a.* अति वीर; very heroic iii.29.9 अग्निः पृतनाषाट् सुवीरः. (2) *a.* वीरवान्; rich in champions or sons ii.1.16 वृहद् वदेम विदथे सुवीराः. Cp. सुवीरो वीरैः TS. iii.2.3.2. सुवीरता *f.* = सुवीर्य *n.* वैर्यभिभवसामर्थ्य; manly vigour or deed i.36.17 अग्निर्वन्ने सुवीर्यम्; heroic offspring vii.4.6 ईशे रायः सुवीर्यस्य दातोः he can give wealth and heroic offspring.

सुव्-ऋक्-ति *f.* शोभन स्तुति; excellent song of praise i.62.1 सुवृक्तिभिः स्तुवते, i.80.7 अग्निं महामवोचामा सुवृक्तिम् to Agni we have addressed a great hymn. सु-वृज्-अन *a.* सुगृही; having fair abodes x.15.2 सुवृजनासु विक्षु 'शोभनं धनं यासां ताः' = VS. xix.68 'साधुवृत्तासु' Uv. 'शोभनं बलं यासां ताः' Mah. = TS. ii.6.12.4 'धनं यासां ताः'. सु-वृत् *a.* अच्छी तरह घूमने वाला; turning well i.183.2 सुवृद् रथः. सु-वृध् *a.* हृष्ट; joyous, cheerful, waxing, increasing ix.68.6 तं मर्जयन्त सुवृधं नदीषु 'सुष्ठु वर्धमानं वर्धयितारं वा' = सुवृध्-अ.

सु-वेद्-अ *a.* सुप्राप्य; easily acquired viii.4.16 त्वं तत् सुवेदं वसु = सु-वेद्-अर्न x.112.8 सुवेदनां गाम्. सु-वेन्-अ *a.* इच्छुक; desiring x.56.3 सुवेनीः गाः. सु-व्रत *a.* सुचरित्र; virtuous i.180.6 सुव्रतः सूरिः 'प्रशस्तकर्मवान्'.

सु-शंस्-अ *a.* भला चाहने वाला, आशीष देने वाला; blessing vi.52.6 अग्निः सुशंसः 'सुखेन शंसनीयः', भली बातें कहने वाला; saying good things ii.23.10 वयं सुशंसा मतिभिस्तारिषीमहि 'शोभनशंसनोपेताः'. सु-शंसास् *a.* ठीक दिखाने वाला; well-directing. सु-शंस्-ईन् = सुशंस. सु-शक्-अ *a.* सुशक्य; to be done easily x.30.15 सुशका देवयज्या. सु-शकुन *n.* पक्षियों में वृद्धि; prosperity in birds; cp. सुमृग. सु-शक्-ति *f.* आसान समस्या; an easy affair vii.32.21 सुशक्तिरिन् मघवन् तुभ्यम् 'सुकर्म'. सु-शर्मी *f.* अवधानपूर्वक कर्म; careful work viii.16.2 यज्ञः सुशर्मी वसूनाम् 'सुकर्मा'. सुशर्मि *av.* मेहनत या ध्यान से; diligently, carefully v.87.9 गन्ता नो यज्ञं यज्ञियाः सुशर्मि 'शोभनकर्म यथा भवति तथा'. सु-शर्-अर्ण *a.* अच्छी शरण देने वाला; affording good protection or refuge vii.34.22 सुशरणः त्वष्टा.

सु-शर्-मन् *a.* अच्छी शरण वाला; of good protection v.8.2 सुशर्माणम् (अग्निम्). सु-शस्-ति (1) *f.* अच्छी स्तुति; good praise, good song of praise iii.26.6 सुशस्तिभिरीमहे, TS. iv.7.2 सुशस्तिभिर्मन्दस्व, VS. xxxiii.34. (2) *a.* अच्छी स्तुति वाला; well-praised x.104.10 इन्द्रः सुशस्तिः. सु-शिप्-र *a.* अच्छे ओठों वाला; having beautiful lips i.9.3 सुशिप्र इन्द्र = सु-शिप्र-ईन्. सु-शिल्प *a.* सुरूप; well-decorated ix.5.6 सुशिल्पे नक्षोषासा. सु-शि-श्वि [√श्वि] *a.* सुवृध्; of good growth i.65.4 सुशिश्विम् अग्निम्. सु-शिष्-टि *a.* सुनीति; good guidance i.173.10 सुशिष्टौ 'सुशासने'. सु-शीं-म *a.* गहरा लगने वाला; going deep into the earth AV. iii.19.3 लाङ्गलं सुशीमम्. सु-शुक्-वन् *a.* भ्राजमान; shining brightly v.87.45 सुशुकानः मरुतः. सु-शुक्-वनि = सुशुकन् TS. iv.1.14.1. सु-शेव [√शी; cp. Hindi सेवा 'well-bent'] *a.* बहुत सेवा अर्थात् रुचिर; very friendly or pleasing i.91.15 सुशेवः सखा, iv.4.12 सुशेवाः पार्यवः; going deep into the earth TS. iv.2.5.6 लाङ्गलं सुशेवम् = सु-शे-वास् सु-शेव्-य = सुशेव v.43.14 सुशेव्यं शिशुम्. सु-शोक्-अ *a.* प्रदीप्त; shining beautifully i.70.1 अग्निः सुशोकः.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सु-श्चन्द्र-र् *a.* सुप्रकाशित; well-shining ii.34.13 सुश्चन्द्रं वर्णम्, TS. iv.4.4.5. **सु-श्रप-तर** *a.* सुखेन पचनीय; to be cooked or boiled easily ŚBr. v.5.4.1. **सु-श्रव-अस्** *a.* प्रख्यात; abounding in glory or fame i.91.17 सुश्रवस्तमः सखा, TS. iii.5.7.2, VS. xxxiv.20. **सु-श्रवस्या** *f.* यशस्काम्या; desire for fame i.178.4. **सु-श्रा-त** *a.* सुपक्व; well-cooked or boiled x.179.3 अग्नौ सुश्रातम्. **सु-श्री** *a.* अच्छी कान्ति वाला, धनी; very splendid or rich iii.3.5 सुश्रियम् (अग्निम्). **सु-श्रु-क्** = **सु-श्रु-त्** *a.* अच्छा श्रोता; hearing well x.74.1 ये सुश्रुणं सुश्रुतो धुः. **सु-श्रु-ण** *a.* सुश्राव्य; easily heard, obtaining good hearing x.74.1. **सु-श्रु-त** *a.* प्रख्यात; famous iii.36.1 कर्मभिर्महद्भिः सुश्रुतो भूत्. **सु-श्रो-तु** *a.* आसानी से सुनने वाला; hearing willingly i.122.6 श्रोतुराति: सुश्रोतुः 'सम्यक् श्रोता'. **सु-श्लो-क** *a.* सुश्रवस्; of brilliant fame VS. xx.4, TBr. i 7.10.

सु-षं-सद् *a.* अच्छे साहचर्य वाला; of good company i.112.7 सुषंसदं तमं घर्मम्. **सु-षखि** (1) *m.* सुमित्र; a good friend viii.48.9 सुषखा देव वस्यः. (2) *a.* सुमित्रवान्; having good friends x.31.1 वयं सुषखायः.

सु-षण्-अ *a.* सुलभ; easy to be acquired i.42.6 सुषणा धनानि = **सु-षण्-अन** *a.* vii.12.3 त्वे वसु सुषणनानि सन्तु. **सु-षद्** *a.* सुखोपवेशन, संभोग-कुशल; of comfortable seat AV. iii.14.1 गोष्ठेन सुषदा, skilled in sexual intercourse. **सु-षद्-अ** *a.* बैठने के लिये अच्छा; comfortable to sit upon or dwell in viii.58.3 रथं सुषदम् *f.* सुषदा VS. xxxvii.12. **सु-षदस्** *a.* comfortable to sit in AV. ii.36.4 आसरः सुषदाः. **सु-षम** *n.* सुवर्ष; a happy year. **सु-षम्-इध्** *a.* अच्छी तरह जलने वाली; burning well v.8.7 सुषमिधा समीधिरे. **सु-षम्-इद्-ध** *a.* सुप्रज्वलित; well-kindled. **सु-षव्य** *a.* जिसका वाम हाथ अच्छा चलता है; left-handed viii.33.5 यः सुषव्यः सुदक्षिणः. **सु-षह्-अ** *a.* सुवश्य; easily subdued or conquered x.38.3 सुषहाः सन्तु शत्रवः.

सु-षा [√सन्] *a.* सुप्राप्य; easy to gain viii.78.4 न सुषा न सुदा उत 'सुष्ठु संभक्ता'. **सु-षामन्** *n.* अच्छा साम; a beautiful song viii.60.18 सुषामणि 'शोभनरथंतरादिसामोपेते'. **सु-षा-मन्** *m.* एक नाम; name of a person viii.25.22 रथं युक्तमसनाम सुषामणि 'सुषाम्णः पुत्रे'. **सु-षारथि** *m.* अच्छा सारथि; a good charioteer vi.75.6 यत्रयत्र कामयते सुषारथिः. **सु-षाह्-अ** = सुषह i.186.2 कृरन्त्सुषाहा विथुरं न शवः.

सु-षि [√सि] *m.* छिद्र; hole देवसुषयः 'स्वर्गलोकप्राप्तिद्वारच्छिद्राणि'. **सु-षि-र्** [सीर्ा 'stream'] *y.* अच्छी नाली वाला; having a good channel = hollow viii.69.12 सूर्यं सुषिरामिव. **सुषिलीका** *f.* पक्षि-विशेष; a kind of bird VS. xxix.36. **सु-षी-म** *a.* लेटने या बैठने में आरामदेह; good to lie down or sit upon. **सु-षीमा** *f.* ठण्डी; cold, frigid.

सु-षु-त् *a.* अच्छा पीसने वाला; pressing well (the Sóma). **सु-षु-त** *a.* अच्छा पिसा या निचुड़ा; well pressed out (the Sóma) ix.85.1 सुषुतः परि स्रव. **सु-षु-ति** [सूति 'birth'] *f.* अच्छा प्रसव; good birth x.39.7 युवं सुषुतिं चक्रथुः पुरंधये. **सु-षु-मन्त्** *a.* उत्तेजक; very stimulating x.3.1 सुषुमाँ अदर्शि.

सु-षुम्न *a.* अति दयालु; very gracious vi.49.10 सुषुम्नं भुवनस्य पितरम्.

सु-षू *a.* सूतेजक, सुजननी; very stimulating, easily bringing forth v.7.8 सुषूरसूत मातां, VS. vi.30 सुषूतम for ŚBr. iii.9.4.5 सु-षु-तम. **सु-षू-त** *a.* सुजन्मा; well-begotten ii.10.4 अजनयन्त्सुषूतम्. **सु-षू-मन्** *a.* सुप्रसवित्री; bearing well ii.32.7 सुषूमा बहुसूवरी.

सु-षेक्-अ *a.* सुप्रवाही; flowing or running well x.101.5 अवर्तं सुषेकम् = **सु-षेच्-अन** x.101.6. **सु-षे-ण** *a.* अच्छे अस्त्र वाला; having a good missile : a name TS. iv.4.3.2. **सु-षोम** *a.* प्रचुरसोमवान्; having abundant Sóma viii.7.29 सुषोमे शर्यणावति 'आर्जीके', viii.64.11 अयं ते शर्यणावति सुषोमायाम् 'एतन्नामिकायां नद्याम्'.

सु-स्तर्-ईमन् *a.* सुष्ठु स्तीर्ण पलंग; forming an excellent bed or couch VS. xxix.4. **सु-स्तु** *a.* स्तुत्य; highly praised x.104.5 ते सुष्टोः सुषुम्नस्य. (*सुष्टोतोः). **सु-स्तु-त** [*Voc.*] i.129.11 पार्हि न इन्द्र सुष्टुत 'शोभनस्तुत'. Note TMB. ix.3.7 यदतिष्टुवन्ति तत् सुष्टुतम् 'सुशब्दोऽत्र निन्दायाम्'. **सु-स्तु-ति** *f.* शोभन स्तुति; eulogy, excellent praise i.17.9.

सु-स्तुभ् (1) *a.* अच्छा स्तोता; excellent praiser, well-praising iv.50.5 स सुष्टुभा स ऋक्वता गणेन. **सु-स्थान** *a.* पक्का, दृढ़; standing firm ix.97.27 कृधि सुष्ठाने रोदसी. **सु-स्था-मन्** *a.* अच्छी टेक वाला; having a firm support x.44.2 सुष्ठामा रथः.

सु-स्थ-ु [√स्था] (1) *a.* ठीक खड़ा, सुरक्षित; standing well, secure viii.22.18 सुष्ठु वर्यमनाधृष्टम् 'शोभनं यथा भवति तथा'. In later language used as *av.* only. **सुष्ठु-तर** *a.* अभितर; better. **सुष्ठु-वाह्** *a.* अच्छा वोढा; carrying well x.107.11 अश्वाः सुष्ठुवाहो वहन्ति.

√सुष्वय् [*Denom.* of सुष्वि] साफ करना; to cleanse well

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

vii.36.6 याः सुष्वयन्त सुदुघाः सुधाराः 'सुष्वयन्ते प्रवहन्ति'. **सु-ष्व्-इ** *a.* अच्छा रस निकालने वाला; pressing or preparing the Soma well iv.24.2 ब्रह्मण्यते सुष्वये, i.61.15 'सोमानां सोतारम्'. **सुष्वि-तर** *a.* बहुत अच्छा सोमरस निकालने वाला; pressing the Soma very well vii.19.1.

सु-सं-र्यत्-त *a.* तैयार, चौकस; well prepared, ready or on one's guard. **सु-सं-रब्-ध** *a.* आपस में एक-दूसरे को पकड़े या मिले; mutually well-grouped x.72.6 यद् देवा अदः सलिले सुसंरब्धा अतिष्ठत 'सुष्ठुलब्धात्मानः'. **सु-सं-शास्-अ** *a.* अच्छा उपदेशक; well-directing or instructing. **सु-सं-शि-त** *a.* अच्छा पैनाया; well-sharpened v.19.5 सुसंशिता वक्ष्यो वक्षणेस्थाः. **सु-सं-सद्** *a.* अच्छी संगत वाला, ठीक बसा; having good society, residing together well vii.9.3 सुसंसन् मित्रो अतिथिः शिवो नः 'शोभनसदनः शोभनसंवेदनो वा'. **सु-सं-स्कृ-त** *a.* स्वलंकृत, तैयार; well-adorned, ready viii.77.11 बाहू रण्या सुसंस्कृता, i.38.12 सुसंस्कृता अभीशवः 'स्वलंकृताः'.

सु-सं-काश्-अ *a.* सुप्रतीक; of pleasant aspect i.123.11 सुसंकाशा मातृमृष्टेव योषा 'अत्यर्थं प्रकाशमाना'.

सु-स-दृश् *a.* सरूप; similar in looks v.57.4 सुसदृशः सुपेशसः 'अत्यन्तं सरूपाः'.

सु-सन्-ई-ता *f.* औदार्येण; through liberality x.36.9 सनेम तत् सुसनिता सनित्वभिः 'सुष्ठु संभजनेन' (adverbial use). **सु-सन्-इ-तृ** *a.* उदार दाता; liberal giver iii.18.5 कृधि रत्नं सुसनितर्धनानाम्. **सु-सं-दृश्** *a.* सुरूप; good looking vii.3.6 सुसंदृक् ते प्रतीकम्.

सु-सम्-आ-हि-त *a.* पूरा लदा; fully loaded यथा न सुसमाहितम् BrUp.

सु-सम्-इद्-ध *a.* = सुषमिद्ध i.31.1 सुसमिद्धः अग्निः, सुसमिद्धे होतव्यम् TMB. ix.4.5. **सु-सम्-उब्-ध** *a.* सुसंबद्ध; well-tied i.158.5 यदी सुसमुब्धमर्वाधुः 'सुष्ठु संकुचितसर्वाङ्गम्'. **सु-सम्-ऋद्-ध** *a.* परिपूर्ण; quite perfect.

सु-सं-पिष्-ट *a.* चूर-चूर; well-crushed, much shattered iv.30.11 अस्या अनः शये सुसंपिष्टम्. **सु-सं-भृ-त** (1) *n.* संभालकर चुनना या एकत्र करना; collecting with care TS. (2) *a.* भरणशील; ready to nourish or sustain TBr. iii.7.4. **सु-सं-मृष्-ट** [√मृज्] *a.* अच्छा मंजा या चमका; well-rubbed or cleaned iii.43.6 सुसंमृष्टासो वृषभस्य मूराः.

सु-सर्-अर्ण *n.* अच्छी चाल या दौड़; easy progress or running viii.27.18 दुर्गे चिदा सुसरर्णम् 'शोभनं गमनम्'. **सु-सर्-तु** *f.* एक नदी; name of a river x.75.6 सुसर्त्वा रसया श्वेत्या त्या. **सु-सह** [*Particle*] अच्छा साथ, अच्छी संगत; good company x.191.4 यथा वः सुसहासति (Pada सुऽसह) 'शोभनं साहित्यम्'.

सु-सावित्र-अ *n.* शोभन सवितृ-कृत्य; the excellent functioning of the sun TMB. xxi.10.15. **सु-सीम** *a.* सुष्ठु लक्षित; well-defined or limited or marked MBr. i.5.10.

सु-स्नुषा *f.* अच्छी स्नुषाओं वाली; having fair daughters-in-law x.86.13 सुपुत्र आदु सुस्नुषे. **सु-स्रज्** *a.* अच्छी माला वाला; wearing a beautiful garland. **सु-स्रस्** *a.* आसान च्युति; failing off easily AV. vii.76.1. **सु-स्वरु** *a.* शोभन स्तुति वाला; of excellent praise v.44.5 चित्तगर्भासु सुस्वरुः.

सु-हन्-अ *a.* सुवध्य; easy to slay x.105.7 सुहनाय दस्यवे. **सु-हन्-तु** *a.* सुवध्य; easy to kill vii.19.4 दस्युं चुमुरिं धुनिं चास्वापयो दभीतये सुहन्तु 'सुहन्तुना घातकेन' (adverbial use). **सु-हव्-व** (1) *a.* स्वाह्वान; easily invoked, one who lends ear to the call of the supplicant ii.33.5 सुहवः रुद्रः; well-invoking x.64.4 सुहवेभिर्ऋक्वभिः. (2) —**म्** *n.* सुष्ठु आह्वान; excellent invoking vii.35.3 शं नो देवानां सुहवानि सन्तु. **सुहवा** [*Instr.*] with good invocation. **सु-हव्-इस्** *a.* अच्छा होता; offering fair oblation iv.2.4 सुहविषे जनाय. **सु-हव्-ई-तु** *a.* आसानी से आवाहन-योग्य; to be easily invoked. **सु-हव्-ई-तु-नामन्** *a.* जिसका नाम आसानी से पुकारा जाय; whose name is to be easily or successfully invoked ix.85.6 इन्द्राय सुहवीतुनाम्ने. **सु-हव्-य** (1) *a.* शोभनहवियोग्य, fit for good offerings i.74.5 सुहव्यं तम् (अग्निम्). (2) *a.* आवाहन-योग्य; fit for invocation iv.43.1 देवीं सुष्टुतिं सुहव्याम् 'शोभनैर्हविर्भिर्युक्ताम्'. **सु-हस्त** *a.* कुशल हाथ वाला; having competent hands iv.35.3 ऋभवः सुहस्ताः (*Voc.*). **सु-हस्त्-य** = सुहस्त i.64.1 सुहस्त्यः (अहम्).

सु-हर्दि-अ *a.* सुहृद; good-hearted, friendly viii.2.5 अपस्पृण्वते सुहर्दिम् 'सुहृदयम्'. **सु-हि-त** *a.* सुस्थित, स्वनुष्ठित, सुतृप्त, समञ्जस ; well-placed, well-done, fully satisfied, salutary AV. xi.10.4 सुहितास्तु मे वशे 'well-placed' W. **सु-हिर-ण्य** *a.* हिरण्य-पूर्ण; abounding in gold i.125.2 सुहिरण्यः इन्द्रः 'सुष्ठु हितरमणीयधनः'. **सु-हु-त** *a.* सुष्ठु हुत; well-offered or sacrificed viii.60.14 सुहुतं हविष्कृधि. **सु-हु-तार्द** *a.* सुहुतभक्षी; enjoying what is well-offered ix.71.4 गावः सुहुतादः. **सु-हू** *a.* सुष्ठु आहूत; invoked well or successfully ŚBr. i.2.3.1 सुहूर्देवेभ्यः. **सु-हू-ति** *a.* अच्छा आहूत; well or successfully invoked AV. vii.4.1 सुहूते (*Voc.*). **सु-हृद्-अय** *m.* मित्र; friend.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सु-होतृ *a.* अच्छा होता; a good sacrificer viii.103.12 सुहोता स्वध्वरः (अग्निः).

√सू प्रेरित करना; to impel x.137.4 परा यक्ष्मं सुवामि ते; to enliven, invigorate, bring to light or to generate iv.54.4 वर्ष्मन् दिवः सुवति सत्यमस्य तत् 'प्रेरयति', vi.71.4 आ दाशुषे सुवति भूरि वार्मम्, iv.54.6 दिवे-दिवे सौभगमा सुवन्ति, iii.56.7 त्रिरा दिवः सविता सोषवीति राजाना मित्रावरुणा सुपाणी (*Intens.*); to beget i.164.17 क्व स्वित् सूते (गौः), vii.101.3 स्तरीरु त्वद् भवति सूत उ त्वद्, iv.18.10 गृष्टिः ससूव स्थविरम्, v.78.5 योनिः सूष्यन्त्या इव, x.184.3 दशमे मासि सूतवे. Forms. VI. P. : *Pr.* सुवति; *Sb.* सुवाति; *Ipv.* सुव, सुवतात्, सुवतु; सुवताम्; सुवन्तु; *Pt.* सुवन्त; *Ipf.* असुवत. II. Ā. : *Pr.* सुवे, सूते; सुवाते (*3. du.*); सुवते (*3. pl.*); *Inj.* सूत (*3. s.*); *Pt.* सुवान; *Ipf.* असूत. *Pf.* ससूव, सुषुवे. *Ppf.* असुषोत; असुषवुर्. *Ao. iṣ* : असावीत; असाविषुर्; *Sb.* साविषत्. *Inj.* सावीस्. *Ft.* सोष्यति, –ते; *Pt.* सूष्यन्त्. *Ps.* सूयते; *Pp.* सूत. *Gd.* सूत्वा; –सुत्य. *Inf.* सूतवे, सूतवै; सवितवे. *Int.* सोषवीति.

सू *a.* उत्पादक; begetter i.146.5 पुरुत्रा यदभवत् सूरहैभ्यो गर्भेभ्यो मघवा (अग्निः); *f.* mother i.32.9 उत्तरा सूरधरः पुत्र आसीत्; power to impel TS. iv.7.3.2 सूश्च मे. सू-कर्-अ [cp. सूवन् √सू 'beget', begetter of a large litter; cp. Eng. sow 'a female pig noted for a large litter'; शूक-र from शूक 'bristle'] *m.* सूअर; swine vii.55.4 त्वं सूकरस्य दर्दृहि. सूक्त (1) *a.* सुष्ठु उक्त; agreeably spoken. (2) —क्त *n.* सूक्त; hymn i.42.10 सूक्तैरभि गृणीमसि. सूक्त-प्रति-पद् [—पदः, अहरहः शंसनीयसूक्तप्रारम्भरूपाः] *f.* सूक्त-प्रारम्भक; beginning the sūktas. सूक्त-वाक्-अ (1) *m.* सूक्तोच्चारण, साधुवाद; pronouncing a hymn or approbation x.88.8 सूक्तवाकं प्रथमम्. (2) *a.* सूक्तवाकवक्ता, स्तोता; singing a hymn, praising आर्ष्मे सूक्तवाकम् ŚBr. i.7.2.4, TBr. iii.5.10. सूक्त-वाच् *a.* सूक्तवक्ता; pronouncing hymns or praise v.49.5 ये वरुणे सूक्तवाचः, TS. iii.3.2.2 देवाः सूक्तवाचः. सूक्तान्ता *f.* सूक्तों की अन्तिम ऋचा; the last stanza of hymns. सूक्तोच्य *a.* सूक्त में कथनीय; to be said in a hymn TBr. iii.5.10.

सूची [√सीव्] *f.* सुई, नुकीली वस्तु; needle ii.32.4 सीव्यत्वपः सूच्या; sharp-pointed stick सूच्यश्च तावत्यः AA. v.1.3. सूची-क *a.* काटने या डसने वाला; stinging (insect) i.191.7 सूचीका ये प्रकङ्कताः.

सू-त *m.* दोगला, संकर, अश्वपोषक, रथपाल, सारथि; a man born of a Kṣatriya father and a Brahmin mother, one looking after horses, charioteer AV. iii.5.7. सूत-वशा *f.* सकृत प्रसूता पश्चाद् वन्ध्या; barren after one delivery AV. xii.4.44 या च सूतवशा वशा, TS. ii.1.5.4, TBr. ii.7.1. सू-ति *mf.* प्रसव; delivery, birth AV. i.11.5 वषट् ते अस्मिन्त्सूतौ; cp. सुषुति 'birth' with shortening of सू.

सू-ति-का *f.* सूतक में; lying-in woman AV. viii.6.19. सू-तु = सूति; birth AV. vii.35.3 मोत सूतुः, सूतुमपि घ्नन्ति TS. ii.1.5.3.

सू-त्र [√सीव्] *n.* तागा, संक्षिप्तार्थ प्रतिपादक रचना; thread, yarn AV. x.8.37 यो विद्यात् सूत्रं विततम्; the composition that says much in a few words. सू-त्री *f.* गौ की योनि; the genitals of a cow AV. ix.7.14 नदी सूत्री. सूत्रोत *a.* सूत्र में उत अर्थात् पिरोया; strung in a thread रुक्मः सूत्रोतः Sat. xi.3.26.

√सूद् [√स्वद्] स्वाद बनाना; to sweeten i.187.11 तं त्वा वयं पितो वचोभिर्गावो न हव्या सुषूदिम 'क्षारयामो रसान्', to make whole and hearty and agreeable i.162.17 यत्ते सादे महसा शूकृतस्य पार्ष्ण्या वा कशया वा तुतोद। स्वर्वा ता ते ब्रह्मणा सूदयामि; cp. AV. i.18.3; to sweeten the oblation i.105.14 अग्निर्हव्या सुषूदति 'प्रेरयतु'; to develop a being into a lovely form i.71.8 अग्निः युवानं जनयत सूदयच्च 'कर्मसु प्रेरयतु'; to crown the prayer with vii.1.20 मे ब्रह्माण्यग्न उच्छशाधि त्वं देव मघवद्भ्यः सुषूदः; to bless anyone iv.39.1 उच्छन्तीर्मामुषसः सूदयन्तु; to make lucky or enable anyone to get anything i.73.8 यान् रायो मर्तान्त्सुषूदो अग्ने; to put in order. Forms. : *Pf.* सुषूदिम; *Sb.* सुषूदस्, सुषूदत् and सुषूदति; सुषूदथ; *Ipv.* सुषूदत (*2.pl.*). *Ao. red.* : असूषुदन्त. *Cs.* सूदयति, –ते; *Sb.* सूदयाति.

सूद्-अ *m.* मिठास; sweetness, sweet drink ix.97.44 मध्वः सूदं पवस्व 'माधुर्यस्य क्षारयितारम्'; अशोष्य जलाशय की मृत; earth from a tank; शेष; remainder : सूदवच्छुक्रपात्रम् 'शेषवत्' Sat. viii.7. सूद-दोह्-अस् *a.* मिठास देने वाली; milking sweetness, yielding milk viii.69.3 ता अस्य सूददोहसः 'सूद इति कूपनाम तत्सदृशदोहनाः पृश्नयः' = TS. v.5.6.2 'सूदं दुहन्तीति'. सूद्-अन *a.* आशीर्दा; blessing iv.39.5 दधिक्रामु सूदनं मर्त्याय 'मर्त्यस्य प्रेरकम्'. सूदय्-इ-त्नु *a.* मिठास-प्रवर्तक; causing sweetness to flow, flowing x.64.9 देवीरापो मातरः सूदयित्न्वः 'प्रेरयित्र्यः'. सूद्-य *a.* कर्दमवर्ती; dwelling in mud नमः सूद्याय TS. iv.5.7.1, vii.4.13.1.

सू-न [= शून] *n.* अभाव; want. सू-नर (1) *a.* सुन्दर;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

beautiful viii.29.1 सूनरो युवा 'सुष्ठु रात्रीणां नेता'; agreeable, pleasing i.40.4 सूनरं वसु. (2) —रः *m.* युवक; youngling, younger son x.115.7 सहसः सूनरः (अग्निः). सू-नर्ा [√सीव्] *f.* टोकरी; basket, dish, bowl i.161.10 मांसर्मेकः पिंशति सूनर्याभृतम् 'छेदनसाधनेन स्वधितिना संपादितम्', i.162.13 अर्क्षाः सूनाः परि भूषन्त्यश्वम् 'सूनाः अवदानसाधनाः स्वधित्यादयः', on TS. iv.6.9.1 'स्वधितिवेतसशाखाद्याः'. सू-नुं *m.* पुत्र; son v.42.2 सूनुं न मातर्ा. सूनु-मन्त् *a.* पुत्रवान्; having a son iii.24.5 शिशीहि नः सूनुमतः.

सू-नृ-त [from *सू-नृ, Gk. euénor. Cp. सूनर] *a.* उदार, मित्र; liberal, friendly viii.46.20 चित्र चेतिष्ठ सूनृत (इन्द्र) 'सुसत्य'. सू-नृ-ता *f.* उदारता; liberality; उदार वाणी; noble speech, hymn i.113.18 वार्योरिव सूनृतानामुदर्के 'स्तुतिरूपाणां वाचाम्'. सूनृता-वन्त् *a.* उदार, शालीन; liberal, accompanied by liberality viii.97.6 राधसा सूनृतावता. *f.* सूनृता-वरी iv.52.4 चिकित्वित् सूनृतावरि. सूनृीय [सु + उ–] *a.* अन्तर्नेतव्य; to be taken in TS. vi.2.4.

सूप-चर्-अ *a.* अभिगम्य; easy of access ŚBr. ii.3.2.30. सूप-चर्-अर्णा [अकृच्छ्रेणोपचर्यत इति] *a.* = सूपचर ŚBr. i.7.2.8, TBr. iii.5.10. सूप-वञ्च्-अर्न *f.* [√वञ्च् 'go', cp. √वञ्ज् 'go' Multāni] *a.* easy of access or attendance x.18.11 अस्मै भव सूपवञ्चना = सूप-सद्-अं *a.* = सूपसदर्न TS. vi.5.20.1 सूपसदनोऽग्निः. सूप-सर्प्-अर्णा = सूपचरा; of easy approach AV. xviii.3.50. सूपायनास्मै भव सूपसर्पणा. सूप-स्थ्-अं [सुष्ठु स्थिरावस्थानयुक्तः] *a.* सुशरण; forming a good lap or a place of shelter ix.61.21 सूपस्थाभिर्न धेनुभिः 'शोभनोपस्थानाभिः', VS. xxi.60 सूपस्थ्या अद्य देवः 'सुष्ठु उपतिष्ठते सेवते इति' Uv. सूपस्थान *a.* सुष्ठु अभिगम्य; gladly approached TS. vii.5.20.1 सूपस्थाना द्यौः.

सूपायन [सु + उप + अ–] = सूपचर x.18.11, ŚBr. ii.3.2.30. सूपावगाह्-अ *a.* अच्छे पनघट वाला; having a good drinking place Sat. xiv.1. सूपावसान *a.* विश्रामदायी; comfortable abode TS. ii.6.9.6.

सू-भर्व्-अ [or सू-भर्-व 'well-nourished' = सुभृत] *a.* भसकने वाला; devouring, causing destruction x.102.5 तेन सूभर्वं जिगाय 'शोभनचणकादिभक्षकम्'. सू-मय्-अ [√मि] *a.* सुघटित; well-fashioned viii.77.11 सुकृतं सूमयं धनुः 'सुसुखम्'. सू-म्न *n.* अनुग्रह; favour = सुम्न.

सू-यवस [√यु] (1) *a.* तृणपूर्ण; full of grass i.190.6 सूयवसः पन्थाः = सू-यवसाद् *a.* घास खाने वाला; eating grass x.106.10 क्षामेवोर्जा सूयवसात् सचेथे 'शोभनं यवसं घासादिकं भक्षयन्ती', i.164.40 सूयवसाद् भगवती हि भूयाः 'शोभनयवसस्य अत्त्री'. (2) [शोभना यवसाः शष्पाणि यस्मिन् काले सः 'प्रावृट्'] *m.* प्रावृट् ऋतु; rainy season ĀpŚS. 1800. सू-यवस्-ईन् *a.* शोभनाभ्यवहारयुक्त; having good grass vii.99.3 सूयवसिनी मनुषे दशस्या (रोदसी). सू-यवस्यु *a.* सुयवस की इच्छा वाला; desiring good grass vii.27.7 यस्य गावावरुषा सूयवस्यू.

सूर् *n.* = स्वर्.

सूर्-अ [स्वर् 'light'] (1) *m.* सूर्य; sun i.141.13 मिहं न सूरः 'as the sun the mist', vii.63.6 प्रति वां सूर उदिते विधेम, TS. iv.1.1.2. (2) *a.* प्रेरक; inciting. Cp. Sat. iii.4 सूर इव बहुपुष्टः = 'सूकर इव बहुपुष्टः'.

सूर-चक्ष्-अस् *a.* सूर्य के समान प्रदीप्त; shining like the sun i.66.1 सूरचक्षसः (इन्द्रस्य हरयः).

सू-रि [cp. भूरि. Mark अन-सूरि 'patron of breath' ChUp. v.2.1] *a.* उदार दाता; liberal patron i.153.2 सुम्नं वां सूरिर्वृषणा वियक्षन्, viii.5.39 अन्यो नेत सूरिरोहते भूरिदावत्तरः no other patron is indeed accounted more liberal. i.141.8 आदस्य ते कृष्णासो दक्षि सूरयः 'सरणयो मार्गाः' (दक्षि = दक्षिन् skilful, may be *voc.* and not verbal as taken by S. and others; the black patrons run away as the birds fly away), viii.10.4 असूरे सन्ति सूरयः, असूरे 'in sunless' ?, in the dark, in necessity ? सूरी *f.* विदुषी TS. iv.3.6.1. सूरि-मती 'वियुयुक्ता' TS. iv.3.6.1.

सूरे दुहिता सूर्य-पुत्री; daughter of the sun i.34.5; but सूरो दुहिता vii.69.4.

√सूर्क्ष् ध्यान देना; to pay heed to न नक्षत्रं सूर्क्षेत् 'आद्रियेत' Sat. iii.2, तत्र सूर्क्ष्यम् (MS.) that is not to be bothered about.

सूर्-त [स्वर् 'light'] *a.* भासित; shining x.82.4 असूर्ते सूर्ते रजसि निषत्ते 'सरणवर्जिते सरणसहिते', TS. iv.6.2.2 असूर्ता सूर्ता रजसो विमाने 'सुष्ठु प्रेरितानि'.

सूर्-मी [स्वर्] *f.* ज्वलन्त लौह स्थूणा, नली; fiery tube viii.69.12 सूर्म्यां सुषिरामिव (left unexplained); cp. TS. iv.6.7.4; flame vii.1.3 अजस्रया सूर्म्या यविष्ठ 'ज्वालया'. सूर्म्-यं *a.* सूर्मिवर्ती; residing in tube TS. iv.5.8.2 नमः सूर्म्याय 'शोभना ऊर्मयो यस्यां नद्यां सोर्मिस्तत्र भवाय'.

सूर्-य [सूर्य 'sun-god', सूर्या 'sun-goddess'] *m.* सूर्य; sun i.50.4. सूर्य-त्वच् *a.* भासमान त्वचा वाला; having a covering as bright as the sun viii.91.7 अपालाम् ...

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अकृणोः सूर्यत्वचम्. सूर्य-त्वच्-अस् *a.* भासमान त्वचा वाला; having a skin as bright as the sun सूर्यत्वचसः स्थ TS. i.8.11.1. सूर्य-रश्मि *a.* सूर्य जैसी रश्मियों वाला; having rays as bright as those of the sun x.139.1 सूर्यरश्मिः सविता. सूर्य-वर्चस् *a.* सूर्य-तेजस्क; splendid as the sun TS. i.8.11.1. सूर्य-श्वित् *a.* सूर्य जैसा श्वेत; bright as the sun x.94.5 सूर्यश्वितः (ग्रावाणः).

सूर्या *f.* सवितृ-पुत्री; daughter of Savitṛ (x.85.9) is described in x.85.7-17; she is the representative of the bride, is first married to Sóma, who gives her to the Gandharvás, who give her to Agní and it is Agní who turns her into the ordinary human bride x.85.40-41.

सूर्या-चन्द्रमसौ *m.* सूर्य एवं चन्द्र; the sun and the moon i.102.2 सूर्याचन्द्रमसाभिचक्षे. सूर्या-मासौ *m.* सूर्य एवं चन्द्र; the sun and the moon viii.94.2 सूर्यामासा दर्शे कम्.

सूर्या-वसु *a.* जिसका वसु सूर्य है; having Súrya as wealth vii.68.3 अस्मभ्यं सूर्यावसू इयानः. सूर्येणास्त-मित *a.* सूर्याभिनिमुक्त; sleeping at sunset. सूर्येणाभ्युदित *a.* सूर्योदय पर सुप्त; sleeping at day-break. सूर्योढ [ऊढः अपोढः अस्तमितः सूर्यो यस्य] *a.* सूर्यास्त पर आया; one coming at sunset.

सू-वन् *a.* cp. बहुसूवरी. सूर्षस् *f.* भद्र उषा; good day-break TS. iv.7.3.2. सू-ष्यन्ती *f.* सूने वाली; about to deliver v.78.5 योनिः सूष्यन्त्या इव.

√सृ बहना; to flow ix.66.6 सर्प्स सिन्धवः सिस्रते; to speed ii.11.3 प्र वायवे सिस्रते न शुभ्राः; to come to easily or quickly viii.59.1 इमानि वां भागधेयानि सिस्रते, v.1.51 प्र भानवः सिस्रते नाकमच्छ. Mark iv.17.14 ससृमाणं for (vi.37.3) सस्राणं, v.54.1 सिस्रतः अश्वाः (fleeting horses), v.44.3 प्रसस्राणः वृषा (*Intens.*), i.32.12 अवासृजत सर्तवे सप्त सिन्धून्, iii.9.5 ससृवांसमिव त्मना (*Pf. Pt.*). Mark वि प्रसर्तवे 'to extend' viii.67.12, सरयन्ते 'flow' iv.17.2 सरयन्त आपः, न हैनं सृण्वीयाताम् they would not approach him ŚA. iv.13. Forms. III.: *Pr.* सिसर्षि, सिसर्ति; Ā. सिस्रते (*3. pl.*); *Ipv.* सिसर्तम्; Ā. सिस्रताम् (*3. pl.*). *Pt.* सिस्रत. *Pf.* ससार; ससृव; ससृर्; Ā. सस्रे; सस्रार्थे; *Pt.* ससृवांस्; सस्राण. *Ao. a*: असरम्, असरस्, असरत; असरन्; *Ipv.* सर; *s*: *Sb.* सर्षत्. *Ft.* सरिष्यति. *Ps. Ao.* असारि; *Pp.* सृत. *Gd.* सृत्वा; –सृत्य. *Inf.* सर्तवे, सर्तवै. *Cs.* सारयति, –ते. *Ds.* सिसीर्षति. *Int.* सस्रे (*3. s.*); *Pt.* सर्स्राण.

सृ-क *m.* तीर, भाला, वज्र; arrow, spear, thunderbolt i.32.12 सृके यत् त्वा प्रत्यहन् देव एकः 'वज्रे'. सृका-र्विन् *a.* भालेबाज; having a spear = सृगार्विन् MS. ii.9.3 = सृकार्विन् TS. iv.5.3.1. सृका-वन्त् = सृकार्विन् TS. iv.5.11.2, सृगवन्तः MS. ii.9.9.

सृक्-वं *m.* गिलाफू; corner of the mouth. सृक्-वन् *m.* = सृक, i.164.28 सृक्वाणं घर्ममग्निं दावशानां 'शब्दवदन-प्रान्तम्'.

सृग्-आलं [असृज्-आल, 'sucking blood'] *m.* गीदड़; jackal. सृङ्का *f.* शब्दमयी माला; the garland of sound and speech सृङ्कां चेमाम् Kaṭha.

√सृज् [extension of √सृ] छोड़ना; to discharge ix.100.3 सृजा वृष्टिं न तन्वतुः 'धारां पात्रेषु निसृज'; to send or offer to i.19.9 अभि त्वा पूर्वपीतये सृजामि सोम्यं मधु 'सर्वतः संपादयामि'; to unite with x.42.9 संमिद् तं रायो सृजति स्वधावान् 'संयोजयति'; to abandon someone to i.189.5 मा नो अग्नेऽव सृजो अघाय रिपवे; to shoot off viii.72.7 उप द्वा पञ्च सृजतः 'प्रयोजयतः'; to remove vii.86.5 अव द्रुग्धानि पित्र्या सृजा नः; to urge on, speed on iv.19.2 अवासृजन्त जिह्रयो न देवाः (त्वाम्); to twist a rope यो रज्जुं सृजति TS. ii.5.1.7. अति√सृज् to stream through ix.107.25 पवमाना असृक्षत पवित्र-मति धारया. अनु√सृज् to let water stream after x.66.8 अपो असृजन्नु वृत्रतूर्ये 'अन्वसारयन्'. प्र-अन्तर्√सृज् to let flow into ix.86.4 प्रान्तर्ऋषयः स्थाविरीरसृक्षत 'पात्रस्यान्तः प्रसृजन्ति'. अभि√सृज् to let water flow to i.19.9 अभि त्वा सृजामि सोम्यं मधु. अव√सृज् to let (waters) flow down i.174.4 सृजदर्णांस्यव; to address songs to i.151.6 अव त्मना सृजतं धियः; to offer something to someone i.13.11 अव सृजा देवेभ्यो हविः; to surrender x.108.5 कस्त एना अव सृजादयुध्वी; to mark out for x.91.14 यस्मिन्नश्वास ऋषभास उक्षणो वशा मेषा अवसृष्टास आहुताः 'देवतार्थं परित्यक्ताः'; to hurl a weapon vi.75.16 अवसृष्टा परा पत शरव्ये; to set anyone free i.24.13 अवैनं राजा वरुणः ससृज्यात्; to let loose x.4.3 पशुरिवावसृष्टः. उपाव√सृज् to let something go to, offer iii.4.10 वनस्पतेऽव सृजोप देवान् O Vanaspati, let it (animal or other offering) go to the gods. आ√सृज् to pour liquid into i.28.9 सोमं पवित्रे आ सृज; to pour out something for i.9.2 एमेनं सृजता ··· इन्द्राय मन्दिने; to set a horse free (to cover a mare) ix.97.18 अत्यो न क्रदो हरिरा सृजानः. उप-आ√सृज् to offer or pour forth praise viii.27.11 उप आ वः उपस्तुतिम् असृक्षि. उद्√सृज् to send forth

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

vii.81.2 उदुस्रिया सृजते सूर्यः; to drive out cows from the pen ii.23.18 गवां गोत्रमुदसृजः 'गवां समूहं निरगमयः'. उप√सृज् to endow someone liberally (with) i.180.6 उप स्वधाभिः सृजथः पुरंधिम्, ii.1.16 ये स्तोतृभ्यो ··· रातिमुपसृजन्ति सूरयः; to send forth eloquence ii.35.1 उपेमसृक्षि वाजयुर्वचस्याम्; to pour out wishes in front of someone viii.98.7 उप त्वा कामान् ससृज्महे; to admit a calf to the udder of the cow ix.69.1 वत्सो न मातुरुप सृज्यूधनि. आ-उप√सृज् to produce or procure anything for anyone vi.20.8 आ तुग्रं शश्वदिभं द्योतनाय उप सृजा इयध्यै. निस्√सृज् to let waters flow x.124.7 वरुणो निरपः सृजत्; to drive out cows from pen or get it vacated x.62.7 निः सृजन्त व्रजं गोमन्तम्. परि√सृज् to let any liquid flow in or around ix.92.1 परि सुवानो अंशुः पवित्रे सर्जि. प्र√सृज् to let waters flow forth iii.32.6 त्वमपो अत्याँ इव प्रासृजः सर्तवाजौ; to send forth a chariot vi.63.7 प्र वां रथो असर्जि; to empty a receptacle over v.85.3 कबन्धं प्र ससर्ज रोदसी अन्तरिक्षम्; to extend arms iii.53.3 प्र बाहू अस्राक् सविता. परि-प्र√सृज् to send forth in ix.67.15 परि प्र सोम ते रसोऽसर्जि कलशे सुतः. वि√सृज् to free rivers to flow iv.18.7 वृत्रं जघन्वाँ असृजद् वि सिन्धून्; to diffuse something x.31.9 वरुणो अर्ज्यमानोऽग्निर्वने न व्यसृष्ट शोकम् Varuṇa manifesting himself diffused his glow as fire over the wood; to urge someone to work i.48.6 वि यो सृजति समनं व्यर्थिनः; to chase or send out vii.36.1 वि रश्मिभिः ससृजे सूर्यो गाः; to part or open wide i.101.10 वि ष्यस्व शिप्रे वि सृजस्व धेने 'जिह्वोपजिह्विके'; to spread x.65.11 आर्या व्रता विसृजन्तो अधि क्षमि. प्रतिवि√सृज् to send out spies iv.4.3 प्रति स्पशो वि सृज. सम्√सृज् to join, unite, bring together x.27.10 द्विपाच्च यच्चतुष्पात् संसृजानि 'उत्पादयानि', x.85.22 सं जायां पत्या सृजे, x.85.27 एना पत्या तन्वं सं सृजस्व; to provide with x.80.3 अग्निर्नृमेधं प्रजयासृजत सम्; to strike anyone with a missile i.33.13 सं वज्रेणासृजद् वृत्रमिन्द्रः; to ally with someone in a battle x.103.3 संसृष्टा स युध इन्द्रो गणेन; to collect or heap together x.84.7 संसृष्टं धनम्. Forms. VI.: *Pr.* सृजति, –ते. *Pf.* ससर्ज; Ā. ससृजे; ससृज्महे, ससृजिरे; *Op.* ससृज्यात्; *Pt.* ससृजान. *Ppf.* असस्रग्रम् (*3. pl.*). *Ao. root*: असृग्रन्, असृग्रम्; *Pt.* सृजान; *s*: स्रास् (*2. s.*); अस्राक् (*3. s.*), अस्राट्; अस्राष्टम् (*2. du.*); Ā. असृक्षि, असृष्ट; असृक्ष्महि, असृक्षत; *Sb.* सृक्षत; *Inj.* स्राष्टम्; Ā. सृक्षाथाम् (*2. du.*). *Ft.* स्रक्ष्यति. *Ps.* सृज्यते; *Ao.* असर्जि; *Pp.* सृष्ट. *Gd.* सृष्ट्वा; –सृज्य. *Cs.* सर्जयति, –ते. *Ds.* सिसृक्षति, –ते.

सृञ्जय *m.* एक नाम; name of a person vi.27.7 सृञ्जयाय दैवतातये. **सृञ्जयी** *f.* नीलमक्षिका; blue fly TS. v.5.14.

सृ-णि [also **—सृ-णि**] *f.* दांती; sickle x.101.3 नेदीय इत् सृण्यः पक्वमेयात्. **सृण्-य** *a.* दांती वाला; having a sickle iv.20.5 सृण्यो न जेता 'आयुधकुशलः'.

सृ-तु *a.* प्रसृत; extensive TBr. ii.8.5.

सृत-जव *a.* गतवेग; slackened. **सृ-ति** *f.* मार्ग; path VS. xix.47 = **स्रुति** TBr. i.4.2 द्वे स्रुती अश्रृणवं पितॄणाम्.

सृत्-वन् *a.* आशुगामी; speeding ix.96.20 अत्यो न सृत्वा = **सृत्वर्**; *f.* **—री**.

सृदाकु *m.* दावाग्नि, बिजली; forest conflagration, thunderbolt = सृत + आकु.

√**सृप्** सरकना; to creep x.18.6 उप सर्प मातरम्, x.14.9 वि च सर्पतातः 'go away from here', i.161.12 भुवना पर्यसर्पत 'went round'. *Desid.* viii.14.14 मायाभिरुत्सिसृप्सतः 'desiring to heave or lift himself up'. Mark आ ससृपुः 'अन्योन्यस्य पुच्छं गृहीत्वा परिभ्रमणं कृतवन्तः' ChUp., हृदयादिव सृप्तः 'विनिःसृतः' BṛUp.

सृप्-र *a.* श्लक्ष्ण, चिकना, फिसलने वाला; slippery, oily, fatty iii.18.5 सृप्रा करस्ना दधिषे. **सृप्र-करस्न** *a.* श्लक्ष्ण करस्न वाला; having oily or delicate forearms viii.32.10 हवामहे सृप्रकरस्नमूतये 'प्रसृतबाहुम्'. **सृप्र-भोजस्** *a.* श्लक्ष्ण भोज्य वाला; having dainty food vi.48.13 मन्द्रं सृप्रभोजसम् 'प्रसृप्तधनम्'. **सृप्र-वन्धुर** *a.* आरामदेह सीट वाला; having a smooth or comfortable car-seat i.181.3 सृप्रवन्धुरः (रथः).

सृबिन्द *m.* एक इन्द्रशत्रु; name of an enemy of Indra viii.32.2 यः सृबिन्दमनर्शनिम्. **सृ-म** *m.* देवता-विशेष; a particular god MBr. i.8.5. **सृ-मर** *m.* गवय; the gayal VS. xxiv.39, on TS. v.6.19 'चमरः'.

सृष्-टि [√सृज्, also सृष्टि] *f.* रचना, जगत्, इष्टका-विशेष; creation, universe, letting go, emission, a variety of the sacrificial bricks TS. v.3.4, Sat. xii.1.25.

सेक्-अ [√सिच्] *m.* सिञ्चन, विसर्जन; pouring out, emission iii.31.1 पिता यत्र दुहितुः सेकमृञ्जन्, i.181.8 सेके गोः.

सेक्-तृ *a.* सेचक; sprinkler iii.32.15 सेक्तेव कोशं सिसिचे पिबध्यै.

सें-तु [√सि 'bind'] *m.* बन्धन, पुल; tie, bridge viii.67.8

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मा नः सेतुः सिषेदयम्. **से-तृ** [√षि] *av.* रस्सी; binding, band vii.84.2 यौ सेतृभिररज्जुभिः सिनीथः.

सेर्दि [√सद्] *f.* अवसाद, थकावट; weariness, fatigue AV. ii.14.3, VS. xx.26, जहामि सेर्दिम् TS. iv.2.7.2.

सेन-र्जि-त् *a.* सेनाओं को जीतने वाला; vanquishing the armies : a name TS. iv.4.3.7.

सेना [Aw. haenā 'missile'] *f.* हथियार, फौज; missile, dart, spear, army i.66.7 सेनेव सृष्टा 'भटसंहतिः', i.33.6 अयुयुत्सन्ननवद्यस्य सेनाम्. **सेना-र्जु** *a.* तीर के समान तेज; swift as an arrow i.116.1 सेनाजुवा रथेन 'शत्रु-सेनायाः प्रेरकेण शत्रुभिः दुष्प्रापेण'. **सेना-नी** *m.* सैन्यनायक; chief of an army vii.20.5 यः सेनानीः, x.34.12 यो वः सेनानीर्महतो गणस्य. **सेना-मुख** *n.* सैन्य का अग्र; the van of an army.

सेन्द्र *a.* इन्द्रसहित, इन्द्रियवर्धक; vivifying the senses TS vi.1.10, मुष्करा भवन्ति सेन्द्रत्वाय TBr. i.8.2.

सेन्-य *a.* हथियारबन्द योद्धा; spearman, fighter i.81.2 सेन्योऽसि 'सेनार्ह', vii.30.2 त्वं विश्वेषु सेन्यो जनिषु 'सेनार्हः'.

सेय *n.* प्राप्ति; attainment; in शत-सेय (√सन् √सा) iii.18.3.

सेलग *n.* बांसुरी बजाने वाला; flutist; चोर; thief.

√**सेव्** रहना, ठहरना, परिचर्या करना, उपभोग करना; to remain or stay at, serve, enjoy x.95.8 अमानुषीषु मानुषो निषेवे 'अभिमुखं गच्छति', x.117.2 स्थिरं मनः कृणुते सेवते पुरा 'सेवते भोगान्'.

सेव्-अनी *f.* गुदवलयपर्यन्त व्याप्त शिरा, सीवन; a śirā from penis to anus.

सेहाना [*Pf. Pt.* √सह्] *f.* विजयिनी; victorious x.159.2 see under √सह्.

सेहु *m.* सेभु, श्लेष्म; mucus AV. vii.76.1 सेहोररसतराः.

सैकत्-अ *a.* सिकतामय; sandy.

सैध्रक *a.* महासार वृक्ष अथवा शीशम की लकड़ी; of the Sidhraka wood सैध्रकीं समिधम् Sat. xix.4. On TBr. iii.8.4 'सैध्रको महासारो वृक्षः'.

सैन्धव्-अ *a.* सिन्धु-संबन्धी, सिन्धु से प्राप्त; belonging or relating to Sindhu, coming from the region of Sindhu AV. xix.38.2 यद् गुग्गुलु सैन्धवम्. **सैन्धव-खिल्य** *mn.* लवणशकल; lump of salt BṛUp.

सैन्धु-क्षित्-अ *n.* सिन्धुक्षित् का साम; the Sāman evolved by Sindhukṣit TMB. xii.12.5.

सैरा-वती *f.* सिरा अर्थात् नदी पार करने में समर्थ; capable of going across a river GB. ii.6.3 सैरावतीं नावम्.

सैर्य [सिरा–] *m.* वनस्पति-विशेष; a kind of plant i.191.3 दर्भासः सैर्या उत 'तटाकादिप्रान्तोद्भवास्तृणविशेषाः'.

सो-तु *m.* सवन; Soma-pressing viii.19.18 ते सोतुं चक्रिरे दिवि 'सोममभिषोतुमुद्योगं चक्रिरे'. **सो-तृ** *a.* सोता, सवनकर्ता; one who presses the Soma x.76.2 सोतरि 'अभिषव-कर्तरि'. **सो-तोस्** [*Inf.*] to press x.86.1 वि हि सोतोरसृक्षत 'सोमाभिषवं कर्तुम्'. **सो-त्व** [*Gdv.*] *a.* पेषणीय; to be pressed x.160.2 तुभ्यं सुतास्तुभ्यमु सोत्वासः.

सोदर्क *a.* cp. समानोदर्क.

सोभरि [√सुभ् 'smother'] *m.* एक नाम; name of a seer viii.19.2 मेधस्य सोम्यस्य सोभरे 'एतत्संज्ञक ऋषे'. **सोभरी** = सोभरि viii.22.15 हुवे पितेव सोभरी. **सोभरी-यु** *a.* सोभरी का भक्त; devoted to Sobharī viii.20.2 सोभरीयवः 'सोभरिं कामयमानाः'.

सोभ्-य *a.* मायावी; practising witchcraft TS. iv.5.6.1 नमः सोभ्याय; cp. सौभिक.

सो-म *m.* सोम; the Sóma plant and its juice, Soma-yāga, Soma-sacrifice : प्रतिवसन्तमनुष्ठेयं सोमसंपाद्यमग्निष्टोमाख्यं कर्म. **सोम-क** *m.* name of a man iv.15.9 दीर्घायुरस्तु सोमकः. **सोम-काम** *a.* सोमेच्छु; desirous of Sóma viii.61.2 सोमकामं मनः. **सोम-क्रय्-अण** (1) *a.* सोम खरीदने में प्रयुक्त; serving as the price of the Soma. (2) —**म्** *n.* सोम खरीदना; purchasing the Sóma. —**णी** *f.* एकहायनी गौ; one year old cow TS. iv.4.9.1. **सोम-क्रयणी-पर्द** *n.* सोमक्रयणी गौ के पदपांसु; dust of the feet of the Soma-kráyaṇī cow.

सोम-गन्धर्व *m.* सोम-परिमोषी गन्धर्व; the Gandharva who stole the Soma. **सोम-गोपा** *a.* सोमरक्षी; guardian of the Soma x.45.12 अग्निः सोमगोपाः. **सोम-ग्रह्-अ** *m.* सोम-पात्र; cup or bowl of the Soma.

सोम-चक्ष्-अस् *a.* सोम जैसा, सौम्य, श्लक्ष्णाकृति; looking like the Soma. **सोम-च्यु-त** *a.* सोमप्रेरित; moved by the Soma. **सोम-जम्भ्-अस्** *a.* सोमभक्षी; eating the Soma GBr. i.5.25. **सोम-जामि** *n.* सोमबन्धु; relative of the Soma x.92.10 सोमजामयः.

सोम-तृप्-तु *a.* सोम से तृप्त कर देने वाला; satisfying the gods with the Soma TAr. i.10.4. **सोम-धान** *a.* सोम-दान; that contains the Soma vi.69.6 कलशः सोमधानः. **सो-मन्** *a.* सोता; Soma-pressing i.18.1 सोमानं स्वरणं कृणुहि 'अभिषवस्य कर्तारम्'.

सोम-पति *a.* सोम का स्वामी; lord of the Soma i.76.3 सोमपतिम्. **सोम-परि-बाध्** *a.* सोमबाधक; Soma-oppressor, removing the Soma i.43.8 माः नः सोमपरिबाधो माररातयो जुहुरन्त. **सोम-परि-श्रय्-अण** *n.* सोम को शकट

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

में रखकर उसके चारों ओर ढका जाने वाला वस्त्र, सोम को बांधने की चोट; a piece of cloth to cover the Soma in the cart. **सोम-पर्य्-आ-णह्-अन** *n.* सोम बांधने का वस्त्र; the cloth in which the Soma is tied **सोम-पर्वन्** *n.* सोमाभिषवपर्व; the time of Soma-offering i.9.1 विश्वेभिः सोमपर्वभिः. **सोम-पा** *a.* सोमपाता; Soma-drinker i.10.3 इन्द्र सोमपाः. **सोम-पान** (1) *n.* सोमपात्र; Soma-goblet TS. ii.5.1.1. (2) *n.* सोमपीति; drinking of the Sóma. **सोम-पा-वन्** *a.* सोमपा; drinking the Sóma. v.40.4 वृत्रहा सोमपावा. **सोमर्पि-त्सरु** *a.* सोमरक्षक के दुःखों का निवारयिता; removing the ills of the Soma-protector; cp. सुमर्ति-त्सरु. **सोम-पी-ति** *f.* सोमपान; draught of the Sóma i.2.3 सोमपीतये = **सोम-पी-र्थ** x.15.8 अनूहिरे सोमपीथं वसिष्ठाः; cp. सोमपीथं भक्षयन्तः 'सोमपानं कुर्वन्तः' ABr. xvii.7. **सोम-पुरो-गव्-अ** *a.* सोम-नेतृक; led by the Sóma VS. xxiii.13. **सोम-पृष्ठ** *a.* जिसमें सोमाहुति पड़ती है, सोमयुक्त-पृष्ठस्तोत्रों वाला; Soma-backed viii.43.11 सोमपृष्ठाय वेधसे (अग्नये), VS. xx.78, TS. i.3.14.7 'सोमयुक्तानि पृष्ठस्तोत्राणि यस्यासौ'. **सोम-पेय** *n.* सोमपान; Soma-drink i.120.11 सोमपेयम् 'सोमपानम्'. **सोम-प्रतीक** *a.* सौमप्रमुख, सौम्यमुख; led by Sóma, of lovely aspect सोमप्रतीकाः पितरः TS. i.8.21.2. **सोम-प्र-याज्-अ** [सोमः प्रथमं यष्टव्यो येषां पितृणां ते] *m.* सोम द्वारा प्रथम संतर्प्य पितर; the fathers for whom the Sóma is offered first TBr. i.6.9. **सोम-प्र-वाक्-अ** [सोमं प्रब्रूते इति, असौ सोमेनयजते, स त्वामार्त्विज्यमभ्यर्थयते इति यो वक्ति सः। सोमेनासौ यक्ष्यते तस्य त्वयार्त्विज्यं कर्तव्यमिति य ऋत्विजं प्रब्रवीति स सोमप्रवाकः] *a.* वह व्यक्ति जो सोमयागार्थी यजमान के लिये ऋत्विजों को छांटता है; the man who selects for the yajamāna his priests.

सोम-र्मद् *a.* सोम में मस्त; intoxicated with the Soma (strong = **सोमर्माद्**) vii.21.2 सोममादो विदथे दुर्ध्रवाचः.

सोम-यज्ञ-संस्था *f.* सप्त : अग्निष्टोमो, अत्यग्निष्टोमः, उक्थ्यः, षोडशी, वाजपेयो, अतिरात्रो, अप्तोर्यामः इति. **सोम-याग्-अ** *m.* सोमसाध्य याग; a sacrifice in which Soma is the chief constituent. चतुष्प्रकारः—(1) एकाहः एकस्मिन्नेव दिने सवनत्रयेण निष्पाद्यः. (2) अहीनः सोमयागस्य द्वित्रादिषु दिनेषु पुनः पुनरावृत्य अनुष्ठानं यत्र सः। द्विरात्रमारभ्य एकादशरात्रपर्यन्ताः अहीनाः. (3) सत्रस्कः एकस्मिन्नेव दिने संकल्पप्रभृत्यवभृथान्तमनुष्ठानं यस्य सः. (4) सत्रम् त्रयोदशरात्रमारभ्य सहस्रसंवत्सरपर्यन्ताः सोमयागाः सत्राणि.

सोम-योग्-अ *m.* सोमसंबन्ध; contact with the Soma.

सोम-रक्षि *m.* सोमरक्षक; protector of the Soma TMB. ix.5.4. **सोम-रभस्-तर** *a.* सोम में चूर; intoxicated with Soma x.76.5 वायोश्चिदर्दा सोमरभस्तरेभ्यः 'सोमाभिषवार्थेन अत्यन्तेन वेगेन युक्तेभ्यः'. **सोम-राज्ञी** *f.* जिसका राजा सोम है; having the Sóma as king या ओषधीः सोमराज्ञीः x.97.18, TS. ix.2.6.5. **सोम-वन्त्** [कृतसोमयागाः पितरः] (1) *a.* सोमयाजी पितर; Manes who had performed the Soma-yāga ŚBr. ii.5.2.4. (2) *a.* सोमयुक्त; laden with Soma, sweet x.113.8 सोमवत्या वचस्यया 'सोमयुक्तया'. **सोम-वाम्-ईन्** [मुखेन यः सोमं वमति] *a.* one who ejects the Sóma (instead of assimilating it); opp. to अतिपवित् or जीर्ण-सोम. **सोम-वृद्-ध** *a.* सोम पीकर पुष्ट; strengthened through the Soma vi.19.5 सोमवृद्धः.

सोम-शित *a.* सोमसंशित, सोमप्रसूत; sharpened or excited by the Sóma x.108.8 ऋषयः सोमशिताः. **सोम-श्रेष्ठ** *a.* जिनमें सोम श्रेष्ठ है; of whom the Sóma is the best. **सोम-सखि** [सोमः सखा यस्य] *a.* having the Soma as a friend TS. i.2.4.2. **सोम-सरणी** *f.* सोम मार्ग; way of the Sóma. **सोम-सु-त्** *a.* सोम-सोता, सोमसवन-साधन; Soma-pressing, with which Soma is pressed vii.68.4 सोमसुत् अद्रिः. **सोम-सु-ति** *f.* सोमाभिषवण; pressing of the Soma = **सोम-सुत्या**, **सोम-सुत्वन्** = सोमसुत् i.113.18.

सोमातिपूत [यस्य सोमपानानन्तरं मुखव्यतिरिक्तेभ्यश्छिद्रेभ्यः सोमः स्रवति सः] *a.* जिसके पेटे से सोम रित गया है; from whose stomach Soma has drained out (through anus). **सोमातिरिक्त** *a.* शेष सोम वाला; having the residue of the Sóma. **सोमाद्** *a.* सोमभक्षी; eating the Soma, pressing or crushing the Sóma plant x.94.9 ते सोमादः (ग्रावाणः). **सोमापहृत** *a.* जिस यजमान का सोम छिन गया है; deprived of the Sóma. **सोमा-पूषन्** *m.* सोम और पूषा; the Sóma and Pūṣán ii.40.2 सोमापूषभ्याम्. **सोमा-रुद्र** *m.* the Sóma and Rudrá (*Voc.*) vi.74.1-3. **सोमा-वन्त्** *a.* सोमयुक्त; containing the Soma x.97.7 सोमावतीम् (ओषधिम्). **सोमाहुत** *a.* सोम से आहुत; offered with the Sóma i.94.14 सोमाहुतः अग्निः. **सोम्-ईन्** *a.* सोमवान्; having the Sóma viii.34.2 सोमी (ग्रावा), the Soma-bringer, the Soma-preparer iv.25.5 प्रियो अस्य सोमी. **सोमोपनहन** *n.* सोम-बन्धन वस्त्र; a piece of cloth for tying a bundle of the Soma.

सोम्-र्य [Aw. haomya] *a.* सोम-संबन्धी; belonging, or pertaining to or derived from the Soma ix.67.8

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सोम्यो रसः, i.182.8 सदसः सोम्यात् 'सोमयागसंपादकात्'; Soma-loving iv.25.2 सोम्याय (इन्द्राय); Soma-preparing or Soma-offering iii.30.1 सोम्यासः सखायः; connected with the Sóma iii.33.5 वचसे सोम्याय 'सोमसंपादिने वचसे'.

सोष्यन्ती-होम *m.* सुखेन प्रसवार्थं होम; a sacrifice for safe delivery Khādira ii.2.29.

सौकृत्-य *n.* लाभ; benefit x.136.4 सौकृत्याय सखा हितः 'सुकृतस्य सम्यगनुष्ठापनाय'.

सौत्-य [सुत्याकाले भवः सौत्यः सवनीयः पशुः] *a.* सवनीय पशु; an animal to be offered after slaughtering. **सौत्रामणी ईष्टि** *f.* सुत्रामन्-संबन्धी ईष्टि; a particular sacrifice in honour of Su-trā́man, i.e. Índra.

सौदन्त्-इ *m.* सुदन्त का अपत्य; a descendant of Sudanta TMB. xiv.3.13.

सौदास्-अ *m.* सुदास् का पुत्र; a descendant of Sudā́s TS. viii.4.7.1 अभि सौदासानभवत्.

सौधन्वन्-अ (1) *m.* सुधन्वन् का पुत्र; son of Sudhánvan iii.60.3 सौधन्वनासो अमृतत्वमेरिरे. (2) *a.* सुधन्वन्-संबन्धी; belonging or relating to Índra TS. iii.1.9.2.

सौपर्णी-काद्रव [सुपर्णीकद्रवोर्वृत्तान्तः] *mn.* सुपर्णी और कद्रू का इतिवृत्त; the legend of Suparṇī́ and Kadrū́. **सौपर्ण्-एय** *a.* सुपर्णी-संबद्ध; related to Suparṇī́ छन्दांसि सौपर्णेयानि TS. vi.1.6.

सौभग्-अ *m.* सुभगत्व, सौभाग्य, सुभगत्वापादक धन; good fortune, wealth v.82.4 अद्या नो देव सावीः सौभगम् today, O god, procure us good fortune, i.112.25 अरिष्टेभिरश्विना सौभगेभिः 'सुभगत्वापादकैर्धनैः' = VS. xxxiv.30 'शोभनैर्धनैः'. **सौभग-त्व** *n.* सुभगता, सौभाग्य, समृद्धि, प्रसाद; prosperity, happiness i.34.5 त्रिः सौभगत्वं त्रिरुत श्रवांसि नः thrice (grant) us prosperity and thrice fame. **सौभाग्-य** *n.* कल्याण, अच्छा भाग्य; welfare, good luck x.85.33 सौभाग्यमस्यै दत्वाय.

सौमनस्-अ *n.* सौहार्द, औदार्य, दाक्षिण्य; friendliness, benevolence vi.44.16 मत्सद् यथा सौमनसाय देवम् in order that it may exhilarate the god to benevolence, अपि भद्रे सौमनसे स्याम TS. ii.6.12.6. **—सः** *m.* मनःस्वास्थ्यकर बन्धुजन; relatives conducive to happiness TS. iv.7.3.1. **सौम-स्तम्ब** *a.* सोमस्तम्ब-निर्मित; made of the Soma-stalk MBr, ii.1.6.

सौमा-पौष *a.* सोमपूषदेवताक; having Sóma and Pūṣán as deities.

सौमायन *m.* सोमपुत्र; son of Soma TMB. xxiv.18.6.

सौमिकी *f.* सोमसाध्य पशुबन्ध ईष्टि; the iṣṭi to be performed with the Sóma. **सौमित्र** *n.* सुमित्र द्वारा दृष्ट साम; the Sāman seen by Sumitra : अध्वर्यो अद्रिभिः सुतम् इति तृचे गेयम् (ix.51.1) TMB. xiii.6.8.

सौमी *f.* सोमदेवताका ऋक्; the verse having the Soma as deity.

सौमेध्-अ *n.* name of the Sāman seen by Sumedhas TMB. ix.2.20.

सौम्-य (1) *m.* सोमद्रव्यसाध्य याग; the yāga to be performed with the Sóma. (2) *a.* सोमसंबन्धी, सोमसदृश, सोमस्वभाव; relating or belonging to the Soma : सौम्यानि वै करीराणि TS. ii.4.9.2; viii.59.4 सौम्याः सप्त स्वसारः; Soma-like, having the nature or quality of the Soma. **—म्या** *f.* सोमाहुति; the oblation consisting of the Soma सौम्या अस्याहुतयः TS. iii.5.7.2; the quarter belonging to the Soma-god BṛUp.

सौरी *f.* उदु त्यं जातवेदसम्, 'चित्रं देवानामुदगात्' (TS. i.4.34. 1-2) these two verses. But cp. Sat. xi.5.12.

सौर्य [also सौर्य] *a.* सूर्यसंबन्धी, सूर्यदेवताक; relating or belonging to the sun, having the sun as deity TS. v.5.23.

सौर्यायणि *m.* सूर्य के पुत्र का पुत्र; the son of the son of Sūrya Praśna.

सौव *a.* सुव अर्थात् प्रजापति से उत्पन्न; born of Prajā́pati TS. iv.3.2.2.

सौवर्चनस्-अ *m.* सुवर्चनस् का पुत्र सौश्रवस्; patronymic of Sáṁśravas TS. i.7.2.1. **सौवर्चल** *n.* सूर्यवेला पुष्प; flower of सुवर्चला; a kind of herb Kauś. xxxv.12.

सौवश्व्य [स्वश्व] *n.* घोड़ों का धन; wealth in horses vi.33.1 सौवश्व्यं यो वनवत्.

सौविष्ट-कृत्-अ *a.* स्विष्टकृत्संबन्धी; belonging to the Sviṣṭakṛ́t oblation Sat. ii.2.

सौव्रत्-य *n.* सुव्रतित्व; good actions VS. xxxix.9.

सौश्रवस्-अ *n.* सुकीर्ति, प्रख्याति; high praise, eminent glory vii.98.4 सौश्रवसं जयेम 'शोभनस्य श्रवसो हेतुं संग्रामम्'.

सौश्लोक्-य *n.* मधुर आवाज; well-sounding speech; cp. सु-श्लोक.

सौषद्मन्-अ *m.* सुषद्मन् राजा का पुत्र; son of Suṣadman.

सौहविष्-अ *n.* name of the Sāman seen by Suhavis TMB. xiv.5.24.

सौहार्द्-य *n.* स्नेहातिशय; innate affection TS. iv.4.8.1.

सौहित्य *n.* तृप्ति; satisfaction.

√स्कन्द् कूदना; to jump, leap vii.103.4 मण्डूको

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यदभिवृष्टः कनिष्कन् (*Int. 3. s.*); गिरना; to fall down x.17.13 यस्ते द्रप्सः स्कन्नः, x.17.12 यस्ते द्रप्सः स्कन्दति; स्खलन करना; to discharge (semen) ŚBr. xiii.2.12.1 यद्यश्वो वडवां स्कन्देत् 'रेतः सिञ्चेत्'; to drop, spil सा यत तत्र स्कन्दयेत् 'भूमौ दुग्धं पातयेत्' ABr. xxv.2, आहुतिः स्कन्देत् 'पतेत्' ĀpŚS. 2249. Mark viii.67.19 नास्माकमस्ति तत् तर आदित्यासो अतिष्कदे this our zeal, O Ādityās, is not to be overlooked, नेत त्वा वातः स्कन्दयात् 'शोषयतु' TAr. iv.10. Forms. I. P. : *Pr.* स्कन्दति; *Sb.* स्कन्दात्; *Ipv.* स्कन्द; *Pt.* स्कन्दन्त्; *Ipf.* अस्कन्दत्; *Pf.* चस्कन्द. *Ao. root.* : स्कन् (*3. s.*); *s* : अस्कान and अस्कान्त्सीत. *Ft.* स्कन्त्स्यति. *Pp.* स्कन्न. *Gd.* –स्कन्द्य and –स्कद्य. *Inf.* –स्कदे, –स्कदसे. *Cs.* स्कन्दयति. *Int. Sb.* चनिष्कदत्; *Ipf.* कनिष्कन् (*3.s.*).

स्कन्द्-अ *a.* कूदने वाला; anything which jumps or hops; cp. तृण-स्कन्द.

स्कन्ध्-अस् [√स्कम्भ्] *n.* तना; trunk AV. x.7.38 वृक्षस्य स्कन्धः; branch i.32.5 स्कन्धांसीव कुलिशेना विवृक्णा 'वृक्षस्कन्धाः'; cp. वि-ष्कन्ध AV. i.16.3; opp. to संस्कन्ध AV. xix.34.5. **स्कन्ध्-य** *a.* स्कन्धवर्ती; residing in the shoulder AV. vi.25.3.

स्कन्-न *a.* निकला, खिंडा; trickled down, emitted; cp. अ-स्कन्ना 'अप्राप्तयौवना'.

√**स्कभ्** [or √स्कम्भ्] थामना, सहारना; to support, prop x.111.5 चास्कम्भ चित् कम्भनेन स्कभीयान्, vi.72.2 उप द्यां स्कभ्नुः स्कम्भनेन, AV. iv.2.3 अवतश्चस्कभानें (*Pf. Pt.*) for x.121.6 अवसा तस्तभानें. Mark स्कभ्नुवन्तः अध्वनः 'leaving the paths behind' ŚBr. v.1.5.17. आ√स्कभ् to pour oblations in fire, x.6.3 आ यस्मिन् मनां हवींष्यग्नौ स्कभ्नाति 'प्रक्षिपति'. प्रति√स्कभ् to withstand, ward off i.39.2 स्थिरा वः सन्त्वायुधा पराणुदे वीळू उत प्रतिष्कभे 'प्रतिबन्धाय'. Forms. IX. : *Pr.* स्कभ्नाति; *Pt.* स्कभ्नन्त्; Ā. स्कभान. *Pf.* चास्कम्भ; स्कम्भतुर्; स्कम्भुर्; *Pt.* चस्कभान. *Pp.* स्कभित. *Gd.* स्कभित्वी. *Inf.* –स्कभे.

√**स्कभाय्** = √स्कभ् i.154.1 यो अस्कभायदुत्तरं सधस्थम्.

स्कभीयांस् *a.* बेहतर थामने वाला; supporting more firmly x.111.5 चास्कम्भ चित् कम्भनेन स्कभीयान्.

स्कम्भ-अ *m.* खम्भा, थाम; pillar, support, prop iv.13.5 दिवः स्कम्भः. **स्कम्भ-देष्ण** *a.* थामने वाले दान वाला; whose gifts support i.166.7 स्कम्भदेष्णा अनवभ्रराधसः 'प्रकर्षेण स्तम्भितदानाः अविरतदानाः'.

स्कम्भ्-अन *n.* थाम, खम्भा; pillar, prop iii.31.12 विष्कभ्नन्तः स्कम्भनेना जनित्री, वरुणस्य स्कम्भनमसि TS. i.2.8.2.

स्कम्भ-नी *a.* थाम लगाने वाला; furnishing a prop.

स्कम्भ-सर्ज्-अन *n.* पाश का काम देने वाली दीर्घरज्जु; cord restraining the ox वरुणस्य स्कम्भसर्जनमसि TS. i.2.8.2. —**सर्जनी**.

√**स्कु** ढकना; to cover; रक्षा करना; to protect vi.47.16 चोष्कूयते विश ईन्द्रो मनुष्यान् Indra protects the tribes of men 'रक्षणार्थं पुनःपुनराह्वयति'; खोदना; to dig up viii.6.41 ईन्द्र चोष्कूयसे वसु O Indra you dig up wealth (for men) 'पुनःपुनर्ददासि', i.33.3 चेष्कूयमाण इन्द्र भूरि वार्मम् 'प्रयच्छन्'; कुरेदना; to stir (fire) स एतां विप्रुषोऽजनयत या इमाः स्कूयमानस्य विप्रवन्ते (MS). he (Agni) produced these sparks which dart about when (the fire) is stirred or dug up. Cp. दन्त-स्कवन, अप्रति-ष्कुत 'irresistible', अव-स्कव 'a type of worm', आ स्कुनोति 'pinches on the ear'. Forms. II. P : *Pr.* स्कौति. V. P. : *Pr.* स्कुनोति; *Ps.* स्कूयते; *Pp.* स्कुत. *Int.* चोष्कूयते.

स्कृधोयु see कृधु and अ-स्कृधोयु; in vi.22.3. Base स्कृधस् is not quotable.

स्खल्-अन *n.* बिन्दुपात; emission (as of semen); डगमगाना; stumbling.

√**स्खिद्** cp. √खिद्.

√**स्तन्** बिजली कड़कना, बादल घोरना; to thunder x.75.3 अभ्रादिव प्र स्तनयन्ति वृष्टयः from the cloud, as it were thunder the rains; to roar AV. v.20.1 सिंह इव जेर्ष्यन्नभि तंस्तनीहि; उच्च ध्वनि करना; to crackle or make a loud noise i.58.2 स्तनयन् अग्निः. Forms. II. P. : *Ipv.* स्तनिहि; *Inj.* स्तन् (*3. s.*). I. P. : *Ipv.* स्तन. *Ao. is* : अस्तानीत्. *Cs.* स्तनयति. *Int. Ipv.* तंस्तनीहि.

स्तन्-अ [*pstana; cp. Per. pistān and विश्व-प्स्न्य 'having all milk-nourishment' *psn(i)ya milk √प्सा] *m.* थन; udder, nipple i.164.49 यस्ते स्तनः शशयः. **स्तन-कल्प्-अ** *m.* the rules applying to the teats of a cow Sat. x.2.

स्तन्-अ-थ *m.* बिजली, गरज, घोर; thunder v.83.3 सिंहस्य स्तनथा उदीरते = **स्तनथुः**.

स्तनयद्-अम्-अ *a.* रभस आक्रमण वाला; having a roaring onset v.54.5 स्तनयदमा रभसा उदोजसः (मरुतः) 'शब्दोपेतगणाः अमाशब्दः साहित्यवाची'.

स्तनय्-इ-त्नु *m.* बिजली; thunder v.83.6 स्तनयित्नुर्नेहि.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्तन-स्र्यु *a.* स्तनेच्छु; seeking breast AV. xii.3.37.

स्तना-भुज् [स्तन + आ] *a.* स्तन को चूंघने वाला; enjoying the teat or udder.

√**स्तभ्** [or √स्तम्भ्] थामना; to support, prop x.18.13 उत ते स्तभ्नामि पृथिवीम्, ii.12.2 यो द्यामस्तभ्नात, x.121.6 यं क्रन्दसी अवसा तस्तभाने; to be proud or haughty ग्रीवा वै धारयसीति स्तभमानम् AA. i.4.1. **स्तब्-ध** *a.* अभिमानी; not humble or cultured.

√**स्तभाय्** = √स्कभाय् vi.17.7 द्यां स्तभायः, x.3.2 ऊर्ध्वं भानुं सूर्यस्य स्तभायन्.

√**स्तभूय** = √स्तभाय् x.46.6 नि पस्त्यासु त्रितः स्तभूयन् 'यजमानगृहान् स्तम्भयितुमिच्छन्'.

स्तम्ब्-अ [√स्तम्भ्] *m.* जाड़ा : एकमूलोऽनेकशाखः; any clump or bunch or clustre. Cp. दर्भ-स्तम्ब. **स्तम्ब-यजुस्** [यजुर्मन्त्रको दर्भः] *n.* यजुर्मन्त्रभावित दर्भ; the darbha consecrated by Yájus Sat. i.6. **स्तम्ब-शस्** *a.* पुंजियों में, एक-एक पुंजी करके; by bunches.

√**स्तर्** [√स्तिर्] cp. √स्तृ.

स्तर् *f.* तारा; star i.68.10 पिपेश नाकं स्तृभिर्दमूनाः 'नक्षत्रैः', i.87.1 उस्रा इव स्तृभिः 'स्वशरीरस्याच्छादकैः आभरणैः'.

स्तरी (1) *f.* वन्ध्या; sterile vii.101.3 स्तरीरु त्वद् भवति सूत उ त्वत 'निवृत्तप्रसवा गौः'; miser viii.51.17 कर्दा चन स्तरीरसि 'हिंसकः'. (2) *f.* वशा, वन्ध्या गौ; a barren cow vi.19.7 अधोगिन्द्रः स्तर्यो दंसुपत्नीः. Mark MS. ii.5.4 तर्यं (वाचम्) for स्तर्यम्.

स्तर्-ईमन् *m.* प्रस्तार; the act of spreading x.35.9 बर्हिषः स्तरीमणि.

स्तर्-तवै [√स्तृ] मारने को; to lay low ABr. xi.7 = स्तरीतवै.

स्तर्-य *a.* हिंस्य; to be laid low or overthrown.

स्तव्-अ *m.* स्तुति; praise ix.55.2 इन्दो यथा तव स्तवः.

स्तव्-अन्त् [√स्तु] *a.* स्तूयमान; being praised ii.19.5 मर्त्याय स्तवान् 'स्तूयमानः'.

स्तव्-अथ *m.* स्तव; song of praise vii.1.8 एभिः स्तवथैः.

स्ता-मन् [√स्ता 'to be secretive'; cp. स्तार्यन्त्] *m.* मार्ग, बटिया; track.

स्तार्मु [√स्तन्] *a.* गर्जने वाला; roaring उत स्तार्मुर्मघवन्नकपिष्ट 'स्तोता'.

स्ताय्-अन्त् [√स्ता] (1) *a.* लुके-छिपे करने वाला; furtive. (2) *m.* स्तेन; thief VS. xvi.21.

स्ताय्-उ [= तायु] *a.* स्तेन; thief VS. xvi.21.

स्तावृ-अ *m.* स्तुति-स्थान; place of praise (पृथिवी) ŚBr. ii.2.2.11. **स्तावा** *f.* प्रशंसक; praising VS. xviii.42 अप्सरसः स्तावा नाम.

स्ति [√अस्, cp. उप-स्ति, अभि-ष्टि] *m.* आश्रित; dependent, vassal x.148.4 त्रायस्व गृणत उत स्तीन् 'संघीभूय स्थितान् यजमानान्'.

√**स्तिघ्** [cp. Per. sitez 'fight'] कदम भरना; to step, stride; cp. अतिष्टिघम्, प्र-स्तिघ्नुयात् (MS.), अतिर्तिष्टिघन्त् (*Des. Pt.*) (MS.).

स्ति-पा *a.* अनुचर-रक्षी; protecting dependents x.69.4 स नः स्तिपा उत भवा तनूपाः 'पस्त्यं गृहं तस्य रक्षकः', vii.66.3 ता नः स्तिपा तनूपा 'स्त्यायन्त इति स्त्ययो गृहाः। तान् पातीति'.

स्तिमिक *n.* फल, मुकुल; fruit, bud, स्तिमिकवती समिध् having buds and sprouts Sat. iii.2 = **स्तिमिगवती** ĀpŚS. **स्तिमिनी** *f.* अंकुर और फल; sprout and fruit.

स्तिया [√स्ती, √स्त्या] *f.* खड़ा या जमा जल; still water vi.44.21 वृषा सिन्धूनां वृषभः स्तियानाम् 'स्थावरजंगमात्मनां प्राणिनाम्'.

स्ती-र्म [√स्त्या] *a.* धीमा, माद्दा; sluggish, slow.

स्तीर्ण-बर्हिस् *a.* जिसके लिये बर्हि बिछाई है; for whom the litter has been spread v.37.2 समिद्धाग्निर्वनवत स्तीर्णबर्हिः.

√**स्तु** प्रशंसा करना; to praise x.89.1 इन्द्रं स्तवा नृतमम्; to utter a song of praise x.105.6 प्रास्तौद् ऋष्वौजाः ऋष्वेभिः. Cp. i.44.5 त्वां स्तविष्यामि, vii.96.3 स्तुवानां सरस्वती (passive स्तूयमाना), vi.46.2 स्तवानो अद्रिवः (स्तूयमानः), i.147.5 स्तवमान (स्तूयमान), vii.51.3 तुष्टुवानां देवाः, vii.37.1 स्तवध्यै (*Inf.*), viii.4.17 वेमि स्तोतवे. Forms. II. : *Pr.* स्तौमि; स्तौषि, स्तौति; स्तुमसि, स्तुवन्ति; Ā. स्तुषे; *Sb.* स्तवत; स्तवाम, स्तवथ; Ā. स्तवै; *Inj.* स्तौत्; *Op. A.* स्तुवीत; स्तुवीमहि; *Ipv.* स्तुहि, स्तौतु; *Pt.* स्तुवन्त्; स्तुवान, स्तवान; and स्तवान; *Ipf.* अस्तौत. I. A. : स्तवते and स्तवै (*3. s.*); *Inj.* स्तवन्त; *Op.* स्तवेत; *Pt.* स्तवमान. *Pf.* तुष्टाव; तुष्टुवुर्; Ā. तुष्टुवे. *Sb.* तुष्टवत; *Pt.* तुष्टुवांस्; तुष्टुवान. *Ppf.* अतुष्टवम्. *Ao. s.* : अस्तौषीत; Ā. अस्तोषि, अस्तोष्ट; अस्तोढ्वम्, अस्तोषत; *Sb.* स्तोषाणि, स्तोषत्; स्तोषाम; *Inj.* स्तोषम्; *is.* : अस्तावीत्. *Ft.* स्तोष्यति, –ते; स्तविष्यति, –ते. *Co.* अस्तोष्यत. *Ps.* स्तूयते; *Ao.* अस्तावि; *Pp.* स्तुत; *Gdv.* स्तुषेण्य. *Gd.* स्तुत्वा; –स्तुत्य. *Inf.* स्तवध्यै, स्तोतवे, स्तोतुम्. *Cs.* स्तावयति.

√**स्तु** टपकना; to trickle, drip; cp. घृत-स्तावि AV. xii.2.17 तस्मिन् घृतस्तावो मृष्ट्वा 'drops of ghee' W.

स्तु *f.* चोटी का बाल; tuft of hair. Cp. पृथु-ष्टु.

स्तु-क [*nf.* —कम्; —का = स्तुप; cp. विषित-स्तुप] चोटी;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

tuft of hair or wool, thick curls of hair between the horns of a bull ix.97.17 स्तुकैव वीर्ता धन्वा विचिन्वन् ; cp. विषित-स्तुक i.167.5. Mark TAr. iii.11.12 स्तुक young of an animal = तोर्क. **स्तुका-विन्** *a.* झबरा; shaggy viii.74.13 शर्धांसीव स्तुकाविनाम् 'स्तुकाविन ऊर्णायवः'. **स्तुका-सर्गम् सृष्टा** *av.* स्तुका की तरह छोड़ी या गुंथी; prepared in the manner of the knot of hair ŚBr. iii.1.5.13 स्तुकासर्गं सृष्टा भवति it is plaited like a braid of hair.

स्तु-तृ *f.* praise viii.43.17 उत त्वाग्ने मम स्तुतः 'स्तुतयः'.

स्तुत-स्तोम *a.* जिसकी स्तुति हो चुकी है; for whom stómas have been recited TS. i.4.28.1.

स्तु-र्ति *f.* स्तव; praise x.31.5 स्तुतिं जरितुर्भिक्षमाणाः.

स्तुप्-अ [√स्तुप् 'उच्छ्राये' = स्तूप] *m.* ऊर्ध्वबद्धकेश-संघात; उच्छ्रित शिखा; tuft of hair VS. xxv.2, ŚBr. i.2.6.5; cp. विषित-स्तुप AV. vi.60.1 अर्यमा विषितस्तुपः 'with locks loosened' for i.167.5 विषितस्तुका 'विप्रकीर्णकेश-संघा'.

√**स्तुभ्** [extension of √स्तु] साम में स्तोभ बोलना, स्तुति करना, गुनगुनाना; to utter stobhas in Sāman, utter a joyful sound, praise, hum i.88.6 अस्तोभयत् 'अस्तौत्'.

स्तुभ् (1) *f.* स्तुति, स्तोत्र, ध्वनि; praise, shout of joy i.190.7 सं यं स्तुभोऽवनयो न यन्ति 'स्तोत्राणि'. (2) *a.* स्तुभ्वा; shouting i.62.4 सं स्तुभा 'स्तोत्रेण स्तुत्यो वा', ix.96.8 मनीषा सोमः स्तुप् 'स्तोता'. **स्तुभ्-वन्** *a.* स्तोता; praising i.66.4 स्तुभ्वा ऋषिः.

स्तुव्-अ-थ *m.* स्तुति; praise. **स्तुषेय्य** *a.* स्तुत्य; praiseworthy x.120.6 स्तुषेय्यं पुरुवर्पसम्.

स्तूप [= स्तुपः] *m.* चोटी; tuft, top-knot i.24.7 ऊर्ध्वं स्तूपं ददते 'संघम्'; पृष्ठवंश; the main bamboo of the roof ĀpŚS. xix.7.

स्तूहान *n.* सिणक; mucus = स्तुभान 'sounding' ?

√**स्तृ** बिछाना, फैलाना; to strew, spread out i.188.4 बर्हिः ··· अस्तृणन्; figuratively to spread out songs viii.63.7 अस्तृणद् बर्हणा विपः; to fell, throw down i.129.4 नहि त्वा शत्रुः स्तरते स्तृणोषि यम्, नहैनं सपत्नस्तुस्तूर्षमाणश्चन स्तृणुते (ŚBr.) no enemy fells him even though striving to fell him, योऽस्य स्तृत्यस्तस्मै स्तर्तवे (ABr.) he hurls it in order to strike down him who is to be struck down, viii.3.2 मा नः स्तरभिमातये do not strike us down to the advantage of our enemy. Mark vi.44.6 इन्द्रायोपस्तृणीषणि (*Loc. Inf.*) 'उपेत्य विस्तरणीयम्', iv.33.1 उपस्तिरे शर्वैतरीं धेनुम् 'उपस्तरणाय'. Forms. IX. : *Pr.* स्तृणामि; स्तृणीथन, स्तृणन्ति; Ā. स्तृणीते; *Inj.* स्तृणीमहि; *Ipv.* स्तृणीहि; स्तृणीतम् (*2. du.*); स्तृणीत; Ā. स्तृणीताम् (*3. s.*); *Pt.* स्तृणन्त् ; स्तृणान; *Ipf.* अस्तृणात; अस्तृणन्. V. : *Pr.* स्तृणोषि; स्तृणुते. *Pf.* तस्तार; तस्तरुर् ; Ā. तिस्तिरे; (*3. s.*) तस्तिरे; *Pt.* तिस्तिराण. *Ao. root* : अस्तर् ; Ā. अस्तृत; *Sb.* स्तरते; स्तरामहे; *Inj.* स्तर् (*2. s*); *s* : अस्तृषि; *Op.* स्तृषीय; *iṣ* : अस्तरीस्. *Fi.* स्तरिष्यति, –ते. *Ps.* स्त्रियते; *Ao.* अस्तारि; *Pp.* स्तृत; स्तीर्ण. *Gd.* स्तीर्त्वा; –स्तीर्य. *Inf.* –स्तिरे, स्तृणीषणि; स्तरीतवे; स्तर्तवे, स्तर्तवै; स्तरितवै, स्तरीतवै. *Ds.* तिस्तीर्षते, तुस्तूर्षते.

स्तृ-ति *f.* हत्या, उखाड़ फेंकना; the act of felling, killing TS. **स्तृ-त्य** [*Gdv.*] *a.* हिंस्य; to be felled or killed.

स्तेग [√स्तिध्] *m.* कनखजूरा, मेंढ़क; centipede, frog x.31.9 स्तेगो न क्षार्मित्येति पृथ्वीम् 'रश्मिसंघाती आदित्यः' = AV. xviii.1.39, TS. v.7.11, VS. xxv.1 (Weber 'ploughshare'). Is it स्ते-ग 'snow', 'hail', √स्त्या ? or 'bolt' √स्तिग् ?

स्ते-न [√स्ता] *m.* प्रच्छन्न चोर; thief ii.28.10 स्तेनो वा यो दिप्सति. **स्तेनं-भविष्णु** *a.* चोर बनने वाला; prone to become thief. **स्तेन-हृद्-अय** *a.* पक्का चोर; a confirmed thief.

स्तेय *n.* चोरी; theft. **स्तेय-कृ-त्** *a.* चोर; committing theft vii.104.10 स्तेनः स्तेयकृत्.

स्तो-क [अल्पो बिन्दुः स्तोकः प्रौढो बिन्दुः द्रप्सः] *m.* विप्रुट्, बूंद, सोमबिन्दु; drop, Soma-drop x.95.16 घृतस्य स्तोकम् आशनाम्, VS. xxi.40, xxviii.11 स्तोकानां स्वाहा; cp. TS. iii.2.7.2 मध्व्यौ स्तोकौ. **स्तोक्-ईय** *a.* बिन्दु-संबन्धी; relating to or consisting of drops (libation) = **स्तोक्-य** TS. vii.1.16.

स्तो-तृ *a.* स्तोता; praising i.38.4; cp. TBr. iii.8.6. **स्तो-त्र** [यदेव हि स्तोत्रं तदेव शस्त्रं तयोः प्रगीताप्रगीतत्वमेव विशेषः] *n.* प्रगीत-मन्त्र-साध्य स्तुति; song of praise i.30.5 स्तोत्रं ते. **स्तोत्र-पंक्ति** *f.* स्तोत्र-पञ्चक; five stotras. **स्तोत्र-मोह्-अ** [अन्यस्य स्थाने अन्यस्य गानम्, अन्यासु ऋक्षु वा] *m.* स्तोत्र-विषयक भ्रान्ति; confusion regarding the singing of stotras.

स्तोत्र्-इयः तृचः [यस्मिन् तृचे सामगैः स्तोत्रं गीतं सः] *m.* वह तृच जिसमें स्तोत्र गाया गया है; that tṛca in which a stotra has been sung. **—या ऋक्** स्तोत्र में प्रयुक्त ऋचा; a verse used in a stotra : यासु ऋक्षु उद्गातृभिर्गानं कृतम्.

स्तोभ्-अ [अनार्चिकः सामावयवः] *m.* साम में 'इहा उहा' आदि

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रक्षेप्य शब्द; what is inserted in a Sāman. **स्तोभ्-अन्ती** *f.* प्रशंसक; praising.

स्तो॑-म (1) *m.* स्तुतिगीत; song of praise x.47.7 इन्द्रं स्तोमासश्चरन्ति to Indra fare the songs of praise, i.8.10 एवा ह्यस्य काम्या स्तोम उक्थं च शंस्या thus indeed his two favourites, स्तोम and उक्थ are to be recited. (2) साम्न आवृत्तिप्रकारभेदेन निष्पादिताः त्रिवृत्पञ्चदशादिस्तोमाः a number of verses put in a particular order in a chant. **स्तोम-तष्-ट** *a.* स्तोम के रूप में घटित; fashioned as a hymn of praise iii.39.1 स्तोमतष्टा मर्तिः. **स्तोम-त्रयस्त्रिंशा** *f.* त्रयस्त्रिंशाख्य स्तोम वाली; having the stoma called trayastriṁśa : ऊर्ध्वा दिक् TS. iv.4.12.9.

स्तोम-पृष्ठ *a.* स्तोमों एवं पृष्ठों वाला; containing stómas and pṛṣṭhás TS. iv.3.4.2 स्तोमपृष्ठा घृतवती 'सर्वस्तोमैर्युक्तानि पृष्ठस्तोत्राणि यस्याः सा'. **स्तोम-भाग** [स्तोमा बहिष्पवमानादीनि स्तोत्राणि तान् भजन्त इति स्तोमभागाः 'रश्मिरसि' इत्यादिकाः मन्त्राः] *a.* स्तोम में ढले मन्त्र; verses sung in Bahiṣpavamāna etc. TS. iii.5.2.1. **—भागा** *f.* the bricks piled while reciting these verses TS. v.3.5.

स्तोम-वर्ध्-अन *a.* स्तोमवर्धक; augmenting the hymn of praise viii.14.11 त्वं हि स्तोमवर्धनः. **स्तोम-वाह्-अस्** *a.* स्तोमवोढा, स्तुतिभाक्; receiving praise vi.23.4 गृणतः स्तोमवाहाः 'स्तोत्रैर्वहनीयः'; one offering praise i.5.1 सखायः स्तोमवाहसः (*Voc.*). **स्तोमायन** [आग्नेयादिपशुचतुष्टयम् : अग्निष्टोमे आग्नेयः, उक्थ्ये आग्नेयैन्द्राग्नौ, षोडशिनि आग्नेयैन्द्राग्नेयैन्द्रास्त्रयः पशवः स्तोमायनम् । अतिरात्रे पशुचतुष्टयं समस्तं स्तोमायनम्] *n.* जिसका स्तोम अयन है ऐसा पशु; the sacrificial animal to be offered with a stóma or hymn of praise. **स्तोम्-य** *a.* स्तुत्य; laudable i.22.8 स्तोम्यः सविता.

स्तौन [= स्तैन? = स्थौ–न—स्थू 'unproductive', callous; cp. अस्थूरि 'productive'] *m.* चोर-डाकू; a thief, robber vii.66.5 न ये स्तौना अयासः 'स्तेनास्तिरोहिता वा'.

स्तौभी *a.* स्तोभान्तर्वर्तिनी; being in the end of a stobha स्तौभीं वाचम् LŚ. i.62.

स्तौर्ला *f.* स्थूल, समर्थ; strong vi.44.7 स्तौर्लाभिर्धौर्तरीभिः 'स्थूलाभिः प्रवृद्धाभिः'.

स्त्री [*सू-त्री cp. जननी; or √सृ 'स्तीर्यते मैथुनार्थम्'] *f.* स्त्री; woman. **स्त्री-चर्य** *n.* स्त्री जैसा व्यवहार; womanly behaviour JB. ii.235 स्त्रीचर्यं चरन्ती. **स्त्री-पुर्मम्** *n.* एक स्त्री दो मर्द; one woman and two men; cp. TAr. i.10.1, x.10. **स्त्री-सं-साद्-अ** *m.* स्त्रियों की मण्डली; an assembly of women TS. ii.5.15. **स्त्री-ह-त** *a.* स्त्रियों में अभिरक्त; addicted to women other than his wife.

स्त्रैण (1) *a.* स्त्री-संबन्धी; pertaining or belonging to women x.95.15 न वै स्त्रैणानि सख्यानि सन्ति there are indeed no friendships with women. (2) *n.* स्त्री-योनि; pudendum muliebre. **स्त्रै-षू-य** *n.* लड़की का जन्म; birth of a girl AV. vi.11.3 स्त्रैषूयमन्यत्र दधत् पुमांसमु दधदिह = ŚGS. i.19 **स्त्रीषूय**.

स्थगर *m.* तगर; Indian valerian.

स्थ-पति [= स्थानां पतिः, Aw. soithra-pati 'satrap'] *m.* महत्तर, ग्रामेश्वर, सरपंच, स्वामी; village headman TS. iv.5.2.2, AV. ii.32.4 हतो राजा क्रिमीणामुतैषां स्थपतिर्हतः. **स्थपति-सव्-अ** *a.* स्थपति द्वारा करणीय याग; a sacrifice to be performed by a village headman TMB. xvii.11.6.

स्थ-ल [स्थ 'firm ground'] *n.* थड़ा; raised ground तं स्थलेऽवसाय्य 'उच्चप्रदेशे उपवेश्य' TS. iii.4.8.7. **स्थल-तर** *n.* a very high place, i.e. hillock etc. LŚ. i.1.17. **स्थला** *f.* पात्र; receptacle TS. i.6.10.5. **स्थली** *f.* स्थान; place JUB. ii.3.1.1 शर्यातो वै प्राच्यां स्थल्यामयजत.

स्थव्-इमन् *m.* स्थूलता; breadth. **स्थवि-मन्त्** *a.* स्थूल; thick.

स्थव्-इर *a.* पोढ; stout i.171.5 स्थविरः इन्द्रः. **स्थव्-इष्ठ** *a.* अति स्थूल; very broad or thick or solid. **स्थव्-ईयांस्** *a.* स्थूलतर; more broad or thick or solid.

स्थ-शस् *av.* स्थानशः; according to station ii.38.8 स्थशो जन्मानि व्याकः.

√स्था खड़ा होना; to stand (opp. to √चर्; cp. तस्थिवांस् against जगत्) v.47.5 चरन्ति यन्नद्यस्तस्थुरापः, i.113.3 न मेयेते न तस्थतुः सुमेके (नक्तोषासा); to obey, to accept तस्मिन् तिष्ठामो वयम् 'तद् वयमङ्गीकुर्मः' ABr. xxxiii.6; to present oneself देवेभ्यः पशवोऽन्नाद्यायालम्भाय नातिष्ठन्त (ABr.) the animals did not present themselves to the gods for food, for sacrifice; to be humble तिष्ठन् 'प्रह्वः' Sat. xxvii.1. अधि √स्था to ascend viii.10.6 अधितिष्ठथो रथम्; to be victorious over vi.45.31 अधि वृत्रुः पणीनां मूर्धन्नस्थात्. अति √स्था to exceed x.90.1 अत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम्. अनु √स्था to attend to, be by the side of iv.20.2 तिष्ठाति वज्री इमं यज्ञम्. अन्तर् √स्था to intervene AV. i.2.4 एवा रोगं चास्रावं चान्तस्तिष्ठतु मुञ्ज इत. अप √स्था to stand away x.124.8 बीभत्सुवो अप वृत्रा-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दतिष्ठन्. अभि√स्था to trample down i.42.4 पदाभि तिष्ठ तपुषिम्. अव√स्था to go into or remain on viii.24.30 अपश्रितो वलो गोमतीर्मव तिष्ठति, viii.96.13 अव द्रप्सो अंशुमतीमतिष्ठत् = मा धृथाः शयने स्वे AV. iii.25.1. आ√स्था to mount a chariot or a horse v.1.11 आर्य रथं तिष्ठ. उद्√स्था to arise AV. vii.52.2 मा घोषा उत्थुः, v.11.3 उदतिष्ठो विवस्वतः 'उदितोऽभवः'. उप√स्था to stand near to ii.3.10 वनस्पतिरवसृजन्नुप स्थात् 'समीपे तिष्ठतु'. निस्√स्था to come out, grow from viii.1.33 नळा इव सरसो निरतिष्ठन्. परि√स्था to enclose, surround iv.30.12 सिन्धुं विवाल्यं परि ष्ठा इन्द्र मायया, i.32.8 यश्चिद् वृत्रो महिना पर्यतिष्ठत्; to obstruct, waylay iii.36.9 माकिरेतन् परि ष्ठात्; to celebrate anything vii.103.7 संवत्सरस्य तदहः परि ष्ठ. प्र√स्था to precede ix.69.8 दिवो मूर्धानः प्रस्थिता वयस्कृतः; to depart from i.15.9 जुहोत प्र च तिष्ठत 'स्थानान्तरं गच्छत'. प्रति√स्था to stand firm ii.15.7 प्रति श्रोणः स्थात्. वि√स्था to extend oneself, spread ii.4.7 स यो व्यस्थात् 'व्याप्नोति विविधं तिष्ठति', i.92.5 वि तिष्ठते बाधते कृष्णमभ्वम् (उषाः). सम्√स्था to agree with, suit to ix.96.12 इन्द्रे सं तिष्ठ; to fight x.42.4 त्वां जना ममसत्येषु ··· संतस्थानाः; to conclude, complete, cp. संस्था. Forms. I. : *Pr.* तिष्ठति, –ते. *Pf.* तस्थौ; तस्थतुर्, तस्थुर्; तस्थिथ, तस्थुर्; Ā. तस्थे, तस्थिषे, तस्थे; तस्थिवे; *Pt.* तस्थिवांस्; तस्थान. *Ao. root* : अस्थाम्, अस्थास्; अस्थात्; अस्थाम, स्थात, अस्थुर्; Ā. अस्थिथास्, अस्थित; अस्थिषत; *Sb.* स्थास्, स्थाति and स्थात्; स्थातस् *Inj.* स्थाम्, स्थात्; स्थुर्; *Op.* स्थेयाम; *Ipv.* स्थातम् (*2. du.*); स्थात; *Pt.* स्थान्त; *a* : आस्थात् (AV. xiii.1.5); *s* : अस्थिषि; अस्थिषत (*3. pl.*); *Inj.* स्थेषम्. *Ft.* स्थास्यति. *Ps.* स्थीयते; *Pp.* स्थित. *Gd.* –स्थाय. *Inf.* स्थातुम्; स्थातोस्. *Cs.* स्थापयति, –ते; *Ao.* अतिष्ठिपम्, अतिष्ठिपस्, अतिष्ठिपत्; *Inj.* तिष्ठिपत्. *Ds.* तिष्ठासति.

स्था *a.* स्थाता; standing x.35.9 आदित्यानां शर्मणि स्था भुरण्यसि 'तिष्ठ'. (2) *a.* स्थावर; stationary, inanimate i.80.14 यत् स्था जगच्च रेजते.

स्थागर *mn.* तगर; a kind of fragrant wood; cp. स्थगर.

स्था-णु *m.* थुन; stump x.40.13 स्थाणुं पथेष्ठाम्.

स्था-तृ (1) *a.* ठहरा, खड़ा; stationary i.72.6 पशूंश्च स्थातॄञ्चरथं च पाहि; थामने वाला; supporter, maintainer vi.49.6 जगतः स्थातः (*Voc.*) 'अवस्थापक'.

स्था-तृ *m.* सारथि; charioteer i.33.5 स्थातरुग्र 'स्थितियुक्त, युद्धे पलायनरहित', iii.45.2 स्थाता रथस्य 'रथमधिष्ठाता'.

स्था-त्र *n.* स्थिति, स्टेशन; station i.164.15 स्थात्रे रेजन्ते.

स्थान *n.* ठहरना; the act of standing; जगह; place v.76.4 इदं हि वां प्रदिवि स्थानम्.

स्थानासन्-ईक *a.* सदास्थायिन्; always standing Sat. xi.vii.5.

स्था-मन् *n.* स्थिति, आसन; station, seat, place i.139.4 वां स्थाम वन्धुरं.

स्थाय्-उक *a.* स्थायी; abiding स्थायुका उद्गातुर्वाग् भवति TMB. vii.7.16.

स्था-रश्मन् *a.* स्थिर लगाम वाला; having firm bridle v.87.5 स्थारश्मानो हिरण्ययाः 'स्थिररश्मयः'.

स्थाली-पाक्-अ [स्थाल्यां पच्यत इति] *m.* चरु स्थालीपाकेन यार्जयति 'चरुणा याजयति' ĀpGS. vii.

स्था-वर *a.* स्थित, टिका, अशोष्य; standing still, not to be dried up : स्थावरा आपः. **स्थाविर** *a.* स्थविर, स्थूल; thick ix.86.4 प्रान्तर्ऋषयः स्थाविरीरसृक्षत 'स्थविराः'.

स्थि-त *a.* टिका, ठहरा; stood, standing. **स्थि-ति** *f.* स्थान, रिवाज, परंपरा; established practice तदेह तेषां वचोऽन्यत्वैवातः स्थितिः (ŚBr.) this indeed is what they say, but the established practice is different therefrom. **स्थि-र** (1) *a.* दृढ, टिकाऊ, मजबूत; hard, firm, solid iii.35.4 स्थिरं रथम्. (2) *n.* वीर्य; strength अव स्थिरा तनुहि 'वीर्याणि' TS. i.2.14.2. **स्थिर-धन्वन्** *a.* दृढ-धन्वा; having a strong bow vii.46.1 रुद्राय स्थिरधन्वने. **स्थिर-धामन्** *a.* पक्के घर वाला; of firm abode, belonging to a strong race AV. x.4.11. **स्थिर-पी-त** [√पा 'protect'; cp. नृपीर्ति] *a.* दृढ शरण वाला; having a strong shelter x.71.5 सख्ये स्थिरपीतम्.

स्थि-वि *m.* खत्ती; grain store x.68.3 यवमिव स्थिविभ्यः 'कुसीदेभ्यः'. **स्थिवि-मन्त्** *a.* खत्ती वाला; having a store of grain x.27.15 'स्थानवन्तः'.

स्थू-णा [√स्था] *f.* थुन; post i 59.1 स्थूणेव जनाँ उपमिद् ययन्थ. **स्थूणा-कर्ण** *a.* चिह्नित कानों वाली गौ; (said of a cow) whose ears are marked in a particular manner.

स्थूणा-राज *m.* शाला का मध्यवर्ती प्रौढ स्तम्भ; main pillar.

स्थू-र *a.* स्थूल; thick, stout, great, abundant x.156.3 स्थूरं रयिम्. **स्थूर-गुदा** *f.* गुदा का स्थूल भाग; the gross portion of the anus TS. v.7.17 = **स्थूल-गुदा** VS. xxv.7; cp. TS. v.7.15, Sat. x.2. **स्थूर-यूप** name of a sage viii.23.24 अर्च स्थूरयूपवत्.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्थू-रि *a.* एकाकी, विफल; solitary, unproductive x.131.3 नहि स्थूर्यृतुर्था यातमस्ति नोत श्रवो विविदे संगमेषु, a solitary journey is by no means timely and he does not get fame in battles 'एकेन धुर्येण युक्तमनः स्थूरि इत्युच्यते'. Cp. vi.15.19 अस्थूरिं नो गार्हपत्यानि सन्तु 'एकाश्वयुक्तः शकटः स्थूरिरित्युच्यते, तद्विपरीतोऽस्थूरिः । तेन च संपूर्णता लक्ष्यते । अस्थूरीणि पशुपुत्रधनादिभिः संपूर्णानि भवन्तु'; this too I would render : let our conjugal life be free from barrenness. थू or ठूर (= स्थूर) is the thick saline crust on the surface of the soil that renders it unproductive; the phenomenon afflicts extensive tracts of land in Sindh province of Pakistan. x.131.3 signifies that one should not go alone to attack an enemy, but should always have helpers in the venture, as is implied by x.131.3 where Indra is invoked by those who seek cows and horses. Read the entry under **अ-स्थूरि** in the light of the above. Mark, however, the comment on TBr. iii.8.21 'स्थूरि स्थूलभारयुक्तं शकटम्'. Cp. ŚBr. iii.6.1.10 तयोरस्थूरिं गार्हपत्यं दीदयत् where अस्थूरि means productive, and not 'half'. Cp. however ŚBr. xiii.2.8.9 यथा स्थूरिणा यायात् तादृक् तत्.

स्थू-र्ल *a.* मांसल; gross AV. xi.10.28. **स्थूर्ल-पृषती** *a.* अनल्पचित्रा; coarsely spotted; opp. to क्षुद्रपृषती 'अत्यल्पचित्रा' VS. xxii.5. **स्थूल-र्भ** *a.* स्थूर्ल; massive AV. vi.72.2 पसः स्थूलर्भम्'.

स्थे-र्मन् *m.* स्थैर्य; firmness, stability. **स्थेयांस्** *a.* स्थिरतर; more lasting or firm; cp. अस्थेयांस् .

स्थौल्-अ *a.* स्थूल; stout, robust.

स्नप्-अन [*Caus.* √स्ना] (1) *n.* नहलाना; causing to bathe. (2) *a.* स्नापयिता; one causing to bathe AV. xiv.1.39.

√स्ना [Ln. nāre 'to swim'] नहाना; to bathe, wash oneself v.80.5 ऊर्ध्वेव स्नाती (उषाः), x.71.7 हृदा इव स्नात्वाः. उद्√स्ना 'to cross a river' ii.15.5 त उत्स्नाय रयिमभि प्रतस्थुः 'नदीमुत्तीर्य'. Forms. II. P. : *Pr.* स्नाति; *Ipv.* स्नाहि; *Pt.* स्नान्ति . *Pp.* स्नात. *Gdv.* स्नात्व. *Gd.* स्नात्वा; –स्नाय. *Inf.* स्नातुम् . *Cs.* स्नापयति, –ते; स्नपयति AV. v.19.14.

स्नात-क *m.* आचार्यकुल से समावृत्त; one who has finished his studies and has completed his stay at the Gurukula.

स्नात-वस्-य *n.* नहाकर परिधानीय वसन; garment to be put on after bath, of daily use KŚS. vii.2.18.

स्ना-ता *f.* यस्याः कन्यायाः रजः प्रादुर्भूतम्; a girl who has started menstruation.

स्ना-त्व *a.* स्नानार्ह; fit for bathing x.71.7 हृदा इव स्नात्वाः.

स्नान *n.* नहाना, गुरुकुल से समावर्तन; bath, returning from the Gurukula ĀpGS. xii.1. **स्नान्-ईय** *a.* स्नानसाधन साबुन आदि; soap etc. to be used in bath : स्नानीयेनोत्साद्य मलम् Sat. xix.3 = स्नानीयोच्छादितः ĀpGS. xii.7 'उद्वर्तितदेहः'.

स्नाप्-अन *n.* = स्नपन.

स्ना-यु *fn.* स्नायु; sinew, ligament. **स्ना-वन्** *n.* नाड़, पुट्ठा; sinew, tendon AV. vii.50.9 धनुः स्नाव्नेव नह्यत.

√स्निह् स्निग्ध होना; to be moist or sticky, to be attached to or fond of : स्निह्यति. *Caus.* नीचे गिरा देना; to throw down ix.97.54 स्नेहयच्च 'प्राद्रवयत्'.

स्नीहन् *m.* सिंणक; the mucus of the nose. *f.* **स्नीहा**.

स्नीह्-इ-ति [= स्नेहति, cp. निह्] *f.* नाक बहना; flow of the nose = **स्निहिति** *f.* प्रतिश्याय; cold TAr. iv.23. **स्नीह्-इ-ती** *f.* मार देने वाली; slaughtering, causing stupefaction i.74.2 यः स्नीहितीषु पूर्व्यः 'वधकारिणीषु'. For the expression cp. i.32.5 अहिः शयत उपपृक् पृथिव्याः.

स्नु [सानु] *n.* शिखर, ऊंचाई; summit, height viii.7.7 अधि ष्णुना दिवः, TS. iv.6.1.4 अधि स्नुषु.

स्नु-षा ['bestowing height'] *a.* पुत्रवधू; son's wife; cp. सु-स्नुष.

स्नूहान *n.* सिणक; mucus in the nose ĀpŚS. 2779.

स्नेह्-इ-ति *f.* = स्नीहिती viii.96.13 अप स्नेहितीर्नृमणा अधत्त 'सर्वस्य हिंसित्रीः सेनाः'.

स्पन्द्-अना *f.* बिदकने वाली; shying, kicking (as a cow) AV. viii.6.17 गौरिव स्पन्दना. **स्पन्द्-या** *f.* रज्जु; cord, rope Āgniveśya iii.8.1.

स्पर्-अ [√स्पृ] *a.* प्रीणयिता; causing or giving delight.

स्पर्-अण *a.* रक्षक, तारक; saving, delivering AV. v.5.3 स्परणी नाम वा असि.

√स्पर्ध् स्पर्धा करना; to emulate, compete AV. iii.2.6 स्पर्धमाना.

स्पर्श्-अ *m.* छूना; touching. **स्पर्श्-अनी** *a.* रक्षक; preserving.

स्पल् [= स्पट् √स्पश्] = स्पश् x.35.8 स्पल् उदेति सूर्यः; for change of श् into ट् cp. षड्वीश.

√स्पश् [√पश] देखना, निहारना; to see, observe i.10.2

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भूर्यस्पष्ट कर्त्वम्, x.160.4 अनुस्पष्टो भवति, TMB. ix.9.15 प्रहानध्वर्युः स्पाशयेत 'विजानीयात्', ŚBr. vi.3.3.11 स्पाशयित्वाय 'marking, observing', ĀpŚS. 2358. स्पाशयेयुः.

स्पर्श् *a.* देखने वाला, द्रष्टा; seeing, observing iv.13.3 स्पर्शं विश्वस्य जगतः, xiii.47.11 अधि कूलादिव स्पर्शः, 'स्पष्टारः द्रष्टारः'. Forms. : *Pf.* पस्पर्शे; *Pt.* पस्पशान. *Ao. root* अस्पष्ट (*3. s.*). *Pp.* स्पष्ट. *Cs.* स्पार्शयते.

स्पष्-ट् *a.* देखा, स्पष्ट; seen, clear, visible.

स्पार्ह्-अ *a.* स्पृहणीय; desirable iv.1.12 स्पार्हो युवा. **स्पार्ह-राध्-अस्** *a.* स्पृहणीय-वित्त; bestowing enviable gifts iv.16.16 स्पार्हराधाः (इन्द्रः). **स्पार्ह-वीर** *a.* स्पृहणीय-वीर; having enviable heroes i.108.11 स्पार्हवीरं रयिम्. **स्पिंज्** cp. उपस्पिंजम् in x.88.18 नोपस्पिंजं वः पितरो वदामि 'स्पर्धायुक्तवचनम्'.

स्पूर्ध्-असे [*Dat. Inf.* √स्पृध्] स्पर्धा को; to emulate v.64.4 स्तोतॄणां च स्पूर्धसे 'स्पर्धनाय'.

√स्पृ जीतना, पाना; to win, attain x.87.7 उतालब्धं स्पृणुहि यातुधानात्, v.44.10 स्पृणवामं वाजम्; to guard, defend v.15.5 अत्रिमस्पः; to help someone to get a thing x.161.2 अस्पार्षमेनं शतशारदाय. अप√स्पृ to refresh, regale viii.2.5 न यं शुक्रो न दुराशीर्न तृप्रा अपस्पृण्वते 'न प्रीणयन्ति'. अव√स्पृ to save from iv.70.10 अव नो निर्दः स्पः. निस्√स्पृ to rescue, deliver from vii.71.5 निरंहसस्तमसः स्पर्तमत्रिम्. Forms. V. : *Pr.* स्पृण्वते; *Sb.* स्पृणवाम; *Ipv.* स्पृणुहि. *Pf.* पस्पार. *Ao. root* : अस्पर् (*2. s.*); *Sb.* स्पर्त; *Inj.* स्पर् (*2. s.*); *Ipv.* स्पृधि; *s* : अस्पार्षम्. *Pp.* स्पृत. *Gd.* स्पृत्वा. *Inf.* स्परसे.

स्पृ-त् *a.* बचाने वाला, पाने या देने वाला; delivering from, saving, winning.

स्पृ-त *a.* प्रीतिहेतु; agreeable TS. iv.3.9.1.

स्पृ-ति [होममन्त्रेषु 'स्पृणोमि' इति लिङ्गात् एता आहुतयः स्पृतयः 'प्रापकत्वात्'] *f.* आहुति-विशेष; particular libations offered reciting the verses containing the word स्पृणोमि; विजय; control प्राणानां स्पृत्यै TS. v.2.8.2.

√स्पृध् [extension of स्पृ] स्पर्धा करना; to strive vii.85.2 स्पर्धन्ते वां उ देवहूये अत्र; to fight vi.69.8 इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथाम्; to emulate, contend i.119.3 सं यन् मिथः पस्पृधानासो अग्मत, v.64.4 स्तोतॄणां च स्पूर्धसे. Cp. विष्पर्धस्. Forms I. Ā. : *Pr.* स्पर्धते; *Pt.* स्पर्धमान. *Pf.* Ā. पस्पृधाते (*3. du.*); पस्पृधे; *Pt.* पस्पृधान. *Ppf.* अपस्पृधेथाम् (*2. du.*). *Ao. root* : अस्पृधन्; *Pt.* स्पृधान. *Gd.* –स्पृध्य. *Inf.* स्पर्धितुम्.

स्पृध् (1) *f.* युद्ध; fight vii.82.7 यद् वां हवन्त उभये अध स्पृधि. (2) *a.* प्रतिस्पर्धी; competitor, enemy viii.99.6 विश्वास्ते स्पृधः शनथयन्त मन्यवे.

√स्पृश् छूना; to touch vi.8.2 महिना नाकमस्पृशत्; to caress i.62.11 पतिं न पत्नीरुशतीरुशन्तं स्पृशन्ति त्वा; to get, obtain iv.3.15 इमान्त्स्पृश मन्मभिः शूर वाजान्; to invest with x.112.3 श्रेष्ठे रूपैस्तन्वं स्पर्शयस्व. उप√स्पृश् to touch upon, reach x.125.7 अमूं द्यां वर्ष्मणोप स्पृशामि. Forms. VI. : *Pr.* स्पृशति, –ते. *Pf.* *Sb.* पस्पर्शत् (iv.41.1 वां पस्पर्शत स्तोमः). *Ao. red.* : *Sb.* पिस्पृशति (vi.49.12 सं पिस्पृशति); *Inj.* पिस्पृशस् (vi.15.18 यज्ञं देवेषु पिस्पृशः); *s* : अस्प्राक्षम्; *sa* : अस्पृक्षत् *Pp.* स्पृष्ट. *Gd.* स्पृष्ट्वा; –स्पृश्य. *Inf.* –स्पृशे. (x.91.13 हृदयस्य निस्पृशे); स्पृशस्. *Cs.* स्पर्शयति, –ते.

स्पृश् *a.* स्प्रष्टा; touching.

√स्पृह् [cp. √स्पृध्] चाहना; to be eager for, long for viii.2.18 न स्वप्नाय स्पृहयन्ति, x.135.2 तस्मा अस्पृहयं पुनः. Forms. : *Cs.* स्पृहयन्ति; *Op.* स्पृहयेत्. *Ipf.* अस्पृहयम्. *Gdv.* स्पृहयाय्य.

स्पृहयद्-वर्ण *a.* चमक का अभिकांक्षी; striving after lustre, emulous of colour ii.10.5 स्पृहयद्वर्णो अग्निः. **स्पृहय्-आय्य** *a.* स्पृहणीय; to be striven after vi.15.12 रयिः स्पृहयाय्यः.

√स्फर् [cp. √स्फुर्] फुरना; to jerk.

√स्फाय् स्फीत या स्थूल होना; to grow fat.

स्फा-तिं *f.* मेदस्, समृद्धि; fattening, prosperity, breeding (of cattle) i.188.9 तेषां नः स्फातिर्मा यज (पशूनाम्).

स्फिगी [*स्फज् cp. Eng. fuck, Paśai phisū 'vulva'. Cp. √स्फिज् स्फिच्, नोपस्पिंजं वः पितरो वदामि I do not speak abominably of you O Pitṛs] *f.* नितम्ब; buttock viii.4.8 सव्यामनु स्फिग्यं वावसे वृषा 'कटिप्रदेशम्'. **स्फिगद्घ्न** *a.* नितम्ब तक पहुंचने वाला; reaching upto the buttocks Sat. xxix.1.

स्फि-र् [√स्फाय् Ln. pro-spero] *a.* स्थूल; fat viii.1.23 उरुं स्फिरम् (उदरम्) 'वृद्धम्'.

√स्फुर् [=स्फर्] फुदकना; to jerk vi.61.14. मा प स्फरीः, x.34.9 उपरि स्फुरन्ति; cp. अनपस्फुर. Forms. VI. : *Pr.* स्फुरति; Ā. स्फुरते; *Sb.* स्फुरान्; *Inj.* स्फुरत्; *Ipv.* स्फुर; स्फुरतम्; *Pt.* स्फुरन्त. *Ipf.* अस्फुरत. *Ao. is* : अस्फारीस्.

√स्फूर्ज् गरजना; to rumble, roar; परे करना; नष्ट करना; to spurn, destroy x.87.11 तमर्चिषा स्फूर्जयन् 'निष्पिषन्'. Forms. I. P. : *Pr.* स्फूर्जति. *Cs.* स्फूर्जयति.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्फ्यं [cp. Khotanese Skt. phvai 'ladle'] *m.* हाथ भर का काष्ठ; a wood as long as the hand; कड़छी; ladle; मैड़ा, पटका; a wooden implement for levelling the ground KŚS. i.3.9. Mark AV. xi.3.9 स्फ्यावंसौ 'splints' W.

स्म [also स्मा, a particle connected with सम्, सम, or with स्मः 1st. pl. √अस् 'be', signifying emphasis] बिलकुल, सर्वथा, विशेषतः; just, precisely, specially, particularly; उत स्म and specially, i.37.15 स्मसि स्मा वयमेषाम् we are indeed theirs, 1.51.12 आ स्मा रथं तिष्ठसि thou surely mountest upon thy car.

स्मत्-पुरंधि *a.* परिपूर्ण; having fullness viii.34.6 स्मत्पुरंधिर्न आ गहि 'स्वर्गकुटुम्बी'.

स्मद् [cp. सर्म, सर्मद् and सुमद्, Aw. mut 'together'] *av.* साथ; with, together, at the same time i.51.15 स्मत्सूरिभिस्तव शर्मन्त्स्याम = i.186.6 'सहार्थे प्राशस्त्ये वा वर्तते' = v.41.15 'स्मच्छब्दः प्रशस्तवचनः प्रशस्तैः सूरिभिः' = viii.18.4 'स्मत् शोभनं यथा भवति तथा आगहि'.

स्मद्-अभीशु *a.* लगाम वाला; provided with reins viii.25.24 स्मदभीशू कशावन्ता 'शोभनरज्जुयुक्तौ'. **स्मद्-इष्ट** *a.* संदेश वाला; having an errand vii.87.3 स्पशः स्मदिष्टाः 'प्रशस्तगतयः । यद्वा सह प्रेषिताः सन्तः'. **स्मद्-ऊधन्** *f.* बांक वाली; provided with an udder i.73.6 धेनवः स्मदूध्नीः 'नित्यमूधसा युक्ताः । स्मच्छब्दो नित्यशब्दसमानार्थः'. **स्मद्-दिष्ट** *a.* अच्छे निदेशन वाला; of good guidance iii.45.5 स्मद्दिष्टिः स्वयशस्तरः 'भद्रवाक्यः'. **स्मद्-राति-षाच्** *a.* उदार व्यक्ति समेत; attended by liberal men viii.28.2 स्मद्रातिषाचो अग्नयः 'शोभना रातिर्दानं येषामस्तीति ते स्मद्रातयो यजमानाः । तान् सचन्ते सेवन्ते इति । यद्वा कल्याणं यथा भवति तथा दातॄन् सचन्ते इति'.

स्मर्-अ *m.* स्मृति; remembering ChUp. **स्मर-कारी** *f.* कामोद्दीपक; one exciting passion VS. xxx.9.

स्मार्-अ *m.* निरन्तर स्मरण; constant remembrance.

√स्मि मुसकराना; to smile i.92.6 स्मयते विभाती (उषाः). Forms. I. : *Pr.* स्मयते; *Inj.* स्मयन्त; *Pt.* स्मयमान. *Pf.* सिष्मिये. *Pt.* सिष्मियान.

√स्मृ याद करना, चाहना; to remember, think of, long for x.106.9 कर्णेव शर्मुरनु हि स्मराथः. Forms. I. : *Pr.* स्मरति, –ते. *Ps.* स्मर्यते; *Pp.* स्मृत.

स्मृ-ति *f.* याद; remembrance, recollection.

स्मे-र cp. अ-स्मेर.

स्य [= सः *Pron.*] i.161.4 स्य दूतः. *f.* स्या = त्या.

स्यद्-अ *m.* भाग, तेज चाल, हांकना; rapid motion, driving. **स्यद्-ए** [*Dat. Inf.*] 'to flow' ii.13.2 समानो अध्वा प्रवतामनुष्यदे.

स्यन्त्-तृ [√स्यन्द्] *a.* आगे बढ़ने वाला; moving, driving x.22.4 स्यन्ता पथा विरुक्मता (इन्द्रः), स्यन्त्स्यन् 'about to go' ŚBr. ii.1.4.4. *Pp.* स्यन्न.

√स्यन्द् [√स्यद्] बहना; to move on, to flow i.32.2 स्यन्दमाना आपः, ix.80.3 हरिरत्यः स्यन्दते (सोमः); to run v.53.7 स्यन्ना अश्वाः. Mark ix.110.4 असरो वाजमच्छा सनिष्यदत्; to drive येन वाहनेन स्यन्त्स्यन्त् स्यात् (ŚBr.) with what vehicle he may be about to drive. Note स-स्यद् 'flowing'. Forms. I. Ā. : *Pr.* स्यन्दते. *Pf.* सिष्यन्दुर्; Ā. सिष्यदे. *Ao. red.* : असिष्यदत; असिष्यदन्त; *s* : असयान् (*3. s*). *Ft.* स्यन्त्स्यति. *Ps. Ao.* स्यन्दि; *Pp.* स्यन्न. *Gd.* स्यन्त्वा; स्यत्त्वा, –स्यन्द्य. *Inf.* स्यदे; स्यन्तुम्; *Cs.* स्यन्दयति. *Inf.* स्यन्दयध्यै. *Int. Pt.* सनिष्यदत्.

स्यन्द्-अर्न (1) *n.* रथ; chariot iii.53.19 ओजो धेहि स्यन्दने शिशपायाम् So S., but MM. स्पन्दने. (2) *n.* तेज गति; running on, moving on swiftly.

स्यन्द्-र *n.* आशु-ग; moving swiftly vi.12.5 यः स्यन्द्रः, x.42.5 धनं न स्यन्द्रम्, i.180.9 स्यन्द्रा याथः, v.52.8 प्र स्यन्द्रा युजत त्मना; in all these passages MM's text has स्पन्द्र.

स्यामूल [√सि 'bind'] *n.* कम्बल; blanket with which the sacrificial horse is tied to strangulate or suffocate it ĀpŚS. ii.8.1.

स्याल [also श्याल, √सि 'bind'] *m.* साला; wife's brother i.109.2 उत वा घा स्यालात्.

स्यूत [√सीव्] *a.* सिला; stitched, woven i.31.15 स्यूतं वर्म.

स्यूम-गभस्ति *a.* जिसकी रश्मि पट्टी है; having thongs for rays i.122.15 स्यूमगभस्तिः (रथः) 'सुन्दरदीप्तिः'. **स्यूम-गृभ्** *a.* रास पकड़ने वाला; grasping the reins vi.36.2 स्यूमगृभे 'अविच्छेदेन वर्तमानान् शत्रून् गृह्णते'.

स्यू-मन् [√सीव्] (1) *m.* सीवन, वस्त्र, वस्त्रसंधि, बद्धी, पट्टी; thong, band, iii.61.4 अव स्यूमेव चिन्वती 'वस्त्रमिव'; series i.113.17 स्यूमना वाचं उदियर्ति वह्निः the singer sends forth (his) songs in a series (or succession).

स्यूमन्-यु *a.* रास के लिये लालायित, प्रशस्त; eager for the bridle, trained i.174.5 स्यूमन्यू ऋज्रा वातस्याश्वा.

स्यूम-रश्मि [= स्यूमगभस्ति] *m.* name of a person i.112.16 याभिः शारीराजतं स्यूमरश्मये.

स्येदु [√स्यद् 'flow' = सेदु] *m.* कफ; phlegm.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्योनं [*सु-योन 'providing a comfortable home'] (1) *a.* सुखकर, रुचिर; agreeable, pleasant x.110.8 बर्हिरेदं स्योनम् 'सुखकरम्', vi.16.42 स्योनं अग्निं गृहपतिम् 'सुखकरे अग्नौ', x.73.8 त्वं चकर्थ मनवे स्योनान् पथः. (2) *n.* सुख, सुखकर दशा; happiness, a happy or comfortable condition or place v.4.11 यस्मै त्वं सुकृते कृणवः स्योनम् the righteous man for whom thou shalt make a comfortable place. **स्योन-कृ-त्** *a.* सुखकर; causing comfort i.31.15 वसतौ स्योनकृत् 'सुखकारी'. **स्योन-शी** *a.* मखमली गद्दे पर सोने वाला; lying on a soft couch i.73.1 स्योनशीः अतिथिः (अग्निः).

√स्रंस् [also √स्रस्] गिरना; to fall. अति√स्रंस् to cross vi.11.6 अति स्रसेम वृजनं नांहः. Mark प्र स्रंसते 'प्रस्रंसयति' TBr. ii.8.5. अव√स्रंस् to fall down ii.17.5 अस्तभ्नान्मायया द्यामवस्रसः. वि√स्रंस् viii.48.5 ते मा रक्षन्तु विस्रसश्चरित्रात् 'shabby or shoddy conduct'.

स्रक्-र्ति *f.* कोण-प्रदेश, छोर; corner, edge, point vii.18.17 अव स्रक्तीर्विश्वावृश्चदिन्द्रः 'यूपादेरश्रीन्'. **स्रक्त्य** *m.* वनस्पति-विशेष; a kind of plant AV. ii.11.2 तिलकवृक्षः'.

स्रंक्-व [= स्रक्व = स्रक्-वन्; cp. स्रक्र्ति] *mn.* गलाफू; corner of the mouth ix.73.1 स्रंके द्रप्सस्य धमतः संमस्वरन् 'स्रक्वः ओष्ठप्रान्तो हनुरित्युच्यते'.

स्रंज् [सृज्यते इति] *f.* माला; garland; धन; wealth iv.38.6 स्रंजं कृण्वानः.

स्रप्-स्यन् [= प्रवेशं करिष्यन्] प्रवेश करने को; about to enter.

स्रभ्-इष्ठ *a.* अतिशयेन सुरभिमान्; very fragrant.

स्रव्-अत् [= वहत्] *f.* नदी; river, stream i.190.7 सुं समुद्रं न स्रवतो रोधचक्राः. **स्रव्-अ-थ** *m.* प्रवाह; flow, current iii.1.7 स्रवथे मधूनाम्.

स्रव्-अन्ती *f.* वहत, नदी, सुरा; a river, liquor.

स्रव्-अस् [= श्रवस्] *f.* नदी; river, stream.

स्राक्त्य *a.* स्रक्त अर्थात् तिलक-निर्मित मणि; amulet made of the Tilaka wood Kauś. xxxix.1.

स्रार्म [√स + आर्म 'suffering in going' ?] (1) *a.* लंगड़ा, रोगी; lame, sick i.117.19 उत स्रार्म धिष्ण्या सं रिणीथः. (2) —**म्** *n.* लंग; lameness, sickness = **स्राम्य** ChUp.

स्राव्-अ [√सु] *m.* रेतःपात; emission of semen स्रावसंततः प्रजाः TBr. iii.1.6.

स्राव्-ई-त *a.* स्रवणशील, अफलप्रद; very much draining, not yielding benefit ŚBr. i.3.3.15. **स्राव्-इ-तृ** *a.* स्रवणशील; prone to flow, not yielding benefit.

√स्रिध् —से बहक जाना, करने से चूक जाना, अवैध प्रकार से करना; to blunder, stray away, fail, do in a wrong manner v.54.7 न स्रेधति न व्यथते न रिष्यति, vii.32.21 न स्रेधन्तं रयिर्निशत्, vii.34.17 मा यज्ञः सधदृतायोः. Cp. अ-स्रिधान. Forms. I. P. : *Pr.* स्रेधति; *Ipv.* स्रेधत; *Pt.* स्रेधन्त्. *Ipf.* अस्रेधन्. *Ao. a* : *Inj.* स्रिधत्; *Pt.* स्रिधानं.

स्रिध् *f.* च्युति; failure (regarding sacrifice) viii.18.10 अपामीवामप स्रिधम्; शत्रु; enemy i.129.11 पाहि नः स्रिधः, ix.71.8 सेधति स्रिधः 'शत्रून्'.

स्रिम [√स] *m.* भूतविशेष; a kind of spirit AV. viii.6.10 कुसूला ये च कुक्षिलाः ककुभाः कर्करमाः स्रिमाः.

√स्रिव् [or √स्रीव्] च्युत होना, चूक करना; to fail. *Caus.* स्रेवयति, cp. vii.18.8 दुराध्यो अदितिं स्रेवयन्तः.

√स्रु बहना; to flow iv.58.6 स्रवन्ति सरितः, vi.61.3 विषमेभ्यो अस्रवः; to become weak or defective x.101.8 मा वः सुस्रोचमसः. *Inf.* iv.3.12 स्रवितवे दधन्युः. Forms. I. : *Pr.* स्रवति. *Pf.* सुस्राव; सुस्रुवुर्; *Inj.* सुस्रोत्. *Ppf.* असुस्रोत्. *Ao. is* : अस्रावीस्. *Pp.* स्रुतं. *Inf.* स्रवितवे, स्रवितवै. *Cs.* स्रावयति, –ते.

स्रुक्-सं-मार्ज्-अन *a.* स्रुचाओं को साफ करने के कुशाग्र; Kuśa grass used in cleaning a ladle ŚBr. i.2.3.1.

स्रुच् [extension of √सु] *f.* कड़छी; (a wooden) ladle vi.11.5 स्रुग् घृतवती; स्रुचस्तिस्रः 'जुहूपभृद्ध्रुवाः'. **स्रुगादान** *a.* अग्निहोत्रहवणी लेने का मन्त्र; the stanza reciting which the ladle is taken up Sat. xv.4. **स्रुच्-य** *a.* स्रुचा होतव्य; to be offered by a sruc Sat. ix.4.

स्रु-र्ति *f.* प्रवाह, स्राव; stream ii.13.12 वय्याय च स्रुर्तिम्; मार्ग; way i.4.6.11 स्रुर्तिर्दिवः; cp. सृर्ति. **स्रुत्-य** *a.* स्रुतिवर्ती; residing in a track TS. iv.5.7.1 नमः स्रुत्याय.

स्रु-र्व *m.* पृथुबिल चमस; a deep ladle i.116.24 उन्निन्यथुः सोममिव स्रुर्वेण. **स्रुवाघार्-अ** *m.* स्रुव से घी डालना; pouring ghee with sruva.

स्रू [√सु] *f.* गोफिये की गोटी; ball of sling x.96.9 स्रुवेव यस्य हरिणी विपेततुः 'स्रुवौ हविषा पूर्णौ पात्रविशेषौ'; नदी; river, stream.

स्रे-मन् cp. अ-स्रेमन् 'faultless'.

स्रोत्-अस् *n.* प्रवाह; stream i.51.11 अपः स्रोतसा सृजत्. **स्रोतस्-य** *a.* स्रोतोवर्ती, स्रोतःसंबन्धी; dwelling in a stream TS. iv.5.5.2 नमः स्रोतस्याय. **स्रोत्-र्या** *f.* स्रोतोभवा नदी, तरंग; river, wave x.104.8 नवतिं स्रोत्र्या नव च स्रवन्तीः.

स्रौव्-अ *m.* स्रुवाकृत; pouring by ladle = स्रुवाघारः.

स्वं [*Pron.*] अपना; own, his, her, their v.59.1 स्वं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भार्तुम्, i.165.8 स्वेन भामेन; ज्ञाति; relative नैनमन्यः स्वेषु प्रत्युदेति TMB. xx.5.5.

स्व-क्षत्र *a.* अपना स्वामी, स्वतन्त्र; master of one's own self, independent i.54.3 स्वक्षत्रं यस्य धृषतो धृषन्मनः 'स्वभूतबलवत्'.

स्व-र्गा *a.* स्वाधीन, स्व-गामी; self-going VS. xxv.4. **स्वर्गा-करोति** [स्वस्थानगामिनं करोति, स्वगतं करोति] स्वस्थानगत बनाता है; makes him seated in his own place ŚBr. i.7.1.11. **स्वगा-कर्-तृ** [यस्य देवस्य यद्धविर्विहितं तस्य हविषः सांकर्यमन्तरेण तस्य देवस्य स्वगतकर्ता] *a.* giving the allotted oblation to the respective gods. **स्वर्गा-कृ-ति** *f.* आत्मसात्करण; to appropriate प्राश्नामीत्याह स्वर्गाकृत्यै 'स्वोदरकरणाय' TS. ii.6.8.1. **स्वगा-कार्-अ** *m.* स्वस्थाननयन, स्वाधीनकरण, शंयुवाक मन्त्र (cp. S. on TBr. iii.8), यज्ञिय पात्रविशेष; to make one sit at one's own place, Śaṁyuvākamantra, a particular sacrificial vessel VS. xviii.21 स्वगाकारश्च मे यज्ञेन, TS. iv.7.8.1.

स्व-गूर्-त *a.* स्वयं में हृष्ट; exulting in oneself x.95.7 नद्यः स्वगूर्ताः 'स्वयंगामिन्यः', i.140.13 सिन्धवश्च स्वगूर्ताः 'स्वयमेव गामिन्यः', vi.68.4 विश्वे देवासो नरां स्वगूर्ताः 'स्वयमुद्यताः', iv.19.10 वृष्ण्यानि स्वगूर्ता 'स्वयमुद्गीर्णानि'. **स्व-गोपा** *a.* स्व-रक्षक, स्वायत्त-रक्षण; self-protecting x.31.10 स्वगोपाः 'स्वायत्तगोप्तृका स्वभूत-रक्षणा वा'. **स्व्-अग्नि** *a.* समीचीन अग्नि वाला; having good fire i.26.7 स्वग्नयो वयम्. **स्व्-अङ्ग** *a.* समीचीन अङ्गवान्; having beautiful limbs x.1.1 अग्निः स्वङ्गः. **स्व्-अङ्गुरि** *a.* अच्छी अंगुलियों (रश्मियों) वाला; having fine fingers iv.54.4 स्वङ्गुरिः (सविता).

स्व्-अञ्च् *a.* सुष्ठुगामी; going beautifully or well vi.15.10 सुदृशं स्वञ्चम् (अग्निम्).

√**स्वज्** आलिङ्गन करना; to embrace, clasp x.10.13 अन्य उ त्वां परि ष्वजाते, i.182.7 यं तौग्र्यो नाधितः पर्यषस्वजत. Forms. I. : *Pr.* स्वजते; *Sb.* स्वजाते, स्वजातै (AV. xviii.1.15); *Inj.* स्वजत; *Ipv.* स्वजस्व; स्वजध्वम्. *Pf.* सस्वजे; सस्वजाते (*3. du.*); *Pt.* सस्वजान. *Ppf.* असस्वजत. *Pp.* स्वक्त. *Inf* –स्वजे.

स्व-र्ज *a.* स्व-जात; born from self i.121.2 स्वजां त्वाम् 'स्वसकाशादुत्पन्नाम्'; स्वयंजात; self-born i.168.2 ये स्वर्जाः 'स्वयमेव स्वस्माद् वा जाताः'.

स्वज्-अ [√स्वञ्ज्] *m.* उभयतः-शिरस्क सर्प; constrictor TS. v.5.10.2. **स्व-जन्मन्** *a.* औरस पुत्र; one's own son vii.1.12 स्वजन्मना शेषसा वावृधानम् 'औरसेन'. **स्व-र्जा** *f.* आकाश बेल; a kind of creeper Sat. xxiv.8. **स्व-जेन्य** *a.* स्वोत्पन्न; born from self v.7.5 स्वर्जेन्यम् (अग्निम्) 'स्वोत्पन्नम्'.

स्वञ्च् [सु+अञ्च्] *a.* शोभनगतिक; of good gait TBr. ii.8.5. **स्व्-अञ्च्-अस्** *a.* समीचीन गति वाला; going well v.37.1 घृतपृष्ठः स्वञ्चाः.

स्व-तप्-अस् *a.* स्वप्रकाश; self-luminary. **स्व-तव्-अस्** *a.* स्वयं शक्तिमान्; self-strong, inherently strong, iv.2.6 स्वतवाँ पायुः, तेऽवर्धन्त स्वतवसः TS. iv.1.11.3.

√**स्वद्** [√स्वाद्] किसी वस्तु का चसका लेना; to eat or enjoy anything vii.2.2 स्वदन्ति देवा उभयानि हव्या, viii.5.36 युवं मृगं जागृवांसं स्वदथः 'आस्वादयथः अथवा हिंस्थः'; to become agreeable to anyone ix.74.9 स्वदस्वेन्द्राय पवमान पीतये; to sweeten x.70.10 स्वदाति देवः हवींषि, ii.1.14 मर्तासः स्वदन्त आसुतिम्; to make a path easy to traverse x.110.2 तनूनपात् पथः स्वदय; to sweeten anything with ix.105.1 शिशुं न यज्ञैः स्वदयन्त गूर्तिभिः 'स्वादूकुर्वन्ति'. Forms. I. : *Pr.* स्वदति, –ते; Ā. स्वादते; *Sb.* स्वदाति; *Ipv.* स्वद; स्वदन्तु; Ā. स्वदस्व. *Ao. red.* : *Inj.* सिष्वदत्. *Pp.* स्वार्त्त. *Inf.* –सुदे. *Cs.* स्वर्दयति, –ते; *Pp.* स्वदित.

स्वदय्-इ-तृ *a.* स्वाद बनाने वाला; one who makes anything tasteful TS.

स्वदा-वन् [*Voc.*] *a.* अच्छे स्वाद वाला; having agreeable taste viii.50.5 यं ते स्वदावन् स्वदन्ति गूर्तयः. Cp. प्र-स्वादस् 'agreeable'.

स्वद्-इ-त *a.* स्वाद बनाया; sweetened ix.67.31 स्वदितं मातरिश्वना.

स्व-धर्-मन् [*Voc.*] *a.* परंपरा पर चलने वाला; abiding in one's own customs iii.21.2 स्वधर्मन् देववीतये.

स्व-र्धा *f.* सुध, सोधी, होश (as in जब से मैंने सोधी संभाली है, अपनी सुध करो etc.); senses, common sense or practical wisdom (that comes with age and is coupled with strength) i.165.6 क्व स्या वो मरुतः स्वधासीत् 'where were your senses then O Maruts', i.64.4 साकं जज्ञिरे स्वधया दिवो नरः men from heaven (Marúts) were born with practical wisdom (the results of it being recounted in a, b, c), iv.26.4 अचक्रया यत् स्वधया सुपर्णो हव्यं भरत् the Suparṇá carried the oblation in a wheelless (cart) by his common sense or wisdom; inclination x.129.5 स्वधा अवस्तात् प्रयतिः परस्तात् inclination below, effort above, i.113.13 अजरामृता चरति स्वधाभिः

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

she the ageless and deathless moves according to her wont or inclination, i.164.30 जीवो मृतस्य चरति स्वधाभिः the soul of the dead moves according to his inclination.

स्वर्धा [√स्वध् = √स्वद् 'sweeten'; cp. स्वधिति] *f.* हव्य, अमृत; oblations, divine drink (Soma etc.) iv.33.6 अनु स्वधामृभवो जग्मुरेताम् after that the Ṛbhús came to this immortal drink, ix.113.10 स्वर्धा च यत्र तृप्तिश्च where there is feasting and satiety, i.108.12 मध्ये दिवः स्वधया मादयेथे you exult in mid-heaven at the meadful feast, i.57.5 स्वर्धाभिर्ये अधि शुप्तावजुह्वत who offered oblations in their own mouth, ii.35.7 स्वं आ दमे सुदुघा यस्य धेनुः स्वर्धा पीपाय सुभ्वन्नमत्ति he, in whose own house is a cow yielding good milk, multiplies oblations, he eats the excellent food, i.144.2 अध स्वर्धा अधयद् यमिरीयते and then he drank the sweet waters with which he moves; container x.86.10 दधाति रत्नं स्वर्धयोरपीच्यम् 'द्यावापृथिव्योः'.

स्वधा-कार्-अ [पितॄन् प्रति यद् वक्तव्यं तस्य सर्वस्य स्वधाकारो वाचकः] *m.* स्वधाकरण; pronouncing the benediction svadhā TBr. i.6.9.

स्वधा-पति *m.* हव्य का स्वामी; lord of offerings vi.44.1 स्वधापते (इन्द्र).

स्वधायिन् *a.* स्वधार्थी; seeking svadhā VS. xix.36. **स्वर्धा-वन्त्** *a.* होशियार एवं बली; having knowledge and strength i.95.1 स्वर्धावान् हरिः. **स्वर्धा-वरी** *f.* होशियार, सत्यधर्मा; sensible, faithful, constant vii.31.7 स्वर्धावरी रोदसी.

स्व्-अधि-चरण *a.* जिस पर आसानी से चला जाय; on which people walk with ease TS. vii.5.20.1, ŚBr. i.7.2.8, TBr. iii.5.10.

स्वधिति [√स्वध् = √स्वद्, that sweetens (or kills) the victim, sword; cp. Pali sudh, Pkt. sudh 'kill'] *mf.* छुरिका, झटके की छुरी; knife, sword i.162.18 वङ्क्रीरश्वस्य स्वधितिः समैति 'छेदनसाधनोऽसिः', VS. xxv.32 स्वधितौ रिप्तमस्ति. If svádhiti requires √स्वध् = √svad then svadhā́ meaning oblations, immortal drink, objects of feast etc. may also be derived from √स्वध्.

स्वधिती-वन्त् *a.* स्वधिति वाला; having an axe i.88.2 चित्रः स्वधितीवान् 'शत्रूणां खण्डनायुधेनोपेतः'.

स्व-धृर् *a.* अपने ही प्रकार या चाल वाला; having his own peculiar way स्वधूर्वामदेव्यं गेयम् TMB. vii.9.12 (adverbial use). **स्व-धृ-ति** *f.* आत्मधारण; to keep oneself (under control) MBr. i.3.4 इह स्वधृतिः.

स्व्-धैनव्-अ *a.* अपने दूध को साथ ले चलने वाली; one carrying her milk with her viii.32.20 पिब स्वधैनवानाम् 'स्वभूतपयसो धेनोः संबन्धिनः सोमान्'.

स्व्-अध्य्-अक्ष *a.* उत्पातरहित; free from portents TS. vii.5.20.1 स्वध्यक्षमन्तरिक्षम्. **स्व्-अध्य्-अव-सानी** *a.* = सूपावसानी TS. ii.6.9.6. **स्व्-अध्वर** *m.* शोभन यज्ञ; a good sacrifice i.127.1, TS. iii.5.11.4.

√**स्वन्** [Ln. sonāre] ध्वनि करना; to sound ii.4.6 वर्णि पथा रथ्येव स्वानीत, viii.69.9 अव स्वराति गर्गरो गोधा परि सनिष्वणत. Forms. : *Ao. is* : अस्वनीत्; *Inj.* स्वनीत्. *Cs.* स्वनयति; *Pp.* स्वनित. *Int. Sb.* सनिष्वणत्.

स्वन् *a.* ध्वनिकर्ता; sounding ix.66.9 अव्ये जीरावधि ष्वणि 'शब्दायमाने'. **स्वन्-अ** *m.* ध्वनि, शब्द; sound ix.41.3 वृष्टेरिव स्वनः, ix.50.1 सिन्धोरूर्मेरिव स्वनः; 'सशब्दजलाभिमानी देवः' on TBr. iii.4.12.

स्वनद्-रथ *a.* शब्दायमान रथ वाला; having a rattling chariot viii.1.32 आसंगस्य स्वनद्रथः 'शब्दायमानरथः'.

स्वनय *m.* a name i.126.3 स्वनयेन दत्तः.

स्वन्-इ *m.* ध्वनि; sound vi.46.14 यदि क्रोशमनु ष्वणि 'स्वने'.

स्व्-अनीक [*Voc.*] *a.* सुप्रतीक; of good aspect ii.1.8 त्वं विश्वानि स्वनीक पत्यसे.

स्व्-अनुजा *f.* सुन्दर बहिन वाली; a girl having a fair younger sister ĀpGS. iii.12.

√**स्वप्** सोना, पड़ना; to sleep, lie down vii.18.14 षष्टिः शर्ता सुषुपुः षट् सहस्रा lay dead, vi.20.13 सस्तो धुनीचुमुरी या ह सिष्वप्, iv.19.3 अबुध्यमानं सुषुपाणम्. Forms. II. P. : *Ipv.* स्वप्तु; *Pt.* स्वपन्त्. I. P. : *Pr.* स्वपति. *Pf.* सुषुपुर्; *Inj.* सुषुप्थास्; *Pt.* सुषुप्वाँस्; सुषुपाण. *Ao. red.* : सिष्वपस् and सिष्वप् (*2. s.*). *Ft.* स्वप्स्यति; स्वपिष्यामि. *Pp.* सुप्त. *Gd.* सुप्त्वा. *Inf.* स्वप्तुम्. *Cs.* स्वापयति.

स्व्-पति *m.* अपना स्वामी; one's own lord x.44.1 इन्द्रः स्वपतिः 'धनपतिः'.

स्व्-अपत्य (1) *a.* अच्छी संतान वाला; accompanied by good offspring ii.4.8 स्वपत्यं रयिम्. (2) *n.* अच्छी संतान; good offspring iii.19.3 उत शिक्ष स्वपत्यस्य शिक्षोः 'शोभनापत्योपेतं धनं प्रयच्छ'. **स्वपत्यै** [= स्वपत्यायै] *f.* for one accompanied by good offspring.

स्वप्-अर्न *a.* सोतड़ा; sleepy TBr. iii.4.14. **स्व्-अपस्** *a.* सुकर्मा; skilful i.85.9 सहस्रमृष्टिं स्वपा अवर्तयत.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

√स्वपस्य् [*Denom.*] सफाई से काम करना; to act well or skilfully x.11.6 स्वपस्यते मर्खः 'शोभनं कर्म कर्तुमिच्छति' i.62.9 स्वपस्यमानः सूनुः, TS. iv.3.11.5. **स्व्-अपस्या** *f.* शोभनकर्मेच्छा, लगन, तत्परता; diligence, activity i.110.8 स्वपस्यया जिंत्री युवाना पितराकृणोतन 'शोभनकर्मेच्छया'.

स्व-पा *a.* स्व-रक्षक; protector of his own. **स्व्-अपाक** *a.* दूरतः आगत; coming from afar iv.3.2 स्वपाक अग्ने (*Voc.*) 'स्वपस्क सुकर्मन्'. **स्व्-अपिवात** [√वन्] *a.* लालायित; very eager vii.46.3 सर्हस्रं ते स्वपिवात भेषजा (left unexplained by S.)

स्व-पू *f.* झाड़ू; broom vii.56.3 अभि स्वपूभिर्मिथो वपन्त 'स्वकीयैः पवनैः संचरणैः स्वयमेव संचरन्तः'.

स्वः-पृष्ठ *a.* स्वर्मध्य; having स्वर् in the middle (साम) TMB. xii.9.19.

स्वप्-न *m.* निद्रा; sleep i.120.12 स्वप्नस्य निर्विदे, AV. vi.44.1 अस्थुर्वृक्षा ऊर्ध्वस्वप्नाः the trees stand sleeping erect. **स्वप्नज्** *a.* स्वप्नालु; sleepy; in अ-स्वप्नज्. **स्वप्न-नंशन-अन** *a.* स्वप्ननाशन; removing dream or weary x.86.21 य एष स्वप्ननंशनः 'स्वप्नानां नाशयिता'; (inducing sleep, qualifying पन्था Grassmann). **स्वप्न-या** [*Instr. av.*] स्वप्न में; in dream. **स्व्-अप्नस्** *a.* धनिक; wealthy x.78.1 स्वप्नसः देवाव्यः 'शोभनकर्माणः'.

स्वप्नान्त *m.* स्वप्नमध्य; in a dream BṛUp. **स्वप्ने-दुःष्वप्न्-य** *n.* नींद में खराब स्वप्न; evil dreams in sleep AV. vii.100.11.

स्वप्न्-या *f.* स्वप्नवृत्ति; condition of dreaming सुप्तः स्वप्न्यया चरति ŚA. vii.15, BṛUp.

स्व्-अब्द्-ईन् *a.* गरजने या धड़कने वाला; bellowing viii.33.2 स्वब्दीव वंसगः 'स्वभूतशब्द इव'.

स्व-भव्-अस् [√भू] *a.* स्वशरीरेऽवस्थित; being in the self TS. vi.4.5.5 प्राणा वै स्वभवसो देवाः. **स्व-भा-नु** *a.* स्वतेजस्क, स्वयंप्रकाश; self-luminous i.82.2 स्वभानवः विप्राः 'स्वायत्तदीप्तयः'.

स्व्-अभि-गूर्-त *a.* सुप्रशंसित; well-applauded, greeted with cheers.

स्व्-अभि-ष्-टि *a.* सहायक; helpful, favourable i.51.2 स्वभिष्टिम् (इन्द्रम्). **स्व्-अभिष्टि-सु-म्न** *a.* जिसकी कृपा उत्तम सहायक है; whose grace is the best help vi.20.8 स्वभिष्टिसुम्नः. **स्व्-अभीशु** *a.* समीचीन अभीशु वाला, सुसंयत; well-bridled viii.68.16 स्वभीशून् (अश्वान्).

स्व-भू-ति *f.* स्वयं शक्तिमान्; self-powered VS. xxvii.33. **स्व-भूत्य्-ओजस्** *a.* आन्तरिक ऊर्जा से बलवान्; having energy derived from inherent power i.52.12 स्वभूत्योजाः (इन्द्रः).

स्व्-अभ्य्-अक्-त *a.* भली प्रकार उद्वर्तित, अच्छी तरह उबटन लगा; well-anointed.

स्व-भ्यस्-अ [√भ्यस् √भी] *m.* अपने आप से डर जाने वाला, आपे से डरने वाला; spontaneously frightened, fearing oneself AV. xi.9.17 स्वभ्यसा ये चोदभ्यसाः.

स्व-य-त [√यम्] *a.* आत्मायत्त; self-restrained i.166.4 एवासः स्वयतासः 'स्वयमेव सारथिना विनैव युक्ताः'.

स्वयम् अपने आप; self iv.18.10 स्वयं गातुं तन्वं इच्छमानम् himself seeking a way for himself.

स्वयं-स्रस् [√स्रस्] *a.* स्वयं गिर जाने वाला; dropping spontaneously AV. vii.76.2 अपचितः स्वयंस्रसः.

स्वयं-कृता *f.* स्वयं बनी वेदि; self-made vedi : शास्त्रीयोद्वननादिशून्या TS. i.8.9.3, स्वयंकृत इध्मः 'स्वत एव छिन्नः'.

स्वयं-चि-र्ति *f.* यास्ते अग्ने सर्मिधः (TS. v.7.8.1) यह ऋक्; appellation of TS. v.78.1. **स्वयं-जा** *f.* स्वयमुत्पन्न; self-born vii.49.2 स्वनिंत्रिमा उत वा याः स्वयंजाः (आपः). **स्वयं-ज्योतिष्ट्व** *n.* चैतन्यात्मस्वभावता, स्वयं-प्रभता; self-luminousness. **स्वयं-दि-न** *a.* स्वयं-छिन्न; self-broken, self-cut TS.

स्वयम्-आ-तृण्णा *a.* स्वयं-भिन्न शर्करा, स्वतएव छिद्रयुक्ता शर्करा; the śarkarā having natural holes. **स्वयम्-आ-हर्-अ** *a.* स्वयमाहर्ता; bringing one's own (things) oneself Sat. xiii.2. **स्वयं-प्लान** *a.* स्वयं-पतित; fallen without being plucked. (may be स्वयंम्लान). **स्वयं-भू** *a.* स्वयं-सत्ताक; self-existent x.83.4 स्वयंभूर्भामः Kauś. xxxii.13 (मन्युः). **स्वयं-मथित** *n.* वह दही जो स्वयं तक्र बन जाय; curd turned into sour milk without churning TS. i.8.9.2. **स्वयं-मूर्-त** *n.* अपने आप जमी दही; curd prepared without ātañcana (or sour curd being put into hot milk) TS.

स्व-यशस् *a.* स्वयं-ख्यात; glorious through one's own self i.95.5 स्वयशाः अग्निः. **स्व-या-वन्** *a.* स्वयंचारी; self-going viii.25.12 स्वयावन्त् सिन्धो.

स्व-यु *m.* स्वोन्मुख, स्वतन्त्र; devoted to self, independent iii.45.5 स्वयुरिन्द्र स्वराळसि. **स्व-युक्-त** *a.* स्वयं-युक्त; self-yoked i.168.4 स्वयुक्ताः (मरुतः). **स्व-युक्-ति** *f.* आसानी से जुड़ जाने वाला; team of horses (easily yoked) i.119.4 विभिः स्वयुक्तिभिः 'स्वयमेव युज्यमानैरश्वैः'. **स्व-युग्-वन्** *a.* साथी, सखा; ally, companion ix.111.1 विश्वा द्वेषांसि तरति स्वयुग्वभिः 'स्वयंयुक्तैः रश्मिभिः'. **स्व-युज्** *a.* साथी; ally; स्वयं-युक्त; self-yoked x.77.2 वातासो न स्वयुजः. Cp. स्व-युक्त.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

√स्वर् ध्वनि या आवाज करना; to sound v.54.2 स्वरन्त्यापः; to sing praise of viii.3.16 इन्द्रं प्रियमेधासो अस्वरन्. Forms. I. P. : *Pr.* स्वरति. *Pf. Inj.* सस्वर् (i.88.5 सस्वर् गोतमः). *Ao. s* : अस्वार् (x.148.8 यस्ते योनिम् अस्वार्); अस्वार्ष्टाम्; *iṣ* अस्वरीस्. *Inf.* स्वरितोस्. *Cs.* स्वरयति.

स्वर् [also सुवर्, Ln. sāl] *n.* सूर्य; sun i.105.3 मो षु देवा अदः स्वरव पादि दिवस्परि 'स्वर्गे वर्तमानम्', x.124.6 इदं स्वरिदमिदास वार्ममयं प्रकाशं उर्वन्तरिक्षम् 'सूर्यः'; प्रकाश; light iv.3.11 आविः स्वरभवज्जाते अग्नौ 'सूर्यः', i.129.2 यः शूरैः स्वः सनिता who, with the heroes does win the light; light = everlasting bliss, fortune i.70.9 भरन्त विश्वे वलिं स्वर्णः 'सुष्ठु अरणीयं धनम्'; heaven, bright sky viii.76.4 येन वा इदं स्वर्मरुत्वता जितम् 'स्वर्गाख्यं स्थानम्', x.20.2 स्वरेनीः सपर्यन्ति 'द्युलोकम्'; heaven as god v.46.3 अदितिं स्वः पृथिवीं द्याम्; heaven as father x.189.1 पितरं च प्रयन्त्स्वः, vii.44.1 आदित्यान् द्यावा-पृथिवी अपः स्वः.

स्वर्-अ [cp. E. an-swer] *m.* ध्वनि, शब्द, लय, उदात्तादि स्वर; sound, roar i.62.4 स्वरेणाद्रिं दरयः; tone, melody स्वरश्च मे TS. iv.7.1.1.

स्व्-अरं-कृत *a.* स्वलंकृत; well-decked or prepared i.162.5 तेन यज्ञेन स्वरंकृतेन 'स्वलंकृतेन'.

स्वर्-अण *a.* शब्दायमान; loud-sounding, clear-voiced i.18.1 सोमानिस्वरणं कृणुहि 'प्रकाशनवन्तम्' so Grassmann.

स्वर्-अस् [*Voc.*] *a.* शब्दायमान; sounding; in घर्म-स्वरस्.

स्व-राज् *a.* स्वयंराट्, चक्रवर्ती; self-ruling, sovereign i.61.9 स्वराळिन्द्रः = TS. iv.4.8.1. (2) *m.* स्वराज् नामक सोमयाग; name of a Soma-sacrifice to be performed by a king; cp. विराज्. **स्व-राजन्** *a.* स्वशास्ता; self-ruling. *f.* **स्व-राज्ञी** 'स्वयमेव राजमाना' TBr. iii.10.5. **स्व-राज्-य** *n.* अपना राज्य; self-rule, autonomy i.80.1 अनु स्वराज्यम् 'स्वस्य राजत्वम्', independent dominion or sovereignty.

स्वर्-ई *a.* ध्वनिकारी, शब्दयिता; sounding, roaring i.61.9 स्वरिः इन्द्रः = **स्वर्-इ-तृ** *a.* i.166.11 मन्द्राः सुजिह्वाः स्वरितारः 'शब्दयितारः'. **स्व्-अरित्रा** *f.* अच्छे चप्पुओं वाली; provided with good oars x.63.10 नावं स्वरित्राम्. **स्वरी** *f.* शब्दायमान; bellowing x.68.7 स्वरीणां (गवाम्).

स्वर्-ईयस् *a.* ऊंचे बोले जाने वाला; spoken with a high tone ĀrṣBr.

स्वर्-उ [पशोरञ्जनार्थः, √स्वर् 'sound', the post that makes the animal bleat or weep] *m.* यज्ञिय स्तूप; sacrificial post viii.45.2 पृथुः स्वरुः = VS. xxxiii.24 'स्वरुः खड्गः' Mah., iv.51.2 मिता इव स्वरवः; on ĀpŚS. 1326 'यूपे तक्ष्यमाणे ये शकलास्तेषां स्वरुः प्रथमः'.

स्वर्-रोच्-इस् *a.* स्वयं भ्राजमान; self-shining v.87.5 स्वरोचिषः (मरुतः).

स्व्-अर्क्-अ *a.* अच्छा स्तोता; singing or praising beautifully, praised beautifully vii.35.9 मरुतः स्वर्काः 'शोभनस्तुतयः', TS. i.7.8.2 मितद्रवः स्वर्काः 'सुष्ठु अर्चनीयाः'.

स्वर्-ग *a.* स्वर् को जाने वाला, देवलोक; going or leading to heaven, the world of the immortals x.95.18 स्वर्गं उ त्वमपि मादयासे, स्वर्गं वा एतेन लोकमुप प्रयन्ति यत् प्रायणीयः (ABr.) people go to the heavenly world with that which (is) the preliminary sacrifice. **स्वर्ग-याण** *a.* स्वर्ग-प्रापक; leading to heaven नौर्वैषा स्वर्गयाणी AA. i.2.4. **स्वर्ग-सं-स्ताव्-अ** *m.* स्वर्ग के रूप में संस्तुत; praised as heaven : name of a Sāman ChUp. **स्वर्ग्-य** *a.* स्वर्गार्ह, स्वर्गहेतु, स्वर्ग-संबन्धी; deserving heaven, leading to heaven, belonging or relating to heaven, heavenly, celestial.

स्वर्-चक्ष्-अस् *a.* सूर्य के समान भ्राजमान; brilliant as the sun ix.97.46 स्वर्चक्षा रथिरः सत्यशुष्मः (सोमः) 'सर्वदर्शनः'. **स्वर्-चन्-अस्** *a.* सूर्य जैसा प्यारा; lovely as the sun ix.84.5 विप्रः कविः काव्येना स्वर्चनाः 'सर्वान्नः'.

स्व्-अर्च्-ईस् *a.* प्रदीप्त; flashing beautifully ii.3.2 नराशंसः स्वर्चिः 'शोभनज्वालः'.

स्वर्-जित् *a.* स्वर्ग का जेता अथवा प्रापक; winning heaven ix.78.4 हिरण्यजित् स्वर्जित् (सोमः). **स्वर्-जेष** = स्वर्जित् i.132.7 स्वर्जेषे भरे 'स्वर्गगमनसाधने संग्रामे'. **स्वर्-ज्योत्-इस्** *n.* स्वर्ग की दीप्ति; light of heaven.

स्वर्-णर *m.* आदित्य-पुरुष; the resplendent male (presiding deity of the sun) v.64.1 जगन्वांसा स्वर्णरम् 'स्वर्गस्य नेतारं वरुणम्'; epithet of Agni ii.2.1 समिधानं स्वर्णरम्; epithet of the Sóma viii.6.39 मन्दस्वा षु स्वर्णरे 'सर्वैर्ऋत्विग्भिः नेतव्ये यज्ञे'; name of one of the Manes viii.12.2 येना दशग्वमध्रिगुं वेपयन्तं स्वर्णरम् 'सर्वस्य नेतारं सूर्यम्. स्वर्णर = स्वर्णृ 'hero or light of heaven', i.e. all-refulgent. For the use of nṛ and nára in the sense of 'hero', cp. iv.33.6 सत्यमूचुर्नर एवा हि चक्रुः.

स्वर्णार्क *m.* भ्राजमान अर्क (आदित्य-पुरुषः); the resplendent Arka VS. xviii.50.

स्वर्-णृ *m.* स्वर्णर v.18.4 स्तीर्णं बर्हिः स्वर्णरे (अग्नये).

स्व्-अर्थ *a.* अच्छे लक्ष्य पर ले जाने वाला; leading to the

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

right goal i.141.11 स्वर्थं रयिम्.

स्वर्-दृश् *a.* सूर्य का द्रष्टा; seeing the sun or light vii.58.2 विश्वो वो यामन् भयते स्वर्दृक् 'सूर्यस्य द्रष्टा'. **स्वर्-धामन्** *a.* प्रकाशवासी; abiding in light.

स्व्-अर्ध्-इन् *a.* अच्छा साझी; a good collaborator or sharer (of half) AV. v.20.7.

स्वर्-पति *m.* स्वर्ग का स्वामी; lord of heaven, lord of light viii.44.18 अग्ने स्वर्पतिः. **स्वर्-भान्-उ** [√भन् 'injure'] *m.* name of a demon v.40.5 स्वर्भानुः ... आसुरः. **स्वर्-मीळ्ह** *a.* जिसका इनाम प्रकाश है; having light or the sun as reward or prize i.169.9 स्वर्मीळ्हस्य प्रर्थनस्य 'प्रकृष्टोदकाख्यधनसाधनस्य संग्रामस्य'.

स्वर्-य *a.* शब्दयिता; resounding i.62.4 स्वर्यः दरयः. **स्वर्-यु** *a.* प्रकाशेच्छु, स्वर्गेच्छु; desirous of light or heaven iii.30.20 स्वर्यवो विप्राः 'स्वर्गादिसुखमात्मन इच्छन्तः'; स्वर के लिये हित; good for the voice JŚS. i.14.

स्वर्-लोक *m.* प्रकाशलोक; the world of light = heaven. **स्वर्-वन्त्** *a.* भ्राजमान; splendid, lustrous viii.97.1 इन्द्रः स्वर्वान्. **स्वर्-वह्** *a.* स्वर्गप्रापक; carrying to heaven = सुववाट् TS. iii.2.7.1. **स्व्-अर्वाञ्च्** *a.* अभिमुख आने वाला; coming hitherward, *f.* स्वर्वाची TS. iii.2.5.1. **स्वर्-विद्** *a.* प्रकाश को पाने वाला; finder of light i.96.4 स्वर्विदं मातरिश्वा.

स्वर्-षा [√सन्] *a.* प्रकाश पाने या देने वाला; winning light iii.34.4 इन्द्रः स्वर्षाः. **स्वर्-षा-ति** [√सन्] *f.* प्रकाश की प्राप्ति; obtainment of light, acquisition of light, attainment of heaven i.131.6 स्वर्षाता हवीमभिः 'स्वर्गस्य संभजनस्थाने यज्ञे'.

स्व्-वन्त् [= स्वा-र्मिन्] *a.* धनिक; wealthy, possessing property MS. iv.5.6. **स्व्-अवस्** *a.* अच्छी सहायता वाला; aiding well i.35.10 स्ववाँ यात्वर्वाङ् 'धनवान्' = VS. xxxiv.26 आत्मीयज्ञातिधनवचनः स्वशब्दः Uv., स्ववान्धववान् Mah. **स्व्-वि-द्युत्** *a.* स्वयं-प्रकाशमान; self-luminous v.87.3 अग्नयो न स्वविद्युतः 'स्वयमेव विद्योतमानाः'. **स्व-विष्टप** *n.* स्व-महिमा; one's own greatness Sat. xxvi.6.

स्व्-वृक्-ति [√वृज्] *f.* केवल अपने लिये (सूक्त आदि); exclusively for one's own self (song etc.) x.21.1 अग्निं न स्ववृक्तिभिर्होतारं त्वा वृणीमहे 'स्वयंकृताभिः स्तुतिभिः'; **स्व-वृज्** *a.* अपने ऊपर लगा देने वाला, अपने काम में लगा लेने वाला; appropriating to oneself, suffering oneself to be appropriated or won over by others x.38.5 स्ववृजं हि त्वामहमिन्द्र शुश्रव 'स्वयमेव छेत्तारम्'. **स्व्-वृष्-टि** अपने लिये बरसने वाला, जो वर्षा को अपने लिये रोक ले; retaining the rains for oneself i.52.5 स्ववृष्टिम् (वृत्रम्) 'स्वभूतवृष्टिमन्तम्'. **स्व-वेश** *a.* जिसका अपना घर है; having own house. Cp. अ-स्ववेश.

स्व्-शोच्-इस् *a.* स्वयं-प्रकाश; self-radiant vi.66.6 स्वशोचिः रोदसी 'स्वदीप्तिः'.

स्व्-श्चन्द्-र *a.* स्वयंदीप्त; glittering, self-luminous i.52.9 स्वश्चन्द्रम् 'स्वकीयेन तेजसा युक्तम्'.

स्व्-अश्व *a.* शोभनाश्ववान्; having excellent horses i.125.2 सुगुरसत् सुहिरण्यः स्वश्वः. **स्व्-अश्व-यु** *a.* अच्छे घोड़ों का शौकीन; fond of excellent horses viii.45.7 इन्द्रः स्वश्वयुः. **स्व्-अश्व्य** *n.* शोभनाश्ववर्ग; a string of good horses i.40.2 स्वश्व्यं दधीत यो व आचर्के 'शोभनाश्वयुक्तं धनम्' = TS. iii.5.5.3.

स्व्-अष्ट्र *a.* अच्छी पैनी वाला; armed with an excellent goad x.42.5 शत्रून् स्वष्ट्रान्.

स्व्-सर्-अ [श्वस्-अर ? resting place] *n.* बाड़ा; fold, pen v.62.2 विश्वाः पिन्वथ स्वसरस्य धेनाः 'स्वयं सर्तुरादित्यस्य', ii.2.2 वत्सं न स्वसरेषु धेनवः 'गोष्ठेषु'; nest ii.19.2 वयो न स्वसराणि 'कुलायान्'; the place of sacrifice where the gods come to drink Sóma viii.99 उप स्वसरमा गहि 'गृहम्'. Cp. i.3.8 विश्वे देवासो अप्तुरः सुतमा गन्त तूर्णयः उस्रा इव स्वसराणि as cows (go to) their fold, S. अहानि प्रति स्वसरम्, 'pasture, grazing ground' does not fit in. Renoue स्वसर *सु-वसर्-अ for which cp. वसहाँ.

स्व-सिच् *a.* (अपने) क्षेत्र को सींचने वाला (जल); watering own field TS. i.8.14.2.

स्व्-सृ *f.* बहिन; sister. **स्व-सृ-त्** *a.* अपनी राह पर चलने वाला; going one's own way i.87.4 स्वसृत युवा गणः 'स्वयमेव सरन्'. **स्वसृ-त्व** *n.* बहिनपन; the condition of being a sister x.108.10 नो स्वसृत्वम्. **स्व्-से-तु** *a.* अपने आप अपना पुल; one's own bridge x.61.16 अपश्च विप्रस्तरति स्वसेतुः.

स्व्-अस्त-र्क *a.* सुगृही; having a comfortable home AV. xiv.1.22 मोदमानौ स्वस्तर्कौ.

स्व-स्तर्-अ *m.* सांथरा; grass spread out for a bed ĀpGS. xix.9.

स्व्-अस्ति *n.* अविनाश, क्षेम, कल्याण; welfare, happiness i.89.6 स्वस्ति न इन्द्रः. *f.* क्षेममयी देवी; goddess of welfare iii.38.9 दैवी स्वस्तिः, पथ्यां स्वस्तिम् 'स्वस्तिसंज्ञा देवता' TS. vi.1.5.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्वस्ति-गा *a.* श्रेयःप्रापकः; leading to fortune vi.51.16 पन्थां स्वस्तिगाम्. **स्वस्ति-ता** *f.* कल्याण; welfare AA. i.5.2. **स्वस्ति-दा** *a.* क्षेमप्रद; giving happiness x.17.5 स्वस्तिदा आधृणिः (पूषा). **स्वस्ति-मन्त्** *a.* प्रसन्न, सुखकर; happy, fortunate, affording happiness vi.46.9 शरणं स्वस्तिमत्. **स्वस्ति-वाह्** *a.* कल्याणावह; bringing welfare x.101.7 स्वस्तिवाहं रथम्. **स्वस्ति-वाह्-अन** *a.* आराम से ले जाने वाला; leading auspiciously AV. xiv.2.8. सुगं स्वस्तिवाहनम्.

स्वस्त्य्-अयन (1) *n.* क्षेमप्राप्ति; obtainment of welfare. (2) *a.* क्षेमप्रापक; procuring welfare यजमानस्य स्वस्त्यन्यसि TS. i.2.9.1.

स्वस्र्-ईय *m.* भागिनेय; sister's son TS.

स्वं-होतृ *m.* अपना होता; one's own Hótṛ AV. vii.73.5 नक्षतु स्वंहोता.

स्व्-आग्रयण *a.* शुभागमन वाला; of auspicious approach. **स्वाँ-कृत** *a.* स्वीकृत, आत्मसात्-कृत; made one's own, seized TS. i.4.2.1.

स्व्-आँ-तन्त *a.* सुष्ठु आतत; well-stretched or fixed ix.74.2 दिवो यः स्कम्भः स्वाँततः.

स्वाती *f.* एक नक्षत्र; a particular nákṣatra TS. iv.4.10.2.

स्वात्-त [√स्वद, Aw. hvāsta] *a.* स्वादूकृत, पूरा रंधा; sweetened, seasoned, well-cooked; cp. अग्नि-ष्वात्त.

√स्वाद् आनन्द लेना; to enjoy ix.68.2 स्वादते हरिः 'स्वादू करोति'.

स्वाद्-अन *a.* स्वादु बनाने वाला; sweetener v.7.6 स्वादनं पितॄणाम्.

स्वाद्-अस् cp. प्र-स्वादस्.

स्वाद्-इष्ठ *a.* अति स्वाद; very sweet ix.62.9 स्वादिष्ठः (सोमः). **स्वाद्-ईयस्** [*Comp.* of स्वादु] *a.* sweeter viii.24.20 घृतात् स्वादीयः.

स्वाद्-उ *a.* स्वाद, मीठा; tasty, sweet vi.44.21 स्वादू रसः. **स्वादु-क्षद्-मन्** *a.* स्वादिष्ट भोजन वाला; having sweet food i.31.15 स्वादुक्षद्मा (अग्निः). **स्वादु-षं-सद्** *a.* सुखकर बैठक वाला; of agreeable company vi.75.9 स्वादुषंसदः पितरः.

स्वादु-सं-मुद् *a.* मधुर संमोद वाला; enjoying sweet delight AV. vii.60.4 सखायः स्वादुसंमुदः; 'enjoying sweets together' W.

स्वाद्-मन् *n.* मिठास; sweetness iii.30.14 विश्वं स्वाद्म संभृतमुस्रियायाम् = **स्वादुमन्** ii.21.6 स्वाद्मानं वाचः.

स्व्-आ-धी *a.* अवहित; attentive i.67.2 स्वाधीः (होता), युवानं स्वाधियम् TS. i.3.14.6. **स्वाध्याय** *m.* नित्याध्ययन, वेदपाठ; daily Vedic study or recitation of the Véda.

स्वान्-अ (1) *a.* ध्वनिकारी; making sound i.104.1 स्वानः (अर्वा). (2) **—नः** *m.* ध्वनि; sound v.2.10 स्वानासो अग्नेः; name of one of the guards of the Soma TS. i.2.7.13. **स्वान्-इन्** *a.* ध्वनि करने वाला; resounding iii.26.5 ते स्वानिनः (मरुतः).

स्वाप्-अ cp. अनु-ष्वापम्.

स्व्-आपि *a.* अच्छा मित्र; a good friend or comrade iv.41.7 युवां ··· स्वापी (*Voc. Du.*)

स्वाप्य्-अय्-अ (स्व + अ) *m.* अपने भीतर प्रवेश; turning into oneself.

स्व्-आ-भू *a.* अच्छा सहायक; helping well i.151.2 स्वाभुवः (मित्रासः).

स्वा-मिन् [= स्वा-विन] *a.* मालिक; master, husband.

स्व्-आयस्-अ *a.* अच्छे लोह का बना; made of good iron or metal x.53.9 परशुं स्वायसम्.

स्वायु *a.* कर्मठ; very active; cp. आयु.

स्व्-आ-युज् *a.* सुयुज्; easy to yoke i.92.2 स्वायुजः (गाः). **स्व्-आ-युध्-अ** *a.* शोभनास्त्रवान्; well-armed v.87.5 स्वायुधासः इर्ष्मिणः (मरुतः). **स्व्-आ-युध्-इन्** = स्वायुध.

स्व्-आयुस् *n.* पूर्ण शक्ति; full vigour; शोभन जीवन; good life TS. i.2.8.1.

स्वार (1) **—रः** *m.* ध्वनि; sound, noise (as of a snorting horse) ii.11.7 स्वारमस्वार्ष्टाम्; स्वर; tone, accent RPr.; स्वरित; the Svarita accent TPr. स्वर्यमाणः being sung. (2) *a.* स्वर-संबन्धी; relating to sound or accent, a Sāman ending with the svarita accent : अन्त्यस्वरेण स्वरितेन यत् समाप्यते तत्; स्वर् इस शब्द वाला; having the word svar; for details see S. on TMB. x.12.2; मन्द्रस्वरान्त साम; the Sāman having आयि etc. at the end JŚSV. p. 163.

स्वा-राज्-य *n.* चक्रवर्तित्व; independent rule, sovereignty; cp. वैराज्य. **स्वा-रुह्** *a.* स्वयं-प्रवृद्ध, पक्का; growing from its own roots, firm-rooted TS. i.6.12.2 स्वारुहो यथा = **स्वारुहाः** TBr. ii.4.8. **स्वार्थेत्** *a.* स्वार्थ के लिये जाने या काम करने वाला; exerting oneself for an object TS. vi.2.4.1

स्वावसु [= सु+आवसु 'a good procurer of wealth'] *a.* अच्छी प्रकार धन लाने वाला; a good bringer of wealth ('guarding one's possessions' Mac., MW.) v.44.7 अस्माकं शर्म वनवत् स्वावसुः 'स्वायत्तधनः'. **स्व्-आँ-वृज्** *a.*

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सुलभ; easy to acquire x.12.3 स्वाशृग् देवस्यामृतम् 'स्वार्जनम्'. **स्व्-आ-वृत्** *a.* आसानी से लौट आने वाला; willingly turning towards. **स्व्-आ-वेश्-अ** *a.* सुलभ; easy to attain, easy of access vii.54.1 स्वावेशो अनमीवो भवा नः 'शोभननिवेशः', x.63.16 स्वावेशा भवतु (स्वस्तिः) 'शोभननिवासा'.

स्व्-आश्-इत *a.* सुहित; having eaten well, satisfied x.28.1 स्वाशितः पुनरस्तं जगायात् 'सुष्ठु भुक्तस्तृप्तः'. **स्वा-शिर्** *a.* स्व-धारयिता; support of the self TMB. xiv.11.9 'well mixed, interdependent' ?. **स्व्-आ-शिष्** *a.* स्तुतिमान्; well-praising x.44.5 स्वाशिषं भरमा याहि सोमिनः 'शोभना आशिषो यस्मिन्'. **स्व्-आश्-उ** *a.* अति क्षिप्र; very swift AV. xix.50.2.

स्व्-आस् *a.* सुप्रतीक; fair-faced iv.6.2 शुक्रं स्वासम् (अग्निम्). **स्व्-आ-सद्** *a.* बैठने में आरामदेह; comfortable to sit AV. xvi.4.2. **स्व्-आस-स्थ्-अ** *a.* शोभनासनस्थ; occupying a comfortable seat TS. iv.3.4.1 स्वासस्था तनुवा, x.13.2 स्वासस्थे भवतम् 'शोभननिवासस्थाने', ŚBr. i.3.1 स्वासस्थे स्वासदम्, VS. xxviii.21.

स्व्-आहा [√अह् 'speak'] एक यज्ञिय वचन; hail! an exclamation, a call in the sacrifice with which ghee is poured into fire अग्ने स्वाहा कृणुहि 'स्वाहुतं कुरु' TS. iv.1.8.3, i.13.12 स्वाहा यज्ञं कृणोतनेन्द्राय यज्वनो गृहे (I wish well, I speak forth blessing or I call forth blessing; adverbially 'with a call for blessing') 'स्वाहाशब्दो हविष्प्रदानवाची सन् एतन्नामकमग्निविशेषं लक्षयति', i.142.12 स्वाहा गायत्रवेपसे हर्य्यमिन्द्राय कर्तन 'हविः प्रदातुं स्वाहाकारं कुरुत' (hail, offer ye oblations to Indra, inspired by songs), iii.32.15 आपूर्णो अस्य कलशः स्वाहा 'स्वाहा स्वाहाकृतो दत्तश्च' (hail, his Soma-jar has been fully filled up). **स्वाहाकार-प्रदान** *n.* 'स्वाहाकारेण प्रदानं हविःप्रक्षेपो यस्मिन्'; cp. ĀpGS. vii.5. **स्वाहा-कृत** *a.* स्वाहा बोल कर चढ़ाया; offered with svāhā ii.3.11 स्वाहाकृतं वृषभ वक्षि हर्य्यम्, TS. v.1.11.4 स्वाहाकृतेन हविषा 'स्वाहाकारसमर्पितेन'. **स्वाहा-कृ-ति** *f.* स्वाहाकार; offering ghee with svāhā ix.5.11 विश्वे देवाः स्वाहाकृतिं पवमानस्यागत 'स्वाहाकारं प्रति'. **स्वाहा-कृ-ती** *f.* i.188.11 स्वाहाकृतीषु रोचते.

स्व्-आ-हु-त *a.* सम्यक् आहुत; offered well or duly vii.16.7 अग्ने स्वाहुत.

स्वाह्-य *a.* स्वाहा-संबन्धी; relating to the exclamation svāhā.

स्व्-इ-र्त *n.* कल्याण; welfare AV. vi.55.2 स्विर्ते नो दधात.

√**स्विद्** [Ln. sūdor] पसीजना; to perspire, sweat iv.2.6 यस्त इध्मं जभरत् सिष्विदानः, x.106.10 कीनरिव स्वेदमासिष्विदानाः. Forms. I. Ā. : *Pr.* स्वेदते. *Pf. Pt.* सिष्विदान. *Pp.* स्विन्न. *Cs.* स्वेदयति.

स्विद् [सु + इत् *enc. pcl.*] शायद, सचमुच; perhaps, indeed vi.18.13 अस्ति स्विन्नु वीर्यं त इन्द्र न स्विदस्ति is this thy heroic deed O Indra or is it not? i.182.7 कः स्विद् वृक्षो निष्ठितो मध्ये अर्णसः what tree, pray, was that which stood in the midst of the sea? कमु स्विदर्तोऽधि वरं वरिष्यामहे (MS.) what boon, pray, beyond this shall we choose?

स्व्-इध्-म *a.* अच्छे ईंधन वाली; of good fuel i.121.7 स्विध्मा वनधितिः 'सुदीप्तास्या'.

स्व्-इष्-उ *a.* अच्छे तीरों वाला; having good arrows v.42.11 यः स्विषुः सुधन्वा.

स्व्-ईष्-ट [√यज्] *a.* सम्यक् आहुत; properly sacrificed i.165.2 स्विष्टेन यज्ञेन. **स्विष्ट-कृ-त्** *a.* स्विष्टकारी, औचित्येन यज्ञकर्ता; offering right sacrifice, properly sacrificing. **स्विष्ट-कृद्-भाज्-अन** *a.* स्विष्टकृत् का काम करने वाला; serving for sviṣṭakṛt; cp. वेदि-भाजन. **स्व्-ईष्-टि** *f.* शोभन यजन, सफल याग; proper sacrifice, successful sacrifice VS. xxvii.18, TS. iii.1.9.2

स्वेद्-अ *m.* पसीना; perspiration v.7.5 स्वेदं पथिषु जुह्वति (who offer sweat in paths, i.e. toil hard for fuel); cp. viii.101.1 शशमे देवतातये, i.85.12 शशमानाय etc., i.121.6 S. स्वेदम् 'स्रवदाज्यम्'. **स्वेद-र्यु** *a.* प्रस्विन्न; sweating. **स्वेदाञ्जि** *a.* पसीने में तर; moist with sweat x.67.6 स्वेदाञ्जिभिराशिरमिर्च्छमानः 'स्वेदाञ्जयो मरुतः क्षरदाभरणाः तैः'. **स्वेदायन** *n.* स्वेदमार्ग; an outlet for perspiration GBr. i.5.6.

स्व्-ए-तव्य *a.* सुगम; easy to go.

स्वेदु-हव्-य *a.* पसीना समर्पण करने वाला; offering sweat as a sacrifice, sweating, toiling i.121.6 इन्दुर्येभिराष्टे स्वेदुहव्यैः (Cp. v.7.5 स्वेदं पथिषु जुह्वति) 'स्वभूतसमृद्धहविष्कैः। यद्वा स्वायत्तानि इन्दूनि इद्धानि हव्यानि येषाम्। अथवा स्वभूतमिदं पुरोवर्ति हव्यं हविः येषां ते'.

स्वैतु [स्व + एतु] *a.* अपनी चाल से चलने वाला; going on one's own gait v.41.9 स्वैतवो ये वसवो न वीराः 'शोभनगमनाः'.

स्वैर्ष [स्व + एर्ष] *m.* अपनी पसंद; one's own free choice.

स्व्-ओजस् *a.* अत्योजस्वी; very strong vii.20.3 इन्द्रः स्वोजाः = स्वौजाः.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्व्-ओपर्शा *a.* सुकेशी; having beautiful locks of hair MS. ii.7.5; on TS. iv.1.5.3 'औपशो नाम जघनभागः। सुजघना। उपशेते यैरवयवविशेषैस्ते उपशाः। तेषां समूहः औपशः। विलासचतुरः अवयवसमूहो यस्याः' = **स्वौपर्शा** VS., TS., KS.

ह

ह [*encl. pcl.*] बलाधायक अव्यय; it emphasizes and is identical with घ meaning indeed, assuredly, verily, of course i.39.1 कं याथ कं ह धूतयः to whom do ye go, to whom indeed, i.75.3 को ह कस्मिन्नसि श्रितः, i.38.1 कद्ध नूनं कधप्रियः दधिध्वे, आजरसं ह चक्षुष्मान् भवति य एवं वेद (ABr.) verily he becomes possessed of sight till old age, तां हैवं नीति ददाह, तां ह स्म तां पुरा ब्राह्मणा न तरन्ति (ŚBr.) that (river) he (Agni) did not of course burn across, that same one the Brahmins formerly did not go across.

हं [√हन्] *a.* घातक; slaying.

हंस [*ghansa] *m.* हंस; goose iv.40.5 हंसः शुचिषद्. **हंस-मुख-प्रासेका** *f.* हंसमुखप्रसेचनी स्रुच्; a ladle having the mouth like that of a goose : प्रसिच्यते क्षार्यते अनेनेति प्रसेकः प्रणालिका, हंसमुखसदृशः प्रेसेको यस्याः सा स्रुक्. **हंस-सांचि** *m.* सर्वतः श्वेत हंस; all-white swan TS. v.5.20.

ह-र्त [√हन्] *a.* मृत; dead न वै हतं वृत्रं विद्म न जीवम् (ŚBr.) we indeed do not know (whether) Vṛtra (is) dead or (whether he is) alive. **हर्त-पुत्र** *a.* मृत-पुत्र; whose son or sons have been killed. **हर्त-मन्-अस्** *a.* नष्टचेताः; bewildered TS. ii.2.8. **हर्त-वृष्णी** [*m.* हर्त-वृषन्] *f.* जिसका पति मारा गया है; whose husband has been slain iv.17.3 आपो हर्तवृष्णीः. **हर्त-स्वस्रु** *a.* जिसकी बहिन मारी गई है; whose sister has been slain. **हर्तामति** *a.* कुमतिनाशक; one who dispels bad thoughts or crooked men TBr. ii.8.9.

ह-ति *f.* हत्या; slaying; cp. अ-हति iv.96.4 अजीतयेऽहतये.

ह-र्तु *a.* घातक; deadly i.22.5 वधाय हत्नवे. **हं-त्य** *a.* मारना; killing, death; in अहि-हत्य.

ह-र्त्या *f.* मारना; killing, slaughter; cp. मुष्टि-हर्त्या i.8.2.

हं-थ *m.* घातक प्रहार; deadly blow viii.67.5 जीवान् नो अग्निं घेतनादित्यासः पुरा हंथात् clasp us, living ones, O Ādityas, against the deadly blow; deadly missile iv.30.21 अस्वापयद् दभीतये सहस्रा त्रिंशतं हथैः.

√हन् [√घन्] मारना; to kill v.83.9 हंसि दुष्कृतः, x.162.3 यस्ते हन्ति पतयन्तम् (गर्भम्), i.40.8 उप क्षत्रं हन्ति (destroys); to break vi.20.10 हन् (दासीः पुरः); to fight i.69.8 यदहन्त्समानैः; to strike against ii.31.2 पृथिव्याः सानौ जङ्घनन्त पार्णिभिः (अश्वाः), i.54.10 विश्वा अनुष्ठाः प्रवणेषु जिघ्नते (अपः); to destroy or dispel ix.90.6 विश्वा धनिघ्नद् दुरिता. अप √हन् to destroy x.182.1 अप दुर्मतिं हन्, अभि √हन् to strive to kill (*Desid.*) vii.59.8 यः तानि वसवो जिघांसति. अव √हन् to smite down v.32.1 अव दानवं हन्. प्रति अव √हन् to beat back v.29.4 प्रति श्वसन्तमव दानवं हन्. आ √हन् to strike at vi.75.13 आ जङ्घन्ति सान्वेषाम् (अश्वानाम्); to set or fix the axle in the wheel x.85.12 व्यानो अक्ष आहतः. उद् √हन् to hurl down i.164.11 उज्जिघ्नन्त आपथ्यो न पर्वतान् 'स्थानात् प्रच्यावयन्तः'; to fix the felly in a wheel x.102.7 उत प्रधिमुदहन्नस्य विद्वान् 'रथं संननाहेत्यर्थः'; to strike down i.184.2 उत् पर्णं हतमूर्म्याः. उप √हन् to strike with hand, to urge on vi.75.13 जघनाँ उप जिघ्नते. नि √हन् to strike down or fell vi.29.6 पुरू च वृत्रा हनति नि दस्यून्; to throw down or hurl vii.18.18 तस्मिन् नि जहि वज्रम्. प्रति नि √हन् to smash i.52.15 वृत्रस्य वधेन प्रत्यानं जघन्थ 'आननं प्रति वज्रं नितरां प्राहार्षीः'. निस् √हन् to kill i.101.1 यः कृष्णगर्भाः निरहन् 'अवधीत्', i.80.2 येना वृत्रं निरद्भ्यो जघन्थ 'हतवान्'. परा √हन् to cut down or fell i.39.3 परा ह यत् स्थिरं हथ 'भग्नं कुरुथ'; to tread or be trodden by v.56.3 मीळ्हुष्मतीव पृथिवी पराहता 'अन्यैरभिभूता'. परि √हन् (cp. दुष्परिहन्तु शर्म ii.27.6), to smother तस्मादग्निं नाद्रियेत परिहन्तुम् (ŚBr.) therefore one should not mind smothering the fire. प्र √हन् to fight ix.69.2 पवमानः संतनिः प्रघ्नतामिव 'हन्तॄणां योद्धॄणाम्'; to kill x.27.1 अनाशीर्दामर्हमस्मि प्रहन्ता. अभिप्र √हन् to fight fiercely vi.46.20 ये अभिप्रघ्नन्ति धृष्णुया 'प्रकर्षेण हिंसन्ति'. प्रति √हन् to strike back viii.25.15 अभिमातिं कयस्य चित् प्रतिघ्नन्ति 'प्रतिकूलं यथा भवति तथा हिंसन्ति'; to thrash x.48.7 खले न पर्षान् प्रति हन्मि. वि √हन् to shatter, smash, fell v.83.2 वि वृक्षान् हन्त्युत हन्ति

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रक्षसः; to exterminate, obliterate i.51.9 स्त्वानो वज्रं वि जघान संदिहः 'यज्ञसंभारमाहार्षीत', v.30.7 वि धू मृधः अहन्; to spread apart v.85.1 वि यो जघान शमितेव चर्म. सम्√हन् to shatter i.53.7 पुरा पुरं समिदं हंस्योजसा 'सम्यग् विनाशयसि'; to smother, confound vii.55.6 तेषां सं हन्मो अक्षाणि 'निमीलयाम इत्यर्थः'; to clash vii.56.22 सं यद् धनन्त मन्युभिर्जनासः 'संगच्छन्ते'. अति√हन् to go beyond, excel पराङत्यजिघांसत् (ABr.) 'अतिगन्तुमैच्छत्'. Forms. II.: *Pr.* हंन्मि, हंसि, हंन्ति; हथस्, हतस्; हन्मस्, हथ, घ्नन्ति; *Sb.* हंनस्, हंनति and हंनत्; हंनाव; हंनाम; हंनाथ (AV. xiv.1.59), हंनन्. *Inj.* हंन् (*3. s.*); *Op.* हन्याति, हन्याम; *Ipv.* जहि, हन्तु; हतम्, हताम्; हत and हन्तन, घ्नन्तु; *Pt.* घ्नन्त्. I.: *Pr.* जिघ्नते, –ति. *Pf.* जघन्थ, जघान; जघ्नथुर्; जघ्निम, जघ्नुर्; Ā. जघ्ने; *Sb.* जघनत्. *Pt.* जघन्वांस्; जघ्निवांस्. *Ao. is*: अहनीत्. *Ft.* हनिष्यति, –ते. *Ps.* हन्यते; *Pp.* हत; *Gdv.* हंन्त्व. *Gd.* हत्वा, हत्वी; हत्वाय; –हत्य. *Inf.* हंन्तवे, हंन्तवै; हन्तुम्. *Cs.* घातयति. *Ds.* जिघांसति; *Ao.* अजिघांसीस्. *Int.* जङ्घन्ति; *Sb.* जङ्घनानि, जङ्घनस्, जङ्घनत; जङ्घनाव; Ā. जङ्घनन्त; *Ipv.* जङ्घनीहि; *Pt.* जङ्घनन्त्; घनिघ्नत् ix.90.6 घनिघ्नद् दुरिता.

हंन्-इष्ठ *a.* अति घाती; very killing vi.37.5 इन्द्रो वृत्रं हंनिष्ठः. **हंन्-ईयांस्** [*Comp.*] *a.* संहर्ता; killing, destroying TS. iv.5.8.1 हंनीयसे च नमः.

हंन्-उ [Bulg. zanuk] *f.* जबाड़ा, ठोडी; jaw, cheek, chin v.36.2 आ ते हंनू हरिवः.

हंन्त [*pcl.* of exhortation] अच्छा तो; well then, assuredly x.53.2 यजामहै यज्ञियान् हंन्त देवान्, x.119.9 हंन्ताहं पृथिवीमिमां नि दधानीह वेह वा.

हन्-तृ *a.* हन्ता; slaying. **हंन्-तोस्** [*Inf.*] हन्तुम्; to kill, destroy: तमीश्वरं रक्षांसि हंन्तोः 'हन्तुम्' TS. iii.1.1.3. **हंन्-त्व** *a.* हन्तव्य; to be killed iii.30.15 रिपवो हंन्त्वासः. **हंन्-मन्** *n.* प्रहार, मार, चोट; stroke, blow, thrust i.33.11 हंन्मना ओजिष्ठेन; अस्त्र; weapon vii.94.12 आभोगं हंन्मना हतम्.

हय्-अ [√हि] *m.* अश्व; steed ix.107.25 इन्द्रिया हयाः 'इन्द्रजुष्टाः गन्तारः सोमाः'. **हय्-अ** *a.* चलने वाला; running (a horse); cp. अश्व-हय.

हये [=हे, अरे *pcl.*] vocative particle interjection x.95.1 हये जाये मनसा तिष्ठ घोरे, v.57.8 हये नरो मरुतः.

हर्-अण (1) *n.* पात्र; vessel. (2) *n.* ले जाना; the act of carrying.

हरयाण [= भर-याण whose cart is full of gifts or having a golden car हरियाण ?] *m.* एक नाम; name of a man viii.25.22 ऋज्रमुक्षण्यायने रजतं हरयाणे 'शत्रुजीवितैश्वर्यादिहरणशीलयाने'.

हर्-अस् [= घरस् √घृ, cp. घर्म] *n.* लपट; तेजस्, तैश; flame, heat, fury x.87.25 प्रत्यग्ने हरसा हरः शृणीहि, 'हरसा तेजसा हरणशीलं बलम्', ix.10.6 वृष्णो हरस आयवः the sons of Āyú for the ardour of the bull, Pada हरसे, S. 'हरसं आहर्तारः आयवः मनुष्याः', x.158.2 सवितर्यस्य ते हरः 'तेजः'. **हरस्-वन्त्** *a.* तेजस्वी; fiery ii.23.6 दुच्छुना हरस्वती 'वेगवती'.

हरा-शय्-अ *a.* स्वर्ण में रमा; resting in gold TS. i.2.11.2 = MS. i.2.7 = **हरिशर्य** VS. v.5 (*हरस्-शर्य ?).

हर्-इ (1) *a.* गरड़ा, पीला; golden, tawny, reddish brown, having the colour of fire i.95.1 हरिरन्यस्यां भवति शुक्रो अन्यस्याम् (वर्त्सः उषसः) 'रसहरणशीलः', iii.44.4 वज्रं हरिम् 'शत्रूणां प्राणापहारकम्', x.96.3 हरिर्निधामो हरिर्गभस्त्योः 'हरितवर्णो वज्रः', iii.44.5 हरिभिर्द्रिभिः सुतम् (सोमम्). (2) *m* गरड़े रंग का घोड़ा; tawny horse v.27.2 हरी च युक्ता सुधुरा ददाति 'अश्वौ', sun iii.44.3 द्यामिन्द्रो हरिधायसं पृथिवीं हरिवर्पसम्। अधारयद्धरितोर्भूरि भोजनं ययोरन्तर्हरिश्चरत् Indra supports the sky of the golden Sóma, the earth of the golden form, the abundant food of the golden two in the middle of which the golden one (i.e the sun) moves the Sóma, ix.95.2 हरिः सृजानः पथ्यामृतस्य; pressing stones iii.44.1 सोमं आ हरिभिः सुतः; fingers ix.96.2 समस्य हरिं हरयो मृजन्ति.

हरि-केश *a.* भूरे बालों वाला; tawny-haired x.37.9 हरिकेश सूर्य; TS. iv.5.2.1 नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः.

हरिक्णिका (= हरिता) *a.* पीलेपन को लिये; yellowish.

हरिक्नी [= हरिता] *a.* पीलेपन को लिये; yellowish = **हरिक्निका**.

हरि-जात *a.* जन्म से सुवर्ण-वर्ण; golden by birth x.96.5 हरिजात (इन्द्र) 'हरितवर्णः सन् प्रादुर्भूत'.

हरिर्ण [from हरिणी, *f.* of हरित] (1) *a.* हलके बादामी रंग का; fawn-coloured, tawny. (2) *m.* हिरण; deer, antelope i.163.1 श्येनस्य पक्षा हरिणस्य बाहू. **हरिणी** [*m.* हरित, हरिद्वर्णः] *a.* (1) बादामी या सोने के रंग की; golden VS. xxiii.37 रजता हरिणीः सीसाः; green हरिणी शाखे ĀpŚS. 2966; हरिण्या पलाशशाखया 'अशुष्कया' Sat. xxviii.1. (2) *f.* a female deer; AV. xviii.2.11 अति द्रव इत्यादि से सहस्रणीथाः कर्वयः xviii.2.18 तक की ऋचाएं; the AV. verses xviii.2.11-18; cp. Kauś. lxxx.35. **हरिण-पृणाका** *f.* हिरणों को पकड़ने के लिये छोड़ी हिरणी; a female deer

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

let loose to entice male deers Sat. xv.4.

हरित् [हरि] (1) *a.* पीत; yellow ix.107.8 अश्वयेव हरिता याति धारया. (2) *mf.* घोड़ी, घोड़ा; mare, horse i.115.4 यदेदयुक्त हरितः सधस्थात् as soon as he has yoked his steeds from the stable.

हरित्-अ [*f.* हरिणी] (1) *a.* पीला; pale, yellow, yellowish iii.44.4 जज्ञानो हरितो वृषा (इन्द्रः). (2) *f.* इन्द्र की अश्वा; Indra's mares x.96.9 स्रुवेव यस्य हरिणी विपेततुः 'हरितवर्णावश्वौ' (इन्द्रस्य). (3) **—तम्** *n.* सुवर्ण; gold Sat. viii.4; for **हरिणी पुरी** सुवर्णमयी पुरी cp. ŚBr. iii.3.5.3.

हरित-भेषर्ज *n.* पीलिया की औषध; a remedy for jaundice AV. iv.9.3.

हरित-स्रज् *a.* सुवर्णमालिन्; wearing a golden chain AV. x.8.31 वृक्षा हरिता हरितस्रजः.

हरित्-य *a.* हरितवर्ती; residing in what is green TS. iv.5.8.1.

हरित्-वन्त् *a.* सुनहरा; gold-coloured x.112.3 हरित्वता वर्चसा सूर्यस्य 'हरिद्वर्णयुक्तेन'.

हरि-द्रु (1) *m.* हलदी; turmeric. (2) *a.* हलदीवर्ण का; having the colour of turmeric x.94.12 हरिषाचो हरिद्रवः (पितरः) 'हरितवर्णाः' = **हरिद्रा**. **हरि-धाय्-अस्** *a.* पीतवर्ण सोम की पोषक; nourishing the yellowish Sóma iii.44.3 द्यामिन्द्रो हरिधायसम् 'हरितो हरितवर्णाः धायसो धारकाः रश्मयो यस्याः'.

हरि-पा *a.* सोमपा; drinking the Sóma x.96.8 यो हरिपा अवर्धत. **हरि-प्रिय्-अ** *a.* सोमप्रिय; to whom the Sóma is dear iii.41.8 हरिप्रियावाङ् याहि. **हरि-मन्** (1) *m.* हरितता; yellowness i.50.11 हरिमाणं च नाशय. **हरि-मन्यु-साय्-अक** *a.* अश्वों का जववर्धक; stimulating the mettle of the bay horses x.96.3 द्युम्नी सुशिप्रो हरि-मन्युसायकः (वज्रः) 'यस्य मन्युः शत्रुहन्ता अभिगन्ता वा भवति। यद्वा शत्रुहन्ता कोपः सायकश्च यस्य सः'. **हरि-भर्-अ** *a.* पीले वज्र वाला; bearing the yellow-coloured (bolt) x.96.4 हरिभरः (इन्द्रः) 'हर्यो भर्ता'.

हरि-यूप्-ईया *f.* हरिद्वर्ण यूप वाला स्थान-विशेष; name of a particular locality vi.27.5 वृचीवतो यद्धरियूपीयायाम् 'हरियूपीयानाम काचिन्नदी काचिन्नगरी वा', Harappā? **हरि-योग्-अ** *a.* घोड़े-जुड़ा; having the yoke of bay horses i.56.1 हरियोगम् (रथम्) 'हर्यो योगो योजनं यस्मिन्'. **हरि-योज्-अन** (1) *n.* अश्वयोजन; act of yoking of the horses. (2) *a.* one who harnesses the horses i.62.13 नव्यमतक्षद् ब्रह्म हरियोजनाय 'अश्वौ रथे योजयतीति हरियोजनः। तस्मै'.

हरि-वन्त् (1) *a.* अश्ववान् इन्द्र; Índra, having horses i.3.6 हरिव इन्द्र (*Voc.*). (2) *f.* सोमजन्य; born of the Sóma x.96.2 इन्द्राय शूषं हरिवन्तमर्चत. Cp. हरिवन्तं ग्रहम् TS. i.4.28.1. **हरि-वर्ण** *a.* हरिद्वर्ण; of tawny colour TS. iii.2.5.2. **हरि-वर्पस्** *a.* स्वर्णमुख; having golden appearance x.96.1 आ त्वा विशन्तु हरिवर्पसं गिरः 'हरित-रूपम्'. **हरि-व्रत** *a.* पिङ्गल-वर्ण; of yellow colour iii.3.5 अग्निं हरिव्रतम् 'पिङ्गलवर्णम्'.

हरि-शय्-अ *a.* स्वर्णप्रिय; resting in gold. **हरि-शिप्र** *a.* पीले जबाड़े वाला; ruddy-jawed x.96.4 तुदद्हिं हरिशिप्रो य आयसः. **हरि-श्चन्द्र** *a.* पीत-तेजस्क, पीला; shining yellow, having golden splendour ix.66.26 हरिश्चन्द्रो मरुद्गणः. **हरि-श्मश्रु** *a.* सुनहरी दाढ़ी वाला; having a ruddy beard = **हरिश्मशारु** x.96.8 हरिश्मशारुर्हरि-केश आयसः. **हरि-श्री** *a.* सुनहरी छवि वाला; of golden glory viii.15.4 हरिश्रियम् (मदम्); prone to yield milk पशवो वै हरिश्रियः TMB. xv.3.10. **हरि-षाच्** [√सच्] *a.* सोम-संभक्ता; sharing the tawny (Sóma) x.94.12 हरिषाचो हरिद्रवः (पितरः) 'सोमस्य संभक्तारः'. **हरि-ष्ठा** *a.* अश्व-स्थ; borne along by the bay horses iii.49.2 नृतमं हरिष्ठाम् (इन्द्रम्) 'हरियुक्ते रथे वर्तमानम्'. Cp. अर्हरिर्ष्वणि 'हृष्ट' ?

हरि-मन्त् *a.* हरिदश्व; having tawny horses.

हर्म्य [* हर्मन्; Gk. xerma, Aw. zairimya] *n.* भवन; a large home, palace, mansion vii.55.6 इदं हर्म्यम्. **हर्म्ये-ष्ठा** *a.* प्रासादनिवासी; dwelling in a house vii.56.16 हर्म्येष्ठाः शिशवः, TS. iv.3.13.7.

√**हर्य्** चाहना, अच्छा लगना, —का शौकीन होना; to like, delight in, be fond of, be pleased with i.161.8 यदि तन्नैव हर्यथ if ye are not quite pleased with that, v.54.15 इदं मे हर्यता वचः be pleased with this speech of mine. प्रति √हर्य् i.40.6 इमां च वाचं प्रतिहर्यथा नरः if ye are pleased with this song O heroes, x.96.11 आ रोदसी हर्यमाणः 'कामयमानः'.

हर्य्-अक्ष *a.* हरितनेत्र; yellow-eyed VS. xxx.21

हर्य्-अत *a.* रुचिर, कान्त; desirable, pleasant i55.4 हर्यतो वृषा, viii.100.5 हर्यतस्य पृष्ठे 'कान्तस्य'.

हर्य्-अश्व *a.* हरिदश्व; having bay horses iii.32.5 हर्यश्व (इन्द्र). **हर्यश्व-प्र-सू-त** *a.* इन्द्र-प्रेरित; impelled by one who has bay horses iii.30.12 हर्यश्वप्रसूताः (दिशः) 'इन्द्रेण प्रेरिताः'.

हर्ष्-इ *f.* प्रहर्ष; excitement viii.68.14 सोमस्य हर्ष्या 'हर्षेण'.

हर्षु-मन्त् *a.* प्रहृष्ट; stimulating, exciting viii.16.4

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हर्षुमन्तः शूरसातौ (मदाः) 'हर्षयुक्ताः'. **हर्ष्या** (*Instr. av.*) प्रहर्ष से; in excitement, with impatient excitement.

हर्ष्-ईन् cp. वीळु-हर्षिन्.

हर्लिक्ष्ण [= हर्लीक्ष्ण = हरीक्षणः, हरितनेत्रः] *m.* हरितनेत्र पशु-विशेष; a kind of animal (a tiger ?) VS. xxiv.31, TS. v.5.12. **हर्लीक्ष्ण** *n.* gall AV. ii.33.3 हृदयात्ते परि क्लोम्नो हर्लीक्ष्णात् पार्श्वाभ्याम् 'gall' Weber.

हव्-अ [√हू √ह्वे] *m.* आह्वान, पुकार; call, invocation viii.13.31 वृषा हवः 'आह्वानम्'. **हव्-अन** [√हू √ह्वे] *n.* आह्वान; call, invocation x.61.3 येषु हवनेषु 'आह्वानेषु', i.102.10 अथा न इन्द्र हवनेषु चोदय 'संग्रामेषु युद्धार्थमाह्वानेषु'. (2) [√हु] *n.* होम; offering libations vi.63.2 अरं मे गन्तं हवनायास्मै 'आह्वानाय'. **हवन-श्रुत्** *a.* आह्वान को सुनने वाला; hearing invocations ii.33.15 हवनश्रुन्नो रुद्रेह बोधि. **हवन-स्यद्** *a.* बुलाते ही आने वाला; hastening to invocation (i.e. one who invokes) i.52.1 हवनस्यदम् (रथम्) 'हवनमाह्वानं प्रति यागं वा प्रति वेगेन गच्छन्तम्'.

हव्-अस् [= हवन] *n.* आह्वान, स्तोत्र; call, invocation vi.66.11 रुद्रस्य सूनुं हवसा विवासे 'स्तोत्रेण'.

हव्-ईन् *a.* आह्वाता; calling AV. iii.4.3 हविनः सजातां:.

हव्-इर्-अद् *a.* हव्यभोक्ता; eating the oblations x.15.10 हविरदो हविष्पाः (पितरः), AV. xviii.3.48. **हव्-इर्-अद्-अ** = हविरद् AV. iv.37.8 हविरदान् गन्धर्वान्. **हविर्-अद्-य** *n.* हव्य का उपभोग; enjoyment of the oblation i.163.9 देवा ईदस्य हविरद्यमायन् 'हविषः भक्षणम्', TS. iv.6.7.4.

हविर्-उच्-छिष्-ट *n.* हव्य-शेष; the residue of oblation.

हविर्-ग्रह्-अणी *f.* अग्निहोत्र-हवणी; a spoon used at the Soma sacrifice. **हविर्-दा** *a.* हव्यदाता; offering an oblation i.153.3 हविर्दे जनाय; हविर्ग्रहीता; to whom an oblation is offered iv.3.7 रुद्राय हविर्दे. **हविर्-धान** [ग्रहचमसादीनां सोमपूर्णानामासादनस्थानं शकटं च] *n.* सोम-पात्रों को रखने का मण्डप एवं शकट; the place where the Soma vessels are placed, a cart Sat. xvii.1. **हविर्-धान्-ईन्** [सोमयाजी] *a.* हविर्धान का स्वामी अर्थात् सोमयाजी; performing the Soma sacrifice TS. ii.5.6.2. **हविर्-निर्-वप्-अण** [हविर्निरुप्यते यस्मिन् पात्रे] *a.* हविर्निर्वपणपात्र; the vessel from which the oblation is poured out.

हविर्-भाग्-अ *a.* हविर्भागी; having a share in oblation; cp. आज्य-भाग. **हविर्-मथ्-इ** *a.* यज्ञविघाती; disturbing sacrifice vii.104.21 हविर्मथीनाम् (यातूनाम्).

हविर्-यज्-अ *m.* (दर्शपूर्णमासादि) हव्य-यागः; the offering of an oblation. **हविर्-यज्ञ-विध** *a.* हविर्यज्ञप्रकारक; of the variety of haviryajña. **हविर्यज्ञ-संस्थाः** सप्त : अग्न्याधेयमग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि आग्रयणेष्टिः निरूढ-पशुबन्धः सौत्रामणीति. **हविर्-वाह्** [*ns.* —**वाट्**] *a.* हव्यवाह ; conveying the oblation I.72.7 हविर्वाट्.

हविष्-कृ-त् *a.* जिसके लिये हव्य तैयार किया जाता है; for whom the oblation is prepared i.13.3 हविष्कृतम् (नराशंसम्) 'हविषो निष्पादकम्'; जो हविस् तैयार करता है; one who prepares or offers an oblation i.166.2 न मर्धन्ति हविष्कृतम् 'हविषः प्रदातारम्'. **हविष्-कृ-ति** *f.* हविष्करण, सोमयागादि करना; offering an oblation, performing the Somayāga i.18.8 आदृध्नोति हविष्कृतिम् 'हविःसंपादनयुक्तं यजमानम्'.

हविष्-पंक्ति (1) *f.* पांच हव्य; five oblations collectively. (2) *f.* सोमयाग; the Soma sacrifice : धानादिद्रव्याणां पंक्तिः समूहो यस्मिन् सोमयागे सः. **हविष्-पति** *m.* हव्य का स्वामी; lord of the oblation i.12.8 (यजमानः). **हविष्-पा** *a.* हव्यपाता; drinking the offering x.15.10 हविरदो हविष्पाः (पितरः). **हविष्-मन्त्** *a.* हव्ययुक्त; provided with an oblation, offering an oblation i.12.9 हविष्माँ आविवासति 'हविर्युक्तः', i.36.2 हविष्मन्तो विधेम ते bringing oblations we would serve thee. **हविष्मन्-निधन** [हविष्मच्छन्द-रूपं निधनं यस्मिन्नहनि तत्] *a.* हविष्मत् शब्दरूप निधन वाला; the Sāman having the word हविष्मत् as निधन, the day when this Sāman is sung Sat. xvii.6.

हविष्-य *a.* हविष्मान्; accompanied by oblations i.162.4 हविष्यम् अश्वम्.

हव्-ईस् [हु√ 'sacrifice' : पुरोडाश-चरु-धाना-सांनाय्यादि-रूपम्] *n.* हव्य; oblation iii.26.7 अजस्रो घर्मो हविरस्मि नाम I am constant heat, namely the oblation.

हव्-ईमन् [√हू √ह्वे] *m.* आह्वान, आवाहन; invocation vi.63.4 अयुक्त यो नासत्या हवीमन्, TS. iv.3.138.

हव्-य [√हू √ह्वे] *n.* आह्वान-योग्य, आह्वातव्य; to be called or invoked i.103.1 हव्यः (इन्द्रः). **हव्-य** [√हु] *n.* हवनीय (पदार्थ); anything to be offered, sacrificial gift or food i.128.6 देवत्रा हव्यमोहिषे, TS. iii.5.11.1 हव्याय वोढवे 'हव्यं वोढुम्'.

हव्य-जुष्-टि *f.* हव्य का आनन्द, हविः-सेवन; delight in an oblation i.152.7 हव्यजुष्टिं नमसा वृत्याम्. **हव्य-दा-ति** (1) *f.* हविर्दान, यागक्रिया; presentation of offerings v.26.4 हव्यदातये (अग्ने अगाहि). (2) *a.* हव्यदाता; one presenting oblations यजमानो वै हव्यदातिः ŚBr. i.3.3.24; to whom oblations are offered iii.2.8

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नमस्यत हव्यदातिं जातवेदसम्. **हव्य-योनि** *f.* यज्ञ-योनि; source of the sacrifice, a deity. **हव्य-वाह्** *a.* हव्य को ढोने वाला (अग्नि); conveying the offerings to the gods i.12.6 हव्यवाड् जुह्वास्यः = **हव्यवाह, हव्यवाहन** conveying oblations i.44.2 दूतो असि हव्यवाहनः. **हव्य-शोध्-अन** *a.* हव्य को पवित्र करने वाला; purifying the oblations. **हव्य-सूक्ति** *f.* हव्य-संबन्धी मन्त्र; verses related to sacrifice or oblations VS. xxviii.11. **हव्य-सूद** *a.* हव्य को मीठा बनाने या तैयार करने वाला; oblation-sweetening, one who prepares oblations i.93.12 उस्रिया हव्यसूदः 'क्षीरादिहविषामुत्पादयित्र्यः' = **हव्यसूदन. हव्या** *f.* आह्वान; call, invocation vi.21.1 हव्यं वीर हव्या हवन्ते 'स्तुत्याः प्रशस्या इमा धियः'. **हव्याद्** *a.* हव्यभक्षी; consuming oblations.

हस्-अ *m.* हास्य; mirth, laughter x.18.3 नृतये हसाय, VS. xxx.6 हसाय कारिम्. **हस्-अना** *f.* हंसी; laughter, jest ix.112.4 हसनामुपमन्त्रिणः 'उपहसनां वाचम्' (हसना 'वेश्या' = हस्ना ?).

हस्-कर्-तृ [*हसस्-कर्तृ] *a.* प्रसादक; enlivener, one who incites iv.7.3 हस्कर्तारं दमेदमे 'प्रभासकं वृद्धेः कर्तारं वा'. **हस्-कार्-अ** (1) *a.* दीप्तिकर; shining i.23.12 हस्कारद् विद्युतस्परि 'दीप्तिकरात्'. (2) हास्य; laughter (flash of lightning taken as laughter). **हस्-कृ-ति** *f.* हास्य; laughter, merriment viii.89.6 तदर्क उत हस्कृतिः 'हासकारी'.

हस्-त *m.* हाथ; hand iii.35.10; a particular nákṣatra TS. iv.4.10.2.

हस्त-कृ-त *a.* हाथ से बनाया; made with the hand. **हस्त-गृहीत** *a.* बद्धहस्त; having hands tied down ChUp. **हस्त-गृह्-य** हाथ से पकड़ कर; having taken by the hand; (cp. पाद-गृह्य) x.85.26 पूषा त्वेतो नयतु हस्तगृह्य. **हस्त-ग्राभ्-अ** *a.* हाथ पकड़ने वाला; hand-grasping x.18.8 हस्तग्राभस्य पत्युः 'पाणिग्राहं कुर्वतः'. **हस्त-घ्न्-अ** *m.* प्रकोष्ठ-त्राण; hand-guard : protecting the hand in archery vi.75.14 हस्तघ्नो विश्वा वयुनानि विद्वान्. **हस्त-च्यु-त** *a.* हस्त-प्रेरित; set in motion by hand ix.11.5 हस्तच्युतेभिरद्रिभिः. **हस्त-च्युती** [= त्या *Instr.*] *f.* हाथ की गति; quick motion of the hand vii.1.1 हस्तच्युती जनयन्त प्रशस्तम् (अग्निम्). **हस्त-य-त** [√यम्] *a.* हस्त-नियमित, हस्तचालित; guided by the hand v.45.7 हस्तयतो अद्रिः. **हस्त-वन्त्** *a.* हाथ वाला; having hands x.34.9 अहस्तासो हस्तवन्तं सहन्ते. **हस्त-वेष्य** *m.* हस्त-व्यापार; action of the hand TMB. v.6.13. **हस्तादान** *a.* हाथ से पकड़ कर खाने वाला; eating by holding in the hand TS. vi.4.5.7 त्रयः पशूनां हस्तादानाः पुरुषो हस्ती मर्कटः.

हस्त्-इन् (1) *a.* हाथों वाला, दक्ष; having hands, dexterous iii.36.7. अंशुं दुहन्ति हस्तिनो भरित्रैः, ix.80.5 हस्तिनो दुहन्ति, i.64.7 मृगा इव हस्तिनः खादथा वना 'हस्तवन्तो मृगा इव गजा इव'. (2) —**स्ती** *m.* हाथी; elephant. Cp. AV. ix.3.17 हस्तिनीव पद्वती. Cp. **हस्तिद्वयस** as high as an elephant *द्वयस् from द्वि for which cp. द्वयु, द्वयाविन्.

हस्ति-प्-अ *m.* महावत; an elephant-keeper. **हस्ति-वर्चस्-अ** *n.* हाथी की शक्ति; vigour of an elephant AV. iii.22.1 हस्तिवर्चसं प्रथताम्.

हस्त्-य *a.* हस्त-वर्ती नख; being on hands (nails); हाथ से पीसा; pressed by hands ii.14.9 जुषाणो हस्त्यम् 'हस्ताभ्यामभिषुतम्'. Cp. उभया-हस्त्य, मधु-हस्त्य, सु-हस्त्य.

हस्त्य्-ऋषभ [हस्तितुल्यः ऋषभो यस्मिन् गोसहस्रे तत्] *a.* हस्तितुल्य सांड वाला; accompanied by an elephant-like bull BṛUp.

हस्-रा *f.* हंसने वाली; laughing i.124.7 उषा हसेव निरिणीते अप्सः 'हसनेव' (like a courtesan ?).

हस्-वन् in उप-हस्वन्; reviling, jeering, deriding.

√हा जाना, चलना; to go forth, stride, trot iii.38.1 अत्यो न वाजी सुधुरो जिहान; to give way to v.32.10 अस्मै देवी जिहीते इन्द्राय 'नीचत्वेन याति'; to submit to i.37.7 उग्राय मन्यवे जिहीत पर्वतो गिरिः; to be deprived of something, lose or suffer harm x.128.5 मा हास्महि प्रजया मा तनूभिः may we suffer no harm (regarding our) offspring or ourselves; to press for, come to asking for x.49.5 यन् माजिहीत 'आगच्छत्'. Mark न कश्चनातीव जिहीते 'श्रेयो गच्छति' TMB. xvii.4.3, हीना वा एते हीयन्ते 'निकृष्टाः सन्तो निकृष्टतमा भवन्ति' TMB. xvii.1.2. अति√हा to fail, miss, mistake i.162.20 मा ते गृध्नुरविशस्तातिहाय 'तत्तदङ्गमतिक्रम्य'. अनु√हा to give in vi.18.15 अनु द्यावापृथिवी तत्त ओजोऽमर्त्या जिहत इन्द्र देवाः. अप√हा to go away from vii.71.1 अप स्वसुरुषसो नग् जिहीते. उद्√हा to raise oneself up i.105.18 वृकः उज्जिहीते. नि√हा to bend low viii.7.2 नि पर्वता अहासत. प्र√हा to go forth from i.166.5 रथीयन्तीव प्र जिहीत ओषधिः. वि√हा to open oneself v.78.5 वि जिहीष्व वनस्पते 'विवृता भव'. सम्√हा to collect oneself and rise ii.38.4 उत्संहायास्थात्, परिसं√हा to wrap round oneself vii.33.10 विद्युतो ज्योतिः परि संजिहानम् 'परिजिघृक्षन्तम्'. Forms. III.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Ā. *Pr.* जिहीते; जिहाते; जिहते; *Inj.* जिहीत; *Ipv.* जिहीष्व, जिहीताम् (*3. s.*); जिहाथाम् (*2. du.*); जिहताम् (*3. pl.*); *Pt.* जिहान *Ipf.* A. अजिहीत; अजिहत. *Pf.* जहिरे. *Ao. s.*: अहासत (*3. pl.*); *Inj.* हास्थास्. *Ft.* हास्यते *Pp.* हान. *Gd.* –हाय. *Inf.* हातुम्. *Cs.* हापयति. *Ds.* जिहीषते.

√हा छोड़ना; to leave x.124.2 शिवं यत् सन्तमशिवो जहामि; to move away from iv.26.7 अत्रा पुरंधिरजहादरातीः 'अत्यजत् जघानेत्यर्थः'; to give up some work ii.38.6 अपो विकृतं हित्वी, v.53.14 हित्वावद्यमरातीः; to produce, give birth to x.17.2 अजहाद् द्वा मिथुना सरण्यूः and Saraṇyū gave birth to the two twins यम-यमी; to discharge semen x.61.6 मनानग् रेतो जहतुः; to make over something to i.95.7 नवा मातृभ्यो वसना जहाति; to remain as residue यद् यज्ञवास्तौ हीयते 'अवशिष्यते' TS. iii.1.9.6; to become void अस्यैव धिष्णियो हीयते 'शून्यो भवति' TS. i.3.1; to be left behind तेषां देवा अहीयन्त 'पृथिव्यामेव त्यक्ता आसन्' TMB. xvii.1.1; to become degraded हीना वा एते हीयन्ते 'निकृष्टाः सन्तो निकृष्टतमा भवन्ति' TMB. xvii.1.2. अव√हा to leave anyone behind x.34.5 परायद्भ्योऽव हीये सखिभ्यः I am left behind by my friends as they depart (or is it I am robbed by my friends ?), i.116.3 रयिं न कश्चिन्ममृवाँ अवाहाः. नि√हा to suffer harm (in regard to anything) vii.104.10 निर्ष हीयतां तन्वा तना च let him suffer harm (in regard to) his own self and his progeny (= x.128.5 noted above, covered under both). प्र√हा to become devoid of viii.1.13 वनानि न प्रजहितानि 'शाखादिभिर्वियुक्तानि'. वि√हा to leave anyone in the lurch x.71.8 अत्राह त्वं वि जहुर्वेद्याभिः. Forms. III. P.: *Pr.* जहामि; जहासि, जहाति; जहति; *Sb.* जहानि; जहाम; *Op.* जह्यात्; जह्युर्; *Ipv.* जहीतात्, जहातु; जहीतम्; जहीत; *Pt.* जहत् *Ipf.* अजहात्; अजहातन, अजहुर्. *Pf.* जहौ; जहतुर्; जहुर्. *Ao. root.*: अहात्; *s*: अहास् (*3. s.*); Ā. अहासि, अहास्थास्; *Inj.* हासीस्; *Sis.*: *Inj.* हासिष्टम्, हासिष्टाम्; हासिष्ट, हासिषुर्. *Ft.* हास्यति, –ते. *Ps.* हीयते; *Ao.* अहायि; *Pp.* हीन; हान; जहित. *Gd.* हित्वा, हित्वी, हित्वाय; –हाय. *Inf.* हातुम्. *Cs. Ao.* जीहिपस्.

हा *a.* प्रस्थाता; starting, departing; cp. प्र-हाय्य *a.* 'messenger', प्रहा-वन्त् iv.20.8.

हाय्-अन *mn.* वर्ष; a year AV. vi.14.3 ईट इव हायनः. **हायनी** *f.* वर्ष; a year; AV. xii.1.36 हायनीः 'years'. **हायनाः** *m.* लाल सांठी; rice ripened in a year.

हारायण *n.* एक साम; name of the Sāman arising in अभि सोमास आयवः etc. (ix.107.14), SV. 528, TMB. xiv.9.33.

हारिद्र *a.* हरिद्रा में रंगा, पीला; coloured with turmeric, yellow. **हारिद्रव्-अ** *m.* हरिताल द्रुम; the tree हरिताल i.50.12 अयो हारिद्रवेषु मे हरिमाणं नि दध्मसि 'हरितालद्रुमेषु' = AV. i.22.4 (with ते in place of मे); cp. 'गोपीतनक apparently a yellow water wagtail' W.

हारिद्रु-मत्-अ *m.* हरिद्रुमन्त् का अपत्य; a descendant of Haridrumant ChUp.

हारियोजन *a.* हरिदश्वयुक्त रथ का स्वामी; owning a chariot drawn by bay-steeds i.61.16 एवा ते हारियोजन इन्द्र; Soma the favourite drink of Indra; an oblation of grain of this name IŚS. i.21. **—जनी** [—जन्यः] *f.* एतन्नामक धान; grain of this name LŚ. ii.11.10. Cp. **हार्योजन** *m.* 'इन्द्रसंबन्धी ग्रहः'. **हारि-वर्ण** *n.* हरिवर्ण द्वारा दृष्ट साम; name of the Sāman seen by Harivarṇa TMB. xii.6.1.

हार्-उक *a.* शामक; extinguisher TS. v.6.4.5 अपोऽग्निं हारुकाः.

हारेत्वा [= हार + इत्वा] *f.* हारयुक्त शकटी; a cart adorned with a necklace ChUp. So Śaṁkara on ChUp. iv.2.3 प्रत्युवाचाह हारेत्वा; but it can as well be प्रत्युवाच अहह अरे त्वा.

हार्द्-अ *a.* हृत्संबन्धी; belonging or relating to the heart. **हार्द्-इ** *n.* हृदय; heart ii.29.6 आ वो हार्दि भयमानो व्ययेयम् 'हृद्यवस्थितं रक्षणम्' = VS. xxxiii.51 'हृदि भवं मनः'. **हार्दि-वार्न** *a.* हृदयवान्; having heart or innate energy TAr. iv.7. **हार्द्-वान्-अ** (√वन्) *a.* हृद्य; dear to the heart VS. xxxviii.12.

हाव्-अन-श्रू [√हू √हे] *a.* पुकार को सुनने वाला; one listening to call TBr. ii.8.6.

हाविष्-कृत्-अ *n.* एक साम; name of the Saman seen by Haviṣkṛt TMB. xv.5.17. **हाविष्-मत्-अ** *n.* name of the Sāman seen by Haviṣmant TMB. xi.10.9.

√**हास्** दौड़ पर छूटना या छोड़ना; to run a race, make to run a race v.3.23 नावाजिनं वाजिना हासयन्ति 'हास्यास्पदं न कुर्वन्ति', ix.27.5 एष सूर्येण हासते.

हास्ति-द्रन्त *a.* हस्तिदन्त का बना; made of the elephant tusk or ivory. **हास्तिन्-अ** *a.* हस्ति-संबन्धी; relating to an elephant.

√**हि** प्रेरणा करना; to impel viii.71.5 यं हिनोषि धनाय, iii.31.5 प्राचीहिन्वन् मनसा सप्त विप्राः (cows = waters);

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

to hurl i.84.11 वज्रं हिन्वन्ति सायकम्; to quicken ix.97.32 हिन्वानो वाचम्. अनु√हा to drive a horse after v.36.2 अनु त्वा राजन्नर्वतो न हिन्वन्. आ√हि to send ix.74.8 आ हिन्विरे मनसा (गोनाम्). परि√हि to send forth to vii.104.6 यां वां होत्रां परिहिनोमि. प्र√हि to urge on, send forth x.16.1 एनं प्र हिणुतात् पितृभ्यः; to surrender something to someone x.95.13 प्र तते हिनवा यत् ते अस्मे (अपत्यम्). सम्√हि to prepare a thing for someone (Sóma, song) vi.40.2 नर आपो अद्रिरिन्दुं समद्यन् पीतये, i.61.4 अस्मा इदु स्तोमं सं हिनोमि रथं न तष्टेव, ŚBr. i.6.2.8 सवितृप्रसूतं नाहिनत् √हिंस्? Forms. V.: *Pr.* हिनोमि, हिनोषि, हिनोति; हिन्मस् and हिन्मसि, हिन्वन्ति; Ā. हिन्वे (*1. 3.*); हिन्वते and हिन्विरे; *Sb.* हिनवा; *Inj.* हिन्वन्; *Ipv.* हिनुहि, हिनुतात्, हिनु; हिनोतम्; हिनुत, हिनोत and हिनोतन, हिन्वन्तु; *Pt.* हिन्वन्त्; हिन्वान; *Ipf.* अहिन्वन्. *Pf.* जिघाय; जिघ्युर्. *Ao. root*: अहम, अहितन, अह्यन्; *Ipv.* हेत; *Pt.* हियान; *a*: अह्यम्; *s*: अहैत (*3. s.*); अहैषीत्; अहैषत (*3. pl.*). *Pp.* हित. *Gdv.* हेत्व vii.43.2 हेत्वो न संसिः; *Inf.* –ह्ये x.136.3 न दूताय प्रह्ये तस्थ एषा.

हि [*pcl.*] बलाधायक; खलु; indeed i.8.8 एवा ह्यस्य सूनृता 'एवं खलु', i.30.3 एना ह्यस्योदरे 'अनेनैव', i.102.5 नाना हि त्वा हवमानाः 'विभिन्नाः खलु'; expresses reason for, because i.102.5 जैत्रं हीन्द्र निभृतं मनस्तव 'जयशीलं खलु', iii.53.18 बलं धेहि तनूषु नः, त्वं हि बलदा असि bestow strength on our bodies, for thou art the giver of strength, i.45.2 श्रुष्टीवानो हि दाशुषे देवास्, तान् आ वह since the gods give ears to the pious man, bring them hither, तदिन्द्रोऽमुच्यत देवो हि सः (ŚBr.) from that Indra freed himself, for he (is) a god, वज्रो हि वा आपः (ŚBr.) for water is indeed a thunderbolt; emphasizes an interrogative = pray कथं हि करिष्यसि (ŚBr.) how pray, will you do it?

√हिंस् हिंसा करना; to hurt, injure, kill x.142.1 आरे हिंसानामप दिद्युमा कृधि, x.121.9 मा नो हिंसीज्जनिता यः पृथिव्याः, तं हिंसित्वैव मेने (ŚBr.) he thought he had hurt him. Forms. VII.: हिनस्ति; हिंसन्ति; Ā. हिंस्ते; *Ipv.* हिनस्तु; *Op.* हिंस्यात; *Pt.* हिंसान (x.142.1); *Ipf.* अहिनत् (*3. s.*). I: *Pr.* हिंसति, –ते. *Pf.* जिहिंसिम. *Ppf.* जिहिंसीस्. *Ao is*: *Inj.* हिंसिषम्, हिंसीस्, हिंसीत; हिंसिष्टम् (*2.du.*); हिंसिष्ट, हिंसिषुर्. *Ft.* हिंसिष्यति, –ते. *Ps.* हिंस्यते; *Pp.* हिंसित.; *Gdv.* हिंसितव्य. *Gd.* हिंसित्वा. *Inf.* हिंसितुम्, हिंसितोस. *Ds.* जिहिंसिषति.

हिंस्-र *a.* हिंसक; injuring, hurtful x.87.5 हिंस्राशनिः.

हिं-कम् [*pcl.*] यस्मात् कारणात्; for, because TS. i.4.46.2; indeed राजा हिंकम् TS. i.5.11.3.

हिङ् गौ की आवाज; the lowing sound or cry made by a cow seeking her calf, the sound affixed to the Sāman: हिङ् करोति 'हिङ्कारमुच्चारयति', हिङ्कृत्य 'हिङ्कारमुच्चार्य'. **हिङ्-कर्तृ** *a.* making the hiṅ sound. **हिङ्-कार्-अ** [उद्गात्रा पठितव्यः साम्न आदौ हिङ् इत्येवं शब्दः] the sound hiṅ. **हिङ् कृण्वन्त्** *a.* 'हिङ्' यह आवाज करता हुआ; making the sound hiṅ i.164.27 हिङ्कृण्वती वसुपत्नी वसूनां वत्समिच्छन्ती.

हि-त [√धा] *a.* रखा; put, set, laid, laid upon, set up, established, fixed (as a prize), planned, arranged (as a contest), given (as a name).

हित-प्रय्-अस् (1) *a.* जिसने आज्य चढ़ाया है; one who has offered an oblation of food x.112.7 जनासो हितप्रयसः 'संभृतहविष्काः'. (2) *a.* जिसे आज्य चढ़ाया है; to whom an oblation of food has been offered x.61.15 हितप्रयसा (अश्विनौ). **हित-मित्र** *a.* मित्रवान्; having a friend or friends i.73.3 हितमित्रो न (राजा) 'अनुकूलानि मित्राणि यस्य'. Cp. हिते मित्रे x.132.5.

हि-ता *f.* शिरा, नस, नाड़ी; vein हिता नाम पुरुषस्य नाड्यः ŚA. vi.19. **हिता-वन्त्** *a.* जिसने अपनी संपत्ति संभाल रखी है; one who has put away or secured his property i.180.7 पर्णिहितावान् 'स्थापितरसवान्'. **हि-ति** *f.* cp. देव-हिति.

हि-तु-वन् *a.* प्रजवी; speedy, swift ix.97.45 अत्यो न हित्वा.

हि-न [*pcl.*] क्योंकि; for, because, since vi.48.2 ऊर्जो नपातं स हिनायमस्मयुः 'हिनेति हीत्यस्यार्थे, 'खलु'.

हि-न्व [√हि] *a.* प्रेरक; impelling viii.40.9 सूनो हिन्वस्य.

हिम् *n.* ठण्डक; cold, frost x.37.10 शं हिमा शं घृणेन. **हिम्-अ** *m.* ठण्डक; cold. **हिम** *m.* हेमन्त, पाला; cold, cold water, frost, snow: i.116.8 हिमेनाग्निं घ्रंसमवारयेथाम् 'शीतोदकेन', viii.73.3 उप स्तृणीतमत्रये हिमेन घर्ममश्विना 'उदकेन', vii.32.26 हिमेनाविध्यदर्बुदम् 'तुषारेणोदकेन वा'. **हिम-वन्त्** (1) *a.* बरफीला; having frost or snow, (2) *m.* a snowy mountain x.121.4 यस्येमे हिमवन्तो महित्वा. **हिमा** *f.* सरदी; winter, the cold season i.64.14 शतं हिमाः 'हेमन्तर्तूपलक्षितान् शतं संवत्सरान्' = ii.33.2. **हिम्-एरु** *a.* सर्द; chilly. **हिम्-या** *f.* रात्रि; night (as cold) i.34.1 युवोर्हि यन्त्रं हिम्येव वाससः 'हिमयुक्तया रात्र्येव'.

हिं-र *m.* पट्टी, बद्धी, मेखला; band, strip, girdle.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हिरण्-ईन् *a.* हिरण्यालंकृत; adorned with gold v.33.8 हिरण्निनो रराणः 'हिरण्यवतः'.

हिरण्-मय *a.* सुवर्णनिर्मित, ज्योतिर्मय; made of gold, resplendent.

हिरण्-य [cp. Aw. zarenya 'golden', Hindi 'zari'] *n.* सुवर्णालंकार, सुवर्ण; gold ornament, gold i.43.5 यः हिरण्यमिव रोचते. **हिरण्य-कर्ण** *a.* कान में सोना पहने; wearing gold in the ear i.122.14 हिरण्यकर्णं मणिग्रीवम्. **हिरण्य-कशिपु** *m.* सुवर्णसूत्रनिर्मित उपधान; a golden cushion or seat. **हिरण्य-कार्-अ** *m.* सुवर्णकार; goldsmith. **हिरण्य-केश** *a.* सुनहरे बालों वाला; gold-haired i.79.1 हिरण्यकेशः (अग्निः). **हिरण्य-केश्-य** *a.* सुनहरे बालों वाला; golden-maned viii.32.29 हरी हिरण्यकेश्या. **हिरण्य-गर्भ** *a.* सुनहरे गर्भ वाला; having golden fetus x.121.1 हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे 'हिरण्मयस्याण्डस्य गर्भभूतः'. Cp. **हिरण्य-कक्ष्-य** *a.* wearing a golden girdle TAr.

हिरण्य-चक्र *a.* सुनहरे चक्रों वाला; equipped with golden wheels i.88.5 हिरण्यचक्रानयोदंष्ट्रान्. **हिरण्य-जा** *a.* सुवर्णजात; sprung from gold. **हिरण्य-जि-त्** *a.* सुवर्ण देने वाला; winning or bestowing gold ix.78.4 सोमो रथर्जिद्धिरण्यर्जित्. **हिरण्य-जिह्व्-अ** *a.* सुनहरी जीभ वाला; golden-tongued vi.71.3 हिरण्यजिह्वः (सविता). **हिरण्य-ज्योत्-इस्** *a.* having golden splendour.

हिरण्य-तेजस् = हिरण्यज्योतिस्. **हिरण्य-त्वच्** *a.* सुनहरी त्वचा वाला; सोने से मढ़ा; coated with gold v.77.3 हिरण्यत्वग् रथः. **हिरण्य-त्वन्-अस्** *a.* having a golden skin. **हिरण्य-दंष्ट्र** *a.* अभग्नदन्त; having unbroken teeth ChUp. **हिरण्य-दन्त** *a.* हिरण्मय दांतों वाला; having golden teeth v.2.3 हिरण्यदन्तं शुचिवर्णम् (अग्निम्). **हिरण्य-दा** *a.* सुवर्णदाता; giver of gold ii.35.10 हिरण्यदा ददत्यन्नमस्मै. **हिरण्य-द्रापि** *a.* सुनहरे चोगे वाला; wearing a golden mantle. **हिरण्य-नाभ्-अ** *m.* name of a royal sage Praśna. **हिरण्य-निर्णिज्** *a.* सुवर्णालंकृत; decked with a golden ornament v.62.7 हिरण्यनिर्णिगयो अस्य स्थूणा 'हिरण्यरूपः। निर्णिगिति रूपनाम'. **हिरण्य-नेमि** *a.* सुनहरी पुट्ठी वाला; whose fellies are made of gold i.105.1 नवो हिरण्यनेमयः (विद्युतः) 'सुवर्णसदृशपर्यन्ताः'.

हिरण्य-पक्ष *a.* सुनहरे पंखों वाला; having golden wings x.123.6 हिरण्यपक्षं वरुणस्य दूतम्. **हिरण्य-पर्ण** *a.* सुनहरे पंखों वाला; golden-winged iv.45.7 हंसासो येवां···हिरण्यपर्णाः. **हिरण्य-पाणि** *a.* सुनहरे हाथों वाला; golden-handed i.35.9 हिरण्यपाणिः सविता. **हिरण्य-पाव्-अ** *a.* सोने से साफ करने वाला; purifying with gold ix.86.83 हिरण्यपावाः पशुमासु गृभ्णते 'हिरण्येन पुनन्तः'. **हिरण्य-पिण्ड** *m.* सुवर्णपिण्ड; a lump of gold vi.47.23 दर्शो हिरण्यपिण्डान्. **हिरण्य-पेश्-अस्** *a.* सुनहरी चमक वाला; having golden lustre viii.8.2 भुजी हिरण्यपेशसा (अश्विनौ). **हिरण्य-प्रउग** *a.* सुनहरी पंजाली वाला; having a golden front (a chariot) i.35.5 रथं हिरण्यप्रउगम् 'युगबन्धनस्थानं प्रउगमित्युच्यते'. Mark हिरण्य-पुरुष the figure of a man made of gold KŚS.

हिरण्य-बन्ध्-अन *a.* सुनहरी पट्टी वाला; having golden bands. **हिरण्य-बाहु** *a.* सुवर्णालंकृत भुजाओं वाला; golden-armed vii.34.4 वज्री हिरण्यबाहुः, TS. iv.5.2.1. **हिरण्य-मय** *a.* हिरण्मय; made of gold. **हिरण्य-मूर्ध्नी** *f.* ऊपर दो सुवर्णशकल वाली (इष्टका); a brick marked with two golden tips TS. v.5.3.2.

हिरण्य-य *a.* हिरण्मय; golden i.57.2 हिरण्ययः वज्रः, vii.69.1 हिरण्ययः (रथः), TS. iv.2.9.6 हिरण्ययो वेतसो मध्य आसाम्. **हिरण्य-या** *f.* सुवर्णेच्छा; desire for gold vii.66.8 रायो हिरण्ययाः. **हिरण्य-यु** *a.* सुवर्णेच्छु; desiring gold vii.31.3 त्वं हिरण्ययुः.

हिरण्य-रथ *a.* स्वर्ण-पूर्ण रथ वाला; one having a chariot full of gold iv.1.8 होता हिरण्यरथः. **हिरण्य-रथ** *m.* हिरण्य-पूर्ण रथ; a chariot laden with gold i.30.16 स नो हिरण्यरथम्···अदात्. **हिरण्य-रूप** *a.* सुवर्ण-रूप; having a golden form, gold-like ii.35.10 हिरण्यरूपः स हिरण्यसंदृक्.

हिरण्य-वक्ष्-अस् *a.* सुनहरी छाती वाला; golden-breasted AV. **हिरण्य-वन्त्** (1) *a.* सुवर्णवान्; rich in gold i.92.16 हिरण्यवत्वर्तिः. (2) *n.* सुवर्णवत्ता; possession of gold i.30.17 'बहुना हिरण्येन युक्तम् गृहमस्तु इति शेषः'. **हिरण्य-वन्धुर** *a.* सुनहरी पंजाली वाला; having a golden seat iv.46.4 रथं हिरण्यवन्धुरम्. **हिरण्य-वर्ण** *a.* सुनहरे रंग का; golden-coloured ii.35.9. **हिरण्य-वर्त्-अनि** *a.* सोना-बिछे मार्ग वाला; having a golden path i.92.18 दर्त्रा हिरण्यवर्तनी 'वर्तनिशब्देन रथ उच्यते। सुवर्णमयो वर्तनिर्ययोस्तौ'; सुनहरी तली वाली; having a golden bed (a river) vi.61.7 सरस्वती घोरा हिरण्यवर्तनिः 'वर्तनी रथः। हिरण्मयो वर्तनिर्यस्याः सा'. **हिरण्य-वाशी** *a.* सुनहरी कुल्हाड़ी वाला; wielding a golden axe vii.97.7 हिरण्यवाशीरिषिरः बृहस्पतिः. **हिरण्य-वाशी-मत्-तम** *a.* best wielder of the golden axe i.42.6 हिरण्यवाशीमत्तम (पूषन्). **हिरण्य-विद्** *a.* सुवर्णलम्भक; bringing in gold ix.86.39 वसुविद्धिरण्यविद्. **हिरण्य-वि-मि-त** *n.* सुवर्णमहल; a

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

golden palace. **हिरण्य-वीं** *a.* सुवर्ण लाने वाला; one who brings gold viii.65.10 राजा हिरण्यवीनाम् (पृषतीनाम्) 'हिरण्यवीतानाम्'.

हिरण्य-शकल *mn.* सोने का टुकड़ा; a small piece of gold. **हिरण्य-शम्य** *a.* सुनहरी सिलम वाला; having golden pins i.35.4 हिरण्यशम्यं रथम् 'अश्वानां स्कन्धेषु रथयोजनवेलायां नियन्तुं प्रक्षेप्यमाणाः शङ्कवः शम्याः। ताः सुवर्णमय्यो रथे वर्तन्ते'. **हिरण्य-शल्क** = हिरण्यशकल; a piece of gold. **हिरण्य-शिप्र** *a.* सुवर्णघटित टोप वाला; having a golden helmet or visor ii.34.3 हिरण्यशिप्रा मरुतः 'सुवर्णमय-शिरस्त्राणाः'. **हिरण्य-शृङ्ग** *a.* सुनहरे सींगों वाला; golden-horned i.163.8 हिरण्यशृङ्गः (अर्वा) 'उन्नतशिरस्कः'.

हिरण्य-सं-दृश् [NS. —दृक्] *a.* स्वर्ण-प्रतीकाश; having a golden aspect ii.35.10. **हिरण्य-स्तूप** *m.* एक नाम; name of a man x.149.5 हिरण्यस्तूपः सवितर्यथा त्वा 'मम पिता'. **हिरण्य-स्रज्** *a.* सुवर्णमालाधारी; having a golden garland. **हिरण्य-हस्त** *a.* सुनहरे हाथों वाला; golden-handed i.35.10 हिरण्यहस्तः (सविता). **हिरण्याक्ष्-अ** *a.* सुनहरी आंखों वाला; golden-eyed i.35.8. हिरण्याक्षः सविता. **हिरण्याभीशु** *a.* सौवर्ण रास वाला; having a golden bridle viii.22.5 हिरण्याभीशुः रथः.

हिरण्येष्टका *f.* सुनहरी ईंट; golden brick : 'हिरण्यशकला एव हिरण्येष्टका' TS. v.5.5.1, 'सुवरसि सुवर्मे यच्छ' इस मन्त्र से उपधेय ईष्टका; the brick to be piled up reciting 'सुवरसि सुवर्मे यच्छ' TS. v.7.6.2-3.

हि-रा [√हि 'impel'] *f.* शिरा, नस; vein, artery, VS. xxv.8.

हिरि-शिप्र *a.* सुनहरी गालों वाला; golden-cheeked ii.2.5 हिरिशिप्रो वृषसानासु जर्भुरत् (अग्निः). **हिरि-श्मश्रु** *a.* सुनहरी दाढ़ी वाला; golden-bearded v.7.7 हिरिश्मश्रुः शुचिदन् (अग्निः). **हिरी-मन्त्** *a.* सुनहरा; golden-coloured x.105.7 हिरीमणे हिरीमान् 'हरितश्मश्रुः हरिताश्वो हरितवर्णो वा'. **हिरी-मर्श** *a.* हरित-श्मश्रु; golden-bearded.

हिरुक् [= हुरुक् √हृ] *av.* दूर, परे; away, off, out of sight i.164.32 यं ईं ददर्श हिरुगिन्नु तस्मात्, AV. iv.3.1 हिरुग्धि यन्ति सिन्धवो हिरुग् देवो वनस्पतिर्हिरुङ् नमन्तु शत्रवः since away go the rivers, away the divine forest-tree, let the enemies bend asunder.

हिवै [*pcl.*] most assuredly.

√**हीड्** क्रोध करना; to be angry or hostile to x.34.2 न जिहीळ एषा; to make angry x.83.5 तं त्वा मन्यो जिहीळाहम् 'क्रुद्धं कृतवान्'; to pluck AV. xii.4.8 लोमं ध्वाङ्क्षो अजीहिडत्; to care for or mind ŚBr. i.2.2.5 तद् देवा न जिहीडिरे 'नाद्रियन्ते स्म'; cp. √सूर्ष्. Forms. I. : *Pt.* हेडन्त्, Ā. हेडमान, हीडमान. *Pf.* जिहीडे (*1. s.*); Ā. जिहीडे; जिहीडिरे. *Pt.* जिहीडान. *Ao. red.* : अजीहिडत्; *iṣ* : Ā. हीडिषाताम्. *Pp.* हीडित. *Cs. Pt.* हेडयन्त.

हीड्-अ *a.* उत्तेजक; stimulator, instigator.

ही-न [√हा] *a.* परित्यक्त, अनादृत; forsaken, devoid of respect यः पौंस्यो हीन इव स्यात् TMB. xx.11.4.

√**हु** यज्ञ करना; to offer an oblation, sacrifice viii.23.6 हव्यं जुहान आनुषक्, TS. iv.6.5.4 हवींषि जुहुरे. अव √हु to drop down v.7.5 अव स्म ··· स्वेदं पथिषु जुह्वति. आ √हु to pour or fill up by pouring x.99.4 स यह्वयोऽवनीर्गोष्वर्वाजुहोति 'अपः आक्षिपति'; to pour out songs of praise i.110.6 आ मनीषां जुहवाम. Mark x.91.14 यस्मिन्नश्वास ऋषभास उक्षणो वशा मेषा अवसृष्टास आहुताः. प्र √हु to offer forth ii.9.3 प्र त्वे हवींषि जुहुरे समिद्धे (*passive*). Forms. III. : *Pr.* जुहोमि, जुहोति; जुहुमस्, जुह्वति; Ā. जुहे, जुहुते; जुह्वते; *Sb.* जुहवाम; *Op.* जुहुयात; जुहुयाम; *Ipv.* जुहुधि, जुहोतु; जुहुत and जुहोत, जुहोतन; Ā. जुहुध्वम्; *Pt.* जुह्वत्; जुह्वान; *Ipf.* अजुहवुर्; अजुह्वत. *Pf.* जुहे; जुहुरे; जुह्विरे; *Per.* जुहवां चकार. *Ao. s.* : अहौषीत. *Ft.* होष्यति. *Ps.* हूयते; *Ao.* अहावि; *Pp.* हुत. *Gd.* हुत्वा. *Inf.* होतवै; होतुम्, होतोस्.

हु-त (1) *a.* समर्पित; offered into fire; to whom oblation has been offered vi.50.15 हुतासो वसवः. (2) —**म्** *n.* हवन; offering into fire; cp. प्र-हुत; offering sacrificial food to all the beings. **हुताद्** *a.* हव्य-भक्षी; eating oblations. **हुताद्य** *n.* हुतशेष का उपभोग; eating the remains of oblations TS. v.7.2.5. **हुता-हुत** *a.* हुत एवं अहुत; sacrificed and not sacrificed TBr. **हुतोच्छिष्ट** *a.* हुत का अवशेष; left over from an oblation ŚBr.

हुर् [√हृ] *a.* मक्कार; malevolent iv.3.13 मा कस्य यक्षं सदमिद्धुरो गाः 'हुरः हिंसकस्य'; Grassmann 'avenger'.

हुरश्-चित् *a.* धोखेबाज, किनहबाज; plotting mischief, malevolent i.42.2 मुषीवाणं हुरश्चितम्. **हुरस्** *av.* in a crooked way; cp. हृरस्.

हुरुक् = हिरुक् ix.77.5 हुरुग् यते 'कुटिलं गच्छते'; cp. vii.61.3 ऋधग्यतो अनिमिषं रक्षमाणा wakefully protecting the straying ones; S. ऋधक् यतः 'सत्येन गच्छतो जनान्'.

√**हू** [√ह्वे] बुलाना, पुकारना, आवाहन करना; to call, invoke i.9.9 होमं गन्तारमूतये, i.48.14 यं चिद्धि त्वामृषयः पूर्व ऊतये जुहूरे whatever early seers have called on thee for aid, vi.45.7 गां न दोहसे हुवे I call (my

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

friend) like a cow to be milked, viii.65.3 आ हुवे गामिव भोजसे. अव√हू to call down from v.56.1 विशो अद्य मरुतामव ह्वये दिवः. वि√हू to call divergently ii.12.8 यं क्रन्दसी संयती विह्वयेते. Forms. I. Ā. : *Pr.* ह्वते; *Inj.* ह्वन्त; *Pt.* ह्वमान. VI. : *Pr.* हुवे (*1. 3.*); हुवामहे; *Inj.* हुवत्; *Op.* हुवेम; Ā. हुवेय; *Pt.* हुवन्त; *Ipf.* अहुवे; अहुवन्त. III. : *Pr.* जुहूमसि and जुहूमस्. II. : *Pr.* हूते; हूमहे. *Pf.* जुहाव; Ā. जुहे; जुहूरे, जुहुविरे. *Ao. root* : Ā. अह्वि; अहूमहि; *Inj.* होम; *a* : अह्वम्, अह्वत्; अह्वाम; Ā. अह्वे; अह्वन्त; *s* : Ā. अहूषत (*3. pl.*). *Ps.* हूयते; *Pp.* हूत; *Gdv.* हव्य. *Gd.* –हूय. *Inf.* ह्वीतवे; हुवध्यै. *Ds.* जुहूषति. *Int.* जोहवीमि, जोहवीति; *Sb.* Ā. जोहुवन्त. *Ipv.* जोहवीतु; *Ipf.* अजोहवीत्; अजोहवुर्.

हू-ति *f.* पुकार; call; cp. देव-हूति.

√हृ [cp. √भृ] लेना; to take, bear, fetch, bring x.16.10 तं हरामि पितृयज्ञाय देवम् 'गृहाद् बहिर्निष्कामयामि', viii.33.19 संतरां पादकौ हर put your two little feet closer together; to give उद्गातृभ्यो हरन्ति 'प्रयच्छन्ति' Sat. ix.4. समा√हृ to collect. प्र√हृ to bring forward, offer i.61.1 प्र तवसे तुराय प्रयो न हर्मि स्तोमं माहिनाय. परि√हृ to take round x.155.5 पर्यग्निमहृषत. वि√हृ to separate, set apart x.162.4 यस्त ऊरू विहरति; to tumble or pull to pieces vii.104.9 ये पाकशंसं विहरन्त एवैः 'उपक्षपयन्ति'; to stretch out, spread out iv.13.4 वहिष्ठेभिर्विहरन् यासि तन्तुम् 'विस्तारयन्'. अभि√हृ to give 'स्रजोऽभिहरन्ति' Kauś. lxxx.16. निस्√हृ to take out from i.162.12 यं ईमाहुः सुरभिर्निर्हरेति 'किंचिदस्मभ्यं देहि'. Forms. I. : *Pr.* हरति, –ते; *Sb.* हराणि, हरात्; हराम, हरान्; *Op.* हरेत्; हरेम; *Ipv.* हर; हरत, हरन्तु; *Pt.* हरन्त. *Ipf.* अहरत. *Pf.* जहार, जहर्थ; जहर्रर्; Ā. जहे. *Ao. root* : अह्रथास्; *s* : अहार्षम्, अहार् (*3. s.*); Ā. अहृषत (*3. pl.*). *Ft.* हरिष्यति, –ते; हर्ता; *Co.* अहरिष्यत्. *Ps.* हियते; *Pp.* हृत. *Gd.* हृत्वा; –हृत्य. *Inf.* हर्तवे; हर्तवै; हर्तोस्; हर्तुम्. *Cs.* हारयति, –ते. *Ds.* जिहीर्षति.

√हृ नाराज होना; to be angry with viii.2.19 मा हृणीथा अभ्यस्मान् be not enraged against us. Forms. IX. Ā. : *Pr.* हृणीषे, हृणीते; *Inj.* हृणीथास्; *Ipv.* हृणीताम् (*3. s.*); *Pt.* हृणान.

√हृणाय् to become angry i.132.4 हृणायन्तं चिदन्नतम्. Cp. v.2.8 हृणीयमानो अप हि मदैयैः and अहृणीयमान.

हृणायु cp. दुर्-हृणायु.

हर्-तृ *a.* हरने वाला; remover परं हर्त्रम् TS. iv.4.7.2.

हृत्-तस् *av.* हृदय से; from heart x.11.6 हृत्त इष्यति 'हृदयेन'.

हृत्स्व्-अस् *a.* हृत्स्पर्शी, दिल को सालने वाला; piercing to the heart i.84.16 आसन्निषून् हृत्स्वसो मयोभून् 'शत्रूणां हृदयेषु अस्यन्ति स्वकीयं पादं क्षिपन्तीति' = TS. iv.2.10.3 'हृदयेषु सन्ति तिष्ठन्तीति हृत्स्वसः हृदयंगमान्'.

हृद् *n.* हृदय; heart i.67.4 हृदा तष्टान् मन्त्रान्. **हृदं-सन्-इ** *a.* हृज्जेता, हृदयदाता; winning the heart, encouraging ix.61.14 यं इन्द्रस्य हृदंसनिः. **हृद्-अय** = हृद् vi.53.8 तया समस्य हृदयम्. **हृदय-ग्रन्थ्-ई** *f.* हृदय की गांठ, आन्तरिक गांठ; the knot of the heart, identification of heart with soul. **हृदय-ज्ञ-अ** *a.* मनोज्ञ; agreeable, dear ChUp. **हृदय-विध्** *a.* दिल तक छिदा; pierced to the heart. **हृदय-वि-लेख्-अ** *m.* अविश्वास, अपरितोष; lack of confidence or contentment KŚS. **हृदय-शूल** *n.* दिल भूनने की सींख; spit to roast the heart. **हृदय-श्री** *a.* दिली, हृदय-लग्न; clinging to the heart. **हृदया-विध्** *a.* हृदय-वेधी; wounding the heart i.24.8 उतापवक्ता हृदयाविधश्चित् 'अस्मदीयवेधकस्य शत्रोः'. **हृदयौपश** *n.* हृन्मांस; heart-flesh VS. xxv.8 'हृदये उपशेते इति' Uv. **हृदय्-य** *a.* हृद्वर्ती, हृत्संबद्ध; being in the heart, heart-felt x.151.4 हृदय्ययाकूत्या AV. vi.18.1. **हृदि-स्पृश्** *a.* हृद्य, दिली; touching the heart, charming i.16.7 स्तोमः हृदिस्पृगस्तु.

हृद्-वल *n.* दबाने वाला, जेता; subduing (said of a cow) AV. v.18.8 हृद्वलैर्धेनुभिः.

हृ(द्)-द्योत्-अ *a.* दिल की चबक; pain in the heart i.22.1. **हृ(द्)-द्योत्-अन** *a.* दिल तोड़ देने वाला; breaking the heart AV. v.20.12.

हृद्-य *a.* दिली, प्रिय; of the heart, dear v.42.2 सूनुं न माता हृद्यं सुशेवम्. **हृद्-रोग्-अ** *m.* दिल का दौरा या बीमारी; heart-disease i.50.11 हृद्रोगं मम नाशय.

√हृष् खुश होना; to rejoice in ix.96.1 हर्षते अस्य सेना; to be excited x.30.5 याभिः सोमो मोदते हर्षते च युवतिभिर्न मर्यः, viii.19.29 अग्ने हर्षस्व दातवे. उद्√हृष् to raise x.103.10 उद्धर्षय मघवन्नायुधानि उत् सत्वनां मामकानां मनांसि. Forms. I. : *Pr.* हर्षते; *Ipv.* हर्षस्व; *Pt.* हर्षन्त; हर्षमाण. *Pf. Pt.* जाहृषाण (i.101.2 जाहृषाणेन मन्युना). *Pp.* हृषित. *Cs.* हर्षयति, –ते. *Int. Sb.* जर्हृषन्त; *Pt.* जर्हृषाण (i.52.2 जर्हृषाणो अन्धसा).

हृषी-वन्त् *a.* प्रहृष्ट; cheerful, exultant i.127.6 अध स्मास्य हर्षतो हृषीवतः (अग्नेः) 'हर्षयुक्तस्य'.

√हेड् क्रुद्ध होना या करना; to be angry or make angry.

हेड्-अ *m.* क्रोध; anger vii.62.4 मा हेळे भूम वरुणस्य. **हेड्-अन**

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

cp. देव-हेळन 'hatred of the gods'. **हेड्-अस्** *n.* = हेड i.24.14 अव ते हेळो वरुण, AV. xix.3.4 यज हेडो अग्ने = KS. vii.12 यजेहीड्यानि = MS. यजें हेड्यानि = TBr. i.2.1.9 यजे हेड्यान्. **हेड्-य** *a.* क्रोध-योग्य; to be detested.

हे-र्ति [√हि] *f.* अस्त्र; missile, weapon, dart ii.33.14 परि णो हेर्ती रुद्रस्य वृज्याः would that the dart of Rudra pass us by. **हेति-मन्त्** *a.* armed with a missile AV. **हे-तु** *m.* कारण; cause, motive x.34.2 अक्षस्यार्हमेकपरस्य हेतोः. **हे-तृ** [also हे-तृ] *a.* चालक, प्रेरक; driver, inciting ix.13.6 अत्या हियाना न हेतृभिः. **हे-त्व** [*Gdv.*] प्रेरणीय, प्रहेय; to be urged or driven on vii.43.2 हेत्वो न संसि.

हे-मन् [*Loc.* only] सरदी में; in winter तस्माद्धेमन् म्लायन्त्योषधयः ŚBr. i.4.5.5; cp. TS. ii.6.11.

हे-मन् *n.* आवेग; zeal, impulse ix.97.1 अस्य प्रेषा हेमना पूर्यमानः 'हिरण्येन'.

हेमन्त-अ *m.* सरदी; winter x.161.4 शतं हेमन्तान्. **हेमन्त-प्रत्य्-अव-रोह्-अण** [हेमन्ते प्राप्ते खट्वां विहाय पलाशस्वस्तरे शयनम्] *n.* हेमन्त में चारपाई से उतर कर नीचे सोना; that rite in which a man gives up the couch and sleeps on the grass spread on earth ĀpGS. xix.8.

हेम्या-वन्त् *a.* सुनहरी कक्ष्या वाला; having golden girth or trappings iv.2.8 अश्वो न हेम्यावान् 'सुवर्णनिर्मितकक्ष्यावान्'. **हेला-लील्-अ** [हेला कुटुम्बक्रीडा, लीला दैवी क्रीडा इति द्वे यस्य परमात्मनः] *a.* खेलना; sporting (of God); cp. लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् Brahmasūtra.

√**हेष्** हींचना, घोड़ों की आवाज करना; to neigh v.84.2 वाजं न हेषन्तम् = TS. ii.2.12.3.

हेष-क्रतु *a.* तेज-तर्रार, तेजी के मारे हींचने वाला; roaring mightily, showing his spirit by neighing iii.26.5 सिंहा न हेषक्रतवः. **हेष्-अस्** [cp. √हि] *n.* हेति, अस्त्र; missile x.89.12 विध्य तपिष्ठेन हेषसा द्रोघमित्रान् 'शब्दकारिण्या हेत्या'. **हेषस्-वन्त्** *a.* अस्त्रवान्; equipped with a missile or weapon vi.3.3 हेषस्वतः 'शब्दयुक्ताः'.

हैं [*pcl.*] हो; ho, a particle of exclamation.

हैमन्-अ *a.* सरदी का, सरदी में होने वाला; relating or belonging to winter. **हैमन्त** *a.* हेमन्त-वर्ती; wintry, growing in winter, belonging to winter. **हैमवत्-अ** *a.* हिमालय पर होने वाला; growing on the Himālayas. **हैरण्य** *a.* सुनहरा; golden AV. xiii.2.11. **हैरण्य-नाभ्-अ** *m.* a descendant of हिरण्यनाभि ŚBr.

हो-तव्य *a.* हवनीय; to be offered or sacrificed. **हो-तृ** *a.* (1) आह्वाता; invoking. (2) याजक; sacrificer, priest, who invokes the gods at a sacrifice iii.35.10 होतुर्वा यज्ञं हविषो जुषस्व, i.13.1 होतः पावक यक्षि च, i.13.8 ता सुजिह्वा उप ह्वये होतारा दैव्या कवी 'होमनिष्पादकौ द्वौ अग्नी', x.128.3 दैव्या होतारो वनुषन्त पूर्वे 'होमनिष्पादका मदीया ऋत्विजः', iii.10.4 अञ्जानः सप्त होतृभिः 'सप्तभिः होतृभिः वषट्कर्तृभिः। होतार इति कथने होता, मैत्रावरुणोऽच्छावाकौ, ग्रावस्तुच्च गृह्यन्ते'.

होतृ-चम्-अस *n.* होता का चम्मच; the ladle used by the Hotṛ. **होतृ-मन्त्** *a.* होता वाला; provided with a sacrificer x.41.2 यज्ञं होतृमन्तम्. **होतृ-वर्-अण** *n.* होता का वरण; selection of the Hotṛ TBr. i.6.9. **होतृ-वर्-य** *n.* होतृवरण; choosing the Hotṛ ŚBr. i.4.2.20. **होतृ-वूर्य** *n.* होतृवरण; selection of the invoker vi.70.4. उ.. पृथ्वी होतृवूर्ये पुरोहिते 'होतृवूर्ये यज्ञे', i.31.3 अरेजेतां रोदसी होतृवूर्ये 'होतृवरणयुक्ते कर्मणि'. **होतृ-षद्-अन** *n.* होता का (चर्ममय) आसन; seat of the Hotṛ ii.9.1 निं होता होतृषदने विदानः 'होतृषदनमुत्तरा वेदी', Sat. i.1, TS. iii.5.11.8. **होतृ-षामन्** *n.* name of a Sāman.

हो-त्र *n.* (1) होम; Homa iii.17.2 यथायजो होत्रम्, होत्राज्जुषाणाः 'होमनिमित्तम्' TBr. iii.5.5, ये ते होत्रे अमत्सत 'होत्रकृत्ये यजने' TBr. iii.5.9, ii.36.1 होत्रात् 'होतुर्यागात्'. (2) *n.* देवताह्वान; invocation of the gods.

होत्र-अ (1) *n.* होतृत्व, होता का पद, पौरोहित्य, होता का कर्म; office of the priest, priesthood x.51.4 होत्रादहं वरुण बिभ्यदायम् fearing from priesthood have I come, O Varuṇa, ŚBr. i.2.2.3 स यमग्रेऽग्निं होत्राय प्रावृणत 'होतृकर्मणे'; होता का पात्र; Hotṛ's vessel ii.37.4 अपाद्धोत्रात् he has drunk from the Hotṛ's vessel. (2) *a.* होतृसंबन्धी; belonging or relating to Hotṛ TMB. xviii.9.17.

होत्र-क *m.* होतृ-सहायक प्रशास्त्रादि; assistant of the Hotṛ; in a wider sense applied to all the chief priests.

होत्र-वाह् *a.* याग का वहन करने वाला; conveying the sacrifice v.26.7 जातवेदसं होत्रवाहम् = हव्यवाट्, वह्निः.

हो-त्रा [√हु] (1) *f.* होतृ-क्रिया, होम; sacrifice i.18.8 होत्रा देवेषु गच्छति (see आदिध्नोति हविष्कृतिम् i.18.8.), x.40.4 युवं होत्रामृतुथा जुह्वते, viii.93.23 इष्टा होत्रा असृक्षत. (2) [= होत्रक; मैत्रावरुणः, ब्राह्मणाच्छंसी, पोता, नेष्टा, आग्नीध्रश्चेत्येते होत्राशब्देन विवक्ष्यन्ते। होत्राशब्दो नित्यस्त्रीलिङ्गः] होमकर्ता; sacrificing उपहूताः सप्त होत्राः इत्याह होत्रा एवोप ह्वयते TS. ii.6.7.2.

हो-त्रा [√हू √ह्वे] *f.* पुकार, आवाहन, आह्वान, शंसनादिरूप क्रिया; call, invocation, praising i.120.1 का राधद्धोत्राश्विना वाम्, x.64.15 विं षा होत्रा विश्वमश्नोति वार्यम्, i.142.9

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

होत्रा मरुत्सु भारती, TMB. iv.2.10 ईर्मे इव वा एषा होत्रा.

होत्रा-चमस *m.* होत्रकों के पात्र; ladle and other vessels used by the Hotrakás ŚBr.

होत्राध्वर्यू *m. du.* the होत्रा (होता, प्रशास्ता, ब्राह्मणाच्छंसी, पोता, नेष्टा, आग्नीध्र and अच्छावाक) and अध्वर्यु KŚS.

होत्रा-विद् *a.* होमाभिज्ञ; knowing the sacrifice v.8.3 होत्राविदं विविचिम्.

होत्रा-शंस्-ईन् [होतृत्वे समुत्पन्नाः क्रियाः होत्रास्ताः शंसन्तीति मैत्रावरुणादयो होत्राशंसिनः] *a.* मैत्रावरुणादि; Maitrāvaruṇa and other priests : executing the part of Hotṛs.

होत्र्-ईय (1) *a.* हव्य-संबन्धी; libational. (2) *n.* पौरोहित्य; the office or function of a priest i.83.2 आपो न देवीरुप यन्ति होत्रियम् 'होतुः स्वभूतं चमसम्'. **होत्र्-ईय** *a.* होतृ-संबन्धी; relating or belonging to the Hotṛ; होत्र अर्थात् धिष्णियाग्निसंबन्धी; relating to the dhiṣṇiya fire होत्रीयमार्शिषम् TS. iii.2.4.2.

हो-त्व *a.* होतव्य; to be sacrificed or offered.

हो-म *m.* (1) हविःप्रक्षेप; offering or making an oblation. (2) *m.* आवाहन; invocation. **होम-दर्वी** *f.* the sacrificial ladle.

हो-मन् *n.* (1) हव्य, याग; oblation, sacrifice i.84.18 कस्मै देवा आ वहानाशु होम 'ह्वातव्यं प्रशस्यं धनम्'. (2) *n.* आवाहन, स्तुति; invocation, praise viii.63.4 शिवो अर्कस्य होमनि 'होमे'. **होम्-ईय** *a.* belonging to or fit for homa.

हो-ष *m.* cp. पञ्च-होषिन्.

हौत्र [होतुरिमे हौत्रा मन्त्राः] *mn.* (1) होतृमन्त्र; verses recited by Hotṛ : क्रियमाणे हौत्राण्युच्यन्ते Sat. i.1. (2) *n.* होतृकर्म; the office of Hotṛ Khādira i.1.

हौम्-य (1) *a.* fit for homa. (2) *n.* clarified butter.

√ह्नु छिपाना; to hide viii.31.7 न देवानामपि ह्नुतः सुमतिं न जुगुक्षतः 'अपलापं न कुरुतः। अपिह्नवोऽपलापः', न्येवास्मै तद् ह्नुवते 'अस्मै निह्नुवते एनमाहवनीयमपलपन्ति' TBr. i.6.9. क्षमा मांगना; to seek pardon तदु देवेभ्यो निह्नुते (ŚBr.) thereby he craves pardon of the gods. Cp. ह्नवार्य्य in अ-ह्नवार्य्य.

ह्यस् *av.* गत कल; yesterday viii.66.6 ह्योऽपीपेम.

ह्रद्-अ *m.* जलाशय, झील, चश्मा; pond, lake, pool i.52.7 ह्रदं न हि त्वा न्यृषन्त्यूर्मयः 'जलाशयम्'. **ह्रदय्य** *a.* ह्रद-वर्ती; residing in a lake TS. iv.5.8.1.

ह्रदे-चक्ष्-उस् *a.* ह्रद में प्रतिबिम्बित; mirrored in a lake x.95.6 ह्रदेचक्षुर्न प्रन्थिनी चरण्युः 'एतन्नाम'.

ह्रद्-य *a.* ह्रद-वर्ती; being in a lake or pond.

ह्रय्-अ [√ही] *a.* cp. अ-ह्रय.

√ह्रस् [√ऊन्] कम होना, घटना; to become short or small, be diminished ह्रसते 'अल्पतरो भवति'.

ह्रस्-इष्ठ *a.* अति ह्रस्व; shortest, smallest. **ह्रस्-ईयांस्** *a.* ह्रस्व-तर, अल्पीयान्; smaller, very short.

ह्रस्-व *a.* लघु; short.

ह्राद्-अ *m.* ध्वनि; sound, roar ChUp.

ह्राद्-उनि *m.* गर्जन, घोर, ओले पड़ना; the clap of thunder, storm, hail i.32.13 न यां मिहमकिरद् ध्रादुनिं च 'अशनिम्'. **ह्रादुनि-ह-त** *a.* ओलों-छिता; struck by hail.

ह्राद्-उनी *f.* गड़गड़ाता जल; roaring waters TS. vii.4.13.1. **ह्रादुनी-वृत्** *a.* ओले बरसाने वाला; bringing hail v.54.3 ह्रादुनीवृतः मरुतः 'अशनेः प्रवर्तकाः'.

√ह्री लज्जा करना; to be ashamed MS. 1.9.8 तान् पत्नीभिः सह प्रवेशाय जिहियतोऽसुरा अपावर्तन्त. Cp. अ-ह्री shameless ŚBr. xi.3.3.5, and अहयाण. Forms. III. P. : *Pr.* जिहेति. *Ao. root* : *Pt.* –ह्याण. *Pp.* ह्रीत.

ह्री *f.* लज्जा; bashfulness, shyness **ह्रीत-मुख** *a.* लज्जित-मुख; with a bashful face TMB. v.4.15. **ह्रीत-मुख्-ईन्** *a.* शरमाया; bashful TS. ii.5.1.6 ह्रीतमुख्यपगल्भः.

ह्रुत् [√ह्रु] *f.* बाधा, रोड़ा, रोक, विघ्न, चूक; stumbling block, trap, any cause of going wrong or faltering ix.61.27 न त्वा शतं चन ह्रूरुतः 'हिंसकाः शत्रवः'.

ह्रुत-मिश्र *a.* ज्वरार्तों में मिला; mixed with those who are suffering from fever.

ह्रूडु [√ह्रु] *a.* डगमगा देने वाला; causing staggering AV.i.25.2-3.

ह्लाद्-अक *a.* आह्लादक; refreshing, gladdening x.16.14 ह्लादिके. **ह्लादिका-वन्त्** = ह्लादक x.16.14 ह्लादिके ह्लादिकावति 'rich in refreshment or enjoyment.'

ह्लाद्-उक *a.* आह्लादक; exhilarating TAr.

ह्लीं-क [= ह्लीक] *a.* शर्मालु; bashful : ह्लीका हि पितरः TBr. i.6.9.

√ह्वर् [√ह्रु] कुटिल होना; to be crooked TS. i.2.13.2 मा जीह्वरतम् 'मा कुटिले भवतम्'; cp. अ-ह्रुत; डिग जाना; to go wrong or astray, deviate from the right path i.43.8 मारातयो जुहुरन्त 'मा हिंसन्तु', viii.26.5 जुहुराणा चिदश्विना O Aśvins, even when you deviate (from helpfulness). वि√ह्रु i.166.12 इन्द्रश्चर्न विह्रुणाति तत् 'कुटिलं करोति'. Cp. अ-ह्रुत, अभि-ह्रुति, अन्-अव-ह्वरस्, अ-वि-ह्वरन्त, अ-परि-ह्रुत. Forms. I. Ā. : *Pr.* ह्वरते. IX. P. : *Pr.* ह्रुणाति. III. : *Sb.* जुहुरस् vii.4.4 मा नो अत्र जुहुरः;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Ā. जुहुरन्त i.43.8 मारातयो जुहुरन्तः; *Inj.* जुहूर्थास् vii. 1.19 मा नो दर्मे मा वने आ जुहूर्थाः; *Pt.* जुहुराण x.12.5 मित्रश्चिद्धि ष्मा जुहुराणो देवान्. *Ao. red* : जिह्वरस् x.16.8 अग्ने चमसं मा वि जिह्वरः; *Inj.* जिह्वरस्; जिह्वरतम् (*2. du.*); *s* : *Inj.* ह्वार् (*2. s.*); ह्वार्षीत्; *iṣ* ह्वारिषुर्. *Pp.* ह्वृत; cp. अ-परि-ह्वृत, हु-त in अ-हुत, अ-वि-हु-त. *Cs.* ह्वारयति, *Gdv.* हूर्य in आ-हूर्-य i.69.4 आहूर्यः सन्.

ह्वर्-अस् *n.* टेढ़ी या मुड़वां नाली; a winding channel ix.3.2 एष देवो अति ह्वरांसि धावति (सोमः); मक्कारी, धोखा; guile, malevolence vi.48.10 अग्ने हेळांसि दैव्या अदेवानि ह्वरांसि च 'हिंसनानि'.

√ह्वल् [√ह्वर्, ह्वलति 'विभ्रष्टो भवति'] डिग जाना; to stray away, fall down, stagger ŚBr. vi.1.3.6 ह्वलति वा एष यो यज्ञपथादेति; अथ ह वा ईश्वरोऽग्निं चित्वा किंचिद् दौरितमापत्तोर्वि वा ह्वलितोः (ŚBr.) so, in truth he is liable after piling the fire to meet with some mishap or the other or to stagger.

ह्वला *f.* प्रच्युति, अस्थिरता, विनाश; deviation, wavering, destruction ŚBr. i.4.2.22 तस्यो हि न ह्वलास्ति, ŚBr. i.5.4.11 अह्वलामा शास्ते.

√ह्वा [√ह्वे cp. √हू] Cp. निस् √ह्वा in AV. vii.56.3 यतो वृष्टं यतो धीतं ततस्ते निर्ह्वयामसि 'we, call out from, we draw out by calling'.

ह्वार्-अ *a.* कुटिलगामी; going crookedly, guileful i.141.7 ह्वारो न 'कुटिल इव', ii.2.4 चन्द्रमिव सुरुचं ह्वार आ दधुः 'ह्वारे विजने', serpent ? **ह्वार्-य** *a.* कुटिलगामी; going crookedly vi.2.8 ह्वार्यः शिशुः (अग्निः) 'कुटिलमितस्ततो गन्ता'.

ह्वाल्-अ [√ह्वल्] *a.* टेढ़ी चाल वाला; moving crookedly.

पुस्तकालय
पुस्तकालय
गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय
120300

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

GURUKUL KANGRI LIBRARY

		Date
Acc[illegible]		20-2-2001
C[illegible]		18-4-2001
[illegible]	R E	18.4.2001
Tag etc		1,
Filing		19/4/2001
E.A.R		20-4-2001
Any other	R E	18.4.2001
Checked		19-4-2001

Completed
2002-2003

STOCK VERIFY
2020
G.K.V. Library

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

SBN 19561298 1

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar